

TO

W. S. ATKINSON ESQ. M.A.

THIS BOOK IS DEDICATED

IN ACKNOWLEDGEMENT OF THE INTEREST

SHEWN BY HIM IN THE ADVANCE-

MENT OF BOTH ANCIENT AND

MODERN LEARNING IN BENGAL,

AND IN TOKEN OF THE

ESTEEM, ADMIRATION

AND AFFECTION,

OF HIS FRIEND

TARANATHA TARKAVACHASPATI

७१ गणसंकेत २० (अं०)
पूर्वाद्धितार्थे गणे १२

सिद्धान्तकौमुदी

पूर्वार्द्धम् ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम् ।

राजकीयविद्यामन्दिरव्याकरणाध्यापकश्रीतारानाथ-
तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण संस्कृततया सरवाख्यया
व्याख्यया समुद्धतम् ।

तेनैव संस्कृतम्

नूतनसंस्कृतयन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHĀNTA KAUMUDĪ

BY

BHATTOJĪ DĪKSHITA

IN TWO VOLS.—VOL. I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TA'RA'NĀTHA TARKA'VA'CHASPATI

Professor of Grammar, Govt. Sanskrit College.

Second Edition.

CALCUTTA :

AGENTS.

Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

Bajaba Balajee Nene Esq. Poona

Messrs Trubner & Co. London.

1870.

**Printed by Harimohan Mookerjee. 12, Fukeer
Chand Mitter's Street, Calcutta.**

द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्वं १८२० मितवर्षस्यरे मल्लप्रसिद्धसंस्कृतवाचस्पत्यसहितायाः
सिद्धान्तकौस्तुभ्याः ७५० सार्धसप्तसहस्रकपुस्तकानि संकृत्य मया सङ्ग्रहितानि
तानि च समादरपूर्वकं पाठ्यक्रमस्यैव हस्त्यात् निवर्षकावधये निःशेषितानि
संबभूवुः । तत्र पाठ्यकाणां विद्योत्साहिनामोक्तं समादरो बहिष्करोति नम
मनसि प्रस्ताथा नासीत् । इदानीन्तं विद्योत्साहिनां तां जिह्वचूषाम-
स्तुभतया व्यपतातिशयवकाकल्य द्वितीयवारसङ्ग्रहायै मया प्रार्थितं ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्वसङ्ग्रहितपुस्तके यत् किञ्चित् सङ्ग्रहितम् तत्
संशोध्य सरलायाश्च सुगमतायै कश्चित् कश्चित् परिवर्त्तनेन कश्चिन्नाख्या-
तांशव्याख्या वा बहुलकथेवरताविधानेन द्वितीयवारमेवा सङ्ग्रिता । पठन-
पाठनासौकर्याय चाल कौस्तुभ्यां सरलायाश्च कार्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकनामं
यदात् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौस्तुभ्यां प्रदर्शितविशेषा-
धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौस्तुभ्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०)
इत्यनेन विज्ञप्तेन सूचना च कृता ।

प्राग्निनेष्टत्यक्तिकालविषये पूर्वसङ्ग्रहितपुस्तके एव उपक्रमे प्रागेष्ट सर्वमुक्तं
तदतिरेकेण तस्य व्यासदितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकनत्वाभिधीयते
शरद्वष्णुकदम्बाङ्गुवत्साययणे ४, १, १०१ सूत्रे शतद्वतोनाम्नः, द्रोणपर्वत-
जीवन्तादित्वादिसूत्रे ४, १, १०४ द्रोणनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः
४, २, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कला-
पिनः नाम्नः, कलापिनोऽण् ४, २, १०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनाम्नः,
पाराशर्यशिलाश्रिभ्यां भिन्नगुणसूत्रवोरिति ४, २, ११० सूत्रे पाराशर्यस्य
व्यासस्य नाम्नश्च कीर्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते ।
न च द्रोणपर्वतेत्यादिसूत्रद्वयौ ५०१ पृष्ठे कौस्तुभ्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्त-
त्वात् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्यद्रोणपरतेति शङ्काम् बहुषु सूत्रेषु तत्त-
च्छब्दार्थानामनादित्वकल्पने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्येत्यादिसूत्रे पारा-
शर्येण व्यासेन प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्यैवाध्येतरि षणिप्रत्ययविधानात् अन्य-
व्यासेन कृतस्य भिक्षुसूत्रस्याभावात् वादरायणपरताया एव तत्सौचित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अघातो ब्रह्मनिष्ठासिद्धादीनि वेदान्तसूत्राणां
निधुसूत्राणि प्रोक्तानि नेतरेष्व व्यासेन तथानुपपन्नात् । तत्सूत्राध्ययन-
कथनेनैव ततोऽस्य ब्रह्मकाण्डादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव । एवं सूत्रपाठादु-
त्तरेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः । गद्यपाठे च ब्रह्मनामर्वाचीनानां
सात्वत्प्रभृतीनां नामकीर्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव तानि च गद्य-
पाठशक्त्यानि विस्तरभयात् नालोक्तृतानि सरलामध्ये एव विस्तरेण प्रदर्शितानि
तेषु तेषु ब्रह्मनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् पाणिनेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव ।

त्रैयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रणेऽप्यगामिनीति सूत्रेणैव यत्तद्वक्तुं सत्सूत्राध्य-
ख्यन्ते अत्राद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाक्षिप्तं तस्य समाधानमितः पूर्वं
अतः सङ्क्षिप्ताशुबोधव्याकरणसुखबन्ध एव कृतं तत एव तदुपगच्छन्निवृत्तो-
ऽत्र किञ्चिदोक्तम् ।

सिद्धान्तकौस्तुभां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्य सूत्राणि उदाहरणानुसारेण
निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनि न पठितानि तत्क्रमेणैव
तात्पर्यान्ते विवेचीयानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अतुल्यत्वतुल्य-
बोध्यतावधारणश्चानायाससाध्यं भविष्यति । तानि सूत्राणि च कौस्तुभां यत्र
यत्र पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च सूत्रवित्त्या इत्यलं
विस्तरेण ।

संवत् १९२७ ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतेः ।

कलिकाता गवर्धमेष्टसंस्कृतपाठशास्त्रस्य ।

पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः ।

पुरा किञ्च कात्यायननामा मुनिः सप्तवक्ष्यल्लोकात्मकं वृहत्कथाभिधानं
यन्म' निर्णाय काणभूतये आख्यामास । सोमदेवमङ्गेन तत एव शारांशं
समुद्धृत्य कथासरित्सागराख्यो यन्मो निरमायि । तल्लैषाख्यायिका
समाधिगच्छते । यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्षप्रसिद्धतस्य कात्यायनापरपर्यायो वर-
रुचिर्वाङ्मिः पाणिनिर्चेति त्रयो सुस्त्रोम्भात्मा बभूवुः । तेषु पाणिनि-
रत्यवद्वितया स्रज्जचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवकाराध्य
तत्प्रकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठनपाठधातुपाठ-
लिङ्गाहशसनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमं निर्णाय उपवर्षादि-
समीपे प्रकाशयामास ॥ अथ तद्गन्धकौशलसुप्रलभ्य वररुचिना तद्-
वशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे । व्याङ्किना च
तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षल्लोकात्मकः संप्रहाभिधो यन्मो निर-
मायि । अथ समुदितेषु तेषुक्तप्यन्येषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकर-
णानामनाडततया क्रमेण लोपो बभूव । तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव
पठनपाठनप्रचारः प्रवृत्तते ।

तेषु शालातरपामाभिजनः पाणिनिर्दाचीगर्भसमुद्भवः प्राशुक्तयन्मचतु-
ष्टयात्मकं व्याकरणं शिलायन्म' च चकार । वररुचिः कौशाम्बीनगरवासिनः
सोमदत्ताभिधादिप्रात् वसुदत्तायासुत्यस्य उपवर्षावृत्तिविविद्यामभ्यस्य
वृहत्कथादीन् बहून् यन्मान् कृत्वा नन्दराजस्य धीसन्निवतामापेदे ।
व्याङ्किस्तु वेतसाख्यपुरे करम्भविप्रादुत्पन्नः संप्रहाख्यादीन् यन्मान् निर्णमे ।

विक्रमादित्यज्येष्ठभाद्रपदमङ्गुरिप्रसीतवाक्यपदीययन्म चाख्यायिका-
नरसुपलभ्यते । यथा

कावयेन लोकाभावात्सदोषसत्तात् बह्विस्तारे व्याप्तिरसीति
 संप्रत्ययत्वेनादरुपलब्ध, दाक्षिणीयदर्शनस्य क्रमेण सुप्रमायतास्तपस्तप्त च
 भगवता पतञ्जलिना संप्रतिनिवन्धकारांशसङ्कलनेन सूत्रवाचिकव्याख्यासत्तेन
 संप्रहोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि । अथ
 क्रमेण पुनरपि लोकाभावात्सदोषसत्तात् दाक्षिणीयदर्शनं सुप्रमाय-
 तभूत् । सूत्रव्याकरणमस्तु दाक्षिण्यात्मेषु पुस्तककाले स्थितः चित्तकूटस्थः
 निरेरेकदेशे राखयनाच्चा केनचिद्विदुषा विविच्य स्थापितश्चासीत् तत एव
 ललानोय केनचित् विमर्शेण रत्नसा यपुरातचन्द्राचार्यादिभ्यो ददे
 यपुरातादिभिरपि भर्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशाच्च भर्तृह-
 रिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निष्ठायां ब्रह्म-
 वाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपाप्ररनामकं वाक्यप्रदीपं निव-
 दधे । तत्तत्तत्वाक्यकाण्डेणात् कतिचित् पद्यान्यत्र सञ्चिद्वन्ते । अथा

प्रायेण संक्षेपवचोनस्यविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्तं वैयाकरणान् संप्रहेऽस्तुतपानते ।

अनेन पतञ्जलिना शुद्ध्या तोषदर्शना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निवन्धने ।

अलङ्काराधे नाभ्योर्वाङ्मत्तान् इव शौडवात् ।

तन्निष्कृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो ज्ञातो व्याकरणमगः ।

कालेन दाक्षिण्यात्मेषु ग्रन्थकाले व्यवस्थितः ।

तदेवमुक्तकस्यो ज्ञातो व्याकरणमगः ।

पर्यन्तादानमं चत्वा भाष्यबीजास्तुचारिभिः ।

स नीतो बह्वशास्त्रं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।

न्यायप्रस्थानमार्गीकान्धस्य कश्च दर्शनम् ।

प्रणीतोऽस्तुत्वाकाकयमानमसंप्रहः ।

अष्टस्यान्नायचारस्य वैयाकरणगादिभिः ।

नृत्तभूतमवाप्याय पर्यन्तादानमं स्वयम् ।

त्रिकूटस्थ ।

आचार्यविरुद्धातेन व्यावसायिणं विचिन्त्य च ।

प्रणीतो विधिवशात् नन व्याकरणागमः ।

नवापि सुनिर्णयं भाष्यान्वावाविमुपने ।

काश्चलवक्रमेवार्थं निबन्धः परिकीर्तितः ।

अथ स्वातन्त्र्येन वाक्यपदीयं पुण्यराजकेलाराजपण्डिताभ्याम् । तद्व्याख्यान-
न-देव पूर्ववर्षिणः पूर्वताधिगमवृत्तान्तः सङ्गृह्यतः ।

स च भाष्यकारचन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्तृहरिकाणां
पूर्वकाले प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति सभा राजानमनुष्यपूर्वैति सूत्रव्याख्यायां
भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तेति प्रत्युदाहरणदानात् भर्तृहरिकाणामेव प्राचीन-
तायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च सुनिर्गोर्नर्तरीरे तपस्वतः कस्यचिन्मुनेरङ्गवेः पतित इत्याख्या-
यिका शकम्नादिष्विति सूत्रव्याख्यायां शेषरादावुपपद्यते । अथञ्च पतङ्ग-
लिव्योगशास्त्रकारिपतङ्गलितो भिन्न इति प्रतीयते तस्मात्तस्य 'एतेन योगः
प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्याख्येन दूषितत्वेन पतङ्गलिखितोपपत्तिं तेनैव
भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तेनामोद्धे-
ष्टाङ्गाव्यक्तुस्तोऽर्वाचीनताप्रतीतेस्तु नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवाचिकभाष्याणां सत्यन्ति प्रचारश्च प्रदर्शयितुं तदुत्पत्तिकाला-
न्तावधिर्वर्षान्ते ।

आरभ्य भवतो जन्म यावद्वन्द्वमभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसङ्ख्यञ्च यत् पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात् परीक्षितो
जन्मानन्तरं १५० मितवर्षेषु गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्चपद-
सामानाधिकरण्यात्तुरोधेन यतमिदञ्च यतानीत्यर्थः एकत्वं चान्दस्यैतच्च
स्कान्दे कदाप्यत्वात्तुम् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्वन्द्यतं कथाधिति'
सम्प्रणीतां प्रतिनयत्वं यतवर्षात्मकभोगकालसङ्ख्या 'ते त्वरीये द्विजाः' काले
अधुना चान्विता भवा इति 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि तदा
प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये सम्प्रणीतां मघास्थिति
काले कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितेरुक्तत्वात् कालेः यतवर्ष-

काशस्यो परोक्षितो जन्मतेति निश्चीयते । ततश्च कलेः प्रावेष्टासीतिप्रबन्धे अनेषु परोक्षितो जन्म ततः । ५१० मितवर्षेषु अनेषु नन्दाभिषेचनम् । इत्युच्यते नवनन्दानां राज्यकाशस्य शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६६० मितवर्षपर्यन्तो नन्दराज्यपरमावधिराख्यतुमीयते स एव काशः खान्दे विशिष्योक्तः । यथा ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशततत्वे ।

भविष्यं नन्दराज्यस्य चाणक्यो यान् हनिष्यतीति ।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्धारणसप्तमी दशाधिकशततत्वे स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवत्यधिकशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्यर्थः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति वक्तव्यमनिर्देशात् एतच्च प्रायुक्तवक्ष्यमाणभागवतैकवाक्यत्वाच्चभ्यते ।

शालेषु नवशैलेन्दुराज ११७८ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा अप्रुनातीति १७८५ शकवर्षेषु ११७८ मितवर्षयोगे ४८६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्यनुमीयते तत्र प्रायुक्त १६६० मितवर्षवियोगे १२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं नन्दराज्यपरमावधिकावादीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्वं प्रायुक्त १२७४ वर्षावधि १२७४ वर्षपर्यन्तं नन्दराज्यमासीत्तत्तत्तद्व्युत्तराज्यम् ।

अथेतु ततोपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशततत्वे इति खान्दे पाठं प्रकल्प्य द्विसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशततत्वे स्थिते सतीति व्याख्याय २६६० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रायुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते । एतच्च यद्यपि इत्युच्यते तथापि भागवतविरोधमिदं प्रमाणपरतन्त्रं नाद्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव पाणिनिवररुचिब्याङ्गिभिः प्रायुक्ता यस्या निर्दिताः । एतेषां प्राग्वय एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विज्ञानेश्वरयोगिकतायां मितकालायां शेषे पावादाचन्द्रतारं जगदिदमन्वितं विक्रमादित्यदेवः इत्युक्ता तद्वन्त्यस्य १८२१ वर्षीयसंबर्द्धमधयकप्रवर्त्तकविक्रमादित्यकालिकतावसीयते तस्याञ्च याज्ञवल्क्यविरचितौ “व्यवहाराध्याये व्यवहारानुसृतः पञ्चद्विद्विर्निर्मातृभ्यः सह,, इति वचनव्याख्यायां सहेति ततोयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं

सङ्गुतोऽप्राधाने इति १११८ अरण्यादित्यनेन पाणिनिस्त्वस्य प्रकाशत्वेनो-
 ष्तेष्वपि वतः प्राचीनता । ततोऽपि प्राचीनेषु मेधातिथिप्रचीत-
 मनुभावे यथावदिति पदव्याख्याने तदर्हमिति ५११७ वतिप्रत्यवदिति लिख-
 नादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य । मिताक्षरायाश्चासङ्गायमेधा-
 तिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरक्षमित्युक्त्वा मेधातिथेस्ततः प्राची-
 नतायमेव ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः स्वरूपम् । तथा भर्तृहरि-
 प्रणोतभाष्यपदीवोद्धृतस्रोत्रेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभाष्यस्य
 विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते । भाष्यकारस्य चन्द्र-
 गुप्तराज्याप्राचीनकालतायाः प्राग्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता तादृ-
 ष्यात्स्वत्ववार्त्तिककारादेरिति फलितम् ।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२ स्कन्धे १ अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन् ! मृद्रागर्भसमुद्भवः ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाव्यप्रसङ्गाः सुताः ।

य इमां भोष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुहरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामाद्विजो नन्दान्
 निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्षतीत्युक्तम् । तेषाञ्च राज्य-
 कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविस्तारानभिधाय तत्रैवोक्तः
 'मौर्यास्त्विते दश वृषाः सप्तविंशच्छतं समा इति, एवञ्च नन्दराज्य
 कालात् सप्तविंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणि-
 निप्रभृतिसमुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे
 ११७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं कियत्कालानन्तरं वा
 पतञ्जलिकतभाष्यसमुद्भवः भाष्ये प्रायुक्तप्रत्युदाहरणान्तया निधीयते ।

एवं स्वत्ववार्त्तिकभाष्याणां समुत्पत्तिकालेष्ववष्टेयु तद्व्याख्यानप्रकरणादि

अत्रानासत्त्विकतायावधारणमनादित्यैव अन्यसम्बन्धकर्तृनामविनयादिकं कि-
ञ्चित् प्रदर्शयते ।

महाभाष्यव्याख्या	भर्तृहरिकता	
वाक्यप्रदीपम्	भर्तृहरिकतम्	{ न्यायप्रदर्शनपूर्णकभाष्यतात्पर्य- वर्चनम्
वाक्यप्रदीपव्याख्या	हेलाराजकता	उल्लाराजकता च
काशिका टिप्पणी:	{ वामनापरनाम जयादित्यकता	{ पाणिनीयसूत्रकामातुसा- रेण सोदाहरणव्याख्या
न्यासापरनामापदमञ्जरी, हरदत्तमित्रकता		{ इदुप्रसङ्गान्वयतिरेकेण सू- त्राक्षरेणैव सकलशब्दाधनम्

अथऽभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु माधवाव्यपदानां इततया माधवस्य
ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'अनुसूतपदव्यासा सदृष्टिः
सन्निवन्वना शब्दविद्येव' इत्युक्तत्वात् ततोऽपि प्राचीनता इति न्यासयोरि-
त्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इति इतिपत्रम्' इत्युक्तमतस्ततोऽपि
प्राचीनता तस्याः ।

प्रज्ञिका	जिनेन्द्रकता	काशिकाटिप्पणीव्याख्या
भाष्यप्रदीपः	कैयटकतः	महाभाष्यव्याख्या
भाष्यप्रदीपोद्यतः	नागेशभट्टकतः	भाष्यप्रदीपविवरणम्
भाष्यप्रदीपविवरणम्	रञ्जितानन्दकतम्	भाष्यप्रदीपव्याख्या
प्रक्रियाकौस्तुभे	रामचन्द्राचार्यकता	{ प्रक्रियासुसारेण पाणिनि- सूत्राणि यथास्थानमुद्धृत्य सोदाहरणं व्याख्यातानि
टीकाप्रक्रियाकौस्तुभे	श्रीकृष्णकता	
प्रसादः	विठ्ठलकतः	सूत्रव्याख्या
तत्त्वचन्द्रः	जयन्तकतः	प्रसादव्याख्या सोदाहरण
माधवीयवृत्तिः	माधवाचार्यकता	अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या
सिद्धान्तकौस्तुभे	भट्टोजिदीक्षितकता	{ प्रक्रियासुसारिसूत्रलोकरूपं त्रिका सोदाहरणसूत्रवृत्तिः

प्रौढमनोरमा	महोजिदीक्षितकता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
त्रिदशिन्याः	वैद्यनाथकता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः-	महोजिदीक्षितकतः	{ कृत्वातुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु वृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम् शब्दकौस्तुभव्याख्या
प्रभा	वैद्यनाथकता	
गूढार्थदोषिणी	सदाशिवपण्डितकता	कृतकृत्मानुभारिकृतव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकता	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
सुषुप्तकौमुदी	वरदराजकता	ततोऽपि सारांशः
वैयाकरणसर्वस्वम्	भरणीभरकाशीनाथकतम्	{ सोदाहरणा कृत्वातुसारिव्या- ख्या कारिकादिसहिता भाष्य- शास्त्रिकापेक्षितांशसहिता च सिद्धान्तकौमुदोव्याख्या
एषा सरला	भट्टकता	

प्रकरणग्रन्थनामादि ।

वैयाकरणभूषणम्	कोखभट्टकतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकतः	वैयाकरणभूषणटीका
सङ्क्षुषा	नागेशभट्टकता	शब्दशक्तिनिरूपणम्
कला	वैद्यनाथकता	सङ्क्षुषाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	सीरदेवकता	परिभाषाव्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषाकाशिका	वैद्यनाथकता	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठश्रीवः	मैत्रेयरचितकृतः	धातुपाठव्याख्या
शब्दार्थस्वल्पम्	मल्लवम् (संक्षिप्तम्)	आचार्यशिवानन्ददर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्पाठव्याख्याः हालिंश-
त्पादाः १८६५ भित्तानि सूत्राणि । तत्र च वैदिकशैलीनिकसाधुशब्दव्युत्पा-
दनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिसंस्कारविधानम् । किन्तु एकैकश्लिष्टं प्रकरणे
एकजातीयकार्यान्वयपदितानि तेन पठनपाठनादौ विशिष्टतासुप्रसङ्ग
प्रक्रियाकौस्तुभसिद्धान्तकौस्तुभ्यादिषु प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्रा-
न्वयसूत्र व्याख्याय चोदाहरणादिना विशदीकृतानि ।

आदिदशमश्लोकधातवोऽर्थसहिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना
पठिताः सिद्धान्तकौस्तुभं सर्व एव तत्तत्पाठवोऽर्थसहिता उद्धृताः ।

अष्टाध्यायीसूत्रलोहिलिखितसंस्कारादिगणानां प्राप्ताय भगवता पाणिनि-
नैव गणपाठो यन्मौरचितकृत च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्यविशेषार्थं
कचित्कचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रमेति संज्ञा ।

शब्दानां पुं स्त्रादिलिङ्गबोधार्थं लिङ्गास्तुशासनमपि भगवता कृतं तत्तत्
सूत्राणि च सिद्धान्तकौस्तुभान्नेऽभिनिवेशितानि । तत्कृतः वर्षोच्चारण-
शिक्षाभिधोषपरो यन्मोऽस्ति ।

वार्तिके त अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकंशपरिपूरणेन सूत्रतात्पर्यं
व्याख्यानम् ।

शाकटायनेनोपादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि ।

एतत्प्रसङ्गा अपि गोवर्द्धनशपथकादिकृता वृत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तोपा-
दवगम्यम् ।

महाभाष्ये सूत्रवार्तिकव्याख्यानपूर्वकं शब्दशक्तिनिरूपणेन युक्ति
प्रदर्शनम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवाङ्किकानि तत्रैवाध्याये शब्दानुशा-
सनस्य विषयप्रयोजनादीन्मुक्तानि च एवाध्यायः प्रथमाध्यायसंज्ञाभाक् ।

अथ टीकोपक्रमणिका ।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् ।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्याख्यादृगणांस्तथा ॥
वात्स्यवंशबुधोत्तंसकालिदासाङ्गसंभवा ।
इयं विरच्यते यत्नात् श्रीतारानाथशर्म्मा ॥ २ ॥ युग्मम् ।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम् ।
गूढार्थान् विशदीकुर्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमपदबोधाय विवृतिम् ।
तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जनानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्वलनमिह यन्त्रे निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत् ।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंवृता ।
कौमुदी सरलावात्स्यासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

एकैककाण्डेष्वेकैककार्यसिद्धिविधायकैः ।

पाणिनिः सङ्गतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्गम्यते ॥ १ ॥

पदादिचिह्नैश्च यद् यत् कार्यं तेषामपेक्षितम् ।

तत्तत्त्वैवोद्भूतं सूत्रं तेन दृप्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥

सूत्राक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम् ।

अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥

अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः, ।

तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥

मट्टोजिदीक्षितज्ञता सूत्राधो दृष्टिरूपिणी ।

मध्यमाक्षरसंख्याना कौमुदी सरलोपरि ।

भाष्येष्टिवार्त्तिकमुखप्रमाणादिसमन्विता ।

उपपत्तिमुता मध्ये स्थाप्योदाहरणान्विता ॥ ५ ॥ सुम्भम् ।

कात्यायनमुनिमतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।

पुष्पाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्जितम् ॥ ६ ॥

भाष्यस्येष्टप्रसंख्याननादिकं यद्यत् समुद्भूतम् ।

दृप्तौ तत्तत्प्रदोक्षेष्टान्तस्याचिह्नेन मुद्रणम् ॥ ७ ॥

रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः ।

सूत्राक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्कैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥

व्याख्याव्याख्येवयोरेकसंख्याङ्कान्तत निश्चयः ।

आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः ॥ ९ ॥

वया ऋ० इतिचिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्यताम् ।

एवमुक्तेनैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

मुनितयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३) ॥

अ इ उ ण् । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ् ।
। ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ ।
अ म ङ ण न म् । ७ । भ भ ञ् । ८ । घ ठ ध
ष् । ९ । ज व ग ङ द श् । १० । ख फ छ ठ थ च
ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।
ह ल् । १४ ।

(१) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनप्रतमुखीनां त्वम्
उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वचनत्वाद्वितीया न तु नमःशब्दोने
चतुर्थी ।

(२) परिभाष्य परिचिन्त्य धौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्यकस्य स्यपि रूपम् ।

(३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तस्य कौमुदीयं प्रकाशिका ।
प्रकाशकत्वेन, इदं रूपन्यान्तरेभ्यो ग्रामे जायमानस्य क्लेशहनायस्य
निवारकत्वेन च कौमुदीवास्यम् । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्याः

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अष्टादिसंज्ञार्थानि (५) ।

बुद्ध्या सन्निधापिततया इवमितीदमा निर्देशः । विरच्यते इति भवि-
ष्यत्सामोष्णे वर्त्तमानप्रयोगः । शब्देन्दुशेखरः ।

(४) माहेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'वेनाक्षरसमान्नायमधिगम्य माहे-
श्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'नृत्या-
वसाने नटराजराजो ननाद ठकां नव पञ्च वारान् । उद्धर्तुकामः
सनकादिसिद्धानेतद्विभर्गे शिवसूत्रजालम्' । 'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णां
अन्त्याश्चतुर्दश । धात्वर्थं सप्तपादिष्टाः प्राणिन्यादीष्टसिद्धये' इति
चोक्तेः । धात्वर्थं धातुसूत्रकथंश्च शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवातुबन्धकरणाय
चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति । शब्देन्दु० ।

(५) चतुर्दशसूत्रा अष्टादय एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्यायां व्यव-
हृताः । यथा—

एकस्मात् षडञ्जवटा ह्याभ्यां षड्विभ्य एव कणमाः स्युः ।

चोयौ चयौ चतुर्भ्योरः पञ्चभ्यः षण्यौ षड्भ्यः इति काशिका ।

अस्यार्थः । अष्टा^१ एङ् यञ् ङच् अट् । इत्येकादिकाः पञ्चः ५ । भङ्
भष् इति षान्तौ २ । अक् इक् उक् । इति कान्ताः ३ । अण् इण्
यण् इति परणान्ताः ३ । अम् यम् उम् । इति मान्ताः ३ । इति
नव ६ । अच् इच् एच् ऐच् । इति षान्ताः ४ । यच् मय् भय्
खय् इति यान्ताः ४ । इत्यष्टौ ८ । यर् भर् खर् चर् शर् ।
रान्ताः ५ । अग् हग् वग् भग् जग् बग् । शान्ताः ६ । अल्
हल् वल् रल् भल् शल् । शान्ताः ६ । इति द्वादश १२ मिलिता
एकचत्वारिंशत् ॥ कैवटमतादुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चयप्रत्याहारस्य
च 'चयोद्वितीया' इति वार्तिकपाठे सप्तमत् त्रिचत्वारिंशत् ।

एषु सूत्रेषु संहिताया अविवक्षिततया न संहिताकार्यम् अतु-
करणत्वात् सौत्वात्वाद्वा न वर्णभ्यो विभक्त्यसिन्ति; कारप्रत्ययोऽपि न
वाङ्मूलात् ।

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितप्रणीता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

अत्र

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितोत्तरकृदन्तान्तं तत्त्वबोधिनीव्याख्या, स्वरवैदिकयोः श्रीमज्जयकृष्णकृता सुबोधिनी, पाणिनीयशिक्षा, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं च, अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसूत्राणां प्रष्टाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुच्चित्सूची, धातूनां प्रष्टाङ्कसूची, उणादिसूत्राणां सूची, फिट्सूत्राणां सूचीति, कोशपञ्चकम्य च संग्रहः ।

गाढगिलेत्युपाह्वैः वे. शा. सं. रा. रा. केशवतनूजदिनकरशास्त्रिभिस्तथा
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा च
संशोधिता ।

मा च

मुम्बय्यां

जावजी दादाजीनां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना तुकाराम जावजी इत्यनेन
स्वीयेऽङ्कनालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८२०, ख्रीस्ताब्दाः १८९९.

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम् ।

एषामन्त्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७)
उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।

हलिति (८) सूत्रेऽन्त्यमित्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्माध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथग्भक्तिः । लण्
सूत्रस्वमकारमादाय उरण् रपर इति (१ । १ । ५१) सूत्रे रप्रत्या-
हारप्रहणम् हलवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहार-
परस्तेन ऋस्थाने अर् अर् इर् उर् इत्यादि, ऌस्थाने अल् आल्
इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्यहणस्यैवटमतेनाप्ये वक्ष्यमा-
णत्वम् । शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्यास्थानेनान्यरीतिराह-
तेत्याकरे स्पष्टम् ।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्वेन तस्येत्यंज्ञा ।

(८) हल्प्रत्याहारासिद्धौ अन्त्यहल इत्करणासंभवेन आदिरन्त्येन सहे-
तेति सूत्रेण इत्संज्ञायुक्तान्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्येव मध्यगानां
स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्यलकारस्य चाद्यापि इत्करणा-
प्रसक्तेरन्योन्याश्रयोपयोग्यमिदं सूत्रावरमाहृत्य पठित्वा वाक्यभेदेन
योजयद्वाह हलित्येति अत्र उपदेशे इत्यतश्चात्रमनुवर्तते । एवं च
हयवरडादिदण्डसूत्रा पठितानां वर्णानां सप्तदायस्य हल्सूत्रस्या-
न्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा तत्तत्तन्मध्यवर्त्तिताद्यनुव-
न्वानामित्सिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेशे इति इदिति चानुवर्त्तनाप्ये
व्याख्यास्यते ।

(९) सुट्प्रत्याहारेण खौजसजौटाभिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शसृपर्थ-
नस्य ग्रहणनिवारणायान्त्येनेति ; विशेषणम् । तत्त्वबोधिनी ।

स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । हलन्त्वम् । (१०) उपदेशेऽन्व' हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण् अजित्यादि संज्ञासिद्धौ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽजनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः (११) । लणसूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा (१२) । प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम् अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४) । नञ्छत ककारे परेऽच्-

आद्यन्तयोरनिर्देशे तद्वटितसमुदायालाभान्तर्द्धमेवान्वयपक्षं तथा च आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वर्गटितः समुदाय आशिषः संज्ञीति । शब्देन्दु० ।

- (१०) हलित्यस्योक्तार्थस्य करणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा इत्यपवाददर्शनेन हलन्त्वमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यमुखेनारम्भः ।
- (११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णा प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।
- (१२) रप्रत्याहारसिद्धये लणसूत्रस्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अन्येनापि इता व्यकारेण सङ्कितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक् ।
- (१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्या प्रत्याहारेष्वितामिति ।
- (१४) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यादिस्त्वत्वे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याभ्युपगम्यतत्वेन तस्मिन् घरे पूर्वस्वेकोटनुनासीतीकारस्य यण्ग्रहणः स्यात् न च तथा मूले निरदिशत् । अतस्तत्त्वत्वे यणोऽकारस्योक्तार्थज्ञापकमिति भावः ।

कार्यं (१५) दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवहियन्ते ॥

उकालो (१७) ऽज् भ्रस्वदीर्घभृतः । १ । २ । २७ ।

उच्च उच्च उ(३)च वः वाङ्माल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घभृतसंज्ञः स्यात् । स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २८ ।

तात्त्वादिषु (१९) सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये (२०) ॥

(१५) इकोयणचोति सूत्रेण कृतम् अचि कार्यमचकार्यं यण् रूपम् ।

(१६) प्रत्याहियन्ते संक्षिप्य मृच्छन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योगरूढः । तत्त्व० ।

(१७) उकाले च कुक्कुटवृत्ते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेराकालादयो नोक्ताः । शब्देन्दु० ।

(१८) स च अञ्च अकारादिस्वररूपो ह्रस्वदीर्घभृतभेदेन त्रिविधोऽपि पुनस्त्रिधा अत्र विशेषोऽप्ये वक्ष्यते ।

(१९) श्रुतिकृतमुदात्तमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थानकृतं तदिति, उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रति, तच्च तात्त्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह तात्त्वादीति । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वदोर्ध्वभागे प्रतिष्ठितोऽर्धं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः, एवमधोभागेऽनुदात्त इति । शब्देन्दु० ।

(२०) आ ये तन्मन्त्रि रश्मिभिलिरः सद्यद्राजस्र । नरद्विरग्न् आगहि ।

ऋ० अ० १ । व० ३७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः ।

अञ्चन्दस्य प्रातिपदिकतया क्रिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (किट्

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्यष्टम् । अर्वाङ् (२१) ।

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मे समाहित्वेते यस्मिन् सोऽच् स्वरित-
संज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ह्रस्वग्रहणमतन्द्रुम् (२२) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तस्योध्यम्
उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरित-
परत्वे (२३) अवणं स्यष्टम् । अन्यत्र (२४) तृदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम्) तस्यानोदात्तत्वविधानेनानोदात्तता ततः परस्य
असः सुप्रया' अनुदात्तौ सुप्प्रिताविति (१ । १ । ४) अनुदात्तत्वे
त्वदाद्यत्वे यीभावे आदुगुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति
(८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

- (२१) अर्वाङ् त्विचक्रो मधुवाहनो रघो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्ठुतः ।
विबन्धुरो मधवा विश्वसौभगः सन आवङ्कद् द्विपदे चतुष्पदे ऋ० ।
अ० २ । अ० व० २७ । अर्वन्तमञ्जुतीत्यर्वाङ् अञ्जुतेः सुभ्युपपदे
क्लिप् ऋ गतावित्यस्मात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दः धातो-
रिति (६ । १ । १६२) सूत्रेणानोदात्तः वनिपः पिप्स्वेन अनुदात्तौ
सुप्प्रिताविति (३ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्जुतेरकारोऽपि
धातोरिति सूत्रेणानोदात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते
समासश्चेति (६ । १ । २२५) समासस्वरेण निघातात् अनुदात्तं पदमे-
कवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।
- (२२) अतन्त्रमविवक्षितं स्वशास्त्रसंकेतितत्वरूपेणावोधकत्वात् किं त्वर्द्धमात्रक-
पार्थवोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्
सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्यष्टं अवणम् ।

(२४) अन्त्रत्वं उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क वोऽश्वा रथानां न, येऽराः
शतचक्रं योऽह्य इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीले

(२५) वैदिकभाष्यशब्दानुशासनरूपं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तत्र । यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्ताट्ठमात्रार्द्धमेव वा ।

अनुदात्तः परं शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति । अनोरमा
पूर्वयोर्ददात्तानुदात्तयोः एकवाक्षरे समावेशे सति स्वरितो भवति ।
तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वतन्त्रोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः
अर्द्धमात्रा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्द्ध
मेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घाभ्याभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः
श्रावितः । पर उत्तरार्द्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्द्धरूपोऽ
नुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते
तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं
भावः । स्वरितोत्तरार्द्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णा-नरस्य
उदात्तपूर्वार्द्धकस्वरितवर्णानरस्य वा अवशे अनुदात्तात्परमुदात्त-
स्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे
किञ्चिदनुत्तरत्वे चानुदात्तस्याप्युदात्तवत् अवणमिति ।

(२६) उदात्तपरह्रस्वस्वरितोदाहरणमाह केति किमोदति तित् स्वरित-
मिति (६।१।१८५) सूत्रेण स्वरितं व इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादा-
विति सूत्रेणानुदात्तम् अत्रा इति अशेः कनिनि नित्स्वरेणाद्युदात्तं
ततश्च वः अत्रा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादश उदात्तेमोदात्त' इति
सूत्रेण ओकार उदात्तः । ततश्च (केति स्वरितोत्तरार्द्धानुदात्तस्य
ह्रस्वार्द्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् 'स्पष्टश्रवणं । अदात्तपरदीर्घ-
स्वरितोदाहरणमाह वेऽराइति अत्र वे अरा इत्यनयोर्द्व-
योरपि प्रातिपदिकत्वेन 'किमोन् उदात्त' इति फिट्सूत्रेणानुदा-
त्तता ततश्च अराइत्याद्यस्माकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च
वे इत्यस्य अराइत्याद्येनाटकारेणैकादेशे "स्वरितो वानुदात्ते
पदादावि"ति (८।२।६) सूत्रेण पक्षे स्वरितता ततश्च वे इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७) । स नवविधोऽपि प्रत्येक-
मनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यान्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया सप्तश्रवणम् । एवमुदात्तपरयो-
र्ह्रस्व-दीर्घस्वरितयोर्बुदाहरणमुक्त्वा स्वरितपरं स्वरितमुदाहरति
योऽङ्गु इति । य इति प्रातिपदिकस्य 'फिषोऽन्त उदात्त' इति फिट्
सूत्रेणानुदात्तता अङ्गु इति अङ्ग व्याप्राविशस्यात् कर्त्तव्यं गत्यति
'तित् स्वरित'मिति सूत्रेण स्वरितम् । ततो य इति सकारस्य अङ्गु
इत्यकारे परे इत्ये उपत्ये आद्युत्पे च कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश
उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अङ्गु इत्यत्र ह्रस्वतिभागस्य
तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता
'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओका-
रेण सङ्ग अङ्गु इत्याद्यास्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वातुदात्ते पदा-
दावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एवञ्च यो
इति स्वरितपरः ह्रस्व इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(२७) अग्निमीले पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा ऋक् ।

ईले इत्येतत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङितिङ्' इति (८।१।२८)
सूत्रेण अतिङ्ङान्तादग्निशब्दात् परस्य ईलइति तिङ्ङन्तस्य निघातस्य
विधानात् । अग्निम् ईल इतिपदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईका-
रस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८।४।६६) सूत्रेण
उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थेनानुदात्तस्य
ईकारस्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यलौकारस्य तिङ्ङप्रत्यय
रूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्ताना'मिति (१।२।१६) सूत्रेण
ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव
एकश्रुतेर्विभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति
नोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरइत्याद्याक्षरोकाररूपावु-
दात्तपरतयोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट् सूत्रेणाकोदात्तत्वस्य विधानेन
शेषनिघातादाद्याक्षरस्यानुदात्तत्वात् ।

मुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः । १ ।

१।८।

मुखसहितनासिकयोश्चार्थमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तद्वि-
त्यम् अद्वयम् एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ।
लवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां
ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं (२९) सवर्णम् । १।१।९ ।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यन्त-
न्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुङ्कविसर्जनीयानाङ्गणः ।
इचुयशानान्तालु । ऋटुरघाणामूर्द्धा । लतुलसानान्दन्ताः ।
उपूपाधमानीयानामोष्ठौ । अमङ्गणनानाम्नासिका च (३०) ।
एदैतोः (३१) कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य
दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-

(२८) मुखसहिता नासिका मुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका
वचनमस्येति विग्रहः ।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः शोभात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वा-
दि आस्यमित्यर्थः । प्रकटो यत्नः प्रयत्न आभ्यन्तर एव, न बाह्यः ।
आस्यतुल्यत्वादुक्तौ तत्रैतत्त्वं 'भरो भरि सवर्ण' इति पकारलोपः
स्यात् पकारतकारयोः उभयोरपि अल्पप्राणत्वादिना वहुसमानप्रय-
त्नत्वेन साम्यात् । तुल्यप्रयत्नत्वादुक्तौ वाक्चयीततीत्यत्र भरोभरोति
स्त्वत्वेण शकारलोपः स्यात् शकारचकारयकारणां तालुरूपतुल्यत्वा-
नेन सास्यात् अतउभयोपादनम् ।

(३०) नासिका चेति चकारेण स्त्रस्त्रवर्गेऽन्तराणानुक्कूलं ताल्वादि सहस्रीयते ।

(३१) एदैतोरित्यत्र तपरकरणमसन्देहाय न तु तत्कालस्य यद्वर्णं तेन
अनुस्वापि संग्रहः ।

रस्य । इति स्थानानि (३२) । प्रयत्नो (३३) द्विधा आभ्य-
न्तरो वाच्यस्य आद्यस्य तुर्वा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंहतभेदात्
(३४) । तत्र स्पृष्टप्रयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-
स्थानाम्, विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठग्रावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजाबुपू ।

सुसूर्द्धन्या कटुरघा दन्त्या लटलसाः स्रताः ।

जिह्वामूले तु कृः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः स्रतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो ओ कण्ठोष्ठजौ स्रतौ ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्वं तं विजानीयात् कण्ठग्राह्यसंयुतम् ॥ शब्देन्दु ० ।

(३३) तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति कश्चित्पुत्रो
द्विधेत्येव पाठः । शब्देन्दु ० ।

(३४) एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदे-
शात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्ध्वमाक्रामद्गुरःप्रभृतीनि
स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वात्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः
प्राक् जिह्वाग्रोपायमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं तास्वादौ यदा
सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टतादि, ईषत्स्पर्श ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने
संहतता, दूरावस्थाने विवृतता । अतएव इचुयशानां तालव्य-
त्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालस्थानेन सम्य-
क्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-ऽवर्णे तु दूरेऽवस्थानम् ।

(३५) स्पृष्टं प्रयतनमिति प्रपूर्वकात् यतेर्नपुंसके भावे ल्युट् अत्र प्रयत्नमि-
त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंस्त्वस्य शास्त्रसम्मतत्वात् ।

संघटनं प्रक्रियादशायान्तु विघटनमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण
ज्ञापितम् । तथा हि ।

अ अ (३७) । ८ । ४ । ई ८ ।

विघटनमनूद्य संघटतोऽनेन विधीयते । अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं
सम्पूर्णाभ्युपगम्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विघटनत्वमस्यैव । तथाच
सूत्रम्

स्वराणामभ्युपगम्यैव विघटनं करणं सृष्टमित्यनन्तरं शिक्षायाम् ।

अचोऽसृष्टाः यणस्वीषत्, नेमसृष्टाः शलः सृष्टाः ।

शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता इत्यादि ।

अत्र अचः असृष्टाः स्वर्णाभावरूपविघटनत्ववन्तः यणस्वीषत्
असृष्टा इत्यनुपपद्यते तेन ईषदसृष्टा ईषद्विघटता इत्यर्थः । नेम-
इत्यर्थे तेन शलः ईषद्विघटनं यणमपेक्ष्य अधिकविघटनत्ववन्त इत्यर्थः ।
शब्देन्दु० ।

(३६) विघटनत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डादकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संघटनस्य
क्षस्वाकारस्य विघटेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । शब्देन्दु० ।

(३७) तस्य प्रयोगे संघटनत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संघटनत्वविघटनत्व-
रूपप्रयत्नभेदेन सवर्ण्याभावाच्च दीर्घः । अतोऽहंश्चे विघटे अकारे
सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यानात् । शब्देन्दु० ।
तत्राद्यो विघटतो द्वितीयस्तु संघटतः 'अनुवाद्यमनुक्तौ न विधेयसुदी-
रयेदि'त्युक्तस्तथा च विघटनस्थाने संघटनं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ
इति सुपामिति विभक्तौर्लुक् ।

(३८) अस्मिति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विघटनस्य अकारस्येत्यर्थः । एत-
त्सूत्राष्टाध्याय्या अनिमसूत्रतया पूर्वज्ञासिद्धमित्यस्याधिकारार्थक-
तया तत्राप्यन्वयेन च उपान्निमसूत्रपर्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात्
शास्त्रदृष्ट्या विघटनत्वं न तु प्रयोगे इति भावः ।

पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं (३६) तेन सपादसप्ताध्यायीभ्यति त्रिपादी
असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वभ्यति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

(३६) यद्ययं पूर्वत्रासिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य-
सिद्धेत्येव लभ्येत न तु त्रैपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत
तथाच महानिष्टमित्यत आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति शास्त्रेण पुर्व्वापर-
सूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन
पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्यं भवतीति प्रतिपादनेन
अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्ट-
माध्यायशेषत्रिपाद्यमेव च पूर्वतया बाध्यत्वप्रसङ्गौ 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति
सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्वत्र अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादा-
वधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं
प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थक-
घट्टान्नात् त्वन्प्रत्ययेन तथाबोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं
भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथाच
अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य
त्रिपादीभिन्नविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रति-
षेधोऽभावादुत्तरस्थे'ति न्यायान्तरेण ज्ञापितम् । ततश्च मनोरथ
इत्यादिप्रयोगमिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'मसजुषोरिति'
(८ । २ । ६६) सूत्रेण सकारस्य हत्वे कृते 'अतो रोरभुतादभुते' इति
(६ । १ । ११३) 'हृदि चे'ति (६ । १ । ११४) सूत्राभ्यामभुताकारात् परस्य
रोः स्थाने उत्पत्त्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसत्त्वतया पूर्व-
त्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायीयस्य रोरीति (८ । ३ । १४) सूत्रस्य
परत्वेन बाधकतया रघ इति रकारे परे ह्रस्वोपः स्यात् । एवमन्य-
त्राप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः । पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

इदं पुस्तकं सन १८६७ वर्षस्य २५ तमराजनियमानुसारेण लेखारूढीकृत्य सर्वाधिकारैः सह
प्रकाशयित्रा स्वार्थार्ताकृतमस्ति ।

वाह्य (४०) प्रयत्नस्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासो
नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः
स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः + क = पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विट्स्वते (४३) ।

उक्तोत्पत्तौ बाधकमपि रोरीति परं शास्त्रमसिद्धतया न प्रति-
वन्धकम् । परशास्त्रे असिद्धत्वरूपाभावारोपेण च तन्निमित्तबुद्धे
रभाव आदेशबुद्धरभावो लब्धे जातत्वबुद्धाभावश्च जायमान,
कार्यत्वादेश एव स्थानिवुद्ध्या प्रवर्तते इत्यादिशब्देन्दु, शेषरोक्त-
रीत्यात्वानिप्रसङ्गादिकं वारण्यम् । इदञ्च सूत्रमधिकारार्थकं तेन
यथा त्रिपादो पूर्व्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि
तत्तत्सूत्रेषु पूर्व्वत्वासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्येन सर्वाण्येव
उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपञ्चगास्त्रविहितकार्योत्पत्तौ असिद्धानि
अप्रतिबन्धकानीति सुसुद्धितार्थः । तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्ये'ति (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः प्ररेण
'मो नो धातोर्'ति (८ । २ । ६४) सूत्रेण धातोर्भकारस्याने नकार-
विधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्व्वं प्रति असिद्धत्वात् तद्विहितकार्येऽपि
स्थानिवुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्धरभावारोपादिति दिक् ।

(४०) वर्णोत्पत्तिपञ्चङ्गावित्तेन तेषां बाह्यप्रत्ययत्वम् । एकादशविधत्वं तु
कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्या-
नादष्टविधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गलविबलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः तो, च संवृत-
विट्तरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्था
नात्मकत्वादिति । तत्त्व० ।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा ।

(४३) विट्स्वते कण्ठमित्यपेक्षान्वयस्तेन विट्तरूपप्रयत्नत्वान्न इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमन्त्रे तु घोषाः स्युः संहता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणश्चात्पासवः (४५) स्मृताः
वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्पञ्चमे परे मर्थे यमो नाम पूर्वसदृशो
वर्षः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिकृत् । चख्खनुः ।
अग्निः । ध्वन्तीत्यत्र क्रमेण कवगघेभ्यः परे तत्सदृशा
एव यमाः । तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव
यमाः जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ विसर्गः शषसांश्चेत्येतेषां
विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च ।
वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीययमौ यरलवाश्चा-
ल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणा इत्यर्थः (४७) । वाङ्मय-
त्वाच्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८)
परीक्षायामुपयोच्यन्त इति बोध्यम् ।

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गेणा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमद्विती-

(४५) यपञ्चमाः प्रथमद्वितीयाश्च । अत्पासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चा-
रणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवतीति । शब्देन्दुः ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्वेषामचामनुक्तानां कृत्वां च
महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति ।

(४७) तेषु च वाङ्मयत्वेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनि-
विशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियाल्पत्वकारकः, अल्पप्राणः
तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने ताड-
शपव धकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने
ताडह्राएव घादायो भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथाप्रति-
पादनात् । तत्पासवत्वमित्यत्र प्रसङ्गे विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४६) स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः ।
 शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः+क-पइति कपाभ्यां
 (५०) प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाभ्यानीयौ ।
 अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्न-
 विवेकः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * । अकार-
 हकारयोरिकारंशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसका-
 रयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ।

णामिव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकारळकारयोरपि वाह्य-
 प्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४६) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठामेघं चतुर्ह्रस्वत्वां कादिमावसान-
 त्वाभावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्यामिति खपाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यसञ्चारणे लेखने
 चेति द्रष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाभ्यानीयानां स्थानवाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णया-
 यैव न तु सावर्ण्यतारतम्यपरोचोपयोगीति श्वेवम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वापादिभिः तात्त्वादिस्थानस्य
 सम्यक्स्थेनोच्चारणात् स्पर्श इत्युच्यन्ते । स्पर्शोच्चारणोत्तर्ध्वे तिष्ठ-
 नीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थशब्दश्च क्वचिदादन्तोऽपि “अन्तःस्था-
 भिश्च संयुत”मिति शिञ्जाकडक्तेः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतयोच्चारणात्
 ऊष्माणः । उदात्तादिसरवत्त्वेन, सेनेव, राजमानत्वेन च स्वराः ।
 जिह्वामूलीयौ कण्ठभवौ कण्ठ वर्णाराशित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः
 ‘जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त’ इति पूर्वोक्तेः ‘अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय-
 स्थानभागिन’ इत्युक्तेषु नास्ति योगः अक्षरसमान्नायकृतेषु येषां
 ते अयोगास्तथापि बाह्वन्ति स्वत्ववत्कार्यं निर्वाहयनीति
 बाह्याः अयोगास्तु ते बाह्याचेति अयोगबाह्या अतुस्वारविसर्ग-

नाज्भक्तौ । १ । १ । १० ।

अकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येतौ मिथस्स-
वर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-
तेषु यच्चादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि
ग्रहणक- (५४) शास्त्रबलादच्त्वं (५५) स्यात् । तथाहि ।

जिह्वाबुधोपाध्यानीया इत्यर्थः उः उवर्थः पः पकार एतौ आध्या-
नेते उच्चार्येते अनेनेति उपाध्यानयोः तदुद्भवपदान्वयेणोच्चार-
णात् उपाध्यानीयः ।

(५१) चतुर्दशसूत्राणां पठितवर्णानां मध्ये अर्चां ह्रस्ववर्णेन सावर्त्ये प्राप्ते
नाज्भक्ताविति सूत्रं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽच् आजित्प्राप्तं तत्साय-
नमिषन्विः अक्षररचनाव्यावृत्तमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अचुदित्
सवर्त्यस्येत्यनेन अक्षपदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विक्षपाभि-
रिक्तत्वं होठ इति टत्प्रसङ्गः यादृकयास्त्रेण अचुदित् सवर्त्यस्येति
सूत्रेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्भक्ताविति निषेधस्य अक्ष-
ररचनाव्यावृत्तितवर्त्यमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन निषेधा-
विषयत्वात् आकारप्रसङ्गे तु आकारेण सह ह्रस्वः सावर्त्यनिषेधेन
होठ इति हकारेण सावर्त्याच्च आकारस्यग्रहणं प्रसङ्गोपपन्नकस्तु
काष्ठवसनयवेलास्थिति सूत्रे वेलास्थितिर्निर्णयः अन्यथा इक्ष्मध्ववर्त्तिह-
कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्थिति हकारस्य इत्यः परतया
पत्प्रसङ्गेन तथा निरदिशत् । आ च अच्चेति समाहारे चवर्गान्तात्
टत्प्रसङ्गः । अच् हल् चेति सच्चाकारानन्तरम् आचेति पुनः सच्चा-
हारे आकारेण सच्चाच्चापि सावर्त्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्य-
पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः । यदेन्दु ० ।

(५४) यदेन्दु गेष्वरे यादृकमिति पाठः अ यत् त्वं तु यादृकमिति पाठः ।

(५५) अचत्वमक्षपदवाच्यत्वं स्यादिदञ्च प्रत्याहारवटकेष्वपि यादृकयास्त्रप्रवृ-
त्तिरिति नते इति बोध्यम् । यदेन्दु ० ।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः । १।१।
६६ ।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिञ्च
(५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्, परेण (५८) णका-
रेण । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारो-
कारौ । ऋकारस्त्रिंशतएवम् लृकारोऽपि । एचो द्वाद-
शानाम् । एद्वैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-
सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति
नापादनीयम् । नाञ्जलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आञ्चर
समान्भायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनासवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽण्वं
स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्वीकारादिति ।

तत्त्व० ।

(५६) अणुदित्स्य सवर्णबोधकतादनेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक
इति शेषः । आदेशादौ सवर्णपहृणवारणाय अप्रत्यय इति ।

शब्देन्दु० ।

(५७) उदिञ्चेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते चुना चु, चुःकुहोरि-
त्वादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽण् उदिञ्च विधी-
यमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः । तत्त्व० ।

(५८) अत्र पाहृकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्वन्वयकारेण अण्वसंज्ञा
गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिषपीति बोध्यम् ।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उच्येद्योत्तरकाला इत्यञ्चा, तदुत्तर-
काला आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदित्-
सवर्णसंज्ञेति भाष्योक्तरीत्येतेन ससुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णपहृणं
भवति नचात्र शकारमिकारः सावर्ण्येन गृह्यति नाञ्जलाविति
सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात् । अयं भावः । आदिरन्त्येनेन

तत्ताऽऽकारस्य प्रसिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होऽ इति
 ङत्वम् (६०) भवति । अननासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला
 द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्तौ द्वयोर्बयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।

तः परो यस्मात्स्वः, तात्परश्च (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव
 संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षष्ठां षष्ठां
 संज्ञा । अदिति (६३) द्वादशानाम् ।

प्रत्याहारसिद्धौ नाज्भलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्वि-
 षयपरिहारेण स्वर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां अहण-
 मापादनीयम् अन्यथा बाधकसंभावनया तत्स्यास्येति सूत्रजशक्तिपक्षे-
 प्राप्ताख्यसन्देहादणुदिदितिसूत्रजशक्तिपक्षासम्भवः नचैतद्वाक्यार्थ-
 बोधात् प्राक् तद्विश्चय इति । शब्देन्दु ० ।

(६०) हीठ इति । हकारेणाऽऽकारपक्षे यद्यदिनष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युप-
 लक्षणम् तेन वेलास्त्वित्यत्र यत्वं पृथगायुरित्यत्र यत्वं च न भवति
 अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६१) अमोऽनुनासिका नऽह्नाविति शिञोक्तेर्यवलानामनुनासिकत्वादिति
 बोध्यम् ।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सहिवहोरोदवर्णस्येत्यत्र तात्पर
 करणात् भाष्ये तथाव्याख्यानान्न तपरपदे बङ्गब्रीहिपञ्चमीतत्-
 पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्परश्चेति तत्र अतोभिस इत्याद्योदा-
 हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् कण्ठै-
 कत्वं गङ्गौषडात्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, नत कदाचित् त्रिमात्र इति
 मनोरमाद्यनुसारिणः ।

(६३) अदिति अल्लवर्णयोर्भिषःसावर्ण्यविधानेन तपरत्वेऽपि लकारपक्ष-
 यादिति भावः ।

वृद्धिरादैच् (ई४) । १ । १ । १ ।

धात्, ऐञ्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

अदेङ्गुणः (ई५) । १ । १ । २ ।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

भूवादयो (ई६) धातवः । १ । ३ । १ ।

क्रियावाचिनो ई७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (ई८) । १ । ४ । ५ ।

इत्यधिकृत्य ।

(ई४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारहन्दे न टच्प्रसङ्गः
आत् ऐञ्च वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः । वृद्धिशब्दस्य विधेयत्वेऽपि
प्रथमपाठो मङ्गलार्थः । आहृत्यकृत्वा क्वादिति तपरकरणमस-
न्देहायं कृष्णैकत्वं गङ्गौष इत्यादौ विभाव्याहृत्यर्थञ्चैवलात्पर-
करणादिति अर्त्तव्यम् ।

(ई५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थसुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्वदा
अकार एव नतु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्चमेजते
परोक्षतीत्यादौ सर्वदा द्विभात् एव एङ् नतु कश्चित् विभावोऽपि ।

(ई६) भूञ्च वाञ्छेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदौ
तौ आदौ येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो क्रियाचित्तेन वासङ्गशा
धातव इत्यर्थः । मनो० ।

(ई७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्तेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं?
याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोरि-
त्यालोपः स्यात् । भ्वादयः किं हिक् पृथगित्याद्यव्ययानां शिष्ये
इति भावार्थतिङन्तानाञ्च मा भूत् । सौत्वाणां स्तन्भ्वादीनामुदित्कर-
णेन धातुत्वं ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । मनो० ।

(ई८) अधिरीश्वरे (१ । ४ । ६७) रीश्वरपदयुक्तसुबवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्वे । १।४।५७।

अद्रव्यार्था (६६) आदयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १।४।५८।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १।४।५९।

गतिश्च (७१) । १।४।६०।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्च स्युः ।

- अभिव्याप्तेत्यर्थः रीति सन्ध्यक्षरपहणं तु ईश्वरे तोषुनृकसुनाविति (३।४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तः पञ्चाद-
गतिसंज्ञकाः अविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।
(६६) असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया
द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि-
घटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । सोऽत्र नयन्ति पशु मन्थमाना इत्यादौ पशु
सन्ध्यगर्भकं गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुमन्थमाना इत्येव
स्यात् । लिङ्गसंख्यानितं द्रव्यम् । चादयः किम् । स्तरादिप्रठितानाम-
सत्त्वसत्तित्वे आद्युदात्तत्वं वा भूदिति ।
(७०) वदर्धे प्रादीनामन्वयसं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगपहणम् तेन
निर्गतः सेषको वञ्चादिति निःसेषका इत्यादौ न घत्वम् । शब्देन्दुः ।
(७१) गतिश्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमानेशार्थत्वेन प्रतिप्रसीतमित्यादौ
गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रतिगतितपरे प्रतीति-
गतेरनुदात्तत्वं प्रत्यख्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्ध्यति । प्रादय इति
गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियावोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एत-
त्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकञ्च निपातत्वसङ्गं चाद्यन्तर्गणसूत्रेणेति द्रष्टव्य-
मिति ।

प्र परा (७२) अप सम् अगु अव निस् निर् दुस् डुस् (७३)
वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप
एते प्रादयः ।

नवेति (७४) विभाषा । १ । १ । ४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

(७२) प्रपरेत्यादावस्तुकार्त्वास्तुकरणयोरभेदविवक्षया न सुबुत्पत्तिः ।

(७३) निस् डुस् इति सान्त्वौ निस्सुपतावनासेवने इति (८ । ३) १०२)

सूत्रे निस् इति निर्द्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इडुडुषस्य
सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेः । निरःकुष इति
(७२ । ४६ ।) सुडुरोरविकरणे इति च निर्द्देशात् रान्तावपि । मनो० ।

(७४) नवेति । इतिशब्दः काकादिन्यायेनोभाष्यां सम्बध्यते नेति निषेधो
वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः । अत्र इतिशब्दानभिधाने खं
रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दभाव' नवाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि
स्यात् तथा च विभाषा अेरिति सूत्रे त्रिधातुस्थाने विभाषा-
पदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः । सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपर-
स्यापि नवाशब्दस्यार्थपरत्वसंभः । इतिशब्दस्य साभाव्य' हि शब्द-
परस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव
तस्यार्थविषयसंस्कारित्वमतएव गवित्यवसाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्द-
परत्वकारित्वमस्तुकरणादिषु दृश्यते । तथा च विभाषापदेन निषेधः
विकल्पश्चाभिधीयते । विकल्पशस्त्रस्य च विविधा प्रवृत्तिः क्वचिदप्राप्ते
विकल्पविधानं क्वचिच्च प्राप्तस्याप्यभावांशमात्रविधानं क्वचिच्च प्राप्तविषय-
कनिषेधपुरःसरं सामान्यसुखेन प्राप्ताप्राप्तोभयविषये याज्ञिकप्राप्ति-
विधानम् । तत्र विभाषापदघटितसूत्रे सामान्यप्राप्तिनिषेधपूर्वकमेव
प्राप्ताप्राप्तिविषये सामान्यसुखेन याज्ञिकविधानमित्येतदर्थं नवेति

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य । (७६)

विभाषेति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथाच विभाषा श्वेरिति सूत्रे विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वपि-
वचीत्यादिना कित्त्वं नित्यप्राप्तं संप्रसारणं प्रथमं निषेधोविशयी-
करोति ततः लिटोत्यनुवृत्तौ किदकित्वाधारणरूपेण उपस्थितं
संप्रसारणं विकल्पो विषयीकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-
वत्सूत्रेणैव एवंरूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं-
प्रवृत्तम् ।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य
व्यतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-
भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारणेऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-
निरासार्थमाह स्वं रूपमिति । उपसर्गे घोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-
वारणाय अशब्दसंज्ञेति । कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन शब्दसंज्ञात्वा-
भावात् कर्मण्यणिति सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशास्त्रे
वा संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः । तथा च शब्दशास्त्रेणैव
कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वाच्च तत्र स्वरूपग्रहणमिति ।

(७६) वेनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विधिर्विधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य
संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्य स्वं रूपमित्यनुवर्त्य पञ्चान्विपरिणामे-
नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः । तेन एरजिति (३ । ३ । ५६)
सूत्रेण इवर्णान्तस्य चिप्रभृतेरिव इप्रभृतेष्वग्रहणात् चयः जय
इत्यादिवत् प्रत्यय इत्यादेरपि सिद्धिः ।

प्रस्तावना—

भो भोः कुलक्रमागतानेकानवचद्वयप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधरा अनवरतमुखचापकोटिमध्यविनिःसृत-
वाग्बाणप्रतिकृतप्रत्यर्थितीर्था अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमानविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणवर्षा धीराः,
विदितमेवात्रभैवतां निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामा ग्रन्थो भाष्याब्धि निर्मध्या-
खिलजनोपकृतये श्रीमता विद्वत्कुलभरणेन भट्टोजिदीक्षितेन विनिर्मितो वेदाङ्गविन्मनस्तोषमुपजनयतीति ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे बहवो विवृतयो विलसन्ति मनोरमा-बृहच्छब्देन्दुशेखर-लघुशब्देन्दुशेखरप्रभृतयो महाभाष्या-
शयवर्णनपरमतविदारणमूलयोजनपरायणाः । सतीष्वप्येतासु काठिन्याद्विस्तराच्च सर्वेषां पठनपाठनयोर्नोपकारो
भवतीति विचिन्त्य तेषां व्याकरणतत्त्वबोधश्च श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीचरणस्तत्त्वबोधि-
नीनाम्नी व्याख्यां चक्रुः । श्रीमज्जयकृष्णपण्डिताश्च स्वरवैदिकप्रकरणं सुबोधिण्यालं चक्रुः ।

सेयं व्याख्या काश्यादौ मुद्रणविधिना प्राकाश्यं नीतापि कचिदशुद्धतया कचिन्मूलटीकापाठसंकीर्णतया
क्वचित्पाठरहिततया अविन्यस्तसुलभवाच्याक्षरतया महामूल्यतया च पठनपाठनादौ विदुषां मनःकेशं जनय-
तीत्यनुभूय शुद्धमुद्रणकलया पाठासंकीर्णतयाऽभ्रष्टपाठतया धटितबालजनातिमुलभवाच्याक्षरतया च वि-
द्वज्जनमनस्तापं परिहरेदिति निर्वर्धय पुनर्मुद्रणविधौ बद्धः परिकरः ।

दूरीकृतसकलदोषे मुद्रणविधिकल्पोपेऽस्मिन् ग्रन्थे मूलपाठप्रतीकज्ञानाय टीकायां स्थूलाक्षरविन्यासः कृतः ।
'साङ्गोपाङ्गो हि ग्रन्थः परमोपकारी' इति निश्चित्य अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसूत्राणां पृष्ठाङ्कसू-
त्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुचितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्र-फीट्सूत्रसूच्यौ चेति
कोशपञ्चकस्याप्यत्र संग्रहोऽकारि । इयं व्याख्याऽतीव समीचीना मूलग्रन्थलापनेऽद्यापि कचिच्छिष्टविशिष्टपदार्थ-
ज्ञानसाधनमप्यध्ययनाध्यापनयोरुपकुर्व्यादित्यष्टिपणमपि प्रदत्तम् । सपरिशिष्टोऽयं ग्रन्थः कियदावश्यताक इति
सर्वत्र सुप्रसिद्धमेवेति नार्थो बहुधा लेखनेन ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वापेक्षत्वमभिप्रेत्य मूल्यमलम्ब्यं (४) स्थापितम् । आशासे च पठनपाठनसाधनप्रधा-
नोऽयं ग्रन्थ इति विद्वद्व्यग्राहकः कृतादरा भवेयुरिति शम् ।

न शाम्बवरुणालयोऽत्र सुगमो ह्यपारत्वतो

निसर्गकरुणालयास्तु कृतिनो गुणाढ्यत्वतः ।

क्षितावखिलविन्न कश्चुतिरपीह पुंघर्षिका

नतिः सकलमार्जनाति रचयामि विज्ञेयु ताम् ॥

यद्यपराधः पुंसो धर्मो ग्रन्थस्य शोधने प्रथितः ।

मार्ष्टुं ज्ञास्तं याचति दिनकरशर्माऽसकृत्क्षमव्यमिति ॥

*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः * । *उगिद्वर्षग्रहण-
वर्जम् * (७८) ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।

वर्णानां-(७९) मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

परस्म्यन्तिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तम्पदम् । १ । ४ । १४ ।

सुबन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञं स्यात् ।

(७७) तेन द्वितीया त्रितादीतिस्मृतौ त्रितादिना समुपाश्रितादेर्न ग्रहणं
तथा च कृष्णं त्रित इति वाक्ये कृष्णत्रितइतिवत् कृष्णं समुपाश्रित
इति विपद्ये न समासः ।

(७८) तदन्त्यग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगिद्वर्षग्रहणवर्जमितिप्रतिप्रसवात्
अतिभवतीत्यादौ उगितश्चेति सूत्रेण ङोप् भवत्येव ।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स
च व्याख्यानात् किञ्चिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते
वर्णवत् अभावस्यापि बुद्धितं यौव्यापय्यमख्येव । शब्देन्दु ० ।

(८०) परशब्दो मान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति
समावसिद्वाह्वात्मातिरिक्तकालव्यवधानेन रक्षितस्तदर्थत्वेन तद्व्यवधा-
नेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्तते इति भावः । सन्निकर्षश्च प्रायः
परेण कश्चित् पूर्वेष्वपि अतएवावसानकाव्याख्यां संहिताधिकारे
पाठः सन्निकर्षश्च सामीप्यम् । शब्देन्दु ० ।

(८१) सुपः प्रकारेण महिङो ङकारेण च सुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्या-
नात् । प्रत्ययग्रहणे तदन्त्यग्रहणत्वमित्युक्तेः शब्दस्वरूपविशेष्यभादाय

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अङ्भिर (८२) व्यवहिता ह्रलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तपहस्यस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययपहणे
तदन्तपहस्यं नास्तीति प्रापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्त्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनेत्याशयेनाह अङ्भि-
रिति । भाष्ये अक्षु इत्यादौ कुत्वदर्शनेन अङ्भिरिति कुत्वसम्भा-
वनादामपि असन्देहायं तदकरयमिति बोध्यम् । ह्रल इति वक्तु-
वचनं सौत्वं यद्वा ह्रलौ च ह्रलच्चेत्येकशेषः तेन ह्रलोऽरपीति शिष्ये-
त्तान्न सुरोच ह्रलइत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्थानां सन्विक्तार्थोपयोगिनोनां संज्ञानां प्रकरणम्
इति वनाप्रमित्वर्थः तेनावेक्षितप्रसङ्गसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः ।
न च इत्याद्युपन्यासस्य प्रासङ्गिक इति । शब्देन्दु ०

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्त गुणवृद्धी विधीयेते (१) तत्त इक इति
पठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

अचञ्च । १ । २ । २८ ।

ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैः-यत्त अञ्जविधीयते तत्त अच (२) इति
पठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

(१) अतुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति
तेन अतो गुणे इति (६ । १ । ८७) सूत्रे वृद्धिर्यस्याचामादिसाहच-
र्यमिति (१ । १ । ७२) सूत्रे च गुणवृद्धीरतुवाद्यात्वात् तत्त इकइत्य-
स्योपस्थितिः । इकइत्यनुकरणं सान्तं नपुंसकं, पदमित्यस्यापठस्य
विशेषणम् ॥ यत्त च गुणवृद्धोः स्थानिविशेषनिर्द्देशसात्वापीयं न प्रव-
र्त्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत्त च साकाङ्क्षत्वाभावात् ।
सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकर-
ण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धी भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति
मिदं गुण इति ऋजैर्बृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यसम्भवात् मिदि-
ङ्गवृद्धोरवयवस्येक इति सम्भव इति बोध्यम् ।

(२) अचइति सान्तं नपुंसकमनुकरणञ्च । आत्मापि पूर्ववत् सति सम्भवे
सामानाधिकरण्येनैवान्वयस्येन ह्रस्वो नपुंसकेइति (१ । २ । ४७)
सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तदपधायास्तथाच श्रीमन्नित्या-
दिभिर्बुद्धिः अस्मिद्भिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाचउपधास्तुल्यस्य । शमा-
मदानां दीर्घः स्थनोति (७ । १ । ७४) सूत्रे तु सामानाधिकरण्य-
सम्भवात् शमानामचइति वैयधिकरण्येनैवान्वयः ॥ अत्त च ह्रस्वादि-
शब्दैरञ्जविधीयते इत्यभिधानात् अञ्जमात्रविधाने नेयं प्रवर्त्तते
तेन त्यादादीनाम इति दिव उदिति अएन आ विभक्तावित्यादौ अञ्ज-

आद्यन्तौ टकितौ । १।१।४६ ।

टिक्तितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । १।१।४७ ।

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचाम्नाथे योऽन्त्यस्तस्यात्पर-
स्तस्यैवान्तावयवो (४) मित्यात् ।

विधानेऽपि न अचइतिषष्ठ्यन्तपदस्योपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधा-
नाभावादिति बोध्यम् ।

(३) इत्यात्परनृयसाण्यस्येच्छस्य प्रत्येकसम्बन्धात् टित्कितावित्युक्तम्
आर्द्धधातुकस्येङ्बलादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् बलादेराद्यावय-
वत्वं शास्त्रासाङ्गाव्यायेषां युगिति युक्तः कित्करणाच्च धातोरन्तावयव-
त्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य पुरस्तादपवादकम् । चरेट इत्यादयः
टितस्तु प्रत्ययाः पराएव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्यवानां परत्व-
प्रतिपादानात् तथाच एतदपेक्षया तत्त्वस्य परवर्त्तित्वात् तस्य
बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अतएव यत्नैतदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना
तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह यस्योक्ताविति आद्यन्ताक्षिप्तो यच्छब्दार्थो-
ऽवयवोति भावः ॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तासान्निध्यं स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्वप्र-
त्ययपरत्वबोरपवादिका अमृनुमोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'हृश्च इडिति-
निर्देशाच्च । यस्य सप्तदायस्य निहिङ्गितस्तस्यां मध्ये वोऽन्त्यस्तस्या-
न्तावयवइत्यर्थः । यशांसि भिनन्तीत्यादौ तुम्भ्रमोर्मित्करणादन्त्याचः
परत्वेन तदन्तावयवत्वम् । निर्द्धारणषष्ठ्या वञ्चत्वस्यौत्तमौर्गिकत्वेऽपि
अच इति शौत्वमेकवचनम् । आद्यन्तौ टकिताविति पूर्वसूत्रे समस्त-
स्यायन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च
स्वरितेनाधिकार इति मृत्वेषाधिकारसम्भवेनानुवृत्तिरित्याशयेनाह
अन्तावयव इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या ।

स्थानञ्च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ।

प्रसङ्गे सति सदृशतमः (६) आदेशः स्यात् । यत्नानेकविध-
(७) मान्तर्यन्तत्वं स्थानत आन्तर्यम्बलीयः ।

(५) स्थानेर्न प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेत्वम् इति भाष्यानुयायिनः । तेन इगुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणचोतिसूत्रस्यार्थः सम्पद्यते । अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो यथेति सा तथा । तथाविशेषणाञ्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थानेयोगा अतएव 'शास इटङ्लोरिति (६ । ४ । ३४) सूत्रे शासइत्य-वयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषष्ठी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(६) सदृश्यञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च संभवति । तत्वं स्थानतः सदृशो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सदृशः । अर्थतो यथा ह्रस्वत् क्रोष्टुरिति ७।१।६५। सूत्रे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्ण-शब्दः आदेशः अर्थतः समः । गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोष-वतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सदृशस्तादृश एव घका-रादिः । प्रमाणतो यथा अदसोऽसेर्दाडोर्देम इति सूत्रे अदःशब्दात् परस्य तुल्यस्य स्थाने तुल्योकारः, दोर्धस्य च स्थाने दीर्घोकारः काल-रूपप्रमाणसाम्यादिति अमम्, अम् इत्यादिरूपभेदसिद्धिः । सदृशतम इति तमपा विशेषणाञ्च 'भयो होऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने क्रियमाणे स्वर्चे महाप्राणत्वमात्रसाम्येन न वर्गद्वितीयवृत्तकारादिवर्णः न वा नादवत्त्वमात्रसाम्येन वर्गद्वितीयौ मकारादिर्भवति किन्तु भय-धर्मावच्छेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम् ॥

(७) यत्नानेकविधमिति ॥ तेन 'अदेङ्गुणइत्यभिधानेन अकारस्य गुणमङ्गि-

तस्मिन्निति (८) निर्द्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ईई ।

सप्तमीनिर्द्देशेन विधीयमानां कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य (९) । १ । १ । ई७ ।

पञ्चमीनिर्द्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

त्वात् तत्सत्यरूपप्रमाणसाम्येन चेता तोतेत्यादौ इदुतोः स्थाने न अकारः किन्तु स्थानिसाम्यादेकारौकाराविति बोध्यम् ।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्वं सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकरणम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्वनामनिर्द्देशरूपासति 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकाविति (४। १ । २) तस्माच्छसो नः पृथीति (६। १ । १०३) सुत्रयोरेव प्रवर्त्तयतां, तयोरेव तच्छब्दवर्धितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदत्वात् नान्यत्वं तथा च सर्वत्र विज्ञवापत्तिः । सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तवाचाणां तच्छब्दार्थत्वमिति द्योतनाय ॥ तद्वोध्यस्य चार्थस्य निर्द्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं द्रढयति निःशब्दो नैरन्तर्यं दिशि रुज्जारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपसिष्टस्य पूर्वस्य कार्यं भवतीति वाक्यार्थः ।

(९) तस्मादिति पूर्वस्त्वत्वात् निर्द्दिष्टइत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन निर्द्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत्वं तत्वं सूत्रेऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्द्दिष्टान् अव्यवहितोच्चारितात् परस्यत्वार्थः फलितइत्याह पञ्चमीनिर्द्देशेनेत्यादि ।

अलोऽन्त्यस्य । १।१।५२ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात् ।

डिञ्च (११) । १।१।५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १।१।५४ ।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोधम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य (१३) । १।१।५५ ।

स्यष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ
आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादानेन बाध्यते ।

(१०) षष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवतीत्यर्थः
यथा त्वदादीनामइत्यादौअन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति ।
अलइति प्रत्याहारपट्टणं किं प्रदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्यमन्त्य-
मात्रस्थाने वा भूदित्येतदर्थकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शित्सर्वस्या'पवादिका तेन गवाप्यभित्यादौ न सर्वा-
देशः 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङ्गे डिञ्चेनान्त्यस्यालः स्थाने
जायमानत्वात् ।

(१२) परस्येति आठन्त्या पाठम् । तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं
कार्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवतीत्यर्थः यथा उदःस्यास्तम्भोः
पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्यास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने
पूर्वसर्वर्णतया धकारादेशः ।

(१३) अतोभिषरेषित्यादौ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे रामैरिति इदमइति
त्वादौ शित्त्वात् सर्वादेशे इह इतइत्यादि च सिद्धयति ।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परमित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरान्तरबलीयः (१५) । असिद्धं

(१४) स्वरितेनेति । इत्यन्धावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारइत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमङ्गुलसाधारणान्यम्, अधिक्रियमाण-पदघटकाजान्त्रितं वा बोध्यम् तज्जातुनासिकत्ववत् प्रतिशब्दैव निश्चीयते अधिकारस्य किंवददूरमित्यत्रासति बाधके व्याख्यानमेव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परमित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्वबाधकात् परशास्त्रात् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तत्राकृताभावकल्पनापेक्षया कृताभावक-स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे वीजं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य कृताभावकतया कृताकृतयोरेकभयत्वं प्रसङ्गाभावाद्दुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवहि-रङ्गात् परात् नित्याञ्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे वीजं वहिरङ्गासिद्ध-त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परमित्यान्तरङ्गेभ्यो बलीयान् वचनप्रावल्यादिति विवेकः ।

परावित्त्वं बलीयो यथा । तुदादिभ्यइत्यादिना विहितः शकारः तुद-तोत्यादौ परमपि लघुप्रथमस्य नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभये देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमवरमेत्यादिना जमि विकल्पं बाधित्वा सर्वोदीनीति प्रवर्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्येनैव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु वहिरङ्गजसुविभक्तिमपेक्ष्यैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकाङ्गि-दिति सर्वोद्देशं बाधित्वा किञ्चित्त्वन्नादेयः । यथा अस्विदधीत्यादिना-जातोऽनङ् किञ्चात् दध इत्यादावन्नादेयः ।

(१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः ।
निमित्तं विनाशोन्मुखन्दृष्ट्वा तत्प्रसुक्तकार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

नित्यादन्तरङ्गं यथा यामणिनी कुणे इत्यादौ । नित्यमपि इको-
चीति रुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कते तु रुमि
अनजनत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः
ओश इत्यादौ परमपि सर्वर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे,
इको यणचोति च प्राप्ते अपवादत्वात् सर्वर्णदीर्घः । तथा नित्ये
इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्वादप-
वादत्वात् यण् । इयांस्तु विशेषः अपवादो यदन्यत्र चरितार्थ
स्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते । तथाहि ङिञेति अनन्यार्थ
ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्त्तते किन्तु
परेणानेकाल्प्रित्यनेनैव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्वार्थ-
देशः । तथा सर्वे इह यामे इत्यभित्यादौ सर्व-इ-इह, याम-इ-इत्य-
मिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सर्वर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते
तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः ओश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

(१६) अविज्ञमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्काल-
प्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । पट्टा ऋद्धा इत्यादौ षट् ई-आ
ऋदु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्व्ययणादेशः परयणा-
देशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वात् ईकारस्याच्चत्वव्याघातः ।

(१७) न कृतो विशिष्टः अकृतको निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिहपो यैस्ते
अकृतव्यूहाः अकृतकार्या इति फलितार्थः । निमित्तमिति तद्वयुक्तं
जातमपि कार्यं न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थः । यथा निषेडोत्पादौ
अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि कसोरिटं भाविना संप्रसारणेन वहादित्वं
नञ्सीतालोच्य न कुर्वन्तीति । शब्देन्दु० ।

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । सुधी
उपास्यइति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः ।
सुध्युउपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचःपरस्य (३) यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
द्वित्वम् ।

(१) कार्यनिमित्तयो रतिगणितः सन्निधिर्यदा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः ।

तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा तिवक्षामपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशावसेयः । अत्र एकपदइत्यने नैवेष्टसिद्धौ समासपहणमनुक्-
समाससंप्रहार्यम् । धातूपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्रत्याहारेण तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणा कथमन्यथा यू कृत्याख्याविति
त्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकबलात् इक्-
पदेन (इ १८ उ १८ । ऋ १२ । लृ १२) षट्षटिर्दृष्ट्यते यण्पदेन
च (य २ व २ ल २ र १) सप्त षट्क्षान्ते एवचैतेषां विषमत्वात् यथा-
संख्यसुपदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यपहणामन्भावेन स्थानत
एवान्तर्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति । मनो० ।

(३) अचो रङ्गाभ्यां द्वे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्य
यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति माहात्म्यमित्यादौ द्वित्वनिरासाय
अचः परस्येत्युक्तम् । अनचीत्यस्य अज्भिन्नार्थकत्वपरत्वे लाभवात्
हनीत्येवाभिदध्यात् तथा च नञः प्रसङ्गाप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि
वाक् वाक् इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्स्यान् तु स्थान्यलाश्रयविधौ (५) । अने-
नेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्व-
निषेधो न शङ्क्योऽनलिवधाविति तन्निषेधात् ।

- (४) आदेशे स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रत्येकौ विधिनिषेधरूप-
तत्तत्कार्यनिर्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उक्त्य-
मानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।
- (५) न तु स्थान्यलाश्रयेति । स्थान्यवयवीभूतोऽयं चतुर्दशसूत्रीस्थाका-
रादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिस्तस्मिन् कर्त्तव्ये न स्थानिव-
दित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्,
इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं
विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः । भाष्ये तु प्राति-
पदिकार्थे निर्दिष्टे बां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरूपजायते सा सा
आश्रयितव्येत्यभिधाय अलमाश्रयते अलाश्रयः अलाश्रयो विधिरल्-
विधिरित्युक्तम् । तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा
ब्यूढोरस्केनेत्यादौ अङ्वावायेऽपि शास्त्रविधानेन सकारस्य इत्या-
निकविसर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता न शास्त्रम् ।
तस्मात् यथा । द्यौरित्यादौ औकारस्य वकारस्थानिकतया हल्-
त्वमाश्रित्य हल्ङादिभ्य इति न सुलोपः । तस्य यथा । दुभ्यामि-
त्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थानिवत्त्वेन हल्त्वमाश्रित्य व्योर्लो-
पो वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । क इष्टइत्यादौ
यजेः संप्रसारणे इष्टेतिपदसिद्धेरिकारस्य वस्थानिकतया यरूप
हल्त्वमाश्रित्य हृषि चेति उक्तं न । अकृते च तथाव्याख्याने तत्तत्
कार्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशे-
षणात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यजोति
(७ । ३ । १०१) सूत्रात् यजोति पदमनुवर्त्य दीर्घे कर्त्तव्ये यजा-

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।

अलिध्यर्थमिदम् । परनिमित्ताजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात्
स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः
स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्वमान्नितं शास्त्रकारैः यकारश्च इहादेशवयवएव न स्थान्यवयवः
उच्यते इति सूत्रेण उन्स्थाने यादेशात् ।

(६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति षष्ठ्यन्तपदस्य पूर्वसूत्रा-
दादेशपदमनुवर्त्यन्वयः कार्यः । पूर्वपरयोरवधिसाकाङ्क्षत्वेन श्रुत-
त्वात् अचइत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः
पूर्वत्वेनेति । अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनि-
मित्तकस्य वा ल्यपोत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वच्छ्रुतस्य त्वकि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्निमित्तकरणाञ्च
दीध्ये इत्यादौ इट एत्वं कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्यं प्रति स्थानि-
वत्त्वेन यीवर्णयोर्दिधीवेव्योरिति न इवर्णपरं अन्तलोपः एत्वरूपा-
जादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधाविति
विशेषणाञ्च नैधेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाजः किप्रत्यवे
आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्वाचकत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलो-
पस्य स्थानिवत्तया त्वाच्कत्वप्रसङ्गेन द्वाच इति इतश्चानिज इति
(४।१।१२।१।१२२) सूत्राभ्यां द्वाच्कादिदन्ताद्विहितस्य ढक्प्रत्ययस्य
तत्प्राप्तवृत्तिस्य च पूर्वविधित्वाभावं न तत्वाजादेशस्थानिवत्त्वमिति
दृष्टव्यम् । अत्र स्थानिनि सति यद्भवति यन्न भवति वा तद्देशेऽपि
तद्भवति न भवति वेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो लक्ष्यानुरो-
धात् । पठयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अतउपाधाया इति
द्विष्टरूपकार्यं कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानि-
वत्त्वान्न ततः पूर्वकार्यमित्युदाहार्यम् ।

स्थानिवद्भावे इति शुद्धपाठ इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार
दीर्घजञ्चविधिषु (८) । १ । १ । ५८ ।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजा-
देशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिवेधः ।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनचीतिनिषेध
प्रसङ्गे इत्यर्थः ।

(८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अक्षोरल्लोपस्य परनिमित्त-
तया पूर्व्ययथावादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्या-
दिना निषेधः । एवमुत्तरत्वापि । द्विर्वचने सुङ्गमास्य इत्यादि । अत्र
द्वित्वे कर्त्तव्येयशो न स्थानिवत्त्वम् । वरे यायावरइति यातेर्यङन्ताद्वा-
रच् अल्लोपयलोपौ आलोपे कर्त्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे
यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिन् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिव-
त्त्वादातो लोपः स चाल्लोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः ।
स्वरे चिकीर्षकः । करोतेः सनन्तात् ण्वल् अतोलोपः स च ळीतीति
स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत् । सवर्णे शिष्टिः । शिधःञ्न् धातोः पकार-
स्थाने ङकारे ङते तस्मिन् परे लुप्ताकारस्य अमो नकारस्थाने सवर्ण-
विधाने कर्त्तव्ये अमोऽल्लोपः न स्थानिवत् । अतुस्वारे शिषन्ति । अमो
ऽल्लोपः न स्थानिवत् । दीर्घे प्रतिदीवः अल्लोपो न स्थानिवत्
जशि ग्धिः । अदेःक्लिनि छन्दसि वस्त्रादेश उपधालोपः स च
जशुत्वे न स्थानिवत् । चरि जञ्जतः । उपधालोपश्चरि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत् । अत्र च प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशएव न
स्थानिवदित्युक्ता योश्चान्यआदेश स्थानिवदेवासाञ्जित्युक्तं भाष्ये । तेन
किथ्योः गिथ्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिव-
त्त्वात् न दीघेः । वाव्योः अध्वर्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादे-
शस्यस्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो वलीति न यलोपइति । सौलत्वात् वरे
इत्यस्थालुक्

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शनं (६) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः (११) । यणो मयो द्वे वाच्ये । मय इति पञ्चमी यण इति पठीति पक्षे (१२)

(६) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतमइत्यतः स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसक्ते सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दृशिर्ज्ञानसाधन्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनी-
यतया तत्सामयान्तर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते
इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपवि-
धानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपादुत्पत्तेरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्ष-
णार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(१०) नञापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात्
संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्नादित्यादौ तद्धोपालोपो
द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधोवाच्यो व्याख्येयः भलो भलीत्यतो-
पिप्तसूत्रात् भलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य भलएव लोपोनान्य-
स्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्
रङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया अमिद्वेर्न लोपइति व्याख्यानभावः ।

(१२) इति पक्षेइति यणःपरस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वेवा स्त इति
पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च
त्वारि(१३)रूपाणि । एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध
मेकयम् । सुद्धुपास्यः । मध्वरिः । धातंशः (१४) । लाङ्गतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।
पुत्रादिनी त्वमसि पापे ! । आक्रोशे किं तर्त्कयने द्विर्वचनं
भवत्येव । तत्परे च (१५) पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे !
“वा हतजग्धयोः” (१६) । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी ।
पुत्रजग्धी ।

त्रिप्रभृतिषु(१७) शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारोति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते
इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा
द्वित्वानामानन्यापत्तिः न च भरो भरोतिहलौ यमामिति च लोपेन
निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यशङ्का । एतच्च धकारयकारघ-
टितमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धातंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रङ्गाभ्यां द्वे
इति साक्षाच्छ्रुतेन रङ्गेर्निमित्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-
शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यस्येति नियमार्थमिदं
वार्त्तिकम् ।

(१७) त्रिप्रभृतिष्विति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

तयादिषु, वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः ।
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वम् । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वम् । दातम् । पातम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
हृथ्यनुभवः । नहृथ्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१९) । इति लोपपक्षे

र्यात् न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यतः संयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्तमी
निर्द्धारणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यतोऽचइत्यनुवर्तते त्विप्रभृतिवर्ण-
मध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र
नकारवकारयोः प्राप्तिद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दु० ।

(१८) अच इति श्रुतत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तर-
स्येत्येतद्व्याख्यायाच्चः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्य-
तः यरइत्यस्य वेत्यस्य चातुहृत्तेरिति भावः । अच इति किं
किं कृते इत्यत्र मा भूदित्ये तदर्थकम् ।

(१९) वा यमीति । भयो हो ऽन्यतरस्यामित्यतः (८ । ४ । ६२) वेत्यनु-
हृत्तेस्तथार्थः हल इति किं शब्दा इत्यत्राचः परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलान्तु आदित्यो
देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञा
नान्नेह । माहात्म्यम् ।

एचोऽयवायावः । ई । १ । ७८ ।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-
सामर्थ्यात् । एवञ्च, इत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ई । १ । ७९ ।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः ।
गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्थ्यं नाव्यम् ।
नौवयोधर्म्येत्यादिना यत् । * गोर्यूतौ कृन्दस्युपसंख्यानम् * ।

मिति किं तर्क्यत्वत् ककारस्य मा भूत् यमीति किं रामाभ्यामित्यत्र
यकारस्य मा भूत् । आदित्यशब्दात् शेषार्थस्यान्ताद्देवतायै यवः
यस्येति चेति (६।४।१४८) अङ्गोमे अनेन यलोप इति । शब्देन्दु० ।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुनासिक इति (१।१।२) सूत्रादिदित्यस्य पञ्च-
न्तदा परामर्शादाह तस्य इति इति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण
अवादीनां यकारादिभ्योपसंज्ञावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति ।

(२१) येन विधिरित्यस्यापवादभूतत्वा तस्माच्छुद्धीति (६।१।७४) सूत्रादौ
आवश्यक्या यस्मिन् विधिरित्यादावप्यहम् इति 'वार्त्तिके' कडुक्तपरि-
भाषया लभ्यमर्थमाह यकारादाविति । शब्देन्दु० ।

। अध्वपरिमाणे च । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्तइत्यत्र (२२) वकारात् गोर्यूता-
वित्यत्र हकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्र-
क्षिप्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो
न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचच्चेद्वान्तादेशस्यैव तन्निमित्तस्यैव
(२२) नान्यस्य । लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति
(२५) किम् । ओयते (२६) । औयत ।

(२२) इति सर्वेषामित्यनेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः
स्वादत आह वान्त इत्यत्रेति वान्तइति वृद्धन्तीति स्थिते उक्त-
स्त्वान्ताम् । वकारलोपात् स्त्ववार्त्तिकयोस्तथावरमन्निवेशेऽपि लुप्-
वकारस्वरणात् वाक्यार्थबोधइत्याह अयमाशेषेति ।

(२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-
मित्यत्र न स्यात् औयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निय-
मापादनन्द एवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धान्तोरेवेति नियमे
तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

(२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणद्वयोर्धेदुख्यनिमित्ततया यादिप्रत्ययनि-
मित्तकत्वम् ।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । वान्तो विप्रत्यये इत्यनेनैवैतदसिद्धौ एतत्
स्त्वमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२६) ओयतेइति आहपूर्वकात् वेजः कर्षणि लटि यकि यजादित्वात्
संप्रसारणे दीर्घे च कृते आह्वं हृक् आहुये औयत इति सिद्धम् तत्र
ओकारस्य यनिमित्तकत्वाभावात् न आवादेशः । भातूपसर्गयोः कर्षणस्य

क्षय्यजय्यौ शकार्थे(२७) । ई । १ । ८१ ।

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । चेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यम् जय्यम् । शकार्थे किम् । चेतुं जेतुं योस्यं क्षेयं पापञ्चयस्मान् ।

क्रय्यस्तदर्थे (२८) । ई । १ । ८२ ।

तस्मै प्रक्षत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ।

अवर्णपूर्वयोः (२९) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

घट्टिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्धत्वनुगुणेनाह औयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अङ्गागमे आटञेति दृढौ अटा सह आङुष इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तीयौत्वादित्यस्यादिति सूत्रारम्भ इति भावः । अवावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये ।

(२७) क्षय्यजय्याविति चि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानम् ।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्यइति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानम् । तदर्थ इति प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः । अर्थेन सह नित्यसमामो विशेषलिङ्गता चेत्युक्तेराह प्रक्षत्यर्थावेति । स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत् तन्मूल्यं पृच्छति तत् धान्यं क्रय्यं यत् तत् द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं पृच्छति तत् धान्यं क्रयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रय्यं नापि क्रयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽपीति शब्देन्दुः ।

(२९) अत्र भोभगोअघौपूर्वयोरप्यनुवृत्तिरसम्भवेऽपि औतो गार्ग्यस्येति

पूर्वतासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर-
एहि-हरवेहि । विष्णा इह-विष्णाविह । त्रियाउद्यतः-
त्रियाउद्यतः । गुराउक्तः-गुरावुक्तः । कानि सन्ति कौ स्त
इत्यत्राक्षरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदा-
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।

एकः पूर्वपरयोः । ई । १ । ८४ ।

इत्यधिकृत्य ।

आङ्गुणः । ई । १ । ८७ ।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहितायाम् ।
उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उरण्(३०) रपरः । १ । १ । ५१ ।

अ इति त्रिंशतः सञ्ज्ञेत्युक्तान्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव
प्रवर्त्तते । तत्रान्तरतस्यात्(३१) कृष्णार्द्धिरित्यतार्, तव-
ल्कार इत्यत्राल् । अचो रहाभ्यामिति पञ्चे द्वित्वम्(३२) ।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपप्रविशेषविधानादाह अवर्ण-
पूर्वयोरिति । व्योरित्यस्यैवातुङ्गत्वावपि अक्षरसमान्त्रावे यकारस्यैव
प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णेति किम् गौर्यत्वं पदान्तयो-
रिति किं हरये ।

(३०) उरितिपदं वञ्चनेन अक्षरदेन सिद्धम् । अण् किं रोङ् कृतइति रोङि-
कृते भावीयतीत्यादौ रपरत्वं ना भूत् ।

(३१) आन्तरतस्यादिति अरित्यस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अरित्यस्य लृकारेण
लृकारद्वारा च स्थानिसाम्यादित्यर्थः ।

(३२) पञ्चे द्वित्वमिति दक्षानिनः ऋधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

कौमुदीस्थविषयक्रमः—

पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः
	पूर्वार्धे—		
१	संज्ञाप्रकरणम् १	२७७	तद्धितेषु भावकर्मकाः ३७
९	परिभाषाप्रकरणम् २	२८०	तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ३८
१२	अच्संधिप्रकरणम् ३	२९४	तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ३९
२२	अच्संधौ भ्रूतिभावः ४	२९६	तद्धितेषु स्थायिकाः ४०
२६	हल्संधिप्रकरणम् ५	३०३	तद्धितेषु तद्वाजाः ४१
३२	विसर्गसंधिप्रकरणम् ६	३११	द्विरुक्तप्रक्रिया ४२
३४	स्वादिंसंधिप्रकरणम् ७		उत्तरार्धे—
३८	अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ८	३१८	तिङन्ते भ्वादयः ४३
६७	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ९	३७२	तिङन्ते अदादयः ४४
७२	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् १०	३८१	तिङन्ते जुहोत्यादयः ४५
७५	हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ११	३८३	तिङन्ते दिवादयः ४६
९८	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् १२	३८८	तिङन्ते स्वादयः ४७
९९	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् १३	३८९	तिङन्ते तुदादयः ४८
१०२	अव्ययप्रकरणम् १४	३९४	तिङन्ते रुधादयः ४९
१०६	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् १५	३९५	तिङन्ते तनादयः ५०
१२६	कारकप्रकरणम् १६	३९६	तिङन्ते कयादयः ५१
१५४	अव्ययीभावप्रकरणम् १७	३९८	तिङन्ते चुरादयः ५२
१६१	तत्पुरुषप्रकरणम् १८	४०८	तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ५३
१८३	बहुव्रीहिप्रकरणम् १९	४१३	तिङन्ते सञ्जन्तप्रक्रिया ५४
१९५	द्वन्द्वप्रकरणम् २०	४१६	तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ५५
१९९	एकशेषप्रकरणम् २१	४१८	यङ्लुगन्तप्रक्रिया ५६
२०१	सर्वसमासशेषप्रकरणम् २२	४२४	नामधातुप्रक्रिया ५७
२०२	समासान्तप्रकरणम् २३	४३२	तिङन्ते कण्डादयः ५८
२०४	अलुक्समासप्रकरणम् २४	४३३	तिङन्ते प्रत्ययमाला ५९
२०६	समासाश्रयविधिप्रकरणम् २५	४३३	आत्मनेपदप्रक्रिया ६०
२१४	तद्धितेष्वपल्याधिकारः २६	४४१	तिङन्ते पदव्यवस्था ६१
२३१	तद्धितेषु रक्तार्थकाः २७	४४२	भावकर्मप्रक्रिया ६२
२३७	तद्धितेषु चातुरार्थिकाः २८	४४६	कर्मकर्तृप्रक्रिया ६३
२४०	तद्धितेषु शैषिकाः २९	४४९	लकारार्थप्रक्रिया ६४
२५५	तद्धितेषु विकारार्थकाः ३०	४५७	कृदन्तप्रकरणम् ६५
२५८	तद्धितेषु टगधिकारः ३१	४६५	कृदन्तप्रक्रिया ६६
२६२	तद्धितेषु प्राप्तिधायाः ३२	४९२	अथोणादयः ६७
२६५	तद्धितेषु छयतोरधिकारः ३३	५४३	उत्तरकृदन्तम् ६८
२६७	तद्धितेष्वार्ह्याः ३४	५६१	वैदिकीप्रक्रिया ६९
२७४	तद्धितेषु कालाधिकारः ३५	५८९	स्वरप्रक्रिया ७०
२७६	तद्धितेषु ठगधिकारः ३६	५९७	पिदमूत्राणि ७१
		६३६	लिङ्गानुशासनम् ७२

परिशिष्टानि—पाणिनीयशिक्षा १ गणपाठः २ धातुपाठः ३ लिङ्गानुशासनं ४ चेति ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ।

हलः परस्य (३३) भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि । द्वित्वा-
भावे लोपे सत्येकधम् । असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा
द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति विधम् (३५) । कृष्णार्द्धिः-
कृष्णार्द्धिः-कृष्णार्द्धिः । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पञ्चे
ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र
रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

टद्विरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (३६) परे टद्विरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृष्णौ-
कत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्चर्यम् । कृष्णौत्कण्ठम् ।

एत्येधत्यूट्सु । ६ । १ । ८९ ।

(३३) हलो यमां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च भयो होऽन्यतर-
स्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदमनुवर्त्य योजयन्नाह हलः परस्येति ।
अत्र हल इत्यनेन प्रसमित्यादौ तस्य, भर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ कस्य,
भरोत्यनेन प्रियपञ्चजामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तर्पेत्यादौ यस्य
न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यथ्यनुवर्त्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ।

(३५) विधमिति यणो मयइति सूत्रान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्द्वमिति
बोध्यम् ।

(३६) आट्गुण इत्यत्र आदिति पदमनुवर्त्याह आदेचोति ।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रेत्वेधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रठौहः ।
 एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्ता-
 (३८) दपवादव्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका
 नत्वोमाङोच्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । * अच्चा-
 दूहिन्यामुपसंख्यानम् * । अचौहिणी (३९) सेना । *
 स्वादीरेरिणोः * । स्वैरम् । स्वेनेरितुं (४०) शीलमस्येति
 स्वैरी । स्वैरिणी । * प्रादूहोढोढ्येष्वेषु (४१) * ।

(३७) आद्गुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यत एषोतिपदयोरनुवर्त्तनेऽपि
 योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्वेधत्योरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्याशयेनाह
 एजाद्योरिति !

(३८) पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा-
 निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकृष्टतया प्रथमं बुद्ध्या-
 कृढत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकृष्टानेव बाधन्ते न तु ततो विप्रकृष्टानि-
 त्यर्थः । ओमाङोच्चेत्यस्य एङि पररूपापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिति भावः ।

(३९) ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी अच्चाणां रथचक्राणां लक्षणाया
 रथानामूहिनी अचौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां कृढ-
 त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति शत्वम् । अच्चाणामूहकदुत्तरमिनौ
 कृते तु अचौहिनी(णी)त्येव स्यात् तत्त्वान्नरक्तत्वेन गुणेन वृद्धिबाधा-
 दिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ईरितुं पदस्यस्य फलमाह । ईरितुं शीलं यस्येति सुखजातारिविति
 स्त्रिभिः उपपदसमासे स्वैरीति स्त्रियां ङीप् तु पूर्वभागसोर्नि-
 यन्मादाय वृद्धिः ।

(४१) एषसहचर्यादेष्योऽनव्ययएव पाठ्यत्वेन प्रेक्ष्य गतइत्यादौ एषेणान्तात्
 स्यापि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

प्रौढः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणोनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं ब्रजेति-
 सूत्रे राजेः पृथक् स्वाजिग्रहणात्तेन ऊढग्रहणे ज्ञान्तमेव
 गृह्यते न तु ज्ञवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ।
 इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष् आभीक्ष्ण्ये
 क्त्रादिः । एषां घञि ग्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र
 पररूपे (४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु
 ईष ऊष्णे । यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्हीर्घोपध-
 त्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राहुणे । प्रेषः । प्रेष्यः । * ऋते
 च तृतीयासमासे * । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति
 किम् । परमर्तः । * प्रवत्सुतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे * ।
 मार्णं वत्सुतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृण-
 क्षियते तदृणार्णम् । दशार्णोदेशः । नदी च दशार्णा ।
 ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ।

उपसर्गादिति (४४) धातौ । ई । १ । ६१ ।

(४२) अनर्थकस्मेति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्वागायो-
 गादिति भावः ।

(४३) पररूपे प्राप्ते पूर्वं धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति भाष्योक्त-
 सिद्धान्तादिति भावः एतत्साधनार्थादेव उपसर्गकार्यात् पूर्वमेव प्रत्यवा-
 दिसाधनकार्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तपरकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा
 सुपीति परसूत्रे एतस्याहुवृत्तौ उप ऋकारीयतीत्यादौ वृद्धिवारणार्थ-
 तया सार्थकम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । उपार्हति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय- (४६) मेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् ।
इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति
विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः
उभययक्षु कर्त्तरि चर्षि देवतयोरित्यादिनिर्द्देशात् । उपसर्गे-
णैव धातोराच्चेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धि-
विधानार्थम् । तेन ऋत्यक् इति पाश्चिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र
न भवति ।

वा सुप्यापिश्लेः । ६ । १ । ८२ ।

(४५) यच्चिन् विधितस्तदाहेरिति परिभाषासत्त्वादाह्कारादेरिति ।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते अन्तादिष्वङ्गाभ्यां यथाक्रममन्त-
वात् पूर्वस्य परस्य च तद्वृद्धितत्त्वमुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्राति-
पदिकत्वसुबन्तत्वादिव्यवहाराः कर्तृकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्षमात्र-
वृत्तय इत्यर्थः फलितस्तदाह् योऽयमिति । तेन रामावित्तादौ औका-
रस्य परादित्वेन पदत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(४७) पदान्तस्येति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयवर्षित्वादि
सूत्रनिर्देशकपञ्चापकवशात् विसर्ग इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्बातौ (४८) परे वृद्धिर्वा स्यात् ।
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति ।
आवर्णाल्लृवर्णस्य ग्रहणं प्रत्कारीयति—प्रात्कारीयति । तप-
रत्वाद्दीर्घे न । उप ऋकारीयति—उपर्कारीयति ।

एङि पररूपम् । ई । १ । ६४ ।

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते
उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन
एङादौ सुब्बातौ वा । उपेङकीयति—उपैङकीयति । प्रोघी-
यति—प्रौघीयति । * एवे (५८) चानियोगे * । नियोगो
ऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनि-
योगे किम् । तवैव ।

अचोऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । * शकन्धा-
दिषु (५०) पररूपं वाच्यम् * । तच्च टेः । शकन्धुः कर्कन्धुः ।
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्त्यः । मनीषा ।

(४८) स्रम्भाताविति सुप्रन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः । अत्रापि धातावित्त्व-
नुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्वक इति न
प्रकृतिभाव उपसर्गादिति पृथग्यस्वरसादिति मूलएवाग्रे स्पष्टं वक्ष्यते ।

(४९) नावक्लृप्तौ यदा दृढः पररूपस्य गोचरः ।

एवमु विषयो दृष्टेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति । मनो० ।

(५०) शकन्धादिष्विति तत्सिद्धग्रहणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह
तच्च टेरिति शकानां देशानामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां
राक्षामन्धुः कर्कन्धुः । बदरीवाघी तु कर्कन्धुशब्दो दीर्घान्तकूपस्य-
वशात् । अटतीत्यटा कुलादटा कुलटा । ईष उच्चे ईष गत्या-

लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । सारा-
ङ्गोऽन्वः । आकृतिगणोयम् । मार्त्तण्डः । * ओत्वोष्ठयोः
(५१) समासे वा * । स्थूलोतुः—स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः—
बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ।

ओमाडोश्च । ई । १ । ६५ ।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्ममः ।
शिव-एहि—शिवेहि ।

अव्यक्तानुकरणाख्यात इतौ । ई । १ । ६८ ।

ध्वने (५२) रनुकरणस्य योऽच्छन्दस्त्रयादितौ परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । पटत् इति—पटिति । * एकाचो न * ।
अदिति ।

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ई । १ । ६९ ।

दिषु आभ्यां गुरोश्च ह्रस्वत्वप्रत्यये स्त्रीत्वादाप् ईषा जनस ईषा मनीषा
ह्रस्व ईषा ह्रस्वीषा लाङ्गवस्व ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदन्तः ।
पतञ्जलिर्यङिन् नमस्कार्त्वादेशौ पतङ्गुलिरिति । तस्य ० ।
अङ्गवेः पतितः इति विग्रहे मयूरध्वंसकादिनात् समासे तत्वोत्तर-
निपातनात् साधुः स च अविः गोमर्द्देष्टे सन्ध्याकरणसमये
कस्यचिद्वेरङ्गवेः पतित इत्येतिष्ठात् । अताण्डादानतइत्यधि
मार्त्तण्डः । शब्देन्दु ० ।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितानिदम् प्रवर्त्तते तेन
ह्रस्वसुतौष्ठप्रत्यये ईत्वादौ न विकल्पः आत् ह्रस्वसुत इति ओठ-
प्रत्यय इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तशब्दं आचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य ।

आम्बेडितस्य प्रागुक्तम् स्यात् । अन्यस्य तु तकारमात्रस्य
वा स्यात् । * डाचि बङ्गलं हे भवत * इति बङ्गलवचनाद्-
द्वित्वम् ।

तस्य परमाम्बेडितम् । ८ । १ । २ ।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्बेडितसंज्ञं स्यात् । पठत्यटेति ।

भलाञ्जशोऽन्ते । ८ । २ । ३६ ।

पदान्ते भलाञ्जशः स्युः । पठत्यटदिति ।

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घएकादेशः स्यात् । दैत्यारिः ।
त्रीशः । विष्णूदयः । अचि (५३) किम् । कुमारी शेते ।
नाम्बेडितस्य सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशा-
नस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् ।
हरये । अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम् । ऋति सवर्णे ऋ वा * ।
होतृङ्कारः—होतृकारः । लृति सवर्णे (५४) लृ वा * ।
होल्ङ्कारः । पञ्चे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतृकारः ।
ऋति ऋवा लृति लृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् ।

(१२) इकोयणचीति दूरस्थसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयो-
जनमाह अचीत्यादिना ।

(१४) ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्याकारके वार्त्तिकपाठे स्थिते अकः सवर्णे
दीर्घइति सूत्रस्य सवर्णपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि ।
दधि ऋकारइत्यादौ तद्वारणाव सवर्णे इति विशेषणम् ।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽङ्गत्तेर-
परा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ।
इहोभयत्रापि च्छत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ई । १ । १०६ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्व्वरूपसेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ई । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्
पदान्ते । गोअग्रम्—गोग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्त्वग्रम् ।
पदान्ते किम् । गोः ।

† अभितः उभयतः अज्मत्तेः अज्भागस्यापरामात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादिति । ङसिङ्गसोश्चेति पृथक्स्वरान्तरसामर्थ्यादस्य
पदान्तत्वे लङ्गेऽपि पुनस्तदुपहणं सर्वत्र विभाषा गोरित्याद्युत्त-
रार्थमिह तु सटार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(५६) यजुष्युराद्यादिप्रकृतात् ऋत्स्वेवंदं संभाव्येत अत उक्तं सर्व्ववेति
तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (ई । १ । ११५)
स्वात् प्रकृत्येति पदमनुवर्त्त्याह प्रकृतिभावइति प्रकृत्या स्वभावेन
अविकतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्व्वरूपं
नापि अवाडय इति भावः । एङः पदान्तादतीत्यतः एङ्इत्यनुवर्त्त्य
तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्रपक्षित्व नेति स्वयं
वक्ष्यति लक्षणाप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव उपहणनियमेन हे
चित्त्वगोऽत्रागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनभावे लक्षणासाध्यत्वेऽपि
प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवृत्त्या विपरिणामेनान्वयः ।

अवङ् स्फोटायनस्य (५७) । ई । १ । १२३ ।

अतीति निवृत्तम् । अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा
स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया
(५९) गवाक्षः ।

इन्द्रे च [नित्यम्] । ई । १ । १२४ ।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः । अथ प्रकृतिभावः ।

भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (ई०) । ई । १ । १२५ ।

भुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यम्प्रकृत्या स्युः । एहि
कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति (ई१) । इरी एतौ । नित्यमिति

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनप्रकृष्टं पू-
जायं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादकोवैधाकरण-
विशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्वपमित्यत्र
नेति बोध्यम् ।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽतीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं
तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिद्ध्यति ।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भाषाभाषविषयकतया कचिद्विषयविशेषे
भावमात्रविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते कचिच्च तदव्यव-
स्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावमात्र-
विषयत्वम् । गवां किरणानामचीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यत्रप्रत्यये गवाक्ष
इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रुढः पुंस्त्वं लोकात् ।

(ई०) नित्यमिति । इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभादिह तदनु-
वृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तद्व्यवस्थाप्यत्वं वाचकविषयेऽपि प्रष्टव्यर्थताद्योतनाय ।

(ई१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयभाषायादयोदाहरणान्त उदाहृते च

किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्
इकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ई । १ । १२७ ।

पदान्ता (ई२) इकोऽसवर्णेऽपि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ।
अत ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-
श्चकारो न कर्तव्यइति भाष्ये स्थितम् । अक्लि-अत्त-चक्री-
अत्त-चक्यत् । पदान्ता इति किं गौर्यौ । न समासे * ।
वाप्यश्वः । * सिति च * । पार्श्वम् (ई३) ।

ऋत्यकः (ई४) । ई । १ । १२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।
पदान्ता इत्येव आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-
ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य टेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य टेरेव ह्रस्वस्य (संवे-
ध्यस्य) मृतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः
केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव
कृष्णेत्यस्य डुराबूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात् ।

(ई२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरि-
णामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते वषट्परितार्थतया पुनर्ह्रस्वयसो-
र्विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(ई३) पार्श्वमिति पश्चां यस् वक्तव्य इति षडि सिप्त्वात् प्रकृतिभावाभावात्
पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(ई४) ऋत्यक इति सवर्णाधिमनिर्णयेदं सूत्रं तेन होत्वृक्कारः ब्रह्माह-
विरित्वादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आर्च्छदिति आटो भात्ववयव-

वाक्यस्य(६५) टेः झुतउदात्तः । ८ । २ । ८२ ।

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादे(६६)ऽभूद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अभूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः झुतः स्यात् । अभि-
वादये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।
"स्त्रियाद्वा" । अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि ! ।
नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव झुत
इत्यते नेह आयुष्मानेधि । * भोराजन्यविशाञ्चेति वाच्यम्
(६८) * । आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा ३ न् ।
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

त्वेन पदान्ताभावाद्वा प्रसङ्गः । समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः ।

सम्पर्षाभिमित्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समामः ।

(६५) झुतप्रत्यङ्गाणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे झुतत्वात् प्रकृतिभावविधायकं स्तु-
तयस्यप्रत्ययस्य प्रथमोपस्थितत्वात् झुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति ।

(६६) प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो शुद्धादिर्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभि-
वादः न त्वाशीर्वचनमात्रं भूद्रे आशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अभूद्रे
इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अभूद्रे इति किं कुशल्यसि वृष-
लकेत्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे ।

(६७) अभिवादये प्रणामेन आशीर्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य
विधेयतया न सम्बोधनान्तता एधीति भवेत्यादेशप्रलक्षणम् ।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाच्च टेः झुततेत्यर्थः तत्र भोःशब्द-
स्त्राप्तो इतरथोस्तु नामत्वेन प्राप्ते निवमार्धमिति बोध्यम् ।

दूराद्भूते (ई६) च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बोधनं यद्वाक्यन्तस्य टेः भुतः स्यात् । सक्तून् पिव
देवदत्त ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैह्ययोः । ८ । २ । ८५ ।

एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यन्तव हैह्ययोरेव भुतः स्यात् ।
हे ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ ।
२ । ८६ ।

दूराद्भूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्धिन्नस्याऽनन्यस्यापि गुरोर्वा भुतः
स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः
किम् । वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् । अन्तः किम् ।
कृष्ण ३ ॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो
विभज्यते । तेन सर्वः भुतो विकल्पयते ।

अभुतवदुपस्थिते । ई । १ । १२६ ।

उपस्थितोऽनार्ध इतिशब्दसंस्मिन्परे भुतोऽभुतवद्भवति ।
अभुतकार्यं यणादिकङ्करोति । सुसोक्तइति । सुसोक्तेति ।
वत् किम् अभुत इत्युक्ते भुत एव निषिध्येत तथा च प्रगट्स्या-
अये प्रकृतिभावे भुतस्य अवगन्त स्यात् । अग्नी ३ इति ।

(ई६) वावति दूरे स्थाभाविकप्रयत्नोद्धारितं वचं सम्बोधयमानो न श्रूयति
किन्तु अभिकप्रयत्नमेष्यते तावद् दूरं दूरादाङ्गानञ्च दूरबोधनस्या-

इ ३ चाक्रवर्णस्य । ई । १ । १३० ।

इ३भुतोऽचि परेऽभुतवद्वा स्यात् । चिनु हीति-(७०) चिनु
हि ३ इति । चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम् । उभयत्र (७१)
विभाषेयम् ।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । इरी एतौ विष्णू
इमौ । गङ्गे अमू । पचेते (७२) इमौ । मणी(७३)वोद्गृह्येति
तु इवार्थे वागब्दो वशब्दो वा बोध्यः ।

स्युपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्तः इत्येवं
प्रथमान्तपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दु ० ।

(७०) चिनु हीति । अया किं कर्त्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम्
विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३भुतः आत् इतीति इद-
मिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितोकारस्य वाक्यटित्वात् भुतत्वम् ।

(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन
तदाह । प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति ।

(७२) एदन्पह्णस्य फलान्तरमाह पचेते इति । भंशाविधौ प्रत्ययप-
ह्णं तदन्पह्णं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्त-
पह्णं तेन गौर्यैरर्ज्वेति विपक्षे गौर्यैर्ज्ञेयत्वं द्विवचनान्तत्वेऽपि न
प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः ।

(७३) मणी इति 'मणी वोद्गृह्य लब्धेते प्रियौ वक्ष्यतारौ मने'ति महाभारत-
वाक्यम् । वागब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च सहस्रज्ञे'
इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-
मि'ति भेदिन्युक्तेः ।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् परावीदूतौ प्रमृच्छौ स्तः । अमी इयाः । रामकृष्णा-
वम् आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत् । असति मादृग्रहणे
एकारोप्यनुवर्त्तते ‡ ।

शे । १ । १ । १३ ।

अयम्प्रमृच्छः स्यात् ! अस्मि (७४) इन्द्राट्टहस्यती ।

निपात (७५) एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ।

एकोऽञ् निपात आङ्वर्जः प्रमृच्छः स्यात् । अ अवद्यम् इ-
विस्मये । इ इन्द्रः उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः
प्रमृच्छ एव । आ एवम् न्यसे । आ एवङ्किल (७६) तत् ।
ङित्तु न प्रमृच्छः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर-
ङित् । अन्यत्र ङिदिति विवेकः ।

‡ एतोऽनुवृत्तौ असुके इत्यस्य प्रमृच्छता स्यात् तद्धारणाय नादिति ।

(७४) अस्मि अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यस्ये आदेशः शिप्वात् सर्वोदेशः ।

(७५) अनाङिति पर्युदासादेव लभ्ये निपाते पुनर्निपातपङ्कणसुत्तरार्थ-
मिह तु स्पष्टार्थं कृतम् । आ एवमिति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-
त्वद्योतकोयमाकारः । पूर्वमित्यं नामस्या इदानीमेवं अन्यस्य
इत्यर्थः । मनो ० ।

(७६) आ एवं किञेति स्मरणद्योतकोट्यमाकारः । तथाच भाष्यम् ।

ईषदूर्ध्वे क्रियायोगे मर्यादाभिनिधौ च यः ।

एतस्मात् ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अनाङिङ्कण्येव तात्पर्यं साधवात् प्रकृतोपयोगाच्च । अन्यस्य
ङित्यमर्धसिद्धमित्याशयेन तदेतदाह वाक्येति । मनो ० ।

ओत् । १ । १ । १५ ।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनार्धे । १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तकश्चोकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७८) इतौ परे ! विष्णो इति । विष्णुइति-विष्णुविति । अनार्धइति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उजः । १ । १ । १७ ।

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उइति-विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ।

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँइति ।

मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ।

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु-उक्तम्-किमुवुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुसारः (८०) ।

(७७) निपात इत्यनुष्ठुप्तामोदित्यनेन विशेष्यतइत्याह ओदन्तो निपातइति ।

(७८) संबुद्धौ किम् अहो इतीत्यत्र मा भूत् । अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-
बाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

(७९) ऋषिर्वेदस्तलोक्त आर्षस्तद्भिन्नोऽनार्धोऽवैदिकइत्याशयेनाहवैदिकइति ।

(८०) मोऽनुसार इति सूत्रस्य (८ । ३ । ३३) विपादान्तर्गतत्वेऽपि तदपेक्षया वविधायकतत्सूत्रस्य विपाद्यां परवर्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति चोत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्यासिद्धत्वानुसारः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १।१।१६ ।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तप्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी
(८१) अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणङ्गिम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते
मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः । ८।४।५७ ।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिं दधि ।
अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यस्सन्धिः । (८२) ।

(८१) लौकिकोदाहरणासङ्गावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोमइत्यादि
गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्
अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोधाधिकरणत्वान्वयः गौय्यधिकरणे
लक्षणायां मानाभावः । वाप्यश्च इत्यादौ तु सु सु पेति समासरूप-
वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लक्षणिकत्वमित्यनयोर्भेदः ।

(८२) अस्सन्धिरिति अत्र कुत्वं सुत्वं वा न कृतं सप्तप्रतिपत्त्यर्थमेवमे-
वानुसारस्याच्चादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम् ।

स्तोः(१) शुना शुः । ८ । ४ । ४० ।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।
हरिश् शेते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शङ्किञ्जया ।

शात् । ८ । ४ । ४४ ।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विभ्रः । प्रभ्रः ।

दुना दुः । ८ । ४ । ४१ ।

स्तोः दुना योगे दुः स्यात् । रामषष्ठः । रामधीकते ।
पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण् ढौकसे ।

न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तषष्ठीकम्पदम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्याऽनामः

(१) स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे सौत्वं पुंस्त्वं शुना सुरित्यपि तथा । एवं परत्वं
दुनेत्यादौ सर्वत्र । सङ्गुक्तेऽप्रधाने इत्यादिपूर्त्वे सङ्गयोगं विनापि
तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् शुनेति तृतीया नासङ्गता । दृत्तौ योगइति
एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्योतिका तु तृतीयैव । स्थान्यादेशयोर्वधासंख्य-
नियमेऽपि निमित्तकार्थिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे
शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्गइत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति
स्त्वस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्वं परत्वं वा स्थितौ भवति तत्र
पूर्वस्थिते यत्र याच्ञेत्यादि परस्थिते हरिश् शेते इत्यादि ।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोःपीत्वतश्च तोरिहवर्त्त्याह शात्
परस्य तवर्गस्येति । जश्त्वमित्यादेरसंदिग्धत्वार्थकतयोदाहरणत्वासम्भ-
वेनान्यवर्गे नकारे परे उदाहरणमाह विभ्रइति ।

स्रोः टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईडे ।
टोः किम् । सर्पिष्टमम् (३) । * अनाम्नवतिनगरीणामिति
वाच्यम् * । षष्ठां । षसवतिः । षसगर्यः ।

तोः षि । ट । ४ । ४३ ।

तवर्गस्य षकारे परे न टुत्वम् । सन् षष्ठः । भलान्नशोऽन्ते
४८४० । वागीशः । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ट । ४ । ४५ ।

यरः पदान्त (४) स्थानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे
स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते । चतुर्मुखः ।
प्रत्यये भाषायां नित्यम् । * तन्मयं चिन्मयम् (६) । कथं तर्हि
मदोदग्राः ककुद्गन्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात् (७) ।

(३) सर्पिष्टममित्यत्र कृष्णात्तादौ तद्धिते इति षत्वम् ।

(४) पदान्तस्येति किं वेदितुं कृष्णातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात् ।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण, -कमल्-मुरारिः दृष्टव्यं नेते-
त्यादौ लवयोः यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्त्तते इति
तेन लवयोरपि क्वचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम् । प्राक्कृत्य स्पर्शस्यैवेति
नियमेन स्पर्शमिक्षेषु नानुनासिकविधिक्तेन रेफ इत्यस्योपलक्षणत्वात्
लवयोरपि यद्वयम् ।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतिवचने इति अयद् चिन्मात्रमिति
काचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य मात्रच्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात्
तन्निर्वाहस्तु अवूरव्यंशकादित्वात् समाशेनेव । शब्देन्दुः ।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुद्गानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पञ्चत
इतिमतेनेदम् ।

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः विद्वांल्लिखति ।
नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ।

उदः परयोः (८) स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य
(२६४०) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अताऽघोषस्य (६) महा-
प्राणस्य सस्य तादृशएव थकारः । तस्य करो करोति (४३४०)
प्राक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव अवणन्न तु
खरि चेति (६२४०) चत्वं, चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् (१०) ।
उत्थानम् । उत्थत्तम्भनम् ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ।

भयः परस्य (११) हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो (१२)

(८) तच्चादित्युत्तरस्येति (२८४०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति ।

(६) अघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमपहृषे सर्वस्यैव प्राप्ततया आसविवा-
रयोऽस्यानेऽपि न न्यूनता ।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२४०) पूर्व
प्रत्यसिद्धतया तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भावइति प्राक्च । भाष्यमते
त्वत्वापि चत्वंमिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(११) भयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह भयः परस्येति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्येति
पदमनुवर्त्याह पूर्वसवर्ण इति ।

(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थ लभ्यत्वेऽपि स्वरूपप्रतिपादनाय घोष-
नादसंभारलय पदहणम् न दोषावहम् ।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ-
एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

अयःपरस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि भलाञ्चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्शिवः ।
तच्छिवः । * ह्रस्वममीति वाच्यम् * । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लो-
केन । अमि किम् वाक्श्रयोतति ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।
हरिवन्दे । पदस्येति किं गम्यते ।

नञ्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) भल्यऽनुस्वारः । यशांसि ।
आक्रंस्यते । भलि किं मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ।

(१३) उजि च पदइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य विपरिवर्तय्य हलि सर्वेषामित्यतः

इलोत्यनुवर्त्याह पदस्येति हलीति च हलि किं त्वमल किमल ।

(१४) नचापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलिता

संज्ञाप्रकरणम् ।

॥ अइउण १। ॥ ऋलृक् २। ॥ एओङ् ३। ॥ ऐऔच् ४। ॥ हयवर्द्ध ५। ॥ लण् ६।

१ परिभाष्य—विचार्यैल्यर्थः तिरस्कृत्यैल्यर्थः । आधे स्वग्रन्थस्य समूलत्वमन्त्येऽगतार्थैश्च बोध्यम् । नच 'परिभाव-
स्तिरिक्त्या' इति कोशस्य विचारार्थप्रतिबन्धकता युक्ता, कोशस्य नामलिङ्गानुशासनत्वेनार्थव्यवस्थापकत्वाभावादिति ।
२ सिद्धान्तेति—इत्थमत्रानुबन्धचतुष्टयम् । वैयाकरणसिद्धान्ता विषयः, तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्ज्ञानसुरधिकारी, प्रतिपाद्यप्रक्षिपा-
दकभावश्च संबन्धः । ३ अइउण्—अत्र कारप्रत्यये बाहुलकात् भवतीति केचिद् । वस्तुतस्तु तत्र निर्देशपदानुवृत्तेन भवति ।
निर्देशश्च वर्णप्रतिपादनम्, स इह नास्ति किंतु आनुपूर्वीसंपादनभावे तात्पर्यम् ।

सष्टम् । अक्षितः । अक्षितः । कुण्डितः । शान्तः ।
 पुष्पितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुसारे
 परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५६ ।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्क-
 रोषि—त्वं करोषि । संयन्ता—संयन्ता । संवत्सरः—संव-
 त्सरः । यँल्लोकम्—यँल्लोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनु-
 नासिका यवलाः ।

मो राजि समः कौ (१५) । ८ । ३ । २५ ।

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात् । सन्नाद् ।

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा । हल हल सञ्चलने ।
 किम्ञ्चलयति—किंञ्चलयति । * यवलपरे (१७) यवला
 वेति वक्तव्यम्* ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।

(११) समइति । राजीति किं संयत् । समइति किम् इदं राट् काविति
 किं सं रेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः ।

(१२) मपरे इति बहुव्रीहिः । उदाहरणेन तदेवाह किम्ञ्चलयतीति ।

(१३) यवलाः परे यस्यात् स यवलपरस्तास्मिन् हकारे मस्य यवलाभवन्तीत्यर्थः ।

समसम्बन्धी(१८)विधि र्यथासंख्यं (१९) स्यात् । किञ्चः—कि
यञ्चः । किञ्चलयति किञ्चलयति । किञ्चादयति, किञ्-
चादयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किञ्चते । किञ्चते ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरि । ८ । ३ । २८ ।

ङकारणकारयोः कुक्कुक्वागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुक्को-
रसिद्धत्वाज्जश्वन्न । *चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्कर-
सादेरिति वाच्यम्* । प्राङ्-षष्ठः प्राङ्-षष्ठः—प्राङ्-षष्ठः ।
सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः ।

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ।

(१८) समसंबन्धीति । समकर्म्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथासति यत्नो-
द्दिष्टसमेषु समानं विधानं पाश्चादिषु पिवादीनां प्रियस्थिरादिषु
च मस्यादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु अनुवादयो
रपि यथासंख्यता समूलकतजीवेषु इनकपहृदत्यादिषु । समाना-
मिति किं लक्षणेत्वंभूतत्वं सूत्रे चत्वारोलक्षणादयोऽर्थाः प्रत्याद-
दयस्तु त्वयएव तत्र सर्व्वे पां सर्व्वत् कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यथेति येनैव क्रमेण घटानां ज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण
वाक्यार्थबोधसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः ।

(२०) चयइति शरि परे चयप्रत्याहारस्थाने स्वस्ववर्गद्वितीया भवन्ति
पौष्करसादेराचार्य्यस्य मते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे सीद-
तीति पुष्करसद् तस्यापत्यमितिोपि द्विपदद्वौ पौष्करसादि
लक्ष्येत्यर्थः ।

डात्परस्य सस्य(२१) धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः षट्सन्तः ।

नञ्च । ८ । ३ । ३० ।

नकारान्तात्स्यस्य (२२) धुट् वा स्यात् । सन्त्यः । सन्सः ।

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुम्बा स्यात् । शञ्चोऽपीति (६२४०)

कृत्वविकल्पः । पचे करो करोति (७१४०) च लोपः । सञ्चम्भुः-

सञ्च्छम्भुः-सञ्चश्चम्भुः-सञ्चश्चम्भुः ।

अक्षौ अचक्षा अचक्षा अशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्कृत्वचलोपानां विकल्पनात् ।

डम्भो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ।

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो

नित्यं डमुङागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगशीशः ।

सन्नच्यतः ।

(२१) डः सीति । सीति सप्रभो षट्पर्थे तदाह सस्येति पदइत्यनुवर्त्तमानस्य सम्बन्धितया डकारेणान्वयः ।

(२२) नकारान्तादिति उजि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते अपदान्तनकारस्याटनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थलभ्यं वा ।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधेन पञ्चम्या विपरिणम्यत्याह तस्मादिति तथाच डम् इति पदं डमन्तपरं सौत्वत्वात् पदार्थैकदेशे डमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः । ततश्च डम् इति प्रथमं ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणत्वोक्त्यानेति

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ।

समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।

अचाऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा । ८ । ३ । २ ।

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्यात् परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६४०) ।

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (७२४०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । *सम्पृङ्गानां सो वक्तव्यः (२७)* । संस्कर्त्ता-संस्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादननुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

उन्मरति पञ्चमोवलात् अचीति सप्तमो वराथे तदाह अवइति उन्मनं पदमिति किम् अनितोत्यादौ ना भूत् ।

(२४) अत्र रुप्रकरणेवाह्य सम्बन्धो नत्वयो दुसोमेदत्यादाविति सूच नाथं, परस्य नित्यं हत्वम् पूर्वस्य तु वातुनासिकइतियोतनाथं च इह लुगदः प्रयुक्त इति इष्टव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यवलोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) नञ्प्रत्ययान्त्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुवन्त्याह खरीति अव-
सानस्यानङ्गसौ विसर्गविधेर्निर्विवक्ष्यतापक्षेस्तत्परित्यागः ।

(२७) सो वक्तव्य इति समः सुटोति, उषः अथमपरे इति, नञ्प्रत्ययान्त्या-

रूपद्वयं विसकारन्तूक्तमेव । तत्रानचि चेति (१२४०) सकारस्य
द्वित्वपक्षे विसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वा-
मूलीयोपाध्यानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योप-
संख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) चत्वात् । अनुनासिकवतां
त्रयाणां शरः खयं इति ‡ कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनु-
स्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे
वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्वितमिति चतु-
ष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम् ।

पुमः (३१) खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ।

अम्परे खयि पुमशब्दस्य कः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे (३२) प्रत्यय

निति च सूत्रत्वये सकारः प्रस्तिष्यते तथाच तैः सूत्रैः सएव विधीयते
नतु वृत्तेन सकारस्यासिद्धतया क्त्वाभावेन विसर्गप्रवृत्तिरिति भावः ।

(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु पयःसुः यशःसित्वादौ इण्-
परत्वेन षत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संयङ्गः नचैषामन्तरे
नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः त्रिपादीस्यत्वेन यणादिकं
प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः ।

‡ शरः परस्य खयोक्ते सः इति ८।४।७ सूत्रस्यवार्तिकार्थः ।

(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचना-
न्तरेणेति तेन अचो रह्याभ्यामिति (३८४०) द्वित्वे कृते ऽपि यणोभय
इति (३६४०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः ।

(३१) पुमइति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति
वक्तव्यमिति ।

(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति उणादीनामव्युत्पत्तत्वं व्युत्पत्तत्वेत्युभयमप्याकदे स्थितं

स्येति षत्वपर्युदासात्+क-पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु
षत्वप्राप्तौ । *संपुङ्गानामिति सः(६६४०) । पुंस्कोकिलः । पुंस्सुतः-
पुंस्सुतः । अम्यरे किम् । पुंञोर्म् । खयि किम् । पुंदासः ।
*ख्याजादेशे न * । पुंख्यानम् ।

नञ्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ।

अम्यरे ह्यवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्-
शब्दस्य । विसर्गः सत्वं च्युत्वम् । शार्ङ्गिं ञ्छिन्धि शार्ङ्गिं
ञ्छिन्धि । चक्रिं स्त्रायस्व चक्रिं स्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति ।
अम्यरे किम् । सन्त्वरुः खद्वमुष्टिः । अग्रशान् किम्
प्रशान्तनोति ।

नृन् (३३) पे । ८ । ३ । १० ।

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।

कुपोः +क-पौ च । ८ । ३ । ३७ ।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसद्भावेन पूजो हुम्सुनिति हुम्-
सुनि कृते सिद्धस्य पुम्स् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया इडुडुपधस्य
चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने पत्यविधानेनात्र
तस्याप्रवृत्तेः कुधोः+क-पाविति सूत्रेण विधेययोः +क-पयोः
प्रसङ्ग इति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गाभावादिति भावः षत्येति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुधो-
रित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उडुपधत्वाभावात् ।

(३३) नृनिति द्वितीयान्तानुकरणं मौल्यत्वात् पञ्चा लुक्, मौल्यत्वादेव न-
लोपो न । एवं कानित्यत्रापि । पदस्यत्वाकार उच्चारणार्थः ।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपाध्मा
नीयौ स्तः चाद्विसर्गः (३४) । येन (३५) नाप्राप्तइति न्यायेन
विसर्जनीयस्य सद्व्यत्यापवादोऽयम् नतु शर्परे विसर्जनीय-
इत्यस्य (७१४०) । तेन वासःचौममित्यादौ विसर्ग एव ।
नृ—पाहि । नृ—पाहि—नृःपाहि—नृःपाहि—नृन् पाहि ।

कान् (३६) आम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ।

कान्नकारस्य रुः स्यादाब्नेडिते परे । संपुङ्गानामिति सः ।
(६६४०) यद्वा (३७) ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ।

एष्विण् (३८) उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु + क—पयो

(३४) चाद्विसर्ग इति शर्परेइति ८।३।१५ सूत्रात्तदनुकर्षश्चकारेणेति भावः ।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकइति न्यायेने
त्यर्थः । येनेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यप्राप्ते यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्-
इत्यस्य प्रकृतार्थदाढ्यबोधकत्वात् प्राप्तेइति भावे क्तः । तदप्राप्तिर्योग्य-
विषयेऽचारितार्थादि हि बाधकत्वे वीजम् । शब्देन्दु० ।

(३६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्नेडितप्रहणं यत् द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन
कान् ऽ कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रत्यर्थकत्वात्
द्वितीयस्य कुत्सितार्थकत्वाच्च कान् ऽ कुत्सितान् पश्यसीति तदर्धस्ते
नानयोर्न द्वित्वरूपता ।

(३७) संपुङ्गानामिति, वार्तिके संकान्प्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यद्दे-
ति पुं प्रहणं न्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे इत्यपरत्वेन प्रत्यापत्तिः

(३८) एष्विण्इति गणे कृतस्यत्वत्त्वानामेव पाठादिति भावः । कस्काः कौत

रपवादइति सः । कांस्तान् कांस्तान् । कस्तः । कौतस्तुतः ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।

संहितायाम् (३६) । ई । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

के च । ई । १ । ७३ ।

ह्रस्वस्य (४०) के परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चतुस्त्रया-
सिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चत्वं स्यात्सिद्धत्वात्पूर्वश्चत्वेन जः ।
तस्य चत्वेन चः । चतुस्त्रयासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वं न ।
शिवच्छाया स्वच्छा (४१) ।

आड्माडोश्च । ई । १ । ७४ ।

एतयोश्चे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्देवि (७१४०) विकल्पा-
ववादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ।

दीर्घात् । ई । १ । ७५ ।

स्तुतः भ्रातृष्पुत्रः शुनस्तर्प्यः सद्यस्तालः सद्यस्तोः साद्यस्तः कांस्तान्
सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वर्हिष्पलम् यजुष्पलम् अयस्तानः तम-
स्ताण्डः मेदस्तिण्डः भास्करः अहस्करः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३६) संहितायामिति स्मारिकाईमात्राविलम्बे नोच्चारणं संहिता तत
आविक्ये नैवेतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति दृष्टव्यम् ।

(४०) ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतः ह्रस्वस्येति पदं तुक्पदं चानुवर्त्याह
ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ।

(४१) सशब्दे उपपदे कवतेः के सप्तशब्दो निर्मले कृदः ।

दीर्घाच्चे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु
कस्य सेनासुराच्छायेति (२६८४) ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ।

पदान्ताद्वा । ई । १ । ७ई ।

दीर्घात् (४२) पदान्तात् छेपरे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया-
लक्ष्मीच्छाया ।

हल्सन्धिप्रकरणम् ।

(४२) दीर्घादिति पक्ष्यर्थे पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्ता-
र्थकत्वे तुक्ः कित्त्वेन ङकारोत्तरत्वमेव स्यात् तथाच सुराच्छायेति
निर्देशो न स्यादिति भावः ।

(४२) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्येत्यर्थः ।

विसर्जनीयस्य (१) (६६४०) सः । विष्णुस्वाता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् (३) ।
कःत्सुः । घनाघनः क्षोभः । इह यथायथं सत्वं जिह्वा-
मूलीयश्च न ।

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
शेते-हरिश्शेते । *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः * ।
रामः-स्याता—राम-स्याता । हरिः-स्फुरति—हरिस्फुरति
पक्षे विसर्गे सत्वे च त्वैरूपम् । कुपोः+क=पौ च (६८४०)
क+करेति—कः करोति । क+खनति—कः खनति । क=
पचति—कः पचति ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ।

विसर्जनीयस्य सः स्यादपाद्योः (४) कुपोः परयोः । *पा

(१) विसर्जनीयस्येति प्राग्व्यस्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनं
स्मारितम् ।

(२) शर्परेदति बहुव्रीहिः विशेष्यश्च अवध्यवधिमतोः साजात्यात् वि-
र्जनीयाधिप्रः खरेवेत्याह खरीति ।

(३) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विटयोर्
इहेत्यादि ।

(४) अपदादाविति । सौत्वत्वादेकवचनान्तत्वे ऽपदानुवृत्तयोः कुपोर्विशेष-
त्वादाहापराधोरिति ।

कल्पककाव्येष्विति(५) वाच्यम् ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् ।
यशस्कम् । यशस्कास्यति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम् ।
प्रातः कल्पम् । काव्ये रोरेवेति वाच्यम् । नेह । गीः-
कास्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३६ ।

इणः परस्य विसर्गस्य घकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्याशम् ।
सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्कास्यति ।

नम (८) स्युरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुपोः पदयोः । नमस्क-
रोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् (३७४४०) कञो योगे विभाषया
गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोरि । पुरोऽव्ययमिति(३७३४०) नित्यं

(५) पाशकल्येत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं नतु परिगणनार्थमन्यस्यासम्भवा-
दिति बोध्यम् ।

(६) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थस्तेन उपपद्य-
स्कास्यतीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु ० ।

(७) इण इति । सर्पिष्याशमित्यादौ इडुदुपधस्येत्यनेन(३७४४०)प्रत्ययस्यतया
षत्वाप्राप्तौ तद्वाधनाय गोष्याशं दोष्याशमित्यादौ षत्वार्थञ्चेदं सूत्रं
प्रवृत्तम् । अत्रानव्ययस्येति अपदादाविति काव्ये रोरिति च संबध्यते ।
तेन उच्चै कल्पम्, दो पश्य, गी.कास्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र
प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इणउत्तरत्वे विसर्गस्यानिकस्या-
नेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

(८) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानानात् तेन
नमस्करोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ परः
प्रवेष्टव्याः ।

इदुदुपधस्य (६) चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कृषोः ।
निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ।
अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्त-
कस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (६६४) आतुष्पुत्रशब्दस्य
पाटात् । तेनेह न मातुःकृपा । मुञ्जसः प्रतिषेधः ।
मुञ्जः कामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११) सो वा स्यात् कुष्वोः । तिरस्कृत्ता । तिरःकृत्ता ।

द्विस्त्रिञ्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४३ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुष्वोः ।

(६) इदुदुपधस्येति इदुदौ उपधे यस्य ससुदायस्य तस्यावयवोभूतस्य
विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदञ्च
प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् ।
तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धि-
त्वात् न षत्व सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्तदेतत् ।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रमिहोतः (१०७५) पररूपान्नित्येन विसर्ज-
नीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इदुदिति तपरकरणं किं
गोःकाम्यति पृःकाम्यतीत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत् ।

(११) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न ग्रहणं तेन अलङ्कारिव तिरसो
गतित्वेन (३०४५) पराभवार्थकतिरस्कारपयोगेऽपि भवत्येव ।

द्विष्करोति—द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोऽर्थे (७२२ष्ट०) किम् ।
चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुपोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः
करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह
व्यपेक्षा (१४) । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमु-
दकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुपोः

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इडुपध-
स्येति नित्यं षत्वम् ।

(१२) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ षट्क्षेते तेन पेषुः काष्ठैः,
सख्युः प्राकः, कविभिः कृतमित्यादौ न प्रसङ्गः तत्तत्स्थाने इसुसोः
प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः
'अधात्वभिहितं समानाधिकरणसममर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपिवित्व
मित्यादौ न षत्वं तयोः समानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि असमर्थ
तल्यत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु षत्वं स्यादेव तयोः समाना-
धिकरण्येऽपि घातसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थेन समानाधिकरण्यात्
अधात्वभिहितमित्यनेन तत्पर्युदासात् । सर्पिर्धनुःशब्दावव्युत्पन्नावेव 'उ-
णादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादोर्गर्भस्येति
(३६३ष्ट) सूत्रनिर्देशरूपप्रकाशपादपि उणादीनामव्युत्पत्तिप्रसङ्गः पाणि-
नेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया तदुत्तरविसर्गस्य
प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकारप्रवृत्तेरेवामन्त्रवे कृतस्तराम् सूत्रे षत्वनिर्देश
सम्भावनेति द्रष्टव्यम् ।

परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परम-
सर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु (६६४०) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थव्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः (१५) कृकमिकंसकुम्भपातकुशाकर्णी
ष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ।

अकारादुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारा-
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्थस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पातम् ।
अयः सहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कणी । अतः किम्
गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् ।
यशःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधः शिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्यदम् ।
शिरस्यदम् । समासइत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । कस्कादिषु (६६४०)
च । भास्करः (१६) । इति विसर्गसन्धिः ।

(१५) अतइति कृकम्तेन तदादिपङ्कणम् तेन कृधातुनिष्पन्नकृदन्तशब्द-
मात्रस्य पङ्कणम् समासे तस्यैव षट्कत्वसम्भवात् अतइति तपर-
करणं किं माः कर इत्यादौ मा भूत् ।

(१६) तपरकरणे भास्करस्य कथं स इत्याशङ्क्य कस्कादिस्वात्मनिस्त्वात्
भास्कर इति ।

स्त्रौजसमौडिति (८६४०) सुप्रत्यये शिवस् अर्च्य इति स्थिते ।

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ।

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् (४६४०) । जज्ञत्वापवादः ।

अतो रोरल्लुतादल्लुते । ६ । १ । ११३ ।

अल्लुतादतः परस्य रोरत् स्यादल्लुतेऽति । भोभगो अघो इति (७८४०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि । ६ । १ । १०४ ।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आङ्गुणः (४२४०) (२) । एङः पदान्तादति (५०४०) । शिवोऽर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा

(१) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु समुदायामेक्षया । इकोयणचोति स्त्रुतात् (३२४०) अचोति' अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः (४६४०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति (४२४०) स्त्रुत्वञ्चानुवर्त्य योजयन्नाह अकइत्यादि । अचोति किं हरिः कविः । अकइति किम् गावौ नावौ । हरी इत्यादाविव हर्षोरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमयोरित्युक्तम् ।

(२) अपवादे निषिद्धे पुनरुत्तरगस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचोति दीर्घरूपापवादे निषिद्धे उत्तरगस्य आदुशुणइत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आदुशुणइति

अत्र । अतीति तपरः किम् । ख आगन्ता । अञ्जुतात्किम् ।
एहि सुत्रोतः (३) अत्र स्नाहि । अतस्यासिद्धत्वादतः
परोऽयम् । अञ्जुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्ध-
त्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यन्दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थ-
त्वात् । अञ्जुते किम् । तिष्ठतु पयः अग्निदत्त । गुरो-
रन्त इति (५४४०) अतः ।

हशि च । ई । १ । ११४ ।

अञ्जुतादतः परस्य रोरुत् स्याद्वशि । शिवो वन्द्यः । रोरि-
(७६४०) त्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत् । धातर्गच्छ ।
देवास् इह इति स्थिते । कृत्वम् ।

भोभगो अघोअवर्णपुञ्चस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्याद्वशि परे । असन्धिः सौत्वः (४) ।
लोपः शाकल्यस्य (४१४०) । देवा इह । देवायिह । अशि किम् ।
देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते
तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वाद्वयत्वं स्यात् । न ह्यय-
मन्विधिः (२३४०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् । भोस्
भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते

(३) सुत्रोतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बद्धौ दूराद्भूते चेति (५४४०) अतः ।

(४) सूत्रे कृतः सौत्वः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरुकारान्ताभतेन सति तु
सान्त्वयमते असन्धिरिव न्याय्य इति बोध्यम् ।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफभावाविधानेन तदेव विसर्गस्थानि,
तथा चानन्विधिरिति निषेधाच्च स्थानिवदित्याशङ्क्याह न ह्ययमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽग्नि परे ।
यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघू-
च्चारणः ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं
लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । अलघु-
प्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् तोयम् ।

उजि च पदे । ८ । ३ । २१ ।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उजि परे । स उ
एकाग्निः । पदे किम् । तन्मयुतम् (७) । वेजः संप्रसारणे
रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उजिति मृह्यते ।
तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम् ।

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ।

तथाच अपहोदित्यत्र यहोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट ईटौति
यथा प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य इत्वेन यत्नं प्रवर्त्तते इति भावः ।

(६) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि
ओतःपरस्य वकारस्यासङ्गावाद्यकारमात्रस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याश-
येनाह यकारस्येति ।

(७) तन्मे उतमिति श्लोदः वेजः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व-
जकारमादाय उजयमिति बोध्यम् ।

(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि उभो हस्तादित्यत्र (६५, ४०) अनुवृत्त्यर्थं तत् ।

भोगोऽघोऽपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्यादिति
सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्भ्यः ।
भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति ।
हलि किम् । देवायिह ।

रोऽसुपि (६) । ८ । २ । ६६ ।

अहो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।
अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति (१६३२०)
रुत्वम् । *रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्* । अहो रूपम् ।
गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः ।
अहो रथन्तरम् । *अहरादीनामपत्यादिषु वा रेफः* । विस-
र्गापवादः (१०) । अहर्पतिः । गोर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे
विसर्गोपाध्मानीयौ ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः* । ६ । ३ । १११ ।

ढरेफौ लोपयतीति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाङ्काररेफात्मके

(६) रोऽसुपीति यदि पर्युदासस्तदा सुबभिवस्य तत्सदृशस्य प्रत्यय-
स्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर-
तत्वाद् नतु सुपीति ।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्याहुवाद्यतया तस्यैव तद्भाषविधानं विसर्ग-
निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(११) द्रुलोप इति तत्पुरुषे चकारेत्यादावभ्यक्तो रलोपे पूर्वार्धो दीर्घ-

परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः ।
शम्भूराजते । अणः किम् । लटः । लृटः । लृङ् हिंसायाम् ।
लृङ् उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वभातस्यैव
दीर्घार्थम् । अजर्घाः (१२) । लीटः । मनस् रथ इत्यत्र क्त्वे
कृते हृशि चेत्युत्त्वे (७८४०) रो रीति (८०४०) लोपे च प्राप्तौ ।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्थम् । १ । ४ । २ ।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्थं स्यात् । इति लोपे प्राप्तौ पूर्वता-
सिद्धमिति (१२४०) रोरित्यस्यसिद्धात्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ।

पत्तिर्बहुव्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुतापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेणौ लोप-
यतीति । कर्मण्यणि उपपदसमाप्तः । दुइत्वकार उच्चारणार्थः ॥
अत्राण् पूर्वेषु णकारेण व्याख्यानात् ।

(१२) अजर्घा इति गृध्रयङ्लुकि लङः सिपि श्वलुकि द्वित्वे सिपरङ्गभा-
वपक्षे लघुप्रथमगुणे व्यटि इतश्चेतीकारलोपे (उ१५४०) हलङ्ग्रादिलोपे
(१११४०) च भवभावः जश्त्वम् । दश्चेति (उ०१२१४०) दकारस्थाने
इत्वपक्षे रो रीति (८०४०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः ।

(१३) विप्रतिपूर्वात् कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात् सेधो घञि परस्परविरो-
धार्थको विप्रतिषेधः । तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य ज्ञाप-
कादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्राप्त्यादात्, तेषामेव परशास्त्रं
प्रति बाधकतया तद्विन्न एवास्य विषय इति ध्वनयन्नाह तुल्यबलेति
परानित्यानतरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः (३०४०) इत्युक्तेर्नित्यादीनामेव
बलवत्त्वात् तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । पर-
स्मिन् कार्ये कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा कश्चित् तदपि
भवति कश्चित् न भवतीत्यत्र लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था । तत्र भिन्न—

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि
। ६ । १ । १३२ ।

अककारयोरेतत्तदोर्यः (१४) सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि नतु नञ्
समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको
रुद्रः । अनञ्समासे किम् असश्शिवः । हलि किम् ।
एषोऽन ।

सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

कीदृशत्वं परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पञ्चादकञ् । तदुक्तमभियुक्तैः
पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुहुतादित्यत्र तत् परत्वात्
पूर्वं तातडिः कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पञ्चात् कुभनभ्य (उ१०८४०) इति
धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोरर्थगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसङ्ख्याद्यु-
त्तरपदेऽपि तद्वत्संख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा
प्रज्ञस्यन्तताकरणे परमतदिति सप्तदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प्र-
कृतित्वाभावात् सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ् अनञ्समास इति
कृत्यैव नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं शाकञ्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अको-
रिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्वरूपेण न्यह्यते इति परिभाषां
ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्यह्येनैव शाकञ्कयोर्यह्यत्वात् सुलोपप्रसङ्गो
अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

हलसंज्ञायाम् । ॥ हलन्त्यम् । १।३।३। उपदेशेऽजन्त्यम् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽब्जित्वादि-
संज्ञासिद्धौ । ॥ उपदेशोऽजनुनासिक इत् । १।३।२। उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
पाणिनीयाः । लणसूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेण्यतां न ग्रहणम् अनुनासिक
इत्यादि निर्देशात् । नञ्प्रकारे परेऽङ्कार्य इत्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन
व्यवहियन्ते । ॥ ऊकालोऽज्जस्वदीर्घमुतः । १।२।२। ३ उक्त्वा ऊ ३ अ वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

लणसूत्रस्यावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इति प्रत्याहारात्तत्स्थिति इति काशिकाकाराशयः । निष्कर्ष-
स्त्वह 'खौजसमौट्' इति सूत्रे दर्शयिष्यते । विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः । इति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् ।
स हानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदितेतत्स्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ।
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु
विश्राम्यति । न लाघन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावनेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—**मध्यगानामिति ।**—**स्वस्य चेति ।**
'खं रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । खं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य । 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न
उत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञी' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयवव्याक्षेपो न स्यात् । तथा
च 'इको यणचि' इत्यादाविकारस्य स्थाने चकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् । मैवम् । आदेरेव संज्ञिते तु 'आदिरन्त्ये-
न' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्योपपत्तेः । किंच अणूक्त्वा अम् अशादीनां पृथग्निर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्राकारस्यैव
संज्ञिलादिति दिक् । शब्दकौस्तुभे तु—आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्—इति स्थितम्॥
—**उपदेशोऽन्यं हलिति ।** उपदेशे किम् । अमिचित् सोमसुद् इति काशिका, अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् । न च तुको
वैयर्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्तिपः पितृस्य वैयर्थ्यम् । अमिचित्वावित्यादौ चरितार्थत्वात्—इति हरदत्तः ।
अन्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्यादवः परः स्यात् । वेस्म सप्त 'सर्वेषामनुभ्यो मनिन्' ।
हलिति किम् । भू सत्तायां भविता । न च प्रयोजनाभावात्तत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् 'ऊदितः' इति इडि-
कल्पापत्तेः । अन्ये तु विरेणोति जिरिणोति । इह धातोरन्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥
—**आद्योच्चारणमिति ।** आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः ॥—**उपदेशोऽजनु-**॥
उपदेशानमुपदेशः । भावे घञ् । उपदेशे किम् । अग्र औं अपः । सप्तम्यर्थेद्योतकोऽत्राह् । 'आहोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्या-
कारोऽनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उभ ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेलमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुप-
देशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्यग्रहणसामर्थ्या-
दनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । अलवृत्तप्रत्ययादावितिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति
किम् । 'ईक्ष दर्शने' । ईक्षितः । सत्यां हीत्संज्ञायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीणं न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिक-
संज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति
ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । नचैवं 'यरोनुनासिके' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः
प्रसज्येत 'खं रूपम्'—इति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति नियेधाम्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्त-
परिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मञ्जकरणे' 'पुच्छभाण्डीवराण् णिङ्' 'डमुण् निलम्' इत्यादिनिर्देशेन 'खं रू-
पम्' इति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनासूत्रमतोपि दोषाभावात् । ननूकनिर्देशाश्रयेण प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत
एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतथोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनु-
नासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति घञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । के-
चित्तु—प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्थआद्यच् । प्रतिज्ञामनुनासिक्यमेषाम् इति विग्रहन्ति । यद्यपि सू-
त्रकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि कृत्तकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति
भावः ॥—**पाणिनीया इति ।** पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, 'दृढाच्छः' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः, 'तद-
धीते'—इत्यणः 'प्रोक्ताङ्गु' इति छ्क् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह—**प्रत्याहारेण्यति ॥**
—**अनुनासिक इत्यादीति ।** आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः' 'एकः पदान्तादिति' इत्यादिप्राहम् ॥—**प्रत्याहारश-**
ब्देनेति । प्रत्याहियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
इति बहुलग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्त्वितिप्रसक्तम्, तथापि योगरूढिरिति भावः ॥—**ऊ-**
कालोष् ह्रस्वदीर्घमुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुस्तकम् । ऊ इति त्रयाणां प्रक्षेपेण निर्देश इत्याह—**ऊक्त्वा ऊञ् ऊञ्** ॥

सेमामविङ्ठि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यतइति
वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष द्वाशरथी-
रामः । लोपे चेदिति किम् । स ईक्षते । स एवमुक्त्वा ।
सत्येवेत्यवधारणन्तु स्यञ्छन्दसि बद्धलमिति पूर्वसूत्राबद्धल-
ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽह(उ०५११४०)माजन्म-
शुद्धानाम् ।

इति खादिसन्धिः ।

—

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

लुप्तद्वितसमासाञ्च । १ । २ । ४६ ।

लुप्तद्वितान्तौ समासञ्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे (२) समासग्रहणद्वियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्संज्ञामेव प्रथममाह अर्थवदिति अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवर्तिभ्रं दन्तत्पुरुषयोरित्युक्तेः (१६०४०) । एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानमेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति प्रथ्युदासेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे लदादौ नामनर्थकानामसिद्धेशार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ, अकारलुङ्इत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनमेक्षत्वेऽपि तदितरानमेक्षत्वमस्यैवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्प्रथ्युदासः एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावाद्वातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तरं तन्माहृत्यैवोभयग्रहणादित्वाह प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति । अतएव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेत्युक्तम् । हरिणायुक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । लुप्तद्वितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्वादौ कर्मण्यणि-त्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायांमिति वेदितव्यम् ।

(२) 'प्राक्प्राणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्प्राक्प्राणकम्बधे । देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (४)ऽयम् ।

परञ्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव 'सुनिर्णयका' इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायैदं नियम-
स्त्वमित्याह पूर्वस्त्वत्वेणेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीना-
मपि प्रत्ययत्वात् पूर्वस्त्वत्तेः संज्ञासिद्धेरिति भावः ।

(३) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानिति-
परस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्वय-
भाहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दभावपरतत्वात् ।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्
विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रक-
त्यन्वितार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाटकोषादौ
तत्सञ्चार्यं बोधितत्वम् । अतएव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां
स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोषादौ तदर्थार्थकथ-
नम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे स्वी-
यपदोपादानम् ।

(५) परञ्चेति दिग्योगलक्षणे पञ्चम्याः परः पूर्वोवेत्यनियमेनाध्याहारे
प्रसक्ते परएवेतिनियमार्थमिदं स्तुत्वम् तथा प्रकृत्यर्थभावविवक्षया

उग्रन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिका-
रः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे
उग्राब्ग्रहणं उग्रावन्तान्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । उग्राब्-
भ्याम्प्राज्ञा भूदित्येवमर्थम् ।

स्वौजसमौट्कुष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्यां
भ्यस्ङसोसाम्ङोस्सुप् । ४ । १ । २ ।

उग्रन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्यः ।
सुङस्योरुकारेकारौ जश्टङ्पाश्चेतः ।

विभक्तिस्य । १ । ४ । १०४ ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सुञ्जसित्यादीनां सप्ता-
नान्विकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरि-
हापि व्यवहारः ।

सुपः । १ । ४ । १०३ ।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश्च एकवचनद्विवचन-
बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो वा भूदिति प्रत्ययः परो
भवत्येवेति नियमार्थं च । तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य
इति सिद्धम् ।

(६) तिङ्स्त्रीणित्रीणीत्यनः त्रीणित्रीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचन-
बहुवचनान्येकश्च इति सूत्रञ्च तानोतिपदं विहायानुवक्त्याह त्रीणी-
त्यादि । सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी । एकश्च एकैकमित्यर्थः ।

द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

बहुषु (८) बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुत्वे एतत्स्यात् । कृत्वविसर्गः । रामः ।

सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (९) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

(७) द्वेकयोरिति । द्वेकशब्दौ संख्यापरो न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वादशतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तेः संख्येयपरत्वं एव साधुत्वम् । कचिदेकत्वाबोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन पचतिकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कचिद्वितेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दुः ।

(८) बहुष्विति । वित्वादिपराङ्मनिसंख्याव्यापकधर्माविशेषो बहुत्वं तत्परो बहुशब्दो । बहुवचनं तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मो आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव बहुत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः दृढकोषव्यवहारानुसारादेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृदारयोरपेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्वेकयोरिति निर्दिष्टाच्च । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । शब्देन्दुः ।

(९) सरूपाण्येवेति दृष्टोयूना तल्लक्षणान्ते देव विशेष इत्यतः (४४४४४०) एवकारोऽपकथ्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीपरिच्छेद-वाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः अयाम्भसादावैकस्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषश्चायमनैमित्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये च द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । एकशेषशब्दार्थश्च इतरनिवृत्तिपूर्व-

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७४०) । नादिचि (७७४०)
वृद्धिरेचि (४१४०) । रामौ ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतो स्तः । इति जस्य इत्वंज्ञा ।

न विभक्तौ (१२) तुस्माः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्थानसवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ८७ ।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति शेषोऽत्र-
स्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं
लुप्यमानार्थाभिधायित्वान्वायेन श्रूयमाणपटादन्वयव बोधः । धातुषु तु
नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषा-
मेकधातुतो बोधने बाधकाभावात् एकादिद्धान्तसंख्यावाचिना-
मेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विदएवैकशेष इति ।
शब्देन्दुः ।

(११) आदिर्जिह्ववदन्त्यत आदिरिति (३४२४०) षः प्रत्ययस्येव्यतः (२१८४०)
प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्य योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटेइत्यत्र
आटचः नेत्त्वम् । टस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ मा भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति हलन्त्यमित्यस्य (४४७०) निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं तेन
किमोऽदिति अतस्तकारेणात् केति सिद्धम् । एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन वि-
भक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्य मोर्मकाररक्षणार्थमुदित्करणत्वात् द्राप्यते इति
विवेच्यम् । तत्र रामात् पञ्चेरनित्यादौ तोः, राममपश्यमित्यादौ
मस्य नेत्त्वम् ।

अपदान्ताद् (१३) काराङ्गणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्तौ परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुर-
स्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (१४)
त्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ (४६४०) इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथम-
योरित्यस्यापि (७७४०) । रामाः ।

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४६ ।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ् (१५) ह्रस्वात्सम्बुद्धेः । ६ । १ । ६६ ।

एङान्ताद् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाङ्लुप्यते सम्बुद्धेः । सम्बुद्ध्याच्चि-
प्रत्याङ्गस्यै (१६) ङ् ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् (१७)
कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं

(१३) उपदान्तादित्यतः (उ० १७४०) अपदानादिति णङि पररूपमित्यतः

(४७४०) पररूपश्चातुवर्त्याहापदानादित्यादि ।

(१४) नोत्तरानिति अनन्तरापेक्षया उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्या
तश्चैतत् प्राक् (४४४०) ।

(१५) एङित्यादि । ह्रङ्गादिभ्य इत्यतः (१११४०) ह्रलिति लोपो व्योरित्यतो
(४२१४०) लोप इति चातुवर्त्यं विभक्तिविपरिणामेनान्वयः कार्यः ।

(१६) संबुद्धा चिप्रत्येति । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादे'रिति
परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स
विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः ।

(१७) कतरदिति अत्र न ह्रस्वोपः प्रकृतकारस्याङ्ङि परे लोपेनापहा-
राद्द्वयपरत्वाभावादिति भावः

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च
सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ई । १ । १०७ ।

अकोऽय्यचि (१६) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।
रामौ ।

लशक्तद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्तवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्ये-
त्संज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ई । १ । १०३ ।

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति भावः किञ्च
लक्ष्मीसहितवाचकशब्दसम्बोधने हृक्लोपार्थमेङ्ग्रहणमादश्यकम् ।
अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषीइति नैषधीयप्रयोगे से इति
पृथक् वदं सम्बोधनान्नं हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-
रणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमाद्यामभिहितम् ।

(१६) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते लुप्स्वरूपपूर्वरूपार्थोऽयमा-
रम्भः । अतएव पूर्वसवर्णइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं दीर्घरूपवा-
रणाय । अकः सवर्णे (४६४०) इत्यतोऽक इति इको यणचोत्यतः
(४२४०) अचोति पदञ्चातुवर्त्याहाकोऽय्यचोत्यादि । अमोऽवयवेऽचीत्यर्थः
तेन न मकारसहिरस्य पूर्वरूपम् ।

(२०) अतद्धिते किं प्राणिष्यत्यादात इति लच् (६८०४०) चूडः लः । लोमादिभ्यः
शः (६८१४०) लोमशब्दादौ लाटीनामिन्त्वं न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सञ्ज्ञितः पूर्वसवर्णदीर्घ एव पराकृत्यते
न तु दीर्घमात्रं तेन गा. पश्येत्यादौ न नदम् ।

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति (४८२४०) निषेधम्बाधितुम् आङ्ग्रहणम् । नुम्-ग्रहणमनुखारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् अयोग (२३) बाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् (६७४०) । इति णत्वे प्राप्ते ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ।

पदान्तस्य नस्य णत्वन् (२४) स्यात् । रामान् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४

। १३ ।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम्

(२२) एषाभ्यां णो न इति (१०६४०) सूत्रमनुवर्त्याङ् रषाभ्यामिति ।

बाधित्वमिति तेन पर्याणद्धमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम् ।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्यानीयाः अट्सिति अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन वृंहणं वृंहणमित्यादौ णत्वम् ।

(२४) न भाष्कमिगमोत्यादितः (७०२००४०) नेत्यनुवर्त्याह णत्वं नेति ।

स्त्री इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य (२६) ततो-
ऽप्यधिकस्य वा मा भूत् !

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाङ्सि (२७) उसा मिनात्याः । ७ । १ । १२ ।

अकारान्तादङ्गाद्यादीनाङ्गमादिनादय आदेशाः स्युः ।
णत्वम् । रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

(२५) इयतीति इदंशब्दात् वतुपि किमिदम्भ्यां वो च इति (६६८८०) आदेशे
आयेनेयीनीयियः फटखळषां प्रत्ययादीनामिति (२१८८०) भक्षेयादेशे इदं
किमोरोष्की (४७३८०) इतीति यस्येति चेति (१३६८०) ईकारलोपे
डोपीयतीति सिद्धम् तत्र इयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः
विधिवद्गुणे तु नैप दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वज्रश्चेत्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (३०२५८०)
परनिमित्तत्वाभावेन अचः परस्मिन्निति (३४८०) स्थानिपत्त्वाप्रवृत्त्या
न संप्रसारणारणे संप्रसारणमिति (१६१८०) निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुन-
रपि संप्रसारणं स्यात् । अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ
देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तोक्तत्वं लङ् पर्यन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्-
परत्वेन देवत्वस्यात् पूर्वमङ्गापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वा-
भावेन लङादिनिर्हृपताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाङ्सितीति । अतोभि स इत्यतः (६३८०) अत इत्यनुवर्तते ।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घा यजीत्यनुवर्तते (३०८८०) यजीति चास्तत्वात्
दादिबिधिरित्याह यजादाविति ।

कमाद्भवदीर्घमुत्तमः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । १ उच्चैरुदात्तः । १।२।२९। तात्त्वादिषु समानेषु स्थानेष्वर्थातो मित्यस्योऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । अथे । २ नीचैरनुदात्तः । १।२।३०। स्पष्टम् । अर्थात् । ३ समाहारः स्वरितः । १।२।३१। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णवर्गौ समाहितेभ्ये यस्मिन्तोऽन्व स्वरितसंज्ञः स्यात् । ४ तस्यादित उदात्तमर्चइत्यम् । १।२।३२। इत्यग्रहणमतस्य । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे अवर्णं स्पष्टम् । अन्यत्र उदात्तश्रुतिः प्रातिशाक्ये प्रसिद्धा । 'क' बोधाः । 'रथानां न वे' राः । 'शतचक्रं योऽ' ह्यः । इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादाबुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकस्वाम्यां त्रिधा । ५ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८। मुखसहितनासिकयोः चार्थमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टोदश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश । तेषां इत्वाभावात् । ६ तुल्यास्यप्रत्ययसं सवर्णम् । १।१।९। तत्त्वादित्यनानामभ्यन्तरप्रत्ययसंज्ञेयत्वं इत्वं यस्य येन तुल्यं तस्मिन् सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इषुयधानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लतुलुसामां दन्ताः । उपपष्मानीयानामोष्ठौ । अमङ्गनानां नासिका च ।

ऊ३श्वेति ॥—वः वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घं कृते जसि परतो यणि वः, वामि तु वाम् ॥—र्धा काल इव कालो यत्येति । फलितार्थक्यनमिदं । विप्रहस्तु वः कालो यत्येति बोध्यः । ऊशब्देन खोचरणकालो लक्ष्यते । अच् किम् । संयोगस्य माभूत् । प्रत्यय, प्रत्यय, कथयोरैकमात्रत्वेन इत्यसंज्ञायां 'इत्यस्य पिति कृतिः' इति तुक् स्यात् ॥—आये इति । 'निपाता आबुदात्ताः' इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः, ततः परस्य जसः छुत्वादनुदात्तत्वं, लयाद्यत्वे पररूपत्वे धीभावे आहुणे च सति 'एकादेश उदात्तेन' इत्येकार उदात्तः ॥—अर्वाकृति । अर्धन्तमन्तीति अर्वाङ् । 'ऋलिकृ' आदिना अन्तेः सुप्युपपदे किन् 'ऋ गती' इत्यस्मात् 'नामदिपथातिः' इत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्धशब्दो धातुखरेणाबुदात्तः । वनिपः पित्वेनाबुदात्तत्वात् । अन्तेरेकारोऽपि धातुखरेण गित्खरेण वा उदात्तः, 'उपपदमतिङ्' इति समासे कृते 'समासस्य' इति खरेण तदपवादभूतेन 'गतिकारकोपपदात्कृद्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतित्खरेण वा अन्तेरेकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घं च कृते 'एकादेश उदात्तेन' इत्याकार उदात्त इति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिधातादायाकारोऽत्रानुदात्तः । एतच्च संभवमिप्रायेणोक्तम् । वेदभाष्ये तु 'अर्वाङ् अभिमुखः' इति स्थितम् ॥—अतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः ॥—तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तुदात्तस्वरितपरं, तस्य भावस्तत्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्युक्तं स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य अवर्णं स्पष्टमित्यर्थः ॥—अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥—कैति । 'किमोद्' 'तित्स्वरितम्' ॥—व इति । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः ॥—अश्वा इति । अशोः कनि नित्खरेणाबुदात्तं, संहितायां तु 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे इत्यस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह ॥—रथानां न येऽरा इति । पदद्वयमपि फिट्खरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—दातच्छक्रमिति ॥—य इति । फिट्खरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य कले उले कृते आहुणे च उदात्तेनैकादेशोदात्तः ॥—अह इति । स्वरितान्तत्वात्कारस्य शेषनिधातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्येकारः स्वरितः ॥ कथमग्रस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत्, अत्राहुः । 'अह व्याप्ती' इत्यस्मात्कर्मणि प्यत्, 'तित्स्वरितम्', इत्याभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥—अग्निमीळ इति । ईकारः स्वरितः, के इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च खरप्रक्रियाणां मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥—मुखनासिका—॥ मुखं च नासिका चेति विप्रहे प्राप्यइत्यादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥—नासिकयोर्धार्थेति । फलितार्थक्यनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमत्येति विप्रहः ॥—तुल्यास्य—॥ आस्ये भवमास्यं, 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यभिप्रेत्याह—तात्त्वादीति ॥—आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रमाद्वचनान्नभ्यते । ओष्ठान्तरश्रुति प्राक्कालकदासास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं, तस्यो । अत्र पकारस्य तकारे परे 'भरो हारि' इति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाक्-

१ उच्चैरिति—नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम्, किन्तु स्थानकृतम्, उपांशुप्रयोगोऽन्याप्तेः । २ अर्वाकृति—अभिमुखवाच्यन्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । ३ अष्टादशेति—यद्यपीदं न जातिपक्षे, तस्या एकत्वात् । व्यक्तिपक्षेऽपि न, व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथापि लोकेदेवयोः प्रयुज्यमानानां शास्त्रीयकार्थोपयोगिनां तन्माध्यमवतामष्टादशत्वमेवेति भावः । ४ लवर्णसेति—विधृतस्येत्यर्थः, तेन लृत्ति लृत्वेति विहितवर्णान्तरस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः, तस्यैकस्यत्वात् । ५ तात्त्वादीति—सूत्रस्यास्यशब्दस्य तद्विद्वान्तत्त्वप्रकटीकरणाय कण्ठं विहाय ताडुग्रहणम् । ६ अकुहेति—इच्छन्तेनात्र पश्मान्तस्मादिनीनस्य ग्रहणम्, तत्सहितस्य शिक्षाया-मुरस्यत्वस्योक्तत्वात् । ७ दन्ता इति—दन्तशब्देनात्र तत्समीपवर्ती देशो लक्ष्यते, अतो मग्नदन्तस्याबुचरणं भवेत्येव ।

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ६ ।

अकारान्तादङ्गाङ्गिस ऐस् स्यात् । (२६४०) अनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशः । रामैः ।

उर्य्यः । ७ । १ । १३ ।

अतोऽङ्गात्प्रत्यस्य डेरित्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह
स्थानिवङ्गावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपा-
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२६) परिभाषा तु
नेह प्रवर्तते कष्टाय क्रमणे (उ० २२६४०) इतिनिर्देशेन तस्या-
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

बहुवचने भल्येत् । ७ । ३ । १०३ ।

भलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । भलि
किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्वम् ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ।

अवसाने भलां चरो (३०) वा सुप्रः । रामात्—रामाद् ।
द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

(२६) सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स
तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तसुपजोष्यबाधायोगा-
दित्यर्थः ।

(३०) भलां जशित्यतो (२६४०) भलाभिति अभ्यासे चर् चेत्यतश्चरिति
(उ० ११४०) चागुवर्त्याह भलां चरो वा स्युरिति ।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (६२४०) चत्वेऽप्यान्तरतस्यात्स एव न
तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति
(७०७६४०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (३१) नुडागमः
स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि
चेति (६२४०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते सन्नि-
पातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्
परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

(३१) आमि सर्वान्तरित्यतः (६७४०) आमीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरि-
णमय्याह आम इति ।

(३२) द्रुलोमे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्य अचयेति (२५४०)
परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं
चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ मा भूत् ।

(३३) सूत्रे अपदान्तस्य य इत्यनेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपक्षस्य इत्यः सीधमित्यत्र
(३८२६४०) भकारस्थाने ढरूपमूर्द्धन्यविधानार्थम् ।

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५८ ।

सङ्घेः साङ्गः सङ्घति (१४६४०) सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तस्य दमनुवर्तते । इण् कवर्गाभ्यां पस्यरस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य (३४) च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशः स्यात् । विट्ताघोषस्य (३५) सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत् । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

(२४) प्रत्ययशब्द एव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७१०४०) मत्वनिषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति । यदि बोधयावयवौ नष्टौ ते तदा तिष्ठणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्वित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठी विषयभेदाङ्गित्यते इति भावः ।

(३५) विट्ताघोषस्येति विट्त्वमाभ्यन्तरः प्रयत्नः, अघोषो वाङ्मयत्वं तद्वत्त्वत्वाद्यं ढकारवारणाय षकारवारणायान्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तदुपसंविज्ञानो बलव्रीहिः हलि सर्वेषामिति लिङ्गात् सर्वशब्दादिरवयवो येषां तानीति विग्रहः उद्भूतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपत्संख्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्तते इति बोध्यम् । सर्वनामानित्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०) न शक्यं निपातनादिति भाष्ये स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्या-
पीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२४०) (३७) ज्ञापकात् । तेन परम-
सर्वत्वेति तल्ल् परमभवकानित्यत्राकञ्च (३८) सिद्धयति ।

जसः शी (३९) । ७ । १ । १७ ।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसःशी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वा-
देशः (२९४०) (४०) । न चाऽर्वाणस्त्रित्यादाविव (१६१४०) नानु-
बन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया
(४१) एवाभावात् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्त्रै । ७ । १ । १४ ।

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्त्रै स्यात् । सर्वस्त्रै

(३७) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवस्य द्वन्द्वं इति प्रथ-
मार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः । न हि तदन्-
विधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः ।

(३८) अकञ्चेति । कुञ्चित इति (७०६४०) सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां
पूर्वार्थस्येतरान्वयसम्भवेन सुबन्नादेव तद्विज्ञेयत्वेनिर्यमात् सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवे प्रागकजिति
सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । शब्देन्दु ० ।

(३९) जसः शीति दीर्घेच्चारणसुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यादिभिः ।

(४०) अनेकाल्त्वादिति न तु शिष्यात्, प्रत्ययादित्यत्रानादेव लशकृतद्विते
इति (९०४०) शिष्यसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः ।

(४१) इत्संज्ञाया इति । त इत्यलोपदेशकान् एवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वा-
देशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशकृतद्विते इति प्रत्यया-
द्यादेशस्येत् संज्ञेति इदानीन्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ।

डसिङोः स्नात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ।

अतः सर्वनाम्नो डसिङोरेतौ स्तः । सर्वस्नात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ।

अवर्णान्ता (४२) त्वर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् ।
एत्त्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं
विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्विंशत् । सर्व विश्व
उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् (त्व) त्व नेम
सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया-
मसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्यो-
गोपसंव्यानयोः । त्वद् तद् यद् एदद् इदम् अदस् एक
द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति । उभशब्दो द्वित्व-
विशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह
(४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः
द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्वेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्
(४४) । तदुक्तमुभयोऽन्यत्वेति अन्यत्वेति द्विवचनपरत्वाभावे ।

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादा
वामोऽवर्णान्तिस्वर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः ।

(४३) सर्वादिप्रभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां शीघ्रभतीनां द्विवचने
ऽसम्भवादित्याशङ्काह तस्येहेति ।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यतोभादुदात्त इति (६६८८०)
योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयववित्यर्थेऽयच्
स्यात् । उभयो मणिः । उभशब्दादुक्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे ।

उभयशब्दस्य द्विवचनत्वास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः ।
 तस्मात् (४५) जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्त-
 तथा प्रथमचरमेति (१०२४०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्ष-
 त्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । उतरउतमौ
 प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणत्वास्ति
 सुप्तिङन्तमिति (२१४०) ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं
 केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा (४६) न्यतम-
 शब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्विवज्जविषये निर्धारणे वर्त्तते ।
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्त्वेतिद्वावय-
 दन्तावन्यपर्यायौ । एक (४७) उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एक
 स्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यङ्गैः । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु
 नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६१४०) ज्ञाप-
 कात् । अन्तरं वह्निर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम् ।
 अन्तरायाम्पुरि ।

तेन उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ यथा नित्योऽयं एवं कप्रत्ययेऽपि
 स्यादिति भावः । अर्काच्च कृते तु अयचो न प्रसङ्गः यत् द्विवचनं
 न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात् । मनो० ।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात् । जसीति अवयवद्वयारब्धसमुदाये बहुत्व-
 विवक्षायां जसः प्राप्तिरितिरित्यर्थः ।

(४६) उतरयङ्ग्येनैव सिद्धे गण्येऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति
 क्रियत्तदङ्ग एव (७११४०) उतरउतमयोर्विधानान्नान्यशब्दात्तदप्रसङ्ग
 इति भावः ।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वमये इत्युदात्तस्य, उत त्वः पक्षद्वित्वमुदा-
 त्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति । मनो० ।

(४८) अपुरीति पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्वर्थं ध्वनयन् स्त्रियासुदाहरति
 अन्तरायामिति प्राकाराद्वाङ्मयामित्यर्थः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-

यामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षो-
ऽवधिनियमो (४६) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
गायकाः (५०) कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् उत्तराः
कुरवः (५१) ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा ।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ।

(४६) पूर्वादिशब्दस्वाभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दिशः सप्तली
भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थारूपेण प्रसिद्धत्वात् नावधिवाची
शब्दः प्रयुज्यते आधुनिकसंज्ञेतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण
असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगणविशेषे
विश्वशब्दस्याधुनिकसंज्ञेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः । अत्र
सूत्रे विभाषा जसीति (१०२४०) सूत्रमनुवर्तते ।

(५०) दक्षिणा गायका इति इहासुक्तस्मात् कुशला इत्यवध्यन्त्यसम्भवेऽपि
तन्नियमो नास्तीति भावः ।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूतदशब्दो वर्तते इत्यस्तीह
व्यवस्था किन्वाधुनिकसंज्ञेतोऽयमिति निषेधः । एवमधरे ताम्बूलरागः ।
उत्तरे शक्तः उत्तराक्षिरस्तः इत्यादि डिङ्शब्दोः प्रत्युदाहृतव्यम् ।
अत्रेदं बोध्यं परापरशब्दयोर्देशान्नरनिष्ठत्वमेव शक्तार्थस्तस्य च शतौ

अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ।

वाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा साजसि
वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे
अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।

एभ्यो ङसिङ्योः स्नात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्नात्—पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्यरादोनामपि । शेषं सर्ववत् ।
एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न वज्रवीहौ (५३) । १ । १ । २६ ।

वज्रवीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता
यस्य स त्वत्कपिटकः । सहकम्पिता यस्य य मत्कपिटकः ।
इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा
निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्ताप्यकच प्रव-

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्यादि, अथापरे
प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिषु प्रयोगः सङ्गच्छते न च लक्षणिकत्वे उपसर्ज-
नत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि
वृत्तावेव सम्भवात् !

(५२) 'एकोऽत्यर्थे प्रधाने च प्रथमे लेवने तथा । साधारणे समानेऽपि संख्या-
याश्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्त्व संख्यायामेकवच-
नान्ततान्यत्वं तु यथेष्टता तेन एके एकेषामित्यादि ।

(५३) न वज्रवीहौ विवृति । कृते तु वज्रवीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च
न सञ्जाटय इति (१०१४०)वार्तिके वक्ष्यमाणत्वा इत आह चिकीर्षिते
इति विषयमप्यस्याश्रयत्वादयमर्थो लभ्यते इति भावः ।

र्त्तत स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभव-
कानिति वत् । भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पितृको मकत्पितृक
इति रूपे दृष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रम्प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यम् (५५) । "संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-
दयः " (५६) । महासंज्ञाकरणेण तदनुगुणानामेव गणे सन्नि-
वेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च (५७) तेषान्न भवति ।
सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ।

तृतीयासमासे (५८) । १ । १ । ३० ।

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ।

(५४) अज्ञाते कुलिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि (७०६४७)
त्वकत्पितृक इति । तद्वितार्थे के तु त्वकत्पितृक इति, तत् न वृद्धब्री-
हाविति निषेधात् त्वकत्पितृक इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु
त्वकत्पितृक इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्यावख्ये इत्याह
भाष्यकारस्त्विति ।

(५५) स्मृतिद्वयप्रमाण्यादिकल्लोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्य-
कारस्य सर्वलोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव याह्येति भावः ।

(५६) उपसर्जनीभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् ।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अदृङ्ङतरादिभ्यः इति (१४०४०) त्वदादीनाम इत्यादि
च (११५४०) कार्यम् । तत्वातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्यं, अति-
कतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमदृङ्ङाकारादेशौ नेति विवेकः ।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वघट्टेति (३३६४०) सूत्रविहितः समासो गृह्यते

इन्द् च । १ । १ । ३१ ।

इन्द् उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं
निषेधो न त्ववयवानाम् । पूर्वपरावराणाम् । नचैवन्तदन्त-
विधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनान्नो विहितस्यामः सुडिति व्या-
ख्यातत्वात् (६७४०) ।

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये इन्द् उक्ता संज्ञा
वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । शीभावम्प्रत्येव
विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णा-
श्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमतयात्पार्द्धकतिपयनेमाश्च । १ । १
। ३३ ।

एते जसः कार्यं (५६) म्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः ।
इत्यादि । शेषं रामवत् । तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ऋ ग्राह्याः ।
द्वितये द्वितयाः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । * विभाषा-
प्रकरणे तीयस्य डित्सुपसंख्यानम् * । द्वितीयस्यै-

प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः कर्त्तृति तेन त्वयका कतमित्यादौ
न निषेधस्तत्र त्वकर्त्तृकतमित्येव प्रयोगः ।

(५६) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात्
असीत्यनुसरेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह अस्कार्थं प्रतीति-
ऋ संख्याया अवयवे तद्विति (६६८४०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति ।

एदैतोः कण्ठालु । ओदैतोः कण्ठोदम् । चकारस्व दन्तोदम् । जिह्वामूलीयस्व जिह्वामूलम् । नासिकादुत्सास्व । इति स्वानि ॥ यस्मै द्विषा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यर्धनुर्बा । स्पृष्टेष्वस्पृष्टविभूतसंभृतमेवाह । तत्र स्पृष्टं प्रत्यक्षं स्वर्णानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्त्वानाम् । विभूतमूष्मणो खराणां च । इत्यस्वावर्णस्य प्रयोगे संभृतम् । प्रक्रियावृत्तायां तु विभूतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि । ॐ अ अ इति । ८।४।६८। विभूतमनूष संभृतोऽनेन विधीयते । अथ चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यक्षित्वाच्छाकारदृष्ट्या विभूतत्वमस्येव । तथा च सूत्रम् । ॐ पूर्वत्रासिद्धम् । ८।२।१। अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्तधाध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रत्यक्षत्वेकादशश्च । विचारः संवारः श्वासो नादो बोधोऽधोबोध्यप्राणो महाप्राण उदासोऽनुदासः स्वतिसंज्ञेति । खयां यमाः स्वयः ५ क ५ पी विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु बोधाः स्तुः संभृता नादभागिनः । अनुस्मा वर्गयमगा यणश्चास्पासवः स्तुताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिश्राव्ये प्रसिद्धः । पलिक्रीडी । चक्रस्मृतुः । अग्निः । धूमन्तीत्यत्र क्रमेण कलगाधेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तोषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शवसांभ्रमेत्येतां विचारः श्वासोऽधोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो धोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ वरलबाह्यास्प्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रत्यक्षाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्वाभ्यान्तरतन्वपरीक्षाद्यानुपयोऽप्यन्त इति बोध्यम् ॥ काव्यो मावसानाः स्पर्शाः । वरलबा अन्तस्थाः । शवसहा उष्माणः । अघः खराः । ५ क ५ पावति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यथः पराद्यनुस्वारविसर्गौ । इति

श्वेतति इति शस्य लोपो न ॥—अमरकणनानामिति ॥—नासिका चेति । चकारेण स्वस्ववर्णानुकूलं ताल्वादि समुचीयते । एदैतोः रित्यादौ तपरलमसंदेहाय, न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन भूतस्यापि संग्रहः ॥—अनुर्ध्वेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चषा । ऊष्मणीषाद्विभूतप्रत्यक्षाभ्युपगमात् ॥—स्पृष्टेष्वस्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्रागभावविलात् । तथाहि—नामिप्रदेशात्प्रत्यक्षप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाकामधुरः प्रवृत्तीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग्यथा जिह्वोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्गोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संभृता, दूरले विवृतता । अत एव इत्युद्धानां ताल्म्यलाविक्षेषेपि ताल्म्यानेन सह जिह्वामादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्सर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेऽप्यस्वितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । विचारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पथान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायानुत्पद्यन्त इति बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य संकोचात्संवारः तस्यैव विकासद्विवारः, एतौ च संवृतविभूतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकलावित्यवधेयम् ॥—अ अ ॥ ‘सुपाम्’ इति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह—विवृतमनूयेति विवृतस्य स्थान इत्यर्थः ॥—विभूतत्वमस्येवेति । तेन दृष्टानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यक्षित्वेव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रश्नानित्यत्र ‘मो नो धातोः’ इति नलस्य सिद्धलाभलोपः स्यात् । नलविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनङ्गानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धलाभलोपः स्यात्, नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह—अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु अमू अमूमित्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते ॥—एकादशाधेति । यद्यपि भाष्येऽष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् ॥—खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रत्यक्षाः कैवित्सुभमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा, ‘खरो विवाराः श्वासा अघोषश्च, हृशः संवारा नादा धोषश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चास्प्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शलक्ष महाप्राणाः’ इति ॥—यत्ते श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रत्यक्षका इत्यर्थः ॥—विवृण्वते कण्ठमिति । विचार एषां प्रयत्न इति भावः ॥—अन्ये त्विति । हृशो, हृशां यमा, अनुस्वारश्च । नादभागिनो, नादप्रत्यक्षजन्त इत्यर्थः ॥—अनुस्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वनुस्माः ॥—वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाधेत्यर्थः ॥—अल्पेति । अल्पासवोऽल्पप्राणाः, ‘धुंसि भूयसवः प्राणाः’ इत्यमरः ॥—अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कलगादीनां परस्परं सावर्धं न स्यादिति भावः ॥—आन्तरतन्वपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, धोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादिना मूले एव स्फुटीभवति ॥—काव्य इति । लोकप्रसिद्धपाठोपेक्ष-

१ अ अ इति—एकस्य विवृतत्वादपरस्य संवृतत्वासंख्यभावाः । २ बाधेति—बाह्यत्वं च वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वेन बहिर्भूतकार्यकरणत्वेन च । ३ पूर्वसदृश इति—सादृश्यं च प्रवक्ष्येन ।

द्वितीयायेत्यादि । एवन्तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटु-
जातीयाय (६०) ।

जरायाजरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ । पदाङ्गाधि-
कारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्वात्मर्वादेशे प्राप्ते निर्द्दिश्य-
मानस्यादेशा (६२) भवन्ति । एकदेशविज्ञतस्यानन्यत्वात्
जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्
बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्ज-
रसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिज्ञता तु पूर्वविप्रतिषेधेन
इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य
जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति

(६०) द्वेस्त्रीय इति (६०४०) संप्रसारणञ्चेति (६०१४०) तीयः तस्यार्थवत्त्वाद्-
नर्णकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह पटुजातीयायेति प्रकारणवचने
जातीयरिति (७०५४०) जातीयप्रत्ययैकदेशेन प्रसङ्गः इति भावः ।

(६१) जराया इति अटन का विभक्तावित्यतो (६३४०) विभक्ताविति अचि
रकृत इत्यतो (१३२४०) ऽचीत्यनुवर्त्य यस्मिन् विधिसदादावल्यग्रहणे
इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं
जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न ।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेश इत्या-
शङ्काह निर्द्दिश्यमानस्येति । मनु तदन्तविधिनापि जरानां यदङ्गं तत्तैव
निर्द्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नात्रित्यत आह
एकदेशेति ।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्यैकवचने निर्जर-
स्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पदन्तोमासहृन्निशसन्धूपन्दोषन्यकञ्छकन्युद
न्नामञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा अस्त्रज्, यूप,
दोष्, यकृत्, शकृत्, उदक. आस्य, एषां पदादय आदेशाः
स्यः शसादौ वा (६५) । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश
इति काशिकायामुक्तन्तत्प्रामादिकम् (६६) । पादः । पादौ ।
पादाः । पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

मुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाडसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय
नादेशमटादेशश्च विधाय नादेशे परे आडि चाप इत्यवाडोति
योगं विभज्य एत्त्वसुक्ता साधितं तथाच निर्जरमिन निर्जरमादित्यत्र कृत-
मन्तरामिनस्य अतश्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव सूत्रे
भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा
नाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पादटन्नेति ।

(६५) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ० ८३४०) अ-यतर-
रस्यामित्यनुवर्त्याह शसादौ वेति ।

(६६) प्रामादिकमिति आस्ता हकस्य वर्त्तिकामभीक्ते इति मन्त्रे मुखादि-
त्यर्थं व्यौचित्यात् हकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तर-
मन्वादाच्च वाक्यात्तच्च तथैव वदभाष्ये इति । मनो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अन्पुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्थिरक्लीवस्य ।

स्वादिव्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिव्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भदसंज्ञं
स्यात् ।

यचि भम् । १ । ४ । १८ ।

यकारादिव्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्था-
नेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।

इत ऊङ्ङि कडाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५४०) प्रागेकस्यैकेव
संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा (६८) च । तेन शसादावचि
भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वन्न । दतः । दता । जश्त्वम्
दङ्गामित्यादि । मासः । मामा । भ्यामि कृत्वे यत्वे च

१०५ पृष्ठस्य १४ पङ्क्तेरधस्तात् त्रुटितमिदम् ।

भस्य । ६ । ४ । २६—

अधिकारोऽयम्—

कैयटः ।

६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे
भैव ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो(६६)योऽन् तस्या
कारस्य लोपः स्यात् ।

रषाभ्यां नोणः समानपदे (७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य णः स्यात् । यूष्णः ।
यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४४०) पक्षे तु
अङ् व्यवाय (६१४०) इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्वानिङ्गे (७१) न
स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
त्वणत्वेष्विति निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपृष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं
यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा
द्दीर्घमेत्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्यइत्यादि ।

(६६) भस्वेत्यधिकारादाह यजादिस्वादिपरइति यकाराजादिप्रत्ययपरो-
ऽजादिस्वादिपरश्चेत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानपदहणं ज्ञापयति समासे नायं
विधिरस्मति विशेषे प्रवर्त्तते इति ।

(७१) पूर्वत्वानिङ्गे इति एतच्च न्यायमिदम् विपाद्या असिद्धत्वे न तत्त्वत्वे कार्ये
अचः परस्मिन्-३४४० इतिप्रति प्रमवा प्रवृत्तेः । तस्य टोप इति तस्य
पूर्वत्वानिङ्गे नेत्यादिकस्य टोपमन्वाच स्यलत्वये स्थानिवदेवेति तस्य टोपो
वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिनामे । अक्रत्व इहाचः परस्मिद्विति
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वे न क्लोः संयोगाद्योरिति (३६६४०) न कलोपः ।
अत्वे निगल्यते । अत्र परनिमित्तकस्य णिजलोपस्य स्थानिवत्त्वेन
अचि विभाषेति (उ३५५४०) गिरोरोलः । णत्वे भाषवघनीत्यत्र

विभाषा डिश्योः । ई । ४ । १३ई ।

अङ्गाववोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्थलोपो वा
स्यात् डिश्योः परयोः । यूष्णि यूष्णि । पक्षे रामवत्
पहदिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थम् । तथा च । औडः
श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतम् । तेन
पदङ्गिस्वरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हन्मानसम्भन इति सङ्गच्छते ।
आसन्त्यम्प्राणमुच्चरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोष्-
शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात् । तेन दक्षिणन्दोर्निशाचर
इति सङ्गच्छते । भुजवाह प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्व
मपि । दोषन्तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयीरद्धोर्भवो
द्वयहः ।

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ।

ई । ३ । ११० ।

संख्यादिपूर्वस्याहस्याहन्नादेशो वा स्यात् डौ । द्वाह्नि-द्वाह्नि
द्वाह्ने । विगतमहः व्यह्निः । व्यह्नि व्यह्नि व्यह्ने ।
अह्निः सायः । सायाह्निः । सायाह्नि सायाह्नि सायाह्ने ।
इत्यदन्ताः । विश्रुताः ।

दीर्घाज्जसि ई । १ । १०५ ।

यस्येति (१३६४०) चेत्यङ्गोपस्य स्थानिवच्चेन नकारस्य प्रातिपादिकान्त-
त्वाभावात् न णत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्त्येवेति णत्वविषये
निबन्धात् ।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न
 स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्य-
 पीह औङि नादिचीत्येव (७७४०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व-
 सवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं
 सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ई । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ।
 अलोऽन्त्यस्य (२६४०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं
 शङ्खभमादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः ।
 हाहा । डे वृद्धिः । हाह् । डसिङ्सोर्दीर्घः । हाहाः २ ।
 ओसि वृद्धिः हाहौ । डौ आङ्गुणः (४०४०) । हाहे । शेषं
 विश्वपावत् । आत इति योगविभागाद्धातोर्ण्याकार-
 लोपः क्वचित् । अः । क्तः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोर्पूर्व-
 सवर्णः (७७४०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०६ ।

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे ! हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

(७२) चकारान् नादिचीत्यतो (७७४०) नेतीति इचोति च प्रथमयोरिति
 (७७४०) सूत्रज्ञानुवर्त्याह इचीत्यादि ।

७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुणह्रस्वत्वानुवर्त्याह ह्रस्वान्तस्येत्यादि ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ (७४) । एङ्हस्वादिति (८६४०) सम्बुद्धि-
लोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

शेषो घ्यसत्वि । १।४।७ ।

अनदीसञ्ज्ञौ (७५) ह्रस्वौ याविवर्णौ तदन्तं सत्विर्वजं
घिसञ्ज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्तै । एकसञ्ज्ञाधिकारात्सिद्धे
शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६) । ह्रस्वौ किम् । वातप्रत्ये । यू
किम् । मात्रे ।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७) । ७।३।१२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासञ्ज्ञा
प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाङ्किम् । मत्ता ।

घेर्ङितीति (७८) । ७।३।१११ ।

घिसञ्ज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् ।
सत्त्ये । ङिति किम् । हरिभ्यः । सुपि किम् । पद्मी ।
घेर्ङितीति गुणे कृते ।

(७४) ह्रस्वस्येति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७४०) संबुद्धावित्यनुवर्त्त्याह संबुद्धाविति ।

(७५) यूस्याख्यावित्यतो (११६४०) य इत्यनुवर्त्त्य शेषपदार्थमाहानदीसञ्ज्ञाविति ।

(७६) स्पष्टार्थमिति कङाराः कर्मधारये (३६५४०) इत्येतत्पर्यन्तस्य डङ्गिस्तत्वात्
स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्यर्थः ।

(७७) आङो नेति । अञ्च घेरित्यतो (११०४०) घेरित्यनुवर्त्तते नापुंभीति त
नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र उत्पत्त्यासिद्धतया इकोऽऽचीति (१४२४०)

नुमोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकारापठत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम् ।

(७८) घेर्ङितीति । सुपि चेत्यतः (६२४०) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन
पद्मीत्यादौ ङीवादीणां ङित्वेऽपि सुत्वाभावात् प्रसङ्गः ।

११० सिद्धान्तकौमुदी ।

डसिङसोश्च । ६ । १ । ११० ।

एङो (७६) डसिङसोरतिपरे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् ।
हरेः । हरेः । हय्योः हरीणाम् ।

अञ्च घेः (८०) । ७ । ३ । ११६ ।

इदुङ्गामुत्तरस्य ङेगौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ ।
हय्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ।

अनङ् सौ (७१) । ७ । १ । ६३ ।

सख्युरङ्गस्थानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । डिञ्चेल-
न्तादेशः (२६४०) ।

अलो न्यात् पूर्व्व उपधा । १ । १ । ६५ ।

अन्त्यादलः पूर्व्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

सर्व्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ।

(७६) ङमीति एङःपठान्तादतीति (५०४०) सत्वम् अक्षिपूर्व्वः (६०४०) इत्यतः
पूर्व्व इति चानुवर्त्याङ एङ इत्यादि ।

(८०) अञ्च घेरिति । इदङ्गामिति (१३०४०) औटिति च (११२४०) सत्व-
इयमनुवर्त्य योजयन्नाङ इदङ्गामित्यादि ।

(८१) अनङ् साविति सख्युरङ्गं बुद्धाविति (११०४०) सत्वमनुवृत्त तेन चासम्बु-
द्धाविति पूर्व्वदासान् सत्वे सावित प्रथमैकवचनपरम् नतु सप्तमीवङ्-
वचनपरम् । अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्थानुनासिकत्व-
प्रतिज्ञानादित्यम् ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।

अष्टक एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ।

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ।

हल्ङ्गाबभ्यो दीर्घात् सुतिस्थष्टकं हल् ।
ई । १ । ई८ ।

हलन्तात्परन्दीर्घा यौ ङ्ग्रापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदष्ट-
कं हल् लुप्यते । हल्ङ्ग्राबभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्
किम् । निष्कौशाब्धिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ।
अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्त्रिचोग्रहणान्नास्ति ।
अष्टकमिति किम् । विभर्त्ति । हल्किम् । विभेद । प्रथम-
हल्किम् । राजा । नलोपो न स्यात् ‡ संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ।

सख्युरसम्बुद्धौ । ७ । १ । ६२ ।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानं णिङ्गत् (८३) स्यात् ।

अचो जिणति । ७ । २ । ११५ ।

अिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य षड्विः (८४) स्यात् । सखायौ ।

(८२) सर्वनामेति । ढ्रलोपे इत्यतो (८०४०) दीर्घ इति नोपधाया इति
(१६२४०) सूत्रज्ञानुवर्त्याह नान्तस्येत्यादि ।

‡ संयोगान्तलोपेन अनुपमाशङ्क्य तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह
नलोपोनेति ।

(८३) गौतो णिदित्यतो (१२५४०) णिदित्यनुवर्त्याह णिङ्गदिति ।

(८४) ऋजेर्द्विरित्यतो (३०१२२४०) षड्विरित्यनुवर्त्याह षड्विरिति ।

सखायः । सखायम् । सखायौ । (१०६४०) घिसंज्ञाऽभावात्
तत्कार्यम् । सखा । सखे ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ई । १ । ११२ ।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसि-
ङ्सोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुङ्गां (८६) परस्य ङेरौत् स्यात् । उकाराऽभुवृत्तिरुक्त-
रार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा
सुसखायौ सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि
प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७) निषे-
धाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङ्सोर्गुणे
कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः ।
सुसखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा ।
परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्यकारपर उच्चारणार्थः कृत उदित्यतः (१२२४०) उदिति
एङः पदान्तादतीत्यतः (५०४) अतीति ङसिङ्सोश्चेति (११०४०)
सूत्रज्ञानुवक्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्याह ङसिङ्सोरतउदिति ।
(८६) इदुङ्गामिति (१२२४०) अनुवक्त्याह इदुङ्गामिति उद्यङ्गस्य
व्यर्थत्वाद्यङ्गायामाङोत्तरार्थेति औत् विभक्तिर्वेऽपि न विभक्तौ तस्मा
(८८४०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रायुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाच्च
तत्कारण्येत्त्वम् ।

(८७) असखीति निषेधाप्रवृत्तेरिति शेषोध्यसखीति (१०६४०) सूत्रस्य
सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः ।

स्थानप्रयत्नविषेकः । # ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अकारहकारधोरिकारशकारभोर्जकारषकारयोर्लकार-
सकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते । ॥ नाऽऽज्झलौ । १।१।१०। आकारसहितोऽच् आच् स च हल् सेलेतौ मिथः
सवर्णौ न सः । तेन दीर्घात्पत्य इरति शीतलं षड् सान्द्रमित्येतेषु परेषु षणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हका-
रादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादप्यर्थं स्यात् । तथा हि । ॥ अणुद्वित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १।१।१६९। प्रतीयते
विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणु उद्विज सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रापि परेण णकारेण ॥ कु णु डु तु पु एते
उद्विजः । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारश्चिह्नतः । एवं लकारोऽपि । एचो ह्रादशानाम् । एवै-
सोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐञौचिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैव ऋतुविंशतेः संज्ञाः स्युरिति बापादनीयम् ।
नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि ह्रकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रक्षि-
ष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होड इति ढलं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनानु-
नासिकाले द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । ॥ तपरस्तकालस्य । १।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्पर्यबोधार्थमाणसमर्ककालस्यैव
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इष्टादशः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति ह्रादशानाम् । ॥ वृद्धिरादैच् । १।१।१।

मिदं, चतुर्दशसूत्रां मावसानत्वायोगात् ॥—कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणं क्षपाभ्यां प्रागित्यपि बो-
ध्यम् ॥—अर्धविसर्गेऽति । सादृश्यसुचारेण लेखने च बोध्यम् ॥—ऋलृवर्णयोरिति । ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृति-
भावः । विग्रहस्तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके ॥ मनोरमायां तु आ च आ च ऋलौ तौ च तौ वर्णौ चेत्यादि
स्थितम् ॥—नाज्झलौ ॥—आकारसहित इति । ‘कालसमयवेलाडु’ इत्यादिनिर्देशा आकारप्रक्षेपे लिङ्गम् ॥—य-
णादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घे आदिशब्दार्थः । इह असेधदित्यादौ ‘हो ढः’ इति ढलं नेत्यपि सुवचम् । इण इति
सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढलं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥—अन्यथेति । ‘नाज्झलौ’ इत्यस्याना-
रम्भे ॥—ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अर्थः भावः । दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते श्रुत्वं स्यात्,
प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणाभ्युपगमादिति ॥—अविधीयमानोऽपि ॥ तेन ‘इदम् इश्’ इत्यत्र त्रिमात्र
इकारो न भवति ॥ उद्विजेति । इह अविधीयमान इति न संबध्यते, उद्विकरणसामर्थ्यात् । तेन विधीयमानोऽप्युद्वि-
त्सवर्णान्पृह्णत्वेव । ‘कुहोऽधुः’ जगाद जघटे ॥—परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । ‘उपसर्गादिति’
‘ऋत उत्’ इत्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वैर्ण स्यात्तर्हि तपरस्मिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानणत्वेन सवर्णप्राहकत्वात् ।
एवं च ‘तपरत्वादीर्घे न, उप ऋकारीयति’ इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥—एवम् लृकारोऽपीति । त्रिंशतः
संज्ञेत्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुतः लृकारस्य ऋकारप्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥—सूत्रार-
म्भसामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् ‘ऐऔच्’ इति सूत्रारम्भो
व्या स्यादिति भावः ॥—नापादनीयमिति । तेन ग्लवं ग्लव इत्यत्र ‘औतोमशसोः’ इति न प्रवर्तत इति
मूल एव स्फुटीभवित्यति ॥—यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याध्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । एतच्च ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्यत्र
न्युत्पादयिष्यामः । अक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः ‘बह्वचोन्तोदात्ताद्’—इति ठक् ॥
—होड इति ढलं न भवतीति । यद्यप्याकारप्रक्षेपभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढलं तस्यासिद्धत्वात्,
अतोऽत्र ‘संयोगान्तलोपो न भवति’ इति वक्तुमुचितम्, तथापि ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे
बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढलं कर्तव्यं बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्धः इति मत्वेदमुक्तमित्येके । अन्ये तु
‘संज्ञापूर्वको विधिरनिलः’ इति लोपस्य वारणं कर्षचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढलं नेत्युक्तमित्याहुः । विश्वपाभिरित्य-
त्रेत्युपलक्षणं, विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । ‘हो ढः’ इत्युपलक्षणं, पृथगायुरित्यादौ ‘म्रयो हः-’
इत्याकारस्य षकारो नेति दिक् । यदि तु ‘विभृतमूष्माणम्’ इत्यत्र ‘ईषत्पृष्टम्’ इत्यत ईषदित्यनुवर्त्य खराणां
चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विभृतमूष्माणां विभृतं खराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा ‘नाज्झलौ’ इति सूत्रं ल्यङुं
शक्यमित्याकरे स्थितम् ॥—अननुनासिकास्ते इति । येलक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा ‘भवन्तीति
भावः ॥ एवं च रेफो ह्रकारश्च अणप्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥
—स च तात्पर्यमेति । तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥—वृद्धिरादैच् ॥ आच् ऐचेति इतरतरयोगद्वन्द्वः,
‘सुपां सुलृच्’ इति औडः सुलृच्वा । यद्वा । समाहारद्वन्द्वः । न चैवं ‘द्वन्द्वबुदबहान्तात्समाहारे’ इति ठक् स्यादिति

१. तः पर इति—एतत्सोदाहरणम् ‘अतोमिस ऐच्’ इति, उत्तरस्य ‘वृद्धिरादैच्’ इति । २. समकालस्यैवेति—एवका-
रस्तु न्यायसिद्धवाच्यवाचकभावानुवादकः । इदं च सूत्रं विभक्तिकारे न प्रवर्तते ‘उपसर्गादिति’ इति तपरकरणात्, तेन ‘आहुणः’
इत्यादौ न दोषः, ‘ऋक्षैर्प्’ इत्यत्र तु दकार एवेति न दोषः । ३. वृद्धिरिति—वृद्धिशब्दस्य ग्रन्थादौ पाठो मङ्गलार्थः ।

यावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्त्तते । सखीमति-
क्रान्तेऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
(१८२४०) टच् । हरिवत् इहानङ्गित्वे न भवतः गोस्त्रियो-
रिति (१०२४०) ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लाक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।

पतिः समास एव (८८) । १ । ४ । ८ ।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ने ।
पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना ।
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः (८९) ।

वङ्गगणवतुडति (९०) संख्या । १ । १ । २३ ।

एते संख्यासंज्ञाःस्यः ।

(८८) पतिः समास एवेति । शेषो घ्यसखीति सूत्रात् (१०९४०) घीत्यनुवर्त्याह
घिसंज्ञइति । एवकारः साधुत्वावधारणार्थः सृष्टिपुराणेषु पतये सखि-
नेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि विशङ्क्याद्ययाज्ययाजनाटाविव तत्तत्प्र-
योक्तृणां माहात्म्येनैव दोषाभावस्तेषामिव तपोबलानदध्ययनकारेण-
स्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनासुच्चारणेऽस्माकं दोष इति नदी-
संज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिमाणे इत्यत्र (६६८४०) वङ्गत्वसंख्याव-
च्छिन्नसंख्येयविशेषप्रत्ये एव उतिप्रत्ययइतिभाष्ये उक्तत्वादिति भावः ।

(९०) वङ्गगणयोनियतविषयगतपरिच्छेदेहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वादतिदेशार्थं
वङ्गगणेति सूत्रं त्रित्वादित्यापकधर्माविशेषो वङ्गत्वादतिदेशार्थं
यैतदेशो न संघवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत्र वतुसाहचर्यात्
तद्विषय एव उतिर्ननु पातैर्दतिरित्युपादिकोऽपीति बोध्यम् ।

डति च (८१) । १ । १ । २५ ।

उत्पन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (८२) लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।

लुक्, लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (८३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (८४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८४०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

(८१) डति चेति षणान्ताः षडित्यतः (१६२४०) षडिति बहुगणेत्यतः (११३४०) संख्येति चानुवर्त्याह संख्येति ।

(८२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६४०) इत्यतोऽदर्शनमनुवर्त्याह प्रत्यय-
स्यादर्शनमिति लोपात् घृथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(८३) षड्भ्य इति । जश्शसोः यिरित्यतो (१३८४०) जश्शसोरित्यनुवर्त्तते ।
इदञ्च गौणे न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(८४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्यानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्पह्णं तदवयवे यथा
न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं
न तु प्रत्ययस्थानिकमिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । ११५

ङ्कार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कती-
नाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (६५) ।
त्रिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः । तयः । तीन् । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः २ ।

वेस्त्वयः । ७ । १ । ५३ ।

त्रिशब्दस्य तयादेशः स्यादामि । तयाणाम् । परमतया-
णाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु
प्रियतयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः (६६) । ७ । २ । १०२ ।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । (६७४) द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
(६७) । द्वौ२ । द्वाभ्यां३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानामिति किम् ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायाम्, उपसर्जनत्वे च
नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । ;द्विर्नाम कश्चित् । द्विः ।
द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये
तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडु-
लोमाः) । लोम्नोऽपत्येषु वङ्गष्वकारो वक्तव्यः* । वाह्यादीन्वो
(४६८४)ऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ।

(६५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा । पदान्तर-
सन्निधानं विनास्मदादे लिङ्गविशेषाबोधकत्वसिद्धान्तात् ।

(६६) त्यदादीनाम इति । अटन आ विभक्तावित्यतो (१६३४०) विभक्ता-
वित्यनुवर्तते आदेशे सर्वस्यपहृषाभावादाहाकार इति ।

(६७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा ।

इतीदन्ताः । वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण (उ०४१२४०) माऊई-
प्रत्ययः कित् (६८) । वातप्रमिमीते इति वातप्रमीः । दीर्घा-
ज्जसि च (१०७४०) । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि-
पूर्वः (६०४०) । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वात-
प्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वात-
प्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ऊौ तु सवर्णदीर्घः ।
वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपयादयः । यान्यनेनेति
ययीर्माणः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः क्तिद्धे
चेति (उ०४१२४) ईप्रत्ययः । क्तिवन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि
शसि ऊौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि ।
एरनेकाच इति (११८४०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्व्यः
त्रेयस्यो यस्य स बह्वत्रेयसी (६६) । दीर्घङ्ग्रन्तत्वाद्बलङ्ग्राविति
(१११४०) सुलोपः ।

यू स्त्रगाख्यौ (१००) नदी । १ । ४ । ३ ।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रह-
णाच्च । * । पूर्वस्त्रगाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य-
मित्यर्थः ।

(६८) क्तिदिति । तेन आतो लोप इटि चेति (उ०६४४०) आलोपः ।

६६ बह्वत्रेयसीति ईयस्येति (४२६४०) न कप् ईयसो बह्व्रीहेर्नेति
वाच्यमिति (४२७४०) नोपसर्जनत्वे इति द्रष्टव्यम् ।

(१००) यू स्त्रगाख्याविति । ईय जञ् अविभक्तिकत्वेन निर्द्देशात् सूत्रेति ।
स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्रगाख्यावियुक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम् ।

अम्बार्थ (१०१) नद्योर्द्वस्वः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानाम्बन्तानाम्ब ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे वज्र-
श्रेयसि । शसि वज्रश्रेयसीन् ।

आणानद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा (१०२) गमः स्यात् ।

आटश्च (१०३) । ई । १ । ६० ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । वज्रश्रेयस्यै । वज्रश्रे-
यस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । वज्रश्रेयसीनाम् ।

ङे (१०४) राम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा
नुट् बाध्यते (१०५) । वज्रश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्त-
वातप्रमीवत् । अङग्रन्तत्वान्न मुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्ततः (१२७प्र०) सम्बुद्धावित्यनुवर्तते । इह ह्रस्व-
मङ्गणसामर्थ्यात् शुणो न प्रवर्ततेऽन्यथा गुण इत्येवोच्यते ।

(१०२) घेर्ङितीत्यतो (१०६प्र०) ङितीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणामस्याह
ङितामिति ।

(१०३) आटश्चेति । इकोयणचोत्पत्तोऽचीति (१२प्र०) वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति
(४३प्र०) चातुवर्त्याङाचि परे इत्यादि ।

(१०४) ङेरिति सप्तम्येकवचनं ननु ङेर्य (६३प्र०) इतिवच्चतुर्थेकवचनं
त्वित्तरोः, स्त्रियामिति (१३२प्र०) निर्देशात् ।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कृते तु आटि पश्चात् न प्रवर्तते सकृत्प्रति-
न्यायादिति बोध्यम् ।

शेषस्वञ्जयेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा
ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारक्विन्ताद्वा
कर्त्तरि क्तिप् । हल्ङ्ग्राबिति (१११४०) सुलोपः ।

अचि (१०७) शुधातुभुवां योरियङुवङौ ।
ई । ४ । ७७ ।

शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भूइत्यस्य चाऽङ्गस्येयङुवङौ
सोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिञ्चेति (२८४०) अन्तादेशः । आन्तर-
तम्यात् (२७४०) एरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ।

एर (१०८) नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ई । ४ । ८२ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यद्वर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति
यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च ।
कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारी-

(१०६) कुमारोति क्तिवन्तं प्रति ङग्रन्त्योपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियो
रुपसर्जनस्येति (३२२४०) सूत्रे क्तिमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्या-
प्रधानत्वमात्रं न ह्रस्वसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः तेन
हरितक्याः फलेति वाच्ये तद्वितलपि हरितक्या अप्रधानत्वेऽपि
न ह्रस्वः ।

(१०७) अचीति । योरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्नतु शुभ्रुवोरित्वाश-
वेनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ।

(१०८) एरिति इको यणित्यतो (३२४०) यणिति अचि शु धात्वित्यतोऽचीति
धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्त्तते इत्याह धात्ववयवइति ।

णाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः (१०६) । प्रध्यौ । प्रध्यः ।
 प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नतयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशे-
 षणादिह स्यादेव यण् । उन्नगौ उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्नग्रम् ।
 डेराम् । उन्नग्राम् । एवं ग्रामणीः (११०) । अनेकाचः
 किम् । नोः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् ।
 नियम् । नियः । डेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् ।
 मुञ्चियौ । यवक्रियौ । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य
 यण् नेष्यते* । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं (११२) तर्हि
 दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता (११३) धीर्ये-
 षामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दमिति गतित्वमेव नास्ति ।
 यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तस्मैव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिक-

(१०६) प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायतीति कर्त्तरि किप् प्रधीरिति प्रकृष्टा धीर्यस्येति
 विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गपङ्क्त्येति (११६४०)
 तस्या नदीत्यभाटाय यथासम्भवं कार्यमिति विवेकः ।

(११०) अयस्याभाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्वपटकभिसस्य न भवतीति नियम्यते इत्याह
 शुद्धधियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावकिबलधीशब्दस्य
 सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य असत्त्वभूतार्थक्रियाविशेषण-
 त्वाभावेनाकारकत्वात् न यण् । शुद्ध ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-
 विवेकः । प्रकृष्टं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः ध्यानक्रियाया एवेति
 यणिति बोध्यम् ।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकादिभेतीति विग्रहाभिप्रायेण शुद्धा ।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वं स्थितावेव विशेषणं न तु धीशब्दार्थे
 इति तत्क्रियाया अगतित्वमिति भावः ।

शब्दस्य बुद्धिजन्यतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृश्चिक-
सम्बन्धिनो (११५) भीः वृश्चिकभोरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्बन्धो न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ।
सखायमिच्छति सखीयति ततः क्तिप् । अल्लोपयलोपौ ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।
एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ ।
सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात् (६०४) परत्वाद्यणि प्राप्ते ।
नतोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बद्धाविति (१११४) प्रवर्तते । सखा-
यम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तते इति
सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः ।
सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या-
दिति (११२४) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः ।
सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः ।
प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यण् । नत्व-
मत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात् (११२४) इत्युत्त्वम् । लूत्युः । क्षाम्युः ।

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धसामान्यवच्छेदं समासः ।

(११५) वृश्चिकसम्बन्धिनोति पूर्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवदित्यादिक
भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति बद्धिजन्यतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच इति
(११८४) ओःसुपोति (१२३४) एवावेवेदं बाधते ।

प्रसीदः । शुष्कीयते । शुष्कीः (११७) । पक्वीः । दृयङ् ।
शुष्कियौ । शुष्कियः । उसिङ्सोः शुष्किय इत्यादि । इति
ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

तज्जत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ६५ ।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्स्य गुणः (११६) स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

ऋदुशनस्युदंशोऽनेहमाञ्च । ७ । १ । ६४ ।

- (११७) शुष्कीरिति शुष्कः पचो व इति निष्ठातस्य कत्ववत्त्वे । धातोः सं-
योगपूर्वकात् यणिति (११८४०) त्यात्यरत्वाभावेन न उदिति बोध्यम् ।
(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् मितनिगमोत्पादिना (उ० १८७४०)
बौणादिके तुनि क्रोष्टुशब्दः तच्च तं क्रोष्टुशब्दः द्वावपि ऋगानवाचकौ
हयोरप्यविशेषणं सर्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बुद्धिसर्वनामस्थाने स्त्रियाश्च
तज्जन्त एव ततोयाद्यादि तं उभयसम्यक् व्यामादौ तुज्जन्त एवेति
प्रयोगनियमार्थं त्विच्छन्तौ प्रवर्तते । क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम् । प्राधा-
न्यात् व्याख्यानाच्च रूपान्तिर्देगार्थं वत्करणमिति बोध्यम् । सर्व-
नामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०४०) दृग्स्थसंवायेति व्याख्यानात् ।
(११६) ऋत इति ह्रस्वस्य गुण इत्यतो (१०८४०) गुणदत्तत्वं वर्तते तत्परकर-
णमनुकरणदीर्घकारवारणार्थम् ।

अदन्तानामुपधायादीनाञ्चानङ्(१२०)स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ।

अप्तृन्तृचस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोत्पोत्प्रशा
स्त्वृणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
(१२१) नप्तादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृ-
भ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य भवत्येव । समर्थस्त्वे
उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा त्वन्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ।

कृत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

अदन्तात्कसिङ्सोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात् ।
रपरत्वम् ।

रात्स्य । (१२३) ८ । २ । २४ ।

(१२०) अनङ् साविति सूत्रं (११०ष्ट०) सख्युरसम्बुद्धौ (११२ष्ट०) इत्यतोऽदसं-
बुद्धाविति चानुवर्त्य व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) ढलोपे दीर्घइत्यतो(८०ष्ट०)दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः(१६२ष्ट०)

उपधाया इति सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति(१११ष्ट०)सूत्रञ्चानुवर्त्तते ।

(१२२) कृत उर्दिति । कसिङ्सोश्चेति(११०ष्ट०)सूत्रम्, एङः पदान्तादतीत्यतः
(५०ष्ट०) अतीतिचातुवर्त्तते ।

(१२३) रादिति । सूत्रं संयोगान्नलोपेनैव सिद्धे रात्स्यैवेति नियमार्थं पुमान्
स्त्रियेति (४४५ष्ट०) निर्देशात् रादेश्च स्येति विपरीतनियमो न ।

आत् ऐच् इदिसंज्ञः स्यात् । ॥ अदेङ् गुणः । १।१।२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । ॥ भूवादयो धातवः । १।३।१।
 क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । ॥ प्राप्तीश्वराधिपाताः । १।४।५६। इत्यधिकृत्य । चादयोऽपि ।
 १।४।५७। अद्रव्यार्थाद्भादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ॥ प्रादयः । १।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्त्वया । ॥ उ सर्गाः
 क्रियायोगे । १।४।५९। ॥ गतिश्च । १।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सक्
 अनु अव निष् निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अग्नि प्रति परि उप । एते प्रादयः । ॥ न वेति
 विभाषा । १।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १।१।६८।

वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः । अथ वा । 'आद्' इत्यसमस्तमेवास्तु । इद्विशब्द-
 स्तन्नेषाद्व्याप्तिर्यथा बा योजनीयः । अयस्ययादिलेन भलाचोः कुर्न ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकमिलत्र
 त्रिमात्रो न । इद्विप्रदेशा 'इद्विरेचि' इत्यादयः ॥—अदेङ् गुणः ॥ तत्परकरणमिह सरूपार्थम् । तेन गन्तेदकमित्यत्र त्रि-
 मात्रो न । तरतीत्यत्र त्वकार एव, न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एक-
 स्याध्यधर्मात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु 'आहुणः' 'आतो गुणे' इत्यादयः ॥—भूवादय इति । भूश्च
 वाक् भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति वि-
 ग्रहः, भूभृत्तयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति ॥ क्रियावाचिन इति किं,
 याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भ्वादयः
 किं, हिक्कृ पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिद्ये इति भावार्थतिलकन्तस्य च मा भूत् । स्वभ्वादीनामुदिकरणेन सौत्राणां धातुत्वं
 ज्ञाप्यते । उज्जम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रेण संग्रहः ॥—प्राप्तीश्वरात् ॥ रेफविशिष्टग्रहणं किम्, 'ईश्वरे
 तोऽमुक्तुधनौ' इत्यस्य व्याप्तिसंन्यासेनावधित्वं मा भूत् । यदि तु प्रत्यासत्तयैव 'अधिराश्वरे' इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते,
 तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु ॥—चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं इवम् । इह तु स्यादेव—'लोघं
 नयन्ति पशुभ्यमनायाः' । पशु इति सम्यगर्थे ॥—गतिश्च ॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ ककारात्—' इति
 पर्यायः स्यात् । तत्फलं तु प्रणयमित्यादौ 'उपसर्गादसमासे—' इति णत्वं 'गतिकारक—' इति कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरसि-
 द्धिर्भवेति दिक् ॥—निष्क्रिदुसदुर् इति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुर्गोल्बम्, निलयते दुल्यते । निसो दुसश्च स्वस्या-
 सिद्धत्वात्क्रियाभावः, निरयते दुरयते ॥—न वेति विभाषा ॥ नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—निषेधविकल्पयो-
 रिति । 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत् प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशाव
 शिश्वायेत्यत्राप्रसौ विकल्पः, शुशुवतुः शिश्वायतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपि—' इति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बो-
 ध्यम्, इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत्, तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी,
 विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा ॥ उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायां प्राप्तविभाषायां च नास्मोपयोगः । प्राप्त-
 विभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाध्वया पक्षे भवतीति भावांशमनूय पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणत्वात्, अप्राप्त-
 विभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूय पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणत्वात् । 'विभाषा श्वेः'
 इत्युभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेन संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किन्तु यजादित्वाद् 'वचिस्वपि—'
 इति नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेन प्रवृत्तिः स्यात्, न तु पितृ । न च पितृ विधिमुखेन किन्तु
 तु निषेधमुखेनैवोभयथापि प्रवृत्तिरस्तिवति वाच्यम्, वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतकमानुरोधेन नेति
 प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव
 प्रवर्तते ॥ इतीति किं, घुसंज्ञावद् 'स्वं रूपम्—' इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य
 नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः,
 'गौरित्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दरूपपरः संपद्यते, व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्—' इति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमीतिसर्गिकम् ।
 इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम । संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषा-
 शब्दस्येति व्याख्यानस्य 'हृक्कोरन्यतरस्याम्' इत्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
 ह्रतेर्भेक्षणार्थलाद्विकारायस्य करोतेरकर्मकलाच्च 'गतिद्वि—' इत्यादिना अणौ कर्तुर्णो कर्मले प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-
 रम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः,

१ रीश्वरादिति—स्वर्गलोपे पञ्चमीयम्, रीश्वरशब्दं अभिव्याप्तेत्यर्थः । २ निषेधेति—केचित्तु अर्थस्य संज्ञात्वं न स्पष्ट-
 चरम्, अनेकविधवाक्येषु विकल्पवाचिपदलक्षणागौरवग्रस्तं चेति इतिशब्दसंबन्धसामर्थ्याद्विभाषेत्युपस्थितार्थाक्षिप्ततदाचकशब्दमा-
 त्रस्य संज्ञात्वमिति वदन्ति ।

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः ।
क्रोष्टुः । आभि परत्वात्तृज्झावे प्राप्ते* नुमचिरत्तृज्झावेभ्यो
नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)* । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि ।
क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः । कृहः ।
कृहौ । कृहः । कृहम् । कृहौ । कृहनित्यादि । अति-
चमूश्चे तु नदीकार्थं विशेषः । शेषन्तु क्तिन्नन्तवातप्रमी-
वत् । हे अतिचमु । अतिचस्वै । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् ।
अतिचम्वाम् । खलपूः ।

ओः सुपि (१२५) । ई । ४ । ८३ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तोयो धातुस्तद-
न्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतर
पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलपौ । खलपूइत्यादि । एवं
सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववय-
वेति किम् । उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य
किम् । कटप्रवौ । कटप्रवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ ।
सुपि किम् । लुलुवनुः । सुभूः । न भूसुधियोः (१२०४) । सुभुवौ ।
सुभुवः ।

(१२४) नुमचिरेति । इकोचीति (१४२४०) नुम्, अचिर इति (१२२४०)
रः तृज्झावश्चेति (१०१४०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्व-
विप्रतिषेधेन पूर्वेष्वपि नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं कृत्वा
नुटा भवितव्यमित्यर्थः ।

(१२५) ओः सुपिति । एरनेकाच इति (१८४०) सूत्रमेरिति पदं विहाय
आनुष्टुप्तिरुपवर्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि ।

वर्षाभ्यञ्च(१२६) । ई । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्यौ । वर्षाभ्यः । हम्भ-
तीति हम्भः(१२७) । अन्द्हम्भ जम्भ कफेलृककन्धूदिधिषूरित्यु-
णादिस्त्वेष (३०१८६४०) व्युत्पादितः । हम्भौ । हम्भुः । हम्भूम् ।
हम्भौ । हम्भून् । शेषं ऋद्धवत् । हन्विति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये
भुवः क्तिप् । हन्भूः । हन्करपुनःपूर्वस्य भवो यण् वक्तव्यः* ।
हन्भ्यौ । हन्भ्य इत्यादि । खलपूर्वत् । करभ्यौ । करभ्यः ।
दीर्घपाटे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्यौ ।
कारभ्यः । पुनर्भूयैगिकः पुंसि । पुनर्भ्यावित्यादि । हण्भू-
काराभूगद्धौ स्वयंभूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः ।
धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* । धातृणा-
मित्यादि । एवं नम्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्ति-
पक्षेऽपि नम्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ ।
पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धात्वत् । एवञ्ज्ञामात्व-
भावादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ई । ४ । ई ।

नृद्वयेतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् । इति

(१२६) वर्षाभ्यञ्चेति । न भस्मधिते रिति(१२०४०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्थं

सानुवृत्तिकं सकलं पदमनुवर्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः

तेन हन्करपुनःपूर्वस्येति वार्त्तिकोक्ततत्तत्पूर्वाऽपि भूगद्धोप्राह्यः ।

(१२७) हम्भूरिति अस्यौणादिकतया धातुत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्रपठिकं नामोति सूत्रं(६४४०)सानुवृत्तिकं कन्द-

सुभयधेत्यतः उभयधेति(६।४।५४०)सानुवर्त्याह नृद्वयस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः । कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैक-
ल्पिकाऽतिदेशादित्वे लपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः ।
तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्ष्त् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुश्च इति
(१२१४) ऋतो ङीति (१२१४) च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कृः ।
क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रो । इत्यादि । इति
ऋदन्ताः । गन्तृशङ्कृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका ।
गुणविषये तु लपरत्वं गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
गमन् । गम्ना । गम्ने । ङसिङ्सोस्तु । ऋत उदिति (१२२४) उ-
त्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (१६४) लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति लृदन्ताः । सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः ।
स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ।

गोतो णित् । ७ । १ । ८० ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं (१२६) णित्स्यात् । गौः ।
गावौ । गावः ।

औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ८३ ।

आ औत इति द्वेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार
एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात् सुवेव अम् गृह्यते नेह ।

(१२६) इतोऽसर्वनामस्थाने इत्यतः (१६१४) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्य
विभक्तिं विपरिणमय्याह सर्वनामस्थानमिति ।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा ।
 गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्* । विहित
 विशेषणञ्च । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्विहितं
 सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः ।
 उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ स्मृतावः ।
 स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) । ७ । २ । ८५ ।

रैश्चक्ष्वाऽऽकारोन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । राः । अचि
 (४०) आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः ।
 राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ ।
 ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-
 शसोरिति (१२५४) इह न प्रवर्त्तते । ऐऔ (१४०) च सूत्रेण
 ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ।

(१३०) अचिनवमिति विनोतेः जोर्गुणे ओकारान्ततया तत्परस्य लङोऽभो-
 ऽचि परे आ भूदिति ।

(१३१) रायो हलीति । अएन आ विभक्तावित्यतः (१६३४) विभक्ता-
 वित्यनुवर्त्तार्हं हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा ।

औड आपः । ७ । १ । १८ ।

आबन्तादङ्गात्परस्यौडः शी (१) स्यात् । औडित्योकार-
विभक्तेः संज्ञा प्राचाम् । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ङ्खादिति (८६४०)
सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे ।
रमाः । स्वीत्वान्नत्वाभावः ।

आडि चापः (३) । ७ । ३ । १०५ ।

आडि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडायः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य द्विवचनस्य (४) याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि
(४१४०) । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः रमा-
याम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

(१) औडआप इति । जशः शीत्यतः (६४४०) शीतिपदमनुवर्त्याङ् शीति ।

(२) बहुवचने भल्येदित्यतः (६१४०) एदिति आडि चाप इत्यतः, आप
इति चानुवर्त्याङ् आप एकार इति ।

(३) आडि चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसोति (६४४०) बहुवचने
भल्येदित्यतः, (६१४०) एदिति चानुवर्त्याङ् ओसि चेत्यादि ।

(४) जेङ्गीत्यतो (१०६४०) ङीतोत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणमन्याङ्
ङिवचनस्येति ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढस्वञ्च । ७ । ३ । ११४ ।

आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् (५) स्यादापञ्च ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य (६) पूर्वाऽन्त-
त्वेन ग्रहणात् आमि सर्वनाम्न इति (६७४०) सुट् । सर्वासाम् ।
सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वाद्य आवन्ताः ।

विभाषा (७) दिक्समासे बद्धव्रीहौ । १ । १ । २८

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्मा-
मान्यन्तराले इति (४११४०) (८) प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य
ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्त-
रपूर्वायै इत्यर्थः । अपूरीतुक्तेः (६८४०) नेह अन्तरायै न गर्थ्यै ।

विभाषा द्वितीयात्तृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ।

(५) याडापदत्वं आप तस्य तत्सूत्रेऽनुवृत्तङितसामुक्त्येणादाह आवन्ता-
दिति ङित इति च ।

(६) आवन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एका-
देशस्येति टापा सहादन्सर्वनामैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्व-
नामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वमित्येव तु
ज्यायः ।

(७) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानित्यतः (६५४०) सर्वनामानित्यनुवर्त्य
योग्यतया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।

(८) दिक्समास इति दिक्शब्दसुच्चार्य विहितः समासो दिक्समासो न
तन्वविध इति दर्शयितुमाह दिङ्मामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां डितः (६) स्याडापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्
 तीयस्य डित्पसंख्यानात् (१०२४०) । द्वितीयस्यै-द्वितीयायै
 द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम् ।
 शेषं रमावत् । एवन्तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः (११७४०) । हे
 अम्ब । हे अक्कु । हे अल्ल । असंयुक्ता(१०) ये डलकास्तद्वतान्न
 ह्रस्वः । हे अम्बाले । हे अम्बाङ्गे । हे अम्बिके । जरा । जर
 सौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् ।
 जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषे
 धेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताञ्चाश्रित्य
 जरसो इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्या-
 निवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ आपः (१२७४०) आङि चापः
 (१२७४०) याडापः (१२७) ह्रस्वनद्यापः (६४४०) डेराम् इति (११७४०) च
 पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निगृह्यत्, तथाऽप्यनस्विधावि
 त्युक्तेः (१२४०) भवन्ति आ आत्रिति प्रस्त्रिय आकाररूपस्यैवापः
 सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्रादि (१११४०) सूत्रेऽपि आ आप् ङी
 ई इति प्रक्षेपादतिखटुः निष्कांशास्मिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं
 (११) प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत स्वाश्रयमाकारत्वं

(६) घेर्द्वितीत्यतो (१०६४०) द्वितीत्यनुवर्त्यं यस्या विपरिणमय्य च याडाप
 इत्यतः (१२७४०) आप इति, सर्वनाम्नः स्याट् ह्रस्वधेत्यतः (१२८४०)
 स्याङिति ह्रस्वइति चानुवर्त्याह डितइत्यादि ।

(१०) अम्बार्थे ह्यङ्गरं यदीति भाष्योक्तेर्ह्यजरस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणं नान्येना-
 मित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति ।

(११) दीर्घग्रहणं ड्याप्स्यानिकोदीर्घभिन्न आदेशो 'न स्यानिवदित्यर्थके
 ड्याव्यग्रहणेऽदीर्घ इति १११५६ सूत्रस्ये । वार्तिके इति बोध्यम् ।

स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चात्रित्व याट् स्थादिति वाच्यम् । आञ्जनं
यदङ्गन्ततः परस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२)
तदादिनियमात् । पट्टदिति (१०४८०) नासिकाया नस् । नसः ।
नसा । नोभ्यामित्यादि । पच्चे सुटि च रमावत् । निशायाः
निष् । निशः । निशा ।

ब्रश्चम्बस्जस्जस्जयजराजभ्राजकृशां षः । ट
। २ । ३६ ।

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्भलि
पदान्ते (१३) च । षस्य अश्रुत्वेन उकारः । निड्भ्याम् ।
निड्भिः । सुपि डःसीति (६४८०) पच्चे धुट् चर्त्वम् चर्त्वस्याऽसिद्ध-
त्वात् (६४८०) च यो द्वितीया इति (६४८०) टतयोष्ठयौ (१४) न, न
पदान्तादोरिति (१६४८०) न टुत्वम् । निट्सु । निट्सु ।

(१२) उपसर्जनेति । अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिसंज्ञादेस्तदन्तस्य
यदङ्गन्तमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिखङ्ग-
यदस्यावन्त्येन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकसक्तं तथा च
स्त्रीप्रत्यये चानुसर्जने न इति अनुसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदा-
दिनियमप्रतिषेधो न त्वुपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति भावः ।

(१३) ब्रजेति भलो भलीत्यतो (उ४०८०) भलीति स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतः
(१६३८०) अन्त इति चानुवर्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याह भली-
त्यादि । अत्र राजपहणेनैव आजलाभेऽपि आजपहणमर्थवदपहणे
नानर्थक्येति परिभाषाद्योतनाय । तथाच आजघटकराजभागस्या-
नर्थकत्वाद् राजपहणेन तस्मात् सार्धकराजशब्दस्यैव यदङ्गादिति
बोध्यम् ।

(१४) टतयोष्ठयविति धुङ्भावपच्चे टकारस्य टकारः धुट्प्रच्चे तु तकारस्य
यकार इति विवेकः ।

षट्ठोः कः सि । ट । २ । ४१ ।

षस्य षस्य च कः स्यात्प्रकारे परे । इति तु न भवति (१५)
जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित् (१६) वञ्चादिमूले दादेर्धातो-
रिति (१४६४) सूत्राद्भातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन
जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं श्वत्वं चत्वंम् ।
निच्शु । चोःकुरिति (१६५४) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्या
सिद्धत्वात् । मांसघटनासानूनां मांसघटस्त्वो वाच्याः * ।
शसादौ वा । घतः । घता । घट्टाम् । पक्षे सुटि च रमावत् ।
गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वा-
भावः । मतोः । नात्वन्न । मत्या ।

डिति (१७) ह्रस्वश्च । १ । ४ । ई ।

द्वयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ
च द्वयर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो डिति परे । आण्-
नद्याः (११७४) । मत्यै-मतये । मत्याः मतेः २ । नदीत्वपक्षे
औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ।

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् षकारस्य स्थाने इत्यर्थः कृतं तु जगि
प्राप्तिरेव नास्ति अनल्लिङ्गौ (११४४) इत्युक्तेरिति भावः ।

(१६) केचित्त्विति । दादेर्धातोरिति (१४४४) धातुपदस्य एकाचो वशोर्भाषित्यन-
(१४६४) अन्यवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः ।

(१७) डिति अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यू स्य स्य-यिति (११६४) अस्तीति,
द्वयङुवङ् स्थानाविति, वेति च (११५४) तत्तत्सूत्रादनुवर्त्तते अन्ये तु
यू इति, स्यात्स्याविति, वेति चानुवर्त्तत इत्याशयेनाह द्वयङित्यादि ।

इदुङ्ग्याम् (१८) । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्ग्यां परस्य छेराम् स्यात् । पक्षे अ-
च घेः (११०४०) । मत्याम् मतौ । एवं अतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोःस्त्रियान्तिस्मृचतस् । ७ । २ । ६६ ।

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो (१६) विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ।

तिस्मृचतस् एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घा-
न्त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ ।
आमि नुमचिरेति (१२३४०) नुट् ।

न तिसृचतस् (२०) । ६ । ४ । ४ ।

एतयोर्नामि दीर्घा न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रिया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः
सा प्रियतिः । इत्यादि मतिवत् । आमि प्रियत्रयाणामिति

(१८) इदुङ्ग्यामोदञ् घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्र-
त्वयं कल्पितम् तेन छेरामित्यतो (११७४०) नदीति, छेरिति,
आमिति च, पदत्वयमनुवर्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि ।

(१६) त्रिचतुरोरित्यत्र अट्ठन आ विभक्तारित्यतो (१६३४०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते
स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः
तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि सप्तदायस्य स्त्रीबोक्तत्वेनाऽङ्गतया
नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम् ।

(२०) तिसृचतस् इति लुप्रपठो द्विवचनं पदं नामीति (६४४०) सानुवृत्तिक-
मनुवर्त्तते तदाह नामि दीर्घ इति ।

शब्दस्य स्वं कर्त्तुं संज्ञि शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना । ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १११७२ ॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपम् । * समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । * उगिद्वर्णप्रहणवर्जम् ॥ ॥ विरामोऽवसानम् ॥ ११४११० ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । ॥ परः संनिकर्षः संहिता ॥ ११४१०९ ॥ वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । ॥ सुसिद्धन्तं पदम् ॥ ११४११४ ॥ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ॥ ह्रलोऽनन्तराः

विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥—स्वं रूपं शब्दस्य—॥ ‘अमेर्ढक्’ अमुमेयम् । ‘आको यमहनः’ आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आह्, यम्, हन्, एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वभ्यादिवाच्यादङ्गारादेर्देगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् ‘प्रातिपदिकात्—’ इत्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अङ्ग्यादिशब्दपर्यायेभ्यो बहुषादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपप्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षलादसाधारणत्वादनन्तरह्लाभाभिवर्तुपस्थितिकलाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धप्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकथेति किमनेन रूपप्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपप्रहणं । तेन ‘अर्थवद्ब्रह्मे नानर्थकस्य’ इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो प्राप्यः, समतिवचनास्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य प्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र ‘शे’ इत्यर्थप्रण्यसंज्ञो न भवति । ‘प्राद्वोह—’ इत्यत्र तु ‘ऊद्वप्रहणेन फान्तमेव पृथगे न तु फलन्तस्यैकदेशः’ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । ‘उपसर्गं योः किं’ दाधाम्यो यथा स्यात्, बुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । न च ‘दाधा धु—’ इति पुंसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किं स्यादिति वाच्यम् । ‘बुमास्या—’ इत्यादिना आत ईच्चादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपपत्त्यात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः, ‘कर्म करण—’ मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपप्रहणपत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—शब्दशास्त्रे या संज्ञेति ॥—येन विधिः—॥ विधिरित्यत्र ‘उपसर्गं योः किं’ इति कर्मणि किं प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृयोगवद्वा बाधात् । न च ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्त्वानेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रेष्टितत्त्वैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च ‘एरच्’ इत्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तद्धादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तत्तात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह—विशेषणं तदन्तस्येति ॥—स्वस्य चेति । ‘स्वं रूपम्’ इत्यनुवृत्तेरेतन्न्यते । ‘एरच्’ इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥—समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, ‘द्वितीया श्रितातीतपतितगत्यस्तप्रासापनैः,’ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिरितिः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः । नेह—कृष्णमुपाश्रितः । ‘नडादिभ्यः फृक्’ नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुवृत्तिकादिलाडुभयपदवृद्धिः ॥—उगिद्वर्णैति । उगिद्वर्णप्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णप्रहणवर्जं, ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् ॥ महान्तमतिकान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादिलेऽप्युपसर्जने ‘पित्थौर—’ इति ङीषोऽप्रवृत्तेः ‘उगितश्च’ इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ ‘अत इन्’ दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिदो निर्वर्त्यमिति वाच्यम् । ‘बाह्यादिभ्यश्च’ इत्यत्र यथायर्थं वृक्षाद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव ‘अत इन्’ स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णप्रहणे अर्थवद्ब्रह्मपरिभाषाया अप्रवृत्तेः—विरामोऽवसानम् ॥ विरमणं विरामः, भावे घञ् ॥ शब्दस्यनुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति । संज्ञाप्रदेशः ‘वावसाने’ इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्येव । यथोचरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूतां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिन्नु पक्षे ‘खरवसानयोः’ इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते—खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥—सुसिद्धन्तं पदम् ॥ अत्रान्तप्रहणम् ‘अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं नास्ति’ इति ज्ञापनार्थम् । तेन ‘ईवदेष्टिवचनं प्रणम्य’ इति न द्विवचनान्तस्य प्रणम्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्येगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तां प्रतिपदिकसंज्ञायां कृतद्धिताभ्यां तदन्तप्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—‘कृतद्धित—’ इति सूत्रे अर्थवद्ब्रह्मणमुपवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमिति ॥—ह्रलोऽनन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु

१ अभाव इति—शब्दानां नित्यत्वेन उच्चारणामात्र इत्यर्थः । २ सुसिद्धन्तमिति—ननु अन्तशब्दस्यापि स्वातन्त्र्येण पदसंज्ञा क्रियते फलं तु आचारकिपि ‘अतो गुणे’ इति पररूपाभाव इति वाच्यम्, न, अन्तरीत्यन्येन विधानात् ।

विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रिय-
तिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य
तत्कुलम् । प्रियति । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन (११४४०) प्रत्ययलक्षणा-
भावान्न तिस्रादेशः । न लुप्ततेति (११४४०) निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे
प्रियतिस्र् । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिस्रणी ।
प्रियतिस्रृणि । तृतीयादिषु (१४३४०) वक्ष्यमाणपुं वङ्गावविक-
ल्पात्प्रथमायेण नुम् रभावौ । प्रियतिस्रा प्रियतिस्रणा इत्यादि ।
द्वे रत्वे सत्ताप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी ।
गौर्यैः गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यै । इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि
ग्रहणादनङि (११०४०) गिङ्गङ्गावे (१११४०) च प्राप्ते । विभक्तौ (२१)
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्यः इत्यादि
गौरीवत् । अङ्ग्रन्तत्वान्न ङ्सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषङ्गौरीवत् ।
एवन्तरीतन्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ।

स्त्रियाः । ई । ४ । ७६ ।

स्त्रीशब्दस्य इयङ् (२२) स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

वाम्शसोः । ई । ४ । ८० ।

अमि शमि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम् । स्त्रीम् ।

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्यग्रहणम् एतन्न
युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम् ।

ङ्सुलोपः चेति (३४१२४०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न डोबन्तता ।

(२२) अचि अनुधात्वित्यादिसूत्रात् (११८४०) इयङ्गेवाहवर्त्तते स्त्रीशब्द-
स्यैकारान्तत्वादचोत्पत्त्यनुवर्त्तते एवेत्याह्वयेति ।

स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
स्त्रियोः परत्वानुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः ।
स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः । अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ ।

गुणाना (२३) भावौत्वनुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।

क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ १

जसि च (१०८४) । अतिस्त्रियः हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियौ । अति-
स्त्रियः । वामृशसोः (११२४) । अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम् । अति-
स्त्रियौ । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रोन् । अतिस्त्रिणा । घेङिति
(१०८४) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अति-
स्त्रीणाम् । अञ्च घेः (११०४) । अतिस्त्री ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादमृशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ २

अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अति-
स्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । डेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुं वङ्गावात्
(१४३४) पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २
अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि ।

(२३) गुणनेत्यादि । जसि चेति (१०८४) घेङितीति च (१०८४) गुणः आङो
नेति (१०८४) नाभावः अञ्च घेङित्यौत्वं (११०४) ह्रस्वनद्यापोनुङिति
(८४४) नुट्चतैः कार्यैः परशास्त्रीयत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते
इत्यन्वयः । इकोट्योति (१४२४) नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः ।

(२४) पूर्वकारिकोक्तप्राध्विषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओस्याविति
अजादौ यइयादेशोविहितः स उपसर्जने उपसर्जनतया पुंसि
विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्थेव भवति नान्यत्र गुणादि-
भिल्लेषु इवङो बाधनादिति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ।
 ङिति ह्रस्वेति (१२।४०) ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति
 तु (२५) इयङ्वङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव
 चानुवृत्तेः । दोषस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै-
 अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् ।
 अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङ्वङ्स्थानावास्त्री । १।४।४ ।

इयङ्वङोः (२६) स्थितिर्योस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु
 स्त्री । हे श्रीः । श्रियौ । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः ।

वामि । १।४।५ ।

इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रयाख्यौ य् वामि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु

(२५) ङिति ह्रस्वेति सूत्रे ह्रस्वेवर्णविषयेऽप्यस्त्रीत्वस्य सम्बन्धात् स्त्रीश-
 ब्दावयवभिन्नेवर्णान्तादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्काह
 अस्त्रीति त्विति । तत्र वीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति ।

(२६) नेयङिति अत्र स्थितिरूपनक्षत्राकारा तेन हे श्रीरित्यादौ निषे-
 धात्तुल्यः अत्रेयङोऽस्थितावपि अजादौ तत्त्वत्वात् । सा च बाध-
 काविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धोः प्रधीरित्यादौ णरनेकाच
 इत्यपवादेन (१।८८०) बाधकेन इयङो बाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इय-
 ङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य
 क्विदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृ-
 ष्टा धोः प्रधीरित्यवयवधीगङ्गस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इय-
 ङादिप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अवयवस्येयङादि-
 स्थानत्वादिति आद्यै प्रथ्यै इति सिद्धान्त अङ्गरूपग्रहणाद् यस्या-
 ङ्गस्येवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चेदमङ्गस्येवौवाविति ।

स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रिधि-श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु (२७)
वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि
स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गा-
न्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८) ।
प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत् । अमि शसि
च । प्रध्यम् । प्रध्यः इति विशेषः । सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायति
वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

(२७) प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतोत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्य-
स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्कतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ
यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविष-
यावित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः स्वल्पकटप्रूप्या-
मणीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि सुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त-
त्वाङ्गयरहितत्वाच्च तद्वर्त्मन्यौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्री-
बोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि
तथात्वमिति विवेकः ।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्त्रीनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रिया-
मपि नदीत्वाभावादिति भावः ।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदघटितविग्रह इत्यर्थस्तेन प्रकृ-
ष्टा धीर्यस्या इति बहुव्रीहेरपि संप्रहृतस्यापि तत्पदघटितत्वात् उ-
भयसमासस्यले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमलिङ्गग्रह-
णञ्च (११६४०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरी-
त्याऽन्ताप्रकृतेरिति भावः

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः । श्रिशिष्टस्येयङ्स्थानत्वेन डिदामो
धिकृत्यस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः । पुंसि त्वोदशबहुव्रीहौ न नदीत्वं
नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः ।

पुंवत् (३१) । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रीवदेव ।
ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्वस्मात्तया पदा-
न्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवंखलपादेरपि पुन्वस्मात्त्व-
मौत्सर्गिकस्योध्यम् । घेनुस्मात्तिवत् ।

स्त्रियान्त्र (३३) । ७ । १ । ६६ ।

स्त्रीवाची क्रोटुशब्दस्तृजन्तवद्गमं लभते ।

ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोद्री ।
क्रोद्रीयौ । क्रोद्रीयः । वधूर्गेरोवत् । ऋः श्रीवत् । हे सुम्भूः ।
कथन्तर्हि (३४) हा पितः कासि हे सुम्भू इति भट्टिः । प्रमाद
(३५) एवायमिति बद्धवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्-

(३१) मतान्तरे पुवटिति स्रुन् ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य
निङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंभीव स्त्रियामपि नदीत्यं
नास्तीति भावः ।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रहे इति इदं शपटघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्ववत्
बद्धब्रोहेरपि संप्रहस्तया च बद्धब्रोहोवयवस्य, कर्माधारये समुदायस्य,
नेयडिति निषेधस्य डिटामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः ।

(३३) अत्र तज्ज्वत् क्रोटुगिति १२ (४०) सूत्रमवानुसर्जते न तु सर्वनामस्थान
इत्यपि तथात्वे सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः ।

(३४) कथमिति नेयडित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्यनिषेधात् प्रत्यः ।

(३५) प्रमाद इति विरहपोडितस्य रामस्यैवानवधाननन्तरः प्रमादो न तु
कवेः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति
विभावनीयम् ।

करेति (१२४४०) यण् । उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो
न । हे पुनर्भू । पुनर्भूम् । पुनर्भूवौ । पुनर्भूवः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यान्निमित्ता-
त्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिस्थस्य (३६) नस्य नित्यं णत्वम्
स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्भाग्यहणं स्पष्टार्थम् ।
यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेक-
जातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । कैयटमते ।
मतान्तरे तु हे वर्षाभू । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभू । भेक्या-
म्युनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदृङ्गरे पुमानिति यादवः । वर्षाभूश्च
(१२४४०) । वर्षाभू । वर्षाभूवः । स्वयम्भूः पुंवत् ।

न षट्स्वसादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वसादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति (३७) सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥ १

अमृद्धिति (१२२४०) दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।
माता पितृवत् । शसि । मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।
नौग्लौवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३६) प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेत्यतः (४८२४०) प्रातिपदिकान्तादेरनु-
वर्त्तनेन विभक्तिविपरिणामेन चाह प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(३७) स्वसादिगणे मातृशब्दो ननन्दादिषाहचर्यात् स्वसम्बन्धिकार्यपरतया
सजननीवाचको याह्याः नतु परिच्छेत्तृवाचकः ।

अतोऽ (१) ऽम् । ७ । १ । २४ ।

अतोऽङ्गात् क्लीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः (६०४०) ।
ज्ञानम् । एङ्हस्वादिति (८६४०) हल्मातलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ।

क्लीवात्परस्यौडः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकार-
लोपे प्राप्ते । औडः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । ज्ञाने ।

जश्शसोः शि । ७ । १ । २० ।

क्लीवादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य भलचः । ७ । १ । ७२ ।

- (१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति (१४०४०) चातु-
वर्त्तते अयञ्चाम् लुको, बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात् ।
- (२) जसः शीति (६६४०) सूत्रात् शीति औडः अपा इत्यत (१२०४०) औडित
चातुवर्त्याह औडः शीति ।
- (३) यस्येतीति इय अय यं तस्य ईत् ईकार तस्मिन् भस्येत्यधिकारः
(६ । ४ । १२६४०) तेन नस्तद्धित इत्यतः (३३४४०) तद्धितोऽनुकष्यते
इत्याह भस्येत्यादि ।

भलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीवस्य तुमागमः (४) स्यात्सर्व्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः (११०४०) । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवन्वनवनफलादयः ।

अट्ठुतरादिभ्यः पञ्चम्यः । ७ । १ । २५ ।

एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरट् डादेशः (५) स्यात् ।

टः (६) । ६ । ४ । १४३ ।

डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वावसाने (६३४०) । कतरत् । कतरट् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः (७) । टेलोपत्वात् (८) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्व्वसवर्णदीर्घः, एङ्हस्वादिति (८६४०) । सम्बुद्धिलोपस्य न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषस्युवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः * । एकतरम् । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् ।

(४) इदितोनुमित्यतो (७३३४०) नुमिति उगिदचां सर्व्वनामस्थाने इत्यतः

(१५६४०) सर्व्वनामस्थान इति चानुवर्त्त्याह तुमागम इत्यादि ।

(५) अट्ठेति सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२४०) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य टुत्वं संयोगान्तलोपस्य स्वरूपभेदमिमा न कृतम् ।

(६) टेरिति अक्लोपोऽन इत्यतो (१०५४०) लोप इति ति विंशतेर्द्वितीत्यतो (४१०४०) डितोति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६।४।१२६ ।

(७) पञ्चम इत्यत्र डटि सुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावान्न टिलोपः किन्तु पदत्वान्नलोप एवेति भावः ।

(८) अट्ठो डित्करणफलमाह टेरिति डादेशमात्रे कृते पूर्व्वसवर्णदीर्घाभावेन एङ्हस्वादिति (१०६४०) संबुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते भलन्त-
त्वानुम् ।

सान्त (६) महतः संयोगस्य । ई । ४ । १० ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद-
सम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि
लुकोऽपवादमसम्भावस्वाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपात-
परिभाषया न लुक् ‡ । अजरसम् । अजरम् । अजरसी ।
अजरे । अजरांसि, अजराणि । शेषम्बुवत् । पट्टदिति (१०५४०)
हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांसं हृन्दि । हृदा ।
हृद्गमामित्यादि । उदानि । उद्वा । उदभ्यामित्यादि । आसानि ।
आस्ता । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मासा । मांभ्या-
मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् (१०७४०)
अतएव भाष्ये मांसचन्या (१०) उवाया इत्युदाहृतम् । अयस्मया-
दित्वेन (११४।२०४०) भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टदित्यत्र हि
कृन्द्सीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र (१६२४०)

(६) सान्तेति लुप्रपञ्चीकं पृथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति (१६०४०)
सर्वनामस्थाने चासबुद्धाविति (११०४०) चानुवर्तिते उपधाग्रहणञ्चेदं
पूर्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भवादत् एवानेहामि
शिरांसीत्यादिसिद्धिः ।

‡ जरसोऽदन्तत्वाभावात् स्वर्गोरिति (१४२४०) नामोलुक् ।

(१०) पच्यतेऽस्यामित्याधारे ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति विग्रहे समासे
ऊसो लुका लुप्रत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम् । पट्टदित्यादिस्त्रुते
(१०५४०) प्रभृतिग्रहस्य प्रकारार्थतया मांसग्रहस्य मांसादेश इति भावः ।

मासञ्छन्दसीति वार्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

ह्रस्वे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । औपं चानवत् । औपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८४०) आकारलोपो न ।

स्वमोर्नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

ह्रस्वाद्भावात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इजन्तस्य ह्रस्वस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति (११४४०) निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना (१८४०) । वारिणा ।

(११) मासञ्छन्दसीति (७।४।४८००) सासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः यथा माङ्गिः शरङ्गिर्दोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादचञ्चेति (२५) परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधेयाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेन अवर्णनिमित्तो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) स्वमोरिति षड्भ्योऽनुगित्यतो (११४४०) लुगित्यनुवर्त्तते अयञ्च लुक् त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोऽनुमित्यतः (उ ३३४०) नुमिति पदमनुवर्त्त्यैह नुमागम इति विभक्तापि किं अधुनो मद्यस्येदं माधवमित्यत्राणि ना भूत् ।

संयोगः । १।१।७। अविभक्त्यवहितः हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ॥ इत्वं लघु १।१।१०। ॥ संयोगे गुरु १।१।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुस्संज्ञं स्यात् । ॥ दीर्घं च १।१।१२। दीर्घं गुस्संज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परिभाषाप्रकरणम् ।

॥ इको गुणवृद्धी १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ अचञ्च १।१।२८। ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैर्यत्राजिबधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ आद्यन्तौ टकितौ । १।१।४६। टकितौ यत्कोक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७। अच इति निर्वाणे

गुणवृद्धादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृष्टिर्भ्रान्तीत्यत्र वकारस्य संयोगत्वासंयोगान्तलोपः स्यात्, निर्वायादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येवं स्यात्, सिद्धान्ते तु 'अचोरहाभ्याम्' इति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेवमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनं, 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संक्षिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषण संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मनुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्यामत्र 'तनोतेर्डउः सन्वच्च' इति डउप्रत्ययः सन्वच्चावाङ्मित्रं 'सन्वतः' इति इत्वं च, व्योक्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः, यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य-' इत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्कोः-' इति सलोपः स्यात् ॥ इति तत्त्वबोधिनीयां संज्ञाप्रकरणम् ॥

परिभाषा—इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वाधातुकार्धधातुकयोः' 'सिन्धि इद्धिः-' इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च 'अचो ज्णिणिति' इत्यादौ, स्थाननिर्देशात् ॥—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति** । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तनेह न 'त्यदादीनामः' इमम् 'दिब औत्' यौः ॥—**विधीयते** इति । यत्र त्वनुवादे 'वृद्धिर्यस्याचामादिः-' इत्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानुसमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः स्थाने-' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥—**षष्ठ्यन्तमिति** । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणत्वात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि 'अत्वसन्तस्य'-इति दीर्घो नेति भावः ॥—**पदमिति** । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेगुणः' 'मृजेर्दृद्धिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते ॥—**अचञ्च** ॥—**ह्रस्वदीर्घेत्यादि** । एतच्च, 'ऊकालोज्ज्वलदीर्घभुतः' इति सूत्राद्भ्रस्वदीर्घभुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः भुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किं, 'दिब उत्' युभ्याम् 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाजःशसोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः-' इत्यात्वस्याच्स्थानिकत्वे सति नैतत्सिद्ध्येदिति दिक् ॥—**षष्ठ्यन्तं पदमिति** । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते, न वैयधिकरण्येन, तेन 'ह्रस्वो नपुंसके-' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपम् । नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम् ॥ 'शमामष्टानां दीर्घः-' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः भुतः'-इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरेवयवस्याचः भुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचञ्च' इति परिभाषाभ्यामेहि कृष्येत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः भुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहेण । तेन आयुष्मन्दीन्द्रवर्मश्च इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥—**आद्यन्तौ टकितौ** ॥ भविता, आर्धधातुकस्येदं । पाययति, 'शाच्छासाह्वा-' इत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादस्यानेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥—**मिदचोऽन्त्यात्परः** ॥ स्थानेयोगत्वस्य 'परश्च' इति परत्वस्य चायमपवादः । यशांसि, बनानि, 'नपुंसकस्य मल्लवः' इति नुम् । रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः श्रम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादस्यानेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्तिवति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्रमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥—**अचां मध्ये** इति । सूत्रे जात्यभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुबति, लुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नै-

१ संज्ञाप्रकरणमिति—'अ अ' इत्याभ्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । २ अवयवविति—अवयवत्वे हि 'यदागमान्मुद्गुणीभूतास्तद्ग्रहेण गृह्यन्ते' इति परिभाषोपतिष्ठते । अस्याश्च 'देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहेण ग्रहणं भवति' इति लौकिकन्यायो मानम् । अंत एव नेदीति निषेधश्रितार्थः ।

घेर्ङितीति (१०६४०) गुणे प्राप्ते । दृङ्गौ च तज्जङ्गावगुणेभ्यो (१६)
नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः ।
नुमचिरेति (१२३४०) नुट्, नामीति (६४४०) (१७) दीर्घः । वारी-
णाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वम्पुंङ्गालवस्य । ७ ।

१। ७४ ।

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये (१८) भाषितपुंस्त्वमिगन्तं क्लीवं पुंङ्गा
स्याद्यादाववि । अनादये-अनादिने । इत्यादि । शेषं
वारिवत् । पीलुर्दृक्स्तफलम्पील् तस्मै पीलुने । अत्र न
पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२६) ।

(१६) दृङ्गौ च इति । अतिसखीनीत्यत्र स खुरसम्बुद्धाविति (१११४०) णिप्त्वाद्दृङिः
वारिणीत्यत्र अञ्च घेरिति (११०४०) औत्पं, प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र
तज्जङ्गावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङितीति (१०६४०) गुणश्च प्राप्तस्ते
चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् नुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुमनुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि नुमोऽङ्गावयवतया नामीति न
दीर्घोऽनोदीर्घार्थमेव नुटा नुमोबाधनाय नुमचिरेत्याद्यारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् येनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य
तस्यैव दृक्त्ववाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-
निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्तत्र अर्थ आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्या-
शयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति तथाच तुल्यार्थबोधकत्वे इति
पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमित् फलितम् इकोयणचीत्यतो (१३४०)
अचीत्यनुवर्त्तते । पुंवदिति नुस्त्व नुमोरभावातिदेशः ।

(२६) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य दृक्त्वे प्रवृत्तौ तद्बोधक-

अस्थिदधि (२०) सकथ्यऽच्छाामनडुदात्तः ।

७।१।७५ ।

एषामानङ् स्याद्वादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः (१०५४०) ।
 दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्नि दधनि शेषं
 वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यत्ति । तदन्तस्याप्यनङ् । अति-
 दध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधि-सुधे । सुधिया-
 सुधिना । सुधियाम्-सुधीनाम् । प्रध्या-प्रधिना । मधु ।
 मधुनी । मध्नि । हे मधो हे मधु । एवमस्त्रादयः । सानु-
 शब्दस्य स्तुर्वा । स्तूनि सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 त्वज्झावात्पूर्वविप्रतिषेधेन (१४१४०) नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ
 पुंवत्पक्षे-प्रियक्रोष्टा-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे ।
 अन्यत्र त्वज्झावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना ।
 प्रियक्रोष्टने । नुमविरेति (१२१४०) नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।
 सुलु । सुलुनी । सुलुनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना-सुल्ला । धाट् ।
 धाटणी । धाटूणि । हे धातः-हे धाट् । धात्रा-धाटणा ।
 एवं ज्ञातकर्त्तादयः ।

एच इग्घस्वादेशे । १।१।४८ ।

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु ।

तायाम् वृत्तत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले त् फलत्वव्याप्यजाति-
 रित्यनयोर्भेदादित्यर्थः । षोलुशब्दात् विकारार्थे अण् तस्य च फले-
 लुगिति (४ । २ । १६१४०) लुगिति तस्य फलशचकता ।

(२०) अस्थिदधीति अस्थिवाहचर्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव
 याह्यं नत बाजः क्षिप्रत्ववसिद्धमिति बोध्यम् ।

अजन्तक्लीवलिङ्गप्रकरणम् । १४५

प्रद्युनी । प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि
 गन्तं २१) प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ।
 प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या-
 ऽन्यत्वाद्रायो हलीति । (१२६४) आत्वम् प्रराभ्याम् । प्रराभिः ।
 सुमचिरेति । (१२२४) नञ्वात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु
 सन्निपातपरिभाषया नञ्वात्वम् । नामीति । (६४४) दीर्घस्वारम्भ-
 सामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।
 सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि* ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

(२१) यदिगन्तमिच्छादि एतच्च माधवमते प्राचीनमते तु प्रकृष्टस्वर्गप्रत्यादि-
 रूपनिमित्तक्यात् प्रद्योगद्वो भाषितपुंस्कः स एव क्लीवे दगन्त इति
 न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषित-
 पुंस्कत्वेन क्लीवस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीक्षणार्थमिति
 तत्त्वबोधिनाद्यनुसारिणः । तत्त्व० ।

—

होढः । ८ । २ । ३१ ।

हस्यढः स्याज्भलि (१) पदान्ते च । हल्ङ्ग्राविति (१११४०)
सलोपः । पदान्तत्वात् हस्यढः । जश्त्वचत्वे । लिट्—लिङ् ।
लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिङ्-
भ्याम् । लिट्सु—लिट्त्सु ।

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्भलि पदान्ते च । उपदे-
शे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इ-
च्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । ८ । २ ।

। ३७ ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तदवयवस्य वशःस्थाने भष्
स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामा-
नाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् गर्हभमाचष्टे गर्हभयति ।
ततः क्विपि णिलोप गर्हप् । भलीति निवृत्तं सध्वोर्ग्रहण-
सामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

(१) भलो भलीत्यतो(उ४०४०)भलीति स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोः(१६६४०)
अन्ते इति चातुवर्त्य पदस्य(८ । १ । १६४०)अधिकारादाह भलीत्याद
तत्र भलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः एवमन्य-
त्रापि पदान्त इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबलङ्घेर्दादेरिति

धात्ववयवत्वाङ्गभावः जश्त्वचत्वे । धुक् (३) । धुग् । दुहौ ।
दुहः । षत्वचत्वे । धुक्षु

वा (४) द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ।

एषां हस्य वा घः स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ढः । धुक्-धुग्
ध्रुत्-ध्रुङ् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्स्याम् ध्रुङ्भ्याम् । ध्रुक्षु
ध्रुत्सु ध्रुत्सु । एवं मुहष्णु हष्णिहाम् ।

द्रुग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह (५) ऊठ् । ६ । ४ । १३२ ।

भस्य वाहः सम्प्रसारणऊठ् स्यात् ।

षत्वेन भषन्त्वित्येऽपि भष्भावो न स्यात् दुषिति ससुदायस्य यः पूर्व-
भाग एकाच् दुषतिभागस्तस्य भषन्त्वाभावात् अन्यभागस्य च उषि-
त्वस्य एकाचः भषन्त्वित्येऽपि न तत्र वशः सम्भवदत्वाद्यङ्गाह व्यपदे-
शिवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशो तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति क्रिपः प्राक् प्रह-
त्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्वादेरिति घादेशे
कृते भषन्त्वास्त्येति भावः ।

(३) धुगिति अत्वसन्त्येति (१८२४०) सूत्रेऽधातोरिति विवेकेन क्तिवन्त्याप्य-
प्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः । एकाचः किं दास्यति ।
वशः किं क्रीडत्यति । भषन्त्यस्य किं दास्यतीत्यादौ ना भूत् ।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषणम् ।

(५) वाह इति वशोः सम्प्रसारणमित्यतः (१८७४०) सम्प्रसारणमनुवृत्तमूढो-
विशेषणं तेनात्मनोऽन्त्यस्येति (१८६०) न प्रवर्तते ।

सम्प्रसारणाच्च (ई) । ई । १ । १०८ ।

सम्प्रसारणादचि पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्सु (४१४०) ।
विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव (७) खिरिति पक्षे
णिजन्ताद्विच् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ६८ ।

अनयोराम् स्यात्सर्व्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (६) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् () इत्यकारादवर्णात्परो-
ऽयम् (१०) नुम् ।

अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

(६) संप्रसारणाच्चेति अत्र अस्मि पूर्व्वरूपइत्यतः (६० पृ०) पूर्व्वरूप इति
इकोयणचीत्यतो (३२ पृ०) अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्व्वपरयोः (४२ पृ०)
इत्यधिकारः ।

(७) छन्दस्येवेति । वहश्चेति (३१२ । ६४ सू०) सत्वे भजो णिः, छन्दसि मह
(३१२ । ६२ । ६३ सू०) इत्यतो णिवप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चातुदत्तेरिति-
भावः । अकारान्तोपपद एव वाहः साधुतेति कैयटादयस्तेन भुवं
वहतीत्यादौ भूवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रचौह
आगतः प्रउवाङ् रूपमिति प्रयोगात् लोकेऽपि वहः क्विविति
द्योतनाय पक्षे इत्यस्तरसः सूचितः ।

(८) इतोऽन्तु सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६६ पृ०) सर्व्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते ।

(९) साविति । आच्छीनद्योर्नुमित्यतः (१६६ पृ०) आऽइत्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते ।

(१०) आऽइत्यधिकारादिति । यासुटा (७१६ पृ०) सीयुडिव (७२८ पृ०) विशेष-
विहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्क्याहोवर्णात् पर इति उप-
जीव्योपजीवकभावेन विरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) अमा चेति अम् सम्बद्धाविति (१४६ पृ०) विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानात् समावेशादुभयमपि भवतीत्यर्थः । अमा चेति आकारा-

च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद्-
मुस्रंस्विति दत्तम् । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।
अनङ्गान् ।

अम् सम्बुद्धौ । ७ । १ । ६६ ।

चतुरनङ्गहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनङ्गान् ।
अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहः । अलङ्गहा ।

वसु स्वंसुध्वंस्वनङ्गहान्दः । ८ । २ । ७२ ।

सान्तवस्वन्तस्य (१३) स्वंसादेश्वदः स्यात्पदान्ते । अनङ्गद्व्या-
मित्यादि । सान्तेति किं विद्वान् । पदान्ते इति किं स्वसाम् ।
ध्वसाम् ।

सहेः साङः सः । ८ । ३ । ५६ ।

साङ्गूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः ।-तुरापाट् । तुरापाङ् ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाङ्गभ्यामित्यादि । तुरं सहते
इत्यर्थे क्न्दसि सह इति (३।२।६३सूखिः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । अन्येपामपीति (६।३।१३७सू०)पूर्वपदस्य दीर्घः ।

दिपाठे बह्वनङ्गांहीत्यत्र परत्वाटामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
नपुंसकस्य भलच (१३६५०) इति नुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः ।

(१२) नुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविकृतं नुमा भावितव्यं न तु दत्त-
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः । किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने
सन्निकार्यं स्यादेव तं अनङ्गान्तत्वेत्यादौ नञ्कव्यप्रशान् इत्यतः
(६८५०) इत्यमिति बोध्यम् ।

(१३) वस्रिति प्रत्ययस्तेन तदन्तं याह्यं समजुषोरित्यतः (७७५)सेत्यनुवृत्तं
वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्तरव्युक्तिः साध्यादि
व्याख्यानात् ।

१५० सिद्धान्तकौमुदी ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ(१४)परे । अलिधित्वेन (१३४०)
(१५) स्थानिवत्त्वाभावाद्बलुङ्गादिलोपो (१११४०) न । सुद्यौः ।
सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ।

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६) । सुद्युभ्याम् ।
सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्थः २ ।

षट्चतुर्थ्यश्च । ७ । १ । ५५ ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो गुडागमः स्यात् । णत्वं
द्वित्वञ्च । चतुर्णाम् ।

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ।

सप्तमीवङ्गवचने रोरेव (१७) विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(१४) दिव औदिति सावहुहु इत्यतः (१४८५०) सावित्यनुवर्त्तते तपरकरणं
सुखसुखार्थम् ।

(१५) अल्वित्वेनेति स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यन्तालोविधिरल्विधि-
रिति पञ्चम्यन्ततत्पुरुषस्याप्याश्रयीयतायाः (१३४०) प्राशुक्तत्वादिति ।

(१६) पदान्तात् (६ । १ । ७६५०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनाव्यादाह
पदान्ते इति ।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनिबन्धस्तु न भवति हलोऽनन्तराः संयोग
इत्यन्तासुपि विसर्गनिर्देशप्रापनादिति भावः ।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ।

अचि परे-शरो न हे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलकमलां
वा आचक्षाणः । कमल् । कमलौ । कमलः । घत्वं कमलघु ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्मास्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वाद्गलोपो न ।
प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्या-
मित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः ।
कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि । सम्भवत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ।

(१८) अटन का विभक्तावित्त्वतो (१६३४०) विभक्तावित्त्वतुवन्तते । तन्वाध्यपति-
तलङ्गहणेन सृज्यते इति न्यायादाह अकच्सहितस्येति । अन्य-
नयेत्यनेन अन्तरङ्गत्वयाऽकचएव प्राक् प्रत्यसेकात्सहितस्यैवायमादेश
इति बोध्यम् ।

इदम इदः स्थानेऽय् स्यात्सौ (१६) पुंसि । सोर्लोपः । अयम् ।
त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च ।

दञ्च । ७ । २ । १०६ ।

इदमो दस्य सः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः
सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः (२१) ।

अन्नाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा
इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

(१६) इदोऽय् पुंसीत्यत्र तदोः सः सावित्यतः (१६७४) सावित्यनुवर्त्तते ।

(२०) दञ्चेति तदोः सः सावित्यतः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन
सावयादेगात् दस्यासम्भवात् दूरस्थितमपि अष्टन आ विभक्ता-
वित्यतो (१६१४०) विभक्तावितिपदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अनन्त्ययोरिति
किं हे स इति भो अच्युत इति सम्बुद्ध्युदाहरणं न विरुध्यते इति
भावः । नास्तीत्यत्र मलन्त प्रचुरप्रयोगेष्वदर्शनमेवाहुः ।

इदमस्तु सन्निकष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् ।

अदसस्तु विप्रकष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति ।

वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिसुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति ?
यत्पाहुः तदाप्रततः सन्निकष्टादिशब्दानामिव इदमादोनामपि
सम्बोधपर त्वे बाधकाभावात् विप्रकष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-
पितस्य वक्तव्यः सम्बोधनदर्शनाच्च तथाच भट्टिः हे पितः कासि
हे सुभ्रु न केवंविललाप स इति ।

(२२) प्रत्याहार इति ननु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणात् तच्च
अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६१४०) ऽनुवृत्तम् । मनो० ।

षष्ठी । अर्था मध्ये योऽन्त्यस्तस्यात्परस्यैवास्तावयवो मित्स्यात् । ॥ षष्ठी स्थानेयोगो ॥ १११४९ ॥ अनिर्धारितसंबन्ध-
विशेषा षष्ठी स्थानेयोगो बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः । ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ १११५० ॥ प्रसङ्गे सति संचरतम आदेशः
स्यात् । यत्रानेकविधमान्यर्थे तत्र स्थानत आन्त्यं बलीयः । ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १११६६ ॥ सप्तमी-
निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाप्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १११६७ ॥ पञ्चमीनि-
र्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाप्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ १११५२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल

तत्सिधयेत् । 'शे मुचादीनाम्' इत्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषया अनुपस्थितिप्रसङ्गात् ॥ अन्ये तु 'अचोऽन्त्यात्परो
मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथञ्चित् समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरित-
त्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे—अन्ताद्ययश्च इति । तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तात्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सि-
ध्येत् । अमकत्वे तु बहलिह इत्यत्र 'बहाभ्रे लिहः' इति लक्षि 'अशद्विषत्—' इति मुमि मोऽनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादिति
भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तममकत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति ॥ तत् 'तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्' इति अङ्गसंज्ञासूत्र-
स्थवातिकेनैव दूषितप्रायम् ॥—**षष्ठी स्थानेयोगा** । स्थानेन योगोऽस्या अस्तीति विग्रहः; निपातनादेत्वम्, षष्ठयाः सं-
बन्धमात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगो बोध्या ॥ किमविशेषेण, नेत्याह—**अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति** ।
अनिर्धारितेति किम् । 'ऊतुपधाया गोहः' 'शास इदद्दह्लोः' इत्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास
इत्यादौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दि-
क् ॥—**स्थानं च प्रसङ्ग** इति । न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरीः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते
दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतिः ॥ एवं च 'इको यणचि' इत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्यते ॥—
स्थाने—सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव । अत एव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिसमात्र ओकारो न ॥ इह
स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योऽपि वाक्यार्थाः संमतः । तात्त्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानि-
ति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह—**यत्रानेकविधमिति** । स्थानार्थगुणप्रमाणतत्त्वतुर्विधमित्यर्थः ॥
स्थानतो यथा—**दध्यत्र** । ताड्यस्थानस्येकारस्य ताड्यस्थानो यकारः । अर्थतो यथा—वातपण्ययुवतिः, वतण्डशब्दाद्
'वतण्डाश्च' इति गोत्रापत्ये यश्च । तस्य लुक् । शास्त्रवादितावन्धीन् । वतण्डी चासौ युवतिष्वेति विग्रहे 'पोटायुवति—'
इत्यादिना समासः, 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यतिदिश्यमानः पुंसश्चो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वात-
ण्डयशब्दो भवति । न तु वतण्डादिः । कुणतो यथा—वाग्धरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः । प्रमाणतो
यथा—अमुम् अमू अमून्, 'अदसो सेः—' इत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः ॥ तमबुग्रहणं किम् । वाग्धरि-
रित्यत्र 'भ्रयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसर्वणं क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् ।
किंतु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो च एव यथा स्यादिति ॥—**बलीय** इति । तेन चेता स्रोतेश्च प्रमाणत आन्तर्यवानकारो
नेति भावः ॥—**तस्मिन्निति**—सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिरुच्चारणक्रियः १ अचि यणि-
त्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते । अव्यवहितस्येति
तु फलितार्थक्येनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किं, दध्युदकम् । अत्रोकारस्य मा भूत् ॥ अव्यवहितस्यैवेति किम्, अग्निचिदत्र सोममु-
दत्र । व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निश्चिद्यते, न तु कालकृतम् संहिताधिकारज्ञापकात्, अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां
यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे—**वर्णान्तरेणेति** । एवं च संहिताधिकारवहितभूतविधयः कालव्यवायेऽपि
संभवन्तीति । तेनाप्राविष्णु इत्यादाववग्रहेऽपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता
आनङादयो भवन्तीति दिक् ॥—**तस्मादिति** । उत्तरस्येति किम् । 'तिङ्कितः' इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्,
अग्निमीडे । नेह—ईडे अग्निम् ॥—**अव्यवहितस्येति** । एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । उत्संस्थानं उत्संस्तम्भनि-
त्यादौ 'उदस्या—' इति पूर्वसर्वणं न प्रवर्तते —**अलोऽन्त्यस्य** ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोऽन्त्यस्यालः स्थाने
स्यादित्यर्थः ॥ 'त्यदादीनामः' सः, यः ॥ स्थानषष्ठीति किम् । आर्धधातुकस्येद् दृक् ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च
'षष्ठी स्थाने' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् । 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं 'बहुसंखु—' इति दलं परमानहु-

१ प्रसङ्ग इति—प्रसङ्गश्च सति संभवे अर्थवत् एव, अर्थप्रत्यायनार्थं द्वावप्यवयवात् । एवं चैरुत्तरादेस्तोऽनुवृत्त्यर्थः फलति,
तेन सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धम् । २ स्थानेऽन्तर इति—षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थाने—षष्ठी तत्रेदमिति बोध्यम् । ३ सदृशतम
इति—अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्ये इत्यर्थः । ४ अल इति—इदं षष्ठ्यन्तमेव, अन्यस्येति साहचर्यात् । तथाच नियमद्वयमत्र
फलितम् अल एवेति, अन्यस्यैवेति च । एवं अस्समुदायोत्तरं स्थानषष्ठ्यसा लिङ्गमिति बोध्यम् । विसरस्तु दृष्टव्यः ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानार्थके (२३)
ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । २१ ।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात् ।
आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐम् (२६) न स्यात् । एत्त्वम् ।

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्त्यस्येति २८४ परिभाषया इदोऽन्त्यस्य
लोपः स्यादित्याशङ्क्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता । अनर्थके
अनोऽन्त्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदं गङ्गस्यावयवं इदम ने
दर्थवत्त्वाभावाद्दालोन्त्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिपत्ता-ादौ
भजामिदिति उ० २८४ अन्तिपूर्वार्थेति उ० २८४ इत्वं सञ्ज्ञां मस्य
स्यात् द्विवाभावं केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि सति द्वित्वे समुदायस्यैव तथा-
दित्याशङ्क्यायामाह्वानभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदि तथा
यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वणव आद्यन्तव्यपदि-
नोक्ते प्रसिद्धः सच एकस्मिन्महाये न सम्भवति तत्त्वाद्यन्तव्यपदि-
नोक्त्या न स्युरतोऽयमतिदेशारम्भः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्य-
व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रमन्तं विगिणोऽपदेशोऽव्यपदेशोऽन्त्य-
व्यवहारः सोऽस्मिन्महायेत्यपदेशो मस्य इति यावत् । तेन तुल्य-
मेकस्मिन्महायेऽपि कार्यं स्यादिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्क्रियमाणेयं सप्रसङ्गदर्शनादुपमानस्य पि सप्रस्यन्तायाः आव-
श्यकतया अत्र सप्रस्यन्तादिवाच्ये वतिरिति फलितमाकादाविवेति ।

(२६) अत्र अतो भिस ऐसिन्महाये (२८४) भिस ऐम् इत्यनुवर्तते ।

एभिः । अत्वं नित्यत्वात् (२७) ऊँश्चै पञ्चाहलि लोपः ।
 अश्चै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।
 अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
 ककारयोगे तु । अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् ।
 इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ ।

३२ ।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ ।
 अश्वचनं (२८) साक्चकार्यम् ।

द्वितीयादौऽध्वेनः । २ । ४ । ३४ ।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे ।
 किञ्चित्कार्यं (२९) विधातुमुपान्तस्य कार्यान्तरं विधातुमु-
 नरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं
 हन्तोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्वं कुलम् एनयोः प्रभूर्त

(२७) इद ए इति स्थिते औभावात् पूर्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह
 नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वात् (२०४०) परवाधः ।
 कते तु औभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधित-
 कतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः ।

(२८) इदमोटुदात्तमात्रविधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपविज्ञेय-
 पक्षं किमर्थमित्याशङ्क्याहाश्वचनमिति ।

(२९) किञ्चित्कार्यमिति अपूर्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः ज्ञापनरूपस्यैवा-
 त्र विधानस्यापेक्षयाकृतं प्रवर्तनाविषयपर्यन्तस्येति बोध्यम् ।

स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।
गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु—
सुगण्ट्त्सु—सुगण्सु । क्तिप् । अनुनासिकस्य (३०)
क्तिब्भलोरिति (७०२१५४०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ ।
सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्ग्रादीति (१११४०)
सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न ङिसम्बुद्धोः । ८ । २ । ८ ।

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु
कृन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (७५१७४०) ङेर्ङ्ग, क् । निषेध-
सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् (३१) । परमेव्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रति
षेधो वक्तव्यः । चर्म्मणि तिला अस्य चर्म्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः (१०५४०) । श्रुत्वम् ।
नचाल्लोपः (३२) स्थानिवत्, पूर्व्वत्वासिद्धे तन्निषेधात् ।

(३०) अनुनासिकस्येति दीर्घं कर्त्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ
(२५४) तन्निषेधात् कौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(३१) प्रत्ययलक्षणमिति लुका लुप्राया अपि सप्रम्या न ङिसम्बुद्धोरिति नलोप-
निषेधलक्षणाता न लुप्तंति (११४४०) निषेधस्थानित्वत्यक्तत्पनादिति
भावः ।

(३२) नचाल्लोप इति । अचः परस्मिन् पूर्व्वविधावितिसूत्रे (१४४०) परनिमित्त-
कजादेशः पूर्व्वविधौ स्थानिवदित्यर्थेके पूर्व्वविधियद्वेन पूर्व्वत्वादिषु
विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य
पूर्व्वत्वात् चवर्गात् अकारात् तवर्गनकारस्य दुर्त्तविधौ कर्त्तव्ये स्थानि-
वत्त्वेन श्रुत्वं न स्यादित्याशङ्क्यार्थः । समाधत्ते पूर्व्वत्वासिद्धे इत्यादि ।

नापि (३३) वहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) षाष्ठी-
परिभाषाम्प्रति सुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया
अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः (३५) । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२।
सुब्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च

(३३) नापीति । सुत्वापेक्षयाऽल्लोपस्य वहिरङ्गत्वं यादाजादिप्रत्ययमापेक्ष-
त्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यल्लोपोऽत्यनुषज्यते । तथाच तस्या-
सिद्धत्वेन न सुत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कार्थः ।

(३४) यथोद्देशेति । सूत्राणां सपरिकराणामुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं
तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे
इत्यर्थः षाष्ठीमिति षष्ठाध्याये वाङ्मतिरिति सूत्रभाष्ये द्वापितं
षाष्ठीम् असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति सुत्व-
स्यासिद्धत्वात् पूर्वत्वासिद्धमिति (१२४०) शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात् । लोः
सुना सुरिति (५६४०) सूत्रस्याष्टमाध्यायीयतया तदपेक्षया षाष्ठाः
परिभाषायाः पूर्वत्वेन पूर्वत्वासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्वापि प्रवृत्तेः सूत्र-
इव तत्परिकरेऽपि पूर्वापरत्वतोल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवा-
भावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३५) जजोर्ज्ञ इति अनयोर्योगं लोकवेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य
चातुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्वचरान्तरविधायकं तेन तज्ज्ञान-
मित्यादौ सुत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(३६) सुप्त्रिधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्वविभ-
क्तप्रन्तावयवकः समासोभाष्येऽभिहितः । पूर्वत्वासिद्धमित्येव सिद्धे
अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्षणवदित्याह
नान्यत्वेति । तत्र सुपःस्थाने विधौ यथा राजभिरित्यादौ भिन्न-
ऐस्त्वं न । सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्व-
मेत्त्वञ्च न । स्वरविधौ पञ्चामं द्यार्जमित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया

नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादा-
त्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः ।
राज्ञः । राज्ञाम् । राज्ञि राजनि । प्रतिदीव्यतीति
प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्ये-
ऽल्लोपे कृते ।

हलि च (३७) । ८ । २ । ७७ ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्वलि । न
चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८) ।
बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्तते । प्रतिदीवः ।
प्रतिदीव्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ।

न संयोगादमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ।

अस्मै चावर्णमिति (६ । १ । ६०३४०) अवर्णान्नपूर्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम् ।
संज्ञाविधौ पञ्च दश वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया णान्ता
षडिति (१६२४०) षट्संज्ञायां न षट्सन्धित्यादिना (३८४०) डीप्तापो
निषेधः । सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभायेन षट्संज्ञाविरहात् तत्प्रसङ्गः ।
कृति तु ग्विधौ हलहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया तुस्त्वस्य
पितोति (३०३५४०) न तुक् । अत्र कृतीति विशेषणात् सन्धिकार्यं तुक्
भवत्येव तेन हलहच्छत्वमित्यादौ के चेति (७०४०) तुक् । राजाश्च इत्यादि-
पदेन राजीयति राजायते इत्यादि आह्वयं तत्र नलोपस्य सिद्धतया
इत्वदीर्घं सवर्णदीर्घं कादेगा भवन्तीति बोध्यम् ।

(३७) अत्र औंरूपयायादीर्घ इक इति (१८५४०) सूत्रं, निपि धातोरित्यतो
(३०१२३४०) धातो रिति चानुवर्तते ।

(३८) तन्निषेधादिति न षट्सन्धिवचनेत्यादि (३५४०) स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

(३९) उक्तन्यायेन षष्ठाध्यायीयायास्तस्या अष्टमाध्यायीयैतत्सुतामेत्यया पूर्व-
त्वात् पूर्वत्वासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देश्यपक्षे षाठीं परिभाषां प्रती-
त्यादौ दर्शितेनेत्यर्थः ।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् ।
यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।
ब्रह्मभ्यामित्यादि ।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ई । ४ । १२ ।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत् (४०) । इति निषेधे प्राप्ते ।

सौ च । ई । ४ । १३ ।

इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बद्धौ (४१) सौ परे ।
वृत्तहा । हे वृत्तहन् । एकाजुत्तरपद इति (११८४०) णत्वम् ।
वृत्तहणौ । वृत्तहणः । वृत्तहणम् । वृत्तहणौ ।

हो हन्तेजिर्णन्तेषु । ७ । ३ । ५४ ।

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः (४२) । ८ । ४ । २२ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रप्लन्ति । योगविभा-

(४०) इन्हन्ति । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनेनैव (११०४०) दीर्घसिद्धौ

परिसङ्ख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्वेति च ।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति (१११४०) पदमनुवर्त्तते ।

(४२) हन्तेरत्पूर्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति ।

शसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्याधित्वा
एकाजुत्तरपदे इति (१२८४०) (४३) णत्वमपि निवर्त्तते (४४) ।
नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्तघ्नः ।
वृत्तघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्तघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं
माधवेनोक्तम् । तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्वि
न्यर्थमन्युषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि
इन्हन्वित्यत ग्रहणस्यैव “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तविधिसप्रयोजयन्तीति,, (४५) वचनात् ।
अर्थमृणि अर्थमणि । पूणि पूषणि ।

मघवा वज्रलम् । ६ । ४ । १२८ ।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा ढ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

उगिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७

। १ । ७० ।

(४३) अतूर्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्या-
हैकाजुत्तरेति ।

(४४) अपिर्भिन्नक्रमे एकाजुत्तरपदेऽत्यपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्ते-
त्यस्य (४८२४०) कुमति चेत्त्यस्य (४८३४०) च संप्रहः बाध्यसामन्य-
चिन्त्या सर्वबाध इति भावः ।

(४५) अनिनस्मन्निति राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाग्मी-
त्यनर्थकेन सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन सुशर्म्येत्यर्थवता
प्रथिमेत्यनर्थकेन तदन्त्यग्रहणमित्युदाहार्यम् ।

(४६) मघवेति अर्षणस्त्रसावित्यतः (१६१४०) ढ इत्यनुवर्त्तते लभावपक्षे
सूत्रे मघवेति पदं तच्च लुप्तपञ्चीकमित्याह मघवन्शब्दस्येति ।

(४७) उगिदचामिति अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् उगितो धातोश्चेन्नवति
उगित्कार्यं तद्वृत्तरेवेति ।

अधातोऽङितो नलोपिनोऽञ्चतेच नुमागमः स्यात्सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् भवति बङ्गलग्रहणात् । तथाच
खन्नुच्चन्निति निपातनान्मघशब्दान्तुपा च भाषायामपि
शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रमप्रत्याख्यातमाकरे । “हविर्ज-
क्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति” भट्टिः । मघवन्तौ ।
मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः ।
मघवता । मघवङ्गप्रामित्यादि । तत्त्वाभावे । मघवा । कन्द-
सीवनिपौ (४८) चेति वनिबन्तमध्योदात्तंकुन्दस्येव (४९) ।
अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः ।
सुटि राजवत् ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ई । ४ । १३३ ।

अन्तानां भसञ्जकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
सम्प्रसारणाच्च (१४८४०) । आङ्गुणः (४२४०) । मघोनः । अन्न-
न्तानाङ्गिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अत-
द्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दवस्थोत्वे कृते ।

- (४८) कन्दसीति मत्पथे ईवनिपौ स्तः कन्दसीत्यर्थः । ई सुमङ्गलीरियं वधूः ।
वनिष् मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकृता वैदिकप्रकरणे ।
(४९) कन्दस्येवेति ।

अथैषास्तु मघोनस्य न शिष्यं कान्दसं हि तत् ।

अतश्चवन्तोर्विधानाच्च कन्दस्युभयदर्शनादिति ॥

कनिबन्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम् । मनो ० ।

न सम्य^१सारणो सम्य^१सारणम् । ई । १ । ३७ ।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं सम्प्र-
सारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्घ्या । हे
अर्घ्येन ।

अव्वणस्त्वसावजनजः । ई । ४ । १२७ ।

नञा रङितस्यार्ध्वन्तस्याङ्गस्य त इत्यन्तादेशः। स्यान्नतु
सौ(५०)। उगित्त्वान्नुम्। अर्ध्वन्तौ। अर्ध्वन्तः। अर्ध्वनाम्।
अर्ध्वन्तौ। अर्ध्वतः। अर्ध्वता। अर्ध्वद्व्यामित्यादि। अनञः
किम्। अनर्वा (५१) यज्ववत्।

पथिमथ्यभुक्षामात् । ७ । १ । टपू ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रक्षेपेण
शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ।

इतोत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।

पथ्यादेरि कारस्याकारः स्यात्सर्व्वनामस्थाने परे ।

थोन्यः । ७ । १ । ८७ ।

- (५०) असाविति पर्यादासे सुवभिसे सुस्पष्टगे विभक्तिरूपेण प्रत्यये स्याच्च-
तश्चाव्यतीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति ।
(५१) अनजः किमिति अनज इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः । अन-
वेति अज्जनृशब्दसङ्गोऽनर्जनृशब्दो व्यावर्त्य इत्युत्तरमेवम् उच्यते ।

पथिमथोस्यस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पथ्याः ।
पथ्यानौ । पथ्यानः । पथ्यानम् । पथ्यानौ ।

भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसञ्जस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवम्भ्याः । ऋभुक्षाः । स्त्रियान्नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाङ्लोपः । सुपथी नगरी । अन्भुक्षी सेना । आत्वन्-पुंसके न भवति न लुमतेति (११४४०) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः * । हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति (१५६४०) नलोपस्या-ऽसिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपथ्यानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपथ्यानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

षणान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४४०) पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थान सन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति (१५०००) नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः* । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नुटौ ।

* स्वादिष्विति (१०५४०) पदत्वे न लोप इति (१०६४०) सूत्रेण ।

आदेशः स्यात् । ॥ ॐ ॥ ११।५३। अवमन्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येव स्यात्पवादः । ॥ आदेः परस्य ॥ ११।५४। परस्य बहिर्हितं तत्त्वत्वादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादः । ॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ ११।५५। स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येवेतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते । ॥ स्वरितेनाधिकारः

द्रष्टव्यमित्यादावन्यस्य पदस्य मा भूत् ॥—**किञ्च** ॥—अयमपीति ॥ 'अवङ् स्फोटयनस्य' गवाप्रम् 'अवङ् सी' सखा ॥—**परस्य** यदिति ॥ 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः' इति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकलापतेः । सिद्धान्ते तु परत्वाद्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥—**आदेर्बोध्यमिति** ॥ आदेरलो बोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते ॥—**अनेकाल्**—'अस्तेभ्यः' बभूव ॥ ननु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति, तत्किमनेनानेकाल्प्रहणेन । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् । 'किञ्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते । अनेकाल्प्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेशः, 'आदेः परस्य' इति मकारस्यैव स्थाने स्थाप्य तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्' इतः ॥—**इत्यादाविति** । आदिशब्देन 'अतो भिसः—' इत्यादि गृह्यते ॥—**परत्वादिति** । अत एव 'आदेः परस्य' इति पृथक् कियत् इत्युक्तम् ॥ ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इत्यतः प्रागेव 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यतो निर्दिष्टप्रहणं नात्रानुवर्ततेति बाध्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । नैवम् । ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जशसोरीशप्रसंगात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसजत इति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः,—'अनेकाल् शित्—' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस्मि अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्यासिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जशसोरीश स्यात् । व्यासिन्यायस्तु 'प्राप्तीश्वराभिपताः' इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन 'अधिराश्वरे' इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ 'ईश्वरेतोऽङ्कमुनी' इति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टप्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन 'उत्तरस्य' इत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टप्रहणानुवृत्त्यर्थं च 'तस्मिन्निति—' इति सूत्रात्परत्र कृते तु 'आदेः' इत्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च 'अतो भिसः ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, 'अनेकाल्—' सूत्रस्य 'अस्तेभ्यः' इत्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु 'उत्तरस्य,' इत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरैव जशसोरीश स्यात्, न तु पूर्वयोः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति न सूत्रितम् इत्यादिमनोरमाग्रन्थास्यापि अयमेवाशय इति ॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा—न सूत्रितमित्यस्य 'अनेकाल्शित्—' सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नाथः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्यादिप्रमत्तविरोधात् । किंतु तद्व्यानुकूल्याय 'स्वं रूपम्—' इति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च 'अनेकाल्—' सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तिलाभाय 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' सूत्रं 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' इत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इत्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'आदेः' इत्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न उत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु 'उत्तरस्यादेः' इत्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा 'उत्तरादेरिति न सूत्रितम्' इति वदेत् । किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाजशसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जशसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकावित्यष्टनः शब्दादुत्तरयोरैव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥—**स्वरितेनाधिकारः** ॥ अत्रेत्यंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्ब्रूमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तं स्वरितं दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तस्मिन्नस्य इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्तौ ततः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किंच अधिकः कारः कृतिरित्यं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च 'नुमचिरतज्ज्वद्वावेभ्यो नुद्—' इत्यादि वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र

१ परसेति—अत्र परसेत्वावर्तते, तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेत्यनुपपत्तिश्चेति, तेन 'निलं कितः' इत्यादौ न दोषः ।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चजाम् ।
एषं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति
वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्द्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति
वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६।१।७२)
सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ२ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि
प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य () स्थानिवद्भावात्

(५२) रायोहलीत्यतो (१२६४०) हलीत्यपकप्याह हलादाविति तदकरणे अष्टा-
नामित्यादि न सिद्धयति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृतं
अन्यूनत्वेन षट्संज्ञाभावात् नुटोऽप्रवृत्तेः । कृते तु नुटि हलादि-
परत्वेनात्वमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतत्त्वत
आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वस्यैवेदमनुकरणं न तु
लक्षणसम्पन्नं तथासति अनन्तरोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वनाभार्य-
मष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घान्तादष्टनः परा अमर्त्यनामस्थानविभक्तिकृतात्ता
स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिषि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घात्
किमष्टभिरिति मध्योदात्तम् । तच्च० ।

ष्टुत्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा ।
 प्रियाष्टा । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य
 एव(५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पि-
 कमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २
 प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टो राजवत्सर्व्वं हाहावच्चापरं हलि ।
 भष्भावः । जश्त्वचत्वे । भुत्—भुद् । बुधौ । बुधः ।
 ऋत्विग्दधृक्स्त्रिदगुष्णिगञ्चुयुजिक्रञ्चाञ्च ।

३ । २ । ५६ ।

एभ्यः किन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्थं निपातना-
 ल्लभ्यते निरूपपदाद्युजेः किन् स्यात्कनावितौ ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कत्संज्ञः स्यात् ।

वेरष्टक्तस्य । ६ । १ । ६७ ।

अष्टक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वा-
 दयः ।

युजे रऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

(५५) प्राधान्यं एवेति औश्त्वं हि लुग्लुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौ-
 णत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्द्देशात् तथाच औश्विधौ कृतात्-
 निर्देशवत्तेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः ।

यजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः
संयोगान्तस्य लोपः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मान्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य
कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति (६२४०)
नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न ।
युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजेत्यादि ।
असमासे किम् ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ।

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्जलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्-
प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयक् सुयग् । सुयजौ ।
सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं
नत्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज-
समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तस्य लोपः । खन् ।
खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । वस्येति (१२०४०) पत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्म्—राट्त्म् । एवं
विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । विश्वसट् । इह यजिसृज्योः कुत्वं
नेति क्लीवे (१६४४०) वक्ष्यते । परिसट् । पत्वविधौ राजिसाह-
चर्थ्यात् टुभ्राजृदीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । नतु राजृ भ्रा-
जृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि ।

(५६) अत्र उगिट्वां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५६४० सर्वनामस्थान इति
इदितोबुमित्यतो (उ० १२४०) बुमिति चातुवर्त्तत ।

परौ व्रजेः षः पदान्ते* । परावुपपदे व्रजेः क्तिप् स्यादीर्घश्च
पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्व्वं व्रजतीति परिव्राट् ।
परिव्राजौ । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं
वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् ।
चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ ।
विश्वराजः । विश्वाराङ्गामित्यादि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २६ ।

पदान्ते (५८) भलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारकका-
रयोर्लोपः स्यात् । भट्—भड् । सस्य श्रुत्वेन शः । तस्य
जश्रुत्वेन जः । भज्जौ । भज्जः । ऋत्विगित्यादिना (१६४४०) ऋता-
वुपपदे यजेः क्तिन् क्तिन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् ।
ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति (१२२४०) नियमान्न संयोगा-
न्तस्य लोपः । ऊर्क्—ऊर्ग् (५९) । ऊर्जौ । ऊर्जः ।
त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्तते ।

(५८) स्कोरित्यत्र पदस्थेत्यधिकारः भलो भलीत्यतो (७४०४०) भलीत्यनुवर्त्तते
संयोगेति लुप्रवृत्तिकं पदं भलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते भलि
चेति भलि किं भटः । भज्जतीति भट् व्रज्येत्यादिना (१३०४०) षत्वम् ।

(५९) ऊर्गिति । ऊर्ज् बलप्राप्तयोरित्यस्मात् चुरादेः क्तिपि णिलोपः
सच चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्व्वत्वाच्चिद्वत्वाच्च ।

तदोः(६०) सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ।

त्वदादीनामकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । सः ।
 त्वौ । त्वे । त्यम् । त्वौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः ।
 परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् ।
 नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे
 चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न । अतित्वद् ।
 अतित्वदौ । अतित्वदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
 अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ।

उपेप्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।

युष्मदस्माद्वां परस्य ऊ (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-
 मादेशः स्यात् ।

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६०) तदोरित्यत्र त्वदादीनाम इत्यतः (११५४) त्वदादीनामित्यनुवर्त्तते
 त्वदादीनां किमातपः टारक इत्यादौ न । तदोः किं यदिति अनन्त्ययोः
 किं हे स । अत्र परत्वात् त्वदाद्यात्वं बाधित्वा पूर्वजन्यस्य
 दकारस्य सकारे कृते इलङ्गादिना (१११४०) सुलोपे च इत्यविवर्गौ
 स्यातां तथाच हे स इति सविवर्गं रूपं स्यादिति भावः ।

(६१) उपेप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्माद्वां ऊ-सोऽशित्वतो (१७२४) युष्मदस्माद्वा-
 मित्यनुवर्त्तते ऊ इति सुप्रसङ्गीकं पृथक्पदं प्रथमाशब्दस्य प्रथमा
 द्वितीयाश्चमदावे गौण इत्याशयेनाह ऊ-इत्यस्येत्यादि ।

त्वाहौईः (२) सौ । ७ । २ । ६४ ।

युष्मदस्मदोर्मापर्थ्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ सः सौ परे ।

शेषे (ई३) लोपः । ७ । २ । ६० ।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४) लोपः स्यात् । अतो गुणे (८८४०) (६५) । अमि पूर्वः । (६०४०) त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्व्यरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वाप् प्राप्नोति । सत्यम् । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेषइति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया (६६) तेन मपर्थ्यन्ताच्चेष्टस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परो-

(६२) त्वाहाविति त्वमावेकवचने इत्यनेनैव (१७०४०) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्धार्थ-
मिदं सूत्रं तादृशस्यत्वे युष्मद् एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशा-
लम्बवादिति बोध्यम् ।

(६३) प्रायुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिर्हि शेषशब्दार्थ इत्याह्वात्वयत्वेति ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीः प्रथमयोरपि

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधेयते इति काशिका ।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषालभ्यमाहान्यस्येति ।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु
भाष्ये हलन्तास्ते इति स्थितम् ।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षेति यद् शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि
व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य
बाधकत्वबाह् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति काभात्
अतः शेषशब्दार्थमन्यमेवेह मन्वाच्ये इति भावः ।

यन्तरङ्गे अतो गुणे (८८४) कृते (६७) प्रवर्तते । अदन्तत्वा
भावाद्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ।

द्वयोर्वक्तौ (६८) युष्मदस्यदोर्भाष्यन्तस्य युवावौ सौ विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ।

इह युष्मदस्यदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औङीत्येव सुव-
चम् । भाषायां किम् । यवं वस्त्राणि । यवाम् । आवाम् ।
मपर्यन्तस्य किम् (६९) । साकचकस्य मा भूत् । युवकाम् ।
आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति (७०) मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धेयत् ।

(६७) अतो गुणे इति । वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत् समानविषये एव,
इह त शेषे लोपे विभक्तिर्निमित्तं, पररूपे त्वकार इति विभिन्नविष-
यत्वादास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्पयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दोऽगौण इत्याह द्वयो-
र्वक्तौ इति तत्फलमन्तु गौणेऽप्यादेश इति मूलोदाहरणे स्पष्टम् ।

(६९) मपर्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(७०) ननु समुदायादेशस्वीकारेऽपि ओङ्कारसकारभकारादौ, सुपि सर्व-
नाम्नामकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६४) सुबन्तस्य टे' प्रागर्जितं व्यसम्प्राया
युष्मद्विषये त्वयकोत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणात्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवामिति
सिद्धान्तरमकञ् भविष्यतीति न तत्र टोप इत्यत्र आह त्वया म्येति ।
त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽर्चोति १०७१ प्र० यादेशे तयोः संयोगात् तथाह्यपा-
पत्तिरिति भावः । नन्वत्रापि योऽर्चोत्यनुक्ता अथ्ये इति सूत्रकाल्येन
एकारादेशे अयादेशे च तत्पदसिद्धिरत आह युवकाभ्यामिति सर्व-
नाम्नामकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६४) सुबन्तस्य टे' प्रागर्जितं व्यसम्प्राया

यूयवयौ जसि । ७ । २ । ६३ ।

स्यष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे
जसः शी प्राप्तः अङ्गकार्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न
भवति, हे प्रथमयोरित्यत्र (१६७४०) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम्
मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ।

त्वमावेकवचने । ७ । २ । ६७ ।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्यदोर्मपर्थ्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

द्वितीयायाञ्च । ७ । २ । ८७ ।

युष्मदस्यदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७ । १ । २६ ।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्यङ्गां परस्य शसो नकारः स्यात् यो-

देशस्वीकारे साकुक्कयोरपि स्थाने युवाद्यादेशाप्रप्तौ तद्भाषिद्वि-
रिति भावः । हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सर्वादेशे त्वयेत्वाद्य-
विहितं मपर्थ्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये तु मपर्थ्यन्त-
स्येत्वभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्थ्यन्तस्थाने आदेश
इत्यङ्गा यत् निरवशेषस्तत् युज्यते अस्मयते इत्यादौ नादेशइति
फलान्तरमभिहितम् ।

(७१) अङ्गकृते पुनर्हतावधिरिति परिभाषामर्थतो दर्शयति अङ्गकार्ये
इति अङ्गे अङ्गाधिकारे कृत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गकृत्तं शास्त्रं तस्मिन्
कृते अङ्गकृते सति पुनरन्त्यस्य प्रकृतौ प्राप्तायामविधिरप्रकृतिरिति

ऽपवादः । आदेः परस्य (२६४०) (७२) । संयोगान्तलोपः ।
युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि । ७ । २ । ८६ ।

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मादोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ डयि । ७ । २ । ८५ ।

अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो डयि । अमादेशः । शेषे
लोपः (१६८४०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परम
मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपो-
ऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु
पञ्चद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तथाच जसः स्थानेऽङ्गप्रवृत्तौ न पुनः तस्य स्थाने षीप्रवृत्ति-
रिति भावः ।

(७२) आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने
नकारादेशे तेन संयुक्तस्य नस् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । तत् । मत् । ऊसे
चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मात् ।

तवममौ ऊसि । ७ । २ । ६६ ।

अनयोर्मपथ्यन्तस्य तवममौ स्तो ऊसि ।

युष्मदस्माङ्गां ऊसोऽश् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्यरस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निट्

त्थर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।

मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने (७४) । द्वे कत्ववाचिनी युष्मदस्मादी ।

(७३) आकमादेशात् पूर्वं योऽचीति (१७।४०) यत्नेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपा
भावात् । अवर्णान्नाद्विहितस्य सुटोऽप्रसङ्गासामरति ससुट्कनिर्देशः
कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तात् प्राप्नोः
सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशाद्विवर्त्तते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोर्यपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि ।
पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वा-
दाह द्वेकत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वान्नयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व
गतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया यद्वचनेन यवाद्यादेश इति भावः ।

॥१३॥१॥ स्वरितपद्युक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । परनित्यान्तरङ्गपवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्त्वयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

अचसंधिप्रकरणम् ।

॥ इको यणचि ॥६॥१७७॥ इकः स्थाने यण् स्यादधि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध् य उपास्य इति जाते । ॥ अनचि च ॥८॥१४७॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न

स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादित्यादि ॥—परन्तिथेति । पराद् नित्यं यथा—‘तुदादिभ्यः शः’ तुदति । ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्रमौ ॥ तथा धिनवाव, धिनवाम् । परमपि ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः’ इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात् ‘आहुतमस्य—’ इत्याद् ॥ परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । इह ‘प्रथमचरम—’ इति परमपि विकल्पं बाधित्वा ‘सर्वादीनि—’ इति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षलेनान्तरङ्गत्वात् । तथा—स्रवतेः ‘णिश्चि—’ इति चङि द्वित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुबङ्, असुखवत् ॥ परादपवादो यथा—परमपि ‘अनेकाल्—’ इति सर्वादेशं बाधित्वा ‘डिच्च’ इत्यन्तादेशः । दधा, दधे । ‘अस्थिदधि—’ इत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा—प्रागणिनी कुले । नित्यमपि ‘इकोऽचि—’ इति नुमं बाधित्वा ‘इत्सो नपुंसके—’ इति इत्सवः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद् इत्सो न स्यात् ॥ अन्तरङ्गदपवादो यथा,—दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादगुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उभयौ, उभ्यः सुत्वौ, सुत्वः इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् ‘एरनेकाचः—’ इति, ‘ओः सुपि’ इति च यण् ॥ ययपवादोऽन्यत्र चरितार्थः तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथा हि—‘डिच्च’ इत्येतदनन्यार्थङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तादङि न प्रवर्तते, किंतु परेण ‘अनेकालक्षित्—’ इत्यनेन बाध्यते । जीवतात्, भवतात् ॥ अथजे इन्द्रम्, प्राप्ते इह, सर्वे इत्थम् । अत्र अवयव इन्द्रम्, प्राप्ते इह, सर्वे इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गे गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥—असिद्धमिति तेन पचावेदमित्यादौ ‘एत ऐ’ इत्येत्वं न ॥—अकृतव्यूहा इति । अकृतकार्या इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह—निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा । लोकसिद्धार्थकयनमेतत् । यद्वा अक्षरार्थेनाप्येदमकयनम् । ऊळते तर्क्यते इत्यूहः कार्यं, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो र्थस्ते अकृतव्यूहा इति ॥ यद्यपि ‘कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति’ इति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । ‘प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादसंज्ञं वरम्’ इति न्यायादिति भावः ॥—न कुर्वन्तीति । यथा निषेदुषीमित्यादौ कस्येतिमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारेण वलादित्वं न ह्युच्यतेत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

अचसंधिः ॥—इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धा लक्षणा । ‘यू क्वाख्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति च निर्देशात् । तेन इक्ष्वाक्येन षट्पञ्चदशेन, यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णप्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णप्राहकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासङ्गत्वम् ॥ न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमस्ति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थीभ्यामुकारलकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिशदुपस्थितौ लवणीनां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रेणैवैष्टिसिद्धिरिति प्रेक्षाया उपदं वक्ष्यति—‘स्थानत आन्तर्यात्’ इति ॥—अचीति । कस्मादपि पर इत्याकाङ्क्षाया मर्यादिक इति संबध्यते ॥—संहितायां विषय इति । दध्यत्रेत्यादौ कार्थिनिमित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥—अनचि च ॥ ‘यरोजुनासिके—’ इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । ‘अचो रद्वाभ्याम्—’ इति सूत्रादचो द्वे इति च तदाह—अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वाग्रहणानुवृत्त्येवैष्टिसिद्धेः । ‘त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य’ ‘सर्वत्र शाकल्यस्य’ ‘दीर्घादाचार्याणाम्’ इति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् ॥ ‘अनचि’ इति यदि पर्युदासः स्यात्ततो ‘नगिव युक्तमन्यसदृशे तथा हार्थगतः’ इति न्यायादज्जिभ्रेश्चसदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवात् हलीत्येव वदेत्, तस्माद् असज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति ॥ —न त्वचीति ।

१ बहिरङ्गमिति—परस्वरापेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गं व्यापकनिमित्तकं च बहिरङ्गमित्युत्तराः । विलम्बोपस्थितिकत्वं च बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे ऋजम् । २ स्यादिति—कार्यशब्दवादे इदम् । ३ स्थानत इति—इदं च व्यक्तपक्षे, जातिपक्षे तु यथासंख्येनापि निर्वाहः । ‘स्थानेऽन्तरतमे’ इति सप्तम्यन्तपाठस्तु एतदसिद्धा दूषित इति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥

सुजस्डेङ्क्षु, परतः आदेशाः स्तुस्मादैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्ये कसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मादस्मादौ ।

तयोरद्वेष्टकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यङ्गम् ।

अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-

त्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया ।

अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः ।

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् ।

अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङ्सिभ्यसोः ।

अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अति-

मम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् (७६) ।

अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अति-

मयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त

(७५) त्वाह्वादिभिः परत्वेन युवावयोर्वाधनेऽपि तेभ्यः परो त्वमौ कथं

तैर्बाध्येतामित्याशङ्क्याह त्वमावप्येति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र

(दा.पृ०) परशब्दस्येदंविषयेऽकार प्रसंगेण पृथ्वार्थकत्वात्तर्पेति भावः ।

(७६) अतित्वाकमिति प्राङ्गस्तु यस्यमः छङ्ग्ये भावो तस्यैवान्न आकमा

भवितव्यं नच तद्गोचरत्वे भवतीति तत्वाकम् न प्रवर्त्तते तथाच तत्र

अतित्वयाम् अतिमयामित्येव रूपमित्याहुः ।

इति विग्रहे । सुजस्ङेङ्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु अति-
 युवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अति-
 युवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ।
 अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्या-
 वभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसोः ।
 अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् ।
 अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मा-
 नऽस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङ्सु प्राग्वत् ।
 औअमौट्सु । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् ।
 अत्यास्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।
 अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।
 अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् ।
 अत्यस्मत् । ओसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
 युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
 अतियुष्मासु अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ८ । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ८ । ११७ ।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९) ।

(७७) अपदानस्य ऋत्व इति (८।३।५५ख०) विशेषनिर्देशात्ततः प्राक्
 पदस्येत्यधिकारः ।

(७८) कृत्तने च सुखगोत्रादित्यतः (८।१।६८ख०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादौ इति पदत्वस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ
। ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्तसौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिवहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।
वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौ स्तः ।

त्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभः ॥ १ ।

मुखं वां नौ ददात्त्रीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्स्वेव्योऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ माभृत् । त्वां पातु माम्पातु ।

अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् लक्षणः सर्वदा-

ऽवतु । स्यग्रहणात् (८०) अयमाणाविभक्तिकयोरेव । नेह ।

(८०) स्वप्नहृत्वादिति तिष्ठतिरिहाहानौ समवे तिष्ठ स्यपीवेतिवत् (समयं मा
हासीरिति तदर्थः) तथाच षष्ठादीन् अजहृतोरेव तयोरेते आदेशा-
द्वत्यर्थः ।

द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव इति
हरिश्च मे स्वामी ।

पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्द्वातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा
त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्त्व
रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ।

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा
वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वान्तायते स माम् त्वा
मेति वा ।

साऽऽमन्वितम् (८४) । २ । ३ । ४८ ।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्वितमञ्जं स्यात् ।

आमन्वितस्यैवमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ।

स्पष्टम् । अग्ने ! तव (८५) देवास्मान् पाहि । अग्ने ! नयअग्ने ।
इन्द्रवरुणाः । इह युष्मदस्मदोरादेशः तिङन्तनिघात आम

(८४) संबोधने चेत्तत (२४ ७८) संबोधने इत्यनुवर्तते चेतिपदेन प्रथमोप-
स्थाप्यते ।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न । अग्ने नयेत्यत्र
तिङन्तितङ् इत्यादिना (८१ १०८) नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न । अग्ने
इन्द्रवरुणेत्यादौ आमन्वितस्य चेति (८१ ११६) इन्द्रेति संबोधननिघातो
नेति विवेकः ।

न्वितनिघातस्य न । सर्वदा रक्ष देव ! न इत्यत्र तु देवेत्यस्या-
विद्यमानवङ्गावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं
इमं मे गङ्गेयसुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-
न्विताविद्यमानवङ्गावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषान्निघातः ।

नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्।

८।१।७३।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आमन्विते परे नञ्अविद्य-
मानवत् स्यात् । हरे ! दयालो ! नःपाहि अग्ने तेजस्विन्(८६)
सुपात् सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

पादः पत् । ई । ४ । १३० ।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गमन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः
स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गाप्रमित्यादि । अग्निं मय्यति
इत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमद्यौ । अग्निमथः । अग्नि-
मङ्गाप्रमित्यादि । ऋत्विगादिसत्वेण(१६४४०)अच्चेः सुपुप्रपदे क्विन् ।

अनिदितां हलउपधायाः किञ्छिति । ई । ४ । २४

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति
छिति च । उगिदचामिति(१५६४०)मुम् । संयोगान्तस्य(१६४०)लोपः ।
मुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति(१६५४०)कुत्वेन छकारः ।
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्वितस्य
चेत्तादृशनिघातः ।

अचः (८७) । ई । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याश्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ई । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽश्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् ।
 प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।
 प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि
 यण् न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति (११४०) परिभाषया । प्रतीचः ।
 प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च (८९) ढेरद्राञ्चतौ वप्रत्यये । ई

। ३ । ६२ ।

अनयोः सर्वनाम्नश्च ढेरद्रादेशः स्याद्वदप्रत्ययान्तेऽश्चतौ परे ।
 अदद्दि अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्हादु दो मः । ८ । २ । ८० ।

(८७) भस्येत्यधिकारः अङ्गोपोऽनद्वत्यतो (१०५) ऽङ्गोप इत्यनुवर्तते अङ्गाव-
 ययोऽ सर्वनामस्थानवाजादिष्वादिपरोयोऽङ्गितस्तस्याकारस्य लोपः
 स्यादित्यर्थः । तत्त्व० ।

(८८) द्रुजोपद्वत्यतो (८०४०) ऽणोदीर्घ इत्यनुवर्तते ।

(८९) चकारेण आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८४४) सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते
 समुच्चयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः षेरद्वक्तव्येन (१६४४०)
 लुप्त-किन्तुकिवादिः प्रत्ययो यस्मात् अप्रत्ययस्य दन्तेऽश्चतावित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (६०) दात्यरस्य उदूतौ सो दस्य मस्य । उ
इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्भुस्व (६१)
व्यञ्जनयोर्ह्रस्वौ दीर्घस्य च दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमु-
यञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुमञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमु-
ईचः । अमुमुईचा । अमुमुयङ्भ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसि-
द्धत्वान्न यण् । अन्यबाधेऽन्यसदेशस्येति (६२) परिभाषामा-
श्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । असेः सका-
रस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्व-
विषयएव मुत्वम् मान्यतेति पक्षे अदद्रुङ् । उक्तञ्च (६३)

अदसोऽद्रेः षष्ठ्यङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् विष्वग्यक् ।

(६०) असेरितोकार उच्चारणार्थ इति द्योतयद्वाहसान्तस्येति । असे-
रिति किम् असुभात्मन इच्छति अदस्यतोत्पादौ मा भूत् । दात्-
परस्य किम् असुया असुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत् ।

(६१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्याङ्भावतया ह्रस्व ईषत्सङ्गो दीर्घस्तु द्विमात्र-
त्वादत्यन्तासदृश इति भावः । अमुमुयङित्यत्रादसोद्रेऽरिति वक्ष्य-
माणवार्तिकेनोभयोर्मत्वम् ।

(६२) अदस इति षष्ठी नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्यस्येति परिभाषो
पतिष्ठते तथाच अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात्
दात्यरस्य चाकारस्थानान्यत्वात् अन्यस्येत्यस्य बाधे गङ्गायां घोषइत्यादौ
तीरबाधे तत्समीपस्येवान्यसदेशस्यान्यसमीपस्य ग्रहणमिति भावः । तच्च ०

(६३) उक्तञ्चेति वार्तिककृतेतिशेषः क्वचित्तथैव पाठः । लत्ववत् लपो रो
ञ इत्यनेन (उ८०८००) चलीकृत्यते इत्यादौ ऋरीकारपूर्वेषां लत्वं तथेत्यर्थः ।

वप्रत्यये किम् विष्यगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत
धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृक-
मीति (७६४०) सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । प्रसादावचि ।

उद ईत् । ई । ४ । १३८ ।

उच्छ्रद्धात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् ।
उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि । ई । ३ । ८३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।
समीचः । समीचा ।

सहस्य सधिः । ई । ३ । ८५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्रङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ई । ३ । ८४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरञ्चः ।
(८४) तिरञ्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चैः पूजायाम् । ई । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकार-

(८४) भविष्ये अचः (१७८४०) इत्यनेनाकारलोपात् तिर्यादेशाभावे तिरच
इत्यादिरूपसिद्धिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चै । प्राञ्चः । नलोपाभावाद-
 कारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्क्षु ।
 एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । ऋञ्च कौटिल्यात्पीभावयोः ।
 अस्य चत्विगादिना (१६४४०) नलोपाभावेऽपि निपात्यते ।
 ऋङ् । ऋञ्चौ । ऋञ्चः । ऋङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोमुक्
 पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति (१२०४०) षत्वम् । स्को-
 रिति (१६६४) सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुट्-सुट् । सुट्चौ ।
 सुट्चः । सुट्-सु सुट्त्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने
 षष्ठ्यहद्दृक्जगच्छत्वञ्च * । एते निपात्यन्ते शत्वञ्चैषां
 कार्यं स्यात् । उगित्वानुम् । सान्तमहत इति (१४१४०) दीर्घः ।
 मस्यते पूज्यते । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् ।
 महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्वातुभिन्नासन्तस्य (८५) चासं-
 बुद्धौ सौ परे । परन्नित्यञ्च नुमम्भाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ
 दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे
 धीमन् । शसादौ महद्वत् धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ।
 गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचार-

(८५) सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धावित्यतो (११०४०) ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः
 (१५८४०) साविति, ङलोप इत्यतो (८०४०) दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत
 (१६२४०) उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्राधातोरिति योगो विभज्यते
 तत्साधर्म्यादनन्तरस्यैवासन्तस्य प्रतिषेधो नत्वत्वन्त्येवाह धातुभिन्ना-
 सन्त्येति ।

त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् । ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्त्वात् तु स्थानिवत्त्व-
श्रवणविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाचत्वमाश्रित्याविति चेति द्वित्वविधेयो न शङ्क्योऽनल्विधाविति
तत्त्वविधात् । ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽङ्गादेशः स्थानिवत्त्वात्स्थानिवत्-

एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक् ॥—स्थानिवदादेशो—। आदेशो कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणाम-
प्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । ‘अस्तेभूः’ । आर्द्धधातुके विवक्षिते धातादेशो धातुवत्, तेन ‘अचो यत्’ इत्यादिधातुप्रत्ययाः ।
भवं, बभूव ॥ ‘किमः कः’ अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घसंभावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थं, स्था-
निवदिलेतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तन्नाभात् । यथा ‘पितृवदधीते’ इत्युक्ते ‘पुत्रः’ इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विवि-
ध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । ‘अस्तेभूः’ इत्यादिः प्रत्यक्षः । ‘तेस्तुः’ इत्यादिस्त्वानुमानिकः । ‘एः’ इत्यत्र हि इ-
कारेणकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च ‘तेस्तुः’ इति फलितोऽर्थः, तत्रास्यदेशग्रहणे
प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानुमानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः, तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा
सिध्यतीति । ननु ‘एः’ इत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यलात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्त्वेन स्थान्या-
देशभावविश्रान्तेर्वाच्यलात्तस्यात्र प्रसङ्गसंभवात् । तथाहि । ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थव-
त्, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगाद् । यद्यपि क्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो प्राह्य इत्यनेन-
वादेशग्रहणं ज्ञाप्यते । उक्ते च ‘सर्वं सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ इति ।
पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति ता-
त्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । यश्चाला विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः,
यश्चालि विधिसूत्र मा भूत् । तत्राला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदल्लमाश्रित्य
‘अइव्यवाय—’ इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—घौः, पन्थाः, इह हलङ्घादिलोपो न । अलो विधौ—युक्तामः,
‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, गुयानमिल्यादी तस्य साव-
काशत्वात् । अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । ‘हशि च’ इत्युत्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्वे आहुणेऽवा-
देशे च कृते ‘हलि सर्वेषाम्’ इति नित्यलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कथिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । सिधान्ते तु ‘भोगोअघोअपूर्वस्य—’ इति यस्य लोपविकल्पे क इष्टः, कथिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल्
चेह स्थान्यवयव एव पृथक्, तेन रामाथेत्यादां ‘सुपि च’ इति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यथादिलमाश्रितम् । यच्
चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथारुदिताभित्यादी ‘रुदादिभ्यः—’ इति वलादिलक्षण इद् च सिध्यति । तदेतदाह—
न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण्
न ॥—अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगल, ‘वा ल्यपि’ इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥
परस्मिन् किम् । आदीष्ये, नित्यलादिट एलम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन ‘थीवर्णयोः—’ इति लोपे कर्तव्ये तन्न स्था-
निवत् ॥ पूर्वविधौ इति किं, नैधेयः, निपूर्वाद्धावः ‘उपसर्गे घोः किः’, ‘आतो लोपः’, ‘स्वचः’, ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् ।
आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यचलव्यपदेशेन ह्यचलं विरुद्धत्वाद्वाच्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि
विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठा कार्यं कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेपं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति
समासद्वयलभार्थं विधिग्रहणम् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि ‘पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति
पक्षे तु अइव्यवाय इत्येवात्र णलम्’ इति ‘पहन्—’ आदिप्रघटके स्वीकृत एव सः ॥—अल्विध्यर्थमिदमिति । तेन
वन्नर्थेऽत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदलस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया ‘न संप्रसारणे—’ इति निषेधात् । न चोदरलं पर-
निमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षे तु प्रयोजनम्-
तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेद् । अत्र हि तनित्वाङ्गं निमित्तं, तच्च स्थानिभूताङ्गकारात्पूर्वमिति ॥
नन्विदं न प्रयोजनं, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिविभागमस्यात्राप्रसङ्गेः । न च ‘नाजानन्तर्ये—’ इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे
बहिरङ्गे वाचोराजनन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्ठप्रकृतिर्निति

१ धकारसेति—ननु द्वित्वे पूर्वधत्ताने जइत्वनिष्पन्नदत्तापि, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । विकारभेदेन लक्ष्यभेदस्यान-
ङ्गीकारात् । २ स्थानिवदिति—ननु ‘अन्यत्रान्यंशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि बति तदर्थं गमयति’ इति न्यायात् ‘स्थान्यादेशो-
ऽनल्विधौ’ इत्येव सृज्यताम्, किं वदग्रहणेनेति वाच्यम्, न, उत्तरत्राभावातिदेशार्थं स्पष्टार्थं चात्र तस्य सत्त्वात् । ३ द्वित्व-
विधेय इति—प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणादयमपि शास्त्रीयं कार्यं भवत्येवेति भावः । ४ अजादेश इति—अचएव आदेश इत्यर्थः,
तेनाज्झलादेशो न स्थानिवत् । अत्र एव मरुतमाचष्टे मारवतीलादिसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये ।

क्रियन्ताद्वा कर्त्तरि क्तिप् । उगिदशामिति (१५६४०) सूत्रेऽज्-
ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यस्यतेरेवेति । तेन
स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व-
स्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तइत्यादि ।
भातेर्द्ध्वत् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्वन्तश्च त्वत्वन्त-
त्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ई । १ । ५ ।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (६६) अभ्यस्त-
संज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्न्तुम् न (६७) स्यात् । ददत ददद् ।
ददतौ । ददतः ।

जक्षित्यादयः षट् । ई । १ । ६ ।

षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्-
जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । हरिद्रत् ।
शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्द्ध्वेऽपि कान्दसत्वाद्ग्र-
त्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप्-गुब् । गुपौ ।
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।

(६६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थस्तेन नेनिजतोत्यादौ अभ्यस्तानामा-

दिरिति व्यावृत्तत्वं न प्रत्येकं चर्यायेष्वपि तु समुदितस्त्विति बोध्यम् ।

(६७) व्यवहितोऽपि तुम् प्रतिषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्याशयेनाह तुम् नेति

त्यदादिषु दृशेरनालोचने (६८) कञ्च । ३ ।

२ । ई० ।

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्ज्ञातोः कञ् स्याच्चात् किन् ।

आ सर्व्वनाम्नः । ई । ३ । ६१ ।

सर्व्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु (६६) । कुत्व-
स्यासिद्धत्वात् वञ्चेति (१२०४) षः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन
गः । तस्य चत्वेन पञ्चे कः । ताडक्-ताडग् । ताडशौ । ताडशः ।
षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते । हरद-
न्तादिमते तु चर्त्वाभावपञ्चे खएव श्रूयते । न तु गः जश्त्वं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६४०)
निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम् । वञ्चेति षत्वम् । जश्-
त्वचत्वे । विट् विड् । विशौ । विशः । विशम् ।

(६८) कज्जन्त्याजन्ततया कृतान्तप्रकरणे नोदाहरण । आलोचनं ज्ञान-
मात्रम् । अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण् । ताड-
शादयस्तु कूटि, शब्दाः असताप्रवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञाना-
र्थाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति
दर्शिता तन्निवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभव-
तीत्यर्थः ।

६६) दृग्दृशवतुष्विति (४७१४) सूत्रमेवातुवन्त्याद् दृग्दृशेति ।

(१००) खकार इति अवोषमहाप्राणादिप्रयत्नसाम्यादिति भावः ।

(१०१) असिद्धत्वादिति शब्दानिकजश्त्वस्यैव कुत्वापवादत्वं न तु खस्यानि
कक्षापीति भावः ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ।

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्—नग् नट्—
नङ् । नशौ । नशः । नग्भ्यां—नङ्भ्यामित्यादि ।

सृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ।

अनुदके सुषुपपदे सृशेः क्तिन् स्यात् । घृतसृक् घृतसृग् । घृत-
सृशौ । घृतसृग् । क्तिन्प्रत्ययो यस्माद्बहुव्रीह्याश्चयणात् (१०२)
क्तिष्यपि कुत्वं सृक् । षड्गकाः (१०३) प्राग्वत् । जिघृषा
प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना (१६४४) क्तिन् । द्वित्वमन्तोदात्त-
त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वञ्चशत्वेन डः गः कः धृष्णोतीति ।
दधृक्—दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि
मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुङ् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो
ल्क् (११४४) । षट्—पङ् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्सतुर्भ्य-
ञ्चेति (१५०४) नुट् । अनामिति (५६४०) पर्युदासान् घृत्वनिषेधः ।
यरोऽनुनासिक इति (६०४०) विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति
(६०४०) नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षसाम् । षट्स—षटस् ।
तदन्तविधिः । परमषट् परमषसाम् । गौणत्वे तु प्रियषपः ।
प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सञ्जुपोरुत्ति
(७७४०) रुत्वम् ।

व्रीरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ।

(१०२) क्तिन्प्रत्ययस्य कृरिति (१६५४) कृत्वे क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति बङ्-
व्रीहेराश्चयणादित्यर्थः ।

(१०३) षड्गका इति विषयविशेषे षत्वङ्त्वगत्वकत्वानि यथा भवन्ति तथेकापी-
त्यर्थः ।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।
पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । वा शरीति
(७२४०) वा विसर्जनीयः ।

नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात् । दृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठीःषु—पिपठीष्णु
प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वम् । निस्स्व (१०५) ।
निस्वे । नुम्ग्रहणान्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्या
नात्तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु (१०६) । अतएव (१०७) न शर्-
ग्रहणेन गतार्थता । रात्वस्येति (१२२) सलोपे विसर्गः । चिकीः ।
चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति (१५०४०) नियमान्न विसर्गः ।

(१०४) दृत्वेन पूर्वस्येति । पिपठीष्णु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदा-
न्तस्येति (८१४०) निषेधात् दृत्वेनैव षत्वम् एतच्च कृत्वविसर्गयोः कृतयो-
रपि वा शरीति (७२४०) विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यव-
धानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति (८५४०) षत्वं नुम्बिसर्जनीयशर्व्य
वाये इति विधानादिति भावः ।

(१०५) निस्स्वेत्यादावाद्यसकारस्य नुम्भावव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययो-
रिति (८५४०) नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि
नुमा शरा चोभाभ्यां व्यवधानान्न षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुहिंसु पुंस्त्रित्यादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य नुम्स्थानिकत्वाभावाच्च
षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणे-
नैवायोगवाहनां शर्षपसंख्यातया ग्रहणसम्भवेऽपि नुमिति पृथ-
ग्विद्देशो नुम्भिसंस्थानिकनिवारणार्थ इति विभावनीयम् ।

चिकीर्षु । दमेर्ढोस् डित्त्वसामर्थ्याद्विलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-
द्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पृहदिति (१०४४) वा दोषन् ।
दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात्
क्विप् षत्वस्यासिद्धत्वात् (१०८) संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति (११०४०)
षः । जश्त्वचत्वे । विविट्-विविड् । विविचौ । विविक्षः ।
स्कोरिति (१६६४) कलोपः । तट्-तड् । तजौ । तक्षः । गोरट्
गोरड् । गोरक्षौ । गोरक्षः । तच्चिरक्षिभ्यां ग्यन्ताभ्या
क्विप् तु स्कोरिति न प्रवर्त्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः
संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि () निषेधात् । तस्मात्संयो-
गान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । स्कोरिति कलोपं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् ।
एवं विवक् दिधक् । पिस गतौ सुष्ठु पेसतीति सुपीः ।
सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीष्पु-
सुपीःषु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विहान् । विह्रांसौ
विह्रांसः । हे विहन् । विह्रांसम् । विह्रांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पृर्वरूपत्वम् पत्वम् ।
विदुषः । विदुषा । वसुस्त्वंस्विति (१४६४०) टत्वम् । विहङ्गादिभि-
त्यादि । सेदिवान् । सेदिव्रांसौ । सेदिव्रांसः । सेदिव्रांसम् । अन्त-

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्को.संयोगादोरिति कलोपः स्यादिति-

भावः ।

रङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति
(३१४०) परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवङ्ग्यामित्यादि ।
सान्तमहत इत्यत्र (१४१४०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति ।
सुहिन् (१०६) । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु-
सुहिन्त्सु । अत्—अद् । धसौ । धसः । धङ्ग्याम् । एवं सत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८६ ।

सर्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चार-
णार्थः बद्धपुंसीत्यत्र उगितश्चेति (२०८४०) ङीबर्थक्यतेन (१११) पूजो-
ङ्मुमुनिनि (उ४२४४०) प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे
पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
पुम्भिः । पुंसु । ऋदुसनइति (१२१४) अनङ् । उशना । उशनसौ ।
उशनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः * । हे
उशनन् हे उशन हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा ।
अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

(१०६) सुहिन्निति संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः (१६१४०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते ।

विवक्षित इति तेन परसपुमानित्यत्र परत्वादसुङ् कृते समासान्नोदा-
त्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति परसपुमोपगृह्ये त नैतत्सिद्धेः
सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्म-
शोहलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्तत्र परसपुमो
विहाय विवक्षितार्थिका सपुमोत्यभिहितम् ।

(१११) पातेङ्मुमुनिनि सूत्रे (उ४पा० १७७६०) पूज इति पाठान्तरसत्त्वादाह
पूजइति ।

वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।
अधातोरित्युक्तेः (१८२४०) न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते । सुवः । सुवसौ ।
सुवसः । पिण्डं ग्रसते ग्लसते । पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु
ग्लसु अदने ।

अदस औः सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ।

अदस औकारोऽन्तादेशः (११२) स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः
सः साविति (१६७४०) दस्य सः । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्-
कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च । प्रतिषेधसन्धियोग (११३)
शिष्टसुत्वन्तदभावे न प्रवर्त्तते । असकौ । असुकः (११४) ।
त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः । अदसोऽसेरिति (१७६४०) मत्वोत्वे ।
अमू । जसः शी (६६४०) । आङ्गणः (४२४०) ।

एत ईद्वज्जवचने । ८ । २ । ८१ ।

अदसो दात्परस्यैत ईत्यादस्य च मो वक्तव्योक्तौ (११५) ।

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यनुवर्त्तते । अदस इति षष्ठी ।

अलोऽन्यस्येति (२६४०) अभिधानादाहान्तादेश इति ।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्धियोगः नित्या-
मकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितसुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्व-
पक्षे इति यावत् न प्रवर्त्तते तथाच असकाविति रूपमिद्वि ।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च । 'नित्यान्त असुकेति
एवञ्च असुकी स्त्री असुकोजनः असुकगर्भेत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव
सत्वेन सुत्वस्य बाधार्थेति भावः ।

(११५) पारिभाषिकवज्जवचनग्रहणे जसि असौ इति न सिद्ध्यन् एकारस्य
वज्जवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्याचष्टे वक्तव्योक्ताविति ।

अमी । पूर्व्वतासिद्धिमिति (१२४०) विभक्तिकार्य्यम् प्राक्, पश्चादुत्व-
मेव । अमुम् । अमू । अमून् । सुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः ।

न मुने । ट । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये (११६) कृते च (११७) मुभावो नासिद्धः स्यात् ।
अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः ।
अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुस्मिन् ।
अमीषु ।

इति चलन्ताः पुलिङ्गाः ।

(११६) न मुने इत्यत्र ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति अन्य-
था चेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुपि चेति (६२४०) दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति सुत्वस्या-
सिद्धत्वादत आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति
समाधेयमिति भावः ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्यधः स्यात् भलि (१) पदान्ते च । उपानत्-उपानद् ।
उपानहौ । उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु । उत्पू-
र्वात् स्त्रिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४८०) क्तिन्निपातना-
त्तलोपपत्वे क्तिन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य धः अश्वत्वचत्वे । उष्णिक्-
उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।
द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युप् । गोः गिरौ । गिरः ।
एवं पूः । चतुरश्वतस्तादेशः । चतस्रः २ । चतस्र्याम् ।
किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ । इदमो मः (१५१८०) । इयम् ।
त्यदाद्यत्वं टाप् दस्येति (१५२८०) मः । इमे इमाः । इमाम् ।
इमेइमाः । अनया । हलि लोपः (१५३८०) । आभ्याम् ३ ।
आभिः । अस्थे । अस्थाः । अनयोः २ । आसाम् । अस्थाम् ।
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया ।
एनयोः २ । ऋत्विगादिना ऋजेः क्तिन् अमागमश्च निपा-
तितः । स्रक् स्रग् । स्रजौ । स्रजः स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदा

(१) नहो ध इत्यत्र भलोभलीत्यतो (उ० ४०८०) भलीति पदस्येति दूरस्थं
(८ । १ । १६) सूत्रम्, स्त्रोः संयो गाद्योरने चेत्यतः (१६६४०) काले
इति चानुवर्तते अलोऽन्यस्येत्यनेन (२६८०) हस्येति नामः भलि परे
पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ।

(२) इदोऽयं पुंसीति (१५१८०) पुंसीति विशेष्यदृष्ट्यान् स्त्रीष्वे च
शोर्नुका लुप्रत्वे न प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्नम् ।

द्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवन्तद् यद् एतद् । वाक्-
वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाचुः । अप्शब्दो नित्यं
वञ्जवचनान्तः । अमृन्निति (१२२४०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (३) स्याद्वादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अङ्गयः २ ।
अपाम् अप्पु । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ।
दिक्षु । त्यदादिष्विति (१८४४) दृशेः क्तिन्विधानादन्यत्वाऽपि
कुत्वं दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विङ् । त्विषौ । त्विषः ।
त्विङ्भ्याम् । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ ।
सजुषः । सजूर्भ्याम् । संजूष्ण-सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वा-
द्भुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
असौ (४) । त्यदाद्यत्वं टाप् औङः शी । उत्त्वमत्वे । अमू ।
अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुयै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुय्याः २ ।
अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुय्याम् । अमूषु ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(१) अलोऽन्यस्येति (२६४०) परिभाषया पकारस्थाने तकारादेशः ।

(४) असावित्त्वत् २६४ औऽल्लोपश्चेति (१८६४०) विशेषविधानात्
औत्वमेव नतु त्यदाद्यत्वाटौ ।

तादृचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽ-
नुस्वारदीर्घाश्च विधिषु ॥११॥५८॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ।

कैयटमते तदभावात् । न चैवमपीपचमिति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च 'अतो गुणे'
इति पररूपे तस्य च परादिबद्धावाञ्छप्रहणेन प्रहणे सति 'सिजभ्यस्त-' इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा
स्थानिवद्भावात् भवतीति वाच्यम् । वेत्तेहि लङ्घेवानन्तरो ऋः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव क्षेत्रजुस्-
विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लङ् एव प्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्-' इति परसाहचर्यस्य बली-
यस्त्वात् । न चैवमपि 'अभ्यस्तात्' इत्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङकारस्या-
न्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते श्रय्यामावाददादेशाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिबद्धावाञ्छप्रहणेन प्र-
हणं न भवति, अल्बिचौ अन्तादिबद्धावाप्रहणे । अन्यथा अन्यजे इन्मिल्यादौ सर्वर्णदीर्घो दुर्बार एव स्यात् । अस्तु वा
परदिबद्धावस्तथापि ऋकारस्यात्याद्यादौ दौर्घ्ये कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदस्त्विति वा । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्षो
निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचमिति युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं न्यायमकतया संभ-
तम् । 'द्विभिक्षतुर्-' इति सूत्रे कृत्योऽर्थप्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते । एवं च भवतेर्यङ्गुकि अभ्यस्ताश्रयस्य
जुसः प्रवृत्त्या अबोभुवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्नोति तस्मात्त्रपतया मा-
धवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् जुक्, अबोभुवुः' इति मूले यङ्गुलन्तेषूपकम् । तथा
चापीपचमिति तत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः—पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाव्ये 'ने-
मिदिता, माथितिकः' इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं वि-
नापि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति विहितविशेषणाश्रयणादेव ण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तापुचि बेमिदितेति रूपं सु-
साधं, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्धयै स पक्षोभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्य
पण्यम्' इति ठकि इकादेशे च कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् 'इमुसुफान्तात्-' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः
कादेशः सोऽप्यलोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्युप-
गमे अल्वित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्यानिक इकादेशेष्टो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्मतिथिक इति रूपसिद्धौ कि-
मनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयत्तेः किपि टिलोपणिलोपयोर्वैरष्टकलोपे च मथित्, तेन चरति मा-
थितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशा-
पवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यम्, माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्या-
देतत् । पूर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी
न अवधिः । तस्मादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पू-
र्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥—न पदान्त—॥ पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः,
ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्र-
त्येकं संवध्यते ॥—पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षबीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः । तमाच्छे वृक्षवयति, ततो
विच् वृक्षव् । इह 'लोपो व्योर्वलि' इति बलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्ताणिजिति
हरदत्तादिमते अन्तर्वैतिषुपा पदत्वात् 'न पदान्त-' इति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदा-
न्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त-' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥
—द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः । वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं, सहवि-
वक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यल्लङ्क् च । अथोदाहरणानि ॥—पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्त-
व्ययोः श्रसोरलोपो न स्थानिवत् । न चैकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविहरदाबलोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । 'वा-
क्यादभेदेऽप्युपदानि संस्किन्त्यन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारसावधि कर्तव्ये
'अचः-' इत्यलोपो न स्थानिवदिति उदाहर्तव्यम् । अत्र हि लोपस्यान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टलादोकारस्य ॥—द्विर्वचने—सुदधुपा-
स्यः । 'नाजानन्तरे' इति निषेधाद् द्विरङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्युदाहृतम् ॥—च-
रे—यायावरः । यातेर्यङन्तात् 'यश्च यरुः' इति वरच् । 'अतो लोपः', स च 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥
यलोपे—यातिः । यातेर्यङन्तात् किच्, 'अतो लोपः' यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पु-
नरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुग्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि

१ पदान्तेति—अत्र पदचरमावयवसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते, तत्राप्ये उदाहरणं कानि सन्ति इत्यादि-
ना मूल पद स्फुटम्, द्वितीये तु राजानो यन्ति इत्युदाहरणम् ।

स्वमोर्लुक्(१४०४०) । दत्वम् । स्वनडुत्-स्वनडुद् । स्वनड्ही । चतुरन-
डुहोरित्याम्(१४०४०) । स्वनड्वाणि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिव
उत्(१५०४०) । विमलद्यु अहः । अन्तर्व्यर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पूर्वपद(१)स्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् । उत्त-
रपदत्वे (२) आपदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणम् ।
विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधि-
सेधौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्यैव । चकारस्य
कुत्वे तु न । वाः । वारी । अक्षलन्तत्वान्न नुम् । वारि ।
चत्वारि । न लुमतेति(११४४०)कादेशेन । (३)किम् । के । कानि ।
ब्रह्म । इमे । इमानि । अन्वादेशे (४) नपुंसके एनङ्-
क्तव्यः * । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ।
ब्रह्म । सञ्चुद्धौ नपुंसकानाम् वा वाच्यः । हे ब्रह्मन् हे
ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । रोऽसुपि(८०४०) । अहर्भाति ।
विभाषाडिब्धोः(१००४०) । अह्नी अहनी । अहानि ।

अहन् । ८ । २ । ईट ।

अहन्नित्यस्य हः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः ।
इह अहःअहोभ्यामित्यादौ रत्वहत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे

- (१) पूर्वपदस्येवेति पूर्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोप-
कुत्वयोरसम्भवः ।
(२) उत्तरपदत्वइति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न ।
(३) किम्कः(१५१४०)इति सूत्रेणेति शेषः ।
(४) अन्वादेशे इतोदमस्यैव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्रत्ययेऽपि वचनबलात्
प्रत्ययलक्षणादेनादेशः ।

प्राप्ते अह्नित्यावर्त्तय नलोपाभावाविपात्य द्वितीयेन क्वि-
 धेयः । तदन्तस्याऽपि रत्वत्वे दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा
 निदाघः । इह हल्ङादिलोपे (१११४) प्रत्ययलक्षणेन असुपीति
 (८०४) निषेधाद्रत्वाभावे रस्तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधा-
 र्दोषः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहाणौ । दीर्घा-
 हाणः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डोनि ।
 स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी ।
 वावमीनि । वज्रवह । वज्रवह्नी । वज्रवह्नाणि । वज्र-
 पूषाणि । बह्वर्थमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः (१६४४) क्विनो
 विधानात् । विश्वसृडादौ न सृजिहशोरिति सूत्रे रज्जु-
 सृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वावश्चादिसूत्रे (१०४०) सृजिय-
 ज्योः पदान्ते घत्वं कुत्वापवादः । स्रग्विक्शब्दयोस्तु निपा-
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिक ऋज्प्रत्यये
 बोध्यः । असृक् असृग् । असृजी । असृज्जि । पट्टदिति
 (१०४४) वा असन् । असानि । असृजा अस्ता । असृग्भ्याम्
 असभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग-ऊर्जी । ऊर्गिज् । नरजानां
 संयोगः । बह्वर्जि नुम्प्रतिषेधः । अन्यात्पूर्वी वा नुम् ।
 बह्वर्जि—वह्वर्जि वा कुलानि । त्यत्-त्यद् । त्ये । त्यानि ।
 तत्-तद् । ते । तानि । यद्-यत् । ये । यानि । एतत्-
 एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः
 क्तिप् । बेभित्-बेभिद् । बेभिदो । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
 अभिलन्तत्वान्न नुम् अजन्तलक्षणास्तु नुम् स्वरविधौ (३५४)
 स्थानिवत्त्वाभावात् ! बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ।

गोवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽर्चागतिभेदतः(५) ।

असन्धप्रवङ्गपूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वम्सुष्म नव, षट् भादौ(६)षट्के, स्यस्त्रीणि जश्शसोः ।

चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि । गामश्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना(१६४४)क्तिम् । गतौ नलोपः । अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्(११४४) । गवाक्-गवाग् । सर्वत्र विभाषेति(१०४४)प्रकृतिभावे । गोअक्-गोअग् । पूर्व्रूपे । गोक्-गोग् । पूजायान्नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् गोअङ् गोङ् । अस्यपि एतान्येव नव । आङः शी भत्वादच इति(१७६४०) अलोपः । गोची । पूजायान्तु । गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची । जश्शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वान्नम् । गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा गवाञ्चा गोञ्चा गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोअग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् । इत्यादि । सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः(६४४०)कुगिति कुक् । गवाङ्क् गोअङ्क् गोङ्क् गवाङ्प् गोअङ्प् गोङ्प् गवाञ्क् गोअञ्क् गोञ्क् । नचेह चयो द्वितीया इति(६४४०)पक्षे ककारस्य खकारेण षष्माभाधिक्यं शङ्क्यम् चत्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशातीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव ।

(५) अर्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदादर्थः ।

(६) भादौ भ्याम्भिभादौ षट्के प्रत्येक षट् भेदाक्तेन ३६ । नव त्रीणीत्यनयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः ।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते स्वाद्येकादशकभिन्ने औऔट्टादौ दशके प्रत्येकं चत्वारोति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०६ ।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाच्चिभूतानि (८) पू२७भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायान्तु । तिर्यङ् ।

तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पृहदिति

(१०४४०)वायकन् । यकानि । यक्ता-यकृता । शकृत् । शकृती ।

शकृन्ति । शकानि । शक्ता-शकृता । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम् वा स्यात् सर्व-
नामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् । ९

आच्छीनद्योन्नुम् । ७ । १ । ८० ।

(८) अश्वाच्चिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । तथाहि
सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८ । औङि चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां
अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वे कश्चित् सप्त । तयोः प्रष्टृत्वाद्धानुनासिकत्वम् ।
जश्शसोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२
इति मिलिताः २४ । अस्मि सुवत् १८ । टायां ङस्यादिषट्के चाजादौ
त्रयाणां पूजार्थे अद्वित्वविकल्पात् षट् अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम्
१२ । गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननुनासिक
विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४ । डेविभक्तौ तु अनुनासिकत्वाभावात्
ततोऽर्द्धम् ७ । भ्याम्भ्यस्पर्शके अभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं १२ । द्वित्वा
भावपक्षे । १२ । नलोपक्षे तु अभयानां द्वित्ववित्वात् । २४ । इति
। ४८ । भिषि भग्राग्वर्णगयोर्द्वित्वात् । २४ । सुपि गत्यर्थे त्रयाणाम्
ककारषकारयोर्द्वित्वे उकारस्यानुनासिकत्वे च २४ । एवं पूजार्थे
कुक्षपक्षे षष्ठां ङषयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८ । कुगभावे त्रयाणां
ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४ । सर्वसमष्टिः ५२७

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा
स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् ।
भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ।

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् स्याच्छीनद्योः
परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।
स्वप्-स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अमृन्निति (१२२४०)
दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामि । निरवकाशत्वं प्रतिपदो-
क्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृतेतद्विरहान्नमेव । स्वामि । स्वपा । अपो
भिः (१६२४०) । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अर्त्तीत्यादिना धनेरुस् रत्वम् ।
धनुः । धनुषी । सान्तेति (४०४०) दीर्घः । नुम्विमर्जनीयेति (१८१४०)
षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवञ्चर्चविरादयः ।
पिपठिषतेः क्तिप् वीरिति (१८५४०) दीर्घः । पिपठीः ।
पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलङ्गणोनं, स्वर
विधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलङ्गणोऽपि नुम् न । पिप-
ठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि ।
पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ।
अदः । विभक्तिकार्यम् उत्त्वमत्वे । अम् । अमृनि । शेषं पुंवत् ।
इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

खरादिनिपातम(१)व्ययम् । १ । १ । ३७ ।

खरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । खर् १ । अन्तर् २ ।
 प्रातर् ३ । पुनर् ४ । सनुतर् ५ । उच्चैस् ६ । नीचैस् ७ ।
 शनैस् ८ । ऋधक् ९ । ऋते १० । युगपत् ११ । आरात् १२
 पृथक् १३ । ह्यस् १४ । खस् १५ । दिवा १६ । रात्रौ १७ ।
 सायम् १८ । चिरम् १९ । मनाक् २० । ईषत् २१ । जोषम्
 २२ । तूष्णीम् २३ । वहिस् २४ । अवस् २५ । समया २६ ।
 निकषा २७ । स्वयम् २८ । वृथा २९ । नक्तम् ३० । नञ्
 ३१ । हेतौ ३२ । इद्वा ३३ । अद्वा ३४ । सामि ३५ । वत् ३६ ।

(१) खरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः । खरादीनाह खरित्यादि ।
 खरिति स्वर्गे परनोके च । १ । अन्तरिति मध्ये । २ । प्रातरिति
 प्रत्यूषे । ३ । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । ४ । सनुतरित्यन्तर्धाने । ५ ।
 खराद्याः पञ्चरेफान्ताः । सान्तत्वे खर्यातीत्यादि न सिद्धेयत् ।
 उच्चैस् महति ६ । निचैस् अल्पे । ७ । शनैस् क्रियामान्द्ये । ८ ।
 ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामोष्यलाघवेधित्यन्ये । ९ । ऋते वर्जने ।
 १० । युगपत् एककाले । ११ । आरात् दूरसमीपयोः । १२ । पृथक् भिन्ने
 । १३ । ह्यस् अतीतेऽहनि । १४ । खस् अनागतेऽहनि । १५ । दिवा
 दिवसे । १६ । रात्रौ निशि । १७ । सायम् निशासुखे । १८ । चिरम्
 बद्धकाले । १९ । मनाक् । २० । ईषत् । २१ । इमावल्पे । जोषम् सुखे
 मौने च ॥ २२ । तूष्णीम् मौने । २३ । वहिस् । २४ । अवम् । २५ । इमौ
 वाह्ये । समया समीपे मध्ये च । २६ । निकषा अन्तिके । २७ । स्वयम्
 व्यात्मनेत्यर्थे । २८ । वृथेति व्यर्थे । २९ । नक्तम् रात्रौ । ३० । नञ्
 निषेधे । ३१ । हेतौ निमित्ते । ३२ । इद्वा प्रकाशे । ३३ । अद्वा
 स्फुटावधारणयोः तत्त्वातिशययोरित्येके । ३४ । सामि अर्द्धज शुश्रूतयोः
 । ३५ । वत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतितित्यादिस्त्वत्वे (६५ । ४०) विहितो-

ब्राह्मणवत् क्षत्रिवपत् । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । उपधा ४० । तिरस् ४१ । अनरा ४२ । अन-
रेण ४३ । ज्योक् ४४ । कम् ४५ । शम् ४६ । सहसा
४७ । विना ४८ । नाना ४९ । स्वस्ति ५० । स्वधा ५१ ।
अलम् ५२ । वषट् ५३ । औषट् ५४ । वौषट् ५५ ।
अन्यत् ५६ । अस्ति ५७ । उपांशु ५८ । क्षमा ५९ । विहा-
यसा ६० । दोषा ६१ । ऋषा ६२ । मिथ्या ६३ । सुधा ६४ ।
पुरा ६५ । मिथो ६६ । मिथस् ६७ । प्रायस् ६८ । मुक्तस्
६९ । प्रवाङ्मकम् ७० । प्रवाहिका ७१ । आर्यहलम् ७२ ।

वतिप्रत्ययो नृह्यते इत्यदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि ।
नत स्वरादिवत् पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृतसुत्तरत्वेनैव प्रयोगः
इति द्रष्टव्यम् ३६ । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । नित्ये ।
उपधा भेदे ४० । तिरस् अनर्ज्ञा तिर्यगर्थे परिभवे च । ४१ । अनरा
मध्ये विनार्थे च । ४२ । अनरेण वर्जने । ४३ । ज्योक् काल भूयस्क
प्रश्नशीघ्राद्यसंप्रत्ययेषु । ४४ । कम् वारिर्नृनिन्दासुखेषु । ४५ ।
शम् सुखे । ४६ । सहसा व्याकस्त्रिकाविमर्शयोः । ४७ । विना वर्जने
। ४८ । नाना अनेकविनार्थयोः । ४९ । स्वस्ति सङ्गले । ५० । स्वधा
पितृदाने । ५१ । अलम् भूषणपर्व्याप्रियक्तिवारणनिषेधेषु । ५२ ।
वषट् । ५३ । औषट् । ५४ । वौषट् । ५५ । इविदाने । अन्यत् अन्यार्थे । ५६ ।
अस्ति सन्नायाम् । ५७ । उपांशु अप्रकाशोद्धारपरकस्थयोः । ५८ ।
क्षमा क्षान्ता । ५९ । विहायसा विवदर्थे । ६० । दोषा दानौ । ६१ ।
ऋषा । ६२ । मिथ्या । ६३ । नित्ये । सुधा व्यर्थे । ६४ । पुरा अविरते चि-
रातीते भविष्यदाद्यर्थे । ६५ । मिथो । ६६ । मिथस् रङ्गः सह यावदर्थोः ।
६७ । प्रायस् वाङ्मते । ६८ । मुक्तस् पुनरर्थे । ६९ । प्रवाङ्मकम्
समकाले वर्ज्यर्थे च ७० । प्रवाहिका प्राठानरम् । ७१ । आर्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३ । साकम् ७४ । सार्धम् ७५ । नमस् ७६ ।
 हिरक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम्
 ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रतान् ८४ । मा ८५ ।
 माह् ८६ । आहतिगणोयम् ।

बलात्कारे । शाकटयनस्तु आर्थ्यं प्रतिबन्धे हलम् प्रतिषेधविवादयो
 रित्याह । ७२ । अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये । ७३ । साकम् । ७४ ।
 सार्धम् । ७५ । सहार्धे । नमस् नतौ । ७६ । हिरक् वर्जने । ७७ । धिक्
 त्रिन्धातुर्धनवोः । ७८ । अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधि-
 कारप्रतिष्ठासंज्ञकेषु ७९ । अम् शैत्रेऽत्येव । ८० । आम् अङ्गीकारे ॥
 किमेतिष्ठव्ययधादाह (५।४।१।१०) इत्यादिविहितोऽयाम् गृह्यते इत्येके
 क्तिनराम् प्राहुतेतराहित्यादि । ८१ । प्रताम् नानौ । ८२ । प्रशाम् सामर्थ्यं
 । ८३ । प्रतान् वित्तारे । ८४ । मा । ८५ । माह् । ८६ । शङ्कानिषेधयोः ।
 आहतिगण इति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् स्वाच्छन्दो ।
 प्रकामस् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्प्रतम् न्याये । परम् किन्त्वर्थे
 साक्षात् प्रत्यक्षे । सावि तिर्यगर्थे । सत्त्वम् अङ्गीकारे । मङ्गलु शैत्रेऽ
 संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैत्रे । वलवत् अतिशये । प्रादु-
 र् आविस् प्रकाशे । अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सत-
 तम् एते सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्योः । ओम्
 अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम् । भुवर् अन्तरिक्षे । भटिति
 भक् तरसा शैत्रे । कुतु प्रशंसायाम् । इहु कटे । सु पूजायाम् ।
 कु कुक्षितेषदर्थयोः । अरुह आसुर्येऽस्त्रेदेव । अङ्गसा तन्वशीघ्रयोः । मिधु
 हामित्वर्थे । भ्राजक् शैत्रे । चिराव चिररात्राय चिरस्य चिरम्
 त्रिरेव चिरात् एते चिरार्थकाः । अस्तम् विनाशे । आनुषक् आनु-
 पूर्व्ये । अन्तक् अनुमाने अन्तम् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । स्थाने युक्ते ।
 वरम् ईषद्वर्णे । छदि युक्तपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । एवं सह सत्वं
 प्रादुर्भावादयोऽपि आह्वयः । ४० ।

(२) च१ । वा२ । ह३ । अह४ । एव५ । एवम्६ । नूनम्७ ।
 शश्वत्८ । युगपत्९ । भूयस्१० । रूपत्११ । सूपत्१२ । कुवित्
 १३ । नेत्१४ । चेत्१५ । चण्१६ । कश्चित्१७ । यत्१८ । नह
 १९ । हन्त २० । माकिम् २१ । माकीम् २२ । नकीम् २३ ।
 नकिम् २४ । नकिर् २५ । माङ् २६ । नञ् २७ । यावत् २८ ।
 तावत् २९ । त्वै ३० । द्वै ३१ । रै ३२ । औषट् ३३ । वषट् ३४ ।
 स्वाहा ३५ । स्वधा ३६ । वौषट् ३७ । तुम् ३८ । तथाहि ३९ ।

(२) च ससुञ्जयादिषु । १ । वा वा स्वादिकलोपमयीरेवार्थे च ससुञ्जये इत्यु-
 क्तार्थेषु । २ । ह प्रसिद्धौ । ३ । अह पूजायाम् । ४ । एव अवधारणे
 नवकृतौ च । ५ । एवम् उक्तपरामर्शे । ६ । नूनम् निश्चये वितर्के च । ७ ।
 शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सङ्घर्षे च । युगपत् ऐककाल्ये । ८ ।
 भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । १० । रूपत् रूपत् एतौ प्रथे प्रशंसा-
 याश्च । ११ । १२ । कुवित् मूर्ख्यर्थे प्रशंसायाश्च । १३ । नेत् शङ्काप्रतिषेध-
 ससुञ्जयेषु । १४ । चेत् यद्यर्थे । १५ । चण् णित् चेट् ससुञ्जयादौ
 त्वननुबन्धः । १६ । कश्चित् इष्टप्रश्ने । १७ । यत् अनवकृतप्रागव-
 सभगर्हाश्रय्येषु । यथा नावकल्पयामि न अर्पये गह्वं आश्रय्यं वा
 यत् भवान् दृष्टं याजयेदित्यादि । १८ । नह प्रत्यारम्भे । १९ ।
 हन्त हर्षविषादानुकम्पावाक्यारम्भेषु २० । माकिम् माकीम्
 नकीम् नकिम् नकिर् एते वर्ज्जने । २१-२५ । माङ् नञौ स्वरा-
 दिप्रकाशौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति
 स्वरविशेष एवमन्यत्वापि बोध्यम् । २६ । २७ । यावत्तावत् एतौ
 साकल्ये । २८ । २९ । त्वै विशेषवितर्कयोः । ३० । द्वै वितर्के अत्र न
 इति पाठान्तरम् । ३१ । रै दाने अनादरे च । ३२ । औषट् वषट्
 स्वरादिप्रकाशौ । ३३ । ३४ । स्वाहा देवताभ्यो दाने । ३५ । स्वधा
 वौषट् व्याख्यातौ । ३६ । ३७ । तुम् तुङ्कारे यथा गुहं तुङ्गत्वं ऊङ्गत्वेति
 प्रयोगः । ३८ । तथाहि निदर्शने । ३९ । अस्तु निषेधे वाक्याच्चङ्कारे

खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । स्म ४४ । आदह ४५ ।
 उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-
 क्षीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ । ऊ
 ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ ।
 शुक्लम् ५८ । यथा ५९ कथाच ६० । घाट् ६१ । पाट् ६२ ।
 अङ्ग ६३ । है ६४ । हे ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । द्य ६८ ।
 विषु ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादि-
 रप्याकृतिगणः (१) ।

निश्चये च । ४० । किल वार्तायामलोके च । ४१ । अथ स्वरादिषू-
 क्तार्थः । ४२ । सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः ४३ । स्म अतीते पाद-
 पूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुल्यनेषु । ४५ ।

अवदत्तमित्यादीन्मुदाहरणानि तत्तावदस्योपसर्गप्रतिरूपकतयातुप-
 सर्गत्वात् अथ उपसर्गात्तद्व्यनेन()तकारो न भवति । अहमिति
 सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः । एतेन गेये केन विनीतौ वा
 मिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वानित्यव्ययं द्रष्टव्यम् । अस्तीति तिङन्त
 प्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वच्मोत्यादि
 सिद्ध्यति आह्वेलुवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६ ।
 स्वरप्रतिरूपकाण्याह । अ संबोधने अधिष्ठे निषेधे च । ४७ । आ
 वाक्यस्वरणयोः । ४८ । इ सम्बोधनजगुष्माविशेषेषु । ४९ । ई
 उ ऊ ए ऐ ओ औ एते संबोधने । ५०-५६ । पशु सम्यगर्थे । ५७ ।
 शुक्लम् ग्रैये । ५८ । यथा कथाच अनादरे । ५९ । ६० । घाटादयः
 सप्त संबोधने । ६१-६७ । द्य हिंसाप्रातिलोभ्ययोः पाट्पूरणे च । ६८ ।
 विषु नानार्थे । ६९ । एकपदे अकस्मादित्यर्थे । ७० । युत् कुल्लायाम् । ७१ ।
 आतः इतोपीत्यर्थे । ७२ ।

(१) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च यथा । यत्तत् हेतौ
 आहोसिद् विकलो सीद् बर्त्ततोभावे । कम् पादपूरणे । सुक्लम् अति-

इति स्थानिवन्नावनिषेधः । ॥ अक्षरं जंश क्षशि । ८।१।५३। स्पष्टम् । इति प्रकारस्य प्रकारः । ॥ अदर्शनं लोपः । १।१।१० प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३। संयोगान्तं सत्यं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति बलोपे प्राप्ते ॥ * यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मय इति पञ्चमी यण इति

कथं बाध्योरिति, उच्यते । 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति यणोऽसिद्धलाभं यलोपः । न च 'नाजानन्तये' इति निषेधः, उत्तरकार्ये अब् आनन्तर्ये यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥—स्वरे—चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' इत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥—स्ववर्णानुस्वारयोः । शिण्डि । श्रसोरलोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽलोपस्य स्थानिवत्त्व-प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारा अनुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेपं शक्यत इति किमेनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्यते । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिष्यन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेधदुनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेधं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥—दीर्घे—प्रतिदीक्षा, प्रतिदीप्ति । 'हलि च' इति दीर्घे कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । 'लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति उक्तत्वात् । तेन 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घोपप्रकृत्या कियौः गियौः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥—जशि—सगिञ्च भे । अदर्शनं निधः । तत्र अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्त्वादेशः, 'घसिमसोर्हलि' इत्युपधालोपः 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झपस्त्योः' इति धत्वं, घस्य 'झलो जंश क्षशि' इति जद्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य च्छन्दस्य-मूर्धप्रभृत्युदकेषु' इति सः । समाना निधः सगिञः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्थानिवद्भावात्सगिञरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तच्च 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' इति पदं न तावदनिङ्गव्युत्थम्, गिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञापितः पशुरित्यत्र 'यस्य विभाषा' इति इणनिषेधे संभवत्येवानिद्वं, 'सनीवन्त-' इति विकल्पितेऽट्कलादिति चेन्न । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इणं न स्यात्तत्र 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः-' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेऽट्कलात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेट्ग्रहणम् । इटि कृते गिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ गिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे-' इति इण-निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं ताङ्गि णिचा व्यवधानानिषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थकं सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जङ्गविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्ताङ्गि पठयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदलाभस्तत्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टवत्' इत्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जङ्गलाप्रवृत्तेः ॥—चरि—जङ्गलतुः । जङ्गुः । घसेलिङि अतुस् उस् च, 'गमहन-' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चर्त्वे प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवश्यं द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावश्चङ्गं नास्तीति बोध्यम् ॥—अदर्शनं लोपः । अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् ध्रुवं संपद्यते । तच्च श्रोतव्यापारस्तन्निषेधोऽभ्रवणम् ॥ नन्वेवं 'लोपो व्योर्वलि' इत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति ध्रुवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्वेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥—प्रसक्तस्येति । इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते । प्रसक्तस्येति किं, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र किपोऽदर्शनं, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥—संयोगान्तस्य ।—तदन्तस्येति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगः' इत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे 'दृष्टकरोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ 'संयोग' इति महासंज्ञाकारणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह स्वकुं शक्यम् ॥—यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् ॥ यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेषा 'झलो झलि' इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च घाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तये' इति निषेधः । उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' । 'न वा झलो लोपात्' । 'बहिरङ्गल-

१ निषेध इति—द्विवचनग्रहणादिति भावः । २ नञिति—सौत्रत्वाज्जङ्गः शस्य जत्वं ब्रक्षेति षत्वं वा न भवति । ३ दकार इति—स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ४ प्रसक्तस्येति—शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः ।

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ।
परिगणनं कर्त्तव्यम् । तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शम्प्रभ-
तयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् (७) । आम् (८) ।
कत्वोर्थाः (९) । तसिवती (१०) । नानाआविति (११) ।

इ न । पञ्चतिकल्पपञ्चतिरूपम् ।

यथे । अनुक्तम् वितर्के । शट् अन्तःकरणे आभिमुख्येव । व पादपूरणे
इवार्थे च । दिष्ट्या आनन्दे । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । ऊम् भर्त्-
सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । एवम् अरे जातवृटाद-
योपि पाह्याः । अवेदमवधेवं सरादिवाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे-
ऽपि येषां निपातसरदृष्टे चादिषु अन्ये सरादिषु उभयसरभाज
सूभयत्वं पठिता इत्येतत् सर्वम् मनोरमायां स्थितम् ।

- (४) सर्व्वेति वचनत्वयमित्यर्थः । त्रिलूत्वागादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः ।
(५) पञ्चम्यास्तस्मिन् ५ । १ । ७ । इत्यारभ्य याच्ये पाशप् ५ । १ । ४७
इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितान्ते इत्यर्थः ।
(६) बहुल्यार्थाच्छम् ५ । ४ । ४२ सूत्रे । इत्यारभ्य समासान्ताः ५ । ४ । ६८
इति सूत्रात् प्राक् डाच्पर्यन्ता ये विहितान्ते इत्यर्थः ।
(७) अम् अन्दसोति ५ । ४ । १२ सूत्रेण विहितोऽम् ।
(८) क्रिमेत्तिङ्गव्ययघाटाम् ५ । ४ । ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम् ।
(९) संख्यायाः क्रियाभ्याद्वृत्तिगणने कत्वसृजिति ४ । ४ । १७ सूत्रेण
विहितः कत्वसृच् तत्संख्यायाः सृजादयश्च ।
(१०) तेनैका दिक् तसिचेति ४ । १ । ११ । १२ । सूत्राभ्यां विहितस्तसिः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५ । ११ । १५ । सूत्रैर्विहितो वतिः ।
(११) विनञ्भ्यां नानाआविति ५ । २ । २७ सूत्रविहितौ नानाआ-
वित्यर्थः ।

कन्मेजन्तः । १ । १ । ३६ ।

कद्यो भान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।

स्मारंस्मारम् । जीवसे (१३) । पिवध्वै (१४) ।

क्तातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः (१५) । विहृपः (१६)

अव्ययोभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहृरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात् । तत शालायाम् ।
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां
यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आन्ग्रहणं (१८)
व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

(१२) कद्यो भान्त इति । कारयाभासेत्यादावाप्तः कृत्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि १।४।६ सूत्रेण असेनप्रत्ययः ।

(१४) पिवध्वै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यैप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्वकादिष्पातोः भावसंज्ञायां स्थण्डित्यादि ।

१।४।१६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः ।

(१६) विहृप इति हृपितदोः कसुनिति १।४।१७ सूत्रेण विहितः कसुन् ।

(१७) यद्यस्त्वित्यार्षजितोयूनि लुगित्यतो (५।४।२४०) लुगित्यनुवर्तते ।

(१८) अव्ययादापोलुम्बनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतोद्देश्यमिति
आवश्यकमिति ।

सदृशन्निषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१६) ।

वटि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा (२०) ॥ १ ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

(१६) अनिङ्गत्वे आद्यर्षणश्रुतिविरोधमाशङ्काह लिङ्गकारकसंख्याभावपरेति । इह विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरो अन्यथान्यतरवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि भाष्यकारवचनप्राप्तागत्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्भात्मिकोपात्तम् ।

इति सरलाख्यायां कौस्तुभ्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदी ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८२) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम् (१) अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये
टाप् स्यात् । अजादुक्तिर्डीषोडीपश्च बाधनाय । अजा । अतः
खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी (२)
अत हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एङका ।
अश्वत्ता । चटका । मृषिका । एष जातिलक्षणो ङीप् प्राप्तः

(१) अजाद्यत इति पठौ वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तदर्थः स्त्रियामित्य
धिकारलब्धस्य धर्मप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्य देतदाह अजा-
दीनामित्यादि । कश्चाद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्यश्च
त्यर्थाङ्गभ्यत इति बोध्यम् । टावादीनां प्रकारः स्वराद्यः । तत्त्व-
अजा एङका कोकिना चटका मृषिका अश्वा बाला ह्योडा पाकान्ता
वल्गा मन्दा विन्ताता पृष्ठापङ्गाणा अपरापङ्गाणा क्रुष्ठा उष्णिङ्गा
देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । अजादिराकृतिगणः ।

(२) पञ्चाजीति । अत हि समासेऽजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

वाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि
 प्रथम इति (२१६४०) डीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
 फलात् (ग०) । सम्भस्त्रा । भस्त्रफला (३) । ड्यापोरिति (४६८४०)
 ह्रस्वः । सदच् (४) काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुथ्यात् (ग०) । सत्पुथ्या ।
 प्राक्पुथ्या । प्रत्यक्पुथ्या । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) ।
 पुंयोगेतुशूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा ।
 उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयो
 गेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नजः (ग०) । अमृता ।
 ऋन्नेभ्यो (११७४०) डीप् । कर्त्री । दण्डिनी ।

उगितञ्च । ४ । १ । ई ।

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती ।
 पचन्ती । शप्श्वनोरिति (१६७४०) नुम् । उगिदचामिति (१५६४)
 सूत्रेऽङ्गहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते
 तेनेह न । उवाचत् । क्तिप् । अनदितामिति (१७८४०)
 नलोपः । पर्णञ्च् । अञ्चतेषु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

ससुदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग
 इति भावः ।

- (१) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओषधिः ।
 (४) अजित कृतनकरलोपकिबन्ताञ्चतिशामान्यपहणम् ।
 (५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् ज तिलक्षणाङीपएवापवादो न तु
 पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतच्चोपलक्षणं पञ्चशूद्रीत्वपि
 भवत्येव ।

वनो र च (ई) । ४ । १ । ७ ।

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । रश्चा-
न्तादेशः । वन्नति ङुनिप्कुनिङ्वभिपां सामान्यग्रहणम् ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सु विहितस्तदादेशदन्तस्य ग्रहणम् । तेन
प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमति-
क्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । वनो न
इश (७) इति वक्तव्यम् । इशन्ताङ्गातोर्विहितोयोवन्
तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओण
अपनयने वनिप् विङ्वनोरिति (उ०१३६८०) आत्वम् । अवावा
ब्राह्मणी । राजयुधा । बङ्गब्रीहौ वा ० । बङ्गधीवरी—
बङ्गधीवा । पक्षे ङाप् वक्ष्यते ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा
स्यात् । द्विपदी-द्विपदू ।

टावृचि (ट) । ४ । १ । ९ ।

ऋचि वाच्यायां पादन्ताङ्गाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ।

(६) वनोर चेति सार्थकस्यैव वनोपग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसक्तम् । इदञ्च
सूत्रं न ङीवविधायकं ऋग्रेभ्योऽङीवित्यनेनैव (१३७८) तन्मिदं किञ्च
तत्सूत्रविहितङीपोनुवादेन रत्नमात्रविधायकमिति बोध्यम् ।

(७) वनो न इश इति सूत्रमबङ्गब्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह आगन्ति ।

(८) टावृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन विपद्येऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदी
द्विपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय । तत्त्व० ।

न षट्स्वसादिभ्यः (१३८४०) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (९) नलोपे
कृतेऽपि णान्ता षडिति (१६२४०) षट्संज्ञां प्रति (१५६४०) नलोपः
सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वसादिभ्य इति (न टाप् ।

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्वन्तान् ङीप् । सीमा सीमानौ ।

अनो बङ्गव्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अन्नन्तावङ्गव्रीहेर्न ङीप् । बङ्गयज्वा । बङ्गयज्वानौ ।

डाबुमाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्याण्डाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानौ ।
दामा । दामे दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बङ्गयज्वा ।
बङ्गयज्वे बङ्गयज्वानौ ।

अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्तावङ्गव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पञ्चे डाब्-
ङीब्रिषेधौ । बङ्गराज्ञी । बङ्गराज्ञ्यौ बङ्गराजे बङ्गराजानौ ।

(९) न षडिति सूत्रे ङीप् इव टापोऽपि निषेध इत्याह पञ्चेत्यत्रेत्यादिना ।
असिद्धत्वादिति तथाच सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनाच्च टापं प्रत्य-
सिद्धत्वमिति टापि प्रसक्ते न षडित्यादिना टापोऽपि निषेध इति भावः ।
अथञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौणे न प्रवर्त्तते तदन्तस्य स्त्रीत्वेऽपि
पञ्चनृपदस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मन इति, अत्र उपधेत्यादि च ते सूत्रे डाब्ङीपोऽभयोरपि नि-

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः । ७ । ३

। ४४ ।

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्थात्कारस्येकारः स्यादापि परे स
आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किं
नोका । प्रत्ययस्यात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम्
वज्रपरिव्राजका (११) नगरी । काल्किम् नन्दना । पूर्वस्य
किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका ।
आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् * ।
मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोश्च * ।
दाक्षिणात्यिका । इहलिका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदोरस्येन स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् ।
त्यकनश्च निषेधः * । अधित्यका । उपत्यका । आशिपि वनश्च
न * । जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न । देवदत्तिका ।

प्रेधके, तेन सीमभ्यां वज्रपद्मभ्यां वज्रधीयभ्यामित्यादौ डाब्डीपोर-
भावेऽपि नलोपेऽदन्ततया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।
(११) वज्रपरिव्राजकेति वज्रजीह्वौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणे-
नपःसुबन्तात्परत्वमिति न तत्वेन्यप्रसङ्ग-असुप इति निषेधादिति
भावः ।

(१२) कटुकेति टापा सह सर्वगदीर्घात् पूर्व, वर्णाटाङ्गस्य बलीयस्मादपवा-
दत्वाच्च प्रत्ययस्यकारात् परस्यकारस्य नेत्यं स्यादिति भावः ।

(१३) मामकेति तत्रकममकावकवचने इति (५६-४०) ममकादेशस्याप्रत्ययत्वा-
दप्राप्ते विधानम् ।

देवका(१४) । क्षिपकादीनाञ्च न(१५)* । क्षिपका । ध्रुवका ।
 कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि(ग०) । अन्यत्र तारिका ।
 वर्णका तान्तत्रे(ग०) । अन्यत्र वर्णिका । वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्(ग०) ।
 उदोचान्तु वर्त्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये(ग०) । अष्टिकान्या ।
 सूतिकापुत्रिकाहन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम्* । इह वा अ
 इति द्वेदः । कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः । तेन पुत्रिका-
 शब्दे ङीन(१६) इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थ-
 मकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—सूतकेत्यादि ।

उदिचामातः स्थाने य क पूर्वायाः । ७ । ३।४६।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-
 स्येदा स्यादापि परे । केऽण इति(४०४४०)ह्रस्वः । आर्यका आर्यिका
 चटकका चटकिका । आतः किं साङ्काश्चे भवा साङ्का-
 श्रिका(१७) । यकेति किम् अश्रिका । स्त्रीप्रत्ययेति(१८)

(१४) ठाजादावङ्गं द्वितोयादच इति(७०७४०)सूत्रेण दत्तभागलोपात् देवकेति

(१५) क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लङ्का अलका
 कन्यका ध्रुवका एडका । आहतिगणः ।

(१६) ङीन इति शार्ङ्गरवादिनाम् (२४१४०)जातस्य ङीन इत्यर्थः ।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वभाकारे आरोप्य यकपूर्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्या-
 ख्यातं तेन सांकाश्रिकेत्यत्र न विकल्पस्तत्वाकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन
 स्त्रीत्वाबोधकत्वादिति भावः ।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं
 इति प्रश्नः ।

पट्टीति पक्षे षकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारधकारयोर्द्वित्वविकल्पात्त्ववति रूपाणि ॥ एकधमेकवम् । द्विचं द्विचम् । द्विचमेकवम् । एकधं द्विचम् । सुब्रुपास्यः । मङ्गुरिः । धावृशः । लाङ्गितिः । ॥ नादिन्याकोशो पुत्रस्य । ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आकोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आकोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्बचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥ तत्परे च ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ अवा हतजग्धयोः ॥ पुत्रहसी । पुत्रहसी । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी । ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राघवः । राघवः । ॥ सर्वत्र शाकट्यस्य । ८।४।५१। द्वित्वं न । अर्कः ब्रह्मा । ॥ दीर्घावाच्चायीनाम् । ८।४।५२। द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । ॥ अचो रहाभ्यां द्वे । ८।४।४६। अचः पराभ्यां

क्षणलाद्वा इति ॥—चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्विले जश्ने च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धलाभावेन लक्ष्यभेदाप्युनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः । 'उकारात्परस्य यरो द्विले कृते पुनस्तुकारात्परस्य यरो द्विलं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति' । तेषां तुदादिगणे वज्रश्वेत्यत्र उरदलस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे—' इति 'वस्योलं न' इति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्यते, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्ने कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धलाभावाद्दकारे पुनर्द्विलं भवत्येव, व्यक्त्यभेदात् । अत एव सय्यन्तेत्यादौ परसर्वणद्विलं भाष्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकारद्विलसिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्विलस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावात् । आष्टमिकद्विर्बचनस्य स्थाने द्विर्बचनरूपलात्स्यान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्तूक्तं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्वान्नस्यापत्तेरित्यादि । तदनवधाननिबन्धनं, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन कचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यात् प्रयोगान्तर इत्याक्षरूप ज्योतिषोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगशास्त्रकथ्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकलापस्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्विलस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिं द्विलप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातोः—' इति द्विलस्य तु निस्त्रयादाननन्त्यापत्तेः कचिद्विधान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विभ्रान्तिकल्पनादभ्यासप्रवृत्तौ प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र 'इकोऽसर्वणं—' इति शाकट्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्नैवं, समासे तन्निषेधात् । न च निस्त्रयसमास एव तन्निषेध इति वाच्यं । 'सिन्धिलसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थानियस्य ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्नेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाद्यौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् ॥—द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्नेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥—सुब्रुपास्य इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यन्निषेधः शाङ्गः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुपि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यन्निषेधाच्च ॥—धावृश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यत्वबाधनात् । सुब्रुपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाञ्छुतपिनुषसः—' इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् ॥—नादिनि—॥ क्लीष्वाकोशः प्रायेण प्रवर्तते इति क्लीङ्गमुदाहरति—पुत्रादिनीति । इह 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः ॥—तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥—वा हतेति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च' इति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् । तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥—पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा । 'अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥—अचो रहाभ्याम्—॥ अचः

१ पुत्रशब्दस्येति—अवयवषष्ठीयम्, 'यरोऽनुनासिक'—इत्यतो यरोऽनुवर्तनात् । आदिनीति च प्राधान्याच्च एव विशेषणम् । एतेन पुत्रादिनीत्यत्र उच्यते आश्रयणेऽन्तादिकङ्गावाभावात्पुत्रशब्दस्यादिनीशब्दपरत्वं दुर्लभमित्यपातः वेदितव्यम् । २ पुत्रहतीति—अत्र केचिद, 'पूर्वसूत्रे 'आदिनी' इति सुप्तसप्तमीकं क्लीङ्गम् इति पूर्वसूत्रसाहचर्यात् हतजग्धयोरेपि क्लीत्वे एव एतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति नियम्य, 'अनचि च' इति सूत्रेणैव द्वित्वस्य पाक्षिकत्वे लब्धे नेदं सूत्रं कर्तुमुचितमिति' परमतं निराकुर्वन्ति ।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ।
धात्वन्तयकोस्तु (१६) नित्यम् । सुनयिका (२०) । सुपाकिका ।

भस्त्रै पाजाज्ञादास्त्रा नञ्पूर्वाणामपि (२१) ।

७ । ३ । ४७ ।

स्वेच्यन्तं लुप्रघष्ठीकम्पदम् । एषामत इद्वा स्यात् तदन्तविधि-
नैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुप-
सर्जनार्थम् । अन्यस्य (२२) तृत्तरसत्वेण सिद्धम् । एषा द्वा
एतयोस्तु (२३) सपूर्वयोर्नैत्वम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

(१६) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वस्याकारस्य इत्वं भवतीति शेषः ।

(२०) सुशुनयो यस्या सुशु पाको यस्या इति विग्रहे शेषिके कपि केऽण
इति ४०४४ । त्वस्ते अकारस्य स्त्रीबाधकत्वादित्यम् ।

(२१) भस्त्रपति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽज्ञा-
स्त्रानामेव विशेषणं प्रत्ययस्यादित्यतः (२११४) इति अनुवर्तते
अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यमानपूर्वाणाञ्च संयतः ।

(२२) अन्यस्यानुपसर्जनस्य । उत्तरस्त्रत्वेणाभाषितपुंस्काञ्चेत्यनेन (२१४४) ।

(२३) एतयोस्त्विति । भस्त्राज्ञाऽज्ञास्त्रानां सपूर्वाणामपीत्यं भवत्येव तत्र टापः
कप्रत्ययात् परत्वात् सुप परत्वाभावेन अमुपइति निषेधाप्रवृत्ते-
र्येति बोध्यम् । तत्त्व ० ।

(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतदसु इति स्थिते अकचि हते अज्ञते वा नञ्-
तत्पुरुषे त्वदाद्यात्वात् प्राक् सुपो लुक् ततः अकचि सामासिके वा
कपि हते पुनर्विधिरात् सुपि त्वदाद्यत्वे टापु न च सप्तम्यात् पूर्वो-
त्पन्नः सुपः परइति न तत्र प्रवृत्तिः । नञ्द्विहौ तु प्रियैतत्का प्रिये-
तकदित्वेव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः ।

मात्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमैषका ।
 अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह
 हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् न तु
 द्वैषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्द-
 स्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न
 स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-
 रणम् । एवञ्चात्मीयायाम् स्त्रिका । परमस्त्रिकेति नित्यमे-
 वेष्ट्वम् (२९) । निर्भस्त्रिका-निर्भस्त्रका । एषका एषिका ।
 कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका-
 अजिका । ज्ञका-ज्ञिका । द्विके-द्विके । निःस्त्रिका—(३०)
 निःस्त्रका ।

अभाषितपंक्ताच्च । ७ । ३ । ४८ ।

- (२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता
 अनेषेति तथासति अनेतकदित्येव स्यादिति बोध्यम् ।
- (२६) असम्भवादिति द्वैतदोरकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादिति भावः ।
- (२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्थानिकत्वमिति नेचपसङ्ग
 इति भावः ।
- (२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्त्वान्तवर्त्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं के
 व्यवधानादिति भावः ।
- (२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽकारस्थानिकत्वाभावेनैतत्सूत्र-
 प्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्यादिना नित्येचसिद्धिरिति भावः ।
- (३०) निःस्त्रिकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वाशब्दस्य संज्ञारूपत्वे
 उपसर्जनत्वात् समासान्तद्वये टापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽणर्हा
 (४०४४०) ह्रस्वः ततः टाए ।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इहा स्यात् । गङ्गिका-गङ्गाका ।
वज्रवीहेर्भाषितपुंस्त्वान्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता
अखट्टा * अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प (३१) एव ।

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४६ ।

पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्त्वान्तु ।
शुम्भिका ।

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ।

अधिकारोऽयम् । यूनास्तिः (२४२४०) इत्यभिधाय अयमेव
स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दमज्मावत्तयपठक्ठञ्कञ्
करणः । ४ । १ । १५ ।

अनुपसर्जनं यट्टिदादि(३२)तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकान्तः

(३१) अविद्यमाना खट्टा यस्या इति विषये शेषाद्विभाषेति(४२५४०)प्रातिपदिक
कवभावे उपसर्जनक्षेत्रे अखट्टाशब्दादापि अज्ञातादौ के सुपो लुकि केऽण
(४०८४०)इति ह्रस्वे पुनरापि अभाषितपुंस्त्वादिहताऽकारव्यानिकाका-
राभावेन विकल्पस्य तत्ताप्रवृत्तावुत्तर्गतो नित्यत्वम् । अपिककप्रयोगे तु
न, खट्टा तु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन अखट्टाभागास्य
सुबन्तत्वेऽपि कबन्तस्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया तद्वटकाऽखट्टाभा-
गस्याप्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोगिति (३२२४०) न ह्रस्वः । केऽण इति
ह्रस्वस्य न कपीति(४४४०)निषेधाच्च न ह्रस्वः । किन्तु आपोऽन्यतर-
स्यामिति (४२६४०)ह्रस्वे अकारस्याऽऽकारव्यानिकत्वात् भाषितपुंस्त्वान्त-
भावेन विकल्पइति भावः ।

(३२) टिडादयः प्रत्ययास्तेन तत्तदन्तं गृह्यते तज्जानुवर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बङ्गकु-
रुचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत टिप्तादुगित्वाच्चा (३३)
ङीप् प्राप्तः । यासुठो (३४) ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं
नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । अः (३५) शानचः शि-
त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्यं ऽप्यनत्वधाविति निषेधज्ञापनाद्वा ।
सौपर्णेयी (३६) । ऐन्द्री (३७) । औत्सी (३८) । ऊरुह-

- विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८४०) अत इत्यनुवर्तते इत्याह यद्वृ-
दादीत्यादि । टिप्त्वं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिप-
दिकावयवप्रकृतिगतञ्च । तच्च प्रत्यये आरोप्य टिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृति
गतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातु प्रकृतिगतं स्तनन्वयीति
अत्र धेट्धातोऽकारस्थानन्यप्रयोजनतया ङीवर्थत्वमेव व्यवस्थापितमाकरे
(३३) टिप्तादुगित्वाच्चेति छट्कारट्कारेणैवात् तत्स्थानिकस्य शानचो-
टपि स्थानिवत्त्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् तत्र ङीप् स्यादित्याशेयः ।
(३४) समाधत्ते यासुठइति आशीर्लिङ्गे ङित्वेन तदादेशयासुठोऽपि ङित्वे
प्राप्तेऽपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्वेति (उ० १६४०) पुनर्ङित्ववि-
धानमेव आदेशानाम् स्थान्यनुबन्धकार्यापह्नये ज्ञापकमिति भावः ।
(३५) आप्रत्ययस्य शित्वेन तदादेशस्य शानचः शित्सिद्धावपि ह्रलः अः
शानज्झाविति (उ० १६५४०) सूत्रे शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापक-
मित्याह अ इत्यादि ।
(३६) सुपर्णेयशब्दात् स्त्रीभ्यो ङिति (५०६४०) ङकि आयस्तेवीत्यादिना
(२०८४०) ङस्य एवादेशः ।
(३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये सास्य देवतेत्यण् (५३०४०) इन्द्रस्येयमिति
वा वाक्ये तस्येदमित्यण् (५८३४०) । अजादिचाह चर्थात् तद्धित एवाण्
तेन कर्म्मस्यण् (उ० १२३४०) इत्यपि कुम्भकारेत्येव भवतीति बोध्यम् ।
(३८) उत्थे भवा औत्सी उत्थदिभ्योऽङ् (४८०४०) इत्यङि सिद्ध्यति ।

यसी । ऊरुदम्नी । ऊरुमानी (३८) । पञ्चतयी (४०) ।
आक्षिप्ती (४१) । लावणिकी (४२) । यादृशी (४३) ।
इत्वरी (४४) । ताच्छीलिके णेऽपि (४५) । चोरी । नञ्-
जीककृत्यं स्तुङ्गणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्त्रैणी (४६) ।
पौंक्षी । शाक्तीकी (४७) । आश्वक्करणी (४८) । तरुणी ।
तलनी ।

यञञ्च । ४ । १ । १६ ।

यजन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे लते ।

- (३८) प्रमाणे ह्यसृज्दम्नज्मात्वञ्च इति (६६७८०) प्रत्ययाः अत्वमात्वशब्दादारभ्य
अयच्चकारेण मात्वजिति प्रत्याहरत्वेन उभयीत्यादिभिः शब्देभ्यः ।
(४०) पञ्चावयवा यस्या इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयविति (६६८८०) तयप् ।
(४१) अत्रेण दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६४८०) ठकि ठस्येकादेशः ।
(४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे (६१४८०) लवणाङ्गिति
(६१४८०) ठञ् ।
(४३) त्वदादिषु टोरनालोचने कञ्चेति (१८४८०) कञि आसर्जनाच्चः
(१८४८०) इत्याकारादेशः ।
(४४) इग्नयजिष्वत्तिभ्यः करविति (उ३७४८०) करप् ।
(४५) शीलमित्यधिकारे (६१६८०) श्लादिभ्योश्च इति (६१६८०) णप्रत्ययेऽपि
अण्कार्थं भवतीत्यर्थः तेन चुराशीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके
णप्रत्यये चोरीति ।
(४६) स्त्रं पुंसयोर्नञ्स्त्रजाविति (४८१८०) स्त्रलेश स्त्रियाः नञ् पुमञ्चञ् ।
(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणाविति (६१४८०) अधिकारे
यक्तियञ्चोरीकञ् (६१६८०) इतीकञ् ।
(४८) आश्वसुभगेत्यादिना १ । २ ५६ । स्त्रलेश स्त्रन् युवोरनाकाकौ
(५२४८०) इत्यादिनादेवे अर्द्धिर्वादित्यादिना (उ३२०८०) सुम् ।

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य(४८) लोपः स्यादी-
तिपरे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्यानञ् लोप् । द्वीपे भवा
द्वैष्या । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्दैव्या । देवाद्यञ-
ञाविति(४८६४०) हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ।

प्राचां ऋस्तद्धितः । ४ । १ । १७ ।

यजन्तात् षो वा स्यात् स्त्रियां सच तद्धितः ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) षट्स्यात् ।

आयन्नेयीनीयियः फट्खक्खवाप्प्रत्ययादीनाम्

। ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ।
तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्तिसामर्थ्यात् (५१) ष्फेणो-
क्तेऽपि स्त्रीत्वे षिङ्गौरेति(२१७४०) वक्ष्यमाणो लोप् । गार्ग्यायणी ।

(४८) स्वर्यगस्वेत्यादितः(२१८४०) यउपधायाइति, यस्येति चेत्यत(१३६४०)
ईतीति चानुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत (४४०) इदिति आदिर्जिडुडव इत्यतः
(उ०४२४०) आदिरिति चानुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्विधानेन यङ्नादिहितम्प्राप्त्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-
र्थानामप्रयोगइत्यप्रयोगे प्राप्ते आह षित्तिसामर्थ्यादिति द्विवचं स्रज्जं
भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यजन्तेभ्यो नित्यं ऋ-
स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १८ ।

आभ्यां स्तः स्यात् । क्रमेण टाङ् ङीपोरपवादः (५३) ।
कुर्वादिभ्यो ण्यः (५१६४) कौरव्यायनी । ढक् च मण्डूकात्
(५०६४) इत्यण् । माण्डूकायनी । आसुरेरुपसख्यानम्* ।
आसुरायणी ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कुमारी । वयस्यचरम इति वाच्यम्* । वधूटी । चिरण्टी ।
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः ।
कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति (५०५४) निर्देशात् ।

(५२) लोहितं संशितं वभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्खु निगु गुह्यु मन्तु मङ्गु
जलिगु जिगीषु भनु तन्तु मनायी खनु कथक कन्यक एण ऋण ततु
तरुण तलुच तण्डु वतण्डु कपि कत कुह कत । गर्गाद्यन्तर्गणः
(५०१४) शकभ्वाटित्वात् पररुपादेशात् कतन्तेति ।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योषधत्वाज्जातिलक्षणङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे
जातित्वात् ङीप् प्राप्स्तयोरपवादः ।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तोभूतइत्यर्थं इ-
त्याह वयोवाचिन इति आयुषस्त्रीन् चतुरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति
शास्त्रज्ञतः । यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्वाविरे भावं न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागवयस्य ।

२२० सिद्धान्तकौमुदी ।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्ताद्द्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला
(५५) । त्रयनीका सेना ।

अपरिमाण (५६) विस्ताचितकम्बल्येभ्यो न
तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि
सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी । आर्क्षीयष्ठक् ।
अध्यक्षेति (६१२४०) लुक् । द्वौ विस्तौ पचतीति द्विविस्ता ।
द्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु । द्याढकी । तद्धित-
लुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी ।

काण्डान्तात् क्षेत्वे । ४ । १ । २३ ।

क्षेत्वे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे
काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा क्षेत्तभक्तिः । प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं
चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग-
एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराकृतिगणतया त्रिफलत्वादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणाहृतश्च मीयते इति
परिमाणम् तद्विज्ञमपरिमाणम् सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे इति आचि-
तं दशभाराः स्युरिति कम्बल्यमर्णापलशतमिति विस्तादीनामुक्ता-
नत्वेऽपि पृथग्यहस्यमन्येषां निरासार्थम् ।

(५७) षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।

द्वयसञ्जिति(६६७८०)विहितस्य मातृचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य-
मिति (५८) लुक् । चेत्वे किं द्विकारुडी रज्जुः ।

पुरुषात्प्रमाणोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्वितलुकि ।
द्वौ पुरुषौ (५९) प्रमाणमस्याः । सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा
परिखा ।

ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ।

ऊधोऽन्तस्य बङ्गव्रीहे (६०) रनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।
इत्यनङि कृते डाव्डीन्निषेधेषु प्राप्तौ (६१) ।

बङ्गव्रीहेरूधसो डीप् । ४ । १ । २५ ।

ऊधोऽन्ताद्बङ्गव्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोभी ।
स्त्रियाम् किम् कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङपि न तद्विधौ
स्त्रियामित्युपसंख्यानान् ।

(५८) प्रमाणार्थे ये तद्वितास्ते द्विगुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः ।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्दः पञ्चारत्निमात्रपरिमाण
परः पञ्चारत्निः पुरुषइत्युक्तेः ।

(६०) बङ्गव्रीहौ सकृदङ्गोरित्यतः (४१४८०) बङ्गव्रीहावित्यनुवर्त्य विभक्ति-
विपरिणामिण्यन्वयः ।

(६१) डावुभाभ्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डाप् अनउपयासोपिनोऽन्य-
तरस्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डीप् कृत्वेव्य इत्यनेन (१०३४०)
प्राप्तस्य डीपः अनो बङ्गव्रीहेरिति (२१०४०)अनेन निषेधश्च प्राप्त इति
विवेकः ।

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीषोऽपवादः । दूरघ्नी । अत्यूघ्नी बज्रघ्नीहेरित्येव ऊधो-
ऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (६२) बज्रघ्नीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ।
दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते
वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवे-
त्यत्र डाबिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतु-
र्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्* । वयोवाचकस्यैव हायनस्य
ङीप् णत्वञ्चेष्ट्यते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र ।
द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २८ ।

अन्नान्ताबज्रघ्नीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः ।
सुराञ्ची नाम नगरी । अन्यत्र पूर्व्येण विकल्प एव । वेदे ।
शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽर्यकृत

सुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

(६१) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तगतत्वेऽपि स्वरितत्वप्रति-
ष्ठानाद् व्याख्यानञ्च एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति ।

रेफकाराभ्यां परस्य यतो द्वे वा लः । ह्रस्वंतुमवः । नह्रस्वसि । ॥ हलो यमां यमि लोपः । ८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकव रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता-
जस्येदादित्यं हविरित्यादी । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानाच्चेह । माहात्म्यम् । ॥ एचोऽयवायावः । ६।१।७८।
एचः क्रमादय् अच् आय् आच् एते स्युरधि । ॥ तस्य लोपः । १।३।९। तस्येते लोपः स्यात् । इति यवबोलोपो न ।
उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । ॥ वान्तो यि प्रत्यये ।
६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आच् एतौ लः । गोर्विकारो गम्यम् । गोपयसोर्वदिति यत् । नावा ताव्यं
नाम्यम् । नौबबोधर्मत्यादिना यत् ॥ * गोर्व्यूतौ छन्दस्युपसंस्थानम् ॥ * अध्वपरिमाणे च ॥ गम्यूतिः । जति-
यूतीत्यादिना यूतिसन्धो निपातितः ॥ वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्व्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपोभ्योर्वलीप्ति लोपेन
वकारः प्रक्षिप्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् । ॥ धातोस्तन्निमित्त-
स्यैव । ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्धान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लभ्यम् । अवश्यलाभ्यम् ।

किम् । हुते इत्यादौ नकारस्य माभूत् ॥—हलो यमां यमि—॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह, यकारादीनां यकारादौ
परे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुद्धषपात्यः, मध्वरिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्विले कृते
अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्बुहुवे । कुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्' इति लस्य नस्य मस्य द्विले च कृते लोपः । प्रत्य-
ङ्गुत्सा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र 'अनचि च' इति डमो द्विले सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः ॥—लोप-
स्याद्वेति । 'क्षयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥—लोपारम्भफलं त्विति ।—आदित्यो दे-
वता ॥ आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्या' इति ष्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयका-
रकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः । न च 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति' इत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्य-
तीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥—यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाह-
रणेषु लोपारम्भफलाभावाद्देफस्य रेफे परत उदाहरणमात्राच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥—माहात्म्यमिति । अत्र
मलोपो नेत्यर्थः । 'हलो यमां सर्वणं लोपः' इति तु न सूत्रितम् । मूर्ध्नः शाङ्गिमित्यादौ रेफापरस्य लोपापत्तेः ॥—एचः
क्रमादिति । नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थ-
बोधात्पूर्वभावि शक्यमर्थज्ञानमादाय यथासंख्यलस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन् ।
मैवम् । अन्तरतमलेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः संध्यक्षराणि । ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारता-
लव्योऽय्, संवृताकारोऽयस्य तादृश एव अच्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादकारे इकारः अर्धधर्मात्रः, अकारस्त्वधर्मात्र एव ।
एवमौकारेऽयुकारोऽध्यधर्मात्रः, अकारस्त्वधर्मात्रः । एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आच् । विवृ-
ताकारौष्ठस्य विवृताकारौष्ठ आच् ॥—वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ प्रत्यये किम् । गोया-
नम् ॥—यकारादाविति । 'येन विधिः' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधित्वादावलग्रहणे' इति वार्तिकेनाय-
मर्थो लभ्यते ॥—ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानिलेन निर्णीतत्वादिति भावः ॥—अध्वेति ।
भाषार्थमिदम् ॥ गोर्व्यूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः । 'गम्यूतिः श्री कोश-
युगम्' इत्यमरः ॥—निपातित इति । किञ्चनत्वेनेत्यर्थः । ननु गम्यं 'नाभ्यमित्यत्र भलेनापदत्वाद्दलोपाभावेऽपि गम्यूति-
रित्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वा लोपः स्यादत आह—वान्त इत्येति ॥—वकारो न लुप्यत
इति । एवं च 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रे 'व्योः' इत्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं
संगच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥—धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र च पूर्व-
सूत्रमनुवर्तते एच इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वात् तु संनिहितोऽपि धातुः । नहि स्वस्यैव
स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्वित्तोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति वि-
परीतनियमः संभाव्येत । ततश्च वाग्रव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्तत्तन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ, तदेत-
त्सकलमभिप्रेत्याह—यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद् धान्तादेश इत्यादि ॥—लभ्यमिति । लुप्तातेरचो
यत्, 'सावधातुकार्थधातुकयोः' इति गुणः ॥—अवश्यलाभ्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ष्यत् । 'मयूरव्यंसका-

१ एचोऽयवेति—'इचोऽयि यणयवायावः' इति सूत्रवितुमुचितम्, वान्तो यीत्यादौ तु न लोपः, तत्र वान्तो यीति पाठेन
ओकारौकारयोरेवाभावो स्यातामिति । २ लोपो व्योरिति—ननु अत्र सूत्रे माध्यकृता वकारस्य प्रत्याख्यातत्वेन कथं वलोप
इति चेद, न, लौकिकोदाहरणभावेन प्रत्याख्यानोऽपि शास्त्रीयेऽप्रत्याख्यातत्वात् । अत एव 'अतो लान्तस्य' इति सूत्रे भाष्ये
वकारो लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तं संगच्छते ।

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः । अथोत
इन्द्रकेवलीर्बिंशः । मामकी । भागधेयी (६३) । पापी ।
अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्वत्
केवला इत्यादि । मामकग्रहणद्विगमार्थम् अणन्तत्वादेव
सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ।

एतयोः स्त्रियान्नुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो (१७६) ङीप् । गर्भिण्या-
ञ्जीवद्वट् कायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्यते । तत्राऽन्तरस्यस्या
ङ्गर्भे इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति सा-
मानाधिकरण्याभावाद्प्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवत्ती-
त्यत्र तु वत्वन्निपात्यते । अन्तर्वत्ती । पतिवत्ती । प्रत्युदाहरणं
तु । अन्तरस्यस्यां शालायाद्वटः । पतिमती पृथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी
तत्कर्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-
कारात् ।

विभाषा सप् ऋस्य । ४ । १ । ३४ ।

(६३) भागशब्दात् सार्धिके भेषप्रत्यये कचित् सार्धिकाश्चपि प्रत्ययाः प्रक-
तितो विकृवचनाभ्यतिवर्त्तने इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वाद्वा स्त्रीत्वम् ।
(६४) सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धपरम् स्त्रियाः सम्बन्धत्वात् यज्ञफलभोक्त्र्य-
मेवेत्याहुः तत्कर्तृकेति ।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ।
 गृहस्य पतिः । गृहपतिः-गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्त-
 रार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन
 वज्रव्रीहावपि दृढपत्नी-दृढपतिः । दृढलपत्नी दृढलपतिः ।
 अथ दृढलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव
 पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्रियन्तात्कर्तरि क्तिप् ।
 अस्मिंश्च पत्ने । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।
 गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः
 पतिर्यस्याः । सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र (२२३४०) यज्ञसंयोग इति न संबध्यते
 इति दृढलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामहत्वा दृढलत्वेन
 यज्ञसम्बन्धाभावेन कथं दृढलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात् ।

(६७) समान एकवीर पिण्डे च भ्रात्रे भद्रं पुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समा-
 नस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्वस्येत्यनुज्ञा सपत्न्यादिष्वित्युक्तम्
 सपत्नीशब्दस्य समानस्त्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समान-
 स्त्वामिकदासीभूम्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः ।
 समानत्वस्य सादृश्यगर्भकयता भेदघटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्यताप-
 रता पत्नीभेदकतसम्बन्धभेदसादाव वा पत्नौ भेद इति सादृश्यगर्भ-
 कत्वेऽपि न क्षतिः ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । इयन्निस्त्रुती पुंयोग एवे-
ष्यते । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १

। ३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णु वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-
गौर्य्याविति च । अग्नयायी । कुसितायी । कुसिदायी । कु-
सिदग्धो हवमध्यो नतु दीर्घमध्यः ।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा । ताभ्यां सन्नि-
योगाग्रष्टो(६८) ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी-मनायी-मनुः ।

वर्षादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्षावाची योऽनुदात्तान्ततोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी-एता ।
रोहिता-रोहिणी । वर्णानां तण्तिनितन्तानामिति(६९) फिट्

(६८) सन्नियोगाग्रष्टेति तेन ऐकारोकाराभावे ङीप् निवर्तते इत्याशयः ।

(६९) वर्षानामिति (उ०५५५५०१०६०) श्रुतः शोचः शितःपुन्रिः वृषदिति
तण्तिनितानानां क्रमेणोदाहरणानि ।

सूत्रेणाद्युदात्तः(७०) । त्रेण्य च शसत्येति गृह्यम् । त्रीण्ये-
तान्यस्याः(७१) इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् खेता ।
घृतादीनाञ्च (७५५४४०२२४०) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव ।
शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम्* । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित-
पलितयोर्न* । असिता पलिता । छन्दसि क्रमेके. (७२) ।
असिक्री । पलिक्री । अवदातशब्दसु न वर्णवाची किन्तु
विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिन्नाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते(७४)

(७०) आद्युदात्तइति अनुदात्तं षट्मेकवर्जमिति (५२८४०) शेषनिघातेना-
न्नाद्युदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) त्रीण्येति एतानि कर्तुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुण-
वाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्रैतदशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि न त-
दन्तस्योपसर्जनमिति इष्टव्यम् पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामिति (४१५४०)णत्वम्
विषु स्यानेषु एतेति विग्रहस्तु न्याय्यस्तत्त्वापि णत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उत्तमसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति
सूत्रेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीप् नकारश्च बाधित्वा ऋदेशविधा-
नात् नादेशसमानविषय एव ऋदेश इति लाभात् ङीवपि प्रवर्त्तते
इत्याशयेनाह असिक्री पलिक्रीति ।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयान्वयादाह तोपधभिन्नादिति ।
विचित्रं स्वरविशेषार्थम् ।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ये द्वयोश्च लघोः परतो बहुषोबहुचक्षुः गुरु वृदात्तः
स्यादित्यर्थः अस्मि अस्मः संज्ञेति प्राप्तः ।

द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति (उ५५५४०८छ०) मध्योदान्तावेतौ ।

अनुदानान्तात् किम् लघ्वा । कपिला (७५) ।

षिङ्गौरादिभ्यश्च (७६) । ४ । १ । ४१ ।

षिङ्गो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्तकी । गौरी । अन-

(७५) लघ्वशब्दस्य द्वाष्कत्वेन बहुवृत्तत्वाभावात् कपिलशब्दस्य बहुवृत्तत्वे-
ऽपि गुरुवृत्तत्वाभावात् लघावन्ते इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्कर्तः प्रातिपदिक-
स्वरैरानुदान्तैति भावः ।

(७६) गौरशब्दस्य तोषधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरैरुत्कर्तः
लघ्वेतिबदन्तोदान्ततया अन्यतो ङीप्स्यस्याप्रवृत्तेर्गणे षाठः । गौर
मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय सुकय ऋष्य पुट तृण कृण
द्रोण हरिण काकण पटर उष्णक आमलक कुबल विम्ब बदर कर्कर
तर्कर शर्कर पुष्कर शिखण्ड सनद शम्भण्ड सनन्द सुषम सुषव
अलिन्द गडुल पाण्डुर आठक आनन्द आनन्दे रूपाट आप-
ञ्चिक शम्भुल सूर्य सूर्य सूर्य यव यूप सूप मेघ बहुक धानक सङ्कक
भालक भालत सान्त्वक बेतस ठष अतस उभय भृङ्ग मङ्ग मठ केद पेश
भेद चतु तलतु अनहुङ्ग अनङ्वाङ्ग एषण (करणे) देङ्ग देहल का-
कादन गवादन तेजन रजन लवण औष्णाङ्गमानि गोतम धारक अ-
यस्युष भौरिक भौलिक भौलिङ्ग यान मध आलन्वि आलजि
आलन्वि आलन्वि केवालापक आरट नट टोट नोट मलाट शातन
प्रोतन प्रातन प्रानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आपङ्गायण
प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलान् (मंशायाम्) अङ्गुर सुन्दर मङ्गल
मन्थर मङ्गल पट पिङ्गल वङ्ग उर्द गुरद शम सूरद आर्द सुट पाण्ड
भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कटल तरुण तलुन कलमाप वृङ्गन्
मङ्गल सोम सौधर्मा रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल
पुष्कल कटात् (श्रोत्रिवचने) । पिप्पल्यादयश्च (२२८४०) गौरादिः ।

डही । अनडाही । पिप्पल्यादयश्च (७७) * । आकृति-
गणोऽयम् ।

सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां यउपधायाः । ई । ४

। १४६ ।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्य्याद्यवयवः । मत्-
स्यस्य डग्राम्* । सूर्यागस्त्ययोश्चे च डग्राम्* । तिष्यपुष्ययो-
र्नचत्वाऽणि यलोप इति वाच्यम्* । मत्सी । मातरि पिच्चेति
(५११४०) पित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद-
नित्यः पितां डीष् । दंष्ट्रा ।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश
कामुककवराद्, त्रामत्रावपनाकृतिमाश्राणा (७८)
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे
षु । ४ । १ । ४२ ।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु डीष्
स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदा । उत्सा
दित्वात्(४६०४०) अजन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५४०) डीष्याद्युदात्तः ।
कुण्डी अमत्रश्चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च
हलः (३०४५१४०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी बरी शरी वृषिवी क्रोड्री माता-
मही पितामही । आकृतिगणः ।

(७८) अलुच्छेद्या जीविका वृत्तिः । आवपनम् आ उच्यते धान्यमक्षिन्
धान्यस्थापनपात्रम् । आश्राणा यका ।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भव
त्येव । अमले ङि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष्-
विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनश्चेत् । गोणान्या ।
स्यली अकृतिमा चेत् । स्यलान्या । भाजी आणा चेत् ।
भाजान्या । नागी स्यूता चेत् । नागान्या । गजवाची नाग-
शब्दः स्त्रीत्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम् । सर्पवाची तु
दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत्
(७६) । कालान्या (८०) । नीली अनाच्छादनश्चेत् । नीला-
न्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्यः* (५२४४) ।
इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु । नीलादोषधौ* ।
नीली । प्राणिनि च* । नीली गौः । संज्ञायां वा* । नीली-
नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
मैथुनेच्छा (८१) चेत् । कामुकान्या (८२) । कवरी केशानां
सन्निवेशविशेषः । कवरान्या चित्तेत्यर्थः ।

शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ।

शोणी शोणा ।

वोतो गुणवचनात् (८३) । ४ । १ । ४४ ।

(७६) वर्णश्चेत् वर्णविगिष्टा चेदित्यर्थः गुणनिष्ठास्तु तद्वतीत्यनरोक्ते वर्णवि-
शिष्टपरता ।

(८०) कालान्या कौर्ष्यगुणवक्तव्यः ।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः अर्ग्यादिवाटचप्रत्ययेन सिद्धमिति भावः ।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्तानिनामवतीत्यर्थः ।

(८३) गुणवचनादिति । सत्वे निविशतेऽपैतद्वयगुणजातिषु दृश्यते । आधेय-

उदन्ताङ्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मङ्गी-मङ्गुः । उत
किम् । शुचिः । शुणोति किम् । आखुः । खरुसंयोगोप-
धात् । खरुः पतिम्बरा (८४) कन्या । पाण्डुः ।

बह्नादिभ्यश्च (८५) । ४ । १ । ४५ ।

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्नी-बहुः । कटिकारादक्तिनः* ।
रातिः राती । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके* । शकटी शकटिः ।

चाक्रियाजश्च श्लोऽसत्प्रकृतिर्गुणइत्युक्तं गुणवचनादिति भाष्यमतमि-
त्येकदेशिनः । भाष्यकृता तु एतस्याव्याख्यानात् बहुविशेषणवैयर्थ्या
चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समासकृतद्वितान्न
सर्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदी-
पोद्घोतोक्त एव गुणवचनोऽत्र स्पष्टः तत्प्राप्त्यर्थं विशेषः वैशिष्टिक-
प्रसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव स्पष्टं तथाच
शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता
न तु रूपदिपदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणिवचनत्वाभावात्
शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः ।

(८४) पतिम्बरा पतिलाभाय उत्कृष्टितेत्यर्थः ।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बह्नादिभ्यश्च
इति पृथगुक्तिः ।

बहु पङ्क्ति अङ्कति अङ्कति अङ्कति शकटि शक्ति (शस्त्रे) शारि
वारि राति राधि शाधि अङ्कि कपि यष्टि मुनि इतः (प्राण्य-
कृतात्) चण्ड अराल कपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरज
ध्वज चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अङ्गु क्रौड
नख खुर शिखा बाल शफ गुद । आकृतिगणोद्यम् तेन भग गड
राग इत्यादिपङ्क्तम् ।

अक्तिन्नर्थात् किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थ-
म्यङ्गतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति (४६६४०)
पङ्कावः ।

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ।

या पुमाख्या (८६)पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीप् स्यात् ।
गोपस्य स्त्री गोपी । पानकान्तान्न । गोपालिका । अश्व-
पालिका । सूर्यादेवतायाश्चात्राच्य* । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । देवतायाङ्किम् । सरी कुन्ती मानुषीयम् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन

मातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ।

एपामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रादीनां पत्न्यामातुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेध्यते । तत्र ङीपि सिद्धे आनगागम-
मात्रं विधीयते । इतरेषास्तुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हिमारण्ययोर्म्मृदत्त्वे* । मृद्विमम् द्विमानी अरण्यानी ।
यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी । यवनाङ्गिषाम् । यव-
नानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोगानुक् वा* ।
मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी । या तु
स्त्रियनेवाध्यापिका तत्र वा ङीप् वाच्यः । उपाध्यायो उपा-
ध्याया । आचार्यादणत्वञ्च* । आचार्यस्य स्त्री आचा-

(८६) पुमाख्येति पुंयोगे य' प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुयोगात् पुंसि प्रवृत्तिं
निमित्तयोगाद्देतो. स्त्रियां वर्त्तमानत्वम् न्याय्यं पुरुषतयस्यफजभोतृ-
त्वत् तद्वाचकशब्दभाक्त्वोचितत्वादिति भावः ।

र्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्याती । अर्थ-
क्षत्रियाभ्यां वा * । स्वार्थे । अर्थ्याणो अर्थ्या स्वामिनी
वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्थ्या
क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माण्यमानयति जीवय-
तीति कर्म्मण्यण् (७३२३४०) ।

क्रीतात्करणपूर्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।
क्षचिन्व । धनक्रीता ।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ।
अम्बलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना ।

बद्धव्रीहेश्चान्तोदत्तात् । ४ । १ । ५२ ।

बद्धव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्त'ददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* । तेन बद्धनञ्सुकालसुखा

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्राद्यादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सुत्वे इन्द्रादि
पङ्कणं पुंयोगे इन्द्रोत्यादिवारणाय ।

(८८) करणादियनेनैव सिद्धे पूर्वपङ्क्येन गतिकारकोपपदानां कङ्क्षिः
समासवचनं प्राक् सुवत्पक्षेऽस्त्वस्या अनित्यता ज्ञायते तेन धनेन
क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिस्तदेतदाह क्षचिन्वेति ।

(८९) करणपूर्वादित्यनुवर्तते सप्तदायद्योत्यसत्त्वत्वं तच्च क्रियागतं करण-
गतं वा ।

तन्निमित्तलैवेति किम् । कोचते । जीयत । ॥ क्षय्यज्यौ शाक्यार्थे । ६।१।८१। यान्तादेशनिपातार्थमिवम् ।
 क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । क्षेतुं शक्यं ज्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं क्षेतुं योषं क्षेवं पापं जेवं मयः । ॥ क्रय्य-
 स्तदर्थे । ६।१।८२। तस्यै प्रकृत्यार्थेवं तदर्थम् । केतारः कीणीधुरिति बुद्ध्या भाषणे प्रसारितं क्रय्यम् । केय-
 मन्वत् । क्रयणाहमित्यर्थः । ॥ लोपः शाकल्यस्य । ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्धवयोर्वा लोपोऽपि परे ॥
 पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशाकल्यसिद्धत्वात् स्वरसंधिः । हर एहि । हरवेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः ।
 श्रियाद्युद्यतः । गुरा उक्तः गुराबुक्तः ॥ कानि सन्ति कौ स इत्यत्रालोरहोपर्यं स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ नप-
 दान्तेतिसूत्रेण पदान्ताविधौ तन्निषेधाच्च सः । ॥ एकः पूर्वपरयोः । ६।१।८४। इत्यधिकृत्य । ॥ आनुणः । ६।१।
 ८७। अवर्णादपि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् । ॥ उरण् रपरः ।
 १।१।५१। ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सञ्ज्ञे प्रवर्तते । तन्मास्तरस्याकृष्णार्द्धित्यत्राभ्यु-
 तवत्कार इत्यत्राऽह । अथो रहस्यामिति पक्षे द्वित्वम् । ॥ हरो हरि सवर्णे । ८।४।६५। हलः परस्वहरो लोपो
 वा स्यात्सवर्णे हरि । द्वित्वाभावे लोपे सलेकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति
 त्रिधम् । कृष्णार्धः । कृष्णार्द्धः । कृष्णार्द्धः ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य त्वनचि
 चेति । तेन तवत्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोमयोहमयोरपि । तवत्कारादिषु बुधैर्बोधं रूपच-
 तुष्टयम् ॥ ॥ बुद्धिरेचि । ६।१।८८। आदेचि परे बुद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णोक्तवम् । गङ्गोदकः । देवै-
 दयध्व इति समासः । 'लुप्तेदवधमः कृत्ये' इति मकारलोपः ॥ लयमिलिखौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्य-
 र्थमिलिखाक्षिपति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति ॥ एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः ॥—औयत इति ।
 आहपूर्वाद् वेनः कर्मणि लट्, यगात्मेनपदे, यजादिलात्संप्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'अकृत' इति दीर्घः । आहुणस्य परादि-
 वद्विभक्तौ धातोरेष्वलेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥—औयत इति वेनः कर्मणि लट्, यगादि प्राग्वत् । 'आ-
 डजादीनाम्' 'आटब्' इति इद्धिः ॥—क्षय्यमिति ॥ 'शकि लिङ् च' इति चाकृत्वाः ॥—क्षेयमिति । 'अद्धे कृत्यट् च-
 क्ष' इति यत् ॥—प्रकृत्यर्थयेति । प्रकृत्यर्थे इत्यविनिमयः ॥—लोपः शाकल्यस्य ॥ अवर्णपूर्वयोः किम् । इध्य-
 त्र । मध्वत्र ॥—अशि पर इति । एतच्च 'भोभगो' इति सूत्रादनुवर्तते ॥ अशि किम् । वृक्षं करोति । अत्र लोपो मा
 भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यनुपगमात् । न चैवमपि 'हलि सर्वे-
 पाम्' इति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र 'अशि' इत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति लोप-
 स्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिवत्त्वात्नेति 'न पदान्त' इति सूत्र एवोक्तत्वात् ॥—हर एहीति । 'ओमाहोश्च' इति पररूपं
 प्राप्तम् ॥—तन्निषेधादिति । न च स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि 'असिद्धं बहिरङ्मन्तरङ्गे' इत्यलोपस्यासिद्धत्वायणावादेशौ स ए-
 वेति वाच्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च ॥—उरण् रपरः ॥—अनुवादे
 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तत इत्याशयेनाह—तत्स्थाने योऽपि ।
 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेतन्नाचष्टे—रपरः स-
 न्नेव प्रवर्तत इति ॥ उः किम् । 'ईयति' । गेयम्, देयम् ॥ अण् किम् । रीडादीनां रपरत्वं मा भूत् । 'ईदृत्' । मा-
 त्रीयति । रिङ् कियते ॥—आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥—
 पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धेसेति भावः ॥—हरो हरि—'हलो यमाम्' इत्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह—हलः पर-
 स्येति ॥ हलः किम् । प्रलम् ॥ हर इति किम् । शार्ङ्गम् ॥ हरीति किम् । प्रियपद्मान् । अलोपोऽत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानि-
 वन्न भवतीति चकारस्य अकारे परे लोपः स्यात् ॥ सवर्णे इति किम् । तर्सा । सवर्णेग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भव-
 ति । तेन शिण्डीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् ॥—लोपो वेति । 'शयोहः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्य-
 नुवृत्तेः ॥—असति लोप इति । द्वित्वाभावे इत्यनुपपन्नम् । 'द्विलोपयोरसतीत्यर्थः' ॥—त्रिधमिति । 'यणो मयः'
 इति लक्षणात्तरेण पुनर्द्वित्वं चतुर्धमिति बोध्यम् ॥—बुद्धिरेचि ॥ पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह—आदेचीति ॥

१ क्षय्यज्यौ इति—क्षि क्षये, जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणम्, न तु क्षीष् हिंसायां, क्षैजे क्षये इत्यनयोः, व्याख्यानात् ।

२ प्रकृत्यर्थयेति—तदर्थग्रहणसामर्थ्यात्तच्छब्देन गुणीभूतस्यापि प्रकृत्यर्थस्य ग्रहणम्, न तु प्राधान्यात्प्रत्ययार्थस्य । ३ अवर्ण-
 पूर्वयोरिति—ओकारांशालागे 'ओतो गार्ग्यस्य' इत्येतस्य बाधकत्वं नीजम् इत्यवश्यम् । ४ कानि सन्तीति—इदं च वाच्यसं-
 स्कारपक्षे । ५ एक इति—यद्यपि 'आनुण' इत्यादौ गुणस्य विधेयत्वेन एकवचनस्य विवक्षितत्वात् पूर्वपरयोरेक एव आदेशो
 भवेत्, तथापि न्यायसिद्धयर्थस्य सुखावगमार्थं भगवता एकग्रहणं कृतमित्यनुगतव्यम् । ६ रपर इति—अवयववाचिना
 परशब्देन पठ्यर्थं बहुव्रीहिः, न तु व्यवस्थावाचिना पञ्चम्यर्थं, तथा सति वने इत्यादौ हलादिः शेषानाप्ततिः । ७ योऽपि—

दिपूर्वार्धे । उरुमित्री (६०) । नेह बद्धता । जातान्ताद् ।
दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम्* । पाणिगृही-
ताऽन्या ।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा (६१) । ४ । १ । ५३ ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती-सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनात् (७६०-५४०)
इत्युदात्तनिषेधः (६२) । अतएव पूर्वेषामपि न ङीष् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गन्तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
काद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (६३) ।
चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्, सुगुल्फा । उपस-

(६०) उरुमित्रीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निर्गतिः (४२६४०) परनिपातः ।

जातिकालसुखादिभ्यो न आच्छादनात् क्त इति (७६५४) अन्तोदात्ता

(६१) न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्वाङ्गेन कर्मधारयः ।

तथावास्वाङ्गभूतात् पूर्वपदात् पर यत् क्तानं तदन्तवृद्धीर्ज्ञेयत्वं

अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यस्य जातिपूर्वादिन्यर्थपरत्वं वार्तिके उक्तमन्यथा

बहुवनञ्चकालसुखादिपूर्वकक्तानस्य अस्वाङ्गपूर्वकतया तत्र विकल्पे-

न ङीष्प्राप्तेः ।

(६२) निषेध इति आच्छादयेतेनेनेति आच्छादनं वक्ष्यादि तत्पूर्वकत्वा-
दित्यादि ।

(६३) वृद्धीर्ज्ञेयसर्जनत्वेनानुदृश्यं तन्नामे पुनरुपसर्जनपदकथं तत्पुदधा
दिभ्यश्चार्थमित्याद्येनोदाहरति अतिकेशीति ।

र्जनात् किम् शिखा (६४) । [शोभना शिखा । सुशिखा]
स्वाङ्गन्निधा ।

अद्रवमूर्त्तिमत्स्वाङ्गं (६५) प्राणिस्यमविकारजम् ।
सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्यत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ।

अतत्स्यन्तत् दृष्टञ्च (६६)—

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्यस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

तेन (६७) चेत्तत्तथा यतम् ।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

नासिकेः दरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १
। ५५ ।

(६४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखानां प्रक्षिप्तम् विशिष्टेऽदन्त-
त्वाभावेनैवाप्राप्तेः । शब्देन्द० ।

(६५) स्वाङ्गशब्दस्यावयवविवक्षिते सुमुखी शालेति स्यात् द्वाररूपसुखस्य
शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशो रथ्येति न स्यादित्यतः
स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि ।

(६६) रथ्यावृत्तिकेशानामिदानीं प्राणिस्यत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह अतत्स्य-
मित्यादि । प्रथमलक्षणे प्राणिस्यत्वरूपलक्षणं यदा कदाचित्
प्राणिस्यत्वेऽपि तत्सम्भवात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं ता-
त्पर्यमर्थकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः । शब्देन्द० ।

(६७) प्रतिमागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिव्यवृत्तेर्लक्षणान्तरमाह तेन चेदित्य-
त्यादि । अप्राणिनोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना
प्राणी यथा संबद्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बद्धस्तदेत्यर्थः ।

एभ्यो वा ङीप् स्यात् । आद्ययो (६८) बह्वज्जघ्णो निषेधो
बाध्यते पुरस्तादपवादस्यायात् । ओष्ठादीनामप्यञ्चानान्तु असं-
योगोपधादिति (१११४) पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादस्यायात् ।
सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-
तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः । अङ्गगात्रकर्णेभ्यो वक्तव्यम् । स्वङ्गी-स्वङ्गे-
त्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति
केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति (६६) प्रमाणाकाः ।
अत्र वार्तिकानि । पुच्छाञ्च । सुपुच्छी सुपुच्छा । कवरमणि-
विपशनेभ्यो नित्यम् । कवरमण्यत्वं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी
मयूरी इत्यादि । उपमानात्यजात् पुच्छाञ्च । नित्यमेव ।
उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रीडादि (१००) । बह्वचः । ४ । १ । ५ । ६ ।

क्रीडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीप् । कल्याणक्रीडा । अश्वा-
नामङ्क्रीडा (१०१) । आकृतिगणोऽयम् । सजघना ।

(६८) आद्ययोर्नामिकोऽस्योर्वह्वचकत्वेन न क्रीडादेर्बह्वच इति वक्ष्य-
माणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति
न्यायेन तन्निषेधो बाधितः । मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति
विवेकः ।

(६६) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रित्यादिरसाधुरेव इति भावः ।

(१००) क्रीड मख खुर गात्रा उखा शिखा बाल गफ शुक्र । क्रीडादिग-
कृतिगणः । तेन भग गल घाण इत्यादयोऽपि व्याख्याः ।

(१०१) उरः क्रीडाशब्दः स्वभाविकहावलः ।

सहनञ्विद्यमानपूर्वाञ्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादितिकपूर्वाञ्च ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्य-
माननासिका ।

नखमुखात्संज्ञायाम् ४ ॥ १ । ५८ ।

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा (१०२) । गौरमुखा । संज्ञायां
किम् ताम्रनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवा-
देशः स्यात् । प्राङ्ग, खी । आद्युदात्तं पदम् ।

वाङ् । ४ । १ । ६१ ।

वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् कृन्दसि । ङीषेवानुव-
र्त्तते न ङीप् । दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे ।

सख्यशिष्वीति (१०३) भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

इतिशब्दप्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । कृन्द-
स्यपि क्वचित् । सखी । अशिष्वी । आ धेनवो धुनय-
न्तामशिष्वी ।

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०) एतत्
ताम्रनखीत्यत्र तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते शिशुयेत्याः सा अशिष्वी । अशिष्वी शिशुना विनेत्यनरः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ।

जातिवाचि (१०४) यच्च च स्त्रियां नियतमयोपधन्तः स्त्रियां
डीप् स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५) —

अनुगतसंस्थानव्यङ्गेत्यर्थः । तटी (१०६) ।

(१०४) अर्थे डोषादिकार्यासम्भवेन जातिरूपार्थबाधकशब्दपरत्वमिह
जातेरित्यस्येह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽज्ञानवभावप-
रस्तदह नच स्त्रियां नियतमिति ।

(१०५) भिद्वेषभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्य-
मिति च जातिनक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वेकत्ववाटिमतं तत्र
तत्वातिव्याप्तमतस्याहाकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे व्युत् सा-
मान्यत्वात् नपुमकम् । आकृतिग्रहणवसद्विगणः ग्रहणं बोधकरणं
यस्याः सा अनुगतकाकारव्याख्या जतिरित्यर्थः । ईदगाकारो गौरि-
त्याकारदृशनादेव तद्बोधदति भावः । बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेक-
देहदृश्यनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वं न जातित्वम् समान-
कानिकानेकयुक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वस्यैव जातित्वकल्पनात् ।
किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् कथवायमिति प्रत्य-
भिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतिश्चैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः ।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमोपदेगविशेषोऽहं तटं
तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात् । एवञ्च तटं विप्रि-
त्युक्तः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्वलिङ्गं बह्वर्थं तां जातिं कथयो विदु-
रिति जलग्नान्तरेऽसर्वलिङ्गत्वोक्त्वा जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्व-
स्वीकारात् तदेकवाक्यतया दृष्टव्यम् लिङ्गानाञ्च न सर्वभाषाति ।
सर्वशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यत्वं भजोविपरिति (३३८५०)
स्विप्रत्ययः समानश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च उभयनक्षणापिषेवक-
मसर्वलिङ्गाभित्यनेनैकवाक्यतादिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । तथाच शुक्ला-

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सङ्गदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७) ।
 असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यनन्तरे कथनं विना
 पि सुप्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तङ्गिम्
 शुक्ला । सङ्गदित्यादि किम् देवदत्ता ।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह ।

अप्रत्यप्रत्ययान्त, शाखाध्येष्टवाचो (१०९) च शब्दो जाति-
 कार्यं (११०) लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची । ब्राह्म-
 णीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि (२४१ प्र०) पाठान्ङीष् बाध्यते । जातेः किं
 मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम्
 क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्यानामप्रति-

दिगुणानामनेकत्वे नानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वा-
 भावाच्च जातित्वम् गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति तेषां बिलिङ्गत्वात् ।
 शब्देन्दुः ।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणादिष्वविशेषात् वृषल-
 तादिजातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सङ्गदाख्यातेत्यादि । सङ्ग-
 तेकवारं यस्यां कस्याश्चिद्व्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन
 निर्ग्राह्या निश्चयेन याच्येत्यर्थः ।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्यकारिपारिभाषिकजातिमाह गोत्र-
 ष्वेत्यादि । गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा ।

(१०९) वेदशाखाया नियतस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्यप्रसक्तावाह शाखा-
 ध्येष्टवाचीति यद्यपि स्त्रीणामध्ययननिषेधान्दध्येष्टत्वं नास्ति-
 तथापि तद्व्योङ्गवतया तद्वाचिताऽनधीयमानेऽपि माणवके तत्तच्छा-
 खत्ववर्दिति द्रष्टव्यम् ।

(११०) जातिकार्यं ङीष्पुंवङ्गावादेकं लभत इत्यनेन तत्कार्यकारितया
 पारिभाषिकमौपचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः ।

वेधः । हयी । गवयी । मूकयी । हलसहितस्येति (११८०)
लोपः । मानुषी । मत्स्यस्य उग्राम् । मत्सी ।

पाककर्णपर्सपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाश्च । ४

। १ । ई४ ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ।
ओदनपाकी । शङ्खकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासी-
फली । दर्भमूली । गोबाली । ओषधिविशेषे रुढा एते ।

दूतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ई५ ।

ङीष् स्यात् । दासी । योषधादपि । उद्दमेयस्याऽपत्यम्
ओद्दमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः (११९) ।

ऊङुतः । ४ । १ । ई६ ।

उकारान्ताद्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ।
कुरुः । कुरुनादिभ्यो ण्यः (५१८४०) तस्य स्त्रियामवन्तीत्या-
दिना (५२१४०) लृक् । अयोपधात्किम् अध्वर्युः (११२) । अप्राणि-
जातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् । रज्ज्वादिपथ्युदासाङु-
वर्णान्तेभ्यः (११३) एव । अलाञ्छा (११४) । कर्कन्धा । अनयो

(१११) स्त्रीपुंसयोरपत्वान्ना द्विवचनः षट्पदोरणा इत्यभिधानात् तित्तिरि-
यदस्य स्त्रीत्वम् ।

(११२) अध्वर्युगाथाध्यायिनं यो ह्रस्वा ।

(११३) अप्राणिजातेष्वेतत् उत इति मानुषसंज्ञे भाष्ये अलाङ्कृत्यन्वयस्यो-
दीर्घयोरपि उदाहरणादत आह उवर्णान्तेभ्य इति ।

(११४) अलाञ्छा कर्कन्धेति नोद्भाव्योरिति (३ । १ । १७५ अ०) यथादिपू

ह्रीर्घान्तत्वेपि मोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५ छ०) विभक्त्युदा-
त्तत्वप्रतिषेधऊङ् फलम् । प्राणिजातेषु शकवाकुः । रज्ज्वा-
देषु रज्जुः । वृक्षः ।

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४।१।६७ ।

स्त्रिभामृङ् स्यात् । भद्रबाह्वः । संज्ञायाम् । वृत्तबाह्वः ।

पङ्क्तौश्च । ४।१।६८ ।

पङ्क्तूः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च * (११५) । चादृङ् ।
पुंयोगलक्षणस्य ङोषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वा-
दयः । श्वश्रूः ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९ ।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्त-
स्यादृङ् स्यात् । करभोरुः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७० ।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्तोदाहरणं तद्विभक्त्युदात्तत्वप्रदर्शनार्थं तस्यै-
वोङ्गविधानफलत्वात् ।

(११५) श्वशुरः शश्चेति (४४७ छ०) निर्देशादत्र श्वशुरशब्दान्वाकारस्यैव लोपः ।

(११६) उत्तरपदादिभिर्न पूर्वपदं सापेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-
मानवाचि पूर्वपदमिति अतएव करभोपमोऽरित्यादौ न ।

खुरौ ताविव संक्षिप्तत्वादुपचारात् (११७) । लक्ष्यशब्दार्थ
आदित्वादच् । लक्ष्णोरुः । यामोरुः । सहितसहाभ्यामेति
वक्तव्यम्* । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहि-
तोरुः । सहेतेइति (११८) सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः ।
यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय
प्रयोगः ।

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२

कद्रुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामङ् स्यात् । कद्रुः । कम-
ण्डलः (११९) । संज्ञाया किम् । कद्रुः । कमण्डलम् । अण्ड-
न्दोर्ध्वं वचनम् (१२०) ।

शार्ङ्गरवाद्यञो (१२१) डीन् । ४ । १ । ७३ ।

- (११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संक्षिप्तत्वस्य ऊरुपदार्थे आगोपादित्यर्थः ।
(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां अममित्यस्याध्याहारलोपनातिशयि-
तरमणीयावित्यर्थः ।
(११९) कद्रुः सर्पमाता कमण्डलचतुष्पाङ्गान्तिविशेषः । अतएव चतुष्पा-
ङ्गो ऽजित्यत्र (५८९०) कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति ।
(१२०) अण्डन्दोर्ध्वमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाश्च कद्रुकमण्डलोन्मन्द-
वीत्यनेन (४ । १ । ७१) 'ऊर्' भवतीति भावः ।
(१२१) शार्ङ्गरव कापटव, गौगुलव आक्षुष यैः गौतम कामण्डलेय आक्षुष-
कतेव आनिचेय आनिधेय आशोकेव वात्स्यायन जीज्ञायन कैकश
काव्य शैब्य एहि पथेहि आश्वरथ्य औदपान अरात चण्डाल वत-
शु भोगवत् गौरिकत् (एतौ संज्ञायाम्) च नर शार्ङ्गरवादिः ।

शार्ङ्गरवादेरञोयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्
स्यात् । शार्ङ्गरवी । वैदी । जातेरित्यमुदन्तेः पुंयोगे ङीषेव ।
वनरयोर्द्विषेति गणसुत्रम् । नारी ।

यङञ्चाप् (१२२) । ४ । १ । ७४ ।

यङन्तात् स्त्रियाञ्चाप् स्यात् । यङ्छङोः समान्यग्रहणम् ।
आम्बद्या । कारीषगन्था । षाद्यञ्चाप् वाच्यः * । पौति-
माध्या ।

आवद्याञ्च । ४ । १ । ७५ ।

अस्माञ्चाप् स्यात् । यञञेति (२ । ७४०) ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो
गर्गादिः । आवद्या ।

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

यूनिस्तिः । ४ । १ । ७७ ।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स्व च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः ।

(१२२) चापञ्चत्वम् स्वरार्थं पितृन्तु याडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम् ।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४४०)

प्रत्ययान्तमिच्छन् प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टावदीनां प्रत्ययत्वेन तद-

न्तानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति

परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तथात्वं भविष्यतीति

नर्षम् । कृष्णोक्तम् । ॥ एत्येधत्पूदसु ॥ ६।१।८९। अवर्णादेजाघोरेखेधलोहंति च परे वृद्धिरेकादेशः क्त्वात् । पररूपगुणपञ्चः । उपैति । उपैषते । प्रष्टौहः । एजाघोः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिषत् । पुरस्तादपवादव्यापेर्बेधं वृद्धिरेति पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाकोशेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । * अक्षौहिण्यामुपसंख्या-
नम् ॥ आक्षौहिणी सेना ॥ * स्वादीरेरिणोः ॥ खैरः । खेनेरितुं शीलमस्मेति खैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषणा
खैरिणी ॥ * प्राकृहोढोख्येधत्पूदसु ॥ प्रौहः । प्रौहः ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यं ग्रहणम् ॥ * अस्मेतिसूत्रे राजेः पृथक्
आजिग्रहणाज्ञापकात् ' तेन ऊढग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते न तु कवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवात् । प्रौढिः ॥ इष
इच्छायां तुवाभिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये श्रयादिः । एषां बलि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र
पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईष उभे । यश्च ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ।
ईष्यः । तत्राहुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ * ऋते च तृतीयासमासे ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥
* प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ॥ आर्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय वदन्वार्णं क्रियते
तरणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च । ॥ उपसर्गोदति धातौ ॥ ६।१।९१।

कृष्णैकत्वमिति ॥ कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमाससमन्वयेत्य 'पूरणगुण-' इति
निषेधमाशङ्क्य 'स्माप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिदव्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बो-
ध्यम् ॥—एत्येधत्पूदसु ॥ अत्र एवीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्पूर्वविशेषणं न तूढः । असंभवात् ॥ 'आहुणः' इत्यत आ-
दित्यनुवर्तत एवातो व्याचष्टे—अवर्णादेजाघोरिति ॥—प्रष्टौह इति । प्रष्टं वहतीति प्रष्टवाद । 'वहश्च' इति णिः ।
ततः शसि 'बाह ऊढ' । गुणप्रवादतया अनेन वृद्धिः ॥—प्रेदिषदिति । प्रपूर्वस्येतेष्वन्तस्य लुङि रूपं, 'न माडयोगे'
इत्याद्यागमाभावः ॥—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेनेत्यर्थः ॥—अ-
क्षादिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥—अक्षौहिणीति । ऊ-
हः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदास्तं-
ज्ञायाम्-' इति णत्वम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षौहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अ-
न्तरङ्गणे गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरुहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् । 'अथपवादोऽन्यत्र
चरितार्थत्वाद्' पुरान्तरङ्गाभ्यां बाध्यते' इति ॥—स्वादीरेरिणोः । 'इरेरिण्योः' इति क्वाचित्कोऽपपाठः । खैरीति णि-
न्यन्तस्यास्त्रिंशं वृद्धभावप्रसङ्गात् ॥ इरिन्ग्रहणस्य फलमाह—स्वेन इरितुमिति ॥ यदा लीर इति घनन्तेन स्वशब्दस्य
समासे 'स्वादीरे-' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः । यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन इरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः,
तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—स्वैरीति । 'घुष्यजातौ-' इति णिनिः, उ-
पपदसमासः ॥—स्वैरिणीति । ङीप्ः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्या-
हुः । तन्निष्फलमिति भावः ॥—नानर्थक्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भा-
वः ॥—प्रेष्य इति । एषसाहचर्यादिष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते, तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः, प्रेष्य
गतः । लघूपधगुणमाशङ्क्याह—तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥—प्रवत्सतररेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिप-
न्ति तद्भाष्यादावष्टलादुपेक्ष्यम् ॥—वत्सतरार्णमिति । तकारमकारयोर्द्विलविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु
'अचो रद्वाभ्याम्-' इति द्वित्वे 'यणो मयः-' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । 'खयः शरः,
इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह 'शरोऽचि' इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव
'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सरप्रत्यये परतत्त्वे कृते तस्या-
सिद्धत्वात्तस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः । अत एव मनोरमायां 'वदन्तः' इत्यत्र ट-
कारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥—उपसर्गोदति—। उपसर्गोक्तिम् । खट्वच्छेति ॥ ऋति किम् । उपेतः ।
तपरकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घऋकारोदार्धतोरसंभवेन व्यावर्त्यालभात् ॥ धातौ किम् । उपकारः । नन्वत्र उपत्येपसर्गं
एव न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगतं ऋकार इति विपृष्टं क्रियायोगलसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ता' प्रादयस्तं प्र-
त्ययेव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्गं एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्मविष्यत्युपसर्गे-
ण धातोश्चक्षेपात् लत्रेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥—

१ ऊढि चेति—एकीयमतेन 'श्वादिषु पठितस्य 'ऊढ उपघाते' इत्यस्य न ग्रहणम्, किंतु आगमस्यैवात्र ग्रहणम्, अष्टाध्यायीस्थ-
'त्वेन प्रत्यासत्तत्वात्, प्रसिद्धत्वात्, 'ऊढिषु' इति श्का निर्देशमावाच । २ उपसर्गोदतीति—न च गतेकंतीत्येव सत्यतामिति
वाच्यम्, अच्छेच्छतीत्यादौ दोषात् ।

अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा ।
युवतीति तु यौतेः शतन्तात् ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य क्ततद्धितसमासाच्चेति
(८४४) प्रत्यायानस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धे-
रिति भावः । उत्तरार्थ इति अखिञ्जोरनार्थयोः (४।१।७८) इत्या-
द्यर्थः इह करणन्त अर्थां लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्योत-
नार्थश्च ।

प्रातिपदिकार्थ (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे

प्रथमा । २ । ३ । ४ ई ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

(१) स्त्रीजसमौडिति (८६४०) विहितस्त्रादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्त्राभिरिहापि व्यवहारः । तथाच सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्वार्थोद्भवञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।

असौ पञ्चैव लिङ्गार्थास्तयः केषाञ्चिदपिमाः ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदिकार्थतया तद्गृहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः मात्रपह्णाञ्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् त्रिकपक्षे तु लिङ्गापह्णमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत् सिङ्गोभाणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरत्यन्तनन्तरं पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्यादिवशात् लक्ष्यार्थ बोधे अत्यभावादिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दान्तं तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्य लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन अह्णमिति भावः । तथाच प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाचिका वा स्फुटित्वादीनां विभक्तय इत्युक्तेष्व द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्वार्थमादायैव स्वार्थोद्भवमित्याद्यभिहितमिति द्रष्टव्यम् ।

(३) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनाच्चेवेत्यस्य पदवर्णितवाक्ये अशूरव्यं

कारकादिविमक्तिप्रकरणम् । २४५

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये (४) परिमाण-
मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः (५) । नीचैः ।
कृष्णः (६) । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गास्तु प्राति-
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-
त्राद्याधिक्यस्य । तटः (७) । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे
द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो
व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणो प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

सकादित्वात् (३६६४) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति
सिद्धम् इद्वान्ते श्रुयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य मत्वेक सम्बन्धात्
प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणात्वयः ।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवच-
नानां पृथग्यपह्णत् तटाद्याधिक्ये एव भवेदलाङ्ग लिङ्गमात्रा-
द्याधिक्ये इति व्याटिपदेन परिमाणमात्राधिक्यं वचनमात्राधिक्ये
चेत्यस्य पक्षणम् । प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादर्बोधा-
सम्भवादाधिक्ये इत्युक्तम् ।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन कत्वविमर्शार्थं प्रथमोत्पत्तिबोधौ । तथा
यामं उच्चैर्भव स्त यामउच्चै स्ते स्वमित्यादौ सपञ्चाया इति (१७७४०)
वृत्तेण सपञ्चमसपञ्चकत्वादिकल्पेन तेऽत्यादेश इत्यपि दृष्टव्यम् ।

(६) कृष्णो वासुदेशो ननु नीलगुणविशिष्टस्तस्य मिलिङ्गतया नियतलिङ्ग-
त्वाभावात् ।

(७) तटइत्येतच्च तटशब्दस्य सर्वलिङ्गभाक्त्येऽपि जातित्वमनङ्गीकृत्यतामस-
रकोषकारणा मते इति दृष्टव्यम् ।

(८) परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकूपपरिमाणमामान्यपरः न तु "उच्चैर्भानं
किन्नोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयाःमस्तु प्रमाणं स्यात् सत्या-
बोधात् सर्वतः" इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम् । द्रोण-
रूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च द्रोण्यादौ परिच्छेदापरि-

विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिजेटकभावेन व्रीहौ
विशेषणमिति विवेकः । वचनं (१) संख्या । एकः । द्वौ ।
बहवः । इहोक्तार्थत्वादिभक्तोरप्राप्तौ (१०) वचनम् (११) ।

च्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च सम्भवतीति
प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रहात्यर्थधात्व-
र्थस्य प्रत्ययार्थे भेदेनाऽन्वयेऽपि इन्द्रो देवतास्येति वाक्ये सास्य देवतेति
(५३०४०) तद्वितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्वयस्य दृष्टचरत्वाद-
त्वापि तथात्वम् इति नाधिककल्पनेति भावः ।

(१) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां
व्यवहारः ।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ प्राति-
पदिकप्रतिपादितसंख्यानन्तराभावाच्च तदप्राप्तिस्तथाच अनन्वितार्थक-
विभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न ह्या-
दिशब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदान्वयश्च
गृह्यते स च मुख्यइवारोपिततदान्वयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थकं
मन्थया खमोर्नपुंसकादित्यादि (१४२४०) शास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि
प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा
अव्ययाः लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुसादयसोदाहरणमन्ये सर्वेऽपि
शब्दाः लिङ्गाधिक्य इत्यादेरुदाहरणानीति प्राहुः । शब्देन्दु० ।
अत्रेदमभिधीयते स्वार्थी विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं स्त्रीत्यादि
संख्या एकत्वादि कारकं कर्मादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः
दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः
दृष्टौ दृष्टा दृष्टं दृष्टेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्तोनां
द्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः । कैवटस्तु संख्यानन्तरतुल्यं
प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२) । २ । ३ । ४७ ।

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

प्रथमा (१३) ।

विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्त्रिकमेवेति उक्तिकारः । ॥ संख्याकर्णादयस्तु
विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टावादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये ।
जातरेवाक्यपरपर्यायाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्व
व्यक्तिभानन्तु आत्मेपादित्येकमेवेति केचित् ।

(१२) सम्बोधने इति संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारम्भः । प्रथमार्थः सम्बोधनं
सम्बोधनञ्च प्रवर्त्तनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं हरिण्या
मिद्वस्त्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति
अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः अजानि देवदत्तेत्यादावपि जानी
कीर्तिपदाध्याहारेण सङ्गतिः । मिद्वस्त्युक्तेश्च संबोधनस्यानुवाद्यम
त्वविषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्त्र, इन्द्रशत्रुर्वह्नि
स्तेत्यादौ राजादेन संबोध्यता । संबोधनञ्च प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं
क्रियां प्रति विशेषणं राम मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसंबोधन-
विषयो मत्कर्माकं रक्षयमिति बोधः । संबोधनस्य क्रियाया आविशेष-
णत्वे संबोधनपदस्य विभिन्नवाक्यान्तर्गतत्वात् “समानवाक्ये नि-
घातयुष्मदस्मादेशा वक्तव्या इति (१७६४०) वार्त्तिकान् अजानि देव-
दत्तेत्यादौ निघातस्य, अत्र राम नः पाहीत्यादौ नमादेशस्य च नानुपपत्ति-
रित्युक्तम् प्राक् । प्रपञ्चितद्वैतस्याभिः शब्दार्थरत्ने ।

(१३) अत्रेदं बोध्यम् कर्णादिषु शक्तिषु लङ्कारकादिभिरभिहितेषु तत्
समानाधिकरण्ये प्रथमैव तिङ्ममानाधिकरण्ये प्रथमेति अभिहिते
प्रथमेति च वार्त्तिकोक्तेः । प्रकृतिविकृतिस्त्ववे तु उभयोरपि तिङ्का

कारके (१४) । १ । ४ । २३ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्तुरोपि सततम् (१५) कर्म । १ । ४ । ४६ ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तिमिष्टतमङ्कारकर्मसंज्ञं स्यात् ।

अभिहितार्थत्वात् प्रथमा । परन्तु तत्र तिङ्ग प्रकृतेरेव संख्यानुवा-
देन संख्यानूयतं न तु विहृतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतेर्विहृतेर्वापि
यत्नोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विहृतेर्न तु
वाचकस्तिङ्गादिशब्दः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः । अत्र
यत्नोक्ते कचिदुक्तत्वाभावे नामार्थे एव प्रथमेति सूचितम् तेन नौका
भूत्वा वृक्षो निष्ठां गतइत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम् ।
उद्देश्यविधेयभावस्थले त्वमाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा । संख्याविशेष-
पक्षेणान्त विवक्षावशादुभयोरेव पर्यायेण भवति तेन एको वृक्षः पञ्च
नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति
वेत्यादि प्रयोगइति । प्रथमा ।

(१४) कारकं इति । करोति कर्तृत्वादिव्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियाव-
चनस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेतः परमधिकरिष्यमाणानां क्रिया
यामेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनापेक्षणात्

(१५) कर्तुरित्यादि । कर्तृप्रतिष्यमाणं कर्मत्वार्थः धातुपातव्यापाराश्रयः
कर्तेति (२६८४०) वक्ष्यते आप्तिश्च सम्बन्धः स च कर्तृविशेषणीभूतक्रिया
रूपव्यापारद्वारकएवोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने सानाभावात्
एवञ्च कर्तृ स्तनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमित्य-
माणं कर्मत्वार्थः तदेतदाह कर्तुः क्रियया व्याप्तिमिति । क्रियया
धातुपातव्यापारेण व्य भुं धातुपातफलद्वारा सम्बन्धुं फलव्या-
पारयोर्धातुगतत्वेन फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ्गः अता-
इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सप्तविधम् यथोक्तं हरिणा ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२४८

कर्तुः किम् । भाषेष्वश्वत्थमध्याति । कर्मण ईप्सेना भाषा न तु

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रधा मतम् ।

तच्चेष्टितम कर्म चतुर्धा यत्तु कल्पितम् ।

औदामोद्रेन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तरमौचित्यम् ।

संज्ञान्नरैरनाख्यातं यद्यञ्चान्यर्थाकमिति ।

तान् निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैतौक्तं यथा ।

यदसदृजायते सङ्घः जन्मना यत्प्रकाशते ।

प्रकृतेस्तु त्रिवक्षायां विकार्यं केषुचिदपि ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।

प्रकृत्यच्छेदसंभूतं किञ्चित् कारादिभिरपि ।

किञ्चित् गुणान्नराधानात् सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिरित्यत्र विद्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमित्तं कथ्यते इति

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाशोयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रवृत्तत इति च

तदयं लक्षणनिष्कर्षः ।

प्रकृतिवाचकप्रदासमभिव्याहृतपटोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्प-
त्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रिया-
जन्योत्पत्तिमत्त्वात् निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिवृत्तिभावे स-
ति क्रियाः निर्वर्त्यविगिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्
यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पर्यङ्कप्रविगिष्टासत्त्वफल-
वत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादभयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृता-
साधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफल-
वत्त्वेनोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसा-
धारणभंगोपादफलवत्त्वं अपि क्रियाकृतसमदिरूपसाधारणविशेष
फलस्यासत्त्वेन तादृगफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्व-
र्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिरूपस्य कर्मसात्त्विकतया

कर्तुः । तमग्रहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते ।
कर्म्मोत्पत्तौ (१७) कर्म्मग्रहणमाधारनिवृत्तार्थम् । अन्यथा
गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते । २ । ३ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्म्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

अनुक्ते कर्म्मणि द्वितीया स्यात् । हरिश्च जति (१८) । अभि-

असाधारण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे
सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं यामं गच्छन् त्वणं स्पृशती-
त्यादौ त्वणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन
कर्म्मता । द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं हेष्ठत्वं यथा अन्नं
बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञा-
न्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्म्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम्
यथा गां पयो दोग्धतीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया
दुग्धोपयोगितया च कर्म्मत्वम् व्यक्तीभविष्यति चेदसुपरिष्ठात् ।
(२५३४०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वमन्यपूर्वकत्वं यथा हरिर्जलधि-
मधिगते इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशोङ्स्यासा-
मित्यादिना (२६०४०) कर्म्मसंज्ञया कर्म्मत्वम् ।

(१६) पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकटोपकारकत्वविवक्षायां तस्यै-
वेक्षिततमत्वात् पयः पिवतीति स्यादेव इह तु तथा विवक्षाविरहेण
ओदनभोजनं प्रति तस्याकृतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य
कर्म्मत्वमित्येके । सहार्थं तृतीयेति तु न्याय्यम् तस्याप्रधानत्वात् तमसा
बोधयितुमशक्यत्वात् ।

(१७) कर्म्मोत्पत्तौत्तावित्यस्य अधिशोङ्स्यासां कर्म्मोति (२६०४०) सूत्रादित्यादिः ।

(१८) हरिमिति भजनक्रियया हरौ प्रीतेत्यादात् प्रीतिविशिष्टतया

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५१

हिते (१६) तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव ।
अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्लुत्तद्धितसमासेः । तिङ् । हरिः
सेव्यते । लुत् । लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः शत्यः ।
समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०) । कचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्ठप्रोक्तनुकूल एकदेवदत्ता-
भिवाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति निष्कर्षार्थबोधः । क्रिया-
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियासुख्यविशेष्यकताङ्गी-
कारात् तथाबोधः । विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्याभिरभिहितस्तत्रैव
द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यमिमां विरतम् ।

(१६) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थस्तेन
प्रकमोदनं वृद्धे इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि
न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति । ओदनस्य पचिभुजि-
क्रियापेक्षया द्वे एव कर्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरभिधानाच्च
प्रथमेति बोध्यम् । अधिकमुक्तं प्रथमार्थनिरूपणे (२४७, ४८, ४९) । इदन्तु
बोध्यं वृद्धपटुरित्यादौ वृद्धप्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न प्रव-
र्त्तन्ते तथा क्रियते घट इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्य-
तीति अनभिहित इति सूत्रस्यानवश्यकत्वेऽपि सख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे
सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदे-
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्यः । तत्सूत्रानार-
म्भे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः संप्रत्यते
तथा सति लतः कट इत्यादौ तेन कर्माभावोक्तावपि तदेकत्वस्य क्ले-
नानुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थ-
नन्तु कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन लटोगलक्षणपक्षा दुर्वार-
त्वापत्तेरकिङ्किरम् ।

(२०) आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूतः समासार्थः ।

तेनाभिधानम् । यथा, विषष्ट्वोऽपि संबद्धं स्वयच्छेत्तुमसाम्प्रतम् (२१) । साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२४) । १।४।५० ।

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्गर्भसंज्ञस्याऽप्यमङ्गच्छन् (२३) टणं स्पृशति । ओदनं पुमुत्तुर्विधं भुङ्क्ते ।

अकथितञ्च (२४।१।४।५१ ।

(२१) परे तु अत्र तमुनः साधुत्वायेष्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपत्त्याभावाच्चादियोगाभावाच्च तमुन्युत्तिर्दुर्लभा स्यात् । एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तमुन् सुलभः । तथाच विषष्ट्वोऽपि सम्बद्धं केतुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यमित्यर्थः सम्प्रदातं एवं चाध्याहृततिङाभिधानाद्वा द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमवैतत् । एतन् क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यस्यनुदाहरणम् तत्र नारद इति श्रीकृष्णायज्ञानाकारातुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेति शब्देन तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमवैति इष्टव्यमित्याहुः । शब्देन्दु० ।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादयदिति पर्युदासात् यदपेक्षं यच्च द्वेष्यं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्तधाविभागसमये (२४६पृ०) दर्शितम् । युक्तं क्रियतेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः । पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलान्नयत्वेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८पृ०) कर्मत्वम् ।

(२३) अनीप्सितस्य द्वैविध्यमुदाहरणेन दर्शयति यामं गच्छन्नित्यादिना यथा ईप्सितस्य यामादेः क्रियाजनसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सिततृणादेरपीति भावः । तथा च यामं गच्छतस्तृणस्पर्शेन नान्तरीयकमिति तस्यानीप्सितत्वम् । उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छाद्वेययोरभाव इति बोध्यम् ।

(२४) अकथितमिति । अपादानादिविशेषस्तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपपठन्ति । प्राण्डन्ति । ॥ अन्तादिबन्धः । ६।१।८५।
 योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे । ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८।३।१५।
 खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवसानेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभ-
 यधुं कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥ उपसर्गेणैव धातोरारभेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिक्वा-
 नार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । ॥ वा सुप्यापिशलेः । ६।१।९२। अवर्णान्ता-
 दुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्थनीयति । सावर्ण्यलुब-
 णस्य ग्रहणम् ॥ प्राक्कारीयति । प्रक्कारीयति । तपरत्वादीर्घे न । उपक्कारीयति । उपकारीयति । ॥ षड्किं पररूपम्
 । ६।१।१४। आदुपसर्गादेकादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुबर्त्य वाक्यभेदेन
 व्याख्येयम् ॥ तेन एकादौ सुब्धातौ वा ॥ उपेडकीयति । उपेडकीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥ * एवे चानियोगे ॥
 नियोगोऽवधारणम् ॥ केव भोक्ष्यसे । अनवकृतावेवशाब्दः । अनियोगे किम् । तत्रैव । ॥ अचोऽन्यादि टि । १।
 १।६४। अचां मध्ये योऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विसर्गः स्यात् । * शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ तच्च टेः ॥
 शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेक्षे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ।
 सारङ्गः पञ्चपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मार्तण्डः ॥ * ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ स्थूलोतुः ।

अन्तादिबन्धः ॥ इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाप्रीयते इत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानि-
 वत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र
 सर्वर्णदीर्घापत्तेः ॥—न विसर्गः इति । एतच्च सुखार्तं इत्यादावपि बोध्यम् ॥—सुब्धाताधिति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः ।
 सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि ऋज गतावित्यादीनां किपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु
 तपरलव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुत्वेन तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥—प्रार्थनीयतीति ।
 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्विविधेः ॥—एडिं पररूपम् । 'एडये' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् ।
 रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, 'अमि पूर्ववदेडि परः' इत्येव सिद्धेः ॥—प्रेजत इति । एज् दीप्तौ, कम्पनार्थस्तु
 परस्मैपदी । प्रेजति ॥—नियोगोऽवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम्—'अनवकृतौ यदा दृष्टः पररूपस्य
 गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्' इति ॥ अस्यार्थः—अनवकृतौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पर-
 रूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वचैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थि-
 तस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते । तेषां 'यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं, ममैव ज-
 न्मान्तरपातकानाम्' इति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लडः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सि-
 धेयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥—अचोऽन्यादि टि ॥ अच
 इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह—अचां मध्य इति ॥—शकन्वादिष्विति । शकन्वादिविषये तत्सिद्ध्यनु-
 गुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरेति । यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेत्येते तर्हि मनीषा पतञ्ज-
 लिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादिदादन्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेष-
 षाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा,
 यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यपि डीपि कुलटीति स्यात् ॥ ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां 'गुरोश्च
 हलः' इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा ॥ ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ पतन्तः अञ्जल्योऽस्मिन् पत-
 ञ्जलिः ॥—मार्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धं, तत अप्यादिवृद्धिः । 'परामार्तण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्तण्ड-
 माभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सर्वर्णदीर्घमाहुः पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलः ॥—ओ-
 त्वोष्ठयोः समासे वा । अकारस्य ओलोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । वृषलसुतोष्ठप्रणस्त

१ निर्देशादिति—यस्तु कर्तरि चर्षात्त्यादौ गुणस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादेकाभावादेन न विसर्गः इति, तत्र, 'पदद्वयसं-
 वन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्यैव पदद्वयसंवन्धि रेफखरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि बहिरङ्गत्वात् । परनिमित्तकत्वं तु उभयोः
 समम् । २ उपसर्गेणैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वात्, इति भावः । अतएव यदर्थं प्रादीनान्मन्यस्तत् प्रत्येवोपसर्गत्व-
 नियमेन प्रत्यासत्या च क्रकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च प्रभूतः ऋद्धः प्रद्वं इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ३ वाक्यभे-
 देनेति—एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ एवे चेति—एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यादेव सूत्रे धाताविति मण्डूकभृत्यानु-
 वर्तितम् । ५ अनवकृताविति—केन भोक्ष्यसे इत्युक्ते खलसंकीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तत्र भोजनस्येति गम्यते । अन्ये तु त्वं
 भोक्ष्यसे इति न संभाव्ये इत्यर्थ इति व्याचक्षुः । ६ मार्तण्ड इति—मृताण्डादागतो मार्तण्डः इति अण्विषये एव पररूपमिति
 बृहच्छेखरे स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ठयोरिति—ननु अत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन ओत्वोष्ठोत्तरपदकसमास एवास्ति प्रवृत्तिः, सुवचा, तथा

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ८५३

अपादानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारक (२५) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याचपज्दण्डरुधिप्रच्छिच्चित्रशामुजिमय्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृकष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्माङ्गल्येणा यद् य-
ज्यते तदेवाऽकथितङ्गम्येति परिगणनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । गा-
न्दोग्धि (२६) पयः । वलिं याचते (२७) वसुधाम् । अविनीतं
विनयं याचते । तण्डुलानोदनम्यचति (२८) । गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां पूर्वविधेरप्रसक्तौ
चैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपदानत्वादविवक्षायां पञ्चम्याद्येव
गोर्दुग्धं दोग्धीति बलेर्धनं याचते इति व्रजे गां रुणञ्चोत्यादि ।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं
पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम् । कर्मयुक् कर्मणा क्रियया
युज्यते सम्बन्धातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तस्मात्तस्ये इत्यमरोक्तेः ।
तथा च कर्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपादानादिविशे-
षैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

(२६) अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपा-
दानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमेव मन्यत्वापि । तदविवक्षायां पञ्चमी
गोः पयस्यन्वयविवक्षायां षष्ठी तस्याश्च न क्रियायामन्वयः अनभि-
धानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यो-
त्कर्गतो व्युत्पत्तेश्च ।

(२७) स्वतन्निवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिनापरूपो याचे-
रर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवा-
विवक्षेति बलेः कर्मत्वम् ।

(२८) विकृन्तनुकूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्वि-
क्षेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनान् तथार्थता ।

दण्डयति (२८) । व्रजमवरुणद्वि (२०) गाम् । माणवकं
पथ्यानमृच्छति (३१) । वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि ।
माणवकन्धर्म्मं ब्रूते (३३) शास्त्रि वा (३४) । शतञ्जयति (३५)
देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिन्मथयति (३६) । देवदत्तं
शतं मुष्णाति † ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

(२८) शासनानुकूलस्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः ।

(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधे-
रर्थः । व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति संप्रत्य-
यात् । अधिकरणत्वाविवक्षायाऽनेन व्रजस्य कर्म्मत्वम् ।

(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिलाषादि-
रूपो व्यापारः प्रच्छेदर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्म्मत्वम् तज्ज्ञाना-
श्रयत्वात् माणवकस्य कर्म्मत्वम् ।

(३२) विभागपूर्वकादानं विजोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपा-
दानत्वाविवक्षायां कर्म्मत्वम् ।

(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रुवेरर्थः ।

(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्म्मं कुर्वित्यादिविधिविषयो-
पदेशरूपः शास्त्रेऽर्थः ।

(३५) अभिभवपूर्वकं ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(३६) विलोडनपूर्वकोत्थापनं मथयतेरर्थः ।

प्रवञ्चनपूर्वकं ग्रहणं मुष्णेऽर्थः

(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारो नयतेरर्थः ।

(३८) बलादुपग्रहणपूर्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः ।

इह्याजित्यादिकं तु प्राप्तामनुरोधेन एष्यनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतये-
ष्यिततमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थकाएव भाष्ये नृहीतायवा

इह्याचिरुधिप्रकिमिन्निचिजासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविशासियुणेन च यत् सञ्जते तदकीर्तितमाचरितं कविनेति ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२५५

कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिम्बिचते
वसुधाम् । माणवकन्धर्म्मभाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ।
कारकं किम् । माणवकस्य पितरम्यन्यान् पृच्छति । अक-
र्मक (३६) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । करून् स्वपिति । मासमास्ते ।
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

तथाच दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वैणाप्राप्तेऽपूर्वविधानमि-
तरेवान्त द्विव्यापारार्थकतया पूर्वैण सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति भावः ।
उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्म्मोपयोगीत्यर्थः । अविशासिगुणेन
अविशासोर्निरुक्तार्थे गुणीभूतेन ज्ञानेन यत् सचते संबभाति तज्-
ज्ञानवच्चेनोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मेत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासना-
द्यर्थगुणीभूतज्ञानवच्चेनोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तदविवक्षायांमनेन
कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम् ।

(३६) अकर्मकेति धातोरर्थो व्यापारः फलञ्च । तत्र फलसमानाधिकरण-
व्यापारबोधकोटकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः
फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मभेदे सकर्मक उदाहृत इति ह्यर्थोक्तेः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकानसन्धयोस्तदनुकूलव्यापार
योश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्त्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ
विकृतिस्संयोगादिजनकव्यापारयोरुभयनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम्
एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्म्मकत्वात्तानां सकर्मकव्याख्या-
दिगमिन्तस्वार्थपरतायास्तात्पर्यमाहकमिदं सूत्रं तदुक्तं हरिणा

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ।

अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्धैरकर्मकः ।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाच्च कल्पते इति च ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणां
मणिकर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ (४०)यः कर्त्ता-
स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।

अस्यायं भावः मन्समास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकास-
नादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरुद्धनञ्गाया ज्ञापकमेतद्वा-
र्त्तिकम् तत्र धातोराद्यर्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात्
दुर्हादिषु पठभावात्त गौणकर्मणि लकारसम्भवेन भाव एव ल-
टारणेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायान्त प्रधान-
क्रियायाः रुकर्मकतया कालादेश तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव
लकारस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लस्येत्वभि-
धानात् कद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति अनोरमायां स्पष्टम् ।
तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्ते स्तोत्रमकर्मकतया
गतिबुद्धादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विसरः ।
अत्र देशः कुर्याद्वालादिनाम्ना प्रसिद्धः भूभागः न तु ग्रामादिरूपै-
कदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न प्रयोगः । अध्वा गन्तव्यदेशः ।
कालो मुहूर्त्तमात्रादिः । भावो धात्वर्थ इति बोध्यम् ।

(४०) अणो यः कर्त्तृति । अनुत्यन्ने णिवि अणिलक्षणधातुवाच्यां क्रियां
प्रति यः कर्त्ता स एत्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादि-
त्यर्थः । नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राक्कः ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामण्यन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृ-
त्वात् प्रेषणे एत्यन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५७

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयञ्चास्य तन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः । १ ।

गतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अय्यन्ताना-
क्लिम् गमयति देवदत्तो यन्नदत्तन्तमपरः प्रयुक्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यददत्त-
इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्यं तु अप-
रमेवेदं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोऽपि न्युक्तेरित्याहुः ।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजन्तप्रकृतो-
भूतधातूपस्थाप्यक्रियायां स्वातन्त्र्येणान्तरङ्गत्वात् कर्तुरेव सर्वकार-
कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ
गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रूनि तं स्वर्गकर्म कर्तुं निदगमनामुक्त्वो हरिकर्तृकोऽतीतो व्या-
पारइत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) अत्रेदं बोध्यं शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण एवेक्षितमः स्वर्गो न तु
कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मात्वात्तुपपत्तावपि गतिदुष्टीत्यादिना विहित-
कर्मत्वस्य गत्यन्तसापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् ततः पञ्चमेयागत्याध्या-
र्थव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव
स्वर्गादेः कर्मात्वमिति बोध्यम् एषल्लोभयोरपि कर्मत्वे धातुविशेष-
सङ्गकारेण पर्यायेणोभयोरैव तादिविधानं यथोक्तं भाष्यकृता ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लाटीनाहुर्विकर्माणाम् ।

अप्रधाने दुहाटीनां गत्यने कर्तृस्य कर्मण इति ।

द्विकर्माणं दिव्यापारार्थकधातुसत्त्वाणाम् प्रधानकर्मणि प्रधान-
व्यापारव्याप्यकर्मण्याख्ये वाक्ये लाटयो भवन्ति । दुहाटीनां पुनर्दि-

देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न^० (४३) । नाय-
यति वाहयति वा भारम्भृत्येन । नियन्तृ (४४) कर्तृकस्य
वहेरनिषेधः । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखा-
द्योर्न^० (४५) । आदयति (४६) खादयति वान्नं वट्ना ।

व्यापारार्थकत्वपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्माणि लादीनाङ्गरित्यु-
च्यन्ते । गत्यन्तद्विकर्माणां पुनः कर्मसंज्ञां प्राप्स्य कर्तुश्च कर्त्त-
व्येव कर्त्तृरूपकर्मणीत्यर्थः । तत्राप्ययं विशेषः ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मगत्याख्येवे गत्यन्तानां लादयो मता इति ।

दुह्यादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्माणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्कृष्णमिति ।

- अतएव मूलकारणते दुह्याजित्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नी-
हृक्कृष्णमिति गणभेदेन पाठः । एवञ्च दुह्यादीनां षोडशानां मध्ये
द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्यादीनां पाठः गौणकर्माणि
लकारादिविधानार्थमन्यथा प्राधानकर्मागत्याख्ये लादीनाङ्गरित्युक्ते-
रविशेषात् प्रधानकर्माग्येव मन्यादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा
युक्तं गगां शतं दण्डग्रन्तामिति भाष्यप्रयोगे देवासुरैरमृतमम्बु-
निधिर्ममन्ये इति भारविप्रयोगे च गौणे कर्माग्येव लादिदर्शनात् ।
- (४३) नीवह्योरिति अयोः प्राप्पणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्राप्प-
णतया तन्मन्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थकतया प्राप्नौ निषेधः ।
- (४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति वलीवह्नीन्
यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते । तत्त्व० ।
- (४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्नौ निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम् ।
- (४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति (उ२२६३४०) न परस्मैपदानियमः
अदेः प्रतिषेध इति (उ२२६५४०) तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्तृभिप्राये
भेषान् कर्त्तरीति (उ५४०) परस्मैपद कर्त्तृभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५६

मत्तेरहिंसार्थस्य (४७) न । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसा-
 र्थस्य किम् भक्षयति वलीवर्हान् शस्यम् । जल्पति प्रभृती-
 नामुपसंख्यानम्* । जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः ।
 दृशेत्* । दर्शयति हरिश्चक्रान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थाना-
 मेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति-
 जिघ्रतीत्यादीनान्न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन । शब्दा-
 यतेर्न् (४०) * । शब्दायति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीत-
 कर्मकत्वेनाकर्म्म कत्वात्प्राप्तिः । येषान्देशकालादिभिन्नकर्म न
 सम्भवति तेऽत्राकर्म्माः न त्वविवक्षित (५०) कर्माणोऽपि ।
 तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति ।
 देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ।

खादयतीत्यत्र तु निगरणेत्यादिना (उ२६३सू.) परस्मैपदनियमात्
 उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः ।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकमिदस्येत्यर्थः परकीय-
 द्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितोभवतीति तत्स्वामिनगवात् हिंसा
 याच्या एवञ्च भक्षेर्भक्षणाविशेषार्थकतया प्राप्नोति निषेधदति द्रष्टव्यम्
 प्रत्युदाहरणेन तद्दर्शयति भक्षयति वलीवर्हान् शस्यमिति ।

(४८) पुत्रो धर्म्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्म्मं तं एतमित्यर्थः ।

(४९) धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थनोपसंगृहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्माणोऽकर्म्म का क्रियेत्युक्तेः ।

शब्दायतेर्गृहीतकर्म्म कतयाऽकर्म्म कत्वेन प्राप्नोति निषेधः ।

(५०) नत्वविवक्षितेति अविवक्षा द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्त्वे च
 च तस्मिन्मये तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणादित्त्ववैयर्थ्यम् । पाच-
 यतीत्यादौ अविवक्षितकर्म्म कत्वेनाकर्म्म कत्वेऽपि शयनेन कर्त्तुः कर्मता ।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५४) ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् (५४) । १ । ४ । ५३ ।

हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति
कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । अभिवादि (५३) हृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * । अभिवादयते दर्शयते देवम्भक्तं
भक्तेन वा ।

अधिशीङ्स्यासाङ्कर्म । १ । ४ । ४६ ।

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिश्येते अधितिष्ठति
अध्यास्ते वा बैकुण्ठं हरिः ।

अभिनि (५४) विगञ्च । १ । ४ । ४७ ।

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभि
निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति (२७६४) सूता-

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षार्थतया विकारार्थकरोतेश्चाक-
र्षकतया च प्राप्तेरर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथाचोक्तार्थे
प्राप्तं नित्यविधानं निषिद्धं स्वार्थकतद्वातयोरे विकल्पविधानम्
एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन श्लक्ष्णताऽभ्य-
वहारार्थकस्योदाहरानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति
सैन्धवैः सैन्धवान् वा त्वणं, सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति ।

(५३) अभिवादयतेचुरादेरप्राप्तौ वृत्तेषु प्राप्तौ आत्मनेपदविषये विकल्पः ।

(५४) नेरत्पाञ्चकत्वेन पूर्वानपाते कर्त्तव्ये विपरोतोच्चारणं निषिष्टसंघात-
प्रकृतार्थं तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा योमे न । अतएव निविशते यदि
शूकशिखा पदे इत्यादि । अधिशीङ्स्यासामित्यतः आधार इत्यनु-
वर्त्तते ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६१

दिह मण्डूकमुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५)
विभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याङ्सः । १ । ४ । ४८ ।

उपादिपूर्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात् । उपवसति
अनुवसति अभिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभु-
क्त्यर्थस्य (५७) न ° । वने उपवसति । उभ (५८) सर्वतसोः

(५५) व्यवस्थितेति सप्तम्यसूत्रे अर्थेऽभिनिविष्टानमिति भाष्यप्रयोगएव
व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः । अथे तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिवि-
शेत्यानुपपत्त्या यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः । अभिनिवेशश्चाप्यहस-
द्विप्रार्थक्ये तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत्र यत्राभिनिविशत-
इत्यादौ तदनुपपत्त्या श्रवणेऽपि न कर्मात्मम् । अभिनिविशते ऋणा-
र्ममिथादौ सन्नामिषयक आपहइत्यर्थ इति प्राहुः ।

(५६) लुप्तिकरणादलुप्तिकरण वलीयइति भ्यायेन वस निवासे इति
भौवादिकएवाव गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्य
शब्दप्रविकरणास्य लुप्तत्वादित्याशयेन श्रुतिपा निर्दिशति वसतेरिति ।

(५७) वसेरश्रयस्य प्रतिषेधइति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति ।
मशकार्थो भूमइत्यादिवत् अर्थशब्देनिवृत्तिपरस्तथा च कश्चिर्भोजनमर्थो
निवर्तनीयोऽर्थोयस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननिवृत्तिरूपार्थ-
कस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः । गत्यर्थकर्मकेत्यादिमूलवृत्तौ
(उ०३६६४०)हरिदिनमुपोषित इत्युदहरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरे-
वार्थो भोजननिवृत्तिस्तु आर्थिकीति बोध्यम् । उपोष्य रजनीमेका-
मित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति (०६८४०) द्वितीयेति ध्येयम् ।

(५८) एवं कारकद्वितीयां निरूप्य तत्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उभेत्यादि ।
उपपदविभक्त्योनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तदर्थोक्तैः षष्ठ्यपवाद-

कार्या धिक् (५८) पर्यादिषु विषु । द्वितीयाम्नेङितान्तेषु
ततोऽन्यत्वापि दृश्यते १ । उभयतः कृष्णकृपाः । सर्वतः
कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः ।
अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०) लोकम् । अभितः परितः
समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः
कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य
शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितन्नं प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । ४ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् अन्तरा त्वान्मां हरिः ।
अन्तरेण हरिन्न सुखम् ।

त्वेन तत्त्वानार्थकत्वौचित्याच्च । उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभयशब्दे
आरौप्यं तदभिहितम् उभयशब्दस्यानुकरणत्वेनात्र नायजिति दृष्ट-
व्यम् । वस्तुतः उभयशब्दात् तसिद्धिं वृत्तिमात्रे उभयशब्दादयज्विधा-
नादयजिति बोध्यम् ।

(५८) धिक् इति अनुकरणत्वात् सुपो न लुक् । परे तु धिगित्वेन पठन्ति तत्र
विभक्त्यभावश्चिन्त्यः । धिक्शब्दो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्यध्यधसः सामीप्य (७३६४०) इति
द्वित्वविधानात् तदर्थं एव द्यौत्वे द्वितीया तेन पर्युपरि बुद्धीनां चरन्ती-
श्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य-
भिध्याच्चेति (६८१४०) तसिद्धं तत्त्वाद्यास्योभयत इत्यर्थान्त्यस्य सर्वत इत्यर्थः ।

(६१) अवधित्वरूपः सम्बन्धः मध्यत्वान्वयी मध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्विती-
यार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीसम्बन्धेन तदपवादिकतया द्वितीया
या अनेन विधानेन तत्त्वानार्थकत्वौचित्यात् इत्यादिपदान्त नहि-

स्युक्तौतुः । किम्बोहः । किम्बोहः । समासे किम् । तबौहः । ॥ ओमाओह ॥ ६।१।९५। भोमि भाकि भात्परे परक्य-
मेकादेशः स्यात् । शिवायोनमः । शिव एहि शिवेहि । ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ ॥ ६।१।९८। ध्वनेरनु-
गण्य बोऽच्छब्दस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पटिति ॥ * एकाच्चो न ॥ अदिति । ॥ नाम्ने-
दितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६।१।९९। आग्नेदितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ डाचि
बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनादित्यम् । ॥ तस्य परमाग्नेदितम् ॥ ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाग्नेदितसंज्ञं
स्यात् । पटत्पटिति । ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटिति । ॥ अकः सवर्णे कीर्णः ।
६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः । अचि किम् । कुमारी
शेते । नाज्झकाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेधाभ्यां प्रागनियुक्तेः ।
अकः किम् । हरये ॥ 'अकोकि' इत्येव सुवचम् ॥ * श्रुति सवर्णे श्रु वा ॥ होत्कारः । होत्करः ॥
* लृति सवर्णे लृ वा ॥ होत्कारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होत्कारः । ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि
विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेकौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्जभक्तैरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ

इति ॥—शिबेहीति । ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घं कृते पश्चादाहुये च सिद्धमिष्टं तत्किमाहुहेगेन । सत्यम् ।
'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' इति दर्शनेन धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते द्वादिः स्यात्, तन्मा भूदित्याहुह-
णम् ॥—अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ ॥ यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोऽग्रहणमिह त्यक्तं शक्यं,
तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्भस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्या-
ख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोऽग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति ॥—अनुकरणस्येति । परि-
स्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साभ्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षि-
तायां तदभावादाह—पटत् इतीति ॥—नाज्झलावित्यादि । अर्थः भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्य-
तायां तदयोगात् 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' इत्यस्य 'नाज्झलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय 'अज्झल्लभिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं स-
वर्णम्' इत्यर्थोऽभ्युपेयते । 'अज्झल्लभिन्नम्' इत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयमिन्नत्वं
विवक्षितम् । तथा च 'यो ह्रस्वदीर्घादात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति' ।
तथा—'येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्वल् तन्मिथः सवर्णं स्यात्' यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्त-
दुभयमपि मिथः सवर्णम्' इत्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् 'अणुदित्सवर्णस्य' इति प्रा-
हकशब्दं प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । अतो 'नाज्झलौ' इत्यनेन अक्षरसमाश्रयिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, न तु सर्व-
ेषाम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे' इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्म-
णामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्झलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो
इत्यादौ 'गुरोरनुतः' इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन पत्वं स्यात्, 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारप्रभे-
षेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इणत्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाद्य आश्वेति द्वन्द्वं
कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रक्षिप्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम् । विश्वामिदित्यादौ ढवादेरप्य-
प्रसक्तेः । खराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥—अकोऽकीत्येवेति । 'अकोऽकि दीर्घः'
इत्येवेत्यर्थः ॥—सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्त्वाद् हो-
त्कार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्यं सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहित-
रूपसिद्धेवेति भावः ॥ 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पटति—श्रुति सवर्णं
इत्यादि ॥ नन्वेवम् 'अकः सवर्णे' इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु 'अकोऽकि' इति क-
र्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इत्युक्तमिति चेदत्राहुः । आष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्ना-
स्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः—लृकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥—वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घं

च 'दन्त्योष्ठयो वः स्तुतो दुषेः' इत्यादि प्रयोगा न संगच्छन्ते इति वाच्यम् । न । इन्द्रे चेतिपुत्रस्थभाष्यानुरोधेन ओत्तोष्ठशब्द-
दितोत्तरपदेऽपि एतत्सूत्रप्रवृत्तरीकारात् ।

१ परं रूपमिति—इदं च अलोऽन्त्यस्थेत्यन्यस्य न भवति, 'नानर्थक्य' इति तन्निषेधात् । २ पटत्पटिति—एवं अदित्यत्रापि
बोध्यम् । ननु तत्रैव कुतो न स्मारितमिति चेत्, शिक्षणाचोचभेदत्वं सर्वोपकारकतया प्रकरणान्ते स्मारणम् । ३ अभित इति—
द्वौ रेकावित्यनुषज्यते, तच्च द्वितीयान्तम्, अभितः पदयोगात् ।

कर्मप्रवचनीयाः (६२) । १ । ४ । ८३ ।

इत्यधिकृत्य ।

अनुसृज्ये । १ । ४ । ८४ ।

लक्षणे (६३) द्योत्येऽनुसृक्तसंज्ञः स्यात् । गत्यप्रसर्गसंज्ञा (२०४०)
पवादः (६४) ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-
पोपलक्षितं (६५) वर्षणमित्यर्थः । परापि (६६) हेतौ तृतीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्गरीयस्वात् तत्ताध्याहृतक्रिया-
मेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तेरिति दृष्टव्यम् ।

(६२) कर्म क्रियां प्रोक्तवन्निति कर्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीय-
प्रत्ययः तेन संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-
निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यथोक्तं हरिणा ।

क्रियाया द्योतकोनायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदानेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ।

अधिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५४) तदभावेऽपि योग्यतया तद्यात्म

(६३) लक्षण इतितत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।

(६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयाङ्गित्वमाप्तावयमपवादः
तेन गतिगताविति (८ । १ । ७०४०) अनेनानीनं निघात इति बोध्यम्

(६५) अनुद्योत्यं लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-
विशेषविशिष्टा दृष्टिर्ज्ञाप्यते तेन जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो
वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि ।

(६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावाक्यो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु तृतीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्यभूतेत्यादिना (२६५४०) सिद्धे पुनःसंज्ञा
(६७) विधानसामर्थ्यान् ।

तृतीयार्थे (६८) । १ । ४ । ८५ ।

अस्मिन् द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ।
नद्या सह सम्बन्धेत्यर्थः । घिञ्बन्धने क्तः ।

हीने । १ । ४ । ८६ ।

हीने द्योत्येऽनुप्राग्वत् । अनु (६९) हरिं सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः ।

उपोधिके च । १ । ४ । ८७ ।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात् ।
अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

वकाश इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविवक्षया परस्मा
एव तृतीयायाः प्राप्तिः स्यादित्यत आह परापीति ।

(६७) पुनःसंज्ञेत पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः
अथवा तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं सहयुक्ते (२७२४)
इत्युपोपत्तोऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थं साहित्ये द्योत्य इत्यर्थः
साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह नद्येति ।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिस्त्राभावात् उत्तरपादेव द्वितीया नत्वपक्ष-
पादित्याशयेनोदाहरति अनु हरिमिति ।

(७०) सप्तमीति यस्यादधिक (२१४४०) मित्यनेनेति शेषः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु प्र-
तिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।
वृक्षमिति (७३) परि, अन् वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भू-
ताख्याने भक्तो विष्णुमिति परि, अन् वा । भागे लक्ष्मीर्ह-
रिमिति परि, अन् वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् वृक्षं-
वृक्षं प्रति (७४) परि, अन् वा सिञ्चति । अतोपसर्गत्वा-
भावान्न पत्वम् । एषु किम् परिषिञ्चति ।

अभिरभागे । १ । ४ । ६१ ।

भागवज्जै लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिरुक्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवन्देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ।
यदत्र समाभिध्यात्तद्दीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।

- (७१) इत्यंभतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्यम्भूताख्यानं प्र-
कारविशेषनिर्दिष्टं, भागशब्देन च अर्थाद्याज्जनेन तत्त्वस्वामी उच्यते ।
(७२) वीप्साया द्विर्वचनबोध्यत्वमाशङ्क्याह विषयभूतेष्विति तथा च वीप्सा-
या द्विर्वचनबोध्यत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।
(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानादृचो लक्षणम् ।
(७४) वृक्षंवृक्षमित्यादौ द्विर्वचनबलान् वृक्षादेर्व्यापकतासम्बन्धेनान्वयः
प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरिच्छेदकत्वमिति भावः ।
वृक्षादीनां सेचनकर्त्तृत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया ।

उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति
गतिसंज्ञावाधाद् (७५) गतिर्गताविति (८॥७॥७॥७॥) निघातो न ।

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ६४ ।

सु सिक्तम् । सु सुतम् । अनुपसर्गत्वान्न घः । पूजायां किं
सुषिक्तं किन्तवान्न । आच्छेपोऽयम् ।

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ६५ ।

अतिक्रमणे (७६) पूजायाश्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्
अति देवान् कृष्णः ।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हास-
मुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।

एष, द्योतेष्वपि रक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वान्न घः सम्भावनायां (७७) लिङ् तस्या एव विष-

(७५) गतिसंज्ञावाधादिति धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वे-
ऽपि विशिष्य द्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार इति भावः ।

(७६) अतिक्रमणसूचिताधिकानुष्ठानम् । चकारात् पूर्वस्त्वस्थं पूजायामित्य-
नुकृष्यते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृष्ण इत्यर्थः ।

(७७) अपिरिति । पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः सर्पिषोऽपीत्यादौ
विन्दरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यत इति बोध्यम् ।

(७८) सम्भावना उत्कटकोटिका शङ्का कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्गोत्यसम्बन्ध-
माह तस्याएवेति सम्भावनायाएवेत्यर्थः कर्त्तृदौर्लभ्येति प्रकृता-
भिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्यादौ कर्त्तृदौर्लभ्यस्यैवापि संपाद्यत्वात् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

यभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः
 स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन
 गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपि
 शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते
 सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७६) त्युक्तत्वात् । अपि
 स्तुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।
 अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१) । धिग्देवद-
 त्तमपि स्तुयादृषलम् (८२) गङ्गा । अपि सिञ्च अपि (८३)
 स्तुहि समुच्चयः ।

विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपि । एवञ्च सर्पिषव-
 यवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्त्तृका संभावनाविषयः सत्तेति बोधः ।

(७६) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय एवेति न
 द्वितीया । कर्मप्रवचनोद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते
 च अपिद्योत्यसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिषरिति भावः । यदा
 तु अष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदाऽपि उपपदविभक्तेः
 कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्तेर्द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति क्रियाकर्त्तृत्वेन
 प्रथमैवेति दिक् ।

(८०) अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षावि-
 ष्कारणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं [संभावनापदस्येष्टशार्थकत्वे
 व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः
 शक्यत्वसंभावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्तुं शक्यत्वादर्थोपातः शक्त्युत्कर्षः ।

(८१) कामचारः यथेच्छं स्तुहि वा यथेष्टं कर्त्तुमिति यावत् ।

(८२) क्रियागतगङ्गात्वमपिद्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाटनद्युते ।

(८३) अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायासुभयवापि पत्वा
 भाव इति बोध्यम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (८४) । २ । ३ । ५ ।

इह द्वितीया स्यात् । मासङ्कल्याणी । मासमधीते । मासं
गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं
गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते क्रोश-
स्यैकदेशे पर्वतः ।

। द्वितीया (८५)

स्वतन्त्रः (८६) कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ।

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसंबन्धस्तेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृश-
संबन्धसम्भवेन मासं भोजनं तदभावो वेत्यादिप्रयोगः संगच्छते । तथाच
गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासत्त्या कालाध्वशब्दाभ्यां
द्वितीयेत्यर्थः । मासमधीते इत्यादौ बुद्धिस्यथावदवयवसंबन्धरूपा
व्याप्तिर्द्वितीयार्थः ।

(८५) अत्रेदं बोध्यम् । फलभागित्वेनैव कर्मणः कर्मव्यपदेशभागितया
फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्मत्वस्वीकारात् फलस्य च
धातूपस्थाप्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसत्त्वेरभावेऽ-
पि तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन । स्तोकं पचती-
त्यादिसिद्धिरतएव धात्वर्थविकृतिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य स्तो-
कादेः क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः । इति द्वितीया ।

(८६) स्वतन्त्र इति शृण्वनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुप्राक्तप्रधानोभूतव्या-
पारान्वयत्वमितरेव्यापारानधी व्यापारवत्त्वम् वा स्वातन्त्र्यबोध्यम्
कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोध तिङादि-
स्वीकर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं शृण्वनादिसमभिव्याहृतेति । निजन्त-
स्यन्ते प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात् ।

साधकतमङ्कुरणम् । १ । ४ । ४२ ।

क्रियामिद्वौ प्रकटोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात् । तम-
ग्रहणञ्चिम् । गङ्गायाङ्गोषः ।

स्वातन्त्र्ये विशेषोदर्शितो यथा ।

धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय ।

प्राधायितः शक्तिलाभात् प्राग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादयुपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरित्यत इति

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापा-
रस्य सत्त्वात् तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इत-
रकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात्
दात्वादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्र-
योगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात् आरात् साक्षाद्धातुपात्तफलजनकव्या-
पारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति ।

(८७) विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने
कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय ।

निष्प्रतिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति ।

हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकृता तु प-
र्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निर्दिशितमपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिर्दर्शनयेत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया
कर्त्तृत्वमिति विवेकः ।

(८८) प्रकटत्वञ्चस्यव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं यद्योक्तं हरिणा

कर्तृकरणयोस्तृतीया (८६) । २ । ३ । १८ ।

अनभिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो
वाली । प्रकृत्यादिभ्य (६०) उपसंख्यानम् * । प्रकृत्या (६१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यच्चापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा सूत्रमिति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं
तदप्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येष प्रयोगो दृश्यते यत् इति ।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्तृकर्म-
व्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधकत-
मत्वमिति भावः । आधारस्य यथा कर्तृकर्म द्वारा क्रियाधारत्वं
तथाऽप्ये (३०७४०) वक्ष्यते ।

(८६) कर्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् जन्य-
जनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव
तेन हेतौ न प्रसङ्गः ।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति ।

हरिणा हेतोर्यापारानाश्रयत्वोक्त्या व्यापाराश्रयस्यैव करणतोक्तेति
द्रष्टव्यम् । उदाहरणे तु रामकर्तृकवाणकरणकपाणवियोजनफला-
श्रयो वालीति बोधः ।

(६०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः आकृतिग-
णोऽयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णचरितेन दान् इत्यादि सिद्धम् ।

(६१) प्रकृत्येति चाक्षरभिरूपः क्रियाया अश्रवणेन कर्तृकरणत्वासम्भवात्
षष्ठीह प्राप्ता तदपवादेन गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् तृतीया तथाच

चारुः । प्रायेण (६२) याज्ञिकः । गोत्रेण (६३) गार्ग्यः ।
समेनेति (६४) विषमेणेति । द्विद्रोणेन (६५) धान्यं
क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

दिवः (६६) साधकतमङ्गमसंज्ञं स्यात् चात्करणसंज्ञम् ।
अक्षैरक्षान् वा दीव्यति ।

कृतौ करणान्तरञ्चुटासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभा-
वेनायमभिरूपः कृतः नत्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।

(६२) प्रायेणेति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् आचारादिवाङ्मयेन
याज्ञिकोऽयं ज्ञात यत् इत्यर्थः ।

(६३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात् प्राप्ता गोत्रेणायं
गार्ग्योऽज्ञायते इत्यर्थः ।

(६४) समेनेतीति सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोस्मात्
गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम् ।

(६५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं धात्वादित्वात् स्त्रीत्वा-
भावः द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोणपरि-
मितधान्यार्थे मत्स्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।

(६६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वय-
योगो बोध्यतेततः अक्षैर्देव्यत् इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मक-
त्वात् अकर्मकप्रयुक्तपरस्त्रीपदाभावः तृतीययैव शक्तिद्वयबोध-
नेन अकर्मत्वाभावात् । यदाऽक्षाणां कर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान्
दीव्यतीत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः
परत्वात् कट्योगे षष्ठी । अनसादेवोत्यादौ अनसः करणत्वेऽपि तृती-
ययैव कर्मत्वबोधनात् कर्मण्यसि अक्षुक्समासः । अनसादेवइत्यादौ

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ई ।

अपवर्गः फलप्राप्ति (१७)सखां द्योत्यायाङ्गालाघ्नोरत्यन्त-
संयोगे तृतीया स्यात् । अच्चा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ।
फलप्राप्तिः किम् । भासमधीतो नायातः (१८) ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।

सहार्थेन (१६) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहगत
पिता (१००) । एवं साकंसाङ्गं समंयोगेऽपि । विनापि (१०१)
तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादि (४४४४) दर्शनात् ।

हेतुतृतीया तेन प्रसाद्यजननेवयदेन समास इति विवेकः । यदि
द्वयस्त्रीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेऽप्य प्रथमेव न
तृतीयेति बोध्यम् ।

(१७) फलप्राप्तिरिति तस्याश्च सखां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति
फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्यागच्छते त्यागश्च न फलप्राप्तिर्व्येति
ति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दवाच्या ।

(१८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम् ।

(१९) पुत्रग्विनानानाभिः (२६७४०) इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे मुक्तपक्षे १
विशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवत्वित्येतदर्थमित्याह सहार्थेनेति ।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालताय
क्रियादिजन्यं कश्चित् समदेशक्रियावत्त्वं तेन भाष्यपदनकाले एकस्मि
न्नेवे तिलवामे तिलैः सह भाषाम् वपतीति प्रयोगः । णि
रत्नागमनसम्बन्धः गमधातुबोधः पुत्रश्च तृतीयाबोधः
प्रधानतया ततस्तृतीया वधा चाख्याप्रधानतया तथा शब्दार्थ
द्वयाभिः प्रपञ्चितम् ।

(१०१) कश्चिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति ।

लकारैः । केषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि प्रत्यय इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ॥ पङ्क्तः पदान्तादिति । ६।१। ६०९ । पदान्तादेवेति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । इरेऽव । विष्णोऽव । ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।२२२ । लोके वेदे च गोरिति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोवग्रम् । गोऽग्रम् । पुञ्जन्तस्य किम् । विभ्रवग्रम् । पदान्ते किम् । गोः । ॥ अवह् स्फोटायनस्य । ६।१।२२३ । अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवह् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । ॥ इन्द्रे च । ६।१।२२४ । गोरवह् स्वादिभ्यः । गवेन्द्रः ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

॥ कुतः प्रगृह्या अचि नित्यम् । ६।१।२२५ । कुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण इ अत्र गौमरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्वादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो भावः । ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६।१।२२७ । पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या

प्राप्ते ह्रस्वकारो ह्रस्वलकारश्च विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥—पङ्क्तः पदान्तात्—॥ अयवोरपवादः । ‘हसि हसोश्च’ इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थे पदान्तादिति सष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु ‘पदान्तात्’ इत्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ‘हसिहसोश्च’ इति सूत्रं तु ‘सुप्संबन्धिष्यति परतः पूर्वरूपं चेन्मसिहसोरेवाति परे’ इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतौ यैस्ते स्मृतयः, इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरिलाहुः । एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥—सर्वत्र विभाषा—॥ यद्यपीह ‘छन्दसि’ इति न प्रकृतम्, तथापि ‘यजुष्युरः-’ इत्यादिप्रकृमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः ‘सर्वत्र’ इत्युक्तम् । तस्माच्च—लोके वेदे चेति । इह एङ् इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥—प्रकृतिभाव इति । एतश्च ‘प्रकृत्यान्तःपादम्-’ इति सूत्रात्प्रकृत्येवमुक्त्या लभ्यते । ‘नान्तः पादम्’ इति पाठे तु ‘सर्वत्र विभाषा-’ इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषाया निषिध्येत इत्यवचेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याक्षयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—अवह् स्फोटायनस्य ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥ अगित्येव सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥—अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवेशः, गबोदः इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥—अचि पर इति । अत्राचीत्यनुवर्तते । ‘अतीति तु निवृत्तम्’ इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—गवाक्ष इति । गवां किरणानाम् अक्षीवेति विग्रहः । ‘अक्षोऽदृशानात्’ इत्यन्व समासान्तः । वातायने रुडोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥—इन्द्रे च ॥ आरम्भसामर्थ्याभित्यभिदम् । इदं च सूत्रं सक्तुं शक्यम् । अन्याथै स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरिलाहुः । ‘छुतप्रगृह्याः-’ इति सूत्रादव्यवहितत्वात् ‘अथ प्रकृतिभावः’ इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव ‘सर्वत्र विभाषा गोः’ इति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु ‘अवह् स्फोटायनस्य’ ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्वहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तद्विधानात् । न च ‘अवह्-’ सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सूत्रपादमित्यवज्ञादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वात्पि ‘अवह्-’ सूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्ध्रस्वस्य सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन ‘सर्वत्र विभाषा-’ इति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥

कुतः प्रगृह्याः—॥ प्रकृतिभावं प्रति छुतो नासिद्धः, छुतमनूय प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् । जानु उ जानू । उचः प्रगृह्यतेऽपीह सर्वणदीर्घः । अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणाभावेऽनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव—जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह ‘अय उचः-’ इति पाक्षिके बकारे तु जान्वस्य रुजति ॥—एहि कृष्णेति । ‘द्रादूते च’ इति छुतः । प्राचां तु—कृष्ण इ एहि—इति उदाहृतम् । तदसत् । ‘वाक्यस्य टेः-’ इत्यधिकारात् ॥—ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयं भावः—हरी ईशावित्यादौ ‘छुतप्रगृह्याः-’ इत्येतत्सावकाशं, चकि अत्रेत्यत्र तु ‘इकोऽसवर्णे-’ इति, ततश्च हरी एतावित्यत्र परलाह्रस्वसमुच्चितः स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते

१ इन्द्रे च इति—कचिद्वाच्यपुस्तके चशब्दरहितः पाठो दृश्यते । २ नित्यमिति किमिति—वाग्रहणमिदमेव नित्यत्वलाभ इति प्रश्नः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७३

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।

येनाङ्गेन(१०२) विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया
स्यात् । अस्या (१०३) काणः । अत्रिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट
इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् अत्रि काणमस्य ।

इत्यम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ।

किञ्चित्प्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-
क्षापसः । जटान्नाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पिता पितरं
वा सञ्जानीते ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ।

(१०२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो ष्टुहते सन्निधानात् स चा-
र्थाङ्कितएव नष्टुविक्रतेनावयवेन शरीरी विक्रतो भवति तदेतदाङ्ग
येनाङ्गेन विक्रतेनेति अङ्गविकारइत्यस्य अङ्गशब्दोऽर्थाद्यजन्ततया
अङ्गिपरो व्याख्यानादिति ध्येयम् ।

(१०३) अस्याेति अवयवधर्मस्य अवयविन्यारोपात् तदवच्छिन्नेव्यवहार
इति बोध्यम् । जेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवर्णनं काणत्वम् तद्दीनत्वमन्व
त्वमिति विवेकः ।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाचो प्राप्तार्थाङ्गुवः कर्त्तरि क्तः ततऽत्यंशब्देन
भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधन कर्मण्यङ्गत्वेन इत्थं भूत
शब्देन समासइत्याह कश्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणात्स्यादिविज्ञाया
येतैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम् ।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार- (१०४)
 साधारणश्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-
 नियतश्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-
 मपीह (१०७) हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि (१०८)
 क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण साध्य-
 न्नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अमः करणम् । शतेन-
 शतेन वत्मान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।
 अशिष्टव्यवहारे (१०९) दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * ।
 दास्या (११०) संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ।
 । तृतीया ।

- (१०५) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवदेवेत्युक्तम् (२७० पृ०) एवञ्च करणशक्ति-
 भिन्नैव हेतुशक्तितृतीयार्थः ।
 (१०६) दण्डे व्यापारसत्त्वे ऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च करणत्वम् पुण्ये क्रिया
 जनकत्वे ऽपि निर्व्यापारत्वाच्च करणत्वमिति विवेकः ।
 (१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।
 (१०८) गम्यमानापिेति अद्यावत्तदपदन्यबोधविषयोपि न तद्व्याख्यानतद्वाच-
 कपदन्यबोधविषय एवेति भावः ।
 (१०९) अशिष्टानां संकीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकदाणः प्रयोगे प्रत्या-
 सत्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णत्वं तद्वाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे
 तृतीयेत्यर्थः ।
 (११०) दास्येति दास्ये संप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७५

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।

विप्राय गान्ददाति । अनभिहितइत्येव । दानीयो विप्रः ।

क्रियया (११३) यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्* । पत्ये शोते ।

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन दृक्कृति अयं गवादिमान् भवत्वित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । दानञ्चापुनर्यहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं पुनर्यहणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वेऽपि संप्रदानं भवत्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्यप्रयोगात् । संप्रदानञ्च विविधम्

अनिराकरणात् कर्त्तुंस्त्यागाङ्गकर्मणोऽभितम्

प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभतं संप्रदानतामिति ।

हरिणा अनिराकरणाप्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्वस्य निर्देशेन भेद-
त्वस्य प्रतिपादनात् । तत्त्वानिराकर्त्तुं संप्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ
देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धेनानिराकरणात् । प्रेरकं संप्रदानं
द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहोत्पाद्यभिलाषादिना
कर्त्तुःप्रेरणात् । अनुमन्तृसंप्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुर्वा-
दि तस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिभावेण प्रेरणादिति विवेकः ।

(११२) तादार्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सूत्रं कच्यर्थानामित्यादि (२७६८) सूत्रा-
विषये चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतन्मादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थ्यर्थम् ।

(११३) कृत्विसाकृत्विसयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन कर्मणेति
कर्मशब्दस्य पारिभाषिककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या-

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा * । पशुना
(११४) रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः ।
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ।

यथेन क्रिययेत्त्वादिवार्त्तिकारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्
स्वक्रिया यत्क्रियोद्देश्यिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च
पत्ये येते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता
अत्र क्रियाऽकर्म्मिकैवेति सम्प्रदायविदः । तत्तद्धूमिपतिः पत्नौ दर्शयन्
प्रियदर्शनं इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च
कर्म्मणि स्थानिन (२८४०) इत्यनेन तत्र चतुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य
सकर्मकत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म द्वितीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-
धातुविषयमिव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्च छान्दसमिति
कैयटः ।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीणनकर्म्मैव सम्प्रदान-
संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृकइत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकुलरुत्नमानाधिकर-
णव्यापारो रुचिरर्थः समवायेन प्रीत्यात्मयः सम्प्रदानमम् । अभिलष्यतेस्तु
प्रीतिव्याधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत्र सम्प्रदान-
त्वमेवञ्च कर्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७७

ज्ञाघङ्कुल्याशपां (११६) स्त्रीप्स्यमानः । १ ।
४ । ३४ ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्
कृष्णाय ज्ञाघते क्लृते तिष्ठते शपते वा । स्त्रीप्स्यमानः किम्
देवदत्ताय ज्ञाघते पथि ।

धारे (११७) उक्तमर्थः । १ । ४ । ३५ ।

धारयतेः प्रयोगे उक्तमर्थं उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय
धारयति मोक्षं हरिः । उक्तमर्थः किम् देवदत्ताय शत-
न्धारयति ग्रामे ।

सृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ।

सृहयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः सृह-
यति : ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने सृहयति । ईप्सितमात्रे

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगः ज्ञाघतेरर्थः बोधविषय इत-
रादर्शनयोग्यदेशस्थापनं क्लृतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनालुक्कूलस्थिति-
स्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनालुक्कूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय
ज्ञाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तोतीत्यर्थः एवं सर्वत्र
कृष्णं बोधयितुं निष्कृतादिकं बोध्यम् ।

(११७) धारेरिति अवस्थित्यलुक्कूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्यान्वयसम्बन्धी
सम्प्रदानम् । अवश्यदेयस्य लुक्कूलस्य लुक्कूलत्वेन देयं यस्येति व्युत्पत्त्या
अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्थ इति फलितार्थः अवश्यदेयत्वेन
मोक्षस्यापि कृष्णत्वं विवक्षितमिति बोध्यम् ।

(११८) इच्छामात्रं सृह्ण तद्विषयः सम्प्रदानम् ।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा । पुष्पाणि
सृज्यति ।

क्रुधद्रु हेर्ष्यास्तृयार्थानां (११६) यम्प्रति कोपः ।

१।४।३७।

क्रुधाद्यर्थानाम्प्रयोगे यम्प्रति कोपस्य उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये
क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असृयति । यम्प्रति कोपः किम्
भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिनि । क्रोधोऽमर्षः ।
द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । अस्या गुणेषु दोषाविष्क-
रणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं
सामान्येन यम्प्रति कोप इति ।

क्रुद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८ ।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्प्रति कोपस्तत्कारकङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात् ।
क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योयस्य विप्रन्नः (१२०) । १।४।३९ ।

(११६) वधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्रहृदः कोपः क्रुधेरर्थः । दुःख-
जनकक्रियारूपापकारजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः । उत्कर्षनिरो-
धिकर्म्मारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः । आचारादिगुणवि-
शेषे दम्भजनत्वाद्यारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः असृयतेरर्थः । धात्व-
र्थमलीभूतकोपस्य यत् विषयः स संप्रदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रअविषयशुभाशुभपर्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थस्तादृशशुभाशुभसम्बन्धी
सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७६

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृणाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभा-
शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ।

आभ्याम्परस्य शृणोतेर्बोगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य
कर्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आ-
शृणोति वा विप्रेणमच्छन्दे हीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिगृणाञ्च । १ । ४ । ४१ ।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्त-
संज्ञं स्यात् । होतेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ।

नियत (१२३) कालभृत्या स्वीकरणं परिक्रयणान्तस्मिन् साध-
कतमङ्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय (१२४)

(१२१) प्रवर्त्तनाज न्याभ्युपगमः प्रतिश्रुवञ्चाश्रुवञ्चार्थः पूर्वस्य धात्वर्थवृत्तविशे-
षव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः ।

(१२२) शंसनविषयकृर्णान् कालव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणाते-
र्चार्थः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ।

(१२३) द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियत-
कालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति ।

(१२४) शतायेति करणस्यैव सव्यदानतया बोधः शतव्यापारस्याह दानरूप
एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधात् ।

वा परिकीर्तः । तादर्थ्ये (१२५) चतुर्थी वाच्या ° । मुक्तये
 हरिश्चाजति । लृपि सम्पद्यमाने (१२६) च° । भक्तिज्ञानाय
 कल्पने सम्पद्यते ज्ञायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च° ।
 वाताय कपिला विदुः । हितयोगे च° (१२७) ब्राह्म-
 णाय हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ ।

३।१४।

क्रियार्था क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रत्यय-

(१२५) तस्मै कार्यार्थे तदेतत् तस्य भावत्वादर्थं कृतकृतेभ्यः सम्बन्धाभि-
 धानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धं नान् सम्बन्ध एव तादर्थ्यं स चोपकारार्थोप-
 कारकसाधन एव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी । सम्ब-
 न्धस्य द्विवचोऽपि षष्ठेव विशेषणपदादेः चतुर्थी बोध्या न तु विधेयात्
 तस्य कर्मकारणपरिस्तराया बाध्यत्वात् ।

(१२६) क्लृप्तेति क्लृप्तेर्भावे जिप् सम्पद्यतेरभूतस्य प्रादुर्भावेऽर्थः क्लृप्पर्थ-
 कधातुयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी विक्रयाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः ।
 एवञ्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तनाभेदविवक्षायां
 भक्तिज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव । जनिकर्तुः प्रकृति-
 रित्युपादानार्थं चेत् विवक्ष्यते तदाऽऽपादानत्वमेव भक्तज्ञानं जायते
 इत्यादि । अत्र च क्लृप्पौर्ध्वपरं तदाह सम्पद्यत इति । भक्तिज्ञा-
 नाय कल्पते इत्यादौ दोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणा-
 मप्रकारकबोधार्थं सत्यमिति बोध्यम् ।

(१२७) चकारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतटार्थेऽबलिहितमखरिति (१४१४०)

रूपे सुखयोगे चतुर्थ्याः समसविधानात् ज्ञापकादिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थेनेन च क्लृवाचक क्लृपते एवञ्च क्रिया-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८१

मानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति ।
फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कृतेः ऋसिंहाय ऋसिंहम-
नुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ।

तुमर्याच्च (१२८) भाववचनात् । २ । ३ । १५ ।

भाववचनाच्चेति (उ४३३४) सूत्रेण (१३) दो विहितस्तदन्ता-
च्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट् योराश्च । २ ।

३ । १६ ।

फलकार्यकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तत्र क्रियार्थक्रियावाचकोपपदक-
मित्यर्थः । स्थानिगच्छाम्युज्यमानावाची व्याकरणगता प्रसिद्धः
क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्था क्रियेति ।
फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं दानमिति बोधः यथा वाच्यार्थ
बोध्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश प्रिण्डीमित्यादा प्रिण्डीमितिपदस्य
संपूर्णार्थकार्यबोधने शक्तिः तथाऽस्य रुमुटदस्य आहरणफलको-
क्तार्थे शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रवत्तादिति भावः । प्रिण्डीमित्यादौ
अप्रयुज्यमानभक्ष्यक्रियाकर्मणि चतुर्थीपदस्याय क्रियार्थोपपद-
स्येति अयमेवार्थाध्याहारः । नमस्कृत्य इत्यत्र नम स्वस्तीत्यादिना न
चतुर्थी तस्याउपपदव्यभिक्तित्वेन कारकाविभक्तिदितीयापक्षया दुर्बलतया
बाधता ।

(१२८) तुमृशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमरेऽर्थोऽर्थोऽर्थो तुमर्धस्म-
र्थार्थ इत्यर्थः ।

(१२९) भाववचनाच्चेति सूत्रेणेति भावे ये न प्रया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रिया-
वाचकोपपदे भविष्यति काव स्युरिति तत्सम्बन्धः । तुमनादेर समान-
कर्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थीलक्षमानार्थकतया परार्थक्रियायां न
प्रयोगः । अत्र च समानकर्तृकत्वबोधनात्तादर्थ्यचतुर्थ्यानेष्टसिद्धिः ।

एभिर्ध्येगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः
 कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः
 खस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्या-
 मर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थः शक्त
 इत्यादि । प्रम्बादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्य तस्यै वा प्रभवति
 स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रय-
 स्येति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
 तेनाशीर्ब्विच्चायाम्परामपि चतुर्थी चाशिषीति(१०६४०)षष्ठी-
 स्वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । खस्ति गोभ्यो भूयात् ।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ ।

१७ ।

प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे(१३१)
 न त्वान्तृणं मन्ये तृणाय वा । श्वना निर्देशात्तानादिकयोगे
 न । न त्वान्तृणमन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नुशु-
 कशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्* । तेन न त्वान्नावमन्त्रं वा मन्ये
 इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये
 इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

(१३१) अनादरे इति आदराभावमात्रं न नजोऽर्थोऽपितु अधर्मादाविव प्र-
 तिपक्षवाचित्वान्तिरस्कारएवार्थइत्याशयेनाह तिरस्कारेति । मन्यतेः
 कर्मणि विशेषण एव चतुर्थी तेन उद्देश्यीभूताच्चेति भावः । तिरस्का-
 रत्वात् नापहृष्टसादृश्यत्वात् रूपः किन्तु अपहृष्टतानिरूपितोपमेय-
 त्वाभावरूपएवोपमेये षष्ठ्युक्ते व्याख्यानात् तद्वर्तीति च नञ्समभिव्या-

सुहृत्स्वञ्च वा । अत्र ह्रस्वविभिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थमकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।
 चकि अत्र । चक्रत्र । पदान्ता इति किम् । गौरी । * न समासे ॥ वाच्यम् ॥ * सिति च ॥ पार्थक्यम् ।
 ॥ अतुल्यकः । ६।१।१२८ । कति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आच्छेदः । समासेऽप्य-
 र्थं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । ॥ वाच्यस्य टेः भुत उदात्तः । ८।१।८२ । इत्यधिकृत्य ।
 ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८।१।८३ । अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवा-
 दये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्तः ॥ * स्त्रियां न ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव
 गार्गी ॥ नामे गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादेवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव भुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ * भोरार-
 न्यविशां वेति वाच्यम् ॥ आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मावेधीन्द्रवर्मः ३ । आयुष्मावेधीन्द्रपाकितः ३ ।
 ॥ दूराद्धूते च । ८।१।८४ । दूरान्तबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् । सकृन्पिच देवदत्तः ३ । ॥ हैहेप्रयोगे
 हैहयोः । ८।१।८५ । एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव भुतः स्यात् । हे राम । राम-है ३ । ॥ गुरोरनृ-
 तोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८।१।८६ । दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋभिन्नस्यानन्यस्यापि गुरोर्वा भुतः स्यात् ।
 दे ३ वदत्तः । देवद ३ त । देवदत्तः ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्णः । ए-
 कैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः भुतो विकल्प्यते । ॥ अमुतवदुपस्थिते । ६।

तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति ॥—अत्रयत्रेति । इह 'स्कोः-' इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिर्गुणपरिभाष-
 या असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तु नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणलेपु'
 इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—पार्थ्वमिति । पृथ्वीनां समूहः । 'पृथ्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्णस्तु न 'सिति
 च' इति पदत्वस्य भलापवादत्वात् ॥—अतुल्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति ॥ ननु 'ऋत्यस्य' इत्येव सूत्रमस्तु । दधि
 ऋच्छतीत्यादौ 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम् । होतृकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्या-
 वश्यकत्वात् ॥ एतेन 'अकोऽसवर्णे-' इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया 'निरवकाश एव, उक्तदोषानिबन्धतेः ।
 सप्तऋषीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेर्य ॥ 'न समासे' इति निषेधवातिकं हि 'इकोऽसवर्णे-' इति सूत्र
 एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह—समासेऽप्ययमिति । एवं च 'ऋत्ववर्णयोः' इति पूर्वोक्तो
 निर्देशः संगच्छते ॥—प्रत्यभिवादे—॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वाचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम् । अभिवादये
 तुषजकोऽहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥—आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेहिः । 'ध्वसोः-' इति एलम् 'हुश्लब्धो र्धिः'
 'ध्वसोरल्लोपः' ॥—नामगोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणम्—अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्ये ३ इत्यग्रम्
 ॥—दूराद्धूते च ॥ दूरमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—दूरान्तबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्या-
 नस्य फलमुदाहरति—सकृन् पिबेत्यादि ॥—गुरोरनृतः—॥ अनन्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । वयप्यन्यस्य
 गुरोः प्लुतार्थोऽपिषाब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च 'दूराद्धूते-' इति लक्षणान्तरेण
 लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिषाब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं
 ढेरिति प्रकृतत्वादिति ॥—देवदत्तेति । वाक्यलसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥—सर्वः
 भुतो विकल्प्यते इति । एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुंहाव । पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैक-
 ल्पिकत्वात् ॥ 'आर्षप्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तित्तु नादत्तव्या । विस्तारस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः ॥—यणादिकं
 करोतीति । अत्र नव्याः । यथेवममी इति विष्णु इति इत्यत्र प्रष्टाश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परलादनेन वणादिकार्यं
 स्यात्, ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचां व्याख्यैव
 ज्यायसी । एवं च 'इको यणचि' इत्यत्र इग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि—तत्रेग्रग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति
 कृति तुह्र' 'दीर्घात्' इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्व्यभिधानाम् व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भ-
 वितव्यमेव । अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ । जपेन्द्रः कृष्णैकलमित्यादौ तु 'आहुणः' 'द्विद्विरेचि' इति बाधके भवि-

१ सामर्थ्यादेवेति—एवकारोऽवश्यश्रयणीयतामस्य सूचयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि ऋत्यक इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न
 स्यात्, चानुकृष्टत्वात् । तदर्थं ऋत्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति—नमस्कारा-
 दिना आशिषं वाच्यमानो गुर्वार्षिष्मत्तिसंभाषते स प्रत्यभिवादो, नाशीर्वादान्मात्रम्, अशूद्रे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं
 वेति—यतश्च न्यायसिद्धम्, 'असी नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति मनुस्मृत्यैः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षकः ।
 नाम च न बोधकशब्दमात्रम्, किंतु 'ब्रह्मरं चतुरक्षरं वा' इत्यादि स्मृत्युक्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८३

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि

। २ । ३ । १० ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्गर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायाङ्किम् (१३२) मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् पन्थानङ्गच्छति (१३३) । गन्वाधिष्ठिते (१३४) अध्वन्येवायन्निषेधः यदातृत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिच्छते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पद्येन पथे गच्छति ।

। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१३५) । १ । ४ । २४ ।

ह्यार एव तृणायेत्यस्य तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः "तृणाय मत्वा रघु-
नन्दन" इत्यादौ तु नजोऽश्ववशेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये ।

(१३२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः । शारीर-
क्रियायाएव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

(१३३) पन्थानमिति अध्वगन्धस्वार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम् ।

(१३४) गन्वाधिष्ठित इति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तव्यापारजन्यफलान्त्रये
इत्यर्थः अध्वपदेन गन्तृप्राप्त्योऽर्थ उच्यते उत्पत्त्यादित्यस्य उत्पत्त्यं परि-
त्यज्येत्यर्थः । इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्तव्यधिष्ठितत्वाच्च
चतुर्थीनिषेधः । तथाच उत्पद्येन गन्तुमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्तते
इत्यर्थः । चतुर्थी ।

(१३५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः
इत्यञ्च प्रज्ञप्ती विभागार्थकधातुयोगएव साधुः । विभागश्च न वास्तवम-
न्वत्यपर्वको न वा वास्तवएव किन्तु बह्विकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धि-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद्भ्रुवमवधिभूतङ्कारकत्वादा-
दानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितश्च “भायुराः पाटुनिपुलेभ्य आश्चतरा” इत्यादेः बहुविकल्पित
विभागान्तरयत्नेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात् । भ्रुवमिति कर्त्तृवागणाय
तथाच अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति
फलितोऽर्थः भ्रुवत्वञ्च प्रकृतभावार्थान्तरयत्ने सति तज्जन्तविभागा-
न्तरयत्वं तज्जावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा
विषयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

भ्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ।

पततो भ्रुवणवाञ्चो यस्मादश्चात् पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुद्यादि भ्रुवमिष्यते ।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति ।

कुद्यात्यततोऽश्वात् मेषः पततीत्यादौ कुद्यावधिकपतनाश्रयाद्यावधिकं
मेषादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्य-
र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेन विशेषणत्वम् पतनादक्रियायान्त सम्ब-
न्धितया पञ्चम्यर्थस्य गिणेषणत्वमिति । तज्जापादानं निविधम्

निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियेति विधापदानमिष्यते इति हर्थ्युक्तेः ।

निर्द्दिष्टः श्रूयमाणोविषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्यापेक्षित क्रियमित्यर्थः
यथा वृक्षात् पतनं पततीत्यादौ अपादानविषयीभूतं पतनं श्रूयमा-
णम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत्
विषयो यस्येति व्ययक्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८५

ग्रामादायाति । धावतोश्चात्मतति । कारकङ्क्षिम् । वृक्षस्यपर्णं
पतति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६) * ।
पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्म्मात्प्रमादयति ।

मित्यर्थः यथा मेधात् विद्योतते विद्युदिच्छादौ निःसरणपूर्वकवि-
द्योतनार्थकविद्योततियोगे मेधादेस्तदेकदेशेन सरणाद्यपादानत्वम् ।
अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुतइति पाटलिपुत्रादित्यनयोरेक्षितगत्यादि-
क्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । पतधातारकर्म्मकत्वे
वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षवधिकविभागपूर्वकः पत्रगतिः संयोग
इति बोधः । तस्य सकर्म्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षवधिका
विभागवर्जकभूमिगतिसंयोगानुक्तोव्यापार इति बोधः । परस्पर-
स्मान्नेपापसरत इत्यादौ मेषपटोपत्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्त्तृ-
त्वम् परस्परपटोपत्तयोश्च विभागाश्रयत्वाद्पादानत्वमिति विवेकः ।
विभागपूर्वकं वृष्टतो गमनमपस्तुनेरर्थः । आत्मानम् आत्मना बेसीत्यादौ
अलःकरणाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्म्मत्वकर्त्तृत्वकरणे-
त्वादिव्यवस्थं पनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदज्ञतोपेयोरुभयमसावेश इति
न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम् । ग्रामादायःतोत्यादौ विभागपूर्व-
कोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यपारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसम्भवादपा-
दानत्वम् स्पन्दतेस्तु स्पन्दनम त्वार्थकतया वृक्षे स्पन्दते इत्येव प्रयोगः ।
चलतेस्तु विभागपूर्वकचलनविवक्षायां आसनञ्जित इति प्रयोगः ।
वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वेन
कर्म्मतया कर्ममन्त्रयैव बाधः । स्वार्थाङ्गीयते पुरुषइत्यादौ स्वार्थस्यैव
धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादानेऽवाहीयरुहोरिति (७२ ७४०)
ज्ञापकात् कर्म्मत्वान्वाहोधातुयोगे कर्त्तरपादानत्वम् पुरुषस्य
च कर्म्मत्वविवक्षया कर्मत्वात्कारेणोक्ततेतिविवेकः ।

(१२६) जुगुप्सतेत्यादि । अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा । कत्व-

भोत्रार्थानां (१३७) भयहेतुः । १।४।२५ ।

भयार्थानान्वाणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चौराद् विभेति । चौरात्तायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
विभेति तायते वा ।

पराजेरसोढः (१३८) । १।४।२६ ।

पराजेः प्रयोगेऽसत्त्वोर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराज-
यते ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते अभि-
भवतीत्यर्थः ।

वारणार्थानामीप्सितः । १।४।२७ ।

प्रवृत्तिविघातो (१३९) वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितो-
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम्
यवेभ्यो गां वारयति चेत्वे ।

भावानुकूलव्यापारोविरामः । इष्टानिष्टसाधनयोस्तद्विपरीतत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रसादः सर्वत्र च विषयतया ज्ञानकृत्यादौ अन्यथी
अपादानमञ्जः स्यादित्यर्थः ।

(१३७) भोत्रार्थानामिति भाव्यनिष्टप्रतीकारासामर्थ्यं ज्ञानं भयम् अनिष्टवा-
रणं त्वाणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टं तद्हेतुरपादानमित्यर्थः ।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोढः अत्र कृत्यसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्याह्वाभावः
पराजयस्तत्त्वोत्सहनाशक्योऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ
त्वभिभवार्थकत्वाच्चास्य विषयः ।

(१३९) प्रवृत्तिविघातोनिवृत्तिस्तदनुकूलव्यापारोवारणं तत्र निवृत्तिविषयो-
ऽपादानं यवादिभक्षणस्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वादपादानत्वसिद्धि-
रिति बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८७

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति (१००)
तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्धा किम्
चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं (१४१) किम् अदर्शनेच्छायां
सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यन्नदत्तो
निलीयते ।

आख्यातोपयोगे । १।४।२९।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपा-
ध्यायादधीते । उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः (१४३) । १।४।३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ।

भुवः प्रभवः । १।४।३१।

(१४०) अन्यकर्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थि-
त्यादिरूपोऽन्तर्धानं तदुपलक्ष्यमदर्शनं यत्कर्तृकमिच्छति तदपा-
दानमित्यर्थः ।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्धा यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादान-
मित्यर्थोऽस्ति प्रश्नः ।

(१४२) सत्यपीत्यर्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे देवदत्तात् दर्शने
सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत्तदर्शनभावएव तत्रैव स्यादिति भावः ।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च न जायमानमुपादानकारणं प्रकृतिश्च उपा-

नानुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र (२६२४०) योगविभागे
व सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं ततोवागिरासार्थेनैवं कृतम् ।

भवनम्; भूकर्तुः (१४४) प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
तत्र प्रकाशत इत्यर्थः । ल्यब्लोपे (१४५) कर्माध्यधिकरणे च* ।
प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने
उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । खशुराज्जिह्वेति खशुरं वीक्ष्ये
त्यर्थः । गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनान्विमित्त-
वित्युक्तम् (२८५४०) । कस्मात्त्वं नद्याः । यतश्चाध्वकालनिर्माणां
(१४७) तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी
च वक्तव्या* । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे ।

अन्यारादितरर्त्तेदेकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-
युक्ते । २ । ३ । २६ ।

ऐतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८) । इत-

(१४४) जनिकर्तुरित्यतः कर्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वेनानुवर्त्याह
भूकर्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अद्यतः विद्वस्य प्रथमसुपलम्भइति
यावत् “प्रभवो जनने भूवे जन्महेतो पराक्रमे ज्ञानस्य वादिभक्त्ये
सा” इति विश्वकोशात् । प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथमप्रका-
शार्थाभावादिति बोध्यम् ।

(१४५) ल्यब्लोपइति ल्यबल्लतया श्रवणाभावेऽपीत्यर्थः कर्माधिकरणे प्र-
त्यासत्त्याऽन्यमात्रस्याध्य हरिष्यमाणल्यबल्लस्येति बोध्यम् ।

(१४६) गम्यमानापीति विशिष्य तद्वाचकशब्देनानुपस्थाप्यमानापीत्यर्थः अ-
पेक्षितः क्रियमिदमित्युक्तं (२८५४०) प्राक् ।

(१४७) यतो यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य च निर्माणां परिच्छेदस्तत इत्यर्थः ।

एतच्च देगकालयोः परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

१४८) अन्येत्यर्थं पश्यन् भेदार्थकशब्दमात्रपश्यन्मितरपश्यन्त प्रपञ्चार्थं

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८६

रग्रहणम्प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कणात् ।
 आरात्(१४६)वनात् । ऋते(१५०)कणात् । पूर्वी ग्रामात् ।
 दिशि दृष्टः शब्दो (१५१) दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकाल-
 वृत्तिना योगेऽपि भवति । चैतात्पूर्वः कालगुणः । अवयव-
 वाच्ययोगे तु न(१५२)तस्य परमाच्चेडिमिति(४६४)निर्देशात् ।
 पूर्वङ्गायस्य । अञ्चत्तर पदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि
 षष्ठ्यतसर्थेति(२६५४०)षष्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्रग्रहणम् । प्राक्

विकारतः प्रदर्शनार्थम् । वस्तुत इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य
 ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्नइत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा
 भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमो । पृथक्शब्दस्य
 स्वरादित्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमोप्राप्तावपि पृथग्वि-
 नेत्यादिना(२६१४०)विकल्प इति बोध्यम् ।

(१४६) “आरात् दूरसमीपयोः” तेनैतद्योगे दूरानिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्या-
 मिति (२६६४०)प्राप्तां षाचिकीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमो ।

(१५०) ऋते इति ‘फलति पुरुषाराधनऋते’ इत्यादौ तु ततोऽन्यत्वापि दृश्यते
 (२६२४०)इत्युक्तेः यावदादियोगे नदीं यागदिदं वनमित्यादिवत्
 ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम् ।

(१५१) दिशि दृष्ट इति शब्दपर्यन्तग्रहणात् कृत्वा दिग्विशेषस्यैव वाचका
 एव पूर्वोदयो ऋत्त्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुभादयः ।

(१५२) नेति न षष्ठ्यमीत्यर्थस्तद्विज्ञोदाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्वं कायस्येति अव-
 यवे पूर्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वमेवेति बोध्यम् ।

(१५३) अञ्चत्तरेति दिक्शब्दसाहचर्यात् दिग्वाचकस्यैवास्त्यग्रहणं नत्वन्यार्थ-
 कस्य तेन सप्राङ् देवदक्तेत्यादौ न ।

(१५४) बाधित्वमिति परत्वात् प्राप्तावपि पुरस्तादपवादेन बाधित्वमित्यर्थः ।

प्रत्यग् वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा(१५५)ग्रामात् । आहि ।
 दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः
 प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी । भवा-
 त्प्रभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः । अपपरिवहि-
 रिति(१२६४०)समासविधानात् ज्ञापकात्(१५८)वहिर्योगे पञ्च-
 मी (१५९) । ग्रामाद्वहिः ।

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ।

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामित्यर्थे दक्षिणादाजिति(६६६४०)आहि च दूर
 ६६७४०) इत्याजाही । पञ्चमसर्थेत्वस्यापवादः ।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकश्चद्व्योगेइत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य वेत्यु-
 क्तिसंगता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वेनारभ्येत्यस्यायेतदर्थ-
 कता । अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनात्ययः तद्विशेषणत्वेऽपि न
 द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात् । आरभ्ये-
 त्यस्य ऋहीत्वे त्याद्यर्थकत्वेऽवधिसारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति विवेकः ।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके मरणान्तकाले भवकालमाटाय वा सेव्य
 इति बोधः ।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः
 अत्र सूत्रेपरस्परसाहचर्यात् तत्रापपरी वर्जनाथौ कर्मप्रवचनीयावेव
 तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति(२६१४०)वचनात् अपपरिनिमित्तक
 पञ्चम्यैव समासः सिद्धस्तत्साहचर्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव समासो-
 युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमोविधाने कथं पञ्चमोसमासइत्याक्षेपात्
 तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति ।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरित्यादौ पञ्चापि
 साधुरिति बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६१

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ।

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधा-
वपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कर्माप्रवचनीर्यैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः
परि हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने (१६१) । लज्ज-
णादौ तु हरिम्परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलात्
ब्रह्म ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ८२ ।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात् । २ । ३
। ११ ।

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्यादायावचनं मर्यादाबोधकमित्यर्थः अव-
धीभूताया मर्यादायाः सामेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयो-
रप्याकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्बोधे बोधादित्याशयेनाह वचन
ग्रहणादिति । तथा च अवधिमात्रं विवक्षितमित्युभयोः संयुक्त इति
भावः ।

(१६१) लज्जणाद्यर्थकपरिश्रद्धयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ
वर्जनार्थकापशब्दसाहचर्यात् वर्जन एव परिश्रद्धा इति भावः ।
हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्जयितेत्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्मणिकप्रत्ययान्तः तुल्य-
मल्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावल्युङ्गल । यस्मादिति पञ्चम्ये

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णा-
त्प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

अकर्तृवृणो पञ्चमी । २ । ३ । २४ ।

कर्तृवर्जितं (१६३) यदृणं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात् ।
शताह्वद्वः । अकर्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः ।

विभाषा गुणोऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ।

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा
बद्धः । गुणे किम् धनेन कुलम् । अस्त्रियाङ्किम् । बद्ध्या-
मुक्तः । विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाश्च
क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धः (१६६) ।

पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्प्रबन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्
पञ्चमीत्यर्थः । अत्र यस्मादिति निर्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित्
पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरि-
त्यादौ उभयी विभक्तिरिति बोध्यम् ।

(१६३) कर्तृवर्जितं कर्तृसंशारहितमित्यर्थः ऋणश्चात्र स्वरूपसन्निमित्तं न
तु वाच्यकोटिनिविष्टं तद्वोधकशब्दाभावेऽपि स्यादेवेति भावः ।

(१६४) हेतावित्यस्यानुवर्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयो-
जककर्तृतया तत्रयोजको हेतुश्चेति (उ१८६४०) हेतुत्वसत्त्वेऽपि कर्तृ-
संज्ञया बाध इति भावः ।

(१६५) योगविभागादिति बाहुल्यं प्रकृतेस्तदनुवृत्तेरिति वार्त्तिकप्रयोगात्
योगविभागाश्रयणमिति भावः ।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने लाक्षणिकत्वे तत्र गुणत्वसम्भवेनादौषेऽपि
स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति ।

१।१२२। उचस्थितोऽनार्थ इतिशब्दस्तस्मिन्परे कुतोऽनुत्तवन्नवति । अनुत्तकार्षं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोक इति सुश्लोकेति । वक्तुम् । अनुत्त इत्युक्तेऽनुत्त एव विधीयेत कुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्यामये प्रकृतिभावे कुतस्य अवर्णनं स्यात् । अमी ३ इति । ॥ इह चाक्रवर्मणस्य । ६।१।१३०। इह कुतोऽपि परेऽनुत्तवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम् । चिनुहीदम् । उभयत्र विभाषेयम् । ॥ ईदूदेद्विचचनं प्रगृह्यम् । १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विचचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते-इमौ । मणीवोद्वेति तु इवार्यं वशब्दो वासब्दो वा बोध्यः । ॥ अदसो मात् । १।१।१२। अस्मात्परावीद्वतौ प्रगृह्यौ लः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माह्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । ॥ शो । १।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्ते इन्द्रावृहस्पती । ॥ निपात एकाजनाङ् । १।१।१४। एकोऽनिपात आह्वयः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाक्षित्युक्तेरक्षिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं तु मन्मसे । आ एवं किल तत् । कितु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं क्तिं

प्यतः । यथा सत्यपि इग्रहणे श्रीशइत्यादौ 'सवर्णदीर्घत्वं वाचकम् । अतो नार्थ इग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोर ३ इति सुतनु ३ इति चिनुहि ३ अत्रेत्यादौ 'अप्लुतवदुपस्थिते' 'ई चाक्रवर्मणस्य' इति प्रकृतिभावाविषेधेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्यास्य यणं न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितमित्याहुः ॥ अन्ये लिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किञ्चान्यत् प्राप्नोति 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति च' इति तदनेन संगृहीतं भवतीति ॥—चिनुहीति । विन्विति लोढन्तम् । हीलव्ययम् । अनन्त्यस्यापि 'प्रश्राख्यानयोः' इत्यनेन प्लुतः ॥—उभयत्र विभाषेयमिति ॥ इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥—ईदूदेदन्तमिति । अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते-इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिबद्वावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥—द्विवचनमिति । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' 'सुप्तिङन्तम्' इत्यन्तग्रहणाच्चापकात्तेन कुमार्यैवेधोश्चान्गारं कुमार्यंगारं बध्वंगारमिति सिद्धम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचलु नेदं सिध्येत् ॥—हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न, 'प्लुतप्रगृह्याः' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीवोद्वेत्यु लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतप्रयोगं समर्थयते—इवार्ये इति ॥—वशब्द इत्यादि । 'वं प्रचेतसि जानीयादि-वार्ये च तदव्ययम्' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । 'कादम्बलण्ठितदलानि व पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥—अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति ॥ अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननुकारानुवृत्तिर्व्यर्थाः । अत्र फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वैणैव सिद्धेः सुलस्यासिद्धत्वेऽप्येकारानन्तात्वाद आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्यैकारानन्तात्वादिति भावः ॥ 'अदसो माद्' इति सूत्रं प्रति मूलमीत्वं च नासिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् ॥—अमुकेऽत्रेति ॥ श्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥—एकारोऽप्यनुवर्ततेति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माह्रहणमिति भावः ॥—शो ॥ छन्दसमपीदं संदर्भशुद्धयमुक्तमित्याहुः ॥—अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सुख्य' इति श्र्यसः शो आदेशः । 'शेषे लोपः' ॥—निपात एका— । निपातः किम् । अततेर्दः । अः । हे अवागच्छ । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे 'येन विधिः' इति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत उक्तम् 'एक' इति । 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः, उपातिप्रसङ्गादवस्थ्यात् । अतः 'पूर्वकालैक' इति कर्मधारय एव ॥ ननु 'निपातोऽजनाङ्' इत्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अजग्रहणसामर्थ्यादञ्जूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वे सिद्धेः किमेकग्रहणेन । न च पुरोऽस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् 'अतो रोः' इति रोरुत्वे न स्यादतोऽग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणभावश्चकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावात्प्रसङ्गसदवश्य इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाद्वाप्येते । सकारान्तस्य तु न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्यप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाञ्जग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव अपराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् त्वञ्जूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाह्रह-

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ ।

३ । ३२ ।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७) च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थस्य पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तिते । पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकाल्पलक्षकतिपयस्याऽमत्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः (१६८) करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्लोकेन स्लोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्लोकेन विपेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः । प्रति-

(१६७) पञ्चमी मण्डकश्रुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्तते इत्याशयेनाह पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यज्ञात् सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिर्ूपितविशेष्यतान्त्रयो वा तथाच स्लोकादयः शुक्लादिशब्दवत् धर्म्मवचना धर्मिवचनाश्च । करणत्वञ्च तेषां परम्परया । ईदृशार्थेण तेषां साधुत्वं सूत्रवलादिति भावः । अतएव लुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटेन करणे किं स्लोकं पठतीति क्रियाविशेषणे कर्म्मणि मा भूत् अमत्व-भूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्लोकशब्दस्यामत्ववचनत्वमित्युक्तम् । शब्देन्दु० ।

(१६९) दूरान्तिकार्थैः पृथगन्यतरस्यामित्यतः (२६६४०) समुच्चयार्थकान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्यैव पञ्चमीलाभेऽपि चकारोऽव्यवहिततृतीयामसमुच्चयार्थ इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा ।
अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्थेत्यनुवृ-
त्तेर्नेह । दूरः पठ्याः ।

। पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः (१७०) स्वस्वामिभावादिः
सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-
मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सताङ्गतम् । सर्पिषो

(१७०) उक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थानाउक्तास्तेषु च द्विती-
यादीनां विधानान्तदन्यत्र षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि ।
षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन
भाने षष्ठ्येवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः ।

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति ।

तत्र राज्ञः पुरुषइत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्तृत्वादिना
उपकार्योपकारकभावः, मातुः कार्यते इत्यादौ तु श्रुतायाएव स्मर-
णादिक्रियायाः कर्मात्वेन तथेति विवेकः । अतएव सूत्रे अन्या-
दिपदमनुक्त्वा तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम् ।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा षष्ठी तथाऽप्ये वक्ष्यति ।
(२८६४०) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुषइत्यादौ
राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुषइति बोधः राज्ञः सेव्यत्व-
विवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्व-
सम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धलोभयनिष्ठत्वेऽपि प्रति-
योगिपदादेव षष्ठीना अतुयोगिपदादित्ववगलव्यम् । यथोक्तं हरिणा

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्फुरते । मजे
शम्भोस्वरणयोः । फलानान्तृप्तः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) द्योत्ये च षष्ठी स्मृत । अन्वस्य
हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी
च । केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपर्याय (१७२)
प्रयोगे सर्वासाम्प्रायो दर्शनम्* । किन्निमित्तं वसति केन
निमित्तेन कस्यै निमित्तायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणम् । को
हेतुः । किम्प्रयोजनमित्वादि । प्रायश्चर्यादिसर्वनाम्नः
प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः मेव्यः
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्वाभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२ । ३ । २६ सू०) हेतावित्यनुवन्त्यां हेताविति हेतुतामन्वये-
नाम्वये विवक्षित इत्यर्थः । तेनाद्यं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात् न
षष्ठीति बोध्यम् । हेतुवाचिकैव षष्ठीति मृतार्थः ।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्त्वमानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति
प्रथमानं द्वितीयान्नेति बोध्यम् ।

१७३) दक्षिणोत्तराभ्यामतल्लजित्यस्य (६६५ सू०) योर्थः दिक्देशकालरूपः
योर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः ।

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति (१८८४) पञ्चम्यपवादः
(१७४) ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । ३ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी (१७५) च । दूरान्तिकं ग्रामस्य
ग्रामाद्वा ।

ज्ञोविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

ज्ञानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी
स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् (१७७) ।

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः षष्ठात् पश्यते भ्रश्यते वेत्यादिभाव्य-
प्रयोगात् पञ्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेयं
तदपवादिका तेन तस्य षष्ठादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।
प्रत्ययपङ्कणं किम् श्रूयमाण एवातसर्थे भवति न तु लुप्तेऽपि तेन प्राग्
पामादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) षष्ठां प्राप्तायां इत्वेऽन्यतरस्यांपङ्कणं पञ्चमीसप्तम्यर्थं तेन
विप्रकटापि पञ्चमी सप्तमीयते न तु सन्निहिते अपि द्वितीयादृतीये
व्यख्यानादित्याह पञ्चमी चेति ।

(१७६) ज्ञोविदर्थस्येति ज्ञः अविदर्थस्येति ऋदेः व्याख्यानात् ।

(१७७) सर्पिष इति ज्ञानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

अधीगर्थ(१७८)दयेशाङ्गर्माणि । २ । ३ । ५२ ।

एषाङ्गर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो
दयनमीशनं वा ।

कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ।

कृजः कर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ।

भावकर्तृकाणां (१७६) ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्माणि
शेषे षष्ठी स्यात् । रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा । अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्थः स्मृतिः अधिशब्दोच्चारणमिडिकावधिशब्दं न व्यभिच-
रत इति द्योतनाय । कर्माणि किं मातृगुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठी-
समासो भवत्येव । एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गेन प्रतिपदविधाना षष्ठी
न समस्यते (३४४५०) इति निषेधः तथाच शेषे इत्यस्य सर्वत्वानुवर्त्तने-
ऽपि समासनिवृत्त्यर्थे वैषां सूत्राणां प्रवृत्तिरित्याकारे स्पष्टमिहापि
समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्वत्र कदन्तशब्देनोदाहरणमित्यनुसन्धेयम् ।

कारकव्यपदिष्टे च अवसाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रदिष्टं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ।

हरिणा स्पष्टमित्युक्तं प्रतिपद सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कृत्योगे ।

(१७६) रुजा व्यधीगर्थो वेदां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्य-
भिचारात् भावशब्देनात्र षष्ठादिविचयः सिद्धरूपोभाव उच्यते वक्ता-
तिवचनः बाहुलकात् कर्तरि लृट् प्रकृत्यस्तु न विभक्तिरिति नहि
भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत निवाहायैव विचरिच
प्रयुक्तः । तथाचायमर्थः भावोवचनः कर्ता षष्ठांते भाववचना इति
तदेतदाह भावकर्तृकाणामिति ।

(१८०) चौरस्येति कर्माणिः शेषस्याविवक्षया षष्ठी, रोगस्येत्यत्र रुजा-

न्ताप्योरिति वाच्यम्* । रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरस-
न्तापो वा रोगकर्त्तृकचौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः ।

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ।

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्माणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथ-
नम् (१८२) । आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सम्ब-
न्धिनी याचुञ्जेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहण (१८३) नाटक्रायपिपां हिंसा
याम् । २ । ३ । ५६ ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्माणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जा-
सनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्र-
हणनम् प्रणिहननं निहननम् प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने
चुरादिः । चौरस्योन्नाटनञ्चौरस्य क्रायनं वृषलस्य पेषणम् ।
हिंसायाद्धिं धानापेषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ।

शब्दयोगे कर्तृकर्माणोः कृतोति (१०० पृ०) षष्ठीति विवेकः । भावकर्त्तृकाणां
किं हेतुवाच्यचौररुजा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः ।

(१८१) अज्वरिति निषेधात् चौरज्वरइत्यत्र रुजार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ
शेषषष्ठी तेन समास इति भावः ।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्मै भूयादित्याशासनमित्यर्थः ।

(१८३) निप्रोपवृटोहनोनिप्रहणः । शब्दपरत्वेऽपि सौत्वत्वान् हन्तेरत्पूर्वस्येति
(१५८ पृ०) णत्वम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । दूयते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो
स्तुल्यार्थता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । सम-
र्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं
स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

दृतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी
स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दीव्यति
स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्वयोगाऽप्रवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य (१८६) ब्रुवोः कर्मणो

(१८४) समप्रयोगसंग्रहेन समासे समशब्दस्य शकत्वादित्यात् पररूपे
वा कृते समर्थयोरिति सिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थेति तथाच
क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकयोरेवेत्यर्थः ।

(१८५) तदर्थस्येति तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते दृतक्रयविक्रयव्यवहा-
रेषु तौ दिवस्तुल्यार्थावित्याह दृतार्थस्य क्रयविक्रयेति । इह शेषे इति
न संबध्यते व्याख्यानान् उत्तररूपेण विकल्पारम्भसामर्थ्याच्च अन्यथा-
पक्ष्यां विकल्पितायां शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्ता इत्येव विकल्पारम्भः
स्यादित्याशयेन समासयोग्यताभावाद्ध्वनयन् तिङन्तेनोदाहरति, शतं न
दीव्यतीति ।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतर्देवादिना लोट्मध्यमरूपैकवचनं, तत्साहच-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये ह्यग्नस्य
हविषोवपायाः भेदसः प्रेष्य अग्नब्रूहि वा ।

कत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ।

कत्वोर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी
स्यात् । पञ्चकत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे
किम् द्विरहन्यध्ययनम् ।

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

कद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृणस्य कृतिः ।
जगतः कर्ता कृणाः । गुणकर्मणि वेध्यते* । नेताऽश्वस्य
सुप्तं सुप्तस्य वा ।, कृति किम् (१८८) । तद्धिते मा भूत् ।
कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

र्यात् ब्रुविरपि तदन्त एव गृह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न संबध्यते
तिङन्तेन सह समासाप्रसङ्गेः ।

(१८७) कत्वसुचोर्थ इवार्थोपेक्षां ते कत्वोर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः । शेषे कि-
मिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२६६४०) विच्छेदादधिकरणकारक एव
षष्ठीविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्नः । द्विरहनीत्यादिदृष्टिप्रयो-
गप्रामाण्यात् मण्डूकश्रुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तराशयः ।

(१८८) कृति किमिति इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आलिप्यते तदाची तु धातु-
रेव धातोश्च द्विविधा एव प्रत्ययाः तिङः कृतश्चेति तत्र तिङ्प्रयोगे
न लोकेत्यादिना (३०३४०) षष्ठीनिषेधेन परिशेषात् कृत्येवेदं स्वरं
प्रवर्त्तिष्यतेततः किं कृतोतिविशेषाभिधानेनेति प्रश्नः ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति अत्र करोतिप्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं क-
टस्याख्येति ततः षष्ठी मा भूदित्येतदर्थं तद्धितान्तादिव्यावृत्तये क-

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।

उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन् (१८०) कति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ।
आश्चर्य्योगवान्दोहोऽगोपेन । स्वोप्रत्यययोरकाकारयोर्ना

तोति पक्षमिति भावः । अत्र कर्तृसाहचर्यात् कर्माणि धात्वर्थं
भेदेनान्वयेन गृह्यते तेन श्लोकं पाचकइत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे-
अभेदान्वयिनि कर्मणि न षष्ठीति । शब्देन्दु० ।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिभाष्यकारप्रयो
गादृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे सह सुपेति (३१८८०) समास
पूर्वादिनि (६०६८०) रित्यत इनेरनुवृत्तिसमास सपूर्वाच्चेति ६०६८०)
स्त्वनेन इनिर्जायते तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य
कटादिकर्मण्येव विशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्व्यादिपदेन समासो न स्यात्
एकविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिस-
म्भवः भाष्यप्रासादयाञ्च तत्र वृत्तौ सत्यामेषा रीतिराकलनीया
तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते
तदनेन पूर्व्यादीनां सह सुपेति समासे कृते न तत्पूर्वकात् पूर्वगन्ता-
दिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां
कटादिकर्मण्योऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव ज्ञाने भावाभिधायिनि ।

पश्चात् क्रियावता कर्त्ता योगो भवति कर्मणा ।

अविग्रहा गतादिस्या यथा यामादिकर्माभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ।

गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यप्रातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्येनो-
पस्थिता यथा अविग्रहा असुबोधा तथा कृतपूर्वकर्त्तृबोधककृत-
पूर्वमध्यप्रातिन्यपीति तदर्थः । प्रपञ्चितश्चेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने ।

(१८०) उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्निति तेनैकनिश्चितसङ्गावे ओदनस्य पाकः वा-

यन्वियमः* (१६१) । भेदिका विभिक्षा वा रुद्रस्य जगतः ।
 शेषे (१६२) विभाषा* । स्त्रीप्रत्ययद्वयेके । विचित्रा जगतः
 कृति ईरेईरिणा वा । केचित् अविशेषेण (१६३) विभाषामि-
 च्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यैणाचार्यस्य वा ।

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकस्येति (३०३२०)
 निषेधस्यापवादः । राज्ञाम्मतोबुद्धः पूजितो वा ।

क्षणानां प्रादुर्भावइत्यादौ विभिन्नक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ
 नायं नियमः इति भावः । प्राप्तिपदेन चोभयप्रयोग एवायं नियमइति
 ध्वनितम् । उभयशब्देन कर्तृकर्मणो परावृत्त्येते । पूर्वस्मृत्येव प्राप्ते
 नियमार्थमिदमिति ध्वनयन्नाह कर्मण्येवेति ।

(१६१) स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां क्तिनि (उ४४८८०) त्वधिकारविहितयो-
 रित्यर्थः नायं नियमइति एतयोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्त-
 रीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तर्यपि भवतीत्यर्थः ।
 भेदनं भेदिका धात्वर्थं निर्द्देशे खलुलिति (उ४४५३८०) खलु ।

(१६२) शेषे इति कर्त्तर्येव विभाषा न तु कर्मण्येति ध्वनयन्नुदाहरति
 विचित्रेत्यादि अत्रैते संहस्रश्लोकाः प्राचीनैरुक्ता यथा

षष्ठी संभाविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्मणोः ।

अस्त्रीविहितकृत्योगे कर्मण्येव न कर्त्तरि ।

तव्यादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेष्यते ।

कर्त्तुर्विभाषया केचित् कर्मणोऽपि तथेष्ट्येते इति ।

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ।

प्रधाने प्रत्ययाच्चेत् स्त्रुः षष्ठी कुर्यात्तदा गुणे इति च ।

(१६३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेषु कन्मात्रे इत्यर्थः ।

विद्याहोषस्मरणयोरिति । ॥ ओत् ॥ ११११५ ॥ ओवन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । ॥ संबुद्धौ इत-
कल्यस्येतावनाय ॥ ११११६ ॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण्व इति ।
विष्ण्विति । अनाथ इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यत्रादीत् । ॥ उअः ॥ ११११७ ॥ उअ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । वि-
ति । ॥ ऊँ ॥ ११११८ ॥ उअ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्य ऊँ इत्यत्रमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति । ॥ मय उअौ

णस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किंच 'निपातोऽजनाह' इत्युक्तेऽध्यना-
किति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वान्युपगमात्तदन्तर्विध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽन् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्ञपस्यैव
निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अ-
न्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाज्द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् न तु
पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विवचन-
न्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाप्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्य-
काराः । अचसमुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्षग्रहेणु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव
निर्दिश्यते' इति । तेन 'हल्न्ताच्च' इति सनः कित्वात् इम्म इत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम् । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु
योऽन्नेकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकाराभासाविकसमीप इति कित्वं न स्यात् ततश्च
नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत
एव मनोरमायामनाकिति पर्युदासादेवाज्ञपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिदं कृतमिति निपातग्रह-
णस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायामनाकिति पर्युदासादित्यादि 'तच्छिन्नयम् ।
'ओत्' सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् ।
अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अततेर्देः अः, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति वचना-
द्विशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह 'आत्म्यार्थाभिधियोः' इति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे 'अव्ययी-
भावश्च' इति नपुंसकत्वाद्भ्रस्त्रत्वे सारम्यमि पूर्वं च कृते अमितिरूपं भाष्यकृत्यसंमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेजस्तु
निष्ठायां संप्रसारणे उतः, 'अम् इतः एतः, अम् उतः ओतः' इत्यासमुद्गक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदा-
दासपक्षे अमि पूर्वं गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्यानिवद्वावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाभ-
वे तु सिध्यति तस्याङ्गत्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाण-
त्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेकित्वात्त्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिपक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहृन्नेरभिलाषाः ॥—
आङ्गर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्वादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः वृजेर्ष्यन्तात्कर्मणि षञ् । वर्ज-
नीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् ॥—आ एवमिति । पूर्वप्रकान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः, पूर्व-
मित्थं नामस्थाः इदानीं लेवं मन्यस इत्यर्थः ॥—आ एव किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः ॥—वाक्यस्मरणयोरि-
त्यादि । अत्रायमाशयः ॥ 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधौ च यः । एतमातं वितं विद्याहोषस्मरणयोरित्' इति
भाष्यस्यादिलक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य कित्वं लर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे' इत्यादिस्लेकदेशानुवादः । एवं च अ-
ञ्जर्ज अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य कित्वात् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति प्रवर्तत इति ॥—ओत् ॥ निपात
इति किम् । देवोऽसि, वायवायाहि ॥—संबुद्धौ ॥ ऋषिवेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादी तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—
अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वादिकल्पो मा भूत् । न च 'ओत्' इति सूत्रस्य निरवकाशत्वं
शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पठोऽत्र ॥—उअः ॥ 'निपात एकाच्' इति नि-
त्यं प्राप्ते विभाषेयम् ॥ शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह—इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह 'उअ ऊँ' इत्ये-
कमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु 'उअ इतौ ऊँ शाकल्यस्य' इत्यर्थात् ऊँ इतीत्येव रूपं शाक-
ल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उइतीत्येवं रूपं सिध्यति, वितीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति
ज्ञेयम् ॥—ऊँ ॥—अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके' इति विकल्पः । यदेतन् इति पठसि
यदेतद् इति वा । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो अम्यनुनासिको वा' इत्येवावश्यकत् । 'यरो
ममि अम्वा' इत्येवावश्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्यं तत्रेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिरिति न
सिध्येत् । 'कृमेजन्तः' 'डमुष्णिलम्' इत्यादि निर्देशाश्रयणो तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके अम्वा'

१ वाक्येति—वाक्यशब्देन वाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते, अन्यथात्वं चानभिमतत्वमेव । २ उअ इति—नायं प्रत्याहारः,
तथा सति उअग्रहणमेव कार्यम्, इत्यु विशेषाभावात् । तस्माद्ग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽयम् ।

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।

क्तस्यास्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् (१६४) ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृतां । २ । ३ । ६९ ।

एषाम्प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः (१६५) । कुर्वन् (१६६) ।
कुर्वाणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिन्दिदृक्षुः (१६७) अलङ्कारि-
ष्णुर्वा । उकः । दैत्यान्घातुको हरिः । कमेरनिषेधः (१६८) ।
लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखद्व-
र्त्तुम् । निष्ठा (१६९) । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान्

(१६४) इदमेषामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्म-
णोर्हयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्येत्यादि । उभ-
यप्राप्ताविति तु मध्येऽपवादव्यायेन कर्त्तृकर्मणोः कर्त्तृत्वस्यैव
नियमो नान्यस्येति बोध्यम् ।

(१६५) स इति लङादीनां सामान्यप्रकृत्यं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भव-
तीति तदादेशा यस्मिन् गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदात्तियन्ते
इति शेषः । आदेशशब्देन च तत्कार्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन शेषं
परिः दटिर्गा इत्यादौ आह गमहनजनः किकिनौ लिट्चेति (उ० ३७५
पृ०) किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिकृपलिट्कार्यातिदेशात् ।

(१६६) कुर्वन्ति तन्प्रत्याहारघटकस्तु नायं शता तद्वत्स्य तद्वत्कत्वे-
ऽपि शक्तिरिति समुदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् लिङादेशवशादेस्तत्का-
र्यकारिकिकिनोः संप्रसारणं लपङ्गणस्यावश्यकतया तेनैव शब्द-
निषेधसिद्धिः ।

(१६७) सूत्रे उ उक इति ऋदसृदाहरणेन प्रापयन्नाह दृढकुमिति ।

(१६८) कमेरिति उक्तान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषावाच्येति भाष्यकारः ।

(१६९) निष्ठेति निष्ठायोगे कर्मणि षष्ठी सर्वथा निषिद्धा कर्त्तरि तु विषय-

विष्णुः । खलर्थः । ईषत्कारः प्रपञ्चो हरिणा । तन्निनि(२००)
 प्रत्याहारः शतशानचाविति(उ३६५८०)तदशब्दादारभ्य (उ३६६८८०)
 तृणो नकारात् । शानन् । सोमस्यवमानः । चानश् ।
 आत्मानम्माण्डयमानः । शत । वेदमधीयन् । तन् । कर्त्ता
 लोकान् । द्विषः शतुर्व्या (२०१)* । सुरस्य सुरं वा द्विषन् ।
 सर्वोऽयङ्कारकषण्याःप्रतिषेधः । शेषे षष्ठी (१०२) तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्त्ययोः । २ । ३ । ७० ।

भविष्यत्त्वकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्त्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न
 स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजङ्गामी । शतन्दायी ।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्मणः सम्बन्धविवक्षयापि न षष्ठीसमासः
 यथोक्तं हरिणा

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणाया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति ।

(२००) पृष्ठ्यजोः शाननिनि (उ३६७८०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु
 चानशिति (उ३६७८०)चानश् इङ्वाथोः । शतलङ्कृणीति (उ३६८८०)
 शत । तन्निनि (उ३६६८८०)तन् । सूत्रे जिष्मन्निनिप्रत्याहारस्यहृणाय
 तनामित्यत्र शतं न कृतमिति बोध्यम् ।

(२०१) द्विष इति द्विषोऽमित्ये इति(उ३६८८०)विहितै शतरि वा षष्ठीत्यर्थः ।

(२०२) शेषे षष्ठी त्विति शाब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाश्चर्यो गवां
 दोहोऽगोमेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

(२०३) आधमर्त्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्त्वकस्येति इनस्तूभयोर्विधाना-
 दाह भविष्यदाधमर्त्यार्थेनश्चेति । यद्यपि भविष्यत्त्वको न स्मर्यते
 तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४३१८०) विहितः तुल्य
 ण्मुनाविति(उ४३२८०)अकस्यानी स्मर्यते न स्मर्यते इत्याशयेनोदाहरति

ल्ल्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः सान्नाम् । भव्यगेयेति (७१५४०) कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितङ्गम् । अतः योगोविभज्यते । ल्ल्याना-
मुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चानुवर्त्तते । तेन नेतव्या
वज्रङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

२ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्द्योगे तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यं सदृशः
समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ।
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

मतं पालकं इति यस्तु कालमाभ्यान्त्ये श्वलभिहितस्त्वस्य नायं निपे-
धकः । तेन ओटनस्य पावकः पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवंति भावः ।
(२०६) ल्ल्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (३००४०) नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्त्तृ-
यङ्गश्च कर्मणि विकल्पेनित्यर्थम् ।
(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चानुभयप्राप्तिप्रययइति कैय-
टादयः । वज्रमित्यत्र गुणकर्मणि वेद्यते इति (३००४०) विकल्पस्तु न
ल्ल्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दीर्घव्या गात्रं पयः कृष्णेनेत्यादौ गुण-
कर्मणा उपक्रमेण प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्वाधात् । तथा च
गुणकर्मणि वेद्यते इति तदुभयप्राप्तिरहितस्यले विशेषस्तु संपादक-
श्लोकेण (३००४०) प्रागुक्तेषु द्रष्टव्यः ।

(२०६) शेषषष्ठां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन निधीयते । तुल्यार्थैस्तु
ल्ल्यार्थैरतएवातुलोपमाभ्यामिति पर्युदन्तउपपद्यते इति तु युक्तम्

चतुर्थी (२०७) चाशिष्यायुष्यभद्रभद्रकुशलमु
स्वार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ।

एतदर्थेष्वांगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि । आशुष्य-
श्चिरस्त्रीवितम् कृणाय कृणस्य वा भूयात् । एवम्भद्रभद्रं
कुशलन्निरामयं सुखं शम्, अर्थः प्रयोजनं हितमप्यभूयात् ।
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात् (२०८)
सर्वत्रार्थग्रहणं भद्रभद्रपर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

। षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ।

कर्तृकर्मद्वारा (२०६) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधि-
करणसंज्ञः स्यात् ।

अतएव च पर्युदासात्तत्र सादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन
इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
तत्रां यदारोहति दन्तवाससेति, सुटोपम भूतिसितेन शम्भुनेत्यादौ
तु सहाय्यं ततोयेति मन्त्रिनायः ।

(२०७) आशीर्विषयक्रियान्वयर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे
चतुर्थीषष्ठावित्यर्थः । अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन सुखहितादिभिर्न
समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । अतएव च सुखेन
चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे ।

२०८) व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निर्मितमित्यायुष्या-
दिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः । षष्ठी

(२०९) आश्रित्यतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकवजि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारात्(२१०)दूरान्तिकार्थेभ्यः ।
 औपक्षेपिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा (२११) ।
 कटे आस्ते । स्थाल्याम्यचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मि-
 न्नात्मास्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति(२६३ष्ट०)
 विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । तस्येन्वि

चाधारः कस्ये त्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति
 लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्तृकर्मणोस्तत्तत्संज्ञैव परया
 एतस्या बाधात् परस्परया तदुद्धारा क्रियायाआधारइह पाह्यइत्याह
 कर्तृकर्मद्वारेति । स्पष्टसक्तं हरिणा

कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ।

भूतत्वे घटइत्यादौ सर्वत्वास्तीति पदाध्याहारेण शब्दबोधः । मने
 दृष्टः कपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्तृकपि-
 संयोगिदृष्टद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् विशिष्टदृष्टस्य मूलवृत्तित्व-
 बोधेऽन्यत्ववयवे तद्विशिष्टदृष्टाभाप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं
 फलतीति बोध्यम् ।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थेणैव सप्तमीति बोध्यम् ।

(२११) विधेति उप समीपे श्लेषः सम्यग्य उपश्लेषस्तत्कृतसमीपश्लेषिकम्
 एकदेशवच्छेदेन श्लेषस्य समीपसमश्लेषं तत्कृतसमीपश्लेषिक मिति वा
 सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदन्तरिक्तं सर्वम् वैषयिकम् । सर्वत्वाधि-
 करणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः । तस्यैव श्लेषिके, कर्तृद्वाराधारे
 कटे आस्ते इति, कर्मद्वारा तु स्थाल्यां पचतीति । वैषयिके, मोक्षे इति
 अभिव्यापके सर्वस्मिन्नित्युदाहरणविवेकः ।

ययस्य(२१२)कर्म्मण्युपसंख्यानम्* । अधीती(२१३)व्याकरणे ।
 अधीतमनेनेति विग्रहे दृष्टादिभ्यसेति (६७६४०) कर्त्तरीनिः ।
 साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च* । साधुः कृष्णो मातरि ।
 असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्म्मयोगे* । निमित्तमिह(२१५)
 फलं योगः संयोगसमवायात्मकः ।

(२१२) क्तस्येति इन्विषयस्य इमोविषयस्य इन्प्रकृतेः क्तस्य क्तान्तस्य कर्म्म
 णीत्यर्थः इन्प्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्वी कटमित्यादौ कट-
 रूपकर्म्मणि न तत्र सपूर्वाङ्गेति, (६७६४०) सूत्रेण इन्विधानेनेनः
 सपूर्वकपूर्वगब्दस्यैव प्रकृतित्वात् । अत्र कर्मशब्देन कालाच्चादिव्यति-
 रिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ
 मासादौ नेति कैयटः ।

(२१३) अधीतीति न कर्म्मणि क्तः तथाप्ये तस्याभिहिततया सप्तम्यनुप-
 पत्तेः किन्तु भाषे । अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवालोक्ष्यम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषपञ्चपवादोऽयम् यत्साङ्गा न विवक्षिता किन्तु
 तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽत्र साधुग्रहणम् । साधु-
 निपुण्याभ्यामर्ज्ञायामप्रतेरिति(२१३४०)सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्ज्ञायाम् प्रति-
 योगे सप्तमोनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । तत्सूत्रे अर्ज्ञायग्रहणं निपुणार्थमि-
 त्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाड्येन बद्धइत्या-
 दावपि स्यादिति भावः । फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः ।
 कर्म्मणीत्यादौ कर्म्मणः फलत्वञ्च हननस्य तत्कामेच्छाधीनेच्छाविषय-
 त्वात् । कर्म्मसंबन्धश्च स्वरूपसङ्गेव निमित्तम् तत्र द्वीपिकर्म्मणोर्ग-
 न्धस्यगसीम्नो रवयवावयविभावात् समवायः इतरयोश्च संयोगइति
 विवेकः । सूक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना
 (२८०४०)चतुर्थी सूक्ताफलमाहर्त्तुं हन्तीत्यर्थविवक्षणात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात् प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमा अण्डकोशः
पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं
लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी (२१६) स्यात् ।
गोषु दुह्यमानासु गतः । अर्ह्याणां कर्त्तृत्वेऽनर्ह्याणामकर्त्तृत्वे

(२१६) यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेद-
करणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदान्
सप्तमीति स्वरार्थः । तथाहि निज्ञातकालादिक्रिया अनिज्ञात-
कालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति । तत्र काचित्
क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमा-
नास्वागत इति । काचित् स्वधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा
गोषु धोह्यमाणास्वागतइत्यादौ काचित् स्वधारकालाव्यवहितपूर्व-
कालेन यथा गोषु दुग्धास्वागतइत्यादौ । तत्र च क्रियासम्बन्धि-
त्वस्य सर्वत्र कारके सत्येऽपि मानात् क्रियाधारयोः कर्त्तृकर्म्म-
णोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम् । तथाच शापकत्वं सप्तम्यर्थ-
स्तस्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शाब्दबोध्य एवेत्येकाग्र-
प्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदुर्गनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापे-
क्षेति श्रेयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमोनर्त्तित्यादावेव स्यात् त-
त्प्रकृते । कृतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशे-
षादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये
वर्णितम् ।

तद्वैपरीत्ये (२१७) च * । सत्सु (२१८) तरत्सु असन्त आसते
असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

षष्ठी चानादरे (२१९) । २ । ३ । ३८ ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो
वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्नयस्त (२००)
वानित्यर्थः ।

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हाणामकर्तृत्वेऽनर्हाणां कर्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यमत
एवोदाहरणे याक्यचतुष्टयम् । तथाच यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते-
ऽर्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रि-
यायां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः ।

(२१८) सत्स्वित्वाद्यं सन्तोहि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च । असत्स्वित्वादि
द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्वनेनोच्यते ।
तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां तरणमुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्-
स्वित्वनेन गम्यते । चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वसत्तां
तरत्स्विति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृसत्त्वम्बन्धि असत्कर्तृ-
कमासकमित्येवं रीत्या सर्वलोह्यः ।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते तथाच
यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव । अनादराधिक्ये अना-
दरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कृष्टार्धः फलित इत्या-
हानादराधिक्यइत्यादि । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठादेरर्थः एतत्समभि-
व्याहारे अनादरपूर्वकस्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठादि तत्र तात्पर्यपाहकम्
अनादरश्च प्रत्यासत्त्या षष्ठादिप्रकृत्यर्थविषयएव ।

(२२०) प्रात्राजीदित्यस्याख्यातान्ततया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि
संन्यस्तवानिति विवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३११

स्वामीश्वराधिपति (२२१) दायादसाक्षिप्रति
भूयस्यैश्च । २ । ३ । ३८ ।

एतैः सप्तभिर्भोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायाव्या-
ख्यिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा
प्रसूतः गाएवानभविनुञ्जातइत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ सखात्पर्य्ये (२२२)र्थे । आयुक्तो
व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । आसेवायाङ्किम् । आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्तइत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः (२२३)ससुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

(२२१) स्वाभ्यर्थेति वक्तव्ये स्वाभ्यादिशब्दत्रयपक्षं पर्यायशब्दात्परनिवा-
रणार्थम् ।

(२२२) तात्पर्य्ये इति आसेवापदस्य तत्त्वेन कृतेरिति भावः तात्पर्य्येणैव तदेक-
व्यापारता ।

(२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणे तृतीया कल्पयद्यास्य ससुदाये
एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टल्लैकदेशस्य यतः स्वचटि-
जात्यादिविशिष्टससुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वेतरससुदायव्या-
वृत्तधर्मकरणकं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किन्
यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत एव जा-
भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथाच स्व-
द्वित्यसुदायावधिकस्वेतरससुदायव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपेण-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां (२२४) वृषु वा ब्राह्मणः
 श्रेष्ठः । गवाङ्गोषु वा कृष्णा बज्रघीरा । गच्छताङ्गच्छत्सु वा
 भावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४८ ।

विभागो विभक्तनिर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र
 पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यश्चाद्व्यतराः ।

निर्द्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः ॥
 शब्देन्दुः ।

(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविभेदरव्याहृत श्रेष्ठत्वकरणकप्रवक्-
 करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवोविभ्रः श्रेष्ठइति बोधः
 संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव पाठ्यम् । उङ्ग-
 तावयवभेदविषयया नृणामिति बज्रवचनं तिरोहितावयवभेदविष-
 यायान्वेकवचनं तज्ज्ञासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कार-
 के इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेष्विति ब्रूयादिति हि तदाशयः ।
 इत्यः सामासिकस्य चेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थ-
 इति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र
 वशाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वे ऽपि विभक्त्यपहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न
 त्र केनाप्युपाध्यादिरूपेण भेदस्तत्त्वैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति न
 त्र शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धा-
 रणविषयत्वरूप एव तत्र च अवधिमन्त्रसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः
 तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आद्व्यतरा इति
 बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेनिर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादा
 विष सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तबोधार्थबोधिरोध एव ।

वो वा । ८।३।३३। मयः परस्व उवो वा आदधि । किमु उक्त् । किमुक्त् । वत्सासिद्धत्वात्तुस्वारः । ॥ ई-
दुतौ च सप्तम्यर्थे । १।१।१२। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्ननीदृश्यं प्रयुक्तं स्यात् । सोमो गौरी अभिहितः । मामकी तत्
इति । सुप्तं सुलुगिति सप्तम्या सुप् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावयान्तोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यवयवो वाप्यवः ।
॥ अणोऽप्रयुक्तस्यानुनासिकः । ८।४।५७। अप्रयुक्तस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि । दधि । अप्रयु-
क्तस्य किम् । अग्री ॥ इत्यन्तसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ।

॥ स्तोः शुना शुः । ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारतवर्गयोर्भां योगे शकारतवर्गौ लः । हरिश्चेते । रामश्चि-
नोति । सविद् । शक्तिश्च । ॥ शात् । ८।४।४४। सात्परस्व तवर्गस्य शुक्लं न स्यात् । विभः । विभः । ॥ शुना

इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रयुक्तमित्यनुवर्तनादाह—प्रयुक्तश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ
किमनेन प्रयुक्तत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रयुक्ताप्रयुक्तयोर्द्वयोरप्युक्तोदादेशापत्तौ प्रयुक्तादेशे प्रकृतिभावादित्यसिद्धावपि अप्रयुक्तादे-
शस्यानुनासिको वकारः स्वातन्त्र्येण प्रयुक्तत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोत्प्लावण इति प्रयुक्तत्ववि-
कल्पे प्राप्ते नित्यार्थे तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रयुक्तमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य 'प्रयुक्तस्योः ऊँ इत्ययमादेशः'
इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रयुक्तश्वेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाक्यस्येति
नापेक्ष्यते, तदा प्रयुक्तस्योः नित्यमादेशः स्वातन्त्र्येण विति ऊँ इति एते द्वे रूपे स्यातां, तस्माच्छाक्यप्रयुक्तानुवृत्त्या
आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—अयमादेशो वा स्यादिति ॥—वत्स्यासिद्धत्वा-
दिति । अत एवेदं कर्त्तुं त्रिधायां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि 'इको यण्-' इत्यनन्तरं 'मय उवो वा' इत्ये-
वावश्यत्वं यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥—ईदुतौ च—॥ ईदुताविति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अमाभवाति । अमिशब्दा-
त्परस्याः सप्तम्याः 'सुप्तं सुलुग्-' इत्यादिना वा आदेशः । पदकारैः प्रयुक्तत्वे तु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि
पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् धीती । मती । सुदुती । धीत्या, मत्या,
सुदुत्या, इति प्राप्ते तृतीयेकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकारः । ततः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादेशः । न सिद्धे 'सुप्तं सुलुग्-'
इति लुग्, इत्यश्रवणापत्तेः ॥—सोमो गौरी इति । वातप्रमी अत्र ययी असक्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य
लौकिकोदाहरणभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥—मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रयुक्तप्रयोजनं
नास्ति, तथापि 'मामकी इति' 'तनू इति' इति पदकाले तदस्त्येव, 'स्वायां तनू ऋक्लेनाधमानाम्' इत्यत्र संहिताकाले-
प्यस्ति, तथापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥—
सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं
बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्च 'आप्नयाः' इत्याद् डेराम् च स्यादिति भावः ॥—अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्च इत्यादावपि
सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्च इत्यत्र यो वापीशब्दः स सु
वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये
वृत्त्यभावादिति भेदः ॥—अणोऽप्रयुक्तस्या—॥ अण इति किम् । कर्तुं हर्तुं ॥—अच्छंसंधिरिति । कुलं शुलं चात्र न
कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्च्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥—इति तत्त्वबोधिण्यामच्छंसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ॥—स्तोः शुना शुः ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं शुः दुरित्यपि बोध्यम् ।—
शुनेति । 'सह युक्ते-' इति सत्रे 'विनापि तथोगं तृतीया' इति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥—योगे इति । एतदध्याहार-
लभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्व्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोर्न 'शात्' इति श्रपकात् । ग्रथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्यं 'स्था-
नेऽन्तरतमः' इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नित्यन्तावयवकत्वम् ॥—हरिश्चेते इति । 'वा शरि' इति पाक्षिकलाद्विसर्जनीयस्य
सत्त्वस्य शेन योगे शाः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति; तवर्गस्य तु तवर्गयोगे सधित्यादि, शेन योगे तु तत्त्वशिव इत्याद्युदा-
हरिष्यति ॥—शात् ॥ नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह—तद्यगीत्येत्यादि । जस्तवमित्यादिव्याख्यातनिर्देशे निःसंदि-
ग्धत्वेन बोधनाय 'व्रथ-' इति श्लं जस्तं च न कृतं, तथा शुलमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्दर्शनीयमेवोदाहरति ॥—
विभः प्रश्न इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ क्रीप्सायाम्, 'यजयाच-' इत्यादिना नह । 'छोः शूट्-' इति छस्वः शलम् ।
नको किलाद्रुणाभावः । प्रच्छेस्तु 'प्रश्ने चास्त्र-' इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमहजानानां नासिकास्थानाधिक्या-

१ अण इति—नायमण् परणकारेण, तथा सति अप्रयुक्तत्वेति पूर्वदासेन इत्यप्रवृत्तौ अजग्रहणमेव कुर्वात् इति कैशिराहुः ।

२ योगे इति—संयोगे ईत्यर्थः । सत्याः मामा इति वत योग इत्युक्तिः । संयोगश्चाव्यवहितयोरेव ।

साधुनिपुणाभ्यामर्ज्ञायां सप्तम्यप्रतेः । २।३।४३।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्ज्ञायाम् तु प्रतेः प्रयोगे (२२६)
मातरि साधुनिपुणो वा । अर्ज्ञायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो
भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् । अपत्यादिभिरिति (२२७)
वक्तव्यम्* । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यामनृतीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः (२२८) उत्सुको
वा हरिणा हरौ वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्तञ्जया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थसत्त्वं
वर्तमाने तृतीयासप्तम्यौस्तोऽधिकरणे (२२९) । मूलेना (२३०)
बाह्येदेवीं अवयवेन विसर्जयेत् । मूले अवयवे इति वा । लुपि
किम् पुण्ये शनिः ।

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्ज्ञानां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साधुसाधुप्र-
योगे चेति वार्त्तिकदित्युक्तम् (२०८४०) । प्राक्

(२२७) अपत्यादीत्यादिना लक्षणेत्यम्भूतेत्यादिस्त्रलोपात्तार्थो पर्यनु याङ्गौ ।

(२२८) "तत्पदे प्रसितासक्ता, वित्युक्तेरुत्सुकात्सकसाहचर्याच्चासक्ताप्येक एव
प्रसितो गृह्यत न तु प्रकर्षेण सितः शुभः प्रसित इत्येषोऽपीति बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अथ पुण्य इत्यादौ वा भूत् अह-
त्त्ववर्त्तने प्रातिपदिकार्थे एव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः कालः (५२४४०) इत्यम्भू लुपविशेषः (५२४४०)
इति लप् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य
भुक्तायं द्वाहे द्वाहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयङ्कालः ।
इहस्योऽयं क्रोधे क्रोशाद्वा सत्यं विध्येत् । कर्तृकर्माशक्त्यो-
र्मध्येऽयन्देशः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्च-
म्याविध्यते तदस्मिन्नधिकमिति (१६८४) यस्मादधिकमिति च
सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ।

सुखामिसम्बन्धेऽधिः कर्माप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्र सप्तमी ।

२ । ३ । ६ ।

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८४) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त-
ते तत्र पञ्चम्याविपरिवर्त्यते मध्यस्यावधिद्वयसामेक्षतया षष्ठीद्विवचना-
न्नेन समासः कर्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिबन्धनमध्यपदेशासम्भवात्
कारकशब्देन तन्मक्तिर्याद्येतेतत्सर्वं मनसि ज्ञात्वाह शक्तिद्वयमध्येऽस्यादि ।
तथाच कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं सा च क्रियाभेदेन भिद्येति भावः ।
अवध्यविधमतोः सजातीययोरेव सामेक्षत्वनियमेन कालाध्वनोः शक्तिमध्ये
प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकालादिपरतया तन्मध्ये प्रवेश-
इति द्रष्टव्यम् खानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्तित्वं
त्वार्धिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्तृज्ञातव्यवान्ताध्याहृदस्य समानार्थकेनाधिकश-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३१५

अन कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्थात् । उप परार्हे (२३३)
हरेर्गुणाः परार्हादधिकाइत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्या-
मप्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः अधि रामे भूः ।
सप्तमी शौण्डे (१५४०) इति समासपक्षे (२३४) तु रामा-
धीना । अपङ्गुत्थादिना (७१८४) ख० ।

विभाषा कृञि । १ । ४ । ६८ ।

अधिः करतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे । यदत माम-
धिकरिष्यति (२३५) विनियोज्यतइत्यर्थः । इह विनियोक्त-

त्वेन, न तु कर्मप्रत्ययान्नाध्याहृतस्य समानार्थत्वेन, तेन । लोकेऽधिको
हरिरित्यादौ लोके इत्येव ह्यर्थादेन सप्तम्यादिरिति बोध्यम् ।

(२३३) उप परार्हे इति उपोऽधिके चेति (२३४०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अधिरी-
श्वरे इत्यत्र (१५४०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (१५४०) बोधयत्नापीश्वरयदौ
ईश्वरत्वेनोभयपरी ततश्च यस्येतेन यत्सम्बन्धि धनादिकं निर्दिश्यते
तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनारः स्वामित्वं निर्दिश्यते
तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः । तच्च पर्यायेण भवती-
त्याह ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अथतरस्यादुत्प-
द्यैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्ताद्यानामप्रयोगइति
न्यायात् न वृणुषुमाभ्यां सप्तमीति भावः ।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु अधिराममिति स्यादेवेति
स्योक्तत्वात् तद्वद् ।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोज्यते तस्य विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत
इत्यर्थः ।

समर्थः (१) पदविधिः । २ । १ । १ ।

(१) समर्थः पदविधिरिति । समर्थः संसृष्टार्थः सकृत्तार्थ इति यावत् ।

सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थप्रत्ययसायि-
वदानामाकाङ्क्षादिपञ्चात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः
पुरुषदत्तादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्नि-
हितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यत यथा राज्ञः पुरुषोऽन्यश्च राज्ञो
देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽथो धनञ्जेत्यादि वृत्तौ तु नैवम्
वृत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभाववगाह्ये-
कोपस्थितजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थ-
बोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थित-
स्य च नाश्चादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । अनितान्वयाच्च निराकाङ्-
क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । दे-
वदत्तस्य गुरुत्वमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानोभतकृत्वादिनैवान्वय-
सम्बन्धस्तपस्थितगुरुद्वारक एव षट्पदार्थः यथोक्तं हरिण्या

संसृष्टायेन सम्बन्धो येषां गुरुकृत्वादिना ।

संसृष्टावयवास्तौ तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ।

यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य षट्पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केवाञ्चित् सम्ब-
न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न ऋयते ।

अतएव वार्त्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न
प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वात-
न्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकृत्पुत्रादीनां वक्तव्यमित्य-
नेन गुरुकृत्पुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञ्चा-
पर्युदासः कृतः । समानाधिकरण्यविशेषणस्य तु समानाधिकरण-
समर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगा-
भावः भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा

सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कचक्षु न ।

सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ।

प्रतियोगिपदादन्वत् यदन्यत् कारकादपि ।

उत्तिग्रहकदेशस्य सम्बन्धलो न नेक्षते इति

अत्राद्यं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वे ऽपि समासद्वयभूतेः
प्रधानस्य इत्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणा-
पेक्षादानपि समासः । समासे चावयवप्रत्ययैव तत्तत्पदार्थोपस्थि-
त्या विशेष्यविशेषणनादाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं
वाचनिकं कल्याम् तथाप्यात्मधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-
त्वं न यथोक्तं हरिणा

वङ्गनां उत्तिग्रहार्थां वचनेरेव साधने ।

स्यान्कहृद्वोरव तस्यादेकार्थोभाव आश्रितः ।

चकारादिनिषेधो ऽय वक्तव्यव्यतिभङ्गनम् ।

कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वज्जाकं तदिति स्थितमिति ।

नचाङ्गि हन्नादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्तो तु न तत्र व-
चनेरेव तद्विषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदा-
दुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः
स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किमपराङ्म् विधिदललक्षणा । प्रकृति
प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तामन्दा-
दौ भवेत् आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-
विहितज्ञानार्थस्य कर्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्ब-
न्धादिदलक्षणास्तीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आन-
न्दो यमिति विपक्षे आनन्दादौ अस्त्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे
नङ्कारणाव इत्यस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनादधिकाएत-
न्मते, नञतन्वायसिद्धा इत्यादिवक्तृविज्ञवापत्तिरतः समुदाये शक्तिदि-
त्यन्यत्र विकारः । वार्त्तिकज्ञता तु अत्रार्थं कल्पयितुं नञ्स्वभावात्स्वा-
नर्थसमासस्य नमकस्य साधुत्वं वङ्गमिति श्रुत्वात् अङ्गं पश्येत्वादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

प्राक् (३) कडारात्ममासः । २ । १ । ३ ।

कडाराः कर्मधारयद्वयतः (३६५४०) प्राक् समासद्वयधिक्रियते ।

सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगो (४) विभज्यते । सुबन्त समर्थेन सह समस्यते ।

योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं

असमर्थेन नञा बाधेन हतमारीवो राम इत्यादौ बाणादेर्विषयार्थस्य
गमकवृत्तेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम् ।

(२) पदस्य पदयोः पद नां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषस्याविव-
क्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् दणोश्चये
कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयादभिमित्यत्र
दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि दणोश्चयं यणादिकं भवत्येव ।
सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति
किं पश्यति कृष्णं श्रितो राममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य
अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकत्वमिति ।
इत्यञ्च परिभाषा समासकृतज्ञितादिवृत्तिभावे प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ।

(३) प्राक् काङ्गरादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा
ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः । एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेशइति
भावः । अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कटार्यः ।

(४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अत ऊर्ध्वं सहेति
सुपेति च पदद्वयमधिकारिष्यमाणं बोध्यम् । अत्र सहेति योगो-
विभज्यते सुबासन्निर्गतेऽपू० ४०४०० इत्यतश्च सुबन्तनुवर्त्तते तथाच सुबन्तं
समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः । तेन समर्थेन सुबन्तेन ति-
ङन्तेन नाम्ना धातुना सुपाच समासद्वयार्थः संपद्यते । तत्राद्यं भूतपूर्वं,
द्वितीयमनुव्यचलत्, तृतीयं पुलकती, गतिकारकोपपदानां कङ्क्षः सह

समासः स च इन्द्रस्येव (६) पर्यभूषयत् (७) । अनुव्यचसत्
सुपा सह (८) समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

तथोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति (६६८४०) निह्ने

समासवचनं प्राक्सुबन्तत्वेरित्युक्ते (१७८४०) नाञ्चैवात्र समासः । चतुर्थं
कटप्ररित्वादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते इति द्वितीययोगार्थं
तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थतिङन्तस्य समासः यथा पिवतस्मादत
अन्नोतपिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन च समासो यथा
एकीडादयः । स्फुटीभविव्यति तत्प्रकरणे चेदसुपरिष्ठात् (४५०४८)
यथा च योगविभागेनोक्तषड्विधसमासलाभस्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधोबुधैरिति ।

इत्येतन्मनसि निधायाह सङ्गतिर्योगोविभज्यते इति योगोयोजनम-
न्यबोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यते विशे-
ष्यते अवान्तरातुपूर्वविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वत्र
योगविभागार्थं उन्नेयः ।

(५) इदं सिद्धयन्तेत्यादिति तेन स्लोकं करोति आतुः स्मरतीत्यादौ न नि-
शेषणपठिसमासाविति बोध्यम् ।

(६) इन्द्रस्येवेति तं लौकिके नोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकृते
इत्यादौ लक्षितसमासाश्चेत्यनेन (८४४०) प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् ततः
सुमाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वमोर्लुगिति (१४२४०) लुक्समर्थनेऽपि ह्रस्वा-
पत्तिः प्राकुर्वदित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणमावहतीति बोध्यम् ।

(७) पर्यभूषयदित्यादौ वेदे स्मरविशेषार्थम् समासास्वीकारः ह्रस्वो नपुं-
सक इत्यादिना (१४२४०) ।

(८) आद्ययोगलभ्यार्थमनद्य सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यते इति

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२१

शात्पर्वनिपातः । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च* (६) । जीमूतस्येव ।

अव्ययीभावः (१०) । २ । १ । ५ ।

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययं विभक्तिसमीपसद्विवृद्धार्थाभावात्
यासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयौगपद्यसा-
दृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह
समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १ । २ ।

४३ ।

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

- (६) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वप्रदप्रकृतस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकोक्त-
स्वरार्थमेवेदम् । समासमध्यपातिमुपोऽनेन लोपनिषेधः समासाल-
सुपस्तु अस्त्राव्ययान्तत्वेनोपसर्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम् ।
- (१०) न अव्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि खः । इदञ्च कृतं संज्ञार्थ-
मधिकारार्थञ्च ।
- (११) योगोविभज्यते इति तेन अपदिशमित्यादिमिहि । समासोपादयस्तु-
उदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (३२३ पृ०) ।
- (१२) सूत्रे समासपदं समासविधायकणाकूपरमन्यथा कटं चित इत्यादौ
विपक्षे चित्रादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्वनिपातापक्षेतित्याश-
येनाह समासशास्त्रे इति ।

उपसर्जनं पूर्वम् (१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्जनस्याक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चाऽपूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । न तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च (१६) तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेति (२०४५०) अव्ययत्वम् ।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३

(१३) पूर्वमिति अप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरेकवाक्यतया यं प्रति यदुपसर्जनं तत्तस्मात् पूर्वस्मिन् प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति अनुवर्त्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः ।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वाद्यर्थमिदं सूत्रमिति भावः । निष्क्रान्तः निष्क्रान्तेत्यादिक्रमेण निष्क्रान्तादिशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशाम्बीशब्दस्य नियतलिङ्गतयोपसर्जनत्वात् निष्कौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्वइति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं तेन कुमारीवाचरति विग्रहत्यादिवाक्ये आचारकिबन्ते कुमारीशब्दे न प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रीविकारोक्तटाबादिप्रत्ययान्तपरतयाऽति-लक्ष्मीरित्यादौ नेत्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तञ्चेति । भाष्ये उत्तरपदभूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यान्वयेदं प्रवर्त्तते तेन राजकुमारी-पत्न्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम् ।

धुः ।।८।४।४१। स्तोः धुना.योगे धुः स्यात् । रामण्वहः । रामहीकते । पेष्टा । तद्दीका । चकिन्हीकते । ॥ न पदार्थान्ता-
होरनाम् ।।८।४।४२। अनामिति लुप्तपक्षीकं पदम् । पदान्ताह्वर्णापरस्वानामः स्तोः हुन् स्यात् । वद सन्तः । वद
ते । पदान्ताक्षिप् । ईहे । दोः किम् । सर्पिष्टम् ॥ * अमाञ्जलवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पण्णात् । पण्णव-
तिः । पण्णगर्वः । ॥ तोः वि ।।८।४।४३। तर्वास्व वकारे परे न हुत्वम् । सण्वहः । ॥ झलां अजोऽन्ते ।।८।२।३९।
वागीशः । चिप्रूपम् । ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।।८।४।४५। वरः पदान्तात्स्वाऽनुनासिके परेऽनुनासिको
वा स्यात् । एतन्पुरारिः । एतन्पुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरवं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्बुधः ।

द्वर्गेष्वथैधतुभिः सह तुल्यस्थानलाभावेन सावर्ण्याभावात् 'स्तोः धुना-' इति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्णा-
श्वत्वार एवेति विभ्रः प्रश्न इत्यत्र ध्रुत्वाप्रसक्तः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । 'शात्' इति निषेधाङ्गिद्वादेव 'तुल्यास्यप्र-
यत्नम्-' इत्यास्यप्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं तात्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन पञ्चमस्यापि प्रहणात्
ध्रुत्वप्रसक्तो निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च 'तोर्लि' इति तुशब्देन नकारस्यापि प्रहणाद् विद्वौलिखति इत्यादि सिध्यति ।
न च निमित्तकार्थिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन
नकारप्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीवेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि 'तुल्यास्य-' इत्यत्र यत्कि-
त्स्थानतुल्यत्वविशयायां वर्णेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे ध्रुत्वप्रसक्तौ 'शात्' इत्यारम्भ आवश्यक
इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति अमङ्गनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ 'अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' इत्यनुस्वारस्य आद्ययोऽपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किचित्स्था-
नस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्युनास्यत्वमिति व्याख्यायां आदीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसा-
म्येऽपि तात्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च त्वं नयसीत्यादितु नातिप्रसङ्गः, स्ववर्गाद्यैः सह तु आदीनां सा-
वर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वौलिखतीत्यादीष्टं सिध्यति, वर्णाद्यानां तु नासिका-
स्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पश्चमेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि
एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽसवर्णे-' इति शाकलप्रकृतिभाषानापत्तेः । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकलादेकारस्य ।
'स्वराणामुष्माणं चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतादेवौ ताभ्यामौ ततोऽपि च' इति वचनात्प्रयत्नमेवेन साव-
र्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्ठवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वन्नमित्यत्र 'तोर्लि' इति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः । वकारस्य
ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति समाहारनिर्देशाद् ओ-
ष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्तित्वादाय नातिप्रसङ्ग इति श्रुते, तर्हि 'छन्वा
नुह-' इत्यादिना 'दन्त्ये' तदि विधीयमानो यः कसस्तस्य लुक् अदुह्नीत्यत्र न स्यात्, किं तु अनुहन्वेत्यादावेव स्यात् । तथा
पिपूर्तः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठयपूर्वस्य' इत्युलं सुसूच्यतीत्यादौ न स्यादुक्तीरया वकारस्योष्ठयत्वाभावात् । न च
वस्योष्ठत्वे दन्त्यत्वे च सति 'सैकुष्य-' इति षोडशलक्षणे खिदादीनां घृष्यग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति
भ्रमितव्यम् । 'दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपी'-त्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । ये तु पाणिनिशिष्यायां यमानुस्वारयो-
रेव नासिकास्थानलक्षणद्वयेषां स्थानं नासिका न भवति किं लनुनासिकत्वं गुण एव, नासिकाव्यापारोणोच्चार्यमाणत्वमा-
त्रेण नासिकास्थानलक्षणमेव त्वकारादीनामप्युक्तीरया नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनाभ्युनतेत्यादि वदन्ति ।
तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः ॥ अन्ये लकारादीनां नासिकया सर्वदानुस्वारणादनुनासिकत्वं गुणः 'सले निविश-
तेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङ्गनानां लनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वा-
रयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङ्गनानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तुक्तम्,
तुल्यास्यत्वमन्युनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वस्तित्वादाय 'तोर्लि' इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि'
इत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तोदाहरणप्रसङ्गेरित्याहुः ॥—**धुना**
हुः ॥ इहापि कार्थिनिमित्तयोर्ध्यासख्यं न, 'तोः वि' इति ज्ञापकात् ॥—**सर्पिष्टममिति** । 'हस्तादां तद्विते' इति षत्वम् ॥
—**यरो**— । पदान्तस्येति किम् । वेधि । सत्राप्ति ॥—**स्पर्शे चरितार्थे** इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणदमुक्तम् । कमल्
पुरारिः, श्वश्रु नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ॥—स्पर्शसंवेधेयत्वे इति प्राचीनप्रधानुरोधेन
स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥—**रेफे न प्रवर्तते** इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ
इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदाद् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वादेरेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारिव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्ष-
मांथिल्येदमुक्तम् ॥—**दकारनिपातनादिति** । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुदन्त इति मनुचिषिष्टम् ।

१ स्थानप्रयत्नाभ्यामिति—एतच्च स्थानेऽन्तरतमे—इत्येतस्य सप्तम्यन्तपाठपक्षे । वस्तुतस्तु अनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणम-
नुवर्त्य सवर्णेऽनुनासिक इति व्याख्येयम् ।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमा-
देशश्च स्यात् (१७) । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीवाव्ययं
त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियाभित्यमरः ।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमन्भावः स्यात् । अप-
दिशम् अपदिशेन । अपदिशम् अपदिशे । बहुलग्रहणा-
त्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमन्भावः । विभक्ती-
त्यादे (१८) रयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरी (१९)
इत्यधिकृतिरिति । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि
इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधि-
करणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी ।

अव्ययी भावश्च । २ । ४ । १८ ।

- (१७) नाव्ययीभावादिति अवापञ्चत्यादिति प्रतिषेधोऽस्य एव न तु लुक् इति
द्योतयितुं तुगङ्गः । तथाच अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभि-
न्नस्य सुपोलुक् न अस् च पञ्चम्यास्तु लुगभावोभावपि नेत्यर्थः ।
- (१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिसूत्रे विभक्त्यादिगङ्गेन तदर्थो लक्ष्यते वचनगङ्-
स्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं संबोध्यते तेन विभक्त्यादिरूपार्थनाभन्तत्वं वर्तमानं
तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थमदाह
विभक्त्यादिष्विति । अत्र च तदुत्तरविभक्त्यर्थाद्यन्तर्भावोपेक्षा कर्तव्या ।
- (१९) नित्यसमासे ऽस्त्वपटवटितवाक्यस्यैव विपक्षत्वौचित्यात् हरौ अधीत्य-
पहाय हरावित्युक्तम् ।
- (२०) वचनेति सूत्रे वचनेष्वत्यस्य तदर्थपरतया प्रत्यासक्त्या यद् विभक्त्यर्थवाचकः-
व्ययेन सुबन्तस्य समाससम्भवस्तद्विभक्त्यैव तत्सुबन्तस्य पक्षगमिति भावः ।

अयं नपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या (१४१४०) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
 समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया (२१) ग्रामम्
 निकषा लङ्काम् आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः
 परित इति (२६१४०) अन्यारादिति (२८८४०) द्वितीयापञ्चम्योर्विधा-
 नसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सु (२२) मद्रम् । यवनानां
 व्यृद्धिः दुर्व्यवनम् । विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः । सच्चि-
 काणामभावो (२४) निर्मल्लिकम् ।

(२१) समयानिकापाराच्छब्दा अविकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमा-
 त्रवाचित्वाभावाद्वा तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकता विभक्त्यर्थसा-
 मीप्यादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृते तूपशब्दस्तन्मात्र-
 वाचो कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः । उपदशादौ
 तूपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोक्तया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावाच्चा-
 व्ययीभावः ।

(२२) अचनपकृष्णात् सन्दृष्ट्यादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुगन्दस्त्वत् सन्दृष्ट्या-
 दिद्योतकः ।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभावाद्येत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तद-
 ऋदेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिर्गृहीतप्रतियोगिकाभावइति
 न गतार्थता ।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव अन्योन्याभावस्य
 तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽर्थपद-
 सुपात्तम् अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः न जनजसाधारणा-
 व्ययेन भवति । नञ्प्रत्ययस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र-
 कश्चिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मल्लिकम् अघाप-
 मित्यादिवत् अनुपलम्बइत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
 वस्तुतो नाशपर्यायात्ययस्य पृथग्यकृष्णात् प्रागभावनिवारणार्थं
 विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थस्त्वार्यकृष्णं तेन प्रागभावाभि

अध्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२५

हिमस्यात्ययोनिर्हिमम् (२५) । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्पत्तिः (२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य (२७) प्रकाशः इति हरिः । विष्णोः पञ्चादनुविष्णुः । पञ्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पञ्चात् (२८) स्यस्यतइति भाष्यप्रयोगात् । योम्यता (२९) वीष्णापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथा-

प्रायेण कपासेऽवटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शशशब्दादेर-
भावबोधनाय निःशशशब्दमित्यादिरेषामलीकतयार्थत्वाभावेन तत्र-
तियोगिकाभावाप्रसिद्धेः ।

(२५) अन्तेरतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुक्ता निर्हिममि-
त्युक्तम् ।

(२६) सम्पत्तिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदे-
नैवान्वयी तद्विषयेऽपि तटान्वितक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह
सम्पत्ति न युज्यते इति तेनासम्पतीति सौत्वप्रयोगेऽपि युजिक्तियान्-
भावैवैव नञ्समास इति बोध्यम् ।

(२७) शब्दप्रादुर्भावइत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनव्ययेन समासइतिना ।
उदाहरणे स्वरूपपरिण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेशब्दस्य समासः ।

(२८) सति च पञ्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पञ्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपात स्यादित्यपि
इष्टव्यं तेन सर्वप्रसादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः । एतद्भाष्यप्रयोगा-
दर्शतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपटघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन
न समास इति गम्यते तत्र च पञ्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घट-
कत्वादाव्ययीभाव इति बोध्यम् ।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योम्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिशयः । प्रति-
शब्दमिति वृत्तौ वीष्णान्तर्भावात् न द्विवचनम् । तथा च यदा द्विवचनं
तदा प्रतिशब्दस्य वीष्णान्तेष्वकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु ।
वृत्तौ तु समासेन वीष्णायाद्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगइति न
द्विवचनमिति बोध्यम् ।

र्याः । अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थमप्रति
प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीक्षायाङ्गम् प्रवचनीयसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमपि । शक्तिमनति-
क्रम्य (३०) यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहारि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१) । चक्रेण
युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु
सहपूर्वाङ्गम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे
पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येव
मर्थम् । चत्राणां सम्पत्तिः सक्षतम् । ऋद्धेराधिक्यम् (३३)

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति (उ४६१ प्र०) सूत्रेण परेण पूर्वं
स्यावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परा-
वरयोगश्चात्र बौद्धस्तत्र गम्यमानेऽत्युक्तत्वादशाब्दत्वेऽपि न क्षतिः-

(३१) आनुपूर्व्यं क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ कारणत्वेनाप्यन्वयात्
परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्यं
क्रमः पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वं स्वार्थे ष्यञि आनुपूर्व्यम् । अत्र सूत्रे
आनुपूर्व्यमिति निर्देशात् एतदर्थकतया नष्टहीतेनाप्यनुमा । व्ययेन समास
एव । युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः तेनानुपूर्व्यमिति वत् युग-
पञ्चक्रमित्यादिर्न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि
यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थप्रा-
धान्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२७

समष्टिः । अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः
तद्व्यमयपरित्यज्य (३५) सत्त्वममन्ति साकल्येनेत्यर्थः । (३६)
अन्ते (३७) । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते आग्नि ।

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा

- (३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं
तदाच्यस्य वर्णान्नमाद्युचितधर्मो वा सम्पत्तिः स च आत्मत्वादिरि-
त्यर्थः । सत्त्वमित्यस्य ज्ञानियाणां योग्यं ज्ञानियत्वमित्यर्थः ।
- (३५) ऋष्यमयीति साकल्यबोधकसहाय्येन समासः समासस्य निष्ठात्वादस-
पदविग्रहः । अपरित्यज्येति परावरयोगे चेति (७०३६१४०) ज्ञा-
तद्योगश्च बोद्धः ।
- (३६) सत्त्वममन्तीत्यादौ ऋष्येन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यकृतानि
भक्षयेत् स कथमयत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमन्तीत्यत्रैव
तात्पर्यमिति भावः ।
- (३७) अन्ते इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येय इति संकल्पेन यावतोपन्यस्य
परिपक्वत्वावतः समाप्तिरिहान्नशब्देनोच्यते तत्त्वमाप्तिरसाकल्येऽ-
प्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । अग्निग्रन्थत्प्रतिपादक-
पन्यपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन निम्नं समस्यते इति सूत्रार्थः । तस्य च
निम्नसमासत्वादसपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति । यजु-
ब्रीहौ हितोयान्नपन्य एवाश्वस्यदार्थः । अधीते इत्यस्य तु न समासा-
न्तर्भासो जानामावात् किन्तुदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्रतयोपदेशः ।
अन्यत्वं साहित्यस्य समासार्थत्वेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः ।
- (३८) यथा असादृश्ये इति अदसदासादृश्ये इति । यथा इति सा-
हरशब्दादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेण समासः सत्त्व-
ममन्तीति नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतियोगिभावके-
नैव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निषेधात् ।

हरिस्तथा हरः । हरेरूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३)
तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तन्निविध्यते ।

यावदवधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युतप्रमाणायावच्छ्लोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्वर्थे । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्वर्थे किम् वृष्णं प्रति
विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणामा । २ । १ । १० ।

(१९) द्योतयतीति स.मान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे यालि यथा-
तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च
हर्ष्यभिन्नो हर इति बोधयद्यस्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽपि
योऽदुप्रमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते
यावच्छब्दे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-
स्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यात् तद् हरिसदृशो हर इति नोप-
मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसादृश्ये
इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थसङ्गा-
यथाशक्ति यथाबलमित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्दवर्जित
समासार्थता तदारम्भस्येत्याहुः । शब्देन्दुः

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणः तद्बोधकं यावदित्यव्ययं
समर्थेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावद्भूतं तावद्भूतं तद्भाव-
धारयामीत्यर्थः । विग्रहवाक्येयावच्छब्दस्तद्वितान्न इत्यस्यप्रदविग्रहः ।

(४१) सुबिति पुनः सुबन् ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतयन्नाह शाकस्येत
तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशक्तौ प्रथमानिर्द्दिष्टतया पूर्वं
निपातः ।

अव्ययीभावसंज्ञप्रकरणम् । ३२६

दूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं
दत्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतस्मात्समर्थ्यादेव प्राचीनानामित्यसमास-
त्वम् । सह सुपेति (१६४०) तु (४३) न नित्यसमासः अव्यय-
मित्यादि (३२१४) समासविधानात् (४४) ज्ञापकात् ।

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः ।
वह्निर्वनम् वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमु-
क्ति संसारः आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

(४२) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं दत्तमित्युक्तं जये यथा वर्त्तितव्यं तथा न
दत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं दत्तमित्यर्थः । तथाहि
पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्युतमन्ति तत्पातने यदि सर्वे उत्ताना
अवाञ्चो वा पतितास्तदा पातयिता जयति अन्यथा जीवते तत्र
विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तृतया तृतीया । समासे परेरेव तदर्थः
वैपरीत्यञ्च जयामेक्षयेति बोध्यम् ।

(४३) सह सुपेति त्वित् विस्सटपटुरित्यत्र विष्पष्टं पटुरिति भाष्ये विष्पह-
दर्शनान्न नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासादुदादेर्नैवाव्ययीभावादिसंज्ञा-
विधानसिद्धौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः ।

लक्षणेनाभिप्रतो(४५)आभिमुख्ये । २ । १ । १४

आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत्
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ।

यन्मदार्थं(४६) समया द्योत्यते तेन लक्ष्यभूतेनाऽनुः समस्यते
सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य (४७) समीपं
गतइत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्ष्यभूतेनानुः समस्यते ।
अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गायाऽनु । गङ्गादैर्घ्यसदृश-
दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रतो आभिमुख्यस्याग्न्यादेशावकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य
च द्योतकौ उदाहरणे आग्निशायं शलभकर्तृकमग्न्याभिमुखं पतन-
मिति बोधः । वाक्ये तु कर्माप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अग्नयिनो हि-
तीवेत्युदाहरति आग्निमभि । लक्षणेनेति किं आयामं प्रति गतः आ-
मादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिष्ठस्य इत्यर्थकतया कर्मत्वाच्च लक्ष्यता ।
इत्थं प्रतीत्यत्राभिमुख्याभावेन लक्ष्यत्वेऽपि न समास इति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेत्यनुवर्त्तते समवेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन
नपुंसकं द्वितीयान्वञ्चेत्याशयेनाह यं यदार्थचित्तादि ।

(४७) वनादेशलक्षणाच्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाशनिदेशोपलक्ष्यते इति
तस्य लक्षणात्ममिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोद्योतं तथाबोधे च गङ्गादेशोपलक्षणाच्च

तिष्ठद्गुप्रभृतोनि (४६) च । २ । १ । १७ ।

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शतादेशः पुंवङ्गाव
विरहः समासान्तस्य निपात्यते ।

पारेमध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ।

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वज्ञान-
योर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गा-
पारात् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्य-
मपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

सङ्ख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

स्त्यात्पम् तथाच वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि दैर्घ्यविशेषवै-
शिष्ट्येन न ज्ञातत्वमिति गङ्गाया तद्बोध इति बोध्यम् ।

(४६) तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-
वेशो नास्ति । आ तिष्ठद्गुलपन् सन्ध्यामित्यादौ आइति पृथक् पद-
मिति । शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् अलेयवम् अलेयवम् नूनयवम् सूय-
मानयम् पूतयवम् पूयमानयवम् संवृतयवम् संवृतियमाणयवम् ।
संवृतयवम् संवृतियमाणयवम् सजभूति सजपदाति सुपसम् विपसम् ।
दुःसजम् निःपसम् अपसजम् आयतीसजम् प्रौढम् पापसजम् पुण्य-
सजम् प्राज्ञम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सञ्जति
असञ्जति इत्प्रत्ययः समासान्तः एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः ।

(५०) संख्येत्यादितिसूत्रौ समानाधिकरणविषया । एकस्यभावः सन्नान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि
व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१) तद्वतामभेदविवक्षायां
त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४) चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुबन्तनदीभिः सह नित्यं सम-

प्रबन्धो वंशो विद्याजन्मकतोद्विविधस्तत्र विद्याया समानस्वभावविषये
द्विमुनीति मुनीपाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति पतञ्जलिसंहितौ तौ
(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्य-
ति तथाच वज्रग्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य
त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदक्षेपएवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभारद्वाजा-
वंश्यादिति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप-
ग्रहणं किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषनदीवाचकशब्दभा-
वेऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति (३५५४०) सूत्रे एकारार्थकशकारः समाहारान्यव्यव-
च्छेदकत्वेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यसुवर्तते सुबन्तं नदी-
भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं कण्ठवेणी संज्ञायां
किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र वा भूत् ।

* प्रत्यये भाषायां नित्यम् । तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मयोदघ्राः ककुप्पन्त इति । यवादिगणे दकार-
विपातवाद् । ॥ तोलि । ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तद्धयः । विद्वाँश्छिति । नकारस्याऽनु-
नासिको लकारः । ॥ उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१। उदः परवोः स्वास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः
परस्य । जयानम् । उत्तम्भनम् । अश्वाघोचस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव धकारः । तस्य श्रोत्रे शरीरि पाक्षिको
कोपः । लोपाभावपक्षे तु धकारस्यैव अवर्णं न तु खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति धकारस्याऽसिद्धत्वाद् । ॥ झयो
होऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । बोधतो नादबतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठ-
स्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वायहरिः । वायहरिः । ॥ शश्छोडि । ८।४।६३। पदान्ताद् झयः परस्य
शस्य छो वा स्यादिति । दस्य कुत्वेन जकारे कृते । ॥ खरि च । ८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जका-
रस्य धकारः । तच्छिवः । तच्छिवः । * छत्वममीति वाच्यम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि किम् । बाह्
श्चोत्ति । ॥ मोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्वानुस्वारः स्यादिति । अलोऽन्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति
किम् । गम्यते । ॥ नञ्चापदान्तस्य झलि । ८।३।२४। नञ् मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि ।
आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्वते । ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः । अङ्कितः । कु-
ण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र गत्वे प्राप्तं तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णं च कृते तस्यासिद्धत्वात्त गत्वम् ।
॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । वङ्करोषि । लैयन्ता ।
संयन्ता । सँवत्सरः । संवत्सरः । यँल्लोकम् । यँल्लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । ॥ मोराजि

तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तलाभावेन 'झयः' इति मतुपो मकारस्य बलाप्रसक्त्या-
यवादिगणे कुकदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तलानपायात् गणे तत्पाठस्य
सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्धारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे कुकनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृति-
भूतककुच्छब्दस्य नान्तलनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्साधारण्येनानुनासिकोऽत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये
लाहुः । 'यचि मं तसौ मलयें' इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रक्षिप्य भलेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं, तसा-
विति द्विचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥—उदः स्वा—॥ 'अनुस्वारस्य
ययि—' इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितलप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—पूर्वसवर्णः
स्यादिति ॥—शश्छोडि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्ताज्झय इति व्याख्येयं, तेनेह न, 'मध्वञ्चोत्तन्वमितो विर-
'पधम्' । विपूर्वाद्रपेरीणादिकः शः ॥—छत्वममीति । 'शश्छोडि' इति सूत्रं 'शश्छोमि' इति पठनीयमित्यर्थः ॥
—तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्लोकेनेत्याद्यप्युदाहृतव्यम् ॥—मोनु— ॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते
'पदस्य' इति च तदाह—मान्तस्येत्यादि । हलि किम् । लमत्र किमत्र ॥—नञ्चापदान्तस्य—॥ अपदान्तस्य
किम् । राजन् पाहि ॥—आक्रंस्यत इति । 'आऊ उद्गमने' इति तद् । 'लुक्मोः इति—' नेट् ॥—अनुस्वा-
रस्य—॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभ-
वतीति कुण्डं रथेनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति । ईषद्विद्वत्तमूष्णां विवृत्तं खराणां-
मिति भाष्यमते ययीत्यस्यार्थकलम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः
परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य
'वा पदान्तस्य' इति स्यादिति ॥—अङ्कित इति । 'अङ्क पदे लक्षणे च' इति नुरादिष्यन्तात् कः । 'निष्ठायां सेटि'
इति गिलोपः । परसवर्णेन डः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा कः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन डः ॥—अङ्कित इति । 'अङ्केः
पूजायाम्' इति निष्ठायामिद् । 'नाङ्केः' इति नलोपनिषेधः ॥—कुण्ठित इति । 'कुठि प्रतिघाते' कः । नुमोऽनुस्वारे प-
रसवर्णेन णः ॥—शान्त इति । 'शम उपशमे' कः । 'वा दान्तशान्त—' इति निपातनादिकभावः । 'अनुनासिकस्य कि-'
इति दीर्घः । मस्वानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥—गुम्फित इति । 'गुम्फ प्रन्थे' कः । मस्वानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥—
मो राजि समः कौ । राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ काविति किम् । संराजितु, संराजित-

१ पूर्वसवर्णेति—यदि तु हस्य सवर्णं इत्येवोच्येत तदा रेफोष्णां सवर्णविरहात् हस्य हपव स्यात् तथा च सूत्रं निरर्थकं
स्यात्, अतः सामर्थ्यात् पूर्वग्रहणमुपवर्त्यते । २ मोराजीति—नच नराजीलेवोच्यताम्, अनुस्वारनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः इति
वाच्यम्, 'हे मपर—' इति सूत्रविषये प्रश्नात् झल्यतीत्यादौ 'मोनो भातोः' इति नत्वभावनार्थत्वात् । निषेधो हि अनन्तरस्येति
न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यात् ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३३

स्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवग-
मात् (५६) इह नित्यसमासः । उन्नत्तगङ्गं नाम देशः ।
लोहितगङ्गम् ।

समासान्ताः (५७) । ५ । ४ । ६८ ।

इत्यधिकृत्य ।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ।

शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तो (५८) अव्ययीभावे । शरदः
समीपमुपशरद्म् । प्रतिविपाशम् । शरद् (५९) विपाशम्

(५६) संज्ञानवगमात् संज्ञिनोदेशविशेषस्य नवगमात् नित्यसमास इति नित्य-
समाससदृश इत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभावावत्त्वेन । समा-
सघटकपदानां विग्रहस्त्वस्येति बोध्यम् ।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययी-
भावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्देष्टुमुपक्रमते समासान्ता इति अत्र
समासान्तघटकं समासपदं तत्सम्बन्धलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्य-
यीभावाद्विपदान्यपि तत्पराणि तथाचालौकिकविग्रहवाक्ये समास-
संज्ञासमकालमेव समासान्त इति सिद्धान्तः । अन्तगद्वय शरमाव-
यववाची स च समुदाय एव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्या-
दिनाम् (३२० पृ०) सुलोपाभावौ सिद्धौ । अथवा पूर्वभागस्याव्य-
यीभावत्वेनाव्ययत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावं उत्तरपठतया वर्त्तमानं यच्छरद्विप्रकृतिकं सुबलं तद-
न्तादृक् स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यानावयव इत्यर्थः । राज्ञः
सखिभ्यः टजित्त (३८२ पृ०) जित्यनुवर्त्तते । एवञ्च अनयेति (३३४ पृ०)
स्त्वे अवन्तादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेवेति ।
शब्देन्दुः ।

(५९) शरदादिकं पठति शरदिद्यादि अत्र भयन्तानां पाठोनित्यद्वयार्थ-

अनस् मनस् उपानद् दिव हिमवत् अगदुह् दिग् दृग्
 विश् चेतस् चतुर तद् तद् यद् कियत् जराया जरस्
 च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुव्योऽक्षाः । यस्येति(११८४०)च ।
 प्रत्यक्षम् (६०) । अक्षाः परमिति विग्रहे समासान्तविधा-
 नसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति(७८४०)निपातना-
 त्परस्योकारादेशः । परोक्षम्(६१) । परोक्षा क्रियेत्यादि तु
 अर्थान्नाद्यधि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अनञ्च । ५ । ४ । १०८ ।

अन्वन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ।

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ।

नान्तस्य भस्य टेलीपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ।

अन्नन्तं यत् क्लीबन्तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् वा स्यात् । उप-
 चर्म्मम् उचचर्म्म ।

सोन भयइत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन टश् । अत्र गणे हिङ्क्
 विद् सट् इत्यधिकास्तयः कश्चित् दृश्यन्ते ।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रेती इत्यनेन (११०४०) समासः अक्षिशब्देन
 इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षशब्देन
 इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विषयादौ तु परोक्षादिवत् अर्थ-
 अद्यजनन्तया तस्य प्रवृत्तिः ।

(६१) परोक्षशब्देन तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यतइति विशेषः
 अक्ष्योयोग्यं समक्षम् अक्षाः पक्षादन्वक्षमिति विवेकः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३५

नदी (६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ ।

११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

भयः । ५ । ४ । १११ ।

भयन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमित् ।

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्यन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । सेनकग्रहणम्प्राजार्थम् ।

उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव पदार्थं न संज्ञावाः नदीसंज्ञकस्यापि
पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्विर्हेयात् । पौर्णमासीशब्दस्तु स्वरूपपरो-
न्तार्थपरस्तद्विशेषापहायण्याः पृथग्विर्हेयादिति बोध्यम् ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।

अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ।

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रमन्यत्तुं शक्यम्
संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन (१) संज्ञासमावेशस्य
सुवचत्वात् । समासान्तः (२) प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

। २ । १ । २४ ।

द्वितीयान्तं (३) श्रितादिप्रकृतिकैः (४) सुबन्तैः सह समस्यते वा
स च तत्पुरुषः । लृष्णं श्रितः लृष्णाश्रितः । दुःखमतीतः

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुश्चेत्यस्य संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् चका
रात् तत्पुरुष इत्यर्थसामसम्भवादिति भावः ।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलभाक् समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः ।

(३) प्रत्ययपक्षे तदन्तपक्षमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपर-
मित्वाश्वेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधित्वाभावात् कटं परमश्रितइत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास
इति बोध्यम् ।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वासम्भवेन सम्बोधनान्ततया कश्चित् तथा-
त्वेऽपि लृष्णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव पक्षनिवर्तनेन श्रिता-
दिशब्दप्रकृत्यैव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति
सह सुपेति (१।८.३०) अधिकारान्तदर्शनात् इति भावः ।

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) * । ग्रामहमो
ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) संबध्यतेऽयोज्यत्वात् । स्वयंकृतस्थापत्यम्
स्वायंकृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्लान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते
निन्दायाम् । खट्वाकूटो जाल्मः (८) । नित्यसमासोऽयम् ।
न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकृतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

(५) श्रितादिषु गमिगास्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गामीति वाक्ये
ग्रामगामीति समासः ।

(६) स्वयन्निष्ठात्मनेत्वर्चकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्माबोध्यत्वात् न द्वितीया-
सम्बन्धवत्याह द्वितीयेति चेति ।

(७) अन्नभासे तु स्वयं कर्त्तरिति स्यात् । तथैकस्वार्थमपि समासफलम् ।

(८) जाल्मइति तत्र तस्य केवलकूटत्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थावगमः
प्रकरणादिना योगकूटयव तथाबोधसम्भवेऽपि केवलकूटं तस्मिन्-
सम्भवएवेति भावः ।

(९) सामिशब्दोऽर्द्धवाची सामोत्पेतत् क्लान्तेन सह नवजज्ञेते इत्यर्थः ।

कर्त्तृकरणे कृता बङ्गलम् । २ । १ । ३२ ।

कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बङ्गलं प्राग्वत् । हरिणा
त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कङ्कण्ये(१९)
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः । कर्त्तृकरणे
इति किम् भिक्षाभिरुषितः हेतावेष्टा तृतीया । बङ्गल (२०)
ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लुनवानित्यादौ
न । कृतेति किम् (२१) । काष्ठैः पचतितराम् (२२) ।

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवाद (२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत्वं क-
र्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यन्तृणम्
काकपेया (२४) नदो ।

(१९) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्वकस्यापि ग्रहणमपि
शब्दात् तदसमभिव्याहारे केवलस्यापीत्यर्थः ।

(२०) बङ्गलेति तेन कश्चित् न समस्यते कश्चिच्च विभक्त्यन्तरमपि समस्यते ।
तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दात्रेणेति अन्यविभक्तिसमासे
तु प्रादहारकइत्याद्युदाहरणम् ।

(२१) कृतेति किमिति सह सुपेत्यधिकारे(१९८४)तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कर्त्ता-
द्यान्निष्पत्तात्वर्यक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं कङ्क-
ण्येनेति प्रश्नः ।

(२२) पचतितरामित्यस्य तद्वितान्ततया सुबन्तत्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग
इत्युत्तरम् ।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः । पूर्वस्त्वस्यैव प्रपञ्चार्थं न तु निवन्तर्यम् ।

(२४) काकपेयेति । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्वस्मिन्नेन स्तुतिः । वातच्छेद्यमित्यत्र
तु दुर्बलत्वेन निन्देति विवेकः ।

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन (२५) प्राग्वत् । दध्ना
ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतो (२६) पसेकक्रियाद्वारा
सामर्थ्यम् ।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ।

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

चतुर्थी तदार्थार्थबालिहितसुखरक्षितैः । २ ।

१ । ३६ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय (२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

(२५) अत्राद्यशब्देन न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं
किन्तु योगादृक्त्विर्बलीयसीत्युक्तेरोदनप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यम् ।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नाः संस्कारार्थत्वेन प्रतीताद्यसंस्कारकत्वात्तुपप-
त्तेरिति भावः । भाष्ये तु युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथाच
दध्ना युक्तो योऽर्थोऽपसेकादिसत्संप्रत्ययादिति तस्यार्थः ।

(२७) खरं पिशदमभ्यवहार्थं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं स्वाद्यं
यत्तद्वक्ष्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति
सूत्रार्थः मिश्रणद्वारेण तयोः सामर्थ्यम् ।

(२८) सूत्रे तस्यैव तदर्थमित्यर्थकं तदर्थपदं तत्र तच्छब्देन सन्निकटत्वात्
चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लक्ष्यते ततस्तदर्थे चतुर्थी
अर्थेन सह नित्यसमासविधेयादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थावेति एतच्च
यदित्यनेन सम्बध्यते तथाच चतुर्थ्यन्तार्थाय कलाय बहुव्रीहिदि तद्वाचि
शुबलेन अर्थादिशब्दैश्च चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति सूत्रार्थः ।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरक्षितग्रह (२६)
णात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्ध्रनाय
स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्य-
समासो विशेष्यलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम् । द्विजायायं
द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थम्पयः । भूत-
बलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराङ्गयम् चौरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति
वाच्यम्* । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १

। ३८ ।

एतैः सहाल्प (३३) अपञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्परुषः ।

(२६) बलिरक्षितग्रहादिति हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी
चाशिषीत्यनेन (१०६४०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्यं चतुर्थ्यां
असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासादिति स्वरविशेषात् शाब्दबोधे सम्बन्धस्वरूपेण बोधेन
वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवस्तिङ्गमित्यस्य (१६०४०) बाधायाह
विशिष्यलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थ्यैव तद-
र्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन विग्रहाप्रसङ्गेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्गतजुगुप्सोपरतादीनामपलक्षणम् तेन यानिनि-
र्गतः योगोपरसः अधर्माजुगुप्सितइत्यादिसिद्धिः ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वाणीत्यर्थस्तेन

सुखापेतः । कल्पनापोदः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तर-
त्रापतस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ।

श्लोका (३४) न्तिकदुरार्थलक्षणाणि क्लेन ।

२।१।३६।

श्लोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासा-
दागतः । दूरादागतः । लक्ष्णादागतः । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य
(४५७४०) इत्यल्लक् ।

षष्ठी। ०।२।८।

राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च (३५).२।२।६।

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । तजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य (१४७४०)
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः । गुणस्तरेण
तरलोपस्वेति वक्तव्यम् * । तरवन्तं यङ्गुणवाचि तेन सह समा-
सस्तरलोपश्च न निर्द्धारणइति पूरणगुणेति (१४४४०) च निषे-
धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् नङ्गुणानङ्गुणसम्बन्धाभावे-
पि अस्मादेव प्रापकात् निपातनाद्वा अल्पशइति शब्दः ।

(३४) श्लोकेति अत्र श्लोकार्योऽल्पशब्द एव न तु शेषादवो व्याख्यानात् ।

(३५) याजक पूजक परिचारक परिषेचक वेधक स्नापक अश्लापक उत्था-
दक उद्घर्त्तक होत भर्तृ रक्षकश्चक पत्तिगणक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्वमहान् । कथोगा (३६) षष्ठी समस्यतइति वाच्यम् । इधनो ब्रह्मणः इधब्रह्मणः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सान समस्यते । नृणां (३७) द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम् • । सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसदव्ययतव्यसमाना-
धिकरणेन । २ । २ । ११ ।

(३६) कथोगेति । कर्तृकर्मणोः कर्तृत्वोक्तेः (३००४०) षष्ठ्यैव कर्मत्वबोधनात् कर्मषष्ठां समासाभावाद्यङ्गायामिदं सूत्रं प्रवृत्तम् उदाहरणेन तदेव सूचयति इधब्रह्मणइति कर्मषष्ठा समासः ।

(३७) नृणांमिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्मान्निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धार-
णहेतुरेतत्प्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्त्वैवायं निषेधइति द्विवचने विभज्येति सूत्रे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तमइत्यादौ त्रितयसन्निधाना-
भावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अतएव हलादिः शेषइति सूत्रे हलाभादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् ।

(३८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्वेषु पदेषु न तु कथोग-
मात्रे विधानं यस्यास्मादयो षष्ठी प्रोदविदर्शस्वेत्यादि (३९६४०) चतुर्द-
शसु सूत्रेष्वष्टसूत्रात्मनुर्वर्त्तितेष्वपदायां विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।

(३९) युषेति युष्मद्वेनेह यः केवलयुष्मवाची यच्च युष्मवाची सन् युष्मोप-
सर्जनद्रव्यवाची यच्च युष्मबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तत्प्रितय-
सपि षष्ठ्यते व्याख्यानात् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्यामिति ।

समः कौ । ८।३।२५। किञ्चन्ते राजतौ परे समो मय म एव स्यात् । सद्गाह । ॥ हे मपरे वा । ८।३।२६।
मपरे हकारे परे मय म एव स्याद्वा । झल झल चलने । किम् झलयति । किं झलयति ॥ * यचलपरे यचल
वेति वक्तव्यम् । ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १।३।१०। समसंबन्धी विधिर्वयासंख्यं स्यात् । किंश्चः ।
किंश्चः । किंश्चलपति । किंश्चलपति । किंश्चलपति । किंश्चलपति । ॥ न परे नः । ८।३।२७। मपरे हकारे मय
नः स्याद्वा । किञ्चुन्ते । किं चुते । ॥ कौः कुक् दुक् शरि । ८।३।२८। हकारणकारयोः कुक्दुकाणामौ वा सः
शरि । कुक्दुकोरसिद्धत्वाज्जद्वयं न ॥ * चयोद्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ प्राक्पष्ठः । प्राक्पष्ठः ।
* प्राक् पष्ठः । सुक्पष्ठपष्ठः । सुगण्पष्ठः । सुगण्पष्ठः । ॥ डः सि धुद् । ८।३।२९। डोपरस्य सत्य धुद्वा स्यात् । पद-
त्सन्तः । पदत्सन्तः । ॥ नञ्श्च । ८।३।३०। नकारान्तात्सत्य धुद्वा । सन्तः । सन्तः । ॥ शि तुक् । ८।३।३१। नल
पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शङ्खोटीति छवविकल्पः । पक्षे श्रोत्रे शरीति चलोपः । सन्धंशुः । सन्धंशुः । सन्ध-
वंशुः । सन्धंशुः । अद्यौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छवचलोपानां विकल्पनात् ।
॥ ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्यम् । ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ऊम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ऊमुडा-

यन्म ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह—**म एव स्यादिति ॥—सज्जाडिति ।** राज्ञ् दीप्ती । सपूर्वाद्स्मात्-
त् ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना किप् । ‘ब्रध्’ आदिना षत्वं जश्त्वचत्वे ॥—**हे मपरे वा ॥—मपर इति बहुव्रीहिः ॥—**
यच्चलेति । यवलाः परा यस्माद्यवलापरस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥—**यथासंख्यमनुदेशः—॥अ-**
नु दिश्यत इति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः ॥ समानामिति संबन्धे षष्ठी । तदाह—**समसंबन्धी विधिरिति ।**
समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं, तथा हि सति यत्रोद्देशेषु समेषु समानां विधानं प्राप्तादिषु पिबादीनां प्रस्थादीनां तृष्व
यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यत्वम् । ‘समूलाकृतजीवेषु हन्कृष्णग्रहः’ इत्यत्र यथा ॥ समाना-
मिति किम् । ‘लक्षणैर्गभूता’ इत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः प्रत्याद्यस्तु त्रयः, तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा
स्यात् ॥—**नपरे—॥** अयमपि बहुव्रीहिरेव ॥ हे इति अनुवर्तते तदाह—**नपरे हकारे इति ॥—ङ्णोः—॥—च-**
यो द्वितीया इति । एतच्च ‘नादिन्याकोशे’ इति सूत्रे आभ्ये स्थितम् । अत एव मनोरमायां ‘ङः सि-’ इति सूत्रे तु-
डित्युच्यमाने ‘चयो द्वितीयाः-’ इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता । यदि तु ‘ङ्णोः-’ इति सूत्रस्थं स्यात् तां ह्नुडित्वेव सुषचं
स्यात् । तुडोऽसिद्धत्वेन ‘चयो द्वितीयाः-’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—**पौष्करसादेरिति ।** पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्क-
रसत् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादिलादिञ् अनुशक्तिकादिलादुभयपदद्वयिः ॥—**ङः सि धुट् ॥** उभयनिर्देशे
पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादिलिङ्मित्रेत्याह—**नस्येति ।** सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवायः ॥—**षट्सन्त इति ।**
षुटश्चल्लेन तकारः । ‘चयो द्वितीयाः-’ इति तस्य थो न, चल्लस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र ढस्व
ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि ‘ङः सि धुण्’ इति धुग्विधीयतां ढकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुटः
परादिलाभ्युपगमेन ॥ मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु ‘च पदान्ताष्टोरनाम्’ इति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ध्रुलप्रसङ्गात् । अत एव
वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । इत्थं तुकि ध्रुले तस्यासिद्धत्वेन ‘चयो द्वितीयाः-’ इत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह धुडिक-
ल्पेन रूपद्वये सति टकारनकाराविसर्गाणां द्विलविकल्पात् षोडश रूपाणि । ‘खवः शरः’ इति द्विले द्वात्रिंशत् । ‘शरोऽचि’
इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च चत्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति
शङ्क्यम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले’ इत्युक्तेः ॥—**शि तुक् ॥** शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठी ‘कल्प-
यतीत्याह—**नस्येति ॥—च लोप इति ।** ‘शरो शरि’ इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः ॥—
सञ्छंभुरिति । इह श्रुततुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य ‘नञ्छवि-’ इति श्लं नाशङ्क्यं, छलस्यासिद्धत्वात् ॥—**चतुष्टयमिति ।** अत्र
‘तुक्’ श्रुले ‘चयो द्वितीयाः-’ इति पक्षे चस्य छले शस्यापि छलविकल्पात् सञ्छंभुः सञ्छंशंभुरिति रूपद्वयद्विवौध्या ।
न च शस्य छलपक्षे शर्परलाभावात् ‘चयो द्वितीयाः-’ इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यं, ‘छञ्छोष्टि’ इति छलस्यासिद्धत्वा-
दित्याहुः ॥—**डमो ह्रस्वात्—॥** डम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टिलं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासंख्यं
हुट्-णुट्-नुट् प्रवर्तन्ते ॥ नित्यप्रहणं विस्पष्टार्थं, ‘हे मपरे-’ इति ‘मय उगो वो वा’ इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पा-
ठादेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यप्रहणभावे ‘हे मपरे वा’ इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का
स्यादिति चेत्तस्यम् । अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥—**तस्मात्परस्याच्च इति ।** ननु डम इत्यस्य षड्व-
न्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति डमन्तस्य पदस्य पूर्वोचयवः स्यादि

१ समानामिति—साम्यं तु संख्यया, व्याख्यानात्। तत्र वाचकशब्दकृतं बहुधा, यथा 'स्यतासी लुहोः' इत्यादी। कचिदर्थ-
कृतमपि, यथा 'परस्मैपदानाम्' इत्यादी।

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः ।
गुणे । काकस्य कार्णाग्रम् । ब्राह्मणस्य शुक्ताः । यदा प्रकरणा-
दिना दन्तादिति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम् । अग्नि-
त्योऽयं गुणेन निषेधः तद्विशेष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्दे-
शात् । तेनार्थगौरवञ्चिह्नमान्दमित्यादि सिद्धम् । सुहि-
तार्थास्तृप्तर्याः । फलानां सुहितः । तृतीया (४०) समासस्य
स्यादेव स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा
किङ्कर (४१) इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वा-
त्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि
सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता
तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे ।
तत्तकस्य (४२) सर्पस्य । विशेषण (४३) समासस्त्विव बह्वस्त-

(४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वे नेति विशेषस्या-
नतिप्रयोजनकतया स्वरक्षतन्मौतविशेषमप्याह स्वरेदिति तृतीया कर्मणीति
(उ५ ७०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्नोदात्त इति भेदः ।
(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वदित्यपेक्षया न लोकेत्यादिना (३०१) निषेधात्
किन्तु शेषे इत्याह किङ्कर इति ।

(४२) तत्तकस्येति परिनिष्ठतविभक्त्या समास इति पक्षे । अत्र परत्वात्
समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमास प्राप्तिः स निबध्यते ।

(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासो दुर्गन्ध इति निषेधेफलाभावात् इत्या-
शङ्काह विशेषेति स च विशेषणं विशेष्येणेति समासः । बहुलपद-
वादिति कर्तृकरणे कृतबहुलमित्यत्र (३४०) बहुलपदकृत्वा कर्त्त-
व्येत्यस्यापि लाभादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् स्वरक्षतवैलक्षण्येऽपि-
बन्धं कर्मधारये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्नोदात्तमिति
विशेषश्च कृत्वा । प्रथमान्तरदेनैव समास इति पक्षे तु बहुलान्तप्रयो-

ग्रहणाच्च गोधनो(४४)रित्यादिव, पोटानुवतीत्यादीनां(१६१४)
विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाच्चाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः
सोऽप्यनेन वार्यते ।

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ।

मतिबुद्धीति(४५) सूत्रेण(७१६१४)विहितो यः क्लृप्तदन्तेन षष्ठी
न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित
इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ।

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं गतश्रुतं वा ।

कर्मणि च । २ । २ । १४ ।

उभयप्राप्तौ कर्मणीति(१०१४०) (४६)या षष्ठी सा न समस्यते ।
आश्चर्य्यो गवान्दोहोऽगोपेन ।

गभावएव । एतच्च भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेना यस्य
पदस्यार्थेऽन्तर्यकः अन्यपदार्थे इति सूत्रप्रयोगः संगच्छते तथाच नीलो-
त्पलस्य गव्यइत्यादिसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) फलान्तरकष्याह गोधेनोरिति षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेना
प्रधानत्वात् घेनोः पूर्वनिपातोविशेषणसमासे तु गोरिति भेदइति
भावः । आदिना भोज्यस्येष्टस्येत्यादिषंपहः ।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानत् मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि
इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकजप्या सम सनिषेधकम् ।

(४६) कर्मणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजार्था प्रतिषेधानर्थक्यात्
तदह कर्मणीति तथाच चण्डइतोत्त्वर्थे एवं च कर्मणीतिपदचटित-

तृजकाभ्यां कर्त्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्त्तर्यतृजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां खटा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् इच्छाच्छर्मि-
क्षुभक्षिका (४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः ।
भृभर्ता । कथन्तर्हि घटानामिस्मार्तुस्त्रिभुवनविधातुश्च
कलहदति । शेषषष्ठा समासइति कैयटः ।

कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्त्तरि षष्ठाश्रकेन न समासः । भवतः गायिका । नेह
तृजनुवर्त्तते तद्योगे कर्त्तरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठाश्रभावात् ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभ-
ञ्जिका (४८) । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति (१५१४०) ग्वल्

सूत्रेण या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः ज्ञानयोगे चोभयप्राप्तप्रभावात्
सर्वेणैव केनेत्यस्य नातुङ्क्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् उभयप्राप्ता-
विति सूत्रे (३०१ पृ०) तत्प्रयोगइत्यतः (३०० पृ०) प्रयोगशब्दस्यानुवर्त्तनात्
कर्त्तृकर्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्यले उभयप्राप्तिप्रयोग्यत्वरूपमिहारे या
कर्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ शब्दानुश्रवणमिदस्य
व्याख्यायां आचार्यस्य वस्तुतः कर्मः सत्त्वेऽपीदानीमादानेन कर्मणि
चेति न निषेधावकाशइत्येवंतत्पर्यं केन भाष्येण सिद्धम् ।

(४७) इक्षुभक्षिकेति । अत्र कर्मषष्ठा समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्ता-
वित्वात्साम्यत्वेः कर्मणि चेति (३४६ पृ०) निषेधो चेति भावः । भक्षिकेति
धात्वर्थनिर्देशे षण् ।

(४८) भञ्जनं भञ्जिका उद्दालकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

जीविकायाम् दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे (४९)

जीविकायां त्वजक्राभ्याङ्गसरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

पूर्वापरा (५०) वरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरण्ये

। २ । २ । १ ।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व (५१) संख्या-
विशिष्टश्चेदवयवो षष्ठी । (५२) समासापवादः । पूर्वकायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् पूर्वं नाभेः (५३)

क्रीडायां सा उद्ग्राहप्रभञ्जिका । संज्ञायां शुद्धित्वेव पाठः भावे
शुद्धिति पाठस्तु प्रमादिकउदाहरणेऽधिकरणस्यैव जीविकाया बोध्य-
त्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात् । अतएव भावार्थनिर्द्देशे इत्यनेनैव सिद्धे
संज्ञायामित्यस्याधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता ।

(४९) क्रीडायां विकल्प इति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठीसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वोपरिति एकदेश्यो
दवयवे रूढस्ततो मत्वर्थीयइतिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायास्तप-
स्थितत्वात् पूर्वोदयएवावयवा इति बोध्यम् ।

(५१) अधिकरणं द्रव्यमेकत्वविशिष्टद्वये वर्तमानेनावयववाचिनेति वाक्यार्थः
फलितस्तदाहैकत्वेति ।

(५२) पूर्वकायइत्यादेः कर्मधारयेणैव गतार्थतामाशङ्क्याह षष्ठीति तत्रा-
न अवयवावयविनीर्भेदविषयायां शेषवद्वा कायस्य पूर्वमिति विन्द्या
कायपूर्वत्वमिदप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः । दिक्ल-
क्षणपञ्चमी तु अतएव ज्ञापकात् अवयववाचिनि न प्रवर्तते इति न
वच्यभावाशङ्का ।

(५३) पूर्वनाभेः कायस्येति नाभेर्वः पूर्वो भागः स कायस्यावयवइत्यर्थस्तेन
नाभेरवयवित्वाभावात् पूर्वशब्दयोगे पञ्चमी तत्राचाल पूर्वस्य भागस्य
नाभिरवधिर्बल्वेकदेशीति नाभ्या न समास इति भावः ।

कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वञ्चात्राद्याम् । सर्वो-
ऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविषायेति (१०७४०) ज्ञापकात्
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्व्वेकदेशः कालेन सम-
स्यते नत्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः
“उपारताः पश्चिमरान्नगोचरा”दित्यादि सिद्धमित्याहुः ।

अर्द्धन्तपुंसकम् । २ । २ । २ ।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीवे प्राग्वत् । एक(५४)विभक्ताव-
षण्यन्तवचनम् * । एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसं-
ज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः अर्द्धपिप्पली । क्लीवे किम् ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्यएव ।
अर्द्धपिप्पलीनाम् ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थान्यन्यतरस्याम् । २ ।

२ । ३ ।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयन्विज्ञाया द्वितीय-
भिज्ञा । एकदेशिना किम् द्वितीयन्विज्ञाया भिक्षुकस्य ।
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति (१४६४०) निषेधं वा-
धित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

(५४) पिप्पल्या निवतविभक्तिकत्वेनैकविभक्ति ज्ञापकनिपात(१२१४०)इत्य-
नेनोपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति ।

(५५) पञ्चानां अष्टानां समाहारइत्यादौ अष्टाशब्दस्य षण्यन्तत्वेऽपि एक-
देशिवाचकत्वाभावाद्दुपसर्जनत्वात् ह्रस्वेकीरित्वाह पञ्चअष्टीत्यादीति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (११६४०) समासः । प्राप्तो जीविका ।
प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्न
जीविकः जीविकापन्नः । इह सूत्रेद्वितीयया च इति
हित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन प्राप्ता जीविकां स्त्री
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालाः (५७) परिमाणिना । २ । २ । ५ ।

अन्यथाऽसुखस्त्वेऽदन्तत्वाभावेन लोभोऽग्रदन्तस्यारूपाऽसिद्धिरिति
भावः । तथाच तथासङ्कोचे पञ्चसङ्गीति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् ।
(५६) प्राप्तजीविक इति गोक्षियो (१२२४०) रित्युपसर्जनसुखः । द्विगु-
प्राप्तापन्नेत्यादिना (१६१४०) परवर्णिकनिषेधः स्वरभेदात् बहुव्रीहिस्य
न नतार्थता । किञ्च प्राप्तसुखादितत्पुरुषादौ बहुव्रीहिसौकारे निष्ठा-
नस्य जातिकाससुखादिभ्येति (४२६४०) परनिपातविधानात् पर-
निपातापत्तिरतस्तद्विरासावेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । प्राप्तापन्नेति
अकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपानुमानादाह अइति हित्वेति
अत्र आ इति ऋदोऽपि द्रष्टव्यं स्तेन आ अः ह्यादिति सूत्रार्थः
अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयायाएव सन्निधानात्तदन्त्याका-
स्त्रैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारानु-
पपत्तिः ।

(५७) काला इति बहुवचनात् कालनिषेधवाचका न्यस्यन्ते । परिधीयते परि-
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह
परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यते नत
परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः । कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियाद्वा-
रैव भावजातादिभ्यवहारे जननक्षयकासान्तराद्यभावी मासादि
जातादिकं पुरुषस्यपि परिच्छिन्नमिति तेन द्यहदिजाते न मास-

परिच्छेदवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्यहजातः द्ययोरङ्गोः समाहारो द्यहः द्यहो जातस्येति विग्रहः । उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बद्धनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् * । द्वे अङ्गनी जातस्य यस्य स द्यहजातः । अङ्गोऽङ्गोति (१८२४०) वक्ष्यमाणोऽङ्गादेशः । पूर्व्वेन तु (५९) न संख्यादेः समाहार इति (१८४४०) तन्निषेधः ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽतः (६१) पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति (७१८४०) खः । ईश्वराधीनः ।

जातादिव्यवहारः । इदञ्च सूत्रं जातस्य मासइति पियङ्गे जात-मासइत्यनित्प्रयोगनिवारणार्थम् बद्धत्रोहिणा गतार्थता तु न शङ्क्या-मासो जातोऽस्येत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य । दृक्-विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्राभाष्यादत्र न तथाकल्पनमतएव न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य सदित्युक्तम् ।

(५८) उत्तरपदेनेति वार्त्तिकमेतत्कूलपियमेव तद्धितार्थेति सूत्रस्येते एतस्य पाठेऽप्येतद्विषयएव भाष्यकृतोदाहरणात् ।

(५९) पूर्व्वेन त्विति द्यहजातइत्येत्यर्थः ।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चावासक्तिरन्या वेत्यत्र नापहः ।

शौण्ड धूर्त्त कृतव व्याङ्ग प्रवीण संबीत अन्तर अधि षट् प्रखिलत कुशल चपल निपुण । इत्येते शौण्डादयः । शौण्डादिभिरिति बह्व्यमित्युक्तेर्गण्यङ्गार्थं बद्धवचनम् ।

(६१) अधिशब्दइति आधेयप्रधानइति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अव्ययी-

सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च । २ । १ । ४१ ।

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्कास्यसिद्धः । आतपशुष्कः
स्यालीपक्वः । चक्रवन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । २ । ४२ ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे
ध्वाङ्क्षइव तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकइत्यादि (६२) ।

कृत्यै (६२) ऋणे । २ । १ । ४३ ।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके । मारे
देयमरणम् । ऋणग्रहणन्नियोगोपलक्षणार्थपूर्वार्हो गेयं साम

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमा

भावएव । अन्तःशब्दोत्प पक्षे च चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थक
तद्योगेऽवबन्धिनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति
तथा च वनेऽन्तरित्वर्थे वनान्तर्बसतीति प्रयोगः । यस्तु अधिकरणात्
सात्वडन्तिरन्तःशब्दोन्तःशब्देनाव्ययीभावएव अन्तर्बन्धमित्यादि ।

(६२) ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थपरं द्योतयन्नुदाहरति तीर्थकाकइति क्षेपोहि निन्द
काकादिषाडृष्यं तत्रयोजकमित्यतइवशब्देन विग्रहः ।

(६३) कृत्यैरिति यत्रत्ययमात्रं न्यह्यते व्याख्यानात् । ऋणपदज्ञातावश्यक-
परमित्यभिसम्वादाह नियोगोपलक्षणार्थमिति । तत्पुरुषे कति वक्तुं
(४६०४०)मित्यल्लक्ष्णं स्वरविशेषार्थं समासस्त्रीकारइति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम् (६४) । अरण्येति लकाः । वनेकसेवकाः ।
हलदन्तात्सप्तम्या (४५-४०) इत्यनुक् ।

तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ।

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् ।
पूर्वाह्नकतम् । अपररात्रकतम् । अवयवग्रहणम् किम् ।
अस्ति दृष्टम् ।

तत्र । २ । १ । ४६ ।

तत्वेत्येतत्सप्तम्यन्तं ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ।

सप्तम्यन्तं ज्ञान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं
तत्र तदेव (६५) ।

पात्रे समितादयश्च (६६) । २ । १ । ४८ ।

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि ईशाशब्दत्वेन तत्रापि
नित्यसमासतया पुरुषेऽन्तस्य इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति दृष्टव्यम् ।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमिति वाक्ये तदेव सप्ता
सकृदपि तथैवेत्यर्थः । गतिकारकोपपदानां हङ्ग्रहणेन यद्वय
मिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कदन्तत्वात् तत्पुरुषे कति-
बहुलमिति (४६-४०) सप्तम्या अनुक् । अत्रावस्थितत्वप्रतिपत्त्यात् निन्दा
गम्यते इति बोध्यम् ।

(६६) पात्रे समित पात्रे बहुल उदुम्बरमशक उदुम्बरकसि कूपककषप अवट-
ककष कूपमलक कुम्भमण्डुक उटपानमण्डुक नगरकाक नगरवायस

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव
सङ्गताः न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्ही । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घट-
कतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः (६७)

समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं (६८) सूत्रम् ।
एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति (३५५४) नियमबाधनार्थञ्च
६९ पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । स्नातानुलिप्तः । एकनाथः ।
सर्वयाज्ञिकाः । जरन्त्रेयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

मातरिऽरूप पिण्डीशूर पितरिशूर गेहेशूर गेहेनर्हिन् गेहेस्ते हि गेहे-
विजिति गेहेव्याङ् गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेद्वप् गेहेष्ट गेहेष्टप् आख-
निकवक गोष्ठेशूर गोष्ठेविजितो गोष्ठेक्लिङ् गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डित गोष्ठे-
प्रगल्भ कर्णेष्टिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रेसमितादयः । आकृति-
गणोऽयम् ।

(६७) अत्र पूर्वकालशब्दोऽर्थपरोऽन्ये घट् स्वरूपपराः पूर्वः कालो यस्य च
पूर्व कालः लक्षणया तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालिकवस्तुवाचिना
समस्यते एवमन्येऽपीति ।

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वान्नैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम् ।

((६९) नियमबाधनार्थञ्चेति तेन सुख्याद्यर्थकैकशब्दस्य नात्र ग्रहणमिति
भावः । नवशब्दस्य पुराणसाङ्ख्य्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव निय-
मबाधउक्तः ।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येत्यनेनैव (३६०४) सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञा-

गमः स्यात् । प्रत्यङ्गत्वात् । सुगण्णीशः । सप्तच्युतः । ॥ समः सुटि । ८।३।५। समो रुः स्यात् सुटि । अङोऽभ्य-
स्य । ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८।३।२। अत्र ह्रस्वकारणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । ॥ अनुना-
सिकस्वरूपोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३। सः स्यात् । एतद्व्यपवादे वाशरीति पाक्षिके विसर्गो प्राप्ते ।
* संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्कृता । संस्कृता । * समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि ह्रस्वकरण-
स्वत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तृप्तेषु । तत्रानवि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि
रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि श्रुत्वा पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यप्यत्वात् ।
अनुनासिकवतां व्रथाणां शरः स्य इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टावृत्तानां त-
कारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चात् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ।
॥ पुमः स्वय्यम्परे । ८।३।६। अम्परे सवि पुमश्चदस्य रुः स्यात् । न्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षट्पदपुंदासात्

त्यनिष्ठं प्रसज्येत । पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णलं प्रसज्येत, 'पदान्तस्य'
इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुद्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे
बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः प्रसज्येत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साधयितुं दिक् ॥—सुगण्णीश इति ।
प्यल्लोपौ न स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तत्रिषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनाविलादौ अन्तर्भावविभक्त्या पदलाभुद स्यादिति
चेन्न । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहाविलादौ
कुलचलढलादीनि न । प्राचा तु 'उभि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान्ङमुपेत्युक्तं,
तदनेन प्रत्युक्तम् । इद्वै नलोपं वारयितुमुक्तरीतिरेव तेनाप्यनुसर्तव्यात् ॥—समः सुटि ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण
सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्धयर्थमिदम् ॥—अत्रानुनासिकः— । अयमधिकारो विधिर्वेति पदद्वयम् ।
आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव ह्रस्वकरणत्वाभात् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कारिणः पूर्वकार्यस्य विशे-
षद्योतनार्थः । परस्य नित्यं हलं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे (तुशब्दः) व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'अनु-
नासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाय' इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इद-
मेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिसंवादनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥—रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोप-
स्यापि । अत्र ह्रस्वकारणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि ह्रस्वकारणे यो विधिस्ततः
पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥—अनुनासिकात्— । त्यल्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभा-
वपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिमाणेन पञ्चम्यन्तत्वेत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवद्वि-
प्रयोगस्यापि विशेषावगतितेजुत्वात् 'अवत्सा धेनुगानीयताम्' इत्यत्रैव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षित-
त्वाच्चावधिनेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमावामवतारितं, तनु पूर्वस्येत्वनुवर्तनं विभक्ति-
विपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥—अनुस्वारागम इति । आगमलं च पर-
शब्देनैव लभ्यते ॥ यथा 'पूर्वां तु ताभ्यामैच्' इत्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमलमिति भावः ॥—विसर्जनीय—॥—शरीति ।
एवञ्च 'स्वरवसानयोः' इति सूत्रान्मण्डकमुत्थानुवर्तते ॥—संस्कृतेति । 'संपरिभ्याम्' इति करोतेः सुट् । ननु अनु-
स्वारस्यान्यत्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनुस्वारविस-
र्गत्वादिति ॥—अकारोपरीति । यदि लिकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःपुयशः इत्यादौ इणः परस्येति षलं स्यादिति
भावः ॥—अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीत्यनेन विसर्गादीनामसि-
द्धत्वात् ॥—अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिषाभ्यात्कारस्य ॥—वचनान्तरेणेति । 'अचो रद्वाभ्याम्' इति कृ-
तेपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ॥—पुमः स्यवि— ॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । अम्परे इति
बहुमीहिः ॥—पर्युदासादिति । 'इदुदुपबस्य' इति षलविधायके सूत्रे इति भावः ॥—स्याद्वादेशेनेति 'वक्षिडः
स्यात्' इत्यत्र वक्षदिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे णलान्तरं 'शस्य यो वा' इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यलस्यासिद्ध-

१ अनुस्वारागम इति—अयं चानवयव एव, अवयवत्वे मानामावात् । २ सो वक्तव्य इति—समस्युटीलत्र सकारं प्रक्रिय
'समः सुटि' 'पुमः स्वय्यम्परे' 'कानात्रेडिते' इति सूत्रत्रयेण सकारो विषेय इति भावः । ३ समो वेति—ह्रस्वकारणे इति व्या-
ख्यानस्यानेन णलं द्रष्टव्यम् । ४ पाठस्येति—अयं च पाठोऽनिलः, 'नुम्विर्जनीय' इति सूत्रे 'अदृक्पठित' सूत्रे च
अनुस्वारोपलक्षकमुग्रहणात् । अतएव यञ्चशब्दे यमपरत्वेऽपि जद्वित्वं भवति । ५ वचनान्तरेणेति—'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
न्यायसु एकस्यैव पुनः प्रवृत्ताविति भावः ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०।

समानाधिकरणेनत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-
मेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ।
नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च (७१) २।१।५१ ।

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियामकमिदमिति भावः । त्विजो-
कनाशइत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः ।
पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासः । न क्यत्वं
दिग्विशेषबोधः उदयगिर्यादिसम्बद्धायाएव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि
समासइति द्रष्टव्यम् ।

(७१) तद्वितार्थोत्तरेत्यादिच्छेदे वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वज्ञानेक-
विधिमित्याह तद्वितार्थे विषये इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं
माञ्जनाप्रतिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । अतएव दिगोस्तद्वितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य
समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः
समूहः स चावयवाभिन्नोपि बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं
प्रति तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखट्वाद्यादिसिद्धिः तत्र खट्वागद-
स्योपसर्जनत्वेन ह्रस्वे कतएवाटनत्वे मत्वेव उपायः प्रहृत्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्वितार्थत्वंपि सामूहिकस्य तद्वितस्य
लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोरतद्वितलुकीति (३५६८०) टच् न स्यादिति
विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथगुपपन्नसामर्थ्या-
देव समासान्नइत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथाच समा-
सेव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालावाञ्छवः । पौर्ज्यशाल ।
 समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अइति (५५८४०) अः ।
 सर्वानान्त्रो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः । (७२) * । आपरशालः ।
 पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३)
 उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नाख्यनभिधा-
 नात् । संख्यायामस्तद्धितार्थे । पक्षां मातृणामपत्यम् षाण्मा-
 तुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववा-
 न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोश्च उत्तरपदे
 नित्य (७६) समासवचनम् ।

गोरतद्वितलुकि । ५ । ४ । ६२ ।

- (७२) एतद्वार्त्तिकमुत्तरपूर्वत्वादिद्वन्द्वसिद्धिर्धर्मवशमारम्भणीयं तेन प्रकृते
 पुं वद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम् ।
 (७३) उदात्तइति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसरेण पूर्वश-
 ब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।
 (७४) षाण्मातुरइति मातृत्वं संख्यासंभद्रपूर्वायाः (५०५४०) इत्युदादेशः अन-
 पत्य इत्युक्तो द्विगोर्लुगिति (४६१४०) न लुक् ।
 (७५) विकल्पे प्राप्तेइति अहाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगो-
 धनइत्यपि स्यादिति भावः ।
 (७६) एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्तिक-
 कमुक्त्वा सप्तदायहृत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्ना भूदिति प्रयोज-
 नमुक्तं भाष्ये ।
 द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक् च् टपञ्च प्रिये अस्य वाक्पद-
 प्रियएवं कृतोपानहप्रियइति इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्व
 नित्यद्वन्द्वस्तेन समासान्तटजपि नित्यएव । मनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे (३५५४०) त्वत्तोक्तः (७८) संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहारएकवत् (७९) स्यात् । स नपुंसक (८०)
मिति (३६५४०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तदृच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितगु-
माह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु-
रित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्थपूर्व्येति (६३२४०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थे त्वत्तोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थ-
मेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संज्ञे संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे
मित्येव ब्रूयात् । तेन सप्रर्धयइत्यत्र इगन्त (३५७१४०) पर्यपदप्रक-
तिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदान्तएव । एवञ्च संख्यापूर्वस्ति-
विधः तद्धितार्थे विषये “उत्तरपदे च परतः” समाहारे वाच्ये चेति
तत्र संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः
संस्कृतं भक्षा (६२८४०) इत्यत्र द्विगोलुगनपत्ये इति (४६१४०)
लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियः नावो द्विगोरिति (३८५४०)
समासान्तदृच् । समाहारे पञ्चमन्त्री द्विगोरिति (२२०४०) उक्तेः ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तोतिवचनं बाहुलकात् कर्त्तरि न्युट् सामा-
न्तेन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि
वस्तुतोनेकार्थस्यैकार्थं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्यागवेनाह एक-
वदिति । तथाच समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवक्षि (३६०४०) मित्यस्मापवादः । स समाहारो
द्विगुश्च नपुंसकं स्यादितिसूत्रार्थः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणसूचिः (८१)
मीमांसकदुर्दृढः (८१) ।

पापाणके (८२) कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि (८४) सामान्यवचनैः । २ । १ । २२

घनद्रव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदन्तत्सदृशे लाक्षणिक-

(८१) यः घृष्टः सन् प्रज्ञं विस्मरयितुं खं गमनं निर्मलत्वादिना सूचयत्यसौ
सूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्दृढः दृढकर्मकर्तारि रूढोऽयं शब्दः ।

(८३) “कुप्यकुत्सितावद्यगर्ह्यखेटाणकाः समा” इत्यमरोत्तेरणकशब्दः कुत्सि-
तवचनः प्राग्वच्छब्दोऽपि तथाप्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनि-
पातार्थमेतदारम्भ इति बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् भाङ्ः करणे
ल्युट् उपपूर्वकश्च भाङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुना
सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्मः
सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् (६५७५०) स्वार्थे व्यञ् उपमानोपमेय-
साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधा-
रणधर्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदात्म्यते पूर्व्यं ये सामान्यमुक्त्वा
तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्य-
विशिष्टं उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव
विज्ञाप्यते ।

मिति (८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूत्रम् ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ ।

१ । ५६ ।

उपमेयं (८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे
सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम् । पुरुषध्याप्रः ,
नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम्
पुरुषो व्याघ्रइव शूरः ।

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् नृगीव अपथेति वाक्ये
नृगचपथेति पुंनङ्गावः । उत्तरपदोपस्थापितश्चाक्षयचपसत्वादिद्वार-
कमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात् । लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्ता
शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्यवसेयम् ।

(८६) पूर्वनिपातेति अन्यथा खञ्जकुञ्जवदनियमः स्यादिति भावः ।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वसुपमानपरिच्छेद्यत्वम् । उपमानोपमेययोः स-
मभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतयाह विशेष्यस्येति । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति विग्रहे शूरसामेयस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपु-
रुषः सुन्दरइतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोगइत्युक्तम् ।
अथञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्वएव भवति विभिन्नलि-
ङ्गत्वे मयूरव्यंशकादित्वात् समासः स च रूपकरूपइति । शब्देन्दुः ।
व्याघ्र सिंह श्वश्रु शूचभ चन्दन इक हप वराह इति नृ इव कुञ्जर
इव धृषत् पुण्डरीक प्रसाध कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । आकृति-
गणत्वेन घनश्यानः नृसोमः सुकपद्मम् सुलकमलम् करकिचक्षव
इत्यादिसिद्धिः ।

विशेषणं(८८)विशेष्येण वज्जलम् । २ । १ । ५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन वज्जलं प्राग्वत् । नीलमुत्प-
लम् नीलोत्पलम् । वज्जलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् । कृष्ण-
सर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवो
राश्च । २ । १ । ५८ ।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्या-
पकः । अपरस्याद्धे पश्वभावो वक्तव्यः * । अपरश्चासावर्द्ध-
श्च । पश्वार्द्धः । कथमेकवीरइति पूर्वकालैकेति (१५४४०)
बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् वज्जलग्रह-
णाद् (८६) भविष्यति ।

श्रेण्यादयः (६०) कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ।

(८८) विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्या-
नात् भेद्यभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते । अत्रेदं बोध्यं विशेष्य-
विशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभाव्यादनियमानियमौ
तथाहि गुणक्रियाशब्दसम्भिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा
नीलोत्पलं शुभवस्त्रं पाचकब्राह्मणइत्यादिनियमः । गुणशब्दयोः
क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्च न नियमक्तेन खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः
पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्जइत्यादि
प्रयोगः । अनौ ।

(८९) वज्जलेति एकेषु सख्येषु वीरयते पराक्रमतेइति वा अचित्तप्रयोगः ।

(६०) आद्यआदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची ।

अेषि पूगं सकुन्दं राशिं निचयं विशेषं विधानं परं इन्द्र देव सख्यं

श्रेण्यादिषु चूर्थवचनकृत्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृता
श्रेणिकृता (८१) ।

ज्ञेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।

नञ्विशिष्टेन (८२) ज्ञान्तेनानञ् ज्ञान्तं समस्यते । कृतञ्च
तदकृतञ्च कृताकृतम् । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद-
सोपस्योपसंख्यानम् * । शाकप्रियः पार्थिवः शाक (८३)
पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट
पटु पण्डित कुशल वपल निरुद्ध कृपण । इत्येते श्रेण्यादयः । एकेन
शित्येन प्रसयेन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समाज्ज्ञात समाख्यात संभावित
संसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत वट
कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित । कृतादिराकृतिगणः ।

(८१) चूर्णानान्तं कुगतोत्पन्नेन (१०१४०) समासे चो चेति (७३०४०) दीर्घः इह
तृक्कार्थानामप्रयोगाच्च क्षिरिति बोध्यम् ।

(८२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोऽयं तेन नञ्मात्रयुक्तेन ज्ञान्तेन नञ्-
रहितं ज्ञानं समस्यते इत्यर्थः । नुडधिकंरोपीति वाच्यं तेन अशित-
ज्ञानगितञ्चेति अशितं नशितम् । एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चा-
करणात् अममाप्रं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं
नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थश्चेदम् ।

(८३) पृथिव्यादेश्वरः पार्थिवस्त्येश्वरः (६१६४०) इत्यण् शाकप्रियइति बहुव्रीहि
स्तस्य पार्थिवशब्देन समासे पूर्वसमोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः एवं
मर्त्यत्वं शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणया तत्प्रयोगसमर्थनेऽपि
सुखार्थं शाकप्रियपार्थिवइति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं कृतम् ॥

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (८४) पूज्यमानैः । २ ।

१ । ६१ ।

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (१८७४०) महत्तमाकारः । महावैयाकरणः
पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः पङ्कादुद्धृतइत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादे (८५) राक्षतिगणत्वादेव (१५८४०) सिद्धे
सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति (८२) परिग्रन्थे । २ । १ । ६३ ।

कतरकटः । कतमकलापः । गोतश्चरणैः सहेति (२१८४०)
जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुत्सितो राजा किं राजा (८७) यो न रक्षति ।

(८४) गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम्
महापापमित्यादौ पापस्य बहुत्वेन सांख्ये पूजाशब्देनेति बोध्यम् ॥

(८५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचो नागशब्दो गजसर्पोभयवाचो कुञ्जरः
प्रसिद्धलोभासुषमानत्वेनैव पूज्यवाचित्वाङ्गतार्थत्वमाशङ्क्याह व्याघ्रादे-
रिति । तेन गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि
एतत्सत्यत्वेन समासइति भावः ।

(८६) भवतं कतमपण्डितइत्यादौ समासाभावाय जातीयुक्तम् ।

८७) क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपदे न । प्रकतोदा-
हरण्ये किमः क्षेपेइति (४५५४०) समासाल्लिखितः ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क
यणोप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः । १२। १। ६५ ।

तत्पुरुषः (६८) समानाधिकरणः कर्मधारयः

। १। २। ४२ ।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ।

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर (६६)
ऊहभावो यस्मिन् तथाभूतम्पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्व-
प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी ।
महाप्रिया । तथा कोपधादेः (१००) प्रतिपिद्धः पुंवद्भावः कर्म-
धारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्रो । दत्तभार्या । पञ्चम-
भार्या । स्त्रीप्लभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव
भ्याचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

(६८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया
तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् स भाषितेतदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहित-
समासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरण
समानाधिकरणावयवकद्वयार्थो व्याख्यानात् ।

(६६) स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे इत्यतः (४०१ प्र०) स्त्रियाः,
पुंवत्, भाषितपुंस्कादनङिति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह
भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्तते व्याख्यानादि-
त्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुंवत्त्वे अन्त्यकृत (३८७ प्र०) इत्यात् ।

(१०) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञापरगणोच्चेति द्विनिमित्तस्य
चेतिस्वाङ्गाच्चेति जातेत्येति (४०८, ४०९ प्र०) पञ्चसूत्राणि निषिद्धस्य पुनर्य-
हणार्थमिदम् ।

(१०१) इभो पोटेत्यादिविग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीत्यादि । कृतं ।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इमयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदग्नि
(१०२) त्कतिपयम् । गट्टिः सङ्कल्पसूता । गोमट्टिः । धेनु
नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा बन्धा । गोवशा । वेहर्द्ध-
घातिनी । गोवेहत् । वष्कयणी अतरुणवत्सा । गोवष्कयणी ।
कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः (१०३) ।

प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्तो गौरित्यर्थः ।
मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा नतु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम्
कुमारी मतल्लिका ।

यवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः । २ । १ ।
६७ ।

पूर्वनिपातनियमार्थं कृतम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

(१०२) “तत्रं ह्युदञ्चिन्मथितं पादास्त्वृद्धांस्त्वनिर्जल ” सित्यमरोक्तम् ।

(१०३) कठधूर्तइत्यत्र कठत्वं न कुत्स्यतेऽतः कुत्सितानि कुत्सनेरित्यनेन
(१५८८०) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति
विवेकः । “जनयन्ति कुमुदभ्रान्तिं धूर्त्ता वका बालमत्स्याना” सित्यत्र
धूर्त्तवकाइति प्राप्तादिकमेवेति । ननो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनपहणं कृदिभावशब्दपरिग्रहार्थं
तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः
शुचिस्तद्वादयः ये च गौरया वृत्त्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहोमाणवक-
इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते । ननो०

५कूपयोः प्राप्नो । अम्युत्पत्तिपक्षे तु र्वत्रप्राप्नो । संपुंकानामिति सः । पुँस्कोक्तिः । पुँस्कोक्तिः । पुँस्वप्रः । पुँस्वप्रः । अम्यरे किम् । पुँक्षीरम् । खवि किम् । पुँदासः । ख्यानादेषे न । पुँख्यानम् । ॥ नहच्छब्दप्रशान् ॥ ८।३।७। अम्यरे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्नाशब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । भुत्वम् । शाङ्गिश्चिन्धि । शाङ्गिश्चिन्धि चकिँच्चापत् । चकिँच्चापत् । पदस्य किम् । इन्ति । अम्यरे किम् । सन्त्सरः सङ्गुष्टिः । अग्रशान् किम् । प्रशान्त-
नोति । ॥ नून्वे ॥ ८।३।१०। वृत्तिलस्य रुः स्याद्वा एकारे परे । ॥ कुन्वोः ॥ ५कूपौ च ॥ ८।३।३७। कर्णे
पर्वर्णे च परे विसर्जनीयस्य क्साजिह्वामूलीयोपध्मावीचौ सः । चाहिसर्गः । येनानाश्रय इतिन्यायेन विसर्जनीयस्य
स इत्यस्यापवादोऽभवत् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव । वृँपाहि । वृँपा-
हि । वृँपाहि । वृँपाहि । वृन्पाहि । ॥ कानाभ्रेष्ठिते ॥ ८।३।१२। काञ्चकारस्य रुः स्यादाभ्रेष्ठिते परे । संपुंकाना-
मिति सः । यद्वा । ॥ कस्कादिषु च ॥ ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य च स्यादन्त्यत्र तु सः । ५कूपयो-
रपवादः इति सः । काँस्कान् । काँस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुष्टिका । घनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।
॥ संहितायाम् ॥ ६।१।७२। इत्यधिकृत्य । छे च ॥ ६।१।७३। इहस्य छे परे तुगाग्रामः स्यात्संहितायाम् । भुत्व-
स्यासिद्धत्वाज्ज्ञेनेन दः । ततश्चर्वँस्यासिद्धत्वात्पूर्वं भुत्वेन जः । तस्य चर्वँन चः । भुत्वस्यासिद्धत्वाधोः कुरिति
कुर्वँ न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । ॥ आङ्माङोञ्च ॥ ६।१।७४। एतयोद्वे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विक-
ल्पापवादः । आष्ठादयति । माष्ठिदत् । ॥ दीर्घात् ॥ ६।१।७५। दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु
छस्य । सेनासुराष्ठायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । ॥ पदान्ताद्वा ॥ ६।१।७६। दीर्घापदान्ताच्छे परे तुगा स्यात् ।
लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥ इति हलसंधिः ॥

तथा अम्परलाभावात् 'पुमः खवि-' इति रुलं नेत्यर्थः ॥—**पुख्यानमिति** । वक्षिदो 'ल्युट् च' इति ल्युटि ह्यभावात् ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः 'वर्जने प्रतिषेधः' 'असनयोश्च' इति वार्तिकेऽदिति चेत्सत्यम् ॥ **बहुलं तण्यन्नाद्यधकारावचि-
क्षणजिराद्यर्थम्** इति वार्तिके बहुलप्रहणात्समाधेयम् । विस्तरसिंह मनोरमायामनुसंधेयः ॥—**प्रायश्चेति** ॥ 'प्रीद-
पात्ने' लोटि शक्यायादेशः ॥—**प्रशानिति** । प्रपूर्वात् शान्यतेः क्प् । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । 'मो नो भातोः'
इति नः । तस्यासिद्धलाभलोपो न ॥—**नृत्वे** ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नृः पुनातीत्यादि सिद्धम् । 'उभयधनुः'
इत्यत उभययेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—**रुः स्याद्वेति** ॥—**कुज्योः** ॥ **रुः** ॥ अत्र कुज्वीरिति रेफस्य
विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्लात् । 'खर्परे शरि-' इति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्लात् । 'वा शरि-' इति
विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपावुच्चारणार्थो ॥—**चाद्विसर्ग** इति । प्राचा तु—चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । ॥ **रुः** ॥ पाभ्यां
मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्प्रसङ्गात् ॥—**कानाप्नेदिते** । 'कान्कानि' इति वाच्ये आम्रैदितप्रहर्णे यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किञ्चब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥
वार्तिके कान्प्रहणाभावेऽपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह—**यद्वेति** । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्यम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्क-
रिष्यति पुंस्कोक्तिः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं ल्यकुंशक्यं
पुंस्कोक्तिः इत्यादाविणः परलेन विसर्गस्य भ्रमप्रसङ्गात् । किं तु कान्प्रहणमिव संप्रहणं वार्तिके ल्यकुं शक्यमित्यन्ये ॥
—**कस्कादिषु च** ॥ अत्र 'सोपदादी' इत्यतः स इति 'इणः षः' इति सूत्रं चालुवर्तते । तदाह—**एष्विण उत्तरस्ये-**
त्यादि ॥—**कौतस्कुत** इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्वाहुः । 'अव्ययानां
भमात्रे-' इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥—**सर्पिष्कुण्डिकेति** । 'नित्यं समासे-' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे
व्यपेक्षाविरहेऽपि प्लार्यमित्यादि वक्ष्यति ॥—**संहितायाम्** ॥—**इत्यधिकृत्येति** । एतच्च 'इको यणचि' इत्यत्रैव वक्त-
व्यमपि सूत्रकमारुरोधेनात्रोक्तम् ॥—**छे च** ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः, 'विदिमिदिच्छिदेः-' इति निर्देशात् । तेन
विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥—**ह्रस्वस्येति** । एतच्च 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इत्यतोऽनुवर्तते तुक् च ॥—**सेनासुरेति** ।
यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्ते सति चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्ताप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः ध्रूये-
तेति भावः ॥—**पदान्ताद्वा** ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावयन्तप्रहर्णे पदान्तस्यैव मुख्यया
स्यात्पदस्य मा भुदित्येतत्पर्यम् । अन्यथा पदविधिलात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लम्बीच्छायादिष्वेव स्यात्सिद्धतु कुमारी

१ इत्थप्रज्ञाति-इदमनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु तेन व्यवधानादप्रज्ञातिरिति बोध्यम् । २ प्रज्ञानशब्दस्येति-सूत्रे-
प्रज्ञातिरिति पठ्यते प्रथमा-इति भावः । ३ आङ्माडोक्षेति-आङ्मा साहचर्यान्माहव्ययेव गृह्यते, तेन भाङ्माने इत्येतत्त्व
किन्तस्य छे परेऽपि न निवृत्तम् । ४ चेच्छिष्य इति-तुको ह्लादिः शेषस्तु न, अभ्याससङ्गाप्रवृत्तिकाले स्वानिद्राया
साक्षाद्वा संवृत्तानामेव तेन निवृत्तेः ।

तिशब्दोपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः
खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव (१०५) जरती-
धर्मापलम्भेन तद्रूपारोपात्तमानाधिकरणम् ।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः सहशश्चेतः । अजात्या किम्
भोज्योद्दनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

वर्गो वर्णन (१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । लक्षणसारङ्गः (१०८) ।

कङाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कङारादयः (१०९) शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ।
कङारजमिनिः जेमिनिकङारः ।

(१०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधर्मारोपे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया
विशेषणं विशेष्येणेति (३६०८) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा-
सिद्ध्या जरतीपक्षस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यापत्तयतीति भावः ।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचनय जातिवचकमिदं न सज-
स्यते । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

(१०८) सारङ्गशिवः लक्षणशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति सामानाधिकरणम् ।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कङारादय इति कर्मधारये किं कङा-
रपुरुषकोपामदत्यादौ न ।

कङार गडुल खड्ड खोड़ काण कुयठ खलति गौर ह्य भिदुक पिङ्ग
पिङ्गल तनु जठर बधिर मठर कड्ड बर्बर एते कङारादयः ।

कुमारः अमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी (११०) अमणा कुमारअमणा । इह गणे अमणाप्र-
व्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट
परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति (११२) वाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ।
गोगर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्* । नेह स्वस्ति-
मतो गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च (११३) । २ । १ । ७२ ।

(११०) अमणादिगणे अमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

अमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापरी दासी बन्धकी अध्यापक
अभिरूपक पटु रुडु पण्डित कुशल अपल निपुण । एते अमणादयः ।

(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलनीत्यादिस्त्रुते (३६४५०) जरती-
ग्रहणस्यापि तत्परिभाषायाज्ञापकत्वात् ॥

(११२) चतुष्पादोजातेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह जातीति ।

(११३) मयूरइव व्यंसकइत्युपमानसमासः प्रवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः ।

तेनान्येन सह समासान्तरं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसकइति
वाक्यमेव न समासः ।

मयूरव्यंसक आत्वव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड (कन्दसि) इक्ष्वाकु
पादम्बुल लाङ्गूलम्बुल पुनर्हाय । (एहीड़ादयोऽव्ययपदार्थे) एहीडं व-
र्त्तते एहिद्वयं वर्त्तते एहिवाचिजा क्रिया अपेहिवाचिजा प्रेहिवाचि-
जा एहिस्त्रागता अपेहिस्त्रागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-

एते निपात्यन्ते । मयूरोऽयंसकः मयूरऽयंसकः । अंसको
धूर्तः । उद्क् चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितञ्च प्रवि-
तञ्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । आ-
ख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अञ्जीत पिवतेत्येवं
सततं यत्नाभिधीयते सा अञ्जीतपिवता (११५) । पञ्चतभ-

द्वितीया एहिकटा अमेहिकटा मेहिकटा आहरकरटा मेहिक
ईमा प्रोहकईषा विधमवृडा उद्गरवृडा आहरचेला आहरवस-
ना आहरसेना आहररितना कलविचक्षणा उद्गरोत्पृष्टजा उद्गरा
यष्टजा उद्गमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्च
नीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखप्रचम् निधप्रचम् अकिञ्चन
स्नात्पाकालक पीत्वास्विक भुक्तासहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्तया
कला निपत्यरोहिणी निषस्यस्यामा अमेहिपधमा एहिविधहा इह-
पञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्माणा बडलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिद-
धाति । जहजोडम् जहिलम्बम् उज्जहिलम्बम् । आख्यातमा-
ख्यातेन क्रियासातत्ये । अञ्जीतपिवता पञ्चतभञ्जता स्नाततमोदता
स्नादताचमता आहरनिवपा आवपनिष्करा उत्पचविपचा भिन्-
दिलवणा कलविचक्षणा पवलवणा पवप्रकुटा । आकृतिगणोऽयम् ।
तेन अकृतोभयः कान्दिशोकः आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा
एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्थमित्यादि ।
(११४) मयूरऽयंसकान्तर्गणस्त्वान्तागयाहाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः ए-
हीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्त्तते गणे तस्यैव पूर्व्यं पाठादिक
तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्ना-
भिधीयतेइति ।

(११५) अञ्जीतपिवतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्वीत्यात् समास-
त्वेन प्रातिपदिकतयाव टाप् ।

ज्यता । खादतमोदता(११६) । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडे
इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम्(११७) । एहियवम् ।
उद्धर (११८) कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा ।
उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः(११९) ।
जहिकर्मणा बद्धतमाभीष्णो कर्त्तारश्चाभिदधाति । जही-
त्येतत्कर्मणा बद्धत्वं समस्यते आभीष्णो गम्ये समासेन
चेत्कर्त्ता(१२०)ऽभिधीयतइत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषदक्षता । २ । २ । ७ ।

ईषत्प्रकृतः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् ।

(११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदनामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।

(११७) एहीडमित्यत्र लङुत्तमपुरुषैकवचनान्त्येङधातोः स्थाने ईडादेशः ।

एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।

(११८) उद्धर कोष्ठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं
देहीति उद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय कोष्ठादिति न तु तस्य विग्रह-
वाक्यघटकत्वम् ।

(११९) इह एहीडादिषु पाठइत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदाया-
नामिति शेषः ।

(१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्तृत्वार्थस्तथाच जहि जोडमित्याभीष्णेन यच्चाह
स जहीजोडइत्यर्थः । अत्र जहिजोडेतिवचनकर्त्तुदेव समासेना-
भिधानमिति बोध्यम् ।

(१२१) अन्यराशब्दो भिन्नवाची मात्रं कान्तर्गोऽवधारणे इत्यवधारणार्थकमा-
त्रशब्दस्ताभ्यां नित्यसमासस्तदन्तस्य नपुंसकता मात्रशब्दपरेऽनुना-
सिकनित्यता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ् । २ । २ । ६ ।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते ।

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

तस्मान्नङ्चि । ६ । ३ । ७४ ।

लुप्तनकारान्नञउत्तरपदस्याऽजादेर्नुङागमः स्यात् । अनश्वः ।

अर्थाभावे (१२३) ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते (१२४)

(१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । आरोपितत्वं नञा योऽन्तं
आरोपमात्वं वा विषयत्वं तु संसर्गः । तथाच अब्राह्मण्यन्दादारो-
पितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणमिदमिति पर्यवस्यति । अत-
एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यं सिद्ध्यति तत्पुरुषस्यौ-
त्सर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहृतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्य नह्यसोऽप्यतिसर्वं वदति ।

हि यतोऽतिसर्ववत् क्वमदित्यादौ न सर्वनामकार्याभावोऽतउत्तर-
पदप्राधान्यमित्यर्थः । क्वायो वा नञर्थः स च विशेषणं विग्रेष्यो वा
न्यायादवमेयोयथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विग्रेष्यो वा न्यायतत्त्ववधार्यतामिति ।

(१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि अरोपितो षट्स्थेव बोधः भेदेन तदारो-
पबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तात्परेण तदारोपबोधे भेदबोधेऽत्य च प्रकर-
णादिकं नियमकमिति भावः ।

(१२४) विकल्प्यते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावउत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्
समासइत्येवं रीत्या व्यवस्यति भावः ।

रक्षोहागमलघुसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्भुतायाम-
संहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिर-
विवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिष्ठि चेषे* ।
अपचसि(१२६)त्वञ्जात्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७)
सह सुपेति(११६) समासः ।

नभ्राण्, नपा, नवेदा, नासत्या(१२८) नमुचिनकु-
ल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु प्रकृत्या।६।३।७५।

पादिति शतन्तः । वेदाइत्यसुन्तन्तः । न सत्याः असत्याः न
असत्यानासत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्-
क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्रासन्देह आरो-
पितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अव्ययीभावे तु
तस्याव्ययतया रक्षादिभिः सह द्वन्द्वसमासानुपपत्तिः द्वन्द्वतत्पुरुषयो-
रेव परवलिङ्गतया असन्देहाइति पुंलिङ्गनिर्द्देशानुपपत्तिश्चेति भावः ।
अद्भुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां मध्यविलम्बितायामादृतौ असंहितं
संहिताभावइति वार्त्तिकस्थार्थस्तेन असंहितमित्यव्ययीभावोऽभावार्थे-
ऽतोऽनयोर्विकल्पइति बोध्यम् ।

(१२६) तिङन्तेन सह समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्त्तिकम् । अपचसीति
कुत्सितं प्रचसीत्यर्थः ।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः । एवमेव
नमेरुनाराचनान्तरीयकादयः साधवः ।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्तिबन्तः न पातीति नपात् शतन्तः नवेत्ति
नवेदाअसुनृप्रत्ययान्तः नासत्या इति बहुवचनमविवक्षितम् । एत-
दन्ताः शब्दाः सप्तम्यर्थे प्रथमान्ताः । नमुचिरौणादिकिप्रत्ययान्तः ।

न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात-
नात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति
निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अक्रमस्त्रि-
न्विति नाकः ।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ई । ३ । ७७ ।

नगइत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्रा-
णिष्विति क्रिम् । अगो टपलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो
(३४७४०)नित्यमित्यनुवर्त्तमाने ।

कु(१२६)गतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।

एते समर्थेन (१३०) नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपु-
रुषः । गतिश्चेत्य(२०४)नुवर्त्तमाने ।

ऊर्यादि (१३१) चिडाचय्य । १ । ४ । ई१ ।

(१२६) कुगतोतिस्त्रुत्वे कुगब्धः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव गृह्यते गत्यादिमाह-
चर्यात् तेनाव्ययपृथ्वपदप्रकृतिस्वरः ।

(१३०) समर्थेनेति समर्थ पदविधिर्गति(३१७४०) परिभाषयोपस्थितं समर्थ-
पद तृतीयया विपरिणम्यते इति भावः ।

(१३१) ऊरी उररी तप्पी तानी आतानी नेतानी धूनी धूसी शकला संश-
कला ध्वंसकला भ्रमकला गुलुगुधा सज्जम् फल फली पिक्ती आक्ती
आलोटी केवाली केवासी पर्याली जेवाली बर्षाली अत्यमशा वरुण-
सा मरुसा मसमसा औषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वाहा यन्त्रा प्राडुस्
अत् आविस् । एते उर्यादयः ।

चिडाचौ लभस्त्रियोगे गतिभङ्गी उर्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यात्तत्रैव
प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातोयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथासा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य (१३२) शुक्ली ।
कृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ।
कारिका क्रिया (१३३) । कारिकाकृत्य ।

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ।

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् खाडिति कृत्वा निरधीवत् ।

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।

सत्कृत्य असत्कृत्य

भूषणोऽलम् । १ । ४ । ६४ ।

अलंकृत्य । भूषणे किम् अलं कृत्वौदनकृतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।
अनुकरणमित्यादि निसूती स्वभावात् कञ्ज्वषया ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ।

अन्तर्हृत्य मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् अन्तर्हृत्वा गतः
हृतम्परिग्रह्य गतइत्यर्थः (१३४) ।

दृश्यावगमात् तत्रापि आविःप्रादुःशब्दौ विहायान्येषां करोति-
नैव योगइति व्यवस्था । मनो ।

(१३२) तथैत्रोदाहरति । ऊरीकृत्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समा-
सस्तत्फलं च वक्ष्यतीति बोध्यम् । प्रादुःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु
पाठात् कञ्जयोगे गतिसंज्ञाविकल्पइति ध्येयम् ।

(१३३) कारिका क्रियेति मर्यादास्थितिर्यत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे ण्युन् ।
दासोऽश्लोकवाचिनी तु न नष्टहृते व्याख्यानात् ।

१३४) कृत्वा गमनं हि द्विधा कृतं त्वक्त्वा कृतं नष्टहीत्वा वा तत्राद्यसुदाहर-

कणेमनसी(१३५)अद्वाप्रतिघाते । १। ४। ६६ ।

कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रति-
रूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।
अद्वाप्रतिघाते किं कणे हत्वा (१३६) ।

पुरोव्ययम् । १। ४। ६७ ।

पुरस्कृत्य(१३७) ।

अस्तञ्च । १। ४। ६८ ।

अस्तमिति भान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्वं ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १। ४। ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्तुं
वेत्यर्थः । अव्ययं किम् अलमच्छ (१३९) इच्छति ।

एतन्मन्त्रं प्रत्युदाहरणम् तथाचापरिग्रहइति प्रयोगोपाधिर्न ह
वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

(१३५) कणेमनसी शब्दस्य रूपे । कणेहृत्येतिपराधरयोगे (३३६) पृ । क्लाम-
त्ययः । अतिशयेनाभिलाष्य तस्मिन्निपत्यर्थं पयः पिबतीत्यर्थः । ततश्च
अद्वाया अप्रगमत् प्रतिघातो गम्यते ।

(१३६) कणे हृत्येति सूक्ष्मतण्डुलावयव कणस्त्वित् हृत्येत्यर्थः ।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्वेत्वाद्युदाहरणं ह्यव्ययमप्येव नियमं
पानाभावत् । शब्देन्दुः ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्य व्याख्यानात् न निप्रार्थकालशब्दयोगे तेन
कारणमन्त्रं हत्व्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अच्छमिति प्राप्तिशब्दादित् (१९५) विकारादिपातत्वेऽव्ययत्वे च
विभक्तिनोपः स्यादिति भावः ।

अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः कत्यादःकृतम् (१४०) । परम्प्रात्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।

अदः कत्याऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्धा (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा क्जि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतौ क्जि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा ।

अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतौनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

(१४०) अदःकृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरःकृत्येत्यत्र गतित्वाभावात् सत्वमपि न तिरसोऽन्यतरस्या-
मिति (७४४०) सत्वविधौ गतित्वानुवृत्तेः । साधवस्तु पराभवे तिरस्कृता-
रशब्दप्रयोगाद्वतिग्रहणानुवृत्तिं नाङ्गीचकारेति । मनो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेयदौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य
बलमाधाने वर्त्तन्ते ।

(१४४) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचता आस्था अमा अह्ना प्राजया
प्राजरुहा बीजर्था बीजरुहा संसर्गा अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम्
उदकम् आर्द्रम् अक्षौ वये विकसने प्रसहने प्रतपने प्राडम् नमस् ।
आकृतिगणोऽयम् ।

विसर्गसंधिः ।

॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४। विष्णुस्त्राता । ॥ शर्परे विसर्जनीयः । ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनी-
यस्य विसर्जनीयो नत्वन्वयः । कः स्तरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयञ्च न । ॥ वा शरि
। ८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते । * खर्परे शरि वा वि-
सर्गलोपो वक्तव्यः । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वे च प्रैरूप्यम् ॥ कुप्नोः ५क०पौ च ॥ क०क-
रोति । कः करोति । क० खनति । कः खनति । क०पचति । कः पचति । क०फलति । कः फलति । ॥ सोऽप-
दादौ । ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्नोः परयोः ॥ पाशकल्पककाम्येष्वाति वाच्यम् ।
पयस्वाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ * अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातःकल्पम् ॥ * का-
म्ये रोरेवेति वाच्यम् ॥ नेह गीः काम्यति । ॥ इणः षः । ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्व-
विषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । ॥ नमस्पुरसोर्गत्थोः । ८।३।४०। गतिसंज्ञयोरन-
योर्विसर्गस्य सः कुप्नोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतिवात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः
करोति । पुरोऽभ्यवमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वाच्चेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । ॥ इदुदुपधस्य
चाऽप्रत्ययस्य । ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्नोः । निष्पत्यूहम् । आविष्कृतम् ।
दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशक्तनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु

च्छत्रं हर देवदत्तैस्तत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताष्टोः' इति सूत्रे पदाष्टोरिति वक्तव्येऽन्तप्रहणं दुष्टाः षट्
सन्तस्तस्य इत्यत्रापि दृष्टनिषेधार्थमित्याहुः ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां हलसंधिः ॥

॥ विसर्गसंधिः ॥—विष्णुस्त्रातेति । प्रतिपदिकात् 'खौजसमीदृ' इति सुप्रत्यये तस्य हले 'खरवसानयोः' इति विसर्गे
च कृते 'विसर्जनीयस्य' इति सः । अस्य च हलं नाशङ्क्यं, हलं प्रति विसर्जनीयसलस्यासिद्धत्वात् ॥—शर्परे विसर्जनीयः॥
शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानञ्च खरन्यपदार्थः ॥ सलादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे न' इत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सले नि-
विद्धेऽपि कुप्नोः ५क०पौ स्याताम् वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनानुं विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेना-
ह—न त्वन्वयदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ॥—सोऽपदादौ ॥—अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि
तु 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति, तदा
यथाभूतं साधु । परंतु पुनर्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । 'वा शरि'
इत्यत्र शरा खरं विशेष्य शररूपे खरीति व्याख्याने 'कुप्नोः' इति सूत्रे कुप्नोः खरीति व्याख्याने च क्षयभावादिति ॥—पयस्पा-
शमिति । 'याध्ये पाशाप्' । 'ईषदसमासौ कल्पप्' । 'अज्ञाते' 'कुत्सिते' इति कः । 'काम्यञ्च' इति काम्यञ्च ॥—पाशकल्पकका-
म्येष्वाति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगुणनमन्यस्यासम्भवात् ॥—प्रातःकल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य
प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परलं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत् ॥—गीः काम्यतीति । न च सलनि-
षेधेऽपीह 'इणः षः' इति षलं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि 'काम्ये रोरेव' इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु 'इणः षः' इत्यत्रैवं प-
ठ्येत तर्हि षलमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सलं स्यात् ॥—इणः षः ॥ 'सोपदादौ' इत्यस्यापवादः ॥—पुरः प्रवेष्टव्या इति ।
'पू पालनपूरणयोः' 'प्राजमास' इत्यादिना किप् । तदन्तान् । जसन्तान् स्फुटीकृतं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥—इदुदु-
पधस्य—इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति ॥ इह इदुर्तौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग
इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयथि-
करण्यस्यान्याप्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः ।
न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धलं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धलज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोवि-
सर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वात् स्यात् । विसर्गविधिल्लु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अ-
चः परस्मिन्' इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति सिद्धान्त उक्त्युक्तिमूलको न तु
वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव
आकरे स्थित इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये'
इति वैकल्पिकपलप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब लसुदकमित्यत्र 'इदुदुपधस्य' इत्यनेन नित्यं षलप्रसङ्गात् । न चाकरम-
तेऽप्युपादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्त्रीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, 'इसुसोः' इत्यत्र
सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्त्रीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्य' इत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्यु-

१ अनव्ययस्येति—उपपत्त्यकाम्यतीत्यादौ सत्त्वं भवत्येवेतिस्पष्टं बृहच्छेदरे । २ नमस्पुरसोरिति—अत्रापदादाविति न
संबध्यते, पुरसो गलो विशेषणाद्याख्यानाच्च ।

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । अर्थ इति (१४५) वाच्यम् * ।
साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य लवणं कृत्वा ।
मान्तवं (१४६) निपातनात् ।

• अनत्याधानउरसिमनसी (१४७) । १ । ४

। ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसि कृत्य
मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषान्तत न
उरसि कृत्वा पाणिं शोते ।

मध्येपदेनिवचने च (१४८) । १ । ४ । ७६ ।

एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्वरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।
वाचनियमित्येत्यर्थः ।

नित्यं हस्तेपाण्युपयमने । १ । ४ । ७७ ।

(१४५) अर्थ इति अर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा । इदञ्च प्राविक-
मत एव अन्तरोत्तीत्यादौ अर्थोभावेऽपि गतित्वमिति दृष्टव्यम् ।

(१४६) मान्तवं गतिसंज्ञासद्वियोगेन लवणमुदकमुष्णं गीतमार्कमित्येतेषां
पञ्चानामर्थोक्त्यर्थः ।

१४७) उरसिमनसी विभक्तिपतिरूपकौ निपातौ । विभाषेत्यनुवर्त्तते ।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कृजीत्यतो (१७४८) विभाषेति
अनत्याधाने इति चानुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपातते न तु सप्तमी । मध्य
पदं कृत्वा वाचं नियमित्येति प्रत्ययेन तस्याऽनन्वितत्वात् । निवचनं वचना

उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य ।
पाणौकृत्य (१४६) ।

प्राध्वम्बन्धने । १ । ४ । ७८ ।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०) । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा ।

जीविकोपनिषदात्रौपम्ये । १ । ४ । ७९ ।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उप-
निषत्कृत्य । औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा । प्रादि (१५१)
ग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र (१५२) वार्त्तिकानि ।
प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत (१५३) आचार्यः
प्राचार्यः । अत्यादयः (१५४) ज्ञान्ताद्यर्थे द्वितीयया * ।

भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अनत्याधाने इति किं हस्तिनः प्रदे-
कृत्वा शिरःशेते इत्यादौ न ।

(१४६) हस्ते पाषाणविति सप्तम्यन्तम् तत्पुरुषे कति बहुल (४६० प्र०) मित्यनुक्तम् ।

उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्षापणं गत इत्यादौ न ।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं मान्तं बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते ।

(१५१) कुगतिप्रादय इति सूत्रे (३७१ प्र०) प्रादीनां पृथग्व्यवहणफलमाह प्रादिपह-

णमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि समासः ।

(१५२) अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः ।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अस्त्रप्रदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता ।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतो सुखमभिसुखः उद्गतो वेलासुद्गेनः

प्रतिगतोऽर्धं प्रत्यक्ष इत्यादि याव्यम् ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३७७

अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवाद्यः (१५५) क्रुष्टाद्यर्थे
 तृतीयया* । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्याद-
 यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।
 निराद्यः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या* । निष्क्रान्तः कौशा-
 म्बरः निष्कौशाम्बिः । कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः (१५७) ।
 वृक्षम्प्रति (१५८) ।

तलोपपदं (१५८) सप्तमीस्थम् । ३।१।८२।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ उ३२२ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि-
 नद्वाचकं (१६०) पदमुपपदमञ्जं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-
 माणः प्रत्ययः स्यात् ।

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् संनद्धो वर्मणा संव-
 र्मत्यादि व्याख्यम् ।

(१५६) निराद्य इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कुलादुत्क्रान्ता इत्यादौ उदादिष्क्रा-
 न्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गलिभ्योनिर्गुलमित्याद्यौगतादेः व्याख्यम् ।

(१५७) प्रतिषेध इति कर्गतिपाठय इत्यनेन ३७ पृ० प्राप्तिप्रसङ्गस्य प्रतिषेधो
 वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव
 तेषामिति बोध्यम् ।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रते कर्मप्रवचनीयतया न तेन तत्-
 पुरुषसमासः । प्रतिस्त्वनमित्यादौ यत्प्रतिषेधः एयं फलं बोध्यम् ।

(१५९) तलोपपदमित्याधिकारः । तथाच कर्मणीत्यादौ (उ३२३२०) सप्तमी
 प्रथमार्थे स्तृत्वत्वात् धातोरण् भवति कर्म चोपपदमञ्जं भवतीत्येवं
 रीत्या तत्तत्त्वार्थः श्रुत्वा स्तृत्वे सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्थञ्च तद्वाच्य-
 मित्याह सप्तम्यन्तपदं इति ।

(१६०) तन्तस्त्वत्वे प्रथमार्थे सप्तमीवन्नेन लक्ष्मणमाह तद्वाचकं पदमिति ।

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चाऽयं समासः । कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भग्रम् कार इत्यलौकिकं (१६१) प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् मा भवान् भूत् । माङि लुङिति (७।८४०) सप्तमी निर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्ततइति पूर्वसूत्रेऽपि (३७।४०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणान्तत्वापन्नस्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथाच (१६४) गतिकारकोपपदानां लङ्ङिः सह समासवचनं प्राक् सुब-

उपपदग्रहणार्थकः उप समीपे उच्चारितं पदसुपपदं सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदप्रतिष्ठितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं नत्वानुपूर्व्यव्यवधानं कर्मव्यवस्थिति (७।३३४०) सूत्रे उद्गम्यावदिति भाष्योदाहरणात् तथाचानुपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम् ।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रकृतियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः ।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात् (३।८४०) तिङन्तेन समासो न भविष्यति कृतमतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्यातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्धक्यं दर्शयति अतिङ्ग्रहणमिति ।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथाच तत्र योगं विभज्य कुमादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सह समस्यन् गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

(१६४) तथाचेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरैव लाभस्तथापि वितयविधिविधी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितन्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः । प्रागिति कदन्ताञ्चरमपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासइत्यर्थः । अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदण्डौ नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

त्यन्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती (१६६) ।
कच्छपी (१६७) ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । स्वाडङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् (उ० ३२४०) कालः

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिसुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रशीति
व्याघ्री । आतसोपसर्गे (१६४०) कः । तत्र व्याजोर्गतोर्भ्रशब्देन समासो
यटि ब्रह्मस्य सुबलतामपेक्षेत तर्हि सुबल्यत्तये सङ्गाद्यपेक्षेत ततश्च
लिक्राद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीष् भाष्यमात्रस्य जाति-
वाचित्वाभावात् । ततश्च धेतिनाममात्रेणैव समासेऽदन्तत्वात् जाति-
लक्षणो (२३७०) ङीष् इति स्थितम् ।

(१६६) कारकसुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते अति वाक्ये कर्तृक-
रणे कर्तेति (३४००) तृतीयासमासः ततोत्तरपदे सुबल्यत्तये प्रागेव
समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (२३२०) ङीष् । सुबलेन समासे तु
टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दस्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष्
न स्यात् ।

(१६७) उपपदसुदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबतीति कच्छपी
सुपि चेति (उ० ३२४०) योगविभागात् कः । इहऽपि व्याघ्रोवत् सुब-
ल्यत्तये पूर्व समासः । अतएव हरिणा सुपां सुपातिङा नाम्नेत्यादिना
(३२००) नाम्नैव समासो दर्शित इति अर्थव्ययम् ।

(१६८) अमैवेति यस्मिन् उपपदे येन वाक्येन अमैव विहितमन्देशोपपदमव्ययेन
सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्वेषु सिद्धं नियमार्थम् । अव्ययेनेति किं
कुम्भकारः असति ह्यव्ययपक्षे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन
केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात् । तथासति स्वाडुङ्कारमित्यत्रैव
स्वाद्य तु कुम्भकारइत्यादि । पूर्वेष्वन्वयार्थमस्मादव्ययविषयवाच्य

समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (उ४६७४०) क्त्वा णमुलौ अमाचान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ।

उपदंशस्तृतीया या (उ४७२४०) मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन (१६६) सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशम् ।

क्त्वा च । २ । २ । २२ ।

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्तान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (उ४७६४०) क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयकएव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमेव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथाचाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत् अथ भुक्त्वा कालोभोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति भावः । तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न । अमैवेत्येकारेणाभावाच्चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तत्त्व० ।

(१६६) तृतीयेति । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते इयं विभाषा । तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्राप्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारमिति इह समासपक्षे कदुत्तरप्रकृतिस्ररः आदिर्णमुल्यन्यतरस्या (उ५४५४०) मित्याद्यादात्तत्वम् असमासे तु धातो (उ५४४४०) रित्यन्तोदात्तमिति विवेकः । तत्त्व० ॥

संख्यात्रयादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच्
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं (१७१) दाह । निर्गत्य
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रिः । ५ । ४

। ८७ ।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात्तत्संख्यायादेः । अहर्ग्रहसं इन्द्रा-
र्थम् (१७२) । अहश्च रात्रिश्चाहोरातः (१७३) सर्वा रात्रिः
सर्वरातः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरातः संख्यातरातः । पुण्य-
रातः । द्वयो रात्रयोः समाहारः द्विरातम् (१७४) । अति-
क्रान्तोरात्रिम् अतिरातः ।

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारण्यमसासान्वानाह तत्पुरुषस्येति
तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी निर्दिष्टेति
बोध्यम् ।

(१७१) द्वाङ्गुलमिति तद्वितार्थं द्विगुस्तदुत्तरमुत्पन्नद्वयसचो द्विगोर्लुगिति (४६१४०)
लृक् ।

(१०२) द्वन्द्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रि-
परतया च ब्रह्माणोक्तोऽवयवीभूता मानुषो रात्रिरित्येवं मार्थक्ये-
ऽवयवषष्ट्या तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अह-
श्चासौ रात्रिरेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित्
सम्भवेऽपि हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च कन्दसीति (२ । ४ २८६०)
द्वन्द्वविषयं एव समामान्ततयानिर्देशाच्च द्वन्द्वविषयमिदमित्यर्थः ।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति (४३१ पृ०) समाहारद्वयः
रात्राहोरात्र इति (३६१ पृ०) पुंस्त्वम् ।

(१७४) द्विरात्वमिति संख्यापूर्वं रात्व' क्लीवमिति (३६१४०) वक्ष्यमाणेन क्लीवत्वम् (३६१४०) ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ६१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषादृष् स्यात् । परमराजः । अति (१७५)
राजी । कृष्णसखः ।

अह्वष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽह्वः टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । इ
अहनो भृतोद्वहीनः (१७६)क्रतुः । तद्वितार्थो द्विगुः तमधी
ष्टद्वत्यधिकारे (६४१४०) द्विगोव्यत्यनुवृत्तौ रात्वग्रहःसम्बत्सरा-
च्चेति (६४५४०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वान्नेह
(१७७) । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

अह्वोऽह्व एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वाद्विभ्यः परस्याऽहन्ग्रन्थस्याह्वादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

अह्वोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याऽह्वोऽह्वादेशस्य नस्य णः स्यात् ।

(१७५) टित्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहरति अतिराजीति टित्त्वात् ऊीष् ।

(१७६) द्वहीन इति समासान्विधेरनित्यत्वात् न ठच् तेन द्वहीन इत्य-
नित्यप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्वैत्यनुवर्त्तमाने रात्वग्रहः
सम्बत्सराच्चेति अतितार्थं समासान्ते हि रात्वग्रन्तद्विगोरप्रसिद्धेः तथा
निर्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमात्रित्वेव समासान्ताभावइति त
न्यायम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्रराज्ञीत्यत्र टच्चि पुंवन्त्वे टिलोमे च मद्र-
राजीति स्यादिति भावः ।

वर्णाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । द्वयोरङ्गोर्भवः । कालाट्टञ्
५६६४०) द्विगोलुङ्गनपत्यइति (४६१४०) ठञो लुक् । इयङ्गः । स्त्रिया-
प्रदन्तत्वाद्याप् । इयङ्गा (१७८) । इयङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ।

क्षुम्भादिषु (१७६) च । ८ । ४ । ३६ ।

एषु यत्त्वन् स्यात् । दीर्घाङ्गी प्राष्टत् । एवञ्चैतदर्थमङ्गइत्य-
न्तानुकरणक्लेशो (१८०) न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति
यत्त्ववारणाय क्षुम्भादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति
परकरणान्तेह । परागतमङ्गः पराङ्गः ।

१७८) इयङ्गेति इदञ्च तद्वितार्थद्विगोर्विष्टनिघ्नतावादिमते वस्तुतोऽस्य
स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राह्नाह्नाइति सूत्रेण (३६१४०) पुंस्त्रविधायकेन तस्य
बाधात् तद्वितार्थे द्वियुः संख्या सर्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु
रात्राह्नातिरिक्तविषयेति । शब्देन्दु० ।

(१७६) क्षुम्भादिष्विति अविहितलक्षणो यत्त्वप्रतिषेधः क्षुम्भादिषु दृष्टव्य-
इति भाष्यम् न भाभूपकयोत्पादय (७३००४०) स्वस्यैव प्रपञ्चइति कैयटः ।
क्षुम्भा नृनमन नन्दिन नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्भ-
योजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (नृतिर्यङिः प्रयो-
जयति । नरोन्मत्तते । नर्त्तन गङ्गन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् परिगङ्गनम् परि-
नन्दनम् हरनिवेशः हरनिवासः शराग्निः दर्शनूप । आचार्या-
दृष्टव्यञ्च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोयम् क्षुम्भादिः ।

पठान्तरम् क्षुम्भा नृन नृनमन नर नगर नन्दन (यङ्गन्ति) गिरिनदी
नृनमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन बह्वर्थायन
इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर
कुवेर हरि कम्पार । क्षुम्भादिः ।

(१८०) अङ्गोऽदन्तादिति (३८२) सूत्रे अङ्गइत्यदन्तानुकरणं पञ्चार्थे प्रथमं तेन

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८८ ।

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्या-
देरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारः द्वयहः । त्रयहः ।

उत्तमैकाध्याञ्च । ५ । ४ । ८९ ।

आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्वयार्थः (१८१) पुण्यशब्द-
माहः । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् ।
एकाह । उत्तमशब्दमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । सं-
ख्याताहः ।

अग्न्याख्याया (१८२) मुरसः । ५ । ४ । ९३ ।

टच् स्यात् । अग्नानामुरसम् अग्नोरसम् मुख्योऽग्न इत्यर्थः ।

अनोऽग्न्यायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ९४ ।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाश्च । उपानसम् (१८३) । अमृताश्मः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् ।
पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ।

दीर्घाङ्गी प्राङ्ङित्वादौ अदन्ताभावात् न अत्वमिति प्राचानाशय-
कया व्याख्याकृतं परिजिहीर्षुराह अङ्गुलदन्तातुकरणमिति ।

(१८१) अहः सर्वैकदेशेति (१८१) सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्देशा-
दिहोत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्यार्थमिति । पुण्यसुदिनाभ्या-
मिति (१८१, १८०) क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाश्रयतया पुण्याहमिति क्लीबम् ।

(१८२) अप्यास्यावामिति अप्यं प्रधानं तद्वाचिनपरः शब्दात् तत्पुण्या-
भाववशात् टच् स्यादित्यर्थः ।

(१८३) उपानसमित्यत्र प्रादिशमाहः । अन्यत्र वचायचं समाहः ।

ब्राह्मण्युत्तरपदस्य पाठात् । तेवेह न । मातुः कृपा ॥ * मुहुसः प्रतिषेधः । मुहुःकामा । ॥ तिरस्कोऽप्यसह-
स्वाम् ॥ ८।३।४२ । तिरसः सो वा स्याद् कुब्जोः । तिरस्करोति । तिरःकरोति । ॥ द्विस्त्रिभ्यस्तुरिति कुब्जोऽप्ये ॥ ८।३।४३ ।
कुब्जोऽप्ये वर्तमानानामेषां विसर्गस्य वकारो वा स्याद् कुब्जोः । द्विष्करोति । द्विःकरोतीत्यादि । कुब्जोऽप्ये
किम् । चतुष्कपालः । ॥ इदुसोः सामर्थ्ये ॥ ८।३।४४ । एतयोर्विसर्गस्य वः स्याद् कुब्जोः । सर्पिष्करोति ।
सर्पिःकरोति । वतुष्करोति । वतुःकरोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ।
॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ८।३।४५ । इदुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं वः स्याद् कुब्जोः परपोः ।
सर्पिष्कुण्डिका । चतुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादितु सर्पिष्कुण्डिकास्तदो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि प्लवार्थः । व्यपेक्षानां नित्यार्थश्च । ॥ अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्व-
नव्ययस्य ॥ ८।३।४६ । अकारानुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोतीत्यादितु परेऽ

त्यतिपक्षमेवेन बलविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किञ्च तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ 'इदुपपक्ष्य-' इति बलस्येष्टले-
कस्कादितु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि प्लवार्थः—इति खमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुग्रपा-
मप्रत्ययस्येति वक्तव्यं इदुपपक्ष्येतिग्रहणं नित्यं च इदुपपक्ष्यस्यैव विसर्गस्य बलं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा
भूदित्येवमर्थं, मिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुपपक्ष्यं नास्ति रामेरित्यादौ तदभावाद् इति । तत्र । अभिः करोतीति नि-
षेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधलात् प्रिवचत्वा इत्यादावकारोपधलेन चतुष्कपाल इत्यादौ प्लवना-
पत्तेरिति वक्तव्येदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूफोदाहरणे बलस्याप्रवृत्तेऽप-
धत्वेत्येतत्सुखजमित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेस्तत्र ज्ञापकमित्युक्तम् । तदिदं
वैयधिकरण्येनानवयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रि-
पादी नासिद्धेति व्याख्यायते । 'प्रत्ययः' 'परध' इत्यादिनिर्देशाब्देहानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थात् 'अवः परस्मि-
न्-' इति सूत्रं प्रति त्वसिद्धेव । ततश्च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति सिद्धान्तो युष्मिन्मूलक इत्यादि सर्वे संगच्छत
इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेयादौ 'इदुपपक्ष्य-' इति बलमाशङ्क्याह—एकादे-
शशास्त्रनिमित्तकस्येति । मातुरित्यत्र हि 'ऋत उत' इति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरो
तु 'एकादेशनिमित्तात्' इति प्रचुरः पाठः, तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ क्मेवम् 'अप्रत्य-
यस्य' इत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोऽप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्ष आकरसंमतोऽपि यथा नि-
ष्प्रयोजनस्तथावमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्तथावश्यक एव । अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यादासिद्धापत्तेरिति ॥
—ब्राह्मण्युत्तरपदस्य पाठादिति । न च 'बलतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशशास्त्रासिद्धत्वात् प्लवाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र
पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम् । बले तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाभ्याः सतोरैवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा
शकहृष्वित्यत्रापि बलं न स्यात् । शकान् ह्वयन्तीत्यत्र 'आदेच उपदेशे-' इत्याले किपि संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाक्ष'
इति पूर्वरूपैकादेशे च 'हलः' इति दीधेः । भवति हि कोऽसिचत् सोऽसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाभ्यामोदादेशः । तेन तत्र
बलनिषेधः सिध्यति न तु शकहृष्वित्यत्र । एवं च ब्राह्मण्युत्तर इत्यत्रापि 'बलतुकोः-' इत्येकादेशशास्त्रमसिद्धं
न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्यमेव ॥ ननूतज्ञापकात् शकहृष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रैव बलं न स्यात् ।
मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुब्जोरिति दिक् ॥ —द्विस्त्रिभ्यस्तुरिति- ॥
इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कुब्जोऽर्थग्रहणं तु साहचर्यं न
सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन 'दीधीवेऽवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणम् ॥—
चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुङ्गनपले' इति लुक् । अत्र
मनोरमायां 'इदुपपक्ष्य-' इति नित्यं च इत्युक्तम् । एवं च 'द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत्' इति खमूलग्रन्थप्रयोगवि-
न्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया बलप्रवृत्तेः, अतोऽत्र बलनिवारणाय 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र प्रत्ययस्य यो विस-
र्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् बलप्रवृत्तिरित्याहुः ॥—व्यपे-
क्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः ॥—व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः ।
अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम् । समासे तु 'नित्यं समासे-' इत्यनेन सिद्धेः । समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति

१ तिरस इति—अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते, परामवेऽपि तिरस्कारशब्दप्रयोगात्, अन्तर्भावैव तिरसो गतिरित्यात् । २ चतु-
ष्कपाल इति—ननु श्रुत्युत्पिपक्षेऽत्र बलं न स्यात् इति चेत्, आश्वप्रामाण्येनाभ्युत्पिपिपक्षस्यैवान् कल्पनात् । चतुष्कपाल-
द्विस्त्रिभ्यस्तुरिति बलं भवत्येव । ३ करोतीतिविधि—करोतिशब्देन तदादेर्ग्रहणम्, समासाद्विभोत्तरपदस्य विभेदरित्यात् । विच-
मितादिपक्षे वलप्रत्ययग्रहेण भातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनादिति ।

ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छः । ५ । ४ । ६५ ।

ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्छः । साधारणइत्यर्थः । कुश्चाश्वः
कौटः स्वतन्त्रः । स चासी तच्चा च कौटतच्छः ।

अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ।

अतिश्रो(१८४) वराहः अतिश्री सेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्ट् स्यात् । आकर्षः(१८५)
श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्वा ।

उत्तरस्यगपर्वोश्च सकथ्यः । ५ । ४ । ६८ ।

चाडुपमानात् । उत्तरसकथम् । मगसकथम् । पूर्वसकथम् ।
फलकमिव (१८६) सकथ्य फलकसकथम् ।

नावोद्विगो । ५ । ४ । ६९ ।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्ट् स्यान्न तु तद्वितलुकि (१८७) । वा-

(१८४) अतिश्व इति अतिश्रान्ताश्वानमित्यतिश्रुततोऽधिकवेगवानित्यर्थः । से

वा मोचसेवा न श्वत्वा कदाचनेत्युक्त्वा सकलसेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्चकुलोधान्यादिकर्षकः । कारविशेषः । उपमानात् किं
निष्क्रान्तः शुनइति वाक्ये निःश्वत्वादौ न ।

(१८६) फलकमिवेतीवशब्दस्य मयूरव्यंशकादित्वात् कोपः ।

(१८७) नावशब्दस्य गोरतद्वित लुकीत्यतः(१५६४)मयूरकुम्भश्च अतद्वितलुकी-
त्यनुवर्तते ।

भ्यान्नौभ्यामागतः द्विनावरूपः । द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र (४६।४०)
 (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ।
 द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः
 क्रीतः पञ्चनौः (१८९) ।

अर्द्धाच्च । ५ । ४ । १०० ।

अर्द्धान्नावष्टश् स्यात् । अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । स्त्रीवत्वं
 लोकात् (१९०) ।

खार्थाः (१९१) प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्थाष्टश् स्याद्वा । द्विखारम् द्विखारि ।
 अर्द्धखारम् अर्द्धखारि (१८२) ।

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ।

(१८८) द्विनावरूपइत्यत्र हेतुमनुष्येभ्यइति (५८५४०) रूप्यः तस्य द्विगोर्लुगन-
 पत्यइत्येतेन लोपस्याशङ्क्यामाह द्विगोरित्यादि । एतच्च तद्वितार्थे
 विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रियइत्युत्तरपदस्य, द्विनावमिति
 समाहारस्य उदाहरणम् ।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्हीयश्च अर्धार्धपूर्वत्वादिना (६३०४०) तस्य लुक् ।

(१९०) अर्द्धनावमिष्यत् परवक्षिङ्गतया स्त्रीत्वप्राप्तावाह स्त्रीत्वमिति लिङ्गम-
 शिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः ।

(१९१) खार्थाइत्यादौ अतद्वितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीतइत्या-
 दौ तद्वितलुकि द्विखारिरित्येव ।

(१९२) अर्द्धखारीति एकविभक्ताववच्यन्नावचनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्यत्र
 ईवन्तत्वात्सुलोपः ह्रस्वपाठे लोकाश्रयसंज्ञकतया ह्रस्वइति भेदः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८७

टज्वा स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि । अतद्वितलकोत्यव
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३) क्रीतः द्व्यञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तत्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्व(१८४)माख्या-
यते चेत् । सुराष्ट्रे (१८५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्माः ।

कुमहङ्गामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्राह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा
कुब्रह्माः (१८६) कुब्रह्मा ।

आन्महतः (१८७) समानाधिकरणजातीययोः

। ६ । ३ । ४६ ।

(१८३) अञ्जनिभ्यामिति तत्परिमितधात्यादिनेत्यर्थः । तथाच तस्य परिमा-
नार्थतया तदर्थकतवितस्य ठकः अध्यर्द्धत्वादिना (६३२४) लुक् ।

(१८४) जनपदे भवो जानपदत्वस्य भावप्रधाननिर्देशइत्याशयेन व्याचष्टे जान-
पदत्वमिति कस्मेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्माणएवेति लभ्यते
इति बोध्यम् ।

(१८५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात् षष्ठीसमासएव युक्तः
न तु सप्तमीसमासः ब्रह्मशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । जान-
पदे इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । शब्देन्दुः ।

(१८६) कुब्रह्मोति ब्राह्मणपर्यायोऽत्र ब्रह्मशब्दः उल्लेखनादिकर्म्मसु विनि-
युक्तो वेदो वा ब्राह्मणशब्दार्थः ।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि ग्र-
हणं तेन परस्मैह्यपुरुषइत्यादिसिद्धिः तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य

महतश्चाकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जा-
तीये च परे । महाब्रह्माः महाब्रह्मा । महादेवः महाजा-
तीयः । समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्त्वे वा । लाक्ष-
णिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति (१६१४०) समासो
ग्रहीष्यतइति चेत् । महावाङ्मूर्त्त (१६८) स्यात् । तस्मात्तत्त्व-
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते समा-
नाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादान्त-
प्रागेकादशभ्यदिति (१६९) निहैशाद्वा । एकादश । महतीश-
ब्दस्य पुंवत्कर्त्तृधारयेति (१६१४०) पुंवङ्गावे कृते आप्तवम् ।
महाजातीया । महदान्वेषासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवङ्गा-
वन्म* । असमानाधिकरणस्यार्थमिदम् । महतो महत्या (२००)
वा घासः । महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । अष्टनः
कपाले हविषि* । अष्टाकपालः । गवि च युक्ते । गोशब्दे
परे युक्तइत्यर्थे गम्येऽष्टनआन्तं स्यात् । अष्टागवं शकटम् ।

न ग्रहणं भाष्ये महद्भूतश्चन्द्रमाहृतुदाहरणे च्यवने गौणत्वान्नाप्य
मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्वाङ्मूर्त्तयेव । शब्देन्दु०

(१६८) महावाङ्मूर्त्तिति बङ्गव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दिष्टत्वाङ्गाक्ष-
णिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

(१६९) प्रागेकादशभ्योऽन्तसीति श्रुते एकादशेत्यत्र कृतान्तपूर्वपदनिर्दे-
शादित्यर्थः ।

(२००) महतो महत्या वेति तथाचात्र चकारोऽन्तादेश एव सप्तम्यपरत्वे पुं-
वङ्गावसन्नियोगविशेषतया स्त्रिवानेव प्रवृत्तिः स्यादन्त्यत्र तत्र पुंव-
ङ्गावाप्रवृत्तेरिति भावः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८६

अप् प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति (४५२४०) योगविभागाद्बहुव्रीह्यावप्यप्
अटानङ्गावां (२०१) समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकट-
मष्टगवमिति वा ।

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ई । ३

। ४७ ।

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश द्व्यधिका (२०२) दशेति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः
किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः । प्राक् शताद्वक्तव्यम् * । नेह
द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

त्रेस्त्रयः । ई । ३ । ४८ ।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।
बहुव्रीहौ तु । त्रिदश त्रिदशाः । सुजर्णे बहुव्रीहिः (२०३) ।
अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्रकृशतादित्येव । त्रिशतम् । त्रि-
सहस्रम् ।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ई । ३

। ४९ ।

(२०१) योगविभागस्य भाष्ये ऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं स्वमर्थवति अ-
टानां गवामिति ।

(२०२) द्व्यधिकेत्यत्र संख्या संख्येयं वा ऽन्यपदार्थः एकादीनां वृत्तिविषय
इव विशत्यादीनां सर्वत्र संख्यासंख्येयोभयपरत्यस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गवः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः ।

(२०३) सुजर्णे इति संख्ययाव्यवेत्यादिना (४१०४०) बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ।

द्वयद्वयोस्त्रय प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्तति-
नवतिषु ।

एकादिश्चैकस्य चाटुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञोर्विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति (११८४०) योगविभागा-
त्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्व-
विंशतिः । एकादूनविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । षष्ठ-
त्वंन्ददशधासूत्तरपदादेः दृत्वञ्चधासु वेति वाच्यम् ।
षोडन् (२०४) । षोडश । षोढा षड्धा (२०५) ।

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे

(२०४) षोडशमित्यत्र षड्व्रीहौ वयसि दन्त्य इति (४१२४०) दत्तादेशः ।

(२०५) धासु वेत्यत्रोत्त्वसन्नियोगशिटतया दृत्वस्योत्थाभावपक्षे न प्रकृतिरि-
त्याशयेनोदाहरति षड्धेति ।

(२०६) परवलिङ्गमिति । समाहारविजयकेण स नपुंसकमित्यनेन (१८५४०)
परत्वादेतस्मात्वात् परिशेषात् इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र
चोङ्कूतावयवभेदकसप्तदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गे न तल्लिङ्गत्वे
प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गातुसारेण प्रयोगस्यावकाशायां निबन्धार्थ-
मिदम् तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति न्यायेन प्राप्त्यावश-
कदेशसमाप्तिं पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थान्नदमिति
विवेकः । अत्रेव द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्तमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-
गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।
अतएव ज्ञापकात्ममासः । निष्कौशाब्धिः ।

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ।

द्विवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः ।

रात्राह्नाह्नाः पुंसि । २ । ४ । २८ ।

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ (२०९) पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवलि-
प्तापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहो-
रात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । इराहः ।
संख्यापूर्वं (२१०) रात्रं क्लीबम् * । द्विरात्रम् । तिरा-
त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तथाच द्वन्द्वतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थलिङ्गवलिङ्गमित्यर्थ
इत्याह परपदस्येति ।

१०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति वज्रग्रीहिणा गतिसमासविधा-
यकसूत्रपरं तच्च कुगतिप्रादयइति (३७१ प्र०) सूत्रम् । तस्मिंश्च कुगत्वोर-
त्वोदाहरणासम्भवात् प्रादाबुदाहरति निष्कौशाब्धिरिति ।

२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन वज्रवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अश्वव-
डवसमासार्थः पूर्वपदवलिङ्गं लभतइत्यर्थः ।

२०९) रात्राह्नाह्नाइत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च प्राप्तापन्ना-
दिसमासेऽपि प्रवर्त्तते । तेन प्राह्नुः पराह्नुइत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

२१०) संख्यापूर्वमितिदं समाहारद्विगात्रेव प्रवृत्तमन्यस्यासम्भवात् । गण-
रात्रमिति संख्यापूर्वकतया समाहारे द्विगुः ।

अपयन्तपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुषइत्येव (२११) । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमा-
सान्तनिर्देशान्नेह । अपन्याः (२१२) ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्द्धर्चादयः (२१३) शब्दाः पुंसि स्त्रीष्वे च स्युः । अर्द्धर्चाः अर्द्ध-
र्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्धशरीरमण्डपयूषदेहाङ्गुश-
कलशादि ।

(२११) तत्पुरुषइत्येवेति तादृशद्वन्द्वसासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपन्या इति पथो विभाषेति (४५६४) पाक्षिकसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्द्धर्चा इति बहुवचनं गणसूचनार्थं तदाह अर्द्धादय इति ।

अर्द्धर्चं गोमय कषाय कार्पापथ कृतप कुण्डप कपाट शङ्ख गूध यूध
ध्वज कवच पद्म षट्क सरक कंस दिवस यूष अन्यकार दण्ड कम-
ण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यौ चक्र धर्म कर्मणु मोदक शतमान
यान नख नखर चरण पुष्क दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान शार
पात्रहत सैन्धव औषध आढक चक्र द्रोण खलीन पात्रीव (पात्रीर)
षट्क बारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुष्क शीधु कवच
रेणु कृष्ण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ण पूर्ण चमस क्षीर कर्ष
आकाश अष्टापद मङ्गल निघन निर्यास जृम्भ उन्न पुस्त वुस्त ज्यो-
डित षट्क निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वम
विमान सुख प्रपीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पठ शिखर कल्क
नाट मल्लक बलय कुसुम तण्ड पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्जु-
द अङ्गुश तिमिर आश्रम भूषण इष्यास सुकुल वसन्त तडाग
पिटक विटङ्क विडङ्क पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक
ध्वज स्थाण्य अनीक लघवास शाक कर्पास विशाल चवाल

जात्याख्याया(२१४) मेकस्मिन् बहुवचनमन्य
रस्याम् । १ । २ । ५८ ।

कोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः
ज्यः ।

खण्ड दर विटप रण बल मक सृणाल हस्त अर्द्ध हल सुख ताण्ड-
व गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर
राष्ट्र विम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण
मञ्चक पञ्चक उड्ड मध्य बाल काल वस्त्रोक्त वर्ध वस्त्र वसु देह
उद्यान उद्योग कुहे स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक जल
पवित्र यौवन कलह पालक भूमिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लो
हित विपाण भवन अरण्य पुलिन दट आसन ऐरावत गूर्ध तीर्थ
लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिघर दारु धनुस् मान वर्जस्त
कूर्ज तण्डक मठ सहस्र ओटन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल
तन्तुल । अर्द्धर्द्धादिः ।

इह केषाञ्चिदर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था शास्त्रकारैरङ्गीकृता । तथाच
शाश्वतः ।

मकरन्दस्य-मदास्य मात्तिकस्य च वाचकः ।

अर्द्धर्द्धादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति ।

तथाचमकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता चैतवाचित्वे पुंस्त्वमेव स्थात्रै-
त्वचैत्विको मधुरित्वमरोक्तेः ।

२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वाच्यतायामित्यर्थः । गवादिषु
दानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रमा-
णम् । एकस्या अपि तस्याविशेष्यत्वे च बहुत्वाद्यन्वयो व्यङ्ग्यघटित
परम्परया बोध्यः । एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्बहुत्वोऽप्येकव-
चनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथाचैकस्मिन्नर्थे वर्तमानो
जातिशब्दो बहुनां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवसेयम् । एक-
स्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययाग्रे इति तु न्यायम् ।

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५६ ।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बद्धवचनं वा स्यात् । वयं
ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा । सविशेषस्य
प्रतिषेधः । पटुरहं ब्रवीमि ।

फलगुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।

द्वित्वे (२१५) बद्धत्वप्रयुक्तङ्कार्थं वा स्यात् । पूर्वे फलगुन्यौ
पूर्वाः फलगुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे
किम् पूर्वफलगुन्यौ माणविके ।

तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बद्धवचनस्य
द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।

बद्धत्वं द्वित्ववद्भवति । तिथ्यश्च पुनर्वसू (२१७) च तिथ्यपुनर्वसू ।
तिथ्येति किम् विशाखानुराधाः (२१८) । नक्षत्रे किम् तिथ्य-
पुनर्वसवो माणवकाः ।

(२१५) चकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्यानुकर्षणादाह द्वित्वे इति
उद्भूतावयवभेदे सप्तदायएवानयोरुद्धृत्वादेकस्यां न प्रयोगः ।

(२१६) तिथ्येत्यत्र नक्षत्रद्वन्द्ववर्त्तते तिथ्यपुनर्वसुशब्दतुल्यार्थयोरर्थे नक्षत्रे
वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्त्येत्यर्थः । एवञ्च तत्तुल्यार्थ-
कयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम् ।

(२१७) पुनर्वसू इति पुनर्वसू द्वे तारेतिथ्यएका तारा इति तद्वन्द्वे बद्धत्वे ऽपि
अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्तरात् ।

(२१८) विशाखे चानुराधाचेति विग्रहे विग्रहीतानां बद्धत्वात् प्राप्ति
प्रसङ्गेऽपि तिथ्यादिभिन्नत्वात् प्रसङ्गः ।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवलिङ्गापवादः ।
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । प्रकारान्तोत्तरपदो (२१६) द्विगु
स्त्रियामिष्टः* । पञ्चमूली । आबन्तो वा । पञ्चखट्वी पञ्च-
खट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् । पञ्चतची
पञ्चतक्षम् । पात्राद्यन्तस्य (२२०) न । पञ्चपात्रम् । त्रिभु-
वनम् । चतुर्व्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा* ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः* । संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । तया-
णामन्यास्त्रिपथम् (२२१) । विरूपः पत्न्याः विपथम् । कृतस-
मासान्तनिर्देशान्नेह । सुपत्न्याः । अतिपत्न्याः । सामान्ये (२२२)
नपुंसकम् । ऋदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

(२१६) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्य-
स्यापवादत्वेन तस्यैव पाह्यत्वौचित्यात् ।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति स्त्रीत्वं नेत्यर्थः अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः
स्त्रीत्वस्यैव विधानेन तद्विषेधस्यैवोचितत्वात् ।

(२२१) तयाणां पत्न्या इति वाक्ये विपथमित्यत्र ऋक्पूर्वित्यादिना (४५१४०)
समासान्तः । कापथविपथौ तु अङ्गेनावमित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाप्यय-
त्वात् पुमांसावेव । विपथा नगरीत्यादौ तु वङ्गब्रीहेर्नाच्चाणिकतया
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(२२२) सामान्ये इति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवाल्लिङ्गानां नियतलिङ्गा-
नाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव । एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषासन्निधाने
सर्वनाम्न इव सर्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । शब्देन्दुः ।

(२२३) ऋदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । तथाहि धातु-

तत्पुरुषो नञ्कर्म्मधारयः । २ । ४ । १६ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्गन्योऽशीनरेषु । २ । ४ । २० ।

कन्यान्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात्वा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् दाक्षिकन्या ।

उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) । २ । ४ । २१

पाप्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः कर्म्मभूतः तथाच तत्त्वामानाधिकरण्यात् कर्म्मविशेषणस्यैव तत्र द्वितीया । अतएव सकलत्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वेन यण् । यत् तत्र भावनां प्रति करणतया धात्वर्थविशेषोऽस्तेति तत्र तद्विशेषणनां द्वितीयान्तैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । अतोऽतिशयेन भक्तिपूर्वकं यजेतेत्यादौ तत्र भावनाविशेषणस्य दर्शनादक्रियाव्याप्यतया क्रियाया अपि कालिककर्म्मसंज्ञावचनेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति दिक् । मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञ्चा द्योतनात् तद्द्योत्यार्थनोत्तरपदार्थस्य सामानाधिकरण्याभावात् कर्म्मधारवात् पृथगुक्तिरनञ्कर्म्मधारय इति । नञ्कर्म्मधारयभिन्नस्य तत्पुरुषस्यैव तद्विधेः अधिकारिण्यते च च वक्ष्यमाणतत्तत्कार्यं लभते इत्यर्थः । इदञ्च प्रकरणं परवक्ष्यत्वस्य विशेष्यनिवृत्तस्य चापवादकम् ।

२२५) आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । अत्र सना विवक्षैवाभिधीयते इह शास्त्रे विवक्षैव निवामिका ननु वस्तुस्थितिः । विवक्षा च न प्रयोज्य

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञा-
यमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्येद्वाख्यातुमिष्यते । पा-
णिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमन्दोषः ।

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थः (२२७) बाहुल्ये ।
इक्षुणाच्छाया । इक्षुच्छायम् विभाषासेनेति (१६८४०) विक-
ल्पस्यायमपवादः । इक्षुछायानिषादिन्य इत्यतः तु आ समन्ता
न्निषादिन्य इत्याङ्प्रक्षेपो बोध्यः ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २ । ३

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते (२२८) ।

समान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेषाञ्च यस्मिन्नर्थे धर्मबुद्ध्या यादृशश-
ब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह साह्या । सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टा-
नामेवेति नातिप्रसङ्गः । शब्देन्दुः ।

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्धाद्य-
ज्ञानविषयइति समासार्थः ।

(२२७) बाहुल्ये इति कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षया छायाया निमित्तीभूता
वरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थाक्षिप्तं न च मणीतत्पुरुषे पूर्वपदार्थ-
निष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति ।

(२२८) पर्यायस्यैवेति पर्यायवचनस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषे
वाचाञ्च व्यावृत्तिः ।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या (२२६)
रक्षःपिशाचादीनाम् । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । स्त्रीसभम्
स्त्रीसङ्घातइत्यर्थः । अशाला किम् धर्मासभा धर्माशालेत्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ ।

४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मण
सेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । खनिशम्—खनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्
कर्त्ताधारय (१८६४०) इत्यनुवृत्तेर्नेह । वृद्धसेनो राजा । असेना ।
परमसेना । इति तत्पुरुषः ।

(२२६) रूढ्येति । परे तु पर्युदासनञ्चाऽपि तत्त्वित्वात् ।

तत्त्वोद्वेगमभावश्च तदन्यत्वं तदक्षता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिता ।

इत्यङ्गैः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण राज-
सपिशाचानाञ्च तथात्वादभुव्यशब्देन तेषामेव ग्रहणमन्यथा कारसभ-
मित्यपि स्यादित्याहुः ।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासंघातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र
अशाचेति पर्युदासः । शालार्थभित्तेत्यर्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया त्रितेत्यादिना (३१६४०) यस्य त्रि-
कस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तइत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं (२) प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहु-
व्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थे (३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

(१) शेषइति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो
नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहि-
तोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषण विशेष्येणेति (३६०४०) वास्त-
विकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेतिपदोऽस्ति स्वाभावेन न तेनो-
क्ता शङ्का । तथा चाल्लेखे शेषइति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्वलेखे
प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वापेक्षयावधित्वात् तदपे-
क्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य
त्रिकस्येति । श्रृङ्गाकारकयोरन्यलभ्यतया स्वार्थद्वयलिङ्गात्मकस्यान-
न्यलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्त-
त्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । स्पष्टाकारेण तदेवाह
प्रथमान्तइति ।

(२) इदं शेषयोरपि प्रथमान्तपदपठिततया ततोविशेषार्थमाह्वानेक-
मित्यादि । समर्थ इति सुविति चानुवर्त्तते अनेकं समर्थं परस्पर-
काङ्क्षं शेषपदप्रतिपाद्यं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्तमानं
सत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्यत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्त-
पदापेक्षं तथाच समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) फलितमाहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिधायया द्वितीयादिविभक्ते-
रर्थ इत्यर्थः पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनं क्रियाकारकभावादिरूपः

णानामिति (४) च फलितम् । प्राप्तमुदकं च ग्रामम् प्राप्तोदको
ग्रामः । ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशून् । उद्धृतौदना-
स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे
तु न । दृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बद्धव्रीह्यर्थत्वे बद्धव्री-
हिनप्यन्नपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वा-
रणाय तत्तद्विभक्त्यर्थान्निप्रसम्बन्धन्यन्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम् ।
एवञ्च चित्वा गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्वाभिन्नानां गवां प्राधान्येन
बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव शिष्टानां व्यव-
हारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टो विपर्यय इति ।

एवञ्च विषयतासाम्यात् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदस्योर्थे वर्त्त-
मानमित्युक्त्वा तत्तदयपदार्थः समासघटकसमुदायपदशब्दः परस्पर-
समभिव्याहारएव तत्तच्छब्दबोधक इति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति
द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे बाधकादिकमधिकमुक्तं (३१८८) प्राक् ।

- (४) समानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमान-
पदानां व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथाच समाना-
धिकरणप्रथमानुपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं
तेन समानाधिकरणे कर्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च बद्धवचननिर्द्दे-
शः सूत्रेऽनेकपदश्रवणानुसारेण त्रिपदेऽपि बद्धव्रीहिर्भवतीति द्योत-
नाय । एवञ्च उन्नतगङ्गमित्यादिव्ययीभावस्य द्विपदभावविपर्ययकत्वान्न
तत्र प्रसङ्गः । वस्तुतः श्रेयो बद्धव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बद्ध-

क्तमस्य । प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलो-
पः* । प्रपतितपर्णः प्रपत्तः । नजोऽस्यर्थानां(६) वा चोत्त-
रपदलोपः* । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति (७)
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ।

स्त्रियाः पुं वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिक-
रणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपात-
नात्(८) पञ्चम्या अलुक् पञ्चास्य लुक् । तुल्ये (९) प्रवृत्ति-

व्रीहित्वमित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणग्रन्थगतोक्तं तदेवेह पाठ्य-
मित्यवसेयम् । अनेकं ग्रन्थमान्त्रमित्युक्त्वा च सुपेति ततोयान्तं नेह
सम्बध्यते तथा मति द्वयोः समानानुपपत्तिः स्यादेकभिन्नस्य द्वित्वेन
द्वयोरपि समासस्वीकारेण सुपेति ततोयान्तपदोपस्थाप्यस्यान्यस्य
तत्वासम्भवादिति बोध्यम् ।

- (५) पूर्वपदान्तगतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोपइत्यर्थः प्रपतितं
पर्णं यस्मादिति वाच्यं पतितभागस्य तथाभूतस्य लोपण्वमन्यत्वापि ।
(६) नजः परेषामस्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः अस्यर्थवा-
चिनां तु वा लोपइत्यर्थः ।
(७) अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन अविद्यनुवृत्तेः समामो न स्यादत आह विभ-
क्तीति । तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा महाभेदान्वयस्वी-
कारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसमानाधिकरण्यं जीरादेर्नानुपपन्नम् ।
(८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनमत्र प्रसज्यप्रति-
षेधार्थकनञ्जा समामोऽपि निपातनसिद्धः वैयधिकरण्ये बहुव्रीहेः
स्वरसतोऽसिद्धेस्तत्वापि तथेवेति बोध्यम् ।
(९) भाषितः एमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कादनूङ् पठतिनिमित्तस्याधारत्वं

निमित्ते यदुक्तपुंस्कात्स्नात्परजडोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं (१०) स्नात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति (१२१४०) ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा जम् (११) गो ङम् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भात्यर्थः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवन्दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमन् पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते आनङ् ऋत (४४०४०) इत्यत्र (१२) यथा । तेनोपा-

विबक्षया सप्तमी तत्तदस्य स्त्रीत्वर्थे अर्शआद्यच् । यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदित्याशयेन व्याचष्टे तस्येति ।

- (१०) पुंवाचकस्य पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षायस्य यङ्पूर्वं तदेव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम् ।
 (११) चित्रा जसिति वृत्तौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभावात् भूमरूपमत्वर्थे बहुव्रीहिरिति द्योतनाय ।
 (१२) आनङ्गिति तथाच समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोहनेदोङ्गातारइत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानाङ्गुदाङ्गतः पूर्वपदान्ते मे तु तत्र सिद्धेयं नह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ।

न्यस्य पुंवदेव । चित्ताजरङ्गुरित्यादि । अतएव(१३) चित्ता-
जरत्तौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्ताजरङ्गुरिति भा-
ष्यम् (१४) । कर्माधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् ।
जरच्चित्रयुः । कर्माधारयोत्तरपदे तु चित्तरजरङ्गवीकः (१६) ।
स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च हृष्टिरस्य ग्रामणिहृष्टिः ।
भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः अनूङ् किम् । वामोरु-
भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्या-
णीमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी
प्रधानः । पूरयान्तु ।

अप् पूरणीप्रमाणयोः । ५ । ४ । ११६ ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गान्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च वङ्ग-

- (१३) अतएवेति पूर्वपदालोपाभावादेवेत्यर्थः । चित्ताजरत्तावित्यादिविग्रहे
चित्ताशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंव-
दिति बोध्यम् ।
- (१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पट्टीन्दुद्वयौ भार्ये यस्येति द्वन्द्व-
गर्भवङ्गव्रीहौ पट्टीन्दुभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेणैदं ध्वनित-
मित्यर्थः ।
- (१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तगतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरन्वविग्र-
हया विशेषणं विशेषेणोपेति (३६०४०) समासात् तदान्वयेण पूर्वपदस्य
पुंवङ्गावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यात् वङ्गव्रीहौ पुंवङ्गाव-
इति द्वयोरपीत्यर्थः ।
- (१६) जरङ्गवीकत्व गोरतच्चित्तेति (३५६४०) टचि स्त्रियां ङीष् ततश्चित्ताशब्देन
वङ्गव्रीहौ नद्युतयेति (४०४४०) कप् । अतएवाहट्टमट्टमप्रजमिति
प्रयोगसिद्धिरित्यनुसन्धेयम् ।

व्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्या-
णीपञ्चमा रात्रयः (१७) स्त्री प्रमाणी (१८) यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।
पुंवङ्गावप्रतिषेधोऽप्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव (१९) । रात्रिः
पूरणी वाच्या (२०) चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्वयतश्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्वयत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्च बज्जव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवङ्गावः

केऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र

(१७) रात्रय इति उङ्गतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८) प्रमाणीति करणल्युङ्गन्तया विशेष्यनिघ्नत्वात् ङीप् ।

(१९) प्रधानपूरण्यामेवेति पुंवङ्गावविधौ वार्त्तिके तथाऽभिधानात् कल्याण-
पञ्चमीकः पञ्च इति भाष्योदाहरणाच्च पुंवङ्गावः समासान्तश्च तत्त्वे-
वेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः । उङ्गतावयवभे-
दस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभि-
धेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्य-
मिति भावः ।

(२१) अन्यत्र त्वित्त्व, अग्निभस्य पुंवङ्गाव इत्यस्यान्वयः कल्याणपञ्चमीक
इत्यत्र पूरण्या अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तद्धितएव व्याख्यानान् तेन राक्तेत्यादौ न ह्रस्वः ।

देवाः इह इति स्थिते । स्वयम् । ॥ भोगोभघोअपूर्वस्य बोऽसि । ८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोषोदेवः स्वादिति कर्त्तुः । अस्मिन् सौत्रः । ओषः शाकस्यस्य । देवाइह । देवायिह । अस्ति किम् । देवाः सन्ति । वषट्कारेण वत्सत्यासिद्धत्वात्सर्वोऽर्थः कथ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुपाद्यत्वं स्यात् । न कथमस्तिभिः । रोरिति सन्नुदायरूपाभ्युपगमात् । ओष भगोऽ भघोऽ इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोषत्वे कृते । ॥ व्योर्लुपुप्रयत्नतरः शाकडासनस्य । ८।३।१८। पदान्तबोर्वकारयकारयोर्लुपुच्चारणौ वयौ वा खोऽसि परे । वत्सोच्चारणे जिह्वाप्रोपाग्रमध्यमूलानां त्रैविध्यं जायते स लुपुच्चारणः । ॥ ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालुपुप्रयत्नस्य वकारस्य नित्यं ओषः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अप्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । ॥ उञ्जि च पदे । ८।३।२१। अचर्णपूर्वयोः पदान्तबोर्वकारयोर्लोप उञ्जि पदे । स उ एकासिः । पदे किम् । तन्नयुतम् । वेनः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात

दिति भावः । अत्र 'मियोञ्जी नदे' 'तौ सत्' इत्यादि लिङ्गं, तद्धि 'नादिचि' इति पूर्वसर्गदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य कृतेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं 'नान्तः पादमन्त्रयपरे' इति पाठे 'सुजाते अन्नसूत्रे' 'उपग्रमन्तो अध्वरम्' इत्यादौ 'एकः पदान्तादिति' इति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिन् निषिद्धे 'एनोयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते । मैवम् । बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचित्तेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥—भोगो—॥—असंधिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः, 'कृतलब्ध' इत्यण् । भगोभघोऽयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रलाभेऽर्थः ॥ यदि तु भोऽभगोऽभघोऽ इति सान्तं रान्तं बाहुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य यः स्याद्, अपूर्वस्य रोषेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिर्नाध्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोहकारस्यानुबन्धलाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि, तथा च 'अनस्ति' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याह पाद—नह्ययमिति । यथा अग्रहीदित्यत्र 'प्रहोऽलिति' इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इदं लाद् 'इट ईटि' इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य रुपाद्यत्वं प्रवर्तते इति भावः ॥ यद्यपि 'रोरि' इत्यतो र इत्यनुबन्ध-रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमस्तिविधेः, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमक्षिप्रग्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिरक्षारणार्थमिहैव कृतम् ॥—निपाता इति । 'भोगो—' इति सूत्रे निर्दिष्टायादेराकृतिगणलात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु 'विभाषा-भवंद्रगवदधवतामोषावस्य' इति वार्तिकेन 'एषां रुः स्याद् अवस्यीकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुंलिङ्गकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्भ्यो भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत् । तस्मात् 'विभाषा भवद्—' इति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीला तु 'विभाषा—' इति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । तथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाट्याडङ्गहेभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगयोगात् । किंच 'अत्रभवान् हरिः, तत्रभवान् ततोभवान्' इतिवद् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सखेव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वविभक्त्यन्तान्ततोऽर्थवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितले पदात्परस्याष्टमिकनिपातः 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति, नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोभघोइति निपातावपि प्रामाणिकी, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्नविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तलात्तु संबुद्धन्ताः लाक्षणिकलादिति चेन्मैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यलाक्ष । अनित्यत्वे लिङ्गं 'मुवक्ष महाव्याहृतेः' इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं 'यावत्सुरा—' इति सूत्रे निपातग्रहणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्नापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं लेषां संबोधनार्थे इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च 'अजहत्स्वार्थां वृत्तिः' इति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरिलेकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, 'जहत्स्वार्थां वृत्तिः' इति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥—व्योर्लुपु—॥—वकारयकारयोरिति । भोगोभघोअपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लुपुप्रयत्नतरः, लुपुच्चारणतरः । स बान्तरतम्यादस्य वः, यस्य व इत्याह—वयाविति ॥—विधानसामर्थ्याल्लुपुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याद्येनाह—अल्लुपुप्रयत्नस्येति ॥ भोयच्युतेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरणं तु असावदित्यल्लुपुप्रयत्नस्येति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तत्तरत्रापि नोपयुज्यते, पदस्येत्यनुवच्यैव निर्वाहात् । 'उञ्जि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदक्षिणावित्यादौ कमुप्तेति प्राबो व्याख्यानास्य

१ व्योर्लुपुप्रयत्नस्येति—यद्यपि वगैषु वत्स्य प्राबन्त्याद् व्योरिति वस्तुमुचितं तथापि ततोच्चारणे वत्स्य कोपो व्योरिति कोपो दुर्वारः इति विपरीतोच्चारणम् । २ गार्ग्यग्रहणमिति—ओषः शाकस्येत्येतेन सिद्धे विकल्पे निवार्यमिदम् इति अनेन ध्यमितम् ।

तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ।
वज्रकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः । प्रिया
मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-
कान्ता जान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया ।
सामान्ये (२३) नपुंसकम् । दृढभक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः ।
स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ई । ३ । ३५ ।

तसिलादिषु कृत्वमुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुं वत् स्यात् ।
परिगणनङ्कर्त्तव्यम् अव्याप्तिप्रतिव्याप्तिपरीक्षाराय । तल्लसौ
तरप्तमपौ चरट्जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपप्पाशपौ
थाल् तिल्थनौ । वल्लीषु वज्रत् वज्रतः । दर्शनीयतरा ।
दर्शनीयतमा । घरूपेति (४६४४०) वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वा-
त्पुं वङ्गावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटु-
जातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।
दर्शनीयपाशा । वज्रथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या । शसि वक्ष्यमाणस्य पुं वङ्गावो वक्तव्यः * ।
वल्लीभ्यो देहि वज्रशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । त्वतलोर्गु-
णवचनस्य (२४) * । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य

(२३) सामान्ये इति अदार्ढ्यभावनितृप्तिपरत्वेन निङ्गविशेषविधत्ता नाम्नी-
ति भावः । तथाच तद्विवक्षाया दृढाभक्तिरित्यादिमिश्रार्थे प्रिया-
दिषु तस्या पाठः ।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । सत्त्वं निवृणोतइत्यदि (२२८४०) प्रसिद्धगुणवचन
स्येत्यर्थः । अत्र जात्याख्याव्यतिरिक्तं धर्माभावं गुणोदाहृत्य ततश्च

किम् कर्तरा भावः कर्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । भस्याऽडे तद्धिते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । (२५) । अडे किम् रौहिणेयः (२६) । स्त्रीभ्योऽङि गिति (५०६४०) ङोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ङगिति (५१२४०) ङकि तु पुंवदेव । अग्नयी (२७) देवतासु स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शतपथ्यायास्तपत्रशब्दाच्छार्ङ्गरादित्वात् (२४१४०) ङीनित्येकः । समानः पतिर्यस्याइति विग्रहे विवाहनिबन्धनमपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गोद्वितीयः स्वामिपथ्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्त्रुतीयः । आद्ययोः शिवादित्वा (५०६४०) अण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर (४८६४०) पदलक्षणो गण एव नत्वण् शिवादौ कूट

शरदः कृतार्थतामित्यादौ न कश्चित् यत्नो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविश्वत्पादुपेक्षणीयतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यथेति (११६४०) चेतोऽलोमे कृतेऽपि नकारलोपादुपपत्तिस्तलोपस्याभिव्यक्त्याशङ्कित्वात् स्थानिवत्त्वाज्ञातः पुंवङ्गावायायसारम्भः ।

(२६) रौहिणेयइति रोहितशब्दात् वर्षादनुदात्तादिति (२२५४०) ङीव्वनकारौ । सति तु पुंवत्त्वे असिद्धव प्रत्ययविधायित्वान्ना प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निष्ठत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्योऽङित्यस्य पक्षे व्याख्यानमेव मूलम् ।

(२७) अग्नयीति प्रवृत्तिनिमित्तक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४४०) पुंशि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अत्रारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां सम्बन्धतावच्छेदकतया स्त्रीकारान्न दोषः । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तदं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्याभाव्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक् । शब्देन् ।

योरेव ग्रहणात् । सापत्यः (२८) । ठक्खसोश्च * । भवत्याः
ज्ञाताः । भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकमेकतद्धिते चेति
सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावदिति
भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः (२९) । सर्वकाम्यति
सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः (३०) सर्वप्रियः (३१)
इत्यादि । पूर्वस्यैवेदं (३२) भस्त्रैषादेति (२१३४०) लिङ्गात् (३३) ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । कुक्कुट्यादी-
नामण्डादिषु* । ककुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम् । मय्याः पदम्
मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

क्वङ्मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ।

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्वेनीवा

- (२८) सापत्यइति भाषितपुंस्त्वत्वात् पुं वङ्गावे कृते यस्येति (१३८४०) चेतोऽपोषः ।
(२९) सर्वमयइति कयडादीनां परिगणिततमिलादिवहिर्भावाद् न तत्-
स्वत्वेण गतार्थेति ध्येयमतएव सर्वत्वेत्यादि नोदाहृतम् ।
(३०) सर्वकभार्य इति स्त्रियाः पुंवदित्यनेन (४०१४०) गतार्थता न यङ्गा
नकोपधाया इति (४०८४०) निषेधात् न कोपधाया इत्यादेश स्त्रियाः पुंवदि-
त्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुं वङ्गावस्य निषेधकत्वाच्चात् प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
(३१) सर्वप्रियइति अपूरणीप्रियादिवृत्ति (४०१४०) पर्युदासादप्राप्ते ऽनेन पुंवत् ।
(३२) पूर्वस्यैवेति वृत्तिषट्कानेकपदभागमध्ये किञ्चिदमेकया पूर्वस्यैवेत्यर्थः
अतएव वदितरेत्यादौ परस्य न पुंवदिति बोध्यम् ।
(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा हा एतयोः कपूर्वके अपि विधीमानमित्यं
निर्विषयं स्यादिति भावः ।

चरति स्वेतायते । स्वभिन्ना(३४)क्वाच्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्श-
नीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैतः ।

न कोपधायाः । ई । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिका-
भार्यः । मट्टिकायते (३५) मट्टिकामानिनी । कोपधप्रति-
षेधे तद्धितबुगग्रहणम् * । नेह पाका (३६) भार्या यस्य स
पाकभार्यः ।

संज्ञापूरण्योश्च । ई । ३ । ३८ ।

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः दत्तामानिनी । दानक्रिया-
निमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्व-
मस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

टद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ई

। ३ । ३९ ।

टद्धिशब्देन विहिता या टद्धिस्तद्धेतुर्ह्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थ-
स्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः । मायुरीयते मायुरी-

(३४) स्वभिन्नमिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदि-
त्वमेव(४०।१४०)विह्वम् एकस्याएव रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि
वास्तवभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । मनो०

(३५) मट्टेषु भवा मट्टिका मट्टहज्जोः कनिति(५६५४०)कन् सेनाचरतीति कण्ड ।

(३६) दन्धीकायेत्यादिना (४४०५४०) औषादिककन् प्रत्ययः । नावं तद्धितो
न वा क्त् रति च निषेधः ।

मानिनी । दृङ्निमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः । तद्वितस्य
किम् कारुण्यभावभार्यः । दृङ्निमित्तस्य किम् (३७) तावद्भार्यः ।
रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्याः । विकारे तु
हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । दृङ्निमित्तस्य (३८) दृङ्नि
प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौव-
श्वभार्यः ।

स्वाङ्गाद्येति । ई । ३ । ४० ।

स्वाङ्गाद्येति कारुण्यदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः ।
स्वाङ्गात्किम्पटुभार्यः । ईतः किम् अकेशभार्यः (३८) ।
अमानिनीति वक्तव्यम्* । सुकेशमानिनी ।

जातेश्च । ई । ३ । ४१ ।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत् । शूद्रा-

- (३७) दृङ्निमित्तस्य किमिति तावती भार्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य का सर्वनाम्न-
(१८४४०) इत्याकारविधानेऽपि दृङ्निमित्तस्य तद्विधानाभावात् निषेधः ।
(३८) दृङ्निमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपर-
त्ये तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इति न सिद्धेत् । उभयत्र न
याभ्यां पदानाभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैजिति (४८८४०) सूत्रेण पदानाभ्यां
यकारवकाराभ्यां परस्मै न दृङ्निः किन्तु पूर्वौ कनादैजादेशौ सप्तत्य-
र्थकेन दृङ्निमित्तस्येति ऐजविधानात् दृङ्निमित्तस्य न फलोपधायितेति भावः ।
(३९) अकेशेति सङ्गजविद्यमानपूर्वाच्चेत्यनेन (३११४०) ङीष्निषेधः ।
(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जाति-
वाचित्वेन विहितत्वमपि तेन प्राक्पक्षीयद्वयं शार्ङ्गरपादित्वात्

भार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौतस्यैवायन्निषेधः । तेन हस्ति-
मीनां समूहो हासिकमित्यत्र भस्माढ इति(४०६४०)तु भवत्येव ।

संख्यया(४१)ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।

२ । २ । २५ ।

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स वक्तव्यीहिः ।
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश
वेत्यर्थः । वक्तव्योहौ संख्येये इति(४१३४०)वक्ष्यमाणो ङच् ।

ति विंशतेर्ङिति । ६ । ४ । १४२ ।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य(४३)लोपः स्याद्विति । आसन्नविंशा ।
विंशतेरासन्नादत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः ।

जीनन्तत्वेन जातिलक्षणजीवन्तत्वाभावेऽपि न पुंस्त्वावद्व्युदाहर-
णेन स्थापितम् ।

(४१) संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेऽपि विरहात् पूर्वैणा-
प्राप्तौ विधायकमेतत् ।

(४२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्तिनि च वर्तते तत्र समी-
प्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे वक्तव्यीहिः । च
दशसमीपवर्तिन इति बोधः समीप्यश्च सङ्क्षिप्तदशत्वसंख्यासमीपव-
र्त्तिसंख्यावत्त्वेन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यवक्तव्यजनानो-
प्यं शब्दस्वाभावात् ।

(४३) सूत्रेतीति लुप्तपठिकं पदं तदाह तिशब्दस्वेति ।

द्वौ (४४) वा तयो वा द्विताः । द्विरावृत्ता (४५) दश द्विदशाः ।
विंशतिरित्यर्थः ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।

दिशो नामान्यन्तराले (४६) वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-
स्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगि-
कानाम् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्चान्तरालम् ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।

सप्तम्यन्ते (४७) ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-

(४४) द्वौ वा तयो वेति । वार्थेऽयं बहुव्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे
द्विवचनस्याप्यपत्तेः किन्तु संशयएव संशयविषयो हि नियमेन परस्पर-
प्रतिपक्षकोऽतएव परस्परप्रतिपक्षकानेकधर्मावर्ण्य धर्मिणि ऋद्धते तदेव
विषयनिष्ठं वागदस्यार्थः । संशये तु कश्चित् वक्तव्यप्रमाणेनैका
कोटिर्वाध्यतेकविद् द्वेकोटी । इह तु बोधयबाधः सूत्रप्रामाण्यादत
एव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु
द्वित्वान्यतरा इत्येवं रीत्या बोधः ।

(४५) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिसंभाष्यात् सुजर्णान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य
वृत्त्यान्वयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति
बोधः । सूत्रे संख्येति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि किंविप्राः
पञ्चेत्यत्र संख्येति इति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ च ना भूत् ।

(४६) अन्तरालशब्देन दिशेव ऋद्धते प्रत्यासत्तेरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता
इदं समानाधिकरणार्थं कवभावार्थश्चेति द्रष्टव्यम् । शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनानि ग्रहणविषये ग्रहणादिक्रि-
यान्तर्भावेण वृत्तिविषयतामापन्ने इत्यर्थः इदं युद्धमित्यादि तत्र
विशेष्ये इत्यर्थः ।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये
 स बद्धब्रीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते ।
 अन्येषामपि दृश्यते* । दीर्घइत्यनुवर्त्तते इच्च कर्मव्यतिहारे
 बद्धब्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इक्ष्मासान्तो (४।६४०)
 वक्ष्यते । तिष्ठद्गु प्रवृत्तिष्विच्प्रत्ययस्य (११।४०) पाठादव्ययीभाव
 त्वमव्ययत्वञ्च । केशेषु कुशेषु गृहीत्वेदं (४९) युद्धं प्रवृत्तम्
 केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त्येदं युद्धमप्रवृत्तम् दण्डा-
 दण्डि सुष्टीसुष्टिः ।

ओर्गुणः । ई । ४ । १४ई ।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाह्व-
 बाह्वि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः सञ्ज्ञापूर्वको विधि-
 रनित्यइति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्
 सरूपे इति किम् । हलेन सुश्लेन ।

(४८) विषयविशेषइति यदृष्यादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहा-
 रइत्यर्थः इतिशब्दात् प्रकाशे स च लौकसिद्धकर्मव्यतिहार
 एव अतएवोक्तमितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च
 कर्णाकर्णप्रथितमपरा इत्यादेः कृत्वाकृत्ति मिवात् स्मृशन् कुचतटी-
 मित्यादेश सिद्धिः ।

(४९) गृहीत्वेति ज्ञापयितुं योऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियाभादाय बोध्यः केशेषु
 केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः यदृष्यकर्मत्वं
 च प्रत्यासन्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् ।
 इदं युद्धं वैयधिकरणत्वात् सरूपत्वात्प्राप्तस्यैकशेषस्यानवकाशेन-
 नेन बाधार्थं चेति बोध्यम् ।

तेन (५०) सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतच्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

बहुव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह स-
पुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनम्प्रायिकम् (५२) ।
सकर्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय ।
सहामात्राय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् * । सगवे । सव-
त्साय । सहसाय ।

बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्यवीगस्तद्गोतकं सहेत्यर्थः ।
तुल्ययोगे इति किं सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभीत्यादौ
विद्यमानवाचिसहशब्दे ना भूत् ।

(५१) उपसर्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तुतर-
पदेन सन्निधापितस्य समानस्यैवमस्य तथात्वं च समास्यावयवद्वारैव
तथा चोपसर्जन सर्वावयवस्य समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थस्तद्देतदाह
बहुव्रीह्यवयवस्येति । तेनेह सहकृत्वा सहयुक्तेत्यादौ न तत्र सर्वा-
वयवस्योपसर्जनत्वाभावात् ।

(५२) प्रायिकमिति सपूर्वावाः प्रथमायादिति (१७७४०) उदहरः सकर्मका-
दिति (७५३४०) भू कृत्यनिर्देशनापकादिति भावः ।

संख्येये यो वज्रवीहि (५३) सखाङ्गश्च स्यात् । उपदशाः ।
अवज्रगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे (५४)
विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) * । निर्गतानि
त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्ग-
सिम्भो निस्त्रिंशः खःङ्ग ।

वज्रवीही सकत्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । ५ । ४
। ११३ ।

व्यत्ययेन (५६) षठी । स्वाङ्गवाचिसकत्यक्ष्यन्तावज्रवीहेः षच्
स्यात् । दीर्घे सकत्यनी यस्य स दीर्घसक्यः जलजाक्षी ।
स्वाङ्गात्किम् दीर्घसक्यि शकटम् स्थूलाजा वेणुयष्टिः ।
अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०) ।

(५३) वज्रवीहविति सप्तमी षष्ठ्यर्थे इत्याह संख्येये यो वज्रवीहिस्त आ-
दिति संख्येये वर्त्तमानसंख्यावचनान्तवज्रवीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र उचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् औतातिप्रसङ्गाह
स्वरइति उचि सति चित्पादनोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
इति विशेषः । वज्रवचनन्त त्रिचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण ।
अत्र शैषिकः कवपि न भवति विहितनिमित्तसमासान्तकवज्रवीह्य-
मेक्षयैव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दुः

(५५) संख्याया इति संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो उच् वाच्य इत्यर्थः ।
एकविंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्वाधिकलोपादिति वार्त्तिककृता
निषेधात् ।

(५६) व्यत्ययेन षठीति सप्तम्यपेक्षमेवेत्याशयेन व्याचष्टे वज्रवीहेरिति ।
स्वाङ्गञ्च (अद्भवं) भूर्त्तिमदित्याद्युक्तवचनम् (२३४४०) । षचः पितृ-
लोषर्षलङ्कारादिति जलजाक्षीति ।

उभितिं ग्रहीष्यते तदुत्तरार्थं वदप्रहणम् । ॥ हलि सर्वेषाम् । ८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वल्लघुकारस्य
यकमस्त्व 'लोपः' स्यादकि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो ऊदिस । विहृदन् । भगो ननलो । भगो वाहि । देवा नम्याः ।
देवा धामि । हलि किम् । देवाधिह । ॥ रोऽसुपि । ८।२।१९। अहो रेकादेशः स्वार्थं तु सुपि । रोत्पवादः ।
अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोन्माम् । अत्राहिति स्त्वम् ॥ * रूपरात्रिरयन्तरेषु लृत्वं बाध्यम् ।
अहोरूपं । गतमहोरात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यान्यत्वादहोरात्रः । अहोरयन्तरम् ॥ * अहोरादीनां पत्यादिवु वा
रेफः । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गापधानीयौ । ॥ रो रि । ८।३।१४। रेकस्य रेके
परे लोपः स्यात् । ॥ ङलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६।३।१११। ङरेकौ लोपयतीति तथा लसिन्ध्वर्णोऽर्थाद् ङकारे

'ङ्गो हस्वादि-' इति सूत्रे मनोरमायां निरस्तलाच्च ॥ ननु 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र पदग्रहणानुवृत्तौ हलादी पदे इति
व्याख्यानभावाद् वृक्षवृक्ष्यां वृक्षवृक्षिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु 'लोपः शाकल्यस्य' इति वैकल्पिक एव
लोप इत्यसि पदग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम् ॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्र वस्यानुवृत्तितत्वात् । किंच भाभ्यां माभिरि-
त्यत्र भ्यामादी परतो वस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र 'हलि सर्वेषाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापतिः । भाष्यका-
रैर्दक्षिणेत्यत्र ङमुद्वारणाच्च 'ङ्गो हस्वादि-' इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति
वाच्यम् । हस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुक्तिं व्याख्यानेन दक्षिणेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यमा-
वात् ॥—हलि सर्वेषाम् ॥—यकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्यांसंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि
संभवति वृक्षवृक्षोतीति तथापि तत्र लोपाप्रवृत्तिः । अधीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । वृक्षवृ हसतीत्यादि लनभिधानाद-
साधिसिद्धाहुः । गम्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गम्यूतिरित्यत्र वकारप्रत्येयान्न वलोप इत्युक्तम् ॥—देवा नम्या इति ।
अत्र 'लोपो व्योर्ध्वे' इति न प्रवर्तते तं प्रति यलस्यासिद्धत्वात् ॥—हलि किम् ॥—देवाधिहेति । उत्तरार्थमावश्यक
हलीति ग्रहणमिदं कृतम् । तेन 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ॥—रोऽसुपि ॥ अङ्-
पीति बहि पयुदासः स्यात्ततः प्रुपसद्वेष्टो प्रत्यय एव स्यादहर्ह्यतीत्यादौ, न लहर्मातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति
न्याचष्टे—न तु सुपीति ॥—अहरहरिति । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विलम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे
अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन लोपोमात्रं निपात्य द्वितीयेन शर्विधेव इति 'अहन्' इति सूत्रे
वक्ष्यमाणतयां ललापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकललाभात् ॥—अहोरात्र इति । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यादिना
समासान्तो वक्ष्यते । 'रात्राह्राहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् ॥—अहोरयन्तरमिति । यन्तरं स्म, तेनाहः समाहारद्वन्द्वः ।
पृथक्पूर्वत्वं वा ॥—अहोरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन 'सर्वैश्च रात्रिः', कविः कान्वेना सर्वैना' इत्यादि
ग्राह्यम् ॥—विसर्गापवाद इति । भो राजिवद्रेकस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥—ङलोपे ॥ रेत्स्यकार
लुच्चारणार्थः । ङङ रश्च द्वौ तौ लोपयतीति ङलोपः । शिजन्तात्कर्मण्यपि उपपदसमासः ॥—रुढो वृद्ध इति । ऊदित्वेन
वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । ङलथलङ्गुलङलोपाः । प्राचा दृढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत् । तत्र ङलोपस्यै-
वाभावात् । 'दृढः स्थूलबलयोः' इति सूत्रेण हि दृढेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ङलं च निपात्यते, न लसिद्धकाण्डस्थ-
ङलस्य इह प्रवृत्तिः । 'दादेर्भातोः-' इति धलेन बाधात् । न चेदुभाभो ङलं नलोपश्च निपात्यतां धलङ्गुलङलोपास्तु भवि-
ष्यन्त्येवेति वाच्यम् ॥ तथा सति परिदृढव्येलेत्र 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति गेरयादेशो न स्यात् । पारिवृद्धी कन्वेल्यत्र 'इतो
मनुष्यजातेः' इति क्षीणं बाधित्वा 'अणिभोः-' इति ध्यङ् स्याद् ङलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु
परिदृढव्येलेत्र त्यकादेशः कथं भवेत् यावता परिदृढमाचष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्लान्ते एव परेऽन्तर्भावात्समा-
सामाष इति चेत् । अत्र कैयटः । संप्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्यादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढाभ्या-
देव णिच् क्रियते । शिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्लान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो त्यकादेशः, णविष्ठा-
वृद्धावभावाद् इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । 'ङलोपे पूर्वस्य-' इति
सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थलादुत्तरपदस्थयोरेव ङरेकयोः परतो दीर्घः स्यात् तु लीढः अजर्षा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसं-
भवाद्देवानुत्तरपदस्थङ्कारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्षा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमा-
वयवे स्खलानुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरकं दूरकं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥—लीढ इति । 'लिह
आस्त्रादे' कः । ङलथलङ्गुलङलोपाः । इह ङलोपं प्रति ङलं नासिद्धं ङकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अत एव 'ढो ङे

* '१ ननु सुपीति—ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं दुर्बारम् इति वाच्यम्, न, 'प्रत्ययग्रहणे चाप्यभ्याः' इति परि-
भाषायां वागवृत्त्यात् । अत्र न सुपीति सप्तमीनिर्देशेन सुपि परे इत्येवं कन्वे भवति चावयवे कस्मात्पर इति भावाद्वा, तस्यां
च सत्यामकवित्वेन अहोऽन्यो वाच्य इति स्पुडवेव पचम्बन्तायांरपरप्रत्ययमयणम् इति ।

अङ्गुलेर्द्धारिणि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्तावज्जव्रीहेः षच् स्याद्वज्रव्रीहेः । पञ्चाङ्गुलयो यस्य
तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविज्ञेयपण-
काष्ठमुच्यते । वज्जव्रीहेः किम् वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः
द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्वितार्थं तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्ग-
लेः (१८०४) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्विविभ्यां षोमूर्ध्वः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्ध्वः षः स्याद्वज्रव्रीहौ । द्विमूर्ध्वः । त्रिमूर्ध्वः ।
नेतु (५८) नक्षत्रे अप् वक्तव्यः * । मृगो नेता यासान्ताः
मृगनेता रात्रयः । पुष्यनेताः ।

अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्वज्रव्रीहौ । अन्तर्लोमः । वहिर्लोमः ।

अज्नासिकायास्संज्ञायान्नसञ्ज्ञास्थूलात् । ५ ।

४ । ११८ ।

नासिकान्तावज्जव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति
न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ।

(५७) द्व्यङ्गुलेत्यत्र मातृचो द्वयसचो वा तद्वितस्य द्विगोर्लुगिति (४८१४०) लुक् ।

(५८) नेतृरिति नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्तात् वज्रव्रीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्थात्(५६)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायाम् तु
नकारव्यवधाने । द्रुखि नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः ।
अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । अन्वगयनादिभ्य इति
निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।
अस्यूलान्तिम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०) ।
खुरणाः खरणाः । पक्षेऽजपीयते । खुरणसः खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ।

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्वज्रवीहेरच् नासिकाया नसा-
देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स
उन्नसः । उपसर्गादनोत्तरइति (६१) सूत्रन्तङ्गङ्क्ता भाष्य-
कार आह ।

(५६) अहोऽदन्तादित्यत्र(११२४०)अदन्तग्रहणरूपज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्थादिति । समानपदे (१०६४०)
इत्यस्याधिकारलब्धस्य अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थमिद-
मिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथत्विनेत्यादिशब्दे तु णत्वे संज्ञाभङ्गापत्तेर्न
णत्वं णत्वे कृते चेत् संज्ञा हृक्ष्यर्थो वा गम्यते तदेत्यर्थादुक्तम् । एतन्
मूलकमेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतातुपूर्विका
इदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति । शब्देन्दु० ।

(६०) खुरेति नासिकायाइत्यनुवर्त्तते । अजेव विकल्प्यते न तु नसादेशत्वाह
पक्षेऽजपीति ।

(६१) उपसर्गादनोत्तरइत्यस्य उपसर्गस्याद्रेफात् परस्य नस्यशब्दस्यावयवस्य
नइत्यस्य णः स्यात् ओकारेपरतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः ।
नस्यशब्दश्च अस्माच्छब्दादेशनसाधारणः । प्र नः सुञ्च इति वाक्ये प्र
उ नः सुञ्च इति वाक्ये वा प्रनो सुञ्च, प्रोनो सुञ्चेत्यादौ अस्मादादेशनस्य

उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् ।
प्रणसः । वेर्गो वक्तव्यः * । विगता नासिकाऽस्य विग्रः ।
ख्यश्च* । विख्यः । कथन्तर्हि "विनसा हतवान्धवेति" भट्टिः ।
विगतया नासिकयोपलब्धितेति व्याख्येयम् ।

सुप्रातसुखसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽज-
पदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

एते बहुव्रीहयोऽक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनम्प्रातरस्य
सुप्रातः (६२) । शोभनं श्वोऽस्य सुखः । शोभनन्दिवाऽस्य
सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयो-
ऽस्य चतुरश्रः । एण्याडव पादावस्य एणीपदः (६३)
अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नज्दुःसुभ्यो हलिमक्थोरन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।

१२१ ।

शब्दसामान्यप्रकृणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात् ओ-
कारात् परत्वाच्चेत्याकरे स्थितम् । अत्र चोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्ष-
णार्थं तेन संप्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः । भाष्यकारस्यैव सूत्रे-
नोत्तरइत्यप्रतीय बहुलं जग्राह ।

(६२) सुप्रातइति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्द-
स्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः ।

(६३) एणीपदादिषु लिङ्गेषु पद्मावएण्याः पुंवद्भावाभावश्च निपातनात् चतुरश्र-
शब्दस्मान्नव्यसम्यक् इति । शब्देन्द० ।

अश् स्यात् । अहलः अहलिः । असकथः असकथिः ।
एवं सुदुर्भ्याम् । शत्रोरिति पाठान्तरम् । अशक्तः अशक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नज्दुःसुभ्यद्व्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।
दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परो यो धर्माशब्दस्तदन्तावज्ज्वीहेर-
निच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् परमः स्वो धर्मा
यस्येति त्रिपदे वज्ज्वीहौ मा भूत् । स्वशब्दो वीह न केव-
लपूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्य-
धर्मोत्यादौ तु कर्माधारयपूर्वपदो वज्ज्वीहिः । एवञ्च (६५)
परमस्वधर्मोत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मोत्या-
दिवत् । पूर्वपदन्तु वज्ज्वीहिणाऽऽक्षिप्यते ।

(६४) केवलादिति केवलशब्दोक्तसहायवचनस्य धर्मादित्यस्य समानाधिक-
रणविशेषणत्वे वज्ज्वीहिरेव न स्यात् वज्ज्वीहेरनेकसुबन्तघटितत्वेन
केवलधर्माशब्दान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो वज्ज्वीहिणाऽऽक्षिप्यस्य पूर्वपदस्यैव
केवलपदं विशे षणमित्याशयेनाह पूर्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य
व्यावर्त्ते दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । त्रिपदवज्ज्वीहौ मध्यपद-
रूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववर्त्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावाद् नात्र
समासान्तोऽनिजिति भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिकपदपूर्वकमिद्वत्यस्यैव केवलशब्दार्थत्वविवक्ष-
णात् परमस्वधर्मोत्यादौ स्वस्य धर्मः स्वधर्मः स्वः स्वीयो वा धर्मः स्व-

जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमासान्तन्निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च ।
शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । टणम्भक्ष्यं यस्य
टणमिव दन्ता यस्येति वा टणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः
किम् पतितजम्भः ।

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे ईर्म्भं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण
इत्यर्थः ।

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिसंज्ञादिच् स्यात्समासान्तः ।
केशाकेशि । मुसलामुसलि ।

द्विदण्डादि (६६) व्यञ्ज । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ
स्वधर्मशब्दस्य धर्मान्ततया ऋनिच् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मोपस्थित्यत्वं
तु साध्यपदस्य पूर्वपदवत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदगून्यत्वात् केवलत्वं
तथा चातुच्छित्तिधर्मोत्पादावपि उच्छित्तेः पूर्वं मजादिस्थितावपि
न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणसङ्कतिः । विपदे तु
परमइत्यस्य समानविभक्तिकतया तत्पूर्वकस्य स्वपदस्य निरुक्तकेव-
लत्वाभावात् प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) द्विदण्डि द्विसुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति
उभाङ्गलि उभयाङ्गलि उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभ-

तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्वि-
मुसलि । उभाहस्ति (६८) ।

प्रसंभ्याज्जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२६ ।

आभ्याम्परयोर्जानुशब्दयो (६६) र्जुरादेशः स्यादङ्गव्रीहौ ।
प्रगते जानुनी यस्य प्रजुः । संजुः ।

ऊर्द्धाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ।

ऊर्द्धजुः ऊर्द्धजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ।

धनुरन्तस्य बङ्गव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

यापाणि उभावाङ्ग उभयावाङ्ग एकपदि प्रोह्यपदि आढ्यपदि स-
पदि निकृच्यकर्ण्य संहतपुच्छि अन्नेवाणि । द्विदण्डादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र त्व इच् नेति ज्ञाप्यते निपातनस्य
विषयविशेषपरिपहार्थत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायच्चं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम्
निपातनस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् ।

(६९) जानुशब्दस्यैकत्वेपि अर्थगतसुप्रसर्गनिबन्धनं वा द्वित्वमान्नित्य जानु-
नोरिति द्विवचननिर्द्देशः तत्फलान्त स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणमन्यथा
जानुन इति निर्द्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्क्येत तथा च प्रत्ययाधिकारात्
जानुनः परोक्षः प्रत्ययः स्यादित्यनिष्ठार्थो भवेत् स मा भूदित्याशयेन
पञ्चमतेति ध्वनयन्नाह जानुशब्दयोर्जुरिति ।

वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ।

शतधन्वा शतधनुः ।

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ।

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवङ्गावः । युवतिर्जाया-
ऽस्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
ग्रहणम्* । एकान्तएकदेशइव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण
इत्यर्थः । सुगन्धिपुष्पम् सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह
शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्धआपणिकः ।

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिनइति
फलितोऽर्थः ।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः “गन्धस्तु सौरभे नृत्ये
गन्धके गर्वलेशयोः । सएव द्रव्यवचनो बहुल्ये पुंसि च स्मृत” इति को-
शात् “बहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमद्गुधते क्षजोविचित्रा”
इत्यादिप्रयोगाच्च । केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा
आगन्तुकस्य नेत्याहुः ।

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् ।
घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयो”रिति
विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्यैव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहु-
व्रीहौ । स्यानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७७) । व्याघ्रस्यैव
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः (७४) किम् हस्तिपादः ।
कुसूलपादः ।

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो
गन्धोलेशोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धशब्दश्चात्र लेशवाची ऋह्यते तस्य
च विशेषणत्वे ऽयतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्यादिभ्यः इति निर्द्देशेन
आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात्
स्याच्च इतरसम सान्ताभावे शेषात् विभाषेति (४२५४०) कप्प्रत्ययइत्या-
शयेनाह अयं समासान्तइति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं
सूत्रबलादेव कल्प्यते इत्याह स्यानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन् कुहाल अश्व कुशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डो-
लक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी ग-
णिका कुडूल । हस्यादि ।

कुम्भपदीषु (७५) च । ५ । ४ । १३६ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।
पादः पत्(७८४) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सृपात् ।

वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् ।
चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन् । सुदती । वयसि
किम् द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फाल-
दती । संज्ञायां किम् समदन्ती ।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ।

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप्
च निपात्यते । कुम्भस्येव पादोऽयस्याः सा कुम्भपदी ।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी गूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी
सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी
षट्पदी दास्यपदी शतपदी विष्णुपदी सृपदी निष्पदी आर्द्रपदी
कृष्णपदी जम्बुपदी शुचिपदी द्रोणपदी द्रुपदी मृकरपदी शक्यपदी
अष्टापदी मृगापदी अषदी सूचीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दह वज्रवीही । श्वावदन्—श्वावदन्तः । अरोक-
दन्—अरोकदन्तः ।

अग्रान्तशुभ्रद्विशुष्टप्रवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दह वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्याऽवस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रि
ककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुर्भां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृ-
दमितः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।

(७६) कालाहारादिज्ञता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेतुच्यते
अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तादृशं गम्यते अवस्थायां किं
चेतककुदत्वादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप् । ५ । ४ । १५१ ।

व्युद्धोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनङ्गान् पयः नौः
लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन (७९)
वज्रवचनान्तेभ्यस्तु शेषादिभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्
द्विपुंस्कः । अर्थान्नजः ग० । अनर्थकम् । नजः किम् अपार्थक्यम्
अपार्थक्यम् ।

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ।

वज्रदण्डिका नगरी । अग्निस्त्रयहृणान्यर्थवता चानर्थ-
केनाऽपि तदन्तविधिभ्योऽयोजयन्ति । वज्रवाग्मिका । स्त्रियां
किम् वज्रदण्डी वज्रदण्डिको ग्रामः ।

शेषादिभाषा । ५ । ४ । १५४ ।

अनुक्तसमासान्ता (८०) शेषाधिकारस्यावज्रवीहेः कप् वा

(७७) उरम् सर्पिम् उपानङ् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि
मत्तु शालि अर्थान्नजः । इत्येते उरः प्रभृतयः ।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य पठ्यन् नद्युतच्येत्यनेन (४०४ प्र०) सिद्धे नियमार्थमेकवचना-
न्तास्यैव नित्यो भवति अथ वचनस्य तु शेषादिति वैकल्पिकः कप् । अतः
अक्षयमक्षयलक्ष्मिश्चेतसा शंसितं सदस्यादौ अक्षया लक्ष्म्योऽस्येति विष्-
ङ्गेण कबभाव इति । मनो०

(७९) सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषाञ्चित्सर्वविभक्तिकानां
पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थमुदाहृद्विद्वद्वेत्त्यादि ।

(८०) अनुक्तसमासानादिति समासालापेक्षयैव शेष इत्याशयः । परे तु
नैवेह कबपेक्षया शेषपेक्षया नापि समासालापेक्षया किन्तु अन-

स्यात् । महायशस्कः महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम्
व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम्
उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्वादिना (८१) शेष-
शब्दोऽर्थद्वयपरः ।

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।

कपि (८२) आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बज्जमालाकः —
बज्जमालकः । कबभावे बज्जमालः ।

न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा
अस्य विश्वदेवः ।

ईयसश्च (८४) । ५ । ४ । १५६ ।

नरं यो बज्जब्रीह्यधिकारउक्तः शेषो बज्जब्रीहिरिति (१६६ पृ०) तदपेक्षयैव
शेषोपाह्व इत्याहुः । शब्देन्दु०

(८१) सकृच्छ्रुतस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमासान्तरपरत्वे शेषो बज्जब्रीहिरित्ये-
तत्परत्वे च सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्घं गमयतीति न्यायविरोधमा-
लक्ष्य तन्वादिनेत्युक्तम् ।

(८२) न कपीत्यतः (४०४ पृ०) कपीत्यनुवर्त्याह कपीति ।

(८३) अनन्तरिति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति
विश्वख्या देवगणविशेषादित्यर्थः उद्धृतावयवभेदत्वाद्बहुवचनम् ।

(८४) ईयसोरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्देशात् शैपिकस्य कपइव स्त्रीलिङ्गि-
नद्युतसेति (४०४ पृ०) कपो निषेध इति बोध्यम् । तथाच ईयसो बज्जब्रीहे

इयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।
गोस्त्रियोरिति (१२२४०) ह्रस्वत्वे प्राप्ते । ईयसो बहुव्रीहेर्नैति
वाच्यं * । बह्वः श्रेयस्योऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम्
अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ।

पूजिते (८५) ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो
भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता सुभ्राता । न पूजनादिति (४५५४०)
निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकथ्यत्णोरित्यतः (४१४) प्रागेवेति
(४५५४०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्रीशब्दोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहु-
नाडिः (८६) कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी ।
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाडीकः
स्तम्भः ।

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ।

रिति वार्तिके ईयसः परस्मै स्त्रीप्रत्ययस्य पुंविभक्त्येकारस्य यथा न
ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि स्त्रवस्यार्थस्तदेतदाह ईयसन्तोत्तरिति ।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिधातुनोभयसाधरणपूजा वक्ष्यत
इत्याशयेनाह पूजितं इति ।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्त्रीणा-
दिकप्रत्ययान्तत्वात् ह्रस्व इति भेदः ।

कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्भवतेर्लुगट् (८७) । प्रवाणी
तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पटः ।
समाप्तवान् (८८) नवद्वयार्थः ।

सप्तमीविशेषणे बज्जब्रोहौ । २ । २ । ३५ ।

सप्तम्यन्तं (८९) विशेषणं च बज्जब्रोहौ पूर्वम्प्रयोज्यम् । कण्ठे
कालः । अतएव (९०) ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बज्जब्रोहिः ।
चित्तपुः (९१) । सर्व्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * । सर्व्व-
श्वेतः । त्रिशुक्लः । मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्द-
परस्य (९२) विप्रतिषेधात् । इत्यर्थः । संख्याया अल्पो (९३)

(८७) वयते ल्युङि प्रीयतेऽस्त्रामित्यधिकरणे ल्युट् ।

(८८) समाप्तवानिति समाप्तमायपत्रं क्रिया दस्येत्यर्थे मतम् ।

(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्ताद्यन्वयद्वारेण क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमी-
ग्रहणं वैयधिकरण्येऽप्यत्र समासं ज्ञापयति ।

(९०) विशेषणपदञ्चात्र ब्राह्मणवसिष्ठत्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदा-
हृतमिति ।

(९१) चित्रगुणिति उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनान्वयमे प्राप्ते उभयपदार्थ-
योर्निर्देशं विशेषणस्यैव पूर्व्वनिष्पत्तायं विशेषणग्रहणमिति भावः ।
उदाहरणे क्रमेण सर्व्वनामसंख्ययोः श्वेतशुक्लविशेषणत्वात् पूर्व्व
निपातः ।

(९२) शब्दपरस्येति । अतएव सर्व्वनामसंख्ययोरित्यत्रात्माचोऽपि संख्यायाः
शब्दपरत्वेनेव न पूर्व्वनिपातः ।

(९३) संख्यावाचकानां समासेऽस्यसंख्यावाचिकायाः पूर्व्वनिपात इत्यर्थः

बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् । ४२६

यस्याः । द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । वा प्रियस्य * ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमी । गडु-
कण्डः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः (६४) । जाति-
कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । सारङ्गजग्धी (६५)
मासजाता । सुखजाता । प्रायिकश्चेदम् । कृतकटः ।
पीतोदकः ।

वाहिताग्न्यादिषु (६६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहर-
णार्येभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ।
क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिः ।

(६४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् ।

(६५) सारङ्गजग्धीति अस्मिन्पूर्वपदत्वेति (२३३४०) ङीप् ।

(६६) आहिताग्नि जातशुक्ल जातदन्त जातश्लक्ष्ण तैलपीत वृत्तपीत अद्य-
पीत ऊहभार्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् तं न अस्सुद्यत गडुकण्ड
दण्डपाणिप्रभवयोऽपि ।

चार्थे (१) द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।

अनेकं सुबन्तचार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्च-
यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्पर (२) निर-
पेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्वयः समुच्चयः । अन्य-
तरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (६) मन्वयः

(१) चार्थे इति अनेकमन्यप्रदार्थे (३६६४०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते
तत्फलं स्वर्गागृहपदमित्यत्रान्ते समासान्तः होहपोहनेष्टोक्तात्तर
इत्यादावुपान्ते आनङ्प्रवृत्तिश्च । द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानां परिनिष्ठितविभ-
क्त्यन्तानां वेति पक्षद्वयम् ।

(२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय-
इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा ।

(३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोषउभयोक्तयात्वाभावात् ।
समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतप्रदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तद-
स्वसमभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छ-
ब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसापेक्षत्वं
न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।

(४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्यस्य यत्वेत्यादिस्तथाच
यत्नैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इति भावः न त्वन्वयएव समुच्चय
इति भ्रमितव्यम् । अन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्वाद्य-
चैत्रो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्वयम् ईश्वरं गुरुम्
भजस्वत्यादि द्वयसमुच्चये ।

(५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्त्वव्यविक्रियाया
व्यवश्यकर्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिमतमानुषङ्गिक-
त्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।

(६) मिलितानामिति परस्परसापेक्षानामुद्भूतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्य-
र्थः । अन्वयइत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेवान्वयइत्यर्थः । तेन भीषातो

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्त्वेश्वरं गुरुञ्च
भजस्वेति समुच्चये, भिन्नमट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न
समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ।
अनेकोक्तेः होटपोटनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा
पुनर्द्वन्द्वे तु । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां
ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोर्द्वयोरपि धातूपान्तक्रियायामन्वयेन
तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयो-
गानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वयाभावात् । अतएव चात्मानेकचका-
राप्रयोगः । यत्रैवमन्वयस्तत्वेतरेतरयोगस्तादृशसमूहस्य चार्थ इत्यर्थः ।

(७) अनुद्धृतावयवभेदः समूहः समाहारइत्यर्थः । तत्वेतरेतरयोगे उद्धू-
तावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एव प्रवृत्तिनिमि-
त्तसमाहारे तु द्वित्ववित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्ति-
निमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहि-
षट्कपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वषट्कपदानां चार्थान्तर्भावेणैव
एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति (३१७८) परिभाषितत्वात्
चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । नचेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः
सम्भवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्च-
तरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्त्योस्तदसम्भवे
न तथेति बोध्यम् । इत्यास्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं
द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा
चानयोर्बोधवैलक्षण्यमनुपपन्नं तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु (६) परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।
धर्मादिष्वनियमः (१०) । अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती ।
जम्पती । जायापती (११) । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे वि । २ । २ । ३२ ।

द्वन्द्वे विसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेक-
प्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे* । हरिगुरुहराः । हरि-
हरगुरवः ।

(६) राजदन्तादिष्विति इदञ्च सर्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्तृधारयद्वन्त
समासनिष्पन्नानां गणे पाठात् ।

राजदन्तः अपेक्ष्यम् लिप्तवासितम् नम्रसपितम् सिक्तसंष्टम् क-
ष्टलुञ्चितम् अवल्लिप्तपक्वम् अर्पितोप्तम् उपग्राहम् उलूखलसुसलम्
तण्डुलकिल्वम् वषट्पलम् आरम्भायनबन्धकी चित्तरथवाह्नीकम्
अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्थम् स्नातकराजानौ विध्वक्सेनार्जुनौ अग्निभवनम्
दारगवम् शब्दाद्यौ धर्माद्यौ कामाद्यौ अर्थशब्दौ अर्थधर्माद्यौ अथ-
कामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूसासम् पूसासककु-
रण्डम् स्थूलपूसासम् उग्ररोजम् जिह्वास्थि सिङ्गाश्चत्वम् चित्ता-
स्माती मायापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपन्त्र केश
श्लश्च शिरोवीजम् शिरोजाह्व सर्पिर्माधुनी मधुसर्पिणी आद्यन्तौ
अन्तादी गुणद्वयो द्विगुणौ । आकृतिगणोऽयम् ।

(१०) धर्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत् । ते च राजदन्ताद्यन्तर्गणाः ।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि प्रसुर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादि-
गणे पाठादिति बोध्यम् ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

इदं इन्द्रे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बल्लभनियमः । अश्वर-
थेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । अन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ।
इन्द्राग्नी ।

अल्पाक्षरम् (१२) । २ । २ । ३४ ।

शिवकेशवौ । अतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण (१३) ।
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां
किम् ग्रीष्मवसन्तौ । लघुक्षरम्पूर्वम् । कुशकाशम् ।
अभ्यर्हितञ्च (१४) * । तापसपर्वतौ । वर्ष्णानामानुपूर्व्येण * ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । आतुर्ज्यायसः । युधिष्ठिरा-
ज्जुनौ ।

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (१५) । २ । ४ । २ ।

(१२) अल्पाक्षरमिति कुत्साभावो निपातनादसन्देहाच्च तथा निर्देशः
अत्रापि बल्लभनियमः अनित्यमदं सत्त्वचक्षेत्तेरिति (उ० १६६४०)
स्त्वनिर्देशप्रापकात् ।

(१३) अतुनानामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणानुदयकृतमिति बोध्यम् ।

(१४) इन्द्रे चीत्वादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्वोपवादत्वम्
तेन वासुदेवाङ्गुनावित्त्वार्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाक्षरत्वेऽपि
च न पूर्वनिपातः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१५) प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्यत्राङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयसत्त्वं आद्यन्तवो-
दवयवपरता मध्यस्य कार्ये उपकारकपरता तेन तूर्वाङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् (१६) । भार्हङ्गिकपा-
णविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे
सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार
एव (१८) यथा स्यात् ।

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्वएकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१९) । स्थेणोर्लु-
ङीति वक्तव्यम् (२०) । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठा-
त्कठकौथुमम् ।

अध्वर्युक्रतुरनपंसकम् । २ । ४ । ४ ।

काराण्योच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति भार्हङ्गिकपाणविकमिति ।

एषाञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तूर्याङ्गाणां च तूर्याङ्गेत्येव नियम-
स्तेन भार्हङ्गिकरथिकौ भार्हङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणि-
नामित्यनेन (४३५ पृ०) न गतार्थता ।

(१७) चार्थं द्वन्द्वः (४३० पृ०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनैक-
वङ्गावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि ।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवङ्गाव इति नियमः ।
विप्ररीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वसोरिति (३९४ पृ०) बङ्ग-
वचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाणान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनु-
वादः । सिद्धत्वज्ञापने तु उदयः कठकालापा इति बङ्गत्वं स्यात् ।
कठेषु कपालेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां गन्तव्यमिति समर्थं
कृत्वा विस्तृत्य स्थितं प्रत्येवोपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्थेणोरिति लुङन्तस्य स्याधातोरिणधातोश्च प्रयोगे सतीत्यर्थः ।

गुणश्च इति नाम्नः । अविशेषाच्छ्रुतेऽप्येवमपरे । सैववासरधीरात्मः । कोपे चेदिति किम् । सहरं केति । सञ्च-
सुपञ्च । सञ्चैवैवधारणं तु स्वह-... बहुलमिति पूर्वसुत्राद्बहुलप्रधानादुक्त्या कल्पते । तेनेह न । सोऽहमात्मन-
कृत्प्रमाणम् ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

अथ अजन्तपुंलिङ्गम् ।

॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥१२॥४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं

न्तस्यानुकरणं छत्तपट्टीकमित्याह—स इत्यस्येति ॥—बहुलप्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूर्णेऽपि क्वचिद्भवति—
'सात्सा अरम्' इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्धयं पादबल्लोपे सत्येव पूर्येतेति साधवारणं
व्याचख्यलोपां 'सात्सा अरम्' इत्यादी सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति छेदः । बहुलप्रहणानुक्त्या तदुपपादने
तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपायतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसंधिः ॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ॥ अर्थवदधातु—॥—प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिनोमयं विवक्षितमिति भावः ॥ अ-
र्थवदिति नपुंसकनिर्देशाख्यानगुणं विशेष्यमध्याहरति—शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवलिङ्गं
हृन्तत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गत्वाद्बोध्य इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते,
तदा नपुंसकलप्यादिनाशकैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादी प्रतिवर्णं संज्ञा भा भूत् । तस्यां च सत्यां
क्वाव्यः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावात् अभिव्यतीति चेत् । 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्तात् । हुंफडा-
दिभ्य इव सोर्दुर्बलत्वात् । न चार्थवद्वहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ।
'प्राद्वहो' इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति कवलन्तैकदेश्यानर्थकस्योऽवशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र
तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्वहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव
कृतम् । न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्वहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये
द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्राति-
पदिकसंज्ञया नावयवानां उत्कर्षसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संक्षिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां चाविशेषेण
संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अत्र केचित् । धनं
वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्त्वापि स्वादिषु न क्षतिः । 'हलङ्घ्याब्' इत्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो
बल्ल जल्लं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् । अकारात्सोऽरुत्पत्तौ हल-
प्रवृत्तेः । यथापि समुहितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि कलं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विषय इत्यादौ रेफदकारयोः पदा-
न्तले सति 'स्वरवसानयोः' इति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके' इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् ।
अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादलादहमित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते 'इतश्च' इति इकारलोपे
हल्ङ्घ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति
कलं 'रोऽसुपि' इति रत्वं चेह न शङ्क्यम् लाक्षणिकत्वात् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन
नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः 'न हिसंभुध्योः' इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजे-
स्यादौ नलोपः स्यात् ॥ यथापि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ
नलोपः स्यात् । तथा च 'न हिसंभुध्योः' इति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमेवे-
ति कार्यकालेऽपि तत्सङ्गीकर्तव्यम् । न च 'सुपोधातु' इति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्वातोर्नयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्री-
यतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोमि । अत्र सुपत्तिर्भा भूत् ॥—अप्रत्य-
यान्तः किम् । तत्रैव विशिष्टविशिष्टयोर्भा भूत् । न चान्तवद्भावेन कण्ठे कुब्धे इत्यादौ प्रातिपदिकलं स्यादेव । तथा
च 'हलो नपुंसके' इति हलः सोऽरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्या-
न्तवद्भावाभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतायत्त्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन
तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्नैकम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेशग्रहणात् केवलस्य चातस्मत्त्वात् । अन्यथा सुप्ति-
कोरपि तदन्तत्वात् पदलं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ धलं न स्यात् । 'सात्पदायोः' इति निषेधात् । न च धल-

० १ अर्थवदिति—न चास्त्रीविणीर्णरथतरादिपदवटकाक्षरवादिपदानां सर्वभार्यवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे सुदुत्पत्त्यनागात्
समासाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तद्वदितपदानामन्यत्र वृद्धाचारोपेण यथाकथंचित्साधुत्वाख्यानेनादोषात् । २ अप्रत्यय इति—
अधातुप्रत्ययविवेकसिद्धे नञ्प्रयोगादानं स्पष्टार्थम् ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां
द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्द्धाश्वमेधम् । अध्ययुः क्रतुः किम् । इषु
वज्रौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकङ्गिम् राजसूयवा-
जपेयौ । अर्द्धर्द्धादी ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येपान्तेषां द्वन्द्व एकवत् ।
पदकक्रमकम् (२३) ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां (२४) द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुनि ।
प्राणिनान्तु । विट्शुद्राः । द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

(२१) अध्ययुः क्रतुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अध्ययुःशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह
यजुर्वेदे इति ।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासन्तिरध्येतधारोप्यते
इति भावः ।

(२३) पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्येतवाचकेऽस्य प्रवृत्ति-
रिति बोध्यम् ।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति । इह प्राणि-
शब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणम् । जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः
तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्यादिवन्न जातित्वम् ।

(२५) अप्राणिनामिति प्रवृत्तदासेन तत्त्वदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति ।

रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकव-
द्भावः । द्रव्यविवक्षायां । वदरामलकानि (२७) ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम्बिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः
स्यात् । उद्गयश्च इरावती च उद्गेररावति । गङ्गा च शोणश्च ।
गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुचेतं च कुरुकुरुचेतम् । भिन्नलि-
ङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् ।
जाम्बवन्नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवच्छालूकिन्यौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् । यूकालिखम् । आ नकुलात्
क्षुद्रजन्तवः (२९) ।

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्यान्वयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्रायेजातेरेव यत्न
प्राधान्यं तत्रैव । यद्वा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं
विशेष्यत्वं तदेतत्पूर्वं प्रवर्तते ।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ काल जातेर्न प्राधान्य-
विवक्षा ।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्वस्यार्थत्वेन गङ्गापाट-
लिपुले इत्येव । ग्रामपदेन नेह नगरं नृह्यते तेन मथुरापाटलिपुल-
मित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वावभावात् ।

(२९) अल्पप्रणिमतस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षितत्वादनवस्थितिरतः
“क्षुद्रजन्तुरनस्यः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रकृतौ वेषां
केचिदानकुलावधी” लुक्तिमस्तुत्याह्वानकुलादिति ।

येषाञ्च विरोधः (३०) शाश्वतिकः । २ । ४ । ८ ।

एषाम्प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमि-
त्यादौ परत्वादिभाषा वृत्तमनेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्प्राग्वत् । तच्चायस्कारम् । पात्वा-
द्वहिः (३१) कृतानान्तु । चाण्डालमृतपाः ।

गवाश्च (३२) प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११

यथोज्जारितानि (३३) साधूनि स्युः । गवाश्चम् । दासीदास-
मित्यादि ।

विभाषा वृत्तमृगहृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्च
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।

(३०) विरोधो विहेषो न तु सहानवस्थानं तेन क्वायातपाविति सिद्धम् ।

(३१) पात्वादिति 'भक्षणा शुद्धाते कांस्यमित्यादि' कृत्युक्तसंस्तारेण यैर्भुक्ते
पात्रं न शुद्धाति तेषामित्यर्थः ।

(३२) गवाश्चेति । गवाश्चम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम्
कुखवाननम् कुजकिरातम् पुत्रपीलम् अचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपर्शुकम् उद्गृह्यम्
उद्गृह्यम् मूलशकत् मूलपुरीषम् यज्ञश्वेदः मांसशोणितम् दर्भ
शरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तथोक्तम् दासीदासम्
कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । एतानि गवान्प्रभृतीनि ।

(३३) यथोज्जारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन
गवान्नमित्यत्र परस्परसन्निपत्त्यादौ गोदन्वा गोक्षन्वा इत्येवेति बोध्यम् ।

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वतयश्च प्राग्व-
 हा । वृक्षादौ विशेषाणामेव (३४) ग्रहणम् । अक्षन्यग्रोधम्-
 अक्षन्यग्रोधाः । कुरुष्टपतम्-कुरुष्टपताः । कुशकाशम्-कुश-
 काशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिष्टतम्-दधिष्टते ।
 गोमहिषम्-गोमहिषाः । शुक्रवकम् शुक्रवकाः । अश्ववडवम्-
 अश्ववडवौ । पूर्वापरम् पूर्वापरे । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे ।
 फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बद्धप्रक-
 तिरेव (३५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् । वदराणि चाऽऽमल-
 कानि च वदरामलकम् । जातिरप्राणिना (४३५४०) मित्येकव-
 द्भावो नेह । वदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । अक्षन्यग्रोधी ।
 इत्यादि । विभाषा वृत्तेति सूत्रेयेऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् । जाति-
 रप्राणिनामिति (४३५४०) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं
 हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीना-
 न्तरे वोभयत्र द्वन्द्वः । अन्येषु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं
 मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्वव-

इह गणे पाठाच्च पशुद्वन्द्वे गवाश्चादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च
 दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिया (४४५४०) इकशेषः ।

(३४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेष-
 वाचित्वस्यैवोक्तत्वान्तथाकल्पनमिति भावः । अत्र च वृक्षादिसप्तकं
 वृक्षादिसर्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन
 व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(३५) बद्धप्रकृतिरिति बद्धवचनान्तसर्वावयवक इत्यर्थः । तेनैकद्विप्रकृतिके
 इतरेतरयोग एवातएव “पातितैरथ नागाश्चै” रित्यादि प्रयोगसिद्धिः ।

इवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वाद्येम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-
श्ववङ्गवाविति (१६।४०) स्यात् ।

विप्रतिषिद्धञ्ज्ञानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां (२६) द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतो-
ष्णं शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । द्वन्द्वः चार्थः (४३।४०) इति
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन (३७) द्रव्यवाचिनामितरेतर-
योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धिक्लिम् नन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

न दधिपयश्चादीनि (३८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपात-
नाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

(१६) अधिकरणमत्र द्रव्यं चकारो विभाषानुकर्षणार्थ इत्याशयेन व्याचष्टे
अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वं शीतोष्णे
शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(३७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे
द्वन्द्व इत्यर्थः ।

(३८) दधिपयसी सर्पिर्धुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वण्यौ
स्कन्दविशाखौ परित्वाट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लहन्तौ इध्मा-
वर्हिषी दोक्षातपसी अज्ञातपसी जेधातपसी अध्ययनतपसी उलू-
खलमुसले आद्यवसाने अद्वाभेदे ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि
दधिपयश्चादीनि । एषु मन्त्रेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन
नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ।

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३६) स्यात् । दश
दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) समीपेन परिच्छेदे समाहार
एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् दन्तोष्ठम् ।
उपदशाः दन्तोष्ठाः ।

आनङ्गतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ।

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां (४१) द्वन्द्वे आनङ् स्यादु-
त्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतपोतनेष्टोक्तातारः ।

(३६) इदञ्च चार्थे द्वन्द्वेति (४३० पृ०) सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च
द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य समीपेन परिच्छेदे लक्षणा क्तुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे
इत्यस्य च षष्ठा विपरिणामइत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि ।
उपदशमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः ।

(४१) आनङ्गिति कृतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः (४६२ पृ०) इत्यतो विद्यायोनिस-
म्बन्धेभ्य इत्यनुवर्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतसम्बन्धः योनिकृत-
सम्बन्धश्चेति तदर्थः । अत्र कृतइत्यस्य ततएवानुवृत्तिसम्बन्धेऽपि पुन-
स्तद्व्यवहृणम् कृदन्तसम्बन्धवताद्योतनार्थं तेन पितृपितामहावि-
त्यादौ नेति बोध्यम् । आनङ्गोक्तिस्त्वादन्त्यादेशे नलोपः नपरकर-
चान्त उरण् रपरइति (४२ पृ०) रपरत्ववारणाय । अत्र च यथाक्रमसम्ब-
न्धात् विद्यासम्बन्धेन योनिसम्बन्धवतः समासे नामङ् सम्बन्धस्य द्वि-
त्वात् एकस्य तथात्वेऽपरस्य तथात्वाभावात् तेन होतपितरापिति
पितृहोतारावित्यादौ न ।

मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२४०) मण्डूकश्रुत्या
पुत्रइत्यनुवृत्तेः (४२) । पितापुत्रौ ।

देवता (४३) इन्द्रे च । ई । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे
प्रतिषेधः * । अग्निवायू । वायवग्नी । पुनर्इन्द्रग्रहणं प्रसि-
द्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्माप्रजापती इत्यादौ
नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतत्वापि लोके प्रसिद्धं
साहचर्यम् ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ई । ३ । २७ ।

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

अग्नेः स्तुतस्सोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् (४४) ।
अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति ऋदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् स्यादिति वाच्यं
तत्र तातपुत्रादित्यादौ न ।

(४३) देवतेति ऋदन्तभिन्नार्थं विद्यायोनिस्तत्त्वभिन्नार्थश्चेदङ् । अधि-
कारादेव इन्द्रलाभे इन्द्रग्रहणं विशेषइन्द्रबोधनार्थं तथा चात्र
इन्द्रशब्दो नित्यसाहचर्यवाचो इन्द्रं रहस्येत्यादिरूपेण (७४०४०) इन्द्र-
शब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साह-
चर्यस्यैव बोधनादित्याशयेन स्वयमेवाप्ये वक्ष्यति (७४०४०) नित्यसाह-
चर्येणेति ।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सोऽग्निष्टुत् ऋतुविशेषः ।

इहृद्वौ । ई । ३ । २८ ।

दृष्टिमत्युत्तरपदे (४५) अग्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्ना-
मरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते
अस्य आग्निवारुणं । देवताद्वन्द्वे (५१२४०) चेत्युभयपददृष्टिः असौ-
किकवाक्ये (४६) आनङ्गमीत्त्वञ्च बाधित्वा इत् । दृष्टौ किम्
आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये (५१२४०) त्युत्तरपददृष्टिनिषेधः ।
विष्णौ न * । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ई । ३ । २९ ।

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाचमे ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ई । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सका-
रस्य क्तं (४मे) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताद्वन्द्वे दृष्टिरूपोत्तरपदासम्भवात् दृष्टिपदस्य दृष्टिमिति लक्षणे-
त्याशयेन व्याचष्टे दृष्टिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वमानङ्गोत्त्वे स्यातामत आह्लासौकिकवाक्यइति तद्वि-
तार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च दृष्टिमन्त्वसुत्तरपरपदस्य
भाव्येवेति नेत्वमिति भावः ।

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिषिद्धे तयोरेकहविर्भोज्ञत्वेन साहचर्यात्
देवताद्वन्द्वे च (४४१४०) इत्यनेनानङ् ।

(४८) क्तमिति अकारे सति यथा सकारान्नवणं तथैव अन्नवणं तेन प्रयोग-
कालेऽप्यविकृत एव सकारः अयते इत्यर्थः ।

सृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ । द्वन्द्वसि दृष्टानुविधिः । द्यावा
चिदसौ (४६) पृथिवी । दिवससृथिव्योरवतिरित्यत पदकारा
(५०) अविसर्गम्वठन्ति ।

उपासोषसः । ई । ३ । ३१ ।

उषश्शब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् ।

मातरपितरावुदीचाम् । ई । ३ । ३२ ।

मातरपितरौ (५१) । उदीचाङ्गिम् मातापितरौ ।

द्वन्द्वाच्चदषहान्तात्समाहारे । पू । ४ । १०ई ।

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्च् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च
वाक्त्वचम् (५२) । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्-
त्वपम् । हत्तोपानहम् । समाहारे किम् प्राट् शरदौ ।

इति द्वन्द्वः ।

(४६) द्यावाचिदसौ इत्यत्र चिदसौ इतिपदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदे-
ऽयमादेशइत्यर्थः अस्मैदति सुपांसुलुगित्यादिना (उ५१ ७४०) अस्मः
शे अस्माभ्य मित्यर्थः ।

(५०) अविसर्गमिति कापि सविसर्गं नित्यनुमेयमित्यर्थः ।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातुरररडा-
देशनिपातार्थञ्च ।

(५२) वाक्त्वचमिति वङ्गनां द्वन्द्वे वाक्स्त्रजत्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे न
वाक्स्त्रजत्वचमिति विशेषः । मनो०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७४०) (१) । रामौ रामाः । विरूपाणा-
मपि (२) समानार्थानाम् * । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च
वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ई५ ।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४)
कृतश्चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ । यूनाकिम् गार्ग्यगर्गौ ।

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम् । सरूपाणां समानार्थानां समानानु-
पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः
अपरांशो ल्युप्यते इत्यर्थः । अथैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशइतिमते
व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्त्यन्तेः पूर्व-
मेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके । सुबुत्त्यनन्तरसुत्यद्यत
इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृतस्तद्धित-
समासैकशेषेत्यादि(४४६४)वृत्तिभेदगणने पृथग्विद्देशस्तथाच समासत्वा-
भावेन पञ्चानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः । अस्य पदनिमित्त-
कत्वेऽपि गोवलीवर्हन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्यग्रहणं समासान्ता-
भावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकाणामित्यर्थः ।

(३) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमितिपूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्या-
यस्य वृद्धपदेन यग्रहणमित्याह गोत्रमिति ।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृत्-
स्नमिति । एतदेवकारलभ्यं तत्कृतएव विशेषश्चेन्न तु तत्कृता-
तिरिक्तइत्यर्थात् ।

प्रतिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृतद्वितसमासाच्च ॥ १२॥४६॥ कृतद्वितान्तौ समासाच्च प्रतिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वो
 ज्ञेयं सिद्धे समासप्रहणं नियमार्थम् । यत्र संधाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेन्नवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥ अत्र
 विधेर्निरवकाशता । सापिब एव इत्यादौ चरितार्थत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते । 'कृतद्वित-' इत्यत्र हि तदन्तविधिविषयते ।
 तथा च तद्वितप्रहणस्य तद्वितान्तानामेव न लन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामिष्य प्रत्ययान्तपूर्वुदासोऽत्र न कर्तव्यः ।
 अथवा 'सात्पदायोः' इति सूत्रे सातिप्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययप्रहणसामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरस्तु-
 ते तद्वितप्रहणं विध्यर्थमेवास्तु ॥ यद्वा सातिप्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्वितप्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च
 'अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम्' इत्येव सुवचमिति तेषाम् 'इको यणचि' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाच्यतु-
 पिश्रुषत्' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । 'नाञ्छलौ' इत्यत्राकारसहितोऽञ् आजिति मूलस्थप्रत्ययोऽयमपि विरुध्येत ।
 'कालसमयवेलासु-' इत्यादिज्ञापकादेव षलाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रत्यये एव
 तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि 'अप्रत्यय-' इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपयुदासे सातिप्रहणं लिङ्गं
 प्रत्ययान्तपयुदासे तु तद्वितप्रहणमित्यप्रत्ययप्रहणमेवावश्यं व्याख्यायतां, किमनया कुसञ्चेति दिक् । अथातुप्रत्ययविवेचि-
 सिद्धे नमद्वयोपादानम् 'अप्रत्ययः' इत्यस्याद्वैतौक्तिकार्थम् । महासंज्ञाकरणं ध्रुवनुरोधात् । तथा चार्थवर्षणे पठ्यते—'को
 धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः-' इति । डिप्तादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अन्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति
 प्राश्नः । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याथर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं 'बहुच् पूर्वः प्रातिपदिकम्' इत्येव सूच्यतामिति वा-
 च्यम् । मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गाद् गतिकारपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासप्रहणं नियमार्थमिति
 निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासप्रहणस्य नियमार्थलाभोपात्तः ॥—कृतद्वितसमासाच्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते
 तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यथर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृतद्वितात्मस्य, यदि
 तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृतद्वितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ब्रह्मणानुवृत्त्या तदन्तप्रहणमिति
 चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ब्रह्मणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तान्तेन ह्येकार्थभूतेन प्रतीयमानोऽयं इह पृच्छते । तस्य लौकिकार्थं
 प्रति प्रत्यासन्नतरलान्मुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्धं पूर्वसूत्रे अभातरिति पूर्वुदासबले-
 नापि तन्नामसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—कृतद्वितान्ताविति । लिट् ध्रु इत्यादौ 'अधातु' इति कर्ता औ-
 पगम इत्यादौ 'अप्रत्ययान्त' इति पयुदासे प्राप्ते 'कृतद्वित-' इत्यारम्भः ॥—नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन
 पूर्वुदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न
 चैवमपि अनुपसर्जनक्षीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्वाजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि
 विधीन्वाहिरङ्गो ह्यबाधते' इति छग्विषये हल्ङ्यादिलोपापभृत्या भ्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र च कुमारीश-
 ब्दस्य सुबन्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविहितन्यायेन विभक्तिह्रस्वपि
 सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न, लुक्ः प्रागन्तैरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्थरेवेति दिक् ॥
 नियमशरीरमाह—यत्र संधात इति । नियमश्चात्र सजातीयापेक्ष इत्याह—पूर्वो भागः पदमिति । पङ्क्तिषुऽपि स-
 मासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्यर्थं सजातीयः । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यपि बोध्यम् ।
 अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । 'खादिषु-' इत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्वितप्रहणसामर्थ्या-
 तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्वितप्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् ।
 न चैवमपि नियमित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादेन नियमेन वारियतुम-
 शक्यत्वादिति वाच्यम् । 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यत्र 'तद्वितप्रत्ययो न' इति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति
 किम् । बहुविधविष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो
 लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति चित्खरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः
 स्यात् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावाभापसंधातस्य चेन्नवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमार्थं समासप्रहणम् । तेन ग-
 वित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह—तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याज शुक्रामित्यादिवाक्यस्य
 न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां शुष्कं स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदेशं शुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा बुधोरा 'कृ-
 द्ब्रह्मे गतिकारपूर्वस्यापि ग्रहणाद्' इति चेन्नैवम् । समासप्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात् । एवं च 'कृतद्वित-' इति
 सूत्रे कृद्ब्रह्मपरिभाषा निष्फलत्वाभोपतिष्ठते । तत्स्याच्च परिभाषायाः व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि 'कर्मव्यतिहारे
 णच् क्षियाम्' इति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य गजन्तत्वात् 'णचः क्षियाम्' इत्यभिः कृत्युपसर्गाकारस्यादिष्टस्वरौ भ-
 वतः ॥ कृद्ब्रह्मे कारपूर्वस्याप्युदाहरणमवतत्तेन कुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविव्यति ॥ चकारोऽनुकृतसमुच्चयार्थः । तेन 'निय-

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकौ (६) । कृत्स्नं किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनौ (८) ।

स्त्री पुंवश्च । १ । २ । ६६ ।

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् (६) । गार्गी च गार्ग्यायणौ (१०) च गार्ग्याः । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने (११) यजजोश्चेति (५२४०) लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

पुमान् स्त्रिया (१२) । १ । २ । ६७ ।

(५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षणएव किमिति प्रश्नार्थः ।

(६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धावृक् सौवीरेषु बहुलमिति (५१५४०) कृत्वायां ठक् । इह कृत्वासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः ।

(७) कृत्स्नं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः ।

(८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकतमिति न प्रसङ्ग इत्युत्तराशयः ।

(९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्व्वणाप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणे-दित्यादीहापि संबध्यते तेन भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायन-सेत्यादौ न ।

(१०) पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्थुटीकर्त्तुं द्विवचनान्नेन विग्रहमाह गार्ग्याय-णाविति ।

(११) अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्त्तमाने इति अस्त्रियामित्यस्यानु-वृत्तिश्च तद्दाजस्य बहुषु तेनैव स्त्रियामिति (५२४०) सूत्रादितिशेषः

(१२) अलैकविभक्ता (८७४) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तदितरकृतविरु-द्धेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेदकवाचकमाह शब्दयोर्नैव शेषस्तयो रेकविभक्तौ मातरी मातारावित्यादिरूपभेदेन विशेषात् ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्(१३)।

हंसी च हंसश्च हंसौ (१४) ।

भातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १।२।६८ ।

भाता च स्वसा च भातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम् । १।२।६९ ।

अस्त्रीवेन सहोक्तौ स्त्रीवं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६)

स्यात्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः शुक्ला पटी

शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

पिता माता । १।२।७० ।

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ

मातापितरौ (१७) वा ।

(१३) तल्लक्षणएव विशेषश्चेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोग-
निमित्तकविशेषाद् तल्लक्षणत्वम् ।

(१४) हंसाविति स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमात्रेण
विशेषात् डीष् । अत्र च सरूपाणामेवेत्यदुष्टत्वेर्वरटा च हंसश्चे-
त्यादौ विरूपैकशेषे नास्यप्रवृत्तिः ।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आननार्थात् त्वर्थकच-
शब्दाद्वेत्याह तच्च वेति । अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्लं शुक्लश्च शुक्लो इति ।

(१६) एकवदिति अस्यैकवद्भावबोधनार्थमिदं तेनान्यस्त्रत्वाणां समाहार-
इत्यविषये न प्रवृत्तिस्तेन घटमित्यादि नेति बोध्यम् । अत्र तल्लक्षण-
कत इति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्त्वादिकतो विशेषः ।

(१७) मातापितराविति “ पितुर्देशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ” इत्युक्ते-
र्मातुर्भ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ।

श्वशुरः शश्व । १ । २ । ७१ ।

श्वश्व सङ्गोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणाएव विशेषश्चेत् ।
श्वशुरौ । श्वश्वश्वशुरौ ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।

सर्वैः (१८) सङ्गोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवद-
त्तश्च तौ । त्यदादीनां मिथः सङ्गोक्तौ यत् परं (१९) तच्छि-
ष्यते । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ।
स च यश्च । तौ । त्यदादितः (२०) शेषे पुनपुंसकतो लिङ्ग
वचनानि * । सा च देवदत्तश्च । तौ । तच्च देवदत्तश्च
यज्ञदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परत्वान्पुंसकं शिष्यते ।
तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुष (२१) विशेषणानामिति
वक्तव्यम्* । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च
सा च ते अर्द्धपिप्पल्यौ (२२) ।

(१८) सर्वैस्त्यदादिभिरन्येत्यर्थः । सर्वैः किं प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरि-
त्यर्थो वा भूत् ।

(१९) यत् परमिति गणीयमत परत्वम् द्विपर्यन्तानामिति नियमो नास्ति
अहं च भवाश्चावामिति भाष्योक्तेः ।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान् यश्च नपुं-
सकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्यर्थात् त्यदादीत्येवेत्यर्थः । पुन-
पुनपुंसकतद्वत्युक्तेः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तर्थात् भावः ।

२१) अद्वन्द्वेति द्वन्वादिविशेषणानान्त न प्राशुक्तं किन्तु विशेष्यनिष्पत्तैवेति
भावः ।

(२२) तच्च पिप्पल्यौ अर्द्धं, सा च अर्द्धं पिप्पलीति विग्रहः ।

वात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेक-
पदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरेव तत्पुरुषस्य कचिदे (५) वेत्युक्तम् ।
(३५।१४०)किञ्च(६)

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बन्धैः ॥ १ ॥

सुपां, सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषयत् । नाम्ना ।
कुम्भकारः । धातुना । कटमूः । अजस्रम् । तिङांतिङा ।
पिबतखादता खादतमोदता । तिङां सुपा । क्तविचक्षणेति
यस्यां क्रियायां सा क्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे
चेति(३६८४)मयुरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषः ।

(५) कचिदिति द्वाहजजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादेन न विभाजकत्व-
मिति भावः ।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नास्ति । तत्रापरितोषश्चेदियं हृदि-
कारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति । सुपामिति चतुर्षु संब-
ध्यते अधिकमुक्तं(३२०४०)पाक् ।

ऋक्परब्रूयथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनक्षे इति द्वेदः । ऋगाद्यन्तस्य (१) समासस्य अप्रत्ययो ऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्द्धः । अनृचबह्वृचावध्येतर्ह्येव (२) । नेह । अनृक् साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ई । ३ । ६७ ।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् (३) । प्रतोपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी । अवर्णान्ताद्वा* । प्रेपम् प्रापम् । परेपम् परापम् ।

ऊदनोर्हेशे । ई । ३ । ६८ ।

- (१) साधारणसमासानानाह ऋगित्यादि अक्षे येति अक्षसंबन्धिनो या धूरित्यर्थः । सम्बन्धिनोऽधिकरणात्वविवक्षया सप्तमी । योग्यत्वादन्तस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।
- (२) अध्येतर्ह्येवेति अध्येतृत्वयोग्यतावतदत्यर्थः । अध्ययनं चोपस्थितत्वाद्ब्रूयथेत्येव ।
- (३) अन्तरीपमित्यादिविकस्य अन्तर्गता, प्रतिकृता संगतास्त्रापो यस्मिन्निति विग्रहवयम् ।
- (४) समासत्वात् उपासर्गत्वाभावेन द्वान्तरित्यादिप्रवृत्त्यभावो दशितः ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बङ्गवी-
हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः । तुप्रपाभ्याञ्चतुरोऽजिप्यते । त्रिचतुरः । चतुर्णां
समीपे उपचतुराः । ततएकादश इन्दाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्व-
नडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च म्रुवौ च अक्षि-
म्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ (७)
च ऊर्ध्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपात-
नात्पादशब्दस्य पङ्गावश्च । नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मन्तवन्निपात्यते ।
अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीष्मायां इन्दो निपात्यते ।
अहन्यहनोत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बङ्ग-
वीहौ तु । सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयः निश्रेयसम् ।
तत्पुरुषएव नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषाय-
षम् । ततो द्विगुः । द्विगुयुषम् । त्रिगुयुषम् । ततो इन्द्रः ।
ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्माधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः ।
वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्य-
सारणश्च निपात्यते । गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्चः ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् (८) । हस्तिवर्चसम् । पत्यरा-
जभ्याच्चेति वक्तव्यम् * । पत्यवर्चसम् ।

७) जान्पर्यष्टीवदस्त्रियाम् ।

८) ब्रह्मवर्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः ।

अवसमन्वेद्यस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ।

अवतमसम् (६) । सन्तमसम् । अन्वयतीत्यन्वम् । पचा-
द्यच् । अन्वन्तमः अन्वतमसम् ।

श्वसो वसीयःश्रेयसः । ५ । ४ । ८० ।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । ततर्द्वयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्बिषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वा-
त्समासः श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसन्तो भूयात् ।

अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् (१०) ।

प्रतेकरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ।

उरसि प्रति प्रत्युरसस् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति
(३३०४०) समासः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ।

(६) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति
अन्वं गाढमिति फलितार्थः ।

(१०) अनुगतमवहीनं च रहइति प्रादिसमासः तप्तमिव रहः यथोक्तम् ।

परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वह्नितप्तवत् ।

तप्तं च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुरिति ।

अश्प्रत्ययटिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽख्यमेधादौ तत्वेदन्नि-
पातनम् । वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः ।

न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ।

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा । स्तुतिभ्यामेव । नेह । परमराजः । पूजनात्किम् ।
गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बज्रवीहौ सकथ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४२०)
प्रागेवायं (१२) निषेधः । नेह । सुसकथः, स्वचः ।

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ।

क्षेपे यः किमशब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः ।
कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौ । क्षेपे
किम् किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

नञस्त्युरुपात् । ५ । ४ । ७१ ।

(११) द्विराहता तावतीत्यर्थे सुष् आहसिक्त्रिवान्तर्भावेण पूर्वपदस्य इति ।

द्विगुणेति कलितकथनम् ।

(१२) इत्यतः प्रागिति । प्राग्वज्रवीहोद्विपद्वचं कर्त्तव्यमिति वासिकोक्तेरिति
भावः ।

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् अधुरं
शकटम् ।

यथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ।

नञ् पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपत्यम् । अपत्याः ।
तत्पुरुषादित्येव । अपथोदेशः अपथं वर्तते ।

इति समासान्ताः ।

अलुगुत्तरपदे (१) । ई । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङ्गः उत्तरपदाधिकारस्ता पादस-
माप्तेः ।

पञ्चम्याः स्लोकादिभ्यः । ई । ३ । २ ।

एभ्यः पञ्चम्या अलक् स्यादुत्तरपदे । लोकाङ्गुक्तः । एवम् (१)
अन्तिकार्थदूरार्थकच्छेभ्यः । उत्तरपदे किम् निःक्रान्तः
लोकात् निःस्तोकः । ब्राह्मणाहंसिन उपसंख्यानम् * ।
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्रानि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि
शंसतीति । ब्राह्मणाहंसीति ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे
पञ्चमी उपसंख्यानादेव ।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ई । ३ । ३ ।

ओजसा कृतमित्यादि । अञ्जस उपसंख्यानम् * । अञ्जसा
कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । पुंसानुजो (३) (अनुषान्व इति
च* । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । अनुषान्वः जात्यन्वः ।

मनसः सञ्ज्ञायाम् । ई । ३ । ४ ।

- (१) उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः । समासप्रयोजनं तु लोकाङ्गु-
क्तस्यापत्त्यं लोकाङ्गुक्तिरित्यादिसिद्धिः ।
- (२) इह लोकाङ्गुक्तदूरार्थकच्छेदोक्तौ क्लेनेति (१४३४०) समासशब्दो ये पठि-
तास्तस्यादिग्रन्थेह ऋत्विग्विशेषेनाह एवमिति ।
- (३) पुंसानुजः पुंसा जेतुमानुज इत्यर्थः अनुषान्वः तद्देतुमान्वो जात्यन्व-
इत्यर्थः ।

मनसागुप्ता ।

आज्ञायिनि च । ई । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

आत्मनश्च । ई । ३ । ई ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । पूरण(४)इति वक्तव्यम् ।
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।
'जनार्दनस्वात्मचतुर्थ्येवेति,' बहुव्रीहिर्बोधः । पूरणे किम्
आत्मज्ञतम् ।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः । ई । ३ । ७ ।

आत्मनइत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा (५) । तादर्थ्ये
चतुर्थी । चतुर्थीति(३४।४०)योगविभागात्समासः ।

परस्य च । ई । ३ । ८

परस्यैपदम् । परस्यैभाषा ।

(४) पूरणे इति स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्याह पूरणे इति तस्य पूरणे(६७०।४०)इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः ।

(५) आत्मनेभाषेति धातुसूत्रगणोपादिलिङ्गानुशासनात्मकं प्रश्नप्रस्थानं व्याकरणंतत्र धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणत्वम् वैयाकरणाख्यायामित्यत्र पूर्वसूत्रस्यैवात्मनइत्यस्यातुष्टत्तिर्बोध्येत्याशयेनाह आत्मनइत्येवेति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति ।

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ६ ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ६५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति(६)
वचनादेवाल् लुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञा-
यामिति (३५२४०) सप्तमीसमासः । हृद्दुभ्याञ्च * । हृदि-
स्युक् (७) । दिविस्युक् ।

कारनान्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचान्देशे यत्कारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्ता-
त्सप्तम्या अलुक् । सुकुटेकार्षापणम् । वृषदिमाषकः । पूर्व्येण
सिद्धे नियमार्थम् । कारनान्नि एव प्राचामेव हलादावेवेति ।
कारनान्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य
नाम । प्राचाङ्गिम् । यूथपशुः (६) । हलादौ किम् अविकटो (१०)
रणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः (११) ।

(६) गवीत्यत्र अवादेयात् पूर्व्वं लुक् प्राप्तो हलन्तात्वाभावेन हलदन्तादित्य-
स्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) हृदीति अलुग्विपिज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी ।

(८) वणिक्पशुपालकर्मकेभ्यो राजप्राह्योभागः करः स एव कारः ।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूपउद्गदेष्टे कररूपेण देयइति न तत्वालुक् ।

(१०) अविकट्यात् संघाते कटचप्रत्ययः उरणो मेघः अविकटे उरणइति
विग्रहे तस्य हलादित्वाभावान्नालुक् । सप्तमीति (३५१४०) योगविभागात्
समासः ।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देवः दोहरूपः करइत्यर्थः ।

मध्याङ्गुरौ । ई । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

अमूर्द्धमस्तकात् खाङ्गादकामे । ई । ३ । १२ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् मूर्द्ध-
शिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य
मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ई । ३ । १३ ।

हलदन्तात्सप्तम्याअलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्तेति
किम् गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे क्वाति बङ्गलम् । ई । ३ । १४ ।

स्त स्वरमः-स्तस्वरमः । कर्णेजपः-कर्णजपः । क्वचित् (१२) ।
कुरुचरः ।

प्राष्टृशरत्कालदिवाञ्जे । ई । ३ । १५ ।

प्राष्टृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं
प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ई । ३ । १६ ।

(१२) तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवर्त्तनेऽपि नैतस्य शार्ङ्गवि-
कल्पं बङ्गलपठणादेनान्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचित्
तेन गोष् चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः-वर्षजः । क्षरेजः-क्षरजः ।
शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

घकालतनेषु (१३) कालनाम्नः ६ । ३ । १७

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्णेतरे-पूर्वाह्णतरे ।
पूर्वाह्णेतमे-पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णेकाले-पूर्वाह्ण-
काले । तन । पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने ।

शयवासवासिष्यकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खेशयः-खशयः । ग्रामेवासः-ग्रामवासः । ग्रामेवासी-ग्राम-
वासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्म-
तुषु * । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सु योनिः । अप्सु
भवोऽप्ययः । अप्सु मन्तावाऽऽज्यभागौ ।

ने न्सिद्धवधातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

इन्नन्तादिषु सप्तम्याअलुम् । स्थण्डिलगायी । साक्षाश्च-
सिद्धः चक्रबद्धः ।

स्ये च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्याअलुम् । समस्यः । भाषायां किम् कृष्णोऽस्यास्त्वरेष्टः ।

पठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

(११) घञ्देन तरप्तमपौ ऋद्धौते तरप्तत्वेणौ षदिति (१००४०) षद्-
यास्त्वसंज्ञात्वात् । काठ्यवदस्य सङ्ख्यपट्टम् ।

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् । वान्दिक-
पश्यङ्गोयुक्तिदण्डहरेषु । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
पश्यतोहरः (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकु-
लिकेति च । अमुष्यापत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात्
(४६६४)फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावआमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि-
(६५७४)त्वाद्गुञ् । एवमाऽमुष्यकुलिका । देवानां प्रिय(१५)इति
च मूर्खे । अन्यत्र देवप्रियः । शेफपुच्छलाङ्गलेषु शुनः ।
शुनःशेफः (१६) । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवस्य
दासे । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ई । ३ । २२ ।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासी
पुत्रः । निन्दायां किम् ब्रह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ई । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनऋदन्तात् षष्ठ्याअलुक् । हो
तुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः (१७) ।

(१४) पश्यतोहरइति पश्यन्तमनाडित्यर्थः षष्ठी चानादरेइति(११०४०)षष्ठी ।

(१५) देवानामिति पश्यते हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तत् प्रियास्तथा-
तत्प्रियत्वेन पश्यतुल्यता प्रतीयते इति पश्यन्तमूर्ख इत्यर्थः ।

(१६) शुनइव शेफमस्य शुनःशेफः एवं पुच्छलाङ्गलाभ्यामपि वक्तव्यीहि-
एते च वक्तृचमसिद्धा ऋषिभेदाः ।

(१७) पितुः पुत्रः दास्यातात् पितृवत्पुत्र इत्यर्थः ।

विद्यायोनिस्सन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम्* । नेह ।
होतृधनम् ।

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ।

ऋदन्ताद् षष्ठ्या अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ।

मातुःपितृभ्यां(१९)मन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा—मातुः-
स्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ।

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ।

आभ्याम्परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा । असमासे तु(२०) । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।
इत्यलुक्समासः ।

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति । विद्यायोनिस्सन्धेवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदस्य ग्रह-
णमित्यर्थस्तेन होतृःपुत्रइत्यादि सिद्धम् ।

(१९) मातुःपितृभ्यामिति रेफान्तानुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन
तत्त्वमस्तीति बोधनाय ।

(२०) मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितं तत्फलमाह असमासे
त्विति ।

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङग्रोऽनेका
चो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूप-
कल्पाप्रत्ययेषु (१) चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु । ब्राह्मणि-
तरा (२) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।
ब्रुजः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि
कुत्सनैरिति (१५८२) समासः । ङग्रः किम् दत्तातरा । भाषि-
तपुंस्कात्किम् आमलकीमरा (३) । कुवलीतरा (४) ।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ।

अङग्रन्तनद्याः ङग्रन्तस्यैकाचस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा (५) स्त्रीतरा । वन्नद्या
न * । लक्ष्मीतरा ।

(१) उत्तरपदाधिकारे कचित्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह
प्रत्ययेष्विति ।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङ्गीन्प्रत्ययान्तत्वेन ज्ञातेष्वेति (४:६४०) निषेधात्
तसिलादिष्विति (४:५४०) पुंवङ्गावो नेति बोध्यम् ।

(३) आमलकीशब्दो वृद्धे नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदा-
हरणम् । मनो०

(४) आमलकीशब्दो भाषितपुंस्का नेत्यङ्चेराह कुवलीति । शब्देन्द०

(५) नद्या इत्यत्र भाषिपुंस्कादितीङ् न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति
स्त्रितरेति ।

उगितञ्च । ई । ३ । ४५ ।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४०४०) पुंवत् ।
विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् (ई) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदग्लामेषु । ई । ३ । ५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृदम् ।
हृदयस्येदम् हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् ।
घञि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (८) ।
उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वाशोकथञ्जरोगेषु । ई । ३ । ५१ ।

हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः
हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे
प्रपञ्चार्थे (९) मिदम् ।

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवृत्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्त्वं बाधते इति न्या-
यमेवेति भावः ।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदसिद्धौ स्तूलमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणा-
र्थम् ।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नैत्यर्थः एवञ्च तदंशे
उत्तरपदे इत्यस्य न संशयः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोगएवेति व्यवस्थार्थ-
मिति भावः ।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पदद्वत्यदन्तआदेशः (१०) स्यात् । पादा-
भ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्याञ्चपादे चेतीण्-
(उ३१२४०)प्रत्ययः अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः

पद्यत्यऽतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ।

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्पाद्यम् । पादार्धा-
भ्याञ्चेति (७२१४०)यत् । इके चरतावपसंख्यानम् । पादाभ्यां
चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (६०६४०)ठन् ।

हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ।

पङ्क्तिमम् । पत्काषी (११) । पङ्क्तिः ।

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ।

ऋचः पादस्य (१२) पत्स्याच्छे परे । गायत्रीमच्छः शंसति
पादभ्यादमित्यर्थः । ऋचः किम् पादशः कार्षापणन्ददाति ।

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ।

(१०) उत्तररूढे पद्महणादन्त पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकमित्याशयेनाह्वादनं
आदेश इति ।

(११) पत्काषीति सुव्यजाताविति (उ३४१४०)णिनिः पङ्क्तिरित्यत्र कर्मणि क्तिन् ।

(१२) ऋच इति अत्र चतुर्धाशवाची पादशब्दः पूर्वस्मृत्येषु सर्वत्र स्वाङ्गवा-
चीति विवेकः ।

तु औ जल इत्यादीनां सप्तानां त्रिकानां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राधानं संज्ञास्त्वभिहितापि व्यवहारः । ॥ सुपः ॥ १२। ४। १०३। सुपबीणि त्रीणि वचनाभ्येकौ एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । ॥ द्व्येकयोः द्विवचनैकवचनैः । ॥ १२। ४। २२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । ॥ बहुषु बहुवचनम् । १२। ४। २१। बहुत्वे एतत्त्वाद् । रुक्विमौ । रामः । ॥ सरूपाणामेकशेष एकविमकौ । १२। १६। एकविमकौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव सिध्यते ॥

इत्यादी बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तिस्त्वाभावात्सत्येत्संज्ञा स्यात् ॥—इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-' इत्यादी इत्यर्थः ॥—सुपः ॥ अत्र 'तिङ्बीणित्रीणि-' इति सूत्रात् 'त्रीणित्रीणि' इति पदं 'तान्येकवचन-' इति सूत्रे च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना ॥—एकश इति । एकैकमित्यर्थः । 'संख्येकवचनाश्च' इति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छ ॥—द्व्येकयोः—॥ इह द्व्येकशब्दी संख्यापराविमलिम्रेत्याह—द्वित्वैकत्वयो-रिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥—बहुषु—॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह—बहुत्व इति । बहुवचनं स्थाव्रचन्द्रव्यगतं बहुल धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥ रुक्विमसर्गाविति । ननु रुक्विमसिद्धत्वाद्गुण-स्येतसंज्ञालोपयोरभावात् 'स्यानिवदादेशः-' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादी चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । 'न मुने' इति सूत्रे नेति गेर्गं विभज्य अस्मिन् नेति व्याख्यायामीष्टसिद्धिरित्युक्तात् ॥—राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदि-कसंज्ञा, 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे षापवादेन 'हलश्च' इति षया रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु 'कृतद्धित-' इति सूत्रेणैति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिचुर्वन्ति । 'गन्धर्वः शरमो रामः समरो गवयः वाशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवायाः पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामवचने भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् 'कृतद्धित-' इति सूत्रेण संज्ञेति ॥—सरूपाणामे-कशेषः—॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेणैकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वपत्तिरिति शङ्क्यम्, 'विरूपाणाम्-' इति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः 'ज्योतिर्जनपद-' इत्यादिना समानस्य संभावः, तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वात्रे स्वख्यापारायोगः बाधवापरिसमाप्तिव्याया-दिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपकान्ततया त्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयजम्-' इत्यादौ सर्वग-दीर्घो न स्यात् । तथा 'अर्थवत्-' सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रलयः' 'परश्च' इत्यत्र सुप्प्रलयः, 'ससजुषोः-' इत्यत्र रुः, 'खरवसानयोः-' इति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य 'नेह नाना-' इत्यादिप्रवृत्तेः त्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यामेकशेषेऽपि ॥ एतेन 'अ इ उण्' इत्यादौ 'आहुणः' इत्यादिसंभिकार्यं कृतो नेत्याद्यङ्गायाम्—वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनित्यादासंनिर्ध-इति केषाचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामन्वयस्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेक्षं इत्यादौ तदस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकरूपकान्ते वर्णोपदेशादवपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । 'सरूपाणामेक एकविमकौ' इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ आहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्था-तथा चाश्वश्वाश्वेयत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्ये-तेति ॥—एकविमकौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न लेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकलेनान्तरादौऽय-मेकशेषः सुवृत्तयोः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्मार्गभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे लेकशेषेऽज-कशुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुवृत्तयोः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनानुत्पत्तौ रामी रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थानिधायित्वात् ॥ अत एव 'कृतद्धितसमासैकशेष-' इत्येकशेषो दृष्टिपु गण्यते । परार्थानिधानं हि इति । अत एव च ह्येऽपि प्रत्यये सिद्धं धुग् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥—सरूपाण्येवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्यैवकारस्य इहानुकर्षणात्प्रवर्तते ॥ अत्र च एकस्यामपि विमकौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मादृशवन्द्योर्जननीवाविपरिच्छेदवृत्तानिर्णयैकशेषः,

१ सुप इति—सुप्ति विप्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकत्वानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । २ एकश इति—वीप्सायां द्विवचनं तु न, शसोऽपवादात् । न चैवद्वयसिद्धमेका कपिलामैककशः सहस्रकृत्यो दत्ता तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः इति भाष्येऽउण्वदस्यै एकैकश इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र एकैति संबोधनान्तं प्रपञ्चायै पृथक्पदमिति दोषाभावात् । अथवा नायं भाष्यप्रयोगः किन्तु औन इति छान्दसोऽयं प्रयोगः ।

पादस्य पत् । पद्मोषः-पादघोषः । पन्मिश्रः-पादमिश्रः ।
पच्छब्दः-पादशब्दः । निष्के चेति वाच्यम् * । पन्निष्कः-
पादनिष्कः ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ई । ३ । ५७ ।

उदमेषः । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । क्षीरोदः ।

पेषंवासवाहनधिषु च । ई । ३ । ५८ ।

उदपेषमिनष्टि । उदवामः । उदवाहनः । उदधिघटः ।
समुद्रे तु पूर्वैण सिद्धम् ।

एकहलादौ (१३) पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ई

। ३ । ५९ ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः । एकेति किम् उदकस्थाली । पूरयित
व्येद्विति किम् उदकपर्वतः ।

मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च
ई । ३ । ६० ।

उदमन्यः-(१४) उदमन्यः । उदौदनः-उदकौदनः ।

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहा-
यश्च तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यते तथाचैकहलसुच्चार्य्यत्वाजुच्चा-
र्य्यते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः । पूरयितव्यं पूरणार्हम् ।

(१४) उदमन्य इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्य इत्युच्यन्ते । मनो०

इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य । ई । ३ । ई१ ।

इगन्तस्याङ्गन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः
ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्ग्रइति किम्
गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनु-
वृत्तेः । इयङ्वङ्भाविनामऽव्ययानाञ्च नेति वाच्यम् * ।
ओमदः । अमृभङ्गः । शुक्लीभावः (१५) । अमृकुंसादीनामिति
वक्तव्यम् ॥ । अमृकुंसः अमृकुंसः । अमृकुटिः अमृकुटिः । अकारो
ऽनेन विधीयत इति व्याख्यानतरम् । अमृकुंसः । अमृकुटिः ।
अमुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्तकः ।
अमृः कुटिः कौटिल्यम् ।

एक तद्धिते च । ई । ३ । ई२ ।

एकाशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतम् ।
एकरूप्यम् । एकजीरम् ।

ङ्ग्रापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ई । ३ । ई३ ।

रेवतिपुत्रः । अजजीरम् ।

त्वे च । ई । ३ । ई४ ।

त्वप्रत्यये ङ्ग्रापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् अजात्वम् रोहि-
णित्वम् रोहिणीत्वम् ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४६६

यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योक्तत्वरूपे । ६ । १ ।

। १३ ।

यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योक्ततरपदो-
क्तत्वरूपे ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३६ ।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६) । स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः
पुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः (१७) । कौमुदगन्धीपतिः । व्यव-
स्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति
तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीपगन्धीपुत्रः । उपस-
र्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः (१८) ।

बन्धुनि बज्जब्रीहौ । ६ । १ । १४ ।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे यङः सम्प्रसारणं स्याद्वज्जब्रीहौ । कारी
पगन्ध्या बन्धुरस्येति । कारीपगन्धीबन्धुः । बज्जब्रीहाविति-
किम् कारीपगन्ध्याया बन्धुः कारीपगन्ध्याबन्धुः । स्त्रीबनिर्द्दे-
शस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । मातृज्मातृकमातृप् वा * ।

१६) संप्रसारणस्येचन द्रलोपइत्यतोदीर्घः (८ ४) इत्यनुवर्तते उत्तरपदे
(४५ ७४) इत्यधिकारात्तुम् ।

(१७) कुमुदाम्बेरपत्रं स्त्रीत्यर्थे यङि यङञाविति (७५ ७४) चाबन्तत्वे ऽपि
यङन्तत्वात् संप्रसारणम् ।

(१८) अतिकारीपेति अयाटय इति (३ ७६ ४७) समासे पुनस्तत्पुरुषे यङन्तं
न पूर्वपदमिति भावः ।

कारीषगन्ध्यामातः-कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामाहकः-
 कारीषगन्धीमाहकः । कारीषगन्ध्यामाता-कारीषगन्धी-
 माता । अस्मादेव निपातनान्माहशब्दस्य मातजादेशो न दृ-
 तश्चेति (४०४४०) कञ्चिकल्पस्य बज्ज्वीहावेवेदम् । नेह । कारीष-
 गन्ध्याया माता । कारीषगन्ध्यामाता । चित्तसामर्थ्याच्चित्
 खरो बज्ज्वीहिस्वरम्बाधते ।

इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिषु । ई । ३ ।

। ई५ ।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१६) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमा-
 दुत्तरपदेषु द्वस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वष्टकचितम् ।
 इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी (२०) ।
 उत्पलमालभारी ।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य । ई । ३ । ७० ।

मम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तोश्चेति वक्त-
 व्यम् । अस्तुङ्कारः (२२) धेनोर्भव्यायाम् । धेनु (२३)

(१६) उत्तरपदान्निप्रं पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्वाशयेनाह तद-
 न्तानामिति ।

(२०) मालां विभर्त्तीति ताच्छीत्येणिनिः । अत्र सूत्रे हारिष्विति कश्चित्
 पाठः । मनो०

(२१) कारेइत्यत्र अरुर्हिषदजन्तस्य सुमित्यतो उ३३०४० सुमित्यनुवर्त्तते ।
 सत्यङ्कारः समयकरणम् । अशपथेऽपि परत्वात् डाचं बाधित्वा सुम् ।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्यगमः । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।

(२३) धेनुशसौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः । परनिपातः ।

शब्दा । लोकस्य पृष्ठे * । लोकमृणः । पृष्ठ इति मूलविभु-
जादित्वात्(७३१५४०)कः । इत्येऽनभ्यासस्य * । अनभ्यासमित्यः ।
दूरतः परिहर्त्तव्यइत्यर्थः । आद्राग्नयोरिन्धे । आद्रमिन्धः ।
अग्निमिन्धः । गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य
किम् । गिलगिलः । गिलगिले च * । तिमिङ्गिलगिलः ।
उष्णभद्रयोः करणे * । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

रात्रेः कृति विभाषा । ई । ३ । ७२ ।

रात्रिञ्चरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्रयटः । अस्विदर्थ-
मिदं सूत्रम् स्विति तु अरुर्द्विषदिति(७३३०४०)नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिन्मन्यः ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ई । ३ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहस्रध्वा ।

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ई । ३ । ७९ ।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहर्त्तं (२४)
ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये (२५) । ई । ३ । ८० ।

(२४) समुहर्त्तमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः समुहर्त्तादिशब्दानां कालवाचितया
प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकपद्व्ये कालत्वारोपेण प्रहृत्तेरव्ययीभावे
चाकाले इति(३२८४०)निषेधादनेन सादृश्यः । ज्योतिषमधीते ज्योतिष
इदमित्यर्थे अण् ।

(२५) उपाख्य प्रत्यक्षं तद्विधेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचिन्मुत्तरपदे
इत्यर्थः । अप्रधानं सहायञ्च द्वितीयशब्दार्थः ।

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा ।
राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य कृन्दस्यऽमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ई । ३ ।

८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मुर्द्धादिषु । अनुभ्राता
सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यौनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे
सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमुर्द्धा ।
समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभ-
ज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्ध-
मिति काशिका । अथवा सहशब्दः सहश्वचनोऽस्ति । सह-
शस्त्राख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बद्ध-
व्रीहिः । समानः पक्षो यस्येत्यादि ।

ज्योतिर्जनपदरातिनाभिनामगोत्ररूपस्थान
वर्णवयोवचनबन्धेषु । ई । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः(२६) ।
सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ई । ३ । ८६ ।

(२६) समानं ज्योतिरस्येति बद्धव्रीहिः समानशब्दः सप्तकालवचनः । यस्मिन्
ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितं तदस्मान्पर्यन्तमनुवर्त्तमान-
मथौचादि सज्योतिरित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन
गम्यमाने । चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रत-
मपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः (२७) ।
सब्रह्मचारी ।

तीर्थे ये । ई । ३ । ८७ ।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ।
सतीर्थः एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति (६२४४) यत्प्रत्ययः ।

विभाषोदरे (२८) । ई । ३ । ८८ ।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । समानोदर्यः सोदर्यः ।

दृग्दृश्वतुषु । ई । ३ । ८९ ।

सदृक् । सदृशः । दृजे चेति वक्तव्यम् * । सदृच् । वतुक-
त्तरार्थः

इदङ्किमोरीश्वकी । ई । ३ । ९० ।

दृग्दृश्वतुषु इदमर्दृश् किमः की स्यात् । ईदृक् ईदृशः ।
कीदृक् कीदृशः । वतुदाहरणं ६६८४ वक्ष्यते । दृजे चेति वक्त-
व्यम् * । ईदृजः । कीदृजः । आ सर्वनाम्नः । (१८४४०) । दृजे च ॥

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः । तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्
समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः ।

(२८) सोदरसहोदरशब्दौ तु समानसदरं यस्येति विग्रहे सदृशत्वेन समासे
वोपसर्जनस्येत्यनेन (४) ३४० सादेशात् सिद्धौ ।

तादृक् तादृशः । तावान् । तादृचः । दीर्घः मत्वोच्चे । अमू-
दृशः अमूदृक् अमूदृचः ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।
समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठा-
नम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्तोमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।
आयुष्टोमः । समासे किम् ज्योतिषः स्तोमः ।

सुषामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्विः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ।

सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् हरिसक्थम् । संज्ञा-

(२६) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्विः निःष-
न्विः दुःषन्विः सुहु इहु गौरिषक्थः (संज्ञायाम्) प्रतिष्ठाका जला-
पाहम् नौषेचनम् इन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः
(नक्षत्राद्वा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुषामादिः । एति संज्ञाया-
मित्यादि सूत्रद्वयं गणसूत्रमेव सूत्रपाठे तद्वयं प्रभादेन निश्चिप्तम् ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७५

यां किम् पृथुसेनः । अगकारात्किम् विष्वक्सेना । दृग्को
(६५४०) रित्येव सर्व्वसेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः
रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः । आकृति-
गणोऽयम् ।

अपठऽतृतीयास्यस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्या
स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ई । ३ । ६६ ।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः ।
अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अपठीत्यादिकम्
अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके के च नायन्निषेधः ।
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गङ्गादेराकृति(५६६४०)गणत्वाच्छः ।

अर्थे विभाषा । ई । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ई । ३ । १०१ ।

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्प-
रुषे किम् कूट्टो राजा । तौ च । कुत्सितास्त्रयः कत्तृयः ।

रथवद्योश्च । ई । ३ । १०२ ।

कद्रथः । कद्रदः ।

तृणो च जातौ । ६ । ३ । १०३ ।

कत्तृणम् ।

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ।

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन वज्रवीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ।

ईषज्जलम् काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काञ्जम् ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ।

कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-
प्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कवं चोष्णेः । ६ । ३ । १०७ ।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—
कोष्णम्—कदुष्णम् ।

ष्टोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ।

(२०) ष्टोदर ष्टोत्थान बलाहक जीभूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी
मयूर । ष्टोदरादिराकृतिगणः

वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापतौ वणविकारनाशौ

धातोस्तदधातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।

एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंसशिंहा-
दिशब्दानामपि ष्टोदरादित्वेन सिद्धत्वोक्तोः ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । नादिभिः । इतिरेभिः । समौ ॥ खुद् ॥ १२।३।७। प्रत्ययादौ खुद् इती स्तः । इति जस्वे-
त्संज्ञाशब्दः ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ १२।३।४। विभक्तिस्यास्तवर्गसंस्कारमकारा इती न स्युः । इति सकारस्य ने-
त्त्वम् । अतो गुणे ॥ १२।१९।७। अपदान्तादकारागुणे परतः पररूपमेकादेशः स्वादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्व-
सवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि प्रस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते नोत्तरमिति न्यायेनाकःसवर्ण इत्यस्वे-
षामपवादो ननु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ १२।३।४९। संबोधने प्रथमाया एक-
वचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ एकवचनसंबुद्धेः ॥ १२।१।६९। एकन्तादस्मात्तावाक्तादङ्गुच्यते संबुद्धेर्बेत् । संबु-
द्ध्याक्षिसंस्थाङ्गस्वेकवचनसंबुद्ध्यां विशेषणाच्चेह । हे कतरकुंकेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एकग्रहणं किम् । हे
हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाक्षित्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते इत्वात्परत्वं नास्ति ॥ अमि पूर्वः ॥ १२।१।१०७। अ-

मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि बीजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावितिप्रसङ्गः स्यादेवेति
चेद् उच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र शानेकस्यार्थस्य मिलितस्य
इतरान्वयः स तथामृतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम् धातोः' इति लिङ्गाह्वयते न्यायाच्च । तथाहि । 'यः शिष्यते स लुप्य-
मानार्थमिधावी' इति स्थिते श्रयमाणैकशब्दोपस्थिते सर्वमविशेषादैकलूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, 'तिष्यपुनर्वसोः' इति
सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसङ्गे सति इति व्याख्येयं, न तु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ 'ऋकृपूरुषः'-
इत्यादिना समासान्तापत्तेः, करौ करा इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यः'- इत्यादिना एकवद्भावापत्तेर्भेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः
कर्मसाधन इत्याह—एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विषद्वोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभ-
क्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यापि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थमात्रं तस्यावयवकलात् ।
किं च स्वसा च स्वसारी चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषतस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरी च
स्वसोर्बेत्स्वस वैरूप्यदर्शनात्स्वच्छिति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते, लोकग्रहणे नायं दोषः
प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यदर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्यत्रैकलस्य विवक्षितत्वात्, मास्त्रत्र एकग्रहण-
मित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये लाटुः एकग्रहणेनैकविभक्ताविति अर्थलभार्थम् । तथा
च सकलविभक्तावित्यर्थलभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यन-
भिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विशालादौ लोकशेष इष्ट एवेति
बोध्यम् ॥—खुद् ॥ 'आदिर्निट्ठवः' इत्यत आदिः—'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह—प्रत्य-
याद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । बाचाटः ॥ 'तेन वित्तश्चुष्वणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो छसनिर्दिष्टत्वेन
चस्व नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥—न विभक्तौ—'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् ।
रामात्, पचैरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । 'अनो यत्' । 'ऊर्णाया युष्ट' । 'रघादिभ्यः भ्रम्' ।
एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्थसुः' इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जानादित्योऽयमिति ज्ञायते ॥
अन्यथा 'प्राग्विशो विभक्तिः' इति थमो विभक्तिलाहनीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणैतन्निषेधसिद्धेः किं तेनेति । तैन
'किमोऽत्' केति सिद्धम् ॥—एकवचनम्—'सुः संबुद्धिः' इत्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेऽतिप्रसङ्गः । संबोधने
प्रथमेष्वधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचक्षुः । 'सुः संबुद्धिः' इति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन
तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामन्त्रितम्' इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रामेमाद्य इयमपि
संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ।—एकवचनसंबुद्धेः ॥ यत्र 'हलङ्घ्यान्त्यः'- इत्यतो हलमननुवर्त्य एङ्गन्तादस्मान्ता-
द्याङ्गात्परत्वाः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत, हलनुङ्गात्तावद्भावात्परा या संबुद्धिः तस्याः यद्धलिति वा । उभयथापि हे
ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परलात्सोरतोऽमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिबद्भावे हलान्तात्परलाभावात्पूर्वान्तबद्भावे अम
एवाभावाद् 'उभयत आश्रयणे तु नान्तादिबद्' इति निषेधादतो व्याचष्टे—एङ्गन्तादित्यादिना चेत्स्यन्तेन ॥—
संबुद्ध्याक्षिसंस्थेति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्ध्याङ्गमाक्षेपुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥—ह्रस्वात्परत्वं
नास्तीति । तथा च सूत्रे एकग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे सेदिति
पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति सूत्रे अनोरमायां व्युत्पादितम् । ततश्च तत्रापि संबु-

१ नोत्तरमिति—अनन्तरापेक्षनोत्तरान्वयवहितानित्यर्थः । २ कुलेति—नच संबुद्धिसंज्ञायाः सकारमात्रनिष्ठतादात्म्यमित्ये-
नाभिः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्धयवयवत्वमिति वाच्यम्, मुष्ठांश्या उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्यजायमानैकवचनसं-
ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसंज्ञाया अयुक्ताविशिष्ट एव सत्त्वात् । ३ पूर्वं इति—ननु पूर्वं सवर्ण इत्यनुवर्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यम्, न, रामं कुमारमिलादावान्तरतन्वाद् द्विमात्राभापत्तेः ।

समासाध्यविधिप्रकरणम् ४७७

ष्टपोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।
 षष्ठं उदरम् ष्टपोदरम् । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः ।
 पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् ष्टपोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तोरस्य तारभावो वा ग० । दक्षिणतारम्-दक्षि-
 णतीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाश-
 दमध्ये घूर्त्तमुत्तरपदादेशत्वञ्च ग० । दुःखेन दास्यते दूडाशः ।
 दुःखेन नास्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल्-
 तिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति । दूढयः ।
 आतसेति (उ३१४) कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति ष्टपो । ब्रुवच्छ-
 ब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे उद । आकृतिगणोऽयम् ।

(३१) हन्तेः प्रचाद्यच्च सुगागमे हंसइति हिंसेस्तु प्रचाद्यच्च हकारसका-
 रयोः स्थानव्यत्ययात् सिंहइति गढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उ-
 कारादेशः ष्टपोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र
 बोध्यम् । एतन्मूलकमेव ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

सभो वा हितततर्यामांसस्य पचि युज्ज्वजोरिति ।

अन्तइति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमृगब्दस्थानोपकारः
 लुप्तेत् । अवश्यस्यैव्यः तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तुम्गब्द-
 स्थानः । गन्तुकामः गन्तुमनाः तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततर-
 द्योः परतः सभोऽन्तो मकारो लुप्तेत् । सहितः-संहितः-सततः
 सन्ततः । युज्ज्वज्वरपचि धातौ परे मांसशब्दस्थानोपकारो लुप्तेत् ।
 मांसपचनः-मांसचनः मांसपाकः—मांसाकः इत्यदि ।

संहितायाम् । ई । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कस्य लक्षणास्याविष्टापञ्चमणिभिर्नाच्छन्न-
च्छिद्रस्त्वस्वस्तिकस्य । ई । ३ । ११५ ।

कस्यशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः ।
लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्किम् विष्टकस्यः ।
अष्टकस्यः । पञ्चकस्यः । मणिकस्यः । भिन्नकस्यः । छिन्न-
कस्यः । छिद्रकस्यः । स्तुवकस्यः । स्वस्तिककस्यः ।

नहिष्टतिष्टमिष्यधिरुचिसहितनिष् कौ । ई
। ३ । ११६ ।

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीहत् ।
प्राहत् । मस्मार्वित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परी-
तत् । क्वाविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष(४७ईष्ट०)
इत्यतो भण्ड्क्ञुत्या विभाषाऽनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता ।
तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुहक् । तिग्महक् ।

वनगिर्योस्मृत्तायाङ्कोटर (१२) किंशुलुकादो
(१३) नाम् । ई । ३ । ११७ ।

(१२) कोटर मिश्रक सिद्धक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुक शव नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । किंशुलुकादिः ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७६

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनाङ्गिरौ परे च दीर्घः
स्यात् संज्ञायाम् ।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रे
भ्यः । ८ । ४ । ४ ।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोट-
रान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदी-
र्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः, अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ।
पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् ।
कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् अस्मिपत्वमम् । वनस्याग्रे
अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु ४३२४० निपातनात्मस्य अलुक्
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

बले । ६ । ३ । ११८ ।

बलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कषीबलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी (३४) नाम् । ६ । ३ ।

११६ ।

अमरावती । अनजिरादीनाङ्गिम् अजिरवती । बह्वचः
किम् व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह बलयवती ।

शरादीनाञ्ज (३५) । ६ । ३ । १२० ।

(३४) अजिर खटिर पुलिन हस कारणव चक्रवाक । अजिरादिः ।

(३५) शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु । शरादिः ।

शरावती ।

इको वहेऽपीलोः । ई । ३ । १२१ ।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
किम् पिण्डवहम् । अपीलोः किम् पीलुवहम् । अपील्ला-
दीनामिति वाच्यम् । दासवहम् ।

उपसर्गस्य घञाऽमनुष्ये बज्जलम् । ई । ३ । १२२ ।

उपसर्गस्य बज्जलन्दीर्घः स्याद्वज्जन्ते परे नतु मनुष्ये । परी-
पाकः—परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।

इकः काशे । ई । ३ । १२३ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः नोकाशः ।
इकः किम् प्रकाशः ।

अष्टनः संज्ञायाम् । ई । ३ । १२५ ।

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाङ्किम् । अष्टपुलः ।

चित्तेः कपि । ई । ३ । १२७ ।

एकचित्तीकः ।

नरे संज्ञायाम् । ई । ३ । १२८ ।

विश्वानरः ।

मिते चर्षा । ई । ३ । १३० ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४८१

विश्वामितः । ऋषौ किम् । विश्वमितो माणवकः । शुनो
दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । खादन्तः ।
इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरे क्षुल्लक्षाम्कार्थखदिरपीयूक्षाम्यो
ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्यवणम् । इह षात्प-
रत्वात् णत्वम् ।

विभाषौषधिवनस्यतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् ।
शिरीषवणम्—शिरीषवनम् (३६) । द्रव्यज्ज्यामेव । नेह-
देवदारुवनम् । इरिकाभ्यः (३७) प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरोप्य यदुच्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य
णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ।
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे
निपातनात् ।

(३६) वनस्यतिशब्दः वृक्षमात्रवाची नतः पारिभाषिकपुष्पशूल्यफलवहृक्ष-
मात्रपरस्तदुदाहरणेनाह शिरीषवनमिति ।

(३७) औषधित्वात् प्राप्नौ प्रतिषेधः । इरिका मिरिका तिमिरा । इरिका-
दिराक्ततिगणः ।

पानन्देष्टे । ८ । ४ । ६ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पाननस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये ।
क्षीरम्पानं येषाम् ते क्षीरपाणाः उशीनराः (३८) । सुरा-
पाणाः प्राच्य । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ६० ।

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां (३९)
वा । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ।
प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि ।
विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तर-
पदम् यत्प्रातिपदिकान्तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणाम्
भगिनी गर्गभगिनी । अतएव (४०) नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य
नुस्विधानात्तङ्गक्तो हि नुम् न उत्तरपदस्य । किञ्च (४१)
प्रहिण्वन्नित्यादौ हि हेनुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् ।

(३८) उशीनरशब्दो देशवाची तद्वाचिषुपचारात् वर्तते ।

(३९) गिरिनदी गिरिनख गिरिनङ्ग गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब त्वर्थ-
मान माषोन आर्णयन । आकृतिगणोऽयम् गिरिनद्यादिः ।

(४०) अतएवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः ।
उत्तरपदशब्दस्य समासचरभावयवे कृदत्वात् माषवापिणावित्यादा-
नुत्तरस्य पदत्वमिति भावः ।

(४१) पूर्वपदाक्षिप्पसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

प्रेन्वन(४२) मित्यादौ तु च्छन्नादि(१८३४)त्वान्न । युवादेर्न*
रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाज्त्तरपदे णः (१३८४०) (४३)
नित्यमित्युक्तम् । वृत्तहणौ । हरिश्मानयतीति या सा हरि-
माणी । नमि । चीरपाणि । विभक्तौ । चीरपेण । रम्यविणा(४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि ।
हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । माप्रकुम्भवापेन ।

यहणं प्रत्याख्यातमित्युक्तेराह किञ्चेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थम-
वेत्यर्थः ।

(४२) प्रेन्वनमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नस्येव धातुसंध्यवर्त्तिनुभोऽपि-
नस्य न णत्वमित्यर्थः ।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कार्गवदुत्तरपदाजिप्रभमामस्य
विभक्त्याच्चिप्रप्रकृतेश्च प्रत्यासन्न्यैकत्वान्नयणेऽपि चित्तगवोणामित्या-
दौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् ।

(४४) रम्यविणेत्वान्नवर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य विगद्स्य पदत्वेऽपि पद-
व्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य व्यतिङितइति ४८४४०) वार्त्ति-
कैकवाक्यतया णत्वान्नयातिरिक्ततद्विभक्तिपरत्वेण पदेन व्यवधाने न
भवतीत्यर्थकत्वेनात्र तथात्वाभावात् ।

(४५) काटावित्यर्थकत्वोपत्तेः कावित्यनुक्ता कुमतीत्युक्तम् ।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधायकपदं च
णत्वान्नयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विज्ञेयणीयमिति भावः ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा । तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् (५२) । ऋषोइति किम् प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रोमाणवकः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ।

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् मकरो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दनाम नगरम् । नगरे किम् कातो-रम् । अजतुन्दम् ।

(५२) अमन्त्रार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र । (उ५।१५०) इत्यनेनैव सूत्रेण संभवादिति भावः । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः ।

कारस्कारो वृक्षः । ई । १ । १५६ ।

कारङ्करोतीति । कारस्कारो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः ।
केचित्तु कस्कादिष्विदं (६८४०) स्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्कारप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ई । १ । १५७ ।

एतानि (५३) समुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्कारः ।
किष्किन्ध्या । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलो-
पश्च । तात्पर्यं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकार-
तकारौ लोपेते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायो-
पाधिः । तस्कारः । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचि-
त्तयोः * । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरि-
त्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

(५३) पारं करोतीति कञोहेतुतात्कील्येत्यादिना (उ३०८४०) टः । पारस्का-
रोदेशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य चान् पारस्कारो मुनिभेदः किष्कु
प्रमाणा गुह्या किष्किन्ध्या तस्कारयोरः बृहस्पतिः सुरावाये ।
वनस्पतिवृक्षः । पारस्कारादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै बृहतो तस्या एव पतिरिति श्रुतेः

(५५) प्रायश्चित्तकारान् पुंलिङ्गान् प्रोवाची "प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं
निश्चयउच्यते" इति श्रुतेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानाम्प्रथमाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्यदत्तंय(२) सधिक्रियते प्राग्दिशदति(६६०४०)यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः(६०४४०)प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) श्च । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमणस्य स्यस्यापवादः ।

- (१) अवसरसङ्गत्या तद्धितप्रकरणमारभते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमत्वञ्च तत्तत् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।
- (२) पदवयमिति प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिशदत्युत्तरमपि सम्बन्धः अवधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पदत्विकस्यैव बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि(३१७४०)रित्युक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्यस्येकार्थान्तरं तथाच समर्थशब्दः शक्तपर्यायः शक्तत्वञ्चार्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।
- (३) प्राग्दीव्यतइत्यत्र तेन दीव्यतीतिस्त्वपठितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो ग्राह्य इत्याह तेनेति ।
- (४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति धन्वपति बन्धुपति धर्मपति सभापति प्राणपति जैत्रपति । अश्वपत्यादिः ।
- (५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

कोऽन्यथि परतः पूर्वस्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामश्च । रामौ । ॥ लशकतद्धिते । १।३।८। तद्धितवर्गप्रत्ययाद्या कङ्क-
कवर्गा इतः स्युः । इति शासः शब्देस्तथा । ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि । १।३।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः कस्यः
सकारस्तत्पत्य नः स्यात्पुंसि । ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । १।८।१२। अट्कवर्गपर्वराभाङ्नुम्व्यवायेत्येतेष्वसौर्वचासंभवं
मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्वात्समानपदे । पद्व्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाह्वयणम् । नुम्व्यवा-
णमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामदस्युपदेशस्योक्तत्वात् । इति गत्वे प्राप्ते । ॥ पदान्तस्य
। १।८।३। पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदावि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।३।१३।

द्विलोपार्थमेवग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एवग्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् संनिपा-
तपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्यस्यग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परलादल्लङ्घादिलोपं बाधित्वा 'अन्वा-
धेनयोः' इति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु ह्रस्वधादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो
न स्यात् । सत्यम् । 'गुणात्संयुद्धेः' इति वक्तव्ये एहद्व्यग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपोः प्रवर्तत इति
दिक् ॥—अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तदाह—अन्य-
चीति । अमि योऽच् तस्मिन् अमोऽन्यये अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वस्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवम्
'अक्षाद्द्विहिन्याम्' इत्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । 'पदात्स्वरिवाद्या' इत्यादिनिर्देशास्मिन्
व्याख्याने लिङ्मित्यपि स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं, न त्वम्यचीति चेदत्राहुः । 'तस्मादित्युत्तरस्य'
'आदेः परस्य' इत्यादेरैवादेश इति निर्णयः 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥

—लशक— । 'आदिर्षिटुडवः' इत्यत आदिरनुवर्तते 'यः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति, 'अतद्धिते' इति पुर्वुदासाद्वा
लभ्यत इत्याह—प्रत्ययाद्या इति । लक्ष्म्य शब्दे कृते समाहारद्वन्द्वे लशकिति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन वि-
धेयमिति—लशकवर्गा इति । अतद्धित इति किम् । 'प्राणिस्थादातः' इति लच् । कृडालः । लोमादिभ्यः शः । लोमघः ॥
अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्सङ्गेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥ 'कर्णललाटाद्-' इति भवार्थे कन् । कर्णिका । सखां ही-
त्संज्ञायां 'किति च' इति वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्ययाद्या इति किम् । 'जल्पमिन्न-' इति वृद्धः पाकन् । बराकः । अत्र 'किति
च' इति गुणो न स्यात् ॥—तस्माच्छसो— ॥ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामुद्यते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु
एतान् गुणः पश्येत्त्रापि नलप्रसङ्गात् ॥ शास इत्यवयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो-
ऽवयवस्येति तदेतदाह—परो यः शासः सकार इति । परो यः शासिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः
परस्य शसोऽसंभवात् ॥—अट्कुप्वाङ्— । 'रषाभ्याम्-' इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिवम् । तत्र
सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, क्षुभादिषु क्षुभप्राप्तसामर्थ्यात् 'सर्षपाणाम्-' इत्यादिनिर्देशाद्येत्वभि-
प्रेत्याह—अन्यस्तैर्यथासंभवमिति ॥ नन्वेवं कृत्वा कात्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णलामावेऽप्यादर्शनेत्यादावङ्-
व्यवधानादिति प्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागो-
ऽत्र बोध्यः । 'व्यावायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्य' इत्यप्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लृक् ॥ अत्र
योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । 'अट्कुप्वाङ्-' इति सूत्रे 'रषाभ्याम्' इत्यनुवर्तते । पञ्चमी-
श्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्राप्ताप्यादृशादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्यवा-
ये तु प्रवर्तत एव, अत एव—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्राप्ताप्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु मि-
नसीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः—इति 'गुणन्तलघूपधस्य-' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-
णेत्यादौ तत्र भवत्येव णलम् । यत्र लडादिभिरेव व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति । 'तस्माद्-' इति परिभाषाया
जागरूकत्वात् ॥—निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति गत्वं सिध्यतीति भावः ॥
—उपलक्षणार्थमिति । नुम्व्यानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्वग्रहणमित्यर्थः । तेन 'इहि
वृद्धौ' इदिलक्षणम् तस्यानुस्वारः । 'तृह हिसायां' स्वामाविकोऽनुस्वारः । वृंहणं तृहणम् उभयत्रापि गत्वं सिद्धम् ॥
—अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारिषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टानुपदिष्टैरपृहीतत्वाच्च
प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । बाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति बाह्याः । अयोगाश्च ते बाह्याश्च अयोगबाह्याः । अनुप-
दिष्टत्वे उपदिष्टैरपृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥—अट्पिबति । निष्कर्षस्लकारोपरीति, तेन पयःस्त्रिषादादिभिः
परस्येति शब्दं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्—अनुस्वारविसर्गे जिह्ममूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि—इति ॥—गत्वं
न स्यादिति । 'न भाभूपकमिगमि-' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—यस्मात्— ॥—तदादीति । तत्प्रकृति-

१ पदान्तस्येति—अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोध्यः, अपदान्तस्येत्यनुवर्ततस्य भाव्ये प्रत्याख्यानात् ।

२ प्रत्ययविधिरिति—अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया न तदन्तग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे चापचन्या इति तन्निषेधात् ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४८६

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।

अति गिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

किति च । ७ । २ । ११८ ।

किं च तद्धिते तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् ।
गाणपतम् । गाणपत्यो(६) मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्याः । ४ । १ ।

। ८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च (७) प्राग्दीव्यनीयेष्वर्थपुण्यः स्यात् ।
अणोऽपवादः । दैत्यः (८) । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः ।
प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । पृथिव्या
जाजौ । पार्थिवा पार्थिवी । देवाद्यजजौ । देव्यम्
देवम् । वह्निपटिलोपो (९) यच्च । वाच्यः । ईकक् च * ।
वाहीकः । स्यान्मोऽकारः । अश्वत्यामः (१०) । पृषोदरा-

६) गाणपत्यइति देवतार्थकाण्यन्ताच्चतुर्व्यंष्टीदेराकृतिगणत्वेन व्यजि तु तथा
भवत्येवेति । मनो०

(७) पत्युत्तरपदाच्चेत्यनेन वक्तृचूर्ध्वकपत्यन्तान्न भवति अ यथा पत्यन्तादित्ये-
वोक्तं स्यात् तेन वक्तृपतिशब्दादेति । मनो०

(८) दैत्यइति दितिशब्दात् कटिकारादकृतिनइति (२१०४) ङीष् कृते स्त्री-
भ्योऽङि (५०६४०) दैतेय इति सिद्धम् ।

(९) वह्निपटिलोपवचनमव्ययानां भस्मावदित्यस्यामित्यन्ताच्चापनाथं तेनारातोय
इत्यादौ न टिलोपः ।

(१०) अश्वस्येव स्याम वनं यस्येति वक्तृव्रीहौ पृषोदरादित्यात् सस्य तः ।

यः प्रत्ययो वस्त्वधिक्यते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्मत्वचे परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । अत्रासि भविष्यत्सीत्यादौ विकल्पविक्षिप्तत्वाऽङ्गसंज्ञायां तदादिप्रत्ययम् । विधिरिति किम् । क्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविक्षिप्तस्य ततोऽप्यधिक्यस्य वा स्यात् । अङ्गस्य । ॥४१॥१॥ इत्यधिक्यम् । ॥ टाङ्गसिक्तसामिनात्स्याः । ॥४१॥२॥ अकारान्तादङ्गाहवीणां क्रान्तिव्याप्यवादेशाः स्युः । गत्वम् । रामेण । ॥ सुपि च । ॥४३॥२०२॥ यत्रादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । ॥ अतो मिस ऐस् । ॥४१॥१॥ अकारान्तादङ्गान्निस ऐस् स्यात् । अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः । रामैः । ॥ ऊर्ध्वः । ॥४२॥१॥ अतोऽजन्तत्वरस्य केद्वयस्य वादेशः स्यात् । रामाव । इह स्थानिबन्नावेन वादेशस्य सुत्वात्सुपि चेति दीर्घः । संनिपात-

रूपमादिर्घस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधित्वादङ्गम्' इत्येवास्तु किमादिप्रहणेनेत्यत आह—अवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादिलादङ्गत्वं, तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥ —अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा 'अतो दीर्घो यमि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'यव गतौ' । 'यव गतौ' । आभ्यां यङ्गुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥—क्री इयतीति । इदमः परिमाणे वतुप् । 'किमिदंभ्यां वो यः' इति घस्तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः' इति ईश् 'यस्येति च' इति ईशो लोपः । 'उगितब्' इति क्रीप् । सत्यां हि संज्ञायां क्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य 'असिद्धैषद्वामाद्' इत्यसिद्धत्वाभातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'प्राग्भादसिद्धत्वम्' इति पञ्चभ्युपगमादसित्यलाद्वेति व्याख्यातारः ॥ नन्यास्तु क्री अं पश्यतीत्यत्र क्रीशब्दस्य 'क्रियाः' इति इयङ् स्यादकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य परादिबद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्देप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययलाच । विधिप्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अन्त्यस्यस्याकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेऽपि क्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोऽमप्रत्ययस्य च क्रीशब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदङ्गमिति व्याख्यानात् ॥—प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययभ्रवणस्योपपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे—प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना । प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । वत्रब । अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या 'न संप्रसारणे' इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते । तथा भव्यं श्र्यर्थमित्यत्र 'अचि श्रुधाकुक्षुवाम्' इति इयकुक्षौ स्यातामुक्तीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोऽधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु 'देवदत्त ओदनमपा-क्षीद्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागङ्गमः स्यादेवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात् । द्वितीयप्रत्ययप्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माकुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्मैवाङ्गस्याङ्गमः स्यादिति ततोऽप्यधिकस्येति तदनास्यकोपं किं तु एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यदृषणं तदेवेत्याहुः ॥—टाङ्गसि—॥ 'अतो मिस ऐस्' इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं वष्टयन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधित्वादाह—अकारान्तादङ्गादिति ॥—सुपि च । यनीत्यनुवर्तते । अल्पप्रहणात्तादिविधिरित्याह—यत्रादौ सुपीति ॥ यमि किम् । रामः ॥ अत इति किम् । अमिभ्याम् ॥—अतो मिस ऐस् ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इतमेव विदध्याद् इति चेत्सत्यम् । एदौतोद्दिमात्रलाविशेषेण गौरवाभावात् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र अनतोऽपि भवति । नचैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च । केचिदैस्करणं निर्जैरसैरित्येकारभ्रवणार्थमिति व्याचक्षुः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥—ऊर्ध्वः ॥ हेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य प्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव 'हेराम्' इत्यत्रास्याप्रहणम्, 'समानाधिकरणे' 'क्रियाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च ॥—स्थानिबन्नावेनेति ॥ आद्रेशालाभयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः ॥—सुपि चेति दीर्घ इति । न च परलाद् 'अङ्गत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घोऽस्तिरिति शङ्क्यम् । तत्र 'अयङ् यि किति' इत्यतः कृतीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उच्येत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उक्ताभ्यात्परस्य टाहलस्य 'घुपां डुलुक्' इति वादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । यद्यपि ऊर्ध्वोदेशस्य क्तिन्मसि 'न स्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येण्यन्विधायापि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानचः शिञ्चेन क्तिञ्च कचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे क्तिञ्च नैलभ्युपेलेद्, विरोधाभावात्परत्नमत्राङ्गित्वात्कामिलानादरेण वा 'अङ्गत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु 'ज्यासादीयसः' इति ज्याशब्दात्परस्य ईवस अकारविधानमङ्गत्वात्परिभाषाया लिङ्गम् । अन्यथा 'बहूलोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, 'अङ्गत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तद्विधानीं विवक्ष्येत, कृतीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र 'अङ्गत्सार्व' इति दीर्घोऽनुवृत्तेः । तथा च 'अकृत' इति घृत्ने कृतीति नादुपर्तनीचमुक्त्वा—

कक्षयो विधिरितिमिचं तद्विधातलेसि परिभाषा तु वेह प्रवर्तते । कक्षाच क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अविलम्बश्च-
 नात् । रामाम्नात् । ॥ बहुवचने झल्येत् । ७३।१०३। सखादौ बहुवचने सुपि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् ४ ।
 रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणां । सुपि किम् । पञ्चभ्यः । अस्वभ्यः । ॥ वाच-
 साने । ८।४।५६। अवसाने सखां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाम्नात् । रामेभ्यः ।
 रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वेऽप्यान्तरतन्मात्स्यस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रवक्ष्येवात् । अतएव
 सःसीति तादृश आरभ्यते । ॥ ओसि च । ७३।१०४। ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामबोः । ॥ इत्स्व-
 नद्यापो नुद् । ७३।१५४। इत्स्वान्ताद्यन्तादाबन्ताद्यात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । ॥ नामि । ६।४।३। नामि
 वृणुष्येत् । दीर्घाभावश्चान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेद्, अत्राहुः । ‘ज्ञाजोर्जो’ इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्य-
 था जमेव विदध्यात् । ‘अतो दीर्घो यमि’ इति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम्
 ‘अकृत-’ इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ‘ज्यादात्’ इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमा-
 त्रमस्तु ॥—संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निर्मितं यस्य स संनिपातलक्षणः, तं संनिपातं विहन्तीति तद्विधातः ।
 कर्मण्यम् । कुलतले । खोपजीवकविधिः उपजीव्यविधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥—रामः रामस्येति । यद्यपि
 रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषायाज्येवं सुपरिहरं, तथापि ‘अदः सर्वेषाम्’ इति निर्देशादेरिविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत
 इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्पणीया ॥—जडत्वं वाचसान् इति । अत्राहुः । जडत्वे कृतेऽवसाने चर्त्तमिति
 न मन्तव्यं, किंतु येननाप्राप्तन्यायेन अवसाने चर्त्तस्य जडत्वापवादत्वाच्चर्त्ताभावपक्षे जडत्वमिति योज्यम् ॥—द्वित्व इति ।
 ‘अनचि च’ इत्यनेन । अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् । पुर्वुदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥—तादृश
 आरभ्यत इति । वत्सलीत्यादौ चत्वेन तकारो न लभ्यत इति ‘सः स्यार्धधातुके’ इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत
 इत्यर्थः ॥—इत्स्वनद्यापो— । अङ्गस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य इत्सा-
 दिभिर्विशेष्यते विशेषणं तदन्तविधिरित्याशयेनाह—इत्स्वान्तादिति । एतेन इत्स्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति
 स्फोटितम् । ज्ञापकं तत्र ‘नामि’ इति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम् संभवति ॥ एवं चानवा पञ्चम्याऽनन्यार्थ-
 तया ‘तस्यादित्युत्तरस्य’ इति परिभाषोपस्थित्या ‘आमि सर्वनाम्नः सुद्’ इत्यतोऽनुवृत्तमासीति सप्तम्यन्तं ‘ऽः सि सुद्’
 इत्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आसीति सप्तम्याः ‘त्रेक्षयः’ इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—आमो नुडागमः
 स्यादिति । अत्र नव्याः । ‘नुद्’ इति योगं विभज्य ‘अङ्गात्परस्यामो नुद्’ इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा ‘नद्यापः’ इत्यंशेन ‘दीर्घा-
 त्परस्यामो नुद् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव’ इति नियमविधिं व्याख्याय इत्स्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिङ्गां दुहामि-
 त्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इहन्ताचेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ‘ध्वंस्वनुद्वा’ ‘कतिपयच-
 तुरां’ ‘युजिकुम्भा’ ‘क्षलाम्’ इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् इत्स्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि ‘दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति ।
 नुडिति पृथग्योगे कृते सति डेरामि कृते परमप्याटं बाधिला अन्तरङ्गत्वादामो नुद् स्यात् । तथा च—परत्वादाता नुद्
 बाध्यते—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन ‘आटि कृते सकृत्तितिन्यायात् नुद् न’ इति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि निय-
 मसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डेरामि कृते तस्य ‘नद्यापः’ इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने ‘आणनद्याः’ इत्यनेन स
 बाध्यत इति परत्वादाता नुद् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि
 आटं बाधिला अन्तरङ्गत्वाभूद् स्यादेव । किंच ‘नद्यापः’ इत्यत्र ‘नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्मान्यत्’ इत्यर्थः स्यात् । तथा
 च गौर्या रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आद्यादृसाडागमानां तु द्विदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥
 अपि च गौर्यामित्यादौ डेरामि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं
 पाटं सुटं च बाधितुमाभूद्ग्रहणमिति । ‘नद्यापः’ एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विद्वषां वातप्रम्यामित्यादौ नुद्
 दुर्भार एव । ‘नद्यां मनुष्य’ भाषायां सदवसध्रुवः ‘सर्वासां प्रायदर्शनं’ ‘तदस्यां प्रहरणम्’ इत्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य
 विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिर्गारवम् । अपि च—‘आकारान्तादीकारान्ता-
 द्कारान्ताचेद्भवति तर्हि नद्याप एव’ इति नियमस्यापि संभवात् । विद्वषां वातप्रम्यां खलप्यामित्यादौ नुडागमा-
 भावेऽपि गवामित्यादौ नुद् स्यात् । न च छन्दसि ‘गोः पादान्ते-’ इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुद् न
 भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुद् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेऽप्य-
 पादान्ते तस्यानिवार्थत्वापत्तेः । रायां ग्वायां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुद् चेदित्यादिनि-

१ जडत्वमिति—बाधित्वेति शेषः, अन्यथाऽवसाने चर्त्तस्य पदान्तनद्यापवादत्वात्तदुत्तरं चर्त्तपन्थासो न युक्तः स्यात् ।

२ नामीति—ननु तुल्येव सर्वं कार्यं, पुनश्चशब्देऽनन्वयशब्दे अङ्गणन्ताः इत्यत्र च न दोषः, अभ्युपगम्यत्वानावृत्त्यासिद्धत्वात्
 भाग्यरूपत्वात् इति वाच्यम्, न, पूर्वनासिद्धमित्यस्याविलम्बत्वापनार्थत्वादिति स्पष्टं नपदान्तपक्षे कौस्तुभे इति इहच्छेदरे ।

प्रत्ययान्तस्य वाः सकारोच्चारणसामर्थ्यात् । विवृताधोषस्य सत्यं तादृशं पुनः वा । रामेऽपु । इत्युक्तेः ।
रामस्य । अर्थादेष्टव्योऽपि । सुषीः । सुषितैः । सुषितः । अर्थादेष्टव्यं किम् । इति । एवं । अर्थादेष्टव्यं
पुनः । ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १११२७ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तत्वादीर्ष
संज्ञा इन्द्रे वेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्ववेति ब्रह्म । परममवकाशित्वात् । सिद्धयति । ॥ अतः शी ॥ १०११७ ॥
अदन्तात्सर्वनामः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकात्स्वत्वात्सर्वनामः । न चार्थान्तराद्विषयान्तरात् । नास्त्यन्तरात् । तदन्तत्वा
मिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राग्विज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । ॥ सर्वनामः सौ ॥ १०११४ ॥ अतः सर्वनामो
वेहस्य सौ स्यात् । सर्वस्यै । ॥ असिद्धयोः स्मात्स्मिनौ ॥ १०११५ ॥ अतः सर्वनामो असिद्धयोरेतौ सः । सर्व-
स्यात् । ॥ अस्मि सर्वनामः सुट् ॥ १०११५२ ॥ अर्थादेष्टव्यं सर्वनामो विहितस्यामः सुटागमः स्यात् । एतत्पक्षे ।

शाक्ययो एषेत, तर्हि तिष्ठानमित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्पत्र पत्वं न स्यात्, तथापि विसंविद्धं मुसलं-
मुसलमित्यादौ पत्वं दुर्बलं स्यात् आद्यमिकाद्विचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति एषेत, तर्हि रामेऽपु
करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत' इत्यादावेव स्यात् । मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् विद्यत
इत्युक्त्वा सहविषयभावेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं, तत्पु प्रत्ययशब्दे लक्षणमनङ्गीकृत्य यथाभूताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥
—विवृताधोषस्येति । विवृतस्य सत्यं तादृशं एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्धारणयाधोषस्येति । अधोषस्येति तावदुच्य-
माने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्धारणयोभयमुपात्तम् ॥ —तादृश एव वा इति । तादृश एव वादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ ननु
दधित्सेनौ दधित्सेन इत्यादौ प्राक् सुबुधपतेः समासे पत्वं वारयितुं पदादादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्तथा इहापि
'सात्पदाधोः' इति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षलविधेः सावकाशत्वादिति चेन्नैवम् । 'खादिषु' इति या पदसंज्ञा
तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिप्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ —रामस्येति । 'टाडसिद्धिमाश्रित्याः' इति वक्तव्ये
सकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वं न भवेन्नडादिषु अनुस्येति निपातनात्ततः फगादौ 'आमुध्यायण-' इत्यादिवाकितिकनिर्देशाच्च
अनुस्येत्यत्र पत्वं भवेत्, तर्हि विवृताधोषस्येति प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि पुषिति वक्तव्ये पुषिति सकारोच्चारणसा-
मर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिटसु प्रशान्त्यु इत्यत्र 'डः सि धुट्' 'नश्' इति धुट् प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं
स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥ —सर्वादीनि— ॥ तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् 'अदः सर्वेषाम्' इति लिङ्गात् । आदिष्व-
ब्दोऽत्रावयववाची, सर्व आदिरयवयो येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् ।
तस्य युगपद्व्यये प्रयोगाभावाद् 'आनर्थक्यात्तद्वेपु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि
प्रवर्तते इति युक्तं तद्वृणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वृत्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संवि-
ज्ञानं यत्र स तद्वृणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसम्वायान्यतरसंबन्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति'
'लम्बकर्णमानव' इत्यादौ तद्वृणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिमावसंबन्धे खतद्वृणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमान्येत्यादौ ॥ ननु सर्व-
नामानां सत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति श्रुत्वं कस्मात् भवति । सौत्रत्वात्तेति चेन्नोक्ते सर्वनामशब्दस्य साधुत्वात्पत्या सर्वना-
मसंज्ञानि स्युरित्युत्तरप्रत्ययासाधुत्वात्पतेरिति चेन्नैवम् । 'निपातनात् श्रुत्वं न' इति भाष्योक्त्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः ।
अत्र भाष्यानुसाराद् 'बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति' इति पक्ष आश्रितः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति
पक्षस्तु 'विभाषा कालुनी-' इति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥
विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति—शब्दरूपाणीति ॥ —द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न स्ववयवानामिति
वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्या
'इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनामस्तद्विशेषणत्वे
तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्त्वादिति भावः ॥ —अकञ्चेति । चकारात्परमस-
र्वत इत्यत्र तसिद्ध ॥ —जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥ —अनेकात्स्वत्वादिति । न तु शित्वा-
दिति भावः ॥ —इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तत्त्वत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीमावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं
स्यानिवर्त्तने प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्तद्विते' इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तादर्शान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ —
अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादक्षरात्परस्येत्संज्ञा, तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ —सर्वनामो विहितस्येति ।

१ इन्द्रेचेति—द्वन्द्वशब्दस्य दिशब्दप्रकृतिकलेऽपि स्थिञादिरूपं सर्वनामकार्यं न, संज्ञात्वात् । २ सर्वस्येति—ननु
सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थानेकार्थवाचित्वेन बहुवचनमेव स्वाधिकारवचनादि इति चेन्न, बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारण्यसमुदाये सर्वशब्दः
भवति इति यदानुद्भाववचः समुदायस्तदैकवचनं भवेत्वेव यथा सर्वो लोक इति । तादृक्समुदायद्वित्यादिविवक्षायां द्विवचनादि ।
अनुदावयवभेदविवक्षायां तु बहुवचनमेव सर्वं वदति ।

सर्वेभ्यः । सर्वेभ्यः । शेषं रामवत् । एवं विधादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चविंशत् । सर्वे, विभ, उभ, उभय, उत्तर, उत्तम, अन्व, अन्वतर, इतर, त्वत्, त्वः, नेम, सप्त, सिप्त । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थावांम-
संज्ञायात् । स्वमश्रुतिथानाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्गोपसंज्ञानयोः । त्वद्, तद्, यद्, एतद्, इवद्, अद्वद्, एक, द्वि, पुष्पद्, अक्षद्, भवद्, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्युक्तार्थः । नच कप्रत्ययेनेहसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयप्रेत्यादाविधावप्यसङ्गात् । तदुक्तम् ॥ * उभयोऽन्यत्रेति ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति

सर्वनामः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुदप्रसङ्गात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिवेषेऽप्यवयवस्या-
निषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयेण प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इति भाष्यकारप्रयोग एव ॥—आम इति । सर्वनाम
इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः 'त्रैक्यः' इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥—
पञ्चाश्रिंशदिति । पञ्चाश्रिंशदिति द्वन्द्वः । पञ्चाश्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च 'संख्यायाः तत्पुरुषस्य' इति वक्ष्य-
माणवार्तिकेन समासान्तो ङच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके 'अन्यत्राधिकलोपात्' इत्युक्त्वात् । ननु सर्वेषां नाम
सर्वनामेत्यन्वर्थत्वाद् संज्ञायाः सर्वविश्वाद्य एव संज्ञिभो भविष्यन्ति नाभ्ये इति किमनेन पञ्चाश्रिंशदिति परिगणनेन, 'सर्वा-
दीनि' इति सूत्रेण वा, नैवम् । परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्विति प्रसङ्गात् । एवं च पञ्चाश्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव
सर्वनामसंज्ञकानि मान्यानीति नियमाय 'सर्वादीनि' इति सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजन-
मिति बोध्यम् ॥—पूर्वपरा- । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि
नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥—अत एवेति ।
द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥—नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवम् 'उभादुदात्तो
नित्यम्' उभ(शब्द)स्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः—इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अत्रापि परस्यैव नित्यं
द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्थायादीनां
द्विवचनेऽभावात् । न च 'सर्वनामस्तृतीया च' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धित्वात्कस्मिन्मिति
वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च श्रुतिभिरुक्ता 'सर्वनामस्तृतीया च'
इषि सूत्रे पठितत्वादियमपि वार्तिकं सर्वनाम एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेतौ' इति सूत्रे तद्वा-
तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अग्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्य' इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठ-
स्तिष्ठति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमङ्गर्थपाठेन । न च काकचोः खरे विशेषोऽस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्स्व-
रेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक्
जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशयेनाह
—द्विवचनपरत्वाभावेनेति ॥—अयच्छप्सङ्गादिति । उभशब्दात्तसोः परतः स्वायं यथा अयच् भवति तथा
कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वायं अयच् दृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथापि 'उभादुदात्तः' इति सूत्रे 'नित्यम्' इति
योगविभागस्तुल्य एव । तथाहि । 'उभादुदात्तः', 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्यरितत्वात् । अवयवद्वयोः
संख्यावाचिन उभशब्दादवयवविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो 'नित्यम्' ।
उभशब्दात् कृतिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वायं । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीर्तनिद्रा इत्यादि
सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेऽप्ययच् दुर्वारः, कृतिविषये स्वायं नित्यमयजिति त्वयैवोक्त्वादिति चेत्, एवं
तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया 'उभौ साम्यास्य' इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवावमिति
व्याख्यायते, न तु कृतिविषय इति न दोषः ॥—तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥—उभयोऽन्यत्रेति । उभयेति
यः स्वाधिकोऽजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परतः इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचनपरलं दुरुपपादम्,
उभयत आश्रयेणान्तादिबद्धाविवरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विभ-
क्षितोऽर्थ इति मनोरमायानुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिवृत्तशब्दपाठोऽङ्गर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वाधिकत्वे-
न स्वार्थभिधानसमर्थत्वात् उभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां
तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा त्रतसिद्धादवतिप्रसक्तत्वादित्यादि
स्थितम् ॥—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ वस्य उभयः 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तवयोऽयच् ॥—मास्तीति ।
अनभिधानादिति भावः । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्यक्तत्वे प्राप्ते 'तद्धितत्वात्सर्वविभक्तिः'
इति सूत्रे कृतद्वित्नां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥—अस्तीति । पञ्चतिस्य पञ्चतिरूपमिहाविषार-

इत्युच्यते । उक्तान्त्वव्यवहारस्य स्वाभिप्रायज्ञानेन तत्त्वव्यवहारान्ततया प्रथमचरमेति विवक्ष्ये प्राप्ते विभक्तिविरहेऽज्ञान-
मत्तत्त्वव्यवहारस्यैव संज्ञा भवति । उच्यते । उत्तरवचनौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्ग्रहणं नास्ति ।
मुक्तिरूपमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तर्ग्रहणम् । केवलकथोः संज्ञायाः प्रयोजनमाभावात् । अन्यतरान्वयतन्त्रव्याव-
श्याप्यौ स्वभावादिबहुविधये विधौर्गणे वर्तते । तन्त्रत्वतस्तन्त्रग्रहणं गणे पाठाभावात् संज्ञा । एव एव इति ज्ञापक-
व्यावश्याप्यौ । एक उदासोऽधरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त्र इत्यपरे । येन इत्यर्थे । समः सर्वपक्षावः । मुख्यपक्षा-
वस्तु वेह पृच्छते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ * अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति
वक्तव्यम् ॥ अन्तराणां पुरि । ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाप्यसंज्ञायाम् । ॥ १११३४
एतेषां व्यवस्थाप्यसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठास्तर्षत्र वा प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वं पूर्वोः ॥ स्वाभिप्रेषादे-
क्षावधिनिषेधो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गायिकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः
कुरवः । ॥ स्वमहातिथिनाख्यायाम् । ॥ १११३५ । ज्ञातिधनवाचिनः स्वशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्माया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातपोऽर्था वा । ॥ अन्तरं-

गण पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥—तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥—तत्त्वव्यवहारान्त-
तयेति । उभयशब्दसेति शेषः । यदि तत्त्वशब्दादयच्च स्वतन्त्रं, नतु तत्त्व आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदात्र
'प्रथमचरमतया—' इति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—नित्यैवेति । उभया अभित्रा इति तु च्छान्दसत्वादोध्य-
म् ॥—उत्तरवचनमादिति । 'क्रियतदोर्निधौर्गणे द्वयोरेकस्य उत्तरच' । 'वा बहूनां जातिपरिग्रहेऽतमच' । 'एकाच
प्राचाम्' इति विहितौ ॥—अव्युत्पत्ताविति । एतच्च पक्षशायां कैवटे स्पष्टम् ॥—एके इति ॥—काशिकाकाराः
एतं स्वं मन्ये इत्युदात्तस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥—एक इति । प्रथम इत्यर्थः । संहि-
तया पाठे तान्त्रत्वस्यास्फुटत्वेऽपि त्वदिति तान्त्रश्चेत्यन्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्त्रे विप्रतिपत्तव्यम् ।
'त्वत्तलसमसित्वेन्युत्पत्ति' इति फिदसूत्रात् । तथा च ऋग्वेदः 'सतीरुत्वद्भवति सूत उत्वत्' इति ॥—जयदेवोऽपि
प्रायुक्तः । 'त्वद्वरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति । लतोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । 'पश्यसि विशिदि-
शि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥—स्वम इति । तथा च धृत्यते 'मानो वृथाच वृक्ये समसी' ।
'उत समस्मिन्' इत्यादि ॥—'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावद्भवोः' ।—गणसूत्र इति ॥ यद्यपि भाष्येऽष्टा-
ध्यायीत्यसूत्रे 'अपुरीतिषक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य ।
अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तान्त्राप्त्यभावात् ॥—अन्तराध्यामिति । प्राकाराद्वाद्यानां तदन्तर्गतान्यां बेल्यर्थः ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोद्ध्या । स्वदत्त एतौ उक्तपरामर्शकौ । त-
न्त्रावच्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नाद्वर्तन्या । 'स्यच्छन्दसि बहुलम्' इति सूत्रे छन्दोप्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥—एक इति ।
'एकोऽन्यायं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' ॥—इत्थं सर्वादिगणं व्याख्या-
येदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीत्यां त्रिसूत्री व्याचष्टे—पूर्वापरेत्यादिना ॥—स्वाभिप्रेषेति । स्व-
स्य पूर्वादिशब्दस्याभिप्रेषेयेनापेक्ष्यमाणस्यावर्धेनियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः । कर्मणि घञ् ॥ कथं तर्हि 'दिसाः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः' इति । अत्राहुः, अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वाभावाधिवानी शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञालाभिप्रेषः ।
आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च विदुः साऽस्तीति । विदुः चिरंतनः, कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्याद्वयचनमेव
प्रमाणम् । एतेन 'विज्ञेयां देवानाम्' इति व्याख्यातं, वेदे प्रसिद्धत्वादेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥—
दक्षिणा गायिका इति । 'यस्यकन्' इति शिल्पिनि यकन् । इहामुकस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्निवमो नास्ती-
ति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलारागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥—उत्तराः कुरव इति । सुमेरु-
मवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः ॥—स्वमहेति । आत्माऽस्मी-
यज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मास्मीयौ परिशिष्टाद्वित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः,
आत्मान इति वा ॥ यत्पाहुः । आत्मानि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणे तत्रायुक्तमिति । तत्रमसात् ।
'स्वो ज्ञातात्मानि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽक्षियां धने' इत्यमरसिंहोक्तैरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च 'स्वो ज्ञातौ'
इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य क्षमित्युत्तरगान्ध्यादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति बाध्यम् । 'सः स्यात्पुंस्वात्मनि ज्ञातौ
त्रिष्वात्मीयेऽक्षियां धने' इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यादुसूचितत्वात् ॥
किंच 'त्रिभाषा जसि' इति प्रकरणे 'सात्मास्मीये' इत्येवं वक्तव्ये गृहनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिसंज्ञायां पुंस्त्वे अ-

१ अपुरीति षक्तव्यमिति—पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । अयं च विशेषः क्षियामेव । तेन सीत्यविशिष्टस्यैव बोधनेन
तत्त्वमेव ज्ञानाभावात् । अत एव भाष्येऽन्तरायां पुरीत्येवोदाहृतम् ।

बहिर्योगोपसंख्यानयोः । १।१।३६। बाह्ये परिधानीये बाह्येऽन्तरशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शब्दाः । परिधानीया इत्यर्थः । ॥ पूर्वादिभ्यो मघभ्यो वा । ७।१।१६। एभ्यो ऋसिभ्योः स्नात्स्मिनौ वा न्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । ॥ न बहुव्रीहौ । १।१।२९। बहुव्रीहौ चि-
कीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समी-
साद्यामेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । सच स-
मासेऽपि श्रूयते । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकपितृको मत्कपितृक इति रूपे इष्टा-
पत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वावयवः । महासंज्ञाकरणेन
तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय
देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकर्तरं कुलम् । अतितत् । ॥ तृतीयासमासे । १।१।
३०। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । ॥ इन्द्रे च । १।१।
३१। इन्द्रे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना

भाणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्बन्धेन स्थितम् ॥—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छी-
त्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयव पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्येवेति ध्वनयति ॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं
कृतम् ॥ 'स्वमात्मात्मीयाख्यायाम्' इति वचन्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाधयेण मात्रालाघवाय । न च 'स्वमात्मात्मीयो' इत्युच्यमाने
आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातिलेन धनलेन विवक्षायां सर्वनामता भा-
भूतिरिति तस्यावश्यकत्वात् ॥—अन्तरम्—(बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति) । बहिरित्यनाश्रितो देशो बाह्योच्यते । त-
त्राद्यमर्थं गृहीलाह—बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये लान्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्यो नान्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयस-
प्याकरे स्थितम् । इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तराया पुरीत्यत्र प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥
उपसंख्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या लन्तरीयपरः ॥—एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र
विशेषमाह—संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव, एकं एकैकामिति यथेति भावः ॥
—न बहुव्रीहौ ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । 'उपसर्जनीभूता न सर्वावयवः' इति वक्ष्यमाणत्वाद् अत आह
—चिकीर्षित इति । बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयाण्यवयवमर्थो लभ्यते ॥—त्वकमिति । अज्ञाते कुरितसे
वा 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् । एवमहकमित्यत्रापि ॥—प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च
गुणमिदं पितृत्वं इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह—स चेति । न च निमित्तम्यानु-
पसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुक्तत्वादकृतव्युत्पत्तिरभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या अनि-
त्यत्वात् । तत्र चैतन्मूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥—अतिभवकानिति । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ता-
यर्थं द्वितीयाय' इति प्रादिसमासः ॥—प्रत्याचक्ष्याविति । 'च्यो शूङ्' इति सतुग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा
अनित्यत्वे ज्ञापक, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च सप्रति भाष्यकारोक्तयैव व्यवस्थेति
भावः ॥—गणे संनिवेशादिति । एतेन 'पूर्वपरा' इति गणसूत्रे 'असंज्ञायाम्' इति ग्रहणमन्तर्गणजन्यमिति ध्वनितम् ।
संज्ञायां यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे 'पूर्वपरावर' इति सूत्रेऽपि 'असंज्ञायाम्' इत्येत-
त्त्यक्तं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया
अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसमवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥—संज्ञाकार्य-
मिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्त स्मायादिकमित्यर्थः ॥—अन्तर्गणकार्यमिति । 'अन्तरादिभ्यः' 'त्यदादीनामः' 'तदोः सः
सौ' इत्यादिकमित्यर्थः ॥—अतिकर्तरमिति । अत्रादडादेशो न । अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति
सल च नेति भावः ॥—तृतीयासमासे ॥ अत्र 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतः समासश्चलुत्तर्माने पुनः समासग्र-
हणं गौणार्थस्यापि सप्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह—तृतीयासमासार्थेति । इह 'पूर्वसदृश' इति विहितः समासो गृह्यते
प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु 'कर्तृकरणे' इति समासः, तेन लयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । 'आकारसकारभकारादौ

१ मशोपसर्जनीभूता इति—अतएव भूतपूर्वः आद्य आद्यपूर्वः इत्यत्रापि न सर्वादित्वम्, पूर्वत्वस्य आद्यविशेषणत्वात् । अ-
शोपसर्जनेन कृत्रिममकृत्रिम चोभयमपि गृह्यते । २ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि इति—तृतीयासमासो हि पूर्वसदृशेलादिना विहित
इव गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात् । तथा वाक्यमपि तत्पुत्रप्राप्तियोग्यमेव गृह्यते, प्रत्यासत्तिन्यायात् । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्यं सामेन
कृतपूर्वः सामपूर्वः इत्यत्र न निषेधः । पूर्वसदृशं सत्र करोतिद्वारा सामर्थ्यं न प्रवर्तते । तस्य हेत्वादिदृतीयास्यन्ते साक्षात्समर्थ-
चारिताभ्याम् । करोतिद्वारकः सामाम्नु तृतीया तन्कृत्यनेन भविष्यतीति ।

सुदप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यास्यः सुडिति व्याख्यातत्वात् । ॥ विभाषा जसि ॥११॥३२॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकम् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । ॥ प्रथमचरमतयाल्पार्थकतिपयनेमाश्च ॥११॥३३॥ एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययः तत्कदास्ता गाढाः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । * विभाषाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्गङ्गामेह । पटुजातीयाय । निर्जरः । ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥७१॥१०१॥ जराशब्दस्य जरस वा स्यादजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्वत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादी च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन् निर्जरसादिति रूपे ननु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येवेव सुपि-’ इति व्यवस्थापयिष्यमाणलादिह सुपटेः प्रागकच् ॥—समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनिनिति सबन्धः, कारकाणां क्रियैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सन्नन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्, निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—सुदप्रसङ्ग इति । न च ‘द्वन्द्वे च’ इति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुड् न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाद्वय त्रतसिलादेव्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥—जसाधारमिति ॥ शीभावेन जस्यपहृतेऽज्यौपचारिकाधारलमत्र बोध्यम् । यद्वा, जस इजसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति । अन्यथा मलकचि ‘जसः शी’ इत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेकरके इत्यपि रूप स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुन्तिनो वा इतरः इतरकः इत्यकच कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः कियते, तदा रूपद्वय स्यादेव ॥ पर तु इतरशब्देन द्वन्द्व कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा कियते, तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूप साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः, अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । ‘द्वन्द्वे च’ इत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न लवयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्सार्था वृत्तिरिति पक्षे मुख्यसंस्मिन् पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यस्तु ‘द्वन्द्वे च’ इति चकारेणावयवेष्चपि सज्ञा निपिध्यते इत्युच्यते, तेषामत्रहन्सार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमोऽपि न दोष इति ॥

—प्रथमचरम्— । नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥—तयः प्रत्यय इति । ‘सख्याया अवयवं तयप्’ इति विहितः ॥—तीयस्येति । ‘द्विस्तीयः’ । ‘त्रेः सप्रसारण च’ इति विहितस्य ॥—पटुजातीयायेति । ‘प्रकारवचने जातीयर्’ ॥—जराया जर— । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतो विभक्त्यावित्यनुवर्त्य ‘अचि र ऋतः’ इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशेषणेनेह तदादिविधिः, ‘यस्मिन् विधित्वादत्वाद्यप्रहणे’ इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह—अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जराया असुडेवास्तििति वाच्यम् । जराशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति णिचि ‘णाविष्टवत्’ इति टिलोपे ततः किपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्वयतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुडि ‘डिच्’ इत्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इध्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्थानिवद्वाद्वाद्भिक्तपरलभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । ‘कौ लुप्त न स्थानिवत्’ इति निषेधात् । यद्यपि ‘कौ लुप्त न स्थानिवत्’ इति कश्चिन्, तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वादिकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥—पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेय ‘येन विधिः-’ इत्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमर्चं च विशेष्य विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन ‘अलोपोऽनः’ इति सूत्रे अङ्गावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः सगच्छते । अत्र नव्या—नन्वाकरे ‘तस्य तदुत्तरपदस्य च’ इति प्रचुर पाठः । तदन्तस्येति पाठे तु बहुचूर्णकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तयित्वाशङ्क्य समाधुः । अनभिधानात्पदाङ्गाधिकारकार्याणि बहुचूर्णकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठित न लिदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह—निर्दिश्येति ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदङ्ग तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न लन्त्यत्रेत्यत आह—एकदेशविकृतस्येति ॥ पदाधिकारेऽपि तदन्तविधानुदाहरण तदन्तस्यापि हल्लरे दीर्घाहो निदाष इत्यादि वक्ष्यति । ‘अलुमुत्तरपदे’ इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते । तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥—पक्षे इति । जरसादेशाभावे ॥—तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जरसिनेत्यादि

१ विभाषेति—इदं च वातिकमन्त्रत्वान्ते न प्रवर्तते । तस्य लाक्षणिकत्वात् । तेन द्वितीयाय भोगायेत्यवगुणत्वात् । २ पूर्वविप्रतिषेधेनेति—विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टार्थवाचित्वादिति भावः । ३ भिसीति—एसिति वक्तव्ये ऐसकारणात्संनिपातपरिभाषाऽनित्येति भावः ।

।६।४।३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पक्षितिसूत्रे प्रयुतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औः इयामपि दोषश्चादेशो भाष्ये ककुक्षोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदङ्गिश्चरणोऽक्षियां, स्वान्तं हन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्त्यं प्राणमुत्तरिति च । आस्ये अवः आसन्त्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्मशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यापुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविचस्य भजत इति । ह्योरहोर्मवो ब्रह्मः । ॥ संख्याविसायपूर्वस्याहस्याऽहनन्यतरस्यां छौ ।६।३।११०। संख्यादिपूर्वस्याहस्याऽहनादेशो वा स्यात् छौ । ब्रह्मि । ब्रह्मनि । ब्रह्मे । विगतमहर्ह्यहः । व्यह्मि । व्यहनि । व्यह्मे । अहः सायः सायाहः । सायाह्मि । सायाहनि । सायाहे । इत्यादन्ताः ॥ ॥ विशषाः । ॥ दीर्घाजसि च ।६।३।१०५। दीर्घाजसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विशषौ । सवर्णदीर्घः । विशषाः । यद्यपीह औहि नादिद्योस्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घं क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्षौ गौर्ष इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ॥ आतो धातोः ।६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्यस्य । विशषः । विशषान्यामित्यादि । एवं शङ्खभादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । छे वृद्धिः । हाहै । ठसिठसोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । छौ आहुणः । हाहे । शेषं विशषावत् । आत इति योगविभागाद्धातोरेष्याकारलोपः कचित् । क्वचः । भः । इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी । ॥ जसि च ।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्वाजसि परे । हरयः । ॥ ह्रस्वस्य गुणः ।७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एद् ह्रस्वादिति सबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । ॥ शेषो ध्यसिखि ।१।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ यावितुती तदन्तसिखिर्वर्ज

‘भस्य’ इत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्येव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—असर्वनामस्थानेत्यादि ॥—ककुक्षोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे लनुपपत्तिरनुपदमेव कथ्यते ॥—आसन्त्यमिति । ‘ये चामावकर्मणोः’ इति प्रकृति-भावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—अत एवेति । ‘ककुक्षोषणी’ इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि ककुक्ष दोश्च तयोः समाहारः ककुक्षोः ककुक्षोश्च ककुक्षोश्च ककुक्षोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोगजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेनैव प्रमाणं, तथापि ककुक्षित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्विले लच्चेऽपि ककुद् एकल न लभ्यते इति भावः ॥ ‘तमुपा-द्रवदुयम्य दक्षिण दोर्मशाचर’ इति रघुसूत्रं दक्षिण दोरुयम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥—दोषं तस्येति । अयं च श्रीह-र्षप्रयोगः । दोषं हस्त दूषणं च भजतः चापसेति सवन्धः ॥—ह्योरहोर्मव इति । ‘तद्विधार्थः’ इति समार । ‘राजाह-सिखिभ्यः’ इति टच्, ‘अक्षोर् एतेभ्यः’ इति अडादेशः, कालाद्रवो ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ उत लृक् ॥—अहः साय इति । स्थतेर्धनि अवसानवचनः सायशब्दः, ‘संख्याविसाय-’ इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । इत्यादन्ताः ॥ ॥—विशषा इति । विशषं पाति रक्षतीति विग्रहे ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मान् ‘आतोऽनुपसर्ग-’ इति क बाधित्वा ‘आतो मनिन्कानिचनविपथ’ इति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि ‘आतो मनिन्-’ इति विश्व, लोके तु ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यनेनेति निवेकः ॥—दीर्घाजसि च ॥ चकारादिचीत्यनुकृत्यते नैति च वर्तते तदाह—दीर्घाजसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकाराक्तु जसीति व्यवस्था सभाव्येतेति भावः ॥—इत्याद्यर्थमिति । ननु ‘यू क्वाख्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति निर्देशादिकप्रत्याहाराचप्रत्याहारयोरेव निरुद्धलक्षणेति व्याख्यायता तथा च दीर्घस्याकृताभावाद्गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगजिभन्नेष्वपि प्रत्याहारं लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरिरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपाच्छतीत्यादौ ‘उरण रपर’ नैषादकर्तुः इत्यादौ ‘इमुमुक्-’ इति टस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षल च न सिध्यतीति दिक् ॥ ‘प्रथमयोः-’ इति सूत्रानन्तरं ‘दीर्घाच्छसि’ इत्येव सुबचं, दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एव च चकारो न कर्तव्यो नैति च नानुवर्तनीयमिति महत्प्रायश्चित्तमेकैकं ॥ शसि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय ‘नून्ये’ ‘कानाम्नेदिते’ इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिर्गौरव स्याद् इति यथान्यासमेव श्रेय इत्यन्ये ॥—हाहानिति ॥ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । ‘हाहा हृहृह्वैवमाशा गन्धर्वाः’ इत्यमरः । केचित्तु अकारो वायुदेवत्वेन सह वर्तते इति सास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति ॥ कलः । श्रः । यद्यपि ‘क्लो ल्यप्’ ‘श्रः शानज्ज्ञौ’ ‘क्रमश्च क्लि’ इति निर्देशादितत्प्रेषातो लोपः सिध्यति, तथापि क्लो ल्यप् भवति श्रः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुलक्षणावारणायैदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—अनदीसंज्ञाविति । ‘यूक्वाख्यौ’ इत्यतः यू, ‘डिति द्वस्य’ इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते

१ प्रकारार्थमिति—प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुत्वेन । मास्यचनीत्यादावपि न नुमनेत्यस्यानित्यत्वात्सुप्परत्व प्रत्ययलक्षणेन बोध्यमिति ब्रह्मच्छन्देऽनुशेखम् । २ पूर्वत्वेति—सायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यस्याधिकृतस्य पठ्यन्तत्वलाभार्थम् ।

विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मसै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे । ॥ आडो नाऽस्त्रियाम् । ११३।१२०। घेः परस्मादो ना स्यादक्षियाम् । आक्षिति दासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अक्षिपां किम् । मस्या । ॥ घेडिति । ७।३।१११। विसंज्ञकस्य क्षिति क्षुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सल्ये । क्षिति किम् । हरिभ्याम् । क्षुपि किम् । पट्टी । घेक्षितीति गुणे कृते । ॥ डंसिद्धसोश्च । ६।१।११०। एडो डंसिद्धसोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः हर्षोः । हरीणाम् । ॥ अश्च घेः । ७।३।११९। इदुभ्यामुत्तरस्य डेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्षोः । हरिषु । एवं श्रीपलभिरविक्रम्यादयः । ॥ अनङ् सौ । ७।१।९३। सल्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिञ्चेत्यन्तादेशः । ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१। एकादप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः

तदाह—ह्रस्वौ यावित्यादि ॥—मस्यै इति । नदीसंज्ञापक्षे विसंज्ञाया सत्याम् ‘आण् नयाः’ इत्याङागमे ‘घेडिति’ इति गुणे अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥—आडो ना—‘पुसि’ इति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुलस्यासिद्धत्वात्, ‘इकोऽचि’ इति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । ‘न मुने’ इति निवेधान् । न च ‘न मु ने’ इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्, न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्यादिमत्त्वापत्तेः । अमुष्मै कुलायेत्यादौ नुमप्रसङ्गाच्च । न च तत्र म्भायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेश बाधित्वा परलाभुमः प्रवृत्तेः ॥—प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥—डंसिद्धसोश्च ॥ इह ङ्सिद्धसौ द्वौ एडावपि तथोर्थसाध्य न, अस्तरितत्वात् । अत्यान्तरस्य पूर्वनिपातकारणाद्वाह्यत् ‘अश्च घेः’ ‘उपसंगे घोः कि’ इति निर्देशाच्च ॥—अश्च घेः ॥ अत्र इदुभ्याम्, औद् इति ‘डेराम्’ इत्यनो डेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह—इदुद्भवां परस्य डेरौत्स्यादिति । घेरत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य यङ्मन्तत्वात् तन्नाङ्ग्यादौ च प्रमाणाभावात् । ‘ओत्’ इति पूर्वमूने इदुद्भवामुत्तरस्य डेरिति वृत्तसंबन्धस्य न्यायायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचक्षुः । अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादावले क्षिया टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव ‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे भावाद्यौ सनिपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप् नेत्युक्त्वा, टापो व्यवधाने हानन्तर्नविधातः स्यादिति ॥ तपरकरणाद्भावभावे तु सनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत । यदपि व्याचक्षुः । औत्तरस्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । ‘स्तीर्णे बार्हिष समिधाने अर्घा’ इत्यादौ स्वरितत्वाददर्शनात् । ‘न विभर्त्ता’ इति सूत्रे डेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणसुचारणार्थमेवेति मनोरमाया स्थितम् ॥—अनङ् सौ ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । ‘असंबुद्धौ’ इति एषुंदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ ‘सोडा’ इत्येव सिद्धे अनङ् विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थं, तेन उचानसः संबुद्धावनङ् इत्यधीतीति प्राश्नः । यद्यपि ‘सोर्षा’ इत्युक्ते ‘कृदुशन-’ इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ’ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु ‘सान्तमहतः’ इति स्यात् तथापि सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गुत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥—अलोऽन्त्यात्पूर्वं—॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादां अन्त्यात्सधातात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्या हीत्सज्ञाया ‘शासइद्द हलोः’ इति शस्त्वेत्त स्यात् । नन्वेवमप्यन्तादलः पूर्वस्य सधातस्योपधासज्ञाया शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत् स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवश्य एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषा ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते, तथाऽत्राप्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वाऽप्यलेव गृह्यते । तदेतदाह—पूर्वो वर्ण इति । अत्र ‘अचोऽन्त्यादि टि’ इत्यत्रैव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अला मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्याद् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥—सर्वनामस्थाने—॥ ‘नोपधायाः’ इति सूत्र ‘ढलोपे-’ सूत्रादीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—नान्तस्येत्यादि ॥—अपृक्त एकाल्—॥ असहायवाच्यत्रैकशब्दः सहायावाची वा । न च सहायावाचिले अभैस्तीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तलालोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकाक्षिति किम् । जाशुविः ‘वेरपृक्तस्य’ इति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं ‘वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयति’ इत्यभ्युपगम्य ‘नि-

१ मात्रे इति—कृतो ङिति नियमेनैव सिद्धौ व्यर्थमिदुद्भङ्गमिति वाच्यम् । न, पित्रेलादी नामावस्य दुर्बारात् ।

२ डंसिद्धसोश्चेति—डसोश्चेलेव सिद्धे ङसिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति । ३ अपृक्त इति—इदं सत्र लक्ष्यं शक्यम्, अपृक्तप्रदेशेषु ङ्लग्रहणेनैव सिद्धेः इति चेत्ति ।

स्यात् । ॥ हल्ङ्थाब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृत्कं हल् ॥६॥१६८॥ हल्न्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्थापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्वेतदृक्कं हल् लुप्यते । हल्ङ्थाब्भ्यः किम् । प्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखटुः । सुति-
सीति किम् । अभैसीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणास्तिस्रो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । इह
किम् । विभेदः । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । ॥ सख्यु-
रसंबुद्धौ ॥ ७१॥१२॥ सख्युरङ्गापरं संबुद्धिर्बर्त्तते सर्वनामस्थानं णिच्कार्यकृत् स्यात् । ॥ अचो ङिति ॥ ७२॥११५॥

पात एकाजनाद्, इत्यत्र एकाग्रहणं त्यक्तं शक्यमित्यवोचाम ॥—हल्ङ्थाब्भ्यो— दीर्घादित्येतद् ङथापरेव वि-
शेषण, न तु हलोऽसम्बादित्याह—दीर्घौ याविति । न सिद्धं विहितविशेषण, प्रमाणभावात् । या सा का इत्यादाव-
व्याप्तेष्व । न च तत्र हल्न्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्यादावित्यन्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेष्व । यद्यपि-त्यदा-
द्यल्लिखितौ विभक्त्यावित्यस्य विषयसप्तमीले स्त्रीकृते या सत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्त्येव हल्न्ताद्विहितस्य संभवात् । तथा
अनङ्घ्रिचौ सावित्यस्य विषयसप्तमीले कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हल्न्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुभ्येय-
सीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥—हलिति । तस्य सुतिसीत्येवरूपलमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् ॥—लुप्यत इति ।
यद्यपि इह 'लोपो व्योर्बलि' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं, हलिति प्रथमान्तेन सा-
मानाधिकरण्यादिति भावः ॥—निष्कौशाम्बिरतिखटु इति । प्रादिसमासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्त-
स्य ङथाबन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जनं हि तथा, इह तूपसर्जनलात्तादादि-
नियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र व्यङ्गन्तपूर्वपदलक्षणसप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य
ङथाबन्तत्वेन सोस्ततः परलानपायादीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङथाग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनेवोक्तत्वा-
त् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गायति ततः किप् । अलोपं यलोपे च गङ्गाः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्छा-
दीर्घलाक्षातिव्याप्तिः । न चाहोपस्य स्थानिवत्वात्सोरापः परल नैति शङ्क्यम् । 'कौ लुप्त न स्थानिवत्' इति निषेधादिति
चेन्मैवम् । डीई आआव इति प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावा-
त् ॥ निष्कौशाम्बीयते. किपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपडीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥—अपृक्तं किम् ।
बिभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरण चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीना हलिति क्लृप्त व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्या-
नुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचक्षुः, सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः किप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः ।
इह सुनोतेरवयवस्य 'स्य लोपं' न्यावर्तयितुमष्टकग्रहणमिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्त्याना-
मेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापन्नेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे
कैयटेनोक्तं न क्वचिदित्यं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति ॥ तत्रमसात् । 'अङ्गस्य' इति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः
पठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् इति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः ।
'न हिसुबुद्धौ' इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् ।
यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यस्माद् हे ब्रह्मज्ञिति नपुसकार्यत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । 'संबुद्धौ नपुसकानाम्' इत्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुसकविषयत्वात्सम्भवेनोक्त-
ज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुव न स्यात् । सिपि 'दध' इति रु-
त्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् । तथा अबिभर्मेवान् अजागर्मेवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । 'रास्त-
स्य' इति नियमात् । तदुक्तम्—'संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रातु तेनेव लोपः स्यादल्लसत्साम्बिधीयते' ।
इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोक्त संयुज्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ङथाग्रहणं सोरेव विशेषण, न तु तिस्रो, व्याख्यानात् ।
तेन मालेवाचरद् अमालाद् गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हल्न्तात्परं सुतिसीत्वेतदृक्कं हल् लुप्यते,
दीर्घौ यौ ङथापौ तदन्तात्परं 'सु' इत्येतदृक्कं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचक्षुः ङथाब्भ्यां ति-
स्त्वरसम्भव एवेति । तत्र ङपन्तादसम्भव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारकिञ्चिन्ताल्लङ्घित्वात् स एव । अगङ्गात् ।
अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥
अन्ये लाहुः । ङथाग्रहणमसम्भवादेव तिस्रोर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवो-
ऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वसाश्रित्यभूतादायः परयोस्तिस्रोर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा
व्यवधानात् तिस्रोर्लोपस्याप्रसङ्गेः । न च फलामावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रा-
गेव प्रदर्शितत्वादिति ॥—सखेति । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । 'बिच यलोप' इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स
चोदातः' इति ख्याइत्यस्यादिपुं समानशब्दस्योदातः समावधः । न चेह सुविभक्तिसंनिधौ सखिसब्दस्थानिङ् कृते सनि-
पातपरिभाषया 'हल्ङ्थाब्' इति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सु-
लोपे कर्तव्ये तत्परिभाषया अप्रवृत्तेः ॥—सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह 'इतोऽत्वर्थनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते

अति गिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । त्रिसंज्ञाऽभावाच्च तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । ॥ ख्यत्यात्परस्य ॥ १६।१।११२ । खितिशब्दाभ्यां स्त्रीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसि-
ङ्सोरत् उत्स्यात् । सख्युः २ । ॥ औत् ॥ ७।३।११८ । इदुद्गमां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिहृद्भावायोरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । स-
मुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्षिसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिङ्सोरगुणे कृते कृतयणादेशात्वा-
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्मैति विप्रहे ।
परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षाया अनित्यत्वाच्च टच् । हरिवत् । इहानङ्गित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । ॥ पतिः समास एव ॥ १।४।८ । पतिशब्दः समास एव विभञ्जः
स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपत्ये । कतिशब्दो निर्य्य बहुवचना-
तदसमुद्भावित्यनेन विशेष्यते । 'गोतो णिन्' इति सूत्राणिदित्यनुवृत्त तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते इ-
त्याह—संबुद्धिर्बर्जं सर्वनामस्थानमिति । 'सख्युरसंबुद्धिः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु
सखेत्यत्रोपधादीर्घ बाधित्वा परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धा भाव्य सोऽणित्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसङ्ग-
त्वमात्रेणापि नित्यलक्ष्मीकारात् अन्तरङ्गलाच सखेत्यत्र वृद्धि बाधित्वा 'सर्वनामस्थाने चासमुद्भावौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवि-
तव्य 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावात्मुपजीव्यात् प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥—अचोऽङ्गि-
ति ॥ 'मृजेर्दृङिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते, अङ्गस्येति चानुवृत्तमत्रा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे—
अजन्ताङ्गस्येति ॥—ख्यत्यात्—॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणम् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृ-
त्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् ॥ ख्यत्वं लब्धेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्य तत्र खिलीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुक-
रण स्येति । एव नितीशब्दयोऽप्येत्येति, उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थं न तु मुख्यापत्यादिशब्दैर्कदेशानुकरणमिदम् 'सख्युयः'
'पत्युनः—' सख्यायाः सवत्सरमख्यस्य च 'आपत्यस्य च—' इत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामिति । एव
च यत्र यणप्रवृत्तिः तत्रैवोल, न त्वतिसखेरित्यादौ । न चैव यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरैव ग्रहण स्यात् ननु
दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशान्न ह्रस्वदीर्घसाधारणलाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वमवे तत्सोक्तमन्याप्यत्वाच्चेति भावः ॥
—औत् ॥ एतच्च सूत्रं नदीसखेकेषु 'इदुद्गमाम्' इति पूर्वसूत्रेण वाच्यते । घिसञ्जकेषु 'अच्च घे.' इति उत्तरसूत्रेण । त-
स्मात्सङ्गाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्तीत्यत आह—उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसङ्गावर्जिता-
भ्यामिदुद्गमा परस्येत्युक्तम् । तदसत् । तादृशस्योक्तारम्याप्रसिद्धेः ॥—सुसखेति । प्रादिसमाने 'राजाहःसखिभ्यः' इति
टचो 'न पूजनाद्' इति निषेधः । 'शेषो ध्यसखि' इत्यत्रासखीति नाय प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थममादिदेशोपात्तेः, किं तु
पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वादिसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं
नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेषासनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्मात्प्रवृत्तेः, तदेतत्सक-
लमभिप्रेत्याह—समुदायस्येत्यादि । एवमतिशयित्वापि समासान्तनिषेधादिक बोध्यम् ॥—गौणत्वेऽपीति । अतिदग्ने-
त्यादावस्थ्याद्यनङ्गुदिति भावः । तथा च 'येन विधिः—' इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति
कैयटः । तथा 'द्वितीयाश्रिता—' इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहिलाभ समासान्त इति स एवाह । अननु-
क्षो वरुण इन्द्रसखा, आग्ने याहि मरुत्सखा, तीव्र सोम पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगार्थैवमेव सगच्छन्ते । तत्र बहु-
व्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतन् घिसङ्गासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हर-
दन्त्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥—अनित्यत्वादिति । 'शक्तिलाङ्गुलाङ्गुल' इति वार्तिके षट्पद्यग्रहणमत्र
लिङ्गम् ॥—पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि 'समासे पतिरेव' इति नियमः समाज्येत,
ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । 'अनल्विधौ' 'धालादे.' इत्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपातयोरैव स्यादिति
भावः ॥—पत्येत्यादि । नन्वेव 'शेषोऽप्यसखिपती' इत्येवोच्यता, किमनेन 'पति समास एव' इति सूत्रेणेति चेन्न ।
समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच्यूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसङ्गा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिबद्ध बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत,
इत्येते तु बहुपत्येत्यादि । नापि 'सखिपती समास एव' इत्येव सूच्यतामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिबद्धसखेत्या-
द्यापत्तेः, इत्येते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं 'सीतायाः पत्ये नमः' इति, 'नेत्रे मृते प्रमज्जिते क्लीबे च पतिते पतौ'
१ नित्य बहुवचनान्त इति—किञ्चाभ्यासख्यापरिमाणं वर्तमानाद्बहुत्वसख्यापरिच्छिन्न सख्येये वाच्ये टतिप्रत्ययो विधीयते न
तु द्वित्वाद्यवच्छिन्ने अनभिधानात् । तेनेदमुपपन्नम् । अत एव 'किमिदं तत्परिग्रहे वर्तते, परिग्रहोऽनिर्ज्ञाने, अनिर्ज्ञातं च बहुषु,
बेकयोः पुनर्निर्ज्ञातमेवेति 'किम्' सख्यापरिमाणे टति च' इति भृत्रथ भाष्य सगच्छते इति भावः ।

न्तः ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥१११२३॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । ॥ इति च ॥१११२५॥ इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥१११६१॥ लुक्श्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं कमाचक्षत्संज्ञं स्यात् ॥ षट्भ्यो लुक् ॥१११२२॥ षट्भ्यः पर्योर्जशसोर्लुक् स्यात् ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥१११६२॥ प्रत्यये लुक्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ न लुमताङ्गस्य ॥१११६३॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुक्ते तद्धिमित्तमङ्कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युप्यन्तषट्संज्ञाकाणिपु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।

इति परामारब्ध । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि टिलोपे 'अच इ.' इत्यौणादिकप्रत्यये 'णेरनिटि' इति णिलोपे च निष्पन्नोऽय पतिशब्दः 'पति' समास एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वाद् इति ॥ एतेन 'कृष्णस्य सखिरजुनः' इति भारत, 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायण च व्याख्यातम् ॥—**कतिशब्द** इति । का संख्या येषां ते कति । 'किमः सख्यापरिमाणे इति च' इति उतां टित्वाटिलोपः ॥—**बहुगणवतु**—॥ बहुगणो प्रतिपदिके सख्यावाचके गृह्यते न तु सध्वैपुल्यवाचके अपि, सख्यायते अनयेत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव इतिरपि 'किमः सख्यापरिमाणे इति च' इति विहितस्तदिति एव गृह्यते, वतुसाहचर्याच्च । न तु 'पानेर्दतिः' ॥ यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति' तथापीह वतुडत्योः केवल्योः संज्ञाविधौ फलाभावादन्यथावलाच तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥ सातुबन्धनिर्देशसु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावितिप्रसङ्गसङ्गा निराकर्तुमित्याहुः ॥ न चैव सख्याकार्येषु कृत्वमुजादपि कृत्रिमसख्याया एव ग्रहण स्यात् न लकृत्रिमाया इति पञ्चकूल इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययाद् इति वाच्यम् । 'सख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासवलेन सख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेव भूरिशब्दात्कूलसुत्रप्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनियतसख्यावाचिना चेत्सख्याकार्यं स्यात्तत्रि बहुगणयोरेवेत्येव भूतनियमफलकसख्याविज्ञानाप्राप्त्यतिप्रसङ्ग इति ॥—**इति च** ॥ 'णान्ता षट्' इत्यतः पठित्यनुवर्तते । सख्येति च प्रकृत उतीत्यनेन विशेष्यते तदाह—**इत्यन्ता संख्येति** ॥ सख्येति किम् । पतय ॥—**प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ॥ 'अदर्शन लोपः' इत्यतोऽनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्राद्याश्रित्य तद्भावितसङ्गा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासकरोऽत्र न भवति तदेतदाह—**लुक्श्लुलुपशब्दैरित्यादि** । सति तु संज्ञासकरो हन्तीत्यत्र शब्दलुकि 'श्लौ' इति द्विल स्यात् । तुहोतीत्यत्र श्लौ सति 'उतां वृद्धिलुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् । न च तत्रान्यस्तन् नैत्यनुवृत्तेयायोर्तिनोनेतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासकरपक्षे तदनुवृत्तसंभवान् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च यातीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्विलस्य दुवारत्वादिति भावः ॥ 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः श्रु' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाविज्ञानौघान्योन्याधर्यः ॥—**षट्भ्यो लुक्** ॥ 'मर्वनाम् स्म' इतिवत् 'पूषो लुक्' इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽत्राप्यप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरासमिदं, तेन पञ्चमगतसख्याविधायिनोरेव जशसोर्लुगिल्यर्थव्यवसानातिप्रयपमान इत्यादां नातिप्रसङ्गः ॥ 'जशसो शि' इत्यतोऽनुवृत्तनादाह—**जशसोर्लुक् स्यादिति** ॥—**प्रत्ययलोपे**—॥ विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपमज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यवाचकभावानङ्गीकारादिति भावः । स्थानिवत्सूत्रेण मिदं नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययग्यासाधारण रूप यत्र प्रयोजक, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य मुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'नलमुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तात् बाधिला 'सोमनमी अलोमोपसी' इत्युत्तरपदावुदात्तत्वेन 'अन्वसन्तस्य' इति दीर्घश्च न भवति । यद्वा, यत्र प्रत्यय प्राधान्येनाश्रयते तत्रात्विकावापि विव्यर्थमिदम्, तेन अतुण्डित्यत्र हलादीं पिति सार्वधातुके विहित इमं लुक्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयक, तेन गवे हित गोहितमित्यत्र अवादो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारुह, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यदुल्लङ्घने मनोरमाया स्थितम् ॥ स्यादेतन् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सूच्यता किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारण रूप यत्रेलादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥—**न लुमताङ्गस्य** ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र 'णेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अहस्येति किम् ।

१ इत्यनेति—नन्वत्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तग्रहणं दुर्लभं, नच केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावः, अत्राधिकारे तदन्तविधेः मत्त्वेन षट्भ्यो लुक् एव प्रयोजनस्य सत्त्वाद् इति चेत्, न, षट्कृतीति टडनुवादेन शुक्रो विधानेन च तदन्तस्यैव सख्यामज्ञाप्रवृत्तेः । २ लुक्श्लुलुप इति—एते च विधीयमानाः सर्वादेशा एव । वसत्याचीति प्रकृते लुम्बा दुहेति लुम्बग्रहणात् । ३ लक्षणमिति—नच 'प्रत्ययत्र प्रत्ययवत्' इत्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति प्रमिनव्यम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव भवति नतु प्रत्ययग्यानिकमित्यर्थलाभात् नत् । तेन नवैवभ्रमो नवभिन्नः इत्यत्र ऐसादिकं न । अन्ये तु अतिदेशेनाहार्यतदुदावपि उच्चारणप्रसङ्गरूपपञ्चवर्थाभावेन नैसादिरिति व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमिति वदन्ति । ४ अशकार्यमिति—एतच्च आहमनाहं वेति दोषस्य रूपम् ।

त्रिभ्यः । ॥ त्रेख्यः । ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केष्वित् । त्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु त्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । ॥ त्र्यदादीनामः । ७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ * द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नावम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विनाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्तान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः ॥ * लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः ॥ बाह्वादीभ्योऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इतीदन्ताः ॥ वातप्रमीरित्युपादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाजसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वाच्च नुद । औ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं वयी-पप्यादयः । यान्यनेनेति वयीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । बापोः किङ्हे चेति ईप्रत्ययः । किबन्तवातप्रमी-शब्दस्य तु अमि शसि औ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । परन्केच इति वक्ष्यमाणो यण् प्रवी-वत् । बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घकथन्तत्वाद्बह्वयाविति सुलोपः । ॥ यू कयाख्या नदी । १।४। ३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ * प्रथमलिङ्गग्रहणं च । पूर्वं कयाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं व-

पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'मुसिदन्तम्' इति पदसज्ञा यथा स्नात् ॥—अस्मदिति । प्राचा लव्ययासादि-नि पठित, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम् 'सदश त्रिषु' इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयस्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अव्ययीभाव-स्य तु वचनात्कीबन्तेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥—त्रिशब्द इति । 'तरतेर्दिन्' ङित्वाङ्लोपः ॥—त्रेख्यः ॥ त्रेरिति ष-ष्टी, न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्त न तु सान्त 'निजा त्रयाणाम्' इति निदेशादित्यभिप्रेत्याह—त्रिशब्दस्य त्रयादे-श इति ॥ ननु 'निजा त्रयाणाम्' इति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । 'अपाध-कान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु' इति निपात-नादेतद्वाच्येति ॥ 'त्रेरयङ्' इत्येव न मूत्रित । तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थं 'तत्करोति' इत्यादिना णिचि ततः किपि 'प्रकृत्यैकाच' इति प्रकृतिमावाङ्लोपाभावे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुकि त्रित् ततो बहुलविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि त्र-याणामिति रूपासिद्धेः । न च 'वार्णादाह बलीय' इति तुक् प्रागेवाय स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रकृताविवाहस्य बलीय-स्त्वान् ॥—केचिदिति । त्रिसवन्धिन्यामीति विज्ञानाद्वाङ्गे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥—वस्तुतस्त्विति । अर्धप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्वाङ्गलेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः । त्रियाश्रेस्त्रयादावस्याद्यनङ्गुदिति भावः ॥—त्यदा-दीनामः ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोऽलंका लु-प्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥—द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदसच्छब्दयोरिच्छभावंऽपि दोषो नास्ति, आलयल्लोपविशेषविहि-तैरलस्य बाधनात् । तथा किशब्देऽपि न दोषः, किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥—भवानिति ॥ भवन् सु इति स्थिते तत्कारस्थाने अले कृते 'अतो णे' इति पररूपे 'उगिदन्ताम्' इति नुमि सति 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेन दीर्घं सुलोपे नलोपे च राति भवा इतिरूप स्यादिति भावः ॥—भवन्ताविति । पूर्ववत्तत्कारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घं भवानाविति रूप स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥—इभोऽपवाद इति । तथा च बहुले अकारान्तोऽयमुडु-लोमशब्दः । स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्राप्तद्विक्रमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥—किदिति ॥ तेन 'आतो लोप इति च' इत्यालोप इति भावः ॥—किबन्तवातप्रमी इति । मादधातोः किपि 'ईल-मवकारादौ' इति निषेधादील नेति शङ्क्या मीनातेरेव किप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारकिबन्तान्क-तरेरि किप् बोध्यः ॥—श्रेयस्य इति । 'प्रशस्यस्य थः' इतीयमुनि श्रादेशः । 'उगितथ' इति दीप् ॥—बहुश्रेयसीति । 'त्रियाः पुवत्' इति पुक्द्वाव । 'ईयसथ' इति न कप् । नाप्युपसर्जनद्वयः 'ईयसो बहुव्रीहर्न' इति निषेधात् ॥—यू कयाख्या—॥ ईश ऊथ यूक्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोऽय निदेश इत्येके । 'दीर्घाजसि च' इति निषेधस्य 'वा छन्दसि' इति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोप-तिष्ठते । 'नेयदुवडस्थानावल्' इति निषेधाद्विज्ञात् । तेन प्रथ्ये प्रथ्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव ॥ त्रियमाचक्षाते कयाख्या । मूलविभुजादित्वात् 'चक्षिडः कयाव' 'आतो लोप इति च' इत्यालोपः ॥—ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव सन्नेत्यपि

१ केचिदिति—'आमि मर्वनाश' इत्येतस्य साहचर्यादिति तेषामाशयः । २ वस्तुतस्तु इति—नृच गौणमुख्यन्यायेनात्र नृ भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र हि अप्रसिद्धत्वस्य गौणलाक्षणिकत्वस्य वा ग्रहणात् । स्पष्ट चेद विस्तरस्यो गृह्यच्छेदरे । ३ वातप्र-मांनिःशब्दो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । ४ प्रथमेति—इदं च यूक्येति पूर्वधृत्रविषयमेव नतु 'ईनि-ह्रस्वश्चेति सूत्रविषयम् । तेन अतिश्रिये ब्राह्मणायेलत्र विकल्पो न ।

कव्यमित्यर्थः । ॥ अम्बार्थनघोर्हस्वः । ॥ ७।३।१०७। अम्बार्थानां नघन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संकुटौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसि । ॥ आण् नघाः । ॥ ७।३।११२। नघन्तात्परेषां क्तितामाडागमः स्यात् । आटश्च । ॥ १०। ९०। आटोऽपि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नघन्तात्परत्वात् । बहुश्रेयसीनाम् । ॥ डेराम् नघास्त्रीभ्यः । ॥ ७।३।११६। नघन्तादावन्तास्त्रीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वादादा नुद बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रसीवत् । अकृयन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्ताटाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । हलङ्घाबिति सुलोपः । ॥ अचि भ्रूधातुभ्रूवां य्वोरियङ्बहुङौ । ॥ १६।४।७७। भ्रूप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूह्यस्य चाङ्गस्येयङ्बहुङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ऋषेत्पन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओस्वङ् । इतीयङि प्राप्ते । ॥ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

पक्षोऽस्ति । 'आच्छीनघोः' इति सूत्रस्वरसात् । तथै कयाह्यत्वं तु इधादिषु स्वतः, तन्त्रीलक्ष्मीरित्यादौ तु क्रीवाकवर्णसमुदायषट्कलेन प्रवेष्टात् । तेन नघन्तादिव्यवहारां न विरुध्यते । एव 'शेषो ध्यसखि' इत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव घिसञ्ज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् । तेन 'ध्यन्ताजायन्तयोर्धन्त परम्' इति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसङ्गापक्षे 'असखि' इत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयव वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् । क्वियामिखेव वक्तव्ये आह्वयाग्रहणं नित्यस्त्रीललाभार्थमित्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गविति ॥ यू किम् । मात्रे । कयाह्वयविति किम् । ग्रामध्ये ॥—पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । सङ्गाया यथोद्देशः प्रवृत्तां न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालक्षेत्रं तु वाचनिकमित्याहुः—वर्णसङ्गापक्षप्राशयेनाह—नघन्तानामिति ॥—हे बहुश्रेयसीति । अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणे न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्बार्थनघोर्गुणः' इत्येव ज्ञायात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात् । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणस्यागेन सुतरा लाघवसम्भावाच्च । अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्हि 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोगुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियालक्षणवमस्ति, परतु 'जसि च' इत्यत्र ह्रस्वस्येकदेशानुवृत्तौ ऋषोऽस्तीति बोध्यम् ॥—आण् नघाः ॥ 'अण् नघाः' इत्येव सुवचम् । विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथ वृद्धिसर्वणदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्य बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादादा नुद बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया डेरामि कृते तस्य नुदागमनिवारणार्थमिद्विधानावश्यकत्वात्साम्यं सुपक्षीणमिति चेद, एव तर्हि 'ह्रस्वनघापः' इत्यनन्तर 'डेर्न' इत्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या डेरामो नुद नेत्यल्लभात् । तस्मान् 'अण् नघाः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न प्रवर्तत इति दिक् ॥—आटश्च ॥ यथापि इह इयि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्ध इति सोऽडेरामि च सर्वणदीर्घेण । तथाप्येन्द्रिददित्याद्यं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपपन्नम् ॥ 'अजादीनामडा सिद्धम्' 'आडजादीनाम्' इति सूत्रं मानु इति वदतो वातिककारस्य मते तु 'अटश्च' इत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥—डेराम्—॥ डेरिति मसन्त्येकवचनस्य ग्रहणं 'ममानाधिकरणे क्वियाम्'—इत्यादिनदेशात् ॥—आटा नुद बाध्यत इति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्वर्ती' इति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥—न सुलोप इति 'लक्षेर्मुद च' इत्याणादिक इंप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनद्वयोऽपि नेति बोध्यम् ॥—कुमारीति । यथापि क्विबर्थे प्रति इधन्तस्योपसर्जनलाभस्त्वत् प्राप्त, तथापि 'गोक्षियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपमर्जनल गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'लुक् तडितलुकि' इत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपमर्जनमसम्भवादिति वक्ष्यामः ॥—अचि भु—॥ 'अमेध हः' इति इंप्रत्ययान्तत्वाद् श्रृङ्गदस्य धातोः पृथग्रहणम् ॥ अन्यं त्वाहुः 'गमः कौ' इत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वातिकानुनासिकलोपे ऊडादेशे कृतं निष्पन्नोऽयं श्रृङ्गदः । तथा च धातुग्रहणं न मिदं श्रृङ्गद निरर्थकमिति ॥ टण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिदेश इणप्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषण, न तु भ्रूवोरव्यभिचारदिल्लाह—इवर्णोवर्णान्त-धातोर्गिति । भ्रूवातुभ्रूवामिषोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयदुवदोऽहिल व्यर्थं स्याद्व्यधिकरणं च प्रसज्येतेति भावः ॥ ननु मामानाधिकरण्यपक्षेऽपि ङिल व्यर्थं 'निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिर्नभवा-दिति चेन्न । भ्रूवर्णोपनिदिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रमाणं ॥ इ उ इत्यष्टादशानां सङ्केत्युक्त्वात् यथासत्यमिह न प्रवर्तते न्याह—आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ॥ य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचीति किम् । आप्रुयात् । जुहुयात् ॥

१ हे बहुश्रेयसीति—अम्बार्थनघोर्गुणः इति वक्तव्यं ह्रस्वविधानाच्च गुणः इति तु न युक्तम् । मात्रावाचकानः शब्दरवाम्बा-वन्ताः ण्यन्तः । न न नय इति वाच्यताः सन्तुष्टेर्भावाच्च तत्रोपयोग इति, ते वारे रतिव पक्षे गुणापत्तेस्तदवश्वत्वात् । २ य्वोरिति—इदं च धातोर्भावनन्तत्वेऽपि समानाधिकरण विशेषणम्, वेदा प्रमाणमित्यादौ तथा दर्शनात् । ३ इतीयङीति—ननु 'धातोर्लक्ष्यमानं कार्यं धातुप्रत्यये' इति परिभाषया सुपि न प्राप्तोतीति वाच्यम्, न 'न भूतुधियोः' 'क्षिपो दीधात्' 'भुवः मशान्तयोः' इत्यादिनिर्देशः अत्र प्रकरणं तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् ।

६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाक्षस्य यण स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यैः । कुमार्याः । कुमार्याम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उच्चयतीत्युक्तीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उच्च्यौ । उच्च्यः । हे उच्चो । उच्च्यम् । उच्च्यः । एवं ग्रामणीः । अनेकाक्षः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियक् । नियम् । नियः । उच्च्यम् । नियम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ * गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभिवेत्थादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुस्त्वस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्किंवायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा । ६।४।८५। एतयोरेण न स्यादचिसुपि सुंधियौ । सुधियइत्यादि ॥ सखायमिच्छति । सखीयति । ततः किप् । अहोपयलोपौ । अहोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

—एरनेकाक्षः—। ‘इणो यण्’ इत्यतो यण् इति वर्तते । ‘अचि श्रुवातु—’ इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु शुभ्रुधौ । तयोरिवर्णसंभवात् धातुग्रहण चावृत्तौभयोविशेषण संयोगस्याइत्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उच्यौ । उच्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिक्त्वैव धातुना अहं विशेष्यते । अन्यथा प्रच्य प्रच्य इत्यादाविव पूर्वस्य पूर्वस्वर्णदीर्घं च बाधिला वण स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादित्यस्य ॥—प्रधीरिति । प्रधायतीति प्रधी । ‘ध्यायते, सुप्रसारण च’ इति क्रिपि सप्रसारो पूर्वस्य च ‘हल,’ इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यत्वात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहण च’ इति नित्यत्वात् लिङ्गातिदेशे यथासंभव नदीकार्यं बोध्यम् ॥ ‘प्रथमलिङ्गग्रहण च’ इति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्ग एहीला ‘यूक्याख्यौ—’ इत्यनेन नदील वक्तव्यमित्यर्थाद् ‘एरनेकाक्षः—’ इति यण्विपयत्वेन ‘नेयडुवड्—’ इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके ॥ अन्ये लाहुः । एव तर्हि यथोदेश प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्यते । यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यथेतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदील वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यत्वात् । तस्मात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणम्’ इत्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यवदील वृत्ते प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु ‘नेयडुवड्—’ इति निषेधेन नदीलाभावात्तत्त्वेव प्रधीशब्दे नदीलातिदेश इति ॥ ‘इति ह्रस्वश्च’ इति वक्तव्यकनदीलमपीह नानिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्ते प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमतं त्रियमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रच्ये प्रच्य इत्यादीं प्रथमान्तधीशब्दस्य इति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥

—उच्चरीरिति । ‘मन्युद्विप्—’ इत्यादिना किप् ॥—उच्चरामिति । आह्लात्प्रधीशब्दान्तादपि डेराम् भवतीति भावः ॥ ग्राम नयतीति ग्रामणीः । ‘अग्रग्रामान्या नयते’ इति णत्वम् ॥—नीरिति । नयतीति नी किप् ॥—गतिकारकेतरेति । ‘गतिकारकपूर्वस्यैव यणियते’ इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥

—शुद्धधियाविति । यदा तु शुद्धं ब्रह्म व्यायतीति विगृह्यते, तदा भवत्येव यण् शुद्धधौ शुद्धच्य । ण्वमप्रेऽपि ॥

—कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदल इह नास्तीति यणेव भाव्यमिति प्रथं ॥ दुर्धिय इत्यत्र ‘प्रादिभ्यो धातुजम्—’ इति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—दुस्थिता धीर्येषामिति ॥—वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य ‘भीत्रार्थानाम्—’ इति सूत्रं प्रत्याख्यानं, ततश्च मन्व्यमात्राद्विधाया पृथगेवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥—वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एव च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमेतदपि न दोष इति भावः ॥ ‘ओ सुपि’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह—अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुभ्युपयासः । वस्तुतस्तु सुपीत्यनुवृत्तावपि न क्षतिः, ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायेन ‘एरनेकाक्षः—’ इति ‘ओ सुपि’ इति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो ‘न भूसुधियो’ इति निषेधाभ्युपगमात् ॥—स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्त इति । ‘एरनेकाक्ष—’ इत्यनेन ॥ न चान्तर्वातिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् ‘न पदान्त—’ इति निषेधेन अहोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । ‘नः क्ये’ इति नियमेन क्यञ्चि नान्तस्यैव पदत्वादत आह—कौ लुप्तमिति । ‘नपुंसके भावे च’ लोप इत्यर्थः । इदं तत्र कुमारीमिच्छन् कुमारीलत्रापि बोध्यम् । कौ लुप्तमित्येतत्काचित्कं कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा बेमिदि ब्राह्मणकुलोनीति हलन्तनपुंसकं वक्ष्यमाणं न सगच्छेत । बेमिद्यते’ किपि अहोपे यलोपे च कौ लुप्तत्वेनाहोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे हलन्तलक्षणमुत्प्रसङ्गात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षणे लौ । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च कौ णिलोपः तदुभय ‘छोः शङ्—’ इति वकारस्य किनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । ‘एत्येधत्तुङ्गम्’

१ यत्किञ्चेति—अयं चार्थः ‘उपसर्गाः किंवायोर्’ इत्यत्र योगग्रहणाद्यते । २ सुधियो इति—नचात्रान्तर्वातिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वात् ‘लोपः शाकल्यस्येति’ यलोपः प्राप्नोतीति शङ्क्यम्, उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।

एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ । सखावः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । सखि यण् । सख्यः । सह खेन वर्ततइति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुखौ । ह्यत्वादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीमिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां रुसिक्तसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् स्यत्वादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः क्षिप् । शुष्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । रुसिक्तसोः शुष्कियहृत्वादि । इति ईदन्ताः ॥ शंसुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः । ॥ तुज्यत्क्रोष्टुः ॥ ७।१।१५। क्रोष्टुशब्दस्तुजन्तेन तुज्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ॥ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

इति वृद्धिः ॥ अत्रेदमवधेयम् । 'न पदान्त-' इति सूत्रे 'क्लिगुपधालचङ्परनिर्हासकुलेषूपसह्यानम्' इति वार्तिकमस्ति तदेकदेशोपवादाऽय 'कौ लुप्तम्-' इत्यादीति । लुका लुप्त न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः पक्षपटुः । 'आर्हात-' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लृक्, 'लृक् तद्धितलुकि' इति ङीषो लृक् । तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च ङीषो लुक् परनिमित्तकलाभावात् स्थानिवत्त्व न भवेदिति शङ्क्यम् । ङीषो लुक् प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुक् परलस्त्रीकारात् । यद्वा, वुद्धिपरिकल्पित पार्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्यत्रापुपत्तिः । न च अठे तद्धिते विवक्षिते 'भस्याठे-' इति पुवद्वावादुक्तनिषेध विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम् । यत्र भाविभल तत्रैव पुवद्वावः, इह तु लुकि भलाभावात्कुतः पुवद्वावः इति कैयटेनोक्तत्वात् ॥ तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चन्द्र । 'सास्य देवता' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपले' इति लुक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा सनियुक्त आनङ न ध्र्यते । पुवद्वावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्ने इन्द्रलेभिन्द्राभ्यामिन्द्रब्रीलमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुस्कलस्यानन्युपगमात् । ये तु 'न पदान्त-' इति सूत्रे वर इ इति ईकारप्रक्षेप कुर्वन्ति । तेषामिह लुप्रहण न कार्यम् ॥ उपधांसे कर्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरधिके अणि कृते 'वृद्धादकेकान्त-' इत्यादिना पारिखाशब्दात्लोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासहायाः पूर्वविधिलेन तस्या कर्तव्यायामालोपः स्थानिवन्त्यात् । नन्वेव पटयतीत्यादां वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासजामुपजीव्यप्रत्ययो विहितस्तत्रैवाय निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्हागप्रहमेव ज्ञापक चङि परे यो हस्य स चङ्परनिर्हामस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्त प्रयोजितवानवीवदद्वीणा परिव्रादकेन । अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपपद्यते 'णौ चङि-' इत्युपधाहस्यो न प्राप्नोति । णिसामान्यप्रहणादेर्निमित्तमिति चेत्, तत्तन्म्यदुदाहर्तव्य वारि आह्वयद्वीवरत् । न च 'अरलोपि' इति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्द्वी सत्या टिलोप इत्यभ्युपगमनालोपिलाभावात् । अत एव 'मुष्मिन्' इति सूत्रे हलिकृत्योर्हलकल्यदन्तनिपातन सार्थकम् ॥ कुने न स्थानिवत् । अर्चयतेरर्क 'कृदाधाराच्चकलभ्य' इति कः । पाचयते पाक् । इह 'चो. कुः' इति कुले णिलोपो न स्थावत् ॥ वार्तिकेऽस्मिन् 'क्विचङ्परनिर्हासोपधाना ग्रहणमावश्यक, लुक् ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात् कुलस्य पूर्वत्राभिद्वीयत्वाद्येयवधेयम् ॥ 'चजो.-' इति कुले वा उदाहरणमन्वेषणायम् ॥—सख इति । 'तेन सहेति-' इति बहुव्रीहौ । 'वोपराजनस्य' इति सभाव ॥—सखीरित्यादि । 'मुप आत्मन क्यच्' । 'क्यचि च' इतीत्वम् ॥—दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः ॥ ननु अतिमखेर्भूपतेरिति गुणविषय व्यावर्णयितुं यणा निर्देश इति चेद, अस्त्येव, तथापि दीर्घप्रवृत्तिः केन वार्यता, न हि हस्ये यणा भाव्य, न दीर्घोऽप्यत्र प्रमाणमस्ति । सोऽत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्यनिव्याप्त्युभयवारकले सारवत्त्वलाभेन तयैवाचित्याद्राध्याहृदलाच्च ॥—लूनमिति । 'त्वादिभ्यः' इति निग्राहत्वम् ॥—क्षाममिति । 'क्षायो म.' इति म ॥—प्रस्तीममिति । 'प्रस्त्योऽन्यतरसाम्' इति म । 'स्त्य. प्रपूर्वम्' इति सप्रसारणम् ॥—शुष्कीरिति । 'शुपः क.' इति निष्ठातस्य कः ॥—पक्षीरिति । 'पचो वः' इति वः ॥—इयङिति । सयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यण नानि भावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ ॥—हरिवदिति । तद्वत्त्वात् इत्यर्थः ॥—तुज्यत् क्रोष्टुः ॥ 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । अस्मात् 'मितनिगमिसिसच्यविधाजकुशभ्यस्तुन' इति तुनप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, त्वचि तु क्रोष्टुशब्द, द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थानं त्रिधा च तजन्त एव तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुजन्त एवेति नियमात् त्रिसूत्री आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुजन्तात्प्रथमा । तज्वादि तृतीयान्ताद्वा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयलेनातिदेशम्यानेकविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किन्तु कुशेरव, उपस्थितत्वाद्, अर्थत आन्तर्याम्येयभिमिश्रेय फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्द इति । निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चिकीर्षते । अत्र रात्रन्तस्य 'पूर्ववत् सनः' इत्यनेन जिलानिर्देश कर्त्रभिप्राये आत्मनेपद सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशोऽप्येतद्वतार्थमिति चेत् । अत्राहुः । निमित्तप्रतिसधानपूर्वकत्वात्तन्वेति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति ॥ व्यपदेशातिदेशो यथा । 'आधन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन

७।३।११०। औ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते । ऋदुशानस्युर्दसोऽनेहसां च । ७।१। ९४। ऋदन्तानामुशानसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ॥ अमृन्तृच्स्वसृन्तृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशा- स्तृणाम् । ६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे निय- मार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाव्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टन् । ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।९७। अजादिषु तृती- यादिषु क्रोष्टृणां तृज्वन् । क्रोष्टा । क्रोष्टे । ॥ ऋतउत् । ६।१।१११। ऋदन्तात् ऋसिङ्सोरिति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरन्वम् । ॥ रात्सस्य । ८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । अमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते ॥ * नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन । क्रोष्टृणाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्टोः ।

कर्तव्यमित्यादीं सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तलफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा 'मृगाम- च्छित्ते पराङ्मत्तं स्वरे' इत्यनेन द्वव्यापि शुभस्यतीत्यत्र शुभस्यन्दस्य पराङ्मत्तत्वे सति पाष्ठिकेन 'आमञ्चितस्य' इत्यनेन श- कारादुक्तास्यायुदात्तल सिध्यति ॥ शास्त्रातिदेशो यथा । 'कालेभ्यो भववद्' इत्यनेन कालवाचिभ्यः 'तत्र भवः' इत्यधि- कारे यत् शाब् तत् 'साम्यं देवता' इत्यर्थे अनिदिश्यते । तेन मासिक प्रावृषणमित्यत्र यथाविहित 'कालाङ्ग' 'प्रावृष ण- ण्य' इति सिध्यति । कार्यातिदेशे तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां साकर्थं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा 'गोतो णित्' गाः गावां गाव । अत्र णित्कार्यं श्रद्धिरितिदिश्यते प्राधान्यात् । केचित्तु सिमित्तातिदेशे 'गोतो णित्' इत्यादाहरन्ति, कार्यातिदे- शस्य 'कर्मवचकर्मणा-' 'स्थानिवदादेश-' इत्याद्युदाहर्तव्यम् । न्यायिद्विदेशो यथा । वतण्डी चामां वृद्धारिका च वातण्ड- न्दारिका । अत्र वतण्डीशब्दे 'पुन कर्मधारय-' इत्यनेन पुद्गीचकवातण्ड्यशब्दरूपमितिदिश्यते ॥ इह मनो- रमायामितिदेशस्य षड्विधलसुक्तम्, ॥ अन्ये तु "कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिता" । व्यपदेशश्च मत्तै- तानितिदेशान्प्रचक्षते" इति मत्तविवलमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गा । अत्र 'स्त्री पुवश्' इत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य 'वृद्धो युना' इत्येकशेषे सति छयर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबह्वले 'यजन्तोश्च' इति लुक् सिध्यति ॥—**ऋतो डि**— कृतृ एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणधारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥ —**अपृत्तु**— "तुरिष्टमेयस्सु" इतिवत्तु इत्येव गिद्धे तृतृचोभेदेनोपादानं 'क्वचित्त्वामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते' इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'न कोपधाया' इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृततयोरिव को गृह्यते । न कमात्रम् । तेन यदप्रे वक्ष्यति 'कोपधप्रतिषेधे तद्वितवृष्टग्रहणम्' इति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । 'अपृत्तु-' इत्येव वक्तव्ये तत्तृजि- नि भेदेनोपादानमवर्षन्त्यव्यावृत्त्ये । यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तत्रिवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यलज्जाप- नाय तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति' इति सिद्धमिति ॥ व्युत्पत्तिपक्षे लुप्तमन्वाजृन्तन्वाद्वा सिद्धे नप्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियमार्थमिति** । औणादिकानामन्येषां मज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । धातुशब्दस्त्वौणादिकः सज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ । धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशब्देव नास्तीति बोध्यम् ॥ नेनेति । पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः इत्यादी दीर्घो नैत्यर्थः ॥—**क्रोष्टेति** । अनङ् । हलृहादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । (स च) 'मर्वनामस्थाने च' इत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् 'अमृन्-' इत्येव न्यायः । कृतेऽयनङि एकादेशवि- कृतम्यानन्यत्वेन तृज्वत् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टारावित्यादीं दीर्घां न स्यादिति भावः ॥—**विभाषा तृ**— 'यस्मिन्विधिल्लदादी-' इति तदादिविधिरित्याह—**अजादिष्विति** ॥—**ऋत उत्** ॥ ऋकाराकारयोरैकादेशे सति इत्थ एव उकार स्यात्तु तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन 'भाव्यमानोऽङ् क्वचित् सवर्णान् एह्यति' इति ज्ञाप्यते, तेन यत्तलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यत्तला अनुनासिका भवन्ति ॥—**रात्सस्य** ॥ 'संयोगान्तस्य लोप' इत्यनेनैव सिद्धे नियमा- र्थमिदमित्याह—**सस्यैवेति** ॥—**नान्यस्येति** । ऊर्क् परिमार्द् इत्यादी रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नैत्यर्थः । रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥—**परत्वादिति** । न च नुद् नित्य इति वाच्यम् । तृज्वद्भावे कृते सनिपातपरिभाषया नुदो दुर्लभत्वाद् इति भावः ॥—**नुमचिरेति** । वारीणां तिसृणां क्रोष्टृणामिति क्रमेणोदाहरणानि ॥ ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्य बाध्यसामान्यचित्ताश्रयणाद् अत एव गुणदीर्घोला- नामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषान्नृद्व्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेद्, अत्राहुः । अत एव तदप्रे विप्रतिषेधं दृष्टयित्वा 'न तिस्रचतस्र' इति ज्ञापकाश्रुतिरिति भाष्यकृतोक्तम् । एव च

१ भाष्यप्रयोगादिति—एव च उपादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः । पद्मजशब्दवदष्टाध्यायीव्युत्पन्नत्वेऽपि योग- रुढिम्बीकारे वाचकाभावात् इति तत्त्वम् ।

कृ ए अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । ति-
रइत्यादि गीर्वत् । इत्याभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो कीति च तपरकरणादनुकरणौ न । कृः । कौ । कः । कृम् । क्री ।
कृन् । का । के इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्ल् श्च अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु
लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमून् । गम्ला । गम्ले । ऋसिङ्सोस्तु ऋतवदित्युत्वे लपरत्वे
संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् । इत्यादि ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥ 'सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः ।
स्मृतयौ । स्मृतयः ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ॐ गोतो णित् । ॥ १९० । गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्वा स्यात् । गौः ।

न्तेः कया' 'तृणामेको गम्यस्त्वमसि-' इत्यादिप्रयोगा न सगच्छेरन् । किञ्च 'छन्दस्युभयथा' इति पूर्वसूत्रेणैव नृणां तृ-
णमिति सिद्धे 'तृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिष्ठतस्त इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण
विकल्पदर्शनात् । तथा च 'धाता धातूणाम्' इति मन्त्रे तैत्तिरीयैस्त्वः पठ्यते, बह्वैस्तु दीर्घं इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥ ॥

—प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्वदाद्यलकरणवदनु-
करणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् ॥—इत्वे रपरत्वमिति । 'ऋत इद्वातोः' इतीले 'उरण् रपरः'
इति रपरत्वम् ॥—कीरिति । कृधातुरित्थं ॥ एवं—तीरिति तृधातुः ॥—इत्यादीति । 'ऋत उत' इति तपर-
करणात् ङसिङ्सोरत उदादेशे न, कः । दीर्घान्तलाङामो न जुद्, काम् । दौ तु कि इत्यादि ॥ इत्यृदन्ताः ॥ ॥ अनङिति
ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशन-' इति सूत्रप्रवृत्तेः ॥—गुणविषय इति । 'ऋतो ङि-' इति गुणविषये ॥—गमून् इति ।
लृवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः-' इति यः पूर्वसर्वणदीर्घः स लृकारकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लृकार-
द्वयगमौ दीर्घोऽस्त्विति चेद्, अत्राहुः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स
पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थोऽलृवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव लृकाराऽकारयोः स्थाने भवति । न तु लृकार-
द्वयगमौ दीर्घः, तस्य इषत्पृष्ठप्रयत्नलात् प्रयत्नभेदेन लृकारसावर्ण्याभावादिति । एव च होतुनित्यादौ रेफद्वयगमौ दीर्घं
ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गम्लभ्याम् । गम्लभिः । गम्लभ्यः । आमि तु गमूणमिति
केचित् । वस्तुतस्तु लृकारस्थाने लृकारद्वयगमैर्णैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्तात् । होतृणामित्यत्र तु
ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लृकारद्वययुक्तस्य चेषत्पृष्ठप्रयत्नलात् प्रयत्नभेदेन
ऋलृवर्णोभ्यां सावर्ण्याभावेनाचूलाभावात् 'ऊकालोऽच्-' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लृकारद्वयगमैर्ण भवितव्यम्,
'ऋति ऋ वा' 'लृति ल वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं सगच्छताम्, 'अकः सवर्णे' इत्यनेन इष्टरूपानामसिद्धेः,
अत्राहुः । उभयोरप्यचलसिद्धये वर्णसमाग्राये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तर पाठः कर्तव्यः, तेन संवेष्टसिद्धिः । न च दीर्घल-
सिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति श-
ङ्गम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होदृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यान्कदा-
चित्लृकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारश्च भवति । पर तु वार्तिकमते होतृऋकारः इत्यत्र रेफद्वयगमौ न
भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्व्रततीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य त्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥
अत्रेदं बोध्यम् । 'अकः सवर्णे-' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ऋ वा लृति ल वा' इत्येतन्न प्रत्याख्यात, 'तुल्यास्य-' इति
सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् 'अकोऽकि' इत्येव सुवचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न
एव ॥ यदि तु 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकं, 'उर्क' इति 'ऋ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपे-
क्षणात्सुवचमेवाऽकोऽकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । दौ तु 'ऋतो ङि-' इति गुणो लपरः । गमलि । गम्लो । गम्लपु । एव
शकृशब्देऽप्युक्तम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥—सेरिति । अस्यापत्यभिः कामः, अस्य स्त्री ई लक्ष्मीसेन तया वा सह वर्तत इति
विग्रहे 'तेन सहति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावे 'आहुण.' ॥—सय इति ॥ ननु से-
इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तलादयादेश बाधिला जसि परतः 'एङः पदान्तात्-' इति पूर्वरूपमेकादशः स्यात्, तथा
च सेरिलेख रूप स्यात् न तु सय इति चेद् । अत्र केचित् । एव तर्हि 'थासः से' 'ईशः से' इति विहितादेशस्यानुकरण-
शब्दोऽयम्, तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधलादिति ॥—स्मृतेरिति । इ कामः स्मृतो येन सः, ईलक्ष्मीः स्मृता
येनेति वा विग्रहः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—स्मृतय इति । नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादिति'
इति पूर्वरूपेण भाव्य, न लयादेशेन, न अत्रानुकरणशब्दलक्ष्मणमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । 'उत्तरपदले

१ इत्ये इति—'किरश्च पञ्चम्यः' इति निर्देशात् अथातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । २ सेरिति—ननु इना सह वर्तते
इति विग्रहे सभावात्पूर्वमन्तरत्वाद्गुणे महेः इति रूपं स्यात् । नच ततः सादेशः, एवमपि एदन्ता दुर्लभेव इति चेद्, न,
उत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः 'इच एकाचोऽम्-' इति सूत्रे भाष्ये उक्तलादक्षतेः ।

गावौ । गावः । ॥ औतोऽम्शसोः । ६।१।९३। आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यास्तुवेव अस् गृह्यते । नेह । अचिनवस् । अजुनवस् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥ * ओतोऽणिदिति वाच्यम् ॥ * विहितविशेषणं च । तेन । सुषौः । सुषावौ । सुषावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाच्चेह । ॥ आनो । हे मानवः । उः शंसुः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ इत्योदन्ताः ॥ ॥ ॥ ॥ रायो हलि । ७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्विहितं विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रावः । रावम् । रायौ । रावः । राया । राम्यामित्यादि ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ॥ ॥ ग्लौः । ग्लौवौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लौवौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितिह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'पदान्तादिति' इत्यस्याप्रज्ञितिः । किञ्च । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्व पदसम्भवात् भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छिला नभं च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्व पदसङ्गः भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्' इति 'स्वादिषु' इति च द्विविधापि सज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपनिबोधमेव । तथा सय इत्यत्र इना सहस्रादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । न चैकादेशस्य पूर्वान्तलेनाव्ययत्वात्सुषो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थलेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहस्रशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहस्रशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावाद् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावे निषेधाच्च, अस्तु वा सहस्रशब्दस्य सभावः तथापि स इत्यदन्तमेव रूप स्यात् तु मे इत्येदन्तमिति शङ्क्य 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदद्विप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः' प्रथम कार्य भवति तत एकादेशः' इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥—**गोतो णित्** ॥ 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्त सप्तम्यन्त सर्वनामस्थानप्रग्रहण प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, तदाह—**सर्वनामस्थानमिति** ॥—**णित्कार्यकृतस्यादिति** । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥—**गौरित्यादि** । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् । तद्विदो यः शम् स ओकारान्तात्र सभवतीत्याशयेनाह—**शसा साहचर्यादिति** । 'सुप्ति' इत्यनुवर्तनाच्छेष्यि काशिकायामुक्तम् ॥ कैयटस्तु तद्विदोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादम् । सुप्तमित्याशङ्क्याचील्यधिकारादजादिशसु सुप्तेव सभवात्, न तु तद्विद इत्याह—**अचिनवमिति** । विनोतेर्लङादेशस्य मितः 'तस्यस्थमिषाम्' इत्यम् ॥—**ओतो णिदिति वाच्यमिति** । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एव च गामित्यत्र परत्वाद्द्विः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः, निरवकाशतया आलेन शृङ्गेरेव याधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ ॥—**रायो हलि** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ ङिति विभक्ताविति च वर्तते तदाह—**आकारान्तादेश इति** । 'अथरैविभवा अपि' इत्यमरः । 'रायिदृष्टान्दस' इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यि' इति सूत्रे कैयटः । म एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥—**ग्लौरिति** । 'ग्लौर्मुणाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । एव जनानवर्तीति जनौ । 'ज्वरत्वर' इत्युद् 'एत्येधत्युठसु' इति श्रद्धिः । अच्यावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥—**न प्रवर्तत इति** । हे ग्लौरित्यत्र सवृद्धिलोपः, ग्लौव इत्यत्र 'डसिडसोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥—**सावर्ण्याभावज्ञापनादिति** । सति सावर्ण्यं एचश्चतुर्विंशतेः सज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच्' इत्येतन् 'वृद्धिरादेड' इति पठितुं शक्यत्वात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभाव ज्ञापयति ॥ अत एव एदौतोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् 'ऐ औच' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥ ननु 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'नय्वाभ्याम्' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेड' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य मवर्णाग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्य इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न लैदोर्ता । ततश्च वैयाख्याभावात् 'ऐऔच्' इति सूत्र सावर्ण्याभाव न ज्ञापयतीति चेन्ममम् । 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्पूर्ववैयर्थ्यं तदवस्थलान् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच्' इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'अदेड्गुणः' 'एडि पररूपम्' 'एडः' पदान्तादिति इत्यादावेदप्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्यं 'अदेज् गुणः' 'एचि पररूपम्' 'एचः' पदान्तादिति इति पठितुं शक्यत्वादिति सप्तमस्य एचप्रग्रहेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येवा चतुर्णां क्रमादयादादेशसिद्धर्थम् 'ऐऔच्' 'ऐऔच्' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । 'स्थानेऽन्तरतम्' इत्यनेनैव एवां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुप-

१ ओतो णिदिति—'गोत' इत्यत्र तपरकरणेन लब्धोऽयमर्थः । २ विहितेति—अत एव दिव ओदिति वक्तव्ये औकारविधानं चरितार्थम् ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । ॐ औः आपः । ७।३।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौः शी स्वात् । औःस्त्रीकारविभक्तेः संज्ञा । रमे ।
रमाः । ॐ संबुद्धौ च । ७।३।१०६। आप एकारः स्वात्संबुद्धौ । एङ्हत्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे
रामः । रमास् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वात्स्वाभावः । ॐ आङि चापः । ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्या-
ङ्गस्य एकारः स्वात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । ॐ याडापः । ७।३।११३। आपः परस्य ङिङ्चनस्य याडा-
गमः स्वात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सर्वर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं
दुर्गादयः । ॐ सर्वनाम्नः स्याद्दृक्स्वश्च । ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य क्तिः स्याद् स्यादापञ्च इत्स्यः ।
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुद् । सर्वाणाम् । सर्वस्याम् ।
सर्वयोः । सर्वासु । एव विधादय आबन्ताः । ॐ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८। अत्र सर्वनामता
वा स्वात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्गामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह । योचरा सा
पूर्वा यस्या अनुगुणायामस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरी-

पादितत्वात् ॥ यदा हि 'स्वराणामूष्मणां चैव' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् 'एदौ विवृततरी, ऐवौ विवृततमौ'
इत्यभ्युपगम्यते, तदात्वेदौतरोर्दौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔच्' इति 'एऔच्' इति वा सूत्रं नोक्तं
ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेदोर्विवृततमलाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृतलस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्य-
प्रयत्नलमेदोरेवोच्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावज्ञापकाश्रयण सम्योगेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति 'इको
गुणवृद्धौ' इति सूत्रस्थशब्दकान्तुभ्रमन्येन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि—'स्वराणामूष्मणा च' इत्यादिशिक्षानुरोधाच्चे-
ता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरलरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । 'जयः' 'करण'
'धान्याना भवने' इत्यादिनिर्देशरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेण समाहितम् । लङुकीरसा तुल्यप्रय-
त्नवत्वे तु चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिश्चाङ्गा निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादपिद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृत-
तमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा 'रम ङीढायाम्' इत्यस्मात्पादाच्चि टाप लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । हल्ङ्घादिलोपः ।
न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रतिपदिकत्वेऽपि इयापोः पृथग्रहणादिति वाच्यम् । इथाव्ग्रहणस्यान्या-
र्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥—शी स्यादिति । 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तत इति भावः ॥
—संबुद्धौ च ॥ 'बहुवचने झल्येत्' 'आङि चापः' इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह—आप एकारः स्यादिति ॥
—एङ्हत्वादिति । न चात्र हल्ङ्घादिर्नैव मुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ च' इत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति
शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एवे कृते हल्ङ्घादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादात्वेऽप्याकाररूपलाभावात् । आआवि-
त्याकार प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्हत्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—आङि—॥
चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृत परामुश्यते दत्ताह—ओसि च पर इति ॥—रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन ग्रहणाद् 'अतो मिस ऐस्' इत्यम् प्राप्नोति । न च तपरलसामर्थ्यान्निवेमिति शङ्क्यम् । अकृतेकादेशे विद्वपाभिरित्यादौ
कृतार्थत्वादिति चेन्नैवम् । अस्मिन्धी 'अन्तादिवच' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—याडापः ॥ 'धेङिति' इत्यतोऽनुवृत्त इतीति
सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन षष्ठा विपरिणम्यत इत्याह—ङिङ्चनस्येति । अत्र 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात्
सुप एव याद् । तेन अपित्सावंधातुकस्य क्तिच्ऽपि मालेवाचरतो मालात् इत्यादौ तसादेन भवति । एतच्च 'अवः परस्मिन्—'
इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षान्भ्युपगमेनोक्त पञ्चमीसमासपक्षान्भ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधा-
नात् मालात् इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ 'यद्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं सष्टप्रतिपत्यर्थम् । न च 'अतो गुणे'
इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्भावात् ॥—वृद्धिरेचीति । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम् । 'तदुपेक्षितम् ।
याट्स्याटोऽष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥—सर्वनाम्नः स्याद्—॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्यर्थम् ॥
आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठामावात् सर्वनामल नेत्याशङ्क्याह—एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ विभाषादिक्समासे—॥
गौणत्वाद्प्राप्ते विभाषेय, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि-
विषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥—स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तद्विक्समासविधायके 'दिङ्नामानि—' इति सूत्रे 'शेषो

१ रमे इक्षि—यस्येति चेति लोपस्तु न भवति । अमत्वात्, औः इया प्रतिषेधाच्च । २ परस्येति—आबन्तात्परस्य सर्व-
नाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायै इत्यत्र न स्यात् ।

त्युक्तेन । अन्तरायै नगयै । ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७३ । ११५ । आभ्यां क्तिः स्वाह स्वादापञ्च इत्यः । इदं सूत्रं त्वयुक्तं शक्यम् । तीयस्य क्त्स्वपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनघोर्हस्यः । हे अम्ब । हे अक्ष । हे अह । असंयुक्ता हे डल्कास्तद्वृत्तां हस्यो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस्य । आभि सुट् । परत्वाज्जरस्य । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तस्मिन्लम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य । औक् आपः । आहि चापः । याडापः । इस्वनचापः । डेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्रास्ताः । एवं नसनिश्चत्सु । तथाप्यनन्विधावित्युक्तेन भवन्ति । आ आविति प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्घ्यादिसूत्रेऽपि आ आप् की ई इति प्रक्षेपादतिखट्टः निष्कौशाम्भिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्टात्वेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य याद स्वादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याद्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तद्वदिनियमात् । पदञ्च इति नासिकाया नस्य । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । ॥ वञ्चप्ररुजसृजमृजयजराजप्राजञ्चशां षः । ८२ । ३६ ।

बहुव्रीहिः' इत्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकादादिति भावः ॥—त्यक्तुं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'विभाषा द्वितीया-' इति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । 'तीयस्य' इति पुनर्पसकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ 'विभाषा द्वितीया-' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥—अम्बार्थनघोर्हस्यः । अत्र 'अम्बार्थं क्षक्षर यदि' इति वचनात् क्षक्षरस्यैवाम्बार्थस्य दस्यो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह—असंयुक्ता ये डल्का इत्यादि ॥—जरेति । 'जृष्वयोहानौ' इत्यस्मात् 'विद्विदादिभ्यः-' इत्यदि 'ऋटशोऽङ्' इति गुणे कृते टाप् ॥—शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु 'औड आपः' 'इस्वनचापो नुट्' इत्यपेक्षया 'जरायाः-' इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वं 'आहि चापः' 'याडापः' 'डेराम्' इति विधयो जरसादेश बाधिला परत्वात् स्युरिति चेद् अत्राहुः । 'आहि चापः' इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'जरायाः-' इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेश बाधिला जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनावन्तत्वात् 'आहि चापः' इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । 'याडापः' इति याडामग तु जरमादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्वाधते । आकाररूपापः परस्य हितः सुपो विहितस्य यादो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । डेरामपि जरसादेशो नित्यत्वाद्वाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य डेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् ॥ रूपमालायां जरसीत्युक्त्वादितिानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वान्युपगमे बाधकाभावादिति ॥—स्वाश्रयमिति । यत्रादिसुबाश्रय तन्निमित्तकमित्यर्थः । यत्रादिसुप एव याडागमापादानात्स्वशब्देन तत्परामृश्येन ॥—स्थानिवद्भावेनेति । न चैव लोक्षणिकत्वात्कथमिह याद स्वादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया प्रवृत्तां अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतो व्याचष्टे—आबन्तं यदङ्गमिति । 'यस्मात्प्रत्ययविधित्वादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति नियमादतिखट्टेति यदङ्गं तदावन्तं न भवति, यत्राबन्तं खट्टेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडामगप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्या । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्यापुग्रहणेनावन्तं गृह्यते । आबन्तस्याङ्गविशेषणे त्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्टायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थमिति यथुच्यते, तदङ्गेनावन्तं विशेष्यताम्—अङ्गसङ्गक यदाबन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह—उपसर्जनेति । अयं भावः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तुपसर्जनेऽपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकरीषगन्ध्यापुत्र-इत्यत्र 'प्यङ्' सप्रसारण पुत्रपत्योस्तत्पुस्ये' इति संप्रसारणं न भवति । अतिकरीषगन्धस्य हि प्यङ्गन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हल्ङ्घ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य प्यङ्गन्तत्वान्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् ।

१ लक्तुं शक्यमिति—ननु अनुप्रत्ययान्तस्य द्वे रूपे यथा स्वाना तदर्थमिदं चरितार्थमिति वाच्यम् । नच महाविभाषयान्प्रत्ययाभावे रूपद्वयमिदिरिति अमित्यर्थम् । तत्सूत्रे महाविभाषामवस्थाभावरस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् इति चेन्न । भाषायां विधीयमानस्य स्त्रीत्वाभावात् । अत्रच प्रत्याख्यानपर आध्यमेव मानम् । अत एव सञ्जोपसर्जनार्थमपि न, सर्वनाम्नः स्यादिति साहचर्याच्च । २ अम्बार्थेति—अत्र वार्तिकं 'मातुर्मातृच पुत्रार्थमर्हते' इति । जननीद्वारा पुत्रस्य प्रश्रमाया बोल्याया घोटको मातृजादेशो भवति सच समासलक्षकपवाद इति तदर्थः । उदाहरणं तु ह्ये गार्गीमात इति । यत्र तु ह्येति सच न बोले तत्र तु हे गार्गीमातृक इत्येव भवति । स्पष्ट चेद जेनेन्द्रव्याकरणे, तत्रहि 'मातुर्मातः पुत्रेऽहं मिनाम्नस्ये' इति सूत्रमेव वर्तते । आमन्ये गिना सनो धनेनैवचनेन सहैल्लं ।

ब्रह्मादीनां सप्तानां छान्दोग्योश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि पदान्ते च । यस्य जश्चत्वेन ङकारः । निहभ्याम् । निहभिः ।
 सुपि डः सीति पक्षे धुद । चत्वंम् । तस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति तदयोष्ठ्यौ न । न पदान्तादोरिति कुत्वं न ।
 निहसु । निहसु । ॥ षढोः कः सि । ८।२।४१ । यस्य ङस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्चत्वं प्र-
 त्यसिद्धत्वात् । केचित्तु ब्रह्मादिसूत्रे दादर्शोत्तरिति सूत्राद्गतोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्चत्वेन ङकारे । निजभ्याम् ।
 निजभिः । जश्चम् । श्रुत्वंम् । चत्वंम् । निष्पु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति । जश्चत्वासिद्धत्वात् ॥ * मांसपूत-
 नासानूनां मांसपूतञ्चयो वाच्याः शसादौ वा । पृतः । पृता । पृद्गयाम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा
 विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वाच्चत्वाभावः । मतीः । नौत्वं न । मत्या । ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ १।४।६ ।
 इयङ्बुवङ्स्थानी स्त्रीशब्दमित्री नित्यस्त्रीलिङ्गादीदूतौ ह्रस्वौ च इवणौ स्त्रियां वा नदीसङ्गौ स्तो ङिति परे । आप्
 नद्याः । मत्तै । मतये । मत्याः २ । मतेः २ । नदीत्वपक्षे औदिति डेरीवे प्राप्ते । ॥ इदुद्गयाम् ॥ ७।३।११७ । नदीसं-
 ज्ञाभ्यामिदुद्गयां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अच् घेः । मत्तै । मती । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः । ॥ त्रिचतुरोः
 स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ७।२।९९ । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । ॥ अचि र ऋतः ॥ ७।२।१०० ।
 तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुद । ॥ न
 तिसृचतसृ ॥ ६।४।४ । एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणाच्चेह । प्रि-
 यास्त्र्यस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्य स इति
 विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्मोर्लुका
 पूर्वपदस्य व्यङ्ग्यस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः सप्रसारणमिति 'व्यङ्ग्यः सप्रसारणम्' इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—तदयोष्ठ्यौ
 नेति । धुवभावे तस्य ठे न । धुदपक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥—न भवतीति । जश्चत्वाप्राक् षस्य कुत्वं न भवती-
 त्यर्थः ॥—केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ॥—निचुशु इति । अत्र 'शङ्खोऽडि' इति पक्षे छत्वबोधयम् ॥—मांसपृ-
 तनेति । पृतना सेना ॥—नात्वं नेति । 'अस्त्रियाम्' इति पर्यदासादिति भावः ॥—ङिति ह्रस्वश्च ॥ 'वामि' इति
 सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नेयद्वुवङ्स्थानी' इति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इहेयद्वुव-
 ङ्स्थानी स्त्रीशब्दमित्री नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वप-
 र्यन्तम् । अन्यथा इच्चशत्रुप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुपटुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वेऽपि नदीत्व न स्यात् । कैयटमते हि
 तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरेऽपि ह्रस्वाशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालभाच्च । अत एवाभ्यामग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं
 निष्कृष्य सबन्धते, तदेतदाह—ह्रस्वौ च इवणौचणौ स्त्रियामिति ॥—औत्वे प्राप्त इति । 'डेराम्' इत्यपेक्षया
 परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु 'औत्' इति सूत्रे 'इदुद्गयाम्' 'अच् घेः' इति पूर्वोत्तरमूत्रद्वयबल्लभ्यार्थमुपादाय घिनदीस-
 ज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । 'इदुद्गयाम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥—त्रिचतुरोः—'अष्टन आ
 विभक्ता' इत्येतोऽनुवर्तनादाह—विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् ।
 'स्त्रियाः पुवद्' इति पुवद्भवेनापीष्टसिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुवद्भवो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्या । ॥
 —गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तुष्टनोत्यत्र 'ऋतो डि-' इति गुणस्य रत्वमपवादः, तिस्रः पश्येत्तत्र तु 'प्रथमयो'-
 र्नात्वं पूर्वसवर्णदीर्घापवादः, प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रः समित्यत्र 'ऋत उत' इत्युत्वसेति विवेकः । यद्यपि मध्येऽपवाद-
 न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यात्तु 'ऋतो डि-' इति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्याचिन्तामाधित्यं स्वविषये
 प्राप्त सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥—त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । धृतत्वाद्भि त्रिचतुरोरित्यस्य स्त्रियामिति विशेषणं
 नाङ्गस्येति भावः ॥—प्रियतिस्रेति प्रिय जश् त्रि जश् इति स्थिते 'अन्तरङ्गानि विधीन्यहिरक्षो लुवाधते' इत्यकृत एव
 तिस्रादेशे सुषो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्या परतः तिस्रादेशः 'स्त्रियाः पुवद्' इति प्रियाशब्दस्य पुवद्भावः ।
 'ऋदुशन-' इत्यनङ् । यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या
 स्त्रिया वृत्तिर्बोध्यः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिमिद्वान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्री-

१ तस्यासिद्धत्वादिति—चयो द्वितीया इति वार्तिकस्य 'नादिन्याक्रोशे-' इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वादिति भावः । २ नात्वं
 नेति—स्त्रीत्वादित्यनुकृत्यते । अन एव पुस्त्वाभावाज्जत्वाभाव इति नोक्तं, नदि पुस्त्वाभावो नामाभवे प्रतिबन्धकः । नपुंसकेऽपि
 तदङ्गीकारात् । ३ मत्यामिति—नच सनिपातपरिभाषया यणभावो वाच्यः, 'आणपा' इत्यादिनिर्देशात् । ४ त्रिचतुरो-
 रिति—अत्र वार्तिकम् 'सत्राया कन्युपसंख्यानमिति' । तिसृका नाम ग्रामः । ५ कृत इति—इदं अनुवृत्तितिसृचतसृशब्दयोः
 पष्ठमन्तत्वलभार्थम्, अन्यथा अयं रादेशो हि तिसृचतस्त्रोरजादिविभक्तौ परे बाधकः स्यात् । कृतेतु ङकारग्रहणे उपजीव्यत्वाद्वाधो
 न भवति । ६ नुमचिरेति—नच स्वार्थद्वयवदिभूतलिङ्गकार्थविभक्तिमन्त्रादिमिचित्तिस्रादादेशापेक्षयान्तरङ्गावृत्ति सिद्धे
 पूर्वनिप्रतिप्रेषोऽयुक्त इति वाच्यम्, 'न तिसृचतसृ' इति सूत्रे तिसृग्रहणेन एतत्सूत्रविषये बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणात् । अन्यथा-
 न्तरङ्गावृत्त्यादेशे तदसंगतिः स्पष्टेव ।

लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च तिसादेशः । न लुभतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । कृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवस्त्रावविकल्पात्प्रायेण नुस्त्रभावौ । प्रियतिसा । प्रिय-
तिसृणा । इत्यादि । द्वेत्वे सत्याप् । द्वे २ । हाम्याम् ३ । हयोः २ । गौरी । गौरी । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरी ।
गौर्ये इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गि णिङ्गत्वाच्च च प्राप्ते । विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्गयन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् ।
एवं तरीतम्प्यादयः । स्त्री । हे स्त्री । ॐ स्त्रियाः । १६।४।७९ । स्त्रीशब्दस्येवङ्ग स्वादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।
ॐ वाम्शसोः । १६।४।८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः ।
स्त्रिया । स्त्रियैः स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वाच्चुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः ।
अतिस्त्रियौ । गुणनाभावौत्वनुद्धिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । स्त्रीषे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ्गत्ववधार्यताम् । जसि च । अति-
स्त्रियः । हे अतिस्त्रिये । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः । वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः ।
अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । वेर्हन्ति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अस्त्रिः घे । अतिस्त्री ।
शोस्त्रौकारे च नित्यं स्वादश्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽपि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने । स्त्रीषे तु नुम् ।
अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिये । ऊप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवस्त्रावविकल्पात्प्राग्वाच्यम् ।
अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रियोः २ ।
अतिस्त्रियः । किति ह्रस्वश्रेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । स्त्रीति तु इयङ्गुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्ध-
स्त्रैवानुपूर्वेष्वर्थस्थाचं निषेधो ननु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रियेः २ । अतिस्त्रीणाम् ।
अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्री । स्त्रीः । स्त्रियौ । स्त्रियः । ॐ नेयङ्गुवङ्स्थानावस्त्री । १६।४।४ । इयङ्गुवङ्गोः स्थितिर्यो-
स्तावीदृत्तौ नदीसङ्गौ न स्तो ननु स्त्री । हे स्त्रीः । स्त्रियै । स्त्रिये । स्त्रियाः । स्त्रियः । ॐ वामि । १६।४।५ । इयङ्गुवङ्ग-
निष्ठसंख्यासमर्पकयोश्चिचुरोरिति विवक्षितोऽर्थः तेन प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रिया
वृत्तिरप्येति न तिसादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्च' इत्येतत्सूत्रगतमाध्यम्यसदर्थश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥—अनित्य-
त्वादिति । 'इकोऽपि' इत्युत्तरपदग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्यामिसादिषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च 'न डिमवुक्लोः' इति निषेधात् सङ्गद्वौ लोपो न समवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्याव-
श्यकमिति बाध्यम् । सवुद्धिश्च लुक् लुभेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । 'न न्यमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् विना
तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थे तदिति बाध्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्रार्थोक्तिरकरणस्य वैयर्थ्यात् । 'न लुभता' इति
इति निषेधस्यानित्यत्वे सङ्गद्वौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त नुम वारयितुं तदिति भवत्येवाग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं सवुद्धि-
गुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुपरोधनान्यत्रापि कचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति
रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥—रादेशादिति । अत्र 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति भाष्यं मानम् ॥—इत्या-
दीति । प्रियतिसृ प्रियतिसृणे । प्रियतिसृ । प्रियतिसृण । आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, त च बाधित्वा
पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणाम् ॥—द्वेत्वे सत्यापिनि । विभक्तिमनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं 'न
यासयोः' इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादिति भावः ॥—अङ्गयन्तत्वादिति । केचिदिह 'कृदिकारात्' इति
इति पाक्षिकद्वीपमिच्छन्ति । तन्मते तु मुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे दृश्यन्ताः सुसाधव
इति रक्षितः । 'लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च ॥—स्त्री इति । स्त्रायतोऽस्या शुक्रशोणिते इति स्त्री । 'स्त्राय-
यतेर्दृ' । 'लोपो व्योः' इति यलोपः, टित्वान् दीप् । दृश्यन्तवान्युलोपः ॥—परत्वादिति । 'स्त्रियाः' इति इयङ्गुव-
क्षया ॥—इयादेशोऽपि नान्यत्रेति । अजादा य इयादेशो विहितः स उपसर्जनले पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओ-
सादिषु चतुर्व्ये, न लन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥—इयङ्गुवङ्गस्थानावित्यस्यैवेति । 'यू क्या-
र्या' इत्यनुवर्तनादियङ्गुवङ्गस्थानाविति ईदृशोर्विशेषणम् । तेन इयङ्गुवङ्गस्थानावौदावेवास्त्रीति पर्युदास्तो न तु द्वाविति
भावः ॥—श्रीरिति । 'किञ्चिप्रच्छ' इत्यादिना किञ्चीदृशोः । दृश्यन्तत्वाभावाच्च सुलोपः ॥—नेयङ्गुवङ्गस्थानाव-
स्त्री ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युट् । इयङ्गुवङ्गोः स्थानाविति षष्ठीसमांसः । तथा च फलितार्थमाह—इ-
यङ्गुवङ्गोः स्थितिर्योरिति । स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा यीः प्रयीः । हे प्रथि । अत्र 'एरनेकाच' इति यणा इयङो
बाधनान् 'नेयङ्गुवङ्गस्थाना' इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङ्गुवङ्गो निष्पद्यते तत्रैव नदीसङ्गाया निषेधः । यत्र त्वपवा-
देन बाध्यते तत्र न निषेध इत्यतदर्शं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा 'नेयङ्गुवङ्गोः' इत्येव ब्रूयात् । इयङ्गुवङ्गोनिमित्त-
भूतौ य नदीसङ्गा नैत्यर्थलभात् ॥ अस्तीति किम् । हे स्त्री ॥—वामि ॥ 'यू क्यार्या नदी' 'नेयङ्गुवङ्गस्थानावस्त्री' इ-

स्थानौ व्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रिवि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्ति-
कारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभि-
धायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रथ्वं प्रथ्व इति वि-
शेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु
श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंवर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि
पुंवर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । ॥ स्त्रियां च । ७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दस्तुजन्तवद्रूपं लभते ।
॥ ऋध्रेभ्यो ङीप् । ७।१।९७। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । वधूरांरीवत् ।
भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हपितः कासि हे सुभू इति मष्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलूः पुंवत् ।
पुनर्भूः । इत्कस्तेति यणा उबडो बाधनाच्चेयङुवङिति निषेधो न । हे पुनर्भू । पुनर्भवम् । पुनर्भवौ । पुनर्भवः ।
॥ एकाजुत्तरपदे णः । ८।७।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्याभिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
भक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याश्रित्यत्वे सिद्धे पुनर्गप्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वाबुद् ।
पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभू । पुनर्नवायां तु हे
वर्षाभू । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूद्वेदुं पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् । ॥ न षट्-
स्वस्त्रादिभ्यः । ७।१।१०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापौ न सः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

ल्यनुवर्तनादाह—इयङुवङोः स्थानावित्यादि ॥—ययपि नेति प्रकृते निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे
विधिर्विकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उच्यते इत्याशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । 'डिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रेण्ये-
वमेव ॥—प्रधीशब्दस्य त्विति । 'एरनेकाच-' इति यणा इयडो बाधनात् 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते ॥
यत्र चापवादेनेयङुवङो बाध्यते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे—लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव
वक्ष्यति ॥—पुंवद्रूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥—लक्ष्मीवदिति ।
मतद्वयेऽपीति शेषः ॥—सुष्ठु धीर्यस्या इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य
नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति सुधीशब्दः धीवदेव भवति, न तु पुंवदेव इति चेद् । अत्राहुः । 'नेयङुवङ्स्था-
नावली' इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दे 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते, इति ग्रन्थः स्म-
रसतः सगच्छते इति ॥—मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥—श्रीवदेवेति । बु-
द्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥—स्त्रियां च ॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृज्वत् क्रो-
ष्टरिति वर्तते, तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः । श्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह—स्त्रीवाचीक्रोष्टृशब्द इत्यादि । एव च पञ्चमिः क्रोष्ट्री-
भिः कीर्तं रथे' पञ्चक्रोष्ट्रमी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भाव गच्छति ॥ ये तु श्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, दीर्घश्च क्रोष्टृशब्द
गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्यति । 'तेन कीर्तम्' इति ठक्कः 'अध्यर्थपूर्व-' इति लुप्तत्वात् 'लुक्तद्वितिलुकि' इति
डीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥—ऋध्रेभ्यो—॥ ऋत् ऋकारः, नो नकारः, प्रयोगापेक्ष बहुलम् ॥ प्रातिपदिकवि-
शेषणान्तदन्तविधिः । श्रियामिति बाधिक्रियते तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि ॥—क्रोष्ट्री इति । 'स्त्रिया च' इत्येतस्याङ्-
त्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो डीषिति बोध्यम् ॥—भूरिति । भ्रमतीति भू । 'भ्रमेथ हू' इति
भ्रमतेर्ह्रस्वयः डित्वाटिलोपः ॥—हेसुभूरिति । ह्रस्वयस्याधीप्रत्ययत्वात् 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुव-
ङ्स्थानौ-' इति नदीसंज्ञानिषेधात्सुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति—कथं तर्हीति । 'विमानने
सुष्ठु पितृर्गृहे कुतः' इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥—बह्व इति । केचित्तु 'नेयङुवङ्'-इति सूत्रे 'वामि'
इत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषा चाश्रित्य समादधिरं । तदसत् । तथा सतीह नम्रग्रहणं 'वामि' इत्युत्तरसूत्रं च
व्यर्थं स्यात्, 'वेयङुवङ्स्थानौ' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु 'सौमान्ये नपुंसकम्' इति कथयित्समादधुः ॥—
एकाच्—॥ एकोऽन् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदुत्तरपद यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिर्गमो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः
समासावयवे रुक्तेनाक्षिसमासाऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन् समास इति ॥ 'रषाभ्या नो ण-' इत्यतो णह्रस्व-
नुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—आरम्भसामर्थ्यादिति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च'
इति विकल्पेन सिद्धावेतद्वारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेपि नदीसंज्ञाया अभावात् 'डिति ह्रस्वश्च'
इत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥—न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ स्त्रिया यदुक्तं तत्र भवतीति व्याख्यानादन्तरो डीषिव व्यव-
हितृष्टावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्तापौ नेति । खसादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तुभौ ॥—स्वसा तिस्र
इति । 'न तिस्रचतस्र' इति नामि दीर्घलप्रतिषेधाज्जापकादेव, डीवभावे सिद्धे स्वसादिषु तिस्रचतस्रशब्दपठौ न कर्तव्य इति

याता मांसेति ससैते स्वादाद्य उदाहृताः । अप्रवृत्तिरि दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मादः । शौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौग्लौवत् ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

॥ अतोऽम् ॥ ७।१।२४। अतोऽङ्गात् क्रीबात्परस्मैकः स्त्री स्यात् । भसंज्ञायाम् । ॥ यस्येति च ॥ ६।४।१८४। भस्वेवर्णवर्णयोर्लोपः स्वादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे साप्ते । * औङः इयां प्रतिषेधो वाच्यः । ज्ञाने । ॥ जश्शसोः शिः ॥ ७।१।२०। क्रीबादनयोः स्त्रीः स्यात् । ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ १।१।४२। शि इत्येतदुक्त-संज्ञं स्यात् । ॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७।१।७२। झलन्तस्याजन्तस्य च क्रीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्धत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ॥ अङ्कतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७।१।२५। पञ्चभ्यः क्रीबेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् । ॥ टेः ॥ ६।४।१४३। णिति परे भस्व टेलोपः स्यात् । वावसाने ।

‘कृमेजन्तः’ इति सूत्रे कैयटः ॥ —स्वसेति । ‘सावसेः’ । ‘ऋदुशनः’ इत्यनङ् । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युः’ । ‘भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ ॥ —शौर्गोवदिति । गमेलोः । बाहुलकाद्युत्तरपि । ङित्वाङ्गिलोपः । ‘ओतो णित्’ इति णिट्वाङ्गादङ्गिः ॥ —राः पुंवदिति । यद्यपि पुलिङ्ग एवायम् ‘अर्थरैविभवा अपि’ इत्यमरौकर्मिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि ‘राखेन राः श्रीलंके’ इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥ —नौग्लौ-वदिति । ‘ग्लानुदिभ्यां ङौ’ । ङित्वाङ्गिलोपः । ‘स्त्रिया नौस्तराणिस्तरिः’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषण ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति चातुर्वर्तत इत्याशयेनाह—अतोऽङ्गादि-त्यादि । अवन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ —स्वमोरिति । अमोऽम्विधान ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति प्राप्तस्य लुको वाधनार्थम् ॥ —अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव छित्वा नोमं कृते सनिपातपरिभाषया ‘मुपि च’ इति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूप सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य सयोगान्तलोपे गिट्मिश्रम् । तथापि ‘सयोगान्तलोपो झल’ इत्यभिप्रायेणैव व्याख्यातम् ॥ यत्बाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तत्रभसात् । सोरमि कृते सनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याग्रवृत्त्या अनिजरमिति रूपस्यैवेयमालान । द्वितीयैकवचने तु ‘अतोऽम्’ इति बाधिला परत्वाजरसि कृते सनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेर्नानि दिक् ॥ —ज्ञानमिति । ज्ञातिज्ञानम् । ल्युङन्तः । ‘युवोरनाकौ’ । ‘कृतद्धितः’ इति प्रातिपदिकन्वात्स्यादुपपत्तिः ॥ —हल्मात्रेति । हे ज्ञानसु इति स्थिते सयुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वैव च, तस्यान्तवद्वाभाङ्गस्यान्तमङ्ग भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिने मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ —नपुंसकाच्च ॥ ‘जमः शी’ ‘आँड आप’ इत्यतः शी आँड इति चातुर्वर्तत इत्यभिप्रेत्याह—क्रीबात्परस्येत्यादि ॥ —भसंज्ञायामिति । ‘सुउनपुमकस्य’ इति पयुदाभेनामर्बनामस्थानत्वादङ्गि ‘यचि भम्’ इति प्रवर्तत इति भावः ॥ —यस्येति ॥ इत्थ अथ य नस्य तदाह—इवर्णावर्णयोरेति । इति चेति चकारेण ‘नस्तद्धिते’ इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यत तदाह—ईकारे तद्धिते चेति ॥ —औङः इयामिति । विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । नन्दं वचन कर्तव्यम् । ‘विभाषा ङित्वाः’ इत्यतः इयामिति प्रकृत, ‘न सयोगात्’ इत्यतो नेति च, तत्रा-भिसम्बन्धमात्र कर्तव्य यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति इया नेत्याकरः ॥ —जश्शसोः—॥ जसा माहर्चयादिह सुवेव शस्य गृह्यते । तेनेह न । कुण्डसो ददाति ॥ —शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासज्ञाकरण पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥ —नपु-सक—॥ ‘इदितो नुम् घातो’ इत्यतो नुमनुवर्तते । ‘उगिद्वाम्’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च । ‘अङ्गस्य’ इति चाधि-कृतम् । तथा च झलज्भ्या नपुंसकमङ्ग विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—झलन्तस्येत्यादि ॥ —अङ्क-तरादिभ्यः—॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेम तिष्ठति । नेम पश्य । उत्तरादयो उत्तरदन्तमतरान्यान्त्यन्तरात् सर्वादिषु पठिताः ॥ —अद्वादेशः स्यादिति । जिघृक्षितादिशस्वरूपप्रतिपादनाय शुब्व न कृतम् ॥ —टेः ॥ ‘तिविशतेः’ इत्यतो ङित्वाङ्गि-न-

१ मानेति—अथच निषेधः समबन्धिकजननीवाचकरयैव ननु स्त्रिया परिच्छेत्तुवा-भक्तमानुषाभ्यं, ननान्द्रादिमाहचर्यात् ।

२ इयामिति—विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । इत एव निर्देशात् गौरादिपाठाद्वा शशशब्दान्दीप् बोध्यः । आँड इति स्वरूपकथनम् । सर्वं इत्यस्य आधिकारण सिद्धेः । ३ जश्शसोरिति—नच निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽत्र ग्रहण स्यात् इति वाच्यम्, परमिप्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्व तदनुधारण एव तत्प्रवृत्तेः । ४ शेषमिति—अकर्तरिति धम् । धनजपाः पुसीति तु प्रायोवादः । ५ अद्वादेश इति—न चास्य ङित्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्, उत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यो-ऽदिति वक्तव्ये संदिग्धशनिर्देशस्यैव मानत्वात् ।

कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्तेति किम् । पञ्चमः । टेल्हसत्वाद्यधमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः । एहृहृस्वादिति संहृदिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वात् । शेषं पुंवत् । कतम् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । * एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । एकतरम् । सोरमादेशो कृते संनिपातपरिभाषया न जायते । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाजरसि कृते झलन्तत्वाच्चम् । ॥ सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ६॥४॥१०॥ सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्त्वोपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाजरसः । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पञ्चमइति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हन्दि । हृदा । हृज्जपामित्यादि । उदानि । उद्वा । उद्भ्यामित्यादि । आसानि । आक्षा । आसम्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांस्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रग्रहं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये मांस्यचन्या उक्ताया इत्युदाहृतम् । अयस्त्वयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पञ्च इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १२॥४७॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपवर्तते 'भस्य' इति बाधिकृतं तदाह—इति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाद्दिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अदडो डित्करणस्य प्रयोजनमाह—टेल्हसत्वादित्यादि । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाद्यदादेश एव क्रियता किमडादेशेनेत्याशङ्क्याह—एहृहृस्वादित्यादि । दादेशो तु हे कतरेति स्याद्विती भावः ॥—अन्यतमस्य न्विति । एव च 'सामान्यादिष्वन्यतमत्तमः' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥—अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । 'गोत्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोम्' ॥—परत्वादिति । अजरसि इति स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलच' इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चाङ्गमकोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायाक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्त्यादयः परस्त्वैवान्तावयवो मित्याद् इति स्वमते त्ववयववयव समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथञ्चिजरसादेशो जातेऽपि सान्तत्वाभावात् 'सान्तमहतः' इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—सान्तमहतः—॥ अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तपष्ठोक्तं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येत्यादि ॥—तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येति ॥—अमि लुकोपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशो कृते वा जरसि प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥—मांस्यचन्या इति । पच्यतेऽस्यामिति पचनी 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । टिलान्गीपा मासस्य पचनी मांस्यचनी । अत्र डटो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिप्रग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्यदिति भावः ॥ ननु पृष्ठोदरादिसूत्रे 'मासस्य पचि युष्मदोः' इति वक्ष्यमाणत्वादनन्तोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेद् । अत्राहुः । 'पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्त्वानुबन्धं यदुत्तरपदं मांस्यचनमित्यादि न त्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि दीयन्तमुत्तरपदं न तु युटन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति ॥—मासश्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माद्रिः शरद्रिः दुरोदरः तव' इत्युदाहरणम् ॥—ह्रस्वो नपुंसके—॥ इह ह्रस्वधृत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमिलत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्च' इति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुञ्जे ॥—ज्ञानवादिति । श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' इति शब्दः तु विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाङ्गणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वस्याद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव शब्दम् ॥—संनिपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तः स्यात् । न च 'मुपि च' इति दीर्घार्थः संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । 'कथाय' इति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे कार्ये तदभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यप्राप्येत्त्वजातेरनपायादिति दिक् ॥ एतेन श्रीपशब्दान्द्वयि श्रीपेति

१ दीर्घ इति—हसशिरसि इत्यत्र हसशब्दे तु न दीर्घः, सर्वनामस्थाने इत्यस्य मान्तसंयोगविशेषणत्वात् । नचैवं 'न्समहतोः' इत्येव सिद्धे संयोगग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्यत् शब्दे दीर्घार्थं संयोगग्रहणात् । अन्यत् शब्दस्तु—अन्तरीत्यन्, स्तरतीति स्तर, अनयोर्ह्रस्वः, ततः आचक्ष्णान्यन्तात् किपि टिलोपे च कृते बोध्यः । २ प्रातिपदिकस्येति—ननु क्लीबवदर्थं वाचकतासम्बन्धेन वर्तमानस्याजन्तस्य ह्रस्व इत्युक्ते धातुतिङन्तादौ असम्भवात्सामर्थ्येनैव प्रातिपदिके लब्धे पुनः प्रातिपदिकप्रग्रहणं व्यर्थम्, काण्डे श्लादौ न तस्य शक्तिप्रधानतया क्लीबवदर्थकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम् । न, स्पष्टार्थत्वात्प्रातिपदिकप्रग्रहणस्य । सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् इति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ।

रिभाषया भातो धातोर्लिखाकारलोपो न । ॥ स्वमोर्नुपुंसकात् ॥ ७।१।२३। स्त्रीबाधकत्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । ॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३। इगन्तस्य स्त्रीबन्ध उमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । नलुमतेति निवेद्यत्वात्स्वत्वात्पक्षे संतुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आहो ना । वारिणा । धोर्लृतीति गुणे प्राप्ते । * वृद्धौत्वतृज्झावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमधिरिति नुद् । नामिति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंयङ्गाववस्य ॥ ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं स्त्रीबन्धं पुंवद्वा स्यादादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीळुर्बुधस्तत्फलं पीळु तस्यै पीळुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ॥ अस्थिदधिसकथ्यक्षणा-
मनकुदात्तः ॥ ७।१।७५। एषामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अङ्गोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिषा । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्बादयः । सानुसन्दस्य क्षुर्वा । क्षूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्झावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि ।

केषांचिह्नस्त्वान्न परास्तम् ॥ —स्वमोर्नुपुंसकात् ॥ अयं लृक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे 'तदोः' इति सत्वे सोरम्भावे च स कुलमिति न्यात् । इत्यते तु तत्कुलमिति ॥ —इकोऽचि— विभक्तौ किम् । मधु मय तस्येद माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥ —वृद्धौ-
स्थेति । अतिसखिनीत्यत्र 'सत्युरसबुद्धौ' इति णिद्रझावाद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अच घेः' इत्यात्मम् । प्रियक्रोडु-
नीत्यादौ तृज्झावः प्राप्तः ॥ ननु नुमुदोः को विशेषस्तत्राह—नामीति दीर्घ इति । नुमस्तद्भक्त्यात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ —तृतीयादिषु— यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञा-
येत, तदा पीळुने इत्यादाविति प्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे—प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्थआदित्वद्भ्यः । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं य-
च्छब्दस्वरूपं तत्त्वभूत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुपतनादाह—टादावचीति । इगन्तं किम् । नोमपेन कु-
लेन । अचि किम् । प्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥ —तत्फलमिति । पीलो फलं पीळु । 'फले लृक्' इति ओरमो लृक् ॥ —प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्ति-
निमित्तं, फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ —अ-
स्थिदधि— 'इकोऽचि' इति नुमि प्राप्ते विधिरय, नकारादकार उच्चारणार्थः । इकारस्तन्तादेशार्थः । 'नचिवयस्या-
निसन्तस्य' इति फिटसूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यनु-
दात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तथोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावङ्गोपाभावपक्षे स्फुट, दध्ना दध्ने इत्यादावनङ्गोकारलोपे 'अ-
नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिभक्त्यनुवर्तते अचीति
च, तदाह—टादावचीति । टादौ किम् । दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिन्याम् ॥ —तदन्तस्यापीति । आह्ला-
दिति भावः ॥ —अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । क्षियामतिदध्नेत्येव । सर्गिपातपरिभाषया बहिरङ्परिभाषया च
डीपोऽप्रवत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं क्षियां तु प्रियदध्या प्रियदध्यै इत्याद्यापि कैश्चिदुक्तम् । तदमत् । उरः-
प्रवृत्तिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कथ्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां डीपः प्रवृत्तेर्द्वारादपास्तत्वाच्चेति
दिक् ॥ —सुधिनी इति । परत्वाभ्याम् इयङ् बाध्यते ॥ —सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुनपुंसकयोरेकमे-
वेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु' इति उपपक्षे नुमभावात् 'न भूधियो' इति वर्णानुपधाच्चेत्यङ् ॥ —प्रध्येति । अ-
त्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्वचः धेय-
स्यो यस्य तद्बहुधेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहंनति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये त्वसर्जनह्रस्व
एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुधेयसि बहुधेयमिनी इत्याहुः ॥ —मध्विति । 'मधु मये पुष्परमे, मधुर्वसन्ते
चैत्रे च' । इह पुनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मध्वत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव । तथा च भाषितपुंस्क-
त्वाभावात्तन्मधुने मधुषः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥ —क्षुर्वेति । 'भांसघृतनासान्नाम्' इति

१ स्वमोरिति—अयं लृक् विभक्तिनिमित्तकार्याणां बाधकः । अन्तरज्ञानपीति न्यायात् । २ विभक्त्याविति—सुपीति वक्तव्ये
विभक्तिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातोर्लिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् इति केचिदाहुः । ३ विप्रतिषेधेनेति
—ओकारस्य वृत्तिरेऽपि धृग् ग्रहणं गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्भावितयोरेव ग्रहणमपि ज्ञापनार्थं, तेन एतानि, द्वे कुले ऋति मिढम् ।
अन्यथा आत्वं बाधित्वा पूर्व नुमापत्तिः । ४ पुनदिति—अयं च व्याप्तिन्यायेन ह्रस्वत्वमुन्मोराभावादिदेशः । तृतीयादौ पुंति
विहितन्यानिदेयस्य भावन्याभावात् ।

दादौ पुंवत्पक्षे प्रियकोट्टा । प्रियकोट्टना । प्रियकोट्टे । प्रियकोट्टवे । अन्यत्र तुज्जज्ञावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियकोट्टना । प्रियकोट्टने । नुमचिरेति नुद । प्रियकोट्टनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलुनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धातु । धातुणी । धातुणि । हे धातः । हे धातु । धात्रा । धातृणा । एवं श्रातृकत्रादयः । ॥ एच इग्रस्वादेशो ॥१॥४८॥ आदिश्यमानेषु हस्वेषु एच इगोव स्यात् । प्रघु । प्रघुनी । प्रघुनि । प्रघुनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि-गन्तं प्रघु इति तस्य भाषितपुंस्कवाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्य-त्वाद्वाग्रहोलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नुमचिरेति नुज्वात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुज्वात्वं न । नामीति दीर्घस्वातम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनुनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

॥ हो ङः ॥८॥२॥३॥ हस्य ङः स्याज्जलि पदान्ते च । हलङ्ग्याविति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ङः । जस्त्वचत्वं । लिद लिद् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिहम्याम् । लिदस्तु । ॥ दादेर्धातोर्धः ॥८॥२॥३॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य ङः स्याज्जलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अघोशित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिहति । ततः किपि दामलिद । अत्र भाभूत् । ॥ एकाचो बशो भूप झपन्तस्य स्त्रोः ॥८॥२॥३॥ वातिककारोक्त्येति भावः ॥ 'भूः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्युभयलिङ्गं सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—झूनि सानूनीति । पुंसि तु झन् । सानून् इत्यादि ॥—सुल्वेति । शोमनलवनकर्तृत्वं पुनपुसकयोरैकमेवेति भाषितपुंस्कलात्पुंव-त्पक्षे नुमभावात् 'ओः सुपि' इति यण् ॥—सुलुनेति । यण बाधित्वा परत्वाच्च ॥—धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुनपुसकयोरैकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥—एचः—॥ आदिश्यत इत्यादेशः दस्यथासावादेशश्च दस्यदेशः, निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनमतो व्याचष्टे—आदिश्यमानेषु हस्वेषु मध्य इति ॥ एवं पूर्वभागेऽकारसदृशः, उत्तरसु इवर्णोवर्णस-दृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य हस्यस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याता, तथा च वा कदाप्यकारो भूदिति नि-यमार्थेय परिभाषेत्यभिप्रेत्याह—इगोव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः । एका-रान्तस्योदाहरणं तु, इ स्मृतो यन स स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थक्यम् । तथा च वातिककृतोक्तौ 'सिद्धमेडः सत्यानलात्' 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्तात्' इति । अस्माधः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एव उत्तरमागान्तरतमौ इवर्णोवर्णवेति सिद्धम् । ऐचोर्धेति चकारो भिन्नक्रम उत्तरभूयस्तात्वेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्थ-मात्रा अवर्णस्य, अर्धममात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लप्रामादिवद्भयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति ॥—प्रघुनेति । ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिर्क यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुनपुसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कलात् पक्षे पुंव-द्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—यदिगन्तमिति । 'एतच्च 'रा दीनि' इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य मा-धवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रथवा प्रयाया सुनावेत्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादप्रवृत्तिनिमित्तैक्या-स्तुषोशब्दो भाषितपुस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रयुशब्दोऽपि भाषितपुस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादात् पुव-द्भावो न भवतीति, इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे लखीति बोध्यम् ॥—प्ररीति । प्रकृष्टो रा यस्य तत् । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥—होढः ॥ 'झलो झल्लि' 'पदस्य' 'स्कोः सयोगयोरन्ते च' इत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—झ-लीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ॥—लिङिति । 'लिह आखादने' किपु ॥—लिदस्त्विति । ङस्य जस्त्वेन ङः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन ङः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' इति पक्षे ङस्य ङो न । सस्य पुलं तु न भवति । 'न पदान्ताद्भोः—' इति निषेधात् ॥—लिदस्त्विति । ङस्य जस्त्वेन ङकारे चर्त्वंस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'ङः सि—' इति पक्षे धुट् । चर्त्वेन तकारः, ततो ङस्य चर्त्वेन ङः । धुट्चर्त्वंस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीयाः—' इति तस्य शो न । पुलं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्याधुनेवोक्तत्वादिति ॥—दादेर्धातोर्धः ॥ धातोरि-त्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष्यतीत्याशयेनाह—उपदेश इति ॥ उपदेशग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-हारः फलमित्याह—अघोगिलादिनाऽमात्र भूदिलन्तेन ॥—एकाचो बशो—॥ झलीति निवृत्तमिति ।

१ ङ इति—ङन्तु न विहितः, धुट्, ङेदीलाषसिद्धापत्तेः । २ उपदेशे इति—एतच्च औपदेशिकदादित्वबलक्षणया लभ्यते । ननु औपदेशिकप्रायोगिकयोर्मध्ये औपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषयेव सिद्धे लक्षणा आशुचित्वां न्ययेति वाच्यम्, न, अत्रसन्तस्थेति सूत्रभाष्यविरोधेन तस्य अनङ्गीकारात् । अत एव तत्र तत्र सूत्रकृता कृतमुपदेशग्रहणं चरितार्थम् । ३ ङः स्यात् इति—गकारस्तु न विहितः, धुग् इत्यादौ भूप्रभावाभापत्तेः । ४ अपिति—झपिलेव नक्तुमुचितं, अपपदाशक्तिकल्पनेन लाघवात् ।

धातोरवयवो य एकाच् क्षयन्तसद्वयवयस्य वशः स्थाने भग् स्वात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्यात्वात्वे तु इह न स्यात् । गर्दभमाषटे गर्दभयति । ततः क्प् । णिलोपः । गर्धप । श्लीति विवृ-
त्तम् । स्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भगभावः । जज्ञ्वत्त्वं ।
प्रेक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वत्त्वं । धुक्षु । ॥ वा दुहमुहप्युहणिहाम् । ८।२।३३ । एषां हस्य वा घः
स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे षः । धुक् । धुग् । धुद । धुह । दुहौ । दुहः । धुग्न्याम् । धुहग्न्याम् । धुक्षु । धुदसु ।
धुदसु । एवं मुहप्युहणिहाम् । विश्ववाद । विश्ववाह । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहं । विश्ववाहौ ।
॥ इग्यणः संप्रसारणम् । १।१।४५ । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । ॥ वाह ऊह ।
।६।४।३३ । भस्य वाहः संप्रसारणमूह स्यात् । ॥ संप्रसारणसंज्ञः । ६।१।२०८ । संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेका-

धुग्न्यां धुक्विखादौ पदान्त इत्येव भग्भावसिद्धेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु जलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् ।
तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्धापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च ॥ ननु धातोरवयव इति वैयथि-
करण्यान्वाये किञ्चन्तस्य दुहेः 'दादेः' इति घलेन क्षयन्तत्वेऽपि भग्भावो न स्यात् । दुधिति समुदायस्य य पूर्वावयवो
दु इत्येकाच् तस्य क्षयन्तलाभावात् । उष् इत्युत्तरावयवे तु वशभावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धा-
त्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवता हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवा-
निति तस्य धातुत्वव्यपदेशासम्भवात् ॥—**भग्भाव** इति । किप प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादलेनावस्थितत्वात् 'दा-
देर्धातोः' इति घले कृते क्षयन्तत्वादिति भावः ॥—**धुगिति** । 'दुह प्रपूरणे' किपू ॥—**वा दुह**—॥ 'दुह जिघासायां'
'मुह वैचित्र्ये' 'प्युह उद्विग्रेणे', 'प्यिह प्रीति' । दुहेर्दादलात्रित्य प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु दुहादयो
दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा दुहादीनाम्' इत्येवान्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणे रधादिस्तदन्तर्गणे दुहा-
दिरस्तु । रधादिगणममास्ये किहधातोरनन्तरं कृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गाया निरवकाशत्वात् । भव, तथाहि सर्ति
यइलुकि दोधुग् दोधुइ इत्यादि न सिध्येत् 'निदिष्ट यद्वेगेन च' इति निषेधात् ॥—**इग्यणः**—॥—**यणः स्थाने** इति । वि-
धिप्रदेशेषु मृत्रशाटकवद्भाविषज्ञाध्वगणान्यान्वयाग्रयम् । ननु यण स्थानिकस्येक संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लटो ल-
कारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिदं, तस्य यणस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञाया सत्या 'हलः' इति दीर्घ स्यात् । तस्य प्रति
लङन्तस्याङ्गलादिति चेद् । अत्र कैयटः । यथासम्यक्सम्बन्धात्संप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति । नन्वनवादे परिभाषाणामनु-
पस्थानाकथमिह यथासम्यक्त्वलाभः । नचैव स्थानयोगोऽपि न लभ्येत इति वाच्यम् । 'वष्टी स्थानयोगा' इत्यत्रैतत्पुत्रमनुवर्त्य
व्याख्याया तल्लभान् । अत्राहुः । तन्त्रावृत्त्याद्याध्वग्रणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्भावितप्रहणाददुहितरामित्यत्र 'हल' इति
लङः स्थानिकस्येष्टः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्येष्टः संप्रसारणसंज्ञादेनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यक्षयुर्वी अक्षयुव
इत्यादौ ऊटः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वस्य स्यादिति चेत्, न । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाग्रहणेन कर्तव्यम्' इति
वार्तिककृतोक्तत्वाद् वार्णदासस्य बलीयस्त्वाद्वा उवडेव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । 'प्यट संप्रसारणम्'— इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण
इग्' इति पाठत्वा संप्रसारणसंज्ञामूत्र त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—**वाह ऊह** ॥ 'गन्धेष्व्यूहसु' इति विशेषणार्थकृत्कारो 'हलन्त्यम्'
इतीति संज्ञकः । अत्र 'भस्य' इत्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतोऽनुवृत्त संप्रसारणमूटो विशेषण तेन 'अलोऽन्यस्य'
इति न भवति तदेतदाह—**भस्य वाह** इत्यादि ॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारण स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थक-
धनपरतया कथं चिन्नेयमित्याहुः ॥—**संप्रसारणाच्च** ॥ 'अभि पूर्वे' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते 'इको यणचि' इत्यतोऽची-
ति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिक्रियते । तदाह—**संप्रसारणादची**त्यादि ॥—**छन्दस्येव विवरिति** । 'वहश्च'
इति सूत्रे 'भजो षि' । 'छन्दसि सहः' इत्यतो ष्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । 'वाह' इ-
त्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयता, तस्य लघूपधगुणे वृद्धिरेचीनि वृद्धौ सिद्ध विशर्वाह इत्यादि किमूत्प्रहणेन । स-
त्यम् । एव स्थिते क्रियमाणमूटग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि मन्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्ध-
त्वादन्तरहो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथ-
मूटग्रहणं ज्ञापकमिति चेद् । अत्राहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकत्वेनैव तादृशस्थले ष्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति ॥

१ व्यपदेशिवदिति—विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्ताति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः । २ धुमिति—ननु
धातुत्वस्य क्रियावान्वये सति आदिगणपठितत्वरूपत्वेन, क्रियायाः प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रही-
तुमीचित्वात्कथमत्र ध्वनमपभावी इति चेत्, न, अत्यसन्तेति सूत्रे अधानोरिति ननपेक्षसामर्थ्येन धातुग्रहणे उपसर्जनस्यापि
ग्रहणाभ्युपगमात् । एतन्मूलकमेव 'जित्ना धातुत्वं न जहनीति' बोध्यम् ।

देशः स्यात् । एषोऽप्युद्गसु । विबोहः । विबोहेत्यादि । छन्दस्येव णिवरिति पक्षे णिजन्ताद्विष । ॥ चतुरनडुहोरा-
मुदात्तः । ७।१।१८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । ॥ साधनडुहः । ७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ
परे । आदित्यधिकारादर्षणात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते ।
सोलोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुसंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । अनङ्गन् । ॥ अम्
संबुद्धौ । ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्गन् । अनङ्गाहो । अनङ्गाहः । अनङ्गहा ।
॥ वसुसंभुध्वंस्वनडुहां दः । ८।२।७२। सान्तवस्वन्त्यस्य संसादेशश्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गामित्यादि । सान्तेति
किम् । द्विवान् । पदान्ते इति किम् । सलम् । ध्वलम् । ॥ सहेः साडः सः । ८।३।१६। साडरूपस्य सहेः सस्य
मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाद । तुरापाद । तुरासाहो । तुरासाहः । तुरापादभ्यामित्यादि । नुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि
सह इति णिवः । लोके तु साहयतेः क्तिप् अन्येषामपीति पूर्वदस्य दीर्घः । ॥ दिव औत् । ७।१।८४। दिविति प्राति-
पदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्वित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्गुणायिति सुलोपो न । सुयोः । सुदिवौ । सुदिवः ।
सुदिवम् । सुदिवौ । ॥ दिव उत् । ६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुधुभ्याम् । सुधुभिः । चत्वारः ।
चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ । ॥ पट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।१५। पट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ।
णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्णांम् । ॥ रोः सुपि । ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नाम्नरेफस्य । णत्वम् ।
पस्य द्वित्वे प्राप्ते । ॥ शरोऽञ्चि । ८।४।१९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्पुं । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रि-

एतेन भुव बहुतीति भूवाट । भूहः । भूहा । प्राह । प्राहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥—चतुरनडुहोः—॥ 'इतोऽस्तर्वना-
मस्थाने' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति ॥—साधनडुहः ॥ 'आधीनयोः' इत्यतो नुमननुवर्त्ताह—नुमस्या-
दिति । विशेषविहितेन यामुदा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्का निकारोति—अवर्णात्परोऽय-
मित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नैति भावः ॥—अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्य-
नुपज्यते । 'अमा च नुप्र बाध्यते' इति केनपठन्ति । तस्यायमर्थः । वह्नन्ग्राहीत्यत्र परत्वादमि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
नात् 'नपुसकस्य झलच्च' इति नम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दलमाशङ्क्याह—नुमविधिसामर्थ्यादित्यादि ।
विधानसामर्थ्यान्मन्त्राविकृतेन नुमा भावतव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनुदात्तत्रयत्र 'नश्छवि' इति रुत्वमपि न स्यादिति
चेद । अत्राहुर्भाष्यकाराः । य विवि प्रत्युपदेशोऽनर्थक स विविवाच्यते यस्य तु विवेनमित्येव नामौ बाध्यते । भवति
हि दत्वं प्राति नुमो विविरनर्थक, रुत्व प्राति तु निमित्तमेवेति ॥—अनङ्गानिति । अनः शकटं बहुतीति विप्रहं अनमि
वहे' क्तिप् । अनमो डश्च । यज्ञादित्यात्मप्रसारणम् । अनङ्गहम् इति स्थिते । आम्तुम्सुलोपेपु कृतेषु संयोगान्तलोपेन ह-
कारलोपः ॥—वसुसंभु—॥ वसिति प्रलयः, तेन तदन्तः प्राणम् । 'ससंभुयोः' इतिसूत्रात्मेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव
विशेषण, न तु ससुध्वसोरन्वयमिचारात् । नाप्यनङ्गहः, असमवाद्यादिभिरेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति ॥—सहेः सा-
डः सः ॥ सहेरिति किम् । सह डेन वतंते सडः । यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्य साडिः ॥ हान्ताः ॥
॥—दिव औत् ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥—प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य 'दिवे'दिवि' इति न्यासोहितसूत्रेण व्यु-
त्पन्नस्य वा ग्रहणं न, तु 'दिवु क्रीडादौ' इतिधातो, 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धस्य' इति परिभाषया । तेनाक्षरि-
त्यादौ न भवति । न च त्वान्तरङ्गादादेव न्यात्र तु औत्प्रसक्तिरिति बाध्यम् । ऊटि कृतेऽप्येकदेशाविकृतन्यायेन 'दिव
औत्' इत्यस्यापि प्रसाकसमवादिति दिक् ॥—दिव उत् ॥ तपरकरणमिह शुभ्यामित्यादावुकारस्य सप्रसारणत्वात् 'ह-
लः' इति दीर्घं प्राप्ते तन्निवारणयेत्याहुः । वान्ताः ॥ ॥—चत्वार इति 'चनेरुत्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुरशब्दः । ततो
जसि 'चतुरनडुहोः' इत्याम् ॥—पट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्धाद्यामः परल श-
ब्दद्वाराक, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्व्यर्थं—'घोणत्वे तु नृद नेष्यते'
इत्यादिना ॥—द्वित्वमिति । 'अचो रहान्याम्' इत्यनेन ॥—रोः सुपि ॥ मृपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः । तेन
पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवयानयो' इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह—रोरेवेति । 'रो'
सुप्येव विसर्जनीय' इति विपरीतनियमास्त्वह न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोग' इत्यादिनिर्देशान् ॥—शरोऽञ्चि ॥

१ णिजन्ताद्विधिति—अनेन लोके विश्वव्याप्यस्य माधुत्वमात्रमुच्यते नान्यरयोऽपि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, असंज्ञाक्षिप्र-
त्ययेन बाहो विशेषणीत् इति केचित् । वरतुतरतु बहुश्चेलत्र छन्दोग्रहणं नानुवर्तते । अन एव विभाषा पूर्वोक्ति मूलतः प्रशोधः
आगत प्रष्टवाङ्मूलमिति भाष्यप्रयोगः समच्छते । २ लोपो नेति—तत्र पथमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः । ३ वसिति—प्र-
त्ययाप्रलययोः प्रलयस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया व्याख्यानाद्वा वसुशब्देन प्रलयो गुण्यते, ननु वसुसंभे इति धातुः । ४ पट्चतुर्भ्य-
श्चेति—ननु ण्यन्तेति सूत्रे रेफपक्षेपेण रेफान्तस्यापि पट्संज्ञा विधेया किमत्र चतुर्ग्रहणेन, तिष्ठः चनलः श्लयादौ तु सतिपातप-
रिभाषया कुको वारणम्, इति चेन्न, । चत्वार इत्यादौ उगाधतेः । तस्मिन्त्यर्थे 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः रफुट एव ।

यच्चत्वारौ । प्रियच्चत्वारः । गौणत्वे तु नुद नेष्यते । प्रियच्चतुरात् । प्राधान्ये तु स्वादेव । परमच्चतुर्णात् । कमलं कमलां वा आचक्ष्णानः कमल । कमलौ । कमलः । कलं । कलम् । कलवत् । ॥ **मो नो घातोः** । ॥ ८१२।६४ । घातोर्मस्य नः स्वापदान्ते । नत्वास्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशान्त्यतीति प्रशान् । प्रशानौ । प्रशामः । प्रशान्त्वाभ्यामित्यादि । ॥ **किमः कः** । ॥ ७७२।१०३ । किमः कः स्वादिभक्तौ । अकचसहितस्याप्यवभादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । ॥ **इदमो मः** । ॥ ७७२।१०८ । इदमो मः स्वात्सौ परे । त्वदाद्यत्वापवादः । ॥ **इदोऽयं पुंसि** । ॥ ७७२।१११ । इदम् इदोऽयं स्वात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्वदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ **दश्च** । ॥ ७७२।१०९ । इदमो दस्य मः स्वादिभक्तौ । इमौ । इमे । त्वदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । ॥ **अनाप्यकः** । ॥ ७७२।११२ । अककारस्वेदम् इदोऽयं स्वादापि विभक्तौ । आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ॥ **हलि लोपः** । ॥ ७७२।११३ । अककारस्वेदम् इदो लोपः स्वादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । ॥ **आद्यन्तवदेकस्मिन्** । ॥ ११।१२१ । एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाञ्जन्त इव स्वात् । आभ्याम् । ॥ **नेदमदसोरकोः** । ॥ ७७१।१११ । अककारयोरिदम-
‘अचो रहाभ्याम्-’ इत्यतो द्वे इति ‘नादिन्याकोशे-’ इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह—**न द्वे स्त** इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य ‘श्चो झरि सर्वणे’ इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः चलारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वा । आह्लात्तदन्तस्यापि ‘चतुरनडुहो-’ इत्याम् । हे प्रियचल इत्यत्र तु ‘अम् स-डुहौ’ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ ॥ —**कमलामिति** । ‘कमला श्रीहरिप्रिया’ इत्यमरः ॥ —**कमलिति** । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि इष्टवद्भावाटिलोपः । जिज्जन्तात्क्रिपि ‘णेरनिटि’ इति णिलोपः ॥ एव सलिलमाचक्ष्णानः सलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्ष्णन्त्योऽपि तोयां तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च ‘वेरपृक्तलोपाद्वलि लोप’ पूर्व-विभ्रतिषेधेन’ इति यलोपः शङ्क्यः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपे कर्तव्यं णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन वलपरत्वाभावादिति चेन्मैवम् । ‘न पदान्त-’ इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः स्वादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ खान्ताः ॥ ॥ —**पदान्त** इति । प्राचा तु झलौत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ —**प्रशानि-**ति । ‘क्षम उपशमे’ क्तिप् । ‘अनुनासिकस्य कि-’ इति दीर्घः ॥ —**किमः कः** ॥ ‘कायतेर्दिङ्’ इति इडि प्रत्यये णिपत्र-किंशब्दः ॥ —**विभक्ताविति** । ‘अष्टन आ विभक्ता’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र ‘इमः’ इत्येव सूच्यताम् । तेन तिमाष्टिमादीनां किञ्चिन्तानामिति प्रसङ्गवारणाय त्वदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्याने, तदा द्विशब्दान् प्राक् कि-शब्दस्य पाठः कर्तव्यः । ‘नानर्थके-’ इति निषेधादलोऽन्यविधिर्न भविष्यति तन्किं कादेशेनेत्यत आह—**अकचसहित-**स्यापीति । इमोऽकारविधौ तु साकचस्कस्य क इति रूप स्यादिति भावः ॥ नन्वेव गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनोऽपि स्यात् । मैवम् । त्वदादीनामित्यनुवर्तते त्वदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥ —**इदमो मः** ॥ ‘इन्देः कमिनलोपश्च’ । इदम् ॥ ‘तदोः सः सौ-’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**सौ पर** इति ॥ —**इदोऽयं** — पुसीति किम् । इयत्नी ॥ —**त्वदादेः संबोधनं नास्तीति** । प्रचुरप्रयोगादर्शनेमेवात्र मूलम् ॥ —**उत्सर्ग** इति । तेन ‘तदोः सः सौ’ इति सूत्रे ‘अनन्ययोरिति किं हे स’ इति भाष्यं, भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥ —**अनाप्यकः** ॥ आविति प्रत्याहारो, न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—**टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति** ॥ —**नानर्थकेऽलोन्त्यवि-**धिरिति ॥ नन्वेव विभ्रति पिपतांलादीं ‘भृजामिन्’ ‘अतिपिपत्योश्च’ इतील सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्विलाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्विले सति समुदायसंबन्धवत्त्वादित्याशङ्क्यामाह—**अनभ्यासविकार** इति ॥ —**आद्यन्तवत्** ॥ — ‘सत्य-न्यस्मिन् यस्य पूर्वं नास्ति स आदिः’ । ‘सत्यन्यास्मिन्त्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः’ इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्प्रसङ्गा-ये न संबवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमनिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् ‘सुपि च’ इति दीर्घं पश्चाद्वलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् ‘हलि लोपः’ इत्यस्य दी-र्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥ एकस्मिन्निषुपमेवे सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—**आदाविवाञ्जन्त** इवेति । आदि-वत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तल यथा स्यात् । भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति सूत्रमू-हितम् । विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः । मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्-

१. नेष्यते इति—चतुर्भ्य इति बहुवचनेनार्थस्य प्राधान्यवृत्तनात् । परे तु अत्र नुटप्रवृत्तौ न कर्मविद्वाभ्यास्य विरोधः, नार्मातिषुञ्जस्य भाष्यं तु विपरीतमनुकूलम्, बहुवचनं तु शब्दप्रयोगान्यतराभिप्रायेणोपपन्नम्, यथा ‘न पटवस्तदिभ्यः’ ‘तिसृ-भ्यो जसः’ इत्यादी इति प्राहुः । २. कमलिति—नान्वदमसगतम्, ‘नहि पदान्ताः परेऽणः मन्ति’ इति नपदान्तसूत्रस्थभाष्यात् इति चेन्न । ‘भोगमो-’ इति सूत्रस्थवृक्षवक्रोतीति भाष्यप्रयोगेण तस्य भाष्यस्य पदान्ता णेचो यो रेफो वा न सप्तवन्तीत्यभि-प्रायेणैकदेशिवचनत्वात् । ३. हलि लोप इति—हन्यशित्वेव वक्तुं युक्तम्, नन्वेदमो णौ ततः क्तिप् भ्यामि च दोष इति वाच्यम्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, त्वदादीनामित्यनुवृत्त्या गौणे तदप्रवृत्तेष्वेव ।

दसोमिस् ऐस् न स्यात् । एवम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः सौ पञ्चाङ्गलिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस् । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः । ॥ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ । ॥ १२४॥३२॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽङ्ग आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अङ्गवचनं साकचकार्यम् । ॥ द्वितीयादौस्वेनः । ॥ १२४॥३४॥ द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेवं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विष् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु । सुगणहसु । सुगणसु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्लिप्तलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाणहसु । सुगाणहसु । सुगाणसु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । ॥ न लिप्संबुद्धयोः । ॥ १२१॥८॥ नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति केल्लृक् । निषेधसामर्थ्याप्रत्यक्षक्षणम् । परमे व्योमन् । * जावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः । श्रुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाठ्यां परिभाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञानुग्विधिषु कृति । ॥ ८१२॥ सुग्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिनुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमेत्सवं च न । राजसहायेऽपि कार्यं स्याद् इत्यर्थः । तेन इत्याय आरेत्यादौ 'एकाच'— इति द्विल सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥—**नेदमदसोः**— भाष्ये तु 'इदमदसोः कात् । नियमार्थमिदम्, इदमदसोः कादेव मिस ऐस् नान्यत्' इति स्थितम् ॥ नन्यास्तु । 'इदमदसोः कात्' इति सूत्रिते तु काद्रिस् ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि सभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्रिस् ऐस्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥—स्माद्यादेशात्परत्वादानादेशः स्यादित्याशङ्क्यामाह—**नित्यत्वान् ङेः स्मै** इति ॥—**इदमोऽन्वादेशो**— नन्विदमोऽनुदात्तमात्रविधायि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यैनादेशो विहितः किमेनेनाश्रहणेनेत्यत आह—**साकचकार्यमिति** । यद्यपीह शिक्करण व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथाप्यनुदात्तलार्थमेवाकारविधानमित्याह—**स्यात्तन्निवारणाय शिक्करणमित्याहुः** ॥ अ अ इति प्रक्षिप्य निर्देशो त्वनेकास्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥—**द्वितीयादौस्सु**— 'इदमोऽन्वादेशो' इत्यतः इदमदस्यनुवर्तते अन्वादेश इति च । 'एतदन्नतसोः' इत्यत एतद् इत्यपि, तदाह—**इदमेतदोरेनादेश** इत्यादि । अनुदात्तस्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति ज्ञेयः ॥—**कार्यं विधातुमिति** । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । 'इषदर्थे' क्रियायोगे मर्यादाभिर्विधौ च यः । एनमातं हित विधातु' इत्यत्र तु ईषदर्थोऽन्यो न विधीयन्ते किलनृशन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन 'नक्तं भीरुरय लमेव तदिम राधे गृह प्रापच' इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुलस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ ॥—**सुगाणिति** । क्विप् । न च 'अनुनासिकस्य क्लिप्' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । ङौ विधिं प्रति निषेधाच्च ॥ गान्ताः ॥ ॥—**निषेधसामर्थ्यादिति** । यदा तु 'न डिसवुल्लो' इत्यत्र ष-छन्नन्तमाश्रित्य इत्यन्तस्य सवुःश्रन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्यक्षक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणङ्गेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधां स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**नचेति** ॥—**पाठ्यां परिभाषामिति** । 'बाह ऊट्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थलादिति भावः ॥—**नलोपः सुप्स्वर**— 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारम्भ इत्याह—**नान्यत्रेत्यादि** । तेन राजाश्च इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुग्विधिसुदाहरति—**आत्वमित्यादिना** । सुवाधितो विधिः सुग्विधिः । खरविधौ पञ्चमम् 'दिकसह्ये सज्ञायाम्' इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अमे चावर्णं ऋचन्यच' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात् भवति । सज्ञाविधौ 'पथेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु, दण्डशुभौ गुप्तदण्डनावित्यप्युदाहरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् घिसज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुमिधौ तु

१ ङो तु छन्दसीति—नच राजनीवाचरतीत्यर्थेऽधिकरणाच्चेति क्वचि नलोपाभावात् सूत्रे डिग्रहणस्य लौकिकप्रयोगे फलं संभवतीतिदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, वेदे अवश्यमादित्वेनैव लोपाभावे सिद्धे डिग्रहणप्रत्याख्यानपरमाध्यमाभावेन ईदृशे विषये लोके क्वचिन्तुत्परेवास्तीकारात् । २ सामर्थ्यादिति—न तुमतेति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबलवत्त्वमेव 'संबुद्धौ नपुसकाना नलोपो वा वक्तव्यः' इति बोध्यम् । ३ जजोर्ज्ञ इति—नेदमपूर्वादेशविधायकं सूत्रमाध्यमातिकेधपठितत्वात्, किंतु अभियुक्तवचनम् ।

भ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रति-
दिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्येऽष्टोपे कृते । ॥ हलि च । ८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको
दीर्घः स्याद्वलि । न चाष्टोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तक्षिषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते ।
प्रतिदीर्घः । प्रतिदीर्घेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । ॥ न संयोगाद्धर्मन्तात् । ८।४।१३७। वकारमकारा-
न्तसंयोगात्परिस्थानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्या-
मित्यादि । ॥ इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ । ८।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ॥ सौ
च । ८।४।१३। इष्वादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् ।
वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ॥ हो हन्तेऽङिणश्रेषु । ७।३।५४। णिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे
हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । ॥ हन्तेः । ८।४।२२। उपसर्गस्थासिमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।
॥ अत्पूर्वस्य । ८।४।२२। हन्तेर्त्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रवृत्तिः । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिषां
भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद्विधोपो
वृत्रहभ्याम् ॥ 'ब्रह्मभ्रूण-' इति विहित कृष्माश्रित्य 'हस्सस्य-' इति तुङ् न । कृति तुग्निधाविनि किम् । वृत्रहच्छत्रमिह
स्यादेव 'छे च' इति तुङ् । यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति, त-
थाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यतज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं, तेन वा सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यालस्य
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाव न स्यात् । एतच्च 'नाजानन्तर्यं बहिष्टुप्रकृतिः' इत्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अवोरानन्तर्यमि-
ति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तम् । उत्तरकार्ये अत्र आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र
टाप् तु सनिधातपरिभाषामपि बाधित्वा 'न वामयो.' इति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥—प्रतिदिचेति । 'कनिन् तु-
वृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिब' इति कनिन् ॥—हलि च ॥ 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातो.' इत्यतो
धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिसदाह—रेफवान्तस्य धातोरित्यादि ।
रेफान्तस्य तु गीर्येति पुर्येति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातो' किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निं करोति ॥
नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति किं तु इमिशेयत्वं रेफवान्तस्य इको
दीर्घः स्यात्तौ च रेफकारौ धातोश्चेद्, अन्तश्चन्दोऽत्र समीपवाची । तथा च 'उपधाया च' इति सूत्रं न्यक्तुं शक्यमनेनैव
मूर्च्छति हृच्छतीत्यादिभूपसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । कुङ्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गं न्यासत्तस्मान् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः ।
एतच्चाकारे स्पष्टम् ॥ यत्तु 'उपधायां च' इति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तत्र । दिव्येवकारस्यानुपधात्वात् ॥—उक्तन्यायेनेति ।
यथोद्देशपक्षे पाष्ठी परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयत्यर्थः ॥—प्रतिदीर्घ इति । 'न भकुल्लराम' इत्यत्र वोरित्यनुवर्तनाद्रे-
फवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेध बाधयो, नान्तस्येह भलात् ॥—यज्वेति । इष्टवान्यज्वा । 'सुयजोर्नुनि' ॥
—ब्रह्मण इति ॥ 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति प्रकृत्य 'बहेनीच' इति नस्मात्विधानाद्ब्रह्मणशब्दोऽयं निष्पन्नः ॥—इन्-
हन्—॥ 'सर्वनामस्थाने चामबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घस्यायं नि-
यमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र 'अकृन्मावधातुक्ये' इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणौ इत्यत्र 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः'
इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविजानादिति तु मनोरमाया स्थितम् ॥—शावे-
वेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाह—सौ चेति । 'शिखो' इति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥—वृत्रहेति । वृत्र हतवान् ।
'ब्रह्मभ्रूण-' इति कृष् ॥—हन्तेर्हस्येति । णिति णित्येतदन्तर्विशेषणम्, नकारं इति तु हस्यति यथासंभव बोध्यम् ।
यद्वा, जिष्णिजः सर्वेऽपि हस्येव विशेषणं णिति णित्येव येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः
घातक इत्यत्र कुलं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन दृच्छति हननीयति हननीयनेषु हननीयक इति ।
एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ 'हन्तेरत्यर्थस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेरिति ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरण-
माह—प्रहण्यादिति ॥ प्रकृतोपयुक्तमशमाह—अत्पूर्वस्येति ॥—एकाजुत्तरेति । न चाष्टोपे कृते एकाचत्वं ना-
स्तानि वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम् । 'तस्य दोषः संयो-
गादिलोपलक्षणत्वे' इत्युक्ते । ॥—निवर्त्यते इति । 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्त्यते एवेति बोध्यम् । भाध्ये तु—
'कुलवाये हृदेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नं सुघ्नः प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न
कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया
योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु 'अत्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विव-

१ वमन्तादिति—वमाभ्यां मयोगस्य विशेषणान्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । २ अत्पूर्वस्येति—अत्र इत्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

न स्यादिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं तत्त्वं माधवेनोक्तं तन्नाश्वर्वातिकविलक्ष्य । एवं शास्त्रिन्यासशस्त्रार्थमन्यपत् । यथास्त्विति विन्मत्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हस्त्रित्वात् ग्रहणं भवत्येव । अनिनस्मन्ग्रहणान्वयवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीति वचनात् । अर्थमिषि । अर्थमणि । पुष्णि । पूषणि । ॐ मधवा बहुलम् । १६।१।२८। मधवन्सब्दस्य वा नृ इत्यन्तादेशः स्यात् । क इत् । ॐ उगिदं चां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१।७०। अधातोर्हगितो नलोपिनोऽङ्गतेऽनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मधवान् ।

क्षितो न वा । यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यथाविवक्षितस्तदा प्राधानीति विगन्तेऽपि गलं स्यात् । ततश्च 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध' इति वचनं स्वीकृत्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोऽत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र गल्लासिद्धिः । गलस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे षष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षान्भ्युपगमात् । न चैवमन्तरङ्गं गलं प्राधानीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे गलस्य बहिरङ्गत्वात् । इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुरुपसर्गण-' इति पक्षस्यानभ्युपगमाद् इति ॥ अन्ये तु 'हन्तेर्त्पूर्वस्य' इत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणप्रज्ञ इत्यत्र 'एकानुत्तर-' इत्यादिना गलभावेऽपि वृत्रघ्नः सुप्र इत्यत्र गत्वं दुर्बारमिति 'कुव्यवाये-' इति वार्तिकं स्वीकृतव्यमेव । योगविभागस्यान्तरङ्गेति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसूत्रबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः किं प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यात्तु गोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणग्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । 'आतोऽनुपसर्गं कः' इत्यत्रानुपसर्गंति सामान्यापेक्षज्ञापकात्तोपसर्गादन्तेरपि 'ब्रह्मप्रण-' इति किंप्रसंभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् 'हन्तेः' इति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः ॥—**माधवेनोक्तमिति** । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । 'भसज्ञायामलोपे उत्तरपदमनञ्च स्थानिवद्भावश्चाविविधिलोभेत्येकाजुत्तरपदलोभावाद् 'प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु च' इति विकल्पो भवति 'वृत्रघ्नो वृत्रघ्णः' इति ॥—**तन्नाश्वेति** । किं च अल्विधित्वाभेत्यसगतमल्विध्यर्थमेव 'अच परस्मिन्-' इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरत्वेन वाच्यत्वात् । 'एकानुत्तर-' इत्यस्याप्रवृत्तावपि 'कुमति च' इति सूत्रस्य दुर्बारत्वाद् वैकल्पिकत्वं गत्वस्यासगतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदेणः' 'कुमति च' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'प्रातिपदिकान्त-' इति वैकल्पिकमेव गत्व भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽभिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् ॥—**अनिनस्मिन्ग्रहणानीति** । अन् राशेत्यर्थवता, साम्रा इत्यनर्थकेन । इन् दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन । अम् सुपया इत्यर्थवता, सुलोता इत्यनर्थकेन । इह 'सुरीभ्या नुद्च' इत्यसुनस्तुद् । मन् सुशर्मैत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । एतच्च 'इणः षीध्वम्-' इति सूत्रे अङ्गप्रहणेनार्थबद्ध्यणपरिभाषाया अनित्यलक्षणपनात्तिदम् । वेविषीध्वमित्यत्र षीध्वशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतम् । तच्चापार्थक्यम् ; अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणासिद्धेः । अतो ज्ञायते अर्थबद्ध्यणपरिभाषा अनित्येति ॥—**मधवा बहुलम्** ॥ 'अवणक्षसौ-' इत्यतस्तत् इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च 'मधवा' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह—**मधवन्शब्दस्येति** ॥—**अधातोरिति** ॥ अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अञ्जतिप्रहणं हि नियमार्थम् । उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यन्तेरेवेति । एव च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ सप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । नन्वञ्जतिप्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यन्तेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । अत्र नव्याः । नुममात्रविषयको नायं नियमो, 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यन्तेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखासत्' इति 'उगितथ' इति सूत्रे बक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ ज्ञियाम् 'उगितश्च' इति डीप् प्रसज्येत । आचारकिञ्चन्तस्यौपदेशिकधातुलाभावात् । न चेष्टापतिः । अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र डीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक् ॥ ननु नलोपिनोऽङ्गतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारत्वतोऽङ्गतेरित्येवमर्थम्, 'अचाम्' इतिग्रहणस्य सार्थकलात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेद् । उच्यते । अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः । तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयदाद्युक्ता संगच्छत एव । पूजार्थस्याङ्गतेरुमि सत्यपि 'नक्षापदान्तस्य-' इति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नलजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः । व्यक्तपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्तु पठितत्वाद् अनुस्वारे परे उमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते । 'अनञ्चि च' इति द्विलेन तदूपस्य तत्रापि मते दुर्बारत्वात् । न च भवन्मते द्विलेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्, 'भरो झरि-' इति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात् । लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेद् भाष्यकैयदाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः ॥—**नुमागमः स्यादिति** ।—'इदितो उम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तत इति भावः ॥ ननु कुर्वन्नित्यादाविव सयोगान्तलोप-

१ उगिदं चांमिति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, 'नपुसकस्य झलचः' इत्यत्र पुनरञ्चग्रहणाद् । व्याख्यानात् भाष्यादित्त्वरसाच्च यकीयमतपठितो धातुरपि अच् अचि श्लोके इति न गृह्यते ।

इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलप्रहणात् । तथा च श्रुक्षक्षितिः निपातनाम्बन्धव्याप्त-
गुणा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाभिलष्येत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जक्षितिः निःशङ्को मलेषु मधवानसा-
विति अग्निः । मधवन्तौ । मधवन्तः । हे मधवन् । मधवन्तस् । मधवन्तौ । मधवतः । मधवता । मधवन्त्यामित्यादि ।
मृत्वाभावे । मधवा । छन्दसीवनिपायै वेति वनिवन्तं मध्योदात्तं छन्दस्त्वम् । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मध-
वानौ । मधवानः । सुटि राजवत् । ॥ श्रुयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ । अन्नन्तानां असंज्ञकानामेषामतद्धिते
परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आहुणः । मधोवः । अन्नन्तानां किम् । मधवतः । मधवता । स्त्रियां मधवती ।
अतद्धिते किम् । माधवनम् । मधोना । मधवन्त्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वन्त्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्तुत्वे
कृते । ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७ । संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यका-
रस्य नेवम् । अत एव ज्ञापकादनेवस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवन्त्यामित्यादि । अर्वा । हे
अर्वन् । ॥ अर्वणस्त्रावनमः । ६।४।१२७ । नञा रहितस्यार्वावन्तस्याङ्गस्य वृहस्पत्यादेशः स्यान्न तु सौ । उगि-
त्वाङ्गम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तस् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वन्त्यामित्यादि । अनवः किम् । अनवा । यज्व-
स्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावादीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥—बहुलप्रहणादिति । कचिदन्य-
देवैत्यर्थादित्यर्थः । बहूनर्थान् कर्ताति बहुलम् । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कर्मण्युपपदे कः ॥—श्रुक्षक्षितिः । 'श्रुक्ष-
न्पूषन्प्रीहन् क्लेदन् ब्रेहन् मूर्धन् मजत्र्यमन्विश्वप्सन्परिजम्भन् मातरिश्वन् मधवन्' इत्यादिदसूत्रेणेत्यर्थः ॥—निपातना-
दिति ।—महेर्हकारस्य षकारः अगुणागमः कनि प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥—प्रत्याख्यातमाकर
इति । एवं च फलभेदेऽप्रादेशस्य प्रत्याख्यानसम्भवाद् आदेशपक्षेऽपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलप्रहणात्संयोगान्तलो-
पस्य नासिद्धमित्युक्तम् ॥ यत्वाहुः । मनुपक्षेऽपि छान्दसत्वात् दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति । तप्त । मनुवन्तस्य छान्द-
सत्वे आनाभावात् । उदाहृतमष्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥—छन्दसीवनिपायिति । मलेषु ईवनिपायै स्तः छन्दसीति
वार्तिकार्थः । सुमङ्गलीर्यै बधूर्मधवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥—अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्रु-
क्षक्षित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिप्रत्ययपर्यालोचनया आबुदात्तत्वं लभ्यते, तथापि उक्ता सप्तद्रो अरुणः सुपर्णः,
पूषा सेतो नयद्, अग्निर्मूर्द्धा दिवः, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्निवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति
भावः ॥—श्रुयुव—'अलोपोऽनः' इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति ॥—अन्नन्तानां किम् । मध-
वत इति । यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनन्ततास्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रयमाणनकारा-
न्तत्वेव संप्रसारणं न लत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु 'श्रादीना संप्रसारणे नकारान्तप्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्यु-
क्तम् ॥ नन्वेवमलोपो न इत्यलोपो दुर्वार इति चेन्मैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमन्त्रानुबल्य 'अलोपोऽनः, नकारान्तत्वेव'
इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च 'कलृक्' इति सूत्रे माध्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीर्यै राजकीयमित्यत्राप्यलोपाभावः सिद्धः ।
'वने र च' 'राज्ञः क च' इत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥—स्त्रियां मधवतीति । मधवती मधवस्य इत्यत्र लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया 'उगिद्वचाम्' इति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाप्रहणाद् इत्याहुः ॥—न संप्रसारणे—॥
'ङ्गः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणप्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं 'श्रुयुवमघोनाम्' इत्यपि संप्र-
सारणं निषिध्यते तदाह—इति यकारस्य नेत्वमिति ॥—यून इति । ननुकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः, विव्याध
विव्यधे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । 'अवः पर-
स्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणप्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्य-
दोषः । न च 'ज्यथो लिटि' इति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय 'न संप्रसारणे' इति सूत्र प्र-
वर्त्य पुनः संप्रसारणप्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'ज्यथो लिटि' इत्येतद्व्याद्विःशेषा-
पवाद् इत्यकारे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥
—अर्वणस्तु—॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्षणा विशेष्यते, अनव इत्यनेनापि, तदाह—नञा रहितस्येत्यादि । असा-
विति पयुंदासे विभक्तौ परत एव स्यात् तत्तत्त्वावर्तीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह—न तु साविति । न चैवमर्वाप्रिय इ-
त्यादावतिप्रसङ्गः । अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाङ्गुका कुसलेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन 'बाहिरलुप्यत सहस्र-

१ मधवतीति—पुयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति ङीप् । यत्तु पुयोगादिति सूत्रेणैतत् तत्तुच्छम्, तत्रातोऽनुवृत्तेः ।

२ शुन इति—अत्र संप्रसारणे वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वात्पूर्वरूपं बाधितालोपापत्तिलु न, आभीयासिद्धत्वेन संप्रसारणासिद्ध्या
'न संयोगाद्' इति निषेधात् । वार्णापरिभाषया अतिलत्वाच्च । ३ अन्त्यस्य यणः पूर्वमिति—सकृत्प्रवृत्तैवोभयोः संप्रसारणे
जाते निषेधोऽन व्यर्थ इति केपाचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । नचैव लक्ष्ये लक्षणन्यायस्य जागरूकत्वात्निषेधाचारितार्थं तदवश्यमेवेति
वाच्यम् । कार्याभ्यवर्णभेदेन लक्ष्यभेदसत्त्वाद् । ईदृशस्थले लक्ष्यभेदसत्त्वात् नैदमेव मान्यम् ।

नम् ।^१पन्थानौ । ॥ भस्य टेलोपः । ७।१।८८। असंज्ञकस्य पन्थादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋमुक्षाः । क्षियां नान्तलक्षणं क्षीपि अत्वाद्द्विलोपः । सुपथी । सुमथी नगरी । अनुसुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिवेधात् । सुपथि वनम् । *संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः । हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्त्वेरेति नलोपस्यासिद्धत्वादस्य गुणो न । द्विवचने अत्वाद्द्विलोपः । सुपथी । सौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि । ॥ प्णान्ता षट् । १।१।२४। पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षट्स्थो लुक् । पञ्च २ । संख्या किम् । विमुषः । पामानः । शर्तानि सहासणीयत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमसद्विधालकत्वात् । पञ्चमिः । पञ्चम्यः २ । षट्चतुर्म्भेति नुट् । ॥ नोपधायाः । ६।४।७। नान्तस्वोपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुमुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चनम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ विभक्तौ । ॥ अष्टाभ्य औश् । ७।१।२५। कृताकारादष्टनः परयोर्जसशसोरीश् स्यात् । अष्टन्यइति व-

ततः किप् । अलोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि-' इत्यात्मम्, 'थो न्यः' । पन्थाः । 'इतोऽस्तर्वनामस्थाने' इत्यलं न भवति । इत इति तपरकरणात् । 'एरनेकाचः-' इति यण बाधित्वा परत्वाभित्यलाच्च 'थो न्यः' । संयोगपूर्वकलाञ्च यण । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ । 'भस्य टेलोपः' ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिमिरित्यादि । एवं मन्थीयतेः किपि तु मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋमुक्षाः । ऋमुक्षियौ । ऋमुक्षियः इत्यादि ॥ एतेन 'इतोऽस्तर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखमुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः । आदेशो तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमध्यमुक्षा-म्-' इति नस्यात्वे पन्थाः, ऋमुक्षाः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेद् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती मुत्रिमित्तम्, आलस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव 'नलोपः सुप्त्वर-' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात् किं त्वीकारस्येति ॥—पणान्ता षट् ॥—क्षीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र सञ्चारपरमि सख्याग्रहणमिह सञ्चिपर सपद्यत इत्याशयेनाह—संस्थेति । प्राचा तूपदेशकाले पान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तन् 'पथेन्यत्र नलोपे कृतेऽपि-' इत्यादिबन्धमागलप्रत्यविहृदम् । संप्रत्ययान्तलेऽप्युपदेशे नान्तलमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥—संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः ॥ यत्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाद्भुक् स्यादिति, तत्साहसमानम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रश्नौ परिभाषाया आकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यद्व्याहुः ॥ उपदेशग्रहणमिह कृतं समागतमित्याशङ्क्य 'पणान्ता-' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । सत्येत्यस्याकर्षणेन सञ्चिपरवत्संपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥—नोपधायाः ॥—नेति लुप्रषष्टीकमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥—गौणत्वे त्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधानार्थत्वादिति भावः ॥—प्रियपञ्चामिति । अद्वयमध्ये चकारः ॥—अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रालदिहालोपो न कृतः । 'कनिन्युवृथिनक्षि-' इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने 'सत्यशून्या नुट् च' इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ॥ 'रायो हलि' इत्युत्तरसूत्रादलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—हलादाविति ॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वधानामिति न सिध्येत् । परत्वाभित्यलाच्च नुटः प्रागाले कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावात्पुटोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरहत्वात्प्रागैव कृता षट्संज्ञकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि मुलभेति वाच्यम् । अन्वित्यौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाथानौ प्रियाथानः प्रियाथानः प्रियाथनेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तीरसा तत्राप्यालप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥—अष्टाभ्य औश् ॥—शित्वात्सर्वदेशः । ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति मूत्रे शिद्वग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाकृतादेव सर्वादेश इति मुक्चम् । न च शस्येत्यंज्ञायामनेकाकृत्व नास्तीति वाच्यम्, अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवम् 'अवर्णलसौ-' इति त्रोदेशस्यापि सर्वादशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योक्तिकार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमीशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येत्यंज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥—कृताकारादिति ॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह—अष्टन्य इतीति ॥ अष्टाभ्य इति कृतात्वेऽयमनुकरणम्, न तु लक्षणवशात्संप्रमाणाल, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टन्य औश्' इत्येव

१ शतानांति—पणान्त्यत्र पकारमाहचयात्रकारस्यापि आगमाजन्यस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति केचित् । २ नलोप इति—भुवः पधानामिति ऋङ्गाच्च संनिपातपरिभाषाविरोधः । ३ औशिति—जन्यत्र उडवे विधेयः, म च द्विष्वेलन्यसकारस्य स्यात् । तथा च अष्टा अउ इति गिते आटुणे वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, न, इण्डिशीनामाटुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वाटुणात्वं सवर्णदीर्घं नव आटुणे च रूपाभिदेः ।

कन्धे कृतास्वनिर्देशो जस्यसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घ-
ग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधावहोपस्य स्थानिवद्भावाच्च
ह्रस्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽहोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टना । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्यएव न
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् ३ । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रिया-
ष्टासु । प्रियाष्टनो राजवत्सर्वे हाहावच्चापरं हलि ॥ अष्टभावः । जश्चत्वे । सुत् । मुद् । बुधौ २ । बुधः । बुधा । सु-
श्याम् ३ । सुत्सु । ॥ ऋत्विग्दधृक्स्त्रिद्विगुण्णिगञ्जुयुजिक्कुञ्जां च । ३ । २ । ५९ । एभ्यः किन् स्यात् । अलाक्षणिक-
मपि किञ्चित्कार्यं निपातनाह्वयते । निरुपपाद्युजेः किन् । कनावितौ । ॥ कुदतिङ् । ३ । १ । ९३ । संनिहिते धात्व-
धिकारे तिङ्भिर्यः प्रत्ययः कृतसंज्ञः स्यात् । ॥ वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ । अपृक्तस्य बन्ध लोपः स्यात् । कृत्स्नितेति
प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगा-
न्तस्य लोपः । ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ । किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यादपदान्ते । नस्य कुत्वे-
नानुनासिको ङकारः । युक् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञौ ।
युञः । युजम् । युञौ । युजः । युजा । युग्यमित्यादि । असमासे किम् । ॥ चोः कुः । ८ । २ । ३० । चवर्गस्य कवर्गः
स्याज्जलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः ।
ब्रूयादिति भावः ॥—इदमिति ।—धृतमनुमितेत्यर्थः ॥—अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनाम-
स्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इति बा-
धित्वा ‘ज्ञान्युपोत्तमम्’ इत्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्त स्यादिति तदर्थः ॥ ननु
प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरुदात्तलनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यालविकल्पज्ञापकतेति चेद् । अत्राहुः । ‘अष्टनो
दीर्घात्’ इत्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यन्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । षृता-
दित्तेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्टन इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतित्वाभ्युपगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्भिभक्त्युदात्तत्वं
न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थ मत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥—अष्टानामिति । नुटः पथादेव सनिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । सनिपातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न
झतिः, ‘नोपधायाः’ इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धे । नच ‘अष्टनो दीर्घात्’ इति विभक्त्युदात्तलामाल-
विधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इत्यनेनैव तन्निर्देष्टरिति ॥—पूर्वस्मादपीति । न चात्र ‘पूर्व-
त्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेधः शक्यः । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेव’ इत्युक्त्यादिति दिक् ॥—प्राधा-
न्य एवेति । आंश्च हि लुमुट्ठाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि
कृतालातुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । ‘अष्टाऔश्च’ इति ‘अष्ट’ इति वा । एतच्च ‘ष्णान्ता षट्’ इति सूत्रे भाष्यकैय-
टयोः स्पष्टम् । तथा चौदशविधौ कृतास्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः । प्रियाष्टा इति प्रथमै-
कवचनम् ॥ उक्तार्थे संगृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति । नान्ताः ॥—भुदिति । बुध्यतेः क्तिप् ॥ धान्ताः ॥—ऋ-
त्विग्दधृक्—॥—किञ्चिदिति । ऋतावुपपदे यजेः किन् । धृणोतेद्विलमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि किन् अमाग-
मश्च । दिशेः कर्मणि किन् । उत्पूर्वात् स्निहे’ किन् । उपसर्गान्तलोपः पत्व च । अश्वेः सुयुपपदे किन् इत्यर्थः ॥—नि-
रुपपाद्युजेरिति । कुञ्चरेप्येवम् । नलोपाभावात्स्वधिकः ॥—कनाविताविति । ईकारस्तुत्वारणार्थ इति भावः ॥—
संनिहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । ‘धातोः कर्मणः’ इति सन्निधौ धातुग्रहणस्योत्तरप्रा-
नुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥—युजेरसमासे । ‘उगिदचाम्’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । ‘इदितो नुम्
धातोः’ इत्यतौ नुम् चेत्याशयेनाह—सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥—किन्प्रत्ययस्य—॥ ‘किनः कुः’ इत्यु-
क्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् किन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—किन् प्रत्ययो
यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीमविष्यति ॥—सुयुगिति । सुयु युनक्तीति विग्रहे ‘सत्सुद्विध-

१ हाहावच्चापरं हलीति—क्षत्तत्वं सर्वं हरदत्तवृत्त्याधनुरोपेन । भाष्यमते तु ण्तेषामनभिधानादसाधुत्वेन सर्वोऽपि वि-
चारो निष्फलः । तथा च भाष्यं ‘विभाषा आत्व यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव
ब्रूयात्—’ इत्यादि । कैयटरीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचनस्य तदमंगतिः स्पष्टेवेति बोध्यम् । स्पष्ट चेदं बृहदुच्छेदे ।
२ संनिहिते इति—तत्फलं तु गिनादीनां सङ्गामावः । ३ प्रत्ययस्येति—प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंज्ञानो बहुव्रीहिरयम् ।
नच तदभावे वस्य कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन वलोपे कृते तदप्राप्तेः । किञ्च किनः कुत्वे किनो य इत्येव
वदेत् इति स्पष्टं भाष्ये कैयटे च ।

मुजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्वेक्षः । तेनेह च । युज्यते समाचष्टे इति युज् । युज समाचौ वैचतदिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खजौ । खजः । इत्यादि ॥ अत्रेति पत्वम् । जश्चत्वे । राट् । राह् । राजौ । राजः । रादसु । रादसु । एवं विभ्राह् । देवेह । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृह् । विश्वसृह् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सञ्चिष्योः कुर्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिसृह् । पत्वविधौ रात्रिसाहचर्यात् ढुभ्राज् दीक्षाविति फणादिरेव मृच्छते । वस्तु एजुभ्रेनृभ्रावृदीक्षाविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राह् । विभ्राण् । विभ्राण्भ्यामित्यादि । * परौ ब्रजेः षः पदान्ते । परावुपपदे ब्रजेः क्तिप् स्यादीर्घश्च पदान्तविषये कर्त्तव्यः । परित्यज्य सर्वं ब्रजतीति परिभ्राह् । परिभ्राजौ । परिभ्राजः । ॥ विश्वस्य वसुरटोः । १६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादसौ रादशब्दे च परे । विश्वं वस्तु यस्य स विश्वावस्तुः । रादिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्वमविचक्षितम् । विश्वाराह् । विश्वाराह् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वासहभ्यामित्यादि । ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८।२।२९। पदान्ते झलि च परे षः संयोगस्तदाधोः सकारकारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृह् । सस्य भुत्वेन शः । तस्य जश्चत्वेन जः । भृजौ । भृजः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे ब्रजेः क्तिन् । किञ्चान्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विह् । ऋत्विण् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सत्येति नियमाच्च संयोगान्तलोपः । ऊर्ह् । ऊर्ज् । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ तदोः सः साचनन्त्ययोः । ७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । स्यौ । स्ये । स्यम् । स्यौ । स्यान् । सः । तौ ।

इति क्तिप् ॥—तेनेह नेति । नुम्रत्यर्थः । किन्प्रत्ययस्य स्यादेव 'ऋत्विग्' इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥—खञ्जिति । खजतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये ॥—एवं विभ्राहिति । फणादिरयं । विशेषेण ब्राजते इति विभ्राह् ॥ वेदान् यजतीति देवेद् । क्तिपि यजादित्वासंप्रसारणे आद्गुणः । विश्व सृजतीति विश्वसृह् । किञ्चनतः । किन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुल कस्मान्न भवतीत्याहङ्गाह—नेति क्लीबे वक्ष्यते इति । 'रज्जुवृद्ध्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा, ब्रथादिसूत्रे सञ्चिष्योः पदान्ते षलं कुलापवादः' इति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिसृह् ॥—परौ ब्रजेः । 'किञ्चविप्रच्छिन्नीस्तुदुपुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारण च' इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह किञ्चदीर्घबन्धुवर्तते, तदाह—क्तिप् स्यादीर्घश्चेति ॥—विश्वस्य वस्तु—'इलोपे' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ॥—स्कोः—'पदत्येस्यनुवर्तते 'झलो झलि' इत्यतो झलीति च, सयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्या विशेष्यते, तदेतदाह—पदान्ते झलि च परे इति ॥ झलि किम् । अष्टा ॥ भृजतीति भृट् । क्तिप् । 'प्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । 'ब्रथ' इति षलम् ॥—ऊर्जिति । 'ऊर्जं बलप्राप्तयनयोः' । अस्माभुरादिप्यन्ताद् 'प्राजभास' इत्यादिना क्तिपि णिलोपः, स च चोः कुले न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृत 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थ' इति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य श्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ढसङ्गान्नलेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥—तदोः सः साचनन्त्ययोः ॥—'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—त्यदादीनामिति । त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोदिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हलङ्गादिना सुलोपे ललविसर्गौ स्याता, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किञ्च क्रिया सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वनन्त्यस्य सकारे जातऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किञ्चिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु 'तदोः सः सौ' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विमज्ज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा 'सकृद्गती' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः क्तिपि ख इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदाश्रयमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणं ललसलयोरसमवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु 'तोः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति प्रथमग्रहणेनेति, वैमम् । अनप इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् 'नलोपो नभः' 'तस्मान्मुञ्चि' इत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुद्धिधानेन त्यदादित्वगत्वात्रकारस्य । न च सत्वे सति नुद्धिधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्च इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मान्मुञ्चि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघवात् 'नुगचि' इत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नभ एव नुगागम इत्यनेप इत्यत्र नोक्तदोष इति चेद् ॥ एव तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्याच्च

१ धातुपाठेति—प्रथमोपस्थितत्वात्वाकस्यानाधैति भावः । २ युगिति—क्तिप्चेति क्तिप् प्रत्ययः । किन्प्रत्ययविधायकेऽपि जुजेरसमासेऽप्यत्रेव जुजिर् योगे इत्यस्यैव ग्रहणात् । ३ वसुराटोरिति—रदधातोर्णिति क्तिपि निष्पन्नरादृशब्दस्य तु नेह ग्रहणम्, संप्रसिद्धत्वेन वसुरादृशब्दस्यैव चैश्वर्यसन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नस्यैव ग्रहणात् ॥ आदित्यविश्ववसव इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावाच्च दीर्घः । ४ ऋत्विगिति—ऋतौ ऋतुं वा यजतीति विभ्राहः, 'वसन्ताव कृषिकानालेभेत' इत्यादौ तेषामपि देवत्वनिर्देशनात् ।

ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विषयन्तावात्मिखेव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अ-
तिखमिति गौणे चरितार्थात्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्ये न । त्वद् । त्वदौ । त्वदः । अतित्वद् । अतित्वदौ । अति-
त्वदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु एमम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । ॐ ऊ-
ग्रप्रथमयोरम् ॥ ७१॥२८॥ युष्मदस्मभ्यां परस्व ऊ इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चाभावादेशः स्यात् । ॐ मपर्यन्तस्य
॥ ७२॥२९॥ इत्यधिकृत्य । ॐ त्वाहौ सौ ॥ ७२॥२९॥ युष्मदस्मदोर्मपर्वन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।
ॐ शेषे लोपः ॥ ७२॥२९॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि
पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं की अहं की इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽ-
न्तरङ्गत्वाद्वाप्य प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन कीत्वाभावाच्च टाप् । यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानि-
नोऽधिकारणत्वविबक्षया । तेन मपर्यन्ताप्येकस्य अद् इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतोऽगुणे कृते प्रवर्तते ।
तेनादन्तत्वाभावाच्च टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । ॐ युवावौ द्विवचने ॥ ७२॥२९॥
द्वयोस्त्वौ युष्मदस्मदोर्मपर्वन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ॐ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ७२॥२८॥
इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औकीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वक्ष्यामि । युवाम् । आवाम् ।

भवतीति चेदेवमपि 'इमो हस्तादधि-' इति डमुद् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्मान्नुडवि' इति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव
टिदनुबन्धश्चेति 'तदोः' इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तयनेष इत्यत्र
सत्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गसलदृष्टासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्यं बहिरङ्गप-
रिभाषाभावस्य 'इच एकाचोम्-' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादय कैयटादित्यन्त्यः ॥—गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्त-
र्गणकार्यत्वात्सत्वं न प्रवर्तते । 'त्वाहौ सौ' इत्युक्ते तु अतित्वमिति स्यादिति भावः ॥—अत्वसत्ये नेति । तयोः सर्वाश-
न्तरङ्गकार्यत्वादिति भावः ॥—अतित्वयदिति । त्वमतिक्रान्तोऽतित्वद् ॥—ऊ प्रथमयोरम् ॥ 'युष्मदस्मद्भ्यां इसोऽश्'
इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । डे इति पृथक् पदं छत्तपष्टीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्विती-
योभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ऊइत्यस्येत्यादिना । 'डेमुटोः' इति सुवचम् ॥—त्वाहौ
सौ ॥ यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव लादेशः, तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां
युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्यवाचिताभावानुष्मद इति भावः ॥—युष्मदस्मदोरिति । एतच्च
'युष्मदस्मदोरादेशे' इत्यतो लभ्यते ॥—शेषे—॥ उक्तादन्यः शेषः, आलयल च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति
शेषशब्दार्थस्तदेतद्वाच्ये—आत्वयत्वनिमित्तेतरिति ॥—अन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः ॥—अतो गुण
इति । नव्यास्तु लाहौ सावित्यत्र लाहादेशयोरन्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥—
त्वम् अहमिति ॥ ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्याहौ 'लाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, लामतिक्रान्तेनातित्वेत्यादौ
'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, लमहमित्यत्र तूमयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वाद्वाच्यम् । नैष दोषः । 'त्वमा-
वपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—अधिकरणत्वविबक्षयेति । यदि तु 'शेषे' इति विभक्ति-
विशेषण स्यात्तर्हि व्यर्थमेतद्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वाविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्त्यलोप इति
पक्षस्य निरात्मन्ननापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'साम आकम्' इति समुद्रकनिर्देशेन
तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥—अतो गुणे कृते प्रवर्तते इति । 'वार्णादाङ्ग बलीयः' इति तु समानाश्रय
एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तम्, पररूपस्य लकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समा-
नाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यष्टद्वयोः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति ॥ आह्लात्तदन्तर्वाधिरित्याह—
परमत्वमित्यादि ॥—युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—द्वयोरुक्ताविति । न चात्र
कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाचात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ'
इत्यतो विभक्त्यावित्यधिकाराद् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥—युवं वक्ष्यामि । शेषे लोपः ॥

१ मपर्यन्तस्येति—परिग्रहण युष्मदस्मदोर्मपर्वन्तस्येति वैधधिकरण्यार्थम्, अन्यथा सामानाधिकरण्यस्योचितत्वाद् किञ्चनमान्तयो-
र्ग्रहणे स्यात् ननु दान्तयोः, कृते तु तस्मिन् मान्तदान्तयोर्मयोर्ग्रहणम् इति केचित् । परे तु यथा कटिपर्वन्तं वक्ष्यमित्युक्तेऽपि
किञ्चिदस्तीति प्रतीयते तद्वदत्र परिग्रहणे दान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् इति मन्यन्ते । २ अन्तरङ्गत्वादिति—लिङ्गसंख्याकारक-
सापेक्षविभक्तिनिमित्तकपूर्वरूपपेक्षया टाप्ः कीलमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ३ अलिङ्गे इति—लिङ्गविशेषाभाववती
इत्यर्थः । ४ अधिकरणत्वविबक्षयेति—अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तत्वादन्त्यलोपेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाप् न । अत एव 'नुडा-
वित्यत्र टाप् न' इति कृष्णेनन्तपदे भाष्यकृतः । एव च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः, शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव,
त्वदादीनाम इति सूत्रस्य भाष्यं प्रौढोक्त्यैव, आङ्गिरसनेन बोधितारक्षिक चेति वदन्ति ।

मपर्यन्तस्य किम् । साकृत्स्य माभूत् । युवकास् । आबकास् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति माभूत् । युवकाम्बासा-
वकाम्यामिति च न सिद्ध्येत् । ॥ यूयवयौ जसि । ७।२।१३। स्पष्टम् । युवम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् ।
अतियूवम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्कार्ये कृते पुनर्नाङ्कार्यमिति न
भवति । हे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षिप्य अङ्ग मान्त् एवावशिष्यते ननु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा । ॥ त्वं-
मावेकवचने । ७।२।१७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः । ॥ द्वितीयायां च । ७।२।८७।
युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ॥ शसो न । ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकम् । युष्म-
दस्मद्भा परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मात् । अस्मात् । ॥ योऽ-
चि । ७।२।८९। अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया । ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे । ७।२।
८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाम्याम् । आवाम्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । ॥ तुभ्य-
महौ ऊयि । ७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो ऊयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । महम् । परम-
तुभ्यम् । परममहम् । अतितुभ्यम् । अतिमहम् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । ॥ भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३०। भ्यसो
भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्यलोपत्वं एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एवं न । अभ्यम् तु
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ॥ एकवचनस्य च । ७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्यात् ।
त्वत् । मत् । इति श्रुति सुवचम् । युवाम्याम् । आवाम्याम् । ॥ पञ्चम्या अत् । ७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्त्यात् ।
युष्मत् । अस्मत् । ॥ तवममौ ऊसि । ७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ऊसि । ॥ युष्मदस्मद्भ्यां
सोश् । ७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । ॥ साम आकम् । ७।१।३३। आभ्यां परस्य साम

—मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्र किमर्थमिति प्रश्नः ॥—युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादे-
शत्वेऽपि युवकामित्यादि सिध्यति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्रष्टेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुबन्तस्य दे प्राक्' इति
युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्तत्त्वका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन 'मपर्यन्तस्य' इत्याधिकारेण्यपरितोषादाह
—त्वया मयेत्यत्रेति ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव 'योऽचि' इति सूत्र परि-
त्यज्य 'अच्ये' इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्यस्य एकारादेशे सत्यनादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—
युवकाम्यामित्यादि ॥—अङ्कार्य इति । एतेन 'अङ्गकृते पुनर्नृत्तावविधिः' इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । 'अङ्गे
अङ्गाधिकारे वृत्त वर्तन यस्य तदङ्गवृत्त शास्त्र तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः' इति तत्प-
रिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा 'ज्ञानोर्जो' इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैव द्वाभ्या-
मित्यत्र ल्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । 'द्वयोरकस्य' इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्य-
त्वज्ञापनार्थितं दिक् ॥—मकारान्तरमित्युपलक्षण, 'जसः शी' इत्यत्र जसः स इति मकार प्रक्षिप्य सान्तस्य जस इति
व्याख्यानात्, 'अतोम्' इति सूत्रादम्प्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वैत बोध्यम् ॥—एकस्योक्ताविति । 'त्वमा-
वेकत्वे' इति वक्तव्ये वचनप्रहणाद्यमर्थो लभ्यत इति भावः ॥—अविभक्तिकमिति । तथा च 'प्रथमयोः' इति पूर्व-
सूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात्, 'द्वितीयाया च' इत्यात्वे पूर्वसर्वणदीर्घे
'तस्माच्छसः' इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । श्रीनपुसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या युष्मान् ब्राह्मणोः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात्
अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—योऽचि ॥ अचि किम् । युवाम्याम् । यदि तु 'युष्मद-
स्मदोरनादेशे' इत्यत्र 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धे । ॥—युष्मदस्मदोर-
नादेशे ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यमपक्षे आदेशो हलादिर्नित्यनादेशप्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् ।
योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥—हलादौ पर इति । 'योचि' इत्यज्प्रहणात्परिशेषाभिमिद, 'रायो हलि' इत्य-
तोऽनुवृत्त्या लघ्वं वा ॥—पक्षद्वयेऽपि साधुरिति ॥ नन्वन्तलोपपक्षे पररूप बाधित्वा सर्वणदीर्घः स्यादकारोच्चारणसाम-
र्थ्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येतन्निवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया
एवं सुपरिहर, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥—युष्मदस्मद्भ्यां ऊसोऽश् । शित्वं
सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि 'आदेः परस्य' इति स्यात् । न चकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्विनि-
वृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवसादेशे सत्यपि विभक्त्येनादेशतास्येवेति वाच्यम् । 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति सिद्धान्तात् । इद-
मेव शिव ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । अर्थबलत्वे स्थान्यादेशमावविधान्तिरित्यर्थः । सिद्धादादयस्तु वचनसाम-
र्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥—तवममेति । ननु अत्रान्यलोपपक्षे अशः सादेशः स्यात्, यत्त्व-

१ त्वमाविति—अत्रापि विभक्ताविति सङ्गच्छते । अत एव प्रत्ययोत्तरेति सूत्र सार्थकम् । तत्फलं तु त्व सुन्दरः पुत्रो यत्से-
ति त्रिपदे बहुमीदं, नादेश इति ।

आकं स्थात् । भाविनः सुदो निवृत्त्यर्थं ससुद्धनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ समस्यमाने ष्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासाथोऽन्यसंख्यश्रेष्ठो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुजसङ्केहस्तु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥ ष्येकसंख्यः समासाथो बह्वर्थं युष्मदस्मदी ॥ तयो-
रद्वेकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्ववा । अतिमया । अतित्वाम्याम् । अतिमाम्याम् । अतिवाभिः । अतिमामिः । अनितुभ्यम् । अतिमहम् । अतित्वाम्याम् । अतिमाम्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ऊस्मिभ्यसोः । अतित्वत् २ । अतिमत २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतित्व । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाम् । अतिमाम् ॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजसङ्केहस्तु प्राग्वत् । औभ्यऔदसु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाम्याम् ३ । अत्यावाम्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ऊस्मिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्या-
निवृत्त्यर्थतया अश्रवचनस्य चरितार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽसिति वाच्यम् । अशादेशप्रशस्तकाले शेषे लोपामा-
वेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अह्वृतपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अद्वय यत्कार्यं तद्विपरिप्येव सा
परिभाषा, न लङ्वाधिकारपरिेति दुराग्रहः, तर्ह्यशिलत्र 'अनो गुणे' इति पररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्य अकाररूप एवाश्
भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद् 'योऽचि' इति यत्नेन भाव्यं, ततश्च शेषे लो-
पामावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति समुद्रकनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—भाविन इति ।
कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुद् समुद्रकस्य स्थानिलेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । 'शेषे लोपछिलोप'
इति मक्षे तु सुद्रग्रहणं व्यर्थमेव ॥ आकमिति दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसा-
मर्थ्यम् । एलनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमाविकवचने' इति सूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचन-
शब्दावर्धपरौ, न तु प्रत्ययपराविति व्याख्यात तत्फलं दर्शयति—समस्यमान इत्यादिना ॥ द्व्येकत्ववाचिनी
इति । पञ्चक प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणदमुक्तम् । अस्मिस्तु पक्षे सख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे
तु द्व्येकार्थवाचिन इति पाठ्यम् । सख्याया विभक्त्यर्थेऽपि सख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥—अन्यसंख्यश्रेष्ठिति ।
युष्मदस्मदर्थगतसख्येतरसख्यायुक्तत्वेदित्यर्थः ॥—स्त इति । अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतरपि स्त्रीकाराद्युवावौ त्व-
मावपि स्त । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामिष्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एव चतुर्थश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्तुच्यया प्रत्य-
यपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता । एव चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेव मुजसृङ्गस्त्वपि
युष्मदस्मदोद्वर्धत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्क्यामाह—सुजसङ्केहस्तु परत इति ॥ के ते आदेशा
इत्यत आह—त्वाहौ यूयवयावित्यादि ॥ अन्तेव त्वाहौद्विर्गुवावयोर्वाधस्तस्मौ तु तेभ्यः परौ कथं तेषांभ्येतमित्यत
आह—त्वमावपीति । 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः ॥—अतित्वामिति । त्वा मां वा
अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥—अतियूयमतिवयमिति । त्वा मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—अ-
तित्वामितिमाकमिति । अत्रान्यलोपपक्षे लङ्घ्यत्परिभाषया मुडागमो निवार्य । 'इत्स्वनापः' इत्यत्र इत्स्वनात्तद्विहित-
स्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा ॥ नन्वेव भिन्नविषयतया सुदो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव पर-
त्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । 'त्यदादंरामि सुद्' इति वक्तव्ये
'आमि सर्वनाम्' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद् 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः सुडेव भवति, न तु
नुद् । 'शस्प्रश्नुतिषु' इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एव च साम इति समुद्रकनिर्देशेन युष्माकम-
स्माकमित्यत्र मुडागमाभावेऽपि मुडागमो दुर्भार इत्याशङ्क्या अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । 'साम आ-
कम्' इत्यत्र यथपि सुद्रग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः मुडग्रे भावी तस्यैवाम
आकमा भवितव्यं, न चैतद्ग्राणत्वे नभवतीत्याकम् प्रवर्तते, तथा च अतिलयामतिमयामित्येव रूपं, न लतिलाकमतिमाक-
मिति ॥ तदसत् । आकमापहतस्यामः सुडन्वयाभावात् । आकमः सुद् भावीति चेत्ताहि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण
परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेव तर्हि युष्माकमित्यादौ सुद् भ्रूयते ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यान् भ्रूयतेति चेन्न ।
निर्देशस्य औपव्याहृत्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोर्गकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा

१ समुद्रकनिर्देश इति—नन्वा आकमिति आकारप्रभेदेनैव आकारादिराकमित्यर्थे दोषाभावेन सकारनिर्देशाभाव उचित इति चेन्न, लक्षणीकचक्षुर्भिर्दुर्ज्ञेयत्वात् । केचित्तु श्टापात् न मन्यन्ते । २ पूर्विति—विप्रतिषेधे पूर्वः पूर्वविप्रतिषेध इति द्रष्टव्येति समाप्तः ।

वत् २ । ओसि अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुववि । अत्याववि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजसङ्केष्टसु प्राग्वत् । औअमूऔदसु । अतियुष्मासु ३ । अत्यस्मासु ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माम्याम् ३ । अत्यस्माम्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । न्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ऊसिम्यसोः । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ । ओसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मवि । अत्यस्मवि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । ॥ पदस्य ८।१।१६। ॥ पदात् ८।१।१७। ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८।१।१८। इत्यधिकृत्य । ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ । ८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वानावित्यादेशौ स्तौ स्तौ चानुदात्तौ । ॥ बहुवचनस्य वसनसौ । ८।१।२१। उक्तविधयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वसनसौ स्तः । बाष्ठावोरपदादः । ॥ तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः । ॥ त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः । श्रीशस्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्मे सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ मुल्लं वां नौ ददात्वीक्षः पतिर्वा-

‘मंप्रति द्वर्षयवान्निखे उदाहरति—युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना ॥ वङ्गर्थयोस्तु उदाहरति—युष्मानस्मान्वेति ॥—पदस्य ॥ ‘अपदान्तस्य मूधन्य’ इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामित्यादौ ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः सिध्यति । न तु राजानां राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा ‘मो नो धातोः’ इति नत्व प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति, न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र । तथा हरे वन्दे इत्यादौ ‘मोऽनुस्वारः’ पवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च ‘उजि च पदे’ इत्यत्र पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मत्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्त्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरस्येऽप्युपयोगो नास्तीति ‘उजि च पदे’ इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी । सा तूत्तरेषु यथायोगे संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । क्वचित् स्थाने षष्ठी, क्वचिद् अवयवषष्ठीति । तत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘मो नो धातोः’ ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यादौ पदस्येति स्थानवर्षी, अवयवषष्ठ्या त्कातिप्रसङ्गात् । ‘मादुपधायाः’ इत्यादौ लवयवषष्ठी । अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैव मनुष्यो मस्य वल म्यात्र तु वृक्षवन्तां वृक्षवन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि ‘षष्ठीस्थानयोगा’ इति परिभाषया ‘पदस्य’ इत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न लवयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽप्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्याङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहण सार्थकम् । तथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्ययमसांनिर्देशः । प्रातिपदिकसङ्गस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारान्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति । नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीलज्ज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलभः सवन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थिते । अत्राहुः । प्रयोगमूललाङ्कारणस्मृतेर्लक्ष्मादुरोधेन स्थानपक्षपि स्वीकियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठ्या न सर्वत्र स्वीकियते, इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु ‘पदस्य’ इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तलमप्यभ्युपगम्यते, न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तेन वृक्षवन्तां वृक्षवन्त इत्यत्र ‘मादुपधाया—’ इति वत्व सिध्यति पदावयवस्य मनुषः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विगम्यत्वे मनुषा तदन्तविधौ मत्वन्त यत्पद तदवयवस्य मनुषो मादुपधाया परस्य मस्य वल भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्रेति स्थितम् ॥—पदात् ॥ ‘कुत्सने च मुप्यगोत्रादौ’ इत्यत्रः प्रागयमधिकारः । यदि तु ‘कुत्सने च मुपि—’ इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यात् न पचति पूतीत्यत्र ॥—अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ इदं पदत्रयमा पादपरिममातेरधिक्रियते ॥—षष्ठीचतुर्थीति । ‘अप्यान्तरम्’ इति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपानः ॥—षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरैव वानावादाय आदेशः स्युः । न च ‘पदस्य’ इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्पक्ष्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तीत्या वृक्षसादौ दोषामावेऽपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवल्योर्वावादादेशप्रमङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च ‘मुखं वां नौ ददात्वीक्षः’ इति प्रयोगो न संगच्छेत । नापि ‘द्वितीयास्थयोः’ इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशः भवेयुरिति वाच्यम् । ‘स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव’ इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयान् ॥ मैवम् । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशः भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यत्रः सर्वस्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह लुक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—श्रीश इत्यादिना ॥—स्वामी ते मेऽपीति । ‘स्वामीश्वराधिपति—’ इति षष्ठीसमर्थ्यांविधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तयोर्दाहरणमाह—पातु वामित्यादि-

मपि नौ हरिः । सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दृष्टासेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा-
भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरस्यैः संवेद्योऽस्माकृष्णः सर्वदाऽवतु । स्थग्रहणाच्छ्रयमाण-
विमर्शिकमोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ * समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-
दादेशा वक्तव्याः । एकतिष्ठ वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां
ते ओदनं दास्यामीति ॥ * एते वानावाद्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः ॥ अन्वादेशे तु निव्यं स्युः ।
धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ॥ न चवाहाऽहैवयुक्ते ॥ ८११२४। चा-
दिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणासाक्षा-
द्योगेऽयं निषेधः । परंपरासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । ॥ पदयार्थैश्चानालोचने ॥ ८११।
२५। अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । भ-

ना । बहुवचनान्तोऽस्तु—‘सोऽव्यहो न’ इत्यादि ॥—‘सेव्योऽत्र वः स न’ इति ॥ ‘अहं कृत्यतृचक्ष’ इति ध्यत्,
‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी ॥—‘वेदैरस्यैरिति । ‘युष्मान् रक्षतु गोविन्दः’ इति प्राचः पाठस्तुपेक्षितः, युष्मानित्यस्य
तु पदात्परलाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परलेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परलाभावात् ॥ ननु ‘युष्मदस्मदोः प-
ष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम्’ इति सूयतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठाद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रहणाभावे
युष्मदस्मदोः सवन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । ‘संवस्य’ ‘पदस्य’ इत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे
—स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानां वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ मुप्रीव’ इति समय मा हासीरिति गम्यते । तेन प-
ष्ठादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥—इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः,
न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति त्वपुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम् ॥ पदात्परल सपादयितुमिति
शब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र
युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न सम्भवतीति चेद् अत्राहुः । यत्र वृत्तो सख्याविशेषोद्यक प्रमाण नास्ति तत्रैवंकत्वसख्या-
श्रियते तथा राजपुरुष इति । न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्ताया राजपदाय द्विवादिप्रत्यायक किंचिदस्ति । यत्र
पुनः सख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाशान्तं, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः । प्रकृते त्वेकवचनान्तं विग्रहे ‘प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च’ इति लमादेशप्रसङ्गादर्थद्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम् । अर्थाशया,
मुद्गैः क्रीतो मात्रिकः । न ह्येकेन मुद्गेन द्वाभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयण सम्भवति ॥ प्रकरणाशया—‘भवद्गिरामवसरप्रदानाय व-
चामि नः’ । भवतो गिरामिति तत्र हार्थः ॥—समानवाक्य इति । ‘देवदत्त असत्य दण्डो देवदत्त हरानेन’ इत्यत्र
दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थलाभावादामश्रितनिघातो न भवति ॥—एकतिष्ठिति । एक तिष्ठन् यत्रे-
न बहुव्रीहिः ॥ ननु ओदनस्त्वया पच्यत्वस्य भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पच्योऽस्तौत्यस्याहारेण भिन्नवाक्यतामर्थनेऽपि
पश्य मृगो धावतीत्यादौकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम् । प्रकृतोपयोगिलेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु ‘अथ-
कलादेक वाक्य साकाङ्क्ष चेद्विभागे स्यात्’ इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धलभेवत्येकं ॥ अन्ये तु ‘आख्यात सविशेषण वाक्यम्’ इति
वातककारवचनपर्यालोचनया ‘एकतिष्ठ’ इत्यत्र तिष्ठन्त विशेष्यसमर्पक विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिष्ठ-
न्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्य विशेष्यसमर्पकलाञ्छोक्तदोष इत्याहुः ॥ एकशब्दः ममानवचनो न तु सख्यावाची, बहुव्रीहि-
श्चायम् । तेन ‘ब्रह्मिब्रूहि देवदत्त’ इत्यत्र वाक्यलादामश्रितनिघातः सिध्यतीति गर्भसूत्रे कैयटः । ‘युष्मदस्मदोर्बिभाषा
अनन्वादेशे’ इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते वानावाद्य इति ॥ यद्यपि ‘सपूर्वाया. प्रथमाया विभाषा’ इत्यत्रैतत् प-
ठ्यते, तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वलाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—धाता ते भक्त इति ॥ अ-
न्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—तस्मै ते नम इत्येवेति ॥—‘तुल्यार्थे’ इत्यादिवन् ‘न चवाहाह्वे’ इति तृतीयानिदेश-
नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र युग्मदस्मदर्थगतान् गमुच्चयादीन् चादयो
थोतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्राय निषेध इत्यर्थः ॥—हरो हरिश्चेति । अत्र च-
शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां लम्बदः सवन्वो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परंपरायोग इति
न निषेध इति भावः ॥—पदयार्थैश्चाना—॥ अत एव निपातनाद्वावे ‘पाप्त्राध्याधेद्’ इति शः । दर्शनं पश्यः, तच्चेह

१ संवेद्योऽस्मानिति—नन्वत्र सध्यभावे नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पाटत्वानापत्तिः, सधो तु उभयत आश्रयणेऽन्तषड्भावाभावेन कथमा-
देशप्राप्तिरिति चेत्, संवेद्यो इत्येकादशविंशष्टस्य पूर्वान्तवस्त्वेन पदत्वात् । स्मानित्यस्य कैदेशकृत्कृत्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दस्त्वेन
सधौ कृते तत्प्राप्तिरिति । २ पथकेति—समुच्चयविकल्पाद्भूतत्वेदावधारणाथाना च, वा, द, अह, एवाना पथानामन्वतमेन योगे
इत्यर्थः । ३ चेतसेति—नन्वचाक्षुषेतिपदयुग्मात् न बहिरिन्द्रियज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति चेतसेत्ययुक्तमिति वाच्यम्, न,
अनालोचनार्थैरित्येव सिद्धे परार्थाधैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

कस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तत्वा पश्यति चक्षुषा । ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ॥ ८१।२६। विद्यमानपूर्वाप्रथमान्तात्परयोरनयोर्न्वादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तत्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां प्रापते स माम् । त्वा मेति वा । ॥ सामन्त्रितम् । ॥ २।३।४८। संबोधने वा प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ॥ ८१।७२। स्पष्टम् । अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । अग्रे नय । अग्रे इन्द्रं वरुण । इहं युष्मदस्म-दोरादेशस्तिष्ठन्निघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एष्वहं भग्नं मे गच्छेत्सुमे इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ॥ ८१।७३। विशेष्यं स-मानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्रे तेजस्विन् । ॥ विभाषितं विशेष-वचने । ॥ ८१।७४। अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्भावात् । ययं प्रभवः । देवाः शरण्याः युष्मान् अजे । वो अजे इति वा । इहान्वादेशोऽपि वैक-ल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । ॥ पादः पत् । ॥ ६।४।२३०। पाच्छ-ब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्यामित्यादि । अग्निं मन्यतीत्यग्नि-मत् । अग्निम् । अग्निमयी । अग्निमयः । अग्निमच्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाग्रेः सुप्युपपदे किन् । ॥ अ-निदितां हल उपधायाः किति । ॥ ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति किति च ।

ज्ञानमात्रम् 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् तदेतदाह—अचाक्षुषज्ञा-नार्थैरिति ॥—परंपरासंबन्धेऽपीति । पूर्वमूत्रस्ययुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परंपरासंबन्धेऽपि निषेध इति ॥—सपूर्वायाः—॥ सहस्रचन्दोऽत्र सलोकक दलत्रेव विद्यमानवचनः 'तेन सहिति'—इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समास । 'वोपसर्जनस्य' इति समावः ॥ प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्त-विधिरित्यालोच्यह—अविद्यमानपूर्वादित्यादि ॥ 'एते वानावाद्य आदेशा' इत्यविशेषोक्तयैव विभाषया सिद्धेः किमर्थ-मिदं वचनमित्याशङ्का परिहरन्नाह—अन्वादेशोऽपीति ॥—भक्तस्त्वमित्यादि । ल भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वा मां च प्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तस्त्रात्र यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्व भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याच-क्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारकृषे इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमान पद ततो हरिरिति प्रथमान्त ततः परस्य यु-ष्मच्छब्दस्योद्देशः । तथा प्रायते इत्यस्मात्पर स इति प्रथमान्त ततः परस्माच्छब्दस्योद्देशः ॥—सामन्त्रितम् ॥—'संबोधने च' इत्यत्र संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्त-ग्रहणम् ॥ आमन्त्रणसामन्त्रितमुपचारात्प्राप्त्यर्थे वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते, न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ॥—इहेति । 'अग्रे तव' 'देवास्मान्' इत्यत्र युग्मदस्मदोर्गं भवत्यादेशः, 'अग्रे नय' इत्यत्र 'निडितिङः' इति न तिङन्तनिघातः, अग्रे इन्द्रं वरुण्येवत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नैति विवेकः ॥—सर्वेषां नि-घात इति । अयं च निघातः पदकाले ध्रुयते न तु सहिताकाले 'स्वरितान्सहितायामनुदात्तानाम्' इति सहितायामेकध्रु-तिविधानात् ॥—अग्रे तेजस्विन्निति । इह पदान्तरत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्यामकनिघातः सर्वो-नुदात्तः ॥—सुपादिति । शोभनां पादां यस्येति बहुव्रीहिः । 'सख्यामुपूर्वेस्य' इति पादस्यान्तलोपः ॥—पादः पत् ॥—तदवयवस्येति । एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा 'षष्ठी स्थाने-योगा' इत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि 'अस्तेभू' 'इको यणचि' इत्यादी सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्याना-दन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवाददेशः' इति ज्ञापकाच्च स्थानयोगले सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानयोगा' इत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चा-यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्येता लभ्यन्ते । तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम् ॥ अलोऽन्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगो तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधको, तेन 'पुमः सख्यमपरे' 'उदः स्थास्मो.'—इत्यादीं न दोष इति दिक् ॥ क्न्ताः ॥ ॥ अग्निमदिति । मन्त्रातेर्मन्त्र्येत्यत्र किपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमर्थः । अग्निमन्थः ॥ धान्ता ॥ ॥ अनिदिताम्—इह हल्लेकार इत्यङ्गको येषां तानि ईद-न्ति न ईदन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषण, हल इत्यपि, तदाह—हलन्तानामनिदितामिति ॥—उपधाया नस्येति । 'ध्रात्रलोपः' इति सूत्राच्चेति लुप्तपञ्चीक पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥

१. संबोधने इति—तनु संबोधनप्रथमापदानुवृत्त्यैव सक्षिणाम् भेति व्यर्थमिति चेन्न, हेहेमोहत्यादीनां विशिष्य कोशेषु संबो-धने श्लेष्मकत्वेन तत्र प्रातिपदिकित्युत्प्रेषणं प्रथमोत्पत्तेस्तेषां मन्त्रार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथा अनन्तरस्येति न्यायेन संबोधने-नेति विहितप्रथमानन्त्येव स्यात् । २. पाद इति—अत्र पाच्छब्देन मर्यादुपूर्वस्येत्यादिना कृतसमासान्ताकारलोपस्य ग्रहणम्, सुपदेश्यनाकिञ्चनस्य वा । न न निर्नायं गित्योपरय रगानिवत्च द्वाद्वात्, यं तुष्टमिति निषेधात् ।

उगिद्वचामिति युम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राक् । अनुस्वार-
परसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । ॥ अचं । १६।४।३८। लुप्तनकारस्याञ्जतेर्मस्याकारस्य लोपः स्यात् ।
॥ चौ । १६।३।३८। लुप्तकारनकारेऽञ्जतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् ।
प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतयूहा इति
परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्जतीति विग्रहे । अदस् अञ् इति स्थिते । ॥ विष्णुदेवयोश्च देरश्चञ्जता-
वप्रत्यये । १६।३।९२। अनयोः सर्वनाम्नश्च देरश्चादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्जतौ परे । अद्वि अञ् इति स्थिते यण् ।
॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः
समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुय-
ञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयङ्चः । अमुमुयङ्चा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुक्त्वस्याऽसिद्धत्वाच्च यण् । अन्यबाधेऽन्यस-
देशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुक्त्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति व्या-
ख्यानान् । त्यदाद्यत्वविषय एव मुक्त्वं नान्यत्रेति पक्षे अद्वयङ् । उक्तं च ॥ अदसोऽग्नेः पृथङ् मुक्त्वं केचिदिच्छन्ति ल-
त्ववत् ॥ केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसिद्धे दृश्यत इति ॥ विष्णुदेवयोः किम् । अश्वाची । अञ्जतौ किम् । विष्णुयुङ् ।
अप्रत्यये किम् । विष्णुयञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः
कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि । ॥ उदईत् । १६।४।३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्या-
अनिदतामिति किम् । नन्धते ॥ हलः किम् । नीयते ॥ उपधाया । किम् । हन्यते ॥—अचः ॥ ‘अलोपोऽनः’ इत्यतोऽलोप
इत्यनुवर्तते ‘भस्य’ इति च । तदाह—भस्याकारस्य लोपः स्यादिति ॥ अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्जतेर्मस्येति ‘सामा-
नाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते, तां प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गमहितस्यैव भलेन कवलस्याञ्जतेर्मस्यामावात ।
भस्यावयवस्याञ्जतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावन्तरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्जल्यन्तस्य भस्याकारलोप
इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्त्रावृत्त्यादिनाञ्जल्यन्तस्य भस्याञ्जतेरकारस्येति व्याख्या-
नेऽपि प्रत्यक्षमवधिति प्रत्यङ् इत शसादिषु प्रत्यङ्च प्रत्यङ्चेत्यादावितिप्रसङ्ग एव । तस्मात् ‘अलोपोऽनः’ इत्यत्रेवात्रापि
अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजान्स्वादिपरो योऽञ्जतिसस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । ‘धुप्रागपगुदकप्रतीचः’—इति
निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः ॥—चौ ॥ ‘चजोः’ इति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—लुप्ताकारनकारेऽञ्जता-
विति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिसत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेऽञ्जताविलेखं सुवचमित्याहुः ॥ ‘दूलोपे-’
इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—अणो दीर्घः स्यादिति ॥—प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्य-
स्वीकार्योऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥—प्राग्भ्यामिति । ‘चो. कुः’ इति कुल, न तु ‘किन्प्रत्ययस्य-’
इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् ॥—विष्णुदेवयोश्च—॥ चकारेण ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यनः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह—अन-
योः सर्वनाम्नश्चेति ॥—अप्रत्ययान्तेऽञ्जताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किन् किवादिः । ‘अश्वातो वप्र-
त्यये’ इति पाठे तु ‘वप्रत्ययान्तेर्मती’ इति व्याख्येयम् । विष्णुदेवयोस्तुदाहरणं विष्णुगङ्गातीति विष्णुयङ् इति बोध्यम् ॥
—अदसोऽसेः—॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—अदसोऽसान्तस्येति ॥ असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन
इच्छति अदस्यति । दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरिलत्रान्त्यकारस्य माभूत् ॥—ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्ज-
नस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः ॥ प्राचस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृतैव ‘विधीयमानोऽप्यण
कचित् सवर्णान् गृह्णाति’ इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥—अन्यबाध
इति । सूत्रे अदम इति नावयवषष्ठी, किंतु स्थाने षष्ठी, एव हि अलोन्त्यपरिभाषोपनिष्ठते । तथा च अदसो
योऽन्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः सोऽदसोऽन्यो न भवतीत्येवमन्यबाधेऽन्यममीपस्य भवतीति तेषामा-
शयः ॥—उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एव च अमुयङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुकूलादुपेक्ष्यमिति भावः ॥
—लत्ववदिति । चलोक्कृत्य इत्यत्र ‘कूपो रो लः’ इत्युमयोर्वथा लत्व तथेत्यर्थः ॥ नन्वप्रत्ययग्रहणमात्रेऽयुत्तरपदाधि-
कारस्थलाद्विषयङ् देवयङ् इत्यथत्युत्तरपदेष्वेवाद्यादेशः स्यात्तु विष्णुगङ्गानमित्यत्रातो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञाप-
यतीति ॥—अन्यत्रेति । ‘अतः कृकमि-’ इत्यादौ ॥—तेनेति । अन्यथा ‘नित्य समासे-’ इत्यतोऽनुवृत्तेन समासप्र-
हणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् ‘अतः कृकमि-’ इति कृधातुग्रहणे कृधातुत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सल स्यात्, नत्वणन्तोत्तरप-

१ अच इति—अत्र अजिति न प्रलाहारः, आतो धातो रिलारम्भात्, प्रतीचो यदिति निर्देशाच्च । अत एव पचावचो न
ग्रहणम् । २ अण इति—नन्वेव कर्तुं चः हर्तुं चः इत्यादौ दीर्घानापतिः इति चेदत्र कैयटः । यदीदृशः प्रयोग उपलभ्यते तुहि
इतोऽङिति निवृत्तमिति । ३ सर्वनाम्न इति—इदं च सर्वनाम्नो गौणत्वेऽपि प्रवर्तते, विधानसामर्थ्यात् । ४ असान्तस्येति—
गान्तग्रहणमोकारेफयोरभ्युपलक्षणम्, अदोऽनुपदेशे इति निर्देशात् ।

अन्तेर्मसाकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । ॥ **समः समि** । ६।३।९३। वप्रत्ययान्तेऽङ्गत्वात् परे । सम्मङ् । सम्मङ्गौ । सम्मङ्गः । समीचः समीचा । ॥ **सहस्य सभिः** । ६।३।९५। वप्रत्ययान्तेऽङ्गत्वात् परे । स-
 ष्यङ् । ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे** । ६।३।९४। अलुप्ताकारेऽङ्गत्वात् वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यदेशः स्यात् । तिर्यङ् ।
 तिर्यङ्गौ । तिर्यङ्गः । तिर्यङ्गम् । तिर्यङ्गौ । तिर्यङ्गः । तिर्यङ्गः । तिर्यङ्ग्यामित्यादि । ॥ **नाञ्चैः पूजायाम्** । ६।४।३७।
 पूजायैस्याङ्गत्वेपथाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् । प्राङ् । प्राङ्गौ । प्राङ्गः । नलोपाभावादकारलो-
 पो न । प्राङ्गः । प्राङ्गा । प्राङ्गभ्याम् । प्राङ्गु । प्राङ्गु । एवं पूजायै प्रत्यङ्मुदयः । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य
 ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ् । कुङ्गौ । कुङ्गः । कुङ्गभ्यामित्यादि । ॥ **चोः कुः** ॥ पयोमुङ् । पयो-
 मुङ् । पयोमुङ्गौ । पयोमुङ्गः । अत्रेति पत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्चत्वे । सुवृद् । सुवृद् । सुवृङ्गौ । सुवृङ्गः ।
 सुवृद्सु । सुवृद्सु ॥ * वर्तमाने पृथग्महद्बहज्जगच्छतुवञ्च ॥ एते निपात्यन्ते शतृवञ्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्वाधु-
 म् । सान्तमहत् इति दीर्घः । मबते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । मह-
 न्यामित्यादि । ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः** । ६।४।१४। अत्वसन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धानुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ
 सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धी-
 मन् । शसादौ महद्बह । धातोरेष्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारकिञ्चिन्ता-
 द्वा कर्तरि क्तिप् उगित्वाचमिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्वायै तर्ह्यङ्गत्वेरेवेति । तेन सत् ध्वत् इ-
 त्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्बवतुः ।
 भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घः । भवतीति भवन् । ॥ **उभे अभ्यस्तम्** । ६।१।५।

द्वेऽवस्कार इत्यत्रेति भावः ॥—**उद् ईत्** ॥—अच्, इत्यस्वापवादः ॥ इह अच् इत्यनुवर्तते भवेति च तदाह—**उ-
 च्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि** ॥ भवेति किम् । उदङ् । उदङ् । उदङ्गम् । लुप्तनकारस्येति किम् । पू-
 जायाम् उदङ्गः, उदङ्गेति यथा स्यादिति ॥—**समः—समि** ॥—समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एव 'तिरसस्तिरि-' इत्य-
 पि । सगतमञ्जतीति सम्मङ् ।—**समीच** इति । अलोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥—**सह** अञ्जतीति सङ्गः । भविष्ये अलो-
 पदीर्घौ । सघ्रीच इत्यादि ॥—**तिरसः**—॥ न वियते लोपो यस्य सः अलोप इति बहुव्रीहि । अ बतविल्यनुवर्तमानमन्य-
 पदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोप समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—**अलुप्ताकार** इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्त्वा,
 व्याख्यानात् ॥ अप्रत्ययान्ते किम् । तिरोऽननमित्यादौ मा भूत् ॥—**तिरश्च** इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यदेशाभावे सत्य ध्रु-
 त्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानित्वात् ध्रुत्व न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥—**नाञ्चैः**—॥
 नुमैव सिद्धे प्राञ्च प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारध्रुवणार्थः ॥—**प्राङ्गि** । प्रकपेणाञ्जति पूजयतीति पूजार्थादङ्गः किन् ।
 —**प्राङ्गि** इति । 'ङ्गोः कुङ्कुङ्' इति वा कुङ्, 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे स्वकारोऽपि बोध्यः ॥—**एवमिति** । श-
 सादिषु प्रत्ययः । प्रत्यङ्भ्याम् । असुमुयचः । असुमुयङ्भ्याम् । उदङ् । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ कुञ्जतीति कुङ् ॥
 —**सलोप** इति । ध्रुवस्यासिद्धत्वादिति भावः । मृद् वृद्धतीति सुवृद् । किपि 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥—**सुवृ-
 ट्स्त्विति** । चलस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'ट्.मि-' इति वा ध्रुद् तत्त्वत्वं ॥ चान्ताः ॥—**निपात्यन्त** इति । पृष्टु सेचने । गृह
 वृद्धौ । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मद्यने पूज्यते म महानिति व्याचष्टे । गमेस्तु जगादेशः । च-
 त्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥—**अत्वसन्तस्य चाधातोः** । 'दलोपे-' सूत्रादीर्घस्य 'नो-
 पधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—**उपधाया दीर्घः स्यादिति** । इह अथातोरिति योगो विभज्यते तत्साम-
 र्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नत्वन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—**धानुभिन्नासन्तस्य चेति** । धात्ववय-
 वभिन्नो योऽम् तदन्तस्यैवार्थः । तेन उखास्तृ पणञ्वद् इत्यादि सिद्धम् । धानुभिन्नो योऽमन्तस्तस्येति व्याख्याया सत् ध्वदि-
 त्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र 'सर्वनामस्थाने च-' इति सूत्रादसंबुद्धाविल्यनुवर्तते 'सौ च' इ-
 त्यतः साधिति च तदाह—**असंबुद्धौ सौ पर** इति ॥—**अन्वन्तत्वाभावादि** । अनु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणच्छ-
 न्नन्तस्य न भवनीत्यर्थः ॥—**उभे**—॥ शब्दरूपापेक्षया नपुसकनिर्देशः ॥—**प्राङ्गि** इत्येति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

१ सर्वाणि—'समां मिङ्' 'सम इङ्' इति च नाम्नि, परिभाषाननगीरवपरिहारार्थत्वात् । २ पूजार्थस्येति—पूजारूपायस्य
 गम्यमानत्वे इत्यर्थः । अत एव 'अधोऽनपदाने' इति सूत्रेऽभ्याकुलं गच्छतीत्यर्थेऽङ्गितं गच्छतीति भाष्यप्रयोगः सगच्छते ।
 एवं चाप्यं, पूजार्थे पूजाप्रयोजकार्यकत्वे च नलोपो न । एव प्रकृतं गच्छतीत्यर्थे प्राञ्चस्येऽपि न भवति नलोपः, उपसर्गाणां
 बोधकत्वेनाथनेः पूजाप्रयोनकप्रकारार्थत्वात् । ३ धीमानिति—ननु अत्वसन्तस्येति सूत्रे मतोग्रहणं न स्यात्, एकानुबन्धकपरिभाषा-
 तिरोधात् । न चाप्यस्यासम्भवं, व्युत्पत्तिपक्षे भवतोः समत्वात् इति चेन्न । यदुपदेशप्रयुक्ता वस्येत्यस्या तस्य तदनुबन्धत्वस्यैव
 स्वीकारात् पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽपि अतोऽनुबन्धकत्वाभावात् इति दिक् ।

षाड्विस्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । ॥ **नाभ्यस्ताच्छतुः** । ॥ ७१ । ७८ । अभ्यस्तात्परस्य शतुर्मु न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतौ । ददत् । ॥ **जक्षित्यादयः** षट् । ६१ । ६६ । षट् धातवोऽभ्ये जक्षितिश्च सप्तमः । एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । वकासत् । दीधीवे-
ष्योर्ङिषेऽपि छान्दसत्वाद्वाच्येन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।
॥ **स्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** । ॥ ३१ । ६० । ल्यट्वादिषूपपदेऽन्वज्ञानार्थाद्दृशोर्धातोः कञ् स्यात्वात् किन् ।
॥ **आ सर्वनाम्नः** । ॥ ६१ । ९१ । सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृहशब्दतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रेश्चेति षः । तस्य जज्ञश्चेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षरवापवादत्वा-
त्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु षर्वाभावपक्षे ख एव ध्रुयेत ननु गः । जज्ञश्च प्रति कुत्वस्यासिद्ध-
त्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशाच्चासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । ब्रश्चेति षत्वम् । जज्ञत्वचत्वे । विद् । विह् । विशौ ।
विशः । विशम् । ॥ **नशोर्वा** । ॥ ८१ । ६३ । नशोः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नद् । नह् । नशौ ।
नशः । नग्भ्याम् । नह्भ्यामित्यादि । ॥ **स्पृशोऽनुदके किन्** । ॥ ३१ । ५८ । अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः किन् स्यात् ।
धृतस्पृह् । धृतस्पृग् । धृतस्पृशौ । धृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभ्यघणात् किञ्चपि कुत्वम् । स्पृह् ।
षड्गकाः प्रागवत् । शिष्टा प्रागल्भ्ये । अस्माद्विगादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जज्ञश्चे-
न डः । गः । कः । छण्योतीति दृष्ट् । दृष्टग् । दृष्टपौ । दृष्टपः । दृष्टग्भ्यामित्यादि । रत्नानि सुष्णातीति रत्नमुद् ।
रत्नमुद् । रत्नमुपौ । रत्नमुपः । षट्भ्यो लुक् । पद् । पद् । षड्भिः । षट्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुद् । अनामिति
पर्युदासाच्च ध्रुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां निष्पत्तिमिति वचनाद्विस्वमनुनासि-
कः । षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुक्
प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तमुपे ररिति रुक्त्वम् । ॥ **वोरूपधाया दीर्घ इकः** । ॥ ८१ । ७६ । रेफवान्तस्य धातोरूपधाया
इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपटीः । पिपटिषौ । पिपटिपः । पिपटीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः । ॥ **नुम्वि-**

प्रतिषेधो वा' इति न्यायादिति भावः । ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहण समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—**उभे समु-**
दिने इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादि'— इत्याद्युदात्तल प्रत्येक पर्यायेण स्यात्—**नाभ्यस्ताच्छतुः** ॥
व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामग्रमचेरित्यभिप्रेत्याह—**नुम्न स्यादिति** ॥—**दददिति** । ददातीति ददत् ।
दामो लट् : शत्रादेशः, शपः श्रुः, 'श्रु' इति द्वित्वमभ्यासस्य द्वस्त्वः । 'आभ्यस्तयोरात्' इत्यालोपः ॥—**जक्षित्यादयः**
षट् ॥ जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामुदयते । इति आदिष्वेयामित्यतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिसिद्धतदाह—
षट् धातवोऽभ्ये इति ॥ तान्ता ॥ ॥ गोपायतीति गुप् किपि विवक्षिते' आयादय आर्द्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादि-
हायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे त्वतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूप बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ ॥—**स्यदादिषु** ॥—**कञ-**
न्तस्य त्वादाहरण तादृशो यादृश इत्यादि । तच्चात्र नोक्तं, हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । त पश्यतीति तदृशः ।
कर्मण्यण । तादृशदयस्तु रुदिशब्दालादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति सगच्छन्ते । भाव्ये तु
कर्मकर्तारि व्युत्पत्तिर्दाशिता तमिष्वेन पश्यन्ति जनाः 'स इवाय पश्यति' ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थाद्ज्ञानार्थादिति तु सगच्छ-
ते । तत्र दृशेज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणावृत्तित्वात् ॥—**आकारोऽन्तादेश** इति । आकारादेशे सति
लतो गुणः स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव ध्रवणप्रसङ्गात् ॥—**वि-**
डिति । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् किप् ॥—**नशोर्वा** ॥ केचिदिह ब्रूलोत्पन्नत्वं श्रुति पदान्ते चेति व्याचक्षते । तत्र ।
नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् ॥—**नगिति** । षड्गकाः प्रागवत् ॥—**स्पृशोऽनुदके किन्** ॥ ककारो गुणामावर्धः । नकारस्तु
'किन्प्रत्ययस्य कु' इति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः 'किप्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया किव-
न्तस्य कुलाप्रसक्तेः । न चावुदात्तत्वं प्रयोजनं, किन्ः प्रकृतीनामेकाच्चाद्वातुस्वरणापि तत्सिद्धेः । दध्मिल्यत्र लन्तोदात्त-
त्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र मुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निष्ठातमिल्याशयेनाह—**अनुदके सुप्यु-**
पपदे इति । धृतस्पृगिति । धृतं धृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसा-
मर्थ्यादिह किञ्चपि न भवति । तस्मिन् हि सति किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभ्यघणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति
निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुल मास्तु किप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥
शान्ताः ॥—**गौणत्वे** त्विति । 'षट्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लग्नौ भवति
इति भावः ॥ पिपटिषतेः क्तिप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वावुत्पत्तौ पिपटिषु इति स्थिते, सोर्हल्लुहादिलोपे प्रत्ययलक्षणं
पदान्तलात्सस्य र्भवति । न च हले कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तमिषेधात् ॥—**नुम्वि-**

सर्जनीयशब्दवायेऽपि । ८।३।५८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुम्भ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । द्रुत्वेन पूर्वस्य पत्वम् । पिपदीऽणु । पिपदीऽणु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने परत्वं न । निस्त्व । विस्ते । नुमग्रहणं नुम्यानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतायेता । रास्त्विति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीषी । चिकीषीः । रोः सुपीति नियमाच्च विसर्गः । चिकीर्षु । दमेडोस् । शिक्त्वसामर्थ्यादिलोपः । पत्वस्यासिद्धत्वाद्द्रुत्वविसर्गौ । दोः । दोषी । दोषः । पडह इति वा दोषन् । दोष्णाः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सञ्चन्तात् किप् । संयोगान्तलोपः । ब्रश्चेति पः । जश्चत्वर्थे । विधिः । विविह । विविक्षी । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तद । तह । तक्षी । तक्षः । गोरह । गोरह । गोरक्षी । गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां किपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिबद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिबदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तण् । गोरह । गोरण् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपण् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गती । सुट्ट पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीऽणु सुपीणु । एवं सुट्ट । तुस लण्डने । विद्वान् । विद्वान्सौ । विद्वान्सः । हे विद्वन् । विद्वान्सम् । विद्वान्सौ । वसोः संप्रसारणम् । ६।४।३३ । बस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं पत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुचंसिति ङत्वम् । विद्वाम्यमित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । मेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते । अकृतञ्चूह इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवन्नामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि सर्जनीयः— । ‘इणकोः’ इति पञ्चमीनिदेशाद्व्यवहितस्याप्राप्ता वचनम् ॥—द्रुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य हलविसर्गयोः कृतयोः ‘वा शरि’ इति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शब्दवाये सुपः सस्य पत्व पूर्वस्य द्रुत्वम् । न तु ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति घः, ‘अपदान्तस्य’ इति निषेधादिति भावः ॥ एव स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु ‘नुम्वसर्जनीयव्यवायेऽपि’ इत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ ‘नुम्वसर्जनीयस्य’ इत्येव युक्त सूत्रयितु, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्ये ॥—निस्त्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येक व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवलाभावात् पत्व न भवति । न चात्र ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यनुवृत्त्यभावात् ‘नुम्विसर्जनीय’ इत्यनेन धातुसकारस्य पत्व स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इणकोः’ इतिवत् ‘नुम्विसर्जनीय’ इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः किप् प्रत्ययः । चिकी । ‘एकाच उपदेशे—’ इति ‘सनि ग्रहणदोष’ इति वा सन इडभावे ‘इको झल्’ इति किलाङ्गभावे ‘अञ्जनगमा सनि’ इति दीर्घे ‘ऋत इन्—’ इतीत्ये रपरत्वं ततो द्वित्व ‘हलादि’ शेष ‘कुहोद्युः’ अलोप सो-हङ्इयादिलोपे पदान्तत्वात् ‘बोरुपधाया—’ इति दीर्घः ॥—दोरिति । दाम्यतीति दोः ॥—संयोगान्तलोप इति । न चामिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनान्तो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिरङ्गितापेक्षपदसहासपेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक् ॥—चिविडिति । विशेः सन ‘एकाच—’ इतीप्तिपेक्षे ‘हलन्ताच्च’ इति किञ्चात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्यासकार्ये ॥—तडिति । ‘तक्ष लक्ष् तनूकरणे’ इत्यस्मात् किप् । गा रक्षतीति गोरह । कर्मण्युपपदे ‘वा सत्प’ न्यायेन किप् ॥—कुत्वस्यासिद्धत्वादिनि । इतरथा ‘स्कोः—’ इति कलोपः स्यादिति भावः ॥—पिपगिति । पक्तमिच्छति पिपक् । वक्तुमिच्छति विवक् ॥ ‘दादेः—’ इति घः । ‘एकाचो बशो—’ इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् ॥ पान्ता ॥—सुत्तरिति । सुट्ट नोमतीति सुट्टः । वेतीति विद्वान् । ‘विदेः शतुर्वसु’ । अदादिवाच्यो लुक् । ‘सर्वधातुकमापत्’ इति द्विब्रान्नोपधागुणः । उगिन्वागुम् । ‘सान्तमहतः—’ इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न ॥—वसोः— ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—वस्वन्तस्येति ॥—सेदिवानिति । ‘भापायां सदवसध्रुव’ इति लिट् । कटु । ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वम् । ‘हलादिः शेषः’ । ‘अत एकहल्मध्ये—’ इत्येवाभ्यासलोपार्थं । ‘वत्वेकाजाडसाम्’ इतीट् । नुम् । ‘यान्त’ इति दीर्घः ॥—सेदुष इति । ननु ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया ‘विदेः शतुर्वसु’ इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु क्रमोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरण क्रसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुनोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियाया तत्स्थित्वा जग्मिवान् इत्यादिदाहृत्य नात्रेत्याहुः ॥ कवयणु प्रयुक्ते—‘श्रेयासि सर्वाण्यधिजगमुपसते’ । ‘त तत्स्थित्वा नगरोपकण्ठे’ इत्यादि ॥

१ प्रत्येकमिति—व्यायशब्दस्य प्रत्येकं सवन्तान् निसेः प्रतिपद्य इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरमाध्यप्रामाण्याच्च फलितमिदम् ।

२ संयोगान्तलोप इति—एतस्मात्पूर्वं पत्वस्यासिद्धत्वादिति काचित्कोऽपपाठः, अफलत्वात् इति । ३ पिपगिति—एतत्पूर्वं कुत्वस्यासिद्धत्वादिनि केचिद्वर्णयन्ति सोऽप्यपपाठः, मनोऽङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेनापि स्कोरिति लोपवारणमभवत् । ४ विदुष इति—नच पत्वे कर्मण्ये पत्वमुकोरिति सूत्रेण एकादेशस्यासिद्धत्वात्तत्त्वमत्र पत्वमिति शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वबोधनात् ।

प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते ननु धातोः । महच्छन्दसाहचर्यात् । सुहु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वन्नाम् । एवं सत् । ॐ पुंसोऽसुङ् । ७।१।८९ । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगितश्रैति ऋषेयं कृतेन पूजो दुवसुक्षिति प्रत्यय-
स्योगित्वेनैव नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुश-
नेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । ॥ अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः । हे उशनन् । हे
उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः ।
वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अघातोरित्युक्तेन दीर्घः । सुहु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः ।
पिण्डं प्रसते पिण्डग्रः । पिण्डगलः । प्रसु ग्लसु अदने । ॐ अदस औ सुलोपश्च । ७।२।१०७ । अदस औका-
रोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर सुलोपश्च । तदोः सः साविति इत्य सः । असौ ॥ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकचकस्य
वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं प-
ररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । आहुणः । ॐ एत ईद्वहुवचने । ८।२।८९ ।
अदसो दापरस्यैव ईत्स्यादस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम् ।

अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पदससादय इव कचिद् भाषायां भवन्ति 'भासश्छन्दसि' इत्यस्य सामान्यापेक्षाज्ञापकला-
भ्रयणात्कचिद् समाधेयमिति ॥—सुहिन्निति । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्योपधादीर्घः ॥—सुहिन्स्त्विति । 'नश्च'
इति सस्य वा ध्रुद् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् । ससत इति सत् । 'ससु ध्वसु अवससने' 'ध्वंसु गतौ च' इत्याभ्यां क्तिप् ।
'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'वसुसंसु' इति दत्वम् ॥—पुंसोऽसुङ् । 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तनादाह—सर्व-
नामस्थान इति ॥—विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुद्धि कृते समासान्तोदात्तल भवदसुद्ध एवाका-
रस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते सप्तमधर्मणो हलः
स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि खरोऽनन्यत्वाग्नवर्तयिष्यते असुद्धश्चान्यत्वात्करिष्यत
इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे खरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुद्धोऽसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरि-
भाषावाद्वात्परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—पूञ् इति । यद्यप्युणादिषु 'पातेऽङ्मुञ्' इति
वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् ॥—हे पुमन्नि । असुद्धावित्युक्तेः 'सान्त' इति न दीर्घः ॥
—पुंस्त्विति । संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वारः' । नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् 'नुम्वसर्जनीय' इति न षत्वम् ॥—
उशनेति । 'वशेः कनसि' 'ग्रहिज्या' इति सप्रसारणम् ॥—अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । हरदत्तादय-
स्त्वाहुः । 'सोर्बा' इति वाच्ये 'अनङ् सौ' इति वचनेन कचिदनङ् एव प्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति । यद्यपि सोर्बे कृते
दिन्वसामर्थ्यादिलोपे 'सर्वनामस्थाने चासुद्धौ' इति दीर्घः 'उशना' इत्यानिष्टरूप प्रसज्यते, तथाप्यङ्गुत्तपरिभाषया दीर्घो
नेतिकृत्वा ज्ञापकल सगच्छत इति तेषामाशयः ॥—अनेहाः ॥—वेधा इति । अनुत्प्रकरणे 'नञि हन एहच्' 'विधानो वेध
च' इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कान्तः । वेधा विश्वम् ॥—अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति षष्ठी ।
'तदोः सः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह—औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु
ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूप सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च खरे भेदः । उदात्तेन
सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौ स्त्री इत्यत्र टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वप्रसङ्गात् ॥—असुक इति ।
औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । श्रिया तु असुको । असुक इत्यसुको इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवमसुकशर्मत्वादिरेपि ।
अदकःशर्मत्वादेरेव न्याय्यत्वात् ॥—एत ईद्वहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि
जसि अमी इति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्त्यतो व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति ॥—विभक्तिकार्यं
प्रागिति । 'त्यदादीनामः' इत्यादिसपादसप्तार्ध्यायीं प्रति 'अदमोसेः' इति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु
विभक्तिकार्यं सान्तत्वाद् उलमलयोरप्रवृत्तेर्भावेन ॥ यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यसिद्धलमिष्येत, तर्हि अमू
अनुमित्यादि न सिध्येत् । त्यदाद्यत्वे पररूपाप्रागेवोल्मलयोः कृतयोः पश्चात्सुलकार्यस्यासिद्धतया 'अतो गुणे' इति पर-
रूपे अमी इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मैवः । सुहु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् 'स्कोः' इति सलोपे त-
स्यासिद्धत्वाद्बह्वधादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यसिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । मपादसप्तार्ध्यायां विहित

१ बहुपुंसीति—ननु सर्वनामस्थाने इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन विवक्षणात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च डीप बाधित्वा पूर्वमेवासुद्धि
कृते ततो ङीपि बहुपुमसीति स्यादिति चेन्न, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रत्ययकार्याणां क्रमिकत्वरीकारेण पूर्वमेव डीप् इति न
कश्चिदोपः । २ अस्वेति—एतच्च वृत्तिमात्रवाधनुरोधेन, भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वादुशन इत्येक रूपमिति प्रामाणिकाः । ३ असुम्
इति—अमुकः अमुकी अमुकशर्मत्वादी अन्युत्पन्नः अदःशब्दपर्यायोऽसुकशब्दो बोध्य इति केचित् ।

अम् । अम् । सुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । ॐ न मु ने । ८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुभ्यम् २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुषोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुषोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

ॐ नहो धः । ८।२।३४। नहो हस्य धः स्वाजस्रलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपा-
नश्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतादित्यस्मारण्विगादिना किन् । निपातनाहलोपपत्तेः । किञ्चान्तत्वात्कुत्वेन
हस्य धः । अश्चत्तर्वे । उणिक् । उणिग् । उणिहौ । उणिहः । उणिग्भ्याम् । उणिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः ।
पुषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्रतत्त्वादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के ।
काः । सर्ववत् । ॐ यः सौ । ७।२।१०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । लयाच्छत्वं टाप् । दशे-
ति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आम्पास ३ । आभिः । अस्त्यै । अस्याः २ ।
अनयोः २ । आताम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादि-
ना सृजेः किन् अमागमश्च निपातितः । सक् । सग् । सजौ । सजः । सग्भ्याम् । सक्षु । लयाच्छत्वं टाप् । स्या ।
त्ये । स्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्सब्दे नित्यं बहुवचनान्तः ।
असृजिति दीर्घः । आपः अपः । ॐ अपो मि । ७।४।४८। अपस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये परे । अत्रिः । अत्र्यः २ ।

कार्यं प्रति त्रिपाद्या विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् ।
तत्र । प्रक्रियाग्रन्थोक्तं हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये, अमिद्व पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः ॥
तदुक्तं कैयटेन । 'यच्छास्त्रमुच्चारित तस्यासिद्धलभशक्य कर्तुमिदमिद्वचनातिदेश आश्रीयत' इति । तथा वातिदेशेन का-
र्याप्रवर्तकत्वेऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽनिर्दिश्यमान कार्यासिद्धल एव फलति । एव च मनोरथ इत्यत्र उल्लेखे कर्तव्ये रेफलोपस्य
पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोहस्यप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रवृत्ता । तथा अमुमित्यादिमिद्विरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्ति-
रिति ॥—न मु ने ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा धेः परलामावाभामावो न स्या-
दिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे 'मुपि च' इति दीर्घः स्याद, दीध प्रति सुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेत ।
एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सप्तसप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यान
व्यर्थः, संनिपातपरिभाषया 'मुपि च' इति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु 'अधुना' इति वत् 'अमुना' इत्येवोच्यतां किमेने-
नासिद्धलनिषेधेनेति चेदप्राहुः । न मु ने इत्युक्तिः 'न' इति योगविभागार्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्य-
था हि रोरसिद्धतया उकारस्येसजालोपा कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्सजालोपा प्रति रुन्ध नासिद्धमि-
ति वाच्यम् । तन्मूल देवर्हदीत्यादौ 'हसि च' इत्यस्य व्यावृत्तये 'अतो रोः' इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरि-
तार्थत्वात् ॥ एव च स्थानिवत्सुत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्भिन्नो लभ्यते । प्रत्ययः परत्वेत्यादिनिर्देशात्वेह लिङ्गमिति दिक् ॥
इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द ट्येव तु नोक्त, तथा हि सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्' इति नत्वं स्यात् 'क्षपस्तयोः' इति च न
स्यात् ॥—नहो हस्येति । 'हो ढ.' इत्यतोऽनुवृत्ते 'अलोऽन्धस्य' इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ 'झलो झलि'
'पदस्य' स्कौः सयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो झलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा
विद्यमानस्येत्यर्थः ॥—उपानदिति । उपपूर्वाज्ज्ञेः सपदादित्वात् किप् । 'नद्विष्टति' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हलङ्घा-
दिलोपे धन्व जस्रत्तर्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । मुपु अनङ्गो यस्यामिति बहुव्रीहौ खनङ्गानिनि पुवदेव रूपम् । केचित्तु गौ-
रादिदीप कृता खनङ्गहो इत्युदाजङ्गः । तदसन् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥—गीरिति । 'गृ निगरणे' 'गृ शब्दे'
इत्यम्नादा किप् । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे रपरलम् । 'वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घः ॥—पूरिति । 'पृ बालनपूरणयोः'
'उदोष्पार्थस्य' इत्युत्त्वम् ॥—चतस्र इति । इह 'चतुरनङ्गो' इत्याप्र भवति, परत्वादाम् बाधित्वा चतसादेशे कृते स-
कृद्गतिन्यायेन पनस्तस्यापठ्यते ॥—चतसृणामिति । 'न तिम्रचतस्र' इति न दीर्घः ॥—सर्वेष्वदिति । 'तेन तुल्यम्'-
इति वानि, 'सर्वनाम्नो वृत्रिमात्रे' इति पुवद्वाव ॥—यः सौ ॥ यलमिदं क्रियामेव परिशेषात् । 'इदोऽयं पुंसि' इति
पुंस्यवचनान् ह्रीवे सोर्लुका लुमत्वाच्च ॥—एवमिति । सा । ते । ता । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इ-
त्यादीत्यर्थः ॥—वार्गात् । वचे. किञ्चिन्वा' इत्यादिना किप् दीर्घोऽसप्रगारण च । 'चोः कुः' ॥—अप्शब्द इति ।

१ वारिति—यणि औत्तस्य बाहिरद्वासिद्धत्वं तु न, नाजानन्तवे इति निषेधात् ।

अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्वदादिष्विति ह्रस्वः क्तिन्विधानादन्यत्रापि कु-
त्वम् । इह । इग् । इशौ । इशः । त्विद् । त्विद् । त्विर्षा । त्विषः । त्विद्भ्याम् । त्विदत्सु । त्विदसु । सह जुषवे
इति सज्ः । सजुषौ । सजुषः । सज्भ्याम् । सजृष्णु । सज्ःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाजुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशि-
षः । आशीभ्याम् । असौ । त्वदाद्यत्वं टाप् । औष्ठः शी । उत्त्वमत्वे । अम् । अम् । अम् । अम् । अम् । अनुषा ।
अम्भ्याम् । अम्भिः । अनुष्यैः । अम्भ्याम् । अम्भ्यः । अनुष्याः २ । अनुषोः २ । अम्प्रा । अनुष्याम् । अम्-
पु ॥ ॥ इति हलन्ताः क्रीलिङ्गाः ॥

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनङ्ङत् । स्वनङ्ङत् । स्वनङ्ङही । चतुरमङ्ङहोरित्याम् । स्वनङ्ङाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥
दिषवत् ॥ अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डन्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् ॥ * उ-
त्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ कि-
म् । दधिलेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अमललत्वाच्च नुम् । वारि । च-
त्वारि । न लुभतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमौनि ॥ * अन्वादेशे नपुंसके एनङ्-
कृत्यः ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म ॥ रोऽमुषि ॥
अहर्भाति । विभाषा द्विभ्योः । अह्नी । अहनी । अहानि । ॐ अहन् ॥ ८२१६८८ अहन्तिव्यस्य रुः स्यात्पदान्ते ।
अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वाच्चलोपे प्राप्ते । अहन्तिवावर्त्य नलोपाभावं
निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्थापि रुवरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्छपादि-
‘आग्नोर्देहस्थ’ इति ह्रस्वकारात् । किम् ॥ ‘अच उपसर्गात्’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—तकारः स्यादिति ॥—दिगिति ।
किमन्तलोत् । कुत्वम् । षडङ्काः प्राग्वद्भ्याम् ॥—अन्यत्रापीति । त्वदाद्युपपदलाभावेऽपीत्यर्थः ॥ त्विडिति । ‘लिष
दीप्तौ’ इत्यस्मात् किम् । जस्त्वचलं ॥—सज्जूरिति । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्मात् किम् । ‘सज्जुषो’ इति पस्य रु-
त्वम् । ‘वोः’ इति दीर्घः ॥—आशिषाविति । ‘आवासः कावपसहयानम्’ इत्युपधाया इत्वम्, ‘शासिवसि—’ इति
षत्वम् ॥—असाविति । अदसस्त्यदाशत्व पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् ‘अदस आं सुलोपश्च’ । ‘तदोः’
इति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वादिशेषविधेयं पूर्वमात्रं ततोऽत्र नावट्यापवित्याहुः ॥ ॥ इति हलन्ताः क्रीलिङ्गाः ॥
दत्वमिति ॥ ‘वसुसंभु—’ इति दत्वमनङ्ङच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थलादिति भावः ॥—पूर्वपदस्येवेति ।
अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादां नलोपकुलादिक यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥—उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्दे-
नोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदले पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियां मुधिय इत्यत्रान्तर्व-
त्तिमुपा पदलापक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदले किम् । राजपुरुष
इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदले प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे ह-
ट्वात् ॥—दधिलेचाविति । सिञ्चत इति सर्वं ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच । दध्नः संचाविति षष्ठीसमासः ।
उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेचशब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादिल सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेव-
मुपपदसमासे षल दुर्वारमिति चेद् अत्राह कैकटः । ‘अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिलेचाविति प्रयोगाभावात्’ इति ॥
वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षल मुपरिहरम् ॥—अन्वादेश इति । अन्येवेद विधीयते न-
लोपसंज्ञादिषु, फलाभावात् । ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यमो लुका टुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ व-
स्तुतस्तु ‘द्वितीयादौःसु—’ इति सूत्र एव एनङ्कृत्यः । एनम् । एनां । एनानित्यादि तु त्यदाद्यल्लेन सिद्धम् । क्लीबे अमि
लुका लुप्तलेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न च वेदमेतच्छ्रुतमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । ‘द्वितीयाश्रिता—’ इति समासे
कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरलाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकप-
दाश्रयलेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदग्रत्वेरिति मनोरमाया स्थितम् ॥—ब्रह्मणी-
इति । इह ‘विभाषाद्विभ्योः’ इत्यल्लोपो न, ‘न सयोगाद्भन्तात्’ इति निषेधात् ॥—रोऽमुषि । अहर्भातीति । ‘अहन्’
इति रुत्वे कृते तु ‘हसि च’ इत्युत्पन्नव्याया अहो भातीति स्यादिति भावः ॥—नलोपाभावं निपात्येति । ‘अहन्’ इ-
त्यत्र नकारान्तरं प्रक्षिप्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य हरिति व्याख्ययापि रुवरत्वेनोत्तरस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥—
तदन्तस्थापीति । पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासकदे-

१ तदन्तस्थापीति—ननु अत्र तदन्तर्विधितुल्यः, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तर्विधिनोस्त’ इति परिभाषाविरोधादिति चे-
न्न । तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । ध्वनित चेदमष्टात्रिति सूत्रे स्वसा परमस्वसेति उदाहरणं दत्ता भाष्यकारेण ।

सुपि तु कान्तानां पक्षे क्लोः कुगिति कुह् । गवाह् । गोअह् । गोऽह् । गवाह् । गोअह् । गोऽह् । गवाह् । गोअह् । गोऽह् । गोअह् । गोऽह् । न वेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य स्वकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्वस्यासिद्धत्वात् । कुह्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्ज्ञाभावे पक्षे द्वितीयादेशाद्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव । ऊह्यमेषां द्विवचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यधाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यक् । तिर्यञ्चि । तिर्यञ्चि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पक्षिति वा यकन् । यकानि । यक्ता । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ता । शकृता । ददत् ददती । ॥ वां नपुंसकस्य । ७।१।७९। अभ्यस्तापरो यः शता तदन्त्यस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् । ॥ आच्छीनद्योर्नुम् । ७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्त्याङ्गस्य नुम् वां स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् । भाप्सी । भाती । भान्ति । पचत् । ॥ शपश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१। शपश्यनोरापरो यः शतुरवयवस्तदन्त्यस्य

इभ्यः । गोऽइभ्यः ॥ इत्सी । गोचः । गवाञ्चः । गोअञ्चः । गोऽञ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ इति पञ्चम्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचो । गवाञ्चोः । गोअञ्चोः । गोऽञ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोअञ्चाम् । गोऽञ्चाम् ॥ डौ तु गोचि । गवाञ्चि । गोअञ्चि ॥ गोऽञ्चि । ओसि प्राग्वत् । सुपि तु गवाइह् । गवाइहु । गोअइह् । गोअइहु । गोऽइह् । गोऽइहु । गवाइहु । गोअइहु । गोहु ॥ ननु भ्यामृत्रये भ्यसृद्वये ङसिहसोरोसृद्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेद् ॥ अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदत्रात्रित्य तथोक्तमिति ॥—षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवसु मध्ये ककारस्थाने पक्षिकलकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥—चर्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा च शाब्ददृष्ट्या ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥—तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥—वर्धन्त एवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसमवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति सकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः ॥—अध्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्यस्य द्विले अष्टादश । औहि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रिविले सप्त । अणोऽप्रगृह्येनानासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि त्रिविलेनानासिकस्य च विकल्पाद् द्वादश । संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रिविले सप्त । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया अष्टादशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्विले द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः' इति यद्विले चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्विलेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया षट्चतुर्दशतम् ॥ इयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रिविले सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्थानत्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ठ्यधिकं शतद्वयम् ॥ इत्सी चतुर्णां मध्ये त्रिविले सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्विले चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ इसाविह इम्ओस्आम्हिओस् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये त्रिविले सप्तानामप्यन्यस्य द्वित्वात् । डौ तु सप्तानामप्यन्यस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां त्रिविले षट् । तेषां तु 'खयःशरः' इति षट्विले द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः संकलनया सप्तोत्तरषष्ठ्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्विलेऽनुनासिके च द्वादश । कुह्-पक्षे तु चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां द्वयोर्द्विलेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥—तिरश्ची इति । भत्वात् 'अच' इत्यश्लेषः 'अलोपे' इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥—दददिति । पुलिङ्गेऽप्यय व्युत्पादितः ॥—शतेति । 'ऋदुशन-' इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥—आच्छीनद्योः—॥ नुमग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं 'नाभ्यस्ताच्छतुः' 'वा नपुंसकस्य' इत्यत्र 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतोऽनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत् एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥—शतुरवयव इति । तुदादेः श्रृङ्गान्तरङ्गाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥—आदिति । मा दीप्ती । लटः शतयदादिलाच्छपो लुक् ॥—शपश्यनोर्नित्यम् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यले सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा आर-

१ वा नपुंसकस्येति—ननु वाशविलेख स्रष्टितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य समवात् इति चेन्न । श्रुतान्मिन्त्यावस्थापनाद्वारा गृह्यामाणस्य शत्रुतत्त्वैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, नह्यो ददतो येषु तानि नहुददति इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं तत्सत्त्वात् ।

नित्यं नुम् स्वाधीनयोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीष्यत् । दीष्यन्ती । दीष्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी । नि-
स्वात्परावपि नुमः प्राक् अमृश्रिति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाप्ति । निरवकाशात् प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्र-
कृते तद्विरहाद्युमेव । स्वप्ति । स्वपा ॥ अपो भि ॥ स्वप्ताम् । स्वप्तिः । अतिपूर्वपीत्यादिना धनेरुम् । रुवम् । धनुः ।
धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठि-
षतेः क्तिप् । वीरिति दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अष्टोपस्य स्थानिवत्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानि-
वत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्या-
मित्यादि । सुपुस् । सुपंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमेव । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ इति
हल्न्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अव्ययप्रकरणम् ॥

॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वरः, अन्तरः, प्रातरः, पुनरः,
सनुतरः, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्,
मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृषा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्वा, अद्वा,
भसामर्थादिह नित्यसुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥—पचन्ती इति । कतरि ऋषि नित्यं नुम् ॥—दीष्यन्ती इति ।
दिवादिभ्यः स्यति नित्यं नुम् । पचन्तीति दीष्यन्तीति बहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलच्' इति नुम् बोध्यः ॥—स्वबिति ।
शोभना आपो यस्मिन्तरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋकपूरद्-' इति समासान्ते प्राप्ते 'न' पुजनान् इति निषेधः । 'ह्यन्तरुपस-
सर्गेभ्यः-' इति ईष भवति तत्र 'अप' इति 'कृतसमासान्तस्यानुकरणम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—निरवकाशत्वं प्र-
तिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति 'छदिरुपधिवलेढन्' इति सूत्रे मनोरमाया स्थितम् ॥—धनेरुसिति ।
'जनेरुसिः' इत्यत उसरित्यनुवर्तमाने 'अतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्याणादिकेनेत्यर्थः ॥—धनुर्भ्यामिति ।
इह 'वोरुपधावाः-' इत्यादिना दाघौ न शङ्क्यः, रेफान्तस्याधातुत्वात् ॥—एषमिति । 'चक्षे. शिञ्' चादुसिः । चक्षुः ।
'अर्चिष्चिहुषपि-' इत्यादिना जुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिराचिरादयो प्राक्षाः ॥—सुपुमांसीति । 'पुसोऽङ्ग' इति
सूत्रे छुटीति व्याचक्षणस्य प्राचो मते जमीष्टसिद्धावपि शसि नैतन्तिष्येत ॥ आदि चातिप्रसङ्गः । 'इतोऽत्सवंनामस्थाने'
इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेऽसिद्धिः ॥ ॥ इति हल्न्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्र
परिलज्ज्य 'तद्धितश्चासर्व-' इत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि 'चादयोऽसत्वे' इत्यस्माद् ऊर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेन निपातशब्देनैव व्यव-
हियतामिति चेन्न । खल्वि वाचयति स्व. पश्यति स्वः पततीत्यादीं कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञा-
नापत्तेः । चादीना ह्यमत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिना चाव्यय-
संज्ञेयत्वं इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ 'प्राप्तीश्वरात्रिपाता.' 'स्वरादीनि-' 'चादयोऽसत्वे' इति सूत्र्यता, तथा हि मति
स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातमज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एव हि 'निपात एकाजनाइ' इति प्रगृह्यमज्ञा स्वरादीनामप्ये-
काचा प्रमज्येत । सो हि स्वरादिषु 'किमोऽत्' 'दक्षिणादाच्' इत्यादवैकाची तद्विती, केन्द्रप्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च स-
न्ति । 'तसिलादिसादिन एवाचपर्थन्' इति सूत्रस्य 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्त.' इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् ।
यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणमूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचा पाठे त्वसीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ स्वरादीनुदाह-
रति—स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वयं परलोकं च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति ग्रन्थे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च ।
सनुतरित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ता । तेन स्वर्गाति प्रातरेत्यादावुक्तं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः ।
उच्चैस् महति । नीचैस् अन्ये । शनैस् क्रियामान्ये । ऋधक् सत्येऽपि । वियोगशीघ्रसामीप्यलक्षणेऽपि वियन्ये । युगपदित्ये-
ककाले । आराहरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽङ् । इवोऽनागतोऽङ् । दिवा दिवसे । रात्राविति निशि ।
सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत् इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । ब-
हिस् अवस् इमी बाह्ये । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेऽलन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थः । वृषेति व्यर्थे ।
नक्तमिति रात्रौ । नञ् इति निषेधे । हेताविति निमित्तं । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशय-

१ निरवकाशत्वमिति—इदं च शेषादिभाष्येऽप्यत्र भाष्ये स्पष्टम् तत्र हि—'शेषग्रहणमनर्थकं, ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते वाचका
मविष्यन्ति' इत्याशङ्क्य 'अनवकाशा हि विषयो वाचका भवन्ति समामान्ताश्च क्वभाव्ये सावकाशाः' इत्युक्तम् । २ स्वरिति—
प्रयोगस्थानामनुकरणान्येनाभि । तवानुकायानुकरणयोरभेदविशेषा प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्तिः । भूस्तत्तायामिति च । तेन
विसर्गादिकं न । ३ आरादिति—अव्ययस्यवित्तिमूले भाष्ये आमविशेषवाचिनोऽपि आराच्छब्दस्याव्ययत्वं स्वीकृतम् ।

सामि, वत् ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, औषट्, औषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुषा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीष्टम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरूक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माह्, । आकृतिगणोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कृपत्, कुविद्, नेत्, चेत्,

योरित्यन्ये । सामीत्यर्थजुगुप्सितयोः ॥ वत् । 'तेनतुल्यम्-' इत्यादिभिर्बिहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते । तदाह—ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् इति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम् । यस्तु 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति विहितः, स इह न गृह्यते । 'यदुद्रतो निवतो यासि' इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्सल्यान्यवयस्य दर्शनात् ॥ अत्र वदन्ति । 'तद्धितश्चसर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिवती' इति वतिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥—सना, सनत्, सनात् एते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थं च । अन्तरेणेति वजने । ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रायं सप्रत्ययं च । कमिति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । शमिति सुखे । सहसेलाकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविमर्शयोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट् औषट् औषट् एते हविर्दाने । अन्यदन्यार्थं । अस्तीति सत्तायाम् । उपांशिवत्प्रकाशोच्चारणरहस्योः । क्षमेति क्षान्ता । विहायसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थं ॥ इत ऊर्ध्वं 'क्लातोऽनुक्कमुनः' 'कुन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्र्या समानार्थकमिह न पठित चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम् । वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते ॥ पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस् एतौ रहस्यार्थयोः । प्रायमिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थं । प्रवाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थं च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलाकारे ॥ शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधेविवादयोरित्याह ॥ अभीष्टमिति पान्-पुन्ये । साकं सार्धमेतौ सहायं । नमस् नतां । हिरूक् वर्जने । धिक्कुन्दाभर्त्सनयोः । इत ऊर्ध्वं 'तसिलादयस्तद्धिता एषावुप-र्यन्ताः' 'शस्तसी' 'कृत्वसुच्' 'सुच्' 'आसृथाली' 'च्यर्थश्च' इति प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् ॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः । 'पञ्चम्यास्तसि' इत्यारभ्य 'एधाश्च' इत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा 'बह्वलार्थाच्छ-स्-' । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' । 'तनैकदिकृ' । 'तसिश्च' इत्ययमपि तसिः । 'क्रियाभ्यामृतिगणने कृत्वसुच्' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' । 'इण आसिः' इत्युणादिसूत्रेण विहित आसिः । 'प्रलपूर्वविश्वेमात्वाल् छन्दसि' । 'संपद्यकर्तरि च्विः' । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' । 'देये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि शास्त्रा इति । अम् शैष्ट्येऽप्ये च । आम् अङ्गीकारे । 'अमु च छन्दसि' 'किमेतिङ्ग्यय-' इति 'कांसुप्रलयात्-' इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके ॥ प्रत नय प्रतर ययाचतरां कारयामास ॥ प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थं । प्रतान् विस्तारे । मा माह् एतौ निषेधाशङ्कयोः ॥ आकृतिगण इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थं । साम्प्रतमिति व्याध्ये । परमिति किलर्थं । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थं । सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे । मङ्शु आशु एतौ शैष्ट्ये । संवत् वर्षं । अवश्यं निश्चये । उपेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । इदिति जगिति तस्मा एते शैष्ट्ये । सुष्टु प्रशसायाम् । दुष्टु निष्ठे । शु पूजायाम् । कु इति कुस्ति-षदर्थयोः । अजसेति तत्त्वशीघ्रायार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थं । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुक्तं । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति—चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरतर-योगसमाहारेषु । वा स्यादिकल्पोपमयोरिवायंऽपि समुच्ये । हेति प्रसिद्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेऽनवकुसौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्कं च । शश्वदिति पान्-पुन्ये नित्ये सहायं च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थं आधिक्ये च । कृपदिति प्रश्ने प्रशंसाया च । कुविदिति भूयर्थं प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यथर्थं । चण् अय चेदर्थं । पानुबन्धस्तु 'निपातैर्यथादिहन्तकुविशेषेचण्-' इति विशेषणा-र्थः । समुच्चयादौ लननुबन्धकः । कश्चिदितिऽप्रश्ने । यत्रेति अनवकृत्यमर्थगर्हाध्वयं । नावकल्पयामि न मर्थये वहं आ-र्क्ष्य वा यत्र भवान् वृषल याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः

१ अन्तराअन्तरेणेति—'अन्तरान्तरेणुक्ते' इति सूत्रमाध्यन्तयोर्निपातलोकेः स्वरादिषु अनयोः पाठः प्रक्षिप्त इति केचिदाहुः

२ नमसिति—महसा समसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः ।

षण्, कश्चित्, किञ्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माह, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, है, रै, औषद्, औषद, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुहु, ख, आदह, वपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुक्म्, यथाकथाच, पाद, प्याह, अह, है, हे, ओः, अये, घ, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाभाविता । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् । ॥ कृन्मेजन्तः । १।१।३९ । कृषो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।

माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माह्नऔ खरादिषूकौ । इह पाठस्तु निपातत्वात्, तेनाद्युदात्तल फल सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये त्वाहुः । सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं खरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावदन्तव्यं तावत्सिद्ध । माने—यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्र तावद्वाङ्मनानामश्रयः ॥ त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनानदरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । त्व रै किं करिष्यसि । औषद् औषद एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । औषद्धादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः । नुमिति तुकारे । गुक् तुकृस् हुंकृत्य । तथाहीति निर्देशने । खलु इति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । किलेति वार्तायामलीके च । अथो अथेति महानन्तरारम्भप्रशङ्कात्यन्तार्थविकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं खरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः,—‘उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाधतुष्कचारुलिपि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्निर्भगः ऋषयांभूव ताम्’ इति । अत्र हि अथ ऋषयांभूवेत्यस्य मङ्गलं ऋपन चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत् ॥ सुहु खरभेदाश्च पाठः । स्मेत्यतीति पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमाहंसाकुत्सनेषु । आदह स्वधामभिल्यत्र तु पदकारा आदिति घृथक् पद पठन्ति ॥—अवदत्तमिति । इह अवस्यानुपसर्गात् ‘अच उपसर्गात्’ इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहकारे । एव ‘गये केन विनीती वाम्’ इति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं ‘त्वामस्मि वच्मि—’ इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहृत्यवाच्यत्वं । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् ॥ अहंयुरिति । ‘अहंशुभमोयुस्’ । यदि तु ‘लाहौ सौ’ इति मर्पयन्त्याह्लादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंश्चदस्तस्माद्युस्त्ययः क्रियेत तर्हि मुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रैव मर्पयन्तस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः ॥ अस्तिक्षीरेति । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोऽयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजगुप्ताविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थे । पशु मन्यमानाः । शुक्ं शंघ्रे । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने । ऐनि हिंसाप्रातिलोभ्यपादपूरणेषु । विषु नानां । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थः । युत् कृत्यायाम् । आत इति दत्तोऽपीत्यर्थः ॥—आकृतिगण इति । तद्यथा यत्तदिति हेतौ । आहोस्तिद्विकल्ये । सीम सर्वतोभावे । शुक्ममतिशये । अनुक् वितर्के । शम्भद् अन्तःकरणे अभिसुख्ये च । व पादपूरणे इवायं च । दिष्टधेत्यानन्दे । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति साहस्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थः इत्यादि ॥ अत्र खरादिचायांरकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टत्वे चादिषु । अन्ये तु खरादिषु स्वरद्वयभाजस्तुभयत्र बोध्याः ॥—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥—सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥—नोत्पद्यत इति । किं लेखवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धित । किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वेत्यादिकम् । औपगवः । ननु पञ्चालाः गोर्दा वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च ‘लुन्योगाप्रख्यानात्’ इति वदतां नैषां तद्धितान्तलमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्प पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशङ्क्याह—परिगणनं कर्तव्यमिति ॥—तसिलादय इति । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इति विहितो यस्तसिल् तदादयो ‘याप्ये पाशप्’ इति विहितपाशपप्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—शस्त्रप्रभृतय इति । ‘बह्वल्पायात्’ इति विहितो यः शस्तदादयः ‘समासान्ताः’ इति सूत्रपर्यन्ताः ॥—कृत्वोऽर्था इति । ‘सख्यायाः क्रियाभ्याद्युक्तिगणने कृत्वसुप्’ इति विहिताः कृत्वसुजादयश्चयः ॥—तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थ, शस्त्रप्रभृतिवादेव ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’ इत्यस्य लभादिति वाच्यम् । ‘तेनैकदिक्’ ‘तसिध’ इत्येतदर्थतया तस्यावयवकलात् । ‘तेन तुल्यम्—’ इति वतिः ॥—नानाभाविता । विनश्र्यां नाना औ नसह इति विहिताः ॥—पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञाया हि सत्यां मुपो लुक् स्यादिति भावः ॥—कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषण न तु कृदन्तस्याभ्युत्पत्त्यर्थं अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे गौ किपि णिलोपे वसीठि वृद्धौ लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति श्रोतव्यत्ययलक्षणैव कृदन्तमेजन्तं च ध्रुयते इति तदाह—

स्मारस्मारम् । जीवसे पिबथ्ये । ॐ क्त्वातोऽनुक्तसुनः । ११।१४०। एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । वि-
सृपः । ॐ अव्ययीभावश्च । ११।१४१। अधिहरि । ॐ अव्ययादाप्सुपः । १२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सु
पञ्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणाच्चेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि
न गौणे । आब्रह्मणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदसं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति त-
दव्ययम् ॥ इति श्रुतिलिङ्गसंख्याकारकऽभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरहोपमवाच्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तावां यथा

कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥—स्मारस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इति णमुल् । वृद्धिः । रपरल
'नित्यवीप्सयोः' इति द्विलम् ॥—जीवसे इति । 'तुमर्थेसेसेन्' इत्यसेप्रत्ययः ॥—पिबथ्ये इति । 'तुमर्थे' इत्यनेनैव
शब्धैप्रत्ययः । 'पाप्त्रा' इति पिबादेश । 'येन विधिसदन्तस्य' इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तप्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह
न । आपथे चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमाया स्थितम् ।
एतच्च 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र अव्ययान् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्या-
ख्याने लापथे इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूढम् ॥—क्त्वातोऽनुक्तसुनः ॥—कृत्वेति । 'समानकर्तृकयोः'-
इत्यादिना क्त्वा ॥—उदेतोरिति । उपर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेण-' इत्यादिना तोऽमुन् ॥—विसृप इति । 'सपितृदोः
कसुन्' ॥—अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखखरोपचारयोर्निवृत्ता चेति परिगणन कर्तव्यम् । लु-
क्युदाहरणम् । उपामि । 'अव्ययाद्-' इति सुपो लुक् । मुखखरानिवृत्तौ उदाहरणम् । उपामिमुख. प्रत्यमिमुख 'मुख स्वाङ्गम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययद्विकृषब्द-' इत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वशब्दप्रकृतित्तर
एव भवति, पूर्वपद च समासस्वरणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचा सज्ञा तस्मिन्नुदाह-
रणम् । उपपय.कारः । उपपय.कामः । इह 'अतः कृकमि-' इति प्राप्त सलम् 'अनव्ययस्य' इति पयुदस्यते ॥ परिगणनं
किम् । उपाध्यधीयान । इह 'मुबामञ्जिते' इति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठम् 'आमञ्जितस्य च' इत्याद्युद्गातत्वा यथा स्यात् । परा-
ङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः, उपाध्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाग्निकमित्यादौ 'अव्ययसर्वना-
माम्-' इत्यकच न ॥ उपकुम्भमन्य 'स्वित्यनव्ययस्य' इति वर्तमाने 'अर्द्धपदजन्तस्य-' इति विहितो यो मुम् तस्येह प्र-
तिषेधो न । उपकुम्भीभूत । इह अस्य च्वाँ इतीत्यस्य प्रतिषेधो न । इत्यविधौ हि 'अव्ययस्य च्वावित्वात् न' इति प्रति-
षेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ म्यादेतन् । खरादिष्वेनैव सिद्धत्वात् 'तद्विदथ-' इत्या-
दिचतुःसूत्री व्यर्थ । तत्र हि 'तस्मादिन्माद्विद एवाच्यन्त' इत्यादिना 'च्यवर्धाथ' इत्यन्तेनाभिप्रत्ययमीणादिक वर्ज-
यित्वा 'तद्विदथामवविभक्ति' इत्यस्यार्थः मृच्छते । 'कृन्मकारस्यक्षरान्त' इत्यनेन 'कृन्मेजन्त' इत्यस्यार्थः संगृह्यते ।
'क्त्वातोऽनुक्तसुन' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यन् इति ॥ अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन
प्रागुक्त 'लुङ्मुखखरोपचारा' इति परिगणन लभ्यते । पुरा सूर्यस्यादेतोरपथेयः । पुरा करस्य विषयो विरप्शमित्यादिसि-
द्धयं, 'नलोकाव्यय-' इत्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोऽनुक्तसुनोरप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यते इति ॥—अव्यया-
दाप्सुपः ॥ 'प्यक्षत्रियार्थ-' इति सूत्राज्जातानुवर्तत इत्याह—लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसं-
ज्ञाविज्ञानार्थम् । न व्येति विविध विकार न गच्छति, सत्वधर्मान् लिङ्गसख्यादीन् गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसौ अत्युच्चस
इत्यादिसिद्धिः । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्च.शब्दस्याव्ययत्वानपायात्
सुपो लुक् इवार् इत्यत आह—विहितविशेषणादिति ॥—अत्युच्चैसाविति । ननु अत्याद्ययः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया-
न्तेन समस्यन्ते, उच्च.शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मलायोगात् तस्य द्वितीयान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि
कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिप्रधानानि कचिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च
प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्व सम्भवतीति दिक् ॥ ननु खरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग
इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तत्रिष्वर्थया अन्वर्थमज्ञाया वय-
र्ध्यापते । तेन परमखः परमौचैरित्यादौ सत्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्व सिद्धं, तदेतदाह—अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि ॥
'अव्ययादापो लुक्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति वार्तिक मनसि निधायाह—आब्रह्मणं व्यर्थमिति । सूत्रस्योक्तिसम्बन्धु
'स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्ष गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थित, भूतमित्य ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः ॥
यदि तु 'आमः' इति सूत्रानन्तर 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' 'अव्ययात्' इति सूत्र्यतं तदा सुब्रह्मणमपि व्यर्थं, सुप इत्य-
नुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आधर्वणप्रणवविद्यागतध्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति
किं तु सदृश एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥—लिङ्गकारकेति ॥ विभक्तिवचन-

१ अत्युच्चैसाविति—अत्र इति स्थिते इति शेषः । अत्युच्चैरिति उच्चरपदाथप्रधानस्तत्पुरुषः । आहति अशब्दस्य द्विवचनं,
तत्रैकादेशस्य परादिवद्भावात्पुनश्च इति बृहच्छेखरे ।

वाचा निष्ठा दिक्षा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ इत्यन्वयानि ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

॥ स्त्रियाम् । ॥ १४११३ । अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । ॥ अजाद्यतष्टाप् । ॥ १४११४ । अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र घोत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्दोषो ङीपश्च बाधनार्थः । अजा । अतः, खट्वा । अजा । दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणाच्चेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अथा । घटका । शब्दो कारकसंख्यापराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्यय-विशेषे कार्यान्तरमाह—वष्टीति । भागुरिराचार्यः ॥—आपं चैवेति । वष्टीत्यनुषज्यते ॥ यथा वाचेति । परिगणन-मिदमित्येके । अन्ये तदाहरणमात्रमित्याहुः ॥—वगाह इति । अपिना साहचर्यादादिरैवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः ॥ इत्यन्वयानि ॥

अजाद्यतः—॥ अजशब्दः आदिष्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिष्येति तु नार्थः ‘ऋचि’ इति निर्देशाद् गणपाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम्, ‘संख्याया—’ इति लिङ्गाद् अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च ॥ इह ‘इथाप्रा-तिपदिकात्’ इत्यधिकारेऽपि इथापं न सबाधेते ईहं च तयोर्विधेयत्वाद्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तत्त्वलाभः, तदाह—अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे ‘अतः’ इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचक-भावः ॥ स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिङ्ग प्रातिपदिकार्थ इति पक्षमिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवनीत्याकाङ्क्षाया मनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । ‘इको यणचि’ इत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वार्थः, ‘औड आपः’ ‘आहि चापः’ ‘याडाया’ इत्यादीं सामान्यप्र-हणार्थश्च । तद्विधानार्थश्चकटः । आविन्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया ‘औड आपः’ इत्यादावयमेव गृह्येत डापचापोस्तु ग्रहण न स्यात् ॥ नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् । न च कुत्रा उणिहेत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थे तदिति वाच्यम् । तथा सति कुब्धेत्यादिरेव गृह्येत, न त्वजादिरतो व्याचष्टे—अजाद्युक्तिर्दोषो ङीपश्चेति ॥—खट्वेति । खट्वाङ्गाम् । ‘अशुभ्रुविलटिखटिकणिविशिभ्यः कन्’ ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गे व्यवस्थेति चेद् उच्यते । लोकप्रसिद्ध स्तनाद्यवयवसम्भानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारानित्यादीं नलामावप्रसङ्गात् । तदन्तर्गतमित्यादीं यथायथ लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्वाणमसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्तितिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिं लिङ्गे शक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानु-शासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारप्राज्ञाणादिशब्दालु लौकिकपुस्तकविशिष्टे शास्त्रार्थे पुस्तके शक्ताः ॥ लौकिकब्रह्मविशिष्टे च शास्त्रीयब्रह्मे । कथमन्यथा कुमारि कुमार इत्यादयः प्रयोगा न्यर्वातरेरन् । ‘करेणुरिभ्यो ऋी नेभे’ इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुस्तक विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया आर्कचि-त्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेद अत्राहुः । ‘छागो वा मन्त्रवर्णान्’ इति षष्ठान्त्याधिकरणन्या-येन पुस्तकस्य नियमो बोध्यः शब्दस्य लौकिकपुस्तकविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति । तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा—‘तिस्रो जातय एवैताः केपाचित् समवस्थिताः । अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्,—‘संस्थानप्रसर्वा लिङ्गमास्थेयां स्मृतान्ततः । संस्थाने स्थायतेर्द्वे स्त्री सूत्रेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति । अस्यायमर्थः । संस्थानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामपचयः । सप् पुमान् । मूर्तेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । आणादिकोमसुप्तप्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलका-दिति कैयटः । ‘पुत्रो डुमसुन्’ इति माधवः । तयोरपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकं ‘नन्नापपाद—’ इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाभिर्वातितोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवात्तदपुंसकम् । लिङ्गसर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मै धामिणि च वर्तन्ते । स्मृतान्तत इति । वैयकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ ‘कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ’ इत्यमरः ॥—पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति ‘तद्धितार्थ—’ इत्यादिना द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदः—’ इति स्त्रीले ‘द्विगोः’ इति ङीप । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरुद्धादेव टापोऽपहर्त्ता । डीवेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिप्राप्त्याप्राप्तेः सत्त्वात् ॥—समासार्थसमाहारनिष्ठमिति ॥ नन्वजहन्स्वार्थार्थो वृत्तौ समा-
१ तत्र घोत्ये इति—प्रत्ययायत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः, घोत्यस्य तु विशेषणत्वमिति आकरे स्पष्टम् । अत एव वागादियु विनापि टाप तदोघो भवति वाच्यत्वे हि वाचकाभावात्स न स्यात् इति भावः । २ बाधनार्थेति—येननाप्राप्तित्यायेनेति भावः । ३ चट्वेति—क्षिपकादित्वादिचं नेति शब्देन्दुशेखरे ।

मृषिका । एषु जातिलक्षणो ऋषिः प्राप्तः । बाला । बला । होडा । मन्दा । बिलाता । एषु वयसि प्रथम इति ऋषिः प्राप्तः ॥ * संमत्स्त्राजिनशरणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । मन्त्रफला । ऋषापोरिति ह्रस्वः ॥ * सदृक्का-
ण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ * शूद्रा चामहपूर्वा जातिः ॥ पुंयोगे
तु शूद्री । अमहपूर्वा किम् । महाशूद्री । कुञ्जा । उणिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि ।
कोकिला जातावपि ॥ * मूलाभ्रजः ॥ अमूला ॥ ऋषेभ्यो ऋषि ॥ कर्त्री । दण्डनी । ॥ उगितश्च ॥ १४।१।६।
उगिदन्ताध्यातिपदिकात् स्त्रियां ऋषिः स्यात् । भवती । पचन्ती । दीप्यन्ती । शप्यन्नोरिति नृन् । उगिदचामिति
सूत्रेऽजग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ज्यतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उक्तासत् । किप् । अनिदितामिति नलोपः ।
पर्णध्वत् । अर्जतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ॥ वनो र च ॥ १४।१।७। वचन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां
हारोऽप्यजायर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारपक्षेया बहिरङ्गत्वात् टाच्चधेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थ-
त्वात् । कथं तर्हि परमाजोति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेल्यत्र तदन्तत्प्रत्युक्त्याभिव्येहि ।
न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्ति वाच्यम् । 'द्विगोः' इति ङीष् बाधितत्वात् ॥—चटकेति । न चात्र 'प्रलयस्यात्'—
इतीकारः शङ्क्यः । 'चटकाया ऐरक्' इति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एव च क्षिपकादिषु चटकेति पठन नाती-
बाध्यकमिति नव्याः ॥—मृषिकेति । 'वृश्चिकृषोः किकन्' इत्यधिकारे 'सुपदीर्घश्च' इति किंकिन इकारमध्ये मू-
षिकाशब्दः । यस्तु 'मूष स्त्रेये' इति दीर्घोपधात्सहाया कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्यत्र टाप् । प्रलयस्यादितील
तु विशेषः ॥ केचित्तु कुञ्जतोऽसावजादिगणे पाठे न प्रयुक्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्सहाया अजाति-
त्वात् । तथा चादन्तादेव कुञ्जनाट्टाप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्य, व्याघ्रीत्यादिवसहात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥—
भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः ॥—ऊधापोरिति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ' इति धातौ माधव-
ग्रन्थे स्थितम् ॥ 'पाककर्ण-' इत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥—सदृक्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादरेव्य
इति ध्वनयमुदाहरति—प्रत्यक्पुष्पेति ॥ अत्र नव्याः । 'सम्भन्ना-' इत्यादि वचनद्वय 'मूलाभ्रज-' इति वक्ष्यमाण च
'पाककर्ण-' इत्यनेन प्राप्तस्य ङीष्ो निषेधात् तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहव ग्रन्थकारैः पठितम् ।
न चैतावताऽजायन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्थालेव मानाभावात् । किं तु वातिकान्येवेमानीत्याहुः ॥—शूद्राच्चेति ।
शूद्रशब्दप्राप्त्यादयति जातिष्वेतु । महत्वंसु न । जातिष्वेदितिहापि सबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥
—पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । 'वै-
श्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योमी सुतौ स्मृतौ' इति ॥—महाशूद्रेति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः
समा' इत्यमरः । इह 'अमहपूर्वा' इति व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातां वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थक-
तया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीलामावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जना-
धिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः 'शूद्रा च' इत्यादिवचनम् 'अजायत-' इति सूत्रस्य वातिकमेव, न
त्विद गणसूत्रमित्याहुः ॥ कुञ्जत्वादि । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु 'कुञ्जानाऽऽलभेत्' 'उणिहककुमी' इत्यादि-
प्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्त्रीकृताः । पञ्चाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासम्भवमदन्तत्वात् ॥—पुंयोगेऽपीति ।
यदा ज्येष्ठद्वयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणे
ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥—मूलाभ्रजः । नञः किम् । शतमूली ॥—अमूलेति । ओषधि-
जातिरियम् ॥—उगितश्च ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिक विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रलयविधां
प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन श्रीप्रलयेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति 'येन
विधिः-' इति सूत्र एवोक्तत्वाच्चाशयेनाह—उगिदन्तादिति ॥ तत्रोगित् प्रातिपदिक प्रलयश्चेति द्विविधः समञ्जः ।
आद्ये उगिदन्ते—भवन्त महान्त चातिकान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरण, सर्वादिगणे 'भवतु' इति पाठाद्रच्छब्द-
स्योगित्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शतवद्भावात् । न चैव 'व्यपदेशिवद्भावात्प्रातिपदिकेन' इति निषेधात् केवलाभ्या भव-
न्महच्छब्दाभ्या ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तानिषेधाप्र-
वृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—भवतीति ॥ द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—पचन्तीति । पंचलटः शतरि 'कर्तरि शप्' । यदि
तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स 'भातेऽवतु' इति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भ-
वत्येव । शत्रन्तापु भवतेऽपि 'शप्यन्नोः-' इति नित्यो नृम् । भवन्ती ॥ उक्तास्त्रिद्व्यादि । उक्तायाः ससते पर्णेभ्यो
ध्वसते । 'सप्त ध्वसु अवसंसने' 'बहुसप्तु-' इति दलम् ॥—वनो र च ॥ वञ्जिति प्रत्ययेन तदन्त प्रातिपदिक गृह्यते ।
वचन्तेन लघिकृतप्रातिपदिकविशेषणतदन्तविधिरित्याह—वचन्तात्तदन्ताच्चेति । 'येन विधिसदन्तस्य' इत्यत्र 'स'
१ अथतेस्त्विति—नलोपिनोऽन्तेरित्यर्थः । २ वनो र चेति—इदं सूत्रे न ङीप्बाधायकं, किंतु ऋषेभ्य इति प्राप्तङीष्नुवादनं
तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकम् । उभयविधौ गौरवात् । वन्चात्तार्थवानेन गृह्यते तेन मघोनीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

स्त्री स्थात् रक्षान्तादेशः । वक्ति कृनिष्कृनिष्कृनिष्कृणिषां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे वस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्त-
स्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वंरी । अतिधीवरी । शर्व-
री ॥ * वनो न हरा इति वक्तव्यम् ॥ हशन्ताद्वातोर्विहितो यो वत् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्री
रक्ष नेत्यर्थः । ओणु अपनयने । वनिष् । विद्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुष्वा ॥ * बहुव्रीहौ वा ॥ बहु-
धीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ ॐ पादोऽन्यतरस्याम् । ४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्ताप्रा-
तिपदिकात् कीन्वा स्थात् । द्विपदी । द्विपात् । ॐ टावृचि । ४।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्थात् । द्वि-
पदा ऋक् । एकपदा ॥ न पदस्त्वत्तादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चोत्तर नलोपे कृतेऽपि ष्यान्ता पठिति पदसंज्ञां प्रति
नलोपः सुपस्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च पदस्त्वत्तादिभ्य इति न टाप् । ॐ मनः । ४।१।११। मन्त्रन्ताच्चे स्त्री । सी-
मा । सीमानौ । ॐ अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२। अशन्ताद्बहुव्रीहेर्न स्त्री । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥ ॐ डा-
बुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्थात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे ।
रूपम् इति सूत्रात्समिलनवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभय लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन
वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधिः' इत्यत्र समिलनवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावो-
ऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चत्वाहुः ॥—सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा
नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वनग्रहणे वन्नन्त वन्नन्तान्त क च्च लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह—प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥—तेनेति ।
वन्नन्तेनेत्यर्थः ॥—तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । 'जियाम्' इत्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति निषेधो न
प्रवर्तते 'अमहत्पूर्वा' इत्यादिज्ञापकादिनि भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वाद् 'ग्रहणवता' इति निषेधशङ्क्ये नास्तीति ॥—सुत्वानमिति । 'सुयजोर्दुनिष्' ।
'अत्याद्य' क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः ॥—अतिधीवरीति । दधाते 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति कृनिष् । 'बुमास्था'-
इतीत्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायते कृनिष् सप्रसारणमिति स्थितम् ॥ न न्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अङ्गो-
पोऽनः' इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात्तु न भवतीति 'थयुवमघोनाम्' इत्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥—शर्वरीति ।
शृधातोः 'अन्येभ्योऽपि' इत्यनेनैव वनिष् गुणे कृते रपरले हशन्तात् परलेऽपि हशन्ताद्बिहितत्वाभावात् ङीब्रयोरत्र
निषेधो न ॥—वनो न हरा इति । अबहुव्रीहयोऽयमारम्भः । बहुयज्वेत्तादां तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीपो निषेधे
रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥—राजयुष्वेति । राजान योधितवती 'राजनि युधि कृचः' इति दुनिष् ॥—बहुव्रीहौ वेति ।
'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागाद्द लभ्यते, नत्वपृथक् वचनमिति वक्ष्यते ॥ बहुधीवरीति । बहुवो धोवानो यस्या
नगर्यामिति विग्रहः ॥—पक्षे डाविति । 'दाबुभाभ्याम्' इति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधावयवौ बहुधोवानी
बहुधीवे इति रूपत्रय भवतीति भावः ॥—द्विपादिनि । द्वा पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'सन्ध्यात्पूर्वस्य' इति पाद-
शब्दस्यान्तलोपः, ङीपि भलान् 'पादः पत' ॥—टावृचि ॥ पूवेण प्रातस्य ङीपोऽपवाद । यद्यपि 'पद व्यवसितत्राण-
स्थानलक्ष्माद्भिवस्तुपु' इति कौशात् पादसमानार्थक पदशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपाद एकपदेति रूप सिध्यति, तथापि
ऋचि वाच्याया द्विपदी द्विपादिनि प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः ॥—असिद्धत्वादिति ॥ एतच्चसिद्धलो-
पवर्णनं कार्यकालपक्षे एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृताया सज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च
पञ्चान्ति नान्तस्य कृतायामपि सज्ञाया पक्षेयदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् ।
एकदेशविकृतस्योपसहान हि 'स्थानिवदादेशोऽनन्तिवधी' इत्यत्र पठ्यते तच्चास्तिवधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसि-
द्धत्ववर्णनस्य युक्तात् ॥—न ङीबिति । पूर्वसूत्राभ्यनुवर्तत इति भावः ॥—अनो बहुव्रीहेः ॥ ननु राजयु-
ध्वेत्तादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हरा' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण । भवम् । अशन्ताद्बहुव्रीहेः 'दाबुभा-
भ्याम्' इति टावृचिनाथभेत्तसूत्रस्यावधारच्छेदव्यत्वात् । तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तन्मनियोगेन प्राप्तो 'वनो र च'
इति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हरा' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥—बहुयज्वानाविति ।
'न समयोनात्' इति निषेधान्नयमुपधालोपी । तेनात्र 'अन उपधालोपन' इति वक्ष्यमाणविक्रान्पो न प्रवर्तते ॥—दाबु-
भाभ्याम्—॥ उभाभ्यामग्रहणं व्यर्थं मन्त्रन्ताग्रन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलमद्वैतिलेखे ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणभाव-

१ कृतममामान इति—उत्तरमत्र ऋच्यभिधेयायां तस्यैव मभवेनार्थाधिकारानुरोधवाच्यमि एव गृह्यते इति भावः, तेन पा-
दयतेः किन्तरेय न ग्रहणम् । २ टावृचीनि—अत्र अन्यतरस्यामिलनवर्त्यम्, तेन ऋच्यभिधेयायामेकापादत्वमि भवत्येव ।
अनुवृत्ती प्रमाण तु ऋतमत्रप्रत्याख्यानपर इवाप्यमृत्तम् भाष्यम् इति द्रष्टव्यमंतद्विस्तरशः शब्देन्द्रशेखरे । ३ न ङीबिति—
अथ अन इति ४ टापोऽपि निषेधः, स्त्रिया यद्वाप्राप्ति तत्रेत्यर्थात् । अत एव सीमम्भामित्यादी नलोपे कृते न टाप् ।

दानौ । न पुंसि दामेयमरः । बहुयज्वा ॥ बहुयज्वे । बहुयज्वानी । ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् । १४।१।२८ । अन्तानाद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाबुनिषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञौ । बहुराजे ।
बहुराजानौ । ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । १७।३।१४४ । प्रत्ययस्थात्कारारात्पूर्वस्याऽकारस्यकारः
स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका ॥ अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति
शका । असुपः किम् । बहुपरिभ्राजका नगरी । कालिकम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः
किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ * मामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥

इयकमन्यथा संनिहितस्यान्तरस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निपवडापोर्वचनसामर्थ्यात्प्रायः सिध्यति तत् किम-
न्यतरस्याग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति यांयो विमज्ज्यते तत्र 'मन' इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात् । पूर्व-
णैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं 'ऋन्नेभ्यः-' इति टीपा सह विकल्पार्थम् 'अन उपधालोपिनः-' इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनो-
योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एव च बहुधीवर्यो बहुधीवानो बहुधीवेत्युक्तरूपत्रय सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वा' इत्ये-
तन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमानु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनी डीप् न भवति, किं तु
डापुनिषेधावेव भवत । अयं च यांगविभागोऽवश्यमन्युपेयः । अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालो-
पिनः-' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि कृतेऽपि 'ऋन्नेभ्यः-' इति प्राप्त डीपमनृथ तत्सन्निधौ हि विधीयमानो
यो 'वनो रच' इति रेफः स न सिध्येत । ननु 'वनो र च' इति सूत्रमेव डीवरी विचक्षातिमिति चेन्न । उभयविधा गौर-
वात् । किं च उभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहे' इत्यनेन डीपि निपिद्धे रोऽपि दुर्लभः सनियोगाशङ्कतात् ॥
भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहे' इत्यस्यानन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति सूत्रमगु, 'अन उपधा-' इत्यादि प्रदेशान्तरस्थ
सूत्रं डापुमूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मास्तिन्युक्तम् ॥—अन उपधा—॥ 'बहुव्रीहेरुपधालोपिनी डीप्' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहण
'सख्याप्येवादेर्डीप्' इत्यनो डीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अन्तानादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न
चेव पूर्वणैव विकल्पमिद्विहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति हान्यतरस्याग्रहणे नित्यार्थो विधेरे-
वाय स्यात्तु नियम इति ॥ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—॥ कादिलकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्र
विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्रयनीत्यादावकवि इत्येव न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टकारस्य प्रत्ययस्थ-
त्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवतु 'अतो गुणे' इति पररूपे सत्यंति काइत्यादिरूपमिद्वेदिति
वाच्यम् । पचतकीत्यादिबक्ष्यमाणरूपागद्विप्रसङ्गादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः ।
कचित्समुदायात् प्रयोगस्तु 'उच्चस्तरां वा वषट्कारः' इत्यादि निर्देशरूप्यब्रह्माश्रय इति भावः ॥—आपि पर इति ।
एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्काराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति, न तु पुत्रकाम्या रथकब्धेत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये ।
अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि लपीति
ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकब्धेत्यादावतिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परत्वेनपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनु-
वादे परिभाषाणामनुपस्थिते । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामि-
त्यत्रानुवाद इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्याश्रयानुपगमात् । कात् पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूयेलविधानादनुवाधलमेवात्
इत्यस्य, न लनूद्यमानविशेषणलम् । कादिलस्य ल्वनूद्यमानविशेषणल रपठमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपपत्तिरिति वक्ष्यमात् ।
अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः-' इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि 'असुपः'
इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिभ्राजकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुवन्तत्वेऽपि समुदायस्यासुवन्तत्वात् ततः परष्टाविति ।
तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—स आप् सुपः परो न चेदिति । सुवन्तान् परो न चेदित्यर्थः ॥—सर्विकेति ।
'अव्ययसर्वनामम्' इत्यज्ञातार्थेऽङ्क ॥—कारिकेति । करोतेर्भुलु णित्वाद्दि ॥—नौकेति । नौशब्दात् स्त्रार्थे कः,
ततष्टाप् ॥—शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् ॥—बहुपरिभ्राजकेति । परिपूर्वाद् ब्रजेर्भुलु । बहवः
परिभ्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुवन्तत्वात्पः सुवन्तान् परल-
मस्तीतीलमत्र न भवति ॥—नन्दनेति । 'नन्दिग्रहि-' इति ल्युः । वस्तुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थं कि' इति सप्तमी-
निर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्थिति ग्रहणं सुलजमित्याहुः ॥—पूर्वस्य किमिति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । टावेका-
देशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रथः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्थिति न लभ्येत, किं तु टावेकादेशे वा-
धिला कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह—परस्येत्यादि ॥—कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥
—राकेति । 'कृदाधाराच्चिकलिभ्यः क' । बाहुलकादित्मज्ञाभावः । मजापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न ॥
मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—मामिकेति । ममेय मामिका । युष्मदस-

* त्यक्त्यपोश्च ॥ दाक्षिणात्यिका । इहलिका । ॥ न यासयोः । ७।३।४५। यत्तदोरस्त्वैव स्यात् । यका । सका । यकास् । तकास् ॥ * त्यकनश्च निषेधः ॥ अधिलका । उपत्यका । * आशिषि वुनश्च ॥ जीवका । भवका ॥ * उत्तरपदलोपे न ॥ देवदत्तिका देवका ॥ * क्षिपकादीनां च ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ * तारका ज्योतिषि ॥ अन्यत्र तारिका ॥ * वर्णका तान्तवे ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ * वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ * अष्टका पितृदेवत्ये ॥ अष्टिकान्या ॥ * सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्य-
त्रेववाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि । ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६।

दोरन्यतरस्यां खश्च' इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिशुद्धिः । 'केवलमामक' इत्यादिना सङ्गच्छन्-
सोरेवेति नियमान्न ङीप् ॥—नरिकेति । 'कै शब्दे' 'आदेच उपदेशे' इत्यालम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप
इति च' इत्यालोप, टाप्, ईलम् ॥—त्यक्त्यपोश्च । उपसङ्ख्यानमित्यनुपज्यते । 'उदीचामातः' इति विकल्पापवादः ॥
—दाक्षिणात्यिकेति । दाक्षिणस्यामदूरे दाक्षिणा 'दाक्षिणादान्' दाक्षिणा भवेति विग्रहे 'दाक्षिणापश्चात्पुसरस्त्यक्', 'किति
च' इत्यादिशुद्धिः, टाप् । ततो अज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दाक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहीतं
तच्च मनोरमाया इषितम् । त्वयि वधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दाक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो ङितिमात्रे
पुंवद्भावापत्तेरिति ॥—इहत्येकेति । 'अव्ययात्त्यप्' ॥—न यासयोः । 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासंति
यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति ॥—यका सकेति । यत्तदोरकञ् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षाया
फलमाह—यकां तकामिति । यद्यपि 'न यत्तदो' इत्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि सनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञा-
पनार्थं 'न यासयोः' इत्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'न यत्तदोः' इत्युक्तेऽप्यनित्यत्व सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्या-
प्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥—त्यकनश्च निषेध इति । ननु 'मृदासिकन्' इतिवत् प्रक्रियालाघवाय
त्यिकमिति वक्तव्ये त्यकनित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादिलाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । भवम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः
क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादी तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्प्रकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यिकमित्युक्ते हि पञ्चोपत्यक इति
स्याद् इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'मृदासिकन्' इत्यत्रापीकारोच्चारण तद्धितलुकि
श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हात्' इति ठको 'अध्यर्थ' इति
लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इतीति न स्यात् पञ्चमृत्तिका इत्यत्र । न च
लुक् प्रागेवान्तरङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्' इतीति सिध्यत्येवेति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानां विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते'
इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीसमत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खदुभिः क्रीतः पञ्चखदु इत्यादौ टापा
सहकादेशोऽपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाद्यवग्रहणात् 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि
कृते अकारस्य श्रवण न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥—उपत्यकेति । 'उपाधिभ्या त्यक्त्रासन्नाहृदयोः' ॥—
आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात इत्यन भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—जीवका भवकेति ।
जीवताद्भवतादित्यर्थं 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि च' इति वुन्, तस्याकादेशो कृते टाप् ॥—देवकेति । देवदत्तशब्दा-
त्साधिकः कः । 'अनजार्द्धा विभाषा लोपो वक्तव्य' इति प्राग्विधीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य
लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्त तदभावे इत्यनिषेधाभाव च दर्शयितुम् ॥—क्षिपकादीनां
चेति । नेत्यनुपज्यते ॥—क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एव 'ध्रुव स्थेयं' इत्यस्मादापि । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
पचायच् । कृटादित्वाङ्गित्वेन गुणाभावे उवङ् । 'चट भेदेन' । पचायच् । ततष्टाप् । अज्ञातार्था कः । 'केणः' इति ह्रस्वः ।
पुनष्टाप् ॥ तरतेर्णुल अकादेशः । नक्षत्र नेत्रकनीनिका च ज्योति ॥—वर्णकेति । प्रावारविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रिया-
विस्तारगुणवचनेषु' इति चर्यादिकात् ण्वुल् । तन्तूना विकारस्तान्तवम् ॥—अन्यत्र वर्णकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या
स्रोत्रकर्त्री च ॥—वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽय विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्वमिति बोध्यम् ॥
—अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' । अश्रन्ति
ब्राह्मणा यस्या मा अष्टका 'इष्ट्याभ्या तक्न्' ॥—अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'सख्याया अतिशदन्तायाः
कन्' ॥—सूतकेति । सूतशब्दात् साथं कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थं 'शृङ्गवृन्दाभ्याम्' इत्यारकन् । देवतावाचिवृ-
न्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गेऽपि रूपिमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव 'त्रिपूतरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपि-
मुख्यौ' इत्यमरेणोक्तम् ॥—उदीचाम्—॥ यकां पूर्वा यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीलमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति

१ यकपूर्वाया इति—अत्र यकपूर्वत्वं पूवत्र कात्पूर्वत्वं चाभ्यवहितमेव गृह्यते, उदात्तयणोरित्यादिवदनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिमा-
णायाः प्रवृत्तः । २ न कृशराशब्दात्कानि ह्रस्वत्वे चेत्त्वविकल्पो न ।

यकपूर्वस्य श्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति ह्रस्वः । आर्विका । आर्विका । षट्कका । षट्किका । आतः किम् । सांकाश्ये मवा सांकाशिका । यकेति किम् । अशिवका । श्रीप्रत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंवाः । अज्ञाता शुभंवाः शुभंयिका ॥ * धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ सुनयिका सुपाकि-
का । १ भस्त्रैषाजान्नाह्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७।३।४७। स्वेत्यन्तं लुप्तपष्ठीकं पदम् । एवामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा
द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्मेत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुपइति प्रतिषेधात् । अनेपका । परमैषका । अहके । परमहके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । ननु द्वैषयो-
रसंभवात् । नाप्यन्येषामन्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अंकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोप-
सर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्त्वत्वाद्भवत्येवोदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्मल्लका ।
श्रीलिङ्गनिर्देशेन श्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—**श्रीप्रत्ययाकारस्येति** । अत्र ‘न यासयो’ इत्यतो नेति वर्तते ।
यकपूर्वस्य श्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्यनेत्यक्षरार्थः । एव स्थिते फलितमाह—**इद्वा स्यादिति** । एवमप्रेऽप्युच्यते । ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत
इति ज्ञापनार्थः, फल तु वृद्धसंज्ञायामिकपरिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रैकपरिभाषापतिष्ठेत, तदा औपग-
वीय इत्यादावेव ‘वृद्धाच्छ’ स्यात्, ननु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र षाकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावात् । तथा ‘अतो गुणे’ इत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितौ एषे पंचे यजे इत्यादावेव पररूप स्यात् । ‘दित आत्मनेपदानाम्’ इति इट एत्वे कृते इ-
कस्थानिकत्वादिकारगुणस्य । भवन्ती पचन्तीत्यादौ तु न स्यात्, तत्रैकस्थानिकत्वाभावादिकारगुणस्यैवलिपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु
वृद्धाच्छ बाधित्वा ‘अणूगयनादिभ्यः’ इत्यणप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यद्यनूयमान-
विशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्या-
प्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठादुक्त्यज्ञापनसंभवे स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमिल्याहः ॥—**सांकाशिकेति** । संकाशेन
निवृत्त नगर सांकाश्य, ‘बुष् छण्-’ आदिसूत्रेण ‘संकाशादिभ्यो ण्व’ । ततो भवार्थं ‘धन्वयोपधादुव्’, अकादेशः । स च
सांकाश्यमभां छियमाहेति तदकारन्यापि वैकल्पिकमित्त्व स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति । यथायमकारो नाकार-
स्थानिकः, एव श्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति ह्यत्रैकविकलमेतत् । अकेति समुदायस्य श्रीवाचकवृत्त्यनिकलेऽप्यकारमात्रस्यात-
थात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥—**शुभंया** इति । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति विच् । शुभमिति मान्तो निपा-
तः ॥—**सुनयिकेति** । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया तत कः । ‘केऽण’ इति ह्रस्वः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा ॥—**भस्त्रे-
षा** ॥—**लुप्तपष्ठीकमिति** । केचिदिह स्वा इति च्छित्त्वा षष्ठाः स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्ययं जसिति व्याचक्षते ॥ ‘प्रत्यय-
स्थात्-’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अत इद्वा स्यादिति** । ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां सग्रहः क्रियते, न तु
नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्मल्लिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—**तदन्तविधिर्नैवेत्यादि** ।
आइत्यादिति भावः ॥ एव च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थलक्षणातिरस्ता, निर्मल्लिकेत्यादावतिप्रमत्तात् ॥—**अन्यस्य
त्विति** । अनुपसर्जनस्य तु ‘अभाषितपुस्काच्च’ इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥—**एतयोस्त्विति** । भस्त्राजान्नाह्वा नु सपूर्वा-
णामपीत्य भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् ‘असुपः’ इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥—**सपूर्व-
योरिति** । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥—**अन्तर्वर्तिनीमिल्यादि** । न सु एतद् इति स्थितेऽकचि
कृतेऽकचः प्रागेव वा नन्तत्पुरुषे कृते ‘अन्तरङ्गानपि-’ इति न्यायेन त्यदाद्यलप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टानुनः
मुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततश्चाप । स च आद्यमुपः पर इति भावः ॥—**अनेषकेति** । अज्ञाता एषा एषका न ए-
षका अनेषका । अज्ञाता अनेपा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एव मप्रेऽप्युच्यते ॥—**स्वशब्दस्यातो विशेषो-
पणमिति** । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं, तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत
इति शेषो बोध्य इति भावः ॥—**अर्थान्तरे त्विति** । आत्मज्ञातिधनेर्ग्विलर्थः ॥—**नित्यमेवेति** । स्विकेत्यादावकचि
कृते आतःस्थानिकोकोरो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् ‘प्रत्ययस्थात्-’ इति नित्येवप्रवृत्तेः । एव च ‘हसं तनीं सं-
निहितं चरन्तं मुनेर्भनोवृत्तिरिव खिकायाम्’ इति श्रीहर्षश्लोके ‘भस्त्रेया-’ इति वैकल्पिकमित्वम् इति केपाचिद्व्याख्या-
न नार्दत्तव्यमिति भावः । वस्तुतो ‘हसं तनी-’ इति श्लोके खिकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वात् स्यादगमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह—**निर्मल्लिकेत्यादि** । निष्क्रान्ता भस्त्रा-

१ उपसर्जनार्थमिति—एव चानुपमर्जने आदानाचार्याणामिति आत्व भवत्येव, उपसर्जनेऽप्य चारित्रार्थेन बाधे मानामावादिनि
भावः । २ अंकजर्ह इति—एव च तदकारस्यातःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । ३ भवत्येवेति—नच मज्ञाभूतस्वभाषितानु-
स्काचेत्यनेन निदिः, ‘सज्ञापूरण्योश्च’ इति निषेधेन सज्ञाया अपि बाधितपुंस्त्वलावगमात् ।

निर्भक्षिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । जका । जिका । इके । हिके । निःस्वका । निःस्विका । ॥ अभाषितपुंस्काश्च । ७।३।४८। एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इहा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्टा अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प एव । ॥ आदाचार्याणाम् । ७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आह्वयः । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कास्तु शुभ्रिका ॥ ॥ अनुपसर्जनात् । ७।३।१४। अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिधाय । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ टिड्ढाणञ् ह्रस्वसञ्ज्ञद्वयभाषात्रयपठकञ्जञ्करपः । ७।३।१५। अनुपसर्जनं बहिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदद, नदी । वक्ष्यमाणेष्वत्र टित्वाहु-गित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुतो हित्वेन लाभ्यमनुबन्धकायं नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । भः शानचः शित्वेन

या. निर्भक्षा, 'निरादय कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समाग । उपसर्जनद्वयस्यापि । ततोऽज्ञातादी कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयो' इति बहुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—कृतषत्वनिर्देशादिति ॥ इहाज्ञातेति श्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः । श्रीलिङ्ग । एव गृह्यन्ते, तेनह विकल्पो न । शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः इगुपधेति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥—निःस्वकेति । स्वस्याः निष्कान्तेति विग्रहो, न त्विह स्विकस्या निष्कान्तेति, तथात्वे ऋपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात् आत स्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ —अभाषित—॥—एतस्मादिति । नित्यश्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—बहुव्रीहेरिति ॥—ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्टा यस्याः राऽखट्टेयत्र 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे 'गोत्रियो -' इत्युपसर्जनद्वये कृते पुनरखट्टशब्दादभाषितपुंस्काद्यापि सत्यज्ञातादी कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्थात्—' इत्युत्पत्त्यै एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वय विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनानिखट्टिकेलादावपि नित्यमेव ॥—विकल्प एवेति । अखट्टेति बहुव्रीहौ न ख खट्टा तु इति स्थिते 'मुपो धातु—' इति शोल्ङ्गुपसर्जनद्वयत्वं वाधित्वा 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनद्वयो न प्रवर्तते, किं तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकनिषेधात्साक्षिकद्वये सति 'अभाषितपुंस्काश्च' इति विकल्पः प्रवर्तते, तत्र हि खट्टशब्दात्परस्य टपोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ द्वयाभावपक्षे लखट्टाकल्पेनद्रूपान्तरम् ॥ —अधिकारोऽयमिति । स्वरितलप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—अभिधाय्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र 'यूनस्ति' इति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वात्प्रान्तलक्षणो ङीप् स्याद इति शङ्क्य, 'नलोपः सुप्स्वर—' इति नियमेन ङीप् प्रत्यभिद्वत्त्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु 'उत्तरपदत्वे चापदादिर्वा प्रनिषय' इति प्रत्ययलक्षणानिषेधानान्तर्वातनी विभक्तिर्मात्रस्य पदत्वाभावात्प्रलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु 'अनो गृह्योऽहः' इति निषेधान्दीयभावे दाक्षिण्येधाविह भवत इत्याहुः ॥—अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥—टिड्ढाणञ्—॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्ते तदन्ता गृह्यन्ते, तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् 'अजायत—' इति मृत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतेन प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति । नदद देवद इत्यादां प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टित्प्रतिपदिकमिति व्याख्यानं समच्छत एव । स्तनधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेऽपि धातोऽष्टित्वाच्चरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव डीबिति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु हादय एव प्रत्ययाः टिदिनि तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण, तेन टित् प्रातिपदिकं दायन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरण—कुरुचरीति । द्वितीयस्योदाहरण—नददिति । पचादिपु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्वम् । तृतीय तु घेट्टित्वात् स्तनधयीतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥—कुरुचरीति । कुरुपु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्ट' इति कर्तरि ट् ॥—उपसर्जनत्वाच्चेति । वदवः कुरुचरा यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानमन्त्या च टिदन्तस्योपसर्जनत्वात् । ईत्त्यर्थः ॥—वक्ष्यमाणेति । श्रूयो 'लुटः सद्वा' इति शानच् । 'ब्रुवो ब्रुवः' इति वच्चादेशः 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् कर्मणि वा लुटः शानच् । 'स्वतासी—' इति स्यः । कुलपले । 'आने मुक्' इति मुक् ॥—टित्वादुगित्वाच्चेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न यान्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । 'न ल्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु 'अनन्विधौ' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादो परत्वात् डेरामि कृते स्थानिवद्भावनामो डित्वाट् 'याडाप' इति याडागमः सिध्यति ॥—ज्ञापनाच्च भवतीति । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनेव टित्वलाभान्तादगमस्य यासुतो टित्वं व्यर्थं सत् 'लाभयानुबन्धकार्यमादेशानां' इति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः ॥ 'पिञ्च टित्' इत्यादिदिगणं वक्ष्यमाणत्वात्तिवादिर्वापदेशिकेन पित्वेनातिदेशिकं डिल बाध्यत इति यासुतो

कषिदनुबन्धकार्येऽप्यनविधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वयी । ऊरु-
मात्री । पञ्चतयी । आक्षिणी । लावणिकी । यादसी । इत्थरी ॥ * ताच्छीलिके णेऽपि । चैरी । * नञ्छात्रीक-
कृष्युत्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ खैणी । पौञ्जी । शाकीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ।
॥ यञञ्च । १४।१।१६। यञन्ताम्बिभ्यां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ॥ हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५०।

दित्वस्य वैयर्थ्याभावात् तज्ज्ञापयतीति शङ्कमान प्रत्याह—अः शानचः शिच्चेनेत्यादि ॥—सौपर्णेयीति । ‘कदूश्च वै
सुपर्णी’ इति श्रुतिः । सुपर्णी शब्दादपत्येऽर्थे ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ । ‘आयनेयी—’ इत्येयादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया
‘शिलाया ढः’ ‘तत्र साधुः’ इत्यधिकारे ‘सभाया यः’ ‘ढञ्छन्दसि’ इति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु
ढक् । सत्यम् । शिलाया ढस्य स्वभावानुपसक्त एव प्रवृत्तेः क्षियामसन्वात् । सभाया ढस्य च समेयीति क्षियां छन्दसि
प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासम्भवादगत्या सातुवन्धको गृह्यते ॥—ऐन्द्रीति । इन्द्रो देवता अस्याः ‘साऽस्य देवता’
इत्यण् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अत्र व्याचक्षते । ‘कृद्ग्रहे गतिकारकपूर्वस्य’ इत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि
अण्यन्तस्य प्रातिपदिकविशेषात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्
तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दाङ्गीति तदन्तात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारयो न
सिध्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिदुक्तिं कुम्भ-
कारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । ‘समर्थः पदविधिः’ इति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थतात्तद्विज्ञापयतेति ॥ मनोरमायां तु इह
सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमणं तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानाग्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति ।
अत्र हि प्रोक्ताथं योऽण् श्रयमाणः स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानो अध्येत्रणं ‘प्रोक्ताहृक्’ इति स लुप्तः । वर्णप्राधान्यात्
प्रत्ययलक्षणमतश्चात्रैव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्धयर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्
कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत्अत्राहुः । खरितलप्रतिज्ञया ‘अधिकारोऽयम्’ इत्यधिकारालाभयणादनुपसर्ज-
नग्रहणस्य ज्ञापकल संभवत्येवेति ॥—औत्सीति । उत्से भवा ‘उत्सादिभ्योऽञ्’ ॥ नन्वेनेनैव सिद्धे ‘शार्दरवाद्यञ्’— इत्य-
त्रानुग्रहणं व्यर्थम् । अन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः खरे विशेषाभावात् । भवम् । उत्सस्यापत्य स्त्री औत्सीत्यलान्तलक्षणं
ङीप् बाधित्वा परलान्तातिलक्षणे ङीप् प्राप्ते तद्वाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैव ‘शार्दरवाद्यञ्’— इति ङीना सिद्धमिदं
रूपमित्यनुग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र ‘जाते’ इत्यनुवृत्तिः । अन्यथा शार्दरवस्य स्त्री शार्दरवी औत्सस्य स्त्री
औत्सीत्यादौ पुवोर्णेऽपि परलान्ङीन् स्यात् न तु ङीप् । इत्येतं तु पुवोर्णे ङीप् । तस्मात् भवादर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणा-
द्भवार्थं ङीबर्धमिहाप्यनुग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—ऊरुद्वयसीत्यादि । ऊरु प्रमाणमस्याः सा । ‘प्रमाणं द्वयसंघ-
प्रमाणमात्रचः’ । यद्यत्र ‘नलोका—’ इति सूत्रे तत्प्रतिबद्धयत्तज्जति मात्रचक्षकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा द्रममात्रानुग्रहण-
मिहाकर्तुं शक्यम् ॥—पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा अस्याः, ‘सख्याया अवयवे तयप्’ ॥—आक्षिणीति । ‘तेन दी-
व्यति—’ इति ढक् ॥—लावणिकीति । लवण पण्यमस्याः । ‘लवणाट्टञ्’ ॥ ढक्अभेदेनोपादानं ठनिवृत्त्यर्थं, तेनेह न
दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । ‘अत इनि—’ इति ढक् । अत एव लिठन्तेऽपि न ङीप् । काशिशु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ट-
ञ्जिठौ ॥—यादसीति । ‘लयादिषु ढस्य—’ इति ढक् । ‘आ सर्वनाम्न’ इत्याकार ॥—इत्थरीति । एति तच्छील ।
‘इण्णञ्जिजसित्भ्यः करप्’ । ‘दस्यस्य पितं कृतं तुक्’ । करपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थमेकैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः ।
‘विन्यस्तमङ्गलमहौषधिराश्वरापा’ इति भारविः । तत्र ‘स्थंशभास—’ इति वरञ्च । ईश्वरीति तु त्रेधा—पुवोर्णलक्षणे ङीप्य-
न्तोदात्तमेकम्, ‘इञोपधायाः’ इत्यनुवृत्तौ ‘अप्रोतेराशुर्कर्मणि वरट्’ इत्याणादिके वरटि टिलाङ्गीति मध्योदात्तमपरम्
ईशेः कनिषि वनिषि वा ङीब्रयोरानुदात्तमन्यत् ॥—ताच्छीलिकेति । अयं भावः । ‘शील’ ‘छत्रादिभ्यो णः’ इति यो
णस्तस्मिन्नकार्यं भवति ‘कर्मस्ताच्छील्ये’ इति ज्ञापकात् । तत्र हि ‘अन्’ इत्याणि विहितं प्रकृतभाव बाधितुं टिलोपो नि-
पात्यते, यदि तु णप्रत्यये अणकार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अणकार्यज्ञापनाग्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां की-
डायां दाण्डा । ‘तदस्यां प्रहरणम्—’ इति णः । ‘छत्रादिभ्योऽण्’ इत्येव सूत्रमस्य किमनया कुमृच्छेति तु बहवः ॥—
चैरीति । चुरा शीलमस्याः ॥—नञ्जन्तञ् । श्रुतकृता लत्रल्यस्युत्तरग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य ‘करप्कयुनाम्’ इति पठितं,
तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीमविव्रियति ॥—खैणी पौञ्जीति । ‘क्षीपुन्नाभ्याम्—’ इति नञ्जनौ ॥—शाक्कि-
ति । शक्तिः प्रहरणमस्याः, ‘शक्तियश्चोरीकृक्’ ॥—आढ्यङ्करणीति । आनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनेत्येवार्थे ‘आढ्य-
समग—’ इत्यादिना कृन् । ल्युन् । ‘युषे—’ इत्यनादेशः । ‘अरुद्विषत्—’ इति मुम् ॥—तरुणी । तलुनीति । तरुणतलुन-
योगोरादिषु पाठात् ङीङ्गीयोः पर्यायो बोध्यः । खरे विशेषः । ‘कृद्दारिभ्य उन्नन्’ । ‘त्रोरश्च लो वा’ इति । तरुणतलुनयो-
रुन्नन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्यादाद्युदात्तता । सैव ङीप् । ङीप् लन्तोदात्ततेति ॥—यञञ्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । ‘प्रा-
चां ष्फ तद्धितः’ इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥—हलस्तद्धितस्य ॥ हल इति पञ्चमी । ‘यस्येति च’ इति सू-

इह उत्तरस्य तद्धितयकारलोपधाभूतस्य लोपः स्यादिति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्याह क्षिप् । द्वीपे भवा द्वीप्या । अधिकारग्रहणाच्चेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यभवाविति हि यञ् प्राग्दीप्यतीत्यो न त्वपत्याधिकारप-
ठितः । ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः । ॥ १४।१।१७। यजन्तात्फो वा स्यात् क्षियां स च तद्धितः । ॥ ॥ ॥ ॥ प्रत्ययस्य ॥ १३।१६।
प्रत्ययस्यादिः ष इत्यात् । ॥ आयनेयीनीयियः फट्खछधां प्रत्ययादीनाम् । ॥ १३।१२। प्रत्ययादिभूतानां फादी-
नां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । पितृसामर्थ्यात् फेणोफेऽपि स्त्रीत्वे पितृरिति

प्रादीतीत्यनुवर्तते । 'मत्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, 'आपत्यस्य च-' इत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह—
इह उत्तरस्येत्यादि । 'तद्धितः' इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात् । साकारयकः । कापित्यकः, 'संकाशादिभ्यो ष्यः' ततो
'यञ्'लोपधात्-' इति वुञ् ।—उपधाभूतस्येति । 'सूर्यतिप्या-' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु 'य-
स्येति च' इति यनोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाक्षोपस्य स्थानिषद्भावः, य-
लोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽक्षोपस्याभीयत्वेनारिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये लाहुः ।
सूत्रारम्भसामर्थ्यादक्षोपस्यासिद्धत्वं न भवति तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एव च 'सूर्यतिप्या-' इति सूत्रेऽप्यु-
पधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्त्युक्तेरिति ॥—गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातिलेऽपि योपधलादत्र 'जाते' इति ङीष् न
भवति । तथा चायुदात्तमेवेदं पदम् ॥—अनपत्याधिकारेति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव वार्तिकं, तथा-
प्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियेव न नु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकाराद् प्रागेव पाठाद् अत एव भाष्य-
कृता 'यजञ्' इत्यत्र 'कम्पकारपोऽयजञ्' इति 'गर्गादिभ्योयञ्' इत्यत्र 'यजञ्' इति चाकारः प्रक्षिष्टः । एव 'यजमोश्च'
इति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे यजमोश्च' इत्यकारः प्रक्षिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नव्यास्तल्लिखितप्र-
हणमिहानर्थकं यथाश्रुतवातकेनैव द्वीपे भवा द्वैत्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येतिरूपासिद्धिः बाध्या । 'अय-
जञ्' इति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि 'देवाद्यर्वा' इत्यत्रायनित्यकारः प्रक्षिष्टः शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अ-
भिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्सार्थं 'अभिजित्त्विदभूत्-' इत्यादिना यमि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् 'भ्रुसदणोयञ्' इत्य-
कारप्रक्षेपेण भाष्यकाररीत्यापीह दीपसमवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रक्षिप्य गर्गादिभ्यो यमि कृते मार्ग्य इति रूपं
न सिध्येत् । मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानानां भाष्यकृताकारप्रक्षेपे कृतेऽपि तस्येत्सङ्गत्वेन लुप्तादिदृष्टसिद्धेः । एवं च 'कर-
प्लुनाम्' इति पाठः 'करपो अयजञ्' इति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥—प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्यया-
न्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायै तेन 'षिद्गौरा-' इति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसज्ञा विनापि पितृकरणसामर्थ्यादेव ङीष्
भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यजन्ते 'यस्येति च' इति लोपायं तदिति वाच्यम् । सर्वगदीधेणापि रूपसिद्धेर्लो-
पस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिजन्तादपि क्वचित् फो भवतीति प्रापनार्थं तेन 'आसुरेरुपसख्यानाम्' इति
वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥—षः प्रत्ययस्य ॥ 'आदिर्जिदुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययस्यादिरिति ।

प्रत्ययस्य किम् । षोडश । 'षष उलम्-' इत्यत्र उपदेशस्योऽयं प्रकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् ।
अविषः महिषः । 'अविमद्योऽविषञ्' ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव प्रकारस्येत्सज्ञा न भविष्यति टित्त्वोदेवाविषी महिषी-
ति रूपसिद्धेः । न च पक्षे दीध्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरण
टितः परस्य ङीष्पुदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि ध्रुवणं स्यात् । तथा च पितृवाग्ङीष्पवि-
षीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः प्रकारस्यैव ध्रुवणं भवतु माकदाचित्कारस्य ध्रुवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥

—आयने—आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढूफिना-
दीनामादेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुदग्रमित्यादी मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फकृति ।
दौकृते । खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घजादिषु तु 'चजोः कुधिण्यतोः' इत्यादिनिर्देशेनेत्सज्ञाया भाष्यमिलादेशाभावात् ।
शमेर्हः । शण्ड इत्येवमादीनामते आदेशा न भवन्ति । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलचननादिति दिक् ॥—क्रमाद्धिति ।
फ—आयन् । ढ—एय । ख—ईन । छ—इय् । घ—ईय् । इत्यर्थः ॥ क्षियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादि-
त्याशङ्क्याह—पितृसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रीलुभान्यामुच्यत इति भावः ॥—सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते
वाचकवाचनार्थम् । तेन 'आवज्याश्च' इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवज्यश्चाच्चादपि ष्फ एव
भवति । चाज्यधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवज्यायमी । एव वाच्यश्चाज्यधेऽपि प्राचां ष्फ एव शार्करीत्याय-

१ प्राचा ष्फ इति—यन् इत्यनुवर्तते अत इति च । यनो योऽकारस्तदन्ताधित्वः । तेन वतण्डीत्यत्र प्राचा मतेऽपि फो न,
वतण्डाच्चेति विहितस्य यनो लुक् क्षियामिति लुका लुप्तत्वेन गर्गाश्रये प्रत्ययलक्षणभावाच्च यनोऽतोऽभावात् ।

वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्वायणी । ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ॥ १४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतश्चादन्तेभ्यो यन्तेभ्यो नित्यं षः स्यात् । लोहित्यायनी । कात्यायनी । ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ॥ १४।१।१९। आभ्यां षः स्यात् । टाप्ङीषोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ष्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकादित्यल् । माण्डूकायनी । ॥ आसुरेह-
पसंस्थानम् । आसुरायणी । ॥ वयसि प्रथमे । ॥ १४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽन्तात् क्त्वां ङीप् स्यात् । कुमारी ।
॥ वयस्यचरम् इति वाच्यम् ॥ वधूदी । चिरण्डी । वधूटचिरण्ण्डश्चै यौवनवाचिनो । अतः किम् । शिशुः । क-
न्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् । ॥ द्विगोः । ॥ १४।१।२१। अदन्ताद्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादि-
त्वाधिकला । त्र्यनीका सेवा । ॥ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ॥ १४।१।२२। अपरिमाणा-
न्तादिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरथैः क्रीता पञ्चाद्या । आर्हीयष्टक् । अथर्वेति लुक् । द्वौ
विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वायचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्वायाढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चा-

णीति यथा ॥—सर्वत्र—॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह—नित्यं षः स्यादिति । न न्वारम्भसामर्थ्या-
त्रिलखले सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः । पूर्वसूत्रे वापकवाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमात् वैयर्थ्य-
मिति ॥ यथ इत्यनुवर्तनादाह—यत्रन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गोघन्तर्गण इति भावः ॥—लोहित्यायनीति ।
सांशित्यायनी वात्रव्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादी कतकण्वशकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न
सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतश्चादन्तेभ्यो शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र
'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमणं न सिध्येत् । उच्यते । कतकण्वशकलेतिगणपठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः
पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः, कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्वादिस्तात् पररूपम् । कतन्तश्च
कतन्ताधेति बहुव्रीहितपुरुषयोरैकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्वापमिति
बहुव्रीहितपुरुषयोरैकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥—कौरव्य—॥—टाप्ङीषोरिति । योपधत्वेन 'जातेः' इति ङीष्
प्रात्यभावात्कौरव्यशब्दाद्यैः माण्डूकान् ङीषिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीषोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीषिति
लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पञ्चप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीष् प्राप्तिर्नति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति
बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽयस्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्तेन 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि
तव' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्यैव भार्येति विवक्षया 'तस्येदम्' इत्यण् ॥—वयसि—॥ कालकृता
शक्तिर्नित्यं वा वयः । यत्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्षं श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स योवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्, तेनेह
न तुः । नशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अत्रालापि हि व्याख्यादिवशादु-
त्पन्नमिति, अलक्षकेन च रक्चरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥—कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो
न खनद्वलप्रयुक्तः । पुस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः ॥—वयस्यचरम् इति । यौवनं न
प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्
सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयसि चलारीत्येकं । यदाहुः—'आद्ये वयसि नाधीत द्वितीये नाजित धनम् । द्वितीये न
तपस्तप्त चतुर्थे किं करिष्यसि' इति ॥ त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्था-
विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति ॥—त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धिताथै'—इति द्विगुः । 'अका-
रान्तोत्तरपदे द्विगुः' इति स्त्रीलम् ॥—त्रिफलेति । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् प्राप्नोति नतु 'पाककण्' इति ङीष् । तत्र
'जातेः' इत्यनुवृत्तेः ॥—त्र्यनीकेति । अनीकमप्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणलाघाविति त्र्यनी-
काधिकरणे मीमांसकाः ॥—पञ्चाध्वेति ॥ नन्वत्र 'द्विगोः' इति ङीप् मा भूत् । ठगन्तलान्ता स्यादेव । नच 'अपरि-
माण' इति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चोष्ट्रेत्यादौ सावका-
शत्वात् । तत्र हि 'गोद्वयचोसंख्या' इति यत्प्रत्ययस्य 'अत्यर्थपूर्वं' इत्यादिना लुगितिचेद् । अत्राहुः । ढको योऽकार
इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणे ङीमेति ॥—द्विविस्तेति । 'सुवर्णविस्तौ हेनोऽङ्ग' इत्यमरः । 'आचितो दशभाराः स्युः' ॥
—द्विकम्बल्येति । द्व्याभ्यां कम्बल्यस्या क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशत, 'कम्बलाच्च सज्ञायाम्' इति यत् । ततः क्रीता-
र्थस्य ढको लुक् ॥—द्वाढकीति । द्वावाढकी पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्कोऽन्यतरसां', 'द्विगोष्ठेय' इति खड्गौ
विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टम् । तस्य 'अत्यर्थ' इति लुक् । एतेन द्वायचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । 'काण्डा-
न्तात्' इत्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादिन तु परिच्छेदकमात्रम्' इति मनोरमायां
स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तादिप्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे विस्तादीनामेवेति

श्री । ॥ काण्डान्तात्सेवे । ॥ १४१२३ ॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे
किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ १४१२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङीप् वा स्वा-
त्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिष्ठा । ॥ ऊधसोऽनङ् ॥ १५॥ १४१३१ ॥ ऊधोऽ-
न्तस्य बहुव्रीहेरनङ्देशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डापङ्गीवनिषेधेऽप्राप्तेषु । ॥ बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ॥ १४१
२२५ ॥ ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । स्त्रियां किम् । कुण्डोष्ठी । स्त्रियां किम् । कुण्डोष्ठी धेनुकम् । इहानङ्गि न । त-
द्विषौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् । ॥ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ॥ १४१२६ ॥ ङीपोऽपवादः । द्वयुष्ठी । अत्युष्ठी । बहु-
व्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अन्धूषाः । ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ १४१२७ ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्दामयनान्ताच्च

नियमार्थे तद्वहणं, तेन द्विकाषाणो द्वयङ्गीत्यादि सिध्यतीति ॥—काण्डान्तात्—॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।
यद्यपि विशेषणेन तन्तवधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् धृतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् तु काण्डा-
न्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेल्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो
न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्ड प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रेऽतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगोः'
इत्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकि' इति च तदाह—द्विगुस्ततो न ङीवित्यादि ॥—मात्रच इति । द्वयसचो लुगिति प्रा-
चोक्तं नादत्तव्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति सिद्धान्तादिति भावः ॥—द्विकाण्डी रज्जुरिति ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् 'द्विगोः' इति ङीप् । नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्या-
यामपरतया परिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहतः परिणाहृतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणम् आढककुडवादि न तु
यथाकथञ्चित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या
तु सर्वतः' इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेद् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो
यथा स्यादिति । तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीवेव सूत्रारम्भफलमिति ॥—पुरुषात्प्रमाणे—॥ अपरिमाणान्तत्वा-
न्निषेधे प्राप्ते विकल्पाश्च वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाच्ये प्रमाणश-
ब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव । वृत्तो तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव । तथा च श्लवसूत्रम्—'पञ्चरात्रिः पुरुष-
इति ॥—द्विपुरुषीति । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्धितलुक्दुर्लभः ।
पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचिलामावेन 'प्रमाणे ल-' इति श्लोकवातिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव
तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैव द्वयसचद्वयवाचि नास्मात्स्यातामि-
वाच्यम् । 'ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति वचनान् । एव 'पुरुषात्प्रमाणे-' इति वैकल्पिकस्यापि ङीप् सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः ।
किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः । अस्तिह 'प्रमाणे ल-' इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे-'
इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचलादिति ॥ प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरु-
षाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति यद्विक-
ल्मेतद् इति चेत् । अत्राहुः । प्रमाणाध्वृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र गमाहारत्र यद्विकल्मसात् । ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपु-
रुषशब्दाद्विकल्पः स्यादित्येव तु 'द्विगोः' इति नित्यं ङीविति ॥—ऊधसोऽनङ् ॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं 'धनुषश्च'
इत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न मिथ्येदं इत्याहुः । वस्तुतस्तु दशार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽनो लाक्षणिकलेनालोपा-
प्रसङ्गादित्यने । इह 'बहुव्रीहौ सञ्चयः' इत्यन्तां बहुव्रीहौवित्यनुवर्तते इत्याह—ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरिति ।
समासान्तप्रकरणस्थलेऽन्यत्रो न प्रत्ययलमन्यथा द्वित्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राश्नः । वस्तुतस्तु ज्यङ् इव प्रत्ययलेऽप्यादेशल-
मविरुद्धं कुण्डोष्ठीत्यत्र ङीप् कृते खरेऽपि विशेषाभावादिति बोध्यम् ॥—स्त्रियामिति । उपसंख्यानाल्लभ्यमेतत् ॥—
डापङ्गीनिषेधेऽप्यिति । 'डापङ्गाभ्याम्-' इति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन ङीप् ।
'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन 'ऋग्रेभ्य-' इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥—ङीप् स्यादिति ॥ प्रकृतो वीचैव तु
न विहितः खरे विशेषात् ॥—कुण्डोष्ठीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तेषाः ।
'प्राप्तापत्र-' इति समासः ॥—धेनुकमिति । 'अचित्तहस्ति-' इति समूहायें ठक् । 'इधुसुकान्ताकः' ॥—स्त्रियामि-
त्युपसंख्यानादिति । नन्विहैव साधवार्थं 'बहुव्रीहेरुधसो ङीप्' 'नथ' इति सूच्यताम् 'अनङ् च' इति वा । समासा-
न्तेषु 'ऊधसो नङ्' इति च त्यक्त्वा 'धनुषो नङ्' इत्येव पठ्यताम् । मैवम् । कवभावे सावकाशास्यास्य पक्षे कथा बाधा-
पत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङ्गः समासान्ततया शेषलमेवेह नास्तीति न कप ॥—संख्याव्यया—॥ आदिप्रहणात्पदान्तरव्यवधा-
नेऽपि स्यादेव । द्विविधोष्ठी ।—दाम —॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—संख्यादेरिति ।

कीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्रासयोर्होबनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदात्री । अन्यत्रग्रहणाऽननुवृत्तेरुह-
मा बह्वेलेत्र डाप्प्रतिषेधापि पक्षे स्तः । द्विहावनी बाळा ॥ * त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ स-
योवाचकस्यैव हायनस्य कीप् णत्वं चेज्यते ॥ त्रिहावणी । चतुर्हावणी । वचसोऽन्यत्र । त्रिहावना । चतुर्हा-
वना शाळा । ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ॥ १४।१।२९। अन्नन्ताद्बहुमीहेरुपभालोपिनो कीप् । सुराक्षी नाम नगरी ।
अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतसूत्रीं । ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलमेध-
जाश्च । ॥ १४।१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं कीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी ।
पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं निषमार्थम् ।
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लीकेऽसंज्ञायां मामिका । ॥ अन्तर्वत्पतिवतीर्नुक् ॥ १४।१।३२। एतयोः क्षिपां नुह
स्यात् ॥ ऋभ्यो कीप् ॥ गर्भिण्यां जीवन्नृकायां च प्रकृतिभागी निपात्येते । तत्रान्तरस्थस्यां गर्भ इति विग्रहे
अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावाद्प्राप्ते मनुब् निपात्यते । पतिवतीत्यत्र तु वत्त्वं
निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्थस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥ ॥ पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे । ॥ १४।१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्वाद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृक्यज्ञस्य फलभोक्ती-
त्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । ॥ विभाषा सपूर्वस्य । ॥ १४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो
वा स्यात् । गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्धमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य ।
तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति श्रम्यते कथमिति चेत् । प-
त्नीव पत्नीत्युपचारात् । वद्वा । आचारकिबन्तात्कर्तरि किप् । अस्मिन्न पक्षे । पत्नीयौ । पत्नीवः । इतीयैरुपविषे विशेषः ।
सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री । ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु । ॥ १४।१।३५। पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि
निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ॥ पूतक्रतोरै च । ॥ १४।१।३६। * इयं त्रिसूत्री

समासनिर्देशेऽपि स्वरितलबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ॥—अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादि
भावः ॥ एवं चोदायेत्यत्र 'दामहायनान्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु डाप्प्रतिषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीहवद्भ्रमत्रयं भवत्येते
व्याचष्टे—डाप्प्रतिषेधावपीति ॥—नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ 'अन उपभालोपिनः—' इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भसा
मर्थ्यात्सिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ॥—शतसूत्रीति । इह पञ्चदात्रीति
क्वचित् पाठः, स चायुक्तो 'दामहायनान्ताच्च' इत्येनेनैव सिद्धत्वात् ॥—केचल—॥ छन्दसि मामकी तन् । मित्रावरण-
योर्भागधेयी । तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीन्य । समानीव आकृतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र
तु 'छन्दसीवनिपी—' इति मलथं ईप्रत्ययो बोध्यः । शिवा रुद्रस्य भेषजी ॥—अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयो-
रुपसंख्यानादिव, मामिका । भागशब्दात्पुलिङ्गात्स्वायं धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्तवर्तन्ते'
इति ब्रीलम् । भागधेयी । अमेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिष्ठा । पापा । अपरा । समाना । आयेण
कृतेति प्राक् मुद्युत्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिषज इयमित्यणि आदिशब्देरपवादोऽस्मादेव निपातनादे-
कारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥—प्रत्युदाहरणं त्विति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाह-
रणमुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात्, द्वितीये तु बत्वासंभवादिति भावः ॥—वि-
भाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्ववचनो
विद्यते तस्यैतत्त्वः । स च समुदायः, पतिशब्दस्तु न भवतीति पतिशब्देन तदन्तर्विधिरित्याहुः—पतिशब्दान्तस्थेति ।
ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलामात्पत्यन्तस्थेत्वेवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्या-
पि व्यवदेशिकवद्भावेन पत्यन्तत्वादिति प्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन्
प्रत्युदाहरति—गवां पतिः स्त्रीति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गात्वादिह ब्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये न-
पुसक्तेऽपि प्रयुज्यते—'अथ साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति ॥—व्यस्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इ-
त्युक्तं तद्वैवेति भावः ॥—नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥—निपात्यत
इति । इह गणे समान एक वीर ब्राह्म पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते ततश्च 'समानादिषु' इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्यु-
क्तिः समावर्तिपातनार्थेति भावः ॥ सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह—समानः पतिर्यस्याः सेति ॥—
पूतक्रतोरै च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥—न त्विति ॥ अन्यथा 'लघावन्ते—' इति

१ निषेधावपीति—अपिना अन उपपत्ति कीप् बोध्यः । अनुग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणादिति भावः । २ उत्तरार्धमिति—
बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाय इहार्धमपि इति केचित् । ३ न पत्युरिति—सूत्रं सपूर्वस्थेननेन
पत्यन्तस्य गृहमाणत्वात् । स्पष्टं चेदमनुपसर्जनादित्यस्य गृहमाणविशेषणत्वमिति अनुपसर्जनात् इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

पुंयोग एवेष्ट्यते ॥ एतन्नतोः स्त्री एतन्तायी । यथा तु कतवः पूताः स्वाप्तकतुरेव सा । ॥ वृषाकप्यमिहकुसित-
कुसिदानामुदात्तः । ॥ १४१॥३७ ॥ एषामुदात्त ए आदेशः स्यात् स्त्री च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णु वृ-
षाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्रायी । कुसितायी कुसितायी । कुसितवशब्दो इत्यमरः ॥ ननु
दीर्घमन्थः ॥ मनोरौ वा । ॥ १४१॥३८ ॥ मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा तान्यां संनियोगशिष्टो स्त्री च ।
मनोः स्त्री मनायी । मनायी । मनुः ॥ ॥ वर्णादनुदात्तात्तात्तापधात्तो नः । ॥ १४१॥३९ ॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तलोपश्च-
लदन्तादनुपसर्जनान्तात्तापदिकाद्वा स्त्री स्यात्कारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां
तणसिधितान्तानामिति फिहसूत्रेणाधुदात्तः । श्रेण्या च शलन्त्येति गुह्यसूत्रम् । श्रीण्येतायि यस्या इति बहुव्रीहिः ।
अनुदात्ताकिम् । श्वेता । वृतादीनां चेल्यन्तोदात्तोऽयम् । अनहस्यवः शितिः स्त्री ॥ * पिंशङ्गादुपसंस्थानम् । पि-
शङ्गी । पिशङ्गा ॥ * असितपलितयोर्न । असिता । पलिता ॥ * छन्दसि क्रमेके । अतिक्री । पलिक्री । अव-
दात्तशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव । ॥ अन्यतो ङीष् । ॥ १४१॥४० ॥ तोपधमिहानुर्ण-
वाचिनोऽनुदात्तान्तात्तापदिकात् शिवां स्त्री स्यात् । कल्मायी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति मध्यो-
दात्तावेतौ । अनुदात्तान्ताकिम् । कृष्णा । कपिला । ॥ चित्रादिभ्यश्च । ॥ १४१॥४१ ॥ पित्रो गौरादिभ्यश्च स्त्री
स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनङ्गाही अनङ्गुही ॥ * पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । ॥ सूर्यतिथ्यागस्त्य-

मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्व प्रयोजयति, अग्रादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतम' इत्येव सिद्धमिति कृषादिप्रत्या विरुध्ये-
रमिति भावः ॥—उदात्तैकार इति । 'श्रृङ्गस्निहि-' इत्यादिना मनेरप्रत्ययविधी 'धान्ये नित्-' इत्यधिकारामनुशब्द
आधुदात्तः । समसनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं सबन्धानुवृत्तरेकारेणैव सवध्यते न त्वौकारेणापीति । तत-
वैकारौकारानुदात्तौ स्त इति प्राचोक्त कृत्तिपदमङ्गयोदिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—मनायीति । मध्योदात्तमिदम् ।
इतरत्पदद्वयमाधुदात्तम् ॥—एता कर्तुरा ॥—वर्णानामिति । एतः । शोणः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदा-
हरणानि ॥—आधुदात्त इति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ॥—श्रेण्ये-
ति । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ 'पूर्वपदास्तज्ञायाम्-' इति ण्वम् ॥—
गुह्यमिति । गृह् गृहणे 'ऋदुपधाञ्चकल्पित्वे' इति क्यप् ॥—श्रीण्येतान्यस्या इति ॥ ननु 'चित्रं किमौरकल्माष-
शबलैताव कर्तुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शलन्त्यां चित्रत्रयामावादर्थोऽसंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याच-
क्षते । एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थासंगतिः । न चैवमपि गुणविवये नपुसकप्रयोगो न संगनष्टे 'गुणे
शुक्रादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलङ्घपरत्वादेतशब्दस्य नपुंस-
कत्वमप्युपपद्यते इति ॥—पिशङ्गादिति । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीषि
प्राप्ते ङीवुपसंस्थायते । स्वरे विशेषः ॥—क्रमेक इति । असितपलितयोस्तकारस्य 'वर्णादनुदात्तात्-' इति नकारे प्राप्ते तं
वाचित्वा तकारस्थाने क्रमादेशं तसंनियोगेन ङीष चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र 'छन्दस्येके' इत्यन्वयाद्वाप्यायां क्रो-
भबलेव । छन्दस्येके छच्छन्त्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहण भाष्यकारो न कुर्यात् । न हि छ-
न्दसि 'पलिक्रीरिषुवतय' इत्यादिप्रयोगेषु कथिद्विप्रतिपद्यते । एव च 'गतो गणस्तृणमसिक्तिकानाम्' इति प्रयोगो नानुप-
पन्नः ॥—विशुद्धवाचीति । 'दैप शोधने' इत्युक्ते, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति
भावः ॥—लघावन्त इति । अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वो बह्वचस्य गुरुदात्तः स्यात् । अधिलचः
प्राचां सज्ञा ॥—कृषेय इति नप्रत्यये 'कपेश्व' इति सौत्राद्वातोर्गौरादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ
॥—चित्रादि—॥—नर्तकीति । 'नृत्यघातोः' शिल्पिनि घ्नन् । घ्नन्ः पितृमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रा-
तिपदिकत्वविशेषणम् । त्रपूषः पितृव्याद्विधौ चरितार्थलाभपेक्षया तु न ङीष् । मृजेः पितृमना भिदादौ मृजेति पाठादि-
त्याहः ॥ मृजेः पितृवादेवाह, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्थ इत्यन्ये ॥—गौरीति । गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकत्वेरेणा
न्तोदात्तत्वाद् 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥—अनङ्गाही । अनङ्गुहीति । अनकारान्तलाभातिलक्षणस्य
पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्बिकल्पार्थः । गौर मत्स्य मनुच्य
श्वह गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा 'ऋत्रेभ्यो ङीष्' इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वनृशब्दपाठादर्शन-
प्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् निलम्बीलात् 'जातेरन्नीविषयात्-' इत्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीष-
न्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुबद्भाव बाधिला ङीषः भवणं यथा
स्यादित्येतदर्थः ॥ इति वाच्यम् । आपितपुष्कलामावादेव पुबद्भावनिषेधसिद्धेः किं चावान्तरगणलाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्या-
देर्वर्थ एव । न चैव जाताधिकारे 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः श्रियामुपसंस्थानम्' इत्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणलाभ्युपगमोऽपि
ति वक्ष्यमाणप्रमाणं विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणलादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥—सूर्यतिथ्य—॥

मृत्स्थानां य उपधायाः । १६।१४९। अहलोपधाया बह्व लोपः स्यात्स चेष्टः स्पर्शावयवः ॥ * मृत्स्थस्य
 ऊधाम् ॥ * सूर्यागस्त्ययोश्छे च ऊर्ध्वा च ॥ * तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति बाध्यम् । मत्सी ।
 मातरि पिबेति पिबद्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादित्यः पितोः ङीष् । दंष्ट्रः । ॥ जानपदकुण्डगोणस्थ-
 लभाजनागकालनीलकुशाकामुककबरादृश्यमश्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकार-
 मैथुनेच्छाकेशवेशेषु । १४।१४२। एयम् एकादशम्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृश्यादिष्वयं ङीष् स्यात् । जानपदी
 वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वाद्वन्तत्वे टिङ्गेति ङीष्वाद्युदात्तः । कुण्डो अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि
 दाहे । गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । वस्तु असृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणा ङीष्
 भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली
 अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नाग-
 शब्दः स्त्रील्यगुणयोगादन्त्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्त्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली
 वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शटीत्यर्थः । नील्या अन्वकम्ब इत्यन् ।
 अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ * नीलादौषधौ । नीली ॥ * प्राणिनि च । नीली गौः ॥ * संज्ञायां वा ।
 नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनि-
 वेशविशेषः । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । ॥ शोणात्प्राचाम् । १४।१४३। शोणी । शोणः । ॥ वोतो गुणवचनात् ।
 १४।१४४। उदन्तादुपवाचिनो वा ङीष् स्यात् । सुद्री । सुदुः । उतः किम् । शुचिः । गुणेति किम् आबुः ॥ * खरसंयो-
 अत्र भत्येत्यनुवर्तमानमपि न सवध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥ —मृत्स्थस्य ऊधामिति । नेह म-
 र्त्स्थस्येदं मर्त्स्थम् ॥ —छे च ऊर्ध्वा चेति । सूरियः । सूरिः । अगस्तीयः । अगस्तीः । नेह । सौर्व्यं । चरम् । आगस्त्यम् ॥
 —नक्षत्राणीति ॥ नक्षत्रसम्बन्धी योऽण् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति 'सधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति च विहितस्त्वसि-
 मित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य लप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः ।
 तथा तिष्ये भवत्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्य तैष्यः ॥ —मत्सीति । योपधत्वाद् 'जातेरस्त्रीविषयाद्-'
 इत्यप्राप्तो गौरादिपाठान्दीष् ॥ —मातरि पिबेति । 'पितृव्यमातुलमातामह-' इति सूत्रस्यमिदं वचनं तच्च पितामहीति
 रूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्ताकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते, वचनमिदं
 खरसतो न संगच्छते । यदि त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति अपे, ताह 'विद्वीरा-' इति मृत्र एव 'अनित्य पितः'
 इति वक्तव्य किमनेन वक्तव्यगोतेति दिक् ॥ दश्यतेऽनेनेति दष्टः । 'दाम्नीशस-' इत्यादिना करणं घृन् ॥ —जानपदीति ॥
 जानपदे भवा ॥ —वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥ —कुण्डीति । 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः ॥
 —कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह—कुडि दाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम् ।
 'पिटरः स्यात्पुला कुण्डम्' इति तस्य नपुसकत्वात् । अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुसकलिङ्गे निवतः । 'कुण्डम-
 श्वालेय मानभेदे देवजलाशये' इति मेदिनीकोशात् ॥ —आवपनं चेदिति ॥ आङ्पूर्वाद्वेपरधिकरणे ल्युट् । ओष्यते नि-
 क्षिप्यते धान्यं यस्मिन् ॥ —गोणान्येति । यस्या याहच्छिक नाम ॥ —अकृत्रिमेति ॥ यथा 'सैषा स्थली यत्र वि-
 चिन्वता त्वाम्' इति ॥ —स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । धाणा पका ॥ —अयोविकार इति । फाल इति
 प्रसिद्धा ॥ —कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानीदुम्बरान् शङ्खान् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति । 'अतः कृकमि-'
 इति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥ —कामुकान्येति । मैथुनादन्यद्वनादिक कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । 'लघपत-' इत्यु-
 क्त् ॥ —शोणात् ॥ 'शोणः कोकनदच्छविः' इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वाद् 'वर्णानां तण-' इत्याद्युदात्ततया
 'अन्यतो ङीष्' इति सिद्धेऽपि प्राचमेव ङीष् नान्येषाम् इति नियमार्थमिदम् ॥ —वोतो गुणवचनात् ॥ गुणे नाम
 नेह—अदेर्लुपः 'उतः' इति विशेषणमात्रमप्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुर्द्वयमिलादावातिप्रसङ्गादिति चेद् । अ-
 त्राहः—सज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हिताव्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥
 भाष्ये तु 'सर्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयथाक्रियाजघ्न सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः' इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् ।
 सत्त्वं एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्य-

१ विधीयते इति—अपरे तु पिठरे तु न ना कुण्डमिति विश्वकोशात् कुण्डशब्दस्य स्त्रीविषयत्वाभावात् स्फुट एव, कमण्डलु-
 संस्थानस्यानुगतत्वात् तदपामत्रवाचिनः कुण्डशब्दस्य पशुवृक्षादिवज्जातिवाचकत्वमस्येव, अतः सूत्रान्तरेणैव ङीप् सिद्धे इदं
 निबभार्थमिति, तेन असृते जारजायां कुण्डेत्येवेति भवते । २ वर्णश्चेदिति—तद्विशिष्टभेदित्यर्थः, अन्यथा गुणे शुक्लादयः पुंसोऽलमगतं
 स्यात् । एवं मैथुनेच्छाचेदित्यत्रापि बोध्यम् । ३ शुचिरिति—नेदं प्रत्युदाहरणं संगच्छते, उतोऽभावेऽप्यतोऽनुवृत्तेः । खरेरे तु
 शुद्धेति प्रत्युदाहर्तव्यमित्युक्तं तदपि न वार्तिककृत्संमतम्, खरसंयोगोपधात्रेति निषेधेनैव सिद्धेः । अतः भेदेस्त्रीषुदाहरणीयम् ।

गोपञ्चाक्ष । लक्षः पतिवरा कन्या । पाण्डुः । ॥ बह्नादिभ्यश्च ॥ ७११।७५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः ॥ * कृदिकारादङ्गिनः । रात्रिः । रात्री । सर्वतोऽङ्गिभ्यांदिभ्येके । शकटिः । शकटी । अङ्गिभ्यांङ्गिङ् । अजबनिः । किञ्चन्त्वाद्भासे विध्यर्थे पदसित्त्वो गणे पठ्यते । हिमकाथितेषु चेति पञ्चावः । पदतिः । पदती । ॥ पुंयो-
गावाक्यायाम् ॥ ७११।७८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ * पालका-
न्ताक्ष ॥ गोपालिका । अक्षपालिका ॥ * सूर्यादेवतायां चाप् वाच्यः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां
किम् । सूरि कुन्ती । मानुषीयम् । ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्
॥ ७११।७९। एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्योश्च पुंयोग एवेष्ट्यते । तत्र
ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयं विधीयते । इन्द्राणी ॥ * हिमारण्ययो-

गुणकर्मणु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तते इति तत्रातिव्याप्तिरिति आह—अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव ।
यथा पीततायां जातायां फलदेर्नीलतापैति, नैव द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ॥ एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेशर्पादिति तत्राति-
व्याप्तिरिति आह—पृथग्जातिषु दृश्यते इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा
अग्ने दृष्टा नीलता दृष्टादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः ॥ एव तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्
जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरिति आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्याऽनुत्पाद्या इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा
घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न निश्चेति
तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवमपि द्रव्यस्य गुणत्व प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं श्रवणवद्व्येषु निविशते । असमवा-
यिकारणसंयोगनिवृत्तां विनाशास्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविध च भवति । नित्यानित्यमेवेन नि-
रवयवस्याऽऽत्मपरमाणादेर्नित्यत्वादवयवविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वाद् अह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव
इत्यर्थः ॥—पतिवरेति । एव च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥—बह्नादिभ्यश्च ॥ बहुशब्द-
स्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्धे ग्रहणं 'नित्यं छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति ।
वस्तुतस्तु बहुशब्दो 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ॥ गणसूत्रमाह—कृदि-
कारादिति ॥—'सर्वतोऽङ्गिभ्यां' इत्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न, मुगन्धिः । त्रिवपतिर्वैद्या ॥
—अजननिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनि,' इति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति—शक्तिः शक्ते । शक्तिः
शक्ती । शक्ते किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शक्तीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शक्तिः । शक्ती ।—इतः प्राण्यङ्गात् ।
धमनिः । धमनी ॥—चन्द्रभागान्नयाम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्तशब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहि-
रुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकाराबाधश्च । दीर्घादी प्राट् । पक्षे ङापृडीन्निषेधाः । बहु पदति यष्टि विकट विशाल कल्याण
पुराण चण्डकृपाण अहन् । इत्यादि ॥—पुंयोगावाक्यायाम् ॥ इह पुमिति छत्तपृष्टीकं पृथक् पद, तच्चावर्तते 'पुंयोगात्'
इति हेतौ पञ्चमी 'आख्यायाम्' इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुवाचकः शब्दः ।
—पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु सुख्यायां 'तस्येदम्' इत्यण् । तदा गोपीत्येव भवति ।
योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि पृथगे, सकोचे मानाभावात् । तेन 'कौस-
ल्ययासावि सुखेन रामः प्राङ्केयीतो भरस्ततोऽभूत्' इति भट्टिप्रयोगः सम्यग्विदुः । केकयस्य दुहिता केकयी । 'जनपदशब्दा-
त्क्षत्रियादश्च' इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह 'अतश्च' इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । 'न प्राच्यमर्गादि-' इति
प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः—'कैकेयि कामाः फलितास्तव' इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् ।
देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्त्रमावात् स्त्रियमाह, न तु पुवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि
जातप्रसवमाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुयोगः, किं तु नायं पुसो वाचक इति न डीप ॥
—सूर्यादेवतायामिति । वीषोऽपवादः ॥—सूरिति । 'सूर्यतिष्य-' इति यलोपः ॥—आनुगिति ॥ ननु हस्वादिरेव
लाघवाद्गुण्यक्तव्यः किमनेन दीर्घाच्चारणेन । अत्राहुः । अनुङ् कृते 'अतो गुणे' इति पररूप स्यात् । न चाकारोच्चारणसा-
मर्थ्यादीनां भविष्यत्यन्यथा हि तुल्यमेव कुर्यादिति वाच्यम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । 'पर्युर्नः' इतिव-
दादेशे कर्तव्ये आगमलङ्कारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वाशब्दे ककारस्य चरितात्थ्यात् । न हि
तत्र लोपोऽस्ति 'न संयोगात्' इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनाय दीर्घाच्चारणमावश्यक-
मिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वार्थदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण-

१ गोपालकेनि—गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः, ण्वुल्तस्य तु गोपालकेत्येव भवति इति के-
चिद् । वस्तुतस्तु शेषपठ्या अपि कारकविभक्तिस्त्वानुवृत्त्यर्थः पूर्वं समासे आपः सुपः परस्माभावेन तत्रापि इत्त्वप्रवृत्तेण ण्वुल्तमपि
इति अवगन्तव्यम् ।

महत्वे ॥ महद्विमं हिमानी । महद्वर्णं अरण्यानी ॥ * यद्यादोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ * यवन-
क्षिप्याम् । यवनानां लिपिर्वनानी ॥ * मातुलोपाध्याययोरानुवा ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी ।
उपाध्यायी ॥ * या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः ॥ उपाध्याही । उपाध्याया ॥ * आचा-
र्यादिणत्वं च ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ * अर्थक्षत्रियाभ्यां
वा स्वार्थे ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैद्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रिया ।
कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यम् । ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४११५० । क्रीतान्तादन्ता-
त्करणादेः क्षियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । कश्चिन्न । धनक्रीता । ॥ कादल्पाख्यायाम् ॥ ४११५१ । करणादेः
कान्ताद् क्षियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ता द्यौः । ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ४११५२ । बहुव्रीहेः
कान्तादन्तोदात्तादन्ताद् क्षियां ङीष् स्यात् ॥ * जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ।
ऋभिर्ही । नेह । बहुकृता ॥ * जातान्ताञ्च । दन्तजाता ॥ * पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ पाणिगृहीतान्या ।

सामर्थ्यात् । एव सत्यानुगतिं दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् आ अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकृत्व सिद्धे अकारादेश-
विधानसादर्थ्यात्कचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तृकरीत्या
दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारसाकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्या-
प्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमाचक्षणः इन्द्रः 'तत्करोति तदा-
चष्टे' इति ण्यन्तात्किप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनुपस-
र्जनधिकारश्च वाच्यत इति सुवचलात् । न चोभयवाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारवाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्र-
ह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् न भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वाक्यभेदापेक्षया उभयवाधनगौरवस्य
सुसहत्वात् ॥ एव च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणप्रत्ययोऽपि स्वरसतः सगच्छत इत्याहुः ॥—हिमानीति । म-
हत्त्वयोगे हिमारण्योः स्त्रीत्वम् ॥—दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव वास्य दोषो यस्मा-
त्स्वीयवत्त्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ॥—यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् ॥—वा ङीष्वाच्य इति ।
इदं च 'इदश्च' इति षष्ठिवाचकमुत्पन्नं वातिकम् । वक्ष्यति च तत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताञ्च वा ङीष्' इति ॥
—उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेय अस्या अधीयत इति विग्रहः ॥—स्वार्थ इति । यदि तु पुंयोग एवाय विधिः
स्यात् शत्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥—वैद्या
वेत्यर्थ इति । 'अर्थः स्वामिवैद्ययोः' इत्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्रामरस्य सप्रहः । 'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्ष-
त्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि न स्वतः । आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रिया तथा । उ-
पाध्यायान्युपाध्यायी' इति ॥—कथमिति । सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानुगुणपुन एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु—ब्रह्मा-
णमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'गेरनिटि' इति णिलोपे 'टिङ्गुणन्-' इति ङीप् 'पूर्वपदा-
त्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वं च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥—क्रीतात्—॥ इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते 'प्रातिपदिका-
त्' इति च तदाह—अदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥—वस्त्रक्रीतीति । वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते
प्राक्सुबुत्पत्तेः 'कर्तृकरणे-' इति समासेऽदन्तलान्दीष् ॥—कचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहु-
लप्रहणाद् 'गतिकारकोपपद-' इति वक्ष्यमाणस्य कचिदप्रवृत्तौ सुवन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गलाशप् ।
ततोऽदन्तलामावाञ्च ङीषेति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो
हावयववचनः समासप्रातिपदिक चान्यपदार्थः । करण पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥—काद-
ल्पाख्यायाम् ॥ अत्र व्याचक्षुः । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरभ्रलिप्ता अभ्रलिप्ता । 'कृद्ग्रहे गतिकार-
कर्तृस्वस्यापि ग्रहणम्' इति समुदायस्यापि कान्तलान्दीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणमेवाल्पत्व गम्यते तथापि तदल्पत्वे
सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य सगच्छत इति ॥—तेन वक्ष्मिति । अयं भावः ।
'बहोर्नञ्बहुत्तरपदभूमि' 'नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' 'कोकृतमितप्रतिपत्ताः' इति धातोदात्तविधायका-
नि । तत्र जातिपूर्वोदितोके बह्मादिपूर्वकसार्थाद्बहुदास इति ॥—सुखादिपूर्वाञ्चेति । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' ।
इत्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र एवन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुख दुःख वा यात प्राप्तमनयेति विग्रहः । 'अ-
स्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—ऊरुभिर्हीति । भिर्भौ ऊरु यस्या इति
बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य 'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति परनिपातः ॥—ब-
हुकृतेति । बहूनि कृतानि यथा सा ॥—जातान्ताञ्चेति । 'वर्णादनुदात्तात्-' इतिवद् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे-
ऽन्तप्रहणं नित्यलप्रतिपत्त्यर्थम् । 'वा जात' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥—पाणिगृहीतीति । य-

॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता । अन्तोदात्तात्मिकम् ।
 वक्ष्यन्त्या । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अतएव पूर्वेणापि न ङीष् । ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।
 ४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अति-
 केशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्मिकम् । शिला । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ * अद्रवं मूर्ति-
 मत्स्वाङ्गं प्राणित्यमविकारजम् ॥ सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणित्यत्वात् ।
 सुसोफा विकारजत्वात् ॥ * अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणित्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
 ॥ * तेन चेत्तत्स्थायुतम् ॥ सुखनी सुखना वा प्रतिमा । प्राणिव्याणिसदृशं स्थितत्वात् । ॥ नासिकोदरौ-
 घञङ्गादन्तकर्णमृक्काश्च । ४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बाधयोर्बहुलक्षणो निषेधो बाध्यते । उपरस्तादपवा-
 दन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादस्यात् । सहनश्लक्ष-
 णस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र
 वृत्तिः ॥ * अङ्गान्नकर्णभ्यो वक्तव्यम् ॥ स्त्री । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति
 केचित् । भाष्याधनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ * पुच्छाच्च । सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥
 * कवरमणिविषयशरेभ्यो नित्यम् ॥ कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ * उपमानात्पक्षाच्च
 पुच्छाच्च ॥ नित्यमित्येव । उल्लूकपक्षी शाला । उल्लूकपुच्छी सेना । ॥ न क्रोडादिवह्वचः । ४।१।५६। क्रोडादे-
 र्वह्वचश्च स्वाङ्गाच्च ङीष् । कल्याणक्रोडा । अध्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना । ॥ सहनञ्चविद्यमान-
 स्याः पारणिसाक्षिक एवमेतस्या वाच्यार्था पाणिगृहीतशब्दान्डीश्वक्य इत्यर्थः ॥—अन्येति । कौतुकादिना पाणिगृ-
 हीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥—पूर्वेण नित्यं प्राप्ति इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥
 कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति वा ङीप्तिरिति कैयटः, पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र
 'सुव्यजाती' इति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विरुद्धं कथञ्चित्साधि-
 तेऽपि 'जातिकालमुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जाते । किं, 'पुत्रजातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति
 चेदुच्यते—'प्रादुर्भावाविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असत्त्वलिङ्गं बह्वर्था तां जातिं कवयो विदुः ॥' इति भाष्ये लक्षणान्त-
 रमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावाविनाशाभ्यां प्रादुर्भावातिरोभावौ या प्राप्नोति, या च द्रव्यमाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्रव्येण
 सत्त्वधत्ते । बह्वर्था सर्वव्यापिकापिनीमित्यर्थः । ता जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एव च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यमाविले-
 नोक्तलक्षणलभितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्ग' इति वा ङीप्तिरिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । 'आकृतिप्र-
 ग्रहणा जातिः' इत्यादिमुख्यपक्षश्रयणे तु पुत्रत्वस्याजातित्वाभावे किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि मगच्छत इति दिक् ॥ के-
 चिद्वर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजगृथीत्यत्र 'क्तादप्याभ्यायाम्' इत्यनेन ङीपमाहुः ॥—सुरापीतीति । पीता सुरा यथा सा ।
 'जातिकाल' इति सूत्रवार्तिकान्यां निष्ठया अन्तोदात्तत्वपरनिर्णायी ॥—वक्ष्यच्छब्देति । बहुव्रीहिलिखरेण पूर्वपदप्रकृति-
 खरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोऽयम् ॥—स्वाङ्गाच्चो—॥ इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति—
 अतिकेशीति ॥—शिखेति । 'शीडं स्रो हस्यश्च' इति खलुदन्ताष्टाप् । अन्यथा टाप बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः ।
 केचित्तु सुशिखेलापि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । टावन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीष् । प्राश्याभावान् । न च टापः प्रागेव
 कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वान्धम् । तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेल्यर्थस्यालभादिति नव्याः । यद्यत्र
 खमद्गृह्यते तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुख्यं शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात् केशाना रथ्याङ्गलाभा-
 वान् । अतोऽप्याभ्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—स्वाङ्गं त्रिधेति ॥—मूर्तिमद्वा । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ।
 —प्राणीति । मुखनामिकासचारी वायुः प्राणः ॥—सुमुखा शालेति । एव च 'फलमुखी कारणमुखी बानवस्था' इत्यादि-
 प्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रनिमादिगतस्सनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—तेन
 चेदिति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्पदशेषाङ्गेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवयुतं युक्तं चेत् तदप्य-
 प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥—मध्येऽपवादोति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्याधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः ॥
 —उरः क्रोडेति । श्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपमज्जनद्वयत्वे कृते अदन्तत्वान् ङीष् प्राप्तिः । अमरस्तु 'न ना
 क्रोडं भुजान्तरम्' इत्याह ॥ रत्नपतिस्तु पुलिङ्गतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गण-
 रत्नमहोदधिकारः ॥ एवं चाऽविशेषाश्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुषादिगणे 'कुडं निमज्जे' इति धातावाह

१ अम्बादेति—न स्वाङ्गमत्स्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति समासः, उत्तरत्र
 तथा विवक्षितत्वात् । २ अतिकेशीति—ननु करे मुख यस्या इति विग्रहे करमुखीत्यपि स्यात् इति चेन्न, पूर्वपदादस्वाङ्ग-
 पूर्वपदादित्यनुक्तं स्वाङ्गमित्रपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न ङीष् इति दिक् ।

पूर्वाब्धः । ४।१।५७। सहेत्यादिप्रिकपूर्वाब्धः ङीष् । सकेशा अकेशा । विद्यमाननासिका । ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४।१।५८। ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या । ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्साङ्गान्ताध्यातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीषादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आधुदाचं पदम् । ॥ वाहः । ४।१।६१। बाहन्ताध्यातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीष् । दित्यवादः च मे दित्यौही च मे । ॥ सख्यशिर्ष्वीति भाषायाम् । ४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि कश्चित् । सखी । अशिर्ष्वी । आधेनवो धुनयन्तामशिर्ष्वीः । ॥ जातेरखीविषयादयोपधात् । ४।१।६३। जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् । ॥ आकृतिग्रहणा जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तदी ॥ * लिङ्गानां न च सर्वभाक् । सङ्कदाख्यातनिर्माहा ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यत्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सङ्कदित्यादि किम् । देवदत्ता । * गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वची ।

क्रोडः । घञ् । क्रोडा अद्वानामुरः । टावन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । क्रोडादिषु टावन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तर-
मात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहिः । स्वाङ्गलक्षणो ङीष् विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडी मयूरीति ॥—केशैः सह वर्तत
इति—सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्या सा—अकेशा ॥—शूर्पणखेति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् । यदा तु
शूर्पवन्नखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु सङ्गा ततोऽसङ्गात्वात् ङीप्निषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योगवृ-
त्त्या शूर्पणखीति भवतीत्याहुः ॥—ङीषो ङीषादेशः इति । ‘अन्यतो ङीप्’ इत्यतो ङीपित्यनुवर्तते । ‘दिक्पूर्वपदात्’
इति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुणा प्राङ्ङीषेत्यत्रापि
प्रसज्येत । पूर्वोक्तासयोगोपधादित्यस्य निषेधाना चानुवृत्तां प्रतिपत्तिर्गारवमिति भावः ॥—वाहः—॥ णिप्रत्ययान्तस्य
बहेरनुकरणमिदम् ‘बहेश्च’ इत्यनेन कर्मण्युपपद एव बहेण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य सभषो नास्तीति सामर्थ्या-
त्तदन्तर्विधिरितिभिन्नेत्याह—वाहन्तादिति ॥—न ङीषिति । अस्वरितत्वादिति भावः ॥—दित्यौहीति ।
ङीषि भसंज्ञाया वाह ऊट् ‘सप्रसारणाच्च’ इति पूर्वस्वरूपम् । ‘एत्येधन्युस्’ इति वृद्धिः ॥—सख्यशिर्ष्वीति ।
सखिशब्दादशिर्ष्वशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिर्ष्वेत्यस्या साशिर्ष्वी । भाषाया किम् । सखा सप्तपदी
भव ॥—जातेरखी—॥ जाला स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासम्भवात्, स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविष-
यत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति ॥—आकृतिग्रहणेति ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् ॥
सामान्ये नपुसकम् । आकृतिग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह ॥—अनुगतसंस्थानेत्यादि ॥ वृषले
ब्राह्मणादित्याद्युत्संस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह ॥—लिङ्गानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्माद्येत्यस्या-
नन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिङ्गानि न भजन्तीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वाद्भग्नो णिवः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥—वृषलीति । एकस्या हि व्यक्तौ वृषलत्वे क-
थिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥—देवदत्तेति ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदा-
भ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । मैवम् । परि-
माणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमाद् । अभ्युपगमे वा समानकालनया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणान्, तथा च य-
स्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रतिद्वेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादित्युक्तं भवत्येव त-
दीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाकान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—गोत्रं च चरणैः स-
हेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शास्त्राध्येता । तदेतत् फलितमाह—अपत्यप्रत्ययान्त इति ।
अत्र व्याचक्ष्युः । नाडायनं बह्वचमिदमिति नपुसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिङ्गं गोत्रचरणां, अतः पृथगलक्षणं कृतम् । तेनात्र
‘लिङ्गानां च न सर्वभाक्’ इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति ॥—औपगवीति । अण्यन्तलक्षणं ङीप् परत्वादयं
बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना ङीषिति व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भा-
वः ॥ केचित् अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं
लभते न लपत्यप्रत्ययान्तः । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावितात् । तथा चापत्यार्थे औपग-
वीति ङीबन्त इति प्राचासुक्तिः सम्भवेवेत्याहुः ॥—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा ‘कलापिर्वैशाघनान्तंवासिभ्य-
श्च’ इति वैशाघनान्तंवासिलाणनिस्तस्य ‘कठचरकाळुक्’ इति लुक् । अध्येत्रणस्तु ‘प्रोक्ताळुक्’ इत्यनेन ॥—बह्वचीति ।
बह्वचः ऋजोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । ‘अनृचबह्वचाचध्येतयैव’ इति वचनात् ‘ऋक्पूरव्यूह’ इति अप्रत्ययः स-

१ आकृतिग्रहणा जातिरिति—प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपदुभेः । असर्वलिङ्गा वक्तव्या ता जातिं कवयो विदुः इति
लक्षणान्तरं भाष्ये । २ तदीति—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । जलसमीपदेशविशेषो हि तदम् ।

ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् स्त्रीना स्त्रीप् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयाकिम् । बलाका । अयोपधाकिम् । क्षत्रिया ॥ * योपधप्रतिषेधे गवयहयमुक्यमनुप्यमस्त्यानामप्रतिषेधः ॥ गवयी । हवी । मुकयी । इल्लतद्वित्येति बलोपः । मनुवी ॥ * मस्त्यस्य ऊधाम् ॥ मत्सी । ॥ पाककर्ण-
पूर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ४।१।६४। पाकायुत्तरपदाच्चातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि स्त्रीप् स्यात् । ओदन-
पाकी । शक्कुर्णी ॥ शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओपधिविशेषे रुडा एते । ॥ इतो
मनुप्यजातेः ॥ ४।१।६५। स्त्रीप् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुप्येति किम् । तित्ति-
रिः । ॥ ऊङुत ॥ ४।१।६६। उकारान्तादयोपधानमनुप्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ॥ कुरुनादित्यो
प्यः ॥ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधाकिम् । अध्वर्युः ॥ * अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनामुपसं-
ख्यानम् ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभ-
क्त्युदासत्त्वप्रतिषेध ऊङ्गः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः । ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ।
४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायाम् किम् । वृत्तबाहुः । ॥ पङ्गोश्च ॥ ४।१।६८। पङ्गुः ॥ ॥ श्वशुर-
स्योकाराकारलोपश्च ॥ चादूङ् । पुयोगलक्षणस्य स्त्रीपोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अश्वः ।
॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरुः ।
॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफी सुरौ तावि-
मासान्तः । यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम्, तथापि पुराकल्पे हेतुदासीत् । तदाह यमः—‘पुराकल्पेपु नारीणां मौत्री-
बन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा’ इति । यद्वा मा नामाधिगोष्ठं तद्वद्वयत्वात्ताच्छब्दं भविष्यति,
यथाऽनधीयानेऽपि माणवके ॥—ब्राह्मणीत्यत्रेति । एव च प्राचो डीयुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ॥—मुण्डेति ।
मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । ‘बलाका विसकण्टिका’ ॥—क्षत्रियेति । ‘क्षत्राद्’ इत्यपत्ये धविधानाद्गोत्रलक्षणा ‘लिङ्गानां च न
सर्वे’ इत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥—योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानीन्तने प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वा-
त्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥—पाककर्ण—॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एव हि पूर्वैर्नव
सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह ॥—स्त्रीविषयादपीति ॥—इतो मनुप्य—॥ इतः किम् । विद्द दरद् । विदश-
ब्दात् ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादन्’ इत्यञ्, दरच्छब्दात् ‘यजमगध—’ इत्यञ् । तयोः ‘अतश्च—’ इति लुक् । यस्तु वैश्य-
पर्यायो विदशब्दः सोऽपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥—दाक्षीति । ‘अत इन्’ गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तलाभावाद्प्राप्तो
डीष् विधीयते ॥—योपधादपीति । ‘जातेः’ इत्यनुवर्तमाने पुनर्जातिप्रहणादिति भावः ॥—उदमेयस्येति । उदक
मेय यस्य उदमेय ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्’ इत्युदादेशः ॥—इञ् उपसख्यानम् ॥ अजालर्थम् । सौतगमी । निवृत्ता-
द्यर्थे ‘वृत्तछण्—’ आदिमुत्रेण सुतगमादिभ्य इञ्, न चायमिष्यन्तो जातिः ॥—ऊङुतः ॥ ढकारो ‘नोङ्धात्वोः—’ इति वि-
शेषणार्थः । अन्यथा यवागवा यवाग्वं इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रुशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि
सिद्धेः ॥—कुरुरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते ‘यथेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणात्स्वादय इति
व्याख्यायते तर्हि कण्ठे कुञ्च इत्यादावपि ‘एकवचनमुत्सर्गतः’ इति सुः प्रवर्तेत तद्वारणाय ‘अप्रत्ययः’ इति प्रसज्यप्रति-
षेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वश्रिलत्रैकादेशाभावालिङ्गविशिष्टपरिभाषया आवश्यकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र ‘एका-
देशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणान्त्वादय इति मनोरमार्दानं न व्याख्यातमिति’ ॥—अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाध्वर्यो अध्वर्यु-
शाखाध्यायिवशोद्भवेति वार्थः । चरणलक्षणेय जातिः । अध्वर यातीति विग्रहे ‘मृगय्यादयश्च’ इत्यौणादिकेन अध्वरशब्द-
स्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च ॥—पर्युदासादिति । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङ्गः सम्बो निति
भावः ॥—अलाब्वेत्यादि । प्रथमान्त द्वितीयान्त वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासम्भवात् ॥—नोङ्-
धात्वोरिति । ऊङ्गालोच्येणः परे शमादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥—पङ्गोश्च ॥ अजालर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो
हि गुणवाची ॥—श्वशुरस्येति । पुयोगलक्षणे डीषि प्राप्ते ऊङ्ग तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः संहितत्वाद् अन्त-
संवाकारस्य न लादेः, एतच्च वचनं ‘श्वशुरः श्वश्वा’ इति निर्देशसिद्धार्थक्यनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न
शङ्क्यः ॥—ऊरुत्तरपदा—॥ उपमीयतेऽनवेत्युपमा तस्या भाव आपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्कलि-
तमाह—उपमानवाचिपूर्वपदमिति ॥—करभोरुरिति । ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’, तद्गुरु यस्याः
सा ‘धार्मा करान्या करभोपमोरः’ इत्यत्र तुहं न । करभशब्दस्योपमानवाचिलेऽपि पूर्वपदलाभावात् ॥—औपम्ये किम् ।
वृत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदप्रहणं हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्र माम्भिल्लेवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरु

१ बलाकान्—अत्र ‘बलाका विमपङ्क्तिः स्वाहलाका विसकण्टिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः’ इति कोशे
पुनर्नस्याप्यभिधानाज्जदं शुक्तमिति न त्रयितव्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तक्ये लिङ्गान्तररहितमिहादिलिख्यते ।

च संकिलष्ट्वापुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यश्च । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ * सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहितोरुः । सहेते इति सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ॥ संज्ञायाम् । ॥ १४१ । ॥ ७२ । कटुकमण्डल्योः संज्ञायां क्षियामूरु स्यात् । कटुः । कमण्डलुः । संज्ञायां किम् । कटुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् । ॥ शार्ङ्गरवाद्ययोः डीन् । ॥ १४१ । ७३ । शार्ङ्गरवादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो डीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । वैदी । जातेरित्यनुबुक्तेः पुंयोगे की-
पेव । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम् । नारी । ॥ यङश्चाप् । ॥ १४१ । ७४ । यङ्गन्तात् क्षियां चाप् स्यात् । यङ इति म्यङ्-
प्यङ्गेः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठया । कारीपगन्ध्या ॥ * घाद्यञ्चाप् वाच्यः ॥ पौतिमाप्या । ॥ आवष्ट्याच्च । ॥ १४१ । ७५ । अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति डीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवव्या । ॥ तद्धिताः । ॥ १४१ । ७६ ।

अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तलेऽपि ऊरुत्तरपदलमिह नास्ति । स्वाभ्युदयशब्दस्यैवोत्तरपदलात् ॥ —सहित— ॥
सहितादिपूर्वपदमूरुत्तरपद यन् प्रातिपदिकं तस्माद्दृष्टं स्यात् ॥ —शफाविति ॥ यद्यप्यमरेण 'शफ' लोषे छुरः
पुमान्' इति नपुसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुस्तकमपि ग्रामाणिकमेव । 'शफाविव जमुंराणा' इति ध्रुतेः । 'शफः छुरे
गवादीनां मूले विटपिनामपि' इति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥ —वामोरुरिति । वामौ सुन्दरी ऊरु यस्या इति विग्रहः ॥
कथं तर्हि 'पीवरोरु पिबतीव बाह्विणः' इति कुमारः । ऊडभावे हि पीवरोरु इति स्यात् । ऊडशब्दे विधायक नास्ति । अ-
त्राहुः । सज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया सङ्गुद्विगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुभयेति ॥ —हितेन सहेति । 'समो वा हितत-
तयो' इति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविकृततया सहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ —कमण्ड-
लुरिति ॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोऽयम् । अत एव 'चतुष्पाद्रथो ढञ्' इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न
प्रत्युदाहरणं, तस्य ब्रीलङ्गाभावात् ॥ —अच्छन्दोऽर्थमिति । वंदे तु 'कटुकमण्डल्योऽच्छन्दसि' इत्यनेन सज्ञामसज्ञायां चोड्
सिध्यतीति भावः ॥ —अजोऽकार इति ॥ अया अकारविशेषण किम् । शरसेनी । 'जनपदशब्दात्-' इत्यम् 'अतश्च'
इति छिकि जातिलक्षणोऽत्र डीप् ॥ —शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरशब्दादपत्येऽण आदिबुद्धिः 'ओर्गुणः', 'टिड्गुणः-' इति डीप बा-
धित्वा परलात् 'जातेः-' इति डीपि प्राप्ते डीन् विधीयते । तेन निन्वादाद्युदात्ताः । डीपि तु प्रत्ययस्वरणान्तोदात्ताः स्या-
त् ॥ —वैदीति । विदस्यापत्य स्त्री 'अनृप्यान्तर्धे विदादिभ्योऽञ्' । पूर्ववत्जातिलक्षणे डीपि प्राप्ते डीन् विधीयते ॥ शार्ङ्ग-
रव कापटव ब्राह्मण गौगुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गर कपट ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । गौतमशब्दः ऋज्व-
णन्तः ॥ अय गौरादिर्वापि पठित इति पक्षे अत्र डीर्वापि भवति ॥ —लोषेवेति । जातेरित्यनुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री
विदस्य स्त्रीति पुयोगविषक्षायामपि परलान्डीनेव स्यादिति भावः ॥ —नृनरयोरिति । नृशब्दात् 'नृन्तेभ्यः-' इति डीपि
नरशब्दान्जातिलक्षणे डीपि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे 'अलोऽन्यस्य' वृद्धिः स्यात् । अत्राहुः । 'बाष्पा-
दाङ् बलीयः' इत्यकारस्य 'यस्येति च' इति लोपेनापहाराद् अनन्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः ।
कतन्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीय प्रक्षेपसामर्थ्यादिति ॥
इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वानरशब्दे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतोऽपवादनेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्य-
न्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरेवपादानम् । कथं तर्हि 'किनरीणा नरीणाम्' इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी
पुंयोगलक्षणे डीप् ॥ एव च 'किनरीत्यपि सिद्धम् । किञ्चिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्चनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकृपरिभाषो-
पस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु डीनर्थमेव । तत्रानिको वृक्षमावाचरीत्येव भवितव्यमि-
त्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । यदि डीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायकं तद्ग-
णसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः क्षिया डीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्ती-
ति शङ्क्यम् । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः क्षियां त्वमी । आहुर्दुहितर सर्वे' इत्यमरोक्तेः । तेन 'पुत्रीव हर्षं ह-
दये तनोति' । 'ऊर्वे तदुर्वापतिपुत्रि सर्वम्' इत्यादिप्रयोगा निर्वाधा एव ॥ यत्त्वत्र हरदत्तेनौकम्—केवलः पुत्रशब्दः
क्षिया नास्तीति ॥ तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । 'सूतिकापुत्रिका-' इत्यत्र स्वप्नविरोधाच्च । एव च 'सूतोप्रा-
जमोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद्वौ' इति 'कारे सत्यागदस्य' इति सूत्रस्थवातिकं व्यर्थमिति मनोरमाया स्थितम् ॥ —य-
ङ्श्चाप् । पकारोऽत्र 'हल्ह्रयाप्-' इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातेन चरितार्थत्वेऽपि परलाच्चित्सरः पित्सर्वं बा-
धते ॥ —आम्बष्ठयेति । आम्बष्ठस्यापत्य स्त्री 'वृद्धेऽलोसल-' इति व्यङ् ॥ —कारीपगन्ध्वेति । कारीपस्यैव गन्धोऽ-
प्येत्येव । 'उपमानाच्च-' इति गन्धस्येदन्तादेः । तस्य गोत्रापत्य स्त्री अण् । 'अण्जोरनार्थयोः-' इति प्यङादे-
स्य करीषगन्धिः । 'उपमानाच्च-' इति गन्धस्येदन्तादेः । तस्य गोत्रापत्य स्त्री अण् । 'अण्जोरनार्थयोः-' इति प्यङादे-
स्य करीषगन्धिः । 'उपमानाच्च-' इति गन्धस्येदन्तादेः । तस्य गोत्रापत्य स्त्री अण् ॥ —घाद्यञ् इति । एतच्च 'आवव्याच्च'
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थलालभ्यत इत्याहुः । पौतिमाप्येति । पौतिमापशब्दो गर्गादिः ॥ —तद्धिताः ॥ बहुवचनमु-

आपञ्चमसमाहारेधिकारोऽयम् । ॐ यूनुस्तिः । १४।१।७७। युवन्शब्दात्प्रत्ययः स्यात् च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टप-
रिभाष्या सिद्धे तद्विताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युव-
सीति तु यौतेः शास्त्रान्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ इति ङीप्रत्ययाः ॥

कारकप्रकरणम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २।३।४६। निबतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य
प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।
श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्राद्व्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य ।
तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणोर्वीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो वीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थं परि-
क्षानामुपसंख्येयानां सप्रहार्थम् । महासद्भाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव
स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोऽस्तु प्फविधौ तद्धितग्रहणं 'यस्येति' लोपे ईद्वहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् । पट्टी मृद्री-
त्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु 'यस्येति च' इत्यत्र ईद्वहणमेव ङीपि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रीयेत, तर्हि टापः
प्राक् तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिदोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । कुर्यात्त्यादौ ओर्गुणादिति प्रसङ्गादिति नव्याः ॥—यूनुस्तिः ।
'ऋन्नेभ्यः—' इति ङीपोऽपवादः ॥—युवतिरिति । 'स्यादिषु—' इति पदलान्नलोपः । कथं तर्हि 'युवतीकरणमन्येति' म
इति प्रयोगः । अत्र केचित् । 'सर्वतोऽपि कथं' इति बह्नादिगणसूत्रादिकल्पिको ङीष् । न च तत्प्रत्ययेनेव ङीलस्योक्तत्वा-
न्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'उक्तेऽपि भवन्त्येते' इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्ये-
त् । किं तु 'तस्य समूहः' इत्यणि 'भस्याढे तद्धिते' इति पुक्त्रावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्योतिरौणा-
दिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तत्समादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेश परिहरन्नाह—शास्त्रान्तादिति । यौति मिश्रीकरोति
पत्येति विग्रहे 'लटः शतृशानचौ' इति शतरि 'उगितथ' इति ङीप्, एव हि यौवतमिति प्रयोगोऽपि सुलभः । स्यन्तादणि
तु पुक्त्रावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यात् पुवदिति वृत्तिकारोक्तिरुच्येति 'भिक्षादिभ्योऽण्' इतीत्यत्रैवोपादादि-
ष्यामः ॥ ॥ इति ङीप्रत्ययाः ॥

'स्त्रीजसमौट्—' इत्यादिना तावन् स्वादयो दद्यात्प्रातिपदिकाहंशिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते—प्रा-
तिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचा सज्ञास्तामिरिहामि व्यवहार इति 'स्त्रीजसमौट्' इति सूत्रे मूलकृ-
तोक्तम् । कौलुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपा त्रिकेषु वर्तन्ते 'समं स्यादधुतचाट्' इति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्याय-
सिद्धलादिसन्तु शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि 'पञ्चक प्रातिपदिकार्थः' इति गृह्येत ततो
लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थान्नतिरिक्त-
त्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति—नियतोपस्थितिक इति । यस्यन्प्रातिपदिके उ-
च्चारिते यस्याथस्य नियमेनोपस्थितिः । न प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेव सिंहो माणवक इत्यादौ
प्रथमा न स्यात् । अत्राहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभजेरुपत्तौ सत्यापश्चात् पदान्तरसमभिव्याहरे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षल्य-
भावादिति ॥—मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-
परिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंसकादिलाद्वोध्यः ॥
—प्रत्येकमिति । द्वन्द्वान्ते श्रयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् ।
न च 'पूर्वोपर—' इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीर पुरुषमान-
येत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेत् ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदस-
ंस्कारपक्षस्यैवैवाभ्युपगमात् ॥ मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत्तथापि लिङ्गपरिमाणग्रहणादलिङ्गाधिक्ये परिमाणधिक्ये
च भवेदेवेत्याह—लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि लिङ्गमात्रे परिमाणमात्र इत्येवाक्षरार्थस्थापि प्रातिपदिकार्थं विना
लिङ्गादिप्रतीतिरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् ।—उच्चैरिति । पदलादिह रुलविसर्गो भवतः । किं च अस्य प्रथमा-
न्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्तव स्व, ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति 'सपूर्वायाः—' इति सूत्रेण तेमयादेशोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥—
कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गः, तथापि बाधदेवे भगवति नियतपुलिङ्ग इति भावः ॥—ज्ञानमिति ।
भावे ल्युट् ॥—तटस्तटीति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थेऽपि तटं तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिङ्गस्य पाक्षि-
कोपस्थितिकत्वाच्च प्रातिपदिकार्थत्वेन गतार्थता ॥—द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव

१ परिमाण इति—परिमाणशब्देन च संख्याकालातिरिक्त परिच्छेदकमात्र गृह्यते, व्याख्यानात् । तेन पल कृत
प्रथमेति केचिदाहुः । एतत्प्रत्ययस्थानं तु विस्तरशो बृहच्छेदरतोऽङ्गान्तव्यम् ।

भागे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन ग्रीही विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थवाद्भिरुक्तैरप्रसौ वचनम् । ॥ संबोधने च ॥ १२३॥४७॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम । ॥ कारके ॥ ११॥४१२३॥ इत्यधिकृत्य । ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ११॥४१९॥ कर्तुः वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदपरिच्छेदकभावस्य ससर्गविधया मानायोगात् । नामार्थयोरेदससर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥—**ग्रीहिरिति** । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणे ग्रीहय इति भवत्येव ॥—**अभेदेनेति** । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादी सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्विज्ञादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः । सर्वैरेवान्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥—**वचनं संख्येति** । वाच्यवाचकयोरेभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वोक्तार्थाणां व्यवहारादिति भावः ॥—**अप्रसौ वचनमिति** । सूत्रे वचनप्रहणमित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रप्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादियु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमान्युपगमात् । न च 'कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र' इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवात्मात्रप्रहणमावश्यकमेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनप्रहणमपि व्यर्थम् । 'न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैव 'द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्विधिवचनम्' इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्विताथकविभक्तिप्रयोगोपेक्षया अनुवादविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचाराद् द्रोणे ग्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमाया परिमाणप्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो ग्रीहिरित्यभेदान्वयः, नामार्थयोरेभेदान्वयात् । परिमाणं प्रत्ययार्थः' इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ग्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरेभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेद् । अत्राहुः—शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादस्य परिमाणप्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ 'तस्येदम्' इत्येनैवाणप्रत्ययसिद्धे 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मलयीयेनैव सिद्धेः 'परिवृतो रथः' इत्यधिकारे 'पाण्डुकन्बलादिनि' इतीतिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः सगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि 'वाधनार्थं कृतं भवेत्' इति समाधानमप्यगो वाधनार्थमितिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तापत्तिः ॥ ननु क्वचित् पञ्चक प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिक, क्वचिद्विक प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवहित्ये । एते पक्षाः केपात्मभिमताः । कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेद् ॥ अत्र व्याचक्षुः । स्वाथं प्रत्ययलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चक प्रातिपदिकार्थः, द्वि पञ्चित्यादौ विनापि विभक्ति प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतिः । वृक्षौ वृक्षाः । वृक्ष वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थलहानिधायोक्तत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । 'तत्रोपपद सप्तमीस्थम्' इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सख्याकारकादौ विभक्त्यर्थलनिधयात् । यद्यपि द्वि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं सख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थल हीयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यथा अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभक्तिरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेदेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः, सख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यार्थ इति ॥ लिङ्गं टावादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वाथं विशेषणम् । लिङ्गं व्रीलादिः । सख्या एकत्वादि । कारक कर्मादि ॥—**संबोधने च** ॥ मात्रप्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनार्थक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यादौ 'एक-तिइवाक्यम्' इति वाक्यले सिद्धे 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातो भवति । क्रिया प्रत्ययविशेषणले तु भिन्नवाक्यलान्नैतत्स्थिध्येत् । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम्—'संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तात् निघातोऽत्र तथा सति' इति । एव च राम मा पाहीतिवाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविधयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । ब्रजानि देवदत्तस्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविधयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥—**कर्तुरीप्सिततमं कर्म** ॥ कर्तुरिति 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतिः सन् द्वित्वम् 'आप्ज्ञाञ्चुधामीत्' 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः—'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने कः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिप्रहणात् । ततः 'अतिशयने तमविष्टनौ' इत्यतिशये तमम् । एवं च कर्त्रामुमिष्यमाणतमं कर्मैत्यर्थः ॥ कर्ता च धातुपातव्या-

१ परिच्छेदपरिच्छेदकभावेनेति—नचैव द्रोणे ग्रीहिमानयेत्यस्य साधुतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण नास्तिः संबन्धे समानविभक्तिकानामान्वयार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । २ संबोधनेचेति—संबोधनं चाभिमुखीकृत्य अज्ञातार्थविवेकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः, संबोधनं च तत्प्राप्यजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वम् ।

क्रियया आमुमिच्छतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । मापेष्वन्वं ब्रूयति । कर्मण ईप्सिता माया ननु कर्तुः । तमब्रू-
हणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्के । कर्मत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारविवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।
॥ अनभिहिते । २।३।१ । इत्यधिकृत्य । ॥ कर्मणि द्वितीया । २।३।२ । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

पाराश्रयः । स च केनामुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षाया विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाह्वयते, तदाह—क्रिययेति । कप्रत्यये-
नोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कट कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥—कारकमिति । एतच्च 'कारके'
इत्यधिकाराह्वयते । तत्र हि व्यस्येन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिमूत्र वाक्य भित्वा कारकसंज्ञाज्जेन विधीयते । तद्यथा अ-
पाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्त कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः
सह समावेशसिद्धिः । तेन सप्तमेरम इत्यत्राधिकरणत्वासप्तमी । कारकत्वात् 'गतिकारकोपपदात् कृत' इति कदुत्तरपदप्रकृ-
तिसंख्ये सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसंख्ये स्यात् । नचानुपपदस्वरेणान्ययासिद्धिः श-
ङ्का । 'स्तम्बकर्णयोः' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि थायादिस्वरेणान्तोदा-
त्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानास्ति थायादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था नैयं
संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु
क्रियान्वयीति ॥—पयसेति । भुजिक्रिया प्रति पयसः प्रकृत्योपकारकत्वेऽपि ओदनं एवात्र ईप्सिततमः, पयस्य सत्कारक-
त्वात्करणम् । न ह्यसौ केवलपयसः पानेन सत्पुष्यति किं तु तत्संस्कृतेर्नोदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततमस्य भवति, त-
दा कर्मल भवत्येव पयः पिबतीति ॥—कर्मत्यनुवृत्ताविति । 'अथिशीहृत्सां कर्म' इति सूत्रान् ॥—अनभिहि-
ते ॥ ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पयादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादि-
भिरुक्तार्थत्वाद्वितीया न भवति । किं च कट करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशाया प्रथमया
वाधिष्यते । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् ।
अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितार्थ्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमया अस्त्यं-
वावकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशात्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा नानभिहिताधिकारो द्रष्टव्येति चेत् । अत्राहुः—'सख्या
विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र
द्वितीयैकवचनम् इत्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च साति कृतः कट
इत्यादौ चेन कर्ममात्रोक्तवपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अमुं दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः
कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृशोऽलक्षणप्रीतिप्रसङ्गात् ॥ 'कारक विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य कप्रत्ययादिर्नोपपत्त्यात्
प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्ताया प्रथमया एकत्वादिवोधनसमवाचामादिविभक्त्योरप्रवृत्ता 'अनभिहिते' इति सूत्र प्रत्याख्यातमाकरे
इति । कारक प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अधोले' इत्यर्थः । तथा च कप्रत्ययादिभिरुक्त्यै कर्मणि
द्वितीयादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन बोधिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे लनभिहिताधिकारो नातीवोपयुज्यत
इति दिक् ॥—हरिं भजतीति । भजनक्रियाया हरिं प्रीतिरुपादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्ट
भजन वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृत्योऽर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमर्थः ॥
'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातुपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि
तत्सार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवचनचि व्रजतीति नैक वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः ।
एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायि-
कोद्बोधो भाष्याद्यनुसारिर्भिनार्दतव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजानुसूक्तकृतमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्र-
जत्योस्तु पाकानुसूक्तकृतव्रजतीत्यर्थः । एवमेव पाचकार्यार्थव्यवसानात्, तस्य च भाष्यादिप्रथमविरोधान् ॥ किं च हरिं भ-
जति देवदत्तः, हरिः सेव्यत देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव 'हरिनिष्ठ-
प्रीत्यनुकूलकृत्वाश्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतजन्मप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्र-
थमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिर्भिनार्दतव्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सलप्रधानानि नामानि' इति ॥
पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दक्षिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दक्षिक्रियैव । उक्तं च 'सुमुन्नतं हि यथाऽनेकं
तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तभाष्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेष-
णत्वं दुर्लभमिति भन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्दं लुनीहं नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुरुषवस्कन्दनन्दनलवनदिरूपास्थास्थ-
क्रियेत्यर्थ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभविव्यमाणत्वात् । एव च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भव-

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिरुक्कृतमित्यसौः । तिरु, हरिः सेव्यते । कृद्, कृष्ण्या सेवितः । तद्वितः, शतेन कीतः शल्यः । समासः, प्राप्त आगन्तो यं स प्राप्तानन्दः । कचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि संबन्धं स्वयं छेत्तुमसंप्रतम् । संप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १।४।५० ॥ ईप्सिततमवधिक्यया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् कृणुं स्पृशति । ओदनं भुज्जानो विषं भुङ्क्ते । ॥ अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षित कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याद्यप-
चदण्डरुधिप्रच्छिन्नशालुजिमयमुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्वाशीहकृण्वहाम् । दुहादीनां द्वादशानां त-
था नीमशृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं वा-

तीयर्थो भाव्यमते बोध्य इति दिक् ॥—अभिहिते त्विति ॥ नन्वेव 'पकमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह पक्वमिति रूपिते द्वे कर्मलक्षणी तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुकूलात् ॥—शतस्य इति । 'शताच्च ढन्यतावशते' इति यत् ॥—प्राप्तानन्द इति । इह 'गल्यार्थकर्मक' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्मकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—कचिन्निपातेनेति ॥—विषवृक्ष इति । संबन्धेऽपि च्छेत्तुमित्यत्र चार्थोद्विषयमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥—युज्यत इत्यर्थ इति । एतेन निपातानां योक्तत्वेनेति नियमो नास्तीति धनितम् ॥—तथायुक्तम्—॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह—ईप्सित-
तमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह—अनीप्सितमपीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्यु-
दासोऽयं, तेन यदुपेक्ष्य, यच्च द्वेष्यं तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति—ग्रामं गच्छन्तुं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयक, तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेष्वेव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षावृद्धिविषयः, नदीं कूलं कषतीलचेतने तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्विषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥—
विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवदुज्जिना संबन्धात्कर्म ॥ ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीष्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमपीप्सितमेव ॥ योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्बुद्ध्या व्यवसीयमान विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रव-
र्तते तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः—यदा कश्चिन्मरणकातरोऽपि वैरिणा निगृह्यमाणो विपं भुङ्क्ते तदेदमुदाह-
रणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु किमेनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेद् । अत्राहुः—अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सित' इति सूत्रेण माणवकस्यापादानल प्राप्तं तद्वाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेऽप्योदासीनयोः सप्रहार्थं 'तथायुक्तम्' इत्यपि आवश्यकमेवेति ॥—अकथितं च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—
अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं सप्रदानमधिकरण कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येते विशेषैरित्यर्थः ॥—अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गौर्दोग्धि पयः । बलेयांचते वसुधाम् । वज्रेऽववर्णदि गमित्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पाणिना कांस्यपाट्यां दोग्धीयत्र करणाधिकरणयोरिति प्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठत्यादि-
रवकाशो दुहादिपरिगणनादिलक्षाक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् । यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्र-
धानपर्यायो न लवुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न लवन्यथा ॥—कारकमिति । ततश्च ब्रह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥—दुहाजिति । 'दण्डं दण्डनिपातने' बुरादिः । इह तु दण्डिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न लिका 'ग्रहिज्या' इति सप्रसारणप्रसङ्गात् ॥—कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते कर्म-
युक् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किम् ॥—कर्मणा युज्यत इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया सवध्यमानं कारकमेवापादा-
नादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकल स्फोरितम् ॥ अन्ये लाहुः । कर्मयुगलस्य कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः ॥—परिगणनमिति । तेन नरस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वात्प्रत्यक्ष कारकत्वमस्त्येव ॥—गां दोग्धी-
ति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्य कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गांस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता

१ अभिहिते त्विति—उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः । द्विषदमिति न्यायस्तु नेहाश्रीयत इति भावः । २ इत्यर्थ इति—वस्तुतस्तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा क्रियायां पदभावात्तुमुन्तुल्लभः, श-
कादियोगाभावाच्च । विषवृक्षोऽपि सबन्ध, छेत्तुमिष्यते इति यत् तदसंप्रतमित्यर्थः इत्यादि सर्वं ब्रह्मच्छेदरतोऽवगन्तव्यं विस्तरम-
याज्ञेह लिख्यते । ३ तथायुक्तमिति—तथायुक्तं च समभिध्याहृतार्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । ४ कर्मयुगिति—
कर्मनिष्ठात्वार्थस्य निमित्तम् इत्यर्थः ।

चते वसुधाश्च । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाश्च शतं दण्डयति । ब्रजमवहरणं हि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । दूधमवधिनोति फलानि । माणवकं धर्मं मृते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं भक्षति । देवदत्तं शतं मुष्पाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाश्च । माणवकं धर्मं भाषते अभिषते वकीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ * अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरुन् स्वपति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । कोशमास्ते । ॥ गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकाणामपि कर्ता स जौ ॥१॥४५२॥

न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्युपादानसज्ञाया अप्रवृत्तरेण कर्मतत्त्विका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति' । एतेनावधिविवक्षाया गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरिलेतत्पयसा सबध्यते तदा गोशब्दात्पृष्ठेयं भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा 'दुध्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिचूसाधु-जिकर्मयुक्' । नीहृक्कृष्णवहदृषदग्रहमुष्पचिकर्मभाक्' इति पाठित तत्र ग्रहः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि सदभांशुद्धिः । तथा हि दुध्यादीभ्यादीन्ध द्वैराद्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लकृल्लक्षलार्थः' किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युगौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठित 'न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगलार्था मुख्यकर्मणि । प्रत्यय यान्ति दुध्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एव च दाण्डिमन्यभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अर्धिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषाद् । दण्डितत्र ग्रहणार्थः, न तु निग्रहार्थं इत्युक्तम् । अतएवात्र नमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानादृ-त्तेरसंभवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारवि 'येनापविद्धसलिलस्फुटनगसद्वा देवा-धुरैरमृतमम्बुनिधिमन्थे' इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधितु गौणे ॥—बलिं याचत इति । अत्र प्राथ-मार्थस्य याचवसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायांमनेन कर्म भवति ॥—अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्य कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायां 'अकथितं च' इति कर्मसज्ञा ॥—तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचरोदो मुख्य कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलान्तु करणला-विवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये लाहुः—'ब्रह्मतेः पचि' इति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्वि-ह्वेदयष्टोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुध्यादिषु पचे. परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयट्योरनुकूलादिति ॥—गर्गानिति । प्र-हणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्य कर्म, गर्गास्त्वुपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥—ब्रजमिति । अत्र गौर्मुख्य कर्म ब्रजेत्यधि-करणत्वाविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्म भवति ॥ एवमग्रोऽप्युक्तम् ॥—अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अहृदीपदमबोध बोधे' इति 'तद्राज' मूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य सुदेरपि द्विकर्मकलदशनादिति भावः । अत एव 'स्यानु-रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति भट्टिः प्रायुद्ध । एवं च नाश्रयादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ न्या-देतत् । यद्यर्थनिबन्धना सज्ञा तर्हि नौबहोरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेन्नत्यम् । भार वहति भार न-यतीत्यत्र यदि विलक्षणोर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति 'जग्राह वृत्तं शकम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । सज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डग्रहणार्थत्वाच्चति ॥—बलिं भिक्षत इति । 'भिक्ष भिक्षायामलभे लभे च' भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥—देश इति । कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते । तेन 'अविशीदृष्टासां कर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यमधिपूर्वाणामेषामाधारः कमेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तने इत्यादिष्विति प्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—कुरुनिति ॥—गोदोहमिति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति, जन्य-मात्रं कालोपाधिरिति घटोदेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावैभ्यो द्वितीया' इति केचि-दित्युक्त्वा नदीमास्ते इत्युदाहृतम् ॥ तदमगतम् । ग्रामसमूहः कुवादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्राम स्वपि-तीति न भवतीत्याकरान् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वान् स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गाद् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः, गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः कोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यप्यसङ्गतं, कर्मसज्ञाया अवहितत्वा-क्तमपि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदायित्वसूचनायेति कथंचिन्ना-ख्याया पूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासागत्यदोषस्तदवस्था एवेति ध्येयम् ॥—गतिबुद्धिः—प्रत्ययसान भ-क्षणम् ॥—शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु 'कर्तारि कर्मव्य-

१ विनय याचनं इति—अत्र याचेः स्वीकारानुक्तव्यापारानुक्तव्यापारोऽन्धः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामि इति शब्दप्र-योगजनको ज्ञानविशेषः । २ कर्ममशक इति—अतएवाव्यते माम् इति कर्मणि लादयोऽपि, अकर्मकपदं निषेधस्यमपेक्षकर्म-पदेन कालादिरूपकर्मणामग्रहणेनाकर्मत्वाद्वापि लादय इति बोध्यम् ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रून्गमयस्वर्गं वेदार्थं स्वाववेदयत् । आ-
शयश्चाद्यतं देवान्देवमप्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसवत्सलिले पृथ्वी यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ गतीत्यादि किम् । पा-
चयत्योदं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुक्तेः गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु-
मित्रः ॥ * नीचहोर्ने ॥ नाययति बाहयति वा भारं सृष्टेन ॥ * नियन्तुर्कर्तृकस्य वहेरनिषेधः ॥ बाहयति रथं
वाहान् सूतः * आदिस्त्राद्योर्ने ॥ आदयति स्वादयति वाक्चं बटुना ॥ * भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना ।

तिहारे' इत्यत्रेव क्रियापर', कृत्रिमे कार्यसप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दाधिकर्मकाणाम्'
इत्येव ब्रूयात् । —अणौ यः कर्तेति । अनुत्यत्रे णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रिया प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्या क्रिया प्रति
कर्मसङ्गः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थोदीनामेव कर्तुरिति । तेन
पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानातृतीया सिध्यति । उक्तं च—
'गुणक्रियाया स्वातन्त्र्याप्रेषणे कर्मतां गतः । नियमाकर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीयत्वस्य ॥ ननु
णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधिला प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन
सबध्यते, हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च—'परत्वादन्तरङ्ग-
त्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यासु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्बाधमेव । तथापि
नियमसूत्रमितिमिति प्राञ्चः प्रन्थो विरुध्यत इति चेद् । अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः
कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वासिद्धिरित्येतन्न सगच्छते । अन्तरङ्गलोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं
प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थलोचिः प्राञ्चः निर्बाधैवेति ॥ गम्यादिष्यन्तान् कर्मणोदाहरति ॥ —शत्रू-
निति । शत्रवः स्वर्गमगच्छत् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म
अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्टं यद्रमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेष्यधम् ॥
—चेदार्थमिति । स्वं स्वकीया वेदार्थमावदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आपन्नं तानाशयद् । विधिः
वेदमध्यत त ब्रह्माण वेदमध्यापयद् अथाटयन् । सलिले पृथ्वी आन्त ता यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गति-
रित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणांमनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य
कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र केचिद् 'गतिबुद्धि—' इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य निर्-
बाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु 'कर्तुरीप्सिततमम्—' इत्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातुपाठव्या-
पाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकतितस्य कर्तृपदस्य
तत्रैव लक्षणा न सगच्छते, एकस्यैकसिन्नेवायं शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासन्तत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तराण्युप-
हितस्वतन्त्रे संकतितस्य सज्ञान्तराण्युपहितानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिधातोर्जैवे
शक्तिः । प्रकृष्टज्ये लक्षणा । 'शक्यादन्त्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणा—' इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्ट-
ज्यसु जिधातोर्जैवा इति नैयायिकोक्तिः सगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणाया प्रमाणाभावः शङ्क्यः । 'प्रधान-
कर्मण्यारब्धये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः' इति वदतो भाष्यकारस्यैव
प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणा विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'ण्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥
—नीचहोरेति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेलेतावन्मात्रेण प्राप्तिं
मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ —नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति । तेन बाहयति बलीवर्दीन् यवानिति
सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणाद् 'रुद्धिर्वागमपहरति' इति न्यायोऽत्र न स्वीकृत्यते ॥ —अनिषेध इति । प्रयोज्यः
कमेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते तेषां न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् ।
नीचहोर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥ —सूत इति । 'नियन्ता प्राजिता
यन्ता सूतः क्षता च सारथिः' इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—आदिस्त्राद्योरिति । 'अदं भक्षणे'
'खाद भक्षणे' प्राञ्चः तु आदीति पठ्यते तत्तु ण्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् ॥ —आदयतीति । इह 'निरागचलनार्थेन्यथ' इति
परस्मैपदनिधयो न प्रवर्तते, 'अस्तेः प्रतिषेधः' इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'शेषात् कर्तरि—' इति
परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ —भक्षेरिति । ननु 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेणाणी
कर्तृणो कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवामावाजिषेधोऽयं व्यर्थ इति चेद् । अत्राहुः । हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति । नि-
षेधोऽप्यणवित्यर्थं सन्निधानाद्देतुमण्णिज्विषय एव, तेन चुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतां प्राप्तिस्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यत इति ॥

अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवदान् सत्यम् ॥ # जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः # ॥ दृशेच्च । दर्शयति हर्दि भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरतिविज्रतीत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन ॥ # शब्दायतेर्नै । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वाप्याप्तिः । येषां देशकालादिभिर्बन्धं कर्म न संबधति तेऽप्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यर्थो कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । ॥ ह-क्रोरन्यतरस्याम् ॥ १।४।५३ । हक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा मृत्यं मृत्येन वा

—भक्षयतीति । बलीवदाः सत्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्याम-वस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥—जल्पतिप्रभृतीनामिति । ‘जप जल्प व्यक्तायां वाचि’ । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यप्यन्तावस्थाया पुत्रः कर्ता । अप्यन्तावस्थायां धर्मं भवत्वत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते त भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन ‘गतिबुद्धि-’ सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति श्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामि-त्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमिलादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्युक्तम् ॥—स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः ‘घटादयो मितः’ इति मित्त्वं, न चिन्तार्थक-स्येति भावः ॥—देवदत्तेनेति । स्मारयत्वेन वनगुल्म इत्यत्र तु ‘गेरणी-’ इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥—शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थं ‘शब्दचरै-’ इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमणिच् ॥—धात्वर्थसंगृहीतेति । एतेन शब्दाययति सैनिकं रिपूनि कर्म प्रयुज्जानाः परास्ताः ॥—न त्वविवक्षितकर्माणोऽपीति । यथा ‘कः कर्मण च-’ इति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्यन्ते तदा ओदनादिकर्म-णोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एव ‘गल्यर्थकर्मक-’ इति सूत्रेऽप्य-विवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थं दत्तः पक्व इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा ‘अ-यकन्दशब्दायव्हेना न’ इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णो कर्मत्वत् तत्रेष्टत्वात् । कन्दव्हेनोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चैति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि ‘भ्रुप्रह-दशाम्’ इति कर्मत्वमुक्तं, तत्र दशप्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम् । प्राहेद्विकर्मकत्वं यद्यपि ‘अजिप्रहस्त जनको धनुस्तत्’ इति मट्टिप्रयोगस्य, ‘अथाचिन्तार न हि देवदेवमद्रि-’ सुतां प्राहयितुं शशाक’ इति कालिदासप्रयोगस्य, चातुगुणम् । तथापि बहूनामसमतमेव । अत एव ‘त धनुर्जिप्रहद्वोऽधितवान्-’ सुता प्राहयितुमु-द्वाहलेन बोधयितुम्’ इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयचकिरे । न च बुद्धार्थत्वं विनापि यथाभ्रुताऽर्धे एव प्राहेद्विकर्मकत्वमस्ति-ति वाच्यम् । तथा हि सति ‘जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्याम्’ इत्यत्र कप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मण-’ इत्युक्ते । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयो-ज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिप्राहितामिति स्यात् । प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥ सिद्धान्ते तु जायया प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाभावेन गन्धमाल्यस्यैव कप्रत्ययेनाभिहितत्वात् । यथेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एव चेह जायानिष्ठप्रेरण-विषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यन् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रामिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रति-ग्रहणं तत्कर्त्रीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावविषेण विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥—हक्रो- । हा च का च हक्रो तयोरिति विग्रहः । हुञ् कुञ् हक्रोरिति वा । प्रथमान्तेन पङ्क्तिनिष्ठतविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तान् । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद् विकारार्थस्य करोतेश्चकर्मकत्वाद् ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अ-र्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्मारम्भात् ॥ प्राप्तावुदाहरणमाह—हारयतीति । हरति करोति वा कट् भृत्य इत्यप्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव प्यन्तावस्थाया कर्माऽभूत् । प्राप्ते त्वादाहरणम्—तणमभ्यवहारयति सैन्धवान् । तणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिरिह नानुवर्तते तदन्तदेव स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्नैवम् । ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे उभयत्र विभाषासु

१ भक्षयति बलीवदानिति—हिंसाफलकं भक्षणे भक्षेद्विहितः । परकीयसस्वभक्षणे परो हिंसितो भवति इति तत्त्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या । २ शब्दायतेर्नैति—अयं निषेधो व्यर्थः, शब्दायतेः शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्ययतेरिव बहिर्भू-तपुत्रादिकर्मणोऽभावं मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे । ३ नत्वविवक्षितेति—तदविवक्षा च द्विधा, तदन्यवयोग्यधात्वर्थ-लाभादेका, मत्वं च तस्मिन्मन्त्रे नत्र सर्वान्भवेनान्वयविवक्षा परा ।

कृत् ॥ * अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । ॥ अधिशीङ्-
स्थासां कर्म ॥ १।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिद्योते अधितिष्ठति अघ्यास्ते वा वैकुण्ठं इति ।
॥ अभिनिविशश्च ॥ १।४।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विज्ञतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सम्मार्गम् ।
परिक्रमेण संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डककुल्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य म्बवस्थितविभाषाश्रयणात्कषिच । पापेऽभि-
निवेशः । ॥ उपान्वय्याकृतः ॥ १।४।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति
भावसति वा वैकुण्ठं इति ॥ * अभुक्त्यर्थस्य न ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपयोर्दिशु त्रिषु ॥ द्विती-
याऽऽग्नेहितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि इदृष्यते ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णभक्तम् । उपयुप-

मर्षिकृताऽस्य सूत्रस्य गणितलेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ॥—अभिवादितीति । ‘वद सदशवचने’ चुरादिराष्ट्रीयः ।
अभिपूर्वत्वाभ्यस्तकार्यता । अभिवादयतेराप्राप्ती दृशेत् प्राप्तावय विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्त प्रेरयत्यन्यः । अभि-
वादयते । ‘गिचश्च’ इत्यात्मनेपदं, परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देव भक्तो दर्शयते देव
भक्तमित्यादि ॥—अभिनिवि- ॥ नेरत्पाच्यतरलेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह
—संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । ‘निविशते यदि शुकशिखापदे’ इति ॥—कचिन्नेति ॥ ‘एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्’
इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगेऽत्र मानमिति भावः ॥—उपान्व- ॥ छुविकरणादलुग्विकरण बलीय इति ‘वस निवासे’
इति भौवादिक एव गृह्यते न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—उपादिपूर्वस्य वसते-
रिति ॥—‘वसेरुपयर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे ॥—अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृ-
त्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः ॥—वने उपवसतीति । कथं तर्हि ‘गल्पार्थकर्म’ इति सूत्रे
‘हरिदिनमुपोषितः’ इत्युदाहारणं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वारिथकीति न दोष
इति ॥ उपपदविभक्तमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः । प्रकृ-
तिद्विलेन तसोरिति द्विलनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच् न कृतः, अनुकरणशब्दलेनासंख्यावाचित्वात् । तथा चोभशब्देन
उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसमवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो
बलात् तदन्तमस्त्ववेति यथाश्रुत साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—धिगिति । धिक्कृशाब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्य-
त्यर्थः ॥ अत्र प्राज्ञः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवद् इत्याहुः । तत्र । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते
‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जलस्याज्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाय गकारान्त एवास्तिवति शङ्क्यम् । ‘कस्य
च दः’ इति सूत्रे ‘धक्ति’ इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । ‘कस्य च दः’ इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्माकृत्संनियोगेन
दत्त विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परतु ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशोऽव्ययतात्पुपो लुक् । यदि तु
धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययलात्पुपो लुक्त्वविभक्तिको निर्देश इति
वक्तुं शक्यत्वात् ॥—उभयतः कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आवादितात्सिः, षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोगेण परस्परसाहचर्यात्तसिलेव
गृह्यते, न लावादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ ‘तसेष्व’ इत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र सज्ञायां
तसेस्तसिलादेशमावत्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु ‘तसेष्व’ इत्यत्र ‘किसर्वनामबहुव्य-’
इत्यनुवर्तनादिति ॥—धिक् कृष्णभक्तमिति । तस्य निन्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्य इत्यर्थः ।
प्रथमायां द्वितीयेत्येके ॥ कथं धिक् मूर्खेति । सवोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्कृशाब्दयोगाभावाद् द्वितीया
न प्रवर्तत इति ‘संवोधने च’ इति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं कचिच्छ्रुतं कविदाक्षिण्यम् । तथा च धिक् मूर्ख निषिद्धा-
चरणमित्येतिवद् कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः । प्रथमायां धिगयोगे द्वितीयेति वादिभते
तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु ‘उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्वैलीयसी’ इति संवोधने प्रथ-
मैव भवति संवोधनपदस्य कर्तृकारकवाचितादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संवोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसमवाभावात् । न च
देव प्रसीदित्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तृत्वस्थित्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तिलस्य अलभात् ।
किं च । देव ला भजे, ला भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावद् ॥—उपयुप-
रीति । कथं तर्हि ‘उपयुपि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्ध्यः’ इति । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः ।
तेनाऽग्नेहितलामावाच द्वितीया । यदा प्रतिपदोक्तस्य ‘उपयुपयवसः सामीप्ये’ इति कृतद्विलस्य वार्तिके ग्रहण-

१ अभिनिविशते इति—अभिनिवेश आग्रहः । सम्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । २ उपयोर्धिगिति—उपयोर्दीना समीपोध्व-
दशादिवृत्तिसमर्थः ।

रि लोके हरिः । अध्याधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ * अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निषका लङ्कायम् । हा कृष्णामकम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते । १२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ॥ कर्मप्रवचनीयाः । १२।४।८३। इत्यधिकृत्य । ॥ अनुलक्षणे । १२।४।८४। लक्षणे द्योत्येऽनुलक्षसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । १२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेऽर्थभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् । ॥ तृतीयायर्थे । १२।४।८५। अस्मिन् द्योत्येऽनुलक्षसंज्ञः स्यात् । नदी-मन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः । ॥ पित्र् बन्धने कः । ॥ हीने । १२।४।८६। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेहीना इत्यर्थः । ॥ उपोऽधिके च । १२।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । ॥ लक्षणेऽर्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः । दिह च बीप्साद्विवर्चनवात्रास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥—अभितः परित इति । एतच्च 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचक्षुः ॥—अभितःकृष्णमिति । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि । समयानिकषाहाप्रतियोगे सामीप्यवचनाव्यये । 'विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनिष्यति' इति माघः ॥ हेति खेदे, तदेतदाह—तस्य शोच्यतेति ॥—बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्येयम् । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या ॥—अन्तरान्तरेण—॥ प्रतिपदोक्तलाभिप्रातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्तद्वितीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरैव प्रतीतिर्न चाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमन्योरन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमन्योर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ॥—अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ॥ हरिश्चादुत्तु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥—अन्तरेण हरिमिति । हरि विनेत्यर्थः । मध्ये इत्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते 'मृणालमूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलचामरयोर्द्वय सः' इति । चलचामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तग्रहणाग्रेह—अन्तरा ला मा कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णश्च द्वितीया अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥—कर्मप्रवचनीयाः ॥—इत्यधिकृत्येति । रीश्वराप्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थलाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तव्यनीयम् । तेन सप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—'क्रियाया द्योतको नाय सवन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सवन्धस्य तु भेदकः' इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षत् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादी यथा । नापि पञ्चैव सवध उच्यते, द्वितीयैव तस्मोक्तत्वात् । नापि प्रादेश विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसर्वान्विवर्णमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् सवन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित् क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इय सज्ञा वचनात् प्रवर्तते । 'सुः पूजयाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति यथा ॥—उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः ॥—गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोयौ-गामावेन क्रियायोगाभावादतयोः सज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्यां सज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः—गम्यमाननिशमन-क्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैव कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया सज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुलाभ्यसवन्धविवक्षया कर्मलाभावेन तृतीयाया प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि 'जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्' इत्यर्थावगमाद्व्यवन्तलोपे पक्षम्यपवादायैवेयं सज्ञास्ति वाच्यम् । स्यवन्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पक्षमी, जपस्य तु कर्मलादिना विवक्षाभावादिति ॥—परापि हेतौ तृतीयेत्यादि । अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः, यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र न हेतुभूते लक्षणे परलात्तृतीया स्यात्ता बाधित्वा 'अनुलक्षणे' इति पुनः सज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव भवतीति । न च 'तृतीयायर्थे' इति मूत्रेणैव गतार्थता शङ्क्या, तस्य पुस्तदापवादान्येन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येतावन्मात्र-बाधकत्वात् ॥—सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शब्दबोधे विषय इति स्वीकृत्येति इति भावः ॥—नदी-मन्वेति । द्वितीयायाः सवन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥—हीने ॥ उक्त्यादेव द्वितीया, न लपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति—अनु हरिमिति ॥—उपोधिके च—॥ चकारेण हीने इत्यनुकृत्यते, तदाह—अधिके हीने चेति । अधिके सज्ञाविधानं न द्वितीयायर्थमित्याह—सप्तमी वक्ष्यत इति । 'यस्मादधिकम्' इत्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनुवृत्तेरधिके सज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् ॥—उपहरिमिति । पूर्वषडुक्त्यादेव द्वितीया ॥—लक्षणेऽर्थभूतम्—॥—वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्ध

१ लक्षणे इति—लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । २ हेतुभूतेति—जपामित्रहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः ।

१।४।९०। एवमेव विषयभूतेषु प्रत्याद्य उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्वतु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभू-
ताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रतिपर्वतु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्वतु वा । हरेर्भागे इत्यर्थः । बीष्मायां, वृक्षंवृक्षं प्रति-
पर्वतु वा सिञ्चति । अन्नोपसर्गत्वाभावाच्च पर्वत् । एषु किम् । परिषिञ्चति । ॥ अभिरभागे १।४।९१। भागवत्
लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र म-
मभिष्यात्तदीयताम् । ॥ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९२। उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पयोगच्छति ।
गतिसंज्ञाबाधतिर्गतताविति निघातो न । ॥ सुः पूजायाम् १।४।९३। सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वाच्च
पः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् । ॥ अतिरतिक्रमणे च १।४।९४। अतिक्रमणे पूजायां चा-
तिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १।
४।९५। एषु द्योत्येवपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वाच्च पः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति पठि तु अपिशब्द-
बलेन गम्यमानस्य बिन्दोर्वचयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्र-
वर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ॥

द्योतनमर्थः । सवन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्याद्यो द्योतयन्ति ॥—भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्मैत्रेय विषय-
विषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कश्चिन् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥—लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीहृष्य भागस्य ह-
रिणा सह स्वस्वामिभावः सवन्धः ॥—वृक्षंवृक्षमिति । इह बीष्मा द्विवचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते ।
कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् पत्व न, एतदर्थमेव लक्षणाद्यो विषयतयोपात्ता इति व्या-
ख्यातमाकरं । ‘पञ्चम्यापाहुरिभिः’ इति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेक्ष्येन साहचर्यात् ॥—परिषिञ्चतीति । सर्वतः
सिञ्चतीत्यर्थः । ‘उपसर्गास्तुनोति-’ इति षलम् ॥—ममभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । प्रावस्तु मामभिष्या-
दिति प्रयुदाहरन्ति, तत्र मा प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्ते । सकर्मकस्यान्वामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्य-
र्थतः पर्यवसानान् ‘अभागे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति षलम् ॥—कुतोऽध्यागच्छतीति ।
इह प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदविषयोरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं
थाल्यमात्रद्योतकत्वेन लर्थकतास्थेवेति बोध्यम् । ‘गतितर्गती’ इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदान्परस्परपक्षे कुत इत्यु-
क्तम् ॥—अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृत्यत इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणमु-
चिताधिकस्यानुष्ठानम् । अर्धद्वयेऽप्येकमेवादहरति—अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये तदाहरन्ति—अतिसि-
क्तम्, अतिस्तुतिमिति । बहुतर समीचीनं सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतराथं अतिक्रमण, समीचीने पूजति विवेकः ॥
अपिः पदार्थः—सर्पिषोपि स्यादिति । सर्पिर्विन्दु स्यादित्यर्थः ॥ अपे कर्मप्रवचनीयत्वं फलमाह—अनु-
पसर्गत्वाच्च प इति । उपसर्गसंज्ञाभावात् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति-’ इतीह न प्रवर्तते इति भावः ॥—
संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ‘ष्यासन्नन्धो युच्’ ॥ भवनक्रियासंभावनाया भवनस्य विषयत्वादाह—
तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ॥—कर्तृदौर्लभ्येत्यादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो
भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥—अवयवावयविभावेति । सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः ॥—इय-
मेवेति । विन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वेत्यर्थः ॥—द्वितीयेति । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते-’ इत्यनेन विहिता ॥—न त्व-
पिनेति । न च विन्दुना योगे तद्द्योतकपिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दाना योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम् ।
अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं ताहं विन्दुप्रतीतिरिति चेत् । १७—अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्य-
क्षिपति । कर्ता त्विह बिन्दुर्देवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति ॥
—उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषा-
इत्यर्थपर्यवसानान् ॥—अपि स्तुयादिति ॥ अवाचनसमाचर विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्य-
दीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ इह संभावनाद्योतको पिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्य-

१ वृक्षं वृक्षमिति—वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविषयाया कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्वितीया । २ सुमिक्तमिति—संक्र-
गतपूज्यत्वद्योतकः सुः, क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा सञ्ज्ञा । अत एव सुषिक्तं किं तवेत्यत्र न । ३ पदा-
र्थेति—पदस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । ४ अपिशब्दबलेनेति—तदुक्तं वृत्तिकृता ‘मात्राविन्दुः, स्तोकात्मित्यस्यार्थेऽपि वर्तते’ इति ।
५ न त्वपिनेति—विन्दुना योगेऽप्यपिद्योतकत्वसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योतकत्वसंबन्धप्रतियोगित्वमेव तथुक्तत्वं, प्रकृते
चापिद्योतकत्वसंबन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न मापिनेति भावः ।

अपि स्तुहि । अन्वयवर्गः कामचाराजुहा ॥ धिन्देवदत्तमपि स्तुवाङ्गुलम् । गह्रा । अपि सिद्ध अपि स्तुहि । स-
मुच्चये । ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ १२।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गु-
ह्यभावाः । क्रोशं कुटिला नदी । कोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । कोशलैकदेशे
पर्वतः । ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ११।४।५। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ॥ साधकतमं करण-
म् ॥ ११।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्रग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । ॥ कर्तृकरण-

योक्त इति महान् भेदः । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना षलं न भवति । कर्मप्रवचनीयसज्ञया उपसर्गसज्ञाया बाधात् ।
एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥—अपि सिद्ध अपि स्तुहीति । सिद्ध स्तुहि चेत्यर्थः ॥—कालाध्वनोः—॥ अन्तं
विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः, निरन्तरसंनिर्घर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्वयैरित्यौ-
चित्याद् बोध्यम् ॥—द्वितीया स्यादिति । ध्रुतलाकालाध्वन्येत्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति । 'कालः,' 'अ-
त्यन्तसंयोगे च' इति समासविधायकं 'कालः' इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नैति ज्ञापनात् । अत एव
मासप्रमितः सुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधाबुदाहरिष्यति ॥—मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव दे-
शकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानाग्नेह 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥—मासस्य द्विरिति । 'कृतोऽर्थ-
प्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति प्राब्धः ॥ तत्र । तत्र शेषग्रहणात्तुल्या द्विरहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनि-
वृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गादित्याहुः ॥ अन्याभ्यन्तरङ्गस्यापि 'कृतोऽर्थ-
प्रयोगे' इतिसूत्रस्य द्विरहो भुङ्क्ते इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधक नास्तीति केचित् ॥ ॥ इति द्वितीया ॥ ॥
स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थश्रयत्व स्वातन्त्र्यम् । आह च—'धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्वते' इति ।
स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति ॥—विव-
क्षितोऽर्थ इति ॥—साधकतमं करणम् ॥—प्रकृष्टेति । यद्यापारानन्तर फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—'क्रि-
यायाः फलनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्' । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि
करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—'वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा द-
श्यते यतः' इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिवद् च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किं
तु वैवक्षिकम् । न हि 'गीः सर्वं प्रति गीरेव न तु कचित् प्रत्यगाः' इतिवद्विशेषण सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ।
तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने 'प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः
कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणम्' इति स्थितम् ।
पच्यर्थो व्यापारधानेकधा । एवं च पचरेधिप्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकले तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनता-
त्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरले स्थाली कर्त्री, अवयवावयवविभागादिपरले तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचती-
त्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तदात्पात्तत्वात्, तथा आदिखादि-
भ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवायं भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म, अधिपूर्वेः शीटादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, के-
वलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्वात्पा-
त्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुं क्रियया यदा आनुमिष्टतमत्वेन यद्वि-
वक्ष्यते तदा तत् कारक तत्क्रियायां कर्मत्वेन शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् ॥ यत्तु केचि
त्परसम्बेतक्रियाजन्यफलशालिं कर्मत्वं चेद वृक्षात्पणं पततीत्यादौ स्वसम्बेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्या-
प्त्यभावेऽप्युपादानेऽपि व्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एव च सति ग्राम
गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादिविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकलेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याशकर्मकेषु पतना-
दिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकलाकल्पनाभावादानेऽपि व्याप्तिः । नवा ग्राम गच्छतीत्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः, संयोगादिफलज-
नक्रीभूतधात्वर्थस्य परसम्बेतलविशेषणार्कमत्वेनाभिमतं यच्चद्विभ्रस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदप्येतेन प्र-
त्युक्तम् । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । गिजर्थेप्रेरणजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकला-
भावान् । तत्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । 'गतिबुद्धिः' इत्यादिशालाभ्युपगमं विना
क्वचित् प्रयोज्यकर्तरे कर्मत्वं, क्वचित् कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । 'हृकोरन्यतरस्याम्' इति शास्त्रमन्तरण
हारयति वा कठ श्रूयते श्रूयमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु ब्रह्मकारणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् ।

१ कालेति—अत्यन्तसंयोगश्च गुणक्रियाद्वयवदभावस्यापि । अत एव 'मासं भोजनाभाव' इति सिद्ध्यति । २ क्रियायामिति
—एतच्च कारकाधिकारागच्छते ।

योस्तृतीया ॥२॥३॥८॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो बाली ॥ * प्रकृत्यादि-
भ्यउपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्या बाहः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनेति । विषमेनेति । द्विद्वेणेन धान्यं

तर्हि 'आकडारादेका सङ्गा' 'या परानवकाशा च' इत्युक्तान्निबन्धकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधाभो-
क्तातिव्याप्तिरिति किमेनेन धालर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिभ्रमेण ॥ स्यादेतत् 'आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मना'
इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृलक्षकर्मलादेरसंभवात्, परया कर्तृसंज्ञया कर्मकर-
णादिसंज्ञाया बाधात् । नैष दोषः । अहकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्यात्मानमात्मना हन्तीत्यादिप्रयोगस्याकरे
समर्थितत्वात् ॥ ननु 'साधक करणम्' इत्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधक कारकं हि पर्यायः, तथा
चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—तमवग्रहणं किमिति ॥ इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय
एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमवग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—गाङ्गायां घोष इति । उक्तज्ञा-
पनानङ्गीकारे लिङ्गाधिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याधरितार्थत्वादिति भावः ॥
अत्र व्याचष्टुः—यदा च तीरधर्म आधारत्वं समीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेव प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे
वर्तते तदा तु न प्रयोजनं, तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लक्षणिकीत्यादि ॥—
रामेणेति ॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । 'सत्त्व-
प्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्मोक्त्यातसमभिवाहारे विशेषणविशेष्यभाव-
व्यत्यासाभावेऽपि हत इत्यादिकर्मकृतसमभिवाहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्वि-
षयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो बालीति वाक्यार्थः । बालिनं हन्ति, बाली हन्यत
इत्यादां तु बालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिबाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो
बोध्यः ॥ अत्रेदमवधेयम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ् स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्भ्यस्तु विशेषणम् ।' इह
धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः । 'आश्रये तु तिङ्' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वा-
चकत्वेनेति पूर्ववत् । तिङ् इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयादृतीयास-
प्तमीनां सांकर्यं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितः फलनि-
रूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ध्वन्युपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मकृतसमभिवाहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति
उक्तत्वात् । 'हर्तरि भजति देवदत्तः' इत्यादां तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्त्याधारयोर्देवदत्ततिङ्वाच्या-
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्त्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वा-
क्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारतात्सल्य वाच्यतावच्छेदकलापर्याप्त्याऽतिगौरवात् । 'कर्मणि
द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरसमज्ञापतेष्व । अत एव भाष्यकारोऽप्याह—'सुपां कर्मदयोऽप्यर्थः सख्या चैव तथा तिङाम्' इति ।
अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । 'शब्ददुर्दुर करोति' इति टक् । कृतं विश्वं येन
कृतविश्वः, विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ण्युट् ॥—प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् ।
तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णधरितेन दान्त' इत्यादि सिद्धम् ॥—चारुरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अभ्रवणात् कर्तृकर-
णयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणलात्सिद्धं, करणान्तरण्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणल विव-
क्षितम् । स्वभावेनायमभिरूप कृतो न ललङ्कारादिनेत्यर्थात् ॥—प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां
प्रति करणलात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनेर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥—गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य
गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाह ज्ञाय इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा ॥—समेनेत्यादि । सममेतीत्याश्रयं सम-
विषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा, पयोऽपि गमने करणलाभ्युपगमात् ॥—द्विद्वेणेनेति । द्वयो-
र्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादिलाल् क्रीलाभावः । द्रोणद्वयसबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरि-
मितधान्यार्थं मूले द्विद्रोणशब्दः, तस्य चक्रियां प्रति करणलमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥—चादिति ॥ करणशब्दा-
नुवृत्त्या 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याप्रहणापकर्षणेन वा सङ्गोः पर्यायत्वे लब्धे चप्रहणं
समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्स्थित्यति । 'मनसः संज्ञा-
याम्' इत्यल्लङ् ॥ किं च अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तोनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्गौ 'गतिवुद्धिः' इत्यनेन कर्मलं न,
'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमपि भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वाद्वाक्ष्णदीव्यती-
त्यत्र परलात्तृतीयैव स्यात् तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं

क्रोणाति । सुखेन दुःखेन वा मासीत्तादि । ॥ दिवः कर्म च । १।४।४३। दिवः साधकतर्कं कारकं कर्मसंज्ञं स्वाभा-
त्करणसंज्ञम् । अक्षरशब्दान्वा दीप्तिः । ॥ अपवर्गे तृतीया । २।३।१६। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तथा बोध्यायां काष्ठाप्य-
नोरल्लस्यसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः । ॥ सह-
युक्तेऽप्रधाने । २।३।१९। सहाय्येन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं सार्कसार्यसंयोगेऽ-
पि । विनापि तद्योगं तृतीया । बृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् । ॥ येनाङ्गविकारः । २।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो
विकारो लक्ष्यते तत्तत्तृतीया स्यात् । अङ्गा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि
काणमस्य । ॥ इत्थंभूतलक्षणे । २।३।२१। कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाश-
प्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः । ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २।३।२२। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्या-
त् । पित्रा पितरं वा संजानीते । ॥ हेतौ । २।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं
च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दण्डो हरिः । फलमपीह हेतुः ।

तस्यानवकाशलाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतद् । दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणलस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्,
तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणलस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः
संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्या शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न लनभिहिततलम् ॥—
सहयुक्ते—॥ ‘सहेनाप्रधाने’ इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—सहाय्येनेति । सहाय्यकशब्देन सहसाक-
सार्यमित्यनेनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य लार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्र-
धानग्रहणं लक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमाने अन्तरङ्गतात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र
प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादी तत्र प्रधानान् पितुरपि तृतीया स्यादेतत्सद्वारणायप्रधानग्रहणमावश्य-
कमिति वाच्यम् । कारकविभक्तैर्बलीयस्तान् ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठया एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥—येनाङ्ग—॥
येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, सनिधानात् । रा चार्थाद्विकृत एव । न लविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः
सम्भवति तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥—अङ्गिन इति । सूत्रेऽङ्गशब्द अर्थाभाजन्त इति भावः ॥ जटानामित्थं-
भूतलक्षणमुपपादयति—जटाङ्गाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत् तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥—संज्ञो—॥ ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्य-
यमेव गृह्यते न तु ‘जनीं प्रादुर्भावे’ इति, तस्याकर्मकलात् । इमं प्रागभागत्य ज्ञा इत्यस्याल्लोपोऽन इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया
लाक्षणिकलाचेल्लाशयेनाह—जानातेरिति ॥—संजानीत इति । ‘सप्रतिभ्यामनाध्याने’ इति तद् । कृद्योगे परल्लात्
‘कर्तृकर्मणोः’ इति षष्ठ्येव पितुः सजाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा सजानाति ॥ इरदत्तस्त्वाह—आध्याने परल्लाद्
‘अधीगर्थ—’ इति षष्ठी मातुः सजानातीति । तत्र । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमाया स्थितम् ॥—हेतौ ॥ हेतुरिह
लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति कुत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृमज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव-
तृतीयासिद्धेरत आह—हेत्वर्थ इत्यादि ॥ ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धी किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुलकरण-
ल्योर्भेदमाह—द्रव्याद्रीति । आदिशब्देन गुणक्रिये प्राप्ते । द्रव्यगुणक्रियानिरूपित निर्व्यापारताव्यापारवृत्ति च यत्तद्वेदु-
लमित्यर्थः ॥—करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपित व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणलमित्यर्थः । एव च हेतुकरणयोर्भे-
दादन्यतराण्यन्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः ॥ उक्तं च—‘गव्यादिविषयो हेतुः कारक नियतक्रियम् । अनाधिते तु
व्यापारे निमित्त हेतुरिष्यते’ इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि
व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्व नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह—पुण्येन
दण्ड इति । पुण्यशब्देनेह परमार्थमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसम्भवेऽपि व्यापारत्वाभावात् करणत्वमिति
भावः । यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति ‘कर्तृकरणयोः—’ इत्यनेनैव तृतीया
सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुलाविवक्षा-
णादनेनाप्राप्ता तृतीयेति ‘इत्थंभूतलक्षणे’ इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुपेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य ‘हेतौ’
इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः ‘कर्तृकरणयोः—’ इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, करणसंज्ञा तु आवश्यकी ‘क-

१ नायात इति—अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते । २ सहाय्येनेति—सहाय्यः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमा-
नकालिकनक्त्यादिमत्त्वं, कंचिच्च समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव माषपापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलबापे तिलैः सह माषान्वप-
तीति भवति । ३ अक्षया काणदिति—यद्यपि अक्षयेव काण तथापि अवयवधर्मस्य ममुदाये आरोपात् शरीरे तदवच्छिन्ने च व्यव-
हारो निरुटः । ४ काणत्वेति—लेशोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं तत्त्वम् । ५ जटामिति—यद्यपि जटाभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे
ज्ञानक्रियाकरणत्वेनैव तृतीया सिद्धा तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयासिद्धयर्थमिति ।

अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधन-
क्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वस्तान्पादयति पयः । शतेन परिच्छिद्येत् ॥ ॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः
प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भाग्यै संयच्छते । ॥ कर्मणा यमभिप्रेति
स संप्रदानम् ॥ १॥४॥३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ २॥३॥१३ ।
विप्राव गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ ॥ क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये
शेते ॥ ॥ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षित चेत् करण नो चेद्वेतुः । द्रव्यसा-
धकतमस्य दण्डादिस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एव च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्मितमित्येतावदेव यदा
विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाप्रयः' इत्येव व्यापाराविष्टलेन विवक्षायां तु हे-
तुत्वाविवक्षायात् 'कर्तृकरणयोः' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥—फलमपीति । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे
स्पष्टम् ॥—अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहैव तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वस-
ति ॥ अत्र केचित् परिच्छर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको विवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्यय
विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहभेदः ससर्गः, उपकारकत्वेन सहनिरूपकता । ततश्च 'फलमिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वा-
श्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु 'दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः' इत्यर्थः ।
उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥—गम्यमानापीति । अपिशब्देन ध्रुयमाणक्रिया समुचीयते । न केवलं ध्रुयमा-
णैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥—साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रती-
ति भावः ॥—अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमाया स्थितम् ॥ केचिदिह परिच्छु-
र्वन्ति 'अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्याशस्तु ज्ञापकसिद्ध' इति ॥—दास्या संयच्छते इति । 'दाणश्च सा चेत्'—
इति तद् । 'प्राप्ताप्ता' इति यच्छोदशः ॥—कामुक इति । 'लघुपतपद' इत्यादिना कर्मरुक्ञ् । इति तृतीया ॥ ॥
कर्मणा— महासज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—दानस्येति ।
दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रेति संबध्नाति संवन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति प्रा-
मम्, हस्त निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वतनित्यतिपूर्वक परस्वलोत्पादनम् । अत एव र-
जकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक् । एतच्च वृत्तिमतम् । भाग्यमते तु नान्वधत्तयामाग्रहः 'ख-
ण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटा ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न
चैवमजां नयति ग्राममिलादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति नि-
दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्व लभ्यते, गा प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अमि प्र ए-
तीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । 'उदासवता गतिमता च तिडा गते. समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वा-
दिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुसकतामभ्युपेय 'स्व-
मोर्नपुसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'द्वसो नपुसके' इति द्वसः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरघिल्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवा-
र्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥—दानीय इति । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् ॥—क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिम-
कर्मलाभावात् तथा अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण सज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः'
इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूल्ययितु शेते इत्याद्यर्थोभ्युपगमे बाधकामावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा य-
मभिप्रेति' इति सूत्रेणैव सिद्धम् 'सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराध्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम कर्म' इति तदुक्तत्वात् । नचैवम-
पि ददातिकर्मलाभावात् 'क्रियया यमभिप्रेति' इत्येतद्वचन कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसज्ञात्वास्वीकारात् ॥ न-
न्वेवं कटं करोति, ओदन पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोती-
त्याद्यनिष्ठप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसज्ञायाः निरवकाशाया कर्म-
सज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्ठप्रसक्तिः । न चैव 'गल्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां' इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भा-
ष्यस्थ न संगच्छत इति बाध्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य ग्रीहिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतद्—दानस्य तदर्थत्वात्ता-
दर्थ्यं चतुर्थी सिद्धं किमनया संप्रदानसज्ञया । मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदान, न तु दानक्रिया तदर्थः । कारकाणा क्रि-
यार्थत्वात् ॥ कर्मणः करणसंज्ञा इत्यादि । छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुव्यवस्थेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

१ अशिष्टेति—अशिष्टानां सकीर्णचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्वोधकप्रयोगे प्रत्यामत्या यमसवधेन व्यवहारस्य सकीर्ण-
चारत्वं तदाचक्रान्तुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । २ दास्येति—द्रामीसंप्रदानकं रतिफलक दानमिति बोधः । ३ दानस्येति—
दापात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षण क्रियामात्रस्य ।

॥ रच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३। रच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्षा । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पयि । ॥ श्लाघकुङ्कुस्थाशपां प्रीयमानः । १।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरत्कुङ्कुणाय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । प्रीयमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पयि । ॥ धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । ॥ स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुण्येभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुण्येभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । ॥ कु-
धद्रुहेर्ष्यास्यार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७। कुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये कु-
प्यति । द्रुहति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योद्वाक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । अतो विवे-

—रच्यर्थानाम्—॥ रचिरर्थो येषां ते रच्यर्थोऽस्तेषाम् ॥—प्रीयमाण इति । 'प्रीव् तर्पणे' अस्मात् कर्मणि लट् ॥—
हरये रोचत इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिं
विनाक्षितेत्याह—अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति ॥—हरिनिष्ठ-
प्रीतेरिति । एतेन अन्यकर्तृकलभिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकलमित्युक्तं भवति ॥—मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमा-
णपदाभावे तु पयोऽपि स्यादिति भावः ॥—श्लाघकुङ्कु—॥ 'श्लाघ् कृत्यने' 'हुद् अपनयने' 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपा-
स्मने' ॥—कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्ण सौतीत्यर्थः । कर्मले प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये लाहु । कृष्णाय आत्मानं
परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थः इति । आस्मिन् पक्षे शेषपक्षा प्राप्ताया वचनम् ॥—हुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं हुवाना
तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्य कस्यचित् हुते बोधयतीति वा ॥—तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोध-
यतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्त्वेयाह्ययोश्च' इति तट् ॥—शपत इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥—धा-
रेरुत्तमर्णः ॥ 'धृद् अवस्थाने' । हेतुमण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । अतः क्तः । ऋणम् । 'ऋणमाधर्म्ये' इत्यत्र
व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधर्म्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठानलं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ नि-
ष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥—भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरुत्तमर्णः । धृडोऽकर्मकलादणो कर्तुमीक्षस्य णौ क-
र्मत्वम् ॥—शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिहाविकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति
हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः ॥
एव च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे 'तदयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञाया प्राप्ताया तद्वाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्ष-
माहः ॥ मनोरमाया तु पश्चात् प्राप्ताया इदं वचनमिति स्थितम् ॥—स्पृहेरीप्सितः ॥ 'स्पृह ईप्साया' चुरादावदन्तः,
तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणे न ॥—परत्वादिना । तेन 'परस्परं स्पृहणीयशोभम्' 'स्पृहणीयगुणं मह्यमभि' इत्यादौ
कर्मण्यनीयर् स्थियति । शेषलविवक्षायां तु 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रसन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यत्र पक्षविपक्षि विरोधयतीति हर-
दत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषपक्षाच्च बाधिकेय संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥
युक्तं चैतत्—'क्रियया यममिप्रति' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमतं वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । त-
स्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन 'परस्परं स्पृहणीयशोभम्' इत्यादौ 'दानीयो विप्रः' इतिवद् बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर्
इति व्याख्येयम् । 'कुमार्य इव कान्तस्य' इत्यत्र तु त्रसन्तीत्येतदर्थतया कृतायस्य कान्तस्येति पक्षान्तस्य विपरिणामेन
कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥—कुधद्रुह—॥ 'कुध क्रोधे' 'द्रुह जिघारायाम्' 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्'
'असूयतिः कण्डादियगन्तः' । एषामर्थं इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥—द्रोहोऽपकार इति । 'द्रुह द्रोहे' इति पाठाभि-
प्रायेणोक्तं जिघासा द्रोह एवेत्यर्थोऽनुभाषणं वा ॥—अक्षमेति । परसप्तयसहनमित्यर्थः ॥ कुधद्रुहोरकर्मकलात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकलाद् द्वितीया प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चे-
द् । अत्राहः—द्रोषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन 'योऽस्मान्द्वेष्टि य च वयं द्विष्म' इत्यत्र चतुर्थी न भव-

१ अन्यकर्तृक इति—अभिलष्यतिकर्षपेक्षायान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिभक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यत्किंचिद्वि-
षयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतेः कर्ता । यत्किंचिन्निरुद्धप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः
कर्तेति भावः । २ श्लाघतेइति—श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ३ मोक्षमिति—मोक्षोऽन्यवद्वयेदयत्वेन ऋण भवत्येव ।
४ परत्वादिति—इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकलमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । ५ भार्यामीर्ष्यतीति—नात्र भार्या प्रति
कोपः, किंतु परैरेव्यमानां तां न सहने इत्येव । एव च अत्र न कोपजन्येष्वां, किं तु अन्यपुरुषदर्शनजन्या इति भावः ।

षणं सामान्येन ग्रं प्रति कोप इति । ॥ कुधदुहोरुपस्थयोः कर्म । १।१।३८। सोपसर्गयोरनयोर्थं प्रति कोपस्तकारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरममिकुच्यति । अभिदुहति । ॥ राधीह्योर्यस्य विप्रश्नः । १।१।३९। एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । वदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राधयति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । ॥ प्रत्याङ्भ्यां भुवः पूर्वस्य कर्ता । १।१।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेयं पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मङ्गं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । ॥ अनुप्रतिशृणु ॥ १।१।४१। आभ्यां शृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः । ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १।१।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ * तादर्थ्यं चतुर्थी घाच्या ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ * कृपि संपद्यमाने च ॥ भक्तिज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि ॥ * उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ * हितयोगे च ॥ ब्राह्मणाय हितम् । ॥ क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । १।३।१४। क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि

ति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः । अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते । औपध द्वेष्टीति ॥—कोपप्रभवा एवेति । कथं तर्हि 'कृप्यसि कस्मेविद' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः ॥ अत्र व्याचक्षुः—कुपिरत्र द्रोहार्थं इति पत्ये श्लेते इतिवत् 'क्रियया यम्' इत्येव सिद्धे कुबद्रोहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—राधीह्योः—'राध ससिद्धी' 'ईक्ष दर्शने' । अनयोस्लिह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति—पृष्ठो गर्ग इति । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धालेनोपसप्रहादकर्मकावेता । अत एव राधयतीति श्यन् 'राधोकर्मकाद्द्राविव' इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणार्कमकादेव तद्विधानात् । कृष्णसर्वान् शुभाशुभमित्यर्थान्मुपगमात् षष्ठ्या प्राप्तायां वचनमिदम् ॥—अनुप्रति—॥ गृण इति श्रान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ 'प्रत्याङ्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशान् प्रत्येकमेव धातुसंज्ञि इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव सन्धि इति सूचयन्नाह—आभ्यां शृणातेरिति ॥—होत्रे इति । कर्मले प्राप्ते वचनम् ॥—परिक्रयणे—॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः । तस्य समीप परिशब्द आवष्टे । अनियतकालान् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालादित्याशयेनाह—नियतेति । भृत्या वतनादिना ॥—तादर्थ्यं इति । तस्मै कार्यायेद तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ध्वञ् । 'कृतद्वित्समासेभ्यः सवन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात् ध्वञ्चा सवन्धोऽभिधीयते स च सवन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यज्यन्तेऽपि तत्सकार्यत्वात् । न चैव दधिसंख्यादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्य, सवन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि षष्ठीविशेषणादेव भवतीत्याकरं अभ्युपगमात् । एव यूपाय दास इत्यत्र दासशब्दादपि न भवति 'हेता' इति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थं प्रथमैव । न चैवद्वीतकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं व्यर्थमिति प्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ कृपीति । सपदादित्वाद्वावे क्रिपि तदन्तात्समसी । सपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, 'कृत्यर्थकधातुप्रयोगे यः सपद्यते तत्र च विकारवाचकाश्चतुर्थी' इत्यर्थः । स हि सपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति—भक्तिज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाश्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पते । यदा तु 'जनिकर्तुं'—इति भक्तेरुपादानं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकतत्वात् प्रथमैव 'भक्तिज्ञानं कल्पते' ॥ कृपीत्यर्थप्रहरणमित्याशयेनाह—संपद्यन् इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिज्ञानायेत्यादिप्रयोगा मिथ्यान्ति, तथापि परिणामरूपकारकवोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥—उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभमूचको भूतविकार उत्पानः तेन ज्ञापितेऽर्थे वतमानाश्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥—घातायेति वातस्य । हापिकेत्यर्थः ॥—हितेति ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लभ्यमिति भावः ॥ एव शुभयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या ॥—क्रियाथोपपद—॥ क्रिया अर्थः प्रयोजन यस्याः सा क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्वावाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोर्लोपादितपदर्शुपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुतिष्ठन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थं विवक्षितं, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृत्योऽर्थः । 'तुमुन्तुर्ल्य क्रियायाम्' इति सूत्रमहिम्ना क्रियाथं कमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियायां क्रियेति । स्थानिन इत्यसंवाचकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥—तुमुन इति । तुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकमावान् ॥—कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ॥ यत् प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा

चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्पाहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वर्गमुने नमस्कृत्येत्यादावपि । ॥ तुमर्थोऽथ भाववचनात् ॥ २।३।१५। भाववचनाच्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यधुं यातीत्यर्थः । ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽल्लवषड्योगाच्च ॥ २।३।१६। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाम्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याहयर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठयपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विषायां परामपि चतुर्थीचाशिषीति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ २।३।१७। प्राणिर्वर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । इयना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्येऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय ॥ * नौकाकाशेन शृङ्गालवज्र्यं प्विति वाच्यम् ॥ तेन न त्वां नावमञ्चं वा मन्ये इत्यप्राणिष्वित्येऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव । ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टार्थां किम् । मनसा हरिं भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह 'तादर्थ्यं' इति प्राप्तिः शङ्क्या । यानक्रियायाः फलाश्रयाभावात् । आहरणार्था हि यानक्रिया आहारणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । क्रियाधोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशेन यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदल नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्त्वाद् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न रागच्छते इति वाच्यम् । सति तु 'क्रियाधोपपदस्य' इति पदे 'तुमुनृवली क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥—तुमर्थात्—॥ 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनले सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह—भाववचनाच्चेतीति । न च 'तादर्थ्यं' इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाश्च' इति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यान्, पाचको व्रजतीति ष्वलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तत्र । ष्वलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकलायोगात् ष्वलन्ते कर्तुं प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् । गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधातोऽन्तुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनान् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । 'क्रियाधोपपदस्य' इत्यनुवर्त्य पक्षस्या विपरिणम्य व्याख्याने बाधकाभावाद् भाववचनादिति लक्ष्यं शङ्क्यम् । न चैव 'तुमर्थात्' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसमवे गौरवाभ्रयणायोगादिति ॥—वलीयसीति ॥ हरये नम इत्यत्र नृदेशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः सवन्धः हर्षुदेश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगती विलम्ब इति कारकविभक्त्येवलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तुपपदविभक्त्या सवन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वधप्रकरणादिपथोलोचनाधीनः कारकविभक्त्या तु कर्मलादिमबन्धविशेषो ऋटिलेवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः ॥—षष्ठ्यपीति । ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठेवास्तु अलशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ॥—न त्वां तृणमित्यादि ॥ ननु तृणादिद्वं युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम् । 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतक यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतक न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । सा तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाहृत्यतां किमेनेन नवः प्रयोगेण । अत्राहुः—'प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनध्वनार्था विधीयते ततो निरुद्धत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविषयतायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नवः प्रयोगे ऋटिलेव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥—इयना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्याकारान् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म भवति । इयत्रापि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मला रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥—नौकाकाशेन । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥—गत्यर्थकर्मणि—॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति ॥ 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वल्पग्रहणम् । तथा हि सति 'अनध्वन' इत्येवावश्यत् । किं स्वल्पग्रहणं सप्तमीनिर्देशान्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मलं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्व-

१ नमस्कुर्मिति—नमःस्वस्तीत्यादिना तु न चतुर्थी, उपपदविभक्तिः । कारकविभक्त्येवलीयस्त्वात् । २ पर्यायार्थग्रहणमिति—व्याख्यानार्थादिति भावः । ३ स्वस्तीति—स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि, 'प्रतिगृह्णामि ते भेनं कुटुम्बाय' विशेषनः । स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा' इति मन्त्रयोत्तरपुराणात् । ४ चेष्टायां किमिति—धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रश्नः । अरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्नाधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूपपासपन्था एवाकमितुमि-
ष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पन्ने पथे गच्छति । ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १।४।२४। अपाथो विक्षेपस्तस्मि-
न्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ १।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽधात्पतति ।
कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ * जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ पापाजुगुप्सते । विरमति ।
'धर्माग्रमाद्यति । ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।४।२५। भयायां नां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चोराद् विभेति । चोराग्रयते । भयहेतुः किम् । अरण्ये विभेति त्रायते वा । ॥ पराजेरसोढः ॥ १।४।२६। पराजेः
प्रयोगेऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रूपराजयते । अभिभवती-
त्यर्थः । ॥ वारणार्थानामिप्सितः ॥ १।४।२७। प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं

वाचिनां सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकम्—“अध्वन्यर्थग्रहणम्” इति ॥—गन्नाधिष्ठित एवेति । “आस्थि-
तप्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिकेति भावः ॥ आस्थितः सप्राप्तः । पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न
पक्षे चतुर्थी । यदा लघुप्रत्ययेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय ‘असप्राप्त’ इति पूर्वते तेन क्रिय
गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् ।
आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न लसी नयतेत्यर्थः, प्राणवर्वाचलादिति ॥ ‘गत्यर्थकमणि चतुर्थी वा’ इति वक्तव्ये द्विती-
याग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्राम गन्तेत्यत्र कृषोगलक्षणा पृष्ठी न भवतीति इति कृतोक्तम् ॥
इति चतुर्थी ॥ ॥—ध्रुवमपाये—“ध्रुव गतिस्यैवयो” । अस्मात् पचाद्यचि कृतादिलाङ्गिभ्ये उवङ् । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ इति
केचित् । तत्र ‘इयुपध’ इति कः । ध्रुव स्थिरम् ॥ अपायशब्देन विवक्षितमाह—विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधा-
त्वार्थानाश्रयले सति तज्जन्यविभागप्रयो ध्रुवमिति फलितम् ॥ तच्चाधर्वाधरेवेत्याह—अधधिभूतमिति ॥—धावत
इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यदस्य प्रकृतपतधातृपात्तक्रियां प्रत्यवधिलं न विरुध्यते ‘परस्परस्मान्मेषावपसरतः’
इत्यत्र तु लघातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरसाप्युपादानं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा—‘अपाये
यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवादयो यस्मादश्वात् पतलसी ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुब्जादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेपान्तरक्रियापेक्षमवधिलं पृथक् पृथक् । मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्त्तव्यं च पृथक्
पृथक्’ इति । पर्वतात्पततोऽधात्पतनीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाप्रयो योऽश्वस्तदधिक देवदत्तादिनिष्ठ पतनमर्थः, पञ्चम्य-
र्थेऽवधो अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मा, न तु धर्म-
मात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रोदनकर्मकोद्धरणधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यादर्शनात् । एतच्च मनोरमाया स्थितम् ॥
नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवार्णाय तदिति वाच्यम् । परलात्तत्र कर-
णसंज्ञाप्रवृत्तैः । न च सक्तिर्निर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति
चेद् । अत्र वदन्ति । कारकत्वरूपस्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकट-
स्यापादानं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥—जुगुप्सते । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता,
एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानं सञ्ज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ सयोगपूर्वको विशेषो विभागः, स च ह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वा-
द्नेह गृह्यते इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः ॥ भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुह्यन्त्यायो नाश्रीयत इति तमवग्रहणेन
ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं ‘भीत्रार्थानाम्—’ इत्यादिसूत्राणि च प्रत्याचक्ष्यै । पूर्वं हि
बुद्ध्यापाय सप्राप्य ततो दोषदर्शनाश्रित्येतदं इत्यस्येवात्र बुद्धिकृतोऽपाय ॥—भीत्रा—“कस्य विन्ध्यति देवाश्च जातरो-
षस्य संयुगे” इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयात्तस्ति भयहेतुत्वमिति पृष्ठीप्रयोगः सगच्छत एव । न चैव संयुग-
स्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥
भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः कर्मत्वाविवक्षायां शेषपृष्ठी बाधित्वा पञ्चमीग्रहणादित्याहुः ॥
भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यत्र परलादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेद् । अत्र वदन्ति । भयहेतुग्रहणा-
भावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादेर्विभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥—पराजेः—॥
—अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनीं ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन पञ्चमा प्राप्तायामिदम् ॥—पराजयत इति ।
‘विपराभ्यां जे’ इति तद् ॥ असोढ इति कार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्याहि सिद्धम् ।
नन्वासोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रूपराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषपृष्ठी
बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥—वारणार्थः—॥—यथेभ्य इति । यवसयोगात्

१ जुगुप्सते—जुगुप्सादीनां यदिपवकत्वेन विवक्षा तदपादानमित्यर्थः । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां स-
ंबन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्येति पृष्ठी सविध्यति । २ प्रवृत्तिविघात इति—अक्षणसयोगादिजनकव्यापाराभावात्कुलो व्यापार इत्यर्थः ।

स्यात् । बबेभ्यो गां वारयति । ईप्सतः किम् । बबेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८। व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरात् दिदक्षते । इच्छतिप्रग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । ॥ आख्यातोपयोगे । १।४।२९। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति । ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । ॥ भुवः प्रभवः । १।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ * ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ प्रासादाप्येक्षते । आसनाप्येक्षते । प्रासादमास्त्र आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराजि-

प्रागेव गां निवारयतीति 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमहीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥—गां वारयतीति । 'वृज् वरणे' चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षाया परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितप्रग्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा-प्रवृत्तेः । सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्य-त्वात् ॥—अन्तर्धौ—॥ येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगपट्टीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्या-त्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥—निलीयत इति । 'लीङ् श्लेषणे' दैवादिक । न नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, न दिदक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धे ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरान् दिदक्षत इत्यवम-र्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति । शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चि-न्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥—आख्यातोप—॥—नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः । आख्या-तेत्येतत् तृजन्तमित्याह—वक्तेति ॥—उपाध्यायादिति । उपेय अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इडश्च' इति वुञ् । अध्ययनं तु गुरुशरणोत्तरोच्चारण नियमपूर्वकम् ॥—नटस्येति । गाथाकर्मकं नटस्यन्धि ध्रुवमित्यर्थः । नटस्य गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थं न स्यात् ॥—जनिकर्तुः—॥ जननं जनिकल्पतिः । 'इणजादिभ्यः' इति जनेर्भावे इण् । 'जनिवधोश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्यां कर्तृति शेषपक्षा समासो, न तु कारकपक्षा 'तृजकाभ्याम्-' इति निषेधात् । एव चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्धान्यन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव । 'अद्वादहात्सभवति-' इति यथा । तदेतदाह—जयमानस्येति ॥ एतेन 'ट्कृतिर्धा धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गम-हन-' इत्युपधातोपमासंगतिं समामानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणधिकरणं गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृतिप्रग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिक्रमस्तम् । पुत्रान् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्य-कैयटमतेन तदुभयसाधारणम् उदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न त्पादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तमिद्वान्तः ॥—भुवः—॥—भवनं भूरिति । सपदादिला-द्भावे क्प् । पूर्वसूत्रे गमामनिर्दिष्टमपि कर्तृप्रग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थं 'ऋदोरप्' ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्क्य परिहरन्माह—तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थां धातूनामनेकार्थलाङ्घ्येन । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थमदोऽस्तीति भावः ॥ 'भीत्रार्थानाम्' इत्यारभ्येयसप्तमूर्त्तौ भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रे त्यमुपपत्तिसंभवः । 'चोरेभ्यो धिमेनि भयान्निरवर्तत इत्यर्थः, त्रायने रक्षणं चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः, वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिक्रान्ध्या निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वन्त इत्यर्थः, अधीते उपाध्या-याजिःसरन्त शब्दं दृष्टातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रभवो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्वमभिर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपू-र्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'ध्रुवमपाये-' इत्यनेनैवेष्टमिद्विरिति । वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधालन्तरार्थविशिष्टे स्थायै वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि सुख्यायपुरस्कारेण पट्टीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न गुपा-ध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापाराशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अर्नामिधानब्रह्मात्ममाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एव 'अणुष्माविराम-' इत्यादिवाचिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवाचिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'ध्रुव' 'भयहेतुः' 'अमोहः' इत्यादिमज्ञनिर्देशोऽपि सार्वकः । परलात्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न मापाणामधीयात्' इत्यादाविव पक्षा इत्यतः तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वान् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमा-नाथलादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यबृहणमिह ल्यबन्धपर, तेन क्लोऽपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनाप्येक्षत

१ यथा स्यादनि—अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः । २ नियम इति—नियमो ब्रह्मचर्यादिः । ३ प्रकृ-तिरिति—प्रकृतिरुपादानकारणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

हेति । अशुभं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नद्याः ॥ * यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ * तद्युक्ताध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ * कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ वनाहमो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहाण्या मासे । ॥ अन्यारादितरतं दिक्शब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते । २। ३। २९। एतैर्वर्गे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराहनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिभ्यो तु न । तस्य परमाग्नेहितमिति निर्देशात् । पूर्व कायस्य । अञ्चत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतस्येति षष्ठी बाधितं पृथग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आध्, दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । अवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्द्विर्गो पञ्चमी । ग्रामाद्दहिः । ॥ अपपरी वर्जने । १। ३। ८८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः । ॥ आङ् मर्यादावचने । १। ३। ८९। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि । ॥ पञ्चम्यपाङ्परिमिः । २। ३। १०। एतः कर्मप्रवचनीयैर्वर्गे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्वा । ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १। ३। ९२। एतयोरर्थयोः प्रतिकसंज्ञः स्यात् । ॥ प्रतिनिधिप्रति दाने च यस्मात् । २। ३। ११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्वर्गे पञ्चमी स्यात् । प्रयुञ्जः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् । ॥ अकर्तृण्ये पञ्चमी । २। ३। २४। कर्तृवर्जितं यदणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्द्वः । अकर्तरि किम् । शतेन

इति ॥—यतश्चेति । यद्वधितेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनाथद्वारा युक्तानिर्मयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥—कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते ॥—आग्रहाण्यापीति । अग्रे दायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्थायिकोऽण् । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वम् ॥—अन्यारा—अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । न च 'इतरस्तत्त्वनीचयोः' इत्यमरकोटीनार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । 'अस्मात्तारो मन्त्रो वा' इतिवत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैव घटः पटो नेलत्रातिप्रसङ्गः नञोऽपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥—आराहनादिति । इह 'दूरान्तकार्यैः पञ्चम्यन्तरस्याम्' इति प्राप्ता ॥—ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि 'फलति पुरुषाराधनमृते' इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति दूरदत्तः । अन्ये तु 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति दृष्टिग्रहणाच्चैत्र यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते द्वितीया च' इति चान्नसूत्रमनुकूलम् ॥—दिशि दृष्ट इति । इत्येति शेषः । तेनेन्द्रादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेव कङ्कबादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेद् । अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याद्व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेऽर्थे यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति ॥—दिक्शब्दत्वेऽपीति । यद्यप्यदिक्शब्दोऽप्यञ्चत्तरपदमस्ति सध्वद्विस्त्रादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्वद् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आज्ञादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—प्रभृतियोग इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । तथा च 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन 'तत आरभ्य' इत्यर्थः, इति प्रयुक्तम् ॥—ग्रामाद्दहिरिति । 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' तेन 'करस्य करभो बहिः' इति सिद्धम् ॥—अपपरी—वर्जने किम् । परिगणित । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम् ॥—वचनग्रहणादिति । विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य. उपात्तो विशेषो विशेषणशरूपः सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसप्रसङ्गः । यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन् च्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि 'आह्वर्यादामिविधयोः' इति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसङ्ग इत्यर्थः ॥—परिहरेरिति । हरि वर्जित्वेत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वा वचनम्' इति वार्तिकात् पक्षे द्विवचनाभावः ॥—परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनापेक्षेनापेक्ष साहचर्यादिति भावः ॥—आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः ॥—आसकलादिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥—प्रतिनिधिप्रतिदाने—अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । 'ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र' इति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥—अकर्तरि—हेतुभूतमिति । 'हेतौ' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥—पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् ॥—शतेनेति । शतमिह उत्तुमणीय धार्यमाणलाघण 'तत् प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात् कर्तृसंज्ञ च ॥

१ गम्यमानापीति—विशिष्य तदाचकशब्दानुपात्तत्वर्थः । २ दिशि दृष्ट इति—शब्दग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ३ आरभ्येति—अवाचीमारभ्येत्यादौ तु आरभ्येत्यस्य गृहीतत्वर्थः । ४ पञ्चमीति—पञ्चम्यपीत्यर्थः । तेन 'करस्य करभो बहिः' इत्यपि सूत्रपादम् ।

बन्धितः । ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २।३।२५। गुणे हेतावलीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जात्राजात्रेण वा बद्धः । गुणे किम् । घनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या युक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च बन्धितः । धूमा-
वस्त्रिमात् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः । ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २।३।३२। एभिर्योगे तृती-
या स्वापञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तते । पृथग्न रामेण रामात्
रामं वा । एवं विना नाना । ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २।३।३३। एभ्योऽङ्ग-
व्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यो स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । ॥ दूरान्ति-
कार्थेभ्यो द्वितीया च । २।३।३५। एभ्यो द्वितीया म्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् ।
ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नहः । दूरः पन्थाः ।
॥ षष्ठी शेषे । २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् ।
राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सर्वेभ्यमात्रविबक्षयां पठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति ।

—बन्धित इति । प्यन्ते प्रयोजककर्तुं शतस्य हेतुसत्ताप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥—योग-
विभागादिति । एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति सूत्रे पदमन्वया स्पष्टम् ॥—स्त्रियां चेति । 'बाहुल्यक प्रकृतेस्तदनुवृत्तेः'
इति वार्तिकनिर्देशोऽपि ज्ञापकः ॥—पृथग्विना—॥ ननु तृतीयाभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयेव स्यात् ।
यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आ-
ह—अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्लुत्या
पञ्चमी, द्वितीया तु रात्रिर्हितेव । इह पृथग्वेतिरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिरवृत्त्यर्थं, तेन हिर्ग्य देवदत्त-
स्येति न स्यात् । ॥ 'पृथङ्नानाज्भिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इति मुक्त्वम् । नानानिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विना नानाशब्द-
योर्लभात् ॥—नानेति । 'हिरुद्वाना च वर्जने' इत्यमरः । 'नाना नारी निष्फला लोकयात्रा' इति प्रयोगः ॥—करणे
च—॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्ताया पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव
तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—तृतीयापञ्चम्यो स्त इति ॥—स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥—दूरं दूराहू-
रेण चेति । इह मत्तम्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्तना-
दधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिकचतुष्टय बोध्यम् । तथा च प्रयुज्यते—'दूरादावमथान्मूर्त दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथ-
स्य दूरे इत्यर्थः ॥—असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वावशेषकत्वम् । एव च रामानाधिकरण्येन प्रातिपदिका-
र्थविशेषक व्युदस्यते तदाह—दूरः पन्था इति । घनेन 'करणे च स्तोका' इति सूत्रे 'करणे किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि
मा भूत् । लोके पञ्चमि । क्रियान् द्रव्यम्' इति प्राचा ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यभावात्
नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यत्वात् क्रियाया अस्वरूपतयाकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तद-
नुपपत्तिः । कर्तृकर्मतरकारकलिङ्गानन्वयिलमात्रेणामन्वरूपत्वोपपत्तेः ॥ उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' इति । फल व्यापारश्च क्रिया, फलवारकारक कर्म, व्यापाराधारकारक कर्तृति
विवेकः ॥—षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादव्यः शेष कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां
विधानादतो व्याचष्टे—कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥—राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्रा-
धान्यादप्रधानादेव षष्ठी । प्रत्ययार्थमिह पुं प्रथमोपपन्नम् । राज्ञिरूपितगोवत्त्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षाया प्रधानात्
पुरुषशब्दात् षष्ठी । उक्तन्यायविरोधान् शेषलाभावाच्च । राज्ञः पुरुषमिष्टीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः ।
पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकात्थकः । यदा तु पुरुषनिर्माणसंबन्धसंबन्धवान् राज्ञेयार्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव
पुरुषस्य राज्ञेति । यत्तु अप्रधान शेष इति केचिदुक्तम् । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः द्यामौ घट इत्यादौ विशेषणे
षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया वाधः । तस्या प्रधानं चरितार्थत्वात् ॥—कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां
रूपवर्णानि प्रयुज्यन्ते, विशेषाविवक्षाया तु नीलः पात इत्यादि, तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ॥—सतां गतमिति । सत्यु-
रपसवर्धनं गमनमित्यर्थः । मन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्याग्यतेन कर्तृत्वसंबन्धस्थोक्तत्वात् संबन्धमात्रविबक्षा कर्तुं न शक्यत इति
षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेवेत्याहुः ॥—सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य सबन्धमात्रविब-
क्षाया षष्ठी । सर्पिःसबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्यनेन वा जानातेस्तद् ॥ अन्ये तु व्याचक्षुः, कर्मणः शेषलाविवक्षया-

१ कर्मादीनां—पुणरन्वयाने, अग्रिमपदं च स्वज्ञानविषये व्याख्यातकं बोध्यमिति । २ अद्वयेति—द्रव्यमिब्रवचने-
भ्यज्यत्यर्थः । ३ द्रव्यशब्देनात्र सामानादिसंश्लेषणं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा गृह्यते । ४ कर्मादीनामपीति—आदिपदेन कर्तुरपि
ग्रहणं, 'न्य' च वनमाने' इत्यत्र गार्थ्यं छात्रस्य वसतिमिति प्रयोगात् । ५ संबन्धमात्रविबक्षायामिति—क्रियाकारकाभावमूलक-
संबन्धवत्त्वं विबक्षया ननु कस्यत्वादिविवक्षायामित्यर्थः ।

एषो दकस्योपस्कृते । भजे संमोक्षरणयोः । फलाभां तुलः । ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २१३१२६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ घोले षष्ठी स्यात् । अत्रस्य हेतोर्वसति । ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २१३१२७ ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ घोले तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ * निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि । ॥ पृष्ठतत्सर्थप्रत्ययेन ॥ २१३१३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्ठात् । ॥ एनपा द्वितीया ॥ २१३१३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्पठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । ॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यन्तरस्याम् ॥ २१३१३४ ॥ एतद्वोगे षष्ठी स्यात् षष्ठी । सर्पिःसंबन्ध ज्ञानमित्यर्थ इति ॥—**एधोदकस्येति** । एषाश्च उदकं चषा समाहार एधोदकम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । यद्वा एधासि च दक चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च हल्युध्— ‘भुवनममृतं जीवनं दकं दं’ इति ॥—**उपस्कुरुते** इति । गन्धनादिमुत्रेणात्मनेपदम् । ‘उपात्प्रतियल—’ इति सुट् ॥ न चैव ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’ ‘अधीगर्थदेशां कर्मणि’ ‘कृञ् प्रतियत्ने’ ‘रुजार्यानां भाववचनानामउवरे’ ‘आशिषि नायः’ ‘जासिनिप्रहणादकप्राथम्यात्’ ‘हिसायाम्’ ‘व्यवहृपणोः समर्थयो’ ‘कृलोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इति शेषषष्ठीविधानाभ्यंयमष्ट-सूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः गमासनिवृत्तिफलकत्वान् । तथा हि ‘ज्ञोऽविदर्थस्य—’ इत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धेव तदयमर्थः—इह पण्डेव, न तु तदृक् । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति । न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवानु, समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्तिकं ‘प्रातिपदविधाना षष्ठी न रामस्यते’ इति ॥ हरिश्चाह ‘कारकैर्व्यपदिष्टे च ध्रुवमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये’ इति ॥ एव च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञान, मातुः स्मरणमित्यादीन्यरामस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषताविवक्षायां कृद्योगपठ्याः समासे बोध्यानि । तत्र च कारकप्रकृत्वात् ‘गतिकारक—’ इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण मन्त्रोदात्तत्वं भवति । शेषषष्ठा समासे तु अन्तोदात्तत्वं सात्त्विकानिष्ठम् । तथा च खराधेयमष्टसूत्रीति निरुपः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते ‘न लोका—’ इति निषेधात् । आह—‘निष्ठाया कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया पञ्चमा समासस्तत्र नेष्यते’ इति । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—**षष्ठी हेतु—** ॥ अत्र ‘हेतौ’ इत्यनुवर्तते तदाह—**हेतौ घोले** इति ॥—**अत्रस्येति** । ‘हेतौ’ इति तृतीयाया प्राप्तायामनेन षष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे किम् । अत्रेन वसति ॥ हेतौ घोले किम् । अत्राब्दान् षष्ठी यथा सादित्येकः । अत्रस्य हेतोस्तुभ्य नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्मा भूदित्यन्त्ये ॥—**सर्वनाम्नस्तृतीया च** ॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगोपेक्षया षष्ठी । पञ्चम्या तु हेतुशब्दान् षष्ठी-तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति** । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति सबध्यते ॥ अत्र व्याचक्षुः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तलेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिः, तथापि विशेष्यत्वे लय विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति ॥—**निमित्तपर्यायेति** । पर्यायग्रहणस्य फलमाह—**एवमित्यादिना** । एतद्वातिकेन ‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ इति सूत्रद्वय गतार्थमिति बोध्यम् ॥—**षष्ठ्यतस—** ॥ ‘दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच’ इत्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतमर्थप्रत्ययः, अस्मातिप्रभृतयः पञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतसुचोऽन्त्यात्यनन्तरत्वेऽपि लाघवानुरोधेन अन्त्यात्वेनोक्तोक्तमित्याहुः ॥—**पञ्चम्या अपवादः** इति । ‘ततः पश्चात् संस्यते ध्वस्यते च’ इति भाष्यप्रयोगान् पञ्चान्छब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगान् पञ्चान्छब्देनाव्यर्थभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत, प्रागं प्राप्तात् प्रत्ययं प्राप्तात् ॥ कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेद् । अत्राहुः । कैवटादयः—प्रत्ययग्रहणमविक्रियमाणं श्रयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लप्ते अस्मात् पञ्चमाव ॥ ‘अन्यारात्—’ इत्यत्रा-वन्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतर-च्छक्यमवतुमेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—**पुर** इति । ‘पूर्वापराधरावराणां’ इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥—**पुरस्तादिति** । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इत्यादिनास्ताति, ‘अस्माति च’ इति पूर्वस्य पुरादेशः ॥—**एनपा**— ॥ कथं तर्हि ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्’ इति । उत्तरेणेतद् ‘द्वाराद्वयं सुरपतिधनधारणा तोरणेन’ इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनवन्तमित्याहुः ॥ ‘धनपतिगृहादुत्तरेण’ इति कैवित् पठ्यते, तदा तु सत्यमेव ॥—**दक्षिणेनेति** । दक्षिणस्यामदृक् इत्यर्थे ‘एनबन्त्यतरस्याम्’ इत्यादिना एनप् ॥—**दूरान्तिकार्थैः—** ॥

१ एधो दकस्येति—एध, वर्गा, दकस्य उदकस्य । एधशब्दोऽदन्- पुल्लिङ् ‘कारके’ इति ध्वेयभाष्ये प्रयुक्तः । ‘एधाः पक्ष्य-न्तीति’ । सान्तः क्षीनो वा इति शब्देन्दुशेखरे । २ किं निमित्तमिति—इदं प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ।

एषश्चामी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा । ॥ होऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वे-
न विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ॥ अधीगर्थेद्वयोऽंशं कर्मणि । २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्या-
त् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम् । ईशानं वा । ॥ कृञः प्रतियत्ने । २।३।५३। कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्या-
द्गुणाधाने । एषो दक्षस्योपस्करणम् । ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जि-
तानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ * अज्वरिस्तन्नाप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य
चौरज्वरः । चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । ॥ आशिषि नाथः । २।३।५५। आशीर-
र्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथम् । तत्संबन्धिनी वाच्ये-
त्यर्थः । ॥ जासिनिप्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम् । २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौर-
रस्योजासनम् । निप्रो संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहणनम् । निहणनम् । प्रहणनं वा ।
नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योच्चाटनम् । चौरस्य क्राधनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ।
॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः । २।३।५७। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्युते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ।
शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ॥ दि-
वस्तदर्थस्य । २।३।५८। द्युतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीग्वति ।
षष्ठां ग्रास्ताया पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्याप्रहणं समुच्यार्थं, तेन विप्रकट्यापि पञ्चमी समुचीयते व्याख्यानात्,
न तु सनिहिते अपि द्वितीयातृतीये तदाह—पञ्चमी चेति ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं
यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेल्लक्षणा ॥—अधीगर्थ—॥ अधिशब्दोच्चारणम्
'इडिकावधुपसर्गं न व्यभिचरतः' इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'स्मृत्यर्थेद्वयोऽंशम्' इत्येव, ब्रूयाद् 'इमर्थे—' ति वा ॥ इडशे नेदं
ज्ञापकमिति चेत्तद्दि तदशे 'णेरव्ययने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचक्षुः । कर्मणि किम् । करेण
शेषलविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषलविवक्षायांमपि मातृशब्दा-
देवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥—रुजार्थानाम्—॥
'रुजो भङ्गे' भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अडि टाप् । रुजा व्याधिरथो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वा-
व्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घटादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तीति वचनं । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न
विवक्षितः । नहि भावो वक्ता सभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुलनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यः । तथा चायमर्थः । भावो व-
चनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतद्व्याचष्टे—भावकर्तृकाणामिति । 'रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव
सूत्रयितुं युक्तम् ॥—चौरस्येति । चुरा शीलमस्य चौरः । अत्र कर्मणि शेषलविवक्षायांमनेन षष्ठी ॥—रोगस्ये-
ति । 'पदरुज—' इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्ता 'कर्तृकर्मणोः—' इति रोगशब्दात् षष्ठी ॥ भावकर्तृ-
काणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । 'मातुः पितः कफः श्लेष्मा' इत्यमरः ॥—चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् 'रुजार्थानां'
इति षष्ठा अप्रवृत्तौ 'षष्ठी शेषे' इत्यनेन 'षष्ठी' इति समासो भवत्येवेति भावः ॥—सर्पिषो नाथनमिति ॥ सर्पिर्मे
भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥—माणवकनाथनमिति । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः—' इति यदा षष्ठी, तदा
आशिष्यपि समासोऽस्त्येव । तथापि तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृन्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समासान्तोदात्तत्वं तु या-
च्मादावेव न लाशिपीति निष्कर्ष इति कांस्तुमे स्थितम् ॥—जासि—॥ 'जसु ताडने' 'जसु हिंसायाम्' इति च चुरा-
दिस्तस्येदं प्रहणं न तु द्वादिक्स्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य । जासीति निर्देशात् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च ॥—निप्रहण-
नमिति । 'हन्तेरत्युपस्य' इति णलम् ॥—प्रणीति । 'नेगद—' इमि णलम् ॥—चुरादिरिति । 'नट वृत्तौ' इति तु न
पृष्ठते दीर्घनिर्देशादिति भावः ॥—क्राधनमिति । 'क्रध हिंसायाम्' इति घटादी पठ्यते, तस्य मित्तेऽपि इह निपातना-
द्विद्धिः । 'मित्वफलं तु निपातनात्परत्वात्' 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घं चरितार्थमिति घटादी वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् ।
'घटादिपाठो 'घटादयः पितः' इत्यादिदेशिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थः' इति तन्मन्दम् । 'घटादयः पितः' इति हि
मध्ये सूत्रितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव पित्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत एव त्वरत्यन्तानाम्योदशानुदात्ततः
'पितश्च' इति घटादी वक्ष्यति ॥—पणनमिति । 'स्तुताषेव' इति वक्ष्यमाणलादायस्याभावः ॥—ब्राह्मणपणनमिति ।
'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः ॥—दिवस्तद्—॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्युते क्रय-
विक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह—द्युतेति ॥ पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति
यद्यपि लाघव, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ॥—कर्मणीति । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पापरम्भसामर्थ्या-
त् । अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृष्येव विकल्पापरम्भः स्यादिति भावः । अन्ये

तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । सौतीत्यर्थः । ॥ विभावोपसर्गे ॥ १२।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ १२।३।६१। देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्परीत्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा । ॥ कृतवोऽर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ १२।३।६४। कृतवोर्यानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृतवोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययम् । ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ १२।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ * गुणकर्मणि वेप्यते ॥ नेताऽश्वस्य सुमस्य सुमं वा । कृति किम् तद्धिते भाभूत् । कृतपूर्वी कटम् । ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ १२।३।६६। उभयोः प्राप्तिसिन्मकृति तत्र त्वाहुः, लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न सक्त्यते । न चोत्तरार्थलाघुपृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । सकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचलादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूच्यां तिङ्मत्सुदाहरति—शतस्य दीव्यतीति ॥—प्रेष्यब्रुवोः—॥ इष्यतेर्देवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्यति । तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न संकथ्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो धक्तव्यः ॥ इन्द्राभिभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥—कृतवोऽर्थ—॥ कृतसुचोऽर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययाना ते कृतवोऽर्थाः ॥—शेषे इति । इह 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिसूत्रपदके विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥—पञ्चकृत्य इति । 'सख्यायाः क्रिया-इत्यादिना कृतसुच् ॥—द्विरिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' ॥—कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं, 'कर्तरि च कृति' इति सूत्रे कृतेन चकारेण 'अधीगर्थ' इति सूत्रात् 'चतुर्थ्यर्थं बहुल छन्दसि' इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणोऽलस्यानुकर्षणसमवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः । तन्मन्दं, सनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसमवात् । तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणो किम् । शस्त्रेण भेत्ता ॥—कृतिरिति । करण कृतिः 'क्षिया क्तिन्' । कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति—जगत इति । कृष्णस्य त्वर्चाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥—कृति किमिति । ननिवृह कर्तृकर्मण्यं क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च' द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ 'न लोका' इति प्रतियोगेन भाव्यं । ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—कृतपूर्वी कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहित कर्मत्व कटस्यास्यैवेति षष्ठी स्यात्तद्विधाधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे कस्य कर्मणि विधानात्तैवामिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी, इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव, एवं तद्विद्वतोऽपीति चेत् । अत्राहुः । पूर्व कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे कप्रत्यये कृतशब्दस्य कटसापेक्षलाभावात् समासतद्विर्ता भवत एव । तथा च 'कृतपूर्वं य पूर्व कृतवान्' इत्यनेन समासार्थः सपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कट कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्ष कर्मत्व कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्व न केनाप्यभिहितम् । भावे कस्य, कर्तरि इतिप्रत्ययस्य, च विधानात् । अतोऽमिति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वव्यत्र समासतद्विर्ता भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः 'सुष्ठुपा' इति बोध्यः । तद्विद्वस्तु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति कर्तरि इनिः । तद्विधौ 'श्राद्धमनेन' इतिस्त्रादेनेत्यनुवृत्तेः ॥ स्यादेतन् । भिदेर्न्यन्तात् 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इति ष्वचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्यं सप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदन देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् । मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तृस्त्वैकत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वक्ष्यमात् । एव च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादादुभाभ्यामपि द्वितीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । 'तदहम्' इति निर्देशात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येतद्विनियम् । तथा च 'धार्थैरामोदसुत्तमम्' इति मष्टिप्रयोगः समच्छत इति ॥—उभयप्राप्तौ—॥ कृतीत्यनुवर्तते । तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह—उभयोः प्राप्तिसिन्मिति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्यते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृ-

१ पूर्वयोगेति—पठेन अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, तदर्थस्येति चानुवर्तने इति ध्वनिर्मतिमिति बोध्यम् । २ कर्तृकर्मणो-रिति—क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेऽपि कर्मशब्देन तेषां न ग्रहणम्, अत एव दारुणं यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापकशब्दस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनं भाष्यकृता आरब्धम् । अन्यथा समासेनैव सिद्धे तत्पर्यं स्यात् इति । इदमेव क्रियाविशेषणात् पठ्यभावे लिङ्गम् ।

कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्रयौ गवां दोहोऽगोपेन ॥ क्षीप्रत्यययोरकारकारयोनौर्ध्व नियमः ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ * शेषे विभाषा ॥ क्षीप्रत्ययवृत्त्येकं । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केषिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । ॥ कस्य च वर्तमाने ॥ २।३।६७। वर्तमानार्थस्य कस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ २।३।६८। कस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितं शयितं गतं युक्तं वा । ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ २।३।६९। क्वां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिः दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक्त । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ * कमेरनिषेधः ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सद्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईप्सकरः प्रश्नो हरिणा । तृप्तिरिति प्रत्याहारः शत्रुशानवाचिति तृप्त्याद्वारम्भानुनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शत्रु । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकात् ॥ * द्विषः शत्रुर्वा । मुरस्य मुरं वा हिपन् ॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शेषे पट्टी

कर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्रयमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नाय नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—**कर्मण्येवेति** । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥—**क्षीप्रत्यययोरिति** । 'त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥—**नायं नियम इति** । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तते इति फलितोऽर्थः ॥ कथं तर्हि 'सुद्र त्रिथोः' इति सूत्रे 'सुद्रा सीयुदो बाधो न' इति वृत्तिः अत्राहुः । कर्तुः करणलविवक्षाया तृतीया बोधयेति ॥—**भेदिकेति** । भेदन भेदिका । 'पर्यायाहणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । 'धात्वर्थनिर्देशो ण्वुल् वक्तव्यः' इत्यनेन ण्वुलित्येकं । 'युवोरनाकौ' त्रियां टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम् ॥—**बिभित्सेति** । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि 'हलन्ताच्च' इति क्तिवाद्विभाषा । 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टापि ॥—**शेषे इति** । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य 'उभयप्राप्तां' इति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य 'क्षीप्रत्यययोरकारकारयोः' इति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणी-लाघवेनोदाहरति—**जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति** ॥—**अविशेषेणेति** । अकाऽकारमित्रे कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥—**अनुशासनमिति** । अनुशिष्यने असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥—**राज्ञां मत इत्यादि** ॥ 'मतिबुद्धिप्राप्त्यर्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'पूजितो यः मुराधुरैः' इत्यादौ तु भूते चो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च 'मतिबुद्धिः' इति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः । 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गनाबाधज्ञापनात् ॥—**अधिकरण**—॥ अयमपि निषेधापवादः ॥—**आसितमिति** । आस्यते अस्मिन्नित्यामित 'क्तोऽधिकरणे च' इत्यधिकरणे क्तः ॥—**इदमेवामिति** । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकस्यैतल्लिङ्गकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितलाविकोपात् । इदमेवां भुक्तमोदनस्य । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनन्तरस्या एव षष्ठास्तमित्यमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**न लोक**—॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तन्मामिषत्र णल न कृतम् । उक्थ उक्थ ऊकौ, लक्ष्यकौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीना सामान्यग्रहणं, तेषां च साक्षात् प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह—**लादेशा इति** । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कट् कारयांचकारेभ्यश्च कृत्सञ्ज्ञकलिङ्गन्तामन्तेन योगेऽपि कटस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी न भवति 'आमः' इति लृकोऽपि लादेशलादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि 'वर्जिर्बज्र पपि. सोम ददिर्गाः' इत्यत्र 'न लोका' इति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वाग्व, न हि किंकिर्नां लकारां, नापि तदादेशां । नैष दोषः । 'किंकिर्नां लिट् च' इत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्गज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥—**दिदृक्षुरिति** । 'सनाशसंभिक्ष उः' ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—**अलंकरिष्णुरिति** । 'अलंकृञ् निराकृञ्' इत्यादिना इण्वच् ॥—**घातुक् इति** । 'ल्यपत' इत्यादिना उक्त् ॥—**ईप्सकर इति** । 'ईपदृस्सुषु' इत्यादिना खल । अर्थग्रहणादीपत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् ॥ अन्यामि परिहर्तुमाह—**प्रत्याहार इति** ॥—**पवमान इति** । 'पृथ्व्यो शानम्' ॥—**मण्डयमान इति** । 'मडि भूपायाम्' इदित्वाणुम् 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश् ॥—**अधीयति** । 'इदधायोः' इति शता । शाननादिषु 'लट्' इत्यननुश्रुत्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥—**तृप्तिरिति** । ताच्छील्लादिषु 'तृन्' इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृप्तिरिति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—**द्विष इति** । 'द्विष अप्रीनां' इत्यस्मात् 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितो यः शत्रुप्रत्ययस्तत्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥—**सर्वोऽयमिति** । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति शेषः ॥—**शेषषष्ठीति** । शाब्दबोधे बलक्षयमस्तीति भावः । एवं चाश्रयौ गवां

तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ १२३॥७०॥ भविष्यत्कस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनञ्च योगो षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ १२३॥७१॥ षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो इति । कर्तरीति किम् । गोबो माणवकः साक्षात् । भव्यगोवेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तिरिति नेति चातुर्वर्तते । तेन नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ कर्तरि वा ॥ उक्तोऽर्थः । ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ १२३॥७२॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ १२३॥७३॥ एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं मद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरो न पठनीयः । ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ १२३॥७४॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् । ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ १२३॥७५॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराहुरान्तिकार्येभ्यः । औपरोक्षिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थावरा पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नामस्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्येभ्य इति विभक्तिदोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषलविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥ —अकेनोः— । आधमर्ण्ये अकस्यासम्भवादाह—भविष्यत्कस्येति । इनस्तु उभयोः सम्भवादाह—भविष्यदाधमर्ण्यर्थेनञ्च योग इति । यथासह्य तु न भवति । भाष्ये ‘अकस्य भविष्यति’ इति आधमर्ण्यं च इति योग विभज्य व्याख्यानात् । इह ‘भविष्यदिति स्वर्थे तेन ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यधिकारे विहितः ‘तुमुत्प्लुलं’ इति ष्वलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—सतः पालक इति । सत इति शत्रन्तम् ॥ यस्तु कालसामान्ये ‘प्लुल्लुचौ’ इति ष्वलुक्तसूत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक एतीति भावः ॥ —ब्रजंगामीति । ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोगिनि’ इत्यावश्यकं णिनि । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः, केचिदुणादयः केचिदश्वार्थीगता इति हरदत्तः ॥ ननु ‘गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वा’ इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रत्ययमिति व्रजगामीति सिध्यत्येवेति चेत् । अत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामगामीति भाष्योदाहरणं तात्पर्यं नास्तीत्यनेन । तेन ग्रामस्य गन्तेति पक्षेव राध्वी, न तु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति ॥ —शतं दायीति । ‘आवश्यक’ इत्याधमर्ण्यं णिनि । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनञ्च योग इत्युक्तत्वाग्रहे निषेधः । अवश्यं करोत्यवश्यकारी कटस्य । गम्यादिलाभावाद्दत्तमानेऽप्ययम् ॥ —कृत्यानाम्— । ‘कर्तृकर्मणोः’ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ —सेव्य इति । ‘षष्ठे सत्वायां’ ‘कृहलो’ इति कर्मणि ष्वत् ॥ —योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । ‘उभयप्राप्तं’ इत्यनेन कर्तरि निषेधं गिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । ‘गुणकर्मणि वेद्यते’ इति तृमयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वत्थेत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥ —तुल्यार्थैः— । शेषपक्षा प्राप्ताया विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तथा मुक्ते पक्षेव भवेत्तदाह—पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेष पर्यायग्रहणे सिद्धे ‘तुल्यार्थैः’ इत्यर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षेण ये तुल्यार्थस्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गोरिव गवय इत्यादौ गत्याहुः । कथं तर्हि ‘तुला यदारोहति दन्तवागी’ इति कालिदासः, ‘स्फुटोपम भूतिसितेन शमुना’ इति माघश्च । उच्यते । ‘सह युक्तेऽप्रधानं’ इति तृतीया । न चात्र राहस्यबन्धो नो निति शङ्क्य, विनापि तद्योगे तृतीयेत्यन्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणसुस्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयावतुल्येति सनिहितत्वात् ॥ —तुल्य इति । तुलया समितस्तुल्यः । ‘नान्यथोपम’ इत्यादिना यत् ॥ —तुला उपमा वेति । तोलनं तुला अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगडोऽनिपातनात्तादुर्गिति माधवः । उपमितिरूपमा । ‘आतश्चोपसर्ग’ इत्यङ् ॥ —हितमिति । ‘हितयोगे च’ इत्यनाशिपि चरितार्थमिल्याशिष्यस्य विकल्प इति भावः ॥ —व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि प्रथम् निमित्तं, तथा च द्वन्द्व एवायं न लर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥ —आधारः— । आधित्येऽस्मिन्नित्याकार । ‘अध्यायन्याय’ इति सूत्रे ‘अवहाराधार’ इत्युपगम्यानादधिकरणे घञ् । स चाधारः कसेत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च सजा साक्षात् क्रियाधारार्थो न सम्भवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—कर्तृकर्मद्वारेति । एव च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥ —त्रिधेति ॥ एतच्च ‘सहितायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नयामासे इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥ —कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थावरा पचतीति ॥ वैपयिकाधारमुदाहरति—मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु—सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलम-

१ स्यादेवेति—अत्र नवीनाः ‘कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवति’ इति वदन्ति, तच्च शस्त्ररतोऽवगन्तव्यं, विस्तरभावाद्ग्रेहं लिख्यते । २ औपरोक्षिक इति—उप‘समीपे’ऽपः ‘सम्बन्धः’ तत्कृत इत्यर्थः । एतस्योदाहरणं तु गङ्गायां गाव इति ।

अथेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः कलिताः ॥ * कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ * साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मासि । असाधुर्मा-
तुले ॥ * निर्मिच्छात्कर्मयोगे ॥ निर्मिच्छमिह फलम् । योगः संयोगसमवायामकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्त-
चोर्हन्ति कुक्षरम् । केषुच चमरीं हन्ति सीमि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् ।
सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन घान्मं लुनाति । ॥ यस्य च भावेन भाव-
लक्षणम् । २।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोपु दुष्टमानासु गतः ॥ * अर्हाणां
कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु
तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । ॥ षष्ठी चानादरे । २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे
षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राज्ञावीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादस्य सन्त्यस्तवानित्यर्थः । ॥ स्वामीश्वराधि-
पतिदायादसाक्षिप्रतिभूपसूतैश्च । २।३।३९। एतैः सप्तमियों षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिक-
सप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभविर्न जात इत्यर्थः । ॥ आयुक्तकु-
शलाभ्यां चासेवायाम् । २।३।४०। अभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः
कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषयुक्त इत्यर्थः । ॥ यतश्च नि-
र्धारणम् । २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।
त्याद्यप्यभिन्नापकस्योदाहरणमाहुः ॥—चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' इत्यस्येहानुवर्त-
नादधिकरणेऽप्येते बोध्या ॥—कस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तं शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य कान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥
अन्ये लाहुः । इनो विषय इति षष्ठासमास । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । कान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति ॥—अधीती
व्याकरणे इति । भावे कप्रत्यये तत 'इष्टादिभ्यश्च' इति कर्तरीनौ कृते पथादुपभूतक्रियया सवध्यमान व्याकरणमन-
भिहित कर्मेति कृतपूर्वाकटमिति वद्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मैकधातुभिर्योगानमित्तकस्य काल-
कर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैव तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयावि-
धाने व्यक्तपक्षायणत्वात् । एतच्च कालुमे स्थितम् ॥—साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ यत्राचां न विवक्षिता, किं तु तत्त्वक-
थनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहण साधुर्भृत्यो राज्ञांसादि यथा । 'साधुनिपुणाभ्याम्' इति सूत्रे साधुग्रहण
त्वार्थां विवक्षिताया प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥—निर्मिच्छमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्यते,
तर्हि जाज्जेन बद्ध इत्यादाविति प्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः सवन्धः ॥—हेतुतृ-
तीयेति । तादर्थ्यं चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥—सीमाण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकार—'सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्व-
ण्डकोशेषु च क्रियाम्' इति । 'अथ पुष्पलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः' इति च ॥ हरदत्तस्य पुष्कलकः शङ्कुः । सीमि
सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिन् पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसवन्धः ॥—यस्य च— । निर्ज्ञात-
कासा हि क्रिया अनिज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षण, तत्र प्रसिद्धक्रियाप्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्रा-
ह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसवन्धपक्ष्या प्राप्तायामपि सप्तमी । लक्षकल क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रि-
याद्वारेणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेज्वरीयानेषु गत इति कर्तृमुदाहरणम् ॥ कर्मण्याह—गोष्विति ॥—अर्हाणामित्यादि ।
यस्या क्रियायां ये उचिततास्तं अर्हा । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियाया येषां कर्तृ-
त्वमनुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं
तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥ आद्यमुदाहरति—सत्सु तरत्सु इति । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वि-
तीयमुदाहरति—असत्सु तिष्ठत्सु इति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते । तद्वैप-
रीत्ये प्रथममुदाहरति—सत्सु तिष्ठत्स्विति । सता हि तरणमुचिन तेषां चार्कतृत्व तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते । द्वितीय-
मुदाहरति—असत्सु तरत्स्विति । असता हि तरणमुचिन तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं 'यस्य च
भावेन—' इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥
—षष्ठी चानादरे ॥—अनादर इति । 'यस्य च भावेन' इत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावः लक्ष्यतीति । त-
देतत्फलमाह—अनादराधिक्य इति । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥—
स्वामीश्वर— । 'स्वाम्यर्थ—' इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'विरूपाणामपि समानार्थम्' इ-
त्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥—दायाद् इति । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्या-

१ निर्मिच्छादिनि—युक्ताफलय करिणमित्यादौ तु क्रियाधीपपदस्थेसादिना चतुर्थी, तत्र हन्तीति शेषः । २ तत इति—
शापक्रियाश्रयवाचकारादित्यर्थः । ३ प्राज्ञावीदिति—अनादरविशिष्ट प्रवचन धात्वर्थः ।

मृगां मृगु वा माह्वणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् श्रीप्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ॥ पञ्चमी विभक्ते । १२।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आभ्यतराः । ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । १२।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो मृत्युः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ * अप्रत्यादिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुनिपुणो वा मातरं प्रतिपर्यन्तु वा । ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । १२।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्यात्प्रसप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । ॥ नक्षत्रे च लुपि । १२।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थं यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानातृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेदेवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुण्ये शानिः । ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । १२।३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं ब्रह्मे इयमाह्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहत्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विधेयम् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधि-केशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविधेयम् । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः । ॥ अधिरीश्वरे । १।४।९।७। स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । १२।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थं हरेर्गुणाः । परार्थादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अपवक्ष्येत्यादिना खः । ॥ विभाषा कृत्रि । १।४।९।८। अधिः करोती प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे ।

दन्ताद् अत एव निपातनाकः । गवां गोषु वा दयाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषण, तथापि दीन्येऽमी दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंश स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः ॥—पञ्चमी विभक्ते ॥—भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याकान्ततेति भावः ॥—तत्र पञ्चमी स्यादिति । नन्वेवं माधुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । मैत्रम् । पूर्वसूत्रमिदानीनुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत् एवेत्यर्थात् निर्धारणवधेरेव पञ्चमी प्रवृत्ते । अनभिहिताधिकारान्माधुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये ॥—माधुरा इति । न ह्यत्र निर्धारणवधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णत्वादाविष सामान्यविशेषभावोऽस्ति । किं तु शब्दोपात्तयोर्मयोर्विरोध एव । इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्—। 'पुण कर्मणि शुभे' अस्मात्पूर्वादिगुणधलक्षणः कः । 'अर्चं पूजयाम्' अस्माद्भौवादिकाद् 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकात् 'भ्यामश्रन्थः—' इति युच्यन्तेति स्यात् ॥—निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे लर्चां विना सप्तमी भवत्येव 'साध्वनाधुप्रयोगे च' इति वार्ति-कात् ॥—अप्रत्यादिरिति । 'लक्षणेऽयम्—' इति सूत्रोपात्ता । प्रत्यादयः ॥—प्रसितोत्सुका—। 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्परे एवेह गृह्यते इत्या च । तेन प्रकल्पेण सितः शुद्धः इत्यर्थे न भवति ॥—नक्षत्रे च लुपि । लुप्यद्दोऽत्रार्थविशेषे लक्षणिक इत्यौशयेनाह—यो लुप्संज्ञयेत्यादि ॥—अधिकरण इति । एतच्च 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतो मण्डकब्रह्मयानुवर्तत इति भावः ॥ आधिकरणे किम् । मूल प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥—मूलेनेति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणो 'लुक्विशेषे' इति लृप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे लृप्' इति लृप् ॥—सप्तमीपञ्चम्यौ—। 'कालाध्वनोरित्यन्तसंयोगे' इत्यनः कालाध्वनोरित्यनुवर्तनं, तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह—यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्या विभक्तयोर्विधासह्य न भवत्यस्मिन्-तत्वात् ॥—अद्य भुक्त्वायमिति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रय इव कारकमिति व्यवहियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजे । साधनमपरा ब्रह्मेऽतीति भुजेस्तदेतद्वाच्ये—कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति ॥—यस्मादधिकम्—॥—उपपरार्थ इति । 'उपोधिके च' इत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यस्य तन्वादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । यथोक्त्यनेन खं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । ईश्वर-शब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरलमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एव स्थिते फलित-माह—स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभ्यां न

१ नृणामिति—बहुवचनं तु उद्धृतावयवभेदविवक्षया । तिरोहितावयवभेदविवक्षया नैकवचनं तु आध्यावरुद्धम् । २ कालाध्वानाविति—यद्यपि अवध्ववधिमतोः साजालनियमेन कालाध्वानौ कारकमध्ये न समवतः, तथापि शक्तिपदेन तदाधार-कालग्रहणात् दोषः । ३ अधिकशब्देनेति—कर्तरिक्तप्रत्ययान्ताध्याकृद्शब्दाधिकशब्देनेत्यर्थः । कर्मणिकप्रत्ययान्ताध्याकृद्-शब्दाधिकशब्दप्रयोगे तु 'अधिको लोको हरिणा' इति प्रथमैव ।

यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोकुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वापि चोदात्तवतीति निघातो न ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

अव्ययीभावः ।

समर्थः पदविधिः । २।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । ॥ प्राक्कडारात्समासः । २।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । ॥ सह सुपा । २।१।४। सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं

सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे लघिराभम् ॥—यदत्रेति ॥ यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्भिन्नियोकुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥—तिङ् चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् 'तिङ्तिङः' इति 'निपातयंश्चदि-' इत्यादिना निषेधात् ॥—निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थाभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्यं पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षा-
दिवशाच्च परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादी । तत्र ल्यपेक्षायां सत्यां यो यः सनिहितो योगश्च तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थाभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशाया पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टकार्यलक्षणः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषण नान्वेति, पदार्थैकदेशालान् । न चैव देवदत्तस्य गुरुकुलमिल्यादावनन्ययापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरपक्षार्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । गवन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव पक्षेयं, न तु तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । सस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह' इति । यद्वा । ससबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्वेव विशेषणान्वयः । उक्तं च 'सबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्य सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति । नन्वेव राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणनान्वयोऽस्तु । मैवम् । राज्ञि ईशितुरीशितव्य प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि ऋद्ध प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये कुम्भयेवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । 'बहुनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थाभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभजनम् । कर्तव्यं ते न्याय-
सिद्धं लक्षात् तदिति स्थितम्' । तथाहि—ध्वस्त्रादिराविति कृत्येव क्रोडीकृतार्थलाघाकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रग्रन्थादौ यत्पदम् । लया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किं च प्राप्तमुदक यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनेनैव वारणीयः, 'नामाथयोरमेदान्वयः' प्रत्ययार्थः प्रधानम् इति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाद्यर्थाभ्युपगमात् । एकार्थाभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दधान्यतकम्, इह स्यादेव यण् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिं पदयोर्विधिः । पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तां तु 'उपपदमतिङ्' इत्यादावेवास्तोषस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लक्षणिक इति ध्वनयन्नाह—
समर्थाश्रित इति ॥ समर्थमिति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमिल्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् । तथा वक्षस्पगोरपत्य चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । कचिन्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यादुत्तरिङ्गीक्रियते । तद्यथा किमोदन शालीनाम् । केपा शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्त्वाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । 'रूपधेतोः प्राचाम्' इति बुद्ध्युत् ।—प्राक्कडारात्समासः ॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिति समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसन समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदी-
भवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ् । अन्यथा मुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत ॥ नन्वन्वर्थत्वान्माससंज्ञायाः प्रलेकप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—योगो विभज्यत इति ॥ 'धुवामन्त्रिते' इत्यतः सुविल्लुवर्तते तदाह—सुबन्तमिति ॥—समस्यत इति । सपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः । समर्थनेन तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तृ । यथापि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गादस्यत्यूयोः' इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ॥

१ पदविधिरिति—पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितोऽपि गृह्यते । तेन सन्नन्तादावेकार्थाभावोऽस्त्वेष ।

समर्थेन सह समस्यते । योगविभागात्सेष्टसिद्धिर्वाक्यतिपत्तिरन्तोत्तरपदोऽयं समासः । सच छन्दस्त्वैव । पर्यभूतम् । अनुव्यचलत् । १ सुपा । २ सुपा । ३ सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । ४ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ३ । ७ । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । * इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ जीमूतस्त्वैव । ५ अव्ययीभावावः । २ । १ । ५ । अधिकारोऽयम् । ६ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यञ्ज्यार्थाभावात्प्रत्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ । अव्ययमिति 'योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । ७ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । ८ उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३ । समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । ९ एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४ । विग्रहे यन्निवर्तविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ननु तस्य पूर्वनिपातः । १० गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४ । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् । ११ नाव्ययीभावादतोऽमु त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८ । अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् किंतु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । स्त्रीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्रियामित्यमरः । १२ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८ । अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सु-मद्रुमन्मत्ताङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमभावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन सह बाहुल्यं तु अगतिकगतिरिति कर्मलाभ्युपगम एव ज्यायान् ॥—स चेति । एतदपि योगविभागात्सेष्टसिद्धिर्वाक्यत्वादेव लभ्यते ॥—छन्दस्येवेति । यदि लोकेऽपि स्यात्ताँह यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वायुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्सर्वनामतमभ्युपेक्ष 'स्वामोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषण 'कर्मणा यमभिप्रति' इति सूत्रेऽस्माभिस्त्वावितम् ॥—अनुव्यचलदिति । सुवित्तेकलस्य विवक्षितलापयोऽयेन समासो बोध्यः । समासातोदात्तले शेषनिषात इति 'ङगति' इति सूत्रे कैयटः ॥—सुपो धातु—॥ सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहण 'पञ्चम्या' लोकादिभ्यः' इत्याद्यलुक्समासविधानाज्ज्ञापकात् ॥—निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टलापयोऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अनवर्त्तनेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् काचित्क एव । तेन जीमूतस्त्वैत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । 'उद्गाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च सगच्छन् इति मनोरमाया स्थितम् ॥—विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सौरव्यादादि लुक् भवत्येवानुपसर्जनं तदन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥—अव्ययं विभक्ति—॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः—विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥—प्रथमानिर्दिष्टम्—॥ अत्र समासपद तद्विधायके लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकीर्षिते समासे यन्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णं ध्रित इत्यादौ ध्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशास्त्र इति ॥—विग्रह इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥—ननु तस्येति । 'अनन्तरस्य' इति व्यायान्पूर्वमुन्नेन विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यत । तेन कुमारीध्रित इत्यादौ न दोषः ॥—गोस्त्रियोः—॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकामिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं पृथक्, न त्वग्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचनब्राह्मणं, कुमारीत्यत्र न श्लेष इत्युक्तम् ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । ह्यधिकारोक्तदावायन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । उपसर्जनस्य संसन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यत्तत्परभूतयोगोऽगोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वात् दोषः । भाष्यादावपि तत्परपदभूतयोरित्यर्थलाभसु 'कृतद्वित' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति बोध्यमिति ॥—नाव्ययी—॥ अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेधः अनन्तरत्वादम् एव न व्यवहितस्याल्लोकोऽपि अमुमेवार्थोतयितुं सूत्रे तुशब्दः ॥—तस्य पञ्चमीं विनेति । एव चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिरसुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगादेशावुभावापि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् । अधिहरि ॥—दिशयोरिति । ह्रन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठादृक् ॥—अपदिशमिति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु १ सुपा इति—लक्षणमिदमधिकारश्च । अन्त्ये फलं तु देवः कर्ता मातु र्मन्त्रीत्यादौ विशेषणमामपठामासभोरभावः । २ सुपो धात्विति—'अक्षरं सुप' इति नोक्तम् । तथासति अङ्गनिमित्तस्य सुपः इत्यर्थोऽपि स्यात् । ३ इवेनेति—'हरतीक्षीं भुक्ष्व राजमातेव दितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्युद्भूतः पाठः इति बोध्यम् । ४ अव्ययीभाव इति—महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । ५ योगो विभज्यते इति—'इदं माथ्ये न दृश्यते, अपदिशमित्यादिमान्तानां रवरादिपाठादव्ययत्वम्, अपदिशेनेत्यादीनां तु जित्यत्वमिति केचिदाहुः' ।

समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र शोतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्य-
लौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ॥ अव्ययीभावश्च ॥ २।४।१८।
अथ नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । सयमा ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः
परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योविधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्वचनम् ।
विगता ऋद्धिर्बुद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्याल्योऽतिहिमम् । अल्यो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न
अपदिशदित्युदाहार्यम् ॥—**विभक्तौ तावदिति** ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति—**हराविति** ।
प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विग्रहीतम् । तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्स्येति स्यात्प्रातीतेः ॥—**हरि ङीति** । अलौकिके
दिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः 'अन्तरङ्गानपि—' इति न्यायात् । अन्यथा डेरौत्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः
स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यसमासेषु अस्यपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥—**अभि-
हितेऽपीति** । योतितेऽपीत्यर्थः ॥—**वचनसामर्थ्यादिति** । सुपत्यनुबलं सुवन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी
स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यात् न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य
सुवन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दयोराधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्या-
ख्यातम्—तिडित्यादिपरिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति । तत्र । परिगणनस्याकारे प्रत्याख्यातत्वात् 'कर्मणि
द्वितीया' इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि सः' इति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते ।
'वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं सक्त्यन्ते 'साकल्यान्तेषु' इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणान् । एव च तस्मात्पञ्चाद्विभक्त्यर्थ-
मात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादप्ये हि दिग्देशकालेष्वपि
वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्र-
कृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एव च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे 'अधि-
करणे' इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुक्तेति ॥ अन्ये तु लाघवात् 'डिसमीपसंस्कृद्धि—'
इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्या पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रयोक्तकतायाम् 'इति नारदम्' इति
समासो भवत्येवेत्याहुः ॥—**नपुंसकं स्यादिति** । एतच्च 'स नपुंसकम्' इत्यतो लभ्यते ॥—**समीप इति** । अव्ययीभाव
इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्मसमीपवाक्यार्थप्राधान्य एवाय समासः, समीपवर्तिप्राधान्ये तु 'सत्ययाव्यायासत्रा—' इति बहुमीहिं
वक्ष्यति 'उपदेशाः' इति यथा ॥—**विधानसामर्थ्यादिति** ॥ ननु समया ग्राममित्यादि द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्व-
व्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । 'अन्यारात्' इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशलादिति चेत् ।
अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । 'दूरान्तिकार्थं पृथग्यतरस्याम्' प्रति पट्टीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते ।
तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे पृथगपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तस्मात्पञ्चादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्य-
ग्वेति । तदपरे न क्षमन्ते । 'अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, 'अन्यारात्—' इति सूत्रस्य त्वन्यत्र
कृतार्थत्वाच्च, समीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्नार एवेति । एव हि व्याकुर्वता पदस्यैवपक्षार्थाभावे भृशार्थं सावकाशोऽयं
यद् पातः पुन्ये परेण द्विवचनेन बाधेतेति 'नित्यवीप्तयोः' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक् ॥—**सुमद्रमिति** ।
उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु 'कुगति—' इति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥—**दुर्वचनमिति** । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन
समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारान् । न चेह यवज्ञानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धे-
रभाव इति ॥—**निर्मक्षिकमिति** । सरागाभावेऽत्र समासो न त्वन्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन, समस्यमानपदजन्य-
प्रतीतिविशेषविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणाद् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकैरेव विरोधात्तस्य च प्रकारलेऽप्य-
विशेष्यत्वात् ॥ ये तु वदन्ति घटः पटो नैत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति,
तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तसमर्थभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥—**अत्यय इति** । स्पष्टार्थ-
मनन् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन ससर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः । घटः पटो नैत्यत्रातिप्रसङ्गादिति नि-
र्कषात् ॥—**संप्रति नेति** । सप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः । 'एताहि संप्रतीदानीम्' इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

१ वचनानि—प्रत्यामत्या यदिभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुवन्तस्य समासतद्विभक्त्यैव यत्सुबन्त तस्य ग्रहणादिति भावः ।

२ सामर्थ्यादिनि—एतच्च रक्षितानुसारेण । वरुणो मध्यार्थकसमाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमी-
विधानस्य च आराद्वनाद्विदमयुक्तम् । समयातिवृत्ताराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति ममीपमात्रवाचित्वाभावाच्चैतैः समासः ।
समीप इति तेषामर्थोऽप्यन्यथायेन । विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवाचिन एव अव्ययस्य तेन समासविधानात् । उपशब्दस्तु
समीपमात्रवाचा इति भवत्येवोपकृष्टमिति समासः ।

युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्संस्पृष्टे इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनु रूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तत्रोगे द्वितीयागर्भं वाच्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहृदि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्त्वानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे । ॥ अव्ययीभावे चाकाले । १६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाद्धम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । अत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । क्रुद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमन्यपरित्यज्य सतृणमस्ति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणमक्षणे तापयम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साम्नि । ॥ यथाऽसादृश्ये । २।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तेथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते । ॥ यावद्वैध्वारणे । २।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २।१।९। शाकल्य

क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह—युज्यत इति । असप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्क्रियान्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकृतोक्तम्—असप्रति सप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति । तत्र । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगिलेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । नहि भूतले षटो नास्तीत्यनेन भूतले निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्थः स्यात् ॥ —इतिहरीति । स्वरूपपदेन वृक्षन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः ॥—ततः पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—भाष्यप्रयोगादिति । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे ‘सर्वपश्चात्’ इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥—प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विवचनम् ॥—प्रतिशब्दस्येति । यथाहुः—ग्रामस्य वृक्ष वृक्ष प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति । तत्र । नित्यसमासेषु ‘सर्वविशेषाणां वृत्तिर्न’ इत्यस्याप्रवृत्तिः ॥—आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादिवात् प्यञ् । ॥—चक्रेण युगपदिति ॥ अत्र केचित्—युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दसाध्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥—सहपूर्वाद्धमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥—गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्य प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औंसर्गिकत्वादिति भावः ॥—अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥—साम्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थं वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्य समस्यते । न चैवमिना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रस्य विवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु केचिदभिरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाभिरन्तत्वमिति पृथन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन पृथन्तेन वेत्याहुः । तत्र । सहस्यशब्दस्यान्तवाचकत्वादान्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्, सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमतीत्यत्र साकल्यस्यैव साम्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समास स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । ‘तदधीत’ इत्यधेतुप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साम्नीत्यत्राणं नोक्तः । कृतेऽप्यधेतृणि ‘सर्वादेः सादृश्यं लुबकत्वञ्च’ इति वक्ष्यमाणत्वात्साम्नीत्येव रूपमिति ॥—यथाऽसा—। निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणे नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे—असादृश्य इति ॥—यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । ‘यत्तदेतद्व्यञ्जः’ इति वतुप् ॥—यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्यय समस्यते, विग्रहस्तु तद्विधान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्येव । अवधारणे किम् । यावदन्तं तावच्छ्लोकम् । कियच्छ्लोकं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥—सुप्प्रतिना—। मुञ्चित्यनुवर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति

१ मर्थेति—अचः परस्मिन्मिति सूत्रे भाष्येऽव प्रयोगः । २ विधानरामार्थादिति—इदं प्राचामनुरोपेन । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमिलादौ पत्ताभावसपादनेन सा चरितार्था । तस्मादर्थमर्थं प्रतीति मरूपसूत्रस्याभाष्यप्रयोगादया द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तौ वाक्य साधु इति तत्त्वम् । ३ आनुपूर्व्येणेति—आनुपूर्व्यं क्रमः । ४ गुणभूतेऽपीति—तदा व्याख्यानात्सर्वार्थं प्यञ् इति भावः । ५ तथा हर इति—तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः । सदृश इत्युक्ते निषेधेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिभावकेनैव तद्वैध्वारण्यस्य समासात् इति तत्त्वम् । ६ अवधारणे इति—संख्याविनेयत्वापरिच्छेदोऽवधारणम् । तद्वैध्वारण्यं वावदित्यव्ययमित्यर्थः ।

लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विधोतते विद्युत् । ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥२१॥१०॥ वृत्तव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । ॥ विभाषा ॥२१॥११॥ अधिकारोऽयम् । एतस्मात्प्रार्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्याहिसमासविधानाज्ज्ञापकात् । ॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥२१॥१२॥ अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् । ॥ आर्क्षमर्यादाभिविध्योः ॥२१॥१३॥ एतद्योराह पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः । ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥२१॥१४॥ आभिमुख्यद्योतकाभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शक्रमाः पतन्ति । अभिममि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । ॥ अनुर्यत्समया ॥२१॥१५॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणम्—शाकप्रतीति । नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्तमस्यत इति चेत् । अत्राहुः । पुनः सुप्तग्रहणाभावे दोषामन्यमर्हादिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन् । तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं सभाव्येतेति ॥—वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादीं प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम् । वृक्ष प्रति सिञ्चन्तीत्यादी पञ्चनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणादलक्षणादावप्यनेनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिञ्चन्तीत्यादी पञ्चप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता ‘अव्यय विभक्तिः—’ इति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्त्वनं प्रतिस्थानमित्यादी पञ्चनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थेव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षवृक्ष प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विवचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्य क्रियया सञ्च्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपमर्गसंज्ञाया बाधात् पलं नेत्यादिनरोमाप्रन्थस्य ‘लक्षणेत्थंभूता—’ इति सूत्रस्यस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात् । ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥—पराजय द्योतयितुमाह—विपरीतं वृत्तमिति ॥ पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥—एकपरिति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एव द्विपरीत्यादि ॥—‘विभाषापरिबहिर—’ इति योग विभज्य व्याचष्टे—विभाषेति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिप्पुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावाभित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति—एतदिति ॥ नन्वेव ‘सुप्सुपा’ इत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु ‘पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः’ इति वृत्तिप्रन्थो विरुध्यते । तथा शाकलसूत्रे ‘सिञ्चित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः’ इत्यत्र ‘नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्रो वाप्यश्र’ इति भाष्ये कैयटो व्याख्यत—‘वाप्यश्र’ इति ‘सुप्सुपा’ इति समासः ‘संज्ञायाम्’ इति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध—इति, सोऽपि प्रन्थो विरुध्येतैलाशङ्कायामाह—सुप्सुपेति त्विति ॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह—अव्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे ‘अव्ययम्’ इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कता ज्ञापयतीत्यर्थः । एव च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् ‘उद्गाहुरिव वामनः, इत्यादि सिद्धम् । ‘इवेन’ इति वार्तिकं तु यद्यपि ‘कुगति’ इत्यत्र पठ्यते । तथापि ‘सुप्सुपा’ इत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एव स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य च्छन्दोविषयकं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वान्भ्युपगमान् । जीमूतस्येवेत्यत्र हि बहुवैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयेर्व्यस्तस्यैव पाठान् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—अपप—। अपपरियोगे ‘पञ्चम्याहपरिभिः’ इति पञ्चमी विहिता अक्षतरपदयोगेऽपि ‘अन्यारान्’ इत्यादिना विहितैव । तेनात्र ‘पञ्चम्या’ इति ग्रहणं ‘वहिर्योगे पञ्चमी भवति’ इति ज्ञापनार्थम् । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति ‘करस्य करमो बहिः’ इत्यपि सिद्धम् ॥—आबालमिति ॥ ‘आ परमाणोरा च भृगो-लक्षम्’ इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासम्भवात् । ‘आच भृगोल्कात्’ इति पाठस्तत्तुचितः ॥—लक्षणेना—। ‘विशं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरस्तादाह—चिह्नवाचिनेति । इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्यं चेत्पुनर्यं द्योतयत इति फलितम् ॥—अग्निममि । अग्निं प्रति । ‘अभिरभागे’ ‘लक्षणेत्थंभूता—’ इत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ लक्षणेनेति किम् । सुप्तं प्रतिगतः । सुप्तादागतसत्त्वमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि सुप्तः कर्म, न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रती किम् । येनाभिस्तो न गतः । येन यथा अभिर्गतस्तो न गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याल्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरभिज्ञानेन समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्गा गावः प्रत्यङ्गाः । अभिनवः प्रतिनवश्चाद् आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्गो ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ न नृत्सर्गतं अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन ‘संख्या बन्धेन’ द्विमुनि न्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥—अनुर्यत्समया—। यदिति समया-

तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । ॥ यस्य चायामः ॥ २।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना धोत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥ तिष्ठद्रुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गो दोह-नकालः । आयसीगवम् । इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंवङ्गावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्यते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् । ॥ संख्या वंश्येन ॥ २।१।१९। वंशो द्विधा विधया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ।

योगे द्वितीयेति ध्वनयति ॥—यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह—लक्षणभू-तेनेति । चिह्नवाचिनैत्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे ‘वनस्यानु’ इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्नात् । तत्साम-र्थ्यात्समाया लङ्कामिति वत्समासबाधे प्रसक्ते अस्मा विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रघोतको, न लक्ष्यलक्षणभावघोत-कश्चेति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवर्ततवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रघोतकत्व नास्तीति वाच्यम् । ‘लक्षणेत्थम्-’ इत्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीप गत इति मूलस्थ विवरणवाक्य तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीप गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम् । प्राम समया ॥ यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विधोतते विधुत् ॥ लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृणमिति वदन्न नित्यमव्ययीभावः ॥—यस्य च—॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आद्यैकं त्वनीयान्तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे—अनुनेति ॥—लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—अनुगङ्गमिति । इहायामो लक्षणत्वं चानुना धोत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एव स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति ॥—वाराणसीति । वर च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । ‘अन. क्षीव जले शोके मानृत्यन्दनयोर्द्वयोः’ इति रुद्रभसां । तस्यादरे भवा । ‘अद्वरभवश्च’ इत्यण् । आदि-वृद्धिः । ‘पूर्वपादात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् ॥—गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमि-त्याहुः ॥—तिष्ठद्रुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकारार्थं । तेनैषा वृत्त्यन्तर न भवति, परमतिष्ठद्ग इत्यादि न भवतीत्य-र्थः ॥—तिष्ठदुरिति । ‘गोत्रियो-’ इति द्वस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यागमवादाह—इह शत्रादेश इति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयव खलेवुसम् । सप्तम्या अलुक् । लनयवम् । ल्यमानयवमित्यादि प्राक्षम् ॥—पारे मध्ये—॥—निपात्यत इति । यत्र सप्तम्यर्थो न सभवति तदर्थमेकारान्तन्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु ‘त-’तुवरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेः, अतोऽत्र सप्तम्यर्थभाव सूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादि-ति ॥—महाविभाषयेति ॥ नन्वपवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्तर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधि-कारस्थलेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि मिथ्यतीति सूत्रे वाग्रहण व्यर्थमेवेति चेद् । अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थाभा-वस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थाभावस्तदा षष्ठीसमास बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ति पक्षे षष्ठीसमासमावेशार्थमि-ह वाग्रहणम् । ‘व्यपेक्षासामर्थ्यमेक’ इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्य बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथापि ‘यत्रोत्तमर्गपवादा महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्तर्गो न प्रवर्तते’ इति शापनायेदम् । पूर्व काय-स्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्य दाक्षिरित्यत्र अत इत्या मुक्ते अणु न भवति किन्तुयत्र वाक्यमेवेति ॥—संख्या वंश्येन ॥ वंशः सतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादिलाद्यत् ॥—द्विमुनीति । पाणिनिकाल्या-यनी ।—त्रिमुनीति । तां द्वौ पतजलक्षिते त्रयो वंश्याः ॥—व्याकरणस्येति । मन्वन्ते षष्ठी । स्वपदान्धेप्राधान्य एवायं समासः । यदा लन्यपदान्धेप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥—त्रिमुनि व्याकरणमिति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः ॥ वन्तुननु ‘लक्षणेनाभिप्रेती-’ इति सूत्रे अभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽव्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्विदाद्यो ‘यवजोश्च’ इति लुक् प्राप्नोति । न च वतिपदाना स्थाय्योपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसर्कमाहुगभाव इति कैयटोक्तमादत्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रा-गेव प्राग्वतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्नात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः । आध्यकारप्रयोगा-

दम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । ॥ ३३ ॥ १५।३।१११। अयन्तादव्य-
यीभावाद्वा । उपसमिधम् । उपसमिध् । ॥ गिरेञ्च सेनकस्य १५।३।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाद्वा वा स्यात् ।
सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषप्रकरणम् ।

॥ तत्पुरुषः । १२।१।२२। अधिकारोऽयं । प्राग्बहुवीहे । ॥ द्विगुञ्च ॥ १२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ।
इदं सूत्रं लघुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुञ्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापचैः । १२।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः । ॥ * गम्यादी-

ष्योः पृथग्रहणात् ॥—उपनदीति । टजभावे नपुंसकद्वयः । अत्र व्याचक्षते—‘वृत्तिप्रन्थमनुरूपेण विकल्पकथनम् । पर-
मार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते ‘बहुगण-’ इतिसूत्रस्य भाष्यविरोधान् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमु-
नादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रवृत्तिषु विषादशब्दपाठाच्चेति समाहितम् । न चेद भाष्य ‘नदीर्पाणंगामी-’ इत्यत्र टच्ः पा-
क्षिकले सगच्छते, नित्याद्यतया तत्पाठस्योपपत्तेः । अत एव सेनकग्रहणमुत्तरार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य
वृत्तिप्रन्थं कथंचित्समर्थतवानिति ॥—पूजार्थमिति ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥ ॥
इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चैव द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम् । योग विभज्य स-
ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्विगुतसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तराणि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य
क्षणं इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, ‘तद्विनार्थोत्तरपद-’ इतिसूत्रमनुवर्त्य ‘तद्विनार्थ-’ इत्यत्र उक्तविधेः सख्यापूर्वं इति
व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषले फलमाह—समासान्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तदाहरणम्—‘तत्पुरुषस्याहुले-’
इत्यचि ह्यहुलमिति बोध्यम् ॥—पञ्चराजमिति । समाहारद्विगं ‘राजाहस्तस्त्रिभ्यः-’ इति टच्, ममासस्यैवायमन्ताव-
यव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् ब्रौलाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ता रामासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदलेऽपि
पात्रादित्वाच्चेति बोध्यम् ॥ काशिकाया तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स काचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः ॥ अत्र केचित् पात्रा-
दित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोकोदाहरणमपि सभ्यमेवेत्याहुः ॥—द्वितीया श्रितातीत—। श्रितादीनां
गतिविशेषवाचित्वाद् ‘गत्यर्थार्कर्मक-’ इति कर्तरि क्तः ॥ ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इत्याशयेनाह—द्वितीयान्तमि-
ति ॥—श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि स बोधने सुबन्तल सभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्व-
दितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एव ‘खट्वा क्षेपे’ ‘गणोदिभ्यो यञ्’ इत्यादावप्युक्तम् । न हि खट्वेभ्यस्य
द्वितीयान्तत्व, गणादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा सभवति ॥ स्यादेतन्—द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न
सिध्यत् । श्रितशब्दाद्यापि ततः सुपि काष्ठ श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव दाबन्तत्वान् ततः ‘क्षीभ्यो ढक्’
इति ढकि काष्ठश्रितेय इति स्यात् । ‘गतिकारकोपपदानाम्’—इति सुकुपत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य दाबन्त-
त्वादिट् सिध्यतीति चेत् । मैवम् । प्रधानव्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेत्यस्य निर्वाधत्वात् । न च कदाचित्
श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहन्स्वार्थाया वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासम्भवात् । अजहन्स्वार्थाया-
मपि न दोषः । समुदायावयवसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्य सुन्दरदौहित्र इत्यापत्ते-
रिति दिक् ॥—कृष्णं श्रित इति । ‘न खोका-’ इति षष्ठीनिषेधः ॥—कृष्णश्रित इति । ‘प्रथमानिदिष्टम्-’ इति द्वि-
तीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोऽपि प्रथमानिदिष्टस्तथापि समासविधायके ‘प्रथमानिदिष्टमुपसर्जनम्’ इत्युक्त-
मिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययीभावादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् ‘अव्यय विभक्ति-’ इत्यादिना समागविधानस्यावश्यकत्वात्
‘सुसुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापक न सभवत्येव, तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘सुसुपा’ इति
समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिवग्रहवाक्यानि न सिध्येरमिति चेत् । अत्राहुः ।
पुनः समासविधान न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तराणि सिद्धेः । तथा हि ‘प्राक्कारात्समास-’ इत्यनन्तरं ‘प्र-
थमानिदिष्टमुपसर्जनम्’ ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिदिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसं-
ज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थोदिषु विद्यमानमव्यय सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स
समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधान व्यर्थं सञ्ज्ञापयति ॥ ननु
‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत् । अत्र के

नामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अक्षं बुधुः अक्षबुधुः । ॥ स्वयं केन । २।१।२५। द्वितीयेति व संश्रयते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापसं स्वायंकृतिः । ॥ खट्वा क्षेपे । २।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयाभ्यां क्त्वात्प्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वाखटो वाक्छः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । ॥ सामि । २।१।२७। सामिकृतम् । ॥ कालाः । २।१।२८। केनल्लेखः । अनल्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । ॥ अत्यन्तसंयोगे च । २।१।२९। काला इत्येव । अकान्तायै वचनम् । सुहृत् सुलं सुहृत्सुलम् । ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयाभ्यां तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा काणः । ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिभ्रह्लक्ष्यैः । २।१।३१। तृतीयान्तसैते प्राग्वत् ।

चित् । उक्तरौख्येवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धाया 'प्रथमानिर्दिष्टम्-' इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलभार्थं तेनामीया समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा 'सुखुषा' इति समासस्यानित्यत्वे आकरप्रत्य एव प्रमाणम्, अन्यथा 'सित्रित्यसमासयोः' इति वातिके 'नित्यग्रहणेन नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामन्वो वाप्याश्वः' इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटप्रत्यक्षासामस्यपत्तेरिति दिक् ॥ ननु कृष्णधित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तृतेति ह्यर्थः, स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि कान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमुनेन समासारम्भेण । भवम् । बहुव्रीहौ धितकृष्ण इति निघ्नान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् ॥—**दुःखातीत** इति । अतिपूर्वकादिषुः कर्तरि क्तः । अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्युत्थानि । कूपपतितः । यद्यपि 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः-' इति विकल्पिते-द्वलाद् 'यस्य विभाषा' इतीप्तिषेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादित्याहुः । वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य 'पत गतौ च' इत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसमतत्वात् । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । अत्यासो ह्यतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः, आदिकर्मणि चो वात्रान्युपेयः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः ॥—**गम्यादीनामिति** । गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥—**ग्रामगमीति** । 'गमेरितिः' इत्यादिनादिक इति । स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले । 'अकेनो-' इति षष्ठीनिधायकर्मणि द्वितीया ॥—**अयोग्यत्वादिति** ॥ खयमित्यस्यात्मेनेत्यर्थकस्य कर्मधेतया द्वितीयान्तलातुपपत्तिरिति भावः ॥—**स्वायंकृतिरिति** । असति समासे कान्तिरिति स्यादिति भावः ॥—**खट्वाखट** इति । 'जान्मोऽगमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । वेद व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वाखटव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाहोऽपि यः खट्वामारोहति स जान्मः । खट्वायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वाखट इत्युच्यते । अत एवाह—**नित्येति** ॥—**सामि** ॥ सामीत्येतदव्ययमर्थशब्दपर्यायः ॥—**कालाः** ॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरामार्थः । कालवाचिनो द्वितीयान्ताः कान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्तु केनेति निवृत्तं, नाथो योगविभागेनेत्यत आह—**अनत्यन्तेति** ॥—**मासप्रमित** इति । 'मास्माने' । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपञ्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥—**मुहूर्तमिति** ॥ मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥—**तृतीया तत्कृता** ॥—**लुप्तेति** । सौत्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपराभाषना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतल च गुणवाचकस्याधेन्द्रा विशेषणम् । तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे—**तृतीयान्तार्थत्वादिना** ॥—**अर्थशब्देन चेति** । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन समासासम्भवात्तद्विधौ शब्दो प्रहीयते किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः 'कृत्यन्युदो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन धृतेन पाठवमिति गुणमात्रनिघ्नेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेर्पति-' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादितत्कृतत्वासम्भवादिति ॥—**शङ्कुलया खण्ड** इति । करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदने' इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपपक्षे गुणं वर्तित्वा पश्चान्नलर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तते इति गुणवचनो भवति ॥—**धान्येनेति** । करणे तृतीया । अर्धत्वे इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः । अभिलाषो वा भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य रुढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कृते-करणे कृता-' इत्यनेन गतायल्लक्षणेन नि रुढलाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥—**तत्कृतेति किमिति** । 'कृतेकरणे कृता-' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो गुणवचनेन चेतत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**अक्षणेति** । न ह्यक्षणा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिर्नैवेति भावः ॥ तृतीया लिह 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन । काण इति 'कण निमीलने' इत्यास्माद्धञ् । गुणवचनल तूक्तीया खण्डशब्दस्यैवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्येवावान् । गोसबन्धि-द्व्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतल, न त्वसां गुणवचनः ॥—**पूर्वसदृश** ॥ इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थैः-' इति द्वितीया । अनर्थयोगे लत एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वाद् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति

मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे । माषोर्न कार्वाणम् । माषविकलम् । बाह्वलः । आचारनिपुणः । गुहमित्रः । आचारगुरुः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गाद्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसम्भावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुहसंमिश्रा धानाः ॥ * अवरस्योपसंस्थानम् ॥ मासेनावरो मासावरः । ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा श्रोतो हरित्रातः । नक्षत्रिभ्यो नक्षत्रिभः ॥ * कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नक्षत्रिभः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । हेतावेष्टा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिष्वभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । ॥ कृत्यैरधिककार्यवचने ॥ २।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्यवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । ॥ अग्नेन व्यञ्जनम् । २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमग्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदोनो दध्मोदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासाद्यस्तु पक्षीसमासाः ॥

सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमाया स्थितम् ॥ विषया सदृशो विशासदृश इत्यादौ हेतुलप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति खन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥—ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वाद्विहायग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोक्तशब्देनैव सक्त्यते, न तु पूर्वोदिभिः । समसदृशयोः प्रथमग्रहणादिति भावः ॥—मिश्रं चेति । ‘पणवन्धेनैकार्थं सधितस्त्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽनोदात्तः’ इति सूत्रार्थः ॥—अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थेलेव सिद्धत्वादिदं सुलजमेव । न चावरशब्दस्योन्नार्थकलमप्रसिद्धमिति बाध्यम् । ‘सप्तदशावराः सप्तमासीरन्’ इति ध्रुवी अन्यकानुकरणाद्वयजवराधादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥—कर्तृकरणे—॥ समाहारद्वन्द्वत्वात्सप्तमासीत्याशयेनाह—कर्तरि करणे चेति । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमादिवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥—सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन् समस्यते । क्वचित् विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवत्यर्थः ॥ ममासाभाव प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हन्तेन कुर्वन् इत्यादि प्राग्वत् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेनोपकः । हियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वल् । पादाभ्यामित्युपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ ‘युप मन्दाया गनौ’ हेतुमणिजन्तात्कर्मणि ण्वल् । ‘अमूर्धमस्तकात्’ इत्यल्लुङ् । कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, ‘युपा’ इत्यधिकारात्सिद्धन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—कृता किमिति । इतरन्तु तिङन्तप्रकृतिकमुच्यन्तेनागमासस्तत्फलमव्याशयेन प्रत्युदाहरति—काष्ठैरिति ॥—कृत्यैरधि—॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥—काकपेयेति । ‘शकि लिङ् च’ इति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तदर्थः कार्कराप पातु शक्येति स्तुतिः । अत्यन्तोयत्वेन निन्दा वा ॥—चातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातिनापि छेत्तु शक्यत इति स्तुतिः । चातेनापि छेत्तु शक्यते निबेलत्वादिति निन्दा वा ॥—अग्नेन—॥ ‘मिस्सा स्त्री भक्तमन्त्रोऽन्नमोदनोऽस्त्री’ इत्यमरः ॥ व्याख्यानाशेह स्वरूपग्रहणं तदाह—संस्कारकेत्यादि ॥—भक्ष्येण—॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खर कठिनं विशदं विविक्तावयवं स्वाद्य भक्ष्यमित्यर्थः । यन्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अचमश्च इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः ॥—गुडधाना इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । प्रथमवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥—चतुर्थीतदर्थ—॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामुच्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्योत्तदर्थं लक्ष्यते इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यदावादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥—बलिरक्षितग्रहणादिति । हितमुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे ‘चतुर्थी चाशिपि—’ इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीमभवादिति भावः ॥ ‘ननु चतुर्थी चाशिपि’ इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिपोऽनवगमादिति केचिदाहुर्निति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितमुखग्रहणमपि बलिरक्षि-

१ अवरस्येति—एतच्च व्यवस्थाविषयवाचार्थम् । किञ्च भाष्यमने ऊनार्थेलेवग्रहणस्य तृतीयानिमुत्रे प्रत्याख्यानाच्च सूत्रेण सिद्धिरिति । २ कृद्ग्रहणे इति—यत्र गतिकारकमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्, अपिभ्रम्मात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्य ग्रहणम् इति परिभाषेन्दुशेखरे । ३ अर्थादेति—आरोपितोऽर्थ इत्यर्थः । ४ उपमेकक्रियाद्वारेति—तां विना दध्नाः संस्कार्यत्वेन प्रतीनामसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजाचार्य द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवाग्नः । द्विजार्थ पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ॥ पञ्चमी भयेन । २।१।३७। चोराज्ञयं चोरभयम् ॥ ॥ भयभीतभीतिभीमिषिरेति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापन्नस्तै-
रल्पशः । २।१।३८। एतैः सहात्यं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्ग-
पतितः । तरङ्गापन्नस्तैः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः । ॥ स्तोकात्मिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन । २।१।३९।
श्लोकान्मुक्तः । अस्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलङ् । ॥ षष्ठी । २।२।८। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ॥ याजकादिभिश्च । २।२।९।
पुमिः पठ्यन्तं समस्यते । वृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देकपूजकः ॥ ॥ गुणात्तरेण
तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ तरबन्तं यदुणवाचि तेन सह समासन्तरपत्यल्लोपश्च । न निर्धारणइति पूरणगुणेति च
निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहत्तरः ॥ ॥ कुद्योगा षष्ठी सम-
स्यत इति वाच्यम् ॥ इमस्य व्रश्चनः इम्यव्रश्चनः । ॥ न निर्धारणे । २।२।१०। निर्धारणे वा षष्ठी सा न सम-
स्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ ॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । ॥ पूरण-
तत्प्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हित ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि
समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्ताकान् 'चतुर्थी तदथा—' इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां
समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा सम्भवतीति हितमुल्लग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥—यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एव-
मग्रेऽपि यथासम्भवमूहम् ॥—अश्वघासाद्य इति । एतच्च भाग्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेव रत्ननाथ स्थालीयत्रापि षष्ठीस-
मासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च खरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्थे' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेत्यभाषणान्वात् ॥ अत्राहुः । 'सबन्धत्वतादर्थ्यलङ्घनकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यत्र दोषः ।
अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । न माषाणामश्रीयात्, दाशरथये मैथिलीत्यादिप्रयोगा अपि इत्यमेव विवक्षानेन निर्वाहः ।
एव च 'पूर्वसदृशः' इति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः । प्रामादिकीत्यवधेयम् । शब्दबोधकृतवैल-
क्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति ॥—अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकांशतः द्विजाचार्य इति प्रयोगः स्यादिति भा-
वः ॥—विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे लर्थशब्दस्य नित्यपुस्तान् 'परवल्लिङ्गम्' इति सर्वत्र पुलिङ्गप्रयोग एव स्या-
दिति भावः ॥—पञ्चमी भयेन ॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात् 'भयभीतः' इति वार्ताकारम्माच्च । तेन
वृकत्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि 'भोगोपरतो प्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः । बहुलग्रहणात्
क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । 'सुमुपा' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥—अपेतापोढ—
पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तरग्रहणम् ॥ अल्पश इत्यत्र 'बह्वल्पाथच्छस्कारकात्' इति शस् । यथापि 'बह्वल्पाथान्मह-
लामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य क-
र्मत्वान्तदभिधायित्वाच्चापगब्धस्य, तदेतदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥—स्तोकात्मिक इत्यादि । 'करणे च स्तो-
काल्पः' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इत्यनेन ॥—राजपुरुष इति । राजन् अस्य पुरुष सु
इत्यलौकिकविग्रहं समासे कृते मुपो लुक्प्रत्ययवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदलान् लोपः ॥—याजकादिभिश्च ॥ याजक ।
पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अयापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पतिगणक । वृत् ॥
—गुणात्तरेणेति । एतच्च वार्तिक 'सर्वं गुणकान्त्ये' इत्यत्र पठितम् ॥—कुद्योगा षष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कृत्यनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना—' इत्यादि निषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्वाधनायारब्धव्यम् । तस्यै-
वानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः ॥—इम्यव्रश्चन इति । वृक्ष्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इमानामिति
कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥—नृणामिति ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि
षष्ठी । श्रेष्ठल द्विजेतरमनुयैभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्निह्यायानुपस्थितकल्पनाया अन्याप्यत्वात् ॥ अथ
कथं पुरुषोत्तम इति । यस्माद्विधायते, यथैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणइति, एतद्विषयसन्निधाने सखेवायं निषेध इति
'द्विवचनविभज्योप—' इति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषपूतम इति निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चेव
'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् । खरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे
तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तल स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासं-
गतिप्रसङ्गात्स्मार्कयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥—प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपद-

१ नित्यसमासइति—अथ चानुवादः, नित्यसमासस्तु चतुर्थ्यां तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तैः सिद्धः पञ्च ।

२ गुणात्तरेणेति—इदं च सर्वग्रन्थद्विवचनमेव ।

गुणसुहितास्यदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २।२।११। पूरणार्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदसुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदशिव्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्मन्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तत्स्थार्थाः । फलानां सुहितः । वृत्तीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तन्मे । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तन्मता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन ।

विधाना । 'षष्ठी शेषे' इति विहायान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिना विहिता सर्वेव षष्ठीत्यर्थः । धातुकारक-विशेष गृहीत्वैव 'ज्ञोविदर्थस्य-' इत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानलम् ॥ नन्वेनेनैव गतार्थत्वात् 'न निर्धारणे' इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिप्रसूयते इत्यन्यदेतत् । एव 'स्वामीश्वराधिपति-' इत्यादिष्वपि । तेन गृह-स्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु 'ज्ञोविदर्थस्य' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमात्रे 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिष्वदसूत्री विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्या 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न मापाणामभ्रीयात्' इत्यादाविव 'षष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमाथ प्रकरणम्, 'इह षष्ठेव न तु तदुक्' इति । तथा च लुक्ः प्रयोजक्रीभूतः समास एव नेति फलितोऽर्थः । ततश्च 'प्रतिपदविधाना-' इति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते 'कुथ्यो षष्ठी-' इति वचनमपि भास्तु । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् 'षष्ठी' इत्यनेनैव समाससिद्धेः ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य सबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति षष्ठी । सर्पिःसबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥—पूरणगुणः—॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह—पूरणाद्यर्थैरिति । अत्र प्राचोक्तम् 'एतदर्थैः षष्ठी न समस्यत' इति । तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह—सदादिभिश्चेति ॥—षष्ठी इति । षष्णा पूरणः षष्ठः । 'तस्य पूरणे डट्' 'षट्कतिकतिपयचतुरां धुक्' ॥ कथं तर्हि 'नान्युच्छपप्रादित्संकतानि' इति । प्रमाद एवायमित्येके ॥ उच्छेपे षष्ठः उच्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमाया स्थितम् ॥—गुण इति । 'सत्त्वे निवशितेऽपति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न त्वेदलक्षणः, अर्थग्रहणान् । नापि सत्या । 'क्रोशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिके निर्देशान् ॥—काकस्य काष्ण्यं, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थोदत्त आह—यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किन्तु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्पर्यं नाम ॥ ननु 'पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तत्स्थगुणवचन इति चेत् । न । पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः, मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगदर्शनात् । किं तु चन्दनत्वादज्ज्ञानिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि 'बलाकायाः शीर्णश्च' 'केशस्य नैत्यम्' इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नश्च शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसमानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च 'प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचिलम्' इत्यर्थ इति ॥—फलानामिति । करणस्य शेषविविवक्षया षष्ठी ॥—स्वरे विशेष इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवाधित्वा 'धाथ-' इत्यादिमृत्रेणातोदात्तत्वं प्राप्तं तदपवादेन 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्यानुदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तृ-पिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति 'धितूनताप्तास्तमसस्त वन्धून्' इति भट्टिप्रयोगान् । तेनास्मात् कर्मणि को नास्तीति न शङ्कीयम् ॥

—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं षटावपेक्षया षष्ठी द्विजस्य षट् कुर्वन्मिति । तथा हि सत्यमामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तं निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—किंकर इत्यर्थ इति ॥—ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥—कृदव्ययमेवेति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्-' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥—इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुद्ध । 'यत्कृतोऽरीत्रिगृहीमः' आदिषुः किरुते भोगाः कुम्भकणं लया विना' इति ॥—रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपरि' इत्यादाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥—तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥—स्वकर्तव्यमिति । कर्तृपक्षा समासः ॥—स्वरे भेद इति । कुटुत्तरपदप्र-

१ पूरणार्थैरिति—अत्र पूरणार्थत्वेन 'पूरणात्त्वार्थे तीयादन्' इति अग्रन्तस्वापि ग्रहणम्, व्याख्यानात् । २ गुणेनेति—पूरणेनेत्यपि बोध्यम्, तेन उच्छपष्टः इत्यादि सिद्धम् । अत्र मानं तु लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्देशः ।

तक्षकस्य सर्वस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलप्रहणात् । गोर्धनोरित्यादिषु षोडाशुपतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे षरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ॥ **केन च पूजयाम्** ॥ २।२।१२। मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः कस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां भृतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयासमासः । ॥ **अधिकरणवाचिना च** ॥ २।२।१३। केन षष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा । ॥ **कर्मणि च** ॥ २।२।१४। उभयप्राप्ते कर्मणीति वा षष्ठी सा न समस्यते । आश्रयौ गवां दोहोऽगोपेन । ॥ **तृजकाभ्यां कर्तरि** ॥ २।२।१५। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्ष्वाणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थमर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वासमासः । भूभर्ता । कथं तर्हि षटानां निर्मातुष्विधुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्याः समास इति कैवटः । ॥ **कर्तरि च** ॥ २।२।१६। कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तुजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । ॥ **नित्यं**

कृतित्वरेण तित्त्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तज्येन तु समासे मध्योदात्तल स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥—**सोऽप्यनेनेति** ॥ षष्ठीसमासेन 'षोडाशुपती' इति समासो वारितः । सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुण-' इत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥—**केन च पूजयाम्** ॥ सूत्रोपलक्षण पूजाप्रहणव्याख्यानादित्याह—**मतिबुद्धीमिति** ॥—**राज्ञामिति** । 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी ॥—**भूत** इति । न च तत्कौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः कस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिग्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेणैव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । 'पूजितो यः सुरासुरः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयक-ज्ञापकस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन 'कलहं सराममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥—**अधिकरणवाचिना च** ॥ वाचिप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥—**इदमेवामिति** । 'क्तोऽधिकरणे च-' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥ 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिप्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किं ज्ञत् यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा वाचिकरणकान्तेन कथमिह समास इति चेत् । मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु 'गल्यार्थकर्मक-' इति कर्तरि । किमा वृत्त निष्पन्नमित्यर्थः ॥—**कर्मणि च** ॥ केनेति नानुवर्तते, 'केन च पूजयाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्रमश्विन' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृषोगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति वातिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्यागम्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थलादितीत्यर्थं चशब्दोऽयम् । तदाह—**कर्मणीति या षष्ठीति** । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रष्टवेः स्वीकृतत्वात् ॥—**गवां दोह** इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचक्ष्युः । शब्दानामितीयं षष्ठी 'कर्तृकर्मणो-' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तां-' इत्यनेन, आचार्यस्य क्तः वस्तुतः सत्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादानं एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्रयौ गवां दोह इत्यत्र हि आश्रयं प्रतिपाद्य, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न लज्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्टोपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमनो नास्त्युभयप्राप्तिः । अन्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तां-' इति सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥—**तृजकाभ्याम्**—॥ इह 'कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्याम्' इति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयशाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति** । कर्तृप्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तच्चो न विशेषणमव्यभिचारात्, तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यमस्त्वित्याह—**इध्रमश्विकेति** । 'पर्यायार्हणा-' इति भवे पुनश्च कर्मणि षष्ठ्याः समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेश्चुदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यकत्वादिदलाशङ्क्याह—**पत्यर्थमर्तृशब्दस्येति** । यद्यपि याजकादिवधैर्विशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि कृतेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणात्, न तु यौगिकत्वेति भावः ॥—**शेषषष्ठ्येति** । न्यासकारस्तु तुल्यन्तमेतत् । 'न लोका-' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्याम्-' इति वक्तव्ये तुतः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु—'जनिकर्तुः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशादनित्योऽयं समासनिषेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥—**नेह तुजिति** । न चोत्तरार्थल शङ्क्यम् । तृच्

क्रीडाजीविकयोः । २।२।१७। एतयोर्धयोरेकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुङ् । जीविकायां । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तुजकाभ्यां कर्तरिति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ ॐ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ २।२।१८। अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्व कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्व नाम्नेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वदशात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात् इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ॐ अर्थं नपुंसकम् ॥ २।२।१९। समांशवाच्यध्वंशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ # एकविभक्तावपष्टयन्तवचनम् ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चलद्वी इत्यादि सिद्धति । अर्थं पिप्पल्याः अर्थपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्थः द्रव्यैक्य एव । अर्थं पिप्पली-

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादिसेनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनसु 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किम् । रमणीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां त्वमिच्छति ॥—भावे ण्वुलिति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ 'भावे' इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुत्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम् 'उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडाया सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ॥—पूर्वापर—॥ एकदेशशब्दोऽवयवे रुढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः । 'कृण्वसर्पवात्' इत्यत्रैव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधस्य रुढेष्वप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति टञ् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनित्यदेतदाह—अवयविनेति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् 'समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत आह—षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्यादिप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः ॥—पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारात्' इति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन सप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पश्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा तथापि 'तस्य परमाग्रेष्ठितम्' इति लिङ्गात् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पश्चमी न' इत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥—पूर्वं नामेरिति । नामर्थः पूर्वं भागः, स कायस्यावयव इत्यर्थः । नामेरिति दिग्गोचलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधि, न लंकदेशीति नाम्न्या समासो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नामे' इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥—पूर्वश्चात्राणामिति ॥ नासां निर्वाणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसबन्धे । बहुवचनं तद्भावावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावात्तत्र समासः ॥—सर्वोऽपीति । पूर्वोदिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥—ज्ञापकादिति । अन्यथा अत्रस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ॥—मध्याह्न इति । 'राजाहस्तसिध्य' इति टच् । 'अहोह' इत्याहोदेशः ॥ अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोर्ह्रस्वकायवल्कर्मधारयेण न निर्वहति, तस्मादेकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाप्रयोगोक्तमेवेति बोध्यम् ॥—इत्याहु रिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वात्रिकत्वात् ॥—अर्थं नपुंसकम् ॥ खण्डवाच्यध्वंशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्थो नगरार्थ इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवैव एतत्ते, 'पूर्वापरा' इति पूर्वसूत्र एवार्थशब्दे पठनीये 'अर्थम्' इति योगविभागेन निर्देशानुपसकले लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे—नित्यं क्लीबे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः, ग इत्यर्थः ॥—प्राग्वदिति । एकलविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचक्षुः—'अर्थम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम् । तेन 'तत्संदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्थपिप्पलीत्र 'एकविभक्ति चार्ध्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञाया 'गोत्रियोः' इति द्वयः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अपष्टयन्तवचनमिति ॥ तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वात् दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चलद्वीति न सिध्येत्, उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे हस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे 'द्विगो' इति दीपोऽप्रवृत्तेरत आह—एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति । 'पञ्चलद्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अपष्टयन्त' इत्यस्य सकोचे लिङ्गमिति भावः ॥—अर्धपिप्पलीति । परबलिह्लादात् क्लीबम् ॥—अर्थं पिप्पलीनामिति । समासे अर्थपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्येक्यात् । परबलिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ 'अर्थपिप्पल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्थानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहे असाधु-श्वेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव, अर्थपिप्पली च अर्थपिप्पली च अर्थपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना किम् । अर्थं पशोर्वेदतस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परबलिङ्गम्' इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा । अर्थपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । 'समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवे वर्तन्ते' इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तत्वाप्येवैव गतिः । 'अर्धोक्तम्' 'अर्धविलोकिताम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुङ्—'प्रेम्णा स्त्रीरार्धहृता हरस्य'

नाम् । ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाप्यन्यतरस्याम् । ॥ २।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं शिक्षाया द्वितीयशिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं शिक्षाया शिक्षकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं वाच्यत्वा पक्षे षष्ठीसमासः । शिक्षाद्वितीयम् । ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ॥ २।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्ते जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति चिह्नवा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ॥ कालाः परिमाणिना । ॥ २।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । बहूजातः । द्वयोरहोः समाहारो बहः । बहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः । ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहुनां तत्पुरुषस्योपसंस्थानम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स बहूजातः । अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः । ॥ सप्तमी शौण्डैः । ॥ २।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेपु शौण्डः अक्ष-शौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः । ॥ सिद्धशुष्कपकवन्धैश्च । ॥ २।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपकः । चक्रवन्धः । ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ॥ २।१।४२।

इति ॥—द्वितीयतृतीय—॥ ‘षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः’ इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं वाच्यत्वेति ॥—प्राप्तजीविक इति । ‘गोत्रियो -’ इत्युपसर्जनहस्य । ‘द्विगुप्राप्तापन्ना-’ इति वक्ष्यमाणेन परबालिनिषेधः ॥ न चेद् बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य ‘जातिकालमुत्पादिभ्यः-’ इति परनिपातापत्तेष्वं । ‘प्राप्तापन्ने च’ इति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येति अ. ष अलं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छिला सौत्रलातप्रकृतिभावो नेति प्रायः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति ॥—प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरर्थे प्राप्तापन्नयोः समासः ॥—कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वा-न्यपरिमाणी, तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति ॥—काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥—मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्य दु हस्तवित-स्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य कियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दमपि कालस्तद्वारा देवदत्तं परिच्छिन्नमिति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारे काल-जननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिन्नत्वेवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि ह्यौ प्राधान्यं यो-तयितुं ‘यस्य सः’ इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एव बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु ‘जातस्य मासः’ इति विग्रहे मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन ‘जातस्य यस्य सः’ इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः—‘मासजातो मृतः’ इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे ‘यस्य सः’ इति स्वीक्रियत इति ॥—मासजात इति ॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति ‘जातिकालमुत्पादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या’ इति वचनान् । न च स्वरे विशेषः । ‘वा जाते’ इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धे, तथापि षष्ठीसमासापवादा-र्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवधारणमर्थमिति दिक् ॥—उ-त्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद-प्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वातिकारम्भात् ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्व विवक्षितमिति ज्ञायते ॥—अह्नादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः ‘तद्वितार्थ-’ इत्यवान्तरद्विगो सतीति भावः ॥—पूर्वत्रेति । इह बहूजात इत्यत्रैत्यर्थः ॥—सप्तमी-शौण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यार्थविगतितिरिभिमेल्याह—शौण्डादिभिरिति ॥—अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारक च सामर्थ्यम् । यथा दध्मोदनगुडधानादौ उ-पसेचनमिश्रीकरणाद्विद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रियैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥—अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य लव्ययीभाव एव । अधिहरीति यथा ॥—ख इति । नित्यमिति शेषः । ‘विभाषाक्षे-’ इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । मध्येइत्यर्थान् । तद्योगे अवयविन आधारलविवक्षयां सप्तमी, यथा इक्षे शास्त्रेति । वने अन्तर्धनान्तर्भवसति । वस्तुतस्तथि-करणलमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु ‘विमक्त्यर्थे’ इति नित्यमव्ययीभावः । ‘प्रनिरन्तःशर-’ इति णलम् । वने इति अन्तर्धनम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकलात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकले-

१ उत्तरपदेनेति—इदं वातिकमेतत्सूत्रविषयकमेव । तथैव भाष्यकृतोदाहरणात् । २ सांकाश्यसिद्ध इति—संकाशेन निर्वाणिते वने तपसा निद्रा इत्यर्थः । साकाश्ये नगरे सिद्धो ज्ञान इत्यर्थो वा ।

ध्वाङ्गुवाचिना सह सप्तम्यन्तं सप्तम्यन्ते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्गु इव तीर्थध्वाङ्गुः । तीर्थकाक इत्यर्थः । ॐ कृत्ये-
 ऋणो ॥२११४३॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रख्यापनीः सह प्राग्वदावयवके । मासेदेयम् ऋणम् । पूर्वोक्तोऽयं साम । ॐ सं-
 ज्ञायाम् ॥२११४४॥ सप्तम्यन्तं सुप्ता प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमाद्विषयसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः ।
 वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सम्भवा इत्यलुक् । ॐ केनाहोरात्रावयवः ॥२११४५॥ अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः ।
 कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वोक्तकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अङ्घ्रि दृष्टम् । ॐ तत्र ॥२११४६॥ त-
 त्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक् । ॐ क्षेपे ॥२११४७॥ सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वच्चिन्दायाम् । अ-
 वतसेनकुलस्थितं त एतत् । ॐ पात्रेसमितादयश्च ॥२११४८॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये
 एव संगताः ननु कार्यं । गेहेश्वरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकत-
 वा प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । ॐ पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणनवकेवलः समानाधिकरणेन ॥२११४९॥
 विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पू-
 र्वं ज्ञातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरबैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः ।
 केवलवैयाकरणाः । ॐ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥२११५०॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमासेरधिकारः । संज्ञाया-
 मेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वपुकात्मशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । ॐ तद्धितार्थोत्तर-
 पदसमाहारे च ॥२११५१॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां

पि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्भेदे अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगान् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनप्र-
 हणसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च मध्यवाचिनः प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शोण्ड ।
 धूर्त । कितव । व्याज । प्रवीण । सवीत । अन्तर् । अधि । पट्ट । पण्डित । कुशल । नपल । निपुण । शूत ॥—**कृत्यैः**—॥
 यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति—**मासेदेयमिति** ।
 'तत्पुरुषे कृतिः' इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ॥—**नियोगोपलक्षणार्थमिति** । नियोगो निर्धारणम् । आवयवकोपलक्षणाधे-
 मित्यर्थः ॥—**नित्यसमासोऽयमिति** । अत एव 'पुरुषेष्टमः' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यव्योचाम ॥—**अवतप्त इति** ।
 नल्लेने स्थित नकुलस्थितम् । 'कर्तृकरणे कृताः' इति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि कान्त इति
 तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । 'तत्पुरुषे कृतिः' इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥—
पात्रेसमितादयश्च ॥ पात्रेसमिता इति । सपूर्वादिणः कः ॥—**गेहेनर्दीति** । 'नदशब्दे' इत्यस्मात् 'सुप्यजार्ताः' इति
 णिनिः ॥—**घटकतया प्रवेशो नेति** । 'परमाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव भवति । न तु 'गन्महत्' इत्यादिना
 समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकास्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु 'केवलाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव । न तु 'पूर्वका-
 लैकः' इत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥—**पूर्वकाले**—॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । उत्तरपा तु पण्णा स्वरूपग्रहणम् । पूर्व-
 लस्य सप्तम्यन्तिकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समन्वितः । तथैवोदाहरति—**स्नातानुलिप्त इति** ॥ अत्र क्रियाशब्दत्वात्पात्रचक्रपा-
 ठकत्वं पर्यायः प्राप्तः ॥—**याज्ञिका** इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । 'कृत्यार्थादि' इति ठक् । एवं
 नैयायिकाः । 'जीर्णैरेतत्' इति भूतैरेतत् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । भीमायामधीयते वि-
 दति वा भीमायकाः । 'कमादिभ्यो वृन्' ॥—**नवपाठका इति** । पठन्तीति पाठकाः । 'ष्वल्लृच्चां' इति ष्वल् । सम्भ्या-
 वाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शीङ्गुषम् । षष्ठी-
 समासोऽपि इह न भवति । 'पूरणगुणः' इति निषेधात् ॥—**दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥—नियमार्थमिति** । 'तत्पुरुषे
 संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि गिद्धयति ॥ कथं ताह 'त्रिलोकनाथः पितृमन्त्र-
 गोचरः' इति कालिदासः, 'त्रिलोकेशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः । 'द्विगो' इति दीप्पमज्ञात । न च पात्रा-
 दित्व कल्प्यं, 'यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च 'उत्तरपदे' इति मयाम 'त्रिपदत-
 त्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्रयवयवो लोकत्रिलोकः । शाकपाथिवादिवाहुत्तर-
 पदलोपः इति ॥—**पञ्चब्राह्मणा इति** । यद्यप्यत्र कृतेपि समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्मा-
 क्षणैरित्यादी विशेषो बोध्यः ॥—**तद्धितार्थो**—॥ असंज्ञार्थं वचनम् । एकपापि सप्तमी विषयभेदाद्भेद्यत इत्याशयेनाह—
तद्धितार्थे विषये इत्यादि । यदि तु 'तद्धितार्थे वाच्ये' इति व्याख्यायेत, ताह पाँचशाल इत्यादि तद्धितो न स्यात् ।
 तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । 'द्विगोऽनपत्ये' इति ज्ञापकादुक्तोऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनाया प्रतिपत्तिर्गो-
 वमिति भावः ॥ 'तद्धितं परे' इति तु न व्याख्येयमेव । 'तद्धिते परतः समासः' समासे कृते 'द्विपूर्वपदान्' इत्यादिना
 तद्धितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥—**समाहारे वाच्ये** इति । तेन पञ्चगवमित्यादी समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहा-
 र्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा अत्र 'गौरतद्धितलुकि' इति टञ्ज स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोऽनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्ते-

शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां च इति नः ॥ * सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंनङ्गावः ॥ आपरशालः । पूर्वा शाला भिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते भियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार वदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्वितार्थः । वण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ बचान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ * द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् । गोरतद्वितलुकि ॥ ५॥४॥९॥ गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्वितलुकि । पञ्चगवधनः । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ १॥२॥५॥ तद्वितार्थे लङ्लोकाविधयः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । द्विगुरेकवचनम् ॥ १॥२॥१॥ दिग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । कुत्सितानि

रिति भावः ॥—सर्वनाम्न इति । एतच्च पूर्वोपरोदाहरणान्वयि ॥ यद्यपि 'भियाः पुनर्' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थः 'सर्वनाम्न' इति वचनभावदयक प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः ॥—वृत्तिमात्रे इति । तद्वितवृत्तां समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥—आकार उदात्त इति । अयति त्वत्रान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्यदात्तमेव स्यादिति भावः ॥—षाण्मातुर इति । 'मातुरुत्सख्यासमभद्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः । 'अनपत्ये' इत्युक्ते 'द्विगोर्लङ्' इति लङ् न ॥—विकल्पे प्राप्त इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमाया तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासाथं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेखेतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसक्रमेण परस्परसकन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्ता सत्या वचनमिदमिलादि स्थितम् । द्वन्द्वस्योदाहरण तु वाक् च दृष्य प्रिये अस्य वागदृष्यप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोनित्यं द्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वाद्युदपहान्तान्' इति समासान्तपञ्चमि नित्य एव ॥—गोरतद्वितलुकि ॥ 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तते, दृक्, तदाह—गोन्तादित्यादि ॥ ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माद्विजत्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह—समासान्त इति ॥ अयं भावः । 'समासान्ताः' इत्यधिकारादृच् समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति पठ्यन्त पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥—न तु तद्वितलुकीति । लुग्विषय इत्यर्थः, न तु तद्वितलुकि सतीति । समासान्तानामन्तरहत्वात् ॥ अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चमिगोभिः क्रीत पञ्चगुः । अत्र तद्वितस्य ठकः 'अर्धपूर्वा' इति लुक् ॥—संख्यापूर्वो द्विगुः ॥—अत्रोक्त इति । अयं भावः । पूर्वसूत्रविषयेयं सज्ञा । अनन्तरस्यैवेति न्यायात् । एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम् । अन्यथा 'दिक्सख्ये सज्ञातद्वितार्थात्तरपदसमाहारेणु' इत्येव त्रयात् । तेन सप्तम्यं इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, 'सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेधुः' । 'सप्तश्रुषीणां सुकृताय लोक' इत्यादि ॥—त्रिविधः संख्यापूर्व इति । 'तद्वितार्थं विषये, उत्तरपदे च नरतः, समाहारे वाच्ये, सख्यपूर्वो यः समासः सः' इत्यर्थः ॥ तद्वितार्थं यथा पञ्चकपालः । 'संस्कृत भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लङ्गनपत्ये' इति लुक् । उत्तरपदे यथा । पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तपठ् । समाहारे पञ्चमूली । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥—द्विगुरेकवचनम् ॥ वकीति वचन, वाहुल्यकार्त्तरि त्युट् । 'सामान्ये नपुंसकम्' । 'द्विगुः समास एकाग्रप्रतिपादको भवति' इत्यर्थः ॥ न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः सपद्यत इत्याह—एकवत्स्यादिति ॥ 'समाहारे' इति त्वसंख्यानालम्ब्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः ॥ समाहारे किम् । तद्वितार्थं भा भूत् । पञ्चसु कपालेषु रास्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चमिगोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः ॥ पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्विहृत्त्वादिकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे । यदा 'तद्वितार्थ' इति सूत्रे 'समाहारे' इति 'कर्मसाधन' । तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्त्य प्रयोजनम् ॥ न च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकलार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम् । समुदायवाचकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यभ्युपगमे बाधकभावादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्वितार्थ' इति सूत्रे समाहार इति भावे धन्यु, न तु कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थान्युपगमे समाद्वियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्राश्रयमिति वाच्यम् । पञ्चखट्वात्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्मित्वेव विप्रहमभवेन नियताविभक्तित्वाभावात् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वाभावे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आवन्तो वा' इति व्रीत्वपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणे ङीप् स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनमवग्याहृतमेव । समाहारोपेक्षया नियमेन वतिपदानां पठ्यन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वात्यदिरूपं निर्वाधमेवेति दिक् ॥—स नपुंसकमिति । एतस्माथो मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥—कुत्सितानि—'कुत्स अवक्षेपणे' कर्मणि

कुत्सनैः । २।१।५३। कुत्समानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणसूचिः । मीमांसकदुर्दुष्टः ।
 ॥ पापाणके कुत्सितैः । २।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलः । ॥ उपमानानि सामा-
 न्यवचनैः । २।१।५५। घन इव इषामो घनइषामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे
 इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २।१।५६। उपमेवं
 व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृलोमः ।
 व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २।१।
 ५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्कविश्रित्यम् । कृष्ण-
 सर्पः । कश्चिन्न । रामो जामदग्न्यः । ॥ पूर्वापरप्रथमचरमज्ञघन्यसमानमध्यमध्वमीराश्च । २।१।५८। पूर्व-
 क्तः । स च 'मतिबुद्धिः' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तमसुच्यार्थत्वाद्वर्तमानं विहितं इत्याशयेनाह—कुत्स्यमानानीति ।
 तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशं स्वरूपविधिनिरासार्थं ॥—वैयाकरणसूचिरिति । सूचयते 'अच
 इः' । पृष्ठः सन् प्रश्न विस्मरयितुं स सूचयत्यन्यासवैधुर्वात् एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुरितम् ।
 वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिमानाभावेन निष्फलतात्कुत्स्यते ॥—दुर्दुष्ट इति । 'दुल उक्षेपे' दुर्बलः ।
 औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति गेलेक् । रलयोरेकलस्मरणादस्य रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सू-
 त्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायमेवायं सनिधानात् । तेनेह न—न्यायिको दुराचारः ॥—पापाणके—॥ एतां कुत्सना-
 मिधायिनी । 'कपूयलुसितावश्वेदगर्वाणकाः समाः' इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समाम् परनिपातः स्यात्, तस्मात्पू-
 र्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—पूर्वसूत्रापवाद इति ॥—उपमानानि—॥ उपमीयते येन तदुपमानम् ।
 उपपूर्वामाहः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माह् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे ऋट् । येन वस्तुन्तरं सादृश्येन परि-
 च्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गाः करणं सादृश्यं हेतुः, पुरुषं परिच्छेत्ता । म हि गाः साद-
 र्येन गवयं परिच्छिनत्ति ॥—सामान्यवचनरिति । गमानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादिलात्स्वार्थं ध्यन् । उपमानो-
 पमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनरिति । एतच्च वचनग्रहणादभ्यन्ते । सामान्य-
 मुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तारं भूते ल्युट् । ये पूर्व सामान्यमुक्त्वा तद्वति इत्येव पयव्यस्यति ते तयोक्तौ । तच्च
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य 'गवन्विशब्दत्वादाक्षिसमुपमेयमेव विज्ञायते ॥—लाक्षणिकमिति । अत एव सामाना-
 धिकारण्यामृणीव चपला मृगचपलादौ पुत्रद्रावः । उत्तरपदोपस्थितस्यामलचपलात्तादृगाक्रमेवैह सादृश्यं गृह्यते सं-
 निधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेद्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्येवैह ॥—पूर्वनिपातेति । अन्यथा-
 ऽनियमः स्यात् खञ्जकुञ्जवदिति भावः ॥ किं च 'तत्पुरुषे तुत्यार्थवृत्तीयासप्तम्युपमानाव्ययः' इति सूत्रे प्रतिपदोक्त्यास्य-
 वोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्याकादित्वात्समासे उपमानम्बरो न प्रवर्तनं इति मिद्वान्तः ॥—
 उपमितम्—॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च भवन्विशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमान-
 भूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥—पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरमापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः
 सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात् मा भूदिति 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि 'भाष्यादिषु क्वातिग-
 म्भीरः' इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्ते । अत्र केचित् प्रमादं एवायमित्याहुः ॥ ५८ गम्भीरं ग्राह्यं न
 विवक्षितं, किं तु विततदुरवगाहलादिना । तस्य हि विततलादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्वाच्यः समागः इति मनोरमाया स्थि-
 तम् ॥—विशेषणम्—॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुं । करणतविवक्षाया न्युट् नदाह—भेदकमिति । व्यावर्तकमि-
 त्यर्थः । विशेषणविशेष्ययोः सवन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणैतदपसमवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च
 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यत्रापि न्युन्यम् । हरदत्तस्लाह—समग्यमानपदद्वयजन्ययोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोधैत्र
 परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेलेतदर्थसुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति, न तु
 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ । न हि तक्षकस्य सर्पत्वं व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् ॥ कैलागादिः, मन्दरादिः, भावपदार्थः, तर्क-
 विद्या, व्याकरणशास्त्र, भोजराजः, इत्यादिप्रयोगाणामसगलापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादा-
 विव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् । इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दमभिव्याहारे विशे-
 ष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकान्नाह इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्धानियम एव । ख-
 ङ्कुञ्जः कुञ्जसङ्गः । पाचकपाठकः पाठकाचकः । खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासङ्गा ।

१ उपमितमिति—इदं सूत्रमुभयोः समानलिङ्गत्वं एव प्रवर्तते । भाष्यान्वयित्यादा तु मयूरव्याकादित्वात्समासः ।

२ पूर्वापरेति—बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेतेषां न समाम्, इति समर्थमनं भाष्यं स्पष्टम् । एवं च अपर-
 ध्यापक इति उदाहरणं चिन्त्यम् ।

निपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ * अपरस्यार्धे पञ्चभावो वक्तव्यः ॥ अपरभासावर्धश्च पञ्चार्धः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकैति बाधित्वा परत्वावनेन समासे वीरैकइति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति । ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । १२।१।५९। * श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-कृताः । ॥ केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ १२।१।६०। नञ्विशिष्टेन कान्तेनानञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ * शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । १२।१।६१। सद्देवः । वक्ष्यमाणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उक्तष्टो गोः । पञ्चादुद्धृत इत्यर्थः । ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ १२।१।६२। गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ १२।१।६३। कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातिवत् । ॥ किं क्षेपे ॥ १२।१।६४। कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति । ॥ पोढायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणीप्रवक्तृभूत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । १२।१।६५। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १२।१।४२। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । १६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊढभावो यस्मिन्स्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावाङ्गेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादीं प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । जौग्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोढा । पोढा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदभित्तिपयम् । गृष्टिः

अप्रधानं गुणसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्वयं प्रत्युपपन्नं स्पष्टमेवेति ॥—अपरस्यार्धे इति ॥ एतच्च 'पञ्चात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥—बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥—श्रेण्या—॥ आद्य आदि-शब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । 'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग, कुन्द, शशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह—अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पथ्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ॥ च्यन्तानां तु 'कुगति-' इति नित्यसमासः, परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'चौ च' इति दीर्घः ॥—केन—॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्मात्राधिकेन नञ्रहित समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्ध चाभुक् च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशित चानशित च अशितानशितम् । क्षिष्टाक्षि-शितम् । 'क्षिष्टः क्लानिष्ठयोः' इति वेदः ॥—कृताकृतमिति । एकदेशकरणाकृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणतदेवाकृतम् ॥—शाकपार्थिव इति ॥ पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । 'तस्मैश्वरः' इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य । पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपद प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपद पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥—सन्महत्—॥ गुणक्रियाशब्दः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमाद्य सूत्रम् ॥—कतरकतमौ—॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । 'वा बहूनां जाति-परिप्रश्ने ङतमच्' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्योत्तादृशसर्वे कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽयन्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृत प्राचीनश्रुतिषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त' इति ॥—किं क्षेपे—॥ किराजेति । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एव 'किंस्त्रा यो द्रुष्यति' । 'किंवा । यो न वहनि' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—तत्पुरुषः ॥ समानाधिकरणशब्द अर्थादाय-जन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥—भाषितपुंस्कादित्यादि ॥ एतच्च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्ध, जातीयदेशीयोस्तु 'तसिलादिषु-' इति सिद्ध, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—पूरणीप्रियादिष्विति । तथेति च ॥—महानवमीति । नवानां पूरणी 'तस्य पूरणे ङट्' 'नान्तादसह्यादेर्मङ्' ढिलाब्दीप् । महती चासी नवमी चेति विग्रहः । पुवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत् आकारः ॥—कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'सत्तापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तसारकविकारे' 'स्नाह्नाश्चेतः' 'जातेष्व' इति पञ्चसूत्रा प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । कमे-णोदाहरति—पाचकस्त्रीति ॥ जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवमिति ॥ पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—पाचकदेशीयेति । 'ईपदसमासा' इति देशीयर् । उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥—इत्यादीति । आदि-पदात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, जौग्नजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एव दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥—स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्रीलथः ॥—उदभित्तिः । 'तक हृदिभन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्'

१ सन्महदिनि—महापार्थिव्यादां तु पूजाभावेऽपि विशेषणसमासो बोध्यः ।

सकृद्वसूता, गोपृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । बेहत् गर्भधातिनी, गोबेहत् । बष्क-
यणी तरुणवत्सा, गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ १२।१।६६।
एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मत-
ल्लिकादयो नियतल्लिका न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका । ॥ युवा खलतिपलितबलिनज-
रतीभिः ॥ १२।१।६७। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः
युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्बेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ।
॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ १२।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेत । सदृशश्चेत । अजात्या किम् । भोज्य भोजनः ।
प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । वर्णां वर्णेन ॥ १२।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।
॥ कडाराः कर्मधारये ॥ १२।१।७०। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनि-
कडारः । ॥ कुमारः भ्रमणादिभिः ॥ १२।१।७०। कुमारी भ्रमणा कुमारभ्रमणा । इह गणे भ्रमणा प्रव्रजिता गर्भि-
णीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ १२।१।
७१। चतुष्पाजातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । ॥ मयूरव्यसकादयश्च ॥ १२।१।७२। एते नि-
पात्यन्ते । मयूरो व्यसको मयूरव्यसकः । व्यसको धूर्तः । उदक्चावाक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रच-
म् । नास्ति किंचन यस्य सः अकिंचनः । ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्रीत पिबतेत्येवं सततं
वप्राभिधीयते सा अश्रीतपिबता । पचतभृजता । खादतमोदता । ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति य-
स्मिन्मणि तद्देहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज्य देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अ-

इत्यमरः ॥ कठधूर्त इति । नात्र कठञ्च कुत्स्यते । अतः 'कुत्सितानि कुत्सने' इति गतार्थता न शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्त-
कुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । 'जनयति कुमुदश्रान्ति धूर्तवको बालमत्स्यानाम्' इत्यत्र धूर्तवक इत्यसाधुरेव ॥—प्रशंसा-
वचनैश्च ॥ वचनग्रहण रुढिशब्दपरिग्रहायम् । तेन ये यौगिका. प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृ-
द्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशगा गमयन्ति 'सिंहो माणवकः' इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥—गवोद्ध इति । 'अवह्
स्फोटायनस्य' इत्यवडि 'आहुणः' ॥ 'मतल्लिका मर्चाचिका प्रकाण्डमुदतल्लजः । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । 'प्रशं-
सावचनपोढायुति' इत्येकयोगराभवे पृथग्योगकरणेनित्यफलम् ॥—युव—॥ खलतीति । 'कृदिकारादिकिनः'
इति ङीप् । 'पुंवकर्मधारय' इति पुवतिशब्दस्य पुवद्भावः ॥—जरतीति । 'जीयतेरतृन्', 'उगितश्च' इति ङीप् । एवं
युवपलितः युवबलिन इत्युदाहार्यम् । बलिनशब्दः पामादि ॥—कृत्यतुल्याख्या—॥ तुल्यमहान सदृशमहानित्यादां तु
परलादनेन 'समहत्' इति बाध्यते । 'तस्य सकृत्सालिन' इति भट्टिप्रयोगे तु 'सना कृत्य सकृत्यम्' इति षष्ठीसमासो
बोध्यः । एव 'परमपूज्यः' इत्यादिवाचि ॥—वर्णो—॥ गमानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेष्येण्यस्यने-
नैव सिद्धे पृथग्वधाने 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरौ विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादितसमासपूर्वपदस्यैव भवतु
नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥—कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गधित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्वयपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावय-
वके भाक्तः । एव च गौणे सामानाधिकरण्ये 'विशेषण विशेष्येण' इत्यप्रवृत्तौ समागार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु
'तृतीया तत्कृता' इत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गलस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि खरे भेदः । 'तत्पुरुषे तुल्या-
र्धतृतीया' इत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतित्त्वरमिद्धैरिति चेत् । अत्राहुः । कृष्णशुद्धो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनैवावश्यं वि-
धेयः । नहीह तत्कृतत्वमसि ॥ यद्यपीह 'विशेषण विशेष्येण' इत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः खरो न सिध्यति ।
न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिंचित्करः व्याख्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुद्धा इत्यादेव्यावर्त्यस्य मभवादिति ॥—कडा-
रादय इति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन 'पाण्डुलाण्डिल्यः, शाण्डिल्यगडुलः' इत्यादि । एतच्च भाष्ये
स्पष्टम् ॥—एतदेवेति ॥ एवकारः स्फुटसिद्धलभ्योतनार्थो, न लवधारणार्थः । 'युवा खलति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि
ज्ञापकत्वमभावात् । न हि युवनशब्दस्य पुस्त्ये जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥—चतुष्पादो—॥ मणूककुल्या अत्र
'जातिः' इत्यनुवर्तत इत्याह—जातिवाचीति ॥ जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।
प्रत्युदाहारेण 'विशेषणम्' इतिसमासः स्यादेव । गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥—मयूर—॥ चकारोऽत्रावधार-
णार्थः । तेन 'परममयूरव्यसकः' इत्यादि समासान्तरं न भवति ॥—धूर्त इति । एव च गुणवचनलात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वच-
नमारब्धमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यसको मयूरव्यसक इत्यादां 'उपमानानि सामान्यवचनः' इति समासस्यापवादोऽयम् ।
तेन 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतित्त्वरस्योपमानसदृशत्वेन विहिते
प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥—अश्रीतपिबतेति । इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीलाट्यम् । एव-

सातत्पार्थम्यं हि पाठः ॥ * जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं स-
मस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेतृतांस्मिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्त्वम् ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य
सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । विदेव चिन्मात्रम् । ॥ ईषदकृता । २।२।७। ईषपिङ्गलः ॥ * ईषदु-
णवच्चेनेति वाच्यम् ॥ ईषदृक्त्वम् । ॥ नञ् । २।२।६। नञ् सुपा सह समस्यते । ॥ नलोपो नञः । ६।३।
७३। नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः । ॥ तस्मान्बुडचि । ६।३।७४। लुसनकाराच्च उत्तर-
पदस्याजादेर्बुडागमः स्यात् । अनश्चः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलृच्चसंदेहाः प्रयोजन-
मिति अनुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविग्रमित्यादि सिद्धम् ॥ * नञो
नलोपस्तिङ्क्षि क्षेपे ॥ अपचसि त्वं जास्म ॥ नैकधेत्वाद् न तु नञ्भेदेन सह सुप्सुपेति समासः । ॥ नभ्राणनपाञ्च-
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६।३।७५। पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुब्र-
न्तः । न सत्या असत्याः, न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न
क्षी पुमान् नपुंसकम् । क्षीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति नि-
पात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेडः । न अकमस्मिन्निति नाकः । ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६।३।७७।
नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो
नित्यमित्यनुवर्तमाने । ॥ कुगतिप्रादयः । २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुसितः पुरुषः कुपुरुषः । ग-

मपेऽपि ॥—राजान्तरमिति ॥ अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची ॥—चिन्मात्रमिति । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । अ-
न्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमि-
त्याहुः ॥—उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तद्ध-
रेत्यस्याकाङ्क्षापूर्णाधर्ममुक्तम् ॥—समासेन चेतृतेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं ज-
हिस्त्वमिति य आह स जहिस्त्वम् ॥—नञ्—॥ इह 'नलोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो अकारः । तत्कल च नैकधे-
त्यत्रालोपः ॥ 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्यार्थं अकारोच्चारणमित्यन्ये ॥—सुपा समस्यत इ-
ति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नया ख्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् 'आरोपितो ब्राह्मणः'
इति बोधे अर्थाद् 'ब्राह्मणभिन्नः' इत्यर्थं पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥
तत्पुरुषस्यौत्तरात्मिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येव सति निर्वाधम् । 'एतत्तदोः' इति सूत्रे अनञ्समासप्रश्नं 'बेह लिङ्मित्यादि
मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥—नलोपो नञः । 'नगोऽञ्' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्यम् । तेन नञोऽकचि अक-
ब्राह्मणः अकनश्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥—उत्तरपदे इति । 'अलमुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् ।
घटो नास्ति घटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि 'त्रैणार्थ' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञ
विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानाच्च भवति । 'क्षीपुसाभ्याम्' इति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत
एव अत्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नप्रत्यया-
न्तस्य पूर्वपदत्वं सभवत्येवेति 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । 'हृदयस्य हृत्ते' इति सूत्रे अणग्र-
हणात्पृथक् लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनात् । यद्वा 'अमूर्धमस्तकात्'—'वि-
भक्तावप्रथमायाम्' इत्यादिज्ञापकात् 'नलोपो नञः' इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥—तस्मान्बुडचि ॥
'डः सि धुद' इत्यत्रेवाचीति रासम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह—अजादेरिति । अचोत्तरपदविशेषणाद् 'यस्मिन्विधिः'
इति तदादिविधिलभ्यत इति भावः ॥—अनश्च इति । नुटः परादिस्तेन अपदान्तत्वात् 'डमो हस्वात्' इति डमुप् भ-
वति ॥ ननु अविग्रमित्यत्रापि परलात्तपुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्भक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिरवि-
वाद इति न सिद्धवेदित्याशङ्क्याह—अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥—अविग्रमिति ॥ यद्यप्यव्ययमाना विग्रा
यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविग्रं कर्मेशादिप्रयोगः सिध्यति । तथाप्युत्तरे कर्मण्यविग्रमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना
स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥—नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥ अपचसीति । ङ-
स्तिष्ठत पचसीत्यर्थः ॥—नशब्देनेति । नञा समासे लनेकधेलेव स्यादिति भावः ॥—नभ्राद्—॥ सत्यु साधवः सत्याः
'तत्र साधु' इति यत् । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावधिनी
दर्श' इति सिद्धम् ॥—नमुचिरिति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्किट्' इति क्तिवाच्च गुणः ॥—क्षरतेः क्षीयते-
र्चेति । 'क्षर सचक्ले' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ॥—कुगति—॥ कुशब्दोऽत्राव्यय गृह्यते, न तु पृषिवीवा-

१ विकल्पते इति—पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादि रीत्येति । २ नशब्देनेति—एकश-
ब्दस्येति भावः । ततो वा प्रकारे । एवमेव ननेनानाराचान्तरीयकादयः ।

तिभ्यस्त्वुवर्तमाने । ॥ ऊर्यादिचिञ्चडाचञ्च ॥ १।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य । ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १।४।६२। खादकृत्य । अनितिपरं किम् । खादिति कृत्वा निरुद्धवत् । ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३। सक्त्य । असक्त्य । ॥ भूषणेऽलम् ॥ १।४।६४। अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया । ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५। अन्तर्हस्य । मध्ये हत्वेल्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ॥ कणेमनसी अन्ध्राप्रतीघाते ॥ १।४।६६। कणेहस्य पयः पिबति । मनोहस्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । ॥ पुरोऽव्यम् ॥ १।४।६७। पुरस्कृत्य । ॥ अस्तं च ॥ १।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्यय गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तागत्य । ॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ १।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगात्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति । ॥ अदोऽनुपदेशे ॥ १।४।७०। अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्वा । ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ १।४।७१। तिरोभूय । ॥ विभाषा कृञि ॥ १।४।७२। तिरःकृत्य ।

चक्र । गत्यादिसाहचर्यत् ॥—ऊर्यादिचिञ्चडाचञ्च ॥ ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग इति ॥ चिञ्चडाच्च कृञ्भक्तिर्योगे विहिता । तत्साहचर्यादर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न ऊरीपक्षला ॥ माधवादिग्रन्थे तु ‘आविःप्रादुःशब्दौ सुक्त्वा अन्येषा करोतिनैव योगे गतिसंज्ञा’ इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति माध्यादाहरणादिभ्यात्रमुदाहरति, ऊरीकृत्येलेखवतरितु युक्तम् । सहाफल समास्तत्फल च ल्यबिति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावद्गीकारं । आवि शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः, कृञ्भक्तियोगे लनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि ‘वारुणीमदविशङ्क्यमथाविश्रुयो भवदसाविव रागः’ इति माध इति चेत् । अत्राहुः । ‘ते प्राग् धातोः’ इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थलक्षणे अनुपपत्तावपि सज्ञानियमार्थलक्षणे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥—शुक्लीति । ‘कृञ्भक्तियोगे सपञ्चकर्तारि चिञ्’ । ‘अस्य च्वा’ इतीकारः ॥—पटपटाकृत्येति । ‘डाचि बहुल द्वे भवत’ इति पटच्छब्दस्य द्विलम् । ‘अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धान्’ इति डाचि टिलोपः । ‘नित्यमात्रेणिते डाचि’ इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशात् सूत्रे चकार । तेन ऊरीकृतमित्यत्र ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतित्वात् क्रियायोगे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तल भवति ॥—कारिकेति ॥ भावे ‘पर्यायाहर्ण’ इति ण्वुच् । तदाह—क्रियेति । ‘क्रियायोगे’ इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्र इत्यन्ये ॥—अनुकरणं चा—॥ ‘ते प्राग् धातोः’ इत्यस्य सज्ञानियमपक्षेऽनित्येति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—अनितिपरं किमिति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खादित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणाद्यानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति—खादिति कृत्येति । सत्या संज्ञाया एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु ‘इति खादकृत्य’ इत्येव स्यादिति भावः ॥ न च ‘इति खादकृत्य’ इति न भवति, इते परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । ‘अनितिपरम्’ इत्यत्र इति परो यस्माद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिषडितनन्तत्पुरुषपाश्रवणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खादिति कृत्वेति रूपनिर्वाधः, किमेनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एव कृत्वेत्यर्थं वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्व्यतिरिक्तमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्यैव क्रियायोग इति ॥—हतं परिगृह्येति । हला गमन द्विधा हत ल्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरण द्वितीय तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधि, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥—कणेहस्येति । अत्यन्तमभिलाषय तत्रिश्रुतिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । तथा च भद्राद्या अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरण तु कणे हला गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेल्यर्थः ॥—पुरस्कृत्येति ॥ ‘पूर्वाधरावराणाम्’ इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । ‘नमस्युरसो’ इति विमर्शस्य सः । ‘अमु पुरः पश्यसि’ इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृष्टि प्रत्यगतिलात्सलाभावः ॥ अव्यय किम् । पुर पुरा पुर कृत्वा गतः ॥—अस्तं च ॥ अव्ययमिति किम् । अस्त कृत्वा काण्ड गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥—अच्छमिति । सत्या हि गतिसंज्ञाया निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुच्छलु स्यादिति भावः ॥—अदःकृत्येति । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥—अदः कृतमिति । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतित्वात्तुदात्तलम् ॥—प्रत्युदाहरणमिति । अद कृत्वा अदःकुर्वन्त्यादीत्यर्थः ॥—तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पादवन्तो भूत्वेत्यर्थः ॥—विभाषा कृञि ॥—तिरः कृत्येति । गतिस्वाभावपक्षे ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्ते । माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनास्तत्त्व-

तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा । ॥ **उपाजेऽन्वाजे** ॥ १।४।७३ ॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमावायेत्यर्थः । ॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च** ॥ १।४।७४ ॥ कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ * च्यर्थे इति घाच्यम् ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणेकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । ॥ **अनत्याधान उरसि मनसी** ॥ १।४।७५ ॥ उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येयः । अत्याधानमुपलक्षणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते । ॥ **मध्ये पदे निवचने च** ॥ १।४।७६ ॥ एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । ॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने** ॥ १।४।७७ ॥ कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमिलन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । **प्राध्वं बन्धने** ॥ १।४।७८ ॥ प्राध्वमिलन्यवयम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकृत्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा । ॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये** ॥ १।४।७९ ॥ जीविकासिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदसिव कृत्वा उपनिषकृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ * **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया** ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ * **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ * **अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया** ॥ अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ * **पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ * **निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्यः ॥ * **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः** ॥ वृक्षं प्रति । ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** ॥ ३।१।९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः । ॥ **उपपदमतिङ्** ॥ ३।२।१९ ॥ उपपदं सुविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह ॥—**उपाजेऽन्वाजे** ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते । तदाह—**दुर्बलस्य इति** ॥—**साक्षात्प्रभृ-** साक्षात् । मिथ्या । आम् । श्रद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आद्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पदानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥—**साक्षात्कृत्येति** । असाक्षाद्भवति यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ‘ऊर्यादिचिबडाचक्ष’ इति नित्यैव सज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्धि प्राक्षिकागतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिष्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैलोक्य निर्वाधम् ॥—**अनत्या-** ॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥—**मध्ये पदे-** ॥ ‘विभाषा कृञि’ इति वर्तते । चकारात् ‘अनत्याधाने’ इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥—**वाचं नियम्येति** । निवचन हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥—**नित्यं हस्ते-** ॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वबौदन्तत्व च निपात्यते ॥ **हस्तेकृत्य** । परिणीत्येत्यर्थः । उपयमने किम् । हन्ते कृत्वा कार्पाण गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्यनानार्थगत इति योज्यम् ॥—**एव तावद्गतिसमासतुदाहल्य** प्रादिसमासान्वक्तुमारभते ॥—**प्रादिग्रहणमिति** ॥—**सुपुरुष इति** । क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पञ्चन्ते—**प्रादय इति** । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुःपुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥—**प्रगत आचार्य इति** । अनेन गतायं इति मस्त्वपदिग्रहेण नित्यसमासता च दर्शयति । एव प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥—**अत्यादय इति** । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुख । उन्नतो बेलमुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्ष प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥ **अतिमाल इति** । ‘गोत्रियोः’ इति द्वयः ॥—**अवादय इति** । आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । सनद्धो बर्मणा रावर्मति ॥—**पर्यादय इति** । आदिपदादुक्तः सङ्क्रामाय उत्सङ्क्रामः ॥—**अध्ययनायेति** । तादर्थ्यं चतुर्थी । गुरुकुलवासिदिना परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥—**निरादय इति** । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमहिलन्यो निरकुलम् ॥—**प्रतिषेध इति** । ‘कुगतप्रादयः’ इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च ‘सुराजा, अतिसखा’ इति भाष्यादिप्रयोगात्सतिभिधानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥ **वृक्षं प्रतीति** ॥ ‘लक्षणेत्थंभूता-’ इति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह रामासो नेति चेत् । तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । ‘अपि स्तुयाद्विष्णुम्’ इत्यादौ ‘अपिः पदार्थसंभावना-’ इत्यस्य सावकाशलात्सरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहः ॥—**तत्रोपपदम्** ॥ सप्तमीस्थमित्यतद्व्याचष्टे ॥—**सप्तम्यन्त इत्यादिना** ॥—**तद्वाचकं पदमिति** । एतच्चोपपदमित्यन्वयसंज्ञाबलाद्भवत्येव । अत एव सञ्ज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ ‘धातोः’ इति पृथगधिकारबलात् ‘सनिहिते धातुधिकारे’ इति लभ्यते । तेन ‘चिल लुङि’ इत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोश्चिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे—**तस्मिन् सत्येवेति** । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु

बन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिरुन्तर्भावः समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माकि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङ्गपदम् । अतिङ्ग्रहणं शापयति सुपेत्येतद्देशानुवर्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिङ्ग्रहणं पृथक्त्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अथक्रीती । कच्छपी ॥ अमैवाव्ययेन । २।२।२० । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालसमयबलासु तुमुन् । कालः समयो बला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाप्रथमपूर्वेष्विति

‘धः कर्मणि ण्’ इत्यादाविष्य ‘कर्मण्यण्’ इत्यादाविष्य कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तयेण प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः समाज्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वात्प्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते ‘धः कर्मणि-’ इत्यादौ कृच्चिदर्थग्रहणं व्याख्यानदिव्याहुः ॥ अन्ये तु ‘तत्रोपपदम्-’ इत्यस्य ‘कर्मण्यण्’ इत्यादेशैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वात्तत्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यतेवेत्याहुः ॥—समर्थेनेति ॥ तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादी नातिप्रसङ्गः ॥—अतिङ्ग्रहणेति । सुविति तु अनुवर्तते एवेति अतिङ्ग्रहणमिति नोक्तमिति भावः ॥—कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तं कृत्योरे षष्ठीविधानात् ॥—अतिङ् किमिति । ‘सुप’ इत्यधिकारात्किमेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापक मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥—पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योग विभज्य ‘कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तान् समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङ्ग्रहन्ते समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥—तथा चेति । यद्यप्युक्तीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकाशे तु ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति सूत्रस्थ-बहुलग्रहणमुक्तायै साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥—प्रागिति । कृदन्ताच्नमपदासुबुत्पत्तेः पूर्व समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुबुत्पत्तयः लिहानुवर्तते एव । तेन राजदर्शात्वादी पूर्वपदे नलोपादि कार्य सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गति-मुदाहरति—व्याघ्रीति ॥ व्याजिघ्रतीति व्याघ्री ‘आतश्चोपसर्गे’ इति क. । ‘पाद्माध्याधेन्द्र-’ इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति नश्यते । व्याघ्रो ग्रशब्देन गतिसमासः । रा यदि ग्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुवत्पत्तये सख्यायपेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्य न तु डीषा । ग्रशब्दमात्रस्य जातिवाचिन्ताभावात् ततो प्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणे डीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं, तथापि गतिग्रहणमादौ ग्रशब्देन समासे पश्चादग्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थभावश्चकमेव । आहृपूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाह उपपदसंज्ञान्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति—अश्चक्रीतीति । अश्चेन क्रीता ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति समासः । ‘क्रीताकरणपूर्वात्’ इति डीष् । सुबन्तान् समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् ‘क्रीताकरण-’ इत्ययं डीष् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । ‘सुपि’ इति योगविभागात् । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षाया टाबेव स्थानं दीषित्वादिव्याघ्रीत्यत्रैव बोध्यम् ॥ प्राचा तु ‘उपपदमतिङ्ग्रहन्ते समस्यन्ते’ इत्युक्तम् । तदमन् । तथा सति प्रथमान्तसुबुत्पत्तयः निवृत्त्यापत्त्या राजदर्शां चर्मकार इत्यादीं नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटित्येतादी ‘अतो गुणे’ इति पररूप च स्यात् ॥ स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एव तर्हि मापवापिणी-स्तुदाहर्तव्यम् । ‘सुप्यजातौ-’ इति णिनी कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समाने ‘प्रातिपदिकान्त-’ इत्यादिना पूर्वपदस्याभि-मिन्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णल सिद्धयति । सुबन्तान् समासे लन्तरद्वाभान्तलक्षणं डीषि पश्चाद्वापिनी-शब्देन समासे गर्गमिगिनीत्यत्रैव णल न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षाया कच्छन्माकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥—अमैवाव्ययेन ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥—तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥—तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्त्वदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्य-दित्यर्थः । नियमवलम्ब्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः ॥—स्वादुङ्कारमिति । ‘स्वादुमि णमुत्’ ॥ अव्ययेनेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमेव यत्तुल्यविधानं तदेव केचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति ‘स्वादुङ्कारः’ इत्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यमीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत् । तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् ‘अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्य’ इति । तथा चाग्नेभोजमित्यत्र समानो मा भूद्, अग्ने भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवका-

१ अतिङ्ग्रहणेति—कथमपि तिङन्तापठित इत्यर्थः । २ अलौकिकं प्रक्रियावाच्यमिति—समासप्रवृत्तियोग्य लोके प्रयोगानहं-मित्यर्थः । ३ अमेवेति—अमिति णमुन्मन्मजो सामान्यग्रहणम्, नन चोत्कारमित्युदाहरणीयम् ।

स्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ । उपदंशस्तृती-
याभामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाभ्येन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् । ॥ कृत्वा च ।
२।२।२२ । तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि कृत्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा । अन्यये यथाभिप्रेतेति
कृत्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ५।४।८६ ।
संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽयं स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वयङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो
निरङ्गुलम् । ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः ॥ ५।४।८७ । एभ्यो रात्रेरञ्च स्याच्चासंख्याव्ययादेः । अह-
मङ्गणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यारात्रः ।
द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ५।४।९१ । एतदन्तात्तत्पु-
रुषाष्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराज्ञी । कृष्णसखः । ॥ अह्णष्टखोरेव ॥ ६।४।१४५ । टिलोपः स्याद्धान्यत्र । उत्त-
माहः । द्वे अहनी भृतो द्वयहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वैयनुवृत्तौ रात्रयहःसंख्यारात्रे-
ति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां राज्ञी मद्राज्ञी । ॥ अह्नोऽह्णपतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ।
सर्वादिभ्यः परस्याहन्नाब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे । ॥ अह्नोऽदन्तात् ॥ ८।४।७ । अदन्तपूर्वपदस्या-

रेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य रामासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तत्रिवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥
—तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ उभयल विभाषेयम् । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्या-
प्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । ‘अन्यये यथाभि-
प्रेताख्याने’ इति क्लान्तमुलौ । उच्च.कारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतित्थः । ‘आदिर्गुण्यन्यतरस्याम्’ इत्याद्युदात्त-
त्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘उदि चेदंसि’ इति व्युत्पात्तपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अन्युत्पत्तिपक्षे तु ‘किष’ इ-
त्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमाया तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वरदिषु तथा पाठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तत इत्याह—
अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । ‘पर्याप्तवचनेषु—’ इति तुमुन् । —कृत्वा च ॥ कृत्वेति तृतीयान्तम् ।
‘आतः’ इति योगविभागादालोपः । ‘क्लिप् स्कन्दिस्यन्दोः’ इतिवदिति हरदत्तः । तत्र । सर्वर्णदीर्घाणि तृतीयान्तलोपपत्तेः ॥
—अलं कृत्वेति । ‘अलखन्वो प्रतिपेधयोः—’ इति सूत्रस्य ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इत्यस्मात्पूर्वत्वाच्चेह समासः । —त-
त्पुरुषे असाधारणान् समासान्तानाह—तत्पुरुषस्येति । अलोन्त्यविधिं वाधिला ‘प्रत्यय’ परश्च’ इति परत्वात्तत्पुरुषा-
त्पर एवात्रप्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टक् किन्वेऽपि गापाभ्या पर एव टच् भवति, न त्वन्तावयवः । ध्रमस्तु अनुबन्धक-
रणसामर्थ्यात्परविधिर्वाध्यते । एव च लाघवात् ‘तत्पुरुषादङ्गुले—’ इति वक्तव्ये ‘तत्पुरुषस्याङ्गुले—’ इति तु समासान्ता-
पेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥ —ह्यङ्गुलिमिति । ‘तद्धितार्थे—’ इति समासः । ‘द्विगोर्नित्यम्’ इति मात्रचो लोप इति
वृत्तिकृत् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥ —द्वन्द्वार्थमिति । अशे रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासम्भवादिति
भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुत्यताया रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यताया गौणत्वसम्भवादह्नाक्षां रात्रिष्वेति कर्मधारयोऽस्त्विति
चेत् । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणयोगात् । ‘हेमन्तशिर्षागवहोरात्रे च’ इत्यत्र द्वन्द्वे गमरान्तदर्शनाच्च ॥ —अहोरात्र इति ।
‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । ‘स नपुसकम्’ इत्येतद्वाधिला परत्वात् ‘रात्राह्नाहः—’ इति पुस्तकम् ॥ एतेनैकवद्भावान्
ह्रीवतेति प्राचो प्रन्थः परास्तः । ‘माप्तेन स्यादहोरात्र’ इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥ —सर्वरात्र इति । ‘पूर्वकालं—’ इति
समासः । —पूर्वरात्र इति । ‘पूर्वापरधरोत्तरम्—’ इत्येकदेशिसमासः । यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधा-
रयोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥ —द्विरात्रमिति । ‘संख्यापूर्वं रात्र ह्रीव्यते’ इति वक्ष्यते ॥ —अह्णष्टखो-
रेव ॥ ‘नस्तद्धिते’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः । ‘आत्मा-
ध्वानौ खे’ इति प्रकृतिभावविधानेन तत्रिरासे प्रतिपत्तिर्गौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति किम् । अहा निवृत्तमादिकम् ।
‘कालात्’ इत्यधिकारे ‘तेन निवृत्तम्’ इति टन् । टिलोपाभावात् ‘अह्नोपोऽन’ इत्यकारलोपः ॥ —उत्तमाह इति । ‘सर्वैकद-
शसंख्यात—’ इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादहोरात्रेण न ॥ —ह्यहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् टच् । सति तु तस्मिन्-
दादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यात् टजितिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥
—अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्ग ‘शाक्तिलाङ्गुलदृश—’ इत्यत्र षष्ठीग्रहणम् ॥ —मद्राज्ञीति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा
‘भस्यादे—’ इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्राज्जीत्यनिष्टरूप स्यादिति भावः ॥ —अह्नोऽह्ण पतेभ्यः ॥ एतच्छब्देन अह-
सर्वैकदेश—’ इति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्महारादयो निर्दिष्टाश्चकारण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां
बुद्धित्वलाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असम्भवादित्याशयेनाह—सर्वादिभ्य इति ॥ —समासान्ते पर इति । एतच्च
प्रकरणाद्भवम् ॥ भाष्ये तु अहादेशः प्रत्याख्यातः । ‘अह एभ्यः अच् स्याद्वोऽपवादः’ इति व्याख्यायाम् ‘अह्णष्टखोरेव’ इति

त्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । कालाहम् । द्विगोलुङ्गनपत्य इति ङो लुक् । ब्रह्मः । क्षियामदन्तत्वाद्वा । ब्रह्मा । ब्रह्मप्रियः । अत्यहः । ॥ भुम्नादिषु च । ॥ ८४॥३९॥ एषु णवं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृद्ध । एवं चैतदर्थमह्म इत्यदन्तानुकरणेऽहो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय भुम्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणाग्रेहः । परागतमहः पराहः । ॥ न संख्यादेः समाहारे । ॥ ५॥४॥८९॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारे द्वयहः । श्रयहः । ॥ उत्तमैकाभ्यां च । ॥ ५॥४॥९०॥ आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्वयार्थः । पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्यस्यापि संग्राहार्थमित्येके । संख्याताहः । ॥ अप्राख्यायामुरसः । ५॥४॥९३॥ टप् स्यात् । अधानामुर इव अशोरसम् । मुख्योऽयं इत्यर्थः । ॥ अनोद्गमयः सरसां जातिसंज्ञयोः । ५॥४॥९४॥ टप्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताशमः । कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाशमः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा । ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः । ५॥४॥९५॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुम्भा भवः कौटः स्वतन्त्रः सचासौ तक्षा च कौटतक्षः । ॥ अतेः शुनः । ५॥४॥९६॥ अतिशो वराहः । अतिश्री सेना । ॥ उपमानादप्राणिषु । ५॥४॥९७॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा । ॥ उत्तरमुगपूर्वाच्च सकृधः । ५॥४॥९८॥ चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिव सक्थि फलकसकथम् । ॥ नावो द्विगोः । ५॥४॥९९॥ नौशब्दादन्ताद्विगोष्ट्य स्यात् तु तद्धितलुकि । द्व्याभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोलुङ्गनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चमिनौभिः क्रीतः पञ्चनौः । ॥ अर्थाच्च । ५॥४॥१००॥ अर्थाच्चावष्ट् स्यात् । नावोऽर्धम् अर्धनावम् । क्रीत्वत् लोकात् । ॥ स्त्रियाः प्राचाम् । ५॥४॥१०१॥ द्विगोरर्थाच्च नियमादिलोपभावे 'अङ्गोपोऽनः' इत्यकारलोपात्सर्वाद् इत्यादिरूपसिद्धे ॥—रेफादिति ॥ यदि तु लक्षे अहस्तु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाह इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि पादित्यपि बोध्यम् । 'रपाभ्याम्' इत्यधिकारात् ॥—उग्रो लुगिति । अणो लुगिति वृत्तिकारायुक्तमेयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । नन्विह क्षील दुर्लभ 'रात्राहाहः पुंसि' इति वचनमिति चेत् । मैवम् । सर्वमहस्सर्वाह इत्यादानुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि युक्तवत्' इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्व्यर्थोपपत्तेः । अत एव लवणः सूपः लवणा यवागरित्यादीं न क्रीबलम् । किं च 'द्विगुप्राप्तापत्रा' इत्यादिना परविक्रिहले प्रतिषिद्धे तदपवादस्य 'रात्राहाः' इत्यस्याप्राप्तिरेवेति ह्यहश्शब्दोऽयं विशेष्यनिर्णय एव, न तु नियतपुलिङ्गः । एवं चात्र भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिषायी' इति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठलोलाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् ॥—टारिति । न चेह टजन्तलान् डीप् स्यादिति शङ्क्यम् । ङो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । वर्णोभ्रयत्वात् । ङो योऽकारस्तदन्तान्डीविति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकारायुक्तानो लुक्पक्षेऽपि न डीप् अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यातलान् । न चेवमपि टजन्तलान्डीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धिताथं प्रत्युपमर्जनत्वात् । अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमयीयानां ब्राह्मणी आपिशलेयुदाहरण भाष्ये ॥ 'द्विगोः' इति डीमु न शङ्क्य एव । 'अपरिमाण' इति निषेधात् । अतः प्रावेवात्र लुक्त्वमेवोदाहरण—द्वयह्नेति । 'अदोह' इति मूत्रं अदादेश प्रत्याख्याय 'अचप्रत्यन्वव' इत्यतोऽचमनुबलं 'टजपवाडोऽच' इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप् । कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां ह्यदीति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । द्वे अदनी यस्या तिथिविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो डीव बोध्यः । द्वयोरहोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति ॥—सख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसम्भवादाह—स्पष्टार्थमिति ॥—पुण्याहमिति ॥ 'पुण्यमुदिनाभ्याम्' इति क्रीबलं वक्ष्यति ॥—उपान्यस्यापीति । यथा 'प्रथमयो' इति प्रथमाद्विनीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमो वचक इति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥—अप्राख्यायाम्—॥ पञ्चम्यर्थं सप्तमी । अग्र प्रधानम् । अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाच्च स्यात् ॥ अप्राख्याया किम् । देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥—ग्रामकौटा—॥ 'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तने ॥ ग्रामेति किम् । राजसत्क्षा राजतक्षा ॥—अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्तो जवनेत्यर्थः ॥—अतिश्वीति । नीचैत्यर्थः ॥—आकर्षः श्वेति ॥ 'उपमित व्याप्रादि' इति समासः । आकृष्यतेऽनेन खलादिशत धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेष ॥ उपमानात्किम् । निक्रान्तः शुनो निश्वा ॥—फलकसकथमिति ॥ अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति साधवः ॥—द्विनावरूप्य इति । 'हेतुमुप्येभ्यः' इति रूप्यः ॥—पञ्चनौरिति । आर्हायष्टक् । 'अध्यर्थपूर्व' इति लुक् ॥—स्त्रियाः—॥ द्विगोरिति ।

साधोद्वया स्यात् । द्वितारम् । द्वितारि । अर्धस्यारम् । अर्धस्यारि । ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलिः । ॥ ५।४।१०२। ट्वा स्यात् द्विगौ । मञ्जलम् । मञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव । द्वान्यामञ्जलिभ्यां कीतो मञ्जलिः । ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्याया-
म् । ५।४।१०४। ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराद्रे ब्रह्मा सुराद्ब्रह्मः । ॥ कु-
महद्ब्रह्ममन्यतरस्याम् । ५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुम्बः । कुम्बः ।
॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६।३।४६। महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे
जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजानीयः । समानाधिकरणे किम् । महत्तः सेवा महत्सेवा ।
काष्ठाणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽत्र ग्रहीष्यते चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्माच्छ्रणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तत्वेति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्वम् । प्रागेकाद-
शान्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवर्कर्मधारयति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ * मह-
दात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंस्थानं पुंवद्भावश्च ॥ असमानाधिकरण्याधर्मिदम् । महतो महत्या वा घासो म-
हाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ * अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टकपालः ॥ * गवि च युक्ते ॥ गो-
शब्दे परे युक्त इत्थं गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टागवं शकटम् । अष्टप्रत्यन्ववैत्यत्राश्रितं योगविभागाद्-
बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टागवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा । ॥ ब्रह्मणः संख्यायाम-
बहुव्रीह्यशीत्योः । ६।३।४७। आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिकादशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश ।
अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्रिः । द्यशीतिः ॥ * प्राक् शतादिति चक्तव्यम् ॥ नेह द्विशतम् ।
द्विसहस्रम् । ॥ त्रेख्यः । ६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु
त्रिदश त्रिदशाः । सुजयं बहुव्रीहिः । अशीतौ तु व्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । ॥ वि-
भाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६।३।४९। अष्टनोक्तेष्वप्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् ।
द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्र्यचत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।
॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६।३।५०। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह स-
मासे कृते एकशब्देन सह कृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः एकाविंशतिः ।
एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ * षष्ठ उत्त्वं दृष्टदशासूत्रपदादेः इत्वं च घासु वेति वा-
ख्यारिशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः ॥—अर्धस्यारिति । ‘परवलिङ्गम्’ इति क्लीबम् ॥—अर्धस्यारमिति । अर्धनावमिव क्लीबल
लोकात् ॥—ट्वा स्याद्विगाविति ॥ द्विगाविति किम् । द्वयोरञ्जलिः ॥ द्व्यञ्जलिः ॥—द्व्यञ्जलिमिति । समाहारे द्विगुः ॥
—अतद्वितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् ॥—अञ्जलिभ्यां कीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य
मूल्यत्वासंभवात्, किं तु ‘अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिविंशतिः’, ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु ‘अर्धपूर्व-’
इति लुक् ॥—ब्रह्मणो—॥ जनपदे भवो जानपदः । ‘ज्ञेकयो-’ इति वद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या
समासेनेत्येतद्विध्यते तदाह—समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां सनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥—सुरा-
द्ब्रह्म इति । ‘सप्तमी’ इति योगविभागात्सामम् ॥ जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥—कुम्ब इति । ब्राह्मणपयोयो
ब्रह्मन् शब्दः ॥—आन्महतः—॥ तकार उच्चारणाऽर्था, न तु सर्वादेशार्थ इत्याह—आकारोऽन्तादेशः स्यादिति ।
इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिलभ्यते । ‘ग्रहणवता-’ इति निषेधस्तु प्रत्य-
यविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो
द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽन्युपगम्यत इति न तत्रालप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु वर्षमानेनोक्तम् ‘इष्टकेषीकामा-
लानाम्-’ इत्यत्र तदन्तविधुपसंस्थानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति, तेन परममहत आल नेति । तद्वा-
च्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि । ‘येन विधिः-’ इतिसूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचित पक्षेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृत,
कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपद एवात इति व्याख्यातम् । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु ‘इष्टकेषी-’ इत्यत्र
कालायनोक्तमुपसंस्थानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपद तस्मिन्नेव परे आल स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समा-
नाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह—महाबाहुरिति । बहुव्रीहिर्यत्र, स च सामान्यशान्निर्घृतललाक्षाक्षणीक इति भावः ॥—
अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—अष्टकपाल इति । ‘संस्कृ-
तं भक्षा-’ इत्यण् । ‘द्विगोऽङ्गानपत्ये’ इति लुक् ॥ ‘अर्धपूर्व-’ इत्यणो लुगिति केषांचिद्वाख्यानां तु ग्रामादिकं, ‘संस्कृतम्’
इत्यणोऽनादीयलात् ॥—त्रेख्यः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठास्तान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—त्रयस् स्या-
दिति ॥—सुजयं बहुव्रीहिरिति । ‘सख्ययान्यया-’ इत्यादिनेति शेषः ॥—एकाद्विरिति ॥ अनुगिति छेदः ।
पररूपं लकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥—घासुवेति । ‘सख्याया विधार्थे’ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैव ग्रह-

१ हविषीति—तेनाष्टानां कपालानीति षष्ठीतत्पुरुषे न भवति ।

व्यम् ॥ षोडन् । षोडश । षोडा । षड्धा । ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । १२।४।२६। एतयोः परपदत्वेव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ * द्विगुप्राप्तापञ्चालपूर्वगतिस्मासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्ते जीविकां प्रासजीविकः । आपञ्चजीविकः । अलं कुमार्थं अलंकुमारिः । अतएव शापकात्समासः । निष्कौशाश्विः । ॥ पूर्ववदभ्ववडवौ । १२।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ॥ रात्राहाहाः पुंसि । १२।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसेव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः । पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । गृहः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं ह्रीवम् ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् । ॥ अपथं नपुंसकम् । १२।४।३०। तत्पुरुष इत्येव । अन्ध्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तिनिर्देशाच्चेह । अपन्थाः । ॥ अर्धर्चाः पुंसि च । १२।४।३१। अर्धर्चावपः शब्दाः पुंसि ह्रीवे च स्युः । अर्धर्वः । अर्धर्वम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं, पीयूषं, देहं, अङ्गना, कलश इत्यादि । ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १२।२।५८। एकोऽप्यर्थो वा बहुवचनवति । ग्राहणाः पूज्याः । ग्राहणः पूज्यः । ॥ अस्मदो द्वयोश्च । १२।२।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं इमः । पक्षेऽहं मवीमि आवां भूव इति वा ॥ * सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ पटुरहं मवीमि ॥ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १२।२।६०। द्वित्वं बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ।

णम् 'प्रलयाप्रलययोः' इति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षट्धा । 'आतोऽनुसर्गेण कः' । टाप ॥—**षोड-**ञ्जिति । षड् दन्ता अस्य षोडन् । 'वयसि दन्तस्य' इति दन्तादेशः ॥—**परवल्लिङ्गम्**—इतरतरयोगद्वन्द्वोऽत एव गृयते न समाहारे द्वन्द्वः 'स नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति न सप्तमीद्विवचनम् । तथाले द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिङ्गं पदस्यातिदिश्येत, परपदस्य सवन्धिषण्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटाविवल्लं पूर्वपदे ईकारनिश्चितप्रसङ्गः, कुक्कुटमयूरौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत । किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह—**एतयोरिति** । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपमेयै वक्ष्यन्मुपगमाद्वतिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह—**परपदस्येवेति** ॥ भाष्ये तु 'लिङ्गमार्थाव्यं लोकाध्यायलाङ्गिहस्य' इति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिन् प्रत्याख्याते तुल्यन्यायलाङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम् । तथापि तत्प्राडिवादात्राम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥—**गतिसमासेष्विति** । गतिप्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसम्बादित्याशयेनोदाहरति—**निष्कौशाश्विरिति** ॥—**अतन्त्रमिति** ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनाविल्यनुप्रयोगेऽपि पुस्तं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुस्तोऽपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाद्यापः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शसि नल-प्रभृत्या अनुप्रयोगे पुल्लिङ्गलाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इदं निपातनात् 'अश्ववडवपूर्वपराधरोत्तराणाम्' इत्यत्र निपातनाद्वा टापौ निश्चितिरिति ॥—**अहोरात्र** इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागेवोक्तम् ॥ अथ वदन्ति । 'रात्राद्वाः' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुस्तं विधीयते, तदन्तस्य तु 'परवल्लिङ्गम्' इत्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वात् 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' इति न प्रवर्तते । एव च 'रात्राद्वाः' इति पुस्तप्रवृत्त्या समाहारो 'स नपुंसकम्' इत्येव भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उक्तीत्या ब्रह्मव्याहारावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्मव्याह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्मूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तिः । 'ते तु त्रिंशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधाच्च । तस्माद्रात्राद्यन्तस्येवार्थं पुस्तं विधिः ॥ 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्रक्रमणात् तथा च भिन्नविषयत्वाद्यभावात् 'रात्राद्वा' इति पुस्तं समाहारनपुंसकता परत्वेन बाधत एव ॥—**संख्यापूर्वमिति** । अत्र च 'अपथपुण्याहं नपुंसकं । 'सख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रमूलम् । सख्याग्रहणेण कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'ब्रह्मणः सख्यायाम्' इति सूत्रे अशीतिपथुंदासादित्याशयेनोदाहरति—**द्विरात्रं** ॥—**गणरात्रमिति** । गणना बहूना रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥—**अपथं नपुंसकम्** ॥—**तत्पुरुष इत्येवेति** । द्वन्द्वप्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥—**अपन्था** इति । 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः ॥ इदं सूत्रं शक्यमवबुक्नुम् । 'पथः सख्यायादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गताधत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह—**अर्धर्चा** इति । इह केपाचिदर्थभेदेन व्यवस्थेयते । सा च व्यवस्था मथमकरन्दमाशिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः, चैत्रादिवाची तु पुल्लिङ्गः, क्रियावचनसु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥—'अर्धर्चाः पुंसि च' 'स नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जात्याख्यायाम्' इति चतुःसूत्र्याः सगतिरिह चिन्त्या ॥ बहूना वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह—**एकोऽप्यर्थो वा बहुवचनवति** ॥ एव च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**ग्राहणाः पूज्या** इति । जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । एकस्मिन्किम् । श्रीहिवर्गः ॥—**अस्मदो द्वयोश्च** ॥ चात्र 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेतदाह—**एकत्वे च विवक्षितं** इत्यादि ॥—**फल्गुनीप्रोष्ठपदानां**

पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ ॐ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवच-
नस्य द्विवचनं नित्यम् । १२।२।६३। बहुवचं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वस्व च तिष्यपुनर्वस्व । तिष्येति किम् ।
विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वस्वो वाणवकाः । ॐ स नपुंसकम् । १२।४।१७। समाहारे द्विगुह-
न्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबलिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ * अकारान्तोत्तरपदे द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥
पञ्चमूढी ॥ * आबन्तो वा ॥ पञ्चलट्टी । पञ्चलट्टम् ॥ * अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षी । पञ्चतक्षम् ॥
* पात्राद्यन्तस्य न ॥ पञ्चाग्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ * पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा ॥ पुण्या-
हम् । सुदिनाहम् ॥ * पथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । अ-
याणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः, विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशाच्चेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ * सामान्ये
नपुंसकम् ॥ मृदु पचति । प्रासः कमनीयम् । ॐ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । १२।४।१९। अधिकरोऽयम् ।
ॐ संज्ञायां कन्थोऽनीनरेषु । १२।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ।
सुशमस्यापत्नानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दक्षि-
कन्था । ॐ उपहोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । १२।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्
च ॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—द्वित्व इति ॥—फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दात् ‘नक्षत्रेण युक्तः
कालः’ इत्यण् तस्य ‘लुबविशेषे’ इति लुप् । ततो जातायै ‘फल्गुन्यवाढाभ्या टानौ’ इति टः, टित्त्वान् डीप् । न चाय
गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—तिष्यपुनर्वस्वोः—॥—
विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः ॥—तिष्यपुनर्वस्व इति । तिष्यपुनर्वस्वस्य च्छाब्दाभ्या पूर्ववत्
‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यण् तस्य ‘लुबविशेषे’ इति च लुप् । ततो जातायै सधिवेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु ‘अविष्टाफल्गुन्य-
नुराधा—’ इत्यादिना लुक् । नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहण पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एव च
‘सिध्यपुनर्वस्व’ इत्यपि ‘सिध्यतीति’ दिक् । बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वस्व । चायै द्वन्द्वोऽयम् ॥—स नपुंसकम् ॥
‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायोऽत्र नाधीयते, तथात्वे द्विगुसम्प्रहो न स्यादित्याशयेनाह—द्विगुहन्द्वश्चेति । अत्र व्याच-
क्षते । प्रकरणादेवानुवाद्यलभे ‘स’ ग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य सम्प्रदायं तेन सज्ञापरिभाषमिति
सिद्धमिति ॥ पञ्चगयमिति । ‘तद्वितीर्थ—’ इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥—दन्तोष्ठमिति । ‘द्वन्द्वश्च प्राणि—’
इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः । पञ्चखट्वमिति । नपुंसकद्वयः ॥ पञ्चलट्टीति । उपसर्जनद्वयत्वे मय्यदन्तत्वात्
‘द्विगोः’ इति क्लीबपक्षे डीप् ॥—अनो नलोपश्चेति । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ—’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिपे-
धादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वेषु । तेन नित्यो नलोप इत्याह—
पञ्चतक्षमित्यादि ॥—पात्राद्यन्तस्येति । क्लीबमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् ॥—सुदिनाहमिति । प्रश-
स्तपर्यायः सुदिनशब्दः ‘सुदिनास्तु समास्तु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च’ इत्यादिप्रयोगात् ॥—पथः संख्या-
व्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदितस्तस्मादित्यर्थः ॥—त्रिपथं, विपथमिति । ‘ऋक्पूरुषधू—’ इत्यप्रत्ययः ॥—सुप-
न्थाः, अतिपन्था इति । ‘न पूजनात्’ इति रामान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि ‘व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा’
इत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमाया तु ‘पथे गतौ’ इत्यस्मात्पचायचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पा-
दितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । ‘वाटः पथश्च मार्गः स्यात्’ इति । तेन पथशब्देन समासे पुस्त्वमुपपन्नम् ।
न चैव विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ‘ईषदर्थे च’ इति तत्सम्भवात्कुत्सायामर्थतः
पर्यवसानादिति स्थितम् ॥ केचित्तु ‘पथ.संख्या—’ इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहण, न तु पचाद्यजन्तस्येतन्न वी-
जाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः । परबलिङ्गापवादात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते,
नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, ‘द्विगुप्रासा—’ इत्यादिना
परबलिङ्गायाः प्रतिषेधादिति ॥—सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविषयकमिदम् । तेनादिः पचति,
प्रातरादिरिति पुस्त्वमेव ॥—मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तम् । धातुपात्तभावना प्रति हि फलंशः क-
र्मभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्याद्वितीया । अत एव सकृद्भावित्वाद्यौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावना प्रति
करणताया धालर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च ‘करणे यजः’
इति सूत्रे श्रुतिपदमन्त्रयोः स्पष्टम् ॥—तत्पुरुषोऽनञ्—॥ नयसमासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागभवतीति
सूत्रार्थः ॥—उपहो—॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ‘आतथोपसर्गे’ इति कर्मण्यद् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । ‘नो-

१ तिष्यश्चेति—तिष्य एका तारा, पुनर्वस्व व द्वे तारे । छन्दसि पुनर्वस्वोरिति निर्देशात् । २ अधिकारोऽयमिति—
परबलिङ्गमिति यावदिति भावः ।

तयोपपन्नानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिच्छते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । ॥ छाया बाहुल्ये ॥ १२।४।२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्ष्णां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु, आ समन्ता-
त्रिषादिन्य इत्याहप्रभेयो बोध्यः । ॥ समा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ १२।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च
समान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ * पर्यायस्यैवेत्युच्यते ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्त-
सभा । अमनुष्यशब्दो रूपा रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । ॥ अशाला च ॥ १२।४।२४। सं-
घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्म-
शालेत्यर्थः । ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ १२।४।२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीबं वा स्यात् ।
ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् ।
श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनजकर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

बहुव्रीहिकरणम् ।

शेषो बहुव्रीहिः ॥ १२।२।२३। अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स
शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ १२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स
दातोपदेशस्य—' इति हृदिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति ममाहारद्वन्द्वं । स चातुर्वर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् ।
तच्छब्देन उपजोपकर्मा परामृश्यते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आख्यातुमिच्छा आभिख्यासेती-
च्छामना इह विवर्क्ष्य शब्दप्रवृत्तां नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञायते । तेन 'सदुपक्रमसौजन्यम्' इत्याद्यपि सि-
ध्यति ॥—पाणिनेरिति । कर्तरि पठ्यी ॥—नन्दोपक्रममिति । नन्दोपक्रममिति विग्रहः ॥—छाया—बाहुल्ये
सति या छाया तद्वाची यच्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्वा-
हुल्य इति गम्यते । तच्चावरक पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कु-
ञ्जस्य छाया कुञ्जछाया ॥—प्रभेयो बोध्य इति । केचित् 'इक्षुच्छायानिषादिन्य' इत्येव पठन्ति ॥—समा—इन-
सभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्' इति वचनाद्वाजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्या-
यस्येत्यत आह—पर्यायस्यैवेत्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निगमः । कथं तर्हि 'नृपतिसभासममन्त्रवे-
पमान' इति कोचकवचः । अत्र केचित् । ना पतियस्या सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पञ्चाक्षरमन्त्रधारयः । 'अनजकर्मधारयः'
इत्युक्तेन स्त्रीवत्वमित्याहुः । रक्षितस्त्याह । गजपतिवत्पतिगिरि राजविशेषपत्नेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥—अशाला च ॥
शालावाची सघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वं शालावाचिनः स्त्रीबलमुक्तम् । अनेन तु सघातवाचिनो वि-
धीयत इत्याह—संघातार्थेति ॥—विभाषा सेना—प्रथमार्थं पठ्यीति मेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणं
तदन्तविधिस्तदाह—एतदन्त इति ॥—श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्या फलं केचित्कृष्ण उपपन्नं । एतच्च
शावरभाष्यतिसंयतिकरणे स्पष्टम् ॥ 'तत्पुरुषः' इत्याद्याविकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु 'संज्ञाया कण्ठोशीनरेण' इत्या-
दिपञ्चसूत्र्याम् । अतत्पुरुषस्य ननुममामस्य कर्मधारयस्य च तत्रात्मभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति—दृढसेन
इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्येवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य वलीय-
स्त्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकना स्यात्परवर्द्धिपवादादित्यस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ 'शेष असंवापयोगे' कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृत् यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह ।
येषां पदानां यस्मिन्मध्यंऽव्ययीभावादिसङ्गक समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः इति हरदत्तो व्याख्यन् ॥ एतच्च 'प्रा-
कङ्कारात्पर कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिन् पक्षे शेषग्रहणाभावं उन्मत्तगृह्णितस्य परत्वाद्वहुव्रीहिः स्यात् ।
निरवकाशलाघाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगृह्ण इत्यादिनिष्ठ पक्षे प्रयोजनं ॥ 'आकटारादेका' इति पाठाभ्युपगमपक्षे लेकस-
ञ्चाधिकारेणोन्मत्तगृह्णमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अत-
स्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । शेषाधिकारम्वबहुव्रीहेरेव 'शेषाद्विभाषा' इति काश्यप्यो, नान्य-
स्माद्वहुव्रीहिरित्येतच्छाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥—यस्य त्रिकस्येति ॥ यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे
प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीयाश्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचिन्मह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वा-
तित्कृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥—प्रथमान्तमिति । कण्ठकाल इत्यादिवहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य
इति भावः ॥—अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः
कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ यद्यपि त्रिकपक्षे सख्या प्रत्ययार्थः, तथापि तस्याः प्रकृ-

बहुव्रीहिः । अथप्रथमा विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च ककितम् । प्राप्तुवृत्तं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनङ्गान् । वषहतपद्मं रुद्रः । वदतीदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थं तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चमिमुक्तमस्य ॥ * प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपत्ति-
तर्पणः । प्रपणः ॥ * नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः । अस्तीति विभ-
क्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुक् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
णीप्रियादिषु । ६।३।३४। भाषितपुंस्कादनुक् ऊढोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्या बहुवृत्तं वृद्धाश्च
लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊढोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं

ल्यर्थं प्रति विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्तार्थे' इति फलितम् । तदाह
—अथप्रथमाविभक्त्यर्थ इति ॥—समानेति । एतच्च शेषग्रहणाच्छब्दम् ॥ अनेक किम् । बहूनामपि यथा स्यात् । ए-
तच्च मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥ अनिजिचयौ केवलग्रहणं आपकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् ।
बहुव्रीहितत्पुरुषोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि मावकाश तत्पुरुषं परलादन्यपदार्थं बहुव्रीहिर्बाधते । असति
तन्व्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादीं व्यधिकरणपदे बहूना समुदाये न सावकाश बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं
सर इत्यादीं समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थं मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति
वाक्यार्थो गम्यते ॥ अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थं भविव्यति । अत्राहुः—प्रकृत्यर्थविशि-
ष्टप्रत्ययार्थोभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत । इष्टापत्तौ तु चित्रपुरिखेततः पञ्चार्थसम्बन्ध-
मात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ अत्रेदमवधेयम् 'सुपो' इत्येतन्नावर्तते । तेनात्रा-
नेकं प्रथमान्तं मियः 'समस्यते' इति पर्यवसन्नोऽर्थः । एव च द्विपदबहुव्रीहिरवाध एव ॥ ये तु 'सुसुपा' इत्यनुवर्त्य 'अ-
नेकं सुवन्त सुपा सह' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थं क्रमेणोदाहरति—
प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विप्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मैति समासार्थः । विप्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु
तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनङ्गुक्तर्तृकोद्ग्रहनकर्माभूतो रथः । रथकर्मकोद्ग्रहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्माभूतः
पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदान तु समासार्थः ॥ स्थाल्यवधिकोद्हरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्हरणावधिः स्थाली स-
मासार्थं इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनामिहितलात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति चप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा
विशेष्यस्यावृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोद्ग्रहादीं उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् । उच्यते । ए-
कार्थीभावादभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभित्ति-
गत्या भिन्नैव श्रुत्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थे तत्सैव नामार्थलादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च
बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्थान्मद्वैतैरवम्
इत्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥—प्रथमार्थं तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थं इत्यनेन
वा अतिप्रसङ्गवारणान् 'अथप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥—व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेष-
पदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ 'यत्रान्यसमासो नोक्तः स
शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यलमाकर्तृव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥—प्रादिभ्य
इति । प्रादिभ्यः पर यद्वातुज तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥—वा चेति । इदं तु
वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतसोत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामा-
श्रित्य सुत्यजम् ॥—नञोऽस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां
तु लोप इत्यर्थः । अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः । नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह 'सुपा' इत्यनुवृत्तावपि
सुखितेदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरिति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य त साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥—स्त्रियाः
पुंवत्—॥—निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥
—लुगिति । अनुडिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् 'अनुडः समानाधिकरणे' इति
षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥—तुल्ये इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते
इति 'वृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कम्' इत्युच्येत । तर्हि कुटी-
मार्थः द्रोणीमार्थ इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गे, गेहे तु स्त्रीलिङ्गे । द्रोणशब्दस्तु परिमाण-
विशेषे पुल्लिङ्गे, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गे इति ॥—ऊढभावो यत्रेति ॥ यदि तु ऊढन्योऽनुडिति पशुदासः स्यात् तर्हि दा-

१ पुवाचकस्येवेति—प्रलासत्या पुवद्भावभावाः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमासमाचक्ष्णाम्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते, तेन जरनीश-
ब्देन विग्रहे इदपुरिति, वरदागवां यत्येति विग्रहे हसमार्थः इति च न भवति ।

स्वात्मनाधिकरणे श्रीकिङ्गे उत्तरपदे ननु पूरण्या प्रियादी च परतः । गोक्षियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो वस्येति कौकिकविग्रहे । चित्रा अयं गो अस्य ह्रस्वकौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवज्रायः । चित्रा जरती गौर्वस्येति चित्रहे अनेकोकेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घा-जङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन ब्यबधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदवाच्यो हि समासस्य चरमावयवे कृढः । पूर्वपदस्यद्वस्तु प्रथमावयवे कृढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-माक्षिप्यते । भागकृत्त ह्रस्वत्र यथा । तेनोपास्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्वरित्वादि । अतएव चित्राजरती गावौ वस्येति द्वन्द्वगमैऽपि चित्राजरद्वरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरचित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्राजरद्वरीकः । क्षियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कार्त्विम् । गङ्गाभार्यः । अनुक् किम् । वामो रूभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याणः माता कल्याणीमाता । क्षियां किम् । कल्याणी प्रधानं वस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्या तु । ॥ अपूर्वणीग्राम्योः । ५।४।११६ । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् श्रीकिङ्गं तदन्ताध्रमाप्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप-स्यात् । कल्याणी पञ्चमी वासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । श्री प्रमाणी यस्य स श्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्र-तिषेधोऽप्यस्यैव प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुक्या । अन्यत्र तु । ॥ नद्युतञ्च । ५।४।१५३ । नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः । ॥ केऽणः । ७।४।१३ । के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति

वाच्यन्तमेव श्येत । ततः किमिति चेद्, दरदोऽप्यस्य दारदः । 'रूढमगध-' इत्यण्, तस्य क्षियाम् 'अणश्च' इति लुक् । दरद्, सा चाश्री द्वन्द्वारिका च दारदद्वन्द्वारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव श्रीप्र-त्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु 'न कोपधाराः' ऊङश्च इत्येव सूच्यतामिति चेत् । न । बाधकबाधनार्थेन 'पुवत्कर्मधारये' इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुवद्भावापत्तेः । पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः ॥ क्षिया इत्यस्य श्रीप्रत्यय-परतां वारयति—**श्रीवाचकस्येति** 'श्रीप्रत्ययस्य पुवद्भावः' इत्युक्ते तु श्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारद-द्वन्द्वारिकेति न सिध्येत् । किं च पटभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया दीवो निवृत्तेः 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावा-यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्य श्री वतण्डी 'वतण्डाच्च' इति यश्च, 'लुक् क्षियाम्' इति तस्य लुक् । शार्ङ्गवाहिलान् दीन् । वतण्डी चाश्री द्वन्द्वारिका च वातण्डयद्वन्द्वारिका । अत्र पुवद्भावेन दीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य श्रीलस्या-निवृत्तत्वात् 'लुक् क्षियाम्' इति यथो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥—**ह्रस्व** इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति 'एकविभक्ति च-' इति वा गोशब्दस्योपमर्जनत्वादिति भावः ॥—**चित्रा असिति** । 'अन्तरङ्गानपि-' इति न्यायादिह पूर्वसर्वणदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः ॥—**नेहेति** । अत्रैव मूत्रे पट्टीमुष्ट्री भार्ये अस्येति द्वन्द्वगमंबहुव्रीहौ पट्टीमुष्ट्रभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥—**आनङ्किति** । तथा च 'समर्थ'-सूत्रे भाष्ये होतृपोतनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णो द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ्क उदाहृतः । पूर्वपदा-क्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपद, होतृरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥—**अत एवेति** । पूर्वपदानामनाक्षेपोवेत्यर्थः ॥—**चित्राजरद्वरिति** । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसामानाधिकरण्याच्च टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरलतापुवद्भावे टाक्षिष्टितर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः श्रीप्रत्यय-प्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कलेऽपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथालात् ॥—**द्वयोरपीति** । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुवद्भाव इति भावः ॥—**जरचित्रेति** । पूर्वकार्लक-' इति मगस्यः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्वहेन जरती-शब्दस्यापि ग्रहणात् ॥—**चित्रजरद्वरीक** इति । जरती चामो गौश्च जरद्वरी 'गोरतद्धित-' इति ढच टित्वान् दीप् । चित्रा जरद्वरी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्युतञ्च' इति वक्ष्यमाणः कप् ॥—**वामोरुभार्य** इति । 'सहितशफलक्षणवामाद्वेध' ट-न्यद् ॥—**प्रधानमिति** । भावस्त्युदन्तं नित्यनपुंसकम् ॥—**पञ्चमीति** ॥ 'तस्य परणे' इति डट 'नान्तादस्यभेदादेः-' इति ङटो मडागमः 'टिड्डा-' इति डीप् ॥—**प्रमाणीति** । करणे ल्युट नदन्तस्य विशेष्यनिवृत्तत्वात् क्षियां डीप् ॥ कथं तर्हि 'प्रमाणाया स्मृतौ' इति शावरभाष्यमिति चेद् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयने याति मूलभूता भृति यतः । विबन्ता-दन्तेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते' इत्याहुः ॥ तत्रायतोः किपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्या-गमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुङ्गेति बोध्यम् ॥ किंविवाचरति किप् विजिन्यर्थे इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाण वेदस्तद्वाद-चरतीत्याचारकिबन्तात्प्रमाणाशब्दात्पचायचि टाबित्याहुः ॥—**प्रधानपूरण्यामेवेति** । प्रधाने कार्यसप्रत्ययाभ्यायसिद्ध-मिदम् ॥—**नद्युतः** ॥ तपरलं स्पष्टार्थम् ॥—**नद्युत्तरपदादिति** । नयन्तादिति नोक्, कप्प्रत्ययेन सह समाने कृते

१ सुक्येति—उज्ज्वावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाया रात्रयः यमामाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति यान्-पदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवृत्तेश्चाधान्यमिति भावः ।

पक्षे ॥ न कपि । ७।४।१४। कपि परे ह्रस्वो न स्वात् । कस्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-
स्यान्वयपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अग्निपादिषु किम् । कस्याणीप्रियः । प्रिया । मनोऽऽ । कस्यामी ।
सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सन्धिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अवका । त-
नया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ इदं भक्तिर्यस्य स इदं भक्तिः । श्रीवधिविधायां तु इदं भक्तिः । ४ तसिलादिष्व-
कृत्वसुचः । ६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अग्न्यास्यतिव्याप्तिपरि-
हाराय । व्रतसौ । तरसमपौ । चरहजातीयरौ । कल्पदेशीयरौ । रूपपाशपौ । धाक् । तिष्ठन्धनौ । बह्वीषु बहुत्र ।
बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । वरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वायुपज्ञावं भावते । पटितरा । पटितमा । प-
टुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुया । प्रशस्ता वृक्षी
वृक्षतिः । अजाम्यो हिता अजम्या ॥ * शसि बहुलपार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ बह्वीम्यो देहि बहुशः । अ-
ग्न्याम्यो देहि अग्नयः ॥ * त्वत्तोरुण्वचनस्य ॥ शुक्राभा भावः शुक्रत्वम् । शुक्रता । गुणवचनस्य किम् ।
कर्त्ता भावः कर्त्तृत्वम् । शरदः कृतार्थेतस्यादी तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ * भस्यादे तद्धिते ॥ हस्तिनीनां समूहो
हस्तिनम् । अत्र किम् । रौहिणेयः । क्षीम्यो हगिति ङोऽत्र गृह्यते । अग्रेहगिति ङकि तु पुंवदेव । अग्न्यामी देवताऽस्य
स्थालीपाकप्रार्थनः । सपत्नीशब्दविधौ । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छास्त्रैरवादितात् क्षीम्येकः । समानः पतिर्यस्या
इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंसकसूती-
यः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयायु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ण्य एव ।

बहुव्रीहेरनयन्तात् । उत्तरपदं तु नयन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥—
इदमिति ॥ अदार्भ्यनिवृत्तिमात्रपरलेनात्र इदशब्दप्रयोगात् लिङ्गविशेषविवक्षितेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायां तु
इदं भक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसि' इ-
त्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियाभ्याम्वृत्तिगणने कृत्वसुचः' इत्येतत्पर्यन्तं पितृपर्यः ॥—अग्न्यास्यतिव्याप्तिवारणायैति ।
वृक्षतिरज्यथा बहुश इत्यत्राग्न्यासिः, तसिलादिकृत्वसुच्यन्तेषु तिष्ठन्धनशसां पाठभावात् । पट्टीदेश्या शुभ्राभ्य इत्य-
त्रातिव्याप्तिः, 'ईषदसमासौ' इति देशस्य 'पञ्चा रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तस्मिन्वारणाय परिगणन-
मित्यर्थः ॥ परिगणितान् व्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति—बह्वीष्विति । यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रे-
त्यादि सिध्यति । तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्ठवारणायैवम् ॥ ततस्तत्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । 'सर्वनाम्ना वृ-
त्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—पट्टितरेति ॥ प्राचा तु पट्टितरेत्युदाहृतम्, तस्मान्नादिकमिति
भावः ॥—पट्टुचरीति । 'भूतपूर्वं चरद्' ॥—पट्टुजातीयेति । 'प्रकारवचने जातीयर' ॥—दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्र-
शंसायां रूपे' । 'याप्ये पाशाप' ॥—बहुथेति । 'प्रकारवचने धाक्' तत्र हि 'किं सर्वनामबहुभ्यः' इत्यधिकृतम् ॥—वृ-
क्षतिरिति । 'वृक्षज्येष्ठाभ्यां तिङ्तात्तिर्ल च च्छन्दसि' इति तिङ् ॥—अज्यथेति । 'अजाविभ्यां य्यन्' ॥—शसी-
ति । 'बह्वर्थार्थात्' इति यश्शस् स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः । व्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥—त्वत्-
तोरुण्वचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्रत्वं शुक्रतेति ॥
नन्विह जातिस्त्रिंशद्व्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्राचीनैरुक्तं, तत्त्वोक्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य भेने शरदः कृता-
र्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमि-
ति ॥ एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत्' इत्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—हस्तिनम् । 'अचिचहस्तिधे-
नोः' इति ठक् । न चात्र 'यस्येति' लोपेन निर्वाहः, तस्य 'असिद्धवदत्रा' इत्यसिद्धत्वात् 'अवः परस्मिन्' इति स्थानि-
वद्भावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपानापत्तेः । न च 'उच्छसोश्च' इत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छासा साहचर्यात् ।
'अवत्तच्छसौ' इत्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि 'जातेषु' इति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात्
'मौत्रस्य निषेधो, न लौपसंख्यानिकस्य' इति ज्ञापनात् ॥—रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङी-
मकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥—गृह्यत इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥—
अग्न्यामीति । अग्निशब्दाद् 'वृषाकप्यमि' इति स्त्रियां ङीवैकारादेशौ ॥—आग्नेय इति । पुंवद्भावभावे तु आग्नेय इ-
ति स्यादिति भावः ॥—शत्रुपर्यायादिति । अत्र च 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपत्नारद्विषेक्षेण-
दुर्हदः' इत्यमरः ॥—विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्त्युत्तराविशेषविशिष्टे इदमित्यर्थः ॥—सापत्न इति । अभाषि-
तपुंसकत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकादेशाभावात्सापत्न इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भा-

१ गुणवचनस्येति—अत्र सभाकदन्ततद्विज्ञान्तमस्तसर्वनामसख्याशब्दादतिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते, आकदारस्य-
प्रभाष्यतस्तथैव लाभात्, अत एव 'पकतद्धिते च' इत्यत्र एकत्वमिति पक्षस्यासिद्धमित्याशङ्क्य न सिध्यति, उक्तमेतत्त्वतो-
र्गुणवचनस्य इत्युक्तम् ।

न त्वम् । सिवादी रुढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ * ठक्छसोश्च ॥ भवत्याश्चात्र भावत्काः । भवदीयाः । एत-
द्वातिक्रमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्व-
मयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेत् । अक्षैषाद्वेति किञ्चात् ।
तेनाकृषि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ * कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् ।
श्रुत्याः पदं श्रुगपदम् । श्रुगक्षीरम् । काकशावः । ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ १६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनी-
वाचरति एतायते । इयेनीवाचरति इयेतायते । स्वभिन्नां कांशिदृशवीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां किञ्च
मन्यते दर्शनीयमानिनी चैत्रः । ॥ न कोपधायाः ॥ १६।३।३७। कोपधायाः क्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिका-
भार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ * कोपप्रतिषेधे तद्धितबुप्रग्रहणम् ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥
संज्ञापूरण्योश्च ॥ १६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः क्रिया पुंसि च संज्ञा-
वेऽपि सापन्न इत्येव भवतीति भावः ॥—रुढयोरेवेति । आद्यः शब्दो रुढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन 'समानः पति-
येत्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥—ठक्छसोश्च ॥ अभत्वाय आरम्भः ॥—भाष्यत्का इति । 'भवतष्ठक्-
छसौ' ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येक' इति इकादेश बाधिला तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भलाद् 'भस्या-
दे-' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र ठग्रहणेन । भवम् । मथित पण्यमस्य माथितिक इत्येवातिवधि-
त्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः 'ठक्छसोः' इति ठग्रहणं कर्तव्यमेव ॥—
भवदीया इति । छसः सिक्करणात् 'सिति च' इति पदसंज्ञा । तेनात्र जडत्व भवति । एव च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बा-
धात् 'भस्यादे' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छग्रहणं कृतम् ॥—भाष्यकारेष्टयेति । अनेन सूत्रवार्तिकयोर्हितसंभवो ध्व-
नितः । उत्तर दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—गतार्थत्वादिति ॥ इष्टेरादहरणान्याह—सर्वमय इ-
त्यादिना । 'तत आगत' इत्यर्थं 'मयङ्गा' इति मयद् । तसिलादिषु मयङादेरपरिगणितत्वात्तन्नेद न सिध्यतीति भावः ॥—
सर्वकभार्य इति । न च 'क्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपधायाः' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन नि-
षेधः शङ्क्यः । 'क्रियाः पुंवत्-' इत्यादिप्रकरणोक्तत्वेन निषेधात् । अस्या इष्टेन तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् ।
न च शृच्यन्तगतस्य सर्वनामलाभात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनाम-
त्वेन दृष्टाना सम्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावान्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वाय इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम का-
चित्स्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, सञ्ज्ञोपसर्जनयोः । गर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥—
सर्वप्रिय इति । 'क्रियाः पुंवत्-' इत्यत्र प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदन्ये-
त्यादावुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिषट्कानेकभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥—लिङ्गादि-
ति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कापूर्वस्य आपि विधीयमानमित्व निविषय स्यादिति भावः ॥ 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भा-
ष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः सामे पुंवत्' इत्युक्तम् । यच्च व्याचष्ट्यु । वार्तिकार्थमनुवद-
ति सर्वनाम्न इत्यादिनेति । तत्प्रासादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहर-
णासिद्धिप्रसङ्गाच्च । 'वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रासादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावान् । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वाति-
कमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । 'ठक्छसोः' इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टिलेखेन वार्तिकस्योक्ति-
संभव उक्त एव प्राक् ॥—क्यङ्गा—॥—एतायत इत्यादि । 'कर्तुं क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतदर्थेतायोः
'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः ॥ मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्यथ चेत्याशयेन वयाकममुदाहरति—स्वभिन्नामित्यादिना ॥
—दर्शनीयमानिनीति । 'मनः' इति णिनि । नान्तलान् दीप् । या लात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र 'क्रियाः' पु-
ंवत् इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षामेवेन कर्मलक्षणेनोः सेलेऽपि वास्तवाभेदेन सामाना-
धिकरण्यविधातादिति भावः ॥—पाचिकाभार्य इति ॥ पचतीति पाचिका ण्वल् । 'युवोः-' इत्यकादेशे टापि 'प्रत्यय-
स्थात्' इतीत्वम् ॥—रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्वस्या इति रसिका । 'अन इनिठन्' इति ठन् ॥—मद्रिकायत
इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुवत्प्रप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः कन्' । सति तु पुवद्भावे इत् न ध्रुयेतेति
भावः ॥—तद्धितबुप्रग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रयमाणः प्रत्येकं संबध्यते, तद्धितग्रहणं बुग्रहणं चेत्यर्थः ॥—पाका भा-
र्येति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निषानितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'व-
यसि प्रथमे' इति दीप बाधिला अजादिलाष्टाप ॥—संज्ञापूरण्योश्च ॥ यत्तु दत्ताभ्यं इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिपू-
दाहृतम् । तत्तु विशेषाभावादोपेक्षितम् ॥—पञ्चमीपाशेति । 'वाच्ये पाशप' । 'तमित्यादिषु' इति प्राप्तिः ॥—

१ कुक्कुट्यादीनामिति—वार्तिमात्रपरकुक्कुटादिनैव समामे निद्वयं तदिति भाष्ये प्रत्याख्यातामिदम्, तत्पक्षे कुक्कुट्यादिशब्दानां
समासोऽनभिधानात् भवति ।

भूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारकवि-
कारे । ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता वा वृद्धिस्तदेतुयंस्तद्धितोऽरकविकारायस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः ।
माधुरीवते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
किम् । तावन्नार्यः । रक्ते तु काषायी कन्धा बल्य स काषात्यकन्धः । विकारे तु हैमी मुद्रिका वलेति हैममुद्रिका ।
वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवर्णभार्यः । ॥ स्वाङ्गावतेतः । ६।३।४०।
स्वाङ्गाव ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गातिकम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ * अ-
मानिनीति वक्तव्यम् ॥ सुकेशमानिनी । ॥ जातेऽश्च । ६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । धृ-
द्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याह इति तु भवत्येव ।
॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये । २।२।२५। संख्येयार्थवा संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स
बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येयेति वक्ष्यमाणो ऽयम् ।
॥ ति विंशतेरिति । ६।४।१४२। विंशतेर्भस्य तिसाब्दस्य लोपः स्यादिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।

वृद्धिनिमित्तस्य— स्त्रीप्रीति । सुमे भवा । 'तत्र भवः' इत्यणि 'टिड्ढा-' इति ङीप् ॥—**माधुरीयत** इति । मधु-
रायां भवा माधुरी । संचाचरतीत्यर्थं 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् ॥—**मध्यमेति** । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्मः'
इति मः ॥—**काण्डलावेति** । काण्डं कुनातीति काण्डलावी 'कमण्यण्' । कृदयम् ॥—**तावदिति** । तत्परिमाणस्या-
स्तावती । 'यत्तदेतेभ्यः-' इति वतुपि 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥—**काषायीति** ।
कषायेण रक्तैत्यर्थं 'तेन रफ रागात्' इत्यणि ङीप् ॥—**हैमीति** । हेमो विकार इत्यर्थं 'अनुदात्तादेश' इत्यण् ॥—**फ-
लोपधानेति** । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति
भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् । स्वस्वस्यापत्य स्त्री सौवर्णी 'तस्यापत्यम्' इ-
त्यण् । उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः । 'नय्वाभ्याम्' इत्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिः प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूप-
योग्यः ॥ यद्यप्यैजागमनिमित्तलाद्वृद्धिः प्रति फलोपहितोऽपि भवत्यस्य तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति
न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते—सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धि-
तस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव सन्न्य इति वृद्धिनिमित्तं यत्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिर्नित्ययमर्थो ल-
भ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥—**सुकेशीति** ॥ 'स्वाङ्गावोपसर्जनात्'
इति ङीप् ॥—**अकेशेति** । 'सहनस्वधमान' इति निषेधान्ङीष्भावः ॥—**जातेऽश्च** । यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति
व्याख्यायते ताहं हास्तिकमित्युदाहरणे औपसल्यानिकस्य नाय निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिनृशब्दात् 'जातेः'
इति ङीष् विहितः, अदन्तलाभावात् । किं तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीष्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह—
जातेः पर इति । एव च हस्तिनीभार्यः शुवीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥—**स्त्रीप्रत्यय** इति । डा-
वादिति ॥ प्राचा तु ङीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**शूद्राभार्य** इति ॥—**ब्राह्मणीति** । शाङ्करवादिज्वा-
न्दीन् ॥ प्राचा तु ङीष् पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं । तद्वत्प्रभात् ॥—**सौत्रस्यैवेति** । व्याख्यानादिति
भावः ॥ 'न कोपधायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याडे' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्य विलेपिकमिति सि-
द्धम् । यदि 'अण्महिध्यादिभ्यः' इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्प-
ष्टम् ॥ प्राप्तिक्रमसाम्यं प्रकृतमनुसरति—**संख्येयेति** । सामानाधिकरण्यस्यान्यपर्यार्थद्वयेत्वे विरहात्पूर्वेणाप्राप्ती वच-
नम् ॥—**दशानामिति** । उपगता दश येषामिति न विग्रहीतम् । पूर्वैर्नैव सिद्धेः ॥—**उपदशा** इति । उपशब्दः समीपे
समीपिनि च वर्तते । आये अव्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥—**नव एकादश वेत्यर्थ** इति । संख्या-
द्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां दृष्टादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥—
सूत्रे तीति कुसषष्ठीकमित्याशयेनाह—**तिसाब्दस्येति** ॥—**विंशा** इति । इह तिलोपोत्तरम् 'अतो गुणे' इति पररूप-
मेव, न तु तिलोपः, तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् ।
अज्जलादेशोऽजादेशो न भवतीति 'अवः परस्मिन्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'स्थानिवदादेशः' इति तु न प्रवर्तते एव, शास्त्रीये
कार्यं कर्तव्ये तरप्रवृत्तिः, न तु विघातात्पर्यमिति सिद्धान्ततै ॥—**विंशतेरिति** । इहापि आसन्ना विंशतियेषामिति न विग्र-

१ सुकेशमानिनीति—अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्द-
स्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणे मानाभावात् इति भाष्ये ध्वनितमिहापि सुकेशमानिनीति उदाहरता
ध्वनितमिति भावः ।

अदूत्रिंशः । अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विंशः । विंशतिरित्यर्थः । ॥ दिक्-
नामान्यन्तराले ॥ २१२२६ ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिण-
पूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २१२२७ ॥
समम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे श्रोत्ये
स बहुव्रीहिः । इतिशब्दाद्यं विषयविशेषो लभ्यते । ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ ६३१३७ ॥ दीर्घं इत्यनुवर्त-
ते ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्रुप्रभृतिष्विष्यत्स-
मस्य पाठादव्ययीभावावसम्भवत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च ग्रहत्वेदं युद्धं प्र-
वृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ॥ ओर्गुणः ॥ ६३१३६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबा-
ह्वि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरित्यस्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ।
सरूपे इति किम् । हलेन सुसलेन । ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २१२२८ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीया-
न्तेन प्राग्वत् । ॥ चोपसर्जनस्य ॥ ६३१८२ ॥ बहुव्रीह्यावयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा

हीतमुक्तयुक्तेः ॥—अदूरेत्यादि । अदूरात्रिंशतः, अधिकाथत्वारिंशत इति विग्रहो बोध्यौ ॥—द्वित्रा इति । वार्थेऽयं
बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः, किं तु सशयः । स चानियतसम्भावमर्शा । तत्र च त्रयोऽपि
सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोर्ब्रह्मणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥—द्विरावृत्ता
इति । सुजयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु मुजयान्तर्भावेनैवैकार्याभावाश्रयणात्सुप्रयोगः ॥ सत्ययेति किम् । चत्वारो
ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ सत्ययेति किम् । अधिका विंशतिर्निर्वाणः । सत्यार्थेयं सत्येति न
समासः ॥ आ दशतः सख्या सत्यये वर्तन्ते न तु सख्यायाम् । विशत्याद्याः सख्यास्तु सत्ययस्य सत्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु
सत्यये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकवशा इति ॥—तत्र तेनेदम्—॥—ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति
ग्रहण केशादिस्तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रहियन्ते अनेनेति ग्रहण दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् ॥
कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहण परस्परग्रहण च । ननु 'ग्रहणविषये समम्यन्ते समस्येते ग्रहणविषये तृतीयान्ते च' इत्यादि-
विषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षा दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादि-
प्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्स्ये बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥—अन्येषामपि दृश्यते ॥ अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे
बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आत्स्वान्वि' इत्युक्तम् ॥ तत्र 'आत्स्वान्वि' इत्यपान्वितीयम् । अत एव मुष्टामुष्टीत्यु-
त्पदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमाया स्पष्टम् ॥—ओर्गुणः ॥ तद्वित्ते किम् । पदौ । वाच्यो ॥—गुणोक्ति-
रिति । यद्यपि 'ओरोत्' इति मुत्रितेऽपि 'भस्य तद्धिते' इत्येव रूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्विति । तथापि विधेयमस्य पदं यत्र सं-
ज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति 'तपरस्तत्कालस्य' संज्ञकम् । तथापि इह तत्कार उच्चारणार्थ-
स्वरत्वे फलाभावात् । 'ओरो' इत्येव वास्तु । 'स्व रूपं शब्दस्य' इति तु प्रत्याख्यानमिति भावः ॥ न्यादेतत् । तपरस्त-
त्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोरनुत्' इति प्रतनियेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् ऋत्तप्रतिषेधस्य च भुतसिद्धे 'ऋ-
त्तकृ' सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्यं मलयुक्तीत्या लृकारस्य भुतसिद्धेरित्यल्लक्षणपनस्य निष्फल्कत्वात् ।
न चैवमपि ऋदिता लृदिताभ्यां लृदितामृदिताभ्यां च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राज्ञाभाजगमल्लशकु
इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'नागलोपिशास्त्रदिताम्' 'लृदितः परस्मैपदेषु' इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसां-
क्येतिद्वेरेति चेत् । अत्राहुः—'गुरोरनुत्' इत्यनेन ऋद्विभ्रस्य गुरोः भुतविधानात् 'अनुत्' इत्यनेनानुमानगुरुवि-
शेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूप पदमिति ऋस्थानिकप्रतनियेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कृत्प्रतिषेधस्य च
भुतो न सिध्यति । ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोमयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य
एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालम्भात् । न च 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्' इति वचनात् तन्नामः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा
सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—तेन सहेति—॥ तुल्ययोगे किम् । 'सहैव दशभिः पुत्रभारं वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो
न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्य-
र्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृती-
या तु 'सह युक्ते' इत्येनैव ॥—चोपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारान् । किं तु-
रपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतन्फलितमाह—बहु-

१ अन्तराले इति—अन्तरालशब्देन दिगेव, प्रत्यासत्तेः । अत एवायं नित्यलीलिङ्गना । २ अव्ययीभावावसमिति—केचित्तु
'द्व्यप्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावेन तु न दृढतरं फलं मानम्, नापि तत्प्रयोगः प्रसिद्धः' इत्याहुः । ३ तु-
ल्ययोगे इति—एकेन गमनादिना शोगस्तद्व्ययस्य सहेत्यर्थः ।

आगतः । तुल्ययोगवचनं प्राथिकम् । सकर्मकः । सलोककः । ॥ प्रकृत्याशिषि । १६।३।८३ । सहशब्दः प्रकृत्या स्वादाशिषि । स्वस्ति राजे सहपुत्राय सहामात्या ॥ * अगोषत्सहलेष्विति वाच्यम् । सगवे । सवत्साय । सहलाय । ॥ बहुव्रीहौ संख्येये ऽजबहुगणात् । १५।४।७३ । संख्येये यो बहुव्रीहस्तस्माद्बुच स्यात् । उप-
दशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहुवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । * संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥
विगतानि त्रिंशतो निक्षिप्तानि वर्षाणि वैत्रस्य । निर्गतक्षिप्ततोऽङ्गुलिभ्यो निक्षिप्ताः सङ्गः । ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्य-
ङ्गोः स्वाङ्गात्पञ्च । १५।४।११३ । व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यङ्ग्यन्ताद्बहुव्रीहोः षष् स्यात् । दीर्घे सक्थिणी
वस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ॥ दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अङ्गोऽदर्शनादित्यम् ।
॥ अङ्गुलेर्दारुणि । १५।४।११४ । अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहोः षष् स्यादाख्यर्थे । पञ्चाङ्गुल्यो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अ-
ङ्गुलिसरशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहोः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या षड्गुला यष्टिः । तस्मिन्नायं
तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्य् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिहस्तः । ॥ द्वित्रिभ्यां र्थं मूर्धः । १५।४।११५ । आभ्यां
मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ * नेतुर्नक्षत्रं अग्न्यक्तव्यः । मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः ।
उप्यनेत्राः । ॥ अन्तर्वह्निभ्यां च लोभः । १५।४।११७ । आभ्यां लोभोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।
॥ अञ् नसिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । १५।४।११८ । नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च
नसं प्राप्नोति नतु स्थूलपूर्वात् । ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८।४।३ । पूर्वपदस्याभिमित्तात्परस्य नस्य गः स्यात्सं-
ज्ञायां नतु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य दुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अगु-
यनादिभ्य इति निपातनात् । गन्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलारिकम् । स्थूलनसिकः ॥
* खुरखराभ्यां वा नस् ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ * पक्षे अजपीय्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । ॥ उपसर्गाच्च ।
१५।४।११९ । प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका
वस्य स उन्नसः । उपसर्गादनेत्पर इति सूत्रं तद्वक्तृत्वा भाष्यकार आह । ॥ उपसर्गाद्बहुलम् । ८।४।२८ । उपस-
र्वीहेरिति । तेनेह न, सहयुध्वा । सहकृत्वा । 'राजनि युधि कृञ्' 'सहे च' इति कानिपि उपपदसमासाविमौ ॥ 'सहस्य
सः संज्ञायाम्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सहस्य सः स्यादिति ॥—प्राथिकमिति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशा-
दिति भावः ॥—सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥—प्रकृत्याशिषि ॥ कथं तर्हि 'यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रा-
तृकस्य सपरिवारत्यागुरारोग्यैश्वर्याभिष्टुद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगाः सगच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'ऐश्वर्याभिष्टुद्धिरस्त्विति
भवन्तोऽनुब्रुवन्तु' इत्येतत्प्राथम्यनावाक्यं, न लाशीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनम् । 'तथास्तु' इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयु-
ज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥—बहुव्रीहौ संख्येये— ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—यो बहुव्रीहस्तस्मा-
दिति ॥ उपगणा इत्यत्र ङचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह—स्वरे विशेष इति । ङचि सति 'चित्' इत्य-
न्तोदात्तत्वात् स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतित्त्वर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि ङचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वर एव स्यादिति श-
ङ्क्यम् । 'चित्' इति खरस्य सतिषिष्टत्वात्, ङचिकरणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥—संख्याया इति । सख्यान्तस्य तत्पुरु-
षस्य चरमावयवो ङच्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादां तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तः ॥
—व्यत्ययेन षष्ठीति ॥ एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि ॥ 'अब्रव मूर्तिमत' इत्या-
दिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं एष्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेल्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः ॥—षच् स्यादिति । यो ङीष् ।
चस्तु 'चित्' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतित्त्वरो न भवति ॥—स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्गुराणि
यस्याः सा । प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । 'अङ्गोऽदर्शनात्' इत्यचो दुर्वारत्वात् । यदपि समासान्त-
विधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैथिल्याख्यासम् । तदसारम् । एवहि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्र-
सङ्गात् ॥—ङङ्गुलेति ॥ मात्रचो 'द्विगोनिलम्' इति लुक् ॥—नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तद-
न्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥—मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षिनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न
भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रं वर्तते न नेतृशब्द इति ॥—खुरखराभ्यामिति ॥ 'नासिकायाः' इति
वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥—खुरणा इति ॥ 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः ॥—उपसर्गाच्च ॥ उपस-
र्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तत्प्रत्युपसर्गलायोगात् । नच क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गलमस्त्विति श-
ङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गास्तुनोति' इति सूत्रं षलप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेरिति ॥—उपसर्गा-

१ प्राथिकमिति—इदमिति शब्दाच्छ्रूयते । २ संख्येये इति—संख्येयेऽङ्गं, विद्यमानसंख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

३ अङ्गुलीमदशेति—दारुणोऽप्राणितया मुख्यङ्गुल्यसंभवात् । ४ षडिति—षचि प्रकृते षविधानं 'द्वित्रिभ्यां पाठ्यर्थे' इति पा-
क्षिकान्तोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतित्त्वरर्थम् । षचि तु चित्समाभ्याम्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरं वाधित्वा निलमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।

गंस्थानिमित्तत्वरस्य नसो नस्य नः स्वाह्वुल्लम् । प्रणसः ॥ * क्षेत्रीं वक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥
 * कथञ्च ॥ विषयः ॥ कथं तर्हि विनसा इत्यन्वयेति नहिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ॥ सु-
 प्रातसुभ्रुदिवशारिकुल्लचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । ५।४।१२७। एते बहुव्रीहावस्थान्ता निपात्यन्ते ।
 शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं बोऽस्य सुभः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारिरिव कुल्लिरस्य शारिकुल्लः । च-
 तशोऽश्रवोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ॥ न-
 भ्रुवुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५।४।१२१। अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः ।
 एवं हुःसुभ्याम् । शक्थोरिति पाठान्तरम् । अशकः । अशकिः । ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५।४।१२२। न-
 भ्रुवुःसुभ्य इत्येव । अग्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । ॥ धर्मादनिकेवलात् । ५।४।
 १२४। केवलापूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्तर्द्वाहुव्रीहेरनित्यं स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्मिकम् । परमः स्वो
 धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध-
 धर्मत्वाद्वा तु कर्मधारयपूर्वपदे बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मैवपि साधेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छिन्तिधर्मत्वादिवत् ।
 पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । ॥ जम्मा सुहरितृणसोमेभ्यः । ५।४।१२५। जम्मेति कृतसमासान्तं निपात्य-
 ते । जम्भो भक्ष्ये वृन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव वृन्ता यस्येति
 वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । ॥ दक्षिणेर्मा लुच्प्रयोगे । ५।४।१२६। दक्षिणे ईंमे
 ञ्गं यस्य दक्षिणेर्मा घृगः । व्याघ्रेण कृतत्रण इत्यर्थः । ॥ इच् कर्मव्यतिहारे । ५।४।१२७। कर्मव्यतिहारे यो व-

द्वनोत्परः ॥ अनोत्पर किम् । प्रनो मुबतमित्यत्र णल मा भूत् ॥—तद्गृह्णत्येति । ‘अनोत्पर’ इत्यपनीय बहुलग्रहण
 च कृतेत्यर्थः । अन्यथा प्रनो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्रनः पूषेत्यादां लतिव्याप्तिः प्रमज्येतेति भावः ॥—प्रणस इति ॥
 प्रगता नासिका अत्येति विप्रटः ॥—कथं तर्हीति । प्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥—नासिकयेति ।
 तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु ‘पद्म-’ इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥—शोभनं प्रातरस्येति ।
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यामभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तन कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रात कल्पमित्यत्रैव
 प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न रामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्पद्मावः ॥—
 नभ्रुवुःसुभ्यो—॥ नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगमभवान् । नच महद्बलं हलिः,
 तद्ग्रहितोऽहलित्प्रयोगं हल इति प्रयोगाथं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र मरद्बलरहित इत्यर्थप्रतीतिः ।
 न चेवमप्यन्तोदात्तार्थमनुप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । ‘ननुसु-
 भ्याम्’ इत्यनेनान्तोदात्तलविधानात् । अत्राहुः । शेषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, ‘दुर्हल’ इत्यत्रान्तोदात्तत्वात् च तदिनि ॥
 —शक्तयोरिति । आचार्येण कचिच्छात्रा इल्लिषक्तयोरिति पाठिता इति भावः ॥—नित्यमसिच्—॥ अकारोच्चारण
 भलसपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादां ‘श्रमेति च’ इत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव ‘अन्यतरस्याग्रहणानु-
 वृत्तिसिद्धौ निलग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस’ इति मिथ्यतीति वृत्तिकारादयः ॥—धर्मादनित्यं—॥ अनिवो-
 ऽकारधिन्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा ‘तत्करोति—’ इति व्यन्तान् क्रिपि धर्मं परमो धर्मं यस्य स
 परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्य
 इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च ‘केवलात्’ इत्यनेन विशेष्यत इत्याह—केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचात्तरपदमपि विशेषितम् ।
 प्रसादकृतापि केवलादिनि धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यानम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आरुणा माना-
 भावान् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्तं यद्योत्तरपदं तन्नाश्रुतिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्री-
 ह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परलस्य धर्मपदे असमवादादोपलान् ॥—मध्यमत्वादिनि । न च ‘श्वनाममन्ययो’ इति स्वश-
 ब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगलादिनि हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥—आपेक्षिकमिति ॥ नन्वत
 एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसमवादिनि चेत् । अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे
 तात्पर्यप्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥—कर्मधारयपूर्वपद इति । नन्वत्रानित्यं दुर्लभं, ‘केवलात्’ इत्यस्य
 समासान्तात्मकादित्यर्थमिति चेत् । मैवम् । केवलग्रहणस्य समासान्तात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावान् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी-
 भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मुत्कार्थान्तु ‘धृञ् धारणे’ इति धार्ता माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साधो धर्मोऽस्येति
 साध्यधर्मा सद्विधधर्मा साध्यधर्मा चेति विप्रकृतः । स च सदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केपांकिव्याख्यान
 परास्तम् ॥ उक्तरीत्येव साध्यस्य सद्विधधर्मोऽस्मत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥—साध्वेवेति । परमधर्मा स्तुध पर-
 मस्तुः, स धर्मो यस्येति यदा विवृणोते तदत्यर्थः ॥—दक्षिणेर्मा—॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवर्मेनिपत्ताविद् निपातन
 नाम्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—व्याघ्रेनेति ॥ ‘वासी हेमाञ्जमाली पुननिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा’ इति प्रयोगस्त्वापचारः ।

बहुव्रीहिसंज्ञादिषु स्वात्समासान्तः । केशाकेशि । सुसकासुसकि । ॥ द्विवृण्णादिभ्यश्च । ५।४।१२८। तादृज्ये
 षतुर्व्येषा । एषां सिच्यर्थमिष प्रत्ययः स्यात् । द्वौ द्वणौ बलित्प्रहरणे तद् द्विवृण्णं प्रहरणम् । द्विसुसकि । उभाह-
 स्ति । उभाहस्ति । ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्धुः । ५।४।१२९। आभ्यां परबोर्जानुषब्दबोर्धुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ ।
 प्रगते जानुनी यस्य प्रभुः । संभुः । ॥ ऊर्ध्वादिभाषा । ५।४।१३०। ऊर्ध्वंभुः । ऊर्ध्वंजानुः । ॥ धनुषश्चा । ५।४।१३२।
 धनुस्तस्य बहुव्रीहेरनन्तदेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा । ॥ वा संज्ञायाम् । ५।४।१३३। शतधन्वा । शतधनुः । ॥ जा-
 याया निह् । ५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्नन्तदेशः स्यात् । ॥ लोपो व्योर्वलि । ६।१।६६। वकारयका-
 रबोर्लोपः स्याद्वलि । पुंबन्नाचः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । ॥ गन्धस्येतुत्पृत्तिसुसुरभिभ्यः । ५।४।१३५।
 पुंभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उन्नविः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ # गन्धस्येत्येते तदे-
 कान्तप्रहणम् ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ।
 नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः । ॥ अल्पाख्यायाम् । ५।४।१३६। सूपस्य गन्धो लेशो य-
 स्मिंस्तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः । ॥ उपमानाश्च ।
 ५।४।१३७। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । ॥ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५।४।१३८। हस्यादिर्वजिता-
 नुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणार्थं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् ।

इति कथञ्चिन्नेयः ॥—केशाकेशीति ॥ 'तत्र तेनेदम्' इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । इचप्रत्ययस्य तिष्ठद्रुप्रभृतिषु पाठा-
 दव्ययीभावलेऽन्यथलम् ॥ नन्वेवमिचश्चिकरणं व्यर्थम् । अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया बाधात्समासखरेणान्तोदा-
 त्तत्वसिद्धेः । अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठद्रुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
 किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् । एव च
 स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ॥—द्विवृण्णौति ॥ समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विवृण्णा शालेत्यत्र लिञ्
 न भवति ॥—उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायच. पाक्षिकलम् ॥—प्रसंभ्याम्—॥ जानुशब्दस्यैकलेऽप्युपपद-
 निबन्धनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानवष्टीत्वस्फुटीकरणम् ॥ 'जानुनः' इत्युक्ते तु किमियं
 पश्मी प्रत्ययाधिकारात् नुरपि प्रत्यय इत्येव सदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—जानुशब्दयोर्धुरादेश इति ॥ शा-
 र्ङ्गधन्वेति ॥ कथं तर्हि 'स्वलावण्यांशसाधृतधनुषमदाय तृणवत्' इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । समासान्तवि-
 धेरनित्यत्वाच्चात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च अश्वादिगणे राजनृशब्दपाठः । स हि 'प्रेतरश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदा-
 त्तार्थः । 'राजाहःसलिः' इति टबो नित्यत्वे तु किं तेनेति ॥—लोपो व्योर्वलि ॥ 'व्योर्लोपः' इति वक्तव्ये 'वेरृक्त-
 लोपाद्ब्रिल्लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति ज्ञापयितुमार्थां विधेयनिर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः किपि सुखीरिति सिद्धम् ॥—
 गन्धस्येत्युत्—॥ तकार उच्चारणार्थं इत्याशयेनाह—इकारोऽन्तादेश इति । 'आदेः परस्य' इतीह न भवति 'समासा-
 न्ताः' इत्यधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययलेऽपि न क्षतिः 'यस्येति च' इति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः ।
 न च 'तिस्त्वरितम्' इत्यन्तस्वरितलापति शङ्का, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न
 प्रत्ययलमिति वाच्यम् । 'गापोष्ठम्' इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति ॥—अविभागेनेति ॥ एवं च गुणवाचिन
 एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः ॥—द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः 'बहति जलमिय पि-
 नष्टि गन्धात्' इति प्रयोगात् । 'गन्धस्तु सौरमे नृत्ये गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुले पुंसि च स्मृतः' इति
 कोशाच्च ॥ केचित्तु 'गन्धस्येत्ये' इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च
 भट्टिः । 'आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः' इति ॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्य' इत्यादिनेकारः समासान्तो न,
 'तदेकान्तप्रहणम्' इति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव 'भ्रमबालमहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामा-
 दिकत्वं दुर्धटवृत्तिकृतोक्तम् ॥—अल्पाख्यायाम्—॥ अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ ॥—सूपस्य
 गन्ध इति ॥ अत एव ज्ञापकात्त्वधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा, फलितार्थकचनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्निष्येव विग्रहः ।
 गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽन्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥—पादस्य—॥ यद्ययं लोपः समासान्तो न स्याद् 'आदेः प-
 रस्य' इत्यादेः स्यात् । शेषिकपृच प्रसज्येत । 'शेषादिभाषा' इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह—समा-
 सान्त इति ॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत

१ अनन्तादेश इति—साहचर्यात् द्वित्वश्रवणाच्चास्यादेशत्वमिति भावः । २ एकदेश इवेति—तदेकान्तग्रहणमिति वार्तिकं
 गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमेतं गन्धोऽवयव इति तद्भाव इत्यन्ये । ३ पादस्य लोप इति—पादस्य पादिति नोक्तम्, प्रतिपदो-
 क्तयास्यैव 'पादः पत्' इत्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयने; किपि पद इत्यस्यानापत्तेः ।

अहस्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसुलपादः । ॥ कुम्भपदीषु च । ५।४।१३९। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीर् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् ॥ कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः । ॥ संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०। पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । ॥ वयसि दन्तस्य दत् ५।४।१४१। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् ह्रस्वादशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । पदं दन्ता अस्य पोदन् । सुदन् । सुदन्ती । वयसि किम् । त्रिदन्तः करी । सुदन्तः । ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३। दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदन्ती । फालदन्ती । संज्ञायां किम् । समदन्ती । ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५।४।१४४। दन्तस्य दत् वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । ॥ अप्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुञ्जालाप्रदन् । कुञ्जालाप्रदन्तः । ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५।४।१४६। अजानककुत् । पूर्णककुत् । ॥ त्रिककुन्पर्वते ५।४।१४७। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽप्यः । ॥ उद्भिः काकुदस्य ५।४।१४८। लोपः स्यात् । उक्काकुत् । विकाकुत् । काकुत् तालु । ॥ पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९। पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । ॥ सुहृदुहृदौ मित्रमित्रयोः ५।४।१५०। सुदुभ्यो हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुहृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुहृदयः । ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१। न्युदोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुस्कः ॥ अर्थोन्नतः ॥ अनर्थकम् । नञ् । किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् । ॥ इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्मर्थेषता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः । ॥ शेषाद्विभाषा ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः ।

इति भावः ॥—कुम्भपदीषु च ॥ बहुवचनान्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चातर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—कुम्भपद्यादि-
पिबति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जानपदस्यैव समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजन विषयविशेषपरिग्रह इत्या-
शयेनाह—स्त्रियामिति । यथेष्टोपमानपूर्व समुदायं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यटीवर्धवचन, तेन 'पादोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पो न भवति ॥—द्विदन्ति ॥ द्वौ दन्तावस्य जानो । शिशुलावस्थातिह गम्यते । 'उगिदचाम्' इति नुम् ।
सथोगान्तलोपस्यामिद्वान्नलोपो न ॥—पोडन्ति ॥ 'पप उत्त दन्तदश' इत्येनोलापत्वे ॥—सुदन्तीति । 'उगितश्च'
इति ङीप् ॥—समदन्तीति ॥ 'नासिकोदर' इत्यादिना ङीप् ॥—श्यावदन्ति ॥ 'श्याव' स्यात्कपिश' इत्यमरः ॥—
अरोकदन्ति । अरोका अन्ध्रराज दन्ता यम गः ॥—अजानेति ॥ अजान ककुदमर्गेति विग्रहः । इह हि वाग्वावस्था
गम्यते ॥—उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ 'समारोपान्तरपदान्ता' समागान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्वरमावयवेभ्य उरःप्र-
भृतिभ्यः कप्तिन व्याच्येयम् । तद्विन्यासकस्य नेलम् ॥—व्यूढोरस्क इति । व्यूढ विशालमुखो यम गः 'सोऽपदादी'
ङीप् विगर्जनीयस्य गः ॥—प्रियसर्पिष्क इति । 'उणः प' इति विमर्गस्य पत्यम् ॥—एकवचनान्तानीति । 'ननु-
तन' इति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठान्ग्वह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवबहुव्रीहेरेव नित्य रूपः । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प
एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशसकृशलक्ष्मीधेनूना शानि ग' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्यो यथेति वि-
ग्रहः । यनु प्राचोक्त 'नयुतश्च' इति कप् बहुलक्ष्मीक इति । नद्युक्तम् । गम्यावाचिब्रह्मशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृतनि-
यमेन वारितत्वात् । वरी अविक्ता लक्ष्मीर्यथेति विग्रहे वैपुन्यवाचिन एकवचनान्तत्वगमनेऽपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन 'उरः-
प्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तुमुचितत्वात् । यदा तु 'नियमशास्त्राणा निषयसुखेन प्रभृति' इत्याधीयते तदा प्राचोक्तमपि
सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥—अर्थोन्नतः । गणमृत्रमिदम् ॥—अनर्थकेनार्पणीति ॥ कथं 'ताह सुपथी नगरी' इति हल्न्तपृक्त,
कपोऽत्र दुर्बारात्वात् । न च 'न पञ्चानात्' इत्यनेन 'ऋक्पुण्यः' इत्यस्यैव कपोऽपि निषेधः शङ्कः । पञ्च प्राचीनानामेव
स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । काप्रत्ययस्य पञ्च उत्तरत्वात् । मलयम् । समानान्तान्तविशेषनित्यत्वाभावात्प्रति समाधेयम् ।
'युदोरनार्क' इति सूत्रे सुपथीति मायाचेत्युक्तम् ॥—बहुवाग्मिकेति । 'वाचो गमिनः' ॥—शेषादि— ॥ यद्यत्र
प्रागुक्तकृत्वाप्रापेक्ष 'शेष' स्यात् तर्हि व्याघ्रपातमुगान्धारिण्यादावपि स्यात् । अतः समानान्तान्तपक्षः शेष इह एवम इत्याह
—अनुक्तसमासान्तादिति ।—व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समानान्त इत्युक्तम् ॥—सुगन्धिरिति ।
'गन्धस्येद' इत्यादिना इत्समासान्तः ॥—प्रियपथ इति 'ऋक्पु' इत्यपुप्रत्ययः समानान्त ॥ उपबहव इति ।

१ अवरवायामिति—कागहरादिकृता अवयवोपचयापचयादयो वस्तुवर्मा अवयवेत्युच्यते । अवरवाया अभावे श्वेतकुदः ३-
स्तुदाहायम् ।

उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । ॥ आपोऽन्यतरस्याम् । ॥ ५।४।१५। कप्वाबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । ॥ न संज्ञायाम् । ५।४।१५३। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ॥ ईयसश्च । ५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रे-
यासोऽस्य बहुश्रेयात् । गोक्षियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥ ॥ वन्दिते भ्रातुः । ५।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तात् कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यश्वोरित्यतः प्रागेवेति व-
क्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । ॥ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे । ५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तद-
न्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भस्यो न । स्वाङ्गे किम् ।
बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । ॥ निष्प्रवाणिश्च । ५।४।१६०। कबभाकोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्भवते-
त्युद । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः, नव ह्यर्थः । ॥ सप्तमीवि-
शेषणे बहुव्रीहौ । ॥ २।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोग्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ * सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्रः ॥ * मिथोऽनयोः
समासे संख्या पूर्वम् । शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ अन्यः ॥ * संख्याया अल्पीयस्याः ॥ द्वित्राः ॥ * द्वन्द्वेऽपि । द्वा-
दश ॥ * वा प्रियस्य ॥ गुहप्रियः । प्रियगुहः ॥ * गङ्गादेः परा सप्तमी ॥ गङ्गुकण्ठः । क्वचिन्न । बहेगङ्गुः ।
॥ निष्ठा । ॥ २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ * जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥
सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ॥ वाहिताग्न्यादिषु । ॥ २।२।३७।
आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ * प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥
क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

‘सत्ययाव्यया-’ इत्यादिना समासः ॥—उत्तरपूर्वेति । ‘दिदनामा-’ इत्यादिना समासः ॥—सपुत्र इति । ‘तेन
सहेति-’ इत्यादिना समासः ॥ अय भावः । ‘शेषो बहुव्रीहिः’ इत्यतः शेषपदम् ‘अनेकमन्यपदार्थं’ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनु-
वर्तते, ‘सत्ययाव्ययासन्ना-’ इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावापुनर्बहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥
एव च ‘अनेकमन्यपदार्थं’ इति सूत्रात्पृथक् ‘सत्ययाव्ययासन्ना-’ इत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थि-
तम् ॥ ननु सङ्कटुचरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमिस्मत् आह—तन्त्रादिनेति ॥
‘अर्थभेदेन शब्दभेदः,’ ‘सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः’ इति मतद्वयम् । आये आश्रुतिः । द्वितीयं तन्त्रमिति विवेकः ॥ वृत्तु
वर्दान्तं ‘प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषयं बाधका भवन्ति’ तत्कमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति । तत्र । ‘कृ-
कृप्-’ इत्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादां परेण कपा बाधापत्तेः ॥—ईयसश्च । नित्यो वैकल्पिकश्च
कप्संज्ञोऽपि निषिध्यते ॥—बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । ‘द्विवचनविभज्योप-’ इतीयसुन् । ‘प्रशस्यस्य
श्रः’ । ‘शेषादिभाषा’ इति कप्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । ‘नयुनश्च’ इति नित्य प्राप्तः कप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘ईयस्य’
इति प्रतिषिध्यते ॥—बहुनाडिरिति ॥ उपसर्जनदसः ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । ‘अवितृस्तुतन्त्रिभ्यः’
इतीप्रत्ययस्य ‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारे अवहितत्वादिति भावः ॥—सप्तमीविशेषणे ॥ यदा कण्ठे किञ्चिदस्ति ज्ञाते तस्य
विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् ॥—चित्रगुरिति । न च ‘उ-
पसर्जन पूर्वम्’ इत्येवदं मिथ्यतीति वाच्यम् । ‘बहुव्रीहौ सप्तमी’ इत्युक्ते तत्कर्काण्डिन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्ते-
रतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥—सर्वनामेति ॥ कथं तर्हि ‘तः परो यस्मात्स तपरः’ इति । कथं च ‘जहत्स्वार्थो वृत्तिः’ इति ॥
इह हि जहत्स्व पदं य स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्मामिति बहुव्रीहिराभा बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातने
भान्यमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रमाप्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति ॥—द्विशुक्र
इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनेव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्र इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृ-
तम् ॥ ननु संख्याया अल्पाच्युत्तरत्वेन ‘संख्यासर्वनामोः’ इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—मिथोनयो-
रिति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥—अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥—गङ्गादेरिति ।
आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पद्म नामौ यस्य पद्मनाभः । ऊर्णा नामौ यस्य । ‘दवापोः’—इति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति
सिध्यतीत्याहुः ॥—जातिकालेति ॥ एतच्च ‘जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात्’ इत्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गो

१ ‘तत्रादिनेति’—उच्चारयित्वा तन्त्राणोचरित, बोद्धव्यत्वात् शेष इति भावः । २ न कश्चित्—न सशेषसोरिति वक्तव्ये
योगविभागसामर्थ्यात्तत्त्वत्वेत्यस्यापि निषेध इति बोध्यम् ।

इन्द्रप्रकरणम् ।

चार्ये इन्द्रः । २।२।२९। अनेकं सुबन्तं चार्ये वर्तमानं वा समस्यते स इन्द्रः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमा-
हाराध्यायीः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुपपत्तिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानाम-
न्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये । भिक्षामटं गां चानयेत्सन्वाचये च न
समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरी । सज्ञापरिभाषम् । अनेकोफेहीतपोत्तनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे
तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । ॥ राजदन्तादिषु परम् । २।२।३१। ण्यु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा रा-
जदन्तः ॥ * धर्मादिष्वनियमः ॥ अर्थधर्मौ । धर्माधी । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो
दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । ॥ इन्द्रे धि । २।२।३२। इन्द्रे भिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरि-
हरौ ॥ * अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः दोषे ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः । ॥ अजाद्यदन्तम् । २।
२।३३। इदं इन्द्रे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरेन्द्राः । इन्द्राश्वरयाः ॥ ध्यन्ताद्यजदन्तं विप्र-
तिषेधेन । इन्द्राग्नी । ॥ अल्पाचूतं २।२।३४। शिवकेशवौ ॥ * ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपू-
र्येण ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिणी । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ * लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥
कुशकाशम् ॥ * अभ्यर्हितं च ॥ तापसपर्वतौ ॥ * वर्णानामानुपूर्येण ॥ प्राज्ञक्षत्रियविद्वज्जनाः ॥ * भ्रातु-
जगथो यथा सा । 'अस्वाहृषं पदाद्वा' इति डीपः । कथं तर्हि 'चारुस्मितश्चारुहसिनः' इत्यादि अत्राहः—'नपुमके भावे
क्तः' इति कस्य न पूर्वनिपातः, निप्राशब्देन विहितस्यैव प्रहणादिति ॥ कचिच्चेति ॥ आदिनाप्रायस्त्रिकल्पनादनभि-
धानाद्वैति भावः ॥ ॥ इति बहुनीहिः ॥

चार्ये इन्द्रः ॥ 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते 'सुवामन्त्रिणे' इत्यस्यान्वयवि, 'समायः' इति, 'विभाषा'
इति चाधिक्रियत एव । तदाह—अनेकं सुबन्तमित्यादि ॥ चार्था इति । चशब्दोऽन्या इत्यर्थः ॥ एकस्मि-
न्निति । भजनादावित्यर्थः ॥—ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियाया इत्यर्थः । समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाभयेति
द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटं शुद्धो गतश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तं पटः कुण्डलं चर्चि गुणे द्रव्ययोस्मिच्छाम् ॥—भि-
क्षामटं गां चानयेति । अत्र गृहधेनाद्रामानयन्नपि भिक्षामटस्येव । अनटन्तु भिक्षा न गामानयति । तथा अटमपि
नान्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य चानुपपत्तिरिति ॥—असामर्थ्यादिति । एकाग्रभावा-
भावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहियदकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेषु इन्द्रपदकपदानां नाधान्तरभावेण एकार्थाभाव आवश्यकः ।
'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितस्यान् । 'चार्ये इन्द्रः' इत्युक्तेषु । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकाग्रभावः गम-
वति, येन समुच्चयान्वाचयवैकार्थाभावान्तर्भूता स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यगत्वान्ममामो भ-
वति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । पर इतरेतरयोगे साहित्य विशेषणं द्रव्य तु विशेष्यं, समहारं तु गाहित्यं प्रधानं द्रव्य
विशेषणमिति विवेकव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनोदार्थार्थाभावसम्वाच इन्द्रो दुर्गः
स्यात् । मैवम् । 'विशेषणं विशेष्येण' इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसम्बन्धा इन्द्रसम्बन्धा बाधान् । तस्यारम्भ-
सामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि इन्द्रे
इष्टापत्तिरिव ॥—होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानन्दः न ॥—राजदन्तादिषु ॥ इह इन्द्रतत्पुरुषयोः पठोऽपि
'अर्थधर्मौ' इत्याद्यभिप्रायेणाल इन्द्रेषूपन्यासः ॥—इन्द्रे धि । 'अनेकम्' इति मर्वेपामेव प्रथमानिदिष्टत्वेनोपमर्जनत्वावि-
शेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र लनेकं व्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह—अनेकप्राप्तावेक-
चेति । अत्र व्याचक्षुः—आकृतौ पदार्थे समुदाये सकलक्षणं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्याख्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति
जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्याकृष्यक्षस्त्वह नाश्रीयते लक्ष्यद्वारांशोधादिति ॥—हरिहरगुरव इति । हर-
गुरुशब्दयोर्नियमः प्रवर्तते इति भावः ॥—अजाद्यदन्तम् ॥ 'समुदाहाराद्' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशा-
दनित्यभिद प्रकरणम् । तेन 'स सौष्टव्यार्थाविशेषणशालिनीम्' इति भारविप्रयोगः गमच्छते ॥—अल्पाचूतं ॥ अत-
एव निपातनात् स्वांथं तरप कुलचुलयोरभावश्च । यदि तु प्रकथं तरप स्यात् तदा द्वयोरिव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तो-
पपदलविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिग्पलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥—ऋतुनक्षत्राणा-
मिति ॥ ऋतुनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तद्व्यकृतं च ॥—अभ्यर्हितं च । 'वासुदेवाहुनाभ्यां वुन' इति निर्दे-
शनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पाचूतं' 'अजाद्यदन्तम्' इति मूलाभ्यामनुज्ञेन पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्

१ अनेकस्येति—तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष इति भावः । २ अन्य इति—यथैवमन्वयस्य समुच्चयश्च शब्दार्थे इति
अन्वयः, ननु अन्य एव समुच्चय इति भ्रमिन्नन्वयः ।

ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ ॐ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । १२।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकापाणविकम् । रथिकाधारोहम् । समाहारस्यैकवादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥ ॐ अनुवादे चरणानाम् । १२।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्वोपन्यासे ॥ * स्थेणो-र्लुङीति वक्तव्यम् ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौधुमम् ॥ ॐ अध्ययनतुः कतुरनपुंसकम् । १२।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्ययुकतुः किम् । इषुवप्रौ साम-वेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्थर्चादी । ॐ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । १२।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासत्ता आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकमकम् ॥ ॐ जातिरप्राणिनाम् । १२।४।६। प्राणिव-ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशङ्कुलि । प्राणिनां तु विदशूद्राः । द्रव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसौ । गमना-कुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि । ॐ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-

ज्ञापयति सर्वतोऽभ्याहृत पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते ॥—युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विणोरंशत्वाच्चूरत्वाद्वा अभ्य-हितत्वमर्जुनेऽभ्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥—द्वन्द्वश्च प्राणि—॥ प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्ते-नाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाधारोहौ । अत्र प्राणसेनयोरङ्गानामवयवः । तूर्यस्य लङ्गा-नामुपकारक बोध्यम् ॥—एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः, तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः, सेनाङ्गानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । 'द्विष्टुरे-कवचनम्' इत्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैक वच्चीति व्युत्पत्त्या एकलविशिष्टः समाहाररूपो योऽस्त्यप्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलितमाह—एकवत्स्यादिति ॥—पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धं । तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके । पाणिपणवाविति व्यतिकरे सा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥—मार्द-ङ्गिकेति । मुदङ्गवादन शिल्पमस्येत्यर्थं 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् । एव पाणविक इत्यपि ॥—रथिकाधारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । 'पर्पादिभ्यः घृन्' इति घृन् । ते चार्थवारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ ननु चार्थं द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः सिद्धः, तस्य चैकवादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह—नियमार्थमिति ॥—समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति 'तिष्यपुनर्वस्वोः' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणान् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं सा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वस्विति न स्यादिति ॥ एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यः' इति प्रकरणवद्भिन्तानामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन 'सर्वां द्वन्द्वो विभार्थकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥—चर-णानामिति ॥ शाखाध्वेतवाचिनमित्यर्थः ॥—स्थेणोरिति । श गतिनिवृत्ता । इण् गता । स्थाप्रकृतिक्कण्प्रकृतिक्कलु-ङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः ॥ स्थेणोः किम् । अभुवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः ॥—उदगादिति । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति सकेतयित्वा तल्लेके विस्तृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कटाः । वैशंपायनान्तेवासिलाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्-' इति लुक् । अध्ययनस्य 'प्रोक्ताङ्गम्' इति लुक् ॥ 'कलापिनोऽण्' 'सन्नद्धाचारि-' इत्यालुपसंख्यानान्निलोपः ॥—यजुरिति । सूत्रे अध्ययुशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः ॥—पदकेति । पदान्यधीते पदकः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । एवं क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽभ्येत्यव इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकन्यायिकौ ॥—जातिर—॥ जातिवाच्यव-यवकद्वन्द्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति ॥—विदशूद्रा इति । जातिप्राधान्येऽपि बहुव-चनमुपपद्यते 'जात्याख्यायामेकस्मिन्-' इति विधानात् । तेनात्र ह्यङ्गविकलं नेति भावः ॥—द्रव्यजातीयानामेवेति । 'अप्राणिनाम्' इति पर्युदासान् 'नविवयुक-' न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः ॥ जातिः किम् । नन्दकृपाबज्र्या । सङ्गाशब्दावेर्ता ॥—जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणात्त्वम् । अन्यथा प-र्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तां किं तेनेति भावः ॥—द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेव 'रञ्जिता नु विवि-धास्तृशैलः' इति भारविप्रयोगः सगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अ-त्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितं, न तु केषांचितरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्त-मिति ॥—बदरामलकानीति । 'फले लुम्' इति लुक् 'लुक्कद्वितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फललजात्युपसर्जन-इत्यवचनावेर्ता । 'विभाषा वृक्षमृग-' इति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फललजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न लेकवचनान्तानां द्वन्द्व इति 'फलमेवान्वसति-' इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥—विशिष्टलिङ्गो—॥ सूत्रे चलारोऽपि

शोऽग्रामाः । २।४।७। ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उच्चैश्च हरावती च उ-
च्चैरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरुक्षत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने ।
मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालुकिनी ग्रामः । जाम्बवशालुकिन्यौ । ॥ शुभ्रजन्तवः । २।४।८।
एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलालुभ्रजन्तवः । ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।४।९।
एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् ॥ गोण्याग्रम् कालोलुकमिषादौ परन्वादिभाषा वृक्षसृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।
॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् । २।४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्विष्कृतानां तु
चण्डालमृतपाः । ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमि-
त्यादि । ॥ विभाषा वृक्षसृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २।४।१२। वृ-
क्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादी विशेषाणामेव ग्रहणम् । वृक्षन्वग्रोध्यम् । वृक्ष-
न्वग्रोधाः । रुरुपतम् । रुरुपताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियम् । ग्रीहियवाः । दधिपृतम् । दधिपृते ।
गोमहियम् । गोमहिषाः । शुक्रवकम् । शुक्रवकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरं । अधरोत्तरम् ।
अधरोत्तरे ॥ * फलसेनाङ्गयनस्पतिमृगशकुनिशुभ्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति
चान्यम् ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जानिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । रथिकाश-
रोर्हं । वृक्षन्वग्रोध्यौ इत्यादि । विभाषापक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पा-
र्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां सृगेरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्येस्तु सहेत-
रेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् ।

शब्दा अवयवधर्मेणावयवविद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिना द्वन्द्वः, देशवाचिना द्वन्द्व इति या-
वयभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रविद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग प्रद-
णान् । तेन पर्वतानां, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नर्दादेश इति किम् । कुकूटमयूरी ॥ विशिष्टपद-
स्यायमाह—भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वां हि क्षिपिर्भेदार्थः । अतएव 'विशेषण विशेष्येण—' इति सूत्रे भेदक भेद्येनेति
व्याख्यातम् ॥—समाहारे द्वन्द्व स्यादिति । निष्कर्षाभिप्रायेण्यमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्'
इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥—उच्चैरावतीति । उच्चो नदः, सोऽपि नदीविशेषत्वात्तदीशब्देन गृहीतः ।
एव शोणोऽपि ॥ 'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिपेयो वक्तव्यः' । तेन मधुगपाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभ-
योरपि नगरत्वात् ॥—शुभ्र—॥ अपचितपरिमाणत्वं शुभ्रत्वम् । तक्षापेक्षितत्वादनर्वास्थनम् । यत्र मर्यते 'शुभ्रज-नुरनस्थः'
स्यादथ वा शुभ्र एव यः । शत वा प्रमृती येषां केचिदानकुलादपि' इति ॥ तत्र सर्वपक्षमाधारण्येनोदाहरति—यूका-
लिक्षमिति ॥—आनकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—येषां च विरोधः ॥ विरोधां ध्वं, न तु गहानवग्रहा-
नम् । तेनेह न । छायातर्पणम् । शश्वदित्यव्ययं चकारेण वर्तते, तत्र भक्तः शाश्वतिकः 'कालाग्र' । अतएव निपातनान् 'उ-
सुमुक्तान्त' इति कादेशो 'अव्ययानां भमात्र' इति टिलोपश्च न ॥ शाश्वतिकः किम् । 'देवासुरंस्मृतममृतिनिधिरममर्थः' ।
तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो, न तु नित्यः, मन्वनप्रयुक्तकाले ताद्विरहात् ॥—परन्वादिति । पशुशकुनि-
द्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिष गोमहिषाः हसचक्रवाक हसचक्रवाकाः । 'येषां च—' इत्यस्यावकाशः साजोरगूपक श्रमणब्राह्मण-
मिषादौ ज्ञेयः ॥—चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥—शूद्राणाम्—॥ त्रैवाणकेतरम-
नुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः, 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् ॥—पात्रादिति । यमुक्तं 'भस्मना शु-यते
कासम्' इत्यादिस्मृत्युक्तगस्कारेणापि पात्रं न शुभ्रयति तेषामित्यर्थः ॥—गवाश्व—॥—यथोच्चारितानीति । गण-
पाटे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकत्वाद्यद्वा नावड तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति ।
गोश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोश्वाः' ॥—गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥—दासी-
दासमिति । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशयो वाःयते ॥—विभाषा—॥—विशेषाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादि-
शब्दः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सह प्रयोगः, 'सर्वाणाम्—' इत्येकशेषात् । नापि
पर्यायाणां 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवध्वेलादिमामान्यविशेषयो, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्व-
स्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलमेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषावृक्षमृग—' इत्यनेन
लक्षणात्तर्जनेन वा एकवद्वचनबहुप्रकृतिरेव एकवद्वचनीत्यर्थः । बहवो वार्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य
स बहुप्रकृतिः ॥—बदराणि चामलकानि चेति । 'जालाख्यायामेकस्मिन्—' इति वैकल्पिक बहुवचनम् ॥—चद-
रामलके इति । जातिप्राधान्येऽन्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥—पशुग्रहणमिति । विकल्पा-
र्मित्यनुषज्यते । 'वाथे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—मृगाणां सृगेरेवेत्यादि ॥—नपुं-

अव्यया परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥ ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १२।४।१३। विरुद्धार्थानामग्र-
व्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स वि-
रुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्वयवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्वयवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे
उक्ते स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ॥ न द्विपयभादी-
नि ॥ १२।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः । द्विपयसी । इध्मावर्हिषी । निपातनादीर्घः । ऋत्सामे । वाङ्मनसे । ॥ अधि-
करणैतावत्त्वे च ॥ १२।४।१५। द्वयसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । ॥ विभाषा स-
मीपे ॥ १२।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येव रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तो-
ष्ठम् । उपदशः दन्तोष्ठाः । ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ ६।३।२५। विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे
आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकश्रुत्या पुत्र

सकत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुलादिकल्पे मिद्वे अध्ववडवग्रहण प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे
'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्वाधिला 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन द्वेकवद्भावभाजं परामृश्य विधीय-
मानं नपुंसकलम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वात्पुंसकत्व सिध्यतीति ॥—
विप्रतिषिद्धम्—॥ अधिकरणमिह द्वयम् । चकारो विभाषानुर्धर्णार्थस्तदेतद्वाच्ये—विरुद्धार्थानामित्यादि । उ-
दाहरणं तु शीतोष्ण शीतोष्णे सुखदुःख सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥—भवत्येवेति । विप्रतिषि-
द्धग्रहणाभावे तु स न स्याद्, अद्वयवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उक्ते स्तः ।
इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् ॥—न द्विपय—॥—द्विपयसी इति । व्यञ्जनलादिकल्पः प्राप्तः । एवं
'मधुसर्पिणी, सर्पर्मधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवर्णा' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतर-
योगद्वन्द्वेऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्विपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनलप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जा-
तिलक्षणे नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आपदः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्भावमा-
त्रस्य निषेधान् । यथा 'न पदस्त्रादिभ्यः' इत्यत्र डीपटापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'स्त्रिया यदुक्तं तत्र' इति सामान्यतो
निषिध्यत इति दिक् ॥—ऋकृत्सामे । वाङ्मनसे इति । 'अचतुर'— इत्यादिनाऽत्र समासान्तोऽत्र निपात्यते ॥—अ-
धिकरणै—॥ समासार्थस्याप्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—द्व-
यसंख्यावगमे इति ॥—नियमो न स्यादिति ॥ न चेह प्राण्यङ्गलात्प्राप्तस्य 'एकवचनमेव' इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि
'नार्थे द्वन्द्वः' इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । 'सविशेषणाना वृत्तिर्' इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् ।
न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'सामान्याप्रयोगे' इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपग-
मात् । उक्तं हि भाष्ये 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्ति' इति ॥ स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्च
प्राणित्थं' इति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिञ्चिकरमिति चेत् । अत्राहुः । 'नियमसू-
त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इति पक्षे 'द्वन्द्वश्च प्राणित्थं' इति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरे-
तरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति ॥ एव च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनार्थमिति फलित-
मिति दिक् ॥—विभाषा समीपे ॥ यद्यपीह 'समाहारद्वन्द्व' एवेति व्याख्यानोऽपि न क्षतिः, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनि-
षेधस्योक्तत्वादनुरोधेनाह—नियमो वा स्यादिति ॥—उपदशं दन्तोष्ठमिति । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानु-
प्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहिः तदा 'उपदशस्य दन्तोष्ठस्य' इति षष्ठी स्यात्, 'उपदश दन्तोष्ठस्य' इत्येवेत्यत इत्याकरः ॥
दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठा कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यै-
वेति तदाशयः ॥—आनङ्—॥ ऋत इति पञ्चान्त जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति लघुवर्तते,
तच्चात्र षष्ठा विपरिणम्यते, तदाह—विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति ॥ ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किम-
नेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः, 'ऋतः' इति श्रयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्त उत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्र-
शब्दे पर आनङ् विद्यास्यते तत्र कार्थनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥—उत्तरपदे इति । एतच्च
'अलुत्तरपदे' इत्यधिकारात्प्रसज्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यद्वदन्तं तस्यानङ् इत्यर्थः ॥—होतापोताराविति । आनङो
डिलात्पूर्वार्थस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । 'उरण् रपर.' इति रपरप्रस-
ङ्गात् । नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्या-
सन्निधात्माद् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो डित्करणेन । सत्यम् ।

१ पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति—तथाच वाक्यभेदेन व्याख्यानम् 'ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ्' इति, तेन तात्पुत्रावित्यादौ न ।

इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ । ॥ देवताद्वन्द्वे च । १६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ्गः मित्रावरुणौ । बाधुसम्प्रयोगे प्रति-
पेयः । अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ्गः । एतद्वि-
नैकविभक्तिगत्वेन भुक्तं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । ॥ ईदृशेः सोमवरुणयोः । १६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव ।
॥ अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः । ८।३।८२। अग्नेः परंपामेघं सत्य वः स्वात्समासे । अग्निपुत्र । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी
अग्नीवरुणौ । ॥ इदृशौ । १६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिवादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्रामस्तौ देवते अस्य अग्नि-
मास्तं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य अग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङ्गमीत्वं
च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिपेयः ॥ * विष्णौ न ॥ आग्नाविष्णवम् ।
॥ दिवो धावा । १६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । धावाभूमी । धावाक्षामा । ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् । १६।
३।३०। दिव इत्येव । चाव् धावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुवं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-
स्पृथिव्यौ । धावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दद्यानुविधिः ॥ धावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरतिमित्यत्र पदकारा
विसर्गं पठन्ति । ॥ उपासोपसः । १६।३।३१। उपसशब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् । ॥ मातर-
पितराबुदीचाम् । १६।३।३२। मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ । ॥ इन्द्राक्षुदपहान्तात्समाहारे । १५।
४।१०६। चवर्गान्तादपहान्ताच्च इन्द्रादृच स्थासमाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्त्वजम् । शमीरथपदम् ।
वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृद्धारदौ ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

एकशेषप्रकरणम् ।

अथैकशेषः ॥ सरूपाणाम् ॥ रामा । रामाः ॥ * विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ वरुदण्डश्च कुटिलद-
ण्डश्च वरुदण्डौ । कुटिलदण्डौ । ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शि-

ष्टिकरणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वसाक्षरस्य पदस्य वा स्यात्
, पूर्वसाल एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन 'रुत इति कार्यनिर्देशार्थम्' इत्युक्तत्वाभिदिदयमानस्य रुकारस्यैवादेशः स्या-
दिति ष्टिकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्यापि पराम्ना ॥—नेष्टोद्गातार इति । न तत्र नेष्टा पूर्वपद, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥
—मातापितराविति । पुत्रोद्गादने अनयोर्निकृत्तं सवन्धः । पूर्वत्र तु हांत्वादिरूपविद्याकृतः राबन्धः । एकस्मि-
न्पक्षे आलिङ्ग्यरूप इति विवेकः ॥ मण्डूकपुन्येति । तेन 'विभाषा स्वमूलोः' इत्यत्र न राबन्धने इति भावः ॥—
पितापुत्राविति । अनयोर्पि योनिकृतः सवन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥—देवता—॥ अनुक्रान्तार्थमविद्यायो-
निराप्रन्धार्थं च वचनम् ॥—ईदृशेः—॥ आनटोऽपवादोऽयम् ॥—देवताद्वन्द्वे इत्येवेति । इदं च श्रुतिप्रसङ्गं स्थितम् ॥
ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमा प्रणयामि' इत्याश्रयाद्यनप्रयोगस्त्वापेक्षान्तात्साधु ॥ यद्वा । मास्तु तदनुवृत्तिः । अग्नि-
सोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविभूताः' इति न्यायेनादोषितान् ॥—अग्नेः—॥ 'गात्रपदाद्यो'
इति निषेधेऽयमारम्भः ॥—अग्निपुद्गिति । अग्नि स्तूयनेऽस्मिन् रा' क्तुविशेषः । गपदादित्यादिकरणं द्विपु ।—अग्नि-
ष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयामस्य रास्थान्ताया सस्था उच्यते ॥—इदृशौ ॥ तकार उच्चारणार्थः । द-
कारस्येकारविधानं तु बाधकवाधानार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । शृङ्गमात्रस्योत्तरपदस्याराभवादान्नो व्याचष्टे—वृ-
द्धिमत्युत्तरपद इति ॥—आनङ्गमीत्वं च बाधित्वेति ॥ यद्यपि 'वृद्धे' प्रागेव आनङ्गीत्योरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति,
तथापि 'परित्यज्यापवर्गविषयमुत्सर्गाऽभिनिविशते' इति न्यायादानङ्गीत्वे न भवत इति भावः ॥—आग्नाविष्णवमिति ।
इत्याभावादानङ्गेव भवति ॥—रुवं मा भूदिति । अकारे मति सकारस्य ध्रुवणं भवति, तेन प्रयोगं विकाराभावोऽनु-
मीयत इति भावः ॥—विसर्गमिति । तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यानुगोषादीर्दित भावः ॥—उपासा-
सूर्यमिति ॥ उपाश्च सूर्यश्च तयोः समहारः ॥—मातरपितरौ ॥ मातृशब्दस्यारडादेशो निपात्यते ॥—इन्द्रात्—॥
अन्तर्ग्रहणं विसृष्टार्थं, च इति वगर्ग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्त्वजमिति । वह्ना इन्द्रं तु वाक्त्वक्त्वजम् ।
इन्द्रगर्भे इन्द्रे तु वाक्त्वक्त्वजम् ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

इन्द्रापवादलेनाह—अथैकशेष इति ॥—विरूपाणामिति ॥ रूप्यने बोध्यत इति न्युत्पत्त्या मौलस्य रूपशब्दस्या-
र्थपरतयापि व्याख्यानात्सुप्राक्षरैरेव लघु शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥—वृद्धो यूना—॥ 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्'
इति पूर्वाश्रयः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्यैव ग्रहणम्, कृत्रिमणं यूना सादृश्यात्साह—गोत्रं शिष्यत

१ इत्यादीति—आदिशब्दन स्कन्धविशाखावैवादावपि नानि बोध्यम् । २ मातृगणितगति—एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात्
द्वन्द्वः । ३ तल्लक्षणश्चेदेति—तल्लक्षणे विशेषे इत्येव सिद्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

प्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृष्णं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गार्ग्यागार्ग्यायणौ । यूना किम् । गार्ग्यागार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृष्णं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ ११२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियमितल्लुप्तमाने यजोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ ११२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसी । ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ११२।६८। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ११२।६९। अह्नी-
बेन सहोक्तौ स्त्रीर्वा शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः । शुक्राः शाटी । शुक्रं वस्त्रम् । तदिदं शुक्रम् । तानीमानि शुक्रानि । ॥ पिता मात्रा ॥ ११२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ । ॥ भ्रशुरः भ्रश्रवा ॥ ११२।७१। भ्रश्रवा सहोक्तौ भ्रशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । भ्रश्रश्च भ्रशुरश्च भ्रशुरौ । भ्रश्रश्चभ्रशुरौ । ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ११२।७२ ॥ सर्वैः सहोक्तौ ल-

इति । 'गोल यूना' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन औपगवधान-
न्तरः औपगवधियुवेत्यत्र नैकशेषः ॥—भागवित्ति॥ भागवित्स्य गोत्रापत्य भागवित्तिरित्यस्याधनि 'वृद्धाश्च सौ-
वीरेषु बहुलम्' इति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरल चाधिकमपेक्ष्यते । नतु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥—गार्ग्य-
वात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥—स्त्री पुंवच्च ॥—वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्त
स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ 'पुवद्भावकृतवैलक्षण्य स्फुटीकृतं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—गार्ग्यायणाविति ॥—अनुवर्तमान
इति । 'तद्वाजस्य बहुषु' इत्यतः ॥ 'पुवत्' इत्यधीतिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीलस्यानिवर्तनाहङ् न स्यात् ।
'गर्गोन्पश्य' इत्यत्र नल च सिद्धम् ॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्ध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः । 'वृद्धो यूना'
इत्याद्यनुवर्तनामेह । गार्गी च वात्स्यायनी च ॥—पुमान् स्त्रिया ॥ 'वृद्धो यूना' इति निवृत्तम् ॥ 'सरूपाणाम्' इति
लनुवर्तते 'भ्रातृपुत्रौ' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन 'हस्य वरटा च' इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हसल-
जातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीलुप्लमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ सादेतत् । गौरिय गौधाय तयोः सहोक्तौ 'एतां गार्वा' इति
नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् ॥
अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यात् दोष इति ॥ 'इन्द्रेन्द्रार्थ्या' इत्यादीं लेकशेषो न भवति । स्त्रीलुप्लेतरपुयो-
गकृतविशेषस्य सद्भावात् ॥ स्यादेतत् । 'एतां गार्वा' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादां यदुक्तं, तत्कथं सगच्छताम् ।
'त्यदादितः शेषे पुनपुसकतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतां गार्वा' इति नियमतः प्रयोगः मिश्रलं-
वेति चेत् । अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलां गार्वा' 'युन्दरां गार्वा' इति नियमतो न स्यादित्युदाहृतव्यम् ॥
अथ वा, एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्तुरवाची । एतश्च एता च 'एतां गार्वा', 'सरूपाणाम्' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गार्वा'
इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान्
स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलां गार्वा' 'एतां गार्वा' इति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविंश-
पणानाम्' इत्येतस्यायसिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये याहिङ् तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसमतत्त्वान् । एव च द्वन्द्वतत्पुरुष-
विशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेषुपि 'एतां' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेषागतमेव लिङ्ग भवतीति
स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवाति 'एतां गार्वा' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः सगच्छते एवेति दिक् ॥—
नपुंसकमन— । अन्यतरस्यां ग्रहणम् 'एकवच' इत्यनेनैवानन्तर्यातावध्यते, न लेकशेषेणेत्याशयेनाह—स्त्रीर्वा शि-
ष्यते तच्च वा एकवदिति ॥ अनपुसकेनैति किम् । शुक्रं च शुक्रं च शुक्रं । अत्र 'एकवच' इति न भवति ॥ 'अयं'
ग्रहणम् 'अस्यैकवचोपस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुश्रुतिः शङ्क्यते ॥
—शुक्रः पट इत्यादि । 'शुक्रः शुक्रा शुक्रम्' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं शुक्रशब्दस्य गुणिलिङ्गलस्फोर-
णाय ॥—पिता मात्रा ॥—भ्रशुरः भ्रश्रवा ॥ नन्वेतसूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः भ्रशुरशब्देन भ्रश्र-
शुरयोर्लक्षणया बोधसम्भवात् । न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिमूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् ।
पक्षे तस्मापिष्टत्वादिति चेत् । अत्राहुः । पितृश्रशुरशब्दयोरिव मातृश्रश्रशब्दयोः केवल्योरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमा-
रम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥—मातापितराविति । 'पितुर्दशगुणं माता
गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्येत्यादिरभ्याहितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ् कृतः' इत्यानङ् ॥—भ्रश्रभ्रशुराविति ॥ 'भ्रश्र-
पूर्वजपत्नी च मातृनुत्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः । भ्रश्रवा अभ्याहितत्वात्पूर्वनिपातः ॥—त्यदादीनि सर्वैः— । सर्वैः

१ पुमान् स्थिति—अत्र विभक्त्याल्लुप्तमाने विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेत्तृवाचकमातृ-
शब्दोर्नैकशेषः ।

दादीनि नित्यं शिष्यन्ते । सच देवदत्तश्च तौ ॥ * त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ सच यश्च तौ । पूर्वशेषोऽपि दध्यते इति भाष्यम् । सच यश्च तौ ॥ * त्यदादितः शेषे पुन्रपुनसकतो लिङ्गवचनानि ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यश्च दत्ता च तानि । पुन्रपुनसकयोस्तु परत्वाच्चपुनसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ॥ * अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ कुकुटमयूषाविमे । मयूरीकुकुटाविनौ । तच्च सा च अक्षेपिष्यन्तौ ते । ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् क्खितेय-
आपवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । दुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ ।
अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ * अनेकशफेभ्यस्ति वाच्यम् ॥ अथा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ता-
कावाह्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरासीत्यादौ समासस्वेत्यन्तोदासः प्राण्यत्रवादेकवद्भावाच्च न । पन्थानौ पन्थान इ-
त्यादौ समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः ।
स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पु-
त्रः । राजन् अस्म पुत्रश्च सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवाद् ।
अन्यधीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यधी-
भावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इत्यपि प्राचां वादः
किम् । त्यदादिभिरेव सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोक्तौ' इत्यर्थो मा भूत् ॥—यत्परमिति ।
शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥—त्यदादित इति । आद्यादित्वात्तसि । 'त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान्,
यश्च नपुसक, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायामर्थाच्चदादीन्येव ॥ अस्या-
पवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वविशेषणानां पूर्वाकं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेव 'कुकुटमयूषौ'
इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुकुटमयूषाविमे' इति नियमतो
न स्यादिति चेत् । अत्र नव्याः । 'परवलिङ्गम्—' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्परपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव
द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥—मयूरीकुकुटाविमविति । प्र-
कृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् ॥—तच्चेति । पिप्पल्यर्थम् ॥—सा चेति । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—
अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च, तच्च, सा च, अर्धपिप्प-
ल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूहम् ॥—ग्राम्य—॥ ग्रामं भवा ग्राम्या । 'ग्रामाद्यस्त्री' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति
स्मस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—इमा इति । एव च 'इमे च, इमाश्च, इमाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति,
न तत्र 'त्यदादितः शेषे पुनपुनसकतो लिङ्गवचनानि' इति पुलिङ्गशेषः ॥ 'गाव इमाः' इति भाष्योदाहरणादित्येके । अन्ये
तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयलाविशेषान् 'गावः' इतिवद 'इमाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥
—एतौ गावाविति । एकशेषस्थानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्गग्रहणमामर्थ्याद्बहूना समुदायोऽत्र एकाग्र इति भावः ॥
—एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेव विषयभेदाद् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः'
इत्युद्देशः कथं प्रवर्तत इति चेत् । अत्राहुः । यथेकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्तावुत्पत्त्यमानाया द्वन्द्वं स्यात्, कृते त्वे-
कशेषे स न भवतीति तार्त्त्विकीं प्राप्तिसमाध्यापवादोद्घोष इति ॥—द्वन्द्वो नेति । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति श्रमो
निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति ॥—पन्थानाविति । न चात्र 'इतोऽसर्व-
नामस्थाने' इति लिङ्गात्समासन्तः सुपरिहरः 'इतोऽन्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुकृत्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यम् ।
'पयो विभापा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानां' इत्यादां 'इतोऽन्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥ इत्येकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह—कृतद्वितेत्यादि ॥—पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वार्थावबोधना इहाप्याधीयत इति
भावः ॥ तल्लक्षणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तभावेणापरपदार्थान्तभावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः परार्थः । स चाभिधीयते
येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्त इति न भवति । तत्रेकार्थाभावानन्युपगमात् । अन्यथा 'मृदु पचति' इत्यादौ
फले मृदुत्वानवयो न स्यात् 'सविशेषणानां इति न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इत्यन्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे

१ वत्सा इति—अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तक्षुणपरत्वे इदं बोध्यम् । बर्करा इमे इति तु प्रत्युदाहरण
न्याय्यम्, बर्कराकरणः प्रञ्चुरिति कोशात् । २ कृतद्वितेति—तद्वितशब्दस्तद्वितसमुदायपरः । अत एव वक्त्रचोर्न दोषः ।

प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उन्मसगङ्गमिस्त्राद्यन्वीभावे अतिमाकादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोऽभिस्त्रा-
दिद्वन्द्वे चामावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं इन्द्रबहुव्रीहोरेव । तत्पुरुषस्य कचि-
देवेत्युक्तम् । किंच ॥ सुपां सुपा तिका नाम्ना चातुनाऽथ तिकां तिका । सुबन्नेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो दुधैः
॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिका, पर्यभूषणम् । नाम्ना, कुम्भकारः । चातुना, कटप्रः अजस्रम् । तिकां तिका,
पिबतखादता । खादतमोदता । तिकां सुपा, कृन्तविचक्षणैति वस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । पृहीडादयोऽन्य-
पदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

समासान्तप्रकरणम् ।

॥ ऋक्पूरब्धुः पथामानक्षे ॥ ५॥ ७७ ॥ अ अनक्षे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः
स्यात् अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धवचः ॥ अनुचबद्धावधेयैव । नेह अनुक्तसाम । बह्वक्षं सूक्तम् । विष्णोः
पुः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । ॥ ॥ अन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६॥ १७ ॥ अप इति कृतस-
मासान्तस्यानुकरणम् । षडर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्र-
तीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तप्रहणक्षेह । स्वप् ।
स्त्री ॥ * अघर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । ॥ ऊदनोर्देशे ॥ ६॥ १८ ॥ अनोः परस्यात्स्य
कत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजपुरा । अक्षे तु अक्षधूः । ददधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । ॥ अच प्रत्य-
न्वचपूर्वात्सामलोक्षः ॥ ५॥ ७७ ॥ पुत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसा-
मम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ * कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिघ्यते ॥ कृष्णभूमः ।
उदरभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । प्रासादः ॥ * संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदाव-

कैयदस्ताह 'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन
वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति ॥—अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥—अस्वपदेति ।
समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥—इन्द्रबहुव्रीहोरेवेति । अनेकप्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं त-
योरेव संभवतीति भावः ॥—कचिदेवेति । इन्द्रजात इत्यादौ ॥—नास्तेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति ।
अत्र हि सुवृत्तयोः प्रागेवोपपदसमासः ॥ कटप्रजस्रमिति । 'किञ्चिन्विप्रच्छि-' इति वार्तिके 'नमिकम्पि-' इति सूत्रे
च 'कटप्र' 'अजस्र' इति निपातनाद्वातुना समासः ॥—पिबतखादतेति । 'आख्यातमाख्यातेन' इति मयूरव्यंसकादौ
पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

॥ ऋक्पूर—॥ 'अ' इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं 'समासान्ताः' इति लघिक्रियते तदाह—समासस्याप्रत्ययोऽन्ता-
वयव इति ॥ 'अनक्षे' इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि ध्रुव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्वैरिस्त्राशयेन व्याचष्टे—अक्षे या
धूरिति ।—तदन्तस्य नेति । सूत्रे सवन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तेन 'अक्षसंबन्धनी या धूस्तदन्तस्य न'
इत्यर्थः ॥ यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायेत, तर्हि 'ददधूरक्षः' इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु 'अक्षे समासार्थे
न' इति व्याख्यायेत, तदा 'अक्षधूः' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसप्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः ॥—अर्धवचं इति ।
'अर्धं नपुंसकम्' इति सामान् । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुस्तम् ॥—अनुगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषाद्वि-
भाषा' इति कप्रत्यये अष्टकम्, बह्वचकम् इत्यपि बोध्यम् ॥—विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेष्वेतत्सिद्ध्यति
तथापि 'विष्णुः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्णहणम् ॥—कृतसमासान्तस्येति । 'येन विधिः-' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति
स्नापस्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः ॥—अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति वि-
ग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम् ॥—समाप इति । अनुपसर्गत्वात्तदिति भावः । भाष्ये तु 'समाप ईवप्रतिषेधो
वक्तव्यः' इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धि-' इति निर्देशात् 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणत्वेति
ज्ञेयम् ॥—देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥ स्वबिति । 'न पूजनात्' इति समासान्ता-
भावः ॥—अघर्णान्ताद्देति । 'अन्तर-' इति सूत्रे 'ईलमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह भाभूत् 'प्रापं परापम्' इति
भाष्योक्तो, 'गतिय' इति सूत्रे 'प्रेपं परेपम्' इति भाष्योक्तेवेति भावः ॥—ऊदनोः—॥ दीर्घोच्चारण कचिच्छास्त्राया-
मवग्रहाभ्यम् । बह्वचस्तु 'अनूपे गोमान् गोभिः' इत्यत्रानुपशब्द नावृण्वन्ति ॥—अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नि-
त्यनूपो देशः ॥ 'जलप्रायमनूप स्यात्' इत्यमरः ॥—प्रतिसाममिति ॥ अव्ययीभावः प्रादिसामसो बहुव्रीहिर्वा । एव-
मनुसामादावप्युक्तम् ॥—कृष्णोदगिति । 'अच' इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥—कृष्णभूम

इम् । अक्षिति योगविभागाद्यन्त्राणि । पद्मनाभः । ॥ अक्षोऽवर्शनात् । ॥ १५४।७६ । अक्षुः पर्यायादक्षोऽप्य-
 स्वात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहर्त्सामवाक्षानसाक्षि-
 भुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनकन्दिवरान्निदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषश्चायुषऽयायुषर्म्यञ्जु-
 षजातोक्षमहोक्षबृक्षो पशुनगोष्ट्रश्वाः । ॥ १५४।७७ । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्याकवो बहुव्री-
 ह्यः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ * इयुपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते ॥ त्रिचतुराः ।
 चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । क्षीपुसौ । धेन्वनहुही । ऋक्सामे । वाक्षानसे । अ-
 क्षिणी च भुवौ च अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनाहिलोपः ।
 वदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रे-
 र्मान्तर्वा निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्वहनीत्यर्थः । सरजसमिति
 साकल्येऽन्वयीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह निःश्रेयान् पु-
 रुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्विषायुषम् । श्वायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततश्चयः कर्मधा-
 रवाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपं वैपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे वा
 गोष्ठश्च । ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ॥ १५४।७८ । अच स्वात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ * पत्यराजभ्यां
 चेति वक्तव्यम् ॥ पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ॥ १५४।७९ । अवतमसम् । संतम-
 सम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् । ॥ भवसोवसीयश्च्रेयसः । ॥ १५४।८० । वसुशब्दः
 प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । अस्मद्वत् उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशीर्विषयतामाह । मयुरभ्यंसकादिवात्समासः ।
 श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । ॥ अन्ववतसाद्रहसः । ॥ १५४।८१ । अनुरहसम् । अवरहसम् । तसरह-
 सम् । ॥ प्रतेहरसः ससमीस्थात् । ॥ १५४।८२ । उहसि इति प्रयुरसम् । विभक्त्यर्थेऽन्वयीभावः । ॥ अनुगव-
 मायामे । ॥ १५४।८३ । एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । वल चायाम इति समासः । ॥ द्विस्तावा त्रि-

इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥—पद्मनाभ इति । ‘पद्म नामावस्य’ इति विग्रहः । गङ्गादिलात्साम्यन्तस्य परनिपातः ॥ पद्मा-
 कारा नामिरस्य’ इति वा ॥ एवमूर्धनाभोऽपि ज्ञेयः ॥ तत्र तु ‘इधापोः गङ्गाछन्दसो’ इति द्वयोः विशेषः ॥—अक्षोः—
 इत्येतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वान्विरोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादनुगम्यस्य प्रथममित्याशयेनाह—अचक्षुः पर्यायादिति ॥
 —गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची, पट्टीसमासः ॥—अचतुर—॥—निपात्यन्त इति । निपा-
 तनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह—आद्या इति ॥—बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन
 तत्पुरुषे अवलारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरप्राप्यवधारणमूढम् ॥—त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति
 विग्रहः । ‘सम्ययाव्यायसाच्च’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ गम्येये’ इति डचोऽपवादोऽच् ॥—अक्षिभुवमिति । प्राण्युत्वा-
 देकवन् ॥—ऊरूचाष्टीवन्तौ चेति ॥ ‘सन्धि ऋग्वे पुमानूरू’ इत्यमरः । ‘जानूरुषष्टीवदक्षिण्यम्’ इति च ॥—ऊर्वष्टीवं
 पदष्टीवमिति ॥ प्राण्युत्वादेकवद्भावाः ॥—द्वन्द्वो निपात्यत इति । ‘विरुपाणामपि—’ इत्येकशेष बाधिलेति शेषः ॥
 —सरजसमिति । ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इति सहस्य सभावः ॥—सरजः पङ्कजमिति । ‘सरजसमकरन्दनिर्भरासु’
 इति माधप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥—निःश्रेयानिति । ‘निश्चितं श्रेयो येन’ इति विग्रहः ॥ ‘निश्रेयस्कम्’ इति
 केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् ॥ ‘ईयस्य’ इति कपो निषेधात् ॥—गोष्ठेभ्येति । एतेन ‘सममीतपुरुष एव’ इति नियमो
 दर्शितः । तेन पट्टीतपुरुषे ‘गोष्ठश्च’ इत्येव ॥—ब्रह्मवर्चसमिति ॥ पट्टीतपुरुषः ॥ एव हस्तिवर्चसमपि ॥—पत्येति ।
 ‘पलं मासमर्हति’ इति पत्यो मासभोजी तदीय वर्चः पत्यवर्चसम् ॥—अवतमसमित्यादि । ‘अवहीन यतनं च तमः’
 इति विग्रहः ॥—अन्धयतीति । ‘अन्ध दृष्टपुषधाने’ जुरादिः ॥—अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥—भवसो—॥ ‘भ-
 वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन’ इत्याकरविरुद्ध व्याचक्षाणा उपेक्षा इति ध्वनयति—वसुशब्द इति ॥—वसीय
 इति । ‘यः कामयेन वसीयान् स्याम्’ इति श्रौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः ॥—भवसुशब्द इति । कालवाच्यप्यर्थः,
 प्रकृते लक्ष्यविशेषपरः शक्तिस्त्वभावानमेवाह—उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूता प्रशंसामित्यर्थः ॥—आ-
 शीर्विषयमिति ॥ पट्टीसमासः विषयशब्दस्याजहङ्निर्देशः । ‘उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह’ इति पाठा-
 न्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलिनोऽर्थः ॥—अन्धश्च—॥ ‘रहः’ इत्यप्रकाशमुच्यते ।
 ‘अनुगतमवहीनं च रहः’ इति प्रादिममामः । अनुगतं रहोऽस्मिन्’ इत्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥—नसरहसमिति । ‘तप्तं च

१ नृपुरुषएवेति—उत्तरपदार्थप्रधाने इत्यादि । २ उपशुनमिति—अन्वयीभावे एव इदम् । ३ आशीर्विषयतामिति—एव
 च आशीर्लिङ्गविषये एवास्व प्रवृत्तिरिति भावः ।

स्तावा वेदिः । ५।४।८४। अधस्त्यष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृती वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽ-
 न्नमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः । ॥ उपसर्गादध्वनः । ५।४।८५।
 प्रगतोऽध्वानं प्राप्नो रथः । ॥ न पूजनात् । ५।४।८६। पूजनार्थात्परंभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
 राजा ॥ * स्वतिभ्यामेव । नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्त्वङ्गोरित्यतः
 प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्वक्षः । ॥ किमः क्षेपे । ५।४।७०। क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्ता-
 समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किराजः । किंसखः । किंगवः ।
 ॥ नञस्तत्पुरुषात् । ५।४।७१। समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् । ॥ पथो
 विभाषा । ५।४।७२। नन्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं
 वर्तते ॥ ॥ इति समासान्ताः ॥

अलुक्समासः ।

अलुगुत्तरपदे । ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङ्गः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । ॥ पञ्चम्याः स्तोका-
 दिभ्यः । ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थद्वार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे
 किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्तिस्तोकः । ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंस्थानम् ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उप-
 चाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयायं पञ्चम्युपसंस्थानादेव । ॥ ओजःस-
 होऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि । ॥ अञ्जस उपसंस्थानम् ॥ अञ्जसाकृतम् ।
 आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ * पुंसानुजो जनुपान्ध इति च ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुपान्धो जा-
 लन्धः । ॥ मनसः संज्ञायाम् । ६।३।४। मनसागुसा । ॥ आह्वायिनि च । ६।३।५। मनस इत्येव । मनसा
 आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ॥ आत्मनश्च । ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ * पूरण इति
 वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनादेनस्त्वामचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पू-
 त्रहृष्य इति विग्रहः । 'परेणानधिगम्यम्' इत्यर्थः ॥—इत्यतः प्रागिति ॥ 'प्रागबहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वाति-
 कोक्तेरिति भावः ॥—किमः क्षेपे ॥ क्षेपग्रहणमिह शक्यमवक्तुम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितस-
 मासस्यैव ग्रहणात् ॥—किराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥—नञस्तत्पुरुषात् ॥ 'नञः'
 इति षष्ठी, 'नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो ननवयवकस्तस्मात्' इत्यर्थः ॥—अपथमिति ॥ 'नस्तद्विदे' इति टिलोपः । 'अ-
 पथ नपुंसकम्' इति क्लीबलम् ॥—अपथं वर्तते इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समा-
 सान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं 'सुपो धातु-' इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥—स्तोकान्मुक्त इति ॥
 समासप्रयोजनमैकपथमैकस्वयं विशेषणयोगाभाववच्च । किं च 'स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः' 'स्तोकान्मुक्तायाः स्तौ-
 कान्मुक्त्येयः' इति समुदायात्तद्विदोत्तरपदे प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थाद्वाह्यतद्वि-
 तनिमित्तो लुङ् दुर्वार इति शङ्क्यम् । 'सुपो धातु-' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुङ्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह
 'स्तोकान्तिक-' इति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु 'करणे च स्तोकात्पकृच्छ-' इति सूत्रपठिताः ॥
 समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनौपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च ॥ 'स्तोका-
 न्तिक-' इत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह—एवमिति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तां तु
 समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव ॥—शस्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणि-
 निष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम्' इति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥—ओजःस—॥
 ओजसाकृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमोवृत्तमन्यतः' इति भारविः अत्राहुः ।
 'वृद्ध वर्तने' इत्यस्मात् 'घञयं कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणात् दोष इति ॥ यत्तु केवलपदा-
 धिकार एव तदन्तविधिर्न तत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटदृष्ट्यादावुक्तम् ॥
 तत्र । 'पदाङ्गधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पकेष्टकचितम्' इति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥
 —जनुषेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥—आत्मना पञ्चम इति ॥ 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ॥

१ दिस्तावतीति—अत्र पदद्वय बोध्यम् । २ उत्तरपदे इति—उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे श्लेषे सिद्धे उत्तर-
 ग्रहणात् । ३ पूरणप्रत्ययान्ते इति—यद्यप्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदतग्रहणं न भवति, तथापि आत्मशब्दात्पूर-
 णप्रत्ययासम्बन्धेन तदन्तग्रहणं कार्यमेवेति भावः ।

शने किम् । आत्मकृतम् । ॥ वैयाकरणव्याख्यां चतुर्थ्याः । ६।३।७। आत्मन ह्येव । आत्मनेपदम् । आत्मने-
भाषाः । तादर्थ्यं चतुर्थ्या । चतुर्थीति योगविभागात्समासः । ॥ परस्य च । ६।३।८। परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥
॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६।३।९। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । वचिसारः । ॥ ग-
वियुधिभ्यां स्थिरः । ८।३।९। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । गु-
विष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ * हृद्गुभ्यां च ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।
॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६।३।१०। प्राचां देशेयत्कारनाम तत्र हलादागुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।
कुट्टेकार्पाणम् । उपदिमाचकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाम्नेव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् ।
अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्व्यस्य नाम । प्राचां किम् । यूयपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्ता-
त्किम् । नद्यां दोहोः नदीदोहः । ॥ मध्यादुरौ । ६।३।११। मध्येगुरुः ॥ * अन्ताच्च । अन्तेगुरुः । ॥ अमूर्ध-
मस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६।३।१२। कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धशिवः । मस्तकशिवः ।
अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । ॥ बन्धे च विभाषा । ६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्ते-
बन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुसिबन्धः । ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६।३।१४। स्तम्भेरमः । कर्णे-
जपः । कचिन्नः । कुरुचरः । ॥ प्रावृद्शरत्कालदिवां जे । ६।३।१५। प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दि-
विजः । पूर्वस्याचं प्रपञ्चः । ॥ विभाषा वर्षक्षरशरचरात् । ६।३।१६। ण्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः ।
क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः । ॥ घकालननेषु कालनाम्नः । ६।३।१७। सप्तम्या विभाषाऽ
लुक् स्यात् । वे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णतमे । काले । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने । पूर्वाह्णेतने ।
पूर्वाह्णेतने । ॥ शयवासवासिष्वकालात् । ६।३।१८। स्नेशयः । वशयः । ग्रामेवासः ग्रामवासः । ग्रामेवासी ।
ग्रामवासी । हलदन्ताद्व्यस्य । भूमिशयः ॥ * अपो योनियन्मतुषु ॥ अप्सु योनिरुपतिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः ।
अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यमागौ । ॥ नेन्सिद्धवध्नातिषु च । ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् ।

इह प्रकृत्यादिवात्प्रथमार्थे तृतीयेतरे ॥ 'आत्मना कृतः पदम्' इति करोति क्रियापेक्षा सत्यत्वे ॥ -- बहुव्रीहिर्बोध्य
इति । एकस्याप्यौपाधिकमदं परिक्रम्य वातलमन्यपदार्थेन च विवक्षणीयमिति भावः ॥ -- वैयाकरणा -- व्याकरणे
भवा वैयाकरणी 'अण ऋगयनादिभ्य इत्यण । गा वामावाभ्या चेति कर्मधारयः ॥ -- आत्मन इत्येवेति । इह 'आ-
त्मनः' इत्यननुवर्त्य 'वैयाकरणायाया चतुर्थ्या अलुक्' इति व्याख्याने तु 'परस्य च' इत्युत्तरमुत्र त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥
-- आत्मनेभाषा इति ॥ यद्यपीयमान्या अष्टायाण्या नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभाव-
विरहात् 'रन्धनाय म्थाली' इति वक्तव्यमात्रमात्रमात्राद्वाह -- योगविभागादिति । इहागुविभागमर्थ्यादपि समागः
सुवचः ॥ -- परस्य च ॥ परशब्दस्य च या चतुर्था तस्याः अलुक् स्याद्वैयाकरणव्याख्यायाम् ॥ -- गवियुधि- ॥ स्थिर-
शब्दोऽयम् 'अर्जरश्शिश्नः' इत्यादिनादिकः क्रिञ्चप्रत्ययान्तस्तिष्ठन्तिगणः । 'साप्यदायो' इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥
-- वचनादेवेति ॥ न च लुक् वाचिता परत्वादन्तरद्वादादादेये 'हलदन्तात्सप्तम्या' इत्येवालुक् मिथ्यतीति वा-
च्यम् । 'अन्तरद्धानपि विधीन् बहिरद्गोऽग्न्य बाधते' इति लुको वलीयस्त्विति भावः ॥ -- हृदिस्पृक्, दिविस्पृ-
गिति । हृदयं दिव च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विभागमर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वाविवक्षया वा ॥ -- अवि-
कटोरण इति ॥ 'सघाते कटच्' इति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेघः ॥ -- बन्धे च विभाषा ॥ बन्ध इति घञन्तः ॥
-- हस्तेबन्ध इति । बहुनीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्गिद्वध्नातिषु' इति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥ -- अप्सव्य
इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणं वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः म्थाने ज पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहरणं तदाकारविरुद्धम् ।
'जे चरे च वक्तव्यम्' । अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च । केचित्तु 'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरण-
वेऽपि 'हलदन्तात्' इत्यलुक्माहुः ॥ -- अप्सुमन्ताविति । कारीर्याम् 'अस्वमे गावेष्व' 'अग्नौ मे गोमो अश्वीन्'
इत्याज्यभागमन्त्रा स्तः । तत्र ऋग्यजुर्वेदोऽस्तीति तद्वारा आज्यभागयोरारण्यम्भारम्भः ॥ प्राचा तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अ-
प्सुमतिः' इत्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् । अप्सिबन्धे तदनुकरणशब्दः, गमम्यन्तो वा । अन्यं गमम्यन्तात्प्रथमाया
अभावेन मत्तुवेव दुर्लभः । आद्यं तु लुक्ः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावान् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादीं न दृष्ट इति वाच्यम् । 'मतिषु' इति पाठस्य 'अप्सुमति' इत्युदाहरणस्य च भाष्य-
वृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मनुष्यति पाठस्यैव काव्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्वामीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव
लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्येवैतद्विरुद्धाहुः ॥ -- नेन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ -- चक्रबन्ध इति । 'तत्पुरुषे'

स्वण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः । ॥ स्थे च भाषायाम् । ६।३।२०। सप्तम्या अलुप्त । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोत्थासरेष्टः । ॥ षष्ठ्या आक्रोशे । ६।३।२१। चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् । ॥ * बान्दिक्पश्यन्धो युक्तिदण्डहरेषु ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहः ॥ * आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोशदित्वाद्भुक् । एवमायुष्यकुलिका ॥ * देवानांप्रिय इति च मूर्खे ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥ * शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ * दिवश्च दासे ॥ दिवोदासः । ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुगवा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः । ॥ श्रुतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः । ६।३।२३। विद्यासंबन्धोनिर्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ * विद्यायोनिर्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ॥ नेह । होतृधनम् । ॥ विभाषा स्वसुपत्योः । ६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् वा स्वसुपत्योः परयोः । ॥ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य पो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । लुक्पक्षे तु । ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा । ८।३।८६। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ ॥ इत्यलुक्समासः ॥

समासाश्रयविधयः ।

॥ धरूपकल्पचेलद्वयगोत्रमतहतेषु ऊघोऽनेकाचो ह्रस्वः । ६।३।४३। आपितपुंस्काचो ङी तदन्तस्मानेकाचो ह्रस्वः स्यात् धरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिकृपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिमृवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । मृजः पचाद्यच्च वच्यदेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ऊघः किम् । द्वाचतरा । आपितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा । ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६।३।४४। अकथन्तनद्या कथन्तस्यैकाचश्च धादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ * कृन्नद्या न ॥ लक्ष्मीतरा । ॥ उगितश्च । ६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य धादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवद् । विहृत्तरा । वृष्यादिषु विदुषीतरेष्वप्युदाहृतं तक्षिर्मूलम् । ॥ हृदयस्य हृल्लेख्यदण्डालासेषु । ६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य

इत्यनुवृत्तस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीही 'बन्धे च विभाषा' इति विकल्प एव ॥—पश्यतोहर् इति ॥ 'पश्यन्तमनाह्य हरति' इत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी ॥—देवानामिति । मूर्खा हि देवानां ग्रीति जनयन्तीति देवपशुलादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्ससारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानामाभावात् । अतो गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥—शेषपुच्छेति । शुन एव शेषमस्य शुनःशेषः ॥ यद्यपि शेषस्यचदः सकारान्तः । 'गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीडो निपातनादांणादिके पप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्वेष ॥ तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम्' इति ॥ 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः, त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥—'मातुःपितुर्भ्याम्' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति—असमासे त्विति । नाक्ये वैकल्पिकमपि षल नैत्यर्थः ॥ इत्यलुक्समासः ॥

धरूपकल्प—'तरपतमयी षः' । 'प्रशंसाया रूपम्' । 'चिल वसने' । 'चेलुड्' इति पंचादौ टित्पठ्यते, डीवर्धम् ॥—प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥—ब्राह्मणितरेति । 'जातेष्व' इति निषेधात् 'तसिलादिषु' इति न पुंवद्भावः ॥—चेलीति । पचादौ 'चेलुड्' इति पाठात् 'टिड्डु' इति डीप् ॥ —आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यव्रीहिलिङ्गौ ॥—नद्याः ॥ उक्तादन्यः शेषः, स च द्विवेलाह—अकथन्तेति । उपलक्षणमेतत् । 'आपितपुंस्क्' इत्यपि नेह सम्बध्यते इत्याशयेनाह—स्त्रीतरेति ॥—उगितः परा या नदीति ॥ ईदृशोः केवल्योरपि नदीसंज्ञेयाश्रित्वेदमुक्तम् ॥—विदुषितरेति । 'उगितश्च' इति डीपि 'वसोः संप्रसारणम्' ॥—वृत्त्यादिष्विति । प्रक्रियातत्त्वाख्यानानि चादिशब्दप्राह्याणि ॥—अण-

१ मूर्खे इति—इदं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनद्वारा न दृश्यते । २ उगितः परेति—विहितेत्यर्थः, तेनेषुमतोऽप्यसंख्यौ देवुमती, ततस्तरे ऐयुमतितरेत्यत्र नित्यहस्य इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ग्रहणम् । घमि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव शापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । ॥ वा शोकप्य-
 च्छरोगेषु । १६।३।५१। हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदप्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो
 हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु । १६।३।५२। एषूत्तरपदेषु पा-
 दस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाभिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीन् प्रपञ्चः । अ-
 जेभ्यभाबो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः । ॥ पद्यत्यतदर्थे । १६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थं वति परे ।
 पादौ विष्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थं किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥ * इके चरता-
 नुपसंस्थानम् ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् इत् । ॥ हिमकाषिहतिषु च । १६।३।५४। पक्षिमम् ।
 एकापी । पक्षतिः । ॥ ऋचः शो । १६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्चे परे । गाघर्षी पच्छः शंसति । पादपादमि-
 त्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्पाषणं ददाति । ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु । १६।३।५६। पादस्य पत् । पद्घोषः ।
 पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ * निष्के चेति वाच्यम् ॥ पक्षिष्कः पादनष्कः ।
 ॥ उदकस्योदः संज्ञायाम् । १६।३।५७। उदमेघः ॥ * उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः । पेपंचास-
 वाहनधिषु च । १६।३।५८। उदपेपं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुदे तु पूर्वेण सिद्धम् ।
 एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । १६।३।५९। उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूर-
 यितव्येति किम् । उदकपर्वतः । ॥ मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । १६।३।६०। उदमन्थः ।
 उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । ॥ इको ह्रस्वोऽङ्घो गालवस्य । १६।३।६१। इगन्तस्याङ्घन्तस्य ह्रस्वो
 वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्घ इति किम् । गौरीपतिः । गालव-
 ग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ * इयङ्कुचङ्माचिनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ॥ श्रीमदः ।
 भ्रुमङ्गः । शुक्लीभावः ॥ * अभ्रुकुसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽ-
 नेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी न-
 र्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । ॥ एकतद्धिते च । १६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या
 आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । ॥ उथापोः संज्ञाछन्दसोर्यहुलम् । १६।३।६३। रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । ॥ त्वे
 च । १६।३।६४। त्वप्रत्यये ङापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । ॥ व्यङ्गः सं-
 प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । १६।३।६५। व्यङ्गन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । ॥ सं-
 प्रसारणस्य । १६।३।६६। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदग-
 न्तस्य ग्रहणमिति ॥ अणुप्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेव लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण-
 ग्रहणेनैव सिद्धैरत आह—**ज्ञापकमिति** । अत एव 'घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यातम् ॥—**सौहार्द्यमिति** ।
 ब्राह्मणादिलात् ध्वल्, 'हृद्रगसिन्ध्वन्त' इत्युभयपददृष्टिः ॥—**पादस्य पद**—॥ उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः,
 सान्नो विभक्तिच्छ्रु तदाह—**अदन्तादेश** इति । तेन 'पदगः' इत्यादि सिद्धम् ॥—**पद्या** इति । 'विध्यत्यनुषा' इति
 यत् ॥—**पाद्यमिति** । 'पादार्थाभ्यां च' इति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राप्यह्रस्वेयं करणत्वमभावादिहापि तद्वचन एव
 पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां कीत द्विपाद्य, त्रिपाद्यम्' इत्यत्र 'पणपादमाप-' इति यति
 पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥—**पन्कापीति** । 'मुप्यजातो-' इति गिनिः ॥—**पक्षति-**
रिति । कर्मणि क्तिन् ॥—**ऋचः** । 'शे' इति शसुप्रत्ययस्येदमनुकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मूल्यं शो
 न सम्भवतीति भावः ॥—**पच्छ** इति । 'सम्यैकवचनाच्च वीगायाम्' इति शम् ॥—**उदमेघ** इति । मादस्यापुरुषस्येय
 सज्ञा ॥—**उदपेपमिति** । 'मेहने पिप' इति णमुल् ॥—**उदधिरिति** । उदक पीयनेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधि-
 करणे च' इति किप्रत्ययः ॥—**उदमन्थ** इति ॥ इवद्रव्यमस्कृताः सक्तवो मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीया'
 इति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥—**शुक्लीभाव** इति ॥ 'ऊर्थादिच्चिदाचथ' इति च्यन्तलान्निपातत्वेऽव्ययत्वम् ॥
 —**भ्रुकुंस** इत्यादि । 'प्रकुसश्च भ्रुकुसश्च प्रकुमश्चेति नर्तकः' इत्यमरः । 'तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः क्रियायाम्'
 इति च ॥—**एकतद्धिते**—॥ 'एक' इति लुमपठिक तदाह—**एकशब्दस्येति** । ह्रस्वविधानमस्य टाभन्ते एवोपयुज्यते ।
 न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वादादौ व्याचष्टे—**एकस्या आगतमित्यादि** ॥—**व्यङ्गः**—॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपद-
 मुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र प्यादा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—**व्यङ्गन्तस्येति** ॥—**पुत्रपत्योत्तरपद-**
योरिति । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीपण्यथापरमपुत्रः' इत्यादावर्तप्रमहः स्यादिति भावः ॥—**संप्र-**
सारणस्य ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते 'द्वलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह—**दीर्घः स्यादुत्तरपद** इति ।
 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तलेनाङ्गसहाया अप्रवृत्तैः ॥—**कौमुदगन्ध्याया** इति । कुमुदगन्धे-

न्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्यसौ न । क्षीप्रस्थे चानुपसर्जने नेति तदादिनिषमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धी-
पुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनिषमाशेह । अतिकारीषगन्धीपुत्रः । ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६।१।१४। बन्धुशब्दे उ-
त्तरपदे ष्यङ् संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्धी बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारी-
षगन्धीबा बन्धुः कारीषगन्धीबन्धुः । क्रीडनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ * मातृजमातृकमातृषु वा ॥ का-
रीषगन्धीमातः । कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषग-
न्धीमाता । अस्मादेव निपातनाम्नातृशब्दस्य मातृजादेशः कन्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह कारीषगन्धी-
या माता कारीषगन्धीमाता । चित्तसामर्थ्याद्विस्वरो बहुव्रीहिरस्वरं बाधते । ॥ इष्टकेषीकामालानां चित्ततूल-
भारिषु । ६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु कमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् ।
पकेष्टकचितम् । इषीकतुलम् । मुजेपीकतुलम् । मालभारी । उपलमालभारी । ॥ कारे सत्यागदस्य । ६।३।७०।
मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ * अस्तोऽश्वेति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्कारः ॥ * धेनोर्मव्यायाम् ॥ धेनुर्म-
व्या ॥ * लोकस्य पृणे ॥ लोकमृणः । पृण इति मूलविभुजादिस्वाक् ॥ * इत्येऽनभ्याशस्य ॥ अनभ्याश-
मित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ * भ्राष्ट्राभ्योरिन्धे ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अभिमिन्धः ॥ * गिलेऽगिलस्य ॥
तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ * गिलगिले च ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ * उष्णभद्रयोः करणे ॥
वष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । ॥ रात्रेः कृति विभाषा । ६।३।७२। रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः ।
अस्तिवर्मिदं सूत्रम् । खिति तु अर्द्धिपदिति निष्पन्नमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः । ॥ सहस्य संः संज्ञायाम् । ६।३।
७८। उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । ॥ ग्रन्थान्ताधिके च । ६।३।७९। अन्योः परयोः
सहस्य संः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । ॥ द्वितीये चानुपाख्ये । ६।३।८०। अनु-
मेये द्वितीये सहस्य संः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशाऽनुमीयते । ॥ समा-
नस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकैषु । ६।३।८४। समानस्य संः स्यादुत्तरपदे ननु मूर्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः ।
अनु सखा सयूध्यः । शोनः सनुस्यः । तत्र अव ह्रस्वं सगर्मसयूथसनुताद्यत् । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । स-
मानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति

रपत्यं श्री कौमुदगन्ध्या 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'अणिगोः' इति ष्यङादेशः, 'यङश्चाप्' ॥ ननु 'कौमुदगन्धीपुत्रः' इ-
त्यादौ 'इको ह्रस्वोऽथो गालवल्' इति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितवि-
भाषयेति ॥—नेहेति । सप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥—अतिकारीषेति । कारीषगन्धीमतिकान्तोऽतिकारीषगन्ध्याः, तस्य
पुत्रः ॥—इष्टकचितमिति ॥ 'कर्तृकरणे कृता' इति तृतीयासमासः ॥—पकेष्टकचितमिति । पदाधिकास्तदन्त-
विधिः प्रवर्तते इति भावः ॥—मालभारीति । 'माला विभर्ति' इत्यर्थः । 'मुज्यजातां' इति णिनि । 'हारिषु' इति पा-
ठान्तरम् ॥—कारे सत्या—'अर्द्धिपद' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—मुम् स्यादिति । सत्यङ्कारः शपथकरणम् । अश-
पथेऽपि 'सत्यादशपथे' इति डाच बाधिला परलान्मुमेव । अगदङ्कारो वयः । 'अलुकारोऽभ्युपगमः' ॥ अस्तिविति तिङन्तप्र-
तिरूपकमव्ययम् ॥—धेनुर्मव्येति । मविच्यन्ती धेनुरित्यर्थः ॥ 'भव्यगेय'—निपातनात्कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या
चेति विग्रहः । 'गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुधेनुमव्या' इत्यत्र 'आर्षलान्मुम्' इति बोध्यम् ॥—लोकपृण इति । पृण-
धातुः प्रीणनार्थः । 'पृणतिः पूरणकर्म' इति तु हरदत्तः ॥—अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समीपं तद्विन्नमनभ्या-
शम् 'एतिस्तुशास्त्रदृजुष' इति इणः क्यप् ॥—भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यपि उपपदसमासः ॥ एवमभिमिन्धोऽपि ॥—
गिले गिलस्य ॥ 'गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः ॥—तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभु-
जादिस्वाक् । 'अचि विभाषा' इति ललम् ॥—गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां 'गिलगिलः'
इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥—रात्रेः कृ—। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽ-
संभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति । यद्यप्याचारक्रियन्तात् ण्वुलादिः संभवति ।
तथापि विलम्बितोपस्थितिकलात्स न गृह्यत इति भावः ॥—नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥—रात्रिमन्य
इति । 'आत्ममाने खथ' इति खश् सार्वधातुक्लात्तस्मिन्परे इयन् ॥—सहयुध्वेति ॥ 'सहे च' इति कनिप् । ख्रिया-
मपि 'वनो न हृश्' इति निषेधात् डीर्घौ न ॥—समुहूर्तमिति ॥ अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्य-
त्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥—द्वितीये—। 'अप्रधानो यः, स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम्, उपा-
ख्यं प्रत्यक्षं तद्विन्नमनुमेयं तदाह—अनुमेये इति ॥—सराक्षसीकेति । 'नवृष' इति कप् ॥—योगो विभज्यत

१ धेनुर्मव्येति—मयूरव्यंसकादिस्वात्समासः, अत एव भव्याशब्दस्य परनिपातः । २ स इति—अयं च सादेशो निपा-
तनादुदात्त इति भाष्ये श्रितम् ।

काशिका । अथवा सहशब्दः सहस्रवचनोऽप्यस्ति । सहस्रः सख्या सखसीति यथा । तेनायमस्वपदविप्रदो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽप्येत्यादि । ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ॥ ६३ । ८५ ॥ एषु द्वादशसूत्रपरपदे समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि । ॥ ६३ । ८६ ॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाला । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः समब्रह्मचारी । ॥ तीर्थे ये । ॥ ६३ । ८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे यदादी प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थः, एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति वक्ष्यत्यर्थः । ॥ विभाषोदरे । ॥ ६३ । ८८ ॥ वादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्थः । समानोदर्थः । ॥ दृष्टदशवतुषु । ॥ ६३ । ८९ ॥ सहस्रं । सहस्रः । ॥ * दृष्टे चेति वक्तव्यम् ॥ सहस्रः । वतुरुत्तरार्थः । ॥ इदं किमोरीशकी । ॥ ६३ । ९० ॥ दृष्टदशवतुषु इदम् ईश किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतुदाहरणं वक्ष्यते । दृष्टे च । ईदृक् । कीदृक् । आ सर्वनाम्नः । दृष्टे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक् । दीर्घः । मत्वोत्वे । अमूदक । अमूदशः । अमूदक्षः । ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ॥ ८३ । ८० ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सत्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः । ॥ भीरोः स्थानम् । ॥ ८३ । ८१ ॥ भीरुशब्दात् स्थानस्य सत्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् । ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः । ॥ ८३ । ८३ ॥ आयुषां स्तोमस्य सत्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः । ॥ सुषामादिषु च । ॥ ८३ । ९८ ॥ सत्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषाम्निः । ॥ एति संज्ञायामगात् । ॥ ८३ । ९९ ॥ सत्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्यम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकाराकिम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः । ॥ नक्षत्राद्वा । ॥ ८३ । १०० ॥ एति सत्य संज्ञायामगकारामूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकाराकिम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ अपष्टयतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ॥ ६३ । ९९ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अपष्टीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः, अन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणवाच्छः । ॥ अर्थं विभाषा । ॥ ६३ । १०० ॥ अन्यदर्थः । अन्यार्थः । ॥ कोः कस्तत्पुरुषेऽपि । ॥ ६३ । १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुप्सितोऽथः कदथः । कदथम् । तत्पुरुषे किम् । कृष्टो राजा ॥ * औ च ॥ कुप्सिताख्यः कप्रथः । ॥ रथवदयोश्च । ॥ ६३ । १०२ ॥ कप्रथः । कप्रदः । ॥ तृणे च जातौ । ॥ ६३ । १०३ ॥ कप्रणम् । ॥ का पथ्यक्षयोः । ॥ ६३ । १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिवं । ॥ ईपदर्थं । ॥ ६३ । १०५ ॥ ईपजलं काजलम् । अजादावपि परत्वाकादेशः । काम्ठः । ॥ वि-
इति ॥ एतदर्थमेव च्छान्दसमपि 'समानस्य च्छन्दसि' इति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः ॥—बहुव्रीहिरिति । तेन वोपसर्जनस्य' इति सहस्य संभावः प्राप्नोतीति भावः ॥—सज्योतिरिति । समान ज्योतिरस्मिन् बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिषि आदिष्वे नक्षत्रे वा सजात तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशीच सज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह 'समानमध्यममध्यम वीराथ' इति प्रतिपदोक्त एव ममासो न गृह्यते, 'मरूपाणामेकदेशः' इति लिङ्गान् । किं तु बहुव्रीहिरिति हरदत्तः ॥
—ब्रह्मचारीति ॥ 'व्रत' इति णिनि ॥—सब्रह्मचारीति । 'समानो ब्रह्मचारी' इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानव ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रतचारी' इति फलितोऽर्थः ॥—तीर्थं—'शे' इत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्य तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिर्विधिरित्याह—यादौ प्रत्यय इति ॥—विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समारोऽन्तरङ्ग, समासप्रकृतकमुच्यन्तानु यन्प्रत्यय, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनदमुक्तम् ॥—सोदर्थ इति ॥ 'समानोदरे शयित' इत्यर्थे प्रत्ययाप्राक् गमानस्य संभावे कृते 'मोदराय' इति यः । संभावामावपक्षे तु 'समानोदरे शयित ओ चोदात्त' इति यति समानोदर्थः ॥—सहस्र । सहस्र । इति ॥ 'समानान्ययोचेति वक्तव्यम्' इति दृष्टेः किन्कर्तुः ॥—दीर्घ इति ॥ अदस्यत्वे कृते मवर्णदीर्घ इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरादोदहरणान्वयि ॥—भीरोः स्थानमिति ॥ विसर्जनीयव्यवधानेऽपि पत्वप्राप्तिरस्ति ॥—ज्योतिषः स्तोम इति ॥ 'दद ज्योतिः स्तोमोऽयम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥—एति संज्ञायामिति ॥ सुषामाशन्त्यणसूत्रमेतद् ॥ एव 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि ॥—विष्वक्सेन इति । चर्लस्यासिद्धलाङ्कारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥—अपष्टय—'अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥—नायं निषेध इति । एतच्च 'अपष्टीतृतीयास्थ' इत्येव सिद्धे निषेधानित्यन्वत्तापनार्थाद् द्वित्रेव उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥—औ च ॥ अनजाद्यर्थमिदं वार्तिक 'कन्यादिभ्यो ढक्ञ' इति निर्दिशेनं सिद्धम् ॥—कापथ-

१ अथवेति—अनेन पक्षान्तरोपन्यामेन योगविभागस्य भाष्यानासृष्टत्वमिति बोधवति । २ वादौ प्रत्यये इति—निगनुबन्धकपरिभाषा तु नेदोपतिष्ठते, तीर्थान्तात्रिरनुनामिकस्यासम्भवात् ।

भाषा पुरुषे । ६।३।१०६। कापुरुषः । कुपुरुषः । अग्रसविभाषयेवम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाश्लिखमेव । ईषपुरुषः कापुरुषः । ॥ कवं चोणे । ६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कटुष्णम् । ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेव लत्वम् ॥ भवेद्गणगमादंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गृहोत्सा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ * दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ * दुरो दाशनाशब्दमध्येभूत्वमुत्तरपदादेः श्रुत्वं च ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दम्यते दूडभः । खलु श्रिभ्यः । दम्मेनलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूखः । आतश्चेति कः । सुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । सुवच्छब्दस्य वृ आदेशः, सदरेधिकरणे ड । आकृतिराणोऽयम् । ॥ संहितायाम् । ६।३।११४। अधिकारोऽयम् । ॥ कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्तुवस्वस्तिकस्य । ६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । मिश्रकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः । ॥ नहिवृतिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६।३।११६। किबन्तेपु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अमीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । काविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकमुत्वा विभाषानुवर्तते सा च ध्ववस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । निगमरुक् । ॥ वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिञ्चुलुकादीनाम् । ६।३।११७। कोटरादीनां वने परे किञ्चुलुकादीनां गिरां परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ॥ वनं पुरगामिश्रकासिभ्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः । ७।८।१।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकामिति ॥ कुतितः पन्थाः । 'ऊक्पूर्वभू -' इति समामान्तः । 'पथ' सप्त्याव्ययादेः' इति नपुसकत्वम् ॥—अग्रामविभाषेति ॥ 'ईषदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥—पृषोदरप्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥—शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदम् 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथाऽयं व्ययीभावः । उपदिष्टिबोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः ॥ एव स्थिते फलितमाह—यथोच्चारितानीति ॥—तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारान् । निरुक्तादिशान्नसिद्धान्तमममासपदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव सिद्धेयम् ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, ह्रस्वसहस्रबन्धोरपि प्राचा कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनाथं तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतमुद्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यग्नेवेत्याहुः ॥—वर्णगमादिति । हन्तेः पचाद्यचि सगागम ॥—विपर्यादिति । हिंसेषु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥—दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाशब्द' इत्यायेवम् ॥—खलु श्रिभ्य इति । दाशनाशब्दमेति त्रयोऽपि 'ईषट्, सुपु -' इति खलुप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥—वृसीति । 'मुनीनामासन वृसी' । आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'लुपेदवदयमः कृते तु काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युष्टयोः' इत्यपि स्पष्टीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपदे अवदयमः अन्तं लुप्येत् । अवदयगन्तव्य, अवदयसेव्यः ॥ तथा तुम काममनसोः परतः अन्तं लुप्येत् । गन्तुकामः गन्तुमनाः ॥ समो हितततयोः अन्तं वा लुप्येत् । सहितः सहितः सततः, सततः ॥ युष्टं घञ् च एतयोः यः पच धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुप्येत । मासपचनी मास्याकः । इह संयोगान्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणान्तेति बोध्यम् ॥—संहितायामिति ॥ तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्याद्यां अवग्रहे दीर्घा न भवतीति सूत्राश्रयमुत्प्रेक्षयन्ति ॥—अधिकारोऽयमिति । तेन 'विष्टाहं ला' इत्याद्यां पदकाले 'द्यचोतस्विट्' इति दीर्घां नेत्यादिप्रयोजनान्यूयानीति ॥—नहिवृति— ॥ णह वन्धने, वृत्तु वर्तने, वृषु सेचने, व्यध ताडने, रुच दीर्मां, यह मर्षणे, तनु विस्तारे ॥—किबन्तेष्विति । उत्तरपदेदु इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्याद्यां नातिप्रसङ्गः ॥—उपानदिनि । सपदादिलात्कर्मणि क्तिप् ॥ 'निवर्तते' इति नी-
ज् ॥ 'प्रवर्षति' इति प्रावृट् ॥ 'मर्माणि विषयति' इति मर्मावित् । व्यधेः ग्रहिज्या- ' इति संप्रसारणम् ॥ निरोचने इति नीरुक् ॥ 'ऋति सहते' ऋतीषट् । 'पूर्वपदान्' इति फलमिति हरदत्तः । 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तममुच्यते इत्यन्ये । मुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे ॥ 'परितनोति' इति परीतत् । 'यमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तेनलोपः ॥—वनं पुरगा— ॥ 'व्यत्ययेन पञ्चमं प्रथमा' इत्याह—वनशब्दस्येति ॥—एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णलमित्यर्थः । एभ्यो वनस्यैव णल नान्येषाम् इति विपरीतनियमशङ्का न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासम्बात् ॥—नियमार्थ इति ॥ अर्थः भावः 'पुरगामिश्रका' इति दीर्घनिर्देशादसं-

१ लक्षणस्येति—यस्यैव स्त्रामिविशेषज्ञानार्थं दात्राकारादिचिद्विधे क्रियते तदिह लक्षणम् । २ अष्टकर्ण इति—अष्टमेत्यादिपिचिद्वर्ण इत्यर्थः । ३ वमश्रेष्ठपृथग् ।

वणम् । सिध्कावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्थामे अश्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सम्भ्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः । ॥ वंले । ६।३।११८ । वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । ॥ म्रतो बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६।३।११९ । अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । ग्रीहिमती । संज्ञायामिष्येव । नेह । वलयवती । ॥ शरादीनां च । ६।३।१२० । शरावती । ॥ इको वहेऽपीलोः । ६।३।१२१ । इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । कृषीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ * अपीलवादीनामिति वाच्यम् ॥ दास्यवहम् । ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६।३।१२२ । उपसर्गस्य बहुल दीर्घः स्याद्बजन्ते परे नतु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । ॥ निपादः । इकः काशे । ६।३।१२३ । इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । वीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । ॥ अष्टनः संज्ञायाम् । ६।३।१२५ । उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः । ॥ न्तिः कपि । ६।३।१२७ । एकचित्तीकः । ॥ नरे संज्ञायाम् । ६।३।१२९ । विश्वानरः । ॥ मित्रे चर्पां । ६।३।१३० । विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ * शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दधराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥ श्वदन्तः, ह्यवादि । ॥ प्रनिरन्तः शरेश्चपुष्पाक्षकार्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८।१।१५ । एभ्यो वनस्य गत्व स्यात् । प्रवणम् । कार्यवणम् । इह पाप्परत्वावणम् । ॥ विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः । ८।१।१६ । एभ्यो वनस्य गत्वं वा स्यात् । दूर्ध्ववणम् । दूर्ध्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ * हाच्यज्यभ्यामेव ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ * इरिकादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । ॥ वाहनमाहितान् । ८।१।८ । आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य गत्व स्यात् । इधुवाहनम् । आहतात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वज्रतेल्लुटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । ॥ पानं देशे । ८।१।९ । पूर्वपदस्था-
क्षिमित्तात्परस्य पानस्य नस्य गत्वं स्याद्देशे गम्य । क्षीरं पानं येना ते क्षीरपाणा उर्शनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

ज्ञाया दीर्घाभावेन गजायामेव णत्वार्थान् फालनम् । एव च 'पूर्वपदान् गजायाम्' इत्यनेनैव वनस्य गत्वे गिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वार्थान् निन्दतो नियमार्थं ण्विति ॥ -विध्यर्थः इति । अगजान्वेन 'पूर्वपदान्संज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाश्रयणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदान्गजायाम्' इत्यस्य प्राग्व्यभावादिनि वाच्यम् । 'अग' इत्यस्य पञ्चम्यन्तस्य स्त्रीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदान्गम्य गत्व न' इति व्याख्यानात् । पुरगाश्रयणं त्यकारान्तत्वात् 'अग' इति निषेधस्याग्रनेः । अग एव 'अग' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अगमयानां दध्य-
इति निर्देशाश्रयेण तात्पर्याख्यातमाकरे ॥ -पुरगावणमित्यादि । नरकावशेषस्य गजा ॥ -असिपत्रवनमिति । 'एभ्यो वनस्येव' इति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वागमिति ग्राह्यम् । नमस्यर्थस्य प्रातिपदिकांश्च अन्तर्भावोदाहरणं - प्रथमं इति । किंशुलुकादीनामदाहरणमाह - किंशुलुकागिरिर्गिरि । आदिशब्दप्राप्त्यान्तु 'अन्तर्नागिरिः' इत्यादयः ॥ - १. कशुलुकेति किम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥ - कृषीवल इति ॥ 'रज कृष्णगिरि' इत्यादीनां गतांश्च वलय ॥ - अमरावतीति । 'मादृपश्चायाव' इति, 'गजायाम्' इति वा मतेर्मस्य वः । घनमात्रस्योत्तरपदत्वात्तन्वादाह - घनरन्त इति ॥ - निपाद इति । पुलन्दो मनुष्यजाति । 'निपादल्यस्मिन्पापम्' इति निपाद 'हलश्च' इत्यान्तकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दार्ष्टान्तिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् । अत्राह । प्रतीहारो द्वागम । तास्य गतान्तरार्थमिति ॥ - एकचित्तीक इति । 'शेषाद्रभाषा' इति कथं । 'दृष्टा' इति वार्तिके दीर्घान्तं पठ्यते ॥ केचित्तु दस्वान्तं पठित्वा 'श्वदप' इति वदुमीदृा दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥ - इह पादिति ॥ 'कादर्थ' इति तालव्यपाठस्त्वनापं इति भावः ॥ - वनस्पतिभ्यो वनस्य गत्वमुदाहरति - शिरीषवणमिति ॥ ननु 'वानस्पत्य फलः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पति' इत्यमरकोशास्य पुष्प विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादि । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयमन्वादातो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलभ्येत । अत्र 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रस्य भाग्य लिङ्गम् । तत्र हि 'व्याक्तव-
चनं किम् । शिरीषाणामुदरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वन शिरीषवर्णमालयत्र णत्वे कर्तव्यं वनगणित्वमप्यतिविद्येत' इत्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतिव्ये संघच्छन्ते भान्येति दिक् ॥ - हाच्यज्यभ्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओपधिलाप्राप्ते प्रतिपेधमाह - इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव मित्रम् ॥ - उ-

१ असिपत्रवनमिति - नरकाविशेषस्यैव मन्त्रा । २ वल् इति - अवच प्रत्यय एत गृह्यते, यथोपदिष्टमित्यग्राह्यतुतेः । तेनानन्ते बहुधातो न दीर्घः । संज्ञायामेवेदम्, तेन पुनर्वच इत्यत्र न दीर्घः ।

पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । ॐ वा भावकरणयोः । ८।४।१०। पानस्येलेव । क्षीरपानम् । क्षीरपानम् ॥
 * गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चकनितम्बा । चकणितम्बा । ॐ प्रातिपदिकान्तनुम्बिभ-
 क्तिषु च । ८।४।११। पूर्वपदधात्विकमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणी ।
 नुमि, व्रीहिवापणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।
 नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्बिधानात्तन्त्रको हि नुम् नत्तरपदस्य ।
 किञ्च । ग्रहिण्यन्त्रित्यादौ हि वेनुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् । प्रेन्वन्मित्यादौ तु क्षुब्धादित्वाच्च ॥ * युवादेर्न ॥
 रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीर-
 पाणि । विभक्तौ, क्षीरेण । रम्यविणा । ॐ कुमति च । ८।४।१३। कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरि-
 कामाणि । हरिकामेण । पदव्यवायेऽपि । ८।४।३८। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतु-
 रङ्गयोगेण ॥ * अतद्धित इति वाच्यम् ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । ॐ कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६।१।
 १४३। अत्र सुणिपाल्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । ङ्गीवत्वमतञ्जम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि । कुस्तितानि ति-
 न्मुकीफलानीत्यर्थः । ॐ अपरस्परः क्रियासातत्ये । ६।१।१४४। सुणिपाल्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति ।

शीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः ॥—कर्मणि ल्युट् इति । ‘कृल्ल्युटो बहुलम्’ इत्यनेन ॥—वा
 भाव—॥ आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥—क्षीरपाणमिति । पीति पानं ल्युट् च’ इति नपुसके भावे ल्युट् ।
 पीयते अनेनेति पान, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥—गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ सं-
 ज्ञायां प्राप्ते, असञ्ज्ञायामप्राप्ते उभयतश्च विभाषेलाहुः ॥—माषवापिणाविति । ‘बहुलमामोक्ष्ये’ इति णिनिः ॥—
 व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् ॥—उत्तरपदं यदिति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥—गर्गभगि-
 नीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपद, न तु भगिनीशब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचा मत-
 माह—अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापक विषययति—किं चेति ॥—परिपक्वानीति । ‘कुमति च’ इति नित्य णत्व प्रा-
 तम् ॥—एकाजुत्तर—॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥—वृत्रहणाविति । दृढ हतवन्तौ ‘ब्रह्म-
 ञ्ण’ इति किप् ॥—हरिमाणीति । मनेर्ष्यन्तात् ‘किप् च’ इति किप् । ‘गतिकारकोपपदानाम्—’ इत्यादिना सुषु-
 त्पतेः प्राक् समासप्रकारान्तमुत्तरपदम्, नान्तलान्दीप ॥—क्षीरपाणीति । पिवतेः कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्ग—’ इति
 कः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः ॥—रम्यविणेति । रम्यध्वासां विश्वेति विप्रहः । तत ‘आडो नाऽन्त्रियाम्’ ॥ ननु
 अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदलान् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति णत्वनिषेधः स्यात् । भवम् । ‘उत्तरपदत्वं चापदा-
 दिविधौ’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ ‘स्वादिषु—’ इत्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम् न तु
 विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधित्तस्यैव पदत्वाभ्युपगमान् । एव च पुनर्भूणामित्यत्र णत्व निर्वाधमेव, नापि परतो भूशब्दस्य
 पदत्वाभावात् ॥—कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थं आरम्भ ॥ ‘कं’ इत्येव तु न सूत्रितम् । ‘यस्मिन्विधिः’ इति तदादिविधौ
 कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावय विधिः स्यात् । न तु वल्लयुगेणेत्यादौ, तथा च मतुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—
 कवर्गवतीति ॥—पदेन व्यवधानं इति ॥ ‘निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्व न’ इत्यर्थः ॥—माषकुम्भवापेनेति ।
 माषकुम्भ वपतीति ‘कर्मण्यण्’ उपपदसमास ॥—चतुरङ्गयोगेनेति ॥ ‘चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योगः’ इति मनोरमाया
 विग्रहीतम् । तदयुक्तम् । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् ‘अङ्गानां योगो
 अङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः’ इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च ‘चतुरङ्गेन योगः’ इति विग्रहेऽङ्गशब्द उत्तरपदनेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो
 न प्रवर्तते इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्थोत्तरपदलान्, ‘उत्तरपदत्वे च’ इति प्रतिषेधवचनस्यापि ‘उत्तरस्य समासचर-
 माषवयस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिमित्रे प्रत्ययलक्षण न प्रवर्तते’ इत्यर्थंभ्युपगमाच्च ॥ ‘शाकपार्थिववादीनामुत्तरपदलोपः’
 ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य—’ इत्यादौ तत्तरपदशब्देन समासचरमाषवयमात्र गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षति ॥
 इह तु पदलभाषाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एव च ‘माषकुम्भवापेन’ इत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भ-
 शब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । ‘माषाणां कुम्भवापः’ इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु ‘अपदादिविधौ’ इत्यत्र
 ‘पदान्तविधौ’ इत्यर्थं परिकल्प्य ‘पदव्यवायेऽपि’ इत्यस्य पदान्तविधिलाभावात्तस्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तद-
 परे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् ‘पदान्तविधौ’ इत्येव ब्रूयात्, न तु ‘अपदादिविधौ’ इति दिक् ॥—अतद्धित
 इति । ‘व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥—आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् ।
 ‘उत्तरपदत्वे च’ इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदलान् । गोशब्दस्य च ‘स्वादियु’ इति पदत्वात् ॥—

१ क्षीरपानमिति—सर्गपानमित्यादौ तु न, पात्पदाधोरिति निषेधात् । तस्य हि पदे परतो यः पदार्तस्ततः परस्य नस्य
 णो नेत्यर्थः । अन्तग्रहणसामर्थ्यात् ।

सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । किंचेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः । ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६।१।१४५। सुद सस्य ऋवं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्तरणानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् । ॥ आस्पदं प्रतिष्ठापयाम् । ६।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुद निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति किम् । आ पदावापदम् । ॥ आश्चर्यमनित्ये । ६।१।१४७। अद्भुते सुद । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् । ॥ वर्चस्केऽवस्करः । ६।१।१४८। कुरितं वर्चोः वर्चस्कम्, अन्नमलं, तस्मिन् सुद । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः । ॥ अपस्करो रथाङ्गम् । ६।१।१४९। अपकरोऽन्वः । ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ६।१।१५०। पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुष्टिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेत्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तत्र । भाष्यविरोधात् । ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः । ६।१।१५२। कश गतिशान्तयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यच्च सुद निपात्यते षवं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिक्शोऽन्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धान्वन्तरोपसर्गात् । ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रानुवृषी । ६।१।१५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६।१।१५४। मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६।१।१५५। ईपत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् । ॥ कारस्करो वृक्षः । ६।१।१५६। कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिविदं पठन्ति न सूत्रेषु । ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६।१।१५७। एतानि ससुङ्गाणि निपात्यन्ते नास्ति । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ * तद्बृहतोः करपत्योश्चोदेवतयोः सुद तलोपश्च ॥ तात्पूर्वं चर्धेन द्कारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुद । चोदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ * प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

गोष्पदम् ॥ असेवितं गोष्पदशब्दस्य नृत्त्यसम्भवात्पूर्वमुदाहरति—अगोष्पदानानि ॥ यथा सचारां यत्र नैव सम्भवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितप्रहणमित्याहुः ॥—आत्मयापनायेति ॥ बालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥—आश्चर्यमिति ॥ आऽः परस्य चरं सुद 'चरेरादि चागुरी' इति यत् ॥—विष्किरः—'कृ विक्षेपे' इत्यस्मात् 'दग्ध-पध-' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽङ्गेन निपात्यते । पत्न तु 'परिनिविध्य -' इत्यनेन ॥—विकिरग्रहणमिति । 'विकिरः शकुनं विकिरो वा' इति वृत्तिप्रत्यये पाठः ॥ सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवं न बोध्यम् ॥—तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥—कशेरेव कशेति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥—धान्वन्तरेति । 'प्रतिक्श' इत्यत्र प्रतिर्गभेरुपसर्गो, न तु कशेः । 'यत्किंयानुक्ता प्रादयस्तु प्रत्येव' इति न्यायादिनि भावः ॥—अमन्त्रार्थमिति ॥ मन्त्रे तु 'हस्ताच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र' इत्यनेनैव मिथ्यतीति भावः ॥—मस्कर—मस्करशब्दादिनिना मलार्थार्थेष्टागिर्हो मस्करिग्रहणं 'परिव्राजक एवाय प्रयोगो यथा स्यात्' इत्येवमर्थमित्याहुः ॥—कातीरमिति । 'दपदं' इति को' कादेशः ॥—पारस्कर इति ॥ 'पार करोति' इति विग्रहः । 'कृमो हेतुताच्छीत्य-' इति ट ॥—किष्किन्धानि । 'किमपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गो कः' । टाप् निपातनात् किमो द्विव पूर्वस्य मलोपः सुद यत्न च । 'किं किं दधाति' इति विष्टृतां मते तु वीष्पाया द्विव मिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव । वस्तुतस्तु ह्रस्वशब्दा एते कथनिष्ठशुभ्यान्त इत्यवयवाश्चान्नान्नप्रहः कार्यः ॥—तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् ॥—तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रोक्तं शेषः ॥—प्रायस्य । गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विज्ञानीयाञ्चित्त तस्य विज्ञोषणम्' इति स्मृतिः ॥—आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परश्चतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह 'सुप्पुषा' इति 'पयमी' इति योगविभागाद्वा समाम् । राजदन्तादिलाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुद ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

१ प्रायस्येति—निर्देशादकारान्तः पुल्लिङ्गस्त्वोवाची प्रायःशब्दः । 'प्रायो' नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते' इति स्मृतः ।

'प्रायः प्रापम्' इत्यादिस्त्वन्तराच्च प्रापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्रागिदश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंश्लिष्यत्वमिति यावत् । ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।१।८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते । ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४।१।८४। एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । ॥ तद्धितेष्वचामादेः । ७।२।११७। णिति णिति च तद्धिते पेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ॥ किति च । ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मञ्च इति तु ग्रामादिकमेव । ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ * यमाच्चेति काशिकायाम् ॥ गाम्यः ॥ * पृथिव्या आजौ ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह—समर्थानामिति । ‘अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि’ इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादात् सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्वाच्च नायं खनन्त्रो विधिरित्याह—अधिक्रियत इति । ‘पदत्रयम्’ इत्यनेन प्रत्येक स्वरितलप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्ताग्रन्थपरस्यानिवृत्तिः, तथा च ‘प्रागिदशः’ इति सूत्रे—‘समर्थानां प्रथमात्’ इति निवृत्तम्, ‘वा’ इति लघुवर्तत एव—इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥—प्रागिदश इतीति ॥ तत् उत्तरेषां प्रत्ययानां स्थाधिक्रियते ‘समर्थानां प्रथमात्’ इति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु ‘समर्थः पदविधिः’ इति परिभाषया गतार्थत्वात् ‘समर्थानाम्’ इत्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधिल नेति शङ्क्यम् । ‘षकालतनेयु’ इत्यलुग्विधानात् ‘सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः’ इति सिद्धान्तस्य सकलसमतत्वादत् आह—सामर्थ्यमिति ॥—कृतसंश्लिष्यत्वमिति । अस्य फलं तु ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रे मूलद्वयस्फुटीभविष्यति । इह ‘समर्थोत्प्रथमाद्वा’ इति वक्तुं युक्तम् ॥—महोत्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत् इत्यादिना ॥ सूत्रे ‘दीव्यत्’ इत्येकदेशोऽनर्थकोऽप्यवधिर्लेनोपात्तः ‘प्राग्दीव्यत्’ इति वदित्येकः ॥ अन्ये लाह ‘दीव्यत्’ इति शत्रन्तम् । तेन देवनकतो अर्थ एवावधिरिति ॥—प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥ दीव्यत् प्राक् प्राग्दीव्यत् । ‘अपपरिबहिर्भवः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ॥ ‘प्राग्दीव्यतम्’ इति सूचितम् । ‘क्षयः’ इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तत्र ‘क्षयः’ इति टच् पाक्षिकत्वात् । अन्यथा ‘उपसमिधमुपसमित्’ इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे ‘अव्ययानां भमात्रं’ इति टिलोपे ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे ‘प्रयोजनं लुक्खलरोपचारः’ इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । ‘वृद्धाच्छ’ । ल्यप तु न शङ्कनीय एव । ‘अमेहकृतमित्रेभ्य एव’ इति परिगणनात् । ‘लुक्खलस्वर’ इत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥—वक्ष्यमाणस्येति । ‘पत्युत्तरपदाण्यः’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥—तद्धितेष्व—अत्रा मध्ये आदिरजेवेति ‘अचो ञ्णिति’ इति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—अच्च इति ॥—वृद्धिः स्यादिति । ‘मृजेवृद्धिः’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥—किति च ॥ ‘वारीकः’ इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपैष्यस्तम् ॥ ‘अचामादेः’ इति निर्दिष्टस्थानिकलादिक्रमाप्यात्र नोपतिष्ठत् इत्याशयेनोदाहरति—आश्वपतमित्यादि ॥—ग्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाण्यन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यणिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥—दित्यदित्या—पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहि कृत्वा पश्चाद्द्वन्द्वः कायों, न तु द्वन्द्वोत्तर बहुव्रीहिरित्याह—पत्युत्तरपदाच्चेति । ‘पलन्तात्’ इत्युच्यमाने बहुचपूर्वादिपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥—दैत्य इति ॥ ननु दितेर्देवतायर्थे ष्यः सावकाशः, ‘इतश्चानिवः’ इत्यपत्ये ङक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यामित्यत्रोभयप्रसङ्गे परलाहृक् स्यात् । मैवम् । ‘ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादान्पूर्वविप्रतिषिद्ध’ इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औपगतम् । उग्रपतिनामं पञ्चम् । ‘तसेदम्’ । ‘पञ्चध्वर्युपरिषदश्च’ इत्यन् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन ‘तसेदम्’ इत्यर्थे ष्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि ‘दैतेयः’ इति । अत्राहुः । ‘कृदिकारात्’ इति ङीष्-न्तात् ‘क्षीभ्यो ङक्’ । ष्यसु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च ‘अन्तादिबच्च’ इति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ष्य इति श्रमितव्यम् । दितिशब्दान् ङीप् कृते ‘यस्येति च’ इति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्यप्रत्यये ‘यस्य’ इति लोपे ‘हलो यमां’ इति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, यलोपे ‘न पदान्त’ इति तन्निषेधात्, ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्युक्तेश्च ॥—काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अण्यन्तात् स्थाधिक्रियते ष्यया प्रयोगः सूपपादः । क्षियां ङीष् न भवति, षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ बालोः फलभेदज्ञापनस्य

१ समर्थानामिति—समर्थशब्दः शक्तपक्षावः, शक्तत्वं नार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव सम्भवति, नहि नु उत्थित इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वमिति ।

पार्थिवा । पार्थिवी ॥ * देवाद्यञ्जौ ॥ दैवम् । दैवम् ॥ * बहिषटिलोपो यञ् ॥ बाह्यः ॥ * ईकच्व ॥ बाहीकः ॥ * स्थास्रोऽकारः ॥ अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वास्तस्य तः ॥ * भवार्थे तु लुग्व्याच्यः ॥ अश्वत्थामा ॥ * लोकोऽपत्येषु बहुषु ॥ अकारः । बाह्यादीनोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ * गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । ॐ उ-
त्सादिभ्योऽञ् ॥ १४।१।८६। औत्सः ॥ * अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः ॥ अग्नेरपत्यादि अग्नेयम् । कालेयम् ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जञौ भवनात् ॥ १४।१।८७। धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां कृताञ्चञ्जञौ स्तः । ज्ञेयः । ज्ञेयः । बल्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । ॐ द्विगोर्लुग्नपत्ये ॥ १४।१।८८। द्वि-
भोर्निमित्तं वस्तुद्वितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीत्यस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चक-

स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—पार्थिवा । पार्थिवीति ॥—बहिषः ॥ टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे' इत्यस्मान्नित्यतां ज्ञाप-
यितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥—अश्वत्थाम इति । भाग्योदाहरणान्तदन्तिविधि । न च बलवाचिनः स्वामशब्द-
स्यापत्येन योगागमवाद्बचनारम्भमाम् यान्तदन्तिविधिः स्यादिति वाच्यम् । ज्ञातायर्थे तत्सम्भवेन सामर्थ्योपपत्त्यात् । अ-
श्वसेव स्वाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥—उडुलोमा इति । उडुनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केवलस्यापत्येन यो-
गासम्भवात्तदन्तिविहिततोऽकारादिलोपः ॥—गोरिति । न केवलमपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति
ज्ञेयम् ॥—गव्यमिति । गवि भव गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित् भाग्ये सर्वत्रग्रहणाप्राग्दीव्यतीयेभ्यो-
ऽन्यस्मिन्नेषंऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥—गोरूप्यमित्यादि । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
रूप्यं, मयद्वा इति रूप्यमयदां ॥—उत्सादिभ्योऽञ् ॥ अणस्तदपवादानामिनादीनां नायमपवादः ॥ इह 'बक्यादत्ते'
इति गणसूत्रम् । अतो असमासे, पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । वक्तव्यस्यापत्यादि बाधक्यः । अमे किम् । गौवक्तव्यः ॥ 'असे' इति
निषेधाद्विद्वादिह-तदन्तिविधिः, तेन धेनुशब्दस्यैव पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धेनुकं गौधेनुकमि-
त्यत्रान् प्रवर्तते, 'अचित्तहलियेनोः' इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्वेनुकमिति पिद्वावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥
न । 'धेनुरनञ् इकमुपादयति' इति विशेषवचनस्य भाग्ये स्थितत्वान् । ढक्, ढकमित्यर्थः ॥—अग्निकलिभ्यामिति ।
अयं भावः । 'साम्यं देवता' इत्यधिकः । 'अग्नेर्ढक्' इति सूत्रं, 'एष साम' इत्यधिकारे 'कलेर्ढक्' इति वार्तिकं चापनीय
प्राग्दीव्यतीयेष्वप्यदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्ट साम, अग्नेरिदम्, अग्नां भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति
सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि मिश्र्यतीति ॥ एतेन 'यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वं' इति धृतावर्था-
न्तरेऽपि ढको दर्शनात् 'कलेर्ढक्' इति सूत्रमपार्थक्यमिति भीमासकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रलोकिरगव्याकरणमीमां-
सकप्रतराणर्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम्—॥ प्रागित्यनुवर्तते तदाह—प्रागर्थेष्विति ॥—पौल इति । दृढ स्यादित्यु- इति पदत्वास्तयो-
गान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारं धूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः, पौलमिति रूप-
मिद्विप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतन् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽनेवान्त्वान्, तन्मनियोगेन 'स्त्रीपुमयोर्नुकच' इति नुगेव विधीयताम् । न
चैव 'ब्रह्माः, पांवाः' इति इत्यत्र 'यजोव' इति लुङ्ग्रहः । ब्रह्मानां गद्य इत्यादौ 'मघाङ्गलक्षणे' इत्यण्प्रसङ्गस्य स्या-
दिति वाच्यम् । उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्ते, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दाहित्राः' इत्यत्राप्यनो
लुक् स्याद् । एव च 'नञ्जञौकङ्क्युन्-' इति वार्तिके नञ्जञग्रहणं विना अनन्तत्वादेव दीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूल-
मिति चेत् । अत्राहुः । नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैव नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् ।
यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति च' इत्यनेनापीकारलोपसम्भवात् । तथापि 'श्रीदेवतास्य धार्यं हविः' इ-
त्यत्रैव 'लोपात्परत्वाद्भिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते' इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्न नञ्जञाविति
यथान्यासमेव स्वीकृतव्यमिति । अन्ये तु 'स्त्रीपुमयोर्नुकच' इत्यस्तु आपमे अकारो विवक्षितः । तस्य च 'यस्येति च' इति
लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्वाटिलोपो न भविष्यति । एव 'टिड्ढाणञ्-' इति सूत्रेणैव दीर्घसिद्धौ नञ्जञोरपमस्यान मास्ति
महदेव लाघवमित्याहुः ॥—वत्यर्थे इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जञौ बल्यर्थे न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति
भावः ॥ अत एवोदाहरति—स्त्रीवदिति 'आ च तात्' इति चकारो नञ्जञभ्यां लतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति ।
तेन स्त्रीलं स्त्रीता पुंस्य पुंस्तेति सिद्धम् ॥—द्विगोर्लुग्नपत्ये ॥ द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थं हेतुत्वं, तच्च भाविनोऽप्यु-

१ लोकादिति—अभिव्यक्तपदार्था य इति न्यायेन सञ्ज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । अन्य चापत्यमात्रविषयत्वेऽपि साधारणप्रत्ययेषु
पठनं 'स्त्रास्रोऽकार' इत्यनोऽकारप्रत्ययाऽनुवृत्त्यनुरोधादिति भावः । २ द्विगोर्निमित्तमिति । न चैवं पञ्चकपालीति द्विगोः
संस्कृतमित्येव पाञ्चकपालमिति न्यादिनि वाच्यम् । अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुत्पत्तेः ।

पालः । द्विगोर्निमित्तत्वेति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पञ्चकपालम् । अजादिः किम् । 'पञ्चगार्ग्यम्' । अपत्ये किम् । द्विगोर्मित्रपरत्वं द्वैमित्रिः । ॥ गोत्रेऽलुगञि ॥ १४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुङ् स्यात् । गार्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः । ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १६।१।५१। हल्ः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गोभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गोभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । ॥ यूनि लुक् ॥ १४।१।९०। प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुङ् स्यात् । ग्लौचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लौचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो व्यून् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ १२।४।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् । पीलाया वेत्यान् । तस्मादणो यच्च इति फिन् । तस्य लुङ् । पैलः । पिना पुत्रश्च ॥ # तद्ग्राजाच्छाणः ॥ यन्मगधेत्थल्यणन्तादाङ्-शब्दादणो यच्च इति फिजो लुङ् । आङ्गः । पिता पुत्रश्च । ॥ इजः प्राचाम् ॥ १२।४।६०। गोत्रे य इङ् तदन्तायुवप्रत्ययस्य लुङ् स्यात् तद्गोत्रं प्राचां भवति । पञ्चागारस्वोपत्यम् । अत इङ् । यमिजोश्चेति फक् । तस्य लुङ् । पाञ्चागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । ॥ न तौल्वलिभ्यः ॥ १२।४।६१। तौल्वत्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुङ् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । ॥ फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ १४।१।९१। यूनि लुगिति नित्यं लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः । कात्यायनीयाः । वस्कस्यापत्यं वास्कः । सिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा वास्कायनिः । अणो यच्च इति फिन् । तस्य छात्राः, वास्कीयाः । व्यास्कायनीयाः । ॥ तस्यापत्यम् ॥ १४।१।९२। पठपन्तात् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता

पपशते, बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह—द्विगोर्निमित्तमिति ॥—अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रात् 'अचि' इत्यपकर्षोक्त-
भ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥
गोत्रे लुगञि ॥ गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात् । नेह । कुवलस्येदं कौवल, बदरस्येदं बादरम् । कुवली-
वदरीशब्दौ हि गार्गादिङीपन्तां ताभ्यां फलस्वे विकारं 'अनुदात्तादेश्व' इत्यन् । तस्य 'फले लुग्' इति लुङ्, तत इदमर्थं
अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ् भवतीति अष्टद्वलाच्छो नेति भावः ॥—विवक्षित इति । अचीति विषयसप्त-
मी ॥ परसप्तमीत्वे तु अष्टद्वलाच्छस्याप्राप्तौ अणेष स्यादिति भावः ॥—गार्गाणामिति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां 'यन्मो-
श्च' इति लुङ्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ 'यस्येति च' इ-
त्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य चेति । 'ढेलोपो कट्वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, 'मृयंतिथ्य-' इत्यतो य इति,
'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति, च तदाह—हल्ः परस्येत्यादि । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो नासिद्धः, आरम्भसामर्थ्यात् ।
अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—यकारस्येति ॥ आपत्यस्येति किम् । सांकायकः काम्पिल्यकः । 'म-
काशादिभ्यो ण्वः' ततो 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्योः । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् । गार्ग्याय-
णः ॥—गार्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥—यूनि लुक् ॥ प्राग्दीव्यतीये इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधि-
काराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति ॥ 'प्रत्ययस्य लुङ्' इति सप्ताकरणान्नद्धो
यः प्रत्ययः, स 'यूनि' इत्यनेन विशिष्यते । तथाच 'यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुङ्' इत्यर्थस्तदाह—युवप्रत्ययस्येति ॥—
वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धात् फिन्वहुलम्' इति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये
किम् । ग्लौचुकायनीयम् । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥ इह 'द्विगोलुगनपत्येऽचि' 'यूनि' 'गोत्रे न' इत्येव सूत्रवितव्यम् । त-
थाच 'लुगलुगग्रहण शक्यमकर्तुम्' इति मनोरमाया स्थितम् ॥ तत्र 'फक्फिजोः' इति सूत्रे 'यूनि' इत्यस्य मण्डकपुति-
राश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवाश्रयेण सोढव्य इति भावः ॥—पैलादिभ्यश्च ॥ 'ण्यक्षत्रियार्थ-' इत्यतो 'यूनि लुक्' इति
वर्तते तदाह—युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥—पीलाया वेत्यादि । अपत्येऽप्यणि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणैव एको गोत्रे
इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽपन्तापैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिन् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिजोऽनेन लुगित्य-
र्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । पै-
लादिषु ये इयन्ताः शालङ्किकस्यात्यकिर्षोदमेयिधेः फिलिप्रभृतवस्तेभ्यः 'इजः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति
ज्ञेयम् ॥—तद्ग्राजाच्छाणः ॥—गणसूत्रमिदम् । तद्ग्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥—तद्गोत्रं प्रा-
चां भवतीति । प्राचाग्रहण गोत्रविशेषण, न तु 'प्राचामवृद्धात्' इत्यादिबद्धिकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥—
दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥—न तौल्वलिः ॥
वहुवचननिर्वेशादणपाठसामर्थ्याच्चायथावगतिरित्यभिप्रेत्याह—तौल्वत्यादिभ्य इति । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । श्वाफ-
ल्कि । आनुरि । निमेषि । पीक्षरसादि । वैकर्णीत्यादितौल्वत्यादिः ॥—कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । ग-
र्गादिलाद्यञ् । ततो यूनि 'यमिजोश्च' इति फक् ॥—कातीया इति । 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥—तस्यापत्यम् ।

वक्ष्यमाणान् प्रत्यक्षा वा स्युः । उपगोरपत्यम्, औपगवः । आदिबुद्धिरन्त्योपधाबुद्धी बाधते । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाध-
नार्थं कृतं भवेत् । उत्तराः शेष एवासौ वृद्धाव्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्य, आगोरपत्यं भागवः । कृत-
सन्धेः किम् । सौस्थितिः । अकृतस्यूहपरिभाषया साधुस्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वक्ष्युपगोरपत्यं वै-
त्रस्य । प्रथमात्मिकम् । अपत्यवाचकात्पञ्चम्यं माभूत् । बाधहणाद्वाच्यमपि । ईष्यतीति सूत्रादन्त्यतरस्याप्रहणानुवृत्तेः

‘तस्य’ इति न स्वहप्रहणं, किं तु पञ्चन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—षष्ठ्यन्तादिति । पञ्चम्यर्थोऽध्याहार-
भ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुवा ॥—उक्ता इति । अम्यादय उक्ताः ॥—वक्ष्यमाणा इति । इमादयः ॥ ननु
‘उपगु अ’ इति स्थिते ओष्ठोत्पत्तरत्वात् ‘अन्वे णिति’ इति वृक्षा भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादी सावकाशः । कृते च गुणे
अवादेशे च ‘अत उपधायाः’ इति वृक्षा भाव्यमत आह—आदिवृद्धिरिति । परलादिति भावः । अन्त्योपधावृद्धोरवका-
शः । गौ, पाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुतं सौश्रुतः । ‘लाट्रो जागतः’ इत्यादौ तुमयप्रसङ्गे परलादादिवृद्धिरेव भवति । ल-
क्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्वृत्तिव्याप्त्यैवाश्रयणात् । अनुवृत्तिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आधुपधावृद्धिभ्यां
पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च ‘पुष्करसदा चरति’ इत्यर्थे ठकि ‘पौष्करसादिक-’ इत्येतदर्थमनुवृत्ति-
कादिपाठ आवश्यकः निति गिल्येव उपधावृद्धेः स्वीकारात् तु कितीति वाच्यम् । अनभिधानादगत्त न भवतीत्यादिसमाधा-
नस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यवाचकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता ॥ उक्तज्ञापकेन ‘सत्यपि सं-
भवे बाधन भवति’ इत्यवद्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘जागतः’ इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यते । औपगव इत्यत्र लादिवृद्धि-
प्रवृत्तिवैलम्ब्यामुपधावृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णतिं क्वचित्का-
लान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वाच्चिन्त्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्रान्त्योपधावलक्षणा वृद्धिः कस्मात् भव-
ति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । ‘इगन्ताच्च’ इत्यण् । ज्यापदि भव वैयापदम् । ‘तत्र भवः’ इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राच्यै-
चौ परलात्तद्वाधकाविति सर्वेश्वरिद्विरिति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—तस्येदमित्यपत्येपीति ।
इदमर्थं अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावदपत्येऽपि ‘तस्येदम्’ इत्यण् प्रवर्तत इति किमेनेन ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रेणैवार्थः ॥
यद्यपि ‘अत इव’ इत्याद्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते—
बाधनार्थमिति । ‘तस्येदम्’ इत्यस्य यद्वाधक ‘वृद्धाच्छः’ इति तद्वाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु ‘तस्येदम्’
इत्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च दीपिकत्वादपत्यार्थं प्रमाकिरेव नास्ति, ‘अपत्यादिचतुर्भीर्पयन्तेभ्यो योऽन्त्योऽर्थः स शेषः’
इत्यभ्युपगमादत आह—उत्तराः शेष एवासाविति । असौ अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । अमति योगविभागेऽदन्तबा-
ह्वादिकृतिसंबन्धस्यैवापरत्वात्स्थोपयोगादुपगवादिप्रकृतिसंबन्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाण बाधिला भाग्यादिभ्यो
वृद्धाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्यापत्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषलाभावेन छस्य प्राप्तिरेव
नास्तीति ॥ ननु उपगवादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावाविष्फलो योगविभाग इत्यत आह—वृद्धानीति ।
प्रातिपदिकानीति शेषः ॥—कृतसन्धेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात् संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधि-
कारसूत्रस्य समर्थप्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थप्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः
लोकतः सिद्ध्यन्त्ये ॥—साधुस्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया ‘अकृत-’ इत्यनया अकृतसधे-
रेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थप्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र ‘सामर्थ्यं परिनिष्ठित-
त्वम्’ इत्यविशेषणोक्तं, तथापि उपाप्रातिपदिकाशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुविशेषे इत्यवधेयम् । तेन औपगवः दण्ड-
भानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा ‘औपगवदण्डीमान्’ इत्यादि स्यान् ‘अभिमातनण्’ इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पा-
मादिगणे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्च’ इत्यत्राकृतसधिप्रहणेन परिनिष्ठितान् ‘तद्विनोत्पत्तिः’ इत्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थ-
मेव समर्थप्रहणमित्याहुः ॥—प्रथमात्मिकमिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं,
न लपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव प्रदीप्यत इति किं तेन ‘प्रथमात्’ इत्यनेनेति प्रश्नः ॥—अपत्यवाचका-
दिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा पञ्चन्तोपगवादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्ता-
दिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाद्वहणमावश्यकमिति भावः ॥—ननु ‘उपगोरपत्यम्’ इति विप्र-
हवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि ‘अपत्यमुपगोः’ इति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् । मैमम् ।
लक्षणपक्षे प्राथम्यं नियतत्वाद्वाश्रीयते, न तु विप्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा ‘प्रथमात्’ इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥—
षष्ठ्यर्थं माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा
उपगुरपत्यस्य देवदत्तस्य ‘औपगवो देवदत्तः’ देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः ‘देवदत्तिरुपगुः’ इति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे
स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्विहितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्वितस्य नैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् ।
‘यत्रोत्सर्गोपवादी महाविभाषया विकल्प्यते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्तं उत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारेमध्वे’ इत्यत्र वाग्रह-

समासोऽपि । अपरबपत्यम् । जातिस्वात् कीच । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । कैणः । पौञ्चः । ॥ अ-
पत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ॥ १४१११६२ ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । ॥ जीवति तु वंश्ये
युवा । ॥ १४१११६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्वदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् । ॥ भ्रातरि च
ज्यायसि । ॥ १४१११६४ ॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयात् चतुर्थादियुवा स्यात् । ॥ वान्यस्मिन्तेसपिण्डे स्वविर-
तरे जीवति । ॥ १४१११६५ ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्तेसपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् ।
एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरन्निर्देश उभयोरुक्तार्थः । स्थानेन वयसा चोक्तुं

येन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति ॥—जातित्वादिति । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इत्य-
नेनेति शेषः ॥ प्राचा तु ‘अणन्तलान्दीप’ इत्युक्तम् । तस्मात्प्राचादृग्भिश्च ‘टिड्ढाणन्’ इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि ‘गोत्रा-
द्युन्मित्रियाम्’ इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ॥ ‘गोत्रं च चरणैः—’ इत्यत्र कुत्रिंशं गोत्रमेव गृह्यते न लपसमात्रमित्याशयेन
प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्महोत्सगान् क्रमेणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि ॥—औत्स इति । ‘उत्सः प्रस-
वणं वारि प्रवाहो निक्षरो क्षरः’ इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु ‘गात्रेयो भीष्मः’ इतिवत् ॥—अपत्यं पौत्र—॥ न-
न्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यलाभ्यभिचारादित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति ॥ विवक्षितमिति किं, व-
स्तुतः पौत्रप्रभृत्वेन यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते ‘गर्गस्येदम्’ इति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनानेव त-
त्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूद्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावप्यणर्थस्य
गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नष्टान् पौत्रत्वादिक शक्यतावच्छेदकं किं लपत्यमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्वयमाशङ्क्यस्यैव गो-
त्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किम-
नेनापत्यग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । ‘ते तद्राजाः’ इत्यत्र तच्छब्देन ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादन्’ इत्यादिना विहिता
ये अजादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्नप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधि-
कारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासम्बन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अन-
न्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जि, गार्गिः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पात्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ‘यस्य पौत्रादि,
त तस्यैव गोत्रसंज्ञा’ इति स्वीकारात् । एव च गार्गि प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रल निष्प्रत्युहमिति
स्यादेव गर्गाश्रयमिति दिक् ॥—जीवति तु वंश्ये—॥ पिठपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । दिगा-
दित्याद्यत । ‘पौत्रप्रभृति’ इत्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणम्यते व्याख्यानाद्, ‘गोत्राद्युन्मित्रियाम्’ इति लिङ्गाच्चेत्याह—पौत्रा-
देरिति ॥ नृशब्दो भिन्नक्रमो युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थं इति व्याचष्टे—युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञा-
धिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् । मै-
वम् । शालङ्काः ‘पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शलङ्केरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादेशां । शालङ्के-
रपत्यम् । शालङ्केर्युवापत्यं ‘यजिनोश्च’ इति फक्, तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक् ततः शालङ्केर्यूनश्चात्रा इत्यर्थविवक्षायाम्
‘इयश्च’ इत्यणि शालङ्का इति भवति । तथा पैलीया अपत्यं गोत्रापत्यं वा ‘पैलीया वा’ इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा
‘अणो ष्यच्’ इति फिक् तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक् । ततः पैलस्य यूनश्चात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः
समावेशे तु ‘गोत्रे लुगचि’ इति फक्फिबोरलृक् प्रसज्येत । न च परलाद्युनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् ।
ततोऽपि परलात् ‘फक्फिबोरन्यतरस्याम्’ इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, ‘फक्फिनोः’ इत्यर्थं
यूनि लृक् एवापवादो, न तु ‘पैलादिभ्यश्च’ इत्यस्य, ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि ‘फक्फिनोः—’
इति विकल्पः परलात् ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरस्य बलीयस्त्वात् ‘पै-
लादिभ्यश्च’ इति नित्य एव लुगित्याहुः ॥—भ्रातरि च—॥ अवस्थाधोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः ‘उत्पादकप्रबन्धो
वंशः’ इत्यभ्युपगमात् । ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति—’ इत्यनुवर्त्य ‘पौत्रप्रभृतेः’ इति षष्ठा विपरिणम्य व्याख्यानात्कलितमाह—
चतुर्थादीति ॥ अत्रायमर्थः, गर्गादिषु स्मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥—वान्यस्मिन्—॥ इहलं जी-
वतिपदं तिष्ठन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, स्मृतस्तु स्थविरतरे जीव-
त्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥—एकमिति । इहलमित्यर्थः ॥—द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं
सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति तदेव विज्ञोति—स्थानेन वयसा चेति ॥—मातामहे भ्रातरि चेति । सं-

१ गोत्रमिति—यद्यपि प्रवराध्यावप्रसिद्ध गोत्र लोके, तथापि प्रवराध्यावाप्रसिद्धस्यापि संक्षार्षमिदम् । २ पौत्रादि इति—
पौत्रादेरेष्वपलक्षणमेतत् । ३ सपिण्डे इति—सप्तपुरुषावपि पितृकुले सपिण्डाः, मातृकुले तु पञ्चपुरुषावपीति बोध्यम् ।
प्रकृते तु भ्रातुरन्यस्मिन्निति पुरुदासादाश्रमेव गृह्यत इति वृत्तिः, अन्यमपि गृह्यत इत्यन्ये । अतएव ‘स्थानेन वयसा चोक्तुं
पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा’ इति अग्रिमो ग्रन्थः सगच्छते । कचिच्च पितामहभ्रातररीति पाठः ।

पितृभ्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थिरेति किम् । स्थानबधोन्मुने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ * वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचा ॥ गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानाचा ॥ तत्रप्रवाद् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ गार्ग्यो जावन्तः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः । ॥ एको गोत्रे ॥ १४१॥ १३॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतमेतदेतत्तद्वान्ये सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिभ्यः स्यात् । चतुर्थे स्वजीवज्येष्ठे मृतवन्दये औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिजपि स्यात् । चतुर्थे फगिति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरितिप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे- निहितत्वाद् 'भ्रातरि' इत्यस्य 'मातामहभ्रातरि' इत्यर्थ इत्येके ॥ 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । तृती तु 'पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा' इति पाठः ॥—जीवतीति । किमिति । जीवतिद्वय किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव 'मृते मृतो वा' इत्युत्तरं सगच्छते ॥ अन्वस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत् ॥ पूर्वसूत्रे तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥—वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनश्च' इत्यभिप्रायः ॥—एको गोत्रे ॥ 'गोत्रे' इति जाल्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः सख्यावाची । 'गोत्रेऽभिधित्वेनिते अपत्यलघोधकप्रत्यय एक एव स्यात्' इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्यय लभते नान्यः ॥ यदि लनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात् तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन सप्रहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—गोत्रे एक एवेति ॥—अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराद्धम् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमपत्यप्रत्ययश्चन्यः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिगोत्रे अपत्यप्रत्यय लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्ष्वे ॥ तद्विष्टम् । 'असां पद्मावेकमानय' इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतिः ॥ वस्तुतस्तु 'प्रथमात्' इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकापत्यप्रत्ययः इति व्याख्यायकग्रहणमिह लक्ष्यं शक्यमित्याहुः ॥—औपगव इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्यय लभते, न लौपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य इवाणव भवति, न लिख्य ॥—गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र 'अत इन्' न भवति, किं तु यजेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यजन्तात्फक् 'एको गोत्रे' इति नियमात् ॥—नाडायन इति । 'नजदिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि 'अत इन्' न भवति, किं तु फगेव म च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिन, उक्तनियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तैर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफल मतभेदेन व्यवस्थापयति—गोत्रे स्वैकानेति । स्व गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, 'तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम्' इत्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः । तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिजोः परम्परा, चतुर्थे लणिजफका, पञ्चमेणिजफगिजायाम् । यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इति लोपेनाणाद्वर्णत्वान् 'अणिजादीनां परम्परा' इत्युक्तिर्न सगच्छते । तथापि 'अणन्तादिबुग्यत्वे, ङन्तात्फक्' इत्युपपत्तिमात्रमिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥—स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति । स्व गोत्रं तदपेक्षया द्वयूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्व्याभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः' इत्यादीत्यर्थः ॥—अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सुतः पुत्रस्त्रिया लमी । आहुर्दुहितर सर्वेऽप्यन्यं तोकं तयोः समं' इति ॥ मुन्यमतमाह—ततः प्राचामिति । पित्रपेक्षया ये प्राचः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो, न त्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः 'पद्विवाशति' इति सूत्रे भाष्यकृता दक्षितत्वात्, बाहुल्यकारणेन यत्प्रत्ययः ॥ 'यन्मिमांसा यस्यापतन, तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'प्रात्रादरपि पितामहादीनामपतने हेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्तनं जरत्कार्योद्युपाख्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्षे इति ॥—तद्धस्येति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिरुक्तये, अन्ये तु स्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥—औपगवादिभ्यः स्यादिति ॥ तृतीयेत्यस्य उपगु प्रति अनपत्यत्वादिनि भावः ॥ एवं चास्त-ति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्याद्, औपगव इतीष्टे तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥—अजीवज्येष्ठे इति । जीवज्येष्ठे जीवद्वस्ये वा युवमज्ञायां सन्या गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥—इष्टे निद्धेऽपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्थदा प्रत्ययः तदा 'औपगव' इतीष्टे यद्यपि सिध्यति । तथाप्यौपगविरित्यनिष्टे प्राप्नोतीत्यर्थः ॥—तत इति । ङन्तादित्यर्थः ॥—फगिजोरिति । फगन्तादिङ्, ङन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिङ् इत्यादिपरम्परायां सस्यामित्यर्थः ॥—नियमार्थमिति ॥ नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्त-

ऽप्युक्तम् । ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ॥ १४१।१५॥ मुख्यपक्षे गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः, स्यात् । स्त्रियां तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यावणः । स्त्रियां गोत्रवादेक एव प्रत्ययः । ॥ अत इह ॥ १४१।१५॥ अन्वन्तं यथाति-
पदिकं तद्व्यकृतिकावृत्त्यन्तादिभ्यः स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । ॥ बाह्वादिभ्यश्च । ॥ १४१।१६॥ बाहविः । औडुलोमिः ।

रापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गोणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याप्यत्वात् । तथा- चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात्-
त्राप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेद् । अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये
क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तलात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो
नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न लौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचित्स्वाच-
क्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् 'एको गोत्रे' इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैको नामैकजातीय इत्य-
र्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिसंज्ञातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्पत्तिद्वयाचकाद्भवति—'अणन्तादण्, इणन्ता-
दिभ्यः, यणन्ताद्यञ्' इति ॥ न चैवमणिशोः परम्परायां निवर्ततायामन्यौपगव इत्यत्राणप्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य
इत्यादौ यथादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्मानिष्टाभावादिति । तथिन्यम् । फगन्तात्फकि नादायन इत्यादाव-
निष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥—ऊह्यमिति ॥ 'अपत्य पितुरेव' इति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते 'गोत्राद्यूनि-' इति
नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टलाभ नियमेन व्यावर्त्यते । पक्षमे तु
यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ 'ततः प्राचामपि' इति द्वितीयपक्षे तु गार्गाद्युत्पत्तिं
यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पक्षमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाद्युत्पत्तिं यूनि पूर्ववद्वा-
भ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पक्षमे तु त्रिन्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकसादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् ।
ततो जातेऽप्यत इति रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभव तत्रोक्तमित्यर्थः ॥—गोत्राद्यूनि— असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते
पक्षमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिका-
निष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥
मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पक्षमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पु-
नस्तृतीयं प्रत्ययपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह
'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षो नाश्वयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—आद्यपक्षे 'गोत्राद्यूनि-' इत्याद्यर्थे एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय
द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि गोत्रादेव' इति । एव च 'ततः प्राचामपि' इति पक्षेण सहैकरूपता भवतीति ॥ 'गोत्राद्यन्येव'
इति विपरीतनियमस्तिह न कृतः, व्यावर्त्योन्माभात् । न च क्षेपिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । 'गोत्रेऽङ्गुनि'
इति लिङ्गात् ॥—स्त्रियां त्विति । यद्यत्र 'अस्त्रियाम्' इत्यस्यैकवाक्यतया 'स्त्रीभिरेव यूनि गोत्रादेव' इत्यर्थः कियते ।
तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिवेषाद् युवतित्तु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । न च 'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः । युवसं-
ज्ञाया बाधात् ॥ अथ 'स्त्रिया न युवप्रत्ययः' इति वाक्यभेदेनार्थः कियते, तदा गोत्रप्रत्यये युवतित्तोन्मिधीयेत । किं तु
वाक्यभेद स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं ब्री गार्गी न स्यात् । अतो 'युवसंज्ञानिवेषधपरमेवेदम्' इत्याशयेन व्याचष्टे—
युवसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः । 'अस्त्रियाम्' इति योगो विभज्यते । 'यूनि' इति शब्दस्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चे-
यम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ 'जीवति तु वंसे युवाऽस्त्रियाम्'
इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥—अत इह ॥ 'यकालतनेषु-' इति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्विस्तोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकृ-
तप्रातिपदिकस्य न वैचर्ष्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति—अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य सुबन्त-
विशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्धेदिति भावः ॥ तपरः किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः ।
'प्रदीयतां दाशरथाय-' इत्यत्र तु 'तस्सेदम्' इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विवेव ॥—बाह्वादिभ्यश्च ॥ 'बाहु लोडने'
इति धातौ 'केवलस्य बाहोरपत्ययोगासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह—
बाहविरिति । 'जानन्तिबाहविविगार्ग्यगौतम-' इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्वाङ्मन्यव्याख्येयुदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति
भावः ॥—औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रभुभ्येत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः । त-
थापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ 'तारकाप्युडुवास्त्रियाम्' इत्यमरोच्य नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उड्नीव लोमानि यस्य तस्या-
पत्यमाँडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इणपवाङोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडु-
लोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव एष्टान्ते, क्षीप्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो
बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यणैव, न लिङ् ॥ उक्तं च हरिणा—'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थेस्तेषु कर्तव्यः
शब्देषु न तदुक्तिषु' ॥ अनर्थकं सद्विधार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणग्रथन्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत

१ अदन्तमिति—अस्यापत्य इरित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावादित्यु बोध्यः ।

आहूतिगणोऽयम् । ॥ सुधातुरकङ्क ॥ ॥ १४११९७ ॥ चादिच् । सुधातुरपत्वं सौधातकिः ॥ * व्यासवरुडनिवाद्यच-
पडालविम्बानां चेति वक्तव्यम् ॥ ॥ न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ७३३३ ॥ पदान्ताभ्यां
वकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादेवावागमौ स्तः । वैपासकिः । बाह्वकिरित्यादि ।
॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यस्फक् ॥ १४११९८ ॥ व्रातचफओरुखियाम् ॥ १५३३११३ ॥ व्रातवाचिभ्यश्चकनन्तेभ्यश्च स्थायं
न्यः स्यात्तु खियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुल्ये तद्राजवाङ्मुवक्ष्यते । ब्राभायन्यः । खियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन
जातित्वान्कीर् । अनन्तरापले कौञ्जिः । ॥ नडादिभ्यः फक् ॥ १४११९९ ॥ गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः ।
अनन्तरो नाहिः । ॥ हरितादिभ्योऽञ्जः ॥ १४११२०० ॥ एभ्योऽनन्तेभ्यो घृनि फक् । हारितायनः । इह गोत्रा-
धिकारेऽपि सामभ्याघृत्यवश्च । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाघन्तर्गणे हरितादिः । ॥ यजिञोश्च ॥ १४११
१०१ ॥ गोत्रे यौ यजिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तरापल्येति बलोपो न । गार्गायनः । दाक्षायणः ।
॥ शारद्वच्छुनकदर्भाजृगुवत्ताप्रायणेषु ॥ १४११२०२ ॥ गोत्रे फक् । अजिञोरपवादः । आद्यौ विदादी । शार-
द्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आप्रायणश्चेत् । दार्भि-
रन्यः । ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १४११२०३ ॥ एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्व-
तायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाफ्यनन्तरे तूपचारात् । ॥ अनुध्यान-
न्तर्ये विदादिभ्योऽञ्ज ॥ १४११२०४ ॥ एभ्योऽञ्ज गोत्रे ये त्वत्रानुपपस्तेभ्य अनन्तरे । सूत्रे स्थायं घ्यच् । विदस्य

एव संज्ञा शशुरस्यापत्य शशुरिरित्यत्र 'राजशशुरात्-' इति यत्र । मिमीते माता, तस्याः स्वसा माहस्वसा । इह 'मातृ-
पितृभ्यां स्वसा' इति श्ल न ॥ नन्वेव बाहवः शशुरिरिति पूर्वोक्तौ न मिथ्यत इति चेत् । मैवम् । अणिगोविंशौ शब्द-
विशेषानुपादानादप्रतिषिद्धेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥—व्यासेति ॥ वेदान् व्यसतीति वेदव्यास 'क्रमेण्यण्' भीमो भीमसेन इति-
वदेकदेशग्रहणम् ॥—न खाभ्याम्—॥ खाभ्यां किम् । न अर्थां यस्या नार्थः, तस्यापत्य नार्थः । पदान्ताभ्यां किम् ।
याज्ञिकः ॥ ऐवो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यभिर्माध्यभिः । न ह्यत्र खाभ्या परस्य वृद्धिप्रस-
किरस्ति ॥ क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेप्यते । द्वे अशीती श्रुतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥—वारुडकिरिति ।
वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तलात् 'न खाभ्याम्-' इत्येज् न ॥—इत्यादीति । नैपादकिः चाण्डालकिः
भैरवकिः ॥—गोत्रे कुञ्जा—॥ इतः प्राक् 'एको गोत्रे' इत्यादि सूत्रद्वयं चेप्यज्यते । तद्यत्रन्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि-
त्याहुः ॥ चफनो वकारो वृद्धर्थः । कौञ्जायना । चकारस्तु 'व्रातचफनो-' इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'अश्वादिभ्यः फन'
आद्यायन इत्यत्र व्यो न भवति ॥ अत्रेदमवधेयम् । कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च व्यस्य जिवादाद्युदात्त-
त्वमेव । बहुल्ये तु व्यस्य लुकि च्फजश्चकारनकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाद् जित्स्वरणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भा-
ष्यादौ 'तद्धितस्य कितः' इत्यत्र योगं विभज्य 'चितः' इत्यनुवर्त्य 'तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौ-
ञ्जायनाः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति । न चैव हि फगेवास्तु किमेनेन गुरुनिर्देशेनेति । वाच्यम् । तथा हि सति 'व्रातफ-
कोरुखियाम्' इति सूत्रप्रणयनापत्या नादायनादिभ्योऽपि व्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज, अञ्ज, शङ्ख, शकटेत्यादि ॥—व्रात-
चफओ—॥ 'पूगाब्ज्योऽप्रागणी-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—व्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरि-
ष्यति ॥ अत्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री ॥—तद्राजत्वादिति । 'व्यादयस्तद्राजाः' इति सूत्रेणैति शेषः ॥—लुग्व-
क्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः ॥—कौञ्जायनीति । इह सति व्यप्रत्यये योपपन्नान् 'जानः' इति
दीपभावे टापि रूपे खरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥—यजिञोश्च ॥ अधिकारप्राप्त गोत्रप्रदणं याज्ञिकोविशेषणं, न
तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्तदेतादह—गोत्रे याचिति ॥ गोत्रे किम् । 'द्रीपादनुसमुद्र यच्' द्रीपे भग्नं द्व्यच् । सुतं-
गमादिभ्यश्चातुरार्थिक इज् । तदपत्ये फक् मा भूत् ॥—फक् स्यादिति । सामभ्याघृत्ययम् ॥—शारद्वच्छुनक—॥
शृगुः शारद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वाद् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वस्तुः । अनोत्र भार्गवश्च वान्स्पथाप्रायणश्चेति
इन्द्रे 'अत्रिशृगु-' इति 'यजिञोश्च' इति च यथासंभवं लुग् बोध्यः । यद्यप्यत्र बहुव्याभावात् 'अत्रिशृगु-' इत्यादिना
लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वार्तिपदानां बहुव्याप्तास्तीति त्रत्वाद्वा स्यादेव लुक् । अनो व्याचष्टे—भार्गव-
श्चेदिति ॥—वात्स्यश्चेदिति च ॥—अनादिरिति ॥ अश्वत्थान्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य ए-
वाय द्रोण इत्यर्थः ॥—अश्वत्थान्नीत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापले अश्वत्थान्नं द्रोणायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इ-
त्यर्थः ॥—अनुध्या—॥ 'अनुधि' इति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनुधिभ्य इत्यर्थः ॥—सूत्रे इति ॥ आनन्तर्यं इत्यत्रे-

१ न इति—अय च निषेधो येननाप्राप्तिन्यायेन तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धेरेव, तेन 'द्वाशीतिकः' इत्यत्र संख्यायाः सव-
त्सरेति वृद्धिर्भवेत्येवेति शेषकारकाः ।

गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादित् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः । ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १४।१।१०५। गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः । ॥ यञञोञ् ॥ १४।१।१०६। गोत्रे यद्यजन्तमजन्तं च तद्वयवचोरेत-
 बोद्धुंस्मात्तत्कृते बहुल्ये ननु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगर्वाः । स्त्रियां
 तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दाहित्राः ।
 ॥ मधुबन्धवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १४।१।१०६। गोत्रे यञ् । माघभ्यो ब्राह्मणः । माघवोऽभ्यः । ब्राह्मभ्यः कौ-
 शिकः कृषिः । ब्राह्मवोऽभ्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठास्तिस्र्ये नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठकं तु लोहितादिकार्यम् ।
 ब्राह्मभ्यायणी । ॥ कपिबोधोदाहिरस्ते ॥ १४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्वः । आहिरस्ते किम् ।
 कापेयः । बौधिः । ॥ वतण्डाच्च ॥ १४।१।१०८। आहिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाहिरस्ते तु गर्गादौ शिवादौ च
 पाठास्यणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः । ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ १४।१।१०९। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रि-
 याम् । शार्ङ्गरवादिष्वान् कीन् । वतण्डी । अनाहिरस्ते तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी ।
 ऋषिष्वान्नद्वयमाणः प्यङ् न । ॥ अश्वदिभ्यः फञ् ॥ १४।१।११०। गोत्रे । आश्वायनः ॥ * पुंसि जाते ॥ पुंसीति
 तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । ॥ भर्गाङ्गैर्गते ॥ १४।
 १।१।११। गोत्रे फञ् । भार्गायणैर्गते । भार्गिरन्यः । ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ १४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तम् ।

ल्यर्थः ॥—स्वार्थ इति । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ वैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह—बाह्वादेरिति ॥
 विद्, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वानर, ॥ ‘परस्त्री परशुं च’ इत्यादि ॥—गर्गादिभ्यो—॥
 गर्गं, व्याघ्रपाद, पुलस्त, बभ्रु, मण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जमदमी-
 त्यादि ॥ कथं तर्हि ‘रामो जामदग्न्यः’ इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि गोत्रलारोपाद्बोध्यः ॥—यञ-
 ओञ् ॥ ‘प्यक्षत्रियार्थं’ इत्यतो लुगिति, ‘तद्वानस्य’ इति सूत्राद्बहुषु तेनेवास्त्रियामिति चातुर्वर्तते ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’
 इत्यतो गोत्र इति च तदाह—गोत्रे यद्यजन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ यस्मै न भवत इति
 गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥—तद्वयवचोरिति । ‘निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इति भावः ॥—प्रवराध्या-
 येति । एतच्च ‘ब्रीपुसाभ्याम्’ इति सूत्रे ‘लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्’ इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥
 —तेनेह नेति । यद्यत्र लौकिक गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—लोहितादिति—॥ ‘स-
 र्वत्र लोहितादि-’ इत्यादिना ष्फः ॥ ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीले शित्वसामर्थ्यात् डीषित्वाशयेनाह—ब्राह्मव्यायणीति । गर्गादि-
 गण एव ‘बभ्रुः कौशिके’ इति पाठ्यम् । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥—कापेय इति ॥ ‘इत-
 श्वानिवः’ इति ढक् । कपेर्गंगादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनीति सिध्यति ॥—बौधिरिति । अनुषिलादि
 बाह्वादिलाद्वा ॥—वतण्डाच्च ॥ यजणोः प्राप्तयोरहिरसे यजेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥—लुक् स्त्रियाम् ॥—विहि-
 तस्येति । ‘परिशेषितस्य वा’ इति बोध्यम् । एतच्च ‘आहिरसे’ इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि ‘वतण्डालुक् स्त्रियाम्’ इत्ये-
 कसूत्रकरणेऽपि ‘आहिरसे’ इत्यनुवृत्त्या अनाहिरसे यजणोल्लगभावात् स्त्रियामिष्ट सिध्यति । तथापि पुस्याहिरसे यजणोरु-
 भयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥—ऋषित्वादिति ॥ न चैव ‘ऋष्यन्धक-’ इत्यणि सिद्धे शिवादि-
 गणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यथा बाधान्ननिवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकतात् ॥—प्यङ्गेति । ‘अणिभो-
 रनार्थयोः’ इति सूत्रेणैति भावः ॥—अश्वदिभ्यः—॥—गोत्र इति । इह गणे बैल्य, आनडुष्य, आत्रेय, इति गो-
 त्रप्रत्ययान्तराख्यः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यूत्येव । ‘एको गोत्रे गोत्राधूनि-’ इति वचनात् । तत्र विलिनां राजर्षिस्ततो ‘दृद्धे-
 त्कोसला-’ इति व्यङ् । आनडुष्यशब्दो गर्गादियवन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥—पुंसि जात इति । गण-
 सूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थजातशब्दादिति लभ्यते ॥—जाताया
 इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥—शिवादिभ्योऽण् ॥ ननु विशेषविहितानि-
 यादीन् बाधिला अणवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन । अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्त-
 मिष बाधिला परत्वात् ‘सेनान्तलक्षण-’ इति प्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इमेव स्यान्न लण् । तथा चात्राण्ग्रह-
 णमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादण्वे स्यान्नाय इत्यण्ग्रहणं सष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कार,
 विपाट्, तसन्, विश्रवण, रक्वण, ऋषिषेण, विरुणाक्षेत्यादि ॥—गोत्र इति ॥—निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तौ कैयटे च
 स्थितम् ॥ यद्यपि ‘गोत्रसङ्गसूत्रपर्वन्तं गोत्राधिकारः’ इति ‘यूनि लुक्’ इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि
 तन्मनान्तरमिति भावः ॥ एव चेत्तत् प्रभृत्यपस्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुत्रादित्वाभिलिङ्गं ढकि प्राप्ते जर-
 त्कारशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जारत्कारवः ॥ ढकि तु ‘डे लोपोऽकृद्वा’ इत्युलोपः । जारत्कारेयः ॥ कुत्रादित्वात् ‘गोत्रे कुत्रा-
 क्षिभ्यः’ इति लिङ्गं ष्फणि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायम्यः ॥ ‘सेनान्तलक्षण-’ इति प्यप्रत्यये

शिवस्वापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादिस्वात् किम् । गाङ्गावनिः । शुभ्रादिस्वाद्भूक् । गाङ्गेयः ॥ अचृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ७।१।११३। अचृद्धेभ्यो नदीमानुषोनामभ्योऽण् स्वात् । ढकोऽपवादः । बा-
 मुवः । नार्मेदः । चिन्तिताया अपत्यं चैमित्तः । अचृद्धेभ्यः किम् । वातपदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः ।
 तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च । ७।१।११४। ऋषयो मन्त्र-
 दारः । वासिष्ठः । वैशामित्रः । अन्धकेभ्यः, आकल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुदः । शौरिरिति तु बाह्वा-
 दिस्वादिव् । कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः । इय एवायमपवादो मध्येऽपवाद्व्याप्यात् । अत्रिशब्दात् पुरत्वाद्वक् ।
 आत्रेयः ॥ मातृरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ७।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्वावणप्रत्य-
 यश्च । द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । सांमातुरः । आद्रमातुरः । आवेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तृत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
 शोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुरं । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिस्वाद्वैमात्रेयः ॥ कन्यायाः कनीन च ।
 ७।१।११६। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्धियोगेन कनीनादेशश्च । कनीनो भ्यासः कर्णश्च । अनुदाया एवापत्यमित्यर्थः ।
 विकर्णशुक्लच्छगलाद्वस्तभरद्वाजात्रिषु । ७।१।११७। अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरभ्यः । शौक्लो
 भारद्वाजः । शौरिर्भ्यः । छागार आत्रेयः । छागलिरभ्यः । केचित्तु शुक्लेत्यावन्तं पठन्ति, तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् ।
 शौक्लेयः । पीलाया वा । ७।१।११८। तन्नामिकाणां बाधित्वा यच्च इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया
 अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥ ढक् च मण्डूकात् । ७।१।११९। चादण् । पक्षे इम् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । मा-
 ण्डूकिः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् । ७।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादिस्वात्सौमित्रिः । शिवा-
 दिस्वात्सापवः । ह्यच् । ७।१।१२१। यच्चः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ
 इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । इतश्चानिजः । ७।१।१२२। इकारान्ताद् यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न विभन्तात् । रौ-
 लेयः । नैषेयः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च । ७।१।१२३। ढक् स्यात् । शुभ्रस्वापत्यं शौभ्रेयः ॥ प्रवाहणस्य ढे । ७।३।
 २८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो ह्रिदिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्वापत्यं प्रवाहणेयः । प्रवाहणेयः ।
 तत्प्रत्ययस्य च । ७।३।२९। दान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो ह्रिदिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्या-
 'उदीचाम्' इतीति च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राण्ये पठ्यते ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रेच्छ्यते, न लिना । ताक्ष्यः ताक्ष्यः ॥ विश्रवण-
 रवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रवः शब्दस्यादेशौ । विश्रवमोऽपत्यं वैश्रवणः रावण ॥—अचृद्धाभ्यो—॥ 'अचृद्धेभ्यो नदीमा-
 नुषीनामभ्यः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे—अचृद्धेभ्य इत्यादिना ॥—द्वैमातुर इति ॥ 'तद्वितार्थ' इत्यादिना
 समासः । अत्र 'द्वयोर्मात्रोरपत्यम्' इति विग्रहो, न तु 'द्विमात्रोरपत्यम्' इति । 'दिवमरुये सज्जायाम्' इति नियमेनासं-
 शयां समासासंभवान् ॥—धान्यमातुरेति ॥ 'अभिव्यक्तपदार्थाः' इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य
 स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ 'अभिव्यक्त'—इत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थ इति ल्यप्ते ॥—कन्यायाः—॥
 ननु कन्या लक्षतयोनिः, तस्याधापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह—अनुदाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥—
 विकर्ण—॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे 'यश्चोश्च' 'अतिष्ठुगुन्तस्' इति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लृक् । न
 चात्र वत्स्यादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शङ्क्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्ययपत्यलाभावादतो व्याचष्टे—वात्स्यश्चे-
 त्यादि । 'युगपदधिकरणवचनताया बहुलमस्ति' इति 'शरद्वच्छुनक्' सूत्र एवोक्तम् ॥—पक्षे इति ॥ पूर्वसूत्राद्वा-
 ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥—स्त्रीभ्यो ढक् ॥ बहुवचननिर्देशाच्च स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । दगर्थतया शुभ्रा-
 दिषु विमातृशब्दपाठः । किं तु व्यधिकारोक्तपादादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टकिन्नादेरित्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य
 इति । तेन 'दरदोऽपत्यं दारद' इत्यत्र ढक् न भवति । कथं प्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाची-
 ति ततोऽपत्यार्थे 'ह्यन्मगय' इत्यणि तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि द्रच्छब्दस्य कथंवाचिनात् । 'ढक्च' इति वर्त-
 माने पुनरिह दम्प्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि 'चानुकृष्ट नोत्तरत्र' इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । त-
 थापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय दम्प्रहणमिलाहः ॥—तस्येदमिति । शिवादिस्वादपत्य एवाणिल्यने ॥—इनश्च—॥
 इतः किम् । दाक्षिः ॥ अनिनः किम् । दाक्षायणः ॥ द्वयच' किम् । उदधेरपत्यमौदध' ॥ काक्षिकायां 'मरीचमरीच' इत्यु-
 दाहृतम् । तदसत् । बाह्वादिस्त्वेनैव प्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादिलमविचक्षितम् । 'मरीचिश्चो बाह्वादपि पठ्यते' इति 'मिदचो-
 ऽन्यात्परः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितवान् ॥—आत्रेय इति ॥ परलादयमृष्यण बाधन इति भावः ॥—शुभ्रादिभ्यश्च ॥
 चकारस्त्वाकृतिगणलघोतनार्थ इत्याहु । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अभ्र, विमातृ, विश्रवा, गोधा,
 प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इहादन्तेषु इय प्राप्तः, विश्रवाशब्दाद्भुद्राक्षणो ढक्,
 चतुष्पाजातिवाचिषु ढक् गोधाशब्दाद्बहुवचनान्तोऽपि भवति, कचिदौत्सर्गिकोऽपि प्राप्त इति बोध्यम् ॥—प्रवाहणस्य ढे ॥
 उत्तरपदस्येति लक्षिकेति । 'अर्थापरिमाण' इत्यतः 'पूर्वस्य तु वा' इति अनुवर्तते तदाह—उत्तरपदस्याचामादेरित्या-
 दि । नित्यमुत्तरपदद्वेः फल तु 'प्रवाहणेयीमार्थः' इत्यत्र 'इद्विनिमित्तस्य' इति पुत्रद्वारप्रतिषेधः ॥—तत्प्रत्ययस्य च ॥

पक्षं प्रवाहणेति । प्रवाहणेति । बाह्यतद्धितमिसिता इतिर्वाअवेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सुप्रारम्भः ।
 ॥ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ १४।१।२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । अन्थो वैकर्णिः । कौपीतकिः ।
 ॥ अन्थो बुक् च ॥ १४।१।२५। चाहुक् । औवेयः । ॥ कल्याण्यादीनामिन् ॥ १४।१।२६। एषामिन्कादेशः स्यात्
 ढक् च । कात्यागिनेयः । बान्धकिनेयः । ॥ कुलटाया वा ॥ १४।१।२७। इन्स्वात्रं विकल्प्यते ढक् तु वित्यः पूर्व-
 जैव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । वा तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राम्भो वेति पक्षे
 ढक् । कौलटेरः । ॥ इन्द्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ ७।३।१९। इन्द्राण्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरेषामादेरचो इति-
 ऋति गिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसि-
 न्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ॥ चटकाया ऐरक् ॥ १४।१।२८॥ * चटकस्येति वाच्यम् ॥ छिद्रविशिष्टपरि-
 भाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ * स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ तयोरेव क्यपत्यं
 चटका । अजादिवाहाप । ॥ गोधाया ङ्क् ॥ १४।१।२९। गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । ॥ आर-
 गुदीचाम् ॥ १४।१।३०। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । एण्ड-
 स्यापत्यं पाण्डारः । ॥ क्षुद्राम्भो वा ॥ १४।१।३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताम्भो वा ढक् । पक्षे ढक् ।
 काणेरः । काण्येयः । दासेरः । दासेयः । ॥ पितृष्वसुष्ठुण् ॥ १४।१।३२। अणोऽपवादः । पैतृष्वलीयः । ॥ ढकि
 लोपः ॥ १४।१।३३। पितृष्वसुस्थुलोपः स्याङ्कि । अत एव शापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः । ॥ मातृष्वसुश्च ॥ १४।१।
 ३४। पितृष्वसुयदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वलीयः । मातृष्वसेयः । ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढक् ॥ १४।१।३५। ढे
 लोपोऽकद्राः । ६।१।१४। कद्भिन्नस्योवणान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतु-
 ष्पाजातिविशेषे । ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १४।१।३६। एभ्यो ढक् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गार्ष्ट्यः । मिश्रयोर-
 पत्यम् । ऋष्यणि प्राप्ते ढक् । ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ ७।३।२। एषां यकारादेरिक् आदेशः स्यात्

‘प्रवाहणस्य’ इति वर्तते, तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते तदाह—‘हान्तस्येत्यादि ॥—बाह्यतद्धितमि-
 षेति । ढकृप्रत्ययान्ताद्भिर्भूतो य इत् तन्निमित्तेत्यर्थः । कल्याण्यादीनाम्—॥ इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । ‘परस्य स्त्री
 परस्त्री’ इति षष्ठीसमासः । पारक्षिण्यः । परमार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादिलादुभयपदद्वयः ॥ विदादिगणे तु ‘प-
 रस्त्री परं च’ इति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः ।
 ब्राह्मणाच्छूद्राणां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जाल्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्चादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेऽपि ‘अनु-
 शतिकादीनां च’ इत्युभयपदद्वयः स्यादिति वाच्यम् । सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां
 ढकः सिद्धत्वादिनदर्थं ग्रहणम् । अन्येषां तुभ्यार्थम् । कल्याणी । शुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । परस्त्रीत्यादि ॥—कुलटा-
 या वा ॥ शकन्वादिवात्पररूपमत एव निपातनाद्वा ॥—सती भिक्षुक्यत्रेति । अत्र इन्द्रिधौ । तथा चोक्तममरेण
 —‘अथ बान्धकिनेयः स्याद्गुणलक्षासतीसुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटे-
 योपि चात्मजः’ इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इन्द्रा तृतीय रूप कौलटिनेय इतीच्छन्ति ॥—पक्षे ढगिति । ढगपि पक्षे
 भवत्येवेति भावः ॥—इन्द्रग—॥ ‘पूर्वपदस्य च’ इति चकारेण ‘उत्तरस्य’ इत्यनुकुर्यते तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरि-
 ति ॥ ‘महते सौभाग्य’ इत्यत्र तद्वात्रादिलादङ् छान्दसलाभोत्तरपदद्वयिरित्याशयः ॥—‘चटकायाः’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
 शात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति ॥—वाच्यमिति । एवं च ‘चटकादैरक्’ इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति
 न्यासकृदुक्तिर्वातिकविरोधादुपेक्ष्या ॥—तयोरेवेति । तत्र टावन्तात्तद्धितलुकि ‘लुक्लुक्लुकि’ इति टापो लुकि जाति-
 लक्षणद्वयं बाधिला अजादिलक्षणष्टाविति भावः ॥—गौधेर इति ॥ ढस्य ऐयादेशे कृते ‘लोपो व्योः’ इति यलोपः ॥
 —आरगुदीचाम् ॥ वचनादेव ङ्गद्वारकां पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥ ‘अरक्’ इति न सुत्रितं ‘यस्येति-
 च’ इत्याकारलोपे ‘गौधेरः’ इत्यभिष्टप्रसङ्गात् ॥—अन्यत इति । अनाकारान्ताल्लक्ष्यातुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः ॥—एण्ड-
 स्येति । पण्यो नपुंसकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति ॥—क्षुद्राम्भ्यः—॥ अर्थगत स्त्रीलं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
 शः ॥—गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अग(जब)सि, मित्रयु ॥—अण्डकोरपवाद इति । इहान्य-
 योर्द्वयो ऋषिलादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु ‘इतश्चानिजः’ इति विवेकः ॥—गार्ष्ट्य इति । सकृत्प्रसृता सर्वापि गृष्टिः, न तु
 गौरेव । अतोऽत्र न ‘चतुष्पाद्भ्यः’ इत्यनेन ढङ्सिद्धिः ॥—केकय—॥ केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । ‘जनपदशब्दात्क्षत्रि-
 यादश्च’ मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । ‘गोत्रचरणाच्छाधालाकार’ इति वृत् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृ-
 ह्यते, लोके च ‘ऋषिशब्दो गोत्रम्’ इति प्रसिद्ध इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्देऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्-
 तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा ‘मित्रयूनाम्’ इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रत्ययादागतं प्रालेयम् । इयादेशो ढ-

मिति मिति किति च तद्धिते परे । इति इत्यादेशे प्राप्ते । ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थध्वनिकजैलाशिने-
यबाशिनायनिमौणहृत्पथैवत्यसारचैस्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ६।४१।७४। एतानि निपात्यन्ते । इति यु-
लोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ । ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे । २।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तद्धिते बहुत्वे न तु सि-
याम् । मित्रयवः । ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
तद्धिते बहुत्वे न तु सियाम् । अत्रयः । मृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ॥ बह्वच इजः प्रा-
च्यमरतेषु । २।४।६६। बह्वचः परो ब इच् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चागाराः । यु-
धिष्ठिराः । ॥ न गोपघनादिभ्यः । २।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौप-
यनाः । शैमवाः । ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे ।
तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिक् तस्य लुक् । तिककितवाः । ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्व-
न्द्वे । २।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नवा-
दिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । आष्टककपिष्ठलाः । आष्टकिकापिष्ठलयः । लमकाः ।
लामकायनाः । ॥ आगस्त्यकौण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनच् । २।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो
द्धि न बाधते 'अचामादिरचो वृद्धिः, यादिरयादेशः' इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्ग तूमयोर्विशेषण, न तु कायीति हरदत्तः ॥
आदिशब्देरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये ॥—दाण्डिनायन—॥—निपात्यन्त इ-
ति । ण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाटिलोपाभावः ॥ वसन्तादिषु 'अर्थवन्' इति पठ्यते । 'अर्थवर्णा
प्रोको प्रन्थ उपचारादर्थवा तमधीते आर्थवर्णिकः ॥ शुभ्रादिषु 'जिह्वाशिन्' इति पठ्यते तस्याप्यं जैलाशिनेयः ॥ वा-
शिनीऽपत्य बाशिनायनिः । 'उदीचा वृद्धात्-' इति फिन् । शृणहन्, धीवन्, अनयोः 'ययि तकारोऽन्तादेशो निपात्यते ।
शृणमो भावो श्रौणहलम् । धीवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलो.' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तत्कारनिपातनं ज्ञापयति 'धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्ताप्रमित्यत्र तत्त्वं न ॥ नन्वेव 'प्रमद्व्याम्' इत्यादी 'अनुदात्तस्य
च' इत्यम् दुर्वारः स्यात् । अम्बिर्वा धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहुः । 'मृजेर्द्धि' इति सूत्रस्य भाष्य-
पर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापनार्थं तत्कारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि
दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परे व्यादेवां निपात्यते । सरय्वा भव सारवमुदकम् ॥ इक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाकः । 'जन-
पदशब्दात्सन्निधादन्' उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादण्' ऐक्ष्वाकः । अत्रायुलोपो निपातनादेव ।
अजणन्तोर्द्योयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अनस्तद्राजलाट्ठक्' अणन्तु न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां
दुरापेऽयं' इति । मुरारिस्त्वाह 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्वन्माकमयाशिषः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्ययः ।
मयदि योदेलोपोऽत्र निपात्यते ॥—यस्कादिभ्यो—॥ अपर्याधकारादन्यत्र लौकिक गोत्र एष्यत इत्याशयेनाह—अ-
पत्यप्रत्ययस्येति ॥ 'प्यञ्जिनियार्थ-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तद्राजस्य-' इति सूत्रात् 'बहुषु तेनैवाश्रित्याम्' इति च
तदाह—लुक् स्यादित्यादि ॥ तद्धितेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्कः । शिवाद्यण् । यस्कः, लुष्ठा, दुष्ठा,
कर्णाटक, वस्ति, कुदि, मित्रयु इत्यादि ॥—अत्रि—॥ गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिजः' इति ङक् ।
इतरेभ्यस्तु ऋण्यणिति बोध्यम् ॥—भरतगोत्रं उदाहरति—युधिष्ठिरा इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कुरु-
लक्षणार्थं बाधिला बाह्यादिलादिक् ॥—विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति ॥ 'यत्रयश्च' इति लुग्नं प्राप्नोतीति भावः ॥—ति-
ककितवादिभ्यो—॥ यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिका-
दिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इत्यते उत्तरपदेष्वपि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् ॥—तिककित-
वा इति । अन्येऽयत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकार्यनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । आष्ट-
क्यश्च कापिष्ठलयश्च 'अत इच्' तस्य लुक् आष्टककपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णमुन्दरयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् कृष्णा-
जिनमुन्दरा इत्यादि ॥—उपकादिभ्यो—॥ अद्वन्द्वग्रहण 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां
मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे लनेन विकल्प
इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये 'आष्टकिकापिष्ठलयः' इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽर्णय इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेऽपि वि-
कल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति—आष्टककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प
इत्याशयेनोदाहरति—लमकाः लामकायना इति । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः आष्टकाः आष्टका-
यनाः इत्यादि ॥—आगस्त्य—॥ अगस्त्यशब्दादप्यण्, कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गाच् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य ययि 'भस्यादे-

१ प्राच्यमरतेषु इति—मरतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । तेनेजः
प्राचामिति लुक्, न भरतयूनः, यौधिष्ठिरिः पिता, यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति । २ बहुत्वे र्द्धि—तद्धिते, न तु सिवामित्यादि
नोध्यमिति शेषरकारः । क्वचित्तु मूल एव 'तद्धिते बहुत्वे न तु सिवाम्' इति पठ्यते ।

यजश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य वयासंख्यमगस्ति कुण्डिनश्च एतावादेशौ स्तः । अगस्तपः । कुण्डिनाः । ॥ राजश्वशुराद्यत् । ४।१।१३७॥ * राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । ॥ ये चाभावकर्मणोः । ६।४।१६८। यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्वाङ्गं तु भावकर्मणोः । राजन्यः । शशुर्यः । जातिग्रहणाच्छ्रुद्वादाबुल्लो राजनः । ॥ अन् । ६।४।१६७। अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ॥ संयोगादिश्च । ६।४।१६६। इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६।४।१७०। मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चर्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ * वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हितनामः । हितनामनः । ॥ ब्राह्मोऽजातौ । ६।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्राह्मण्टिलोपो न स्यात् । ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औपधिः । ॥ औक्षमनपत्ये । ६।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उष्णोऽपत्यम् । ॥ पपूर्वहन्धृताराहामणि । ६।४।१३१। पपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्वातो लोपोऽणि । औक्षणः । ताक्षणः । औणमः । छतराज्ञोऽपत्यं धातराज्ञः । पपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । ॥ क्षत्राद्धः । ४।१।१३८। क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । ॥ कुलालात्त्वः । ४।१।१३९। कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । १* आब्यकुलीनः । ॥ अपूर्वपदादन्त्यतरस्यां यङ्कुत्रौ । ४।१।१४०। कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । ॥ महाकुलादत्रखर्जा । ४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे

इति पुबद्वावे 'नस्तद्धिते' इति लोपः प्राप्नोति । न च 'संयोगादिश्च' इति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । 'अणि' इति तत्रानुवर्तनात् । मैयम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रत्ययेः कौण्डिन्य सिध्यति ॥ चकारस्तन्तोदात्तार्थः ॥ मध्येदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्यम्या इति मलथायस्येनेहदात्तलादेशस्येति कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥—अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुपिबधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यानापत्तेः । लुकि हि सति 'गोत्रेऽलुगाच्च' इति लुकि प्रतिपद्वे वृद्धाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधां तु वृद्धलापगमे सौपिकोऽणव स्यात् ॥ कौण्डिनादछात्रा इति तुभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कष्पादिभ्यो गोत्रे' इत्यणप्रत्ययप्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावान् ॥—राजश्वशुराद्यत् ॥ क्रमेणाणिनोरपवादः ॥—जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्वेद्व्याच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एव च पञ्चादिवयोगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥—टिलोपो नेति ॥ 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तटिलोपो नेत्यर्थः ॥—ब्राह्मो जातौ ॥—योगविभागोऽत्रेति । एकयोगले त्वारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिद्ध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति निषेधाटिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिद्ध्येत्, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥—ब्राह्म इति ॥ इह 'अपत्ये' इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधाटिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति ॥—ब्राह्ममिति । 'ब्राह्मो मुहूर्तो, ब्राह्म स्थालीपाकः' इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न मिध्यति 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह मण्डूकश्रुत्या 'अपत्ये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च, तदेतदाह—अपत्ये जातावित्यादिना ॥ अयमत्रार्थः—'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति' इति । केचिदिह 'अजातौ' इति चिह्नात् 'जातौ न भवति' इति व्याचक्षते ॥ तस्मिन्नु व्याख्याने 'न' इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥—ताक्षण इति ॥ शिवादिलात्, 'तस्मेदम्' इति वाण् ॥—ताक्षण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥—कुलालात्त्वः ॥ केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदान्' इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यङ्कुत्रभ्यां खो न बाध्यते, तद्विधायन्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति ॥—लिङ्गादिर्दिति । अन्यथा 'ग्रहणवत्' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहण व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ आब्य-कुलीन इति । आब्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याब्यलं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति खरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥—बहुकुल्य इति ॥ 'विभाषा सुपः' इति बहुचप्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदलात्प्रत्ययत्रयं भवत्य-

* जानिग्रहणार्थितं—वानिके इति शेषः । २ श्रुदादिविनि—तज्जातीयनिर्णयमित्यर्थः । ३ क्षत्राणि—अत्र स्वरूपग्रहणम्, ननु पक्षाणां, व्याख्यानादिति भावः ।

सः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । ॥ दुष्कुलादुक् ॥ १४।१।४२। पूर्ववत्पक्षे सः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः । ॥ स्वसुदृष्टः ॥ १४।१।४३। स्ववीर्यः । ॥ भ्रातुर्व्यञ्ज ॥ १४।१।४४। बाष्पः । अणोऽपवादः । आ-
 नृष्यः । आग्नीयः । ॥ व्यन्तपले ॥ १४।१।४५। भ्रातुर्व्यञ्जं स्वादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ बाष्प्ये । आ-
 नृष्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति वृत्तचारात् । ॥ रेवत्यादिभ्यश्च ॥ १४।१।४६। ॥ ठस्येकः । ७।३।५०।
 अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४।१।४७। गोत्रं वा स्त्री तद्वाच-
 काष्ठन्दात् णठको स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्यायूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । भस्याढे तद्विते
 इति पुंवङ्गाचाङ्गायैशब्दाण्णठको । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः । ॥ वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४।
 १।४८। सुवीरदेशोद्भवः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राच्चूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवितेभागवित्तिकः ।
 पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ॥ फेदृश्च ॥ १४।१।४९। किञ्चिन्तासौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये ।
 यमुन्दास्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किञ् ।
 यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः । ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां
 णफिञौ ॥ १४।१।५०। सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाक्षतरस्य परनिपाताह्लिङादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु
 यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १४।१।
 १५१। अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूच्याः ॥ सम्राजः क्षत्रिये ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ॥ सेनान्त-
 लक्षणकारिभ्यश्च ॥ १४।१।५२। ण्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सस्य षः । हारिवेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः
 शिवपी तस्मात् तान्नुवाच्यः । कौम्भकार्यः । नापत्यः । ॥ उदीचामिञ् ॥ १४।१।५३। हारिपणिः । लाक्षणिः ।
 तान्नुवाचिः । कौम्भकारिः । नापितातु परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । ॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् ॥
 ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः । ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १४।१।५४। तैकायनिः । ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १४।
 १।५५। अपत्ये फिञ् । इणोऽपवादः ॥ * परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ प्रत्ययसंनिधौगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

वेति भावः ॥—व्यन्त्यादिति । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रु । तदा भ्रातृशब्दाद् व्यञ्जे स्यात् । न तु व्यच्छा इत्यर्थः ॥
 —समुदायेनेति । तद्वद्विप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु त्रितकृतोक्तम् ‘अपत्यार्थोऽत्र ना-
 स्त्येव’ इति । तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निपायाह—पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति—
 उपचारादिति । ‘अस्त्री पद्म पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकर्मपम्’ इत्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवनीत्यतो भाक्त
 एवायं प्रयोग इति भावः ॥—रेवत्या—॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीत्यादि ॥—ठस्येकः ॥ ‘अदृश्य’ इ-
 त्यनुवर्तनादाह—अङ्गात्परस्येति । ‘अङ्गात्’ इति ठकारविशेषणादठचष्टकारस्य न भवति । कर्मठः ॥—गोत्रस्त्रि-
 याः—॥ णिच व ‘ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लुचुकायनो जाल्मः’ इत्यत्र फिचन्ताणो वृद्धार्थमिति बोध्यम् ॥—साम-
 र्थ्यायूनीति । ‘गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न’ इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसर्वज्ञानं मात्रा
 व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जाल्मः ॥ स्त्रिया किम् । आपगवस्यापत्यम् आपगवित्जाल्मः । कुत्सनेति
 किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥—फाण्टाहृति—॥ ‘कुत्सने’ इति निवृत्तम् । श्रुतिमते णिचत्वम् फलमर्नीनं ध्वनयन्नुदाहर-
 ति—मैमत इति । न च भाष्यमतेऽपि ‘फाण्टाहृताभ्यां’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ इति पुंवङ्गादिभिरुत्पत्तिर्णिवत्फलमस्तीति
 वाच्यम् । ‘अस्त्रियाम्’ इति युवसंज्ञानिपेधाद्गोत्रमज्ञासद्भावात् ‘एको गोत्रे’ इति नियमादिनन्ताफाण्टाहृतिशब्दादन्यस्याप-
 त्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवास्त्वादिति भावः ॥—कुर्वादिभ्यो—॥ ‘सौवीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् ॥—कौर-
 व्या ब्राह्मणा इति । यत्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्यः’ इति वक्ष्यति । तस्य तत्राज्जाद्वहपु लुकि ‘कुरव क्षाण्या’ इति भवति,
 न तु ‘कौरव्या’ इति भावः ॥—वावदूच्या इति । वदेयं इन्तादृक्प्रत्ययः । ग चार्धव गणे निपातनादित्याह । कुरव,
 गर्ग, वावदूक् ॥—सम्राजः क्षत्रिये । सम्राजशब्दाद् ण्य इत्यर्थः ॥ वामरस्यस्य कणादिवन्त्स्वर्यजम् । यन्तस्य
 कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तन् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरस्यशब्दस्य स्यात्, आद्यदात्तं विनैत्यर्थः । बहुत्वे ‘यनो-’ इति लुक् । वाम-
 रथाच्छात्राः । ‘कणादिभ्यो गोत्रे’ इति छापवादोऽणः । वामरथी । वामरथायनो स्त्री । ‘यमथ’, ‘प्राचा’ एतद्वित् ।
 इति दीपिका । वामरथानि । सपाङ्गलक्षणानि ‘मघाङ्गलक्षणे’ इति छापवादोऽणः । सत्यकार, वलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥
 —हारिवेण्य इति । ‘गृतिसंज्ञायाम्’ इति पत्यस्यासिद्धत्वात्संज्ञान्तोऽयम् ॥—ताक्ष्ण इति । उदीचामिनोपवादोऽयमणः ।
 अस्मादुपसंख्यानच्छादिषु तक्ष्णशब्दादोऽनार्थ इति गम्यते । श्रुतिकारस्तु तक्ष्णशब्दं शिवादिषु पठित्वा ‘कारिलक्ष-
 णमुदीचाभिमतमयमणं वाधते ण्यस्य तु वाधो नेष्यते’ इत्याह । तदनुरोधेनाम्भारिणि तत्र तर्धव व्याख्यातम् । फले वि-
 शेषाभावात् ॥—कौशल्य—॥ परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु ‘द्वन्द्वोऽसल’ इति व्यङ्ग्यतात्त्विकशब्दाद्

कुशलत्वापत्यं कौशलयायनिः । कर्मात्स्यापत्यं कार्मायायनिः ॥ * छागवृषयोरपि ॥ छागयायनिः वाप्यायनिः ।
 ॥ अणो ङाचः ॥ १४।१।१५६। अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कार्त्रायनिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । मयः
 किम् । औपगविः ॥ * त्यदादीनां फिञ् वा घाच्यः ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्
 ॥ १४।१।१५७। आग्रगुप्तिः । प्राचां तु । आग्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ॥ वा-
 किनादीनां कुक् च ॥ १४।१।१५८। अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ॥ पुत्रा-
 न्तादन्यतरस्याम् ॥ १४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायनिः ।
 गार्गीपुत्रायनिः । गार्गीपुत्रिः । प्राच्यामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः । ॥ मनोज्ञातावच्यतौ
 पुक् च ॥ १४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १४।१।१६८।
 जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । क्षत्रियस-
 मानक्षत्राजानपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्वाजमाक्षगणस्तद्वाज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पा-
 ञ्चाकः ॥ * पूरोरण् वक्तव्यः ॥ पौरवः ॥ * पाण्डोर्ङ्यण ॥ पाण्ड्यः । ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १४।
 १।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति व्यङ्गोऽपवादः । साल्वेवः । गान्धारः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॥ द्यम्भग-
 धकलिङ्गसुरमसादण् ॥ १४।१।१७०। अजोऽपवादः । द्यम्भ आङ्गः । वाङ्गः । सौहः । मागधः । कालिङ्गः । सौर-
 मसः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॥ वृद्धेत्कोसलाजादञ्च्यङ् ॥ १४।१।१७१। वृद्धात् । आन्वष्टयः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षणपञ्चान्तकार्माश्वाद्याय विधिः स्यात्, तदा यूयैव प्रसज्येतेति भावः ॥—छागेति । दगुशब्दस्याप्युपलक्षण-
 भेदात् 'फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्माश्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य' इति वार्तिकान् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशलयायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु 'दागव्या-
 यनिः' इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राक्षेपश्च न स्यादिति भावः ॥—कार्त्रायणिरिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्रा-
 यणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च 'कार्त्र्यः' इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्रा-
 बुदाहर्त्यमिति ॥—दाक्षिरिति ॥ 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पञ्चान्तरे तु फिञ् भव-
 त्येव । 'दाक्षायण्योऽधिनीत्यादि ताराः' इत्यमरः ॥—वाकिनादीनाम्—॥ यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-
 र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ 'उदीचाम्' इत्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्याह—फिञ्वा स्यादिति ॥—वाकि-
 नकायनिरिति । वचनं वाक् सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेयः पृषोदरा-
 दिलादादिलोपः, शकन्वादितात्पररूपम् । गारेयकायनिः ॥ चर्मिवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां ब्रीह्यादिलादिनिः ।
 'चर्मिवर्मिणेर्नलोपश्च' इति गणसूत्रम् । चार्मिकायणि । चार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वात्प्रलोपाप्राप्तौ
 वचनम् । न च कुक्परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥—वाकिनिरिति । 'अत इज्' ।
 फिञ्भावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एव गारेयिः चार्मिण इत्याद्यहम् ॥—पुत्रान्तात्—॥ 'उदीचां वृद्धात्'-
 इत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—वा फिञ् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥
 —प्राच्यामवृद्धात्—॥ प्राचाग्रहणं पूजार्थम् ॥ अट्टादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणाच्चेद दाक्षिः ॥—मानुषः,
 मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेतीति । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्य-
 स्तेन सिध्यति माणवः' ॥ गलविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सि-
 तत्वम् ॥ इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणवः' इति गलनिपातनाल्लभ्यमित्याहुः ॥—जनपद—॥ जनपदक्षत्रियेति । जन-
 पदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये लेखवचनान्ताः, तथापि प्रा-
 तिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यव । केवलक्षत्रियवाच्यव्यम् ॥ क्षत्रि-
 यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति तृत्तिकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमि-
 त्यन्ये ॥—क्षत्रियसमानशब्दादिति । समान' शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समा-
 नशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् 'तस्य' इति पृथीसमर्थान्नाजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—पञ्चालानां
 राजेति । इह 'अट्टादपि बहुवचनविधयात्' इति प्राप्तौ वृक् बाध्यते ॥ पूरोरिति । पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दी-
 व्यतीये अपि सिद्धे तद्वाजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु 'ल्लवमगध-' इत्येव सिद्धम् ॥—पाण्डोर्ङ्यण । णिकरणं
 तु 'पाण्ड्याभ्याः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इति पुनर्वाचपितृषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह
 ग्रहणं, 'जनपदशब्दात्' इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—वृद्धेत्—॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

इत् । आचन्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्वं अजाघः । ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ॥ १४।१।१७२। कौरव्यः । नैषधः । सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् । ॥ साल्वावयवप्रत्यप्रथमकलकूटाश्मकादिभ्यः । ॥ १४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यप्रयादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इभ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यप्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यव्येवम् । ॥ ते तद्राजाः । ॥ १४।१।१७४। अजादय एतसंज्ञाः स्युः । ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । ॥ १२।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्जाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघूणामन्यवं वक्ष्ये, निरूप्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्वे लक्षणया । ॥ कम्बोजाहुक् । ॥ १४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । ॥ * कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ चोलः । शकः । द्यलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजेऽभिजनो येपामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित् । ॥ स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च । ॥ १४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । ॥ अतश्च । ॥ १४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्नी । कथं माद्रीसुताविति । इत्स् एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । ॥ न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः । ॥ १४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वेदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुषी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । युधा । शुक्रा । आभ्यां घञ इति ढक् । ततः स्त्रार्थे पश्चादियौधेयादिभ्योऽणञावित् । शार्ङ्गारवाधज इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वात् कीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी । ॥ अणिओरनार्ययोरुङ्गुप्तोत्तमयो

शब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥—कुरुना—। नकार आदिर्धेपा ते नादयः । कुरुशब्दाद् ज्वललक्षणे अणि प्राप्ते, नादिरिभ्यस्त्विति प्राप्ते च, वचनम् ॥—उदुम्बरादय इति ॥ ‘उदुम्बरास्तिलसला मन्दकारा युगधराः । श्रिलङ्गा क्षरदण्डाश्च साल्वावयवसङ्गिकाः’ इति वृत्तिः ॥—औदुम्बरिरिति । ‘तिलस्त्रि’ । माद्वकार । यौगन्धरिरित्यादीन्मुदाहृतव्यानि ॥—ते तद्राजाः ॥—अजाक्य इति ॥ ततः प्राचीनासु तच्छब्देन न परामृत्यन्ते गोत्रयुवसङ्गाकाण्डेन विच्छेदान् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ ‘वस्तुतस्तु तद्राज’ इत्यधिकृत्य ‘जनपदशब्दादक्षत्रियादयः’ इत्यादिसूत्राणामारम्भे गोत्रयुवसङ्गाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥—तद्राजस्य—॥ तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥—साधव इतीति । तथाच ‘तत्र साधु’ इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाद् नैति भावः । रघुयदुशब्दयोर्येन जनपदवाचित्वाभावादाभ्या परस्य तद्राजमज्ञा नति लुकोऽप्रत्यया राधवाणा यादर्थरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुयदुशब्दयोरिति ॥—लक्षणयेति । न तथोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥—कम्बोजाहुक् ॥ ‘तद्राजस्य बहुषु’ इति प्रकरणे एवेदं न कृत, ङेकाध्वनाचकरणानो लुगभावप्रमाण ॥ यद्यापि लुगधिकारे पुनर्लुगविधानसामर्थ्याद् श्लोकगोचर्यो लुगविग्रहयेवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गापत्तेर्लौघवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः । न चात्र अपत्ये लक्षणार्थे ‘कम्बोज, कम्बोजौ’ इत्यादिस्वरूपान् किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । कम्बोज इत्यादिप्रातिपदिकानिऽवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥—सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य सिन्धवादिलादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाद्भूमेति भावः ॥—अवन्ती । कुन्तीति । ‘वृद्धेन’ इति अथर्धो लुकि ‘इतो मनुष्यजाते’ इति ङीप् । कुरुरिति । ण्यस्य लुक् ‘ऊटुतः’ इत्युट् ॥—अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न लकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्तर्विधा व्यष्ट्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादेनेवं लुकि णिद्धे अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यो वृत्तिवधायकस्य ‘स्त्रियामवन्ति’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेत्तर्पति । कौमार्त्येति रूपामिद्विग्रहद्वयो व्याचष्टे—तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तत्प्रकरणे विसृष्टार्थमिति भावः ॥—शूरसेनीति । अजो लुकि ‘जाने’ इति ङीप् । न तल्लक्षणे ङीन्, ‘अजो योऽकारमन्दन्तान्’ इति व्याख्यानम् ॥—कारुषीति ॥ कुरुतः ऊटु त वटि कम्पः । ‘वश कान्ती’ मूलविभुजादित्याह । ‘प्राहज्या’ इति सप्रमाणम् । तस्यापत्य राजा वा कारुषः । अथवा कारुषी ॥ एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः । यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिपेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि ॥—‘अतश्च’ इति लुकि त्विति । ‘यादयस्तद्राजाः’ इति वक्ष्यमाणत्वादनोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्वात् ङापः प्रामिन्त्याशयेनाह—ङीपीति ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप’ इत्यनेन उदात्तानां स्यादित्यर्थः सिद्धान्ते लघो लुगभावान् दीन्यादुदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । ‘अतश्च’ इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चानुरार्थिका-

१ तदर्थेति—तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाह्वयमेवा इत्यत्र न, नच चैत्रादावापि बहुवचनान्वयेन तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् ।

कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कर्मार्यायणिः ॥ # छागवृषयोरपि ॥ छाग्यायनिः वाघ्यायणिः ।
 ॥ अणो ह्यचः ॥ १४।१।१५६। अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कात्रायणिः । अण इति फिञ् । दाक्षायणः । मयः
 फिञ् । औपगविः ॥ # त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्
 ॥ १४।१।५७। आन्नगुहायनिः । प्राचां तु । आन्नगुहिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ॥ वा-
 किनादीनां कुक् च ॥ १४।१।५८। अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ॥ पुत्रा-
 न्तादन्यतरस्याम् ॥ १४।१।५९। अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः ।
 गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । प्राचामवृद्धान्तिन्वहुलम् ॥ १४।१।६०। ग्लुचकायनिः । ॥ मनोज्ञतावश्यतौ
 पुक् च ॥ १४।१।६१। ससुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १४।१।६८।
 जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐह्वाकः । ऐह्वाकौ । क्षत्रियस-
 मानशब्दाच्चजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्वाजमाचक्षणस्तद्वाज ईलन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पा-
 ञ्चाकः ॥ # पूरोरण् वक्तव्यः ॥ पौरवः ॥ # पाण्डोर्धण् ॥ पाण्डव्यः । ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १४।
 १।६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति न्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॥ ह्यञ्मग-
 धकलिङ्गसुरमसादण् ॥ १४।१।७०। अजोऽपवादः । मय् आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः । मागधः । कालिङ्गः । सौर-
 मसः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यङ् ॥ १४।१।७१। वृद्धात् । आम्बहयः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चाय विधिः स्यात्, तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः ॥—छागेति । दण्डशब्दस्याप्युपलक्षण-
 भेदात् 'फिञ्प्रकरणे दण्डकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद्धादिदृश्य' इति वार्तिकान् । आदिप्रत्यय आद्यप्रादेशस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादी फस्यायप्रादेशो न स्यात्, युकि कृते तु 'दागव्या-
 यनिः' इत्यत्र ओगुणः, अन्यत्राक्षोपस्य न स्यादिति भावः ॥—कार्त्रायणिरिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्रा-
 यणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च 'कार्त्र्य' इति वधंमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्रा-
 बुदाहार्यमिति ॥—दाक्षिरिति । 'वा नामधेयम्' इति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पञ्चान्तरे तु फिञ् भव-
 त्येष 'दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः' इत्यमरः ॥—वाकिनादीनाम्— । यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-
 र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ 'उदीचाम्' इत्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलिह इत्याह—फिञ्वा स्यादिति ॥—वाकि-
 नकायनिरिति । वचन वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः पृषोदरा-
 दिलादादिलोपः, शकन्धादित्वात्परम्पम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मिर्मर्मादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादिलादिनिः ।
 'चर्मिर्मणिर्णेर्नलोपश्च' इति गणसूत्रम् । चार्मिकायणि । चार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ
 वचनम् । न च कुक्परादिरस्ति वाच्यम् । फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥—वाकिनिरिति । 'अत इज्' ।
 फिमभावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यहम् ॥—पुत्रान्तात्— । 'उदीचा वृद्धात्'—
 इत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—वा फिञ् सिद्ध इति । तन्नैव सूत्रेण फिनि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥
 —प्राचामवृद्धात्— । प्राचांप्रहणं पूजार्थम् ॥ अट्टादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणाग्नेह दाक्षिः ॥—मानुषः,
 मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेती । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्य-
 स्तेन सिध्यति माणवः' ॥ गलविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सि-
 तत्वम् ॥ इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणवः' इति गलनिपातनाल्लभ्यमित्याहुः ॥—जनपद— । जनपदक्षत्रियेति । ज-
 नपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये लैकवचनान्ताः, तथापि प्रा-
 तिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्यम् ॥ क्षत्रि-
 यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमि-
 त्यन्ये ॥—क्षत्रियसमानशब्दादिति । रामान् शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समा-
 नशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् 'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाद्वाजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—पञ्चालानां
 राजेति । इह 'अवृद्धादपि बहुवचनविधयात्' इति प्राप्तौ वुन् बाध्यते ॥ पूरोरिति । पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दी-
 व्यतीत्ये अणि सिद्धे तद्वाजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु 'ल्लव्मगध' इत्येव सिद्धम् ॥—पाण्डोर्धण् । णित्करणं
 तु 'पाण्ड्याभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुषद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह
 ग्रहणं, 'जनपदशब्दात्' इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—वृद्धेत्— । तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्वं अजाघः । ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ॥ १४।१।१७२। कौरव्यः । नैषधः । सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु सौषिकोऽण् । ॥ सात्त्वावयवप्रत्यप्रथकलकृटाश्मकादिभ्यः । ॥ १४।१।१७३। सात्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यप्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इङ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यप्रथिः । कालकृतिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । ॥ ते तद्राजाः । ॥ १४।१।१७४। अजादय एतस्संज्ञाः स्युः । ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । ॥ १२।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुव्ये नतु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् । रघुनामन्वयं वक्ष्ये, निरूप्यमाना बहुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । ॥ कम्बोजालुक् । ॥ १४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजी ॥ * कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ चोलः । शकः । द्यजलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजेऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्णाविलयण । ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ॥ १४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । ॥ अतश्च । ॥ १४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्गी । कथं माद्रीसुताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गोदित्वं वा कल्प्यम् । ॥ न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः । ॥ १४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वेदभी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कँकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । युधा । शुक्रा । आभ्यां षच इति ङ्क् । ततः स्वार्ये पश्चादियौधेयादिभ्योऽण्णाविलयन । शार्ङ्गारवाचन इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ङगन्तत्वाद् ङीष्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौकेयी । ॥ अणिञोरनार्ययोगुरुपोत्तमयो

शब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥—कुरुना—॥ नकार आदिपेपा ते नादय । उरुशब्दाद् द्व्यजलक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्त्विति प्राप्ते च, वचनम् ॥—उदुम्बरादय इति ॥ ‘उदुम्बरास्तिलसला मन्दकारा युगधरा । श्रिलङ्गा शरदण्डाश्च सात्त्वावयवसंज्ञिकाः’ इति वृत्तिः ॥—औदुम्बरिरिति । तैलपत्रि । माद्रकारि । यौगन्धरिरित्यादीन्पुदाहर्तव्यानि ॥—ते तद्राजाः ॥—अजाक्य इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसजाकाण्डेन र्विच्छेदान् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ ‘वस्तुतस्तु तद्राज’ इत्यधिकृत्य ‘जनपदशब्दाक्षत्रियादयः’ इत्यादिमुञ्जाणामारम्भे गोत्रयुवसजाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥—तद्राजस्य—॥—तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥—साधव इतीति । तथाच ‘तत्र साधु’ इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वमावाहृद् नेति भावः । रघुयदुशब्दयोजनपदवाचित्वाभावादाभ्या परस्य तद्राजमज्ञा नेति लुकोऽप्रत्यया रागवाणा यादर्थरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुयदुशब्दयोरिति ॥—लक्षणयेति । तन्थोकार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥—कम्बोजालुक् ॥ ‘तद्राजस्य बहुषु’ इति प्रकरणेणैव न कृत, द्वेकार्थत्वावकस्यानो लुगभावप्रगल्भात् ॥ यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुगविधानसामर्थ्याद् द्वेकार्थोपपन्नो लुगभावित्वेवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुगप्रत्ययसङ्ग्राहपत्तेर्लौषवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणार्थेव ‘कम्बोज’, ‘कम्बोजी’ इत्यादिरूपसिद्धां किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । कम्बोज इत्यादिप्राधिकानिप्रवारणाय सूत्रस्यावश्यकतान् ॥—सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य सिन्धुवादितादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाच्छ्रुतिर्भावाः ॥—अवन्ती । कुन्तीति । ‘वृद्धेन’ इति ७५० लुकि ‘दतो मनुष्यजाते’ इति ङीप् । कुरुरिति । प्यस्य लुक् ‘ऊङुनः’ इत्युट् ॥—अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विशेषयते, न लकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्तर्विधा व्यङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वात्तदनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुगविधायकस्य ‘स्त्रियामवन्ति’ इति सूत्रस्य वैधर्ष्यापत्तेः । न चेष्टार्पितं । कौगन्धर्येति स्फागिद्विप्रगृह्णतो ग्राचरे—तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तत्प्रकरणे विमर्शार्थमिति भावः ॥—शूरसेनीति । अजो लुकि ‘ज्ञान’ इति ङीप् । न लजलक्षणे ङीन्, ‘अजो योऽकारमन्दन्तात्’ इति व्याख्यानात् ॥—कारुशीति ॥ ऊन उ. ऊन न षडि कश्च । ‘वश कान्ती’ मूलविमुञ्जादिलात्क । ‘प्रहिज्या’ इति सप्रगारणम् । तस्यापत्य राजा वा काम्बजः । श्रिया कारुशी ॥ एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिपेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि ॥—‘अतश्च’ इति लुकि त्विति । ‘नादयस्तद्राजाः’ इति वक्ष्यमाणत्वाद्वोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधलान् ङीप् । प्रामिर्नत्याशयेनाह—ङीपीति ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप’ इत्यनेन ङीवुदान् स्यादित्यर्थः सिद्धान्ते लवो लुगभावान् ङीत्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतन् । ‘अतश्च’ इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चानुरार्थिका-

१ तदर्थेति—तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाह वैधर्म्या इत्यत्र न, नत्र चेष्टादापि बहुत्वस्यान्वयेन तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् ।

प्यङ् गोत्रे । ४।१।७८। श्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुत्तमम् । गोत्रे यावणिजौ विहितवान्वाचौ तदन्त्योर्गुरु-
रूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां प्यङ्गदेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेव । षडावितौ । य-
श्चाप् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । घाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपुत्तमयोः
किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीप् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ॥ गोत्रावयवात् ॥ ४।१।७९।
गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां प्यङ्गदेशः स्यात् । अगुरुपुत्तमार्थोऽ-
रम्भः । पौणिक्त्वा । भौणिक्त्वा । ॥ कौड्यादिभ्यश्च ॥ ४।१।८०। स्त्रियां प्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपुत्तमार्थोऽ-
नृणिजर्थश्चरम्भः । कौड्या । व्याड्या ॥ * सूत युवत्याम् ॥ सूत्या ॥ * भोज क्षत्रिये ॥ भोज्या । ॥ दैवय-
ज्ञिशौचिचृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः प्यङ् । अगोत्रार्थमिदं गो-
त्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे हृतो मनुष्येति ङीप् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

नामेव तद्राजानां भवतु सन्निधानात्, न तु 'आदयस्तद्राजाः' इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेया-
दिग्रहणेन । सत्यम् । 'व्याप्तित्यायिनं पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वविषयः स्त्रियां
लुक् सिध्यति । तथा हि पशुं क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापश्च स्त्री 'लङ्गमगध' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति
लुक् । पुनः पार्श्वदिलक्षणः स्त्र्याधिकोऽण् । तस्यापि लुकि 'ऊङुतः' पशुः ॥ एवं रक्षसं क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववद-
णद्वयस्यापि लुकि 'अलसन्तस्य-' इति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता 'पशोर्दिभ्यो लुक्' इत्युक्तम् । यौधेयादिप्रतिषेधो वा
ज्ञापकः पार्श्वदिलुक् इति ॥—यौधेय्यादि । युधायां युक्ताया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥—अणिजोः—॥ उत्तम-
मिति । अन्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, न तूच्छव्यात्तमम् । तेन 'किमेतिडव्ययघातः' इत्याम् न शङ्क्यम् ॥—गोत्रे याविति ।
'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च 'अनार्षयो' इति पशुं दत्तादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह
त्यक्तं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवयज्ञ्या याज्ञदत्तेत्यादीनामनन्त-
रापत्येऽपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवात्रापद वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति ॥ इदं च कौमुदभानुमारि व्या-
ख्यानमत्रत्यमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि' सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः । तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसयोमे' इति नकारस्येव प्यङ् आदेशलमेवोचितम् 'अणिजोः'
इति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह—प्यङ्गदेशः स्यादिति । प्यङ् प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यमिद्विरप्रत्युद्देति मनोरमायां स्थितम् ॥
नन्यत्र 'डिच्' इत्यन्तादेशे बाबिव्या परत्वात्प्रादेशः स्यात् । 'डिच्' इत्यस्यानन्यार्थेऽडित्वेन डादिषु चरितार्थत्वात् । प्यङ्गोऽनु-
बन्धस्य 'यङ्श्चाप्' इति विशेषणार्थतया सप्रयो जनलार्दित्याद्युदाह—निर्दिश्यमानस्येति ॥—षडावितविति । अनु-
बन्धद्वयकरणं व्यङ्ग्य इव प्यङ्गोऽपि 'यङ्श्चाप्' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च 'प्यङ्' सप्रसारणम् इत्यत्र विशेषणार्थं तयो-
रुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो य' इति यप्रत्ययेऽपि सप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यङ्'
सप्रसारणम् इत्येकावयवनामपि तद्धारणम् ॥ लेलुयापतिरित्यत्र लकारप्रत्ययेन व्यवधानात्सप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र
इत्यत्र लोकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाप्राप्तिं व्यवधानमिति सप्रसारणं सिध्यति ॥—कौमुदगन्धेति । अणः प्यङ् ॥—वा-
राह्येति । इयः प्यङ् ॥ अणिजोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादित्वादश्च 'शाद्वरवाचयः' इति ङीन् ॥ 'दि-
ह्या' इत्यादिना ङीविति तु वृत्तिकारः ॥ 'अणिजो' इत्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणः' इत्यत्र तु पारि-
भाषिकमेव गृह्यते । तेन जातिलाभावाङ्गीनं प्राप्तिसिद्धीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥—गोत्रावयवात् ॥ अवयवशब्दो-
ऽप्रधानवाची अवयवशब्दार्था गोत्रं चेति कर्मधारयः, निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—गोत्राभिमतः इति । गोत्रमि-
त्येवमभिमतः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धा, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाद्याप्राधान्यम् ॥
—कुलाख्या इति । कुलमाख्यायते धैरिति कुलाख्याः पुणिकमुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वयं
गोत्रेण' 'मुणिका वयं गोत्रेण' इति ॥—तत्त इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥—कौड्यादिभ्यश्च ॥ पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्य-
यत्वेमेवाश्रीयत इत्याह—प्यङ् प्रत्यय इति । कौटि व्याडि आपिसलि गौकक्ष्य इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गणीयव्यवन्त-
स्तदर्थमाह—अनृणिजन्तार्थश्चेति ॥—सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः प्यङ् लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥
—सूतेति । प्यङ् 'यङ्श्चाप्' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाद्यप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीप् । सूती ॥—भोजेति । इदमपि
गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोपवादः प्यङ्, क्रियाशब्दात्तु ङीव । भोजयतीति भोज्या ॥—दैवयज्ञि—॥ चतुर्भ्यं
इति । इत्यन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वैश्वो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्य-
मुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः सुमागम्य । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । निपात-

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

• ॐ तेन रक्तं रागात् । १४।२।१। रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वक्षं काषायम् । माजिष्ठम् । रागा-
क्तिम् । देववत्तेन रक्तं वक्षम् । ॐ लाक्षारोचनाद्भुक् । १४।२।२। लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ शकलकर्दमाभ्यामु-
पसंस्थानम् ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ * नील्या अन् ॥
नील्या रक्तं नीलम् ॥ * पीतात्कन् ॥ पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज् । हरिद्रम् । महारजनम् ॥ ॐ नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः । १४।२।३। पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । ॐ लुवविशेषे । १४।२।४। पूर्वणं विहितस्य
लुप्त्वात् पठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौ-
षीनि । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुक् नेति जापितत्वात् । श्रवणश-
ब्दात् अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अवाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी । ॐ संज्ञायां श्रवणाभ्वन्धा-
भ्याम् । १४।२।५। विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ।
ॐ द्वन्द्वाच्छः । १४।२।६। नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिप्यपुनर्वसवीयमहः । राधा-
नुराधीया रात्रिः । ॐ दृष्टं साम । १४।२।७। तेनेलेव । वसिष्ठेन दृष्टं यामिष्ठं साम ॥ * अस्मिन्नर्थेऽण् । द्विद्वा
वक्तव्यः ॥ वशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥ ॐ कलेर्दृक् । १४।२।८। कलिना दृष्टं कालेयं साम । ॐ वाम-
देवाद् ऋषद्व्यौ । १४।२।९। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । मिद्वे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययती द्विती । ग्रहणं

नात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विदमस्य । कण्ठे वा विद्व कण्ठे विद्व 'अमृधमस्तकान्' इत्यालुक् । एभ्य
सर्वेभ्योऽपत्ये 'अत इन्' ॥—गोत्रेऽपि परन्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषाति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् 'अणिजो'
इति सूत्रे यदि शास्त्रीय गोत्र गृह्यते, तदा 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिग्रन्थः स्वरमतः गम्यच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्र-
मेव तत्र गृह्यते तदा 'अणिजो-' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमिलेव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम्—। तृतीयान्तात्समर्थार्थाविहितः प्रत्ययाः स्युः ॥—रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकादत्रेण घृत् ॥—
राग इति । रक्तद्रव्यमित्यर्थः । सुहृदा वर्णान्तरापादनमिह रज्जरवः ॥—लाक्षारोचनात्—। वृत्तिकृता तु बात-
कर्षा शकलकर्दमा सूत्रे प्रक्षिप्ता । 'शकलं त्वचि सण्टे च गमवन्मुनि वक्तव्ये' इति वित् ।—वृत्तिकार इति ।
आये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नीत्येति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोऽयम् ॥—नक्षत्रेण—। नक्षत्रवाचकाः
शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्यय लभन्ते ॥—पुष्येणेति । पुष्यगमीपत्येन चन्द्रमरेत्यर्थः ॥ एव
च 'पौषमहः' इत्यादि व्यवहारः सम्यच्छते । मवपामप्यद्वा पुष्ययोगगलेऽपि तत्तमीपत्यचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकलात् ॥
नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ काल किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥—लुववि—। पूर्वपुनर्वसुवर्तनादिह
'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थं लभ्यते तदाह—पठिदण्डेति । 'अथ पुष्यः' इत्युच्यते 'न ह्यो, न भ.'
इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात्तु भवत्येवेति भावः । 'अविशेषे' इति प्रसन्नप्रति-
षेधाश्रयणाद् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुक् न भवति, पठिदण्डमुदायस्फटालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वययामकस्य विशेषस्य
प्रतीतेरित्याशयेनाह—विशेषश्चेति ॥—अथ पुष्य इति । 'मूलेनावाहयेदेवो ध्रुवणेन' इत्यप्युदाहरण बोध्यम् ॥—
द्वन्द्वाच्छः । विशेषे उदाहरणमाह—तिप्येत्यादि । अविशेषे तदाहर्तव्यम् 'अथ राधानुराधीयम्' इति । न चात्र
'लुवविशेषे' इति अण इव च्छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मय्येऽपवादस्यायरीत्या पूर्वोपगमनस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु
लुप् परलाद्वाधने इति वृत्तिकृतोक्तम् । तत्र । द्वयोयुगपत्प्राप्त्यभावात् ॥—दृष्टं साम ॥ तृतीयान्ताद् दृष्टमित्येऽणा-
दयः स्युर्चदृष्टं तच्चेत्साम ॥—अस्मिन्नर्थे इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । 'दृष्टे सामनि जाने वाग्रथेन दिद् द्विर्वा वि-
धीयते । तीयादीकन् न विद्याया गोत्रादद्भुवदित्येते' ॥ जातेऽथ यो द्विरण ग च वा उदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः
शतभिषः शतभिषजः । इह हि 'प्राग्दीव्यत' इति प्राप्तोऽण कालादना वाधितः, ग 'गन्धिवेलादि' सूत्रेण प्रतिप्रसूयत
इत्यर्थं द्विकण्डोऽण् ॥—तीयादिति । तीयादीकन् स्वार्थे भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयक, तार्तीयक, ॥—न विद्याया इति ।
विद्यावाचकातीयान्तादीकम् भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥—गोत्रादद्भुवदिनि । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्ग यः प्रत्ययः स
दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह 'गोत्रचरणाद्भुव' इति वृत्तिः ॥—वामदेवान्—।—ग्रहणं
मातदर्थं इत्यादि । अतदर्थं 'ययतोऽक्षतदर्थं' इति विहिते नक्षत्रे नजान्नित्यरे ऋज्यतोऽग्रहण मा भूदित्यर्थः ॥ 'यय-

१ रागादिति—एतस्माभावे कर्तृनृतीयान्तादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । २ अथ पुष्य इति—अथनक्षत्रमहोरात्रमित्यादाविष
रादोः क्षिरइत्यादाविष करिपतभेदमादायाधारत्वेपार्थार्थोऽप्या ।

माऽतदर्थं भूतामदेव्यस्य नन्स्वरः ॥१॥ ॥ परिवृत्तो रथः । ॥१२।१०॥ वक्षैः परिवृत्तो वाक्को रथः । रथः किम् । व-
क्षेण परिवृत्तः कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृत्त उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृत्तो रथः । ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः
॥१२।११॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृत्तः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्स्यार्थे-
नैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥१२।१२॥ द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृत्तो द्वैपो
रथः । एवं वैयाघ्रः । ॥ कौमारापूर्ववचने ॥१२।१३॥ कौमारेण विभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।
अपूर्वपतिं कुमारं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । ॥ त-
त्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥१२।१४॥ शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन स-
प्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥१२।१५॥ तत्रेत्येव । समुदायेन चेद्वत् गम्यते ।
स्थण्डले शते स्थाण्डिको मिश्रः । ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥१२।१६॥ सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतोऽर्थं वत्संस्कृतं भ-
क्षाश्चेते स्युः । आद्ये संस्कृता आद्या ववाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः पुरोडाशः । ॥ शूलोखाद्यत्
॥१२।१७॥ अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उक्ता पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उच्यम् । ॥ दध्नष्टक्
॥१२।१८॥ दधि संस्कृतं दाधिकम् । ॥ उद्धृत्वितोऽन्यतरस्याम् ॥१२।१९॥ ठक् स्यात्पक्षेऽण् । ॥ इसुसुकता-
न्तान्कः ॥१२।२०॥ इस् उस् उक् व एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उद्धेन श्वयति वर्षते इत्युदाहरितः । तत्र संस्कृतः
औदशिकः । औदशितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाच्चेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उपा चरति औषिकः ॥
* दोष उपसंख्यानम् ॥ दोष्मै चरति दौष्कः । ॥ क्षीरादङ् ॥१२।२०॥ अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते ननु
भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षेरेयी । ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति ॥१२।२१॥ इति शब्दात्संज्ञायामिति
लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । ॥ आग्रहायण्यध्वन्यादृक् ॥१२।२२॥ अग्रे हायनमस्या

तोष' इति सूत्रेण विधीयमान नमः परस्य अल्पद तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु-अव्ययपूर्-
वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डिक्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि डिक्वे 'यद्यतोः' इत्यस्य प्रवृत्तिः कृतो नेति
शङ्क्यम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे
च परिभाषे इहैव डिक्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजन 'पूरणगुण-' इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्विती-
यस्यासु अङ्ग्रहणे चटोऽग्रहणम् । 'अथेतरः' अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न, अशिषियत् ॥—परि-
वृत्तो—॥ तृतीयान्तात्परिवृत्त इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृत्तः स चेदर्थो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वलकम्बलादिह
तत एव सर्ववैष्टन भवति, न तु च्छत्रादिभ्यः । इत्याशयेनाह—समन्ताद्देष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति
भावः ॥—कौमारा—॥ तेनेति निवृत्तम् ॥ 'अपूर्व' इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह—अपूर्वत्वे इति ।
अपूर्वत्वं तु भिया एवेत्यतः, पुरुषसु अपूर्वभार्यास्तु वा मा वेलनाग्रहः ॥—अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्वस्या
इति बहुव्रीहिः ॥—कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥—कौमारीति । इह कुमा-
रीशब्दात्प्रथमान्तात्स्नायं प्रत्ययः, 'टिन्टान्' इति दीप् ॥—तत्रोद्धृत—॥ 'सास्मिन्पौर्णमासीति' सूत्रात्प्राक् 'तत्र' इ-
त्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इति
वृत्तिहृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिन्नष्टि, न सर्वं जुहोति' इति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥—सप्तमीति । निधानक्रिया-
पेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥—स्थण्डिलात्—॥ व्रत शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य-
न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयित्यर्थः ॥—अष्टकपाल इति । 'द्विगोलुगनपले' इत्यणो लुक् ॥—शूलोखा—॥
'संस्कृत भक्षाः' इत्यनुवर्तते ॥ कथम् 'उद्धृतोऽग्नि' इति । न ह्यग्नौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः । दिगादिलाद्भवार्थं यदिति
॥—दध्नष्टक्—॥ दध्रीति । सस्कारस्तिह लवणादिना, दधि लधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु 'प्राग्वहते' इत्यत्र 'संस्कृतम्'
इति ठवक्ष्यते स तृतीयान्ताद्ग्रोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥—इसुसुकतान्तात्—॥ 'तात्' इत्युक्तेऽप्यङ्-
विशेषणैर्नैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्यात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन
'भाषितिकः' इत्यत्र ठस्य इकादेशे 'यस्य' इति लोपे च कृते तान्तलेऽपि ढ्कस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे
कैयटः ॥ सनिपातपरिभाषयैव ढ्कस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं लङ्कुं शक्यमित्यन्ये ॥ उद्धृत्विति । श्वयतेः क्तिपि
उक् 'उद्धकस्योदः' इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्सप्रसारणाभावः ॥—सास्मिन्—॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्त-
म्यन्तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स चेत्यौर्णमासी भवति ॥—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसार-
यति ॥ वृत्तिहृता तु सूत्रे एव 'संज्ञायाम्' इति प्रक्षिप्तम् ॥—पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीही प्रहा-

१ समन्ताद्देष्टित—रथादिरपपाठः, पुनैः परिवृत्त इति प्रयोगात्, तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति बानिकाश्च इति शेषरकाराः ।

२ संस्कृतमिति—भोजनादिरूपोपयोगकला क्रिया संस्कारः, ननु गुणाधानमेवेति बोध्यम् ।

इत्याग्राहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्गुणः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति गत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहा-
यणिको मासः । अथत्येन युक्ता पौर्णमासी अथत्यः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आग्रहायणिकः । ॥ विभाषा
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ॥ १४।२।२३ । एव्यङ्गत्वा । एव्यङ्गः । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रव-
णिकः । श्रवणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः । ॥ साऽस्य देवता । ॥ १४।२।२४ । इन्द्रो देवताऽस्येति
ऐन्द्रं हविः । प्राशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्वय्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु 'शैषिकेऽर्थे सर्वत्राप्तीति वृत् । ॥ कस्येत् । ॥ १४।२।२५ । कस्येन्द्रस्य इत्यादेशः स्यात्प्रत्ययस-
न्धियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिबुद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कार्यं हविः । श्रीदेवतास्य श्राव्यम् । ॥ शुक्रा-
दन् । ॥ १४।२।२६ । शुक्रियम् । ॥ अपोनप्त्रपात्रसृभ्यां घः । ॥ १४।२।२७ । अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् । अपोन-
पात् अपानपात्र देवता । प्रत्ययसन्धियोगेन सूक्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाते अपानपातेऽनुगृहीति प्रेषः ।
॥ छ च । ॥ १४।२।२८ । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् ॥ शतरुद्राद्धश्च ॥
चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् । घञ्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ।
॥ महेन्द्राद्वाणौ च । ॥ १४।२।२९ । चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । ॥ सोमाद् व्यण । ॥
२।३० । सौम्यम् । दिवान्द्वीप । सौमी ऋक् । ॥ वाय्वृतुपिपृषसो यत् । ॥ १४।२।३१ । वायव्यम् । ऋतव्यम् ।
॥ रीडृतः । ॥ १४।२।३२ । अकृषकारेऽसार्वधातुके यकारे चो च परे ऋदन्ताद्भ्यस् रीडादेशः स्यात् । यस्येति च ।
पिष्यम् । ऋष्यम् । ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । ॥ १४।२।३२ ।
चाघत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । ॥ अग्नेर्दृक् । ॥ १४।२।३३ । आग्नेयम् ।
॥ कालेभ्यो भववत् । ॥ १४।२।३४ । मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । ॥ महाराजप्रोष्ठपादादृज । ॥ १४।२।३५ । महारा-
जिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । ॥ देवताद्वन्द्वं च । ॥ १४।३।२१ । अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यो चो वृद्धिः स्यात् णिति णिति
किति च परे । आग्निमास्तम् । ॥ नेन्द्रस्य परस्य । ॥ १४।३।२२ । परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य
किम् । ऐन्द्राग्रः । ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य । ॥ १४।३।२३ । दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घा-
किम् । आग्निवारुणीमनद्वाहीमालभेत् ॥ * तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ नावयज्ञिकः
काठः । पाक्यज्ञिकः ॥ * पूर्णमासादण वक्तव्यः । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी निधिः । * पितृ-
व्यमातुलमातामहपितामहाः । ॥ १४।२।३६ । एते निपात्यन्ते ॥ * पितृभ्रातृणि व्यन्तं ॥ पितृभ्राता पितृभ्यः ॥

दित्वास्त्रार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यधिकारे 'पूर्णमासादण वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदा-
शयः ॥ —सास्य— । 'सिति प्रकृत राजासवद्वम्' इति पुनः राग्रहण कृतमित्याहुः ॥ इह व सृत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वाभं
तल् ॥ —मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । 'एतित्तुत्याम्' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप ॥ —आग्नेयो वै ब्राह्मण इति ।
इहाशुद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमय प्रयोग इति न शास्त्रमिति भावः ॥ —परत्वादादिबुद्धिरिति ॥ इदं च
समाधानं श्रायमित्यत्रावदयकमिति तेनैव परिहारागमवादिदिविधानसामर्थ्यमिह नाप्रितम् ॥ —उक्तं रूपमिति ॥ 'नपात'
इत्यस्य 'नप्' इति रूपमित्यर्थः ॥ —शतं रुद्रा इति ॥ अतश्चन्द्रोऽनन्तवचन ॥ —सौमीनि ॥ 'हलस्ताद्वित्तम्' इति
यलोपः ॥ —रीडृतः ॥ अद्रुत्परिभाषया 'अकृत्माव' इति दीधो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥ —यस्येति चेति ।
पित्रीयतीत्यत्र रीड्विधिः सावकाश इति भावः ॥ —उपस्यमिति । उपस्यशब्दं श्रीलङ्को दिवो दुहितरं ब्रवीति ॥
—द्यावापृ— । अण्ययोरपवाद ॥ —शुनासीरीयमिति । शुनश्च मीरर्थेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वं च' इत्यानङ् । शुनो
वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत । हरदत्तस्तु शुनागीरशब्द इन्द्रस्य शुणाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ॥ तथा च मन्त्रः
'इन्द्र वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे इवागमं' इति । मरुतो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीय मरुत्वयम् । अमीषोम्यम् । अ-
मीषोमीयम् । 'ईदमः सोमवरुणयोः' । वास्तुन. पति. वास्तोपतिः । इह व सृत्रे निपातनात्पापुः । 'वैश्वभर्तुस्वरुण्यम्' ।
वास्तोपतीय वास्तोपत्यम् । गृहमेधीय गृहमेध्यम् । गृहमेधश्चाप्योऽकारान्तः । तथाच आश्वलायन. 'मरुद्रथो गृहमेधेभ्यः' इति
॥ —कालेभ्यो— । कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया भवाभं वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनानिदिश्यन्ते ॥ वक्तव्येण
सर्वसादृश्यायम् । तेन यस्याद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तत्रबोदाहरति—मासिकं प्रावृषेण्यमिति ।

१ शैषिकेऽर्थे इति—अग्नेरय मन्त्र इत्येवं इति भावः । २ कस्येन्द्रस्य—अण्यस्यैववाच्यं ग्रन्थम्, 'व' च कायानुगृही-
त्येव प्रेषः, कस्मा अनुगृहीति कर्तव्यमत्रोक्तं तु आप्तमिति प्रावः । नवीनास्तु किमोऽप्यत्र तन्त्रण निदर्शः, शब्दपरत्वेऽपि
किमः कादेशः, क्षिप्त इत्यादी इयद्वत् । किञ्चन्द्रोऽपि प्रजापतिवाची, अना व 'कस्मै देवाय हविषा विषेप' इति श्रुतौ
प्रजापतय इत्यर्थकं करम इतीदं गमच्छतं गम्याः । ३ व्यन्तं इति—नित्यस्थितिनिर्देशे बहुभ्रान्तावचार्यमिति अंगरः ।

* मातुर्दुल्लब्धम् ॥ मातुर्भावा मातुलः ॥ * मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ * मातरि पिच्च ॥ मातामही । पितामही ॥ * अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ सकारपाठसामर्थ्यात् पः । अविमोढम् । अविदूस्म । अविमरीसम् ॥ * तिलाभिष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ तिल-पिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ * पिञ्जइच्छन्दसि डिच्च ॥ तिलपिञ्जः । ॥ तस्य समूहः । ॥ १४।२। ३७। काकानां समूहः काकम् । बाकम् । ॥ मिश्रादिभ्योऽण ॥ १४।२।३८। मिश्राणां समूहो मैक्षम् । गार्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह भस्याड इति पुंवद्भावे कृते । ॥ इन्प्यनपत्ये । १६।१।६६। अनपत्यायेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादरेणि यौवतम् । ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रैरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुभ्याजाहुश्च ॥ १४।२।३९। एभ्यः समूहे बुच् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् । ॥ युवोरनाकौ । ॥ ७।१।१। यु यु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लुचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते ॥ * प्रकृत्याऽके राजन्यमनुप्ययुवानः ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ * वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वार्धकम् । ॥ केवराद्यञ्च । ॥ १४।२।४०। चादुच् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ * गणिकाया यञ्जिति वक्तव्यम् ॥ गणिक्यम् । ॥ ठक्कवचिनश्च । ॥ १४।२।४१। चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् । ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् । ॥ १४।२।४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ * पृष्टादुपसंख्यानम् ॥ पृष्ठयम् । ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ॥ १४।२।४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ * गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ गजता । सहायता ॥ * अह्नः स्वः क्रतौ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यमुत्पाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आह्नः । इह खण्डिकादिवाद्यम् । अह्नस्त्रैरेवेति नियमादिलोपो न ॥ * पश्चां णस् वक्तव्यः ॥ सिति च । ॥ १४।२।४६। सिति परे पूर्व पदसंज्ञं

‘कालाहुश्च’ । ‘प्राहुष एष्य’ ॥—**डामहजिति** ॥ एतच्च दृग्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥—**सकारपाठेति** । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षमेव पेदेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या ‘अविसोढम्’ इत्यत्र पलनिवारणेऽपि ‘अविदूस्म’ इत्यादौ स्यादेव पलम् ॥ तत्र हि प्यन्तात्किपि ‘अविदूः’ इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् ‘अविसोढम्’ इत्यादिभाष्यकृद्वादहरणं सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥—**तस्य समूहः** ॥ इह ‘अचित्ताहुक्’ ‘अनुदात्तादरेव’ ‘गोत्रान्तादुच्’ ‘कैदाराद्यञ्च’ इत्यादिना प्रतिपद यथादीश्च वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशङ्क्यनोदाहरति—**काकं बाकमिति** । एव वार्धकम् । काककवृत्तशब्दाः । ‘प्राणिनां कुपूर्वाणाम्’ इति फिट्मूत्रेणाद्युदात्तं । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वं तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । ‘अथादिः प्राक् शकटे’ इत्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतम् तदुपपन्नम् । खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्वाभावाच्चमिति हरदत्तादयः ॥—**मिश्रादिभ्योऽण** ॥—**मैक्षमिति** । अचित्तलादङ्कः प्राप्तः ॥—**गार्भिणमिति** । अनुदात्तादिलाद्य प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपां स्याताम् । न च ‘भस्याडे’ इति पुवाचकस्यातिदेशात् टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः । तस्मात् क्लीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरतत् । न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥—**यौवनमिति** ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादिलादपि प्राप्ते अणर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययान्नर्गात् । ‘अन्’ इति प्रकृतिभावः । ननु ‘भस्याडे’ इत्यत्र ‘अडे’ तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावः’ इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां ‘कनिनयुवधि-’ इति कनिनन्तया आयुदात्तलादङ् सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये मिश्रादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ ‘इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न’ इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं ‘गार्भिणं यौवतं गणे’ इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्मिल्याशङ्क्याह—**शत्रन्तादिति** ॥—**युवोः**—॥ समाहारद्वन्द्वे रात्रि पुस्त्वम् । उकारस्तुच्चारणार्थो नेत्सङ्गः । तेन नन्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका इत्यत्रोग्लिखणौ तुम्हीपां न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णांयुः ॥—**प्रकृत्याऽक** इति ॥ इह राजन्यमनुप्यग्रहणं व्यर्थम् । रुद्धिशब्दत्वेन ‘आपत्यस्य च’ इति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् । अत एव ‘गोत्रोक्षोष्ट्र-’ इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्धकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौवनिका । मनोज्ञादिलादुच् ॥—**वार्धकमिति** । यदि वृद्धलेऽपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोज्ञादिल कल्पनीयमित्याहुः ॥—**ब्राह्मणमाणव**—॥ ननु त्रयोऽप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यजेवाल् । वृद्धाद्यति यमि वा रूपे विशेषाभावात् । नापि खरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । जियौ विशेषस्तु न बाह्व्य एव, नपुंसकत्वात् । ‘यञश्च’ इत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठक् तु नानुवर्तिष्यते अस्सरितत्वादिति चेत् । सत्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनं तत्सिद्धायांनुवादक वार्तिकमाह—**पृष्टादिति** ॥ पृष्ठं सोत्रविशेषः ॥—**पृष्ठय** इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः पडह इति तु मलर्य-

स्यात् । अभवादीर्णो न । पर्वणां समूहः पार्थम् ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ ४१२।४४। कापोतम् । मायूरम् ।
 ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४१२।४५। अण् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४१२।४६।
 काठकम् । छान्दोग्यम् ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठम् ॥ ४१२।४७। साकुम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।
 ॥ केशाभ्याभ्यां यञ्छावन्त्यतरस्याम् ॥ ४१२।४८। पक्षे ठगौ । केशम् । केशिकम् । जक्षीयम् । आशम् ।
 ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ ४१२।४९। पाश्या । कृष्या । धूम्या । वन्या । बात्या । ॥ खलगोरथात् ॥ ४१२।५०।
 खल्या । गम्या रथ्या ॥ ॥ इतित्रकट्यचञ्च ॥ ४१२।५१। खळादिभ्यः कमात्सुः । खलिनी । गोत्रा । रथकव्या ॥
 * खळादिभ्य इतिर्वक्तव्यः ॥ बाकिनी । कुटुम्बिनी । भाकृतिगणोऽयम् ॥ विषयो देशे ॥ ४१२।५२। षष्ठ्य-
 न्तादृणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स च्चेदशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनु-
 वाकः । ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ४१२।५३। राजन्यकः । ॥ भौरिक्याचैषुकार्यादिभ्यो विधलमकलौ ।
 ४१२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौरिकिविधम् । ऐषुकारिमकम् । सारसायनमकम् ।
 ॥ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४१२।५५। अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्ः प्रगाथः ॥ * स्वार्थ उपसं-
 ख्यानम् ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृत्यः ॥ ४१२।५६। सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य संग्रामस्येति सांभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः । ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।
 ४१२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मीढा । ॥ घञः मास्यां क्रियेति ञः ॥ ४१२।५८। घञन्ता-
 क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्गणद्वितिकारकपूर्वस्यापि प्रह-
 णम् ॥ ॥ इयेनतिलस्य पाते त्रे ॥ ६।३।७१। इयेन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्ययपरे पातशब्दे उत्तरपदे ।
 इयेनपातोऽस्यां वर्तते इयेनपाता सृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलपाता स्वधा । इयेनतिलस्य किम् । दण्डपा-
 तोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । ॥ तदधीते तद्वेद ॥ ४१२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा यैयाकरणः ।
 लक्षणया बोध्यम् ॥ —ग्रामजन— ॥ वृत्तिकृता तु वातिकस्थराहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ —आनुदात्तादेरञ् ॥
 आपूपिक शाचुलिकमित्यादां परत्वाद् 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठगेवेत्याशयेनेह गुत्रे निचिबन्तमुदाहरणं—कापोत-
 मिति ॥ —छावावन्त इति । फिदमुत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ ॥ न च 'शकुनीना च लघुपूर्वम्' इत्याद्युदात्ता-
 विमाविति शङ्क्यम् । 'अन्यापूर्वं लघुदातम्' इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥ —खण्डिका— ॥ आयुदात्तार्थमन्वितादको
 वाधनार्थं च वचनम् ॥ —चरणेभ्यः— ॥ यस्याः प्रकृतेर्घः प्रत्ययो धर्मं वक्ष्यते, ग तस्याः प्रकृते गमूरेऽपि स्यादि-
 त्यर्थः । वुजादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र 'चरणाद्वर्मास्त्राययो' इति तु वातिकम् । तदप्यनेनान्वान्देशसूत्रेण ज्ञा-
 प्यते ॥ —काठकमित्यादि । 'गोत्रचरणाद्वृत्' ॥ —छान्दोग्यमिति । 'छन्दोगैश्चिक' इति ज्ञः ॥ —यञ्छाविति ।
 यथासह्य स्तः ॥ —ठगणाचिति केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् ॥ —विषयो देशे ॥ 'तस्य' इत्यनुवर्तत इत्याह—घ-
 ष्ठन्तादिति ॥ विषयशब्दार्थमाह—अत्यन्तेति ॥ —भौरिक्या— ॥ आभ्या गणाभ्या यथासह्यमेतां प्रत्ययौ
 स्तः ॥ —भौरिकिविधमित्यादि ॥ द्वीबल लोकान् ॥ —सोऽस्यादिरिति । छन्दो नामाक्षरेयत्तानिबन्धनपद्धादि-
 रिह विवक्षितः । तद्वाचकान् प्रथमान्तादित्येवमित्यति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान् प्रगाथधेन ॥ प्रप्रत्यत इति प्रगाथः ।
 'ग्रन्थ सदर्थं' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च कारक' इति कर्माण घञ् । पृषोदरादित्याद्रेफनकारयोल्लेखः । अन्ये तु प्रगीयत इति
 प्रगाथः 'यै शब्दे' इत्यत 'उभिकुपिगातिभ्य स्थन्' इत्याहुः । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिष्ठः क्रियन्ते, ग प्रगाथः—त्रैष्टुभ-
 मिति । 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति न्यायेन द्वीवतेति भावः ॥ —संग्रामे— ॥ ननु
 'प्रथमात्' इत्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृत्य इत्यत आह—सोऽस्ये-
 तीति । एव च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृता प्रकृतितम् 'अस्य' इति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्यया-
 धेयं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृत्वाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽसंनि पञ्च-
 न्ताधेऽण् स्यात्, स च पञ्चन्ताधेः संग्रामधेदिनि ॥ —तदस्याम्— ॥ प्रथमान्तात्प्रहरणवाचकाम्प्रथम्यन्ताधेऽण् स्यात्,
 स चेत्सप्तम्यन्ताधेः क्रीडा भवति ॥ प्रहरण किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडाया किम् । रात्रिः प्रहरणमस्या सेना-
 याम् ॥ —घञः ॥ —कृद्ग्रहणादिति । तेन 'इयेनपाता' इत्यत्र 'जृणिति' इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः मिडा । इये-
 नपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । इयेनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राक्रागोऽस्या वर्तते ॥ 'तद-
 स्याम्' इति प्रकृते पुनः 'साग्राम्य' इत्युक्तिः 'क्रीडायाम्' इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह—दण्डपातोऽस्यां
 तिथाविति ॥ —तदधीते— ॥ द्वितीयान्तादधीतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तद्वृद्धमधीयानं विदुषि च प्रत्येक

१ विषय इति—देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्राममुदायवाचीति वृत्तिः । विषयः मत्ववान्, निशामरानु न नियमेन तथेति
 तयोर्मेदः । २ प्रयोजनेत्यादि—तेनेह न, सुभद्रा प्रक्षिकास्य संग्रामस्य ।

॥ क्रतूकथादिसूत्रान्ताद्गु ॥ १४।२।६० ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रति-
पादकग्रन्थपरैर्भ्यस्त्वध्वेतरी । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयो-
क्तम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ * मुख्यार्थात्तूक्यशब्दाद्गणौ नेष्येते ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्,
वार्तिकः । लोकायतम्, लौकायतिक इत्यादि ॥ * सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेप्यते ॥ सामग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः
किम् । काल्पसूत्रः ॥ * विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ वायसविधिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्ष-
णिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ * अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ आङ्गविधः । क्षात्रविधः ।
धर्मविधः । त्रिविधा विद्या त्रिविधा तामधीते वेद वा त्रैविधः ॥ * आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥
यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारायवक्रीतं तदधीते वेति वा वावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-
ख्ययिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे बृहदाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन
ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ * सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः ।
सर्वतन्त्रः । सर्वातिकाः । द्विगोलुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ * इकन्पदोत्तरपदाच्छतपद्येः षिकन्पथः ॥ पूर्वप-
दिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । पष्टिपथिकः । पष्टिपथिकी । ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ १४।२।६१ ।
क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, सीमांसा, क्रमादिः । ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ १४।२।६२ । तदधीते तद्वेदस्यैव । ब्रा-
ह्मणसहस्रो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थयैनेव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् । ॥ वसन्तादिभ्य-
ष्ठक् ॥ १४।२।६३ । वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । द्वाण्डिगमनेति सूत्रे निपातनाटिलोपो न । ॥ प्रो-
क्ताल्लुक् ॥ १४।२।६४ । प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याभ्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घनर्थे कविधान-
मिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । ॥ गाथिविदधिकेदिगणिपणिनश्च ॥ १४।२।६५ ।
पृतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इज । पाणिनिः । ॥ ण्यक्षत्रियार्थजितो यूनि लुगणिभ्यो
॥ २।४।५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादप्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् जितश्च परयोयुवाभिधायिनोरणिजो-
लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्राफल्कः पिता । श्राफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । इम्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इज । कौहडिः पुत्रः । यूनि

विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गाणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्यय प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्य-
यनासम्भवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥—**क्रतूकथादि**—॥—**क्रतुविशेषेति** । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् ।
तथात्वे सत्युक्त्यादिष्वेव क्रतुशब्द पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्त्यादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥—**अध्येतरीति** ।
अध्येतरीपीत्यर्थः ॥—**आग्निष्टोमिक** इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थोक्तं कर्ता निरुद्धप्रयोगः ॥—
तल्लक्षणेषादि । तत्प्रतिपादकप्रतिशास्त्रयमित्यर्थः ॥—**नेष्येते** इति । अनभिधानादिति भावः ॥—**त्रिविधेति** ।
'तिस्रो विद्या अधीते' इति विभेदे तु तद्धिताथं द्विगो 'त्रिविध' इत्येव स्याद् 'द्विगोऽङ्गनपले' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥
—**आख्यायिकेति** । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः ॥—**सर्वादिति** । 'सादे' इत्येव सिद्धे सर्वाद्विग्रहणमर्थवत्परि-
भाषाज्ञापनार्थम् ॥—**वार्तिक** इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले'
इति सहस्य सभावः ॥—**इकश्चित्** । पदशब्द उत्तरपद यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दाव्याष्टिशब्दाच्च परो यः पश्चिन्श-
ब्दस्तदन्तात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥—**शतपथिक** इति । श्रुतिकृता तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शतपथः'
इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति—**शतपथिकीति** ॥—**अण्बाधनार्थमिति** ॥ भाष्ये
तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्वीत्या लपिष्यत इति । अनभिधानाच्चेति वा बोध्यम् ॥—**वसन्ता**—॥ उक्थादिष्वेव वस-
न्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवकुम् ॥—**अथर्वाणमिति** । अथर्वाणां प्रोक्त
उपचारादथर्वा । यद्वा 'तेन प्रोक्तम्' इत्यधिकारे 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्य
'अथर्वणो वा' 'अथर्वा, आथर्वणः' इति भाष्योक्तः साधु ॥—**गाथिविदथि**—॥ 'इनप्यनपले' इति सिद्धे अप-
लेऽप्यणि प्रकृतिभावाधर्ममयमारम्भः । गाथिनः । वैदधिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥—**ण्यक्षत्रियार्थ**—॥—**कौ-
रव्य** इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' तत इदो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्या-
यणीरिति फिना भाव्यं, न लिखेति चेत् । सत्यम् । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र
पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥—**श्राफल्क** इति । 'ऋष्यन्धक' इत्यण् । तत इदो लुक्, श्रा-
फल्कः पुत्रः ॥—**वासिष्ठ** इति । ऋष्यण् इदो लुक् । वासिष्ठः पुत्रः ॥—**तैकायनिरिति** । 'तिकादिभ्यः फिन्' ततोऽणो

किम् । वामरप्यस्य छात्राः वामरथाः । इति भगो लुक् तु न भवति । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । बृद्धाच्छः । इवश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इम् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽप्येतदेदित्रणोलुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । ॥ सूत्राच्च कोपधात् ॥ १४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादप्येतदेदित्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः । ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ १४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अप्येतदेदित्रप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिवाणिनिः । तस्य कण्ठचरकादिति लुक् । ततोऽण्, तस्य प्रोक्ताल्लुक् ।

तद्धितेषु चातुरार्थिकाः ।

॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तस्मात्ति ॥ १४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरः । ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ १४।२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । ॥ तस्य निवासः ॥ १४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शीबः । ॥ अदूरमवश्च ॥ १४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ताख्योऽर्थः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरार्थिकत्वं सिध्यति । ॥ ओरञ् ॥ १४।२।७१। अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप । इधुमती । ॥ मनोश्च बह्वजङ्गात् ॥ १४।२।७२। बह्वच अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादम् लुक् । तैकायिन् पुत्र ॥—वामरथा इति । कुर्वादिलात् प्य । ततो वृद्धाच्छ बाधिला 'कप्वादभ्यो गोत्रे' इति शेषिकोऽण् ॥—हनीति । 'ष्यक्षत्रियार्प-' इत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ॥—ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिगिति भावः ॥ नन्विद 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इति सूत्रस्थभाष्यकथयटान्या विरुध्यते 'अत्रैर्युवापत्यानि पुमासो अत्रयः, इतश्चानिजः' इति वङ् तदन्ताद्यनि 'अत इन्' तस्य 'ष्यक्षत्रिया-' इति लुक्, 'अत्रिशृगुकुत्स-' इति 'ढकोऽपि लुक्' इत्युक्तात् । 'ऋष्यन्धक-' इत्यण एव ग्रहणे तु ढको अग्रहणात्ततः परस्येणो लुङ् स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः' इति भाष्यप्रयोगादस्य साधुलमिति ज्ञेयम् ॥—इत्रश्चेतीति । 'यूनि लुक्' इति लुक्कपि प्रत्ययलक्षणेन इत्यन्तमस्तीति भावः ॥—गोत्रे य इति । 'गोत्रमिह शास्त्रीय, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते' इति भावः ॥—स्वरे इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं श्रिया च दीप्स्यात् । लुकि सति लीकार उदात्तः, टाप् च सिद्धतीति भावः ॥—अष्टकमिति ॥ 'गंख्यायाः सङ्गामधनृनाध्ययनेषु' इति 'सख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—संख्याप्रकृतिकादिति । सख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥—कालापक इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थोऽण् 'सब्रह्मचारि-' इत्युपसख्यानाष्टिलोपः । ततो अध्येतर्यण् तस्य 'प्रांकात्' इति लुक् । कालापानामात्राय इत्यर्थं 'गोत्रचरणादुञ्' ततोऽप्येतदेदित्रणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥—छन्दोब्राह्मणानि—॥ इह मण्डूकश्रुत्यानुवृत्त 'प्रोक्तात्' इति पञ्चम्यन्त जमन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन गामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लक्षणिक इत्याशयेनाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति ॥—तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अप्येतदेदित्रप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्तिहान्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः इति । पाणिनीय पाणिनीया इति वदनियमेन प्रयोगे प्राप्त नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव मिदं ब्राह्मणग्रहणं चिरतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयलार्थम् । तेनह न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । यन्मन्ता 'कप्वादभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥ याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति श्रुतिरुक्ता व्यवहारः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिन कोशिकिन इत्यत्र कप्येऽपि तद्विषयल मिदम् । 'काश्यपकौशिकान्यामृषिभ्याम्-' इति प्रोक्तं गिनः, अध्येत्रणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीय व्याकरणम् ॥

तदस्मिन् । अस्तीत्युपाधिकतत्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्ताथं यथाविहित प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यथ्येति बहुव्रीहिः ॥ मतुपोऽयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वापुनिकसकेतेऽपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तस्मात्ति' इत्यनुवर्तते ॥—तेन निर्वृत्तम् ॥ अन्तर्भावितव्यर्थवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥—अदूरः—अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीममासः ॥—चातुरार्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुर्थी । तत्र भवाश्चातुरार्थिकाः । अध्यात्मादिलादृण् ॥ चतुर्थ्यर्थं भवा इति तद्विधौ द्विर्गा तु 'द्विगोलेनपत्ये' इति ढगो लुक् स्यात् ॥—मनोश्च ॥ ननु 'मनोर्बह्वचः' इत्येवान् । बह्वो विहितो यो मतुप तदन्तादिति वैयधिकरण्येन

१ छन्द इति—छन्दःपदेन गायत्र्यादिछन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणम् । जुटापितं च छन्दसीत्यत्र तु छन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणा, 'निल मन्त्रे-' इत्यत्र मन्त्रग्रहणात् । २ चातुरार्थिकत्वमिति—चतुर्णां सूत्राणामर्थोक्तचतुरर्थी, तत्र भवाश्चातुरार्थिकाः, तत्त्वमित्यर्थः ।

माऽण् । सैप्रकावत् । बह्विति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्विति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् । ॥ बह्वचः कृपेषु । ॥ १४२ । ७३ ॥ अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्दृष्टो दीर्घवरत्रः कृपः । ॥ उदक्च वि-
पाशाः । ॥ १४२ । ७४ ॥ विपाशा उच्यते कृत्वे ये कृपास्तेष्वच । अबह्वचर्थे आरम्भः । दत्तेन निर्दृष्टो दाताः कृपः । उदक्
किम् । दक्षिणतः कृपेण्वगेव । ॥ सुकूलादिभ्यश्च । ॥ १४२ । ७५ ॥ कृपेण्विति निवृत्तम् । सकूलेन निर्दृष्टं साकूलम् ।
पौकलम् । ॥ स्त्रीषु सौवीरसालवप्राधु । ॥ १४२ । ७६ ॥ स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वच । सौवीरे, दत्तामित्रेण
निर्दृष्टा दातामित्री नगरी । साल्वे, वैपूमाक्षी । प्राचि, माकन्दी । ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ॥ १४२ । ७७ ॥ अणोऽ-
पवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वरुणं, वारुणम् । अणग्रहणं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् । सौवास्तवी ।
॥ रोणी । ॥ १४२ । ७८ ॥ रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्, कृपाभोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । ॥ कोपघाच्च । ॥ १४२ ।
७९ ॥ अण् । अणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कृपः । कार्कवाकवम् । रंशकूवम् । ॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरदञ्-
ण्ययफक्फिभिश्चिञ्चकठकोऽरीहणकुशाभ्यर्षकुमुदकाशतृणप्रेक्षादमसलिसंकाशबलपक्षकर्णसुत-
कूमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ॥ १४२ । ८० ॥ एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश. क्रमात्सुब्रतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो
बुञ् । अरीहणेन निवृत्तमारीहणकम् । कृशाभादिभ्यश्छण् । काशोऽधीयम् । कश्चादिभ्यः कः । कश्चकम् । कुमुदादि-
भ्यश्छक् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इतिः । प्रेक्षी । अश्मा-
दिभ्यो ः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । सालेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बलयम् ।
पक्षादिभ्यः कक् । पाक्षायाणः । पथः पन्थ च । पान्यायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतकृमादिभ्य इञ् ।
सौतकृमिः । प्रगघादिभ्यो म्यः । प्रगदिञ्, प्रागघः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकः ।
॥ जनपदे लुप् । ॥ १४२ । ८१ ॥ जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । ॥ लुपि युक्तवद्भ्यस्किञ्चनने । ॥ १४२ । ९१ ॥ लुपि
सति प्रकृतिष्वल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । ॥ तदशिश्यं
संज्ञाप्रमाणत्वात् । ॥ १४२ । ९३ ॥ युक्तवद्भ्यश्च न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् । ॥ लुप्योगाप्रत्यानान्त्वात् । ॥ १४२ । ९४ ॥
लुपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः । ॥ योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात् । ॥ १४२ । ९५ ॥ यदि हि योग-
स्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । ॥ १४२ ।

व्याख्यानादिष्ठ सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्याशङ्का निवारयति—अङ्गग्रहणमिति ॥—मत्वन्तविशेषणमिति ॥ समवति
सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यालादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषण स्यादेव । ततश्चाहिमतमित्यादावितिप्रसङ्गः स्या-
दिति भावः ॥—रोणी ॥ रोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह—रोणीशब्दादिति ॥ पञ्चभ्याः
सौत्रो लुगित्यन्ये ॥—तदन्तादिति । 'येन विधिः—' इति सूत्रे भाष्यस्य विशेषवचनाद्, विशेषणविशेषणयोः कामचारमाश्रित्य
'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्यस्य प्रत्याख्यानान्ना तदन्तविधिरिति भावः ॥—वुञ्छण्—॥—'ठक्' इत्यन्तमेकं सम
रूपपदम् । अरीहणादि लपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्व विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह
पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्वि.पाठेऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य
इति ॥ पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—पथ इति ॥—जनपदे लुप् ॥ तन्नाप्रीत्येव । नेह उदुम्बराः सन्त्यमिन्नौदुम्बरो जन-
पदः । न शत्रु लुबन्त नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमितिदेशमाह—लुपि युक्तवदिति ॥
व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । तस्य वन शिरीषवनम् । इह वन-
स्पतिलमितिदिश्येत । ततश्च 'विभाषीषधिवनस्पतिभ्यः' इति णलं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति पष्ठीबहुवचनं कुतो
गमितिदिश्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतेव पष्ठी
परिगृह्यतामिति वाच्यम् । पञ्चथस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥—पञ्चाला इत्यादि ।
यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवचनेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गादिदेश इति
भावः ॥ पूर्वाचार्याङ्गुरोधेन कृत सूत्र सप्रति प्रत्याचष्टे—तदशिश्यमिति । पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गा इत्यादयो
जनपदस्य यथायथ बहुवचनादन्ता एव संज्ञाः, न तत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा ।
न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ उपजीवक प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—लुप्योगेति ।
'जनपदे लुप्' 'वरणादिभ्यश्च' इति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । 'अशिश्यम्' इति संबध्यत एव । तदाह—लुबपीति ।
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानानादिति व्याचष्टे—अप्र-
तीतेरिति । पञ्चालादयः शब्दाः स्त्रियेषु यथा कृषास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अदूरभवश्च' इति तद्धितो नैवो-
त्पद्यते किमनेन छुपो विधानेनेत्यर्थः ॥—न दृश्येतेति ॥ विनापि स्त्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति

५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यश्लिष्यम् । कुतः, अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । कालोपसर्जने च तुल्यम् । १।२।५७। अतीताया रात्रेः पञ्चाशैनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽग्रतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि-पूर्वार्धार्थः परिभाषितं तत्राप्यश्लिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । ॥ विशेषणानां चाजातेः । १।२।५२। लुब्धस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । * हरीतक्यादिषु व्यक्तिकः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । * खलतिकामिनि । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । * मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । मनुष्यलक्षणे लुब्धे विशेषणानां न । लुब्धस्तस्य तु भवतीत्यर्थः । पञ्चा अभिरूपः । ॥ वरणादिभ्यश्च । १।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । ॥ शर्कराया वा । १।२।८३। अस्माच्चानुरार्थिकस्य वा लुब्ध्यात् । ॥ ठक्कौ च । १।२।८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यापक्षे ठक्कौ । वामहणसामर्थ्यापक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्धिवत्त्वः । षट् रूपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शर्करम् । ॥ नद्यां मनुष्यं । १।२।८५। चातुरार्थिकः । इक्षुमती । ॥ मध्वादिभ्यश्च । १।२।८६। मनुष्यस्याच्चानुरार्थिकः । अनर्थ आरम्भः । मधुमान् । ॥ मुकुदनडवेतसेभ्यो ङ्यनुप् । १।२।८७। कुमुदान् । नङ्गान् । वेतस्वान् । आशयोर्भ्य इति अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः । * महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्माकाम देशः । ॥ नडशादाइङ्गलच् । १।२।८८। नङ्गलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः । ॥ शिखाया वलच् । १।२।८९। शिखावलम् । ॥ उत्करादिभ्यश्च । १।२।९०। उत्करीयः । ॥ नडादीनां कुक् च । १।२।९१। नडकीयम् । * कुञ्जा ह्रस्वत्वं च । कुञ्जकीयः । * तक्षत्रलोपश्च । तक्षकीयः । ॥ शिल्पकादिभ्यश्च लुक् । १।६।४।

नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥—प्रसङ्गात्पूर्वार्धार्थपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याल्ले—प्रधानेत्यादिना ॥—विशेषणानाम्—यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तदश्लिष्यम्' इत्यारब्धत्वात्तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जानेः प्रतिषेधमात्रपरिमिदं, न तु युक्तवद्भाषपरिमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥—पञ्चाला रमणीया इति ॥ कथं तर्हि 'पाञ्चालाः जनपदः, गमिषः गपत्रपाणीयः' इति प्रयोग इति चेत् । जनपदविशेषणत्वादित्येव हि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चालाः मुभिक्षाः सम्पन्नपाणीया इति ॥—हरीतक्य इति ॥ 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इत्यणो लृप् । तत्र हि 'लृप् च' इत्यतो ल्यनुवर्तते ॥—खलतिकमिनि । 'वरणादिभ्यश्च' इति लृप् ॥—चञ्चेति । 'सज्ञायाम्' इति कनो 'लृप् मनुष्ये' इति लृप् । चञ्चा टणमय पुमान् ॥—वरणादि—वकारोऽनुक्त-समुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥—वरणा इति ॥ एव कटुवदरी, शिरीषाः, गोदौ, खलतिकमित्यादीन्युदाहरतं व्यानि । वलम्पासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह—इत्य इति । तद्वानित्यत्रापि परत्वाद् 'स्रजः' इत्यनेनैव वकारो न तु 'मादुपधायाः' इत्यनेनोक्तं भावः ॥ न चागमिद्वत्त्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव तत्र न्यायमिति वाच्यम् । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादमसासेऽपि' इत्यत्र भाष्ये निर्णयित्वात् ॥ ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसुवदस्य सुवन्तत्वेन पदत्वात् मनुषो डित्यसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्मस्य कल स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गं कलं प्रति बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च पाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि 'स्वादिषु' इति सान्तस्य पदत्वे नदाध्र्यकलस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति कलं दुर्वारमेव । न च 'नद्या मनुष्य' इति चतुरर्थ्या मनुषो विधानाच्चानुरार्थिको ङ्यनुप् मलर्थीय इति 'तमौ मलर्थ' इत्यनेन मलं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य कलविधिना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निषेधादिति चेत् । अत्राहुः । पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षप्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निषेधाप्रवर्तनान्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति । एतेन घटी धामलकीत्यल 'स्वादिषु' इति पदत्वावदलं स्थानं, औत्सीत्यत्र तु सयोगान्तलोप ग्यादिति शङ्क्यपि परामर्शेति दिक् ॥ ननु प्रक्रियाकालपक्षाय द्रुतुवेव विधीयताम्, अथ वा 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङित' इति प्रकृतस्य मनुषो डित्वमिति दिश्यताम्, किमेतेन द्रुतुविविधानेन । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं नत् । तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह—महिषाच्चेति ॥—शिखाया—निर्णयार्थं देशे तन्नाश्रयणो वाधनार्थं चेदम् । 'दन्तशिखास्तसंज्ञायाम्' इति पत्रमेव वक्ष्यमाण लदेशोऽपि शिखावल इति रूपमिच्छार्थम् ॥—नडादीनाम्—नडप्रक्षबिल्ववेत्रवेतमादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—कुञ्जेति ॥ एव तक्षत्रित्यपि । उभयत्रापि पञ्चाः सौत्रो लुक् । 'टि लोप' इत्यतो लोपेऽनुवर्तमानं लुगप्रहणं व्यर्थमित्याश-

१ वाग्रहणेति—अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादिव ठक्कौविकृत्येन लोपे निन्दे तदर्थस्य रपटमेव । २ महिष्मानिति—अत्र प्रत्यये भाषायामिति न, वकारमवर्णानुनामिकाभावात् । तत्र च सवर्णग्रहणापकर्षस्य सर्वगमनत्वादिति ।

१५३। नडाद्यन्तर्गता बिल्बकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा बत्स्यां सन्ति सा बिल्बकीया । तस्यां भवा बिल्बकाः । वेत्रकीया । वेत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यया स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तते । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥ इति चातुरथिकाः ॥

तद्धितेषु शेषिकाः ।

शेषे । १४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आचणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । इपदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । इल्लवले क्षुण्ण औल्लल्लो यावकः । अश्वैरुह्यत आश्वो रयः । चतुर्मिस्त्रुते चातुरं शक्तम् । चतुर्दश्यां दश्यते चातुर्दश रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । ॥ राष्ठावारपाराद्वसौ । १४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्वसौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवार-रपारीणः । # अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वादयष्टयुल्लन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ॥ ग्रामाद्यस्त्रौ । १४।२।९४। ग्राम्यः ग्रामीणः । ॥ कञ्यादिभ्यो ढक् । १४।२।९५। कुलितस्त्रयः कन्नयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः । ॥ कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । १४।२।९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । प्रैवेयकोऽलङ्कारः । प्रैवोऽन्यः । ॥ नद्यादिभ्यो ढक् । १४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् । १४।२।९८। दक्षिणेस्त्राजन्तमव्ययम् । दाक्षिणालः । पाश्चात्यः । पौरस्यः । ॥ कापिदयाः ष्फक् । १४।२।९९। कापिदयां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी दाक्षा । ॥ रङ्गोरमनुष्येऽण् च । १४।२।१००। चात् ष्फक् ।

इषाह—सर्वलोपार्थमिति ॥—यमात्रस्येति । न च 'आदे' परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्यतिष्य' इत्यतो यकारस्य बद्धस्य लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ इति चातुरथिकाः ॥

शेषे ॥—लक्षणं चेति । प्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूपनरत्राणुपात्तेषु अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावत्त्वर्थम् 'त-स्वेदम्' इत्यनेन चाक्षुषादीनाम्, 'सस्त्रुतभक्षा' इत्यनेन दार्धदादीनां, सिद्धेः । तथाधिकारोऽपि व्यर्थः । तथा हि अधि-कारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यन्तोऽर्थेषु धादिष्वुल्लन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाक्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तान्न प्रयोजनम् । आद्रकपालादीनामुक्त्यदिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु धादयो न प्रवर्तन्ते' इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाक्यं प्रयोजनम्, जाताधिकांरात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तन्नाभात् । यदि सनिहिते जातार्थे एव धादयः स्युः, तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाऽ-णादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्टप' इत्यादिभिः सह 'राष्ठावारपारा' इत्यादयोऽपि पठेरन् । त-स्त्राद्वर्धमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते । 'शेषिकात्सरूपं शेषिको न' इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकार-स्तावदावश्यकः । दैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषे ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'दैषिकान्मुत्तुर्वाथात्' इत्यादिश्लोकं ज्ञापयति । एष च श्लोकः सन्निधौ मनुविधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नते पठित इति तल्लेव व्याख्यास्यते ॥ अ-पत्यादिष्वर्थेषु धादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकैरेव तस्मिन्निरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषा-पेक्षले दोषतादवस्थ्यात् । 'आद्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्ताह चतुरर्थ्यामेव' इति नियमस्यापि सभवाश्च । एव स्थिते चा-क्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥—विगृहीतादपीत्यादि ॥ व-चनमेवेदं, सूत्रे यथासम्बन्धप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥—कुत्सितास्त्रय इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्को कद्रावः ॥ 'कद्रावे त्रावुपसह्यायम्' इति तु प्रत्याख्येयम् ॥ 'कुल्याया यलोपश्च' इति गणसूत्रम् । कुल्याया जातः कौलेयकः ॥ कन्न, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि ॥—दक्षिणापश्चात्—॥—अव्ययमिति । साहचर्यादिति भावः ॥ एव च दाक्षिणाल इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुनर्वाशाशङ्कं नास्तीति बोध्यम् ॥—पाश्चात्य इति ॥ कथं ताह 'पश्चात्तनैः कश्चन नुयमानः' इति । न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं का-लवाचकात् व्युत्थ्यौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । 'अप्रादिपश्चात्' इति ङिष्वा व्युत्थ्यौर्वाधस्य दुर्वोरत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तनन्ति पश्चात्तना इति कथञ्चित्समाधेयम् ॥—कापिदयाः ष्फक् ॥ कापिदयां शब्दात्षफक् स्यात् ॥ पित्वादीषु तदाह—कापिशायनीति ॥—रङ्गोरमनुष्ये—॥ रङ्गो जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् प्राप्तः । तद्वाचक-

१ छस्य किमिति—तेभ्यः परस्य च्छस्यैव समव इति प्रश्नः । २ यमात्रस्येति—इदं च उपधाग्रहणानुवृत्तौ सगच्छते इति कश्चित् । वस्तुतस्तु तदनुवृत्त्यभावेऽपि आदेः परस्येति यमात्रस्यैव लोपः प्राप्तोतीति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ३ अन्योऽर्थ इति—विशेष्यतया भागमान इत्यर्थः । एव चेदत्वेन भागमानमपत्यावधि न शेषः । ध्वनित चेदं 'तस्येदमित्यपलेऽपि' इति श्लोको न ।

राङ्गवो गौः । राङ्गवायनः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ॥ घुप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ॥४२॥
१०१। विष्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । ॥ कन्धायाद्युक् ॥४२॥१०२। कान्तिकः ।
॥ वर्णौ बुक् ॥४२॥१०३। वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः, तद्विषयार्थवाचिकस्याशब्दादुक्तं स्यात् । यथा हि
जातं हिमवत्सु कान्तिकम् । ॥ अव्ययास्त्यप् ॥४२॥१०४ । * अमेहकतसिन्नेभ्य एव ॥ अमाऽन्तिकसहार्थयोः ।
अमासः । इहस्यः । कलः । ततस्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः ॥ * अव्ययानां ममात्रे
टिलोपः ॥ अनिलोऽयं बहिषटिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ * त्यग्नेध्रुव इति धक्त्वम् ॥
निलः ॥ * निलो गते ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥४३॥१०१। ह्रस्वादिणः परस्य सस्य चः स्यात्तादौ तद्धिते ।
निर्गतो वर्णाग्रनेभ्यो निष्ठश्चापटालादिः ॥ * अरण्याणः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ * दूरादेत्यः । दूरेत्यः ॥
* उत्तरादाहः ॥ औत्तराहः । ॥ ऐषमोहाः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥४२॥१०५। एभ्यस्त्यच्चा । एषे वक्ष्यमानौ
व्युत्थुलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । हस्त्यम् । हस्तनम् । शस्त्यम् । शस्तनम् । एषे शौवस्तिकं वक्ष्यते । ॥ ती-
ररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥४२॥१०६। यथासंख्येन । कैकतीरम् । पाल्वलीतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति
नोक्तम् । बहुवर्णान्माभूत् । बाहुरूप्यम् । ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः ॥४२॥१०७। अणोऽपवादः । पौर्व-
ज्ञाकः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुकांमशम्भां भवः पूर्वपुकांमशम्भा । प्राचां ग्रामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । ॥ मद्नेभ्योऽञ् ॥४२॥१०८। दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्वदात्तादिवृ-
द्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । ॥ उदीच्यग्रामाश्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥४२॥१०९। अञ् स्यात् । शैव-
पुरम् । ॥ प्रत्योत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥४२॥११०। माहिकिप्रस्थः । पाळदः । मैलीनकः । ॥ क-
ल्वेन 'अब्रुद्वादपि' इति वुञ् प्राप्तः, तमपि बाधिला 'ओर्देशे' वञ् प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण्' बाधकः, ततोऽपि परला-
त्कृच्छ्राद्यपि प्राप्तेऽनेन ष्फणौ विधीयते । कोपधलादेवाणि सिद्धे कच्छादिपु रङ्गशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्त्वयोर्व्युत्थविधा-
नार्थ इति ॥ क्वचित् राङ्ग इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ न्यादेतन् । अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादेन वुञ्
तत्र ष्फणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणुग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादितादेव तत्सिद्धे । अत्राह काशिकाकृतः ।
नान्यं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदायः, तेन मनुष्यमित्रे प्राणिन्येव ष्फणिवधीयत इति, राङ्गव कम्बल इत्यत्र न ष्फक् ।
विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यणुग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं द्वयमपि
प्रशाम्भ्यातम् ॥—घुप्रागपा—॥—दिव्यमिति । मृत्रे 'दिव उत्' इत्युत्प्रेन निर्देश इति भाषः ॥ अपाची दक्षिणा
दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठा, 'यदिन्द्र प्रागपागुदग्' इत्यादां तथा दर्शनादितं स्थितं मनोरमायाम् ॥
केचित् 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता' इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठापाठं क्वाचित्कं पुरस्कृत्य मृत्रेऽपि 'अवाक्' इति पठित्वा
अवाच्यमित्युदाहरन्ति । 'प्रागपाक्' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागपादोऽस्मात्प्रत्यय-
व्ययाः, तद्विज्ञास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि 'सस्कारा' प्राक्तना द्वे' इति । अत्राहुः ।
कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यत बाधिल परलात् व्युत्थुलं बोध्याविति ॥—वर्णौ बुक् ॥—वर्णुरिति । 'अदूरभवश्च' इ-
त्यर्थं सुवास्तादित्वादिणि 'जनपदे लुप्' इति लुपः ॥—अमास्य इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची स्वरदिः । अमा समीपे
भव इत्यर्थः ॥—ह्रस्वात्तादौ—॥ पदान्तत्वाप्यस्याप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं 'याम्भन्विधिः—' इत्येव
सिद्धेः । ह्रस्वात्किम् गीस्तराम् । धृस्तराम् ॥ तादां किम् । सापि साद्ववति ॥ तद्धिते किम् । सापिस्तरात् ॥ निङ्-
न्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिन्वुस्तराम् ॥—दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥—औत्तराह इति । इहा-
युदात्तस्य खिया टाप् च बोध्यः ॥ यदा तु 'उत्तराह' इत्यादिग्रहणस्येतनोऽण् क्रियते 'अमेह—' इति पारंगणनेन व्यपो-
ऽभावात् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, खिया डीप् च विशेषः ॥—वक्ष्यमाणाविति ॥ 'मायचिरम्' इत्यादिनेने
शेषः ॥—वक्ष्यत इति । 'श्वसस्तु' च इत्यत्र ॥—दिक्पूर्व—॥ 'असंज्ञायां' इत्यत्र मौत्रलाप्यमर्थं मसमीप्याश-
येनाह—संज्ञाभूताया इति ॥—मद्नेभ्योऽञ् ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यत, न तु मद्रपयोः ॥—दिशोऽम-
द्राणामिति । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रमिष्यस्याचामादेर्द्विद्धिः स्यात् जिति णिति क्रिने च तद्धिते' इति
सूत्रार्थः ॥—पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तां दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ—' इति समासः ॥
—उदीच्य—॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माथुरः । बह्वचः किम् । ध्वजः । पिप्पल्यादिडीपन्तो ध्वजीशब्दः ॥
अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधान, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपदप्रकृतित्वेन लिख्यस्यावस्थानात् ॥
—शैवपुरमिति । 'प्रत्युपुरवहान्ताच' इति वुञ् न भवति, 'ब्रुद्वात्' इति तत्रानुवृत्तेः ॥—प्रत्योत्तर—॥ उदीच्य-

१ टिलोपविधानादिति—बहिषटिलोपो यच्च हलनेनेति भावः । २ अरण्याण इति—अणि हि मति डीप् स्यादिति भाषः ।

३ काकतीरमिति—ककतीरः प्रकृतिः । काश्कतीरमिति पाठान्तरम् ।

ण्यादिभ्यो गोत्रे । ४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।
 ॥ इजश्च ॥ ४।२।११२। गोत्रे य इम् तदन्तादण् स्यात् । वाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गो-
 त्रमिह शास्त्रीयं नतु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् । ॥ न इजश्चः प्राच्यभरतेषु ॥ ४।२।११३। इजश्चेत्यणो-
 ऽपवादः । प्राष्टीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य छिन्नम् ।
 ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १।१।७३। यस्य समुदायस्याषां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।
 त्यदादीनि च । १।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । ॥ वृद्धाच्छः ॥ ४।२।११४। शालीयः । मालीयः । तदीयः ।
 ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ १।१।७५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशमिधाने । एणीपचनीयः । गोनदीयः ।
 भोजकदीयः । पक्षे अणि । एणीपचनः । गोनर्दः । भोजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ * वा
 नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः । ॥ भवतष्टृच्छसौ ॥ ४।२।११५। वृद्धाजवत
 एतौ स्तः । भावत्कः । जश्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादण्वेव । भावतः । ॥ काश्यादिभ्यष्टृञ्-
 जिठौ ॥ ४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका ॥ * आपदादिपूर्वपदात्का-
 लान्तात् ॥ आपदादिप्राकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । ॥ वाहीकप्राग्मेभ्यश्च ॥ ४।२।११७। वाही-
 कप्रागवाचिन्यो वृद्धेभ्यष्टृञ्जिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकप्रागः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ।
 ॥ विमाषोशीनरेषु ॥ ४।२।११८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिन्यो वृद्धेभ्यष्टृञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्श-
 निका । सौदर्शनीया । ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ ४।२।११९। उवर्णान्तादेशवाचिनष्टृञ् । निपादकर्तुः, नैषादकर्तुः । केऽण
 इति इत्थः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादर्थं बाधते । दा-
 शिकर्तुः । ॥ वृद्धात्प्राचाम् ॥ ४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आठकजम्बुकः । शा-
 कजम्बुकः । नेह मल्लास्तु, मल्लावास्तवः । ॥ धन्वयोपधाहुञ् ॥ ४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाश्च
 देशवाचिनो वृद्धाहुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ बुज्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । सा-
 ङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । ॥ प्रस्थपुरवहान्ताश्च ॥ ४।२।१२२। एतदन्तावृद्धादेशवाचिनो बुज् स्यात् । छस्याप-
 वादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पेलवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तृचरेण सिद्धम् । ॥ रोप-
 धेतोः प्राचाम् ॥ ४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताश्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । इतः, का-
 कन्दकः । ॥ जनपदतद्वध्योश्च ॥ ४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तद्वधिविवाचिनश्च वृद्धाहुञ् स्यात् । आदर्शकः ।

प्राग्लक्षणस्यानोऽपवादः ॥—पालद् इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशासहिता
 तुल्यैव । वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलयादिषु पठ्यते परं छ बाधितुम् । अन्यथा अण वाधिला परलाच्छ एव स्वात्कोप-
 धप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे सावकाश इति । यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्तु न, गणोऽस्मिन्नलोपनिपातना-
 विति हरदत्तादयः ॥—सौतङ्गमेरिति ॥ सुतगमादिभ्यश्चानुरार्थिक इव ॥—शास्त्रीयमिति ॥ ननु 'अपत्याधिकाराद-
 न्यत्र लौकिक गोत्र गृह्यते' इति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्र गृह्यते, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः
 प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः' इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्रापिधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ 'गर्गादिभ्यो यञ्'
 इत्यत्र तु 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः—' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थलात् तदेव हि
 'इजश्च' इति सूत्रेनुवर्तते इति ॥—न इजश्चः—॥—अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥—भरतानामग्रहण-
 स्येति । तेन 'इजः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । औहालकः पिता, औहालकायनः पुत्र इति
 'आर्हादगोपुच्छ—' इति सूत्रे कैयटः ॥—भवतः—॥ छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः— । पदसंज्ञार्थं सित्करणादित्याशये-
 नाह—जश्वमिति ॥—काश्यादिभ्यः—॥ इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र वकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यास-
 पाठस्तु क्षीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ॥—आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥—वृद्धादेवेति । 'वृद्धाच्चेत्प्राचामेव'
 इति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥—धन्वयो—॥ धन्वेति न स्वरू-
 पपर्याययोगेग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह—धन्वविशेषेति ॥—ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि 'समानौ मरुधन्वानौ'
 इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि 'आष्टकं नामधन्व' इति भाष्ये द्वस्वपाठाग्रपुसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥—उत्त-
 रेणेति । रोपधलादिति भावः ॥—जनपद—॥ स चासौ अवधिषेति कर्मधारयान्नपदरूप एवावधिलभ्यते । न च

१ नामधेयस्येति—अत्र नामशब्देनाधुनिकः सकेत एव गृह्यते, अत एवैह प्राचां देशे इति सार्थकम्, घटीयमित्यादि तु
 ग्राह्यादित्यसिद्धम् इति चेत् । अन्ये तु रुद्धा बोधकशब्दस्त्वमेवात्र नामत्वम् । एङ् प्राचामिति तु नियमार्थम्, देशवृत्तिशब्दे-
 बादिरेवेति, एव च घटीयाणाः प्रयोगा अनेनैव साध्यन्त इत्याहुः ।

त्रैगर्तकः । ॥ अष्टादशदपि बहुवचनविषयात् । ४।२।१२५। अष्टादशदपि जनपदतद्विधाविनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकादुच्यते स्यात् । अष्टादशदणो वृद्धाच्छस्वापवादः । अष्टादशजनपदात्, आङ्गकः । अष्टादशजनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाजनपदात्, दार्वकः । वृद्धाजनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्त्यः, तासु भवो वर्तनः । ॥ कच्छाग्निर्वक्त्रवर्तोत्तरपदात् । ४।२।१२६। देशवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाच्च बुज्यते स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाप्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । ॥ धूमादिभ्यश्च । ४।२।१२७। देशवाचिनो बुज्यते । धूमकः । तैर्यकः । ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४।२।१२८। नगरशब्दादुच्यते स्वात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । ॥ अरण्यान्मनुष्ये । ४।२।१२९। बुज्यते । अरण्याण्यह्यस्वापवादः ॥ * पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिस्थिति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यावो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा * ॥ वा गोमयेषु ॥ आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । ॥ विभाषाकुर्युगन्धराभ्याम् । ४।२।१३०। बुज्यते । कौरवकः । कौरवः । कौरवः । कौरवः । ॥ यौगन्धरः । ॥ मद्रवृज्योः कन् । ४।२।१३१। जनपदबुज्योऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः । ॥ कोपधादण् । ४।२।१३२। माहिपिकः । ॥ कच्छादिभ्यश्च । ४।२।१३३। देशवाचिनोऽण् । पुत्रादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्बुज्यते । ४।२।१३४। कच्छाणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः । ॥ अपदातौ सात्वात् । ४।२।१३५। सात्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुज्यते सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । सात्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । सात्वः पदातिर्ब्रजति । ॥ गौयवाग्वोश्च । ४।२।१३६। सात्वाद्बुज्यते । कच्छाणोऽपवादः । सात्वको गौः । सात्विका यवागूः । सात्वमन्यत् । ॥ गतोत्तरपदाच्छः । ४।२।१३७। देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुवचननिरासार्थम् । ॥ गहादिभ्यश्च । ४।२।१३८। छः स्यात् । गहीयः ॥ * मुखपार्श्वतसोलोपक्ष ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अन्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ * कुग्जनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ * देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ * स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ * वेणुकादिभ्यश्च छः । ॥ वेणुकीयम् । वेत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । ॥ प्राचां कटादेः । ४।२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटादेश्चः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । ॥ राज्ञः कच । ४।२।१४०। वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्निधौगण कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । ॥ वृद्धादकेकान्तस्त्रोपधात् । ४।२।१४१। अक इक एतदन्तात्स्त्रोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनश्चः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुषजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः । ॥ कन्थापलदनगप्रामहदोत्तरपदात् । ४।२।१४२।

जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, 'बुजेव यथा सामान्यन्' इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदाविधाविनःखिगतशब्दात् 'गतोत्तरपदात्' इति च्छे न भवति, किं तु 'अष्टादशदपि बहुवचनविषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण बुजेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—त्रैगर्तक इति । 'जनपदतद्विधयोः' इति सूत्रे जनपदाविधाविन उदारण तु 'श्यामायनकः' इत्यादि बोध्यम् ॥—नागरा ब्राह्मणा इति ॥ क-यादिपु माहिप्मतीति सज्ञाशब्दसाहचर्योन्मत्ताभूतनगरशब्दस्य ङ-कला नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥—विभाषा कुरु—॥ कुरुशब्द कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरायमेव । 'अष्टादशदपि' इति नित्यप्राप्तां बुजनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वात्त्रि एव बुज्यते । कौरवको मनुष्यः कौरवकस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्मा कच्छादीं पाठः । अन्यथा अनर्थव विभाषया बुज्यतेः सिद्धिं किं तेनेति भावः ॥—सैन्धव इति ॥ 'ओदेशे' इति ठञ् प्राप्तः ॥—वृजि सिद्धे इति ॥ 'मनुष्यतत्स्थयोः' इत्यनेन ॥—गहादिभ्यश्च ॥ गहादिभ्यो देशवाचिन्यश्च स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचिताभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥—मुखपार्श्वतसोरिति । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादिलासतिः ॥—मुखतीयमिति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तत्सन्ताच्छः । 'अलोऽन्यस्य' इति तयः सकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ॥—कुग् जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् ॥—स्वकीयमिति । स्वाधिककत्रन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणलाच्छः । देशवाचिताभावेऽपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः ॥ अत एव 'लुब्धोणाप्रह्वानान्' इति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्' इति न्यासकारोक्तिः संगच्छते । केवलात्स्वशब्दादणवः । तावम् । एतच्च 'द्वारादीनां च' इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राक्कीताच्छः' अन्तरशब्दात् गहादिताच्छे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वाधिकेन च 'नान्तरकीयकम्' इति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः—वृद्धादके—॥ ब्राह्मणकीय इति । 'कोपधादण्' इ-

कन्धादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्मिठादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षि-
नगरीयम् । दाक्षिप्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । ॥ पर्वताच्छ । ७।२।१४३। पर्वतीयः । ॥ विभाषाऽमनुष्ये
७।२।१४४। मनुष्यमित्रेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् ।
पर्वतीयो मनुष्यः । ॥ कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे । ७।२।१४५। भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् ।
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् । ॥ युष्मदन्मदोरन्यतरस्यां खञ् । ७।३।१। चाच्छः । पक्षेऽण् ।
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ७।३।२। युष्मदस्मदो-
रेतावादेशौ स्तः खन्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । योष्माकः । आस्माकः । ॥ तवकममकावेकच-
क्षने । ७।३।३। एकार्यवाचिनोयुष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खन्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः ।
मामकः । छे तु । ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७।२।१८। मपर्यन्तयोरेकार्ययोस्त्वमौ स्तः प्रत्यवे उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः । ॥ अर्धाद्यत् । ७।३।४। अर्ध्वः । ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ७।३।५। परार्ध्वम् ।
अवरार्ध्वम् । अधमार्ध्वम् । उत्तमार्ध्वम् । ॥ दिक्पूर्वपदादृञ् । ७।३।६। चाद्यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्ध्वम् ।
॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठप्रौ । ७।३।७। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्थान्तादञ्-
ठनो स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्त्रिधर्षे भवा इति तद्धितार्थं
समाप्तः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेलुके यतोऽञ्चलुकर्षः संभाव्येत । ॥ मय्यान्मः । ७।३।८। मध्यमः ।
अ सांप्रतिके । ७।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षार्पकधर्हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं
दाह । नातिहसं नातिदीर्घमित्यर्थः । ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ७।३।१०। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विचवा-
द्वीपशब्दाधञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या । ॥ कालादृञ् । ७।३।११। कालवाचिभ्यश्चञ् स्यात् । मासिकम् । सांव-

इत्यण् प्राप्तः ॥—आयोमुखीयमिति ॥ वाहीकग्रामलक्षणां ठञ्मिठाविह प्राप्तौ ॥—ठञ्मिठादेरिति ॥ आदिशब्देन
'रूपधेतोः' इत्यादिना प्राप्तस्य वृजः ॥—पर्वतीय इति ॥ 'तत्र घोर रथोर्युद्धं पार्वतीयैर्गणैरभूत्' इत्यत्र तु 'पर्वती-
यस्य राज्ञे इमे इत्यर्थे छान्तादण् ॥—कृकण—॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिवि-
शेषणमित्याह—भारद्वाजदेशोऽप्यादिना ॥—युष्मदस्मदोः—॥ 'त्यदादीनि च' इति वृद्धलान्निले छे प्राप्ते खणो-
रपि विधानार्थमिदम् ॥—पक्षे अणिति । अन्यतरस्याग्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथा-
सह्य न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमाया तु यथासह्यनिवारणाय योगविभागः कृतः । तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतर-
स्याम्' । आभ्या छो वा स्यात् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धलान्निले छे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ततः 'खञ्' एवमुत्तरसूत्रेऽपि
योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः खणभ्यां यथासह्य नेत्यादि ॥—युवयोरित्यादि । एकवचने तवकममकादेश-
विधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥—तस्मिन्नणि च—॥ तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते । ननु
चानुकुष्ठः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासह्य तु न भवति 'खजणोः' इति वक्तव्ये पृथग्विमक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् ॥
स्थान्यादेशयोस्तु इत्थत् एव तत् ॥—तवक—॥ इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खजणोरादेशौ प्रति यथासह्य न भवति,
किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—तावकीनः । मामकीन इति ॥—परावरा—॥ 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव
वक्ष्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ
बाधिला यदेव भवति ॥—दिक्—॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधेनिरासार्थमित्याहुः ॥—अ सांप्रतिके ॥ सप्रतीत्यव्ययं
न्याये वर्तते 'अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष सप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थं तु प्रसिद्धमेव । 'एतर्हि सप्रतीदानीम्' इत्यमरात् । ततः प्रज्ञादिलात्सार्थेण ।
विनयादित्वात्सार्थे णपि । तेन सांप्रत सांप्रतिकमिति पर्वयौ ॥—उत्कर्षेत्यादि । न्याये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र
गृह्यते इति भावः ॥—द्वीपादनु—॥ समुद्र समया अनुसमुद्रम् । 'अनुर्थसमया' इत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्तं चेदम् ।
विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्यवृक्षपवादोऽयम् ॥
अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यणं द्वैपको मनुष्यः । 'मनुष्यतत्स्थयोः' इति वृज् ॥—द्वैप्येति । 'यमश्च' इति द्वीप
भवति । 'अपत्याधिकारस्यादेव यज्ञो द्वीप्' इति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—कालादृञ् ॥ स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् 'संधिवेलादि'
सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽपि ठञ्वाधनार्थमण्णिवानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहण-
मित्याशयेनाह—कालवाचिभ्य इति ॥ यत् स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमन्त्रार्थादिषु स्थितम् । तदसत् ।

१ अमनुष्ये इति—अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात्, ननु 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यनेन कृत्वा रक्षःपिशाचा-
दिबोधकः । २ कालादिति—कालशब्देन यथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणम् । अत एव सायनादिक इत्यत्र ठञ् सिद्धः ।
अन्यथा रक्षःसमुदायस्य स्वाहवाचकत्वाभावात्कालसमुदायरय कालवाचकत्वाभावाद्वा न स्यात् इति दिक् ।

स्वरिकम् । साध्याप्रतिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अजुदितोत्तरा-
गेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जात इति बाष्पका-
लाधिकारः । ॥ ध्राष्ट्रे शारदः । ॥ १४।३।१२। ठक् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आहम् । ॥ विभाषा रो-
गात्तपयोः । ॥ १४।३।१३। शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि । ॥ निशाप्रदोषा-
भ्यां च । ॥ १४।३।१४। वा ठक् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् । ॥ श्वसस्तुद् च । ॥ १४।३।१५।
श्वसश्चादृष्टम् वा स्यात्तस्य तुदागमश्च । द्वारादीनां च । ॥ १४।३।१६। द्वार, खर, व्यल्कश, स्वस्ति, खर, स्प्यकृत्,
स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरजागमश्च । शौवस्तिकम् । संधिबेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् । ॥ १४।३।१६।
संधिबेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिबेलायां भवं सान्धिबेल्म् । प्रेम्म् । तैबम् ।
सन्धिबेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ * संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥
सांवत्सरं फलं पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् । ॥ प्रावृष एण्यः । ॥ १४।३।१७। प्रावृषेण्यः । ॥ वर्षाभ्यष्टक् । ॥ १४।३।
१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेष्विति साध्यर्थः । ॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च । ॥ १४।३।
२२। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकोपोः । चकारात्पक्षे ऋत्वं । हेमनम् । हेमन्तम् । ॥ सार्यचिरप्राहेप्रगो-
ऽव्ययेभ्यष्टुष्टुप्लौ नुद् च । ॥ १४।३।२३। सायमित्यादिभ्यश्चतुभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुष्टुप्लौ लुप्तयो-

‘कालिक’ संबन्धः, कालिकी व्याप्तिः’ इत्यादिप्रयोगानापत्तेः । न च विशेषाणामेव ग्रहणे सन्धिबेलादिभ्योऽण्विधानं शापक-
मिति बाध्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यम् । गाणमुख्यन्यायसिंह नारीयते । तेन कदम्बपुष्पासहच-
र्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्रीहिपलालसाहचर्यादीहिपलाल कालः, तत्र भवं कदम्बपुष्पिकं व्रीहिपलालिकमित्याकरः । अत्र हि
प्रमाणं संधिबेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः,
‘लुबधिशेषे’ इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्ताय न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुण्यादिसमीपस्थचन्द्रमासं युक्ते
काले पुण्यादिशब्दानां गाणत्वात् । ‘लुबधिशेषे’ इति शास्त्रमपि गाणित्तत्त्वान्वाल्यापकमेवेति दिक् ॥ एव स्थिते ‘कालवा-
चिभ्यः—’ इति मूलस्य ‘कालप्रतिपादकेभ्यः’ इति फलितोऽर्थः ॥—**श्राद्धमिति** ॥ भक्षया क्रियमाणं पि-य कर्मैतर्थाः ।
‘प्रज्ञाश्रद्धार्चोभ्योऽण्’ इति मत्वधांयेन-युत्पादितः । श्रद्धावान्पुरुषस्तु न श्रुते, अनामधानात् ॥—**श्वसस्तुद् च** ॥ वि-
भाषेलुनवर्तनादाह—**ठक् वा स्यादिति** ॥ ‘एषमोयः’ इत्यादिना खर्वापि विकल्पेन विहित आभ्यां मुक्ते व्युत्प्लुलावपि
स्त एव ॥—**शौवस्तिकमिति** ॥ नन्यन्तरङ्गलान् नुटि ठस्य प्रत्ययादिलाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् ।
न च परलादिकादेशे तस्य नुटिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गलानुटः प्रभृतेः । इकादेशस्य लाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् ।
सूत्रभङ्गेन युक्ति हि क्रियमाणे तु ‘इसुसुकान्तात्’ इति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम् । वृच्छणादिपु ठचक्षित्वेन ‘एका-
देशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्’ इति शापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं ठचक्षित्वेन । कृते
लिकादेशे प्रत्ययखरबाधनाय चित्तप्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**संधिबेला**—॥ अणग्रहणं तु छावाधना-
र्थम् । अन्यथा ‘सन्धिबेलादिभ्यो यथाविहित प्रत्ययाः स्युः’ इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् ‘वृद्धाच्छः’ स्यात् । वचनं तु ठजो
बाधनाय स्यादिति भावः ॥—**तैषमिति** । निष्पाद्वादावण । जाताये तु ‘अविष्टाकल्पनी—’ इति लृक् स्यात् । ‘सूर्यति-
ष्य—’ इत्यत्र ‘तिष्यपुण्ययोर्नक्षत्राणि’ इति वचनादलोपः ॥—**प्रावृष एण्यः** ॥ ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षणीति प्रावृद्, ‘नहिषृ-
ति—’ इति दीर्घः । तत्र भवः । जातं तु ठन वक्ष्यति । ‘रथाभ्याम—’ इति सिद्धे प्रक्रियालाघवाथं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥
किं च ‘प्रावृषेभ्यमाचक्षाणः प्रावृषेण्’ इत्यत्र णकारध्रवणार्थमपि तत् । प्यन्तात्किपि टिलोपणिलोपयलोपाः ॥—**सर्वत्राण्**
च—॥—**हेमन्तादिति** एतच्च ‘हेमन्ताच्च’ इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ॥—**हेमनमिति** । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे
‘अन्’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे ‘यस्येति च’ इत्यलोपस्यामीयलेनासिद्धत्वा-
त्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥—**हेमन्तमिति** । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य ‘सर्वत्राण्—’ इति प्रतिपक्षेकेन
अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यात भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्तशब्दोऽप्यस्ति ‘हेमशागनीगन्ति कर्णो’
इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्तशब्दशब्दाभ्यामृत्वणि हेमन्त हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु ‘हेमन्ताच्च’ इति ठजा
हेमन्तिकमिति द्वतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठजा अणो बाधः शाङ्गः । छन्दसि सर्वविधानां वैकल्पिक-
त्वात् । श्रुतिरुक्ता तु ‘हेमन्ताच्च’ इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हेमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥—**सार्यचिरम्—**॥
नन्यन्तरङ्गलात्प्रथमं नुटि ‘मृत्युः’ इत्यादाविव त्पुशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादिशो
न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गमावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गाद्, अत

१ सन्धिबेलादीति—इह गणे शश्वतोर्बेनि पाठाच्छाश्वतिकशाश्वतौ सिद्धाविति नस्तद्धित इति सूत्रस्थभाष्यस्वरम इति
शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

स्तुद च । तुटः प्रागनादेशः । अनेघतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते ।
 प्राह्वेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ * चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वो घक्तव्यः ॥ चिरत्तम् । परत्तम् । परा-
 रिक्तम् ॥ * अग्रदिपश्चादिभ्यश्च ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ * अन्ताश्च ॥ अन्तिमम् । ॥ विभाषा पूर्वा-
 ङ्गापराङ्गाभ्याम् । ७।३।२४। आभ्यां टयुटयुलौ वा स्तस्तयोस्तुद च । पक्षे ऽङ् । पूर्वाङ्केतनम् । अपराङ्केतनम् ।
 घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाङ्कः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाङ्केतनम् । अपराङ्केतनम् । पौर्वाङ्गिकम् । आपराङ्गिकम् ।
 ॥ तत्र जातः । ७।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्ञात इत्यर्थेऽणादयो वादयश्च स्युः । सुप्ते जातः चौघ्नः । औत्सः । रा-
 द्विः । अवापारीण इत्यादि । ॥ प्रावृषष्टप् । ७।३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । ॥ सं-
 ज्ञायां शरदो वुञ् । ७।३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्रविशेषाश्च । ॥ उत्तरपदस्य । ७।
 ३।२७। अधिकारोऽयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । ॥ अवयवाद्गतोः । ७।३।२८। अवयववाचिनः पूर्वपदादनुवा-
 चिनोऽचामादेशो वृद्धिः स्यात् अिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववापिकः । अपरहैनमः । अवयवात्किम् ।
 पूर्वांशु वर्षांशु भवः पौर्ववापिकः । ऋतोर्बृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् ।
 ॥ सुसर्वाधाजनपदस्य । ७।३।२९। उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपद-
 दवच्योरिति वुञ् । सुसर्वाधद्विशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । ॥ दिशोऽमद्राणाम् । ७।३।३०। दि-
 श्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् ।
 पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्धः । ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७।३।३१। दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवा-
 चिनान्ग्रामनगरवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वपुकामशम्यां भवः पूर्वपुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः । ॥ पूर्वाङ्गा-
 पराङ्गाद्रांमूलप्रदोषावस्कराद्वुञ् । ७।३।३२। पूर्वाङ्कः । अपराङ्कः । आद्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अव-
 आह—तुटः प्रागिति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन 'घकालतनेषु' इति प्राहम् ॥—सायंतनमिति । स्यतेष्वेति
 सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रुडः, तस्य प्रत्ययसंयोगेन मान्तल निपात्यत इति वार्तिककृन्मत्तम् ॥ भाष्यकृता
 तु 'मान्ताव्ययम्' इत्याश्रित्य सायग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायशब्दात्कालाद्विनि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचि-
 त्वाभावादनभिधानाद्व्याहृद्वाहः ॥—चिरंतनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंयोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः ॥
 अत्र वदन्ति । खरादौ पाठद्वयवत्त्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताचिरशब्दाद्वृत्त्यादिति वाच्यम् ।
 ज्ञेन बाधादिति ॥—एदन्तत्वमिति । प्राह्वः सोढोऽस्य प्राह्वेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जाताथं 'घका-
 लतनेषु' इत्यलुकापि सिद्धेः ॥—चिरत्तमिति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानात् व्युत्थुलापि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य
 प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव व्युत्थुत्वार्थं तत्संभवात् । परत् पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे ॥
 —अग्रदि । डिमचो हित्वं स्पष्टार्थम् ॥—तत्र जातः ॥ ननु 'शेषे' इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः 'चाक्षुषं रूप, श्रावणः शब्दः'
 इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वपादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवापादयः' इति नियमार्थं जाता-
 र्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा 'तत्रास्ते, तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।
 'लुप्त आस्ते, सुप्ते शेते' इत्यादौ लनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । स-
 मर्थविभक्तयस्ताक्षेपादेव लभ्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् ।
 मैवम् । 'प्रावृषष्टप्' इत्याद्यपवादाथं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यादयः, ते
 तु व्यर्थो एवेति दिक् ॥—संज्ञायां शरदः—॥ समुदायेन चेत्यज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारद सस्यम् ।
 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृतम् ॥—पूर्ववापिक इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः,
 हेमन्तस्यापर इति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिससासः ॥—पूर्वास्त्विति । तद्धिताथं समासः ॥—ऋतोर्बृ-
 द्धिमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्बृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदनुवाचीशब्दोऽवयवभेदः
 पर इत्यर्थः । पूर्ववापिकः अपरहैनम इत्यत्र । तथा च 'वर्षाभ्यष्टक्' 'सर्वत्राणं च तलोपश्च' इत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भ-
 वतः ॥ वृद्धिर्बृद्धिर्वा किं, पूर्वप्रावृषम् । 'प्रावृष एण्यः' इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋलणेव ॥—इह त्विति । पौर्ववा-
 पिक इत्यत्र । तथा चेह 'कालाद्वृत्ति' इति ऽवेवेति भावः—आवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वोऽनु वर्षास्थिति सामा-
 नाधिकरण्यं न सगच्छेतेति भावः ॥—जनपदतदवच्योरिति ॥ तस्मिन्नुवर्तमाने 'अङ्गुलद्वयं बहुवचनविषयात्'
 इत्यनेनेत्यर्थः ॥—पौर्वमद्र इति ॥ 'मद्रेभ्योऽङ्' इत्यञ् ॥—पूर्वाङ्क इति ॥ 'विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्याम्' इत्यस्या-

१ पूर्ववापिक इति—इय चोत्तरपदवृद्धिः सत्यपि समवेति न्यायेन पूर्वपदवृद्धेरर्थाधिका, अत एव 'हङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपद-
 स्य च' इति चरितार्थमिति भावः । २ उत्तरार्ध इति—'प्राचां ग्राम' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यात् इत्येवमर्थ
 इत्यर्थः । एकयोगे तु स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य ण्युदासः संभाव्येतेतीहाशङ्कीयत्वम् ।

स्वरकः । ॥ पथः पन्थ च । ॥ १४३।२९। एषि जातः पन्थकः । ॥ अमावास्याया वा । ॥ १४३।३०। अमावास्याकः ।
 अमावास्याः । ॥ अ च । ॥ १४३।३१। अमावास्याः । ॥ सिन्धवपकराभ्यां कन् । ॥ १४३।३२। सिन्धुकः । कच्छाद्यनि
 मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽपि प्राप्ते । ॥ अणञौ च । ॥ १४३।३३। क्रमात् स्तः । सैन्धवः ।
 आपकरः । ॥ अविष्टाफल्युन्युराधास्वातितिप्यपुनर्वसुहस्तविशालापादाबहुलासुक् । ॥ १४३।३४।
 एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ॥ लुक् तद्धितलुकि । ॥ १४२।४९। तद्धितलुकि सत्युप-
 सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अविष्टासु जातः अविष्टः । फल्युनः इत्यादि । ॥ * चित्रारवतीरोहिणीभ्यः स्त्रिया-
 मुपसंस्थानम् ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्यस्यादेराकृतिगण-
 त्वाप्युनर्हीम् । ॥ * फल्युन्यपादाभ्यां टानी वक्तव्यौ ॥ स्त्रियामित्येव । फल्युनी । अपाठा । ॥ अविष्टापादाभ्यां
 छण्वक्तव्यः । अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । आपाटीयः । ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् । ॥ १४३।१८। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याबा-
 मादेरवो वृद्धिः स्याज्जातार्थे इति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु
 भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशाल्यर्थोऽपि गृह्यते । आद्रपादः । ॥ स्थानान्तगोशालस्त्रिशालाद्यः । ॥ १४३।३५।
 एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । स्त्रिशालः । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । ॥ वत्स-
 शालाभिजिदभ्युक्तशतभिपजो वा । ॥ १४३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्स-
 शालः इत्यादि । * जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽप्याद्विकृत्यः । शतभिपः शतभिपजः । शतभिपः । ॥ नक्षत्रेभ्यो
 बहुलम् । ॥ १४३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । ॥ कृतलब्धक्रीतकुशालाः । ॥ १४३।३८।
 तत्रेत्येव । सुत्रे कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौम्रः । ॥ प्रायभवः । ॥ १४३।३९। तत्रेत्येव । सुत्रे प्रायेण बाहुल्येन भवति
 सौम्रः । ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । ॥ १४३।४०। औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । ॥ संभूते । ॥
 पवादः ॥—आर्द्रकः । मूलक इति । नक्षत्राणोऽपवादः ॥—प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्या च' इत्यस्यापवादः ॥
 —अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः ॥ ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतन् 'कृतलब्ध' इत्येतत्पत्यन्तमनुवर्तयन्ति ।
 तन्मते असंज्ञाया यथायथमणादयो घादयश्च बोध्याः ॥—अमावास्याया वा ॥ गन्धिवेलाद्यणोऽपवादः ॥ 'अमावस्य-
 दन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्वाद्देशेर्धनि वृद्धौ पक्षे ह्रस्वः निपात्यत इति ह्रस्वमन्यस्याप्यमावसाशब्दस्येह ग्रहणम्,
 प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । अमावस्य । ये लिङ् सूत्रे सन्धिवेलादिपु न द्वयोपध पठन्ति, तेषां
 तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृन्ग्रहणादिति हरदत्तादयः । वस्तुनस्तु त्रिद्विप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य
 ह्रस्वोपधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥—अ च ॥ अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् । अयमपि पूर्ववद्भाष्या
 बोध्यः ॥—अमावास्या इति । ह्रस्वमन्यत्वात् अमावस्यः ॥—अणञौ च ॥ यथामह्यार्थो योगविभागः ॥—अ-
 विष्टा—इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः ॥ माधवसु 'दीर्घान्त' इति 'अत रातस्यमने' इति
 धातावाहः ॥ एव चात्र स्वातीतिष्येति दीपन्तग्रहणाददीपन्तस्य सावान इति रूपं भवार्थं द्वे जातार्थेऽपि माधवमते सि-
 द्ध्यत्येव । कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुगिधाद्यकेऽस्मिन् दीपन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दीपन्तादपि
 अणो लुक् प्रवृत्तेः ॥—उपसर्जनेति ॥ अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयममभवान् ॥ ननु 'गोत्रियो' इति
 सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभक्ति च' इति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि ह-
 रीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती कुन्ती कुरु ॥—अविष्टास्त्रिंशः । त्रिंशः धनिष्ठा ॥—
 इत्यादीति ॥ आदिशब्दादनुराधाः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसु हस्त विशाख अपाठः बहुलः । कृत्तिकावाची बहुलाशब्दा-
 वन्तः, तस्य समहारद्वन्द्वेन ह्रस्विर्निर्देशः सूत्रे ॥—उपसंस्थानमिति । लुक् इति शेषः ॥—चित्रेति । 'लुक् तद्धित' इति
 लुकि पुनष्टम् ॥—टानाविति । विधानसामर्थ्यादितयोर्न लुक् ॥—स्थानान्त—गोशालेत्यत्र 'विभाषा रेना' इति
 नपुंसकत्वे ह्रस्वः तत्साहचर्यान्स्त्रिशालेऽप्येवमेव । न चैव स्त्रीलपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न-
 त्रापि लुक्सिद्धिरित्याहुः ॥ यद्यपि टावन्तयोः पाठोऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽप्यष्टमिष्यति, तथापि लघवार्थं ह्रस्वपाठः ॥
 —नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥—वत्सशाले जात इति । वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥—
 इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः, अधयुक् आश्वयुजः ॥—प्रतिप्रसूत इति । कालाद्रात्रा निर्वर्तमानो य
 औत्सर्गिकोऽपि 'सन्धिवेलादि' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥—कृतलब्ध—ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्यो-
 इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम् । कृतलक्रीतलप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अन एव जाते लुभजामपि कृते न
 लुक् ॥—प्राय—॥ कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन गतार्थेतेत्याहुः ॥ भाष्ये प्रत्याख्यात-
 मेतत् 'प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति ॥—उपजानू—॥ त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽप्ययीभावाः ।

३।४१। सुप्ते संभवति सौमः । ॥ कोशाद्बुज् ॥ ३।३।४२। कौशेवं वज्रम् । ॥ कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ३।३।४३। हेमन्ते साधुहैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शाल्वः । ॥ उप्ते च ॥ ३।३।४४। हेमन्ते उच्यन्ते हैमन्ता ववाः । ॥ आश्वयुज्या बुज् ॥ ३।३।४५। ठनोऽपवादः । आश्वयुज्यामुसा आश्वयुजका माषाः । ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ३।३।४६। पक्षे क्लवण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् । ॥ देयमृणे ॥ ३।३।४७। कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । ॥ कलाप्यश्वत्थ-यवबुसादुन् ॥ ३।३।४८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तपुफः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः कलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबु-समुपपद्यते तत्र देयं यवबुसकम् । ॥ ग्रीष्मावरसमादुब् ॥ ३।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ३।३।५०। चादुब् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहाय-णकम् । ॥ व्याहरति मृगः ॥ ३।३।५१। कालवाचिनः ससम्यन्ताच्छब्दादयत् इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । ॥ तदस्य सोढम् ॥ ३।३।५२। कालादित्येव । निशास-हचरितमश्वत्थं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः । ॥ तत्र भवः ॥ ३।३।५३। सुप्ते भवः सौमः । राट्ठिषः । ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ ३।३।५४। दिश्यम् । गर्ग्यम् । ॥ शरीरावयवाच्च ॥ ३।३।५५। दन्यम् । कर्ण्यम् । ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ ३।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्गिति गिति किति च । सुखनगरे भवः सौखनगरः । पौर्वनगरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः । ॥ जङ्गलधेनु-वलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ ३।३।२५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा गिति गिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैशधेनवम् । वैशधेनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् । ॥ दतिकुक्षिकलशिबस्त्यस्त्यहेर्दङ् ॥ ३।४।५६। दातैयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं

तेषां समाहारदन्ते सौत्र पुस्तम् ॥—संभूते ॥ इह तत्रादिना समावना, आधारपरिभाषादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयम-प्याश्रयते ॥—सौम्र इति । सुप्ते समाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥—कोशात् ॥—कौशेय-मिति । वज्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे समवल्लु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या डङ्' इत्यस्या-नन्तर 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाड् डङ् संभूते ह्यर्थोत्पत्तिः' इति ॥—कालात् ॥—पुष्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—पुष्यन्तीति ॥—उप्ते च ॥ कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—उच्यन्त इति सूत्रे भूतकालोऽतन्वमिति भावः ॥—आश्वयुज्या बुज् ॥ अकारः स्वार्थे उत्तरत्र वृत्त्यर्थे ॥—आश्वयुज्या-मिति । अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तयुक्ता गौर्गमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥—देयमृणे ॥ ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥—आश्वत्थ इति ॥ 'फले लुक्' । इह पुलिहनिर्देशो यवव्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचा-रिक इत्याशयेन पुलिहप्रयोग इत्याहुः ॥—ठञ्चेति ॥ 'संवत्सराग्रहायणीभ्या वा' इत्येव सुवचम् ॥ न च 'वा' इति व-क्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं सधिवेलादिषु 'संवत्सराफलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणलेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठमेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् । तस्यै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थे सज्ञाकरणवलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥—नैशिक इति ॥ 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् ॥—तत्र भवः ॥ 'कालात्' इति नि-वृत्तात् । कालसंबद्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्यस्य 'तद्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणम-स्त्विति वाच्यम् । 'तदस्य' इति सूत्रस्येत् उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूभातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् ॥—दिगादिभ्यो—। दिश्, वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्य, उखा, सा-क्षिन् आदि, अन्त, सुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्सज्ञायां' न्याय, वंश, कोलेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठो-ऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भव मुख्यम् । जघन्यम् ॥—प्राचां नगरान्ते ॥ सप्तमीनिर्देशात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह—नगरान्तेऽङ्गे इति ॥—दतिकुक्षि—। दतिश्वर्षेवि-कारः, शरीरावयवविशेषश्च । कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्च' इति वुवि प्राप्ते अनेन डङ् । कलशिर्षेन्यप्रात्रं 'कलशिमुदधिगुर्वी बल्लवा लोडयन्ति' इति माधः । 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं बास्तेयम् ॥ 'अस्ति' इति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो मिश्रायश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा, अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमाख्येयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयं । 'त्रिष्याहेयं वि-

१ आवरसमकमिति—आगामिवर्षाणामाद्ये वर्षे देवमित्यर्थः । अवरशब्दस्यादिच्छब्दत्वाद्दसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः ।

२ विभाषितमिति—विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

कालोद्यम् । बास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च । ॥ १४३।५७। चात् ङञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ॥ गम्भीराश्रयः । ॥ १४३।५८। गम्भीरे भवं गम्भीर्यम् । ॥ अव्ययीभावाच्च । ॥ १४३।५९। परिमुखं भवं परि-
मुख्यम् । * परिमुखादिभ्य एवेष्ट्यते । नेह । औपकूलः । ॥ अन्तःपूर्वपदादृङ् । ॥ १४३।६०। अव्ययीभावा-
द्विषेव । वेदमनि इति अन्तर्वेदम् तत्र भवमान्तर्वेदिकम् । आन्तर्गणिकम् । * अध्यात्मादेष्टुभिष्यते । अध्यात्मं
भवमाध्यात्मिकम् । ॥ अनुशतिकादीनां च । ॥ १४३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च ।
आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ॥ देविकाशिंशपा-
दित्यवाइदीर्घसत्रश्रेयसामात् । ॥ १४३।३१। एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दायि-
कम् । देविकाकूले भवा दायिकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः शंशपञ्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यङ् । द्विषौह
इदं दालौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्षमग्रम् । श्रेयसि भवं श्रयमम् । ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ॥ १४३।६१। ङञ् स्यात् ।
अव्ययीभावविलेख । पतिप्रामिकः । आनुप्रामिकः । ॥ जिह्वामूलाकुलेऽङ् । ॥ १४३।६२। जिह्वामूलीयम् । अङ्गु-
लीयम् । ॥ वर्गान्ताच्च । ॥ १४३।६३। कवर्गीयम् । ॥ अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् । ॥ १४३।६४। पक्षे पूर्वण छः ।
महर्ग्यः । मद्गर्गीणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे । ॥ १४३।६५।
कर्णिका । ललाटिका । ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ॥ १४३।६६। सुपां व्याख्यानः सौपो
ग्रन्थः । तैङ्गः । कर्तः । सुप्सु भवं सौपम् । ॥ वह्नोऽन्तोदात्तादृङ् । ॥ १४३।६७। पञ्चण्वयोर्विधावर्कं शास्त्रं
पञ्चण्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पाञ्चण्विकः । ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ॥ १४३।६८। सोमसाध्येषु वागेष्वेतौ प्र-
सिद्धौ तन्नाम्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो
वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं
पास्यादि' इत्यमरः ॥—ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र
उद्गतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । निरोहितावयवसंघातविवक्षाया लेखवचनान्तादप्यण्वर्त्ता स्त एव ॥—
ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवाम् भवः । ग्रीवायामिति वा विग्रहः ॥—गम्भीराश्रयः ॥—पञ्चजनादुपसंस्थानम् ॥
पाञ्चजन्यम् ॥—परिमुखमिति ॥ याद परिशब्दादिह वर्जने गम्यते, तदा 'अपपरिवहिर भव' पक्षस्या' इत्यव्ययीभावः ।
यदि सर्वतोभावः, तदा लम्भादेव निपातनाभाव्ययीभाव इत्याह ॥—परिमुखादिभ्य एवेष्टेन ॥ अयं भावः । दिगा-
दिगणानन्तर परिमुख, परिहनु, पश्याष्ट, पर्युल्लभ्यत्यादिगणः पठने तस्माच्चर्चादिह सूत्रे अत्रयीभावशब्देन परिमुखा-
दिवेष गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेव 'परिमुखादे' इति सूत्रं विशिष्टयेन क्रियताम्, किमनेन प्रया-
सेन । उत्तरग्र 'अव्ययीभावात्' इत्यप्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्कारणान्वित्यदिर्तितं चेत् । अत्राह हरदत्त —'परिमुखादेः'
इत्यव्ययमाने बहुव्रीहिरुपेभ्योऽपि न स्यात्, अव्ययीभावग्रहणानु तेभ्योऽण्ये भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशब्दश-
ब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शान्तां व्याप्ति' इति धातां प्रतिशब्दः भव प्रातिशब्दम् । 'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे न इति
साधवः ॥—अन्तर्वेदमिति ॥ 'नपुमकादन्यतरस्याम्' इति रामासान्तश्च ॥—अध्यात्ममिति । 'अनर्थ' इति टच् ॥
—कर्णललाटात्— ॥ यतोपवादः ॥ अलंकारे किम् । कथं, ललाट्यम् ॥—तस्य व्याख्यान इति च— ॥ व्या-
ख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् । इतिशब्दो वाक्याथ परामृशति । तन्मार्गे श्रयमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति
वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादक, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाम्नः । तथा च 'पञ्चनान्ताख्यानकरणाथे', सप्त-
म्यन्तान्ता भवार्थं, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकप्रत्ययाः स्युः' इति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटलीपुत्रस्य
व्याख्यानी मुकोमला । पाटलीपुत्रो हि तया व्याख्यायते 'इदंमनिर्वचनार्थादृष्टम्' इति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ।
प्रत्येष्टेव व्याख्येयस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्धपदग्रहणार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥—वह्नोऽन्तोऽपवादः ॥
बह्वचः किम् । ज्वचप्रक वक्ष्यतांलेकाच्च प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तंडम् ॥ अन्तोदात्ताधिकम् । सहितायाः साहितम् । 'यति-
रन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् 'वर्णादनुदात्तात्-'
इत्यत्र यथा ॥—क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥—अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यथेषु मन्त्रादायकल्पेषु वर्तमाना
अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरण ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्त्यादिसाहचः ॥ सुनिः सोमः । अग्नः स्तोमोऽस्मिन्निति
बहुव्रीहिः । 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यन्त्युदो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् ।
वाजोनाम यवाग्लेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अथ हि क्रतुत्तरपदप्रकृतिसंख्येय मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः'
इत्युदात्तत्वात् । राज्ञा क्षत्रियेण मूयते, राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजमूयः । 'राजमूयसूर्य' इति कथम् । तत
एव निपातनात्समासः पृथीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिसंख्येय मध्योदात्त एव । धातुस्यरेण सूयशब्दस्याधुदात्त-
त्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अन्यपर्यायः पाकशब्दः । पाकशब्दो यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च समास-

आरम्भः । ॥ **अध्यायेष्वेधे** ॥ ॥ १४३।६९ ॥ ऋषिशाब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये
 ठ्य स्थात् । वसिष्ठेन दृष्टो भवो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वसिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वसिष्ठी
 ऋक् । ॥ **पौरोडाशपुरोडाशात्** ॥ १४३।७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततश्च ।
 पौरोडाशिकः । ॥ **छन्दसो यदणौ** ॥ १४३।७१ ॥ छन्दस्यः । छन्दसः । ॥ **ह्यजुर्ब्राह्मणकर्मप्रथमाध्वरपुरश्चर-**
णान् । माख्यातादृक् ॥ १४३।७२ ॥ यणः । ऐष्टिकः । पाशुकः । क्तः । चातुर्होतुकः । ब्राह्मणिकः । आधिकः । इत्यादि ।
 ॥ **अणुगयनादिभ्यः** ॥ १४३।७३ ॥ ठादेरपवादः । आर्गयन् । औपनिषदः । वैयाकरणः । ॥ **तत आगतः**
 ॥ १४३।७४ ॥ सुप्तादागतः सौप्तः । ॥ **ठगायस्थानेभ्यः** ॥ १४३।७५ ॥ शुक्लशालाया आगतः शौक्लशाक्षिकः ।
 ॥ **शुण्डिकादिभ्योऽण्** ॥ १४३।७६ ॥ आयस्थानठकच्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः ।
 तैषः । ॥ **विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो बुञ्** ॥ १४३।७७ ॥ औपाध्यायकः । पैतामहकः । ॥ **ऋतष्ट्वञ्** ॥ १४३।७८ ॥
 बुजोऽपवादः । होतृकम् । आतृकम् । ॥ **पितुर्यञ्** ॥ १४३।७९ ॥ चाट् । रीकृत् । यत्सेति लोपः । पित्र्यम् ।
 पैतृकम् । ॥ **गोत्रादङ्कवत्** ॥ १४३।८० ॥ विदेभ्य आगतं बँदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । ॥ **नञः**
 शुचीभ्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ७३।३० ॥ नञः परेषां श्रुत्यादिप्रज्ञानामादेरको वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा नि-
 दादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनेश्वर्यम् । अनेश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् ।
 आनेपुणम् । अनेपुणम् । ॥ **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः** ॥ १४३।८१ ॥ समादागतं समरूप्यम् । विषमरू-
 खरेणान्तोदात्तः । नर्वर्माहिर्मियर्जनं नवयज्ञः । आप्रयणम् । 'यजयाचविञ्छ' इति नङ् । 'कर्तृकरणे कृता' इति स-
 मासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिलिखरेणान्तोदात्तः ॥ —**अनन्तोदात्तार्थे** इति । वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्नाख्ये सत्यन्तो-
 दात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परलादनेनैव भाव्यमित्यामिष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥ —**अध्यायेष्वेधे** ॥ एवकारः
 स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥ —**वासिष्ठीति** । भवायेंऽण् ॥ —**पौरोडाश** — ॥ पिलान्डीष् पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरो-
 दाश्यते इति पुरोडाशः । दाशु दाने कर्मणि षञ् । इहं च निपातनादस्य ङलम् ॥ —**छन्दसो** — ॥ छन्दःशब्दाद्ब्रह्मव्याख्यान-
 योरर्थयोर्येदार्णः स्तः । त्वञ्छक्षणस्य ठकोऽपवादः ॥ —**छन्दस्य** इत्यादि । इहार्थयोर्यदण्यया यथासंख्यं न भवत्यखरित-
 लादिति बोध्यम् ॥ —**ब्रधजुत्** — ॥ अणोऽपवादः ॥ —**चातुर्होतुक** इति । 'पृथिवी होता द्यौरध्वयुः' इत्यादिमन्त्रस्य
 चतुर्होतेति नामधेयम् ॥ —**इत्यादीति** । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ॥ **नामाख्यातग्रहणे सं-**
घातविग्रहीतार्थम् इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् ब्रह्मत्वादेव सिद्धे विग्रहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः ।
 आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥ —**अणुगयन** — ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥ —**ठादेरिति** ।
 आदिशब्दादङ्कल्योः ॥ —**आर्गयन्** इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे 'अनो भावकर्मवचनः' इत्यन्तोदात्तः ।
 अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ङ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राख्येवम् ॥ विद्या-
 न्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'ह्यजुर्ब्राह्मण' इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात् 'वृद्धाच्छः' ॥ —**ठगाय** — ॥ एत्सेन स्वामी,
 स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिप्राप्तो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरा-
 सार्थः । वृद्धाच्छं परलादय बाधते । आपणिकः ॥ आकरिकः ॥ —**छादीनां चेति** । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भार-
 द्वाजे' इति च्छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात्तु धूमादिलादुञ् प्राप्तः । उदयानशब्दस्योत्सादिलादुञ् प्राप्त इत्यर्थः ॥ —**विद्यायोनि** — ॥
 विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो बुञ् स्यादणोऽपवादः ॥ छ तु परलाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातृलकः ॥
 —**ऋतष्ट्वञ्** ॥ 'विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इति वर्तते तदाह —**बुजोऽपवाद** इति ॥ 'उष्कञ्' इति वक्तव्ये तपरकरणं
 ङ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः ॥ पैतृकी विद्येयत्र डीवर्थ ङ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च 'टिटुः' इति सूत्रे
 कङ्ग्रहणात् डीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्यादिसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणात् 'स्यदादिषु
 दशः' इति कणो ब्रह्मनुबन्धकलात् ॥ तपरकरणं विहाय 'उष्ट्र' इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ —**गोत्रादङ्कवत्** ॥ 'अप-
 लाधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् 'तत आगतः' इत्यासिन्नार्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्के
 दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्दिहितस्यैवेत्याग्रहः तेन 'गोत्रचरणादुञ्' इति दुजपि लभ्यते । स हि 'तत्सेदम्'
 इति सामान्येन विधीयमानोऽपि अनुबन्धनान्तादन्यत्र अङ्कोऽपि दृष्टः ॥ —**वैदमित्यादि** । 'सहाङ्' इत्यादिना अङ्गायेंऽण् वि-
 हित इतीहाप्यव्यजीवन्तादण् ॥ —**औपगवकमिति** । 'गोत्रचरणात्' इति बुञ् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यण्यन्तादुञ् ॥ —**हे-**
तुमनुष्येभ्यो — ॥ मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । **समरूप्यमिति** । 'विभाषा गुणे' इत्यत्र

१ ततश्चमिति—पौरोडाशिक काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकूल कृत पौरोडाश, तदेव पौरोडाशिकमिति विनयादित्याहुकि
 साऽऽ । २ आशौचमिति—अशुचैरागतमित्यर्थं इत्यभिमानः । अशुचौ भवमिति वा । एवमन्येऽपि, एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता
 इति मते तु अर्थात्सुत्रकेलो लेखकप्रमादादिति शब्देन्दुशेखरे ।

प्वम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीपम् । विषमीपम् । देवदत्तरूपम् । देवदत्तीपम् । देवदत्तम् । ॥ मयद् च । ॥ ४३।८२। सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । ॥ प्रभवति । ॥ ४३।८३। तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । ॥ विदुराश्च ज्यः । ॥ ४३।८४। विदुराख्यभवति वैदुर्यो मणिः । ॥ तद्वच्छति पथिवृतयोः । ॥ ४३।८५। कुम्भं गच्छति क्षौद्रः पन्था दूतो वा । ॥ अभिनिष्कामति द्वारम् । ॥ ४३।८६। तदित्येव । कुम्भमभिनिष्कामति क्षौद्रं कान्यकुब्जद्वारम् । ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ॥ ४३।८७। तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् । ॥ शिशुकन्दयमसमग्रन्देन्द्रजननादिभ्यश्छः । ॥ ४३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसमीपः । किराताकुंभीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् । ॥ सोऽस्य निवासः । ॥ ४३।८९। कुम्भो निवासोऽस्य क्षौद्रः । ॥ अभिजनश्च । ॥ ४३।९०। कुम्भोऽभिजनोऽस्य क्षौद्रः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजन इति विवेकः । ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ॥ ४३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्ताभिजनशब्दादस्येत्यर्थः छः स्यात् । ह्रोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते

‘विभाषा’ इति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु ‘बाहुलक प्रकृतेस्तदनुदष्टेः’ इति लिङ्गम् ॥—मयद् च ॥ योगविभागे यथासह्यनिरासार्थः । टो डीबर्थः ॥—हैमवतीति ॥ हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते ‘तत्र जात’ इत्यतो भेदेन निर्दिशात् ॥—वैदुर्य इति ॥ दन्त्यमन्त्रोऽयं शास्त्रलब्धः, न तु नडुल्यवन्मूर्धन्यमध्यः ॥ नन्वत्राशंसगतिः । बालवायुपर्वतादसीं प्रभवति, विदूरनगरे तु सस्मियते ॥ सत्यम् । अत एव समाहित भाष्ये । ‘बालवायो विदुरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्भयाजिलरीवदुपाचरेत्’ इति ॥ अस्यार्थः बालवायुशब्दः प्रत्ययं लभते, विदुरादेश च मृत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायुशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विधवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विधवशब्द आक्षिप्यते, यथा वा ‘पद्म’ इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पाददन्तादिराक्षिप्यते तद्वत् ॥—प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदुरशब्दो नगरत्वेव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः । एवं चास्मिन्पक्षे ‘बालवायात्प्रभवति’ इति विप्रद्वे विदुरशब्दात्प्रत्ययः इति व्याख्यानकृद्देशो नेति भावः ॥—न वा इति । वैशब्दोऽक्षमा गीतयति । तत्र पर्वते विदुरशब्दोऽप्रागद्वे इति चेद्वेदत्रयाजिलरीवद्वत्तद्वहरेत् निबन्तपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा गणिज एव वाराणसी जिलरीति व्यवहरन्ति एव वैयाकरणा एवाऽऽदि विदुर इति ॥—तद्वच्छति—॥ द्वितीयान्ताद्वच्छतीत्यर्थं प्रत्ययः स्यात्त चेदन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साधर्म्यसिद्धिर्नानि, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्था कर्ता ॥—अभिनिष्कामति ॥ द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्यादभिनिष्कामति तच्चद्वारमित्यर्थः ॥—क्षौद्रं कान्यकुब्जद्वारमिति ॥ मुद्राभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥—तदित्येवेति ॥ ‘अधिकृत्य’ इत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥—शारीरकीय इति । कुत्सितं शरीर शरीरक तत्सम्बन्धी शरीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रसं-दर्भः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । ‘लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्’ इति । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । मुमनोहरा । कश्चिन् । भैरवः । अमंदोपचारेण गतार्थलाभेद वार्तिकमावद्वक्त्रकमिति मूले नोक्तम् ॥—शिशुकन्द—॥ अत्र वार्तिकं ‘इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः’ देवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥—निपातनादिति । ‘सभा राजा—’ इति मृत्रे ‘अमनुयशब्दो रुद्धा रक्ष.पिशाचादीनाम्’ इत्युक्तात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भावः ॥—सोऽस्य निवासः ॥ स इति प्रथमान्तादस्येति पञ्चमं यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् । प्रथमान्ताः स निवासश्चेत् ॥—क्षुद्रो निवास इति । निवासविकरणमित्यर्थः । नन्वस्येति कृद्योगं कर्मि पठ्यी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् सुप्राधिकरणवासकर्तृत्वं गृह्यते, तथा च ‘तत्र भवः’ इत्येव सिद्ध किमननेति चेत् । अत्राहुः । वासस्य चेतनमात्रकर्तृत्वतया प्रभिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यम् । ‘वमन्ति हि ग्रामिणा गुणा न वस्तुनि’ इत्यादौ तूपचारो बोध्यः ॥—अभिजनश्च ॥ योगविभागे उत्तरार्थः । ‘अभिजनाः पूर्ववान्धवाः’ इति वृत्तिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तिरिति भावः । पूर्ववान्धवाः पित्रादयः । वन्धुशब्दः प्रहाविः । पूर्वसूत्रादिह ‘निवासः’ इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । एव स्थिते फलितमाह—यत्र पूर्वैरिति ॥—आयुधजीविभ्यः—॥ तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ ‘सोऽस्याभिजनः’ इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषण तदाह—पर्वतवाचिन इत्यादि ॥ पर्वत इति किम् । सांका-

ह्रस्वोष्ठीयाः । आयुषेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः । ॥ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः । ॥ ४।३।१२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । ॥ सिन्धुनक्षशिलादिभ्योऽणौ । ॥ ४।३।१३। सिन्ध्वादिभ्योऽस्य स्वादुक्तोऽयं । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशिलः । ॥ तूदीसलानुरवर्मतीकूचवारा-
ङ्कुच्छण्डय्यकः । ॥ ४।३।१४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मेतयः । कौचवार्यः । ॥ भक्तिः । ॥ ४।३।१५। सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुभो भक्तिरस्य सौभः । ॥ अचित्ताददेशकाला-
ट्टकः । ॥ ४।३।१६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । सौभः । अका-
लात्किम् । प्रैष्यः । ॥ महाराजादृष्टः । ॥ ४।३।१७। माहाराजिकः । ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ॥ ४।३।१८। वासुदेवकः । अर्जुनकः । ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ॥ ४।३।१९। अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते ।
ग्लुचुकायनिर्मक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाच्चेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । ॥ जनप-
दिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ॥ ४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपद-
वाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतद्वध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽप्राति-
दिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा
भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । ॥ तेन प्रोक्तम् । ॥ ४।३।१०१। पाणि-
निना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण । ॥ ४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता ।
तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते तैत्तिरीयाः । ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ॥ ४।३।१०३। काश्यपेन प्रो-
श्यका आयुधजीविनः । 'योपधात्' इति वुञ् ॥—शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ॥ शण्डिका सर्वसेनशक्त्यादि ॥—सि-
न्धुतक्ष—॥ सिन्धु वण्ड गन्धार कम्बोजादयः शिन्ध्वादयः, ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव
सिद्धे मनुष्यवृत्तौ वाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वत्सोद्वरगर्वरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥—वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥
छाणोपवादः । 'अजाद्यन्तम्' 'अल्पाचतरम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरण 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं
निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्यापलमित्यर्थं 'कृष्यन्वक' इत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पद्यते । तथा च तत्र 'गो-
त्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरसूत्रेण वृजेवास्, किमनेन वृणा । नस्तत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च 'वृद्धिनिमि-
त्तस्य' इति पुनर्वाचनिषेधे दोषः स्यादिति वाच्यम् । तुन्यपि 'न कोपधाया' इति निषेधस्येयमाणात्वात् । न वा स्वरे
विशेषः । 'जिनत्यादिर्नित्यम्' इति तुन्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति ज्ञापनेमेव तत्फलमिति वाच्यम् । त-
थास्ते हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हितम्' इत्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । 'संज्ञेया भगवतः' इति । अयं
भावः 'सर्वत्रासौ गमस्त्वं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मृतेः परमात्मा इह
वासुदेवः । सर्वत्रासौ वसति, सर्वत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः, बाहुलकादुण् । वासुध्वसौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च
नेय गोत्राद्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्निधिः । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं 'श्वयु-
बमघोनाम्' इत्यादि लिङ्गादित्यवश्यम् ॥—वृद्धाच्छं बाधते इति । औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥—जनप-
दिनाम्—॥ स्वस्वामिभावसम्बन्धे मलार्थां दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति ॥—प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति ।
अनेन सर्वशब्दसाध्यां दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्रांवाभ्यामप्रत्ययसंवातिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र
वातिक्रमः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—'सर्ववचनं प्रकृतिनिदासाधम्' 'तच्च मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः । वृद्धिनिमि-
त्तेषु वृणादिष्वतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सो-
ऽप्यबहुल एवेति निर्द्देशोपचयोऽल्पता ॥ तथा हि मद्राणां राजा 'क्षत्रमगध' इत्यण् । माद्रः । वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्को-
शला' इति ङ्यङ् । वार्ज्यः संभक्तिरस्येति प्रकृतिनिदासो मद्रकः वृजिकः 'मद्रवृज्यो, कन्', अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक
इति स्यात् ॥—आङ्गक इति । 'जनपदतद्वध्योश्च' 'अवृद्धादपि' इति वुञ् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्ता-
दणि प्राप्ते वुजतिदिश्यते ॥—पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अनेदोपचाराब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः । बहुवचनग्रहणं
किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यद्वा स्यात् ॥ आङ्ग आङ्गो वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छे
प्राप्ते वुञ् ॥—तेन प्रोक्तम् ॥ प्रकरणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥—पाणि-
निना प्रोक्तमिति । स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमभ्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ प्रतिकम् । दे-
वदत्तेनाभ्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः ॥—तित्तिरिव—॥ अणोऽपवादः ॥—तद्विष-
यतेति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥—तैत्ति-
रीया इति । 'प्रोक्ताल्लक्' इत्यभ्येतुप्रत्ययस्य लृक् । एवमप्येऽपि ॥—काश्यप—॥ छत्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृ-

कमधीयते काश्यपिनः । ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १४३।१०४। कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः । ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १४३।१०५। वृत्तीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भङ्गु, भाह्विजिनः । शाव्यायन, शाव्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्रमरथः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १४३।१०६। छन्दस्वभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । ॥ कटचरकालुक् ॥ १४३।१०७। आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कटेन प्रोक्तमधीयते कटाः । चरकाः । ॥ कलापिनोऽण् ॥ १४३।१०८। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सप्तम्यचारिणीसर्पिकलापिकीधुमितैतिलिजाजलिताहलिशिलालिशिखिबसुकरसप्तसुपर्वणामुपसंस्थानादिलोपः । ॥ छगलिनो दिनुक् ॥ १४३।१०९। छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेचिनः । ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिभ्रुनटसूत्रयोः ॥ १४३।११०। पाराशर्येण प्रोक्तं भिभ्रुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । ॥ कर्मन्दकुशाभ्यादिनिः ॥ १४३।१११। भिभ्रुनटसूत्रयोरेखेव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्विनो भिक्षवः । कुशाभिनो नटाः । ॥ तेनैकदिक् ॥ १४३।११२। सुदाम्ना अट्टिणा एकदिक् सौदामनी । ॥ तसिश्च ॥ १४३।११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । ॥ उरसो यश्च ॥ १४३।११४। चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । ॥ उपज्ञाते ॥ १४३।११५। तेनेखेव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् । ॥ कृते ग्रन्थे ॥ १४३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । ॥ संज्ञायाम् ॥ १४३।११७। तेनेखेव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकानिः कृतं माक्षिकं मधु । ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ १४३।११८। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारढकम् । ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ १४३।११९। तेन कृते सं-

ज्ञार्थः । ननु 'द्विद्विनिमित्तस्य' इति पुत्रद्रावनिपेधोऽत्र फलमस्तीति चेन । अत्राहुः । णिन्यन्तस्याधेतवेदित्वविषयत्वेन त्रियामप्रवृत्तेः । 'प्रवृत्तावपि जानेश्च' इति मिद्वलान् । चरणत्वेन जातितादिनि ॥ एषिभ्यामिति किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकादयपेन प्रोक्त काश्यपीयम् ॥—कलापिवैशम्पायन— ॥ अणोऽपवादः । छ नु परत्वाद्वाधने ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चलारः । हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप र्नि ॥ वैशम्पायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्ब्य कलिङ्ग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कट कलापी इति ॥—हरिद्रविण इति ॥ एव तौम्बुरुविण, आलपिनः ॥ छगलिनस्तु दिनुक् वक्ष्यति ॥—आलम्बिन इति । एव कालिङ्गिनः आर्चागिनः आरुणि नाण्डिन श्यामायनिन ॥ कटाङ्गं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्रमरथ्यशब्दौ कष्पादी, तेन ताभ्या यनन्ताभ्या वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—अणि आपत्यस्येतीति । 'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः स एवावुमुनः सूत्रकृता ॥—कटचरकालुक् ॥ कटशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवासिलाणिनिः । चरकादण् । तयोर्लुक् । छन्दसीलेव । काठा. चारका. श्रोकाः ॥—कलापिनोण् ॥ वैशम्पायनान्तेवासिलाग्रासस्य णिनेरपवादः ॥ 'इयन्नयनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—नान्तस्य टिलोप इति ॥ 'कलापिनः' इत्युक्तेऽप्यौत्तमिकेऽणि सिद्धे पुनरत्र ग्रहणमधिकविधानाथ मद्वाधकवाधनाथ भवति । तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । मौदाः पल्पलादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ सुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण् ॥—छगलिनो दिनुक् ॥ कलाप्यन्तेवासिगवाग्रासस्य णिनेरपवादः ॥—पाराशर्य— ॥ मण्डूकपुल्या णिनिरिह सवच्यत इत्याह—णिनिः स्यादिति । तद्विपयतात्रयत्वेन । तदर्थं छन्दोप्रहणमनुबर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्तु तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥—भिभ्रुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणरूपम् ॥—पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापलोऽपि गोत्रलेनोपचारान् 'गर्गादिभ्य' इति यत्र 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । अध्वेत्रणस्य 'प्रोक्तान्' इति लुक् ॥ भिभ्रुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैब्यलम् ॥—कर्मन्द— ॥ दहापि च्छन्दो-नुवृत्त्यादि प्राग्वत् । भिभ्रुनटसूत्रयोः किम् । कर्मन्दम् । काशाश्रमम् ॥—तेनैकदिक् ॥ तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः । ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनैयुक्तिश्छन्दोऽपि कारानित्यथा ॥—सौदामिनीति । 'अन्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । 'तडित्सौदामिनी विद्युन्' इत्यमरः ॥—तसिश्च ॥ पूर्वोक्तविषये ॥—उपज्ञाते ॥ विनोपदेश ज्ञातमुपज्ञातम् ॥—कुलालादिभ्यो— ॥ कुलाल वरुड चण्डाल निपाद कुम्भकार श्रृपाकादयः कुलालादयः ॥—क्षुद्राभ्रमर— ॥ पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्यो अणि अन् विधीयते ॥—नस्येदम् ॥ अणादयः पञ्च सहो-

१ कलापिनि—कलापिना वैशम्पायनशिष्यत्वादेव भिद्धे तद्वहणाच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम् । २ भिभ्रुसूत्रमिति—भिभ्रुत्वस-पादक सूत्रमित्यर्थः । यथा नटमूत्रम् । नटमूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एव तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मन्त्वनादरेण भिभ्रुत्वसंपत्तेः । तथाच मनुः, 'वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद्गुणो द्विजः' इति ।

ज्ञावात् । क्षुत्राग्निः कृतं क्षौद्रम् । अमरम् । वाटरम् । पादपम् । ॥ तस्येवम् । ॥ १४३।१२०। उपगोरिवमौपगवम् ।
 * वहेस्तुरिण्ट् च ॥ संबोद्धः स्वं सांवहित्रम् । * अग्नीधः शरणे रणं मं चं ॥ अग्निमन्त्रे अग्नीत्, तस्य
 स्वात्ममग्नीधम् । तात्त्व्यात्सोऽप्याग्नीधः । * समिधामाधाने षेण्यण् ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋह् ।
 ॥ रथाद्यत् ॥ १४३।१२१। रथं चक्रम् । ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ १४३।१२२। पत्रं बाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ।
 ॥ पत्राध्वर्युपरिषदञ्च ॥ १४३।१२३। अञ् । * पत्राद्वाह्ये । अश्वस्येदं बहनीयमाश्वम् । आपध्वर्यवम् । पारिष-
 दम् । ॥ हलसीराड् ॥ १४३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् । ॥ द्वन्द्वाहुन्वैरमैथुनिकयोः । १४३।१२५। काको-
 लुकिा । कुत्सकुशिकिका । * वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । ॥ गोत्रचरणाहुञ् ॥ १४३।१२६।
 औपगवम् । चरणादमांज्ञायोरिति वक्तव्यम् ॥ काठम् । ॥ सङ्काङ्गलक्षणेष्वाज्यामिजामण् ॥ १४३।१२७।
 घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ अञ्, वैदः सङ्कोऽङ्को घोषो वा । वैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः ।
 दाक्षम् । परंपरासंबन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम् । ॥ शाकलाद्वा । १४३।१२८। अण् वोकेऽर्थे । पक्षे चरणत्वादुञ् ।
 त्सर्गाः, चादयश्च षष्मन्तात्संबन्धनि स्युः ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानात्, देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥—वहेस्तु । इधमभि-
 दमुपसंख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानुयते । तुरिति टन्टचोः सामान्यप्रहणम् ॥ ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रिया-
 बाक्ये पूर्वमिदं ततो निमित्ताभावात् ढत्वादीत्याशयेनोदाहरति—सांवहित्रमिति ॥—अग्नीदिति । किप् । कलि-
 त्विशेषोऽयम् ॥ ‘त्वमितिदतायते’ इत्यत्र तु च्छान्दस ह्रस्वत्वम् ॥—आग्नीध्रमिति । भवविधानाद्भस्य जस्त्वं नेति
 भावः ॥—सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थः ॥ ननु ‘पिवाग्नीध्रात्तव’ इत्यादावाधुदात्त प्रयुज्यते ॥ वार्तिके ‘पुरण्’ इति पाठाद-
 यमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः । ‘आग्नीध्रसाधारणाद्’ इति वार्तिकेन विहितो यः स्वाथेऽञ् तत्पक्षे तत्राधुदात्तत्वं
 बोध्यमिति ॥—समिधाम् । कर्मणि षष्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्मन्तादाधानकरणे षेण्यण् स्यात् ॥
 —सामिधेन्य इति । यथा अग्निः समिधयते सा समित्, संपदादित्वात्करणे किप् । तस्या आधान इति विग्रहः ॥—
 सामिधेनीति । पित्वान्दोष् ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यलोपः । यथा ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । ‘प्रवो
 वाजा अभिधवः’ इत्याद्याः ‘आहुहोतातुवस्यत’ इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवहियन्ते ॥—रथाद्यत् ॥ अणोऽपवादः ।
 ‘रथाद्वाह्ये’ इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथं चक्रमिति । ‘रथसीताहलेभ्यो यद्विधी’ इति तदन्तविधिरुपसंख्ययते ।
 परमरथम् । उत्तरमरथम् ॥ द्वयो रथयोरङ् द्विरथम् । इह ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाद्
 एव यदीष्यते कथं तर्हि ‘रथस्य बोद्धा रथः’ इति । ‘तद्वहति-’ इत्यनेनेति चेत् । एव तर्हि अयमेव यद्रथाद् एव बोद्ध-
 र्यपीष्यतां ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ इत्यत्र रथग्रहणं लज्यतामिति चेत् । भवम् । द्वौ रथौ बहति द्विरथ्य इत्यत्र ‘द्विगो-
 र्लुगनपत्ये’ इति प्राग्दीव्यतीत्यस्य लुक्प्रसङ्गात् । ‘तद्वहति’ इति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीत्यत्वाभावात् लुगिति द्विरथ्य इति
 सिध्यतीति ॥ ननु ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसङ्गिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘तद्वहति-’
 इत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुक् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति
 विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः मुख्य इति ॥—पत्रपूर्वादञ् ॥ पूर्वस्य यतोऽपवादः ॥—पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे
 ‘दात्री-’ इत्यादिना ण्त् ॥ रथादित्येव सक्तव्यत इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥
 —पत्राध्वर्यु— । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाह्ये इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्या-
 नमेव धरणम् ॥—द्वन्द्वाहुन् । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते ॥—काकोलुकिकेति । काकोलुकस्य वैरमित्यर्थः ।
 वृषन्तं क्रियाम् ‘वैरमैथुनिकादिवृन्’ इति व्यधिकारे अमरः ॥—कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवा-
 हरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं दपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादित्वाद्बुन् वृषन्तं चेदम् । क्रिया स्वभावात् ।
 अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तोषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्साश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनि-
 कायां वुनिति नामहः कार्यः । ‘वृनि लुक्’ इति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वा-
 दुभो व्याख्यातत्वादिति ॥—सङ्काङ्ग— । पूर्वबहुवचोऽपवादः ॥—घोषग्रहणमिति । एव च प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थवि-
 शेषणानि चलातीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥—गार्ग इति । ‘आपत्यस्य-’ इति यलोपः । यद्यप्यङ्गलक्षणयोः
 पर्यायत्वं प्रसिद्धं ‘कलङ्गाङ्गी लाञ्छनं च चित्रं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरः । तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरते-
 त्याह—परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥—साक्षादिति । यथा विदानां विद्या ।

१ तस्येदमिति—अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । २ य चेति—यविम-
 मिति सूत्रादनन्तरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकारस्थत्वात्पदत्वसिद्धिः । ३ वैरे इति—कविदं द्वे इति पाठः, स तु
 लेखकप्रमाणः, मैथुनिकायामतिव्याप्तेः । इन्द्रशब्दो वैरवाची वा । तथा चामरसिंहः ‘इन्द्रं कलहयुग्मयोः’ इति ।
 ४ अण वोकेऽर्थे इति—अण्मबद्धमघादीनामनुवृत्तेरिति भावः ।

शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्कोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे ह्रीवता । ॥ छन्दोगी-
कियकयाक्षिकबहुचनटाङ्कः ॥ १४।३।१२९। छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । वाञ्छि-
क्यम् । बाहुच्यम् । नाव्यम् ॥ चरणाद्भर्माज्ञायोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव । ॥ न दण्डमाण-
वान्तेवासिषु ॥ १४।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च बुज न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः
शिष्या वा । ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे । वुजोऽपवादः । रैवतिकीषः । वैजवापीषः ।
* कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाद्यः ॥ कपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः ।
गोत्रवुजोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हस्तिपादस्यायं हस्तिपदः । ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १४।३।१३३।
अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणाद्भुजोऽपवादः ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तद्धितेषु विकारार्थकाः ॥

तस्य विकारः ॥ १४।३।१३४। * अश्मनो विकारे टिलोपो यत्कव्यः ॥ अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः ।
मातिकः । ॥ अवयवे च प्राण्योपधिबृक्षेभ्यः ॥ १४।३।१३५। चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारे वा मायूरः ।
मौर्वे काण्डं भस्म वा । पेष्यलम् । ॥ विल्यादिभ्योऽण् ॥ १४।३।१३६। वैत्वम् । ॥ कोपधाञ् ॥ १४।३।१३७।
अण् । अजोऽपवादः । तर्कु, तर्कवम् । तैत्तिरीकम् । ॥ त्रपुजतुनोः पुक् ॥ १४।३।१३८। आभ्यामण् स्याद्विकारे
एतयोः पुगागमश्च । त्रापुपम् । जातुपम् । ॥ ओरञ् ॥ १४।३।१३९। वैवदारवम् । भाद्रदारवम् । ॥ अनुदात्ता-
घोष आभीरस्थानम् । णित्व डीवथ पुवद्भावनिपेधाथ च । वंदी विद्या यस्य वंदीविशः । विद्वानामसाधारणी या विद्या
तद्वानित्यर्थः ॥—छन्दोगौक्थिक— सङ्गादयो निश्चिता, एभ्यो ऽयः स्यात्तस्येदमित्यर्थः । चरणशब्देभ्यो वुजोऽपवादः
न लौत्सर्गिकस्याणः । धर्माज्ञायोरित्युक्तं नह । छन्दोग कुलमित्यादि ॥—न दण्ड— ॥ 'तस्येदम्' इत्यनुवर्तते तेषु
शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेरिति शेषः ॥—दाक्षा इति । 'द्वयश्च' इत्यण् ॥—रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ रैवतिक-
शब्दो 'रैवत्यादिभ्यश्छ' इति ठगन्तः । रैवतिक आदिमेषु वैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽमी गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पू-
र्वेण वुजि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह—वुजोऽपवाद इति ॥ अत इत्यमात्रायाह—इहैव निपातनादिति । हस्तिनः
पाद द्व पदो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति 'अहस्तादिभ्यः' इति वचनात्तदाह—हस्तिपादस्येति ॥—
हस्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्मावधेति भावः ॥—आथर्वणिकस्य— ॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा,
अभेदोपचारान् 'तद्धीनं वसन्तादित्वाद्' 'दाण्डिनायन—' आदिमूत्रे निपातनादिलोपाभावः ॥ अन्ये त्वाटः । अथर्वणा
प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततः 'छन्दोब्राह्मणानि—' इति तद्विषयतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठा-
दध्येतरि ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताद्भुजेति ॥ ॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ पञ्चन्ताद्विकारे अणादयः स्युः । घादिसबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तयः पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥
अणादयस्तु न निवर्तन्ते 'प्राग्दीव्यत—' 'प्राग्भवनात्' इति विशिष्टावधिपरिच्छेदनाधिकृतत्वात् । इह 'प्रागिरजतादिभ्योऽञ्,
ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयद्वैतयोः, नित्य वृद्धशरादिभ्यः, पिठाच्च,' इत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आशुदा-
त्तम् अवृद्ध प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्यय चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—आदम् इत्यादि । अश्मन्भस्मशब्दौ म-
निन्प्रत्ययान्तौ, 'मृदस्तिकन्,' नित्वरेण त्रयोऽप्यानुदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्ययान्तरं प्रवर्तन्त
इति नेह ठक् । हात्, सैर ॥—चाद्विकार इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यश्छिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार
एवेति फलितम् ॥—मयूर इति । 'प्रागिरजतादिभ्यः' इत्यञ् । अनुदात्तादेश्चः सिद्धत्वादुदात्तावर्थे वृद्धेपु मयद्वैतार्थं
चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिभ्योऽपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति—मौर्विमिति । मूर्वाशब्दः 'तृणधान्यानां च कषाम्'
इत्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु 'लघावन्ते' इत्यनेनानुदात्तः ॥—विल्यादिभ्योऽण् ॥ अश्मयदोरपवादः । विन्व ग्रीहि
काण्डं मुञ्च मसूर गोधूम इषु कर्पासी वेष्वाद्यो वित्वाद्यः ॥—त्रपुजतुनोः— ॥ 'विल्यादिभ्योऽण्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—
अण् स्यादिति । 'ओरञ्' इत्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादेवयवे न भवतीत्याशयेनाह—विकारे इति ॥—त्रा-
पुपमिति । त्रपुणो विकारः । एव जतुनो विकारो जातुपम् ॥—ओरञ् ॥ अनुदात्तादेश्चैवोदाहरणम् ॥—वैवदा-
रवमिति—देवदारुभद्रदारुशब्दौ 'पीतवृक्षानाम्' इत्याद्युदात्तौ— ॥ दाधित्यमिति ॥ दधनि तिष्ठतीति 'धुपि स्थः' इति
कः । उपपदसमाप्तः । पृषोदरादित्वात्कारस्य तकारः । क्रुदत्तरपदप्रकृतित्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ एव कपित्थेपि बोध्यम् ॥

देव्य ॥४३॥१४७॥ बाधित्यम् । कपित्यम् । ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥४३॥१४८॥ पालाशम् । कारीरम् । ॥ शम्याः पलञ् ॥४३॥१४९॥ शमीलं भस्म । पित्वाञ्छेष । शमीली लुक् । ॥ मयैवैतयोर्भाषायामभस्या-
च्छादनयोः ॥४३॥१५३॥ प्रकृतिमाश्रम्यद्वा स्याद्विकाराव्यययोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभ्यङ्ग्येलादि किम् ।
मौढः सूषः । कार्पासमाच्छादनम् । ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥४३॥१४४॥ आज्ञमयम् । शरमयम् । * एका-
चो नित्यम् ॥ त्वक्षयम् । वाक्षयम् । कथं तर्हि आप्यमभ्यमिति । तत्सेदमित्यणन्तात्स्वायं व्यञ् । ॥ गोक्षे
पुरीषे ॥४३॥१४५॥ गोः पुरीषं गोमयम् । ॥ पिष्टाच्च ॥४३॥१४६॥ मयद् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं
पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तत्सेदमित्यण् । ॥ संज्ञायां कन् ॥४३॥१४७॥ पिष्टादिलेव । पिष्टस्य विकार-
विशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । ॥ ग्रीहेः पुरोडाशे ॥४३॥१४८॥ मयद् स्यात् । पित्वाञ्छयोऽपवादः ।
ग्रीहिमयः पुरोडाशः । ग्रीहमन्यत् । ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥४३॥१४९॥ तिलमयम् । यवमयम् । सं-
ज्ञायां तु तैलम् । यावकः । ॥ तालादिभ्योऽण् ॥४३॥१५०॥ अञ्जमयदोरपवादः । * तालाञ्जनुषि ॥ तालं

—पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरादिः पात्यन्दनानामनुदात्तादिलाभित्य प्राप्ते, करीरशिरीष-
विकटतूलासयवासशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादिदादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्दः ‘अजिरिशिर-’
इत्यादी किरचप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिशपाशब्दो ‘अथ द्वितीयं प्राणीषात्’ इति वर्तमाने ‘पान्तानां गुर्वादीनाम्’ इति
मध्योदात्तः ॥ ‘स्पदि किञ्चिचलने’ ‘अनुदात्तेतत्थ हलादेः’ इति युच् ॥ —कारीरमिति ॥ ‘किरेतरीरन्’ । नित्खरेण
करीरशब्दोऽयमायुदात्तः ॥ ‘कृन्-भ्यामीषन्’ ‘शृद्-भ्यां किञ्च’ पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्यायुदात्तः । विकटतूलासयवासशब्दाः
‘प्रामादीनां च’ इत्यायुदात्ताः ॥ —पित्वाञ्छीषिति ॥ पित्वाञ्छीषिति तु माधवः ॥ —मयैवैतयोः— ॥ भाषायां
किम् । खादितो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकलात्सिद्धमिदमिति चेत् ॥ अत्राहुः । वेदे बह्वचः परस्य म-
यटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥ ‘क्षचक्ष्णन्दसि’ इति सूत्रस्य ‘क्षच एव’ इति नियमार्थत्वे यद्यपीदं ग-
तायम्, तथापि ‘क्षचक्ष्णन्दस्येव’ इति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयो-
र्लभ एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ इत्येवमादयस्ते तद्विषयेऽपि यथा स्यादिलेवमर्थम् । कपो-
तमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकम् ‘अभक्षाच्छादनयोः’ इति सवच्चते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं
न ॥ —आश्मनमिति । ‘विनापि प्रत्यय पूर्वान्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः’ इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे
अश्ममिति नान्तमवशिष्यते, तथा कम्पापाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदनन्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र सज्ञाव-
द्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्ममिति नाम भवति तस्यावयवे आश्मनं विकारोऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च ‘अश्मनो
विकारो’ इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वत् ॥ वस्तुतस्तु ‘तत्सेदम्’
इति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मनशब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पंथी सुरेतिवत् ॥ —मौढः कार्पासमिति ।
मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । ‘कृञः पासः’ इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणशीघ्रन्तत्वाभ्याम्
‘अनुदात्तादेशे’ इत्यत्र बाधित्वा विक्वादिवादान् ॥ —नित्यं वृद्ध— ॥ इह ‘भाषायामभक्षाच्छादनयोः’ इत्यनुवर्तते इति
वृत्तिः ॥ नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः’ इति धृतां ‘आनन्दमय इति विकारे मयद्’
इत्युक्तं तत्कथं संगच्छतां, ‘प्राचुर्यं मयद्’ इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । प्राचुर्यं मयद्वयपि प्रकृत्यर्थविरोधिना
दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिभावात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः ॥ यद्वा ‘नित्यं वृद्ध-’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते
अनुवृत्तावपि ‘भाषायां नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्कः’ इत्याश्रित्य मयद् मुसाधः ॥ अथ वा ‘हेतुमनुष्येभ्यः’ इत्यनुवर्तमाने
‘मयद् च’ इति सूत्रेण आगतार्थं मयद् । विकार इति त्वार्थिकार्थक्यनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवधैवेति ॥ —शर-
मयमिति । शरं दर्भं मृत् कुटीं तृणं सोमं विल्वजं शरादिः ॥ —एकाचो नित्यमिति ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे
‘नित्यं वृद्ध-’ इति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि कचिद्विधानार्थः, तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाच्चादेव सिद्धे
शरादिषु मृच्छब्दपठनं वित्यष्टार्थमित्याहुः ॥ —गोश्च पुरीषे ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि ‘तत्सेदम्’
इत्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोरुक्तो गोपयस्येत्यत्र वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥ —यावक इति ॥ यवशब्दाद्वि-
कारेऽण्, तदन्तात् ‘यावादिभ्यः’ इति स्थायं कन् ॥ —तालादिभ्योऽण् ॥ —अञ्जमयदोरिति । तालस्यामाकशब्दाभ्यां
वृद्धत्वान्मयद् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ ततो ‘अतश्च तत्प्रत्ययात्’ इत्यन् प्राप्तः, शेषे-

१ पित्वाञ्छीषिति—शेखरे तु ‘टित् प्रत्ययः । ‘पित्तश्च तत्प्रत्ययात्’ इति सूत्रे भाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारित्वमारोप्य
तत्पक्षं प्रत्याख्यातम् । अस्य पित्ते हि तत्प्रत्ययाख्याने पित्वाञ्छीष्, आरम्भे त्वजन्तत्वाञ्छीषिति फलभेदः स्यात्’ इत्युक्तम् ।
२ भाषायामिति—वेदे तु सूत्रमयं गृहमित्यत्र प्राचुर्यं मयद् बोध्यः । ३ गोश्च पुरीष इति—नन्वेवं सति प्रकरणबाधोऽत्र भवतीति
वाच्यम् । गोरारविकारे पुरीषे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणैक्यस्य सुवचत्वात् इति ।

भञ्जुः । अन्यत्तात्मकम् । ऐन्द्रायुधम् ॥ आतरूपेभ्यः परिमाणे । ॥ ३३ । १५३ । अण् । बहुवचनत्वात्पर्यायग्रहणम् ।
 हाटकः तापनीचः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽण् ॥ ॥ ३३ ।
 १५४ । शौकम् । बाकम् । राजतम् । ॥ अतश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ॥ ३३ । १५५ । मिथो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादय
 स्वात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । जितः किम् ।
 बैल्वमयम् । ॥ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ॥ ३३ । १५६ । प्राग्वतेष्टमित्यारम्भ क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा-
 द्विहितास्ते तथैव विकारोऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि
 नैष्किकः । शतस्य विकारः शतः । शतिकः । ॥ उप्राहुस् ॥ ॥ ३३ । १५७ । प्राण्योऽपवादः । औहकः । ॥ उमोर्ण-
 योर्वा । ॥ ३३ । १५८ । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वृजभावे यथाक्रममणौ । ॥ एण्या ढञ् ॥ ॥ ३३ ।
 १५९ । ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् । ॥ गोपयसोर्यत् ॥ ॥ ३३ । १६० । गण्यम् । पयस्यम् । ॥ द्रोश्च ॥ ॥ ३३ । १६१ ।
 दुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । माने वयः । ॥ ३३ । १६२ । द्रोस्तिथेव द्रव्यम् । यौतवं द्रव्यं पाप्यमिति
 मानार्थकं त्रयम् । ॥ फले लुक् ॥ ॥ ३३ । १६३ । विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलमामल-
 कम् । ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ ॥ ३३ । १६४ । विधानसामर्थ्यात् लुक् । झाक्षम् । ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ॥ ३३ । १५ ।
 अस्य न वृद्धिरजागमश्च । नैग्रोधम् । ॥ जम्वा वा । ॥ ३३ । १६५ । जम्बुशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे
 ओरञ् तस्य लुक् जम्बु । ॥ लुप् च । ॥ ३३ । १६६ । जम्बाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बाः
 फलं जम्बुः । * फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ ब्रीहयः । मुन्नाः । * पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः पुष्पं

भ्यस्त्वनुदात्तादिलादयः प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादिलात्कः । 'अन्येषामपि' इति
 दीर्घः । इन्द्राविशः इन्द्रादृशः ॥ 'चप सान्त्वने' पचायच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः 'फिषः' इत्य-
 धिकारादायः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरणान्तोदात्तः । अण्ग्रहण बाधकवाधानार्थं यथाविहितप्रत्यय-
 विधौ बर्हिणशब्दाद्बहुलक्षणे मयट् स्यात् 'जितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यनो बाधनेन वचनस्य चरितार्थलमित्याहुः ॥—ता-
 लाञ्छनुपीति । गणसूत्रमिदम् ॥—हाटक इति । इह बहुलक्षणे मयट् प्राप्तः, तपनीवादेः 'अनुदात्तादेश' इत्यञ्
 प्राप्तः ॥—प्राणि—॥ अनुदात्तादेशस्य सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह—शौकं बाकमिति । 'शुक्लकशब्दौ
 प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तौ ॥—राजतमिति । रजतसीसलोहउम्बरकण्टकाख्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां
 पुनः पाठो मयट्वाधानार्थोऽन्यथा हि परत्वात्नयट् स्यादेव ॥—शामीलमिति । शामीलशब्द 'शम्बाः पुनः' इति पु-
 नन्तः । दधित्थात् 'अनुदात्तादेश' इत्यञ् दधित्थस्य दाधित्थम् ॥—बैल्वमयमिति । बिल्वशब्दोऽणन्तः ॥—नैष्कि-
 कमिति । 'नेन क्रीतम्' इति ठक् ॥—शत्यः शतिक इति ॥ 'शताच्च ठन्यती' ॥—अणञाचिति । उमाशब्दः
 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्त इति भावः ॥—एण्या ढञ् ॥ प्राण्योऽप-
 वादः ॥ श्रीलिङ्गनिर्देशादाह—एणस्य त्विति ॥—गोपयसोः—॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'म-
 यट्वैतयोः' इति पक्षे प्राप्तं मयट् बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥—द्रोश्च ॥ ओरञ्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयट्वापवा-
 दोऽयम् ॥—द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्म' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रव्यते
 आधीयते इति द्रव्यातो 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः ॥—माने वयः ॥ यतोऽपवादः ॥—द्रव्यमिति । द्रोवि-
 कारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥—फले लुक् ॥—विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च
 तेनान्यतरास्मिन् प्रत्ययः ॥—आमलकमिति । मयटो लुक् 'लुक्कृतिलुकि' इति दीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन
 'यस्येति च' इति लोपः सङ्गः । 'लुका लुप न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमान् । अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटु-
 रित्यत्र 'अर्थपूर्वम्' इति ठनो लुकि कृते 'लुक्कृतिलुकि' इति दीपो लुका लुपत्वेन स्थानिवत्वाभावादुकारस्य यणादेशो
 न भवति ॥—प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ अणोऽपवादः । शिमुककन्धूशब्दान्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादिलादयः
 प्राप्तिः ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इहदी शिमु कर्कण्डु बृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'ल-
 घावन्ते' इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादिलादन्तोदात्तः । इहदीबृहतीशब्दौ गौरादिदीपन्तौ ॥ 'आश्वत्थवैषणवप्ला-
 क्षनैयग्रोधैर्बुद् फलम्' इत्यमरः ॥—न्यग्रोधस्य च—॥ केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूलं अवाः न्यग्रोधमूलः शालयः ॥
 न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥—जम्ब्विति । नपुंसकद्वयः ।
 'फले जम्बा जम्बुः श्री जम्बु जाम्बवम्' ॥—फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥—ब्रीहयः । मुन्ना
 इति । बिल्वाद्यणो लुक् ॥—मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्याणो लुप् ॥ 'मादीनां च' इति फिदमूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्विती-

मल्लिका । आत्माः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणाच्चेह । पाटलानि पुष्पाणि । सात्वानि मूलानि । बाहुलकाकचिलुक् । अशोकम् । करवीरम् । ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४।३।१६।७। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्त्वात् । हरीतक्यादीनां क्लृप्तेष्वप्रकृतित्वम् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ॥ कंसीयपरशब्दयोरेयञौ लुक् च । ४।३।१६।७। कंसीयपरशब्दयोरेयञौ यञौ स्तच्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशब्दम्, तस्य विकारः पारशवः ॥ इति प्राग्दीप्यतीयाः ॥

ठगधिकारः ॥

॥ प्राग्बहतेष्टम् ॥ ४।४।१। तद्बहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तद्वाहेति माशब्दादिभ्यः उपसंख्यानम् । * माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । ॥ स्वागतदीनां च ॥ ४।३।७। ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्यतिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ सापु स्वापतेयम् । * आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह प्रभूतिकः । पार्यातिकः । * पृच्छतौ सुखातादिभ्यः । सुखातं पृच्छति सौखातिकः सौखशायनिकः । अनुशतिकः । * गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ पारदारिकः । गौरुत्पिकः । ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४।४।२। अक्षेर्दीप्यति आक्षिकः । अग्रा खनति आग्रिकः । अक्षेर्जयति आक्षिकः । अक्षेर्जितमाक्षिकम् । ॥ संस्कृतम् ॥ ४।४।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । ॥ कुलत्थकोपघादण् ॥ ४।४।४। ङकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् । ॥ तरति ॥ ४।४।५। उडुपेन तरति औडुपिकः । ॥ गोपुच्छाट्टञ् ॥ ४।४।६। गौपुच्छिकः । ॥ नौद्यच्छञ् ॥ ४।४।७। नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका ङी । ॥ चरति ॥ ४।४।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थोष्टक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । ॥ आकर्षात् ण् ॥ ४।४।९। आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पिम्बाङ्गीर् । आकर्षिकी । ॥ पपोदिभ्यः ण् ॥ ४।४।

यमुदात्त जातीविदारिशब्दां गौरादिदीप्यती ॥—पाटलानीति । क्त्वादिदादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः ॥—हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'निल वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयदो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽङ्, इतरेभ्यस्त्वणः ॥—लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यबदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तादिति भावः ॥—कंसी-यमिति ॥ 'प्राक्तीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति च्छ । तस्यैव च्छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशब्दं दाह । पारशब्दशब्दस्यानुदानादिलादनि मिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच 'यस्येति-' इलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति वलोपेन सिद्धमिष्टमिति प्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ प्राग्दीप्यतीयाः समाप्ताः ॥

तद्वाहेतीति ॥ वाक्यादयः प्रत्ययविधिः, शब्दो माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा निलः शब्द इति य आह स नैलशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न सभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥—ऐज् न स्यादिति ॥ 'न ध्वाभ्याम्-' इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । 'न कर्म-' इत्यतो नवनुवर्तनादिति भावः ॥—स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्बन्ध' स्वशब्दस्य द्वारादिलादैजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वखदे सौवमिति ज्ञेयम् ॥—आहाविति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ॥—प्रभूतिक इति । क्रियाविशेषणाद्वर्णनं प्रत्ययः ॥—तेन दीव्यति—॥ इह कालपुरुषसख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षरेदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षेर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव 'जयति, जितम्' इति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षेर्द्युतः, अक्षेः खातः, इति कर्माद्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥—अ-ञ्येति । 'अग्निः ङी काष्ठकुद्दालः' इत्यमरः ॥—संस्कृतम्—॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥—बाहुकेति ॥ सूत्रे षकारः साहितको, न लवुबन्ध इति न डीप् । तथा च 'आकर्षात् पपोदेः' इत्यादिश्लोकवार्तिकं शिवविवचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति ॥—निकषोपल इति । सुवर्णपरीक्षाधः ॥—पाठान्तरमिति । एतच्च भ्वादी 'कषख-' इत्यादिदण्डके 'आकषाच्छल्' इति माषवेनोपन्यस्तम् । किं तु 'आकर्षात्पपोदेः' इति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि वीरेकपाठे श्रुतासगतिप्रसङ्गात् ॥—पपे इति । 'पपे गतौ' । 'हलश्च' इति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्रं 'पादः पञ्च' इति । पादाभ्यां चरति

१ पुष्पाणीति—माथ्ये तु मूलानीति पाठः । २ माशब्दादिभ्य इति—आहौ प्रभूतादिभ्य इति वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्वाक्यादयं प्रत्ययविधिरिति बोध्यम् । ३ स्वपती इति—स्वागतादिगणे स्वपतिशब्दपाठो मंदप्रयोजनः, 'स्वशब्दादेश्वास्वमा-मस्वाभ्याययोरेवेति नियमेन न्काराभ्यादाविवाचाच्चोऽप्राप्तेः । ४ संस्कृतमिति—सप्त उरुवर्णानां सत्कारः ।

१०। पर्येण चरति पर्यिकः पर्यिकी । येन पीठेन पङ्कजश्चरति स पर्यः । अधिकः । रथिकः । ॥ भवगणादृञ् ॥ १४।
 ११। चारु इत् । ॥ भवादिरिति ॥ ७। ३। ८। ऐच् न । अभस्यस्यापत्यं भामक्षिः । आर्दङ्गिः । तदादिविचौ चेदमेव-
 ज्ञापकम् । * इकारादाविति वाच्यम् । भगणेन चरति भगणिकः । भगणिकी । भगणिकः । भगणिकी ।
 ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ७। ३। ९। आदेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैवार्वा । आपदस्येदं आपदम् । शौवापदम् ।
 ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १४। १२। वेतनेन जीवति वैतनिकः । धातुष्कः । ॥ वस्तुक्रयविक्रयादृन् ॥ १४। १३।
 वस्त्रेन मूलेन जीवति वस्तिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।
 ॥ आयुधाच्छ च ॥ १४। १४। चादृन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । ॥ हृत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १४।
 १५। उत्सङ्गेन हरत्सौत्सङ्गिकः । ॥ भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १४। १६। भस्त्रया हरति भक्षिकः । पित्तान्कीर्ष । भक्षिकी ।
 ॥ विभाषा विवधात् ॥ १४। १७। विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्य-
 त्वाद्दीवधादपि इत् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्षये स्कन्धबाधो काष्ठे वर्तते ।
 ॥ अणकुटिलिकायाः ॥ १४। १८। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति
 मृगानङ्गरात्वा कौटिलिको व्याघ्रः कर्मारश्च । ॥ निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः ॥ १४। १९। अक्षय्यतेन निर्वृत्तमाक्षय-
 तिकं वैरम् । ॥ त्रेमन्त्रित्यम् ॥ १४। २०। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकास्तीयान्तानिर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यात्तित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं
 कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । * भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः । पाकेन निर्वृत्तं पाकितम् । त्यागितम् । ॥ अपमि-
 त्ययाचित्ताभ्यां ककनौ ॥ १४। २१। अपमित्येति ह्यवन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं
 याचितकम् । ॥ संसृष्टे ॥ १४। २२। दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । ॥ चूर्णादिनिः ॥ १४। २३। चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनो-
 ऽप्याः । ॥ लवणात्कु ॥ १४। २४। लवणेन संसृष्टो लवणः सूयः । लवणं शाकम् । ॥ मुद्रादण ॥ १४। २५।
 मौद्रा ओदनः । ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ १४। २६। ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । ॥ ओजःसहोऽम्मसा
 वर्तते ॥ १४। २७। ओजसा वर्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमी-

पदिकः ॥ यत् वातिकं 'पद्माव इके चरतावपगम्यानम्' इति गोऽन्येव प्रपन्न ॥ पर्य, अश्व, अश्व, रथ, जाल, न्याय, व्याल,
 पादः पत् ॥ —भवगणादृञ् ॥ ठकोऽपवादः ॥ —एतदेव ज्ञापकमिति ॥ द्वारादिगणे अन्शब्दः पठ्यते, न तु भ-
 भ्रक्ष श्वदष्टेऽसदित्थया च 'आदेरिति' इति नियोगवृत्तमेव व्यर्थं गङ्गादिषु तदादिर्वाच्यं ज्ञापयनीत्यर्थः ॥ फल तु द्वारपाल-
 स्यायं दीवारपाल इत्यादौ विज्ञापकस्य प्रवृत्तिः ॥ —इकारादाविति । सूत्रे ईनित्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये
 तु इनीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाङ्गिभिमप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् 'यस्मिन्निविचिन्नादादौ' इत्यनेन इकारादिलिङ्ग्यते
 इत्याह—भवगणिकीति । एतः पित्तान्कीर्ष ॥ —इवापदस्येति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥ —धातुष्क
 इति । वेतनादिगणे ध्रुवदृष्टेन पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धातुदण्डिक, दण्डिक इत्याद्युदाहार्यम् ॥ —
 आयुधाच्छ च ॥ आयुधेन अनेनेति आयुध 'घर्षयं कविवानम्' इति कः ॥ —हृत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ एभ्यस्त-
 तीयान्तेभ्यश्च स्यादुपादत्ते नयति बल्यर्थः ॥ उत्सङ्ग, उदुप, उन्धित, पिटक, पिठाक ॥ —भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ भस्त्रा
 चर्मविकारः । शीर्षमारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, 'तत्पुरुषे कृति' इति वा अनुक् । पक्षे
 शीर्षभारः ॥ —एकदेशविकृतस्येति ॥ 'वीवधार्चोऽन वक्तव्यम्' इति वार्तिक न्यायमिद्वार्थकप्रनपरमिति भावः ॥
 वृत्तिकृतं सूत्रे वीवधशब्द प्रक्षिप्य 'विभाषा विवधवीवधान' इति पपाठः ॥ —त्रेमन्त्रित्यम् ॥ नित्यग्रहणं स्वान्येन प्रयोग
 वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहावकाये किन्नादीनां प्रयोगो, न तु के, तदाह—कृत्या निर्वृत्तमिति । एवमग्रेऽपि
 पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । सत्यावाची त्रिशब्दो नहं गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणान् 'गिज्ञा त्रया-
 णाम्' इति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविषयाया मप विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविषयायां
 तस्य स्वातन्त्र्येन प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न । नित्यमिति योग विभज्य तन्माभ्यां दध्वविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवार-
 णात् ॥ —इमविति । एव च मप् न कर्तव्यः । तथा हि 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' । ततः 'त्रे' पदं मिद्रे नियमा-
 र्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमवविषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो 'नित्यम्' । अनेन निर्वृत्तार्थविषया-
 यामपि न्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवं च सत्यावाची त्रिशब्दस्य ग्रहणार्थं नान्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । खरेऽपि
 विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिलखेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् ॥ —अपमित्येति ॥ 'उदीचां माहः' इति क्लृप्ताप्रत्यये
 अपत्यनेन सह गतिसमासः क्लो ह्यप् । 'मयतेरिदम्यतरस्याम्' इति इत्वम् 'इत्स्य' इति लुक् । ल्यबन्तादन्तात्प्रातीया-
 न्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥ —व्यञ्जनैरुप— ॥ व्यञ्जनेन अनेन ओदनादिरस इति
 व्यञ्जनं तद्वादिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ —तत्प्रत्यनु— ॥ इत्तरकर्मकलात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्या-

१ वेति—एतच्च निषेधविकल्पे विविक्तरूपस्य फलितत्वादुपपन्नम् । २ उपसिक्तं इति—नेचनेन धृद्वकरणमुपसिक्तः ।

पलोमकूलम् । ४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । ॥ परिमुखं च । ४।४।२९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपाथिकः । ॥ प्रयच्छति गर्हाम् । ४।४।३०। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्विगुणिकः । त्रैगुणिकः । * वृद्धेवृधुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः । ॥ कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ । ४।४।३१। गर्हार्थान्यामान्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्वयं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश भेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे विपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहपि तद्धितार्थः । ॥ उञ्छति ४।४।३२। बदराण्युञ्छति बादरिकः । ॥ रक्षति । ४।४।३३। समानं रक्षति सामाजिकः । ॥ शब्दं ददुरं करोति । ४।४।३४। शब्दं करोति शब्दिकः । दार्दुरिकः । ॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४।४।३५। स्वल्पस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मारित्यकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । ॥ परिपन्थं च तिष्ठति । ४।४।३६। अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा ज्यान्त्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चोदः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः । ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । ॥ आक्रन्दाह्वम् । ४।४।३८। अस्माद्वृद्ध स्यादाह्वं धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४।४।४०। ण्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । ॥ धर्मं चरति । ४।४।४१। धार्मिकः । * अधर्माश्चेति व्यक्त-

दिना सन्ध इत्याशङ्क्यामाह—क्रियाविशेषणत्वादिति ॥—प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘कृक्पूः—’ इत्यकारः समासान्तः । ‘ह्रान्तरूपसर्गेभ्यः—’ इति ईलम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया हीमे ह्रस्विशब्दाः ॥—आन्वीपिक इति ॥ अन्वीपमित्यत्र ‘ऊदनोर्देशे’ इत्युल तु न भवत्यदेशत्वात् ॥—परिमुखमिति ‘अपपरी वर्जने’ इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया ‘पञ्चम्यपाङ्परिमिः’ इति पञ्चमी, ‘अपपरिबहिरश्वः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभावः । तत्तट्ठक् । स्वामिनो मुख वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामिनो मुख तत्तस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एव पारिपाथिकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः ॥—प्रयच्छति ॥ द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्हं चेत्तत् ॥—द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्तच्छब्दपमिति भावः ॥ बहुवृद्धशुद्देश्यकदानकर्मतयास्य इत्यस्य गर्हलम् ॥—वार्धुषिक इति । वृद्धार्थं वृद्धिः, तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं ‘वृद्धाजीवश्च वार्धुषिः’ इत्यमरः । ठक्संनिबोर्गेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् अत्राहुः—निरङ्कुशाः कवय इति ॥ गर्हमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधर्मण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥—निपात्यते इति ॥ अत एव व्याख्यातृप्रयोगोऽन्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकादशानिति । ‘सख्याया अल्पीयस्याः’ इति पूर्वनिपातः ॥—उत्तमर्ण एवेति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गणैलादिति भावः ॥—उञ्छति ॥ भूमौ पतितस्यैकस्योपादानमुञ्छ ॥—सामाजिक इति समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥—शब्दं करोतीति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाम्याद् व्युत्पादन एवार्थं प्रत्ययः । नेह शब्द करोति बर्बरः खरो वा ॥—दार्दुरिक इति । कुलालः । वायमाण्डवाचीह ददुरशब्दः ॥—मारित्यक इति ॥ ‘मत्स्यस्य डधाम्’ इति परिगणनात् ‘सूर्यैतिष्या—’ इति यलोपाभावः ॥—हारिणिक इति ॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषलात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्य हुरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥—परिप—॥ परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मलमस्त्येवेत्याह—द्वितीयान्तादिति ॥ चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह—तिष्ठति हन्ति चेति ॥—माथ इति ॥ मध्यते गन्तुभिरिति भावः ‘मये विलोडने’ । कर्मणि घञ् ॥—पदोत्तरपदम्—॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुचूर्वाण्मा भूदिति ॥—प्रतिकण्ठमिति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः ‘लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये’ इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥—धर्मं चरति ॥

१ क्रियाविशेषणत्वादिति—अकर्मकभावात्तस्येऽपि फलव्यापारबोधोत्पत्त्येनैव फलसामानाधिकरण्याद्वितीयेति भावः । २ द्विगुणार्थमिति—ओपचारिकादेवाय प्रत्ययः, अभिधानस्वमावात् । ३ निपात्यते इति—‘सख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः’ इति वार्तिकेन अन्ययादावैवेति भावः ।

व्यम् ॥ आधर्मिकः । ॥ प्रतिपथमेति ठञ् ॥ ॥ १४१४४२ ॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । ॥ समवायान्तरमवैति । ॥ १४१४४३ ॥ सामवायिकः । सामूहिकः । ॥ परिषदो ण्यः ॥ १४१४४४ ॥ परिषदं समवैति पारिषदः । ॥ सेनाया वा ॥ १४१४४५ ॥ ण्यः स्यात्पक्षे ठञ् । सैन्याः । सैनिकाः । ॥ संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति ॥ १४१४४६ ॥ कलाटं पश्यति कालाटिकः सेवकः । कुकुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौकुटिको मिथुः । ॥ तस्य धर्म्यम् । ॥ १४१४४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ १४१४४८ ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम् । बाजमानम् । ऋतोऽञ् ॥ १४१४४९ ॥ यातुधर्म्यं यात्रम् । * नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ नरस्य धर्म्या नारी । * विशशितुरि-
ह्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ विशशितुर्धर्म्यं वैशचम् । * विभाजयितुर्णिग्लोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ विभाजयितु-
र्धर्म्यं वैभाजिन्म् । ॥ अवक्रयः ॥ १४१४५० ॥ पठयन्ताह् स्यादवक्रयेऽर्थः । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजप्राह्
द्रव्यमवक्रयः । ॥ तदस्य पण्यम् ॥ १४१४५१ ॥ अप्पाः पण्यमस्य आपूपिकः । ॥ लवणाट्टञ् ॥ १४१४५२ ॥ लाव-
णिकः । ॥ किंसरादिभ्यः घृन् ॥ १४१४५३ ॥ किंसरं पण्यमस्य किसरिकः । शित्वान्कीर्ष । किसरिकी । किसर,
वशीर, नलद्व इत्यादि । किंसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । ॥ शालालुनोऽन्यन्तरस्याम् ॥ १४१४५४ ॥
हन्त्याप पक्षे ठञ् । शालालुकः । शालालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शालालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । ॥ शि-
ल्पम् ॥ १४१४५५ ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मङ्गुक्लृप्सरादण्यन्तरस्याम् ॥ १४१४५६ ॥ मङ्गुक्लृप्सरादण्यं
शिल्पमस्य माङ्गुकः । माङ्गुकिः । शार्ङ्गरः । शार्ङ्गरिकः । ॥ प्रहरणम् ॥ १४१४५७ ॥ तदस्येष्टेव । असिः प्रहरण-
मस्य आसिकः । धानुष्कः । ॥ परश्चधाट्टञ् ॥ १४१४५८ ॥ पारश्चधिकः । ॥ शक्तियष्टथीरीकञ् ॥ १४१४५९ ॥
शाक्तीकः । याक्षीकः । ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ १४१४६० ॥ तदस्येष्टेव । अस्ति परलोके इत्येवं मतिर्यस्य
स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । ॥ शीलम् ॥ १४१४६१ ॥ अप्पम-
क्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ १४१४६२ ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छत्रः ।
॥ कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १४१४६३ ॥ कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तद्विद्वत् इत्येव
सिद्धे अण्कार्यं ताच्छील्ये णेऽपि । तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः । ॥ कर्मोध्ययने
चरतिरिहासेवाया, न लघुप्राप्तमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तौ धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी
प्रवृत्तिः । एवं दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तौ यः सन्न अधार्मिक इति नोच्यते ॥ —प्रतिपथमिति बोधिस्यामाभिमुख्ये वा अ-
व्ययीभावः । ‘ऋक्पू-’ इति समासान्तः ॥ —समवायान्— । समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्त्यष्टकं स्थानमवैतीत्यर्थः ॥
इह समवर्त्येणोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवन्नम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिनि द्वितीयानिर्देशः विदोऽप्यपेक्षया तु
लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ‘कुरुक्षेत्रे समवेता’ इति यथा । ‘एत्येधति-’ इति वृद्धिर्द्वि न भवति, एजादित्वाभावात् ॥
—सैन्याः सैनिका इति ॥ द्वितीयान्ताण्यठकां । यत्तु ‘सिनाया ममवेता ये सैन्यान्ते सैनिकाश्च ते’ इति निष्पद्युक्तः ।
तत्फलितार्थकथनपर बोध्यम् ॥ —संज्ञायाम् ॥ ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थं ठक् स्यात्सम्बन्ध-
ज्ञान सज्ञा प्रसिद्धितास्याः प्रसिद्धिविषयभूतेयं इत्यर्थः ॥ —लालाटिक इति । दूरं स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु का-
यैषूपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ‘लालाटिकः प्रभोर्भालक्ष्मी कार्याक्षमश्च यः’ ॥ —कौकुटिको मिथुरिति । सन्यासी हि पाद-
विक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमव चक्षुः सयम्य गच्छतीति भावः ॥ —धर्म्यमिति ॥ धर्मादनपेत धर्म्य । ‘धर्मपथ्येन्याया-
दनपेत’ इति यत् ॥ —अवक्रयः ॥ अवक्रीयते अनेनेति करणे ‘एरच्’ ॥ —पण्यमिति ॥ पणितव्येयं ‘अवचपण्य-’
इति यदन्तो निपातितः ॥ —शालालुक इति । ‘इसुमुक्तान्तात्कः । ठक्पक्षे लादिद्विद्विः । शालालुकः ॥ —मार्दङ्गिक
इति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, ‘अनभिधानादिति भावः ॥ शिल्पं ॥ कौश-
लम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः ॥ —प्रहरणम् । प्रद्वियते
अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥ —धानुष्क इति । ‘इसुमुक्तान्तात्कः’ । ‘इणः प’ इति विसर्गस्य षः ॥ —परश्चधाट्टञ् ॥
चाट्टञ् । द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः । —परलोक इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्त्वामाव्याल्लभ्यते ॥ —
आस्तिक इति । अस्तित्वास्तित्वा निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् । नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च
प्रत्ययः ॥ —दिष्टमिति । ‘दैव दिष्टं भागधेयम्’ इत्यमरः ॥ ‘नालम्बते दैष्टिकताम्’ इति माधः ॥ प्रमाणानुगा मति-
दिष्टेति प्राचोक्तिस्तुपेक्षया दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमास्तीवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिनि दिक् ॥ —छत्रादिभ्यो
णः ॥ ‘छत्रादिभ्यो’ इत्येव सुवचमिति ‘कर्मस्ताच्छील्ये’ इति सूत्रे कैयटः ॥ —ताच्छील्ये णे इति ॥ कर्मनृशब्दस्य
च्छत्रादिस्त्विति भावः ॥ —चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विप्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्ठोप्

१ पण्यमिति—विक्रयाय हटे प्रसारितम् । २ किमरादिभ्यः इति—तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ । ३ शाक्तीक इति—
ईकंकि दीघोभारण स्पष्टार्थम् ।

वृत्तम् । १४।४।६३। प्रथमान्तात्पद्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्यमान्तस्वार्थः । ऐकान्तिकः । य-
स्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरितोच्चारणरूपं स्थलितमेकं जातं सः । ॥ बह्वचपूर्वपदाद्वृत् ॥ १४।४।६४।
प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्तिकः । द्वादशापपाठो अस्य जाता इत्यर्थः । ॥ हितं
भक्षाः । १४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् । १४।४।६६। अन्नभोजनं नि-
यतं दीयते अस्मै आपन्नभोजनिकः । ॥ आणामांसौदनादिठन् । १४।४।६७। आणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै आणिकः ।
आणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थश्च । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । ॥ भक्तादणन्यतर-
स्याम् । १४।४।६८। एके ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाफः । भाफिकः । ॥ तत्र नियुक्तः । १४।४।६९। आकरे
नियुक्त आकरिकः । ॥ अगारान्ताद्वृत् । १४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । ॥ अध्यायिन्यदेशकालात्
१४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकाद्वृत् स्यादध्येतरि । इमशानेऽधीते इमाशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ।
॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । १४।४।७२। तत्रेलेव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया ययानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्यानिकः । ॥ निकटे घसति । १४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । ॥ आवसथात् छल् । १४।४।७४। आवसथे
घसति आवसथिकः । चित्वाक्रीप् आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेर्भादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किरादेः पितः
पठेते ङगधिकारे ॥३॥ षडिति सूत्रपदेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ इति ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

तद्धितेषु प्राग्वितीयाः ॥

प्राग्विधाद्यत् । १४।४।७५। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । १४।४।७६।
रथं वहति रथः । युग्यः । वत्सलानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गयः । ॥ धुरो
यङ्कुर्वी । १४।४।७७। हलि चेति दीर्घं प्राप्ते । ॥ न भकुर्च्छुराम् । ८।२।७९। अस्य कुर्क्षुरोपधाया दीर्घो न स्यात् ।
धुर्वः । चौरैः । ॥ खः सर्वधुरात् । १४।४।८०। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । ॥ एकधुराद्युक् च । १४।४।८१।
एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः । ॥ शकश्चाद्वृत् । १४।४।८०। शकं वहति शाकटो गौः । ॥ हलसीराद्वृक्
सिध्यतीत्यर्थः ॥—कर्माध्ययने—। ‘तदस्य’ इत्यनुवर्तते, ङगिहाधिक्रियत एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि ॥—
ऐकान्तिक इति । एकमन्यदिनि विगृह्य ‘तद्धितार्थे’ इति समासः, तत्तच्छृक् । एवं द्वैयन्तिकः त्रैयन्तिकः इत्युदाहार्यम् ।
इह तु वृद्धि बाधिला ‘न य्वाभ्याम्—’ इत्येव ॥—हितं भक्षाः ॥ ‘अस्य’ इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्यां विपरि-
णम्यते, ‘तदस्मै’ इत्यस्यापकर्षो वेलाशयेनाह—अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणं लाक्षणिक इति
भावः ॥—आणा—। ‘यवागृहणिका आणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः ॥—टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः ।
टो डीवर्थः ॥—संघातविगृहीतार्थमिति । ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठनारब्धः । अन्यथा लाघवाद्-
अमेव ब्रूयादिति भावः ॥—आकरिक इति । ‘खनिः खियागाकरः स्यात्’ इत्यमरः ॥—अध्यायिन्य—। अदेश-
कालात् किम् । कास्यामधीते, पूर्वाह्ने अधीते ॥—कठिनान्त—। प्रस्तारसंस्थानशब्दां सनिवेशपर्यायाविति बहवः ॥
प्रस्तारो यज्ञः ‘प्रेक्षो यज्ञे’ घञ् । सस्थान सनिवेश इत्येके ॥—नैकटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे
वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः ॥—आवसथात्—। लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मि-
न्निष्ठावसथः । ‘उपसर्गे वसः’ इत्यथप्रत्ययः ॥—कुसीदसूत्रादिति । ‘कुसीददशैकादशात्’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृ-
तिभ्यामित्यर्थः । इह ‘नौ ह्यचण्’ इत्यत्रेव येषां षकारः साहितिक इति सभाव्यते, तेषामेव गणने छत्रादेः चित्त्वमनार्थ-
मिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः चित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ॥ ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥—प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥—धुरो—। ‘धुरो
वक् च’ इत्येव सुवचम् ॥—नम—।—उपधाया इति ॥ ‘उपधायां च’ इति पूर्वसूत्रादेतद्विध्यत इति भावः ॥ उप-
धायां किम् । प्रतिदीप्तः । इह नान्तस्य भलेऽपीकारस्यानुपधालानिषेधो न प्रवर्तते ॥—खः सर्वधुरात् ॥ ‘सर्वधुरायाः’
इति वक्ष्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया ‘बन्धुनि बहुमीह’ इतिवत् ॥—सर्वधुरामिति । ‘पूर्वकालैक—’ इति स-
मासः । ‘ऋक्पूरवधूः’ इति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥—एकधुराद्युक् च । चाखः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्,
खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह—एकधुरीण इत्यादि ॥—शाकटो गौरिति । ननु ‘तत्सेदम्’

१ युग्य इति—युगशब्दो रथाङ्गवाच्येव रथसाहचर्यात् । २ एकधुर इति—अत्रान्तरङ्गानपीतिन्यायेन सर्वर्णदीर्घात्पूर्वमेव दापो लुक् ।

।४।४।८१। हलं वहति हालिकः । सैरिकः । ॥ संज्ञायां जन्या ।४।४।८२। जनी वधः तां वहति प्रापयति जन्या । ॥ विष्पत्यधनुषा ।४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विष्पतीत्यर्थे वत्स्वाच्च चेतत्र धनुः करणम् । पादौ विष्पन्ति पद्याः सर्कराः । ॥ धनगणं लब्ध्वा ।४।४।८४। तृचन्तमेतत् । धनं लब्ध्वा धन्यः । गणं लब्ध्वा गण्यः । ॥ अज्ञाणः । ४।४।८५। अलं लब्ध्वा आलः । ॥ वशं गतः ।४।४।८६। वश्यः परेष्ठाधुनारी । ॥ पदमस्मिन्दृश्यम् ।४।४।८७। पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । ॥ मूलमस्यावर्हि ।४।४।८८। आवर्हणमावर्ह उत्पाटनं तद्वत्स्वास्तीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुद्राः । ॥ संज्ञायां धेनुष्या ।४।४।८९। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत् प्रत्यक्ष स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । ॥ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ।४।४।९०। गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतानुलाभ्यस्तार्तुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसमित-समित्तेषु ।४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्रार्थं धर्म्यम् । विषेण बध्यो विव्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् । ॥ धर्म-

इत्युपा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे श-कटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोलुगनपर्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्युपा तु स्यादेव लुगिति ॥—**हलसीरात्**—॥ ननु 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे हलसीराङ्क इति पठितम् । तथा च तेनैव शेषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम् । आरम्भगामार्थादत्रापि तदन्तविधिः । तेन न द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति, शेषिके ऽपि तु प्राग्दीव्यतीयो लुङ् स्यात् ॥—जायते अस्यां गर्भं इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—**जनी वधूति** । 'ज-निषसिन्ध्यामिण्' 'जनिवधोश्च' इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्' इति ङीप् । यतोऽनेन सूत्रेण यति जन्या मातृव्यया । सा हि विवाहादियु वधू जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त—'यानेति जन्यानवदत्कु-मारी' इति । जनीं वहन्तीति जन्यास्त्वानित्यर्थः ॥—**पद्या** इति ॥ 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः ॥ अधनुषा किम् । चोर विध्यति । समाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुर्नपि प्रयुज्ये तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च 'न चेतत्र धनुः करणम्' इत्यत्र 'समाव्यते' इति शेषो बोध्यः ॥—**तृचन्तमिति** ॥ एवं च 'न लोका' इत्यादिना कृत्योगवध्या निषेधान् 'धनगणम्' इति प्रयोगो निर्वाध इति भावः ॥—**वशं गतः** ॥ वशनं वश इच्छा । 'वशिरण्योरु-पसंख्यानम्' इत्यप ॥—**मूलमस्यावर्हि** । प्रथमान्तादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादभ्येति पठ्यर्थं यास्यात् ॥—**आवर्ह** इति ॥ 'वृद्ध उद्यमने' दन्त्योष्ठादिरयम्, न तु पवर्गादि 'उद्ग्रह रक्ष. सहमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥—**मूल्या मुद्रा** इति । मूलोत्पाटनं विना समग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लुप्यमानेषु कोशस्थे अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्त्वामवस्थां प्राप्ताः । मुष्टु शुष्का इति यावत् ॥—**यप्रत्यय** इति । तेन धेनुष्याशब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥—**संज्ञायामिति** । ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः सन्नेयम् ॥—**गार्हपत्य** इति । 'गृहपतिना' इति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादीं नातिप्रसङ्गः ॥—**नौवयो धर्म**—॥ नावादिभ्योऽभ्यो यथासह्य तार्यादिष्वष्टसंघेषु यन्त्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासमर्थं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवनीति संवेह समर्थविभक्तिकर्याल्लभ्यते ॥ अत्र प्रथम मूलान्ताना द्वन्द्व कृत्वा द्वितीयमूलदि-द्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्ताना द्वित्राणा वा मूलदीनामेव वा द्वन्द्व कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्यामावादे-कशेषो न भवति ॥—**नावा तार्यमिति** । शक्यार्थे 'ऋहलोर्ध्वन्', करणे तृतीया ॥—**वयस्य** इति । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्येव तु न भवति सज्ञाधिकारात् ॥—**वध्य** इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः' इति सूत्रेण वधशब्दादर्हायं यद्धिधानात् ॥—**मूलेनानाभ्यमिति** । मूल नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-विभक्तिनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्वादतिरिक्तं लामाभ्य यद्रव्यमात्मन प्रति शोषीक्रियते आत्मन उपकारक क्रियते तत् आनाभ्यम् । आङ्पूर्वको नमिरिभवेव वर्तने तस्मात् 'पोरदुपधान्' इति यति प्राप्तं अत एव 'निपातनाभ्यन्', तथा चा-नाभ्यमभिभवनीयम् । आत्मानं प्रति शोषीकर्तव्यं स च लामाभ्यो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलान्तरिकभागमात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाममात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यश-ब्दस्य तद्वदिते सघाते निरुद्धलक्षणा बोधा ॥—**सीतेति** । सीता हलाम्, सपूर्वादिणः कः । ममित नित्रोभ्रतादिरहित कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः । परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्विताथं समासस्ततो यत् । द्वितीयम् ॥—**तुलया संमितमिति** । संमितं परिच्छिन्नम् । रुचिशब्दोऽयं

पथ्यर्थन्यायादनपेते । ४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । धर्म्यम् । न्याय्यम् । ॥ छन्दसो निर्मिते । ४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्त्वम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । ॥ उरसोऽण् च ४।४।९४। बाधत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः । ॥ इदृष्यस्य प्रियः । ४।४।९५। इष्टो देशः । इदृष्यस्य इष्टेवेति इदादेशः । ॥ बन्धने चर्षी ४।४।९६। इदृष्यशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने बत्स्याद्देदोऽभिधेये । इदृष्यस्य बन्धनं इष्टो बशीकरणमन्त्रः । ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ४।४।९७। मतं शानं तस्य करणं भावः साधनं वा मायम् । जनस्य जल्लो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । ॥ तत्र साधुः ४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । साधुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । ॥ भक्ताण्यः ४।४।१००। भक्ते साधवो भक्ताः शाख्यः । ॥ परिषदो ण्यः ४।४।१०१। परिषद्यः । परिषद् इति योगविभागाणोऽपि । परिषदः । ॥ कथादिभ्यष्टक् ४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः । ॥ गुडादिभ्यष्टक् ४।४।१०३। गुढे साधुर्गौडिक इष्टुः । साकुका यथाः । ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्द्वञ् ४।४।१०४। पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेषी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । ॥ समाया यः ४।४।१०५। सम्यः । ॥ समानतीर्थेवासी ४।४।१०७। साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । ॥ समानोदरे शयित-ओ चोदात्तः ४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । ॥ सोदराद्यः ४।४।१०९। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥

‘संज्ञायाम्’ इत्यधिकारात् । अतएव ‘तुल्यम्’ इति सदृशमात्रे प्रयुज्यते । न तुलायामाग्रहः कियते ॥—पथ्यमिति ॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्यथोऽनपेतमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि ॥—छन्द—‘छदि सवरणे’ इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातुतामनेकार्यत्वात् । ततो घञि इच्छापथ्योऽच्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव ‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ’—इत्यादौ ॥ अमुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिसत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीया-न्तात्प्रत्ययः ॥—इच्छया कृतमिति । यद्यपि वेदे त्रिष्टुवादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञा-धिकारात्, किं लिच्छापथ्यो एव गृह्यते इति भावः ॥—पुत्र इति ॥ संज्ञाधिकाराग्रेहः । उरसा निर्मितं सुखम् ॥—इदृष्यस्य—॥ प्रीणातीति प्रियः ‘इगुपथ’ इति कः । क्रययोगात्कर्मणि षष्ठी, अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसाम-र्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥—बन्धने—॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् ॥—बशीकरणमन्त्र इति ॥ तेन हि परहृदय बशीक्रियते । संज्ञाधिकारादुसिष्टादाह्वौ नायं यत् ॥—मत—॥—करणमिति । कर्मणि षष्ठी । कृतिः करणं, कियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं वेति ॥ जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तरि षष्ठी ॥—हलस्येति । कर्षणं कर्षस्तथोगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा ॥ ‘रथसीता’ इति तदन्त-विधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ॥—तत्र साधुः ॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् ‘तस्मै हितम्’ इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥—प्रतिजनमिति ॥ ‘जनो जनः’ इति प्रति-जनं । वीप्सायामन्यवीभावः । प्रतिजन, इदं युग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, असुखकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्च-जनम् ॥ ‘परस्वामुष्य’ पथ्योर्निपातनादलृक् ॥—भक्त इति ॥ ‘मिस्ता स्त्री भक्तमन्थोऽन्नम्’ इत्यमरः ॥—गुडादिभ्य-ष्टक् ॥ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु, सङ्ग्राम, संचात, प्रवास, निवास, वृत् ॥—वसतिरिति । वसेवेत्यतिप्रत्ययः । खल्य पतिः स्वपतिराव्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥—समाया यः ॥ यति तु तित्स्वरः स्यात् ‘क्रतु-र्भवत्युक्थ्य’ इति यत् । न च ‘यतोनावः’ इत्याद्युदात्तात्ता शङ्कया । ‘यदुत्पत्तिविलायां ब्रह्मकस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः’ इति वेदमाथ्ये स्थापितत्वात् ॥ पक्षान्ते तु ‘नमः शण्णाय च फेन्याय च’ इत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्या-नद्वयस्याप्यावश्यकले लक्ष्यानुरोधेन कश्चित्किञ्चिदाख्येयमिति तत्त्वम् ॥—समानतीर्थे वासी ॥ निपातनाग्निनिः, प्रहादेराकृतिगणलाभनिद्विहल्येन वा ॥—सतीर्थ्य इति ॥ ‘तीर्थे ये’ इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थे । ‘तरते-स्थक्’ ॥—तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे च’ इति विश्वः ॥ इह त्वुपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥—शयितः स्थित इति ॥ शीघातुः स्थित्यर्थे वर्तते । ‘जलाशयः’ ‘कुशेशयम्’ इति प्रयोगादिति भावः ॥—समानमुदरमिति । ‘पूर्वापरप्रथम’ इत्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्यो दात्तः ॥—सोदराद्यः ॥ ‘ओ चोदात्तः’ इति नानुवर्तते । ‘विभावोदरे’ इति समानस्य सभावः । तत्र ‘तीर्थे ये’ इत्य

१ धर्मादनपेतमिति—यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्तत एव तदित्यर्थः । २ भक्ता इति—त्रिष्ण्वीकृता इत्यर्थः । ३ योगविभागादिति—सर्ववेदपरिषदं हीदं शास्त्रमिति भाव्यप्रयोगादिति भावः ।

तद्धितेषु च्ययतोरधिकारः ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५।१।१। तेन क्रीतमित्यतः प्राक् ङोऽधिक्रियते । ॥ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२। प्राक् क्रीतादिलेख । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्वापवादः । * नाभि नमं च ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जवम् । रचनाभावेवेवम् । * शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् । शून्यम् । शुन्यम् । * ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः । ॥ कम्बलाश्च संज्ञायाम् ५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णोपलभ्यतम् । संज्ञायाम् किम् । कम्बलीया ऊर्णा । ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४। आमिक्षं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । ॥ तस्मै हितम् ५।१।५। नत्सेभ्यो हितो नत्सीयो गोयुक् । शङ्कवे हितं शङ्कम्पं दारु । गन्धम् । हविष्यम् । ॥ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस नासिकायाः ॥ नस्यम् । नाभ्यम् । तोऽनुवृत्तं, येइत्येतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यस्यायः प्रत्ययः ॥—प्राग्वदिति । 'समानोदरं शयित इत्येवार्थः' इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि 'अपन्थानं तु गच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चति' इति मुरारिरिति चेद् । अत्राहुः । सह समानमुदरयस्य सोदरः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य संभाव । तस्य वैकल्पिकत्वात् 'यत्र भ्रात्रा सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥ समाप्ताध्याधिकारः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥—इत्यतः प्रागिति । इहार्थोऽवधिलेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासान्युः' इति कालः प्रतीयते, 'भ्रामात्पूर्वः' इति देशः, 'अलोऽन्यात्पूर्व' इत्येवम् । एव च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृस्तन्तरे सावकाशं छ तत्तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेव सनिधानाविशेषात्तन्व्यत्यनीयरामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधिलेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणाद्विज्ञात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधिलेखीकारे न क्षतिः । उक्तज्ञापकनोपवादिप्रभृतिभ्यश्छम्यातिप्रसङ्गनिरसनादिति चेत् । अत्राहुः । एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽनु नाथोऽवधिनिर्देशेन ॥ 'प्राग्वत्तेष्ट' इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपपद्यतात् । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरव स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि' इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधिलेन निर्देशमुचित इति ॥—उगवादिभ्यो—॥ उवर्णोदगंवाद्येव यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् । गवाद्यन्तर्गणमूलाग्याह—नाभि नमं चेति । नाभिश्चदो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥—नभ्योऽक्ष इति । रथाश्च सच्छिद्र नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणलातस्यै हितः । अञ्जन तैलाभ्यङ्ग, तदपि ज्वहनलाभ्याभये हितम् ॥—रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥—शून्यमिति ॥ वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नसद्विते' इति टिलोपो न भवति, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावानु दुर्लभः, संप्रसारणे पररूपे च कृते अन्रूपभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥—नङ् चेति । चाद्यत् । 'नथ' इति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये लाहुः । ऊधन्यशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्टवत्' इति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्तिपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः 'अनुनासिकस्य किं' इति दीर्घे ततः किबन्तादाचारक्लिप ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नटो डित्करणभावश्चकमिति ॥—ऊधन्यमिति । 'ये चा' इति प्रकृतिभावः ॥—कम्बलाश्च संज्ञायाम् ॥ प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्वापवादः ॥—विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादहं हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंज्ञातविरोधिलेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥—अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुलः, प्रयुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे 'अन्नविकारेभ्यश्च' इति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तैभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एव चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषाचिद्गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥ 'हविरपूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन' सप्तम्या धानाः, चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचारादुत्तिरिति कैयटादयः ॥—नस्यमिति ॥ नासिकार्थं हितम् । 'नासिकायां भवम्' इति विग्रहे तु 'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः 'अपादाने चाहीयस्त्रहोः' इति तसिः । छ्रे तु नासिकायाः छुद्रो नः छुद्रः । 'छुप्ठुपा' इति समासः ॥—नाभ्यमिति । 'नाभि नमं च' इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवा-

॥ ये च तद्धिते । ६।१।६१। बावौ तद्धिते परे शिरश्चाद्वस्व शीर्षश्चादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते क्त्वि । शिर इच्छति शिरस्यति । * वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् । अजावौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । ॥ खलयचभाषितलवृषग्रहणञ्च । ५।१।७। खलय हितं खल्यम् । यष्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । ॥ अजाविभ्यां ध्यन् । ५।१।८। अजाय्या वृथिः । अविष्या । ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्सः । ५।१।९। ॥ आत्माध्वानौ स्ते । ६।४। १६९। एतौ स्ते प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । * कर्मधारयादेवेध्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्ब्रह्महिंश्च छ एव । विश्वजनीयम् । * पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनीनम् । * सर्वजनादुभू खञ्च । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । * महाजनादुभू । माहाजनिकः । मातृभोगीणः पितृभोगीणः राजभोगीणः । * आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ । ५।१।१०। सर्वाणो वेति वक्तव्यम् । सर्वस्ते हितं सार्वम् । सर्वीयम् । * पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ माष्यकारप्रयोगात्तेनत्यस्य द्वन्द्वमध्य निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यपि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यपि प्राप्ते । समूहेऽप्यपि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इवेति माधः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् । ५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

दियता सनियोगशिष्टलादिति भावः ॥—‘शीर्षदलन्दसि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षश्चादेश इति ॥—शीर्षण्य इति । ‘ये चाभावः’ इति प्रकृतिभावः ॥—शिरस्यतीति । ‘नः क्ये’ इति नियमेन पदलामावाङ्गलभावः ॥—खलयच—॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते । न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसदेहाद्यं नलोपमकुलैव निर्दिशेत् । ‘आत्मन्विश्वजनः’ इति-वत् । वृषाय हित वृष्यम् । नान्तायति तु वृषण्यमिति स्यात् ॥—ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृति-भावस्तु ‘वे चा-’ इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानात्प्रेत्याकरः । तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥—चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥—अजाविभ्याम्—॥ अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः । अत एव ‘द्वन्द्वे धि’ इत्य-विशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा ‘अजायदन्तम्’ इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि’ इति स्त्रीलिङ्गादपि ध्यन् । तसिल्लादिषु ध्यनः परिगणनात्युपद्रावे रूप तुल्यम् ॥—अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥—कर्मधारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥—विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वैद्यादिः, विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहावपि स एवाव्ययपदार्थस्यैव हितमिति विग्रहः ॥—पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाश्वल्लो वर्णाः पञ्चजनस्तेभ्यो हित ‘दिक्सस्यै सञ्ज्ञायाम्’ इति समासः । ‘पञ्चजनात्’ इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहिश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥—सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । ‘पूर्वकालैक-’ इति तत्पुरुषः । तस्यै हितमिति विग्रहः ॥ साध्वर्थे तु ‘प्रतिजनादिभ्यः खन्’ इति खनि सार्वजनीनवैश्व-जनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥—मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदलामावेऽपि ‘अट्कुप्वाङ्’ इत्यनेन यथा णल भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्यै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि ‘भोगः सुखे रुचादिभृतावहेष फणकाययोः’ इत्य-मरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः । मातृपितृशब्दाभ्यामौत्स-र्गिकश्च एव । मात्रीयः । पित्रीयः ॥ राजान्वार्याभ्यां लौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥—सर्वपुरुषाभ्याम्—॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासस्य णटञौ स्तस्यै हितमित्यर्थे ‘प्राक्कीतात्-’ इति छस्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥—सर्वादिति । अनुरकरणात्सर्वनामकार्याभावः ॥—पुरुषाद्वध-विकारेति ॥ योग्यताबलादिह षष्ठी समर्थव्यभिर्किल्ब्यते, ‘तेन कृत’ इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह—पुरुषस्य वध इति ॥—समूहेऽप्यपि ॥ ‘तस्य समूहः’ इत्यनेन ॥—ग्रन्थेऽपि ॥ ‘कृते ग्रन्थे’ इत्यनेन ॥—अप्राप्ते इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढमिति भावः ॥—माणव—॥ खनो विकरणं वृक्षार्थं खरार्थं च ॥ यद्यपि माणवे वृद्धिः खतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र ‘द्विनिमित्तस्य च’—इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥—माणवायेति । मनोः कुत्सितमपस्य माणवः । ‘अपले कुत्सिते मूढे मनोरीत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यत्वेन सिद्ध्यति माणवः’ इत्यपलाधिकारव्यवार्तिकणालं, तच्च वार्तिकमेतत्सुप्रसन्ननिर्देशसिद्धार्थकधनपरमित्याहुः ॥—चार-कीणमिति । चरतीति पचाथच् । ‘चरिचलिपतिवदोजाम्’ इति द्विवचनं विकल्पितत्वादिह न भवतीति । ततः संज्ञायां

१ भोगोत्तरपदादिति—उत्तरपदशब्दो हि भोगेनैव संबध्यते, व्याख्यानात् । भोगः शरीरसामान्यवाची अत्र, अहिरिव भोगैः पर्वतीत्यत्र तथा दर्शनात् ।

॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तासदृशां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् । अङ्गा-
रेभ्य एताभिः अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकरीया इष्टकाः । शङ्कुभ्यं दारुः ॥ छदिरुपधिबलेर्दृञ् ५।१।१३।
छादिषेयाणि गुणानि । बालेयास्तण्डुलाः । * उपधिशब्दात्स्वार्थं इष्यते । उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गं तदेव
औपधेयम् । ॥ ऋषभोपानहोऽर्थः ५।१।१४। छस्यापवादः । आर्षभो बत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्य-
यमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं चर्म । ॥ चर्मणोऽञ् ५।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकाद् स्यात् ।
चर्म्ये इदं चर्म चर्म । वारत्रं चर्म । ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ५।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्वा-
प्प्राकरीया इष्टकाः । प्रासादीभ्यं दारुः प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकरीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षाम-
नुसावयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । ॥ परिखाया दञ् ५।१।१७। परिखेयी भूमिः ॥
छपतोः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेष्वाहीयाः ॥

प्राग्वतेष्टञ् ५।१।१८। तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति ततः प्राक् उपधिश्रियते । ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यां-

कनि चरकः ॥—तदर्थं विकृतेः—॥ 'तस्मै हितम्' इत्यतस्तस्या इत्यनुवर्तते तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । 'तदर्थम्'
इति 'सामान्ये नपुसकं' व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह—तदर्थार्थामिति ॥ विकृतार्थार्थामित्यर्थः । तदिति
सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामुच्यते । एव च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति 'समर्थानां प्रथमात्—' इत्यधिकारोप्यत्र निर्वाध
एव ॥—शङ्कुभ्यमिति । 'उगवादिभ्यः' इति यत् ॥—छदिरुपधि—॥ समाहारद्वन्द्वं सत्र पुस्तम् । छस्यापवादो-
यम् ॥—छादिषेयाणीति । छयतेऽनेनेति छदिः । 'अचञ्चिदुमपिछादिभ्य उमि' । 'इस्मन्त्रान्किषु च' इति
ह्रस्वल् । यदा तु चर्मविकार छदिस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्राप्नोति । पूर्वार्थप्रतिषेधेन तु ढनेवायते । छादिषेय
चर्म ॥ आह च 'यत्र्यावन् पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'ट् च' इति ॥ यत् उदाहरण स्तनगव्य, स्तनगुधर्मविकारस्तदर्थं चर्म
'उगवादिभ्यः' इति यत् । व्यस्योदाहरणमौपानहमिति अनुपद वक्ष्यति ॥—बालेया इति । 'करोपहारयोः पुमि बलिः
प्राप्यङ्गे लिखाम्' इत्यमरः ॥—उपधिरिति । 'उपसर्गं धोः किः' इति धाञ कि । 'आतो लोप दृष्ट च' इत्यालोपः ॥
—विप्रतिषेधेनेति । 'यत्र्यावन्' इत्यादिवातिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधां छदिरित्यस्य, व्यविधां उपानहस्य विशिष्य
ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्त बलीयः' इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहु । निरवकाशले सखेय प्रतिपदविधिलं बली-
यस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशले इत्यनेव सुनिवचनेनानुमीयते । तेन 'स्वप्ति नडागानि' इत्येव युक्तं, परत्वाभ्युपगृह्यते ।
प्रतिपदोक्तलादीर्घमाश्रित्य स्वापि तडागानीति मतं दुर्बलम् । 'अपूठन्—' इति दीर्घ आपास्ताष्टन्तीत्युदाहरणे सावकाश-
तया प्रतिपदोक्तलादीर्घमस्त्वस्तीति ॥—चर्मणोञ् ॥ 'तदर्थम्' इत्यादिपूर्वांके अञ् स्यात् छस्यापवादः । 'चर्मणः'
इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्या तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थाया प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणो द्वीप—' इत्यादी । न चेप्यतः चा-
र्मणो द्वीपीति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति ॥—वाङ्म्ये इति । 'शृङ्गवापिभ्याम्' इति रन्प्रत्यये वध्रशब्द आयु-
दात्तशर्मवाची, 'तस्य विकारः' इत्यण् 'टिट्टा—' इति ङीप् । वाग्नी रज्जुः तस्यं वधेरङ्गादिके णि तु वग्नीति भवति
ततोनि तु वाग्नी । 'नग्नी वग्नी वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'चवाः पश्य, वग्निकाः पश्य' इति भाष्यम् ॥—तदस्य—॥
प्रथमासमर्थाप्रातिपदिकात्यङ्ग्यं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययः 'स्यात्' इति 'समाचवेऽलमिति च' इत्यादिना समाचने
लिङ् । इष्टकानां बहुलेन प्राकारः आसा स्यादिति तत्समाच्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति समाच्यते । इह
प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रं । तेन पूर्वस्यायमविवक्षितः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रति-
पत्त्यर्थम् । 'तदस्यास्त्वस्मिन्' इति वत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ 'ठञ्' इत्येव वक्तव्ये 'प्राग्वतेः' इति वचन मध्ये योऽधिकारवानपवादः 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवी'
'शीर्षच्छेदाद्यञ्' इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेपि 'पारायण—' इत्यादौ ढनेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैव 'पारायण' आदि-
सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पयुदासः किवते गोपुच्छादीनां तेभ्यश्चः प्रकृतसूत्रं विनाश-
भात् । तथा च गोपुच्छकः सासतिक इत्यादौ ढवर्धमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥—आर्हादगोपुच्छ—॥

१ बालेया इति—बाल्यावस्थाया यो लौहिलादिगुणस्तद्वहिता बालेया इत्युच्यन्ते । प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र यथाकर्मवित् ।

२ प्रासादो देवदत्तस्येति—ईदृशेऽर्थे प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यते इति भावः । ३ प्राग्वतेरिति—
अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते, तदर्थबोधकेष्वेवास्तोपस्थानम्, तेनापवादविषये नेति बोध्यम् ।

परिमाणपट्टम् । ५।१।१९। तद्वर्हतीत्येतदभिधाय्य ऽधिकारमभ्ये ऽथोऽपवादप्रवृत्तिरिति गोपुच्छादीन्वर्क-
 विष्वा । ॥ असमासे निष्कादिभ्यः । ५।१।२०। आर्हादित्येतदेन क्रीतमिति वाच्यसदस्यसूत्रानुवर्तते । नि-
 ष्कादिभ्योऽसमासे ऽह् स्यादाहर्ण्येष्वेव । नैष्किम् । समासे तु ऽह् । ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।
 ७।३।१७। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ ॥ परमनैष्किः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति । इतः प्राक् तदन्तवि-
 चिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राप्तवैरिष्यते तथा लुकि ॥
 पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पावस्मान्भूद-
 किं तु ऽह् । द्विशौर्पिकम् । ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्या-
 देवो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा मिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । ॥ नातः
 परस्य । ७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ।
 अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धसारी अवा अर्धसारी । अर्धसारीभारं इत्यत्र वृद्धिनिमित्तत्वेति
 पुंवद्भावनियेषो न स्यात् । ॥ शताब्द इत्यन्तावशते । ५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ।

—तद्वर्हतीति । इह 'तद्वर्हम्' इति सूत्रान्तर्गतमप्यस्यान्तं नातुफियते, किं तु तित्तन्त्यैकदेशः शबन्त एव व्याख्यानादिति
 भावः ॥ —अभिधाय्येति । तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्राहर्ण्ये ऽह् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणपट्टमसंख्याग्रहणं व्यर्थं परि-
 मीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्यायापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—'ऊर्ध्व-
 मानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः' । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' ॥ अस्यार्थः । तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्त-
 रपरिच्छिन्नगुणत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो वि-
 स्तारः । ताभ्यामारोहपरिणाहभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिमित्तेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतो-
 भावे । आयामो र्द्वैर्ध्वं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च कचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वल्गादेर्हस्तादिः । क्वचिदूर्ध्वा-
 धोभागावस्थितस्य भवति । यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादि-
 हस्तादिभ्यश्चिन्त्यो बहिर्भूता एकलद्विर्लादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतलेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति
 बोध्यम् ॥ —असमासे निष्कादिभ्यः ॥ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रो-
 णशब्दः परिमाणवाची, षष्टिशब्दः संख्यावाची, ताभ्यां ऽवि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचिन्तेन पूर्वसूत्रेणैव
 ऽह् सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये लाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्न परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन
 सर्वेभ्यश्चापि प्राप्ते ऽभिधायनार्थं वचनम् । न चैव 'परिमाणं तु सर्वतः' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'प्रमा-
 णपरिमाणभ्यां संख्यायाश्चापि सप्रथे' इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमत्राप्यस्पर्धम् ॥ —अथ किमर्थम् 'अस-
 मासे' इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—असमासग्रहणमिति ॥ —सुगव्यमिति ।
 'उगवादिभ्यो यत्' ॥ —यवापूप्यमिति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति यत् । अत्रविकारलादेव सिद्धे अपूपादीनां
 प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नित्यं न्यासप्रत्यस्तुपेक्ष्य, कृत्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत एव तत्सूत्रे 'अपूपादीनां
 केषाचित्पाठः प्रपञ्चार्थः' इत्युच्यते ॥ —ऊर्ध्वमिति ॥ ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्या-
 पूर्वपदानामिति किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥ —द्विशूर्पमिति । तद्धिताथे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृति-
 ल्लेगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्यात् 'शूर्पादप्यन्तरस्याम्' इति प्राप्तस्यावच्छेदो वा 'अःयर्धपूर्व' इति लुक् ॥
 —द्विशौर्पिकमिति 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ऽथो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाद्गुणभावः ॥ यवपि 'अ-
 ऽर्ध' इति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हस्य लुगिलेव मूले व्याख्यायते । तथापि द्विगोर्निमित्तत्वेति व्याख्येयमेव । अन्यथा
 अत्रैव ऽथो लुक् स्यादेतच्च अर्धार्थ—इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ —तपरः किमिति ॥ दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृत्यायामपि
 रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥ —निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधाभावाच्च तत्परकरणभावश्चकमिति भावः ॥
 इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृत्तभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोप-
 धानवृद्धिनिमित्तं तद्धितं इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनियेष इति बोध्यम् ॥ —शताब्द— । अ-
 शतेऽभिधेये आर्होव्येष्वेव ऽन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः ॥ चकारः 'असमासे' इत्यस्यलुक्पूर्वार्थः ॥

१ परिमाणान्तत्वेति—अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, ज्ञापनार्थदासात् । कालस्य तु परिच्छेदकत्वेऽपि नेह
 ग्रहणम्, अनेनैव सिद्धे संख्यायाः सत्त्वस्वरूपं संस्वरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणस्याभावज्ञापनात्, नच संज्ञार्था
 * तदुपयोग इति वाच्यम्, ज्ञापनपरमार्थप्रामाण्येन तादृशसंज्ञाया अभावकत्वात् ।

सतं परिमाणस्य शतकः सङ्ख्यः । इह प्रत्यक्षार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थश्च निश्चते । तेन उच्यते न किंतु कथेव । असमा-
स इथेव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ ५११२२ ॥ संख्यायाः कन् स्यात्-
हर्ण्ये ननु सप्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । सन्तायास्तु सासतिकः । सदन्तायाः, चात्वारि-
शतकः । ॥ वतोरेड्वा ॥ ५११२३ ॥ वत्सन्तात्कन इवा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः । ॥ विशतिविंशज्ज्यां
हुनसंज्ञायाम् ॥ ५११२४ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां हुन् स्यात्कनोऽपवादः । विशकः
त्रिंशकः । संज्ञायां तु विशतिकः । त्रिंशकः । ॥ कंसाट्टिठ्ठन् ॥ ५११२५ ॥ टो कीर्तयः । इकार उच्चारणार्थः । कं-
सिकः । कंसिकी । * अर्धाद्येति वक्तव्यम् । अर्धिकः । अर्धिकी ॥ * कार्षापणाट्टिठ्ठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च
वा । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । ॥ शूर्पादअन्यतरस्याम् ॥ ५११२६ ॥ शौर्षम् । शौर्षिकम् ।
॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ५११२७ ॥ एभ्योऽण् स्यादृषठ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शात-
मानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । ॥ अर्धधर्षपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ ५११२८ ॥ अर्धधर्षपूर्वद्विगोऽ
परसार्हायस्य लुङ् स्यात् । अर्धधर्षकसम् । द्विकसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । ॥ विभाषा कार्षापणसह-

—द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन् 'प्राग्वतेः सख्यापूर्वपदानां तदन्तप्रहणमलङ्की'
इत्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः ॥—त्यन्तशदन्ताया इति ॥
त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥—पञ्चक इति । कौकिक्याः सख्याया उदाहरणम् ॥—बहुक इति । पा-
रिभाषिक्याः ॥—सासतिक इति । ठगो भित्वादादिशुद्धिः ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इतीकारलोपः ॥ अर्धवतस्तिश-
ब्दस्य प्रहणाद् डल्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥—चात्वारिंशत्क इति । 'इदुसुकान्तात्कः' ॥
—वतोरेड्वा ॥ 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कन्' इति प्रथमायाः षष्ठी कल्पयतीत्याह—वत्सन्तात्कन इति ॥
—तावतिक इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्' इत्यात्मम् ॥—कर्तव्य इति ॥ अन्यथा त्यन्तशद-
न्तयोः पर्युदासाद्विशतित्रिशयां कन् दुर्लभ इति भावः ॥—विंशक इति । 'ति विशतेडिति' इति तिशब्दलोपः ॥—
अर्धिक इति ॥ अर्धशब्दस्य कार्षापणां रुडलाद्वागवदपेक्षयाऽत्रासामर्थ्यं न शङ्कम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे वि-
ज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव टिठ्ठन् द्रोणाधिकः प्रस्थाधिक इति
केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥—शूर्पा— । शर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादपि प्राप्ते तदपवादलेनान् पक्षे विधीयते ॥—
ठ्ठन्ठ्ठकनामिति ॥ शतमान परिमाण ततश्च प्राप्तः, विशत्या क्रीत विशतिक संज्ञाशब्दोऽयम् । असंज्ञायां हि 'विशति-
विशज्याम्' इति हुन् स्यात् । सज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठन् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनश-
ब्दात् ठगेव, सहस्रशब्दस्य सख्यावाचित्वात्तत् 'सख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥—अर्धधर्ष-
पूर्व— । अध्यारूढमर्थं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इत्युत्तरपदलोपः । अर्धधर्षशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहु-
मीहिर्गर्भबहुमीर्ही कृते अध्यर्धपूर्वं च द्वियुधेति द्वन्द्वः । संज्ञ पुस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—
अध्यर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिक 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तप्रहणं' द्विगोर्निमित्तं
यस्तद्वितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीत द्विशर्पम् । द्विशर्पेण क्रीतं द्विशर्पाधिकमिति । पूर्वोक्तोदाह-
रणे तु ठगो लुङ् माभूदिति । ननु द्वयोः शर्पयोः समाहारो द्विशर्पां तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशर्पमिति रूपं न स्यात् ।
तद्वितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया 'अध्यर्ध—' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्याया तु न सिद्धमिष्टमिति चेत् ।
सैवम् । 'अर्थविशेषासप्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतबोक्तवान् । यत्र तद्वितार्थद्विगुना सह
अर्थो न भिद्यते । तत्र स तद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥
एव च द्विशर्पमिति तद्वितार्थद्विगुना सह द्विशर्प्यां क्रीतमित्यस्याथां न भिद्यते इति समाहाराद्विगोः परस्य तद्वितस्य
लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । बलुतलु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितः' इति व्याख्याय
प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ 'द्विशर्प्यां क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशर्पादेव प्रत्ययो भवति । 'अजाविकन्यायात्',
न तु द्विशर्पाशब्दात्' इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्धशब्दः सख्यावाच्येव । तथा च लोके
गण्यते 'एकोऽयर्थो द्वौ' इति । अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्वितार्थं द्विगुः, अध्यर्धसावसरिक-
मित्रादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदशुद्धिर्भवति । तत्किमध्यर्धपूर्वप्रहणेनेति चेद् । अत्राहुः । 'संख्या-
कायेतस्य किंचिन्' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासशुद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तस्या अध्यर्धं करोति । नेह कृत्व-
सुच् । यः सकृत्कलान्ता क्रियामभिनिर्णय पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥—पाञ्चकलापिक-

स्त्रान्यत् ॥ ५।१।२९ ॥ लुग्वा स्यात् । अर्धर्धकार्वाणिकम् । अर्धर्धकार्वाणिकम् । द्विकार्षणम् । द्विकार्षणिकम् । औपसंख्यतिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अर्धर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्धर्धसहस्रम् । अर्धर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥ ॥ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ॥ ५।१।३० ॥ लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । * बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहूनैष्किकम् ॥ ॥ विस्ताब्ध ॥ ५।१।३१ ॥ द्वित्रिबहुपूर्वादिस्ताब्धाहंरस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबिस्तिकमित्यादि । ॥ विशतिकत्वात् ॥ ५।१।३२ ॥ अर्धर्धपूर्वादिगोरित्येव । अर्धर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥ ॥ सार्या ईकन् ॥ ५।१।३३ ॥ अर्धर्धसारीकम् । द्विसारीकम् । * केवलायाच्चेति वक्तव्यम् ॥ सारीकम् ॥ ॥ पणपादमाश्रयताद्यत् ॥ ५।१।३४ ॥ अर्धर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्धर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति कोपस्य स्थानिवज्जावात् । पद्यत्ववर्धे इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ ॥ शाणाद्वा ॥ ५।१।३५ ॥ यत्स्यात्पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अर्धर्धशाण्यम् । अर्धर्धशाणम् ॥ ॥ द्वित्रिपूर्वाद्ण् च ॥ ५।१।३६ ॥ शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैक्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरेति पूर्ववासादाविद्विरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह उभाद्व्यङ्गयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविमिति । पक्ष कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ् । एवं पाक्षलोहितिकमपि बोध्यम् । पक्ष लोहित्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'अस्यादे तद्धिते' इति पुनर्वावालोहिनीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राक्षयमनुसृत्य वाणितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तस्यैव शाण्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पक्षकलापपक्षलोहितशब्दौ च द्विगु कृततद्धितलुकावेव सन्ते । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठञ् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥—विभाषा ॥—टिठनो लुगिति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनिधौषष्ठिलादिति बोध्यम् ॥—अर्धर्धसहस्रमिति । 'शतमानविंशतिकः' इति विहितस्थानो लुक् । तदभाषपक्षे तु 'सख्यायाः सवत्सरसख्यास्यः' इत्युत्तरपदद्विः । अर्धर्धशब्दः सख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥—द्वित्रिपूर्वात्—॥ अर्धर्धग्रहणमुत्तरार्धमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगोः' इति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥—द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्वतेष्टम्' मतान्तरे तु ठमिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ङगभावात् । 'परिच्छेदकमात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि ङमेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'अगोपुच्छः' इत्यादिना पूर्वदस्तादागमावे निष्कादिभ्यश्चानि प्राप्ते असमासे ङविवक्षानेऽपि समासे ङ एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदद्विः ॥ 'द्विगोः' इति सबन्धाधेह लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन क्रीत द्विनैष्किकम् । 'अर्धर्धपूर्वः' इत्यसबन्धादधर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥—विस्ताब्ध ॥ चकारेण 'द्वित्रिपूर्वात्' इत्यनुकृत्यते तत्फलं तु 'वानुकृष्ट नोत्तरत्र' इत्युत्तरत्रानुश्रवभावः ॥—विंशतिकत्वात् ॥ 'शतमानविंशतिकः' इत्यपि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥—सार्याः—॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति ङमिति प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विर्वा 'केणः' इति ह्रस्वः स्यात् ॥ इकन्विधावपि 'यस्येति च' इति कोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥—प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति ॥ अयं भावः । 'पादस्य पदाज्यातितोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्य हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातितोपहतिवचनैः सबन्धसमवात् । तथा च 'पशतिः' इत्यादावपि तस्यैवानुश्रुतिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥—पक्षे ठमिति ॥ यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि 'आर्हात्' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पूर्ववासादगमावे ङमिति भावः ॥ मुख्यमते तु ङमेव बोध्यः ॥ शाणाद्वेति सूत्रे 'शताच्चेति वक्तव्यं', पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अर्धर्धशस्यम् । अर्धर्धशतम् । पक्षशस्यम् । पक्षशतम् । यदभावे सख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'शताच्च ठन्यतौ' इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥—द्वित्रिपूर्वाद्ण् च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेण प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्राभाष्याच्छतग्रहणमिदं न संबध्यत इत्याशयेनाह—शाणादित्येवेति ॥ न्यासकृता लण्विधावके वार्तिके सूत्रलभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपादः' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्यैव फलं शतशब्दः स्वरितलेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाद्ण् च' इत्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् न—इति । तदिदं सामर्थ्यवर्णनमपिधावकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथेस्यास्तां तावत् ॥—त्रैक्यमिति । तदेतद्वर्णयति—द्वैशाणमित्यादिना । अप्येकं, ङमो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् ॥—उभाद्व्यङ्गयोदशेति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रमेवेन विहितत्वात्प्रत्ययस्य द्विर्गणेन तु द्वादशेति

भक्त्योऽर्थाभावाकृतिस्त इवासीमुच्यन्ते । ॥ तेन क्रीतम् ॥ ५११३७ ॥ उक् गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । ता-
 त्तिकम् । प्रास्थिकम् । उक् । नैष्ठिकम् । ॥ इन्द्रोण्याः ॥ ११२॥५७ ॥ गोण्या इत्स्वात्तद्विदुः । कुकोऽपवादः ।
 पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५११३८ ॥ संयोगः संबन्धः । उ-
 त्पातः शुभाशुभसूचकः । शक्तिकः शक्तौ वा धनपतिसंयोगः । शक्तिकं शक्त्यं वा दक्षिणाक्षिपन्दनम् । शतस्य
 निमित्तमित्यर्थः । * वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
 पैतिकम् । श्लेष्मिकम् । * सञ्चिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ सञ्चिपातिकम् । ॥ गोद्यच्चोऽसंख्यापरिमाणा-
 श्वादेर्यत् ॥ ५११३९ ॥ गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । गव्यः, धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्यच्चः किम् ।
 विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अथादि, आधि-
 कम् । आदिमकम् । * ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवर्चसम् । ॥ पुत्राच्छ च ॥ ५११४० ॥ चाद्यत् । पु-
 त्रीयः । पुत्र्यः । ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणौ ॥ ५११४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः ।
 पार्थिवः । सर्वभूमिष्वदोऽनुश्रुतिरिति पठ्यते । ॥ तस्येश्वरः ॥ ५११४२ ॥ तत्र विदित इति च ॥ ५११४३ ॥
 सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । ॥ लोकसर्वलोकादृष्ट ॥ ५११४४ ॥ तत्र विदित इ-
 त्यर्थः । लौकिकः । अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । ॥ तस्य वापः ॥ ५११४५ ॥ उच्यते अस्मि-
 न्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । ॥ पात्रात् घृन् ॥ ५११४६ ॥ पात्रस्य वापः
 क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलभशुल्कोपदा दीयते ॥ ५११४७ ॥ वृद्धिर्दीयत इ-
 त्यादि क्रमेण प्रत्येक संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः । शक्तिकः ।
 शक्त्यः । साहस्यः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं
 ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ * चतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानम् ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादि-

त्रयोदशेतदुपरुपादमेव । न च 'श्रूयादजन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्याग्रहणलभ्यठनमादाय त्रयोदशत्वं सूपादमिति वा-
 च्यम् । तुल्यन्यायेन 'क्षाणाद्वा' इति सूत्रलभ्ययटलोर्ग्रहणेन पञ्चदशत्वं प्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तद्वादशभिः सह 'द्वित्रि-
 पूर्वाद्ण च' इति वार्तिकोपात्तप्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या 'कसाष्टिन्' इति सूत्रे 'अर्धाच्चेति वक्तव्यं' 'कार्षा-
 पणाष्टिन् वक्तव्यं' इत्यादिवार्तिकोक्तटिन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेद् । अत्राहुः । 'कसाष्टिन्' इति सूत्रस्य एव
 टिन् अर्धकार्षापणपञ्चादभ्यां परामृष्ट इति न भिद्यते । 'द्वित्रिपूर्वाद्ण च' इति वार्तिकोऽप्युक्तं नु भिद्यते, 'शतमानवि-
 श्रुतिकं' इत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्शमशक्यत्वादिति ॥—तेन क्रीतम् ॥ तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्र-
 त्ययाः स्युः ॥—उञ्जिति । 'आर्हात्' इति सूत्रे 'अगोपुच्छ' इत्यादिपशुदासागमावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यष्टम् भवती-
 त्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीत पाणिना क्रीत सतोपेण क्रीतमित्यादाविति प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । करणे तृतीयैवेह सम-
 र्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्वयसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न लन्यापि, अन्यत्र लनभिधानात् प्रत्ययः ॥ एतत् च 'तद्विदाः'
 इति महासज्ञाकरणाभ्यन्तरे तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥—स्तुकोऽपवाद इति ॥ 'उक्कदितल्लुकि' इति
 प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥—पञ्चकमिति ॥ सन्ध्यालक्षणः कन् ॥—आदिमकमिति । अश्मनो नि-
 मित्तमित्यर्थे टक् 'नस्तद्विद' इति टिलोपः ॥—पुत्राच्छ च ॥ 'गोद्वचः' इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् ॥ कथं पु-
 त्रीयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः सयोगो नाप्युत्पात इति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । सयुज्यतेऽनेनेति च्युत्परया क्रतुरपि
 सयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन मयुज्यते अतो यागादिरपि सयोगो, न केवल संबन्ध एवेत्याग्रह इति ॥—
 सर्वभूमि ॥ आभ्यां यथासंख्यमणौ स्तः ॥—तस्येश्वरः ॥ 'तस्य निमित्तम्' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः 'तस्य'
 इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि सयोगोत्पाताविषयोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषण संभाव्यते ॥
 —तत्र विदित इति च ॥ योगविभाग उत्तरार्थे यथासंख्यनिवृत्त्यर्थे ॥—तस्य वापः ॥ 'तस्य' इति वापापेक्षया
 कर्मणि षष्ठीत्याह—प्रस्थस्येति । कर्तरि षष्ठां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादि स्यादिति भावः ॥—खारीकमिति ।
 'खार्या ईकन्' ॥—तदस्मिन्—॥ प्रथमासमर्थत्वात् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं
 प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यावविशेषणार्थं । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति टप् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः ॥—उपदा
 दीयत इति ॥ जसः सस्य दले यले च यलोपः ॥—साहस्य इति । 'शतमान' इत्यादिनाम् ॥—रक्षानिर्वेश

१ क्रीतमिति—क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणम् । २ प्रत्येकमिति—एकैककर्मकगानाधिकरणेऽपि प्रयोगले-
 हत्वाय, इन्द्रलु मौत्रत्वात्साधुरिति भावः ।

दीयते पञ्चको वेषदत्तः । समनब्राह्मणे दानमितिवदधिकरीणत्वविषया वा । ॥ पूरणार्थादुन् ॥ ५१११४८ । यथाकं
 ढकटिभोरपवादः । द्वितीयो बृहथादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अधिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्थे
 रुढः । ॥ भागाद्याद्य ॥ ५१११४९ । चाहुन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थे रुढः । भागो बृहथादिरस्मिन् दीयते
 भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । ॥ तद्धरति वहत्यावहति भारद्वाशादिभ्यः ॥ ५१११५० ।
 वंशादिभ्यः परो यो भारद्वाब्दस्तदन्तं यथातिपदिकं तत्पङ्क्तिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति
 वा बांशभारिकः । ऐशुभारिकः । भारद्वाशादिभ्य इत्यस्य व्याग्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्व-
 शान् हरति बांशिकः । ऐशुकः । ॥ वज्रद्रव्याभ्यां टन्कनौ ॥ ५१११५१ । यथासंख्यं स्तः । वज्रं हरति वहत्याव-
 हति वा वलिकः । द्रव्यकः । ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५१११५२ । प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं
 स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण् च # ॥
 चाहुन् । द्रोणं पचतीति द्रोणी । द्रौणिकी । ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५१११५३ । पक्षे ठक् ।
 आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिनी । आचित्तीना आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ।
 ॥ द्विगोः घृञ्च ॥ ५१११५४ । आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाघन्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठन्लौ वा स्तः ।
 पक्षे ठक् तस्याभ्यर्थेति लुक् । पित्वाङ्गीप् । आढकिनी । आढकीना । द्विगोरिति ङीप् । आढकी । आचितिकी । आ-
 चितीना । अपरिमाणेति ङीपनिषेधात् । आचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । ॥ कुलिजालुक्लौ
 च ॥ ५१११५५ । कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्लौ वा स्तः । चाप् घृञ्च । लुङ्भावे ठक् अवणम् । द्वि-
 कुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । ॥ सोऽस्यांऽश्वक्लभृतयः ॥ ५१११५६ । अंशो भागः ।
 वज्रं मूल्यम् । ऋतिवैतनम् । पञ्च अंशो वज्रो ऋतिर्वास्य पञ्चकः । ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५१११५७ । प्रस्थं
 परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्गसुत्राध्ययनेषु ॥ ५१११५८ । पूर्वसुत्रमनुवर्तते । तत्र
 संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा श्लेकयोरितिवसंख्यामाश्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः ।
 पञ्च परिमाणमेवमिति वा । सञ्ज्ञे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सञ्ज्ञशब्दस्य प्राणिसमूहे रुढत्वात्सूत्रं पृथगु-
 पात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । # स्तोमे ऽविधिः ॥ पञ्चदशः मन्त्राः परिमाणस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः ।
 इति । निर्वेशो ऋतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । सवन्धपञ्चमा समासः ॥—सममित्यादि । एव च सप्रदानस्यैवाधिकरण-
 लविवक्षेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादृत्यमिति भावः ॥—पूरणार्थादुन् ॥ पूर्यतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्थशब्दाच्च
 ठन् स्यात् ॥—अधिकमिति । ‘अर्थाच्चेति वक्तव्यम्’ इति टिटन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् क्रियां ङीप् स्यात् । इष्यते
 तु टाप् ॥—रूपकस्येति ॥ रूपक कार्वाणम् ॥—रुढ इति । तथा च भगवद्रव्यसपेक्षलेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनी-
 यमिति भावः ॥—भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भार-
 भूतानिति ॥ भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीना विशेषणमिति भावः ॥ ‘भारेभ्यः’ इति वक्तव्ये प्रत्येकं सवन्धविवक्षया सूत्रे
 ‘भारात्’ इति निर्वेशः ॥—वज्रिक इति ॥ वज्र मूल्यम् ॥—संभवत्यवहरति ॥ आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यद-
 नाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वादिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह—प्रस्थं स्व-
 स्मिन्निति ॥—प्रास्थिकीति । ठवन्तलान्दीप् ॥ अवहरतीत्येतद्वाच्ये—उपसंहरतीति ॥—तत्पचतीति ॥
 वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते मीष्टार्थां द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥—पक्षे ठञ्जिति ॥
 आढकादीनां परिमाणलाङ्घनेति भावः ॥—द्विगोः घृञ्च ॥ घृणिति च्छेदः तदाह—पित्वादिति ॥—आढकि-
 कीति । ‘न व्याभ्याम्’ इत्यैजागमो न शङ्क्यः, इद्विनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्बुद्धेः प्राप्त्यभावात् ॥—अपरिमाणेति ।
 आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्टग्रहणादिति भावः ॥—द्वैकुलिजिकीति ॥ ‘असंज्ञाभाषणयोः’ इत्यत कुलि-
 जशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदद्विर्नैयाहुः ॥—तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते,
 न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्ठिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः । ‘सोऽस्य’ इति वर्त-
 माने पुनः ‘तदस्य’ इति ग्रहणाद् ‘द्वे षष्ठी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकत्रिषाष्टिकः’ इत्यादौ ‘अभ्यर्थे’ इति लुङ्ग-
 न्भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥—पूर्वसुत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघ इत्यादि सिध्यति ।
 यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य सधस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थला-
 भाभाद् । एतच्च ‘आर्हादगोपुच्छ’ इति कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति ॥—स्तोमे ऽविधिरिति ।
 वित्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशदौ तिलोपार्थं च ॥—पञ्चदश मन्त्रा इति । ‘साम्ना सुवीतं’ ‘एकं

१ उगमावे इति—अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तते इति धृत्वनुरोधेनेदम् । वस्तुतस्तु तदत्र नानुवर्तते, पुनः सप्रहणात्
 २ तदस्येति—सोऽस्येत्वनुवर्तमाने तदस्येति स्पष्टार्थम् ।

रोमवागेतु ऋन्दोगैः क्रियमाणे दृढवादिस्तिका स्तुतिः स्तोमः । ॐ पङ्क्तिर्विशतिर्विशशब्त्वारिंशत्पञ्चाशत्प-
 षेससत्यशीतलवतिशतम् । ५११।५९। एते रुदिसन्दा निपालन्ते । ॐ पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५११।६०। पञ्च
 िरिमाणमस्य पञ्चदशैः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । ॐ त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ऽङ्ग ५११।६२।
 त्रैशब्दध्यायाः परिमाणमेवं ब्राह्मणानां त्रैशभिः । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । ॐ तद्वर्हति । ५११।६३। कर्णुं बो-
 ष्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्भादवः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः । ॐ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५११।६४।
 नित्यमाजीक्यम् । छेदं नित्यमर्हति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । * विराग विरक्तं च । विरागं नित्यमर्हति
 वैरक्तिकः । ॐ शीर्षच्छेदाद्यञ्च । ५११।६५। शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेधः । शीर्षच्छेदिकः । यदुकोः सविभोगेन
 शिरसः शीर्षभावे निपाल्यते । ॐ दण्डादिभ्यो यत् । ५११।६६। एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः । अर्घ्यः ।
 वप्यः । ॐ पात्राद् घञ्च । ५११।६८। चाद्यत् तद्वर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । ॐ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५१।
 १।६९। चाद्यत् । कडङ्करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् स्यत् । कडङ्करं माषमुद्रादिकाडमर्हतीति कडङ्करीयो गौः ।
 सामद्वये क्रियते' इति हि धृतिः । तत्र द्वयस्य आश्रया पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः सप्तकल आ-
 दितिः । प्रथममध्यमयोरु पञ्चकल एव । एकविंशे स्तोमे तु द्वयस्य सप्तकल आश्रितिरिति ज्ञेयम् ॥—छन्दोगैरिति ।
 सामगैरित्यर्थः ॥—पङ्क्तिर्विशति—॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तते ॥ पञ्चशब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, 'बोः ऊः'
 इति कुलम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिरुच्यते इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥—रुदिसन्दा
 इति । तथा चात्र नावयवाथेऽभिनिवेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति कमसनिवेशं ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिकाप-
 ङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसक्त्यायां पङ्क्तिर्य इति । दशस्य इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षरा पञ्चपादाः ।
 तथा च छन्दोविशेषे एवावयवाथं नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः सतिश्च प्रत्ययः अपदल च । द्वौ दशतौ
 परिमाणमस्य विशतिः । अपदलनिपातनात्रकास्त्यानुसारः ॥ केचित्तु विम्भावमुक्त्वा अपदल चेति न पठन्ति ॥ त्र-
 याणां दशतां त्रिन्भावः सप्त प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिन्भावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां चत्वा
 पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शतप्रत्ययः । पण्णा दशता पप्, तिश्च प्रत्ययः अपदल च । पद् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ॥
 ततश्चिन्त्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशता सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, दशानां दशतां दशभावः
 तच्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥—पञ्चदशतौ—॥ इमौ ऽत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गेऽभिषेवे ।
 'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तते एव ॥—दशदिति । दश परिमाणमस्य ॥—पक्षे इति । चाग्रहणात् 'सल्याया' इति कनपि
 भवतीति भावः ॥—त्रिंशच्चत्वारिंशतोः—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे
 तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमेकवचनम् ॥ इह 'ब्राह्मणमज्ञायाम्' इति पठ्ठीसमासेन निर्देष्टुमचितम् । तथा हि सति 'ब्राह्मणस्य
 चेत्संज्ञा' इति स्फुटीभवति । अन्यथा तु ययश्च कस्यचित्मन्त्रायां ब्राह्मणस्यैव प्रयोगेऽद्वयनिर्देशः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे
 भाषाया च ऽङ्ग न सिद्ध्येत् । इत्येते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन पञ्चमं समीति व्याख्येयम् ॥ 'ब्राह्मणेऽभिषेये' इति
 तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥—अष्टादश इति ॥ अष्ट उदाहरणं तु प्रस्थमर्हति प्रास्थिक, द्राणिकः इत्याद्याम् । आदि-
 शब्दप्राप्त्यस्य ढक उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिकमिति । एव न्वारोक्तः शान्त्यः शान्तिकः साहस्य इत्यादीन्तुदाहर्तव्यानि ॥
 —छेदादिभ्यो—॥ नित्यग्रहणमिह 'नित्य कीडाजीविकयोः' इत्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वारयस्य निश्चयर्थं न
 भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्नुत्तिसिद्धेः । किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—छेदं नित्यमर्हतीति । भाष्ये
 तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मारुतिरिति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न
 भवति । नित्यं छेदमर्हतीत्यासम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योऽपि वेतसादिर्षास्त्रिभः प्ररोहति, सोऽपि न नित्य
 छेदमर्हति । कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेऽपि छेदमर्हतीत्यादिप्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्या-
 वश्यकलात्तत्प्रत्याश्रयान न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद द्रोह दोषे-
 त्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह—विरागेति ॥—दण्डादिभ्यः—॥ पूर्वसूत्राद्यनुवर्तनं इत्याह—यन्त्यादिति । केचित्तु
 'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि 'अचो यत्' इति सूत्रे भाष्ये
 ऽङ्कं 'हृनो वा यत् वधादेशश्च' इत्यः घाल्यः 'तद्विनो वा' । वधमर्हति इत्यर्थः इति ॥ यदि चेह यद्विधीयत तद्वैतदुपप-
 द्यते पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तात् । यदि तत्र यो विधीयत तदा स्वरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु 'क्यन्विधौ
 'हृनो वा वधस्तद्विनो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयत, तद्वै तदुपपद्यते । क्यन्वायुदात्तत्वं यत्पि तद्विधौ 'य-
 तोऽनावः' इत्याद्युदात्तलमिवादि स्थितम् ॥—कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ 'कडङ्कर' इति पाठस्तेऽस्य इति ध्वनयति
 —कडङ्करोतीति । 'कड मदे' कडतीति कडः ॥—माषमुद्रादिकाडमिति । अमरश्चाह, 'कडङ्करो बुधं ह्रीमम्'

१ पङ्क्तिर्विशतीति—अथ विशलाघाः सल्यायां सत्येये चैकवचनान्ताः, तेन विशतिगंवाभिलादि सिद्धम् ।

कञ्चर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । ॥ स्थालीबिलात् ॥ ५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबि-
लीपास्तप्लुताः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । ॥ यज्ञत्विग्न्यां यज्ञौ ॥ ५।१।७१। यथासंख्यं स्तः ।
यज्ञसृष्टिर्वाजं चाऽर्हति यज्ञियः । आर्विजीनो यज्ञमानः ॥ * यज्ञत्विग्न्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् ॥
यज्ञियो देशः । आर्विजीन ऋत्विक् ॥ आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठप्रधिकारे कालाधिकारः ॥

अतः परं ठजेव । ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकपञ्चमः ।
तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणिकः । ॥ संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३। संशयवि-
षयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । ॥ योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४। योजनिकः । * क्रोशशतयोजनशतयोरुपसं-
ख्यानम् । क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतिकः । यौजनशतिकः । * ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥
क्रोशशतादाभिगमनमर्हतीति क्रोशशतिको भिद्युः । यौजनशतिक आचार्यः । ॥ पथः पक्न् ॥ ५।१।७५। पथो जीर्घ्यः ।
पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । ॥ पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।
॥ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । * आह-
तप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथिकम् । ॥ कालात् ॥ ५।१।७८। स्युहा-
दिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । ॥ तमधीष्टो भूतो
भूतो भावी ॥ ५।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन कृतः । भूतः स्वसत्तया व्यासकालः । भावी
तारुण्य एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः ।

इति ॥—गौरिति । 'नीवारपाकादिकद्वरीयः' इति रघुः ॥—स्थालीबिलात् ॥ छयतावुवर्तते । अस्माच्छयतां
स्तः । ठकोऽपवादः ॥ —पाकयोग्या इति । त्रिफलीकृता इति यावत् ॥—यज्ञं सृष्टिर्वाजं चाहतीति । अर्थसमर्थो
विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः ॥ देशस्थानेवविषयत्वादुपसंख्यानम्—यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ॥
—ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खण्डोऽप्राप्तानुपसंख्यानम् ॥ आर्हीयाणां ठगा-
दीनां गतोऽवधिः ॥

पारायण—॥ आर्हादित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदसाध्ययन पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते,
अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् ।
तदाह—छात्र इति ॥—यज्ञमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र
तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥—विषयीभूतोऽर्थ इति ॥
'स्थाण्वां पुरुषो वा' इति संशयविषयीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु सदेगधरि' इति भावः ॥ कथं
तर्हि 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इति चेत् । अत्राहुः । संशयापन्न मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमा-
नस इति ॥—ततोऽभिगमनमिति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥—पन्थो—॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः पन्थ प्रत्ययः ॥
नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं गच्छतीति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः ।
भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत एव यद्यपि सम्भवति, तथापि नालौ-
कार्ये पान्थश्चन्द्रस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति
शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥—उत्तरपथेन—॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुचीयते
तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति ॥—वारिपथिकमिति । वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥—कालात् ।
स्वरूपग्रहणमिह न भवति, 'तमधीष्टो भूतो भूतो भावी' इत्यलन्तसयोगे द्वितीयानिर्देशात् । 'मासाद्वयसि—' इत्यादौ मा-
सादीनां काले विशेषणाच्च ॥—तेन निर्वृत्तम् ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ट्वं स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुर्थ्यर्थं
न्तर्गते 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावित्वेनान्वित्यर्थोऽतः कर्मणि कः ॥—आह्नि-
कमिति । 'अहश्चोरेव' इति नियमात् 'नसाद्विते' इति टिलोपो न ॥—मासाद्वयसि—॥ खण्डो गतिकरणं खरा
एवद्रव्यप्रतिषेधार्थं च । मासीनामार्यः ॥ अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न ।
मासमधीष्टो भूतो वेत्तावुक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—मासं भूत इति । एतच्च वृत्तिपदम्

१ पन्थो ण इति—अभिति पाठस्तु छेदादिभ्यश्चेति सूत्रसमाध्यासगतः । २ कालादिति—कालग्रहणे यथाकथंविदा
कालवोधकस्य ग्रहणमिति तदस्य परिमाणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिप्रसङ्गस्तन्नभिधानाच्च ।

तासं भावी मासिक उत्सवः । ॥ मासाद्वयसि यत्खजौ । ५।१।८१। मासं भूतो मासः । मासीनः । ॥ द्वि-
 गोर्येप् । ५।१।८२। मासाद्वयसीलनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमासः । ॥ षण्मासाण्यस्य ५।१।८३। षषसी-
 नेव । षषण्यनुवर्तते । षाड्य । षण्मासः । षण्मासिकः । ॥ अष्यसि ठञ् । ५।१।८४। षण्णवत् । षण्मा-
 सेको व्याधिः । षण्मासः । ॥ समायाः खः । ५।१।८५। समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः । ॥ द्वि-
 गोर्वा । ५।१।८६। समायाः ख इत्येव । तेनपरिजयेत्यतः प्राङ्निर्गतादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।
 ॥ राज्यहःसंवत्सराच्च ५।१।८७। द्विगोतित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । महीनः । द्वैयह्निकः । समासान्त-
 विधेरनिलत्वाच्च टच् । द्विसंवत्सरीणः । ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७।३।१५। संख्याया उत्तरपदस्य
 वृद्धिः स्यात् निदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विप्राष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-
 माणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । ॥ वर्षाक्षुक् च । ५।१।८८। वर्षशब्दान्ताद्विगो-
 र्वाः खः । पक्षे ठञ् वा च लृक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । ॥ वर्षस्याभविष्यति ।
 ७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृत्यवोरभविष्यतीति प्रतिषेधो
 न । गम्यते हि तत्र भविष्यता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः ।
 ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७।३।१७। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीत
 द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा ।
 द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । ॥ चित्तवति नित्यम् । ५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्विगो-
 र्प्रत्ययस्य नित्यं लृक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थः । द्विवर्षो दारकः । ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५।१।९०।
 बहुवचनमतश्च । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । ॥ तेन परिजज्यलभ्यका-
 येसुकरम् । ५।१।९३। मासेन परिजज्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।
 ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थं प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । बह्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थं प्रत्ययः । मासेऽस्येति मासिकं
 ब्रह्मचर्यम् । * महानाड्योऽदिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ महानाड्यो नाम विदामभवक्षित्याद्या ऋचः ।
 तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाड्यिकः । हरदत्तन्तु भस्वाद इति पुंवद्भावाद्माहानाड्यिक इत्याह । * चतुर्मासाण्यो यज्ञे
 त्रयोः स्पष्टम् ॥—मासीन इति । बालकः ॥—द्विगोर्येप् ॥ प्राग्बतेः सख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण
 यत्खजौः प्राप्तयोर्येव विधीयते ॥ पित्वादनुदातः । तेन 'द्विमासः' इत्यादौ 'इगन्तकाल-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसूरो
 न तिष्ठते ॥ 'य-' इत्युक्ते तु प्रत्ययम्योदात्तत्वादान्तोदात्तो द्विमासः स्यात्, सति शिष्टस्वरकलीयस्त्वादिति भावः ॥—
 यषण्यनुवर्तते इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—समायाः खः ॥ 'हायनोऽस्त्री शरत्समा-' इत्यमरः ॥—समा-
 मधीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥—द्विगोर्वा ॥ 'सख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
 मलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—द्वैसमिक इति । खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥—द्वैयह्निक
 इति ॥ 'ठञोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽन-' 'न य्वाभ्याम-' इत्येव । ननु 'तद्धितार्थ-' इति द्विषुसमासा-
 नन्तरं 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इत्येव वाचित्वा परत्वाच्चा भाव्य, न च महाविभाषया टञो विकल्प इति वाच्यम् । 'बृहतीजा-
 त्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत् आह—समासान्तविधेरिति । यद्यपि टञि कृतेऽप्यदादेशे 'द्वैयह्निकः'
 इति रूप सिध्यति, तथापि 'खहीन-' इति हि रूप न सिध्यति टञि सत्यदादेशे तस्य स्थानिकत्वात्, 'राजाहः-' इति
 समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्यये कृतेऽपि खहीन इति रूपप्रसङ्गादि-
 त्याहुः ॥—उत्तरपदवृद्धिर्नैति ॥ एतच्चोपलक्षणम् । 'द्विवर्षो' इत्यत्र 'द्विगोः' इति ङीप् भवति । परिमाणपदुदासेन
 पूर्वपदभावात् 'अपरिमाणविस्तारित-' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भूते 'तमधीष्टः-' इति टन् 'वर्षाक्षुक्' इति लृक् ॥
 'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षीणो व्याधि-
 रिति ॥—द्विवर्षिको मनुष्य इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये 'चित्तवति-' इति नित्यलुक्प्रसङ्गात् 'मनुष्यो मनुष्य-
 सहस्रः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥—दारक इति ॥ बालकः ॥—'परिजज्यः' इत्यस्य
 विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'क्षध्यज्य्यां शक्यार्थे' इत्ययादेशः ॥—महानाड्यो नामेति ॥ तथा चाभाषितपुस्कला-
 तुंवद्भावो नेति भावः ॥—हरदत्तस्त्विति । याँगिकोऽय, न तु रुढ इति मन्यते ॥—माहानाड्यिक इति । पुंवद्भावे
 कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥—चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालावचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च
 विशिष्टस्य कालावचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्कम् । 'प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्येव

तत्र भव इत्यर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि वक्षन्माणि । * संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आपादी । अण्णन्तावाम्नीप् । ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिण द्वादशाहिकी । आख्याप्रहणादकालादपि । अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । ॥ तत्र च दीयते कार्यं भवच्चत् । ५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ कालाधिकारस्य पूर्वोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठप्रधिकारः ॥

॥ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थं, संग्राम, प्रवास इत्यादि । ॥ तेनयथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ ५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्तादस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । * अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेप्यते ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देवं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । ॥ संपादिनि ५।१।९९। ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां, संपादि कार्णवेष्टकिकं मुत्तम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । ॥ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मणं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेप्यो नटः । वेपः कृत्रिम आकारः । ॥ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांतामिकः । ॥ योगाद्यच्च ५।१।१०२। चाहुश्च । योगाय प्रभवति योग्यः । बौगिकः । ॥ कर्मण उक्च ५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कर्मुक्चम् । ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् ५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । ॥ ऋतोरण् ५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ॥ कालाद्यत् ५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं सीतम् । ॥ प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वीरम् । ॥ प्रयोजनम् ५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । ॥ विशाखापाढादण्मन्यदण्डयोः ५।१।११०। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थं कमान्मन्यदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्यः । आपादो दण्डः । * चूडादिभ्य उपसंस्थानम् । चूडा, चौडम् । अदा, आदम् । ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । ॥ ऐकागारिकद् चौरै ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य सुसुषिपोः स ऐकागारिकश्चौरः । ॥ आसंगतिरिति ॥—संज्ञायामणिति ॥ 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरपिचिः 'द्विगोर्लृगनपत्ये' इति लुब्धा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एव चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मासात्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यापि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । फलं सहेत्याकाङ्क्षायामाह—आपादीति । अषादानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥—तस्य दक्षिणा—॥ षष्ठान्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्प्रथे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याप्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याप्रहणादिति ॥—तत्र च—॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्तादीयते कार्यमित्येतयोर्र्थयोर्भवत्प्रत्ययः स्यात् ॥—प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥—शारदमिति । 'संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्' ॥ ॥ कालाधिकारस्य पूर्वोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दः कालकाची दिवसमुखे वर्तते ॥—संपादिनि ॥ णुणोत्कर्षः संपत्तिः । 'आवश्यके णिनिः' इति वृत्तिकृतः । एव वक्ष्युगेन संपादि वाक्ष्युगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वक्ष्युगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥—तस्मै प्रभवति ॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥—आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्य बोध्यम् ॥—काल्यमिति ॥ 'प्रत्युषोऽस्मिन् काल्यम्' इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं सूत्रम् ॥—प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह—दीर्घः काल इति । ठप्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्यते ॥—इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥—वैशाखो मन्यः ॥—आपादो दण्ड इति । विशाखापाढादण्यौ रुद्रित्येण मन्यदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः किञ्चत इति हरदत्तः ॥ विलोढनदण्डस्यैवाधारमूतः काष्ठविशेषो मन्य इत्युच्यते ॥—अनुप्रवचना—॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते ॥—सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः ॥—ऐकागारिकद्—॥ दो डीबर्थः । ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव ठणि सिद्धम् । सत्यम् । चौरै नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि 'एकागाराचौरै' इति ठवेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन

१ प्रावृषि दीयते इति—आभ्यमते दीयते इत्यस्य 'अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्' इत्युदाहारणं बोध्यम् । स्पष्टं चेद शब्देन्दुयेत्येव । २ चूटादिभ्य इति—इदं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'ऋतोऽण्' इत्यनयोरपि बोध्यम् इति श्लेशकारः ।

कालिकदाघन्तवचने ॥५॥१११४॥ समानकालावाघन्ती वस्वेत्याकालिकः । समानकालस्वाऽऽकाश आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादाहुत्येष दिवान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । * आकालादृष्टम् ॥ आकालिका विपुल ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्याः ॥

॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥५॥१११५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये भा-
सूतः । पुत्रेण तुल्यः स्थूतः । ॥ तत्र तस्येव ॥५॥१११६॥ मधुरायामिव मधुरावत् सुप्ते प्राकारः । चैत्रस्त्वेव चैत्रव-
मौत्रस्य गावः । ॥ तदहम् ॥५॥१११७॥ विधिमहति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकमुत्थानुवर्तते । तेवेह न ।
राजानमहति पञ्चमः । ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥५॥१११९॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् ।
गोता । त्वान्तं क्लीबं, तलन्तं स्त्रियाम् । ॥ आ च त्वात् ॥५॥११२०॥ ब्राह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिकिवेते ।
अपवादः सह समावेशार्थं गुणवचवादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्चलन्त्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया
भावः स्त्रियम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौष्टम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता । ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलघणव-
दयुधकतरसलसेभ्यः ॥५॥११२१॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञत्पुरुषाच्च स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपति-
त्वम् । अपदत्वम् । नञपूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपदुस्तस्य भाव आपदत्वम् ।
टिकरणेन च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । डीविव भवति न गित्तर इति । इद्विस्तु निपातना-
द्भवसेवेति ॥—आकाल आदेश इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥—आघन्ती यस्येत्यादि । अस्येत्यधिकारात्पञ्चम्ये
इदं प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥—आकालादृष्टम् । वार्तिकमिदम् ॥ ॥ ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । द्वितीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वति । स्वाद्यतुल्यं क्रिया वेत्ता ॥
—ब्राह्मणेन तुल्यमिति । नन्वत्र 'ब्राह्मणे यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययन वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति
चेत् । अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययन वाक्यार्थः' इति न कोऽपि
दोषः ॥—गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियानुल्य इत्यर्थः ॥ एव च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे ब्राह्म-
णवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुर्भव । अत एव 'पर्वतो वहिमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'माहानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे
वतेरसाधुल मत्वा तस्य वतेः साधुलरक्षणार्थं 'पर्वतो वहिमान् भवितुमर्हति' इत्यादिक्रियापद प्रयुक्ते वृद्धाः ॥—तत्र
तस्येव ॥ सप्तम्यन्तात् पञ्चम्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति प्रव्यादितुल्ये कप्रत्ययो भवति ॥—
मधुरावत्सुप्ते इति । मधुराया वादृशः प्राकारः, तेन तुल्यः प्राकारः सुप्ते इत्यर्थः ॥—तदहम् ॥ अहंतीत्यर्थं पचापच् ॥
यद्यपि कृद्योगे कर्मणि पञ्चा भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्यंके । 'कर्तृकर्मणोः' इति पञ्चा अनित्यल-
ज्ञापकमिदम् । तेन च 'बायैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः सगच्छत इति तु कारकेष्वबोचाम् ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति
स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विद्वद्वाति—विधिमहतीति ॥ कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराव' इति, असत्कार्यकस्य कर्मलासं-
भवेन द्वितीयान्तलाभावादिति चेम् । अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, तथात्मित्यादिषु लतलादिदर्शनात् ।
अन्यथा पञ्चपि नास्तीति लतलां न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्तायथाशब्दादहार्थे वतिः । योग्यतामहतीति विधानमि-
त्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभ इति ॥—तस्य भावस्त्वतलौ ॥—प्रकृतीति । न तु यः कथिदमः, षटलमित्यत्र
इत्यलपृथिवीत्वादेरभानात् ॥—गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वति पक्षद्वयम् । यदार्थपरः, तदा
धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मलेनैव भासते । प्रकृतिजन्यस्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तद्व्यवबोध-
प्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकलमित्यत्र तु कर्तृलरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानलमित्यत्र तु कर्म-
लरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्त्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्यावृष्टम् ॥
एवं स्थिते हरिटीकाया यदुक्तं 'कृतद्वितसमासेभ्यः सक्न्धाभिधान भावप्रत्ययेन' इति । तत्र नापूर्वं दाक्ष्यन्तर कल्प्यम् ।
उक्तीत्येव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥—अपवादः सहेति ॥ 'पृथ्वादिभ्य इमानिच्वा' इत्यादिभिः ॥—चकार इति ।
अन्यथा लतलौ क्लीपुसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥—पौष्टं पुंस्त्वमिति । संयोगान्त-
लोपे 'पुमः स्त्रियः' इति वलम् । पाक्षिकावनुनासिकानुसारी विसर्गे कृते सत्वम् ॥—अपतित्वमिति ॥ इह 'पलन्त'-

१ क्वेति—एतच्च सनिहितत्वात्समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, नतु प्रकृत्यर्थस्य । २ तत्रेति—अत्र
तत्रेलेनेन पञ्चम्ये सप्तम्या एव ग्रहणम्, नत्वधिकरणसमस्याः । असामर्थ्यात् । इवशब्दयोगे षष्ठम्ये सप्तम्याद्येदेव ज्ञापकमिति
भाष्ये स्पष्टम् । ३ प्रकार इति—सुस्यविशेष्यताविरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः । ४ अपवादिरिति—अन्यथापवादविषयेऽस्यानुप-
स्थितिः स्यान्निराकारशृङ्खलादिति भावः ।

अचतुरेति किम् । आचतुर्थम् । आसक्त्यम् । आलवण्यम् । आवक्यम् । आपुण्यम् । आकल्यम् । आरस्यम् । आल-
स्यम् । ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५।१।१२२। भावचनमणादिसमावेशार्थम् । ॥ २ ऋतो हलादेर्लघोः ।
६।४।१६१। हलादेर्लघोर्कारस्य रः स्यात् इमेमेयस्तु । ॥ ३ टेः । ६।४।१५५। मस्य टेर्लोपः स्यादिडेमेयस्तु । प्रयो-
जोवः प्रथिमा । पार्थवम् । अविमा । मार्ववम् । ॥ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च । ५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्ल्यम् ।
शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । प्रथुसुदुग्धशकृशदपरिवृढानामेव रत्वम् । द्रुडिमा । यो हीपर्यः । औचित्ति । याथाकामी ।
॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५।१।१२४। चाङ्गत्वं । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः
कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।
॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण । ७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्निदादौ ।
अवयातयाभावः आययातप्यम् । अवयातप्यम् । आययापूर्वम् । अवयापूर्वम् । आ पादसमासेर्भावकर्मोपकारः ।
* चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो वर्णाश्चतुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्ग्यम् । पात्रुण्यम् ।
सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वा-
देति लुक् । स एव सार्ववेद्यः । * चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेद्यः ।
चतुर्विधस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विध एव चातुर्वेद्यः । ॥ स्तेनाद्यञ्चलोपश्च । ५।१।१२५। नेति संधातग्रहणम् । स्तेन
चौर्ध्वं पञ्चाद्यञ् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति प्यञ्जन्तमपि 'केचिदिच्छन्ति ।
॥ सख्युर्यः । ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । * दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् ।
वणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् कीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणोऽप्याह ।
आभ्ये तु वृत्तवणिग्भ्यां वेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । ॥ कपिह्नात्योर्दक् । ५।१।१२७। कापेयम् ।
शालेयम् । ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५।१।१२८। सैन्यपत्यम् । पौरोहित्यम् । * राजाऽसे ॥ राज-

ति यन् न भवति ॥—अपदुत्वमिति । इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात् इत्यण् न भवति ॥—आचतुर्थमित्यादि ॥
ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । ॥—पृथ्वादिभ्यः—॥—अथादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु प्रथुमुदुप्रभृतिष्वण् । समावेशः । चण्ड-
खण्डादिषु गुणवचनेषु ध्वञ् । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यात्र इति बोध्यम् । लतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लघौ ॥—
२ ऋतो—॥ हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् । लघोः किम् । कृणिमा । 'प्रथुमुदुभृश्च' इति परिगणने तु 'हला-
देर्लघोः' इति ल्यङ् शक्यम् ॥—वर्णदृढादिभ्यः—॥ गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थ वचनम् । 'प्रथुमुदुभृश्च' इति
परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णविष्टवद्भावः ॥—औचित्तीति । ब्राह्मणादिराकृतिगणत्वात्
प्यञ् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एव याथाकामी । दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'वे-
यातलाभमतिमनःशारदानाम्' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानाम् अनन्तरः प्यञ् भवती-
त्यर्थः । वियातता । वियातिमा । वैयाल्यम् । विलाभिमा । वैयाभ्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादणपि । वैमतम् ।
विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वंशारयम् । लतलोः समावेशेन विलाभलम् । विलाभतेत्यादीन्यूयानि ॥ 'समो
मतिमनसोः' ॥ समः परे ये मतिमनसो तदन्तयोः समासयोरनन्तरः प्यञ् भवतीत्यर्थः । संमतिलम् । समतिमा । सां-
मल्यम् । इगन्तत्वादणपि सांमतम् । समनस्यम् । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥—गुणवच्च—॥ प्यञ्चतुर्वर्तते, कर्म क्रिया
कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाध्य शौचादि क्रिया । शालेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः ॥—अर्हत
इति । 'अर्ह प्रशसायाम्' इति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थोभिधायीति कैयटः ॥—आकृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु
कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः ॥ एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थं विधा-
नार्थः । तथा च प्रत्याहारादिके वातिके प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवसायात्' इति । अन्यभाव एव आन्यमा-
व्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति । तत्त्ववेद्याकरणमीमांसकसं-
तोषार्थमित्यवधेयम् ॥—सर्ववेद इति—॥ 'पूर्वकालेक' इति समासः ॥—चतुर्वेद इति । तद्विताथं द्विगुः । 'द्विगो-
र्लङ्गनपसे' इत्यणो लुक् ॥—चतुर्विद्य इति । 'विद्यालक्षणसूत्रान्तात्' ठक् । तस्य लुक् ॥—संधातग्रहणमिति ॥ वर्णग्रहणे
तु 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सतीष्ट न सिध्यति । 'अचः परस्मिन्' इत्यलोपस्य स्थानिवद्भावाद्यदेशप्रसङ्गादिति भावः ॥
ननु संधातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यात् न संधातग्रहणस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् 'नान-
र्थकेऽलोऽन्यविधिः' इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥—कपिह्नात्योः—॥ इह कपिह्नाती द्वौ, भावकर्मणौ अर्थावपि द्वौ, तयो-
र्यथासंख्यं न भवत्यस्मिन्तत्प्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' 'द्वन्द्वनमोऽादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥—

शब्दोऽसमासे च कर्म लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्पञ्चम् । आधिराज्यम् ।
 ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ ५।१।१२२ ॥ प्राणभृज्जाति, भावम् । औद्गम् । वयोवचने, के-
 मारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औघेत्रम् । सौहवम् । सौहवम् । ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५।१।१२३ ॥
 हैहावनम् । हैहायनम् । यौवनम् । त्याविरम् । * ओत्रियस्य यलोपश्च । औत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुन-
 कुण्डलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि । ॥ इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ॥ ५।
 १।१२३। शुचेर्भावं कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं कान्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्पञ्चम् । ॥ योपधाद्-
 रूपोऽसमाहुञ्च ॥ ५।१।१२३। रामणीयकम् । अभिधानीयकम् । * सहायाद्वा ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ।
 ॥ इन्द्रमनोहादिभ्यश्च ॥ ५।१।१२३। शैष्योपाध्यायिका । मानोऽकम् । ॥ गोत्रचरणाच्छाधात्याकारतद-
 वेतेषु ॥ ५।१।१२३। अत्याकारोऽधिष्ठेपः । तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावंकर्मणी प्राप्त अवगतवान्वा । गार्गिक्या श्ला-
 घते । गार्ग्यत्वेन विकल्पत इत्यर्थः । गार्गिक्याऽस्याकुस्ते । गार्गिकामवेतः । काठकेन श्लाघते । ॥ होत्राभ्यश्च ॥
 ५।१।१२५। होत्राशब्दः ऋषिवाची कील्लिङ्गः । बहुवचनान्निष्ठेपग्रहणम् । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा अच्चा-
 वाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ ५।१।१२६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्वात् । छप्तापवादः ।

ब्राह्मणादित्वादिति ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः । तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति
 'अस्त्यत्रप्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिः' इति । एव च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो
 यमेव भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतितगणलादेव तदन्तात् कश्चित्स्थिति सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यथा सह
 समावेशार्थ इति । तथा चावेष्टप्रधिकरणे शावरभाष्ये उक्त—'राज्ञः कर्म राज्य ब्राह्मणादित्वात् पञ्चमिति' ॥ पुरोहित सं-
 ग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः ॥—प्राणभृज्जाति—॥ सुखनासासचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजाति—' इत्येव सुव-
 चम् ॥ प्राणभृदिति किम् । दृणलम् । तृणता ॥ जातीति किम् । देवदत्तलम् ॥—औद्गात्रमिति । उद्गात्रादिषु ये
 ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्च' इति उं प्राप्ते अन् विधीयते । सृष्टु दुष्टु इत्याभ्यां गुणलक्षणे ष्यमि प्राप्ते, बहुशब्दादि-
 गन्तलक्षणेऽणि, षेभ्यश्चस्त्वतलोः प्राप्तयोः ॥ इह तु 'सुभगं मन्त्रे' पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूप मन्त्रविषये प्रयोगे
 अममुखादयतीत्यर्थः । 'महते सौमगाय' । सर्वविधाना छन्दसि विकल्पितत्वादिह 'ह्रद्गगसि' चन्ते' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न
 भवति । अत एव मन्त्रेऽपि क्वचिद् न भवति । 'सामाज्यमसौ दत्त्वा' इह ष्यञ् ॥—हायनान्त—॥ अस्मात्त्वतलोः
 प्राप्तयोरपिधानम् । युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अणि प्राप्ते ॥—यौवनमिति । अणि परतः 'अन्' इति
 प्रकृतिभावः ॥ मनोहादिपाठादुपि । यौवनकम् । 'प्रकृत्याकं राजन्मनुययुवान्' इति प्रकृतिभावः ॥—ओत्रिय-
 स्येति । 'ओत्रियश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावः यश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं, तदेह 'घलोपः' इति यथा-
 धृतम् ॥ यदा तु 'वाक्यार्थे पदचनम्' इति पक्षः, तदा घशब्देन इव इति रूपं लभ्यते ॥ क्वचित्तु 'यलोपश्च' इति
 पाठः, तत्र चेति सघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे लिङ्कारस्य यणादेशः स्यात् न 'यसेति च' इति लोपः । अकारलो-
 पस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तप्रस्थे स्पष्टम् ॥ मूलपुस्तके तु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव
 प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः ॥ इगन्ताश्च—॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रादिपदिकविशेषणम् । पूर्वल च
 संनिधानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दात् न भवति ॥ 'लघुपूर्वकः' इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वधर्मा इह च लघुपूर्वक
 तस्य प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तलभ इति नव्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटलम् ॥ लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुलम् ॥—कथं का-
 व्यमिति ॥ कुधातोः 'ओरावदप्ये' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मत्वं कावमिति स्यादिति प्रश्नः ॥—योपधात्—॥
 गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानलम् ॥ गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियलम् ॥
 —आभिधानीयकमिति ॥ अत्र प्रकृतिरभेः पराऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः ॥
 —सहायाद्वा ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पाथं वचनम् ॥ इन्द्रमनोहादिभ्यश्च ॥ मनोहा प्रियरूपं बहुल अवश्ये-
 स्यादिर्मनोहादिः ॥—गोत्रचरणात्—॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकादुक्त्याद्भावकर्मणोः ॥ अपत्याधि-
 कारादन्यत्र लौकिक गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तस्य इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये वे पठितास्तेभ्य इत्यपरे ॥ 'गोत्रं च चरणैः
 सह' इति जातित्वात् 'प्राणभृज्जाति—' इत्यादिना अणि प्राप्ते वचनम् ॥—श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतोषि-
 त्यर्थः ॥—प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थात् । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—अवगतवान्वा ॥—गार्गिक्येति ।
 'आपत्यस्य—' इति यलोपः । चरणादुक्त उदाहरणं तु काठिक्या श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यलम् ।
 कठलम् ॥—होत्राशब्द इति—॥ उद्गातेषु ॥—नेति वाच्ये इति । छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्तत्तलो'

महात्त्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो वाचनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्राह्मणसम्बन्धानु स्वतलौ । महात्त्वम् । महात्ता ॥
नञ्ब्रजोरधिकारः समाप्तः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ॥

॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥५१२।१॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । ॥ ग्री-
हिशाल्योर्देक् ॥५१२।२॥ ग्रीहेयम् । शालेयम् । ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥५१२।३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।
यवन्त्यम् । षष्टित्वम् । ॥ विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः ॥५१२।४॥ यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तित्वम् ।
तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । अणवीनम् । ॥ सर्व-
चर्मणः कृतः खञ्जौ ॥५१२।५॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मणिः । सर्वचर्मणिः ।
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥५१२।६॥ मुखस्य सरसं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽप्य-
यीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शने यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य
दर्शनः संमुखीनः । ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥५१२।७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ता-
त्त्वः स्यात् । सर्वपथाद् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणिः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । ॥ आ-
प्रपदं प्राप्नोति ॥५१२।८॥ पादस्यामं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । ॥ अनुपदसर्वा-
दित्यनेनैव सप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तैरनुस्वारणाच्चाव च भवतीति भावः ॥ 'होत्राभ्यः' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—
ब्राह्मणपर्यायादिति ॥ इति सावकर्मिकाः ॥ नञ्ब्रजोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम्—'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्यस्य
लोप इकारस्य चालम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवात्' इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भव-
नापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु खरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाच्ये
तु षष्ठ्यन्तलानुवादेन तद्वितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्ता-
वचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूः' इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां
किम् । टणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—ग्रीहिशाल्योः—अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया
कर्तरिस्त्वादिवर्तवत् ॥—यवयवक—अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥—विभाषा—खमि निले
प्राप्ते वचनम् ॥—औमीनं भाङ्गीनमिति । ननूनामङ्ग्योर्धान्यलाभानात्कथमिह खञ् । 'ग्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चम-
कालुषाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूनामङ्गी पठिता इति चेत् ॥ मैवम् । 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति
स्मरणात् । तत्र चोनामङ्ग्योरपि पाठाद्धान्यलभ्यस्तीति भाष्यादी स्थितत्वात् । न च चमकालुषाके धान्यपरिगणनेनार्थः,
तत्राधान्यानामप्यर्थादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति
पूर्वोक्तस्यैवा तयोर्धान्यलभ्यस्तीति ज्ञेयम् ॥—सर्वचर्मणः—'खश्च' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकृषः संभाव्येतेति ॥
अत्र द्वितीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥—सर्वश्चर्मणेति । सर्वेण चर्मणा
कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—यथामुख—दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्ये'
इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह—निपातनादिति । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये
तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृग प्रक्रम्योक्तम्—'यथामुखीनः सीतायाः पुष्पे बहु लोभयन्'
इति ॥—'यथामुखं दर्शन इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तपङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तिर्योगे सति
कृशोगलक्षणा षष्ठी तस्याः 'नाव्ययीभावाद्' इत्यमादेशः ॥—सर्वस्य मुखस्येति । 'संमुखस्य' इति नोक्तम् । प्रत्ययसं-
निवोगेनैव समशब्दस्यान्तलोपनिपातनात् । सशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुखः' इत्यर्थप्र-
तीतिः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीनं तमुद्रं प्रसहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखाव-
स्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—तत्सर्वादेः—तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः ।
परिशिष्टे प्रकृतिविशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वावेलासमवाप्तातिपदिकेरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह—पथ्या-
द्यन्तादिति । पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—सर्वपथीन इति । 'पूर्वकालैः' इति समासः । 'ऋक्पू-'
इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—अनुपदसर्वाभायानयम्—वद्भाभक्षयतीत्यत्र
१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्यथादुसरपदार्थे अन्वयाभावाद्वासामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—
पत्रपात्रमिति पथ्यमर्थे प्रथमेति भावः ।

आयानयं बद्धाभक्षयतिवेद्येषु । १५।२।९। अनुरागाने सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उच्यते । सर्वात्राणि भक्षयति सर्वांशीनो भिक्षुः । आषानयः स्थलविशेषः । तं नैव आयानयीनः शारः । ॥ परोक्षपरम्पर-
पुत्रपौत्रमनुभवति । १५।२।१०। परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोक्षरीणः । अवरोक्ष्यत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराश-
ब्दस्तु अभ्युत्पन्नं शब्दान्तरं क्लीकितं तस्मादेव स्वार्थे ष्यभि पारम्पर्यम् । कथं पारोक्ष्येवदिति । असापुरेषापच ।
सप्रत्ययसन्निधौनेनैव परोक्षेति निपातनात् । ॥ अक्षरपारात्यन्तानुकामं गामी । १५।२।११। अक्षरपारं
गामी अक्षरपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अ-
नुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । ॥ समांसमां विजायते । १५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्तेश्च
च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते । * सप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो
वा वक्तव्यः ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा । ॥ अद्यध्वीनाषष्ठ्ये । १५।२।१३। अद्य धो वा वि-
जायते अद्यधीना वदवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यधीनं मरणम् । आसन्नमि-
त्यर्थः । ॥ आगवीनः । १५।२।१४। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे सप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति
स आगवीनः । ॥ अनुगवलंगामी । १५।२।१५। अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । ॥ अध्व-

निपातनातिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासत्त्वं वद्धादिष्वर्थेषु ख स्यात् ॥—अनुरायाम
इत्यादि । ‘यस्य चायामः’ इति ‘यथार्थेऽव्ययम्’ इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥—सर्वांशीन इति । प्रकारकात्स्न्ये सर्व-
शब्दः । वान्यन्नाणि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ ‘अयः प्रदक्षिणगमनम् ।
अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिना शाराणां यस्मिन्परिसमावेशः सोऽयमयानयः’ इति काशिका ॥—सक्षेप
इति । नयतोद्विकर्मकलादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥—अयानयीनः शार इति । ‘फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः’ इति
काशिका ॥—अवरस्येति । आदेरिति शेषः ॥ उक्ते कृते ‘आद्रुणः’ ॥ केचित्तु ओल परावदस्य निपात्यते तस्मात्प-
रस्मातः ‘एङ् पदान्तादति’ इति पूर्वैरुपदिष्ट इति पक्षान्तरमाहुः ॥—अक्षरपार—॥—गामीति । ‘गमेरिनिः, आदि
णिच्’ इति बहुलवचनात्केवलादि णिनि । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु ‘आवश्यकै
णिनिः, सोऽपि भविष्यत्त्वे’ इत्याह ॥—अक्षरपारमिति । ‘अकेनोर्भविष्यदाधर्मण्योः’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु
‘गल्यर्थकर्मणि’ इति सूत्रे द्वितीयाप्रद्वयमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ‘प्रामं गन्ता’ इतिवदिति
व्याचक्षुषुः । तदसत् । ‘अकेनोः’ इति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्येवामावात् ॥—अवारीण इत्यादि । ‘विगृहीताद्विपरी-
तादपीप्सते’ इति भावः ॥—अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥—अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सहस्रमनु-
कामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । ‘अव्यय विभक्ति—’ इति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥—समांसमाम्—॥—यलोप इति । ‘स-
मायाम्’ इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति ‘सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः’ इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—समांसमीनेति । वीप्साया द्विवचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृ-
तिः । विजायते इत्येतद्व्याचष्टे—प्रसूयत इति । विपर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्वायाः समाया
व्याप्त्यभावात् ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—समायामित्यादि ॥—सप्रत्ययानुत्पत्तादिति ॥
पदद्वयेऽपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति मात्रप्रयोगस्तुपपन्न इति भावः ॥—अद्यध्वीना—॥ अविभक्तिको नि-
र्देशः, न तु क्लीकितनिर्देशोऽयम् । अद्यधीनो गोसमूहः । अद्यधीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥—अद्य धो वेति ।
निपातनाद् वार्थे समासोऽयमिति भावः ॥ ‘अवाचालम्बना—’ इति सूत्रेण आविर्दये स्तम्भेः पत्वविधानादवष्टम्भशब्द आस-
न्नपरः ॥ ‘विजायते’ इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—आसन्नप्रसवेत्यर्थः इति ॥—कर्मकर इति ॥
यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥—गोःप्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रति-
दाने वर्तत इति भावः ॥—आगवीन इति । ‘आङ्मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावः ‘गोत्रियोः—’ इति हस्ते कृते सप्र-
त्ययः । ‘ओर्गुणः’ ॥—अनुगव—॥ स इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् ‘अलंगामी’ इत्यस्मिन्नर्थः ख स्यात् ॥—गोः पश्चा-
द्विति । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः । अनुगिवत्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद्
द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य ‘मुञ्जजाती’ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् ।
क्रियाविशेषणादतत्प्रत्ययेः श्रौतनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातुपातव्यापारजन्यफलश्रवत्वं
यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं नुदीपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्यो-

सप्रत्ययानुत्पत्तादिति—पदद्वयेऽपीति शेषः । स्यै उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विभक्त्यस्तु वाचनिक एव ।

नो यस्तौ ॥५१२१६॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्मः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ से इति सूत्रान्मां प्रकृतिभावः । ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥५१२१७॥ चाद्यस्तौ । अभ्यमित्रियः अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः अभिमित्रिमुखं सुदु गच्छतीत्यर्थः । ॥ गोष्ठात्सञ्जं भूतपूर्वं ॥५१२१८॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः । ॥ अभ्य-
स्यैकाहगमः ॥५१२१९॥ एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वः । ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ।
॥५१२२०॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वाच्चद्रोष्यत्वाद्वा पुष्प-
लिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । ॥ ब्रातेन जीवति ॥५१२२१॥ ब्रातेन शरीरायासेन जीवति ननु बुद्धि-
वैमवेन स शालीनः । ॥ सासपदीनं सख्यम् ॥५१२२२॥ सखिभिः पदैरवाप्यते सासपदीनम् । ॥ हैयङ्गवीनं
संज्ञायाम् ॥५१२२३॥ ह्योगोदोहस्य ह्यिन्द्रादेशः विकारार्थं खञ्च च निपात्यते । दुष्प्रत इति दोहः क्षीरम् । ह्यो-
गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । ॥ तस्य पाकमूलं पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥५१२२४॥
पीत्वा पाकः पीळुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । ॥ पक्षात्तिः ॥५१२२५॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य
मूलं पक्षतिः । ॥ तेन वित्तश्रुतपूचणपौ ॥५१२२६॥ यकारः प्रत्यययोरौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेसंज्ञा ।
विषया वित्तो विद्याश्रुतः । विद्याचणः । ॥ विनञ्भ्यां नानाश्रौ नसह ॥५१२२७॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमा-

गलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभन पाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि
फलसौपर्यचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषलाभ मृद्वदेरिति तस्माद्य इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद्
द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदहम्' इति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्स न स्वीक्रियत
इति हरदत्ताशयः कथंनिवृत्तनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्वाचनम् ॥ पश्चादिति चात्तात्पर्ये
निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथ-
मान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । कृद्योगलक्षणषष्ठीसङ्गाप्यत एव नेति बोध्यम् ॥—अभ्यमित्रात्—॥ अभ्य-
मित्राच्चन्दो 'लक्षणेनाभिप्रेती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया समर्थविभक्तिः ॥—गोष्ठात्सञ्जं ॥
गावस्तिष्ठन्त्यास्मिन्निमित्तं गोष्ठः । 'घनर्थं कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बोभूमि—' इति षष्ठम्, पूर्वं भूतो भूत-
पूर्वः 'सुषुप्ता' इति समासः ॥—अश्वस्य—॥ कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥—एकाहगम इति । 'क-
दैकरणे कृता' इति । समासः ॥ नन्विह 'प्रहृष्टनिधिमगध' इत्यप बाधिला 'परिमाणाल्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति,
अस्ति चान्न परिमाणाल्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमाद् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादब् द्रष्टव्य इति ॥
—शालीनकौपीने—॥ इमां खप्रत्ययान्तेन निपात्यते । रुदिसद्वदेति कथंचिद्रुत्याद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनि-
वेशः कार्यः ॥—शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्वयत्र गन्तुमशकः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—कूपपतन-
मिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—तदाच्छादनमिति । वासः खण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये
त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लजाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वा-
त्तदाच्छादनमिति ॥—शरीरायासेनेति ॥ मारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि ब्रातशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्रस्य-
भाष्यादिप्रत्ययपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥—सासपदीनम्—॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति
दर्शयति—सखिभिः पदैरिति । पदमिह समाषणं पादविशेषो वा । तद्धितार्थं द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थं खञ् । ॥—है-
यङ्गवीनम्—॥ ह्योगोदोहस्येति । गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह अस्माच्चस्य 'सुषुप्ता' इति समासः ।
ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यानोऽपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥—नवनीतमिति । यद्यपि
वृत्तमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भव घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनी-
तमेव विवक्षितमिति हरदत्तप्रत्याश्रुतेनेदमुक्तम् ॥—तस्य पाक—॥ पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्'
इत्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाह्नो अकारस्य प्रयोजनाभावात्तेलम् । पीळ कर्कशं शमी करीर कुबल बदर अश्वत्थ
खदिर पीत्वादिः ॥ कर्णं अक्षि नखं मुखं केशं पादं गुल्फं श् शृङ्गं दन्तं ओष्ठं पृष्ठं कर्णादिः ॥—मूलग्रहणमात्रमिति ॥
एकदेशे खरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—पक्षतिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—तेन—॥ वित्तः प्रतीतः ।
'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नलं न ॥—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'बुद्ध्याः प्रत्ययस्य'
इति वक्तव्ये पृष्ठयोगकरणात् 'बुद्ध' इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥—नानाश्राविति ॥ नानो अकारो
वृद्धार्थः खरार्थः । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह—असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः
स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गम्यतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

१ गोष्ठादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि भूतपूर्वं चरद्, षड्भा रूप्य चेलनैव पठित्वा, 'गोष्ठ' इत्येव सूत्रवित्तं युक्तं
तथापि तयोरेक्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि लज्जा चरदो बाधो न भवति' इत्याहुः ।

गम्यां स्वार्थं प्रत्ययौ । विना । नावा । ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ।
विस्तृतम् विशालम् । विशङ्कटम् । ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उक्तम् । चाणिकटम् ।
* अलावृतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंस्थानम् ॥ अलावृतां रजाः, अलावृकटम् । * गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु पशुनामभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ * संघाते कटच् ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः । * विस्तारे
पटच् । अविपटः । * द्वित्वे गोगुगच् । द्वागुष्टौ उद्गोगुगम् । * वटूत्वे वङ्गवच् । अववङ्गवच् । * ओहे
तैलच् । तिलतैलम् । सर्पपतैलम् । * भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । ॥ अवा-
त्कुटारश्च ॥ ५।२।३०। चाकटश्च । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टिटञ्ना-
टञ्जभटचः ॥ ५।२।३१। अवाहित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तथो-
गात्रासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । ॥ नेबिडज्विरीसचौ ॥ ५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् । ॥ इ-
नच् पिटक्षिक चि च ॥ ५।२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतोक्षिक चि इत्या-
देशौ च । * कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ । चिकिनम् । चिपिटम् । चिकम् । * क्लिप्तस्य चित् पिल्
लक्ष्मस्य चक्षुषी । क्लीप्ते चक्षुषी अस्य चित् । पित् । * चुल् च । चुल्लः । ॥ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासका-
रुदयोः ॥ ५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपलका । आरुदं स्थलमधिलका । ॥ कर्मणि

एतच्च व्याख्यानान्नाभ्यते ॥ यथैव सहेत्येव प्रत्ययोस्तु, विनोः प्रतिषेधार्थत्वादित्यसिद्धेः 'विगर्दभरयकः' इत्यादौ विशब्द-
स्यापि प्रतिषेधशृङ्गिर्ह्येवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहायं प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहति ।
तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—**स्वार्थ** इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥—**संप्रो-
दश्च** ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थं प्रत्ययः । सकट सहतम्, सबाध इत्यर्थः । प्रकट प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः ।
उक्तम् उद्भूत, विकट विकृतं, रुदशब्दार्थे कथंचिद्गुण्याद्यन्ते ॥—**अलावृतिलेत्यादि** । एभ्यः पञ्चभ्यो रजसमि-
धेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वादिकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—**अलावृकटमिति** ॥ 'ओरम्' 'मव-
डैतयोः' इति मयङ्गे प्राप्तः ॥—**तिलकटमिति** । 'असंज्ञाया तिलयवाभ्याम्' इति मयङ् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृता-
दित्वादन्तोदात्तात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यच्, 'उमोर्णयोर्वा' इति वुञ् प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् 'तृणधान्यानां च क्षाषाम्'
इत्याद्युदात्तादभ्ययद्वा प्राप्त इत्येव यथासम्भव प्रत्ययप्राप्तिरुच्यते ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गी-
कृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्चाम्' इत्यच्, 'असंज्ञाया तिलयवाभ्याम्' इति मयङ् प्राप्त इत्याह तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वात्क-
ल्पने बीज चिन्त्यम् ॥ 'तृणधान्याना च क्षाषाम्' इति फिट्स्त्रेणावुदात्तत्वेन न्याय्यत्वात् । 'तिलाक्ष म' इत्यत्र तथैव
वेदे पाठाश्च ॥—**गोष्ठजादय इति** । 'सघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारः ॥—**पशुना-
मभ्य इति** । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्यं प्रचुरः पाठः ॥—**गवां स्थानमिति** । 'तत्सेदम्' इत्यत्राथं 'सर्वत्र गोरजा-
दिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥—**संघात इति** । अप्रसृतावयवः समूहः सघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्य-
टचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादी ॥—**द्वित्वे इति** । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे योल इत्यर्थः ॥—**उद्गोगुगमिति** । द्वयं
गुगमित्यादिवद् द्वयवयवसघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥—**नतमिति** ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥—**नमनमिति** ।
नीचस्त्वमित्यर्थः ॥—**अवटीटमिति** । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां
आवटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—**तद्योगादिति** ॥—**नेबिडच्** ॥ 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते
निशब्दात्नासिकाया नतेऽभिधेये निबिडज्विरीसचौ स्तः ॥—**निबिडमिति** । तथोगान्निबिडा नासिका निबिरीसा ॥ कथं
तर्हि 'निबिडाः केशाः, निबिदं वक्त्रम्' इति । उपमानाद्भवित्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरो-
धेनैव सूत्रे 'नते नासिकायाः' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥—**प्रकृतेरिति** ॥ निशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ चेति ।
प्रत्ययौ तत्सन्नियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥—**चिकिनमिति** । इनच्प्रत्ययसन्नियोगेन चिकादेशः ॥—
चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसन्नियोगेन चि इत्यादेशः ॥—**क्लिप्तस्येति** । चित् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लक्ष प्रत्ययः
'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥—**चुल् चेति** । चाल्लप्रत्ययः ॥—**चुल्ल इति** । क्लिप्ते अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव
विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिप्ताक्षे चुल्लचिप्लपिलाः क्लिप्तेऽक्षिण चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादि-
तानां तदवयवे लक्षणा बोधेयति ॥ अन्ये लाहुः—अस्य चक्षुषी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिप्ते चक्षुषी चित्ते पित्ते ।
पुरुषे तु मत्वर्थच् । अर्जोवादिषु 'स्वाङ्गादीनात्' इति सूत्रितत्वादिति ॥—**उपाधिभ्याम्** ॥ संज्ञाधिकारादिह निय-
तविषयमासनारुद गृह्यत इत्याशयेनाह—**पर्वतस्येति** । आसन्नं समीपम् । आरुदमुच्चस्थानम् ॥—**उपल्यकेति** । 'प्रत्य-

घटोऽड्वच् ॥५१२३५॥ घटतइति घटः पचायच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । ॥ तदस्य संजातं तारकाविध्य इतच् ॥५१२३६॥ तारकाः संजाता अस्व तारकितं नमः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ प्रमाणे द्वयसच् पञ्चमा-
त्रकाः ॥५१२३७॥ तदस्येत्वनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । * प्रमाणे लः । शमः ।
दिष्टिः । वितस्तिः । * द्विगोनित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । * प्रमाणपरिमाणान्यां संख्यायाश्चापि
संज्ञये मात्रज्वकय्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् । * वत्यन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जात्रचौ बहुलम् ।
तावदेव । तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥५१२३८॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् ।
पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥५१२३९॥ वत्परिमाणमस्य

यस्यात्—' इतीलं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेधः' इत्युक्तत्वं ॥—कर्मणि घटो—॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्सञ्ज्ञाद् 'घ-
टते' इत्यर्थे ठञ् स्यात् ॥—कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठञि ठस्याप्रत्ययलेनाङ्गसंज्ञानिमित्ताभावात् ॥
—तारकितमिति ॥ एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाक्षितमित्याद्युदाहार्यम् ॥—प्रमाणे द्वयसच्—॥ प्रमाणे
विष्णुमात्रप्रथमात्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् ।
द्वयसच् पञ्चमौ तुर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मती मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन वेन मी-
यते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥
अत एव 'द्विकाष्ठा क्षेत्रमितिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लृक्' इति प्राचोक्तं नादत्तव्यमित्यवोचाम ॥—प्रमाणे ल इति ।
लृक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्वैवायं लुगित्युदाहरति—शमो दिष्टिः वितस्तिरिति ।
शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लृक्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—द्विगोनित्यमिति ।
द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुगिवधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतलाभिलग्रहणमिह निरर्थकमिति
चेत् । अत्राहुः । अनुपदं संज्ञये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वय-
सच्' इति यः पूर्वविहितद्वयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लृक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति ।
तथा वाचिकसंप्रहार्यं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमाधिकसंप्रहार्यमिति व्या-
ख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥—पुरु-
षहस्तिभ्यामण् ॥ 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगो-
र्नित्यं लृक् द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोनित्यम्' इत्यस्य नाचमनुवादः,
पुरुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लृक् न भवति ।
तथाप्यवोऽत्र लुगिवधीयते' इति ॥ एतच्चालगतम् । 'द्विगोनित्यं लृक्' इत्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु विधी-
यत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति डीव्-
कस्यते तदेव लुक्रमनुमापयतीति ॥—यत्तदेतेभ्यः—॥ यात्रानित्यादि । 'आ सर्वानात्रः' इत्याले 'उगिदवाचम्' इति
जुम् । 'अलसन्तस्य च' इति दीर्घः । हल्ङादिद्विगोपसंयोगान्तलोपी । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरि-
माणबोर्मेदाकृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्याभिर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिष्ठाताय भावः सिद्धश्च डावतोः'
इति ॥ अस्यार्थः—इह शब्दे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आलं विहितम् । पूर्वोक्तान्शु डावतुं विदधिरं तद्रीत्या निर्देशोऽर्थं
डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्त इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानध्वा यावती रजुरित्यादि न सि-
ध्नेत्, अत्र ध्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति श्रवे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानध्वेत्यादिप्रबो-
गाच्च मुख्याः सन्तु । ये परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशिः' इत्यादयः । त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह मात्रा-
दीति । 'यत्तदेतेभ्यः'—इति विशेषविहितो हि वतुपं सामान्यविहितान् मात्राजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न
स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु मिश्रोपाधिकलाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥
नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्या-
ख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपावात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूच्यताम्,
मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रजुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं
विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह भावः सिद्धश्चेति ॥ डावतोरिति । पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वत्य-
न्तान्मात्राजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कृष्णादेः, तावन्मात्रम् ।
यादप्राशीकृतस्य धान्यादेर्देव्यं तादृशं कृष्णादेरपीत्यर्थः । एकविधयत्ने तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तात्तद्वन्तान्मा-

१ प्रमाणे द्वयसञ्चिति—प्रमाणशब्देनायामपरिच्छेदकस्यैव ग्रहणमिति अतो तु प्रस्थमात्रमित्याचसाध्वेवेति बोध्यम् ।

पावात् । सत्वात् । एवावात् । ॥ किमिदंभ्यां बो घः ॥५१२॥४०॥ भाव्यां वतुप्ल्याह्वस्य च घः । क्तिवात् । इषात् ॥
॥ किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ॥५१२॥४१॥ चाहुतृप् । तत्त्व च बत्त्व घः स्यात् । का संख्या येषां ते ङिति ।
क्तिवत्तः । ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥५१२॥४२॥ पञ्चावयवा अस्य पञ्चतत्वं दाहः । ॥ द्वित्रिभ्यां तवत्त्वा-
यञ्चा ॥५१२॥४३॥ इषत् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥५१२॥४४॥

पोऽयच् स्यात् सत्वाहुदात्तः । उभयम् । ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः ॥५१२॥४५॥ एकादश अधिका
अस्मिन्नेकादशम् । * शतसहस्रयोरेवेष्ट्यते । नेह । एकादश अधिका अस्यां विभक्तौ । * प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
* समानजातीयस्य एवेष्ट्यते । नेह । एकादश भाषा अधिका अस्मिन् सुवर्णसते । ॥ शदन्तविशतेऽह ॥५१२॥४६॥
४ः स्वाहुक्तेऽर्धे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विशम् । ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥५१२॥४७॥
भागस्य मूल्ये वर्तमानाद्यधमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । वचानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधि-
ज्जास्य द्विसप्तमुदधिवचनाम् । ॥ गुणस्येति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

प्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणक जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणक-
मिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावत्तद्वन् एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मा-
त्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥—किमिदंभ्याम्—॥—वतु-
प्ल्यादिति । वकारस्य षविधिसामर्थ्याद्द्रुपमनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ ‘आदेः परस्य’ इत्येव सिद्धे ‘वः’
इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घ प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥—क्रियानिति । ‘इदंकिमोरीशूकी’ । ‘यस्येति व’
इति लोपः ॥—इयानिति । ईशादेशस्य ‘यस्य’ इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च—‘उदितवति परस्मिन्
प्रत्यये शास्त्रयोनी गतवति विलय च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीत केवलप्रत्यये यत् तदियदिति मिमीते को हृदा
पण्डितोऽपि’ ॥ नैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ऋषींऽयं श्लोकः ॥—किमः संख्या—॥ ‘तदस्य’
इत्यनुवर्तत एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्मिकः प्रथमासमर्थादस्येति वक्ष्यते
ङितिः स्यात् ॥ सख्यापरिमाणं किम् । क्षेपे भाभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । ‘अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रवः समेतानां परिषत्वं न विद्यते, इत्येव सख्येयद्वारेणात्र संख्यायां कुप्ता बोध्या ॥—संख्याया—॥ अवयवे वर्त-
माना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्प्रत्ययार्थं तयप् स्यात् । य प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः ‘अस्य’ इत्यधिकात् ॥
यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥—जयमिति ॥ ननु ‘नयोऽवयवाः तन्तवो यस्य त्रयं सू-
त्रम्’ इति प्रयोगे समबलपि ‘मुनित्रयम्’ इति प्रयोगो न सगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयवविनोऽभावादिति चेत् ॥ अ-
त्राहुः । अवयवी लत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरि-
क्तत्वक्षेपेऽपि समुदायषट्कत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमन्कारस्य विप्रविधातकलमस्त्येवेति ॥—उभादुदात्तो
नित्यम् ॥ इह ‘चितः’ इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु ‘अनुदात्त पदमेकवर्जम्’ इति वचनाद्वाधितम् ।
न च हे उभयेति समुद्ध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं नापितु वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादव्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता,
न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा—‘उभयं धृणवच न’
इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ॥—तदस्मिन्—॥ पुनस्तद्ग्रहणम् ‘अस्य’ इति षष्मन्तसंबद्धतद्ग्रहणविरासा-
र्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति ॥ अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शतै । न
चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इत्यन्युपगमात् ॥—शदन्त—॥
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति ‘यस्मात्प्रत्ययविधित्वादे स्तदन्तस्य’ इति परिभाषया तदादिनियमः
स्यात् तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्
शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विशिष्टाश्चान-
न्तरं कर्तव्यम् । ‘शद्विशत्यन्ताश्च’ इति । तेन एकाविंश शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा ‘ग्रहणवता’ इति तदन्तविधिप्र-
तिषेधादिह न स्यात् ॥—संख्याया गुणस्य—॥ गुणो भावः । निमीयते कीयतेनेनेति निमानं मूल्यम् । ‘मेहं प्रणि-
दाने’ इत्यस्मात्पूर्वोत्कर्षे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्ये इति ॥—षष्ठ्यर्थे इति ॥ यद्यपि ‘तदस्मिन्नधिकम्—’
इत्यतः ‘तद्’ इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवाधौ लभ्यते, तथापि मण्डूककृत्या ‘तदस्य संजातम्’ इत्यतः ‘तदस्य’ इत्यनु-
वर्तनात् ‘षष्ठ्यर्थे’ इत्येतदपि लभ्यत इति भावः । द्विषयमिति । द्विषदस्य सवन्निधशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् ‘यथा-

१ अवयवे इति—अवयवी चात्रानुवृत्तावयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रय, बहुतक यूपम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् ।

२ इत्येति इति—इतिरकणलम्बोऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—गण्यमणिन्वायेनोभयत्रापि संप्रत्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्त-
मानाहुगगतसंख्यावाचकान्मपदित्वर्थः ।

क्षीरस्य एकसैकस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । ॥ तस्य पूरणे ङट् ॥ १५२।४८। एकादशानां पूरणे एकादशः । ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ १५२।४९। ङटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् विशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । ॥ षट्कृतिकतिपयचतुरां युक् ॥ १५२।५१। एषां भुगागमः स्याद्भट् । पण्णां पूरणः षट् । कतिपयः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाङ्कट् । कतिपययः । चतुर्थः । * चतुरदृश्यतावाद्यक्षरलोपश्च । द्वितीयः । तृतीयः । ॥ बहुपूरागणसङ्ख्यस्य तियुक् ॥ १५२।५२। ङटीत्येव । पूरासङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यतएव ङट् । बहुतिय इत्यादि । ॥ वतोरियुक् ॥ १५२।५३। ङटीत्येव । यावतियः । ॥ द्वेस्तीयः ॥ १५२।५४। ङटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । त्रैः संप्रसारणं च ॥ १५२।५५। तृतीयः । ॥ विशत्यादिभ्यस्तमङ्ग्यतरस्याम् ॥ १५२।५६। एभ्यो ङटस्तमडागमो वा स्यात् । विशतितमः । विशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम् इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वमपि प्रत्ययान्तस्योदमिच्छन्नेन सामानाधिकरन्धं दुर्लभम् । यावतोदमिच्छामे प्रत्ययो विहितो, नोदमिति ॥ अत्राहुः । भागेति विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति । यवाना द्वौ भागौ निमानमेषामुदमित्तत्वात् भागानामिति ॥ 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्याया प्रत्यय इष्यते' इह न भवति । एको भागो निमानमसेति ॥ भूयस इति च प्रत्ययाद्योदाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुलं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—तस्य पूरणे—॥ 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तानुरणम् । एकलमविवक्षितम्, एकस्य पूराणासंभवात् । पूर्वतेऽनेनेति पूरणः, प्यन्तात्करणे ल्युट् ॥—एकादशानामिति । उद्गतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधित्वादीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा 'अतिशायने' 'वाप्ये' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां षटानां पूरणे जलादिः' इत्यत्र नातिप्रसङ्गश्चाख्येऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'वाप्यं वैयाकरणलम्' इति तथेहापि बोध्यमिति । एव च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'द्विद्वारादैच्' इत्याध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव ॥—नान्तादसंख्यादेः—॥—ङट इति । 'ङट्' इति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य 'नान्तात्' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्ता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्यानुदात्तः स्यात् । प्रत्ययत्वे तथा चेत्कल्प्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः—मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लक्षणमस्तीति ॥—विश इति । विशतेः पूरणः । 'तिविशतङिति' इति लोपः ॥—षट्कृति—॥ इह षष्ठीनिर्देशवत्त्वात् षडादीनामागमिष्यं स्पष्टमिति तदानुक्रम्येनानुवृत्तां ङट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—ङटीति । ङट एव युट् न कृतः । षष्ठे पकारस्य जश्चप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैव 'नान्तात्' इति सूत्रेऽपि ङटि परे सुगेव विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादीं नलोपमावापत्तेः ॥—चतुरदृश्यताविति । विशेषविहिताभ्यामपि षष्ठ्यदभ्यां ङट्प्रत्ययो न वाध्यते, ध्रुविधानसामर्थ्यात् । तेन वतुर्थ इति सिद्धः ॥—आद्यक्षरेति । अच्सहित व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते । अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयद्वितीय' इति सूत्रे 'तुयोपि' इति निर्देशो बोध्यः ॥—द्वेस्तीयः॥—ङटोऽपवाद इति । ङट आदेशस्तु न भवति । 'ङिति 'टिङ्ङा' इति' डीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाधिता' इति निर्देशानुपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥—तृतीय इति ॥ रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'द्वलोप' इति सूत्रादण इत्यानुवृत्तेः । 'त्रैस्त च' इति नोक्तं, प्रत्ययो मा विहायीति ॥—विशत्यादिभ्यः—॥ इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति' इत्यादिसूत्रेण निपातिता विशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः, विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विशत्यादयो लौकिका एव सख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्तिः इत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्वहणे लोकविशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधितिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठ्यादेषासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'षष्ठ्यादेष' इति सूत्रे सख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति । एवं च सति एकात्रविंशतेः पूरण एकात्रविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते तु नैतत्सि-

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अन्युत्पन्न प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्तीति पूरणाद्वापि इति सूत्रस्थभाष्यासंगतेः ।

॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥५१२॥५७॥ अतस्त्व एतत्तमः । एकशततमः । मासादेरतएव
 वद । मासतमः । ॥ पृष्ठयादेऽभ्याऽसंख्यादेः ॥५१२॥५८॥ पष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव ।
 एकषष्टः । एकषष्टितमः । ॥ मतो छः सूक्तसाम्नोः ॥५१२॥५९॥ मत्वर्थे छः स्यात् । अष्टावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति
 अष्टावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥५१२॥६०॥ मत्वर्थे ल्छस्य । अतएव
 ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥५१॥
 २॥६१॥ मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । देवासुरः । ॥ गोषवादिभ्यो
 बुन् ॥५१२॥६२॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदकः । इत्येत्वकः । तत्र कुशलः पथः ॥५१२॥६३॥ बुन् स्यात् ।
 पथि कुशलः पथकः । ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥५१२॥६४॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफ-
 हितो मुख्यः पाठः । आकरो निकषोपलः । ॥ धनहिरण्यत्ताकामे ॥५१२॥६५॥ काम इच्छा । धने कामो धनको
 वेवदत्तस्य । हिरण्यकः । ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥५१२॥६६॥ केशेषु प्रसितः केशकः । तद्वचनायां तत्पर इत्यर्थः ।
 उद्वराट्टगाद्यने ॥५१२॥६७॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः ।
 आद्यने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । ॥ सस्येन परिजातः ॥५१२॥६८॥ कन् स्वर्गते ननु
 ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची ननु धान्यवाची । सस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः
 सायुः । ॥ अंशं हारी ॥५१२॥६९॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दाय्यादः । ॥ त-
 न्नादचिरापहृते ॥५१२॥७०॥ तन्नकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥५१२॥७१॥
 आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देसो स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागुः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो
 निपात्यते । ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥५१२॥७२॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः
 शीघ्रकारी । ॥ अधिकम् ॥५१२॥७३॥ अध्याकृदशब्दात्कन् उचरपदलोपश्च । ॥ अनुकामिकाभीकः कमिता

ध्येत् विज्ञातिसख्यातः प्राग्भावितादस्या सख्यायाः एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिक-
 विज्ञानायथा सहस्रादिषु' इति वदता कालायनेन 'पङ्क्ति-' इत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्पूत्रे निपातिताः विंशत्या-
 दयो गृह्यन्ते । इति भाष्यमतमुक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यात तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अत एव तत्र
 भाष्यकृता 'नास्या कर्तव्या यत्रानुगमं त्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कालायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्गव्यमिति ॥—शततम
 इति ॥ यद्यपि 'पृष्ठयादेश्च' इत्युक्तग्रन्थेण गिर्ध्याति । तथापि सख्यायथ 'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्-
 दाहरति—एकशततम इति ॥—मासादेरिति । सख्यावाचिनाभावेऽपीति भावः ॥—पृष्ठयादेश्चेति ॥ 'विंशत्या-
 दिभ्यः-' इति विकल्पे प्राप्ते नित्याद्योऽयमारम्भः । संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शताद्वोधयम् 'नित्यं शतादि-' इत्यु-
 क्त्वात् ॥ मतौ छः—॥—मत्वर्थ इति । मतोविषय इत्यर्थः । तेन 'तत्' इति प्रमेया समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति
 प्रत्ययार्थश्च लभ्यते ॥ विधानसामर्थ्यादिति ॥ मनुप्रकरण एवास्मिन् मूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तत्प्राप्तिकं
 लक्षमनुमापयतीति कैयटः ॥—तत्र कुशलः—॥ सप्तमीसमर्थोत्पथिनश्चन्द्रिकुशल इत्यर्थं वुन्स्यात् ॥—आकर्षा-
 दिभ्यः कन् ॥ वृत्ता सिद्धे कन्प्रवृत्ते इतुदन्तार्थम् । अर्शानिकः शकुनिकः न्यरुकः ॥—मुख्य पाठ इति ॥ आकषन्त्यस्मिन्
 सुवर्णादिकमित्याकषः । 'पुसि सज्ञाय च' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफ पठन्ति, तेषामाकर्ष इति षणि
 रूपम् इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—धने काम इति ॥ 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः ॥—उद्व-
 रात्—॥ आयूनशब्दार्थमाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानलविधानात् ॥—
 सस्येन—॥ कर्तुरि तृतीयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह—संबद्ध इति ॥—अत एवेति ॥ 'अ-
 केनोः-' इति निषेधादिति भावः ॥—तन्नात्—॥ तन्नन्तं तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्न तन्नुवायशलाका अभिरः
 कालो अपहृतस्येतिचिरापहृतस्तस्मिन् । 'कालाः परिमाणिता' इति समासः ॥—प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥—ब्रा-
 ह्मणकोष्णिके—॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीविलोपाधिकात्प्रथमान्तात् मत्तमर्थं कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्
 अल्पलौपाधिकात् । तदाह—आयुधेत्यादि ॥—शीतोष्णाभ्याम्—॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति
 कार्यकरणे पाठवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणान्या द्वितीयाभ्या प्रत्ययः । क्रययोगक्षणा षष्ठी
 तु क्रियाविशेषणात्रेत्युक्तम् । मुख्यार्थेऽस्मिन् त्रि- प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—अधिकम् ॥—अध्याकृदशब्दा-
 दिति । 'गत्वर्थकर्मकम्' इत्यादिना रहः कर्तरि कर्मणि वा को विहितः । आयो क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिहितत्वाद् अध्या-
 कृदशब्दयोगे द्वितीया । अध्याकृदो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा-

।५।२।७७। अन्वभिभ्यां कन् । अनेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अमिकामयते भमिकः । अमीकः ।
 ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ।५।२।७५। अनुवृत्त्याः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां
 ठक्ठञौ ।५।२।७६। दीक्ष्यवपायोऽयः शूलं तेनान्विच्छति बाधःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दन्मः, तेनान्वि-
 च्छति दाण्डाजिनिकः । ॥ तावतित्थं ग्रहणमिति लुगवा ।५।२।७७। कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुगवा । द्विती-
 यकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ * तावतित्थेन गृह्णातीति कन्वकृत्यो
 नित्यं च लुक् । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । ॥ स एषां ग्रामणीः ।५।२।७८। देवदत्तो मुखो
 वेपां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । ॥ गृह्णलस्य बन्धनं करमे ।५।२।७९। शृङ्गकः करमः । ॥ उत्क
 उम्भनाः ।५।२।८०। वृत्तमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः । ॥ कालप्रयोजनाद्वेगे ।५।२।८१।
 काकवचनाद्ययोजनवचनाच्च कन् स्वाद्वेगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
 वा । विषपुष्पैर्वैमितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽयम् । ॥ तद्-
 स्मिन्नक्षत्रं प्राये संज्ञायाम् ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यद्यथमात्मनश्च चेद्यावधिष्यं तत् । गुडा-
 रूपाः प्रायेणाक्षमस्यां गुडापर्यिका पौर्णमासी । * षट्केभ्य इनिर्वाच्यः । षट्किनी । ॥ कुलभापादञ् ।५।२।
 ८३। कुलभापाः प्रायेणाक्षमस्यां कौलमापी । ॥ ओत्रियश्छन्दोऽधीते ।५।२।८४। ओत्रियः । वेत्यनुवृत्तेऽह्मादसः ।
 ॥ आह्नमनेन भुक्मिनिठनौ ।५।२।८५। आही । आह्निकः । ॥ पूर्वादिनिः ।५।२।८६। पूर्व कृतमनेन पूर्वी ।

स्त्रायां 'यस्मादधिकं' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः स्त्रायाः । अधिको
 द्रोणः स्त्रायांमिति । द्वितीये तु केन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका स्त्रायां द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्या-
 विद् न शङ्कनीये ॥—अनुका—। समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुंस्त्वम् । सूत्रत्वालिङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ॥—अन्वभि-
 भ्यां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्त्राये निपात्यत इत्यर्थः ॥—पार्श्वेनान्विच्छति ॥ 'आकर्षादिभ्यः
 कन्' इत्यतः कप्रनुवर्तते ॥—अनुवृत्तिरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमवृत्तु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि ॥ इह क्षीतोष्णपार्श्वःशः
 कदम्बाजिनशब्दा गांणा एव गृह्यन्ते । मुख्यायेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—तावतित्थं ग्रहणमिति
 लुगवा ॥ तावतां पूरणं तावतित्थम् । 'वतोरिषुक्' । यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देश-
 तयात्र 'तावतित्थम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तते, अवर्तितत्वादित्यभि-
 प्रेक्षाह—कन्त्यादिति ॥—पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्या
 दिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्पूत्रकार
 स्यामिति इति व्याचष्टे—द्विकमिति । वातिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यासमिप्रेत्य 'तावतित्थं ग्रहणमिति लुगवा-
 वचनानर्थक्य विभाषाग्रहणात्' इत्याह ॥ तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्यैव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—तावति
 थेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्त्राये विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—स एष
 ग्रामणीः ॥ ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः ॥—करम इति ॥ उच्छ्वालकः ॥—द्वितीयेऽह
 नीति ॥ व्ययपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः ॥ न
 साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्र
 स्वसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्त्रामाभ्यां तद्बोध्यमिति ॥—षट्केभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन भवि-
 ष्यतीति चेत् ॥ किं ततः । इनेरप्राप्तत्वादर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ॥ 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्या
 श्चात्र न कार्यो । 'सप्तम्या च नतौ स्मृतौ' इतिवचनात् ॥—ओत्रियञ्—। यच्छन्दोऽधीते सः ओत्रियो भवति । अ-
 भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे ओत्रियश्रित्वेतत्पदं निपास्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । 'छन्दसो वा ओत्रिभा
 निपास्यते 'तदधीते' इत्येतस्मिन्नर्थे ध्वं प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्ध-
 रूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसलभूतत्वात् । ओत्रियशब्दस्य च सलभूताभिभाषयित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयछन्दोऽध्याय
 अभिविधीयत इति ॥ एकां शास्त्रामधीत्य ओत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतित्थं ग्रहणमि-
 लुगवा' इत्यतः ॥—आह्नमनेन—। अद्रास्मिन्नस्तीति आह्नम्—'प्रज्ञाभद्रार्चाभ्यो णः' । ययपि पित्र्यं कर्म आह्नस्य
 बोध्यते । तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य आह्नस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥—आही । आह्निक इति ॥ 'अ-
 तन एवेच्छते' अथ भुक्ते श्वः आह्निक इति मा भूत् ॥—पूर्वादिनिः ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणद्व द्वितीयान्ताप्रत्ययः
 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता समवतीति काचित्क्रियामध्याह्न्य प्रत्ययो विशेषस्वदाह-

१ काकप्रयोजनादिति—काकवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव, ततः सप्तम्यान्ताद्देव प्रत्ययः । कारणवाचकापृथीयान्ताज्जनित
 लर्थे, फलवोधकाप्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानस्त्रामाभ्यादिति शब्देन्दुशेखरे ।

॥ सपूर्वाब्ध ॥ ५।२।८७। कृतपूर्वी । ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ ५।२।८८। इहमनेन इष्टी । अशीती । ॥ छन्दसि परि-
पन्थिपरिपरिणी पर्यवस्थातरि ॥ ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिषाब्धो न न्याय्यः । ॥ अनुपपद्यन्वेष्टा
॥ ५।२।९०। अनुपपद्यन्वेष्टा अनुपदी गवाश्च । ॥ साक्षाद्दृष्टिरे संज्ञायाम् ॥ ५।२।९१। साक्षाद्दृष्टा साक्षी ।
॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । क्षीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ।
॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य किङ्क
करणेन कर्तुंनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण तुर्जयमिन्द्रियम् । ॥ तद्वस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य ।
५।२।९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां
भवन्ति मनुष्यादयः ॥ १ ॥ ॥ रसादिभ्यश्च ॥ ५।२।९५। मनुष्य । रसवान् । रूपवान् । अन्यमन्वर्थावहित्वत्त्वं
वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह गुणात् । एकाचः ॥ स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—सपूर्वाब्ध ॥ ‘अनेन’ इति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः
स्यात् ॥ ‘पूर्वान्ताश्च’ इत्येतत्कलितम् ॥—कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः ‘लुप्सुपा’ इति समासः । इह प्रातिपदिकाधि-
कारात् ‘पूर्वादिनिः’ इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे ‘सपूर्वाब्ध’ इत्येतद् ‘ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति परिभाषा ज्ञापयति । कृतपूर्वाख्येतत्सिद्धये ‘पूर्वान्ताश्च’ इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिव-
द्भावेन पूर्वाख्यरूपे सिद्धे ‘पूर्वादिनिः’ इत्येतत् ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति परिभाषा ज्ञापयति ॥—छन्दसि—॥
पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्साध्यं इतिप्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य पन्थपरस्तावदिशं निपात्यते ॥ अपत्य ‘परिपन्थिनम्’
‘मा ला परि परिणो विदन्’ । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—लोके त्विति । ‘अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः’
इत्यादी ॥—अनुपपद्यन्वेष्टा ॥ अन्वेष्टरि इनिः प्रत्ययो निपात्यते ॥—अनुपपदमिति ॥ पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्य-
यीभावः ॥—अनुपदी गवामिति ॥ पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेष्टेण गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टेयं न भवतीति
हरदत्तः ॥—साक्षाद्दृष्टिरे—॥ इदर्थेऽर्थे इनि स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशादिह
सूत्रे पञ्चम्या लुक् ॥ ‘उदस्थास्तम्भो—’ ‘अवाचालम्बना—’ इत्यादीं तु ‘प्रकृतिवत्’ इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्यवस्था-
भावात् पञ्चम्या लुह न भवतीति बोध्यम् ॥—साक्षीति । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्दृष्टारब्धयो भव-
न्ति, दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह सज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टेवोच्यत इत्याहुः ॥—क्षेत्रियच्—॥ ‘परक्षेत्र-
शब्दात्सत्सम्यन्ताद्धृत् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते’ इति मनोरमा ॥ अन्ये तु ‘परक्षेत्रे चिकित्स्य’ इत्यर्थे ‘क्षेत्रियच्’
इति निपात्यते । वाक्यार्थं पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्यूष्म ॥—क्षेत्रियो व्याधिरिति । किञ्च
क्षेत्रिय विषयम् । यत्परशरीरे सक्रम्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि
चिकित्सानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्सो नि-
ग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—इन्द्रियमिन्द्र—॥ इन्द्रशब्दाद्धृत् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं ‘मम चक्षुः, मम
श्रोत्रम्’ इत्यादिकमेण । दृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा । दत्तं यथायथ विषयेभ्यः ॥ रुद्रिशब्दोऽयं कथंचिद्व्यु-
त्पादितः ॥—तद्वस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अतिवक्षिते,
कालस्तु विवक्षितः घने गते भाविनि वा ‘घनवानयम्’ इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलभार्थस्याधि-
‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः’ ॥ अस्तिविवक्षायां ये मनुष्यादयो वि-
धीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्ताकार्थः ॥—भूमा बहुलम् । तत्तापोक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव
बहुलबोधकबहुलशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्वथो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपि
गावोऽस्या इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते ॥ ननु सह-
स्रेणापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि ‘यवमतीभिरिन्द्रियैरूपं प्रोक्षति’ इति । अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वा-
द्भूमाभावेऽप्यत्र मनुष्य ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवं परिमितिः ॥—निन्दायां, कडुदावतिनी
कन्या ॥—प्रशंसायां, रूपवान् ॥—नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः ॥—अतिशायने उदरिणी कन्या ॥—संबन्धे, दण्डी ।
संसर्गः संयोगः । तेन सयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः सयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष
इत्यादिवत् ‘पुरुषी दण्डः’ ‘पुरुषवान् दण्डः’ इति न प्रयुज्यते । क्षिप्रिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे स-
मानेऽपि प्रतीतिबलद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमस्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमजलवच
पात्रमेवेत्याद्येन ‘कथं यवमतीभिरिन्द्रिः’ इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्राधिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥—अन्यमन्व-
र्थीयेति ॥ कथं तर्हि ‘रूपिणी कन्या’ ‘रसिको नटः’ इति । अत्राहुः । रसादिगणे ‘गुणात्’ इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

॥ तसौ भवत्यर्थे । १।४।१९। शान्तसाम्नी मसंज्ञौ स्तो भवत्यर्थे प्रत्यये परे । बसोः संप्रसारणम् । विदुष्याम् ।
 * गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्ठः ॥ शुद्धो गुणोऽस्यास्तीति शुद्धः पठः । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च भतोर्ध्वो-
 ऽप्यच्चादिभ्यः । ॥ ८।२।१९। भवर्णोवर्णान्ताम्भवर्णोपधायाश्च यवादिर्वर्जितात्परस्य भतोर्ध्वस्य वः स्यात् । किंवा ।
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । कश्मीवान् । वशस्त्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । ॥ ॥ १०।
 क्षयन्ताम्भतोर्ध्वस्य वः स्यात् । अपदान्तात्वाच्च जङ्गवश्च । विद्युत्त्वान् । ॥ संज्ञायाम् । ॥ ८।२।१९। भतोर्ध्वस्य वः
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवद्दीवश्चकीवत्कक्षीवद्गुमण्वश्चर्मण्वती
 । ॥ ८।२।१९। एते पद संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नश्चान्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ।
 अस्थिश्चान्दस्याहीभावः । अहीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्वयः । चक्रश्चान्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवाञ्चाम राजा ।
 चक्रवानन्वयः । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवाञ्चाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्वयः । लवणशब्दस्य ह्मणभावः । ह्म-
 ण्वाञ्चाम पर्वतः । लवणवानन्वयः । चर्मणो नलोपाभावो जत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्वयः । ॥ उद्-
 न्वानुदधौ च । ॥ ८।२।१९। उदकस्य उदन्भावो भतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-
 न्वान् सौराज्ये । ॥ ८।२।१९। राजन्वती भूः । राजवानन्वयः । ॥ प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् । ॥ ८।२।१९।
 चूडालः । चूडवान् । प्राणिस्थारिकम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् ।
 प्रत्ययस्वरैर्णव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वातुदात्ते पदादाविति स्वरितवाचनार्थश्चकारः । ॥ सि-
 ध्मादिभ्यश्च । ॥ ९।२।१९। लज्जा स्यात् । सिध्मलः सिध्मवान् । अन्यतरस्याप्रहणं मनुसमुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-
 कल्पार्थम् । तेषांकारान्तेभ्य इनिठनौ न । वातदन्तबलललाटानामूह च । वातुलः । ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले
 एवान्भमलार्थयस्य निषेधः, रुपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो
 गृह्यते । न तु रसनाप्राप्तो गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति ॥ गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुद्धादयस्त एव गृह्यन्ते ।
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वक्ष्यमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधायां—॥ म्व अथ मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन
 मनुपत्ययाक्षितं प्रातिपदिक विशेष्यते । तदाह—भवर्णोवर्णान्तादिति ॥ ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-
 भूतान्मात्परस्य भतोर्ध्वस्य । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनान्यान्वयवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह—
 भवर्णोवर्णोपधाविति ॥—ह्रयः ॥ इदमपि मनुवाक्षितस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—ह्रयन्तादिति ॥—
 विद्युत्त्वानिति । एतेन ‘वक्षिभट्टान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरित्या जलस्याप्रवृत्तेः । मलन्तान्मनुपो नि-
 षेधाच्च ॥ ननु गोषुष्यान् मधुलिण्मानित्यत्र हस्य घले च कृते ‘ह्रयः’ इति बलप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरलामावात् ‘प्रत्यये
 माधायां नित्यम्’ इत्यनेन प्रकारद्वाराद्योरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिङ्गानित्यनिष्ठं प्रसज्येत । मैवम् । घलबलयोर-
 सिद्धत्वेन ‘ह्रयः’ इति बलाप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थात्—॥ शिखावान् दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगर्थं दक्षिणा । शिखा-
 शब्दस्य ग्रीवादिपाठेन लघोऽप्रसङ्गात् । ‘चूडवान् वृक्षः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणिलमस्तीति
 शङ्क्यम् । मुलनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या
 कथ्यते ॥—चूडालोऽसीति ॥ असीत्यस्य ‘तिङ्ङितिङः’ इति निषातः । चूडालशब्दात्तोऽस्ते तस्य ‘भतो रोरङ्कुतात्’
 इत्युक्तादे कृते ह्रस्वोऽसनधर्मेलात्तःस्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपस्थानिकस्यापि सुप्लवात् ‘अनुदात्तौ सुपितौ’ इत्यनुदात्त
 इत्यन्ये ॥ पूर्वैण सह आहूणे सति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्योकार उदात्तः । ततः ‘एहः पदान्तादति’ इति पूर्वस्येकादेश-
 सस्य ‘स्वरितो वातुदात्त’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वाचनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्म गडुमणि विजय
 निष्पाव पांडु हनु पाण्ड्यादयः सिध्मादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानाम्नेकार्थल्लादिति भावः । न च इनिठनावप्य-
 न्यतरस्याप्रहणेन समुच्चयेतिमिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मनुप्रत्ययस्तु समुच्चयेत । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह
 किं ‘किंवा’ इत्यस्यान्यतरस्याप्रहणम् । तदिह इनिठनोः प्रार्थ्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्याप्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनु-
 वृत्तेव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्याप्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयलेव । तथा च वार्तिकं, ‘लज्जन्य-
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थात्’ इति सूत्रेण लघि विकल्पिते पक्षे मनुविति चूडालचूडवानिति
 रूपद्वयं यथापि सिद्धमिति । तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥
 एवं च ‘कञ्जा स्यात्’ इति वृत्तौ बाणशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपयोगोर्वाथेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—
 वातदन्तेत्यादि सिध्माद्यन्तरगणसूत्रम् ॥—ऊङ् चेत । डिच्चादन्तादेशः । ऊकारमात्रोकावन्तादेशल्लादिवपि प्रत्यय-
 लक्षणाभिप्रायणा योऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यान्ताद्विहितस्य प्रत्ययलं वेति शङ्क्यम् । ‘अहङ्गमनोर्ध्वम्’ ‘गोपचसोर्वत्’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दाटोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे’ इति सूत्रस्थमाभ्यस्वरसः । तत्र हि ‘कक्ष्यायाः
 संज्ञायां भतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवावश्यम्, वत्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

। ५।२।९८। आम्वा ऊवा स्वाध्यासस्य कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । ॥ केनादिलब्धः । ५।२।९९। बाह्व । अन्यतरस्याग्रहणं मनुष्यसुखचार्यमनुवर्तते । केनिलः । केनलः केनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलब्धः । ५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमसः । लोमवान् । रोमसः । रोमवान् । पामादिभ्यो वः । पामनः । ॥ अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । ॥ लक्ष्म्या अञ्च । लक्ष्मणः । ॥ विष्ण्वित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ विपुणः । पिच्छादिभ्य इलृप् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । ॥ प्रज्ञाभ्रद्वाभ्यो ञः । ५।२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । आदः । आर्धः ॥ ॥ वृत्तेश्च । वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५।२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरिश्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमथा बाधा भावदिति । सहस्राणु ङनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण् च । ५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहजः । ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ज्यौत्स्नः । तामिलः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च । ५।२।१०४। सैकतो घटः । शार्करः । ॥ देशे लुबिलचौ च । ५।२।१०५। चादण् मनुप च । सिकताः सन्धस्मिन्देशे सिकताः सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उञ्जत उरच् । ५।२।१०६। उञ्जता इत्याः

इत्यादी प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥—चातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादुल' 'वाताश्' इति पठिता वातूल इत्युक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययस्वरेण मन्थोदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेत्यत इत्याहुः ॥ पार्थिवधमन्योर्दीर्घश्च । 'धुद्रजन्तूपतापाञ्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पार्थीलः धमनीलः । धुद्रजन्तुः । यूकालः मक्षिकालः ॥ उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—वत्सांसाभ्याम्—॥—कामवतीति । कामबलशब्दो सूत्रे अर्शआयजन्ताविति भावः ॥—वत्सल इति ॥ ज्ञेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सासशब्दो वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च कूदी, न कामबलयोः । तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलबांधवोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सासशब्दो ज्ञेहबलयोर्वर्तते इति ॥ अस्मिन्नु प्रकरणे सर्वत्र समुचीयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुवन्तेनोकार्थस्याप्रतीतेः । किं लर्थान्तरमेव तेन प्रतीच्यते । वत्सवती गां । अंसवान् दुर्बल इति ॥—लोमादि—॥ इह 'नन्दिप्रहृष्टादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपिच्छादिभ्यः' इति सुपठम् । 'अङ्ग कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति—अङ्गादिति ॥ शाकीपलालीद्वर्णा ह्रस्वत्वं च । चात्रप्रत्ययः ॥ महच्छाकः शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलाल पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ 'दरिद्राते-रालोपथ' इत्युपादिसूत्रेण इकाराकारयोलोपश्चादुप्रत्ययः । दर्द्रस्त्वलोपविशेषः । तद्वान् दर्द्रण । ॥—विश्वगिति । 'समर्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्यावतल्लोपः । चकारात्रप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥—विपुण इति । विपु नाना अबन्तीति विष्ण चित्ता-न्यस्य सन्ति विपुणः । विपुवदाह्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मू-लत्वात् । अयं भावः । विपुवर्ति दिनानां समताया जातायामग्रे न्यूनाधिक्यकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिन-वत्त्वं यद्यपि विपुवति नास्ति । तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्सामुत्तुर्बा-सुरव्यवस्थितचित्तश्च विपुणशब्दोच्यते ॥—प्रज्ञाभ्रद्वा—॥—प्राज्ञो व्याकरणमिति । गुणभूतया क्रियया कमेत्वेन संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्वितप्रयोगे पठि न । कृतपूर्वकटमिति वत् ॥ ननु प्रकषेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिष्ट किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह—प्राज्ञेति । श्रिया टाप् । 'प्रज्ञा-दिभ्यश्च' इत्यपि तु डीप् स्यादिति भावः ॥—वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—तपस्वी—॥—सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमथा बाधा भा-भूदिति । सहस्राणु ङनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते ॥—उत्तरार्थ इति ॥ विनीन्योर्धः थासंख्यप्रवृत्त्यर्थेऽपि बोध्यम् ॥—ज्यौत्स्न इति । शुरुपक्षः ॥—तामिल इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमः-स-मूहसमिन्न 'ज्योत्स्नातमिन्ना' इति निपातान्मत्वर्थो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति वि-प्रहे रान्तादप् । श्रिया तामिन्नी । 'तमिन्ना तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिक्यान्विता' इत्यमरोक्तं । तु तमिन्नेत्येतद्वान्तं न लणन्तमिति न विरोधः । एव च तमिन्ना रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिलः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—सि-कताशर्क—॥ देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—घट इति ॥—मनुप चेति ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र मनुप-समुच्चयादिति भावः ॥—सिकता इति । छपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः सजग्राह—'श्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुभेयाः सिकतावति' इति ॥—दन्त उञ्ज—॥ उञ्जत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामविनीनी इति न्यासेन मित्रविमक्तपुत्रारणादण उभयसंबन्धो विनीनोर्धवासंख्यं च सिद्धमिति भावः ।

सम्बन्ध इत्युत्तरः । ॥ ऊषसुषिसुष्कमधो रः । ५।२।१०७। ऊषरः । सुषिरः । सुष्कोऽण्डः, सुष्करः । मधु माधु-
बन्ध, मधुरः । * रप्रकरणे समुल्लङ्घ्ये उपसंख्यानम् । सरः । सुसरः । कुजो हस्तिहनुः, कुजरः ।
* नगापांसुपाण्डुभ्यश्च । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव । * कच्छा ह्रस्वत्वं
च । कच्छुरः । ॥ शुदुभ्यां मः । ५।२।१०८। घमः । हुमः । ॥ केशाद्भोऽन्यतरस्याम् । ५।२।१०९। प्रकृते-
र्वाच्यतरासांमहणेन मनुषि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनौः समावेशार्थम् । केशवः केशी । केशिकः । केशवान् । * अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निषिधिशेषः । * अर्णसो लोपश्च । अर्णवः । ॥ गाण्डव-
जगात्संज्ञायाम् । ५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोरेणा तन्नेन विद्वंशः । गाण्डवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं
पिशाकः । ॥ काण्डाण्डादीरधीरचौ । ५।२।१११। काण्डीरः । आण्डीरः । ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलम्
५।२।११२। रजस्वला वी । कृषीबलः । बल इति दीर्घः । आसुतीबलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । परिषदिति पाठान्तरम् ।
परिषद्वलम् । * अन्येभ्योऽपि दृश्यते । भातुबलः । पुत्रबलः । सनुबलः । बल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ।
॥ वन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५।२।११३। वन्ताबलो हस्ती । शिखाबलः केकी । ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृक्किणोर्ज-
स्विभूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । ५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधाकोपो नञ् प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतश्चम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो बलम् ।
तेन वाचा मामूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागमहति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुष-
न्वेत्येवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । ॥ अत इनिठनौ ।
५।२।११५। दण्डी दण्डिकः । ॥ मीक्षादिभ्यश्च । ५।२।११६। व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो मीक्षादिभ्य इ-
निठनाविष्येते । किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । ववसदादिभ्य इङ्कः । अन्येभ्य उभयम् । ॥ तुन्दादिभ्य
इलच् । ५।२।११७। चादिनिठनौ मनुष्य च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, विचण्ड, वव, व्रीहि ।

वान् ॥—ऊषसुषि—समाहारद्वन्द्वे सौलं पुंस्त्वम् ॥ 'स्यादृषः क्षारमृत्तिका' । 'उषवानुषरः' इत्यमरः । सुषिरिङ्-
श्चम् ॥—सर इति । महत्कण्ठविवरं ख तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रुढोऽयम् ॥ मुखरो वाचाळ इति हरदत्तः ॥—नगर-
मिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोऽयम् । तथा च नगरीत्यल ङीष् भवति ॥ नगशब्दोऽयमस्मादिषु पठ्यते इति
'कुञ्जण्' आदिसूत्रेणास्व सिद्धत्वादस्मादोऽयं न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥—पाण्डुर इति । पाण्डुः शुभ्रो वर्ण-
स्त्वान् ॥—अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'गुणे
शुक्लादयः पुंस्ति गुणिल्लिङ्गास्तु तद्वति' इति च ॥—कच्छा । कच्छस्त्वप्रोगविशेषः ॥—शुदुभ्यां मः ॥—घुम
इति । घौरस्यास्ति 'दिव उट्' इत्युल्लम् ॥ इदंशः सोऽस्यास्ति जनकतयेति इमोऽपि वृक्ष एव । 'पलाशी इडमगमाः'
इत्यमरः । इह सर्वत्र समुचीयमानोऽपि मनुष्य रूढशब्देषु नेष्यते । तदर्थस्य मनुष्या अभिधातुमशक्यत्वात् ॥—दृश्यत
इति ॥ न इत्यनुवर्तते ॥—अर्णव इति । अर्तैरखन्नुड्वा । अर्णः जल तद्वान् ॥—संज्ञायामिति । 'तदस्यास्ति' इति
सूत्रस्येति शब्दस्यैवायं प्रपञ्चः । यथेति ।—'ह्यस्यात्' इतिवत्कृतयणादेशानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावात् । किं
तु सूत्रे साहितिकोऽयं यणिति भावः । प्रयुज्यते चोभयथा । 'अधिराहति गाण्डवं महेषौ' । 'गाण्डीवी कनकशिलानिर्भ
भुजाभ्याम्' इति च ॥—आसुतीबल इति । पुन्र अभिमवे किन् । आसुतिरभिषवः ॥—परिषदिति । परितः
सीदतीति परिषत् 'सत्सूदृष' इत्यादिना किप् 'सदिरप्रतेः' इति षलम् ॥—पाठान्तरमिति । 'शृद्भसोऽदिः' इत्यादि-
प्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति ॥ तथा च आभ्यं 'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवता' 'सर्ववेदपार्षदं हीद शास्त्रम्' इति च ।
भट्टिस्त्वाह । 'पर्वद्वान्महाश्रद्धैरानैकटिकाग्रमन्' इति 'पर्वदेष्टा दशावता' इति मनुः ॥—आतुबल इति । 'बले' इत्य-
त्राण्प्रणानुवृत्तेर्नह दीर्घः । पुत्रबलादौ तु स्यात्तत्राह—संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । 'वनगिर्योः' इति सूत्रादिति
भावः ॥—ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोयुपपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्या-
ख्यातः । निचण्डुषु तमः पर्यायत्वमित्यशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥—स्त्रीत्वमतन्त्र-
मिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्योमिभित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥—अत इनिठनौ ॥ तप-
रकरणं किम् । खड्गवान् ॥ 'एकाक्षराकृतौ जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' । एकाक्षरात्—खवान् ॥ कृतः—कार-
कवान् । जातेः—आप्रवान् । सप्तम्यां—दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ 'तदस्यास्ति' इति सूत्रस्येतिरूपो
विषयनिधमार्थः सर्वत्रापि सक्त्यत इति ॥ क्वचित्कृतोऽपि भवति । कर्वा कर्षिकः । क्वचिषु जातेरपि—तण्डुली तण्डु-
लिकः ॥ एतच्च काशिकादी स्पष्टम् ॥—तुन्दादिभ्य इलच् ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुष्य चेति । अत्र

कन्धे अर्धसः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ इन्द्रोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः । ५।२।१२८। इन्द्रः । कटककलविनी
 शङ्खपुटिणी । उपतापो रोगः । कुडी । किलासी । गर्हा निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् ।
 पुष्पकलवान्वटः । * प्रापयकुक्ष ॥ पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकलकाटिकावती । सिन्दे प्रत्यये पुनर्वचनं ठना-
 दिवाधनार्थम् । ॥ वातातीसारार्थां कुक् च । ५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगे व्यायमि-
 ष्यते * ॥ नेह वातवती शुद्धा । * पिशाचाच्च । पिशाचकी । ॥ वयसि पूरणात् । ५।२।१३०। पूरणप्रत्यया-
 न्तात्मत्वर्थे इतिः स्वाहवसि धोत्वे । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उद्गः । ठम्बाधनार्थमिदम् ।
 वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । ॥ सुखादिभ्यश्च । ५।२।१३१। इतिर्मत्वर्थे । सुखी । तुःखी । माळाक्षेपे ॥
 माळी । ॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ॥ ब्राह्मणवर्णी ।
 ॥ हस्ताज्जातौ । ५।२।१३३। हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । ॥ वर्णाङ्गुलचारिणि । ५।२।१३४। वर्णी ।
 ॥ पुष्करादिभ्यो देशे । ५।२।१३५। पुष्करिणी । पथिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी । * बाहुरुपूर्वपदाह-
 लात् । बाहुवली । ऊरुवली । * सर्वादेश्च । सर्वधनी । सर्वबीजी । * अर्थाश्चासन्निहिते । अर्थी । संनिहिते
 तु अर्थवान् । * तदन्ताच्च । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । ॥ बलादिभ्यो मतुबन्वतरस्याम् । ५।२।१३६। बलवान् ।
 बली । उत्साहवान् । उत्साही । ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५।२।१३७। मन्माभ्यान्माभेनिर्मत्वर्थे । प्रथमिनी ।
 दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् । ॥ कंशंभ्यां वभभुस्तिवतुतयसः । ५।२।१३८। कंश-
 मिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । वुस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः
 कंभः । कंतुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । कंवः । शंभः । शंतुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंवः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः
 परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । ॥ तुन्दिबलिवटेभः । ५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्ध-
 न्योपयोऽवमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वाहलिनोऽपि । ॥ अहंशुभमोयुस् । ५।२।१४०।
 अहमिति मान्तमध्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् ॥ शुभंयुः शुभान्वितः ॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५।३।१। दिक्शब्देभ्यश्च इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः
 प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव । ॥ किसर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः ।
 ५।३।२। किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । ॥ इदम् इद् ५।३।३। प्राग्दिशीये परे । ॥ ए-
 तेतौ रथोः । ५।३।४। इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ धकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।
 ॥ एतदोऽन् । ५।३।५। योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ।

पादोऽस्यास्तीति खजः । काणं चक्षुर्नस्यास्तीति काणः ॥—प्रथिमिनीति ॥ ‘पृथ्वादिभ्यः’ इतीमनिचि ‘टे.’ इति टि-
 लोपः । ‘र ऋतु’ इति रभावः । ‘अनिनसन्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिः प्रयोजयन्ति’ इति मन्मन्तादिनौ
 कृते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपे नान्तत्वान्दीप् ॥—दामिनीति । दाधातोर्मनिन् ॥—होमिनीसोमिनीति । ‘अतिस्त्रु-
 ल्लुहृष्टृप्ति-’ इत्यौणादिकेन मनि नित्वाद्दोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ ॥—कंशंभ्याम् ॥—पदत्वार्थ इति । ‘अ-
 न्यथा ‘कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्यः’ इति स्यादिति भावः ॥—वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरयम् ॥—
 अनुनासिकौ वयाविति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्वादिः, न तु पवर्गद्वितीय इति ध्वनितम् ॥—माधव इति ॥
 ‘वुडि तोडने’ इति धातौ तेनोफम्—‘वृद्धा नाभिस्तुन्दिः’ । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । ‘तुन्दादिभ्य इलच्’ इत्यत्र
 ‘स्त्राङ्गिद्विद्वा’ इति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । ‘तुण्डिबलिवटेभः’ इति मत्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेष्टने
 इन् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ॥—अहंयुः ॥—शुभंयुरिति ॥ पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ॥
 इति मत्वर्थीयाः ॥

किसर्वनाम—॥ त्वादिपर्युदासात्किमः पृथग्रहणम् ॥ त्वादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं कश्च कौ । अहं
 च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । ‘स्यदानीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते’ इत्युक्त्वात् ॥—एतदोऽन्—॥
 माभ्यास्त्वोऽयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु ‘एतदोऽन्’ इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह ॥—अनिति । प्राग्दिशीये परे
 अन्त्यात् ॥—अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययान्तरस्यैव स्वरार्थलादिति भावः ॥—कु-

१ वर्णादिति—वर्णोऽयं वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । २ विभक्तिसंज्ञा इति—संज्ञासूत्रत्वं च यतस्य सूत्रस्य व्याख्यानाहो-
 प्यम् । अन्यथा प्राक्कारादिति वदधिकारोऽपि संभाव्यते । ३ अधिक्रियते इति—अधिकारश्च विधेयानिर्देशाहोप्यः ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि॥५३॥१६॥ प्रातिपदिके ढकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । ॥ पञ्चम्यास्तसि ल् ॥५३॥१७॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसि ल् स्याद्वा । ॥ कु तिहोः । ॥७३॥ १०४॥ किमः कुः स्वात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । आप्तेत् । द्वाभ्याम् । ॥ तसेश्च ॥५३॥१८॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वार्थे विभक्त्यर्थे च वचनम् । ॥ पर्यभिभ्यां च ॥५३॥१९॥ आभ्यां तसि ल् स्यात् । * सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । ॥ सप्तम्यास्त ल् ॥५३॥२०॥ कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । ॥ इदमो हः ॥५३॥२१॥ त्रलोऽपवादः । इहादेशः । इह । ॥ किमोऽत् ॥५३॥२२॥ वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्ताकिमोऽह्वा स्वात्पक्षे त्रल् । ॥ काति ॥७३॥१०५॥ किमः कादेशः स्यादति । क । कुत्र । ॥ वा ह च छन्दसि ॥५३॥२३॥ कुह स्वः कुह जन्मधुः । ॥ एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । ॥२४॥३३॥ अन्वादेशविषये एतदोऽह्वा स्वात्त चानुदात्तस्त्वतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽन्वाधीमेह । अतो न गन्तास्मः । ॥ इतरान्योऽपि हृदयन्ते ॥५३॥२४॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो हृदयन्ते । इतिग्रहणाद्भवदादियोग एव । त्वभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं दीर्घाद्युः । देवानामियः । आयुष्मान् । ॥ सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले दा ॥५३॥२५॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे । ॥ इदमोर्हि ल् ॥५३॥२६॥ सप्तम्यन्ताकाले इत्येव । इत्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे । ॥ अधुना ॥५३॥२७॥ इदमः सप्तम्यन्ताकालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इह । यस्येति लोपः । अधुना । ॥ दानीं च ॥५३॥२८॥ इदानीम् । ॥ तदो दा च ॥५३॥२९॥ तदा । तदानीम् । तदो दाद्यचनमनर्थकं विहितत्वात् । ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥५३॥२१॥ कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । ॥ सद्यः परत्परार्थैपमः परेद्यद्यच्च पूर्वैद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥५३॥

तिहोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः । नैत्यनुवृत्तेः फल दर्शयति—कस्मादिति ॥—यतस्तत इति । 'कृत्तद्धित—' इति प्रातिपदिकत्वालुपो लुकि ल्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥—इत् इति । 'इदम् इत्' । पक्षे अस्मात् ॥ अत इति । एतदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् ॥—अमुत् इति । 'अवसोसे—' इति मुलम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥—बहुत् इति । पक्षे बहुभ्यः ॥—द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसि ल् 'अद्वयादिभ्यः' इति पयुदासात् ॥—तसेरिति ॥ 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि', 'अपादाने चाहीयरुहो' इति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥—विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तर्सा कृते तस्याप्राग्दिशीलाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्न्यदाद्यत्वाभावे 'यतोऽवगच्छन्ति' इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ न च तसेर्प्राप्तम् इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो वा-यत्वेन तसिने प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च 'तसेश्च' इति विधान व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोऽवहीयते कुतोऽवरोह इत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् ॥—सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्वाभाव्य हेतुः । तेनेह न भवति । परिधिश्च । अभिधिश्च । उपर्यर्थं परिः । अभिस्तचामिसुख्ये ॥ नन्वेदं परिधिश्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । भवम् । वावचना-नुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥—सप्तम्यास्त ल् ॥ इह त्रुत्तसिलं स्वतस्त्रां प्रत्ययो । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशा । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत् इत्यादौ 'अच्च घे' 'घोऽइति' इत्यादिक नैत्याहुः ॥—किमोऽत् ॥ 'न विभर्त्ता तु साः' इति निषेधोत्र न प्रवर्तते । धमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥—वाग्रहणमिति । 'किमोऽह्वा' इति सूत्रं पठित्वा 'ह च छन्दसि' इति सूत्रयितुं युक्तम् ॥—कुत्रेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषाया त्रं नेच्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहृपं । 'नान्यत्र कुत्रापि च साभिलापम्' ॥ अमरश्चाह—'साहचर्योच कुत्रचित्' इति ॥—चा ह च छन्दसि ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमि-दमुपन्यस्तम् ॥—अत इति ॥ एतस्मात् प्रामादित्यर्थः ॥—तत्र भवन्तमिति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥—एवमिति । ततोदीर्घायुस्त्रदीर्घायुरित्याद्यष्टमित्यर्थः ॥—सदेति ॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावः ॥—कदेति । किमः कः ॥—एतर्हीति । 'एतेर्ता रथो' इत्येतादेशः ॥—अधुनाप्रत्यय इति ॥ निपातनान्मध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अक्षुभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र 'ऊचिदम्—' इत्यादिना विभक्तिसरः, स च 'आदेः परस्य' इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥—दाद्यचनमिति—'तदश्च' इत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः ॥—एतस्मिन्काले एतर्हीति ॥ 'एतद्' इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥—सद्यः प-रुत्—॥ निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्त्वात्स्वार्थे इत्यर्थः ॥ तर्शयति—

२३। कृते निपात्यन्ते । समानस्य समाचो वक्ष्य बाह्वि । समानेऽह्वि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदासी च प्रत्ययौ वत्सरे । पूर्वस्मिन्नवत्सरे परत् । पूर्वतर वत्सरे परारि । इदमह्व समसत् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । परस्मादेवमह्वि । परस्मिन्नह्वि परेषधि । इदमोऽह्व वक्ष्य । अस्मिन्नह्वि अद्य । पूर्वदिम्बोऽह्वोऽह्वमेधुत् । पूर्वस्मिन्नह्वि पूर्वेषु । अम्बस्मिन्नह्वि अन्येषु । उभयोरह्वोरुभयेषु । * धुम्बोभयाह्वकथ्यः । उभयवपुः । प्र प्रकारवचने थात् । ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थात् स्वात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । इदमस्थमुः । ५।३।२४। थालोऽपवादः । * एतदोऽपि वाच्यः । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । किमश्च ५।३।२५। केन प्रकारेण कथम् ॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यां दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५।३।२७। सप्तमाद्यन्तेभ्यो दिक्षि-
हेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वायेंस्तातिः प्रत्ययः स्यात् । पूर्वधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् । ५।३।३१।
एभ्योऽस्तात्यैसिप्रत्ययः स्वात्तयोगे चैषां कमात्पुर्, अध, अव, इत्यादेशाः स्युः । अस्ताति च । ५।३।४०। अस्तातौ
परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ।
विमाषावरस्य । ५।३।४१। अवस्यास्तातौ परेऽव स्याद्वा । अवस्तात् । अवस्तात् । एवं देशे काले च । दिक्षि
कृतेभ्यः किम् । ऐन्द्र-यां वसति । सप्तमाद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्व ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् पुरौ
वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्ताति न बाधते । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५।३।२८। अस्ताते-
रपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः । विमाषापरावराभ्याम् । ५।३।२९। परतः । अवततः । परस्तात् ।
अवस्तात् । अञ्जेलुक् । ५।३।३०। अञ्जलन्तादिक्शब्दादस्तातेलुक् स्यात् । लुक्तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां
प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च । उपर्युपरिष्ठात् । ५।३।३१। अस्तातेर्विषये
कर्त्तृव्यवद्वोपादेशः स्याद्विपरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
पश्चात् । ५।३।३२। अपरस्य पञ्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये । उत्तराधरदक्षिणादातिः
५।३।३३। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५।३।३५। उत्तरादिभ्य
एनम्बा स्याद्वध्वध्वधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्त-
समानेऽह्विति ॥—परउदासी चेति । पर इत्यादेश उदासी प्रत्ययौ ॥—प्रकारवचने थात् । सामान्यस्य भेदको
विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इत्यत्र साहच-
प्रकारस्तथापि नेह साहच्य गृह्यते अनभिधानात् ॥ ‘अव्ययं विभक्ति-’ इति सूत्रे साहच्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्,
इह तु केवलस्य थात्प्रत्ययस्य साहच्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥—तेन
प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात् न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषधि-
हितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थात् । जातीयर् तु तद्वति स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रका-
रमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयर् प्रयुज्जते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥—अनेन एतेन चेति ॥
द्वितीयान्तादपि धमुर्भवत्येव । इममेत वा प्रकारमापन्न इत्यंभूतः । अत्र च ‘लक्षणेत्थंभूताख्यान-’ इत्यादिस्त्रीप्रयोगो
ल्लिङ्गम् । एतेन कथंभूतो व्याख्यातः ॥—इत्थमिति । ‘एतेतौ रयोः’ इति इदम इतादेशः । ‘एतदः’ इति योगविभागा-
देतदोऽपि इतादेश इति भावः ॥—किमश्च । योगविभागः ‘था हेतौ च छन्दसि-’ इत्युत्तरसूत्रे किम् एवानुज्ञप्तिर्यथा
स्यादितो मा भूदिति ॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति । यथासक्यमत्र नेष्यते अस्मरितत्वात् ॥—पुरः पुरस्तादिति ॥ कथं तर्हि ‘पश्यामि तामित
इतः पुरतश्च पश्चात्’ इति भवभूतिः, ‘स्यात्पुरः पुरतोऽप्रतः’ इत्यमरः, ‘पुरतः प्रथमे चात्रे’ इति विश्वश्च । समानकाली-
नपूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः ॥ केचित्तु ‘दक्षिणोत्तराभ्यां तद्विधिविधेयसिद्धौ’ अतसुच् इत्यकारोच्चारण-
मन्यतोऽपि विधानार्थः । तेन पुरत इति सिध्यति । ‘पुर अग्रमने’ किपि पुर ‘वोः’ इति दीर्घस्तु न भवति भत्वात् । न
चातसुचक्षित्वेप्यकारोच्चारणं पक्षे आयुदात्तलार्थमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव
न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासक्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्भवति पुरस्तादागतः पुरस्तादग्रणीयम् । अधस्ताद्भवति अधस्तादागत
इत्यादि सिध्यति ॥—प्राच्यां प्राच्य इति ॥ प्राच्यां दिशि वसति प्राग्भवति । प्राच्या दिश आगतः प्रागावत
इत्यादि बोध्यम् ॥—पञ्चम्यन्तं विधेति ॥ नेह उत्तरादागतः अधरादागतः ॥—उत्तरेणैत्यादि । वसति रमणीयं
वा ॥—पक्षे यथास्तमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥—

रादीन्विबलुबलं दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । ॥ दक्षिणादाच् ॥ ५।३।३६। अस्तातेवि-
ष्ये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्वा इत्येव । दक्षिणादागतः । ॥ आहि च दूरे ॥ ५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि
स्यात् आदाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । ॥ उत्तराच्च ॥ ५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । ॥ संख्याया विधार्थे धा
॥ ५।३।३९। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । ॥ अधिकरणविचाले धा
॥ ५।३।४०। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । ॥ एकादशो ध्यमुअन्यतर-
स्याम् ॥ ५।३।४१। ऐक्यम् । एकधा । ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ५।३।४२। आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वै-
षम् । द्विधा । त्रैषम् । त्रिधा । * धमुअन्तात्स्वार्थे इदर्शनम् । एषि द्वैषानि । ॥ एधाच्च ॥ ५।३।४३।
द्वेषा । त्रेधा । ॥ याप्ये पाशाप् ॥ ५।३।४४। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५।३।
४५। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । * तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः । द्वितीयकः । द्वितीयः
तार्त्तीयकः । तृतीयः । * न विधायीयाः । द्वितीया । तृतीया । विधेलेव । ॥ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ५।३।४६।
पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्यः । पञ्चमः । ॥ पष्ठाष्टमाभ्यां अच् ॥ ५।३।४७। चादन् । षष्ठो भागः । षष्ठः ।
षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । ॥ मानपञ्चङ्गयोः कन्लुको च ॥ ५।३।४८। पष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुको स्तो
माने पञ्चङ्गे च वाच्ये । षष्ठो भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत् । जस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यधामा-
सम् । षष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र अलो नित्याविति ज्ञापयति । ॥ ए-
कादाकिनिष्ठासहाये ॥ ५।३।४९। चात्कन्लुको । एकः । एकाकी । एककः । ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५।३।५०।
आभ्यो भूतपूर्वः आभ्यचरः । ॥ पष्ठया रूप्य च ॥ ५।३।५१। पष्ठयन्ताद्भूतपूर्वेष्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधाशब्दस्वार्थे विधार्थः ॥ यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन
एका गोविधेत्यादौ न भवति ॥ इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव
यथा स्यात् । तादृशधार्थः प्रकार एव स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानसमावातदाह—क्रियाप्रकारे वर्त-
मानादिति ॥ कथं ताहि 'नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणः' इत्यादि ॥ अत्रापि ह्यभ्रुता क्रिया प्रतीयते, 'उपदिश्यते,' इति वा,
'भवति' इति वा इति हरदत्तः ॥—अधिकरणविचाले च ॥ अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं । नि-
जन्तादेरच् । तच्चेह संख्यासन्निधानात्संख्यान्तरापादनम् इति व्यापष्टे—द्रव्यस्येत्यादिना । संख्यान्तरापादनं हि एक-
स्यानेकीकरणम् । अनेकस्य च एकीकरणं तत्राप्ये उदाहरणम्—एकं राशिं पञ्चधेति । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वि-
तीये तु अनेकम् एकधा कुर्वित्युदाहरतव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ॥—एकादशो—॥
शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणदेव सिद्धे पुनर्वाग्रहणं विधार्थं विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्य-'
इति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमन्त्र्योः स्थितम् ॥ एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययोऽस्तिस्त्वा-
शब्दा परास्ता ॥—ऐक्यमिति । विधार्थे ऐक्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐक्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एव-
मग्रेऽपि द्वैधमित्यादि ज्ञेयम् ॥—एधाच्च ॥ द्वित्र्योः सवन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् । योगविभागे यथासंख्य-
निरासार्यः ॥—याप्ये पाशाप् ॥ 'कुत्सिते' इत्यत्रैव नाय विहितः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥—पूरणाद्भागे—॥ पूर-
णार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । सुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र
लनेर्धकलाप्रातिप्रसङ्गः ॥ भाग इति पुस्तकं विवक्षितम् । तेन समासेऽप्यर्थे विभक्त्या विवक्षिताया चतुर्धा पञ्चमीत्येव भ-
वति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यनि सति तु टापि चतुर्धा पञ्चमेति प्रयज्येत ॥—एकादाकिनिष्ठा—॥ असहायवाचिन
एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥—कन्लुकाविति । आकिनिच् कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानम् ॥ अस-
हायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापर्ता तु द्विवचनले च
न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्वहुषु वा एकलसंख्यास्ति । असहायलं तु परस्परान्तरिकसहायभावान्न
द्वयोर्वहुषुनामपि भवति । इह 'अकिनिच्' एवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । 'अस्तेति च' इति लोपधाकारोच्चारण-
सामर्थ्यात् भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥—भूतपूर्वे—॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् । 'योगान्तरं सन्' इत्यत्रैव
नोक्तम् । विशेषविहितेन खया चरटो बाधा सा भूदिति । सनिर्धा हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति । यद्यपि दूरस्थ-
स्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्त्रीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥—पष्ठया रूप्य च ॥ भूतपूर्वे
इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र इधाप्रातिपदिकस्य विशेषणं । तथापीह न तथा, यस्मिन्ताप्यस्य विशेषणत्वात्, तदा-
क्षितस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह—भूतपूर्वेष्वर्थे

मूलपूर्वो गौः कृष्णकृष्यः । कृष्णघरः । तसिकादिषु कृष्यस्वापरिगणितत्वाच्च पुंस् । गुञ्जावा मूलपूर्वः गुञ्जाकृष्यः । अतिशयने तमविष्टनौ । १५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेवमतिशयेवाव्यः । आहततमः । लघुतमो कविष्टः । १५।३।५६। तिङ्मन्तादतिशये घोले तमप् स्यात् । १५।३।५७। तरतमपौ घः । ११।१२। एतौ वसंज्ञौ स्तः । १५।३।५८। किमेसित्कृष्ययघादाभ्यद्रव्यप्रकर्षे । १५।३।५९। किम एवन्तात्तिङ्मन्ताव्यस्यो वस्तदन्तादासुः स्याच्च तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतनाम् । प्राह्वेतनाम् । पचतितनाम् । उच्चैस्तनाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तनः । १५।३।६०। द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । १५।३।६१। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुसि-
कन्तावेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । प-

कृष्यः स्यादिति ॥—अतिशयने—॥ अतिपूर्वाच्छेतेत्युद् । अतिशयनमेवातिशयनम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः । न तु सौत्रः । तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः । अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । तेन इसोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः श्रेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र नाधिक्य, किं लमिमवः । 'पूर्वान् महाभागतयातिशये' इति प्रयोगवर्धनात् ॥ न चैव 'प्रकर्षे तमविष्टनौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशयनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशयन लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ॥ नापि प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकाशतिशयनादिभ्य एव स्यात्, न लाव्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु शोतकलादेतदाह—अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥—अयमेवमिति । द्वयव्यये समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरवीयसुनावपादौ वक्ष्यते । तथा च परितोषाद्द्वन्मध्यं यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः ॥ —आहततम इति । सुबन्तात्तमप् । 'सुपो धातुः' इति लुक् । यद्यपि 'इथाप्यातिपदिकात्' इत्येवानुवर्तते । तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वहितरां पूर्वाहितरामिम्यादौ 'घकालतेनपु कालनाम्' इति सप्तम्या अलुगि-
धानं कथमुपपद्यताम् ॥—तिङ्मन्ताव्यः ॥ अस्मादिष्टम भवति, 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादित्याशयेनाह—तमप् स्यादिति ॥—तरतमपौ घः ॥ अस्मिन्नेवातिशयनिकप्रकरणे 'तादौ घः' 'पितौ घः' इति वा वक्तव्ये प्रकरणात्तरं शुभ्रसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेन 'अल्पाचूतरम्' 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम् । अल्पाजैव अल्पाचूतरं । न लत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा 'शिवकेशवौ' इत्यादिसिद्धावपि 'शङ्खदुन्दुभि-
वीणाः' इत्यादि न सिध्येदित्याहुः ॥—किमेत्—॥ आमोकारो यदि लज्येत, तर्हि पचनितरामिम्यादौ 'हस्वनद्यापः' इति नृदि पचनितराणामिति स्यात् । 'यस्वेति' लोपस्य परेण युता बाधात् । सिद्धान्ते तु 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया नुविधौ नास्य ग्रहणम् ॥—द्विवचनविभज्योपपदे—॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं । करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठा समासः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते, तद्विवचनम् । विभक्त्यर्थं विभज्यम् । 'कृहलोः—' इति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु 'चजोः' इति कुलेन विभाग्यमिति स्यात् ॥ विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः । 'निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतोऽर्थे णि' इति 'गेरणी—' इति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः ॥ तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च स्वार्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः क्षिप्रतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणभूतवतिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशदन्ताः द्वावोष्टाविति तेषां बहुत्वात्पुतरां न सिद्ध्योदिति चेत् । अत्राहुः । वृत्तावभेदैकलसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकलसंख्यायाश्चोपादानादन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यते इति नास्ति 'द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे' इति पक्षे दोष इति । विस्तरस्साकारग्रन्थेभ्योऽव-
गन्तव्यः । अनर्थं चोपपदम् उपोद्धारित पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गताथलात्रावदयकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ इह द्वे उपपदे द्वे च सुबन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्य नेष्यते ॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति—अनयोरिति ॥—लघीयानिति । 'ऐः' इति लोपः । उगित्वाभूम । 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । हलङ्घादिंसंयोगान्तलोपौ ॥ विभज्योपपदमुदाहरति—प्रा-
च्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि 'पञ्चवान् पटुरासीत् ऐशमस्तु पटुतरः' इति । अत्राहुः । एकस्यापि धर्मिणस्तत्कालस्थलादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्त्रितियोग्यपेक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेद् तरप्रत्यय इति ॥

१ उच्चैस्तमस्ततरिति—उच्चैःशब्दोऽजोच्चत्वागुणवत्तरः । द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षमावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम् । २ द्विवचनेति—नतरामिम्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपालन्तिकत्वेऽभावगते प्रकर्षे तरप् । प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरवादिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषयम् । एवं शोलाथं प्रकर्षेऽपि शोतकात्तरप् । यथा, नितरां गच्छतीत्यादौ ।

दीर्घाः । ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५।३।५८। इहवीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाच-
कतमः । ॥ तुष्टछन्दसि । ५।३।५९। वृत्तञ्जन्तादिहवीयसुनौ स्तः । ॥ तुरिष्टेमेयःसु । ६।४।१५४। तुष्टछन्दस्य
लोपः स्वादिष्टेमेयःसु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्टः । दोहीयसी वेतुः । ॥ प्रशस्यस्य भ्रः । ५।३।६०। अस्
आदेशः स्वादाद्योः । ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६।४।१६३। इष्टादिव्येकाच् प्रकृत्या स्वात् । अष्टः श्रेयान् । ॥ ज्य च ।
५।३।६१। प्रशस्यस्य आदेशः स्वादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः । ॥ ज्यादादीयसः । ६।४।१६०। आदेः परस्य । ज्यावान् ।
॥ बृद्धस्य च । ५।३।६२। आदेशः स्वादाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यावान् । ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।
अजाद्योः । नेदिष्टः । नेदीयान् । साधिष्टः । साधीयान् । ॥ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पू-
र्वस्य च गुणः । ६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्वविष्टः । दविष्टः । यविष्टः । इसिष्टः ।
क्षेपिष्टः । क्षोदिष्टः । एवमीयस् । इस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वाद् इसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । ॥ प्रियस्त्रि-
स्त्रिफोरुबहुलुगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रत्यस्फुवर्बहिर्गार्वापिप्रप्राधिबृन्दाः । ६।४।१५७। मित्रादीनां
क्रमात्पादवः स्फुरिष्टादिषु । प्रेष्टः । स्फेष्टः । स्फेष्टः । वरिष्टः । बंदिष्टः । गरिष्टः । वर्धिष्टः । त्रिष्टः । द्रा-
विष्टः । वृन्दिष्टः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोस्वहुलुगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि । ॥ बहोर्लोपो भू च
बहोः । ६।४।१५८। बहोः परयोदिमेयसोर्लोपः स्वाद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । ॥ इष्टस्य यिट् च । ६।
४।१५९। बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्वात् विडागमश्च । भूयिष्ट । ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५।३।
६४। एतयोः कनादेशो वा स्वादिष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे । यविष्टः । अल्पिष्ट इत्यादि । ॥ विन्मतोर्लुक् ।
५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्वादिष्टेयसोः । अतिशयेन सजी सजिष्टः । सजीयान् । अतिशयेन त्वग्वात् त्वचिष्टः ।
त्वचीयान् । ॥ प्रशंसायां रूपम् । ४।३।६६। सुबन्तातिरुन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

व्यपदिशन्ति च—‘अन्य एवासि सत्तुः’ ‘कश्चित्स एवासि धनजयस्त्वम्’ इति ॥—अजादी गुणवचनादेव ॥ इह-
तोऽवधारणार्थं एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोऽपि संभा-
व्येत । तथा च पटुतरः, पटुतम इत्यादि न सिध्येत ॥—तुष्टछन्दसि ॥ पूंण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयम्,
नल्लक्ष्यो विधिः । तेन उपाधिसकरो न ॥ तुरिष्टे—‘टे’ इत्यनेनान्यलोपे सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोप-
स्त्वाद्—करिष्ट इति ॥—दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री ‘भस्याटे तद्धिते सिद्धे प्रत्ययविधा’ इति वच-
नात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भावे इति ङीप् निवृत्ते दोग्ध्र्यब्दात्प्रत्ययः, ततस्तच्च निवृत्ते निमित्ताभावाद् षजजज्ञ-
योरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविप्रद्ववाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः ‘अकृतव्यूह-’ परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते ।
लुप्तेपि त्वचि प्रत्ययलक्षणप्रीत्यात् ॥ छान्दसमपि ‘तुः-’ इति सूत्रम्, ‘तुरिष्टेमेयःसु’ इति च ‘णाविष्टवत्’ इत्यतिदेशेन
लोकेपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादानुपयोक्त्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥—प्रशस्यस्य भ्रः ॥ ‘अजादी’ इत्यनुवृत्त स-
प्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—अजाद्योरिति ॥ अजाद्योः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः ॥—श्रेष्ठ इति । प्रकृति-
भावादिह ‘टे’ इति लोपो ‘यस्येति’ लोपश्च न भवति ॥—ज्यादात्—॥ ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्वात् ॥
—बृद्धस्य च ॥ स्वरूपस्येह ग्रहण, न तु ‘वृद्धिर्यस्याचामादिः’ इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य ‘प्रियस्त्रि-
’ इत्यादिना वषादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येनानिचि सावकाशता शङ्का । बृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् ॥ यदि तु
‘बृद्धस्य वधिष्ठ’ इति सूत्रमिदं कियेत तदा द्विबृद्धग्रहण न कर्तव्यमिति लक्षणं भवतीत्याहुः ॥—स्थूलदूर—॥ पर-
ग्रहणं यविष्टो हसिष्ट इत्यत्र पूर्वयणो लोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परास्मिन् लुपे सामर्थ्यात्पूर्वस्य गुणत्व-
भात् ॥—स्थविष्ट इति । न चात्र ‘ओर्गुणः’ इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्यानीयत्वेनाधि-
द्वलात् क्षिप्रक्षुद्रयोरोगुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्टः क्षोदिष्ट इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—एवमिति ॥ प्रेयान् । स्फेयान् ।
वरीयानित्यादि ॥—इमेयसोर्लोप इति ॥ स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव भवति ॥—इष्टस्य यिट् च ॥ पूर्वसूत्रं
संपूर्णमनुवर्तते तदाह—बहोरीत्यादि । भूरादेशथेयसि ज्ञातव्यम् ॥—भूयिष्ट इति । इष्टस्यादिलोपे कृते यिष्टाब्द-
आगमः ॥ यद्वा लोपापवादे यकार आगमः, इकारस्तुच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यास्त्वम् ॥—युवाल्पयोः—॥
युवेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवाल्पस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरस-
मपोरिलाशयेन व्याचष्टे—इष्टेयसोरिति ॥—विन्मतोर्लुक्—॥ सजिष्ट इति । विनो लुकि कृते भलात्पदकार्वा-
भावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनलेऽपि विन्मतोरजादी भवतः ॥—प्रशंसायां रूपम् । प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्र-
शंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोऽयं बद्धगोरप्यञ्जनं हरति । गुप्तवस्त्वपरहणेन नीर्यं परिपूर्णते ॥—
पचतिरूपमिति । ‘कियाप्रधानमाख्यातम्’ कियायाबासलरूपलेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतोरूपं पच-
न्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विमर्शयन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पदेवेत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि मुक्त्या ॥

॥ ईषदसमासौ कल्पदेष्टव्यदेशीयरः । ५।३।६७। ईषद्वनो विद्वाद् विद्वत्कल्पः । यत्तत्कल्पः । यदुःकल्पः । विद्वदेष्टव्यः । विद्वदेष्टव्यः । पचतिकल्पः ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५।३।६८। ईषदसमासिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्गुणा स्यात्सच प्रागेव ननु परतः । ईषद्वनः पदबहुवचः । पदकल्पः । सुपः किम् । पचतिकल्पः ॥ प्रकारवचने जातीयर् ५।३।६९। प्रकारवति चायम् । यात् तु प्रकारमात्रे । पदप्रकारः पदजातीयः । ॥ प्रागिवात्कः ५।३।७०। इवे प्रतिकृताविलतः प्राक् काधिकारः । ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५।३।७१। तिङ्श्रेष्ठानुवर्तते । ॥ कस्य च दः ५।३।७२। कान्ताध्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच् । ॥ अज्ञाते ५।३।७३। कस्यायमथोऽधकः । उच्चैः । नीचैः । सर्वैः । विश्वे । ॥ ओकारसकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका । ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्यकच्यः । मित्वादन्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । ॥ शीले को मलोपश्च । तूष्णीशीलतूष्णीकः । पचतिक । जल्पतिक । धक्ति । हिरकुट् । ॥ कुत्सिते ५।३।७४। कुत्सितोऽथोऽधकः । ॥ संज्ञायां कन् ५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन वेत्संज्ञा गम्यते । शुद्रकः । राषकः । स्वरार्थं वचनम् । ॥ अनुकम्पायाम् ५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । ॥ नीतौ च तथुक्तात् ।

ह्रीबलं लोकात् । एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥—विभाषा सुपः—॥ सूत्रे 'सुपः' इति पठ्यन्तम् । 'पठ्यन्तसर्गप्रत्ययेन' इत्युक्तेः ॥—सुबन्तादिति । एतच्च पठ्यन्तमुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'पठ्यन्तसर्ग' इति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यारात्' इति सूत्रेऽङ्गुत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'पठ्यन्तसर्गप्रत्ययेन' इत्येतद्वाच्यं नार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तवित्त्वा प्राक् प्रत्यग्वा प्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितम् । ल्यब्लोप एषा पक्षी ॥ एवंभूतं प्रकृतिलेनाभिलेख्यर्थ इति ॥—प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेष विकल्प्यते, न पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उद्विषितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादां प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् ॥ तद्विद्वापि विभाषाग्रहणेन बहुजेष संभत्स्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुणो द्राक्षा 'लघुर्बहुवचनः' नरः' इत्यादौ प्रकृतिवलिङ्गमेव भवति, न लभियेषवलिङ्गम् ॥ ननु 'स्थायिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयति 'ईषदसमासौ वे स्थायिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्त' इति । तेन शुद्रकल्या द्राक्षा शर्कराकल्यो शुद्र इत्यादि सिद्धम् ॥—प्रागिवात्कः ॥ 'सुपः' इत्यनुवर्तते । तेन तिङन्तात्को न ॥—अव्ययसर्वनाम्नाम्—॥—अनुवर्तते इति । मण्डूककुत्सितेति भावः । 'कृपाप्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तत एव ॥—कस्य च दः ॥—कान्ताध्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासम्भवात् । न चाधोक् अधोगत्यादौ सम्बोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शास्त्रोत्तरैर्बुद्धिं लब्धेति तिपि 'अशाशक्' इति सम्भवति । तथापि यद्बुद्धौऽसर्वान्निकत्वाभेदश्च लक्ष्यमस्ति । छन्दसि कृषिर्लक्ष्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दत्तविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥—ओकारेति ॥ अकन्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च देविवेषणे कामचाराद् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनात्सर्वस्याश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदसन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां लविषेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, न सुबन्तस्य । तेन सर्वेकेण इमेकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥—त्वयका मयकेति ॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योऽचि' इति यत्नं न स्यात्, विभक्तिपरलाभावादिति चेत् । मैवम् । अकृतव्यहृपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्नविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥—शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥—तूष्णीक इति । 'केऽणः' इति हसस्तु भाष्यकारप्रयोगात् 'न कपि' इत्यत्र 'न' इति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनचपुदाहरति—पचतकीत्यादि ॥—अनुकम्पायाम्—॥—'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥—नीतौ च तथु-

१ ईषदसमासविति—स्थायिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनादीकाराद्बुद्धौ द्राक्षा, इषमकल्पः इयं गौरिलादि सिद्धम् । शुद्र-शुद्रा द्राक्षा इति तु कचिच्छब्दवितो लिङ्गवचनातिक्रमासिद्धय् । इयं च 'गन्धः क्षियात्'—इत्यत्र सीयग्रहणं लिङ्गम् ।

५।३।७७। सामदानादिरूपावो नीतिस्तथां वम्भमानावामनुकम्पायुक्ताकप्रत्ययः स्यात् । इन्त ते धानकाः । गुडकाः
 पुडकि । अडकि । पूर्वैणानुकम्पमानाप्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नः
 छज्वा । ५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ घनिलचौ च । ५।३।७९। तत्रैव ॥ ठाजादापूर्वं द्वितीयादचः
 ५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यद्योऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतोद्दितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो
 देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । उपहणमुको द्वितीयादच क-
 विचानार्थम् । वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्प-
 तिकः । अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । लोपः पूर्वपदस्य च । दत्तिकः । दत्तियः
 दत्तिलः । दत्तकः । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वो लोपो वाच्यः । देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सख-
 भासा । भासा । सखा । उवर्णाल्ल इलस्य च । भानुदत्तः । भानुलः । ऋवर्णादपि । सवित्रियः । सवितृकः ।
 चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल इलस्य च ॥ १॥ प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ।
 ५।३।८०। उपसहदपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं एवार्थम् । अनु-
 कम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उवकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पड् रूपाणि । जातिनाम्नः
 कन् ५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्त्वादननुकम्पायां नीती च । सिंहकः ।
 शरभकः । रासभकः । द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः । ए-
 काक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं षडङ्गुलितः पठिक इति ॥ षषडा-
 क्तात् ॥—अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिव साक्षादननुकम्पायुक्तो न तु धानादिः, तथापि तद्वारा धानादी-
 नामप्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥—धानका इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः 'केऽणः' इति इत्थः । कप्रत्यया-
 न्ताद्यप् ॥ अत्र 'प्रत्ययस्यात्' इतीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्दृष्ट्येति हरदत्तः ॥
 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति सिद्धे 'णचः स्त्रियाम्' इति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापित 'स्वार्यिकाः प्रकृतिलिङ्गं कचि-
 दतिवर्तन्ते' इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुस्तकमिति भावः ॥—घनिलचौ च ॥ चकाराद्यप्राप्तमिति काशिका । इह
 पूर्वसूत्रेणैव ठन् विहितः । वाचवनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति विन्यस्य, योगविभागे फलमपि विन्यस्यमिति हर-
 दत्तः ॥—ठाजादौ ॥ समाहारद्वन्द्वे भोजं पुस्तकम् । आदिग्रहणं विन्यस्यप्रयोजनं, 'यस्मिन्विहितदादी' इत्येव सिद्ध-
 मिति हरदत्तः ॥—अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पाया नीतां चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या युद्धां सप्तिधानादिति भावः ॥
 ऊर्ध्वैर्ग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादिरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह—द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्व-
 मिति । 'अजिनान्तस्य' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह—लुप्यत इति । ननु उपहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादावि-
 खेव सिद्धत्वात् आह—उपहणमुको द्वितीयस्य इति ॥—वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठवस्था-
 यामेव लोपे 'इसुसुक्तान्ताद्' इति कः । किंच प्रथक् उपहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्तश्रुतिभ्यश्च,
 तदौगन्तत्वाद् कादिसप्राप्त्या प्रथमिकादेशस्याऽसम्भवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि उपहणम् । तेन ठव-
 स्थायामुत्तरपदलोपे कादिसप्राप्तमवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ 'चतुर्थादनजादौ च' इति
 वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्गत्वा व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥—अनजादाचिति । हलादावित्यर्थः । 'अस्मिन्
 प्रकरणे' इत्येव ॥—लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इत्येतद्व्या-
 चष्टे—विनापि प्रत्ययमिति ॥—ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र आदेः परस्य इति इकारलोपो
 बोध्यः ॥—प्राचामुपादेः—'बह्वचो मनुष्य' इत्याद्यनुवर्तते ॥—उपेन्द्रदत्त इति ॥ ननु कृतसधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य
 पूर्वान्ततया प्रहणात् 'उपादेः' इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्या नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड
 इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलचूटचस्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं
 संध्यक्षरं चेत्' इति वार्तिकं कृतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसम्भवाद्योक्तम् । तथाहि । आहुणे
 कृते 'द्वितीयं संध्यक्षरम्' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनि-
 ष्ठितत्वापरेण समर्थग्रहणेन सौस्थितिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । 'प्राग्दिशः' इति सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्तम्' इत्युक्-
 त्वात् ॥ 'अकृतसंवेः' इति प्रागुक्तज्ञापकत्वेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाप्रयगादिति ॥ उपेन्द्रः
 उपगुरुपकर्तृत्वादिवृषादीनां पक्षानां रूपाणां साम्येऽपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोऽप्यवसेयः ॥—जाति-
 नाम्नः—ये शब्दा जालन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्ये नामन्ते विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥—द्वितीयमित्यादि । एवः
 संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥—वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥—वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच

बाधिवचनात्सिद्धम् । ॥ शेषलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् । ५।३।८४। एषां मनुष्यमात्रां
 छात्रादीं परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेषलद्वयः शेषलिकः । शेषलिकः । शेष-
 लिकः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्धमिकः । ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५।३।८२। अजि-
 नान्ताम्भुज्यनाम्भोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।
 ॥ अल्पे । ५।३।८५। अल्पं तैलं तैलकम् । ॥ ह्रस्वे । ५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । ॥ संज्ञायां कन् । ५।३।८७।
 ह्रस्वेहेतुका वा संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापदः । वंशकः । वेषुकः । ॥ कुटीशमीशुण्डाम्यो रः
 । ५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः शुण्डारः । ॥ कृत्वा डुपच् । ५।३।८९। ह्रस्वा कृत्ः कुतपः । 'कृत्' कृतेः
 चोदप्राप्तं ह्रस्वा सा कुतपः पुमान् । ॥ कासूगोणीभ्यां घृरच् । ५।३।९०। आनुवविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा
 कासूरी । गोणीतरी । ॥ वत्सोक्षाध्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५।३।९१। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राशः । उक्षतरः ।
 अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वं एवायम् । ॥ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५।३।
 ९२। अनयोः कतरो वैष्णवः । वतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रक्षे
 डतमच् । ५।३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रक्षे इति प्रत्याख्यातमाकरे ।
 कतमो भवतां कः । वतमः । ततमः । वाग्रहणमकर्जर्थम् । यकः सकः । महाविभाषया यः । सः । * किमो-
 ऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः । ॥ एकाच्च प्राच्याम् । ५।३।९४। डतरच् डतमच् स्यात् । अनयोरेकतरो

ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् आ इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भले
 अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदलेन कुलजद्वययोः सतोर्वांगिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अज्ज्ञलादे-
 शत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्युत्पादवधिकतया 'यचि भम्' इति भसंज्ञया 'हुसिडन्तम्' इति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वा-
 द्वाच्यते । 'स्वादिवु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कनीयैव 'यचि भम्' इति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥—कथमिति । अत्राप्युत्त-
 रपदलोपे जाते जदत्वं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥—षष्प इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न लौपसंस्थानिक इत्यर्थः ॥—
 शेषलसुपरि—॥ शैवलिक इति । 'बह्वचो मनुष्यनाम्' इति ढन् । घनिलचोस्तु शेषलियः शेषलिलः ॥ 'शेषला-
 दीनां द्वितीयाल्लोपो य उच्यते स च कृतसधीनां वक्तव्यः' ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरिल इति भाष्ये स्थितम्
 कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपरिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं
 भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु 'यस्येति च'
 इत्यनेन स्वात्प्राच्य स्थानिवद्वादाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥—ह्रस्वे ॥ तैलार्दा ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् वृक्षक
 इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥—कुटीर इति । 'स्वा-
 धिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति पुलिङ्गतात्र संगच्छते ॥—वत्सोक्षाध्व—॥ तनुल न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनि-
 मित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मन्तराणाम् । तत्र वत्सः प्रथमवयाः । वयसश्च प्रथमस्य न्यूनल नाम वयो-
 ऽन्तरप्राप्तिस्तदाह—द्वितीयमिति । तरण उक्षा । तारण्यस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वदुत्पन्नोऽश्वः, अश्वत्वं
 च जातिः । तत्सहचरितस्वाम्यायामश्वदुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपिद्वकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥
 ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्बहने भन्दसंक्रिता । तद्वास्तु ऋषभतरः ॥—कियत्तदो—॥—कतरो वैष्णव
 इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञान्यां निर्धारणे तु कतरोऽध्यापकः । कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयो-
 रेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि 'कयोरन्यतरो देवदत्तः' 'ययोरन्यतरः' 'तयोरन्यतरः' इत्यात्रापि प्राप्नोति । अ-
 त्राहुः । निर्धार्यमाणवाचिन्य एवाय प्रत्ययोऽभिधानसामान्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् । 'द्वयोः'
 इति कर्मणि षष्ठी भाभूत् । तथाहि सति 'अस्मिन् सधे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादावेव स्यात् ॥—वा बहूनाम्—॥
 'कियत्तदः' इति वतैते ॥ जातिश्च परिप्रक्षेपेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु
 गुणभूतस्य जातिप्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रक्षेपप्रहणं तु किम् एव विशेषणम् । तच्च लोपनिवृत्त्य-
 र्थम् ॥ तत्र जातिप्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात् । तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रा-
 योऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वातिकम् । 'किमादीनां द्विवर्ण्ये प्रत्ययविधानादुपाध्यायन-
 र्थकम्' इति ॥ अत्र कैयटः । 'द्वयोः' इति, 'जातिपरिप्रक्षे' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—प्रत्या-
 ख्यातमाकर इति ॥—कड इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेल्गुदाहृतव्यम् ॥—यकः सक इति ॥
 कक इति तु नोक्तम् । अकचसहितस्यापि 'किमः कः' इत्यवभाषेश इति व्याख्यातत्वात् ॥—महाविभाषयेति । 'प्रा-
 निवृषः' इति सूत्रे समर्थप्रथमप्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि बाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तादिति भावः । 'कियत्तदः' इति सूत्रे द्वयोरि-
 त्यस्य प्रत्याख्यानादाह—किमोऽस्मिन्निति ॥—एकाच्च—॥ प्राचाग्रहणं पूजार्थं । विकल्पोऽनुवर्तते एष ॥

वैभः । एषामेकतमः । ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ५१३।९५। व्याकरणकेन गदितः । येनेरतः कुत्सत्येव छविहोवाहरणम् । स्वतः कुत्सिते तु कुत्सित इत्यस्व ॥ ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ५१३।९६। कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अभवः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः । ॥ संज्ञायां च ॥ ५१३।९७। इवायं कन् स्यात्समुदायेन केसंज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदस्य संज्ञा अभवः । उद्भूतः । ॥ लुम्भनुष्ये ॥ ५१३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा वृण-
मयः पुमात् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वधिका । ॥ जीविकार्ये चापण्ये ॥ ५१३।९९। जीविकार्यं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्यसु देवप्रतिकृतिरिवम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्मिक्रीणीते । ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ ५१३।१००। कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकुत्सि-
गणोऽवयम् । ॥ वस्तेर्देव ॥ ५१३।१०१। इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेचम् । वा-
स्तेयी । ॥ शिलायाः ढः ॥ ५१३।१०२। शिलाया इति योगविभागाद्वज्रपीलेके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् । ॥ शास्त्रादिभ्यो यः ॥ ५१३।१०३। शास्त्रेव शास्त्र्यः । मुख्यः । जवनमिव जवन्यः । अभ्यः । शरण्यः । ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ ५१३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः । ॥ कुशाग्राच्छः ॥ ५१४।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५१३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्चः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्रौतसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीचः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५१३।१०७। शर्करेव शर्करम् । ॥ अङ्गुल्यादिभ्य-
ष्ठक् ॥ ५१३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । अङ्गुजेव भारुजिकः । ॥ एकशालायाष्ठज्यन्तरस्याम् ॥ ५१३।१०९। एक-
शालाशब्दादिवाच्यं ऽज्वा पक्षे ऽङ् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः । ॥ कर्कलोहितादीकक् ॥ ५१३।११०। कर्कः शुक्लोऽथः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः । ॥ पूगाज्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ५१३।१११। इवार्थो

—अवक्षेपणे कन् ॥ कुत्सिते तु कः । खरे विशेषः ॥—येन इतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युङन्त इति भावः ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नायं स्थायिक इत्येके ॥ अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्रीर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृता वर्तते । प्रत्ययस्तु तत्संबन्धकारिकत्वस्य बोधक इ-
त्याहुः ॥ प्रतिकृतौ किं, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मित प्रतिमापरपर्याय वस्तु प्रतिकृतिः । गवयस्तु नैवम् ॥—
समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदसदृशस्य सन्नेत्यर्थः ॥—चञ्चा । वध्निकेति । लुपि युक्तवद्भावात् श्री-
लिङ्गता ॥—वासुदेवः । शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमा प्रतिकृता गृहाद् गृह भिक्षमाणा भटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देव-
लका अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासुत्तरसूत्रेण उप तदुक्तम् । ‘अर्चोष पूजना-
र्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृता लोपः कनो देवपथादिसु’ इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु पूजना-
र्हासु गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्या तद्व्रताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासुवाहरणं—शिवः
विष्णुः । चित्रकर्मणि—अर्जुनः दुर्योधनः । ध्वजेषु—कपिः गरुडः सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयो ध्वजेषु राज्ञां सन्ति ॥
—हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—‘राम सीतां लक्ष्मण जीविकार्यं विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक्
धिक् । अस्मिन्पथे योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिक्’ इति । अयं भावः । ‘अपण्ये’ इत्युक्तत्वात्पण्ये
हस्तिकानिति वत् रामक सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥—देवपथ इत्यादि । देवपथ इव प्रति-
कृतिः । हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥—वस्तिरिति ॥ ‘वस्तिर्नाभेरथो द्वयोः’ इत्यमरः ॥—द्रव्यं च
भव्ये ॥ इशब्दादिवाच्यं प्यप्रत्ययो निपात्यते ॥—समासाच्च तद्विषयात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते
इत्याह—इवार्थविषयादिति ॥—छः स्यादिति । इवार्थं इति बोध्यम् । ‘पूगाज्ज्यः’ इत्यतः प्राग्विलयधिकारात् ।
शक्नीयमेत्यादी तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तर्भूत इति च्छो न भवत्युक्ताधीनामप्रयोगात् ॥—काकतालीय
इति । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवाच्यं समासः । सुमुपेति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय
एव । तेन स्वातन्त्र्यमुपायन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥—इह काकतालेत्यादि । आगच्छतः काकत्वाऽकस्मात्ता-
त्कल्पतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमादेवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः,
तत्सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपपन्नः, वादच्छिक इत्यर्थः ॥—पूगाज्ज्यो—॥

१ काकतालीय इति—अत्र पूर्वपदमुपमानाकाकमनपरम् उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदावसमानाधिकरणोपमानताकपतनपरम् ।
समुदायश्लेषभेदसमनसमानाधिकरणचोरपतनपर इति बोध्यम् ।

विदुषः । नानाजातीया अनिवार्यवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पुरास्तद्वाचकास्त्वार्येभ्यः स्यात् । लोहितध्वजः ।
 ॥ द्यातचक्रजोरसियाम् । ५।३।११३। वाते । कापोतपाक्चः । चक्रः । कौञ्जान्यः । ब्राह्मण्यः । ॥ आयु-
 ध्वजीविसङ्गाव्यङ्ग्याहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५।३।११४। बाहीकेषु च आयुधजीविसङ्गास्तद्वाचिनः स्वार्ये-
 भ्यद् । कौद्रक्यः । माळक्यः । टिलान्कीप् । कौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्केति किम् । सत्राद् । बाही-
 केषु किम् । शबराः । अत्राहणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्र-
 हणम् । ॥ वृकाट्टेय्यम् । ५।३।११५। आयुधजीविसङ्गावचकास्त्वार्ये । वार्कण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दा-
 न्मा भूत् । ॥ दामन्यादित्रिगतेष्वष्टाच्छः । ५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगतेष्वेभ्यश्चायुधजीविसङ्गावचिभ्यः
 स्वार्ये छः स्यात् । त्रिगतेः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगतेष्वष्टाः ॥ आहुस्त्रिगतेष्वष्टास्तु कौण्डोपरधदाण्डकी ॥ कौण्डकीजाल-
 मानिब्र ब्रह्मगुप्तोऽथ जाळकिः ॥ १॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगतेः । कौण्डो-
 परधीयः । दाण्डकीयः । ॥ पश्चादियौधेयादिभ्योऽणञौ । ५।३।११७। आयुधजीविसङ्गावचिभ्य एभ्यः क्रमा-
 दणञौ स्तः स्वार्ये । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । ॥ अभिजिह्विदभृच्छालाव-
 च्छिन्नावचछमीवदूर्णावच्छुम्भदणो यञ् । ५।३।११८। अभिजिह्वादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्ये यञ् स्यात् । अभि-
 जितोऽपत्यमभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैलावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः । ॥ ज्याद-
 यस्तद्वाजाः । ५।३।११९। पुराभ्यन्त्य इत्यादभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः ।
 कपोतपाकाः । कौञ्जान्याः । ब्राह्मणाना इत्यादि । ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५।४।१।
 कोपबचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्यातिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समाले कृते प्रत्ययः । बुद्धन्तं क्षि-
 यामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् ॥ द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोद-
 किकाम् । ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् ।
 स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देव-
 दत्तो ग्रामणीयेषां ते देवदत्तकाः । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥—लौहितध्वज्य इति ।
 लोहितः ध्वजो वत्य स लोहितध्वजः । स एव लौहितध्वजः ॥—द्यातचक्रजोः—॥ उत्सेधजीविलं वातस्य पूगाद्वि-
 शेषः । उत्सेधः शरीरायासः ।—कौञ्जान्य इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति च्फम् ॥—दामन्यादित्रिगतेष्वष्टात्—॥
 समाहारद्वन्द्वान्यक्षमी ॥—त्रिगतेष्वष्टेभ्य इति । येषामायुधजीविनां षडन्तवर्गाः । षष्ठवर्गस्तु त्रिगतेस्तेभ्य इत्यर्थः ॥
 त्रिगतेष्वष्टकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—आहुस्त्रिगतेष्वष्टांश्चेति ॥ अत्र जानक्यस्त्रिगतेष्वर्गः । तेषु च त्रिगतेष्वष्टेषु प्रथ-
 मपक्षमी कौण्डोपरधमाह्वणमुत्तशब्दौ शिवाद्यणन्तो शेषास्तिष्ठन्ताः ॥ केचित्तु अतद्विद्वान्तमेव पक्षमब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥
 —कौण्डोपरधीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरयाः । दाण्डक्य इत्यादि ॥—पार्श्व इति ॥ पञ्शिरिति जनपदशब्द-
 स्ततोऽपत्ये 'क्षन्मगध-' इत्यम् । बहुले तद्राजत्वात् । पुनः संघविवक्षायां मन्येनाम् । अस्याप्यगो बहुले तद्राजत्वा-
 न्नुक् । तदाह—पार्श्व इति ॥ ननु पञ्शिरिति यो जनपदशब्दस्तस्यादेवानेन स्वार्येऽण् विधीयतामपत्यवाचिपञ्शुशब्दात्संघ-
 विवक्षायामप्येषौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः । केवलः पञ्शुशब्द एव जनपदवाची न लघन्त इति जनपदवाचिनः
 स्वार्येऽण् न विधीयते, किं तु 'क्षन्मगध-' इत्यणः 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यादिना लुकि बहुषलवाचिपञ्शुशब्दादेव स्वार्ये वि-
 धीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पञ्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । बहुषलवाचित्वे संघवाचित्वग्रीव्यादिति न
 काव्यनुपपत्तिरिति ॥—यौधेय इति । युध्यतेऽर्सा युधा । युधेरिगुपलक्षणः कः । युधया अपत्यं 'क्ष्वचः' इति ङ्क् तद-
 न्तात्संघविवक्षायां मन्येनाम् । तेन यौधेय इति आयुदात्त भवति । किं च यौधेयस्याद्वौ लक्षणं वा यौधेयः । 'संघाङ्गल-
 क्षण-' इत्यवन्तादण् । एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः भौकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूहम् ॥—यौधेया इति ।
 अगो लुक् अन्तोदात्तम् । न च 'न प्राच्यमर्गो-' इत्यादिना निषेधः शङ्क्यः । क्रियामेव तन्निषेधात् ॥—आभिजित्य
 इति ॥ आभिजितशब्दादणन्तायञ् । एवं विदभृतप्रभृतिभ्यो अणि तदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैलावतादिभ्यो
 यञ् ॥—पादशतस्य संख्यादेः—॥ पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ माषौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥
 वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥—अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वा-
 द् ॥—तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो शोलेति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥—द्वि-
 तीति । समर्पणमात्रमिह ददतेतर्यः, न तु परस्मैलापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवह-
 जतेर्थातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥—अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ लघ-
 निधानाभातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दण्डव्यवसर्ग—॥ दण्डं दण्डपुरादित्वाद्भावे यञ् । अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थ-'
 इति समासः । औलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वादुनः ॥—द्वौ पादौ दण्डित इति ।

द्विसप्तिकात् । व्यवसृजति द्वासीत्यर्थः । ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५।४।३। जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अयुक्तः । * चञ्चुहृहृत्तोरुपसंस्थानम् । चञ्चकः । वृहकः । * सुराया अहौ ॥ सुरावर्गोऽहिः सुरकः । ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५।४।४। छिन्नकम् । मिन्नकम् । अमिन्नकम् । ॥ न सामिवचने । ५।४।५। सामिपर्णये उपपदे क्तात् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृतैवाभिधानात्पूर्वम् कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् ज्ञापयति । बहुतरकम् । ॥ वृहत्या आच्छादने । ५।४।६। कम् स्यात् । द्वौ प्राबोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । वृहती छन्दः । ॥ अपञ्चक्षीणः । ॥ अश्लेषाशित-
कृन्वल्कलमूर्धालं पुरुषाध्युत्तरपदात्स्यः । ५।४।७। स्वार्थे । अपञ्चक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । अश्लेषा
गावोऽस्मिन्निष्ठाशितः प्रवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य सुम् । अलं कर्मणे अलं कर्मणि । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः
नित्योऽयं खः । वस्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिच्छन्ते । तत्रादायः प्राक्कनः
न्यादयः प्राक्कनः । आमादयः प्राक्कनः । वृहतीञ्जालन्ताः समासान्ताभेति । ॥ विभाषाञ्चैरदिकृत्स्नियाम् ।
५।४।८। अदिकृत्स्नीवृत्तेरञ्जालन्ताध्यातिपदिकात्स्यः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्,
अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टावैक्याप्यावमाधमाः । अर्धन्तमञ्जतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम् । अदिकृत्स्न्यां किम् ।
प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । क्षीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादावाः ।
देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । इष्टेरप्रधाने कर्मणि क्ता इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र
च द्वितीया भवति । 'दण्डेर्महणार्थे' इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकार्कमकग्रहणविधायीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ
इति नव्याः ॥—स्थूलादिभ्यः—॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभव कन् ॥—जातीयरोऽपवाद
इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥—चञ्चुहृहृत्तोरिति । एतावपि स्थूलादिवेव
पठितव्याविति भावः ॥—चञ्चुत्क इति । चञ्चतिध्वलनकर्मा चञ्चन्नेव कश्चिन्नयत्क । एवं वृहद्विशेषो वृहकः । यद्वा
अचञ्चन्नवृहन्नि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्नि वृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चकः । वृहकः ॥—सुरक इति । 'केऽणः' इति
द्वयः ॥—छिन्नकमिति । ईर्ष्यच्छन्नमित्यर्थः । कप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः ।
सेह नास्ति ॥—न सामिवचने ॥ सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—
सामिपर्याये इति ॥—सामिकृतमिति । 'सामि' इति समासः ॥—अर्धकृतमिति । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥
—प्रकृत्यैवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः ॥—ज्ञापयतीति । अयं भावः । 'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगतौ' इति
कनो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेष्वोऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेयौतनात् । समासेभ्यस्तु
क्तान्ताभावाच्च । न च कृष्टग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम् । सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् ।
तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं कचित्स्वार्थिकं कन् ज्ञापयतीति ॥—अपञ्चक्षीण इति ॥
अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यध्वनोः' इति ध्व् ।
तदन्तादनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् ॥—आशितंगवीनमिति । आहर्पूर्वादभोतेः 'आशितः कर्ता' इति ज्ञापकात्-
तैरि क्ताः । अत्यन्तकर्मणि वा । उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽयं ॥—अलं कर्मणि इति । अलकर्म अलंपुरु-
षेति 'पयोदयो ग्लानाशयं चतुर्ध्या' इति समासः ॥—अलंपुरुषीण इति । प्रतिमन्त्रादिः ॥—ईश्वराधीन इति ।
अधिगन्धः शौण्डादिरित्युक्तम् ॥—तमबादय इति । 'अतिशायने तमप' इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । 'अवशेषेपणे
कन्' इति विहितात् ॥—ज्यादय इति । 'पगाञ्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । 'पादशतस्य सं-
ख्यादेः' इति विहितात् ॥—आमादय इति । 'किमेतिद्व्ययथादासु' इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । 'तत्प्रकृतवचने
मयद्' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥—वृहतीञ्जालन्ता इति । वृहतीञ्जालन्ते 'वृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपल-
क्ष्यते । जालन्तञ्जालेन 'जालन्ताच्च'—इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पादादयो गृह्यन्ते । यो हि वैवाकरणपाशादिशब्दै-
रर्थः प्रतीयते तासीं प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवन्त्या एवैति स्थितमाकरं । कन्छौ सुकला मूले वृहती-
मात्रप्रयोगो जालन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्यार्थग्रन्थानुवादात्तत्र दोषाय ॥—विभाषाञ्चैर—॥ दिक्
बासी क्षी भेति दिक्क्षी तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि क्षिया च, क्षीलिङ्गैकवचननिर्देशात् ॥—प्राचीनमिति । 'अवः' इत्य-
कारलोपे कृते 'वी' इति दीर्घः । एवमेव कञ्चिदुक्तम् ॥—प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकर्षेणावतीति प्राचीनेत्येव क्रिया-
निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधभावः ॥—प्राचीनमिति ।
प्राच्यां दिशीत्यर्थं 'दिक्शब्देभ्यः'—इत्यस्तातिः । 'अर्धेर्लृक्' इति लृक् । 'लृक्प्रतिषेधक' इति दीपो लृक् । 'तद्धितबासी-

१ जातीयरोऽपवाद इति—जातीवाक्ये भेद एव प्रकार इति जवादिस्वमनेऽपवाद इत्यस्य परत्वाद्वाचक इत्यर्थः । तत्राप्युभयं
गृह्यते इति वामनमते तु यथाश्रुतमेव ।

॥ आसन्त्याच्छ बन्धुनि । ५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुवि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्भवेऽङ्गं
 ब्रज्यं बन्धु । ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तरमर्थवदि-
 त्वर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् । ॥ अनुगादिनष्टृक् । ५।४।१३। अनुगाद-
 वीश्वनुगादी । स एव अनुगादिकः । ॥ विसारिणो मत्स्ये । ५।४।१६। अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्येति
 किम् । विसारी देववत्तः । ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रि-
 याभ्यगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारानुभुङ्क्ते ।
 ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभुङ्क्ते । त्रिः । रात्सत्यं । चतुः । ॥ एकस्य सकृच्च ।
 ५।४।१९। सकृद्विधादेशः स्वाच्चासुच् । सकृच्चुङ्क्ते । संयोगान्तर्येति सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याविति । अनेत्सीदि-
 त्त्वं सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । ॥ विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले । ५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः ।
 बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । ॥ तत्प्रकृतवचने मयट् । ५।४।२१।
 प्राशुर्वैण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा व्युट् । आद्ये प्रकृतमन्त्रमयम् । अप-

विमर्शिः' इत्यव्ययत्वात् क्रीलामावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥—ब्राह्मणजातीय इति ॥ श्लोकयोरिति व-
 द्वावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजालाधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणजाति-
 रिति । षष्ठीतत्पुरुषः । भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥—जातेर्व्यञ्जकमिति । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः 'धृ-
 त्वसिद्धिः' इत्यादिना अधिकरणे उपस्ययः । रूढोऽपि बन्धुशब्द आमपर्यायः पुंलिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यते ।
 'बन्धुनि' इति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यान—तुल्येनेति ॥—पितृस्थानीय इति ।
 स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥—गोस्थान-
 मिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थान देशः ॥ इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यत्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो
 न भवति ॥—अनुगादिनः—॥ प्रकृतिसरूपप्रदर्शनपरं चेतत् । न त्वय केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति हर-
 दत्तः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः ॥—विसारिणो—॥ पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तसु 'सुप्यजातौ' इति णिनि-
 पसर्गमिह एव सुप्यपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन् अतएव निपातनात् णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स भूवोपजी-
 विनाम् । अनुयायिवर्गः । न वक्षनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गं सुप्यपपदेऽपि णिनेरवश्य स्वीक-
 र्त्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ 'अणिनुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अण् स्यादिति ॥—वैसारिण इति ।
 'इनप्यनपले' इति प्रकृतिभावः ॥—संख्यायाः—॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कृत्वः
 प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह—अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥—भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य
 लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम् । 'बहुगण-' इति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति
 बहुरेव' इति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरैवेति नियमशरीरमित्यन्वये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकाल्वा-
 चित्वात् 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल
 एव वर्तत इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् अत्राहुः । कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्या-
 वृत्तिगणने किम् । पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने नामभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया
 एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तत्साः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनःपुनर्दम्बो पुनः-
 पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । भवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणं
 स्वावश्यकत्वात् ॥—एकस्य सकृच्च ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन श्लेकं क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्या-
 स्तावृत्तेरसम्भवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा 'आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्रापि
 स्यादिति । इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः पाक
 इत्यत्र तु अनभिधानात्तैति काशिका ॥—संयोगान्तस्येति ॥ हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह—
 न त्विति ॥ सुतिसीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह—सिच इवेति ॥—बहुधा दिवसस्य
 भुङ्क्ते इति ॥ शेषलविषयार्थं षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिसु नार्हदन्त्या । शेषा-
 धिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिष्ठन्तेनोदाहरणमिति प्राशुकनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥—तत्प्रकृत—॥
 प्राशुर्वैण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि
 यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यावर्तनम् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—आद्ये इति । प्रथमान्तात्प्रकृते शोखे

१ संख्यायाः किमिति—गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । २ तत्प्रकृतेति—तद्ग्रहणं वाच्यभेदेन प्राशुर्वाभावे-
 ऽपि अत्यन्तसाधिकमयर्थम् । तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि सिद्धम् ।

पमयम् । वषागुमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । ॥ समुहवच बहुषु ॥ १५॥४२२॥ साङ्ख्यिकाः प्रत्यया अतिविश्रन्ते चान्मयद् । मोदकाः प्रकृताः मौदिकिम् । मोदकमयम् । शाङ्खुलिकम् । शाङ्खुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदिकिको यज्ञः । मोदकमयः । ॥ अनन्तावसथेतिहमेयजामुच्यः ॥ १५॥४२३॥ अवन्त एषावन्त्यम् । भावस्य एषावस्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः, ऐतिह्यम् । मेयजमेव मेयज्यम् । ॥ देवतास्तासावर्च्ये यत् ॥ १५॥४२४॥ तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे प्वय । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । ॥ पादार्थाभ्यां च ॥ १५॥४२५॥ पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । * नवस्य नू आदेशः क्षप्तनपूजाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । * नञ्च पुराणे प्रात् । पुराणार्थे वर्तमानाप्रशब्दाच्चो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रणम् । प्रतनम् । ग्रीणम् । * भागरूपनामभ्यो धेयः । भागधेयम् । रूपधेयम् । गानधेयम् । * आग्नीध्रसाधारणादङ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां कीप् । आग्नीध्री । साधारणी । ॥ अतिथेऽर्थः ॥ १५॥४२६॥ तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । ॥ देवास्तद् ॥ १५॥४२७॥ देव एव देवता । ॥ अवेः कः ॥ १५॥४२८॥ अग्निबाविकः । ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ १५॥४२९॥ याव एव यावकः । मणिकः । ॥ लोहितान्मणौ ॥ १५॥४३०॥ लोहित एव मणिलोहितकः । ॥ वर्णे चानित्ये ॥ १५॥४३१॥ लोहितकः कोपेन । * लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । लोहितिका लोहितिका कोपेन । ॥ रक्ते ॥ १५॥४३२॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितश्चादत्तस्मात्कन्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहितिका शादी । ॥ कालाश्च ॥ १५॥४३३॥ वर्णे वामित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शादी । ॥ विनयादिभ्यश्च ॥ १५॥४३४॥ विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । * उपायो ह्रस्वत्वं च । औपयिकः । ॥ वाचो व्याहृताथार्याम् ॥ १५॥४३५॥ संदिष्टाथार्यां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ङङ् स्यात् । संदेशवाच्यं वाचिकं स्यात् । ॥ तथुक्तात्मर्माणोऽण् ॥ १५॥४३६॥ कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं भूत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः । ॥ ओपधेरजातौ ॥ १५॥४३७॥

प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् । अपूपमयमित्यपि कचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिकर्तन्ते । अस्मिन्पक्षे तद्वहणं व्यर्थम् । द्वितीये लावत्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ॥—द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । त्युटोक्तमधिकरणं तु मयदर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह—अन्नमयो यज्ञ इति । अन्न प्रकृतमुच्यते अस्मिन्प्रत्ययः ॥—मौदिकिकम् ॥—शाङ्खुलिकमिति ॥ ‘अवि-तहस्त्रिधेनोष्ठक्’ ॥—आवस्य इति ॥ ‘उपसर्गे वसे’ इत्यथप्रत्ययः ॥—निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रतिपदिकादेव प्रत्ययः ॥—ऐतिह्यमिति । ‘इतिहाव्ययम्’ इति कोशः ॥—मेयजमिति । मिश्रज्यतेः कण्ठादि-यगन्तारिक् । मिश्रजामिदं मेयजम् । अस्यादेव निपातनादेकारः ॥—पितृदेवत्यमिति ॥ पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । पितृदेवतान्य इदमिति विग्रहः ॥—अर्घ्यमिति ॥ ‘मूले पूजाविधावचः’ इत्यमरः ॥—पूर्वोक्ता इति । अपूपमयप्रत्यया इत्यर्थः ॥—आग्नीध्रमिति । ‘अग्नीध्रः शरणे रण् भ च’ इति शेषिकेपु व्युत्पादित, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽने-नाम् । आयुदात्तल फलम् । फलान्तरमप्याह—स्त्रियामिति ॥—आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् ॥ समानं धारण-मस्याः साधारणी । अनेक प्रत्ययविष्टसम्बन्धा भूम्यादिः । पृषोदरादिलात्समानस्य संभावः । विभाषाप्रकरणद्वयभावे ऽपि । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः ॥ नन्वयमावप्ये समानस्य संभावेऽपि साधारण इत्येव स्यात् त्वत्रादिद्विद्विरिति चेत् । अत्राहुः । ‘साधारणादङ्’ इत्यत एव निपातनात्समानस्य संभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति ॥—देवतेति ॥ त-कन्त स्त्रियाम् ॥—वर्णे चानित्ये ॥ अनित्ये किम् । लोहितं रयिरम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिह समानाधि-करणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव ‘रक्ते’ इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लोहितस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वैणासिद्धेः ॥—लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषन्तस्त्रिधे वक्षणादूर्ध्वं कोपशान्ती लोहितो नश्य-तीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः । ‘प्रातिपदिकात्तद्धितः’ इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चार्थवगे ‘वर्णादनुदात्तात्’ इत्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादिलाद्याद्यामाह—लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादि-त्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि सप्राप्तत्वात् । ‘सुबन्तात्तद्धिताः’ इति पक्षस्य ‘निरवकाशत्वमपवादत्वम्’ इति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु ‘वर्णादनुदात्तात्’ इत्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुङ्क्तिरे सावकाशतया निरवकाश-त्वाभावाच्च वातिकमिदं न कर्तव्यम् । अत एव ङङ्वावहणं व्यर्थमिति साम्प्रति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादावुक्तमिति दिक् ॥—उपायेति ॥ उपायशब्दश्च कथंते इत्यतः चेत्यर्थः ॥ अकस्माच्छब्दोऽत्र पठ्यते स तु दान्तो न तु दान्ताः । तेन कादेशो न ‘अव्ययानां भगवते टिलोपः’ आकस्मिकम् ॥—वाचो व्याहृता—॥ व्याहृताथार्यां किम् । मधुरा वा-ग्देवदत्तस्य ॥—वाचिकमिति । ‘अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः कचिल्लिङ्गम्’ इति नपुंसकम् ॥—प्रज्ञं दधेति ॥ प्रजाना-

स्वार्थेऽपि । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधः लेभे कदाः । ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।४।३८ ॥ अथ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी श्री । वैतः । बान्धवः । ॥ मृदस्तिक्त् ॥ ५।४।३९ । मृदेव मृत्तिका । ॥ सन्नौ प्रशंसायाम् ॥ ५।४।४० । रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृद मृत्ता । मृत्ता । उत्तरसूत्रेऽन्तरस्याप्रहणान्निसोऽप्यम् । ॥ बहुलपार्थक्य-स्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।४२ । बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । ॥ बहुलपार्थक्यमङ्गलमङ्गल-वचनम् । नेह । बहुनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्यभ्युदयिकेषु । ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ५।४।४३ । द्वौ द्वौ ददाति द्विषः । माघं माघं माघशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थो एव । संख्यैकवचनान्तिक्त् । षटं षटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । इवोर्द्वयोः स्वामी । ॥ प्रतियोगे पञ्चन्या-स्तसिः ॥ ५।४।४४ । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे वा पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुक्तः कृष्णशः प्रति । ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् । आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽप्यम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । ॥ अपादाने चाऽहीयरुहोः ॥ ५।४।४५ । अपादाने वा पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामा-तीति प्रज्ञः । 'इगुपधज्ञा-' इति कः । ततः स्वार्थेऽपि । प्राज्ञः ॥—प्राज्ञीति । 'दिट्ठा-' इति डीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । 'आत-धोपसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाप्रज्ञार्थाभ्यः' इति णः ।—मृदस्तिक्त् ॥ 'प्रत्य-यस्यात्' इत्येव सिद्धे इकारोच्चारण प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्पि प्रवणार्थं च । पञ्चमिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकाः षटः ॥—सन्नौ—॥ इह 'प्रशंसायां रूपम्' इत्यन्यन्तरं 'वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिङ्तात्तिलौ च छन्दसि' । 'मृदः सन्नौ' 'तिक्त्' इति वक्तुञ्चितम् ॥ न चैव सन्नाविव तिकन् प्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । 'तिक्त्' इत्यत्र 'प्रशंसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनायां मानामावादिति वाच्यम् । 'मृदः सन्नतिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥—प्रशस्तामृदिति । 'मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्ता च मृत्तिका' इत्यमरः ॥—नित्योऽयमिति । मृदिलेतावदुक्ते प्रशस्तलानवगमाद्विभाषात् नानुवर्तत इति सन्नाविवल्य विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्र-स्यान्यतरस्याप्रहणानु सुतरामिति भावः ॥—बहुलपार्थक्यम्—॥—बहुनीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्य अ-ल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बहुलपार्थक्यम् । गां ददाति । अशं ददाति ॥ अर्थप्रहणात्पार्थक्येभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिषः ॥ कारकात्किम् । बहुनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥—मङ्गलवचनमिति । 'बहुशो ददात्यभ्युदयि-केषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् ॥ तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह—नेहेति ॥—अनिष्टेष्विति । अयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥—आभ्युदयिकेष्विति । आभ्युदयप्र-बोजनेभ्यःपार्थक्यादिषु । मूलमुक्तं तु 'मङ्गलमङ्गलवचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तन्नामङ्गलप्रहणं वृत्तेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोढमुक्पतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मलातदभिधावकलाद्याल्यशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः ॥—परि-माणशब्द इति ॥ तथा चैकवचनप्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव एष्टान्त इति भावः ॥—माघं माघमिति । माघदातेत्युक्ते माघमाघमात्रस्य हिरण्यदेर्दातेति प्रतीयते, न तु माघाणामिति प्रती-तिरिति भवत्यय वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एव प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटादातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रत्युदाहरति—घटं घटमिति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेक-साधारणत्वात्, किं लभेदैकलसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'अशशोः' इति सूत्रे तेनोक्तम् 'जसा सहचरितस्य शशो प्रहणादिह न भवति । 'कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशति' इति ॥ तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यथार्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति ॥ अथ कथम् 'एकैकशः पितृसयुक्तान्' इति द्विवचनशशोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदेष्यः कुर्वन्तीति हर-दशः । अतएव 'सुप्तः' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शसु, न तु वीप्साया 'एकां कपिलमेकैकशः सहस्रकूलो दत्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकव-चन-' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥—द्वौ ददातीति । कथं तर्हि—'अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते' इति । न अत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्ते-षामपि परिषत्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायिक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेन 'एकश एकवचनादिषंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् । एकशब्दाथस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥—कृष्णतः प्रतीति ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्यात्' इति पञ्चमी ॥—आद्यादिभ्य इति । 'तस्यादित उदात्तम-

१ बहुलपार्थक्येति—अत्राप्यशब्देन लोकादीनामेव ग्रहणम् । न तदर्थेकशब्दस्य । तत्सत्त्वे मानामावाद । सत्त्वेऽपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाप्यार्थक्येन न ग्रहणम् ।

द्वयव्यति । आमतः । अदीवच्छोः किम् । स्वर्गादीवते । वर्णताद्वरोहति । ॥ अतिग्राहाऽव्ययवक्ष्येप्यकर्तरि
तृतीयायाः । ५।५।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्राहोऽतिग्रहः । चातित्रेणातिगुह्यते । चा-
तित्रेणातिगुह्यते । चातित्रेणान्तातिक्म्य वर्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन व व्यवधते । वृत्तो व व्यवधते ।
वृत्तेन न चकृतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निमित्तत इत्यर्थः । ॥ अकर्तरितीति किम् । देवदत्तेन
क्षिप्तः । ॥ हीयमानपापयोगाच्च । ५।५।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृ-
त्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवाक्यामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते । ॥ वृत्तधा-
व्याधये । ५।५।४८। वृत्तयन्ताद्वा तसिः स्वात्मानापक्षसमाभवे । देवा अर्जुनतोऽभवत् । आदिताः कर्मतोऽभवत् ।
अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याधये किम् । वृक्षस्य शाखा । ॥ रोगाच्चापनयने । ५।५।४९। रोगवाचिनः वृत्तयन्ताद्वा
तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।
॥ कृन्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः । ५।५।५०। * अभूतज्ञाव इति वक्तव्यम् । विकारात्मतां प्राप्तवत्तां
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे पितृणां स्वाकरोत्यादिभिर्वांगे । ॥ अस्य च्चौ । ७।५।३२। अवर्णस्य ईत्स्यात्
च्यौ । वेर्लोपः । क्यन्तत्वाद्यव्ययवक्ष्यम् । अकृष्यः कृष्यः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । गृहीभवति । गृहीत्स्यात् ।
* अव्ययस्य च्चावीर्त्वं नेति वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । ॥ क्यच्योश्च । ६।५।१५२। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्यौ च परतः । गार्गीभवति ।
॥ च्यौ च । ७।५।२६। च्यौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पट्टस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचि-
तश्चिन्तुम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्चेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीत्यादिस्य पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि
नेष्यते तर्हानभिधानात् च्चेरव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीकृतः ॥ मात्रीकरोति । ॥ अरुर्मेनश्चभुक्षेतोरहोरजसां
लोपश्च । ५।५।५१। एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरुकरोति । उन्मनीत्स्यात् । उच्चक्षुःकरोति । विषेतीकरोति । विर-
हीकरोति । विरजीकरोति । ॥ विभाषा साति कात्कर्त्तव्ये । ५।५।५२। च्विविषये सातिवां स्यात्साकस्ये । ॥ सा-
त्पदाधोः । ८।३।१११। सस्य पत्वं न स्यात् । दधि सिद्धति । कृष्णं शक्नमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति ।
महाविभाषया वाक्यमपि । कात्कर्त्तव्ये किम् । एकदेशेन शुद्धीभवति पटः । ॥ अभिविधौ संपदा च । ५।५।५३।
संपदा कृन्वस्तिभिश्च योगे सातिवां स्यात्सात्तौ । पक्षे कृन्वस्तियोगे चिवः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्संपद्यते
अग्निसाद्भवति शक्नम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कात्कर्त्तव्यम् । बहुनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वमिविधिः । ॥ तदधीनवचने । ५।५।५४।
सातिः स्यात्कृन्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । ॥ देये वा च ।
५।५।५५। तदधीने देये वा स्यात्सात्तश्च कृन्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रप्रा करोति । विप्रप्रा संपद्यते ।
पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राद्रम् । ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्ब-
हुलम् । ५।५।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देववा वन्दे रमे वा । बहुलोकेरन्यत्रापि ।
धेद्वस्त्वम् इत्येतदत्र लिङ्गम् ॥—ग्रामत इति ॥ एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् ॥—अतिगु-
ह्यत इति ॥ अन्यातिक्रमेण लोकेर्गुह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानातिक्रम्य वर्तत इति ॥—प्रवाहिकात
इति ॥ प्रच्छदिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका मूचिका । प्रच्छदिका तु वमनव्याधिः ॥—कृन्वस्तियोगे—॥
योग इति किम् । अशुक्रः शुक्रो जायते ॥—संपद्यकर्तरितीति । सपद्यथासौ कर्ता चेति विग्रहः । पात्राध्याधेद्वद्वा इति
विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्सपदोऽपि भवति । दिवादिवात् द्यनिति हरदत्तः ॥—वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु
‘अभूततद्भावे’ इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेपः ॥—क्यन्तत्वादिति ॥ तस्य निपातलात् ‘खरादिनिपातमव्ययम्’ इत्यनेनेत्यर्थः ॥
—गार्गीभवतीति ॥ इह यन्मन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते ‘आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति’ इति यलोपो न भवति, ईका-
रेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥—अरुर्मेनः—॥—च्विश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्चेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियो-
गक्षिप्तत्वार्थः ॥—विभाषा साति—॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारप्रत्ययः । ततः
टाप् । न लिदमव्ययं ‘द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयस्तु विभाषया’ इत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥—कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपे-
तमित्यर्थः ॥—अग्निसाद्भवति शक्नमिति ॥ जातवेकवचनम् । सर्वाणि शक्नाणीत्यर्थः ॥—वन्दे रमे वेति ॥ देवान्

१ अभूततद्भाव इति—अन्यमाने इति शेषः । अभूतत्वं च प्रलासत्या तद्भावसम्बद्धकतच्छब्दार्थकरणकत्वेनैव ग्राह्यम् ।
एवं च देव रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितोऽर्थः । पय च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं
विकल्प्यते तत्रायं प्रत्ययः ।

बहुत्रा बीवतो मनः । ॥ अव्यक्तानुकरणात् ह्यजवरार्धाद्विनितौ डाच् ॥५१४१५७॥ अच् अवयवं न्यूनं न तु सतो न्यूनम् अनेकाजिति यावत् । तात्पर्यं यस्य तस्माद्वाच्यं स्वाकृत्वस्तिभिर्योगे । * डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् । डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृष्टकरोति । अजवरार्धात्किम् । श्लक्करोति । अवरोति किम् । खरटखरटाकरोति । व्रपटव्रपटाकरोति । अनेकाच् इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेलवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । ॥ कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५१४१५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोकेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥५१४१५९॥ कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । ॥ समयाश्च यापनायाम् ॥५१४१६०॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । ॥ सपञ्चनिष्पन्नादितिव्यथेन ॥५१४१६१॥ सपञ्चापरोति सृग्म् । सपुङ्गुशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पन्नाकरोति । सपुङ्गुस्य शरस्याऽपरपार्श्वेन निर्गमनाक्षिप्यत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथेन किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति श्रुतकम् । ॥ निष्कुलाश्लिष्कोषणे ॥५१४१६२॥ निष्कुलाकरोति दाहिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयनानां समूहो वस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥५१४१६३॥ सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकुलाश्लिष्कोषणानन्दयतीत्यर्थः । ॥ दुःखात्प्रतिलोम्ये ॥५१४१६४॥ दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । ॥ शूलात्पाके ॥५१४१६५॥ शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । ॥ सत्यादशपथे ॥५१४१६६॥ सत्याकरोति भाण्डं षणिष् । केतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । ॥ मद्रात्परिवापणे ॥५१४१६७॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । * भद्राश्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रा रमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एव मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरुषं गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुषत्रा । मर्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥—डाचि विवक्षित इति ॥ परसप्तम्या त्वन्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्विले सति ह्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥—खरटखरटा करोतीति । द्विलपरूपादि प्राग्वत् । ह्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात् । न ह्यत्रार्धं ह्यन्व किं तु श्यन् ॥—अनेकाच् इत्येवेति । ‘ह्यजवरार्धात्’ इत्यपनीयेत्यर्थः ॥—पटितीति । ‘अव्यक्तानुकरणात् स्यात् इति’ इति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्वेषेति ॥—बीजेन सहैति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । श्रुतिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहित विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥—समयाश्च—॥—कालं यापयतीत्यर्थ इति ॥ ‘कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिकर्मणं यापना’ इति श्रुतिप्रन्धमुपादाय हरदत्त आह । ‘अथ मे पारवश्य, श्वः परश्वो वा अथ समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते’ इति ॥—सपञ्चनिष्पन्नात्—॥ लभ्ये शराः पतन्त्यनेनेति पन्नम् । शराणां पुङ्गवतो बर्हः ॥—सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति । पञ्चाणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवमर्थः ॥ निष्कुलात्—॥ निष्कोषणमन्तरवयनानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । विनिष्कूलं करोति शत्रुम् ॥—शूलात्पाके ॥ पाके किम् । शूलं करोति कदम्बं, शूलमुदररोगः ॥—सत्यादशपथे ॥ सत्यं साधु सत्यम् । ‘तत्त साधुः’ इति प्राग्वितीयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोऽयम् । ‘सत्येनोत्तमिता भूमिः’ । ‘ऋतं च सत्यं च’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ॥—सत्याकरोतीति । भाण्डं रजादिद्रव्यजातम् ॥—केतव्यमिति ॥ मयैवैतद् प्राणमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥—तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । ‘पादार्थान्वां च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सार्थं यत् ॥—परिवापणमिति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो बर्हेर्दुर्गमिण्येति लुङिति हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थं फलित इत्याहुः ॥—माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौल्दीवादी ॥—भद्राश्चेति । भद्रादित्यर्थप्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

॥ द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ सर्वस्य द्वे ॥ ८११॥ इत्यधिकृत्य ॥ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ ८११॥ आभीक्ष्ये वीप्सायां च बोधे पदस्य

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिसु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकार्थिणोर-
निर्देशेन साकाङ्क्षात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह—इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति
'नाग्नेदितस्यान्त्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् । स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाश्रितं स्यात् । न द्विरुक्तस्यान्य-
क्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाग्नेदितस्य' इति पररूपनिषेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पाविधिश्च कथं सम्गच्छेत ॥ ननु 'नित्यवी-
प्सयोः' इत्यादां 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमेतेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः ।
'स्वादेषु' इति पदसङ्गमादाय वृक्षाभ्यामित्यादीं प्रकृतिभागमात्रस्य द्विवचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणे 'सर्व-
शब्दोऽवयवकार्त्तव्यं वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति ॥ इह
'द्वे' इत्यस्य सत्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानपट्टी ॥ सोऽयं स्थाने द्विवच-
नपक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे सत्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न सम्भवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं
कस्योच्चारणं स्यादतः 'सर्वस्य' इत्याद्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी 'सर्वं द्विरुक्तायेव'
इति फलितोऽर्थः । सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विवचनम्' इति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् ।
न लवयवयोस्तत्तद्वत् पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र इमुद्, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पदा-
न्तस्य' इति णत्वनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने' इत्यत्र 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि
स्युः । तद्यथा 'पयःपयः' इत्यत्र 'सोऽपदादी' इति सत्व स्यात्, 'पपीःपपीः' इत्यत्र 'इणः षः' इति षत्व स्यात् । 'पाशक-
ल्पकाम्ये' इति वृत्तिप्रत्ययमवशब्दस्य कथचित्सत्वपत्वपरिहारेऽपि 'अधीताधीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति
चेत् । अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमित्तावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यात् अतो द्वे इति
वचनादिकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयते । 'तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्व स्तत् एव
चावयवयोरपत्तिं न कश्चिदोषे इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसङ्गायां सिद्धायामपि समुदायस्य न सिध्यति ।
ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादां 'तिट्ठातट्' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादी
हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसङ्गा
समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावप्रहादिः सिध्यतीति ॥—नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह यौनः पुन्यमित्याह—आभीक्ष्य
इति ॥—द्योत्य इति । 'नपुसकमनपुसकेन' इत्येकलोपः, एकवद्भाष्यं बोध्यः ॥—पदस्येति । तेन नित्यतायां विधीयमानं
द्विवचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो वडन्तरङ्गः, पदसोच्यमानं तु बहिरङ्गमिति यत्
न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं श्रृङ्गार्थश्च क्रियासमभिहार इति श्रृङ्गार्थं सावकाशोऽयं यद् पौनःपुन्यं परं द्विवचनेन
बाधेत । न च पदस्य द्विवचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपठतीत्यादौ द्विवचनं न स्यादिति बाध्यम् । वार्तिककारवचनात्-
स्तिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे एकपथं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोऽपि तस्य दार्ढ्यम्यात् । द्विः-
प्रयोगपक्षे तु प्रथमगातिं विहायविशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्तत्त्वं स्थाने द्विव-
चनपक्ष एव मुख्यः । सुबन्तलेनादेशस्यापि सुबन्तलात्सुबन्तात्तद्वत् इति पक्षे समुदायात् व्यञ्ज्योः सम्बन्धेन यौनःपुन्यं यौनः-
पुनिक इति रूपसिद्धेः । 'प्रातिपदिकात्तद्वत्' इति पक्षाभ्युपगमेऽपि ध्रुवमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरिष्यस्यैव
प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यन्त्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गादव्ययान्तधुतो लुकि
द्वित्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यञ्ज्यो न च भवतः । न च 'अर्थवदधातुः'-
इत्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं सोरुत्पत्तां तस्य लुकि च सुबन्तत्व प्रातिपदिकत्वं च सम्भवत्येवेति बाध्यम् । 'यत्र
सघाते पूर्वा भागः पदं तस्य चैव भवति ममासत्येव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वासम्बन्धेन सुबन्तत्वस्याप्यमभवत् । न च
द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसङ्गा प्रवर्तते इत्युक्तबोध्यत्वात्पुनःपुनरिति समुदा-
यस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गात्सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विवचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्त-
मिति विधीयमानायाः पदसङ्गायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपथाभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादावप्र-
होऽपि न सिध्येदिति ॥—आभीक्ष्यमिति । तद्वि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्घोतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव व्या-
प्यम् । क्रियाप्रधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधा-
नानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु
तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारक-

द्विर्वचनं स्यात् । आमीदृशं तिङ्गन्तेष्वध्वयसंज्ञकदन्तेषु च । एवमिति पठति । मुक्त्वा मुक्त्वा । वीप्तायाद्, वृक्षं वृक्षं सिद्धति । आमीदृशो रमणीयः ॥ **॥ परेर्वर्जने** । ॥ १८११५॥ परिपरि वक्त्रेभ्यो वृद्धो देवः । वज्राग्निरहलेत्यर्थः । * **परेर्वर्जने** वा वचनम् । परि वक्त्रेभ्यः । **॥ उपर्यध्वयसः सामीप्ये** । ॥ १८११७॥ वपर्युपरि प्रामम् । प्रामस्योपरि-
ष्टासमीपे देश इत्यर्थः । अध्वयि सुखम् । सुखस्योपरिष्टासमीपकाळे दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याध-
स्तासमीपे देश इत्यर्थः । **॥ वाक्यादेरामश्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनमर्त्सनेषु** । ॥ १८११८॥ असुवावाद्, सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ, देवदेव बन्धोऽसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं शास्सि । कुत्सने, धातुक्कचानुक्क वृथा ते धनुः । मर्त्सने, चोरचोर धातयिष्वामि त्वाम् । **॥ एकं बहुमीहिवत्** । ॥ १८११९॥ द्विक एकस्यभ्यो बहुमीहिवत्स्यात् । तेन सुखोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह इयोरपि सुपोलुकि कृते बहुमीहिवद्भा-
वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप । एकैकबाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुमीहावित्यत्र

विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्करीत्या द्वित्वं न स्यात् ॥ ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्वत इति भूयते पक्षेऽपि पदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् । तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येवपक्ष-
वर्णमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**वीप्तायामिति** ॥ व्यामुमिच्छा वीप्ता । व्याप्तिप्रतिपिपादविधेति यावत् । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः
आवाधवत् । 'गतगता' इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुक्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षं वृक्षं सिञ्चती-
त्यादावपि व्याप्तिं बुभोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच 'नित्यव्याप्त्योः' इत्येव
सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह काल्प्यं तथाधिकारिकम् । 'सर्वे ब्राह्मणा वामाश्रिताः' इत्यादौ यथा । न हि 'जगतीतके
विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामश्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वप्रामस्यस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र सकोचो यद्यभ्युपेयते ।
तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसंचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसंचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्य वृक्षाणामेव
काल्प्यं वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु सकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव 'जातोजातो
निधनमुपैति' इति यथा । न चैव वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भागेऽपि बहुलसंख्यायास्तत्रामानात् । प्रत्येक-
निष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचनस्य
प्रसङ्ग एव नास्ति । न च 'अर्धवदधातुः' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्क्यम् । 'यत्र संपाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति
समासस्यैव' इति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संपातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनदिकस्य
पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि 'सरित्सरिद' 'बोषाबोषा' इत्यादौ
बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्राति-
पदिकत्वसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । अन्तरैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः सख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुपत्त्या
बहुत्वमस्तीत्येतावतैन तस्य शब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्यामिप्रायेण
'देवदत्तेन शब्दयन्ते' इति भावे कश्चित्प्रयुक्ते ॥ तत्रायोग्य तदिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचाम्'
इति निर्देश इति ॥—**परेर्वर्जने** । अत्र वार्तिक 'पररसमासे' । नेह परित्रिगतं वृद्धो देवः ॥ 'वेति च वक्तव्यम्' ॥
तथा चाप हरेः परि हरेः ससार इति कारकपुद्गाहतम् ॥—**परिपरि वक्त्रेभ्य** इति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाहपरिमि' इति पञ्चमी ॥—**उपर्यध्व**— । सामीप्यं प्रत्यासत्तिः । तच्च कालकृत देशकृतं वा ॥—
अध्वयि सुखमिति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति, किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारय-
तीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तरार्धयमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति ॥
विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति सन्नतप्रयोगो ज्ञापक
इत्याहुः ॥—**वाक्यादेः**— ॥—**सुन्दरसुन्दरेत्यादिः** । 'खरितमाभेदितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु' 'आभेदितं मर्त्सने'
इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः कुतो वैकल्पिकत्वाद्देह कृतः । उक्तं हि प्राक् 'सर्वेः मुतो वैकल्पिकः' इति ॥ नन्वत्र कोपा-
सूयाभ्यां पृथक्कुत्सनमर्त्सनप्रहणमपार्थक्यम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो मर्त्सयत इति चेत् । अत्राहुः ।
शुरवो हि द्वितीयादकृपिता अपि मर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्का निर्वेशः सूत्रकारेण कृतः ।
'सामृतैः पाणिभिर्मन्ति शुरवो न विषोक्षितैः' । आलनाश्रयिणो दोषास्तावनाश्रयिणो गुणाः' इति ॥—**एकं बहुमीहिवत्** ॥
द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवायसमर्पकं, तदाह—**द्विरुक्त** इति ॥—**तेनेति** । यद्यप्येतौ बहुमीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि
तत्र दृष्टवित्तेतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥—**सुखोपपुंवद्भावाविति** । पूर्वपदप्रकृतित्वस्य बोध्यः ॥—
समुदायात्सुषुषिति । तथैकवचनमेवेति अन्तरैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः । संख्यान्तरे निराकाङ्क्षेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—
पूर्वभागे इति । नक्ततरभागेऽपि । तथाहि द्विषात्र पुंवद्भावः 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति वा 'श्रियाः पुंवत्' इति वा ॥ तत्राथः

पुनर्वहुव्रीहिरागं मुख्यबहुव्रीहिलामार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्तेवेति शान्नः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीहयैऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितिहासिदेशाकाङ्क्षे वास्ति । एकैकस्मै देहि । ॥ आवाधे च । ॥ ८१११०॥ वीढायां षोडशायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच । गतगतः । विरहात्वीर्यमा-
नस्तेषमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्वावास्तुच्छुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु । ॥ ८११११॥ इत
उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुम्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वाभि । ॥ प्रकारे गुणवचनस्य । ॥ ८११
१२॥ सादृश्ये षोडशे गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः ।
समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टः । पटुसदृशः । ईक्षपट्टुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवळ-
गुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । * आनुपूर्व्यं द्वे वाच्ये ॥ मूलेमूले स्थूलः ।
* सङ्गमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ सर्पः सर्पः दुष्यस्व २ । सर्पः ३ दुष्यस्व ३ ।

पूर्वभागस्यैव 'भक्ष्या-
' इति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणप-
रत्वमस्तीति भावः ॥—अवग्रहे विशेष इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥—एकैकस्मै इति ॥ ननु सुम्लोप-
पुंवद्भावविब बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्मायादेशोऽत्र दुर्लेभ
इति चेत् । अत्राहुः । सुम्लोपपुंवद्भावविब सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहौ गतगतसर्वनामकलं न
संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं लौकिकवाक्ये निषेधकं, ननु बहुव्रीहावि-
त्युक्त्वादिति ॥—आवाधे च ॥—इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावद्विषयत्वात्पुण्यते । तथा च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्रवर्तते ।
न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लामात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भा-
वेनोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नवः' इति कस्मात् भवति । उच्यते । 'नलोपो नवः' इत्यत्र उत्तरपदे इति
प्रवर्तते, नन इति च कार्येणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यत्वेन नवो निमित्तभावो वाच्यते । यथा मद्रहदो भद्रहद
इति । अत्र रेफस्य 'अचो रहाम्याम्-' इति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्त 'नेमौ रहौ कार्येणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्य'
इति ॥ नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्याःपन्या' इत्यादौ 'ऋक्पूरचूर-' इति समासान्त- स्यादिति चेत् । न । 'समासाश्च तद्वि-
धयात्' इत्यतः समासादित्यनुवर्तमाने 'गमासान्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परि-
ग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥—कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकरणेन सिद्धे 'वदुत्तरेषु'
इति वचनं विस्पष्टार्थमिति धृतिः ॥—प्रकारे गुणवचनस्य ॥ यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः
प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमाद्, ब्राह्मणप्रकारोय माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमात् । तथापीह विवक्षितमाह
—सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति सूत्रात् । तच्च कोपधादि-
ष्वपि कालकालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति
बोध्यम् ॥—पटुपट्टुरिति । इह द्विलेन जातीयरो बाधा नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय
इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽप्यं सावकाशो जातीयर गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्विलेन बाधेनेति भावः ॥ गुणवचनस्येति
किम् । अग्निमाणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीह त्रिसिंहशब्दान्या गौण्या कृत्या तदेष्यकार्यादिगुणो गम्यते, तथापि
प्रकारे वर्तमानस्येति सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्विलं, न लव्येषामित्याकरः ॥ 'नवनव
प्रीतिरहो करोति' इत्यत्र वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन तु द्विवचने सुम्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवायुमिराददं' इत्यत्र ल-
नेनैव द्विवचनं, न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविः, इवशब्देन सादृश्यस्यो-
क्तया इह प्रकारे द्विलायोगात् । सत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । 'आ-
विष्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्विलमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादत्तव्यम् ॥ तादृशस्य वार्तिकस्याप्र-
सिद्धत्वात् । अथ कथं 'स्त्रिणःस्त्रिणः शिखरिषु पद न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलुपयः स्रोतसा चोपयुज्य' इति
मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासमवादिति चेत् । अत्राहुः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परि-
कल्प्य वीप्सा बोधयेति । अथ कथं 'मन्दमन्द नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघः । वीप्सार्थस्यासमवादनैव
द्विवचने कृते 'मन्दमन्दमुदतिः प्रययौ खम्' इतिवत्सुम्लुक् स्याद् इति चेत् । सत्यम् । खतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्द
नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं । सिद्धस्य गतेतिन्तनीयत्वात् ॥—शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वन-
यति—रूपमिति ॥—आनुपूर्व्यं इति । वीप्साभावादप्येवमारम्भः ॥—मूलेमूले इति । अग्रंअग्रं सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्त-
व्यम् । एकस्य वस्तुनो वेष्टुदृष्टादरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽप्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये
अपि नैकस्मै, किं तर्हि यथामूलमुपनीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां समवः । 'मूले
मूले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—न्यायसिद्ध इति । यावद्विः

• क्रियासममिहारे च । छुनीहिल्लीहीलेबावं छुनाति । मिसवीप्सोरिति सिद्धे श्रुत्वायै हित्वायमिदम् । पौनः-
पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्ये द्योतकतां कर्तुं वा । • कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाक्ये समासवच्च बहु-
लम् । बहुलग्रहणादव्यपयोर्बे समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । • असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्व-
क्तव्यः । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्योऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यकौ दत्तमित्यादि ।
अन्योऽन्येषां पुष्करैराशुशान्त इति भावः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरे-
त्यादि । • स्त्रीनपुंसकयोश्चत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भाषो वा वक्तव्यः । अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् ।
परस्परात् । परस्परम् । इतरेतरम् । इतरेतर् वा इमे आश्रण्यो कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वि-
तीयाया एव । आम्बादौ तयैबोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तदाह-
रणस्य दिष्टाश्रयात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः । दृढद्वये टाबभावः स्त्रीबे चाङ्गिरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चेति
सिद्धं बाहुलकाच्चयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दृढद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावाः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः । यायां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रस-
ङ्गात् । अन्योऽन्यमितरेतरमित्यत्र चाङ्गुतरादिभ्य इत्यङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसंसकमहस्त्रियामम् । अन्योऽन्याश्रयः । पर-
स्पराक्षिसाटव्यम् । अदृष्टपरस्परेरित्यादौ सोलुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं
स्त्रियामिति सूत्रे अन्योऽन्यसंग्रयत्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । ॥ अलुक्छे प्रियसुखयोरन्यरस्याम् ।
८।१।१३। प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुबहुकिं
पुनस्त्वदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वत्सवनायासेन ददातीत्यर्थः । ॥ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४। यथास्वमिति
बीष्वाभावमव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्वाशब्दस्य द्वे स्त्रीत्वञ्च निपात्यते । यथायथं
ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथालीयमिति वा । ॥ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयुक्ताप्रयोगा-
भिव्यक्तिषु ८।१।१५। द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽन्यं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एवमर्थेषु ।

शब्दैः संबोधोऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः ॥—पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनः-
पुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥—लोटा सह समुच्चित्येति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विवचनं भवति, तथा
क्रियासममिव्याहारे यदा सह समुच्चित्य द्विवचनं स्यात्पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति । अत्राहुः । लोट् क्रिया ।-
सममिव्याहार व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोट्द्विवचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकत्वेति
युक्तं लोभन्तस्य द्विवचनम् । यद् तु क्रियासममिव्याहार न व्यभिचरतीति द्विवचनं निर्वनं तस्य द्योतकत्वम् । तेन तद-
न्तस्य न द्विवचनमिति ॥—कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥—द्वे इति । नित्यमेवेदं द्विलम्, बाहु-
ल्यं तु समासवद्भावस्यैव ॥—सुपः सुर्वक्तव्य इति ॥ अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । अत
एवोत्तरद्वेलेऽपि द्वितीयादय एव, न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति । तदपाणिनीयम् । भाष्यादाव-
नुक्तात् । तदेतद्वचनयन् वचनान्तरमुदाहरति—अन्योऽन्यावन्योऽन्यामिति ॥—माघ इति । स च भाष्यानुगुण
एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह—‘क्षितिर्नभस्सुरलोकनिवासिभिः
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परः’ इति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानम् न तु प्र-
थमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥—अन्योऽन्यामिति । न चात्र आमभावेपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् ॥
‘बहुलग्रहणाद्याभावः’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो प्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह—
अत्र केचिदिति ॥ वस्तुस्थितिमाह—अन्येत्विति ॥—अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचन-
स्यापि वृत्तिलमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । ‘कारकं चेद्विजानीयायां यां मन्येत सा भवेत्’ इति
‘अकथित-’ सूत्रस्थ ‘यायाम्’ इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नन्यास्तु ‘यायां प्रियः प्रैक्षत’ इत्यादिमाधप्रयोगे
‘सासा’ इति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेखनेनैव परामर्शं शक्यत्वात् ॥ अत एव भाष्ये ‘यायां मन्येत सा भवेत्’
इत्येवोक्तमित्याहुः ॥—सोलुक् च प्राप्त इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योऽन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति
भावः ॥—योय आत्मेत्यादि । आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाक्यवाच्यत्वात् ॥—यथायथमिति । ‘न लोका-’ इत्य-
नेन कृत्रोगषष्ठीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य दृष्टन्तत्वात् ॥ ‘योय आत्मा’ इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—यथास्वभाव-
मिति । ‘आत्मा यमो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्धनं च’ इत्यमरः ॥—पूर्वपदस्येति । द्वौ द्वौ इति स्थिते कर्मधा-
रयवद्भावात्सुबहुकिं कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—नपुं-

१ अन्ये त्विति—तदुक्तं वृद्धेः—‘नबोदाहरणमादरणीयम्’ इति । तदतिरिक्तोदाहरणभाव इत्येवपरतवानादरणीय-
मित्यर्थः । २ द्वे इति—बीष्वाभावा यथाशब्दस्वावृत्तेर्द्वित्वाप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः ।

तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य बाध्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्वादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पञ्चबो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । श्रुत्कर्मणं पृथ-
गवस्थानम् । द्वन्द्वं श्रुत्कान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं वज्रपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणबाधु-
देवी । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्वयापि द्वन्द्वमिष्यते ॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन 'अतोऽम्' इत्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥—रहस्यं द्वन्द्व-
शब्दबाध्यमिति । द्वाभ्यां निवृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः ॥—द्वन्द्वं मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयेते इत्यर्थः ।
एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥—आचतुरमिति । 'आख्यादाभिधिः' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः'
इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्णादित्यर्थः ॥—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति । 'स्फ्यथ कपालानि
च' इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥—अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र
स्वाधे द्विवचनम् । एकवद्भावादिक तु पूर्ववत् ॥—अन्यत्रापीति । 'द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते' । दृढ वीप्साया द्विवचनम् ।
द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः ॥ 'द्वन्द्वानि सहते । शीतमुष्णमेक द्वन्द्वं सुखदुःखं चापर धुतूणे चापरम् । इह स्वाधे द्विवचनमेक-
वद्भावादि पूर्ववत् । बहुल लेशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी । समाप्त तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

* सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

१ मिथुनीयन्तीति—मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनम्, तद्विष्करीत्यर्थं क्वच् । मिथुनायन्ते इति क्वञ्त्वतोऽवपाठः । उपमानार्थ-
भावात् ।

श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी ।

तिङन्ते भ्वादिगणः ।

श्रीत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् । तोष्ट्र्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः । प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लक् । लिक् । लुक् । लृक् । लृक् । एषु पञ्चमो

श्रीः ॥ अज्ञाननाशने दक्ष दीक्षितं भक्तरक्षणे । वटमूलधर्यं त्र्यक्षं दक्षिणामूर्तिमाधये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविधाताय कृतं महल शिष्यशिष्यार्थं निवध्नाति—श्रीत्रैलादिना । श्रोत्रियस्य भावः श्रीत्रम् 'हाय-
नान्तयुवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकादलोपे अण्प्रत्यये च 'यस्सेति च' इतीकारलोपः । अर्ह-
तोभाव आहन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—' इति सूत्रे 'अर्हंतो गुम् च' इत्युक्तेर्गुम् प्यञ् च । पितृत्वान्डीषि 'हलस्त-
द्वितस्य' इति यलोपः । ताभ्या वित्तं श्रौत्रार्हन्तीचणैः । 'तेन वित्तः—' इति चणप् । श्रोत्रियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरि-
त्यर्थः । किं च गुणैर्गुणवद्भिः । प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशस्योः—' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इ-
त्युक्त्या 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् ॥—अहर्दिषमिति । अहर्न्यहर्नि, प्रत्ययभिलष्यः । 'अचतुर—' इत्या-
दिना निपातनात्साधुः ॥—तोष्ट्र्यमान इति । स्तौतिर्यङन्तात्कर्मणि शानच् 'सार्वधातुके यक्' इति धातोर्थक् 'आने मुक्'
इति मुक् । अपिशब्देन आपाततो विरोधो द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि विषयादिविज्ञावद्धारिकलात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतद्योत्तरमीमांसाया स्पष्टमेव । विमुर्वापकः
परमेश्वरः । अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति फलितोऽर्थः । 'विपराभ्या जेः' इति तद् । तद्-
न्तात् 'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिना तरपि 'किमेतिद्व्ययधादासु—' इत्याम् । नन्विह तरप् दुर्लभ एव, विजयत इत्यस्य अ-
प्रातिपदिकत्वादतिङन्तात्वाच्च । नच 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात्तिङन्तेन विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादे-
वेति वाच्यम् । स च छन्दस्त्वेति तत्रत्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सौरुप्यतिः स्यात्, लि-
ङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुंसकत्वात्सोल्लङ्घयि 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वो दुर्बारः स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य 'जयते' इत्यस्य
तिङन्तत्वेऽपि साकाङ्गत्वेनासामर्थ्यात्ततोऽपि भवितुं नार्हति । 'ममर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् । 'आमन्तेन वि-
शब्दो गुज्यते' इति कल्पमाया त्वन्तरङ्गत्वात्परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयतितरामिति स्यादिति चेत् । अत्राहुः । समुदायान्तर्गताज-
यत इत्यस्यादेव तरप् । नच तत्र विशब्देन सह साकाङ्गत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यम् । तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभा-
वात्, उपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकाङ्गताया वक्तुमशक्यत्वात् । वृत्तकथनपूर्वक वार्तित्वमागमाह—
पूर्वार्धे इति । हलन्तेषु 'सृष्टशोऽनुदके कित्' 'कृत्तिकृद्भृक्कृष्ण्—' इत्यादिना किनादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः ॥—
नुर्यथतुर्थः । 'चतुरस्रयतावायक्षरलोपश्च' इत्युक्तत्वात् ॥—अथेति । इहापि कृत्यु 'णवः क्रियामब्' 'अणिगुणः' इत्य-
वादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम्, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्या एवेहोच्यन्त इति भावः ॥ अनुबन्धभेदेन भेदमात्रि-
त्वाह—दश लकारा इति ॥—प्रदर्श्यन्ते इति । यद्यपि पञ्चमलकारे रूपाण्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकारः स-
ल्लेपे प्रदर्श्यते 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'लस्य' इत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः ॥—पञ्चम

१ श्रीत्रेति—श्रीत्रं वेदाध्ययनकर्तृत्वं, तद्विहितकर्मानुष्ठानत्वमाहन्ती तान्मां प्रसिद्धैरित्यर्थः ।

लकारश्चन्दोमात्रगोचरः । ॥ वर्तमाने लट् । ३।२।२३। वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।
॥ लृः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३।४।६९। लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे क-

इति । लेखित्यर्थः । लृङ्निमित्ति लोफमपेक्षैव लेटः पञ्चमलं, न तु सूत्रोक्तमेवेति बोध्यम् ॥—वर्तमाने लट् ।
वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह—वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति । धातोरिति सूत्रमादृत्याध्यायान्तमधिक्रियत
इति भावः ॥—लट् स्यादिति । तस्य वाच्यलमनुपदमेव स्फुटीमविष्यति । वर्तमानकालसु न तद्वाच्यः किं तु शील
एव । लिङादिष्वपि भूतादिकालो यथावयं शील एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु वाच्यलाभ्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे
वक्ष्यामः ॥—अटावित्ताविति । अकार उच्चारणार्थ इति तु नोफम्, लिङादिवैलक्षण्यसंपादनात्सावयवकव्यात्वात् ॥—
लृः कर्मणि च—॥ चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते, सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य
बाधितत्वात्, भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र तत्र विशेषविधानाच्च । तदेतदाह—सकर्मकेभ्य इति ॥—भावे चेति । चका-
रेण कर्तृवानुकृष्यते न तु कर्म, असंभवात्तदाह—भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणोरात्मनपदविधानात् 'शेषाकर्तरी'
इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्मकर्ताऽर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण । मैवम् । असत्य-
स्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि घनादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत, तन्माभूदित्येतदर्थमेत-
त्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यतां, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम् ।
अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न
चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तिविधि वाच्यम् । भावे इव कर्तर्यप्यकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव
कर्तर्यपि लकारानापत्तेः । नन्वेवमपि 'लक्ष भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवासु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणाल्लकाराः सकर्मकेभ्यः
कर्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थं पर्यवसिते कर्मणि तूफज्ज्ञापकाद्विष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् ।
मैवम् । उत्तरसूत्रे 'तयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणकेशस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्यथान्या-
समेव रमणीयम् । अत्र नैयायिकाः—'लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लोपवाप्तुं कर्तरि । कृतमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौ-
रवाद्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदे तन्नामाच्च । देवदत्तः पचतीत्यल हि देवदत्तो विशेष्यः, यत्नो विशेषणम्, आध्यायलं तु
संसर्गः । तथाच पाकानुकूलकृत्वाश्रयो देवदत्त इत्यादिशब्दबोधोऽपि सुष्ठूपपद्यते' इति । तत्र । पचतीत्युक्ते पाककर्ता क
इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्नुमुचितत्वात् । पाकानुकूला कृतिरिति शब्दबोधोऽभ्युपगमे तु कस्मि-
न्नित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा । न चैककर्तृका पचिक्रियेति शब्दबोधोऽभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एवेति श-
ङ्क्यम् । कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्मि-
न्निस्ति कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्बारेवेति शङ्क्यम् । विरुक्त्यनुकूल्यपारस्मैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात्
क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षाया अग्रतः । किं च पचन्त देवदत्तं पश्य, पचते देवदत्ताय देहि, पचमानस्य
देवदत्तस्य इत्यम्, इत्यादौ शब्दशानजादीनामपि तिबादिवल्लदेशलाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमालबोधोऽपत्तेः । न चेष्टापत्ति-
राश्रयलं संसर्ग इत्युक्तेन पाकानुकूलकृत्वाश्रयं देवदत्तं पश्येत्याश्रयस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थयोर्मेदान्व-
यस्य स्वरपरसिद्धान्तविकल्पात् । न चैवं नामार्थयोर्भेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शब्दशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिबादीनां
कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते, प्रमाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवाच्च त्वादोशो गौरवादिति
स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः, ज्ञानं, कतरत्, इत्यादौ सोर्विसर्गे सोरमि सोरदहि च कृते लाघवात्युत्वेनैव श-
क्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्यासाधारणत्वापत्तेश्च । एव च तिबादीनां शब्दादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं
बोधकस्तु लकार एवेति स्थिते स च शलाघन्ते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत् ? । 'अव्यातेखानेका-
र्थत्वम्' इति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वलोदेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं, घटेन,
हरेऽम्, विष्णोऽन्तेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदोदेशाः' इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति भवतां तन्महदनिष्टम् । किं
च 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव 'लः कर्मणि' इति सूत्रे चकारेणानुकृष्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ
वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोर्भेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तृवैच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् । पचतिरूपं पचति-
कस्यं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्स्वपि कर्तृवैच्यतौचित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्स्वत्यो न नामेति नेत्या-
चक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेत् रूपबाधन्तमपि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्र प्रशस्तपा-
ककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्स्वपि कर्तृवैच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तृवैच्यत्वा-
नभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः' 'असमुत्तमः' इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अनिहिते कर्तरि

१ वर्तमानक्रियेति—वर्तमानकालक्रियेत्यर्थः । वर्तमानत्वं प्रारम्भापरिसमाप्तक्रियामयत्वं काङ्क्षतं बोध्यम् । २ क इति—
दमुच्चारणार्थाकारेण सह जातावेकवचनम्, कस्येतन्न तथा दृष्टत्वात् ।

प्रथमा' इत्यादिषु च भवन्मते कथं संमच्छताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्मानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचत्यो-
द्वम्, ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तत्र । कृतद्वितसमासेषु संख्याभिधानस्याप्र-
सिद्धत्वात् । ततश्च पच्यव्यस्यण्डुलः, शल्यः शतिकोऽम्बः, प्रातोदको भ्रामः, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा
न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम् । स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्बि-
कोऽयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'श-
ब्ददुर्गुरं करोति' इति टक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुष्णत्वादेवदत्ते कर्तरि वृत्तीवोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते
कर्तरीत्यादिव्याख्यायानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता तत्ताश्रयमात्र कृतां लकाराणां चार्थः न तु व्या-
पारोऽपि, तस्य धातुर्नैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वयः, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे
तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारिणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । यत्तु वदति 'कृधातोः कृतिरर्थः कृतप्रत्ययस्यापि कृतावैव शक्तिर्न तु क-
र्तरि । 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः । कर्तृत्व कृतिमत्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्ता-
दिपदसममिव्याहारस्तत्र वृज्या कृतिमति लक्षणेत्यादि तन्मते पूर्वोक्तकर्तृत्वादी सुतरामनन्वयः । 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे
करोतिरुपादनार्थः, उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यत्रार्थकले तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुष्ट-
रम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्राभावेऽपि गमनानुकूलचक्रप्रमणादिव्यापाराश्रय-
त्वाच्च कश्चिदनुपपत्तिः । एव स्थिते कृतां शक्तिरित्यस्योक्तिसमव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव
लभ्यता, जानातीत्यादावश्रयत्व प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकृत्य तत्रार्थत्वस्य लयापि वक्तव्यत्वात् । न हि यत्रमन्तरेण ज्ञान नोदे-
तीति कश्चिदभ्युपेति । तस्मात्कृता तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थकलमभ्युपेयम् । एतेन कर्तृधिकरणे आख्यातवाच्यत्व
कर्तृनिर्णय जङ्गम्यमानाधिकरणे यदन्ताद्विहितस्य जङ्गम्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्व स्वीकुर्वन्तो भीमांसका अपि
प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्त शानजशे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरण शक्तिप्राहकमस्तीति । तत्र । कृद्वाक्यशेषो ह्यम्यमर्माङ्गाह्वयाम-
निर्दिष्टेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्यायः' इति न्यायान्त, न तु शब्तादिषु । स्थानिभूतलकारार्थेनैवैतेषां
निराकाङ्क्षत्वाद्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादिप्रयोगो भावे
न स्यात् । कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः । कर्तरि यदेकल तत्र तिप् कर्तरि यद्विलं
तत्र तस्, इत्यादिकर्मणः 'लः कर्मणि-इत्यस्य 'श्लेकयोः-' इत्यादेथैकवाक्यतया व्याख्यानाप्र कर्तृवाच्यता सूत्रादायातीति ।
तच्चिन्त्यम् । 'तामेकवचनद्विवचन-' इति विहितद्विवचनादिसङ्गा हि तिवाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसङ्गकतिबा-
दिविधिना 'श्लेकयोः-' इत्यस्यैकवाक्यतास्तु । न च तिवादिविधौ कर्तरीत्यस्ति, यद्विलंक्त्वादिविशेषणतया कथंचिन्नीयते ।
ननु 'लः कर्मणि' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इत्यतोऽनुवृत्त कर्तृग्रहण तिवादिविधावस्त्येव, लविधित्वादिविधेयोरप्येकवा-
क्यतास्वीकारादिति चेत् । सत्यम् । वाक्यैकवाक्यता हि सा न तु पदैकवाक्यता । 'लः कर्मणि-' इति विहितलकारानुवादेन
तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रैयमाण कर्तृग्रहण कथं संख्या विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहण तत्र
संख्यापस्थापकमस्ति । लकारस्य द्विवचनादिसङ्गाविनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च कर्तरि यदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभ-
वत्येव ॥ स्यादेतत् । 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लोः सामान्यग्रहण न भवति किन्तुःपृष्ठानुबन्धक-
लकाराणा सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् । तत्र 'ल' इति जसन्त माभूत् किं तु जसन्तमस्तु । 'लः परस्मैपदम्' इति-
वदादेशापेक्षा चेयं पृष्ठी, लस्य य आदेशः स कर्मणि चेत्त्यादि । न चाविहितस्य लस्यानुवादेन न समवतीति वाच्यम् । 'वर्त-
माने लट्' इत्यादिभिरेव लविधानात् । तथा च लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाङ्गावे
कर्तरि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्त्योजनिका निर्बाधव चेत् । अत्राहुः । ल इत्यस्य पञ्चान्तत्वे आदेशानामेवार्थ लङः
स्यात् । सोऽपि तिवादीनामेव न तु शब्दादीनाम्, तेषां द्विवचनादिसङ्गाविरहात् । 'श्लेकयोः-' इत्यादिनास्यैकवाक्यताया
भवद्विरुक्तत्वात् । न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्वाहः । भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् ।
न च शानज्विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेष्टसिद्धिः । सकर्मकादपि भावे शान-
जापत्तेः । किं च जसन्तत्वे श्रुतेर्नैव संबन्धः पञ्चान्तत्वे त्वादेश इत्याध्याहारद्वारवमित्यादि ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'भावे
चाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मकग्रहणेनाविषयितकर्मणोऽपि गृह्यन्ते । अत एव 'गिरणो' इति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति
भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविषयानकर्मकाणामेव ग्रहण, नेह, पच्यते इत्यादीं नु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च
कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धिः-' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु कथिबुक्त्वं 'अविषयितकर्मणां
भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधाद्युक्तम्' इति । तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थासङ्गत्वात् ।
प्रत्युताविषयितकर्मणोऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रबलः । तथाहि 'समानकर्तृकं तुमुन्' इति सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे
लङ्लो ह्रदत्तेन, 'गिरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिरपि नपुंसके भावे कः अकर्मकेभ्य एव, 'तयोरेव कृत्यक-

तंरि च । ॥ लस्य । ३।४।७७। अधिकारोऽयम् । ॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिष्मस्मस्तातांश्चासाथांश्च-
मिडुहिमहिङ् । ३।४।७८। एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । ॥ लः परस्मैपदम् । ३।४।९९। लादेशाः परस्मैपद-
संज्ञाः स्युः । ॥ तङानावात्मनेपदम् । ३।४।१००। तद् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । ॥ पूर्वसंज्ञाप-
वादः । ॥ अनुदात्तञित् आत्मनेपदम् । ३।३।१२। अनुदात्ते उपदेशे यो ऋत्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आ-

इत्यत्र कमात्रस्य ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनादन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् । एवं स्थिते
यवविबक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मकग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादी भावे कान्तादर्शआशजि-
त्यादि निष्ठादिप्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्, 'आदि कर्मणि हान्' सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाण, कृतपूर्वात्त्यत्र भावे क इति
कैयदायुक्तं च कथं सगच्छतां, कथं च 'गत तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । 'गतिवृद्धि' इति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणे-
नाविबक्षितकर्माणो न गृह्यन्ते इत्युक्तं तेनाणौ यः कर्ता स ण्यन्तं कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धम् । 'गल्यर्था-
कर्मक' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्वान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्या-
पत्तेः । इह सूत्रे लविबक्षितकर्मणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् ॥—लस्य ॥ वर्षग्रहणे प्रत्ययग्रहण-
परिभाषा, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति, चूडाल, इत्यादौ तिबाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेद् । अत्राहुः ।
'लः कर्मणि' इति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिबाद्यादेशानु-
वादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता । लस्यानिकृतिवादीनां कर्त्राद्यर्थविधान, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिबादिविधान-
मित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोकातिप्रसङ्गः । लस्येत्संज्ञा तु न
भवति, फलाभावात् । न च लिखरः फल, णलो लित्वेन तदभावस्य ज्ञापनात् । नायप्रवणमेव फलं, तदुच्चारणस्यानर्थ-
क्यापत्तेरादेशविधिर्नैवाश्रयणलाभाच्च । लस्य तिबादिस्थानिलाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिखरसतः संगच्छत इति
दिक् ॥—तिप्तस्झि—॥ समाहारे द्वन्द्वः । इष्टकार आगमलिङ्ग न भवति सप्तदशभिरादेशैः समभिध्याहारात्, किं तु
'इदोऽत्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एषैवहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात् वर्षग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयो-
रप्रवृत्तेः । केचित्तु 'इदोऽत्' इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनालिङादेशस्यैवर्ण्येति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने एधेवहि एधेमही-
स्यादावतिप्रसङ्गे नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति, तेन 'इदोऽत्' इत्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे एवेत्याहुः । त-
च्चिन्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोऽस्यादित्यर्थप्रमत्तया उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थ-
त्वात् । वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन लिङ्त्वात् । महिडो डकारस्तड् तिङिति प्रत्याहारार्थः, स च समुद्गायानुबन्धो न
लवयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेपेः कर्मणि आशीर्लिङ् एपिपीमहीत्यत्र गुणनिपेधो न, तथा वृधत्तेः पृच्छत्ते कर्मणि
लिङि वज्रश्चिमहे प्रच्छिमहे इत्यत्र 'प्रहिज्या' इति संप्रसारणं न ॥—तङानौ—॥ लस्येत्यानुवृत्तेर्लादेश एवानो गृ-
ह्यते इत्याशयेनाह—शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदभ्योऽपि 'प्राच्छील्यवयोवचन' इति चानश् भवत्येव ।
कतीह निग्रानाः ॥—अनुदात्तञितः—॥ अनुदात्तश्च उश्च अनुदात्तौ तौ इतो यस्य सोऽनुदात्तङि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण
इच्छब्दः प्रत्येकं संवध्यते । तत्रानुदात्तासौ तदन्तविधेः फलाभावात् अशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह—अनुदात्तेत
इत्यादि । 'उपदेशोऽजनुनासिक' इत्यतोऽनुवृत्तसुपदेशग्रहणमपि हिदश एव संबध्यते नान्यत्र, अव्यभिचारतदाह—उपदेशो
यो ऋदिति । विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह—धातोरिति ॥—लस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावादुभ-
यमपि दुर्लभं 'भूमादयः' इति सूत्रान्मण्डूकफुलानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्धातोरिति पदे लब्धेऽपि
लस्येत्तत्र लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः । 'इको झल्' इत्यत्र सना धातोरिविहात्मनेपदेन लकारधालोराक्षेपो बोध्यः । तिङां
लादेशलाभस्य च धातोर्विधानादिति । उपदेश इति किम् । चुकुटिषति । 'गाडुकुटादिभ्यः' इति सन आतिदेशिकं क्तिवम् ।
धातोः किम् । चङइभ्यां माभूत् । अनुवृत्तवत् । अवोचत् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः 'स्याताम्' इत्यादिना स्यप्रत्यये
कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमप्रवृत्तावपि लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गलात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेव लस्य तिबादिषु
सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे चात्मनेपदं सिद्ध्यत्येवेति 'वृद्धः स्यसन्नो' इति सूत्रे स्यग्रहण व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन 'विक्र-
रणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्वाद्वातिथ्यत इत्येवं नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते 'वृद्धः स्यसन्नो' इति पर-
स्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाच्चङ्गोर्न दोषः, विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तिरिति
चेत् । सत्यम् । स्यग्रहणं विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्गोर्दोषः स्यादेव । अथ पक्षः 'शदेः शितः'
इति सूत्रे माच्यकैयटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविधिलभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकं 'धातोरेकाच' इत्यादिना यद् । नो-

१ लादेश इति—कमात्रोद्देशेन विहिता आदेशा इत्यर्थः, तेन सिजादीना परस्मैपदसंज्ञा न भवति । तेषां च्छेरित्यादिवि-
शिष्टानुवादेन विहितत्वात् । २ आत्मनेपदमिति—अनया च संज्ञया पूर्वसंज्ञाया बाध आकङ्क्षारित्यत्वात् ।

त्मनेपदं स्यात् । ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२। स्वरितेऽतो ऋत्वा धातोरात्मनेपदं स्वा-
त्कर्तृगामिनि क्रियाफले । ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १।३।७८। आत्मनेपदमिच्छिवाद्भातोः कर्तरि परस्मै-
पदं स्यात् । ॥ तिङ्श्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १।४।१०१। तिङ् इभ्योः पदबोधयक्षिकाः क्रमादेश-
संज्ञाः स्युः । ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १।४।१०२। कृष्णप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्श्रीणि
त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १।
४।१०५। तिङ्बन्धकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् । ॥ प्रहासे च मन्योपपदे
मन्यतेरुत्तम एकवच । १।४।१०६। मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्वात्परिहासे
गम्यमाने मन्यतेरुत्तमः स्यात्स चैकार्यस्य वाचकः स्यात् । ॥ अस्मद्युत्तमः । १।४।१०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः
स्यात् । ॥ शेषे प्रथमः । १।४।१०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भू सत्तापाम् । कर्तृविषयायां भू
ति इति स्थिते । ॥ तिङ्शितस्तार्थधातुकम् । ३।४।११३। तिङ् शितश्च धात्वधिकारोका एतत्संज्ञाः स्युः ।

भूयते । 'ऋतेरीयङ्' ऋतीयते । श्वेते ऋते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन हिदन्तलम् । 'नमोवरिवक्षित्रद' इति क्यचि चित्री-
यते इत्येतत्कथमिति चेत् अत्राहुः । अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं भवति । तथा च समुदायानुक्त्यो
ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव हिदन्तल बोध्यमिति ॥—स्वरितञितः—॥ पूर्ववदिच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायः, कर्मण्यण् ॥—धातोरिति । धातोरित्येत्यर्थः । लकारधातोरारक्षेपः पूर्वबद्धोऽर्थः ॥
—तिङ्श्रीणि त्रीणि—॥ तिङ् पद त्रिकाः संज्ञास्तु तिङ् इति यथासंख्यं न प्राप्नोतीत्यत आह—उभयोरिति ।
परस्मैपदात्मनेपदमिति चानुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयक्षिका इति यथासंख्यं संज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः ।
ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्वेवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमौ च मध्यमौ
च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युर्व
त्वेकैकस्येति । एव 'णलुत्तमो वा' इति सूत्रं विरुध्यते णल उत्तमसङ्गकालाभात्, ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र
कृतद्वन्द्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्चेत्येकशेष आधीयताम्, तथाहि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मै-
पदात्मनेपदप्रहणानुवृत्तिशेष विनैवेष्टिर्द्विरिति चेत् । मैवम् । एकशेषाश्रयणे गौरवार्ययथांश्च लयापि परस्मैपदात्मने-
पदप्रहणमनुवर्त्यमेव । अन्यथा शत्रुक्रसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्यते । ततश्च काम्यति कामती-
त्यादां 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो न स्याद् । आक्रामकित्यादी तस्य सावकाशत्वात् । यदि तु 'परस्मैपदानाम्'-
इति विहितस्य णलो 'णलुत्तमो वा' इति णित्विकल्पविधानाज्ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति
श्रूये, तर्हि सुतरा प्रतिपत्तिर्गौरवम् ॥—तान्येकवचन—॥ तानीयस्य व्याख्यानं तु लभ्येत्यादि । अन्यैकसंज्ञाधि-
कारात्प्रथमादिमज्ञानामेकवचनदिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् । इष्टापत्तां तु असेलेंदो 'मिर्ग' इति कृते एकलविषयायासुत-
मसंज्ञाभावात् 'आहुत्तमस्य'- इत्यस्याप्रवृत्त्या अत्रीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः ॥—प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा
एकैकश इत्युक्ता तदयुक्तम् । शसंव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शसिति
सिद्धान्तात् । तथा 'सुपः' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । अन्ये तु
एकैकमेवैकैकशः । स्वायें शस् न लत्र वीप्सायाम् । न च स्वायें यः शस् स आकरप्रन्थाभावागम्यत इति वाच्यम् । एकां
कपिलमैकैकशः सहस्रकृत्वो दत्तेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वाधिकस्यापि शसोऽवग-
म्यमानत्वात् । ततश्चैकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमिच्छाहुः ॥—युष्मदि—॥ समानाधिकरण इत्यस्य
व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । स्थानिनीयस्य
व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति, लया क्रियते, तुभ्य ददाति ॥—प्रहासे—॥ मन्योपपद
इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणक व्याचष्टे—तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्भातोलेस्य स्थान इत्यर्थः ॥—तथाभू-
तेति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥—तिङ्शित्—॥ धात्वधिकारोका इति किम् । हरीन् ।
शसः 'सर्वधातुकमपि' इति द्वित्वे 'धो'इति इति गुणः स्यात्, लिङ् श्रियः इत्यादिशसन्तेषु 'सर्वधातुके यङ्' इति यङ्
च स्यात् । केचित्तु वारिणीयत्र दुमि कृतेऽपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुः । तत्र । कृतीति निषेधाद्, इगन्तलप्रयुक्तस्य नुमो

१ क्रियाफले इति—क्रियाफलं च यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव ननु दक्षिणादिरूपम् । २ उपपदे इति—उपोचरितं
पदमुपपदं ननु कृत्रिमम्, तत्प्रेषानुपयोगादप्राप्तेः । ३ नविषये इति—तेन देवदत्तश्च त्वं च इत्यत्र एकशेषे नुमां नवयः
इत्येव, युष्मदर्धविषयत्वात् । एकशेषेऽपि शिष्टसम्प्रवृत्तिनिमित्तमेव नुमार्थबोधात् । ४ सत्तापामिति—सत्ता इह
आत्मधारणं, सत्तापामित्वादेर्वर्तत इति शेषो बोध्यः ।

॥ कर्तरि शप् ॥ ३।१।६८। कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । क्वाचितौ । ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७।३।८७। अनयोः परयोः रिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः । ॥ श्लोऽन्तः ॥ ७।१।३। प्रत्ययावयवस्य ह्रस्वान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः भवथ । ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ ७।३।१०१। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूवं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते नेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । ययार्थक्यने माभूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि । ॥ परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५। भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः । ॥ लिट् च ॥ ३।४।

गुणप्रयोजकले सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥—कर्तरि शप् ॥ ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते ‘धातोरेकाचः’ इति सूत्राद्धातोरिति च, तदाह । कर्त्रर्थ इत्यादि ॥—श्लोऽन्तः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । ‘आयने-वीनी-’ इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न लादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीङो ‘ल्लेढोढादौ’ इत्यन्तरह्रस्वादन्तादेशात्प्रागाटि कृते ञ्स्यादिलाभावात्, तदेतदाह—प्रत्ययावयवस्येति । प्राचा तु प्रत्ययान्तस्येत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् । इह मनोरमायामादिग्रहण निवृत्तमित्युक्तं तदापाततः, अन्यत्रापवृत्तस्यादि-ग्रहणस्य निवृत्तत्वायोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थे इति वा कश्चिद्व्याख्येयम् । यत्तु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते आडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तत्र । अवयवविनिर्मुक्तस्यावयविलयायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येदः याधुङन्तं तु नाङ्गमिति चेत् । न । आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्येव तदादिग्रहणवलेन याधुङन्तस्याप्यङ्गताया दुर्बारात् । किं च लविषीथेयत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इद् तस्यागमेनादिलविधातात्प्रत्ययायुदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्यैव कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आधुयात्तथेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्, तद्वारणाय प्रत्ययस्यैव कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकृतव्य एवेति नास्त्वैवाकारग्रन्थविरोध इति वान्यम् । ‘आगमा अनुदात्ताः’ इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आधुदात्तत्वस्य तत्रापवृत्तेरिति दिक् ॥—इत्येति । षकारादकार उच्चारणार्थः—अतो गुणे इति । ‘अतो दीर्घो यञि’ इति तु न प्रवर्तते, स्थान्यल्लोदेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥—अतो दीर्घो—‘तुल्लुश्रम्यम्’ इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुके किं, केशवः अङ्गना । अत आ इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथाऽप्याक्षीरोदन देवदत्त ननु पचामि भोरित्प्रान्नान्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति पुनः स्यात् । केचित्तु अत आदिति सुवच तत्परकरणसामर्थ्यादिकारनिवृत्तिर्मेवेदिति भुतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्तस्थाने उदात्त आकारः, अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव ‘वृषा-कप्यमि’ इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयति, अन्यथादिपु तु ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इत्येव सिद्धमिति मनोरमादायुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तत्परकरणमनङ्गि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु ‘हल्ह्रस्वाभ्यः’ इत्यत्र आ आविति वदत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रश्नेषः क्रियते तदा तत्परकरण विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । ‘प्रहासे च-’ इति सूत्रस्योदाहरणमाह—एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यस इत्यर्थः ॥—एतं एत वेति । एत मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति युवां मन्येथे, भोक्ष्यामहे इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः ॥—परोक्षे लिट् ॥ यद्यप्यधिभ्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव । उक्त हि भाष्ये—‘क्रियानामेयमस्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिपरीभूता निर्दर्शयितुमिति, तथापि तदनुकूलस्याकिमतां व्यापाराविधाना साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिट् भवत्येव । अग्रं पपाच लं पेषिच । ननु क्रियाशब्दवाच्याधिभ्रयणाच्च भ्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः, ततश्च लिङुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव । ‘बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्’ इतिवदिति ॥—लिट् च ॥

१ कर्तरि—कर्तृग्रहणमुत्तरार्धं, भावकर्मणोस्तु यका वाधात् । अन्यथापवादविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरिति दिवादिभ्यः इयन् स्यात् । यस्तु पुरस्तादपवादव्याप्येन शप् एव बाधकः स्यात् । २ परोक्षे इति—पारोक्ष्यं च साक्षात्कृतमित्येतादृश-विषयताशालिगानां विषयत्वम् । ३ भूतेति—भूतत्वं च वर्तमानत्वं सप्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् ।

११५। लिङादेशस्तिर्गर्भधातुकसंज्ञ एव स्यात् तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । ॥ परस्मैपदानां णलु-
सुस्थल्युसणत्वमाः । ३।४।८२। लिट्तिवादीनां नवानां णादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते । ॥ भुवो
बुलुङ्कलिटोः । १।४।८८। भुवो बुगागमः स्यात् लुरुङ्कितोरपि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधते । ॥ एकाचो द्वे
प्रथमस्य । १।१।१। अजादेद्वितीयस्य । १।१।२। ह्रस्वधिकृत्य । ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य । १।१।८। लिटि
परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव भूव अ इति स्थिते ।
॥ पूर्वोऽभ्यासः । १।१।४। अत्र यं द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । ॥ हलादिः शेषः । ७।४।१०। अ-
भ्यासस्यादिर्हृत् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति बलोपः । ॥ ह्रस्वः । ७।४।५९। अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।
॥ भवतेरः । ७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि । ॥ अभ्यासे चर्चं । ८।४।५४। अभ्यासे ह्रकां
चरः स्युर्जसाश्च । जशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्त-
आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङः शाकटायनस्य-' इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तत इति भावः ॥—परस्मै-
पदानाम्—॥ अत्र थश्चराराकारो विधीयमानोऽन्तस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविधी निरर्थकमिति वाच्यम् ।
यथासंख्यसंपादनेन कृतापेक्षात् । अत्राहुः । धातोरित्यधिकारात् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते द्वयोः 'अतो
गुणे' इति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्पत्वात्सर्वादेशे सिद्धमिति । ननु सुबन्ता-
नामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनाया सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेत् भवम् । आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थश्चरस्य
विधीयमानमाकारद्वय प्रत्येकमर्थेवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥—
भुवो बुक्—॥ 'अचि भूधातु-' इति सूत्रादचौलनुवर्तते तदाह—लुङ्कलिटोरचौति । अचौति किम् । अभूत् अभू इत्यत्र
नुकि सति 'लोपो व्यो' इति लोप बाधित्वा परत्वाद्दृष्ट्यादिलोपः स्यात् । ननु ह्रस्वादिलोपापन्तरत्वात् 'लोपो व्योः-'
इति लोप एव भविष्यति । तथा च मन्वतेर्यङ्लुङन्ताहडि तिप्सिपोः अमामत् अमाम इत्यत्र व्योलोप एव माधवादिभिः
स्वीकृतः । एव चातुप्रहण 'मादुपधाया-' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरक्कतया श्रुतिकारादिभिर्योजितं न लावश्यक-
तयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेद । अत्राहुः । 'भुवो बुक्-' इत्यस्यात्त्वाद्द्वयपक्षत्वेन ह्रस्वादिलोपस्येव बुकोऽपि बहिर-
ज्ञतया असिद्धत्वे सति बलि लोपस्य प्राप्तरेवाभावादनुग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति । अयं च शङ्काग्रन्थः समाधानग्र-
न्थश्च मनोरमाया स्थितः ॥ अत्र नव्या । मन्वतेर्यङ्लुङन्त एव नास्ति अमामदिस्त्रादि रूपं तु दूरादपास्तमेव, यकारवका-
रान्तानामूढभाविना यङ्लुग् नास्तीति श्लोः शृङ्-' इति सूत्रे भाष्यं ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च छोरिति यत्रोद्
तद्विषयक 'उत्तरन्वर-' इत्युद्भावितो विविम्व्योस्य यङ्लुगस्त्येवोत न्याय्य माधवादिसमतं च । 'मन्व उन्धने' अयं भान्त
ऊढभावीति शूल वक्ष्यमाणान्तात् । तथाच तदन्त्येन सहान्नस्यमनोरमाग्रन्थो विरुध्यत इत्याहुः । यदि तु मन्वतेर्यङ्लुङन्ता-
दिति मनोरमाया पठ्यते तदा तत्र पूर्वोपरग्रन्थविरोधो नास्तीति दिक् ॥—अजादेरिति । यदि बहुमीदेः षष्ठी तदा
इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रिद्विषयिषति इत्यत्र दकारस्य 'न न्द्राः' इति द्विलनिषेधः स्यात्, किं तु
अजासावादिधाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेषा पञ्चमी तदाह—आदिभूतादचः परस्य त्विति ॥—भूवभूव इति ।
यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न समच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्गोचर्यम् । नन्विह चलार एकाचस्तत्रावयवाश्रयः,
तत्र भू ऊ ऊव इति भूविति समुदायधनुर्थः, तथा चानियमेन यस्य कस्याचिद्विल म्यात् । भवम् । समुदायस्यैकाच एव
द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिन्नि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव, वृक्षचलेन सर्वावयवचलनवत् ॥—अ-
त्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥—हलादिः—॥ अभ्यामस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आतनुः आतनुरित्यादौ तकारा-
दिनिवृत्तिः सिध्यति, कचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेलोपविधानात् ॥—अवतेरः ॥ 'अत्र लोपोऽभ्या-
सस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नालमिति, व्याख्यातं च
तत्प्रायेण कर्त्रर्थोऽर्थः । इतिपक्षोर्निर्देशादित्यर्थ इति । तत्र । धातुनिर्देशमात्रेण इतिपक्षो विधानात् धापश्च विकरणलेनानर्थकत्वात्
कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य इतिपक्षः शिवसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेः, अन्यथा लघुकरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिमुवति-' इत्यादी-
नामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सवोपपन्न एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृष्टम् । प्रयुज्यते च कर्मण्यप्यकारं
कषयः । 'तस्यातपत्र विभरावभूवे विभाबरीर्भिन्भरावभूविर' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रमादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् ।
अत्र नव्याः । इतिपक्षः शिवसामर्थ्यादेवेह धापः प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र । पिबति ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आल-
निवृत्त्या च शिवस्य चरितार्थत्वात् । एव च 'उपसर्गात्सुनोतिमुवति,-' 'भवतेरः', 'ध्यायतेः सप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशा-
दकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्षुतिर्यौ' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्यन्येन सह विरोधापत्तेः । के-

१ आदिभूतादिति—अनेन चाधिकारादुत्ते द्वितीयस्येति न कर्मण्यमिति ध्वनितम् । २ अन्ये हलादि—इतरनिवृत्तिपूर्व-
कावसानस्य शेषशब्दाभवादिदमुक्तम् ।

रत्नत्वात् । ॥ असिद्धवदत्राभात् । ६।४।२२ । इत् ऊर्ध्वमा पादपरिसमाहोराजीषच् । समानाभवे तस्मिन्कर्तव्ये तद-
सिद्धं स्यात् । इति कुकोऽसिद्धत्वादुक्तं प्राप्ते । * बुग्युटाबुधकृत्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव । बभूवतः ।

चिपु शित्वातिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्षधातुकत्वे इ' बलादेः' इतीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इती-
डागमप्रवृत्त्या च शित्वं चरितार्थमिति व्याचक्षुः तश्चिन्त्यम् । 'तितुत्र-' इत्यनेनेष्णिषेधादार्षधातुकत्वेऽपि क्षल्यभावात् ।
'ब्रुव ईट्' इत्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकत्वेति विशेषणभावेऽपि क्ष-
ल्यभावात् । न च हलादेः पितप्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वेति विशेषणभावे ब्रुवो लिटि वच्चादेशे सित्पस्थिति उवकृत्येत्यत्राति-
प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोऽत्र पित्वाभावात् । न च स्थानिबद्धत्वेन पित्वं, श्रः शानचः शित्वेन लिङ्गेन कचिदनुव-
न्वकार्येऽप्यनल्लिङ्गाविति तन्निषेधात् । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव सितपः शित्वसामर्थ्यादकर्तव्येऽपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निरा-
कर्तव्य इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्वाभावे हि 'असयोगादिद् कित्' इति कित्वात् 'वचिस्त्रिपि-' इति संप्रसा-
रणे सत्युवचिष उवकृत्येति न सिद्धेत् किं तु ऊचिष ऊकृत्येति स्यात् । तस्मात्स्थानिवत्त्वेन थलः कित्वेऽभ्युपगते उव-
कृत्येत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकत्वेऽडागम इति व्याख्यातव्यमेव । तथाच ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या
शित्वं चरितार्थमिति कैथिषदुक्तं तदपि सम्यगेवेति ॥—असिद्धवदत्राभात् ॥ वत्करणं प्रतिपत्तिल्लघवाय, अन्यथा
सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत्सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजनिष्ठे पुरोहिते राजायमिति
प्रयोगो राजवदिति कथञ्चित्कल्पयति, राजवदय पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'षत्वत्तुकोर-
सिद्धः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असयोगादिद् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगर्त्यं कल्प्यत इति ज्ञेयम् । आ भादित्य-
मिविधावाद् । भाषिकारमभिव्याज्येत्यर्थः । अधिकारश्चायम् । अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद्रग्रहणं विषयनि-
र्देशार्थम् । भाषिकारस्यावधिलभस्तु 'अहस्य', 'प्रत्ययः', 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति । एव चानुदातोपदेशे-
त्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । एषामनुनासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ छिति परे स चासिद्धो भवति । अत्र झलदि-
किदाश्रित्यैव यदामीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्य इति जह्महि जह्महि 'अतो हेः' इति लुग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य
हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् । नन्वस्याधिकारले यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारभ्य यदामीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं
स्यात् न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'वसोः-' इत्येवं पूर्वस्मिन्नपि थिले कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । न । भवेदयं दोषः शब्दा-
धिकारे । अर्थाधिकारस्त्वयं । ततश्चेह 'आनलोपः' इत्यवधिनिर्णयः स एव प्रतिस्मृत्युपतिष्ठते, तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह—इत
ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वेभावेन स्थितम् । तेन एधि शाधीत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिर्वाततत्वात्तन्नि-
बन्धनं 'हुझल्ल्योर्दोर्धः' इति थिल सिद्धति । प्राचोक्तकार्यासिद्धलपक्षे तु न सिद्धति । देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य
जीवनं नेति व्यायेन एवविधिना झल्लुबुद्धौ निर्वर्तितायां पश्चादेत्युद्धिनिवर्तनेऽपि थिलकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । समानाश्रये
इति किम् । मपुषः । चिच्युषः । छल्लुबुषः । इह पाधातोश्चिन्वो ल्लवश्च परस्य वसोर्त्यसंप्रसारणं तत् 'आतो लोप इटि च'
इत्यालोपे 'एरनेकाचः-' इति यण्युवडि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि कर्सां, संप्रसारणं तु विभक्त्याविति व्याश्र-
यत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात् । 'वाह ऊट्' सूत्रस्थचहिरङ्गपरि-
भाषाया अप्यामीयत्वेनाल्लोपादिषु कर्तव्येवसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आल्लोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति
शङ्क्यम् । वसोः संप्रसारणे कृते हाजायाश्रयेणाल्लोपादीनि प्रवर्तन्ते तेषु कर्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये
बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां तत्सत्तादिति दिक् । विषयलाभार्थमाभाद्रहणं किम् । आभीय प्रत्येवामी-
यमसिद्धं नान्यं प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'अञ्जेष चिणि', 'रञ्जेष', 'धञि च भावक-
रणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् 'अत उपचायाः' इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र
'अश्विप्रन्धिदम्भि-' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्वाभलोपेऽप्येलाभ्यासलोपी न स्यातां, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः ।
'अलोपः' इति तपरकरणाङ्गिदाभीयासिद्धलमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्राडागमस्य
लोपो माभूदित्येतदर्थम् । यथाडागमः अलोपः प्रत्यामीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च 'दम्भे' इति
वक्ष्यमाणं नापूर्वं वार्तिकं किं लनिस्त्वल्लभ्यमेवेति ॥—बुक् इति । 'भुवो बुक्' शास्त्रस्य । एवमप्रेऽपि । युट उदाहरणं तु
विदीपे ॥—बभूवेति । अत्र प्राचा 'इन्विभवतिभ्यां च' इति सूत्रं पितोऽपि लिटः कित्वार्थमिति व्याख्याय 'अचोऽज्जिति'
इति वृद्धिप्राप्तां 'छिति च' इति निषेध इत्युक्तं तदुपेक्षितम् । इल्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्यानिषेध इति सिद्धान्ताद् । अन्यथा
इत्स्थानिकयोनिषेधे लैगवाचन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्वसामर्थ्यादिल्लक्षणया अपि वृद्धेर्निषेध इति वा-
च्यम् । थलि उत्तमे थलि च गुणनिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेभाक्रे । तथाच वार्तिकम् 'इन्वेष्ट

बभ्रुः । ॥ आर्धधातुकस्येड्गुणादेः । ७।२।३५ । बलादेतार्थधातुक्स्थेनागमः स्यात् । बभ्रुविष । बभ्रुबभ्रुः । ब-
भ्रुव । बभ्रुव । बभ्रुविष । बभ्रुमि । ॥ अनद्यतने लुट् । ३।३।१५ । अभिव्यक्त्यनद्यतनेऽयं धातोर्लुट् स्यात् ।
॥ स्यतासी लृलुटोः । ३।१।३३ । लृ इति लङ्लुटोर्ग्रहणम् । बातोः स्यतासी पूर्वौ स्तो लुटोः परतः । शबाघप-
बावः । ॥ आर्धधातुकं शेषः । ३।४।११४ । तिरुक्शियोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

द्वितीयवर्षाद्भुवो वुको नित्यलाताभ्यां लिट्' किद्वचनानर्थकम्' इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति, तथापि कृताकृतप्रसङ्गितमात्रेणापि कचिचित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वातिकद्वयमभ्यते, तेन रघोर्णचि पराम्-
प्पुपधावृद्धिं बाधिला नित्यत्वाद् 'रधिजमोरचि' इति नुमि कृते रन्थयतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि सयोगात्परस्मै लिटः कि-
त्वाभिन्निधेयेल्लोपोऽपेक्षित एव । अन्यथा 'समीधे दस्यु हन्तमम्' इत्यत्रेवैवर्ण्येनलोपो न स्यात् । मैवम् । 'छन्दस्यभयथा' इति
सूत्रेण हि सार्वधातुकसज्ञा आर्धधातुकसज्ञा च विधीयते, तेन 'सार्वधातुकमपित्' इति लिटो द्वित्वे न्यादेव नलोपो इति वार्ति-
काशयात् । अत्र नव्याः । बभूवेल्यत्र 'द्विवचनेऽचि' इत्यजादेशस्य निषेधाद्गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुक् प्रकृत्या भुवो वुको नित्य-
त्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वमात्रेणापि कचिचित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य स्वयमेव समादधुः । षाष्टद्वित्वप्रकरणान्ते
हि वार्तिककृताः पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते 'द्विवचनं यण्यवायावादेशालोपोपधालोपोणिगोपार्कानिकोऽरुलेभ्यः' इति । तथाच 'द्विव-
चनेऽचि' इति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरपन्यस्त इति । 'द्विवचनेऽचि' इति सूत्रेणाजादेशस्य स्थानि-
वद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृज्याद्यादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुक् प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको
नित्यत्वादित्यादिप्रमथः सम्यगेव । न चैवमपि नामधातुनुत्पापयति मापयतीत्यत्र मपयन्तस्य त्वमो पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादिलोपो
इति प्रमथः कथं सगच्छेतेति वाच्यम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः । अत एव त्वाद-
यति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ॥—**आर्धधातुकस्येड्गुलादेः** ॥ 'नृशकृति' इत्यत इडित्यनुव-
र्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेधस्यद्वयस्येदो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये 'प्राग्-
दिशः—' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमाद्' इति निवृत्तं 'वा' इति त्वनुवर्तनं इति व्याख्यानामिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत
इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिरुद्रहणं त्यक्तं शक्यं, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति
किम् । आस्ते, शेते । वलादेः किम् । ण्यनीयम् । ननु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदीदं भवति तर्हि
रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र न भवेदित्याधधातुकस्येति व्यर्थम् । न च रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विधि-
रीतनियमादोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेन इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम् । 'रुदविदमुषग्रहिस्रिपिप्रच्छ. सध' इति क्वासनोः
किचत्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् त्वदुक्तीत्या रुदादे क्वासनोरीडिगमाभावेन 'न क्त्वा सेट' इति निषेधाप्रश्रयाः क्त्वाप्रत्यये औप-
देशिककिचत्वस्य मुख्यत्वात् । 'हलन्ताच्' इति झलादिमनं क्त्वाच् । तस्माद्विपरीतनियमामभवेनाधधातुकग्रहणं व्यर्थ-
मेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गोलेति यद्विकृतं तद्विशेष्यं स्यात्, ततश्च अडाविवेदागमोऽप्यङ्गस्य स्यात् ।
मैवम् । कृतेऽप्याधधातुकग्रहणे वलाद्याधधातुकस्य यदङ्गं तस्येदागम इति व्याख्यानापत्त्योक्तदोषतादवस्थादकृतेऽपि
तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येडाति व्याख्यानादिसिद्धेयः । तस्मादुभयथापि व्याख्याने शरण्यकृतं व्ये 'आर्ध-
धातुकस्य' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेव केशवः, अङ्गना, उल्लसमित्यत्रेदं म्यान् 'ऋत इद्धानो' इत्यनो धातोरित्यनुव-
र्तनादधातोः परस्य न भवतीति परिहारसमवेऽपि लृभ्या प्रत्यामित्यत्र दुर्वार एवेदागमो विहितविशेषणेनाप्यत्र वारधि-
तुमशक्यः' क्तिवन्ताः धातुल न जहतीति पूभ्या पभिरित्यत्र भ्यामादेशांतोर्विहितत्वानपायात् । किं च जुगपसते इत्यादौ
'गुप्तिकिञ्च' इति धातोर्विहितस्य सन इद् दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानाल्लाभ्य
धातोरिति पक्षमन्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् । 'ऋत इद्धानो' इत्यत्र धातोरिति पक्षमन्तत्वान्, तथा च उल्लसमित्यादावपीडाग-
मप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्सदृशशब्दोऽनुमीयत इति पक्षमन्यन्तत्वाम् । अलु वा पक्षमन्तत्वं,
विहितत्वं पक्षार्थ इति व्याख्यायामिष्टसिद्धेः । तस्मान्जुगपसत इत्यादावितिप्रसङ्गात्तार्थमाधधातुकस्येति ग्रहणम् । के-
चित्तु धातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्यं विहितो यः प्रत्ययस्योडिति यदि व्याख्यायेत तदा लृभ्या जुगपसत इत्यत्रा-
तिप्रसङ्गाभावादाधधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥—**अभुविषेति** । न चात्र 'अभुक्ः किति' इतीप्तिपेधे वुगमोऽपि
न स्यादिति शङ्क्यम् । कादिनियमादिटः प्रवृत्तेः ॥—**अनद्यतने**—॥ अतीताग्रा रात्रेः पद्यावैनागामिन्याः पूर्वार्धेन स-
हितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालोपसर्जनं च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् ॥—**आर्धधातुकम्**—॥—**धातोरिति** । 'धातोरे-
काच्' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् ॥

॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । ३।४।८५। डा रौ रस एते क्रमास्त्युः । भिर्वसामभ्यां दमस्यापि टेर्लोपः । ॥ पुग-
न्तलघूपद्यस्य च । ७।३।८६। पुगन्तस्य लघूपद्यस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वाधातुकार्धधातुकयोः । येन नाप्य-
वधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको
गुणे प्राप्ते । ॥ दीधीवेवीटाम् । १।१।१६। दीधीवेव्योरिटिञ्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता । ॥ तासस्त्योर्लोपः ।
७।४।५०। तासेरस्तेष्व लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । ॥ रि च । ७।४।५१। रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवि-
तारः । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । ॥ लट् शेषे च । ३।३।
१३। भविष्यदर्धाद्धातोर्लट् स्यात्क्रियाधायां क्रियायामसत्तां सत्तां च । स्वः इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भवि-
ष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । ॥ लोट् च । ३।३।१६२।
विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोपः स्यात् । ॥ आशिषि लिङ् लोटौ । ३।३।१७३। ॥ एरुः । ३।३।८६। लोट इकारस्य
वः स्यात् । भवतु । ॥ तुह्योस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम् । ७।१।३५। आशिषि तुह्योस्तातङ्क वा स्यात् ।
अनेकार्णाद्यसर्वादेशः । यद्यपि लिङ्भेत्त्यपमपवादस्तथाप्यनन्यायलिङ्भेत्त्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसं-
प्रसारणाद्यर्थतया संभवत्ययोजनरुकारे तातङ्कि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् ।
अवतात् । ॥ लोटो लङ्कुत् । ३।४।८५। लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामाद्यः सलोपश्च । तथा हि । ॥ तस्थ-
स्थमिपां तान्तन्तामः । ३।४।१०१। क्तिञ्चतुर्णां तामाद्यः क्रमास्त्युः । ॥ नित्यं ङितः । ३।४।९९। सकरा-

धातोर्तिविहितेति किम् । लभ्यां जुगुप्सते ॥—अनेकव्यवहितस्येति । सार्वाधातुकार्धकमिको विशेषणं न लङ्-
स्येति भावः ॥—तासस्त्योः—‘सत्सार्वाधातुके’ इत्यतः सीत्यनुवर्तते, अत्राक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । ‘य-
स्मिन्विधिः’ इति तदादिविधित्वादिसमाह—सादाविति । एव रादावित्यत्राप्याहम् ॥—प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः ।
अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासम्भवात् ॥—लट् शेषे च ॥ ‘तुमुनणुलौ क्रियायां क्रियाधायां’ इति प्रा-
गुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह—अस्त्यामिति । हरदत्तस्वाह । अस्तरितत्वादेव क्रियाधायां क्रियायामिति नानुवर्तते ।
एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लटो बाधापत्तेः । कल्प्युत्तुमुन्सल-
र्थेषु वा सरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापक ‘प्रैषातिसर्गप्राप्तकलेषु कृत्याथ’ इत्यत्र लोटो बाधा माभूदिति पुनः कृत्य-
विधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजतीत्युदाहृतं तदापाततः । तुमु-
न्विषयेऽपि लट् भवति तुमुना लृप्त्वा धाव्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः
प्राप्तिरस्ति, भावे हि सः । समानकर्तृकेष्वेवेति च वक्ष्यते । लिङ्भेत्तावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति व्रजतीत्येव सिद्ध्यत्येव-
त्यास्ता तावत् ॥—लोट् च ॥ ‘विधिनिमन्त्रणा—’ इत्याद्यनुवर्तते तदाह—विध्यादिष्विति ॥—आशिषि लिङ्-
लोटौ ॥ ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रप्रप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यता किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेद् । अत्राहुः । इह हि ‘क्तिञ्चौ
च—’ इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ् लोटौ कपीर्हव विधेयौ । विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहेण हि ‘स्मे लोट्’ इत्यादिना
स्वविषये परलोपः स्यात् । सिद्धान्ते तु परलोपे विधिः ‘स्मे लोट्’ इत्यादेर्बाधक इति महान्विशेष इति ॥—तुह्योस्ता-
तङ्क— यद्यपि तिह्योस्तातङ्कि वक्तुं शक्यं तथापि लाघवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याश्रयणे लोट इत्यनुवर्तमाने
वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥—लोटो लङ्कुत् ॥ लोट इत्युपमेयं षष्ठीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिस्तदाह—तेने-
ति । अडादौ तु नातिदिश्यते । न हि तौ लङः क्रियेते किं लङ्गस्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र ‘लङः शाकटा-
यनस्य—’ इति जुस् स्यात्, जुह्वतु विदन्तिवत्यत्र तु ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुस्स्यात् । अत्राहुः । ‘विदो लटो वा’ इति बाग्रहणमिहा-
नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् जुस् । यद्वा ‘लङः शाकटायनस्य—’ इति सूत्रे ‘नित्यं ङितः’ इत्यतो ङित इत्यनुवर्त्यैवेष्टसिद्धे-
र्लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लङि सिचा लृडि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात्, लङि तु ‘श्लेजुस्’ इति जुसो विहितलाघाव । ङित
इत्यस्य लङ्भेव पर्यवसानात्ततो लङ्ग्रहणं विमज्यते । नियमार्थां ‘लङेव यो लङ् तस्यैव श्लेजुस्’ न तु लङ्बद्धावेन यो लङ् तस्यै-
तो नोक्तदोष इति । तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र ‘सिजभ्यस्त—’ इति नित्यजुसवाधिला परलोपच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् ।
तस्मादङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव, न तु तदतिरिच्यते । न च ‘आत’ इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्य जुस्स्यादिति वाच्यम् ।
तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थलायोगाद्, अन्यथा अभूवमित्यत्र ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि लिङ्
‘आतः’ इति सूत्रमात्रस्य विध्यर्थता नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावात्तद्वैति समाधानमपि सम्भवेव, शाकटा-
यनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्, तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविवक्षानात् । ‘सिजभ्यस्त—’ इति जुसि स्वीकृते तु सुतरां सम्भवेव, परं तु
जुह्वतु विदन्तिवत्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा लाघवणीयैवेति दिङ् ॥—सकारान्तस्येति । ङिङ्कारोत्तमसकार-

१ लिङ्भेति—सर्वादेशत्वं तु अनुबन्धान्तरेणापि मिदम् इति भावः । २ इट्भेति—धातुसाहचर्येऽपि तस्यानित्यत्वादा-
गमस्यैवो ग्रहणं, व्याख्यानात् ।

स्तस्य किञ्चनमस्य निर्यं लोपः स्यात् । अलोऽप्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु । ॥ सेर्ह्यपिच ॥ ३।४। ८७। लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच । ॥ अतो हेः ॥ ३।४। १०५। अतः परस्य हेर्लुङ् स्यात् । भव । भवतात् । भव-
तम् । भवत । ॥ मेर्निः ॥ ३।४। ८९। लोटो मेर्निः स्यात् । ॥ आडुत्तमस्य पिच ॥ ३।४। ९२। कोडुत्तमस्याडा-
गमः स्यात्स पिच । हिन्वोर्लव न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम । ॥ अनघतने लङ् ॥ ३।
१२। १११। अनघतनभूतार्थवृत्तेर्धोतोलङ् स्यात् । ॥ लुङ्लङ्लङ्स्वदुदात्तः ॥ ३।४। ७१। एषु परेष्वङ्गस्याडा-
गमः स्यात्स चोदात्तः । ॥ इतश्च ॥ ३।४। १००। कितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । भववत् ।
भवताम् । भववन् । भववः । भववतम् । भववत । भववम् । भववाव । भववाम । ॥ विधिनिमन्त्रणाम-
न्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३।३। १६१। एत्वर्थेषु षोत्सेषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं श्रृत्यादेर्नि-
कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारा-
नुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चायम् । ॥ या-

स्येति प्राचो व्याख्यानं त्वयुक्त भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—डिडुत्तमस्येति । ङिङ्कारीतमस्येत्यर्थः ।
तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—सोऽपिच्येति । एव च पिचनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स तु
'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनुदातो न भवति 'जहि शत्रन्' 'तुहि श्रुतम्' ॥—भवतादिति । लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ्,
अन्तरङ्गमेव लुक् बाधते न तु परमिति भावः ॥—स पिच्येति । स इति तच्छब्देन यस्याऽडागमः स परामुद्यत इत्याहुः ॥
—इतश्च ॥ 'इतश्च लोपः' इति सूत्रापरस्मैपदेष्वलनुवृत्त षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणम्य इत इत्यनेन विशेष्यते त-
दाह—परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम् । तदुक्तम् । भवेदित्यादावति-
व्याप्तेः । ननु 'अतो येयः' इत्यत्र ईय दीर्घादिरस्तु, एवं च नोक्तातिव्याप्तिः 'इतश्च' इति तत्परकरणात् । अत एव अजोभवी-
दित्यादावपि न दोष इति चेत् मेवम् । रुद्रेर्लङि अरुदितमित्यादौ दोषग्रोव्यादिति मनोरमाया स्थितम् ॥—विधिनिम-
न्त्रणा—॥—षोत्सेषु वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्राग्रे लिख्यमुपपत्तिः—विध्यादीनां
प्रत्ययार्थलमनुचितम् । तथाहि सर्वा कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोर्था वाचकाः स्युः, तथाच लिङः
कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शब्दादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहित-
त्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति । द्वितीये लिख्यमुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधा-
भावात् । तथा च 'लः कर्मणि' इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां राप्रहाङिडादीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयुः ।
किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशाः । न्यायसाध्येन विध्यादिबद्धतमानलभूतत्वादपि तत्तल्लका-
रवाच्यत्वात् । न चैव पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वः स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमाना
पविक्रियेलादिशाब्दबोधोपनिर्णयमयुक्त स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वात्पादनात् कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु
प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमर्थसात्त्विकमाख्याते ल्यज्यते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि
तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥—प्रवर्तनायामिति । प्रवर्तना त्वस्य विध्यादिषु चतुर्बन्तुस्यूतत्वादिति भावः । अत्र
वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः, स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धोतुवाच्यत्वस्वीकारान् । तदाश्रयस्तु लका-
रार्थः, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि प्रवृत्तत्वात् । प्रवर्तना तु लिङ्वादिह्रस्वपेक्षया लकारवाच्या षोत्सा चेति पक्षद्वयम् ।
प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्था भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः, सा प्रेरयतीत्यनुभावाङ्गिडादिनिष्ठा शाब्दी भावनेत्युच्यते । वेद
एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात् । लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रगतिरेव भाव्या ।
पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एव च धात्वात्तव्यापारस्य विपर्ययविपर्ययभावेन द्वेधात्वर्थे तात्पर्यग्राहका लिङादय
इति शोक्ततापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्वादिह्रस्वपेक्षया लकारस्य प्रवर्तनाया शतयन्तरकल्पने गौरवात् । एव निश्चयि ।
इत्यास्तु विशेषः । निष्प्रत्ययषोत्सा प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु जिज्ञासिष्ठा, लिङादिषोत्सा तु मतेभेदेन
लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ॥ स्यादेतत् । लिङादिषोत्सा प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदन देवदत्तेन यज्ञ-
दत्त इतिवत् पचेदोदन देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणां इति कर्तरि तृतीया
न भवति किं तु प्रथमेवेति चेत् । तर्हि ओदन देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः । पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना
लिङादिवाच्यैव, न तु धातुवाच्या । तथा च लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वमावाप्तांकोदोषः । देवदत्तेन पाचयति

१ भवतादिति—लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ्, अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु शापकसिद्धत्वादित्यल इति शब्देन्दुशेखरे । २ अनघ-
तने इति—अयं बहुव्रीहिः, तेन अजोभवी वा शुक्लमहि इत्यत्र जुडेव । ३ संप्रथेति—संप्रथः संप्रधारण—विचारः, 'तदा
कर्तव्यमेतदा' इत्यादिरूपः ।

सुट् परस्मैपदेपूर्वात्तो ङिङ् । ३।४।१०३। लिङ्ः परस्मैपदानां बासुदागमः स्वात्स बोदात्तो ङिङ् । शिष्योक्त्या-
यते ऋषितनुबन्धकार्येऽप्यनविधाविति प्रतिषेध इति । आदेशस्य शानचः शिष्यमपीह किङ्म् । ॥ सुट्दित्योः ।
३।४।१०७। लिङ्स्कारकारणयोः सुट् स्वात् । सुटा बासुट् न बाध्यते । लिङ्गे बासुट् तकारणकारयोः सुडिति वि-
षयभेदात् । ॥ लिङ्ः सलोपोऽनन्यस्य । ७।२।७९। सार्वधातुक्लिङ्गेऽनन्यस्य सस्य लोपः स्वात् । इति सका-
रद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ्गि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । ॥ अतो येयः । ७।२।८०। अतः
परस्य सार्वधातुकावयवस्य याह्यस्य इय् स्वात् । गुणः । बलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽ-
पवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्यते । भवेदित्यादौ नु परत्वादीर्घः स्वात् । भवेताम् । ॥ हेर्जुस् । ३।४।१०८।
किङ्गे हेर्जुस् स्वात् । ज इत् । ॥ उस्स्यपदान्तात् । ६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्वात् ।
इति प्राप्ते । परत्वाश्रित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास इत्येतस्य इय् इति
व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद् इय् । अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः भवेतम् । भवेत् । भवेयम् ।
भवेव । भवेम । ॥ लिङाशिषि । ३।४।११६। आशिषि लिङ्गस्तिङ्गार्थधातुकसंज्ञः स्वात् । ॥ किदाशिषि । ३।४।
१०४। आशिषि लिङ्गे बासुट् कित्वात् । स्कोरिति सलोपः । ॥ किङ्गिति च । १।१।५। गित्किङ्गिति च हेर्जुस्स्ये
यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिङन्तस्य धातुलाद्वातृपातव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोश्चोभयोरपि कर्तृलाङ्गकारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये
कर्तरि दृतीयेति वैषम्यमिति कौस्तुभादौ 'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिङ् वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्था-
पितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे लभीत्यस्य णिजयविशेषकत्वे अभिसावयति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे तु 'उपसर्गास्तुनोति-'
इति बलमभिधावयतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यमङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिवुद्धिः' इति सूत्रेऽणिकर्तृति विशेषणमव्या-
वर्तकं स्वात् । लन्ते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे प्रयोजकस्याप्यणौ कर्तृत्वादिति दिक् । प्रार्थनं याच्या ॥—
क्वचिदिति । ज्ञानफलं तु वक्ष्यमाणेत्यादौ टिटुगिहक्षणडीवभाव इति 'टिड्डा' इति सूत्र एवोक्तम् । ह्यादित्यादौ 'उतो
इद्विर्लङ्गे हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिष डिभ, डिष पिभ' इति व्याख्यानोद्दिशेषविहितेन डित्वेन पित्वस्य बाधादि-
त्यादादौ वक्ष्यमाणतया बासुटो डित्व न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह—अः शानचः शित्वमिति ॥—सुट्दित्योः ॥ तकारा-
दिकार उच्चारणार्थः ॥—लिङ्ः सलोपो—'रदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, सेति लुप्तपञ्चीकमनन्यसे-
त्यनेन विशेष्यते तदाह—सार्वधातुक्लिङ्गेऽनन्यस्येति ।—सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवयोऽपि समुदायं
प्रत्ययवयव इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्मकत्वादिति भावः ॥—आशीर्लिङ्गीति । भूयास्तामिलादौ । ननु सुटि कृते
'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः' इति बासुटः सकारो लुप्यते, श्लि परे यः सयोगस्तदादित्वात् ।
तथा चैकसकारक रूपं तुल्यम् । सुटभावे बासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य
द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोषादाह—स्फुटतरं त्विति । एषिषीष्टेत्यादिति
भावः ॥—मध्येऽपवादन्यायेनेति । 'रदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तावयव न्यायः प्रवर्तत इति भावः ॥
—अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद्, 'अतो येयः' इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति
भावः । नन्वपदान्ताकारस्य नुसस्वाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत् । मैवम् । अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्रा-
श्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥—व्याख्येयमिति । एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥—आर्धधातुकसंज्ञ इति ।
'लङ्ः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञायां स्यात्तत्तच्च
पक्षे शबादिः स्वात् ॥—किदाशिषि ॥ डित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किङ्गचनमिज्यादित्यादौ सप्रसारणार्थं जागर्था-
दित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तृगुणो हि डिति पर्थुदस्यते, डित्वं चेह विशेषविहितेन कित्वेन बाध्यते ॥—स लोप इति ।
झल्परसयोगादित्वेन बासुटः सस्य लोपः, सुट्सु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थित तदसंबद्धमिति
मत्वात्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्ता भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र झल्परसयोगादित्वेन बासुटः सस्य लोपः, भूयादित्यत्र सुट इव
बासुटोऽपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्वात् । सुष्ट
इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥—ङिङ्गिमित्ते इति । गिति किति
डिति परे इको गुणवृद्धी नस्त इति न व्याख्यात, ङिङ्गं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । नचारम्भसामर्थ्यं
शङ्क्यम् । चितं स्तुत मित्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः । अन्ये तु क्तितीति प्रत्ययग्रहात्
प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य किति पर इति व्याख्याने तु ङिङ्गभिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैवं भवावः भवाम
इत्यादावितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गगुणं प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । किति सूत्रे चलेण गङ्गाःरोऽपि
प्रतिष्म्यत इत्याशयेन गित्किङ्गिङ्गिमिति इत्युक्तम् । गिति किं 'गङ्गाजित्यस्य गङ्गुः' जिण्णुः । किति लसिन्स्याङ्गुरित्यत्र
'सुमास्या' इतीत्वं प्रसज्येत । न च गङ्गाजित्वे भूणुरित्यत्रेतिनिषेधो न स्यात् 'गङ्गाजित्यस्य' इति चकारानुबन्ध

गुणवृद्धी न स्तः । भूवात् । भूवास्ताद् । भूवावुः । भूवाः । भूवास्तम् । भूवास्त । भूवासद् । भूवास । भूवास ।
 ॥ लुङ् । ३।२।११०। भूतार्थवृत्तेर्लोङ्ङ् स्यात् । ॥ माङि लुङ् । ३।३।१७५। सर्वककारापवादः । ॥ स्मो-
 सरे लङ् च । ३।३।१७६। स्मोसरे माङि लङ् स्यात् । ॥ च्लि लुङि । ३।१।४३। शबाद्यपवादः । ॥ च्लेः
 सिच् । ३।१।४४। इचावितौ । ॥ गातिस्थाघुपाम्भ्यः सिचः परस्मैपदेषु । ३।४।७७। एभ्यः सिचो लुङ् स्यात् ।
 गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते । ॥ भूसुवोस्तिङि । ७।३।८८। भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।
 ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७।३।९६। सिच अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भवम् । अस्तीत्यन्वयेन

भूसुवतीति स्त्रीकारादिति वाच्यम् । 'श्रुकः किति' इत्यत्रापि चलैन गकार प्रश्लिष्य गित्तोरिण् स्यादिति व्याख्यानात् ।
 न चैवं चलैस्यासिद्धतया 'श्रुकः—' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हृषि च' इत्युलमेव स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वात् ।
 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वैदिसिद्धेः । वामनस्तु 'ग्लजिस्थ—' इति सूत्रे स्था आ इति प्रश्लेषात्प्राप्तिरस्यत्र
 'कुमास्था—' इतीत्य न भविष्यतीति गकारप्रश्लेषाभावात् 'श्रुकः किति—' इत्यत्र चलैस्यासिद्धत्वाभावसमर्थनकेश इत्याह ॥—
 इत्यलक्षण इति । इह इत्येव विहिते इत्यर्थः । इत्यलक्षणे किम् । लैगवायनः । लिगोर्नडादितात्फक् । इहादिद्वन्द्वेर्गुणस्य च
 वस्तुस्या इत्स्थानिकत्वेऽपि न निषेधः । न चेदित्युक्तेऽपि 'किति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम् ।
 नाभायनादी तस्य चरितार्थत्वात् ॥—भूयादिति । इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्कारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्त-
 संयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वाद्द्वलङ्घादिलोपः स्यात्, पदान्ते
 संयोगादिलोपस्य भृद् ष्ट्रित्वादी सावकाशत्वादिति चेद् । अत्राहुः । ह्रद्व्यासुदोः सतोस्ताभ्या विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वा-
 भावाद्, हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोपशब्दश्चैव नास्तीति ॥—सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादी निषेधा-
 र्थकमाशब्दोऽन्य एव न तु माहिल्याहुः ॥—च्लि लुङि ॥ इकार उच्चारणार्थ इति मनोरमा । न च 'मन्त्रे वस—' इति सूत्रे
 लैरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लकारस्य लुङ् स्यादिति शङ्क्यम् । 'गातिस्था—' इति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सि-
 च्स्थानिनः स्थान्यहस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामातिप्रसङ्गाभावाद्भिभाषानुवृत्तेर्लोको वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापा-
 यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥—शबाद्यपवाद इति । आदिशब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां शब्दादीनां
 प्रहणम् ॥—इचावितचित्ति । तत्रादिदेव प्रयोजनमस्त्येव 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपाभावः ॥—गातिस्था—॥
 इह व्याहितोऽपि लुगनुवर्तते न तु भृद्, व्याख्यानादित्याशयेनाह—लुगिति ॥—गापाविति । गातीति रितपा
 विकरणश्चन्यस्य निर्देशालुगिवकरण इणादेशो गृह्यते, 'लुगिवकरणांलुगिवकरणयोरलुगिवकरणस्य प्रहणम्' इति परिभाषया
 पिबतिर्गृह्यते न तु पातिरित्यर्थः ॥—भूसुवोः—॥ 'पूर्व प्राणिगर्भविमोचने' सुवतिसूयस्योस्तु न प्रहणे तिङो विकरणेन
 व्यवधानात् ॥—अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ अत्र प्राश्नः । अस्तिसिचोति समाहारद्वन्द्वे अस्तिमिच्छ तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तोः
 सिचश्च परस्मैति व्याचक्षुः । तथिन्यम् । तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयेण 'द्वन्द्वाभ्युदपहान्तात्—' इति प्राप्तस्य टचः परिहारेऽपि
 'समुद्राभ्राद्—' इति निर्देशात् 'अल्पात्तरम्' इत्येतदनिमित्तमिच्छाश्रित्य सिच्छब्दस्य परलसमर्थनेऽपि 'अस्तेभूः' इति भूभावस्य
 स्थानिवत्त्वेनास्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईङगमस्य दुवारत्वात्, तथा गातिस्थाघुपाम्भ्यः पिचो लुङ्प्रति स्थानिवद्भावेन सिचः
 परलानपायाद्गादस्थाद्भूदित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । तदेतच्च नयन्याचष्टे—सिञ्चास् चेति ॥—सौत्रं भवमिति । तेनात्र
 कुलजत्वे न भवत इति भावः ॥—विद्यमानादिति । सिचोऽस्तेष्व विद्यमानविशेषणेन लुगार्गात्सचः कृतभूभावादस्तेष्व नेति
 भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति । अत्र माधवः । अस् र् इति समुदायस्या-
 धानुतया 'इच्छतिपौ धानुनिर्देशे' इति रितप्रत्यययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति । द्विमकारकनिर्देशे रितपु न स्यादिति यदुक्तं
 तद्वमसोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः । सिच इत्यस्यानन्तर सकारः प्रक्षिप्यते न तु रितपः प्राक् । अत एव 'सिचो-
 ऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, एवं च सान्तादस्तेः
 सान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव । द्वितीयश्च सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानाद्, व्यपदेशिकद्भावेन
 पदान्तस्य द्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो रोः—' इत्युक्तं दुर्लभमिति वाच्यम् । 'संयोगान्तलोपो
 रोस्ते' इति वार्तिकेनासिद्धलनिषेधात्, संयोगान्त यत्पदमिति व्याख्याने नु नेह संयोगान्तलोपः, किं तु सकारद्वयस्यापि
 रुच्ये कृते 'अतो रोः—' इत्यनेनैक एवोकारो भविष्यति, विषेयविशेषणस्यैकत्वस्य पदेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिने-
 देन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सर्वणदीर्घानन्तरमाहुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदश्रयत्वेनान्तररूपत्वा-
 दाहुणे पञ्चादवादेशप्रवृत्त्या 'सिचोऽपृक्ते' इति रूपासिद्धेः, तस्मादुपहरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अत एव
 विषेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद् 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणं भाष्यादी प्रत्याख्यातम् । नन्विति परे यो रुः स त्वतः
 परो न भवति अतः परस्तु अति पूर्वो न भवतीति ह्रद्वस्थाने कश्चुकारः स्यात् । नैवम् । 'रोः' इति जातिपरनिर्देशोनातः

१ भूसुवोरिति—अत्र पितीलस्यानुवर्तनानुवर्तनयोः कब्धोश्चोरभावेन तदनुक्तिः ।

कर्मधातवः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुङ् । विद्यमानास्त्रिचोऽस्तेष्व परस्वाष्टकस्य हल् ईडागमः स्यात् । इतीप्नेह । सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हल्ः किम् । ऐषिणि । अपृक्तस्येति किम् । ऐषिष्ट । अभूताम् । ॥ सिज्जभ्यस्त्वविदिभ्यश्च ॥ ३।४।१०९ । सिचोऽभ्यस्ताद्विदेव परस्य त्रिसंबन्धिनो भेजुंश्च स्यात् । इति प्राप्ते । ॥ आतः ॥ ३।४।११० । सिज्जलुक्पादन्तादेव भेजुंश्च स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । जभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम् । ॥ न मा-कुधोगे ॥ ६।४।७४ । अडाटी न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवद् भूद्वा । ॥ लिङ्गिमित्ते लङ्कियातिपत्तौ ॥ ३।३।१२९ । हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमितं तत्र भविष्यत्यर्थे नङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्यत्वा । अभविष्याम । ॥ त्वेते प्राग्धातोः ॥ १।४।८० ॥ ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । ॥ आनि लोट् ॥ ८।४।१६ । उपसर्ग-स्थाभिन्नात्परस्य लोकादेशस्यानीत्यस्य न स्य णः स्यात् । प्रभवाणि । * दुरः पृथ्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । दुःस्थितिः । तुर्भवानि । * अन्तःशब्दस्याङ्किविधिण्येषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ अन्तर्धौ । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । ॥ शेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशोऽऽ।४।१८ । उपदेशो कादिखादिपान्तवर्जं गदनदा-दोरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थाभिन्नात्परस्य नैवस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणाम-समस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा वि-वक्षामपेक्षते ॥ १ ॥ इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्त्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् ।

परत्वस्य पूर्वत्वस्य च समवात् । न चैवमपि परत्वात् 'हश्चि च' ईतं प्रथमस्यैव रोह' स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्ध-तया ह्युपरत्वाभावात् । न चाध्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यशे तयात्वेऽपि निमित्तभूतहशरो तदमभवात् । यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव र्भवेतीति व्याख्याया नाय क्लेशस्तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तनादेकपदान्तत्वं न समवति, द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः ॥—अपृक्तस्य हल् इति । अपृक्तसर्वधातुकस्येति प्राचोक्त त्वयुक्तम् । ऐषिणि इत्यादावतिव्याप्ते, सार्वधातुकग्रहणव्यावर्त्यालभाच्च ॥—आतः ॥ सिज्जग्रहणमनुवर्तते 'भेजुंश्च' इति च । सिच आकाराच्च परस्य भेजुंश्च । तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच परत्वमाकारान्तु ध्रुया । एव स्थिते फलितमाह—सिज्जुक्तीति । 'गाति-स्या—' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'सिज्जभ्यस्त—' इति पूर्वसूत्रेणैवादन्तादपि श्लेः सिद्धे जुसि नियमाधोऽयमित्याह—आदन्तादेवेति ॥—हेतुहेतुमद्भावादीति । अत्र केचित् । आदिशब्देनाशमावचन गृह्यत इति व्याख्याय आशमावचने लिङो यमिमित्त तत्रापि क्रियातिपत्ता भविष्यति । लङ्, गुरुधेदायास्यत् । आशसा, अहमन्धेये इत्याद्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'भविष्यति मर्यादा—' इत्यादिना भविष्यतीत्युक्तम्य यो यो लिङ् विहितस्तन्निमित्त एव क्रियातिपत्ता लङ् भवति नान्यत्रेत्याहुः ॥—लिङ्गिमित्तमिति । 'हेतुहेतुमत्तो लिङ्' 'इच्छांषु लिङलोटी' इत्यादिलकारार्थप्रक्रियाया स्फुटीभविष्यति ॥—अनिष्पत्ता-चित्ति । सुवृद्धिधेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति ॥—प्रागेवेति । न परतः, नापि व्यवहृता इत्यर्थः । अत एव 'छन्दसि परंऽपि' 'व्यवहितान्ध' इति सूत्रितम् ॥—आनि लोट् । नि लोटित्वेव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्या-नित्यता ज्ञापयितुम् । तेन 'सागर तर्तुकात्मस्य जपत्वा स्तोत्रम्' इत्यादि सिद्धयति । लोट्ग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च प्रकृष्टा वषा येषा तानि प्रवपानि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्य णत्व स्यादिति वान्यम् । उपसर्गग्रहणादर्थवदग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः । प्राति-पदिकान्तेति वैकल्पिकणल त्विष्यत एव ॥—दुरः पृत्वेति ॥ 'दुरः परस्य णल नेति केचित्' इति प्राचोक्त त्वयुक्तम् । एव हि सिद्धान्ते णत्व स्थान तच्चाकरविरुद्धमिति भावः ॥—अन्तर्धेति । 'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ् टाप्, ॥—अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गः योः किः' अच्छन्दस्यार्वाविधावुपसर्गत्वमुपसक्यायते तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम् । भिदादिपाठेन प्रज्ञाभ्रद्धेति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च ॥—शेषे विभाषा—'। नेगदनद—' इति सूत्रोक्तापेक्षया शेष इत्याह—गदनदादेरन्यस्मि-क्षिति । उपदेशे किम् । प्रनिचकार प्रनिचखादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् । अथान्तेति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेश-ग्रहणात् प्रनिपेक्षयति । चक्षिडः ह्याज् । प्रनिचक्षे इत्यत्रापि निषेधः । शेषग्रहण स्पष्टार्थम् । णत्वशास्त्रे सहितायामित्य-धिकारात् सहितायामविवक्षिताया णत्वभावः सहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह—इहोपसर्गाणामित्यादि । एकपद इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहण गोबलीवदन्यायेनेति बोध्यम् ॥—द्याक्ये त्विति । सहिता विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः ॥—उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो भीमसे-नस्यापि समतमित्यत्र 'कुर्दं कुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव' इत्येवकारो ज्ञापक । 'सिचतेगती' इति सूत्रे गतावित्येतदपि 'षिध गत्याम्' इत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटते नान्यथेति दिक् ॥—उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विना-

१ आदन्तादेवेति—विपरितनियमस्तु न, व्याख्यानात् । २ एकपदे इति—एकपदशब्देन अखण्डं पदं गृह्यते, अखण्डत्वं च पदत्वाभावावदुत्तरखण्डत्वम् । अत एव समासग्रहणं चरितार्थम् । अत एव अग्रे अग्रे इत्यादौ पदद्विवचनेऽपि संहिताऽनिलेव ॥

उपसर्गोत्सवविशेषस्य योक्तव्यः । अभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विरुद्धार्थावगतोः । उक्तं च । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहाराविहारपरिहारवत् ॥१॥ इति । ॥ एष इहौ । कथ्यन्ताः पदत्रिशदनुदात्ततः । ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे । ॥ ३।४।७९ । टितो लृत्वात्मनेपदानां टेरेवं स्वात् । एषते । ॥ सार्वधातुकमपित् । ॥ १।२।४ । अपिसार्वधातुकं क्तिङ्स्वात् । ॥ आतो क्तितः । ॥ ७।२।८१ । मतः परस्य क्तितामाकारस्य इह स्वात् । एष्यते । एषन्ते । ॥ धासः से । ॥ ३।४।८० । टितो लृत्स्य धासः से स्वात् । एषते । एष्येते । एषध्वे । अतो गुणे । एषे । एषावहे । एषामहे । ॥ इजादेशश्च गुरुमनोऽनुच्छः । ॥ ३।१।३५ । इजादिवौ धातुर्गुमान्छल्यन्त्यस्तत आम् स्वाछिटि । आलो मकारस्य नेत्रम् । आस्कासोराभ्युविधानाज्ज्ञापकात् । ॥ आमः । ॥ ३।४।८१ । आमः परस्य लुङ् स्वात् । ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ॥ ३।१।४० । आमतत्ताछिट्पराः कृञ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्वग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृञ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति अकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृञ्वस्तित्वम् । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाश्चकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारोऽन्तर्भूतोऽप्यनेन्वितार्थवाच्च प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परागमिनि परस्मैपदे प्राप्ते । ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ३।३।६३ । आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतः फुण्डविज्ञानो बहु-
प्युत्पत्यर्थप्रतीतिरुद्भवतीत्यादां प्रयुज्यमनोऽप्युपमगौ योक्त एव न तु वाचक इति भावः ॥—उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम्—“स्यादाभाषणमालाप प्रलापोऽनर्थकं च । अनुलापो मुटुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्र-
लापो विरोधोक्तिः सलापो भाषण मिथः । मुप्रलापः सुचनमपलापस्तु निदव” इति ॥—टित आत्मने—॥ ननु ज्ञान-
चोऽपि लृत्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्येनं भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः । ॥ कृतांशवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एव च “टितस्तदां टेरे” इत्येव वक्तुमितिमिति ॥—धासः से ॥ एकारोधारण ज्ञापनार्थमिति “लिट्-
सल्लयो” इत्येव स्फुटीभवित्यति ॥—अतो गुणे इति । इट एत्वं कृते आद्रुण वाधित्वा यदौ प्राप्तायामनेन परस्मि-
लर्थः ॥—इजादेशश्च—“धातोरेकाच-” इत्यनो धातुग्रहण ‘कासुप्रत्ययात्-’ इत्यत आम् लिटीति चाऽनुवर्तत इत्याह—
इजादिवौ धातुरित्यादि । गुम्मान् किम् । इथेप । रुच्छेऽनानर्हं ॥—आमः ॥ “लक्षणप्रतिपदोक्त”परिभाषया
“प्रत्ययग्रहण”परिभाषया च नेह । अम । आमनु ॥—परस्य लुगिति । “भन्ने घम-” इति गुप्ताभिरित्यनुबलं “ल्लेह”
इति काणिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपादानं व्यावर्त्तयामान् । निदाशयपादात्तात्त्विकम्यायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्याऽति-
इन्तत्तादेवदत्तादिपदात्परस्मैपि “तिङ्गित” इति न निपातः । आमन्तात्परस्य निपातश्च तिङन्तसेत्यर्थः । न चातिङन्तत्वं
पदात्ताभावादामन्तात्परस्य निपातो न मिथ्यतीति शङ्क्यम् । लिट् क्रियात्प्रत्ययलक्षणं कृदन्ततया प्रातिपदिकले
सोऽपि तावामन्तस्याव्ययत्वात्मुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्ततया पदत्वात् ॥—कृञ्चानुप्रयुज्यते—॥ कथं तर्हि
‘त पातया प्रथममाम पपात पथात्’ । “प्रशया यो नहुष चकार” इति । प्रमाद एवायम् । न च विपरीतप्रयोगानिष्ठु-
मात्रे सूत्रस्य तात्पर्यथापन्नप्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्टयतीति वाच्यम्, विपश्चगनिष्ठयर्थे व्यवहितनिष्ठयर्थे चेति वार्ति-
कविरोधात् ॥—अन्यस्यापीति । यदीह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राथमभावात् ‘आम्प्रत्य-
यवद्’ इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषण व्यञ्ज्यमिति नावः । न चात्र ‘कृञ च-’ इति चकारैर्वातुप्रयो-
गोऽन्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्क्यम् । धानोराम् स्यात् । अनुप्रयुज्यते च लिट्पत्र । कृञ इत्यर्थसमर्थकतया तस्योपक्षीण-
त्वात् ॥—अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकात्मन् इति भावः । एव च एषाचक्रे एषावभूव इत्यादौ ए-
ककर्तृकभूतानयतनपरोक्षा वृद्धमित्रा किर्यति तुल्यो बोधः । ननु कर्गान् सकर्मकं भवतिस्त्वकर्मकं इति वयमिह तु-
ल्यतेति चेत् । अत्राहुः । यदा हि करोतिरुपादानार्थं स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घट चक्रे राज्यं चकारिति तदा नियमेन सकर्म-
त्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते जुहुवाचकमित्यादी तदा यस्यसमानाधिकरणं करोतिस्तस्य
सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभाव भजते । एव न्यस्योरयामप्रकृतिसामानाधिकरण्येन कर्त्तव्यसकर्मकल-
बोधयम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद्भवेत् सकर्मकत्वाकर्मणि लिट् । तथा च माघः—“तस्यानपत्र विभगावभूव” इति । श्री-
हर्षश्च “तपनोर्पुतावपि भेदसा भरा विभावीभिर्विभरावभूविरं” इति । अत्रेदमवधेयम् । जुहाव जुहवाचकार जुहवावभूव
इत्यादौ केवलो होमो गम्यते इतरत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कार्यद्विषयोः, घटमानय द्रव्यं घटमानयेत्यत्र
यथा । एव चाप्रकृत्यर्थगतिकारकसह्याविशेषाभिन्न्याकिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥—अनन्विनेति । यपयर्थस्याम्प्रकृत्य-
र्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥—आम्प्रत्ययवत् ॥ आम्प्रत्ययान्तास्यात्मनेप-

१ उपसर्गास्त्विति—तुना उपसर्गाणा द्योतकत्वमेव, निषानाना द्योतकत्व वाचकत्व येन ध्वनिनम् । २ ज्ञापकादिनि—
ननु मित्रादन्त्यादयः परत्वसामर्थ्यादमजातविरोधस्यावेनात्र सर्ववर्णार्थवापोऽस्त्विति चेन्मेवम्, प्रधानसर्ववर्णार्थवाप्येष्टया इत्स-
ज्ञापकत्वोच्यते । ३ अनन्विताध्वन्यादिति—सपदैर्हि सिद्धवस्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरुपायकत्वात् इति भावः ।

बीहिः । आत्मप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कर्मोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्वबदित्यनुबलं वाच्यमेवेन संबध्यते । पूर्वबदद्वात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तुंगेऽपि फले इन्दाचकारेत्यादी न तत् । ॥ लिटस्तश्चयोरेशिरेष् ॥३॥८१॥ लिङादेशयोस्तश्चयोरेश् इरेष् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं, तज्ज्वादेशानां द्येत्वं नेति । तेन शरीरस्य न । कृ प इति स्थिते । ॥ असंयोगाल्लिङ्कि ॥१२॥१५॥ असंयोगाल्परोऽपिलिङ्किस्त्वात् । किति चेति निषेधात्सा-
र्वधानुकार्षणानुकार्योरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यपि प्राप्ते । ॥ द्विवचनेऽचि ॥११॥१५९॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि परे
अच आदेशो न स्याद्विवे कर्तव्ये । ॥ उरत् ॥७॥४॥६६॥ अन्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एषांचके । ॥
धांचकते । एषांचकिरे । ॥ एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तात् ॥७॥२॥१०॥ उपदेशे यो धातुरेकाञ्जनुदात्ताच्च ततः परस्य

पदानाभावाद्—अतद्गुण इति ॥—आत्मप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्ताद्वतिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र
कर्मणि षमिति भावः ॥ “अनुदात्तहित—” इत्यतोऽनुवर्तनादाह—आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य
निवारणमेवेनैव सूत्रेण न संबधतीत्यत आह—वाच्यमेवेनेति । अत च प्रमाणमात्मप्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा
पूर्वबदित्यनुबलानुप्रयोगस्य कृणः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन आत्मप्रत्ययवदित्यनेन ॥—लिटस्त-
श्चयोः—॥ एषिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशलाय ॥—असंयोगात्—॥ असंयोगादिति किम् । मन्मेव ।
अत्र नलोपो न ॥—द्विवचनेऽचि ॥ अत्र सामानाधिकरण्यलाभाच्च द्विवचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते ।
यद्वा । उच्यत इति वचनं द्विवचनं यस्मिन्नचि तद्विवचनम् । अथवा द्विवचनमस्मिन्नस्तीत्यर्थेआद्यत्वं । तदेतदाह—द्वित्व-
निमित्तेऽचीति । इह ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यतोऽच इति, ‘स्थानिवदादेशः—’ इत्यस्मादादेश इति, ‘न पदान्त—’ इत्यतो नेति,
चानुवर्तते तदाह—अच आदेशो न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः,
फलं चोभयत्र तुल्यं, तथाप्यादेशनिषेधपक्षोऽपि भाष्यारूढ इति स एवात्र स्वीकृतः । किं च आदेशमस्वीकृत्य पुनः स्थानिरूपा-
श्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यातमेव लघु । ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पृशीं वरम्’ इति न्यायात् । ‘न पदान्त—’ इति
निषेधानन्तरं पाठोऽप्येव सत्यनुगृहीत इति श्रेयाननयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विवचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि न्याचष्टे—
द्वित्वे कर्तव्ये इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः ॥ द्वित्वनिमित्ते किमुदुषूषतीत्यत्र द्वित्वात्परत्वाद्द्वि कृते यदि
यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दिदृशतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्त्वा न ह्यु द्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम् ।
जेप्रीयते । देधीयते । शाशय्यते । इह ‘ई प्राप्नोः’ इति ईकारः । ‘अयद् यि किति’ इत्ययदादेशश्च निषिध्यते स माभूदिति
प्राग्वः । अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं ग्रीष्मायुष्य इति द्वितीयाज्वाधकस्यैकारः कार्थितया यदो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति ।
अचः किम् । असुपुपत् । इह ‘स्वापिषष्टि’ इति यत्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽन्यासे उवर्णो न ध्रूयते । न च द्वित्वे कृते पुनः
संप्रसारणेन स्वापेवयवत्वाविशेषादभ्यासे तदुत्तरलण्डे च उकारश्रवण भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव
‘न संप्रसारणे—’ इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् । स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यणं स्यादेव ।
अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्याऽतथात्वात् । न च ‘द्विवचनेऽचि’ इत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्र इत्यादौ साधकाशत्वात् ।
तथा चैकान्वत्वाभावात् ‘लिटि धातोः—’ इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेत् । भैवम् । इह द्वित्वनिमित्तत्वाद्येन साक्षाद् समुदाय-
घटकतया वा यद्वित्वप्रयोजकं लघ्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य प्रहणात् । एतच्च ‘ठ्येकः’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच
ऊर्णोः सनि ‘सनीवन्त—’ इतीदृशे ‘विभाषाणोः’ इति द्वित्वविरहे ऊर्णविषयीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो
द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणैव निमित्तत्व-
मिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमोऽस्तु, अकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि
‘स्मिपृहृज्ज्वां सनि’ इति इटि कृते इत्साब्दनिमित्तकस्य गुणस्य ‘द्विवचनेऽचि’ इति निषेधे ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति द्वित्व-
प्रसङ्गादरिषितीति न सिध्येत् । रिशब्दस्य द्वित्वं तु यद्यपि सिद्ध्यति तथापि गुणनिषेधे रिशब्द एव दुर्लभ इति चेद् ।
अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिशब्दस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वनिमित्ते ह्यवि गुणस्य निषेधः । इत्साब्दस्तु नेह निमित्तं कार्थि-
त्वात् । न हि कार्यो निमित्ततयाऽऽश्रीयते । ‘स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते’ इति ज्ञापकात् । अन्यथा शीको द्वित्वेन ‘किति च—’
इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिध्यापत्तेः । न च किति इति परे गुणद्वयी नेति व्याख्यायामुक्तार्थं शयितरीति
न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्माद्व्यायां छिन्न भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य ‘किति च’ इति सूत्र एवो-
पपादितत्वात् । न चैव कार्थिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्थित्वात्सनि परतः प्राप्तयोर्गुणावादेशयोरनिषेधादुर्णनि-
षीतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेतिना कार्यमनुभवत एव कार्थित्वलाभात् । ऊर्णोर्तेहि नुष्ठम् एव द्वित्वरूपं कार्य-

१ न तद्विति—इदमुपलक्षणं कानचोऽपि । २ वद्वेति—अन्यथा उरत्त्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवत्त्वाभावेन न संप्रसारणे
इति निषेधानापत्तिः ।

वकादोरार्चवातुकस्येद न स्यात् । त्वपदेशो ह्यलुभवाभ्याम् । एकाच इति किम् । बहुलुभवाभ्यामृषिर्वा स्यात् । स्मरति हि ॥ क्षित्वा क्षपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं वज्रणेन च । वज्रैकाग्रप्रहर्षं चैव पञ्चैतानि न बहुलुकि ॥ ३ ॥ इति । एतद्वैदेकाग्रप्रहणेन ज्ञायते । अच इत्येकैकविचक्षणवा तद्वतो प्रहणेन च सिद्धे एकप्रहणसामर्थ्यादेकाग्रकोपदेशो व्याचरति । तेन वषट्हेत्युपदेशो एकाग्रोऽपि न विषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाग्रत्वात् । अनुदात्तामानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एषाचकृत् । एषाचक्राये । ॥ इणः षीर्ष्वलुक्कृतिर्वा धोऽङ्गात् । ॥ १३॥ ७८ । इणन्तादङ्गात्परेणां षीर्ष्वलुक्कृतिर्वा यस्य सूर्यस्य स्यात् । एषाचकृत् । एषाचक्रे । एषाचकृवरे । एषाचकृमरे । एषाचमूच । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते-र्मूमाचो न । अन्यथा हि क्रस चातुप्रयुज्यत इति कृमिचित वा मूवात् । ॥ अत आदेः । ॥ ७९॥ ७९० । अभ्यासत्वादे-

मनुष्यवति न तु सन् । अरिरीक्षतीत्यत्र तु रिसृञ्चब्दः कार्यभागिति वैषम्यादिति ॥—उभयान्वयीति । मध्ये पाठादे-
हलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविण्निषेधः फलम् । निरुल्लस-
संप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति विभक्ततीत्यादाविण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्विले कृते अनेकाच्छात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्ते
क्षुपदेशपदानान्वयव्ययः स्वीकर्त्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनेवैष्टसिद्धेरिति शास्त्रे—एकाचः किमिति । पिप-
क्षतीत्यादाविव यङ्ङुल्लस्यपीण्निषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—स्मरन्ति हीति ॥—दितोपेत्यादि । दितपा यथा—स्वति-
हन्तिपातिवातिश्रुतीत्यादि । तेन प्रत्यञ्जहनीदित्यादां 'नेगद-' इति गलं न । शपा यथा—भरेति । तेन विभक्तैः सनि
विभरिषतीत्यत्र 'सनीवन्तर्ध-' इतीद्विकल्पो न किं तु नित्यमेवेत् । 'एकाच-' इति निषेधाप्रवृत्तेः । अनुबन्धेन निर्वेदो
द्विधा स्वरूपेणेतत्सङ्कत्वेन च । स्वरूपेण यथा—'शीघ्रः सार्वधातुके गुणः' 'दीदो युवधि' इति । शोधीतः । दैधितः । तस्मि
काप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणे । इतस्सङ्कत्वेन यथा—अनुदात्तङितः, तेन स्पर्ध शीघ्रादिभ्यः 'अनुदात्तङितः-' इत्यात्मनेपदं न ।
पास्पद्दीति । शेषधीति । गणेन यथा—वेमिदीति । 'रघादिभ्यः' इति श्रम् न । एकात्रग्रहण प्रकृतसूत्रे । तेन वेमेदिता
वेमेच्छेदितेत्यादाविण्निषेधो न ॥—एतच्छेति । न च दितपाषाणार्थस्य कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकादेशानुमति-
द्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य 'उपपदमतिह' इत्यादी दृष्टत्वात् । अत एव तत्र 'गतिकारकोपपदानां क्रुद्धिः सह समासवचनं आह
सुनुत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याभिः स्थितिहन्तिभेरत्यादिभिः दितवादिभिरेव ज्ञापनसमवाच । 'अपरस्पराः-' इति सूत्रे
सातत्प्रग्रहेण एकदेशानुमत्या 'ऊपेदवदयमः कुल्ये' इत्यादिपूर्वाचार्यश्रेको ज्ञापित इति तु तत्रावोचाम । मनोरमायां लेक-
देशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषया ज्ञापनस्य 'गतिकारकोपपदानाम्-' इत्यादी दृष्टत्वादित्युक्तं तदयुक्तमिति नव्याः ।
'गतिकारकोपपदानाम्-' इत्यादेव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥—
तद्वत् इति । न च मलथैलक्षणाया मानाभावः । वसत्यादीनामनुदात्तापाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तापाठः
परिश्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्तीत्यादिपाठस्त्वनार्थत्वाच्च मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तापाठानामाधु-
निकैर्ब्याख्यातपरंपरया सगृहीतत्वात् । अन्यथा एकः अन् यमेति बहुमीहिलामार्थभेदग्रहणे कृतेऽप्यनुदात्तापाठस्य परि-
श्रष्टत्वात् वसतिशक्तीत्यादयोऽनुदात्ताः, न तु श्वेधादय इति निर्धारणं न स्यात् ॥—एकप्रग्रहेणेति । नन्वेकाग्रहणं यङ्ङु-
ल्लस्यावृत्त्यर्थमित्युक्तौ पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तौ परस्परव्याघातः स्यादिति चेत् । अत्राहः । एकाग्रहणं नैकाग्रहणं यङ्ङु-
ल्लस्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुनैवैकाग्रहणं तस्यैकग्रहणं त्रिवैव लभ्यत इत्यदोष इति ॥—वधेरिति । वस्तु
तत्प्राप्तयेऽनेनिकारिकास्तदन्तर्पयुदास उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाऽनुवृत्तः । 'अद्वन्द्वतत्सुखश्रीयुजुल्लसिष्वही-
श्रिभिः । इङ्ङुल्लभ्या च विनेकाचः खरान्ता धातवोऽनितः' इति । स चादन्तर्पयुदास इहोपेक्षितः । सूत्राननुगुणत्वात्
तथाहि—'सर्वे सर्वपाददेशाः' इति न्यायेन कृत्स्यादेव । कर्त् इत्यादिपददेशस्तस्य यथा स्थान्युपदेशे गृहीत्वा कर्ता हर्तृत्यादीनिषेधः
प्रवर्तते तथैव वचादेशेऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तर्पयुदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्रकारेणाऽप्युक्तत्वादिति
भावः ॥—इणः षीध्वम्—॥ 'इण्कोः' इत्यधिकारेऽपि पुनरिष्टग्रहण कर्वाणस्परस्य माभूदित्येतदर्थम् । तेनैव न । पक्षी-
ध्वम् ॥—अङ्गात्परिपामिति । विहितानामित्युक्तौ तु दाभो लुङि अदिद्वुल्लस्यत्रान्व्याप्तिः स्यात् किदुदुहनां तु वल्लस्य-
ल्लेपु लक्ष्मीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥ अङ्गात् किम् । वेविकीध्वम् । यथैवतः वीध्व-
मित्यस्य ग्रहणात् कृषीद्वुल्लस्यत्वादेव भवेत् नत्वत्र, तथाप्यथैवग्रहणपरिभाषा कश्चि प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन
'अग्निस्मन्ग्रहणानि-' इति सिद्धम् ॥—एधांभभूवेत्यादि । 'आम्प्रत्ययवत्-' इति सूत्रे कृन्ग्रहणादनुरूपोपान्तरे तद्
नेति 'क्षोधात् कर्तरि-' इति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधांभभूवे ईशांभभूवे इति । अलेखु भावकर्मणोस्तस्मि कृते
एक्षि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि । उभयत्रापि 'इ एति' इति हादेशे कृते एधांमाह ईशांमाह इति केचित् । ता-
सिसाहचर्यादित्येव हत्वं न लेवीत्यन्ये । तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हलम् । तथा च कर्मव्यतिहारे त-
दि व्यतिहृ इत्यत्रैव भवति न तु ह्रस्वेऽपि । तेन एषामासे ईशांमासे इत्येव रूपमिसरे ॥—कृत्रिणीति । यद्यपि कृत्र

रतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एवामास । एवामासतुर्त्यादि ॥ एषिता । एषितारौ । एषितायः । एषितासे । एषितासाधे । ॥ ऋ च । ॥ १८३।२५। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एषिताध्वे । ॥ ह एति । ॥ १७।४।५२। तासस्योः सत्य हः स्यादेति परे । एषिताहे । एषितास्वहे । एषितास्महे ॥ एषिष्यते । एषिष्येते । एषिष्यन्ते । एषिष्यसे । एषिष्येधे । एषिष्यध्वे । एषिष्ये । एषिष्यावहे । एषिष्यामहे । ॥ आमेतः । ॥ ३।४।९०। कोट एका-
रस्याम् स्यात् । एषताम् । एषेताम् । एषन्ताम् । ॥ सवाभ्यां वामौ । ॥ ३।४।९१। सवाभ्यां परस्य लोभेतः क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एषस्व । एषेथाम् । एषध्वम् । ॥ एत पे । ॥ ३।४।९३। कोट्टमस्य एत पे स्यात् । आ-
मोऽपवादः । एषे । एषावहे । एषामहे । ॥ आडजादीनाम् । ॥ ६।४।१०२। अजादीनामाद् स्याद्भुक्तादिषु । अ-
टोऽपवादः । आटङ्ग । एषेत । एषेताम् । एषन्त । एषथाः । एषेथाम् । एषध्वम् । एषे । एषावहि । एषामहि ।
॥ लिङः सीयुद् । ॥ ३।४।१०२। सलोपः । एषेत । एषेवाताम् । ॥ झस्य रन् । ॥ २।४।१०५। लिङो झस्य रन्
स्यात् । एषेरन् । एषेथाः । एषेवाथाम् । एषेध्वम् । ॥ इटोऽत् । ॥ ३।४।१०६। लिङादेस्त्येदोऽस्यात् । एषेय ।
एषेवहि । एषेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुदसुटोः प्रत्ययावयवत्वात्पैत्वम् । एषि-
पीष्ट । एषिषीवास्ताम् । एषिषीरन् । एषिषीष्टाः । एषिषीवास्याम् । एषिषीध्वम् । एषिषीय । एषिषीवहि ।
एषिषीमहि ॥ एषेष्ट । एषेष्टाताम् । ॥ आत्मनेपदेष्वनतः । ॥ ७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेऽयं झस्य अत्
इत्यादेशः स्यात् । एषेष्टत । एषेष्टाः । एषेष्टाथाम् । इणः पीध्वलुङ्लिङां धोऽङ्गात् । एषेष्ट्वम् । इङ्गिष एव इणिह
गृह्यते इति मते तु एषेष्ट्वम् । उद्योर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्पेदश रूपाणि । एषेष्टि । एषेष्ट्वहि । एषेष्ट्य-
हि । एषेष्ट्यत । एषेष्ट्येताम् । एषेष्ट्यन्त । एषेष्ट्यथाः । एषेष्ट्येथाम् । एषेष्ट्यध्वम् । एषेष्ट्ये । एषेष्ट्यावहि ।
एषेष्ट्यामहि । उदात्तत्वाद्भुक्तादेरिदं । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥ ऊदृदन्तैरिति, रु, ण्यु, शीरु, कु, उ, छु,
इत्युक्तौ लघ्वन्मस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लभार्थं प्रत्याहाराश्रयणे क्लेश इति भावः ॥—पररूपापवाद् इति । अपवाद
इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्त्रयान्येन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवान्वरति अति । प्रत्ययप्रहणमपनीय कास्तेकाज्
इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्विलम् 'अतो गुणे' । 'अत आदेः' इति दीर्घः । णल औ वृद्धिरित्युक्तात् । ह्लादिःशे-
षात् प्रागेव परलात् 'अत आदेः' इति दीर्घं कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥—आड-
जादीनाम् । एतच्चाजादीनामया सिद्धमिति वातिककृता प्रत्याख्यातम् । ननु अटि सति 'शृद्धिरिति' इत्यनेन एषेतस्यादि-
सिद्धावपि ऐन्दित्यादि न सिध्येत । किं च 'अतो गुणे' इति पररूपप्रवृत्त्या एषेतस्यापि न सिध्येत । यदि तु 'आटङ्ग' इति
सूत्रम् अटथेति कियेत तर्हि अक्षपोऽहसद् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । 'रुदथ पञ्चभ्यः' 'अङ्गागर्थगालवयोः' इति अङ्गामस्य सलात्
'अतो रोरङ्गतात्' इति रोरुले सति अनुप्रवृत्ताच्चेति चेत् । न । 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यपकृष्याज्जादौ धाताविति व्याख्या-
नात् । न च अस्योऽस्तीत्यादावकारस्यान्तवद्भवेनाट्वात्परत्राजादिधातुसत्त्वाच्चोक्तदोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । आदि-
त्यनुबलं अकाररूपादादोऽपि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन अटथेत्युक्तौ 'अट गर्ता' इत्यस्माद्युटि अटनमित्यत्राति-
प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् । न चेवमपि आतद् आतीद् इत्यादि न सिध्यति । अटथेत्यस्य ऐन्दित्यादौ सावकाशतया
परलादिह अतो गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । चकारोऽत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा
'अटथ' इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । स्यादेतत् । 'आडजादीनाम्' इति सूत्रमावे आत्मासन् इति कथमया सिध्यति ।
'श्रसोः' इत्यलोपेन 'अटथ' इति तत्र वृद्धयप्रवृत्तेः । भवम् । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाङ्गामे कृते वृद्धा च कृताया
पश्चात् श्रसोरलोपस्याप्रसक्तेः । न च 'वार्णादाङ्ग वलीयः' इति वृद्धेः प्राग्लोप एव स्यादिति शङ्क्यम् । व्याश्रयत्वात् ।
'वार्णादाङ्गम्' इति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि 'श्रसोरलोपः' इति तपरकरणमेव लिङ्गम्, यदि वृद्धेः प्रागेवाल्लोपः
स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानद् आव इत्यादौ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याङ्गामस्य वक्ष्यमा-
णलात्तदर्थमादसूत्रं कर्तव्यं तथाप्याट विनैवाङ्गव्यत्ययेन आङ्पूर्वकलेन वा तत्र कश्चिद्भ्रान्तिरित्येवमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥
—सलोप इति । 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' इत्यनेन । एषेयातामिति । सीयुटः सलोपे आदगुणः, ॥—एषिषीध्व-
मिति ॥ इणः परलेऽपि इणन्तादङ्गात्परलामावात् 'इणः पीध्वम्' इति ढल न भवति ॥—आत्मने—' 'भोऽन्तः'
इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्मात् अदिति चानुवर्तते । तदाह—झस्यात्स्यादिति । आत्मनेपदेऽयं किम् । अदन्ति ।
सुन्वन्ति । अनतः किम् । एषन्ते । प्रवन्ते ॥—इहभिन्न एवेणिति । 'विभाषेतः' इति इटो विशिष्यप्रहणाद्भेदोऽर्थ-
व्यायेन कैश्चिद्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः ॥—ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृहद्वन्भ्यां

१ पररूपापवाद इति—पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम्, आनुजे इत्यादा गुणस्यैव प्राप्तेः । अन्यासविकारेषु बाध्यप्राप्तकमावा-
भावेन पूर्वापस्थितह्लादिः शेषोत्तरं दीर्घ इति भावः । २ प्रत्यये इति—तेन ययो धावतीत्यादौ न सलोपः । ३ पथमिति—
लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोर्वा । ४ मते तु इति—नुना माथ्याननुग्रहकूपोऽस्वरसो बोधितः ।

मिह, रुह, लिह, बहिस्तथा ॥ १ ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु वातबो ह्यधिकं जातम् ॥ तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च
 चुरादिषु ॥ ७ ॥ तुप्, टपी, तौ बारयितुं श्वना निर्देश आहतः ॥ किं च ॥ स्विद्यप्यौ, सिध्यप्यौ, मन्वप्यङ्कि-
 पः, श्वना ॥ ८ ॥ वसिः शपा लुका यौक्तिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिह्व, विजिह्व, शङ्कु, इति सानुबन्धा अमी
 तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्नद्रदौर्नादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेडुतिरिति स्थितम् ॥ १० ॥
 रञि, मखजी, अदि, पदी, तुद्, झुष, झुषि, पुषी, क्षिपिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥
 ॥ स्पर्धं संघर्षं । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादर्कर्मकः । स्पर्धते ॥ शार्पूर्वाः खयः । ७।४।६१।
 अभ्यासस्य शार्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । इहादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्थे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्प-
 र्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पधिष्ट । अस्पधिष्यत ॥ ३ ॥ गाधू प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥
 बाधू कोढने । कोढनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाधू नाधू वाच्योपतापैश्वर्वांशीषु । * आशिषि नाथ इति
 घाञ्यम् । अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ।
 ॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६।४।१२०। लिपिनमिच्छादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवचव-
 स्वासंयुक्तहल्मध्येऽन्यस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । ॥ थलि च सेटि । ६।४।१२१। प्रा-
 गुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजभ्रां तेषु

इति पञ्चदशानां सन्नेसाधभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्वना निर्देशस्य फलमाह—तुदादाविति । टपटपी मतभेदेन तु-
 दादौ स्थितौ । चुरादौ तु टुपिः सर्वमते स्थितः टपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः । अत एव वक्ष्यति । ‘टप टम्फ तुप्तौ’ ।
 द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । ‘टप टम्फ उल्लेखे’ । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ । चुरा-
 दौ तु ‘टप टप्तौ’ । ‘टप टप संदीपन’ इत्येके इति च ॥—अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयास्तु ‘णिजिदा केहनमोचनयोः’ ।
 ‘पदस्थैर्ये’ । ‘षिष गलाम्’ । ‘षिधू शाले माङ्गले च’ । ‘बुधिर बोधने’ । इति भौवादिकाः । ‘मनु अवबोधने’ तानादिकः ।
 ‘पुष पुष्टौ’ भौवादिकः कैयादिकश्च । ‘क्षिष दाहे’ भौवादिकः । ‘वस आच्छादने’ आदादिकः, एते अनुदात्तलराहिस्यात्
 सेटः । ‘युञ् बन्धने’ कैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्वना निर्देशेन सम्राष्टास्तु ‘णिजिदा गात्रप्रक्षरणे’ ‘पद गतौ’ ।
 ‘षिधु संरादौ’ । ‘बुध अवगमे’ । ‘मन ज्ञाने’ । ‘पुष पुष्टौ’ । ‘क्षिष आलिङ्गने’ । ‘वस निवासे’ एतेऽनिटः । ‘यु मिश्रणा-
 मिश्रणयोः’ । अयं सेट् ॥—अमी तथेति । ‘णिजि शुद्धौ’ । ‘ओविजी भयचलनयोः’ । ‘शक मर्षणे’ । इत्येषां क्रमेण
 आदादिकतौदादिकदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः । विन्दतिरिति ‘विदिर लभे’ ॥—इष्ट इति । अनिट्त्वेनेति
 शेषः ॥—भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः, न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्दिरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिप्रत्यानुरो-
 धात् शुष्क इष्टौ ‘केन नश्विशिष्टेनानञ्’ इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तु प्रतिपत्तुमित्यादिसार्वकौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणत-
 यैव भाष्ये नेयमिति भावः ॥—अकर्मक इति । अत्र केचित् । अभिमवेच्छा धात्वर्थस्तथा च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता
 दृश्यते आह्लास मेरावमरावती येति उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायामाहः’ इत्यत्र खयमेव कृष्णक्षान्तरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थं इति ।
 श्रीहर्षोऽपि प्रागुक्तं । ‘तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेता सार्धितुमर्हति’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्व न्याय्यमित्याहुः ॥—शार्-
 पूर्वाः—अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्विवं भ-
 वति द्वितीयस्यैकावः संबन्धिरेकस्यैव ‘न न्द्राः’ इति निषेधादिति बोध्यम् । गाधू । ऋकारो ‘नागलोपिशास्वदिताम्’ इति
 निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापनं अवस्थान वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापन संदर्भो वा प्रत्ययः । नाधू नाधू । उपतापो
 रोगः ॥ अनुदात्तोत्वादेव सिद्धेः नियमार्थं वातिकमत्याह—आशिष्येवेति ॥—अत एकहल्मध्ये—॥ एकशब्दो-
 ऽत्रासहायबचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः । तस्माच्च—असंयुक्तेति । इष्टाशरोधेन लिट्प्रत्ययवर्त्य आदेशविशेषणमे-
 लस्य निमित्तं च कियत इत्याह—लिपिनमिच्छेति । किति लिट्प्रति च । यद्यपि ‘गमहन’ इति सूत्रे द्वितीति वर्तते । त-
 थापि प्रयोजनाभावात् कितीत्येतन्नानुवर्तत इति भावः । किति किम् । ननाद् । लिटि किम् । पापच्यात् ॥—चक्राणतुरिति ।
 न चैवमपि बभणतुरित्यत्र ‘अभ्यासे चर्च’ इत्यस्यासिद्धत्वादेत्याभ्यासलोपो स्त एवेति वाच्यम् । फलमजप्रहणेन
 एत्वविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं
 कर्तव्यमेवेति दिक् । मदि स्तुति । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । खप्र आलस्यम् ॥—न शसद् ॥—शसु हिंसायां
 दन्त्यातः । सूत्रेऽवयवाऽवयवविभावः पञ्चमर्थः । तथा च शसदद्वादीनां योऽकार इत्यन्यसमवेऽपि अकारस्य गुणरूपला-
 ज्ञेयनिबन्धना यष्टी न संभवतीत्याह्वय तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे—गुणशब्देन भावितस्त्विति । भावितत्वं च साक्षात्परंपरा
 साधारणम् । तथा च शशत्रुः पपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योऽत् तदवयवोऽकारः । लुक्विधेयादौ तु गुणश-

कस्त्वपि एवाभ्यासलोपी स एव । देवे । देवाते । देधिरे । अतः किम् । विदिषतुः । उपरः किम् । ररात्ते । एके-
 षादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्वादेव । नेमिष । सेवे ॥ ८ ॥
 स्कुदि आग्रवणे । आग्रवणमुत्सुवनमुदरणं च । ॥ इदितो नुम् धातोः । ७।३।५८। क्नुन्दते । नुस्कुन्दे ॥ ९ ॥
 म्बिदि कैले । अकर्मकः । क्निन्दते । सिधिन्दे ॥ १० ॥ यदि अभिवादनस्तुल्योः । वन्दते । वबन्दे ॥ ११ ॥ मदि
 कन्वाणे सुले च । मन्दते । वमन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥
 रूपदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्निदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्निन्दते चैवम् ।
 चिक्निन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददके । ॥ न शसददवादिगुणानाम् । ६।४।१२६।
 शसेर्देवर्षकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एवाभ्यासलोपी न । दददे । दददाते । ददधिरे ॥ १७ ॥
 ष्वद स्वर्द आस्वादने । अवमनुभवे सकर्मकः । रचावकर्मकः । ॥ धात्वादेः षः सः । ६।१।६४। धातोरादेः
 षस सः स्यात् । सात्पदाधोरिति षवन्निषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते सस्वर्दे ॥ १९ ॥ ऊर्द भावे
 श्रीढायां च । ॥ उपधायां च । ८।२।७९। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊ-
 र्दते । ऊर्दाचके ॥ २० ॥ कुर्द खूर्द गुर्द गुर्द श्रीढावामेव । कूर्दते । नुक्कूर्दे ॥ २१ ॥ लूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥
 गोर्दते । जुगुर्द ॥ २४ ॥ धृद् अरणे । सुदते । सूपुर्द ॥ सेरु, सूर, सु, स्तु, सृज, स्तु, स्याऽन्ये दन्त्याजन्तसाधवः ।
 एकाचः षोपदेशाः ष्वप्, स्विद्, स्वद, स्वज, स्वप्, स्मिङ् ॥ १ ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोऽजोऽपि, ष्व-
 ष्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकसावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थात्तस्य त्रानुपपत्तिः ॥—दृददे इति । शशसतुः ।
 शशसुः । ववमनुः । ववमुरिलादावपि निषेधो बोध्यः ॥ ष्वद स्वर्द ॥—अयमिति । प्रत्येकामिप्रायेणोक्तमित्याहुः ॥—
 सकर्मक इति । खदस्व । ह्यन्यनुभवत्यर्थः ॥—अकर्मक इति । ‘अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः
 खदते उपारः’ इति श्रीहर्षः । न खदते । न रोचते इत्यर्थः ॥—धात्वादेः—॥ धातुग्रहणं किम् । षद् षह् । आदेः किम् ।
 लषति ॥—उपधायां च ॥ ‘सिपि धातोः—’ इत्यतः धातोरित्यनुवर्तते । ‘वारुपधाया’ इत्यतः वोरिक इति । ‘हलि च’
 इत्यतो हलीति च । तदाह—धातोरित्यादि । धातोः किम् । ‘ऊडुत’ । कुरु । कुर्वे कुर्वे इत्यत्रेको दीर्घो माभूत् । न
 चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिद्वानावश्यकमिति बाध्यम् ।
 पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते कूर्दते इत्याद्यभिदप्रसङ्गान् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकारात् ‘अवः परस्मिन्’ इति
 स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेषऽपि कार्यकालपक्षे ‘असिद्धं बहिरङ्गम्’ इति परिभाषाया प्रवृत्तेर्बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात्
 कुर्वौ कुर्वे इत्यत्र ‘उपधाया च’ इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणाऽनुवर्तनस्य नाम्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दते
 इत्यादौ दीर्घः सिद्ध्यत्येवेत्याहुः । रेफवकारयोः किम् । पुष्यति । हल्परयोः किम् । चिरिणोति । जिरिणोति । इकः किम् ।
 अर्धते । नर्दति । ननु ‘हलि च’ इत्यत्र रेफवकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्याया कूर्दते गूर्दते इत्यादिसिद्ध्य-
 त्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । ‘हलि च’ इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादाविति-
 प्रसङ्गः स्यात् । तथा च ‘उपधाया च’ इति सूत्राभावे उपधाभूतयो वोंः परतो दीर्घो न स्यात् किं तु रेफवन्तयोरेव धावोः
 ‘हलि च’ इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥—सुदते इति । स्रवनीत्यर्थः । ननु खर्दतिवन्न खद् सूर्देति
 दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । षोपदेशान् पठित्वा स्रवविधां गारवान् । भवम् । तथाहि सति ष्यन्ताद्यादि असिष्व-
 दत् असुषुदद् इत्यादौ लिटि सुषुदे सिपेधेत्यादौ च ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पल न स्यात् । इणः परस्य सकारमात्रस्य बल-
 विधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति । धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवन् षोपदेशा अपि व्यवस्थयैव
 पठिताः, स च पाठ इदानीं परिश्रष्टः । साधादिषु सादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वान् ॥ अतो लक्षणेमुखेन तान्यवस्थापयति—
 सेगित्यादि । दन्त्यश्च अथ दन्त्याच्चौ तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तधार्मी मथ दन्त्याजन्तसः,
 स आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयर्थैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादा साप्रत पठ्यमान सकार
 उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः । दन्त्येत्यादि किम् । नुस्कुन्दे । एकाचः किम् । सोमृच्यते । सोमृच्यते ।
 सुचिसूरी नुरादावदन्तौ ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह—सेगिति । ‘संक्रु गती’ । ‘सृष्ट गती’ । ‘छ
 गती’ । ‘स्त्वन् आच्छादने’ । ‘धृज विसंगे’ । ‘स्तृन् आच्छादने’ । ‘स्वल् शब्दसपातयोः’ । एभ्योऽन्ये ।
 पूर्वेण केषांचिदसंग्रहादाह—ष्वक्केति । ‘ष्वक् गती’ । ‘विष्विदा गात्रप्रक्षरणे’ । ‘स्वद आस्वादेन’ । ‘ष्वज
 परिष्वक्के’ । ‘निष्पद् शये’ । ‘स्मिद् ईषद्वचने’ । एते षोपदेशा इत्यन्वयः । ‘स्वाद आस्वादेन’ इत्यादावतिव्याप्तिमाहृद्वाह

१ इदित इति—कर्मधारयेण धातोर्विशेषण, तेन शदिदन्तस्य धातोर्नुन् विधानात् चक्षिष्वादी न दोषः । २ धात्वादेरिति—
 धातुग्रहणं स्पष्टार्थम्, नामधातुव्याहृच्येऽनुवृत्तेर्बोपदेशग्रहणेनैव षद् षद् इत्यादिसिद्धेः । ३ उदेति—मुद इति षष्मधातुः,
 अत एवोदाहरति—गोदते, जुगुदे इति ।

ष्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ ह्रादि अन्त्यके शब्दे । हादते । अहादे ॥ २६ ॥ ह्रादी मुखे च ॥ चाद-
 न्त्यके शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्तादने । स्वादते ॥ २८ ॥ पर्द कुलिते शब्दे । गुदरे इत्यर्थः । पर्दते
 ॥ २९ ॥ यती प्रत्यये । यतते । येते ॥ ३० ॥ युत् जुत् भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥
 विद्यु वेद्यु वाचने । विविद्ये ॥ ३३ ॥ विवेद्ये ॥ ३४ ॥ अग्रि सैथिल्ये । अग्न्यते ॥ ३५ ॥ अग्रि कौटिल्ये । अग्न्यते
 ॥ ३६ ॥ कथ्य इकाषायाम् । कथ्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ अथाष्टां त्रिंशत्सवर्गीयान्ताः पर-
 स्मैपदिनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति । अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुकि आतित ई व इति स्थिते ।
 ॥ इट ईटि । ८।२।२८ । इटः परस्य सस्य लोपः सन्दीप्ति परे । * सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः । आतीत् ।
 आतिष्टाम् । आतिषुः । ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः । ७।२।३ । वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्वात्सिचि
 परस्मैपदेव । इति प्राप्ते । नेटि । ७।२।४ । इहादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १ ॥
 चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमादौकरणम् ।
 आक्षीषद्वयैऽभिव्याप्तौ च । * इर इत्संज्ञा वाच्या । ध्योतति । च्युत्येत । ॥ इरितो वा । ३।१।५७ । इरितो वा-
 तोऽक्षरेण वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् अच्योतीत् ॥ ३ ॥ अच्युतिर् क्षरणे । अच्योतति । अच्युत्येत । अच्युतत् ।
 अच्योतीत् ॥ ४ ॥ यकाररहितोऽप्ययम् । अच्योतति ॥ ५ ॥ ग्रन्थ विलोढने । विलोढनं प्रतिपातः । मन्थति । ममन्थ ।
 वासुटः किदाशिषीति किस्वादनिदितामिति नलोपः । मप्यात् ॥ ६ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंज्ञेनारयोः ।
 इदित्वाङ्गलोपे न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ १० ॥ पिथ गत्याम् । सेधति । सिपेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदा-
 योरिति निषेधे प्राप्ते । ॥ उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तोति स्तोति मति स्थासेनयसेधसिचसञ्चञ्चञ्चाम्
 । ८।३।६५ । उपसर्गस्थान्निमित्तादेवां सस्य षः स्यात् । ॥ सविरप्रतेः । ८।३।६६ । प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः

—दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिखदित्यादौ पल नेति भावः । ह्रादी मुखे च ॥ चादन्यके शब्दे । ईकाः
 'ईवीदितो निष्ठायाम्' इतीप्तिवैधार्थः । प्रह्वन्नः, प्रह्वन्नवान् । इह 'ल्हादो निष्ठायाम्' इत्युपधादस्यः ॥—स्त्राघायामिति ।
 अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापन श्रद्धा ॥—आततुरिति । हलमध्यस्थत्वाभावादेवं न ॥—इट ईटि ॥ 'सयोगान्तस्य
 लोपः' इत्यतो लोप इति 'रास्सस्य' इत्यतः सस्येति वानुवर्तते तदाह—लोपः स्यादिति । इटः किम् । अहापीत् । ईटि
 किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥—सिज्जलोप इति । अत्र वन्दन्ति । सलोप इति वक्तव्ये सिज्जग्रहणं 'क्षलो क्षलि' इत्या-
 दिसूत्रत्रय सिचिविषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमयुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'षि च' इति सूत्रे तु वामनमते
 सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति ॥—वदव्रज—॥ अवादीत् । अव्राजीत् । 'अतो हलादेः—' इति वि-
 कल्पं बाधित्वा अनेन निख वृद्धिः । हलन्तस्योदाहरणमपाक्षीत्, अपाक्षीदिति । तदन्तविधिर्नैव सिद्धे अन्तग्रहण स्पष्ट-
 प्रतिपत्त्यर्थम् । 'हलोऽच' इत्युक्ते लजन्ताइस्य हल स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येन । अच इति तु इक्षुपरिभाषाया
 अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अंभसीदित्यत्र स्यान्न लपाक्षीदित्यादौ ॥—नेटि ॥—प्रागुक्तं नेति । हलन्तलादेव सिद्धे वदव्र-
 जोर्विशिष्य विधानान्न निषेधः । किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधस्तस्या अनिहादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं
 मनसि निधाय क्वचित्सुक्तेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नैवेव पठ्यते ॥—इर इत्संज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः—' इति
 रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः । एतस्य वैयर्थ्यं 'क्वक्षिह व्याकृतां वाचि'
 इत्यत्र स्फुटीभविव्यति ॥—च्युत्योतेति । शर्पूर्वाः खयः ।—यकाररहितोऽप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्रुतं-
 धृतमिव सुप्तम्' इति ॥—ग्रन्थ । अय कयादानपि । 'विध गत्याम्' । अयमुदितिति केचित् । ननु सिद्धतिबुद्ध्यालोः श्यना
 निर्देशात् सिधित वृधितमिति वृत्तिप्रत्ययविरुद्धम् । उदित्वे तदितो वेति त्कायामिदिकल्पात्रिधायामिह न स्यात्, 'यस्य विभाषा'
 इति निषेधात् ॥—सिषेधेति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पलम् ॥—उपसर्गात्—॥ 'सुनोति सुवति' इत्यादिदितपा निर्देशो
 यङ्कुनिवृत्त्यर्थस्तेन अभिसोषवीति अभिसोषोतीत्यादौ पल नेति प्राक् । स्यादिष्वेवाभ्यासस्य पलं सुनोत्यादिष्विति
 नियमाग्रेह पत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति गिजन्तो नामधातुः । सेनया अभियाति
 अभिवेषणयति । सेधेति शपा निर्देशाद्रीवादिक्लृप् प्रहण न तु सिध्यते । परिसिध्यति ॥ गृहा दारा इत्यत्रैव 'तात्स्थ्यात्ता
 च्छब्दम्' इत्याह—उपसर्गस्थादिति ॥—निमित्तादिति । इणरूपात् । कवर्गस्तु नेह संवध्यते, असंभवात् । च
 च निःपुणेति निःषेधति निःषिषतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावाद् सस्य पलं न स्यादिति शङ्क्यम् । पत्वविधौ 'नुम्
 विसर्जनीयशब्दवाच्येऽपि' इत्याधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरःपत्वनत्वयोः—' इत्युपसर्ग
 लप्रतिषेधाद्ऽसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु पलेन न भवितव्यमिति दिक् ॥ मूर्द्धन्यादेशो फलितमाह—सस्य षः स्या

१ अग्रि कौटिल्ये इति—कौटिल्यं शब्दं वक्तुं वा । २ अष्ट त्रिंशदिति—अष्ट त्रिंशदिति च शिषे पदे, समस्तत्वे तु अष्टात्रिंशदिति
 पाठो बोध्यः । ३ उपसर्गादिति—अभिधावयतीति ण्यन्तेऽपि पत्व भवत्येव, शब्दशक्तियहिन्नोपसर्गाणामपि प्रकृत्यैव पदान्तरात्

स्यात् । ॥ स्तन्मेः । ८।३।६७ स्तन्मेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्धः । किंच । अतरेति नानुव-
र्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वयमनुः । ॥ अवाञ्छालम्बनाविद्वययोः । ८।३।६८ अवास्तम्भेरेतयोरर्थयोः पठं स्यात् ।
॥ वेष्टे स्वप्नो भोजने । ८।२।६९। न्यवाभ्यां स्वपतेः सस्य षः स्याज्भोजने । परिनिविभ्यः सेधसितस्य-
सिबुसहसुस्तुदस्वञ्जाम् । ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । प्राक् सितत्वाद्भुज्य-
वायेऽपि । ८।३।६३। सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामहम्यवायेऽपि पठं स्यात् । न्यपेधत् ।
न्यपेधीत् । न्यपेधिम्यत् । ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८।३।६४। प्राक् सितत्वा स्थादिष्वभ्यासेन म्य-
वायेऽपि पठं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिपेध । निषिपिधनुः ॥ १० ॥ ॥ सेधते-
र्गता । ८।३।११३। गत्यर्थस्य सेधतेः पठं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिधू शास्त्रे माह्व्यं च । शास्त्रं शा-
सनम् । ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जदितो वा । ७।२।४४। स्वरत्वादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येच्चा स्यात् ।

दिति । स्यादपि 'प्राक् सितत्वा-' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण पलमूत्राणि व्याचष्टे—सदिरप्रतेः ॥
अप्रते किम् । प्रतिसीदति । ॥ अर्थे प्रथमेत्याह—सदेरिति ॥—स्तन्मेः ॥ सौत्रमेति । सन्नु सुन्नु इति सूत्रे
निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु 'प्रथमं प्रतिबन्धे' इत्यस्येति भावः । एव 'नृस्तन्नु' इत्यद्विवायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव प्रथममिति
बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुनकारोपपन्न इति प्रतिपदोक्तः । इदित्वाशुभिः प्र-
मिलोक्षणिकः । तेन विसृज्यते इत्यादौ पल न । 'उदः स्यात्सम्भोः-' इति सूत्रे मकारोपपन्नप्रथमोभयोरपि प्रथमादुत्तमभेदे
इति द्वयोरपि रूपतुल्य, मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् ॥—उत्तरार्धे इति । उत्तरसूत्रे सन्भेरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः ।
ननु 'सदिसन्भोः' इति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कर्थाच्चनुवृत्तिर्भवतिप्राप्त्यत आह—किं चेति॥—नानुव-
र्तत इति । तथा च 'स्तन्मे' इत्यत्राऽनुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः ॥—अवाञ्छा—॥ चकाराश्रित्यप्रयोजन
इत्याहुः । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टभ्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । आवाङ्मयं सामीप्यम् । तच्च प्रयो-
गोपाधिः । अवष्टब्धा र्थाः । निरुद्धा सती ममीपे आस्त इत्यर्थः । एतयोः किम् । अवस्तव्योऽप्यल शीतेन । केचिद्विह
अविद्वरश्चास्त्राभ्यां प्यज । आविद्व्यमनतिद्वम् । इषद्वरमित्यर्थः । तथा च अविद्वरश्चास्त्रात् 'न ननुपूर्वात्तपुरुषात्-' इति नि-
षेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्भावप्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नतीवोपयुज्यत इत्याहुः ॥—वेष्टश्च—॥ विष्वणति । स-
वाच्च भुज् इत्यर्थः । 'अटकुञ्जाट-' इति णलम् । एवमवध्वर्णति । व्यावणत् । विष्ववाण । 'म्यादिष्वभ्यासेन' इति पठ्यम् ।
भोजने किम् । विसृजति वीणा ॥—परिनिविभ्यः—॥ भवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यदनुवृत्तिरुच्यते शपा निदेश
एवास्तिवति शङ्क्यम् । वकारान्तानामुद्भाविना यदनुवृत्तिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । 'पिठं गंवायाम्' । परिपेधते । 'विष्-
वन्धने' कान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचायजन्तो वा सयशब्दः, विपति । विषय । प्रत्ययविशिष्टप्रथम किम् । विसृजति ।
'विबु तन्नुमंतानं' । परिपीयति । 'पह मपणे' । परिपहते । मुजगमः परिष्कारानि । विष्कर्णति । मुख्यो 'उपसर्गात्सुनोति-'
इत्येव सिद्धे परिनिविभ्य परयोरेतयो 'सिवादीना वाङ्मयवायेऽपि' इति विकल्पाय पुनर्बचनम् ॥—प्राक् मिनात्—॥
'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादीना विहित पठ्यम् अउभयत्रा पठेति त्रयमिवावर्णनार्थमपिशब्दस्योपादानम् ॥—तेषामिति ।
पञ्चदशानामित्यर्थः । अभ्युपगोदित्यादीन्युदाहरतय्यानि ॥—स्थादिषु—॥ इह द्वे वाक्ये आद्य पञ्चवच्ये द्वितीय तु निय-
मार्थमित्याशयेनाह—व्यवायेऽपि पठ्यमेपामेव चेति । म्यादीना दशानामेवाभ्यागम्य पठ्यमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू-
त्रेण' अभिसुसृषति । अत्रोक्तनियमादभ्यासमकारस्य न पठ, द्वितीयस्य तु 'स्तानिप्या' इति नियमात् अर्वात् । अभि-
सिपासतीत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात्परस्य पठ पूर्वस्य नृक्तनियमान्निति बोध्यम् ॥ स्यादतत् । निषिपेधत्वादां अभ्या-
सस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनैव किमाद्यवाच्येन । अत्राहुः ।
फलत्रयार्थमाद्य वाक्ये १ अयोपदेशार्थम् । तथाहि । सनया अभियातुमिच्छति अभिपिपेणायिषति । २ अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।
'अर्वात्तं गोत्रभिदोऽधितर्था' । ३ षण् प्रतिप्रसवाद्यं च । अभिपिपिषति । 'पिच खरणं' । 'स्तानिप्योरेव' इति नियमात्
बभूते सनि निवातमपि बलमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति ॥—सेधतेर्गता । इतिपा निदेशाद्व्यवायेऽपि द्वावृत्तिः न
निषेधः । तेनोपसर्गमाश्रित्य पठ भवत्येव ॥—निषेधतीति । न च सेधति शपा निदेशाद्यदुल्लेख 'उपसर्गात्सुनोति-' इति
पठ न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निदेशस्य चारिताप्यात् । अन्यथा सधतेरिति दितपानिदेशस्य
वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । 'पिधू शास्त्रे' । माह्व्यं मङ्गलक्रिया । स्वायं प्यज ॥—स्वरतिसूति—॥ 'रट् शब्दोपतापयोः'

१ सेधतेर्गताविति—अयं निषेधोऽनन्तरस्येति न्यायेन नादेशप्रत्यययोरित्यस्य, तेन निषेधत्वादां पठ भवत्येव इति केचित् ।
अन्ये तु सिचो यश्चास्येत्याहचर्चादयं सर्वपलनिषेधः, उपसर्गादित्यस्य तु नात्र मन्वन्धो विच्छिन्नत्वात्, तेन गङ्गा सिमेधेत्येव
यद्यज्ञानमस्तीति वदन्ति । २ सूतीति—अत्र गुणाभावश्छान्दसः ।

॥ कृषस्तथोर्धोऽधः । ८।२।४७। कृषः परयोस्तथोर्धः स्वाद्य तु दधाते । अस्त्यच् । सिषेद् । सिषेधिव । सेहा । सेधिता । सेत्थति । सेधिष्यति । असैत्सीत् । ॥ झलो झलि । ८।२।२६। झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झकि । असेहाम् । असेत्सुः । असेत्सीः । असेद्भम् । असेद् । असेत्सम् । असेत्त्व । असेत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टा । मित्यादि ॥ १२ ॥ ख्राह भक्षणे । ककार इत् । खादति । चखाद् ॥ १३ ॥ खद् स्वैर्ये हिंसायां च । चान्नभक्षणे-स्वैर्ये अकर्मकः । सद्गति । ॥ अत उपधायाः । ७।२।११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् गिति गिति च प्रत्यये परे । चखाद् । ॥ गलुत्तमो वा । ७।२।९१। उत्तमं गन्वा गित्स्यात् । चखाद् । चखद् । ॥ अतो हलादेर्लघोः । ७।२।७। इकादेर्कबोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिक्वि वृद्धिर्वा स्यात् । असादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ खद् स्वैर्ये । पवर्गीयादिः । बद्गति । बबाद् । वेदतुः । वेदिय । बबाद् । बबद् । अबादीत् अबदीत् ॥ १५ ॥ गद् व्य-क्तायां वाचि । गदति । ॥ नेर्गदन्पतपदधुमास्यतिहन्तिधातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यति-च्चिनोतिदेगिधु च । ८।४।१७। उपसर्गस्याक्षिमित्तात्परस्य नेर्गः स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् ॥ १६ ॥ रद् विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रेदतुः ॥ १७ ॥ णद् अव्यये शब्दे । ॥ णो नः । ६।१।६५। धातोरा-दर्शस्य नः स्यात् । णोपदेशास्त्वन्द्-नाटि-नाभ्-नाभ्-नन्द-नङ्-नृ-नृतः । नाटोर्धाऽर्हस्य पर्युदासाद्वादिर्णोपदेश एव । तच्चर्चतुर्योन्तनाधतेर्द्वन्द्वौश्च केचिणोपदेशतामाहुः । ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८।४।१४। उपसर्गस्याक्षिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्वात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिणदति ॥ १८ ॥ अर्दं गतो याचने च । अत आदेः । ॥ तस्माभुङ् द्विहलः । ७।३।७१। द्विहलो धातोर्धीर्भूतादकारात्परस्य नुद् स्यात् आनर्दं । आर्दीत् ॥ १९ ॥ नर्दं गर्दं शब्दे । णोपदेशत्वाभावाच्च णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति । जगर्दं ॥ २१ ॥

ध्यादिः । ननु 'खरतिसुधूवदितो वा' इति सूत्र्यता किमेनेन सूतिसूत्रयोः प्रथमग्रहणेन । मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्ध-कपरिभाषया 'धू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यात् त्वादादिकदेवादिकयोरेतयोः । न चैव धू इति पठ्यतामिति वाच्यम् । 'लुगिवकरणाऽलुगिवकरणयोः' इति परिभाषया अलुगिवकरणस्य सूत्रेतेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूत्रयोः प्रथमग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः । 'धू कम्पने' खादिः क्रयादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इद् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहण लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्ट वापदम-त्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पः कुर्यात् । पुनर्वाग्रहणे तु आर्षेधातुकतयाग्रे विकल्पः सिद्ध इति भावः ॥—**झषस्तथोः**—॥ अध इति किम् । धतः ॥—**अनैत्सीदिति** । 'असिचिचः' इति ईडागमः । 'बद्वज्र' इति वृद्धिः । ततश्चलम् ॥—**झलो झलि** ॥ 'संयोगान्तस्य' इत्यतो लोप इति 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह—**सस्य लोपः स्यादिति** । पदस्येव्यभिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टाना त्रयाणामेकपदसंबन्धिले लोपोऽयम् । तेन सोमसुत् स्थानमिषत्र न भवति । झलः किम् । अनैष्टाम् । झलि किम् असैत्सीत् ॥—**असेधीदिति** । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः । **खाह** ॥—**भ्रुकार इदिति** तेन 'नामलोपि' इति निषेधे अचखाद् ॥—**अत उप**—॥ अतः किम् । जुतोद् । उप-धायाः किम् । गणयति । इह अतो लोप बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः स्यात् ॥—**अतो हलादेः**—॥ इह 'सिचि वृद्धिः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि' इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोर्तेर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह—**इडादाचित्यादि** । अतः किम् । अदेवीत् । हलादेः किम् । मा भवानतीत् । अटीत् । लघोः किम् । अगर्दीत् । अरक्षीत् । इडादौ किम् । अपा-क्षीत् । परस्मैपदे किम् । अयतिष्ट । अयतिषाताम् । अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाम्बधानम्' इति न्यायेन यथेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा खरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावात्प्रयोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तत्परकरणं स्पष्टार्थम् ॥—**पवर्गीयादिरिति** । दन्त्योऽभ्याग्लिते तु 'न शसदद्' इत्येलाभ्यासलोपनिषेधाद् वेदतुः वेदितेत्यादि न सिध्यै-दिति भावः ॥—**नेर्गदन्द्**—॥ गदादीनां चतुर्णां शपा निर्देशः स्यसादीनामेकादशानां दितपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजागदीति । प्रनिनानदीति । प्रनिसासेति । प्रनिजंघनीति इत्यादौ णल न । धुशब्देन धुसंज्ञका दाघादयः षट् गृह्य-न्ते । डुदाब् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणियति । देङ् । प्रणिदयते । घेद् । प्रणियति । डुघाब् । प्रणिद-धाति । माशब्देन मेहुभाटोरेव ग्रहणं । धुप्रकृतिमादिति पठिला भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥—**णो नः**—॥ **धातोरेति** । 'धात्वादेः षः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्वालादेरिलेख । नेह । अणति । णोपदेशान्पर्युदाससुखेनाह—**णोपदेशास्त्विति** । नर्दं शब्दे । नट अवस्यन्दने । चुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाथ् नाभ् याच्चादौ । डनदि समुद्ग्रा । नङ् नाशने । नृ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽडाभ्यो भिष्ठा इत्यर्थः ॥—**तवर्गेति** । तेषां मते तु पञ्च-भ्यो भिष्ठा णोपदेशाः ॥—**उपसर्गाद्**—॥ 'समासेऽङ्कुलेः सङ्' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणं । कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेक्षग्रहणं कृतम् ॥—**प्रणिणदतीति** । नेर्गदेति णलम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमास' इति णलं न भवत्यङादिभिन्नेन व्यवधानात् । तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामुद्रयत इत्याह—**दीर्घाभूतादिति** ॥ खर्दं । दन्दश्चकस्य सर्प-

तर्दं हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्दं कुत्सिते वाग्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्दं दम्पयके । दंषाहि-
सादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । खलर्दं ॥ २४ ॥ अति अदि दम्पने । अन्तति । आगन्त ॥ २५ ॥
अन्वति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार ॥ २७ ॥ बिदि अचववे । पञ्चातुसीवादिः ।
बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । बिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चते
व तिक्रियाम् इति काश्यपः । अन्ये तु तिक्रमपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥
दुनदि सङ्गदौ । ॥ आदिभिदुडवः । ॥ ३१ ॥ उपदेशे चातोराधा एते इतः स्युः । गन्दति । इदित्वाचकोपो व ।
गन्तात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ अदि चेष्टायाम् । तन्त्रन्द ॥ ३३ ॥ कदि कदि क्कदि आह्लाते
रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्रन्द ॥ ३६ ॥ क्कदि परिदेवने । चिक्किन्द ॥ ३७ ॥ शुण्ध
शुद्धौ । शुशुण्ध । नलोपः । शुष्णात् ॥ ३८ ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् ॥ शीकृ
सेचने । तालभ्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकृते । शिशिके ॥ १ ॥ लोक्रु दर्शने । लोकेते । लुलोके ॥ २ ॥ श्रोक्रु
संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह प्रथमस्नानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आसे अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकेते ॥ ३ ॥
द्रेक्रु भ्रेक्रु शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दित्रेके ॥ ४ ॥ दित्रेके ॥ ५ ॥ रेक्रु शङ्कायाम् । रेकृते ॥ ६ ॥
सेक्रु सेक्रु श्रुति श्रुति श्रुति गती । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालभ्यादी । अथोपदेशवाच्यः पः । सित्सेके ॥ ११ ॥
शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते
॥ १४ ॥ मकि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ कक लौढ्ये । लौढ्यं गर्वश्चापत्यं च । ककते । चकके ॥ १६ ॥ कुक-
वृक आदाने । कोकते । चुकुके ॥ १७ ॥ वकते । ववृके । ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषे-
धेन ॥ १८ ॥ चक तृती प्रतीघाते च । चकते । चेके ॥ १९ ॥ ककि वकि भुक्ति त्रिकि टौकृ त्रौकृ प्वक्क-
वक्क मक्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । डडौके । तुप्रौके । ॥ सुष्धातुष्टिबुष्क्क-
तीनां सत्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्वक्कते । प्वक्कते । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । कधि भोजननिवृत्तावपि ॥
३४ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गती गत्यारम्भे वेत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
मधि कैतवे च ॥ ३७ ॥ रावृ लावृ द्रावृ सामर्थ्ये । रावृते ॥ ३८ ॥ लावृते ॥ ३९ ॥ ध्रावृ इत्यपि केचित् । द्रावृ
आवाये च । आवायो दैर्घ्यम् । द्रावृते ॥ ४१ ॥ श्रावृ कथने । श्रावृते ॥ ४२ ॥ ॥ अथ परस्मैपठिनः
पञ्चाशत् ॥ फक्र नीर्गते । नीर्गतेतिमन्दगमनमसम्भवहारश्च । फक्रति । पफक्र ॥ ११ तक हसने । तकति ॥ १२ ॥ तकि
कुच्छजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ वुक्र अपणे । अपणं श्रवः । वुक्रति ॥ ४ ॥ कख हसने । प्रनिकखति ॥ ५ ॥ ओशृ
राशृ लाशृ द्राशृ ध्राशृ शोपणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार ॥ १० ॥ शाशृ श्लाशृ प्यासौ । शाखति ॥
१२ ॥ उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि हख हखि ईखि वल्ग रगि रगि अगि
खगि मगि तगि त्वगि भ्रगि श्रुगि इगि रिगि लिंगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश ।
इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ॥ अभ्यासस्यासवर्णे । ॥ १६ । ॥ ७८ । अभ्या-
सस्य इवर्णोवर्णयोदियकुवदौ स्तोऽसवर्णेऽपि । उबोख । सखिपातपरिभाषया इजादेरित्याप्त । उखतुः । इह

स्नातद्वाचिले धातुल न समच्छत इत्यत आह—दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः ॥—आनन्देति ।
इदित्वाभ्रम् 'तस्मान्द्विहल' इति नुद ॥—चदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ 'आदिभिदुडवः' ॥ 'उपदेशेऽजनुना-
सिक' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—उपदेशे इति । उपदेशे किम् । निकारीयति । शिवत् 'भीत. क.' । सुप्तः । 'द्वितोऽप्युच्' । नः
न्दयुः । 'द्वितः किः' । कृत्रिमम् । क्किदि परिदेवने । अनुदात्तेषु पठितस्यैह पाठः क्रियाफलम् कर्तुं गामित्येऽपि परस्मैपदार्थः ।
खरितेत्यत्र न पठितः । 'शुण्ध शुद्धौ' । अयं शांचकर्मणि युजादी । मातृलिकः एधनिस्तबर्गीयान्तस्तदुनुरोधेन कतिचित्
तबर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह—अथेत्यादि ॥—चुकुके इति । परमपि गुण बाधिता निल-
स्तात् 'असंयोगात्' इति किञ्चम् ॥—सुष्धातिवत्यादि । सुष्धातोऽहदाहरणानि । यद् दन्ता अस्य योञ् न तमाचष्टे णिचि
टिलोपः योञयति । णञं करोत्याचष्टे वा णञयति । णञीयतीत्यत्र णञस्यद्वात् कर्त्याच ईल योध्यम् । एतच्च वार्तिक आधे
प्रत्याख्यातम् । तथाहि 'धात्वादेः' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुष्धातामुपदेशोऽस्ति । शिवुवल्कती तु यका-
रादी । 'लोपो व्योः' इति वलोपः—प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा'—इत्यत्र अकस्माद्वार्ति पयुंदासार्णल नेति भाषः ॥
—असवर्णेऽच्चीति । असवर्णे किम् । उखतुः । अचि किम् । इवाच, उवाच ॥ उधोखेति । 'द्विवचनेऽपि' इति विशेषात्पूर्वं
द्वित्वं पञ्चाबुकारस्य लक्षणेन कृते अभ्यासस्योवह । एवमिवेषेलत्रेयम् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियद्वारी कर्तव्ये गुणोऽत्र
न स्थानिवदिति बोध्यम् ॥—सखिपातपरिभाषयेति । आमि सति लिट्परलं धातोरनि सिधेयिति भाषः । अन्ये तु
'इजादेः' इति सूत्रे गुप्तमिति नित्ययोगे मनुष्य । ततश्च निल यो गुप्तमान् 'एव शुद्धौ' इत्यादिकत्रैव स्थादिति नात्र

सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रूः प्राप्ते न भवति । सत्कृत्युत्पत्त्यात् । आङ्गत्वादि पर्यन्तवृत्तग्रहणाद्भ्रूः ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । वार्णादाङ्गं वलीय इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्गति । ववखतु । वङ्गति । मेखतुः ॥ त्वगि कम्पने च ॥ १४४ ॥ युगि जुगि वुगि वर्जने । युङ्गति ॥ १४० ॥ घघ हसने । वघति । जघाव ॥ १४८ ॥ मघि मण्डनो भङ्गति ॥ १४९ ॥ शिघि आग्रणे । शिङ्गति ॥ १५० ॥ ॥ अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः ॥ चर्च दीर्घः । चर्चते ॥ १ ॥ एच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ लोचु दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच व्यकायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ भवच भवचि गतौ । भचते ॥ ५ ॥ मचते ॥ ६ ॥ कच बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ कचि कचि दीर्घबन्धनयोः । चकञ्जे ॥ ८ ॥ चकाञ्जे ॥ ९ ॥ मच मुचि कम्पने । कम्पनं दम्भः शाब्दं च । कचनमित्यम् । सेचे ॥ १० ॥ मुमुञ्जे ॥ ११ ॥ मचि धारणोच्छ्वासपूजनेषु । ममञ्जे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पचते ॥ १३ ॥ घुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥ ऋज गतिस्थानार्जनेपार्जनेषु । अर्जते । नुविचौ ऋकारैदेशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते । तेन द्विह्रस्वामुद । आनुजे ॥ १५ ॥ ऋजिभृजी अर्जने । अर्जते । उपसर्गादतीति वृद्धिः । भार्जते । ऋजाञ्जे । आर्जिष्ट ॥ १६ ॥ अर्जते । बटुञ्जे । अमर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजु श्रेजु भ्राजु दीर्घः । एजांचके ॥ २० ॥ ईज गतिकुत्सनयोः । ईजांचके ॥ २१ ॥ ॥ अथ द्विसप्ततिर्मज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥ कुच शब्दे तारे । कोचति ॥ २ ॥ कुञ्ज कुञ्ज कौटिल्याल्पीभावयोः । अनिदितामिति नलोपः । कुञ्चात् ॥ ३ ॥ कुञ्चात् ॥ ४ ॥ लुञ्ज अपनयने । लुञ्चात् ॥ ५ ॥ अञ्ज गतिपूजनयोः । अञ्चात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्जात् ॥ ६ ॥ वञ्ज चञ्ज तञ्ज त्वञ्ज म्रञ्ज म्लुञ्ज म्रुञ्ज म्लुञ्ज गाल्याः । वञ्चात् । चञ्चात् । तञ्चात् । त्वञ्चात् । म्रुञ्जीव अम्लुञ्जीव । ॥ जूस्तम्भुचुस्तुचुमुचुगुलुचुगुलुञ्जुभ्रिभ्यश्च ॥ ३११५८ ॥ एन्यञ्जोरेक वा स्यात् । अनुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ १४ ॥ म्रुचु म्लुचु कुञ्ज खुञ्ज स्तेयकरणे । जुमोच । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ १८ ॥ ग्लुञ्ज पस्र्ज गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्जीत् ॥ १९ ॥ सस्य म्रुत्वेन सः । जहत्वेन जः । सजति । अयमात्मनेपद्यपि । सजते ॥

आमः प्रसफिरित्याहुः । ऊञ्जतुरित्यत्र कित्वाद् गुणभावे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवद् न भवति । ननु इयेष उवौष-
स्राप्यन्तरह्लातासवर्णदीर्घे कृतेऽपरलाभावादियदुवदौ न स इतीष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेद् । अत्राहुः ।
'वार्णादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषाज्ञापनार्थमसवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यण बाधिला गुणो भवति ।
तथा करोतेर्धमि कार इत्यत्र यण बाधिला वृद्धिर्भवति । न चैव सिवरीणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र 'घ्नोः शङ्-' इत्यूटि
कृते लघूपधगुणं बाधिला यण न स्यादिति वाच्यम् । समानाश्रय एव वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्या-
श्रयलमिति ॥—अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्थान्तवत्त्वेनेत्यर्थः ॥—पर्यन्तवृत्तग्रहेनेति । उपयोगानुपयोगाविचारेण
प्रवर्तमानं शाब्दं ह्रस्व प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिन्नैव लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥
—आङ्गं वलीय इति । न च ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयलाभाभावे कथमाङ्गस्य वलीयस्त्वमिति चेत् । सत्यम् ।
इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय कचित्समानाश्रयलाभ्युपगमात् । अत एवोद्देशदेव इत्यस्माद्विदि ऊवे ऊवाते इत्यादीष्टे सि-
ध्यति । उवङ्ः प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तत्र सिध्येदिति दिक् ॥—परत्वाच्चेति । आपाततोऽयं हेतुः, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहि-
रह्लादान्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति परलोपन्यासस्यापुक्कलात् ॥—उङ्गतीति । इदित्वाभूमि । लिटि उङ्खांचकार । आ-
शिषि उख्यात् ॥—ववखतुरिति । बादित्वादेलाभ्यासलोपौ न । एखति । इङ्गति । इङ्खांचकार । ईखति । ईखां-
चकार । इङ्गति । इङ्गांचकार ॥—त्वगि कम्पनेति । अयं उख उखीति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे कृप्तिं बोध-
यितुं पुन्यते । अत एवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः ॥—सेवने चेति । 'यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यादौ
सेवन्ते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् । खरितेस्तु षच समवाय इति वक्ष्यते ॥ लोचु । ऋदित्वाद् 'नागलोपि' इति ह्रस्वनिषेधः ।
अल्लोचत् । पचि व्यक्तीकरणे । पचि विस्तारवचने इति चुरादौ ॥ ऋज गतिः—अर्जनं प्राधान्येन, उपार्जनं तु
प्रासङ्गिकम् ॥—नुङ्गिधावित्यादि । 'नुङ्गिधावित्' इति प्रतिविधेयम् इति वचनामुदादिविधिषु वर्णकदेशस्य वर्ण-
त्वेन ग्रहणादिति भावः । यद्वा द्विह्रस्वग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटतुरित्यत्रातिप्रसङ्गः । 'अश्रोतेष्व'
इत्यनेन अवर्णपेषस्य यदि भवति तर्ह्यश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ऋजि भृजी । अर्जनं जङ्
विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्वाद् 'स्वीदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । भृजः । भृजवान् ॥—एजु श्रेजु भ्राजु
आजोर्नेदित्करणमनुदात्तेत्वमात्रफलम् । 'आजमास-' इत्यादिना बह्वरेणी उपचाहस्यस्य विकल्पितत्वात् । अविभ्रजत् ।
अवभ्राजत् ॥—परस्मैपदिन इति । चवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥—पूजायां त्विति । 'नाभेः पूजायाम्' इति निषेधादिति
भावः ॥—जूस्तम्भु ॥ सन्नुः सौत्रः । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अभत् । अभताम् । अभन् ।
अभयीत् । 'विभाषा भेदः' इति नकि अशिथियत् ॥ अर्च पूजायाम् । अयं पूजादौ खरितेत् । इह पाठस्तु कर्तव्येति

२० ॥ गुञ्जि अन्त्यके शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् ॥ २१ ॥ अर्च्य पूज्यात् । आनर्च्य ॥ २२ ॥ म्लेच्छ अन्त्यके शब्दे । अस्फुटेऽप्यशब्दे वेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ लच्छ लालि लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ ललाम् ॥ २५ ॥ वाञ्छि इच्छायात् । वामञ्छति ॥ २६ ॥ आञ्छि आवासे । आमञ्छति । अत आदेशरित्यत्र तत्परकरणं स्वाभाविकइत्थपरिग्रहायम् । तेन दीर्घाभावाच्च नुद । आमञ्छ । तत्परकणं मुल्लुसुत्तार्यमिति मते तु नुद । आनामञ्छ ॥ २७ ॥ डीच्छ कजायात् । जिहीच्छ ॥ २८ ॥ हुच्छा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपचायां चेति दीर्घः । हूर्छति ॥ २९ ॥ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति ॥ ३० ॥ स्फुच्छा वित्तुतौ । स्फूर्छति ॥ ३१ ॥ युच्छ प्रमादे । युच्छति ॥ ३२ ॥ उच्छ उच्छे । उच्छः कणश आदानं कणित्ताघर्जनं शिलमिति बादवः । उच्छति उच्छाचकार ॥ ३३ ॥ उच्छी विवासे । विवासः समाहिः । प्रायेणाद्यं विपूर्वः । व्युच्छति ॥ ३४ ॥ भ्रज भ्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ । भ्रजति । भ्रजति । धर्जति । धृजति । ध्वजति । ध्वजति ॥ ४० ॥ कृज अन्त्यके शब्दे । लुक्कृज ॥ ४१ ॥ अर्ज्य पर्ज्य अर्जने । अर्जति । आगर्ज्य ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज्य ॥ ४३ ॥ गर्ज्य शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज्य मत्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज्य व्यपने । चर्ज्य ॥ ४६ ॥ खर्ज्य पूजने च । चर्ज्य ॥ ४७ ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अजति । अजेर्व्यघञप्रयोः । २।४।५६ । अजेर्वी ह्रस्वमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमप्यं च वर्जयित्वा । * बलादावार्धधातुके वेप्यते । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र चकारस्य ह्रस्वपरत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्छरत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घबलोपेयु लोपाजादेश एव न स्यानिषदित्युक्तेः । थलि एकाच इतीप्तिनपेधे प्राप्ते । कृत्स्नभृवृलुदुस्नुभ्रुवो लिटि । ७।२।१३ । एभ्यो लिट् इष्ण स्यात् । कादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिप्तिनपेधः स लिटि चेत्तर्हि क्वादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्राप्तित्वं वमादिषु क्वादिनियमप्राप्तित्वं चेदो निषेधार्थम् ।

फले परस्मैपदार्थः ॥—दीर्घाभावादिति । स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः ॥—मुखसुस्त्वार्थमिति । कृत-ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नुद भवत्येवेति भावः ॥—युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुक् लघूपधलाभावात् गुणः । न च 'वाणांदाश्च वलीयः' इति वाच्यम् । आह्वाणयोर्युगपत्प्रवृत्तावेव आह्वय वलीयस्तान् । न च युच्छेति चकार-छकारावुच्चायैतां किमनेन तुक्विधिनेन शङ्क्यम् । वतुषु धातुरूपेण चकारछकारयोरुच्चारणं गौरवान् 'छे च' इत्यस्य शिब-च्छायेत्यादावावश्यकत्वात् ॥—अजेर्व्य—॥ वी इति च्छेदः । तेन मवीतः सवीतिरित्यादि लिखति ॥—आर्धधातु-कविषय इति । तेन विभापोत्तरं यद्दि वेवीयते इत्यादि मिथ्याति परमप्तम्या तु ह्रस्वदिलाभावाद्यद् न स्यादिति भावः । यद् लुक् तु अस्मात् भवति । लुका यदोऽपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावाच्चाधधातुकाभिर्व्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तः । एतच्च 'न लुमता-' इति सूत्रे कथ्यते स्पष्टम् । अचजपोः किम् । समाजः । 'समुदोरजं पशुपु' इत्यप् । समजः । उदजः ॥—वि-व्यनुरिति । 'एनैकाचः-' इति यण् ॥—लोपाजादेश एवेति । एतच्च 'न पदान्त-' इति सूत्र एवाऽस्माभिरुपपादितम् ॥—एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्तः, ऊहृदन्तादिभिश्च एकाचोऽनुजन्ताः सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यभ्युप-गमात् ॥—कृत्स्नभृ—॥ लुक्कृन् करणे । कृन् हिसायाम् । इह निरनुबन्धग्रहणादेकानुबन्धश्चानुबन्धयोर्ग्रहणम् । शृन् भरणे, दुष्मन् धारणपोषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम् । स गतौ । वृन् सम्भक्तौ । वृन् वरणे । इह निरनुबन्धकग्रहणाद्विभ्रानुबन्धयोरप्युभ-योर्ग्रहणम् ॥ कृ स भृ एषामनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे-' इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते वृद्धनोस्त्वादन्तात् 'भ्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽयमित्याह—कादीनां चतुर्णामिति । इह स्नुद्वादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्राप्तितेति निषेधोऽपि प्रयोजनमिति बोधायनमशाना ग्रहणमिति नोक्तम् ॥—इप्तिनपेध इति । 'नेदुशि' इति प्रक्रमान्-आपादितसंवाभावस्य नियमो ननु विभाषाबलव्यवस्थापि । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादपि सनिहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिषेधित् । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिध्व इत्याद्युभय भवति ॥—नान्येभ्य इति । तेन पंचिच, बभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैव क्वादिनियमेनैव 'नेदुशि कृति' इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तां मेदिनान् जज्ञिबानित्यादि सिध्यत्येवेति 'बन्धकाजा-द्वसाम्' इतीदृशान् किमर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा बभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति । नन्विह क्वादभ्यथेदिण् स्यात्तर्हि लिङ्येवेति विपरोतनियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्याद्यावि-डागमः स्यादिति चेत् । मैवम् । 'कृते प्रत्ये' 'तमधीधो भृतः' 'परिभृतो रथः' इत्यादिनिर्देशविशेषात् ॥—वमादि-च्छिति । आदिशब्देन सञ्ज्ञेवहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुषे तुष्टुध्वे । तुष्टुवहे । तुष्टुमहे इत्यादि । स्यादतत् । अस्तु प्रकृत्या-श्रयनिषेधस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य बर्धयत्यत्राप्राप्तनिषेधप्राप्तकत्वात् । न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निषेधः प्राप्नोति थलोऽकिन्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः वृज उदात्तत्वात् । न चैवमपि वृद्धो नियमार्थत्वमस्तििति वाच्यम् । तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य ग्रहणं द्वयोऽपि नास्ति, तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तफलकत्वात् इ इति वृच एव ग्रहणं

॥ अचस्तास्त्वत्यनितो नित्यम् ॥७२॥६१॥ उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिह ततः परस्य थक् इप्प स्यात् ॥ उपदेशोऽत्वतः ॥७२॥६२॥ उपदेशे अकारवत्तासौ नित्यानिहः परस्य थक् इप्प स्यात् ॥ अजन्तो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥ तासौ नित्यानिह ऋदन्तादेव यलो नेह भारद्वाजस्य मतेन । तेनाभ्यस्य स्यादेव । अवमत्र संग्रहः । अजन्तोऽकारवान्मा धस्तास्यनिह थलि वेदथम् । ऋदन्त ईदक्षित्यानिह काचम्नो किटि सेद्वेदेव ॥ १ ॥ न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशोऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विधविध । विधेय । आजिषि । विष्मधुः । विष्मि । विवाय । विवय । विमियव । विमियम । वेता । अजिता । वेप्यति । अजिप्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीषात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७२॥१॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्वात्परस्मैपदपरे सिचि । अवे-

भवेद्, विधिनियमयोर्विधिरव ज्यायानिति न्यायात् । एव च बभूविवेसादौ 'श्रुकः किति' इतीप्पिण्वौ दुर्वार इति चेद् । अत्राहुः । 'बभूयाततज्यजग्भमवर्थेति निगमे' इति सूत्रेण च्छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्वाधायां वृत्तस्थल इटः स्त्रीकृत्यतया वृप्रहृणस्य थल्विषयलायोगाद्भादीनां च कित्वेन नियमस्य सुस्थलादिति ॥—अचस्तास्वत्—॥ उत्तरसूत्रा-
नुपदेश इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह—उपदेशोऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाभाभ्यते । न धापातोस्थल् संभवति । नित्यप्रहणमनितो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिडिलपेक्षायां सनिधानात्तासावेति विहायते 'तासि च कुपः' इति सनिहितं बाऽनुवर्तते । 'न वृद्धः' इत्यस्मात्तेत्यनुवर्तते, तदाह—तासौ नित्यानिह ततः परस्येति । तासाविध तास-
दिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः । यथा तासौ न भवति एव थल्यधीत्यर्थः । अच इति किम् । विभेदिय । करोधिय । उपदेशे इति किम् । जहर्थं । इह परत्वाभित्यलाच गुणे रपरले च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविद् प्रसज्येत्युपदेश इत्युक्तम् । यलीति किम् । पपिम । नित्यमनितः किम् । सखरिय । नायं तासौ नित्यमनिह । 'खरतिसुति'— इति विकल्पितेदृत्वात् । इह तासीति नेति नानुवृत्त्येवेत्ते सिद्धे तासदित्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् । अन्ये तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मा-
देव परस्य थल इन्निषेध इत्येतल्लभार्थं तत् । तेन उवयिष, जघसिथेत्यत्र न निषेध इत्याहुः ॥—उपदेशोऽत्वतः ॥ पपक्थ । इयष्ठ । उपदेशे किम् । कर्था । चकर्षिथ । अकारवदिति किम् । भेत्ता । विभेदिय । तपरकरणं किम् । राह्वा । रराधिष । तासौ किम् । जिघृक्षति । जग्रहिय । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिह । कान्तः । चक्रमिष । ऊदि-
त्वेन क्त्वायां वेदृत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । नित्यानिहः किम् । अक्ता । अजिता । आनजिषि । किं च नित्यप्रहणानुवर्तनाचक्रमिथेत्यपि सिध्यति । नहि कमिस्तासौ नित्यानिह 'ल्लुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपद सेद-
कलात् ॥—अजन्तो भारद्वाजस्य ॥ तपरकरणात्कृगप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नाय निषेधः प्रवर्तते । हस्तान्तेषु हन्प्रभृतादिषु 'अचस्तास्वत्'— इत्येव सिद्ध इच्छुद्धौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृद्धः थलेव नास्ति, आत्मनेपदित्वात् वृत्तस्तु च्छन्दसि 'ववर्थे' इति निपातनाद्भवतिरिति भाषायामिडा भाव्यम् । तस्मान्नियमोऽयमित्याह—अदन्तादेवेति । जहर्थं । दधर्थं ॥—अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिष । पपाथ । पेचिय । पपक्थ । इयजिष । इयष्ठ ॥—अकारवानिति । इत्ताकारवानित्यर्थः ॥—ईदगिति । यस्तास्यनिह स ऋदन्तः थलि नित्यानिह भवती-
त्यर्थः । ननु स्तुद्धुस्रुवामपि थलि भारद्वाजनियमादिह स्यात् । न चैवं कादिसूत्रे तेषां पठन निरर्थक स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वमादिचिनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा कादिनियमात्तत्र इहागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति ॥
—योगद्वयेति । कादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—अनन्तरस्येति । न चैवम् 'उपदेशोऽत्वतः' इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अलत्सु धातुषु ऋदन्तलादर्शनेन यथालतः थलि इन्निषेधस्तहि ऋद-
न्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि 'अचस्तास्वत्'—इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत्कथं योगद्वयप्रापितस्मैत्युक्तम् । अत्राहुः । उपदेशोऽचस्तासदित्येव सूत्रे कृतेऽपि तासत्थलीत्यादिपदानामिषोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसमवे अलत इति सूत्रे उपदेशपद-
स्याच इति पूर्वसूत्रे तु तासत्थलीत्यादेशाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाय योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते । यदि तु 'उपदेशोऽत्वतोऽचस्तासत्थल्यनितो नित्यम्' इति एको योगः स्त्रीक्रियते तदात्र ना-
स्त्वैव शङ्काल्लोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते 'अचस्तास्वत्'—इति सूत्रानन्तरमेव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति पठनीयं द्वयोरेनन्तरमस्यारम्भादिह तासत्थल्यनितो नित्यं तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिहस्थलि इन्निषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्याते सर्वैरसिद्धिः । यद्वा कादिसूत्रे सुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेद्द्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्र-
तिषेधकाण्डारम्भसमाध्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारम्भाधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाधेतेत्येतदर्थं हि स आ-
रम्भः । असुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु कादिनिवमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थमिति मूलेऽप्युपनिबद्धमिति ॥—विचित्र्य विचित्र्येति । कादिनियमाभित्यमिह ॥—सिचि वृद्धिः—॥ 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषोपस्थानादाह—इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम् । अचविष्ट । अचोष्ट । सिचि किम् । एति । विवर्ति ।

वीर् । बाजीर् । मनेष्वर् । आशिष्वर् ॥ ४८ ॥ तेज् पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ जस्र मन्थे । स्रजति ॥ ५० ॥
 बाजि गतिवैकल्ये । स्रजति ॥ ५१ ॥ एजू कम्पने । एजांश्चकार ॥ ५२ ॥ दुभोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति ।
 स्फूर्जते ॥ ५३ ॥ क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावित्वर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । क्षिष्यात् । क्षिष्यतुः । क्षिष्यिषुः ।
 क्षिष्यति । क्षिष्येत् । क्षिष्यिष्व । क्षिष्यिष्विम् । क्षेता । ५४ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७४।२५। अजन्ता-
 न्नस्य दीर्घः स्वाध्यायी प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षेयीत् ॥ ५४ ॥ क्षीज अन्धके शब्दे । कृ-
 जिना सहायं पठितुं युक्तः । क्षिषीज ॥ ५५ ॥ लज लज्जि भजने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने च ॥ ५९ ॥
 जज जजि जुडे ॥ ५१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गुज
 गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वदवजेति वृद्धिः । भवाजीत्
 ॥ ७२ ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्ख्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् ॥ अट् अतिक्रमणहिसयोः । दोषधोऽवम् ।
 तोष च इत्येके । अट्टे । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अवेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट
 संघाते । गुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥
 मटि गतौ । अणठे । आनण्टे ॥ ८ ॥ षटि एकचर्दायाम् । ववण्टे ॥ ९ ॥ मटि कटि शोके । शोके इह आध्या-
 नम् । मण्टे ॥ १० ॥ कण्टे ॥ ११ ॥ मुटि पालने । मुण्टे ॥ १२ ॥ हेट विबाधायाम् । जिहेटे ॥ १३ ॥ एठ
 च । एठांश्चके ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि संघाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि
 दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥ भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
 पालनमत्र परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि संघाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं श्रुतिस्वर्गभा-
 वश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि सोढने । तोडणं दारणं हिसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वणुं स्वीकारः ।
 हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥ शडि रुजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥
 तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥
 हेडु होडु अनारद्रे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ बाडु आग्राभ्ये । बसादिः । आग्राभ्यमाग्रावः । बाडते ॥ ३३ ॥
 द्राडु ध्राडु विचारणे द्राडते ॥ ३४ ॥ प्राडते ॥ ३५ ॥ शाडु स्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ अथ
 आ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ॥ शौट् गर्भे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ यौट् बन्धे । यौटति ॥ २ ॥

शुण बाधिला वृद्धिः स्यात् । स्रज मन्थे । कज्जति केचित्पठन्ति । एजू कम्पने । दीर्घा लामनेपदी गतः । दुभो-
 स्फूर्जा द्वितोऽयुच् । स्फूर्जयुः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्णः स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितश्च'
 इति निष्ठायामितो निषेधायां 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पार्थश्च । स्फूर्ण स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधायां च' इति
 दीर्घस्यानित्यलक्षणपदार्थमिह दीर्घोपदेशः । तेन ह्रस्वति मुञ्जति इत्यपि भवतीति केचिन् । क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः ।
 क्षि निवासगत्योरिति तुदादी ।—अकृत्सार्व— दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादाह—अजन्तेति ।—यादौ
 प्रत्यय इति । 'अयद् यि क्ति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्य आग्राक्षितप्रत्ययस्तन विशिष्यते विशेषणेन तदादिविधिः 'यस्मिन्वि-
 धिः—' इति परिभाषोपस्थानादिति भावः ।—न त्विति । कृयकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उर्गः कृत्य । तुक् बाधिला परत्वाद्
 दीर्घः स्यात् । तुमिषिषु अत्रिचित् । सोममुद् इत्यादां चरितार्थः । त्यपः पितृमप्यनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्व-
 धातुक्यकारे तु विनयात् ॥—कूजिनेति । अर्थक्यादेकत्र पाठ उक्ति इति भावः ॥—लज लज्जि । लज्यात् । लज्ज्यात् ॥
 लज्ज प्रकाशने इति । कथादीं—भर्त्सने चेति । चाडु भर्त्सने । तुजि पालने । नापाधोऽयं युजादौ । गज गजि । 'गजा
 तु मदिराष्टहम्' । स्रज मदने च । मदनं मदः, चित्तविकार । वज व्रज । वादित्वादेवाभ्यामलोपां न । पवजतुः । वज्र-
 जतुः ॥—शाङ्ख्यन्ता इति । शाडु श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः ॥—दोषधोऽयमिति । तथा च ध्रुवशास्त्रस्यासिद्धत्वात्
 'न न्द्राः—' इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चाद्दकारस्य घृत्वे चर्त्वे च अट्टिपिने आट्टिदित्यादि सिध्यति ।
 दोषपथे तु अट्टिपिने । आट्टिदिति स्यादिति भावः ॥—तोषध इति । अस्मिन् पक्षे अट्टिपिने । आनिट्टित्यादि बो-
 ध्यम् । ह्लादिः शेषेण टकारनिवृत्तां तन्निमित्तस्यापि ध्रुवस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमाया तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमहि-
 र्वचने' इति ध्रुवस्यासिद्धत्वाभावाट्टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे ह्लादिः शेषे अट्टिपिने आट्टिदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् । 'निमि-
 त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति लनित्यमिति तदाशयः ॥—आनट्टे इति । इह 'न न्द्राः—' इति निषेधो न । तत्र द्विती-
 यस्थेऽनुवर्तनाद् द्वितीयैकान एव नदराणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं पुरादावपि । स्फुट । अयं कुरादावपि । आ-
 नण्डे इति । 'तस्माद्घट्ट द्विहलः' इति वृद्धिः । वण्डते इति । सहायं विना चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः ।
 मडि भूषायामित्यग्रे परस्मैपदिवु । भडि । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्वात्परिभाषणम्' इत्यमरः । शडि । शण्डोऽनु-
 स्फुरोदिति ॥ द्राडु । विचारणमवयवविभागः । द्राडु । बलघोरैक्यात् शालते इति काश्यपः ॥ शौट्क गवे ।

म्नेषु श्रेष्ठं श्वादेशः । द्वितीयो श्वादेशः । श्वादेशस्य पाठसर्वथास्वाभाव्यतिष्ठत् । श्मेदति ॥ ३ ॥ श्मेदति ॥ ४ ॥
 कटे बर्षावरणयोः । घटे इत्येके । चकाट । सिधि अतोहकादेर्कचोरिति ब्रुवौ प्राप्तायाम् । ॥ ह्ययन्तक्षणम्भ्यस्-
 जाणुषिभ्येदिताम् ॥ ७१॥५॥ इमशान्तस्य श्वादेशेर्ण्यन्तस्य अयत्तेरेदितिव ब्रुविर्न स्वादिवाद्यौ सिधिः । अकटीत्
 ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पापट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥
 लट बाण्ये । छकाट ॥ १० ॥ श्रुट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शषाट ॥ ११ ॥ घट वेष्टने । वषाट । वषटतुः ।
 वषटुः । वषटिष ॥ १२ ॥ किट खिट प्राप्ते । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिट् अनादरे । सेटति ।
 सिसेट ॥ १५ ॥ सेटति । सिपेट ॥ १६ ॥ जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥ तट उष्ण्ये ॥ २० ॥
 सट काङ्गयाम् ॥ २१ ॥ नट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ घट अवश्ये
 ॥ २५ ॥ लुट विलोढने । डान्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेत्ये ॥ २८ ॥ विट शब्दे ॥ २९ ॥ बिट आक्रोशे
 बन्धादिः । हिट्टेलेके ॥ ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः शीघ्रितो
 निद्रावामितीगिनयेषार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टीत्यादि वृन्ति । अन्ते च ई ई इति प्र-
 क्षिप्य । अवति । इयाव । इयतुः । इयुः । इयविथ । इयेथ । इयाव इयव । दीर्घस्य तिज्जादेरित्यामि अर्वाचकारे-
 त्याद्युदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि मूपायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्पे । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥
 मुड मुड मर्दने ॥ ३९ ॥ खुडि अस्वीमावे ॥ ४० ॥ मुडि सण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ पुडि चेल्येके । पुण्डति
 ॥ ४२ ॥ रुटि लुटि स्त्रेये । रुण्डति ॥ ४३ ॥ लुण्डति ॥ ४४ ॥ रुडि लुडि इत्येके ॥ ४६ ॥ रुडि लुडि इत्यपरे
 ॥ ४८ ॥ स्फुटिद विचारणे । इतिवाद्ब्रु । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् । इतित्वानुम् ।
 स्फुण्डति ॥ ५० ॥ पट व्यकार्या वाचि । पेटतुः । पेटिथ । अपटीत् । अपाटीत् ॥ ५१ ॥ घट स्यौल्ये । ववठतुः ।
 ववठिथ ॥ ५२ ॥ मठ मदनिवासयोः ॥ ५३ ॥ कठ कृष्णजीवने ॥ ५४ ॥ रट परिभाषणे ॥ ५५ ॥ रट्टेलेके
 ॥ ५६ ॥ हट भुतिशठवयोः । बलात्कार इत्येके । हठति । जहाट ॥ ५७ ॥ रुट लुट उठ उपघाते । ओठति ॥ ६० ॥
 ऊठेलेके । ऊठति । ऊठाचकार ॥ ६१ ॥ पिट हिंसासंकेतनयोः ॥ ६२ ॥ शट कैतवे च ॥ ६३ ॥ शुट प्रतिघाते ।
 ओठति ॥ ६४ ॥ शुटीति स्वामी । शुण्डति ॥ ६५ ॥ कुडि च । कुण्डति ॥ ६६ ॥ लुडि आलस्ये प्रतिघाते च
 ॥ ६७ ॥ शुडि शोषणे ॥ ६८ ॥ रुडि लुडि गतौ ॥ ७० ॥ चुडु भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् ।
 चुडति । चुडुड ॥ ७१ ॥ अड अभियोगे । अडति । आनडु ॥ ७२ ॥ कडु कार्कश्ये । कडति ॥ ७३ ॥ चुडाद-
 कयो दोषभाः । तेन क्रिपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्रीड ॥ ७४ ॥ तुडु तोडने । तोडति

अक्षोणादिषु ईरन्वक्ष्यते । 'तदेतदतिशौचीर्यमौडलोमेर्न मृष्यति' इति कल्पतटः । कटे ॥—ह्ययन्तक्षणम्—॥ अपट्टीत् ।
 दुषम् । अवमीत् । ह्यय गतौ । अवर्षीत् । क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् । इवस प्राणने । अश्वसीत् । जाणु निद्राक्षये ।
 अजागरीत् । प्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिधनयति—' इत्यादिना चटि निषिद्धे औनवीदिति उदाहरणम् । दुओशिव । अश्व-
 यीत् ॥—इडादौ सिचीति । इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अघाक्षीत् । किट खिट ॥—इट किटेति । किटि-
 गतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् । जट झट । जेटतुः । जझटतुः । इह लादेशादित्वादेवाभ्यासलेपौ न । सट । 'अ-
 क्षप्रुषिलटिखटिकविशिष्यः कन्' । खटु । णट नृतौ । प्रणटति । णोपदेशपर्युदासेनाटीतिस्तद्वृत्तिनिर्देशेन नट अवस्यन्दने
 इति वीरादिकस्यैव प्रहणाद्यं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटक सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति ण्वल् बाहुलकादब्रियामपि ।
 घट । पचाद्यजन्ताष्टाप् । 'सटा जटाकेसरयोः' । चिट । 'सर्वधातुभ्यः—' इति औणादिक इत् । चेडि । 'कृदिकारत्—' इति
 ङीप् । चेटी । विट् । इशुपधलक्षणः कः । विटः ॥—इयायेति । द्विले कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । 'अभ्यासस्यास-
 वणं' इति इयद् ॥—इयतुरिति । द्विले कृते 'एरनेकाच—' इति यणं बाधित्वा अन्तरङ्गतात्सवर्णदीर्घः । ततो 'अचि धु-
 धातु—' इतीयद् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन 'अभ्यासस्यासवर्णं' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु 'बाणोदाहं बलीयः' इति दीर्घं बाधित्वा
 यण् । न चेह समानाश्रयत्वे नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरसेकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः समानाश्रयत्वात् ।
 अत एव इयतुरित्यत्र 'इणो यण' इति यणि ततो 'दीर्घः इणः किति' इत्यभ्यासदीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्रमिदं
 निर्विषयं स्याद्, अभ्यासाभावादित्याहुः । स्यादेतत् । गल्थलोस्त्वभ्यासस्येयद् बुलेमः । तस्मिन्कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्—' इति
 इतिशुणयोः स्थानिकद्वादेन असवर्णं इति प्रतिषेधादिति चेत् । नैवम् । असवर्णप्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिकत्वस्याप्रवृत्तेः । ननु
 नास्ति सामर्थ्यम् । इयाति इयुत् इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः । न श्लोकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । अ-
 न्यथा अभ्यासस्यार्ताविति ब्रूयात् । एवं चान्तरङ्गतात्सवर्णदीर्घं कृते ततो इतिशुणयोः सतोः णलि आय, यकि एष ।
 इत्पक्षे तु अर्थिधेति स्यादित्याशङ्क्यापि न कार्या । 'अभ्यासस्यासवर्णं' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । एता । एष्यति । 'अकृत्स्नार्थ—'

इत्येव ॥७५॥ तुष्ट इत्येके ॥ ७६ ॥ तुष्ट इष्ट होतु गतौ । हुत्वात् । हुत्वात् । होत्वात् ॥ ७९ ॥ रौट् अवा-
 रे ॥ ८० ॥ रौट् लोट् गन्ताये ॥ ८१ ॥ अट् वधमे । अटति । आट । आठतु । आटुः ॥ ८३ ॥ लट् विक्रमते ।
 कटति ॥ ८४ ॥ कटयोर्लट् लोपश्चस्मरणाह्वयतीति स्वाभ्यादयः ॥ कट् मदे । कटति ॥ ८५ ॥ कटि इत्येके ।
 कण्डति ॥ ८६ ॥ गण्डि वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८७ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥ ॥ अथ पवर्गीयान्ताः ।
 तत्रानुदात्तेतः स्तोमस्यन्ताश्चतुर्विंशत् । तिप् तुष्टु छिप् छेप् ऋणार्थाः । आषोऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी
 त्वयं सेविति वज्राम् । तेपते । तितिपे । ऋदितियमादिद् । तितिपिपे । तेहा । तेप्सते । ॥ लिङ्सिच्चावात्म-
 नेपदेषु ॥ १२॥ ११ ॥ इक्षमीपाद्वलः परौ मलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिधेलेतौ कितौ स्तः । कित्वाच्च गुणः । ति-
 प्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुकि । श्लो मलीति सलोपः । अतिस्र । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते ।
 तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेपु कम्पने च ॥ ४ ॥ ग्लेषु दैन्ये ।
 ग्लेपते ॥ ५ ॥ दुवेष्टु कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ केपु गेपु ग्लेषु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी ।
 मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ ८ ॥ मेपु रेपु लेपु गतौ
 ॥ ११ ॥ त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपते । ॥ तुफलमजत्रपश्च ॥ १६॥ १२२ । एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्वाकिति
 किति सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । उदित्वादिद्वा । त्रपिता । त्रहा । त्रपिपीट । त्रप्सीष्ट ॥ १२ ॥ कपि
 चकमे । कम्पते । चकम्पे ॥ १३ ॥ रवि लवि अवि शब्दे । ररम्पे । ललम्पे । आनम्पे ॥ कवि अवलसने च
 ॥ १६ ॥ कटु वर्णे । चकवे ॥ १७ ॥ क्षीष्टु अघाटयै । चिष्टीवे ॥ १८ ॥ क्षीष्टु मदे । क्षीबते ॥ १९ ॥ क्षीष्टु
 कल्पने । क्षीमते ॥ २० ॥ क्षीष्टु च ॥ २१ ॥ रेभृ शब्दे । त्रिरेमे ॥ २२ ॥ अभिरमी कश्चिपठ्यते । अभ्यमते
 ॥ २३ ॥ रम्पते ॥ २४ ॥ छमि स्कमि प्रतिबन्धे । स्तम्पते । उत्तम्पते । उदः स्वास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । वि-
 स्तम्पते ॥ स्तम्पेरिति पत्यं तु न भवति । भुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तुदः स्वास्तम्भो-
 रिति पवर्गीयोपधापाठः । स्तम्पेरिति तवर्गीयोपधापाठमेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तम्पते ।
 हम्पते । टहम्पे ॥ २६ ॥ जमीजुमि गात्रविनामे । ॥ रधिजभोरचि ॥ ७१॥ १६१ । एतयोर्नुमागमः स्यादचि ।
 जम्पते । जजम्पे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्पते । जजृम्पे ॥ २८ ॥ शलम् कल्पने । शलम्पे ॥ २९ ॥ वलम्
 मोजने । दन्त्योष्ठयादिः । वलम्पे ॥ ३० ॥ गलम् घाटयै । गलम्पते ॥ ३१ ॥ अम्भु प्रसादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।
 अम्पते । लम्पते ॥ ३३ ॥ पुषु स्तम्पे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुमे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥ ॥ अथ परस्मैपद्विनः ।
 गुपु रक्षणे । ॥ गुपुधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३१॥ १२८ । एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वायै । पुगन्तेति गुणः ।
 ॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३१॥ ३२ । सनाद्यः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाह्वदा-

इति दीर्घः । ईयात् ऐषीत् । कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुष्टु । तोडन दारण हिंसन च । रौट् लोट् । उन्मा-
 दवृत्तविभ्रमः । गण्डि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः । अन्तल्यादिषु तु पञ्चैते न तिद्विविषया इति
 मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तः । तिप् तुष्टु ॥—लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु ॥ 'इको शल्' 'हलन्ताश्च' इति
 वर्तते । 'अस्योर्गोष्ठादि' किट्' इत्यतः किविति च तदाह—इक्षमीपादित्यादि । इक्ः किम् । यक्षीष्ट । सति कित्वे
 संप्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेति किम् । अद्राक्षीत् । कित्वे सति 'छिजिहोक्षेत्यमकिति' इत्यम् न स्यात् । आत्मनेपद-
 परलं सिचएव विशेषण न तु लिङ्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य । लिङः परत्वासंभवात् ॥ तेपु कम्पने च । चकारात्स्वरणार्थस्य लामा-
 दस्य पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु तिप् तुष्टु इति पठन्ति ॥ दुवेष्टु । वेपधुः । केपु गेपु ग्लेषु च । योगविभागात्पूर्वो-
 त्तरार्थौ चकारेणानुक्रुष्येते, तदाह—चात्कम्पने गतौ चेति । योगविभागसामर्थ्यादेवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ
 इत्यन्ये ॥—पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य कम्पनाथर्थलामार्थमिति भावः ॥—दुफल—। तरतेरकारस्य गुणशब्देन
 भावितत्वात्फलमजोर्वैरूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थताभावादप्राप्ते विधिरयम् । तेरतुः । तेरुः । फे-
 लतुः । फेळुः । भेजतुः । भेजुः ॥ अवि शब्दे । अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये अम्भाशब्दः । तिस्रः अम्भा अकारो-
 कारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यये त्र्यम्बक इत्येके । केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि
 यत्येति विवृण्वन्ति ।—अभिरमी इति 'सर्वधातुभ्योऽष्टुन' इत्यधिकारे 'उदके नुमौ च' इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरे-
 णापि अम्भःशब्दः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम् । तस्यापत्यसाम्भिः मीष्मः । 'अम्भसो लोपश्च' इति बाह्वादिपाठा-
 दिभिः सलोपः ॥—तद्वीजं तु इति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः क्त्वाप्रवृत्तेश्च बीजमित्यर्थः ॥—रधिजभोरचि ॥ रन्वचति ।
 परापि छिद्विनिलेन जुमा बाध्यते । अचीति किम् । रद्धा । जम्भा ॥—सनाद्यन्ताः—॥—सनाद्य इति । 'सन्त्य-
 च्चकाम्यन्त्यच्यङ्कवयोऽधाचारकिप्' णिच्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशमी सनाद्यः ॥—धातुत्वा-
 दिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः । सुसिद्धन्तमित्यनेन 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापितत्वा-

॥ १ ॥ कथं तस्यास्य दीर्घः स्वात्मज्ञापयिष्ये । अचकमत ॥ ॥ किञ्चन्यवयोः कमेकमेकमुक्तम् । येन स-
 ज्ञातः दीर्घसम्बन्धः । अचकमत ॥ संज्ञायाः कार्यकालपक्षं यत्र द्विरुच्यते ॥ सौम्य दीर्घः सम्बन्धः शब्देकप्रति-
 ष्ठायाः ॥ १ ॥ चकारस्यार्थपक्षयोर्लोकादीं वाङ्म द्विरुच्यते ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकमिव द्रव्यम् ॥ २ ॥
 वस्तुतोऽस्यावयवो बोध्यास इति वर्णनात् ॥ अर्धौ दीर्घोऽर्धोपचरौ द्वयं स्यादिति मन्त्रे ॥ ३ ॥ चकारसौ वृ-
 णिम् । पापच्यतेः सन् । पापचिषते । न च सनि योऽभ्यासः निमित्त इति विज्ञानात्परकरणाभावेऽपि नोपातिप्रसङ्गः ।

अभ्यासस्येह यद्विहितत्वादिति वाच्यम् । तादृशविवक्षायासधीषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः । न हि कार्यो निमित्तत्वे-
 नाधीषते । यथाधीयत तर्हि 'द्विवचनेऽपि' इति निषेधेन रिसृष्टस्य द्विलाप्रवृत्तावरिषितीत्यादि न सिध्येत् । नन्वेवं
 पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः । अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च 'येन नाव्यवधान' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽप्यभ्यासस्येवं
 स्यादेवेति वाच्यम् । प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्यावहितसन्परत्वं संभावदुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । अत्राहुः । सना
 धातुमाश्लिष्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तसदीयाभ्यासस्येति व्याख्याने नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं
 परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम् । तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् ।
 अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषिषतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति ॥—दीर्घो लघोः ॥—लघोरभ्यास-
 स्येति । ननु अञ्जल्यमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् । नैष दोषः । इमे हि न समा-
 नाधिकरणे षष्ठी किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'लघुनि चङ्परऽङ्गलोपे' इति सर्वमिहा-
 नुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तदाह—सन्वद्भावविषय इति । ह्रलदेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्र-
 माणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना ह्रलदेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दित्वा आश्टिदित्यादौ दीर्घः स्यादिति
 शाङ्क्यम् । अङ्गल्लघोरभयोऽपि णिच प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्तेः । चङ्परं हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयोऽभ्यासो
 न वा चङ्परणिचपरं यल्लघु तत्परः । एतेन आश्टिदित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'ह्रलदेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषां-
 चिदुपेक्षापि प्रत्युक्ता । दीर्घाप्रत्ययैवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् । लघोः किम् । ण्ण हिंसायाम् । अचिद्वनत् । शास्त्रे अस्मिन्
 'कार्यकालं संज्ञापरिमाण' 'यथोद्देशं संज्ञापरिमाणम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः'
 इत्यस्य 'सन्वद्भुनि—' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता समानैव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देश-
 पक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्भाष्ये—संज्ञाया इत्यादिना
 श्लोकद्वयेन ॥—अङ्गं यत्रेति । अयं भावः । 'सन्वद्भुनि—' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गत्वेऽनुवर्तते । अभ्यासस्येति
 च । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहियते, तच्च
 कृदन्तं, तथोपादृश्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसम्बन्धवौ स्त इति । अचीकरत् । अपी-
 पचत् । युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठा कारकविभक्तिलसम्भवे तदुपस्थ शेषपृथीलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥—नाङ्गं
 द्विरुच्यते इति । एव च अचचकासत् । आर्तयपत् । और्णवद् इत्येव भवतीति भावः ॥—अचयवः कश्चिदिति ।
 ह्रलदेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेलु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसम्बन्धवौ विधि-
 यमानौ एकाक्षेवेति च फलितौ । किं च अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणशब्दोऽपि सुलभम् 'एकाचो द्वे—' इत्यधिका-
 रादित्याद्येनाह—तस्मादेकाक्षिति । स्यादतत् । उक्तीत्या ह्रस्वह्रलदिःशेषचुलादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न
 चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिदरिद्रासति । जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत
 इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यासोदितत्वात्, वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—वस्तुत
 इति ॥—ऊर्णौ दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते । और्णवत् । इह सन्वद्भावसु नोपयुज्यते, णौ कृतसादेशस्य स्थानिवद्भा-
 वेन निषेधेन वा नुशब्दस्य द्विले सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः ॥—अर्थापयतावेति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णि-
 च्यापुगागमे ततश्च च्लेक्ष्दि दीर्घस्य 'सन्वत्' इतीत्यस्य च प्रवृत्तौ आतिथपदित्येव भवतीति भावः । अर्थ उपयाच्यायामि-
 त्यस्य तु चङ्परं णौ आर्तयतेति भवति न तत्र दीर्घसम्बन्धवयोः प्रवृत्तिरिति नुरादौ स्फुटीभविव्यति ॥—उभय-
 मिति । दीर्घः सन्वत्चेत्येतद्वयमित्यर्थः ॥—न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परं णौ यल्लक्षितं व्याख्याने न स्यात् ।
 चङ्परं णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीचकासदिति व्याख्यानेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु
 यथा चङ्परं णौ यल्लक्षितं व्याख्याने 'येन नाव्यवधान' न्यायेन अपीपचदित्यादावेवोभयं भवति न लनेकव्यावाये अचच-
 कासदित्यादौ, तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास इत्यत्राप्येकेनैव व्यावायस्य स्वीकार्यत्वादधिक्येनदित्यादौ सन्वदित्वं
 न स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'अत्स्मृह्रलर—' इतीलापवादेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेऽपीत्यस्य ज्ञापितत्वाभो-
 कदोषः । अत एव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति सार्थकम् । माचवोऽपि जाटुधातावित्येवमाह । एवं च वदन् 'यथोद्देश-
 पक्षमेवाभिप्रेयत्' । तथाच ऊर्णुधातौ यत्तेनोक्तमौर्णवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परं णौ

पविर्दं न स्वात्स्वाद्य व्यवस्थया । जेर्विसेत्त्वं सचिदितं कञ्चुनीत्यम्रमेव वा ॥ ४ ॥ इति व्याख्याधिकृत्यैव कैवलेनैव
 धर्मभात् ॥ गेरुकोपेऽपि संवन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥ अथ क्रम्यन्तास्त्रिहात्यरस्मैपविर्दः ॥ अथ रण
 वंश मय मय कण कण व्रण व्रण ध्वज शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादिस्वादेश्वाभ्यासकोपी
 न । ववणतुः । ववणिय ॥ १० ॥ घणिरपि कैश्चित्पठ्यते । वणति ॥ ओणू अपनयने । ओणति । ओणाचकार
 ॥ ११ ॥ शोणू वर्णगलोः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ ओणू संघाते । ओणति ॥ १३ ॥ इलोणू च । शोणाद्-
 यक्षयोऽमी तात्त्वयोध्मादयः ॥ १४ ॥ पैणू गतिप्रेरणइच्छेपणेषु । पैणू इति कश्चित्पठ्यते । पिपैण ॥ १५ ॥ भ्रण
 शब्दे । उपक्रो नान्तोऽयम् । रषाम्यामिति गत्वम् । भ्रणति । नोपदेशफलं तु यत्कृत्कि । दंभन्ति ॥ १६ ॥ वणेष्वपि
 केचित् । वणतुः । वेणिय ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ छन छन शब्दे । स्तनति । वनति
 ॥ २० ॥ वन वण संभक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः । ॥ ये विभाषा । ६।१।४३।
 जनसनखनामात्वं वा स्वाधाद्यौ छिति । सायात् । सम्यात् ॥ २१ ॥ अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः
 परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । द्रव-
 न्तेति न इति । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु जमु
 झमु अदने । ॥ छिबुक्रमुचमां शिति । ७।३।७५। एपामचो दीर्घः स्वाच्छिति ॥ # आङि चम इति
 वक्तव्यम् । आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ जिमिं केचित्पठन्ति ॥ जेमति ॥
 क्रमु पादविक्षेपे । ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्रमुत्रसिधुटिलषः । १३।१।७०। एभ्यः इवन्वा स्वात्कर्म्यं सावधा-
 तुके परे । ॥ क्रमः परस्मैपदेषु । ७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः स्वात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु ।
 क्रामतु ॥ ॥ क्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७।२।३६। अत्रैवेद । अक्रमीत् ॥ ३० ॥ अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ।
 अय वय पय मय चय तय णय गतौ । अयते । ॥ दयायास्तश्च । ३।१।३७। दय अय आस एभ्य आम्
 स्वाच्छिति । अयाचक्रे । अयेत । अयिषीष्ट । ॥ विभाषेतः । ८।३।७९। इणः परो व इद् ततः परेषां वीध-

यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र लङ्गावयवाभ्यासो न लङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते ।
 अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरप्रत्यविरोधः समाधेय इति । कातन्त्रपरि-
 शिष्टे लिखदीर्घयोः अंजीजागरदित्युदाहृतम् । तन्मतद्वयेऽप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामिव विवृणोति—गेरिति । सभि-
 हितमिति हेतुगर्भविशेषणं लघुनीत्येतत् । गेर्विशेष्यं भवति सभिहितत्वादित्यर्थः ॥—अक्रुमेवेति । अस्य चट्टपरे इत्यत्र
 आदेशरूपचङ्देशे आकाङ्क्षभावेऽपि णाविति प्रत्ययार्थे उचितताकाङ्क्षादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः ॥—कैयटैवेति । तथा
 च एकं हरदत्तमतम् । अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । चट्टपर इत्यावर्त्य अग्लोप-
 विशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह—गेरिति । श्रिद्धुषु परतो अग्लोपित्वासंभवादिहापि चट्टपर इत्येतावत्तैव णाविति
 लभ्यत इति बोध्यम् ॥—अगितामपीति । पञ्चमिशक्तिप्रभृतीनामित्यर्थः । नदीसंज्ञकादी लोपो णिचं प्रतीक्षत इति भावः ॥
 —नोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः ।—दंभन्तीति । ‘तुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इत्यभ्यासस्य उक्तं ॥—गत्यादि-
 ष्विति । गतिशब्दसमक्षिष्वित्यर्थः । मीमृ । ऋदित्फलं तु ‘नाग्लोपि—’ इति निषेधः । अमिमीमत् ॥—छिबुक्रमु—॥ धी-
 वत् । क्राम्यति ॥—आङि चम इति । ‘छिबुक्रमुआचमाम्’ इति वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः ॥—जिमिं केचि-
 दिति । तथाच जेमनमिति भोजने प्रयुज्यते ॥—वा भ्राश—॥ उभयत्रविभाषेयम् । अनवस्थानार्थां भूमिः क्रमित्री च
 दिवादी, तेभ्यो नित्य प्राप्ते इतरेषामप्राप्त चारम्भात् । श्राथ भ्लाथ दीप्ती । फणादीवेतौ । भ्रमु चलने भ्वादिः, ज्व-
 लादिः, फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते तद्रभसादिति नव्याः । भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः, पुषादिः, शमादिः, तत्र
 भ्वादेः प्रत्ययति भ्रमति । शमादेस्तु इयनि दीर्घं प्राप्यतीति त्रैरूप्यम् । क्रमु ग्लानौ, त्रसी उद्देगे, नुट छेदने, लष
 कान्तौ ॥—क्रमः—॥ ‘छिबुक्रमुचमाम्—’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते ।
 पराक्रमते ॥—क्रुक्रमोः—॥—अनात्मनेपदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु द्विवचन-
 स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः । उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारास्तद्विनिमित्तम्,
 क्रमेण वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम् । क्रुक्रमोरात्तत्त्वादिति सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह—अत्रैवेदिति । अनात्मनेपदेति
 किम् । उपल्लोप्यते जलेन । उपकंस्यते । निमित्त इति किम् । ज्ञीतीति ज्ञविता, स इवाचरति ज्ञवित्रीयते । इह क्यङ्

१ क्रामति—उत्क्रामेत्यत्र हेर्ङ्गि दीर्घो भवत्येव । ‘क्रम’ इति सूत्रेऽनुवृत्तस्याङ्गत्वात् परस्मैपदपरशिक्तिरूपितत्वेन ग्रहणात् ।
 हेर्ङ्गव्यपि तत्किरूपिताङ्गत्वात् कार्याभावेन नञ्भवेत्यस्याप्रसूतेः । २ ततः परेषामिति—यथपीठः वीधमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं
 दुरुपपादं, तथापि श्रुतिकृतानन्तर्दमात्रेण शास्त्रस्य ग्रहणः सामर्थ्याद्बोध्यः ।

कुक्किर्दं भस्व वा सूर्यन्वाः स्यात् । अथिषीद्वृत् । अथिषीध्वत् । अथिष्ट । अथिष्वत् । अथिध्वत् । ॥ उपसर्ग-
स्वायतौ ॥ ८१२१९ ॥ अवतिपरस्वोपसर्गात् बो रेकस्तस्य कत्वं स्यात् । धावते । पकावते । निवृत्तुसोस्वसाति-
हत्वाच्च क्तवत् । निरवते । दुरवते । निरदुरोस्तु निरवते । तुक्वते । प्रत्यथ इति खिणो रूपम् । अथ
कथम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजाविति भावः । इटकिटकटी इत्यत्र प्रकिटहस्य अविष्यति । यद्वा । अनुदात्तोत्त-
क्षणमात्मनेपदमनित्यम् । अक्षिणो क्लिक्कणाज्जापकात् । वाङित्वात् बबवे । पेये । मेये । वेये । तेये । प्रणयते । नेये
॥ ७ ॥ इय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दशांशके ॥ ८ ॥ रय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्मुसन्तावे ।
ऊयांशके ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुप्ये ॥ ११ ॥ क्रूयी शब्दे उन्दे च । कुकूये ॥ १२ ॥
ह्मायी विभूतने । ह्माये ॥ १३ ॥ स्फायी आप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । ॥ लिङ्य-
ङोश्च ॥ १६११२९ ॥ ङिति यङि च प्यावः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । पुरेकाच इति
वष् । पिष्ये । पिष्याते । पिष्यिरे । ॥ वीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३११६१ ॥ एन्यङ्गोष्णिष्वा
स्वादेकवचने तशब्दे परे । ॥ चिणो लुक् ॥ १६११०४ ॥ चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिह ॥ १५ ॥
तायु सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिह ॥ १६ ॥ शल चलनसंवरणयोः
॥ १७ ॥ बल बल्ल संवरणे संचरणे च । बबले । बबले ॥ १९ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । ममले ॥ २१ ॥
मल मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंस्थानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥
कल्ल भण्यके शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्पूर्णभाव इति च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ वेदने । तितेवे ।
दितेवे ॥ २७ ॥ पेवृ गेवृ म्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने । परिनिषिभ्य इति णवम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं
सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तन्नाप्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिगळेवे । पिपेवे । मेवते । म्लेवते ॥ ३३ ॥
शेवृ केवृ केवृ इत्यन्ये ॥ ३६ ॥ रेवृ प्रवगतौ । प्रवगतिः प्लुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ ॥ अथावत्यन्ताः परस्मै-
पदिनः । मव्य वन्वने । ममव्य ॥ १ ॥ सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्याः ॥ ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । वान्तस्वाच
वृद्धिः ॥ ५ ॥ शुच्य अभिषवे । अवयवाणां शिथिलीकरणं सुरायाः सम्भानं वाऽभिषवः ज्ञानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥
चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गतिकान्त्योः । अहर्यं ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्वासिधारणेषु । अलति । आल । ॥ अंतो
न्तान्तस्य ॥ ७१२१२ ॥ स्तेति लुप्तपट्टीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गत्वात् वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिधि ।

आत्मनेपदनिमित्तं न तु ज्ञौतिरित्याहुः ॥—लुङ्लिटौ धस्येति । लिटि । लिलिहिद्वे । लिलिहिध्वे ॥—अथ कथ-
मिति । ज्ञानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः । क्रूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्लेदनम् ॥—लिङ्यङोश्च ॥ यङि पेपी-
यते ॥—दीपजन— दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने । एते दिवाद्ययः ॥—चिणो
लुक् ॥—परस्य लुक् स्यादिति । तशब्दस्येति कैथित्यज्यते तदार्थिकार्थकथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते
चिणः परस्य जायमानो लुक् ‘प्रययस्य लुक्कुलुपः’ इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् ॥—अथमिति । पेवृ धातुः ॥
—भाष्यविरुद्धमिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्थायतिरिवायमपि सोपदेशलक्षणे पयुदस्येत, तदकरणाभासि सोप-
देश इति भावः ॥—प्लवगताविति । केचित् प्लवेति धालन्तरमिलाहुलुद्धि मनोरमायां दृषितम् । प्लवेति धालन्तरत्वे
‘विभाषादि रुद्धवोः’ इत्यत्र पुनः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् । प्लवेत्येतस्माद् घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा ‘सवति-
शृणोति—’ इति सूत्रेण प्लवतेरभ्यासोकारस्येत्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तदि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्ध्यर्थं क्रियते, तच्च
रूपं प्लवधातोः ‘सन्त्यतः’ इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥—अथमव्येति । ‘यस्य हलः’ इति लोपस्तु न भवति,
यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे लर्थेवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुनःकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति
दिक् । छटि, मन्थिता । आशिषि, मव्यात् । ‘हलो यमाम्—’ इति धातुवकारस्य लोपः । सूर्य ईर्ष्य । णलि । सुपूर्य ।
ईर्ष्याचकार । ईर्ष्याचकर । एभ्यः क्तिपि ‘लोपो व्योः’ इति लोपे ‘स्कोः’ इति कलोपे जश्चलवर्जयोः सूर्दे ईर्दे । संयोगान्त-
लोपस्तिवद् न भवति ‘रात्तस्य’ इति नियमात्सूर्यं आदृ इति वक्ष्यते तस्यापि सूर्दे इत्येव रूपम् । हय गतौ । जहाय ।
इत्यात् ॥—शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥—सुराया इति । तत्प्रकरणे ‘संभानं स्याद-
भिषवः’ इत्यमरोक्तेः ॥—अतो न्तान्तस्य ॥ यथवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन
तदन्तविधेः सिद्धत्वादान्तग्रहणमनर्थकम् । अथकीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च समीपवाचिना अन्तशब्देन वशीसमासपक्षे रपरिणि-
धात्प्रमृतिष्वातिव्याप्तिः, अङ्गत्वात् लोः समीपत्वात् । लं च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मधारयपक्षे लन्तशब्दस्य
विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यात्त आह—लुप्तपट्टीकमिति । अन्तशब्दः समीपवाचीलभिन्नेत्याह—अतः समीपा-

१ पुनः प्रसङ्गेति—परे तु ङीटिनि विषयसम्पन्ना आश्रयणं कुर्वन्ति । २ न्तान्तस्येति—आगन्तुकेनाकारेण निर्देशः ।
कविज्ञाप्ये सन्तस्येति पाठः ।

येतीति निषेधस्तातो इहादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानाकीर्त्त । अयं स्वतितेदिलेके । तन्मते, अकते इत्या-
 षपि ॥ ९ ॥ अफला विचारणे । दृक्तेलेष्वम् । फेळुः । फेळुः । अफाकीर्त्त ॥ १० ॥ मील इमील स्मील
 क्षमील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दम्भादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिहन्ते । प्रति-
 हन्तो रोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीळति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥
 कूल आचरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संकोचे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तन्मात्रागतस्य
 बहिर्निःसारणम् । तुल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठापाम् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेळुः ।
 फेळुः ॥ २४ ॥ खुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल सै-
 थियेय भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिल गतौ । तेळति ॥ २८ ॥ तिह्लेयके । तिह्लति ॥ २९ ॥ वेल् वेल् केल् वेल्
 स्वेल् वेल् चकने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपः ॥ ३५ ॥ पेल् फेल् शेल् गतौ ॥ ३८ ॥ पेल् इलेके ॥ ३९ ॥
 स्खल संचकने । चस्खल । अस्खुकीर्त्त ॥ ४० ॥ खल संचये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गळति । अगाकीर्त्त ॥ ४२ ॥
 चल गतौ । सकति ॥ ४३ ॥ दल विचारणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल आश्रुगमने । शश्चल । अश्वाकीर्त्त । शश्चल
 अश्वाकीर्त्त ॥ ४५ ॥ खोल्ल खोल्ल गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोल्ल गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥
 त्सर छगगतौ । तत्सार । अत्सारीर्त्त ॥ ५० ॥ क्मर दृष्टने । चक्सार ॥ ५१ ॥ अम्न वम्न मम्न चर गत्यर्थः ।
 चरतिर्मक्षणेऽपि । अम्नति । आनम्न । मा भवानग्नीर्त्त । अज्ञान्त्यरेकस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिबु
 निरसने । छिबुक्कमिति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्थकारहकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः ।
 तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः । इहिव चेति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजनेषु पठितुं युक्तः । जय
 उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । ॥ सन्लिटोर्जे ॥ ७३ ॥ ७५ ॥ जयते । सन्लिङ्गिमिषो योऽभ्यासस्ततः
 परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिगियव । जिगियम ।
 जेता । जीयात् । अजेयीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ पीव मीव तीव पीव स्यौष्ये । पिपीव ।
 मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ क्षीवु क्षेवु निरसने ॥ ६४ ॥ उर्वी तुर्वी धुर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसायाः ।
 ऊर्वाचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उपमने । गूर्वति । जुर्व ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने
 ॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अदने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व र्वे
 ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व र्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति ।

विति ॥—अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्मावृत्त्यादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादिकपरि-
 भावात्पुस्त्यानेऽप्यलोऽन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य स्यादिति भावः । यद्यपि 'अतो लूस्' इत्युकेऽपि लन्तस्याङ्गस्य अतः सि-
 चि परे वृद्धिरित्यर्थं स्वीकृते 'येन नाव्यवधानं न्यायेनेष्ट सिध्यति तयाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थोऽपि प्रतीयते ।
 ततश्चाश्लीद्विज्ञात्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तप्रहणं कृतमिति । तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचिलमत
 इत्यस्य चातुर्वृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् । अतः समीपाविति किम् । अखोरीत् । अमीलीत् । लान्तस्याङ्गस्य किम् । श्व
 आश्रु गमने । अश्वाकीर्त्त । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः यस्त्वङ्गस्यान्तः स तु नाकारसमीपः । ननु ले-
 त्यस्य लुप्तपञ्चीकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयववाचिलं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यद् लू तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति
 व्याख्यानं तत इत्यस्यानुवृत्तिर्नोपक्षितेति चेत् । अत्राहुः । 'हलन्त्यम्' इति सूत्रे मनोरमाया सामीप्यं पञ्चम्य इति पक्षस्य
 निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अत्र केचित् । 'अतो लान्तस्य' इत्यत्र लेति लुप्तसमीपम् । अथवा
 'अतो, लान्त' इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च अङ्गस्यान्तं यद् लू तस्मिन्परेऽप्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्या-
 ख्यानसंवाधानं तन्मावृत्त्याश्रयणकेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे तस्य
 च तदन्तस्य' इति परिभाषायाः पदमङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । 'अलोपोऽनः' इति सूत्रेऽङ्गावय-
 वोऽसर्वनामस्थानेत्वेन भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्कचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः ॥—नेटीत्यादि ।
 यद्यपि पुरस्तादपवादस्यापेन नेटीलस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत
 इति पुरस्तादपवादस्यापेऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥—मील संकोचे इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल
 गतौ । तिल वेहने इति चुरादी । दल विचारणे । विचारणमवयवानां विभागः । धोल्ल । धोरितकमश्वानां गति-
 विशेषः । निष्ठान्तात्सङ्गायां कन् ॥ त्सर । छसना कपटेन गतिः छगगतिः । क्मर दृष्टने । दृष्टं कौटिल्यम् । छिबु नि-
 रसने । अस्य ल्युटि छेवनम् । 'छीवनाऽष्टकृषाङ्कमूत्ररेतास्यप्यु न निक्षिपेत्' इत्यत्र प्रथोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार
 इत्याहुः ॥—सन्लिटोर्जे ॥—सन्लिङ्गिमिषे इति । षडि तु सनि लिङि च परे योऽभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमा-
 धिचेत तदा येन नाव्यवधानन्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव परं तु यदङ्गान्तात्सनि जेजयिषतीत्यत्र कुलं स्यात् न

हृन्मन्त्रकार ॥ ८२ ॥ पिबि मिबि बिबि सेष् ॥ एषोपो नृचम्बोप्यदिरित्येके । सेष इति तरङ्गिण्यस्य ।
 शिन्वति । गिन्वति ॥ ८३ ॥ हिबि दिबि बिबि बिबि मीनवायाः । शिन्वति । शिन्वति । ॥ धिन्विक्कुण्डयोर
 च ॥ ३।१।८० ॥ अवयोरकारोऽन्तादेशः स्वातुप्रत्ययस्य भविष्यत् । अतो कोपः । तस्य स्थानिकज्ञावाङ्मूपचतुषो न ।
 उपत्ययस्य पितृ गुणः । चिनोति । चिनुतः । धिन्वति । ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ ६।४।१०५ ॥
 असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तत्वात् लोपो वा स्याद् म्योः परवोः । धिन्वः । चिनुवः । धिन्मः । धि-
 नुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः चिनोमि । ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्य-
 योकारस्तदन्तादङ्गापरस्य हेतुश्च स्यात् । चिनु । नित्यत्वादङ्कारलोपात्पूर्वमाद् । चिनवाव । चिनवाम । धिन्वति ।
 इत्वादि ॥ ९० ॥ रिबि रवि धवि गत्यर्थाः । रिष्वति । ण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कुवि हिंसाकरणयोश्च । चका-
 रादौ । कृणोतीत्यादि चिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ म्रव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् ।
 अमावीत् ॥ ९५ ॥ अय रक्षणगतिकान्तिप्रीतिरुत्पन्नवगमप्रवृत्तश्रवणस्वाम्यर्थवाचनक्रियेच्छादीत्यवात्माङ्गिण्यहिंसा-
 दावभागावृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुभोः । स्वरितेत् । धावति । धावते । द-
 धाव । दधावे ॥ ९७ ॥ ॥ अयोध्मान्ता आत्मनेपदिनः । धुक्ष धिक् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुषुक्षे ।
 धिक्लेशे । दिधिक्लेशे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ द्राक्ष विघोपादाने । शिक्लेशे ॥ ४ ॥ मिक्ष मिक्षा-
 वामकासे छाने च । मिक्लेशे ॥ ५ ॥ क्लेश अव्यकायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दक्ष दृढी
 शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ दीक्ष मौल्यज्योपनयनविषमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष दक्षणे ।
 ईक्षाचक्रे ॥ ९ ॥ ईष गतिहिंसादक्षनेषु । ईषाचक्रे ॥ १० ॥ भाष व्यकायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्ष खेहने ।
 हन्वोहवादिः । वर्षते ॥ १२ ॥ गेषू अन्विच्छायास् । ग्लेषू हृल्लेके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेषू

च तन्माधवप्रत्यसंमतमिति भावः ॥—धिन्विक्कुण्डयोर च ॥ ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु
 उपत्ययोऽनुकृत्यते । वोपदेवेन त्वनयोस्तनादितं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकार विनाप्युप्रत्ययलाभः ॥—अतो लोप
 इति । यद्यप्युपदेवोऽदन्तल नास्ति अथाप्यर्धधातुकोपदेवो तदस्सेव । ‘धिन्विक्कुण्डयोर च’ इति श्रुतत्वाद् अकारादेशे
 कृते चातुकृष्टस्य पञ्चानामनलनादिति भावः ॥—लोपश्चा—॥ यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय
 इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्षुब्ध अक्षुण्म इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अक्षुब्धे इत्यादाविति प्रसङ्गात् । एवम् ‘उतश्च—’
 इति सूत्रेऽपि अक्षुहीत्यत्र दोषाभावेऽपि अक्षुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ।
 अक्षुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुल बोध्यम् । आमुहीति पाठस्तुचितः ।
 कुवि—अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादी हि कृवीत्यर्थं धातुर्न पठ्यते किं तु कृन् हिंसायामिति । तस्य च
 परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थः । अय रक्षण । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः
 शोभा । दीप्तिस्तोत्र इत्याहुः । तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामिलम् । हिंसा हननम् । आदान ग्रहणम् । न चात्र दानमे-
 वायोऽस्ति वाच्यम् । ‘भागे दृढी ग्रहे वधे’ इत्येवमर्थानां विशिष्य वोपदेवेन गणितत्वात् । मिक्ष । याचन्नालाभाला-
 भाख्योऽर्थाः । स्वामी तु क्लेश अव्यकायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि मिक्षधातोर्नार्थोक्तिरिति मन्यते । क्लेश उपतापे इति
 दिवादी । क्लिष्ट विबाधने इति त्रयादी । दीक्ष । पञ्चार्थाः । ईष गति । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस
 ईषा मनीषा । शक्कन्धादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । ‘प्रातिपदिकाद्वाच्यं बहुलमिष्टवच’ इति णिचि तदन्तात्
 क्तः । ईष उञ्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्वादायन्नयः । ईष गतौ दिवादिः । ईष इच्छायां तुदादिः । ईष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः ॥
 —कासाचक्रे इति । ‘कासप्रत्ययाद्—’ इत्याम् । आस दीप्ती । अस ऋदिल आजतेरिव तद्भासफलकम् । ‘आजभास—’
 इत्यादिनोपधादस्य विकल्पितत्वात् । णस कौटिल्ये । लिप्तिमितादेशादित्वाभावादत्वम् । नेसे । आङः शसि । शंसु
 सुताविति तु परस्मैपदिषु बध्यते । प्रसु ग्लसु । उदितो वेति क्त्वायां वेद् । प्रसित्वा । प्रस्त्वा । ‘यस्य विभाषा’ इति
 नेद् । प्रस्तः । वेह जेह वाह ॥—आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । ‘पोटायुवति—’ इति सूत्रे
 इति भावः । वेहद्रभोपधातिनी ॥—अन्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य ‘छुब्धस्त्वान्तध्वान्त—’ इति निपातितस्य
 बाहुशब्दस्य च निर्दिष्टत्वादिति भावः ॥—दन्त्योष्ठ्यादी इति । उभावपीलनुषज्यते । अनुदात्तचकृतमात्मनेपदम-
 नित्यम् । तेन ‘वबाह रक्तं रुषास्ततो जाताः सहस्रशः’ इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः । धातुनामनेकार्थत्वात्प्रसवणा-
 र्थकेल बाधकाभावादित्याहुः । ऊह । कथं तर्हि ‘अनुक्तमप्युहति पण्डितो जनः’ इति । अत्राहुः । अनुदात्तत्वलक्षणस्य
 तदोऽनित्यत्वात् दोष इति । गाह । ऊदिलादिह्वा । इडभावे डसम् । ‘एकाचः—’ इति भ्रभाभः । ‘षडोः कः सि’ इति
 कः । कात्परस्य षत्वम् । जघाक्षे । ‘विभाषेतः’ इति वा मूर्धन्यः । जगाहिद्वे । जगाहिध्वे । इडभावे तु भ्रभाभः ॥

१ उपत्ययोक्तेः—संनियोगशिष्टत्वेनोभयोपदेशकावत्यैकत्वात् आर्धधातुकोपदेशकावेऽदन्तादतो लोप इति भावः ।

प्रबले । रेपते ॥ १४ ॥ जेषु जेषु एषु प्रेषु नती । जेषते । जेषते । दृषाचके । पिप्रेषे ॥ १८ ॥ रेपु हेपु हेपु
अन्त्यके शब्दे । आषो दृक्काण्डे । ततो द्वायवशब्दे । रेपते । रेपते । रेपते ॥ २१ ॥ कासु चञ्चुत्सायाम् । क-
साचके ॥ २२ ॥ भासु दीप्ति । बभासे ॥ २३ ॥ णासु रासु शब्दे । नासते प्रणासते ॥ २५ ॥ अस् क्रीडिष्ये ।
नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङ्कः शस्ति इच्छायाम् । आसंसते । आससांसे ॥ २८ ॥
प्रसु ग्लसु अदने । जप्रसे । जग्लसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहाचके ॥ ३१ ॥ बहि महि वृद्धौ । बंहसे ।
बर्हते । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आनंहते ॥ ३४ ॥ गर्ह गल्ह कुत्सायाम् । जगर्ह । जगल्ह ॥ ३५ ॥
वर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठयादी ॥ ३८ ॥ वर्ह बल्ह परिभाषणार्हिसाष्ठादनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचिषु पूर्वयो-
र्दन्त्योष्ठयादित्तामनयोरोष्ठयादित्ता चाहुः ॥ ४० ॥ स्निह गतौ । पिस्त्रिहे ॥ ४१ ॥ वेष्ट जेष्ट बाह्व प्रबले । आषो
दन्त्योष्ठयादिः । अन्त्यः केवलोष्ठयादिः । उभावन्योष्ठयादी इत्येके । दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेष्टिर्गत्यर्थोऽपि ।
बबाहे ॥ ४४ ॥ द्राह् निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ काशु दीप्ति । चकाषे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहा-
चके ॥ ४७ ॥ गाह् विजोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जगाक्षे । जगाहिषे । जगाहिष्ये । जगाह्ये । गाहिता ।
॥ दो ढे लोपः । ८।३।१३। इत्य लोपः स्याद्दे । परे । गाढा । गाहिष्यते । बाह्यते । गाहिषीष्ट । बाह्यीष्ट । अगा-
हिष्ट । अगाढ । अगाक्षाताम् । अगाक्षत । अगाढाः । अगादुम् । अगाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह् गर्हणे । गर्हते । जगृहे । अदुप-
धेभ्यो क्तिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जगृद्वे । गर्हिता । गर्दा । गर्हिष्यते । घर्ष्यते । गर्हिषीष्ट ।
घृक्षीष्ट । लुक् । अगर्हिष्ट । इडभावे । ॥ शल इगुपधादनिटः कसः । ३।१।४५। इगुपयो यः शल्कस्तत्समाद-
निटकलेः कसादेशः स्यात् । अघृक्षत । ॥ कसस्याचि । ७।३।७२। अजादौ तकि कसस्य लोपः स्यात् । अलो-
ऽन्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तिकरणे । घुषते । घुषे । केचि-
बपेयदुपदं पठन्ति ॥ ५१ ॥ ॥ अथार्हात्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दे । विशब्देन प्रतिज्ञानं ततोऽन्य-
सिष्यर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इतिवाद् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥
अक्षू व्याप्ति । ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३।१।७५। अक्षो वा भुमस्यः स्यात्कर्त्र्ये सार्वाधातुके परे । पक्षे सप् ।
अक्ष्णोति । अक्ष्युतः । अक्ष्युवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा ।
अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । षडोः कः मि । अक्ष्यति । अक्ष्योतु । अक्ष्युहि । अक्ष्यवानि । आक्ष्योत् । आक्ष्यवम् ।
अक्ष्युयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्दे । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षियुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् ।
आष्टाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । ॥ तनूकरणे तक्षः । ३।१।७६। भुः स्याद्वा शब्दवचने ॥ त-
क्ष्णोति तक्षति वा काष्टम् । ततक्षिय । ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ।
वाग्मिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षाचकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ णिष् शुम्बने ।
प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोषे । संघात इत्येके ॥ ११ ॥
मृक्ष संघाते । भ्रक्ष इत्येके ॥ १३ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचोप्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥
सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । अनादर इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षमिति लभ्यतः ॥ १५ ॥ काक्षि वाक्षि
माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि भ्राक्षि ध्वाक्षि वोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूष पाने । जुचूष ॥ २२ ॥ दूष

—ढोढे लोपः ॥ जघाद्वे । ढे किम् । ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो मामूत् कृते तु ढग्रहणे 'हुना ए' इत्यस्य आ-
श्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥—अगाढेति । 'झलो झलि' इति सलोपः । ढत्वधत्वद्वयढलोपाः । सिचो
लोपात्पूर्वं भूमावसु न । असिद्धत्वात् । भूमावसु सिजलोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् ॥ न च कृतेऽपि
सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिजपरत्वाद्भूमावो दुर्वार इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हितं
गोहितमित्यत्रावादेशुः स्यादिति दिक् ॥—जगृहे इति । कित्वात्परत्वात् 'पुगन्त-' इति गुणे प्राप्ते 'ऋदुपधेभ्यः' इति
वातिककित्वे गुणाभावः ॥—शल इगुपधा—। शल इति धातोर्विशेषणादन्तलभ्यः । शल इति किम् । अतिस्र ।
इगिति किम् । अगाढ । अनिटः किम् । औहिष्ट ॥—कसस्याचि ॥—अजादौविति । अज्ञाक्षितप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः ।
तकीति तु केवाचित्प्रत्येकस्यस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुभा दुह-' इत्यत आत्मनेपद इत्यपकर्षणात्तदीति
लभ्यते । तेन 'दृशोः कसः' इति वातिकोक्तकसप्रत्ययस्य लोपो न भवति सदृशा अन्यादृशा इत्यत्रेत्याहुः । घुषि कान्ति-
करणे । छिडे । अघृषिषाताम् । अदुपघपाठे तु । अघाषीत् अघषीत् ॥—अतक्षीदिति । 'नेटि' इति श्रुतिविषयः । इडभावे
तु अताक्षीत् । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति निस्त्रं गल्म् । 'वा निनिक्षनिन्दाम्' इति तु कृद्विषयम् । 'णु-
ल्लूचौ' । प्रणिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता ॥—अवक्षेत्यादि । सूर्क्षणमादरस्ततोऽन्यदसूर्क्षणमित्यलभ्यतः । यदि
तु सूर्क्षणमनादर इत्युच्येत तर्हि असूर्क्षणमवहापर्यायो न स्यादिति आशः । काक्षि । काङ्क्ष । द्राक्षि भ्राक्षि

गुह्यौ ॥ २३ ॥ पूष गुह्यौ ॥ २४ ॥ मूष सेवे ॥ २५ ॥ लूष रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्य-
 . कुक्षानम् । तालम्बोष्मादिः ॥ २८ ॥ दूष हिंसायाम् । जूष ॥ ३० ॥ मूष अलंकारे । भूषति ॥ ३१ ॥ ऊष
 स्वायात् । ऊषाचकार ॥ ३२ ॥ ईष उच्छे ॥ ३३ ॥ कष क्षप शिष जष झष शष वष मष रुष रिष
 हिंसायाः । वृषीयपटौ तालम्बोष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठयादिः । चकाष । सखाष । शिषोष । शिषोषिय । सेष्टा ।
 क्तः । अधिभृत् । अधोक्ष्यत् । जेषतुः । जक्षतुः । शेषतुः । वषतुः । मेषतुः । ॥ तीषसहलुमवधरिषः । ७।
 २।४८। इष्मत्वादेः परस्य तादेराधेधातुकस्येदा स्यात् । रोषिता । रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेपिष्यति
 ॥ ४३ ॥ भष भस्त्रे । इह भस्त्रेनं श्रवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥ ॥ उषविद्विजान्म्यो-
 ऽभ्यन्तरस्याम् । ३।१।३८। एभ्यो लिट्याम्बा स्यात् । ओषाचकार । उषोष । ऊषतुः । उवोषिय ॥ ४५ ॥ जिषु
 विषु मिषु सेषने । जिषेप । क्वादिनियमादिद् । विवेपिय । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविभृत् ॥ ४६ ॥
 पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिष्टेषु पुष्येति इयना निर्देशाद्यं सेद । अतो न क्तः ।
 अहविषौ दैवादिकस्य ग्रहणाच्चाह ॥ ४९ ॥ श्रिषु मिषु मुषु मुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्रेषति ।
 शिषेप । श्रेषिता । अयमपि सेद । अनिष्टसु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्तन्निट्कारिकाभ्यासे इष्मोर्भ-
 हणमित्युक्तम् तत्त्वोक्तिविरोधाद्भ्यान्तरविरोधाच्चापेक्ष्यम् । पुषोष । पुष्टोष ॥ ५३ ॥ प्रूष वृषु मृषु सेषने । मृषु
 सहवे ॥ इतरौ हिंसासंक्षेपानयोश्च । पर्षति । पर्षे । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ वृषु संवर्षे ॥ ५७ ॥ हृषु अलीके ॥ ५८ ॥
 तुस ह्रस्व ह्रस्व रस शब्दे । मुतोस । जहास । जह्वास । ररास ॥ ६२ ॥ लस श्लेषणीकनयोः ॥ ९३ ॥ घस्त्व
 अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिङ्भ्यन्तरस्यामित्येदादेःशविधानात् । ततश्च यत्र किङ्क्षं वचनं वास्ति तत्रैवास्व
 प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लट्किरणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वकाधार्धधातुके । कमरषि तु
 विशिष्योपादानम् । वसति । वस्ता । ॥ सः स्यार्धधातुके । ७।४।४९ । सस्य तः स्यात्सादाधार्धधातुके । वस्यति
 वसतु । अयसत् । वसेत् । लिङ्गाधभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । ॥ पुषादिद्युताष्टुदितः परस्मैपदेषु । ३।१।५५।
 इयन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्द्वितितश्च परस्य च्छेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अयसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च झर्ज परिभाषणार्हि-
 त्वाक्षि । घोरवासित घोरशब्दः । वासृ शब्दे ॥—ध्वाङ्कृतीति । ध्वाङ्कः काकः । द्राक्षि । धातोः 'गुरोश्च हलः'
 इति अप्रत्यये द्राक्षा । यथादिगणे निपातनामलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति, अयवादिभ्य इत्युक्तेः ।
 त्प तुष्टौ । दिवादौ तु हलोपधः । मूष सेवे । संज्ञायां कुनि मूषकः । क्रयादौ तु हलोपधोऽयम् । भूष अलंकारे ।
 अयं चुरादावपि । ईष उच्छे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलदण्डः । कष क्षप । शिषेयमप्यनिट्को न तु रौ-
 थादिक एव । संकोचे मानामावादिष्यभिप्रेत्योदाहरति । शेष्टा । अशिषादित्यादि ॥—तीषसह—॥ इष इच्छायाम् ।
 षह मर्षणे । लुभ गात्र्ये । रुष रिष हिंसायाम् । एषिता । एष्टा । सहिता । सेष्टा । लोभिता । लोभ्या ॥—उवोषेति ।
 'पुगन्त' इति गुणः । 'अभ्यासस्मासवर्णे' इत्युवङ् । वृषु संवर्षे । ल्युटि वषणम् । घस्त्व अदने ॥—अयमिति । य-
 दयं सार्वत्रिकः स्यात्तादा लिङ्गपि प्रयुज्येत ततश्च 'लिङ्भ्यन्तरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः ॥
 —अत्रैव पाठ इति । भ्वादी परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः ।—कमरचीति । 'यषसदः कमरच्' इति सूत्रे ॥—सः स्या-
 र्ध—॥ सः सीति च्छेदः । सादौ किम् । वसरः । आर्धधातुके इति किम् । वसे ॥—आशिषीति । आशीलिङीत्यर्थः ।
 एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यमिषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥—पुषादिद्युता—॥ पुष धातु-
 भ्वादी दिवादौ क्रयादौ चुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टाविति मौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत तदा धुतादिग्रह-
 णमनर्थकं भवेत् । पुषेरुत्तरं धुतादीनां पाठात् । नापि क्र्यायन्तर्गणः । तत्र हि पुषधातोरेषे मुष सेवे, खच भूतप्रादुर्भावे,
 हेठ च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव जिषृक्षिताः स्युस्ताहि लाषचावृद्धित एव क्रियेरन् । ग्रहेः
 स्वरितेत्सेऽपि लुकारेणैव तभिर्वाहदानेकानुबन्धासङ्गौरवशङ्कया अप्यभावात् । नापि चुरादिः । शिचा व्यवधानेन ततोऽन-
 न्तरस्य च्छेरसंभवात् । अतः परिक्षेपाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह—इयन्विकरणपुषादेरिति ॥ केचित्तु दिवायन्त-
 र्गत एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां गिण्चिकल्प इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः क्लिः संभ-
 वतीति तेषामाशयः । 'नन्दिग्रहपचादिभ्यः' इतिवत् 'पुषधुतावृद्धितः' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुषादावो धुताद-
 यश्च लुदित एव कुतो न कृता इति चेद् । अत्राहुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लुकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात् ।
 न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लुदित्करणेऽपि सिध्यतीत्यनेकानुबन्धासङ्गौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम् ।

१ तादेरिति—अत्र आर्धधातुकशब्दस्यानुवृत्तस्य ससम्बन्धत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तदादिविधिर्बोध्यः । तथाहि पूर्वसंप्रा-
 द्धकोदेरिलुगुर्ल विशेषणीभूतवत्पदार्थस्य तकारो विशेषणं, तेन तकाररूपवत्तादेरिति वाच्योऽर्थ इति । एवं सेऽसिचीलादावपि
 बोध्यम् ।

सातर्जनेषु ॥ ६० ॥ पिप्पु पेप्सु गतौ । विपिसतुः । विपेसतुः ॥ ६१ ॥ हृसे हसने । एषित्वाच्च वृद्धिः । अशीत् ॥ ७० ॥ शिश्न समाधौ । शाकम्बोष्मान्तः । प्रणेति ॥ ७१ ॥ मिश्र मश्र शब्दे रोचकृते च । शाकम्बोष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शश्व गतौ । दन्त्योष्ठयान्तस्ताकम्बोष्मादिः । श्वति । अशवीत् । अशवीत् ॥ ७४ ॥ शश्रु भुतगतौ । शाकम्बोष्मान्तः । शशापा । शेषातुः । शेषुः । शेषिय ॥ ७५ ॥ शंसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न शसद्वेलेष्वेवं न । शससतुः । शससुः । शससिय ॥ ७६ ॥ शंसु सुतौ । अयं दुर्यतावपीति दुरीः । नृशंसो बातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नकोपः । शस्वात् ॥ ७७ ॥ चह परिकल्पने । कल्पनं शाक्यम् । अवहीत् ॥ ७८ ॥ ग्रह पूजायाम् । अवहीत् ॥ ७९ ॥ रह त्यागे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रहति । रंहात् ॥ ८१ ॥ रह रहि ग्रह ग्रहि वृद्धौ । रहति । ददहं । ददहतुः । रंहति । बहति । बृहति । बृहि शब्दे च । बृंहति करिगमितम् ॥ ८५ ॥ बृहिद् इत्येके । अवृहत् । अवहीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर् तुहिर् उहिर् अर्धने । तोहति । तुतोह । अनुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुपाह । अदुहत् । अदोहीत् । अविद्वारिकास्त्वय दूहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा-मवानुहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आर्ह ॥ ९० ॥ ॥ अथ कृपूपर्यन्ता अनुदासेतः ॥ युत दीप्तौ । योतते । ॥ युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७।४।६।७ अनयोर्दन्त्यास्य संप्रसारणं स्यात् । विद्युते । विद्युताते । घोतिता । ॥ युज्यथो लुङि । १।३।९।१ । युतादिभ्यो लुङ् परस्मैपदं वा स्यात् । पुंषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अयुतत् । अयोतिष्ट ॥ १ ॥ भ्रिता वर्णे । येतते । शिषिते । अषितत् । अषेतिष्ट ॥ २ ॥ अमिदा केहने । मेदते । ॥ मिदेर्गुणः । ७।३।८।२ । मिदेरिक्तो गुणः स्यादित्संज्ञककारादौ प्रत्यये । एष आदिशिस्वाभावाभावेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ अष्विदा केहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अष्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ अष्विदा वेलेके । अष्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते अक्षिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुट प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ शुभ संचलने ॥ १२ ॥ जम तुम हिंसायाम् । आघोऽभावेऽपि । नमन्तामन्यके समे । मा भूयन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अनुभत् । अतोभिष्ट । इमौ दिवादी त्वादी च ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु संशु अवचंसने । ध्वंसु गतौ च । अक्षि न-कोपः । अक्षसत् । अक्षंसिष्ट । नाक्षसकरिणां प्रैवमिति श्रुतकाम्ये । संशु इत्यपि केचित्पेदुः । अत्र तृतीय एव शाकम्बान्त इत्यन्ते । भृशु संशु अघःपतन इति दिवादी ॥ १९ ॥ स्मभु विश्वासे । अक्षभत् । अक्षमभिष्ट । दन्त्यादिरयम् ।

आदितामिदितामुदिता चैतुषु सत्त्वात् लकारेण तत्तत्कार्योणामनिर्वाहादेकानुबन्धासङ्गौरवस्य दुर्निवारलादिति । जर्ज चर्चर्जर्ज । एषा परिभाषणविधिः सह यथासकृच्च नास्ति व्याख्यानादित्याहुः । परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः । त्रयाणा-मपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न लिहोभ्यान्तेषु । शिश्न समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः ॥—प्रणेष्टीतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति गत्वम् ॥—रोचकृते चेति । चकारात्समाधौ । शश्रु भुतगतौ । ‘न शसद—’ इति प्रति-षेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेक्ष्य व्याचष्टे—शोशानुरिति । प्राचा तु शश्रुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥—अच-हीदिति । ‘इयन्त—’ इति न वृद्धिः । रह त्यागे । अयं कथादावपि । ‘ज्ञपमिच्च’ इति मित्रप्रकरणेऽप्ययमेकीयमते पठितः ॥—नेच्छन्तीति । व्याख्यानेमेवात्रावलम्बनम् ॥—मा भवानुहदिति । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यादिभावः । ‘इरितो वा’ इत्यद ॥ ॥ अथ युतादिः ॥ युत दीप्तौ ॥—युति स्वाप्योः—॥ खापीति जिजन्तस्य ग्रहणम् ॥—विद्युते इति । संप्रसारणे कृते ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरण तु सुष्वापयिषति । इह स्वापेर्जिजन्तस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न । स्वापेर्षुल् खापकः, तमिच्छति खापकीयति ततः सन् सिस्वापकीयिषति ॥—युज्यथो लुङि ॥ बहुवचननिर्देशात् औषैरित्यत्रेव तदादिग्रहणम् । तदाह—युतादिभ्य इति । युतादयो षट् चेट्-यामित्यवधिकाः । ‘वः सि—’ इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यन्तत्वाभिप्रेत्याह—लुङ् परस्मैपदमिति ॥ अमिदा ॥—मिदेर्गुणः । ‘छिबुक्रमुचमाम्—’ इत्यतः शितीत्यनुवर्तते, तत्र शब्दासौ इषेति कर्मधारयात्सप्तमी । अहाक्षितप्रत्ययस्य विशेषः । तेन ‘यस्मिन्विधिः’ इति तदादिविधिः प्रवर्तते । तदाह—इत्संज्ञकशकारादाविति ॥—आदिशिस्वाभा-वाविति । मेघति मेघत इत्यादौ तु ‘दिवादिभ्यः’ इति इयन् । आदिशिस्वाद् गुणो भवत्येव ॥—मिमिदे इति । शितीति बहुव्रीहौ लिह स्यादेव गुणः । तथा पे तस्ये इत्यादौ पिबादयोऽपि स्युरिति भावः । अष्विदा । अनिदकारिकायां स्विघतिरिति इयना निर्देशाद्यं सेद् । स्वेदिता स्वेदिष्यते ॥—अष्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरैवार्थयोरयमिति बोध्यम् ॥—हरये इति । ‘रुच्यर्थानाम्—’ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमितस्ततो भ्रमणम् ॥—जुघुटे इति । ‘असं-योगात्—’ इति क्त्वाद् गुणभावः । शुभम् । संचलनं प्रकृतिविपर्ययो मन्यनं च । क्षोभते । शुभ्यतीति दिवादी । शुभातीति

साक्ष्यादितु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते । वृत्ते । ॥ वृद्धयः स्वसनोः । १।३।९२। वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा सात्त्वे सति च । ॥ न वृद्धयश्चतुर्भ्यः । ७।२।५९। एभ्यः सकारादेरावेषातुकस्म्येण स्यात्तज्जनयो-
रभावे । वर्त्तन्ति । वर्तिष्यते । अवृत्तए । अवर्तिह । अवर्त्तए । अवर्तिष्यत ॥ २१ ॥ वृषु वृदौ । ऋषु ऋष्यकुसा-
बाद् । इमौ वृतिवए ॥ २३ ॥ स्यन्दु प्रक्षवने । स्यन्दते । कस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सत्यन्त्से । सत्यन्दिष्ये । स-
त्यन्ध्ये । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्धयः स्वसनोरिति परस्मैपदे कृते ऋदिङ्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्भ्य-
हणसामर्थ्याच्च वृद्ध इति निषेधः । स्यन्त्यस्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्यस्यते । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । शुष्योलुङीति पर-
स्मैपदपक्षे अक् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्सताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्यए । अस्य-
न्दिष्यत । अस्यन्त्यत ॥ ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८।३।७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य
स्वन्त्यतेः सत्त्व वो वा स्यात् । अनुष्यन्त्यते अनुस्यन्त्यते वा जष्टम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्त्यते हस्ती । अप्राणि-
ष्विति पशुदासाम्भत्योदके अनुष्यन्त्यते इत्यप्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृषू
सामर्थ्ये ॥ ॥ कृपो रो लः । ८।२।१८। कृप उ इति छेदः । कृपेति लुप्तपङ्गीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य
कः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफस्तस्य तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकुपिषे । चकुप्ते
इत्यादि स्यन्दिवत् । ॥ लुटि च कुपः । १।३।९३। लुटि स्वसनोश्च कुपेः परस्मैपदं वा स्यात् । ॥ तासि च
कुपः । ७।२।६०। कुपेः परस्य तासेः सकारादेरावेषातुकस्य चेण स्यात्तज्जनयोरभावे । कष्टासि । कष्टास्य । क-
ल्पितासे । कष्टासे । कष्टप्यति । कल्पिष्यते । कष्टप्यते । कल्पिषीष्ट । कुप्सीष्ट । अकुपत् । अकल्पिष्ट । अकुप्त ।
अकल्पप्यत् । अकल्पिष्यत । अकल्प्यत ॥ वृत् ॥ वृत्तः संपूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्रैल्यः ॥ २५ ॥ ॥ अथ
त्वरस्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः पितम् । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मि-
त्संज्ञा । तरकं तु गौ मितं इत्स्व इति विष्णुमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं
तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिद्वयः कमलाकरनिवेत्यादि । ऋषु । घट संघात इति
चौरादिकल्पेदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मिरवार्थमनुवादोऽयमिति बाध्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् ।
अहेतौ स्वायं णिचि ज्ञपादिपञ्चकम्यतिरिक्ताभिरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसंचलनयोः । व्यथते ।

भ्यादौ ॥—नाससदिति । नाससदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपं, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥—वृद्धयः—॥
वृतादयः पञ्च ॥—न वृद्धयः—॥ गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्चप्रवृत्तिः । वर्वर्तिष्यति । वर्वर्तिषति । चतुर्ग्रहणफल तु मूले एव
स्फुटीभविष्यति । 'सेऽसिचि-' इति सूत्रात्ते इत्यनुवर्तते तदाह—सकारादेरिति ॥—इण् न स्यादिति । स्यन्देऽदि-
त्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां निरामिति प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥—तज्जनयोरिति । जिगमिषितारौ इत्यादौ टुचि परतः सन
इहागमसिद्धये 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्र परस्मैपदग्रहण तज्जनयोरभाव लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुव-
र्तते, अर्थोपिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदाभावेऽपि टुचि विवृत्तितारावित्यत्र 'अतो हेः' इति हेङ्गिके च विवृत्तेश्च तत्र च
सन इन्निषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येद्वचनादन्यत्र निषेध इति
स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्तिषते इत्यादाविद् भवति । विवृत्तिस्तेवाचरति विवृत्तिप्रीयते इत्यत्र त्वात्म-
नेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्यत्वाभावादनन्तरङ्गोऽयं निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तद्धि कृतेऽपि न निवर्तते चतुर्ग्रहणसा-
मर्थ्यादिति । अत्र व्याचक्षुः । पञ्चभ्य इति बहुमुचितम् । एवं च तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वति-
व्याप्तिः, तज्जनयोः सत्त्वादिति । अस्यन्तेति । अत्र 'अनिदिताम्-' इति नलोपो न भवति । सिज्जलोपस्यासिद्धलेनानुप-
धात्वात् ॥—अनुविपर्यभिनिभ्यः—॥—यभ्य इति । पञ्चभ्य इत्यर्थः ॥—षत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृक-
स्याप्राणिकर्तृकत्वानपायादिति भावः । असमर्थसमाखयाक्यभेदापातिदोषाभ्यां प्रत्ययप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशये-
नाह—प्राणिषु नेत्युकाविति । कृषू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह—कृप उ इति । 'कृपो रो लः' अवर्षीचनपा-
ठस्तु नार्हतव्य इति ध्वनयति कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना । वर्णकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह—रेफस्तदृश इति । एवं
चात्र कृपेस्त्राष्टतिरवदयं स्वीकर्तव्या । तथा च 'लुटि च कुपः' इत्यादिसौत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः ॥—तासि
च कुपः ॥ चकारात्सावार्थधातुकं गृह्यते ॥—कुप्सीष्टेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वाप्त गुणः ॥—वृदिति ।
वृद्ध वर्तने इत्यस्मात्किप् । गिलरा संभ्रम इत्यस्यानन्तरं 'घटादयः पितः' इत्युक्तात्वरस्यन्तास्त्रयोदशैव वितो न तु फणा-
न्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह—पितम्भेति । प्रयोजनं तु 'विभ्रिदादिभ्यः' इत्यङि टाप् । घटा
व्येतेत्यादिकृष्णसिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये घातबोऽन्यत्राऽर्थात्तास्तेषामिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये लिहैव पञ्चन्ते तेषा-
मुपसर्णीदिनाऽन्तर्गतरपरलेऽपि मित्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितं तदेतद् ध्वनयमुदाहरति—विघटयतीति ॥—

१ नान्ये मित इति—अनुवादसामर्थ्येन तद्वचनकल्पनापेक्षया स्यात्तद्वचनकल्पनस्यैवौचित्यादिति भावः ।

॥ व्यथो लिटि ॥ अभादिः ॥ व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्वाङ्गिति । हलादिःशेषापवादः । व्यथ हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ प्रथ प्रथाने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस्र विस्तारो । पप्रसे ॥ ४ ॥ झद् मर्दये ॥ ५ ॥ स्वाद् स्वादने । स्वादनं चिदावणम् ॥ ६ ॥ झञि गतिदानयोः । मित्रसामर्थ्यादनुपचात्वेऽपि चिण्मुलोदिति दीर्घवि-
कल्पः । अझञि । अझाञि । झञ्जंझञ्जम् ॥ ७ ॥ दृश् गतिर्हिसनयोः । योऽयं वृद्धिर्बोध्योऽनुवासेऽपि पठितस्तत्प्रेहार्यविशेषे मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां, गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि कृदि वैकल्पे । वैकल्प इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकदी इदितौ । कद् कृदेति चानिदिताविति श्रेष्ठेऽपि । कदिकदिदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूकानां पुनरिह पाठो मित्रार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ भित्त्वर सं-
भ्रमे ॥ १३ ॥ बटादयः पितः । पित्त्वादृक् कृत्सु वक्ष्यते ॥ ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति ।
ज्वार ॥ १ ॥ गड् सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड् अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्स-
ष्टानुबन्धोऽनुवाते अर्थविशेषे मित्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्या-
त्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हेडवति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ वट भट परिमा-
ण्ये । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिमाण्ये मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ नट नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठि-
तम् । तत्रात्र विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाव्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्चार्याभिनयो नाव्यम् । बटादौ तु
नृत्यं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तक्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविशेषमत्र नृत्यम् । केचित्तु बटादौ नट
नताविति पठन्ति । गतावित्यन्ये । गोपदेशपर्युदासवाक्ये माप्यकृता नादीति दीर्घपाठाद् घटादिर्गोपदेश एव ॥ ६ ॥
घृक् प्रतीघाते । स्तकति ॥ ७ ॥ चक चूषी । वृषिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य वृषिमात्रे मित्रार्थोऽनुवादः । आत्म-
नेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे सहने । एदिवाङ् वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ रगो
झङ्गायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ ह्रगे लहगे धगे एगे संवर्णे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अत्यायमर्थ इति
विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वाद् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक अग कुडिलायां गतौ ॥ १८ ॥
कण रण गतौ । चकाण । रराण ॥ २० ॥ चण क्षण श्रण दाने च । क्षण गतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ मृथ
क्रथ कृथ हिंसार्थाः । आसिनिग्रहेति सूत्रे कायेति मित्रेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । कायवति । मित्रं तु निपातनात्प-
रत्वाच्चिण्मुलोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अकथि । अक्राथि । क्रथक्रथम् । कार्यक्रथम् ॥ २७ ॥ खन च । हिंसाया-
मिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदिकरणसामर्थ्याद् ।

व्यथो लिटि ॥—हलादिःशेषापवाद इति । हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च ‘उत्सर्गसदृशपवादः’
इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्थेति कैयटायुक्तः ‘न सप्रसारणे’ इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः । केचित्तु हलादिःशेषेण
यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मला सप्रसारणं तदाश्रय च कार्यं बल-
वदिति वचनाद्द्वलादिःशेष बाधिला परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । ‘संप्रसारणं तदाश्रय च कार्य’ इति वचनाभावे तु
‘व्यथो लिटि’ इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन ‘इरण्य’ इति संज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेन च बह्वपेक्षस्य बहि-
रङ्गत्वात्संप्रसारणं बाधिला हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥—यस्येति । संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्ग-
तयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु यकारनिवृत्तेरिति भावः । लिटीति किम् । विव्यथिषते । इह ‘सम्यत्’ इति इलम् । वा-
व्यथ्यते । वाव्यथीति । कृप कृपाया गतौ । चकाराभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः । कदि कदि । कन्दयति ।
अकान्दि अकान्दि । कन्दकन्दम् । कान्दकान्दम् । भित्त्वर । आदित्वमिह व्यर्थम् । इत्थोच्चारणेनाप्यात्मनेपदसिद्धेः ।
न च निष्ठायामादित्येतीदृशप्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् । ‘कथ्यमल्लर’ इति निष्ठायामितो विकल्पितत्वात् । तूष्णीः । त्वरितः ।
ज्वर रोगे । जौ । ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरंज्वरम् । ज्वारंज्वारम् । गड् सेचने । जौ । गडयति । अ-
गडि अगडि । गडंगडम् । गार्डंगडम् । एवमन्यत्राप्युहम् । हेड वेष्टने ॥—उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टने नागलोपीति
निषेधश्चङ्गेव नास्तीति भावः ॥—गोपदेश एवेति । प्रणटयति । नाटीलस्य तु प्रनाटयति ॥—वृद्धिर्निपात्यत
इति । तेन ‘मितां ह्रस्व’ इति न प्रवर्तत इति भावः ॥—निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व इत्य-
स्मात्परत्वात् ‘मितां ह्रस्व’ इत्येतदेव निपातेन बाध्यते न तु ततः परं ‘चिण्मुलोः’ इत्येतदित्यर्थः । खन च । संभक्षी
पठितस्य हिंसायां मित्रार्थोऽनुवादः । वनति । जौ । वनयति । अवनि । अवानि । वनंवनम् । वानवानम् ॥—तानादिक-
स्येति । वनु याचन इत्यस्येत्यर्थः ॥—सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतोदित्वेन क्त्वायामिद्विकल्पस्य निष्ठायाभि-

१ मित्वं तु इति—निपातनं च चिण्मुलतिरिक्तविषये चरितार्थम् । तदभावेऽपि न वृद्धिः । फले विशेषाभावेन दीर्घेण
वाचस्य वैधव्यापत्तेः । तच्छास्त्रस्य तदभावेऽपि तात्पर्यादिति भावः ।

लेव किंवासामान्ये वनतीत्यादि । प्रववति । अनुपलुङ्ग्य तु मित्त्वधिक्यो वक्ष्यते ॥ ३९ ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलत्वार्थं पठित्त्वमात्र एवार्थं मित्त्वार्थमनूयते । प्रवळयति ॥ ३० ॥ झल झल चक्षणे । प्रझळयति । प्रझळयति ॥ ३१ ॥ स्मृ आभ्याने । चिन्तायां पठित्त्वमात्रस्य आभ्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आभ्यानमुक्तकण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३३ ॥ वृ भवे वृ विदारणे इति स्वादेरर्थं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दणन्तं प्रेरयति द्रवयति । भयादन्वयं दारयति । धात्वन्तर-भवेदमिति मते तु द्रवतीत्यादि । केचिद्द्रवादी अस्सृष्टवृत्तरेति सूत्रे च वृ इति दीर्घस्थाने द्वस्वं पठन्ति । तत्रेति माधवः ॥ ३४ ॥ वृ नये । श्वादिषु पठित्त्वमात्रस्यानुवादः । नयादन्वयं नारयति ॥ ३५ ॥ आ पाके । अ इति कृतात्त्वस्य आ इत्यादाविकस्य च सामान्येनानुकरणम् । लुग्विकरणाङ्गुविकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदो-क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अपयति । विक्षेपयतीत्यर्थः । पाकादन्वयं आपयति । स्वेदय-तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिष्ठाभ्येणु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्वे । निष्ठाभे-ष्विति पाठान्तरम् । निष्ठानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिमिह । ज्ञप मिषेति जुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तत्त्वार्थः । कथं विज्ञापना भर्तुषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्त्वार्थ इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मि-त्त्वामावाद् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाद् । निष्ठानेष्विति पठतां हरवत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने च्छलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति क्षाक्षाम् । कम्पनादन्वयं तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थं इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिप-तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरूजने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अने-कार्थत्वादूर्ध्वैरर्थे हृतिः । छदन्तं प्रयुक्तेः छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छदयति । अपवार-वन्तं प्रयुक्तेः हृत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छदयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वो न्मयने छलिः । लब्ध विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाभावेन वधीतपुरुषः । लब्धयति जिह्वाम् । पृतीयातपुरुषो वा । लब्धयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाभावेन तयापारो लक्ष्यते । समाहारद्व-न्द्वोऽयम् । लब्धयति शत्रुम् । लब्धयति दधि । अन्यत्र लब्धयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दूप्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरादिकरण व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—वनतीत्यादीति । गौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते । वानयति ॥—मित्त्वधिक्यम् इति । 'ग्लान्नावनुवमां च' इति गणसूत्रेण ॥—ग्रन्थत्यर्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तोभ्यो णः' इति ज्वलादिभ्यो गणस्यार्थम् । वृ भवे । धातोरनेकार्थत्वाद्ग्रन्थार्थकत्वम् । दणाति । द्रवयति ॥—तत्रेतीति । माधवस्यायमाधवः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसमतः । तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्यय इत्यान्तो भवेत्तर्हि 'शूद्रां हस्तो वा' इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दूप्रहणमनर्थकं स्यात् । धातुद्वयेन दद्रुव् । ददरुरिति रूप-द्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दूप्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरेति । नृ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनरि । नरनरम् । नारनरम् । अ इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः ॥—लुग्वि-करणेति । अत्र व्याचक्षते 'स्वरतिसृति' इति सूत्रे सृ इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सृतिसृत्योः पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदमां परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टानुरोधाद् । सू इति पठिते स्वरतिसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तुभयोरित्यपि न शङ्क्यम् । साहचर्यस्यानिसलात् । तस्मात्पृथ-ग्ग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा, लाक्षणिक हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्तं तु क्षीप्रोपस्थितिकमिति ॥—परिभाषाभ्यामिति । यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपिष्टं सिध्यति तथा-प्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः ॥—मारणतोषण— । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मात्प्रिष-लादाह—चाक्षुषं ज्ञानमिति ॥—एष्वर्थेष्विति । पशु संज्ञपयति । मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति । संतोषयती-त्यर्थः । संज्ञपयति रूपं । माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम् । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते 'श्लाघन्हुइस्था' इति सूत्रे शीघ्रस्थमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्ति-प्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तदप्रन्थस्य का गतिरित्यत आह—ज्ञप मिषेति ॥—ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिप्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः ॥—मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तं जुरादिषु तु ज्ञप मिष । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च गौ मित्वाद् हस्वेन भवि-तव्यमिति भावः ॥—मित्त्वामावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधव-मते बोध्यम् । छदिरूजने । ऊर्जे बलप्राणनयोः । अत्र च्छदिमिह । जुराण्यन्तर्गणो यौजादिकः स्वार्थे ॥—णिजभाष इति । 'आधृषाद्' इति वैकल्पिकलादिति भावः ॥—लब्धयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥—जिह्वयति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह—लब्धयति शत्रुमिति । शत्रुमुदित्य गालनादि करो-

दैव्यम् । दैवातिकस्त्व मित्रार्थोऽयमनुवादः । मद्यति । इष्यति, ग्लेषयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । पितृवि-
कारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाष्यं मित्रार्थमनूयते । ध्वनयति वण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति ।
अस्पृष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, बलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपयत्येति पषाठ ।
तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विचारणे । बल संवरणे । स्खल संचलने । त्रपू लज्जायामिति गताः । तेषां णौ ।
दलयति । बलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥
स्नान अवर्तसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्नानयति ॥ ५० ॥ * घटादयो मितः ॥
मिस्तंज्ञा इत्यर्थः ॥ * जनीजृषृक्तसुरजोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते । जृषिति पितृनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् ॥
जुगोतेस्तु जारयति । केचित् जनी जृ ण्सु इति पठित्वा ण्सु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ ज्वलङ्ग-
लङ्गलनमामनुपसर्गाद्वा । एषां मित्रं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्रम् ।
प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उन्नामयतीति । घनन्ताक्तकरोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व
इति सूत्रे वा पितृविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य ध्वनस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन राजो विश्रामयनराज्ञाम्,
धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ * गलास्त्राचनुवर्मा च ॥ अनुपसर्गादेषां मित्रं वा स्यात् । आ-
श्वोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न कर्म्यमिचमाम् ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्रमेपां न स्यात् । कामयते ।
आमयति । आमयति ॥ ६५ ॥ शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रण-
यिनो निशामय्य वधुः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भूतो मेमेति । शम आलोचन इति चौरादि-
कस्य । धातूनामेनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्र मित्रं स्यात् ।
आशामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं निव-
मयन्नित्यादि तु निममवच्छेदात्तकरोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ मिश्रलेख । अवस्त्रादय-
ति । परिस्त्रादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कर्माति न यमुत्तरत्रिसुत्र्यामननुवर्त्य शम अद-
र्शने इति चिच्छेद् । यमस्वपरिवेषणे मित्रमाह । तन्मते पर्यवसितं निवमयन्नित्यादि सम्भवेव । उपसृष्टस्य स्खदे-
श्वेद्वादपूर्वस्थेति नियमाप्रस्त्रादयतीत्याह । तस्माद् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यासः फलितः । इदं च
मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः ।

तीत्यर्थः ॥—लडयति दधीति । उन्मथ्नाति । विलोडयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु
लडयति शत्रुमिद्धिं व्यात्यासेन योजयन्ति ॥—लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ॥—ध्वनिरणी
उदाहृतावेति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः, रणिस्तु कृण रण गतावित्यत्रेत्यर्थः । स्वन अवतसने । अवतसन भूषणम् ॥—
स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वानात् । अस्वनात् । अस्वनि । अस्वानि । स्वनस्वनम् । स्नानस्नानम् ॥—घटा-
दयो मिस्तंज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते । षट् । चेष्टायामिति प्रलेक पाठे गौरवादे-
कत्रैव सर्वेषां मिस्तंज्ञा मकारानुबन्धकल वाऽनेन सूत्रेण विधीयत इति भावः ॥—जनीजृषृ । जनी प्रादुर्भावे । जृषृ
वयोहानौ । ऋडू ह्रणदीप्योः । त्रयोऽपि दिवादयः । रज्ज रागे दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ता. कमिगमीत्यादयः ।
जनयति । जरयति । क्रसयति । रजयति मृगान् । रजयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति ।—ज्वलङ्गल ॥—
एषांमित्रमिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्येव क्लेशेन व्याख्येयमिति
भावः । 'नमोऽनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरं तत्र न कश्चित्क्लेशः ॥—प्राप्तविभाषेति । ज्वल दीप्तौ । हल ह्रस्व चलने इति
त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्तमेस्त्वमन्तत्वादिति भावः ॥—कथं संक्रामयतीति । क्रमेः 'नोदात्तोपदेशस्य' इति श्रुतिप्रतिषेधाद्
धमि क्रम इत्येव भवति न तु काम इति पूर्वाकसमाधानस्यात्र समवात्ययक प्रश्नः ॥—व्यवस्थितविभाषेत्यादि ।
क्वचित् णौ मितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः ॥—वृत्तिकृदिति केचित्तु घनन्ताक्तमशब्दाद्राश्यायि कामशब्दं स्वी-
कृत्य तस्मात् 'तकरोति' इति णौ संक्रामयतीति समादधत इति भावः ॥—इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्व पाठाद्-
मेरमन्तत्वाच्चेति भावः । ग्लपयति । ग्लपयति । ज्ञापयति । ज्ञपयति । वानयति । वनयति । वामयति । वमयति ॥—
शाम्यतिवदिति । यथा शाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा नुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः ॥—
यमोऽपरिवेषणे ॥—यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्यत्र धातुः । भोजनाशब्दो 'व्यासश्रयो युच्' इति युजन्तो ज्ञेयः ।
परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिश्रिषेधः ॥—नियमयन्निति । नियमवच्छेदाद्विचि विन्मयोऽङ्गैक
क्षतरि क्षप्त्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् ॥—व्यत्यासाः फलित इति । स्वाभिमते त्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे तु वामयति
ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्वदेववस्त्वदयति । परिस्त्रादयति । प्रपूर्वस्य तु प्रस्त्रादयतीत्येव व्यात्यासो ज्ञेयः ॥—उपेक्ष्यमिति ।

१ दैवातिकलेति—असैवानुवाद इत्यर्थे बोधनाथमीदृशमिति भावः । २ वृत्तिकृदिति—आधे त्वेतन्न दृश्यते इति भावः ।

फणादिकार्यानुरोधात् । ॥ फणां च सप्तानाम् । ६॥१२५॥ एषां वा एवाम्बासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि बलि च । फेणुः । फेणुः । फेणिय । फणयतुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृ-
दिलेके । तन्मते फणयतीत्येव ॥ ७० ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे ।
अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एवम् ॥ ७१ ॥ दृभाञ्च दुष्माञ्च दुष्माञ्च दीप्तौ । अनुदात्तेतः । आ-
जतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्व पाठस्तु ब्रह्मादिष्वल्पाभावात् । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् ।
अजे । बभ्राजे । वा आशेति इयन्वा । ब्राह्मयते । आसते । अजे । बभ्राशे । भ्राह्मयते । भ्राह्मसते । भ्रैशे । बभ्राशे ।
द्वावपीमौ तालम्बान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्वेमतुः ।
सस्वमतुः । अस्वमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अष्वणति । सप्तान् वृ-
द्विष्यः । वेष्ट स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥ दध्वनतु ॥ ३ ॥ वम वृम अवैकल्ये । ससाम । तस्साम ॥ ५॥
ज्वल दीप्तौ । अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ लज्ज गतने । घातनं तैश्चयम् ॥ ८ ॥ टल डल वैकुण्ठे
॥ १० ॥ छल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ । पलति
॥ १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरणे च । बलति । बेलतुः । बेलु ॥ १५ ॥ पुल महत्वे । पोलति ॥ १६ ॥ कुल
संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं सथातः ॥ बन्धुशब्देन तमापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल डल पल्ल-
गतौ । शशाळ । जुहोळ । पपात । पेततुः । पतिता । ॥ पतः पुम् । ७४॥१९॥ अलि परे । अपसत् । नेर्गदति
णत्वम् । प्रणपसत् ॥ २० ॥ कथ्ये निष्पाके । कथति । चकाथ । अकथीत् ॥ २१ ॥ पथ्ये गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥
मथ्ये विलोडने । मेयतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ दुवम् उद्विगणे । इहैव निपातनादुत इवमिति सुधाकरः । व-
बाम । ववमतुः । वादितादेवाम्बासलोपी न । भागवत्तौ तु वेमतुरित्याद्यनुदाहृतं तद्वाप्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥
अमु चलने । वा आशेति इयन्वा । अम्यति । अमति । आम्यतीति तु दिवादेर्वैश्यते ॥ ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम्
॥ ६॥१२५॥ एषामेवाम्बासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि बलि च । अमेतुः । बभ्रमतुः । अममीत् ॥ २५ ॥

‘न पादम्याह—’ इति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्व प्रतिषिध्यत इति न्यासेऽपि तत्र
‘न कम्बमि—’ इत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । एव हि निषेधानन्तर पाठ उपपद्यते । अन्यथा ‘न कमि—’ इत्यतः प्रागेव
त्रिसूत्रं पठेदिति भावः । फण गतौ । फणति । लुडि । अफाणीत् । अफणीत् । गौ तु ‘चिण्णमुलोः—’ इति वा दीर्घः । अफ-
णि । अफाणि । फणफणम् । फाणफाणम् ॥—असंभवादिति । मित्वप्राप्तं विना निषेधासम्भवादिह नैवेत्यत्र सवध्वते कि
तु मित्संज्ञैव । तदेतदाह—फणयतीति ॥—सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—तज्ज हीति । षत्व-
विधौ हीत्यर्थः । तथा च विश्राट विश्राड्भ्याम्, पूर्व पठितस्य तु विश्राक् विश्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः ॥—
अस्यमीदिति । मान्तत्वात् वृद्धिः ॥ ॥ अथ ज्वलादिः ॥—अज्वालीदिति । ‘अतो कान्तस्य’ इति वृद्धिः ॥—वै-
कृष्य इति । वैकृष्य भयादिजनितोद्भिन्ना ॥—तद्वापार इति । वन्धुतानुकूले व्यापारः ॥—पतः पुम् ॥ मि-
त्वादन्यादचः परः ॥—अकथीदिति । एदित्वात् वृद्धिः । एवम् अपथीत् । अमथीदित्यत्रापि । दुवम् । केचिद-
मुमुदित पठित्वा वान्ता वमिवेत्युदाहरन्ति । तत्तु वामनेन विरुध्यते । तेन हि ‘आदितश्च’ इति चकारस्यानुक्तसमुक्त्या-
र्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्वे तु ‘यस्य विभाषा’ इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगत स्यात् ।
एवं च क्त्वाप्रत्यये वमिलेखेव साधु ॥—निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उद्वरण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनि-
र्देश आप्तनिकृतापि पृषोदरादिलमित्यत्रैव तान्पय बोध्यम् ॥—इत्याद्यनुदाहृतमिति । ‘विमुक्थ केचिद्विधिरम्’ इत्या-
दिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेवाम्बासलोपां कथमिह स्यातामिति चेत् । अत्राहुः । ‘न शस-
ददवादिगुणानाम्’ इति सूत्रितेऽपि वेल्यकारान्तसंघातग्रहणेनेष्टमिद्वेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकान्ता अनुबन्धा इति च
स्वीक्रियते । तथा च नार्य वादिः किं तु द्वादिरिति । अन्ये तु वमेरादौ ‘लोपो व्योः—’ इति लोपेन यकारः प्रक्षिप्यते । ततश्चो-
पदेशे वादिलाभावाविषेधो नेत्याहुः । अमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न तु चलनमात्रं तदभाववद्विशेष्यक
तत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । ‘शुक्तिं पश्यन् रजतमिति भ्रमति’ इति प्रयोगात् । ‘उदितो वा’ इति क्त्वावां वेद भ्रमित्वा ।
भ्रान्ता । ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठाया नट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति
वाच्यम् । पचादेराकृतियणलादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः । ‘नोदातोपदेशस्य—’ इति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अच्प्रत्यये
च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेद् । अत्राहुः । यदि पचादित्वादच्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र अच्कावशकाविति नयः परम-
न्तोदात्त स्यात् णप्रत्यये लिह तत्पुरुषे तुल्यार्थः इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥—वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥
—अममीदिति । मान्तत्वात् वृद्धिः ॥—अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधे ‘अतो कान्तस्य’

इतर संचलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥ अथ द्वात्रिंशद्विंशतौ ॥ बह मर्षणे । परिनिविन्व इति पत्वम् । परि-
हते । सेहे । सहिता । तीपसहेति वा इद । इदभावे हत्वबत्त्वबुत्वबलोपाः । ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६३॥
११२॥ अनयोरवर्णस्य ओत्सावुलोपे सति । ॥ सोढः ॥ ८३॥ ११५॥ सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । प-
रिसोहा । ॥ सिवादीनां वाङ्मयचयेऽपि ॥ ८३॥ ७१॥ परिनिविन्वः परेषां सिवादीनां सस्य वी वा स्यादह-
म्यवायेऽपि । पर्यषहत । पर्यसहत ॥ १ ॥ रम कीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥
॥ अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षट् विशरणगत्ववसादनेषु । ॥ पात्राध्मास्थानादाण्डइत्यतिसर्ति-
शब्दसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः ॥ ७३॥ ७८॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्सङ्ग-
शकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ । ससत्य । सत्ता । सत्यति । हृदिस्वाद् । असदत् ।
सदिरप्रतेः । निषीदति । न्यषीदत् । ॥ सदेः परस्य लिटि ॥ ८३॥ ११८॥ सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याद्विदि ।
निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ शहू शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते । ॥ शदेः
शितः ॥ १३॥ ६०॥ शिज्जविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशत्य । शत्ता ।
अशदत् ॥ २ ॥ कुश आह्वाने रोदने च । कोशति । कोष्टा । छेः कसः । अकुशत् ॥ ३ ॥ कुच संपर्चनकौटिल्य-
प्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । हरोह । हरोह्य । रोडा । रोक्ष्यति । अरुहत् ॥ ६ ॥ कस गतौ । अका-
सीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् । ज्वलादिगणः समासः ॥ ॥ अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अण्यके
शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ अज्ज गतौ याचने च । अज्जति । अज्जते ॥ २ ॥ अनु इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इ-
त्यपरे ॥ ४ ॥ टुयाचु याचाम्याम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेट् परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ चते चदे
याचने । चचात । चते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रोयु पर्याप्तौ । उप्रोथ । उप्रोथे ॥ ९ ॥
मिष्ट मेष्ट मेघार्हिसनयोः । मिमेद । मिमिदं । मिमेदे । धान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः
॥ ११ ॥ मेधु सङ्गमे च । मेधति । मिमेधं ॥ १२ ॥ णिट् णेट् कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । नि-
इति वृद्धिः । बह । अपराधेसत्यपि कोपानाविष्करण मर्षणम् ॥—सहिवहो—॥ इह रेफलोपस्यासमवाद् ‘ढलोपे पूर्वस्-’
इत्यतो ढलोपपदानुवर्तते तदाह—ढलोप इति ॥ ढलोपे किम् । सहते । बहते ॥—सोढः ॥—घत्वं नेति । ‘न रपर-’
इति सूत्रान्तेऽनुवर्तते इति भावः ॥—सिवादीनां—॥ सिनुसहसुट्सुलज्ज । सिवादयः । पर्यषीज्यत् । पर्यषक्रोत् ।
पर्यस्क्रोत् । न्यष्टीन् । न्यस्तोत् । व्यज्जत् । रम कीडायाम् । अमुमुदित मला रत्ना रमिलेति केचिदुदाजहुस्तन्मा-
धवादयो न सहन्ते । तथा च कत्वाया रन्लेखेव साधु ॥—रेमिषे इति । कादिनियमादिद् । पचाद्यचि टाप् । रमा ।
यमि तु रामः । अमन्तलेन मिवात् णौ ह्रस्वः । रमयति । षट् । विशरणमवधानां विशेषः । अवसादनं नाशः ॥—
पात्राध्मा—॥ पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् । द्रष्टीति केवांचित्याहस्तत्र ‘स्त्रिजिह्वोः—’ इत्यम् ।
अतीत्यादौ ऋच्छादेशायभाव इव संत्रत्यापदेशाभाव इति बोध्यम् । दृश्यतीति पाठस्तु निर्दृष्ट एव ॥—पादीना-
मिति । एकादशानामेषा यथासत्यमेकादश पिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । ‘छिनुक्रमुचमाम्—’ इत्यतः शितीत्यनुवर्तते स च
कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह—इत्सङ्गकशकारादाविति । शकारादाविति किम् । पपे । जप्ते । दध्मं । शितीति बहुव्री-
हिरित्यभ्युपगमे न्वह पिबाद्यादेशाः स्युरेव ॥—सेदिथेति । ‘उपदेशेऽल्लतः’ इति कादिनियमप्राप्तस्येदो निषेधेऽपि भा-
रद्वाजनियमादिद् ॥—सदेः परस्य—॥ सदेरिति षष्ठी । फलितमाह—अभ्यासात्परस्येति । ‘व्यादिष्वभ्यासेन च—’
इति प्राप्तिः । लिटीति किम् । निषिपित्साति । सदित्सञ्ज्योरिति वृत्त्यादिरुढोऽपि पाठ इहोपेक्षितः । भाष्याननुगुणत्वात् ॥
—निषसादेति । ‘सदिरप्रते’ इत्यत्राप्रतेरिति पूर्वसात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि पत्व नेति बोध्यम् । शहू ।
विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शातनं इत्युक्तिरसगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाचते शातनं त्विति । शदेरेव हि णिचि ‘शदेरगता—’
इति तले ल्युटि च शातनमिति रूपम् । तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्त्वभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गम्य
गतौ । उपचप पाके इत्यादाविति भावः ॥ कुच सपर्चनादौ । कुच शब्दे तारे इति चवर्गायान्तोषु पठितस्य पुनरिह पाठः
संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः । अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि
क्वचित्कचिदर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थसारसमहापत्तेरित्याहुः ॥—बोधितेति । बुध्यतेरेवानि-
ट्कारिकासु पठितत्वाद्य सेडिति भावः ॥—अकासीदिति । हळन्तलक्षणया वृद्धेः ‘नेति’ इति निषेधेऽपि ‘अतो हलादेः—’
इति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥—वृद्धिति । अत्र नव्याः । ‘ज्वलितिकसन्तोभ्यः—’ इति निर्देशादुत्करणमिहानार्थमिल्यनुमीयते ।
अन्यथा ‘ज्वलादिभ्यो णः’ इत्येव सूत्रयेदित्याहुः । अज्ज गतौ । ‘अनिदिताम्—’ इति न लोपः । अच्यात् । अजीत्येकीयमते
तु इदित्वाद्भ्यात् । मेधु संगमे च । नात्पूर्वोक्तेऽर्थे । ‘प्रजायै एहमेधिनाम्’ इत्यत्र एहैर्दोरैर्मेधन्ते इति विग्रहः । ‘बुध्य-

विद् । निवेदे ॥ १४ ॥ शृषु शृषु उन्ध्वे । उन्ध्वे ऋदन् । शर्षति । शर्षते । शर्षिता । शर्षति ॥ १५ ॥
 कुचिर् बोधने । बोधति । बोधते । इतिस्वादक् वा । अकुचत् । अबोधीत् । अबोधित् । दीपयनेति चिण् तु न अ-
 वति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । उबुन्ध्वे ।
 अबुचत् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोऽप्यचम् ॥ १९ ॥
 खनु अवधारणे । खनति । खनते । ॥ गमहनजनखनघन्नां लोपः क्लित्यनङि ॥ १६।१७।१८। एषामुपधाया लोपः
 स्वादजादौ किति न खल्वि । खन्तुः । ये दिभाषा । साधाम् । खन्यात् ॥ २० ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः ।
 चिबीव । चिबीवे ॥ २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ दास्य दाने ।
 ददास । ददासे ॥ २४ ॥ भ्रेयृ भये । गताविलेके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥ भ्रेयृ भ्लेयृ गतौ ॥ २६ ॥ अस्
 गतिदीक्षादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं नान्तोऽपि ॥ २७ ॥ स्पश वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं
 ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ लष कान्तौ । वा आशेति इयन्वा । लष्यति । लषति । लेषे ॥ २९ ॥
 चष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसायाम् । चच्छवतुः । चच्छपे ॥ ३१ ॥ ऋष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्लक्ष
 भ्रक्ष अदने ॥ ३३ ॥ भक्ष इति सैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दास्य दाने ॥ ३६ ॥ माह्य माने ॥ ३७ ॥ गुह्य संवरणे ।
 ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ १६।१८।१९। गुह उपधाया ऊत्सावृणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊदित्वा-
 दिङ् । गूहिता । गोडा । गूह्यति । बोध्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्सः । अगुह्यत् ।
 ॥ लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७।३।७।३। एषां क्सल लुग्या स्वाद्वन्त्ये तकि । इत्थत्त्वत्त्वत्-
 लोपदीर्घाः । अगूह । अगुह्यत । क्सस्वाचीत्यन्तोऽपि । अगुह्यताम् । अगुह्यन्त । अगूह्यहि । अगुह्यवहि । अगुह्य-
 महि ॥ ३८ ॥ अयाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् सेवयाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रिबतुः । श्रयिता । शिश्रिति
 चक् । शिश्रियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभयं । बभूव । बभूये । भर्ता । ॥ ऋञ्-
 नोः स्ये ॥ ७।२।७।३। ऋतो हन्तेश्च स्वस्य इद स्यात् । मरिष्यति । ॥ रिङ् शयग्लिङ्भु ॥ ७।३।२।८। शेषक वादा-
 वाधेधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् । ॥ उञ्च ॥ १।२।
 १२। ऋवर्णात्परी झलादी लिङ् तद्वपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ सः । भृपीष्ट । भृपीयास्ताम् । अभाषीत् । अभाषीम् ।
 अभाषुः । ॥ ह्रस्वादङ्गात् ॥ ८।२।२७। सिचो लोपः स्वाजझलि । अमृत । अन्रुपाताम् । अमरिष्यत् ॥ २ ॥

जातौ— इति णिनि । शृषु शृषु ॥—ऋदन्मिति । आर्द्राभाव इत्यर्थः । उदित्वात् कवया वेद् । शर्षिता । शृद्धा ।
 उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । कुला । निष्ठाया नुनः । निशामन चाक्षुषं ज्ञानम् । वेणु । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य
 वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः वेणी वेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः ॥—नान्तोऽपीति । ‘उत माता महिषमन्व-
 वेनन्’ इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खातः ॥—गमहन—‘अचि ध्रुधातुभ्रु-
 वाम्’ इत्यतोऽवीत्युवर्तते । ‘ऊदुपधाया गोहः’ इत्यत उपधाग्रहणं च । तदाह—एषामुपधाया इत्यादि । जम्भतुः ।
 जम्भुः । जम्भतुः । जम्भुः । जम्भे । जम्भते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥—चीवृ । चीवर वक्ष, ‘ची-
 वरपीवरमीवर’ इत्युपादिषु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा न कु-
 न्नापि गत इति चिन्त्यैव सा ॥—अव्ययीदिति । यान्तत्वात् वृद्धिः । स्पश वाधनस्पर्शनयोः । ‘णिश्चि—’ इति क्ले-
 श्चडि । अपस्पशत् । ‘अस्मृद्वरप्रथ—’ इत्यादिना अभ्यासस्यैव सन्वदिलापवादः । पस्पशा । यदन्तादचि ‘यडोऽचि
 च’ इति लुक् ‘अजायत—’ इति टाप् । ‘दीर्घोऽकित्’ इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति सन्नापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः ।
 ‘जपजमदहदशभञ्जपसां च’ इत्यत्र पसेति सांज्ञो धातुः । पसतीत्यादि । यडुल्लोको ‘जपजम—’ इत्यनेनैवाभ्यासस्य लुक् ।
 यडि । पंपस्यते । लुकि । पपमीति । पपस इति कण्ठवादिः । पपसति ॥—ऊदुपधायाः—॥—गुणहेताविति । एतच्च गोह
 इति विकृतनिर्देशाद्बन्धम् । ‘अचि ध्रुधातु—’ इत्यतोऽनुवृत्तेनावीत्यनेनाह्राक्षितप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणेन तदादिविधिसिद्धाह
 —अजादाविति ॥—दन्त्ये तङीति । दत्तादौ तङीत्यर्थः । अदुग्ध । अधुक्षत । अदिग्ध । अधिक्षत । अकीढ । अलि-
 क्षतेत्यादि ॥—रिङ् शयग्लिङ्भु ॥ ‘अयङ् यि किति’ इत्यतोऽनुवृत्त यीत्येतद्विड एव विशेषण शेषसंभवात् । यकि तु
 वैयर्थ्यात् । तथा ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह—यादावित्यादि । शो । म्रियते ॥
 तुदादिभ्य इति शः । यकि । क्रियते । म्रियते ॥—उञ्च ॥ ‘इङो झल्’ इत्यतो झल्लग्रहणं ‘लिङ्सिचौ—’ इति पूर्वसूत्रं
 चानुवर्तते तदाह—ऋवर्णादित्यादि ॥—अभाषीदिति । ‘सिचि वृद्धिः—’ इति वृद्धिः ॥—ह्रस्वादङ्गात् ॥ ह्रस्वा

१ गुणहेताविति—एतेन जुगूहतुरित्यादि सिद्धम् । २ ह्रस्वादङ्गादिति—यद्यपि ‘ह्रस्वात्सिच’ इत्येव सिद्धम् । अत्राविष्टा-
 मित्यादावपि न दोषः । आगमे कृते तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्ववत्त्वत्त्वम् इति स्वाययत्वेन पीनोपयोर्भावात्, तथापि
 पदलापयभावादेवैवोक्तम् ।

ह्रस्व हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेषं नास्यं च । अहर्यं । अह्रिच । अह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥३॥ घृष् चारणे । भरति । अघर्षीत् । अघृत ॥ ४ ॥ णीष् प्रापणे । निनयिष्य । निनेष्य । निन्मिषे ॥ ५ ॥ अयाजन्ताः परस्मै-पदिनः ॥ घेद् पाने । धपति । आदेच उपदेशेऽशिति । ६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यात् तु शिति । आत औ णलः । ७।१।३४। आदन्तादातोर्णेक औकारादेशः स्यात् । दधौ । आतो लोप इटि च । ६।४।६४। अजाघोराधधातुकयोः क्तिदिदोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वापररवालोपे प्राप्ते द्विवचनेऽपीति नि-षेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिव । दधाय । दधिव । वाता । दाघा घ्वदाप् । १।१।२०। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना । पर्लिङि । ६।४।६७। घुसंज्ञानां मास्थानीनां च एत्वं स्यादधधातुके किति ङिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः । चिभाषा घेद्द्रव्योः । ३।१।४९। आभ्यां

किम् । अच्योष्ट । अप्रोष्ट । अङ्गप्रणादिह 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येयनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव तत्रापीष्टलात्सिच एव लोपो भवति । तेनेह न । अस्त् द्विष्टमाम् । केचित्त्विहाङ्गग्रहणभावे अपाचिष्टाम् अलाविष्टामिसादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते । सनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । क्षलीति किम् । अश्रुधाताम् । अश्रुषत । ह्रस्व हरणे । चलार इहार्थाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति । स्त्रीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति । चोरयति । पापं हरति । नाशयति । घृष् । दधार । दधतुः । दधर्यं । दध्रे । दध्राते । धर्ता । ध्रियात् । णीष् ॥—निनयिष्येति । भारद्वाज-नियमादिङ्गिकल्पः ॥—आदेच उपदेशे शिति ॥ 'लिटि धातोः—' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्तमेवा विशेष्यते । तदाह—एजन्तस्य धातोरिति । उपदेशे किम् । चेता स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् । अत्राहुः । वर्णप्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'क्रीडजीना णी' इति कृतावे कापयतीत्यादौ युक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् । धातोः किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेर्दोः 'ग्लानुदिभ्या ङीः' इत्युपदेशे एव । अशितेति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शितीति । पयुंदासे तु जगले मन्त्रे इत्यादौ 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधादालं न स्यादभ्यासे उकारश्च श्रूयेत । किं च सुगल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सुगल्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति भ्रियामह । सुगलान इत्यत्र 'आतो युच्' इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यालमादन्ताश्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोऽपि दोषः । 'ह्यावामश्च' इति सूत्रेण कनाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः । अनेमित्तिकमालं शिति तु प्रतिषेध इति । नन्वेवमपि एषाः शित्वाजगले मन्त्रे इत्यादि न सिध्यतीति चेद् । अत्राहुः । यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोऽयम् । तथा चाशितील्यत्रेऽसंज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुप्रहणाक्षिप्तप्रत्ययस्य शितीतिकर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्या तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्ममित्यर्थोत्पयुंदासेऽपि न क्षतिरिति ॥—आत औ णलः ॥ इह अङ्गस्येयनुवर्तते धातोरिति तु फलितार्थक्यमम् । आदन्ता-दङ्गादित्यर्थः ॥—आतो लोप इटि च ॥ आर्धधातुक इत्यनुवर्तते 'दीदो युञ्चि क्ति' इत्यतोऽचि क्तितीति च' तदेतत्फलितमाह—अजाघोराधधातुकयोरिति । अजाघोः किम् । ग्लायते । यक् । जाग्लायते । यङ् । दासीव । डुदानो लिटुत्तमैकवचनमिद् । आर्धधातुकयोः किम् । यान्ति । वान्ति । व्यतिरै । रा दाने । कर्मव्यतिहारं धातोर्लुङ्-तमैकवचनमिद् ॥—दधियेति । एव च अजाधार्धधातुकस्य क्तिनेन दधिव दधिमेल्यादिध्वातो लोपसिद्धावपि दधिव पपिथेल्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृष्टते व्याख्यानात्तदाऽचि क्तितीत्येतदार्धधातुकस्यैव विशेषणं न त्मयोः ॥—दाघा घ्वदाप् । इह दारूपाधलारः । डुदाञ् दाने । दाण्दाने । दो अवखण्डने । देद् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ । डुधान् धारणपोषणयोः । घेद् पाने । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् 'आदेच उपदेशे—' इत्यावे दोदेङ्घेदामनुकरणे दाधारूपलमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाः । दाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः ॥—दापदैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोधने एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैप् पित्तमिह प्रतिषेधार्थं न लनु-दात्तार्थम् । 'अनुदात्तो मुप्रिती' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकलाभास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्करणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्त 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः' इति परिभाषया ज्ञापकमित्याहुः । अदाबिति किम् । दातं बहिः । क्षनमित्यर्थः । इह 'दो ददोः' इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपर्गात्—' इति तदेषो न ॥—पर्लिङि ॥—मास्थानीनामिति । मास्थानपाजहृतिसमित्यर्थः । मा माने । गामादाग्रहणे-ष्वविशेषेऽपि माह्मेदौ नेह गृष्टते लिङि कित्वासंभवात् । छा गतिनिवृत्तौ । नै शब्दे । गाङ् गताविति तु न गृष्टते लिङि कित्वासंभवादेव । पा पाने । ओहाक् त्यागे । वोऽन्तकर्मणि । देवात् । स्त्रेयात् । मेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । आर्धधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । कितिती किम् । दासीष्ट । इह 'दीदो युञ्चि—' इत्यतः क्तितीत्यनुव-र्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया क्तितीत्यसौबाहुश्रुतिः कृता ॥—चिभाषा घेद्—॥ 'क्लि ङिङि' इत्यनुवर्तते 'चिभि—' इत्य-

षोडशस्य स्थाकर्तृवाचिनि लुकि परे । चकीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥ १॥ विभाषा ब्राधेदशाच्छासः
 ॥ १॥ ७८ ॥ इयः सिचो लुगवा स्थापरस्मैपदे परे । अघात् । अघातात् । अघुः । ॥ यमरमनमातां सक् च
 ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ एषां सक् स्थादेभ्यः सिच इद् स्थापरस्मैपदेषु । अघासीत् । अघासिष्टाम् । अघासिषुः ॥ १॥ ८० ॥ ऋ
 ऋहर्षभ्ये । हर्षभ्यो धातुभ्यः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिष्य । जग्लाय । ॥ वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६॥ ८१ ॥
 ६८ ॥ घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लयात् । ग्लेयात् । अग्लासीत् ।
 ग्लायति ॥ ३ ॥ द्यै न्यङ्करणे । न्यङ्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ द्रै स्वप्ने ॥ ५ ॥ ध्रै तुसौ ॥ ६ ॥ ध्यै चिन्तायाश्च
 ॥ ७ ॥ रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्त्यै द्र्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेश-
 फलं तु तिष्ठयासति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् ॥ १० ॥ स्रै षदने ॥ ११ ॥ क्षै जै पै क्षये । क्षायति । अजौ ।
 ससौ । साता । घुमास्थेत्वात् विभाषा ब्राधेदित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिञ्जुको न । सायात् ।
 असासीत् ॥ १४ ॥ कै गै शब्दे । गोयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ शै श्रै पाके ॥ १८ ॥ पै ओवै शोषणे । पायात् ।
 अपासीत् । घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एलिङ्गित्वेत्वं गातिस्थेति सिञ्जुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ द्रै
 वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ ध्यै वेष्टने । शोभायां चेत्येके । शौच इत्यन्ये । स्त्रायति ॥ २२ ॥ द्रैपू शोधने । दायति ।
 अद्युत्वादेत्वसिञ्जुको न । दायात् । अदासीत् ॥ २३ ॥ पा पाने । पाप्राप्तेति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वाच्चोपधा-
 गुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥ ब्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । ब्रायात् । ग्रेयात् । अब्रासीत् । अब्रात्
 ॥ २५ ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्यादिव्यभ्यसेनेति षत्वम् ।
 अधितह्यौ । वपसर्गादिति पत्वम् । अधिष्टात । स्थेयात् ॥ २७ ॥ स्ना अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ दाण् दाने ।
 प्रणिबच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ कृ कौटिल्ये । ह्वरति । ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ ७८ ॥ ८० ॥ ऋदन्त-
 स्व संयोगादेरङ्गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । ज-
 ह्वरतुः । जह्वरः । जह्वर्थ । ह्वर्तौ । ऋद्वनोः स्ये । ह्वरिष्यति । ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७८ ॥ २९ ॥ अर्तेः संयो-
 गस्तर्करीति च तदाह—**उल्लेख्ये** वेत्यादि ॥—**अदधदिति** । चटि आतो लोपः । श्रयतेरुदाहरणमशिश्रियत् ॥—
विभाषा ब्रा—इह ‘प्यक्षत्रियाष—’ इत्यतो लुगनुवर्तते ‘गातिस्था—’ इत्यतः सिचः परस्मैपदेर्षिति च तदाह—**सिचो**
लुगेवेत्यादि ॥—**अधुरिति** । ‘आत्’ इति शंभुम् । परस्मैपदे किम् । व्यत्यग्रास्त ॥—**यमरमनमा**—इह ‘आर्ध-
 धातुक्सेड्ढादे’ इतीडनुवर्तते । ‘अत्रेः सिचि’ इत्यतः सिङ्ग्रहणं, सुसुधून्म्य इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह—**एष्यः**
सिच इदित्यादि । अघासीत् । अघासिष्टाम् । अघासीत् । अघासिष्टाम् । अनसीत् । अनसिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । उदायत
 भारम् । अरस्त । अरसाताम् ॥—**वान्यस्य**—। अन्यस्य किम् । स्थेयात् । द्यै न्यङ्करणे । द्यायति । द्यूषी । अघासीत् ।
 ‘घुमास्था—’ इत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्ते जहातिस्वतीनामिति इयना निर्देशाच्चेति भावः ॥—**विभाषा** त्रेति ।
 इयन्विकरणान्या शास्त्राभ्या साहचर्यादिति भावः । एव शास्त्रासेति युगिधावपि म्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातोः
 ‘आर्तिही—’ इति पुगेव । सापयति । पै ओवै । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थः । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानलम् । वानम् ।
 ‘शक्ते वानमुने त्रिषु’ इत्यमरः ॥—**अदन्तत्वादिति** । केचित्तु अङ्गुत्तपरिभाषयापि गुणाभाव समर्थयन्ति । **ब्रा** गन्धो-
 पादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेव कर्मणो धात्वर्थेनोपसग्रहादकर्मकत्वेन ‘जिघ्रति कुसुमम्’ इत्यादिप्रयोगो न सिध्ये-
 दिति चेद् । अत्राहुः । यद्वालयत्वेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपनग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वं नान्यस्य । भवति हि जीवति मृत्तती-
 त्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसग्रहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । प्राधातोः कर्मणस्त्वतयात्मात्राकर्मकतेति । **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 शब्दशब्देन तदनुकूले वायुरिह गृह्यते । तेन शब्द धर्मतातिवत् मृदङ्ग धर्मताति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगे सुवर्ण धमति ।
 अग्निना संयुज्जतीत्यर्थः ॥—**स्थेयादिति** । ‘एलिङ्गि’ इति नित्यमेत्वम् । लुङि । अस्थात् । स्ना अभ्यासे । मनति । विद्या-
 मभ्यस्त्यतीत्यर्थः । मन्त्रा । अग्रासीत् ॥—**अदादिति** । ‘गातिस्था—’ इति सिचो लुक् ॥—**ऋतश्च**—। संयोगादेः किम् । च-
 क्रतुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् । स्तृण् इत्यादेर्लिङि तस्तरतुरित्यादां ‘ऋच्छत्युताम्’ इति गुणस्य जायमानत्वात् । चकारो
 मन्दप्रयोजनः । ‘दयतोर्दिगिलिटि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**गुणः स्याल्लिटि** । अष्टद्विनिमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्यानं
 तु नार्हतेत्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः सगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव
 न्याय्यत्वादिति भावः ॥—**गुणोर्ति**—। अर्ताति भ्वादिस्वाधोर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सांज्ञः । ऋग्रहणे कर्तव्ये रितपा
 निर्देशो यद्वृद्धिर्नित्यार्थः । ‘रीड् ऋत’ इत्यस्मादत इति वर्तते, तच्च संयोगादिलेन विशेष्यते । तदाह—**संयोगादेरिति** ।
 अतिसंयोगाधोर्इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘अयद् वि किति’ इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते तच्च लिङो

१ गुण इति—अरेव सिद्धे गुणग्रहणं ऋच्छत्युतामित्यस्य इत्यङ्गत्वेन कृतिचेति निषेधाच्च, कसोः कित्ससामर्थ्यान्निषेधविषय-
 त्यापि तस्य गुणस्य निषेधानङ्गीकारात् ।

गादेर्कन्दन्तस्य च गुणः स्याद्यकिं यादावार्धधातुके लिङि च । ह्यर्थात् । अहार्थात् । अहार्थम् ॥ ३० ॥ स्मृ शब्दो-
पतापयोः । स्वरतिस्मृतीति वेदः । सस्वरिथ । सस्वर्यं । वमयोस्तु । ॥ श्रुयुक्तः किति ॥ ७।२।११। श्रिय एकाच
उगन्ताच्च परयोगिकितोरिण्ण स्यात् । परमपि स्वरत्वादिकित्वं बाधित्वा पुरस्ताद्वतिषेधकाण्डारम्भसामग्र्यादनेन
निषेधे प्राप्ते ऋदिनियमाश्रित्यमिदं । सस्वरिव । सस्वरिम परत्वाद्धनोरिति नित्यमिदं । स्वरिष्यति । स्वर्णात् ।
अस्वारीत् । अस्वारिष्टम् । अस्वार्थात् । अस्वार्थम् ॥ ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ कृ संवरणे ॥ ३३ ॥ सृ
गतौ । ऋदित्वाच्चेदः । सस्यं । सस्यव । रिङ् । सिवात् । असाधीत् । असाधम् । ॥ सतिशास्वर्तिभ्यश्च ।
३।१।५६। एभ्यश्चलेरक्ष स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तभाषा शासिना साहचर्यात्सर्वतीं जौहोत्यादिकावैव गृह्यते । तेन
म्वाद्योनाङ् । शीघ्रगती तु पात्राप्तेति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । ॥ ऋच्छ-
त्युत्तम् ॥ ७।४।११। तौदादिकृच्छेर्कधातोर्कृतां च गुणः स्याद्विडि । णलि प्राग्वदुपधाद्धिः । आर । आरतुः ।
आरुः । ॥ इडस्त्यतिव्ययतीनाम् ॥ ७।२।६६। अद् ऋ व्येव एभ्यस्थलो नित्यमिदं स्यात् । आरिथ । अतौ ।
अरिष्यति । अर्थात् । आर्पात् । आर्षम् ॥ ३५ ॥ गृ धृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थं । जग्रिव । रिङ् । गि-
यात् । अगार्पात् ॥ ३७ ॥ ध्रु हृछने ॥ ३८ ॥ सृ गतौ । सुखोथ । सुखुव । न्यात् । गिभीति चङ् । लघुपञ्चगु-
णादन्तरङ्गत्वावुवङ् । असुखुवत् ॥ ३९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ । सुपविथ । सुपुविथ ।
सोता । ॥ स्तुसुधुभ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७।२।७२। एभ्यः सिच इदं स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
भिङ्गथं साहचर्यासुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौपीत् ॥ ४० ॥ श्रु अवणे । ॥ श्रुवः शृच ॥ ३।१।७४। श्रुवः श्रु
इत्यादेशः स्यात् भुप्रत्ययश्च शब्दविषये । शपोऽपवादः । ओर्किन्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः । ॥ हुभुवोः
सार्वधातुके ॥ ६।४।८७। जुहोतेः भुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण स्यादजादौ सार्वधातुके ।
उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुव । शृणमः । शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृणवानि ।
शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौपीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्थैर्ये । प्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ दु दु गतौ । दु-

विशेषणम् । 'रिङ् शयगिल्ङु' इति सूत्रायग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह—यकिं यादाविति ।
आर्षधातुके इत्येतत् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकपनमिति ज्ञेयम् । सयोगादेरिति किम् ।
क्रियात् । यादीति किम् । सस्फुषीष्ट । आर्षधातुके किम् । इयूयात् । स्मृ । उपतापो रोगः ॥ श्रुयुक्तः किति ॥
'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तत तच्च उक्तो विशेषणमित्याह—एकाच उगन्तादिति । ध्रितः ध्रितवान् ।
श्रित्वा । भूतः । भूत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम् । भूणुः । 'ग्लजिस्थश्च' इति ग्लुः । स च गिद्रवति न कित् । स्यात्-
रित्यत्र 'धुमास्था' इतीत्यप्रसङ्गात् । एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् । ऊर्णोनेसु नुवद्भावे ऊर्णतः ।
ऊर्णितवान् इति सिध्यति । उगन्तात्किम् । शयितः । शयितवान् ॥—पुरस्तादित्यादि । 'आर्षधातुकस्येङ्ग्लोदेः'
इत्यादिविधिकाण्डात्प्राग्व 'नेडुभि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—निषेधे प्राप्ते इति । स्मृतः ।
सूतः । धूत इत्यादी यथेति भावः । सृ गतौ । सरति । सरिष्यति ॥—सतिशास्वर्ति ॥ परस्मैपदेति न सं-
वध्यते । पुषादियोगादस्य पृथक्करणम् । आङ्गः शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहण किं तु सर्वान्तेभ्यः साहचर्या-
त्परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः । असरन् । अशिषन् । आरत् ॥—प्राग्वदिति । किदर्थमारच्योऽपि गुणः परत्वाणल्वपि
भवति । रपलम् । तत् उपधावृद्धिरित्यर्थः ॥—नित्यमिदं स्यादिति । 'विभाषा सृजिहशोः' इत्यतो विभाषा नानुवर्तत
इति भावः । ध्रु । हृछनं कौटिल्यम् । नृ गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता तथापि द्रवद्वयस्यैव गतिरिह ज्ञेया । खवति
धृतम् ॥—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य ला सवितुः प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् ॥—स्तुसुधु-
भ्यः—॥ परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष । अषोष्ट ॥—श्रुवः शृ च ॥ यद्यय श्रुधातुः स्वादौ पठ्येत तर्हि चकारो
न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः ॥—हुभुवोः—॥ जुहति । सुन्वन्ति । हुभुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति । सार्व-
धातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असयोगपूर्वेति किम् । अशृण्वन्ति । असयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषण न तु ध्रुप्रत्ययस्य ।
तेन आप्रवन्ति इत्यत्रापि यन्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अशृण्वन्तीत्यत्र निषेधः स्यादिति भावः । स्या-
देतत् । यङ्लुक्छान्दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्सुमयथा' इत्यनेनार्धधातुकत्वाप्रयणे यणादेशो न भवेदिति
किमनेन हुभुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रातिप्रसङ्गकारणाय तद्वहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तने-
नोक्तदोषाभावादिति चेद् । अत्राहुः । 'दाधातिदर्धेषिबोभूतु' इति छन्दसि निपातनाद्रापाया यङ्लुकि बोमवीतीत्यादौ
'भुभुवोः' इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावति-
प्रसङ्गकारणाय हुभुग्रहण कर्तव्यमेवेति । हुभुग्रहणाज्जापकाद् भाषायामपि क्वचिदङ्गुलमवतीति भाष्यकाराः । एवं च सा-
र्वधातुकपरयोर्हुभुवोरनेकाच्चात्व्याभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमथेत्याशङ्क्या निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे

दोष । दुरुविध । दुरुविध । दुरोष । दुरुष । मिथीति च । अदुदुबत् ॥ ४४ ॥ जि जि अभिसये । अभिभवे
 न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आधे सकर्मकः । सन्नू उचमि । द्वितीये स्वकर्मकः । अभ्यवनात्पराग्रयते । अभ्येतुं
 न्यायतीत्यर्थः । विपरान्तां बेरिति तच् । पराजरेसोढ इत्युपादानत्वम् ॥ ४५ ॥ अथ ङीकृन्ता क्तिन्तः ॥ चिङ्क्
 ईषत्सवे । स्मयते । सिम्भिये । सिम्भियिद्वे । सिम्भियिध्वे ॥ १ ॥ मुक् अन्त्ये क् शब्दे । गयते । जुपुवे ॥ २ ॥
 गाक् गतौ । गाते । गाते । गाते । गाते । इट्पक्षे कृते वृद्धिः । गं । लक् इटि । अगे । गेत । गेषात्ताम् । गेरत् । गा-
 सीह । गाक्कुटादिसूत्रे इकादेशस्यैव गाको ग्रहणं न चक्यम् । तेनाकित्वादुमास्थेतीत्यं न । अगास्त । आदादिको-
 ऽयमिति हरत्सावयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुक् पुक् उक् कुक् शब्दे । अन्ये तु उक् कुक् खुक् गुक्
 पुक् कुक् इत्याहुः । कवते । पुकुवे । ववते । अवते । ऊव । बाणांदाहं बलीय इत्युचक् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता ।
 ओष्यते । ओपीष्ट । औष्ट । कवते । शुकुवे । ओता ॥ ७ ॥ न्युक् न्युक् भृक् भृक् गतौ ॥ ११ ॥ न्युक् इत्येके
 ॥ १२ ॥ रुक् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुषे । रवितासे ॥ १३ ॥ भृक् अवबन्धने । धरते । दुध्रे ॥ १४ ॥
 मेक् प्रणिधाने । प्रणिधानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेगंदेति णत्वम् । तत्र ध्रुप्रकृतिमाकृति पठित्वा
 क्तिन्ते माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देक् रक्षणे । दयते ॥ १६ ॥ दयतेर्दिगि लिटि । ७।४।९ । दिग्यादेशेन
 द्वित्ववाचनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये । ॥ १७ ॥ स्थाच्वोरिष ॥ १८ ॥ १।२।१७ । अनयोरिदादेशः स्यात् सिच क्तिस्वा-
 सक्ति । अदित । अदिधाः । अदिधि ॥ १९ ॥ इयैङ् गतौ । इयायते । शय्ये ॥ २० ॥ प्यैङ् कृदौ । प्यायते ।
 प्ये । प्याता ॥ २१ ॥ ञैङ् पाकने । त्रायते । तत्रे ॥ २२ ॥ पृङ् पवने । पयते । पुपुवे । पयिता ॥ २३ ॥
 मृङ् बन्धने । मवते ॥ २४ ॥ ङीङ् विहायसागती । डयते । डिङ्ये । डयिता ॥ २५ ॥ ए ड्वनतरणयोः ।

दुश्रुप्रहणस्य ङापकलासंभवादिति दिक् ॥—तुदविधेति । भारद्वाजनियमादिद् । दुरोष । दुरुवेति । कादित्वाङ्किटि नेद् ।
 गाक् गतौ ॥—गाते गाते गात इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते ‘आतो हितः’ इति न प्रवर्तते ‘आत्मनेपदेष्वनतः’
 इति तु प्रवर्तते इति तातांशेपु तुल्यं रूपमित्याहुः । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगते । गाताम् । गाताम् । गाताम् ।
 गात् । उत्तमे तु । गै । गावहे । गामहे । अगात् । अगाताम् ॥—न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तड प्रत्ययं ङकारस्य
 चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु न चरितार्थः । स्थानिवद्भावेन क्तिन्वादेव तडः सिद्धत्वादिति भावः ॥—आदादिको-
 ऽयमिति । एवं च गाते गाये इत्यादावातामाभावोः परतः ‘आतो क्तिन्’ इत्यस्य प्रकृतिशङ्कैव नास्तीति भावः ॥—
 फले तु न भेद इति । न च गाते गाये इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वसात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाद्-
 तः परत्वेन द्वितीयाकारस्य इय् स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्थानित्वान्भ्युपगमादिति भावः ॥—शुकुवे इति ।
 ‘कुहोषुः’ इति डस्य भः ॥—न्युक् इति । अस्मात् पचायचि विच्यवः वयोरभेदाद्विच्यव इत्यन्ये । मेङ् ॥—प्रणिमयत
 इति । ननु ‘नेगंद-’ इति कथमिह णत्वं स्यात् । शिद्विषये आत्माभावेन मारुपाभावादशिद्विषये कृतालेऽयस्मिन् णत्वं दुर्ल-
 भमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव माधातोर्ग्रहणौचित्यात् न लस्य लाक्षिकस्य । ‘गामादाग्रहणञ्चविशेषः’ इत्यभ्युपगमे तु मीनाति-
 मिनोत्पोराले कृते प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—तत्रेति ॥—इष्टत्वादिति । अयं भावः ।
 सुप्रसङ्गासुरे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ णलसिद्धये भाष्यकारैरित्य सिद्धान्तितम् । ‘नेगंदन-’ इति णलविधौ ‘धुमा-’
 इत्यस्य स्थाने ‘ध्रुप्रकृतिमाङ्’ इति पठनीयम् । पुष प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कसेत्याकाङ्क्षायां सनिधानात्पूर्वो-
 त्तरोरेव । तेन न क्ताप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र मीनातिमिनोत्पेक्षातिव्याप्तिः । माङ् इति ङकारानुबन्धक-
 स्यैव पठितत्वादिति ॥—दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्व प्राप्त दिग्यादेशश्च तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन
 द्वित्वशास्त्रस्य बाधः । न चैवं ‘व्यायः पी’ ‘चक्षिडः ह्याय्’ इति पीस्याजोरपि विशेषविहितत्वाभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति
 वाच्यम् । विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङ्गुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विषय-
 सप्तमी लक्ष्यानुरोधात् । तदेतत्सूचयति ॥—इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्वाधिला परत्वादिव्यादेश इति तु नो-
 षम् । परस्परलब्धवाचकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य
 तदभावादिति वदिक् ॥—स्थाच्वोरिष ॥ इह ‘लिङ्सिचौ’ इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । परस्मैपदेपु ‘गा-
 तिस्या-’ इति क्लृप्तः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्तनाभावात् । अस्थित । अस्थिताताम् । भाव्यमानोऽण् कचित्सवर्णान् पृष्ठातीत्यत्रेदमपि
 तत्परकरणं लिङ्गमित्याहुः । अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णप्राहकत्वेऽपि तत्परकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः
 स्यादिति वाच्यम् । ‘धुमास्या-’ इत्यनेनेन तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि कृतः स्यादिति वाच्यम् । कृताऽङ्गु-
 तप्रसङ्गे ‘कुतश्च विषये स्मृतः’ इति सिद्धान्तादिति । ङीङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति-पाठस्त्वनकार इत्याहुः ॥

१ फले तु न भेद इति—गा अ आते इत्यत्र बाणपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वा ‘आतो क्तिन्’ इतीवादेशः स्यादिति भेदस्तु न
 शङ्क्यः । तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः ।

॥ ऋत इद्धातोः । ७।१।१००। ऋदन्त्यस्य धातोरङ्गस्य इत्वात् । * इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन ॥
 उरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । वृफलेत्येवम् । तेरतुः । तेरुः । ॥ वृतो वा । ७।२।३८। वृक्वृश्चभ्यामृदन्ताच्चेदो
 दीर्घो वा स्वाद्य तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिय । इलि चेति दीर्घः । तीर्णात् । ॥ सिचि च
 परस्मैपदेषु । ७।२।४०। अत्र वृत इदो दीर्घो न । अतारिष्टम् ॥ २३ ॥ ॥ अथाष्टाचनुदात्तेतः ॥ गुप गोपने
 ॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजायाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥ ॥ गुप्तिज्जिह्वः सन् ॥ ३।१।५। ॥ मा-
 न्बधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३।१।६। सूत्रद्वयोकेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।
 * गुपेर्निन्दायाम् । * तिजेः क्षमायाम् । * कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये
 च । * मानेजिज्ञासायाम् । * बधेश्चित्तविकारे । * दानेराज्ये । * शानेनिशाने । सनाद्यन्ता इति
 धातुत्वम् । ॥ सन्यङोः । ६।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमेकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यास-
 कार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अ-
 र्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात् । धातोरित्यविहितत्वात्सोऽत्र नाध-
 धातुत्वम् । तेनेदुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सां चके । तितिक्षते । मीमांसते । अभ्यासः । शर्वम् । बीभस्सते ॥ ४ ॥
 रभ रामस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभष् प्राप्ति । लभते ॥ ६ ॥ स्वजं परिष्वजे ।
 ॥ दंशसञ्जस्वजां शपि । ६।४।२५। ॥ रञ्जश्च । ६।४।२६। एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । अ-
 न्धिप्रग्निदन्तिभस्वङ्गीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सत्स्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या
 इहाप्याश्रीयते । * सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेषसंख्यानम् । अतोऽभ्यासापरस्य षत्वं न । परि-
 ष्वस्वजे । परिष्वस्वजे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्गा । स्वङ्ग्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यङ्ङु । प्राक्सिता-
 दिति षत्वम् । परिनिबन्धस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वभ्योः परि-
 —ऋत इद्धातोः ॥ किरति । गिरति । कीर्णः । गीर्णः । स्तीर्णः । धातोः किम् । मातृणाम् ॥ —इत्वोत्वाभ्या-
 मिति । परत्वाद् गुणवृद्धी भवत इति कर्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेत् । अत्राहुः । परादप्यन्तरङ्ग प्रबलमितीत्वे प्राप्ते वा-
 तिकिमिदमारब्धमिति ॥ —वृतो वा ॥ इह 'आर्धधातुकस्येड्' — इत्यत इडित्यनुवर्तते 'प्रहो लिटि' इत्यतो लिटि दीर्घ इति
 च तदाह—इदो दीर्घो वेत्यादि ॥ —मिचि च ॥ 'न लिटि' इत्यतो नैत्यनुवर्तनादाह—इदो दीर्घो नैति ॥ —
 मान्बध— ॥ आभ्यासस्येति च्छेदः । आभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र 'सन्त्यत' इतीत्येव । यदि तु ह्रस्व
 ह्रस्वेन गृह्येत तर्हि तद्विनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह—अभ्यासस्येकारस्येति । वृत्तिकाराणुपनिबद्धार्थान्दर्शयति ।
 गुपेर्निन्दायामित्यादिना ॥ —सन्यङोः— ॥ सप्तमीमाध्रित्य सनि यदि च परे इति व्याख्याया प्रतीषिषति अट्ठोते
 इत्यादि न सिद्धेत । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तैरत आह—सन्नन्तस्येति । ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङोरेव
 द्वित्वं स्यात् नु प्रकृतिभागस्य । शपोऽकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य 'अजादेद्वितीयस्य'
 इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यत्वस्वीकारे आट् आटुतिरिखादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्ये-
 त्ताप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'सन्यङोः' कायित्वमभ्युपगन्तु शक्यमिति चेत् । भवम् । अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् ।
 तथाहि दित्य् धित्समिलत्राचो यति कृते 'यतो नाव' इत्याबुदात्तः मिध्यति । अकाराभावे तु 'रुहलोः'—इति प्रथती-
 ष्त्वरो न सिध्येत् । किंच पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्राहोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणो नुम् न भवति, अकाराभावे
 तु स्यादेव नुम् । अपि च पापचक्र इत्यादावहोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न प्रवर्तते । अपि च 'यस्य
 हलः' इत्यत्र यसेति सघातग्रहणमहर्थादित्यादौ यलोपव्यावृत्त्यर्थमिति सर्वसमतम् । तथा च अपापचिष्टेयादौ यलोपो-
 ऽप्यकारफलमिति 'सन्यङोः' इति षष्ठेव युक्ता । एव हि यङ्ङुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्विह सिध्यति । परसप्तम्यां
 तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वात् 'न लुप्ता'— इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ॥ —दानशानौ चोर्न । आर्जननिशानार्थाविति भावः ॥
 —अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठोपात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥ —अननुबन्धका इति । सातुबन्धकत्वे तु केवले-
 ऽचरितार्थत्वात् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिवाक्यकर्मण्यन्तादपि तद् स्यादिति भावः । एव चाऽनुपूर्वमात्रसाम्येऽपि
 भ्यादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् ॥ —इदुगुणौ नैति । यद्यपि 'हलन्ताच्च' इति सनः किलेनापि गुणाभावः
 सुसाधत्तथापीभामावर्थमुक्तहेतुरेवाधयणीय इति कि हेत्वन्तराधयणेनेति भावः । केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया इच्छासन
 एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रे ग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्वमित्याहुः ॥ रभ रामस्ये । रामस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे ।
 रेमाते । लुडि । अरब्ध । अप्रसाताम् । डुलभष् । 'द्वितः क्रिः' । लप्तिमम् । 'पिड्भिदादिभ्यः'— इत्यङ् । लभा ।

१ गुपेर्निन्दायामिति—गोपनार्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्तु धातुनामनेकार्थत्वाद्बोधा । २ किञ्चिन्ना इति—य एव विद्वान्
 चिकित्सतीत्यादिप्रयोगात् परस्मैपदीति भावः ।

विधीत्यत्र पुनस्पादावाम् । पर्यव्याहृतः । पर्यव्याहृतः ॥ ७ ॥ इद् इरीषोत्थो । इवसे । अहवे । हता । हस्वते । इ-
वेत् । हत्सीष्ट । अहत् ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ अथिदा अन्वके सवदे ॥ १ ॥ स्कन्दिद् गतिषोपगयोः ।
अस्त्वन्विद् । अस्त्वन्वि । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः । अस्त्वात् । इतिस्वाद् वा । अस्त्वत् । अस्त्वन्सीद् ।
अस्त्वन्ताम् । अस्त्वन्सुः । ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ॥ ३१ ॥ ७३ । अर्थं वा स्यात् । कृत्वेवेद् । अ-
न्विष्ठावामिति पूर्वुदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठावा तु । विस्कन्तः । ॥ परेष्त् ॥ ॥ ३१ ॥ ७४ । अस्त्व-
रस्व स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठावामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिष्कन्वः ।
परिस्कन्तः । अस्त्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाभ्यन्तया बहिरङ्गत्वात्पावस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गसि-
त्त्वमुपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनणि भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम्
॥ १ ॥ यम मैथुने । येमिथ । यवञ्च । वञ्चा । अप्स्यति । अभाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम् प्रह्वये शब्दे च । येमिथ ।
ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टात् ॥ ४ ॥ गम्स्त् सुप्त् गतौ । ॥ इषगमियमां छः । ॥ ७३ ॥ ७७ । एषां छः
स्वाश्रित्यति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता । ॥ गमेरिद् परस्मैप-
देषु ॥ ७३ ॥ ५८ । गमेः परस्य सकारादेरिद् स्यात् । गमिष्यति । लुदिस्वाद् । अनङीति पूर्वुदासाच्चोपधालोपः ।
अगमत् । सर्पति । सर्सप । ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ ५९ । उपदेशेऽनुदात्तो ष ऋदु-
पधस्तस्याम्बा स्याज्जलादावकिति परे । सप्ता । सर्सा । अप्स्यति । सप्स्यति । अस्त्वत् ॥ १ ॥ यम उपरमे ।
अच्छति । येमिथ । यवन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टात् ॥ ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । ॥ नि-
सस्तपतावनासेधने ॥ ॥ ३१ ॥ १०२ । यः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽप्यस्मिन्विषये । निष्ठपति ॥ ६ ॥ त्यज
हानौ । तस्यजिथ । तस्यज् । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षञ्ज सङ्गे । दंशसज्जञ्जां शपीति नलोपः । सजति ।
सज्ज ॥ १० ॥ दशिर प्रेक्षणे । पश्यति । ॥ विभाषा सृजिदशोः ॥ ७३ ॥ ६५ । आम्बा थल इद्वा । ॥ सृजि-
दशोर्ज्ञल्यमकिति ॥ ६१ ॥ ५८ । अनयोरभागागमः स्याज्जलादावकिति । दृष्ट ॥ ददंशिय । दृष्टा । दृक्ष्यति । इ-
व्यात् । इतिस्वाद् वा । ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ ७३ ॥ १६ । ऋगणान्तां दशेष्वा गुणः स्यादङि । अवर्शत् । अ-
ङ्गमावे । ॥ न दृशः ॥ ३१ ॥ १४७ । दृशब्देः क्लो न । अद्याक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंशान्यापारः । एषो-
दरादिस्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्यानुनासिकात् । दं-
शासज्जति नलोपः । दशति । ददंशिय । ददंष्ट । दंष्टा । दह्यति । दश्यात् । अदाक्षीत् ॥ १२ ॥ कृष विलेखने ।
विलेखनमाकर्षणम् । कष्टा । कष्टी । कक्ष्यति । कक्ष्यति । * स्तृशमृशकृषत्पटपां च्लेः सिज्वा वाच्यः ।
अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टम् । अक्राक्षुः । पक्षे क्सः । अक्रुक्षत् । अक्रुक्षताम् । अक्रुक्षन् ॥ १३ ॥
दृष्ट अस्मीकरणे । देहिथ । ददग्थ । दग्था । अक्ष्यति । अद्याक्षीत् । अदाग्थाम् । अद्याक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने ।
मिमेह । मिमेहिथ । मेडा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये

लिटि । लेमे । लुडि । अलञ्च ॥—वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ 'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेति वर्तते । अथोपदेशत्वा-
द्भाष्ये विभाषेयम् । माधवादिग्रन्थानुरोधेनाइह—कृत्येवेदमिति । प्राचा तु विष्कन्दीत्युदाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति
भावः ॥—न संबध्यत इति । अत एव तिङन्तेऽपि षत्वमुदाहरन्ति—परिष्कन्दतीति ॥—णम् प्रह्वये । केचि-
द्भसुमिति पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—जग्मतुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपः ॥—अनुदात्तस्य—॥ 'आ-
देव उपदेशोऽशिति' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । उपदेशे किम् । सप्तम् । तुमुनि उदात्तः । ऋदुपधस्य किम् । कर्ता । ज-
नीति किम् । सर्सप । अकितेति किम् । सप्तः ॥—अस्त्वपदिति । लुदिस्वाद् । 'स्तृशमृश' इति सिज्जिक्त्ववार्तिके खपं
प्रक्षिप्य अभाप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—अयंसीदिति । 'यमरम' इतीदृशकौ ॥—निस-
स्तपता—॥ मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह—षः स्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥—
विभाषा सृजिदशोः ॥ कादिनियमाश्रित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥—सृजिदशोः—॥ श्लि किम् । सर्सजं ददंश । अकितेति
किम् । दृष्टः । दृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥—अदाक्षीदिति । 'वदत्रज' इति वृद्धिः । अदादृष्टाम् । अदादृक्षुः । कृष्टा
कष्टेति । 'अनुदात्तस्य च'—इत्यम् वा ॥—अक्ष्यति । अक्ष्यताम् । अक्ष्यन् ॥—अद्याक्षीदिति । 'अस्तिच' इतीदृ ।
वृद्धिः । धावादि प्राग्वत् । मिह सेचने । सेचनमिह मिश्रीकरणक विवक्षितं न तु सेचनमात्रम् । 'मिह् मेहनशेफसी'
इत्यमरः । कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावेव सनित्युक्तं तदुदाहरति—चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ।

१ कृत्वेवेदमिति—परे तु अत्र भाष्याननुग्रहः । अत एव 'अनुविपरित्य' इत्यत्रैव सगवतात्तत्र च पूर्वुदासप्रसङ्गप्रतिषेधयोः
कृत्वेवेदविवारो न कृतः । तस्मादिपूर्वस्यास्य तिङ्मध्ययोगो वा सप्तत्वप्रयोग इत्याहुः । २ अनुनासिकलोप इति—सच
दंशान्यापारे षज । तनुनं वर्म दंशनमित्यमरस्वरसात् ।

प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संज्ञा इत्यमरः । अस्यानुदासेष्वनामिष विचिकित्से इत्यादि कश्चिदनुदाहर । वि-
पासे तु केसवति ॥ १६ ॥ दान कन्धने । शान तेजने ॥ ॥ इतो बहस्यन्ताः स्वरितेतः ॥ दीर्घांसति । दीर्घा-
सते । कीर्षांसति । कीर्षांसते । अर्धविशेषे सम् । अन्धत्र दानवति ॥ २ ॥ दुपचप् पाके । पचति । पचते । पे-
षिष । पपच । पेपे । पक्ता । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ पच्य समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । भेजतुः ।
भेजुः । भेजिय । वमच । मफा । मक्षति । मक्षते । अभाक्षीत् । अमफ ॥ ५ ॥ रज रागे । नलोपः । रजति ।
रजते । अराक्षीत् । अरक्षुः ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेपे । अशाप्सीत् ।
अशप्त ॥ ७ ॥ त्विष दीर्घा । त्वेवति । त्वेवते । तिरिचषे । त्वेवति । त्विषीष्ट । अत्विषत् । अत्विषाताम् ॥ ८ ॥
यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते । ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १६।१।१७। वच्यादीनां प्रक्षा-
दीनां चान्यासस्य संप्रसारणं स्याच्छ्रुति । इयाज । ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १६।१।१५। वचिस्वप्योर्वजा-
दीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादित्यम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिय । इयष्ट । ईजे । यष्ट । व-
क्षति । इज्यात् । पक्षीष्ट । अभाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ दुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं
च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त ॥ १० ॥ वहु
प्रायेण । उवाह । उवहिय । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोह । ऊहे । वोहा । वक्षति । अवाक्षीत् । अवोहाम् । अ-
वाक्षुः । अवोह । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोहाः । अवोहम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति ।
उवास । ॥ शासिषसिधसीनां च ॥ १८।३।६०। इणकुभ्यां परस्मैपदं सस्य षः स्यात् । ऊवतुः । ऊवुः । उव-
सिय । उवस्य । वस्ता । ॥ सः स्याधधातुके ॥ ७।४।४९। सस्य तः स्यात्सादावर्धधातुके । वस्यति । उप्यात् ।
अवासीत् । अवाप्ताम् ॥ १२.४. वेज् वन्तुसन्ताने । वयति । वयते । ॥ वेजो वयिः ॥ १२।४।४१। वा स्याच्छ्रुति ।
इकार उच्चारणार्थः । उवाव । ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिचचितवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां किति च ॥ १६।
१।१६। एषां किति किति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते । ॥ लिटि वयो यः ॥ १६।१।३८। वयो
वस्य संप्रसारणं च स्याच्छ्रुति । ऊयतुः । ऊयुः । ॥ वज्रास्यान्यतरस्यां किति ॥ १६।१।३९। वयो वस्य वो वा
स्यात्किति छ्रुति । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्कलि नित्यमिद् । उवविय । स्थानिवद्भावेन अत्रात्तद् ।

शतं चिकित्सति ॥ निष्कृतातीत्यर्थः । क्षेत्रे तृण चिकित्सति । अपनयति नाशयति वेत्यर्थः । अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं
तदुदाहरति—केतयतीति । पच समवाये । समवायः संबन्धः ॥—भेजतुरिति । 'तृफलभज-' इत्येतन्म ॥—म-
क्ष्यतीति । कुत्वपले । त्विष दीर्घा ॥—अत्विषदिति । 'शल-' इति कसः । कत्वपले ॥—अत्विषातामिति ।
'वसस्यावि' इति लोपः । यज देव । देवपूजा लिह देवोद्देशेन विधिबोधितो द्रव्यत्यागः ॥—लिट्यभ्यासस्यो—॥
वच्यादयो वचिस्वपियजादयः । प्रक्षादयस्तु 'ग्रहिज्यावयि-' इत्यादयः । यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे
कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते । जप्राह । पप्रच्छ । वप्रज । वृश्चतेस्तु विशेषः । सं-
प्रसारणस्याकरणे वप्रश्चेलत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधप्रवृत्तिरिति । छ्रुति-
किम् । विवक्षति । यियक्षति ॥—वचिस्वपि—॥ आगणान्ता यजादयः । 'यजिर्वपिर्वह्निष्व वसिर्वेज् व्यञ्ज इत्यपि ।
हेज्वदी इत्यतिशेते यजाद्याः स्युरिमे नव' ॥ कीतीति किम् । इयष्ट । दुवप् । 'द्वित् । क्विजः' । उप्तिमम् ॥—शासि-
सिधसीनां च ॥ धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिसौ सुपिस् इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः सकारस्य चेदेषा-
मेवेति नियमार्थता स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रं त्यज्यतामिति चेद् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य षलवारणाय
आदेशास्येव्यशस्तावदावश्यकः । तद्वहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्वहति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्ययग्रह-
णमपि कर्तव्यमेवेति ॥—अवाप्सीदिति । 'वदव्रज-' इति वृद्धिः । 'सः सि'—इति तः । 'अस्तिचि'—इतीद् ॥—
उच्चारणार्थ इति । इत्संज्ञायाम् 'इदितः'—इति तु नुम् स्यादिति भावः ॥—उवायेति । 'ग्रहिज्या-' इत्यत्र वयिग्रह-
णाद्वेन इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इत्याहुः ॥—ग्रहिज्यावयि—॥ एह्यति । एह्यतः । जिनाति जिनीतः । जीनः । किति
ववेरुदाहरणं नास्ति किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्-' इति सिद्धम् । यजादिषु वेषः पाठात् । अत एवाभ्याससंप्रसारणमपि
सिद्धम् ॥—वेज् इति । संप्रसारणनिषेधस्तु 'लिटि वयो यः' इति निषेधारम्भात् प्रवर्तते । तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वचि-
ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् ॥—वज्रास्या—॥ असेत्यनेन 'वयो यः' इति परामुदयते । तदाह—वयो यस्येति ।
'वो वा किति' इत्येव सुवचम् । 'लिटि वयो यः' इति प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽलतः' इति निषेधमाशङ्क्याह—वयस्तासा-
वभावादिति । ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेद् । अत्राहुः । शास्त्री-

१ अवाप्तामिति—सिक्लोपस्यासिद्धत्वेन सःसीति तत्त्व सिक्लोपः । २ उच्चारणार्थ इति—परे तु वयिरित्यादौ स्थानि-
वद्भावेन भाव्यासिद्धेशिक्तं धातुत्वमादाय धातुनिर्देशेऽत्र इक् इति वदन्ति ।

ऊवे । ऊवे । वषादेशामावे । ॥ घेञः । ६।१।४०। वेञो न संप्रसारणं स्यादिति । ववौ । ववतुः । ववुः । व-
विय । ववाथ । ववे । वाता । जवात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्योञ् संवरणे । व्यवति । न व्यो लिटि
६।१।४६। व्यञ् आत्वं न स्यादिति । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभवेषां ग्रह-
णसामर्थ्यात् । अन्यथा वषादीनां प्रह्लादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धं किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इव-
वर्त्तति नित्यमिदं । विव्ययिय । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अ-
व्यात् ॥ १४ ॥ ह्येञ् स्पर्शायां शब्दे च । ॥ अभ्यस्तस्य च । ६।१।३३। अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येञः संप्रसारणं
स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहवतुः । जुहवुः । जुहोथ । जुहविय जुहुवे । ह्याता । हूयात् । ह्यासीष्ट ।
॥ लिपिसिचिह्नञ्च ॥ ३।१।५३। ण्यञ्चल्लेङ् स्यात् । ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ३।१।५४। अतो लोपः ।
अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत । अह्वस्त ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद् व्यक्तायां बाधि । अच्छ
वदति । उवाद् । ऊदतुः । उवदिय । वदिता । उषात् । वदत्रज्जेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १० ॥ टुओश्चि गति-
वृद्धयोः । श्यति । ॥ विभाषा श्वेः । ६।१।३०। श्यतेः संप्रसारणं वा स्यादिति यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ।
* श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासत्वेन संप्रसारणं न । शिक्षाय । शिक्षयतुः । श्यिता ।
श्वेत् । शूयात् । जृस्तम्बित्यङ् वा । ॥ श्वयतेरः । ७।४।१८। श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् ।
अचत् । अचताम् । अचन् । विभाषा घेदश्वयोरिति चङ् । इयङ् । अशिषियत् । इयन्तेति न वृद्धिः । अशयीत्
॥ २ ॥ वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्वाकृतिसंघः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

॥ तिङन्ते अदादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ ३।१।२९। ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां
षेलेके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते ऋतीयांचके । आर्षधातुकविभक्त्यां तु । आयादय आर्षधातुके वे-
तीयङ्मावे शेषाकर्त्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अतिप्यति । आर्तात् ॥ १ ॥ अद् भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ ।
यकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके । अचस्तास्यदिति निषेधस्य शास्त्रीयलेपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तैरन्विधिला-
दिति ॥—घेञः ॥ लिटि किम् । उत्तम् । उचवान् ॥—न व्यो लिटि ॥ लिटि किम् । व्याता व्यास्यति ॥—हलादिशेषं बा-
धित्वेति । हलादि शेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः । वीयादिति । संप्रसारणे अकृतत्वावैति दीर्घः । अजन्तोकारवान्वा-
यस्तास्यनिट् थलि वेङ् भवतीत्याशङ्क्यामाह—नित्यमिडिति । ह्येञ् । शब्द इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द ए-
वात्र उच्यत इत्याहुः । तथा च माघे । ‘यान्तोऽन्यतः प्रुतकृतस्वरमाशु दूराद्बुद्धाहुना जुहुविर मुहुरात्मवर्ग्या’ इति कर्मणि
प्रयोगः ॥ इहः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति मूत्र योगविभागेन व्याचष्टे—अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु गौ च सश्वदोर्विषये
प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजुहवन् ॥—अभ्यस्तीभविष्यतो व्हेञः इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विवचनाप्रागेव
ह्येञः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीनि अभ्यस्त मनादिस्तस्य यो ह्येञ् तत्प्रकृतिभूतस्तत्सेत्यादिव्याख्यानस्य
स्वीकारात् । तेन जिह्वायकियपतीत्यत्र द्वेन संप्रसारणं न भवति ष्वलो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद् । अत एव णिचो द्वित्वनि-
मित्तत्वं नेति द्वः संप्रसारणमिति योगविभागं क्रियते । एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥—लिपिसिचि—लिप उपदेहे । षिच क्षरणे ।
अलिपत् । असिचत् ॥—अच्छ वदतीति । अच्छत्यस्य वदयोगं गतित्वाद्वातो प्राक् प्रयोगः ॥—विभाषा श्वेः ॥
—लिटि यङि चेति । ‘लिङ्यङोश्च’ इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भावः । उभयत्रविभाषयं लिङ्योऽनुसादौ निखं
प्राप्तं गलादावप्राप्ते । यङ्यो त्वप्राप्तविभाषा । शोश्रूयते । शैश्रूयते ॥—संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्रावत्यादि स्या-
दिति भावः ॥—श्वयतेरः ॥ अलोऽन्यपरिभाषालभ्यमाह—इकारस्येति ॥—पररूपमिति । अतो लोपस्तु न
भवति आर्षधातुलोपदेशे यद्भकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् ॥—इयङिति । लघूपधगुणपेक्षयान्तरङ्गादिति भावः ॥
—अश्वयीदिति । नन्विहान्तरङ्गादुणाऽयदेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिदिप्रहणे-
नेति चेद् । अत्राहुः । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापनार्थं णिदिप्रहणम् । तेन चिरिणेतिजिरीणेशोर्ध्वङ्गुलगतानां चिनी-
प्रभृतीनां च णिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् । अजिरायीत् । अचंचायीत् । अनेनायीत् इति ॥—तेनेति ।
उक् च वार्तिककृता—‘कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्’ इति ॥—चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोप इति क-
विकल्पद्वये उक्तत्वात् ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् ॥ तान्तोऽय धातुरिकारनिर्दिष्टो न लिकारान्तः । बहिल्लभ्युतश्चेति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दी-
र्घोच्चारणात्तान्तोऽयमिति ज्ञायते । इदन्तले हि सवर्णदीर्घैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इदन्तले तु ऐरनेकाच-
इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधावकृत्सावैति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तले लिङ्गं भवत्येवेति बाध्यम् ।

॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २।४।७२। लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । ॥ लिट्यन्त्यन्तरस्याम् । २।४। ४०। अदो घल् वा स्याद्विदि । जवास । गमहनेत्युपधालोपः । तस्य वरिधिं प्रति स्थानिवद्भाविषेवाद्भस्य च-
त्वंम् । शासिबसीति पत्वम् । जज्ञतुः । जज्जुः । घसस्तासावनावात्थलि नित्यमिदं । जवसिथ । आद् । आदुतुः । इ-
वत्सीति नित्यमिदं । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । ॥ हुस्त्वन्त्यो हेर्धिः । ६।४।०१। होस्तेलन्तेभ्यश्च हेर्धिः
स्यात् । अदि । अत्तात् । अदानि । ॥ अदः सर्वेषाम् । ७।३।१००। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अदागमः
स्यात्सर्वमतेन । आद् । आत्ताम् । आद्व । आदः । आत्तम् । आत्त । आद्व । आह । आत्त । अथात् । अथा-
ताम् । अयुः । अथास्ताम् । अथासुः । ॥ लुङ्सनोर्घस्त्वद् । २।४।३७। अदो घल् स्यात् लुङि सवि च । ल-
दिष्वाद् । अवसत् ॥ २ ॥ हन् हिंसागम्योः । प्रणिहन्ति । ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना-
सिकलोपो झलि किति । ६।४।३७। अनुनासिकेति लुप्तपट्टीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां
वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किति परे । यमिरमिनमिगमिहनि मन्वतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षणु
क्षिणु ऋणु तृणु वृणु वनु मनु तनोत्यादयः । इतः । प्रन्ति । ॥ घमोर्वा । ८।४।२३। उपसर्गस्थाप्रिमिषात्परस्य
हन्तेर्वस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघान ।
जग्नतुः । जज्जुः । ॥ अभ्यासाच्च । ७।३।५५। अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिय । जघन्थ । हन्ता ।
अद्वनोरिति । हनिष्यति । हन्तु । हताप् । हन्तु । ॥ हन्तेर्जः । ६।४।३६। हो परे । आभीयतया अस्यासिद्ध-
त्वादेवं लुक् । अदि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अहन् । अहनम् । ॥ आर्धधातुके । २।
४।३५। इत्यधिकृत्य । ॥ हनो वध लिङि । २।४।४२। ॥ लुङि च । २।४।४३। वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातु-
क इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् ।
विध्यादौ हन्त्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अलोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति न वृद्धिः । अवधीत्
॥ ३ ॥ ॥ अथ चत्वारः स्वरितेतः ॥ द्विष अमीतौ । द्वेष्टि । द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेष्टति । द्वेष्टते । द्वेष्टु । द्विष्टात् ।
द्विष्टि । द्वेष्टणि । द्वेष्टै । द्वेष्टवहै । अद्वेद् । ॥ द्विषश्च । ३।४।११२। लङो भेजुंस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् ।
अद्वेषम् । द्विषीत् । द्विषीष्ट । अद्विषन् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणं । दोग्धि । दुग्धः । घोक्षि । दुग्धे । पुक्षे । पुग्ध्वे ।
दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । पुक्ष्व । पुग्ध्वम् । दोहै । अघोक् । अदोहम् । अघुग्ध्वम् । अघुक्षत् । अघुक्षत । लु-
ग्वा दुहेति लुक्पक्षे तथासध्वंवहिषु लङुदपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदेग्धि । ३ ॥ लिह आस्वादने । केहि ।

यद्विधौ 'सन्त्यदोः' इति द्विलापतेः ॥—कृपायां चेति । 'अतनं च ऋतीया च घृणीया च घृणार्थकाः' इति 'जुगुप्सा
करणा घृणा' इति चामरः ॥—हुस्त्वन्त्यो हेर्धिः ॥ जुहुधि । घसिमसोर्हलील्यतो हलील्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्या-
नाद् । रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविदाहेर्धिनं भवति, अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तादडि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धिलं तु
'सकृन्नतौ' इति न्यायान्नेत्याहुः । अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोपरिकार उच्चारणार्थ इति हकारस्य धकार आ-
देशः । तेन हलील्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातडो धिलप्रसङ्ग इति सकृन्नतित्यायाप्रयणमपि भासित्याहुः ॥—अदः
सर्वेषाम् ॥ 'अङ्गागर्थगालवयोः' इत्यतः अदित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवोरित्यस्य लनुवृत्तिशङ्का निवारयितुं सर्वेषां प्रह-
णम् ॥—लुङ्सनोः—। जिघत्सति ॥—प्रणिहन्तीति । 'नेगदं' इति णत्वम् ॥—अनुदात्तोपदेश—। यद्यत्र
एतेषामनुनासिकस्य लोप इति व्याख्यायेत तदा मन्वतेर्नमूनहमिहसुचमस्जादीना चानन्यस्यापि लोपः स्यात्, तथा च मतः
नतः नद्धः मीढः मम इत्यादि न सिध्येद् । अत आह—लुप्तपट्टीकमिति ॥—वनतीतरेषामिति । वनतरव्यभिचारा-
द्विशेषण व्यर्थमिति भावः । वतिः । इह किंनि 'नेडुशि कृति' इतीप्निषेधाज्झलि किति न लोपः ॥—लोपः स्यादिति ।
अलोऽन्यस्येति भावः । अनुनासिकान्ताऽनुदात्तोपदेशान्दर्शयति—यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान्दर्शयति ॥
—तनुक्षणुक्षिण्विति । करोतिवर्जितास्तनोत्यादयो नव तन्मध्ये सनोतेः 'जनसनल्लाम्' इत्याल वक्ष्यतीति न स परि-
गणितः । ततः क्षतः क्षित इत्यादीन्युदाहरणानि । तनोत्यादीनामुदित्वात् क्त्वायामिडिकल्पनाभिप्रायां नेद् । अनुनासिका-
न्तानामिति किम् । शक् । रुद्धः । झलीति किम् । गम्यते । नम्यते । किति किम्, गन्ता । मन्ता ॥—जघान ज-
घ्नतुरिति । यथाप्यत्र 'अभ्यासाच्च' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् 'हो हन्तेः'—इत्युपन्यस्तम् ॥—आभीय-
तयेति । सप्रिपातपरिभाषयापि हेर्लङ्क् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् । तन्मन्दम् । 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्तस्या-
अप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥—वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदेशोपदेशोऽनेकाञ्चलात् अवधीदित्यत्र 'एकाचः' इतीप्निषेधा
प्रवृत्ताविबादौ सिचि 'अतो हलादेः'—इति प्राप्ता वृद्धिरलोपस्य स्थानिवत्त्वमिति भावः । दुह प्रपूरणं । प्रपूरणे त्याजनम् ॥
—लङुक्पिती । अदुग्ध । अदुग्धाः । अघुग्धम् । अदुहहि ॥—दिह । उपचयो वृद्धिः ॥—प्रणिदेग्धीति । 'ने-

कीदः । किङ्गित । केसि । कीदे । किङ्गे । कीदे । केङ् । कीदि । केदापि । अकेद् । अकिङ्गत् । अकिङ्गत् । अ-
कीद । अकिङ्गावदि । अकिङ्गहि ॥ ४ ॥ चक्षिक् व्यक्तायां चापि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदासो पुनर्ये ।
विचक्षणः प्रययत् । युय् तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् । ऊकारस्तु अनुदासेष्वनुक्तमात्रेपदमविलमिति
ज्ञापनार्थः । तेन स्थापयितोक्तं नवीत्यादि सिध्यति । चटे । चक्षाते । आर्षधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ चक्षिक्ः
ख्यात् ॥ २१४५४ ॥ वा लिटि ॥ २१४५५ ॥ अत्र भाष्ये ख्यादिरवमादेशः । असिद्धकाण्डे सत्य यो वेति
स्थितम् । निष्ठात्पदद्वयम् । चल्बो । चल्बे । चल्बौ । चल्बं । चलो द्वितीया इति तु न । चर्बत्वासिद्धत्वात् ।
चचले । ख्याता । ख्याता । ख्यासति । ख्यासते । ख्यान्ति । ख्यासते । अचट् । चक्षीत । ख्यात्वात् । क्ये-
वात् । ख्यात्वात् । क्योवात् । ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ३१५२ ॥ एभ्यश्छेरङ् । अक्यत् । अक्यत् ।
अक्यासीत् । अक्यासत् ॥ ४ ॥ वर्जने कृशाङ् नेष्टः ॥ समचक्षिटेत्यादि ॥ ५ ॥ ॥ अथ पृच्यन्ता अनुदासेतः ॥
ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईर्चके । ईर्ताम् । ईर्च्य । ईर्च्यम् । ऐरिट् ॥ १ ॥ ईड् स्तुतौ । ईडे । ॥ ईशः से ॥ ७१
२१७७ ॥ ईड्जनोर्ध्वे च ॥ ७१२१७८ ॥ ईशीङ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरेदं स्यात् । योगविभागो वैशि-
ष्ट्यार्थः । ईडिषे । ईडिष्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिष्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् ।
देवद्वम् ॥ २ ॥ ईश एध्वे । ईडे । ईशिषे । ईशिष्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च । आसांचके ।
आस्व । आष्वम् । आसिट् ॥ ४ ॥ आङ् शस्तु इच्छायात् । आशास्ते । आशासते । आङ्पूर्ववत् प्रायिकम् ।
तेन नमोषाकं प्रशास्यहे इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ वस् आच्छादने । वन्ते । वस्ते । वष्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥
कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदिद् । कटे । क-
शाते । कक्षे । कर्हृत् ॥ ७ ॥ णिसि पुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽप्यम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम
॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निङ्गे । निङ्गे । निङ्गिता ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्गे ॥ १० ॥ पिजि वर्णे ।
संघर्षने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्गे ॥ ११ ॥ पूजित्येके । पूङ्गे ॥ १२ ॥

गह— इति णलम् ॥—अलिङ्गतेति । ‘शल इगुपधा—’ इति क्सः । ‘अलिङ्गाताम् । अलिङ्गन्त ॥—अलीढेति ।
‘ऊवा दुह—’ इति वा लुक् । अलीढाः । अलीढुम् ॥—चक्षिक् ॥—दर्शनेऽपीति । ‘विद्या रूपा अभिचट् शचीभिः’
इत्यत्र दर्शनार्थेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—युजर्थ इति । ‘अनुदासेतय हलदेः’ इति युच् ॥—अन्तेदित इति ।
‘इदितः’ इति नुम्विधौ गोः पादान्त इत्यस्मान्दन्त इत्यनुवर्तत इति भावः । एव च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिड इका-
रस्थानोऽकार एवासक्तुचित् । अनुदासत्वेनैव तदि सिद्धे दकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—ऊकारस्त्विति ॥—स्फा-
यञ्जिति । स्फायी वृद्धाविल्यनुदासेतो लटः शत्रादेशः ॥—चटे इति । ‘स्कोः—’ इति कलोपः । एलम् ॥—खशादि-
रिति । तेन पुङ्ख्यानमिल्यत्र ‘पुमः खय्यमपरे’ इति हल नेत्यादि पूर्वार्थे एवोक्तम् ॥—असिद्धकाण्डे इति । णलप्रकर-
णानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमिल्यत्र शक्रेण व्यवधानात् ‘कृत्यचः’ इति णल न । तथा सुप्रख्येन निर्वृत सौ-
प्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यलस्यासिद्धत्वाद् ‘धन्योपधात्—’ इति युच् न । किं तु च्छ एवेति बोध्यम् ॥—अच-
छेति । ‘स्कोः—’ इति कलोपः । एलम् ॥ ‘अस्यतिवक्तिख्याति—’ इत्यत्र विचिसामर्थ्यायल नामिदम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः
सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादहि भिद्धे तडर्थे ग्रहणमित्यादि पुषादिपु वक्ष्यति ॥—च-
कीति । ‘नुवो वचिः’ ‘वच परिभाषणे’ इति उभयोर्ग्रहणम् । ईर । ईरिता । ईरिष्यते लङि । ऐर्तं । ऐराताम् । ऐरत ।
ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ॥—ईशः से ॥ यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिष्वमिति न सिध्येदत आह—ईशी-
ङ्जनामिति ॥—वैशिष्ट्यार्थमिति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधाथ इत्य-
र्थः । इह काशिकादौ जनरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माच्छयन्छान्दसो लुक् उपधातोपामावश्च ।
जनिषे । जनिष्वे । जनिष्व । जनिष्वम् । जन जनने इति भुविकरणस्याप्युपधातोपे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिष्वे । ‘क-
र्तारि कर्मव्यतिहारे’ इति तद् ॥—नमोवाकमिति । ‘नमस्ते रुदमन्यवे’ इत्यादि नमोवचनम् । वचेर्धन् । ‘वजोः’ इति
कुलम् ॥—वचसे इति । वादित्वादेलाभ्यासलोपौ न । णिसि पुम्बने ॥—बभ्रामेति । ‘नुम् विसर्जनीय’—इति सूत्रे
वृत्तिपदमन्त्र्यादिभिरुक्तं ‘नुमादिभिः प्रलेकं व्यावाये षलमिष्यते तेन निस्ते निस्से इत्यत्र न भवति’ इति तच्चास्य सा-
न्तले युज्यते । शान्तले तु ‘व्रथ—’ आदिष्वले ‘षढोः—’ इति कले कर्णोत्पत्तयेन षलं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संग-
च्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिदकेषु णिजिरिति जीहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेकिनि ध्वनयति—निङ्गितेति ।
—शिजि अव्यक्ते शब्दे । कप्रत्यये शिञ्जितम् । आवदयकणिन्यन्तान्दीपि शिञ्जिनी । ‘भूषणाना तु शिञ्जितम्’ । ‘मीर्वी

१ ज्ञापनार्थ इति—इदं च माधवमतानुरोपेन । परे तु ज्ञापकत्वं माथानुक्तय, स्फायजित्यादि तु असाध्वेवेति वदन्ति ।

‘वृद्धी वर्जने । दन्त्योऽथविः । ईद्वि । हुके । हुवाते । हुके । इद्विलम्बे । हुक्ते ॥ १३ ॥ वृद्धी संपर्गने । हुक्ते ॥ १४ ॥ वृद्ध्वाणिगर्भविमोचने । सूते । सुबुवे । सोता । सविता । सूसुबोरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविपीठ । सोपीठ । असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् खग्रे । ॥ शीङ्कः सार्वधातुके गुणः । ७।१।२१। किति चेलस्यापवादः । शेते । शयाते । ॥ शीङ्को रुट् । ७।१।१६। शीङ्कः परस् श्रादेशस्यातो रुढागमः स्वात् । शेरेते । शेपे । शेप्ये । शये । शेवहे । शिष्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ ॥ अथ कौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णस्तुअपदी । यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७।३।९५। लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्वात्पिति इकादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । नीति । युतः । युवन्ति । युवाव । यविता । युवात् । इह उतो वृद्धिर्न । आभ्ये पिब किञ्च किञ्च पिबेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन क्त्वेन पिबत्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ रु शब्दे । ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७।३।९५। एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेशिक्त ईडा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रौति । रवीतः । रतः । इकादेः किम् । रुवन्ति । तिङ्कः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिपि रूयात् । विभ्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिंसासु । अर्थे च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ णु सुतौ । नौति । नविता ॥ ४ ॥ टुभ्यु शब्दे । झौति । झविता ॥ ५ ॥ ण्यु तेजने । झौति । झविता ॥ ६ ॥ ण्यु प्रसवणे । झौति । सुष्णाव । झविता । झुवात् । झुवात् ॥ ७ ॥ ऊर्णञ् आच्छादने । ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।३।९०। वा वृद्धिः स्यादुकादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णतः । ऊर्णवन्ति । ऊर्णते । ऊर्णवाते । ऊर्णवते ॥ * ऊर्णोतेरास्मृ नेति वाच्यम् । ॥ न न्द्राः संयोगादयः । ६।१।३। अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । गत्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साम्बासत्वेति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनवतु । ऊर्णु-

ज्या शिञ्जिनी गुणः’ इति चामरः ॥—सुषुविषे इति । ‘स्वरतिसूति-’ इति विकल्प बाधित्वा ‘श्र्युकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते कादिनियमाभिलमिद् । शीङ् खग्रे ॥—किति चेत्यस्येति । अन्यत्र ‘सार्वधातुकार्षधातुकयोः’ इत्यनेन सिद्धमिति भावः ॥—शीङ्को रुट् ॥ ‘शोन्-’ इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । ‘अदभ्यस्तात्’ इत्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तलमाश्रित्य व्याचष्टे—श्रादेशस्याऽत इति । सस्यैव रुढागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता ॥—शिष्ये इति । ‘एनेकाचः’ इति यष् । शेताम् । शयाताम् । शेरेताम् । शेष् । शयाथाम् । शेष्मम् ॥—उतो वृद्धिः—‘नाभ्यस्तस्यापि पिति-’ इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह—न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम् । एति । एषि । लुकीति किम् । सौर्णोति । जुहोति । हलि किम् । यवानि । यवाव । ‘आडुत्तमस्य’—इत्याढागमः पित् । पिति किम् । युतः । रतः । ‘नाभ्यस्तस्य’ इति किम् । योयोति । रोरोति । सार्वधातुके किम् । यूयात् । न चात्र डिञ् पिनेति व्याख्यानाभिर्बाहः शङ्क्यः । ‘किदाशिषि’ इति यासुटः क्त्वात् । केचित्तु युयात् सुयात् इत्यादावपि डिञ् पिनेत्येतदाश्रित्य व्याचक्षते । सप्तापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्विर्न भवति । अन्यथा ‘उत औद्’ इत्येव वदेदिति ॥—तुरुस्तु—तुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति ॥—अपिदर्थमिति । एभ्यः परस्य पितः सार्वधातुकत्वेति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकं रवीतः सुवीत इत्याथसिध्यापत्तेरिति भावः । शम्यमोरुदाहरण तु शमीध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति । शम्यमोरुच्छन्सि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं समवतीति काशिकायामुक्तम् । आपिशलास्तु ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसि’ इति पठन्ति तन्मते सुत्रमिदं छन्दस्येव ॥—ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ‘उतो वृद्धिः’ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । हलादौ किम् । ऊर्णवानि । पिति किम् । ऊर्णतः । सार्वधातुके किम् । ऊर्णयात् । ‘ऊर्णोतेरास्मृ-’ इति । ‘ऊर्णोतेर्णु-’ वद्भावो वाच्यः’ इति वक्ष्यमाणस्यामभावोऽपि फलमिति भावः ॥—न न्द्राः—॥ अजादेरिति वर्तते । स च कर्मधारयः । आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह—अचः परा इति । उन्दिदिषति । इन्दिदिषति । अङ्गिदिषति । ‘न न्द्रा’ इति किम् । ईक्षतेः सानि ईचिक्षिषते । सयोगादयः किम् । प्राणिणिषति । अरिरिषति । अचः पराः किम् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजन्तात्सनि इन्द्रीयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्विरुच्यत एव । अचः परत्वाभावात् ॥—नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । गत्व तु ‘रथाम्याम्-’ इत्यनेनेति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाह्वयत् औडिडत् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु श्लोघा श्लोघा श्लोघा श्लोघेति । इह त्रिपादीस्थघत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धले तु त्रिपादीस्थकार्यापूर्वमेव श्लोघा इत्यस्य द्विले पश्चात्

१ स्मरन्तीति—अन्यवहितेतिङ् ईद्विधानमत्र नीजम् । २ नुशब्दस्येति—गत्वस्यासिद्धतया नुवृद्धयेव द्वित्वकरणार्थः । बहुधा शास्त्रप्रवृत्तिस्तद्वितीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानाञ्चोत्तरस्यैव गमनस्य, पूर्वोच्चारणेन व्यवधानाच्च शास्त्रेण तत्त्वसङ्ग इति भावः ।

समीचादिति प्रयोगस्तु मौवादिक्स्थे । ॥ इणो गा लुङि । २।४।४५। गातिस्थेति सिचो जुह् । अगात् । अगा-
तात् । अयुः ॥ १ ॥ इह् अघ्वचने । निखमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । ॥ गाङ् लिटि । २।४।४९।
इहो गाङ् स्वाङिति । लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगते । अध्येता । अध्यैष्यते । अ-
ध्यैवै । गुणावादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य षण् । पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति दर्शनेऽन्तरङ्गस्यानुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः ।
पेरध्यचने वृत्तमिति निर्देशाच्च भवति । अध्येत । परत्वादियङ् । तत आट् । इङिः । अध्यैवाताम् । अध्यैवि । अ-
ध्यैवहि । अधीयीत । अधीयाताम् । अधीयीष्वम् । अधीयीष्व । अध्येयीष्ट । ॥ विभाषा लुङ्लुङोः । २।४।५०।
इहो गाङ् वा स्वाट् । ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङिणङिङ् । १।२।२। गाङ्देशाङ्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गणितः प्रत्यया
ङितः स्युः । ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६।४।६६। एषामात ईत्साङ्कुलादौ क्तिवार्धधातुके । अध्यगीष्टा
अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इह् स्मरणे । अयमध्यधिपूर्वः । अधीगर्धद्वेषामिति लिङ्गात् । अन्य-
था हीगर्धेलेव ब्रूयात् । * इष्वदिक इति वक्तव्यम् । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्त-
स्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते षण् । तथा च भट्टिः । ससीतयोराधवयोरधीयङिति । ३ ॥ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्य-
सनसादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं श्लेषणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेपि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवी-
ताम् । अधियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चाधणिति केचित् । अध्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते ।
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐयीत् । ५ ॥ वा प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणिवाति । यातः । यान्ति ।
॥ लङ्कः शाकटादनस्यैव । ३।४।११। आदन्तात्परस्य लङ्गे श्लेज्जि वा स्वाट् । अयुः । अयान् । यायात् । या-
याताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ सा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥ भा दीप्तौ । ८ ॥ घ्णा सौषे ॥ ९ ॥
आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥ प्सा मक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् ॥ १३ ॥

थमादिवद्भावः । एव परस्यादिवत्त्वं पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामी
इत्यस्य छुतिङन्तमिति पदत्वं न स्यात् । परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । यस्मात्प्रत्ययविधित्वाद्देशदन्तस्य ग्रहणमिति
स्वीकाराद्राम इत्यस्य प्रकृतितात् । पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावाद् । अत्राहुः । पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादेकादेश इति नोक्त-
दोषः । इह च ज्ञापकं 'छुपिमुतिसमाः' इति । विधादी समीयादिति न भवत्येव । आशीलिङि तु 'अकृतसार्व' इति दीर्घं
कृतेऽपि ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह—मौवादिक्स्थेति । इटकिटकटीत्यत्र प्रक्षिष्टस्य ईधातोराशीलिङि इदं रूपम् ।
वी गतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यधि भवत्येवेति बोध्यम् ॥—गाङ् लिटि ॥
लावस्थायायामिति । वार्तिकमते एकादेशात्प्रागेव गाडादेशे 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताच्चाभावात् ॥
—विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते अत्रैवमित्तिक्त्वादिति भावः ।—निर्देशाच्च भवतीति । वार्णादाङ्
बलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याध्ययत्वादिति भावः ॥—अध्यैयतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति श्रस्य अत् । लङ्-
मध्यमे तु अध्यैयाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैष्वम् ॥—अध्येषीष्टेति । लिङः सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् ॥
—गाङ्कुटादिभ्यो—इह गाङ् गताविलस्य न ग्रहणम् । तदर्थतया डकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आ-
देशङकारस्तु अचरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तडः सिद्धत्वादत आह—गाङ्देशादिति । कुटादिस्तु दाद्यन्तर्गणः । के-
चित्तु कुट आदिर्घेषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिष्व कुटादयश्च कुटादयः इति समासद्वयमाश्रित्य कुट-
पूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणाश्लिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च 'रलो व्युपधात्' इति सूत्रस्थेन लिखिला लेखिला
लिखिलिषति लिखेति इति वृत्तिप्रत्ययेन, शकुनिष्वलिखने इति सान्नप्रयोगेण च विरुध्यते । अत्राणिदिति किम् । षणि कोटः
पोटः । पलि चुकोट पुपोट ॥—घुमास्था—'दीडो युडचि' इत्यतः छितीत्यनुवर्तते । आर्धधातुक इति चाधिक्रियत
एव । कृति किम् । दाता । धाता । हलादौ किम् । ददतुः । ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परलादीह स्यात् । आर्धधातुके
किम् । मातः । माथः ।—अध्यगीष्टेति । सिचो द्विवादीत्वम् । इह् स्मरणे । ककार इह 'इष्वदिकः' इति विशेषणार्थः ।
एरित्युक्ते तु इट किट कटीत्यत्र प्रक्षिष्टस्य ईधातोरापि ग्रहणं स्यादित्याहुः ॥—केचित्तु इति । आर्धधातुकाधिकारे वार्तिक-
पाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥—अधीयङिति । स्मरत्रिलयेः । राधवयोरित्यत्र
'अधीगर्धद्वेषां कर्मणि' इति षष्ठी । वी गति ॥—अधियङिति । अडागमात्परलादियङ् ॥—अडागमे सतीति ।
कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः । अत एवापरितोषाद् 'असिद्धवद्भ्राजाम्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये
अटोऽसिद्धत्वादिवडेनोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् ॥—
ईकारोऽपीति । प्रयुजते च 'न हि तरणिदीते दिक्पराधीनवृत्तिः' इति । व्याख्यात च मनोरमायाम् । कर्मव्यतिहादे
तद् । न च 'न गतिर्हि सार्धेभ्यः' इति निषेधः शङ्क्यः । उत्पूर्वस्याऽविर्भावार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति । व्यतिशब्दं विना
कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तथात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव ।

रा दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वापि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ दाप् लघने । प्रविवाति । प्रविवाति । दाष-
 स्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने । अवं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति धातुर्लङ्
 तद्भावं वेद लिङ्म् । सस्थानो जिह्माङ्गीयः स नेति ख्यानादेशस्य ख्यादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः
 प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥ प्रा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटमद्विष इति भाषः ।
 उपसर्गवशेनाप्यान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्विशेष्यं नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रणिमाति ॥ १९ ॥
 वच् परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । क्षिपर इत्यपरे । वगिष । वक्त्वात् ।
 उच्चात् । अघोचत् ॥ २० ॥ विद् ज्ञाने । ॥ विदो लटो वा ॥ ३।४।८३ । वेत्तेलटः परस्मैपदानां गलादयो वा
 स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद् । वेद् । विद्म । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वितः । इत्यादि । वि-
 वेद् । विविदतुः । उपविदेत्याम्यसे विदेशकारान्तनिपातनाच्च ऊत्रपक्षगुणः । विदांचकार । वेदिता । ॥ विदांकु-
 र्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ३।१।४१ । वेत्तेलौब्याम् गुणाभावो लोटो लुङ् लोडन्तकरोलुनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पु-
 रुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् । ॥ तनादिकृष्ण्य उः ॥ ३।१।७९ । तनादेः कृष्ण उपसर्गः स्यात् । शपोऽ-
 पवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृष्णग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविषयस्तमित्यादि सिद्धम् ।
 विदांचकरोतु । ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ ६।४।११० । उपसर्गान्तस्य कृष्णेऽकारस्य उत्सात्सार्वधातुके ङिति । ङदिति
 तपरकरणसामर्थ्याच्च गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उतश्चेति हेतुर्लङ् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वाद्युक्तम् ।
 विदांकुरु । विदांचकराणि । अवेत् । अविताम् । सिजम्यस्तेति श्रेष्ठम् । अविदुः । ॥ दञ्ज ॥ ८।२।७५ । धातोर्दस्य
 पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेत् । अवेत् ॥ २१ ॥ अस् भुवि । अस्ति । ॥ असोरलोपः ॥ ६।४।
 १११ । अस्यास्तेऽस्माकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके ङिति । स्तः । सन्ति । तास्योरिति सलोपः । असि । स्यः ।
 स्य । अस्मि । स्वः । सः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ अस्तेभूः ॥ २।४।५२ । बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् ।
 ततश्चोदीते इति भावे निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नैल्यः सुगम इति ॥—प्रणिदातीति । शेषे वि-
 भाषा-’ इति णविकल्पः ॥—अदासीदिति । अद्युत्वाच्च सिजलुक् ॥—नमः ख्यात्रे इति । यथयमार्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत
 तर्हि तज्जन्तेऽस्मिन्परे ‘शरपरे विसर्जनीय’ इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्पोरिति जिह्माङ्गीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावं । ख्यादित्वे
 प्रयोजनमिति धातुकिङ्काराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः ॥—संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्तेष्व । संख्येति
 प्रयोगस्तु ख्यानादेशस्येति न्यामकाराशयः । मा माने ॥—नास्येति । ध्रुप्रकृतिमाद् इति पाठात् इतिमित्यत्र प्रहणं, त-
 तश्च ‘शेषे विभाषा-’ इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह—प्रणिमातीत्यादि । वच् परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति
 वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् ॥—अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति । वक्ष्यन्ति । वचन्तु । अवचन् । अ-
 बोचन् । अवक्ष्यन्तिस्तेऽसाधवः ॥—बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे वक्ष्य । उत्तमे तु । वचम् । लि-
 टि । ऊतुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्कारः । लिङि वच्चासु । उच्चासुरित्यादयोऽप्यसाधवः ॥—
 क्षिपर इति । अस्मिन् पक्षे । वक्ष्यः । वच्यः । ऊच । लिटि ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥—विदो लटो वा ॥
 पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावश्चेति आदेशस्तदाह—वेत्तेरिति ॥—लोडो लु-
 ङिति । ‘आमः’ इति सूत्रे ‘मन्त्रे वस-’ इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेरुङिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षं
 तु तेनैव लुङिति बोध्यम् ॥—पुरुषवचने इति । प्रथमपुरुषो बहुवचन चेत्पर्यः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचि-
 न्मते कर्मव्यतिहारे तद् । व्यतिविदांकुरुताम् । व्यतिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् ॥—तेनेति । विश्वसेदित्यत्र शपो लु-
 गभावः सिद्ध इति भावः । एवमव्यविश्वसमित्यत्रेऽभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण ॥—अत उ-
 त्सार्ध-’ ॥ ङिति किम् । करोति । करोपि ॥—लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकप्रहणमुत्तरार्धमेव नात्रावश्यकम् । इह
 भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते लसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥—दञ्ज । ‘सिपि
 धातोर्बु’ इत्यनुवर्तते, पदस्येति, ‘श्रला जशोऽन्ते’ इत्यस्मादन्त इति च तदाह—धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् ।
 तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि र्वत्वेतावर्तवेष्टसिद्धौ पदान्तानुष्ठितमन्दप्रयोजनेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । वेत्तीत्यत्रा-
 तिप्रमत्तचर्त्तस्यसिद्धत्वेन दान्तत्वात् ॥—असोरलोपः ॥ ‘अत उ-’ इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्यार्हणं त्यक्तुं शक्यमि-
 त्याहुः ॥—असोरिति । शक्यत्वादित्यात्परूपमित्याह—अस्यास्तेऽङ्गेति । अस्योदाहरणम् । रुच्यः । रुच्यन्तीत्यादि ।
 ङिति किम् । रुणद्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासत्रित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अ-

१ न विवक्षिते इति—तयोर्नान्तरीयकतया उच्चार्यमाणत्वादिति भावः । २ सार्वधातुके किङ्कतीति—अत्र सार्वधातुके इति
 निष्कर्षम् । आर्धधातुके तस्य भूभावात् । ईहामासेत्यादौ अन आदेरिति दीर्घे सति परस्य लोपेऽपि शक्यभावात् । अस्य सार्व-
 धातुके एव सन्नाच्च ।

स्ताम् । सन्तु । ॥ च्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥६॥४११९॥ चोरस्तेष्व एत्वं स्यादौ परे अभ्यासलोपश्च । आभी-
यत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वादेर्धिः । असोरित्यल्लोपः । एधि । तातङ्कपक्षे एत्वं न, परेण तातङ्का बाधाय, सङ्कृताविधिः न्यायात् ।
स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाच । असाम् । अस्तिसिच इतीद । आसीत् । असोरित्यल्लोपस्याभीपत्वेनैवसिद्धत्वा-
दाद् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेष्व विद्यमानत्वेन विभोषणादीनाम् । ॥ उपसर्गप्रा-
दुभ्यामस्तिर्यक्परः ॥ ८॥३॥८७॥ उपसर्गणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्व षः स्यात्कारेऽपि च परे । निष्वात् । प्रादुः-
प्यात् । निषन्ति । प्रादुःबन्ति । बष्परः किम् । अभिस्तः ॥ २२ ॥ मृजू शुद्धौ । ॥ मृजेवृद्धिः ॥ ७॥२११४॥ मृजेरिको
वृद्धिः स्याद्भातुप्रत्यये परे ॥ * क्रित्यजादौ घेच्यते ॥ मध्वेति षः । माहिं । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममा-
र्जतुः । ममृजतुः । ममार्जिथ । ममार्ज । मार्जिता । मार्ष्टी । मृष्टि । अमार्द । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्जीव
॥ २३ ॥ रुदिद् अशुविमोचने । ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७॥२१७६॥ रुद् स्वर षश्च अन् जश्च एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येद् स्यात् । रोदिति । रुदितः । ह्री परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ७॥३१९८॥
हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईद् स्यात् । ॥ अङ्गार्यगालवयोः ॥ ७॥३१९९॥ अरोदीत् । अरोदत् । अरु-
दिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीहभ्यामन्तरङ्गत्वाच्चासुद् । रुधात् । अरुदत् ।
अरोदीत् ॥ १ ॥ अिष्वप् शचे । स्वपिति । स्वपितः । सुप्वाप । सुपुपतुः । सुपुपुः । सुष्वपिथ । सुष्वप्य । ॥ सु-
विनिर्दुर्भ्यः सुपिसृतिसमाः ॥ ८॥३॥८८॥ एभ्यः सुप्वादेः सस्व षः स्यात् । पूर्व धातुरूपसर्गणं युज्यते । किति किति
परत्वात्संप्रसारणे ष्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीवमद्विर्वचने ॥ सुपुपुपतुः । सुपुपुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्या-
सस्व संप्रसारणम् । पत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्व हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावाच्च षः । सुसुप्वाप ।
सुस्वसा । अस्वपीद् । अस्वपत् । स्वप्पात् । सुप्पात् । सुपुप्पात् । अस्वासीत् ॥ २ ॥ अस्वस प्राणने । अस्सिति । अ-
सिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । अस्याताम् । अस्यास्ताम् । इयन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ अन्न ष । अ-
निति । अन्न । अनिता । अनीत् । अन्नत् । ॥ अनितेः ॥ ८॥४११९॥ उपसर्गस्याक्षिमत्तात्परस्यानितेर्नैव षणः स्यात् ।
प्राणिति ॥ ४ ॥ जक्ष जक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः । ॥ अद्भ्यस्तात् ॥ ७॥१॥४१॥ इत्य अस्वात् । अन्ता-
पचादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस । अजक्षुः । अयमन्तस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च

नुपदं स्फुटीभविष्यति ॥—च्वसोरेद्धा—॥ एतमलोऽन्यस्य, लोपस्तु शित्वात्सर्वस्योत भाग्यादौ स्पष्टम् । देहि । धेहि ॥
—असिद्धत्वादादिति । नन्वेवमातोऽसिद्धत्वात् ‘धसोः—’ इत्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणम् तत्र व्यर्थमिति चेद् । अ-
त्राहुः । आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तपरकरणम् । तेन देभतुरित्यादि सिद्धमिति । स्यादेतत् । अत्र केचिन् । अङ्ग-
णस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न च ‘अत उद्—’ इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति
वाच्यम् । असेत्युक्तां गौरवादधेमात्रालापवाय तत्र तपरलमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमङ्गणमावश्यकमि-
त्याहुः ॥—उपसर्गप्रादुभ्याम्—॥ प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुष्वधेति पाठे प्रादुभ्यामिति निर्देशो न युज्यते
इति प्राचा धान्तपाठः प्रामादिक ॥—परस्येति । अयमस्तेः सस्य विशेषण न स्वस्तेः । तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न पत्वम् ।
उपसर्गस्यादि किम् । दधि स्यात् । अस्तेः किम् । परिच्छजति । मृजू शुद्धौ । अय न विद् । भिदादिपाठसामर्थ्यात् ॥—
मृजेवृद्धिः ॥ गुणापवादः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह—धातुप्रत्यये इति । धातुप्रत्यये किम् ।
कसपरिमृद्धभ्याम् ॥—क्रित्यजादाविति । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे भाष्यकृता
स्वीकृतम् ॥—मृइटीति । ‘हुस्त्वभ्यः—’ इति हेधिः । पत्वयुत्वजन्तानि ॥—चलादेः सार्वधातुकस्येति । वलादेः
किम् । रुदन्ति । सार्वधातुके किम् । स्वसा ॥—धित्वं नेति । सङ्कृताविधि न्यायात्, हेधिरिति स्थान्यादेसयोरिकार
उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्वेति भावः ॥—रुदश्च—॥ पञ्चभ्यः किम् । जागर्तर्लङि अजागः ॥ प्रकृतिप्रत्यये-
त्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तत्वाच्च बहिरङ्गलमडीयोः ॥—अरुद्विति । ‘इरितो वा’ इत्यङ् । ॥—अरोदीदि-
ति । ‘अस्तिसिच—’ इति ईद् । ‘रुदश्च—’ इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥—सुपुपुनुरिति । ‘वचि-
स्वपि—’ इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ॥—सुपिसृतिसमा इति । सूतीति क्तिन्नन्तः । समेति पचाद्यजन्तः । सुपु-
तिः । सुपूतिः । सुषमा । विषमः ॥—अद्विर्वचन इति । तेन पत्वसहितस्य द्वित्वम् ॥—सुपिरूपाभावादिति ।
‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’ इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । पत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिव-
त्त्वाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु ‘स्थानिवशादेश—’ इत्येतं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूळमित्येव ॥
—अनितेः ॥ ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इत्यत उपसर्गादिति वर्तते, ‘रषाभ्याम्—’ इत्यतो नोण इति च तदाह—उपसर्गस्था-
वित्यादि ॥—अन्तापचाद् इति । ‘सोऽन्त—’ इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादो जुसिति श्रेयम् ॥—बभ्रामेति ।
अक्षन् क्रीडन् रममाण इत्युपनिषदि जथादित्वस्य निर्विवादत्वात् । ‘नाभ्यस्ताच्छ्रुः’ इति निषेधेन अक्षन् इति नुमस्का-

शास उपधाया इत्यादिक इकादौ किति च । शासिबसीति चः । शिष्टः । शासति । शासासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शासतु । ॥ शा हौ । ६।४।३५ । शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्यामीयत्वेनासिद्धत्वादर्धेः । शाधि । अशात् । अशिष्टात् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सतिशास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥ ४ ॥ दीधीङ् दीधिवनयोः ॥ एतदाद्यः पञ्च भासवङ्माह्वसाः ॥ दीधीते । परनेकाद्य इति षण् । दीध्याते । ॥ दीधर्णयोर्दी-धीवेभ्योः ॥ ७।४।५३ । एतवोरन्त्यस्य कोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति कोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्वे । दीधीवेदीढामिति गुणनिषेधः । दीध्वाचके । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ धेवीङ् धेतिना तुल्ये । धीगतीत्यनेन तु-ल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ पंस सस्ति स्वमे । सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सत्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १ ॥ सन्तिः । सन्तः । संस्तन्ति । बहुनां समवाये द्वयोः संबोगसंज्ञा नेशाश्रित्य स्फोरिति कोपाभावात् । संस्ति । संस्तः इत्येके ॥ २ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । व-शन्ति । वक्षि । वष्टः । उवाश । ऊशातुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टि । अवद । औष्टाम् । औशत् । अवशाम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् ॥ ३ ॥ चर्करीतं च ॥ मङ्गलुगन्तमदादौ बोध्यम् । ङुङ् अपनयने । ङुते । ङुङ्वे । ङुवीत । ङोषीष्ट । अङ्गोष्ट ॥ ४ ॥ इत्यदादयः ॥

तिङन्ते जुहोत्यादयः ।

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेल्येके । ग्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविष्येति स्वभावाद्भवते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । १२।४।७५ । शपः श्लुः स्यात् । ॥ श्लौ । ६।१।१० । धातोर्द्धे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुभुवोरिति षण् । जुह्वति । ॥ मी-हीभृदुवां श्लुवञ्च । ३।१।३९ । एभ्यो लिट्याम्बा स्यादामि स्नाविव कार्यं च । जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वाजुसि चेति गुणः । अजुहुतुः । जुहुयात् । ह्यात् । अहौषीत् ॥ १ ॥ त्रिमी भवे । विभेति । ॥ मियोऽन्यतरस्याम् । ६।४।११५ । इकारः स्वा-शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अहसाहचर्यात्परस्मैपद एवेत्वम् । नेह । आशास्ते । अन्ये तु यस्माच्छासेरङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिष्टे इत्यात्मनेपदेऽपि इलं स्वीकुर्वन्ति ॥—शा हौ ॥ पूर्वसूत्रे उपधापदान्वया-नुरोधेन शास इत्यवयवषष्ठ्यपि इह स्थानवक्ष्येव उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह—शास्तेः शादेश इति । ‘धि च’ इति सलोपेन शायीति रूपे सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘शास इत्—’ इति इल स्यात् तद्वारणाय शाविधानमित्याहुः ॥—**यीवर्णयोः** ॥ य्वोरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिश्च इवर्णश्च यी-वर्णौ तयोः । यिश्चेति इकार उच्चारणार्थं न तु विवक्षितस्तदाह—**यकारे इवर्णे** चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तुचितः ॥—**लोपं बाधित्वेति** । लोपस्य तदाहरणम् । आदीध्य गतः । अवेव्य गतः । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । ‘धीवर्णयोरिति किम् । आदीध्यनम् । अवेव्यनम् । **पस** ॥—**असदिति** । ‘तिष्यन्ते’ इति वृत्तम् ॥—**अस** इति । ‘सिपि धातोः—’ इति रुर्वा । पक्षे दः ॥—**सन्तीति** । इदित्वाद्युमि मन्सृजति इति स्थिते ‘स्कोः’ इति सलोपे ‘क्षरो क्षरि सवर्णे’ इति तकारस्य वा लोपः ॥—**संस्ति संस्त** इति । इहापि पूर्ववत्सलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । ‘वष्टि भागुरिरलोपं’ ‘जयाय सेनान्यमुवाति देवाः’ इति ॥—**चर्करीतं च** ॥ गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति ङङ्गुणन्त्यस्य पूर्वान्वार्योणा सज्ञा ॥—**अदादौ बोध्यमिति** । तेन यङ्गुणन्तेषु ‘अदिप्रभृतिभ्यः—’ इति शपो लुम् भवतीति भावः । प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्गुणन्त परस्मैपदमित्युक्तं तच्चेहप्रकृत्यादुपेक्षितम् ॥ इत्यदादयः ॥

हु दाना—यद्यपि खलनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्पापादानमेव दानं तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे प्रक्षेप इति ॥—**वैध** इति । आहवनीयादौ ॥—**हविष** इति । विधिवोधितद्रव्यस्येत्यर्थः ॥—**स्वभावादिति** । तेन आहवनीये पुरोडाशे प्रक्षेप्तव्ये प्रमादेन कोपेन वा पाषाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होत इति ज्ञेयम् ॥—**परस्मैपदिन** इति । तेन होष्य इति केषांचित्प्रयोगोऽसाधुरेव । ‘स्मरामां जुहानाः’ इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशान्त-त्वात् ॥—**आटीति** । ‘आडुत्तमस्य’ इत्यनेन ॥—**परत्वादिति** । ‘हुधुवोः’ इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः ॥—**मियो-****ऽन्यतरस्याम्** ॥ सार्वधातुके किम् । मीयते । विभिये । हलादौ किम् । विभ्यति । किति किम् । विभेति । केचिदत्र हलादौ

१ पससतीति—जक्षित्यादय इति स्रजस्थभाष्यप्रयोगात् सस्तिधातुरत्र नास्तीति प्रतीयते । मूलपाठस्तु माधवानुरोधेनेति बोध्यम् । २ चर्करीतमिति—यङ्गुणः संज्ञेयमित्यर्थः ।

निषिधित्वा दद्यात् ॥ २ ॥ विष्णुः श्वाही । देवेति । देविहे । तद्विद्वाद् । निषिधित्वा । तसि । नसः । अजादौ
नसस्यासीति अङ्गोपः । अविहृत । अविहृतात् । अविहृतम् ॥ ३ ॥ अथ आगम्यन्तः । परस्परदिनद्वन्द्व-
साङ्गः ॥ वृक्षरजदीप्तयोः । जिबन्धेति हविषा धृतेन । भृशामिद् । बहुलं कम्बुसीति इत्यम् ॥ १ ॥ इ प्रसङ्गरणे ।
अथ भुवो अभिजिह्विति होमाद् ॥ २ ॥ ऋ सु गवौ । बहुलं कम्बुसीत्येव सिद्धे अतिपिपसोर्भक्षीत्यभिवाद्याद्यं
भाषायामपि । अन्वास्तस्यासर्षण इदीयक् । इयति । इयतः । इयति । आर । आरतुः । इत्यस्येति निष्ठासिद् ।
आरिष । अर्षा । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयुतात् । ऐयरुः । इयूयात् । अर्षाव । आरत् । सप्तमि ॥ १-३
भस् भर्त्सनदीप्तयोः । बभस्ति । धसिभसोर्हिति चेत्युपधाङोपः । झलो झलीति सङ्गोपः । बभ्रः । बभ्रसि ॥ ५ ॥
किद् शाने । धिकेति ॥ ६ ॥ तुर त्वरणे । तुतोति । तुतवः । तुतुरति ॥ ७ ॥ धिय शान्दे । दिधेति । दिधिर्ह
॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति । जनजनसङ्घर्षा । सङ्घसङ्गो
॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥ ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥ ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥ ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥ ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥ ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥ ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥ ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥ ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥ ॥ २

तिङन्ते दिवाद्यः ।

विद्युः श्रीबाविजिगीयाशब्दवहारद्युतिस्तुतिभोदमदस्वभक्तितगतिषु । मृष्यन्ताः परस्त्रैषादिभिः ॥ विद्यादिभ्यः
इयन् ॥ ३१॥ ६९ ॥ सपोऽपवादः । इह्लि चेति दीर्घः । दीभ्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीभ्यतु । अ-
दीभ्यत् । दीभ्येत् । दीभ्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ यितु तन्तुसन्ताने । परिशीष्यति । परिषिषेव ।
म्यषेवीत् । म्यसेवीत् ॥ २ ॥ स्त्रितु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ छितु निरसने । केचिदिहेमं व पठति ॥ ४ ॥ ण्युसु
अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । क्षुत्यति । सुष्णोस ॥ ५ ॥ ण्यसु निरसने । क्षत्यति । सक्षास ॥ ६ ॥
क्रसु हरणदीप्तयोः । क्रूरणं कौटिल्यम् । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे । बुध्योष ॥ ८ ॥ लुष च ॥ ९ ॥ नृती गात्र-
विक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । ॥ सेऽसिचि कृतचुतबृद्धतद्वनृत । ७।२।१७। एभ्यः परस्य सिभिभ्रष्टस्य सादेरा-
र्धधातुकस्येद्धा स्यात् । नर्तिष्यति । नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी वद्रेगे । वा आशेति
इयन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रसतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पृतीभावे । पृतीभावे दौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिं-
सायाम् ॥ १३ ॥ गुथ परिवेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप प्रेणे । क्षिप्यति । क्षेसा ॥ १५ ॥ पुष्प विकसने । पुष्प्यति ।
पुपुष्य ॥ १६ ॥ तिम छिम धीम आर्द्धीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ १७ ॥ व्रीड चोदने कजायां
अचि किम् । वेवेष्टि । पिदप्रहणम् 'उतां वृद्धिर्लङ्गे हलि' इत्युत्तरार्थम् । सार्वेति किम् । निनेज ॥—बहुलं छन्दसी-
तीत्यमिति । एतच्च पूर्वोत्तरान्वयि ॥—इयतीति । अभ्यासस्य इयत् अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः ॥—इयतीति । 'अ-
दभ्यस्तात्' इत्यत् ॥—अर्यादिति 'गुणोऽस्ति' इति गुणः ॥—आरदिति । 'सर्तिशास्ति-' इत्यङि 'कृदशोऽङि-' इति
गुणः ॥—अथ इति । तसस्तकारस्य 'अथस्थोः-' इति धलम् ॥—नृत्तं इति । 'हलि च' इति दीर्घः । धन धान्ये ।
धान्यार्जन इत्यर्थः ॥—दधन्त इति । छान्दस्तथात् 'अनुनासिकस्य-' इति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥—जनसनसनाम्—
जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि प्रथमम् । झलादौ सनि सिषासति ॥—जञ्जतीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः ।
—जजायादिति । 'ये विभाषा' इति वा आत्वम् । एव जायादित्यत्रापि ॥—जिगातीति । 'बहुलं छन्दसि' इति
इलम् ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

दिवु क्रीडा । उदित्करण क्त्वायामिद्विकल्पार्थ निष्ठायामानिर्दर्थ च । देविला । वृत्ता । वृत्तम् । क्रीडायाम्, दीव्यन्ति
माणवकाः । विजिगीषायाम्, शत्रुं दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा युतेः पृथग्रहणत्वा ॥ विवु ॥—
परिपिषेधेति । 'स्यादिष्वभ्यासः' इति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः । अस्य चाप्राक्सितीय-
त्वात् । तेनाभ्यासस्य बल 'परिनिविध्यः' इत्यनेन भवत्येव ॥ न्यषेवीदिति 'सिवादीनां वा' इति विकल्पः । नृती ।
ईदित्करण 'स्वीदित' इति निष्ठायामिषिषेधार्थम् । यद्यपि 'सेऽसिचि' इति इदो विकल्पितत्वात् 'यस्य विभाषा' इत्यनेनैवेष्ट-
सिध्यति, तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यलज्ञापनार्थमीदित्करणेन तेन 'धावितमिमराप्रधिया' इत्यादि सिद्धम् ॥—सेऽसि-
चि ॥—नर्तिष्यति नर्त्यतीति । निनार्तिषति । निनृतसति । कर्तिष्यति । कर्त्येति । विकर्तिषति । विकृतसति इत्यादि
ज्ञेयम् ॥—अनर्तीदिति । असिचात्युक्त्वादिह नित्यमिदम् ॥—त्रैलुनुरिति । 'वा जृम्भुनुरात्म' इत्येलाभ्यासलोचौ ।
कुथ । पूतीभावः पवित्रीभवनम् । कुप्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः । पुण्य विकसने । 'कालात्तापु' इत्यत्र पुण्यवतिः
शत्रन्तः । पचायचि पुण्यम् । संज्ञायां कन् । पुण्यकम् । व्रीड । 'युरोष हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । वृषि तु व्रीडः ।

च । मीडवति ॥ २० ॥ इय गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ वह पुहु वचमर्थे । वचमर्थस्तुतिः । सवति । सुवति ॥ २२ ॥ जूष जूष वयोहानौ । जीर्यति । अजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जूस्तम्भिल्लङ्का । ऋक्षोऽङ्कि गुणः । अजरत् । अजारीष्टात् । जीर्यति । अजरतुः । अजारीत् ॥ २५ ॥ पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुपुवे । स्वरति-सूतीति विकल्पं बाधित्वा ऋगुक् । कितीति निषेधे प्राप्ते कादिनियमाश्रित्यमिदं । सुपुविषे । सुपुविबहे । सोता । स-विता ॥ २६ ॥ दूङ् परितारे । दूयते ॥ २७ ॥ दीङ् ऋषे । दीयते । ॥ दीङो युडाचि क्ति । ६।४।६३ । दीङः परस्वाजादेः क्ति आर्षधातुकस्य युट् स्यात् । * पुग्युटावुवङ्गुणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । दिदीये । ॥ मीना-तिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६।१।५० । एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादश्लेषेऽत्रिमिते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्याः ॥ २८ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । डिङ् ॥ २९ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिङ् ॥ ३० ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ रीङ् अवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीङ् श्लेषे । ॥ वि-भाषा लीयतेः । ६।१।५१ । लीयतेरिति यका निर्देशो न तु इयना । लीलीकोरात्वं वा स्यादेतिवचने ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्जिषये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ ३३ ॥ म्रीङ् वृणोष्ये । मीयते । विविषे । स्वाद्य भोदितः । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयाचके ॥ ३७ ॥ म्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनञ्चत्वारः । शो तन्करणे । ॥ ओतः इयनि । ७।३।७१ । लोपः स्यात् इयनि । इयति । इयतः । इयन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा प्राधेदिति सिचो वा लुक् । लुगभावे वमरमेतीदृशकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टात् ॥ १ । छो छेदने । छयति ॥ २ ॥ षोऽन्तकर्मणि । स्पति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् ।

अत एव 'मीडमावहति मे स सप्रति' इति कालिदासः । 'मीडादिवाभ्यासगतोऽविल्लये' इति माघश्च । वह पुहु । 'परि-निविभ्यः—' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थे इति पलमिह भवति । परिषद्यति । 'तीषसह—' इतीडिकल्पस्तु नास्य भवति स-हेतिशब्दान्तनिर्देशात्, किं तु वह मर्थण इत्यस्यैव स इत्यात्रयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह—' इत्यत्र शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः—' इत्यत्र तु नेत्यर्धजरातीयमिदं हेयमेव । तच्च तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । न-पुंसके भावे कः । सुहितं तृप्तिः । अत एव 'पूरणगुण—' इति सूत्रे सुहितार्थोऽस्त्यर्थः इति व्याख्यातम् ॥—जेरतुरिति । 'क्वच्छतृताम्' इति गुणे कृते 'न शस—' इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्रवृत्तौ 'वा जृभ्रमु-त्रसाम्' इत्येलाभ्यासलोपविकल्पः । पूङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घट सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'स्वादय भोदितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'भोदितश्च' इति निष्ठातस्य नलम् । प्रसूनम् ॥—विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥—निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥—दीङो—॥ पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—परस्येति ॥—अजादेरिति । इः सीत्यत्रेव उभयनिर्देशे वज्रमीनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् । अवि किम् । देदीयते । क्तितीति किम् । उपादानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह—पुग्युटाविति ॥—दिदीये इति । परमपि यण वादि-ला निस्त्रयादादी युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं न स्यादिति युट् सिद्धत्वमुक्तम् ॥—मीनाति—॥ मीङ् हिंसा-याम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्रमाय । उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्जिमित इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्वं पञ्चादङ् । 'आतो युक्' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते आले उपदा इति स्यात् ॥—अदा-स्तेति । दीङ् प्रतिषेधः 'स्थाघोरिच' इति न पुलमिन्यदितेति हर्षं न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाघोरिच' इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे दारुपासभवेनापुलात् । अत एव प्रनिदातोऽसादौ 'नेनेद—' इति गलमपि न भवतीत्याहुः । अयं भावः । दो अवखण्डने इत्यादेर्दीरूपत्वं समवति । 'आदेच उपदेशे—' इत्यस्यानेमित्तिकत्वान् । दीङ्स्तु एज्जिमितप्रत्ययवि-षये आत्वं दा इत्यनुकरणे एज्जमितस्याभावित्वात्तुल्यम् । एवं च ध्रुप्रकृतिलमपि नास्तीति गलस्याप्रसङ्गिरिति । दीङ् । डीनः डीनवान् । खादिषु पाठसामर्थ्याभिप्रायामिन्न । इटि हि सति व्यवधानात् 'भोदितश्च' इति नलं न स्यादिति । खादिषु पाठसामर्थ्यादिद्वयवधानेऽपि गलमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात् । उचित इति प्रयोगस्तु मौवादिकस्य । नि-ष्टा शीघ्रित्यत्र निष्ठेति योगविभागादक्रिये गुण इत्याहुः । मीङ् हिंसायाम् । मीङ् इति क्यादौ ॥—प्राणवियोग इति । मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः । लीङ् । ली श्लेषण इति क्यादौ ॥—यकेति । सार्वधातुके यगिति विहितेन ॥—न तु इयनेति ॥ अन्यथा लीङ् इत्येव व्यादिति भावः । यका निर्देशस्य फलमाह ॥—लीलीकोरिति । ल्यपि । विलाय । विलीय । म्रीङ् वृणीष्ये । वरणम् । वृङ् वरण इति खादौ पठिष्यमाणत्वात् । वरणे इति वक्तव्ये वृणीष्ये इति वचनं वैविध्याथम् । मी वरण इति क्यादौ । माङ् ॥—मायत इति । पुमास्येतीत्वं तु न । तत्रार्थधातुक इत्यधिकारात् ॥—षो अन्त । अन्तकर्म नाशनम् । 'राघवस्य शर्वैरैरिषोरं रावणमाहवे' इति । राघवेति संबुध्यन्तम् । स्येति लोणमध्यमैकव-चनम् ॥—अभिष्यतीति । 'उपसर्गास्तुनोति—' इति वलम् ॥—अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितादहव्यवायेऽपि' इति वलम् ॥

अभिससौ ॥ ३ ॥ दो अवखण्डने । ददौ । प्रणिदाता । देवात् । अदात् ॥ ४ ॥ ॥ अथात्मनेपदिनः पञ्चदश ॥ जनी प्रादुर्भावे । ॥ राजजोर्जा ॥ ७३३७९ । अनयोर्जादेशः स्वाच्छिन्ति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् । ॥ जनिवच्योश्च ॥ ७३३३५ । अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्वा-
 क्षिणि णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । विदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥
 पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतिस्वरणार्हिसनयोः । तूर्यते ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसा-
 गतोः । धूर्यते । गूर्यते । जुगूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावबोहान्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥
 चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्व्ययनी लभते । अन्वदा तु शक्तिस्वरणः परस्मैपदीत्यर्थः ।
 केचित्तु ब्राह्मणं वृत्तधातोरारचवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति न्यस्यासेन पाठान्तरम् । युतधामा
 नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ वृत्तु वरणे । वृत्त्यते । पक्षान्तरे वावृत्त्यते । ततो वावृत्त्यमाना सा रामशाळा न्यविक्षतेति
 महिः ॥ १४ ॥ क्लिश्न उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ काष्ठ दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाष्ठ शब्दे । वाश्यते ।
 ववाशे ॥ १५ ॥ ॥ अथ पञ्च स्वरितेतः ॥ मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । मसृषे ॥ १ ॥
 ई शुचिर् प्रतीभावे । प्रतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुशुच । अशोचीत् । अशोचिष्ट
 ॥ २ ॥ णह बन्धने । नहति । नह्यते । ननाह । ननह । नेह्यति । नेह्यते । नह्य । नह्यति । अनासीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज
 रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ ॥ अथैकादशानुदासेतः ॥ पद् गतौ ।
 पद्यते । पेदे । पत्ता । पयेत । पत्सीष्ट ॥ १ ॥ चिण् ते पद्ः ॥ ३११६० । पदभेदे चिण् स्वात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि ।
 अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखिच ॥ २ ॥ विद् सत्तायाम् । वि-
 द्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम्
 ॥ ४ ॥ गुध संप्रहारे । गुध्यते । गुयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति कथम् । अनुदात्तेव-
 लक्षणमात्मनेपदमनिलमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अ-
 णिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज स-
 माधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे । अकर्मकः । संसृ-
 ज्यते सरसिजैरुष्णांशुमित्रैः । ससृजिष । खट्टा । खट्यते । लिङ्गसिचविति कित्वाच्च गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट ।
 असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ ११ ॥ लिश अस्तीभावे लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षा-
 ताम् ॥ १२ ॥ ॥ अथागणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ राधोऽकर्मकाद्बुद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधो-
 ऽकर्मकादेव इयन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । वृद्धतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । वृद्धान्त-

—अभिससाविति । ‘स्थादिबु-’ इति नियमान्न षलम् । दो अवखण्डने । अवैत्युपमर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः । खण्डने
 इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धेः ॥—प्रणिदातेति । नेर्गदिति गलम् ॥—देयादिति । ‘एर्लिङ्ग’ इत्येवम् ॥—अदादिति ।
 ‘गातिस्था-’ इति सिचो लृक् ॥—ह्राजजोर्जा ॥ जानाति । शिति किङ् । ज्ञाता । ज इति दलोच्चारणेऽपि ‘अतो दीर्घो यञि’
 दीर्घं सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पाषातोः पिबादेशे कृते गुणो न भवति पिबादेशस्यादन्तलाश्रयणं
 तृपायान्तरमित्याहुः ॥—अति णिति कृति चेति । घञि णिति कृत्युदाहरणं जनः । णिति कृति तु जनकः । जनय-
 तीत्यत्रोपधावृद्धौ सत्या ‘जनीजृष्-’ इति मित्वात् ‘मिता हस्वः’ इति हस्वः । दीपी दीप्तौ । ईदित्वाभिप्रायामिण् । दीप्तः ।
 एवं पूरीत्यादेरीदित्वात्पूर्णे इत्याति ज्ञेयम् ॥—केचित्त्विति । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति ॥—
 न्यविक्षतेति । निपूर्वाद्विज्ञतेर्लुङि ‘शल इगुपधा-’ इति कसः । ‘नेर्विश-’ इति तङ् । वाष्ठ शब्दे । ‘मन्दिवाशि-’ इत्यु-
 रच् । वायुरा रात्रिः ॥—तितिक्षायामिति । ‘गुप्तिकिद्वभ्य-’ इति सन् । तत्र हि तिजेः क्षमायामित्युक्म् । ईशु-
 चिर् । ईदित्वात्रेद् । शुक्म् । क्लिभमित्यर्थः ॥—ननह्येति । ‘नहो घ-’ इति धात्वम् ॥—चिण् ते पद्ः ॥ तशब्द इति
 सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । तशब्दे किम् । अपत्थाः ॥—प्रण्यपादीति । ‘चिणो लृक्’ इति तशब्दस्य लृक् ।
 ‘नेर्गद-’ इति गलम् ॥—अशोचीति । ‘दीपजनबुध-’ इति चिण् । अनो रुध कामे । अनोः परो रुधधातुः कामे ।
 काम इच्छा । दिवादिषु पाठसामर्थ्यात् ‘रुधादिभ्यः-’ इति श्रमे बाधित्वा इयन् ॥—नाप्यमिति । ‘छजिहोर्लोभ्यमकिति’
 इत्यकित्वेव विधानात् । लिश । आतपादिनान्त्यस्य अल्पभावोऽल्पीभावः ॥—लिक्षीष्टेति । ‘लिङ्गसिचावात्मनेपदे’
 इति कित्वाच्च गुणः ॥—अलिक्षतेति । ‘शल इगुपधा-’ इति कसः ॥—राधोऽकर्मकात्— । भिन्नक्रमं दर्शयति—
 अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव इत्यभि विद्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मकत्वात् । अकर्म-
 कात्किम् । शत्रुमपराधोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध ससिद्धाविति स्वादी । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्विषायायामप्ययम् ॥—
 उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्याचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके इत्यन्तस्य प्रयोगान्दर्शयति ॥—यन्मह्य-

मित्यर्थः । राध्यत्वोद्वनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावान्जी-
वत्त्वादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामित्येवाभ्यासलोपाविह न हिंसायस्य सकर्म-
कत्वाद्वा दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । राध्यति । अयं स्वादिभुरादिभ्यः ॥ १ ॥ व्यञ्ज ताकने । ग्रहिष्वेति संप्रसा-
रणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्याह । विव्यधिय । व्यद्धा । व्यरस्यति । विध्येत् विध्यत् । अन्वा-
सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुषोष । पुषोषिय । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीलङ् । अनुषत् ॥ ३ ॥ शुष
शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ तुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ निरुष आलिङ्गने । क्षिप्यति । क्षिपेत् । क्षेष्टा ।
क्षेप्यति । ॥ निरुषः । ३।१।४६ । अस्मात्परस्यानितकलेः कसः स्यात् । पुषाद्यलोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादप-
वादस्यापवादः । ॥ आलिङ्गने । ३।१।४६ । क्षिपश्चलेरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छब्द इगु-
पधादित्यस्याप्ययं नियमः । अक्षिपक्षकन्यां देवदत्तः । अलिङ्गन एवेति किम् । समक्षिपज्जनु काष्ठम् । अह् । प्रत्या-
सत्ताविह क्षिपिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अक्षेपि । अक्षिपताम् । अक्षि-
क्षत । अक्षिष्टाः । अक्षिष्टुम् ॥ ७ ॥ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते
हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय । शशक्य । शेके । शका । शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेहोऽय-
मित्येके तन्मतेनानिद्वारिकासु लदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ धिक्वा गात्रप्रक्षरणे । धर्मस्तुतित्यर्थः ।
अयं बीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विष्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥
क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोष्यति ॥ १० ॥ धुघ बुभुक्षायाम् । क्रोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिक्विन्तात्तरका-
दित्वादित्जिति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीदं वक्ष्यते ॥ ११ ॥ शुभ्य शोभे । शुभ्यति । शुशोष । शोद्धा
॥ १२ ॥ सिधु संराद्धौ । अदिप्याडः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ रघ हिंसा-
संराद्धोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचोति नुम् । ररन्धतुः । ॥ रघादिभ्यश्च । ७।२।४५ । रष नश्च एष
इए तुह् तुह् ण्युह् णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेद स्यात् । ररन्धिय । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व । ॥ नेट्य-
लिटि रधेः । ७।१।६२ । लिङ्गं इटि रधेर्नुञ्ज स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति । अकि नुम् । अनि-
दितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णाश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय । ॥ मस्तिजनशो-
र्हलि । ७।१।६० । नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव । नेष । नेशिम । नेदम । नशिता । नष्टा । नशिष्यति । नक्ष्यति ।
नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । ॥ नशोः पान्तस्य । ८।४।३६ । णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तप्रहणं
भूतपूर्वप्रतिपक्षवर्धम् । प्रनक्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । नाप्तिस्तृप्यति काष्ठानाम् ।

मित्यादिना ॥—कृष्णायैति । ‘राधीभ्योः’ इति चतुर्थी ॥—अपुषदिति । इत्वाङ्गुणभावः । शुष । शोष्टा । शो-
ष्यति ॥—‘क्षिप अलिङ्गने’ इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—निरुष इति ॥—अनितकलेः कस इति । एतच्च ‘क्लेः
सिच्’ ‘शल इगुपधात्-’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः । अनितः किम् । क्षिपु दाह इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अक्षेपेत् ।
‘शल इगुपधात्-’ इति सिद्धे पुनः कसविधेः फलमाह—पुषाद्यङ् इति ॥—सामर्थ्यादिति । यदि हि क्षिप इति प्राप्त एव
कसो नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः । शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्याताप्रभृतिष्वना-
लिङ्गने सिजेव भवति न तु कसः । समक्षिपत जतुनि काष्ठरिति कसप्रत्यये सति तु समाक्षिपन्तेति स्यादिति भावः ॥
—प्रत्यासत्ताविति । अलिङ्गन हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः । क्षिपश्चलेरालिङ्गन एव कस इति
व्याख्यानफलं दर्शयति—कर्मणीत्यादिना । अक्षिपतामित्यादौ यद्यपि कससिचोर्विशेषो नास्ति ‘कसस्यावि’ इत्यकारलोपात्-
थापि थासादावस्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति—अक्षिप्याः । अक्षिप्यमिति ॥—न्यासकारादय इति । तथा
च तन्मते ‘भीतः क’ इति वर्तमानो क भवति । आदित्वाभिष्टाया नेट् । खिभः । ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ । खिभम् ।
खेदितमित्यादि । षिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । ‘उदितो वा’ इति कलायामिद्विकल्पः । इट्पक्षे ‘रलो व्युपधात्-’ इति वा कि-
त्वम् । सिधिला सेधित्वा । सिद्धा ॥—प्रामादिक इति । ऊदित्वे लनुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥
—रघादिभ्यश्च ॥ ‘खरतिसुति-’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशावङ्गुलिक राराधित्येव न
तु रारद्वेति ॥—नेट्यलिटि—॥ इटिति किम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृतं सथोगात्परत्वेनाकि-
त्वाभ्रलोपो न ॥—मंष्टेति । ‘नशेर्वा’ इति कुत्वमिह न शङ्क्यं यदन्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत्
॥—प्रणश्यतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि-’ इति णत्वम् ॥—नशोः । ‘न माभूत्कमिगमि-’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते तथाह
—णत्वं न स्यादिति । पश्येत्कुटपि पदस्येवत्य विशेषणेन पान्तस्येति लामादन्तप्रहणं व्यर्थं सङ्गापयतीत्याह—भूत
पूर्वेति ॥—काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥—तत्राप्येति । ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-’ इति विकल्पे-

पितृवताप्सीदिति भङ्गः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिय । तत्रपय । ततर्पय । तर्पिता । तर्सा । त्रसा । स्तृषत्तृषाकृषेति सिङ्गा । अताप्सीत् । अत्राप्सीत् । अतर्पत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ हृष हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्भः । हृष्यतीत्यादि । रथादिस्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥ दुहृ जिघांसायाम् । बाहुहमुहेति वा घः । पक्षे ङः । दुद्रोग्ध । दुद्रोह । दुद्रोहिय । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । उत्त्ववत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अहुहत् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिय । मुमोग्ध । मुमोह । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ ण्युहं इद्विरणे । मुह्यति । सुणोह । सुणोहिय । सुणोग्ध । सुणोढ । सुण्युहिव । सुण्युह । ओहिता । ओग्धा । ओढा । ओहिष्यति । ओक्ष्यति । अमुहत् ॥ २० ॥ णिह मीति । सिङ्गाति । सिणोह । वृत् ॥ रथादयः समासाः । पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिङ्गान्तः ॥ २१ ॥ शमु उपशमे । शमामगृह्णानां दीर्घः इयनि । ७।३।७४। शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिष । शमिता । अशमत् ॥ १ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ तमु उपशमे । उपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवत्कर्मकः । अदमत् ॥ ३ श्रमु तपसि खेदे च । आम्यति । अ-अमत् ॥ ४ भ्रमु अनवस्थाने । वा भ्रासेति इयन्वा । तत्र कृते शमामगृह्णानामिति दीर्घः । आम्यति । लुङ्गयत् । अग्रमत् । शेषं भ्वादिबत् ॥ ५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिष । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । चक्षमिष । चक्षणम । क्षमिता । क्षन्ता । अयमपित् । भ्वादिस्तु पित् । अपितः इयाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ॥ ६ ॥ क्लमु श्लगौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीष इयन्पि षिबुक्कृन्वित्येव दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो धिनुणर्थः । अह् । अक्लमत् ॥ ७ ॥ मदी हर्षे । माधति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥ असु क्षेपणे । अस्थति । आस । असिता । अस्यतेस्त्युक् । ७।४।१७। अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादिस्वादिङि सिद्धे अस्थतिवक्त्रेति वचनं तत्कथम् । तद् उपसर्गादस्यत्युच्चारिति वक्ष्यते । पर्यास्थत् ॥ ९ ॥ यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । ३।१।७१। सं-यसञ्च ३।१।७२। इयन्वा स्यात् । यसति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गादिकम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जसति ॥ ३ तसु उपक्षये । दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु । वसतुः । वसुः ॥ ६ व्युष विभागो । अयं दाहे पठितः । अयंभेदेन त्वर्थ्य पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठयादिर्देन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्त्ये । अपकारो व्युस इत्यपरे ॥ ७ ॥ वुष दाहे । अघुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति बु-वचस् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविसत् ॥ ९ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० वुस उत्सर्गे ॥ ११ मुस ऋणने ॥ १२ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ लुठ विलोढने ॥ १४ उच्च समवाये । उच्यति । उवोच । उचतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ भृशु भृशु अघःपतने । बभर्श । अभृशत् । अ-निदितामिति नलोपः । अभ्रयति । अभ्रशत् ॥ १७ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ जितृषा पिपासायाम् ॥ २० हृष तुष्टौ । इयञ्जलौ भौवादिकाद्विशेषः ॥ २१ रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेद । रोपिता । रोष्टा । रेपिता । रेष्टा ॥ २३ डिप क्षेपे ॥ २४ कुप क्रोधे ॥ २५ गुप व्याकुलत्वे ॥ २६ युप रुप लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेङ्गः । अनिङ्गा-निकासु लिपिसाहचर्यात्तदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ लुभ गार्ह्ये । गार्ह्यमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेद । लोभिता । लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यान् । अलुभत् । भ्वादेरुक्त्वत्वालोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० क्षुभ संचलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो युतादौ ऋषादौ च पठ्यन्ते । तेषां युतादिस्वादिङ् सिद्धः । ऋषादिस्वादिङ् सिद्धमवश्येव । इह पाठस्तु इयन्र्थः ॥ ३३ क्लिदू आर्द्रभावे । क्लिचति । चिक्लेदिय । चिक्लेत्य । चिक्लिदिव । चिक्लिह । चिक्लिदिम । चिक्लिञ्च । क्लेदिता । क्लेता ॥ ३४ मिमिदा जेहने । मिदे-रुणः । मेधति । अमिदत् । युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति भावूदिति । युतादिभ्यो बह्विरेवात्मनेपदेषु पाठस्तु पठितः ॥ ३५ मिश्चिदा जेहनमोचनयोः ॥ ३३ ऋधु वृद्धौ । आनर्थे । आर्चत्

नामागमः ॥—रथादय इति । रथनशतपटपटइहमुहण्डइह्निह इत्यर्थः । शमु । उदित्वात्कायो वेद । शमित्वा । शन्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिद् । शान्तः ॥—भ्रमु अनवस्थाने ॥—शेषमिति । इयनि दीर्घं लुङि अह् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥—वक्ष्यन्वेति । 'म्बोब' इति मस्य नले कृते णत्वम् ॥—शमादिपाठ इति । 'शमित्यष्टाभ्यो धिनुण्' ॥—शमादय इति । शमत्तमदमृथमप्रमृथममृथमद इत्यर्थः ॥—यसोऽनुप—। अत्र वदन्ति । यस इत्ये-वाहुः । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यस्येत्यस्यपूर्वकावेवेति । एवं च पूर्वसूत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यस-

॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाहायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमात्पर्यमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भवादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृगवतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥ इति दिवादयः ॥

॥ तिङन्ते स्वादयः ॥

बुञ् अभिषवे । अभिषवः खपनं पीडनं खानं सुरासंचानं च । तत्र खानेऽकर्मकः ॥ ॐ स्वादिभ्यः भुः ॥ ३१ । ७३ । सुनोति । सुनुतः । हुभुबोरिति यण् । सुन्वमिव । सुन्वः । सुनुवः सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुपुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवे । सुनुयात् । स्यात् । स्तुसुधूम्भ्य इतीदृ । असावीत् । असोष्ट । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिसुषाव ॥ ॐ सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११ । ७ । स्वे सनि च परे सुजः पो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १॥ पिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये ॥ २ ॥ शिञ् निशाने । तालभ्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डु-मिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यावम् । ममौ । मसिष । ममाथ । मिष्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । असासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिञ् चयने । प्रणिषिनोति । ॐ विभाषा चैः । ७ । ३ । ५८ । अभ्यासात्परस्य चिचः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अबैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तुञ् आच्छादने । स्तुणोति । स्तुणुते । गुणोर्तेति गुणः । स्तर्वात् । ॐ ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ । ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्गा स्यात्कि । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चक्ये । चके । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे । ॐ बभूथाततन्थ-जगृभ्मवचर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ । एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीदृ । ववरिथ । ववृष । ववृषहे । वरिता । ॐ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ । वृहृभ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ्गा स्यात्कि । ॐ न लिङि । ७ । २ । ३९ । वृते लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत् ॥ ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धुनुते । स्वरतिसूतीति वेदः । दुधविय । दुधोथ । किति लिटि तु श्युक् इति निषेधं बाधित्वा क्वादिनियमाश्लिष्यमिदं । दुधुविव । स्तुसुधूम्भ्य इति निलमिदं । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ दुदु उपसारे । दुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृद्धौ च । ॐ हिनुमीना । ८ । ४ । १५ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नैस्यणः स्यात् । प्रहिणोति । ॐ हेरञ्छि । ७ । ३ । ५६ । अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चकि । जिघाय ॥ २॥ पू मीती । घृणोति । पत्ता ॥ ३ ॥ स्पृ मीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्वे । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति । घृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आमु व्याप्ती । आमुति । आमुतः । आमुवन्ति । आमुवः । आप । आसा । आमुहि । लृदिवाद् । आपत ॥ ६ ॥ शक् शक्ती । अशक्त् ॥ ७ ॥ राध साध संसिद्धौ । राधोति । ॐ राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ । एवाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । साधोति । साद्धा । असासीत् । असाद्धाम् ॥ ९ ॥ ॥ अथ द्वाच-

श्वेति ग्रहणं लृक्क शक्यमिति ॥—दाहे पठित इति । पुष दाह इत्यस्मिन्नेव गणे पाठित इत्यर्थः ॥—अडर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् ॥ इति दिवादयः ॥
बुञ् ॥—**सुन्व** इति । 'लोपश्चास्या-' इत्युकारस्य वा लोपः ॥—**सुनवानीति** । 'आहुतमस्य-' इत्यादि कृते 'हुभुबोः-' इति यण बाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥—**सुनोतेः स्यसनोः** ॥ 'न रपर-' इत्यस्मात्रेत्यनुवर्तनादाह—**पो न स्यादिति** । सर्वं तु अभिप्लुतः । सन्नन्तादस्मात्किप्यतो लोपे रुवे दीर्घः । सुसुषर्तात्सेत्तु नोदाहरणम् 'स्तौनिष्योरेव पणि' इति नियमेनैव षलाभावसिद्धेः । एतश्च काशिकाया स्पष्टम् । **चिञ्** । चयन रचनाविशेषः ॥—**विभाषा चैः** ॥ 'वजोः' इति सूत्राकुरित्यनुवर्तते 'सन्लिटो जैः' इत्यतः सन्लिटोरिति च । सन्नुदाहरणं । चिर्कापति । चिर्चापति ॥—**ऋतश्च संयोगादेः** ॥ 'इदं सनि वा' इत्यत इदं वेल्यनुवर्तते । 'लिङ्सिचोः-' इति सूत्रादात्मनेपदेऽपि च तदाह—**इड वा स्यात्तडीति** । तडि किम् । अस्ताषीत् ॥—**बभूथाततन्थ**—॥ भूधातोस्त्रोतेथ थलि इडभावो निपात्यते । 'त्वं हि होता प्रथमो बभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुर्वी ततन्थ' । भाषाया तु बभूविथ । तेनिय । 'जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्' । भाषाया जग्रदिय । घृणोतस्थलि क्वादिमूत्रेणपिनेषे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमायै बवर्थग्रहणम् । 'ववर्थ ल हि ज्योतिषाम्' । भाषाया ववरिथ । ववृषे ॥—**लिङ्सिचोः**—॥ वृत् इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिपुः । सिचि च परस्मैपदेऽपि निषेधाद् 'वृते वा' इति न दीर्घः ॥—**हिनु मीना** ॥ प्रमीणाति ॥—**हेरञ्छि** । जेधीयते । अचडीति किम् । अजीहयन् । इह प्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात्केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्यय-परलाभावात्कुलप्राप्तिरेव नास्तीत्यचडीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति प्यधिकस्यापि कुत्वं भवतांति । तेन जिघाप-विषतीत्यादि सिद्धम् ॥—**आमुहीति** । संयोगपूर्वत्वात् 'उतश्च प्रसयात्-' इति हेङ्हे न ॥—**राधो हिंसायाम्** ॥ अत

तुदात्तैतौ ॥ अशू व्यासौ संघाते च । अभुते । ॥ अश्नोतेश्च ॥ ७१४७२ ॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुद स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अश्वते । अश्वीत । अशीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आश्राताम् ॥ १ ॥ छिद्य आस्कन्दने । क्षिप्रुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥ २ ॥ ॥ अद्य आ गणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग गतां च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिक्नोति ॥ २ ॥ चद्य हिंसायाम् । सप्नोति ॥ ३ ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । एष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्नोति । ददम्भ । अन्धिमन्धिदन्धि-स्वञ्जिनां लिटः क्तिवं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयस्वेवासि-द्वत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ * दम्भेश्च ॥ एवाभ्यासलोपो वक्तव्यौ । देभतुः । ददम्भतुः । हृदं क्तिवं पिद-पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु । देभ । देभिथ । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषय-कमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दम्भ्यात् ॥ ५ ॥ ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तुप ग्रीणन इत्येके । क्षुद्राद्व्याष्णत्वं न । तुप्नोति । छन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्यासौ । अह्नोति ॥ १ ॥ दद्य घातने पालने च । दद्योति ॥ २ ॥ च्मभु भक्षणे । च्मोति ॥ ३ ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश द हिंसा-याम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं आषायामपीत्येके । न तद्यशः शशश्चतुर्तां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरि-त्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाशोति । दणोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥ इति स्वादयः ॥

॥ तिङन्ते तुदादयः ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट्स्वरितेतः । ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ ३११७७ ॥ तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अनुत्त ॥ १ ॥ गुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जने दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्येति संप्रसा-रणम् । सत्त्व श्रत्वेन शः । शस्य जहत्वेन जः । भृजति । भृजते । ॥ भ्रस्जो रोपधयो रम्यन्तरस्याम् ॥ ६ ॥ ४१४७ ॥ भ्रस्जे रेफस्योपधयाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्वादन्त्यादचः परः । स्थानपट्टीनिर्देशा-न्रोपधयोनिवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतु । बभर्जिथ । बभर्ष्टे । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज । बभ्रजतुः । बभ्रजिथ ।

इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादिकारमात्र स्थानिलेनाश्रीयते ॥—अश्नोतेश्च ॥ तस्मान्नुडित्यनुवर्तत इत्याह—दीर्घादिति । भुविकरणनिर्देशः । किम् । क्रयादेरश भोजन इत्यस्य माभूत् । आश । आशतुः । जिघृषा । श्लेन धृणोति प्रगल्भते इति श्लघृक् । श्लघृप्रपौ । ‘कृत्तिक्दधृक्-’ इति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविषये कुलम् । दम्भु । लोकवन्धाय विहि-तकमानुष्ठान दम्भ । तुप । अय सेट्क । अनुदात्तेषु इयना निर्देशात् । अह व्यासौ । अस्मात् ‘कृहलोर्ण्यत्’ इति अष्ट इति ‘तस्यादित उदात्तमर्षहस्वम्’ इत्यत्रास्माभिरुपपादितम् । अन्ये त्वाहुः । ‘शतचक्र योशो वर्तनिः’ इत्यत्र अष्ट इति षष्म-न्तमेव । ‘वेडिति’ इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसलानेति । रिक्षि । एते षट् धातवः । एक एवाजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ॥ इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघूपधगुण वाविला निखल्वात् शट्त्वये । अकृतव्यूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोऽत्र बालर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः । भ्रस्जो इति केषाचित्पाठे तु ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानलप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिध्येत् ॥—भ्रस्जो रोपधयोः—॥ रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्यान्त्यादचः परले ‘रोपधयोः’ इति पट्टीनिर्देशस्य व्यर्थ्यभासाद्वाह—निवृत्तिरिति । अय भावः । स्थानविशेषला-भाय मित्वस्य करणात् रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानपट्टा निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भ-वति । यथा ‘इको यणचि’ इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वादोपधयोः स्थाने न भवति । एवं चास्य आ-देशागमले भवतो यथा भ्रमः प्रत्ययागमत्वमिति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा ‘मनः क्तिचि’ इत्यतो लो-पमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोलोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु ‘भ्रस्जो रसरन्यतरस्याम्’ इत्येव सूत्रमस्तु । रसः कृ इति छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः सघातस्तस्य कृ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अठिति भर्जको भर्जनं बभर्जे-त्यादि सिध्यति । कृकाराभावपक्षे तु भ्रजको भ्रजनं बभ्रजेत्यादि । किति तु कृकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च बरीभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निश्चितं वारयितुम् ‘अनुदातोपदेश-’ इत्यत उप-देशप्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्य, किति रमागमं बावित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लक्षयमित्याहुः । इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । बचनादित्यस्य वा कृबचनादिति भेदः । भाष्यकारैस्तु ‘सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु’ इति बदन्निरस्यां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि

स्कोरिति सलोपः । बज्जेति यः । बज्जह । बज्जजे । अह । भह । अहयति । अहंसति ॥ * कृति रमागमं
बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भर्षीष्ट । भर्षीष्ट । अभाषीष्ट । अभा-
क्षीष्ट । अभष्ट । अजष्ट ॥ ४ ॥ क्षिप रेणवे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ॥ ५ ॥ कृष वि-
क्षेप्ते । कृषति । कृषते । कष्टा । कर्षी । कृष्यात् । कृषीष्ट । सृष्टासृष्टाकृषेति सिज्वा । पक्षे कसः । सिषि अन्धा ।
अकाक्षीष्ट । अकाक्षीष्ट । अकृषत् । तकि लिङ्सिचाधिति कित्वाद्भ । अकृष्ट । अकृषाताम् । अकृषत । अकृषत ।
अकृषाताम् । अकृषन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋपति । आनर्थ ॥ १ ॥ जुषी ग्रीतिसेवनयोः ॥
आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुपते । ओविजी भयचलनयोः । प्रावेणायसुपूर्वः । उह्विते । विज इट् । १।२।२।
विजेः पर इडादिः प्रत्ययो लिङ् । उह्विता । उह्विजिष्यते ॥ २ ॥ ओलजी ओलस्त्री व्रीडायाम् । लजते ।
लेजे । लजते । लज्जे ॥ ४ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ ओषश्च छेदने । ग्रहिण्या । वृक्षति । वज्र । वज्रवतुः ।
वज्रविष । वज्रह । लिङ्भ्यासस्येति संप्रसारणम् । रेफस्य ककारः । उरत् । तस्याचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भा-

रेफाकारसमुदायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । अपिहित्ति बभर्जतुः बभर्जुरित्यादीष्यते, बभर्जतुः बभर्जुरित्यादि स्यात् । न चात्र
गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति 'असंयोगाद्विद्वत्' इति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् । 'सनीवन्तः' इति इद्विकल्पाद्विभर्षीती-
त्यादि इष्यते विभृक्षतीत्यादि स्यात् ऋभावे 'हल्न्ताच्च' इति सनः कित्त्वप्रवृत्तेः । लिङ्सिचोस्तद्धि भर्षीष्ट अभर्षीत्यादि
स्यात् 'लिङ्सिचावात्मनेपदे' इति कित्वाद् णिजन्ताच्चि अवभर्जदित्यपि स्यात् । इतरामपवादत्वेन
'उर्कृत्' इति ऋत्वप्रवृत्तौ 'सन्वन्नञ्जि' इति सन्वन्नावात् 'सन्वतः' इतीक्षे 'दीर्घो लघोः' इति प्रवृत्तेः । यद्यपि 'उर्कृत्'
इत्यस्य वैकल्पिकत्वादवभर्जदिति सिध्यत्येव तथापि पक्षे अभीभृजदित्यनिष्ठं स्यादिति बोध्यम् । ऋजिभृजी भर्जने इति
भ्यादेशादृशं रूपमिष्टमिति चेत् । मैवम् । भर्जनाथं हि तादृग् रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरैकार्थत्वाभ्युपगमेऽपि
प्राचीनाश्वलाशो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेऽपि धावन्तरेण सुपरिहाराः । अपिहित्ति भृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुदात्त-
त्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचाभिहागमप्री-
व्यात् । विभर्षति भर्षीष्ट अभर्षीत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन अस्तेभृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः पूर्वाकृष्टपण-
गणप्रसङ्गात् । किं च अस्मिन्पक्षे यद्भुक्ति अधिको दोषः । वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्यादेशो पुनर्द्विवचनस्य दुर्लभत्वात्स्था-
निवत्त्वेनाभ्यासस्येति निषेधात् । स्त्रीकृतेपि द्विवचने रप्रिप्रीकोऽभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं बार्भजं बार्भजिष्यती-
त्यादि रूपं नैव सिध्यति । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते तर्हि अस्ते रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य
अरेव विधीयतां तथा च न कोपि दोष इति । अयमत्र सग्रहः—'रस ऋच्चेदपिहित्त्वं सन्लिङ्सिचचङ्परणिष्ठा ते । दोषो
अस्तेभृजौ चैव दोषो यद्भुक्ति चाधिकः ॥ साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेदन्तरेव धिर्घया । द्विल पुनर्न लभ्येत स्थानिव-
त्त्वाद्वेरेव ॥ तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति' ॥—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न
च संप्रसारणात्पूर्वं धातो रेफस्य पश्चात् रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । ऋष्यानु-
रोधेन कृताकृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचित्स्थित्यलंकीकारात् ॥—विज इट् ॥ इह 'वृद्धिर्घस्य' इति सूत्रान्मण्डूकतुत्या यस्यादिरिति
अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु इह इडित्यनेनोत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च
सति विजिषीथेत्यत्रैव स्यात् तद्विजितेत्यादी । ततश्चेष्टसिध्वर्थमिहागमो गृह्यते तस्य तु कित्त्वं व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्या-
प्राप्तेरतो लक्षणया इद्वान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकचनमिहादिप्रत्ययो द्विद्वदिति । एवं च इडादिरिति ला-
भाय यस्यादिरित्यनुवर्तनकृत्यो व्यर्थ एवेत्याहुः । इह ओविजीति तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावो इति
उहोत्यादिब्याख्यानात् । यस्मिन् हरदत्तेन उहोत्यादिप्रग्रहणं हेतुरुक्तः तस्यानित्यत्वादिति । तदनुक्तम् । कादिनियमेन
लिटि इदसंभवात् । न च तत्र कित्त्वेन गतार्थलादिदो इत्त्व व्यर्थमिति वाच्यम् । अपिहित्तिः कित्त्वेऽपि विवेजिथेत्यत्र पित्त्वेन
किञ्चाभावात् ॥—वज्रश्चेति । अत्र नव्याः । वज्रश्चेत्यादी 'लिङ्भ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ
पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न संप्रसारणे' इति सूत्रं स्वीक्रियते यतश्च अत एव ज्ञापकात्परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य
आ पादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदलस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकारात् 'अचः परस्मिन्' इति
स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरलमाश्रित्य वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपद्यते । परस्य संप्रसारणं परस्य यणः संप्रसा-
रणमिति वा सूत्रेति परस्मैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थत्वात् उक्तकृते विनैव वज्रश्च यून इत्यादि सर्वं सिध्य-
ति ॥ नचैवं 'लिटि वयो यः' 'वेनः' इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय नगोऽनुवृत्तिर्न लभ्येति वाच्यम् । 'न लिटि वयो यः' इति
सूत्रकरणे बाधकाभावात् 'न संप्रसारणे' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने गला मात्राद्वयस्याधिक्याच्च । एवं च लघुपावेनेष्टसिद्धौ

१ अकृषन्तेति—वसादेशेऽनत शत्युक्तेरादेशो न भवतीति बोध्यम् ।

षाच संप्रसारण इति वक्तव्यं न । अत्रिता । अत्रा । अत्रिष्यति । अत्रयति । अत्रयात् । अत्रासीत् । अत्रासीत् ॥ १ ॥
 व्यञ्ज व्याजीकरणे । विचति । विच्याच । विचिचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अत्र्याचीत् । अत्र्यचीत् ।
 व्यथेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे । उच्छति
 ॥ ३ ॥ उच्छी विवासे । उच्छति ॥ ४ ॥ अचच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण । अचच्छत्युत्तमिति गुणः । द्विहलप्र-
 हणस्यानेकहलप्रलक्षणत्वाद्वा । आनछे । आनछेतुः । अछिता ॥ ५ ॥ मिच्छ उच्छे । उच्छेयः पीडा । मिमिच्छ ।
 अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ अर्ज चर्च शर्ह परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ७ ॥ त्वच्च संवरणे । तत्वाच ॥ १० ॥ अचुच
 स्तुतौ । आनच ॥ ११ ॥ उच्च आजर्चे ॥ १२ ॥ उच्च उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ विमोहने । विमोहनमाकुलीकर-
 णम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोमिष्यति ॥ १४ ॥ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरफ ।
 रिह्येलेके । विशुं न विप्रा मतिमी रिहन्ति ॥ १५ ॥ तुप तुम्फ तुसौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
 द्वापि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तुपति । ततर्प । तर्पिता । स्पृष्टमृशेति सिखिकल्पः पौषादिकस्यैव । अक्षपवादत्वात् ।
 तेनात्र नित्यं सिष् । अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य क्त्वादिनिदितामिति नलोपे । * शे तुम्फादीनां तुम्वाच्यः ।
 आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषङ्गास्ते । तृम्फादयः । तृम्फति । ततृम्फ । तृम्फात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ
 तुम्फ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ २१ ॥ ट्फ टम्फ उच्छे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वि-
 तीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । टपति । टम्फति ॥ २३ ॥ अ्रुफ अ्रुम्फ हिंसायाम् । अ्रुफति ।
 आनर्फ । अ्रुम्फति । अ्रुम्फाचकार ॥ २५ ॥ गुफ गुम्फ अन्ये । गुफति । गुगोफ । गुम्फति । गुगुम्फ ॥ २७ ॥
 उभ उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाचकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ शोभायै । शुभति । शुम्भति
 ॥ ३१ ॥ हमी अन्ये । हमति ॥ ३२ ॥ चूती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिता । सेसिचोति वेद । चर्तिष्यति । चर्त्सति ।

‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रारम्भो ज्ञापयति निमित्तभेदाभावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति । तथा च उच्युपास्य
 इत्यादौ धकारस्य द्विले कृते पुनरुकारात्परस्य दकारस्यापि द्विलमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकारामिप्रेतमेव । यदि
 स्थानिभेदेऽपि निमित्तैक्ये कार्योपपत्तिः कचिद् दृश्यते तत्र तु ‘ज्ञापकसिद्ध न सर्वत्र’ इति स दोषः परिहृत्यतामिस्याहुः ॥
 —अत्रासीदिति । ऊदित्वात्पक्षे इद् । ‘वदव्रज-’ इति वृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधः ॥ —अत्रासीदिति । स्कोरिति सलोपः प्रवेति
 षः । षोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम् । धातुपाठे सकारस्य पाठात् । त-
 दाहुः—‘नकारजावनुसारपञ्चमी क्षलि धातुषु । सकारजः शकारश्चषाष्टवर्गस्तवर्गजः’ इति । व्यञ्च । व्याजीकरणं छपक-
 रणम् ॥ —पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽसमामथ प्रसज्येतेति भावः ॥ —कृन्मात्रविषयत्वादिति ।
 तेन उद्विचिता उद्विचितुमिल्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचितेत्यादौ तु तिङ्प्रिये न भवति । विव्याचेत् । अ्रुफति । आनर्फ ।
 अ्रुम्फति । अ्रुम्फाचकार ॥ गुफ । कुटादिले जातेऽपि न क्षतिः । ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति सूत्रे अणित् । प्रत्यया दितः
 स्युरित्युक्त्वात् । उत्तमे णलि तु णित्वाभावपक्षे दित्वात्संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक
 इति बोध्यम् । उच्छि उच्छे उच्छी विवासे । इमां भ्वादिगणे व्याख्याताः । इह पाठस्तु उच्छतीत्यत्र ‘आच्छीनयोः’ इति
 नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वरार्थः । तथाहि । उच्छति उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिवादीनां पित्वाद्नुदात्तात्वे धातु-
 स्वरैणाद्युदात्तं पदम् । हे तु प्रत्ययस्वरं मध्योदात्तमिति । न च सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्य-
 माणलात्कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम् । कुरुत इत्यादौ तसादौविकरणात्परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरपेक्षया
 प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरपेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् ॥ —उपलक्षणत्वादिति । अत एव अनुप-
 षस्य चेद् अश्रोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्यहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् । अन्यथा तत्र सगच्छेतेति भावः ॥ —
 आनछेति । अनृच्छ इति पर्युदासात् । नव्यास्तु ‘अचच्छत्युत्तम’ इति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध
 इति ‘इजादेः’ इति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अन्ये तु ‘अचच्छत्युत्तम’ इत्यत्र तादादिकचच्छेरिति
 सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् गणान्तरेऽपि अचच्छरस्तीत्यनुमीयते तद्वातोस्तु लिब्याम्निवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः ।
 मिच्छ । उक्तः क्लेश उक्लेशः । अचुच स्तुतौ । अच्यते स्तुयते देवतादिकमनयेति ऋक् । बाहुलकादिह करणे क्तिप् ।
 लोभिता । लोब्धा । ‘तीषसह-’ इति वेद । शिशुं न विप्रा इति । न शब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिमी
 रिहन्ति हिंसन्ति । न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः । चूती हिंसाग्रन्थनयोः । ईदित्करणे ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीप्तिवधार्थम् । य-
 द्वास्याप्येद्वक्तृत्वानिष्ठायामिनिषेधः सिध्यति अयापि ‘यस्य विनाषा’ इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन ‘धा-

१ तुपटुफेति—शे मुचादीनामिति सूत्रभाष्ये ‘शे तुपादीनां नुम् वाच्यः तुम्पति, तुम्फति’ इति पाठदर्शनं तादोऽपि सन-
 कारः प्रतीयते । मूलं तु धातुवृत्त्यनुसारीति बोध्यम् ।

अचर्त्तत् ॥ ३३ ॥ विध विधाने । विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । म-
रुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने । मृडति । मर्हिता ॥ ३६ ॥ पृड च । पृडति ॥ ३७ ॥ पूण प्रीणने । पूणति ।
पपण ॥ ३८ ॥ वृण च । वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये । तुणो ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि
श्रुमे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ श्रुन गतौ ॥ ४५ ॥ द्रुण हिं-
सागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ घुण घूर्णे भ्रमणे ॥ ४८ ॥ घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । घुरति । सुघोर । आशिषि सृषात् ॥
४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कृषात् । अत्र न भकुर्धुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र प्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥
खुर छेदने ॥ ५१ ॥ मुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ धुर विलेखने ॥ ५३ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अग्रग-
मने ॥ ५५ ॥ वृह् उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ तृह् स्तृह् तृह् हिंसायाः । तृहति ।
ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्हा । अतृहीत् । अताह्नीत् । अताण्डीम् ॥ ५९ ॥ इष इच्छायाम् । इषग-
मीति छः । इच्छति । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ ६० ॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥
६१ ॥ किल चैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ तिल खेहने ॥ ६३ ॥ चिल वसने ॥ ६४ ॥ चिल विलसने ॥ ६५ ॥ हिल
स्वभक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ विल संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः ॥ ६७ ॥ विल भेदने । ओष्ठयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने ॥
६९ ॥ हिल भावकरणे ॥ ७० ॥ शिल पिल उच्छेदे ॥ ७२ ॥ मिल ल्लेपणे ॥ ७३ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लि-
लेख ॥ ७४ ॥ कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्य इति क्तिवम् । चुकुटिय । चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट
संस्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७७ ॥ गुज शब्दे ॥ ७८ ॥ गुड रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ डिप क्षेपे ॥ ८० ॥ छुर
छेदने । न भकुर्धुरामिति न दीर्घः । छुर्यात् ॥ ८१ ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ मुट आक्षे-
पमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ मुट छेदने । बाभ्रशेति इत्यन्वा । मुव्यति मुटति । मुत्रोट । मुटिता ॥ ८४ ॥ तुट कलहकर्मणि ।
मुटति । तुतोड । मुटिता ॥ ८५ ॥ चुट छुट छेदने ॥ ८७ ॥ जुड बन्धने ॥ ८८ ॥ कड मदे ॥ ८९ ॥ लुट सं-
स्लेषणे ॥ ९० ॥ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कृडिता ॥ ९१ ॥ कुड बाल्ये ॥ ९२ ॥ पुड उत्सर्गे
॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ नुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ थुड स्पृष्ट संवरणे । थुडति । थुथोड । तुस्यो-
ड ॥ ९७ ॥ खुड छुड इत्येके ॥ ९९ ॥ स्फुर फुल संचलने ॥ १०१ ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलन इत्येके ।
॥ स्फुरतिस्फुलस्योर्निर्निबन्धः । ८।३।७६। पञ्च वा स्यात् । निःस्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपचं
केचित्पठन्ति । परस्फार ॥ १०२ ॥ स्फुड चुड वृड संवरणे ॥ १०५ ॥ कृड भृड निमज्जन इत्येके । गुरी उद्यमने
अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ गू स्तवने । दीर्घान्तः । परिणृतगुणोदयः । इतश्चत्वारः परस्मै-
पदिनः । नुवति । अनुवीत् ॥ १ । धू विधूयने । धुवति ॥ २ ॥ गु गुरीपोत्सर्गे । जुगुविध । जुगुय । गुता । गु-
प्यति । अगुषीत् । ह्रस्वद्वक्ता । अगुताम् । अगुपुः ॥ ३ ॥ ध्र गतिस्वर्थयोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुव-
सीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेद । दुध्रुविध । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अनुवीन । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥
कूड शब्दे । दीर्घान्त इति कैटपादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥
वृत् । कुटादयो वृत्ताः । पृङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् इयङ् । व्याप्रियते । व्याप्रे । व्यापप्राते । व्याप-
रिष्यते । व्यापृत । व्यापृताम् ॥ १ ॥ मृङ् प्राणत्यागे । ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६१। लुङ्लिङोः

वितमिमराजविधा' इत्यादि मिद्धमित्याहुः । कुर शब्दे ॥—करोतेरेवेति । मुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां
कृञ एवोपस्थितिर्भवति न तस्येति भावः । मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षण क । मुरो दैत्यः मुरारिविष्णुः । धुर
विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् धुरति । इगुपधेति क । धुर शत्रुम् । तिल खेहने । तिलति । इगुप-
धेति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ । तेलतीति शषि । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितु लिशायतीति प्रयोगः
प्रामादिकः । यत्तु कैश्चिन् कुटसादिः कुटादिः । कुट आदिर्यथा ते कुटादयः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेष
स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समाधत्तम् । तदमत् । लेखिना लेखिष्यतीत्यादी गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः ।
श्रुतिकारहरदत्तादिप्रत्यविरोधात् । 'गाङ्लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रित्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गा-
पत्तेश्च । किं च 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति
प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समाधत्तः । अपनम् आपः प्राप्तिः लिखसापो लिखापसं करोति । स्फुट विकसने । स्फुट-
त्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः । स च पदस्फोटवाक्यस्फोटोदिभेदेनानेकविधः । कृड मदे । कुटादिकार्योभावेऽपि ङान्तुगुरो-
धेनाथ कुटादीं पठतः । ङादीं पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः । पूर्वः पाठस्तु उच्छतीत्यादाविव कडती-
त्यादी आधुनांतार्थः ॥—स्फुरतिस्फुलस्योः—'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह—अथ वा स्यादिति ॥
—परिणृतेति । 'श्रुकः किति' इतीप्तिषेधः ॥—म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह—

शितश्च प्रकृतिभूतान्मुक्तस्तद् नान्यत्र । क्त्विजं स्वरायम् । त्रियते । ममार । ममर्थः । मन्निव । मर्तासि । मरिष्यति ।
 दृषीष्ट । अद्भुत ॥ १ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादियद् । रियति । पिबति । रेषा ।
 पेषा ॥ २ ॥ धि धारणे । क्षि निवासगम्योः ॥ ४ ॥ धू प्रेरणे । सुबति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विश्लेषे । किरति ।
 किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् । ॥ किरतौ लवने ॥ ६ ॥ ११४० ॥ उपात्किरतेः
 सुशगमः स्वाच्छेदेऽर्थः । उपस्किरति । अदभ्यासव्यायेऽपि । * सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् । उपात्किरत् ।
 उपचस्कार । ॥ हिंसायां प्रतेक्ष ॥ ६ ॥ ११४१ ॥ उपात्प्रतेक्ष किरतेः सुट् स्वादिसाम्यात् । उपस्किरति । प्रतिस्कि-
 रति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे । ॥ अचि विभाषा ॥ ८ ॥ १२१ ॥ गिरते रेफस्य क्त्वं वा स्वादजादौ । गिरति । गिळति ।
 जगार । जगाल । जगरिष्य । जगलिष्य । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता ॥ ७ ॥ दृङ् आदरे । आद्रिष्यते । आ-
 द्रियते आददे । आद्रिष्ये । आदर्ता । आदरिष्यते । आदपीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने ।
 त्रियते ॥ २ ॥ अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिष्य ।
 पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् । किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदशोः । सस-
 र्जिष्य । सल्लह । लष्टा । लक्षयति । सृजिदशोर्लक्ष्यमकितीत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्नाक्षीत् ॥ २ ॥ टुमस्जो
 शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मस्तिजनशोर्लक्षलीति नुम् । * मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः । संयोगादिलोपः । मम-
 क्त्विष्य । ममज्जिष्य । मज्जा । मज्जयति । अमाह्वीत् । अमाह्वाम् । अमाह्वुः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोका । रोक्षयति ।
 अरौक्षीत् । अरौकाम् ॥ ४ ॥ भुजो कौटिल्ये । रुजिष्यत् ॥ ५ ॥ क्षुप स्पर्शे । छोसा । अच्छौप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश
 रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्षयति । रेष्टा । रेक्षयति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥
 स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्टा । स्पक्षयति । स्पक्षयति । अस्पाक्षीत् । अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥
 विच्छ गतौ । गुप्यपेलायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश
 प्रवेशने । विक्षति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मुश आमर्शने । आमर्शने स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥
 णुद् प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ षट् विशरणगत्ववसादनेषु । सीदतीत्यादि
 औषादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु पार्थः । सादः । स्वरायम् । शब-
 नुदात्तः । शस्तुदात्तः ॥ १५ ॥ शद् शातने । स्वरायम् एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित इत्यात्मने-
 पदोक्तेः ॥ १६ ॥ अथ षट् स्वरितेतः । मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये
 तत्त्वर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ २ ॥ मुच्छ मोक्षणे । ॥ शो मुचादीनाम् ॥ ७ ॥ १५९ ॥ युञ्
 शितश्च प्रकृतिभूतादिति ॥—तङ्किति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन त्रियमाण इति सिद्धम् ॥—स्वरार्थमिति ।
 मा हि मृतेत्यत्र 'तात्स्यनुदात्तत्वं' इदमुपदेशाल्लसार्वाधानुकमनुदात्तम्' इत्यनेन दित परस्य लोपदेशार्वाधानुकस्यानुदात्तत्वे
 कृते धातुरुदात्तः । इत्त्वामावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरुदात्तः न्यात् । न च सिञ्जोपस्यासिद्धत्वात् दितः परत्वं
 लसार्वाधानुकस्य दुरुपपदमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । इत्त्वसामर्थ्यात् सिञ्जोपस्यासिद्धत्वं नेति सुब-
 लात् । अमृतेत्यत्राङगमस्योदात्तत्वात् मृडो इत्त्वस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माह-
 प्रयोगे 'तिङ्कितः' इति तिङन्तनिघातेऽपि इत्त्वं व्यर्थमेव स्याद इति हिशब्दप्रयोगे तु हि चेत्यनेन तिङन्तनिघातानि-
 घेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् । रि पि गतौ । परलाङ्गधूपधगुणः स्यादित्याशङ्क्यामाह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥
 —किरतौ लवने ॥ 'उपात्प्रतियज—' इति सूत्रादुपादिति वर्तते । लवने किम् । उपकिरति ॥—हिंसायां प्रतेक्ष ॥
 चाडुपात् । 'उरो विदार प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः । कर्मणि लिट् । 'ऋच्छय्यूताम्' इति गुणः ॥—दृङ् आदरे ।
 'तथाश्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः । प्रच्छ जीप्सायाम् । ज्ञातुमिच्छा ज्ञोप्ता । अत्र ज्ञपिज्ञाने । 'आपृज्ययूधा-
 भीत्' 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः । णुलि । प्रच्छकः । पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिजन्ताण्युलि तु पृच्छकः ।
 पृच्छाशब्दस्य मिदादेराकृतिगणलादि संप्रसारणे बोध्यः । किरादयो वृत्ता इति । एते च 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्'
 इति वक्ष्यमाणयकृचिणादिनिषेधात्वात्के उपयोष्यन्ते । 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चम्य इत्येतदुत्तरद्वारेऽनुवृत्त्यर्थमिति बो-
 ध्यम् ॥—ससर्जिष्येति । 'विभाषा सृजिदशोः' इति थलि वेत् ।—विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि
 शो न तु शप् । तेन विच्छायती । विच्छायन्ती इति नुम्बिकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं
 स्त्रीकृत्य विच्छती विच्छन्ती इति नुम्बिकल्पं विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदाहृत्येतेषां तु मते तुदादिपाठस्य
 केवले चरितार्थलादायप्रत्ययान्ताच्छेदे । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव 'शप्प्रत्ययोः—' इति नुम् ॥—पठितस्येति ।
 अलिङ्गने गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥—तङ्क्यर्थ इति । पूर्वपाठस्तु संश्लेषणे कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः ॥—

स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । भोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ लुप्लु छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विदू लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादि-
मते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारान्ग्रीष्मं लब्ध-
वानित्यर्थः । तृनुचौ ॥ ४ ॥ लिप् उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिपिचीत्यङ् । तहि
तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ पिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । अमिचत् । असिचत । असिक्त ।
अमिपिञ्चति । अम्बपिञ्चत् । अमिपिपेच ॥ ६ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त ।
कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तात् ॥ १ ॥ खिद् परिधाते । खिन्दति । खिन्दे । खेत्ता । अयं दैन्ये दि-
वाद्यौ रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति । पेक्षिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिशतु ॥ ३ ॥
वृत् । मुचादयो वृत्ताः । तुदादयश्च ॥ इति तुदादयः ॥

तिङन्ते रुधादयः ।

रुध्रि आवरणे । नव स्वरिते इरितश्च । ॥ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३।१।७८। शपोऽपवादः । मित्रादन्या-
दृचः परः । नित्यत्वादुणं बाधते । रुणद्धि । श्रमोरलोपः । ण्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाणुत्वं
न । न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरलोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुण्धे । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणघम् । अरुधत् ।
अरंत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ मिदिद् विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्यति । भेक्ष्यते । अभिनत् । अभि-
न्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिनत । अभेत्सीत् । अभित् ॥ २ ॥ छिदिद् द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छै-
त्सीत् । अच्छित् ॥ ३ ॥ रिचिद् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्के । रिरेच । रिचि । रेका । अरिणक् । अरिचत् । अरै-
क्षीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विचिद् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्के ॥ ५ ॥ धुदिद् संपेपणे । धुणत्ति । धुन्ते । क्षोत्ता ।
अधुदत् । अक्षंत्सीत् । अधुत् । ६ ॥ युजिद् योगे । योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृदिद् दीप्तिदेवनयोः । कृणत्ति । कृन्ते ।
चच्छृदं । सेसिचीति वेदः । चच्छृदिपे । चच्छृमे । छादित् । छादिष्यति । छात्स्यति । अच्छृदत् । अच्छृदीत् । अच्छ-
दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिद् हिमानादयोः । तृणत्तीत्यादि कृणत्तिवत् ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आ-
र्धघानुके तोत्रादिकवत् ॥ १० ॥ जि इन्ध्री दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । ॥ श्राञ्जलोपः ॥ १।१।२३। भ्रमः प-
रस्य नस्य लोपः स्यात् । श्रमोरलोपः । इन्धे । इन्ध्मे । इन्धिता । इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये ।
खिन्ते । खेत्ता ॥ ३ ॥ विद् विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥ अथ परस्मैपदिनः । शिप्ल् विशेपणे । शिनष्टि ।
शिष्टः । शिपन्ति । शिशेपिथ । शिष्टा । शिष्यति । हेधिः । जश्वम् । एत्वं । श्रमोऽशरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ शिण्डि । शिपिद् । शिनपाणि । अशिनद् । लडित्वाडङ् । अशिपत् ॥ १ ॥ पिप्ल् संचूर्णने । शिपिवत् । पि-
नष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभञ्जथ । भङ्गा ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।
भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक्त ॥ ४ ॥ नृह हिमि हिंसायाम् । ॥ नृणह इम् ॥ ७।३।९२। नृहः भ्रमि कृते इमा-
पिच क्षरणे ॥ पिचिरिति काचार्दारात् पठन्ति । तनु फलमावादुपेक्ष्यम् । इह 'लिपिर्माचद्वथ' इति च्लेरद् विधीयते
स चाप्राप्तविधिः । इरित्वे तु विक्रपेन प्राप्तौ नित्यार्थो विधिरिति फलभावः ॥—पिशन्विति । दीपयित्वित्यर्थः ॥
इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्रादन्यादृच पर । प्रत्ययमज्ञाफल तु शय्येत्यज्ञा । शस्योच्चारण तु 'श्रमो-
रलोपः' 'श्राञ्जलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं न तु मार्वायानुक्रमज्ञाया फलभावान् । न चापिन्मार्वाधानुक्रम्य इति गुणनिषेधः
फलमिति शङ्क्यम् । द्यन्तस्याह्लाभावान् ॥—अरुण टान् । मपि दर्शयितुं रुवा । एवमभिन इत्यत्रापि । उच्छृदिद् ।
उच्कार' कन्वायामिट्टिकत्यायः । छन्वा । छादला । इत्यपेक्षे 'न कन्वा सेट्' इति कित्चनिपेवाद गुणः ॥—श्राञ्जलोपः ॥
अस्य मुन्ध्यादाहरणम् । अनाक्ति । भनक्ति । आदिपुन्यप्रकारानुबन्धस्य श्रमो ग्रहणमित्याह—श्रमः परस्येति । एव च
'यजयाच' इति विश्वशब्दस्यापि नुटि विधानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्ती-
त्याहुः । इन्धे इन्ध्मे । श्रमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णो । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । न लोपस्य 'असिद्धव-
दत्र' इत्यादिद्वन्वान्धानिवत्वाद्वा । भञ्जो । कृदिक्करणे निष्ठान्तार्थः । भ्रमः । भुज पालनार्थः । 'भुजोऽनवने'
इत्यात्मनेपद वक्ष्यते । मुद् । मुनान्ते ॥—नृणह इम् ॥ नृह इति वक्तव्ये सधमो ग्रहण विशेषविहितेन इमा श्रमो
बाधो मा भूदित्येवमर्थम् । न च तांदादिकस्य तह इत्यस्य व्याख्यर्थमवास्तिवति शङ्क्यम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्व-

गमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेदि । तृणदः । तनई । तर्हिता । अनृणेद् । हिनस्ति । जिहिस । हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी
 केदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उदांचकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औन । औनत् । औन्दम् ॥ ७ ॥
 अञ्ज व्यक्तियक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्कः । अङ्गन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्कथ । अङ्क । अ-
 ज्जिता । अङ्गिध । अनजानि । आनङ्क । ॥ अञ्जेः सिचि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिदं स्यात् । आञ्जीत्
 ॥ ८ ॥ तञ्ज सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्कत् । तञ्जिता ॥ ९ ॥ ओविर्जी भयचलनयो । विनक्ति । विङ्कः । विज
 इहिति हिरवम् । विविजिय । विजिता । विविनक । विविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥
 पृची संपर्के । पृणक्ति । पपच ॥ १२ ॥ इति रुधादयः ॥ ॥ अथ सप्त स्वरितेनः । तनु विस्तारे । तनादिकृष्ण्य
 उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् । ॥ तनादिभ्यस्तथासोः
 ॥ १३ ॥ ७९ ॥ तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । यासा साहचर्यादेकवचन तदावदो गृह्यते । तेनेह न द्रुपम-
 तनिष्ठ । अनुदात्तोपदेशेननुनासिकलोपः । तङ्गि । अतन । अतनिष्ठ । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ पणु दाने । स-
 नोति । सनुते । ये विभाषा । सायान् । सन्यान् । जनसनेत्यान्वम् । असात । असनिष्ठ । असाथा । असनिष्ठाः ।
 क्षणु हिसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ठ । अक्षयाः । अक्षणिष्ठाः
 ॥ ३ ॥ क्षिणु च । उपत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यत्रेयादयः । भवत्येवं-
 त्यस्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षणीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ठ ॥ ४ ॥ ऋणु गती । ऋ-
 णोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णन्ति । आर्णः । आर्णुणे । अर्णितासि । अर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ठ । आर्थाः । आ-
 र्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥ घृणु दीर्षे । जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥ ॥ अथ
 द्वावनुदात्तेतौ । वनु याचने । वनुते । ववनं । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान ॥ १ ॥ मनु अवबोधने ।
 मनुते । मेने ॥ २ ॥ डुकृञ् करणे । करोति । अत उन्सार्वधानुके । कुञ्जः । यण । न भकुर्लुगमिति न दीर्घः ।
 कुर्वन्ति । ॥ नित्यं करोतेः ॥ ६१ ॥ १०८ ॥ करोते । प्रत्ययोकारस्य नित्य लोपः स्यान्मोः परयोः । कुर्व । कुर्म ।
 चकर्थ । चकृव । चकृपे । कर्ता । करिष्यति । ॥ ये च ॥ ६१ ॥ १०९ ॥ कृज उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् ।
 आशिषि । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्पात । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अ-
 कृथाः । ॥ संपरिभ्यां करोतौ भूपणे ॥ ६१ ॥ १३७ ॥ ॥ समवाये च ॥ ६१ ॥ १३८ ॥ संपरिपूर्वस्य करोतेः सुह
 स्याद्भूपणे संघाते चार्थः । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । मग्नीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूपणेऽपि
 सुह । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकान् । परिनिविभ्य इति प । परिष्करोति । विवादीना ता । पथेष्कार्पात । पथेष्का-
 र्पात् । ॥ उपात्यतिथ्यत्तत्रैकृतयाकथाध्याहारेषु च ॥ ६१ ॥ १३९ ॥ ॥ य्पात्कृजः सुह स्यादेवंप्रत्यय चाध्यागुणयो-
 रर्थयोः । प्रतियत्रो गुणाधानम् । विकृतमेव पैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितकदेशपरणम् । उपस्कृता
 कन्या । अलंकृत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणा । समुदिता इत्यर्थः । एषो दृक्प्रयोगस्कृतेः । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उप-
 स्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं द्रवते । वाक्याध्याहारेण द्रव इत्यर्थः । ॥ सुहृत्कार्पात् ॥ ६१ ॥ १३९ ॥ अङ्गान्य-
 व्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कारः । कार्पात् इत्यादि भाष्ये प्रत्याग्यातम् । तथा हि । पूर्व धानुरूपसंगेण युज्यते । अ-
 न्तरद्वत्वात्सुह । ततो द्विवचम् । एव च कृतश्च संयोगाद्गुणः । संचस्करः । कृमृश्च इति सूत्रे कृतो भारद्वाजस्येति
 सूत्रे च कृजोऽसुह इति वक्तव्यम् । तेन समुहकार्पात्परम्पद । संचस्करिथ । संचस्करिथ । गुणोतीति सूत्रे नित्यं छन्द-
 सीति सूत्राश्लिसमित्यनुवर्तते । नित्यं य संयोगादिभ्यस्त्यथाऽसुहि गुणो न । सस्किथान । कृतश्च संयो-
 धानुकस्य विकरणेन व्यवधानान् । 'नाभ्यस्तम्यानि पिनि' इत्यतः पिनिर्नाम 'उनो रुद्धि' इत्यतो हल्यति च यनंते तदाह
 —हलादौ पितिर्ति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रम्वगम्यहारीर्यानकथं तु हल्यति नानुवर्तते किं तु
 पितिर्ति अनुवर्तते एव । तेन तद इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हल्यत्यनुवर्तते । नृणां नाल्यन्तानप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अचि
 नेत्यनुवर्तनात् । उन्दी । केदनेमाद्रीभावः । अञ्ज । व्यक्त्याविवचनम् अक्षण विषयता ॥—अञ्जेः सिचि ॥ नित्य-
 मिदं स्यादिति । विभाषाप्रहणं नानुवर्तते इति भावः । सिचि किम् । अटका । पृची । इतिन्वाभिप्रायः नेदः । पृक्कः ।
 'अपृक्क एकाल्' इत्यत्र नञ्पूर्वः ॥ इति रुधादयः ॥

अतनिष्ठ अतानिष्ठेति । 'तन्मथसिधाम्' इति तादेश । 'अतो हलादे' इति वा रुद्धिः । अतनेति । 'तनादिभ्यस्त-
 थासोः' इति सिजलुक्प्रत्ययानुनासिकलोपः ॥—अतनिष्ठेति । लुगभावपक्षे ऽट । पणु दाने । नानाऽय प्रकारान् लक्षणात् ।
 तेन यद्वलुकि ससन्ति इत्यादावनुस्वारपरसवणां । क्षणु हिमायाम् । क्षिणु च । मर्णाथ लादार्ण णकारो । तेन
 विक्षन्ति । क्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवणां ॥—सिचो लोप इति । न चान्ताभ्यक्षे प्रत्ययलक्षणप्रत्यया अकृतैस्त्यत्र गुणः

गादेरिति लिङसिचोर्नेद । एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १ ॥ इति तनादयः ॥

तिङन्ते त्रयादयः ।

दुःक्रीञ् द्रव्यविनिमये । ॐ त्रयादिभ्यः श्रा ॥३॥१८१॥ क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वापूर्वं शेर-
न्तादेशः । परत्वाञ्जित्वाद् अन्तरङ्गत्वाच्च । एव अस्याद्भाव । ततः श्राभ्यस्तयोरित्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते ।
क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्री-
यात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥
श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आवम् ।
ममी । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयान् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् ।
अमास्त ॥ ४ ॥ पिञ् बन्धने । पिनाति । पिनीते । सिपाय । मिये । मेता ॥ ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे । ॐ स्त-
म्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः इनुश्च ॥३॥१८२॥ चात् श्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते ।
चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौपीत । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तम्भ्वाद्यश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके ।
माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोपणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः ।
विष्टन्नोति । विष्टन्नाति । अवष्टन्नोति । अवष्टन्नानि । अवतष्टम्भ । ज्स्तम्भित्वङ्कु । व्यष्टभन् । व्यष्टम्भीत् । स्तु-
न्नोति । स्तुन्नाति । ॐ वेः स्क्ञातेर्नेत्यम् ॥८॥३॥७७॥ वेः परस्य ग्वञातेः सस्य पः स्यात् । विष्कन्नोति । वि-
ष्वन्नाति । स्कुन्नोति । स्कुन्नाति । ॥ हलः श्रः शानञ्ज्ञौ ॥३॥१८३॥ हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्यादौ
परे । स्तभान । स्तुभान । स्क्भान । स्कुभाम । पश्चे स्तभुहीत्यादि । युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता
॥ ७ ॥ कृञ् शब्दे । कृनाति । कृनीते । कृविता ॥ ८ ॥ ङ्ङ् हिंसायाम् । ङ्ङाति । ङ्ङीते ॥ ९ ॥ पूञ् पवने ।
ॐ प्वादीनां ह्रस्वः ॥७॥३॥८०॥ शिनि पर । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लृञ् छेदने । लुनाति । लुनीते
॥ ११ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीतः । नस्तार । तस्मरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत ।
आशिपि । स्तीर्यात् । लिङसिचोरिति वेद । ॐ न लिङि ॥७॥३॥३९॥ वन इदो लिङि दीघो न स्यात् । स्तरि-
पीष्ट । उश्चेति क्त्वम् । स्तीर्याष्ट । मिचिच परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट । अ-
स्तरिष्ट । अस्तीष्ट ॥ १२ ॥ वृञ् हिंसायाम् । कृणानि । कृणीतः । चकार । चक्रे ॥ १३ ॥ वृज वरणे । वृणाति ।
वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिपि उदोष्टापूर्वस्य । वृर्यात् । वरिपीष्ट । वृर्याष्ट । अवारीत् । अ-
वारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृष्ट ॥ १४ ॥ पूञ् कल्पने । पुनाति । पुनीते । दुधविध । दुधोथ । दुधुविव ।
धोता । धविता । स्तुसुपृञ्च इनीट् । अधावीन । अधविष्ट । अधोष्ट ॥१५॥ ॥ अथ वध्नान्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
पृ हिंसायाम् । शृष्ट्रा हस्त्वोवेति ह्रस्वपक्षे यण । अन्यदा ऋच्छन्त्यामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्युकः
कितीति निषेधस्य क्कान्तिनियमेन वाध । शश्रिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारि-
ष्टाम् ॥ १ ॥ प पालनपुरणयोः । पप्रतु । पपरतु । आशिपि । पूर्वात् ॥ २ ॥ व वरणे । वरण इत्येके ॥ ३ ॥ भृ
भर्त्सने । भरणेप्येके ॥ ४ ॥ मृ हिंसायाम् । मृणानि । ममार ॥ ५ ॥ द विदारणे । ददरतुः । ददृतुः ॥ ५ ॥ जृ
वयोहारौ ॥ ७ ॥ ङ् इत्येके ॥ ८ ॥ ध इत्यन्ये ॥ ९ ॥ न नये ॥ १० ॥ कृ हिंसायाम् ॥ ११ ॥ कृ गतौ । क-

स्यादिति वाच्यम् । 'उश्च' इति मिन क्त्वेन तर्जयमान ॥ 'अपर्युपेभ्यः' इति श्रुतिग्रन्थपाठ विहाय भाष्यवार्त्तकानुसारेणाह
—संपरिभ्यामिति ॥ इति तनादयः ॥

एवं अस्याद्भाव इति । 'आमनेपदेवनन' इत्यनेन ॥—सौत्रा इति । नकारोपभा इत्यपि ज्ञेया ॥—विष्टन्नोती-
ति । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । गन्धे इति पत्यम् ॥—वेः स्क्ञातेर्नेत्यम् ॥ 'मिवादीना वा' इत्यनो वेति नानुवर्तने
इति स्वनार्थमिह निलग्रहणम् ॥—विष्कन्नोतीति । स्क्ञातेर्नेत्यत्र द्राविशिष्ट रूप न विवक्षित किं तु धातुमा-
त्रम् । अन्यथा विष्कम्भितमिन्वादावापि पठ्य न स्यात् । न चेत्पदान् , मा श्वादिग्रन्थाविरोधादिति भावः ॥—हलः
श्रः—॥—स्तभानेति । 'अतो हे' इत्यारम्भनामर्थार्थान्नपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेतुः । अत एव जहीत्यत्र हिलो-
पवारणार्थं परिभाषा नोपन्यसेत्याहुः । यत्तु कैश्चा शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो भवति न तु सौत्रेभ्य
इति व्याख्याय सम्भोहीन्युदाहृत तर्जिप्रमाण माधवादिग्रन्थविमूह च ॥—प्वादीनां ह्रस्वः ॥ 'ष्टिवृकुसुचमाम्' इ-
त्यतः शिनीत्यनुवर्तन इत्याह—शिनि पर इति । न लिङि इति । अनेन वृत् इदो लिङि दीघो नेति स्मारितम् ॥—
उदोष्टय—। दन्तोष्ठोऽपि ओष्ठग्रहणेन एवम् इत्याह—वृर्यादिति । वरिपीष्टेति । 'लिङसिचोरामनेपदेव' इति वेद ॥

णाति । अरांचकार । अरिता । अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईयात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥ गृ शब्दे ॥ १३ ॥ ज्या वयोहातौ । ग्रहिज्या । हलः । ६।४।२। अङ्गावयवाद्दलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्या । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ री गतिरेषणयोः । रेषणं वृक्षचन्दः । ली श्लेषणे । विभाषा लीयतेरिलिजिपचे आचं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ ठली वरणे । ग्लि-
नाति ॥ १७ ॥ ग्री गतौ ॥ १८ ॥ वृत् । त्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । व्री वरणे ॥ १९ ॥ भ्री भये ॥ २० ॥ भरण इत्येके ॥ २१ ॥ क्षीप् हिंसायाम् । पृषां त्रयाणां ह्रस्वः । केचिन्मते तु न ॥ २२ ॥ ज्ञा अवबो-
धने । ज्ञाज्जनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः ॥ २३ ॥ वन्ध्र वन्धने । ब्रप्ताति । बबन्धिथ । बन्धा ।
बन्धारौ । भन्त्यति । बधान । अभान्तीति । पूर्वत्रासिद्धमिति भृभावात्पूर्वं अलो ब्रलीनि मिज्जोप । प्रत्ययल-
क्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भृभावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति मिज्जोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् । अभान्सुः
॥ २४ ॥ वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वमे । ववृपे । ववृदे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत् ॥ १ ॥
अन्थ विमोचनप्रतिहरणयोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रन्थानि । श्रन्थिप्रन्थीत्यादिना क्त्वपक्षे एवाभ्यासलोपा-
वप्यत्र वक्तव्यो इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः । श्रेयुः । इदं क्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेयिथ । अस्मिन्नपि
पक्षे णलि । शश्राथ । उक्तमे तु । शश्राथ अश्रथेति माधवः । तत्र मूलं सृग्यम् ॥ १ ॥ मन्थ विलोढने ॥ २ ॥
अन्थ ग्रन्थसन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तृकम् ॥ ४ ॥ कुन्थ संश्लेषणे । संश्लेशो इत्येके । कुन्नाति ।
बुक्क्य ॥ ५ ॥ कुथेति दुर्गः । बुकोथ ॥ ६ ॥ मुद् क्षोदे । मुद्नाति । मुदान ॥ ७ ॥ मृड च । अयं सुश्लेषि ।
हृवम् सृणाति ॥ ८ ॥ गुथ रोपे । गृनाति ॥ ९ ॥ कुप निष्कपं । कुणाति । कोपिता । निरःकुपः
७।२।४६। निरः पराङ्मुपो बलादेर्वाधेधातुकस्य इडा स्यात् । निष्कोपिता । निष्कोष्टा । निरकोपीत् । निरकु-
क्षत् ॥ १० ॥ क्षुभ सचलने । क्षुभ्नादिपु च । ८।४।३९। क्षुन्नाति । क्षुन्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान् ॥ ११ ॥
णभ तुभ हिंसायाम् । नप्ताति । तुन्नाति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि ॥ १३ ॥ क्लिष्ट
विवाधने । शादिति श्रुत्वानिषेधः । क्लिप्ताति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीन् । अक्लिष्ट ॥ १४ ॥ अश भोजने ।
अश्नाति । आश ॥ १५ ॥ उध्रस उच्छे । उकार इत् । ध्रन्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्वययव इत्येके । उध्रसांचकार
॥ १७ ॥ इप आभीक्ष्ण्ये । पीनः पुन्य भृशार्थो वा आभीक्ष्यम् । इष्णाति । तीपसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकार-
विकरणस्य तौदादिकस्यैव द्वेषेग्रहणं ननु इप्पतीष्णात्योरित्याहुः । एपिना । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इदिकल्प उचितः ।
तथा च वार्तिकम् । इप्स्तकारे इयन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति ॥ १८ ॥ विप विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥

—अवृष्टंति । 'उध्र' इति लिट्मिचो ऋ-वाट गुणाभावे मय्युवम् ॥—हलः ॥ संप्रसारणमैत्यनुवर्तते । अइत्येव-
वयवपट्टी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह— अङ्गावयवादिर्दिति । अङ्गावयवादि- । निरुत द्रुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् ।
विश्रुति । क्षीप् हिंसायाम् । पित्राद् । अत्रा । हेति विभावाम् । क्षियाशोरित्यादेः अत्रा वसेत्यनिक्रम आचारभेद
इति वक्ष्यति ॥—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेनाद्भुतपरिभाषा नायत इत्याकरं स्थितम् । अन्यथा
ज्ञाज्जनोर्जा विद्वद्वात् । 'अनो दीर्घो गति' इति दीर्घगद्वे । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यापक्षयान्कथमिह ह्रस्वाभावमिद्वि-
रिति चेत् । अत्राहुः । दम्नाभावे मय्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । गति तु दम्बे पुनरुक्त्यर्थं प्रत्ययेवेति न ज्ञापकः ।
तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किञ्चिद्वाचकमिति । किञ्च अद्भुते पुनरद्भुतावविनिर्गत्येव परिभाषाशरीरम् । तयो-
क्तज्ञापकान्मिदम् । यदि तु 'म्यमोम्यम्' इति मूत्रे भाष्ये परिनिष्ठितमय्येव पाठस्याह स्वतन्त्रभेदे वचने न तु ज्ञापक-
सिद्धमिति पक्षोऽपि गुणमदस्मच्छब्दगतमनोरमाप्रन्धादवगम्यते । तस्मिन्नु पक्षे दीर्घग्रहणगामर्थं नोपक्षीणमिति सम्यगेवाय
ग्रन्थ इति । केचित् गताप्रवृत्तिविधेरनित्यत्वात् दम्ब इति व्याख्येयमित्याहुः ॥—वध्नातीति । 'आनदिताम्' इति नलोपः ॥
—अभान्त्सीदिति । 'वध्रज' इति वृद्धिः । भृभावात् ॥—अवान्धामिति । 'श्रपमशो' इति तस्य धन्वम् । 'ज-
रो शरी' इति वा लोपः । वृङ् गमकां । भाक्तिर्भजनम् । अन्थ ॥—क्त्वपक्षे इति । श्रन्थिप्रन्थिदम्भानां लिट् क्त्वं
वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥—निरः कुपः ॥ 'स्वरति' इति मृत्राद्वैत्यनुवर्तते 'आधेधातुक्ये' इत्यधिक्रियत
एव तदाह—बलादेरित्यादि । निरः किम् । कोपिता । कोपितुम् ॥—निरकुक्षदिति । उडभावे कः ॥—सहिना
साहचर्यादिति । ययपि पठ पुन चक्ष्ये इति दिवादिशपि महिरमि तथापि सहेति शपा निर्देशात् भावादिकेनैव स-
हिना साहचर्यमित्याहुः ॥—इयन्प्रत्ययादिनि । बहुव्रीहिरयम् । इयन्प्रत्ययवत् द्वेषस्त्वारं परत इदिकल्पप्रतिषेध इति
वार्तिकार्थः । तथा च देवादिकादिकल्पो नैति फलितम् । एव च 'तीपसह' इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् ॥—

पुष प्लुष खेहनसेवनपूरणेपु । मुष्णाति डुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टी । पोषिता ॥ २२ ॥ मुप स्तेये । मोषिता ॥ २३ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्चाति । वान्तोऽयमित्येके । ॥ च्योः शूडनु-
नासिके च । ६।४।१९। सनुकस्य छस्य वस्य च क्रमाच्छ ऊह एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झलादी च क्ति ।
सौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादृढि कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच् । सौनीहि ॥ २४ ॥ हिठ च ।
हुत्वम् । हिष्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहज्या । गृह्णाति । गृहीते । ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः
। ७।२।३७। एकाग्रो ग्रहेर्विहितस्येतो दीर्घः खान्नतु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्णात् । ग्रहीपीठ ।
इयन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीपाताम् । अग्रहीपत ॥ १ ॥ इति त्रयादयः ॥

तिङन्ते चुरादयः ।

चुर स्तेये । ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३।१।
२५। एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धत्वर्थ इत्येव मित्रे तंपामिह ग्रहणं प्रपञ्चायम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे । पुगन्तेति पुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिपशवादि । गुणयादेशौ । चोरयति । ॥ णिचश्च । १।३।
७४। णिजन्तादात्मनेपदं स्वात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्थात् । चोरयिपीठ ।
णिभीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचु-
रत् ॥ १ ॥ चिति स्तृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् ।
तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादां नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकह-
लित्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरं । अत एवाष्टपाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥
यत्र संकोचे । यत्रयति । यत्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यत्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुट्टि-
पोषितेति । अनिटकेपु पुण्येति द्यना निदेशादयं गैरिति भावः ॥ -च्योः शूडनु— ॥ च्योरिति गतुक्स्यानुकरणम् ।
चुलेन तकारस्थाने चकार इत्याह—सनुकस्येति । एव च मृत्रे छकारात्पूर्वं चमारे ज्ञेयः । सनुकस्य किम् । विच्छप्र-
च्छाभ्या नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्युहपरिभाषा लनित्या अस्मादेव सनुकप्रद-
णात् । तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि भिन्नमित्याहुः । मृत्रम्भेन चशब्देन किञ्चलो, रित्यनुकृत्यत इत्याह
—कावित्यादि ॥—ग्रहो लिटि दीर्घः । ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहित्यनि इत्यादां यद्वल्कि माभूत । विहि-
तस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्दे परल नेति वाच्यम् । दीर्घविभौ स्थानिवद्विनिषान् ।
तंपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवद्विनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषण व्यर्थमेवेत्याहुः । प्रकृतस्येतो ग्रहणा ग्राहिता
ग्राहियत इत्यादी चिष्वदिदो न दीर्घः ॥—ग्रहीपीठंति । वृत्त इत्यनुत्पत्तेर् लिटीनि दीर्घनिषेधो न प्रयत्नः ॥—
अग्रहीपातामिति । लुडात्मनेपदद्विवचनम् ॥ इति त्रयादयः ॥

सत्यापपाश— ॥ एतस्मोदाहरणानि अग्रे नामानुपु स्फुटीभविष्यन्तीनां नामामिषपपाद्यन्ते । लचधब्दोऽका-
रान्तः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये लाहुः । गांपेभ्योऽपि णिजर्थमेवामुपादानम् ।
अन्यथा रमणीय घट कगेनीत्यादाविच रमणीय रूपवर्णान्यादावपि णिज न सादिति ॥—अचूचुरदिनि । अत्र प्राचा
व्याख्यात्रा सन्वद्वयुनीति सन्वद्वाव इत्युक्तं नटभसान् । सन्वद्वावविषये हि जाग्रमालो दीर्घं सन्वद्वाव नापेक्षत इति ॥
—सामान्यापेक्षमिति । गांवोऽपि चुरादयो विकर्षेण णिच लभन्त इत्येतदर्थकमन्यर्थः । न चैवम् 'आधृपादा' इति
व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्ध्यसाधनं विकलान् । एव चास्मिन्पक्षे आधृपीणाणां वैविच्छको विकल्पः । अन्यथा तु शिष्ट-
प्रयोगाद्यवस्थित इत्यर्थः ।—जगाण । जगणतुरिति । वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुर पाठस्यास्मिस्तु पाठे नास्त्येव
प्रकृतार्थमिद्विः । केचित् णिजभावे गणयामास्येतिद्रुपाभावेऽपि गणधानां रदनत्वाद्गणयामास्येति नामा भविष्यतीति जगा-
णयादिपाठविन्य इत्याहुः ॥—न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यं ज्ञापि नैव्यमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपदस्य
शितिलत्वे जगाण जगणतुरिति श्रुतिप्रयोग कथं सम्यच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्योदेराकृतियगलत्वात् तत्रत्यधातोस्तदपसि-
द्धेः ॥—तच्चिन्त्यमिति । यत्रितत्रिमत्यादिपु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । नेपा सयोगान्तत्वात् यत्रतत्रमन्त्र
इति नकारे पठितेऽप्यनिर्दितामिति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् । चिन्त्यादित्यस्य तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारो-
पधपाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लड् वेहपुविका संवोपसेवा । लाडयति पु-

१ एकाच इति—हरज्जानुलोवेनेदमुक्तम् । अग्रहीष्टागित्यादां लचधव्यामिति पक्षे एकावो विहितत्वाभावादिनाप्राप्त्या
अमग्न हरज्जानुलोवेनेदमुक्तम् । २ स्वाये इति—करणे इत्यत्र तु नानुवृत्तिः, विच्छिन्नत्वादिनि भावः ।

तन्निमन्निपु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फुण्डति । स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ ५ ॥ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लड उपसेवायाम् । लाडयति ॥ ७ ॥ मिदि जेहने । मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलडि उल्लेखणे । ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥ पीड अवगाहने । पीडयति । ॥ भ्राजभासभापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ७।४।३। एषा-
मुपधाया हस्वो वा स्याच्चङ्गपरे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥ नट अवस्कन्दने । अवस्कन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके ॥ १६ ॥ वध संयमने । वाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पू पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारण णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि सेट्कत्वात् । एवं च गृणातिपिपतिभ्यां परितेव्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने । प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य मित्वम् । ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथप्रदृत्स्वृस्पशाम् ॥ ७।४।९। एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्गपरे णौ । इत्वापवादः । अपग्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । ॥ उर्कृत् ॥ ७।४।७ उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्गपरे णौ । इतरारामपवादः । अपीपृथत् अपपर्यत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ पम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बन्ध ॥ २६ ॥ श्मम्ब च । अशशम्बन् ॥ २७ ॥ साम्ब इत्येके ॥ २८ ॥ भक्ष अदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदन-
भर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ ३२ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोषधः । शृत्वस्यासिद्धत्वाबन्धा इति निषेधः । आट्टित् ॥ ३४ ॥ नुण्ट स्नेये । लुण्टयति । लुण्टतीति लुठि स्तेये इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ शट श्वट अमंस्काराग्नौ । श्वटि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुज पिजि हिंसाबलादा-
ननिकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदित्करणात्तुजति । पिजति । तुज पिजेति केचिन् । लजि लुजि इत्येके ॥ ४४ ॥ पिस गतौ । पेंसयति । पेंसतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ पान्त्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वल्क वल्क परिभाषणे ॥ ४८ ॥ णिणह जेहने । स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे । अपोपदेशत्वाच्च पः । असिस्मि-
ट् ॥ ५१ ॥ प्मिड अनादर इत्येके । श्रित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाणिजन्तात्तच्च । स्मायते ॥ ५२ ॥ मिडष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ । पथयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुटने ॥ ५५ ॥ छदि संवरणे । छन्दयति छन्दति ॥ ५६ ॥ ध्रण दाने । प्रायेणार्थं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ नड आघाते । ताडयति ॥ ५८ ॥ खड त्रम् । लउयोरभेदादालयति ॥—ओकार इदित्येक इति । ओदित्करणे 'आदित्य' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातका-
रस्य नलार्थमिति तद्वलात्तेतित्येके । लण् । ओदिद्वलादिदृव्यवधानेऽपि ननमित्यन्ये । लण्टनः । पीड अवगाहने ॥—
'भ्राजभास-' इति दस्यपक्षे सन्वद्वावविपुलान् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह—
अपीपिडित्यादि ॥ ५ पू पूरणे ॥—दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिरूपाणि द्व्योच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति पर-
तीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः । अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्टैर्ध्व उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः । न हि ऋकारान्ता, सेट्का इति । नेन परिभाषित येनेत्य तस्याशयः कल्प्येत । कविकल्पद्रुमे लस्य नित्यण्यन्तलमुक्तमिति ।
एवं चामिन्पक्षे दीर्घोच्चारण व्यर्थमिति फलितम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारण परित्वा परीतेत्यादा 'वृत्तो वा' इति इटो दीर्घ-
विकल्पार्थम् । नतश्च णिज्विकल्प सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाह । ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान्भवति । जीवति वे-
त्यर्थः ॥—उर्कृत् । 'जिग्रतेर्वा' इत्यतो वेति वर्तते ॥—इतरारामिति । रुकारोपधे 'उपधायाश्च' इत्यचीकृतदि-
त्यादा इर प्राप्तः, अमीमृजदित्यत्र मृजेर्द्धिराद प्राप्तः, इतेरप्या रुदुपधाना गुणेन अपीपृथदित्यादावर इति विवेकः ।
नन्विह उरित्यनृथमानः गवर्णान् गृह्णाति रुदिति विधीयमानस्तु न गृह्णाति । तथा च अचीकूपदित्यत्र 'उर्कृत्' इत्य-
नेन रुवर्णे राति अचीकूपदिति प्रसज्येतेति चेत् । भवम् । लवस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'ऊर्कृत्' इत्यस्य प्रवृत्तां पधात् 'कूपो
रो ल' इत्यनेन रुकारैकदेशस्य लकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धे । न च वलीकृत्यत इत्यादां रीगागमादेर्लार्थं 'कूपो रो
लः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधात् 'कूप सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम् एव हि प्रक्रियालाघव लभ्यते रुकारैकदेशस्य लकारै-
कदेश इति व्याख्यानकेशोऽपि न भवतीति वाच्यम् । अचीकूपदित्यत्र 'उर्कृत्' इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । 'कूपो
रो ल' इत्यनेन रुकारैकदेशस्य लकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानकेशप्रौढ्यात् । इदं च कैयटीरलोक्तम् । न-
स्तद्विद्वदक्षमम् 'रुत उ' इत्यनेन तपरकरणेन लवर्णग्राहकत्वे रूपसिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥—अयं दोषध इति । दोषधले
त्वादिष्टदिति स्यादिति भावः । शट श्वट । शाटयति । अवस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥—स्माययत इति ।
आलं तु नेह भवति । 'नित्य स्मायतेः' इति निर्देशेन 'स्मिद् ईषद्भस्ते' इति भौवादिकादेव हेतुमणौ तद्विधानात् । ध्रण

खडि कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति खण्डति । कण्डयति कण्डति ॥ ६१ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने । रक्षण इत्येके । कुठि हलन्त्ये । अवकुण्डयति । अवकुण्डति । गुठि हलपरे ॥ ६५ ॥ खुडि खण्डने ॥ ६६ ॥ वडि विभाजने । वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥ मडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छुर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्तु वस्तु आदरानादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद् संचोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने । गोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यथने ॥ ७८ ॥ क्षल शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने । तोलयति । तोलयामास । अतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमान्यामिति निपातनादङ्-
न्तस्य तुलासंबन्धस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ दुल उत्क्षेपणे । दोलयति । दोलयामास । अदुलत् ॥ ८२ ॥ पुल महत्त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे । मूलयति । मूलयामास ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे । कलयति ॥ ८७ ॥ विल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल खेदने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूष हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्य माने । शूर्प च ॥ ९४ ॥ चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट संचूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने । पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ ब्रज माग संस्कारगलोः ॥ १०० ॥ गुलक अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि गत्याम् । चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षापि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ क्षजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ झप मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । ॥ मितां ह्रस्वः । ॥ १६।१९२। मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परं । ज्ञपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे । चान्मिच् । परिवेषणमिह वृत्तनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्पने । चहयति अचीचहत् । कथादो वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तवेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावां न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह त्याग इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ॥ १११ ॥ चल प्राणने । बलयति ॥ ११२ ॥ चिश् चयने । ॥ चिस्फुरोणौ । ॥ १६।१।५४। आत्वं वा स्यात् । ॥ अतिंहीन्लीरीकृयीक्ष्माय्यातां पुङ्गुणौ । ॥ ७।३।३६। चपयति । चययति । निष्करणसामर्थ्यादस्य णिजिवत्त्वः । चयति । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचयति । नान्ये मितोऽहेतोः । अहेतौ स्वायं णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्रं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने । मुस्त संघाते ॥ ११५ ॥ खट्ट संवरणे ॥ ११६ ॥ पट्ट स्फिड चुवि हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ पूल संघाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि बन्धने । टक्कयति । टक्कति ॥ १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालदाने । विश्राणन वितरणम् । चुद् सचोदने । ‘ध्यामग्रन्थ -’ इति युचि चोदना । वज मार्ग । वाजयति मार्गयति । केचित्तु मार्गेति न धालन्तर किं तु वजेत्येक एव धातुमार्गसंस्कारे गतो चेति व्याचक्ष्युः । झप मिच्च । चात्रतावित्येके । ज्ञपधातुणश्च लभते मिलाङ्कक्षेत्रेत्येकम् — ज्ञाने ज्ञापने चेति । ‘प्रतिपदज्ञमिचेतना’ । प्रच्छ जीप्तायामित्यत्र ज्ञाने । ‘आधनुड’ इति सूत्रे जीप्तायायां बोधयितुमिच्छामाण इति व्याख्याया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः — वेष्टनमिति । ‘परिवेषस्तु परिधिः’ इत्यमरः । न न्वित्यादि । अयं भावः । घटादां ‘यमोऽपरिवेषणं’ इति पाठन तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्यन्तस्य रूपम् । हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चाधः । तथा च परिवेषण इत्यनेन भोजनानो वेष्टनातन्धान्यत्र मित्रनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्रमिद्वेति । यद्यपि घटादां यच्छनिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यप्रन्धानुगुण्येनोपलक्षणतया तद्याभ्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । घटादां ‘यमोऽपरिवेषणं’ इत्यत्र परिवर्षकस्य विषेणजन्तस्य ल्युटि रूपं ‘यम च परिवेषणे’ इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दाधेयत्वात्तुभयत्राप्यमन्तत्वेनैव मित्रं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्यस्य निषेधेऽपि ‘यम च परिवेषणे’ इत्यनेन मित्रं सिध्यतीति दिक् ॥ — चिस्फुरोणौ । ‘आदेच उपदेशे’ इत्यत आदिस्त्वुवर्तते ‘विभाषा लीयतः’ इत्यन्तो विभाषाग्रहणं च तदाह — आत्वं वा स्यादिति ॥ — अतिंही — परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदां पुक् पश्चाद्गुणः । अर्पयति । देपयति । ख्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति । क्षापयति । स्थापयति । — चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । ‘आतोऽनुपसर्ग’ इति क्वाधनाय ‘ह्रावामश्च’ इत्यारम्भादिति भावः ॥ — ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त ॥ — पुणेत्येके पुणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिनिर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम् — ‘पाठेऽर्थं चागमभ्रशान्महतामपि मोहतः । न विश’ किं जहीमोऽत्र किमुपाद्विहं वयम्’ इति । पूल । पूर्णादपु पाठे अशः वजधातोर्मार्गसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवेत्य-

१ चिस्फुरोर्णि — अत्र णिश्चन्देन चुरादिणिच एव ग्रहणम् । प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव स्वादेश्वरन्वस्य स्फुरश्चात्र न ग्रहणम् इति प्राचः । नवीनालु चिनो निचमामर्थ्यान् णिश्चन्देन चिश्चन्देन चोमथोर्ग्रहणम् । स्फुरश्चन्देनापि । प्रतिपदोक्त-

भ्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ क्रीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण संकोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजयाम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्त-
वने । तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥ शुठि शोषणे । शुण्डयति । शुण्डति ॥ १३० ॥ जुड
प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्ज शब्दाद्यौ । गाजयति । मार्जयति ॥ १३२ ॥ मर्च च । मर्चयति ॥ १३३ ॥ घृ प्र-
सवणे । स्वावण इत्येके ॥ १३५ ॥ पच्चि विस्तारवचने । पच्चयति । पच्चति । पच्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम्
॥ १३६ ॥ तिज निशाने । तेजयति ॥ १३७ ॥ कृत संशब्दने । ॥ उपधायाश्च ॥ ७।१।१०१। धातोरुपधाभूतस्य
कृत इत्यात् । रपत्वम् । उपधायां चति दीर्घः । कीर्तयति । उर्कत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध
छेदनपूरणयोः ॥ १३९ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति ॥ १४० ॥ कुमि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुबि तुबि अदर्शने ।
अर्दन इत्येके ॥ १४३ ॥ ह्रप व्यक्तायां वाचि । रूप इत्येके ॥ १४५ ॥ चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे । एल-
यति । ऐलित् ॥ १४७ ॥ प्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेच्छल अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ ब्रस बर्हि हिसायाम्
॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्ध अभिकांक्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पूर्वं निकेतने ॥ १५६ ॥
जसि रक्षणे । मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥ इड स्तुते ॥ १५८ ॥ जसु हिसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडि
संघाते ॥ १६० ॥ रुप रोपे । रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६३ ॥ रुप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ आ कुस्मादा-
त्मनेपदिनः । कुस्मान्नो वेति वक्ष्यते तमभिधायत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित संचतने । चेतयते ।
अचीचिन्त ॥ १ ॥ दशि दंशने । दंशयते । अदंशत् । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकुस्मीयमात्मनपदं निष्-
सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिप्साहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते ।
दंसति । दसेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप संघाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्नयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति
कृत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने
॥ १२ ॥ वस्त गन्ध अर्दने । वस्तयते । गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिसायाम् । हिष्कृत्येके ॥ १६ ॥ निष्क
परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कृण संकोचने ॥ १९ ॥ तूण पूरणे ॥ २० ॥ भ्रूण आश्राविशङ्कयोः
॥ २१ ॥ श्वात श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजयाम् ॥ २३ ॥ स्यम वितर्के ॥ २४ ॥ गूर वधमने ॥ २५ ॥ शम
लक्ष आलोचने । नान्ये मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ नुट छेदने ।
कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल सवणे ॥ ३१ ॥ भल आमण्डने ॥ ३२ ॥ कूट आप्रदाने । अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥
कुट्ट प्रतापे ॥ ३४ ॥ वज्र प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धन प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । वर्ष-
ये अश । आगमप्रदान शालाश्रयान् । चूर्ण संकोचने । प्रेरणे पाठनस्य पुन पाठोऽर्थभेदकृतः ॥—मर्च चेति । क-
चिदातुपाठोऽस्यादृष्टेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ इति सूत्रे कैयटनासोपन्यस्तलात् । मर्ता
मर्तम् । मर्चयति द्वयेनेति प्रयोगदर्शनाच्च ॥—उपधायाश्च ॥ ‘कृत दृढानोः’ इति वर्तते तदाह—धातोरुपधाया
इति । ननु ‘कृत दृढानोः’ इति सूत्रे धातोर्गत इति वैयर्थिकरण्येन व्याख्यानं सिद्धमिति किमनेन सूत्रेणैति चेत् ।
भैवम् । तथाहि गति रुकारादीयतीत्यत्रापि इत्यप्रसङ्गान् । अर्दन इत्येके इति । अत्र वदन्ति । अर्दने लुबितुवी भ्वादि पठितौ
तयोस्तत्र पाठो दृष्टा स्यात् । इदित्वादिव लभ्यति तुभ्यतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने लथेऽर्थमदान् भ्वादिपाठ सायक इत्यर्दना-
थेल चौरादिकयोरुक्तमित्यस्तरमादेक इत्युक्तमिति । प्रक्ष म्लेच्छने । प्रक्षणेऽप्ययम् । नच तर्ज्यादिनाऽभ्युत्थनम् । प्रक्ष-
यति । अमप्रक्षत । गुर्द पूर्वं निकेतनं । गूर्दयति पूर्वयति । केचित् पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्द धातुः पूर्वनिवासे वर्तते
इति व्याचक्षते । जसु हिगयाम् । कस्वयामिद्विकल्पार्थमुदिक्करणमिति तस्माभ्यादस्य णजनित्य । जागयति । जसय-
ति । जासावा । जस्वा । जस्तम् । चित । मचेतन मूर्च्छावस्थानिब्रूतुत्तरकालिक ज्ञानम् ॥—दर्शनीति । इह ‘दशम-’ इति
नलोपमाशङ्क्याह—सञ्जिप्साहचर्यादिति । स्पश । स्पाशयते । ‘अस्मृष्टस्तर-’ इत्यादिनाऽभ्यासस्य अलम् इलापवादः ।
अपस्पशत् । तर्ज भर्त्स तर्जने । भर्त्सयते । तर्जयन्निव केतुमिरिति प्रयोगमु णजनतादस्माद्भावादिकात् तर्जनेनां हेतुम-
ण्णिव बोध्यः । भ्रूण । भ्रणयते । ‘भ्रणोऽर्धकं लैणगम्’ इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपशोऽयम् । गूरयते । हस्योपधस्तु
दिवादां तुदादां चेति मनोरमाया स्थितम् । यद्यपि तुदादां गुरी उद्यमने इति पाठाद्भस्योपध एव तथापि दिवादां धूरां गुरी
हिसामयोरिति पाठान्नास्ति हस्योपध इति नव्याः । शम लक्ष । ननु ‘निशामय तदनुपत्तिम्’ इत्यत्र शमय इत्येतन् शमु
उपशम इत्यस्माणिचि रूप चेद अमन्तलान्मित्रे सति हस्तेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमेनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मी-
यलात्तदि निशामयत्येति रूपस्य सर्वसमतत्वादिनि चेद् । अत्राहुः । स्वार्थेऽप्यन्तादस्माद्वेतुमणिचि निशामयेति रूपम् ।
न चार्थासंगतिः ‘निवृत्तप्रवृत्ताद्भातोः प्राकृतोऽर्थे णिजुच्यते’ इति सिद्धान्तादिति । कुत्स अवक्षेपणे । ‘यूनश्च कुत्सायाम्’
इति निर्देशाद् । कुत्सा । ‘ण्यासप्रथम्’ इति युच् । कुत्सना । भल । आमण्डन निरूपणमित्याहुः । वज्र प्रलम्भने ।
गुटि वधनम् । उदिक्करणस्य क्त्वायामिद्विकल्पार्थलाणिजनित्यः । वक्षयति । वक्षति । वक्षिवा । वक्षवा । वक्षवा ।

षते ॥ ३६ ॥ मद् वृत्तियोगे । मदयते ॥ ३७ ॥ दिव् परिकृजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते ॥ ३९ ॥ विद्
 चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ने विचातणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ इयन्-
 लुक्प्रसङ्गोऽपि कमात् ॥ मान स्तम्भे । मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् । यावयते ॥ ४२ ॥ कुस्म नासौ
 वा । कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थं
 णिच् । इत्याकुस्मीयाः ॥ ॥ नर्च अध्ययने ॥ १ ॥ वुक् मपणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाक्षपणे ।
 प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपपगाच्च । आविष्कारे ह्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ।
 काणयति । णौ चङ्गुपधाया ह्रस्वः । काणयादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणन । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि ना-
 शने । जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ पृद् क्षरणे । सूदयति । असूपुदत् ॥ ६ ॥ जसु-ताडने । जासयति । जसति
 ॥ ७ ॥ पश बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि
 गतः । तस्मादेतुमणौ न कम्पमिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट् स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फु-
 टति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ हन्त्यर्थश्च । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थः स्वार्थे
 णिच् लभन्त इत्यर्थः । दिवु मर्दने । उदिरयादेवतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्ज प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति
 ॥ १४ ॥ घुषिर् विशब्दने । घोषयति । घुषिर्विशब्दने इति सूत्रेऽविशब्दने इति निषेधाह्लिङ्गादिनित्योऽस्य णिच् ।
 घोषति । इतिवाद्गुः । अधुपयति । अधोपीत् । ण्यन्तस्य तु । अजघुपन ॥ १५ ॥ आङ् क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः
 क्रन्दधातुराह्वानार्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसा-
 तत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ टस् शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूष अलङ्करणे । अवतंसयति । अवतं-
 सति । भूषयति ॥ १८ ॥ मोक्ष असने । मोक्षयति ॥ १९ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २० ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति ॥ २१ ॥
 भज विश्राणने ॥ २२ ॥ श्टुपु प्रहसने । अशशर्धत् । अशोश्चत् ॥ २३ ॥ यत् निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥
 रक् लग आस्वादाने । रक्ष इत्येके । रगेत्यन्ये ॥ २५ ॥ अज्ज विशेषणे । अज्जयति । उदित्वमिदिकल्पार्थम् । अत
 एव विभाषितो णिच् । अज्जति । एवं श्टुपुप्रहृतीनामपि बोध्यम् ॥ २६ ॥ लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति ।
 लिङ्गति ॥ २७ ॥ मुद् संसर्गे । मोदयति सकृन् घृतेन ॥ २८ ॥ त्रस धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये
 ॥ २९ ॥ उध्रस् उध्ने । उकारो धात्ववयव इत्येके । नन्यन्ये । ध्रासयति । ध्रसति । उद्रासयति ॥ ३० ॥ मुच्च
 प्रमोचने मोदने च ॥ ३१ ॥ यस्य चेहच्छेदापहरणेपु ॥ ३२ ॥ चर संशये ॥ ३३ ॥ च्यु सहने । हसने चेत्येके ।
 च्यावयति । च्युभेत्येके । च्योसयति ॥ ३४ ॥ भुवोऽवकलकने । अवकलकनं मिश्रीकरणमित्येकं । चिन्तनमित्यन्यं ।
 भावयति ॥ ३५ ॥ कृपेक्ष । कल्पयति ॥ ३६ ॥ आ स्वदः सप्तमकात् । स्वदिनमिच्छाप्य संभवकर्मभ्य एव णिच् ।
 प्रस ग्रहणे । प्रासयति फलम् ॥ ३७ ॥ पुप धारणे । पोषयामभरणम् ॥ ३८ ॥ दृग् विचारणे । दालयति ॥ ३९ ॥
 'बहिल्लन्यून' इति संट क्त्वं कित्त्विकरूपान् पाक्षिको नलोप । इदानीं तु नित्यम् । निष्ठाया तु वक्तम् । 'यस्य वि-
 भाषा' इति निषेधः । नासौ वेति वाशब्द व्यावृत्ते—अथ वेति—प्रातिपदिकमिति । 'अन्येष्वपि ददये' इति सूत्रे
 अन्येभ्योऽपि वक्ष्यमाणान्कृत्यास्मात्पठनेऽप्येतेषु 'कुगत' इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिटी
 लडादिषु कुस्मयते इत्यादि निद्र तयोपि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगान् । कुस्मयाचकं
 इत्याद्यर्थमपि कुस्मात् पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याहुस्माया ॥ ॥ चर्च । गर्वाऽपि चुरादिणव् पाक्षिक इति पक्षे 'धुरोश्च हल'
 इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निम लने । एकनेत्रनिमीलन एवाय शब्दस्वभावान् । कण ॥—काणयादीनामिति । एते
 हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्याश्च । तेन वान्त्यान् हन्तीत्येतां समानार्थः । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् ॥—अ-
 र्जयतीति । सगृह्णतीत्यर्थः । घुषिर् । आविश्चदनं प्रतिगानम् ॥—निषेधाह्लिङ्गादिति । घुषिर्गर्वशब्दने इति सू-
 त्रेण आविश्चदने निष्ठाया इतिप्राप्येन विशब्दनायादितस्मादनन्तरा निष्ठा नास्थेव णिच् व्यवधानान् । अतो घुषिर्विश-
 व्दन इति भौवादिकादेव निष्ठाया द्रव्यपदो भवति इति विशब्दनेप्रतिषेधः । ततश्चानेन विशब्दनेप्रतिषेधेनानित्योऽस्य
 णिज्जिते ज्ञाप्यते इति भावः । इतिरकरणादपि णिज्जिकरणः मित्यन्तांति केचित् ॥—शिल्पयोग इति । क्रियाकांशल शि-
 ल्यम् । यत् निकारोपस्कारयोः । यत्ना वा प्रयो वा निमर । निकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिषण्ठी च
 'यने प्रेपे निराकारं पादपे चाप्युत्सृज्ना' । निगोऽय धान्यधनयो प्रतिदाने' इत्युक्तम् । अस्यार्थः । यन्नाद्यर्थेपु चतुषु यतधातु
 प्रयुक्तान् । निम परमार्गे चेतप्रयुज्यते तदाऽय धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तते इति । कण निधातयति । प्रतिदत्तार्थः ।
 अज्ज विशेषणे । विशेषण व्यावर्तनम् । भूयानां णिच्स्यात्—॥ भावयतीति । मिश्रीकरोतीति चिन्तयति
 वेत्यर्थः । कृपेक्ष । कृपाणश्च न्यादवकलकने । आस्वदः ॥—अभिध्याप्येति । आकुस्मादिनि पूर्वत्र आधृषादागर्वा-
 दिति परत्र च आडाऽभिध्याप्येताया' सर्वसमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः । अन्ये

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्हि
 वह्नु गुप धूप विच्छ वीव पुथ लोह् लोचू णद कुप तर्क वृत्त वृष्ट भाषायाः । पाठयति । पोटयति ।
 छोटयति । तुजयति । तुजति । एवं परेषाम् । पाठयति । घण्टयति । १॥ नाग्लोपिशास्त्रुदिताम् ॥ ७॥ १२॥ णिच्य-
 ग्लोपिनः शास्त्रेर्द्धितां च उपधाया हन्तो न स्वाच्चङ्परे णौ । अलुलोक्त् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति ।
 उद्दिष्टाद्वातंति । वर्धति ॥ ३४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जिचि रधि लधि
 अहि रहि महि च ॥ ४९ ॥ लडि तड नल च ॥ ५२ ॥ पूरी आप्यायने । ईदित्त्वं निष्ठायाभिनिपेक्षाय ।
 अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ प्वद् आप्यादने । स्वाद् इत्येके । असि-
 प्वद् । दीर्घस्य त्वपोपदेशत्वात् । असिस्वद् ॥ ५६ ॥ इत्याम्बदीयाः । आ घृषाद्वा । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो
 धृषधातुमभिव्याप्य । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयोक्षीत् । पर्चयति । पर्चति । पचिंश । अप-
 चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजयाम् ॥ ३ ॥ पृह मर्पणे साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिमवम् ॥ ४ ॥
 ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली दवीकरणे । लापयति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
 वृजू आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ ज वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता ।
 जरीता ॥ ९ ॥ जि च । ज्ञाययति । ज्ञयति । ज्ञेता ॥ १० ॥ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । रेचयति । रेचति ।
 रेक्ता ॥ ११ ॥ शिप असवांपयोगे । शेषयति । शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं विपुर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्ते । सन्दीपन इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता
 ॥ १४ ॥ छृदी सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिप्यति । सेमिचीनि विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र राधा-
 दिकस्यैव प्रवृत्तता ॥ १५ ॥ चृप कृप तृप दृप सन्दीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १६ ॥ टभी भये । दर्भ-
 यति । दर्भति । दर्भिता ॥ २० ॥ दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २१ ॥ श्रथ मोक्षणे । हिमायामित्येके
 ॥ २२ ॥ मी गर्भा । माययति । मयति । मेता ॥ २३ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २४ ॥ शीक
 आमर्षणे ॥ २५ ॥ चीक च ॥ २६ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्देते ॥ २७ ॥ हिंसि
 हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंसति । हिनसीति इममि गनम् ॥ २८ ॥ अर्ह पूजयाम् ॥ २९ ॥ आङः पद पथ्ये ।
 आसादयति । आसीदति । पात्रेति सीदादेशः । आसत्ता । आसासीत् ॥ ३० ॥ द्रुन्ध शोचकर्मणि ॥ द्रुन्धिता ।
 अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टम् ॥ ३१ ॥ छृद अपवारणे । स्वरितेत् ॥ ३२ ॥ जुप परितर्कणे । परितर्कणमुहो हिंसा वा ।
 परितर्पण इत्यन्ये ॥ परितर्पणं परितृप्तिरिति । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादा ॥ ३३ ॥ धूञ्
 कम्पने ॥ णाविलिङ्गित्य ॥ ३४ ॥ धृन्प्रीनोर्नुवक्तव्यः । धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धृन्प्रीणोरिति पठित्वा
 प्रीणातिसाहचर्याद्नुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति ॥ ३५ ॥ अयं स्वादौ क्रादां तुदादा च । स्वादां हृन्मश्च । तथा च
 कविरहस्ये । धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यञ्जो क चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिसुक्म् ॥ वायुर्धिवृत्तयति चम्पकपु-
 ष्परेण्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ ३६ ॥ प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धृन्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति ।
 प्रयति । प्रयते ॥ ३७ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३८ ॥ आपू लम्भन । आपयति । आपिपत । आपति । आप्ता ।
 आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३९ ॥ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपमर्गाच्च दैर्घ्यं ॥ तानयति । वितानयति ।
 लाट्पूर्वकान्धदः सकर्मकाणिजिति व्याचक्ष्य । आन्वर्दायेषु धातवः गये गकर्मकाः ॥ प्राट्पयतीति । अथ चुरादाविव
 सघाते गतः पुन पाठस्तु अर्थभेदान् । स्वाद् इत्येक इति । अस्मिन् मने पूर्वत्राग्यान्वाद् सकर्मकादिना पाठ्यम् । ननु
 दीर्घपाठो व्यर्थ । ह्रस्वपाठेऽप्युपवाट्स्वात् स्वादयतीति रूपाणा तुल्यत्वाद्वा आह—दीर्घस्य न्विति । 'स' सिदिस्वादिस्-
 हीना च' इति सूत्रेण अभ्यासेण परस्य सस्य सकारो न तु पत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्प्रवृत्तेऽपि सिव्वादायितयोर्वादि रूप
 तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह—असिस्वदिति ॥ इत्याखदीया—आधृषाद्वा । व्याख्यानाद्, योषयानाबलाद्वा णिजिति स-
 वध्यते ॥—अयोक्षीदिति । णिजभावपक्षे अनिटकोऽयमिति भावः । ली दवीकरणे । लिनातिलयत्यर्थका निदेश
 इति भाष्यकारोक्तत्वाद् 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वमिह न प्रवर्तत इति ध्वनयति—लेतेति ॥—वरीतेति । 'वृतो वा' इति
 वा दीर्घः । लिङि वृथात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । वरिषीष्ट । 'लिङ्क्षिचोर्गन्धनेपदेशु' इति वेद । 'न लिङ्' इति इदो दीर्घनि-
 शेधः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति क्तिवान् गुणः । लुङि अवारीत् । अवारिष्टम् । अवारिपुः । 'मिचिच परम्भपदेषु' इति दीर्घ-
 निषेधः । आत्मनेपदे तु अवारिष्ट अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अत्रुत् । रिच । णिजभावे अयमनिङ्गित्याह—रिक्तेति ॥—
 अशिक्षदिति । 'शल इगुपधा' इति कस । तृप । अनिट्पु इयना निदेशाद्वा मेडिनि ध्वनयति—तर्पितेति । वृदी ।
 ईदित्वाभिष्टायामनिट् । ऋवर्णात्तस्य णल्म् । छृण्वः । छृण्वान् ॥—ह्रस्वश्चेति । धुञ् कम्पने इत्यर्थे ॥—अवारी-

तनति । वितनति ॥ ३९ ॥ चन अक्षोपहननयोरित्येके । चानयति । चनति ॥ ४० ॥ चद् सन्देशवचने । चादयति स्वरितेत् । चदति । चदते । अनुदात्तेदित्येके । चवदतुः । चवदिष । चवते । चष्टात् ॥ ४१ ॥ चच्च परिभाषणे ॥ चाचयति । चचति । चक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४२ ॥ मान पूजयाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसञ्चलः । सन्धे मानयते इत्याकुस्मीयाः । मन्थते इति दिवादी । मनुते इति तनादी च ॥ ४३ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिचसञ्चियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ ४४ ॥ गर्ह विनिन्दने ॥ ४५ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४६ ॥ कटि शोके । उर्ध्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठेते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४७ ॥ मृज्जू शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४८ ॥ मृष्य तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दिवादी । सेचने शपि मर्षति ॥ ४९ ॥ धृष प्रहसने । धर्षयति । धर्षति ॥ ५० ॥ इत्याधृषीयाः ॥ ॥ अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे । अलोपस्य स्थानिवद्भावाच्च वृद्धिः । कथयति । अलोपित्वाच्च दीर्घसन्वद्भावाच्च । अचकथत् ॥ १ ॥ चर ईप्सायाम् ॥ चरयति । चारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण संस्थाने ॥ गणयति ॥ ॥ ई च गणः । ७।४।९।७। गणेरभ्यासस्य ईप्साश्चादक्षरूपेणौ । अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥ शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पठ वठ ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररहत् ॥ ८ ॥ स्तन गद्गी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आप्ते । पतयति । पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पप अनुपसर्गात् । गताविलेख । पपयति ॥ १२ ॥ स्वर आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ रच प्रतियोगे ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संस्थाने च ॥ १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाश्वं च ॥ १६ ॥ मह पूजयाम् ॥ महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप श्रथ दीर्घत्ये । सारयति । कृपयति । श्रययति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे । अबभामत् ॥ २२ ॥ सूच पैशून्ये ॥ सूचयति । अपोपदेशत्वाच्च षः । असूसुचत् ॥ २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षये ॥ २७ ॥ गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत ॥ २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् । अजुकुमारत् ॥ २९ ॥ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्वयप्रयोगे । अससामत् । साम सान्वने इत्यतीत्यस्य तु असीयमत ॥ ३१ ॥ वेत् कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ पल्यूल लवनपचनयोः ॥ ३४ ॥ वात मुक्त्सेवनयोः । गतिसुक्त्सेवनयोरित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥ गव्येय मार्गणे । अजगव्येयत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ निवास आच्छादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ ऊन

दिति । 'अस्तिवक्ति' इति लुका निदेशाद्द नेति भावः । 'वचिस्वपि' इति सप्रसारणम् । उच्यते । धृष प्रहसने । केचित्वादितमाहुस्तन्मने ष्टो मुन्यमने ष्षिति । नन्वत्र निष्ठा जीडित्यादिना मेणिन्यायाः कित्वनिषधाकृण्ण भाव्यमिति चेद । अत्राहुः । आदिमाहचर्यादादिन एव त्रिष्वेषस्य तत्र ग्रहणान् । न च आदिनो निष्ठाया इदं दुर्लभ इति शङ्क्यम् । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति तत्तमभावेति ॥ इत्याधृषीयाः ॥ ॥ अथादन्ता इति । वयमयोगेषु धातुषु अन्त्याऽवयवोऽद्योगे न त्त्वारणार्थं दन्त्यर्थः ॥—स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिरिति । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि गति यन्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनानिदिश्यते न लादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायक पावकः इत्यादि न मिश्रवेति ऋद्धिरत्र दुर्बारेति वाच्यम् । 'अच परस्मिन्' इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्ये अन्धाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभाववृत्तभावप्यनिदिश्यते इति गिद्वान्तात् । स्थानिनि सत्वमवन्त्या वृद्धेरादेशेऽयमभावात् । स्थानिनि गति यत्र भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त' इति सूत्रमध्यलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् ॥—ई च गणः । 'अस्मद्भूल' इत्यत्र योऽन् स चकारण समुच्चीयते । स्तन गद्गी । गदीत्यत्र इका निदेशादतो लोपः । अनेकाचत्वेनापोपदेशत्वात्प्यत्र न ॥—तिस्तनयिपति । 'स्तनिहपिपुपि' इति णेरिण्णुचि 'अयामन्ता' इत्ययादेशः । स्तनयित्नुर्वलाहकः । पत गतौ वा । गणसूत्रमिदम् ॥—कृपयतीति । 'कृपा रो ल' इति न प्रवर्तते । तत्र कृप सामर्थ्य इत्यस्य ग्रहणान् । कृपप्रकृतकणिजन्तस्य तु धावन्तरत्नात् । स्पृह । आहमिच्छा ईप्सा ॥—अववामदिति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चडि' इत्युपधाहृत्यो न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पश्यत्यम् ॥—अपोपदेशत्वादिति । अनेकाचत्वादिति भावः ॥—साम सान्वयेने इत्यतीत्यस्य स्वरिति । अथ तु धातुः इतः प्राड् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्वने इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेऽपि पान्त्य सामप्रयोगे इति प्राकृपठितमेव । तत्र च पान्त्यसमाप्ते धातुद्वय प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च सान्वयप्रयोगपरः । स च सान्वयमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गति समर्थयन्ते । गव्येय । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माणां चडि द्विलात्परत्वादन्तरत्वाच्च अलोपेन 'अजादेश्चितीयम्' इति णिचा सह द्विले औनिनदित्यनिष्ठ प्रसज्यते किं तु औनिनदित्येव रूपमिदम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न सभवति । न च 'द्विर्वचनेऽपि' इति सूत्रेण

परिहाणे जनयति । ओःपुण्यजीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं णिष्पद्य आदेशो न स्यादित्ये कार्यं इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याधोऽष्ट प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तयितुं सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत् उत्तरखण्डेऽहोपः औननत् । माभवानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्वे

द्वित्वे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवद्भावाविषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं मिथ्यतीति वाच्यम् । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह —ओः पुण्यजीत्यादि । सपूर्णमूत्र लिङ्गमिति केषाचिद् ग्रम निवर्तयितुमाह—पययोरिति । अथ भावः । 'स्मिपू-
द्रव्यं सानि' 'सनीवन्तर्ध'— इति सूत्राभ्यां पृथ्यातिभ्या परस्य मन इडागमे कृते 'द्विवचनेऽर्चि' इति स्थानिवद्भावादा-
देशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुषविषते । पुषविषतीत्यनिष्ट प्रमज्येत । तत्राभ्यामोवर्णस्यैवार्थं पययोरित्यपेक्ष-
तम् । अन्यथा पिपविषते । पिपविषतीति न यिज्ञेदिति ॥—वर्गप्रत्याहारेति । पुण्यजीति वर्णादिग्रहणफलं तु
अबीभवत् अभीभवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् विभावयिषति रिरावयिषति लिळावयिषतात्यादिभूपसिद्धिरिति
वाच्यम् । तदुत्पत्तादम् । णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृत्तादां कृते द्वित्रे सत्याभ्यामे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य 'सन्त्यत'
इतीत्वेन रूपसिद्धेः । ततो वर्णादिग्रहणं व्यर्थं मदुक्ताथं ज्ञापकमिति भावः । ज्ञापनकम् तु यत्र 'ओ पुण्यजि—' इत्य-
स्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । चड्यचुक्षवत् । उडुर्वाचरति उडवति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्या-
चारे क्तिप् तदन्ताद्वातोर्णो सन् । उडडावयिषति । चडि औडडवत् । तु इति सांज्ञो धातुस्ततो णो सन् । तुतावयिषति ।
चडि अतुतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुस्कारयिषति । अपुस्फुरन् । 'चिस्फुरोर्णो' इति वाच्यम् । अपुस्फुरदित्या-
दिष्वभ्यामे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनान्, अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रमज्येत । तदेनमकर्मभोग्रेयं वातककृतो-
क्तम् 'ओ' पुण्यजिपु वचनं ज्ञापकं णो स्थानिवदभावस्य' इति । स्थानिवद्भावः । प्रतिपदस्याप्युपलक्षणम् । अत्र आदेशो
न स्यादिति । प्रतिपदपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वव
कृतं सशब्दन इति धातोर्णो चडि द्रादेशात्प्रागेव कृतं इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचक्रान्तिरिति स्यात् न तु अचिकीर्तयितुं
आह—यत्र द्विरुक्ताविति ॥—आधोऽर्जिति । चङ्महितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेक्षेदमुक्तम् । अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्ट-
प्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्रे मत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्झयायमवादित्याहुः । आनटत् औननदित्यादा परिनिष्ठित
अवर्णस्यालभादाह—प्रक्रियायामिति । चुक्षावयिषतीत्यादां प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह—परिनिष्ठिते रूपे
वेति । वाशब्देऽनास्थाया क्तिचिदवर्णपरं विवक्षितं न तु अमुकत्रैवत्याग्रह इति भावः ॥—सजातीयोपेक्षत्वादिति ।
पुण्यजीत्याभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतस्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्यकृता पवर्गान्तरन्यस्मिन्नपि
ह्रस्व अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति अचिर्वातद्वित्र्यादां नानिव्याप्तिरिति सिद्धान्ततमः । ननु 'ओः पुण्यजि—' इति सूत्रे
णिचि इति नास्ति तथा च णिष्पद्य आदेशो न स्यादित्येव कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च सामान्यतो द्वित्रे कार्यं अत्र
आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यम् । द्वित्वनीतिरिति निनवयिषतीत्यादावभ्यामे उकारश्रवणप्रसङ्गादिति चेद् ।
अत्राहुः । येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाधीयते । तच्च णेरव मभवतीति णिचि-
वयकम्बं ज्ञापकं द्वित्वनीतिरित्यत्र तु न्युत्पादक्यचा व्यवधानादन्येन व्यवधानमिति न गतिपथकं ज्ञापनमिति । आस्मिन् मते
आचारकिञ्चिन्नाह्वनशब्दास्मिन् दुद्वनिषतीति स्यात् तच्च नेष्यते णी स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वातकोक्तेः । स्थानिवत्त्वेन
प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यामे उकारेण भवितव्यम् । अतो वातिककारवचनादेव णो स्थानिवदिति स्वीकृतव्यम् । तथा च न
पूर्वादाहरेणो दोष इति दिक् । फलनमाह—प्रकृते स्त्विति ॥—औननदिति । 'नोनयति ध्वनयति—' इति चङ्-
पेक्षस्त्वित् । तत्र नञ्चन्दसीत्यनुवृत्त्या 'मालायतो जगितुः काममूनयी' इत्यादावेव गर्भपदान् । यद्यपि परिनिष्ठित
पदावर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णोदेश एव स्थानिवत्त्वस्यान्य इति वदता बोधदेवादीना मते औननदित्येव भाव्यम् । अ-
वर्णोदेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरलाभाभात्तथापि अचिकीर्तयितुं स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अव-
र्णाभावादिति भाष्यकारीकपरिहारपथोलोचनया उवर्णोदेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्वाचयत् ।
किं च उवर्णोदेश एवेति नियमं 'लोपः पिबतेरीचाभ्यासस्य' इति सूत्रे अपीत्यदित्यत्र पिबतेर्णां शाच्छामेत्यादिना युकिं
चडि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्पाशब्दस्य द्वित्वमिति तृप्तिग्रन्थो विरुध्यते । अपि च 'गुफिकका शुक्रजहा च क्षामि-
मानौजडतथा' इति वैयाकरणवार्तिकस्य औजडदिति प्रयोगोऽपि विरुध्यते । एतद्वि पूर्ववर्णाभ्युपेक्षस्य प्रयोजनकथनवा-
तिकम् । तद्यथा । शुफिकेत्यत्र तूदीचामात—' इतीत्वविक्रमो न । 'शुपः कः' इति कत्वस्याभिवृत्तेन यकपवत्त्वाभावात् । शु-
ष्कजहेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव 'न कोपधायाः' इति पुबद्भावाविषेधो न । क्षामिमानित्वत्र तु 'मादुपधायाः—' इति वत्त्वं न ।
'क्षायो मः' इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः कान्ताणिचि चडि औजडादित्यत्र इत्वस्यासिद्धत्वाणो कृतस्य टिलोपस्य
स्थानिवत्त्वाच्च हतशब्दस्य द्वित्वं 'कुहोश्चुः' 'अभ्यासे चर्व' सन्वदित्वं तु अवर्णोपीति प्रतिषेधात् भवति । एवं काशि-

॥ ३३ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चात्कृतोऽपि । कृतयति । सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति ॥ गुणयति । पाठान्तरम् ॥ केत श्रवणे निमन्त्रणे च ॥ केतयति । अभिकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे चकाराकेत कृण सङ्कोचने इति ॥ स्तेन चीर्ये ॥ अतिलेनत् ॥ ४८ ॥ आ गर्वादात्मनेपादेनः ॥ पद् गतौ ॥ पदयते । अपपदत् ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे । गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयतीति कण्ठादिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल परिबृंहणे ॥ स्थूलयते । अतुस्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते । आर्थयत ॥ ८ ॥ सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ अससत्रत् ॥ अनेकाचव्वाञ्च पोपदेशः । सिसत्रग्रियते ॥ ९ ॥ गर्व माने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥ इत्यागर्वायाः ॥ सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र श्रवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रूक्ष पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक दर्शन इत्येके ॥ अत्रिधेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति । कर्तैत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये बहुलमिष्टवच ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपविन्मनुलोपयणाटिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसञ्ज्ञान्द्वणावपि स्युः । पटुमाचष्टे पट-
कायामपि 'पवत्रामिद्धम्' इति सूत्रे आजडदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदोजिउदित्येतत् क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्ता तदपि विरुध्यते । उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमेणौ कृतस्य टिलोपस्यात्र स्थानिवत्वाभावेन हतशब्दस्य हति-
शब्दस्य वा द्वित्वासम्भवात् । एव चाङ्गातांणिच्यलोपे चङि स्थानिवत्वाकशब्दस्य द्वित्वे आजङ्गदिति रूपमेव सर्वसमतं न लाञ्छिकदिति वोपदेवोक्तमिति बोध्यम् । नन्वाचिकीर्तयित्वादां स्थानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभागे अवर्णाभावादिति वदन्माध्यकारो न वोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः । उत्तरभागे परिनिग्निरूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव सम्भवति नान्यस्येत्यनेनैव भाग्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । भवम् । तथा हि सनि यत्र 'ओः पुयञ्जि-' इत्यस्माप्राप्तिस्तत्राणुवर्णादेश एव स्थानिवत्त्वापकस्य सजातीयोपेक्षालाभ्येवमेव भाग्यकारो वेदेत् । ऋजुमांगेण तिष्ठ्यतोऽर्थस्य वक्षेण साधनायोगादिति दिक । संकेततात्पर्यलारोऽत्र धानवः ॥—**पाठान्तरमिति** । सकोचन इत्येतत्पर्यन्तम् । अनेकाच्वेनापोपदेशलाप्यत्वे नेति ध्वनयति—**अतिस्तेनदिति** । **गृहयते** इति । अक्षोपस्य स्था-
निवत्वाच्च गुणः । गृहि अत्रगृहत् । अग्लोपात्र सन्वद्भावः ॥—**मृगयते** इति । मार्गयति मार्गतीति तु मार्गे अन्वेषण इत्याधुपीयस्य । अर्थ ॥—**अर्थयत** इति । वृद्धेलोपो वलीयानित्यल्लोपात्र वृद्धि । वोपदेवस्तु वृद्धा कृतायां पुकि चा-
ध्यापयते इति रूपमाह तद्रममात् । न चार्थवेदमन्यानामित्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् ॥
—**अदन्तत्वसामर्थ्यादिनि** । कथादिप्रपाठद्विदीर्घमन्वद्भावविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपधादित्यस्य गृहमृगप्रभृतीना-
मुपधागुणस्य च ध्यावर्तनेनादन्तत्व सार्थकम् । इह लदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावाण्येव पाक्षकत्वं ज्ञापयतीति भावः । ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय बाह्योप इति प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामिति चेद । अत्राहु । चिन्त्यनेनेतिरित्येव सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फल स्पष्टमेव । विशेषापेक्ष ज्ञापकमिति मते तु तत्र तत्र आकार टकार उकारादित्य-
नुवन्वा यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः । तथा अदन्तापि णिनविकल्पमेव ज्ञापयन्तु, कृमेनव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अप-
वेक्ष्य लोपवाधस्य कल्पनाया अत्याप्यन्वात् । तथा हि मति मतद्वयेष्वेऽकृत्पमेव फल लभ्यते इति ॥—**असुसूत्रदिति** । अनेकाचव्वाञ्च पन्थम् ॥—**प्रातिपदिकादिति** । यदि मुक्त्वाणिच स्यात्तदा स्रजनीत्यादां कुल स्यादिति भावः इति के-
चित् । तत्र । इष्टवद्भावेन भवे कृत्वस्याप्रगल्भं । अत्र बहुल णिच स्यात् । ग च णिच इष्टवद्भवतीति अन्वयान्पक्षे वा-
क्यमपि भवतीत्याह—**पटुमाचष्ट** इति । धात्वर्थे इत्यनेन करणाख्यानादिदृष्टत्वं इति भावः । तेन वद्व्याचष्टे भावयती-
त्यत्र 'इष्टस्य' यिद् च' इति णिचोऽपि यिद् स्यात् । अत्राहु । टेरिति मूत्रे णविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति वार्ताक प्रातिपदि-
कग्रहण प्रत्ययकार्याणामतिदेशो माभूदित्येवमर्थम् । तेनात्र णिचो यिष्ण भवति तदभावे भूभावेनापि न भवितव्य सनियो-
गशिष्टवान् । किं तु बहयतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् । एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति । अन्ये त्वाहुः । इष्टव-
दिति हि सप्तम्यन्ताद्वतिर्णावित्युपमेये सप्तमादर्शनात्तेन इष्टनि परे पर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते न लिङ्गोऽपीति ॥—
पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्टी पट्टिस्त्रज 'भस्याडे तद्धिने' इति पुंवद्भावः । कशिष्टः द्रविष्ट इत्यत्र 'र कृतो ह्लादेः-' इति रभावः । साधिष्ट इत्यादौ टिलोपः । अतिशतेन सग्वी र्वाजिष्ट इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनोर्लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ट इत्यादौ मनुपो लुक् । स्पधिष्ट इत्यादौ 'स्थूलद्वर-' इत्यादिना यणाटिलोपः । प्रेष्ट इत्यादौ 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रस्थादादेशः ॥—**तद्वृण्णावपीति** । पुंवद्भावस्यादाहरणमेणीमाचष्टे प्रत्ययनि । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टलाप्रकारनिवृत्तां मिद्वया पुंवद्भावग्रहण द्रदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रदयतीत्यादौ रभावः । सग्विणमाचष्टे स्रज-
यतीत्यत्र विनोर्लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मनुपो लुक् । अङ्गवृत्तरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे

तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हस्ति असयति ॥ वष्क दर्शने ॥ ११ ॥ चित्र चित्रोकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अंस समाधाते ॥ ३ ॥ घट विभाजने ॥ ४ ॥ लज्ज प्रकाशने ॥ घटि लज्जि इत्येके ॥ वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लज्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ संग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् अकारप्रश्लेषान् । अससंग्रामत ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तोमत ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदे ॥ कर्णभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपधाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये ॥ आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आञ्जकत् ॥ अङ्ग च ॥ आजगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनच्चेहनयोः ॥ १९ ॥ दयय वित्तसमुत्सर्गे । अवश्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शने करणे वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरेणे ॥ २४ ॥ व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविम्लारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्ण वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि वर्णयति । स्तोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतच्चिदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरितभावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥ क्षप प्रेरेणे ॥ वस विवासे ॥ तुत्थ आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेङ्कोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सार्त्तलैकिकैवेदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि कचिस्त्वार्ये णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङ्गान्निरसने ॥ अन्नवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ्ग स्यात् । हनौ निरस्यति हन्त्यते । पादयते ॥ श्वेताश्वश्चतरगालोडिताद्भरकाणामश्वतरैरतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वदीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते णिङ्ग च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालोडयते । आह्वयते । केचित्तु णिच्मेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छमाण्डेति णिङ्गिधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥ इति चुरादयः ॥

॥ तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १।१।५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसङ्गः कर्तृसङ्गश्च स्यात् । ॥ हेतुमति च । ३।१।२६। प्रयोजकव्यापारे ण्यन्तादौ वाच्यं धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तुर्गो फले आत्मनेपदम् । वक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या बाणन हत इत्यादि रूप न सिद्ध्येत । तथा च कर्तृग्रहण विनाप्यवकरयतीति रूपमिदं न किञ्चिद्वाक्यमिति व्याख्याय कर्तृकरणादित्यत्र यमाहारद्वन्द्व मन्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजहः । कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् ॥—अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तर्भावादतो लोप बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः । संग्राम । यग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिक करोतीत्यर्थे णिच् लभते ॥—अनुदात्तेदिति । एतच्च 'भृशदिभ्यो भुवि' इति मृत्रे क्यट्ठेनाक्तम् ॥—अकारप्रश्लेषादिति । तेन प्रश्लिष्टस्येत्सङ्गा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोपः । तथा च अग्लोपादसप्तम्रान्तस्य गोपधादस्य । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो परामुदयेत । प्रातिपदिकाद्धार्य इत्येव निद्वे अनयोः पाठः सोपमर्गाग्रत्ययार्थ इत्येके । सुखदुःखान्या तत्क्रियायामेव णिच् स्यात् लाचष्ट इत्यस्मिन्धे इत्येतदथ । पाठ इत्यन्ये ॥—पुच्छादिष्विति । भामसेनस्य वाक्यम् ॥—ग्रन्थान्त इति । भु सत्तायामित्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन 'खनञ्च कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामुदयेत । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरक, तत्प्रापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः सङ्गाधिकारवाचनार्थस्तदाह—हेतुसङ्गः कर्तृसङ्गश्चेति । हेतुसङ्गायाः प्रयोजन 'भीष्म्योर्हेतुमये' 'भियो हेतुमये पुक्' इत्यादां प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसङ्गायां लः कर्मणि च भावे च—' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥—हेतुमति च ॥ खनिष्ठाधारतानिरूपिताधीयतासबन्धेन हेतुर्न्यासितः न हेतुमान्व्यापारः । तस्मिन्वाच्ये णिजित्याहुः ॥—प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचेतनाधारण्येन विवक्षितः स च कचिन्सिद्धः कचिन्फलरूपः । देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादि । सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादी उ फलरूपः ॥—प्रेषणादाविति । भृश्यादेर्मिष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । अज्ञेयार्थः । आदिशब्देनाध्येषणानुमत्यादीनामुपा-

भावयते । भावर्थावभूव । ॥ ओः पुण्यज्यपरे । ७।४।८७। सवि परे यद्भङ्गं तद्वचनान्धासोकारस्वेत्वं स्वाप्यवर्ग-
पञ्जकारेष्ववर्णपरेपु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । भूह । अमीभवत् । अवीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अ-
जीजवत् । ॥ स्ववतिशृणोतिद्वचतिप्रवतिपुवतिच्यवतीनां वा । ७।४।८१। एषामभ्यासोकारस्वेत्वं वा स्वात्स-
न्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिखवत् । असुखवत् । नागलोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अहुडौकत् । अचीचका-
सत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अगलोपीति सुष्ठ्वानुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताणिच । पूर्वविप्रतिषेधादपवाद-
त्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । गौचङ्गीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपिन्वाहयोरप्यसंभवः । ण्याकृ-
तितिर्देशात् । अचचुरत् । ॥ णौ च संश्रद्धोः । ६।१।३१। मन्परे चङ्परे च णौ श्रयतेः संप्रसारणं वा स्यात् ।
संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति आदौ संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अश्रशवत् । अलघुत्वात् दीर्घः । अशिश्चयन ।
॥ स्तम्भुसिबुसहां चङि । ८।३।११६। उपमगंभ्याश्चित्तादेपां मस्य पो न स्याच्चङि । अवतम्भभन् ।
पर्यसीपिवन । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशात् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्विवाच्यार्थेव । ओजेर्कटिःकरणलिङ्गात् ।

दानम् । समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम् । प्रार्थनेत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः समतिः, ता विना
यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रहयोरुपादानम् ।
ज्वरितः कपाय पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैशादिः प्रयोजकः । यन्तु केनचिद्दन्तुमिष्टं पलायमान निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरु-
ग्राहकत्वेन प्रयोजकः । संवेऽप्येते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेद् । अत्राहुः । सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचो-
ऽर्थः, विशेषास्त्वर्थेप्रकरणादिगम्या इति । नन्वेव णिचो लोढादीनां च पर्यायता स्यात्तत्त्व इदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये
प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् । भवम् । कर्तुं प्रयोजको हि हेतुः प्रपविषयो यः सवोध्यो देवदत्तादिः स तु ना-
द्यापि प्रभकर्तृत्वेनावधारितः । तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृ-
त्तित्तु लोढर्थं इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—‘द्रव्यमात्रस्य तु प्रिये पृच्छादेर्लोढं विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा सविषयो
णिचः’ इति । अस्यार्थः । कर्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रिये प्रच्छं ग्रीष्मायामित्यादेर्लोढं भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्र-
वृत्त्याश्रयस्य प्रवृत्तिस्तु यदा सा णिचो विषय इति । किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रवृत्तिर्लोढर्थः । प्रयोज्यप्रयोक्तृकर्तृता तु णिजर्थः ।
पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तव्यं प्रेरकः । पाचयतीत्यादां वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादां तु वक्तृकेति दिक् ॥—ओः पुण्यज्जि—॥
पुण्यज्जीति समाहारद्वन्द्वान्तासम्येकवचनम् । अपर इति बहुव्रीहिः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतः । अभ्याससेत्यनुवर्तते ।
‘भ्रूवामित्’ इत्यत इङ्ग्रहणं ‘मन्यतः’ मनीति च । अङ्गस्येति तु अधिक्रियत एव तदेतदभिप्रेत्याह—सनि परे यद्भङ्गमि-
त्यादि । अपरे किम् । बुभूषति । पवर्गयणजीतकिम् । ऊर्णुनविषति ॥—अवीभवदित्यादि । भू सत्तायाम् । पङ् पवने ।
भूत् बन्धने । यु मिश्रणादी । रु शब्दे । लृच् लोढने । जु गतो । सौत्रोऽयं धातुः ‘जुचक्रम्य’ इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू
इति द्विभोतरं वृक्षावादेशौ भवतस्त्वत कृतस्य ‘णौ चङि’ इति ह्रस्वस्य स्थानिबद्भावेन लघुपरत्वाभावात्पन्द्वावापत्रत्याऽवी-
भवदित्यादावभ्यासोभोवर्णमेलं दुर्लभमिति चेद् । अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादेव न न्यानिबन्धमिति ॥—स्ववतिशृणोति—॥
अपर इत्यनुवर्तते । ननु पुण्यज्जीति, पवर्गयणकारयोरसंभवाद्यणः सभवेऽप्यव्यभिचारात्तदाह—अवर्णपरे धान्वक्षरे इति ।
अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः । अवर्णपरे किम् । जुध्रपति । १२णोत्सादेरुदाहरणं तु अशिश्चवत् । अजुध्रवत् । अदिद्रवत् ।
अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् ॥—अहुडौकदिति । ङौकृ गतो । चङ्परे णौ यद्भङ्गं
तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह—अचीचकासदिति ॥—मतान्तर इति । ‘अङ् यत्र द्विरुच्यते’ इति
मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽभ्यासः इति मते चेत्यर्थः ॥—सुपधातुप्रकरण इति । अतिरिचयन् । अस-
राप्रायन् । अविवद्रायन् । अदिदेवद्रायदित्याद्युदाहरिष्यत इत्यर्थः ॥—वृद्धिं बाधित्वेति । ‘ण्यल्लोपाविद्यङ्’ इत्यादि-
वचनाणिलोपाश्रयप्रत्याख्यानपक्षेऽपवादत्वादित्यर्थः ॥—असंभव इति । तथा च अनुचोरदिस्वेव रूपमिति भावः ॥—
ण्याकृतितिर्देशादिति । चङ्परे णिले इत्यर्थस्तेन णिङ्गवे सत्यपि णिल चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरिति सभव इति भावः ।
एतेन अवीवदद्रीणा परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्वावो व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुन्यत्वात् ॥—विभाषेत्यनुवर्तते ।
सध्वदोरिति णावित्यस्य विशेषणं ‘ङ्गः सप्र’ इत्यतः सप्रसारणमनुवर्तते एवेत्याह—सन्परे चङ्परे इति ॥—अच-
नादिति । इयं च परिभाषा ‘लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम्’ इत्यत्र वच्यादीनां प्रक्षादीनामनुवृत्त्येवैष्टसिद्धावुभयेषां ग्रहणसामर्थ्या-
ल्लभ्यते । अन्यथा वन्नख्येयत्र इलादिःशेषे कृते वस्य सप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥—स्तम्भुसिबु—॥ स्तम्भुः सौत्रः । सिबु
तन्तुसताने । पङ् वर्णने । स्तम्भेतेः ‘स्तम्भे’ इत्यनेन प्राप्तिरन्यथोक्तुं ‘परिनिविध्यः’ इत्यनेनेति विवेकः ॥—आटिटत्
आशिश्चदिति । णिचा सह द्विलात्सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः स न प्रवर्तते ॥—
ऋदित्करणलिङ्गादिति । यदि पूर्व द्विवचनं भवेत्तदा णिशब्दस्य द्विले सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमृदित्करणं

मा मवामिदिधत् । एजादावेधतो विधानात्तेह हृदिः । मा मवाम्नेदिधत् । न न्ना इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिधत् । आङिहृत् । आचिधत् । उवज् आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुज्युपञ्चौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनास्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्ना इति निषेधाजिज्ञास्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औञ्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिध्रपत् । ॥ रमेरश्विल्लोटः । ७।१।६३ । रमेर्नुम् स्यादधि न तु शविलोटः । ॥ लभेञ्च ७।१।६४ । अररम्भन् । अललम्भत् । हेरषलीति सूत्रे अचली-त्युक्तेः कुल्वं न । अजीहवत् । अत्सृष्टृत्वरप्रथमदत्स्वपशाम् । असस्मरत् । अददरत् । तपरस्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । ॥ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । ७।४।९६ । अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चहृपरे णौ । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अचचेष्टत् । अचचेष्टत् । आजभासेत्यादिना वोपधाहृस्वः । अविभ्रजत् । अवभ्राजत् ॥ * काण्यादीनां र्घति वक्तव्यम्

व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तं ऽर्थे ज्ञापकमेव ॥—एजादावेधताविति । ‘एलंघन्युट्’ इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्तोरिति व्याख्या-तलादिति भावः । न च मा मवाम्नेदिधत्त्यत्र ‘णी चडि-’ इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति उद्देशप्रणनी किमेधतेरेजादि-विशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमापि ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति धिशब्दस्थाने धिशब्दश्चादेशे सति वल्लसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसमोऽह इति वाच्यम् । ‘द्वि-प्रयोगो द्विवचन षाष्टम्’ इति भाग्ये सिद्धान्ततत्त्वान्तात् । अन्यथा इहैव प्रेदिधत्त्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सन् सकारेण विशिष्टस्य द्विले कृते कृत्वं च न स्यादिति दिक् ॥—उज्ज् आर्जव इति । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य ‘श्रलं जश् शशि’ इति जश्लेन बकारे कृते उञ्जिता । उञ्जितमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहाना ग्रथु पाठस्य फलम् । भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उ-ञ्जिजिषतीति रूपं न सिध्येत् । यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्विलं क्रियते यदि वा अस्यानित्यता-माश्रित्य बकारात्पूर्वमेवोपध्मानीयस्य द्विलमुभयथापि इष्टरूपमिद्विराद्ये उञ्जिजिषति, द्वितीये तुपध्मानीयस्यानन्तात्तादादेः ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति द्विले हलादिः शेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्लेन बकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव बकारे उवञ्जि-षतीत्यापत्तेः । ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोऽयं स्वीकार्यः । भुज्युपञ्जविनि निपातनादुपधादकारस्य यो भवतीति वाक्यं कल्प्यते तच्च ‘स्तोः धुना ध्रु-’ इत्यस्याप्रे । तदयमर्थः । धुना योगे उज्ज्वेदकारस्य बकार इति । अभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र तु उञ्जिता उञ्जितुमित्यत्रैव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते ‘न न्नाः’ इति निषेधाजिज्ञा-स्य द्विले ततो बकारे च उञ्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने’ इति बकारोत्तरं द्विवचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम् । द्विवचने हि त्रैपादिक सिद्धं न तु तत्रिपेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीत्यस्यासिद्ध-त्वात् ‘न न्ना’ इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु ‘भुज्युपञ्चौ-’ इति निपातनेन दस्य व इति । न चैवं बकारसहितस्य द्विलप्रसङ्गः । धातां दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारश्रवणप्रसङ्गः । अकुलविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमनात् । यद्वा अभ्युद्ग इत्यादि रूपं दृष्टुपसर्गाद्रेमेऽत्रत्येव ज्ञेयम् । उदनेषु षान् अन-भिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति । तदेतद्वाह्यादिमन्त्रमभिप्रेत्याह—उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्यवति । न न्ना इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः । ननु लावम्यायामेव अङ्घ्रिणि भाष्यकारोक्तपक्षे अदिध्रपदित्यत्र अजादित्वमस्यैव न्यायश्च प्रथममद परत्वादन्तरहृत्वाद्येति चेद् । अत्राहुः । द्वितीयस्तेत्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्यायामादि कृतेऽपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालं अजा-दित्वाभावान्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव निषेधान् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्येयैव इष्ट-सिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्द्रिदीयिषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तां त्वा-दिभूताच्च परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिदीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव, आद्यवयवस्य ह्रस्वाच्चकारस्य द्वित्वनिषेधाग्रमद्वादिति वाच्यम् । अजादेरिति कर्मधारयान् पञ्चमीन्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्व प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्तनात् । अथवा आदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमनु तस्य नावयवपरत्वं किन्तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दा-धिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् । नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य गार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भा-ष्य विरुध्येतेति चेत् । मन्वम् । यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयान् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्य-चिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वणैव सिद्धेः पुनरात्मो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् ॥—

रमेरश्विल्लोटः । ‘रधिजभोः-’ इत्यतोऽचीति ‘इदितः’ इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । अचि किम् । आरब्धम् । अश-विल्लोटः किम् । रभते । रेमे ॥—लभेञ्च ॥ योगविभाग ‘आडो यि’ इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥—काण्या-दीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्ल छेदने । हिठ विवाधायाम् । षट् । हेष् स्प-र्धायां शब्दे च । षण शब्दे । लुठ प्रतिघाते । लुप्ल छेदने । लोपीति पित्रजन्तनिर्देशः । लापय इति पाठान्तरे लप व्य-क्त्यां वाचि । केचित् लपहट इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः । श्रण दाने । लुठ स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकाठे भाषा-

प्यन्ताः कणरणमणभणलुपहेठाः काण्वाद्यः पङ्गाप्ये उक्ताः । ह्यायिबाणिहोहिलोचयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । बाणि
लोठी अभ्यन्त्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् । ॥ स्वापेक्षडि ॥ ६।१।१८। प्यन्तस्य स्वापेक्षडि संप्रसार-
णं स्यात् । असुषुपत् । ॥ शाच्छासाह्यावावेपां युक् ॥ ७।३।३७। गौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्याययति ।
॥ ह्रः संप्रसारणम् ॥ ६।१।३२। सन्परे चरूपरे च गौ ह्रः संप्रसारणं स्यात् । अजुहवत् । अजुहावत् । ॥ लोपः
पिबतेरीश्याभ्यासस्य ॥ ७।४।४। पिबतेरुपधाया लोपः स्यादन्यासस्य ईदन्तादेशश्च चरूपरे गौ । अपीप्यत् । अतिष्टीति
पुह् । अर्पयति । ह्रपयति । च्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति । श्मापयति । स्थापयति । ॥ तिष्ठतेरित् ॥ ७।४।५।
उपधाया इदादेशः स्याच्चरूपरे गौ । अतिष्ठित् । ॥ जिघ्रतेर्घा ॥ ७।४।६। अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । उक्तं ॥ अचीकृतत् ।
अचिकीर्तत् । अचीकृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । * पातेणौ लुग्यक्तव्यः ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ।
॥ चो विधूनेन युक् ॥ ७।३।३८। वातेर्लुक् स्वाणौ कम्पायें । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा
लीयतेः । ॥ लीलोर्नुगुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ७।३।३९। लीयतेर्लौतश्च क्रमाभुगुकावामौ वा स्ने
गौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलाययति । विलाययति वा घृतम् । ली ई इति । ईकारप्रक्षेपादात्वपक्षे
नुक् न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलाययति । विलाययति । * प्रलम्भनाभिभवपूजनासु लियो नित्यमात्वम-
शिति वाच्यम् । ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ १।३।७०। लीकलियोर्णन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृ-
गेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिलौपयते । पूजामधिराच्छतीत्यर्थः । इवेनो वर्तकामुल्लापयते ।
भेकोऽपि । अरीरणत् । अरराणत् । अवीभणत् । अबभणत् । अशिघ्रणत् । अशघ्राणत् । अल्लुपत् । अल्लोपत् । अजीहि-
ठत् । अजिहेठत् ॥—स्वापेक्षडि ॥ चडि किम् । स्वापयति ॥—असुषुपदिति । इह सप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् ॥—शा-
च्छासा—॥ शो तनुकरणे । छो छेदने । पोऽन्तकर्मणि । ह्रस्व स्पर्शायाम् । व्यञ् सवरणे । वेज् तन्तुसताने । पा पाने ।
'लुग्विकरणलुग्विकरण' इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति । शाययति ।
अशीशयत् । छाययति । अचिच्छयत् । साययति । असीषयत् । ह्याययति । अजिह्वयत् । व्याययति । अविव्ययत् । वायय-
ति । अवीवयत् । पाययति । अपीपयत् । इह शाच्छासादीना कृतात्वाना निर्देशः पुकः प्राप्ति ध्वनयितुम् । तन्प्रयोजन ल-
स्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन ध्यायति क्रापयतीत्यादि भिद्वम् ॥—ह्रः संप्र—॥ 'गौ च सश्व-
होः' इति वर्तते तदाह—सन्पर इत्यादि ।—अजुहवत् । अजुहावदिति । 'काण्वादीना वा' इति द्रव्यविकल्पः ॥—
अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्विले कर्त्तव्यं प्रतिपेवात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्विले हलादिः शेषे ईकारः ।
स च अनभ्यासविकार इति निषेधादन्यथ्यन्देशः । इहाम्लोपिलादलघूपधलाच्च सन्वदिलदीर्घयोरप्राप्ताविल विधीयते ।
—च्लेपयतीत्यादि । च्ली वरणे । रीड क्षये । ऋथी शब्दे उन्दे च । क्षायी विधूनेन ॥—तिष्ठतेरित् ॥ तकारो मन्द-
प्रयोजन । विनपा निर्देशो यङ्लुग्विभृत्यर्थः । अतास्थायत् । लठि तास्थायतीति तास्थायेति । उर्ध्वत् । नुरादी व्याख्या-
तम् ॥—अचीकृतदिति । ऋदादेशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीले रपरत्वम् 'उपधाया च' इति दीर्घः ॥—पुकोऽप-
वाद इति । आदन्तलात्युक्तः प्राप्तिः । एव च लुगागमस्य पुर्ननृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातु-
नाऽपि सिद्धेरिति भावः ॥—चो विधू—॥ लुग्विकरणलुग्विकरणपरिभाषाया औवं शोपण इत्यस्यैव ग्रहणं न तु
वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वस्मिन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । औवं शोपणे इत्यस्य रूप-
मिति वदन् वामनोऽप्यत्रानुकूलः । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपं सिद्धे नुगागमस्य पुर्ननृत्तिरेवेहापि फलम् ॥
—धातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आन्वविधायकसूत्रं म्भारयति—विभाषा लीयतेरिति । लीयतेरिति यका-
निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीड इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीडोर्लुग्विकरणेऽप्याल भवति ॥—लीलोः ॥ लीड् श्लेषणं
दिवादि । ली श्लेषणे त्र्यादि । लप्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्वां लीलीडा च त्रयोऽपि गृह्यन्ते । लीयतेरिति औ-
चिल्लादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया
सूत्रेऽपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इय हि परिभाषा 'वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यां' इत्यत्र डित्वेन ज्ञापिता । ज्ञापन च उत्तरगतः
सजातीयापेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सदन्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु
तव्यतः, अत एव 'नृत्रथ्योः क्त' इति सूत्रे जणातिर्जीर्यलोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तम् । अतोऽत्र लीलीडोर्ग्रहण-
मिति सम्प्रगेव । न चैव 'दिव औत्' इत्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातेरिति ग्रन्थः
कथं सगच्छत इति वाच्यम् । उत्सर्गेतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन कचिदन्यत्रापि प्रवृत्ता बाधकाभावादिति वदन्ति ॥—
विलीनयतीति । लीलीडोरीकारान्तयोर्लुकि रूपम् । विलाययतीति । नुगभावपक्षे तयोरेव रूपम् ॥—विलाययती-
ति । लातेः कृतात्वयोर्लीलीडोश्च लुकि रूपम् ॥—विलाययतीति । नुगभावपक्षे आदन्ताना तेषामेव रूपम् ॥—लोहं
विलाययतीति । नुक्लकोरभावादात्वपक्षे युक् । आत्वाभावे तु वृद्ध्यादेशो ॥—प्रलम्भनेति । प्रलम्भनं वधनम् ।
अशिति किम् । लीयते । लिनाति ॥—लियः संमान—॥ चात्प्रलम्भने ॥—विभेतेर्हेतुभये ॥ हेतुः प्रयोजकः । इह

अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः । ॥ विभेतेहेतुभये । ६।१।५६। विभेतेरेच आत्वं वा स्वात्मयो-
जकाद्वयं चेत् । ॥ भीस्म्योहेतुभये । १।१३।६८। प्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्वादेतोश्चेज्ज्वल्यस्यौ । सूत्रे भयप्र-
हणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते । ॥ भियो हेतुभये पुक् । ७।३।४०। भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते ।
ईकारान्तस्य भियः पुक् स्वात् णौ हेतुभये । भीपयते । ॥ नित्यं स्मयते । ६।१।५७। स्मयतेरेचो नित्यमात्वं
स्वाणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेज्ज्वल्यस्यैवित्युक्तेर्नेह । कुञ्जिकयैवं भावयति । विस्मापयति ।
कथं तद्धि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्वात् ।
सत्यम् । विस्मापयन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो वि-
स्मापयन्निति प्यन्ताण्णो शतेति व्याख्येयम् । ॥ स्फायो वः । ७।३।४१। णौ । स्फाययति । ॥ शदेरगतां तः ।
७।३।४२। शदेर्णो तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतां । शातयति । गतां तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।
॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३। णौ । रोषयति । रोहयति । ॥ क्रीड्जीनां णौ । ६।१।४८। एषामेव
आत्वं स्वाणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति । ॥ णौ च संश्रडोः । १।१।५१। सन्परे चरूपरे च णौ इडो
गाडा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । ॥ सिध्यतेरपारलौकिके । ६।१।४९। ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य
सिध्यतेरेच आत्वं स्वाणौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं
निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । ॥ प्रजने वीयते । ६।१।५५। अय्येच आत्वं वा स्वाणौ प्रजनेऽर्थे ।
बापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ ऊदुपप्राया गोहः । गृहयति ॥ दोषो णौ । ६।४।
९०। दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया क्तस्वाणौ । दूषयति । ॥ वा चित्तविरागे । ६।४।९१। विरागोऽप्रीतता
चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मितां हृस्वः ॥ भ्वादौ चुरादां च मित उक्ताः । घटयति । जनीजृप । जनयति ।
जरयति । जृणातेस्तु । जारयति । * रज्जेर्णां मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् ।
मृगेति किम् । रज्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रज्जयति मृगान्मृगदानं । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिन् । चिस्फुरोरिति
वा आत्वम् । चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फोरयति । स्फोरयति । अपुस्फुरत् ।
'आदेच उपदेशे' इत्यत एव आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषा, 'चिस्फुरो' इत्यतो गाविति च तदाह
—विभेतेरेच इत्यादि ॥ —भीस्म्योः ॥ व्यत्ययेन षष्ठीत्याह—आभ्यामिति । 'गेरणी' इत्यतो गेरित्यनुवृत्तेऽर्थ-
न्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः ॥ —ईकारान्तस्येति ॥ तेन आन्वपक्षे भावयते इत्येव न त्वत्र पुगित्यर्थः ॥ —क-
रणादेव हीति । तथा च करणान् स्म्ये आन्वाभावेन पुगुलंभ इति भावः ॥ —प्रयोज्यकर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणि-
जर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका । अत एव आत्व प्रवृत्त तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्रायेणैवेदं सुशोभमित्याह । ॥ —प्यन्ताण्णाच्चिति ।
राजा विस्मयते न मनुष्यवाग्विस्मापयते तथा मिहो विस्मापयन्नित्यर्थः । एवं च प्रथमणिच हेतुर्भगुन्यवागिति आत्व-
पुकावपपत्ता ॥ —क्रीड्जीनाम्— । दुर्गात् द्वयविनिमये । इड अव्ययेन । जि जये । आर्चकपन । अर्जाजपन् ॥ —
अध्यजीगपदिति । नात्र णिजनिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावा निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासांतरखण्डे
आथाऽज्ज्वणोऽस्मि तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाड पूर्व सति हि द्वित्वे 'अजादेश्वितीयस्य' इति णिच
एव द्वित्वं भवेत्तत्राद्विपरिणिजनिमित्तो गाड तत्रात्र प्रक्रियाया परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदन्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयति सा-
भ्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥ —अध्यापिपदिति । पिशब्दस्यात्र द्वित्वम् ॥ —सिध्यतेरपार— । इयना निदेशाद्रीवा-
दिकस्याग्रहणम् ॥ —तत्त्वं निश्चिनोतीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयकः । ग च परलोके उपयुज्यते ॥ —प्रजने— । वीयते-
रिति वी गतिप्रजनादावादादिकन्य यका निदेशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । वीतरिति वक्तव्ये यका निदेशाद्येनोऽपि
ग्रहणम् । तस्यापि यकि सप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽयं आत्व वा स्यात् । तत्र आत्वे तद-
भावे च यद्यपि व्येजः व्याययतीति रूपं तुल्यं शाच्छासेति एकोऽपवादतया युगिबधानात् तथापि णिजन्तात्किंपि व्या-
ज्यं व्याः । आन्वाभावपक्षे व्यं व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः । विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेच उपदेशोऽस्ति'
इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातुना व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति ॥ —दोषो णौ ॥ दुष वङ्क्ये दिवादिः । णौ किम् ।
दोषः ॥ —चित्तमिति । चित्ती सज्ञान इत्यस्मात् कः ॥ —दूषयति । दोषयति वेति । चित्तं दुषयति ज्ञानसंध्यादां
विरक्तं भवति । तत्पुङ्गु इत्यर्थः ॥ —जृणातेस्त्विति । अर्थात्वादस्य मित्वं नेति भावः ॥ —आखेटकमिति । मृग-
येत्यर्थः ॥ —रजयतीति । रजन्ति मृगाः, ग्रहणमरणयत्तुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान्मृगास्तादृशव्यापारविषयान्क-
रोतीत्यर्थः ॥ —ज्ञपादिश्चिन् इति । तेन मित्वाङ्गस्य इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्वं नेत्युदाहरति —चाप-
यतीत्यादि ॥ —अपुस्फुरदिति । द्वित्वं कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभिप्रेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः 'चि-

अपुस्करत् । ॥ उभौ साभ्यासस्य ॥ ८॥ १२१ ॥ साभ्यासस्यानितेरुमी नकारो ण्वं प्राप्तो निमित्ते सति । प्राणिणत् । ॥ णौगमिरबोधने ॥ २॥ १४॥ १६ ॥ इणो गमिः स्याणौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति । हनन्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति । * ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् । तृतीयस्यऽनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये पकारस्य द्विवं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्स्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्षियत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि पकार एवाभ्यामे श्रयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्होतृमणौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषुसम् ॥ इति ष्यन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३१॥ ७ ॥ इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः मन्प्रत्ययो वा स्याद्विच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इद् । द्वित्वम् । सन्वतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्मिकम् । शिष्याः पठन्तीतिच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्धेः । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघ्रसति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति विसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिषति । ईर्ष्ययिषति । ॥ रुद्विदमुपग्रहस्त्रिषिप्रच्छः संश्च ॥ १॥ २॥ ८ ॥ एभ्यः स्फुरोर्णौ इति वा आत्वम् ॥—उभौ सा—'रपाभ्याम्—' इति सूत्रे न दत्तं पछन्तं प्रथमाद्विचचनान्ततया विपरिणम्यत इत्याह—उभौ नकाराविनि । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्यतीत्युभयग्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोरुपपन्नं मिश्रैदित्युभयग्रहणम् । न च तुरययोगाविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समसोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं राक्षकं गल्लोक इत्युक्त्यावादिनि । कैचटे तु उभाविस्मिन्नमिति साभ्यागस्यानितेर्णौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पर्वत्रासिद्धीयमाद्विवचने' इत्यनाथीयमाणे अट्टतणत्तस्य द्विवचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वणव णलस्य मिद्वत्त्वात् व्यवाहितनकारार्थमिदं णलं स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्क्रकाण्डिन्यन्यायेन न स्यादिति उभाविगुच्यत इति स्थितम् । साभ्यागम्यानि किम् । प्राणं नमति । असत्यस्मिन् 'अनिते' इति षष्ठीं सबन्वगामाभ्ये स्यात्तत्त्वानन्तर्यादिसबन्वोऽपि गृह्येत । सति त्वस्मिन्नवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यागग्रहणम् । यदि त्रिष्टानुरोधेनानितेर्णि षष्ठी अवयवसंबन्धे व्याख्यायते अनितेत्वं नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद्विवचनं प्राप्तं एवानितिगृह्येत तदा साभ्यागस्यात् मन्दप्रयोजनम् । इद् एव णलं कृता द्विले कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः 'पर्वत्रासिद्धीयमाद्विवचने' इत्यस्यानित्यलक्षणपदार्थः । तेन ऊणुनावित्यत्र णत्वात्पूर्वमेव पुञ्चदस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभाव मिद्वः ॥—प्रत्याययतीति । प्रातर्पूर्वमणौ प्रापनार्थता । ऊडे प्रत्याययत् । इह इणो णिचि कृते 'इणो यण्' इति यण वायित्वा परत्वाद्वृद्धिः । न च 'ओ पुष्पाञ्ज' इति त्रापकात्पूर्वं द्विलं पश्चाद्वृद्धिरिति शङ्क्यम् । 'अज्जादेर्द्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥—इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारुटमिति गाव ॥—पकारस्येति । रेफस्य तु 'न द्वा' इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥—द्वितीये र्त्वात् । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ॥—सन्नन्ते प्रवर्तते इति वचनसामर्थ्यादिति गाव ॥—ऐर्ष्ययदिति । तृतीयस्यऽनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । णेणयदिति रूपस्यासाधुत्वात्सङ्कोचोपपादयति—द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना ॥—द्वितीयस्यैवेति । एकाच उति शेषः ॥—अप्रवृत्तेरिति । किं तु गमनं एव प्रवर्तते । तत्र ह्युपपन्नं ईर्ष्ययिषति इत्युदाहरणयति । अर्थ उपयाचनायामित्यस्य आपर्वाग्रत्वादान्मनपदेन भाग्यामिति प्रार्थयन्तीति मापकाद्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याद्यद्वयं तन्मर्थनायाह—निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्होतृमणौ प्राकृतोऽयं णितुच्यते' इति ॥—तेनेत्यादि । प्रार्थना कुर्वन्तीति विवक्षितां प्रयोगं मिद्व उत भावः । केनितु परस्मैपदात्म्येव प्रार्थनं प्रार्थं । तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते । तदमन् । धातुसजाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां प्रवृत्तणस्य वक्ष्यमाणतयार्थवेदस्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ॥ इति ष्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः—॥—इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति ध्रुतत्वात्कर्मणं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः ॥ पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानच्छेदार्थः ॥—विसनोर्ति । तृतीयव्यवहारेण पक्षे यकारस्य द्विलं, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः ॥—रुद्विद्व—॥ रुद्विद्वद्वचनं वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुद्विद्वदुपपत्त्यां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पे प्राप्ते प्रदेः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधात्कल्पाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छयोलु क्तः किंचेऽपि सनः किंचेऽपि प्राप्तिं वचनम् । रुदित्वा । विदित्वा । सुषित्वा । एतेषु गुणाभावः किंचस्य फलम् । गृहीत्वा । मुपत्वा ।

सन् क्त्वां च कितौ सः । रुद्विपति । विविदिपति । मुमुषिपति । ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ७।२।१२ ॥ ग्रहेगुहोश्च-
न्ताश्च सन इण स्यात् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभावः । जिबृक्षति । सुबृप्सति ।
॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७।२।७५ ॥ कृ गृ ङ्क् ष् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । पिष्टच्छिपति । चिकरिपति । जिग-
रिपति । जिगलिपति । # अत्रेटो दीर्घा नष्टः ॥ दिद्वरिपते । दिधरिपते । कथमुद्दिषीषुरिति । भौवादिकयोर्दृ-
ष्टधोरिति गृहाण । ॥ इको झल् ॥ १।२।९ ॥ इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभृषति । दीङ् । दातुमिच्छति वि-
हीषते । एष्विपयत्वाभावाग्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनि मीमेति सूत्रे माघातोः । प्रथम्वीग्रहणं कृतम् ।
॥ हलन्ताच्च ॥ १।२।९० ॥ इक्समीपादल् परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहृ । जुषुक्षति । विभित्सति । इकः
किम् । विषक्षते । अल्लिक् । विवर्धिते । हलग्रहणं जातिपरम् । नृनृहृ । तितृक्षति । तितृह्रिपति । ॥ अज्जन-
गमां सनि ॥ ६।४।१६ ॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्निटोर्जेः । जिगीपति । विभा-
षा चे । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति । ॥ सनि च ॥ २।४।३७ ॥ इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने ।
जिगमिपति । बोधने प्रतीपिपति । इण्वदिकः । अधिजिगमिपति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तैर्नन्द । झलादौ
सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशगम्येत्युक्तैर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । ॥ इङ्श्च
॥ २।४।४८ ॥ इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । ॥ रलो व्युपधाद्झलादेः संश्च ॥ १।२।२६ ॥ उश्च इश्च वी ते
उपधे यस्य तस्माद्झलादे रलन्तात्परौ क्त्वासर्गौ सेटौ वा कितौ सः । एतित्स्वाभ्योः संप्रसारणम् । दिवृत्तिपते । दिघो-
त्तिपते । रुचिपते । हरोचिपते । लिलिखिपति । लिलेखिपति । रलः किम् । दिदेविपति । व्युपधादिकम् । चिर्वर्ति-
षते । हलादेः किम् । एषिपिपति । इह निलमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्क-
दिकरणस्य सामान्यापेक्षायपक्त्वात् । ॥ सनीवन्तर्ध्वस्सजदम्भुश्चिस्वयूनुभरक्षिपसनाम् ॥ ७।२।४९ ॥ इव-
न्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्चेति किञ्चम् । क्लृप्तिरिति वस्य उह । यण् द्वित्वम् । दृष्टपति ।

ष्टया । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥—सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ग्रहेनित्यं गुहोर्ध्वकम्पेन प्राप्तं निषेधोऽयम् ॥—सनः
पत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभावः ॥ ॥ ॥ कन्वन्तामिद्वत्त्वाद्भूभाव इत्येव मुच्यम् । केचित्तु ढावे गति भूभावा इत्यध्या-
हारेण योजयन्ति । तथा च जाणुह स इति श्रियते । दणः परन्तेन सस्य पत्र प्राप्तं तस्मात्सिद्धत्वात्तुवे भूभावः । ततश्च
कत्वे कर्वाणतरस्या पत्वमिति विधिकम् । अन्ये तु पत्वे ढावे च कृते पत्वाद्भूभावे कर्तव्ये स्मार्तरपत्वाभावाद्भूभावो न
स्यादित्याशङ्क्या सनः पत्वस्यासिद्धत्वादिर्न ग्रन्थः । प्रवृत्त इति कार्यागिद्विपदावलम्बनेन व्याचक्षते ॥—जिबृक्षतीति ।
गुहेर्जुबृक्षति । सूत्रे चकारान् 'भ्युक् किति' इत्यत उक्त्वात्तुक्रुष्यते । उगन्तान् । बुभृषति । लुहृषति । श्रयतितु
नातुक्रुष्यते । तस्य 'सनीवन्तर्ध्व' इति विकल्पविधानात् ॥—किरश्च पञ्चभ्यः ॥ पञ्चग्रहणमुत्तरार्धे स्पष्टप्रतिपत्तये
इहैव कृतम् । एव च प्रच्छवानोरनन्तरं गणपाठस्य वृत्तरणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्यपत्वम् इत्यनेनैव वृत्तरणं यत्तदपा-
णिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः । केचित्तु 'भूपाकर्मकिरादिसनाम्' इति वार्तिके किरादिज्ञानाय वृत्तरणमावश्यकमित्याहुः ।
अत्र 'इट्' इति 'इतो वा' इति प्राप्तं भाष्यकारोपरिचयम् ॥—भौवादिकयोरिति । तथाच 'अज्जनगमाम्' इति वक्ष्य-
माणेन दीर्घ इति भावः ॥—इको झल् ॥ 'रुद्विद' इत्यत्र सननुवर्तते, गताक्षिमो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणेन
च नदन्तविवरित्याह—इगन्तादिनि । इगन्तान् किम् । पिपासति । निप्रासति । शल्लिनि किम् । शिशयिपते ॥—
कित्स्यादिनि । 'अमयोगात्' किन् इत्यत क्रिदनुवर्तते इति भावः ॥—एज्विपयत्वाभावादिनि । विन्धेन गुणा-
प्राप्तेरित्यर्थः ॥—अत ण्वेति । यथेज्विपयत्वादन्यत्राण्यत्र भवेत्तदा संप्रहणं तत्र न कुर्यात्तस्मादग्रहणेष्विविशेषादिति
भावः ॥—हलन्ताच्च ॥ इति-यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न सन्वर्तीति समीपवाच्यत्रान्नराद् इत्याशयेन व्याचष्टे—
इक्समीपादिति । सांख्यवादिशेषपश्यान्नशब्दस्य परनिपातः ॥—नितृक्षतीति । किञ्चे सति 'अनिदिताम्' इति
नलोपः ॥—अज्जनगमांम् ॥ गमः भामान्येन ग्रहणे गमृत् गतादित्यस्मान् गाविगमेन इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः सनि च
इडश्चेति सूत्रान्या विहितयोगेणटोरादेशस्य 'श्च' इति उक्त्वादेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह—अजादेशगमेरिति ।
एतच्च सूत्रेऽज्जग्रहणाद्भवति । नवा हि । इह सनीत्येव मूत्र कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योषधित्थेनाच इत्यनेनाहस्य विशेषणादजन्ता-
हस्य दीर्घः । चिचीर्पति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एव चाज्जग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमोर्विशेषणार्थ-
म् । अजन्तस्य दीर्घो भवति । अजादेशगमेवेति । अत्यदाविनि किम् । जिगमिपति । 'गमिर्न परस्मैपदेणु' इति
इट् ॥—सनि च ॥ 'गी गमिरबोधने' इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते ॥—प्रतीपिपतीति । तत्कर्त्तव्येन्यायस्यानित्य-
त्वान्मनुरपस्याभ्यासस्येत्यम् । अनित्यत्वे लिट् तु 'नित्यं कौटिल्ये गती' इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥—सजिगं-
सने इति । 'समो गम्यच्छिभ्याम्' इति तङ् 'पूर्ववत्सन्' इति सन्नन्तादपि भवति ॥—रलो व्युपधा— ॥ 'न क्त्वा सेट्'
इत्यतः सेडिति वर्तते । चकारेण कलायाः सप्रहः । 'अमयोगान्' इत्यतः किदिति 'नोपधाद्' इत्यतो वेति चानुवर्तते

दिदेविषति । सौतिष्योरेवेति बह्यमाणनियमाच्च ॥ सुस्वूपति । सितेविषति । ॥ आपृष्टपृथामात् ॥ ७।४।५६।
 एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७।४।५८। सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य
 लोपः स्यात् । आसुमिच्छति ईप्सति । अधितुमिच्छति । रपरवम् । चर्वम् । ईर्मति । आदृषति । बिभ्रजिषति ।
 बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति । ॥ दम्भ इच्च ॥ ७।४।५६। दम्भेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 हलन्ताच्चेत्यत्र हलमहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वाच्चलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिट्मिषति । शिशी-
 षति । शिश्विषति । उदोद्यथपूर्वस्य । सुस्वूपति । सिस्वरिषति । युयूपति । यियविषति । ऊर्णुनूपति । ऊर्णुनूति ।
 ऊर्णुनूति । न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यामे उकारो न ध्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वे
 कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्याव्याप्तिमित्ता कथमिति वाच्यम् ।
 कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्विर्वचनमुभवति । वुभूपति । विभ-
 रिषति । जपिः पुण्यतो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चोरादिकश्च । इडभावे इको झलति कित्वाच्च गुणः । अज्जनेति दीर्घः
 परत्वाणिणलोपेन बाध्यते । आपृषीति ईन् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्या-
 वम् । सिषासति । मिसनिषति । तनिपतिद्विद्रातिभ्यः सनो वा इङ्गाद्यः । ॥ तनोनेर्विभाषा ॥ ६।४।१७। अस्थो-
 पधाया दीर्घो वा स्वाज्जलादौ सने । तितांसति । नितंसति । तितनिषति ॥ * आशङ्गायां सन्वक्तव्यः ॥ आ सुस्-
 र्पति । कृल पिपतिषति । ॥ सनि मीमाधुरभलभशकपनपदामच इस् ॥ ७।४।५४। एषामच इस् स्यात्सादौ
 सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पिप्सति । दिट्तिरिषति । दिट्तिरिषति । दुमिश् सीञ् आभ्यां सन् ।
 कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपत्वाविशेषादिम् । सः सीति तः । मिप्सति । मिप्सते । मा माने । मिप्सति । माहृमे-
 षेः । मिप्सते । दोदणोः । दिप्सति । देड । दिप्सते । दाञ् । दिप्सति । दिप्सते । घट्ट । धिप्सति । धाञ् । धिप्स-
 ति । धिप्सते । रिप्सते । लिप्सते । शकु । शिषति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेन । शिषति । शिषते । पि-
 त्सते ॥ * राधो हिंसायां सनीम् वाच्यः ॥ रिप्सति । हिंसायां किम् । आरिराप्सति । ॥ मुचोऽकर्मकस्य
 गुणो वा ॥ ७।४।५७। सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मांक्षते सुमुक्षते वा वम्ः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । सु-
 मुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृक्षश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तडि नु । विवर्तिषते । सेऽसिचीति वेट् । निनर्तिषति । निवृत्स-
 ति । ॥ इट् सनि वा ॥ ७।४।५६। वृड्वुभ्यामुदन्ताच्च सन इट् स्यात् । नितरिषति । तितरीपति । तितरीपति ।
 विवरिषति । विवरीपति । वुवृपति । वृट् । वुवृपते । विवरिषते । वुवृपति । ॥ स्मिपूङ्ग इवशां सनि ॥ ७।४।७४।

तदाह—क्त्वासनावित्यादि । सेऽर्कम् । मिन्वा । छिन्वा । वुमुक्षते ॥—आपृष्टपृथ—॥ ‘सनि मीमा—’ इत्यतः अच
 इत्यनुवर्तते ‘स सार्धधातुके’ इत्यतः सीति च तदाह—अच ईत्स्यात्सादाविति । गीत्यस्य सनो विशेषणान्नादाविति
 लाभः ॥—ईप्सतीति ॥ ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति प्लशब्दस्य डित्वम् ॥—विभ्रजिषतीति । ङिट् तदभावे च रामागम-
 विकल्पाच्चलित रूपाणि ॥—सुस्वूपतीति । ‘अज्जनगमाम्—’ इति दीर्घं गत्युत्तमम् ॥—यियविषतीति । ‘द्विर्वचनेचि’
 इत्यादेशनिषेधाद्विले कृते अभ्यासस्थोपवर्ण्येत्युत्तमम् ॥—ऊर्णुनूपतीति । इडभावे ‘अज्जनगमाम्—’ इति दीर्घः । इदपक्षे तु
 ‘विभाषोर्णोः’ इति वा टित्वम् ॥—न चेह सन्निषति । किं तु शुशब्द इत्यर्थः ॥—कित्वाच्च गुण इति । णिच स्थाने
 इत्यर्थः ॥—श्वा मुमुर्पतीति ॥ एकस्यावप्या मरणशब्देन बोधः । मरणशब्दाविषयो भवतीत्यन्ये । ‘पुनर्वचनम्’ इत्यात्मने-
 पदमिह न शङ्क्यम् । शदेरित्यादिमुत्रद्वये सनो नैत्यनुवर्त्य व्याकृत्यभेदेन व्याकृत्यभिनि नदयमाणत्वात् ॥—सनि मीमा—॥
 सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणत्वान्मादौ र्नाति लाभः ॥—मीरूपाविशेषादिति । ननु मिनोनेमांरूपस्य
 लक्षणिकत्वात् मीप्रहणेन प्रहण न प्राप्नोति । नेप दोषः । यत्र लक्षणमिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्षयते तत्र लक्षणप्रतिपदो-
 क्योरिति परिभाषोपस्थान न तु यत्र प्रयोगाध्रयण तत्रेति ‘दृक्का झल’ इति राज्ञे नैपटेनाकलात् । तस्यायमाशयः ।
 मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राध्रितः ‘विभाषा दिग्गमार्गे’ इत्यत्र तु लक्षणार्थमिनिर्वृत्तस्य ममामशब्दस्य श्रयणात् ‘दिट्नामान्यन्त-
 राले’ इति प्रतिपदोक्त एव समस आश्रयेते इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चान्विचिदुर्पतिप्रते क्वचित्प्रतिपद्यते
 इति तु निष्कृष्टोऽर्थः ॥—मिन्सतीति । ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वाच्चोपधागुणः ॥—शिषतीति । ननु निरनुवर्त्यपरिभा-
 षया शक मर्षण इत्यस्यैव प्रहणमुचितमिति चेद । अत्राहुः । इय हि परिभाषा प्रत्ययप्रहणविषया । अत एव जृप्रश्चयो-
 रित्यत्र जृप्रपोहयोगेप्रहणमिति न्यासकारणे कमतोऽत्रापि स्वादिर्वादिद्वयोप्रहण युक्तमेवेति ॥—मुचोऽकर्मकस्य—॥
 ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् ।—विवृत्सतीति । ‘वृड्व्यः स्यमनो’ इति विकल्पेन परसंपदम् ॥
 —इट् सनि वा ॥ चिकीर्षतीत्यादौ ‘अज्जनगमाम्—’ इति दीर्घे कृते वेद प्रवर्तते । ‘एकाच उपदेश—’ इत्यतः उपदेश इत्यनु-
 वर्त्य उपदेशो ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेद विनबोदाहरति—दुवृषतीति । धृ कौटिल्ये । ‘अज्जन—’ इति
 दीर्घः । ‘उदोद्यथपूर्वस्य’ इत्युक्त्वात् रपरलं ‘हलि च’ इति दीर्घः ॥—स्मिपूङ्ग—॥ पृष्ठि डकारानुबन्धग्रहणात् पूवः पुष्पतीत्ये-

षोपदेशत्वात्पत्वं न । मोमृज्यते । ॥ यस्य हलः । ६।४।४९। यस्येति संधातप्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः
 स्यादार्धधातुके । धादेः परस्य । अतो लोपः । सोसूचां चके । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमृजिता । ॥ दीर्घोऽकि-
 तः । ७।४।८३। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादङि यङ्लुकि च । अटाज्यते । ॥ यङि च । ७।४।३०। अतः संयोगादेश
 ऋतो गुणः स्यादङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अरायिता । अशाशिता ।
 उज्जोन्यते । बेभिद्यते । अह्योपस्य स्थानिवस्वाप्नोपधागुणः । बेभिद्यिता । ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३।१।२३।
 गत्ययांकौटिल्य एव यङ् स्यात् न क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । ॥ लुपसदचरजपजभदहृदश-
 गभ्यो भाववर्गायाम् । ३।१।२४। एभ्यो धात्वर्थवर्गायामेव यङ् स्यात् । गहिंत्तं लुप्ति लोलुप्यते । सासद्यते ।
 ॥ चरफलोश्च । ७।४।८७। अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदा-
 न्तवद्वाच्यः ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् । ॥ उत्परस्याऽतः । ७।४।८८। चरफलोर्भ्यासात्परस्यात् उत्सा-
 यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चर्यते । चञ्चूर्यते । पङ्कुल्यते । पङ्कुल्यते । ॥ जपजभदहृदशमञ्जपज्ञां
 च । ७।४।८६। एवमभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गहिंत्तं जपति जञ्ज्यते इत्यादि । ॥ यो यङि । ८।२।२०।
 गिरते रेफस्य लृन्त्वं स्यादङि । गहिंत्तं गिलति जेगिल्यते । घुमास्येतीत्वम् । गुणः । देदीप्यते । पेपीयते । सेपीयते ।
 बिभाषा श्वेः । शोश्यते । शोश्रीयते । षङि च । सास्मर्यते । रीङ् ऋतः । चेक्रीयते । सुट् । संचेस्कीयते ।

यादापि स्यात्तस्य क्रियावाचिलोदकाच्चल्लेचेति तद्वारणार्थमपि धातुप्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥—यस्य हलः ॥—संधा-
 तप्रहणमिति । तेन ईध्याता अह्योदित्यादां यलोपो न । संधातप्रहणेन चार्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ
 नातिप्रसङ्गः । वर्णप्रहणे तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम् । लोलुपिता । पो-
 र्पायता ॥—दीर्घोऽकितः ॥ अकितः किम् । ययम्यते । ररम्यते । ननु दीर्घध्रुवोपस्थितेनाचा 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'
 इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्यादिद्विशिष्यताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात्पापच्यत इत्यादौवेव दीर्घो भवेन्न
 तु ययम्यते जहनीतीत्यादि । तत्र हि परलान्निक कृतेऽभ्यासस्याजन्तलाभावादीर्घस्यप्रसक्तिरेव नास्तीति किमेनेनाकित
 इत्यनेन । न चाभ्यामावयवम्याचो दीर्घ इति वयधिकरणान्वयं स्वीकृतोऽकिङ्ग्रहण प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति
 सामानाधिकरण्ये वयधिकरण्यस्यान्यायात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादलीकाराच्च । तस्मादकित इति
 व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । टोटाङ्क्यते न्यत्राभ्यासहस्य बाधित्वा परत्वात् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे कृते ङोढीक्यत
 इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेण उन्मार्गविधीन् बाधका न बाधन्त इति ज्ञापनायाकिन इति प्रहणं कर्तव्यमिति ।
 तथा चोक्तज्ञापकनिर्वादाय 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैवाचिकरण्यप्रस्थापयणात् ययम्यत इत्यादां दीर्घा-
 त्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घं स्यात्, तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् ॥—अटाज्यत इति । इह व्यशब्दस्य द्वि-
 त्वम् ॥—यङि च ॥ इह 'गुणोऽतिसंयोगाद्यो' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते ॥—यकारपरस्थेति । यदि भाष्योदाहरण सा-
 मान्यापेक्ष ज्ञापक न्यातदाऽभ्यासव्यति आर्यदित्यादि सिध्यति ॥—नित्यं कौटिल्ये—॥ नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्या-
 ह—कौटिल्ये एवेति । तत्क्राण्टिन्यन्यायेनैवेति सिद्धे नित्यप्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यलक्षणपनार्थम् । नेन 'मतिबुद्धि-
 पूजाभ्यर्थ' इति वर्तमाने केनावाधानात्पूजाभ्यर्थो भूते क' सिध्यति । ततश्च 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति
 'पूजितो यः सुरासुरः' इति तृतीया साधुरेव ॥—इत्यादीनि । जजम्यते । ददश्यते । ददयने । बभज्यते । पम धातु-
 र्देन्यान्तः सौत्रो गत्यर्थे इति स्पश बाधनस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः । पपम्यते । काशिकाया तु तालव्यान्तः क्वचिद्दश्यते ।
 एव जजपीति । जजभीति । दन्दहीनीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् ॥—यो यङि ॥ 'कृपो रो ल' इत्यतो रो ल इति
 वर्तनं तदाह—रेफस्य लृत्वमिति ॥—चेक्रीयते इति । परत्वाद्गीट कृत् द्विवचनम् ॥—संचेस्कीयते इति । रीङि
 द्विले च सुट् । न च संकु इत्यस्यामवस्थाया द्वित्वात्परत्वासुटि कृते रायोगादिलेन रीङ्प्रवृत्ते प्राक् गुणः स्यादिति वा-
 च्यम् । अङ्भ्यासव्यवायेऽपीत्यस्यामवस्थाया अङ्भ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् । एतेन सुटो ब-
 हिरद्वलाक्ष संयोगादिलेन गुण इति केनाचित्समाधानं परास्त्वम् । अभ्यासात्परस्य सुट् कृते साभ्यासादस्य संयोगादि-
 त्वमुन्मूलकं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् । ननु 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व' इति वार्तिकप्रत्याख्यानान्न 'पूर्वं धातु-
 रूपसंगेण युज्यते' इति पक्ष स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावन्तरङ्गान्तुष्टि समुद्रकस्य द्वित्वाभ्युपगमात् संचे-
 स्कीयते इति न सिध्यन् । तत्र हि सुटि कृते रीड बाधित्वा परत्वाद् 'यङि च' इति गुणे संचस्कृत्येति इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् ।
 यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसंगेति मताश्रयणेन रीडादेश द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं
 सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेद् । अत्राहुः । अङ्भ्यासेत्यादिवार्तिकं वि-
 नापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता 'पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते' इति पक्ष आश्रितः । संचेस्कीयते इत्यादिसिद्धिस्तु

॥ सिचो यङि।८।३।११२। सिचः सत्य बो न स्याच्छि । नितेसिच्यते । ॥ न कवतेर्यङि ।।७।४।६३। कवतेरभ्यासस्य कुत्वं न स्याच्छि । कोक्यते । कौतिकुवत्सोऽसु बोक्यते । ॥ नीग्वञ्जुञ्सुध्वंसुञ्जुञ्सुकसपतपदस्कन्दात् ।।७।४।८४। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याच्छि यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्यते इत्यादि । ॥ जुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।।७।४।८५। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्य जुह स्यात् । जुकातुसारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यय्यम्यते । यय्यम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बामाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जम्यते ॥ * हन्तेर्हिंसायां यङि ग्रीभाभो वाच्यः । जेज्रीयते । हिंसायां किम् । जङ्जम्यते । ॥ रीगृदुपधस्य च ।।७।४।९०। ऋदुपधस्य घातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याच्छि यङ्लुकोः । वरीवृ-स्यते । क्षुब्धादित्वाच्च णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकृष्यते ॥ * रीगृत्वत् इति वक्तव्यम् । वरीवृष्यते । परीपृच्छयते । ॥ स्वपिस्वमिव्येजां यङि ।।६।१।१९। संप्रसारणं स्याच्छि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । ॥ न वशः ।।६।१।२०। वावश्यते । ॥ चायः की ।।६।१।२१। चेकीयते । ॥ ई ब्राध्मोः ।।७।४।३१। जेज्रीयते । देज्जीयते । ॥ अयङ् यि किति ।।७।४।२२। वीङोऽयङादेशः स्यादादी किति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । दोडौक्यते । तोडौक्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

यङोऽचि च ।।२।४।७४। यङोऽचप्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्त-रङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाच्चङादयः । शेषाकर्तरीति वातिकार्यतैवेति ॥—सिचो यङि ॥ अभ्याससकारस्य ‘उपसर्गात्सुनोति-’ इति ततः परस्य तु ‘स्थादिष्वभ्यासेन च-’ इति बले प्राप्ते निषेधोऽयम् । यङि किम् । अभिषिषिषति ॥—न कवतेर्यङि ॥ इह कोरित्वेन वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात्कृद् शब्द इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्द इति अदादिः कृद् शब्द इति तुदादिष्वेसाशयेनाह—कौतिकुव-स्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेऽपि कृडः प्रमहो नास्ति दीर्घान्तलाग्निकरणपरिभाषया च कौतेरपि प्रमहो नास्तीति चेद् । अत्राहुः । कोरित्युक्ते तु निरनुबन्धपरिभाषया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्दे-शः कर्तव्यः । कृते च तस्मिन्कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुड इत्येवात्र सुवचम् ॥—इत्यादीति । दनीध्वस्यते । वनीप्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपस्यते । पनीपयते । चनीस्कयते । एव वनीवञ्जीति सनीससीति । दनीध्व-सीतीत्यादि यङ्लुक्पुदाहृतव्यम् ॥—ग्रीभाव इति ॥ ग्रीभावे कृतेऽपि ‘अभ्यासाच्च’ इति कुलेन जेज्रीयते इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय ग्री इत्युक्तमिति मनोरमा । अन्ये तु ‘सिंहिः’ ‘मेनिः’ इति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा ‘एरु’ इत्युल न भवति तथा ग्रीभावे हि कृते ‘अभ्यामाच्च’ इति कुल न स्यादित्याशयेन ग्रीभावः कृत इत्याहुः । अत्र च दिग्यादेशेनैव ग्रीभावेन द्विल न बाध्यते पुन प्रसङ्गविज्ञानादिति केचिन् । वसुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवधिकस्य द्विल ग्रीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्विल निर्बाधमेव ॥—रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदिति किम् । चेकीर्यते । गिजभावपक्षे एकाच्चाद्यङ् ।—स्वपिस्वमि—॥ यङि किम् । स्वप्रकृ ॥—सेसिम्यते इति । स्वस्य शब्दे दन्त्याजन्त-सादिवाभावेनापोपदेशत्वाच्च षः ॥—वेवीयते इति । ‘हलः’ इति ‘अकृत्सार्व-’ इति वा दीर्घः ॥—चायः की ॥ यङि परे चायः की स्यात् । दीर्घाच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव ‘न लुमता-’ इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति यङ्लुक्पि चायः की स्यादेव । चकीर्यते ॥—ई ब्राध्मोः ॥ दीर्घाच्चारणं प्राग्वत् । जेज्रीतः अस्यावावित्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् ॥—शाशय्यते इति ॥ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाद्यङादेशे कृते द्विलम् ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च ॥ यडा साहचर्यादनीति प्रत्ययो गृह्यते न तु प्रत्याहारः । ‘ष्यक्षत्रियार्थ-’ इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते । तदाह—अचप्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण ‘बहुल छन्दसि’ इत्यतो बहुलमित्यनुकृत्य इत्याह—बहुलं लुक् स्यादिति । केचित्तु छन्दसीत्यनुकुर्यान्ति तेषामपि कचिद्रापाया यदुग्मबलवत् । भूभुवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे बोभृत्विति छन्दसि निपातनाज्ञापकान् । एतच्च मूले एव स्फुटं भविष्यति ॥—अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लोहवः पोषुव इत्यादी ‘न धातुलोपः-’ इति निषेधः सिध्यति ॥—यङन्तत्वादिति । ‘सन्वयोः’ इति षष्ठी न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्विवं न स्यादिति भावः । न चाज्ञा-धिकारविहितकार्यस्यैव ‘न लुमता-’ इति निषेधाद्विलमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम् । ‘न लुमता-’ इत्यज्ञाधिकारो न गृह्यते कि तु आङ्गमनाङ् वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादी नलोपो न स्यात्, लदुक्करीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तां भलेन पदत्ववाधान् । यद्यपि ‘एकाचः-’ इति विधीय-

अदावत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । ओस्कुन्दीति । ओस्कुम्ति । ओचोस्कुन् । ओचोस्कुन्ताम् । ओचोस्कु-
न्दुः । मोमुदीति । मोमोस्ति । मोमोदांचकार । मोमोदित । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः ।
अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । ओकूर्ति । ओकूर्दीति । लङ् तिप् । ओचोक्त् ।
ओचोक्दीत् । सिप्पक्षे । ओचोक्ः । ओचोक्त् । अजोगुः । वनीवञ्जीति । वनीवञ्जि । वनीवक्कः । वनीवचति । वनी-
वञ्जीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदाचोपदेशेऽनुनासिकलोपः । जङ्गत्तः । जङ्गमति । म्योश्च । जङ्ग-
न्मि । जङ्गन्धः । एकाज्ग्रहणेनोक्तवाचेष्विषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीष्टत्वेनासिद्धत्वाच्च हेलुङ् ।
जङ्गहि ॥ मो नो धातोः ॥ अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च च्लेरङ् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् ।
हन्तेरेङ्लुङ् । अभ्यासाच्चेति कृत्वं यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं, तथापि यङ्लुङि भवत्येवेति
म्यासकारः । दितपा शोपेति विषेधस्तत्त्वित्यः । गुणो यङ्लुङोरिति सामान्यापेक्षाम्नापकादिति भावः । जङ्गनीति ।
जङ्गन्ति । जङ्गत्तः । जङ्गप्रति । जङ्गमिता । दितपा निर्देशाच्चादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् ।
आशिषि तु वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति
निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवृत्तात् । आहूपूर्वाच्च आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् ।
आजङ्गते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वाच्च गुणः । हलिच्चेति दीर्घं न स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनित्यत्वायो-
गात् । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चुः । चञ्चनीति । चञ्चन्ति । जनसनेत्यात्वम् ।
चञ्च्रातः । गमहनेत्युपधालोपः । चक्कनति । चञ्काहि । चञ्कनानि । अचञ्कनीत् । अचञ्कन् । अचञ्कताम् । अचङ्कसुः ।
ये विभाषा । चञ्कायात् । चञ्कन्यात् । अचञ्कनीत् । अचञ्कानीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्वनुवृत्तेस्तो वृद्धिर्न । यो-
योति । योयवीति । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयुयात् । अयोयावीत् । नोनवीति ।
नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हल्ययोः । जाहीतः । इह जहातेश्च आचहौ लोपोपि घुमास्या एलिङीत्येते पञ्चापि
धीति । लुङि 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥—ओस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । इदित इति जुम् । ईडभावं 'झगे
झरि सवर्ण' इति वा लोपः । लङि । ईट्पक्षे अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीत् । अचोस्कुन्दीत् ।
अचोस्कुन्दिष्टाम् ॥—मोमुदीतीति । मुद ह्रस्वं । 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति लघूपधगुणनिषेधः ॥—मोमोदितेति । न
चात्र 'न धातुलोपः' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलप्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुङोऽनैमित्तिकत्वात् ॥—लुङि गुण इति ।
सिञ्जिमित्तोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥—ओकूर्तीति । कुदे खुदे गुदे
गुद क्रीडाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे ओचोक्दीत् । अजोगूर्दीत् ॥—पक्षे ओचोक्कुरिति । 'दध' इति हलपक्षे इत्यर्थः ॥
—वनीवञ्जीतीति । वञ्जु गर्ता । 'नित्यं कोटित्ये गर्ता' इति यद् । 'नीगवञ्जु' इत्यभ्यागस्य नीगागमः । यदो लुङो
लुप्तत्वात् न तदाश्रितो नलोपः ॥—वनीवक्क इति । तसो द्वित्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोडि वनीव-
ञ्जीतु । वनीवक्कु । वनीवक्कात् । वनीवक्काम् । वनीवचतु । वनीवग्नि । वनीवञ्जानि । जङ्गमीति । 'नुगनोऽनुनासिकान्तस्य' इति
नुक् ॥—जङ्गमीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः ॥—अजङ्गमिति । ईट्पक्षे त्वजङ्गमीत् । अजङ्गतात् । अजङ्गम् ।
अजङ्गमीः । अजङ्गत्तम् । अजङ्गत्तः । अजङ्गम् । अजगन्व । अजङ्गन्म ॥—सामान्यापेक्षेति । अयं भावः । एकाच
इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुङि द्विवचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुङोः' इत्यभ्यागस्य विधीयमानो गुणो द्वि-
वचनं विना निषेधमलभमानः सन् दितपा शोपेति सर्वेषामपि निषेधानां कचिदङ्लुङ्यप्रवृत्तिं जापयतीति । तथा च
प्रयुज्यते । 'राजा वृष्टं जहन्नन्' इत्यादि ॥—द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य 'हनो
वध लिङि, लुङि च' इति वधादेशानुनाद्विल न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स्थानिवत्त्वेनेति ॥—आहूपूर्वादिति ।
प्रकृतिप्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि प्रहणादिति भावः ॥—चञ्चूर्तीति । चरतिर्गती भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य
नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युलम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अचञ्चरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वात् 'बोरुपधाया-' इति दीर्घः ।
॥—चञ्चनीति । खनु अवादारणे ॥—चञ्कान इति । यत् केचिद्रातुप्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुङि वेति 'जनसन-' इत्या-
त्वाभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' इति दीर्घोऽपि न भवति किप्साहचर्यादि झलादिः कृदेव तत्र एष्टते न तु तिङित्य-
भ्युपेक्ष्य चञ्कन्त इति रूपमाहुस्तदुक्तम् । धातुप्रहणेन कृतस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आलं वेति
विकल्पोचया चञ्कान् इति रूप केन वार्यताम् । यद्योक्तम् 'अनुनासिकस्य-' इति सूत्रे किप्साहचर्याज्झलादिरपि कृदेव
एष्टत इति तदव्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव किप्सात्तदा साहचर्याक्तिः सङ्गच्छेत किं तु कृद्भिन्नोऽप्यस्येवाचारकिप् ।
अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः किनिमित्तो दीर्घ उक्तः ॥—चञ्काहीति । हेरपिलेन डित्वान्
'जनसन-' इत्यालम् ॥—अचञ्कानीदीति । 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥—जाहेतीत्यादि । हाहृहाकोलुत्यानि
रूपाणि । द्विचप्रयुक्तम्यामनेपदस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तेः । 'घृणामि' इति हाड इत्यस्य ङ्लुनिमिताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च ।

न भवमि । दितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि । अजाहेत् । अजा-
हात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीषात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् ।
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वरित्यमीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिपुन । सास्वपीति । सास्वसि ।
सास्वसः । सास्वपति । असास्वपीत् ॥ असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपीत्युत्वं । सासुप्यात् । असा-
स्वापीत् । असास्वपीत् ॥ रुप्रिकौ च लुकि । ७।४।९१ । ऋदुपचस्य धातोर्भ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आ-
गमाः स्युर्बहुलुकि । ॥ ऋतश्च । ७।४।९२ । ऋदन्ताद्धारोरपि तथा । वर्धतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्ध-
ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्धुतः ३ । वर्धुतति ३ । वर्धतामास ३ । वर्धतिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वात् वृज्ज्यश्चतुर्थ्ये
इति न । वर्धतिष्यति ३ । अवर्धतीत् ३ । अवर्तते ३ । सिपि दधेति रुक्पक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वाद् न ।
अवर्धतीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । चरिकति । चरीकति । चर्कतः ३ । चर्कति ३ । चर्कराचकार ३ । चर्करि-
ता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्क्यात् ३ । आशिषि रिक् । चर्क्यात् ३ । अचर्करीत् ३ । ऋतश्चेति तत्पर-
त्वाच्चेह । कृ विक्षेपे । चाकति । तातति । तातीतः । तातिरति । तातीहि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः ।
अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्बहुलुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरद्वयं रपरस्वम् ।
ह्लादिः शेषः । रुक् । रिप्रीकोस्तु अभ्यामस्यासर्वण इति इयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति । अ-
र्कृतः । अरियृतः । श्लि अन् । यण् । रुको रो रीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्यानिवत्स्वम् । पूर्वप्राप्ति-
द्वये तत्क्षेपेयात् । आरति । अरियति । लिङि दितपा निर्देशाद्गुणोऽर्तीति गुणो न । रिक् । रलोपः । दीर्घः । आरि-
षात् । अरियिषात् । आररीत् । आरियारीत् । गृह् प्रहणे । जर्गुहीति ३ । जर्गुडि ३ । जर्गुडः ३ । जर्गुहति ३ ।

नच अकित इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपेतेति शङ्क्यम् । अकित इत्यत्र हि न विद्यते
किञ्चन्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराधीयते, तेन 'द्विःप्रयोगो द्विवचनं पाठम्' इत्यभ्युपगमाद्भाते । किञ्च अभ्यासस्य किञ्चपि
वनीवृक्षीत्यादाविव किञ्चाभावान्न दोषः । कि च द्विभावावे केवलस्यार्थवत्पि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि
सर्वसमत्तम् । तथा किञ्चमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययव्यवमिति नास्वेव दीर्घं प्रतिबन्धः ॥—जाहीयादिति । 'ई
हल्यथो.' इतीलम् ॥—लुका लुप्ते इति । सर्वविध्यभ्यो लुगिबध्वंलीयस्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुक् । पूर्व न शङ्क्यमे-
वेति भावः ॥—उत्वं नेति । फलितार्थकधनमिदं । खपिस्यमीत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तत्रैत्यर्थः ॥—असा-
स्वापीदिति । 'अतो हलादः' इति विकल्पेन वृद्धिः ॥—रुप्रिकौ च—। चकारण 'रीयुदुपचस्य' इत्यतो रीगनुकृत्यते
रुक् उकार उच्चारणार्थः ॥—ऋतश्च । ऋताऽनुवर्तमानमङ् विशेष्यते । ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋद-
न्ताद्धारोरिति पाठस्तु फलितार्थकधनपरतया नयः । लोटि । वर्धतीत् ३ । वर्धु ३ । वर्धतात् । वर्धताम् ३ । वर्धतु ३ ।
वर्धति ३ ॥—अङ्नेति । 'पुषादियुतादि' इत्यनेन । डुकृन् करणे चर्क्यादिति । सर्वेषां लुक् । 'अकृतसर्व' इति न दीर्घः ॥
लुङि । 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारिषुः ३ । अचर्करी ३ ॥—चाकर्णीति । ईदृशे
चाकरीति । लोटि । चाकरीत् । चाकर्तुं । चाकीतात् । चाकीताम् । चाकिरुत् । चाकीहि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचा-
करीताम् । अचाकरुः । लिङि । चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्टाम् । एव तातरी-
तीत्यादि ॥—अर्तेरिति । भौवादिकर्जाहोत्यादिकथोपग्रहणम् ॥—उरद्वत्यमिति । केचित्तु 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य
गुणमाहुः । फले तु न विशेषः ॥—रिप्रीकोस्तित्वेति । एव च अरियतीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः ॥—आरतीति । 'रो
रि' इति लोपे 'द्वलोपः' इति दीर्घः । 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घस्तु न भवति कित्वात् ॥—अरियतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् ततो
यण् रिप्रीकोस्तुल्यमिदं, मध्यमोत्तमयोस्तु अरार्थः । अरियार्थः । अररीषि । अरियरीषि । अर्क्यः अरियुषः । अरामे अरियामि
अररीमि । अरियरीमि अर्क्यः अरियुवः । लिङि अरराचकार । रिप्रीकोस्तु । अरियराचकार । लुङि । अररिता । रिप्री-
कोस्तु अरियरिता । अररिष्यति । ४ । अरियरिष्यति । अरर्तुं । अरियर्तुं । अर्क्यतात् । अरियृतात् । अर्क्यताम् । अरियृताम् ।
अरिष्यतु । अर्क्यहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि । आरः । आरियः । आररीत् ।
आरियरीत् । आर्क्यताम् । आरियृताम् । आररुः । आरियरुः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्क्यताम् । आरियृ-
ताम् । आर्क्यतः । आरियृतः । आररम् । आरियरम् । आर्क्यः । आरियुवः । निधिलिङि अर्क्यात् । अरियृयात् । अरि-
यृयाताम् । अर्क्युः ॥—लिङ्गीति । आशीलिङीत्यर्थः ॥—अरियिष्यादिति । रिप्रीकोः अरियृ इति स्थिते लिङि
रिक् । बहिरक्षत्वेन रिडोऽसिद्धत्वाद्यलोपो न भवत्यत्र परस्मिन्नि स्थानिवत्त्वाच्च । न च 'नपदान्त' इति निषेधः शङ्क्यः ।
स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूहपरिभाषया इयङ् नेति शङ्क्यम् । रिडः
स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्त्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव अरियतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानि-
वत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेरियङो निर्वाच्यतात् । क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परलाघा पूर्व रिङि कृते इय-

अजर्बदं ३ । गृह्णातेस्तु आप्रहीति । आप्राहि ॥ तसादौ ऋषिमिषं संप्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेवासिद्धत्वाच्च स्वा-
द्यः । जागृवः । जागृवृति । जाग्रहीषि । जाग्रहि । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलुटितीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्य-
नुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृषीति ३ । जर्गृहिं ३ । जर्गृदः ३ । जर्गृचति ३ । जर्गृषीषि ३ ।
जर्बर्ति ३ । अजर्गृषीत् ३ । इडभावे गुणः । इड्ङ्यदिछोपः । भष्भावं । जङ्गवचत्वं । अजर्बर्त् ३ । अजर्गृ-
हाम् ३ । सिपि दधेति पक्षे रुवम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्भात् ३ । अजर्गर्घिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । त-
सादौ ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति । क्षिपा निर्देशात् । च्छोः झृडिति शः । दधेति षः । पाप्रष्टः । पाप्रच्छति ।
पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । यकारवकारान्तानां तुद्भाविनां यङ्लुक् नाम्नीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ।

शोऽप्रवृत्तिरित्याशयेन आरिरियात् आरीरियादिति पठ्यते तदापानतः । अरिप्रतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरो-
धात्तेः । लुटि । आरारीन् । आरारिरीत् । लुटि आररिष्यत् । आरिरिष्यत् ॥—जर्गृहीतीति । ‘नाभ्यस्तस्याचि-’
इति गुणनिषेधः । मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि ३ । जर्गृक्षि ३ जर्गृदः ३ जर्गृहीमि ३ जर्गृह्वः ३ जर्गृद्रा ३ जर्गृ-
ह्वाचकार । जर्गृहिता जर्गृहिता । इहानुबन्धनिर्देशादिलक्षण इडिकल्पो न । जर्गृहीतु जर्गृहं । जर्गृहाम् । जर्गृहत् ३
जर्गृहि ३ । मिपि । जर्गृहाणि ३ । लुटि । अजर्गृहीत् ३ । ईडभावे एकाच इति भूभावः । अजर्गृदं ३ यद्यपि इह यत्रैकाज्-
ग्रहणं चेति निषेधाद्भूभावो दुर्गन्तथापि ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यनेन ‘क्षिपा शपा-’ इत्यादिनिषेधस्यानिलक्षणपानात् भ-
ष्भावोऽत्र प्रवर्तते इत्याहुः । अजर्गृहाम् । अजर्गृहुः ३ अजर्गृहीः । अजर्गृदं ३ अजर्गृहं ३ अजर्गृह्व ३
जर्गृह्वात् ३ अजर्गृह्वात् । अजर्गृहिष्टाम् ३ अजर्गृहिष्यत् ३ ॥—जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने । यदो लुका लुप्तत्वात्तमि-
मितं ‘ग्रहिज्या-’ इति संप्रसारणमिह नेति भावः ॥—जर्गृह इति । उरत् । ‘दीर्घोऽकितः’ । तत्रैकाच इति अनुवर्तत
इति ‘एकाचो द्वे’ इति अस्मिन् सूत्रे हरदत्तोक्तत्वादिति भावः ॥—माधवस्त्विति । अयं भावः । ‘ग्रहोऽलुटि-’
इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहितेत्यादिषु ग्रहेयङन्तात्तृचत्वात्तेषां य
इत् तस्य दीर्घाभावे युक्तद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके । ग्रहेर्विहितो य इत् तस्य दीर्घ इत्यपरे ।
तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककारीत्या । ताभ्यां हि ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानानात् ।
त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुबचलात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या, तेन तु सामान्यतो
दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एव च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तां न किञ्चिद्
वाचकम् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् अज्ञक्षलादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावयोगात् । ‘द्विःप्रयोगो द्विवचन पाठम्’ इति सिद्धान्ता-
द्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च ॥—तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ गृथेते
‘विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति सूत्रे ग्रहेर्द्वादिदि भाष्यमुपादाय कैयट
आह । ‘तृचो हि जरीगृहीत्यङ् न तु ग्रहिः’ विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यदन्त प्रक्रम्ये-
दमुक्तं, तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लभ्यते । एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुक्लः । न ह्य-
स्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एव च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य दीर्घ इति च प्रागु-
क्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादृशकत्वादिति न्यायेन यदन्ताशो उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहिति यथाश्रुतरूपा-
श्रयणे गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलाया यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । प्राहितमित्यादौ
तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु णिज्मिन्नविषयकमेव, ‘निष्ठाया सेटि’ इति णिलोपे प्राहितमित्यादावेकाचानुत्पत्त्यात् ।
तदित्यम्—‘यङ्लुगन्ताणिजन्ताच्च यदन्ताश्च ग्रहेरिटोः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता ॥’ अस्यार्थः ।
यङ्लुगन्तादीर्घं प्राप्ते समाधानद्वयम् । ग्रहेर्द्वादिदि व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिरिति । णिजन्तात्तु ग्रहिस्वरूपाभावः, वि-
हितविशेषण, स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् । यदन्तात्ममाधानचतुष्टयम् । ‘एकाचः-’ इत्यनुवृत्तिः, पूर्वोक्तसमा-
धानत्रयं चेति ॥—अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तम्यापि रेफस्य ‘रो रि’ इति लोपो भवत्येव,
तत्र मण्डककुल्या पदस्येखनुवर्तमानम् ॥—पाप्रष्टीति । प्रच्छ झीप्सायाम् । ‘व्रथ-’ इति षः । पाप्रच्छता । पाप्रच्छिष्य-
ति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टान् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रह्वि । पाप्रच्छानि । अपाप्रद् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः ।
अपाप्रद् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रश्म ॥—भाष्ये ध्वनितमिति । ‘छोः शङ्-’ इति
सूत्रे भाष्ये किद्ग्रहणमनुवर्तते न वेति विकल्प्य कांक्षिद्वापुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम् । एतावानेव विशेषः ।
अनुवर्तमाने किद्ग्रहणे ‘च्छः पलं वक्तव्यम्’ इति । अनुवर्तमाने तु छः सत्वे कृते शान्तलादेव यो भविष्यतीति ग्रहा
श्रममित्यादिसिद्धये ब्रह्मादिसूत्रे च्छग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । एवं हि वदता भाष्यकृता ऊर्द्धाभिभ्यो ‘यङ्लुक् नास्ती-
त्युक्तप्रायम् । अन्यथा दिवैर्यङ्लुकि ईडभावपक्षे देदेति देदेषि इत्यादौ ऊर्द्धो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् । तत्र

भाषवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्णरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति । रीकृतः । कर्त्रयति ॥ क्यच्च्योश्च ॥ गार्गीयति । वाच्यति । अकृत्सावैति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति । ॥ क्यस्य विभाषा । ६।४।५०। ह्रः परयोः क्यच्क्यकोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्याति-वर्षाछुपचगुणो न । समिधिता । समिध्यिता ॥ * मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७।४।३४। क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदस्यति । घनायति । उडुशादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । घनीयति । ॥ अश्वक्षीरवृ-पलवणानामात्मश्रीतौ क्यचि । ७।१।५१। एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ * अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । अशस्यति बहवा । वृषस्यति गौः ॥ * क्षीरलवणयोर्लोलसायाम् । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति वज्रः ॥ * सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ । दधिस्यति । दध्वस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति । काम्यश्च । ३।१।९। उक्तविषये काम्यश्च स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सार्पिकाम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्यव स्यादेव । कि-काम्यति । स्वःकाम्यति । ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०। उपमानाकर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्र-मिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ * अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । प्रासादीयति कुण्यां मिश्रुः । कुडीयति प्रासादे । ॥ कर्तुः क्यङ् स लोपश्च । ३।१।११। उपमानाकर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तुवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्कसन्निवोगशितः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृष्टिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्रायते । विद्वस्यते । त्वघते । मघते । अनेकार्थत्वे तु युष्मघते । अस्मघते । क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरू-यते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्याविव पट्टीमृद्वयते ॥ न कोप-

इति सूत्रं यस्मिन्प्रकरणे तद् युद्धयो लुडीति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः । तत्र हि 'अनुपराभ्याम्-' इति सूत्रं वर्तते इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति । यद्वा 'अनुपराभ्या कृज-' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'गुञ्जो लुडि' इति परामृष्टम् । तथा च 'बुञ्जो लुडि' इति सूत्रं यस्मिंस्तत् युद्धयोलुडीति सूत्रम् । 'अनुपराभ्यां कृजः' इति सूत्रमित्यर्थे इत्येव कुकविकृतित्वं कथञ्चित्स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥—**पूर्णरोः साम्यादिति ।** गृ शब्दे । पृ पालनपूरणयोरित्येताभ्यां किपि 'श्रुत इद्वातो' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥—**प्रामादिक एवेति ।** दिवु-धातोः किपि तु घूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु घृयतीति भवति । क्षिप विहाय विचि कृते तृपधागुणे वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धातोरिलेख, नेह । दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भावः ॥ आपत्यकारस्य लोपस्मारयति—**क्यच्च्योश्चेति** ॥ 'नः क्ये' इति नियमेन पदलाभावात्कुलं नेत्याह—**वाच्यतीति** । एव समिध्यतीत्यत्र जडल नेति बोध्यम् ॥ 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्य वषाभु-तव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्याद्, अतो व्याचष्टे—**मान्तप्रकृतिका-दिति** ॥—**अशनायोदन्य-**॥—**क्यजन्ता** इति । उदकशब्दस्योदन्भावोऽन्ययोर्दोष इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पातुमुदकं, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमि-च्छति, यश्च ज्ञातुमुदकं, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननु 'उदन्या तु पिपासा तद्' इति निषण्ठी परस्परसामानाधिकरण्यात् न स्याद् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचिवादिति चेद् । अत्राहुः । अशनायतीत्यादिषु अविषक्षि-तप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थस्तथा च नोक्तदोष इति ॥—**अश्वक्षीर-**॥ 'आजसेः-' इत्यतोऽसुगिति वर्तते ॥—**अश्वस्यतीति** । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एव वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः । ननु 'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं सगच्छत इति चेद् । अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छेवार्थोऽत एव 'वृष-स्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरसतः सगच्छते इति ॥—**लालसायामिति ।** उत्कटेच्छायामित्यर्थः ॥—**का-म्यश्च** ॥ उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येत्यज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति—**अयं स्यादेवेति** ॥ **आचरतीति** ॥ व्यवहरतीत्यर्थः ॥—**अधिकरणाच्चेति** । सप्तम्यन्तरूपासुबन्तादित्यर्थः ॥—**कर्तुः क्यङ् स लो-पश्च** ॥ 'धातोः कर्मणः' इति सूत्राद्वैत्यनुवर्तत इत्याह—**क्यङ्वा स्यादिति** । सेति छत्तपञ्चीकं कर्तृविशेषणमित्याह—**सान्तस्येति** । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥—**तद्वतीति** । तथा च **ओजायत** इति । ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्यः ॥—**विद्वस्यत** इति । नान्तस्यैव पदलात्सस्य कलं न ॥ पुत्रद्राव स्मारयति—**क्यङ्मानिनोश्चेति** ॥—**सप-त्नीवेति** । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् ॥—**सपत्नायत** इति । शत्रुपथोयात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गवादिडीनन्तात्क्यचि

वाचाः । पाचिकायते । ४ आचारेऽवगल्भः क्लीबाहोडेभ्यः किञ्चा वक्तव्यः । वाग्रहणात् क्यङपि । अवग-
ल्भः पचाद्यजन्ताः । किञ्चिन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं वाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते ।
क्लीभते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वातिकारम्भसामर्थ्याद् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिलक्षणम् ।
केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातुनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाचके । क्लीबाचके । होडाचके । वार्तिकेऽन्त्यु-
पसर्गविशिष्टपाठकेवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवाद्यः । तङ् नेति तूचितम् । * सर्वप्रातिपदिके-
भ्यः किञ्चा वक्तव्यः । पूर्ववार्तिके तु अनुबन्धासङ्गनार्थं । तत्र किञ्चनूचते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न
संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णाति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । ङः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति

पुवद्भावे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घे च रूपमिदम् ॥—सपतीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंक्तस्य 'नित्यं
सपञ्चादिषु' इति नादेशो नान्तलान् दीर्घं ततः क्यङि पुवद्भावे च दीर्घः ॥—सपत्नीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारवि-
शेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुवत् ॥—युवायत इति । न च ङयापसूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदा-
हरणाद् यौवनं जातिरिति 'जातेष्व' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोऽनित्यत्वेनाजा-
तिलात् । अन्यथा युवजानिरिति 'अचः परस्मिन्-' इति सूत्रस्थभाष्यप्रत्यो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का
गतिरिति चेद् । अत्राहुः । 'तसिलादिषु-' इति पुवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि
'घरूप-' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव ॥—पट्टीमूढयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुवत् ॥—पाचिकायत
इति । पुवद्भावे सति कात्पूर्वत्वेन न श्रयेतेति भावः । एव पञ्चमीयते । लौघीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥—आचारे-
ऽवगल्भ-॥ गल्भ धाढ्यं । क्लीब धाढ्यं । होड् अनादरे ॥—क्यङ्पीति । अपिशब्दाद्वक्तव्यम् । तत्तु 'सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः-' इत्यत्र वाग्रहणाद्भव्यते इत्याहुः ॥—किप्सन्नियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वं
चोरभावादित्यज्ञालोपौ न स इति 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति ॥—तेन तङि-
ति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति ॥—माधवाद्य इति । केचित्तैषामाश-
यमाहुः । 'आचारेऽवगल्भ-' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च । केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टादवगल्भप्रगल्भादिसुबन्तात्क्यङेव
न तु किप् ॥—तङ् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्किञ्चिधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः
क्रिपि सिद्धे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमत्रप्रत्ययस्य 'आचारेवगल्भ-' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते । लाघवाद्-
न्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्रिपि परस्मैपदमेव भवति न तु तङिति भावः । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र
वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेऽप्यन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति ।
तथा च केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङप्ययुक्त इति चेद् । अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः किप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विष-
यभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भाव्यते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेत् । गल्भ धाढ्यं इत्यादीनामनुदात्तत्वा-
दवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भीदपुत्रवार्तिकेन क्रिपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगः स्वातन्त्र्यप्रार्थमाचारेऽव-
गल्भ इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् 'भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्' इत्येतदप्ययुक्तमिति चेत् । सत्यम् ।
अत्र शयमाशयः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाधीयते । तथा च अवगल्भः क्लीबाहोडेभ्यः
क्रिपोऽभावादनिष्ठप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् ॥—पदकार्यं नेति । सवर्णदीर्घो यद्यपि
पदमात्रकार्यं न भवति तथापि पदस्य जायमान कार्यं नैत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्स इव आचरति ततति । अत्र
जडत्वं न । लघिब आचरति लचति । अत्र कुल नैत्याद्यपि बोध्यम् ॥—द्वित्वमिति । अणल् इति स्थिते ॥—अतो
गुणे इति । द्विले कृतेऽप्यतो लोपो न भवति अन्तरङ्गानेन बाधितत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि
शास्त्रप्रामाण्यमनुद्ध्योक्तम् । यद्यप्येव 'वाणांदाङ् बलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत् । नैवम् । तस्याः
ममानाश्रये कारकत्वादेत्यादीं प्रवृत्तिस्वीकारात् तु व्याश्रयेऽपि । न च परलान्नित्याच्च 'अत आदेः-' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्य-
मिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् 'अत आदेः-' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो
यद्यन्यत्र चरितार्थसाहि अन्तरङ्गे बाध्यत इत्युक्तत्वात् । आनर्दत्त्यादीं तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिः शेषात्राग्रेव परत्वात्
'अत आदेः-' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्वादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । नित्यत्वं 'अत आदेः' इत्यत्रापि
तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आ-
नर्दत्त्यादीं चरितार्थत्वादनन्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि
प्रवृत्त्युपपत्तिः । न हि गोद इत्यत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादप्येव बाधिला
कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति । तदपरे न क्षमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसं-

सकरोतीति जिह सिद्धः । तत्सन्निधयोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्राम-
शब्दे लब्धे विशिष्टपाठे ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके मत्वये चिकीर्षिते द्वयश्च किंचिते
इति । तेन मनश्शब्दात्प्रगद । स्वमनायत । उन्मनायते । उद्मनायत । एवं चावागमभत अवागमिभेदाद्वाच्य-
वेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं भूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव
पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढावित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगम्येतिषष्ठ इत्यप । ज्ञापकस्य
विशेषविषयत्वे पाठे वार्तिकं तन्नाम्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ * उद्योमाङ्क्षवाटः प्रतिषेधः । उडि ओमाङ्क्ष
परबोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उज्जामेच्छत् । औक्षीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्द्विवि-
धानादिवं सिद्धमिति पाठे स्थितम् । ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३।११३। लोहितादिभ्यो डाजन्ताश्च भव-
त्यर्थं क्यप् स्यात् । ॥ वा क्यषः ॥ १३।१९०। क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्रा-
प्तेरित्युदाहरणम् । भूततन्नायविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाकोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्द-
प्राधान्यात् । तस्य प्रत्याख्यानत् । तथा च वार्तिकम् ॥ * लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं भृशादिविधत्तरा-
पीति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः भूयत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्या-
नात् । पटपटायति । पटपटायते । कृन्वस्त्रियोगं विनापीह डाप् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु-लोहि-
तस्यामनुस्त्रानि हर्षगर्वसुलानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणे ॥ १ । इति पठित्वा इयामादिभ्योऽपि
क्यपि पठ्ययसुदाहरन्ति तन्नाप्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । इयामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति
वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ ३।
१।१४। यत्तुर्ध्वन्तात्कशब्दादुत्साहेऽर्थं क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ * सत्र-

निष्पादितत्वात् । एव च कथ्यमाणज्ञापक सगच्छत इति भावः ॥—अनुबन्ध इति । सप्रमेति मशब्दाकारात् भिन्नोऽका-
रोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि असंसंग्रामते-
त्यत्र 'णौ चडि-' इत्युपधाहस्यः स्यात् । निष्सन्निधयोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्वक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या 'णिचश्च'
इति कर्तृगामिनि क्रियाफल एवात्मनेपद स्यात्तु परगामिनीति विवेकः ॥—सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे
प्रयोगाभावादिति भावः । क्रियायोगाभावावुपसर्गो नैवभिप्रेत्याह—समानाकारमिति ॥—पूर्वपदमिति । तच्च समास
एव संभवति । तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वादी आग्रेत्यादीना न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषां क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
ल्यप् स्यादिति भावः ॥ पृथक्करणस्य फलमाह—तेनेति । सुमिमनायिपत्नीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विवचनं पृथक्करणस्य फल-
मिति बोध्यम् ॥—अवागल्भतेति । 'आचारेऽवगल्भ-' इति क्तिञ्चिर्वा अवेलस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रीगद् । किं
तत्साजालमिष्यत आह—तेनेति ॥—उज्जामिति । 'माहेयी सोरभेयी गौरुषा माना च शृङ्गिणी' इत्यमरः ॥—औक्षी-
यदिति । क्यजन्तादुज्जामाङ्क्षि अङ्क्ष्याटि च कृते 'उत्सपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुसु न प्रहीयत
इति वाच्यम् । छिन्नुभिन्दुरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा चायुरायुरित्यादावैव स्याद् । एव चाय-
मेवाडागमस्य उमि परं प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् । अत एव 'उत्सपदान्तात्' इत्य-
त्राऽपदान्तात् किं कोमेति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥—औङ्कारीयदिति । 'ओमाङ्क्ष' इति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याहि
परे उदाहरणमाह—औढीयदिति । यत्रादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतस्तदा आडः परत्राटा भाव्यमित्याडागमस्याडि
परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्द प्रयुक्तानः
सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह—चशब्देनेति । पाठे स्थितमिति । भाष्यकारोऽप्युक्तार्थं प्रमाण-
भूत इति भावः । स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये वोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं
वकारद्वित्वं च कृत्वा चडि आवधारेदित्युदाहृतं तत्र सगच्छेत । द्वितीयं तु 'इतीव धारामवधीर्यं मण्डलीक्रियाभ्रियामण्ड-
तुरङ्गमैर्ही' इति श्रीहर्षप्रयोगो न सगच्छेनेति चेद् । अत्राहुः । नाय धातुश्चुरादौ पठितः किं तु 'बहुलमेतन्निर्देशनम्' इति
बाहुलकाद्बुहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधारेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यान्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । यदा
त्वधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्व तदाऽवधारेत्येतत् साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति ॥—तस्ये-
ति । आदिशब्दस्येत्यर्थः ॥—तस्यापीति । 'क्यप' ककारस्येत्यर्थः । एतेन 'नः क्ये' 'क्यस्य विभाषा' इति सूत्रद्वये
क्यषोऽपि ग्रहण वदन्तः परास्ताः ॥—लोहिनीयतीति । क्यङि सति तदेव स्यात् । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंङ्गाव-
धेति भावः ॥—कष्टाय क्रमणे ॥ क्यङेवानुवर्तते स्मरितत्वात् न तु क्यप् । कष्टावेति निर्देशादेव यत्तुर्ध्वन्तं लभ्यते ।
क्रमणमुत्साहः । 'वृत्तिसर्गातयनेषु-' इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्गे उत्साह इति सर्वव्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् ।
'कृच्छ्रगहनयोः कयः' इति इडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह—पापं कर्तु-

कक्षकहृच्छृगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । कण्वं पापम् । सत्राद्यो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां कण्वः । पापं चिकीर्षतीत्यस्त्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि । ॥ कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । ३।१।१५। रोमन्वतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थं कण्वः स्यात् । रोमन्वं वर्तयति रोमन्वायते ॥ * हनुचलन इति वक्तव्यम् । चर्वितस्वाकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । वेह कीटो रोमन्वं वर्तयति । अपानप्रदेशाभिः सृत्तं द्रव्यमिह रोमन्वः । तद्भातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ * तपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्वयति । ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । ३।१।१६। आभ्यां कर्मभ्यां कण्वः स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ * फेनाच्चेति वाच्यम् । फेनायते । ॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः कारणे । ३।१।१७। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थं कण्वः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति गिजपीप्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ * सुविनदुर्विदनीहारेभ्यश्च । सुदिनायते । ॥ सुखादिभ्यः कर्तृ वेदनायाम् । ३।१।१८। सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थं कण्वः स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते । ॥ नमोवरिविचित्रदः कण्वः । ३।१।१९। कारणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्यं च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्वति गुरुम् । शुभ्रयत इत्यर्थः । विश्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये । ॥ पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३।१।२०। * पुच्छातुदसने व्यसने पर्यसने च । विविधं विरुद्धं बोधोपेक्षणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ * भाण्डात्समाच्यने । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । सम-
भाण्डयत ॥ * चीवरादर्जने परिधाने च । सञ्जीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः । ॥ मुण्ड-
मिश्रभृश्ललवणव्रतवस्त्रहलकलकृततृस्तेभ्यो गिञ् । ३।१।२१। कृत्र्यं । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ * व्रता-
ज्जोजनतन्निवृत्त्योः । पयः शृङ्गाश्च वा व्रतयति ॥ * वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति ॥ * हल्यादिभ्यो ग्रहणे । हलिकल्पोरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्गलं हलिः । परत्वा-
द्बुद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेन अणव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति ।
तूल्यानि विहन्ति वितूस्तयति । तूत्वं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशो-
त्पन्नैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्भावार्थं इत्येव सिद्धेः केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि गिज्यर्थम् । मुण्डयति माणव-
कम् । मिश्रयत्यन्नम् । भृशयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्पोरदन्तत्वायम् । सत्यस्य आगुगर्थम् । के-
षांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याच्चे वा सत्यापयति ॥ * अर्थवेदयोरेण्यापुव्त्वत्यः । अर्थापयति । वेदापयति ।
पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पदयति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुल्यात्पुनूलयति । वृ-

मिति ॥—द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ॥—कर्मणो— रोमन्वतपो-
भ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पञ्चमी । प्रत्येकं सन्न्यादेकवचनमित्याह—कर्मभ्यामिति ॥—वर्तनायां
चरण इति । सूत्रे वर्त्तति प्थन्तात् वृत्ते । 'प्यासश्रन्ध'—इति युचं बाधिला अस्मादेव निपातनात् किन् । चतंसु सपदादिलात्
भावे किञ्चित् भावः । केचित्तु वर्त्तितशब्दो वर्तयतेरिक्छितपाविति इति रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः ॥—शब्दवैर—
॥ कर्मण इत्यनुवर्तत इत्याह—एभ्यः कर्मभ्य इति ॥—सुखादिभ्यः— ॥ कर्तृ इति शृष्यपद उपपद्यते । विद चेतना-
ख्याननिवासेष्विति चारादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् । कर्ता च सुखादिभिरन्वेति । तदेतदाह—
वेदनाकर्तुरेवेति ॥—परस्य सुखमिति । इह यन्निष्ठ सुख तद्विज्ञो वेदनाकर्तेति वाच्यमेव । सुखादयः सुखदुःख-
तृकृच्छादयः ॥—नमोवरिवः— ॥ चित्रदः क्यज्विधानमीलार्थं डिक्करणं तु तड्भ्यम् ॥—विस्मापयत इत्यन्य इति ।
तथा च भट्टिः । 'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादयमित्यर्थः ॥—पुच्छभा-
ण्ड— ॥ कारणे इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेषं दर्शयति—पुच्छादित्यादिना । इकारोऽत्र 'गेरनिटि' इति णिङ्गिचोः
सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थश्च । उदपुच्छत ॥—मुण्डमिश्र— ॥ कृत्र्य इति । कृत्तिक्रियासामान्ये, प्रातुर्येण तु
क्रियाविशेषे ॥—व्रतादिति । पयो व्रतयति । अश्नातीत्यर्थः । शृङ्गाश्च व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥—वस्त्रादिति ।
वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्राच्छ्रितस्तस्मात्करोत्यर्थं गिजित्यर्थः ॥—संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥—अदन्त-
त्वमिति । अयमेव निपातो बुद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाऽल्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन
निपातनेन । तथा च । अपपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम् ॥—कृतयतीति । उपकारं लीकरोतीत्यर्थः ॥
—पठितुं युक्ता इति । एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः ॥—सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः ।
अन्यत्र तु रमणीय पट्माचष्टे इत्येव न पठयतीति वृत्तिः । सापेक्षत्वमेव दर्शयति—माणवकमित्यादिना । अयं भावः ।
द्वितीयान्ताद्विधीयमानो गिञ् पदविधिलात्सापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव

गाम् तुकेनानुवृत्तयतीत्यर्थः । सोऽकैरुपलौति उपलोकयति । सेमया अभिधाति । अभिषेणयति । उपसर्गास्तुनोतीति वः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति वः । अभिषिषेणयिषति । स्वादिष्वभ्यासेन चेति वः । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । वः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनद्धति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवधंसन्ते अवचूर्णयति ॥ इष्टवदित्यतिदेशास्तुवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दूरदमाचष्टे दारदयति । वृधुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । सृदुं ब्रदयति । अभिब्रदत् । अभिब्रदत् । भृशं कृषं दडम् । अशायति । कशायति । द्रवयति । अवब्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रवत् । परिब्रवयति । पर्यवब्रवत् । ऊढिमाक्यत् ओजिठत् । उल्वादीनामसिद्धत्वात् इतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । 'ति इत्यस्य द्वित्वमित्यन्वये । औडिठत् । ऊढमाक्यत् । औजठत् । आंइठत् । ओः पुण्यजीति सूत्रे वर्गप्रत्याहारक्रमहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम् ॥ प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्वन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादिलोपः । वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वापररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति त्रिमित्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शाययति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्संप्रसारणम् । अन्ये तु । नस्तद्धित इति नेहातिविद्यते । इष्टुनि तस्याष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वादेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणे नेलेके । संप्रसारणे वृद्धावावादेशो च विदावयतीत्यन्वये । नित्यत्वादिलोपात्वात्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उद्वज्जमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्जम् प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णं इति प्रकृतिभाव-

मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात् न तु माणवकादिप्रयोगः । णिजन्तस्य सनाद्यन्तरित्वात्सविशेषणाना श्रुत्यभावाच्चेति ॥—प्र इति । 'पुसि सज्ञायाम्' इत्यनेन ॥—**पुंवद्भावादय** इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुवद्भावग्रहण दारदयतीतिसिद्ध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्याभिरुक्तम् । दूरदोऽपत्यं दारद । 'अचक्रमध-' इत्यण् । तस्य त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दारद् तामाचष्टे दारदयति । इह पुवद्भावाभावे टिलोपे सति दारयतीति स्नान् ॥—**प्रथयतीति** । 'र ऋतो हृलादेः' इति रभावः ॥—**अपिप्रथदिति** । वृद्धां सत्या टिलोपेनाग्लोपित्वात्मन्यद्भावे सति 'सन्त्यतः' इतीलम् । वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् ॥—**औजडदिति** । इह टिलोपे सति णिच्महितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह—**ओः पुण्यजीत्यादि** ॥—**त्वमाविति** । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन ॥—**अन्तरङ्गत्वादिति** । न च वाणांदाहमिति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुच्यतेति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् ॥—**भाष्यरूपेति** । वृत्तिकाराह 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थायादेशविधायकस्य 'प्रियश्चिर-' इत्यादिशास्त्रस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभाव विनोव साधिताः । सग्विन् सजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवादस्य विनमतालुंकेस्त्वत्तत्त्वं प्रवर्तनात् । एवैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकसजिष्ठ इत्यादिषु गतिः । न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम् । स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥—**युवा-मावाविति** । युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोर्हर्षां युवावां भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । लुका लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुक् बाधते' इति न्यायात् । अकृतव्यूहपरिभाषया जागरूकत्वाच्च ॥—**येन नाप्राप्तीति** । यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तित्वात् टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्य । सजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । 'अनन्तरस्य विधिवं प्रतिषेधो वा' इति न्यायेनेत्यन्ये ॥—**संप्रसारणमिति** । न च टिलोपे सत्यनन्तत्वाभावात् 'अनुवमधोनाम्-' इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यनन्तत्वाभावात् । अतद्धित इति हि तत्र पुनर्दासो न तु प्रतिषेधः । तेन तद्धिते न विधिर्न निषेधः । किं तु तद्धितमित्रे परे विधिः । तद्धितमित्रलं तु णिचोऽस्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः, नापि दविष्ठ इत्यादाविष्ठनि ओगुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धि बाधिला गुणः स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्द्वैर्द्वौ रूपसिद्धेः । अथवा टिलोपसंप्रसारणयोगुणं प्रति 'असिद्धवदत्र-' इत्यसिद्धत्वादिवृद्धावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥—**शुनयतीति** । इष्टवद्भावेन भलात्संप्रसारणम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः ॥—**नित्यत्वा-दिति** । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥—**उदीचयतीति** । उपसर्गं पृथक्कृत्याच्चाशब्दादेव णिजिति प्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेः टिलोपो न । 'उद ईत्' इतीलम् । 'अनिदिताम्-' इति किनिमित्तो नलोपः ॥—**उदैचिचदिति** । लङि 'द्विषच्चेनेचि' इति णिलोपस्य निषेधाच्चशब्दस्य द्वित्वम् ॥—**प्रतीचयतीति** । 'अच' इत्यल्लोपे'र्वा' इति पूर्वस्य दीर्घः ॥—**प्रत्यचिचदिति** । इह धालकारस्याच इति लोपे चिश्चात्प्रागटि पूर्वस्य अण् । न चात्तामासन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्ध-

पक्षे । प्रतिअधिचत् । सम्यग्भाष्ये समीचयति । सम्यधिचत् । तिर्यग्भाष्ये तिराययति । अक्षे-
टिलोपेनापहरेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसत्तिरिति । असिद्धवद्वेति चिणोलुङ्ग्यायेन प्रथमतिलोपोऽसिद्धः ।
अतः पुनटिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्ग-यङ्गलोपित्वादुपधाद्वृत्तौ न । अतितिरायत् । सङ्ग-यङ्गमाचष्टे
सङ्गाययति । अससङ्गायत् । विष्ण्वङ्गम् अविविष्वद्गायत् । देवङ्गङ्गम् देवद्गाययति । अग्निदेवद्गायत् । अदमङ्गम्
अददद्गायत् । अदमुपङ्गम् अदमुभाययति आददमुभायत् । अमुमुपङ्गम् अमुमुभाययति । चङ् । आमुमुभाययत् ।
मुवं भावयति । अवीभवत् । भुवम् अबुभवत् । भ्रियम् अशिश्रवत् । गाम् अजृगवत् । रायम् अरीरयत् । नाचम्
अनृनवत् । स्वयम् स्वाशयत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असिस्वत् । बहुन् भावयति । बह्व-
तीत्यम् । विन्मतोरिति लुङ् । सविणम् सजयति । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । श्रीमती श्रीमन्तं वा श्रययति । अशि-

त्वादाद् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपो लुङ्निमित्तत्वाद् । आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥
—तिराययतीति । उपसर्गसमानाकारत्वाभावादहिरसः पृथक्करणं नास्ति तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेऽपि तदाह—
अक्षेति ॥—चिणोलुङ्ग्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति,
प्रथमलुङोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः ॥—पुनटिलोपो नेति । तिर्यग्देशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः ॥—अङ्गलोपित्वा-
दिति । अनङ्गलोपिनोऽप्यङ्गलोपिलक्षणीकारादिति भावः ॥—देवङ्गङ्गमिति । ननु 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे' इति कारकस्य
पृथक्करणेनान्वयतीति प्रसज्येत, बलिबन्धनमाचष्टे बलिबन्धयतीतिवत् । इष्यते तु देवद्गाययतीत्येव रूपम् । किंच
कारकस्य पृथक्करणेऽपि देवद्गाययित्वाद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाख्याना एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् ।
राजानमागमयतीत्यत्राभ्यासेरिति चेद् । अत्राहुः । यत्राख्याने कृच्छ्रयते तत्रैवेद प्रवर्तते, कृच्छ्रगतिः सनियोगशि-
ष्टविधानात् । किंच । आख्यानाग्रहणसामर्थ्यान्महाजनप्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । आख्यादौ तादृशानामेवोदाहृत-
त्वात् । यदि तु देवाश्चनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवान्वयतीति भवत्येवेति ॥—आमुमुभायदिति ।
'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवेचने' इत्यसिद्धलनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् ॥—अवीभवदिति । 'ओः पुयञ्जि-' इत्यभ्यासोवर्ण-
स्तेलम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ननु परत्वात्प्रथम दीर्घे कृते पश्चादित् स्यात् । न चैव 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् । अजृगवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेद् । अत्राहुः । 'विप्रतिषेधे परम्-' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचि-
त्वात्प्राधान्येन दीर्घात्प्रागित्यमेव भवति । लक्ष्यभेदात्पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥—अबुभवदिति । इहाभ्या-
सात्परो यः पूर्वमः सलवर्णपरो न । यस्त्ववर्णपरो यण नासावभ्यासात्पर इत्यभ्यासोकारत्वेन न । गा गावयति ॥—स्वय-
मिति । शोभनोऽश्वः स्वयम् । शोभनोऽश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ॥—स्वाशयदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथ-
क्करणाद् अजादेरिति द्वितीयस्य द्वित्वमाहामय ॥—स्वयतीति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्ति-
न्यायादिरित्यस्यैव वाचको न तु 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्येति भावः ॥—असिस्वदिति । 'ओः पुयञ्जि-' इति
ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभिषेधाद्वा स्वरश्चब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनङ्गलोपित्वाभ्युपगमेऽप्यलोदेशो-
ऽजादेशस्यव्यवहारो नास्तीति मते तु णिचसहितस्यैव द्वित्वं तदाह—असिस्वदिति ॥—भावयतीति । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' इष्टस्य णिच् च' इति भूभावः । न चैव णिङागमोऽपि णेरस्तििति वाच्यम् । णावित्युपमेये सप्तमीनेर्देशादिष्टवदि-
त्यत्र सप्तम्यन्ताद्वृत्तिरित्यभ्युपगमात् । एव चेष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते न लिष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥
—बह्वयतीत्यस्य इति । विटभावे तत्सन्निधौगणितस्य भूमावस्याप्यभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमतलेन किमर्थमि-
दमुपन्यस्यमिति चेद् । अत्राहुः । प्राधान्यादिष्टवदिति कार्यातिदेशो न त्वयः शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टनि दृष्ट भूभावः स
एवातिदेशो विषयत इति नात्र सन्निधौगणितपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति ॥—सजयती-
ति । इष्टवद्भावेन 'विन्मतोः' इति लुङ् । नन्वजादौ गुणवचनादेवेत्युक्तत्वाद् इष्टनप्रत्ययः सविबन्सच्चाहुर्लभ इति इष्टवद्भा-
वोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुगवचनाज्ज्ञापकाद्विघ्नान्तान्मनुबन्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् ॥—
श्रीमतीमिति । मनुपो लुङ् ॥—श्रययति । अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्ययादेशः । एतेन 'स सच-
रिष्णुर्वनान्तरेषु यदृच्छयतिश्रययदाश्रयः श्रियाम्' इति माषश्लोके प्रचुरः पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति
मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षणां वृत्त्वभावान्मनोरमोक्तं यत्तदुक्तम् । नहि कश्चित् य घट करोति तमान-
वेत्यर्थं य घटयति तमानयेति प्रयुक्ते । अत एव 'तत्करोति' इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादिग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति
पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यात् तत्र संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम् । या दिनं
श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेऽपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रावुप-
स्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । विशेष्ये हि वहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नास्तीकियते । न हि
कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थं राज्ञः श्रीमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माषश्लोके अशिश्रयदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु

अयत् । पयस्विनीत् । पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवाद्यस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्वययति । दूरम् द-
वयति । कथं तर्हि दूरवयस्यनन्ते विवस्वतीति । दूरमवति अयते वा दूरात् । दूरात् कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति ।
कनयति । युवावयचोरिति वा कन् । अमिकं नेदयति । बाहं साधयति । प्रशस्यं प्रशसयति । इह अजयी न । उपसर्गस्य
पृथक्कृतः । वृद्धं ज्ञापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरं वरयति । वारयति ।
बहुलं बहयति । गुरुं गरयति । तुमं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । हुन्दारकं हुन्दयति ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

तिङन्ते कण्ठादयः ।

कण्ठादिभ्यो यक् ॥३१॥२७॥ एभ्यो धातुभ्यो मित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः कित् । प्रातिपदिकेभ्यो मा
भूत् । द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्ठह्रस्व गात्रविधर्षणे ॥ कण्ठयति । कण्ठयते ॥ १ ॥ मन्तु
अपराधे ॥ रोष इत्यकं । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्गु पूजामाधुर्वयोः । वल्गूयति ॥ ३ ॥
असु उपतापे ॥ असू असूज् इत्येके । अस्यति । असूयति । असूयते ॥ ४ ॥ लेट् लोट् धौर्ले पूर्वभावे स्वमे च ॥
दीप्ताविलेके । लेप्सति । लेटिता । लोभ्यति । लोटिता ॥ ५ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ६ ॥ इरस् इरज् इरज् ईर्ष्या-
वास्य ॥ इरस्वति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रमातीभावे ॥ १३ ॥ वेद् धौर्ले
स्वमे च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ अंशे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥

इत्यते न लशिध्रयदित्यल शुद्धे ग्रन्थसमर्थनामिनिवेशेनेत्याहुः ॥—पयसयतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदि-
त्वादिक च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावात् ‘गौ चङ्-’ इति सूत्रे अत्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुडि अपपयसत् ।
एवं क्षरिवनमाह्वयत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदिल न । गोमन्त गवयति । लुडि । अजुगवत् । इहाग्लोपात् ‘दीर्घो लघोः’
इति दीर्घो न । गां स्रज पय इति विग्रहे तु अजुगवत् । असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य बहिरङ्गत्वेन असि-
द्वादितिह इदिर्न । अग्लोपिलातु सन्वद्भावदीर्घो न ॥—तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो
लुक् ॥—स्थवयतीति । ‘स्थूलदूर-’ इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य ‘अचोऽव्युत्ति’ इति वृद्धिः स्यादिति
वाच्यम् । अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्कार्यस्याप्रवृत्ते । ‘प्रातिपदिकाद्धार्ये-’ इति बहुलग्रहणाद्वा । लुडि । अनुस्थवत् ॥—वययति
इत्यादि । इहापि पूर्ववद्ब्रह्मभावः । लुडि अववयत् । अयूयवत् । अचीकनत् ॥—नेदयतीति । ‘अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ’ ।
टिलोपः । लुडि । अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् । प्राशशस्यत् ॥—पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनो-
ऽभावात् नोदेशविमो भवत इत्यर्थः ॥—ज्यापयतीति । ‘वृद्धस्य च’ इति ज्यादेशः । स च ‘प्रियस्थिर-’ इति वषादेशेन
सह विकल्प्यत इत्याह—वर्षयतीति । लुडि । अजिज्यवत् । अववर्षत् । प्रियम् । अपिप्रयत् । स्थिरम् । अतिस्यवत्
ससादेशाव्ययत्वात्पल न । स्फिरम् । अपिस्फरत् ॥—उरुमिति । वरादेशे कृते सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा भाध
वेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहृतेति स्वयमपि तथैवाह—वरयति । वारयतीति । अवोवरत् ॥—बहयतीति । अग्लो
पिलादवबहत् ॥—गरयतीति । अजीगरत् ॥—प्रापयतीति । अतित्रपत् ॥—द्राघयतीति । अद्राघवत् ॥—वृन्द-
यतीति । अववृन्दत् ॥ ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ठादिभ्यो यक् ॥ ‘धातो रेकाच-’ इत्यस्माद्धारितोरिति वर्तते । वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्ठययतीति स्यात्
दाह—धातोर्नित्यमिति । केचित्तु ‘नित्य कौटिल्ये गर्त’ इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तत इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्र
नित्यग्रहणेमेवकारार्थे वर्तते तत्कौण्डिन्यन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् । किञ्च ‘नित्य कौटिल्ये गर्त’
इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यद् स्यादिति ॥—स्वार्थे इति । कण्ठादिभ्यो यक् स्यात् कृञ्
इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥—द्विधा इति । यक्ः कित्वेन धातव इति ज्ञायन्ते । कण्ठ् इति दीर्घपाठे
प्रातिपदिकान्यपुक्ति । यदि तु धातव एव स्युस्ताहि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घेण कण्ठयतीत्या
सिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन । द्विविधे तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन किञ्च सार्थकम् । कण्ठरित्याद्यविग्रहितरूपसिद्ध्या दी-
पाठोऽपि सार्थकः । अत एवोक्तं भाष्ये—‘धातुप्रकरणाद्वातुः । यस्य चासक्त्वादापि । आह चायमिम दीर्घे मन्ये धातु
भाषितः’ इति । एतेन कण्ठ करोति कण्ठयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ठादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युप-
मात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम् । तथाहि सति धातोर्लेङादौ कण्ठवतीत्याद्या
प्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासमवेन मुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्तु कैश्चित् ‘शब्दैरैककलह
इति सूत्रात्करणे इत्यनुवर्तनात् कृमये यमिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किञ्चिद्वाचकमित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मा-
भावात् । अन्यथा जिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् ॥—पूर्वभाव इति । पूर्वत्वमित्यर्थः
—लेटितेति । ‘यस्य हलः’ इति यलोपः ॥—मुख्यतीति । चुरादी तु सुखदुःख तत्क्रियायां मुख्यतीत्याधुदाहृतम्

भीषदास इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति ।
 शुभं दुःखं वायुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ मिषज् चिकित्सा-
 याम् ॥ २३ ॥ मिष्णज् वपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध चरधारणे ॥ २५ ॥ चरण चरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण
 चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्रुद् वाक्स्वकने ॥ ३१ ॥ पला
 केला खेला विलासे ॥ ३४ ॥ इलेत्यन्ये ॥ लेखा स्वकने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अल्प-
 कुत्सनयोः । लिख्यति ॥ ३७ ॥ लाट जीवने ॥ ३८ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥
 महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा स्थापनादयोः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥
 तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ अगद् बीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तरण गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रसूतौ ॥ ४७ ॥ संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ अंबर संवर संभरणे ॥ ५० ॥
 आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्डादयः ॥

तिङन्ते प्रत्ययमाला ।

कण्ठयतेः सन् । सन्यकोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ * कण्ठादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् । कण्ठयिषि-
 पति । क्यजङ्गात्सन् ॥ * यथेष्टं नामधातुषु । आधानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्वाद्येतरस्य ।
 पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । अशिषीयिषति । अशीयिषति । नदराणां संयुक्तानामकः पर-
 स्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रीयिषति । इन्द्रीयिषति । चि-
 चन्द्रीयिषति । चन्द्रीयिषति । चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापि-
 पयिषति । प्रापयिषति । उर्गं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपप्रथम् ।
 पत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः । यङ् सन् व्यन्तात्सन् । बोभूयिषति । यङ् णिच् सन्नताणिच् ।
 बोभूयिषतित्यादि ॥ इति प्रत्ययमाला ॥

तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

अनुवाचञ्चित आत्मनेपदम् । आले । शेते । ॥ भावकर्मणोः । १।३।१३। बभूवे । अनुबभूवे । ॥ कर्तरि
 कर्मन्यतिहारे । १।३।१४। क्रियाविनिमये शोले कर्तृत्वात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योगं लभनं
 अन्यः करोतीत्यर्थः । असोरहोपः । व्यसिसे । व्यतिपाते । व्यतिपते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च ।
 —सपर । यगन्तात् 'अप्रत्ययाद्' 'गुरोश्च हल्' इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप् । सपरौ । अररम् । आरा प्रतोदः । तत्करणक कर्म
 आराकर्म ॥ —अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति । महीङ् । 'त्रैल स्वर्गं महीयते' इति रामायणम् ॥
 —प्रसूताविति । प्रधतिः परिमाणविशेषः ॥ —प्रभूतभावे इति । बाहुल्य इत्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुर प्राज्यमदश्च बहुलं
 बहु' इत्यमरः । संभूयस्यति । अभभूयसीत् । न इह यशब्दस्य पृथकृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्वातुसङ्गाप्रयोजकप्रत्ययस्य
 विधानं तत्रैव पृथकृतिरित्याहुः ॥ —आकृतिगण इति । तेन दुक्तसन्दीपन इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च 'समिधार्मि
 दुवसते' इत्यादि ॥ इति कण्डादिप्रक्रिया ॥

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वं प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु 'यथेष्टं नामधातुषु' इति प्राप्ते 'कण्ठादेस्तृ-
 तीयस्य' इत्युक्तमित्यवतारित, तदयुक्तम् । नामधातुलस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातुर् समाप्य कण्डादयः
 पृथगेवोक्ताः ॥ —द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य लचः परलाद् द्वित्वं नेति भावः ॥ —पिप्रापयिषतीति ।
 पाविष्ठद्भावेन प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर' इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि ॥ —सिसाधयिषतीति । इष्टवद्भावादिव
 'अन्तिकवाढयोः' इति साधादेशः । सादिषयिषति ॥ —पत्वं तु नास्तीति । आदेशाययवलादिति भावः ॥ —बोभू-
 यिषयिषतीति । इह यद्विनिमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय 'लिटि धातोः' इति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतदवश्यं
 कर्तव्यम् । एवं च 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्य प्रत्याख्यानं ग्रीडिवादमात्र-
 मिति भावः ॥ इति प्रत्ययमाला ॥

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तत्सात्मनेपदमित्यर्थः ॥ —कर्तरि कर्म—अन्यस्येति । शूद्रस्य योगं
 सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मन्यतिहारः । संग्रहरन्ते राजानः । पृथक्सुत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृ
 ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ —व्यतिस्ते इति । यञ्परलाभावाच्च षः ॥ —व्यतिस इति । 'उपसर्गप्रादुर्भावात्' इति नेह षलम् ।

व्यतिष्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यस्ये । व्यस्याम् । व्यतिषीत । व्यतिषाते ३ । व्यतिसाते ३ । व्यतिषभे ॥ ५ न गतिर्हिंसाथंभ्यः । १।३।१५। व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति ॥ * प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ * हरनेरप्रतिषेधः ॥ संहरन्ते राजानः । ५ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १।३।१६ ॥ * परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ इतरेतरान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । ५ नेविशः । १।३।१७ । निविशते । ५ परिष्यवेभ्यः क्रियः । १।३।१८। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । ५ विपराम्यां जेः । १।३।१९। विजयते । पराजयते । ५ आडो दोऽनास्यविहरणे । १।३।२०। आरूपाददातंभुलविकसनादम्यत्रार्थं वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ * पराङ्गकर्मकाश्च निषेधः ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । ५ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १।३।२१। चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनेः कर्मप्रवचनीयाश्च । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थं इत्यनेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ * समोऽकृजने । संक्रीडते । कृजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ * आगमेः क्षमायाम् ॥ प्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ * शिक्षेजिज्ञासायाम् ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ * आशिषि नाथः ॥ आशिष्येवेति नियमाथं वातिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथे । सर्पिर्मे स्वादित्याद्यान्ते इत्यर्थः । कथं तर्हि नाथसेकिमु पतिं न भूभृतामिति । नाथसे इति पाठ्यम् ॥ * हरोतेर्गताच्छीत्ये ॥ गतं प्रकारः । पेतृकमश्वानुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमातृश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छीत्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ * किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । ५ अपाच्चतुप्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६।१।४२। अपाकिरतेः सुट् स्यात् ॥ * सुडपि हर्षाद्विषये वक्तव्यः ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुकुटो भक्षार्थी श्वा भ्रात्र्यार्थी च । हर्षाद्विषयि किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्मुटो न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद् प्राप्तमन्यपि सुडभावाच्चेत्यत इत्याहुः । गजोऽपकिरति ॥ * आङि नुप्रच्छयोः ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ * शप उपालम्भे ॥ आक्रोशायां त्वरितेतोऽकर्तृगेष्वपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते । ५ समवप्रविभ्यः स्थः । १।३।२२। सन्तिष्ठते । स्थाच्योरिच्च । समस्थित । समस्थिपाताम् । समस्थिपत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ * आङ्

सकारस्यास्यवयवत्वाभावात् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पल तु 'सापदायोः' इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥—न गतिर्हिंसाथंभ्यः ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिमतयते । कर्मव्यतिहारो यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिर्हिंसयोर्वर्तन्ते न एवैह गृह्यन्ते । हरतिस्तुपगर्गवशाद् हिसया प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वातिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः ॥—इतरेतरा—॥ नन्वितरेतरादिशब्दरेव कर्मव्यतिहारस्य यातितत्वात्तद्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमथा निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽत्रमात्रमर्थः । अत एव व्यतिजानीत इत्यादी कर्मव्यतिहारशब्दनाय व्यतीग्युपसर्गात्मात्मनेपदं च समुचित्य प्रयुज्यत इति ॥—नेविशः ॥ नेः किम् । प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । 'मधूनि विशन्ति भ्रमराः' । 'इत्युक्त्वा मधूनि मधुरं निविशती भयान' इत्यत्र तु अङ्गानि विशन्तीति पाठ्यम् । न च पदसङ्कारणस्येत्वं निर्विशन्तीति पाठोऽप्यदोष इति वाच्यम् । न कगेति भवान् करोपीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तीत्यासाधुत्वापत्तेः, वा लिप्सायामित्यादिवैधर्मापत्तेश्च । स्यादेतत् । 'नवाभ्युदयामतनुर्न्यविशन्' इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात् । अत्रा व्यवधानान् । न च स्वाङ्गमव्यवथायकमिति वाच्यम् । अङ्गमक्तस्यादो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति चेद् । अत्राहुः । लावस्यायामजगाम इति भाष्यमते न कश्चिदोपः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अङ्गव्याये उपसर्गानमिति वातिकमस्तीति दिक् ॥—आडो दो—॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । नेन 'व्यादत्ते विहगपतिमुखं स्वकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणस्येति सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामिन्वविवक्षणात् ॥—शिक्षेजिज्ञासायामिति । शिक्ष विधोपादान इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तोवादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकः सन्नन्तस्यैतं ध्वनयति—धनुर्विषय इत्यादिना ॥—नियमार्थमिति । नाथत्तरजुंदातेच तु 'अनुदात्तेतथ हलादे' इति युचि नाथन इति रूपमख्यमिति भावः ॥—मातुरनुहरतीति । साहचर्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारतान्छीत्ये ॥—गजोऽपकिरतीति ॥ अत्र हर्षे सत्यपि आलस्यनाभावात् सुटोऽप्राप्तः ॥—कृष्णाय शपते इति । 'श्राघनुहुः' इति संप्रदानसज्ञा । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सस्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशय प्रकाशयामीत्यर्थं विवक्षितो न तु शपथ इति न

च्छिज्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । प्राप्तं संगच्छति ॥ * विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंस्थानम् ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संविधे । संविहाते । ॥ वेत्तेर्विभाषा । ७।१।७१ वेत्तेः परस्मैपदस्य सातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्वत् । संविद्वत् । संविद्वताम् । संविद्वताम् । समविद्वत् । समविद्वत् । संपृच्छते । संसरते ॥ * अर्तिमुदशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ अर्तिति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्घ्रिषौ स्थितैरेवेत्युक्तम् । मा ससृत् । मा ससृपाताम् । मा ससृपतेति । समारत् । समारपाताम् । समारपतेति च भ्वादेः । इयतेस्तु मा समरत् । मा समरेताम् । मा समरन्त् । समारत् । समारेताम् । समारन्तेति च । संश्रुते । संपश्यते । अकर्मकादिष्वेव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमहे इति सुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयश्च इति ॥ अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे इतिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु ॥ धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंभ्रात् । प्रसिद्धैरविद्वक्तातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥ वहति भारम् । नदी वहति । खन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृपति । प्रसिद्धैर्यथा । मेवो वर्षति । कर्मणोऽविद्वक्तातो यथा । हिताश्च यः संश्रुते स किंप्रभुः ॥ * उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम् ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । गन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । ॥ उपसर्गादस्य ऊहते । ७।४।२३ वादौ किति । ब्रह्म समुद्गात् । अग्निं समुद्ग । ॥ निसमुपविभ्यो ह्रः । १।३।३० निह्वयते । ॥ स्पर्धायामाहुः । १।३।३१ कृष्णश्चाणूमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् । पुत्रमाह्वयति । ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियक्षप्रकथनोपयोगेषु कृजः । १।३।३२ गन्धनं हिंसा । इच्छते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणविशेषाद्बुद्धत्वादिस्त्वैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । इत्येवो वर्तिकासुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिसुपकुरुते । सेवते । परदारान्भ्रुकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एषो दक्षलोपकुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विलियुक्ते । एषु किम् । कटं करोति । ॥ अधेः प्रसहने । १।३।३३ प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । वह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । ॥ वेः शब्दकर्मणः । १।३।३४ स्वरात्प्रकुरुते । वधारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । ॥ अकर्मकाश्च । १।३।३५ वेः कृज इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः । ॥ संमाननोत्सञ्जनान्याचार्यकरणज्ञानभृतिविगणन-व्ययेषु निषः । १।३।३६ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इत्येरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे

समुच्छिज्यत इति लट् : प्रयोगस्तु तौदादिकच्छेदत्र ग्रहणं न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥—प्राप्तं संगच्छ-
तीति । 'तच्चैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थाद्वेदकर्मकत्वमेवेति तद् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यह् ॥—विदि-
प्रच्छि- । परस्मैपदिसाहचर्यादाह—वेत्तेरेवेति । विन्दतिर्हि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थेयस्तु अनुदात्तत्वादेव सिद्धम् । न
च निरनुबन्धपरिभाष्येव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात् ॥
—वेत्तेर्विभाषा । 'शीडो रुट्' इत्यतो रुडनुवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवर्त्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह
—अतो रुडागम इति ॥—अङ्घ्रिषौ त्विति । सातिशास्त्यति—' इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्योदिति भावः ॥—
मा ससृतेति । 'उथ' इति कित्वम् । माड्योगाददभावः ॥—समार्तेति । ननु सिज्जोपस्यासिद्धत्वात् 'आटथ' इति वृद्धौ
कृतार्था 'ह्रसादङ्गात्' इति सिज्जोपाप्रवृत्त्या समाष्टेति रूपं स्यात् । न च ह्रसादिहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिरिति
वाच्यम् । विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहतेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । अत्र केचित् । 'सिज्जोप एकादेशो सिद्धो
वाच्यः' इत्यनेन पूर्वं सिज्जोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकादेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमर्थ्येष्टेति न सिध्येत्तत्रा-
प्युक्तरीत्या पूर्वं सिज्जोपे वृद्धौ सत्यामर्थ्येतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम् । 'वार्णादाङ् बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते सि-
ज्जोपो न प्रवर्तते इति 'आटथ' इति वृद्धौ कृतार्थामर्थ्येष्टेति रूपस्य निर्बाधत्वात् । समार्तेत्यत्र तु 'उथ' इति कित्वेन
गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्जोपे पश्चात् 'आटथ' इति वृद्धिरिति वैषम्यमिन्त्याहुः । अन्ये तु सिज्जोपानन्तरं यत्रैकादेशः
प्रसज्यते तत्रैव सिज्जोपः सिद्धो यथा अप्रहृदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वार्णादाङ् बलीयः' इति
पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ् बलीयः । अन्यथा यौरिकाचरति श्ववतीत्यत्र
यन् न स्यात् किं तु 'पुगन्त—' इति गुण एव स्यात् । तथा च समाष्टेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः ॥—
गन्धनं हिंसेति । गन्धं अर्दने । अर्दं हिंसायामित्यनयोभुरादौ पाठादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहो-
म्मस—' इति उक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादिलात्प्यञ् ॥—परदारानित्यादि । ता वशीकरोतीत्यर्थः । साह-
सिक्यं न धात्वर्थः । तथाहि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह—तेषु सह-
सेति ॥—एषोदक्षस्येति । एषशब्दोऽकारान्तः । 'अवोदैधो ध्—' इति निपातितः । एषाश्च उदकं च तेषां समाहारः ।
यद्वा । एषःशब्दः सकारान्तः । तथा च एषांसि च दक्ष चेति विग्रहः । दक्षशब्दोऽप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न निधत्ते ।
उक्तं च हलायुधे—'प्रोक्तं प्राप्तिर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति ॥—संमानन—। उपनयनपूर्वकेणेति । वपन-

नयते । शास्त्रसं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंभावनं फलितम् । उत्सृज्यते । दृष्टमुच्यते ।
 उत्तिष्ठतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विभिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनयनं
 आचार्यत्वं कथ्यते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । श्रुतिदानेन स्वसमीपं प्रापयती-
 त्यर्थः । विगणनमुपादेर्निर्वातनम् । कर्म विनयते । राज्ञे देवं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्माय
 विनियुक्त इत्यर्थः । ॥ कर्तृस्थे वाशरीरे कर्मणि । १।३।३७। विचः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ-
 रीरावयवमिदं एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्कलस्य
 चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्यास्वरितमित्यर्थे इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गतुं विनयति । कथं तर्हि विगणनस्य
 नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । ॥ वृत्तिसर्गातायनेषु क्रमः । १।३।३८। वृत्तिप्रति-
 षन्धः । ऋषि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः । क्रम-
 स्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीताणि भवन्तीत्यर्थः । ॥ उपपराभ्याम् । १।३।३९। वृत्त्यादिव्याभ्यामेव क्रमेण तूपस-
 र्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति । ॥ आऊ उद्गमने । १।३।४०। आक्रमते सूर्यः । उदयत
 इत्यर्थः । ॥ * ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ नेह । आक्रमति धूमो हर्म्यतलात् । ॥ वेः पादविहरणे
 । १।३।४१। साधु विक्रमते बाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ।
 ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १।३।४२। समर्थौ तुल्यार्थौ । शक्त्यध्यादित्वापररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता ।
 प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थार्थौ किम् । प्रक्रमति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रमति । आगच्छतीत्यर्थः । ॥ अनुपस-
 र्गाद्वा । १।३।४३। क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेवम् । वृत्त्यादौ तु नियमेव । ॥ अपहृत्वे हः । १।३।४४। क्षत-
 मपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । ॥ अकर्मकाश्च । १।३।४५। सर्पितो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते । इत्यर्थः
 संप्रतिभ्यामनाध्याने । १।३।४६। शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अक्षीकरोतीत्यर्थः ।
 अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाश्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः
 शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । ॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपपन्नणेषु वदः । १।३।४७। उपसंभाषेपमन्त्रणे
 धातोर्बाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषेपसाम्बन्धम् । वृत्त्यानुपच-
 दते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते । ॥ उपपन्नमुपचक्षन्-
 नम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः । ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १।३।४८। मनुष्याणां संभूयोच्चारणे बहिरात्म-
 नेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति खगाः । ॥ अनोरकर्मकात् । १।३।४९। व्यक्तवातिवचसा-
 नुपपूर्वादकर्मकाद्बहिरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् ।
 अनुवदति वीणा । ॥ विभाषा विप्रलपे । १।३।५०। विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् ।
 विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैषाः । ॥ अवाहः । १।३।५१। अवगिरते । गुणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति
 भाष्यम् । ॥ समः प्रतिज्ञाने । १।३।५२। शब्दं निर्यं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति
 प्राप्तम् । ॥ उदञ्चरः सकर्मकात् । १।३।५३। धर्ममुचरते । उच्छ्रय गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । शापमु-
 चरति । उपरिष्टाच्छतीत्यर्थः । ॥ समस्तृतीयायुक्तात् । १।३।५४। रथेन संचरते । ॥ दाणश्च सा चेच्चतु-
 र्थ्यर्थे । १।३।५५। संपूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थः । दास्या संप्रच्छते । पूर्वसूत्रे सम
 इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रच्छते । ॥ उपाधमः
 स्वकरणे । १।३।५६। स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपपच्छते । ॥ विभाषोपयमने । १।२।१६। यमः सिच किद्वा

यन बहुसंस्कारः । तस्य परगामिलात्परस्येपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नमुपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति किं तु
 तत्पूर्वैकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधिल परपरया ज्ञेयम् । ‘उपनीय इदं देवमाचार्यः स उदाहृतः’ इति स्मृतिः ॥—
 कर्तृस्थे—॥—कर्मणि । आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥—वृत्तिसर्ग—॥ तावृत्तान्तालनयोः । तावन् स्फीतता
 तदाह—स्फीतानीति । प्रवृत्तानीत्यर्थः ॥—वेः पाद—॥ यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवाथेस्तथापि धातुनामनेकार्थ-
 त्वादेषमुक्तम् ॥—प्रोपाभ्याम्—॥ प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् ॥—उपक्रामतीति । वृत्त्याद्यर्थेष्वेवोपपराभ्या-
 मिति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः ॥—वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गा-
 त्कर्मवृत्त्याद्यर्थेऽपि विभाषैवास्तििति वाच्यम् । उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् ॥—अकर्मकाश्च ॥ ‘अनुपसर्गोऽङ्गः’
 इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् ॥—भासनोपसंभाषा—॥ एषु किम् । यत्किंचिद्वदति ॥
 —अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥—विभाषा विप्रलपे ॥
 अप्राप्तविभाषा ॥—स्वकरणं स्वीकार इति ॥ स्वकरणमित्यत्र च्चिर्न भवति ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ इति विकल्पात् ।

स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंत्य वा । उपायतेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपपत्तेः तु पूर्वविप्रतिषेधात्किं क्त्वम् ।
 ॥ **ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः** । १।३।५७ । सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । विरक्षते ।
 ॥ **नानोर्ज्ञः** । १।३।५८ । पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवाद्यं निषेधः । अनन्तरस्येति स्याधात् । तेनेह न । सर्षिपो-
 ऽनुजिज्ञासते । सर्षिपा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तङ् । अकर्मकाचेति केवलाद्विधानात् । ॥ **प्रत्या-**
ङ्भ्यां ध्रुवः । १।३।५९ । आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्या-
 देव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । ॥ **शदेः शितः** । १।३।६० । श्रियतेर्लुङ्लिटोश्च । १।३।६१ । व्याख्यातम् ।
 ॥ **पूर्ववत्सनः** । १।३।६२ । सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिषायिषते ।
 निविचिक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रस्य सनोनेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न ।
 शिषासति । सुस्मृषति । ॥ **आभ्रप्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य** । १।३।६३ । एषाचक्रे । ॥ **प्रोपाभ्यां युजे-**
रयज्ञपात्रेषु । १।३।६४ । प्रयुक्ते । उपयुक्ते ॥ * **स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्** ॥ उद्युक्ते । नियुक्ते ।
 अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति । ॥ **समः क्षणुवः** । १।३।६५ । संक्षुण्णते शब्दम् । ॥ **भुजो-**
ऽनवने । १।३।६६ । ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । भुजुने पृथिवीपालः पथिवीमेव केवलात् । वृद्धो जनो
 दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । ॥ **गेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स**
कर्ताऽनाध्याने । १।३।६७ । ण्वन्तादात्मनेपदं स्यादणौ वा क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येते अणौ यत्कर्मकारकं स
 चेणौ कर्ता स्यात्त्वनाध्याने । णिच्श्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणाव-
 कर्मकादिति परस्मैपदे च परवाद्यासे पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यन्ते ॥ कर्तृस्थभावाकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा
 स्वरणशब्देन भाषायास्काङ्गे एत्येते इति वृत्तिकृतः । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त 'उपायस्त महाभाषि' इति ॥—
गन्धनाङ्गे इति ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥—**नित्यं क्त्वमिति** । 'यमो गन्धनं' इति पूर्व-
 सूत्रेणेत्यर्थः ॥—**ज्ञाश्रुस्मृ-** ॥ 'अपह्वे ज्ञः' इत्यादिना ज्ञाधातोः 'अतिश्रुश्रिभ्यश्च' इति श्रुश्रिभ्या चान्तेनपदे कृते तस्मि-
 न्विपये 'पूर्ववत्सन' इत्यनेन मिद्रेऽपि विषयान्तेर सन्नन्तादेन विधीयत इति ज्ञेयम् ॥—**निविचिक्षत** इति । 'निर्वेशः'
 इत्यात्मनेपदविधानान्मुन्तादापि आत्मनेपदम् ॥—**सनो नेत्यनुवर्त्येति** ॥ 'नानोर्ज्ञः' 'पूर्ववत्सन' इति सूत्राभ्यामिति
 शेषः ॥—**समः क्षणुवः** । 'समो गम्यच्छिच्छण्व्यः' इति पठनीयं पृथगस्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नु-
 दाहरति—**संक्षुण्णते शब्दमिति** ॥—**भुजोऽनवने** ॥ अवन पालनम्, अदने इति वक्तव्यं अनवन इति पर्युदासस्य
 प्रयोजनद्वयम् । सयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुलाक्षादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम् । अदनादर्थार्थान्तरंऽप्युपभो-
 गार्था आत्मनेपदं भवति इति द्वितीय, तदाह—**बुभुजे पृथिवीपाल** इति ॥—**इहेति** । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मना-
 त्करणस्यापि । पृथिवी बुभुजे । स्थाधीना चकारात् । भुजः पालनान्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटि-
 ल्य इत्यस्मान्मुदादेः परस्मैपदमेव । पाणि विभुजति । मूत्राणि विभुजति ॥—**गेरणौ यत्कर्म**—॥ आत्मनेपदमित्यधिक-
 यते । इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते । गेरात्मनेपदमित्येक वाक्यम् । तच्च न्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ
 यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । कर्मशब्द क्रियापर 'कर्तारं कर्मव्यतिरारे' इतिवन । तथा च अणौ वा क्रिया भव
 ण्यन्ते चेदित्यर्थः । एव स्थिते फलितमाह—**सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येते** । स कर्ता तृतीय वाक्यम् । अणावित्यादि
 चेच्छब्दान्तेमिहानुवर्तते । कर्मशब्दस्यात्र कारकविशेषपरः । शब्दाद्विकाराग्रयणात्तदेतद्याचष्टे—**अणौ यदित्यादिना**
स्यादित्यन्तेन । अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे—**न न्विति** । आध्यानेमुक्त्यापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्यु-
 दास एव लाघवादाश्रयणीयः । अस्मिन्पक्षे आधानमिदं इत्यर्थं मतिं फलितो न व्याध्याने इति नेयः । तथा च अत्र
 वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् ॥—**यिकल्प** इति । परलाभप्राप्तिं न्युत्तरणान्वयः ॥—**पूर्वविप्रतिषेधेनेति** 'विभाषोपपदेने'
 उच्यसावकाशः । स्व यज यजति । स्व यज यजने इत्यादि । गेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणानकर्म-
 कान्' इत्यस्य श्रुते कृष्णस्त गोपी शाययतीत्यवकाशः । 'गेरणां' इत्यस्य तु लापयते केदार इत्यमेवेति । तत्र हि
 हृदये केदार इति द्वितीयकलायामणावकर्मकलादिति भावः । न च पश्यति भव इतिवर्तिनायकलाया कृतानि केदार
 एत्येव प्रयोग इति श्रान्तव्यम् । लवन्य कर्मस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा' इति यमात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु 'अणा-
 वकर्मकान्' इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रपणपक्षे स्थैरणावकर्मकलाश्च परस्मैपदप्राप्तेः ।
 'विभाषोपपदेने' इति विकल्पवाचे तु न किञ्चिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकान्' इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्वेव प्रमाणम् ।
 प्रयोगमाध्यस्य परगामिनि क्रियाफलं चरितार्थलात्तथा च परलात् 'अणावकर्मकान्' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्तीति
 पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यन्ते इत्येतद्विन्त्यमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'गेरणां' इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि लापयते केदार
 इत्यादां चरितार्थान् 'अणावकर्मकान्' इत्यनेन परगामिनि क्रियाफलेऽपि परन्त्यापरस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयो-

हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्वागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिश्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरेवस्त्वयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् प्रथमायां कर्मणो भवस्वेह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पशन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिश्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतत्र प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते । आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तद् । समानक्रियत्वाभावाणिज्यर्थस्याधिक्यात् । अनाप्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उल्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।

गवलमर्पविविप्रतिषेधाभ्युपगमेन 'गेरणा-' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मायं दर्शयते स्वायं दर्शयते इत्यादौ परत्वात् 'विभाषोपपदेन-' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्ति । ततोऽपि परत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तद्वाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते 'विभाषोपपदेन-' इत्यस्याप्यर्थान्तर्पुर्वविप्रतिषेधेन बाधो जात एवेति चेत् । एव तर्हि दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थत्वात्सोपपदप्रयोगे 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'गेरणा-' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक् ॥ 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेन गतार्थत्वज्ञानं निरस्यति—कर्तृस्थभावका इति । अपरिसन्दनसाधनसाधयो धाल्यो भावः । मपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया साधन कारक तत्प्राप्त्यलाद्वालथस्य । ननु नृत्तन्त भव पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकर्तृत्वं स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्य कारक विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्तन्तभवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत । अत्राहुः । आरोहणादां सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधन तथा दर्शनध्वणादौ न भवति किन्तु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति । कर्तृस्थभावकमुदाहरति—पश्यन्तीति ॥—प्रेरणांशेति । सार्कयविवक्षयेति भावः ॥—तत इति । लक्षप्रेरणाशकाद्वारोह्यर्थः ॥—पुनर्ण्यर्थस्येत्यादि । न चैव णिजपि गच्छतीति दर्शयते भव णि न रिद्धवेदिति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिर्वर्तनादिति कैयटोक्ते । एव च स्वायं प्र णिजिति पर्यवसानादाह—द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥—तुल्योऽर्थ इति । न्यूनाधिकभावरहितः ॥—तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु प्यन्तलाभावात् तद् प्रमाक्षिरेव नाम्नाति भावः ॥—क्रियासाम्येऽपीति । प्रथमकक्षायामिहेत्यर्थः ॥—द्वितीयामादायेति । अर्णौ या क्रिया संब चेद् प्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरलभ्युपेलेदमुक्तम् । यदा लक्षिकव्यवच्छेदमात्रपरलभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्सम्भवति । इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति—एवमित्यादिना ॥—आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्वागे उदाहरणमिदम् ॥—ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रेषणाशविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह—आरोहयते इति । एव निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—यद्वेति ॥—हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सार्कयविवक्षैव बीजम् ॥—पश्यत इति । पश्यतो भक्ताय आरोहतो हस्तिपकानिति कर्मेणाथ ॥—आधिक्यादिति । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्ता क्रियेत्तलेन आधिक्यमात्र व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनतमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तद् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणाशम्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः । णेरिति किम् । पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणाभ्यामभूत् । न च णौ चेदिति न्यूनतादिव स्यादिति वाच्यम् । अणाक्रियस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याप्रमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमैचिर्याच्च । अर्णौ या क्रिया रौच चेण्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामभूत् । कथं तर्हि 'करंशुरारोहयते निषादिनम्' इति माधप्रयोग 'रा सन्तत दर्शयते गतस्मय कृताविषयाभिवसाधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च समच्छत इति चेत् । अत्राहुः । 'णिचथ' इत्यनेन क्रियाफलं कर्तृणामिति तद् न तु प्रकृतसूत्रेणेति । अर्णौ यत्कर्म कारक णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामभूत् ॥—स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेऽपीय प्रथमकक्षा ॥—स्मरयति वनगुल्मं इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् । केचित् एतत्सूत्रस्य भाष्ये दर्शयते श्रुत्या राजेत्युदाहरण स्मरयत्येन वनगुल्म इति प्रत्युदाहरण च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवावेनानामनेपद भवति न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावत्यं तस्य क्रियावाच्यत्व स्वीकृत्यायां क्रिया संब चेण्यन्तेनोच्येतेति वाक्यान्तराभ्युपगमेऽप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतमेव स्यादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरण स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च

॥ भीस्म्योर्हेतुभ्ये । १।३।६८। व्याख्यातम् । ॥ गृध्रिषञ्च्योः प्रलम्भने । १।३।६९। प्रतारणेऽर्थे ण्वन्ता-
 म्भासाम्भा प्राग्वत् । भागवत् गर्भवते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । शानं गर्भवति । अमिकाहाम्भोत्पादयती-
 त्थः । अहिं वञ्चयति । वर्णवतीत्यर्थः । ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७०। व्याख्यातम् ।
 ॥ मिथ्योपपदात्कुञ्जोऽभ्यासे । १।३।७१। नेतिलेख । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादितुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।
 मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति । ॥ स्वरितजितः कर्त्र-
 मिप्राये क्रियाफले । १।३।७२। वजते । सुनुते । कर्त्रमिप्राये किम् । कृत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति । ॥ अपा-
 द्ददः । १।३।७३। न्यायमपवदते । कर्त्रमिप्राय इत्येव । अपवदति । ॥ णिचञ्च । १।३।७४। कारयते ।
 ॥ समुदाहृभ्यो यमोऽग्रन्ये । १।३।७५। अग्रन्ये इति ष्वेदः । व्रीहीम्संषच्छते । भारमुषच्छते । वक्रमापच्छते ।
 अग्रन्ये किम् । उषच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रमिप्राये इत्येव । ॥ अनुपसर्गाज्जः ।
 १।३।७६। गा जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि महिः । इत्थं नृपः पूर्वमवाङ्मोक्षे
 ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्वेति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः । ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १।३।७७।
 स्वरितमित् इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे योतिते वा
 स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कर्तं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति
 कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते । वा स्वं गां जानाति जानीते वा ॥ ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्येस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युक्त्वाऽत्रत्यभूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः ।
 गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीराभिन्नन्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभा-
 वाभावाद्यु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवात् अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्धकं तद्विद्वापि
 अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्वितं ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिक-
 बोधमादाय सार्धक्यम् । खबोध्यसंबन्धो लक्षणेऽभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोध-
 कतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एष्वर्थार्थबाधैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यादि-
 विविधावयवस्य योऽर्थादः 'वायुर्षे क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयति' इत्यादित्वात्
 वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवेनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च
 यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितलोपपदान्नेषेणेति चेत् । मैवम् । निवृत्तप्रेषण-
 पक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैककृत्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्म-
 कोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितलव्याख्याया उचितत्वात् । किंच 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेनैव सिद्धे
 कर्तृस्वभावक्रियायै सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्ममेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा-' इति
 सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न ज्ञाधिक्यमिति स्वीकृते नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यम् इति
 वाच्यम् । तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रिय इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थेऽभावात् तत्समी-
 हितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयज्ञापादानविषयकप्रेरणयाश्च कमेण
 सत्तेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्रभवनविषयकप्रेरणयाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्येत-
 त्सार्वक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः कियत् इत्युच्यते, तदा कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्म-
 णेऽनेनैव सिद्ध इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यमङ्गो भवत्येव । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायांमेवोदाहरणम् । न तु
 द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णी चेत्सा क्रियेऽस्येनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्य-
 विनिगमनाभावाभ्युपगन्तव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद्दुर्बल इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव प्राशस्त्येन कक्षाचतुष्टय
 पक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते श्रुत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति
 दिक् ॥—गृध्रिषञ्च्योः प्रलम्भने ॥ अकर्त्रमिप्रायायै आरम्भः ॥—मिथ्योपपदात्कुञ्जोऽभ्यासे ॥ इह करोति
 रुद्धारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारण निःसारणम् । ण्यन्तस्तुच्चारणवृत्तिः सकर्मकः ॥—उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः
 असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा आत्मनेपदं तु धातकं तेनैव धातितत्वात् 'नित्यस्वीप्स्योः' इति न द्विवचनम् ॥—ऋत्विजं
 यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेतस्यादिना स्वर्गोद्युद्देशेन यागादिविधानात्स्वर्गादिरेव फलमि-
 भावः ॥—समुदाहृभ्यो—'आडो यमहनः' इत्येव सिद्धे आडपूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति धनवशुदाहरति—यक्र
 मायच्छत इति ॥—अनुपसर्गाज्जः ॥ अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थं आरम्भः ॥—विभाषोपपदेन—उपपदे
 फलस्य कर्तृगामित्वे योतिते ततोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तिविभाषेत्यस्य ॥—स्
 यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्यं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ ॥ इत्यात्मनेपदम्

तिङन्ते पदव्यवस्था ।

॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥१३॥७८॥ अस्ति । ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥१३॥७९॥ कर्तुंगेऽपि कळे गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्म-
कर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु
कर्तरि कर्मत्वतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।
॥ अभिमप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥१३॥८०॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । ॥ प्राङ्गहः ॥१३॥८१॥ प्रव-
हति । ॥ परेर्मूषः ॥१३॥८२॥ परिमृष्यति । औवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति
केचित् । ॥ व्याङ्गपरिभ्यो रमः ॥१३॥८२॥ विरमति । ॥ उपाङ्ग ॥१३॥८४॥ यज्ञदक्षमुपरमति । उपरमय-
तीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥१३॥८५॥ उपाङ्गनेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपर-
मति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः । ॥ बुधयुधनशस्त्रनेऽनुदुस्तुभ्यो णेः ॥१३॥८६॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः
परस्मैपदं स्यात् । णिचक्षेत्रेऽस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् ।
अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विद्यापयतीत्यर्थः । सावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ।
॥ निगारणचलनार्थेभ्यश्च ॥१३॥८७॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ ॥ अदेः
प्रतिषेधः ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिश्याद्येनेति प्रतिषिद्धम् । निगारणचलनेति सूत्रेण प्राप्त-
स्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकत्रमिभ्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यत्र बटुना । ॥ अणावकर्मकाश्चित्तवत्कर्तृ-
कात् ॥१३॥८८॥ ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्य गोपी शाययति । ॥ न पादभ्याङ्गमाङ्गस्यपरि-
मुहुरुचिन्तितवद्वसः ॥१३॥८९॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिनिर्गारणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अक-
र्मकाः । नृतिश्रवणार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयाययते । आयासयते । परिमोहयते ।
रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ ॥ धेट् उपसंख्यानाम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकत्रमिभ्राये

शेषात् कर्तरि-॥ ‘अनुदात्तङितः-’ इत्यादिप्रात्मनेपदमेवेति नियमाच्च तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि
परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिरे तद्विज्ञानामेव तद्विषयतीति शेषप्रवृत्तं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । ‘अनुदा-
त्तङित-’ इत्यादिष्वप्रात्मनेपदमिति नियमात् ‘शेषात्कर्तरि-’ इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥—अस्य बाधादिति । अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव ‘कर्मवत्कर्मणा-’ इति सूत्रे
कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे ‘कर्मवत्कर्मणा-’ इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु तद्विधायक ‘भावक-
र्मणोः’ इति शास्त्रमतिदिश्यते, तस्य च पूर्वलात्परेण ‘अनुपराभ्याम्-’ इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह—शास्त्रातिदेश इत्यादि ॥
—स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥—परेर्मूषः ॥ स्वरितलाप-
दद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—परिमर्षतीति । ‘आ वृषाद्वा’ इति वैकल्पिकलाजिगभावाः ॥—उपाङ्ग ॥ व्याङ्गपुरुषेभ्य
इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेक्षस्यैवानुवृत्तिर्बाधा स्यादिति ।—निगारणचलनार्थेभ्यश्च ॥ निगारण भक्षणम् । भुङ्क्षुणां
चलनार्थानामेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र निवृत्त प्रापयतीत्यर्थं इत्यादिना ।
कथं तर्हि ‘इमा किमाचामयसे न चक्षुषी’ इति श्रीहर्षः । आङ्गपूर्वाक्षरेनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् । अत्राहुः । आचा-
मयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे से इति । केचित्तु सा लम् इने चक्षुषी इनचक्षुषी
श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥—अणावकर्मकात्—॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामिलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते
परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम् । हेतुमण्यन्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोहमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते ।
न्यग्भवन्त प्रेरयतीत्यर्थः । ‘णेरणी-’ इति सूत्रे उदाहरणत्वेन च आरोहयतिरकर्मको निर्णयस्तस्माद्वितीयं णिच प्रत्यु-
दाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम् । नुरादिष्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् । तद्यथा पुष्टं चुष्टं अल्पीभावे । पुष्टयति ।
चुष्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ ततो हेतुमण्णिच पुष्टयते चुष्टयते इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्व्याख्यादिविकदम् ।
तथाहि । बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णरेव संभवतीति तदन्तादेवार्थं विधिः । अणाविति प्रति-
षेधोऽपि प्रसासत्तैस्तस्यैव न्यायः । तेन नुरादिष्यन्ताद्हेतुमण्यौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च
हेतुमण्यः प्राक् योऽकर्मको हेतुमण्यन्तमिभ्रस्तस्माद्हेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः । अकर्मकात्किम् । कटं यः करोति
तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । श्रुष्यन्ति महीयस्ताञ्जोषयते ॥—न पाद-॥ चित्तवत्कर्तृका-
ऽकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् इह लकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्ववि-
वक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः ॥—पाययत इति । ‘शाच्छासा-’ इति युक्तं ॥—आयामयत इति । ‘यमोऽपरिवेषणे’
इति मित्तिनिषेधः ॥—वाहयत इति । वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, वस आच्छादने इत्यस्य तु निषेधः । सकर्मकत्वेन

शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पावयति पयः । इमवन्ती कमनीयतामदं । मित्रां वासयति । ॥ वा कययः । ११।३।९०। लोहितायति । लोहितायते । ॥ शुद्धयो लुकि । ११।३।९१। अद्युतत् । अद्योतिह । ॥ वृद्धयः स्यसतोः । ११।३।९२। वर्त्सति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिष्यते । ॥ लुटि च कृपः । ११।३।९३। कृप्तासि । कलिपतासे । कृप्तासे । कल्पस्यति । कलिप्यते । कल्प्यते । चिकृप्सति । चिकलिप्यते । चिकृप्सते ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

तिङन्ते भावकर्मप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोल्लेखादयः । भावकर्मणोरिति तद् । ॥ सार्वधातुके यक् । ३।१।६७। धातोर्यक् प्रत्ययः स्यात्ता-
वकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना, उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकककारे-
णानुषते । शुष्मदक्षज्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिल्लाप्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न
तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकलेऽपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः ॥—समीची इति ।
प्रथमाद्विवचनम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसर्वणदीर्घः ॥—परस्मैपदं स्यादेवेति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन योग-
द्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥ ॥ इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । 'धातोरिकाच-' इत्यतो धातोरिति, 'चिण् भावकर्मणोः' इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥
—भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तादेरजिति भावः । 'एरच्' ष्यन्तानामिति लनार्पमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः ॥
भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ष्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति—उत्पादना क्रियेति । यथा करोति घट-
मित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनु-
कूलो व्यापारोऽस्त्येव, परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्येदः । अत एव फलव्यापा-
रयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरणत्वात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्या-
दिप्रत्ययेन 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगणे
वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य धातुत्वे धात्वर्थः केवलं शुद्धो भाव इत्यभिधीयते इति विकल्पस्यापि
भावलापत्त्या तद्वाचकवाशब्दाद्विद् स्यादेवेति केषांचिदाख्यानं परास्मम् । भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । वि-
कल्पस्य तु भावनाभिप्रेतान् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्गोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाद्विद्भा-
वेऽपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरिव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो
भ्वादय इति सर्वेरेव तत्र व्याख्यातम् । या पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुलासंभवात्
'आतो धातोः' इति तत्राक्षेपाप्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः । 'कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातोः' इति
कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्व्यवाचकोऽपि याशब्दस्तत्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अग्रवृत्तेः । 'आतो धातोः' इत्यत्र लात इनि वर्णग्रहणात् । तस्माद्व्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसज्ञा
माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धात्वर्थः क्रिये-
त्यन्योन्याप्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम् 'व्यापारो
भावना संबोत्पादना संव च क्रिया' इति ॥—धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं ज्ञातिरक्षणोपाधिर्वैयन्यदेतत् । तच्च
वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥—धातुवाच्येति । नन्वेव पञ्चतीत्यादावैककर्तृका वर्तमाना
पविक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगमादौ कुमत्वात् । तथा च
भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति उत्सर्गस्य चेत्
त्यज्यते 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणात् । टाबायर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य क्रीलस्य पाचिकादौ विशेषणलाभ्यु-
पगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादां तिङं विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्ष
च दृश्यते अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम् । किं कृतवान् भुक्तवान् इति । न च कृतमपि तव्य
दादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्कम् । नार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन 'कर्तरि कृत्' इति तव्यदादयः कर्मादाविति परं
रथ्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्तः पक्वव्य ओदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनात्
इत्वेन मन रमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरम्य कर्तृकमभिधायिन एव संभवति न भावाभिधायिन इत्याद्ये
व्याच्ये—सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैव गुप्यदस्मिन्नोपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पञ्चतीत्यादावि
प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । 'शेषे प्रथमः' इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविवक्षे प्रथ

द्विवचनादि । किंचेकवचनमेव । तस्यैतस्मिन्कृत्वेन संख्यावपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि एतीया । त्वया मया-
ऽन्येभ्य भूयते । नभूये । ॥ स्पृशसिचसीयुदतासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽङ्गानप्रहृष्टां वा चिण्वदिट्
च । १६।४।६२ उपदेशे योऽप्य तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्सादिषु परेषु भावकर्मणोरन्यमानयोः
स्यादीनामिहागसम्भ । अयमिह चिण्वज्ञावसन्नियोगशिष्टत्वाच्चदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुदो विशेषणं
नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वज्ञावाङ्गद्विः । भाविता । अविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत ।
भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । ॥ चिण् भावकर्मणोः । ३।१।६६ । च्लेशिण् स्याज्ञावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।
अभावि । अभाविष्यत । अभाविष्यत । तिलोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च ।
अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । स्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविपाताम् । अन्वभविपाताम् ।
णिलोपः । भाव्यते । भावयांचके । भावयांभूये । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते ह एतीति
इत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिरे इत्यादौ सार्वधातुके एव ह एतीति हत्वप्रवृत्तेरियाहुः । भाविता ।
चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत ।
भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविपाताम् । अभावयिताम् । अभूयते । अभूयांचके । अभूयिता ।
अभूयिष्यते । अभूयते । बहुलुगन्तात् । बोभूयते । बोभवांचके । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः ।
स्त्वते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अन्तावि । अन्ताविपाताम् । अन्तोषाताम् ।

स्यादिति व्याख्यानात् ॥—तिङ्वाच्येति । घनादिवाच्यास्तु सत्वरूपलमिष्टमेवेति पाक पाकेनेत्यादी यथायथ द्विती-
यादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्त 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यधर्माङ्गित्वस्यकारकादीन्
एङ्गातीत्यर्थः ॥—एकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा 'उग्रातिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इति
भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे णुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिकाः शायिकाः इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते
शय्यन्ते इत्यत्र तत्र सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्ति इत्ययम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकलेन तदसम्भवादर्थ-
सङ्गतेश्च । तत्र ह्युग्राणा यादृशान्यासनानि हताना यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यामनादीनीत्यर्थः ।
सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम् । नचैव सख्यान्वयित्वे अत्रारूपता न स्यादिति
वाच्यम् । लिङ्क्रियानाधारकारकयोर्भावमात्रेणासत्वरूपलमुपपद्यत इति कारकेषूक्तत्वात् । केचिदिह उग्रात्मिका इतश्च
यिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्त्रीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमाया तु आमिकाः शायिका इति
च द्वितीयाबहुवचन क्रियार्थविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैव ह्रीबलमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । 'क्षिया किन्'
इत्यधिकारात्स्वीत्वावधारणेन 'सामान्यं नपुंसकम्' इत्यस्यावधारणैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् ॥—स्पृशसिचसीयुदता-
सिषु—॥ यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेश इत्यत्र एव विशेषण न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह—उपदेशे
योऽङिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथाहि सति जिघन्तस्य न स्यात्स्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि
साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्विः, 'स्पृशसिचसीयुदतासिषु' इति प्रतियोगिनि सप्तमीनि-
र्देशादतो व्याचष्टे—चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य बृद्धादिकार्यस्यातिदेशे चानिष्यते आयिष्यते । अध्याधिष्यते
इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इडो गाडादेशोऽपि स्यादिति चेत् । भवम् । अङ्गाधिकारबलेन आह्रस्यैव कार्यस्यातिदेशात् ।
न चैते हनिणिडादेशा आङ्गास्तदेतदाह—अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥—सीयुद इति । तथा च सीयुदशब्देन तद्विशिष्टं
स्मृत्यत इति भावः । आर्धधातुक इत्यनेन व्यावर्त्यसु विधिलिङ् । तेन भूयेत्यत्र न भवति । न चात्र 'लिङः सलोपः—' इति
सलोपाद्वलादिलं नास्तीति वाच्यम् । तस्येहानपेक्षणात् । यदाहुः । 'चिण्वदृष्टिर्द्युक्च हन्तेष्व घल दीर्घश्चोक्तो यो मितो वा
चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुज्यते णिर्नित्यश्चाय बलमिक्तो विधाति' ॥ इति । अस्वार्थः । चिण्वदित्यतिदेशस्य दृष्ट्यादिक
प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । पानिग्यते इत्यादौ घलम् ।
हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लकारे शमिता शमिता शमिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्मुलोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः ।
अत्रैव शमितेत्यादौ 'स्पृशसिचसीयुद' इत्यनेन कृत इह आभीयत्वेनासिद्धत्वेनाविटीति नियेयो न प्रवर्तत इति गेलापो भवति ।
भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि बलादिलक्षणमिदं बाधिला चिण्वदिङ्भवति । यतोऽयं निलः । बलि-
मिक्तो विधातीलनिलः । साप्तमिके तस्मिन्कृतेऽयं चिण्वदिट् भवति । अस्मिन्कृते तु स न भवति । बलादिनिमित्तस्य
विहितत्वादेवं च निलत्वात् सेद्भ्योऽप्ययमेवेदं भवति । एतदभावपक्षे तु सेद्भ्यो बलादिलक्षण इदं भवतीति बोध्यम् ॥
—चिण् भावकर्मणोः ॥ 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्' ते पदः' इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रस्य तु चिण्व-
हणं 'न वधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्वहणं कृतम् । तशब्दे किम् । अभाविपाताम् ॥—चिण्वदिट्

गुणोर्तीति गुणः । अर्धते । स्मर्यते । स्मरे । परत्वात्सिन्त्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽन्यत्वाभावेऽप्युपदेशप्रहणाच्चिष्वदिह ।
 आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोऽर्तीत्यत्र नित्यप्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनित्यतामिति
 नलोपः । सस्यते । इदितस्तु नन्यते । संसारणम् । इज्यते ॥ अवक्षिप्य किति ॥ शप्प्यते ॥ १ तनोतेर्यकि
 । ६।१।४५। आकारोऽन्त्यादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ॥ ये विभाषा ॥ जायते । जन्यते ॥ २ तपोऽनुतापे च ।
 ३।१।६५। तपक्लेक्षिण् स्यात्कर्मकर्तव्यनुतापे च । अम्बतस पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुक् ।
 यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । बुमास्येतीत्यम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशित्तीति कर्मधारयादि-
 स्तञ्शकशकारादौ निषेधः । एष आदिशित्वाभावात्तस्मिन् आत्वम् । जगळे ॥ आतो युक् चिण्कृतोः । ७।३।३३।
 आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि मिति गिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदा-
 यिषाताम् । स्याध्वोरिच्च । अदिषाताम् । अघायिषाताम् । अचिषाताम् । अग्रायिषाताम् । अग्रासाताम् । इन्यते ।
 अचिण्णलोरित्युक्तेर्हन्तो न । हो इन्तेरिति कुत्वम् । घामिता । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि
 वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि ।
 अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्या-
 दिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्थेयधिकप्रादाङ्गस्थैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिदो
 न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेदो ग्रहोऽकिटीलनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ।
 ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । इयते । अर्दांश् । अर्दांशिषाताम् ।
 सिचः कित्वाद्वा । अहसाताम् । गिरतेलुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिदो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगा-

इति । प्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिङिह प्रवर्तत एवेति भावः ॥—परत्वादिति ।
 चिण्वदिङपेक्षया ॥—नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिङि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘अचो
 ऋणिति’ इति वृद्धिं बाधिला परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चान् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥
 —उपदेशप्रहणादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थितं तदादाय प्यन्ताद-
 ध्यारितेत्यादौ चिण्वदिद् प्रवर्तत इति भावः । न चैव स्मारितेत्यादि न सिध्येत् स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभा-
 वात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु प्यन्तस्य न स्यादित्युक्त्वादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषान्मनो-
 रमायामुक्तमस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्थेति व्यधिकरणषष्ठी । अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति ।
 एव च गिजन्तेऽपि श्मामितेत्यादौ चिण्वदिद् सिध्यति व्यपदेशिवद्भावेन गिजेव गिजन्तस्तदवयवकं शामीत्यङ्गमिल्याश्र-
 यणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यारं स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥
 —नित्यप्रहणानुवृत्तेरिति । ‘नित्य ऋन्दसि’ इति सूत्रात् । काशिकाया तु सुतो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्ताद्वा
 सयोगादिलभ्यस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम् । सुद कात्पूर्वं इति विधीयमानः कभको न लङ्गभक्तत्वेनासं-
 योगाद्येव अङ्गमित्यमकत्वादित्यस्याद्यः ॥—तनोतेर्यकि ॥ ‘विद्भुनोः—’ इति सूत्रादादिति । ‘ये विभाषा’ इत्यतो विभा-
 षेति वानुवर्तते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥—तपोऽनु—॥ चकारेण ‘अचः कर्मकर्तरि’ इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते
 कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति—अभ्याहत इत्यर्थ इति । भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह—पापेन पुंसेति । अविचार्य
 कर्म कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति ॥—आतो युक्—॥ ‘अचो ऋणिति’ इत्यतो
 ऋणितौत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणं न तु चिणः । तस्य गित्वेनाव्यभिचारात् । चिण्कृतोः किम् । चोङिः । बालाङिः ।
 बाह्वादिलादिषु । ददौ । ऋणितौति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥—अदायिषातामिति । ‘स्याध्वोरिच्च’ इत्येतद्वाधिला
 परत्वाच्चिण्वदिङि कृते ‘बुमास्या—’ इतील न भवति अजादिलात् । ‘स्याध्वोरिच्च’ इत्यपि पुनर्न भवति अङ्गलादिलादित्याहुः ।
 तेषामयमाशयः । ‘इको शल’ इति सूत्रात् शलानुवर्तते । तथा च शलादिरेव सिच् किञ्च लयमिडादिः सिच् । एवं च तत्सं-
 नियोंगशिष्टत्वादिलभ्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्सतिः । सिचः कित्वेऽप्यनिलक्षणया अनिवेषात्
 ‘अचो ऋणिति’ इति वृक्षा रूपनिष्पत्तेः ॥—आशीर्लिङिति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् ‘आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्’
 इति वधादेशस्यापि बकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति भावः ॥—आर्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि ‘हनो
 वध लिङि’ इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके लिटीत्यपि समानं, तथापि लिङेति पदद्वयसाधारणं सीयुट् तु आत्मनेपद
 एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥—अहसातामिति । चिण्वदिदोऽभावे ‘हनः सिच्’ इति कित्वात् ‘अनुदातोपदेश—’
 इत्यनुनासिकलोपः । चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमात्राद्वा परिहरति—नचेत्यादिना ॥—अर्दांश्-
 षातामिति । ‘न दृशः’ इति कसस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिद् ॥—सिचः कित्वादिति । ‘लिङ्सिचिवात्मनेपदेऽनु’

रिष्वम् । द्वितीये विटि वृत्ते चेति वा दीर्घः । अगरीष्वम् । अगरीष्वम् । एषां त्रयाणां लृत्वं ङृत्वं द्विरक्षत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकाणि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्गसिचोरिति विकल्पत्वादिद्वभावे उभेति किञ्चम् । इत्थं रपरत्वं इति चेति दीर्घः । इणः षीष्वमिति निर्णयं ङवम् । अशीर्द्वम् । ङवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह संकलने उक्ता संख्येति ॥ इह दीर्घक्षिण्वदिद् लृत्वं ङृत्वं द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ हेतु-मण्यन्ताकर्मणि लः । यङ् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥ चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६।४।९३। चिण्परे णमुत्परे च गौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितं इह एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताणौ इहविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिषो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । इहविविधौ तु स्थानिवरत्वं दुवारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यवष्टम्भ्य द्विवचनसर्वानुस्वारदीर्घजञ्जरः प्रत्याख्याताः । णाधिति जातिपरो निर्देशः 'दीर्घग्रहणं मास्तु' इति तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते । क्षमिष्यते । शमयिष्यते । यङ्गन्ताणि च । शंस्यते । शंशमिता । शंशमिता । शंसमयिता । यङ्गुगन्ताणि च्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङ्गन्ताक्षिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४। उपधाया वृद्धिर्न स्यादिति णिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोप-देशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ * अनाचमिकमिवमीना-मिति वक्तव्यम् ॥ चिणि आयादय इति णिङ्गभावे । अकामि । णिङ्गिचोरप्येवम् । अचामि । वध हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णलङ्गिन्म्व्युत्केर्न गुणः । अजागारि । भजेऽश्च चिणि । ६।४।३३। नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभञ्जि । विभाषा चिण्णमुलोः । ७।१।६९। लभेर्नुमा-गमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाम्भि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं युज् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु । गौणे कर्मणि दुष्पादेः प्रधाने नीहृकुल्वहाम् ॥ बुद्धिमक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां

इत्यनेन ॥—लृत्वमिति । 'अचि विभाषा' इति गिरते रेफस्य लृत्वे पट् ॥—ढृत्वमिति । 'विभाषेडः' इत्यनेन षण्णां ङले द्वादश ॥—द्वित्वत्रयं चेति । 'अनचि च' इति द्वादशानां मध्ये षण्णां ङस्य षण्णां धस्य च द्विले चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पञ्चे वकारस्य द्विले त्वचत्वारंशत् । 'अनचि च' इति मकारस्य द्विले षण्णवतिः ॥—ढवमा-नामिति । 'अचो रहाभ्याम्' इति ङस्य द्विले द्वयम् । द्वयोरपि वस्य 'यणो मयः' इति द्विले चत्वारि । चतुर्णामपि मस्य 'अ-नचि च' इति द्विले त्वष्टौ ॥—चिण्णमुलोः—। शमितेत्यादी 'जनीजृप्' इत्यादिना मित्रेन मितामुपधाया नित्यं हस्ते प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते—ण्यन्ताण्णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥—दीर्घः सिध्यतीति । 'न पदान्त-' इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्ये दीर्घं कर्तव्यं स्थानिवत्त्वाभावः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ण्यन्ताण्णां 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घं कर्तव्यं स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह—जातिपरो निर्देश इति ॥—इदं मास्त्विति । इहविकल्पेनापीष्ट सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोः' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेतु अनादरे षटादिः । मितं हस्ते कर्तव्यं एव दृक् । हिडयति । अत्र चिण्ण-मुलोः कृतयोर्हस्ते विकल्प्यमाने अहिडि अहेटि इति स्यात् । दीर्घं तु अहिडि अहीडीति भवति । एतच्चान्नैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥—शशमितेत्यादि । चिणि । अशशमि । अशशामि । णमुलि शशमशशम शशमंशशममित्यादि दृष्टव्यम्—। दीर्घो नास्तीति । यदोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेऽप्युच्यते । तथा च फलभेदादीर्घग्रहणप्रत्या-ख्यानं न युज्यत इति भावः ॥—शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वाद् भावे लः ॥—नोदात्तोपदेशस्य—। णिति कृति । शमः दमः घञ् । णिति कृति । शमकः दमकः । ष्वल् । उपदेश इति किम् । शमी । दमी । इह धिगुणि कृते वज्र्यमानखरेण उदात्तत्वाभावाविषेधो न स्यात् । कथं तर्हि 'हर्यदकामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् । अत्राहुः । निवृत्त-प्रेषणाद्वातोः प्रकृतोऽयं णिचि ततश्चिण् बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्वाद्द्वेरेनिषेधः । मितामिति हलस्तु न भवति 'वा चित्वाविरागे' इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाप्रयणादिति षटादावुक्तत्वात् । किं च हस्ते जातेऽपि न क्षतिः । चिण्ण-मुलोरिति दीर्घविकल्पनाद् इति । कथमङ्ग उच्यते । यम उपरमे इति प्रयोगः । सत्तापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृक्षभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपरमशब्दौ चतुर्थे कविधानाद् बोध्या ॥—णिङ्गिचोरप्येवमिति । णिङ्गन्ताणिजन्ताद्वा कमे-क्षिणि 'गेरनिटि' इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥—विभाषा—। 'लभेध' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि । लभलभम् । लभलभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भं प्रलम्भमित्येव । अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लङ्कलखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे किं बोधयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां त्विति ॥—दुष्पादेरिति । दुष्पाचपचित श्लोके पूर्वाधोपात्ता द्वादश दुष्पादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथित च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद्गौणम् । 'गतिबुद्धि-' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह—बुद्धिमक्षार्थयोरिति ॥—निजेच्छयेति । गौणे

काव्यो मत्ताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा प्रामं नीयते । हिषते । कृष्यते । यज्ञते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो प्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा भास्यते देवदत्तेन । गिजन्तासु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराप्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वाद् । तेन पूर्वं करणत्वादित्येऽपि संप्रति कर्तृत्वाकर्तरि लकारः । साध्वसिद्धिनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्वाकी पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रावेणाकर्मकालोभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । मिषते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३।१।८७। कर्मत्वया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्त्वाद् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपद्विण्विण्वदितः स्युः । कर्तुरभिहितत्वाद्ययमा । पच्यते ओदनेन । मिषते काष्ठम् । अपाचि । अमेदि । ननु भावे लकारे कर्तृद्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेत् । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । व्यत्ययो बहुलं लिङ्वाशिष्यङिति द्विलकारकाङ्क्ष इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तृलकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यकखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव । भेषज्यं कुसुलेन । ननु पचि-

वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह 'गतिवुद्धिः' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणम् ॥—प्रयोज्येति । अगौ कर्तुर्गौ कर्मसंज्ञा यस्य तत्प्रयोज्यकर्म ॥—अन्येषामिति । गत्यर्थकर्मकङ्करोतीनाम् ॥—लादय इति । कृत्यकखलर्था आदिशब्देन प्राप्ताः ॥—गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्वादिवु गौर्दोहय्या दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा प्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या हरणीया । अजा प्रामं नेया इत्यावुदाहर्तव्यम् ॥—प्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः ॥—माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकत्वध्याहर्तव्यः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ॥

कर्मणास्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमिदंनुषङ्गः ॥—प्रायेणेति । ये भिदिच्छदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकत्वस्य फलमाह—भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् । 'मभ्रति सागरोऽमृतम्' । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपभुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति । प्रदुग्धे इत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा' इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यको 'न दुहस्तुनमाम्' इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अजा प्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मणि रणद्धिं व्रजो गा स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मल तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति ॥—रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥—कर्मवत्कर्मणा—॥ वत्करण किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थलभान् । सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकत्वपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनेन मिषते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन मिषते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् । कर्मवत्त्वेनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह—कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह—तुल्यक्रियः कर्तेति ॥—कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽपि लभ्यं सिध्यति तथापि शास्त्रस्यापि कार्यायेतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥—भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥—द्विलकारकादिति । 'व्यत्ययो बहुलं लिङ्वाशिष्यङ्' इति सहितया पाठेऽनुस्वारस्य परस्वर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लङ्गमिदमर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलभाभागादिकमेव भवति न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह—अत एवेति ॥—न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तृरुपस्थानात्कृतादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु घुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । कृत्यकखलर्था इत्यत्र कप्रहणं लकुसुचितं तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् भिन्नः कुसुलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि 'सिनोतेर्प्रासकर्मकर्तृकस्येति' वार्तिके सिनो प्रासः स्वयमेवेति । ननु गत्यर्थकर्मकेत्यत्राविवक्षितकर्मणोऽकर्मका इति न गृह्यते दत्तवान् इत्यर्थं दत्तः पक्वः इत्यापत्तेरिति चेद । अत्राहुः । सिनोतेर्प्रासकर्मकर्तृकस्येति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्मणोऽपि क्वचिद्

मिथोः कर्मस्था क्रिया विकुप्तिद्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाने-
दोषाधिकं तत्त्वभावाधिक्यक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणभ्यां तुल्यक्रिये एवोक्ते
साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच । कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति प्राप्तः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शा-
स्त्रार्थः । स्मरति श्रद्धाति च । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पकेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु
तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पकापकतण्डुलेष्विव गतागतप्राप्तेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरूपादानार्थः ।
उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्तार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् । ज्ञानेच्छादिवषयस्य कर्तृस्थत्वात् ।
एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छीत्या-
दावयं चानश्च न स्वात्मनेपदम् ॥ * सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा प्राप्तं नवति ॥

गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो प्राप्तः स्वयमेवेत्यादि, मित्रः कुसुल स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते
इति । अत्र केचिद्वदन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्तृवत्कर्मणा' इत्यत्र वद्वहण व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसं-
ज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकाकर्तरीव भावे लकारस्य
निर्वाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तृस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वक्-
रणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहस्तुनमाम्' इति यको निषेधेऽपि शप् न स्यादत्क-
रणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टसिद्धेरिति ॥—न तु तत्तुल्ये-
ति । तुल्यत्वं हि सादृश्यं तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया
एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह—कर्मत्वेति ।
कर्मलकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदौपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एव चावस्थाभेदेन कि-
याभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः ॥—करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्तृत्वेतावत्युच्यमाने
असिना छिनत्ति स्थात्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्धौ व्यापारः स एवेदानीमसिद्धिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ
कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्माभूदित्यर्थः । न कर्मत्वावस्थायां विह्वित्यादिरिव करणत्वावस्थायामपि स्थात्या
व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमिति प्रसङ्ग इति वाच्यम् । मादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातुपा-
त्तत्वेनाविरोधितत्वात् । न ह्येतस्मिन्मूत्रे धातुपात्तक्रियाया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत् । ननु
तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्वत्तावत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति
लभ्यत एवेत्यत आह—किं चेति । अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धं तु 'यत्कृपावशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' ।
ननु फल व्यापारश्च धाल्यर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रयस्तु कर्म । एव च पचि-
मिदिप्रभृतीनां गमिरुहप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्पादय इति कथं ज्ञातव्या
इत्यत आह—यत्र कर्मणेति ॥—प्राप्तेष्विति । आरूढानारूढहस्तषु अधिगतानधिगतशस्त्राधेष्विस्त्रादावपि वैलक्षण्यं
नोपलभ्यत इति बोध्यम् ॥—कारिष्यते इति । 'स्वरिच्यीयुद्-' इति वैकल्पिकधिविद् । पक्षे 'ऋद्वनोः स्वे' इति इद् ।
करिष्यते । एवं लुङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचिषिष्वदिटि । कारिषां । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चि-
णोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव । अकारीत्यादि ॥—नैतत्सिद्ध्येदिति । 'कर्मवत्कर्मणा' इति कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः ।
एतेन पचति पाक करोतीति विवरणादुक्त्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेत्यन्तार्थत्वे तु यतते इति-
वत्सकर्मकतापि न स्यादिति ॥—एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥—यगभावादिति । सति तु यक्यनुव्यव-
सीयमान इति स्यादिति भावः ॥—ओलोप इति । 'ओतः इयनि' इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत
आह—ताच्छीत्यादाविति ॥—न त्विति । ज्ञानच न भवतीत्यर्थः ॥ देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव
कर्मलं कर्तृत्वं चास्तीति कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिसाक्षाद्वाह—सकर्मकाणामिति । न चात्र
देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रितव्यः । तथा च स्वनिष्ठा क्रिया प्रति कर्तृत्वम्
इतरक्रियां प्रति तु कर्मलं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्याद् इमौ गदां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थ-
क्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च सयोगस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्तेवेति शङ्क्यम् ।
तत्तन्निरूपितसयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरैकाग्र्यत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्यते । किंच रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रि-
यात्वादरोहते हस्ती गच्छति प्राप्त इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयट्यादिसंमतम् । तथा च सयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्य-
तया रुहिगमिभ्यां स्पृशेवैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह—अजेति ॥—प्राप्तं नवती-
ति । इह प्रतिषेधाभावे यत् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो
विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेद् । अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलभ्यानुपलम्भवद्भेदइत्यतपि
नियामिका । यत्र कर्मस्थाशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु व्यापाराशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां

* दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ ५ न दुहल्लुनमां यक्चिणौ । ३।१।८९। एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न सः । दुहेरनेन यक् एव विधेयः । चिण् तु विकल्पेनेष्यते । शब्दुहः । गौः पयो दुग्धे ।
 ५ अचः कर्मकर्तरि । ३।१।६२। अजन्तात् च्लेक्षिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तत्राव्दे परे । अकारि । अकृत ।
 ५ दुहश्च । ३।१।६३। अदोहि । पक्षे क्तः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्त । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥
 * स्त्रियुज्योः श्यंस्तु ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च इत्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ * स्त्रुजेः
 अश्रोपपक्षे कर्तयैवेति वाच्यम् ॥ सृज्यते यजं अक्तः । अद्वया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ अस्त्रुजि । युज्यते ब्रह्मचारी
 योगम् ॥ * भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नतानां च यक्चिणौ
 चिण्वदिद् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीष्टं । गिरते । अगीष्टं ।
 आद्रियते । आहत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षित । इच्छायाः कर्तृत्वत्वेऽपि करोति कि-
 चापेक्षमिह कर्मस्यक्रियत्वम् । ५ न रुधः । ३।१।६४। अस्मात् च्लेक्षिण् । अवारुहः गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवा-
 रोधि गौर्गोपेन । ५ तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३।१।८८। कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ
 एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपप्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति चिणिनपेधात्सिच । अतसः । तपः-
 कर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहल्लुनमां यक्चिणौ ॥ प्रस्रुते । प्राञ्जाविष्ट । प्राञ्जोष्ट । नमते
 दृष्टः । अनस्त । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र नमिः ॥ * यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिञ्जामुपसंख्यानम् ॥

विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भवति । एव-
 महमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवति । ऊर्ध्वदेशसयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमन तदेव
 रुहेरर्थः । न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि
 यद्वि तु पर छन्दसीत्यत्र भाष्यं रहिर्गल्यर्थ इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादि-
 प्रयोगेष्वपि कर्तृणां कर्मल सगच्छते । पचिमिद्योस्तु विक्रित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः । कर्मणि दृष्टस्तुद्देशेनैव कारकव्यापार
 इति कर्मस्थक्रियलात्पच्यते ओदनः । भित्ते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव अजा प्राप्तं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य सयो-
 गस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्यैव कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक् ॥—दुहिपच्योरिति । द्विकर्म-
 कलादनयोरैकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकलान्निषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—गौः पयो दुग्धे इति । अत्र
 कर्मवद्भावित्वान्नेपदं नित्यं 'गौं कर्मणि दुग्धादेः' इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गा दुग्धे इति नोदाहृतमि-
 त्याहुः । एव च 'प्रधाने नीहृक्पृष्ठहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् ॥
 —अचः कर्म—'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्वेत्तत्वाच्चानुवर्तते 'दीपजनः' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह—अजन्ता-
 दित्यादि । अचः किम् । अभेदि काष्ठम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तरि किम् । अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि नित्य-
 मेव ॥—दुहश्च ॥ कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥—उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं
 फलं पचतीति स्थिते । गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः । ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ
 इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं सगच्छत इति चेद् । अत्राहुः । उदुम्बरः फल पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यस्या-
 प्राप्ता दुहिपच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुल विधीयते स्रजियुज्योरिवेति न काच्यनुपपत्तिरिति । स्रजियुज्योस्तु श्यन् श्यनो
 नित्वमायुदात्तार्थम् । यकि तु तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसावधानुक्तानुदात्तत्वे कृते यक् उदात्तत्वं श्रूयते ॥—अश्रोपपक्ष
 इति । अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव ॥—भूषाकर्मिति । कर्मशब्दं किञ्चावाचीत्याह—भूषावाचिनामिति ॥—अन्य-
 त्रेति । आत्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—अवाकीष्टेति । 'लिङ्गिचि' इति चेद् ॥—
 आद्रियत इति । तुदादिलाच्छे 'रिङ् श्यग्लिङ्' इति रिङि इयद् ॥—आहतेति । 'उध' इति क्चिक् । 'ह्रस्वा-
 द्वात्' इति सिचो लोपः ॥—न रुधः ॥ 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्वनुवर्तते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—
 कर्मकर्तयैवेति ॥—अतस्तेति । तपस्तपस इत्यनुपपद्यते ॥—न दुहल्लु—॥ ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्मृतेरपि द्विकर्मक-
 लाद्रोरुपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोऽप्युपकर्माणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेद् ।
 अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रसवणानुकूला उत्कण्ठा कुषातोरर्थः सा च गोनिष्ठा । क्षु प्रसवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् ।
 प्रस्रवतेऽनेनेति प्रसवणं सा चोत्कण्ठा । 'स्त्रयं प्रदुग्धेऽस्य गुणंरपमुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपस्तुता
 उत्कण्ठित्यर्थः । वस्यो गा प्रस्रति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र स्मृतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्रुते गौरिति ॥
 —प्राञ्जाविष्टेति । चिण्वदिद् । न च चिणि निषिद्धे चिण्वदिदपि न स्यादिति शङ्क्यम् । चिण्वदित्यनेन हि चिणीव
 कार्यमिति दिश्यते । न च चिण् नेत्युक्त्या सोऽपिदिशो निषेधं शक्यते येन चिण्वदिदो निषेधः स्यात् ॥—प्राञ्जोष्टेति ।
 'स्तुक्मोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति नियमाद्वलादिलक्षण इड न ॥—नमते दृष्ट इति । इह नमिमानमितयोर्विशेषदर्शना-

कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते दृष्टः । उद्विग्नश्चित्तः । चिन्तयति तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । भूते कथा । अचोचत् ॥ आहूतव्यथाः पठन्ति ॥ * निध्नन्धिग्रन्थिभूतात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छते भीतिः । अन्तर्भावित्वपर्यतायाम् । उत्पुच्छते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छते गीः । उदुपुच्छत । दन्विषणोः प्रतिषेधाच्छ्रयचकौ । अन्धिग्रन्थोराष्टपीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । कैयादिकयोस्तु । अग्नीते । अग्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाचेति तत् । अन्तर्भावित्वपर्यस्य पुनः प्रेषणत्वागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारितायाम् । व्यकारिषत् । व्यकृत । व्यकृतायाम् । व्यकृषत् । ॥ कुपिरजोः प्राचां इत्यन्परस्मैपदं च ॥१३॥१९०॥ अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु इत्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुप्यति कुप्यते पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वक्षाम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंशीष्ट ॥ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

तिङन्ते लकारार्थप्रक्रिया ।

॥ अभिज्ञावचने लट् ॥३॥१२१२॥ स्मृतिबोधिपुपपदे भूतानघतने धातोर्लट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्णं गोकुले वत्सामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवचनं स्मृतौ वृत्तिसंभवात् । ॥ न यदि ॥३॥१२१३॥ यद्योगे उक्तं न । अभिज्ञानासि कृष्णं यद्वने अभुञ्जमहि । ॥ विभाषा साकाङ्क्षे ॥३॥१२१४॥ उक्तविषये लट् स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षेद्वावयैः । स्मरसि कृष्णं वने वत्सामस्तत्र गाभारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदीति बाधित्वा परत्वादिकल्पः । ॥ परोक्षे लिट् ॥३॥१२१५॥ चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुतोऽहं किल विललाप । बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ * अत्यन्तापह्नवे लिङ्मुक्तव्यः ॥ कलिङ्गेष्ववासीः । नाहं कलिङ्गाम् जगाम । ॥ ह्नाभ्यतोर्लङ् च ॥३॥१२१६॥ अमयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् चाह्निद । इति हाकरोच्चार वा । शब्दकरोच्चार वा । ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ॥३॥१२१७॥ प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे किङ्कि-

दुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्यक्रियलमस्ति कर्मस्थांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥—अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'निधि-' इति चङ् ॥—निध्नन्धीति । गेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह—पुच्छमुदस्यतीत्यादि । 'पुच्छमाण्ड-' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति—विकुर्वते सैन्धवा इति ॥—कुपिरजोः—'न दुहस्तुनमाम्-' इत्यतो नेति वर्तते तदाह—न यगिति ॥—किं तु इयमिति । तस्मिन्नेव विषय इति भावः । न गिरा गिरिति भूयादित्यादौ गिर कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्य रापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीयस्थान एव भवत्यतो व्याचष्टे—यगविषये तु नास्त्येति । श्यना सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति—कोषिषीष्टेति । कोषिष्यते । चुकुषे । अकोषिष्यत् । रङ्क्यते । ररञ्ज । अरञ्जि । अरङ्क्यत । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुप्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छी-नयोः-' इति विकल्पः । खरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मले तु कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेद् कैयटादौ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा—॥ भूते इत्यधिक्रियते । 'अनघतने लट्' इत्यतः अनघतन इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते-ऽनेनेति विग्रहस्तदाह—स्मृतिबोधिनीत्यादि ॥—वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थ-रूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानघतनवातो वाक्यार्थः कर्म । कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् । तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं कृष्णसम्बन्धकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—न यदि ॥ लट् प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् ॥—वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धलाज्जापकमित्यर्थः ॥—चारणं लक्ष्यमिति । सहसा बुध्यनारोहाज्जाप्यम् ॥—पक्षे लङ्किति । वने अवसाम् । गा अचारयाम् ॥—यच्छब्दयोगेऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भावः । अत्यन्तापह्नवोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकलं नामेत्यं यदमित्युक्तस्तद्देहोराज्यप-वृत्तिः ॥—नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । 'अङ्गवङ्कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मरणाप्तस्मिन्देशे लया गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कथिदुक्तः सनाह नाह कलिङ्गाज्जागमेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्देतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्नव इति लङेव भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥—प्रश्ने च—॥ प्रश्ने भूतानघतनप-रोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नवित्याह—प्रष्टव्य इति ॥—आसन्नोति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षातीते

पक्षे लङ् लिटो ङा ॥ अगच्छकिम् । जगाम किम् । अवासचे तु कंसं जवाच किम् । ॥ लट् स्मे ॥ ३।२।११८।
 क्रियोऽपचायः । यजति स्म युधिष्ठिरः । ॥ अपरोक्षे च ॥ ३।२।११९। सूतानघतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म
 पिता प्रवीति । ॥ ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥ ३।२।१२०। अवधतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः
 किम् । ननु करोमि भोक्ता ॥ ३।२।१२१। अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु
 करोमि । अहं न्वकार्षम् । ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३।२।१२२। अनघतनग्रहणं मण्डूकमुखाऽनुवर्तते । पुरावाच्य-
 योगे भूतानघतने विभाषा लुङ् चाह्नुद ननु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः ।
 अवसन् । ऊर्बुचा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने । ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्
 ॥ ३।३।१४। यावत्तुङ्गे । पुरा मुङ्गे । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्वास्तवे तावद्भोक्ष्यते ।
 कर्णीभूतया पुरा वास्यति । ॥ विभाषा कदाकक्षाः ॥ ३।३।१५। भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा
 मुङ्गे । भोक्ष्यते । भोक्ता वा । ॥ किंवृत्ते लिप्तायाम् ॥ ३।३।१६। भविष्यति लङ् वा स्यात् । कं कवरं कतमं वा
 भोक्ष्यसि भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा । लिप्तायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । ॥ लिप्स्यमान-
 सिद्धौ च ॥ ३।३।१७। लिप्स्यमानेनात्रादिना स्वार्थेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ् वा स्यात् । योऽहं वदामि
 वास्यति दाता वा स स्वर्गं याति वास्यति याता वा । ॥ लोट् लङ् लक्षणे च ॥ ३।३।१८। लोट्थः प्रैषादिलङ्घ्यते येन
 तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कृष्णश्चेदुङ्गे त्वं गाक्षारय । पक्षे लुङ् लट् । ॥ लिङ् चोर्ध्व-
 मौहूर्तिके ॥ ३।३।१९। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनत्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके
 भविष्यति लोट् लङ् लक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् लट् वा स्यात् । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आग-
 मिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३।३।१३१। समीपमेव
 सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव
 तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः ॥—**पृच्छयमान** इति । आसन्नकालिके भूतानघतनपरोक्षार्थवृत्तिपालयै प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने
 किम् । भूतानघतनपरोक्षे लिङ् । जगाम चत्रः ॥—**लट् स्मे** ॥ स्मे इत्यव्यय भूतकालद्योतकम् ॥—**ननौ**—। पृष्ठस्य
 प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तुभयत्र स्यात् इष्यते च प्रतिवचने एव लट् । तदाह—**ननु करोमीति** । न च
 पृष्ठग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिसुख्यमपि प्रति-
 वचनमिति पृष्ठग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥—**नन्वो**—। भूत इत्येव । पक्षे लुङ् । अनघतने तु लङ् ॥—
पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ् लोटोऽभावपक्षे लङ् , परोक्षे तु लिङ् इत्यर्थः ॥—**भविष्यतीति** । ‘भविष्यति गम्यादयः’
 इति सूत्रात् ॥—**यावत्पुरा**—। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनिलेति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते—**यावत् भुङ्क्ते** इति ।
 निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः ॥—**यावद्वास्तव्य** इति । अनघतनभविष्यति तु यावद्वाता तावद्भोक्ष्यते प्रत्युदाहृतव्यम् ॥—
विभाषा—। ननु ‘अनघतनेऽलित्यनघतनस्याम्’ इत्यनघतने किमो हिल्विहितस्तत्तथ कर्हियोगे तुष्टेव भाव्यमिति कथमुदाहृतं
 कर्हि भोक्ष्यते इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लट् । कर्हियोगे तु अनघतनावगतिलक्षणयेति ॥—**भोक्ता**
 वेति । ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लङ् इति तस्य लुङ् सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेद् । अत्राहुः । ‘अनघतने लट्’
 इत्यत्र ‘विभाषा कदा’ इत्यादीनि कानिचिन्मृगानीष्टानुरोधेनानुवर्तन्ते तेन लुङ् इष्येऽपि लङ् भवति न लघनघतने लुङ् लङ्
 वाच्यत इति ॥—**किंवृत्तं**—। किमा वृत्तं किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तं तथापि तत्र गृह्यते । अनभि-
 धानात् । तेन कदा भोजयिष्यमीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः ॥—**लिप्स्यमान**—। लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्तायाः सत्त्वात्पूर्वैण
 सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्मुदाहरति—**योऽज्ञमिति** ॥—**लोडर्थे**—। लोडर्थस्य लक्षणमिति षष्ठीतत्पुरुषः । कृष्ण-
 भोजनं लोडर्थः । योचारणं प्रपत्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः ॥—**पक्षे लडिति** ॥—**कृष्ण** इति ।
 भोक्ता कृष्णश्चेदोक्ष्यते त्वं गाक्षारयेत्यर्थः ॥—**लिङ् चोर्ध्व**—। कालादत्र । ‘तद्वितीयांशं तत्पद’ इत्यत्र दिक्स्थले इत्य-
 नुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्क्यामाह—**निपातनादिति** ॥—**वर्तमान**—।—**स्वार्थे ष्यञिति** । अस्मादेव
 सामीप्य इति निर्देशात्तर्जयि सिद्धे ‘चतुर्वर्णादिष्व’ इति वार्तिके प्रथमार्थमित्याहुः । न चात्र ‘पूरणगुण’ इति निषेधात् षष्ठी
 समासो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । अनेनैव निर्देशेन तत्रिषेधस्यानिवृत्त्याभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमन्थमित्यादि सिद्धम् ॥—
येनोपाधिनेति । धातुविशेषाधुपाधिना । तथाहि । पृथ्व्यजोः शानन्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धाल-
 न्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टे कतरि ‘अलकृन्’ इत्यारभ्य ‘आजभास’ इति ये इण्युजादय उक्तास्तेऽपि कृषादिभ्यो
 धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सखेव भवन्ति । कदा आगतोऽधीतं भूतकालेन प्रश्नवाक्ये, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्त-
 येऽयमिति प्रयोगस्तदानीमेवागममितिवर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रखे-
 दादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । एव कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभि-
 व्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाऽविनाभूतं यद्

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्यात् । कदा आगतोऽसि । अद्यमागच्छामि अद्यमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । ॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ ३१३१३२॥ वर्तमानसमीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्रेष्ठवर्षात् वर्षति वर्षिष्यति वा । चाम्यसवापस्म वषामो वष्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लुटौ न । ॥ क्षिप्रवचने-लट् ॥ ३१३१३३॥ क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्रेष्ठिप्रमाशु त्वरितं वा वास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्ष्ये लङ्प्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । यः शीघ्रं वप्स्यामः । ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ ३१३१३४॥ आशंसावचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्याच्च भूतवत् । गुरुश्रेष्ठुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । ॥ नानद्यतनवक्त्याप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ३१३१३५॥ क्रियायाः सातले सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । वाचजीवमन्त्रमदाहास्यति वा । सामीप्यं मुख्यजातीयेनाश्ववधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामघ्रीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामघ्रीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३१३१३६॥ भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्विभागेऽनद्यतनवच्च । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्स्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पास्यामः । ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ ३१३१३७॥ पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अभ्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राभ्येष्यामहे । ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ ३१३१३८॥ अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राभ्येष्यामहे । अभ्येष्यामहे । ॥ लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३१३१३९॥ भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्रेष्ठं भविष्यत्तदा सुमिक्षमभविष्यत् । ॥ भूते च ॥ ३१३१४०॥

रूपं परिकरवन्धादियुक्तं तदप्रतिनिर्दिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या । उत्तरत्रायमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । सामीप्ये किम्, कदा आगतो भवान् । अस्यान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकर्षे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गालारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानलारोपसमवात् ॥—आशंसायाम्—॥ आशसनमाशंसा अप्राप्तस्य ग्रामुमिच्छा । आशसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशसायां किम् । गमिष्यति ॥—क्षिप्रवचने—॥ वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम् । तदाह—क्षिप्रपर्याय इति ॥—पूर्वविषय इति । आशसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽयम् ॥—आशंसावचने—॥ भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् ॥—आशंसेऽधीयीयेति । एव प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् ॥—क्षिप्रमिति । क्षिप्रप्रयोगेऽपि परलाल्लङिति भावः ॥—नानद्यतन—॥ भूतानद्यतने लङ्निहितो भविष्यत्यनद्यतने तु लट् तौ चानयोरर्थयोर्निषेधेने तदाह—लङ्लुटौ नेति । एवं च भूते लट् भविष्यति तु लुटिल्यागयेनोदहरति—अत्रं दास्यतीत्यादि ॥—अग्नीनििति । आहवनीयादीन् ॥—भविष्यति मर्यादा—॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं चेद वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह—अनद्यतनवच्चेति । लुङ् नेत्यर्थः । इदं सूत्रं देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र विशेष वक्ष्यति—तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम् । योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्स यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पिबाम । मर्यादावचने इति किम् । योऽध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्स यत्परं कौशाम्यास्तत्र सकृन्पास्यामः ॥—कालविभागे च—॥ कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति संबन्धप्रष्टी ॥—पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादोक्ता कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवच्च, स चेत्कालविभाग अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः । इह कालविभागे सत्यवरस्मिन्ननद्यतनवन्नेत्युक्ते कस्यादित्यपेक्षावामर्यात्कालविशेषादिति लभ्यत इत्येके । केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थं सप्तमीत्याहुः ॥—उत्तरार्थ इति । ‘परस्मिन्विभाषा’ इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । य भविष्यतीति किम् । य वत्सरोऽनीनस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोऽपिबाम । मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मागावत्र पयः पाताम् । ॥—पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र सख्यापूर्वं रात्रमिति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन्क्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणाल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम् । ‘अहःसर्वकदेश’ इत्यत्रत्यस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात्क्रीबलं नैत्याहुः ॥—परस्मिन्—॥ ‘भविष्यत्यनद्यतनवच्च’ इति विकल्पेन निषिध्यते ॥—वर्ज्यमिति । जिज्जन्तात् ‘अचो यत्’ इति कर्मणि यत् । वर्जमिति पाठे तु द्वितीयाया चेति णसुल् । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पाताम् इत्यादि ॥—लिङ्निमित्ते—॥ अतिपत्तिरिति निष्पत्तिः ॥—भूते च ॥ लिङ्निमित्ते लङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारण भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् । अस्योदाहरणानि

पूर्वस्य संपूर्णमुवर्तते । ॥ उताप्योः । ३।३।१४१। वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते किङ्-
विभित्ते लङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वस्य तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । ॥ गर्हायां लङपिजात्योः
। ३।३।१४२। आम्नां योगे लङ् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीम्परत्वाद्वं बाधते । अपि जायां लज्जति जातु
गणिकामाधत्ते गर्हतेमेतत् । ॥ विभाषा कथमिति लिङ् च । ३।३।१४३। गर्हायामित्येव । कालत्रये किङ् चाहम् ।
कथं धर्मं त्यजेत्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान्
धर्ममलक्ष्यत् । अस्याक्षीहा । ॥ किञ्चुत्ते लिङ्लटौ । ३।३।१४४। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः
कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् । ॥ अनवकुक्ष्यमर्षयोरिति किञ्चुत्तेऽपि । ३।३।१४५।
गर्हायामिति विवृणुम् । अनवकुक्षिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् । ॥ किङ्किलास्त्यर्थेषु लट् । ३।३।१४६। अनवकुक्ष्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति
बाधवतुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधघोतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्ति भवति विधत्तयः । लिङ्गेऽपवादः । न
अद्वये न मर्षये वा किङ्किल एवं श्रुत्वां मोक्ष्यसे । अस्ति भवति विधत्ते वा श्रुत्वां गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।
॥ जातुयदोलिङ् । ३।३।१४७। * यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादसो
हरिं निन्देत्प्राक्कल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् । ॥ यच्चयत्रयोः । ३।३।१४८। यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः ।
न अद्वये न मर्षयामि । ॥ गर्हायां च । ३।३।१४९। अनवकुक्ष्यमर्षयोरिति निवृणुम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां
लिङ्गेन स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं श्रुत्वां वाजयेः । अन्यात्वं तत् । ॥ चित्रीकरणे च । ३।३।१५०। यच्च यत्र वा
त्वं श्रुत्वां वाजयेः । आश्चर्यमेतत् । ॥ शेषे लङ्यदौ । ३।३।१५१। यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गन्धे
घातोर्लङ् स्यात् । आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रव्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत । ॥ उताप्योः
समर्थयोरलिङ् । ३।३।१५२। बाधमित्यर्थजनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्याद्वं हरिः । समर्थयोः किम् ।
उत दृष्टः पतिष्यति । अपिषात्यति द्वारम् । प्रक्षः प्रच्छाद्वं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
'उताप्योः समर्थयोरलिङ्' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकेषु तुम्' इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु 'उताप्योः'
इत्यनेन विकल्पोक्तेः ॥—लट् चेत । लिङ्निमित्ते भूत एवाय विकल्पो, भविष्यति तु नित्यमेव लट् ॥—गर्हायाम्—॥
अत्र 'उताप्योः' इति न सञ्च्यते । वर्तमाने लङ्कः कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥—कालत्रय इति ।
कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥—परत्वादिति । निरवकाशलादित्यपि बोध्यम् ॥—अपि जायामिति । लक्ष्यसि
अस्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि लज्जतीत्यादि लङेन प्रयुज्यत इति भावः । एव यो जायां तस्याज अत्यजत् अस्याक्षीत् लक्षा
लक्ष्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि लज्जति जातु गणिकामाधत्ते इति लङेन कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः ।
लिङ्निमित्ताभावादिव क्रियातिपत्तौ लट् न भवति ॥—कालत्रये लकारा इति । परोक्षानवधतनभूते लिट् । कथं धर्मं
तलक्ष्य । भूतानवधतने लट् । कथं धर्ममलजः । भूतसामान्ये लट् । अस्याक्षीः । भविष्यत्सामान्ये लट् —कथं धर्मं
त्यस्यसि इत्यादि ॥—अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥—किञ्चुत्ते ॥ लिङ्लटौ कालत्रये स्तः ॥—नानुवर्तत
इति । एव चास्मिन्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः ॥—प्राग्वदिति ।
क्रियातिपत्तां भविष्यति नित्यं लट् भूते वेत्यर्थः ॥—अनवकुक्ष्यमर्षयोः—॥ लिङ्लटावनुवर्तते तौ च कालत्रये भवत-
स्तेन सर्वलकाराणामपवादौ । किञ्चुत्स्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिञ्चुत्तेऽपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपाताहस्याचः
परनिपातो यथासख्यनिवृत्त्यर्थः ॥—लट् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाह भावयामि चैत्रो हरि-
मनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥—किङ्किलास्त्यर्थेषु ॥ लिङ्लटौ । प्राप्तयोरिह लङ्ग्रहणादिव निवर्तत इत्याशयेनाह—
लिङ्गेऽपवाद इति ॥—अस्ति भवतीति । लङ्कर्तृक श्रुत्वागमनमस्तीत्यादिरर्थः ॥—लट् चेत । लिङो निवृत्तत्वेन
तन्निमित्ताभावात् ॥—जातुयदोलिङ् ॥ 'अनवकुक्ष्यमर्षयोः' इति लिङ्लटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लटो बाधनार्थम् ।
तदाह—लटोऽपवाद इति । अयं कालत्रये ॥—लट् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तां भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः ।
जातु भवान् हरिमनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लङ्कः ॥—यच्चयत्रयोः ॥
'अनवकुक्ष्यमर्षयोः' इति वर्तते यथासख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ्लटोरपवादः । योगविभागसु उत्तरसूत्रद्वये यच्च-
यत्रयोरिवानुवर्तयिष्या स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तां लट् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरित्यो न ध्रुव न मर्षयामी-
त्यादि ॥—गर्हायां च ॥ कालत्रयेऽत्र भवतीति सर्वलकारापवादः ॥—लिङ्गेव स्यादिति । गर्हायां विभाषा कथमीति
क्व प्राप्तसूत्रेन किञ्चुत् इति लट् प्राप्तस्त्वोरपवादो यच्चयत्रयोयोगे निहितोऽयं लिङिति भावः । लट् प्राग्वत् । यच्च यत्र
वा लं श्रुत्वाजयिष्यस्त्वदन्याप्यमित्यादि ॥—चित्रीकरणे च ॥ अयमपि कालत्रये । लट् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा लं
श्रुत्वाजयिष्यः । आश्चर्यमेतत् ॥—शेषे ॥ सर्वलकारापवादः ॥—सोऽधीयीतेति । यदायद्योरुपसंख्यानत् 'जातुय-
दोः' इति लिट् । लिङ्निमित्ताभावादिव लट् न ॥—उताप्योः—॥ घातोलिङ् स्यात्कालत्रये ॥—भूतेऽपि नित्य इति ।

भूतेऽपि नित्यो लङ् । ॥ कामप्रवेदनेऽकश्चित्ति । ३।३।१५३। स्वामिप्राधाविष्करणे गम्भमाने किङ् स्वात् न तु कश्चित्ति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकश्चित्तीति किङ् । कश्चिञ्जीवति । ॥ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३।३।१५४। अलमर्थोऽत्र प्रीतिः । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे किङ् स्वात्तेऽसंभावनमलमिति अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्नात् । सिद्धाप्रयोगे किङ् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । ॥ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽप्यदि । ३।३।१५५। पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे ऋकेऽर्थे किङ् वा स्वात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भोज्यते वा भवान् । अयदि किङ् । संभावयामि वञ्जुञ्जीयास्त्वम् । ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३।३।१५६। वा स्वात् । कृष्णं वनेष्वेत्युक्तं यावात् । कृष्णं नंसति चेत्सुखं वास्यति ॥ भविष्यत्येवेत्येते ॥ नेह । हन्तीति पठायते । ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३।३।१५७। इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तं वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादिषोणे बोध्यम् ॥ * कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ नेह । इच्छन् करोति । ॥ लिङ् च । ३।३।१५९। समानकर्तृकेषु

वामहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्य लङ् । उताहनिष्यद्दस्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥—
कामप्रवेदने ॥—लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः ॥—कश्चिञ्जीवतीति । कामो मे इत्यनुपपत्तीयम् । वर्तमानसामीप्य इति लृट् ॥—संभावनेऽल-॥ प्रीतिरिति । पूर्वोत्तरित्यर्थः ॥—प्रथमया सप्तम्या चेति । संभावने इति सप्तम्यन्त प्रथमया विपरिणम्यते । अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संबन्धः ॥—संभावनेऽर्थे इति । न च प्रथमया विपरिणमित्यलकथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेद् । अत्राहुः । संभावनेऽलमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेष्टसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताध्वनयः ॥—अलमितीति । तच्च संभावनं समर्थ इति चेद् भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः ॥—सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमिति सति । यत्रालशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति फलितोऽर्थः । मनोरमायां तु अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थदलशब्दस्येति बोध्यम् ॥—अपि गिरिमिति । संभावनद्योतकोऽपिशब्दः गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्येऽर्थं लिङ् । लङ् प्राग्वत् । अपि गिरि शिरसाऽभेत्स्यत् । अलमिति चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥—विभाषा धातौ-॥ संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन्धातौ । संभावनार्थकधातावित्यर्थः ॥—भुञ्जीयास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् । धातौ किम् । संभावनवचने स्वरूपग्रहणं माभूत् । कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोर्प्रयोगादिह विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् ॥—हेतु-हेतु-॥ विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह-॥वा स्यादिति ॥—नमेवेदिति । कृष्णनतिः कुलप्राप्तौ हेतुः ॥—भविष्यत्ये-वेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहण कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥—हन्तीत्यादि । ननु 'लक्षणहेलोः क्रियायाः' इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्वात् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । मैवम् । 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्भिधिः । मिषस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति संज्ञा । तत्र 'नुदविदोन्द्राग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति न नलं भवति देवत्राण इति । किं तु देवत्रात इत्येव । 'प्रो यडि' 'अवि विभाषा' इति प्राण्यङ्गे नित्यं ललम् । गलः । विषवाचके गर इत्यत्र न भवति । 'विभाषा प्रहः' इति णप्रत्यये जलचरे भवति ग्राह । ज्योतिषिणः । प्रहः । 'लक्षणहेलोः' इति सूत्रे 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति शब्दयोगे सद्भिधिः शतृज्ञानचौ न भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र लवङ् न भवति । गोक्षः । संशितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति संज्ञात इती-ल्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु ज्ञातः । शितः । ते पूर्वोक्तनत्वादिविषयो मिषः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते त-त्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्य लङ् । यद्यर्वाधिष्यत् सस्य-मुदपत्स्यत् ॥—इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । 'लिङ् च' इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् ॥—इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् 'समानकर्तृकेषु' इति तुमुन् । ननु 'कामप्रवेदनेऽकश्चित्ति' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मासु लोकेषु विधीयतामिति चेन्न । लोटा लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूच्यता-मिति वाच्यम् । चकारेण लिङोऽनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि कामप्रवेदन इत्युपसल्लहनादनेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकश्चित्ति' इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवे-दनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तद्वारम्भात् ॥—लिङ् च ॥ समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र बासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधा नेति सङ्क्षेपम् । काल्यद्वन्द्वसुखलभ्येषु तदभावात् । अपापि बासरूपविधिः स्यादेवमपि लिङ्नेव यथा स्यात्तोद् माभूदित्येवमर्थं तद्वारम्भान्नयेव ।

इच्छार्थेऽप्यपदेऽपि लिङ् । मुञ्जीयेतीच्छति । ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३।३।१६०। लिङ् स्यात्पदे कः॥ इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । विधिनिमज्जयेति लिङ् । विधौ । यजेत । निमज्जणे । इह मुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत् । अधीष्टे । पुत्रमभ्यापयेद्भवान् । संप्रभे । किं भो वेदमधीयीष उत तर्कम् । प्रार्थने । भोजनं लभेय । एवं लीढ । ॥ प्रेषातिसर्गोप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३। प्रेषो विधिः । अतिसर्गः काम-चारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । ॥ लिङ् चोर्ध्वमीहृ-र्तिके । ३।३।१६४। प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्टव्यम् । ॥ स्मे लोट् । ३।३।१६५। पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङ् कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म । ॥ अधीष्टे च । ३।३।१६६। स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अभ्यापय । ॥ लिङ् यदि । ३।३।१६८। यच्छन्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यन्मुञ्जीत भवान् । ॥ अर्हे कृत्यतुल्यश्च । ३।३।१६९। चाङिङ् । त्वं कन्यां वहेः । ॥ शक्ति लिङ् च । ३।३।१७२। शक्ती लिङ् स्यात् चाङ्कलाः । त्वं मारं वहेः । ॥ माङि लुङ् । ३।३।१७५। मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः । ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३।४।१। धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राबन्धस्यैवदुरोधेन

क्रियातिपत्तौ लङ् प्राग्वत् ॥—इच्छार्थेभ्यः—इच्छार्थेभ्यः किम् । पचति गच्छति ॥—प्रेषातिसर्गः—प्रेषो विधिरिति । विधिग्रहणे कर्तव्यं प्रेषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैश्वार्थमिल्याहुः ॥—लोडोऽनुकर्षणमिति । लोट् वेति योगस्ये-दमेव प्रयोजनम्, एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् ॥—प्राप्तकालार्थमिति । प्रेषातिसर्गयोः पूर्वणैव सिद्धत्वादिति भावः ॥—लिङ् चोर्ध्वं—प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रम् । प्रेषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ् । लोट्कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा माभूदिति चकारः ॥—पूर्वसूत्रविषय इति । प्रेषादय ऊर्ध्वमी-हृर्तिके इति चानुवर्तत इति भावः ॥—अधीष्टे च ॥ लिङोऽपवादः । योगविभागसु ऊर्ध्वमीहृर्तिकाननुवृत्त्यर्थः ॥—लिङ्वादि ॥—कालसमयवेलासु चेति । उपपदेऽपि वचनविपरिणामेन सक्त्यते । तुमुनोऽपवादः ॥—यन्मु-ञ्जीतेति । यत्कालः पचतीत्यत्र तु न प्रेषादीनामनुवृत्तेः ॥—अर्हे—योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतुचो भवन्ति । लया कन्या बोढव्या । वहनीया । त्वं कन्यां बोढा ॥—कन्यां वहेरिति । कन्योद्बहने योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वेहं किमर्थं कृत्यतुचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनहंऽपि भविष्यन्तीति चेद् । अत्राहुः । अर्हताया घोस्यायामप्राप्तो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतुचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः । क्यधिकारा-दूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ॥—धातुसंबन्धे—इह धातोर्यदिशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीयत्वात् । पदार्थसर्गो वाक्यार्थः, कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् । शब्दानुगमादृते न शाब्दोऽस्ति प्रत्यय इत्यवश्यं शाब्द-बोधे शाब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वार्थं प्रत्येव प्रकारेण न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वात्संभवाद्वातुशब्देन धात्वर्थो लभ्यते । ननु 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद्' इति सन्निधौ कर्मल समानकर्तृकञ्च च धातोर्यद्वारकं विशेषणमाश्रितं तद्वहापि धातोर्यद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् । भवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्तत्तच्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र वसन् ददर्शयन् वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्ति प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धालन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धोऽभ्युपगमे धातुद्वयमावेऽपि धालर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादीनामुपपत्तिः । तदेतद-भिप्रेत्याह—धात्वर्थानामिति । विषयबहुलापेक्ष बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षाया तु धालर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च मनोरमादुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धालोर्यद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न स्मियेदिति मनोरमोक्तं विन्यमेव । 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यत्रैव 'तदस्यास्त्वस्मिन्' इत्यत्राप्येकलवर्तमानलयोरविवक्षितत्वात्प्रकृतसूत्रानपेक्ष-यत् तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मनुजिष्यार्थं वर्तमाने लङित्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः । तदप्राप्यैक्यटावनानुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमिल्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुल यथा स्यात् गोमानासीत् भवित्वा वेति समाहितम् । कैयटेन तु 'तदस्यास्त्वस्मिन्नि' मत्पु प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इत्युक्तम् । तथा च मनुविधावस्तीत्यत्र एकलस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानल विवक्षितमिति तद्वन्धबलादवगम्यते । किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवाऽऽमीयते नाम्नः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरो-धेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मत्पुप्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधाव्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—यत्र काल इति । 'वर्तमानसामीप्ये' इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः । यनानि पश्यन् यथावित्यादी वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु क्व वा स्वकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तिङन्तवाच्ये-ति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नवनमुत्पत्तिं न तु विपरीतमिति भावः ॥—प्रत्यया इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥

गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः । ३।४।२। पौनःपुन्ये भृशार्थे च षोले धातोर्लोहं स्वात्तस्य च हिस्वौ लुत्तिङ्गमपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ लुत्तिङ्गसंज्ञौ च । तद्ध्रस्वोर्विषये तु हिस्वौ वा लुः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नामबोरिति-दिश्यते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो

—भूते लङिति । एवं चोपिला ददर्शेत्यर्थः ॥—अतीतेति । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥—सोमयाजीति । ‘करणे यजः’ इति भविष्यति णिनि । अत एवाह—सोमेन यक्ष्यमाण इति । एव च पश्यन् यथा-विलयत्र दृष्टोभूते लट् । दृष्ट्वा यथाविलयर्थः । ‘निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे’ इत्यत्र तु वेदयतेभूते लट् तस्य ‘लटः सद्वा’ इति श्रुतप्रत्ययः । निवेदनं कृतवत इत्यर्थे इत्याद्युक्तम् । स्यादेतत् । भावि कृत्यमासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भावि-शब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयो-र्युगपत्प्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्दनेव लभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासी-दित्यर्थोऽत्रावर्द्धनं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु । ‘वसन् ददर्श’ इत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लङादिः स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्मविविध्यर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किम-नेन सूत्रेणेति चेद् । अत्राहुः । अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तकृद्वा विनैव प्रायशो निर्बोध्यर्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासी-दित्यादौ कचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति ॥—क्रियासमभिहारे—॥—द्योत्य इति । क्रियासमभिहारे धातोरेवार्थः । लोट् तु योक्त इति भावः ॥—तस्य च हिस्वौ स्त इति । ननु लोट् इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वा विधीयेताम् । तथा सति तिङन्तलात्पदलं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तद्ध्रस्वोरिति वाक्यशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादे सति तद्ध्रस्वोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेद् । अत्राहुः । लोट्शब्दस्य तिङलक्षणा न न्याय्या असंजातविरोधिलेनो-पक्रमस्य प्राबल्याद्विषयसमन्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किंच तिङामादेशस्य तिरिप्तिमिपा स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पितृवाङ्मिपाभावेन लुनीहीत्यत्र ‘ईहल्यघोः’ इतीलं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र ‘ब्रुव ईङ्’ इतीङामे ब्रवीहि इति स्यात् । तृष्णीत्यत्र तु ‘तृणह ईम्’ इतीमामे तृणेढीति स्यात् । किंच लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशातिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिङादीनां हिस्वङां स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारसंवादेशौ हिस्वा न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेव द्वयोरपि लः परस्मैपदसंज्ञा स्यात्ततश्च पर-स्मैपदिभ्य एव हिस्वा स्यातामत आह—तौ चेति । अयं भावः । लोटो हिस्वौ इति वाक्ये ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति वाक्याल्लोटित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वां लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकावित्यर्थः सपथते । तत्रापि मुख्यलोट्सर्वान्विनो धर्मस्य प्रत्ययलस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किंतु स्थानिद्वाव-लब्धलोट्यपदेशकी तिङ्भूता हिस्वा तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोटित्यनन्तरं लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लोट्प्रहणसामर्थ्याल्लोट्धर्मकावेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः सपथते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एवं च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याल्लोट्प्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥—तिङ्गसंज्ञौ चेति । तेन पदलं तिङ् अतिङः इति च भवति ॥—हिस्वविधान इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्याता तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकले च सल्लेखे हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थं हिस्वविधि-रिति भावः ॥—हिः कर्तरि । स्वो भावकर्मकर्तृत्विति । उक्तं च कैयटेनापि हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः । अल्पे ह्रस्वे इत्यादौ कप्रत्ययवक्तृक्रियासमभिहारे लोट्ये स्वाधिक एव । न लस्मिन्नोति ‘लः कर्मणि च’ इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्पर्श इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहीत्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभेव । यथा एषाचक्रे इत्यत्र तडादेशात्प्रागेव आमः परस्य लेख्ययामन्ते सख्याप्रतीत्यभावेऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका शृङ्गिरूपा क्रियेयविविधानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेष्वपि कारकसख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयो-गवलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत् । क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोट्वा च तद्ध्रस्वोरिति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वौ लोटौ न भवत इति लोट्धर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति वक्ष्यन्तकरणेनेति चेद् । अत्राहुः । हिस्वयोर्धेदि लोट्स्थानिकलं न स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन ‘ईहल्यघोः’ इत्यादिप्रत्यया लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोटन्तल न सिध्येत् । तथा च हन्त चेत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहप्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोटन्तललाभार्थं लोटो हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वौ लोटित्युक्तेऽपि लोट्द्रवावाश्रयेण लोट्कार्यं हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोट्धर्मका हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्म-

वाचकमकर्तुम् । ॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये कोऽपि प्रागुक्तं वा स्यात् । ॥ यथा-विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३।४।४। आद्ये कोटिधाये कोट्यप्रकृतिभूत एव यातुनुप्रयोगः । ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३।४।५। समुच्चये कोटिष्वी सामान्यार्थस्य यातुनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाध्यायार्थं लङा-द्वयलिङ्गाद्वयम् । ततः संख्याकाङ्गयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिप्रेक्षिकः ॥ * क्रियासममिहारे द्वे वाच्ये ॥ बाहिवाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा वानं हन्तस्वार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकाहिकं वानं यातीत्यस्य । इति-शब्दस्वभेदाव्यये तात्पर्यं प्राहयति । एवं यातः । याति । यासि । याथः । यायः । यातयातेति धृषं याथ । बाहि-वाहीत्यवासीत् । यास्वति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीष्वमधीष्वमिति वृषमधीष्वे । समुच्चये तु सकृन्पिष धानाः आदेत्यभ्यवहरति । अक्षं भुङ्क्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तच्चमोस्तु पिबत स्वादेत्य-भ्यवहरथ । भुङ्क्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरथ्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्य-नामेवाव्यवः । पक्षे सकृन्पिषति । धानाः स्वादति । अक्षं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते । एतेन पुरीमवस्कन्दं लुनीहि नन्वं युषाण रक्षानि हरामराज्जनाः । विगृह्य चके नमुचिद्विषा षकी च इत्यमस्यास्त्वमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दं लङ्वनादिरूपा भूतानघतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्त्वकियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देस्वाविरर्ष इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासममिहार इत्यस्याननुवृत्तेः । कोऽन्तस्य द्विरवापसेक्ष । पुरीमवस्कन्देस्वादि मध्यमपुरुषवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुच्यते तिङन्तं समाप्तम् ॥

नेपदतिङ्शंशालु न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वं दोषस्तद्वस्यः स्यात् । लोट् लोटो हिस्वी इत्युक्ते तु स्थानिक्त्वादेन हिस्व-बोर्लोत्स्नालोऽन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति 'क्रियासममिहारे लोट्' इति वाक्याल्लोहित्यनुवर्त्य हिस्वी लोडिति प्रागेव व्याख्यातत्वाल्लोकादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥—समुच्चय इति ॥ चिनोतेभौवे 'एरञ्' इत्यच् ॥—प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् लोटो हिस्वी तधमोर्विषये वेत्यर्थः ॥—यथाविध्यनु—॥ पूर्वस्मिन्क्रियासममि-हारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद्वोधनानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनायादिवाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यथाप्यन्यत्र 'इन्द्रपूषार्थम्णां शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या व्यवहियते सर्वनामस्थाने चेत्सादिना शौ तन्निरे च दीर्घे प्राप्ते केरन्यत्र तु तमिदृशितपर-लातयापीड कदाचिदातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणाय 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यादिबद्विधीयत इति नियमविधिरवधारयम् । एतेन भीमासकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥—द्वे वाच्य इति । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् ॥—इतिशब्दस्त्विति । ननु इतिशब्देन व्यवधानायाती-त्यस्यानुयोगलं कथमिति चेद् । अत्राहुः । अनुशब्दस्येहानुबादितमात्रपरलाद्वयवहितविपरीतप्रयोगयोरीष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णायते । न च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेषस्योक्तत्वात्सूत्रकदेशस्य पूर्वस्मिन्निति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव । अन्यथा बाहि वाहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् । यस्माल्लोटविधित्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोगोक्तमहर्लङ्गात् त्वपस्थित-परित्यागेन यत्किंचिदातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगार्हतेति । अत एव 'स्व रूपं शब्दस्य'—इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यात भाष्य-कारेण । 'अनेर्दक' इत्यादौ विधिवाक्यगतस्याङ्कारवाचकांशिशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवन्त्यादिशब्देभ्यो ळगादिर्न भवेदिति । एव चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे भीमासकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वे-षणीयमिति दिक् ॥—एवमिति । बाहिवाहीति यातः । बाहिवाहीति यान्तीत्येवमूहमित्यर्थः ॥—पक्षे इति । 'वा च तधमोः' इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्ष इत्यर्थः । तधमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते ध्वंस्वाहृचर्यात् । यथापि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमध्यमलक्ष-धर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वात् 'तत्स्थमपिपाम्' इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोटविषये त्वनुप्रयोगेऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तयर्थं यातेत्यनु-प्रयोक्तव्यम् ॥—अधीध्वंअधीध्वमिति । सवाभ्यामित्यम् ॥—अधीष्वे इति । विध्यादिलोटविषये तु अधीध्व-मित्येवानुप्रयोक्तव्यम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्त्वभूयस्वेति भूयत । पच्यस्त्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युभेयम् । 'समुच्चये-ऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासममिहार इत्यननुवर्तनात् द्विलमकृल्लोदाहरति—सकृन् पिष धानाः स्वादेति ॥—अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोटविषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवम् अभ्यवहरथ्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्य-वहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥—पक्षे हिस्वाविति । पिब स्वादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्व आस्वादस्वेत्यभ्यवहरथ्वे इत्युदाहार्य-म् ॥—लङ्वनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणे प्राप्ते । अनुवृत्तभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति ॥—भ्रम-एवेति । पुरुषाशे वचनांशे च । लोडंशे तु ममेवेति भावः । एवमुक्तोदाहरणे तु हिस्वान्तेषु तिङन्तस्य यथायथं परस्मैपदा-न्तस्य च सिद्ध पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनदेवस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्माधवायां तिङन्तकाण्डं संपूर्णम् ॥

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलितः

कृदन्तप्रकरणम् ।

समस्तजगतामीशं जगदानन्दकारकं । जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरं ॥

‘कृतिडि’ इति तिङ्भिनप्रत्ययस्य कृत्स्नाकरणत्वात् कृतां तिङ्ज्ञानार्थज्ञानत्वात्तिङ्निष्पणानन्तरमेव कृतां निरूपण-
मुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह—**धातोरेति** ॥ ननु तिङ्निष्पणात्प्रागेव ‘स्युशोऽनुदकं किन्’ ‘कृत्वि-
गदयन्’ इत्यादिना क्रिञादिनिरूपण कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः सगच्छत इति चेद् । अत्राहुः । क्रिञादिनिरूपणस्य
तत्र प्राप्तदिकृत्वात्, प्राधान्येन च कृतमन्त्रेव निरूपणात्तौकशङ्काकाश इति । यद्यपि ‘धातोरेकावो हलादेः—’ इति सूत्राद्भा-
तोरेत्युक्तं तत्र एव तथापि आर्धधातुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वभावात् पुनर्धातोरेति प्रहणं कृतम् । अन्वया-
‘आर्धधातुक शेषः’ इत्यनेन तिरश्चिद्विषया धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञाया लभ्या पूभ्यामित्यादाविद्विगुण-
स्थानां धातोर्वहितलेन भ्यामादेरार्धधातुकत्वात्, पुनर्धातुप्रदणे कृते तु तत्त्वतस्त्यादय इव धातोरेत्येवमविवक्षितं भ्यामादे-
रार्धधातुकत्वमिति दिक् । ‘प्रागल्गेशाद्भातार्थिकारः’ इति पक्षोऽयुक्त इत्याशयेनाह—**आ तृतीयसमाप्तेरिति** । तृती-
याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । प्रागल्गेशादिति पक्षे तु ‘निर्दृष्टिमाध्यातुकम्’ इत्यत्र धातोरेत्यर्थकारामात्रान् श्रितप्र-
त्ययमात्रस्य सार्धधातुकत्वेन श्लोऽपि सार्धधातुकत्वे ‘सार्धधातुकमपि’ इति कृत्वे च हरीनित्यादां ‘धाडि’ इति गुणः
स्यादिति ज्ञेयम् । स्यादेतन् । धातोर्लकारं मति तस्मिन् परतो नित्यलकारनिष्पत्तीत्यादौ प्रथमं स्पष्टप्रत्ययप्रवृत्तौ तिबाद्य-
प्रसङ्गः, यत्र तु निबाद्याधयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ निबादयः स्युरिति चेत् । भवम् । विकरणेभ्यो
नियमो बलीयानिति स्वीकारात् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लभ्यति व्याख्यानादिति शङ्के-
विहितविशेषणाश्रयणे विद्वं लाभ इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शक्तिरूपव्यवायेऽपि ‘विदो लटो वा’ इति णलद्वयः
स्युरिति चेद् । अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते विदिना तानन्तर्यमिति । तथा चायमर्थः रापयते । धातो-
र्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो णलद्वय इत्यभ्युपगमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो णलद्वयो भवन्तं न तु विन्दतेल्लट इति
दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितलृत्वाधिकारमूत्रमिदमित्याह—**अधिकारोऽयमिति** ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन
कृत्स्नोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौष्टवाय द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितम् । अथ भागः । यदि द्वितीयधा-
त्वधिकारो न स्यात्तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टापत्तां तु समग्रीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन ‘चिल्ल लुडि’
इत्यादौ लुङन्ते उपपदे न्तिरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्यते । तिङ्भिनप्रत्ययप्रत्ययस्य कृत्स्नाया करिष्यतीत्यादौ
स्पष्टप्रत्ययस्य कृत्वेन ‘कृत्तद्वित्—’ इति प्रातिपदिकृत्वादेस्तस्यैकमेकवचनमिति सर्वममन्तेन मुख्यप्रत्ययप्रसङ्गात्, तस्माद्-
धिकारविशेषे अनयो रज्ञयोर्विधानार्थमयधिकार इति ॥—**वासरूपोऽख्ययाम्** ॥ अपवादं नित्यं वाधे प्राप्ते
कचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव ‘अचो यन्’ ‘ऋहलोऽर्धत्’ इत्याद्यपवादविषये नव्यदादयोऽपि
प्रयुज्यन्ते, भव्यं भवितव्यम् । कार्यं कर्तव्यं करणीयम् । वाच्यम्, वक्तव्यमित्यादि ॥—**परिभाषेति** । अधि-
कारसूत्रमिति स्वीकृते तु क्वधिकारेण विच्छेदाद्वासरूपसूत्राप्रवृत्त्या आमिला मुक्ते आस्यते भोक्तृमित्यादिरूपाणि न सि-
द्ध्यन्ति । इह हि भोजनार्थलादासनस्य पूर्वकालता गम्यते, क्त्वाप्रत्ययस्य तुमर्थधिकाराद्भावे भवति लकारोऽपि तत्रैवेति
समानविषयलादुभयोर्बाधवाधकभावः स्यात् । किंच वर्णाकार इत्युत्सर्गः स च ‘रादिकः’ इत्यनेन बाधेत । न चेष्टापत्तिः ।
परिकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति’ इत्यादिप्रयोगविरोधात् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषे-
यमित्युक्तम् । एतेन ‘शक्ति लुङ् च’ इति ज्ञापकाद्वासरूपविधेरनित्यत्वेन क्वधिकारादुत्तरेण कस्युदुमुमुमुल्लेखेण वासरूप

क्यधिकारोक्तं विना । ॥ कृत्याः । ३।१।१५। अधिकारोऽयं ण्वुक् प्राक् । ॥ कर्तरि कृत् । ३।४।१७। कृत्यस्यः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते । ॥ तयोरेव कृत्यकल्लर्याः । ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः । ॥ तद्व्यसन्वा-
नीयरः । ३।१।१६। बातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकारेणौ स्वराद्यौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिक-
मेकवचनं ह्रीवत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो धा धर्मस्त्वया ॥ * वसेस्तव्यकर्तरि णिच् ॥ वसतीति वासव्यः ॥
* केलिमर उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमा माषाः । पक्क्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥
वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत् इत्याह तन्नाप्यविरुद्धम् । ॥ कृत्यच्चः । ८।४।२९। उपसर्गस्यात्रिमित्तापरस्याच
उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ * निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ अचः
परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य हुत्वम् । निर्विण्णः । ॥ णेर्विभाषा । ८।४।३०। उपसर्गस्यात्रिमि-
त्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका
व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्वाणम् । दुर्वापनम् । ॥ हलश्चे-
जुपधात् । ८।४।३१। हलादेरिजुपधात्कृत्स्नाचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् ।
प्रोहणीयम् । इजुपधाकिम् । प्रवपणीयम् । ॥ इजादेः सनुमः । ८।४।३२। सनुमश्चेज्जवति तर्हि इजादेर्हलन्ता-

विधिर्नास्तीति सिद्धान्तः सगच्छत इति दिक् । 'वासरूप' इत्यत्रासरूप इति च्छेदः । अन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासदेहाय
सरूपे वेति ब्रूयदित्याशयेनाह—असरूप इति किम् । 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गं कः' इत्यपवादः । स
तुत्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् । गोदः । कम्बलदः । न च कृतोऽप्यसरूपग्रहणे अण्कयोरसरूपलाभेऽसिद्धिरिति
वाच्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति सिद्धान्तात् । अत्रियामित्यत्र क्रीशब्दः स्वयंते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्या-
शयेनाह—रूपधिकारोक्तं विनेति । तेन 'त्रिया किन्' इत्युत्सर्गम् 'अप्रत्ययाद्' इत्यपवादे नित्यं बाधते । चिकीर्षा
जिह्वीर्षा । नन्वत्रियामित्यत्र क्रीशब्दस्य स्वरितल प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय त्रियामभिधे-
यायां वासरूपविधिनंति त्रियामित्येव शब्दमुच्चार्य विहिते वासरूपविधिनंति वा व्याख्यायतामिति चेद् । अत्राहुः । त्रियां
वाच्यायामिति पक्षे लव्या लवितव्येति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह क्रीलवाचकत्वात् । त्रियामिति शब्दो-
च्चारणपक्षे तु व्यावकीर्षी व्यावकुष्ठिरिति कर्मव्यतिहारे णचो विषये किञ्च स्यात् । द्वयोरपि त्रियामित्युच्चार्य विधानात् ।
तनञ् क्यधिकारोक्तं विनेति व्याख्यैव ज्यायसीति दिक् ॥—कृत्याः ॥ अत्र 'प्रत्ययः' इत्यादिवत्कृत्य इत्यधिकारेणापीष्ट-
मिद्वेर्बहुवचनमुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थं तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्याहुः ॥—ण्वुक् प्रागिति ।
'ण्वुत्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । 'रोगह्याया ण्वुल् बहुलम्' इति नावधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवधिविशेषे ज्ञापक तु
'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यतृचक् तृचो ग्रहणमेव । न च तृचोः कृत्यलेऽपि ण्वुल् कृत्यल दुर्वार स्यात्, इष्टापत्तौ तु
'तयोरेव-' इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यात् तु कर्तरीति वाच्यम् । भाष्ये एव ण्वुल् कृत्यलमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकमिति
सिद्धान्तितत्वात् । वृत्तिकारस्तु सूत्रं प्राक् ण्वुल् इति प्रचिक्षेप ॥—तयोरेव-॥ तच्छब्देन भावकर्मणी परामुच्येते ।
एवकारस्तु कर्तव्ययोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह—भावकर्मणोरेवेति । यद्यप्येतत्तत्क्राण्डिन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रति-
पत्त्यर्थमेवकार इत्येके । तद्व्यायस्यानित्यलज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥—स्वरार्थाविति । तकारः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितलार्थः ।
रेफस्तु 'उपोत्तम रिति' इति मध्योदात्तार्थः ॥—कृत्यच्चः ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते रषाभ्यामिति च । तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छ-
व्यमित्याह—उपसर्गस्थादिति ॥—कृत्यस्थस्य नस्येति । अच उत्तरस्थस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ
न स्यादिति भावः ॥—प्रमग्न इति । दुमहजो शुद्धा 'आदितश्च' इति निष्ठानल, तस्यासिद्धत्वात् 'रकोः-' इति सलोप-
'कोः कुः' ॥—निर्विण्णस्येति । विदेः कस्य 'रदाभ्याम्-' इति नल पूर्वस्य दस्य च ॥—प्रयापणीयमिति । या प्रापणे
ण्वि 'अर्तिदी' इति पुक् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥—प्रयाप्यमाणमिति । यातेर्ण्वि पुक् ण्यन्तस्य धातुत्वेन वर्तः
माने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शिवेन 'तिङ्शिन्-' इति सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेन यक् कृते 'गेर-
निटि' इति णिलोपे 'आने मुक्' इति मुगागमे णत्वं च गिध्यति रूपम् । विहितविशेषणकारणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्ता-
त्परलाभावात् सिध्यति । न चाइव्यवायेऽपीनि भविष्यतीति वाच्यम् । रषाभ्या परस्य नस्येत्थे तस्यादिति निर्दिष्टपरि-
भाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणमित्यादिसिद्धये व्यववायेऽपीति योगविभागेन बाधे सति आदर्शेनेसादावतिप्रसङ्गे
प्राप्तं अट्कुप्वाडित्यस्यो नियमार्थः । आहृग्रहण तु पदव्यवायेऽपीति निषेध बाधितुमिति स्थितम् । 'णेर्विभाषा' इत्यत्र तु ण्यन्त-
कृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमग्रहणेन निवार्यति भावः ॥—हलश्च ॥ इजुपधस्य हलन्तत्वाभ्यभिचाराद्धल इत्यनेन तदादित्वं
लक्ष्यत इत्याह—हलादेरिति ॥—प्रकोपणीयमिति । कुप क्रोधे ॥—प्रोहणीयमिति । ऊह वितर्के । अत्र
'कृत्यचः' इति नित्यमेव णत्वम् । एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि । दुवप् बीजसंताने ॥—इजादेः सनुमः ॥ 'कृत्यचः' इत्येव

द्विहितो यः कृतस्त्वस्यैव । प्रेङ्गणीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्पञ्चमिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेम्बनम् । इह तु स्वादेव । प्रोम्भनम् । ॥ वा निसनिसनिन्दा ॥ ८।४।३३। एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिसितव्यम् । प्रनिसितव्यम् । ॥ न भाभूपकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ८।४।३४। एभ्यः कृत्स्व णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ * पूज एवेह ग्रहणमिष्यते ॥ पुरुस्तु प्रवपणीयः सोमः ॥ * पयन्तभादीनामुपसंख्यानम् ॥ प्रभापनीयम् । खसाजः शस्व यो वेत्युक्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्वोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारन्ववधानाच्च णत्वम् । प्रख्यानीयम् । ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३।३।११३। ज्ञान्यनेन ज्ञानीयं कूर्णम् । दीवतेऽस्मै दानीयो विप्रः । ॥ अचो यत् ॥ ३।१।९७। अजन्ताद्घातोर्वत्स्यात् । चेषम् । जेषम् । अजग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् । ॥ ईदधति ॥ ६।४।६५। यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ * तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ तक्यम् । शक्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जम्भ्यम् । जनेर्नैद्विधिः स्मार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवच्योश्चेति निषेधात् ॥ * हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ वध्यः । पक्षे वध्यमाणो ण्यत् । घालः । ॥ पोरदुपधात् ॥ ३।१।९८। पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृत-

सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सनुमश्चेदित्यादि** । इह हल इत्यनुवृत्त तदन्तपर न तु तदादिपरम् । इजादेर्हलादिलासभावात्तदाह—**हलन्तादिति** ॥—**विहित** इति । यदि तु विहितविशेषण न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत, गिजन्ताद्विहितस्यापि कृत्यनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन 'णैविभाषा' इति विकल्प बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानीयरप्रत्ययान्तं प्रेङ्गणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात्, किं तु गिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् । किंच अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र 'कृत्यच' इत्यनेन णलं स्याद्, अतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते प्रेम्बनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुमप्रकारेण व्यवधानात् 'कृत्यच' इत्यस्याप्राप्तेरित्यत आह—**नुमग्रहणमिति** । 'अट्कुप्वाद्' इति सूत्र इवात्रापि नुमाउस्वारो लक्ष्यत इति विध्यर्थत्वमिह न शङ्कनीयमिति भावः ॥—**प्रोम्भनमिति** । उम्भ पूरणइत्यस्माद्भावे ल्युट् ॥—**वा निस-** ॥ 'कृत्यच' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**कृति पर** इति ॥—**ण्यन्तभादीनामिति** । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । 'हेरचडि' इति सूत्रे अचडीति पर्वदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकमपि ग्रहणमिति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुस्तद्वत्तत्वात् । ज्ञापनं तु कुलमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् ॥—**अचो यत्** ॥ धातोरिति वर्तते । अग्रहणं च धातोरिविशेषण विशेषणनेन तदन्तविधित्वादह—**अजन्तादिति** ॥—**शक्यमकर्तुमिति** । अत्र केचिदग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दित्स्य धित्समित्यत्र यति कृते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तल मिःयति, ण्यति कृते तु 'तित्सरितम्' इति प्रसज्येत । न च दित्स्य धित्समित्यत्र 'ऋहलो' इति ण्यत् प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविवक्षायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुस्तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवं, लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्यादावुपधाद्विद्विप्रसङ्गादिति भावः ॥—**सुपठत्वादिति** । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च । तत्र हलन्ताण्यत वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्विषयतीति भावः ॥—**तकिशसि-** ॥ तक हसने । शशु हिसायाम् । चते याचने । यत्तु केचिच्छसीति सानुस्वार पठन्ति तदुपेक्ष्यम् । 'ईडवन्द्वृशसदुहां ण्यत्' इति सूत्राविरोधेन शसेर्ण्यन्त एव स्वीकर्तव्यत्वात् । 'हनो वा यद्' इति हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्सनियोगेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने 'दण्डादिभ्यः' इति तद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसिध्दयो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः 'कर्तृकरणे कृता' इति सिध्यति । न चासिध्दमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठाप्रत्ययविधौ तदन्तविशेष्य प्रतिषेधात्खरे भेदाच्च, असिध्दशब्दाद्यति हि सति 'तित्सरितम्' इति खरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतित्खरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह सुष्ठुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥—**घात्य** इति । 'हनसोऽचिण्यलोः' इति तलम् । 'हो हन्तेः' इति कुलम् ॥—**पोरदुपधात्** ॥ पोः किम् । पाक्यम् । अदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरकरणं किम् । आप्लव्याती । आप्यम् ॥—**नानुबन्धेति** । अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्तत्वपक्षेऽपि 'ददाति-दधात्योर्विभाषा' इति विभाषाग्रहणाद्विभाषीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेऽपि शक्यमित्यादौ ण्यत्र भवतीति भावः । एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं

मसारूपम् । अतो न ण्यत् । तच्चदादयस्तु स्युरेव । ॥ आडो यि ॥ ७।१।६५। आळः परस्व लभेर्जुङ् स्थायादौ प्रत्यये विवक्षिते । जुमि कृतेऽदुपपत्त्याभावात् ण्यदेव । आळम्भ्यो गौः । ॥ उपात्प्रशंसायाम् ॥ ७।१।६६। ण्य-
लम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलम्भ्यः । ॥ शक्तिसाहोश्च ॥ ३।१।९९। शक्यम् । सङ्गम् ।
गदमदचरयमञ्चानुपसर्गे ॥ ३।१।१००। गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् ॥ # चरेराडि चागुरौ ॥ आचर्षो देवाः ।
गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्निबन्धार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्वा-
देव । तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षु-
पेक्ष्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा । ॥ अवचष्टण्यवर्या गार्हपणितन्यानिरोधेषु ॥ ३।१।१०१। वदे-
नेति उपपदे वदः सुपीति यत्कथयोः प्राप्तयोर्देव सोऽपि गार्हयामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवधं पापम् । गह्वं
किम् । अनुधं गुरुनाम । तद्धि न गह्वं वचनानहं च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रमणस्य च । श्रेयस्कामो न
गृहीयाज्येष्टापत्यकलप्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यसम्यक् । स्तुत्यहमित्यर्थः । अनि-
रोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृत्ते यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्त्याम्बा । ॥ वहां करणम् ॥ ३।१।१०२। वहन्त्य-
नेनेति वहां शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् । ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३।१।१०३। ऋ गवौ अस्मा-
द्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्रासव्य इत्यर्थः । ॥ उपसर्गो
काल्या प्रजने ॥ ३।१।१०४। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्ये-
त्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्रासव्येत्यर्थः । ॥ अजर्यं संगतम् ॥ ३।१।१०५। नञ्पूर्वाज्जी-

लिङ्गं मनोरमायामेकान्तलपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणैहाप्युक्तम् । अनेकान्तलपक्षे लसाधारण लिङ्गम् 'उदीचा माडः—'
इति सूत्रे माडो ग्रहणम् । मेड इत्यत्र हि सत्यपि डकारानुबन्धे तस्मान्नवयवलाद् एजन्तलमविहतमिति 'आदेच उप-
देशे—' इत्यालस्वीकारादिनि रिक् ॥—ण्यदेवेति । तेन 'तित्स्वरितम्' इति खरिने सति आळम्भ्य इत्यत्र समामान्तो-
दात्तलं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरेण स्वरितान्तलमिष्ट मिध्यति, यति तु 'यतोऽनावः' इत्यानुदात्तलेनोत्तरपदाद्युदात्तल
प्रसज्येत तच्चातिष्ठमिति भावः ॥—उपात्प्रशंसायाम् ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाङ्गभेदं स्यात्प्रशंसायाम् । सा
चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धालर्थस्तु प्राप्तिरिव, तेन यस्य प्राप्तिसंस्मृता प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिदोहाहरणम् ।
विपरीतं तु प्राप्नुदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थाश्रुति कृते ण्यति सत्यन्तस्वरितल भवति, यति तु
स्तुत्तरपदाद्युदात्तल स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेषमनालोच्य 'पोरदुपधात्' इति जनमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्या-
ख्यात तदाकारविरोधादुपेक्ष्यमिलाहः ॥—गदमद—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थं सप्तमी । अभ्योऽनुपसर्गभ्यो यत्स्यात् ण्यतो-
ऽपवादः । अनुपसर्गं किम् । 'न नैषे कार्यमिदं निगद्यम्' इति धीर्हर्षः ॥—यमेरिति । 'पोरदुपधात्' इत्यनेनैव सिद्धेरिति
भावः ॥—नियमे साधुरिति । 'यमः समुपनिविषु च' इति वैकल्पिकेऽप्रत्यये कृते 'तत्र साधु' इति तद्वितो यदि-
त्यर्थः । अप्यस्मिन्पक्षे कृत्याना कर्तरि वा' इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया दुर्लभा, तथापि लयेति च तेनेति च कर्ण-
लविषयतया तृतीयेति श्रित्यस्य गतिर्वाध्या । केवलाद्यत कृत्वा निशब्देन समाप्त इत्यपरं । यद्वा 'यमोऽपरिवेषणे मित्'
इति मतमाश्रित्य 'पर्यवसित नियमवत्' इत्यादाविव मित्व स्वीकृत्य ण्यन्तायन् बोध्यः । 'अथ वा सप्तापूर्वकविधेरनिलत्वात्
ण्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् । एव च वार्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथासिद्ध इति तद्वलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीयमिति भावः ॥
—अनुद्यमिति । अत्र वदे. कथयेव भवति यजादित्वात्सप्रसारणम् । 'न लोपो नञ्.' 'तस्मात्तुडचि' ॥—व्यवहर्तव्येति ।
यद्यपि पणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणस्तथापि निपातनस्येह रुक्थलाद्यवहर्तव्य एवाय निपात्यते । उक्तं च हरिणा—
'धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च ॥ अनुबन्धविकाराणां रुक्थं च निपातनम्' इति ॥—अनुबन्धविकाराणां निय-
मस्य च प्राप्त्यर्थमिति पूर्वगान्वयः ॥—शतेनेनेति । शतशब्दोऽनियमपरः । कन्याया वरणे वरयितृणा नियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥—चर्येति । समक्तव्येत्यर्थः । वृद् समक्चावित्येदं निपातनम्, तत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्य सम्बाधिति भावः ।
अनिरोधेष्वित्यस्यानुर्का वृत्तोऽपि स्यादिति ध्वनयति—वृत्त्येति । 'एतस्तुशाम्' इत्यादिना वृत्तः कथ्यः । इह सूत्रेऽजवादीनि
निर्धिक्ताकानि पृथक्पदानि तत्र वर्याशब्दप्रवृत्तौऽनुक्रियते । न लय द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देशः । तेन वर्येति क्रियामेव
निपात्यते । अस्त्रियां तु वृद्धः 'ऋहलोर्ध्वन्' वर्या ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादिनिरोधोऽस्ति स्त्रील
तु नास्तीति ण्यदेव भवति । एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चात्र एतिस्लिति कथ्यं शङ्क्यः । तत्र वृत्त एव ग्रहणं न तु वृद्ध
इति सिद्धान्तात् । भट्टिस्तु द्वन्द्वात्म्या निर्देश इति मला पुलिङ्गेऽपि यत् प्रायुद्ध । 'सुपीवो मम वर्योऽसी' इति ॥—
वाह्यमिति । वहनकर्मैत्यर्थः ॥—उपसर्गो ॥ उपपूर्वात्सरतेः सर्वार्थं यन्निपात्यते । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । 'तदस्य
प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनः गर्भग्रहणम् । भावे घञ् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः ॥
—उपसर्ग्येति । कर्मणि ण्यत् ॥—कर्तरि यदिति । 'तयोरेव—' इति भावे प्राप्ते कर्तरि यन्निपात्यत इति भावः ॥

यैतेः कर्तारं वत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्वसीत्यजर्वम् । तेन संगतमायें रामाजर्वं कुहं वृतमिति भट्टिः । सुगे-
रजर्वं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्धमेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमप्याहारेणम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः ।
भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ष्यदेव । अजार्वं संगतेन ॥ ३॥ ३११०६ ॥ उत्तरसूत्रादिह भाव
इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याद्याद्यत् अनुपसर्गं सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमि-
त्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययाविर्येके । उपसर्गं तु ष्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥ ३॥ भुवो भावे ॥ ३॥ ३११०७ ॥ क्यप्स्यात् ।
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुप्युपपदे इत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग एव । प्रभव्यम् ॥ ३॥ हनस्त च ॥ ३॥ ३११०८ ॥
सुप्यनुपसर्गं उपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्कारभ्रान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । शीर्वं लोकात् ॥ ३॥ एतिस्तु-
शास्वदुदुपः क्यप् ॥ ३॥ ३११०९ ॥ एभ्यः क्यप्स्यात् । इत्यस्य पिति कृति तुहः । इत्यः । स्तुत्यः । शास इवृहलोः ।
शित्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृहः । वृत्यः । वृहस्तु वार्यां ऋरिजः । आहस्यः । गुप्यः । पुनः क्यबुक्तिः पर-
स्यापि ष्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । हुह्यम् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः ईडवन्दवृक्षमदुहां ष्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं
मृग्यम् ॥ ३॥ आङ्पूर्वाद्भेः संज्ञायामुपसंस्थानम् । अङ्गु व्यक्तिसंज्ञाणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनि-
दितामिति नलोपः । आज्यम् ॥ ३॥ श्रुतुपधाञ्छाकृपिच्युतेः ॥ ३॥ ३१११० ॥ वृत् । वृत्यम् । वृप् । वृद्धयम् । कृपि-
च्युतोस्तु । कल्प्यम् । चर्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अतिस्यण्यन्ताभुरादय इति गिञभावे ष्यत् । गि-
जन्तात् यदेव ॥ ३॥ ई च खनः ॥ ३॥ ३११११ ॥ चात्क्यप् । आट्टुणः । खेयम् । इ चेति हस्यः सुपठः ॥ ३॥ भृयो-

—संगतं चेदिति नपुंसके भावे क्तः ॥—विशेष्यमिति । इहाजर्वमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थेन न प्राद्यः पर्या-
याणां युगपदप्रयोगासंभवेनार्थं सतां संगतमिति प्रयोगानापत्तेः । तेन संगतमिति भट्टिप्रयोगानुपपत्तौ ॥—वदः—॥
सकर्मकलाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः 'लः कर्मणि' इति सूत्रं इव 'तयोरैव' इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्य
एव भावे इति सिद्धान्तात् । अत आह—भाव इत्याकृष्यते इति । भुवो भाव इत्यत्रानुपसर्गं इत्यनुवर्तनात् निरुपसर्गस्य
भवतेरकर्मकलात् 'तयोरैव कृत्य' इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रहणस्य वैषम्येनाज्ञाया भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये
स्थितं तद्वाच्यस्वारस्यप्राहिणा मतमाह—कर्मणीति ॥—सुप्यनुपसर्ग इति । सुपि किम् । 'हनस्तो विष्णुलोः' ।
घातः । अनुपसर्गं किम् । प्रघातः । भावे घञ् ॥—एतिस्तु—॥ एभ्य इति सुप्यनुपसर्गं भावे इति च निवृत्तमिति भावः ।
एतीतीय एव ग्रहणं नेट्टिकोः । तयोरिवपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येयं
व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु 'इष्वदिकः' इति वक्तव्यमिति वचनादिकोऽपि भवतीत्यधीत्या
मतेत्युदाहरन्ति ॥—इत्य इति । कथं तर्हि उपेयमिति ईद् गताविति दैवादिकायात् ॥—न वृद्ध इति ।
ईडवन्देति ज्ञापकात् तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृड एव ग्रहणमिति भावः ॥—परस्यापीति ।
'ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य तस्यावकाशोऽवश्यं लाभ्यमिति आवश्यकविवक्षाया स्तुत्य इत्यादी क्यपोऽवकाशः
अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तिं 'विप्रतिषेधे परम्' इति ष्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यबुक्तिरिति भावः ॥
—आङ्पूर्वाद्भेरेति । ननु ष्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेत् । कुलप्रसङ्गात्तिस्वरप्रसङ्गाच्च । त-
स्मात्क्यवन्त एवाज्यशब्दः । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति, न चेष्टापत्तिः । आज्यं किमासीदित्यादौ पदकारिस्तदकरणादिति
चेत् । अत्र भाध्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति । सत्यपि अवान्तरपदले 'ऋजिजं
पूर्वेभिः' इत्यादाविव सप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादि तदाशयः ॥—कृपिच्युतोस्त्विति । कृप्
सामर्थ्यं त्रुती हिंसाग्रन्थनयोः ॥—कल्प्यमिति । कृपेलेलस्यासिद्धत्वाद् ऋलवर्णयोः सामर्थ्यविधानाच्च ऋदुपधमल ॥
—ह्रस्वः सुपठ इति । दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः । दीर्घनिर्देशः इ इति प्रश्नेषार्थस्तत्र द्वितीय इकारो 'ये वि-
भाषा' इत्यादाविवानार्थः । अन्यथा 'ये विभाषा' इत्यस्यावकाशः । स्थायते सन्त्यते । इत्यस्यावकाशः । यस्मिन् पक्षे आलं
नास्ति आलपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परलादन्तराज्जालालं स्याद् 'ये विभाषा' इत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी । तथा यका-
रादौ बुद्धित्ये एव प्राप्तमालमन्तरग्रहम् । इकारस्तु क्यपा सह विधानाद् बहिरग्र । तथा चान्तरग्रहालस्य बाधनाय
प्रक्षेपेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई चेति दीर्घाधारणं कृतमिति । दीर्घं प्रत्याचक्ष्णस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः ।
इलमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् क्यप्प्रभिवोगशिष्टं हि तत् । आलं तु बहिरग्र ये इति परसप्तम्याश्रयणाद् ।
एवं इलेनालंभावो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः । ह्रस्वपाठे मात्रालापवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्रयण-
मपि युक्तमिति । स्यादेतत् । इ चेति ह्रस्वादशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वेण सह आट्टुणे तस्यासिद्धतया 'ह्रस्वस्य पिति'
इति दुष्क स्यात् 'बलतुकोरसिद्धः' इति धले दुकि च कर्तव्ये एकादेशाज्ञास्यासिद्धत्वस्वीकाराद् । अतो दीर्घ एव विधेय

ऽसंज्ञायाम् । ३।१।११२। मृत्वाः कर्मकाराः । मर्तव्या इत्यर्थः । किंवासावदोऽयं न तु संज्ञा ॥ * समञ्च बहुलम् । संभृत्वाः । संभाषाः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वातिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अयं कथं भार्या वधुरिति । इह हि संज्ञायां समजेति कथया भाष्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यं । विभर्तेभुं इति दीर्घान्तात् क्वादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । तदनुबन्धकप्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया । ॥ मृजे-र्विभाषा । ३।१।११३। मृजेः क्यच्चा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः । ॥ चजोः कु चिण्यतोः । ७।३।५२। चस जस च कुचं स्यात् षिति ण्यति च प्रत्यये परे । मृजेर्बुद्धिः । मार्ग्यः । ॥ न्यङ्कादीनां च । ७।३।५३। कुचं स्यात् । न्यङ्कः । नाबद्धेरित्युप्रलयः । ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३।१।११४। एते सप्त क्य-बन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतम्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा । कृतात्मकः सोमो राजा स सुयते कण्ठ्यते-ऽज्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनादीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तारि क्यप् निपा-तनादुत्त्वम् । यद्वा धू प्रेरेणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुद । मृषोपपदाद्भवेः कर्मणि नित्यं क्यप् मृषोद्यम् । विशेष्यनिष्ठोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः क्वचं च संज्ञायाम् । सुवर्णजतमिधं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तारि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्ट-पाक्याः । न व्यथते अव्यथ्यः । ॥ मिद्योद्धयौ नदे । ३।१।११५। मिदेरुज्जेश्च क्यप् । उज्जेश्चं च । निनसि क्लृप्तं मिधः । उज्जस्युदकमुद्धयः । नदे किम् । भेत्ता । उज्जिता । ॥ पुप्यसिधौ नक्षत्रे । ३।१।११६। अधिकरणे क्यमिपात्यते । पुप्यन्त्यस्मिन्नर्थः पुप्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः । ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३।१।११७। पूरुनीञ्जित्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । 'पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः' । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाडम् । अन्यत्र तु विपयम् । विनेयम् । जेयम् । ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३।१।११८ ॥ * छन्दसीति वक्तव्यम् । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् । ॥ पदास्वैरिवाहापक्ष्येषु च । ३।१।११९। अव-गृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतैत्यर्थः । क्षीलिङ्गनिर्देशात्पुनरुपसंकरणे । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादिवाद्यत् । आर्वै-

इति चेत् । मैवम् । पदान्तपदाधोरादेशोऽसिद्धो न तन्योऽपीति सिद्धान्तात् । अन्यथा वृक्षे छत्रमित्यत्र डावाद्गुणस्या-सिद्धतया छे चेति द्वितीयाश्रयो नित्यस्तुक् स्यात् । इष्यते तु दीर्घात्पदान्ताद्वेति वैकल्पिक इति दिक् ॥—'भृजोऽसंज्ञायाम्' इत्यसंज्ञाग्रहणसामान्याध्यायैलत्र सूत्रान्तरेणापि क्यप् न भविष्यतीत्यत आह—पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रैत्यर्थः ॥—तदनुबन्धेति । दुधृत् इत्यनेकानुबन्धलात् विभर्तः क्यपोऽप्रसङ्ग इति भावः ॥—मृजे-र्विभाषा ॥ ऋदुपधलाभित्य क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—चजोः—॥ यथासह्य नेह विवक्षित 'तेन रक्त रागात्' इति लिङ्गादिति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं तदाश्लेष्याह—चस्य जस्य चेत्यादि । षिति ण्यति च चस्य कुल षिति ण्यति च जस्य कुलमिति विवेकः ॥—न्यङ्कुरिति । 'कृष्णसाररुहं न्यङ्कुरं शुश्वररोहिषा' इत्यमरः ॥—राजसूय—॥—यद्वेति । राजानं क्रीणन्ति इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः ॥ पुन्र अभिषेव इत्यस्य हस्वान्तलात्तदाह—निपातनादीर्घ इति । नि-पातन च रुद्धर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः ॥—उत्त्वमिति । तस्य पर-लात् 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः ॥—नित्यं क्यचिति । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्प्रत्ययो नेति भावः ॥—मिद्योद्धौ—॥—क्यचिति । कर्तरीति शेषः ॥—उद्धय इति । 'तौयदागम इवोद्धमिद्योर्नामभेयसदृशं विचेष्टितम्' इति रघुः ॥—पुप्यसिधौ—॥ नक्षत्रे किम् । पोषणं सेधनम् । अधिकरणे ल्युट् । पुप्यसिधयोः पर्यायलेऽपि स्वरूपपरलारसूत्रे द्वन्द्वः । 'पुप्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्यमरः ॥—पापमिति वेति । तपो न कल्कोऽध्ययनं, न कल्क इत्युप-क्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात् 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विद्वेद्विरोधि' इति कोशाक्षति भावः ॥—वक्तव्यमिति । इति कृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । क्यप उदाहरण तु छन्दस्येव । मतस्य न प्रतिगृह्य तस्मात्पापि-गृह्यम् ॥—लोके त्विति । ष्यदेवेति भावः ॥—पदास्वैरि—॥ एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् ॥—अवगृह्यमिति । यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम् । अवग्रहो विच्छेदः । अवान्तरपदसंज्ञा सूचयितुं पाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् ॥—प्रगृह्यमिति । यस्य प्रग्रहस्तत्पदम् । प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणायभावे परस्परमचोरसन्निकर्षः । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा वि-हिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः । यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथाप्यवयवधर्मस्य संयुदाये उप-चारो बोध्यः । अवग्रहप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ ॥—अस्वैरीति । स्वेन ईरितुं क्षीलमस्य स्वैरी खनन्त्रः । 'स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः । नञ्पूर्वस्तु अस्वैरी ॥—गृह्यका इति । 'अनुकम्पायाम्' इति कन् । य-

पुंशते आर्यगृहः । तत्पक्षाभित इत्यर्थः । ॥ विभाषा कृवृषोः । ३।१।१२०। क्यप्स्यात् । कृत्वम् । इष्यम् । पक्षे । ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३।१।१२४। ऋवर्णान्तादलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ण्यम् । ॥ युग्यं च पत्रे । ३।१।१२१। पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते । ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३।१।१२२। अमोपपदाद्वसरेधिकरणे ण्वत् । वृद्धौ सखां पाक्षिको ह्यस्य निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावसा । अमावासा ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ चञोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ * पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः । ऋदुपध-लक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्यां रज्जुः ॥ * समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्यां । ॥ न क्रादेः । ७।३।५९। क्रादेर्धातोश्चञोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चञोरिति सूत्रे निष्ठायामनित इति पूरयित्वा न क्रादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यै । तेन अजितंविप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेदत्वात् । शुचुलुङ्प्रभृतीनां तु क्रादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । ॥ अजिज्रज्योश्च । ७।३।६०। न कुत्वम् । समाजः । परिवाजः । ॥ भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोः । ७।३।६१। एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽ. नेनेति भुजः पाणिः । इलक्षेति घञ् । न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्रः । ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७।३।६२। एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः । ॥ चञ्जैर्गौ । ७।३।६३। कुत्वं न । वज्रयम् । गतौ किम् । वङ्ग्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । ॥ ओक उच्चः के । ७।३।६४। उच्चेर्गुणकुत्वे निपात्यते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगु-पधलक्षणः कः । घना सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ॥ ण्य आवश्यके । ७।३।६५। कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् । ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७।३।६६। ष्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ॥ ऋच । अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्वत् ॥ * त्यजेश्च । त्याज्यम् । त्याजिपूज्योश्चेति काशिका । तत्र

इसक्ताः पक्षिमुगादेकास्ते एषकाश्च ते' इत्यमरः ॥—विभाषा कृ—। करोतेः क्यप्प्राप्ते ष्येस्तु ऋदुपधलाभित्य प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—पत्रं वाहनमिति । पतलनेनेत्यत्र 'दात्रीशस—' इत्यादिना करणे ध्रुव ॥—युग्यो गौरिति । यद्यपि 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति तद्धितयथापि इदं सिध्यति तथापि ण्यत् व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि योग्यो गौरिति स्यात् । अन्ये लाहुः । युग्यो हस्तीति हि शृतावुदाहृतं तच्च तद्धितेन न सिध्यति । न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिध्यति युज्यते खच्यते ह्यसौ कृयादिनेति । ततश्चात्र वयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति दिक् ॥—वृद्धौ सत्या-मिति । तेनामावास्याया वेति विहितस्तद्धितो ह्यलपक्षेऽपि सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् । यदि तु यत्प्रत्ययान्त-स्येदं पाक्षिक निपातनमित्याश्रीयेत तदा यता मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद् दुर्लभः । अथापि बाहुलकात्स्येव । एवमपि ण्यदन्तमनूय विहितस्तद्धितो यदन्ताश्च स्यादिति दिक् ॥—ऋहलोः—॥ पञ्चम्यर्थं पठौ । ऋ इति ऋधातोर्न प्रहणं किन्तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात्परं कार्यमिति निर्देशादीड्वन्द्वेत्यादिलिङ्गाच्च ॥ ऋहलोर्ण्यत्वेतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषण विशेषणेन तदन्तविधित्वेदेतदाह—ऋवर्णान्तादित्यादि । अत्रेदमवश्यम् । मूलमुत्तरेषु सर्वत्र 'विभाषा कृवृषोः' इत्यत्र पक्षे ण्वत् भवतीति वक्तुम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्र पठित्वा पश्चाद् 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठक्रमेण 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति व्याख्याय पश्चाद् 'ऋहलोः—' इति सूत्र व्याख्यात तथैवात्रापि व्याख्यातमिति ॥—गर्ज्यमिति ॥ गर्जे शब्दे 'ऋहलो' इति ण्यति 'चञो' इति कुले प्राप्तेऽयं निषेधः ॥—कुत्वं स्यादेवेति । 'ऊदितो वा' इति कलायामिड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिद्वलादिति भावः ॥—विपरीतमिति । सूत्रकारमते शुचुलुङ्प्रभृतीनां न क्लादेरिति कुत्वं न भवति, वार्तिककारमते तु निष्ठा-यामनिद्वलात् 'चञोः' इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥—समाज इति । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मादणि 'चञोः' इति कुले प्राप्तेऽयं निषेधः । एवं वज्रेरपि ॥—न्युञ्ज इति ॥ उञ्ज आजर्जे । निपूर्वेत्यास्य जस्य कुलाभावो दस्य च वकारो निपात्यते ॥—घञा सिद्धे इति । उच्च समवाय इत्यस्मादणि 'चञोः—' इति कुले लघुपधगुणे च ओक इति रूपं सिध्यति, परं तु 'जिन्यादि-नित्यम्' इत्याद्युदात्तमनित्यं स्यादिति भावः ॥—ण्य आवश्यके ॥ अवश्यभावः आवश्यकः । मनोज्ञादिलाद्भुत् । अव्य-यानां ममात्रे टिलोपः ॥—अवश्यपाच्यमिति । 'आवश्यकाधमण्योर्गणिनः' 'कृत्वाथ' इति ण्यत् । अवश्यशब्दोऽर्थ-द्योतनार्थं न तु प्रयोगार्थः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यत्कुलाभावश्च भवति । यथा 'अशोच्यानन्वशोचस्तस्य' इति । केचित्तु शोचितुमर्हः शोच्याः न शोच्या अशोच्या इति भगवद्गीतासिद्धं व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । 'अहं कृत्स्न-चञ' इति ण्यति 'चञोः—' इति कुलप्रसङ्गात् 'चञोः—' इति कुलं निष्ठायामनित्यं इति वार्तिकमते तु सम्भवेति दिक् ॥—यज—॥ यज देवपूजादौ । द्रयाचृ याच्यायाम् । रुच हीसौ । प्रपूर्वो वच परिभाषणे । ऋच सुतौ ॥—ग्रन्थविशेष इति । तथा च सङ्केयमिति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रसङ्गाभिषेधोऽयमिति भावः ॥—ज्ञापकादिति । सकृपलाद्वा-

पूर्वोद्गृहणं चिन्तयम् । भाष्यानुकत्वात् । प्यत्यकरणे लजेरुपसंस्थानमिति हि भाष्यम् । ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम्** । ७।३।६७। वाच्यम् । शब्दात्कार्यां तु वाक्यम् । ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ** शक्यार्थे । ७।३।६८। प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो मृत्युः । ॥ **भोज्यं** भक्ष्ये । ७।३।६९। भोग्यमन्यत् ॥ * **प्यत्प्रकरणे** लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् । काप्यम् । दभिर्भातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाम्यः । ॥ **ओरा-** वश्यके । ३।१।१२५। उवर्णान्ताद्भातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे शोत्ये । लाव्यम् । पाप्यम् । ॥ **आसुयुवपरिपत्रपि-** चमश्च । ३।१।१२६। पुत्र । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । वाव्यम् । वाप्यम् । राव्यम् । प्राप्यम् । वाम्यम् । ॥ **आनाय्योनित्ये** । ३।१।१२७। आरूपपूर्वात्तयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च । ॥ **प्रणा-** य्योऽसंमती । ३।१।१२८। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वाद्गोऽपि संमतिः । प्राणाव्य-
भोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । पणयोऽन्यः । ॥ **पाय्यसास्त्राय्यनिकाय्यधाय्या** मानहविर्निवासासामिधेनीषु । ३।१।१२९। मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । प्यत् धात्वादेः परत्वं च । आतो युगिति पुक् । सम्यक् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीतिं सास्त्राय्यं हविर्विशेषः । प्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकायो निवासः । अधिकरणे प्यत् आप् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाव्या ऋक् । ॥ **क्रतौ** कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३।१।१३०। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचीयतेऽसौ संचाय्यः । ॥ **अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूहाः** । ३।१।१३१। अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते

सरूपविधिना प्यद्भवेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥—**वाक्यमिति** । तिसृष्वन्तचयो वाक्यम् ॥—**भोज्यम्**—भ-
क्ष्यमिहाभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितं न तु खरविशदमभ्यवहार्यं । तेन भोज्या यवागृह्यपि भवतीत्याहुः ॥—**भोग्यम-**
न्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥—**लपिदभिभ्यां** चेति । ‘पोरदुपधात्’ इति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । जया-
दित्यस्तु ‘आसुयुवपरिपत्र’ इति सूत्रे लपि प्रक्षिप्य रपिलपिचपीति पठिताऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दमेः संग्रह इत्युक्तवान्
तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्बाजं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् ॥—**स्वीकार्यं** इति । ‘काम्येनेकाव आम्बक्तव्यधुलु-
म्पाद्यर्थम्’ इति वार्तिकबलाद्यथा नुलम्पादित्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते । ‘न ता नशन्ति
न दभाति तस्करः’ ‘विष्णुर्गोपा अदाम्यः’ इत्यादि ॥—**लाव्यमिति** । आवश्यके उपपदे इति व्याख्याने तु नेद तिथ्य-
तीति भावः । क्वचित् लाघव प्रत्यनद्वरात् व्यतिगे इत्यादौ व्यतिसव्दवत् योतिनार्पस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्य-
लाव्यम् । अत्रोपपदसमासासामंभवेऽपि मयरव्यमकादिराकृतिगणत्वात्समासः ॥—**आसु-** ॥ पुत्र । **आसाव्यमिति** ।
पुत्र अभिषव इत्ययं गृह्यते न पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलप्रहणादिति । **यु मिश्रण** इति ।
युश्वन्वन इति तु न गृह्यते सानुवन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्व कृत्वा पश्चादामुश्वेदेन द्वन्द्वः । तेन
‘अप्याचुत्तरम्’ इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः । शङ्क्यः । इहाद्ययो ‘अचो यन्’ इत्यनेन रपिप्रपिचमां तु ‘पोरदुपधात्’
इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—**अनित्यमात्रे** यदि प्रयोगस्तां हि घटादावितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**दक्षिणाग्निवि-**
शेषेत्यादि ॥—**वैश्यकुलादेरिति** । दक्षिणाग्नेर्हो यो निर्विकल्प्यते वैश्यकुलाद्वित्तवतो आश्रुष्टा गार्हपत्याद्वेति ॥—
कर्मव्यापार इति । तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसमतिरिति । वस्तु-
तस्तु प्रीतिविषयीभवनापेक्षया लाघवात्प्रीतिरिव समतिः सा यस्मिन् चोरादौ नास्ति लोकानां सोऽसमतिः । यद्वा संमतिः
प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसमतिः । तन्नेणाधद्वयमपि गृह्यते ॥—**पाय्यसास्त्राय्य-** ॥ चतुर्षु अर्धेषु
चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेऽनेनेति माङ् करणे ण्यत् । मेयमन्यम् ॥—**हविर्विशेष** इति । ऐन्द्र दध्यमावास्याया-
मैन्द्र पयोऽमावास्यायामिति विहितो दविषयोरूपः ॥—**धीयते अनयेति** । अत्र सर्वा सामिधेनी न प्राप्ता किं तु
सामिधेयानवती समिद्धवती चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा ‘वृथुपाजा अमर्त्यः’ इत्यादिकेव । अथे च विशेषो निपात-
नस्य स्मर्यत्वात्कल्प्यते । नन्वेव निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीप्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । सूत्रे सामि-
धेनीप्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाव्याः शसतीति । न हि शस्त्रेण समिद्धं
प्रक्षिप्यते ॥—**क्रतौ कुण्डपाय्य-** इति । कुण्डशब्दे तृतीयान्तं उपपदे पिबेतरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च
निपात्यते । नन्वत्र प्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वाद् । एव च ‘आतो युक् चिन्कृतोः’ इति सिद्धत्वात् युक् च न निपा-
तनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गाद् । इष्यते तु ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः ।
तथा च प्रयुज्यते । प्रणाय्यान् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाचिनोतेस्तु प्यदायां निपात्यते । क्रतौ किम् । कुण्डपानम् ।
सचेयम् ॥—**अग्नी परि-** ॥ अग्निरिह न ज्वलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह—**स्थलवि-**
शेष इति ॥—**एते साधव** इति । स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाचिनोतेः प्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वदेस्तु संप्रसारण-

साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् । ॥ चित्याग्निचित्ये च ॥ ३॥१॥३२॥ वीरलेऽसौ चित्तोऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । ॥ प्रैषातिर्सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३॥३॥१६३॥ त्वधा गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह खोटा बाधा माभूदिति पुनःकृत्यविधिः । क्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः । कचिन्नेति ज्ञापयति । तेन फल्युद्गतमुत्पन्नलयेषु नेति सिद्धम् । ॥ अहं कृत्यतृचश्च ॥ ३॥३॥१६९॥ सोतुमहः स्तुलः, स्तुतिकर्म । सोता, स्तुतिकर्ता । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोविधिः । ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापास्या धा ॥ ३॥४॥६८॥ एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकाकर्मणि अकर्मकात्तु भावे शेषाः । भवृतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । ॥ शक्ति लिङ् च ॥ ३॥३॥१७२॥ चात्कृत्याः । बोद्धुं शक्यो बोढव्यः वहनीयो वाह्यः । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

कृदन्तप्रक्रिया ।

॥ ष्वलृत्तुचौ ॥ ३॥१॥३३॥ धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । सुवोरनाकौ । कारकः । कर्ता । बोद्धुमहौ बोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति कृत्वम् । कुटिता । अग्निदित्युक्तेन कृत्वम् । कोटकः । विज इद् । विजिता । इनन्तोऽचिष्णकोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रथिजभोरवि । रन्धकः । जम्भकः । नेत्र्यलिटि रथेः । रथिता । रद्धा । मस्त्रिनशोरिति नुम् । मङ्गा । नष्टा । नशिता । रभेशश्लिङोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । कब्धा । तीपसहेतिवेद् । पृथिता । पृष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ष्वुलि न । दरिद्रापकः । कृत्यल्युट् इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितान्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन

दीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥—चित्योऽग्निरिति । चिनोतः कर्मणि क्यप् । यतोऽपवादः । इह सूत्रे अग्रमित्यनुवर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य । तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासम्भवात् । अग्रेन्यत्र चेयमित्येव । शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते न तु क्यप् । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य इवाबुदात्तः स्यादिति स्थितम् । ननु वारारूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह—**स्यधिकारादूर्ध्वमित्यादि** ॥ कल्युडिति । हसित हसन छात्रस्य । नपुसके भावे क्तः ल्युट् चेत्यनयोर्विषये भावं इति घञ् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति लोपः । लिङ् तु भवत्येव 'समानकर्तृ-केषु तुमुन्' लिङ् चेति वचनात् । ईपत्यानः । 'आतो युक्' इति युक् । अत्र 'ईषद् सुप्' इति खल् न ॥—**लिङ्गा बाधेति** । चकारेण 'लिङ् यदि' इत्यतो लिङ्नुकृत्यत इति भावः ॥—**भव्य**—'तयोरेव' इति नियमाकर्तृयप्राप्ते वचनम् ॥—**साम्नामिति** । कर्मणि पठौ ॥—**इत्यादिति** । प्रवचीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा । आप्रवते आप्राव्यः प्यत् आप्राव्यमनेन वा ॥—**शक्ति लिङ् च** ॥—**बोढव्य** इति । वह प्रापणे इत्यस्मात्पठ्य । हस्य 'हो ङः' इति ङत्वे 'शषस्तथोः' इति धत्वे 'ठ्ठा णु' इति ठुत्वे 'ढो ढेलोपः' 'सहिवहोः' इत्यवर्णस्यौन्वम् । अत्र ङलोपे कर्तव्ये णुत्वमसिद्धमिति नाशङ्क्यम्, आश्रयासिद्धत्वात् ॥—**बाधा माभूदिति** । कृत्यानामिति शेषः ॥—**कृत्योक्तिरिति** । कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः ॥—**लाघवादिति** । इह हि चकारमात्रेण ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ष्वलृत्तुचौ ॥ णकारो वृद्धार्थः लकारो 'लिति' इति स्वरार्थः । तृचश्चकारस्तु 'तुरिष्टमेयस्तु' 'तुश्छन्दसि' इत्यादौ सामान्यग्रहणविधार्थः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तात्तस्य न भवति, 'आणुदात्तश्च' इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च 'अपृन्तु' इति सूत्रे तन्तृचोः पृथग्रहण विहाय अपृत्तव्य इत्येव सुवचमित्येके । अन्ये तु सामान्यग्रहणेऽपि कचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थमपृत्तमिति सूत्रे तन्तृचोर्ग्रहणयोग्यग्रहणम् । तेन कोपग्रहणेन तद्धितवृत्तग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः ॥—**बोढेति** । 'अहं कृत्यतृचश्च' इति तच्, ङलादयस्तु बोढव्य इत्यत्रेवात्राप्युद्धाः ॥—**रन्धिधेति** । 'रधादिभ्यश्च' इति वेद् ॥—**रद्धेति** । इह 'नेत्र्यलिटि,' इति निषेधाप्रवृत्तावपि 'रधि' इत्यनेन अचपरलामावाभुम् ॥—**मङ्गेति** । दमस्जो शुद्धौ । अस्मात् तच् 'मस्त्रिज' इति नुम् अन्यात्पूर्वः । स्कोरिति सलोपः । जस्य कृत्वे चर्लम् अनुसारपरस्यर्णौ । 'बहुनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः' इति पक्षे तु नुमागमस्याप्यपरलेऽपि 'स्कोः' इति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥—**नष्टेति** । रधादित्वादिङ्भावपक्षे नुम् ॥—**लब्धेति** । 'शषस्तथोः' इति धः, शकारस्य जश्चलम् । 'लभेथ' इति नुम् तु न भवत्यचीत्यनुवर्तनात् ॥—**ष्वुलि** नेति । ष्वि ष्वुलि ल्युटि च नेति वचनात् ॥—**योगविभागेनेति** । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सूत्रे कृतो बहुलमित्ये-

कृष्णमन्त्राख्यविचारार्थम् । पादान्वा हिचते पादहारकः । कर्मणि ण्युक् । * क्रमेः कर्तार्यात्मनेपदविषयान्तरात् इधिविधेयो वाच्यः । प्रकृता । कर्तरीति किम् । प्रकृतित्वम् । आत्मनेपदेति किम् । संकमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गादेति विकल्पाहस्य न निषेधः । कमिता । तद्वैत्त्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रमेत्त्वपीति केचित् । गमेरिदित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तत्कानधोरभावं लक्षयति । सजिगमिषिता । एवं न वृत्तयश्चतुर्भ्यः । विद्वत्सिता । वक्तृणां ण्युक् । अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च ह्रस्विः । पापचकः । वक्तृलुगन्ताणु पापाचकः । * नन्दिग्रहिपञ्चादिभ्यो ल्युणिन्यच्चः । ३।१।१३६। नन्द्यादेर्ल्युग्रिणादेर्भिनिः पञ्चादेरच् स्यात् । नन्द्यतीति नन्दनः । जनमद्यतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण वीचयतीति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्यत्वम् । ग्राही । स्वायी । मन्त्री । विशावी । वृद्धयभावो निपातनात् । विषयी । इह पञ्चमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्धयभावो विपाल्यते । पञ्चादिराकृतिगणः । शिबशमरिहस्य करे । कर्मणि षटोऽऽच इति सूत्रयोः करोतेष्वैवाच्प्रयोगात् । अचप्रत्यये परे वक्तृलुगिवाधानाच्च । केषां कित्पाठस्त्वनुबन्धासंज्ञानार्थः । केषां कित्प्रपञ्चार्थः । केषां चिदाश्चक-वाचनार्थः । पचतीति पचः । नदद् । चोरद् । देवद् इत्यादयश्चिनः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । शपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्कादिषु पाठात् शपाकोऽपि । षटोऽचि चेति लुङ् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेकियः । नेम्भः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ * चरिचलिपतिचदीनां वा द्वित्वमच्याकृचाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासहत्वो हलादिः शेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ * हन्तेर्घत्वं च ॥ घञ्मभ्यासस्य उत्तरस्य स्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । वनावनः ॥ * पाठेर्णिलुक्चोक्च दीर्घाभ्यासस्य ॥ पाठपटः । पक्षे चरः । चकः । पतः । वधः । हनः । पाठः । रात्रेः कृतीति वा मुम् । रात्रिचरः रात्रिचरः । * इगुपधञ्चाप्रीकिरः कः । ३।१।१३५। एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । क्षिप्तः । बुधः । कृशः । जः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्युलृच्चावपि । क्षेपकः । क्षेप्तः । * आतश्चोपसर्गे । ३।१।१३६। कः स्यात् । इयामधेति गत्यापवादः । सुनलः । प्रज्ञः । * पाञ्चाध्यायेद्दृशः शः । ३।१।१३७। पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धपः । धया कन्या । घेटदित्वात् स्तनघ-

वाक्रे स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैव सर्वैष्टसिद्धिरित्याहुः ॥—प्रकृन्तेति । ‘प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम्’ इति क्रमे-
रात्मनेपदविषयता ॥—अनन्यभावे विषयशब्द इति । तदन्याविषयले सति तद्विषयत्वमन्यभावः । तथा च विकल्पा-
हस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयलान्निषेधो नेति भावः ॥—सजिगमिषितेति । संपूर्वाङ्गमेः सन् ‘सन्वयडोः’
इति द्वित्वे हलादिः शेषे ‘सन्त्यः’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । ‘आर्धधातुकस्य’ इति सन इद्, षल, सन्नतात्तृच् पुनरिद् ॥—अक्षो-
पस्येति । प्राचा तु ‘न धातुलोप’ इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्द्वैतरनिषेधः पापाचक इत्युक्, तत्र । यङन्ते अक्षोपस्य स्थानि-
वत्त्वेन वृद्धेः प्राप्त्यभावात् । ननु यङन्ते तु पापाचकरूपाभिप्रायेण तथोक्तम् । तत्र हि आकारविशिष्टस्यैव यडो लुगिति
सर्वसमतलेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् । मैवम् । एव तर्हि आर्धधातुकस्य धालवयवलोपनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते ‘न
धातुलोप’ इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् ॥—नन्दिग्रहि—॥ इन्द्रान्ते श्रवमाण आदिशब्दः प्रत्येकं सबन्धते तदाह—
नन्द्यादेर्ल्युगिरित्यादि ॥—मधुसूदन इति । मधु दैत्यं सूदयतीति विग्रहः । सूद क्षरणे । इह अर्दिसूदिभ्यां कर्मण्यणि
प्राप्ते नन्द्यादिपाठात् ल्युः ॥—विभीषण इति । ‘भियो हेतुमये पुक्’ ॥—ग्राहीति । णिर्नागित्वादुपधाद्धिः ॥—
स्वायीति । आतो युक् ॥—मन्त्रीति । मन्त्रीति चुरादाविदित्पाठान्नुम्, ‘गेरनिटि’ इति लोपः ॥—विषयीति । पिञ्
बन्धने ‘घालादेः’ इति षस्य सल्ले ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति प्राप्तस्य षलस्य ‘सात्पदायोः’ इति निषेधादाह—इह पञ्चमपी-
ति । निपातनादित्यनुषज्यते । ‘परिनिविभ्यः’ इति सूत्रे सितस्येति कान्ताजन्तसिनोतेर्प्रेहणाण्यन्तसिनोतेर्निपातनं
विना षल दुर्लभमिति भावः ॥—जारमरेत्यादि । जार विर्भाति, श्रानं पचतीति विग्रहः ॥—श्वपाकोऽपीति । कर्म-
ण्यणपि पक्षे भवतीति भावः ॥—चेक्रिय इति । संयोगपूर्वत्वात् ‘एरनेकाचः’ इति न यण् ॥—लोलुव इति । इह
सुचभावात् ‘भोः सुपि’ इति यप्नेति ‘अचि ध्रुवातु’ इत्युवङ् ॥—मरीमृज इति । ‘रीगृदुपधस्य च’ इति रीगागमः
हलादिःशेषश्च नेति । सति तु हलादिःशेषे आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीत्या चाभ्यासस्येत्वेव न्यायितेति भावः ॥
—पाठेर्णिलुगिति । ‘गेरनिटि’ इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाठपट इत्यत्रोपधाद्धिः स्यादिति भावः । इहपि
पूर्ववत्प्रत्ययलक्षणविशेषयोरभावः ॥—इगुपध—॥ इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अवबोधने प्रीम् तर्पणे कृ विक्षेपे । एषामितरे-
तरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धालनुरूपत्वेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् ‘कृत इहातोः’ इति
इत्वम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकवचने सति इल न स्यात् ॥—ह इति । जानातीति हः, ‘आतो लोप इटि च’ इत्या-
लोपः ॥—पाञ्चाध्या—॥ पा पाने । पारक्षणे इत्ययं तु न एषाते लुगिबकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति
तद्ब्रह्मनामसंमतम् । तथा च श्रीहर्षः ‘फलानि धूसस्य धयानबोमुखान्’ इति । श्रूयते च । ‘यदा पयः पश्यतेऽनुवर्णः’

गृह्णाति धाम्नादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्वा दाराः । ॥ शिल्पिनि ध्रुन् ॥ ३।१।१४५। क्रियाकौशलं शिल्पं
तद्वत्कर्तरि ध्रुन् स्यात् ॥ * नृत्तिस्त्रिभिरङिभ्य एव ॥ नर्तकः । नर्तकी । नानकः । नानकी ॥ * असि अकेऽने
च रङ्जेनलोपो घाच्यः । रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृत्तिस्त्रिभ्यस्त्रे च ध्रुन् । रजेत्तु कुन्शिल्पिसंज्ञोरेति
कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी । ॥ गस्थकन् ॥ ३।१।१४६। गायतेः स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गा-
यकः । ॥ ण्युद् च ॥ ३।१।१४७। गायनः । दिव्याङ्गायनी । ॥ हृश्च ग्रीहिकालयोः ॥ ३।१।१४८। हाको हाक्श्च
ण्युद् स्यात् ग्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो ग्रीहिः । जहाति भावामिति हायनो बर्षम् । जिहीते
प्राप्नोति वा । ॥ मुख्वः सममिहारे बुन् ॥ ३।१।१४९। सममिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रबकः ।
सरकः । लवकः । ॥ आशिषि च ॥ ३।१।१५०। आशीर्विषयार्थबुक्तेर्भांतोर्बुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् जीवकः । नन्दता-
त् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तः । ॥ कर्मण्यण् ॥ ३।२।१। कर्मण्युपपदे बातोरण्
प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानाच्च ॥ * शीलिका
मिभस्याच्चरिभ्यो णः ॥ अणोऽपवादायै वार्तिकम् । मांसशांका । मांसकामा । मांसमक्षा । कल्याणाचाराः ॥ * ई-
क्षित्मिभ्यां च ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुभामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूषणादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ।
॥ ह्रावामश्च ॥ ३।२।२। अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । ॥ आतोऽनुपसर्गे कः
॥ ३।२।३। आवन्तादातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्याद्वाऽण् । आनो लोपः । गोदः । पार्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् ।
गोसन्दायः ॥ * कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङः । ब्रह्मजिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतलोपसर्गे ।

मकर्तुं गृह् प्रहणे इति भ्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः ॥—तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्या-
त्ताच्छब्दम् । मखाः क्रोशन्तीत्यादौ मखशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते, एवं च गृहशब्दो वेदमनि मुख्यो दारेषु त्वी-
पचारिक इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । गृहशब्दोऽयमर्थवांदिस्मादुभयलिङ्गः, तत्र नपुंसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः पुलिङ्गस्तु
बहुवचनान्त एव । 'गृहाः पुंसि च भूमन्येव' इत्यमरोक्तैरिति ॥—शिल्पिनि ध्रुन् ॥ पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनीत्यपि
प्रत्ययार्थस्य विशेषण न तूपपदमिलाह—तद्वति कर्तरितीति ॥—भाष्यमते त्विति । तथा च पठे 'रजकरजनरज-
सुपसंख्यानम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् । रजकरजनरज-सुक्तिवान् सिद्ध कित एवैतं आणादिका इति तत्र
कैयटः ॥—रजक इति । कुन् ॥ रजनमिति 'रज्जेः क्युन्' इति क्युन् । रज इति 'भृग्विभ्या कित्' इत्यस्य
प्रत्यय इत्यादि ॥—गस्थकन् ॥ गामादाग्रहणेष्वाविशेषेऽपि गे शब्द इत्ययमेवेह गृह्यते न तु गाद् गताविति थकन् प्रत्ययो
हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातु समर्थ इत्याशयेनाह—गायतेरिति ॥—ण्युद् च ॥ योगविभाग उत्तरत्र
अस्तेवानुवृत्त्यर्थः ॥—गायन इति । आतो युक् ॥—जहात्युदकमिति । उदकादधिकं बर्षेनात् ॥—भावान् इति ।
भावाः पदार्थाः तान् जिहीते इति ओहाद् गती 'शृणामित्' इत्यभ्यासस्येत्यम् ॥—मुख्वः ॥ पक्षमीस्थानं व्यत्ययेन
जस् । 'ओः घुपि' इति यण् ॥—लक्ष्यत इति । भूयः सहचाराद् यो हि वा क्रियां पुनः पुनरनुभवति स तत्र प्रावेण
कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र बुन् यस्तु बहुशोऽपि दुष्ट करोति तत्र नेति भावः ॥—आशिषि
च ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः । 'कर्तरि कृन्' इति कर्त्रर्थे विधानादित्याशयेनाह—आशीर्वि-
षयार्थेत्यादिना ॥—जीवतादिति । जीवनं तव भूयादित्यर्थः ॥—जीवक इति । ज्ञिया तु टाप्आशिषि वुनश्च नेति
निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्—'इति इलाभावः । जीवका ॥—कर्मण्यण् ॥—उपपदसमास इति । 'तत्रोपपदम्—'इति
कर्मादिवाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्' इति समास इत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति । अणि कृते
'चर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः ॥—शेषत्वविबक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु
धरतीति धरः गङ्गाया धर इति 'कर्मणि या षष्ठी' तदन्तेन समास इति सुबचम् । स्यादेतत् । धातोर्विधीयमानस्याणादेः
पदविधिलाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पदवति कुम्भ करोति कटमिल्यादावसमर्थादपि धातोरणादयः स्युरिति
चेद् । अत्राहुः । कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाधितविधिलात्समर्थपरिभाषोपस्थानासौक्त्योः । उपोच्चारितं
पद गुपपदं पदं च सुप्तिदन्तमिति प्रागेवोक्तादिति ॥—ह्रावामश्च ॥—कापवाद इति । 'आतोऽनुपसर्गे—'इति प्राप्ति-
बोधात् ॥—स्वर्गह्राय इत्यादि । द्वेष्वेवोः 'आदेच—' इत्यात्वे 'आतो युक्—'इति युक् । माद् माने मेद् प्रणिदाने अन-
योरिह ग्रहणं न तु मा माने इत्यस्य अकर्मकृतात् । कविधानस्य फलमाह—आतो लोप इति ॥—पार्णित्रमिति ॥
—पार्णित्र त्रायत इति । त्रैह् पालने ॥—गोसन्दाय इति । अण् युक् ॥—प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमिति
संप्रसारणपदार्थः ॥—जिनातीति । ज्या वयोहानौ ॥—अयादिभ्य इति । आप्रत्यये 'ग्रहिज्या—'इति संप्रसारणे पूर्व-
रूपे 'ह्रलः' इति दीर्घे च कृते 'आदीनाम्—'इति ह्रस्वः ।—ब्रह्मज्य इति । द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेजोः पूर्वेण के हि

आहः । प्रहः । ॥ सुपि स्थः । ॥ ३१२।४। सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिब-
सीति द्विपः । समस्यः । विषमस्यः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याज्जावे । आखूनामुत्था-
नमाख्यः । ॥ प्रष्टोऽप्रगामिनि । ॥ ३१२।५। प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् ।
प्रस्थः । ॥ अम्भान्मगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशोकुशङ्कङ्कुमज्जिपुञ्जिपरमेर्बाहिर्दिव्यमिन्द्रः स्थः । ॥ ३१२।६।
स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । पठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य चः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि
सुपीति द्व्यमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः । ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ॥ ३१२।७। तुन्द-
शोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । * आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दप-
रिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखसाहर्ता । अलसादन्वत्र तुन्दपरिमाजं एव । यत्र संसारासारत्वोपदेशेन शोकमप-
नुदति स शोकापनुदः ॥ * कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽवम् । महीध्रः । कुभ्रः । गिलतीति गिलः । ॥ प्रे दाहः । ॥ ३१२।८। दारूपाज्जातातेष्व प्रोपसृष्टाकर्म-
ण्युपपदे कः स्वादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रहः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥
॥ समि ख्यः । ॥ ३१२।९। गोसंख्यः । ॥ गापोष्टक् । ॥ ३१२।१०। अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्वाकर्मण्युपपदे ।
सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ * पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् । सुरापी । शीघुरपी ।
अन्वत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् । ॥ ३१२।११। संशहरः । अनुद्यमने
किम् । भारहारः ॥ * शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंस्थानम् । शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः ॥ * सूत्रे च धार्येऽर्थे । सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणव । सूत्रग्राहः ।
॥ वयसि च । ॥ ३१२।१२। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः । ॥ आङि ताच्छील्ये । ॥ ३१२।१३। पुष्पाण्या-

सति कित्वात्संप्रसारणादां च ब्रह्मजयि इति स्यात् ॥—आहः । प्रह इति । के हि सति 'वचिखपि-' इत्यादिना द्वेजः
संप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥—सुपि स्थः ॥ सुविति प्रत्याहारो यृष्टते न तु सप्तमीबहुवचनं
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् ॥—आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरि पूर्वगैव सिद्धान्तिद्वि 'कर्तरि कृत्' इति न
सर्वव्यते अनिर्दिष्टार्थश्च स्वायं धातोः स्वाधां भाव एव । नन्वेव घञर्थे कविधानमिदमेव गताथेति चेत् । न । वातं क हृष्टा
सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः । किं 'पठि' इति मूत्रेण पालिकसमासे प्रसक्ते 'उपपदमतिङ्' इति निलसमासार्थमिदम् । अत एव
त्युदन्तेनाऽस्त्वपदविग्रहमाह—आखूनामुत्थानमिति । नन्वेव घञर्थे कविधाने 'स्वालापाव्यधिनिनुद्यर्थम्' इति वार्तिके
स्थाप्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । अकर्तरि कारके विधानार्थं तत्र स्थाप्रहणमिति ॥—आखूत्थ इति । स्था इत्यस्य
के परे 'आतो लोपः' इत्यालोपः 'उदः स्वास्तम्भोः-' इति उदः परस्य थ, उदो दस्य चलम् । अत्र प्राचा आखूत्थ वर्तत
इति नपुंसके पठित तदुपेक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादां सर्वत्र पुलिङ्गल्येवोदाहृतत्वात् । 'त्युः कर्तरि मनिज् भावे कः
किमां प्रादितोऽन्यतः' इत्यमरकोशे भावे कस्य पुस्तविधानाद् 'भावे नणकचिद्व्यथोन्' इति नपुंसकविधानेन कस्य पुंदासा-
द्धेति नणकचिद्व्यथ इत्यत्र चकार इवस्य स चेत् नश्चणश्च कश्च चिच्च नणकचित्सेभ्योऽन्य इति विग्रहः ॥—अम्भ-
म्भ-॥ कप्रत्ययान्तेति । तेन भूमिस्थित गोस्थानमिलादां नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातव्ये स्थः
सस्येति व्याख्यात तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येधाहस्य व्याख्येयम् ॥—द्विष्टः त्रिष्ट इति । द्वयोस्तिष्ठतीत्यादि विग्रहः ।
एवमम्भष्टः आम्भष्टः गोष्टः भूमिष्टः सव्यष्टः अपष्टः कुशेष्टः कुष्टः शङ्कुष्टः अङ्कुष्टः मज्जिष्टः पुञ्जिष्टः परमेष्टः बाहिष्टः दिविष्टः अ-
मिष्टः ॥—आभ्यामिति । परिमृजापनुदोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे पठ्ठीति भावः ॥—तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजेरजादाविति
वैकल्पिकी वृद्धिर्व्यवस्थितविभाषया नेत्येके । स्वादेवेत्यन्ये ॥—मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी मूलविभु-
जादिसिध्यर्थमित्यर्थः ॥—प्रेदा-॥ गामादाग्रहणेष्वाविशोपादाह ॥—दारूपादिति ॥ पथि प्रह इति । पन्थानं प्रकर्षेण
जानातीत्यर्थः ।—प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थलादुपसर्गान्तरे सति 'आतोऽनुपसर्ग' इत्यने-
नापि न भवतीति भावः ॥—गोसंख्य इति । गाः सचष्टे इति विग्रहः । चक्षिडः ख्याच् । ख्या प्रकथन इत्यस्य तु सपुंसस्य
प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ॥—गापोष्टक् ॥ इह
गामादाग्रहणेष्वाविशेषेऽपि गायतरेव ग्रहणं न तु गाद् गतौ गा तुतौ इत्यनयोः, अनविधानात् ।—सामगा सामगीति ।
एतेन टक्ः कित्त्वमालोपार्थं टित्वं तु दीर्घमेति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकारादङ्कः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययः परथेति धातोः पर एव
स्यादित्याद्यन्ती टकितावित्यस्यात्र आशङ्क्य नास्तीति बोध्यम् ॥—सामसंगाय इति । कर्मण्यणि सति 'आतो युक्-' इति युक् ॥
—पिबतेरिति । लुगिबकरणलुगिबकरणयोरिति परिभाषालङ्कार्यकथनमुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥—क्षीरपेति ॥
क्षीरं पिबतीत्यातोऽनुपसर्गे कः ॥—शक्तीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यलक्षणार्थं तेन

हरति तच्छीकः उप्पाहरः । तच्छीक्ये किञ् । मारहारः । ॥ अर्हः । ३।२।१२। अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे । अणो-
पपाहः । पूजार्हा आष्णीमी । ॥ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३।२।१३। हस्तिस्वचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बे रन्ते
स्तम्बेरनो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हृदन्तादिति वा केरलुङ् । कर्णेजपः सूचकः । ॥ शमि धातोः संज्ञा-
याम् । ३।२।१४। शम्भयः । शम्भयः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृनो हेत्वादिषु दो मा भूत् ।
शङ्करा नाम परिहाजिका तच्छीका । ॥ अधिकरणे शेते । ३।२।१५। शे शेते लशयः ॥ * प्रार्थ्वादिपुल्ल-
स्थानम् । पार्थ्वांश्वां शेते पार्थ्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ * उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेते
उत्तानशयः । अवमूर्चशयः । अवनतो मूर्चां वल्य सः अवमूर्चा । अघोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ * गिरौ ङङ्छन्दसि ।
गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेतीति । गिरिरस्यालीति विग्रहे कोमादित्याजः ।
॥ चरेष्टः । ३।२।१६। अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । ॥ मिक्षासेनावायेषु च । ३।२।१७। मिक्षां
चरतीति मिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु
चरति पाठात् । ॥ पुरोऽमृतोऽग्रेषु सर्तः । ३।२।१८। पुरस्सरः । अमृतस्सरः । अममप्रेणाग्रे वा सरतीत्यप्रेसरः ।
सुप्रेऽग्रे इति पृथग्व्ययमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ।
॥ पूर्वं कर्तरि । ३।२।१९। कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तः स्यात् । पूर्वं सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किञ् ।
पूर्वं वेत्तं सरतीति पूर्वसारः । ॥ कृमो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३।२।२०। एषु घोलेषु करोतेष्टः स्यात् ।
अतः कृमतीति सः । यशस्करी विद्या । आदकरः । वचनकरः । ॥ दिवाविभानिशामभामास्कारान्तान्तान्ता-
दिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंस्थाजङ्गवाहहर्षतन्दुरुरुषु । ३।२।२१। एषु
कृणष्टः स्यात् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वासः । मास्करः । बहुकरः । बहु-
शब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्रहणम् । लिपिलिबिलिभदौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादि-
त्वादहस्करः । निशं समासेऽनुत्तरपदस्थत्वेति पत्वम् । अनुष्करः । अरुष्करः ॥ * कियत्तद्बहुषु कृमोऽज्विधान-
मिति वार्तिकम् । किकरा । यक्करा । तक्करा । हेत्वादौ ट बाधित्वा परत्वाद् । पुंयोगे ङीप् । किकरी ।

मद्राशीत्यत्र टच्, द्विषतीताप इत्यत्र 'द्विषत्परयोः' इति खच् नेति दिक् ॥ कवचचहर इति । कवचोद्यमन क्रियमाणं
समाव्यमानं वा वयो गमयति तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥—हस्तिस्वचकयोरिति । अन्यत्र तु
स्तम्बे रन्ता कर्णे जपिता ॥—शमि धातोः—॥ शमि उपपदे धातुमात्रासंज्ञायामच् स्यात् ॥—पुनर्धातुग्रहणमिति ।
असति धातुग्रहणे शमि सज्ञायामित्यस्याकाशः शम्भयः शम्भयः, 'कृनो हेतुताच्छील्ये' इत्यस्याकाशः श्राद्धकरः शङ्कर
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् एव स्यात् धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादज्ञेयं भवति तदाह—शङ्करा नामेत्यादि ॥—अनधि-
करणार्थमुपसक्त्यानमिति दर्शयति पार्थ्वाभ्यामित्यादिना ॥—कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यटोत्यर्थः ॥—
मिक्षासेना—॥ अनधिकरणार्थं आरम्भः ॥—मिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते चरणेन मिक्षामर्ज-
यतीत्यर्थः ॥—सेनाचर इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥—पचादिविधिति । टविधानं तु 'उपपदमतिङ्' इति
नित्यसमासार्थम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु नुष्पेति वैकल्पिकः समासः ॥—कृमो—॥ हेतुरिह लौकिको न तु 'तत्प्रयो-
जको हेतुश्च' इति कुत्रिमः, केवले कृमि तदसंभवात् ॥—घोलेष्विति । न तु वाच्येषु 'कर्तरि कृत्' इत्यस्य बाधापत्ते-
रिति भावः ॥ हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति—यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरलाङ्गुलानुबन्धोऽपि
करोतिरेव गृह्यते न तु कृञ् हिंसायामिति । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् ॥—दिवाविभा—॥
ननु अन्तशब्देन नञ्समासे स्त्रीकृतेऽपीष्टसिद्धौ सूत्रे लन्तशब्दादपृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । खरे
तु विशेषोऽस्ति नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरेणाशुदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु 'गतिकारकोपपदात् कृत्'
इति कृदुत्तरपदप्रकृतिखरेणान्तोदात्तत्वमिति ॥—दिवाकर इति । दिवा दिवस करोतीति विग्रहः । दिवाभूता रात्रि-
रिच्छादाविब दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमतपरत्वात् । मूलेऽनुकान्यपि कानिचिदुदाहरणानि ऊक्तानि । कर एव
कारः प्रज्ञादिलादण् । कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रकरः
क्षेत्रकरः जट्टाकरः बाहुकरः इति ॥—वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥
—पुंयोगे ङीप् । यत् न्यासकृतोक्तं हेलादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति तेन किकरणशीला किकरीत्युपपन्नं भव-
तीति तन्नादर्थव्यम् । परत्वादचा टचो बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तमथ-
वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति दिवाविभेदस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'कियत्तद्बहुषु कृम' इति
पठित्वं वार्तिकमपीत्येव नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वा चरितार्थमिदं अचनं हेलादिविषयायां
परत्वाद्देन बाधते तेन पुंयोगं विनापि किकरी स्यादेव पुंयोगविषयायां तु निर्दिष्टादौ ङीप्, कियत्तद्बहुष्वप्येति प्रक्रियायां

॥ कर्मणि भृतौ ॥ ३।२।२२। कर्मशब्दे वृत्पदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽम्बः । ॥ न शब्द-
 स्तोकरफलहगायाधिरचादुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ३।२।२३। एतु कृण्वो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार
 इत्यादि । ॥ स्तम्बशङ्कतोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥ * श्रीहिक्त्वयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्गृहीः । शङ्क-
 रितः । श्रीहिक्त्वयोः किम् । स्तम्बकारः । शङ्कराः । ॥ हरतेर्दन्तिनाथयोः पशौ ॥ ३।२।२५। इतिनाथयो-
 रूपपदयोर्हन् इन् स्यात्पशौ कर्तरि । इति हरतीति इतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् ।
 इतिहारः । नाथहारः । ॥ फलेप्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ ३।२।२६। फलाभि गुह्याति फलेप्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहे-
 रिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो भुमागमः । भृज इन् । चात्कुक्षिम्भरिः ।
 चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति सुरारिः । ॥ एजेः खश् ॥ ३।२।२८।
 ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् । ॥ अरुद्धिषदजन्तस्य मुम् ॥ ६।३।६७। मरुते द्विषतोऽजन्तस्य च भुमागमः स्यात्खिद्वन्ते
 उत्तरपदे न ल्घ्वयस्य । शिखाच्छादि । जनमेजयतीति जनमेजयः । ॥ वातशुनीतिलशध्वजघेदुदजहा
 तिभ्यः खश् उपसंख्यानम् ॥ वातमजा सृगाः । ॥ स्तित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६। खिद्वन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः
 स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्षजहा माघाः । शर्षोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहा-
 तिरन्तर्भावितण्ययः । ॥ नासिकास्तनयोध्माधेतोः ॥ ३।२।२९। अत्र वार्तिकम् ॥ * स्तने धेतो नासिकायां
 धमश्चेति वाच्यम् । स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेट्टिस्त्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।
 ॥ नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३।२।३०। एतयोरुपपदयोः कर्मणोऽर्थाधेतोः खश् स्यात् ॥ * यथासंख्यं नेष्यते । नाडि-
 न्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ * घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् । घटिन्धमः । घटिन्धय इत्या-
 दि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । ॥ उदि कूले रजिवहोः ॥ ३।२।३१। उत्प्लव्यां रजिवहिभ्यां कूले

विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धलात्कर्मण्यणोऽपि पक्षे प्रसङ्गाभायुक्तैव । न वाजभावे 'दिवाविभा—'इति टः स्यादिति वाच्यम् ।
 सूत्रे किमादिप्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वाद् । अथ वा सूत्रे किमाद्यपनयनं मासिलि प्रौढिवादेन प्रक्रियाप्रन्थः
 प्रवृत्तः इति न्यीकियते । तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां कियत्तदिति वार्तिकेनात्र, तद्विवक्षायां तु परलाह इति विषयविशेषे
 व्याख्याभेदात् फलित विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्वेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—**कर्मणि
 भृतौ** ॥ श्रुतिर्वर्तनम् । कर्मनुवृत्तौ पुनः कर्मप्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह—**कर्मशब्द** इति ॥—**स्तम्बकरिरित्यादि** ।
 इनो निन्त्वात् क्रुदुत्तरपदप्रकृतिसंरणेत्तरपदमायुदात्तम् ॥—**कुक्षिम्भरिति** । एव च 'गिरिस्तु कनकाचलः कति न
 सन्ति चात्ममन्त्राः कितिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः । मरुतु मलयानिल कति न सन्ति शस्त्रानिलाः
 प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः ॥' इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥—**एजेः खश्** ॥ एज् कम्पने
 एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो न तु शुद्धसंका निर्देशः, खश्च शिक्करणाद्विहात् । तद्वि सार्वधातुकत्वे सति शप् यथा
 स्यादिति । न च शुद्धस्य शब्दस्य शपि सत्यसतिवा विशेषोऽस्ति । न चोत्तरार्थं शित्वमिति वाच्यम् । इहाथंलं संभवति
 केवलस्योत्तरार्थलस्यान्याय्यत्वात्तदतदाह—**ण्यन्तादेजेरिति** ॥—**अरुद्धिषत्** ॥ वर्णग्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तग्रहणं
 शुनिन्धय इत्यादी ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम् । तथा हि अन्तःशब्दः समीपपरः अक्षासावन्तश्चेति विग्रहः निपातना-
 द्विशेषणस्य परस्मिपातः । समीपः 'खिलनव्ययस्य' इति सूत्रेण विहितो योऽन्तः तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते । एवं च
 जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेऽपि मुम्सिद्धये प्रथमं स्मितीति ह्रस्वः प्रवर्त्तनीय इत्यवधेयम् ॥—**शर्षजहा** इति ।
 शर्षं शर्षः । शृषु कृत्सायाम् । घञ् तं जहति इति ॥ ननु माघाः शर्षमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहती-
 त्याशङ्क्यामाह—**अन्तर्भावितण्यर्थ** इति । यथासख्य वारयितुमाह—**अत्रेति** ॥—**धेट्टिस्त्वादि** । अवयवे
 अचरितार्थत्वादिति भावः । खश्प्रत्ययान्तादेव धेतो ङीविष्टो नान्यत इति वर्धमानखरीखरीषामिहरदत्तादयः । तेन
 'पाप्राध्माधेद्—'इति शप्रत्यये 'आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये च टावेव । घया कन्या । गां घयतीति गोधा । अत्र
 संप्रदाय एव शरणम् ॥—**नासिकन्धमिति** । 'पाप्राध्मा—'इति धमादेशः ॥—**नाडीमुष्टयोश्च** ॥ यथासंख्यं नेति । एतच्चैव
 सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु यथासंख्यमिति सूत्रे नाडीमुष्टयोरित्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येके, शब्दकौ-
 स्तुमे तु मतभेदेन तद्विधिमिति स्थितम् ॥—**घटीखारीखरीष्विति** । जयादिल्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार ।
 वातधमः वातधय इति, तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूलेष्वोपेक्षितम् ॥—**उदि कूले**—॥ ननु कूलसे-
 वोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तलादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् । अत्राहुः ।
 नाडीमुष्टयोरिति वक्ताचवाहुकूलयोरिति वक्तव्ये ङदीति न्येत्योच्चारणाभ्योपपदम् । एवं चोदीति पञ्चम्याः स्थाने
 सप्तमी रजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रजेः सप्तम्यन्तकर्मणी-

कर्मण्युपपदे लक्ष्णं स्यात् । कृत्सुतुजतीति कृत्सुतुजः । कृत्सुतुजः । ब्रह्मज्ञे लिङ् । ३।२।३२। बहः स्वन्वत्सं
 केहीति बहलिङो गौः । अदादिवाच्यो लुङ् । लक्षो लिङ्वाच्च गुणः । अत्रलिङो वायुः । परिमाणे पञ्चः
 ३।२।३३। प्रत्यम्पचा स्याही । लारित्यचः कटाहः । मिनतखे च ३।२।३४। मितम्पचा ब्राह्मणी । नक्षत्रा
 वचाग् । पश्चिन्न तापवाची । विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५। विधुन्नुवः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।
 अरुनुदः । असूर्यललाटयोर्देशितपोः ३।२।३६। असूर्यमित्समर्थसमाहः । इतिना नञः संख्यात् । सूर्य
 न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पचा राजद्वाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । उग्रम्पद्येरम्मदपाणिन्धमाह ३।२।३७। एते
 निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं । तस्मिन्नुपपदे रञोः लक्ष् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पचः । इरा इदं तेन माहति
 दीप्यतेऽविन्धन्त्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् ऽव्यञ् । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धनो-
 ऽव्य । अन्धकाराद्यास्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते । प्रियवशो वदः खच् ३।२।३८।
 प्रियवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः । असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गो हस्ती ॥ विहायसो विह इति
 वाच्यम् ॥ खच्च डिङ्गा वाच्यः । विहङ्गमः । विहङ्गः । मुजङ्गमः । मुजङ्गः । द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९।
 खच् स्यात् । खचि ह्रस्वः १६।४।९४। खच्परे णौ उपधाया इत्स्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः ।
 परन्तपः । षट्षटीग्रहणाह्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः । वाचि
 यमो व्रते ३।२।४०। बाक्शब्दे उपपदे वमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये । वाच्यंयमपुरन्दरौ च १६।३।६९। बाक्-
 पुरोरमन्त्वत् निपात्यते । वाच्यमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाच्यमामः । पूःसर्व-
 योर्दारिसहोः ३।२।४१। पूरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । अगे च दूरेति काशिका ।
 बाहुककेन लब्धमिदमित्याहुः । अगं दारयतीति अगन्दरः । सर्वकृत्स्नाक्षरीषेषु कषः ३।२।४२। सर्वकृषः
 खलः । कृलकृषा नदी । अक्षरूपो वायुः । करिषकृषा वाया । मेघर्तमयेषु कृजः ३।२।४३। मेघकृजः ।
 कृतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ३।२।४४। एषु कृजोऽण्
 स्यात् । चात् खच् क्षेमङ्कराः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं
 हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अल्पाश्चक्षुः क्षेमङ्करा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचासच् । आशिते
 भुवः करणभावयोः ३।२।४५। आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भवः ।

त्युपतिष्ठते तेन कूल विशोष्यते नोच्छब्दः, असलवाचिलेनासम्भवात् तदेतदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥ विधुन्नुद इति ।
 अर्धद्विषदन्तस्येत्युकारात्परं सुम् । 'तमसु राहु. खर्भानुः संहिकेयो विधुन्नुदः' इत्यमरः ॥—अरुनुद इति । 'अरुनुदस्तु
 मर्मस्पर्ग' इत्यमरः । 'प्रणोत्रियामीर्ममः' इति च ॥—असूर्यपदया इति । 'पात्राध्मा' इति पश्यादेशः । गुप्तिपर चेदम् ।
 एव नाम राजद्वाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
 न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्च न भवत्यनभिज्ञानादिति न्यास-
 कारादयः ॥—प्रियवशो वदः खच् ॥ खकारो मुमर्थथकारस्तु 'खचि ह्रस्व' इति विशेषणार्थं इति वृत्तिः । खे ह्रस्व
 इत्युच्यमाने 'एजेः खश्च' जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । एकानुबन्धग्रहणं ऋनुबन्धस्य न ग्रहणमिति खशि न
 भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तमिहाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपी
 यथा स्यातां शप् च माभूदिति । नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् । इह करणमन्यतोऽपि कचित् भवतीति
 ज्ञापनार्थं, तेन गमेः सुपीति नापूर्वं वार्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव ॥—असंज्ञार्थमिति । सज्ञायाम् तु वक्ष्यमाणेन 'गमश्च'
 इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥—विहङ्गम इति । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विप्रहः ॥ पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा 'खच्
 च डिङ्गा' इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि कचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति—भुजङ्गमः भुजङ्ग इति । इह गमेः सुपीति खच् ॥
 द्विषन्तप इति । 'अर्धद्विषत्' इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥—वाचियमो व्रतो निपात्यत इति ॥ न चैवं खच्
 प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते
 तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाच्यमो व्रते पुंस्वरूपेति तदा इह 'वाचि यमो व्रते' इति सूत्रं पूःसर्वयोरित्यत्र पुरिदारसं-
 शयः शक्यमकर्तुम् ॥—पूःसर्वयोः— । दृ विदारणे अयमेव गृह्यते न तु दृ मये दृङ् आदर इत्येताविति संप्रदायः ।
 असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायाम् तु 'सज्ञायाम् शृत्वृजि' इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥—आशितंभव इति । वायता
 ओदनेन अतिध्यादिर्भाजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युटिपि । आशितम्भवं, यच्च तु वाच्यत एव सरू-
 पलादित्याहुः । न चात्र काल्युद्गमनखलमेव वासरूपविधिर्नित्यं ल्युटो निषेधः शङ्क्यः । यत्र हि यन्नादेर्वाचकत्वेन काल्युदादयः
 प्रसङ्गात्तत्र नित्यं वाच्यो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्वाच्य एव । एतच्च

भोदयः । आदित्यस्य भवत्वं आदित्यस्यः । ॥ संज्ञायां भृतृवृजिधारिस्हितपिदमः । ३।२।४६। चिन्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति न्युत्पत्तिमात्रं न त्वत्त्ववार्थाद्भुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावित्ववर्धोऽत्र दमिः । ॥ गमश्च । ३।२।४७। सुतंगमः । ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः । ३।२।४८। संज्ञायामिति निवृत्तम् । पशु गमेर्देः स्यात् । शिष्यसा-
मर्थ्याद्वभस्यापि टैलौपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ * सर्वत्रपक्षयोरुपसंख्यानम् । सर्वत्रगः । पक्षं पतितं गच्छतीति पक्षगः । पक्षमिति पक्षतेः कान्तं किंवाविशेषणम् ॥ * उरसो लोपश्च । उरसा गच्छती-
त्युरगः ॥ * सुदुरोरधिकरणे । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ * अन्यत्रापि दृश्यते इति शक्यम् । ग्रामगः । * डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः विहगः ॥ आशिषि हनः । ३।२।४९। शत्रुं बध्नाच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ * दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् । दारुशब्दे उपपदे आरूपत्वाद्धन्तेर्ण टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघातः ॥ * चारी वा । चार्वाघातः ॥ * कर्मणि समि च । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेर्लृक् वेत्यर्थः । वर्णान्संइन्तीति वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः । ॥ अपे क्लेशत-
मसोः । ३।२।५०। अपपूर्वाद्धन्तेर्देः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तनोपहः सूर्यः । ॥ कुमारशी-
र्षयोर्णिनिः । ३।२।५१। कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती । ॥ लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३।२।५२। हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्त्तरि । जायाग्रो ना । पतिग्री ङी । ॥ अमनुष्यकर्तृके च । ३।२।५३। जायाग्रस्तिलकालकः । पतिग्री पाणिरेखा । पितृग्रं वृतम् । अमनुष्येति किम् । आसुघातः शूद्रः । अय कथं बलभद्रः
प्रलंबभः । शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वान्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादिति ।
॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३।२।५४। हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ घोषायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिग्रो ना । कपाटश्चोः । कवाटेति पाठान्तरम् । ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३।२।५५। हन्तेष्टक् टिलोपो बलं च निपात्यते पाणिताडघोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ * राजघ
उपसंख्यानम् । राजानं हन्ति राजघः । ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्रांघ्रिप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ कृजः
करणे ल्युन् । ३।२।५६। पशु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृजः ल्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्य-
करणम् । अर्ध्या किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । प्रतिपेक्षसामर्थ्यात् इह ल्युडपि नेति कश्चिद्वि । भाव्यमते तु ल्युड

आशितभवनमित्युदाहरतो ज्यादित्यस्यापि समतमेवेति दिक् ॥—संज्ञायां भृतृ-—‘विश्वभरः कंदभजित्’ । ‘रसा विश्व-
भरा स्थिरा’ इत्यमरः ॥—न्युत्पत्तिमात्रमिति । तत्कल तु खरावग्रहौ ‘रथतरमाजभारा वसिष्ठः’ इत्यत्र हि रथमित्यव-
गृह्णन्ति कुटुम्बरपदप्रकृतिसंख्येणन्तोदात्तल चाधीयते अखण्डले त्वग्रही न स्यान्नवविषयस्येलापुदात्तश्च स्यात् ॥—
इत्युक्तमिति । माधवाद्यश्रुतेर्धेनेत्यर्थः ॥—मतान्तरेत्विति । हरत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः इन्द्रि-
यव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादि वेदान्तप्रन्नाथेहानुकूलः । सज्ञायां किम् । कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्बभारः ॥—गमश्च ॥
पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । श्रुतप्रश्रुतीनां माभूदिति ॥—सुदुरोरधिकरणे ॥ कर्मणि
तु ‘ईषदुःसुपु’-इति खलेव, सुखेन गम्यत इति सुगम पन्थाः । दुर्गमः ॥—दाराविति । शब्दपेक्षया पुल्लिङ्गा तदाह—
दारुशब्द इति । ‘काष्ठ दार्विन्धन लेपः’ इत्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यणित्वेव सिद्धः । ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्येव
सिद्धेऽन्तप्रहण स्पृष्टार्थम् । अन्यथा हि टः प्रत्ययः समाव्येत ॥—दार्वाहन्तीति । दार्वाघातः । गोधाकालकादार्वाघाट-
त्रस्ते वनस्पतीनाम् ॥—कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ एतयो कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । ‘सुप्यजाती-’ इत्यादिभिः
सिद्धे ताच्छील्यावश्यकपधर्म्यविरहेऽपि गिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावार्थं वचनम् ॥—लक्षणवतीति । मृदे लक्षणशब्दोऽर्धं
आद्यजनत इति भावः ॥—जायाग्र इति । जायामरणसूचक पाणिरेखाविशेषादिक यस्यास्ति स ता हन्तीति गौणो
व्यवहारः । एव पतिग्रीत्यत्रापि बोध्यम् ॥—अमनुष्यकर्तृके च ॥ मनुष्यमिन्नकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाहन्तेः कर्मण्युपपदे ष्टक्
स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो ह्यत्र रक्षःपिशाचदीनाहेति प्रागुक्तम् । तथापीह लक्ष्याश्रुतेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह
—तिलकालक इत्यादि । नानुबन्धकृतमसाहस्यमिति टगणोः सारूप्याद्वासरूपविध्यवृत्तेराह—बाहुलकादिति ॥
—शक्तौ हस्ति-—शक्तौ किम् । विशेषे हस्तिन हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरिति अशक्य कर्तृत्वानुप-
पत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकणं विज्ञायते तेन खलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा शृणोते ॥—कपाटश्च इति । कं
शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु अटतेः पचायच् । ‘कवं चोष्णे’ इत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेश
इति हरदत्तः ॥—आढ्यसुभग-—अच्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः ॥—आढ्यकरणमिति । लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया आढ्याशब्देऽप्युपपदे यदा ल्युन् तदापि ‘खिलैनन्वयस्य’ इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् ॥—आढ्यीकुर्व-
न्त्यनेनेति । नन्विह ल्युनोऽभावेऽपि ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति ल्युडा भवितव्यमित्यत आह—प्रतिपेक्षसामर्थ्या-

स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् । ॥ कर्तरि भुवः खिण्वन्धुक्कुञ्जौ । ३।२।५७। आत्माविष्णु च्यर्थेण्यन्वयेषु भवत्सेरेती स्तः । आनाब्ज आशो भवतीति आत्मन्भवित्युः । आत्मन्भावुकः । ॥ स्पृशोऽनुवके किन् । ३।२।५८। धृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । ॥ ऋत्विग्धृक्प्रसृग्दुष्णिगास्तुयुजिकुञ्जां च । ३।२।५९। ध्याख्यातम् । ॥ स्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् । ३।२।६०। * समानान्ययोश्चेति वाच्यम् । सट्क् । सट्शः । अन्याट्क् । अन्यादृशः ॥ * क्सोऽपि वाच्यः । तारक्षः । सट्क्षः । अन्यारक्षः । ॥ सत्सृष्टि-षद्गुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३।२।६१। एभ्यः क्तिप्पादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । युसत् । उपनिषत् । अण्डस् । प्रस् । मित्रद्विद । प्रद्विद । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोध्रुक् । प्रध्रुक् । अश्व-ध्रुक् । प्रध्रुक् । वेदवित् निविदित्यादि ॥ * अग्रप्रामाण्यां नयतेर्णो वाच्यः । अग्रणीः । ग्रामणीः । ॥ भजो ण्विः । ३।२।६२। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः-स्थात् । अंशभाक् । प्रभाक् । ॥ अदोऽनञ्चे । ३।२।६८। विद स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनञ्जे किम् । अन्नादः । ॥ क्रव्ये च । ३।२।६९। अदेर्विद् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् क्रव्यात् आममांसमक्षकः । कयं तर्हि क्रव्यादोऽल्प आशर इति । पक्षमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृष्ठोदरादित्वात् । ॥ नुहः कञ्चञ्च । ३।२।७०। कामहुषा । ॥ अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते ।

दिति । तथाहि आत्मीकरणमिति रूपं ल्युट्पुनोक्तुल्यम् । न च ल्युनि मुमुह्वी स्यातामिति वाच्यम् । अनव्ययस्येति पर्युदासात् । 'ऊर्थादिच्चिङाचश्च' इति निपातसङ्गकलेन च्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च ल्युनि सति 'उपपदमतिह' इति नित्यसमासो लभ्यते, ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य समवात् । तस्यापि नित्य-समासत्वात् । न च स्त्रीप्रत्यये विशेषः, ल्युटि 'टिङ्गा-' इति सूत्रेण ल्युनि तत्रत्येन ल्युन उपसंस्थानेन च दीपस्तुल्य-त्वात् । नापि खरे विशेषः, ल्युटि क्लिप्खरेण कृञ् उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमच्चावित्युक्तमिति वाच्यम् । केवलो-त्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेतदुक्तमिह ल्युटि नेति ॥—भाष्यमते त्विति ॥ भाष्यवार्तिकलरसेन ल्युटि इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् त्रुतिरुन्मत्तमयुक्तमिति कैयटः ॥—कर्तरि भुवः—॥—अच्यन्तेष्विति । अच्चावित्यनुवर्तते अन्यथा आत्मीभवित्युः आत्मीभावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहण करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थ-मुत्तरार्थं चेति प्राश्नः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्मरितत्वादिवाननुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च । खकारो मुमर्थः । चकारः 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । अकारो वृद्धार्थः । स्यादेतन् । खिण्वन्धु इकारो मानु खणुरित्येवो-च्यताम्, एव चकारोऽपि न कृतव्यः प्रत्ययस्त्वेरेणामभिमनसिद्धेः, इकारादित्यसिद्धये इङामेने कृतेऽपि 'आगमा अनुदासाः' इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च 'कुलोकेष्णुर्वावादयश्च' इति खरमूत्रे अस्य ग्रहण न स्यात् । चकारानुबन्धमावादादिकारस्य लाक्षणिकत्वात्पल्लवलयोरसिद्धत्वेनेण इति रूपमावाचेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे तदनुबन्धस्येति परिभाषया अलङ्क-आदीण्युच एव ग्रहणं स्यान्न लेतस्य । इकारोच्चारणमामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेदन्तेव खणुजयमस्तु तत्रेति कृतं चकारानुबन्धमामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेतु चिन्त्यमेतत् । न चेह लाघवाभावादिकारोऽस्तु चकार एव भास्त्विति शङ्काम् । एकमात्रो ह्रस्वः व्यञ्जन लभमात्रकमिति सर्वसमतत्वात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तं पल्लवलयोः सामर्थ्यादस्या-ग्रहणमिति तदापातत । मुत्रपेक्षया ण्युत्तुर्कौ प्रत्युत प्रक्रियालाघवेन पल्लवलयोः करणस्योचिन्तयता सामर्थ्ययोगादिति दिक् ॥—निवृत्तमिति । ननु स्पृशेः सकर्मकलात्कर्मण्युपपदे इति चेद । अत्र प्राश्नः । पूर्वसूत्रात्कर्तरि इत्यनुवर्तते सा वानुवृत्तिः 'कर्तरि कृन्' इत्यनेनैव कर्तरि किनः सिद्धलाभार्थां सती कर्तृप्रचयार्था, कर्मण्युपपदे एकः कर्त्ता करणादौ चापर इत्येव कर्तृप्रचयस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहण व्यर्थ-मिति पूर्वमुक्त एवोक्तम् । न चेद कर्तृप्रचयार्थं तदावश्यकमिति शङ्काम् । मन्त्रस्पृगित्यादेः क्तिप् सिद्धेः । न च क्तिप् कुल न स्यादिति वाच्यम् । किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिवल्लेखे कुलसमवादिति दिक् ॥—सट्गिति । तमिवेवं पश्यन्ति जनाः स इवाथ पश्यन्ति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः ह्यर्थानुगुणत्वात् ॥—सत्सू-क्ष्मिण्—॥ षड्ल विशरणार्था सू इति द्विषा माहचर्यान्मूत्रादादिकस्य ग्रहणं न तु सुवर्तिसूत्रयोः । युजिर थोगे युज गमाथां इथोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने विद विचारणे विद गतायां त्रयाणामपि ग्रहणम् । विदल लामे इत्यस्य तु न ग्रहणम् विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वात् ॥—युसदिति । 'पूर्वपदान्-' इति पठ्य तु न भवति छन्दमीत्यनुवृत्तेः । तथा च माधः—'मनम्मु येन धुमदाभ्यधीयते' इति । 'आदिनेया दिविषद्' इत्यत्र तु सुपामादित्यात्वमिति माधवादयः । उपनिषदित्यत्र तु 'सदिरप्रतेः' इति पः ॥—अग्रप्रामाण्यामिति । 'य एषा ग्रामणीः' इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् । नीरूपप्रत्ययविष-यत्वे ज्ञेद, तेन कर्मण्यपि णलं न भवति । ग्रामनायः । ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वात् अग्रशब्दोपपदादपि णलं तेनाग्रणी-रित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥—अदोऽनञ्चे—॥—विद् स्यादिति । 'जनसनननननननन विद्' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रं लिह नोपन्यन्म । तत्र हि 'छन्दमि संहः' इत्यतः छन्दमीत्यनुवर्तनान् ॥—कामहुषेति । धेनुरिति शेषः । कामं दोग्धीति

।३।२।७५। छन्दसीति निवृत्तम् । भविष्य कनिष् बनिष् विच् एते प्रत्यया धातोः स्थः । ॥ नेदृशि कृति ।।३।२।८। वशादेः कृत इण् स्यात् । शु । सुशर्मा । प्रातरित्वा । ॥ विद्विनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।।६।४।४१। अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजाया । भोज । अबाया । विच्, रोद । रेद । सुगण् । ॥ किप्च ।।३।२।७६। अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति स्वैस्त्वैव प्रपञ्चः । उल्लासत् । पर्णध्वत् । बाहभ्रद । ॥ अन्तः ।।८।४।२०। पदान्त-स्वामितेर्वस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थाकिमित्तात्पर्येण । हे प्राण् । शास इदित्त्वम् । मित्राणि शास्ति मित्राणीः ॥ * आशासः काबुपधाया इत्वं वाच्यम् । आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः । ॥ इस्मन्त्रन्किषु च ।।६।४।९७। एषु छादेईत्सः स्यात् । तनुच्छद् । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् प्रशान् । च्छोरित्व्यूह । अक्षयूः । ज्वरत्वेर्यूह । जूः । जूरी । जरः । दूः । जूः । ऊः । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावी । जनावः । दूः । सुवौ । सुवः । सुदूः । सुम्वौ । सुम्बौ । राछोपः । मूर्छा, मूः । सुरौ । मुरः । धूर्वी, धूः । ॥ गमः कौ ।।६।४।४०। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गरात् ॥ * गमादीनामिति वक्तव्यम् । परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ * ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । लोपञ्च । अग्रेण् । अग्रेभूः । ॥ स्थः क च ।।३।२।७७। चात् किप् । शंस्यः । शंस्थाः । शमि धातोरेत्यञ्च बाधितुं सूत्रम् । ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।।३।२।७८। अजात्यर्थं सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये घोले । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामव्ययिता । ताच्छील्ये किम् ।

विग्रहः ॥—अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ॥ इह 'विजुषे छन्दसि' इत्यतो विच् प्रत्ययः । 'धातो मनिन्-' इति सूत्रान्मनिनादय-
श्चानुवर्तन्ते तदाह—मनिन्कनिदित्वादि ॥—सुशर्मैति । सुपु शृणातीति विग्रहः । प्रातः एतीति प्रातरित्वा । इणः
कनिषि 'द्वलस्य पिति-' इति तुक् ॥—अवावेति । अनुनासिकस्य आले अवादेशः सौ दीर्घनलोर्षा ॥—रोट् रेडिति ।
रुष रिष हिसायाम् । उपधागुणः जस्त्वचलैः ॥—चाहभ्रडिति पाठः । बाहदभ्राद् अयतीति विग्रहः । वृत्तां तु वहाभ्रडिति
पाठः । बहः स्कन्धः । 'अन्येयामपि दृश्यते' इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ॥—अन्तः ॥ अनितेरिति वृत्तं अन्तश्चोत्तर-
पदापेक्षो गृह्यते नानितरेपेक्षयाऽन्यभिचारादत आह—पदान्तस्येति ॥—हे प्राणिनि । अन प्राणने किप् 'अनुनासिकस्य'
इति दीर्घः । 'न डिसंयुज्योः' इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु न लोपेन भाव्यमिति सनुह्यन्तमुदाहृतम् ॥—मित्रशी-
रिति । छुसेति किप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन हलादिकिप्रत्ययपरत्वमस्ति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्येतद्वर्णप्राधान्य
एवेत्युक्तादिति भावः ॥—आशास इति । शासु अनुशिष्टौ आडः शासु इच्छायामात्मनेपदे 'शास इत्-' इत्यादिना सिद्धे
कावेव उपधाया इत्यमिति नियमार्थमिदम् । तेन आशासे इति सिद्धमित्येके । अन्ये तु विध्यर्थमेवेद न नियमार्थं प्रात्यमा-
वात् । न च 'शास इदद् हलोः' इति इत्यस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्राड्साहचर्यान्परस्परदिन एव शासेग्रहणात् । यद्यपि
संनिशास्तीति सूत्रे युक्त्ये योगकरणदासंल्लेडि आरत समारतेति पदद्वयेऽप्यडिति सिद्धान्तस्तथाप्युत्तरार्थतया परस्परपदग्र-
णानुवृत्तेरप्याकरे स्पष्टतया परस्परपदे दृष्टो यः शास्तिस्तस्मात्परस्याडिति निष्कर्षः । तथा चाऽशास्ते इत्यत्र इलपरस्परकिरेव
नास्तीत्याहुः । वस्तुतस्तु 'आशिपि लिङ्लोटौ' 'क्षियाशीः'प्रेषेषु इत्यादिनिर्देशेनैव सिद्धमिति नेदमपूर्ववातंकम् । ततश्च
इलं वाच्यमित्यस्य इल व्याख्येयमित्यर्थः । आशिषीत्यायुक्तादिनादिति दिक् ॥—सुम्बाविति । 'ओःसुपि' इति
यण् ॥—स्थः क च ॥—शंस्था इति । किपि छुसे 'बुमास्था-' इति ईल न, स्थानिवद्भावस्य अनलिवधाविति निषेधात् ।
प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूप यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनोक्तम् । ईल-
भवकारादाविति वचनाद्वाध्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईल नेति तत अतुणेडिदित्यादिसिद्धये प्रत्यय-
प्राधान्ये अल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य तत्राप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे सुभीर्वातं न सिध्देदित्यप-
रितोषेण पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशीरित्यत्र कथमिलं
भवेदिति चेत् । अत्राहुः । शासः इदिति ततः अडि नियमार्थमिदम् । अजादौ चेदिल स्यादद्वयेव नान्यत्रेति हलप्रहणं
मास्त्विति ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादौ पिति सार्वधातुके ढण इमो विधानादतृणोडित्यादि तु नियमपक्षे न सिध्यती-
त्यल्विध्यर्थमिति पक्षोऽपि स्वीकार्य इति वाच्यम् । 'उतो वृद्धिः-' इति सूत्राद्वल्प्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यत्रानिष्टवारणाय
'नाभ्यस्तस्याचि-' इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानान् । एतच्च रुचादिण एव व्याख्यातम् । स्यादेतत् । 'सुपि स्थः'
'किप् च' इति सूत्राभ्यां ककिपौ सिद्धौ तत्राह—शमीत्यादि । धातुग्रहणसामर्थ्यादि धातुमात्राद्भवन्नच प्रत्ययो हेला-
दिषु कृष्टं यथा बाधते तथा तिष्ठतेः ककिपावपि बाधेतेति 'स्थः क च' इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेव 'शमि धातोः'-
इत्यस्यानन्तरं 'स्थः क च' इति सूत्र्यतां चकारेणापि समुचिते सवर्णदीर्घेण शस्था इति भविष्यति एव चोत्सर्गपवादयोः
समानदेशतया संदर्भेऽद्विपरि लभ्यते इत्याभावाच्च न यतनीयमिति महल्लाघवमिति चेत् । अत्राहुः । अशंस्था इत्यत्र
'अक्कावक्षकौ' इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । 'कृदप्रहणे गतिकारपूर्वस्यापि' इति शस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् ।
किञ्चन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिसंखरः सिध्यतीति ॥—उष्णभोजीति । उष्ण भोजुं शीलमस्य ॥—आमन्त्र-

उष्णं मङ्गैः कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गमिह एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उक्त्यान्वामासि सतैरुपसंख्या-
मिति पठितम् । इरदक्षमाचवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धोपसर्गोऽपि णिनिः ।
स बभूवोपजीविनाम् अनुयायिवर्गः । एतत्तथो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ * साधु-
कारिण्युपसंख्यानम् ॥ * ब्रह्मणि वदः । अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुवादी । ब्रह्मवादी । ॥ कर्तयु-
पमाने । ३।२।७९। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुस्त्वपमानम् । उह इव क्रोशति उहक्रोशी । धाहु-
रावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किय् । अपूपानिव मक्षयति माषान् । उपमाने किय् । उहः क्रोशति
॥ मते । ३।२।८०। णिनिः स्यात् । स्वण्डिलवादी । ॥ बहुलमाभीक्ष्ये । ३।२।८१। पौनःपुन्ये षोले सुप्युपपदे
णिनिः । क्षीरपायिण उषीनराः । ॥ मनः । ३।२।८२। सुपि मन्वतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । ॥ आत्ममाने
खञ्जः । ३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्वतेः सुपि खञ्ज स्यात् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्वते पण्डितमन्वत्यः ।
पण्डितमानी । खिलनम्ययस्य । कालिमन्वत्या । अनम्ययस्य किम् । दिवामन्वत्या । ॥ इह च एकाचोऽप्रत्ययवच्च ।
६।३।६८। हजन्तादेकाचोऽम् स्यात् च स्वाद्यन्वत्खिदन्ते परे । औवोऽम्शसोः । गाम्मन्वः । वाम्शसोः । खिव-
मन्वः । क्षीमन्वः । नृ । नरमन्वः । शुवमन्वः । श्रियमात्मानं मन्वते श्रिमन्वं कुलम् । भाष्यकारवचनात्

यितेति । मत्रि गुप्तपरिभाषणे नुरादिराहूर्ध्वः । इदित्वाभुम् । ताच्छीत्यस्य विवक्षितलाभुन् । अत एव 'न लोक-' इति
निषेधात् ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता ॥—उपसर्गमिह एवेति । 'सत्सूद्विष-' इति सूत्रे उपसर्गोऽपीत्युक्तलाहु-
पसर्गमिहस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुप्रग्रहणं कृतमिति भावः ॥—भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये
द्विविति वर्तमाने पुनः सुप्रग्रहणं किमर्थमनुपसर्गं इत्येव तदभूत् इदं तु सुप्मात्रे यथा स्यादुदासाराणिष्यः ऋत्यासारिष्य इति ।
अस्यायमाशयः । 'सत्सूद्विष-' इति सूत्रे 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते तच्च उपसर्गंतरपरम् । उपसर्गोऽपीति वृथ-
शुक्लः । तदिहानुवर्तमानमर्थधिकारादुपसर्गंतरपरमेव स्यादिति निष्कर्षेण तु मा भूदिह सुप्रग्रहणमुपसर्गोपीत्यंशस्याप्य-
नुवृत्त्या निर्बाहात् । सर्वथापि सुप्मात्रे उपपदे णिनिः न लनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—
प्रसिद्धञ्चेति । एवं च पाणिनीयानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोऽपि निर्बोध एव । अमरश्च प्रायुद्ध । 'लिङ्गशेषवि-
धिर्वापी विशेषैर्यथाधातितः' इति दिक् ॥—साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । 'आ केः' इति सूत्रे हि तच्छी-
लत्प्रत्ययकं साधुकारी एवमेतत् तच्च ताच्छीत्यं विनापि णिनी सख्येव सगच्छते ॥—ब्रह्मणि वदः । इदं तु वाचनिकमेव ।
अताच्छील्यार्थमिदम् । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य ताच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारि-
परतया व्याख्यानं कृतम् । आ केरित्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेणिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छेतेति चेत् ।
अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः । 'सुप्यजातौ-' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः उपसंहयानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि
णिनिः 'आवदयकाद्यमर्थयोगिनिः' इत्यावदयके णिनिस्तु तद्धर्मं पर्यवस्यति न लिह 'आ केः' इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति ।
ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकलात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थ-
नमिति चेत् । अत्र नव्याः । 'सुप्यजातौ-' इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् । ब्राह्मणानाम-
श्रवितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—मनः । बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मनं ज्ञानं इति दैवादिकस्त्वैव
ग्रहणं न तु मनो अवबोधन इति तानादिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे स्वधि इत्यनेव भवति न तृप्रत्ययस्तदाह—मन्वतेरिति ॥
आत्ममाने—। मननं मानः, भावे घञ्, आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठा समासः । स्वपथीय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन
सन्निहितकर्ता स्वपदार्थस्तदाह—स्वकर्मक इत्यादि ॥—चादिति । ननु वामरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति
किमर्थश्चकार इति चेत् । अत्राहुः । चकारेण विच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते । तेन 'करणे यजः' इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते
न तु खञ्, एवं चोक्तप्रयोगानुसारेण चानुकृष्टं नोत्तरत्रेतीह न प्रवर्तते इति ॥—पण्डितमात्मानमिति । एक-
स्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो
यज्ञदत्तस्य ॥—कालिमन्वतेति । 'क्षियाः पुवत्-' इति प्राप्तं पुंवद्भावं वाधिला परलाद् इह । यत्त्वत्र 'यवइमामिनोः'
इति प्राप्तः पुवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं, तद्वमसोक्तमेव, मानिनरूपामावस्य स्पष्टत्वात् ॥—दिवामन्वतेति । अधिक-
रणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् ॥—इह च एकाचः—। अमृग्रहणमिहावर्तते, तत एकेन अम् विधीयते
परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह—स्वाद्यन्वदिति । एव च 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा, अत
एव परश्च भवति । औवोऽम्शसोरित्यत्र शस्य साहचर्यात् सुवेवाम् एष्यत इत्युक्तलादौत आकारश्च भवतीत्याशयेनो-
दाहरति—गाम्मन्व इति ॥—नरमन्व इति । 'ऋतोऽदि'—इत्यादिना गुणः ॥—भाष्यकारेति । अयं भावः । यथा
प्रष्टादयः शब्दाः पुंयोगास्त्रिधा वर्तन्ते प्रष्टी गणिकेति तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तखलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्तते, तत्र 'इसो

भीषणस्य हस्ते मुममोरभावश्च । ॥ भूते । ॥ ३१२।८४। अधिकांशोऽयम् । वर्तमाने कश्चित् बाधः । ॥ करणे यजः । ॥ ३१२।८५। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्वाकर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमबाजी । अग्निष्टोमबाजी । ॥ कर्मणि हनः । ॥ ३१२।८६। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सह चेति बाधदधिक्रियते । ॥ ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् । ॥ ३१२।८७। एषु कर्मसुपपदेषु हन्तेभूते किप्स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिव्येव हन्तेरेव भूते एव क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिव्येव क्तिवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् । ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ॥ ३१२।८९। सौ कर्मादिषु च कृञः किप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्तिवेवेति नियमाकर्म कृतवानित्यन्त्रान् । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न किप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति चेति

नपुंसके— इति ह्रस्वः । मुम् तु न अपवादेनामा बाधात् । ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यमो लुक् । न चैव गामन्य इत्यादावपि ‘घुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति लुक् स्यादिति बाध्यम् । अम्विधिसामर्थ्यादेव तद्वाधादित्याहुः । अम्प्रत्ययस्तु ‘मध्येऽप-
वादा’ इति न्यायेन ‘घुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति लुक्मेव बाधते न तु ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति लुकमिति भाष्यादी स्थितम् । स्यादेतत् । नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्ति कथमत्रापवादेन अमा बाधादित्युक्तिः संगच्छेत ‘अरुद्विषत्—’ इति सूत्रे हि अन्तप्रहणस्य समीपवाचिलेन ‘खिलनव्यवस्य’ इति ह्रस्वे कृते पश्चान्नुमिति व्याख्यातत्वात् । सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतः सिद्धेऽपि ह्रस्वे यथा ‘खिलनव्यवस्य’ इति पुनर्ह्रस्वो मुख्यं स्वीक्रियते तथाऽत्रापि भवेदित्यस्येव मुमः प्राप्तिरिति ॥—भूते ॥ धातोरित्यधिकाराद्वाच्यस्य विशेषणमिदम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः ॥—करणे ॥ स्वरितलाणिनिरेवानुवर्तते न तु सख इत्याह—णिनिः स्यादिति । सोमेन क्ताविशेषेण याग कृतवानित्यर्थः ॥—अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागस्त लक्षणयाऽग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् । अग्निष्टोमः फलभावनयां करणमिति ॥—कर्मणि हनः ॥—पितृव्यघातीति । अत्र काशिका । कुप्तिप्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् चोर हतवानिति । यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिसामान्यादिदं लभ्यत इत्याहुः ॥—चतुर्विध इति । अयमाशयः । इह सूत्रे धृतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽन्तरं प्रकृतिलाङ्घनित-
स्ततः परिशेषाद्भूत इति । किप् तु सर्वान्ते निर्देष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेव वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिषुपपदेषु हन्तेभूते क्तिविति । एव स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन निष्कोऽत्र भवन्ननन्तरं भवति ततश्च ब्रह्मादिव्येवैव-
वधारणे हन्तेस्तदनन्तरं निर्देष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलं नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे लनन्तरलाङ्घिशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धालन्तरनिवृत्तिफलकः, ब्रह्मादिषु हन्तेभूते एव क्तिवित्यवधारणे तु किप्-
न्योरानन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेभूते क्तिवेवेति वचन-
व्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अपृष्टमाणवि-
शेषात्तु चतुर्विधस्यापीह प्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिव्येव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले
चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव पुरुष हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । अरिहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति अरिहा स चासौ
योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुष हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः ।
ब्रह्मादिषु हन्तेरेवैत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्धालन्तरादपि भवत्येव । इत्र जयति जेष्यति
वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु इत्र जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्तिविति प्रत्ययनियमेऽपि
ब्रह्मादिव्येत्युक्तेरुपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः किप् भवत्येव पुरुष हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा, अरिहेति
प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते क्तिवेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिव्येत्युक्ते-
रुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव पितृव्य—हतवान् पितृव्यघाती, इह ‘कर्मणि हनः’ इति भूते णिनिः । काल-
नियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते निष्ठा तु भवत्येव । इत्र
हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाश्रित्य । तस्यायमाशयः । धातुकाले हि नेह सूत्रे धृतौ किं उ
प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्तयोरेवोपरोधो न्याय्यो न तूपपदप्रत्यययोः ध्रुसुपस्थापितत्वात् । एव न्यायो-
पपद्येन भाष्येन सह विरोधाद् क्षतिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यत्किं ह दत्तेनोक्तं धातूपपदविषयं नियमद्वयं
भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदप्रहणं प्रासादिकमित्यवधारयम् ॥—सुकर्म—॥—त्रिविध
इति । धातुनियमस्तिह नेष्यते इति भावः ॥—क्तिवेवेतीति । भूते क्तिवेवेति प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलककालनि-
यमादित्यर्थः ॥—कृञ एवेतीति । सुकर्मादिषु कृञ एवेति धालन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः । भूत
एवेतीति । भूत एव क्तिविति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः ॥—स्वादिव्येवेतीति । स्वादिव्येव

दीर्घः स्यात् ॥ **॥ शिवो दीर्घात् ॥** ८।२।४६। **दीर्घः शिवो निष्ठातस्य नः स्यात् ।** शीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्रुतः किति । श्रितः । श्रितवान् । श्रुतः । श्रुतवान् । श्रुतः ॥ * ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः ॥ तेन एकाप्यवाचेद । कर्तुः । नुतः । नुतः । **॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च इः ॥** ८।२।४७। रेफकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्देकारस्य च । शृ । श्रुत इत् । रपरः । गत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वाच्चेह । कृतस्यापलं कार्तिः । मित्रः । छिन्नः । **॥ संयोगादेरातो धातोर्वचतः ।** ८।२।४८। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्थानः । ग्लानः । **॥ त्वादिभ्यः ॥** ८।२।४९। एकविंशतेर्त्वादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ * दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ दु गतौ । दूनः । दृढ उपताप इत्यर्थं तु न गृह्यते सातुबन्वक्त्वात् । सृदुतया दुतयेति भावः । गूनः ॥ * पूषो विनाशे ॥ पूता यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमव्यत् ॥ * सिनोतेर्प्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ सिनो प्रासः । प्रासेति किम् । सिता पाशेन सूक्री । कर्मकर्तृकेति किम् । सिनो प्रासो देवदत्तेन । **॥ ओदितश्च ॥** ८।२।४५। भुजो । भुम्रः । दुओषि । उच्छूनः । ओहाङ् । ग्रहीणः । स्वाद्य ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीकः पाठसामर्थ्याच्चेद । श्वीनः । **॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः ॥** ६।१।२४। द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे इयैकः संप्रसारणं स्याद्विद्यायाम् । **॥ इयोऽस्पृशे ॥** ८।२।४७। इयैको निष्ठातस्य नः स्यादस्पृशेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं वृत्तम् । अस्पृशे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतासंकुचित इत्यर्थः । **॥ प्रतेश्च ॥** ६।१।२५। प्रतिपूर्वस्य इयः संप्रसारणं स्याद्विद्यायाम् । प्रतिशीनः । **॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥** ६।१।२६। इयः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिदयानं वृत्तम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः । **॥ अञ्जोऽनपादाने ॥** ८।२।४८। अञ्जो निष्ठातस्य नः स्यात् त्वपादाने । **॥ यस्य विभाषा ॥** ७।२।१५। यस्य क्वचिद्भिभाषयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इष्ण स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां बेदत्वादिह नेद । समक्रः । अनपादाने किम् । उदकमुदकं कृपात् । नत्वस्यासिद्धत्वाद्भवेति त्वे प्राप्ते ॥ * निष्ठादेशः पठन्

भावः ॥—**क्षियो**—॥ क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः द्वयोरपि ग्रहणम् ॥—**क्षितः काम** इति । अन्तर्भावितप्यर्थत्वेन सकर्मकलातकर्मणिः क्तः । एतच्च क्षितोतमनेदिममिति मन्त्रव्याख्याया माधवग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामेनेत्यानुदाहरणीयम् । इण् निषेधसूत्रं स्मारयति—**श्रुतः कितीति ॥**—**श्रुत** इति । दृष्ट शब्दे ॥—**नुत** इति । शुस्तुती ॥—**वृत्** इति । वृद् समचौ वृत् वरणे ॥—**रदाभ्याम्**—॥ इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते न निष्ठां तेन चरितमुदितमित्यत्र न, तकारस्येता व्यवहितलातदेतदाह—**परस्य निष्ठातस्येति ॥**—**बहिरङ्गत्वेनेति** । निष्ठातकाराद्बहिर्भूततद्वितनिष्ठप्रत्ययमाश्रित्यादस्यादेरनो विधीयमानलाद्बहिर्बहिरहेति भावः ॥—**द्राण** इति । श्रु कृत्सायां गतौ ॥—**ग्लानः ग्लान** इति । ग्ले ग्ले हर्षक्षये ॥—**एकविंशतेरिति ॥** त्रयादिषु प्वाद्यो धाविंशतिः पठ्यन्ते, तत्र पूष विहाय त्वाद्यो हेयाः ॥—**जीन** इति । सिद्धलान्निललाच्च ‘ग्रहिज्या’ इति संप्रसारणे कृते ‘संयोगादेरातः’ इत्यस्याप्राप्तिः ॥—**गून** इति । गु पुरीषोत्सर्गे ॥—**विनष्टा** इति । धातूनामनेकार्थत्वात्पूष पवनइत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः ॥—**सिनोतेरिति** । शिष् बन्धने । प्रासरूपं कर्म प्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः ॥—**सिनो प्रास** इति । पिण्डीक्रियमाणो प्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तुलमिति बोध्यम् ॥—**प्रासेति किमिति** । प्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः ॥—**कर्मकर्तृकेति किमिति** । प्रासकर्मकस्येवेवास्तु कर्तृपद किमर्थमित्यर्थः । कर्मपद विहाय प्रासकर्तृकस्येत्युक्तौ तु प्राप्तेन कण्ठं सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् ॥—**भुम्र** इति । भुजो कंठिन्ये, न त्वस्यासिद्धत्वात् श्लि परतः कुलम् ॥—**उच्छून** इति । श्वयतेर्यजादिलात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च ‘हलः’ इति दीर्घः ॥—**ग्रहीण** इति । ‘डुमास्था’ इति ईलम् ॥—**सून** इति । पूह प्राणिप्रसवे ॥—**दून** इति । दृढ परितापे ॥—**ओदिन्मध्ये** इति । यदि डीड इद स्यात्तर्हि धातोः परो निष्ठातकारो न संभवतीति नलार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिता व्यवधाने नल भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । लघ्यानुरोधेन इहभाषकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु सत्यपि इहाममे सवर्णदीर्घं चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिता व्यवधानं नास्त्वैतौटं सिध्यतीत्याहुः ॥—**संश्यान** इति । त्वैद् गतावित्यस्य ‘आदेच’ इत्यात्वे ‘संयोगादेरातः’ इति निष्ठातस्य नः ॥—**यस्य विभाषा ॥** यत्वेत्याधेधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्याधेधातुकस्येत्यर्थः ॥—**समक्र** इति । अञ्जु गतिपूजनयोः, सपूर्वः, नलस्यासिद्धत्वात् श्लि परतः कुलम् ॥—**उदकमिति** । उदकमित्यर्थः । अकमिलेत्यु अञ्जु व्यक्तीत्यस्य न लब्धेः । तेनात्र नलाभावः ॥—**वृक्च** इति । श्रोत्रवृच्छेदने, ‘ग्रहिज्या’ इति संप्रसारणम् । नलस्यासिद्धत्वात् ‘स्कोः’ इति सलोपः ‘वोःकुः’

स्वरप्रत्ययेऽङिषु सिद्धौ बाध्यः ॥ इणः । इणवाच् । ॥ परिस्कन्दः प्राच्यमरतेषु । ८।३।७५।
 पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेष्वेति
 विकल्पः । सम्भेरिति चार्थे प्राप्ते । ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८।३।११४। अत्र चत्वं न स्यात् । ॥ दिवोऽधि-
 जिगीषायाम् । ८।२।४९। दिवो निष्ठातस्य नः स्वाद्विजिगीषायाम् । द्युनः । विजिगीषायां तु । द्युतम् ।
 ॥ निर्वाणोऽवाते । ८।२।५०। अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातलोपकर्ता न । निर्वाणोऽधि-
 शुनिव । वाते तु निर्वातो वातः । ॥ शुषः कः । ८।२।५१। निष्ठात इत्येव । शुष्कः । ॥ पचो वः । ८।२।५२।
 पक्वः । ॥ क्षायो मः । ८।२।५३। क्षामः । ॥ स्यः प्रपूर्वस्य । ६।१।२३। प्रात् स्यः संप्रसारणं स्वादिष्ठायाम् ।
 ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५४। निष्ठातस्य भो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रास्तिम् । स्त्यामः ।
 ॥ अनुपसर्गात् फुलक्षीबहुशोल्लाघाः । ८।२।५५। जिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्वत्वेकदे-
 शस्वापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु कप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्त्येदोऽभावश्च
 निपात्यते । क्षीभो मत्तः । कृशस्त्युः । उल्लाघो रीतोगः । अनुपसर्गात्किम् । ॥ आदितश्च । ७।२।१६। आकारेणो
 निष्ठाया इणं स्यात् । ॥ ति च । ७।४।८९। चरफलोरेत उत्सापादौ किति । प्रकुलतः । प्रक्षीषितः । प्रकृषितः ।
 प्रोह्यतः । कथं तर्हि लोभद्रुमं साधुमतः प्रकुलमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ।
 * उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥ ॥ नुव्विदोन्वन्नाग्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५६। एभ्यो निष्ठा-
 तस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद् विचारणे रौधादिकएव गृह्यते अन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः ।
 वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी । ॥ भ्वीदितो निष्ठायाम् । ७।२।१४। भवतेरीदितश्च निष्ठाया इणम् ।
 उन्नः । उन्नः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः । ॥ न ध्यात्वापृमूर्द्धिमदाम् । ८।२।५७। एभ्यो
 निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूतः । शालोपः । मूर्तः । मत्तः । ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८।२।५८।
 विन्दुतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा
 गमहनेति कसौ वेदत्वादिव नेद । ॥ भित्तं शकलम् । ८।२।५९। भित्तमन्यम् । ॥ ऋणमाधमर्ण्ये । ८।२।६०।

इति कुलं च । ऊदित्वेन वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया इडभावः । नुद्विधिलादेशविनामेषु वगैकदेशस्यापि वर्णत्वेन
 प्रहणादकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति 'अदृक्पवाङ्-' इति नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा । ऋवर्णाञस्य
 णत्वमिति यथाश्रुतपक्षेण णत्वनिषेधार्थं क्षुभादिषु वृमनशब्दपाठादकारं निमित्तीकृत्यापि 'अदृक्पवाङ्-' इति णत्वं भ-
 वत्येवेति दिक् ॥—परिस्कन्दः ॥ अचि निपातनम् । अच वा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥—द्यून इति ॥
 'च्युः शङ्-' इत्युट् । क्षीणः इत्यर्थः ॥—द्युतमिति । विजिगीषया हि तत्राज्ञाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥—
 निर्वाणो वाते ॥ वा गतिगन्धनयोः, निपूर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वे णत्वम् ॥—वातश्चेत्कर्ता नेति । एवं च वातेन
 हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः ॥—निर्वात इति । 'गल्यार्थकर्मक-' इति कर्तरे कः । नितरां वातो गत
 इत्यर्थः ॥—शुष्क इति । शुष् शोषणे ॥—क्षाम इति । क्षे क्षये 'आदेचः-' इत्यात्वम् ॥—प्रस्तीमः प्रस्तीत
 इति । स्त्यू छ्यं शब्दसघातयोः । आले कृते 'सयोगादेः-' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घः
 पश्चाद्यन्तत्वादनन्तत्वयोर्विरहाच्च नत्वम् । संस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येव ॥—क्षीबादिष्विति ॥ क्षीवृ मदे, कृश तनुत्वे,
 लाघु शक्तावुत्पूर्वः, एभ्यः कः । ननु फुल्ल विकसन इत्यस्मादुल्लाघेन पचाद्यचि इतराभ्यामिगुपचलक्षणे कप्रत्यये च
 फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति तर्हि सूत्रेणेत्यत आह—सूत्रं त्विति । निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठा च
 व्यजनादित्याद्युदात्तस्य च सिद्धयर्थमिति बोध्यम् ॥—उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रकुल इति च फुल्लः पचाद्यच्
 सिद्धं, तथापि उत्फुल्लसंफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥—नुद—'रदाभ्याम्'—'सयोगादेरातः'—इति निले प्राप्ते ङील्यस्या-
 प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ॥—वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । 'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । वेत्ते-
 विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विदन्तेः' इति ॥—नुन्नः नुत्तः इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः ॥—न ध्या—'ध्वे
 चिन्तायाम् । ह्या प्रकथने । पू पाळनपूरणयोः । मुच्छां मोहसमुच्छाययोः । मदी हर्षे ॥—पूत इति । 'श्रुकः किति'
 इति इणनिषेधः । लोपविधिं स्मारयति—'शालोप इति ॥—मूर्त्त इति । 'आदितश्च' इति नेदः ॥—मत्त इति । 'भ्वीदितः-'
 इति नेदः ॥ वित्तेर्ज्ञानार्थकद्विदेरिडा भाव्यं सत्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेशे भोगप्रत्यययोर्द्विचिर्न संभवतीत्याशयेनाह—वि-
 न्दतेरिति । विदु लाभ इत्यस्येत्यर्थः । मुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे—भोग्ये
 प्रतीते चार्थे इति ॥ भित्तं शकलम् । भिदेः के । 'रदाभ्याम्'—इति प्राप्तनलस्याभावो निपात्यते । 'भित्तं शक-
 लकण्डे वा' इत्यमरः ॥—भित्तमन्यदिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥—ऋणमाधमर्ण्ये ॥ अयं दुःखप्रदमृणमस्य सोऽयमर्णः

आवाहोः के तस्मात् नर्त्त निपात्यते अथर्ववेदहारे । अतस्तन्वा । ॥ स्फायः स्फी निष्ठावाम् । ११२२ ।
 पवितः । ॥ इति निष्ठावा । ७२१७७ निरः कुपो निष्ठावा इह स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ।
 निष्कृषितः । ॥ वसतिभूयोरेह । ७२१५२ । आभ्यां स्वानिष्ठयोर्मिलमिदं स्यात् । उचितः । कुचितः । ॥ अश्लोः
 पूजायाम् । ७२१५३ । पूजार्थादश्लोः स्वानिष्ठयोरेह स्यात् । अश्लितः । गतौ तु अक्तः । ॥ लुमोऽविमोहने । ७२१५४ ।
 कुभः स्वानिष्ठयोर्मिलमिदं स्यात्तु गार्ध्वे । लुभितः । गार्ध्वे तु लुब्धः । ॥ क्रिशाः स्वानिष्ठयोः । ७२१५५ इत्यु
 स्यात् । क्रिशा उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्रिभू विषाधने । अस्य स्वार्थां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्रि-
 भितः । छिष्टः । ॥ पूजश्च । ७२१५१ । पूजः स्वानिष्ठयोरेह स्यात् । ॥ पूजः कत्वा च । १२१२२ । पूजः कत्वा
 निष्ठा च सेदं किञ्च स्यात् । पवितः । पूतः । स्वप्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्तवैव संबध्यते । ॥ निष्ठा शी-
 त्विदमिदिविद्विधधृषः । १२१२१ । पुन्यः सेपिण्डा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यस्तु निष्ठा-
 स्वर्थः । शोध्यतः शोध्यतवान् ॥ * आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । ॥ आदिकर्मणि कः कर्तरि च । ३४७१ । आ-
 दिकर्मणि यः कः स कर्तरि स्यात् चान्नार्थकर्मणोः । ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७२११७ । भावे आदिकर्मणि
 चावितो निष्ठाया इडा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । शिविदेति श्वादित्र गृह्यते । शिविः साहचर्यात् ।
 शिव्यतेस्तु श्वितिव इत्येव । शिमिदा । शिविदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रह्वेदितः । प्रह्वे-
 दितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेद्विम् प्रस्त्रिभः । प्रस्त्रिभं तेनेत्यादि । ॥ मृष्टस्तितिक्षायाम्
 । १२१२० । सेपिण्डा किञ्च स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपक्षयितं वान्धवम् । अविस्मयमित्यर्थः ।
 ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १२१२१ । उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेपिण्डा वा किञ्च स्यात् ।
 द्युतितम् । द्योतितम् द्युदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रद्युदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधा-
 किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्पाणम् । सेदकिम् । कुष्टम् ॥ * श्रुत्विकरणेभ्य एवेभ्यते ।
 नेह । गुण्यवेर्गुभितम् । ॥ निष्ठायां सेटि । १६४५२ । गेर्लोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । शीदित इति
 नेद । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गृह्, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेङ्कत्वादिभावे प्राप्ते द्विती-

तस्य भाव आधमर्थं तेन व्यवहारविशेषो लभ्यते ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतीत्याद्येन व्याचष्टे—अधमर्णव्यवहार
 इति । स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः सम्बन्धो भवतीत्युत्तमर्णोऽपि प्रयोगो न विरुध्यते । लक्षणाया तु ‘धारेरुत्तमर्णः’ इति निर्देशो
 लिङ्गम् ॥—स्फायः स्फी ॥ स्फाया इद्वौ, कथं तदि स्फीतिकाम इति स्फीतमाचष्टे इति ष्यन्तादच इ, अलोपणि-
 कोपी ॥—यस्येति । ‘निरः कुपः’ इति विकल्पितेद्लादिति भावः ॥—उषित इति । यजादिलात्संप्रसारणम् ।
 ‘शासिबसि—’ इति षः । वसतीति शपा निर्देशः स्पष्टार्थः । वस्तेः सेदकलाद्रवितव्यमेवेता ॥—भुषित इति । एवं च ‘तस्या-
 ल्लोषा कुषितस्य’ इति प्रयोगो निर्बाध एवेति क्षुधेधातोर्भावे किपि तारकादिवादिताजिति धातुश्रुतिषु यदुक्तं तन्नाद-
 त्वन्यम् । समानन्वायतया कुषितादावुपयोक्ष्यत इति वा कथञ्चिन्नेयम् ॥—अश्लोः ॥ उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते
 निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इति निषेधे वचनम् ॥—अश्लित इति । ‘नाभेः पूजायाम्’ इति नलोपनिषेधः ॥—अक्त
 इति । ‘अनिदिताम्—’ इति नलोपः ॥—लुमो—‘तीषसह—’ इति क्त्वाया विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥
 —पूजश्च ॥ ‘श्रुकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥—पूजः कत्वा च ॥ ‘न कला सेद्’ इत्यनेनैव सिद्धे कलाप्रह-
 णमिह व्यर्थमित्यत आह—उत्तरार्थमिति ॥—क्तवैवेति । न तु निष्ठा चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥—शोध्यत इति ।
 ‘एरनेकाचः—’ इति यण् ॥—आदिकर्मणि इति । आद्येषु क्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावाज्ज्ञातं न प्राप्नोतीति
 वचनम् । आदिकर्मणि कस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः ॥—चादिति ॥ अन्यथा तत्कौण्डिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्या-
 दिति भावः ॥—प्रस्वेदित इति । चशब्द आदिकर्मणोत्तरार्थः, स्वेदितमित्यादि भावे ॥—श्वादित्रेति । शिविदा स्ने-
 हनमोचनयोरिति पठितः ॥—स्विद्यतेस्त्विति । श्विदा गात्रप्रक्षरणे इति दिवादिषु पठितस्य श्वितिव इत्येवेति किञ्च नि-
 वेधाभावादिति भावः । न च श्विदेति दैवादिषोऽपि भेदिति वाच्यम् । हरदत्तप्रत्ययविरोधादिति भावः । अत्र हरदत्तः
 शिविदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादि गृह्यते न तु शिविदा अन्यके शब्दे इति श्वादिषु मिदिना साहचर्यादित्याह । त-
 च्चिन्त्यम् । श्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह—दिवादी भ्वादी चेति ।
 श्विदादीनामादितवेतीत्य निषेधात्सेपिण्डा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठादाहता ॥—अविस्पष्टमिति । मृष्ट धातोस्तितिक्षा-
 यामेव हृत्सिस्त्वेऽपि सूत्रस्थितितिक्षाप्रहणमेव ज्ञापयत्यनेकार्था धातव इति ॥—रुचितमिति । रुच दीर्घा ‘गैत्यर्थोऽक्रमक-’
 इति कर्तरि कः ॥—कुष्टमिति । कुष्ठ आन्धाने रोदने च ब्रह्मादिषु मत्तेषु लम् ॥—गुधितमिति । गुध परिवेष्टनं दिवादि ॥—
 संप्रसारणमिति । वत्सित्वपीत्यनेन ॥—शून इति । इत्येव गतिरुक्तः । ‘हृक्’ इति दीर्घः ‘भोदितव’ इति निष्ठातस्य नः ॥—
 गूढ इति । ‘यस्य विभाषा’ इति नेदं वक्तव्यइत्योपदीर्घाः ॥—वतः वत इति । ‘अनुदातोपदेश—’ इति नलोपः ॥—सनि-

वाञ्छितेति सूत्रे निपातनादि । पठितः । सेऽसिञ्चीति वेद्वत्वासिद्धे कृन्तत्वादीनामीदृशेवाभिसत्त्वज्ञापनाद्वा । तेन चाञ्चितमिभराजधिवेत्वादि । यस्य विभाषेत्त्वैकाच इत्येव । इतिश्रितः । ॥ ध्रुवश्चस्वान्तध्मात्तल्लङ्गिहधिरिच्छ-
काण्टवाढानि मन्थमनस्तमःसक्तविस्पष्टस्वरानायासभुशेषु ॥ ७।२।१८ ॥ ध्रुवोऽदीन्यथावतिष्ठावि विपा-
त्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु बाष्पेषु । प्रवप्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्थनदण्डम् । ध्रुवो मन्थमेव । स्वान्तं मयः ।
ध्वान्तं तमः । कर्णं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिच्छः स्वरः । म्लेच्छ रेन् अवयो-
रुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते । काण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावाप्यायवस्थापं
प्रव्यं काण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु ध्रुमितम् । ध्रुवो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ।
स्वमितम् । ध्वमितम् । कर्णितम् । म्लेच्छितम् । विरेमितम् । कर्णितम् । बाहितम् । ॥ ध्रुषिदासी वैयात्ये ।
७।२।१९ ॥ एतौ निष्ठायामविनये एवानिटा स्तः । प्रष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धञितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु
वैयात्ये ध्रुषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । प्रष्टेरादित्वे कलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु
भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । प्रष्टम् । धञितम् । प्रष्टः । प्रधञितः । ॥ दृढः स्थूलबलयोः ॥ ७।२।
२० ॥ स्थूले बलवति च निपात्यते । दृढ इहि वृद्धौ । क्लेशदभावः । तस्य उत्थम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च ।
इदितो इदितोऽन्यः । ॥ प्रमौ परिवृद्धः ॥ ७।२।२१ ॥ दृढ इहि वृद्धौ । निपातनं प्राप्तम् । परिवृद्धितः परिवृद्धि-
तोऽन्यः । ॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ ७।२।२२ ॥ कषो निष्ठाया इण् स्यादेतयोर्ययोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च ।
स्वाकष्टं कृच्छ्रमाभीक्ष्णम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्थम् । ॥ ध्रुषिरविशब्दने ।
७।२।२३ ॥ ध्रुषिर्निष्ठायामनिदं स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । ध्रुषितं वाक्पथम् । शब्दने प्रकटीकृताभिप्रा-
यमित्यर्थः । ॥ अदं संनिविभ्यः ॥ ७।२।२४ ॥ एतत्पूर्वादौर्निष्ठाया इण् स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । ध्वर्णः । अर्दि-
तोऽन्यः । ॥ अमेभ्माविद्वयं ॥ ७।२।२५ ॥ अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभर्दितमन्थम् । ॥ णेरध्ययने
षेट्कत्वादि । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः' इति वचनात् ॥—कृन्तत्वादीनामिति । 'श्रीदितः—' इति
निष्ठायामनिद्वर्क्य कृती छन्देन वृत्ती हिंसाग्रन्थनयोः वृत्ती गात्रविक्षेप इत्येतेषामीदित्यकरणेन 'यस्य विभाषा' इत्यस्या-
नित्यत्वज्ञापनाद्वा पठित इति सिद्धमित्यर्थः ॥—ध्रुवश्च ॥ ध्रुम सचलने 'शषस्तथो—' इति धत्वम् । स्वन ध्वन शब्दे ।
इदभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः—' इति दीर्घः । लो सङ्गे म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे 'प्रक्ष—' इति षत्वे ध्रुत्वम् । रेभृ शब्दे फण गतौ
दीर्घः ध्रुत्वम् । बाह् प्रयत्ने इदभावे उत्पद्यत्वध्रुत्वदलोपाः । अनायासशब्देन तत्साध्यो लभ्यत इत्याह—अनायाससाध्य
इति । 'ध्रुण्यमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सथोऽभिषुल्य पूत्वा यत्पीयते तत्काण्टम्' इत्याहुः ॥—वेदभाष्ये इति । 'तद्वै
नवनीतं भवति घृतं देवानां काण्ट मनुष्याणाम्' इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥—अन्यत्र त्विति । मन्थादेरवा-
च्यत्वे त्वित्यर्थः ॥—ध्रुषिदासी ॥ निष्ठाया प्रागल्भ्ये । शसु हिंसायाम् । अनयोः 'आदितः—' यस्य विभाषा' इति सूत्राभ्यामि-
दप्रतिषेधे हि सिद्धेऽन्यनयोर्वैयात्य एवानित्यत्वं नान्यत्रेति नियमार्थमित्याह—अविनये एवेति । विरुद्धं यातो विघातः अ-
विनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु ध्रुवेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्या-
माह—नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—अत एवेति ॥—माधवस्त्विति । एवं च आदि-
त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्य तदेव चिन्त्यमिति भावः ॥—दृढः स्थूल— । बलमस्मास्तीति बलः 'अशौ आदि-
भ्योऽच्' । तदाह—बलवतीति ॥ स्थूले मांसलः स च निर्वलोऽपि, बलवान् कृशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः ॥—
तस्येति । तकारस्येत्यर्थः ॥—हस्येति । ननु 'होढः' इति ढले ढोढे लोपेर्नव सिद्धमिति तस्य ढलं हस्य लोपश्च न नि-
पात्यतामि चेन्मैवम् । तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रविमेत्यत्र 'र ऋतो ह्लादल्लघोः' इति रभावो न स्यात्परिब्रज्य गत
इत्यत्र 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादिशो न स्यात् । परिब्रज्यापल्य पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ् स्यात् । अतो-
ऽसिद्धलनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम् । अत एव 'दृलोपे' इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राप्नो ग्रन्थस्य
प्रामादिकतामभिप्रेत्य ढोढे वृढ इति प्रत्युदाहृतम् ॥—प्रमौ— । निपातनमिति । हलोपे प्रयोजनमपि प्रदिमा परिब्रज्ये-
त्यादिसिद्धिरिति प्राग्वदेव बोध्यम् ॥—कृच्छ्रगहनयोः— । कृच्छ्र दुःखं तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते, कषतिर्हिंसार्थः ॥
—कष्टो मोह इति । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥—ध्रुषिरवि— । ध्रुषिरविशब्दार्थ इति भ्वादिः ध्रुषिरविशब्दने इति नुरारिर्द्वि-
योरपि सामान्येन प्रहणम् । ननु विशब्दनामादुषेक्षुरादिणिचा भाग्यं ततश्च णिचा व्यवधानाद् ध्रुवेः परा निष्ठा नास्तीति
कथमिण्निषेधप्रमङ्गः, किं च विशब्दने लिण्निषेधामावाण्णिच्युपचाराणो 'निष्ठायां सटि' इति णिलोपे च धोषितं वाक्पथमि-
त्यपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनेप्रतिषेध एव ज्ञापकः विशब्दनायस्य नुरादिणिजनित्य इति नास्त्युक्त-
दोष इति दिक् ॥—अमेः— । निषेधेण दूरं विदूरं ततोऽन्वदविदूरं तस्य भाव आविर्द्वयम् । ब्राह्मणादित्याख्यम् । अ-
स्मादेव निर्देशात् 'नन्पूर्वात्तलुपत्वात्—' इति निषेधो न भवति । सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरत्वात्प्रहणपतेः, तदेत-
द्धनयन्याचष्टे—नातिदूरं नासन्नं वेति । एवं च सामीप्य इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥

बुधम् । ७।२।२६ । अन्ताद्भूतेः कल्पेदभावे गिलुक्पापीयमानेऽर्थे । ह्रस्वः छन्दश्चात्रेण । संपादितम् अधीतमिति पाठः । अन्यत्र तु वर्तितं रज्जुः । ॥ श्रुतं पाके । ६।१।२७ । आतिश्रयस्योः के ऋभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । श्रुतं क्षीरं । स्वमेव विच्छिन्नं पकं वेत्यर्थः । क्षीरहविष्यामन्वपु आणं अपितं वा । ॥ वा दान्तशान्तपूर्ण-दस्तस्फटच्छन्नज्ञासाः । ७।२।२७ । एते णिषि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । समितः । पुरितः । दासितः । स्वासितः । छादितः । जपितः । ॥ रुच्यमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम् । ७।२।२८ । एभ्यो निष्ठाया इङ्गा । इषितः । षट् । आन्तः । अमितः । पूर्णः । त्वरितः । अस्याऽऽदित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वमितः । ॥ हृषेलोमसु । ७।२।२९ । हृषेर्निष्ठाया इङ्गा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं इषितं लोमम् ॥ * विस्मितप्रतिघात-योश्च । हृष्टो हृषितो मेघः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । ह्रपु अलीके उदित्वाभिष्टायां नेद । ह्रप तुष्टौ इद । ॥ अपचितश्च । ७।२।३० । चापतेर्निपातोऽर्थः वा । अपचितः । अपचायितः । ॥ व्यायः पी । ६।१।२८ । वा स्वाभिष्टायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं सुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोप-सर्गस्य न । प्रप्यानः । आहपूर्वस्यान्धूषतोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूषः । ॥ हादो निष्ठायाम् । ६।४। ९५ । इत्थः स्यात् । प्रह्वः । ॥ घटित्यतिमास्थामिति किति । ७।४।४० । एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईष्वद्ज्ञाद्योरपवादः । दितः । सितः । मा माह मेहः । मितः । स्थितः । ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७।४।४१ । शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भूतविषये इयतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमि-त्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः । ॥ दधातेर्हिः । ७।४।४२ । तादौ किति । अभिहितम् । निहि-तम् । ॥ दो दद् घोः । ७।४।४६ । बुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ स्यात्तादौ किति । चर्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः ।

जेः—। अधीयत इति अध्ययनम् 'कृत्वत्युटः—' इति बहुलबचनात्कर्मणि ल्युट् ॥—गिलुक् चेति । निपात्यत इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥—यत्तम् ॥ आतिश्रयस्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पञ्चते चुरादावपि षटादिष्वपि पञ्चते मित्त्वार्थम् । अत्र पाक इति च भ्वादौ तस्यापि कृतात्वस्येह ग्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः ॥—ऋभावो निपात्यत इति । 'थ्यङ् सप्रसारणम्—' इति प्रकृतमेव संप्र-सारणं न विहितम् । अथतेरपि श्रितमेव यथा स्यादिति । अत्र 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इति विभाषानुवर्तते सा च व्यव-स्थिता तेन क्षीरहविषोरेव श्रुभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह—क्षीरहविषोः पाक इति ॥—अन्यसु इति । शाकादिः श्रुतिमिति गौ मिता हस्यः ॥—वा दान्त—। शसु दमु उपशमे, पूरी आप्यायने दिवादिशुरादिश्च । दसु उपक्षये, स्पश बाधने, छद् अपवारणे । श्रुतिर्मिदं मित्संज्ञायां मारणतोषणनिशामनेष्वित्युक्तेः ॥—रुच्य—। रष रोषे 'ती-षसह—' इति विकल्पितेदृक्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अस गत्यादिषु, अस रोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते 'एकावः' इत्यधिकारादित्याहुः ॥—आन्त इति । 'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घेः ॥—तूर्ण इति । जित्वरा सभ्रमे 'ज्वरत्वर—' इत्युद् निष्ठानत्वम् । 'आदितश्च' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एव च आदित्वस्य फल-मात्मनेपदमात्रं तच्च एषलादिवद्भस्मानुबन्धत्वेऽपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह—फलं मन्दमिति ॥—संघुष्ट इति । सं-पूर्वादं घुषोर्ध्वशब्देन षट् प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्देनेऽपि सपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ।—आस्वान्त इति । आहपूर्वस्य स्वनर्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः परत्वात् । आस्वान्तं मनः । आखनित मन इति ॥—हृषेः—। ह्रपु अलीके उदित्वाभिष्टायामनिद् ह्रष तुष्टौ सेट् उभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् ॥—पीनमिति । ओदित्वाभिष्टानत्वम् ॥—प्यान इति । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीडभावे बलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह—सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्यः कूपः ॥—प्रह्वश्च इति । ऋदौ सुखे ईदित्वादिडभावे 'रदान्याम्—' इति नत्वम् ॥—घटित्यति—। दोऽवसण्डने, वोऽन्त-कर्मणि, मा माह माने, मेहं प्रणिदाने, छा गतिनिवृत्तौ । दितपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि दितप विना श्यन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् । दितपा निर्देशो यद्बहुद्विभूत्यर्थः दादत्तः सासत्त इति । तत्र । यद्बहुकिं हि इडा भाव्यं दादितः सासित इति तत्र ति क्तितीति वचनात्तास्ति प्रसङ्गः । किं च 'दो दद् घोः' इति विधीयमान आदेश अनेकाव्युत्पत्त्यर्थेति निर्वादाय । तथा च हन्तेर्यद्बहुगन्तस्य वधादेशवत्ताभ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त इति त्वदुदाहरणं कथमुक्तिर्बलं लभेतेत्याहुः ॥—शाच्छो—। शो तनूकरणे । छो छेदने ॥—दधातेर्हिः ॥ दितपा निर्देशो धेदो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्त्यर्थेऽङ्बुकिं न । दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता दितपा निर्देशस्य यद्बहुद्विभूत्यर्थेत्वादाधीत इति 'धुमास्थान्' इतीत्वमुदाहृतं तत्पूर्वदेव हेयम् ॥—दो दद्घोः । इहादेशः धान्त एव न तु तद्वान्तः जस्तवे कृते संहितायास्तुल्यत्वेऽपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राबः । तथा बाहुः । तान्ते दीर्घत्वाख्यो दोषो दान्त-दोषो निष्ठानत्वं धान्ते दोषो घत्वाख्यः स्यादित्येवमिति धान्तो ग्राह्य इति तदनुसारेणाह—दथ स्यादिति ॥—दात

शान्तो वाचमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दलीति दीर्घोपपत्तिः । तकारादौ सङ्घिषान्तात् । सङ्घो वा । शान्तो वा । न च दन्तस्ते विद्वान्त्वं दन्तस्ते ऋषत्वाभिरिति अर्थं शङ्क्यम् । सङ्घिषातपरिभाषाभिरुक्तम् ।
 ॥ अच उपसर्गाच्चः ॥ ७।४।४७ ॥ अजन्तावुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य वोरवत्ताः स्वात्तादौ किति । कर्त्तव्यम् । अचः । अवचः । अवचसं विदसं च प्रवच चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति वेष्टते । चञ्चन्वाचचाप्राप्तम् ।
 ॥ दस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥ इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यादादेशो वत्तकारस्तदावुत्तरपदे । सरिचेति चार्थमाश्रयात्सिद्धम् । नीचम् । सूचम् । सुमाख्येतीत्वम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेखावम् । जातम् । सातम् । सावम् ।
 ॥ अदो जघिर्ल्यसि किति ॥ २।४।३६ ॥ ल्यविति लुप्तसमीकम् । अदो जघिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । शरो झरि । जघः । आदिकर्मणि कः कर्तरि च । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेव । मिह्यापाम्पदर्थ इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति जत्वम् । प्रक्षीणः सः । ॥ वा क्रोशदैन्ययोः ॥ ६।४।६१ ॥ क्षियो निह्वावां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणयुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा । ॥ निनदीभ्यां ज्ञातेः कौशले ॥ ८।३।८९ ॥ अभ्यां ज्ञातेः सत्य चः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेण । नद्यां ज्ञातीति नदीष्णः । सुपीति कः । ॥ सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ८।३।९० ॥ प्रतेः ज्ञातेः कत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिष्ठातम् । ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८।३।९१ ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थकं कपित्वलम् । ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ८।३।९६ ॥ एभ्यः स्थलस्य सत्य चः स्यात् । विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् । ॥ गत्यर्थार्थकर्मकमिषशीङ्स्थासचसजजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ३।४।७२ ॥ एभ्यः कर्तरि कः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाक्षिणो हरिः । शेषमधिषवितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा वनेत्यादि । ॥ कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ३।४।७६ ॥ एभ्योऽधिकरणे कः स्यात्

इति । दाप् ल्वने अदाविति निषेधात् श्रुत्वम् । इह सर्वे पक्षाः सापवादा इत्याह—तान्तो वेत्यादिना ॥—दीर्घोपपत्तिरिति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिवैति तत्रापि पक्षेऽयं दोषो नान्ये इत्याशयेनोक्तदोष परिहरति—तकारादाविति ॥—निष्ठानत्वमिति । 'रदाभ्याम्' इत्यनेन ॥—सङ्घिषातेति । तादं निमित्तीकृत्य विहितो यो दान्तायादेशः स तकारविधातकनवादिविधेर्नमित न भवतीति भावः ॥—अच उपसर्गाच्चः ॥ तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैक पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलभावेति व्याचष्टे—अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनावृत्त पञ्चम्यन्तमेवास्तु किं तु द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्पत्वात्सर्वस्य धोर्भविष्यति एकतकारो हि 'अलोन्यस्य' इति बाधित्वा 'आदेः परस्य' इत्योदेरेव स्यादत्र इति पञ्चमीनिर्देशात् । यथेवम् 'अपो मि' इत्युत्तरसूत्रेऽपि द्वितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तरचः परस्य पकारस्यैव भविष्यति तत्रान्यस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य जज्ञेन सिद्धमिष्टमिति ॥—अचदत्तमित्यादि । आदिकर्मणीलेतत्प्रदत्तमित्यस्यैव विशेषण नेतेर्यामसम्भावात् । दातुं प्रकान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः ॥—इष्ट्यते इति । तादेशबाधनार्थं निपातमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकलाभयणे ह्यवदत्त विदत्तमित्यादि सिध्यति उपसर्गलाभयणे तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥—दस्ति ॥ 'इकः काशे' इत्यत इक इति 'उपसर्गस्य धमि—' इत्यत उपसर्गस्येति 'ढलोपे—' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तने 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषण यस्मिन्निधिरिति तदादिविधिलदत्तसकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे—इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना । ननु चर्वस्वसिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह—आश्रयान्तिस्त्वमिति । 'अतो रोः—' इत्युक्तं प्रति रुत्ववदिति भावः ॥—धीतमिति । 'दधातेर्हि—' इत्यत्र लुग्विकरणस्य निर्देशाद् धेद् पान इति आदेशेर्हि न भवति, नापि दत् 'दो द्द घोः' इति द इत्युपादानादिति भावः ॥—उच्चारणार्थ इति । इदित्वे तु उम् स्यादिति भावः ॥—धत्वमिति 'अषस्तथोः—' इत्यनेन 'शरो झरि—' इति अनेन पाक्षिको धलोप इत्यर्थः । इदानीं कार्यान् प्रपञ्चयति ॥—आदिकर्मणि— ॥ व्याख्यातम् ॥—प्रकृतः कटमिति । कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मद्योतनार्थः । केनोक्तलात्कर्तरे प्रथमा कर्मण्यनुकलाद् द्वितीया । प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः ॥—नदीष्ण इति । नद्यां ज्ञातो नदीक्षाने कुक्षल इत्यर्थः ॥—गत इति । 'अनुदातोपदेश—' इति मलोपः ॥—प्राप्त इति । प्रपूर्वः आपल्ल व्याप्ती व्याप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विधिसितेति भावः ॥—ग्लान इति । ग्लै हर्षक्षये अकर्मकोऽयम् । 'आदेच—' इत्याले 'संयोगादेरातः—' इति वत्वम् ॥—क्षोषमिति । 'अधिशीङ्स्थावां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥—अधिष्ठित इति । 'यतिस्त्विति—' इति इत्वम् ॥—उपोषित इति । 'वसतिस्तुपोः—' इतीद् 'वासिषसि—' इति वत्वम् ॥—अनुजीर्य इति । अङ् वयोहानौ 'अत इजातोः' इति च इति दीर्घः ।

पात्रावाप्तम् । औष्यं स्वैर्यम् । मुकुन्दस्यासितमिदमिदं वातं रमापतेः । मुकुमेतद्वनन्तस्येषूपगोष्यो विद्वज्जः ।
 भासेरकर्मकथाकर्तारि भावे च । भासितो मुकुन्दः । भासितं तेन । गत्यर्थम् । कर्तारि कर्मणि च । रमापसिदिदं वातः ।
 तेनेदं वातम् । मुकुः कर्मणि । अनन्तेनेदं मुकुम् । कर्म मुक्ता ब्राह्मणा इति । मुकुमसि एवामिति मन्वर्वावोऽयम् ।
 वर्तमाने इत्यधिकृत्य । ॥ जीतः कः । ॥ ३२ । १८७ ॥ निविषदा । विवणः । निहन्वी । इहः । ॥ मतिबुद्धिपू-
 जायैभ्यश्च । ॥ ३२ । १८८ ॥ मतिरिहेष्ठा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः ।
 विदितः । पृथितः । अर्षितः । यकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो गृह इत्यादि । ॥ नपुंसके
 भावे कः । ॥ ३२ । ११४ ॥ ङीबत्वविसिष्टे भावे काष्ठसामान्ये कः स्यात् । अक्षितम् । शयितम् । हसितम् । ॥ सुय-
 जोर्ध्वनिम् । ॥ ३२ । १०३ ॥ सुनोतेर्येष्वेव कुनिष्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ । ॥ जीर्यतेरतृन् ।
 ॥ ३२ । १०४ ॥ मृत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् । ॥ छन्दसि
 लिट् । ॥ ३२ । १०५ ॥ ॥ लिटः कानज्वा । ॥ ३२ । १०६ ॥ ॥ कसुम् । ॥ ३२ । १०७ ॥ इह मृतसामान्ये छन्दसि लिट्
 तस्य विधीयमानो कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुजते । तं तस्यिवांलं नगरोप-
 कण्ठे इति । भेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषले इत्यादि । ॥ वस्वेकाजादसाम् । ॥ ७२ । ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामा-
 दन्तानां वसेश्च वसोरिदं नाम्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । अक्षिवान् । एषां किम् ।
 वसूवान् । ॥ भाषायां सदवसश्चुवः । ॥ ३२ । १०८ ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च
 वित्तं कसुः । निषेदुषीमासनवन्धधीरः । अध्युपसलाममवजनस्य । शुश्रुवान् । ॥ उपेयिवाननाभ्वाननूचानश्च

नलं गलम् ॥—मुकुन्दस्येति । अस्त्येऽस्मिन्निष्ठासितभासनमित्यर्थः । वायतेऽस्मिन्निति यानं मार्गः । भुज्यतेऽस्मि-
 न्निति भुक् भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥—स्विण्ण इति । 'आदितब' इति
 नेट् ॥—इह इति । 'शीदितः' इति नेट् नलोपः ॥—राज्ञामिति । 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ॥—इष्ट इति ।
 'तीषसह' इति वेदकृत्वा 'यस्य विभाषा' इति नेट् ॥—शीलित इत्यादि । शील समाधौ, रक्ष पालने, क्षम्य सहने, कुषा
 आह्वाने, लुषी प्रीतिसेवनयोः ॥—सुयजोर्ध्वनिम् । सुनोतेरिति । पुत्र अभिषेवे । यद्यपीह सु गतौ पु प्रसवैश्वर्ययो-
 रिति निरनुबन्धकयोरेव ग्रहण न्याय्यं, तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहण न भवतीति भावः । ककारः
 सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वार्थस्तुगर्थश्च ॥—यज्वेत्यादि । कनिपि कृते स्वत्र 'वचित्सपि' इति संप्रसारणं स्या-
 दिति इतिबुक्तः ॥—अतृनिति । नकारः स्वार्थः ऋ इत् ॥—जरञ्जिति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः 'उगिदवाम्'-
 इति डम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घः ॥—छन्दसि लिङिति । सूत्रस्यार्थमाह—भूतसामान्ये इति । न च
 'छन्दसि लुङ्ङलिट्' इत्यनेन गतार्थता शङ्क्या, धातुसंबन्धाधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति
 विशेषात् । अत्र व्याचक्षुः । कानचः किकरणं तिस्तिराण इत्यत्र 'कृच्छ्रयुताम्' इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेध-
 विषये आरभ्यते । चक्रण इत्यत्र तु 'असंयोगाल्लिट्कित्' इत्येव सिद्धं कित्वमिति ॥—त्रिमुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्द-
 सीति प्रकान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि कसुकानचोः 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्सर्वधातुकत्वेन
 'सर्वधातुकमपित्' इति द्वित्वादेवाजिबानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथा सिद्धिमाशङ्क्य तितोर्वांन् तिस्तिराण
 इत्यादौ 'कृच्छ्रयुताम्' इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं किकरणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव किकरणसामर्थ्या-
 द्भाषायामपि कसुकानचौ स्त इति केषांचिदुत्प्रेक्षा नादर्थव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः ॥—कवयस्त्विति ।
 गतानुगतिकतयेति भावः ॥—वस्वे ॥ वस्त्वित्यविभक्तिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति—वसोरिति । नित्यत्वाद्
 द्वित्वे कृते एकाचत्वमेव नेति कथमिदं स्यादित्यत आह—कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव
 ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेदुशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा कादिनिवमात्सर्वत्र प्राप्तस्येदो नियमोऽयमित्याह—
 नान्येषामिति ॥—आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वह्लादिशेषाभ्यासदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजे-
 वेतीह भवति ॥—आरिवानिति । ऋ गतौ 'कृच्छ्रयुताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादेषु पूर्ववत्कृतोप्ययमेकाच ॥—
 वदिवानिति । वृदाश्च दाने कृते द्वित्वे नायमेकाच् इभिमित्तत्वात् लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेनकार्थमादग्रहणम् ॥—
 अक्षिवानिति । 'लिभ्यन्यतरस्याम्' इत्यदेशेऽल्लोपः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचक्षुः । द्वित्वा-
 त्पूर्वं परत्वाद् 'घसिमसोर्हलि' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनच्कृत्वाद् द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य द्वित्वे कर्तव्ये
 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तत्वाच्चोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विर्वचन एकाच्
 भवतीति घसिग्रहणं, तत्सामर्थ्यात् परत्वादुपधालोपमिहागमो भवति, कृते लिहागमे 'गमहन' इत्युपधालोपस्य चाचुनि-
 मित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । वद्वा 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधपक्षे एवधातोपधातोर्गोप धित्वं पञ्चादुपधातोपः 'घासिबसि-
 वसीनां च' इति षलं चर्लं लः 'अभ्यासे षच' इत्यन्यासचकारस्य अङ्गत्वमिति ॥—निषेदुषीमिति । पद्व्य विशरणादौ

।३।२।१०९। एते निपातन्ते । उपपूर्वादिषो माकाचामपि श्रुतमात्रे किं तस्य निषं कसुः । इदं उपेयिषान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपेयविवक्षितम् । ईयिषान् । समीयिषान् । नचपूर्वादजातेः कसुरिक-
मावक्ष । वृत्तजघनतरनामुष इति आरविः । अनुपूर्वाद्भवेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचामः । ॥ वि-
माषा गमहनविद्विषाम् । ॥३।२।६८। एभ्यो वसोरिङ् । अगिषान् । अगन्वान् । अगिषान् । अगन्वान् । विवि-
दिषान् । विविहान् । विविशिषान् । विविषान् । विविषा साहचर्याद्विन्दतेग्रहणम् । वेतेस्तु विविहान् । नेङ्कि
कृतीषीणनिषेधः ॥ * इदोश्च ॥ दृशिषान् । दृषान् । ॥ लटः शत्रुशानच्चावप्रथमासमानाधिकरण्ये
।३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । ॥ आने मुक् ॥३।२।८२।
अङ्गत्वातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेष
प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि कश्चित् । सन् ब्राह्मणः ॥ * माऊयाक्रोशे इति वाच्यम् । मा जीवन् यः
परावज्ञातुः सद्गोऽपि जीवति । माकिं लुकिति प्राप्ते एतद्गणनमाम्भ्यांलङ् । ॥ संबोधने च । ३।२।१२५। हे पचन्
हे पचमान । ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३।२।१२६। क्रियायाः परिचायके हेतो चायं वर्तमानाद्गतोऽलङ् । शत्रु-
शानचौ स्तः । शयाना मुजते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुष्यते । हेतुः फलं कारणं च । ॥ कृत्यचः ।
।८।४।२९। प्रपीबमाणः सोमः । ॥ ईदासः । ॥३।२।८३। आसः परस्मानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्म । आसीनः ।
॥ विदेः शत्रुर्वसुः । ॥३।१।३६। वेतेः परस्य शत्रुर्वसुरावेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी । ॥ तौ सत्

‘किं धातोः—’ इति द्वित्वे ‘अत एकहल्मध्ये—’ इत्येलाभ्यासलोपौ ‘उगितश्च’ इति ङीपि ‘वतोः—’ इति संप्रसारणे बलादि-
त्वाभावात् । ‘सदिरप्रतेः—’ इति षलम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥—अध्युषुष इति । वस निवासे अधिपूर्वः ‘वचिस्वपि—’
इति संप्रसारणं द्विलह्लादिशेषसवर्णदीर्घाः ङसि भलात्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अध्युषिवान् ॥—उपेयिषानना—
—इति । बलादिलक्षण एवेदं ‘नेङ्कि कृति’ इति निषिद्धः न्यादिनियमापुनः प्राप्तः ‘वसेकाजादसाम्’ इति सूत्रेण
कृतद्विलानामेकाचामादन्तानां वसेध वसोरिङ् स्यान्नान्येषामिति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वात् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्छात् ।
न च सवर्णदीर्घेणाकचलम् । ‘दीर्घे ङणः किति’ इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयणात् । स
एष बलादिलक्षण इदं इह प्रतिश्रयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति । अत एवोदाहरति—उपेयुष
इति । सति त्विदि तस्य यणादेशे उपेयुष इति स्यादिति भावः ॥—अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।—
ईयिवानिति । ङणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं नाधिला आङ्त्वान् ‘ङणो यण’ इति यण् भवति, वसोरिङ्गगमे हि परत्राजादिप्रत्ययस्य
सत्त्वान् ॥—वचेरिति । वच परिभाषण इत्यस्माद्बुवो वचेर्वा कर्तरि न तु भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाङ्गव्यम् ॥—
जगमिषानित्यादि । इदपक्षे ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः ॥—लटः शत्रु— ॥—सामानाधिकरण्ये सतीति । य-
प्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं कुर्वन् तथापि शत्रुशानचोत्सद् इष्टा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं
कल्प्यते ॥—शबादीति । शित्वेन सार्वधातुकलादिति भावः ॥—पचन्तमिति । शत्रुगणिन्वाभम् । विक्रित्यनुकूलवर्त-
मानव्यापाराश्रयमित्यर्थः ॥—आने मुक् ॥ ‘अतो येयः’ इति पूर्वसुत्रादनुवृत्तं पचन्त्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठा विपरिण-
म्यते, आन इति सप्तमीबलात् । न चात इति पचमीबलादान इति सप्तम्यन्त पदं षष्ठा विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम् ।
पचम्भ्याः पूर्वसूत्रे चरिताथैलात्सप्तम्याश्चाचरितार्थत्वात्तदेतदाह—अङ्गस्यात् इति । प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यात ।
तदबुक्तम् । पचमान इत्यादी ‘अनुपदेशाङ्गसार्वधातुकमनुदात्तम्’ इति शानचः खरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । अदन्ताङ्गस्येति
पक्षे हि अङ्गमको मुक् स चाङ्गमेव न व्यवध्यात्तदवयवमकार तु व्यवध्यादेव अकारमात्रमकत्वे तु तदवयवत्वाभासि
व्यवधानमित्यदोषः । ननु स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषया मुकोऽविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवाबुद्धात्
त्वमिति चेत् । अत्राहुः । हलः खरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवभान्यत्रेत्याकराष्टम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते
परिभाषेयं नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वात्स्यादावपि ‘हस्वनुङ्भ्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥—ल-
ङ्गिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं, तथापि धातोरित्यधिकारात्पञ्चम्यन्तात्परं प्रथमान्तं षष्ठा विपरिणम्यत इति भावः । न
च ‘वर्तमाने लट्’ इत्यत्रैवोक्तीत्या विपरिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रत्ययविधौ पचम्भ्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति ‘शुसिजकि-
ङ्गधःखन्’ इत्यत्र माध्यकरः स्वीकृतात् ॥—प्रथमासामानाधिकरण्येऽपीति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सा-
मानाधिकरण्यभावेऽपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कर्तव्यः कुर्वतो माकिः कुर्वद्भिः कुर्वाणमभिरिति प्रत्ययान्तरपद्वारपि
पिबति । अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमित्यादी तद्विदसमासो न स्याताम् ॥—लक्षणहेत्वोः— ॥ लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परि-
चायकम् ॥—शयाना इति । शीह आत्मनेपदित्वात्परम् । लटः शानच् । अत्र शयनं लक्षणं विन्दं पचनकर्तृकनोजनस्य
न तु फलं नापि करणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य दृष्टान्तिर्देष्टव्यः ॥—अर्जयमिति । अर्जं प्रतिशये गुरादिः, अर्जनायं
वाच इत्यर्थः ॥—हरिमिति । हरिर्दशनं मुञ्चति कारणमित्यर्थः ॥—विदे— ॥ सामानाधिकरण्ये विदे वसोरिङ्गकारणं

॥३१२॥१२७॥ तौ शतृभावाचौ सत्संज्ञौ कः । ॥ लुटः सङ्गा ॥३१॥१४॥ व्यवस्थितविभाषेवम् । हेवामध्यासाभावाधि-
करणे प्रत्ययोरपदयोः सम्बोधने कश्चनहेत्वोक्तमिति । करिष्यन्त करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं करिष्यतः ।
करिष्यन्नक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जविष्यन्वसति । प्रथमासाभावाधिकरणवेऽपि कश्चित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।
॥ पूङ्गयजोः शानन् ॥३१॥१२८॥ वर्तमाने । पवमानः । यजमानः । ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चा-
नश् ॥३१॥१२९॥ एषु दोषेषु कर्तरि चानश् । भोगं सुजानः । कवचं विभ्राजः । सत्रविभ्राजः । ॥ इङ्धाद्योः
शब्दकृच्छ्रिणि ॥३१॥१३०॥ आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रे-
णाधीते । धारयति । ॥ द्विषोऽमित्रे ॥३१॥१३१॥ द्विषन् शत्रुः । ॥ सुप्रो यक्षसंयोगे ॥३१॥१३२॥ सर्वे सु-
न्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः । ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ॥३१॥१३३॥ अर्हन् । ॥ आ केस्तच्छीलतद्धर्मत-
त्साधुकारिषु ॥३१॥१३४॥ किपमभिष्याप्य बक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तुं बोध्याः ।
॥ कृन् ॥३१॥१३५॥ कर्ता कटान् । ॥ अलंकृञ्जनिराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवुसहचर
इण्युच् ॥३१॥१३६॥ अलंकरिण्युः । निराकरिण्युः । प्रजनिण्युः । उत्पचिण्युः । उत्पतिण्युः । उन्मदिण्युः । रोचिण्युः ।
अपत्रपिण्युः । वर्तिण्युः । वर्धिण्युः । सहिण्युः । चरिण्युः । ॥ णेऽलुन्दसि ॥३१॥१३७॥ वीरुचः पारविष्यवः ।
॥ भुवश्च ॥३१॥१३८॥ छन्दसीलेव । भविण्युः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविण्युवैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवचः ।
चकारोऽनुकससुचयार्थः । आजिण्युरिति वृत्तिः । एवं क्षयिण्युः । नैतद्वाच्ये इष्टम् । ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्लुः ।
॥३१॥१३९॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिद्वं न तु क्ति । तेन स्थ ईद्वं न । ग्लाक्षुः । गित्वाक्ष गुणः । जिण्युः ।

‘वसोः संप्रसारणम्’ इत्यत्र क्तोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । तत्सामर्थ्याच्च ‘एकानुबन्धग्रहणे न यनृबन्धकस्य’ इत्येतदपि
न प्रवर्तते ॥—पूङ्गयजोः—॥ शाननः शकारः सार्वधातुकत्वार्थः, नकारः स्वरार्थः । ण्वुलादिवत्सत्प्रोऽय न तु शत्रा-
दिवक्तादेशस्तथाहि सति वेति वाच्यं स्यात्पवते यजते इति तिङोपि यथा स्युरिति । न च बासरूपन्यायेन निर्वाहः ।
लादेशेषु बासरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । किंच लादेशले ‘लः कर्मणि च’ इति भावकर्मणोर्विहित स्यादिति भाव-
कर्मणोरपि प्रयुज्येत इत्येतत् तु कर्तव्येव । एवं चानशः इङ्धाद्योरिति शतृश्च स्वातन्त्र्य बोध्यम् । अत्र केचित् । शाननो
लादेशले लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुस्तस्मिन् । परत्वाभित्स्वरप्रकृत्या पवमान इत्यादौ अनुदात्तत्वे शाननोऽनुदा-
त्तत्वस्येष्टत्वात् । नन्वेषां लादेशत्वान्नङ्गीकारे सोम पवमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेन्ममम् । ‘न लोका-’ इति सूत्रे
द्विभिति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्त्वात् ॥—ताच्छील्य—॥ वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वा-
भावात्परस्मैपदिभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति—निभ्राज इति । ‘धामहन-’ इत्युपश्लोपः ॥—इङ्धाद्योः—॥
इह आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाकले न सिध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोती-
त्यवमारम्भः ॥—सुप्रो यक्षसंयोगे ॥ सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन सयुज्यमाने वृत्तिष्वेतत् । नन्विह सुप्रो यज्ञे
इत्येवास्तु यक्षविषयकत्वेऽनुलोभ्य इति व्याख्यायां सुरा सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् । अत्राहुः । संयोगग्रहणं प्रधान-
कर्तृसंप्रसारणार्थं तेन यजमानान्दन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्तरि ‘लटः शतृशानचौ’ इत्यनेनापि न भवति सं-
योगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसम्भवेऽपि बहुवचनान्तानां तु
न संभवति । एकस्मिन्यागे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य योगविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति—सर्वे
सुन्वन्त इत्यादि । सत्रयागे हि बहवो यजमानास्त एव कृत्विजां कर्म सोमाभिषवनं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादि बहुव-
चनान्तास्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः ॥—अर्हः—॥ प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरौ वषम् ॥—आ कः—॥
शीलादीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिस्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधातोर्यो निर्दिश्यते ॥—किपमभिष्याप्येति ।
‘आजिण्युर्विद्युतोर्जि-’ इति बक्ष्यमाणमिति शेषः ॥—कर्ता कटानिति । ‘न लोकाव्यय-’ इति षष्ठीनिषेधः ॥—अलं-
कृन्—॥ कृषिति ङकृन् करण इत्यस्यैव न तु कृञ् हिंसायामित्यस्य ‘प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम्’ इति न्या-
यात् । निराङ्गपूर्वोऽपि कृन् स एव प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे इह दुपचब् पाके, पतल गतौ, मदी हर्षे, त्रयोऽपि उत्पृषीः
पठन्ते । तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रलेकसुत्पृषेव पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थेन समुत्पतिण्युरित्यादि न भव-
तीत्याहुः । रुच दीप्तौ अपदूर्ध्वः, प्रपूष लज्जयाम्, वृत्तु वर्तने, वृष्टु वृद्धौ, बह मर्षणे, चर गतावित्यादीति । आदिशब्दप्रा-
प्तास्तु निराकरिण्युः, प्रजनिण्युः, उत्पचिण्युः, उत्पतिण्यु इति । उक्त्विण्युः ‘उत्पतिण्यु च चेरतुः खरदृषणी’ इति भट्टिः । का-
लिदाक्षोप्याह ‘एकानामुत्पतिण्यवः’ इति । केचित्तु पत इति स्थाने भ्रान्तं सूत्रे पठित्वा पद गतावित्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्म-
दिण्युः रोचिण्युः अपत्रपिण्युः वर्तिण्युः वर्धिण्युः सहिण्युः चरिण्युः ॥—पारविष्यव इति । ‘अयामन्ता-’ इति गेरम् ॥—
मैतदिति । चकारस्यानुकससुचयार्थलभिसर्थः ॥—ईद्वं नेति । ‘पुमास्था-’ इत्यादिनोगित्वादिति ‘इति च’ इत्यत्र

स्वाधुः । आधुवः । अधुः । किरीत्यत्र गकारप्रभेधादेः । अधुः । ईशेष्टम्बसुपसंख्यायम् । इष्टम्बः वक्षः ।
 ॥ असिगुपिधुपिधुपिः कुः । ३।२।१४०। प्रभुः । पुष्टः । पशुः । किम् । ॥ शमित्यष्टान्यो धिनुण् । ३।२।
 १४१। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति आप्यम् । तेन शमितितरा शमितीत्येवमिति उक्तेति इत्य-
 विकल्पः । न चैवं समी शमिनावित्यादौ नुप्रसङ्गः । अक्षप्रहणमपकृष्य अक्षन्तानामेव तद्विधायात् । नोदाचोपदे-
 लेति इति विवेचः । क्षमी । तमी । दमी । अमी । अमी । क्षमी । प्रमादी । उत्पूर्वोन्मदेः अक्षं कृनादित्ये-
 नेन्मुक्तो वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिङ्केषु वासरूपविधिनास्तीति तु प्राधिकम् । ॥ संपुचा-
 नुक्थाकथमाकथसपरिस्तुसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहपुष्टिपहुष्ट-
 ह्युक्ताकीडविचिचत्यज्रजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनञ्च । ३।२।१४२। धिनुण् स्यात् । संपर्कः । अनु-
 रोधी । आधामी । आधासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 हादी । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्वोही । दोही । योगी । आकीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अक्षि-
 चारी । अपचारी । आमोपी । अभ्याघाती । ॥ यौ कथलसकथ्यस्त्रम्भः । ३।२।१४३। विषापी । विषासी ।
 विक्षयी । विक्षम्भी । ॥ अपे च लघः । ३।२।१४४। चाहौ । अपलापी । विषापी । ॥ प्रे लपसदुमधघद-
 वसः । ३।२।१४५। प्रकापी । प्रसारी । प्रक्षायी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । ॥ निन्दहिंसक्रिशाखाद्विना-
 शपरिक्षिपपरिरटपरिवादिन्याभाषासुञ्जो बुञ् । ३।२।१४६। पञ्चम्यर्थं प्रथमा । एभ्यो बुञ् स्यात् । निन्धकः ।
 हिंसक इत्यादि । षुक्ता सिद्धे बुञ्बचनं ज्ञापकं तच्छीकादिवु वासरूपन्यायेन तुजादयो नेति । ॥ देविकुशोऽभो-
 पसर्गो । ३।२।१४७। आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गो किम् । देवयिता । क्रोष्टा । ॥ चलनशब्दार्थादकर्मका-
 युञ् । ३।२।१४८। चलनार्थाच्छब्दार्थाञ्च युञ् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मका-
 किञ् । पठिता विषाञ् । ॥ अनुदात्तेतञ्च हलादेः । ३।२।१४९। अकर्मकायुञ् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनु-
 दासेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । पृथिता । अकर्मकारिणम् । वसिता वक्षम् । ॥ जुञ्जुक्कम्प्यदन्त्रम्यसु-
 गृधिञ्जलजुञ्चलषपतपदः । ३।२।१५०। जु इति सौत्रो धातुर्गतां वेगे च । जवनः । चक्रमणः । दन्त्रमणः ।

नकारं प्रहिष्य गिति किति द्वितीति व्याख्यानादिति भावः ॥—गकारप्रभेधादिति । नन्वेव गकारे चर्लस्यासिद्ध-
 लात् 'इशि च' इत्युलं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः तथा च वार्तिकम् । 'ग्लोहित्वाञ्च स्थ ईकारः क्लितो-
 रीलशासनात् । गुणाभावलिपु स्याथः ध्रुकोऽनिदल कगोरिति ॥—दक्षृणव इति । दंश दशने 'प्रथ' इत्यादिना
 षले 'षढोः कः सि' इति कलम् 'आदेशप्रत्ययोः' इति षलम् । अनिदिता नलोपो न, ग्लोहित्वेन प्राप्त्यभावात् ॥—
 प्रचुरिति । 'नेदृशि' इति नेद् ॥—शमित्यष्टान्यो—॥ इतिशब्द आर्थः ॥—शमिनीतरेत्यत्रेति । अत्र नव्याः ।
 विद्वत्तरेतिवत्सिद्धादिष्विति पुनर्द्वावेन शमितरेति भाव्यम् । न च उगित्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्भ्रस्वविकल्प एव भव-
 तीति वाच्यम् । पाक्षिकहस्तेन उगित्करणस्य चरितार्थलाद्भ्रसामावपक्षे तु पुनर्द्वावस्य दुबोरलादित्याहुः ॥—सम्पृ-
 चा—॥—सम्पर्काति । पृची संपर्क 'चजोः' इति कुलं गुणः ॥—परिदेवीति । देव देवने भ्वादिः, प्यन्तस्य दीव्य-
 तेस्तु नेद् ग्रहण लक्षणिकलात् । अण्यन्तः साहचर्याच्च ॥—अभ्याघातीति । अभ्याहपूर्वाद्नेर्हस्य कुत्वेन चः ।
 'हन्तोऽचिण्णलोः' इति नस्य तः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥—यौ कथ—॥ कथ हिंसार्थः । लस स्नेषणकौडनयोः
 कथ श्लाघायाम्, सत्पु विज्ञासे ॥—अपे च लघः ॥ लघ कान्तां ॥—प्रे लप—॥ लप व्यकार्या वाचि ॥—
 प्रमाथीति । मथे विलोडने ॥—निन्दहिंस—॥ इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्धन्तस्य भाविना णिलोपे
 निर्देशः, अकारस्त्वानुत्तुः । केचित्तु विनाशेति प्यन्तमेव पठन्ति, परिवादीति तु वदेर्धन्तस्य पाठो निर्बिवाद एव
 असूचतिः कण्ठादिर्यगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुस्तकम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव बुञ् विधेयं
 नेतरेभ्यः, निन्दादीनां षुल्लेव सिद्धेः । न हि तत्र लिखरनिस्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्यायुदासत्वात् । असूयतेस्
 षुकि 'सिति' इति प्रत्ययात्वेमुदात्तं बुमि तु 'ग्नित्वादिर्नित्यम्' इत्यादिरुदात्त इति विशेषस्तदाह—षुक्तेति ॥—
 तुजादयो नेति । नेदं ण्वुलिषयकमेव ज्ञापकं किन्तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥—देविकुशोः—
 दीव्यतेर्हेतुमण्यन्तस्य दिवु कृजने इति चुरादिप्यन्तस्य च ग्रहणम् ॥—चलनशब्दार्था—॥ चल कम्पने, नुप मन्त्राय
 गतौ, कपि चलने, शब्द शब्दने चुरादिः, इ शब्दे चलन इत्यादि 'युवोः' इत्यनादेशः ॥—अनुदात्तेतञ्च हलादेः
 ननु सप्तोऽयनुदात्ते हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाहिला लक्षणानुदादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेनेति चेत्
 अत्राहुः । आदिग्रहणभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्तथाहि हलपितेत्युक्तातिप्रसङ्गः स्यात्, जुगुप्सत् इत्यादि च न रि-
 ध्वत् । अस्ति चेद्वातुदात्तेन उपसर्गिष्वचवेवपरितार्थमाह्वन्यस्य अनुदात्तविशेषकत्वादि विद् ॥—जुञ्जुक्कम्प-

सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लक्षपतपदेषु कृता बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिनां स्वीति । तेनालङ्कृतस्य ॥ **कुधमण्डार्थेभ्यश्च** । ३।२।१५१। कोषणः । रोषणः । मण्डवः । सृणः । **न यः** । ३।२।१५२। यकारान्ताद्युच् न स्यात् । कृयिता । इमायिता । **सूददीपदीक्षश्च** । ३।२।१५३। युच् न स्यात् । सूयिता । दीयिता । दीक्षिता । नमिक्म्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनां स्वीति प्रायिकमिति । तेन कम्पा कम्पना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा । यदि सूदेयुज् न । कथं मनुसूदनः । गन्धाविः । **लक्षपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्त्** । ३।२।१५४। लायुकः । पातुक इत्यादि । **जल्पमिक्षकुहलुण्टवृडः** । पाकन् । ३।२।१५५। जल्पाकः । भिक्षाकः । कुहाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । **प्रजोरिनिः** । ३।२।१५६। प्रजवी । प्रजविनी । प्रजविनः । **जिहक्षिविथ्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूमसृभ्यश्च** । ३।२।१५७। जयी । दरी । क्षयी । विशयी । अत्ययी । वमी । गम्ययी । अभ्यमी । परिमयी । प्रसयी । **स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्** । ३।२।१५८। आधाक्षयक्षुरादावदन्ताः । स्पृहायुः । गृहायुः । पतयायुः । दयायुः । निद्रायुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रायुः ॥ * शीङो वाच्यः । शयायुः । **दाधेदसिशदसदो रुः** । ३।२।१५९। दारुः । धारुः । सरुः । शदुः । सद्रुः । **सृघस्यदः क्मरच्** । ३।२।१६०। समरः । क्मरः । अघरः । **मञ्जभासमिदो घुरच्** । ३।२।१६१। मङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः । **विदिमिदिच्छिन्देः कुरच्** । ३।२।१६२। विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् । **इणश्जिसर्तिभ्यः करप्** । ३।२।१६३। इत्वरः । इत्वरी । नवरः । जित्वरः । सूवरः । **गत्वरश्च** । ३।२।१६४। गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी । **जागुरुकः** । ३।२।१६५। जागतैरुकः स्यात् । जागरुकः । **यजजपदशां यङः** । ३।२।१६६।

कमिग्रमी यदन्तौ, क्रुड पादविक्षेपे, द्रमहम्ममीमुगतौ ॥—पूर्वेणेति । ‘अनुदात्तेश्वर’ इत्यनेन । इह पदिग्रहणं सकर्म-कार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम् । भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकाश्च भविष्यतीत्युक्त्वात् ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह—**बाधा माभूदित्यादि** ॥—**परस्परमिति** । निन्दादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविधानात् तृणादयो नेति ज्ञापित-मिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ॥—**कुघ-** ॥ कुघ कांघे, रुष रोषे, मडि भूषायाम्, भूष अलंकारे ॥—**न यः** ॥ अय पय नय तय जय गताविति पठितस्य नयतेर्नाय निर्देशः अनुदात्तेलादेव युचः सिद्ध-त्वाकिन्तु नेति प्रथक् पदमिति मत्वाह—**यकारान्तादिति** ॥—**कृयिता इमायितेति** । कृयी शब्दे उन्दे च, इमायी विधूने ॥—**सूददीप-** ॥ सूद क्षरणे, दीपी दीप्तौ, दीक्ष मीणहयेत्यादौ ॥—**ताच्छीलिकेष्विति** । परस्परमिति शेषः ॥—**प्रायिकमिति** । न केवल यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश इति मन्तव्य किन्तु प्रायिकत्वं एव भाष्यस्य तात्पर्यं तेन गमेः ‘लक्षपतपद-’ इत्युक्तव्यषये तुत्रापि । गन्ता गातुकः । तथा ‘वौ कवलस-’ इति चिनुषिष्वये युजपि । विकृत्यी विकृत्यन इत्यादि सिध्यतीति भावः ॥—**जल्प-** ॥ जप जल्प न्यक्तायां वाचि, भिक्ष भिक्षायां लामेऽज्यमे च, कुह छेदने, लुण्ट लेये, चौरादिकायामौ । अत्र व्याचल्युः । जल्पेः चलनशब्दार्थादिति भिक्षेः ‘अनुदात्तश्च-’ इति युचि प्राप्ते कुहलुण्टयोः ‘गेष्टुन्दसि’ इति इण्युचि प्राप्ते वृडस्तु ‘आदगमहनजन-’ इति किकिनोः प्राप्तेयोरयं विधिरिति । षो ङीर्थ इत्याह—**वराकीति** ॥—**प्रजवी** ॥ जु इति सौत्रो गम्यर्थः ॥—**जिहक्षि-** ॥ जि जये, जि अभिमवे, इह आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगलोः, भिन् सेनायाम् विपूर्वः, व्यय भयसचलनयोर्नन्पूर्वः । निपातनाश्रमो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः । अम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥—**प्रसवीति** । पू प्ररणे । असादिति भूह प्राणिगर्भविमोचने, भूह प्राणिप्रसवे, इमौ न एह्येते सानुबन्धलात् । जिहक्षील्यत्रैव प्रजु पठिला पूर्वसूत्र लक्ष्मुचितम् । एवं हि धृषाविभक्तिश्चकारश्च मास्तिरिति सुषचम् ॥—**स्पृहि-** ॥ स्पृह ईप्सायाम्, एह ग्रहणे, पत गती, त्रयक्षुरादाविति । तेन गेरयावेशेन रूपसिद्धिरिति भावः । यद्येव णिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह—**अदन्ता इति** । ततश्चाक्षोपस्य स्थानिवत्तात्तदभावः ॥—**तत्पूर्व** इति । तच्छब्दस्य समासोऽपि निपातनादिति बोध्यम् । दुषाष् श्रुपूर्वः श्रद्धाङ् । भे-टस्तु नेदं रूपम् । श्रुपूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचष्ट्युः । कथं कृपालुः स्पर्धाङ् । कृपा स्पर्धा च गतीति विग्रहे मृगज्यादित्वाङ् ।—**दाधेद-** ॥ इदाधेदोऽं त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दापोरित्याहुः ॥—**मङ्गुर** इति । ‘चजो-’ इति कुलम् । अभिधानस्य भावाद्भजेः कर्मकर्तृयवेत्याहुः ॥—**विदिमिदि-** ॥ विदेशानाथैस्त्वेव ग्रहणं न तु ला-भार्थस्य व्याख्यानात् ॥—**छिदुरमिति** । कर्मकर्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः नेति तद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च भाषः मुखे कर्तरि प्रायुक्—‘प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमना’ इति । इह अदुरिति च्छेदः ॥—**इत्वरः इत्वरी-** इति । इण् गती ‘इत्स्य पति-’ इति तुक् कित्वाङ्गनाभः ‘विहृदा-’ इत्यादिना त्रिणां ङीप् ॥—**जागुरुकः** ॥ जागुरिति पञ्चम्यन्तं तद्याचष्टे जागर्तेरिति । जागरुक इति सिद्धरूपमेव न तु निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊकस्याननुश्रुतिप्रस-ङ्गात् ॥—**यजजप-** ॥—**यायजूक** इति । यजेयं हि द्वित्वादि ‘दीर्घोऽङ्कितः’ इत्यभ्यासादीर्घः अतो लोपे ‘यस इलः’

एभ्यो यन्तेभ्य ऊकः स्वात् । इषामिति भाविना यलोपेय निर्देशः । वायजूकः । जज्ञपूकः । इन्व्यूकः । नमि-
कम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो रः । ३।२।१६७। यज्ञः । कम्पः । स्मेरः । जसिर्नन्पूर्वः क्रियासातये वर्तते । अज-
स्य । सन्ततमित्यर्थः । कजः । हिंस्रः । दीपः । न सनाशंसमिह उः । ३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः ।
मिषुः । न चिन्दुरिच्छुः । ३।२।१६९। वेसेनुम् इषेइच्छन् च निपात्यते । वेति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः
न कयाच्छन्दसि । ३।२।१७०। देवाजिगाति सुज्ञयुः । आद्यगमहनजनः किंकिनौ लिट् च । ३।२।१७१।
आदन्ताहदन्ताद्भमादिभ्यश्च किंकिनौ स्रश्छन्दसि तौ च लिट् । पपिः सोमं ददिगां । बभ्रिवंजम् । जमिर्मुखा ।
जमिर्भ्रममिश्रियम् । जशिः ॥ * भाषायां धाजूक्युगमिजनिमिभ्यः । दधिः । चक्रिः । ससिः । जमिः ।
जशिः । नेमिः ॥ * सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् । यन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किंकिनौ
पतेर्वीगभावश्च निपात्यते । स्वपितृवोर्नेजिङ् । ३।२।१७२। स्मङ् । कृष्णङ् । कृष्णञौ । कृष्णजः । वृषेति
वाष्पमिति काशिकादौ । कृष्णङ् । नृवन्द्योरारुः । ३।२।१७३। शारारुः । बन्दारुः । भियः कुकुकनौ ।
३।२।१७४। मीरुः । मीलुकः ॥ * कुकृन्नपि धाच्यः । मीरुकः । स्थेशभासपिसकसो वरप् । ३।२।
१७५। स्वावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । यश्च यङ् । ३।२।१७६। यातेर्वन्ताद्भारप् स्वात् ।
अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनियेषाहोपो ष्योरिति यलोपः । अहोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो
लोपे प्राप्ते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुभावस्तुवः क्तिप् । ३।२।१७७।
विभ्राद् । भाः । भासौ । पूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्ज् । पूः । धुरौ । इशिग्रहणस्यापकर्वाजयतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ ।
जुवः । प्रावचन्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्तिप् । प्रावस्तुत् । अन्येभ्योऽपि हृद्यते । ३।२।
१७८। क्तिप् । छित् । भिद् । इशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिदीर्घः कचिदसंप्रसारणं कचिद् कचिद्भ्रस्वः । तथा

इति यलोपः ॥—जज्ञपूक इत्यादि । ‘जपजभदहदश-’ इत्यादिना नृक् । वावदूकशब्दस्तु ‘उल्लादयश्च’ इत्यत्र बध्यते । मा-
ववस्ताह कुर्वादिगणे वावदूक इति पाठादेव यङन्ताद्भेदकप्रत्यय इति ॥—सनाशंस—॥ सनिति प्रत्ययग्रहणाद-
न्तग्रहणम् । षण् दाने, षण् सभकाविति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेत्याहः शंसु
इच्छावामित्यर्थं गृह्यते न शंसु लुताविति आद्या सह निर्देशात् ॥—विन्दुरिच्छुः ॥ विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरे-
षाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं नल्लिप्य गतौ, इष आमीक्ष्य इत्यनयोः, अनभिधानाभिप्रायतनाद्वेति भावः । विन्दु-
शब्दस्तु पर्वगाद्यादि विदि अवयवेऽस्मान्मृगध्वादिवात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥—कयाच्छन्दसि ॥ कय इति कयचक्यन्क्यङां
सामान्यग्रहणम् । कयान्ताद्वातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका । कय इति व्याख्यानात्कण्ठ्वा-
दिरपि गृह्यते तेन तुरण्यवोद्भिरसो न क्षन्त समर्थे सपर्यवः यमस्य योनौ शङ्कनं भुरण्यमित्यादि सिद्धम् । तुरण् त्वरा-
याम्, सपरं पूजयाम्, भुरण धारणपोषणयोरित्येते कण्ठादिषु पठिताः । अथ कथं ‘सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति श्व-
नसूयवः’ इति भट्टपादाः । मृगध्वादिषु असूयशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥—सुज्ञयुरिति । सुज्ञशब्दात्कचि तद-
न्ताडुः । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति निषेधात् ‘कचि च’ इति ईत्वम् ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घश्च न भवति ॥—आह—॥
‘ऋदोरप्’ इतिवदादिति दकारो मुखसुखायं न त्वयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद् इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते तद्विरज-
शुरिः । तू प्रवन्नतरणयोरित्यस्य गृ निगरण इत्यस्य च बहुल छन्दसीत्युक्ते रूपमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आदिष्वदिप्रकृति-
विशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किंकिनौ लिट्छेत्तावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथाच वार्तिकम् । किंकिनावुत्सर्गश्छन्दसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति । उदाहृतं च भाष्ये सेदिर्नेमिरिलादि । एवं स्थिते आदिति तत्परकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनयन्नाह
—आदन्ताहदन्तादिति ॥—बभ्रिवंजमिति । ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । किंकिनोः स्थाने तिबाद्यो न
लिङ्गद्विलसिदेशेन स्वरूपावर्धेन कार्यातिदेशात् । छान्दसमूत्रद्वयोपन्यसन भाषायां धातुत्वादिवातिकविषयबोधनार्थम् ।
इह च वार्तिके गमिर्यद्यपि न दृश्यते तथापि धातुवर्त्ता कचिद्वर्त्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥—जमिर्भ्रम-
इत्युपधालोपः ॥—जमिर्भ्रमिति । ‘अभ्यासाच्’ इति कुलम् ॥—दधिरिति । आतो लोपः ॥—नेमिरिति । एलाभ्यासलोपी ॥
—सासहीत्यादि यटोऽतो लोपे यलोपः अभ्यासदीर्घः ॥—नीगभावश्चेति । ‘नीगवञ्जु-’ इत्यादिना प्राप्तस्य नीगागम-
स्वाभाव इत्यर्थः ॥—कृष्णगिति । क्तिवाश्च गुणः । नजिङ् इकार उच्चारणार्थः ॥—कुकृन्नपि । अत एव ‘मीरुमीलुक-
मीरुकाः’ इत्यमरः ॥—ईश्वर इति । ‘नेदुशि-’ इतीडभावः ॥—पेस्वर इति । पिङ् पेङ् गतौ ॥—कस्वर इति । कस
गतौ ॥—भ्राज—॥ आ केरित्युक्तासच्छीलादिष्वर्थं क्तिप् । भ्राज् दीप्तौ, धूर्वा हिंसायाम्, घृत दीप्तौ, ऊर्ज बलप्राप्तयोः,
पृ पालनपूरणयोः, जु गतौ सौत्रः । प्रावपूर्वः एव स्तुतौ ॥—विभ्राडिति । ‘प्रब-’ इति षत्वम् । जज्ञत्वचर्त्तं ॥—
धूरिति । ‘राज्ञोप-’ इति यलोपः ‘वोः-’ इति दीर्घः ॥—ऊर्जिति । वोः ऊः । ‘रात्सस्य’ इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः ।
—धूरिति । उदोष्पर्वत्येयुल्लम् । ‘वोः’ इति दीर्घः ॥—वाक् । प्राडिति । इह दीर्घः संप्रसारणभावश्च । संप्रसारण-

च वार्तिकम् ॥ * किञ्चिदप्रच्छयायतस्तुकटपुञ्जुभीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । किञ्चिद्व्यादिना उणादि-
सूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छोकादौ तुना वाधा मा सूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्ष्यति बाह् । पृच्छतीति प्राद । भाष्यं
सौवीरिति भाष्यतस्तु । कटं प्रवृत्ते कटपूः । जूरक्तः । अयति हरिं सा भीः ॥ * युतिगमिजुहोतीनां द्वे च । दक्षि-
ग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिशुत् । जगत् ॥ * जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहुः । दृ भवे । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्घेति वृद्धत् ॥
* ध्यायतेः संप्रसारणं च । धीः । ॥ भुवः संज्ञान्तरयोः । ३।२।१७९ । मित्रभूनाम कश्चित् । धनिकाधर्मण-
योरन्तरे यत्सिद्धति विधासार्थं स प्रतिभूः । ॥ विप्रसंभ्यो ह्रसंज्ञायाम् । ३।२।१८० । एभ्यो भुवो दुः स्यात् तु
संज्ञायाम् । विभुष्यापकः । प्रभुः स्वामी । संसुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूनाम कश्चित् ॥ * मितद्वादिभ्य उपसं-
स्थानम् । मितं द्रवतीति मितदुः । शतदुः । शंसुः । अन्तर्भावितव्ययोऽत्र भवतिः । ॥ धः कर्मणि इन् । ३।
२।१८१ । वेदो धामश्च कर्मण्यर्थे इन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमावृत् । ॥ दात्रीशसयुजुस्तु-
वसिसिचमिहपतदशानहः करणे । ३।२।१८२ । दाबादेः इन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।
॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७।२।९ । एषां दशानां कृप्रत्ययानामिग्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।
स्तोत्रम् । तोषम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेदम् । पषम् । दंष्ट्रा । न ड्री । ॥ हलसूकरयोः पुवः । ३।२।१८३ । पूरूपोः करणे
इन् स्यात् तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । ॥ अर्तिलूधूसूनसहचर
इत्रः । ३।२।१८४ । अत्रिन् । लवित्रम् । भुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । ॥ पुवः संज्ञा-
याम् । ३।२।१८५ । पवित्रम् । येनाज्यमुत्पद्यते यन्नानामिकावेष्टवम् । ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३।२।१८६ । पुव
इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तपुष्पिणेति दर्शनात् । पृथतेऽनेनेति पवित्रम् ॥
देवतायां स्वप्निः पवित्रं समा पुनात् ॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम् ॥

प्राप्तिस्तु 'वचिस्वपि-' 'ग्रहिज्यावयि-' इत्यादिना । अयति हरि श्रीरिति । प्राचा तु अयन्त्येतामिति कर्मणि किबुदाहृत-
स्त्र 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रविरोधः स्रष्ट एव । बाहुलक तु अगतिकगतिः ॥—युति । 'द्वे च' इति कृतेऽपि द्विले अभ्याससं-
ज्ञेह दुर्लभा प्रत्यासत्त्या पाण्डित्य एव प्रवृत्तरत एव आष्टमिके सा नेलाशङ्क्यामाह—दक्षिग्रहणादिति ॥—दिशुदिति ।
'युतिस्त्रायोः-' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥—जगदिति । 'गमः कां' इति मलोपे तुक् । अत्र 'द्वे च' इति चकारेण
दीर्घः समुचीयमानो युतिगम्योर्न भवति दीर्घश्रुत्या अचक्षेति परिभाषोपस्थानादजन्तजुहोतेरेव समवतीत्याशयेनाह ॥—
जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहुः । हलश्चेति चकारेण द्विलं समुचीयते ॥—धीरिति । ध्यायतीति धीः ।
'हलः' इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो न तु धीः, एव जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसमतलात्कथं तर्हि भवदुक्तार्थः
संगच्छत इति वेद । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षाया किप् भवति ॥—भुवः संज्ञा—धनिकेलादि ।
तेन प्रामयोरन्तरे यत्सिद्धति तत्र नेति भावः । एतच्च दक्षिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं
तत्र संज्ञायामित्येव सिद्ध किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्व्यभाषिण्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदान-
नेन निवर्तत इत्युभयोर्मेद इति ॥ स्र सुखं भावयतीति शभुरित्यर्थाभ्युपगमनायाह—अन्तर्भावितेति । शमवति
सुखस्वरूपो भवतीति शभुरित्यन्ये । शंभवत्यस्मादिति न्युत्पत्तिस्तु अपादाने दुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥—
धः कर्मणि—॥ कर्मणीति नोपपदम् । 'ह्रामश्च' इत्यनन्तरमेव धः घृणिति वक्तव्ये प्रथमग्रहणात्प्रास्यानाद्वेलाशये-
नाह—कर्मण्यर्थे इति । अत एव धीयते पीयत इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते ॥—दात्री—॥ मेदूमिति ।
हो षः धलद्वलढलोपाः ॥—दंष्ट्रेति । शित्वेऽपि ङीष् इह न भवति अनिलः पिता ङीषित्युक्तात् । अन्ये लजादिपाठ-
शपमाहुः ॥—नद्वीप्ति । 'नहो धः' इति धत्वम् । 'ह्रस्तथोर्धोऽधः' इति जशालम् । सूत्रे दशेति नलोपिनो निदेशो
ज्ञापकः कचिदकित्यपि दंशेर्नलोपो भवतीति तेन दंश दशन इत्यस्मात्पुटि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च सभिधा-
नात् धृन्त्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम् । 'शुनीदन्तदंष्ट्रा-' इति निदेशात् ॥—तच्चेत्करणमित्यादि ॥ एतेन हलसूकर-
योरभिधेयत्वमुपपदत्वं च निरस्तम् ॥—मुखमित्यर्थ इति । तत्रैव रुदिरिति भावः ॥—अर्तिलूधूसु—॥ धू विधूनने
इति कृदादिरेव एष्टते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव गाहकृतेति हित्वाहुणनिषेधे उवह तदाह—धुवित्रमिति ॥—
पुवः ॥ पूरूपोऽन्योऽग्रहणमविशेषात् । करण इत्यनुवृत्तेः—येनाज्यमिति ॥—कर्तरि चर्षि—॥ इत्रः स्या-
दिति । करणे कर्तरि चेत्यर्थः । काशिकावृत्तरेण यथासंख्य व्याचष्टे—ऋषौ करणे इति । 'कर्तरि कृत्' इति सूत्र-
स्थमाध्यकैवदयोस्तु यथासंख्यं नेति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥

॥ अथोणादयः ॥

॥ कृवापाजिम्बविसाध्यशून्य उण् ॥ १ ॥ करोतीति कारः शिल्पी कारकम् । ॥ आतो युष् ॥ ३१॥
 १२८। वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जबत्समिभवति रोगाद् जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति वेदे जम्पाणमिति
 मायुः पित्तम् । स्वाहुः । साधोति परकार्यं सायुः । अङ्गुले आशु शीघ्रम् । आशुर्बाहिः पादकः स्वात् । ॥ छन्द-
 सीणः ॥ २ ॥ मान आयौ । ॥ इत्सनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ ३ ॥ दीर्घत इति दाहः । क्षुः प्रस्थः सायुर-
 क्षिपात् । जायुः जानुनी । इह जनिवधोभेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं
 वाक्चम् । मृगज्वादिस्वात्कुप्रत्यये षट् इत्यपि । ॥ किञ्जरयोः श्रिणः ॥ ४ ॥ किं शृणोतीति किंशारः सस्यशूकं
 बाणम् । जराभेति जरायुर्गर्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्वात् । ॥ त्रोरश्च लः ॥ ५ ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति ताडुः ।
 ॥ कृके षचः कश्च ॥ ६ ॥ कृकेन गलेन षकीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुषे इति विश्वः ।
 ॥ भृसृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ॥ ७ ॥ अरति विभक्तिं वा भरुः । स्वामी हरम् । श्रिचन्तेऽक्षिप्
 भूतानि मरुर्विषलदेशः । शोते शयुरजगरः । तत्पूर्वः । चरन्ति मक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । स्सरुः अन्नादि-

अथोणादयः ॥—कृवापा—। डुकृन् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, पा रक्षणे, जि अभिमने, डुमिप् प्रक्षेपणे,
 खद आस्तादने, साध ससिद्धौ, अशु व्याप्ता । 'विश्वकर्मणि ना कारुक्षिपु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनीकोशः । 'कारः
 शिल्पिनि कारके' इति धरणिशोचस्तदेतदभिप्रेत्याह—कारुरिखादि । आये योगरूढिर्द्वितीये तु योगमात्रमिति वि-
 बैकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः 'राधवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः ।
 सर्वानारसेनानामाश्वागमनमादिशत्' इति । पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । 'गुदं त्वपानं पायुः' इत्यमरः ।
 पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः 'भुवस्तस्य स्वतवा पायुरग्ने' इति । 'स्वतवान् पायौ' इति नस्य रुलम् ।
 'अगदो जायुः' इत्यमरः । पुलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः । गोपुर्वाद्वा वाच विकृतां मिनोति
 प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदनम् । वस्तुतस्तु मायुशब्दं यत्पशुमातुमकृतगोमायुरेक इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभि-
 स्तस्यैव व्याख्यातत्वात् । खदते रोचते इति स्वाहुः विशेष्यनिर्णायम् । एव साधुरपि । आशु शीघ्रमिति विलम्बाभावमात्रे
 क्लीबं, तद्विशिष्टप्रत्ययरत्ने तु त्रिलिङ्गम् । 'अयं शीघ्रं त्वरितम्' इत्युपक्रम्य 'क्लीबे शीघ्राशसखे स्यान्निष्पेषां भेद्यगामि यत्'
 इत्यमरः । ग्रीही पुंसेव । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादन्यत्सादप्युभयवति । रह लौगे । गृहीला चन्द्रं रहति खज-
 तीति राहुः । वस निवासे वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासां वसतीति वा वायुः वायुधासौ देवश्च वायुदेवः । वसुदेवस्यापत्य-
 मित्यस्मिन्नर्थे 'ऋष्यन्धकश्छिण्कुरुभ्यश्च' इत्यपि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥—छन्दसीणः ॥ उणु-
 वर्तते । एति गच्छतीत्यायुः ॥—मान आयौ इति । आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिष्पट्टा पठितः । अत एव 'लामने
 प्रथममायुमायवे' 'मानस्तोके तनये मान आयौ' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु 'छन्दसीणः'
 इति सूत्रं बहुलवचनाद्वावायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरप्रत्यये आयुशब्दमुकारान्तं व्या-
 चक्ष्युः । ननु 'एतेषिष्' इत्युत्पत्त्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयु-
 रस्येति विग्रहे 'एष हवा जटायुषम्' इति रामायणप्रयोगो 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः
 स्यात्' इति श्रीहर्षप्रयोगश्च सगच्छते । तथा च 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमु-
 कारान्ताभ्युपगमेनेति चेदत्राहुः । सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुल्लिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति । अन्ये तु
 'छन्दसीणः' इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे 'मा वधीष्ट जटायु माम्' इति भट्टिप्रयोगः 'तटी विन्ध्यस्याद्रेरभजत ज-
 टायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न सगच्छतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटा याति प्राप्नोतीति जटायुः ।
 मृगज्वादिलात्कुः । आयातीत्यायुः । एव च 'जटायुपा जटायु च विद्यादायुं तथायुषा' इति द्विरूपकोशः । वायुना जगदायुने-
 ति वर्णविषेकश्च सुसाध इति दिक् ॥—इत्सनि ॥ दृ विदारणे, षणु दाने, जन जनने, चर गतां, चट भेदने ॥—दाधिति ।
 'काष्ठं दाधिवन्धनं त्वेषः' इत्यमरः ॥—चाटि । 'चटु चाटु प्रिय वाक्चम्' इति हट्चन्द्रः । 'चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्'
 इति रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । 'चकर च किल चाटून् प्रौढयोषिद्वदस्य' इति माधः । माधे तु नपुंसकमपि दक्षितम् ।
 'चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्' इति ॥—किञ्जरयोः । शृङ्गिसायाम्, इण् गर्ता, आभ्यामुण् स्वात् ॥—सस्येति । 'किंशारुनां
 सस्यशूके विशिषे कङ्कपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः ॥—त्रोरश्चलः । तृ द्वनतरणयोः । त्रः रक्षेति च्छेदः । केचित्तु ऋ
 इति प्रक्षिप्य द्वयोरपि सर्वर्णदीर्घं त्रौ तयोर्लोरेरित्युक्त्वा ऋ तावित्यस्मादपि मृण रस क इति व्याख्याय इयति अर्थे वा
 आठुः शाकविशेषो षटी चेत्याहुः । 'कर्कशालुर्गेलन्तिका' ॥—भृसृशी—। भृश् भरणे, मृष्ट प्राणलाने, शीघ्र क्षेपे, तु
 मृषनतरणयोः, चर गतां, अयं मक्षणेऽपि, त्सर छदनतौ, तजु विसारे, धन धान्ये, डुमिप् प्रक्षेपणे, डुमस्जो छद्मी ॥—
 मरुरिति । 'भरुः खणं हरे पुंश्चि' इति मेदिनी । 'भरुर्मर्त्यकनकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥—शायुरिति । 'अजगरे कयुर्बाहवः'

शुक्तिः । तनु स्वस्वम् । क्षिपां मूर्तिस्तनुस्तनुः । वनुः कक्षविशेषः । वनुषा च वनुं विदुः । धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मनुः क्षिप्रः । मनुः पानीयकाकिकेति रमसः । न्यङ्कादित्वाकुत्वम् जह्वेन सत्स वः । ॥ अणश्च ॥ ८ ॥ लवकेशकणावः । चाकटिवटिभ्याम् । कटुः । वटुः । ॥ धान्ये नित् ॥ ९ ॥ धान्ये वाक्येऽण उपसङ्गः स्यात् । स च नित् । निष्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्च मे । श्रीहिमेवस्वणुः पुमान् । निङ्ग्रहणं फडिपाटीत्यादि सूत्रमभिधाय्य संबध्यते । ॥ शृङ्खलिह्रिष्यसिबसिहनिङ्गिदिबन्धिमनिभ्यश्च ॥ ॥ १० ॥ गृणातीति शरुः । शरुमुचकोपयोः । स्वरुवञ्चम् । सेढुर्वाधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुसि भूम्ब-सवः प्राणाः । वसुह्रदंशौ वोकंशौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्रेदेशः । क्रेदुश्चन्द्रः । वन्धुः । मनुः । चात्-विदि अवयवे । विन्दुः । ॥ स्यन्देः संप्रसारणं धञ्च ॥ ११ ॥ देशे नदविशेषेऽन्वौ सिन्धुनां सति क्षिपामि-त्यमरः । ॥ उन्देरिच्छादेः ॥ १२ ॥ उनत्ति इन्दुः । ॥ ईषेः किञ्च ॥ १३ ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित् आदेरिकारादे-साञ्च । ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः । ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ १४ ॥ कन्दुः । ॥ सूजेरसुम्ब ॥ १५ ॥ चात्सलोप उपसङ्गश्च । रजुः । ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १६ ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् । ॥ नावञ्चः ॥ १७ ॥ न्यङ्कादित्वाकुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्गः । ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटि-

इत्यमरः ॥—तत्करिति । तस्मिन् नरकमनेन रोपकाः ॥—चररिति । अनवसावितातद्वृष्पकभोदन इति याज्ञिकाः । तृष्ट्वर्धधिकरणेऽप्येवमुक्तम् । ‘उगवादिभ्यो यत्’ इति सूत्रे कैयटस्साह । स्थालीपात्री चरुशब्दस्तत्स्थानादोदने भाक् इति । ‘तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निल्ये विरले कृषे’ इति मेदिनी । ‘धनुः पुमान् प्रियाल्लौ राशिभेदे शरासने’ इति नान्ते मेदिनीविश्वप्रकाशमुदाहरति ॥—धनुषा च्छेत्वादि । धनुषा सार्धं धनुं विदुरित्यर्थः । स्वात्तनुस्तनुषा सार्धमित्यतः सार्धमि-त्यनुषज्यते । ‘शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवमपि शकः । क्षिपुरेनमृदुमाशु सपक्ष सायकम्’ इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । ‘धनुर्वंशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति’ इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति उकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुसक एवेति शङ्क्यम् । ‘अथास्त्रियाम् । धनुष्यापी’ इत्यमरोचया तस्यापि पुंस्त्वात् ॥—किंनर इति । ‘द्वरंगवदने मयुः’ इत्यमरः । ‘मीनातिमिनोति—’ इत्यात् तु नेह बाहुलकात् । ‘मयुस्तुरगवदने मृगेऽपि मयुरिष्यते’ इति विश्वः । मज्जति पानीये इति षट् ॥—अणश्च ॥ अण शब्दे अस्मादुपलभ्य स्यात् ॥—चादिति । कटे वर्षादौ, वट वेष्टने, कटति रसनामिति कटुः । ‘कटुः स्त्री कटुरोहिण्या लताराजिकयोरपि । नपुसकमकार्ये स्यात्पुङ्गवो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च’ इति । वटतीति वटुः ‘वटुर्द्वैजसुतः स्मृतः’ इति संसारवर्तः । नटवटुरिति तूपचारात् ॥—अभिव्याप्येति । यद्यपि ‘फलिपाटि’ इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादाकृतेत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्याप्येवोचितम् ॥ ‘पिबत सौम्य मधु’ इत्यादौ मधुशब्दस्यानुदात्तात्तादर्शनात् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिधानाच्चेति भावः ॥—शृङ्खलिह्रि ॥ शृ हिंसायाम्, शृ शब्दोपतापयोः, लिह्र उपतापे, त्रपू लज्जायाम्, असु क्षेपणे, वस निवासे, हन हिंसागत्योः, किङ् आर्द्रभावे, वन्ध बन्धने, मन हाने ॥—शररिति । ‘शरः कोपे शरे वजे’ इति हेमचन्द्रः ॥—स्वरुवञ्चमिति ‘शतकोटिः स्वरुः शवः’ इत्यमरः ॥—त्रपु सीसमिति । तद्धि अस्मि दृष्ट्वा त्रपत लज्जते इव । ‘रङ्गमीसकयोन्नपु’ इति मेदिनी । अस्म्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥—हनुरिति । ‘हनुः पुमान्परो गण्डात्’ इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । ‘हनुर्हृद्विकासिन्यां नृत्या-रम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलवयवे’ इति मेदिनीकोशः । अतिशयने मनुष्ये । हनुमान् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दक्षिप्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनुमान् । ज्ञेहेन वध्नातीति वन्धुः । प्रज्ञादिवान्धुवध । ‘बन्धुर्वेन्धुकुपुणे स्याद्वन्धुर्भातरि बान्धवे’ इति विश्वः । मनुरादिराजो मन्त्रश्च । स्यन्दू प्रसवणे ।—उन्देः—उन्दी क्रेदने ॥—ईषेः ॥ ईष गतिर्हिंसादानेऽपि ॥—स्कन्देः—॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ॥—कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन्ननताप इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः । अत एव ‘स्त्रीवेऽम्बरीष प्राप्ते ना कन्दुर्वा स्नेदनी स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘कन्दुर्वा ना’ इति पूर्वगान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥—सूजेः—॥ सूज विसर्गं सूजतीति रजुः स्त्रियाम् । आगम-सकारस्य श्वलेन शः जह्वेन जः । सूजेरम्बेति सुवचमिति नव्याः । ‘रजुर्वेष्यां गुणे योषिति’ इति मेदिनी ॥—कृतेराद्यन्त—॥ कृती छेदने ॥—तर्कुरिति । कृत्यतेऽनेनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनं यन्त्रविशेषः । ‘तर्कुटी सूत्रला तर्कुः’ इति हारावली ॥—नावञ्चः ॥ अन्तु गतौ । ‘न्यङ्कुर्मुनी मृगे पुसि’ इति मेदिनी ॥—फलिपाटि—॥ फल निष्पत्तौ, पट गतौ, प्यन्तः । गम प्रह्वले शब्दे, मन हाने, जनी प्रादुर्भावे, एत्यः उः स्यादेशं च यथाकर्म गुणगमः पटि नाकि ध त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते । गुणगमे हि फलेरवयवषष्ठी पठ्यायादेशचतुष्टयविधौ तु पाठ्यादिभ्यः स्थानवष्ठी सापि धतवोर्विधौ अन्तेऽप्युपसंहियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु

दितात्(१०६४०)सस्य तः । भवार्थे तु लुग्वचः * । अश्वत्थामा ।
लोम्नोऽपत्येषु बज्रध्वकारः (११) * । बाह्यादीजो(१६८४०)
ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बज्रषु किम् औडु-
लोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) * । गव्यम् । अजादिप्रस-
ङ्गे किम् गोभ्यो हेतुभ्यश्चागतम् गोह्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो (१३) ऽञ् । ४ । १ । ८६ ।

औत्सः । अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः * । अग्नेरपत्यादि आग्ने-
यम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधा-
रणाः प्रत्ययाः ।

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) गोरिति न केवलमपत्येनैव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वपि तेन गोरिदं,
गवि भवं, गौर्देवताऽस्येति सर्वत्र गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद मज्जानद मज्जानस मज्जाप्राण तरुण तलुन
वष्कया (असे) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगतीतिटुप् अनुटुप् जनपदभरत
उग्रोनर योष्म पीलुकुण उदस्यान (देगे) पृथदंश भल्लकीय रथनर
मध्यन्दिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह
ककुब् सुवर्ण देव योष्माद् इन्द्रसि । उत्सादिः ।

अत्र वष्कया (असे) इति पठ्यते असे असमासे वष्कयस्यापत्यं वास्तव्यः
समासे तु गौवष्कयिरिति अत्रासे इति निषेधप्रापकात् तदन्तविधि-
रत्रास्ति तेन धेनुशब्दस्यात्र पाठेन अथेनूनां समूहइत्यर्थे आधेनवमिति
सिद्धम् । मनो०

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमज्जो भवमग्निना ढटं सान अग्नेरिद-
मित्येतेषां पक्षश्च ।

स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्तञौ भवनात् । ४ । १ । ८७

धान्यानाम्भवन (६५८४०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमा
नञ्स्तञौ स्तः । स्त्रेणः । पैस्तः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवञ्चेति
(४४५४०)च्चापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽजादिः (१५) अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-
तीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेप, संस्कृतः पुरोडाशः
पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदङ्गण्डम्
पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गरूपम् । अनपत्ये
किम् द्वयोर्मित्रयोरपत्यम् द्वैमितिः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् ।
गर्गायाञ्छाताः । वृद्धाच्छः (५६०४०) ।

आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति (१६) । ६ । ४ ।

। १५१ ।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसत्वात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽपीत्यस्यापकर्षा-
ल्लभ्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि यजि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वात् ततश्च-

(१६) आपत्यस्येति किं संकाशादिभ्योभवादर्थं सांकाश्यक इत्यादौ मा भूत्
तद्विते किं गार्ग्य इति स्त्रियां जसि मा भूत् अनातीति किं गार्ग्या-
यण इत्यादौ मा भूत् ।

हलः (१७) परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यान्नद्धिते न त्वाकारे ।
गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् ।
अचि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ६० ।

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् । ग्लुच्कस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः
फिन् ततो यन्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य क्वातोऽपि ग्लौचु-
कायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५६ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वे (५०६४०) त्यण् । तस्मात्
अणोद्वच इति (५१८४०) फिञ् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ।
तद्राजाज्ञाणः* । द्वज् मगधे (५१८४०) त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो-
द्वचइति (५१८४०) फिजोलुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

द्वजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

(१७) सूर्यतिथ्येत्यतो (२२८४०) यइति हलस्तद्धितस्येत्यतो (२१८४०) हलइति
चानुबन्धाह हलइत्यादि । गर्गीयमिति प्राक् क्रीताच्छ (६२५४०) इति ।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्ची औद-
व्रजि औदमेघि औदमज्जि औदभज्जि देवस्थानि पैङ्गुलोदायनि
राहजति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि
औदशुद्धि (तद्राजाज्ञाणः) आकृतिगणोऽयम् ।

तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६३

गोत्रे य(१६)इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचान्भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अतइज् (४६८४०) । यजिजोश्चेति (५००४०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाङ्गिम् दान्निः पिता । दान्नायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१)परस्य युवप्रत्ययस्य नृक् न स्यात् । पूर्वेषां प्राप्तः । तुल्वलः ततइजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्व लायनः पुत्रः ।

फक्फिजोग्न्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ।

यूनि लुगिति (४६२४०) नित्ये लृकिं प्राप्तं विकल्पार्थं भूतम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीया । यस्कस्यापत्यम् यास्कः । शिवाद्यण् (५००४०) । तस्यापत्यं युया यास्कायनिः । अणोद्विचइति (५०८४०) फिज् । तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ।

(१६) इजन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थे ण्य सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति गोत्रावशेषमभित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम् ।

(२०) दन्तस्य गोत्रापत्यं पुमान्दान्निः युवापत्यं दान्नायण इति ।

(२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि देलोपि देइति वार्कलि नैवकि देवमति देवयन्ति चाफट्टकि वैन्वकि वैति अ नुराहति पौष्करमादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिन्त्रि प्राडाहति बाभ्यकि वेजीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिन्त्रि आमिन्त्र्यकि पौष्पि कारेणपालि वैकर्णि वैरकि वैहति । तौल्वल्यादि ।

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽथ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिदृष्टि(२२)
रन्त्योपधादृष्टी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२२) कृतम्भवेत् ।

उत्सर्गः शेषएवासौ दृष्टान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यम् भानवः । कृतसन्धेः किम्(२४)
सौत्थितिः(२५) । अकृतञ्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् ।

(२२) उपरु अथइतिस्थिते और्गुण(४१२४)इतिगुणं बाधित्वा परत्वादयो-
ञ्छितीति(१११४०)दृष्ट्या भवितव्यं गुणस्य प्रियव्यइत्यादौ सावका-
शत्वात् किञ्च गुणे कृते अवादेशे च अतउपधाया(उ४०४०) इति दृष्ट्या
भवितव्यमित्याशङ्क्याहृदिदृष्टिरिति । परत्वादिति भावः । तथाच गौः
गावावित्वादौ अन्यस्य, पाचक इत्यादावुपधायाः सौत्रुतइत्यादौ
चादेर्दृष्टिरिति विषयविशेषसमावेशइति भावः ।

(२३) अपत्यसमुहविकारादीनां संबद्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावणं तस्येद-
(५६३४०) मित्यनेनेवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधक-
भूतस्य दृष्टाच्छ (५६०४०)इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम् । दृष्टाच्छ
इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्वापि सत्त्वादाह उत्सर्गशे-
षएवासाविति तथाचापत्यादिचातुरर्षीपर्यन्तप्रत्ययार्थभित्तत्वं शेषत्वमि-
त्यस्य तत्त्वविवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुज्ञया अदन्तवाह्या-
दिप्रकृतिकापत्यार्थकस्योक्तत्वेन तद्विद्वत्तयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति
भावः । तथाच दृष्टानि दृष्टिर्यस्याचामादेरिति(५६०४०) परिभाषितानि
प्रातिपदिकान्तेवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः ।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् मन्वौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो
भविष्यतीति कृतसन्धिकार्यार्थकसमर्थयह्यं किमिति प्रश्नः ।

(२५) सावुत्थितिर्मा भूदित्येव समर्थयह्यमित्युत्तरम् । तथाहि सु उत्थित

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६५

समर्थपरिभाषया नेह वस्तुमुपगोः, अपत्यश्चैतस्य । प्रथमा-
त्किम् अपत्यवाचकात् (२६) पञ्चर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वा-
क्यमपि । दैवयज्ञीति (५२१४०) सूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः
समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वात् ङीप् । औपगवी ।
आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पैस्तः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (२७) । ४ । १ । १६२

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सन्धौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषा-
तोऽपि परया अज्ञतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्यप्रसङ्गः
तु इत्यस्य वृद्धिशब्धावनया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कृतमपि सन्धिं
नोच्चारयन्तीति तदर्थतया वृद्धैव प्रथमं भवितव्यमिति तदर्थं समर्थ-
यङ्ग्यमिति भावः ।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुक्तोत्तरयति अप-
त्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्राद्वादेव प्रत्यय-
स्तथा देवदत्तोऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये च देवद-
त्तादिरूपापत्यवाचकात् पञ्चर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादित्युक्तं तथाच प्रत्य-
यविधायकसूत्रे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययो भवति तस्मापत्य-
(४६३४०) मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपवादेरुपात्ततया ततएव प्रत्ययः
साटस्य देवता (५२१४०) इत्यादौ तु इन्द्रादेव, तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति
सर्व्वं सुस्थमिति

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संचार्थमिदम्
पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाह्वयपत्यत्वेन विवक्षित-
मिति तेन पौत्रादेशत्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः
समन्वितकतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्मै गोत्रत्वम् ।

वंशे(२८) पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युव-
संज्ञमेव स्यान्नतु गोतसंज्ञम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ।

ज्येष्ठेभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञो वा स्यात् ।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ४ ।

१ । १६५ ।

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्
जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकञ्जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशो-
षणम् द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपा निर्देश उभयो (२९)
रुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामह-
भ्रातरि(३०)वा जीवति । गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो
वा । स्थविर इति किम् । स्थानवयोन्यूने (३१) गार्ग्य एव ।
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव । वृद्धस्य च पूजाया-
मिति वाच्यम् * । गोतस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोतस्य

(२८) पितृपितामहादिरत्यादकप्रबन्धः वंशस्तत्र भवः वंशः । पौत्रप्रभृतीत्य-
नुवृत्तं वञ्चा विपरिणमयाह पौत्रादेरिति । तदुपद एवकारार्थः स
च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति ।

(२९) उभयोः स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां
पूज्यत्वात् ।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृसपिण्डग्रमपीह मृह्यते इति मतेनेदम्
कचित्स्थितानहभ्रातरीत्येव पाठः । यन्तेन्दु०

(३१) स्थानवयोनूना इति सज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थाननूनाः ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६७

युवसंज्ञा पूजायाङ्गस्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः ।
पूजेति किम् गार्ग्यः । यून्श्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वा
च्यम् । गार्ग्यो जातमः । कुत्सेति किं गार्ग्यायणः ।

एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे (३२) सैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यमित्तुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वदन्ये सूत्रसेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोसूत्रतीये वाच्ये औपगवा-
दिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जेष्टे मृतवंशे औपगवेः फक् ।
इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनश-
तम्प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु
तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणान्तादिजपि स्यात्
चतुर्थे फगिति ततः फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्ट-
नवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्धमिदं सूत्रम् ।
एवमुत्तरसत्वेऽप्यक्षम् ।

(३२) एतत्संख्यानां रम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूल-
पुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा
स्यात् पोत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्वयनतावत्संख्यकानामिति भेदः ।

(३३) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्यनुषज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं
पौत्रप्रभृतीति (४६५४०) सूत्रस्वरसात् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वा-
देक एव प्रत्ययः ।

अत इज् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिकार्षथ्यन्तादिज् स्यात् । अप-
त्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ६५ ।

बाह्वविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिज् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषाद-
चाण्डालविस्त्रानाच्चेति वक्तव्यम् ।

(१४) बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपविन्दु वृषलो
वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला ऋगला भ्रुवका ध्रुवका सुमि-
त्वा दुर्मित्वा पुष्करसट् अतुहुरत् देवशर्मान् अग्निशर्मान् भद्रश-
र्मान् सुशर्मान् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अभितौजसः
सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु गिरस् माष शराविन् मरीची जेमटङ्गिन्
शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्हिन् प्राकारमर्हिन् लीमन् अजी-
गर्त्त, कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क (उदकः
संज्ञायाम्) (सम्भूयोऽन्धसोः सलोपश्च ।) बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम् ।
तेन सात्वकिः जाङ्किः ऐन्द्रशर्भिः आजधेनविः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६६

न याभ्याम्पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७

। ३ । ३ ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्याम्परस्य न दृढिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैजागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः (३५) च्फज् । ४ । १ । ६८ ।

व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । १३ ।

व्रातवाचिभ्यः च्फजन्तेभ्यश्च स्वार्थे ज्ञः स्यान्नतु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बद्धत्वे तद्राजत्वात् (५२०४०) लुग्वक्ष्यते । व्राध्नायन्यः । स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीप् । अनन्तरापत्ये । कौञ्चिः ।

नडादिभ्यः (३६) फक् । ४ । १ । ६९ ।

गोत्रइत्येव । नाडायनः चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

(३५) कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् गठ शक शुग्डा शुभ विपाश स्तन्द स्तम्भ । कुञ्जादिः ।

(३६) नड इत्येवमादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाडायनः । नड चर वक सुञ्ज इतिक इतिग उपक् एक लभक शलङ्क शलङ्कश्च सप्तल वाजय् तिक अग्निशर्म्भन् दृष(गणे) प्राण नर सायक दास मित्व द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल काश्यप काश्य काव्य अज असुष्य कृष्णरणौ (ब्राह्मणवाशिष्ठे) अमिल लिगु चिल कुमार क्रोष्ट क्रोष्टश्च लोह दुर्ग स्तम्भ गिङ्गपा अय हण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलभ्रर अभ्रर

हरितादिभ्यो (३७) ऽजः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यन्यथम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदा(५०।४०)द्यन्तर्गणो हरितादिः ।

यजिज्जेच्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति (४६।४०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ ।

१०२ ।

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजोवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगम्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अल्ल कासुक ब्रह्मदत्त उडम्बर शोण अलोह दण्डप । नदादिः ।

(१७) हरित किन्दास बह्यस्त अर्कलूष बभ्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथन्तर गविष्ठिर निषाद शवर अलस मठर ऋङ्गाकु खपाकु ऋड पुनर्भू पुत्र डहिह ननन्द परस्त्री परशु च हरितादिः । अत्र परशुशब्दः पशते स च परस्त्रोवाचकः तज्जातः पारश्वकः ब्राह्मणाच्छुश्रावामुत्पन्न इत्यर्थः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०१

एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रौणायणः द्रौणिः । पार्व्यायनः
पार्व्यतिः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । अनादिरिह(३८)द्रौणः ।
अश्वत्याम्नान्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो (३६) ऽञ् । ४ ।

१ । १०४ ।

एभ्योऽञ् स्यात् गोत्रे ये त्वत्वाऽवृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आन-
न्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे यञ् । विदस्य गोत्रम् वंदः । अनन्तरो
वेदिः(वाह्वादे) राक्षतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यम् पौत्रः ।
दौहित्रः ।

गर्गादिभ्यो (४०) यञ् । ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । दात्स्यः ।

(३८) अनादिरिति न तु भातरप्रिङ्गस्तस्य सादित्वात् ।

(३९) विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्भ विद्यानर
कटिषेण कृतभाग ह्ययश्च प्रियक आपस्तम्ब कृचवार शरदत् शुनक
धेनु गोपमन शिशु रिन्दु भोगक भाजन शर्मक अद्यावतान श्यामाक
श्यामक श्यावलि श्यापर्ण (५००४०) उक्तो हरितादयः । इति
विदादिः ।

(४०) गर्ग वत्स वाजामे संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग
अगस्ति पुलस्ति चमम रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अष्ट
मनस् धनञ्जय वृत्र विद्यान्मु जरभन्ध लोहित भंशित बभ्रु
बल्गु कण्ड गण्डु शङ्ख निगु गुहल मन्त मङ्गल अलिगु जिगीषु
मनु तन्तु मनायी सनु कथक कन्धक कृत्त वृत्त तनु तरुल तलुम्ब
तण्डु वतण्डु कपि कत कृकत अगदुक् कण्ड शकल गोकल अगस्त्य
कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रङ्ग-

यजजोञ्च । २ । ४ । ६४ ।

गोत्रे यद्दयजन्तमजन्तञ्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बहुल्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्व्राः ।
तत्कृतेइति किम् प्रियगार्ग्याः । स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः ।
गोत्रे किम् द्वैष्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गो-
तम् । तेनेह न पौत्राः । दौहित्राः ।

मधुबम्बोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ।

गोत्रे यज् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः बाम्बव्यः
कौशिक ऋषिः । बाम्बवोऽन्यः ; बम्बुशब्दस्य गर्गादि (१०।४०)
पाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलन्तु लोहि-
तादि (१।६४०) कार्यार्थम् । बाम्बव्यायणी ।

कपिवोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ।

गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बोध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बोधिः ।

वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ।

गण शण्डिल चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जा-
तूकर्ण सहित मन्वित अश्वरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा चर-
रक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्मज
भड़ित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवह इन्द्रह एकलू
पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीर । गर्गादिः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०३

आङ्गिरसदत्तेव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ (५०१४०) शिवादौ (५०४४०) च पाठादयज्जगौ । वातण्ड्यः । वातण्ड्यः ।

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०६ ।

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शाङ्करवादि-
त्वात् (२४१४०) ङीम् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु । वातण्ड्यायनी ।
लोहितादित्वात् (२१६४०) ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वा-
द्वच्यमाणः (५२१४) ष्यङ् न ।

अश्वदिभ्यः (४१) फञ् । ४ । १ । ११० ।

गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृति-
विशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किं जाताया
अपत्यं जातेयः ।

भर्गाच्चैर्गत्तः । ४ । १ । १११ ।

गोत्रे फञ् । भार्गयणस्त्रैर्गत्तः भार्गिरन्यः ।

(४१) अश्व अश्वन् शक्नु अदक विट पुट रोजिण अर्जूर खड्गार वल
प्रिजूल भडिल भडिल्ल भडित मडित प्रकृत रामोट चाल काश
तोच्छ गोलाङ्क अर्क सर स्फुट चक्र अविठ पविन्द पवित गो-
मिन् श्याम धम धूल वागिन् विमानर कुट शप (आत्वे) जन जङ्
खड् पीछ अर्ध कित विशम् विशाल गिरि चपल चुप दासक बैल
प्राच्य धर्म आनदुह्य पुंसि (जात) अर्जुन प्रकृत समनस् दुर्जनस्
मनस् प्रान् ध्वन आत्वेय (भरदाजे) भरदाज (आत्वे) उत्त आतव
कितव वट धन्य पाद शिव खदिर । अश्वदिः ।

शिवादिभ्यो (४२) ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे
तिकादित्वात्(५१७४०)फिम् । गाङ्गावनिः शुभ्रादित्वात्(५०६४०)
ढक् । गाङ्गेयः ।

अट्टद्वेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ ।

१ । ११३ ।

अट्टद्वेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामु-
नः । नान्मदः । चिन्तिताया अपत्यम् चैन्तितः । अट्टद्वेभ्यः
किम् वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामि-
काभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शौभनेयः ।

चट्प्यन्धकट्षिणिकुर्यस्यञ्च । ४ । १ । ११४ ।

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् अनभि-
न्धान कोहित सुख सन्धि सुनि ककुत्स्य कङ्कोड कोहड कङ्कय
कङ्कय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतण्ड तण्कण्य क्षीरहृद जलहृद
परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्थिका गोपिका कपिलिका जटिलिका
वधिरिका मङ्गीरक मजिरक ट्षिणिक खञ्जार खञ्जाल कर्मार रेख
लेख आलेखन विश्वण रवण वर्त्तनाक्ष श्रीवाक्ष विटप पिटक पि-
टाक तक्षाक नभाक जर्षनाभ जरत्कार पृथा उत्क्षेप पुरोहि-
तिका सुरोहितिका सुरोहिका अर्थश्चेत् सुपिट मसुरकर्ण मयूरकर्ण
खर्जूरकर्ण खदूरक तक्षन् छटिप्रेष गङ्गा निपाष् वस्त्र लङ्घ दृष्ट
अयस्थूष तथ कर्ण पर्य भलन्दन विरुपाक्ष भूनि इला सपत्नी (इत्यो
नद्याः) त्रिवेणी त्रिवक्त्रं च शिवादिराक्षतिगणः ।

गोत्रमिति निवृत्तमितः पश्यति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति । मनो०

तद्धितापत्याधिप्रकरणम् ।

५०५

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वाशिष्ठः । वैश्वामितः । अन्वकेभ्यः ।
 श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति
 तु बाह्यादित्वात् (४६८०) इज् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः ।
 इज एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अतिशब्दात्तु
 परत्वाद्धक् । आत्रेयः ।

मातुरुत्संख्यासम्माद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ।
 द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । आद्रमातुरः । आदे
 शार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
 ऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् मौमातः ।
 शुभ्रादित्वात् (५०६४०) वैमात्रेयः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो-
 व्यामः कर्मश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्षांशुङ्गच्छगलाद्वत्सभग्द्वाजात्रिषु । ४ । १ ।

११७ ।

अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्षिरन्यः । गौङ्गो भार-
 द्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।
 केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तस्पठन्ति तेषाण्डक प्रत्युदाहरणम् ।
 शौङ्गेयः ।

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४४०)तन्नामिकाणस्वाधित्वा द्व्यचइति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यम् पेलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पक्षे इञ् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादिवात् (४९८४०) । सौमित्रिः । शिवादिवात् (५०४४०) । सापत्नः ।

द्व्यचः । ४ । १ । १२१ ।

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो (५०४४०) ऽप- वादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम् (५९३४०) इत्यण् ।

इतश्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्ताद्द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शौभ्रेयः ।

(४३) शुभ्र विष्टपुर बङ्गकत शतद्वार शलाघन शलाकाभू लेखाभू विका स रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवलि शकन्धि विमाल विधवा शुक् विष् देवतर शकुनि शुक्र उग्र शतल बन्धकी

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् ५०७

विकर्षकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ।

अपत्ये ढक् । वैकर्ष्यैः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्षिः ।
कौषीतकिः ।

म्रुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ।

चात् ढक् । म्रौवेयः ।

प्रवहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा ढे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ।

ढान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।
वाङ्मयतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढात्रयेण विकल्पो न बाधितुं
शक्यत इति सूत्रारम्भः ।

सृकण्डु विस्त्रि अतिथि गोदन्त कशाम्ब मकटु गाताहर पयटु-
रिक्त सुनामन् लक्ष्मणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा लकलाम अणोव
प्रवाहण भारम भरत सृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त
सुदन्त सुवन्त सुदामन् कटु तद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदन्त शकल शलाका
सहूर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गना स्वडोन्मत्ता अनुदष्ट जर-
तिन् बलीवर्हिन् विष बीज जीव अन् अश्व अजिर ।
शम्भुदिराक्षतिगण ।

कल्याण्यादीना(४४)मिनङ् च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धु-
किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वैर्णैव । कौलटिनेयः
कौलटेयः । सती निचुक्यत कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं
कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति (५०८४०)पक्षे ढक् । कौलटेरः

हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १८ ।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः जिति णिति
किति च । सुहृदोऽपत्यम् सौहार्दः । सुभगायाऽपत्यम्
सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः
साक्तुसैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्येति वाच्यम् * । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया-
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-
मपत्ये लुग्वक्तव्यः * । तयोरेव स्त्र्यपत्यम् । चटका । अजा-
दित्वात् (२०७४०) टाप् ।

(४४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धुकी अतुष्टि अतुष्टि जरती बली
वर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याण्यादिः ।

अत्र परस्त्रीशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति मनोः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०६

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२९ ।

गौधेरः । शुभ्रादित्वात् (५०६४०) पक्षे ढक् । गौधेयः ।

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ।

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् ।
जडस्यापत्यम् जाडारः । पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढक् । पक्षे ढक् ।
काणेरः-काणैयः । दासेरः-दासेयः ।

पितृष्वसुख्यम् । ४ । १ । १३२ ।

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

ढकि लोपः । ४ । १ । १३३ ।

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् ।
पैतृष्वसेयः ।

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ।

पितृष्वसुर्बहुक्तन्तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः मातृष्वसेयः ।

चतुष्पाद्गो ढञ् । ४ । १ । १३५ ।

ढे लोपोऽकद्राः । ६ । ४ । १४७ ।

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्ड-
लेयः । कमण्डलुशब्दश्चनुःपाज्जातिविशेषः ।

गृष्टादिभ्यश्च (४५) । ४ । १ । १३ई ।

एभ्योढञ् स्यात् । ञ्ण्डकोरपवादः । गाष्टैयः । मित्तयो
रपत्यम् । ऋष्यणि (५०४४०) प्राप्तो ढञ् ।

केकयमित्तयुप्रलयाणां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः जिति णिति किति च तद्धिते
परे । इति द्रयादेशे प्राप्ते ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माणि
नेयवासिनायनिभौणहृत्यधैवत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहि-
रण्मयानि । ई । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयो ।

यस्कादिभ्यो (४६) गोत्रे । २ । ४ । १ । ६३ ।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बद्धत्वे ऽस्त्वियाम् । मित्तयवः

(४४) ऋष्टि ऋष्टि बलि हलि विन्नि कुट्टि अजवस्ति मित्तयु । ऋष्ट्यादिः ।

(४६) यस्त्वा लङ्गा द्रुङ्गा अयः स्यूण दणकर्ण सदामत्त कम्बलहार वंङ्क्योर्ग
कर्णाढक पर्णाढक प्रिण्डीजङ्ग वकसव्थ विन्नि कुट्टि अजवस्ति
मित्तयु रणोसुख जङ्गुरथ उत्कास कदुक मन्वक पुष्करसद् विष-
पुट उपरिमेखल क्रोष्टु मान क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीषेकाय खरप
पदक वर्जुक भलन्दन भङ्गिल भङ्गिल भङ्गित भङ्गित । एते यस्कादयः

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५११

अविष्टगुक्तसवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ ।

४ । ई५ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते वञ्चते । अतयः
भगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ई६ ।

बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वत्तमानसस्य
लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

न गोपवनादिभ्यः (४७) । २ । ४ । ई७ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा(५०।४०)द्यन्त-
गणोऽयम् । गोपवनाः । शैशवाः ।

तिककितवादिभ्यो(४८) इन्वे । २ । ४ । ई८ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य वञ्चते लुक् स्याद्इन्वे । तैकायनयश्च
कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः(५।७४०)फिज् । तस्य लुक् ।
तिककितवाः ।

(४७) गोपवनं त्रिमु बिन्दु भाजनं अन्धावतानं श्यामाकं श्यामकं श्यापणं
विदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादि ।

(४८) तिककितवाः बह्वरभण्डीरयाः उपकलमकाः वफकनरकाः वकनख-
गुदपरिणवाः उज्जककुभाः लङ्गन्नान्तमुखाः उत्तरयलङ्गटाः कण्ठा-
जिनकण्ठसुन्दराः अष्टककपिठवाः अग्निकेशदेवकाः एते तिककित-
वादयः ।

उपकादिभ्यो (४६) ऽन्वतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४

। ई६ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बज्जत्वे लुम्बा स्याद्वन्द्वे अद्वन्द्वे च । औप-
कायनास्य लामकायनास्य नडादिभ्यः (४६६४०) फक् । तस्य लुक् ।
उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । अष्टककपिठलाः
आष्टकिकापिठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् । २ ।

४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बज्जप् लुक् स्याद्व-
शिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादे-
शौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ।

। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् * ।

ये चाऽभावकर्म्मणोः । ई । ४ । १६८ ।

(४६) उपलक लमक अष्टक कपिठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दरचूडारक आ-
डारक गडुक उदङ्क सुधायक अगन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट
मयूरकर्ण खरीजङ्क शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक
काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक
जटिलक बधिरक जन्तक अहलोम अतुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्र-
तान अनभिहित कलक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक पर्णक
मयूरकर्ण निदाघ कबन्तक कमन्तक कदामन्त दामकण्ठ । एते
उपकादयः ।

यादौ तद्विते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्नतु भावकर्माणोः । राज-
न्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभाव-
कर्माणोः किम् राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । श्वशुर्यः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्वोऽप्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतः चार्मणो
रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्मणः ।
वा हितनाम्न इति वाच्यम्* । हितनाम्नोऽपत्यम् । हैतनामः-
हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनप-
त्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि
ब्रह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये
किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

अौक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ।

अणि टिलोपो निपात्यते । औचम्पदम् । अनपत्ये किम् ।
उच्छाणोऽपत्यम् औच्छाणः ।

षपूर्वहन्वृतराक्षामणि । ई । ४ । १३५ ।

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश मस्यातो लोपोऽणि । औच्छाणः ।
ताच्छाणः । औच्छाणः । धतराक्षोऽपत्यम् धातराक्षः । षपूर्वेति
किम् । साम्नोऽपत्यम् सामनः । अणि किम् । लाक्षण्यः ।

क्षषाद्वः । ४ । १ । १३८ ।

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षातिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १३९ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरस्त्रुतेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात् ।
आढ्यकुलीनः ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठकञौ । ४ । १ । १४० ।

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पद-
ग्रहणं किम् वङ्कुल्य—वाङ्कुलेयकः—वङ्कुलीनः ।

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । महाकुलः—महा-
कुलीन—महाकुलीनः ।

दुष्कुलाङ्ठक् । ४ । १ । १४२ ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१५

पूर्ववत्पक्षे स्तः । दौष्कलेयः दुष्कुलीनः ।

स्वसुखः । ४ । १ । १४३ ।

स्वस्त्रीयः ।

भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ।

चाक्कः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रातृतीयः ।

व्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भ्रातृव्यन् स्वादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शतौ वाच्ये ।

भ्रातृव्यः शतः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

रेवत्यादिभ्यः (५०) ठक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५०

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः

गोवस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्णठकौ स्त कुत्सायाम् ।

गार्ग्या अपत्यम् गार्गे गार्गिको वा जातमः । भस्याहे

तद्धिते इति (४०६४०) पुंवङ्गावाङ्गार्ग्यशब्दात्णठकौ । यस्येति

(१२६४०) लोपः । आपत्यस्येति (४६१४०) यलोपः ।

दृङ्वात् ठक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ।

(५०) रेवती अश्वपाली भणिपाली द्वारपाली दृक्वस्त्रिन् दृक्वम् दृक्वपाह्

कर्णपाह् दण्डपाह् ककुदाश्च चामरपाह् रेवत्यादिः ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोतादूयनि बहुलं
ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पञ्चे
फक् । भागवित्तायनः ।

फिञ्छ च । ४ । १ । १४६ ।

फिजन्तात्सौवीरगोतापत्ये छठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्द-
स्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादिवात् (५१७४०) फिञ् । तस्यापत्यं
यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् यामुन्दा-
यनिः । औत्सर्गिकस्याऽस्यो ग्यच्चत्वित्येति (५४२४०) लुक् ।
सौवीरेति किम् तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ । ४ । १ ।

१५० ।

सौवीरेष । नेह यथासंख्यमल्पाक्षतरस्य परनिपाताल्लिङ्गा-
दिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ।
फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । नैमतः—नैमतायनिः ।

कुर्वादिभ्यो (५१) ग्यः । ४ । १ । १५१ ।

अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । सम्राजः
क्षत्रिये'गु । साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः ।

(५१) कुर्व गर्गर मङ्गुष अजमार रयकार वावदूक सम्म्राजः (क्षत्रिये) कवि
विमति कापिञ्जलादि वाच् वामरथ पितृमत् इन्द्रराजी एजि
वातकि दामोष्णीणि गणकारि कैथोरि कुट शलाका मुर पुर एरका
शुभ्र अश्व दर्भ केचिनी वेना (इन्द्रसि) शूर्पणाय श्वावगाव श्वावरथ

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१७

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो य्यः । एति संज्ञायामिति (४७४४०)सस्य घः । हारिषेयः
लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्नुवाय्यः । कौम्भ-
कार्थः । नापित्यः ।

उदोचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्नुवायिः । कौम्भकारिः । नापि-
तात्तु (४१८४०) परत्वात् फिञेव । नापितायनिः । तच्छोऽण
उपसंख्यानम् * । षपूर्वेति (५१४४०)अनोऽकारलोपः ताच्छः ।
पक्षे ताक्षण्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिञ् । ४ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

श्यावपुत्र सत्यद्वार बहुभोकार पधिकार मृढ शकम्बु शङ्ख शाक
आकिन् शालीन कर्त्तृ कर्त्तृ इज पिण्डी (वाभरथस्य कण्ठादिवत्
स्वरवर्जम्) दृढत्वात् उदोचां दृढा दिति (५१८४०) स्तुत्वेण फिञ्
कुर्वादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरम् शाख्य भैक्षव यमन्द रूप्य
याम्य नील अभिल गौकष्य कुरु देवरथ तैतल औगस कौरव्य
भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शौकयत जैतयत प्राजवत
चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् कारह बह्मका खल्यका हम्
लोभक उदय यक्ष तिकादिः ।

प्रत्ययसन्निधौ प्रकृतिरूपन्निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यम्
कौशल्यायनिः । कर्म्मारस्यापत्यम् कर्म्मार्थ्यायनिः । हाग-
वृषयोरपि । छात्र्यायनिः । वार्ध्यायणिः ।

अणो वृचः । ४ । १ । १५६ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कान्तीयणिः । अणइति
किम् दात्रायणः । वृचः किम् औपगविः त्वदादीना-
मिङ् वा वाच्यः । त्वदायनिः त्यादः ।

उदीचां वृद्धादगोचात् । ४ । १ । १५७ ।

आम्बगुप्तायनिः । प्राचान्तु । आम्बगुप्तिः वृद्धात्किम् दात्रिः ।
अगोत्रात्किम् औपगविः ।

वाकिनादीना (५३) ङ्कुक् च । ४ । १ । १५८ ।

अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः
वाकिनिः ।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ।

अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधी-
यते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

प्राचामवृद्धात् फिन् बङ्गलम् । ४ । १ । १६० ।

(५३) वाकिन गौधेर कार्कष काक लङ्काचर्निर्वर्णिषौ (नञोपच) । वाकि-
नादिः ।

शुचिकायनिः ।

मनोज्ञातावज्यतौ षक् च । ४ । १ । १६१ ।

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ।

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति (५.१.४०)
सूत्रे निपातनाद्विशेषः । ऐस्साकः । ऐस्साकौ । क्षत्रियसमा-
नशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यप्रत्ययवत् * । तद्राजमाचक्ष्वाण-
सद्राजइत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।
पूरोरण् वक्तव्यः * । पौरवः । पाण्डोर्छान् । पाण्ड्यः ।

सालवेयगान्धारिभ्याञ्च । ४ । १ । १६६ ।

आभ्यामपत्येऽञ् । दृढेदिति अग्रङोऽपवादः । सास्वेयः ।
गान्धारः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

द्वयञ्मगधकलिङ्गसरमसादण् । ४ । १ । १७० ।

अजोऽपवादः । द्वयञ् । आङ् । वाङ् । सौत्तः । मागधः ।
कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

दृढेत्कोसलाजादाञ् अग्रङ् । ४ । १ । १७१ ।

दृढात् । आम्बन्धः । सौवीर्यः । इत् । चावन्धः । कौसल्यः ।
अजादस्यापत्यम् आजाद्यः ।

कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७२ ।

कौरव्यः । नैषधः । स नैषधस्याऽर्घ्यपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् ।

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्लकार्दिङ् । ४ । १

। १७३ ।

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य-
स्त्रिभ्यश्च इङ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः ।
कालकूटिः । आश्लकिः । राजन्यपेयम् ।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

तद्राजस्य बङ्गेषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२

बङ्गष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बङ्गत्वे न तु स्त्रि-
याम् । इच्छाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथन्तर्हि “कौरव्याः
पशव” इति “तस्यामेव रघोः पाण्डुरा इति च । कौरव्ये” पाण्डुरे
च साधव इति समाधेयम्” तु “रघूणामन्वयं बल्ये” इति “निरु-
ध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति” तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लज्ज-
णया ।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्यः
इति वक्तव्यम्* । चोलः । शकः । इज्जलक्षणस्याणो (५।८४०)
लुक् । केरलः । यवनः । अजोलुक् । कम्बोजाः समरे इति
पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो वेवामित्यर्थः ।
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जावित्यण् (५।८८४०) ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५२१

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी ।
कथन्माट्टीसुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्ग
दित्वं वा कल्पम् ।

न प्राच्यभर्गादि (५४) यौधेयादि (५५)भ्यः ।

४ । १ । १७८ ।

एभ्यस्तद्राजस्य न लक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी ।
कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा-
शुक्राभ्यां द्वयश्च इति (५०६४०) ढक् । ततः स्वार्थे पश्चादियौधेया-
दिभ्यामणञाविति (७१६४०) अञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१४०)
ङीन् । अतश्चेति (५२१४०) लुकि तु ढमन्तत्वात् ङीप्पुनरात्तनि-
वृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

अणिञोरनार्पयोग्रूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

४ । १ । ७८ ।

(५४) भर्ग कुरुय कैकेय कश्यपि स्यात् ह्रस्वात् उरत् कौरव्य भर्गादि ।
(५५) यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय जावलेय भौर्जेय विगर्त भरत उशीनर
यौधेयादिः ।

त्प्रादीनामन्वसुत्तमन्तस्य समीपमुपोत्तमङ्गोत्वे यावण्णिजौ
 विहितावर्णाभौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः
 स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
 त्यणिजोरेव । व्यङ्गावितौ । यङ्स्याप् (२४२४०) । कुमुदगन्धे-
 रपत्यं स्त्री कौमुदगन्धा । वाराक्षा । अनार्षयोः किम्
 वासिष्ठी । वैश्वामित्रौ । गुरुपोत्तमयोः किम् औपगवी ।
 जातिलक्ष्णो (२३७४०) ङीष् । गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता
 आहिच्छत्री ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ।

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयो-
 रणिजोः स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थआर-
 म्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

क्रौड्यादि (५६) व्यञ्ज । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां व्यङ्गप्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिजर्थञ्चा-
 रम्भः । क्रौड्या । व्याद्या । सूत (युवत्याम्) । सूत्या ।
 भोज (क्षत्रिये) । भोज्या ।

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपशिति औपयत चेटयत सैकयत
 वैस्वयत वौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि
 कौटि भौरिकि भौलिकि शास्त्रमणि शास्त्रार्थणि आपिशलि गौकष
 क्रौड्यादिः ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् ५२३

दैवयज्ञिशौचिष्टि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्विभ्यो
ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ।

एभ्यश्चतुर्थः षड् वा । अगोतार्यमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्त्तते । पक्षे इतो मनुष्येति (२३६) ङीष् । दैवयज्ञ्या
दैवयज्ञी ।

इत्यपत्याधिकारः ।

तेन (१) रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ।

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रम् काषायम् ।
माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

लाक्षारोचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ।

लाक्षिकः । रौचनिकः । शकल(२)कर्हमाभ्यामुपसंख्यानम्* ।
शाकलिकः । कार्हमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।
शकलः । कार्हमः । नील्या अन्* । नील्या रक्तम् नी-
लम् । पीतात्कन्* । पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्या-
मञ्* । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः । पौषो रातिः ।

लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ।

-
- (१) तेनेति । रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्षेत्यर्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः शु-
क्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम् । रागादित्यभावे कर्तृवृत्तीयान्तात्
स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादितिग्रहणम् । एतच्च प्रत्युदाहरणे स्पष्टम् ।
- (२) “शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वत्कले” इति विश्वोक्तेः शकलमिह
रागवस्तु ।
- (३) नक्षत्रेणेति नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभि-
दधानाः प्रत्ययं लभन्ते इत्यर्थः ।
- (४) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमहरि-
त्यादि संगच्छते सर्वस्याहुः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा
योगस्य सार्धत्विकत्वात् ।

पूर्वेण विहितस्य लुप्प्रात् षट्दण्डात्मकस्य(५)कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति(५२०४०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् अतएव (६) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि(७) निपातनानि । आवणी ।

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ।

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः श्रवत्यो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् आवणी । आश्रवती ।

द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ।

नचतद्वन्दात् युक्ते काले कः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ।

- (५) षट्दण्डात्मकस्येति । अद्यपुष्यइत्युक्तौ न ह्यो न वाच्य इति विशेषे गम्यामानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः ।
- (६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०४०) श्रवणेतिनिर्देशादेव । अनेन च पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन आवणीति ।
- (७) अबाधकान्यपीति दृष्टिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति स्वीकृतम् । तथाच विभाषेत्यत्र श्रवणेत्युच्चारणज्ञापकादेवैतद्विषयेऽपि श्रवणाशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः ।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थे (९)
ऽण् डिङा वक्तव्यः * । उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनम् ।

कलेढक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवात् डाड्डौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति (१२८४०) लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (७६०१४०) भूदामदेव्यस्य नञ् स्वरे (१०)

परिवृतो (११) रथः । ४ । २ । १० ।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् वस्त्रेण परिवृतः
कायः । समन्ताद्द्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न वस्त्रैः
परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

(८) तृतीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थे ऽणादयः स्वर्यद्दृष्टं तच्चेत् साम ।

(९) अस्मिन्नर्थे इति तथाच श्लोकवार्तिकम् ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिङा द्विविधीयते । इति

दृष्टे सामनि जाते चार्थे द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ।

(१०) अतदर्थे इति ययतोऽनातदर्थे इति (७६०१४०) विहिते नञ् स्वरे
नञ्जात्रिते स्वरे उच्चातोर्षं ह्रस्वं मा भूदित्येतदर्थम् डित्कारणमिति भावः

(११) तृतीयान्तात् परिवृत इत्यर्थे ऽणादयः स्वर्यद्दृष्टः सः परिवृतः स चेद्दृष्टः ।

पाण्डुकम्बलेन परिहृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो
निवृत्तार्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परिहृतः द्वैपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।
अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा
अपूर्वपतिः (१३) कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भाव्या ।

ततो (१४) द्रुतममलेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके
निधाने वर्त्तते तेन (१५) सप्तमी, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

(१२) अपूर्वैति अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्त्वेष्व-
रार्थः अपूर्वत्वात् पतिरेव रुढेर्योग्यतावशाद्वा । प्रथमान्नात् द्विती-
यान्नाद्वा प्रत्ययः आद्ये उपयमनविशिष्टे स्वार्थे द्वितीये उपयमनरीति
बोध्यम् तत्सदमित्यत्र सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्वपतिरिति बहुव्रीहिः ।

(१४) तलेति पदं शाब्दचित्ततः (५३८४०) प्रागनुवर्त्ति स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
शब्देन्दुः ।

(१५) तेन निधाननिर्दिष्टाधिकारसत्त्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च स्वात्मव-
धित्वेऽपि तस्यानुक्तत्वाच्च वृत्तौ प्रवेशः ।

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रेत्येव समुदायेन चेद्वत्तं गम्यते । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिलो
भिन्नुः ।

संस्कृतम्भक्षाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतम्भक्षाश्चेत्ते स्युः ।
भ्राष्ट्रे संस्कृतः भ्राष्ट्रः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाक-
पालः (१६) पुरोडाशः ।

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) शल्यं मांसम् । उखा
पातविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पच्चेऽण् ।

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् उक्त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोलुगनपत्ये (४२१४०) इत्यनेनाणो लुक् तेन नादि-
द्विः । अष्टनः कपाले हविषीति (३८८४०) आत् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न तु
शुष्काधानम् ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५२६

श्रवयति वर्द्धते इत्युदश्वित् तत् संस्कृतः औदश्वित् ।
 औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा
 चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । दोषउप-
 संख्यानम् । दोर्ध्याश्चरति दोष्कः ।

क्षीरादृञ् । ४ । २ । २० ।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु भक्षा इति तेन यवाग्वा-
 मपि भवति । क्षैरेयी ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
 पौषो मासः ।

आग्रहायण्यश्वत्यादृक् । ४ । २ । २२ ।

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति(७२६४०)
 गणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति(४१५४०)णत्वम् । आग्र-
 हायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्व-
 त्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः निपातनात्पौर्णमास्यामपि
 लुप् । आश्वत्यिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तििकोचैत्रीभ्यः ।

४ । २ । २३ ।

एभ्यष्ठवा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः । श्रव-
 णिकः श्रवणः । कार्तििकिकः कार्तििकः । चैत्रिकः चैत्रः ।

साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् ।
त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१८) ।
ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति
तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्र अग्नीति(४६०४०)ठक् ।

कस्येत् (२१) । ४ । २ । २५ ।

कश्चिदस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति(११८४०)
लोपात्परत्वा (२२) दादिद्विः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं
हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् (२३) ।

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थे देव-
ताया अभेदेनान्वयः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूपबोध-
नाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः ।

(१८) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवताशब्दो रूढत्वेन पितरोऽपि देवता
देवात्तल् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् ।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासंभवशङ्कायामाह्वाग्न्येति शैषिके इति
अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः । अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्वत्रेति पद-
मनुवर्त्य योजयन् सर्वत्राग्नौत्युक्तम् कश्चित् तथैव पाठः ।

(२१) कस्येदिति 'कः प्रजापतिरहि' इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रतिपदोक्त-
त्वात् न तु सर्वनाम तस्य लाक्षणिकत्वात् ।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूप-
विधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम् ।

(२३) आयमित्यत्र तु परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन यौ चङीति
सूत्रभाष्ये उद्देश्यो बहोयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं तस्य
सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाधादित्यवश्यम् ।

शुक्रादघन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनप्तृपान्नप्तृभ्याङ्गः । ४ । २ । २७ ।

अपोनप्ति यम् । अपावप्ति यम् । अपोनपात् अपान्नपाञ्च
देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपान्नपात्यते अतएवापो-
नपाते अपान्नप्तृब्रूहीति ग्रैवः ।

छ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्तार्थः । अपोनप्तीयम् । शत-
रुद्रात् घञ् * । चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम्
शतरुद्रियम् । घञ् योर्विधानसामर्थ्याद्दिगोर्लुगनपत्ये इति
(४८।४०) न लुक् ।

महेन्द्राद्घाणौ च । ४ । २ । २९ ।

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् माहेन्द्रीयम् ।

सोमाट्ठ्यण् । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्त्वात् ङीप् । सौमी ऋक् ।

वायुतुपिलुषसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

रीडृतः । ७ । ४ । २७ ।

अक्षयकारेसार्वधातुके यकारे चै च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रीडादेशः स्यात् । यस्येति च (१२६४०) । पितृयम् । उषस्यम् ।

द्यावाष्टयिवोशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवा
स्तोष्यति (२६) गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।

चाद्यत् । द्यावाष्टयिवीयम् । द्यावाष्टयिव्यम् । शुनासी-
रीयम् शुनासीर्यम् ।

अग्नेढक् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मासिकम् । प्राष्टषेण्यम् ।

महाराज (२७) प्रौष्ठपदादृङ् । ४ । २ । ३५ ।

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ।

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति
च परे । आग्निमारुतम् ।

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः सीर आदित्य इति जनो० ।

(२६) वास्तोष्यतीत्यत्रानेनैव निपातनात् षष्ठा अलुक् पत्यञ्च ।

(२७) महाराजो वैभवश्च । प्रौष्ठपदादृङि प्राप्ते वचनम् ।

नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ।

परसेन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम्
ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम्
'आग्निवारुणीमनडाहीमालभेत' । तदस्मिन्वर्त्ततइति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नावयज्ञिकः कालः । पाक-
यज्ञिकः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूर्णः (२८) मासोऽस्यां
वर्त्तते इति पौर्णमासो तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २

। ३६ ।

एते निपात्यन्ते । पितुर्भातरि व्यत् । पितुर्भाता पितृव्यः ।
मातुर्दुलच्* । मातुर्भाता मातुलः । मातृपितृभ्याम्पितरि
डामहच्* । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पिता-
महः । मातरि पिञ्च । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे
षोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । सकारपाठसामर्थ्यान्न घः ।
अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । तिलान्निस्फलात्
पिञ्चपेजौ । तिलपिञ्चः । तिलपेजः । बन्धस्तिल इत्यर्थः ।
पिञ्चम्बन्दसि डिञ्च* । तिलपिञ्चः ।

(२८) पूर्णो मासश्चन्द्रसंखेयमिति पौर्णमासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थ एवास्य
साधुत्वं तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं सरभेदार्थं च सूत्रम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकानां समूहः काकम् ।

भिक्षादि (२६) व्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ।
दूह भस्याढ इति (४०६४०) पुं वङ्गावे कते ।

इनण्यऽनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धितइति
(१२४४०) टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शतम्नादनु-
दात्तादेरञि । यौवतम् ।

गोत्रोच्छोष्टोरभ्वराजन्राजन्यराजपुत्रवत्समनु-
ष्याजाद्गुञ् । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चाप-
त्यमात्रम् ।

युव्वोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

यञ् एतयोरनुनासिकयोः क्रमादनञ्कएतावादेशौ स्तः । ग्लु-
चुकायनोनां समूहः ग्लौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । आप-
त्यस्य चेति (४११) यलोपे प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

(२६) भिक्षा गर्भिणी भैक्ष करीष अङ्गार चर्मन् सङ्ख युवति पदाति
पङ्क्ति अर्धवन् दक्षिणा भत विषय ओत्र । भिक्षादिः ।

षानः * । राजन्यकम् । मानुष्यकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्* ।
पार्श्वकम् ।

कैदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ।

चाहुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकाया यजिति
वक्तव्यम्* । गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनञ्च । ४ । २ । ४१ ।

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
रिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाङ्वाद्यन् । ४ । २ । ४२ ।

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् । वृथादुपसंख्यानम्* ।
वृथ्यम् ।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ।

ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाम्याच्चेति वक्त-
व्यम्* । गजता । सहायता । अक्षः खः क्रतौ* । अहीनः
अहर्गणसाध्यः सत्पाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् अक्षः ।
खण्डिकादित्वात् (१२६४०) अञ् । अक्षट्सोरेवेति (१८२४०)
नियमाद्विलोपो न । पश्चां षस् वक्तव्यः* ।

सिति च । १ । ४ । १६ ।

सिति परे पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्णो (४१२४०)
न । पश्चूनां समूहः पार्श्वम् ।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ।

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) व्यञ्ज । ४ । २ । ४५ ।

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्म्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । कान्दोम्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

साक्तुकम् । हासिकम् । धैनुकम् ।

केशाश्वाम्यां यञ्कावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पञ्चे ढगणौ । कैश्यम् कैशिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

(३०) कापोतमित्वादि कपोतमायूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति (७५५५४० १९५० ख) फिट्छत्वात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्युदात्तार्थे वचनम् । खण्डिक बड़वा कुट्टक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक डलूक अन् अहन् युगवरत्न हलबन्ध । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययवर्ध्मे 'चरणाङ्गर्म्मान्नाययो'रिति वार्तिके ५८५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहे-ऽर्थेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाश तण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गन्ध पिटक पिठाक शकट हल नट वन । पाशादिः ।

पाश्या । हय्या । धूय्या । वात्या । वन्या ।

खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ।

खल्या । गय्या । रय्या ।

इनिचकडाचञ्च । ४ । २ । ५१ ।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः । खलिनी । गोता । रथकथा ।
खलादिभ्य (३४) इनिर्व्यक्तव्यः • । डाकिनी । कुटुम्बिनी ।
आकृतिगणोऽयम् ।

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ।

षष्ठ्यन्ताद् (३५) णादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ।
शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् देवदत्तस्य विषयोऽ-
नुवाकः ।

राजन्यादि (३६) भ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ।

राजन्यकः ।

(३४) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी द्रमिणी अक्किनी गविनी रथिनी कुण्ड-
लिनी खलादिः ।

(३५) तस्य समूहः (५३४४०) इत्यतस्तस्येत्वमुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तादिति ।

(३६) राजन्य आनृत शास्त्रव्य शालङ्कायन देवयात अग्रीह वरला जा-
लन्धरायण राजायन तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्वन
शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वज आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि जयेनाम ।
राजन्यादिराकृतिगणः ।

भौरिका(३७) ऐषुकार्यादि (३८) व्यो विध
सभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ।

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिक-
विधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः (३९) प्रगाथेषु । ४ ।
२ । ५५ ।

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उप-
संख्यानम् * । त्रिटुबेव त्रैटुमम् (४०) ।

संग्रामे प्रयोजनयोद्धयः (४१) । ४ । २ । ५६ ।

(३७) भौरिकि भौलिकि सौपक्षत चैटयत काथेय वाणिज्यक बाह्यिकाव्य
सैकयत वैकयत । भौरिकादिः ।

(३८) ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण इन्द्रायण त्र्यम्बायण औद्गायन
जौलायन आङ्गायन दासभिलि दासभिलायण शौद्रायण दाक्षायण
शायण्डायन ताभ्यायण शौभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड शौख
शयाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नड् तृण्डेव विश्वदेव सापिण्ड ।
ऐषुकार्यादिः ।

(३९) अणुरेयत्तानिबन्धनः पङ्क्त्यादिरेवात् छन्दो न तु वेदो व्याख्यानात्
तथाच तद्वाचकात् प्रथमान्नादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तः
स प्रगाथसेदित्यर्थः । यत् इत्योः ऋचोऽस्त्रिस्तः क्रियन्ते तत्त्वायं प्रगाथ-
शब्दो ऋङ् । मनो० ।

(४०) त्रैटुममित्यत्र “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
नान्यतिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम् ।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धुवाचिभ्यश्च प्रथमान्ते ओऽस्येति षष्ठ्यर्थे संपाजे-
ऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः ।

तद्वित्चातुरर्थिकप्रकरणम् । ५३६

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति
सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

तदस्याम्रहरणमिति क्रीडायां णः (४२) । ४ ।
२ । ५७ ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

घञः सास्याङ्क्रियेति अः । ४ । २ । ५८ ।

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-
लिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । घञइति लङ्गहणाङ्गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम् ।

श्वेनतिलस्य पाते जे । ई । ३ । ७१ ।

श्वेन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे
उत्तरपदे । श्वेनपातोऽस्यां वर्त्तते श्वेनम्पाता मृगया ।
तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा । श्वेनतिलस्य किम्
दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्दे (४३) । ४ । २ । ५९ ।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः
क्रीडा भवतीत्यर्थः ।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः स्त्रु-
रित्यर्थः तत्पदं द्विग्रहणमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा
अधीयाने-विदुष्येव स्यात् ।

क्रतूक्त्यादि(४४) सूत्रान्ताद्गुक् । ४ । २ । ६० ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदि-
तरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्ये तरि । आग्निष्टोमिकः ।
वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो
लक्षणया । उक्थम् तदधीते वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्था-
न्तूक्त्यशब्दाद्गुणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—
वार्त्तिकः । लोकायतम्—लोकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तान्त-
अकल्पादेरेवेष्टते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ।
काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्तान्तेति वक्तव्यम् । वायस-
विद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरक-
ल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मातिपूर्वद्विद्यान्तान्तेति वक्तव्यम् ।
आङ्गविद्यः । द्वातविद्यः । धार्म्यविद्यः । त्रिविधा विद्या
त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-
तिहासपुराणेभ्यश्च । यवक्रीतमधिज्ञत्य कृतमाख्यानमुप-
चारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासव-
दत्तामधिज्ञत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिज्ञत्य कृते
ग्रन्थे(५८६४०)इत्यर्थे वृद्धाच्छः (५६०४०) । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो
बज्जलमिति लृप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

(४४) उक्थं लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष
अनुपद अनुकल्प यत्र धर्मा चर्चा क्रमेतर श्लेष संज्ञिता पदक्रम
संभट्ट वृत्ति परिषद् संप्रह गण गुण आद्युज्जैद उक्थादिः ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४१

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः * ।
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सबार्त्तिकः । द्विगोर्लु-
गिति (४८।४०) लुक् । द्वितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः
षिकन् पथः* (४५) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-
पथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तद-
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६) ठक् । ४ । २ । ६३ ।

वासन्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायन-
सूत्रे (५१०४०) निपातनाट्टिलोपो न ।

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्यत्वेदितप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाञ्चोत्तरवर्त्तिपथिज्-
शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः ।
वसन्त षोडश वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अतुल्य
अथर्वण आथर्वण । वसन्तादिः । लक्षण्या तद्बोधको ग्रन्थः ।

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (८४४२४०) कः । सोऽस्या-
ऽस्तीति पणो तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

गाथिविदथिकेशिगणपणिनश्च । ६।४।१६५।

एतेऽणि प्रकृत्या स्यः । इति ङिलोपो न । पाणिनः । ततो
यूनि इज् । पाणिनिः ।

एयक्षत्रियार्पञितो यूनि लुगणिजोः । २।४।५८।

ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-
प्रत्ययान्तात् जितश्च परयोर्द्युवाभिधायिनोरणिजोर्लुक्
स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् शिवाद्यण्
(५०४४०) कौहड़ः पिता । ततइज् (४८८४०) कौहड़िः पुत्रः ।
यूनि किम् वामरथस्य क्षात्राः वामरथाइति । अणोलुक् तु
न भवति भार्ग्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । ढङ्वाच्चः (५६०४०) ।
इज्जसेत्यण् तु (५६०४०) न, गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । ततोऽध्येतवेदित्त्वणोलुक् स्यात् । स्वरे स्त्रियाच्च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ।

सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतवेदित्त्वप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अप्रोक्तार्थआरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं
पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ।

छन्दो (४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४

। २ । ६६ ।

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ।
अध्येतवेदितप्रत्ययं विना न प्रयोज्यामीत्यर्थः । कठेन
प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तोवासित्वास्मिनिः । (५६०४०)
तस्य कठचरकादिति (५६१४०) लुक् । ततोऽण् । तस्य प्रोक्ता-
ल्लुक् । (५६१४०)

तदस्मिन्नस्तीति (४८) देशे तन्नाम्नि । ४ । २

। ६७ ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

तेन निर्दत्तम् (४९) । ४ । २ । ६८ ।

कुशास्त्रेण निर्दत्ता कौशास्त्री नगरी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः ।

(४७) छन्दोऽपहृषादेव सिद्धे ब्राह्मण्यपहृषं मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मण्यप्रतिपत्त्यर्थं
तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्वितविषयता ।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवत्येति सूत्रचतुष्केणाभिहिताः अर्थाश्चतु-
रर्थी । देशे इति सकललोकसिद्धिनिष्ठे न त्वाधुनिकसंकेतसम्यग्देशो-
त्तर्यद्योतनाय इतिशब्दः देशे तद्वान्नीत्युत्तरसूत्रत्ववेदेष्यन्तेति । अस्ती-
त्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स चेत्
सप्तम्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा ।

(४९) तेन निर्दत्तमिति अन्नभक्षितव्यत्वात् वृत्तेः कर्माणि क्तः निष्पादित-
मित्यर्थः ।

अदूरभवञ्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-
स्त्रयोऽर्थाः सन्निधायन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थि-
कत्वं (५०) सिद्धयति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कञ्चुतु—काञ्चतवम् । नद्यान्तु (५५२४०) पर-
त्वान्मतुम् । इञ्चुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैधकावतम् ।
बह्वजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं
यथा स्थान्यत्वन्तविशेषणं मा भूत् ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्वेण निर्दत्तो दीर्घवरतः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः ।
दन्तेन निर्दत्तः कूपो दान्तः । उदक् किम् दक्षिणतः
कूपेष्वणोव

(५०) चातुरर्थिकत्वजिति चतुर्थार्थानां समाहारचातुरर्थी तत्र भवाच्चातु-
रर्थिकास्तेषां म.ह. ।

सङ्कलादिभ्य (५१) झ । ४ । २ । ७५ ।

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तम् साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राप्तु । ४ । २ । ७६ ।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे दत्तामितेण
निवृत्ता दातामित्री नगरी । सास्वो वैधूमाग्नी । प्राप्ति
माकन्दी ।

सुवास्त्वादिभ्यो (५२) ण् । ४ । २ । ७७ ।

अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वस्तु । वास्तु-
वम् । अणग्रहणान्नद्यान्मतुपो (५५२४०) बाधनार्थम् सौवास्तवी

रोणी । ४ । २ । ७८ ।

रोणीशब्दान्तदन्ताच्च अण् । कूपाजोऽपवादः । रौणः ।
आजकरौणः ।

(५१) सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुष उड्वेष उत्पुट कुम्भ निधान सुदल सुदन्त
सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल मूत सिक्कत पूतिक पूलास
कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन्
वरुण वडल सदोज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भक्ष मक्ष माल
सङ्कलादिः ।

(५२) सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश
शकटीकर्णः क्षणकर्ण कर्क कर्कशुमती गोष्ठ अहिस्थ । सुवा-
स्तादिः ।

कोपधाञ्च । ४ । २ । ७६ ।

अण् । अजोऽपवादः । काश्चिच्छिद्रकः कूपः । काक्वाकवम्
तैश्चकवम् ।

वुञ्क्वण्कठजिलसेनिरदञ् एययफक्फिजिञ्जप्रक
कठकोऽरीहण कृशाश्वश्वकुमुदकाशटण प्रेक्षाशस
खिसक्काशबलपक्षकस्यसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदा
दिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः । चतुरर्थ्याम् । अरीहणादि-
भ्यो(५३) वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् । अरीहणकम् ।
कृशाश्वदिभ्य(५४) ञ्क्वण् । काशाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्य(५५)

(५३) अरीहण द्रुषण द्रुहण भगल उलङ्घ किरण साम्परायण क्रौट्रायण
क्रौट्रायण तैगतायन भैलायण भास्त्रायण वैमतायन गौमतायन
सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण
खाड्यायण शाखिल्ल्यायन रायस्त्रोष विपथ विपाथ उहण्ड उदञ्चन
खाण्डवीरण वीरण कथकतृक्ष जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल सुयश
शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्म्भन् दलट भलन्दन खण्डु कनल
यज्ञदत्त अरीहणादिः ।

(५४) कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेष्टान् विशाल लोमश रोमश रोमक लो-
मक शवल कूट वज्रल सुवर्जल सुकर सूकर प्रतर सदश पुरग पुराग
सुख धूम अजिन विनत अवनत त्रिजुष्टास पराशर अरुस् अयस्
मौद्गल्य सूकर कृशाश्वदि ।

(५५) ऋश्व न्यपोध शर निलीन निवास निवात निधान निबन्ध विबद्ध
परिगूढ उपगूढ अशनि सित मत वेष्टान् उत्तराश्वान् अश्वान् स्थूल

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् ।

५४७

कः । ऋष्यकम् । कुमुदादिभ्य (५६) ङच् । कुमुदिकम् ।
काशादिभ्यः (५७) इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः (५८)
सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य (५९) इनिः । प्रेक्षी । अश्ला-
दिभ्यो (६०) रः । अश्लरः । सख्यादिभ्यो (६१) ढम् ।
साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ग्यः । साङ्काश्यम् ।

बाह्य खदिर शर्करा अनङ्गु अरङ्गु परिवंश वेषु वीरण खण्ड दण्ड
परिवृत्त कर्हम् अंशु अश्लादिः ।

(५६) कुमुद शर्करा न्यपोध इकट कङ्कट कङ्कट गर्त वीज परिवाप निर्यास
शकट कच मधु शिरोष अश्व अश्वत्य वल्लज यवाप कूप विकङ्कट
दशपाम । कुमुदादिः ।

(५७) काश पाश अश्वत्य पलाश पीयूषा चरण वास नङ्ग वन कर्हम् कच्छूल
कङ्कट गुहा विस तृण कर्पूर वर्वर मधुर मृह कपित्थ जठु बीपाल
काशादिः ।

(५८) तृण नङ्ग मूल वन पर्ण वर्ष वरुण विल पुल फल अर्जुन अर्थ सुवर्ण
बल चरण वुस । तृणादिः ।

(५९) प्रेक्षा हलका बभ्रुका ध्रुवका क्षिपका न्यपोध इकट कङ्कट सङ्कट
कट कूप बुक पुक पुट मृह परिवाप यवाप ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य
प्रेक्षादिः ।

(६०) अश्लन् यूथ जप मीन नद दर्भ दृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट
पाम कन्द कान्द कुल गङ्ग गुड कुण्डल पीन गुह अश्लादिः ।

(६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भङ्ग पाल चक्र चक्रवाक
ऋगल अशोक करशिर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक
सरस समर समन सुरस रोहू तमाल कदल सप्तल सख्यादिः ।

(६२) संकाश कपिल काशीर समोर सूरसेन सरक सूरसुपम्बिन् (पम्ब) च
यूथ अंश अङ्ग नासा प्लित अनुनाश अश्लन् कूट मलिन दश कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः । बल्यम् । पचादिभ्य (६४) कक् ।
 पाचायणः । पथः पथ्य च (गं) । पाथ्यायनः । कर्णादिभ्यः
 (६५) फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य (६६) इञ् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो (६७) जयः । प्रागद्यः । वराहा-
 दिभ्यः (६८) कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्य (६९) ठक् ।
 कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ।

- शीर्षं विरत समल सीर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि
 कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । सङ्गायादिः ।
- (६३) बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुव) मूल उल हुल (डनहुन)
 वन कुल बलादिः ।
- (६४) पच तुच लुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित् अस्ति पथिन् (प-
 न्य च) कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन्
 हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निघात पाक सिंहक अङ्गुय सुवर्णक हंसक
 हंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । पचादिः ।
- (६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनहुह्य पाञ्चजन्य स्फिञ् कुम्भी
 कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक कर्णादिः ।
- (६६) सुतङ्गम सुनिचित विप्रचित महावित्त महापुत्र खन श्वेत खड्गिक
 शुक्र विष्य बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण वि-
 पश्च सुतङ्गमादिः ।
- (६७) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मङ्गार
 मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः ।
- (६८) वराह पलाश शिरीष पिनङ्ग निबङ्ग बलाह खूल विदग्ध विजग्ध
 विभग्न् निमग्न् बाहु खदिर शर्करा । वराहादिः ।
- (६९) कुम्भद गोमय रथकार दशपाण अश्वत्य शाल्मलि शिरीष मुनि

तद्वितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४६

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्यात् ।

लुपि युक्तवद्वग्नक्तिवचने । १ । २ । ५१ ।

लुपि(७०) सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानाम्निवासो
जनपदः पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

तदशिष्यं(७१) संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ।

युक्तवद्वचनन्न कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

लुब् (७२) योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३) अवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

स्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुसुदादिः । यथासंख्या
ऽतुरोधात् कुसुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः ।

(७०) विधेयानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्य-
संबन्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिर्वदिति लुपि
लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः ।

(७१) पूर्वार्थातुरोधेन कृतमपि पूर्वस्मृतं निरर्थकतया संप्रति प्रत्याचष्टे
तदशिष्यमिति संज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं नतु
तदशेषे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथायथं जन-
पदस्य संज्ञा वङ्गवचनाद्यन्ता आपो दारा इत्यादिवत् तत्र लिङ्गसंख्या-
विधाने यत्नेन लम् तथाच दारादिष्विव लिङ्गसंख्याविधानाभावेऽपि
यथा तथात्वं तथाऽत्रापीति भावः ।

(७२) उपजीव्यं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब् विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योजेति
जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति (५५ । ४०) द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता ।

(७३) अशिष्यमित्यनुवृत्त्यात्वापि संबध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-
प्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १

। २ । ५५ ।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५) ।

प्रधान (७६) प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणा-
त्वात् । १ । २ । ५६ ।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् कुतः अर्थस्य
लोकतएव सिद्धेः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ।

अतीताया रात्रेः पञ्चाङ्गेनागामिन्याः पूर्वाङ्गेन च सहितो

अप्रख्यानादिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति ननु कस्यैव निवासत्वेनाङ्गा
इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु कस्येति भावः । पञ्चालादयः शब्दाः यथा
क्षत्रियेषु कूडास्तथा जनपदेऽपीति तथाच तस्य निवासः (५४३४०)
अदूरमवस्येति (५४४४०) तद्विषय एव नोत्पद्यते किं लुब्धधानेनेति तु
हृदयम् ।

(७४) प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्याव-
यवस्यैव प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चाला-
दीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेऽप्यु-
च्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः ।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह भूतः प्रकृतिप्रत्ययौ तु प्रत्ययार्थ
मिति पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना अत्र
अशिष्यमित्यनुमन्यते ।

तद्वितचातुरर्थिकप्रकरणम् ।

५५१

दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वार्थाचर्यैः
परिभाषितं तत्ताप्यश्लिष्यत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः ।

विशेषणानान्धाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुबर्धस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ।
पञ्चालाः रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् पञ्चाला
जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु (७७) व्यक्तिः ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । खलतिकादिषु वचनम् ।
खलतिकस्य पर्वतस्यादूरमवाणि खलतिकं वनानि । मनुष्य-
लुपि प्रतिषेधः * । मनुष्यलक्षणे लुबर्धे विशेषणानान्, लुब-
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७९) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

(७७) लुपीति (५४६४०) सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादीति व्यक्तिर्लिङ्गं
प्रकृतिरूपा । हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी
श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा शमीका कण्टकारिका
पिप्पली चिञ्चा शेफालिका हरीतक्यादिः । ४।२।१६७। सूत्रेऽप्ययमेव ।

(७८) चञ्चेति । संज्ञायाञ्चेति (७१२४०) कनो लुम् मनुष्ये इति (७१२४०)
लुप् चञ्चा लक्षणयः पुमान् ।

(७९) वरणादिभ्यश्चेत्यत्र लुबित्यनुवर्त्तते । वरणा शृङ्गी शाखालि शुण्डी
श्याण्डी पर्यायं ताम्रपर्यायं गोदं आलिङ्गायनं जानपदी जम्बु पुष्कर
चम्पा प्रम्पा वङ्गु उज्जयनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा मोमती
बलभी वरणादिः ।

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

ठक्कौ च । ४ । २ । ८४ ।

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ (५४७४०) वराहादौ च (५४८४०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक्कौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्बिकल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करिकम् ।

नद्यां मतुप् (८०) । ४ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिकः । इक्षुमती ।

मध्वादिभ्य (८१) झ । ४ । २ । ८६ ।

मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थआरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनङ्वेतसेभ्योङ्मतुप् । ४ । २ । ८७ ।

कुमुद्धान् । नङ्वान् । वेतस्वान् (८२) । आद्ययोर्भाय (६७६४०) इति

(८०) मतुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदस्मिन्निति प्राप्ताणो बाधार्थञ्चेदम् ।

(८१) मधु विष स्याणु वेणु कर्कन्तु शमी करीर हिम किशरा शर्याण भरत् वाहीली शर इटका आसृति शक्ति आसन्दी शकल शलाका-आमिषी इक्षु रोमन् रुटि रुष्य तक्षिला खड्ग वट वेट मध्वादिः ।

(८२) वेतस्वानिति अक्षोपस्य स्थानियत्त्वेन इत्वं न, न पदान्तेति (२५४०) निषेधस्तु पदे परतत्परभावयवे कर्त्तव्येपदस्याजादेशस्यैवेति तन्निषेधा-प्रवृत्तेः ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् ।

५५३

अन्त्येमादुपधाया इति(६७८५०)वक्ष्यमाणेन'वः । महिषाञ्चेति
वक्तव्यम् * । महिषान्नाम देशः ।

नडशादाड्डुलच् । ४ । २ । ८८ ।

नड्डुलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ।

शिखाया वल्च् । ४ । २ । ८९ ।

शिखावलम् ।

उत्करादिभ्य (८३) ऋः । ४ । २ । ९० ।

उत्करोयः ।

नडादीनां (८४) कुक् च । ४ । २ । ९१ ।

नडकीयम् । (कुञ्चा ह्रस्वत्वञ्च ग०) । क्रुञ्चकीयः । (तच्चन्त्रलो-
पञ्च ग०) । तच्चकीयः ।

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ।

(८३) उत्कर संफन शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्लन् सुवर्ण खलाजिन
तिक्त कितव अणक तैवण पित्तुक अश्वत्थ काश चुट्ट भस्त्रा शाल
जया अजिर चर्मन् उत्कोश ज्ञान खदिर शूर्पणाय श्यावनाय
नैयाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर
अर्क गर्भ अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्तर पर्ण नीचायक
शङ्कर अवरोहित चार विशाख वेव अरीहण खण्ड वातागर मन्त्र-
खर्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष उत्करादिः ।

(८४) नड ऋञ्च विल्व वेषु वेव वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण (कुञ्चा-
ह्रस्वत्वञ्च) (तच्चन् नलोपञ्च) । नडादिः ।

नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः (८५) स्वेभ्यश्चस्य लुक् तद्धिते परे ।
 विल्वया यस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याभवा वैल्वकाः ।
 वैल्वकीया-वैल्वकाः । कस्य किम् कमात्रस्य लुग्यथा स्यात्
 कुको निवृत्तिर्भा भूत् । अन्यथा सन्नियोग (८६) शिष्टाना-
 मिति कुगपि निवर्त्तते । हे लोपोऽ (५०६४०) कट्वा इत्यनुवर्त्त-
 माने लुगग्रहणम् सञ्जलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमात्रस्य
 स्यात् ।

इति चातुरर्थिकाः ।

(८५) नडादीनां कुक् चेति (५५३४०) सूत्रेण नडाद्यन्तर्गताभूचनाय
 कुक्सहितविल्वशब्दस्य प्रयोगस्तेन तदन्तर्गतविल्वदिषु सककारपाठा-
 भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(८६) सन्नियोगे इति सन्नियोगशिष्टानां सङ्गं वा प्रवृत्तिः सङ्गं वा निवृत्ति-
 रिति न्यायेन अन्यतरापाये उभयोरप्यपायः स्यादिति भावः ।

(८७) लोपस्यादेशतयाऽलोऽन्त्यस्येति (३६४०) आदेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमात्रस्य
 लोपः स्यादिति लुगग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

—

शेषे । ४ । २ । ६२ ।

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः (१) शेषस्तत्ताऽणादयः स्तुः ।
चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः
पुरुषः । हृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुणः औ
लूखलो यावकः । अखैरुह्यते आखो रथः । चतुर्भिरुह्यते
चातुरं शकटम् । चतुर्दंष्ट्रां दृश्यते चातुर्दंष्ट्रं रत्नः । शेष
इति लक्षणञ्चाधिकारश्च (२) । तस्य विकारः (५६०४०) इत्यतः
प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्राऽवारपाराद्वखौ । ४ । २ । ६३ ।

आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।
अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् * । अवा-
रीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वा-
यः टुप्रटुप्रलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः
समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वच्यन्ते ।

ग्रामाद्वखौ । ४ । २ । ६४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

(१) अन्योऽर्थ इति विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमान
सपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम् ।

(२) 'शैषिकान्मल्लवर्धीयात् शैषिको मल्लवर्धिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टो
न सनन्तात् सनिष्यते, इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद
(५६३४०) नित्यादावपत्यादयस्याप्यहणार्थोधिकारोऽप्यावश्यक इति
भावः ।

कत्वगादिभ्यो (३) ढकञ् । ४ । २ । ६५ ।

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कत्त्रैयकः । नागरे-
यकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २ ।
६६ ।

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः ।
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ६७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापश्चात्पूरसस्यक् । ४ । २ । ६८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दक्षिणात्यः पाश्चात्तयः ।
पौरस्यः ।

कापिश्याः फक् । ४ । २ । ६९ ।

(३) कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कत्त्रि उन्नि पुष्कर पुष्कल
मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्ष्मती उक्खा ग्राम
(कुद्याया यलोपच) । कत्त्रादिः ।

(४) नदी सही वराणसी आवस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाला हाब्बा सेतकी
(वडवाया डणे) नद्यादिः ।

(५) आजन्तमित्यादि अव्ययसाहचर्यादितिशेषः न तु टावनोदक्षिणाशब्द-
लघात्वे सर्वनाम्नो वृत्तिमाले पुंवत्पापत्तेर्हसः स्यात् ।

कापिश्याम्नातादि कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा ।

राङ्गो (ई) रमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ।

चात् षक् । राङ्गवो गौः राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम्
राङ्गवको * मनुष्यः ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ।

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्यायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ।

कात्यिकः ।

वर्णो वक् । ४ । २ । १०३ ।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकस्याशब्दा-
द्बुक् स्यात् । यथाहि जातं हिमवत्सु कात्यिकम् ।

अव्ययान्तप्रप् । ४ । २ । १०४ ।

अमेहकृतसिलेभ्य एव (७) । अमान्तिकसहायार्थयोः ।
अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणन-
ङ्गिम् । उपरिष्टाङ्गव औपरिष्टः । अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः ।

(ई) रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं (मनुष्य तत्स्ययोर्वुजिति (५६५४०) परे-
णास्य बाधात्, ।

* मनुष्यतत्स्ययोरिति (५६५४०) बुज् ।

(७) “अमेहकृतसिलेभ्यस्त्यन्विधिर्योऽव्यायात् स्मृतः । निनिर्भ्यां भ्रुव-
गत्योश्च आविसो निगमे तथे, व्युक्तेराह अमेहेति ।

अनित्योऽयम् वहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न । आरा-
तीयः । शाश्वतीयः । त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् । नित्यः ।
निसोगते ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्वात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णा-
श्रमेभ्यो निञ्चच्चाण्डालादिः । अरण्यासः । आरण्याः
सुमनसः । दूरादेत्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् ।
औत्तराहः ।

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ।

एभ्यस्त्यप् । पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१४०) व्युत्थुलौ । ऐषमस्त्यम्
ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्-श्वस्तनम् । पक्षे
शैवस्तिकं (५७०४०) वक्ष्यते ।

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ।

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्ललतीरम् । शैवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् वङ्गच्पूर्वात् मा भूत् । वाङ्-
रूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ।

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् संज्ञाभू (८)

(८) दिक्पूर्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौवत्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याशयेन
व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति ।

तद्धितशैषिकप्रकरणम् ।

५५६

तायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशब्दाभावः पूर्वेषुकाम-
शमः । प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४४०) उत्तरपददृष्टिः ।

मद्रैव्योऽज् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति (५७१४०) (६) मद्र-
पर्युदासादादित्येव । पौर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य (११) ग्रामाच्च बह्वचोऽन्योदात्तात् । ४ ।

२ । १०६ ।

अज् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि (१२) कोपधादण् । ४ ।

२ । ११० ।

(६) दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-
न्रस्याचामादेर्द्विरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पौर्वेति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य दृष्ट्या दिक्शब्देन साक्षानाधिकर-
ण्यात्तद्धितार्थोत्तरेत्यादिना (३५५४०) समासः ।

(११) उदीच्येति दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यस्यामात् किं भाषुरः । बह्वचः
किं ध्वजः गौरादेः (२१७४०) आकृतिगणनात् डोषन्तः ध्वजीशब्दः ।
अन्योदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे चाशब्दाकार उदात्तः
कडुत्तरप्रकृतिसरेण-लिखितस्यावस्थानात् । तत्त्वम् ।

(१२) पलदी परिषद् रोमक वाङ्मय कलकीट बलकीट जालकीट कमल-
कीट कमलकीकर कमलभिदा गौरी नैकती परिष्ठा अरसेन गोमती
पटञ्जर उदपान यज्ञलोभ पलद्यादिः ।

माहृकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

कण्वादिभ्यो गोले । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः (५०।४०) ।

काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।

इजञ्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयन्तु लौ-
किकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इजञ्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्य-
त्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रह-
णस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

अदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

॥ ४ । २ । ११४ ।

(११) अग्रहणस्येति तेन इजः प्राचामिति (४८२।४०) भरतेभ्यो यृक्प्रत्य-
यस्य लुक् न भवति । उद्दालकिः पिता उद्दालकायनः पुत्रः ।

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्भुवसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणी-
पचनीयः । गोनर्हीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणी-
पचनः । गौनर्हः । भोजकटः । एङि किम् आहिच्छतः ।
कान्यकुजः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या* । देवदत्तीयः
(१४) । दैवदत्तः ।

भवतष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्(१५) । भवदीयः ।
वृद्धादित्यनुवृत्तेः शतन्तादण्वेव । भावतः ।

काश्यादिभ्यः(१६)ष्ठञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

(१४) अत्र देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचिदेवदत्त-
स्यैव ग्रहणमत्य नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव पाठ्यम् ।

(१५) ऋद्रियं प्रत्ययो न तु शाटिः । सिन्ध्यात् मिति चेति (५३४५) ।
पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनःह जश्त्वमिति ।

(१६) काशि वेदि (वेदि पाठान्तरम्) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकु-
लाद हस्तिकर्षू कुनामनृ हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम
अरित्व देवदत्त दशपास गौवायतान युवराज उपराज देवराज
मोदन सिन्धुमित दासमित सुधामित मोममित छागमित मधमित
(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध तत् काश्यादि ।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः ।
आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ स्तः । वृत्त्यापवादः ।
कास्तीरन्नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी-कास्तीरिका ।

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्-
शनिकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्षान्ताद्देशवाचिनश्चञ् । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७) ।
केऽणइति (४०४४०) ह्रस्वः । देशे किम् पटोन्मत्ताः पाटवाः ।
जिठं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्च परत्वादयं
बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ।

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति प्रियमार्थं सूत्रम् । आठक-
जम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधाद्गुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्गुञ्

स्यात् । ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम् । साङ्गाश्याकाम्पि-
ल्यशब्दौ वुञ्छणादिस्त्रुतेण (५४१४०) प्यान्तौ । साङ्गाश्याकः ।
काम्पिल्यकः ।

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च । ४ । २ । १२२ ।

एतदन्तादृद्वाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । हस्यापवादः ।
मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणम-
प्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१९) सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ।

रोपधादीकारान्ताञ्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहुञ् स्यात् । पाट-
लिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाहुञ् स्यात् । आद-
र्शकः । तैगर्तकः ।

अवृद्धादपि वज्रवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ।

अवृद्धादृद्वाञ्च जनपदतदवधिवाचिनो वज्रवचनविषयात्प्राति-
पदिकाहुञ् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धा-
ज्जनपदात् आङ्गकः । अवृद्धात् जनपदावधेः । आजमीढकः
वृद्धाज्जनपदात् । दार्ढ्यकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जरकः

(१८) आट्कं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वशब्दस्य स्त्रीत्वस्यापीष्टतया
धन्वेत्युक्तम् ।

(१९) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण ।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण वृद्धत्वे मा भूत् । वर्त्तनी च
वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवोवार्त्तनः ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ४।२।१२६।

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् । स्यात् दारुकच्छकः ।
काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ।

धूमादिभ्य (२०) च । ४।२।१२७।

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः तैर्यकः ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४।२।१२८।

नगरशब्दावुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः
चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४।२।१२९।

वुञ् । अरण्यास (५५८४०) इत्यस्यापवादः । पथ्यध्यायन्याय-
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् * । आरण्यकः पथ्याः अध्या-
योन्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा गोमयेषु * । आर-
ण्यकाः-आरण्याः गोमयाः ।

(२०) धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिष-
स्थली मानस्थली मद्रस्थली मद्रकस्थली सप्तद्रस्थली दाण्डायनस्थली
राजस्थली विदेह राजगृह साताषाह शष्प मिलवर्ध मन्वाली मद्र-
कूल आजीकूल द्वाहाव त्वाहाव संस्कीय वर्द्धर वर्द्ध गर्त्त
आनर्त्त माठर पाषेय घोषपल्ली आराप्ती धार्त्ताराप्ती आवय तीर्थे

विभाषा कुक्युगन्धराभ्यां वुञ् । ४ । २ । १३० ।

कौरवकः- कौरवः । यौगन्धरकः-यौगन्धरः ।

मद्रष्टज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः दृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिषिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) अ । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वुजादेरपवादः । काच्छः । हैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातौ सालवात् । ४ । २ । १३५ ।

सालशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुञि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अप-
दातावेवेति । सालको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् सालः
पदातिव्रजति ।

(कृत्वात्सौवीरेषु) (समुद्रावावि मनुष्ये च) कुञि अन्तरी द्वीप अरुण
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । धृमादिः ।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्ष्यु गन्धार मधुमत् कम्बोज काश्मीर साल्ल कुब अनु-
षण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्ग कच्छादिः ।

गोयवाग्वोश्च । ४ । २ । १३६ ।

साल्ताद्गञ् । कच्छाद्यणोऽवापादः । साल्को गौः । साल्
ल्लिका यवागूः । साल्मन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ।

देशे । अणोऽपवादः । वृक्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं वृद्धच्-
पूर्वनिरासार्थम् ।

गङ्गादिभ्य (२२) श्च । ४ । २ । १३८ ।

छः स्यात् । गङ्गीयः । (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०) । मुखती-
यम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानाम्नामाते टिलोपस्यानित्यतां
ज्ञापयितुमिदम् । (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम् ।
परकीयम् । (देवस्य च ग०) देवकीयम् । (स्वस्य च ग०) ।
स्वकीयम् । (त्रेणुकादिभ्यः कृष्ण् वाच्यः ग०) वैतकीयम् ।
औत्तरपदकीयम् ।

(२२) गङ्गावन्तस्य सम विषय (अर्धं मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वक्त्र
मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समान
शाख समानपाम एकपाम एकदन्त एकपलाश इक्ष्वप इक्ष्वनीक अव-
स्यन्दन कामप्रस्य खाड़ायन काठेरणि लावेरणि सौमिलि शैशिरि
आसुत् देवशर्भि औति आहिंसि आमिलि व्याडि वैजि आध्यन्धि
आन्धशंसि शौक्लि आन्निशर्भि भोजि वाराटकि वाष्णीकि जेमठडि
आन्धलि औद्गाहमानि ऐक विन्दवि दन्ताप इंस तन्वप उत्तर अन-
न्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्च) (स्वस्य च) देवस्य च)
(त्रेणुकादिभ्यश्चकृष्ण्) । गङ्गादिराकृतिगणः ।

प्राचाङ्कटादेः । ४ । २ । १३६ ।

प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनग-
रीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्नीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ।

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते ।
राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । ३ । १४१ ।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात् ।
ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आवुधजीविनस्तत्र
जातो ब्राह्मणकीयः । शास्त्रमलिकीयः । अयोमुखीयः ।

कन्यापलदनगरग्रामद्वयोत्तरपदात् । ४ । २

। १४२ ।

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्याद् । ठञ्-
जिठादेरपवादः । दाक्षिकम्भीयम् । दाक्षिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ।

पर्वताश्च । ४ । २ । १४३ ।

पर्वतीयः ।

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ।

मनुष्यभिर्नोऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पञ्चेऽण् । पर्वतीयानि
पार्ष्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् पर्वतीयो मनुष्यः ।

लक्षणपर्णाङ्गराजे । ४ । २ । १४५ ।

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याञ्छः । लक्षणोयम् । पर्णोयम् ।
भरद्वाजे किम् काकर्णम् । पार्णम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ ।

चाञ्छः । पञ्जेऽण् । बुवयोयुष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्म-
दीयः ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः ।
आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।

एकार्थवाचिनोर्थ्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्जणि च ।
तावकीनः-तावकः । मामकीनः-मामकः । छे तु ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ।

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-
यः । मदीयः । उत्तरपदे तु । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ।

अर्द्धः ।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ।

पराध्वम् । अवराध्वम् । अधमाध्वम् । उत्तमाध्वम् ।

दिक्पूर्वपदादृञ् । ४ । ३ । ६ ।

चाद्यत् । पौर्वाहिकम्-पूर्वाह्नम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादह्ना-
न्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वा-
ह्नाः पौर्वाह्निकाः । ग्रामस्य पूर्वस्थाने भवा इति तद्वितार्थे
(३५५४०) समासः । ठञ्प्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्तेष्व-
तोऽप्यनकर्षः सम्भाव्येत ।

मध्याह्नः । ४ । ३ । ८ ।

मध्यमः ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्ष-
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यन्दाव नातिद्वस्वन्नाति-
दीर्घमित्यर्थः ।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ।

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यम् स्यात्
द्वैष्यम् द्वैष्या ।

कालाट्टञ् (२३) । ४ । ३ । ११ ।

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकम्। सांवत्सरिकम्।
 सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथन्तर्हि “शार्व्वरस्य तमसो
 तिषिष्ठवे” इति कालिदासः। “अनुदितौषसरागेति”
 भारविः। समानकालीनम्। प्राक्कालीनमित्यादि च। अय-
 म्भंशा एवैते इति प्रामाणिकाः। नत आत (५७२४०) इति
 यावत् कालाधिकारः।

आद्धे शरदः। ४। ३। १२।

ठञ् स्यात्। (५७१४०) ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं आद्धम्।

विभाषा रोगातपयोः। ४। ३। १३।

शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा। एतयोः किम्
 शारदन्द्धि।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च। ४। ३। १४।

वा ठञ् स्यात्। नैशिकं नैशम्। प्रादोषिकम्-प्रादोषम्।

श्वसस्तुट् च। ४। ३। १५।

श्वसशब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुङागमश्च।

द्वारादीनाञ्च। ७। ३। ४।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश्च स्वस्ति स्वर स्फुरजत स्वादुसह
 श्वस श्वन् स्व एषां न टद्धिरैजागमश्च। शौवकस्तिकम्।

न तु कालस्वरूपपदार्थं यो यः काले वर्त्तते स स काल इति भाष्योक्ते-
 रिन्नाशवेनोदाहरति मासिकमित्यादि।

सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् ।
सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावस्या द्वयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्ण-
मासी प्रतिपत् । (सम्बत्सरात् फलपर्वणोः ग०) । सम्बत्सरं
फलम् पर्व वा । सम्बत्सरिकमन्यत् ।

प्राष्टष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्राष्टषेण्यः ।

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्पप्रत्यक्षमानेष्विति
(५७७४०) साध्वर्थे ।

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ।

हैमन्तादण् स्यात्तलोपश्च (२४) वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे
ऋत्वण् । हैमनं हैमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यश्चुटुप्रलौ तुट् च ।

४ । ३ । २३ ।

(२४) हैमन्ताच्च (७४६७४०) इत्यतो हैमन्तादित्यनुवर्तते पूर्वं छन्दसःप्रका-
नत्वेनेह सर्वत्र स्पष्टम् । अथविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति तलोपश्च
अकारसहिततकारलोपस्ततश्च हैमनमित्यत्राकारसहिततकारलोपे
सति अत्रिति (५१२४०) प्रकृतिभावे नस्तद्वित इति (१२४४०) टिलोपो
नेति बोध्यम् ।

सायमित्यादिभ्यः (२५) चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्चुटुलौ
स्तस्योस्तुट् च । तुट् प्रागनादेशः अनद्यतन (७।२४०) इत्यादि
निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्प्रगयोरेदन्त-
त्वन्निपात्यते प्राक्तेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।
विरपकृत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः • । चिरत्नम् । परत्नम् ।
परारितम् । अग्रादिपञ्चाङ्गिमच्* । अग्रिमम् । आदिमम् ।
पश्चिमम् । अन्ताच्च • । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां व्य व्युलौ वा स्तस्योस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्ले-
तनम् । अपराह्लेतनम् । घकालतने (४६।१४०) ध्वित्यलुक् ।
पूर्वाह्लः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्लतनम् । अपराह्लतनम् ।
पौर्वाह्लिकम् । आपराह्लिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते-
जातः सौमनः । औत्सः । राट्टियः । अवारपारीणइत्यादि ।

प्राट्पष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एण्यस्यापवादः । प्राट्षि जातः प्राट्षिकः ।

संज्ञायां शरदो वुज् । ४ । ३ । २७ ।

(२५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथग्यग्रहणम् अकारान्तानव्य-
यमायचिरशब्दयोर्मान्तत्वनिपातनं द्योतयति ।

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा सुङ्गविशेषाश्च ।

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ।

अधिकारोऽयम् । हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक् ।

अवयवाहतोः । ७ । ३ । ११ ।

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्
जिति णिति किति च तद्विते परे । पूर्व्ववार्धिकः । अपर-
हैमनः । अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्व्ववर्षिकः ।
ऋतोर्द्विभद्विधावयवानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्व्वत्व (३७)
इह तु न अवयवत्वाभावात् ।

सुसर्वाङ्घ्रिजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अङ्घ्रि-
पाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति (५६१४०) वुम् । सुसर्वाङ्घ्रि-
दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः ।

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ।

(२६) ऋतोर्द्वितीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-
वाच्यः स चेदृतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परोभवतीत्यर्थः ।

(२७) पूर्व्वत्व पूर्व्ववार्धिक इत्यादौ तत्र च तद्वितार्थे द्वियुः । पौर्व्ववर्षिक
इत्यत्र तु कालादृजिति (५६६४०) सामान्यतः ठजेवेति विवेकः ।
अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वासु वर्षास्त्विति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् ।

(२८) सुसर्वाङ्घ्रिर्इति जनपदवाचिनः शब्दस्मानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
विधिर्यो भवति स सुसर्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः ।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः
किम् पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणाङ्गिम्
पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्धः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्य
वृद्धिः । पूर्वेषुकामशस्याम्भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे पूर्व-
पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाह्लापराह्लाद्रौमूलप्रदोषावस्कराद्गुन् ।
४ । ३ । २८ ।

पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।
अवस्करकः ।

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ।

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्यकः-आमावास्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्यः ।

(२६) प्राचामिति देशनिर्देशः नगरस्य आसत्वेऽपि नगराणामित्युत्तरपदविशेष-
णम् आमावास्यामित्यङ्गविशेषणमिति द्योतनावोभव सङ्ख्यम् ।

सिन्धुपकराभ्याङ्कन् । ४ । ३ । ३२ ।

सिन्धुकः । कच्छाद्याणि (५६५४०) मनुष्यवृजि (५६५४०) च
प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

अणञौ च । ४ । ३ । ३३ ।

क्रमात् सः । सैन्धवः । आपकरः ।

अविष्ठाफलगुन्यनुराधाखातितित्थपुनर्चसुहस्त
विशाखाषाढावज्जलाश्लुक् । ४ । ३ । ३४ ।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

लुक् तद्वितलुकि । १ । २ । ४६ ।

तद्वितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् अविष्ठासु
जातः अविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । चित्तारेवतीरोहिणीभ्यः
स्त्रियासुपसंख्यानम् । चित्तायाञ्जाता चित्रा । रेवती । रो
हिणी । आभ्यां लुक् तद्वितलुकि कृते पिप्पलादे(२२८४०)(३०)
राक्षतिगणत्वात्पुनर्ङोष् । फल्गुन्याषाढाभ्याण्टानौ वक्तव्यौ ।
स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । आषाढा । अविष्ठाषाढाभ्याम्ण्
वक्तव्यः * । अस्त्रियामपि । आवष्ठीयः । आषाढीयः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ।

प्रोष्ठपदानासुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे
जिति खिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

(३०) पिप्पलादेरिति “अथवा गौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्र इति

वकः । जे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बज्जवचन-
निर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः
गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (३९) सेनेति
(३६८४०) नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ ।

३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लृत्वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः
वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसृतोऽण् वा डिवृत्तव्यः* ।
शतभिषः-शतभिषजः-शतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो बज्जलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बज्जलं लुक् स्यात् । रोहिणः रौहिण ।

वृत्तलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्त्वेष्वेव । सुप्ते वृत्तो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीम्नः ।

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्त्वेष्वेव । । सुप्ते प्रायेण बाज्जल्येन भवति स्त्रीम्नः ।

नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन ङीष्प्रता न
स्यादिति भावः ।

(३९) सुप्ते गोशालखरशाचेति ह्रस्वपाठसमर्थनायाह विभाषेति ।

उपजानूपकर्षोपनीवेष्ठक् । ४ । ३ । ४० ।

औपजानुकः । औपकर्षिकः । औपनीविकः ।

सम्भूते । ४ । ३ । ४१ ।

सुम्ने सम्भवति सौम्नः ।

कोशाट्टुज् । ४ । ३ । ४२ ।

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्माधुपुष्पत्यच्यमानेषु । ४ । ३ । ४२ ।

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पयन्ति वासन्त्यः
कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ।

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ।

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ताः यवाः ।

आश्वयुज्या वुज् । ४ । ३ । ४५ ।

ठजोःपवादः । आश्वयुज्यामुप्रा आश्वयुजका माघाः ‡ ।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ।

पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकं-ग्रीष्मम् । वासन्तकं-वासन्तम् ।

देयमृणो । ४ । ३ । ४७ ।

कालादित्येव मासे देयमृणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्ययवबुसाढन् । ४ । ३ । ४८ ।

‡ कालाट्टजिति (५६८४०) सामान्यतः प्राप्तस्य ठजोऽपवादः ।

यस्मिन् (३२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारा-
त्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्य-
द्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र
देममृणमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देय-
मृणं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाहुञ् । ४ । ३ । ४६ ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् (३३) ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यामृञ् । ४ । ३ । ५० ।

चाहुञ् । सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति ऋगः । ४ । ३ । ५१ ।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायतद्वर्त्ये अणादयः स्युः यो
व्याहरति स ऋगसेत् । निशायां व्याहरति नैशो ऋगः ।
नैशिकः ऋ ।

तदस्य सोढम् (३४) । ४ । ३ । ५२ ।

(३२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्बधाय कालादित्वमुत्तमस्य संवत्साव च
कलाप्यादिशब्दास्तत्काले लाक्षणाकारत्वाद् यस्मिन्नित्यादि ।

(३३) आवरसमकमिति आगामिवर्त्ये देयमित्यर्थः अवरणद्वयं समा-
शब्देन समासात्तयार्थत्वम् ।

ऋ निशाग्रदोषाभ्यामृञिति (५७०४०) पक्षे ठञ् ।

(३४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः । क्रियाकार-
कसत्तत्त्वान्नञ्चकौ विवक्षयादस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी कालस्य

कालादित्येव । निशासहचरितमध्यशनन्निशः तत्सोढमस्य
नैशः । नैशिकः ।

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।

सुप्ते भवः सौप्तः । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो (३५) यत् । ४ । ३ । ५४ ।

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो
वृद्धिः जिति णिति किति च । सुत्तानगरे भवः सौत्तानागरः ।
पौर्वाणागरः । प्राचाक्लिम् मद्रनगरमुदञ्चु तत्र भवः माद्रनगरः ।

जङ्गलधेनुबलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (३६)

। ७ । ३ । २५ ।

स्वरूपेण सहनक्रियाऽयोगात् सहनयोग्यक्रियासहचरितक्रियायां
लक्षणत्वात् तथेति स्वरूपेति निशासहचरितमिति ।

(३५) दिक् वर्गं पूगं गणं पक्षं धातुं मितं मेवा अन्तरं पथिन् रश्मिं
अलीकं उक्तां छाजिन् देशं आदि अन्तं मुञ्च जघनं मेघं यूषं (उद्-
काशं प्रायाम्) न्यायं वंशं वेशं कालं आकाशं दिगादिः ।

(३६) उत्तरमुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य
वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-
कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधेनवम्-सौवर्णबलजम्-
सौवर्णबालजम् ।

इतिकृत्तिकलशिवस्यस्यहेठंज् । ४।३।५६।

इत्तैयम् । कौत्तैयम् कलशिर्घटः तत्त भवं कालशेयम् ।

ग्रीवाभ्योऽण् च । ४।३।५७।

चात् ठम् । ग्रैवेयम्-ग्रैवम् ।

गम्भीराज् जाः । ४।३।५८।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ।
पाञ्चजन्यः ।

अव्ययीभावाच्च । ४।३।५९।

परिमुखम्भवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य (३७) एवेष्यते
नेह । औपकूलः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठज् । ४।३।६०।

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनीति अन्तर्बेश्मम् तत्त भवम्

(३७) परिमुख परिहनु पर्योऽ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण
उपकलाप अतुपथ अतुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशोत अनुसाय
अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशास्त्र परिमुखादिः ।

अन्तर्वैश्वकम् । अन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेष्टजिष्यते * ।
अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ।

अनुशतिकादोना(३८)ञ्च । ७ । ३ । २० ।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधि-
दैविकम् । आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।
अध्यात्मादिराजतिगणः (३६) ।

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।

७ । ३ । १ ।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति
च । दैविकम् । देविकाक्ले भवा दैविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः पलाशादिभ्यो (५६८४०)
बेत्यञ् । दित्यौहइदं दात्यौहम् । दीर्घसत्वे भवं दार्घसत्वम् ।
श्रेयसि भवं श्रेयसम् ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ।

(३८) अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहृत्य
अस्यहृत्य अस्यहेति बध्योग पुष्करसद अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल
उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग
परस्त्री (राजपुरुषात्पृजि) सूत्रनङ् आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम
अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः ।

(३६) समानाञ्च तदादेश अध्यात्मादेष्टजिष्यते ।

जङ्घं दमान् देहान् लोकोत्तरपदात्तथा ।

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनु-
ग्रामिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः । ४ । ३ । ६२ ।

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ।

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ।

पक्षे पूर्व्येण छः । मद्गर्ग्यः-मद्गर्गीणः-मद्गर्गीयः । अशब्दे किम्
कवर्गीयो वर्सः ।

कर्षललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ।

कर्षिका । ललाटिका ।

तस्य व्याख्यानइति च (४०) व्याख्यातव्यनान्नः
। ४ । ३ । ६६ ।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङ्गः । कार्तः । सुप्सु भवं
सौपम् ।

बह्वचोऽन्तोत्तादाट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(४०) षष्ठ्यन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात् भवार्थे व्याख्यातव्यपन्थ
वाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्फुरित्त्वर्थः । व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्या-
नोपन्थः ।

धत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं धत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा धात्वणत्विकः ।

क्रतुयज्ञेयश्च । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे
उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्नि-
ष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । वाजपे-
यिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बद्धवचनं स्वरू-
पविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ (४२) आरम्भः ।

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने
चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन हृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम्
वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् छन् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः
ततः छन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ।

(४१) पाकयज्ञोऽन्नयज्ञो वैश्वदेवहोमो वा । नवयज्ञो नवयज्ञेष्टिराप्पहाय-
येष्टिः ।

(४२) अनन्तोदात्तार्थ इति कटुत्तरप्रकृतिसूत्रेण मध्योदात्तवाजपेयादर्थः ।

छन्दस्यः छान्दसः ।

द्वजृद्व्रक्ष्णार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-
ताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

द्वयः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होतकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्त्तिक इत्यादि ।

अणुगयनादि (४३) अयः । ४ । ३ । ७३ ।

ठआदेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

सुप्तादागतः सौप्त्रः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) श्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकम्हादीनाञ्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौ-
ण्डिकः । कार्त्तणः । तैर्यः ।

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान चन्दोभाषा चन्दोविचिति न्या-
पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या जलविद्या अङ्गवि-
विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर सङ्घर्ष उपनिषद् निमित्त शि-
मिक्षा ऋगयनादिः । एभ्यो भवे व्याख्याने चार्थेऽणित्वर्थः ।

(४४) शुण्डिक ऋकण (ऋपण) श्यण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि त-
वर्थ शुण्डिकादिः ।

विद्यायोनिस्त्वन्वेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

कृतञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । हौटकम् । आटकम् ।

पितुर्यञ् । ४ । ३ । ७९ ।

चाट् । रीडृतः (५२२४०) यस्येति (१२६४०) लोपः । पितृयम्
पैटकम् ।

गोत्रादङ्गवत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७

। ३ । ९० ।

नञः परेषां शुचादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा जिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आनै-
श्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षैतज्ञम् अक्षैतज्ञम् । आकौ-
शलम् अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ।

(४५) अङ्गार्थे यस्याः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययः (५६५४०) वक्ष्यते च सर्वोऽपि तत्
आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्गवदिति अङ्गोलक्षणभेदः । अङ्गशब्देनेदमर्थ-
सामान्यं वक्ष्यते तस्मात् वुञ् व्यतिदिश्यते न त्वन्वेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचिरागतमित्यणि आशौचमित्युभयपदद्वयार्थनिष्ठ नञश्चादिस्त्व-
यङ्गम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रसङ्गादुदाहृता इत्याहुः ।

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादि-
त्वाच्छः (५६१४०) । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्-
दैवदत्तम् ‡ देवदत्तीयम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ।

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ।

तत इत्येव । हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

विदूरात् जगः । ४ । ३ । ८४ ।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तङ्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ।

सुप्तङ्गच्छति सौप्तः पथ्या दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।

तदित्येव । सुप्तमभिनिष्क्रामति सौप्तम् कान्यकुब्जद्वारम् ।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ।

तदित्येव । शारीरक (४८) अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीर-
कीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ‡ ।

§ वा नामधेयस्येति (५६१४०) वा इद्वत्त्वात् क्काणौ ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न त्वत्यसिर्जाताङ्गे देन निर्हेयादिस्तुदाहरणेन
स्यटवति हिमवत इति ।

(४८) शरीरदिदमर्थेऽपि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः ।

‡ सुवाक्याविकार्यो बङ्गलमिति (५४०४०) दर्शितं वार्षिकमत्र उदाहृत्यम्

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वजननादिव्यञ्जः । ४ ।

३ । ८८ ।

शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
क्रन्दोयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वन्निपातनात् ।
यमसभोयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।

सुप्तो निवासोऽस्य सौप्तः ।

अभिजनञ्च । ४ । ३ । ९० ।

सुप्तोऽभिजनोऽस्य सौप्तः । यत् स्वयं वसति स निवासः ।
यत् पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यः (४९) ऋः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे ऋः स्यात् ।
हृद्गोलाः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः ।
आयुधेति किम् । अचोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षो-
दाः द्विजाः ।

शण्डिकादिभ्यो (५०) ञः । ४ । ३ । ९२ ।

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०४०) चतुर्थी तानभि-
धातुमित्यर्थः पर्वते इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी कश्चित् पर्वतादित्येव पाठः ।

शब्देन्दुः

(५०) शण्डिक सर्वज्ञेन सर्वज्ञेय शक शट रक्त शङ्ख बोध शण्डिकादिः ।

शाण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ।

सिन्ध्वादिभ्यो(५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो(५२)ऽञ् स्यादुक्ते ऽर्थे ।
सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ।

तूदोशलातुरवर्मातीकूचवाराडूक्छरढञ् यकः
। ४ । ३ । ६४ ।

तूदो अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः ।

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुप्तो भक्ति-
रस्य स्त्रीपुनः ।

अचित्ताद्देशकालाट्टक् । ४ । ३ । ६६ ।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम्
दैवदत्तः । अदेशात्किम् स्त्रीपुनः । अकालात्किम् ग्रैष्मः ।

महाराजाट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(५१) सिन्धु वर्ष्यं मधुमत् कम्बोज साल कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरला
दरद गन्धिका सिन्ध्वादिः ।

(५२) तक्षशिला वत्सोद्गरा कैम्बेदुर यामणो छगल क्रोष्टुर्कण सिंहकर्ण
संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्धर कंस तक्षशिलादिः ।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । १८८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोलक्षत्रियाख्येभ्यो बज्जलं वुज् । ४ । ३ । १८९

अथोऽपवादः । परत्वाद् दृष्टाच्छं बाधते । ग्लुचकायनिर्भक्ति-
रस्य ग्लौचकायनकः । नाकुलकः । बज्जलग्रहणान्नेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्व्वं जनपदेन समानश-
ब्दानां बज्जवचने । ४ । ३ । १९० ।

जनपदस्वामिवाचिनां बज्जवचने जनपदवाचिना समानश्रुती-
नाञ्जनपदवत्सर्व्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतद्वद्बध्ना
चेति (५६३४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते ।
अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । जनपदिनाङ्गिम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्यपाञ्चा
लः । जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १९१ ।

पाणिनिना प्रोक्तम्याणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ ।

१०२ ।

कन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३१४०)तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकाभ्याम्प्रिभ्यां णिनिः । ४ । ३

। १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य (५४) अ । ४ ।

३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः ।
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तम्पुराणप्रोक्ताः
चेब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भल्लु, भाल्लविनः ।
शाव्यायनः-शाव्यायनिनः । कल्पे । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

(५१) तित्तिरीत्यारभ्य तेनैकदिगित्यन्तं (५६२४०)वक्ष्यमाणाः प्रत्ययान्कन्दस्येव
वाच्ये इत्यन्ते शौनकादिभ्यश्चकन्दसीत्यतः (५६१४०) पूर्वतल कन्दसो-
ऽपकर्षादुत्तरतल चानुवृत्तेरित्याशयेनाह कन्दोब्राह्मणेति तेन तित्तिरिणा
प्रोक्तः श्लोक इत्यादौ न तित्तिर्यादिभ्यश्चकण्येव स च कन्दस्येवेति निय-
मद्वयाश्रयणात् । 'कन्दः'शब्देन तु कल्पसूत्राण्यपि गृह्यन्ते । शब्देन्दुः ।

(५४) हरिद्रुच्छगली तुम्बुरुलपचत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः । वैशम्पायनस्य
तु आलम्ब लङ्ग कंसन ऋचःमटवणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापिनो
नवेति बोध्यम् ।

न पुराणेन मुनिना प्रोक्ताः ।

कल्पः । पुराणेति किम् याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि ।
आश्वरथः कल्पः । अणि आपत्यस्येति (५८१४०) यलोपः

शौनकादिभ्यः (५५) ऋन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

ऋन्दस्यभिधेये एभ्योऽग्निनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते
शौनकिनः ।

कठचरकास्तुक् । ४ । ३ । १०७ ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नान्तस्य टिलोपे
सब्रह्मचारिपोठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलि-
शिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम् * । इत्यु-
पसंख्यानाट्टिलोपः ।

हगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ।

हगलिना प्रोक्तमधीयते हगलेयिनः ।

पाराशर्यशिलालिभ्याम्भिच्नुनटसूत्रयोः । ४ ।

३ । ११० ।

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शमिष्य शाष्येय खाङ्गायन कान्ध कान्ध
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तच्च दण्ड पुरुषांसक
अश्वमेज शौनकादिः ।

पाराशर्य्येण (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो
भिचवः । शैलालिनो नटाः ।

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दि-
नो भिचवः । कृशाश्विनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदान्ता अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ।

तसिञ्च । ४ । ३ । ११३ ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः ।
उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

(५६) भिक्षुसूत्रं भिक्षुसंपादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञानेहि
यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुसूत्रज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्वज्ञानात्
कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं “वेदान्तान् विधिवत्
श्रुत्वा संन्यसेदन्वयोद्दिज” इति ज्ञाने वेदान्तज्ञानस्यैव संन्यासेत-
त्प्रोक्तं । पाराशर्य्यौ व्याससूत्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मण्डूकसूत्रा
णिनिरुक्तवन्ते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सहार्थे तृतीया तेन सहैकदिग्प्राधिकरणस्यमित्यर्थे
तृतीयान्तात् अण् प्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातस्याणिनीवम् ।

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ।

तेनेत्येव । अग्रन्यायमिदम् । मञ्चिकाभिः कृतम् मालि-
कम् मधु ।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ् । ४ । ३ । ११८ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतम् कौलालकम् । वारु-
डकम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् । ४ । ३ । ११९ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम् । आमरम् ।
वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् (५९) । ४ । ३ । १२० ।

(५८) कुलाल वरुड वण्डाव निषाद कर्मार सेना सिरिभ सैरित् देवराज
परिवत् वधू मधु रुह रुद्र अनुहुह् वृक्षन् कुम्भकार शपाक
कुलालादिः ।

(५९) तस्येदमिति अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण
प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रत्ययार्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽनेन प्रत्यय-
विधानम् । अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन
च नेदमर्थता ।

उपगोरिदम् औपगवम् । वहेसुरण् इट् (६०) च * । संबोदुः
 खम् सांवहिवम् । अग्नीधः शरणे रण् भञ्ज (६१) ।
 अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्या-
 त्सोऽपि आग्नीध्रः । समिधासाधाने येन्यण् * । सामिधेन्यो
 मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ।

रथ्यञ्चक्रम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ।

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

पत्राध्वर्युपरिषदञ्च । ४ । ३ । १२३ ।

अञ् । पत्रावाह्येः । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्यय्य-
 वम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्क् । ४ । ३ । १२४ ।

हालिकम् । सैरिकम् ।

इन्द्राहुन्वैरमैथुनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ।

(६०) त्वच्प्रत्ययान्ताद्बह्वधातेरण् त्वच् इट् च । त्वरिति तद्वृत्तयोः सामान्य-
 ग्रहणम् । इत्यस्यासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावाच्च इत्य-
 मित्याशयेनोदाहरति सांवहिवमिति ।

(६१) भञ्जेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया पदत्वसंज्ञाबाधेन न जञ्जत्वम् ।

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः । दैवासुरम् ।

गोत्रचरणादुज् । ४ । ३ । १२ई ।

औपगवकम् । चरणाद्वर्मान्नाययोरिति वक्तव्यम् * । काठ-
कम् ।

सङ्घाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् (ई२) । ४ । ३ ।

१२।२ ।

घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् * । अजः । वैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो
वा । वैदं लक्षणम् । यजः । गार्गः । गार्गम् । इजः । दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासम्बद्धोऽङ्कः (ई३) साक्षात् लक्षणम् ।

शाकलादा । ४ । ३ । १२८ ।

अण् वोक्तोऽर्थे (ई४) । पक्षे (ई५) चरणादुज् । शकलेन
प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्घो घोषो वा-शाकलः—
शाकलकः । लक्षणे क्लीवता ।

(ई२) संघादयद्वदर्थविशेषाः गोत्रग्रहणादुत्तिरत्वादीनां प्रत्ययतया
तदन्तानां ग्रहणम् । गोत्रञ्चेह लौकिकं न तु ऋष्यपत्यरूपम् ।

(ई३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वाग्निनां संबन्धबोधकोऽङ्कः ।

(ई४) अण् वोक्त इति अणुसंबन्धितया संघादीनामयदुत्तिरिति भावः ।

(ई५) पक्षे इति गोत्रचरणादुजित्यस्योत्तरपक्षेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन
व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाद्वर्मान्नाययोरित्युक्तावपि संघादिषु तत्प्राप्ति
रिति भावः ।

कृन्दोगौक्थिकयान्निकबह्वुचनटाञ्जः । ४ ।

३ । १२६ ।

कृन्दोगानान्वर्णान्नायो वा कृन्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
यान्निक्यम् । बाहुच्यम् । नाद्यम् चरणाद्वर्णान्नाययोरि-
त्युक्तम् तत्साहचर्यान्वटशब्दादपि तयोरेव ।

न दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु । ४ । ३ । १२७ ।

दण्डप्रधाना मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्येषु च वुञ्
न स्यात् । दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा ।

रैवतिकादि(ईई) भ्यश्छः । ४ । ३ । १२८ ।

तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ।

कौपिञ्चलहास्तिपदादण् । ४ । ३ । १२९ ।

कुपिञ्चलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् ।
कौपिञ्चलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्ति-
पदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३० ।

अण् स्यात् । चरणाद्वुञोऽपवाद इति । आथर्वणिकस्याय-
माथर्वणो धर्मश्चान्नायो वा ।

समाप्ताः शैषिकाः ।

(६६) रैवतिक स्वापिशि जैमडडि गौरपीवि (गौरपीव) औदमेवि औद-
वापि वैजवापि रैवतिकादिः ।

तद्धितप्राग्दीव्यतोयप्रकरणम् । ५६७

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्मनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्मनो विकारः
आश्मः । भास्मानः । मान्तिकः ।

अवयवे च (२) प्राण्यौषधिदृष्टेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ।

चादिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं
काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

विल्वादि (३) भ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।

वैलः ।

कोपधाञ्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अजोपवादः (४) । तर्कुं तार्कवम् । तैन्तिडीकम् ।

तपुजतुनोः षक् । ४ । ३ । १३८ ।

(१) षष्पन्तादिकारेऽणादयः स्युः । तस्येदमित्यतः (५६१४०) तस्येति लब्धं
पुनस्तस्येति ग्रहणं त्रैषिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते
प्राग्दीव्यतः (४८८४०) इत्यधिकारात् ।

(२) अवयवे चेति अयमधिकारः । चादिकारइति । तेन वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययाः प्राण्यौषधिभ्योऽर्थद्वये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम् ।

(३) विल्वं ब्रीहिं काण्डं सुहृन् मसूरं गोधूमं इक्षुं वेणुं गवेधुकां कर्पाधीं
पाटलीं कर्कशं कुटोरं विल्वदिः ।

अत्र मणे कोपधग्रहणं (५६८४०) मयइवाधनार्थम् ।

(४) अजोऽपवाद इति उवर्णत्वादिप्रयुक्तस्य ओरजित्यनेन (५६८४०) प्राप्ता
जः ।

५६८ सिद्धान्तकौमुदी ।

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । तापुषम् ।
जातुषम् ।

ओरज् । ४ । ३ । १३६ ।

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्वम् (५) । कापित्वम् ।

पलाशादिभ्यो (ई) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अज् स्यात् तयोः । पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शम्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । पित्वात् ङीष् । शामीली स्तुक् ।

मयङ्ङैतयो (७) भ्राषायामभक्षाच्छादनयोः ।

४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिमात्रान्मयङ्ङा स्याद्विकारावयवयोः । अशममयम् आशम-

(५) दाधित्वमिति दधि तिष्ठतीति क्षुपि स्थ (उ३१४५०) इति कः उपपद-
समासे षुषोदरादित्वात् सस्य तः । ङङुत्तरप्रकृतिस्त्रेणान्तोदात्तोऽयम् ।

(६) पलाश खादिर शिंशपा अन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत
पलाशादिः ।

(७) अधिकारादेव तयोरित्यर्थलाभे पुनस्तयोरिति पङ्कणमपवादविषयेऽपि
प्रवृत्त्यर्थं तेन वैलम्बैल्लभयमित्यादि ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ५६६

नम् (८) । अमचेत्यादि किम् । मौङ्गः सूपः । लार्पोसमा-
च्छादनम् ।

नित्यं वृद्धशरादि (९) भ्यः । ४ । ३ । १४४ ।

आम्नमयम् । शरमयम् । एकाचो (१०) नित्यम् । त्वञ्ज-
यम् । वाञ्जयम् । कथन्तर्हि 'आप्यमन्मयमिति (५६१४०)
तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञ् ।

गोञ्च पुरीषे (११) । ४ । ३ । १४५ ।

गोः पुरीषम् गोमयम् ।

पिष्टाञ्च । ४ । ३ । १४६ ।

मयद् स्याद्विकारे । पिष्टमयश्चाञ्च । कथम्येष्टी सुरेति सामा-
न्यविवक्षायान्तस्येदम् (५६१४०) इत्यण् ।

संज्ञायाङ्गन् । ४ । ३ । १४७ ।

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः
पिष्टकः स्यात्' ।

(८) आश्लनमिति आश्लनोऽवयव इत्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात् ।

(९) शरं दर्भं ऋत् कुटीं वृण्यं सोमं वल्जं शरादिः ।

(१०) आरम्भवाच्यार्थादेव नित्यात्वे सिद्धे पुनर्नित्यपक्षं कश्चिदन्यत्र नित्य-
विधानार्थमित्याशयेनाह एकाचरति शरादिषु ऋच्छन्दपाठस्तु अस्मा-
नित्यताबोधनार्थः । तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राङ्गनव्याः ।

(११) गोभुक्ताहारे गोविकारत्वकारोष्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकार-
विरोधः ।

ब्रीहः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । विस्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः ।
त्रैहमन्वत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाच्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो (१२) ऽण् । ४ । ३ । १५० ।

अञ्मथटोरपवादः । (तालाङ्गनुषि ग०) । तालन्धनुः ।
अन्यन्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५१ ।

अण् । वज्रवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौ-
वर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ।

शौकम् । वाकम् । राजतम् ।

जितञ्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ।

जित् यो विकारावयवप्रत्ययस्य दन्तादञ् स्वात्तयोरेवार्थयोः ।

(१२) (तालाङ्गनुषि) बार्हिष इन्द्राणि इन्द्राद्य इन्द्रायुध च यस्याभावे
पीवूषा तालादिः ।

(१३) राजत बीजं लोहं उडुम्बरं नीपं दाहं रोहीतकं विभीतकं पीतदाहं
तीव्रदाहं निषण्णकं कण्ठकारं राजतादिः ।

मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्वस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः किम् । वैत्वमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्बृहतेष्टञ् (६०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया वेनोपाधिनो परिमाणाद्विहितान्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवनिष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

उष्ट्राद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राग्यञोऽपवादः । औद्रकः ।

उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । वृजभावे यथाक्रममणजौ (१४) ।

एण्या ठञ् । ४ । ५ । १५९ ।

ऐकोयम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गव्यम् । पयस्यम् ।

द्रोञ्च । ४ । ३ । १६१ ।

(१४) अण्भाविनि दृष्टवाच्यमाहित्येन (७५५४४०) उभेत्याद्युदात्तं तेन, अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र वाचाचतोऽपेक्षे । उर्ध्वान्नोदात्तं तेन द्वेष्टनिघातादादेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेष्ट (१८८४०) इत्यजिति भावः ।

द्रुष्टं चक्षस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्येव । द्रव्यम् । “यौतवं द्रव्यं माय्यमिति मानार्थ-
कम् त्वयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्-
आमलकम् (१५) ।

लक्षादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । लक्षम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरैजागमस्य । नैयग्रोधम् ।

जम्बू वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरण्
(५४४४०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्बूः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (५४८४०) ।

(१५) आमलकमिति नयडोलुकि लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०) लीपो लुक्

लुका लुप्त्वात् स्थानिवन्त्वाभावेन न वक्ष्येति (१३८४०) लोपः ।

(१६) लक्ष न्यग्रोध अत्रत्य इक्षुदो शिथु इह कथत ब्रह्मती लक्षादिः ।

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् ।

जम्बाः फलस्रम्बूः । फलपाकश्रुषा (१७) मुपसं...
 व्रीहयः । मुद्गाः । पुष्पमूलेषु बज्जलम्* । मल्लिकायाः पुष्पं
 मल्लिका । आल्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्या मूतं विदारी ।
 बज्जलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्लानि मल्लानि ।

॥कात् कचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम्

हरीतक्यादि (१८) भ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लप् स्यात् । हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव
 प्रकृतिवत् (५५१४०) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौलुक् च । ४ । ३ । १६८

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तः छयतोश्च (१६)

कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । १

हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये श्रुयन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनमित्यर्थः ।

लुप इति शेषः ।

(१८) हरीतक्यादिः (५५१४०) इत्यर्थः ।

(१६) यथासंख्यं यजजौर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः प्रत्यय-
 योर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोश्चयतरेवेत्याह छय-
 तोरिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्यः (१)
उपसंख्यानम् * । माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः ।
स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्या-
पत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ
साधुः स्वापतेयम् । आहौ (२) प्रभूतमादिभ्यः * । प्रभूतमाह
प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । षष्ठतौ सुखातादिभ्यः (३) * । सु-
खातं षच्छति सौख्यातिकः सौखयानिकः । आनुशतिकादि ।
गच्छतौ परदारादिभ्यः * । पारदारिकः । गौरुतल्यिकः ।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ ।

४ । २ ।

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आक्षिकः । अक्षै-
र्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ।

(१) माशब्द नित्यशब्द कार्यशब्द स्वागतादि (अतुपदयुक्तः) माशब्दादिः ।

(२) आहोविति धात्वर्थनिर्द्देशे इक् ।

(३) सुखात सुखरात्रि सुप्रभात सुखयन अनुशतादि सुखातादि अतु-
यत अनुसहस्रादि ।

(४) तेनेति करने तृतीया दीव्यतोत्यादौ तिङ्ता कर्त्तुं रक्तेस्तथाहचर्षा-
ज्जितमित्यत्रापि करणे एव तृतीया । अत्र तिङन्ते क्रियाप्रधान्येऽपि
दृत्तौ न तत्राधान्यमित्युक्तमाकरे ।

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

उकोऽपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तैन्तिङीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ।

गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ ।

गौपुच्छिकः ।

नौद्वचष्ठन् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यान्तरति बाहुका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । इस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

आकर्षात् छल् । ४ । ४ । ९ ।

आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । भित्त्वात् ङीष् । आकर्षिकी ।

पर्णादिभ्यः (ई) षन् । ४ । ४ । १० ।

पर्णेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवच्चरन्ति
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणादृञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् षन् ।

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादृष्टिः । तदादि-
विधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् * । श्वग-
णेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-श्रीवा
पदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

वस्त्रक्रयविक्रयादृन् । ४ । ४ । १३ ।

(ई) पर्णं अश्वं अश्वत्थं रथं जालं न्यासं व्यासं (पादः पङ्क) पर्णादिः ।

(७) वेतनं वाह्यं न अर्द्धवाहनं धनुस् दण्डं जालं वेश उपवेश प्रवेश उपवर्ति
सुखं शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्निग्धं पाद उपस्थ उपस्थान
उपहृतं वेतनादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

ई०७

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वास्तिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

चाट्टन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः-आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादि(८) भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (९) ङन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भिन्नान्डीष् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विबधात् । ४ । ४ । १७ ।

विबधेन हरति विबधिकः । पक्षे ठक् । वैबधिकः । एक-
देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् विबधादपि ङन् । विबधिकः ।
वीबधिकी । विबधवीबधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्तन्ववांश्चो
काष्ठे वर्तते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्म्मारोपकरणभतं लौह-
श्च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको
व्याधः कर्म्मारश्च ।

(८) उत्सङ्ग उडुष उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक उत्सङ्गादि ।

(९) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभार अंसादिः ।

निर्दत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) अर्थः । ४ । ४ । १६ ।

अक्षद्यूतेन निर्दत्तम् अक्षद्यूतिकं वैरम् ।

लेर्मन्त्रित्यम् (११) । ४ । ४ । २० ।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकासृतीयान्तान्निर्दत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् ।
कृत्वा निर्दत्तं कृत्विमम् । पङ्क्तिमम् । भावप्रत्ययान्तादि-
मप् वक्तव्यः * । पाकेन निर्दत्तम्याकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४ । ४ । २१ ।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२) । अपमित्य निर्दत्तं आपमि-
त्यकम् । याचितेन निर्दत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।

दध्ना संसृष्टन्दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ।

(१०) अक्षद्यूत जानुप्रकृत जङ्गमप्रकृत जङ्गमप्रकृत पादस्नेदन कण्टकमर्दन
गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत अक्षद्यूतादिः ।

(११) लेरिति त्रिप्रत्ययान्तादित्वं निर्दत्ते मप् योऽयं निर्दत्ते मप् स त्र्य-
न्तादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्दत्तं' मित्यस्यपदविग्रहः न तु त्रयान्तस्य
प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारकस्योऽपि वाशब्दो न संबध्यते । इत्तौ
तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देन्द०

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु वचनसामर्थ्यात्
प्रथमान्तादेवेति भावः ।

चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ।

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

मुद्गादण् । ४ । ४ । २५ ।

मौड ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (१३) । ४ । ४ । २६ ।

ठक् । दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते । ४ । ४ । २७ ।

ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आ-
म्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्व्वमीपलोमकूलम् (१४) । ४ । ४ । २८ ।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेष-
णत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।
आनुकूलिकः ।

(१३) व्यञ्जनैरुपसिक्तेन ऋदूकदण्डुपसिक्ते व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्ता-
दुपसिक्तेऽर्चे ठक् प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिकूलादुक्कूलपर्यायास्तद्वृत्ता ईपलोमन्कूलयद्वा
अविवक्षितार्थाः ।

(१५) क्रियेति अकर्मकधातुस्येऽपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थतया फलसामा-
नाधिकरणत्वाद् द्वितीयेति भावः ।

परिमुखञ्च । ४ । ४ । २६ ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः (१६) । चात्पारिपा-
र्श्विकः (१७) ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रै-
गुणिकः । वृद्धेर्द्धुधिभावो वक्तव्यः । वार्द्धुषिकः (१९) ।

कुसीददशैकादशाभ्यां छन्छचौ । ४ । ४ । ३१ ।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धि-
स्तदर्थद्वयं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
एकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः
समासान्तद्रुहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैका-
दशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमसर्गएवेहापि
तद्वितार्थः ।

उञ्छति (२०) । ४ । ४ । ३२ ।

(१६) परेर्वर्ज्जनार्थतया स्वाभिनो सुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः ।

(१७) पारिपार्श्विकशब्दः प्रादिसभासात् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेर्वाची

(१८) द्विगुणार्थमिति औपचारिकादेवायं प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् वृद्धा-
द्देशकदानकर्म्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम् ।

(१९) वृद्धार्था वृद्धिस्तां प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुषिकइति ।

(२०) भूमौ पतितानामेकैकस्थोपादानमुञ्छः ।

वदराण्युच्छति वादरिकः ।

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ।

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दु रङ्करोति । ४ । ४ । ३४ ।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः । दार्दुरिकः (२२) ।

पक्षिमत्स्यगान् हन्ति । ४ । ४ । ३५ ।

स्वहृपस्य पर्याय.णां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीन-
स्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । माचूरिकः ।
मात्स्यिकः । मेनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारि-
णिकः । सारङ्गिकः ।

परिपन्थञ्च (२३) तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ।

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ।
पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चै रः ।
परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अत्रैवार्थेऽयं प्रत्ययः
साधुः शब्दस्वाभाव्यात् नतु शब्दस्वातोत्पादने तेन शब्दं करोति वर्वर
इत्यादौ न प्रत्ययः ।

(२२) दुर्दु रोभाण्डं 'दुर्दु रस्तोयदे भेके वाद्ये भाण्डाद्विभेदयो'रित्युक्तेः ।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषोवा नि-
पन्थभावः ।

माथोत्तरपदपदव्यनपदन्धावति । ४ । ४ । ३७ ।

दण्डाकारो माथः पथ्या दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति
दाण्डमाथिकः । पादविक्रः । आनुपदिकः ।

आक्रन्दाट्टञ्च । ४ । ४ । ३८ ।

अस्माट्टञ् स्यात् चाट्टक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां
रोदनस्यानं धावति आक्रन्दिकः (२४) ।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ।

पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे टक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिक-
ण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

धर्मञ्चरति (२६) । ४ । ४ । ४१ ।

धार्मिकः । अधर्माच्चैति वक्तव्यम् * । आधर्म्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तत्वात् ।

(२५) बड्चपूर्वात्मा भूदित्येतदर्थं पदान्भित्तिनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम् ।

(२६) चरतिरिहासेवायां नत्वनुष्ठानमात्रे तेन दैवशास्त्रेण प्रवृत्तोऽपि दुर्दत्तो
न धार्मिक इत्युच्यते आसेवा च स्वारसिकी प्रवृत्तिः । अनो०

समवायान् समवैति (२७) । ४ । ४ । ४३ ।

सामवायिकः । सामूहिकः ।

परिषदो ग्यः । ४ । ४ । ४४ ।

परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ।

ग्यः स्यात् । पक्षे ठक् (२८) । सैन्याः सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुकुब्धौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०) ।

तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ।

आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ।

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् समवैतीत्यर्थे । बहुवचनादर्थनिर्देशोऽयम् । समवपूर्वेष्वातोः प्रवेशपूर्वकैकोभवनमर्थस्त्व गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका । विशेष्यादुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते “धर्म्ये चेत्ये कुरुते समवेता” इत्यादि । मनो०

(२८) ग्यठकोरुदृष्ट्या द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः । “सेनायां समवेता ये सैन्याश्च सैनिकाश्च ते,, इत्यनरोक्तिस्तु फलितार्थपरा ।

(२९) ‘लालाटिकः प्रभोर्भान्दर्शी कर्माक्षमश्च य’ इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः ।

(३०) भिक्षुरत्र सन्न्यासी स हि पादन्यासपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव पश्यन् दूरान् चक्षुः संयम्य याति ।

अण् महिष्यादि (३१) व्यः । ४ । ४ । ४८ ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

कृतोऽज् । ४ । ४ । ४९ ।

यातुर्धर्म्यं यातम् । नराच्चेति वक्तव्यम् * । नरस्य धर्म्या नारी । विशसितुरिङ्लोपश्चाच्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्गिलोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजितम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ।

पञ्चन्ताड्क् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयआपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

लवणाट्ठज् । ४ । ४ । ५२ ।

लावणिकः ।

किश(स)रादिभ्यः (३२) छन् । ४ । ४ । ५३ ।

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपालि अनुचारक होत यजमान महिष्यादिः ॥

(३२) किश(स)र नरद नलद स्यागल तगर गुग्गुल उष्णीर हरिद्रा हरिद्र मर्षी किश(स)रादिः । शब्देन्दु०

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

ई१५

किशरं पण्यमस्य किशरिकः । पित्तवान्डीष् । किशरिकी ।
किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्य-
वाचिनः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ।

ष्ठन् स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः (३३) । शलालुकी ।
शलालुकः । शलालुका । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ।

ऋदङ्गवादनं शिल्पमस्य माईङ्गिकः (३४) ।

मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिः—माड्डुकः । भार्भ-
रिकः—भार्भरः ।

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ।

तदस्येतेव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ।

परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ।

पारश्वधिकः ।

(३३) शलालुकेत्यत्र दससुक्तान्तात्क (५२८४०) इत्यनेन ठस्य कादेशः ।

(३४) ऋदङ्गवादाने ऋदङ्गशब्दो लाक्षणिकः सुखार्थे तु न प्रत्ययोऽनभिधा-
नात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादनएव सम्भवतीति
ऋदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्वे एव प्रत्ययः ।

शक्तियथोरीकक् । ४ । ४ । ५६ ।

शक्तीकः । याटीकः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः । ४ । ४ । ६० ।

तदस्येत्येव । अस्ति परलोकः (३६) इत्थं मतिर्यस्य स
अस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति
मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

शीलम् (३७) । ४ । ४ । ६१ ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ।

कृत्रादि (३८) थ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ।

गुरोर्दोषाणामावरणं कृत्रन्तच्छीलमस्य क्रातः ।

कार्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ।

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकावयवे दिष्टशब्दस्य क्लीवतया
भाग्यवाचकस्य अङ्गणम् । स्वविषयबुद्धिप्राप्तिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः
प्रथमासप्तम्येभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः ।

(३६) परलोक इत्यभिधानस्वभावलक्ष्यम् न तु तस्य वृत्तौ प्रवेशः ।

(३७) शीलं स्वभावः । अपूपदिशब्दानां तत्तद्गुणालाक्षाणिकत्वे एव
शीलतासम्भवेन तत्रैव प्रत्ययो न तु सुखार्थे शब्दस्वाभाव्यात् ।

(३८) कृत्रं विद्या प्ररोह स्या बुभुक्षा पुत्रा तितिद्या उपस्थान कपि कर्मान्
विश्रधा तपस् सत्य अन्वत विशिष्टा विशिष्टा भक्षा उदस्थान पुरोडा
विद्या पुत्रा मन्त्र कृत्रादिः ।

काम्ना इति ताच्छीलेः षे टिलोपो निपात्यते । काम्नाशीलः
काम्नाः । नस्तद्वित (३३४४०) इत्येव सिद्धे अणुकार्यं ताच्छी-
लिके षोऽपि । तेन चोरी तापसीत्यादि † सिद्धम् ।
ताच्छीलेः किम् काम्ना णः ।

कम्नाध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता वा क्रिया सा
चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यत्कम्ना वृत्तमध्ययनेऽस्य स ऐका-
न्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्वलितमेकं जातं सः ।

बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ४ । ६४ ।

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कम्नाण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा-
न्यिकः द्वादशाऽपपाटा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितम्नात्ताः । ४ । ४ । ६५ ।

अप्रूपभक्षणं हितमस्त्रे (३६) आपूपिकः ।

तदस्त्रै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ।

अग्रभोजनद्वियतन्दीयते अस्त्रै आग्रभोजनिकः ।

आणामांसौदनाट्ठिठन् । ४ । ४ । ६७ ।

आणा(४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्त्रै आणिकः आणिकी । मांसौ-

† टिड्डालजित्यादिना (२२५४०) अणन्तत्वात् डोप् ।

(३६) प्रकृतामपि षष्ठीं हितशब्दयोगानुश्रित्या चतुर्थ्या विपरिणमय्याहस्त्रै
इति । यद्वा परस्त्र्वाट्ठिठन् इति पदमपकृत्यते ।

(४०) उष्णा यवागूः आणा ।

६१८

सिद्धान्तकौमुदी ।

दनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः ।
औदनिकः ।

भक्तादणान्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ।

पक्षे ठक् । भक्तमस्यै नियुक्तन्दीयते भाक्तः-भाक्तिकः ।

तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४१) ।

अगारान्ताड्ढन् । ४ । ४ । ७० ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ।

निषिद्धदेशकालवाचकाड्ढक् स्यात् अध्येतरि । श्मशानेऽधीते
श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु (४२) व्यवहरति । ४

। ४ । ७२ ।

तत्तेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशाः
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः
सांस्थानिकः ।

(४१) आकरः खनिर्मण्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः ।

(४२) प्रस्तारसंस्थानगद्दौ सन्निवेशपर्यायौ ।

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ।

नैकटिको (४३) भिजुः ।

आवसथात् ठल् । ४ । ४ । ७४ ।

आवसथे वसति आवसथिकः । पित्त्वान्डीप् । आवसथिकी ।

आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूताच्च ।

आवसथात्किशरादेः पितः षडेते टगधिकारे * (४४) ।

षडिति सूत्रषट्केन विहिताइत्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त । इति

ठकोऽवधिः समाप्तः ।

(४३) भिजुणा यामात्कोशान्ने वस्तव्यमिति शास्त्रमनाहत्य निकटे वसतीत्यर्थः ।

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यः षनिति (६०६४०) भस्त्रादिभ्यः षनिति (६०७४०)

किशरादिभ्यः षनिति (६१४४०) सूत्रत्वयएव संहितया षत्वसन्देहस-

म्भवेन तस्येव परिगणने इतरसूत्रत्वयस्य पित्त्वमनापि स्यादिति भ्रम-

निरासाय पित्त्वसंघातकवार्त्तिकारम्भः । कुसीदसूताच्चेति (६११०४०)

कुसीदसूत्रोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन षन्ठचावित्युभय-

ग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०४०) दशैकादशकीत्युदाहृतम् । एवञ्च सूत्र-

षट्केन, पूर्वोक्तत्वयेण आकर्षात् ठलिति (६०५४०) कुसीददशैकादशात्

षन्ठचाविति (६१०४०) आवसथात् ठलिति च सूत्रत्वयेणेत्येवं सूत्र-

षट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठगधिकारे पितइत्यर्थः । तेन

नौद्वयचठनित्यत्र (६०५४०) षकारः संहितिकइति बोध्यम् ।

प्राग्ग्रिहताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ।

तस्मै हितमित्यतः (६२६४०) प्राक् यद् अधिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ।

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानान्दमनकाले स्तन्धे यत्
काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।

धुरोयडूकौ । ४ । ४ । ७७ ।

हलि चेति (१५७४०) दीर्घे प्राप्ते ।

न भकुर्कुराम् । ८ । २ । ७८ ।

भस्यकुर्कुरोश्चोपधाया दीर्घा न स्यात् । घुर्यः । धौरेयः ।

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ।

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ।

एकधुराल्लक् च । ४ । ४ । ७९ ।

एकधुरं वहति एकधुरीणः -- एकधुरः ।

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ।

शकटं वहति शाकटो गौः ।

हलसीराट्क् । ४ । ४ । ८१ ।

हलं वहतीति हलिकः । सैरिकः ।

संज्ञायान्नन्या । ४ । ४ । ८२ ।

अनी बधूः तां वहति प्रापयति जन्या ।

विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत्र धनुःकरणम् ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ।

तद्वन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

अन्नास्यः । ४ । ४ । ८५ ।

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशङ्गतः । ४ । ४ । ८६ ।

वश्यः परेच्छानुचारी ।

पदमस्मिन् दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ।

पद्यः कर्द्दमः नातिशुष्कइत्यर्थः ।

मूलमस्यावर्हि । ४ । ४ । ८८ ।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम्
आवर्हि येषान्ते मूल्या सुद्धाः ।

संज्ञायान्धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ।

धेनुशब्दस्य घुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् ।
धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

गृहपतिना (१) संयुक्ते अयः । ४ । ४ । ९० ।

(१) संज्ञायामित्यधिकारात् दक्षिणाम्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः ।

गृहपतिर्व्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यो ऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतु-
ल्यप्राप्यबध्याऽऽनाभ्यसमसमितसन्मितेषु (२) । ४ ।
४ । ६१ ।

नावा तार्थन्नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्माणां प्राप्य-
न्वस्यम् । विषेण बध्यो विध्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया
सन्मितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ।

धर्मादनपेतं धर्मागम् । पथ्यम् । आर्यम् । न्याय्यम् ।

कुन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ६३ ।

कुन्दसा निर्मितं कुन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽण् च । ४ । ४ । ६४ ।

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ।

(२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यञ्च अर्थद्वयार्थं
मूलशब्दयोर्नैकशेषः । इह सूत्रे वृक्षौ च वयस्यो मितम् । धर्मप्राप्यं
धर्मफलं सुखादि । बध्यो बधार्हः । कृष्टभूमिसमीकरणार्थः काष्ठविशेषः
(मृद) इति वङ्गे प्रसिद्धनामा सीता । समितः संगतः । इत्येवमर्थो
यथायथं बोध्यः । तत्प्रादियोगे यथासम्भवं करणे कर्तरि । हेतौ
तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवेह समर्थविभक्तिरर्थात् लभ्यते ।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदिति (४६५४०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षो । ४ । ४ । ६६ ।

हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताबन्धने यत्साद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य
बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहृलात्करणाजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ।

मतं ज्ञानान्तस्य करणम्भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य
जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।

अग्रे साधुः अय्यः । सामसु साधुः सामन्त्यः । ये चाभाव-
कर्मणोरिति (५१२४०) प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) व्यः खञ् । ४ । ४ । ६९ ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ।

भक्तास्यः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद् इति योगविभागात् णोऽपि । पारिषदः ।

कथादि (४) व्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ।

(१) प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्त्रकुल असुष्यकुल
सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः ।

(४) कथा विकथा विश्वकथा सङ्कथा वितण्डा कुठविद् जनवाद जनेवाद
जनोवाद उक्ति संप्रह गुण मल आयुर्वेद कथादिः ।

कथायां साधुः काथिकः ।

गुडादि (५) व्युठञ् । ४ । ४ । १०३ ।

गुडे साधुः गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । ४ । ४ । १०४ ।

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र
साधुः वासतेयो रात्रिः । स्वापतेयन्वनम् ।

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ।

सभ्यः ।

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ।

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ
वसतीति सतीर्थः (६) ।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो आता ।

सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ।

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति

प्राग्नितीयाः समाप्ताः ।

(५) गुडं कुस्माप सक्तु अपूप मांलौदन इक्षु वेणु संपान सङ्कान्त संक्रान्त
संवाह प्रवास निवास उपवास गुडादिः ।

(६) “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेणोपायोपाध्यायमन्त्रिष्व, त्युक्तोपाध्यायसतीर्थम् ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६१४४०) प्राक्(१)श्चोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताङ्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् कस्याऽप-
वादः । शङ्कवे हितम् शङ्कव्यम् । (नाभेर्नभश्च ग०) (३) ।
नभ्योऽक्षः (४) । नभ्यमञ्जनं रचनाभावेवेदम् । (शुनः
सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग) । शून्यम् । शुन्यम् ।
(ऊधसो ग०) नङ् च । ऊधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्णा ।

विभाषा हविरपूपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

- (१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु चो विधीयते इत्यर्थस्तेनार्थ एवेहा-
वधित्वेन नष्टयते नतु प्रत्ययः प्रकृतिर्भवेति फलितम् । अतः प्राक्क्री-
तान् येऽर्थास्तोषे वाधिकारः । एवञ्च समानेर्द्वे प्रकृतिविशेषे विहितो
यदादिभ्यं बाधते अन्यथा यत्तद्व्यानीयवामिव पर्यायेषोत्पत्तिः स्यात् ।
- (२) गो हविस् अक्षर विष वर्हिस् अटका खदा युग मेधा कुब् (नाभे-
र्नभश्च) (शुनःसम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्त्वज्ञियोगेन चान्तीदान्तत्वम्)
(ऊधसोऽनङ् च) कूप खद २र खर अक्षर अध्वन् चरवेद वीज दीप्र
गवादिः ।
- (३) गणसूत्रमाह नाभेर्नभश्चेति नाभिश्चदात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च ।
- (४) नभ्योऽक्ष इति सञ्छिद्रोः रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषो-
ऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि
स्नेहमयत्वात् नाभये हितम् ।
- (५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावप्रत्ययोः प्रकृतिभावस्तेन टिलोपो न ।
- (६) अपूप तण्डुल अभ्युष अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक कीदृग रूप गुप

आमिच्छन्दधि आभिचीयम् । पुरोडाशास्तुष्टुलाः-पुरो-
डाशीवाः । अपूयम्-अपूयीयम् ।

तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ।

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्ख्यं दार । गव्यम् ।
हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ।

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नखासिकाया यत्तस्त्वुद्रेषु * । नस्यं
नाभ्यम् ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ।

यादौ तद्धिते परेशिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ।
तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु * । शीर्षण्याः
शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् * । अजादौ तद्धिते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थूलशीर्षम् ।

खलयवमाप्रतिलटप्रब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् ।
ब्रह्मण्यम् । चात् रथ्या (७) ।

अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ ।

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । ५ । १ । ९ ।

किण्व प्रदीप लसल कटुक कर्षवेष्टक इर्गल अर्गल (अन्नविकारेभ्यश्च)

यूप स्त्र्या दीप अन्न प्रव अपूपपादिः । इविर्निशेषेभ्य एभ्यश्च वा वत् ।

(७) यत्प्रकरणे रथाश्च इति धातुकोक्तेराह आहु रथ्येति ।

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनी-
नम् । कर्मधारयादेवेत्येते । षष्ठीतत्पुरुषाद्वृत्तौ द्वेऽञ्च एव ।
विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम्* । पञ्चजनीनम् ।
सर्वजनादृञ् खञ्च* । सार्वजनिकः-सर्वजनीनः । महाज-
नादृञ्* । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः ।
राजभोगीनः । आचार्य्यादणत्वञ्च* । आचार्य्यभोगीनः ।

सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ । ५ । १ । १० ।

सर्व्यासो वेति वक्तव्यम्* । सर्वस्यै हितं सार्वम्-सर्वी-
यम् । पुरुषादधविकारसमूहेतेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्ते-
नेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येद-
(५८३४०) मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ् (६००४०) इत्यजि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५३४४०)
प्राप्ते । “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ताविवे”ति भाष्यः ।
तेन कृते (५८३४०) ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादाव
प्राप्तएवेति विवेकः ।

मान(ण)वचरकाभ्याङ् । ५ । १ । ११ ।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम् । चारकोणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्यायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः
स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राका-
रीया इष्टकाः । शङ्खव्यन्दाश्च ।

छदिरुपधिवलेठञ् । ५ । १ । १३ ।

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्
स्वार्थे दृश्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ।

ऋषभोपानहोर्जः । ५ । १ । १४ ।

छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्म-
ण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यञ्चर्म ।

चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्मणो या विव्रतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । बध्नै इदम् बाधं
चर्म । वारतञ्चर्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासा
दीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः ।
इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न प्रा-
सादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ठञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्वोऽवधिः ।

(८) स्यादित्यर्थद्वयोतनाय शक्यार्थे निर्दिष्टं वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तद्वत्स-
शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्बतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् टञधि-
क्रियते ।

आऽहर्द्दगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणोऽठक् । ५
। १ । १९ ।

तदर्हती (६४०४०) त्येतदभिधाय ठञधिकारमध्ये टजोऽप-
वादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादि (३) भ्यः । ५ । १ । २० ।

आऽहर्द्दित्येतत् तेन क्रीतमिति (६३४४०) यावत् सप्तदशसूत्रा-
मनुवर्त्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादाहर्द्दयेष्वर्थे ।
नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

(१) वतिशब्देन तदर्धो लक्ष्यते तेन वत्यर्थेऽन्वाख्योपस्थानादपवादविषये
नास्य प्रवृत्तिः ।

(२) संख्यापरिमाणशब्दौ 'ऊर्जमानं क्लिबोन्मानं परिमाणन्त सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत इति' वार्त्तिकोक्तेः
पारिभाषिकौ आह्वौ । तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुला-
कोटिदेशे आरोपाडुन्मीयते येन प्रलादिना ऊर्जोरोपात् तदुन्मानं । येन
प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां ग्रीह्यादेः सर्वतः परिमाणं
तत् सर्वतो मानात् परिमाणम् । आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्जनादेशे येन
हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वत उक्तप्रकारमानत्वया-
हाह्या वङ्गिभूता संख्या द्वित्वादित्यर्थः ।

(३) निष्क पण पाद माष वाङ् द्रोण षष्टि निष्कादिः । अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ।

उत्तरपदद्विः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किः । असंज्ञेति किं पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य-परिमाणमिति (६३८४०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकम्भवति इत्यतः (४) प्राक् तदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम् यवापूष्यादि । इत (५) ऊर्ध्वन्तु संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् द्वाभ्यां शर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पा-दञ् (६३२४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौ-र्पिकम् (७) ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो द्विः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौ-णिकम् आर्द्धद्रौणिकम् ।

परिमाणवाची षट्शब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे निषेधार्थं इतरेषामप्राप्ते चावधारणः ।

- (४) इत्यतः एतत्स्त्रवात् प्रत्यासत्त्या पञ्चमाध्यायोक्तेष्वेव । अन्यथा समास-प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य (२३४०) उक्तस्य विरलविषयत्वापत्तेः ।
 (५) इतः असमासे इति स्त्रवाद्ऊर्ध्वमार्हीयेऽनार्हीवे चेत्पर्यस्तदाह प्राग्वते-रिति । तच्चालुकीति लुगन्तायाः प्रकृतेर्नैतर्थाः ।
 (६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्तप्रकृतिः शूर्पादञ्चन्यतरस्यामिति (६३२४०) प्राप्तयोः ठञजोरध्यर्द्धपूर्वत्वादिना (६३२४०) लुक्करणात् ।
 (७) द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विशुं प्रति निमित्तत्वाभावात् लुगभावः । परि-माणान्तस्योत्तरपदद्विः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्द्धांतरस्य परिमाणाकारस्य दृष्टिर्न, पूर्वपदस्य तु वा जि-
दादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् अर्द्धकौ
डविकम् । तपरः किम् अर्द्धखार्याम्भवा अर्द्धखारी ।
अर्द्धखारीभार्यादत्यत दृष्टिनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवङ्गावनि
षेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ।

शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम् । अशते किम् । शतं परि-
माणमस्य शतकः सङ्ख्यः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न
भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव । असमासइत्येव । द्विश-
तेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः
क्रीतः पञ्चकः बद्धकः । त्यन्तायास्तु (८) । साम्प्रतिकः । शद-
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिडा । ५ । १ । २३ ।

वत्यन्तात्कन इडा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतिविंशद्ग्रां ड्वन्मसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ।

(८) अर्थवतस्त्रिशब्दस्य पङ्क्यात् डत्वव्यवतिशब्दस्य न प्रतिषेधत्वेन
कतिक इत्यादिसिद्धिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वुन्
स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायान्तु विंश
तिकः । त्रिंशत्कः ।

कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ।

टो ङीबर्थः इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः कंसिकी । अर्द्धा-
च्चेति वक्तव्यम् * । अर्द्धिकः (६) अर्द्धिकी । कार्षापणाट्टि
ठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा । कार्षापणिकः कार्षापणिकी
प्रतिकः प्रतिकी ।

शूर्पादअन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ।

शोर्पम्-शौर्पिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतम्
शतमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ।

अध्यर्द्ध (१०) पूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्यात्
अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ।

(६) अर्द्धवदःरूपकार्त्तं रुद्धं नावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न यद्व्यम् ।

(१०) अध्यर्द्धमत्र यस्मिन् तदध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । प्रादिभ्यो धातुजम्

(३०।४०) इत्यनेनास्य साधुत्वम् ।

लुग् वा स्यात् । अर्ध्वार्धार्धपणम्-अर्ध्वार्धार्धपणिकम् ।
द्विकार्धार्धपणम्-द्विकार्धार्धपणिकम् । औपसंख्यानिकस्य (६१२४०)
टिठनो लुक् । पक्षे अर्ध्वार्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्ध्वार्ध
सहस्रम्-अर्ध्वार्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् ।

द्विलिपूर्वांनिष्कात् । ५ । १ । ३० ।

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम् । विनिष्कम्-तिनै
ष्किकम् । वज्रपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । वज्रनिष्कम्-वज्रनै-
ष्किकम् ।

विस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ।

द्वितिवज्रपूर्वात्विस्तादाहीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विविस्तम्-
द्विवैस्तिकमित्यादि ।

विंशतिकात् खः । ५ । १ । ३२ ।

अर्ध्वार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अर्ध्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंश-
तिकीनम् ।

खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ।

अर्ध्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाच्चेति वक्तव्यम् ।
खारीकम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ।

अर्ध्वार्धपणम् । द्विपणम् । अर्ध्वार्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह

पादः पदिति (१७८४०) न, यस्येति (१२०४०) लोपस्य स्यान्ति
वद्भावात् पद्यत्यतदर्थे (४६६४०) इत्यपि न प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्
ग्रहणात् ।

शाणादा । ५ । १ । ३५ ।

यत् स्यात् । पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अर्धद्विशाण्यम् अर्ध-
द्विशाण्यम् ।

द्विनिपूर्वादण्य च । ५ । १ । ३६ ।

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन तैरूप्यम् । परिमाणान्तस्या
संज्ञाशाण्योरिति (१२०४०) पर्युदासादादित्द्विरेव । द्विशाण्यम्-
द्विशाण्यम्-द्विशाण्यम् । इह ठजादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषाम् समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ।

तेन क्रीतम् (११) । ५ । १ । ३७ ।

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । साम्प्रतिकम् ।
प्रास्थिकम् । ठक् । नेष्किकम् ।

इङ्गोण्याः । १ । २ । ५० ।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि । लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०)
लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

(११) तनेति करणे ततोया द्रव्यदानपूर्वकं वस्तुनरग्रहणं क्रयस्तेनेतिकर-
णस्य धात्वर्थघटके द्रव्यरशान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४४०) इत्यनेन तु
नास्य गतार्थता मूलमभधनस्य मूल्यप्रदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न
भवति तस्य कार्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः ।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः-
शत्यो † धनपतिसंयोगः । शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाक्षि-
स्यन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन-
कोपनयोरुपसंख्यानम् * । वातस्य शमनं कोपनं वा वाति-
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ।
सान्निपातिकम् ।

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ ।

३९ ।

गोर्निमित्तं संयोगउत्पातो वा । गव्यः । द्वयचः । धन्यः ।
यशस्यः । स्वर्यः । गोद्वयचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असं-
ख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् ।
खारीकम् । अश्वादि (१३) आश्विकम् । आश्विकम् । ब्रह्म-
वर्चसादुपसंख्यानम् * । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ।

चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्रयः ।

सर्वभूमिष्ठिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ।

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामेदं
कृत्वेदमवाप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोगइति कैयटः ।

† शताच्च ठन् यतावित्थनेन (६१।४०) ठन् यतौ ।

(१३) अश्व अश्वान् गण जर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु अश्वादिः ।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । सर्वभूमि-
शब्दोऽनुशतिकादिषु (५८।४०) पठ्यते । पार्थिवः ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादि (५८।४०)
त्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उच्यते अस्मिन्निति वापः चेतम् । प्रत्यस्य वापः प्रास्थिकम् ।
द्रौणिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् ठन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः चेतम्यातिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

तदस्मिन् वृद्धग्राह्यलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ ।

१ । ४७ ।

वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सखन्वादेकवचनम् । पञ्च-
स्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्च-
कः । शतिकः-शत्यः । साहस्रः । उत्तमण्येन मूलातिरिक्तम्
ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । वि-
क्रेता मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः

शुल्कः । उक्तोचउपदा । चतुर्थ्यै उपसंख्यानम् * । प-
श्चाच्चै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममवाच्याने †
दानमिति वदधिकरणविवक्षया वा ।

पूरणाद्वाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ।

यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्
दीयते द्वितीयकः । तृतीयकः । अर्ध्विकः । अर्धशब्दो
रूपकस्यार्ध्वे रुढः ।

भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ।

चाट्टन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्ध्वे रुढः । भागो वृद्ध्यादि-
रस्मिन् भाग्यम्-भागिकम् शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ ।

१ । ५० ।

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्प्रक-
तिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति
वा वांशभारिकः । ऐच्भारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य
व्याख्यानतरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि (१५) भ्य इति । भार
भूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐचुकः ।

‡ सूत्रेऽस्मिन्निति सप्तमीसप्तम्यनायाह समञ्जित्यादि ।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते
प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम् ।

(१५) वंश कुटज वल्कज मूल स्थूष (स्थूषा) अच अश्मन् अच स्तम्भ इत्यु-
क्त्या वंशादिः ।

वस्तुद्रव्याभ्यासठन्कनौ । पू । १ । पू१ ।

यथासंख्यं स्तः । वस्तुं हरति वहत्यावहति वा वस्तिकः ।
द्रव्यकः ।

सम्भवत्यवहरति पचति । पू । १ । पू२ ।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्तिन् (१६) समा-
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमवहरति (१७)
उपसंहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादणु च * ।
चाटुन् । द्रोणमपचतीति द्रोणी द्रोणिका ।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् । पू । १ । पू३ ।

पच्चे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना
आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ।

द्विगोःष्ठञ्च । पू । १ । पू४ ।

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोःसम्भवत्या-
दिष्वर्थेषु, ठन्खौ वा स्तः । पच्चे ठञ् । तस्याध्वेर्द्वेति (६१२४) लुक्
षित्वान्ङीप् । द्वाढकिकी द्वाढकीना । द्विगोरिति (२२०४) ङोप्
द्वाढकी । द्वाचितिकी द्वाचितीना । अपरिमाणेति (१८) ।

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिकं तदुपसर्जनधारणं सम्भ-
वतेत्यर्थः अतः सकर्मकतया तदित्यनुवृत्त्या लभ्या द्वितीयाऽल स-
मर्थविभक्तिर्न विरुध्यते इतिद्योतयन्नाह स्वस्तिचित्ति ।

(१७) सूत्रस्थस्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति ।

(१८) अपरिमाणविसृष्टाचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकीति (२२०४०) सूत्रे
आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति नङीति भावः ।

जीवनिषेधात् । द्वाचिता । द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा
द्विपात्री ।

कुलिजास्तुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ।

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ।
चात् छंश्च । लुगभावे ठञ्जः अवणम् । द्विकुलिजी द्वैकुलि-
जिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी ।

सोऽस्यांशवस्तुभृतयः । ५ । १ । ५६ ।

अंशोभानः । वस्तुं मूल्यम् । भृतिर्व्येतनम् । पञ्च अंशो वस्तो
भृतिर्ष्याऽस्य पञ्चकः ।

तदस्य परिमाणम् (१८) । ५ । ५७ ।

प्रस्थपरिमाणस्य प्रास्थिकोराशिः ।

संख्यायाः संज्ञासङ्ख्येयत्वाध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तत्र संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।
यद्वा द्वेयकयोरितिवत् (६७४०) संख्यामात्रवृत्तेः परि-
माणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाण-
मेषामिति वा । सङ्ख्ये-पञ्चकः । सूत्रे-अष्टकं प्राणिनीयम् ।
सङ्ख्येयस्य प्राणिसमूहे रुढत्वात् सूत्रं प्रयगुपात्तम् । पञ्चक-
मध्ययनम् (२०) । सोमे ऽविधिः * । पञ्चदश मन्त्राः

(१८) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं व्युत्पद्यते नतन् विशेष-

परिमाणं परस्मैते बहुधावाः परिमाणेन विशेषेणात् ।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः ।

परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु
छन्दोगैः क्रियमाणा षष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पङ्क्ति (२२) विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चा-
शत् षष्टि सप्तत्यशीति नवति शतम् । ५ । १ । ५६ ।

एते रुढिशब्दा निपात्यन्ते ।

पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः । दशत् । पञ्चे पञ्चकः । दशकः ।

त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । ५ ।
१ । ६२ ।

त्रिंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् त्रिंशानि ।
चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ।

लक्ष्मुं योम्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताङ्गमादयः स्युः । श्वेत-
च्छतमर्हति श्वैतच्छतिकः ।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ।

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रुढः समूहमात्रे लाक्षणिकः । मन्त्रसमूहः प्र-
त्ययार्थः । स्तोमः स्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसङ्घदायपरम् ।

(२२) पङ्क्तिशब्दोनागार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादकछन्दसि, क्रमसन्निवेशरूप-
श्रेण्यां, दशसङ्ख्यायाश्च वर्तते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिरि-
त्येवं विपक्षः ।

(२३) छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्त्त तीर्थ सख्ययोग विप्रयोग प्रयोन विप्र-
कर्त्त प्रेषण संपन्न विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरक्त वा) छेदादि ।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । ह्रैदन्नित्यमर्हति ह्रैदिको वेतसः छिन्न-
प्रकृष्टत्वात् । (विराग विरङ्ग वा न०) । विरागन्नित्यमर्हति
वैरागिकः-वैरङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ।

शिरश्चेदन्नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेदिकः । यङ्कोः
सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

दण्डादि (३४) व्यो यत् । ५ । १ । ६६ ।

एव्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । अर्थः । वध्यः ।

पात्राह्वञ्च । ५ । १ । ६८ ।

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्रयः ।

कङ्कुर + दक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ।

चाद्यत् । कङ्कुरोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् ।
कङ्कुरं माषमुद्रादिकाष्ठमर्हतीति कङ्कुरीयोगैः । कङ्-
कुर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

स्थालीविलात् । ५ । १ । ७० ।

स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डलाः-स्थालीविल्याः
पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(२४) दण्ड सुवल्गु लघुपर्क कथा अर्ध मेघ मेधा सुवर्ष उदक वष युग गुहा
भग इभ भङ्ग दण्डादिः ।

† कङ्कुर इति केचित् पठन्ति कङ्गिरतीति खच् नि० । “नीवारपा-
कादि कङ्कुरीयैरित्युदाहरन्ति च ।

यज्ञत्विग्भ्याङ्गुञौ । ५ । १ । ७१ ।

यथासंख्यम् स्तः । यज्ञं, ऋत्विजश्चाहति यज्ञियः, आर्त्वि-
जीनोयजमानः । यज्ञत्विग्भ्यान्तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम्*
यज्ञियोदेशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ।

आर्हियाणाण्डगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः ।

अतःपरण्डञेव ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । ५ । १
७२ ।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकञ्छात्रः । तुरायणम् यज्ञ
विशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः

संशयमापन्नः (१) । ५ । १ । ७३ ।

संशयविषयोभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

योजनङ्गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोश-
शतङ्गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमन-

(२५) द्वादशानामिति ठक्, वत्, ङ, अण्, अङ्, ङन्, ठन्, कन्, ख, उण्
व, खङ्, व, इत्येवमेतत्प्रकरणसूत्रैः तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषविनि-
तानामित्यर्थः अत्राप्यधिकारसम्भः ठञ्जनपवादविषये प्रवर्त्तत एव ।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे साक्ष्यणिकोऽस्यः संदिग्धत्वान्ने एवास्मै महत्ति-
तु संदिग्धत्वे । अतः प्रामाण्यं न स्वतोऽप्याहं सांशयिकत्वादिति
प्राचीनोक्तिः ।

तद्विठञ्जकारे कालिकप्रकरणम् । ६४३

मर्हतीति च वक्तव्यम् * । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौ-
शशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ।

पथः प्थक् । पू । १ । ७५ ।

षोडशीषर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पथो ण नित्यम् । पू । १ । ७६ ।

पथानम् नित्यम् गच्छति । पथः पथ्य च (५७४४०) इत्यनेन
पथ्यादेशे कृते णः । पाथ्यः । पाथ्या ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । पू । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति
औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्वा-
दुपसंख्यानम् * । वारिपथिकम् ।

कालात् । पू । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८४०) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्दत्तम् । पू । १ । ७९ ।

अह्ना निर्दत्तमाह्निकम् ।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी । पू । १ । ८० ।

(२) तेनेति करणे द्वितीया चाद्वरय्यन्तर्गते तेन निर्दत्तमित्यत्र त्र(५४१४०)
कर्त्तरीत्यनयोर्विशेषः ।

(३) तमित्यत्रान्वसंज्ञोने द्वितीया । अह्ना तामधीष्टोऽपि तत्फलभूताध्य-
यनक्रियाव्याप्ते व्याप्तलोपचारात्, प्रतियोगिवैयधिकरणप्रवृत्तित

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्व-
सत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृशएवानागतकालः । मास-
मधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः ।
मासं(४)भूतो । मासिकोऽध्यापकः । मासं भावी मासिकउत्सवः ।

मासाद्वयसि यत्खञौ (५) । ५ । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः ।

द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

षण्मासास्त्यञ्च । ५ । १ । ८३ ।

वयसीत्येव यवप्यनुवर्त्तते । चाट्टञ् । षण्मास्यः-षारमास्यः-
षारमासिकः ।

अवयसि ठञ्च । ५ । १ । ८४ ।

चात् रथत् । षण्मासिकोऽध्यापकः-षारमास्यः ।

समायाः खः । ५ । १ । ८५ ।

समामधीष्टो भूतोभूतोभावी वा समीनः ।

व्याप्तेर्वा प्रवेशात् यावत्कालाध्येयणाभावेऽपि प्रयोगः । यावत्कालमध्य-
यनाध्येषण्ये क्रियेते तावन्मात्रकालवाचकान्तु नायं प्रत्ययः ।

(४) निर्दृष्टादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूतइत्येव संबध्यते नार्थान्तरमि-
त्युदाहरति मासं भूतइति ।

(५) खञौ जित्करणं द्विजिनिमित्तस्थेत्यादिना(४०८४०)पुंल्लिङ्गप्रतिषेधार्थम् ।

तद्वितठञधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४५

द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ।

समायाः खद्वत्येव । तेन परिजथ्येत्यतः (६५६४०४०) प्राङ्निर्द-
त्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः ।

रात्रग्रहः संवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ।

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्वग्रहीनः (६) । द्वै-
यद्विकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । द्विसंवत्सरोणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७) च । ७ । ३ । १५ ।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसंव-
त्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः 'परिमाणा-
न्तस्येत्येव (६१०४०) सिद्धे संवत्सरग्रहणम्परिमाणग्रहणे काल-
परिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षांलुक् च । ५ । १ । ८८ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा लुक् । त्रीणि च
रूपाणि । द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवार्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्यामविध्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वेव-

(६) द्वग्रहीन इति तद्वितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र स-

मासान्तस्य जायमानतयाऽङ्गुशब्दान्ताद्विगोरभावात् ।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति व्यचेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६४०)

नित्यलुकोवक्ष्यमाणत्वात् ।

र्विकः । अधीष्टतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (६)
 हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्वितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो
 वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः (१०) । परिमाणान्त-
 स्याऽसंज्ञाशाणयोः (६१-४०) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौ-
 डविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्षिकम् । द्विनैष्कि-
 कम् । असंज्ञेति किम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्च-
 कलापिकम् । तद्वितान्तः ‡ संज्ञा । द्वै शाणम् । कुलिजशब्द-
 मपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्य-
 यार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ८७ ।

बहुवचनमतन्त्रम् । षट्ठिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन्
 रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ।

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ८८ ।

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन
 लभ्यङ्कार्यम् सुकरं वा मासिकम् ।

(६) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थेऽनेन
 न प्रत्ययार्थो भविष्यत्तेति भावः ।

(१०) द्विवार्षिकोमनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र
 नित्यपदोपादानं भूतरूपेऽर्थे एव नित्यं लुकोविधानार्थं तेनात्र भवि-
 ष्यत्वस्य गम्यमानतया न लुक् ।

‡ तद्वितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति मोत्तरपदद्वयः ।

तद्वितठअधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४७

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ६४ ।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । महानाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् । महानाम्नो नाम विद्या मघवन्वित्याद्याञ्चः तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः (१२) । हरदत्तस्तु मस्याढ इति (४०६४०) पुं वङ्गावाग्न्याहानामिक इत्याह । चतुर्मासाण्यो यज्ञे । तत्रभव इत्यर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । अणु संज्ञायाम्* । चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी अणन्तत्वान्ङीप् (२१५४०) पौर्णमासी आषाढी ।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

तत्र च दीयते कार्यम्भववत् (१३) । ५ । १ । ६६ ।

प्राष्टिषि दीयते कार्यं वा प्राष्टिषेणम् । शारदम् ।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णोऽवधिः ।

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्यं चेत् तत्कालपरिच्छेदमित्यर्थे इत्यर्थः ।

(१२) महानाम्निक इति संज्ञात्वादभाषितपुंस्त्वान्न न पुं वङ्गावः ।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यस्मादुक्तास्तत्वातिदिश्यन्ते । ते च कालाहुजिज्ञासौ

(५६६४) उक्ताः ।

व्युष्टादि (१) व्योऽण् । ५ । १ । ६७ ।

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ६८ ।

यथाकथाचेत्यव्ययस्य (२) संघातात्तृतीयान्ताच्च शब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नेष्यते । यथा कथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

सम्पादिनि । ५ । १ । ६९ ।

तेनेत्येव । कर्मवेष्टकाभ्यां सम्पादि कर्मवेष्टकिकं मुखं कर्मा-
लङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेष्टाद्यत् । ५ । १ । १०० ।

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यम् शौर्यम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्टो
नटः । वेष्टः कृतिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि (३) व्यः । ५ । १ । १०१ ।

(१) व्युष्ट नित्य निष्कृमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ अस्तरण संग्राम
संघात अम्बिपद पीलुमूल प्रवास उपवास व्युष्टादिः ।

(२) अव्ययस्येति वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि प्रत्ययवति भावः ।

(३) सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग संपराध संवेशन संवेष्ट निष्पेष हर्ग
निर्हर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष्ट संवास संमोदन सक्तु
(सांसौदनादिमृहीतादपि) सन्तापादिः ।

तद्वितठञधिकारप्रकरणम् ।

ई४६

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ।

योगाद्यञ्च । ५ । १ । १०२ ।

चादृज् । योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः ।

कर्मणञ्चकञ् । ५ । १ । १०३ ।

कर्मणे प्रभवति कर्म, कम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५ । १ । १०४ ।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

ऋतोरण् । ५ । १ । १०५ ।

ऋतुः प्राप्तोऽस्य चार्त्तवम् ।

कालाद्यत् । ५ । १ । १०७ ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ।

प्रकृष्टे ठञ् । ५ । १ । १०८ ।

कालादित्येव तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालि
कं वैरम् ।

प्रयोजनम् (४) । ५ । १ । १०९ ।

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयो
जनं फलं कारणञ्च ।

(४) स्वर्गादिभ्योवदिति भाष्योक्तेः स्वर्गं प्रयोजनमस्येति स्वर्गमित्यादि ।
स्वर्गं ययस् व्यायुस् काम धन स्वर्गादिः ।

विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११० ।

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः ।
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः (५) । आषाढो दण्डः ।
चूडादिभ्य उपसंख्यानम् * । चूडा-चौडम् । अद्वा-आद्वम् ।

अनुप्रवचनादि(ई) व्यञ्जः । ५ । १ । १११ ।

अनुप्रवचनम्प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ।

व्याकरणसमापनम्प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

एकागारिकट् चौरे । ५ । १ । ११३ ।

एकमसहायमगारम्प्रयोजनमस्य सुसुषिषोः स एकागारि-
कस्यौरः ।

आकालिकाडाद्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ।

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याका-
ल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्प-
द्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । आकालाङ्गंश्च * । आ-
कालिका विद्युत् । ठञः पूर्वोऽवधिः * ।

(५) मन्थोदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयोरेतौ रूढौ ।

(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपसंख्यान संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवा-
चन अनुवचन अनुवाचन अन्कारोद्देश्य प्रारम्भण आरम्भण आरो-
हण अनुप्रवचनादिः ।

तद्वितनञ्सञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५१

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेदिति । ५ । १ । ११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम्
गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्येव । ५ । १ । ११६ ।

मथुरायामिव मथुरावत् सुप्ते प्राकारः । चैतस्येव चैतव-
न्मैतस्य गावः ।

तदर्हम् (३) । ५ । १ । ११७ ।

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । वतिप्र-
त्ययप्रकृतेस्तत्कर्तृक्रियायां लक्षणा तथाच ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र
ब्राह्मणशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं
वाक्यार्थः । अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽध्यवयवेऽपि
वर्तते इत्युक्तम् । समुदायश्च

‘तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्वयं ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणासंघातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तं त्वथमुक्तं विक्रमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य संघातैकदेशतया
तत्परत्वेऽध्यवयवपरत्वमिति तदाशयः । अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं
तेन प्रवृत्तोवह्निमान् भवितुमर्हति महानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं
प्राचीनैरुदात्तियतेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु स-
हानसवदितिवतिप्रयोगानुपपत्त्या असाधुरेव ।

(२) तत्र तस्येति । द्रव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायायमारम्भस्तेन क्रियेति
नानुवर्त्तते ।

(३) तदर्हमित्यत्र कद्योगे षष्ठा अनिर्देशेन कद्योगषष्ठा अनित्यत्वं
स्थापितं तेन ‘धायैरामोदमुत्तममिति’ भट्टिः संगच्छते ।

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकश्रुत्याऽन-
वर्त्तते । तेनेह न राजानमर्हति ह्यत्वम् ।

तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११६ ।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम् ।
गोता । त्वान्तं स्त्रीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ।

ब्रह्माणस्त्व(६५८४०)इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादै-
स्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्माणि विधानार्थं
चेदम् । चकारो नञ्स्तञ्भ्यामपि (५८१४०) समावेशार्थः ।
स्त्रियाभावः स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौंस्त्वम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुध
कत रस लसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्तो नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युः । चतूरादीन्

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्त्तन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः
करणार्थकवचनइत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकारइति सुख्यवि-
शेष्यांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः । स च त-
त्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे सति
विशेष्यभृतार्थबोधनार्था शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । तच्च कचि-
त्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः कचिच्च संसर्गस्य यथा
राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धपाककर्तृत्वसंसर्गादेः । अतएव ह्यतदि-
तसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचीनम् एवञ्च ह्यतौ
प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याप्युपलक्षणम् ।

तद्धितनञ्ज्ञजधिकारप्रकरणम् । ६५३

वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वार्त् किम्
 वार्हस्यत्वम् । तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवःसन्तीत्यपटु-
 स्तस्य भावः आपठवम् । अचतुरेति किम् आचतुर्थ्यम् ।
 आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवद्यम् । आयुध्यम् । आक-
 त्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ।

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु परतः ।

टेः । ६ । ४ । १५५ ।

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्टमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थ-
 वम् । अदिमा-मार्दवम् ।

वर्षदृढादि (६) भ्यः प्यञ्च । ५ । १ । १२३ ।

चादिमनिच् । शौक्यत्वम् शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथ्मदृ

(५) पृथु ऋदु ऋहृत् पटु तनु लघु बद्ध साधु आशु उरु गुरु बद्धल खण्ड
 दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु सुख दोष
 प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु पृथ्वादिः । अत्र ये इगन्ता लघुपूर्वा-
 ऋदुप्रभृतयस्तेष्वणः, बद्धलादिषु गुणवचनेषु व्यञ्जः, बालवत्सादिषु
 वयोवचनेष्वणश्च समावेशार्थं वाकारइत्यर्थः ।

(६) दृढ दृढ परिदृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र व्यान्न कट लवण ताव
 शीत उष्ण जड बधिर पण्डित अपुर मुर्ख क्रूक (नेर्यातलातमतिमनः
 शारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन दृढादिः । गुणवचनत्वादेव
 सिद्धे इमनिजर्थे वचनम् ।

भृशज्ञशब्दपरिवृट्ठानामेव रत्वम् । द्रुढिमा । षो ङीषर्थः ।
औचित्ती । याथाकामी ।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च । ५

। १ । १२४ ।

चाङ्गावे । जङ्स्य कर्म्म भावो वा जाङ्यम् । मूढस्य भावः कर्म्म
वा मौढ्यम् । ब्रह्मण्यम् । अर्हतोनुम् च(४०) । अर्हतोभावः
कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ।

नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धि-
र्निदादौ । अयथातथा भावः आयथातथ्यम् अयाथातथ्यम् ।
आयथापुर्थम् अयाथापुर्थम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधि-
कारः । चतुर्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् * । चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम् । तैस्वर्थ्यम् । षाङ्गु-

(७) ब्राह्मण वाङ्मय माणव (अर्हतोनुम् च) चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अत्यभाव अन्तेवत्त
संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् स-
मस्य विषमस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पि-
शुन कुतूहल जेत्वन्न मित्र बालिश कलस दुःपुरुष कापुरुष राजन्
गणपति अधिपति गडुल दायाद विशक्ति विषम विपात निपात
(सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्वेदस्त्रीभवपदवृद्धिश्च) शौटीर ब्राह्मणादि-
राकृतिगणः । तेन औचित्योत्यादि सिद्धम् ।

ः व्यञः पिप्वात् ङीषि यलोमे नुषि रूपसिद्धम् ।

(८) चतुर्वर्ण्यं चतुराश्रमं सर्वविद्यं त्रिलोकं त्रिसरं षड्गुणं सेना अन-
न्तरं सन्निधिं समीपं उपमां सुखं तदर्पं इतिहं मणिकं चतुर्वर्णादिः ।

तद्वितनञ्स्त्रअधिकारप्रकरणम् । ६५५

यम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । तैलो
क्यमित्यादि । सर्व्वे वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः । सर्व्वार्-
देरिति (५४१४०) लृक् । स एव सर्व्ववेद्यः । (चतुर्वेदस्योभयपद-
वृद्धिः ग०) । चतुरोवेदानधीते चतुर्व्वेदः स एव चातुर्व्वेद्यः ।
चतुर्व्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्व्विद्य एव चातुर्व्वेद्यः ।

स्तेनाद्यन्मलोपञ्च । ५ । १ । १२५ ।

नेतिसङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्व्वे पचाद्यष्ट । स्तेनस्य भावः
कर्म्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य सैन्यमिति षज-
न्तमपि केचिदिच्छन्ति ।

सख्युर्थः । ५ । १ । १२६ ।

सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम् । दूतवणिग्भ्याञ्च * । दूतस्य
भावः कर्म्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु
वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात्र प्रत्ययो
न तु कर्म्माणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याञ्चेति नास्त्येव ।
ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) वणिज्यमपि ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

प्रत्यन्तपुरोहितादि (६) भ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।

सैन्यप्रत्यम् । पुरोहितम् । (राजाऽसे ग०) । राज-
शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म्म वा

(६) पुरोहित (राजाऽसे) सामिक पिण्डिक रुहित बाल भन्द खण्डिक
दण्डिक वर्धिक कर्मिक धर्मिक प्रितिक स्ततिक मूलिक तिलक

राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।
आधिरान्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि(१०) भ्योऽञ् ।

पू । १ । १२८ ।

प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनम् । कौमारम् ।
कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।

हयनान्तयुवादि (११) भ्योऽण् । पू । १ । १३० ।

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् । (ओतियस्य
लोपश्च ग०) । औतम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-
क्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४४०) च पठ्यन्ते । कौश-
लम् कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । पू । १ । १३१ ।

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् कवि-
शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।

अञ्जलिक अञ्जनिक ऋषिक पुत्रिक अविक् कृत्तिक पर्षिक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक नास्तिक
अजानिक पाकर नागर बूढ़िक पुरोहितादिः ।

(१०) उद्गात्र उन्नेत्र प्रतिहर्तुं प्रशास्तृ होत्र पोत्र हर्तुं रथगणक पत्ति-
गणक सुष्ठु दुष्टु अभ्यर्त्यु वधू (सुभग मन्त्रे) उद्गात्रादिः ।

(११) युवनं स्याविर होत्र यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतुक अणम कठुक
कमण्डलु कुक्षी सुक्षी दुःक्षी सुहृदय दुर्हृदय दुहृद उहृद
सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ दृष्टल परिव्राजक सन्नद्धचारिन् अन्तर्गन्ध (हृदया-
ऽसे) कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ (ओतियस्य लो-
पश्च) युवादिः ।

तद्वितनञ्ज्ञाधिकारप्रकरणम् । ६५७

योपधाङ् रूपोत्तमाद्, ५ । १ । १३२ ।

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा * । साहा-
य्यम्-साहायकम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादि (१२) व्यञ्ज । ५ । १ । १३३ ।

शैथ्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाङ्गाघात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ।

अत्याकारोऽधिष्ठेपस्तद्वेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्माणी
प्राप्तः अवगतवान् वा । गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन विकृत्यते
इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकाभवेतः ।

होत्राव्यञ्जः । ५ । १ । १३५ ।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । ब्रह्मवचनाद्विशेषग्रह-
णम् । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा अच्चावाकीयम् । मैत्रा-
वरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मण्शब्दात्त्वः स्यात् । कस्यापवादः । ब्रह्म-
त्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्या-
याद्ब्रह्मण्शब्दात्तु त्वतन्तौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

नञ्ज्ञाधिकारः (१३) समाप्तः ।

(१२) मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढा कुलाल कान्दस
कात्र ओदिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपल यामपुत्र यामकुलाल
यामपण्ड यामकुमार सुकुमार बहल अवश्यपुत्र असुखपुत्र असुख-
कुल सारपल शतपुत्र मनोज्ञादिः ।

(१३) (४८१८०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्ज्ञा भवनादित्यधिकारः ।

धान्यानाम्भवने (१) चेतरे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानाम्भवनं चेतनं मौद्गलीनम् ।

व्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ।

व्रैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषटिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ।

यवानाम्भवनं चेतनं यव्यम् । यवक्यम् । षट्क्यम् ।

• विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्युभ्यः । ५ । २ । ४ ।

यद् वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्-तैलीनम् । माष्यम्-
माषीणम् । उभ्यम्-धौमीनम् । मङ्ग्यम्-भाङ्गीनम् । अण-
व्यम्-आणवीनम् ।

सर्वचर्मणाः कृतः (२) खञ्जौ । ५ । २ । ५ ।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्समासः । सर्वस्वचर्मणा कृतः ।
सर्वचर्मणाः-सार्वचर्मणः ।

यथामुखसन्मुखस्य दर्शनः (४) खः । ५ । २ । ६ ।

(१) धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः । भवति-
रिहोत्यस्तिपरः ।

(२) करणार्थहतोवैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्वितार्थः ।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो नतत्तरपदेन चर्मण्येत्यसामर्थ्यादत्र कथं
वृत्तिरित्याशङ्क्याहसामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे
न प्रत्ययइति भावः ।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादिरिति वृत्तिकारः । वस्तुनो दृश्यतेऽस्य

मुखस्य सदृशं यथा मुखम्प्रतिबिम्बन्निपातनात्सादृश्ये (५)
अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-
लोपो निपात्यते । यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य
मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्ककर्म्मपलपालं व्याप्नोति । ५
। २ । ७ ।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात् । सर्व-
पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्म्मीणः ।
सर्वपत्नीणः । सर्वपात्रीणः ।

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ।

पादस्याग्रम्पदन्तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः
पटः ।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५
। २ । ९ ।

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदम् बद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शनइत्येव न्याय्यम् तेन “यथामुखीनः सीताया,, इति संयुगे
‘सम्मुखीनं’ त,,मिति च मट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते ।

(५) यथाटसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम् ।

(६) समशब्दस्येति आभिमुख्यार्थकसमुपसर्गपूर्वकान्तु प्रत्ययोनेष्यते ।

(७) सर्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे पालान्तात् प्रथमेत्याशयेनाह
पथ्याद्यन्तादिति । व्याप्तिकर्म्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति ।

(८) अनुशब्दस्यायामर्थत्वे पदसंबन्धिदैर्घ्योपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पदसद-
शीत्वर्थः सादृश्यञ्च तुल्यपरिमाणत्वेन ।

उपानत् । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयान-
नयः (६) स्थलविशेषः तं नेयः । अयानयीनः शारः ।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरसोत्त्वं § निपा-
त्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः
परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ।
परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रोतिङ्गन्तस्मादेव
स्वार्थे व्यजि पारम्पर्यम् । कथम्पारोवर्यवदिति असाधुरेव
खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी । ५ । २ । ११ ।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः । अवारीणः (१०) । पा-

(६) आनीयन्ते शरा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमने-
नानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं
द्वादशकोष्ठेयताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशयो
पाह्याः स्ववामपार्श्वस्यप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्था-
नरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वेऽपि शारा नेया अतस्ते
अयानयीना इत्युच्यन्ते । तत्रायं विशेषः 'ससहायस्य शारस्य परैर्ना
क्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते,, इत्युक्तदिशा-
ऽवसेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते इत्यादिशाराश्रितकोष्ठं नाक्रम्यते
परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात् । असहायस्तु हन्यते
इत्यतः प्रतिरोधान्नक इत्यर्थः । शृण्वन्ति हिंसन्ति परस्परं द्यूतकारा
एभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः ।

§ अवरस्यादेरिति शेषः ।

(१०) अवारपारेति विम्बहीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीण इति ।

रीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशङ्गन्ते
त्यर्थः । अनुकामङ्गामी अनुकामीनः यथेष्टङ्गन्ता ।

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते ।
समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' ।
प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः * । समांसमां
विजायते समायांसमायां वा ।

अद्यश्चीना (१३) ऽवटब्धे । ५ । २ । १३ ।

अद्य श्चो वा विजायते अद्यश्चीना वड्वा । आसन्नप्रसवे-
त्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति । अद्यश्चीनं
मरणम् आसन्नमित्यर्थः ।

आगवीनः । ५ । २ । १४ ।

आङ्पूर्वाङ्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्षण
प्रव्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

(११) विपूर्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाव्यापकत्वाभावेनात्यन्तसं-
योगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तम्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोपो
इति तथाच समायां समायामिति स्थिते पूर्वपदस्य यमात्वलोपे स-
मामितिस्थितमुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति (३२००)
विभक्तिलुक् ।

(१२) वार्त्तिके यलोपउभयपदे बोध्यस्तेन सूत्रे समांसमामिति निर्देशः
सङ्गच्छते इति भावः ।

(१३) अद्यश्चीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्चीनो
गौसमूह इति प्रयोगात् । अवटब्धमासन्नमित्यर्थः ।

अनुग्वलङ्कामी । ५ । २ । १५ ।

अनुसु गोः पश्चात् पर्याप्तं यथा गच्छति सोऽनुग्वीनो गोपालः ।

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्त्तृणोः
(५।२४०) आत्माध्वानौ खे (६२७४०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रायः-अभ्यमित्रः--अभ्यमित्राणः ।
अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्ययोः । ५ ।
२ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं
पापम् तत्साधनत्वान्नद्विज्ञोष्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्ब-
न्धान्तदाच्छादनमपि ।

(१४) शालाकूपशब्दै तत्प्रवेशपतनयोर्लाङ्गणिकौ एतत्प्रत्ययान्तौ चानयोः
रूपाविति बोध्यम् ।

ब्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ।

ब्रातेन शरीरायासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैमवेन स
ब्रातीनः ।

साम्नपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साम्नपदीनम् ।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ।

ह्योगोदोहस्य ह्ययङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपात्यते ।
दुह्यत इति दोहः खीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं
नवनीतम् ।

तस्य पाकमूले पीत्वादि (१६) कर्णादि (१७) म्यः
कुणज्जाहचौ । ५ । २ । २४ ।

पीलूनाम्याकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णज्जाहम् ।

पक्षान्तिः । ५ । २ । २५ ।

मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलम्यक्षतिः ।

तेन वित्तञ्चुञ्चुप्च(न)णपौ । ५ । २ । २६ ।

(१५) नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो ब्रात-
स्तत्कर्म वेह ब्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम् ।

(१६) पीलु कर्कश्वु शमी करीर कुवळ बदर अश्वत्थ खदिर पीत्वादिः ।

(१७) कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद सुहृत् भू शङ्ख दन्त ओष्ठ घृथ
कर्णादिः ।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्रनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा ।
विद्यया वित्तो विद्याचुक्षुः विद्याच(नः)णः ।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह(१८) । ५।२।२७।

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना ।
नाना ।

वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८ ।

क्रियाविशिष्ट (१९) साधनवाचकात् स्वार्थे एतौ स्तः । विलु-
तम् विशालम् । विशङ्कटम् ।

सम्प्रोदश्च कटच् । ५।२।२९ ।

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चादिकटम् । अलावूति-
लोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् * । अलावूनां रजः अला-
वूकटम् । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * । गवां
स्थानं गोगोष्ठम् । सङ्घाते (२०) कटच् * । अवीनां सङ्घातः
अविकटः । विस्तारे षटच् * । अविपटः । द्वित्वे गोयुगच् * ।

(१८) न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याशयेनाह असहार्थे इति तदेव व्याचष्टे

पृथग्भावे इति । तेन क्रियासहयोगे विगतइत्यादौ नास्ति प्रवृत्तिः ।

(१९) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्धोधनयोग्यादेव प्रत्ययइत्या-
शयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन प्रत्ययवाचकात् विशब्दात् न प्रसङ्गः ।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिशब्दस्याल्लुबोधकवार्त्तिकान्याह संघात इति अप्रसङ्गता-
वयवः समूहः संघातः, प्रसङ्गतावयवस्तु विस्तारइत्यनयोर्भेदः । एतौ च
प्रत्ययौ सामञ्जिकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६६५

द्वावुष्टौ उष्ट्रगोयुगम् (२१) । षड्त्वे षड्गवच् * । अश्वषड्गवम् । स्नेहे तैलच् । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । भवने क्षेत्ते शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

अवात्कुटारञ्च । ५ । २ । ३० ।

चात्कुटच् । अवाचीनः (२२) अवकुटारः । अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टोटज्नाटज्भटचः

। ५ । २ । ३१ ।

अवादित्येव । नतन्वमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अपम्भटम् । तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

नेर्विड्ज्विरोसचौ (२३) । ५ । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरोसम् ।

इनच् पिटञ्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ।

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ* ।

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वयं युग्ममित्यादिवत् संघातप्राधान्यादेकवचनत्वम् ।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः ।

(२३) नेर्विड्जित्वत्वात् नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निविडाः केशा इत्यादिप्रयोगात् अग्रे तु मण्डकश्रुत्या संभन्त्यते ।

चिकिन्म । चिपिटम् । चिकम् । क्लिप्तस्य चिल् पिल्-
लक्ष्यस्य चक्षुषी * । क्लिप्ते चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ।
चलच् * । चुल्लः ।

उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका ।
आरूढस्थलमधित्यका ।

कर्माणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटतइति घटः पचाद्यच् । कर्माणि घटते कर्माठः पुरुषः ।

तदस्य सञ्ज्ञातन्तारकादि (२६) भ्य इतच् । ५
। २ । ३६ ।

(२४) आसन्नं समीपमारूढसुचम् संज्ञायामित्यनुवर्तस्य फलमाह पर्व-
तस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

(२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशः ।

(२६) तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीव क्षण छत्र मूल निष्क्रमण
पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुम्भल कण्टक सुसल सुकुल कुसुम
कुठहल सवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा सद्रा बुभुक्षा
धेनुव्या पिपासा अक्षा अम्भ पुलक अङ्गारक वर्णक श्लोह दोह सुख
दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्धनं त्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक
चन्द्रक अम्बकार गर्भ सुकुर हृष्ट उत्कर्ष रण कुवलय गर्भ क्षुध
सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृप् कोरक कल्लोल
स्थपुट फल कञ्चुक शङ्कर अङ्कुर शैवल वकुल अम्भ आराल कलङ्क
कर्दम कन्दल मूर्च्छ अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब पिप्प तन्त्र प्रत्यय दीक्षा
गर्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः ।

तारकाः सञ्ज्ञाता अस्त्य तारकितन्नमः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः । ५ । २ । ३७ ।

तदस्येत्यनुवर्त्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरु-
दघ्नम् । ऊरुमात्रम् । प्रमाणे लः(२८) । शमः(२९) ।
दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम्(३०) द्वौ शमौ प्रमा-
णमस्य द्विशमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां(३१) संख्याया-
श्चापि संशये मातृत्वक्तव्यः । शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् ।
पञ्चमात्रः । वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ । तावदेव
तावद्वयसम् तावन्मात्रम् ।

परुषहस्तिभ्यामण च । ५ । २ । ३८ ।

- (२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ
प्रत्ययौ उक्तानादेव “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मने”त्युक्तेः
मात्रच् तु परिमाणसामान्यात् तेनोक्तमात्रं प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धम् ।
(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् “आयामस्तु प्रमाणं स्या”दित्युक्तं नष्टं ।
प्रमाणे वर्त्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थस्तेन द्वयसचो न
लुक् तस्योर्ध्वमानोत्तरविहितत्वात् ।
(२९) शमः परिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शमइति
शमादीनां ऊर्ध्वधोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्दघ्न-
जोरेवोत्पत्त्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः । शब्दे न्दु०
(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते तेन एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्त
द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते । शब्दे न्दु० ।
(३१) प्रमाणेति तेनोक्तानात्संशयेऽपि न मात्रच् । शमः स्यान्नवेति संशयः ।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्ति-
द्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३६ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ।

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषान्ति
कति । कियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । ५ । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवाञ्चस्य पञ्चतयन्दाह ।

द्विविध्यान्तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ।

द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ।

(३२) द्वेप्रकयोर्व्याप्यसंख्याभावेन संख्याऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्यसंख्या-
नान्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्येत्यर्थे तयमित्यर्थः ।
अवयवज्ञात्वानुद्गृतावयवभेदोऽपि समुदायस्तेन मुनित्वयं बहुतयमित्य-
त्यादि सिद्धम् ।

उभयशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् । स चाद्युदात्तः (३४) । उभयम् ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः । ५ । २ । ४५ ।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेष्यते
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह । एकादश भाषा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशते ।

शदन्तविंशतेश्च (३५) । ५ । २ । ४६ ।

उः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ख्यावाचिनः
षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानान्दौ भागौ निमानमस्योदशि
द्भागस्य द्विमयमुदशि द्यवानाम् । गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहि-
यवौ निमानमस्योदशितः । निमाने किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य
एकक्षौलस्य द्विगुणं क्षीरम्यच्यते तैलेन ।

(३४) उदात्तपङ्क्त्यसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्यस्य तु चित्येनैव सिद्धेः सर्वो-
दात्तत्वानु अनुदात्तं प्रदक्षित्यादिना (उ५३८८०) निषिद्धमिति भावः ।

(३५) अन्तशब्दः काक्काक्षिगोलकचायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम्
एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् ।

(३६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-
स्येति च (६६६८०) मण्डूक्युक्त्याऽनुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म्म-
कनिमाने वर्त्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकात् मयट् इत्यर्थः निमाननिमित्त-

तस्य (३७) पूरणो डट् । ५ । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरण एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ।

डटो मङ्गागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात्
किस् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ।

एषां थुगागमः स्याद्भुटि । षष्ठाम् पूरणः षष्ठः । कतिथः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव चापकाडुट् । कतिपयथः
चतुर्थः । चतुरन्वयतावाद्यक्षरलोपश्च * । तुरीयः । तुर्थः ।

वज्रपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ।

डटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । वज्रतिथ
इत्यादि ।

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ।

डटीत्येव । यावतिथः ।

द्वेस्त्रोयः । ५ । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

बोर्भान् रूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्यावाक्याधिक्ये निमेय-
सैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दुः ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्त्तते अत्र संख्येवार्थकसंख्यावाचिनोऽङ्कस्य प्रवृत्ति-
निमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(३८) सहायवाचो द्वितीयशब्दस्य व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमनेन सूत्रेण न तस्य
साधुत्वं पूरणार्थत्वाभावात् ।

त्रेः सम्प्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ।

तृतीयः ।

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्त्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ।

एभ्यो छटस्तमङागमो वा स्यात् । विंशतितमः-विंशः । एक-
विंशतितमः-एकविंशः ।

नित्यं शतादिमासाद्विमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ।

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव छट् ।
मासतमः ।

षष्टादिच्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ।

षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्पएव । एक-
षष्टः । एकषष्टितमः ।

मतौ कः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ।

मत्वर्थे कः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावा-
कीयं सूक्तम् + । वारवन्तीयं साम ।

अध्यायानुवाकयो ः लुक् । ५ । २ । ६० ।

मत्वर्थस्य कस्य । अतएव ज्ञापकान्तत्वं कः । विधानसामर्थ्याच्च
विकल्पो न लुक् । गृहभागङः-गृहभागङीयः ।

विमुक्तादिभ्यो(३६)ऽण् । ५ । २ । ६१ ।

+ एकदेवताक सूक्तसमुदायः सूक्तम् ।

ः वेदभागभेदः अष्टवक्कः ।

(३६) विमुक्त देवासुर रक्षोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सद्मद् वस

६७२

सिद्धान्तकौमुदी ।

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति
वैमुक्तः । दैवासुरः ।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ।

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो
मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

धनहिरण्यात् कामे । ५ । २ । ६५ ।

कामइच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

स्नाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ।

मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत् सप्तत् वर्हवत् दशार्ण दशार्ह
वयस् हविर्दान पतविन् महिलो अखरुत् सोमापूषन् इडा अग्ना-
विष्णु उर्वशी वृत्रहन् विमुक्तादिः । विमुक्तादयः शब्दपराः ।

(४०) गोषद् इषेत्वा मातरिभ्यन् देवस्यत्वा देवीरापः कण्ठोऽस्य स्तरेष्ठ
देवीभ्यः रचोऽहन् युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतर्ज्जकावाहु गोषद इत्यादि ।
गोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम् । गोषदादयश्च शब्दपराः ।

(४१) आकर्ष (आकर्ष) त्वर पिशाच पिचच्छ अग्नि अश्वन् निचय चय
विजय जय आचय नय पाद दीप छद छ्वाद छ्वाद गङ्गद शकुनि
आकर्षादिः ।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तत्परइत्यर्थः ।

उदराट्टगाद्यूने । पू । २ । ६७

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । उदरे प्रसितः
औदरिकः बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः । आद्यूने किम् उदरकः
उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । पू । २ । ६८ ।

कन् सस्येने न तु ठक् । सस्यशब्दोगुणवाची न तु धान्यवाची
शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः
सस्यकः साधुः ।

अंशं हारी । पू । २ । ६९ ।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तद्योगे षष्ठी न । अंशको
दायादः ।

तन्त्रादचिरापहृते । पू । २ । ७० ।

तन्त्रकः पटः प्रत्यग्रइत्यर्थः ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । पू । २ । ७१ ।

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्प-
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो
निपात्यते ।

शीतोष्णाभ्याङ्गारिणि । पू । २ । ७२ ।

शीतकुरोतीति शीतकरः अससः (४२) । उष्णं करोतीति
उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ।

अध्याकृदशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ।

अनुकामिकाभोकः कमिता । ५ । २ । ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते
अनुकः । अभिकामयते अभिकः-अभीकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ।

अष्टजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ।

नीक्षणउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकःसाह-
सिकः । दण्डाजिनन्दम्भः (४३) तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा । द्वितीयकम्-द्विकं वा
ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । तावतिथेन
गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यश्च लुक् * । षष्ठेन रूपेण (४४)
गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्तते इत्याद्येनाङ्गलसदृश्यादि । अलसोहि कार्यकरण-
कावे शीतबाधाभिन्नं सूचयन् तत् न प्रवर्तते । शीघ्रकारी दण्डस्तु
सत्यपि शीते वदगणयित्वैव उष्णमिव सूचयन् कार्यं प्रवर्तते ।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दृग्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति ।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चमिःरूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठे न, रूपश्च यदादृष्टिः ।

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । तत्काः । मत्काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे । ५ । २ । ७९ ।

शृङ्खलकः करभः ।

उत्कउन्मनाः । ५ । २ । ८० ।

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्कः-उत्कण्ठितः ।

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात् (४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽ
हनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णङ्काय्यमस्य उष्णकः ।
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ।

प्रथमान्तात्मस्यर्थे कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तमन्नं चेत् प्राय-
विषयन्तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गूडापूपिका पौर्ण-
मासी । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः * । वटकिनी ।

कुल्माषादज् । ५ । २ । ८३ ।

(४५) कालवचनादिति कालबोधकप्रकरणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्रत्य-
यान्ताद्वेऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्यं
वेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनोदाहरति प्रयोजनमिति ।

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ।

ओत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ।

ओत्रियः । वेत्यनुवृत्तेऽच्छान्दसः ।

आङ्गमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ।

आङ्गी-आङ्गिकः ।

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ।

पूर्वं कृतमनेन पूर्वौ ।

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ।

कृतपूर्वौ ।

इष्टादि (४७) व्यञ्ज । ५ । २ । ८८ ।

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

५ । २ । ८९ ।

(४६) आङ्गशब्देन तत्प्राधान्यव्यमभिधीयते न तु पितृगृहस्थकलागस्तस्य भोजनासम्भवात् ।

(४७) इष्ट पूर्व उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निक्कथित निपादित निपठित सङ्कलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्क्षित गणित अवकीर्ण आवुक्त गृहीत आज्ञात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित इष्टादिः ।

† लोकेऽपि परिपन्थिनृशब्दस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपोदं सूत्रमत्र प्रसङ्गान् दर्शितम् ।

लोके तु परिपत्तिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपदन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदी ।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्यइत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट-
मिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ६३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्तुरनुमानात् ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (४९) । ५ । २ । ६४ ।

भावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गे (५०) ऽस्तिविषक्षायाम्भवन्ति मतुबादयः ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ।

(४८) कर्तृधित्तमेवेन्द्रियं व्याप्रियतेऽतत् तस्य लिङ्गमनुमापकम् ।

(४९) 'शेषिको मतुवर्थीयः शेषिको मतुवर्थिकः । सङ्ख्यः प्रत्ययोनेट् सगन्ताच्च
सनिष्पद्यते, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमतुवर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमतुवर्थीयो न, एवं सप्त
मर्थमतुवर्थीयात् सप्तम्यर्थो न, 'सङ्ख्यो नेट् इत्युक्तेर्भिन्नरूपस्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोगएवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्डएव प्रयोगो न तु गृह्य

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् (५१) । रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव गुणाद्
एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।

तान्तसान्तौ भसञ्चौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्र-
सारणम् (१८७४०) । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो
लुगिष्ठः । शुक्तोगुणोऽस्यास्ति शुक्तः पटः । कृष्णः ।

मादुपधायाञ्च मतोर्ज्वाऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ६ ।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाञ्च यवादि(५३)वर्ज्वात्परस्य

वृत्तिदण्डस्त्वामिन्यपीति । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विहितान्ते
भूमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूमिं यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः ।
निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या कुलक्षयवती । प्रशंसायां रूपवान्
सुरूपः । नित्ययोगे क्षीरिणोदृक्ता नित्यनिर्यासयुक्ताः । अतिशायने
उदरिणी कन्या अतिव्ययितोदरेत्यर्थः ।

(५१) भाष्ये “दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी
वै रूपिणीत्युक्तत्वादवाच्यपदं ठनिनिमित्तपरमिति कल्प्यम् । वस्तुतः
गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमान्
रसिको नट इत्यादौ रसस्थालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणी-
त्वात् रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः । किन्तु रूपी षटो-
ऽनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः ।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणिवचनेभ्य एव युक्तादिशब्देभ्यो न तु गुण-
मात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः ।

(५३) यव दल्मि अर्न्नि भूमि क्षमि कुम्भा वया द्राक्षा प्राक्षा भ्रजि (प्रजि)
ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु दुम्भु
आकतिगणोऽयम् यवादिः ।

भतोर्मास्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मी-
वान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेशु यवमान् । भूमिमान् ।

भयः । ८ । २ । १० ।

भयन्तान्भतोर्मास्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाच्च जश्त्वम् ।
विद्युत्वान् ।

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ।

भतोर्मास्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां
चेति (६७८४०) दीर्घः ।

आसन्दीवदधीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमखण्डचर्मख-
ती । ८ । २ । १२ ।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।
आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याधी-
भावः । अधीवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्री-
भावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः
सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र ।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवान-
न्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो खत्वञ्च । चर्मखती नाम
नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाञ्च । उदन्वान्
समुद्रः ऋषिश्च ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः ।
आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् । प्रत्य-
यस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादाविति' (३५४१४०) स्वरितवाधनार्थश्चकारः ।

सिध्मादि (५४) व्यञ्ज । ५ । २ । ६७ ।

लज्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतु-
प्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ न । (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०) । वातूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ।

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।
वत्सलः । अंसलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ६९ ।

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनि-
लः-फेनलः-फेनवान् ।

(५४) सिध्म गङ्गु मणि नाभि बीज वीणा क्लृप्त निव्याव पांसु पार्श्व पशु
हनु सक्तु मांस (पाणि धमन्योद्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च)
(जडाघटाकटाकालाः क्षेपे) घणे उदक प्रज्ञा सक्कि कर्ण स्नेह शीत
श्लान पिक्व पित्त पुष्क पृथु ऋदु मज्जु मण्डु प्रव चटु कपि गण्ड

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ ।

२ । १०० ।

लोमादि(५५)भ्यः शः । लोमशः-लोमवान् । रोमशः-रोम-
वान् । पामादि(५६)भ्यो नः । पामनः । (अङ्गात् कल्याणेश्च) ।
अङ्गना । (लक्ष्म्या अञ्च ग०) । लक्ष्मणः । (विष्वगित्यु-
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०) । विषुणः । पिच्छादि(५७) भ्य
इलच् । पिच्छिल-पिच्छावान् । उरसिलः-उरस्वान् ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ।

प्राज्ञो व्याकरण (५८) प्राज्ञा । आङ्गः । आर्च्चः । वृत्तेश्च * ।
वार्त्तः ।

तप.सहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ।

विनीन्योरिकारो नकारपरित्वाणार्थः । तपस्वी । सहस्वी ।

यन्वि श्री कुश वारा वङ्गान् पञ्चान् श्लेष्मान् भेष निष्वाट् कुण्ड
(क्षुद्र जन्मपताप्रयोगश्च) सिद्धादिः ।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्ण कपि मुनि तरु लोमादिः ।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मान् कद्रु बलि सामन् जङ्गान् कर्मि
(अङ्गात्कल्याणेश्च) (शाकोपलालीटङ्कणां क्षुस्त्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरप-
दलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्म्या अञ्च) पामादिः ।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाःक्षेपे) वणं उदक पङ्क
प्रज्ञा पिच्छादिः ।

(५८) व्याकरणमिति गुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्त्तृकर्मणोः
कृतोति (३००ष्ट०) षठी तु नेह प्रवर्त्तते कृतोत्युक्त्वा कृतपृथ्वी कट-
मित्यादिवत् तद्वितयोगे (३००ष्ट०) तद्विरामस्योक्तत्वात् ।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्नचनमणा बाधा ना भूदिति ।
सहस्रान्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

अण् च । ५ । २ । १०३ ।

योगविभागउत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ज्योत्स्ना-
दि(५८)भ्य उपसंख्यानम् * । ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।

सिकताशर्कराभ्याञ्च । ५ । २ । १०४ ।

सैकतो घटः । शार्करः ।

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ।

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकति-
लःसैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ।

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यं
मधुरः । रप्रकणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् * । खरः ।
मुखरः । कुञ्जो हस्तिहन्ः कुञ्जरः । नगपांशु पाण्डुभ्यश्च ।
नगरम् । पांशुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दसु अन्युत्पन्नं
एव । कच्छा हस्तत्वञ्च * । कच्छुरः ।

दुद्रुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ।

द्युमः । द्रुमः ।

केशाद्भोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ।

प्रकृतेनान्यतरस्याग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति ठनोः
समावेशार्थम् । केशवः-केशी-केशिकः-केशवान् । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते * । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-
विशेषः । अर्णसो लोपन्श्च * । अर्णवः ।

गाण्डप्रजगात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ।

ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम्-गाण्डीवम्
अर्जुनस्य धनुः । अजगवम्पिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्तीरचौ । ५ । २ । १११ ।

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । ५ । २ । ११२ ।

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले इति (४७६४०) दीर्घः ।
आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।
पर्षद्वलम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते * । आटवलः । पुत्रवलः ।
शत्रुवलः । वले इत्यत्र (४६६४०) संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ।

दन्तावलो हस्ती । शिखात्रलः केकी ।

ज्योत्स्नातमिस्राष्टङ्गिणोर्ज्जस्विनूर्ज्जस्वलगो-
मिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ।

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिषउपधातोपो नञ् प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमसउपधायाइत्वं रञ्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्रम् । तमिस्रम् । षट्कादिनञ् । षट्ङ्गिणः । ऊर्जसो
वलच् । अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी-ऊर्ज-
स्वलः । ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्तिस्तु चिन्त्वा ऊर्जस्वतीति
वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दानिनिः । गोमी । मल-
शब्दादिनञ् । मलिनः । ईमसञ्च । मलीमसः ।

अत इनिठनौ (६०) । ५ । २ । ११५ ।

दण्डी-दण्डिकः ।

व्रीह्यादि (६१) ब्यञ्च । ५ । २ । ११६ ।

व्रीही व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्यइनिठनाविध्यते
किन्तिर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्यइनिः यवखदादिभ्यइकः ।
अन्येभ्यउभयम् ।

तुन्दादिभ्य इलञ्च । ५ । २ । ११७ ।

(६०) 'एकाक्षरात्कृतोजातः सप्तभ्याञ्च न तौ ष्ट तावित्युक्तेः नयी षटीत्यादि न
(६१) व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका
चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड़वा कुमारो नौ वीणा वलाका
यवखद नौ कुमारी (शीर्षाव्रजः) व्रीह्यादिः । नोकुमार्यारिकाथी
गणे द्विधा पाठः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६८५

आदिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् ।
उदर पिचण्ड यव व्रीहि (खाङ्गाद्विष्टौ) । विष्टुपाधिकात्
खाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः । विष्टौ कर्णौ यस्य सकर्णिलः-
कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाष्टञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः ।

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ।

निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकादृञ्
स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपम-
स्यास्ति रूप्यो गौः । आहतेति किम् रूपवान् अन्यभ्योऽ
पि दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ।

यशस्वी-यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादि (६८४४०) पाठादिनि-
ठनौ । मायी-मायिकः । क्लिन्नन्तत्वात् (१६१४०) कुः । स्वर्गो ।
आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च * । आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्या
मारकन् * । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलवर्हाभ्यामि-
नच् । फलिनः । वर्हिणः । हृदयाञ्चालरन्यतरस्याम् * ।
इनिठनौ मतुप् च । हृदयानुः-हृदयी-हृदयिकः-हृदयवान् ।

शीतोष्णद्वयसहने * । शीतञ्च सहते शीतालुः ।
 उष्णालुः । स्थायित्वीति (उ० १८१४०) रक् । त्वप्रः पुरोडाशः
 तन्न सहते त्वप्रालुः । त्वप्रं दुःखमिति माधवः । हिमाच्चैलुः * ।
 हिमं न सहते हिमेलुः । बलादूलुः * । बलञ्च सहते व
 लूलुः । वातात्ममृदे च * । वातञ्च सहते वातस्थ समूहो वा
 वातूलुः । तप् पर्वमरुद्व्याम् † । पर्वतः । मरुतः ।

ऊर्णाया युस् । पू । २ । १२३ ।

सित्वात्मदत्वम् ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति ‡ केचिदनुवर्त-
 यन्ति युक्तश्चेतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि (६८६४०) त्यतैवोर्णा-
 ग्रहणं कुर्यात् ।

वाचो ग्मिनिः । पू । २ । १२४ ।

वाग्मी ।

आलजाटचौ बज्जभाषिणि । पू । २ । १२५ ।

कुत्सितइति वक्तव्यम् * । कुत्सितबज्ज भाषते वाचालः ।
 वाचाटः । यस्तु सम्यग्बज्ज भाषते स वाग्मी ।

(स्वामि)स्वादाग्मिन्मैश्वर्ये । पू । २ । १२६ ।

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान् मत्वर्थे आग्मिन् । स्वामी ।

अर्शआदि (६२) व्योऽच् । पू । २ । १२७ ।

‡ बज्जं छन्दसीत्यतः (उ० १०५४०) स्तुत्यादितिशेषः ।

(६२) अर्शस् उरस् तन्द चतुर पलित जंटा घटा घाटा अप कर्हम आर्श
 खण्ड (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराकृतिगणः ।

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ।

इन्द्रः कटकवलथिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः ।
कुठी । किलासी । गर्ह्यन्निन्द्यम् ककुदावर्ती । काकता-
लुकी । प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गान् ।
पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

वातातीसारार्थां कुक् च । ५ । २ । १२९ ।

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते ।
नेह । वातवती गुहा । पिशाचाच्च * । पिशाचकी ।

वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्तान्मात्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः सं-
वत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उद्गः । ठन्वाधनार्थ-
मिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ।

मुखादि (६३) भ्यश्च । ५ । २ । १३१ ।

इनिर्मात्वर्थे । मुखी । दुःखी । (माला क्षेपे ग०) । माली ।

धर्माशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ । *

धर्माद्यन्तादिनिर्मात्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्षी ।

(६३) मुख इःख तत्र लङ् चान्न अस्त अलोक कवचां बोद प्रतीप शील
हव (माला क्षेपे) जपय प्रणय दह कथ सुखादिः ।

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ।

हस्ती । जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः ।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ।

वर्णी ।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ।

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ।
बाह्वरूप्यपदाद्वलात् * । बाह्वली । ऊह्वली । सर्व-
देश्च * । सर्वधनी । सर्वबीजी । अर्थाज्ञासन्निहिते (६५) * ।
अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् (६६) । तदन्ताच्च * । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी ।

बलादि (६७) भ्यो मतुबन्धतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ।

बलवान्-बली । उत्साहवान्-उत्साही ।

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुम नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम
शालूक विगर्ह करीष शिरोष यवास मृषाहृ हिरण्य कैरव कङ्कोल
तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालोक सरोरुह पुटक अरविन्द
अम्भोज अज कमल पयस् पुष्करादिः ।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची । कालतोऽज्ञासन्निहित देशतस्तत्र विरोधाद-
स्तीत्यज्ञासम्बन्धत्वप्राप्ते विधानम् ।

(६६) अर्थवानिति “अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रानुपकृतश्च यः” इत्युक्तेरर्थ
समर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः ।

(६७) बल उत्साह उत्साह उत्साह उत्साह शिखा कुल बूझा सुल कृष
आवास व्यावास उपवास आरोह अवरोह परिणाह वृष बलादिः ।

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ।

मन्मन्तान्मान्ताच्चे निर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । हो-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायाङ्ङिम् । सोमवान् ।

कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः । ५ । २ । १३८ ।

कंशमिति मान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे । आभ्यांसप्त
प्रत्ययाः स्युः । यस् यसोः सकारः पदत्वार्थः (६८) । कँव्यः ।
कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शँव्यः ।
शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अन्तुस्वा-
रस्य बैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासि-
कौ वयौ ।

तुण्डबलिवटेभः । ५ । २ । १३९ ।

ट्टा नाभिस्तुण्डः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुण्ड-
भः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वात् (६८।४०) बलिनोऽपि ।

अहंशुभमोर्थ्युस् । ५ । २ । १४० ।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः
अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः * ।

इति मत्वर्थीयाः ।

(६८) तेन सिति चेति (५३५४०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्यमिति भावः ।

(६९) वा पदान्तश्चेति (६१४०) सूत्रेणेति शेषः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । ५ । ३ । १ ।

दिक्शब्देभ्य (६८५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञाःस्युः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति
प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं + सर्वनामवज्जुभ्योऽद्वादिभ्यः । ५ । ३ । २ ।

किमः सर्वनाम्नो वज्जुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम इश् । ५ । ३ । ३ ।

प्राग्दिशीये परे ।

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ।

इदमशब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, यकारादौ च
प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन्
एतद् इत्येव । अनेकाल्तात्पर्यादेशः । नलोपः प्रातिपदि-
कान्तस्य (१०६४०) ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । ५ । ३ । ६ ।

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वान्तविच्छादौ त्वदाद्यत्वमेतदन्तात् विभक्त्यनुत्पत्तिश्च ।

(२) स्वार्थिका इति प्रायेणेति शेषः । स्वार्थीयप्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थः तद्विज्ञादीना-
मर्थनिर्देशाभावादतिशयने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।

+ सर्वनामत्वेनैव प्राप्नोतीत्यादिप्राठात् पर्वदाद्ये किमः पृथगुपपन्नम् ।

प्राग्निदीप्ये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यान्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कक्षात्
यतः । ततः । अतः । इतः । असुतः । बङ्गतः । द्वादेशु
द्वाभ्याम् ।

तसेञ्च । ५ । ३ । ८ ।

किंसर्वनामबङ्गभ्यः परस्य तसेरुसिलादेशः स्यात् । स्वरा-
र्थं विभक्त्यर्थश्च वचनम् ।

पर्यभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वत-
इत्यर्थः । अभित उभयतइत्यर्थः ।

सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ।

कुत्र । यत्र । तत्र । बङ्गत्र ।

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ।

त्रलोऽपवादः । इशादेशः † । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ।

वाग्रहणमपठ्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पञ्चे तल् ।

क्वाति । ७ । २ । १०५ ।

किमः क्वादेशः स्यादति । क्वा । कुत्र ।

वा ह च छन्दसि । ५ । ३ । १६ ।

कुहस्यः कुह जग्मथुः ।

एतदोऽश् त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स्व चानुदात्तस्त्रतसोः परतः ।
तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो
अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्थाः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तप्रन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।
दृशिर्ग्रहणाङ्गवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तत्र-
भवान् । तस्मभवन्तम् ततोभवन्तम् तत्रभवन्तम् एवन्दी-
र्घायुः (३) । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ।

सप्तम्यन्तोभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले ।
सदा ः सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ।
काले किम् सर्वत्र देशे ।

(३) ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुः । ततोदेवानांप्रियः तत्रदेवानां प्रियः ।

ः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६६०४) सादेशः ।

इदमो हिंल् । ५ । ३ । १६ ।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् इह देशे ।

अधुना । ५ । ३ । १७ ।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् ।
इश् (६८।४०) यस्येतिलोपः (१२८४०) । अधुना ।

दानोञ्च । ५ । ३ । १८ ।

इदानीम् ।

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ।

तदा तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ।

कर्हि कदा यर्हि यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः परस्परार्थेष्वमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युर-
न्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरुत्तरेद्युः
। ५ । ३ । २२ ।

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो द्यस्चाहनि । समाने
ऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च वत्सवरे ।
पूर्वस्मिन् वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदमइश्
(६८०४०) समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन् संवत्सरे ऐ-
षमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽष्ट (६५६४०) द्युच्च । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽ-
हन्त्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वैद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अ-
न्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । द्युचोभयाद्वक्तव्यः * ।
उभयेद्युः ।

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रका-
रेण तथा । यथा ।

इदमस्यमुः । ५ । ३ । २४ ।

थालोऽपवादः । एतदीऽपि वाच्यः * । अनेन एतेन वा प्रका-
रेण इत्यम् ।

किमस्य । ५ । ३ । २५ ।

केन प्रकारेण कथम् ।

प्राग्दिशीवानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।

- (४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन कृते प्रकारेतिपदं
तद्विशिष्टपरम् । सञ्ज्ञानस्य भेदको विशेषः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्व्यु-
क्तमित्युक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् ।

दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-
शकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रुढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे-
ऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवच्चैषाम् । ५ । ३ । ३६ ।

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चेषां क्रमात्पुरध्वञ्चव-
द्वादेशाः स्युः ।

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ।

अस्तातौ परे पूर्वादीनाम्परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः
पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अव-
स्तात् ।

विभाषाऽवरस्य । ५ । ३ । ४१ ।

अवरस्यास्तातौ परेऽव स्याद्वा । अवस्तात् अवरस्तात् ।
एवन्देहे काले च । दिशि रुढेभ्यः किम् ऐन्द्र्यां वसति ।
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामकृतः । दिगादिवृत्तिभ्यः
किम् पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति † ज्ञापकाद्-
विरस्तातिं न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । ५ । ३ । २८ ।

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

† परत्वादपवादत्वाच्च अविरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य न बा-
धकत्वमित्याहुः अस्ताति चेति ।

विभाषा पराऽवराध्याम् । ५ । ३ । २८ ।

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

अञ्जेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ।

अञ्जत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि (२।५४०) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवन्देष्टे काले च ।

उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ।

अस्तातेर्बिषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिपरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।

पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ।

अपरस्य पञ्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्बिषये ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ।

उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोःसामीप्ये । पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्व प्रत्ययाः ।

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ।

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चस्याद्वात्वेव । दक्षि-
णादागतः ।

आहि च दूरे । पू । ३ । ३७ ।

दक्षिणादूरे (१) आहि च स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-
दक्षिणा ।

उत्तराच्च । पू । ३ । ३८ ।

उत्तराहि । उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे धा । पू । ३ । ४२ ।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् सार्थे धा
स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

अधिकरणविचाले च । पू । ३ । ४३ ।

द्रव्यस्य (३) संख्यानन्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं
राशिं पञ्चधा कुरु ।

एकाद्धो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् । पू । ३ । ४४ ।

(१) दूरे अवधेरवधिमतश्चेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अनुवर्त्तिष्य-
माणस्याप्यस्य तथैवार्थः ।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः सच शब्दसामा-
न्यात् क्रियाविषयकएवेत्याह क्रियेति ।

(३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह सङ्ख्यासन्निधानात् सङ्ख्याविष-
यकमित्याह द्रव्यस्येति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारात्तद्गोत-
र्यन्नाह एवं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः ।

ऐकध्वम् एकधा (४) ।

द्विलोच्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ।

आभ्यान्वा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्-द्विधा । त्रैधम्-
त्रिधा । धमुञ्जन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् • । द्वैधानि त्रैधानि ।

एधाञ् । ५ । ३ । ४६ ।

द्वैधा । त्रैधा ।

याप्ये (५) पाशप् । ५ । ३ । ४७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

पूरणाङ्गागे (६) तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ।

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । तीया-
दोकक् स्वार्थे वाच्यः • । द्वैतीयोकः-द्वितीयः । तार्तीयोकः-
तृतीयः । न विद्यायाः • । द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । ५ । ३ । ४९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताङ्गागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

(४) अधिकरणविवाहे इत्यनुवर्तते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोप्यधिकरण-
विचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिमेकधा कुर्व इत्या-
दिस्थलेऽप्यस्य साधुत्वम् ।

(५) याप्यं कुत्सितम् यस्मादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायामयं
साधुत्वेन वेद्य आचारेण दुःशोचत्वात् कुत्सितइत्यभिप्राये न । तस्मि-
न्नायः प्राक्पाशय इति (२०३ पृष्ठे) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(६) पूरणार्धकतीयप्रत्ययान्ताङ्गागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः ।

षष्ठाष्टमाभ्याञ्च । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठीभागः षाष्ठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पञ्चङ्गे च वाच्ये ।
षष्ठको भागः मानश्चेत् । अष्टमोभागः पञ्चङ्गश्चेत् । अस्य
अनौ वा लुक । चकाराद्यथाप्राप्तम् षष्ठः-षाष्ठः । अष्टमः-
आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत आनौ
नित्याविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । ५ । ३ । ५२ ।

चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्व (८) चरट् । ५ । ३ । ५३ ।

आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ।

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वस्यै रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कृष्णस्य भूत-

(७) असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रसिद्धत्वात् सहा-
वाचकश्चैव सा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयहता
इवेति' भाषे बहुवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वस्यै वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाश्चरङित्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वस्यै संबन्धेऽर्थे या षष्ठी तदन्तात् सार्थे प्रत्ययः ।
अतएव न सार्थिकप्रकरणाविरोधः ।

पूर्वो गौः कृष्णरूपः-कृष्णवरः । तसिलादिषु (११५४०) रूप-
स्यापरिमणितत्वान्न पुंवत् । शुभाया भूतपूर्वः शुभारूपः ।

अतिशयने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय (१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषा-
मतिशयेन आद्यः आद्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिष्ठञ्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिष्ठन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरप्प्रमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङ्व्ययघादात्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । १११

किमएदान्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादाम् स्यादद्रव्य

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः
तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्ययद्वयार्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशय-
कर्त्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपतद्गतराभिभावक-
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि
तथात्वमिति बोध्यम् । गोतमइत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतत्तथा-
त्वाभावेऽपि तत्त्वहचरितवाहदोहनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य
तथात्वम् । एवञ्च तमवादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे
लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) छत्राप्प्रातिपदिकोदित्यधिकारेण (८५४०) तिङ्छाप्प्रातिपदिकत्वादप्राप्ते
तिङ् इति वचनम् ।

प्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राङ्मेतमाम् (१२) । उच्चैस्समाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्सम (१३) स्तरः ।

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ।

द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्त्यै (१४) चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ
स्तरः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-
तरः-लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः-पटीयांसः ।

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ।

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तरः । प्रथिष्ठः-प्रथीयान् । नेह
पाचकतरः । पाचकतमः ।

(१२) प्राङ्मेतमामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारनियाम-
कत्वात् तत्र द्रव्यप्रकर्षः ।

(१३) उच्चैस्सम इति अलोच्चत्वगुणवत्तरउच्चैःशब्दः । द्रव्यस्य स्तरः प्रकर्षा-
भावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षणैव द्रव्यप्रकर्षइति बोध्यम् । अत-
एवाद्व्यप्रकर्षइति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षो द्रव्यविषय
इति कैयटः । उच्चैस्तरामित्यत्र तु अधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैः-
शब्दस्तलोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्ध-
विशेषणत्वेनैव तस्य भानात् 'सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमिहोच्यते'
इत्युक्तेः सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम् । सर्वनाम्ना
तदादिना इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमितितर्हः ।

(१४) द्व्यर्थमातिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरामेक्षयातिशय-
विशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः स्यादि-
त्यर्थः । नतरामित्यादौ नञर्थभावमतस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-
रूपात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नतरामित्यादौ च निशब्दोत्पार्थप्रकर्ष-
स्यैव द्योतनात्, तरविति विवेचनीयम् ।

तुच्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

तन्तुजन्तादिष्ठनीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठे मेयस्सु । ई । ४ । १५४ ।

तद्वन्दस्य लोपः स्याद्विष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य अः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ई । ४ । १६३ ।

इडादिष्वेकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । अेष्ठः । अेयान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्ठेयसीः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ई । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (३६०४०) । ज्यायान् ।

ष्टद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

(१५) अयच्च प्रकृतिभावोऽङ्गोपोऽववृत्ति (१०५४०) मस्तद्धिते इति (३३४४०) यस्तेति चेन्निति (१३६४०) टे, (१३०४०) रित्येककरणस्य लोपभावस्य च बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिष्ठोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ नलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अनिकवाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ई३ ।

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पू-
र्व्वस्य च गुणः । ई । ४ । १५ई ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्व्वस्य च गुणः इडादिषु । स्थविष्ठः ।
दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमी-
यसुनि । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां षष्वादिवात् (६५४४०) ।
ह्रसिमा । क्षेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुवज्जलगुरुवृद्धत्वप्रदीर्घवृन्दा-
रकाणाम्प्रस्थस्यवर्षवर्हिगवर्षचपद्राघवृन्दाः । ई । ४
। १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्फुरिठादिषु । प्रेष्ठः । स्फेष्ठः ।
स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्धिष्ठः । तपिष्ठः ।
द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुनि । प्रेयान् । प्रियोरुव-
ज्जलगुरुदीर्घाणां षष्वादिवादिमनिचि (६५४४०) प्रेमेत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ई । ४ । १५८ ।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याबहोच भूरादेशः ‡ । भूमा ।
भूयान् ।

इष्ठस्य यिट् च । ई । ४ । १५९ ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । पू । ३ । ई४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।
पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठइत्यादि ।

विन्मतोर्लुक् । पू । ३ । ई५ ।

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्वम्बी स्व-
जिष्ठः । स्वजीयान् । अतिशयेन त्वम्बान् । त्वचिष्ठः । त्वची-
यान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपम् । पू । ३ । ई६ ।

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तम्पचति
पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्पबद्देश्यदेशीयरः । पू ।

३ । ई७ ।

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे रूपवित्त्वर्थः । प्रशंसा चात्र परि-
पूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमिडा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्म्मनिष्ठा
वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । एवञ्च प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशाय,
नन्तु तत्प्रापेक्षमिति तस्मिन्हातुवर्त्तनेन न मतार्थता शङ्का ।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पवादाय इत्य-
र्थः । गुडकल्या द्राक्षेत्यादौ गुडशब्दस्य सादृश्यलक्षणाया द्राक्षायां
वृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्म्मस्य च माधुर्यादेरीषदसमाप्तत्वे नैव बोधः ।
यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्यैषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रत्यय
इति निष्कर्षः । कल्पवादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यलिङ्गत्वमप्ये वक्ष्यते ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।
विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो वज्रच् पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ।

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्वज्रच्चा स्यात्स च प्रागेव (१६)
नतु परतः । ईषदूनः पटुः । वज्रपटुः । पटुकल्पः । सुपः
किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६९ ।

प्रकारवति चायम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटु-
जातीयः ।

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्रधान्ये-
ऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्यानुपगमेऽपि पदसाधुत्वार्थ-
मौत्थगिकमेकवचनं, क्लीबत्वञ्च अतः पचतीरूपं पचन्निरूपमित्येव
प्रयोगः प्रथमान्तोपस्थाप्यकर्तृप्राधान्यवादिनां लिङ्गसंख्यान्यसम्भवेन
पचतीरूपावित्यादिनिष्प्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्पितृत्वत्वं तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेविति अत्र
पुरस्तादित्वावर्त्यतेतेन पुरस्तात् वज्रच् उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृतं ये लिङ्ग-
संख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव वज्रच् उत्पत्तौ स्तः वज्रचश्च प्रकृतः
प्रागेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्तौ विहितानामन्येषां प्रत्ययाना-
मभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तथाच वज्रचि वज्रगुणो द्राक्षावज्ज्वलनं
नर इत्येव प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ तु स्वार्थिक-
त्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव कश्चित् स्वार्थिका
अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति सामान्यतोऽभि-
हितम् ।

(२०) प्रकारस्यात् सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि पाह्यम् ।

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ।

इवे प्रतिज्ञतावित्यतः (६५४०) प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः । ५ । ३ । ७१ ।

तिङ्श्चे (७००) त्यनुवर्तते ।

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकञ्च ।

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१) । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।
विश्वकैः । ओकारसकादभकारादौ सुपि सर्वनाम्नटेः प्राग-
कच्* (२२) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु ।
युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् त्वयका ।
मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः* । मित्वादन्या-
दचः (६६४०) परः । तूष्णीकामासो । शीले को मलोपञ्च* ।
तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पचतकि । अल्पतकि । धकित् ।
हिरकुत् ।

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३) ।

(२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाश्रुतत्वमाश्रित्यते । अज्ञातोऽत्र इत्यपि विग्रहः ।

(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्याश्चदन्ताविवचनत्वेनां सर्वनाम्नां प्राति-
पदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति ।

(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण बलं कुत्सिते तद्वर्णमुक्तार्थवाचकात् क
इत्यर्थः । अचक इत्यादौ प्रावनादेः सम्यगननुष्ठानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ।

कुत्सिते कन् स्यान्तदन्तेन चेत्यंज्ञा गम्यते । शूद्रकः । रा-
धकः । स्वरार्थम् वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ।

सामदानादिरूपायो नीतिसूत्र्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता-
त्कनप्रत्ययः स्यात् । इन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि ।
पूर्वेणाशुक्कम्पमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे(२४)-
ऽपीति विशेषः ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । ५ । ४ । ७८ ।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५) ।

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ।

अस्मिन् प्रकरणे(२६) यः ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

(२४) परम्परेति अनुकम्पमानपुत्रादेर्धानादिदानेन परितोषणात् धानादे-
रपि अनुकम्पमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तात्वम् ।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ चेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिद्विति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्याशय्या प्रथमं बुद्धौ रुचिधापित-
तया तदर्थ एनेति व्याख्यम् ।

प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्द्धं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो
 देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो
 वायुकः । उग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम् । वायु-
 दत्तः वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्द्धस्य लोपोवाच्यः * ।
 अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तो वृहस्पतिकः । अनजादौ च विभाषा
 लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः देवकः । लोपः पूर्वपदस्य च * ।
 दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तकः । विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तर-
 पदयोर्वा लोपो वाच्यः * । देवदत्तः दत्तः देवः । सत्यभामा
 भामा सत्या । उवर्णाङ्ग इलस्य च * । भानुदत्तः भानुलः ।
 ऋवर्णादपि * । सवित्रियः । सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाङ्ग इलस्य च ।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ।

प्राचामुपादेरुज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ
 स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित
 उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्र-
 दत्तः । षड्रूपाणि ।

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ।

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्
 कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च । सिंहकः । शरभकः ।
 रासभकः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरश्चेत्तदादेशलोपो वक्तव्यः * ।

कहोड़-कहिकः ‡ । एकाक्षर (२७) पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः * । वाचा आशीर्व्यस्य वागाशीर्दत्तः । वाचिकः ।
कथंषडङ्गुलीदत्तः षडङ्गिदत्तः षषष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपरिविशाल वरुणार्थमादीनां तृती-
यात् । ५ । ३ । ८४ ।

एषां (२८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्धं लोपः
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः
शेवलियः शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
अर्थमिकः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ।

अजिनान्तान्मनुष्यनान्तोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-
लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ।

अल्पनैलं तैलकम् ।

‡ सन्ध्याक्षरावधेर्लोपे बह्वच इत्यादिना (७०७५०) ठचि रूपसिद्धिः ।

(२७) एकाक्षरहितव्यञ्जनमेकाक्षरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः वाक्क-
रणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इत्यत्रैव षडङ्गि इत्यत्रापि
षषिक इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष इति भसंज्ञायामुत्तरपद-
लोपे षषः ठाजादौ प्रतिषेध इति (११४।१८६०)स्य वार्त्तिकेन भव-
निषेधात्पदत्वात् जश्त्वमिति भावः ।

(२८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामुत्तरपदलोपः इति वक्तव्यं
तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः । शब्देन्दु० ।

द्वस्वे (२६) । ५ । ३ । ८६ ।

द्वस्वो दृष्यो दृष्यकः ।

संज्ञायाङ्गन् । ५ । ३ । ८७ ।

द्वस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्गन् । पूर्वस्याप-
वादः । वंशकः । वेणुकः ।

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ।

द्वस्वा कुटी कुटीरः (३०) । शमीरः । शुण्डारः ।

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ।

द्वस्वा कुतः कुतुपः । 'कुतः कृत्तेः खेहपात्रं द्वस्वा सा कुतुपः
पुमान्' ।

कासूगोणीभ्यां टरक् । ५ । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कासूः द्वस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ।

वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१) । उच्चतरः अश्वतरः ।

ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

(२६) कस्यत्वहसत्वे महत्त्वदीर्घत्वप्रतिहन्निनी परिभाषाविशेषः ।

(३०) प्रकृतिविभक्तिप्रक्रमस्यापि काचित्कत्वादाह कुटीर इति ।

(३१) वत्सः प्रथमवयसास्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उच्चा द्वितीयवय-
सास्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वमपकर्षो-
ऽन्वपिहकता गर्हभेनाश्वावाप्त्यादितत्वादाह जात्यपकर्षः । ऋषभो
भारवोदा तस्य महत्त्वे मन्द्यक्तिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेन बोध्यम् ।

किञ्चित्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) डतरच्
॥ ५॥ ३॥ ६२॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया
कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ५॥ ३॥ ६३॥

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरि
प्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे (३३) । कतमो भवतां कठः ।
यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महा-
विभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि ।
कतरः ।

एकाञ्च प्राचाम् ॥ ५॥ ३॥ ६४॥

डतरच्डतमञ्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् ॥ ५॥ ३॥ ६५॥

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदि-
होदाहरणम् । स्वतः कुत्सितसु कुत्सित (७०६४०) इत्यस्य ।

प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ।

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजि-
त्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विपक्षे तद्धितं विनापि षष्ठैव
प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, देवदत्तो
वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोरर्थविशेष इति भाष्ये न डतरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षिप्यते येन धर्मेण तदवक्षेपणन्नेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिकृतौ (१) । पू । ३ । ६६ ।

कन् स्यात् । अश्वइव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम्
गौरिव गवयः ।

संज्ञायां च । पू । ३ । ६७ ।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत् संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः ।
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उद्भूतः ।

लुम्ननुष्ये । पू । ३ । ६८ ।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्थान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृण-
मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा(२)वर्धिका ।

जीविकार्थे चापण्ये । पू । ३ । ६९ ।

जीविकार्थं यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां (१) जीविकार्थासु
देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीयणीते ।

(१) इवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं
तत् प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिश्च गृहादिनिर्भिता प्रतिमा ।
अश्वक इत्यादौ उपमानाश्चाभिन्न प्रतिकृतिबुक्ताः इत्यादिरीत्या बोधः ।

(२) चञ्चेति अत्र लुप्प्रत्यात् प्रकृतिवृत्तिङ्मात्रं (५४८४०) न तु वचनमपि
तत्तु विशेष्यवदेव तेन चञ्चे मनुष्यावित्यादिप्रयोगः ।

(३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिन्नार्थं प्रतिगृह्यमटतामित्यर्थः
तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भवमात्मिका शिवाद्य-
भेदबुद्धिरेव न तु काव्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम् ।

देवपथादि(४)भ्यश्च । ५ । ३ । १०० ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

वस्तेर्ठञ् । ५ । ३ । १०१ ।

इवेत्यनुवर्त्तत एव । प्रतिकृतविति निवृत्तम् । वस्तिरिव-
वास्तेयम् । वास्तेयी ।

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ।

शिलेव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागात्ढञपीत्येके ।
शैलेयम् ।

शाखादि(५) भ्यो (यः) यत् (ई) । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्रयः । श-
रण्यः ।

द्रव्यञ्च भव्ये (७) । ५ । ३ । १०४ ।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ।

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ
शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रपीव वामरज्जु हस्त इन्द्र
दण्ड पुष्प मत्स्य देवपथादिराकृतिगणः ।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस्
अय शरण शाखादिः ।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव ष ठस्तेन तिच्चादाद्युदात्तत्वमिति । शब्देन्द० ।

(७) भव्ये आत्मवति अभिप्रेतार्थपात्रभूत इति यावत् तद्विपथात् द्रुशब्दा-
दिवाच्ये यः (यत्) स्यादित्यर्थः ।

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवद-
त्तस्य बधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति
समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अज्ज
कपाणीयः अतर्क्कितोपगत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९)भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करेव शर्करम् ।

अङ्गुल्यादि(१०)भ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजेव मारुजिकः ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ।

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुपेति (३१६४०)
समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियावाचिनौ तत्र काक-
गमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य, तालेन तु यः
काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युणा बधस्योपमानमिति बधादिरेव
काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन्
लोमन् गोपुच्छ नराचो नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु भण्डर भण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि
रह खल उदन्वित गोष्ठी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ् वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ।

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

पूगाञ्जयोऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ।

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीयाश्चनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगस्तद्वाचकात् स्वार्थे अग्रः स्यात् । लौहितध्वज्यः

व्रातच्छफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातः, कापोतपाक्यः । च्फञ्, कौञ्चायन्यः । व्राध्रायन्यः ।

आयुधजीविसङ्घाञ्जङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे अग्रत् । चौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्ङीप् । चौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् सन्नाद् । वाहीकेषु किम् शवराः । अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृकादेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वार्क्येण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ।

दामन्यादि(११)त्रिगर्त्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ।

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे
ङः स्यात् । त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्त्तषष्ठाः ।

आङ्गस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकी ।

क्रोष्टु किर्जालमालिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः । औलपीयः औलपीयौ उ-
लुपयः । त्रिगर्त्तषष्ठः । कौण्डोपरथोयः । दाण्डिकीयः ।

पश्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणजौ । ५ । ३

। ११७ ।

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणजौ स्तः स्वार्थे ।
पार्श्वः पार्श्वौ पर्व्वः । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः ।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा

वच्छुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽ-

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्गि आच्युतन्ति आच्युत-
दन्ति शाकुन्तकि ष्काकिदन्ति औङ्गवि काकदन्तकि शातुन्तपि सार्द्ध-
सेनि विन्दु वेन्दवि तुलभमौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र दामन्यादिः ।
दामनय इत्यत्र बहुत्वे (७१७४०) तद्भाजसंज्ञत्वात् प्रत्यय लुक् । एव-
मन्यत्वापि ।

(१२) पश्य असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु भरत् सत्त्वत् दगार्ह पिशाच
अशनि कार्पापण पश्वादिः । यौधेय कौशेय शौक्रेय शौक्नेय शौर्त्तय
शौर्त्तय आवाण्येय त्रिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

पथ्यम् आभिजित्यः । वैदभ्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः ।
शमीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।

अत्रादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११६ ।

पूगात्त्र (७१५४०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेना-
स्त्रियास्त्रुषु (५२०४०) लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः ।
कौञ्जायनाः । ब्राध्रायना इत्यादि ।

पादशतस्य संख्यादेर्जीप्सायां वुन् लोपश्च । ५
। ४ । १ ।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः
पत् (१७८४०) तद्धितार्थ इति (३५५४०) समासे कृते प्रत्ययः ।
वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यतापि दर्शनात् । द्वि-
मोदकिकाम् ।

कण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ।

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विप-
दिकां (१३) व्यवसर्जति वा ददातीत्यर्थः ।

स्थूनादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ।

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डित इत्यनुषज्यते दण्डेर्दिकर्म कत्वात् गोत्रे
कर्मणि निष्ठा ।

(१४) स्थूल अणु माष इषु (क्षणा तिलेषु) (यव ब्रीहिषु) इत्यु तिल पाद
(कालावदात् सुरायाम्) (गोमूत्र आम्बादने) (सुरा अहौ) (जीर्ण

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः । चञ्चदृहतोरपसं-
ख्यानम् * । चञ्चत्कः । दृहत्कः । (सुरा अहौ ग०) । सुरा-
वर्णोऽहिः सुरकः ।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात् । ५ । ४ । ४ ।

हिन्नकम् । भिन्नकम् ।

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ।

सामिपत्त्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् अर्द्धक-
तम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्व्वेण कन्
प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञाप-
यति । बद्धतरकम् ।

दृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ।

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ दृहतिका तथा ।
आच्छादने किम् । दृहती हन्द् ।

अप्रदक्षाशितंग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्
खः । ५ । ४ । ७ ।

शाबिषु) (पलमूल समस्तो व्यस्तश्च) कुमारोपुत्र कुमारीश्चशुरमणि,
स्थूलादिः । प्रकारोऽभेदः सादृश्यज्ञोभयत्रैव प्रत्ययः ।

(१५) अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः । हिन्नकमित्यस्य ईषच्छिन्नमि-
त्यर्थः । प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तार्थस्य कर्मण्य एकदेशप्रतीत्याऽत्य-
न्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः ।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशसामिश्रदेनैवेत्यर्थः ।

स्वार्थे । अषड्ब्रीणो (१३) मन्त्रः द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । अशि-
ता गावोऽस्मिन्निति अशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य
मम् । अलं कर्मणे अलङ्कृषीणः । अलम्पुरुषीणः (१८) ।
ईश्वराधीनः । नित्योऽयं स्वः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ।
अन्येऽपि केचिन् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते । तमवा-
दयः (१९) प्राक्कनः, जगदयः प्राग्वतः, आमादयः प्राङ्म-
यटः, वृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति ।

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् स्वः स्याद्वा स्वार्थे ।
प्राक् (२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतीचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् ।
'निजष्टप्रतिजष्टार्जरेफयाप्यावमाधमा' इति कोपात् अर्वा
निजष्टः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्-अर्वाचीनम् । अदिक्-
स्त्रियां किम् प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम्

(१७) न सन्ति षड्ब्रीणि ओलङ्कृपाणोन्द्रियाणि यस्मिन्निति "षड्ब्रीहौ
शक्यञ्छोरिति (४१४ष्ट०) समासान्ते अनेन स्वः । मन्त्रा मन्त्रणम् ।

(१८) अलम्पुरुषीणः प्रतिमल्लादिपुरुषः ।

(१९) तमवादय इति अतिशयने तमवित्यादयः (७००ष्ट०) प्राक् कन इति
अवक्षेपणे कनित्यतः (७११ष्ट०) प्राग्वर्त्तिनः । जगदयः पूगाञ्ज्वा
इत्यादयः (७१५ष्ट०) प्रादङ्गतस्त्रेत्यादिना (७१७ष्ट०) विहितात् वुनः
प्राग्वर्त्तिनः । आमादय इति किमेत्तिङ्ब्येत्यादिना (७००ष्ट०) विहिता
आमादयः प्राङ्मयट इति तत्प्रातवचने मयडित्यतः (७२२ष्ट०) प्राग्-
वर्त्तिनः । वृहतीजात्यन्ता इति वृहत्या आच्छादन इति (७१८ष्ट०)
कनादयः जात्यन्ताश्चेति (७२०ष्ट०) विहितच्छान्ता इत्यर्थः ।

(२०) प्रागिति लुप्रान्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले वेत्यर्थः । तद्धितञ्चानर्ज्वविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२)
ग्रामादान्नाः ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३) । ५ । ४ । ६ ।

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना ।
जातेर्व्यञ्जकद्रव्यस्वन्धु ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ।

सस्थानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थान-
नीयः (२५) । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् गोस्थानम् ।

(२० ३४०) रित्यनेनाव्ययत्वात् निर्लिङ्गत्वम् तदुत्तरस्वप्रत्यये तु सामान्ये
नपुंसकमेकवचनञ्च । स्वप्रत्ययप्रकृतेस्तदाधेयद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिष्पत्तेरिति
भेदः ।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वाचं शब्दः
तथाचास्याः स्त्रीत्वेऽपि दिक्त्वाभावः ।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्राणिनि लुप्रास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिस्तस्य
चाव्ययतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्राग्दे-
शवृत्तय आम्नाइति बोधः । यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य
बोधकास्तदा विशिष्यनिष्पत्तया प्राचीना आम्ना इत्येव ।

(२३) बन्धुनेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वर्त्तमानात् तदाश्रय-
व्यक्तौ गम्यमानायां जात्यन्तात् क इत्यर्थः । अत्र प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनातिक्रम इह एव ।

(२४) सस्थानशब्दस्तुल्यवाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय
इत्यर्थ इति शब्दादर्थवदिति लब्धम् ।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्बन्धविशेषः पितुरिव स्थानमस्येति वक्तुं
ब्रीहिसूतोऽनेन कः ।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्से । ५ । ४ । १६ ।

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्से इति किम् विसारी देवदत्त ।

संख्यायाः क्रियाभ्यादृत्तिगणने कृत्वमुच् । ५ ।

। ४ । १७ ।

अभ्यादृत्ति (२६) ज्ञान् क्रियाजन्मगणनदृत्तेः संख्याशब्दात्

(२६) अभिसुखी आदृत्तिरभ्यादृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह आह्वेत्याह्वया
दृत्तिर्जन्मेति । गणनञ्च एकत्याद्यवान्तरसंख्योत्पादनं तदग्रहणेनैव
संख्यावाचकत्वलाभे पुनः संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञकानामपि ग्रहणार्थम्
तेन बहुकृत्या गणकृत्यत्वादि सिद्धम् । एतेन भूरिप्रभृतीनां संख्या
बोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न ग्रहणम् । अत्र क्रियेतिविशेषणेन
द्रव्यादिगणनायां नास्य प्रदृत्तिः । अयं च क्रियायामेवान्वयः „संज्ञो-
धनानां कृत्वोदर्याः कारकं प्रथमोवति, रित्यादीत्युपक्रम्य
'सम्बन्धशब्दकस्यास्य क्रिययैवावधार्यतामिति' हर्युक्तेः । क्रिया च
धातुवाच्या साध्यरूपैव आह्वया घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्त नास्य
साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तदगुणीभूतधात्वर्थक्रियाया-
मन्वरे तु द्विःपाकः इत्येव प्रयोगः । अतएव च "साध्यरूपा क्रिया
तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति
हरिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानसक्तम् । तेन
द्विर्वचनेऽपीति सूत्रनिर्देशः । सङ्गच्छते सङ्गच्छते च द्विर्वचनं सुवचनं भवतीति
भाष्यप्रयोगः । विस्तरोऽस्मत्कृतशब्दार्थत्वे द्रष्टव्यः ।

स्वार्थे क्तवसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः
किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्स्य(१२२४०)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेशः स्यात् । चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
(२६४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्ग्राविति (१११४०) अभैत्सो-
दित्यत्र सिचद्वय सुचोपि,, तद्वयोगात् ‡ ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्टआसन्नः । बद्धधा बद्धकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् बद्धकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतम् प्रकृतान्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

(२७) पञ्चकृत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपरः कृत्वसुजादयस्तु
तद्द्योतकाः तथाच पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः । क्रिया-
समुदायस्यासमाप्तत्वात् वर्त्तमानप्रयोगः ।

२८) किमिति गणनइत्युक्त्यैः संख्यःलाभे संख्यःग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरमाह भूरीति अनियतसंख्यासु संख्यासंज्ञकबहुगणशब्दग्रह-
णान्तदितरेषां संख्याकार्थ्यं नास्तीति ज्ञापितं तेन भूर्यादेर्न प्रसङ्गः ।

वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्याप्तं भवति
तावान् पाह्यः कालाध्वनोरिति (२६८४०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

‡ तेन सह सुतिमोत्यनेन योगात् सहचारित्वात् तथाच सिचस्तिपेव
सुचः सुपा साहचर्याच्च तेन सूत्रेण लोप इति भावः ।

धिकरणे वा ल्युट् । आद्ये(३०) । प्रकृतमन्त्रं अन्नमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयम् । द्वितीये । अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चान्मयट् । मोदकाः प्र-
कृताः मौदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कलिकम् शाष्कली-
मयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजाज्जाः । ५ । ४ । २३ ।

अनन्तएवानन्त्यम् । आवसथएवावसथ्यम् । इतिहेति नि-
पातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भेषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये(३३) यत् । ५ । ४ । २४ ।

तदर्थएव तादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्नि-
देवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

पादार्थाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ।

पादार्थमुदकम्पाद्यम् । अर्थम् । नवस्य नञ्आदेशः तत्पुनर्प-

(३०) आद्ये भावल्युङन्तपक्षे । द्वितीये उच्यमानप्रकृताधिकरणमेव तद्धिता-
र्थस्तेन तयोरेकत्वं क्लीबलिङ्गताऽपरत्वं विशेष्यनिष्प्रता चेति भेदः ।

३१) निपातसमुदायइति उपदेशपारम्पर्ये वर्चते इति शेषः तस्य चाप्राति-
पदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः ।

(३१) भिषजा कृतं भेषजमतएव ज्ञापकादेकारादेशः ।

(३२) तादर्थ्ये इति तदर्थकवस्तुनि द्योत्ये इत्यर्थः वैधकर्मणि त्यज्यमानद्र-
व्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वं वा देवतात्मतः पितृदेवत्यमित्युदाहृतम् ।

खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः * । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नञ्
पुराणे प्रात् * । पुराणार्थे वर्त्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ।
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । भागरूप-
नामभ्यो धेयः * । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् ।
अग्नीध्रसाधारणादञ् * । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतिथेर्जः । ५ । ४ । २६ ।

तादर्थ्य इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ।

अविरेवाविकः ।

यावादि(३५)भ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ।

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः पृषोट-
रादित्वात् साधुः ।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जातु ला (सा) न्द्र पीत सख्य (ऋतावुष्णशीते)
(प्रशौ लूनविपाते) (अणु निपुण्ये) (पुत्र कविभे) (स्वात वेदसमाप्तौ)
(अन्य रित्ते) (दान कुत्सिते) (तनु सत्वे) इत्यस्य ज्ञात अज्ञात कुमारी
क्रोडनानि च यावादिः ।

लोहितएव मणिर्लोहितको मणिः ।

वर्णे चानित्ये (३६) । ५ । ४ । ३१ ।

लोहितकः कोपेन । लोहितास्त्रिङ्गबाधनं वा । लोहितिका
लोहनिका कोपेन ।

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् ।
लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहनिका शाटी ।

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ।

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलज्ज-
गणेन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) व्यष्टक् । ५ । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायाद्बहुत्वञ्च ग०) ।
औपयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । ५ । ४ । ३५ ।

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावेऽनित्यत्वं रुसमानाधिकरणध्वंस-
प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३८) लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायाद्बहुत्वञ्च) सप्रति संगति कथञ्चित् अकस्मात्
समाचार उपचार समयाचार व्यवहार सप्रदान समुत्कर्ष समह
विशेष अन्वय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्वेषोऽर्थो यस्याः सा व्याहृताया तस्याभित्यर्थः ।

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थेठक् स्यात् ।
 „सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्, ।

तद्युक्तात् (४०) कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ।

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकम् श्रुत्वा क्रियमाणं (४१) कर्मैत्यर्थः ।

ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ।

स्वार्थेऽण् । औषधम्विब्रति । अजातौ किम् औषधयः चेत्ते रूढाः ।

प्रज्ञादि(४) भ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

मृदस्तिकन् । ५ । ४ । ३९ ।

मृदेव मृत्तिका ।

सस्त्रौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ।

रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मत्सा मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽ-
 न्यतरस्याग्रहणान्नित्योऽयम् ।

(४०) वाग्व्याहृतार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः । वाचा कथनपूर्वकं यत्
 क्रियते तस्मिन्नेवायं प्रत्ययः ।

(४१) इदं त्वया कर्तव्यमिति सन्देशवाचं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म कर्मण-
 मिति कैयटोक्तिमनुसृत्याह वाचं श्रुत्येति ।

(४२) प्रज्ञ वणिज् उशिज् उणिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या
 मनस् (ओत्त शरीरे) (जुह्वत् क्षणक्षणे) चिकीर्षत् चोर शत्रु बोध
 चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दण्डार्हं वयस् व्याहत असुर
 रजस् पिशाच अशनि कर्षापण्य देवता बन्धु प्रज्ञादिः ।

बह्वल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ।

बह्वनि ददाति बह्वः । अल्पानि अल्पशः । बह्वल्यार्थाग्निर-
लामङ्गलवचनम् * । नेह बह्वनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददा-
त्याभ्यायिदकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माघंमाघं माघशः । प्रस्थशः । परि-
माणशब्दा वृत्तावेकार्था(४३)एव । संख्यैकवचनात्किम् घटं-
घटं ददाति । वीप्सायां किम् द्वौ ददाति । कारकादि-
त्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२८।४०) विङ्गिता
तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम्* । आदौ (४४) आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।
पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरैः स्वरतः
वर्णतः ।

अपादाने चाहीय ः रुहोः । ५ । ४ । ४५ ।

अपादाने या (२८४४०) पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ।

(४३) सूत्रे एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमित्याह परिमाण-
शब्दा इति एतच्च पदशः स्वरशब्दादिप्रयोगान्तयोरपुपलक्षणम् ।

(४४) आद्यादिभ्य इति अयमेव सार्धविभक्तिसिद्धिरिति सूत्रयद्वाह आदाविति
‡ अनेनैत त्वापकात् कर्त्तर्यपि पञ्चमीत्युक्तं (४२५४०) प्राक् ।

ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्दीयते ।
पर्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । ५
४ । ४६ ।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽति-
ग्रहः । चारित्र्येणातिगृह्यते चारित्र्यतोऽतिगृह्यते चारित्र्ये
णान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलने । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे ।
वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
प्रकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन
हीयते वृत्ततोहीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेप-
स्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि
किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽ-
भवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः
कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्वित्वर्थः । अपनयने किम् प्रवा-
हिकायाः प्रकोपणं करोति ।

लभस्त्रियोगे संपद्यकर्त्तरि चि । ५ । ४ । ५० ।

अभूततद्भाव (४५) इति वक्तव्यम् । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानादिकारशब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात्करो-
त्यादिभिर्योगे ।

अस्य चो । ७ । ४ । ३२ ।

अवर्णस्य ईस्यात् चो वेर्लोपः (१६४४) अन्तत्वात् ‡ अव्य-
यत्वम् । अक्षणाः क्षणाः संपद्यते तङ्करोति क्षणीकरोति ।
वल्लीभवति (४६) । गङ्गीस्यात् । अव्ययस्य चावीत्वं नेति

(४५) अभूततद्भावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः । तद्भावे इति करणतृतीया-
समासे अभूतपदेन कर्त्तृषष्ठ्यन्तेन पुनः समासः । अभूतत्वञ्च तद्भाव-
घटकतच्छब्दार्थं तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण
प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्भाव इति फलितम् तथाच
प्रकृतिसंरूपमेव विकारसंरूपतामापद्यमानं यत्न विवक्ष्यते तत्त्वायं
प्रत्ययः एवञ्च सम्पत्तिकर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूत-
तद्भावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टसूत्रार्थः । अत्र विकृतेः प्रकृतिबोध-
कता गौण्या वृत्त्येति चिप्रत्ययान्तस्य गौणता । अतएव महङ्गता रात्रि
रित्यादौ न महत्तत्वात् (३५५४) न वा पुंवद्भावः । अत्र अना-
रोपिततद्भावे आरोपिततद्भावसम्पत्तावेवायं चिस्तेनैव प्रसादादिना-
ऽमहति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्डइत्य
साधुरेव केचित् ।

‡ तद्धितचाविभक्तिरित्यत्र (२०३४) सम्प्रगटतय इत्युक्तेरिति शेषः ।

(४६) वल्लीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य वल्लीः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम्
तेन संवीभवन्ति वल्लीणाः, तद्भवति चैव इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थ्या
ऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थलद्वय प्रकृतिवचनपुरुषानुसारिप्रयोगापत्तेः ।

वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-
यीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्वचूरोश्च । ६ । ४ । १५२ ।

इलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये, चौ च परतः ।
गार्गीभवति ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परे पूर्वस्य दीर्घेः स्यात् । शुचीभवति । पटू स्यात् ।
अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादि-
ति तु महाविभाषया चूरेभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि
पक्षे स्यादिति चेदसु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् चूरेव-
नोत्पद्यते इत्यसु । रीङृतः (६८४४०) । मात्नीकरोति ।

अरुर्म्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् च्विश्च । अरुकरोति । उन्मनीस्यात् उच्चक्षू-
करोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा सातिः कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

च्विविषये सातिर्ष्वा स्यात्साकल्ये (४७) ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । द्रुत्स्वं शस्त्रमग्निः सम्प-
द्यतेऽग्निसाङ्गवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।
कात्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

(४७) साकल्यं सर्वावयवोपेतत्वम् । अभूततद्भावे इत्यप्यदुवर्त्तत एव ।

अभिर्विधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ।

सम्पदा ह्रस्वस्तिभिश्च योगे सातिर्त्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे ह्रस्व-
स्तियोगे च्चिः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अ-
ग्निसाङ्गवति शस्त्रम् अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जली-
भवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनाङ्किञ्चिदवयवावच्छेदेना-
न्यथात्वं त्वभिर्विधिः ।

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ।

सातिःस्यात्कृष्वस्तिभिःसम्पदा च योगे । राजसात् करोति ।
राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये वा च । ५ । ४ । ५५ ।

तदधीने देये वा स्यात्सातिश्च क्रादियोगे । विप्राधीनन्देयं
करोति विप्रताकरोति । विप्रतासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्-
करोति । देये किम् राजसाङ्गवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्तैर्भ्यो द्वितीयासप्तम्यो-
र्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवतावन्दे
रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुताजीवतो मनः ।

अव्यक्तानुकरणाद्वाजवराद्धादनितौ डाच् ।

५ । ४ । ५७ ।

द्वयोऽवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यूनमनेकाजिति । यावत्तादृशमर्द्धं
यस्य तस्माद्भाच् स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे । डाचि (४८) विवक्षिते
द्वे बङ्गलम् । नित्यमान्नेडिते डाचोति वक्तव्यम्* । डाच्परं
यदान्नेडितन्तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ।
इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अथ-
क्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्वजवराद्धात्किं अत्करोति
अवरेति किम् स्वरटस्वरटाकरोति । तपटतपटाकरोति ।
अनेकाचद्वयेव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्त-
म्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

द्वयोऽद्वितीयतृतीयशम्बवीजात्क्षपौ । ५ । ४ ।

५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृजएव योगे कर्षणेऽर्थे । बङ्गलो-
क्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं
कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्ब-
शब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं दृष्टं क्षेपं पुनः प्रतिलोमं क-
र्षति शम्बाकरोति । वीजेन सह (४९) कर्षति । वीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्यान्वयणे पटपटाकरोती-
त्यादौ पटशब्दस्थानेकाजर्द्धत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ
च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्द्धत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) वीजेनेति वीजवपनेन सहेत्यर्थः ।

कञो योगे कषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोः । जेतम् जे-
तकर्मकद्विगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ।

समायाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ।

कषाविति निवृत्तम् । कञो योगे डाच् स्यात् । समयाक-
रोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ।

सपत्नाकरोति मृगं सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्नं करोतीत्यर्थः ।
निष्पत्ताकरोति सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्तं
करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् सपत्ननिष्पत्तं वा करोति
भूतलम् ।

निष्कुलान्निष्कोपणे । ५ । ४ । ६२ ।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समष्टौ
यस्मादिति बद्धव्रीहैर्डाच् ।

सुखप्रियादानुलोभ्ये (५०) । ५ । ४ । ६३ ।

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनान-
न्दयतीत्यर्थः ।

दुःखात्प्रातिलोभ्ये (५१) । ५ । ४ । ६४ ।

दुःखाकरोति स्वामिनमपीडयतीत्यर्थः ।

(५०) आराध्यचित्तानुवर्तनमाहुलोभ्यम् ।

(५१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोभ्यम् ।

शूलात्पाके । ५ । ४ । ई५ ।

शूलाकरोति मांसम् शूलेन (५२) पचतीत्यर्थः ।

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ई६ ।

सत्याकरोति भाणं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।
शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ई७ ।

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुखनम् मद्राकरोति
माङ्गल्यं मुखनेन संस्कारोतीत्यर्थः । मद्राच्चेति वक्तव्यम् ।
मद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् मद्र-
करोति * ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ।

(५२) करोतिरिह पचत्यर्थकः तदाह पचतीति ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिमहाचार्यसंस्कृतित्वां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीभाष्यायां तद्धितप्रक्रियाभाष्या
समाप्ता ।

सर्वस्य हे (१) । ८ । १ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ।

आभीक्ष्ण्ये(२)वीप्सायाश्च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्ताभुक्ता । वीप्सायाम् । वृष्टंष्टं सिञ्चति । ग्रामोग्रामोरमणीयः ।

परैर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

- (१) सर्वस्येति सर्वावयवात्मकस्य पदस्य न तु कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः ।
- (२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं । पौनःपुन्यमिति यावत् व्याप्तिमिच्छा वीप्सा व्याप्तिबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठत्वेऽपि इष्यमाणव्याप्रावेव सम्भवादात्तेषेण इष्यमाणव्याप्तिनामस्तथाच वृष्टंष्टं सिञ्चतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेच्छया प्रयुक्तमित्यवगमात् द्विर्वचनस्य व्याख्येयताऽवसीयते । व्याप्तिश्च साकल्येनाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थाभिन्नं तस्य द्विर्वचनसमुदयप्रतिपाद्यतया वहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽन्तरङ्गपदकार्यत्वेन एकवचनादिकमेव प्रथमसत्यदातेऽतो द्विर्वचने साकल्यबोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः । एवञ्च द्विर्वचनैकशेषयोर्वहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विर्वचने विवक्ष्यैकत्वद्वित्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादप्रयोगः । अतएव द्विर्वचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु समुदितस्येति भेदः भवति च ब्राह्मणायब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येकदानसम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमित्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः । अतएव एकशेषे यथाप्येवमर्थः श्रितेन गम्यतं । तद्वद्वत् द्विशेषेऽपि श्रिताभ्यामितरार्थधीरिति सामान्यतो वङ्गनां बोधकता द्विर्वचनस्याभिहिता ।

परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः । परे-
र्वर्ज्जने वावचनम् * । परि वङ्गेभ्यः ।

उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ।

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः ।
अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः ।
अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

वाक्यादेरामन्वितस्याऽसूयासम्प्रतिकोपकुत्सन-
भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ।

असूयायाम् । सुन्दर ! सुन्दर ! वृथा ते सौन्दर्यम् ।
सम्प्रतौ । देव ! देव ! वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत ! दुर्वि-
नीत ! इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क ! धानुष्क !
वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर ! चोर ! घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं वज्रव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ।

द्विरुक्तएकशब्दो वज्रव्रीहिवत्स्यात् तेन सुबलोपपुंवङ्गावौ ।
एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि कृते सति वज्र-
व्रीहिवङ्गावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया-
ज्जत्या । इह पूर्वभागे (३) पुंवङ्गावाद्विग्रहे विशेषः । न वज्र-

(३) पूर्वभागे इति नतुत्तरभागे इत्यभिमानः । इेषा हि पुंवङ्गावः सर्व-
नाम्नो वृत्तिभावे इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (३०१४)
तत्वाद्यः पूर्वभागस्यैव भक्ष्येति ज्ञापकादित्युक्तम् (३०७४०) अन्यस्य
तु उत्तरवर्त्तिवसानाधिकरणपदान्तराभावात् प्रसङ्गइत्यवधेयम् ।

ब्रीहवित्यत्र (१००४०) पुनः बज्जब्रीहिवृहणं मुख्यबज्जब्रीहिलाभा-
र्यम् तेनातिदिष्टबज्जब्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राञ्चः । वस्तु-
तस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातसेतत् १ । सूत्रमतेऽपि । बज्जब्री-
ह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बज्जब्रीहवित्तीहातिदेशे
शङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

आबाधे च । ८ । १ । १० ।

पीडायां द्योत्यायां हे स्तो बज्जब्रीहिवच्च । गतगतः । विरहा
त्पीड्यमानस्येयमुक्तिः बज्जब्रीहिवद्भावात्सुपो लक् । गत-
गता । इह पुंवद्भावः ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ।

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं
सुबोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ।

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य हे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्
कार्यम् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य
पुंवद्भावः समासस्य (३५६५४०) इत्यन्तोदात्तत्वञ्च । पटुपट्टी ।
पटुपटः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जन-
द्रव्यवाचिनः * । केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं
रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । आनुपय्ये हे वाच्ये * । मूलेमूले

† एतत् न ब्रीहवितिसूत्रं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१४०) प्राक् ।

(४) सादृश्ये इति सप्तम्याः प्रतियोगित्वसर्थः तत्प्रतियोगित्वसुप्रमानत्वं तेन
प्रकृते उपमानपटुभिन्नः पटुरिति बोधः ।

स्युलः । संभ मेण (५) प्रवृत्तौ यद्येष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-
 सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्वर । सर्पः ३ बुध्यस्वर । क्रिया
 समभिव्याहारे (६) च । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ।
 नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भ्रशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽधि
 (७) लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहारे
 (८) सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये * समासवच्च वज्रलम् । (९) वज्रल-
 ग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ।
 असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः स्युर्लङ्कारः * । अन्योऽन्यं
 विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् ।
 अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैराभ्यशन्त इति

(५) संभभोमवज्रदरो वा । न्यायसिद्धरिति यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थाव-
 गमस्तावतां प्रयोगइत्यर्थः ।

(६) प्रागुक्तभाषीणां भ्रशता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भ्रशार्थे यद्धि-
 ततः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तस्योक्तत्वाभावात् तेन पापच्यतेपाप-
 च्यते इत्यादि प्रयोगः भ्रशं पाकसमीक्षां करोतीति तत्त्वार्थबोधः ।

(७) क्रियासमभिव्याहारस्य भ्रशमात्रार्थकत्वे भ्रशार्थे इत्येवाभिदध्यादत-
 स्तदभिवानफक्तमाह पौनःपुन्येऽपीति ।

(८) कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिययः एकजातीयक्रियया परस्परमेक-
 रूपेण सम्पन्नरिति यावत् तेन यस्य यादृशक्रियायां यद्वेषेण यस्य
 यत्कारकत्वम् तादृशमेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-
 व्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धनं ददातीत्यादावेकस्य धनदाने यथाऽ-
 न्यस्य सत्त्वदानेन तथा चकत्तृकतदानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येवं-
 रीत्या सर्वत्र बोध्यम् ।

(९) अथपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वनामसु भाष्ये प्रवृत्तिस्तेषां कर्मव्यतिहारा-
 बोधकत्वादिति । शब्देन्दु ० ।

माघः । एवमपरस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् (१६४०) विस-
र्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेष्वेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयोर-
न्तरपदस्थाया विभक्तेराभावो वा वक्तव्यः * । अन्योन्याम्-
अन्योन्यम् । परस्पराम्-परस्परम् । इतरेतराम्-इतरेतरं वा
इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् आमादेशो
द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंस-
कयोरपि तृतीयादिषु पुं बहुदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदा-
हरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टाबभावः क्लीवे चादृष्टविरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धञ्चाहुलकात्त्रयम् ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न
च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुं बहुवाचः अन्यपरयोरसमास
वद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः यायाम्प्रियां प्रैक्षत-
कातराचीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमि-
त्यत्र च अदृष्टतरादिभ्यः (१४०४०) इत्यदृष्टप्राप्तः । अन्योन्यसंसक्त-
महस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्परान्विसाहस्यम्, अदृष्ट-
परस्परै, रित्यादौ सोरलुक् च प्राप्तः सर्वं बाहुल्यकवलेन समा-
धेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सूत्रेऽन्यो-
न्यसंश्रयत्वे तदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति ।

अथ च्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८।१।१३।

प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति सुखेन
वा । द्विवचने कर्माधारयवद्भावात्सुं पि लुकि तदेव वक्तव्यम् ।
अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः ।

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीक्षायामव्ययीभावः । योय आत्मा यच्चात्मी-
यन्तद्यथास्वम् तस्मिन्न्यथाशब्दस्य द्वे क्तावत्वञ्च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्र-
योगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽन्तश्चोत्तरपदस्य नपुं-
सकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं इन्द्रशब्दस्य
वाच्यम् इतरे विषयभूताः । इन्द्रस्मान्वयते रहस्यमित्यर्थः ।
मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो इन्द्रं मिथु-
नायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणा-
पीति मर्थ्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इन्द्रं व्युत्क्रान्ताः
द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्द्रं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्द्रं संकर्षणजामुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहच-
र्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि (१२) इन्द्र इष्यते ।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन्न कृतद्वित्वान्वयतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य संप्रहः ।

(११) अव्यन्तसङ्घर्षरितत्वेन लोकज्ञात इन्द्राभिव्यक्तिः ।

(१२) अन्यत्रापीति तेन इन्द्रयुजान्यवर्त्तनेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्द्वयान्यव-
र्त्तनेत्यर्थः वीक्षायाम् द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । इन्द्रसमाहा-
रादौ तु इन्द्रशब्दप्रयोगः कृत्वा इत्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पन्न-
त्वादिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां

पूर्वाङ्गं समाप्तम् ।

वाणीयुरप्रसादेन कौसुदीपूर्वभागतः ।

मनोरमाद्यङ्गदेहा सरला पृथ्वातां गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमाशब्देन्दुशेखर

तत्त्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां

सिद्धान्तकौसुदीव्याख्यायां पूर्वाङ्गं समाप्तम् ।

ओं तत् सत् ।

षाके वाणद्विरदनगभूसन्मिते टीकया श्री

तारानाथद्विजरचितयोद्भासितः संस्कृताख्ये ।

यन्त्रे पूर्वं बुधसहयजा संस्कृतस्यात्मनैव

सुद्रां नीतः कृतिवरसुदे कौसुदीपूर्वभागः ॥

वर्षे विक्रमभूषतेः क्षितिधरदम्भाङ्कचन्द्रप्रमे

स्त्रीष्टाब्दे गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।

प्राचीणां सरलां विधाय वङ्गलां कापि स्फुटार्शां तथा

यन्त्रे नूतनसंस्कृते पुनरसौ यत्नाद्यं सुद्रितः ॥

**THE FOLLOWING IS THE LIST OF
PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S
WORKS & PUBLICATIONS.**

1.	Asubodham Vyakaranam	...	3	4
2.	Dhaturupadarsha	...	2	"
3.	Sabda stoma Mahanidhi	...	10	"
4.	Sidhantakoumudi with Sarala	...	11	"
5.	Sidhantavindusara	...	"	8
6.	Tuladanadipadhati	...	4	"
7.	Gaya Shradhadipadhati	...	5	"
8.	Sabdatharatna	...	"	12
9.	Vakyamanjari	...	"	4
10.	Vrittaratnakara and Chhandomanjari			
	with notes	...	"	10
11.	Venisanhara with Commentary	...	2	"
12.	Mudrarakshasa Ditto	...	2	"
13.	Ratnavali Ditto	...	1	8
14.	Malavikagnimित्रा Ditto	...	2	"
15.	Dhananjayavijaya Ditto	...	"	4
16.	Mahaviracharita Ditto	...	1	8
17.	Sankhyatatwakoumudi Ditto	...	2	8
18.	Veiyakarana Bhusanasara	...	2	"
19.	Lilavati	...	1	"
20.	Vijaganita	...	2	"
21.	Sishupalabadha with Mallinatha	...	10	"
22.	Kiratarjuniya ... Ditto	...	4	"
23.	Kumarasambhava Uttarakhandam	...	8	
24.	A comprehensive Sanscrit Dictionary			
	(In the Press)		60	

Apply to

Pundit Jibananda Vidyasagara, B A.

The 10th April }
1870 } Calcutta Sanskrit College.

नाकिञ्चतश्च ॥१८॥ फलेर्गुह । फलुः । पाटेः पटिः । पाटवतीति पटुः । नम्यतेऽनेव नाकुर्वन्सीकम् । नम्यते इति मधु । जायते इति जडु । ॥ वलेर्गुकृच ॥१९॥ बल संवरणे । बलुः । ॥ शः कित्सन्वच ॥२०॥ इयतेः स्यात्स च कित्सन्वच । शिशुर्बाकः । ॥ यो द्वे च ॥२१॥ वयुरयोऽश्ममेधीवः । सम्बदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्यनित्यस्यर्थम् । ॥ कुर्मश्च ॥२२॥ बहुभुज्यन्तरे विष्णौ बभू नकुलपिङ्गलौ । स्यादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जमुर्हन्ता । पयुः पाकः । ॥ पृमिदिव्यधिपृथिपृथिभ्यः ॥२३॥ ऊः स्यात् । पुरुः । भिनति भिदुर्वन्नम् । ग्रहिष्येति संप्रसारणम् । विरहिषं विष्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कपरे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । घृषुर्दक्षः । ॥ कृप्रोरुह ॥२४॥ करोतीति कुरुः । गुणाति गुरुः । ॥ अपदुस्तुषु स्थः ॥२५॥ सुषामादिषु चेति षत्वम् । अपदु प्रतिक्लृप् । दुहु । सुहु । ॥ रपेरिञोपधायाः ॥२६॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः । ॥ अजिहृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुकृषुकृदीर्घहकाराश्च ॥२७॥ अर्जयति गुणान् ऋषुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्तुः कृपः । पांशुर्ना न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः । बाधते इति बाहुः । बाहुः क्षीपुंसयोर्भुजः । ॥ प्रथिन्नदिभ्रसर्जा संप्रसारणं सलोपश्च ॥२८॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रसृजेः सलोपश्च । पृधुः मृदुः । न्यङ्कादित्वात्कुरवम् । चञ्जति तपसा मृधुः । ॥ लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥२९॥ लघुः । ॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ॥३०॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः । ॥ ऊर्णोतेर्नुलोपश्च ॥३१॥ ऊह सक्थि । ॥ महति ह्रस्वश्च ॥३२॥ ऊह महत् ।

स्थानबल्लेवेति बोध्यम् । 'फारवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे ऽमलया स्त्री' इति मेदिनी ॥—नाकुर्वन्लोकोक्तिमिति । 'वान-ल्लव नाकुव' बल्मीक पुत्रपुसकम्' इत्यमरः ॥—मध्विति । 'मधुधन्त्रे च दैत्ये च मधे उपपरते मधु' इति वृहचन्द्रः । 'मकरन्दस्य मधस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुनपुसकयोर्मधु' इति शाश्वतः । बल संवरण इति दन्त्यो-ज्यादिः । 'बलुः स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । यत्तु उज्ज्वलदत्तेन 'वलेर्गुकृच' इति शोभ्यादित्वात् बल प्राप्ते इत्युपन्यस्त तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'अयं नामावदति वलुवो गृहे' इत्यादौ दन्त्योऽप्यपाठस्य निर्विवादत्वात् ॥—शः कित्—॥ शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः 'आदेच उपदेशे' इत्यात् द्वित्व सन्यत इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपः । शिशुः ॥—यो द्वे च । या प्रापणे ॥—कुर्मश्च । भृज् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्व च । भरतीति बभ्रुः । धरणिकोशस्थमाह बभ्रुरित्यादि 'बभ्रुर्वेदवानरे शूलपाणी च गरुडध्वजे । विशूले नकुले पुंसि पित्रले लभिधेयवत्' इति मेदिनीकोशः ॥—चादन्यतोपीति । अ. कुर्वेति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्येके । अथेति प्रकृतिरसंस्पृष्टेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयादित्यस्ये ॥ पृ पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, निधुषा प्रागल्भ्ये ॥—पुरुरिति । कुप्रत्यये परत 'उदोऽप्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वम् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्-बलोके च नृपभेदपरागयोः' इति मेदिनी । 'विधुः शशाङ्के' इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूत्रे धृषिहृषिभ्यश्चेति पठि-ला इषुर्दक्षः । 'सूर्याभिधानिराहवोऽपि हृषवः' इति केचित् ॥—कृप्रोरुह ॥ उकृन् करणे, गृ शब्दे, आभ्यां कुः स्यादु-कारोन्तादेशश्च । 'उरग्रपरः' । 'कुरुर्नृपान्तरे भुक्ते पुमान् पुमृन्नि नीधृति' इति मेदिनी ॥—अपदुःसु—॥ प्रा गतिः निवृत्तौ ॥—सुषामेत्यादि । एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वातिककृता तु स्थास्थिन्यनुनामित्युपसङ्ख्यातम् । 'अपदुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । वामे प्रतिकृले । एषा त्रयाणा मृगयादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं न्यासकारस्य न समतमिति रक्षितः ॥—अजिहृशि—॥ अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः दृशेः पशिरादेशः केमेस्तुगागमः । अम् रोगे गत्यादां वा अस्य धुगागमः । पशि नाशने सार्त्रो धातुरस्य दीर्घः । यावृ लोडने अस्य ह्रादेशः । षड्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥—अविशेषेणेति । चादिगणे पथिति पठितम् 'पशु इत्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । 'कन्तुः कन्दर्पः कन्तुर्मकराङ्ग' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—पांशुरिति । पठि पशि नाशने चुरादिष्यन्तः ॥—क्षीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरेण 'द्वौ परा द्वयोः । भुजबाहू' इति । परां द्वौ भुजबाहुशब्दां द्वयोः क्षीपुंसयोरिति तदर्थः । अकारान्तोऽप्य-यम् । अत एव 'बाह्वी श्मुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'बाहा भुजे पुमान्मानभेदाश्वशृषवायुषु' इति मेदिन्यां टाबन्तो-ऽप्ययम् ॥—प्रथिन्नदि—॥ प्रथ प्रख्याने, भ्रद मर्दने, भ्रसृज पाके ॥—प्रथते इति । 'पृधुः स्यान्महति त्रिषु । लक्ष्यन्त्यां कृष्णजीरेऽथ पुमान्मौ नृपान्तरे' इति मेदिनी । भ्रदितु शक्यतेऽकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । 'श्रुयुः श्लेके प्रपाते च जमदग्नी पिनाकिनि' इति विश्वः ॥—लङ्घि—॥ लघि लाघि गर्ता, बहि महि वृद्धौ ॥—लघुरिति । 'पृकायां स्त्री लघु स्त्री च शीघ्रे कृष्णागुह्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'लघुरगुह्यं च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवन्कीवम् । शीघ्रे कृष्णागुह्ये च पृष्णागोपयौ श्रियाम्' इति मेदिनी ॥—नृपभेद इति । एतेन 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविष्कार नाम्ना रघुनात्मसंभवम्' इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् ॥—बभ्रुरिति । 'बहुस्तुत्यादिसंख्यासु विपुले लभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥—ऊरुरिति । 'सक्थि कीचे पुमान्कः' इत्यमरः । ऊर्णयते आच्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः ॥—ऊह महदिति

॥ मिथ्येः कश्च ॥ ३३ ॥ क्षिप्यतीति श्लिङ्गमूलः । गततो ज्योतिषः । ॥ आक्षरपरयोः क्षनिगुण्यां षिञ्च ॥ ॥ ३४ ॥ आक्षनतीत्याहुः । परं श्रुतातीति परशुः । शृषोदरादिस्वादकारलोपात्पशुरपि । ॥ हरिमितयोर्दुश्चः ॥ ३५ ॥ दुः गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च ङित् । हरिभिर्दुष्यते हरिदुर्दृशः । मितं द्रवति मितदुः समुद्रः । ॥ शते च ॥ ३६ ॥ शतधा द्रवति शतदुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति दुर्दृशः शाला च । तद्वाङ् दुमः । ॥ खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु ॥ ३७ ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरः कामः क्रूरो मूलैः अश्वः । शङ्कुर्ना कीलशब्दयोः । ॥ पिबतेरित्वं युगागमश्च ॥ ३८ ॥ पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाङ्गि गतावस्मात्कुल्वं नेदीर्वश्च । नीलङ्गुः किमिविशेषः श्रृगालश्च । नीलाङ्कुरिति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । लो सङ्गे अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूलैः । ॥ मृगय्वाद्यश्च ॥ ३९ ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं वातीति मृगयुग्याधः । देवयुर्धामिकः । मित्रयुर्लोक्यात्राभिश्च । आकृतिगणोऽयम् । ॥ मन्दिवाशिमाथिच- तिचङ्ङ्यङ्किम्य उरच् ॥ ४० ॥ मन्दुरा । वाजिशाला । बाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः चक्रुरोरथः । अक्रुरः । खर्जूरदिस्वादक्रुरोऽपि । ॥ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ॥ ४१ ॥ विधुरश्चोरक्षलोः । ॥ मुकुरद्वरौ ॥ ४२ ॥ मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दृ विदारणे धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । दर्दुरस्तोयदे मेके बाध- भाण्डाद्विभेदयोः । दर्दुरा षण्डिकायां स्याद्दामजाले च दर्दुरमिति विधुः । ॥ मन्दुराद्यश्च ॥ ४३ ॥ वरजन्ता निपात्यन्ते । माघतेर्गुक् । मद्रुरो मल्यभेदः । कवृवर्णे । रुगागमः । कर्बुरः श्वतरक्षतोः । बभातेः खर्जुरा-

कर्तरि प्रत्ययः ॥—मिथ्येः—॥ क्षिप आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः ॥—उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं क्षि- प्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥—अक्षरपर । खनु अवधारणे, शृ हिंसायाम् ॥—पशुरपीति । ‘पशुः परशुना सह’ इति विश्वः ॥—हरिमितेति—। दुः गतौ अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यास च ङित् । हरिदुर्दृश इति शरहरिद्रा इत्येके । शतदुर्नदीभेदः । ‘शतद्रुस्तु शितदुः स्यात्’ इत्यमरः ॥—तद्धानिति । वृद्धभां मः ॥—खरुशङ्कु—॥ खनु अ- वधारणे, शकि शङ्कयाम् ॥—काम इत्यादि । खरः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । ‘खरदर्पहरे दैत्ये हये श्वेते तु वाच्यवत्’ इति विश्वव्रिकाण्डवेषौ । शङ्कते अस्मादिति शङ्कुः । ‘शङ्कुः कील गरे शङ्के सख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते’ इति विश्वः ॥—पीयुरिति । ‘पीयुः काले रवौ घोरे’ इति मेदिनी ॥—किमिविशेष इति । ‘नीलङ्गुः किमिजातौ स्याद्भ्रमरालीप्रसूनयोः’ इति विश्वः । ‘नीलङ्गुः स्यात्कर्मौ पुंसि भ्रमराल्यां तु योषिति’ इति मेदि- नीकारः ॥—पाठान्तरमिति । ‘नीलङ्गुरपि नीलङ्गुः’ इति विश्वः । धातोरपीति केचित् । नीलशब्दे उपपदे गमेष्टि- लोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । ‘लिगु चित्ते नपुसकम्’ इति वररुचिः ॥—मृगय्वाद्यश्च ॥ ‘मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि’ इति ‘मृगयुर्गङ्गाणि ह्यधातो गोमायुग्याधयोरपि’ इति विश्वः । देवयुर्वाच्यलिङ्गे स्याद्दामिके लोकयात्रिके’ इति मेदिनी ॥—आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्ठम्भे अस्मात्कुः । ‘पीलुर्गजे दुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः’ इति विश्वः । भाशस्तु शब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिर्गजे तु स्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजहुः । पङ्क्ति गतौ अस्मात्कुः धातोर्द्विद्विध पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥—मन्दिवाशि—। मदि सुत्यादौ, वाश्ट शब्दे, मन्य विलोढने, चते याचने, चङ् इति सीधौ धातुः । अकि लक्षणे ॥—बाशुरा रात्रिरिति । वाश्रयन्ते अस्या- मिति विग्रहः । दाशुरो गर्दभ इत्यन्ये । ‘बाशुरा वाशिताराभ्योः’ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥—चक्रुर इति । ‘चक्रुरः स्यन्दने वृक्षे’ इति मेदिनी । ‘अक्रुरो रक्षिरे लोत्रि पानीयेऽमिनबोद्धिदि’ इति ॥—खर्जूरदित्वादिति । ऊरप्रत्ययोऽपीति भावः । ‘अक्रुरोऽक्रुर एव च’ इति विश्वप्रकाशः ॥—व्यथेः—॥ व्यथ भयसचलनयोरस्मादुरच् कित्स्याद्भातोः संप्रसारणं च । दश- पाथा तु व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्चेति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेश विधाय विधुरोऽनग्निक इत्युदाहृतम् । माधवप्रसादकारा- दिभिरपि तदेवातुसृतं नलेतशुक्लम् । ‘लमेभां विधुरा शावासि’ ‘अथ विद्धा विधुरेणाचिदसा’ इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निर्दिष्टादस्तात् । यदपि माधवेनोक्तं विदिमिदिछिदिरित्यत्र व्यथेः संप्रसारणं चेति वचनात्कुरञ्चि धान्तरूपमिति । तदपि स्थवीयः कुरजिवाधयेकं सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव । कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनैत्यवधेहि । समासान्ता इति सूत्रे श्रुतिपद- मञ्जवोत्सवैवाकलात् । इह व्यथेः किञ्चेत्येवास्तु ‘ग्रहिज्या—’ इत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम् । ग्रहिज्यादिषु व्यधिर्वर्णचतुर्थो न लघमिति निष्कर्षात् ॥—मक्रुर इति । मयि मण्डने अस्मादुरच् नलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुप- धावाः पक्षे उकार इति भावः । ‘मक्रुरो मुकुरोऽपि च’ इति विश्वः । ‘मक्रुरः स्यान्मक्रुरवर्षणे च कुलद्रुमे । कुलालद्रुमे’ इति मेदिनी ॥—धातोर्द्विवचनमिति । केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः । दामजाले चेति यामजालेति पाठा- न्तरम् ॥—मद्रुराद्यश्च ॥ मदी हर्षे । ‘कर्बुर सलिले हेक्षि कर्बुरः पापरक्षयोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्’

विष्वाहुरोऽपि । बन्धुरबन्धुरी स्वातां नम्रसुन्दरयोस्मिन् इति रन्तिदेवः । ॥ कुकुरः । ॥ कुकुरः । ॥ असेरुरन् ॥४५॥ असुरः । प्रज्ञाघण् । आसुरः । ॥ मसेश्च ॥४६॥ पञ्चमे पादे मसेरुप्रति वक्ष्यते । मसुरा मसुरा मीहिप्रभेदे पण्ययोपिति । मसुरा मसुरा वा ना वेद्यामीहिप्रभेदयोः । मसुरी पादरोगे स्वातुपधाने पुनः पुमान् । मसुरमसुरौ च द्वाविति विषयः । ॥ शावशोरासौ ॥४७॥ शु इति आक्षयं । शशुरः । पतिपत्न्योः प्रसूः शशूः शशुरस्तु पिता तवोरित्यमरः । ॥ अविमह्योऽपि च ॥४८॥ अविषः महिषः । ॥ अमेदीर्घश्च ॥४९॥ आमिषं त्वक्षियां मांसे तथा स्याद्रोग्यवस्तुनि । ॥ रुहेर्वृद्धिश्च ॥५०॥ रकुशम्बरौहिषाः । रौहिषो मृग-
भेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः । ॥ तवेर्णिष्टा ॥५१॥ तवेति सोमो धातुः । तविषताविषावग्यौ स्वर्गं च । क्षियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् । ॥ नञि व्ययेः ॥ ॥५२॥ अव्यथिषोऽव्यथसूचयोः । अव्यथिषी धराराभ्योः । ॥ किलेर्बुक् च ॥५३॥ किल्बिषम् । ॥ इषिमदिमु-
विखिदिच्छिदिमिदिमन्दिचन्दिमिदिमिदिमुहिमुचिरुचिरुचिबन्धिधुषिभ्यः किरच् ॥५४॥ इषिरोऽग्निः । मधिरा मुरा । मुदिरः कामुकाभोरिति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । क्षियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विषयः । चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काम्यसम्ययोः । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमि-
त्यन्ये । ॥ अशोर्णिच् ॥५५॥ आशिरो बहिरक्षसोः । ॥ अजिराशिशिराशिलस्थिराफिरस्थविरखिदिराः ॥५६॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । क्षिशिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे हीतलेऽन्यवत् । अथ मोचने उपधाया इत्वं रेकलोपः । प्रत्ययेरेकस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्वास्कायोऽष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् हस्त्वञ्च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् स्त्रीके बुक् इस्त्वञ्च । शिविरम् । ॥ सलि-
कल्यनिमहिमडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥५७॥ सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् ।

इति मेदिनी ॥—**बन्धुरबन्धुराविति** । बन्ध बन्धने ॥—**‘कुकुर इति** । कुक आदाने ‘कुकुरः कुकुरो मतः’ इति हट्चन्म् । कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुसकं इति मेदिनी । अत सातत्यगमने । आदिदीर्घः आतुरः । वा गतिगन्धनयोः । गुगागमः । ‘बाशुरा मृगबन्धिनी’ इत्यादिरपि ज्ञेयम् । असु क्षेपणे ॥—**मसेश्च** ॥ मसी परिणामे । ‘मसुरा मसुरा वा ना वेद्यामीहिप्रभेदयोः । ‘मसुरी पापयोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्’ इति मेदिनी ॥—**शावशोः**—**ना** शु इति कृताकारलोपे आशुशब्दस्तस्मिन्नुपपदे आसौ गम्यमानायाम् अशू न्यासाविसस्याद्गतोरन्यात् । शशुरो दम्पत्योः पिता । ‘पतिपत्न्योः प्रसूः शशूः शशुरस्तु पिता-
तयोः’ इत्यमरः ॥—**अवि**—**अव** रक्षणादौ । मह पूजायाम् ॥—**अविष** इति । राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । ‘तुरीयं धाम महिषो विवर्षि’ । ‘उत माता महिषमन्वचेनत्’ । टित्वान्दीप् । महिषी राजपत्नी । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रौहिषो मृगभेदः । स्याद्रौहिषं च तृण मतम् इति संसारावर्तः ॥—**वेदभाष्यमिति** । ‘इन्द्रो इन्द्रस्य तविषीम्’ । ‘इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरपिन्’ इत्यादिमन्त्रेणैव भावः । वैदिकनिघण्टौ ओजः याज इत्यादिषु बल-
नामसु तविषीशब्दस्य पाठबद्ध्य मूलमिति बोध्यम् । ‘तविषः शोमनाकारे बलेऽव्यथव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गं महोदधौ । तविषी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाक्षने’ इति मेदिनी ॥—**नञि व्ययेः** ॥ व्यथ भयसंचल-
नयोः ॥—**किलेः** ॥ किल शैत्यक्रीडनयोः अस्मादिषु धातुर्व्यागमश्च । ‘किल्बिषं पापयोगयोः । अपराधेऽपि’ इति मेदिनी ॥—**इषिमदि**—**इ** इषु इच्छायाम्, मदी हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर द्वैधीकरणे, भिदिर विदारणे, मदि स्तुत्यादौ चदि आह्लादने, तिम आर्द्रभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्र्ये, मुजु मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर आवरणे, बन्ध बन्धने, शुष शोषणे ॥—**इषिरोऽग्निरिति** । आहार इत्यन्ये । ‘छिदिरः पावके रजौ करवाल्ले परश्वधे’ इति मेदिनी । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये’ इति मेदिनी । ‘चन्दिरोऽनेकपे चन्द्रे’ इति च । ‘तिमिरं ध्वान्तं नेत्राभ्यान्तरे’ इति । ‘मिहिरः सूर्यबुद्धयोः’ इति मेदिनी । ‘मिहिरः कामिमूर्खयोः’ इति च । ‘मुन्दरं रुचिरं चारु’ इत्यमरः । ‘रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुकुमाद्यजोः’ इति मेदिनी । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः । ‘शुषिरं विवरं विलम्’ इत्यमरः ॥—**अशोः**—**ना** अश भोजने ॥—**अजिर**—**अज** गतौ, शश कुतगतौ, छा गतिनिष्ठौ, स्फायी वृद्धौ, खद हिंसायाम् ॥—**अजिर-
मिति** । दशपादीहस्तौ तु ननुपूर्वस्य जीर्यतेर्नृवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् । आशु हुतमजिरं प्रजनीव्य-
मित्यादौ न जीर्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात् ॥—**अङ्गणमिति** । अङ्गेर्लुपि अनादेशः । नकारस्य बाहुलकात् णल-
मित्येके । अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति । ‘अजिरं प्राङ्णे’ इत्येव विषये दङ्गरेऽनिले’ इति मेदिनी । ‘क्षिशिरो ना हिमे न क्षी ऋतुभेदे जडे त्रिषु’ इति च विश्वकोशस्यमाह—**क्षिशिरं स्यादिति** । खदिरो वृक्षभेदः । ‘खदिरी शाकभेदे क्षी ना चन्द्रे दन्तधावने’ इति मेदिनी ॥—**क्षिविरमिति** । वेरतेऽस्मिन् राजबलीनं, ‘निषेधः क्षिविरं क्षण्ये’ इत्यमरः ॥—
सलिकलि—**ल** ल गतौ, कल संख्याने, अल प्राणने, मह पूजायाम्, मडि परिभाषणे, अडि कल्याणे, षडि रज्जायाम्,

कपिकः । भविकः । महिका । दूषोद्ग्रादित्वाग्नेहोमि । अह इति सौत्रो धातुः । मडिकौ धृत्सेवकौ । मण्डिको
 वृत्तः कर्षाणं च । मण्डिको मुनिः । पिण्डिको गणकः । तुण्डिको मुखरः । कोकिलः । भविको भव्यः । बाहुलका-
 कुरिकः । ॥ कमेः पञ्च ॥५८॥ कपिलः । ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥५९॥ गुपिको राजा । तिखिको विद्याकरः ।
 गुडिकं वनम् । ॥ मिथिलादयश्च ॥६०॥ मध्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पयिकः पयिकः । ॥ पयिक-
 ठिकुडिगडिगुडिदिशिभ्य परक् ॥६१॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । कटेरः कृच्छ्रजीवी । कुटेरः पणांसः । बाहुलकाधुक् ।
 गघेरो मेघः । गुघेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः । ॥ कुम्भेर्नलोपञ्च ॥६२॥ कुभेरः । ॥ शदेस्त च ॥६३॥ कवेरः
 साधुः । ॥ मूलेरादयः ॥६४॥ परगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुघेरो गोहा । गुहरो लोहघातकः । गुहरो
 सूर्यः । ॥ कबेरोतच् ॥६५॥ कपोतः पक्षी । ॥ भातेर्द्वचतुः ॥६६॥ भातीति भवान् । ॥ कटिचक्रिभ्या-
 मोरन् ॥६७॥ कठोरः । चकोरः । ॥ किशोरादयश्च ॥६८॥ किम्पूयस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्यलोपः । किशो-
 रोऽन्धभावः । सहोरः साधुः । ॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥६९॥ कपीति निर्देशाचलोपः । कपोलः
 गडोलगण्डोक्तौ गुडकपर्यायी । कडोलः कटुः । पडोलः । ॥ मीनातेरुन् ॥७०॥ मयूरः । ॥ स्यन्देः संप्रसा-
 रणं च ॥७१॥ सिन्दूरम् । ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाचक्रुदिभ्यस्तुन् ॥७२॥ सिनोतीति सेतुः । तितु-
 त्रेति नेदः । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्थचादिः । ज्वरत्वरेत्यृद् । तत्र क्तितीत्युब-
 रेत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः क्रोष्टा । ॥ पः किञ्च ॥७३॥ पिबतीति पितुर्ब्रह्म दिवाकरे ।
 ॥ अर्तेश्च तुः ॥७४॥ अर्तस्तुः स्यात्स च कित् । ऋतुः क्षीपुष्पकालयोः । ॥ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च
 ॥७५॥ पुम्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गण्डर्बे शा-

पिडि सघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम्, कुट कौटिल्ये ॥—कलिल इति । मिश्रो गहनम् । ‘कलिलं गहनं
 समे’ इत्यमरः ॥—महिलेति । ‘महिला फलिनीस्त्रियो’ इति मेदिनी । ‘प्रियङ्गुः फलिनी फली’ इत्यमरः ॥—पृषोदरेति ।
 तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः ‘परमहेलारतोऽप्यपरदारिकः’ इति । परस्य महेलः स्त्री अथ च परमा उत्कृष्टा हेला कीडा
 तत्र रत इत्यर्थः ॥—कमेः—॥ कमु कान्ती । अस्मादिलज्ज पश्चान्तादेशः । ‘कपिला रेणुकायां च शिशुपागोविशेषयोः ।
 पुण्डरीकरीण्यां चौ वर्णभेदे त्रिलिङ्गम् । नानले बाधुदेवे च मुनिभेदे च कुङ्कुरे’ इति मेदिनी । रेणुकेह लताविशेषः ।
 ‘हरेण रेणुका कुन्ती कपिला भस्मगन्धिनी’ इत्यमरात् ॥—गुपादिभ्यः—॥ गुप् रक्षणे, तिज निशाने, गुह्य संवरणे ॥—
 मिथिलादयश्च ॥ मथे विलोडने । अकारस्येव निपातनात् । पथं गतौ ॥—पति—॥ पतल गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुडि
 च, गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने, कुटिघातोरिदित्वात् मुनि प्राप्ते आह—बाहुलकादिति ॥—कुम्भेः—॥
 कुवि आच्छादने । अन्येषामेव कुवतीति कुवेरकथम्बकसम्भः ॥—शदेः—॥ शद् शतने ॥—मूलेरा—॥ मूल प्रति-
 ष्ठायाम्, गुप्त परिवेष्टने, गुह्य संवरणे, सुह वैचित्र्ये ॥—कवे ॥ कबु वणे । ‘कापोतः स्याचित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयोः’ इति
 मेदिनी । ‘कपोतः पक्षिमात्रेऽपि’ इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतचक्षित्व प्रामादिकं । ‘यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति,’ ‘देवाः
 कपोत इषितो यदिच्छन्’ इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानालादित्याहुः ॥—भातेः ॥ भा दीप्तौ ।
 भवानिति सर्वनामशब्दोऽयम् ॥ कटि कृच्छ्रजीवने, चक तप्तौ । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । ‘कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः’
 इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः । किशोरः । सू हिंसायाम् । पट् मर्षणे । ‘किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च
 स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः’ इति मेदिनी ॥—कपिगडि—॥ कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट
 गतौ ॥—कपोल इति । केचित्तु सूत्रे कडि पठन्ति । कडि भेदे । कण्डोलश्चण्डालः । ‘चण्डालिका तु कण्डोलवीणा च-
 ण्डालवल्ली’ इत्यमरः ॥—पटोल इति । पटोल वल्लभेदे नीषधौ ज्योत्स्न्या तु योषिति’ इति मेदिनी । कल्ल शब्दे । बाहु-
 लकादतोऽप्योलच् । ‘कल्लोः पुंसि ह्येष स्यान्महत्सुर्मिषु वारिणः’ इति मेदिनी ॥—स्यन्देः—॥ स्यन्द प्रलवणे । ‘सिन्दूर-
 स्वरभेदे स्यात्सिन्दूर रक्तचूर्णे’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—सितनि—॥ शिष्य वन्धने, तनु विस्तारे, गम्ल गतौ,
 मसी परिणामे, पच सेचने, अव रक्षणादौ, दुष्पाच धारणपोषयोः, कुक्ष आकाशे, । ‘सितुनोली कुमारके’ इति मेदिनी ।
 ‘सितुराली स्त्रियां पुमान्’ इत्यमरः । ‘सूत्राणि कटितन्तवः’ इत्यमरः । ‘मण्डं दधिमव मस्तु’ इति च । ‘धातुर्ना नेन्द्रिये
 त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्वैरिकेऽस्मिन् च’ इति मेदिनी । ‘श्लेष्मादिरसर-
 क्कादिमहाभूतानि तद्गुणः । इन्द्रियाण्यस्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः’ इत्यमरः ॥—पः किञ्च ॥ पा पाने अस्मात्तुन्
 स च कित् कित्वात् ‘पुमास्या’ इतीलम् ॥—अर्तेश्च तुः ॥ ऋ गतौ । तुनि प्रकृते अन्तोदात्तायै तुः कियते । ‘ऋतुना
 यज्ञं य ऋतुर्जनीनाम्’ इत्यादि । ‘ऋतुर्वर्षादिषट्पञ्च च । आर्तवे प्राप्ति च पुमान्’ इति मेदिनी । ‘ऋतुः क्षीकुक्षुवेऽपि च’
 इत्यमरः ॥—कमिमनि—॥ कमु कान्ती, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, नै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ । कमि-
 शब्दं प्रपञ्चार्थम् । ‘अजिह्वसि’ इत्यादिना कुप्रलये तुकि सिद्धलात् ॥—मन्तुरिति । ‘मन्तुः पुंसपराधेऽपि मनुष्येऽपि

वनेऽपि च । मातुरादिलः । बातुराव्यकाकयोः । रक्षति ह्रीषे । हेतुः कारणम् । ॥ चायः किः ॥ ७७६ ॥ केतुर्न-
पताकयोः । ॥ आभ्रोतोर्हस्वश्च ॥ ७७७ ॥ अनुः शरीरम् । ॥ वसेस्तुम् ॥ ७७८ ॥ वस्तु । ॥ अगारे गिञ् ॥ ७७९ ॥
वेत्स्मर्त्वास्तुरक्षिषाम् । ॥ कृञ् कतुः ॥ ७८० ॥ कतुर्गणः । ॥ एधिवहोश्च तुः ॥ ७८१ ॥ एधतुः दुस्मः । ॥
गुरनङ्गम् । ॥ जीवेरातुः ॥ ७८२ ॥ जीवातुरक्षिणां जके जीविते जीवनौषधे । ॥ आतुकन् वृद्धिश्च ॥ ७८३ ॥ जी-
वेतित्येव । जैवातुकस्त्विन्दुमिषगायुष्मस्तु हृषीषके । ॥ कृषिचमितनिघनिसार्जिसर्जिभ्य ऊः ॥ ७८४ ॥ कर्-
पुंसि करीषाग्नौ कर्पुर्नद्यां क्षियां मता । चम्पूः । तन्मूः । शम्पूः । सर्जं सर्जने । सर्जर्वणिङ् । सर्जं व्यवधे । सर्ज-
पामा । ॥ मृजेर्गुणश्च ॥ ७८५ ॥ मर्जः शुद्धिकृत् । ॥ वहो धश्च ॥ ७८६ ॥ वधूर्जायास्तुपाशुषु । ॥ कषेइश्च ॥
॥ ७८७ ॥ कषः पामा । ॥ गित्कसिपद्यतेः ॥ ७८८ ॥ कासूः शक्तिः । पादूक्षरणधारिणी । आरूः पिङ्गकः । ॥ अणो
उङ् ॥ ७८९ ॥ आहूर्जलवृषद्वयम् । ॥ नञि लम्बेनेलोपश्च ॥ ७९० ॥ तुम्ब्यलावृक्से समे इत्यमरः । ॥ के अ
एदङ् चास्त्य ॥ ७९१ ॥ कश्चदे उपपदे कृणातेरूः स्यादेरु आदेशः । कशेरुस्तुणकन्दे स्त्री । बाहुलकातुप्रत्यये कशेरुः
ह्रीषे पुंसि च । ॥ ओ दुद् च ॥ ७९२ ॥ ततरेरूः स्यात्तल दुद् । तर्दः स्याद्वाहस्तकः । ॥ दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥
॥ ७९३ ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दः कुष्ठप्रभेदः । ॥ नृतिशृङ्घ्योः कूः ॥ ७९४ ॥ नृत्तर्तकः । शृङ्घ्रपानम् ।
॥ ऋतेरम् च ॥ ७९५ ॥ ऋतिः सौम्रो धातुः । ततः क्रमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च । ॥ अन्दूहम्भूज-
म्भूकफोल्ककन्धूदिधिषुः ॥ ७९६ ॥ एते कृप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दमी ग्रन्थे । निपातनाशुम् ।
हम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादिलेके । हम्भूः । ॥ जनेर्बुक् ॥ ७९७ ॥ जम्भूः । जम्भदन्तेऽस्येलेके । बाहुल-

प्रजापतौ' इति मेदिनी । 'गातुर्नां कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी । 'भातुर्नां किरणे सूर्ये' इति ॥—
चायः किः ॥ चाय् पूजानिश्चामनयोः । अस्मात्पुत्रांतोः किरादेशश्च । 'केतुर्नां रुक्पताकाविप्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति
मेदिनी ॥—आभ्रोतोः—आपू व्याप्तौ ॥—अनुः शरीरमिति । अभिलषितार्थश्चाप्तव्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाच-
कस्याप्तोर्थाशब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥—चसेः—॥ वस निवासे ॥—कृञ्—॥ डुकृञ् करणे । कतोः
किञ्चाहुणाभावे चणादेशः । 'कतुर्गणैमुनी पुंसि' इति मेदिनी ॥—एधिवहोश्च तुः ॥ एध वृद्धौ, वह प्रापणे,
चित्वादान्तोदात्तः । 'स्योनं पत्ये बहुतु कृणुष्व' । 'बहुतुः पथिके वृषभे पुमान्' इति मेदिनी ॥—जीवेः ॥ जीव प्राणधारणे ॥
—आतुकन् ॥ 'जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्यतोऽग्निषु' इति मेदिनी ॥—कृषिचमि ॥ कृष विलेखने, चमु
अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये, रभसकोशस्थमाह—कर्पूः पुंसीत्यादि ॥ 'कर्पू पुमान् करीषाग्नौ क्षियां कुल्याल्पघातयोः'
इति मेदिनी । 'चम्पूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' इति मेदिनी । 'क्षियां स्मृतस्तुस्तन्' इत्यमरः । 'सर्जर्व-
णिजि विद्युति । क्षियां स्वर्गे विषयी रुद्रे' इति मेदिनी ॥ 'खर्जूः कीटान्तरे वृत्तौ', 'खर्जूरीपादपे कण्व्याम्' इति च ॥—
मृजेः—॥ मृज् शुद्धौ । अस्माद् स्यादृक्षपवादो गुणश्च । 'मर्जः स्त्री शुद्धौ धावकेऽति च' इति मेदिनी ॥—वहो धश्च ॥
वह प्रापणे । 'वधूः क्षुपा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनामु च' इति विश्व । 'पृक्का महिला च वधूः' इति त्रिकाण्शेषः ॥—
कषेइश्च ॥ कषशेषेति दण्डके हिंसायैऽस्माद् स्याच्छ्रान्तादेशः । 'कषकृतां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—
गित्कसि—॥ कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ, 'कासुर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे क्षियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः
शक्त्यायुधे रजि । वृद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥—अणो उङ् ॥ अण दण्डके शब्दार्थः । अस्माद् स्यात्स च
गित् । इषान्तादेशः ॥—नञि लम्बेः—॥ लवि अवससने । न लम्बते जले इत्यलाङ् ॥—केश्च—॥ शृ हिंसायाम् ॥—
ओ दुद् च ॥ तू प्रव्रनतरणयोः ॥—तर्दुरिति । 'नेदृशि' इति नेद । वरमनादाविति परिगणन तु बाहुलकाभाप्रीयते
इत्याहुः । केचित्तु इडभावाय त्रौ दुक् चेति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं
यस्मात् तदपि भवतीत्येव चकारवलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥—दरिद्रातेः—॥ दरिद्रा दुर्गती ॥—इश्च
आश्चेति । भोजदेवस्तु र्यालोप इति रेफादिकं पद छिला द्वेषा व्याख्यतवान् । रिश्च आश्चेति व्याख्याने ददुः रश्च इश्च आ-
श्चेति व्याख्याने तु 'अन्यबाधे अन्यसदृशस्येति' द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्देरिति मृगश्वार्दिलात्कुप्रत्यये दर्दुरित्यन्ये । 'द-
र्दुणो ददुरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थं चलारि रूपाणि ॥—नृति—॥ नृती गात्रविक्षेपे, शृषु शब्दकुल्यायाम् ॥—अन्दूहम्भूज-
अदि बन्धने । नृतिशृङ्घ्योः कुरित्शत्रादिप्रहणं न कृतं वैकिञ्चार्थमित्याहुः । ला आदने कफपूर्वः । दुषाम् धारणादौ
कर्कपूर्यः । षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः पलं च ॥—अन्दूर्बन्धनमिति । 'अन्दूः क्षियां स्याभिगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति
मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनिगडे' इत्यमरः । संज्ञायां कन् ६ 'केणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु अम गतौ अस्य दुक् । अन्दुर्दुदिरिति
व्याचक्षुः ॥—दमी ग्रन्थ इति । तुषादिरयम् । दमर्तुति हम्भूः संदर्भकर्तृत्वार्थः । कषक इत्यन्ये । कैवटमताशुर्वेचिनास्त्र
रूपाणि इद्वदित्युक्तम् । माषवादस्तु रश्चकन्दे उपपदे मुषः कृप्रत्ययः । उपपदस्य दवादेवो निपास्यते । वङ्गा रश्चार्थकं
दधिति नान्तमव्ययमुपपदम् । हम्भूस्तु सर्वैः कपिर्बेति, व्याख्याय 'हम्भूकर' इति यमि वर्षाद्व्याप्यमस्येत्याहुः ॥—

कामरूपोऽपि । अम्बुः । कर्कं कासि ककेलः श्लेष्मासकः । विपातमादेत्वद् । कर्कं दधाति कर्कम्पूर्ववरी । विपातवाचुश्च । विधिं धैवं सति लज्जतीति दिधिष्ः पुनर्भूः । केचित्तु अम्बुः कर्कजम्बुः इति पठन्ति । इत्थं गच्छेद्ये इत्थंः सर्प-
जातिः । ॥ कमेर्बुक् ॥९८॥ कम्बुः परद्रव्यापहारी । ॥ सुप्रोक्तः ॥९९॥ मरुः । गरुडः । ॥ श्रो सुट्
च ॥१००॥ गिरतेरतिस्तस्य च सुट् । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषम् । ॥ हृषेदलच् ॥१०१॥ हर्षुको मृगकामिनोः ।
बाहुलकाद्यतोः । चटुलं शोभनम् । ॥ हृस्वरुहियुषिभ्य इति ॥१०२॥ हरितकुम्भिवर्णं च तृणवाजिविशेषयोः ।
सरिषदी । रोहितं मृगविशेषस्य स्त्री । युष इति सौमो धातुः । अइयस्य रोहित् । पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ।
॥ ताडेर्यलुक् च ॥१०३॥ ताडयतीति तडित् । ॥ शमेर्दः ॥१०४॥ बाहुलकादित्संज्ञा एवादेश इह च न ।
शब्दः स्वात्पुंसि गोपतौ । शण्डः स्त्रीवः । ॥ कमेरठः ॥१०५॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक-
मिति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥१०६॥ रामठं हिंयु । ॥ शमेः स्त्रः ॥१०७॥ शङ्कः । ॥ कणे-
ष्टः ॥१०८॥ कण्ठः । ॥ कलस्तृप्श्च ॥१०९॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चातृफतेः । तृपला लता । त्रिफला तु फलत्रिके ।
॥ शपेर्बश्च ॥११०॥ शबलः । ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥१११॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः ।
॥ कमेर्बुक् ॥११२॥ कम्बलः । मुस लण्डने मुसलम् । ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥११३॥ लाङ्गलम् । ॥ कुटिकाशि-

ह्रस्वोऽपीति । अत एव विक्रमादिलेखोक्तं 'तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति । केचित्तु 'परिणतजम्बुफलोप-
भोगइष्ट' इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तले साधकलेनोदाजदुस्तम् । 'इको ह्रस्वोऽयं' इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण
गतार्थलात् ॥—दिधिमिति । केचित्तु दधातेरित् द्विल्ल पुक् च निपालते दधात्वात्सौ दिधिषूरित्साहुः ॥—पुनर्भूरिति । 'पुन-
र्भूदिधिषूरुडा द्विः' इत्यमरः । द्विरुडा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः । उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह—केचित्स्त्विति । एतच्च कैयटमा-
धवादित्प्रत्ययविरुद्धम् । अत इव इत्थम् स्त्री सर्पचक्रयोः' इति मान्ते मेदिनी ॥—सुप्रो—॥ सुट् प्राणत्यागे, गृ निगरेणे, आ-
भ्यामुरितीकारस्तकारस्येत्संज्ञापत्रिणापार्थः ॥—मरुदिति । प्रज्ञादिलादणि मास्तोऽपि । मरुतशब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा
च विक्रमादिल्लकोशः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मास्तो मरुत्' इति । 'कोयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतम्' इति कवि-
राजश्लोकेऽनुपपत्तिं मला दाक्षिणात्यपवन इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदक्षान इति वर्णविवेकः ॥—गरुदिति । यवादिरव्यं
तेनास्मात्परस्य मनुषो मस्य 'क्षयः' इत्यनेन बलं न । गरुत्मान् ॥—गर्मुदिति । 'गर्मुत्सौ स्वर्णलतयोः' इति मेदिनी ॥—
हृषे—॥ हृष तुष्टी ॥—चटतेरिति । चटं वर्षावरणयोः ॥—हृस्व—॥ हृस्व हरेणे, स गतौ, रुह बीजजन्मनि । विश्वको-
शस्यमाह—हरिदिति । 'हरिदिविधिं श्रिया पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अश्रियां स्यात्तुणे च' इति मेदिनी ॥—हृश्यस्येति ।
एतेन 'गतं रोहिद्व्रता रिरमयिपुमृदयस्य वपुषा—' इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्क'
इति मेदिनी ॥—ताडेः—॥—तड आधाते ष्यन्तः । 'तडित्सादामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—शमेः—॥ शम उपशमने ।
—बाहुलकादिति । यद्यपि 'नेड्वशि कृति' इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धलादिदृक् नेलेतदद्युक्तं तथापि नेड्वरमनादाविति
परिगणनाद्बहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः । 'शण्डः स्वात्पुंसि गोपतां । आरुष्टाण्डे वर्षवरे दृतीयप्रकृतावपि'
इति मेदिनी ॥—कमेः ॥ कमु कान्तां । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसके' इति मेदिनी ॥—जरठ इति । जू
वयोहानां । 'जरठः कठिने पाण्डं कर्कशेष्वनिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती ॥—
रमेः ॥ रम क्रीडायाम् ॥—शमेः ॥ शम उपशमने । 'शङ्को निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्कः कम्बौ न
योषिन्ना भाळास्थि निधिमिन्नले' इति मेदिनी ॥—कणेः—॥ 'कण्डो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—
कल—॥ टप प्रीणनं ॥—फलत्रिक इति । 'त्रिपला त्रिफला च सा' इति विश्वः । त्रिफला शब्दयमानार्थस्तृफलाशब्द
इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः ॥—शपेः—॥ शप आक्रोशे ॥—वृषादिभ्यः ॥ वृषु सेचने, पल गतौ, स गतौ, तु लूव-
नतरणयोः । 'श्रद्धाधावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शर्द' इति हेमचन्द्रः । 'पललं तिलचूर्णं च पिके
मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । कलप्रत्ययस्य कित्वादाह—बाहुलकादिति ॥ 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽयोदा-
रावक्रबोक्षिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलव्यन्ते घनाव्यन्ते कलिद्रुमाः । न शमी न च पुत्रागा अस्मिन्संसारकानने'
इत्यभिपुक्तप्रयोगः ॥—कमेः—॥ कमु कान्तां । अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुपपज्यत इति बुक् । 'कम्बलो
नागराजे स्वात्साम्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासदे सलिले तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोऽपे च पुषपुंस-
कयोः श्रियाम् । तालमूल्यामावुषणीं रुहगोधिकयोरापि' इति मेदिनी । मृधन्यमध्योऽप्यवमिति वर्णदेशना । मुस लण्डन
इति धातोर्दन्त्यन्तेषु मृधन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितलात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालमध्यमज्जाहुः । अत एव 'मु-
सलो नपुंसकेपि च' इति विश्वकोशे मुखलोऽपि चेति पाठान्तरम् ॥—लङ्गेः ॥ लङि गतावस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादि-
कलप्रत्ययवृद्धिर्लङ्गे, शपः । एषममेऽपि । मुत्रागमो बाहुलकादेव ॥—कुटिकाशि—॥ कुट कौटिल्ये, कश्च गतिशालनयोः,

कौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद् ॥११४॥ इदमलः । कुवेरपि । कुवमलः । कवमलम् । बाहुलकाहुणः । कोमलम् ।
 ॥ सृजेदिलोपञ्च ॥११५॥ मलम् । ॥ चुपेरञ्चोपधायाः ॥११६॥ चपलम् । ॥ शकिशम्भोर्निच् ॥११७॥
 शकलम् । शमलम् । ॥ छो गुक् ह्रस्वञ्च ॥११८॥ छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छागलः । ॥ अमन्ताडुः ॥११९॥
 दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डमिच्छहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्यादि-
 रित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः । ॥ कादिभ्यः कित् ॥१२०॥ कवर्गोन्मो-
 ङः कित्त्वात् कुण्डम् काण्डम् । गुक् । गुलः । गुण अमणे । गुण्डो अमरः । ॥ स्थाचतिमृजेरालञ्चालजा-
 लीयञ्चः ॥१२१॥ तिष्ठेरालञ् । स्थालम् स्थाली । चतेवार्लञ् । चत्वालः । मृजेरालीयञ् । मार्जालीयो विद्यालः ।
 ॥ पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥१२२॥ पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादिणि चण्डालोऽपीलके । ॥ तमिचिदिशि-

कु शब्दे, अस्मात्कल प्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह—बाहुलकादिति । ‘कोमल मुदुल मुद्’ । बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः ।
 तथैवा कुस श्लेषेण । दन्त्यान्तोऽयम् । बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि गुणः । कोशलः कोसलो वा देशविशेषः । ‘वृद्धे-
 स्कोसल्य’ इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव साम्प्रदायिकः । सव सवन्धे, शप च । सवल शवल । ‘शंवलोऽञ्जी संवलवत्
 क्लृपाये च मत्सरे’ इति मेदिनी । कदि आह्वाने नलोपः । गारादिलान्डीधि कदली । ‘मन्दान्दोलितकपूर्कदलीदल-
 संज्ञया । विश्रमाय भ्रमापन्नानाह्वयन्तीमिवाध्वगान्’ इति काशीयण्डम् । अजादेराकृतिगणलाघावपि ‘कदलाकदली पृथ्वां
 कदली कदली पुनः । रम्भाश्लोऽय कदली पताकामृगभेदयोः । कदली बिम्बिकाया च’ इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो
 बाहुः । ‘कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुसके’ इति मेदिनी । कमु कान्तौ । ‘कमल सलिले
 ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरञ्जियोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । मडि भूषायाम् । ‘मण्डलं
 परिचौ कोटे देशे द्वादशराजके’ इति मेदिनी । ‘कोटो मण्डलकम्’ इत्यमरः । ‘बिम्बोऽञ्जी मण्डल त्रिषु’ इति च ॥—
 मृजेः—॥ मृज् शुद्धौ । ‘मलोऽञ्जी पापविदिक्रिदे कृपणे लमिबेयवत्’ इति मेदिनी ॥—चुपेः—॥ तुप मन्दायां गती ।
 ‘चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला वित्युत्थली पिण्णलीगु च । नपुंसके तु श्रीष स्याद्वाच्यवत्तरले
 चले’ इति मेदिनी ॥—शकिशम्भोः—॥ शकु शकौ, शम उपशमने शकल खण्डे रोहितादीना लचि च तद्योगात् ।
 शकली मत्स्यः मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्, ‘शकल लचि खण्डे स्याद्वागवस्तुनि वल्कले’ इति मेदिनी ॥—
 छो गुक् ॥ छो छेदने । ‘छगल नीलवस्त्रे ना छागे श्री वृद्धदारके’ इति मेदिनी ॥—अमन्ताडुः ॥ नमिति प्रत्याहारः ।
 दण्ड उपशमने, रसु क्रीडायाम्, खनु अवदारणे, मन ज्ञाने, वन समर्त्ता, अम गत्यादिषु, षण् दाने, गम्यते गती, चण
 शने, पण व्यवहारे स्तुतौ च । काशिकाया तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युरित्युक्तम् । जम् प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः ।
 अष्टाधाट्यां तस्य विषयाभावात् ॥—दण्ड इति । बाहुलकात् ‘वुट्’ इति नन्तंज्ञा । ‘दण्डोऽञ्जी लण्डोऽपि स्यात्’ इत्यमरः ।
 ‘रण्डा मूषकपण्यां च विधवाया च योषिति । खण्डोऽञ्जी शकले नेष्टुविकारमणभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गले शकभेदे क्लीब
 तु मस्तुनि । चण्डा तु पाशुलाया स्त्री त्रिषु हस्तादिर्वाजिते’ । अमन्त सप्रयोग यान्ति अनेनेति अण्डः
 भाष्यवचनः । ‘षण्डः पद्यादिपराधते न स्त्री स्यात् गोपतां पुमान्’ । शडि रुज्यायाम् अस्मात् षणि शण्डशब्दः
 तालव्यादिरपि संधाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह ॥—तालव्यादिरित्यपरे इति । ‘गण्डः स्यात्पुंसि
 चङ्गिनि । चिह्नवीरकापालेषु हयभूषणवुद्धे । चण्डो ना तन्तिर्णवृद्धे यमकिरदैल्योः । चण्डी कात्यायनी देव्यां
 हिसा कोपनयोषितोः । पण्डः षण्डे विधि स्त्री स्यात्’ इति मेदिनी ॥—फण्ड इति । फण गता फण्डः । प्रज्ञादित्वा-
 द्ध फण्डमुदरम् ॥—कादिभ्यः कित् ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥—कुण्डमिति । इह कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुसारमेव
 लिखन्ति तत्तु प्रमादकृतम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । इत्य कित्त्वात् गुणः । ‘अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः—’ इति दीर्घस्तु न भवति
 बाहुलकात्सत्वापूर्वकविबेरनिलत्वाद्देश्याहः । ‘कुण्डमन्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली जारात्पतितवनीश्वरे
 पुमान् । पिठरे तु न ना’ इति मेदिनी । ‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरे गोलकः’ इत्यमरः ॥—काण्डमिति । कमु
 कान्तौ । ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घः । ‘काण्डोऽञ्जी दण्डाणां वर्णवर्णवसरवारिः’ इत्यमरः । अर्वाह कुत्तितः । अत एव काण्ड
 शब्दे तत्सकन्धे बाणोऽवसरनीरयोः । कुलिते वृक्षनिष्ठादीश्वन्दे रहसि न क्रियाम्’ इति मेदिनी । गुह्र अव्यक्ते शब्दे ।
 ‘गुहो गोलेष्टुपाकयोः’ इत्यमरः । गुहा लुही वदत्तेशा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारित्वात् । ‘गुडः स्याद्गोलके ह-
 स्तिप्रसाहेष्टुविकारयोः । गुहा लुहा च कथिता गुहिकायां च योषिति’ इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा
 जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥—स्थाचति—॥ अगतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृज् शुद्धौ, लवा सिद्धे आलञ् आकाराभिन्य-
 प्रयोजनः । चित्सरं बाधित्वा पक्षे आयुदात्तात्पथिमिलेके । ‘स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पादलेखयोः’ इति मेदिनी ।
 ‘चत्वाली यज्ञकुण्डे स्याद्भवे च’ इति विश्वः । ‘मार्जालीयः स्तुतः शूद्र विद्याले कावचोचने’ इति मेदिनी ॥—पतिचण्डि ॥
 पल्ल गती, चङि कोपे । पतन्यलिखनभेदेति पातालम् । उपधाहृदिः । ‘अबोधुवनपाताकं वक्षिष्य रसातलम्’ इत्यमरः ।

विशिष्टाणि कुलिकपिपलपिपल्लिभ्यः कालन् ॥१२३॥ तमाळः । विशालः । विशालः । सुषाळम् । कुषाळः ।
 कषाळम् । पषाळम् । पषाळाः । ॥ पतेरङ्गञ्च पक्षिणि ॥१२४॥ पतङ्गः । ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥१२५॥ तरङ्गः ।
 कषाळम् । ॥ विडादिभ्यः कित् ॥१२६॥ विडङ्गः । सुवङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । ॥ सूवृजोर्बुद्धिश्च ॥
 ॥१२७॥ सारङ्गः । वारङ्गः सन्नदिसुहिः । ॥ गन् गम्यद्योः ॥१२८॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडासः । ॥ छाप्स्वडि-
 भ्यः कित् ॥१२९॥ छागः । एगः । खङ्गः । बाहुलकात् पिट् अनादरे गन्तत्वाभावश्च । पिङ्गः तरलः । विहरगणस्य
 सर्वत्रमेवमेकेति भावः । ॥ भृञ्जः किञ्चुद् च ॥१३०॥ भृञ्जो कन् कित्सात्स्य नुद् च । भृङ्गाः पित्रादिभ्यश्चादाः
 ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥१३१॥ शृङ्गम् । ॥ गण् शकुनौ ॥१३२॥ नुद् चेल्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । ॥ मुदिप्रोगेभ्यौ ॥
 ॥१३३॥ मुङ्गः । गर्गः । ॥ अण्डन् कृस्वभृवृजः ॥१३४॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो
 मुल्लरोगः । ॥ शृद्भृमसोऽडिः ॥१३५॥ शरत् । द्रवृद्वचकूलयोः । भसजघनम् । ॥ ण्णातेः घृग् ह्रस्वश्च ॥

‘पातालं नागलोके स्याद्विरे वडवानले’ इति मेदिनी ॥—चण्डाल इति । इदित्वाद्युमि अदुपपत्ताभावात् वृद्धिः । मा-
 धवेन तु पतिचण्डिभ्यामालभिति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्वृद्धिमुक्त्वा वृद्धयर्थमालभिति केषाचित्पठे तु च-
 ण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादित्युक्तं तदतिरमसात् ॥—एकेति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवरङ्गकर्मारनिषादचण्डा-
 लमित्रादिभ्यश्चलन्दसीति चण्डालात्स्वार्थे ण विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥—तमिविशि—॥
 तमु कान्नायाम् । विश्व प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्थाने, कपि चलने, निंदशात्रलोपः । पळ गतौ,
 पचि विसारे । ‘तमालस्तिलके खरे ना पिच्छं वरुणद्रुमे’ इति मेदिनी । ‘विशाला विन्दवारुण्यामुजयिन्यां तु घोषिति ।
 वृषवृक्षभिदोः पुंसि प्रयुजेऽप्यभिवचयत्’ इति मेदिनी । ‘विडालो नेत्रपिण्डे स्यात्पददशके पुमान्’ इति मेदिनी । ‘भोदु-
 विडालो मार्जारो वृषदशक आष्टुमुग्’ इत्यमरः । ‘मृणालं नलदे क्लीव पुंनपुंसकयोर्बोते’ इति मेदिनी । ‘कुलालः ककुने
 कुम्भकारे क्ली त्वजानन्तरे’ इति च मेदिनी । ‘कुलालो घृकपक्षिणि । कुकमे कुम्भकारे च’ इति हेमचन्द्रः । ‘रूपालोऽङ्गी
 शिरोस्थिनि स्यात् । घटादेः शकले व्रजे’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशः । ‘पशाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रिया पुंभूमि नीवृति’ इति
 मेदिनी । बाहुलकात् इत्येतरपि कालन् । ‘आदेच उपदेशे-’ इत्याल शाला । शल चलने अस्मात् पचि शाला । ‘से-
 नासुराच्छायाशालानिशानाम्’ इति निपातनास्त्रीत्वमिति न्यासः । ‘शाला ह्रस्वश्चशाखाया गृह्णैर्ह्रस्वदेशयोः । ना ऋषे’
 इति मेदिनी ॥—पतेरङ्गञ्च ॥ पल्ल गतौ । पक्षिणीत्युपलक्षणम् । ‘पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीव सूते’
 इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥—तरत्या—॥ तृ प्लवनतरणयोः । लृष् छेदने । तरङ्ग ऊर्मि । ‘तरङ्गस्तुरगादीना-
 मुत्फाले वल्लभद्रयोः’ इति विश्वः । ‘लवहे देवकुसुमे’ आकृतिगणोऽयम् ॥—विडादिभ्यः ॥ विड आक्रोशे, मृद क्षोदे, कृ वि-
 क्षेपे, एन्वोऽङ्ग कित्स्यात् । विडङ्ग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । ‘विडङ्गः कृमिसघने विडङ्गो नागरेऽन्यवत्’ इति
 विश्वः । ‘विडङ्गिष्णुभिर्ज्ञे स्यात् कृमिषे पुनपुसकम्’ इति मेदिनी । ‘मृदङ्गः पट्टे घोषे’ इति च । कुरङ्गो खगविशेषः ॥—
 बाहुलकादुत्वं चेति । कुर शब्दे इत्यस्मादङ्गञ्च तस्य कित्त्वेन गुणाभाव इत्यने ॥—सूवृजोः—॥ घ गतौ । इङ् वरणे ।
 ‘सारङ्गः पुंसि हरिरे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ इति मेदिनी । बाहुलकात् नृ नये । ‘अथ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यम-
 प्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—गन् गम्—॥ गम्ल गतौ, अद भक्षणे, बाहुलकादम गत्यादिषु । अस्मा-
 दपि गन् । ‘अङ्ग गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके’ । ‘अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्ग सवोधनेऽन्ययम्’ इति विश्वः । ‘अङ्ग-
 गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूमि नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके’ इति मेदिनी ॥—छापू—॥ छो छेदने, पूह
 पवने, खड भेदने । छायते छिद्यते यज्ञार्थभाति छाग । पूचते मुखमनेति पूगः । ‘पूगस्तु ऋभुके वृन्दे’ इति मेदिनी ।
 ‘खङ्गो गण्डकश्टे स्यात् निक्षिपे गण्डकेऽपि च’ इति शब्दतरङ्गिणी । ‘खङ्गो गण्डकश्टासिबुद्धेदेपु गण्डके’ इति मेदिनी ॥
 —भृञ्जः—॥ ड्रुष्टञ् धारणपोषणयोः । कदिल्यनुवर्तनात्किङ्कहणमिह स्पर्थायम् । ‘भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्ग-
 राजे पुंसि भृङ्ग गुडलचि’ इति मेदिनी ॥—शृणातेः—॥ शृ हिंसायामस्माद्रन् धातोर्ह्रस्वं प्रत्ययश्च तु कित्वं नुद् च ।
 ‘शृङ्गं प्रमुखे शिखरे चिदे क्रीडाम्युयञ्चके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्तात्कर्षशीर्षके । स्त्रीविषाया खण्णीनीभेदयोर्ह्र-
 वशीषधौ’ इति मेदिनी । ‘शृङ्ग विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयञ्चके । मीनौषविषुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते’ इत्युत्पलि-
 नीकोशः ॥—गण् शकुनौ ॥ शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुद् ‘अचो ङिति’ इति धातोर्बुद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी ।
 शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥—मुदिप्रोः ॥ मुद हर्षे, गृ निगरणे, आभ्या यथासंख्य गम्भिर् इत्येतौ स्तः ।
 मुङ्गः सख्यभेदः । गणं मुनिविशेषः ॥—अण्डन् ॥ ड्रुष्टञ् करणै, घ गतौ, भृञ् भरणे, वृञ् वरणे । ‘करणो मधुकोशासिका-
 रण्डेषु दलाटके’ इति मेदिनी । ‘वरण्डोऽन्यन्तरावेदौ समुपमुपारोगयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् तृ प्लवनतरण-
 योरपि । ‘तरण्डो वशिशीसूत्रवृद्धकाशादिके प्लवे’ इति मेदिनी ॥—शृद्भृ ॥ शृ हिंसायाम्, इ विदारणे, भस भर्त्स-
 नदीत्योः । ‘शरत् क्ली वस्त्ररे ऋतौ । दस्त्रिषां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि । भसद् क्ली भास्वरे योनौ’ इति मेदिनी । उवे

॥१३६॥ एवम् । ॥ स्तुतिनिमित्तमित्यो दिव् ॥१३७॥ त्वद् । त्व् । त्व् । सर्वादयः । ॥ एतेस्तुद् क ॥
 ॥१३८॥ एवम् । ॥ सतेरटिः ॥१३९॥ सरद स्वाहात्मने षयोः । वेवभाभ्ये तु षामिः कृत्वातुमिति क्त्वेन सप्तम्यो
 षडुभक्षिकाम् इति व्याख्यातम् । ॥ लङ्गेर्नलोपश्च ॥१४०॥ कषद बायुः । ॥ पारयतेरजिः ॥१४१॥ पारस्
 सुवर्णम् । ॥ प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥१४२॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ भियः पुक् ह्रस्वश्च
 ॥१४३॥ भिषक् । ॥ युष्यसिभ्यां मदिक् ॥१४४॥ युष सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ।
 ॥ अतिस्तुलुहृष्टपृक्षिभुमायावापादियक्षिनीभ्यो मन् ॥१४५॥ एभ्यश्चतुर्वचस्यो मन् । अर्मन्मरोगः ।
 सोमः सङ्गतः । सोमः । होमः । समो गमनम् । घर्मः । क्षेमः कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाघणि क्षीमं च । भाम आ-
 दिव्यः । यामः । वामः शोभनदृष्टयोः । पञ्चम् । बक्ष पूजाधाम् । बक्षो रोगराजः । नेमः । ॥ जहातेः सन्वदालो-
 पश्च ॥१४६॥ जिह्वः कुटिलमन्दयोः । ॥ अवतेष्टिलोपश्च ॥१४७॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा
 विदित्वेव ब्रूयात् । ज्वरत्वेरेति कठौ । तपोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तत्र । तेषामसत्कार्यत्वात् ।
 वस्तुस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । ॥ प्रसेरा च ॥१४८॥ ग्रामः । ॥ अघिसिधिसिधुषिभ्यः
 कित् ॥१४९॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निसमीपयोः । ॥ इषियुधीन्विदसिश्वाधू-
 स्यो मक् ॥१५०॥ इष्मः कामवसन्तयोः । ईपीति पाठे दीर्घादिः । शुष्मः शरो योद्धा च । इष्मः समिव् ।

अन्वसुलभिक इति मन्त्रव्याख्यायां असद्ग्न इति वेदभाष्य, जाघन्त्या पत्नीः सयाजयन्ति मसद्दीर्घा हि क्षिप इत्यत्र
 मसजघनमिति व्याख्यातारः ॥—दृणातेः—॥ दृ विदारणे । ‘दृषभिष्येपणशिलापट्टप्रस्तरयोः क्षियाम्’ इति मेदिनी ॥
 —स्यजि—॥ सज हानौ, तनु विलारे, यज देवपूजादौ ॥—स्यदित्यादि । अदेहिंत्वाटिलोपः ॥—एतेः—॥ इष्
 गतौ अस्माददितस्तु टुटि गुणः । एतद् ॥—सतेः—॥ स गतौ ॥—लङ्गेः—॥ लघि शोषणे ॥—पारयतेः—॥ पार
 तीर कर्मसमाप्तीं चुरादिः ॥—पारगिति । णिलोपः । कुलम् ॥—प्रथेः—॥ प्रथ प्रख्याने ॥—भियः—॥ भिमी मये ॥
 —युष्यसि—॥ अशु क्षेपणे ॥—अतिस्तु—॥ ऋ गतौ, घृन् स्तुतौ, पुन् अभिषेवे, हु दानादनयोः, स गतौ, घृन्
 धारणे, क्षि क्षये, टुडु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, णीञ् प्रापणे, ‘सोमस्तुद्दिनदीपिती ।
 वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रनेदे कपूरे नीरे सोमलतोषवां’ इति मेदिनी ॥—होम इति । देवतोद्देशेन
 हविःप्रक्षेपः । ‘धर्मोऽस्मी पुष्य आचारे स्वभावोपमयोः कतौ । अहिसोपनिषन्धायै ना धनुर्वैमसोमये’ इति च । ‘धर्मः
 पुष्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः कतौ’ इति विश्वः । ‘क्षौम मन्देऽनुकूलेऽस्मी क्षौमं वल्कलजाशुके । शणजेऽतसिजे’
 इति मेदिनी । ‘भामः कोधे रवौ दीप्ती’ इति च । ‘यामस्तु पु संप्रहरे सयमेऽपि प्रकीर्तितः’ इति च । ‘वामं ध्वने पुंसि
 हरे कामदेवे पयोधरे । लघुप्रतीपसव्येपु त्रिषु नार्वा क्षियामथ । वामी शृगाली वडवा रासमी करभीषु च’ इति । ‘पद्मोऽस्मी
 पद्मे व्यहृनिषिषस्यान्तरेऽभ्युज्ज । ना नागे’ इति च मेदिनी ॥—यक्ष पूजायामिति । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये
 तु मकारान्तः शब्दः । ‘क्षयः शोषश्च यस्मा च’ इत्यमरः । ‘राजयक्षमेव रोगाणाम्’ इति माघः । ‘यक्षमणापि परिहाणिरा-
 वचौ’ इति रघुः । अत्र जकारयकारयोर्भेदाग्रहेण जक्षमक्षहसनयोरित्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तत्र । तस्य चर्चगर्ततीयादिलात् ।
 अत एव ‘अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या चुबुकादधि । यक्षं सर्वस्मात्’ इति मन्त्रे यक्षमशब्दस्यान्तस्थादित्वम् ।
 जहत् क्रीडन् रममाण इत्यादिमन्त्रे तु जक्षच्छब्दस्य चर्चगर्ततीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचक्षुः । ‘नेमः कालेऽवधौ गते
 प्राकारे कैतवेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘नेमस्त्वर्थे प्राकारगतयोः । अवधौ कैतवे च’ इति हेमचन्द्रः ॥—जहातेः—॥
 ओहाक् स्वागे ॥—जिह्व इति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्वाद् द्विले । ‘सन्वतः’ इतीलम् । ‘जिह्वस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं
 तगरपादये’ इति मेदिनी ॥—अघतेः—॥ अघ रक्षणादौ । ‘ओ प्रथे स्त्रीकृतौ रोषे’ इति विश्वः ॥—प्रसेरा च ॥
 प्रसु अदने । अतो मन्धातोरकारश्च । ‘ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको
 ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । ‘शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः’ इत्यमरः । संपूर्णोऽयं युद्धे । तदुक्तं
 ‘संपूर्णः संयुगे स्पृतः’ इति ॥—अघिसिचि—॥ अघ रक्षणादौ, विषु तन्नुसन्ताने, पिन् बन्धने, शुष शोषणे,
 एभ्यो मन्स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । ऊम नगरमितिले क्तुमिति मन्त्रे ऊमासर्वका यजमाना इति
 वेदभाष्यम् । आपि बाहुलकाद्भ्रसले ‘उमातसी ईमवती हरिद्राकान्तिकीर्तितु’ इति मेदिनी । स्यूमो रश्मिरिति सूत्रम् ।
 तन्नुसिलन्ये । सिमः सर्वनामगणे पठितः । ‘शुष्मं तेजसि सूर्ये ना’ इति मेदिनी । शुष्म बलमिति वेदभाष्यम् ॥—इ-
 षियुधि—॥ इष गतिहिंसादानेषु । इष गताविति केचित् । इष्यः । युष संप्रहारे, निद्विनी दीप्तौ, दशु उपकथ्ये, स्विह्
 गतौ, घृन् कम्पने, घृन् प्राणिगर्भविमोचने ॥—युष्म इति । ‘युष्मो वसुषि संयुगे’ इति मेदिनी । ‘वस्तुस्तु यजमाने
 स्यादपि चैरे हुतात्मने’ इति च । ‘त्रिषु इवाधौ हरितकृष्णौ इवाग्ना स्वाच्छादिषा निषा’ इत्यमरः । ‘जिह्वो मन्दे प्रयागस्य
 वारिदे इन्द्रारके । पिबे च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलक्षणे क्लीबं स्त्री क्षारिकीपत्नी । अमसूता-

दस्यो वलसावः । इयामः । वनः । स्मोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म भणः । ॥ युजिर्कचितिर्जा ऊञ्च ॥१५१॥
 पुञ्चम् । वनम् । तिग्मम् । ॥ हन्तेर्हि च ॥१५२॥ हिमम् । ॥ मियः पुत्रा ॥१५३॥ नीमः । मीषः ।
 ॥ धर्मः ॥१५४॥ वृषातोर्मगुणश्च निपात्यते । ॥ ग्रीष्मः ॥१५५॥ असतेर्निपातोऽप्यम् । ॥ प्रथेः पिबन् सं-
 प्रसारन् च ॥१५६॥ पृथिवी । पवस्त्रिलेके । पृथिवी पृथिवी पृथ्वी इति शब्दार्णवः । ॥ अशुमुषिण्डिकणि-
 षट्पिथिशिष्यः कन् ॥१५७॥ अन्धः । गुप्ये चेहवादी । गुप्यः स्थातुसूर्ययोः । गुप्या जलकणिका । कट्टा पक्षिभेदः
 फळं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्ये किण्वमपि । कट्टा । विश्वम् । ॥ इणशीभ्यां वन् ॥१५८॥ एवो गन्ता वे च
 एवा मरुतः । असत्ये निपातोऽप्यम् । शेवं मित्राय वरुणाय । ॥ सर्वनीघृप्वरिष्वलष्वशिवपट्टप्रक्षेप्वा अतन्त्रे
 ॥१५९॥ अकर्तव्येति निपात्यन्ते । सुतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्धृपगुणाभावोऽपि । निघृप्यतेऽनेन निघृष्वः
 सुरः । निष्वो हिंस्रः । लप्यो नर्तकः । लिप्य इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्यमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।
 श्रीको हस्तत्वम् । पटो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्णः । द्वेज आकारवरकलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् ॥
 ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्वा सारकः । बाहुलकाद् हसतेः हस्वः । ॥ शेवयद्गजिह्वाग्री-
 षाप्वामीवाः ॥१६०॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्यनेन यद्गः । हम्नो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लका-
 रस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया प्रीवा । ईडागमश्च । आपोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकुर्मिः । वायुरित्यन्ये ।
 ॥ कृशृशृभ्यो घः ॥१६१॥ कर्वः काम आस्तुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः । ॥ कनिन् युवृथितक्षिरा-
 जिघन्विद्युप्रतिदिवः ॥१६२॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । युवा
 सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः । ॥ सप्यशृभ्यां तुट् च ॥१६३॥ सप्त । अष्ट । ॥ नञि जहा-
 न्नायां च प्रियङ्गावपि गुगुलौ । यसुनाया त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधे । नीलिकायाम् इति मेदिनी ॥—ईर्ममिति ।
 ईर् गतौ । 'त्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्रीब' इत्यमरः । बाहुलकाजन जनन इत्यस्मादपि । जन्मम् । रुह बीजजन्मनीति निर्दे-
 शान्मनिनन्तोऽप्यस्ति स तु नान्तः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥—युजि—॥
 युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । 'रुक्म तु काश्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्यौ ।
 तिग्म तीक्ष्णम् ॥—हन्तेः—॥ हन हिंसागलोरस्मान्मक् धातोर्हिरादेशश्च । 'हिम तुषारमलयोद्भवयोः
 स्यात्पुसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गे' इति मेदिनी ॥—मियः—॥ निमी मये । विमेल्यस्मादिति विग्रहः ।
 'मीषो गात्रेयधीरयोः । भीमोऽम्ब्वेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥—धर्मः—॥ ऋ क्षरणीत्योः ॥
 —ग्रीष्मः—॥ प्रसु अदने । 'धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽयुष्णस्वेदाम्मसोरपि' । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' इति च मेदिनी ॥
 —प्रथेः—॥ प्रथ प्रम्यने । पित्तान्दीप् । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी धरा सर्वमहा रसा' इति शब्दार्णवः ॥—अशुमुषि—॥
 अशु व्याप्ता, लट् वात्ये, कण निमीलने, षटि काट्क्षायाम्, विक्ष प्रवेशने, 'अयः पुजातिभेदे च तुरगे च पुमान-
 यम्' इति मेदिनी । 'अश्वः पुभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लट् करत्रभेदे स्यात्कले वाद्ये त्वगान्तरे' इति विश्वमे-
 दिन्यौ । 'कण्व पापे मुनो पुसि' इति मेदिनी । 'किण्व बीजावसीधुषु' इति च पठ्यते । शयनाधिभिः काङ्क्षते इति
 कट्टा । 'विश्वा षट्तिविधाया ब्री जगति स्यात्पुसकम् । न ना शुप्या पुसि देवप्रभेदेध्वान्ते त्रिषु' इति मेदिनी ॥—
 इष्—॥ इष् गतौ । शीद् स्वप्ने । शेव सुखमिति वेदभाष्यम् । शेवं मेघमित्युच्चलदत्तः ॥—सर्वनीघृष्व—॥ ष गतौ,
 वृषु सपर्वे, रिष हिंसायाम्, लष कान्तौ, शीद् स्वप्ने, पट गतौ, हेन् स्पधाया शब्दे च, ओहाक् त्यागे, इति वा । ईष्
 शब्दे । तन्त्रशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह—अकर्तरीति ॥—निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः ॥—ह्रस्व इति ।
 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोऽपि' इति मेदिनी ॥—शेवयद्ग—॥ एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥—अन्तोदात्तार्थमिति ।
 इणशीभ्यामित्यनेन आयुदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीद् स्वप्ने । शेवा लिङ्गकृतिः दशपादीवृत्तिरित्याह ॥—यान्यने-
 नेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादी जकारस्य हकारो यद्गो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टो महश्रामसु यद्गशब्दः
 पठितः । प्रयो यद्गो पुक्का यद्ग महान्तमिति वेदभाष्यम् । लिह आस्वादने । लिहन्त्यनयेति जिह्वा । जि जये हुगागमः ।
 जिह्वा रसनेत्युच्चलदत्तः ॥—ग्रीधेति । गृ निगरणे, आप्ल व्याप्ता, मीद् हिंसायाम् ॥—ग्रीधेति । वेदे तु अमीधेति
 छिन्ना अम रोग इत्यस्याहः । इद् चेलुकम् । 'अमीवहा वास्तोष्पते' इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकूलः ॥—कृ गृ ॥ कृ विक्षेपे,
 गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, वृ विदारणे । सर्वं अहंकारः । शर्वो रुहः ॥—कनिन्यु—॥ यु मिश्रणे, वृषु संवने, तक्ष तनू-
 करणे, रागृ दीप्तौ, घन्वि गर्लयः, यु अमिगमने, दिवु कीडकौ । 'युवा स्यात्करणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि' इति मेदिनी ।
 'युवा कर्णे महेन्द्रे वा' इति च । 'तक्षा तु वर्षकित्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद्' इत्यमरः । 'राजा प्रमी नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रि-
 यशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुचनानौ' इति च । 'अर्थाक्षियाम् । धनुष्यापौ धन्वशरासनकोदण्डकाकुम्भकम्' इति
 आमरः । 'धन्वा तु मरुदेशे ना ह्रीवे आपे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—सप्यशृभ्याम्—॥ षप समवाये, अष्ट

सेः ॥१६४॥ अहः । ॥ अणुसम्पूषण्दीहान्हेदन्कोहस्मूर्धन्मज्जार्थमन्विभ्रस्परिअम्मातरिअम्माव-
चक्षिति ॥१६५॥ एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अयतीति आ । उक्ता । एषा । छिद् गती । इकारस्य
दीर्घत्वम् । छेदतीति छिद्वा कुक्षिम्याविः । छिद् अर्धाभावे । छिद्यति छेदा चन्द्रः । छिद्यतेर्गुणः छिद्यतीति छेद्वा
सुहृच्चन्द्रश्च । सुहृन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धो । मुहेरुपधाया दीर्घो योऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्तिषु । मज्जा अस्थि-
सारः । अर्धपूर्वो माह् । अर्धमा । विश्वं प्साति विश्वप्साक्षिः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधाकोषो
मज्जान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे अयतीति मातरिआ । दातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हत्य चो युगायाम् ।
मघवा इन्द्रः ॥ हत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

॥ कुहन्मामेणुः ॥१६६॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् । ॥ हनिकुषिनरिमिकाशिभ्यः कथन् ॥१६७॥
हयो विषण्णः । कुष्टः । नीयो नेता । रथः । काष्ठम् । ॥ अवे भृशः ॥१६८॥ अवभृशः । ॥ उषिकुषिगार्ति-
म्यस्थन् ॥१६९॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकान् सोयः । ॥ सतेर्णिण् ॥१७०॥ सार्थः समूहः ।
॥ अणुसम्पूषण्दीहान्हेदन्कोहस्मूर्धन्मज्जार्थमन्विभ्रस्परिअम्मातरिअम्मावचक्षिति ॥१७१॥ जर्ष्यं मांसम् । वरूयो रथगुप्तौ ना । ॥ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥
॥१७२॥ पीयो रविर्वृत्तं पीयम् । तीर्थं शाखाध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारार्थिषुष्टाम्भःक्षीरजःसु च विभु-

व्याप्तौ ॥—नञि—॥ ओहाक् लागे, कनिनि आतो लोपः ॥—अणुसम्पूषण् ॥ दुओभि गतिवृत्त्योः, उक्ष सेचने, एष
इदी, णिह प्रीती, मुह वैचिले, सुर्वी नचने । उकारस्य दीर्घत्ववकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः । दुमस्त्रो शुद्धौ ।
मस्त्रेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्चलेन जः । माह् माने शब्दे च, प्मा भक्षणं, जनी प्रादुभावे, दुओभि गतिवृत्त्योः ॥—
कनिप्रत्ययान्ता इति । नाय निदिति भावः । केचित् नित्व स्त्रीकृत्य उक्षन्नादीना सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुस्तच्च
गौरवप्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥—श्चेति । इकारलोपो निपात्यते ॥—पूषेति । ‘सि च’ इत्युपधादीर्घः । ‘हन्हन्’ इति नियमा-
त्पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । ‘ह्निर्दौषधिसाहयोः’ इति यादवः ॥—मूर्धेति । ‘मूर्धा ना मस्तकोऽज्ञियाम्’ इत्य-
मरः ॥—मज्जति । नकारान्तोऽय दाबन्तोऽय न्युपगम्यते । ‘ऊगम्या राधर्मम्पापि मज्जोको मज्जया सह’ इति द्विरुप-
कोशात् । ‘अर्धमा तु पुमान्मूर्धं पितृदेवान्तरंऽपि च’ इति मेदिनी ॥—परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनु-
रोधेनोक्तम् । ‘परिज्मान् सुव रथम्’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परिगन्ता । अत्रे परिपूर्वस्य ‘अणुसम्पू-
षण्’ इत्यादिना मन्त्रप्रत्ययः, अकारलोपः, आयुदात्तल च निपात्यत इत्युक्तम् । उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्जेति पठित्वा जु इति
सौत्रो बाहुः, परिपूर्वः, यणादेशः परिज्वा चन्द्र इत्याह तल्लयविगेवाहुपेक्ष्यम् ॥—मातरिश्चेति । नसम्भ्या अलुक् । इह
अलविषये संप्रसारण न भवति । ‘अयुव-’ इति सूत्रे अभिजाकतरत्वेन कुकुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रह-
णात् । तेन मातरिश्चनः मातरिश्चनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थसंनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः ।
दशपाद्यां तु इति शब्दोऽत्र न पठ्यते ॥ हत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कुहन्माम्—॥ उहृन् करणे, हृज हरणे । ‘करेणुरिभ्या स्त्री नेभे’ इत्यमरः । ‘करेणुर्गजयोषायां क्षिया पुसि मतङ्गजे’
इति मेदिनी ॥—गन्धद्रव्यमिति । कलायथेति बोध्यम् । ‘कलायस्तु सतीनकः’ इत्यमरः । ‘हरेणु खण्डिके चास्मिन्’
इत्यमरः । ‘हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुल्योषितोः’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—हनिकुषि—॥ हन् हिंसागत्योः, कुष
निष्कर्षे, णीष् प्रापणे, रमु कीडायाम्, कावृ दीप्तौ । ‘कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री’ इति मेदिनी । ‘कुष्ठं रोगे सुगन्धे च’ इति विश्वः ।
‘नीथे नीथे मघवान् सुतास’ इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तल बाहुलकान् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । ‘रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च’ इति विश्वः । ‘काष्ठा दाहुरि-
द्राघां काल्मानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दाहुरि स्यात्पुसकम्’ इति मेदिनी ॥—अवे—॥ दुष्टन् धारणपोष-
णयोः । अवभृशो यज्ञावसानम् ॥—उषिकुषि—॥ उष दाहे, कुष निष्कर्षे, णे शब्दे, ऋ गती, ‘कोष्ठं कुक्षिकुसुंयोः ।
गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः’ इति मेदिनी । ‘अर्थोऽभिधेयैवैस्तुप्रयोजननिर्वाहस्तु’ इत्यमरः । शोषः श्वशुः ।
शु गती ॥—सतेर्णि—॥ स गती । ‘सार्थो दणिकुसमूर्धं स्यादपि सपातमात्रके’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—अणुसम्पूषण् ॥
ज्या वयोहानी कयाविः, जूष विनावी । इम् वरणे । वरूयोऽङ्गुरविशेष इति वेदभाष्यम् । ‘वरूयः स्यात्तुग्राये रथगोपनवैभ-
नोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—पातृ—॥ पा पाने, तृ लूनतरणयोः, तुद व्यपने, वच परिभाषणे, रिचि रिचने, विचि रि-
रणे, ऋच स्तुती । ‘तुत्योऽस्त्यवचने तुत्या नीलोऽस्त्यैल्योरपि’ इति विश्वः । ‘तुत्यवचनमेदे स्तामीषीस्तुत्यैल्योः’ इति

समिति विभः । गुल्फोऽग्निः । उष्यं सामवेदः । रिन्धम् । बाहुलकाद्वेरपि । रिन्धसुष्यं धनं वसु । सिन्धम् ।
 ॥ अर्तेर्निरि ॥१७३॥ निर्जयं साम । ॥ निशीथगोपीयावगथाः ॥१७४॥ निशीथोऽर्चरात्रः रात्रिनात्रं च ।
 गोपीवं शीघ्रम् । अवगथः प्रातः चातः । ॥ गञ्जोदि ॥१७५॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः । ॥ समीथः
 ॥१७६॥ समियो बहिः संग्रामश्च । ॥ तिथपृष्ठगृथयूथप्रोधाः ॥१७७॥ तिजेर्जोपः । तिथोऽनङ्कः कामश्च ।
 पृष्ठम् । गृथं विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गत्वे प्रोथः प्रस्थित उच्यते । ॥ स्फायितश्चित्रश्चिराक्षिपि-
 क्षुविस्फुपितृपिष्टपिबन्धुन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिब्बिदिछिदिभिदिमन्दिचान्दिदहिदसिदग्निमव-
 सिवाशिशीङ्गहसिसिधिगुम्भिभ्यो रक् ॥१७८॥ द्वाग्निशब्दो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् । न्यक्कावित्वा-
 कृत्वम् । तक्म् । वक्म् । शक्म् । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सुप्रश्नद्रः । तुप्रः पुरोडाशः । द्यो वलवान् । वन्द्रः पूवकः ।
 उन्दी, उद्गो जलचरः । शिर्त्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपो ध्वनौ ध्वान्ते शैले चके च दानवे । अजेर्वी, वीरः । वीरम् । पत्रो
 प्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । सिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । मिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
 चन्द्रः । पचाद्यधि चन्दोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमजुतिः । दहोऽग्निः । दक्षः स्ववैद्यः । दम्भः
 समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे । ॥ न रपरसुपिस्सुशिस्सुशिस्सुहिसवनादीनाम् ॥८३॥११० ॥१७९॥
 रेफपरस्व सकारस्व सृत्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिपिब्यत् इति वृष्टिर्भूयोऽग्नि-
 प्राधा । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उन्नो रदिमः । उन्ना गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽङ्गारः ।
 हज्रो मूर्धः । सित्रः साउः । शुभ्रम् । ॥ मुसेरक् ॥१८०॥ सुलम् । बाहुलकाद् अश्च । ॥ चकिरम्योरुब्धो-

याम् । सिक्थो भक्तपुलकां न मधूच्छिष्टे नपुसकम्' इति मेदिनी ॥—अतः—॥ ऋ गता । 'द्रोघवाचस्ते निरुद्ध सचन्ताम्' इति मन्त्रे निरुद्धो हिसेति वेदभाष्यम् ॥—निशीथ—॥ शीहृ स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, 'पुमास्था' इतीलम् । गाह गती । अवपूर्वस्य धातोः ह्रस्वल्गम् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रकं' इति मेदिनी । 'प्रतिल्य चाहमध्वरम्' इति मन्त्रे गोपीथः सोमपानमिति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥—गश्मोदि—॥ उदि उपपदे गं शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥—समि—॥ इण् गतावस्मात्समि उपपदे थक् । समिधशब्दः सप्रामपयंतिषु वैदिकनिघण्टे पठितः । 'प्रिये जातः' इति मन्त्रे समिधाः युद्धानीति वेदभाष्यम् । तत्र युक्तमेव । सम्यगेति जयार्थमत्रेति व्युत्पत्तेः । सर्पर्वणः किंभावन्तस्य लोकेऽपि युद्धार्थेनलदर्शनाच्च । उक्त ह्यमरेण 'समित्याजसमियुधः' इति ॥—तिथ्यष्ट—॥ तिज निशाने, पृष्ठ सेचने, गु पुरीषोऽन्येषु, गु मिश्रणे, पुन गतां । एते अक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठ तु चरम तनो' इत्यमरः । 'पृष्ठ चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषेऽपि पृष्ठम् । पृष्ठ स्तुवन इत्यादां तत्रा निगन्थात् ॥—गृथमिति । निपातनादीर्घः । एव व्यूथेऽपि । 'गृथ तिर्यकूसमृष्टेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'गृथ तदप्रसरगावितकृष्णसारम्' इति रघुः ॥—प्रोथमिति । निपातनाद्गुणः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोषाया ना कव्यामध्वगं त्रिषु' इति मेदिनी ॥—स्फायित-ञि—॥ स्फायी वृद्धौ, तत्र सकोचने, वक्र प्रलम्बने, शकू शचां, क्षिप प्रेरणे, क्षुद्रि संपरणे, छष्ट गतां, तृप प्रीणने, हप हर्षमेवचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी क्रुदने, शिता वणं, व्रत वतने, अज गतिक्षेपणयोः, गीन् प्रापणे, पद गतां, मदी हर्षं, खिद दैन्यं, छिदिद द्वेधीकरणं, भिदिद विदारणे, मदि स्तुतां, चदि आह्वाने, दह भस्मीकरणे, दधु उपक्षेपे, दम्भु दम्बने, वस निवारो, वाश शब्दे, शीन् स्वप्ने, हसं हसने, पिध गत्याम्, शुभ दातां द्वात्रिंशत् । इति । दशपाथा तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्भिवहिवसीति पठित्वा वद प्रापणे ऊनोऽन्युनिस्तुदाहरणान् । मायवोऽप्येवम् ॥—स्फारमिति । 'नृद्विश कृति' इति नन्दः । बलि यलोपः । 'स्फारः स्यात्सुमि विकटे करकादेश्व बुद्धे' इति मेदिनी । 'तकं क्षुद्रिन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । 'वक्रः स्याज्जटिले वरे पुरभेदे शनश्चरे' इति विश्वः । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी । 'क्षुद्रः स्यादवमनररूपणाल्येषु वा-यवत्' इति मेदिनी ॥—तृप्रः पुरोडाश इति । 'न तृप्र उद्व्यचसम' इति मन्त्रे वेदमायकारितरित्य व्याख्यात प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिमिथ । दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्य काष्ठ नेत्युक्तम् । तृप्र इ. यमिति सुव्यातुर्ज्ञां मायवः । हिमाशुरित्यादि हिमशु-तिरिक्तं शब्दाणवः । दस्यति रोगान् क्षिपतीति । 'दसः स्वरेऽश्विनीसुते' इति मेदिनी । 'दसः स्वरे चाश्विनयोः' इति विश्वः ॥—शासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एव च 'अविन्द उप्तिवाः' इति मन्त्रे पलाभावः सिद्धः । माधवस्तु वृत्तिप्रत्यातुरोधेन बाहुलकादिह वल्ल नेति व्याचष्टे । 'उसो वृषी च किरणे उसार्जुन्यपवित्रयोः' इति मेदिनी । 'माहेवी सौरमेवी गौरसा माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । 'बाधो ना दिवसे क्लीब मन्दिरे च चतुष्ये' इति मेदिनी । 'बाधो रास-मपक्षिणोः' इति केचित् । माधवेन तु 'बाधेव विषुन्मिमाति' इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रसूतस्तना धेनुवाधेति व्याख्यातम् । 'श्रमं स्यादप्रके क्लीबमुदीशस्तुत्योऽपि' इति मेदिनी ॥—मुसमिति । मुस लङ्कने ॥—चकि—॥ चक तृती, रस कीडा

पचायाः ॥ १८१ ॥ चुकम्बहृष्यम् । स्रोऽस्यः । ॥ चौ कसेः ॥ १८२ ॥ चिडुचमण्डः । ॥ अमितन्योर्दी-
र्घश्च ॥ १८३ ॥ भात्रम् । ताम्रम् । ॥ निन्देर्नलोपश्च ॥ १८४ ॥ मित्रा । ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ १८५ ॥ भार्गवम् ।
॥ शुचेर्दश्च ॥ १८६ ॥ घ्नः । ॥ दुरीणो लोपश्च ॥ १८७ ॥ दुःखेनेषे प्राप्यत इति वृत् । ॥ कृतेदृक् कृ च
॥ १८८ ॥ कृष्णम् । कूरः । ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥ १८९ ॥ रोदयतीति रुद्रः । ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः
॥ १९० ॥ णिलुगिलेव । वान्ति पर्णशुपो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ॥ जोरी च ॥ १९१ ॥ जीरोऽणुः । ज्यञ्जेनेके ।
॥ सुसुधागृधिभ्यः ऋन् ॥ १९२ ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः । ॥ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ॥ १९३ ॥ शुः

याम्, 'चुकम्बहृष्यम्' इत्युक्ती चात्रैरिकायां स्यादृक्षाम्ने चुकम्बित्येति विश्वः ॥—चौ कसेः ॥ कस गतौ ।
विपुर्वाद्स्याद्रक् स्यादुलं चोपधायाः ॥—अमि—॥ अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्यादुपधाया
दीर्घश्च ॥—निन्देः—॥ णिदि कृत्सायाम् ॥—अर्देः ॥ अर्द गतौ । 'आर्दा नक्षत्रभेदे स्यात्त्रिंश्यां क्लिप्तेऽभिषेयवत्' इति
मेदिनी ॥—शुचेः—॥ शुच शोके, अस्माद्रक् दधान्तादेशः धातोर्दीर्घश्च । शूरो वृषलः । अहर्हरे ला शूरेति श्रुतौ रुक्बा-
घाद् बोग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्यासेन सूत्रितम् । शुगल्य तदनादरश्रवणादिति ॥—दुरीणो—॥
इण् गताविस्रसादुरपपदे रक् स्याद्घातोर्लोपश्च 'रोरि' इति रेफस्य लोपे 'ढलोपे—' इति दीर्घः ॥—कृतेः—॥ कृती च्छेदन इ-
त्यस्माद्रक् स्याच्छक् इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः कृ लनेकाल्पात्सर्वस्यादेशः । 'कृच्छ्रमाख्यातनामाभीले
पापसंतापनादिनोः' इति विश्वमेदिर्या । 'स्याच्छृष्ट कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । 'कृस्तु कठिने घोरे वृशसे चाभिषेयवत्'
इति विश्वः । 'वृशसो धातुकः ऋ. पापो धूर्तस्तु बन्धकः' इत्यमरः ॥—रोदेः—॥ रुदिर अश्रुविमोचने, प्यन्तादस्माद्रक्
शेष लुक् । 'गेरनिटि' इति लोपे तु 'पुगन्त—' इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥—रोदयतीति रुद्र इति ।
नन्वेवं 'सोऽरोदीषदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेद् । अत्राहुः । 'कर्तरि कृत्' इति
सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शमावयतीत्यन्तर्भाषितप्यर्थता यथा स्वीक्रियते तथा अरोदीदित्यत्राप्यन्तर्भाषितप्यर्थतायां स्वी-
कृतायां रोदनं कारितवानित्यर्थलभाप्राप्तिः श्रुतिविरोधः । न च देवैर्मां वाम वसु स्थापित तत्र धने । देवैर्याचितं चेद-
मिस्तु रोदनं कृतवानिति सोऽरोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्भाषितप्यर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्तत्परिहार्य एवेति
वाच्यम् । देवैः स्थापित वामं वसु देवभ्योऽग्निना न दत्तं चेद्वा एव रोदनं कृतवन्तः । अमिस्तु तदिममदत्ता रोदनं कारित-
वानित्यर्थकल्पनायाः समवान् । अथवा अग्रे प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदित्येति रुद्र इत्येवायांस्तु परन्तु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति
व्यवहृयमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवार्थकल्पनाया वाचकाभावात्
श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥—अन्यत्रापीति । धालन्तरात्प्रत्ययान्तरेऽपि णेर्लुगिल्यर्थः । सज्ञायामुदाहरणं बृहयति
वर्षयति प्रजाः ब्रह्मा । श सुख भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु वृषु द्वौ 'वर्धन्तु ला सुटुतयः' वर्धयन्तीत्यर्थः ।
'य इमा जजान' । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवत्येव
'जनित्वधोश्च' इति निषेधस्य चिणि जिति णिति किति च स्वीकारान् । न च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् कास्प्रत्यया-
दित्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमञ्च इति पर्युदासादामोऽप्रराक्तेः । कासनेकाच इति वार्तिकेन तु आम्बुशङ्का दूरापासैव, लिटि
णिलोपे सत्यनेकाचलाभावात् । ननु णलि 'गेरनिटि' इत्यनिटादावार्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमेनेन
लुक्पुदाहरणेनेति चेन्ममम् । णिलोपे गति 'जनीनृपक्रमुरजोऽमन्ताश्च' इति णौ मित्वे 'मिता हस्वः' स्यात् प्रत्ययलक्षण-
न्यायेन णिपरलसंभवात् ततश्च जजनेति स्याच्छुक्तिरिति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तत इति मित्वाभावादिति सिध्यति ।
बाहुलकादसंज्ञाछन्दमोरारि कश्चिद्वतीत्याशयनोदाहरति ॥—चान्तीत्यादि । पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुषः । पर्णानि
मोचयन्तीति पर्णमुचः ॥—जोरी च ॥ जु गर्ता संत्रोऽस्माद्रक् ईकारधान्तादेशः । 'जीरः खड्गे वणिगद्वये' इति विश्वः ।
'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी ॥—ज्यञ्जेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं पूर्वैरूपम् ।
'हलः' इति दीर्घः ॥—एके इति । मुख्या इत्यर्थः । तथा च 'न घातुलोप—' इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्या-
नार्थं नैतन्निवे रूपं किं तु रक्ते ज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ॥—सुसुधा—॥ पुन् अभिषेच, पूह प्राणिगर्भविमो-
चने, दुष्यान् धारणाद्, शुषु अभिकाङ्क्षायाम् । 'सुरा चषकमययोः । पुलिङ्गिदिक्चो स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे
सुरा मये चषकेऽपि सुरा कश्चित्' इति विश्वः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः । 'सूरसूर्यार्थमादिशः'
इत्यमरः । 'धीरो धैर्यान्विते स्वरे बुधे क्लीबं तु कुटुमे । धियां श्रवणमुल्यायाम्' इति मेदिनी । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि
वाच्यलिङ्गोऽथ लुक्' इति च ॥—शुसिचि—॥ शु गर्ता, पिश्व बन्धने, चिन् चयने, इमिन् प्रक्षेपणे, एभ्यः कन् एषां
दीर्घसं च । 'श्वः स्यादादेव मटे' इति मेदिनी । 'श्वरवर्मिभेदे सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'सीरोऽर्कलङ्कोः पुंसि चीरी
शिष्यां नपुंसके । गोस्तने वज्रभेदे च रेखात्वेनभेदयोः' इति मेदिनी । 'चीरं तु गोस्तने वज्रो वृक्षायां सीसकेऽपि च । चीरी

सौत्रः । शूरः । सीरम् । पीरम् । मीरः । ससुत्रः । ॥ वाविन्धेः ॥ १९४ ॥ वीधं विमलम् । ॥ वृधिवपिम्यां
रम् ॥ १९५ ॥ वर्मं वर्मं । वप्रः प्राकारः । ॥ ऋज्जेन्द्राग्रवक्षचिप्रकुञ्चुब्रह्मुरसुरभद्रोप्रमेरुमेलशुकशुक्रगौ-
रवप्रैरामालाः ॥ १९६ ॥ रञ्जन्ता जनविंशतिः । निपातनाहुणामावः । कप्रो नायकः । इदि इन्द्रः । भक्षेनलोपः ।
भद्रम् । वप्रोऽस्त्री हीरेके पवी । हुवप् उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्भितुम्भ्योर्नलोपः । कुजमरणम् । चुम्भं मुञ्चम् ।
सुर विलेखने रेफलोपः । अगुणः । धुरः । सुर छेदने रलोपो गुणाभावश्च । सुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच सम-
वाचे । चत्स गः । उग्रः । गिमी मेरी । पक्षे लः । मेलो जलतरणद्रव्यम् । गुच्छश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्रः ।
गुरु बुद्धिः । गौरुऽरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वप्रो विमागी । इणो गुणाभावः । इरा मधे च वारिणि । मा
माने । माला । ॥ समि कस उक्त्वा ॥ १९७ ॥ कस गतौ । सम्यक्संस्मि पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्क्षुको दुर्ज-
नः अस्थिरश्च । ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ॥ १९८ ॥ पचेः कः । पाकुः सूपकारः । नशोर्णुः । नशुकः ।
॥ भियः कुक्कन् ॥ १९९ ॥ मीरुः । ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ २०० ॥ रजकः । इक्षुकृकः । चर-
कः । चष भक्षणे चपकः । जुनकः । भपकः । ॥ रमे रश्च लो वा ॥ २०१ ॥ रमको विलासी । लमकः । ॥ जहा-
तेर्द्वे च ॥ २०२ ॥ जहकस्यागी कालश्च । ॥ ध्मो धम च ॥ २०३ ॥ धमकः कर्मकारः । ॥ हनो वध च ॥ २०४ ॥
वधकः । बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् । ॥ रुषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ २०५ ॥ कर्षकः ।
कृषकः । ॥ उदकं च ॥ २०६ ॥ प्रपञ्चार्यम् । ॥ वृश्चिकृष्योः किक् ॥ २०७ ॥ वृश्चिकः । कृषिकः । ॥ प्राकि

कृच्छाटिकाश्लिष्योः' इति विश्वः ॥—वाविन्धेः ॥ 'अिहन्वी दीप्तौ । विपूर्वाद्वात् कन 'अनिदिताम्-' इति नलोपः ।
'वीधं तु विमलालम्' इति विश्वेयानिघ्नेऽमरः ॥—वृधि-॥ वृषु वृद्धौ, हुवप् वीजसन्ताने । 'वप्र पितरि केदारे वप्रः
प्राकारोपधोः' इति धरणिर्नित्देवौ । 'वप्र स्नाते पुमानस्त्री वेषुक्षेत्रचये तदे' इति मेदिनी ॥—ऋज्जेन्द्राग्र-॥
ऋजु गतिस्थानादिषु, इदि परमेश्वर्ये, अगि गतौ, वज गतौ, हुवप् वीजमन्ताने, कुवि आच्छादने, चुवि वक्त्रसंयोगे, भदि
कल्याणे, शुच बोके, गुह् अव्यये शब्दे, इण् गतौ ॥—नायक इति । 'ऋज्जाश्चः पृष्टिभिरन्वरीष' इति मन्त्रे ऋज्जा
गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्जाश्च इति वेदसाध्यम् । 'इन्द्र' शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोग्योः' इति विश्वः । 'अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्थापनपुंसकम् । आर्षके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
इति मेदिनी । क्षुरो लोमच्छेदकः । 'क्षुरः साच्छेदनद्रव्ये कोकिलक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वमेदिन्या । 'क्षुरः कोलदले
शफे' इति मेदिनी । 'भद्रः शिवे खड्गं दत्तं वृषमेरुकदम्बके । करिजानिविषेणे ना ह्रीव भद्रमुल्लयोः' इति च । 'उग्रः
क्षत्रासुते क्षत्राहरे पुंसि त्रिपूकटे । स्त्रीवचक्षुद्रयोः' इति मेदिनी ॥—मेरीति । गौरादित्वाङ्गीप् । 'गौरी स्त्री तुन्दुभिः
पुमान्' इत्यमरः । 'भेलः प्लवं मीलुके च निर्वुद्रिमुनिभेदयोः' इति विश्वः । 'मलः प्लवे मर्णा पुंसि भौरावक्षे च वाच्यवत्'
इति । शुक्रः स्याद्भानवे ज्येष्ठमाने वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरगुभेदोः ह्रीव शुक्रौ योगान्तरं सिते । नपुसकं तु रजने,
इति च । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽप्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । गौरी लसजातरजःकन्या-
शकरभार्ययोः । रोचने रजनी पिङ्गाप्रियशुक्लधाम्नु च । आपगाया विशेषेर्षप यादसा पतियोपिति' इति च मेदिनी ।
'नदीभेदे च गौरी स्याद् वरुणस्य च योपिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता धृतशीलसमन्विते । सा गौरी तत्सुतो
यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । एतेन गौरः शुच्याचारः इत्यादि भाग्य व्याख्यातम् । 'इराभूवाक् सु-
राप्यु स्यात्' इत्यमरः ॥—मालेति । प्रत्ययेरेफस्य लत्वम् । 'माल क्षेत्रे श्लिया पृक्काष्ठजोर्जलन्तरे पुमान्' इति
मेदिनी । 'माल क्षेत्रे जिने मालो माला पुपादिदामनि' इति विश्वः । 'मालमुषतभूतत्वम्' इत्युत्पलः । 'क्षेत्रमावृणु मालम्'
इति भेषदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे ऋदः । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणा दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः ॥—समि कस-॥
'संकुकोऽस्थिरः' इति विश्वेयानिघ्नेऽमरः ॥—पचिनशोः—॥ दुपचप् पाके, गश अदर्शने । आभ्यां णुकन्
प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्धयर्थः । अनयोर्न्याकर्म कादेशनुमागमौ च भवतः ॥—भियः-॥ गिमी मये ।
'अवीरे कातरल्लतो मीरमीरकमीलुकाः' इत्यमरः ॥—कुन् ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च कन् स्याद-
पूर्वस्य निरुपपदस्य च अपिशब्दात्तोपपदस्य, पस्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकार-
कमावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके कृषित्वाथर्थः फलितः । शिल्पिनि तावत् । रज रागे । 'रजको
धावके शुके' इति विश्वः । 'रजकौ धावकशुकौ' इति हेमचन्द्रः । कुह छेदने इक्षून् कुडयति गौक्षिकः । चर गतिभक्ष-
णयोः । संज्ञायां तु 'वषकोऽस्त्री पानपात्रम्' । जुन गतौ, भष भस्मने, जुनकः भपकः श्वा ॥—लमक इति । ऋषिवि-
शेषः ॥—जहातेः—॥ मोहाक सागे ॥—ध्मो धम च ॥ ध्मा शब्दानिसंयोग्योः । कुहको दाम्भिकः ॥—कृतक-
मिति । कृती छेदने ॥—रुषेः—॥ रुष विलेखने । अस्मात्कन् कर्षकः । कृषीवलः कृषकः स पृव । 'कृषकः पुंसि फाले
स्यात्कर्षके लभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥—उदकं च ॥ उन्दी छेदने अस्मात्कन् । ननु 'कुन् शिल्पि-' इत्यादिना गतार्थमि-
त्याहवात्माह ॥—प्रपञ्चार्यमिति ॥—वृश्चिकृष्योः ॥ ओरश्च छेदने, कृष विलेखने ॥—प्राकि-॥ पण व्यवहारे

पणिकः ॥२०८॥ प्रापणिकः पणपणिकः । प्रापणिकः परदारोपजीवी । ॥ मुपेर्दीर्घश्च ॥२०९॥ मृषिकः अश्वः । ॥ स्वमेः संप्रसारणं च ॥२१०॥ चारीर्षः । सीमिको वृक्षमेवः । ॥ क्रिय इकन् ॥२११॥ कथिकः केतः । ॥ आङि पणिपनिपतिस्त्रिभ्यः ॥२१२॥ आपणिकः । आपणिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपणिकः श्वेनो वैवाचश्च । आत्मनिको मृषिको वराहश्च । ॥ इयाभ्याम्प्रापिभ्य इन्च् ॥२१३॥ श्वेनः स्वेषः । हरिणः अविनोऽप्यवुः । ॥ वृजेः किञ्च ॥२१४॥ वृजिनश्च । ॥ अजेरज च ॥२१५॥ बीमाववाधनार्थम् । वज्रिनश्च । ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥२१६॥ कठिनश्च । नलिनश्च । मलिनश्च । कुण्डिनश्च । ॥ द्यतेः ॥२१७॥ वत्परुषि दिनश्च । दिवलोऽपि दिनश्च । ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥२१८॥ द्रविणश्च । दक्षिणः । दक्षिणा । ॥ अर्तेः किद्विश्च ॥२१९॥ हरिणं श्वन्श्च । ॥ वेपितुहोर्ह्रस्वश्च ॥२२०॥ विपिनश्च । तुहिनश्च । ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥२२१॥ तलिनं विरके लोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनश्च । ॥ गवैरन् उच्च ॥२२२॥ गौतादित्वात् ऋच । गुर्विणी । गर्भिणी । ॥ रुहेश्च ॥२२३॥ रोहिणः । ॥ महेरिनश्च ॥२२४॥ चादिनश्च । माहिनश्च । महिनं राज्यम् । ॥ किञ्चवि-
प्रच्छिभिसुद्रुमुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥२२५॥ वच् । प्राद । श्रीः । स्वस्वतो घृतादिकमिति ज्यैशोपक-
रणम् । मूर्धिरण्यम् । कटपुः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरम्बत्यां पिशाच्चां जवने स्त्रियाम् । ॥ आभोतेर्ह्रस्व-
श्च ॥२२६॥ आपः । अपः । अद्रिः । अन्नः । ॥ परौ व्रजेः पञ्च पदान्ते ॥२२७॥ व्रजेः किपदीर्घोऽसः पदान्तेतु

कष शिषेति दण्डके द्विसार्धकः ॥ शुष सेवे अस्मात्किन् घातोदर्थश्च ॥—स्वमेः ॥ स्वमु शब्दे ॥—क्रियः ॥ ङकीश्च इत्यविनिमये ॥—आङि पणि- ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पतु गतौ, खनु अवदारेणे, एभ्य आङि उपपदे इकन् स्यात् ॥—आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वं आङि प्रापणिक इति सिद्धौ आङि पणीत्यत्र पणिग्रहणं प्रप-
चार्षमिति लज्जवलदत्तः । उपसगन्तारनिवृत्त्यर्थमिति तु मनोरमायाम् । आपणिकश्चोऽय गित्स्वरेण बुदात्तः । आपणेन व्यवहर-
तीत्यर्थे ठकि तु कित इत्यन्तोदात्तः ॥—इयाभ्याम्प्रापि- ॥ इयद् गतौ, स्त्र्येष्ट्य शब्दसघातयोः, ह्य हरेणे, अव रक्षणादां ।
'श्वेनः पत्रिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी । स्वैनर्धारः । स्तेन चार्थे इति चौरादिकात्पचाद्यच्च तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि ।
केचित्तु 'स्त्राधूनां पतये नमः' इत्यादि प्रयोगोपष्टम्भेन निर्यकारस्यापि ष्ठातोमोषवादिभिर्भ्रादिषु स्वीकृतत्वात्प्रकृतमूलोऽपि
ष्ठातोमेव पठन्तः स्तेनश्चो निर्यकार एवेत्याहुः । 'हरिणः पुंसि सारदे विशदे लभिशेयवन् । हरिणी हरितायां च नारी-
भिर्दूतमेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' इति मेदिनी ॥—वृजेः- ॥ वृजी वर्जने । वृजिन पापम् । 'वृजिन कल्पये ह्रीं ह्रस्वे
ना कुटिलेऽन्यवत्' इति मेदिनी ॥—अजेः- ॥ अज गतिक्षेपणयोरस्मादिनच् । अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह ॥—
बीमाववाधनार्थमिति । 'अर्जनं चर्मकृतिः खी' इत्यमरः ॥—बहुलमन्यत्रापि ॥ अन्यस्मादपीत्यर्थः । कठ कृच्छजी-
वने, नल गहने, मल मल धारणे, कुडि दाहे, दो अवखण्डने । 'कठिनमपि निद्रुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिषु ननुसकं स्थाल्याम् ।
कठिनी घटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति मेदिनी । 'मलिनं वृषिते कृष्णे ऋतुमत्तां तु गोपिति' इति मेदिनी ॥
—कुण्डिनमिति । 'नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ' इति श्रीहर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापल कौण्डिन्यः ॥—यत्परुषि ॥
पर्वणि दिन खण्डित तद्भवानामिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥—द्रुदक्षि- ॥ द्रु गतौ, दक्ष दृष्टौ । 'द्रविणं न द्रव्योर्विते काञ्चने
च पराक्रमे' इति मेदिनी । 'दक्षिणो दक्षिणोऽन्तरलच्छन्दश्चातिषु । अवांम त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' इति च ।
'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दावुग्रतिषु । वाच्यवर्द्धाक्षिणा वाचि यज्ञदानप्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ॥—अर्तेः- ॥ अर्त गतौ,
अस्मादिनन् कित्स्याद् इकारश्च धातोः रपरत्वं । 'हरिणं श्वन्मुखरम्' इत्यमरः । 'हरिणं तृषरे श्वन्वेऽपि' इति मेदिनी ॥
—वेपि- ॥ दुवेष्ट कम्पने, तुहिर अर्दने, आभ्यामिनन् ह्रस्वश्च धातोः । 'अट्यवर्य विपिनम्' इत्यमरः ॥—तुहिनमिति ।
लघूपचगुणे कृते इत्यः ॥—तलि- ॥ तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महले ॥—गवैः- ॥ गवं मोचने, अस्मादिनन् । अकारस्य उट् ॥
—रुहेश्च ॥ रुह बीजजन्मनि ऋतुमांसे ॥—रोहिण इति । प्रज्ञादिलादणि रौहिणश्चन्दनतरुः ॥—महेः- ॥ मह पूजा-
याम् । 'कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन्' इति मन्त्रे माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् ॥—किञ्चवि- ॥ वच परि-
भाषणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, श्रिञ् सेवायाम्, सु गतौ, दुह गतौ, मुह गतौ, जु गतौ सौत्रः ॥—वागिति । 'वचिस्त्रिपि-'
इति संप्रसारणाभावः । पृच्छन्तीति प्राद । 'प्रहिव्या-' इति संप्रसारणाभावः । 'च्छोः शृह' इति शः । 'व्रथ' इति षलं जश्चल-
चलं, प्राशो प्राशः ॥—श्रीरिति । 'कृदिकारात्-' इति दीप् न भवति कृत्यत्यस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं
यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि दीप्प्राप्तरिस्त्रि तथापि वारप्रग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल
इत्याहुः । दुष्टेष्टसु ङीषि श्रीमिलपि रक्षिते इच्छतीत्याह 'श्री वेधरचना घोभा भारती सरलभ्रमे । लभ्यां त्रिवर्गसंपत्तिवि-
धोपकरणेषु च । विभूतौ च मतौ च ङी' इति मेदिनी । जूराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमिति मेदिनी ॥—आभोतेः- ॥ आपृ
व्याप्तौ, अस्मात्किप् धातोर्ह्रस्वश्च । 'आपः खी भूमि वार्धारि' इत्यमरः ॥—परौ- ॥ व्रज भवौ ॥—द्रुवः ॥ द्रु दानादन्वयोः

स्व । परिवादः । परिमात्रोः ॥ सुवः स्तुवश्च ॥२२८॥ सुहः ॥ सुवः कः ॥२२९॥ सुषः ॥ चिकृच ॥२३०॥
 इकार उकारार्थाः । क इत्युत्पद्यः । सुहः । सुवं च सुचश्च संवृष्टिः । तनोतेरनश्च वः ॥२३१॥ तनोतेरिषि मयवः ।
 अयो वसन्मादेशश्च । त्वहः ॥ ग्लानुदिभ्यां ङीः ॥२३२॥ ङीः । नोः ॥ चिरव्ययम् ॥२३३॥ वीरिलेव ।
 ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिसंज्ञान्तकृन्मन्त एवेति । रातेरङ्गैः ॥२३४॥ राः ।
 रावौ । रावः ॥ गमेरङ्गैः ॥२३५॥ गौर्नादिले वलीवर्दे किरणकृतमेवयोः । जी तु स्वारिषि आस्तां भूनी च सुर-
 भाषयि । वृक्षिणोः स्वर्गवज्रात्पुरदिग्वाणल्लोमसु । बाहुलकाद् घुतेरपि ङोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः । भ्रमे-
 श्च ङूः ॥२३६॥ भूः । बाह्रमेः । अमेगूः ॥ दमेरङ्गैः ॥२३७॥ द्यौः । द्यौषीः ॥ पणेरिज्यादेश्च वः
 ॥२३८॥ वणिहः । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिहः । वशोः कित् ॥२३९॥ वशिगमो घृतेऽपि च । भृष-
 ऊच ॥२४०॥ भूरिहः भूमिः । जसिंसहोरित् ॥२४१॥ जसुरिवैश्वर्यम् । सहुरिरादिलः पृथिवी च । सु-
 सुरवृद्धो युच् ॥२४२॥ सवनश्चन्द्रमाः । ववनः । वरणः । कोकिलः । वरणः ॥ अशे रश च ॥२४३॥ अशो-
 तेर्बुच् स्यात् रशादेशश्च । रशनः काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥ उन्देर्नलोपश्च ॥२४४॥ ओदनः ।
 गमेर्मश्च ॥२४५॥ गमेर्युच् स्याद्भाष्यदेशः । गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्वन्दनः । रोचना ।
 रस्मात्किप् धातोश्च दीर्घः श्लवद्भावाद्विवचनम् ॥—सुवः कः ॥ सु गतौ । सुवो यज्ञपात्रविशेषः । ‘अयं सुवो अभिजिघाति’
 ‘सुवेण पर्वणौ जुहोति’ इत्यादौ प्रसिद्धः ॥—चिकृच ॥ सुव इत्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—क इदिति । तेन
 सुक् सुचौ मुच इत्यादौ गुणो न ॥ तनु विस्तारे, व इति सघातप्रहणं तदाह—शब्दादेश इति । ‘त्रियां तु लगधरघरा’
 इत्यमरः ॥—ग्लानुदि—। ग्ले हर्षक्षये, शुद प्रेरणे । ‘ग्लौर्मृगाद्ः कलानिधिः’ इत्यमरः । ‘त्रियां नौस्तरिणस्तारिः’ इति
 च ॥—ग्लौकरोतीति । अग्लैः ग्लैः सपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥—ज्यन्त एवेति । तेन
 ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥—रातेः—। रा दाने ॥—रा इति । ‘रायो हलि’ इत्यालम् । ‘रा स्पृतः’
 पावके तीक्ष्णे राः पुंसि खण्वित्तयोः’ इति मेदिनी । ‘रास्तीक्ष्णे दहने रासु सुवर्णं जलदे धने’ इति हेमचन्द्रः ॥
 —गमेः—। गम्ल गतौ । ‘गोतो पित्’ गौः । केशवोक्तमाह—गौर्नादित्य इत्यादि । ‘गंः खणं वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे’
 पुमान् भवेत् । अर्जने नेत्रदिग्वाणमूवाग्वारिषु गौर्मता’ इत्यमरः ॥—घुतेरपीति । घुत दीप्तौ, घातन्ते देवा अस्मा-
 मिति द्यौः ॥—भ्रमेश्च—। असु अनवस्थाने, गम्ल गतौ । अमेगूः सेवकः ॥—दमेः—। दमु उपशमे द्विवाहिलोपः ॥
 —द्यौः—। दोषन्तस्येति श्रीहर्षप्रयोगात्सुस्त्वम् । ककुक्षोषणी इति भाष्यप्रयोगात्पुंसकत्वम् । ‘दोदोषा च भुजो बाहुः’ इति
 घनजयकोशात्स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपक्षितम् ॥—पणैः—। पण व्यवहारे स्तुती च । अमरकोशमाह ॥—नैगम
 इत्यादि ॥—वशोः—। वश कान्तौ, अस्मादिजिः कित्स्यात् । ‘प्रहिज्या—’ इति संप्रसारणम् ॥—भृषः—। भृष् भरणे,
 अस्मादिजिः कित्स्यात् धातोरुकारान्तादेशश्च ॥—जसि—। जसु मोक्षणे । वह मर्षणे । ‘जसुरये सत्ये पिप्यतुर्गाम्’ इति
 मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति ‘नीचायमानं जसुरि न श्येनम्’ इत्यत्र जसुरि क्षुधित श्येन न श्येनपक्षिणमिवेति । ‘उतस्य
 बाजी सहुरिकैर्ता’ इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥—सुयु—। युञ् अभिषेधे, यु मिष्ये, व शब्दे, वृ-
 षणे, ‘सवनं लधरे ज्ञाने सोमनिदलेनेऽपि च’ इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । ‘वरणः शब्दे खरे’ इति च मेदिनी ।
 वरणः कोकिल इत्येके । वरणो वृक्षमेदः । टापि तु वरणा नदी । ‘वरणस्तिकशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृत्तं’ इति विश्वः ।
 ‘वरणो वरणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः’ इत्यमरः ॥—अशोः—। अश व्याप्तौ ॥—जिह्वावाची रिविति । रस आस्वा-
 दने चौरादिकः । ततो नन्दादित्वात् ल्युः । ‘प्यासश्रन्थ—’ इति युज्वा । रसस्यासाद्यतीति रसना । ‘रसनं खदने ध्वनी ।
 जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्वाक्याय रसना त्रियाम्’ इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवा-
 नित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रसनाशब्दोऽपि काव्या जिह्वायां च । तथा दन्त्य-
 सकारवान् रसनाशब्दोऽप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च शब्दशृङ्गारपांशवः’ । ‘रसानापि च जिह्वायाम्’
 इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु । ‘रसनं निःखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः’ इत्यजयधरिणकोशाभ्यां काव्यामप्युभयं
 साधु । एवं च ‘अशेरश च’ इति सूत्रे अश व्याप्तौ, अश भोजने, इति धातुद्वयमपि प्राह्यम् । रस आस्वादाने, रस शब्दे, इति
 धातुभ्यां तु ‘बहुलमन्यत्रापि’ इत्युपपदेनैव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवार्थात्तुगमोऽपि सूपपाद इत्याहुः ॥—उन्देः—॥
 उन्द्री क्लेदने अस्माद्युच् । ‘ओदनं च त्रियां भुक्तेऽवकाशमोदने त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥—गमेः—। गम्ल गतौ । ‘नमो-
 ऽन्तरिक्षं गगनम्’ इत्यमरः ॥—बाहुलम् ॥ स्वरूपं प्रसवणे, रुच दीप्तौ । ‘स्वन्दनं तु धृतौ नीरे तिमिशे ना रथे त्रियाम्’
 इति मेदिनी । ‘रोचना रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः । रौक्चैः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्यादोचके त्रिषु’ इति च । चदि
 आह्लादे । ‘चन्दनं मलयोद्भवि । चन्दनः कपिमेदे स्याददीमेदे तु चन्दनी’ इति विश्वः । ‘चन्दनी तु नदीमिदि । चन्द-
 नोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्’ इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । ‘भद्रकाली तु गन्धोल्यां काशायान्यामपि
 त्रियाम्’ इति मेदिनी । अस्तु क्षेपणे । ‘असनं क्षेपणे ह्रींवे पुंसि स्यान्नीचकह्वने’ इति मेदिनी । अतः सातस्यगमने राजपूवं ।

॥ रज्जोः क्युन् ॥२४६॥ रजनम् । ॥ भूस्पृशसिज्भ्यश्छन्दसि ॥२४७॥ भुवनम् । भुवन भावित्वः । भुवने ऋषिः । निभुवनं सुरतम् । भुवनमन्मरीषम् । कृपृवृजिभन्दिनिघातः क्युः ॥२४८॥ किरणः । पुरणः समुद्रः । कृष्णमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्त्रोत्रम् । निघनम् । ॥ ध्रुवेधिष् च संज्ञायाम् ॥२४९॥ धिषणो गुरुः धिषणा धीः । ॥ वर्तमाने पृषदृहन्महजगच्छतुवत् ॥२५०॥ अतिप्रत्ययान्ताः । पृषु सेचने गुणाभावः दृषन्ति । बृहद् महान् । गमेर्लगावेसः । जगत् । ॥ संज्ञचृपदेहत् ॥२५१॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुदृकारलोपः । संज्ञच् कृहकः । पृषच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेऽङिः । इत् ए च । वेहद्गर्भोपघातिनी । ॥ छन्दस्यस्तानच् शुञ्जभ्याम् ॥२५२॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः । ॥ ऋजिविधिमन्दिहसिद्भ्यः कित् ॥२५३॥ ऋजुसानो मेघः । वृषसानः पुरुषः । मन्दसानोऽङ्गिर्जीवश्च । महसानो यज्ञो मयूरश्च । ॥ अर्तेर्गुणः शुद् च ॥२५४॥ नर्घसानोऽङ्गिः । ॥ सम्भानचस्तुवः ॥२५५॥ संलवानो वाग्मी । ॥ युधिबुधिदशिभ्यः कित् ॥२५६॥ युषावः । युषानः । रसानो लोकपालकः । ॥ इच्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥२५७॥ छहुराणश्चन्द्रमाः । ॥ शिञ्-

‘राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किञ्चुकेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ — रज्जोः — ॥ रज्ज रागे ल्युटि तु रज-
नम् । ‘रज्जो रागजनने रज्जनं रक्तचन्दने’ इति मेदिनी । बाह्वन्कात्कृपेरपि क्युन् । ‘कृपो रो लः’ इति प्रासक्त्यभावाच्च ।
कृपणः ॥ — भूस्पृश — ॥ भू सत्तायां, पृह प्राणिप्रसवे, ध्रुव कम्पने, भ्रज पाके, बहुलवचनाद्वाधायामपि क्वचित् । ‘भुवनं विष्ट-
पेऽपि स्यात्सलिले गगने जने’ इति मेदिनी । ‘विष्टं भुवनं जगत्’ इत्यमरः ॥ — भूज्जनमिति । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणम् ।
सस्य जश्चलेन दः दस्य चलेन जः । ‘क्षीबेऽम्बरीषं ब्राह्मो ना’ इत्यमरः ॥ — कृपृ — ॥ कृ विक्षेपे, पृथालनादौ, वृद्धी वर्जने, मदि स्तु-
त्यादौ, वृषाच्च धारणपोषणयोः । ‘निघनं स्यात्कुले नाशे’ इति मेदिनी । ‘निघनं कुलनाशयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥ — ध्रुवेः — ॥
भिषृषा प्रागल्भ्ये अस्मात्कुः धिषादेशश्च धातोः । ‘धिषणश्चिदशाचायं धिषणा धिषि योषिति’ इति मेदिनी । ‘गीष्पतिधिषणो
गुरुः’ इत्यमरः ॥ — वर्तमाने — ॥ — शतृवच्चेति । तथा च ‘उगिदचाम्-’ इति जुमि महान् । क्रिया तु ‘उगितश्च’ इति
क्षीपि महतीत्यादि सिध्यतीति भावः । ननु पृषन्महदादयः ‘लटः शतृशानची-’ इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु ततश्च
वर्तमान इति शतृवच्चेति न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेदत्राहुः । शतृप्रत्ययान्तत्वे तु ‘कर्तरि शप्’ इति शप्प्रत्यये
महतीत्यादौ ‘आच्छीनयोः-’ इति नुम् स्यान्महानित्यादौ तु ‘तास्यनुदात्तेन्द्रिददुपदेशात्’ इति लसावर्धातुक्त्वरः स्यादति-
प्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्याधेधातुक्लाभ्युपगमेन शवभावाधोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं
स्वीकृतमिति । बृहद् बृहद्, मह पूजायाम्, गम्लृ गर्ता ॥ — पृषन्तीति । विन्दुवाची पृषच्छन्दो नपुंसकमिति ध्वननाय
बहुवचनमुदाहृतम् । ‘पृषन्तृगे पुमान् विन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तोऽप्युभाविमौ’ इति
मेदिनी । ‘बृहती क्षुद्रवार्ताक्या कण्टकायां च वाचि च । वारिधान्यां महत्या च छन्दोवसनमेदयोः’ इति विश्वः । शतृ-
वद्भावात् ‘उगिदचाम्-’ इति नुम् । बृहन् विपुलः । ‘महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे
वाच्यवत्’ इति मेदिनी । महती नारदवीणा । ‘विश्ववसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्तरस्व-
स्यास्तु कच्छपी’ इति वैजयन्ती । ‘अवेक्षमाण महती सुहृस्येहुः’ इति माघः । ‘जगतम्याद्विष्टे ह्रीवर्वायां ना जग्मे त्रिषु ।
जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च’ इति मेदिनी । तत्र वातुवाचिनः पुलिहस्य शतृवद्भावाद्गुणस्थेन नुम् ।
जगन् जगन्ती जगन्त इत्यादि । ‘युतिगमिषुहोतीना द्वे च’ इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगतां जगत इत्या-
दीति बोध्यम् ॥ — संज्ञचृ — ॥ चिष् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः ॥ — निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति
शेषः ॥ — निवृत्त्यर्थमिति । एव च सद्यदित्यत्र ‘उगिदचाम्-’ इति नुमः शङ्क नास्ति । वेहदित्यत्र ‘उगितश्च’ इति
क्षीपे नेति भावः ॥ — संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रस्तु सपूर्वाच्छ्रयतेः सद्यदित्याह ॥ — तुपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये ।
विहन्ति गर्भमिति वेहत् ॥ — इत् ए चेति । विश्वस्यवन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुदात्तां ‘वेहद् गर्भोपघातिनी’
इत्यमरः ॥ — छन्दसि — ॥ शु गती, जृष वयोदानौ ॥ — पन्था इति । ‘प्रमन्महे’ इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृ-
परतया व्याख्यातः ॥ — ऋजि — ॥ ऋजि भर्जने, वृषु बृहद्, मदि स्तुत्यादौ, वह मषणे, एभ्यो असानच् कित्स्यात् ॥ —
ऋजुसानो मेघ इति । ऋजेरिदित्वाभ्युम् । इदित्वादेव नलोपाभावः । एवं चायं मदिस्त्री च त्रयोऽपि पूर्वसृज एव पठितुं
शक्याः कित् तु वृषातावेवोपयुज्यते । उत्तरसृजेऽपि गुणग्रहणं सुख्यजम् । अर्तेः सुद् च द्वेः कितित्युक्ती सर्वसामञ्ज-
स्यादित्याहुः । ‘ऋजुसानः पुरुवार उच्यैः’ ‘अस्मिन् यज्ञे मन्दसानो वृषण्वसू-’ इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु गौगिकार्थ एव
परस्कृतः ॥ — अर्तेः — ॥ ऋ गती धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुहृद्विः । ‘आसाविषदर्शसानाय’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्घसानाय
शत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् ॥ — समि — ॥ इन् स्तुतौ आस्तास्यमुपपदे आनच् ॥ — युधि — ॥ युष संप्रहारे ।
युषानो रिपुः । युधिर् बोधने । युषान आचार्यः । दधिर् प्रेक्षणे । बाहुलकारकृपेरप्यानच् । कृपायः खहः । ‘कृपायेन कर्ष-
कारं कृपणः खह गम्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुचति ॥ — वृषान्तेः — ॥ वृषां कीदृशे, अस्मात्सचन्तात्

तेर्वक्ष ॥२५८॥ शिषिदायः पुण्यकर्मा । ॥ तृत्तुचौ शंसिस्तदाविम्यः संज्ञायां चानिदौ ॥२५९॥ शंसेः
 क्षदाविम्यश्च कमातृत्तुचौ स्तः । तौ चानिदौ । शंसा सोता । शंसरौ । शंसरः । क्षदिः सौत्रो वातुः सक्षकीकरणे
 मक्षणे च । अतुदापोर । कृष्ये चक्षदानमिति मन्त्रात् । उक्ष्णं वा नेहं वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षता स्वास्ता-
 रवौ द्वाःस्त्रे वैश्यायामपि श्रुत्ये । बहुकमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि । ॥ नप्त् नैष्टृ त्वष्टृ
 होत् पोत् भ्रात् जामात् मात् पित् दुहित् ॥२६०॥ न पतन्त्यनेन नसा पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुरुगुणश्च ।
 नेष्टा । स्थिपेरितोऽव्यम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्मेवः । आजतेजलोपः । आता । जायां माति जामाता । मा-
 न पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्यम् । पिता । दुहेस्तुच इदं गुणभावश्च । दुहिता । ॥ सावसेर्भृन्
 ॥२६१॥ स्वसा । ॥ यतेर्बुद्धिश्च ॥२६२॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् । ॥ नञि च
 नन्द्येः ॥२६३॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति
 शब्दार्णवः । ॥ दिवेष्वः ॥२६४॥ देवा देवरः । स्वामिनो देवदेवरा । ॥ नयतेर्दिक्ष ॥२६५॥ ना । नरी । नरः ।
 ॥ सव्ये स्थश्छन्दसि ॥२६६॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् । सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरी । सव्ये-
 ष्टरः । ॥ अतिसृष्टृधर्म्यइयवितृभ्योऽनिः ॥२६७॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्रेयोनिः । सरणिः । धरणिः ।
 धमनिः । अमनिर्गतिः । अक्षनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः । ॥ आङि श्रुपेः सनश्छन्दसि ॥२६८॥
 बाहुश्रुणिरभिवांस्तश्च । ॥ कृषेरादेश्च चः ॥२६९॥ चर्षणिर्जनः । ॥ अदेर्मुट् च ॥२७०॥ अन्नरिभ्रिः ।
 आनच्छात्सो लुक् छलोपश्च । 'युयोध्यस्मज्जुराणमेनः' इति मन्त्रे ज्जुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कृष्ट
 इति भाष्यम् ॥—श्रितेः— श्रिता वणं अस्मात्सन्नतादानम् 'सन्त्यडोः' इति द्वित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः ।
 किदिल्लुङ्गतेन गुणः ॥—पुण्यकर्मेति । 'शिषिदानोऽकृष्णकर्मा' इति विशेष्यनिम्ने अमरः । अकृष्ण श्रुत् निष्पापलाद
 श्रुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्तृत्य श्रिदि श्रैत्ये अस्माद्धिः कानजिति व्याख्यातं, तदसंगतं
 कानचश्छन्दसलात् । इदित्वेन नलोपात्तुपपत्तेरिति दिक् ॥—तृत्तुचौ— शंस्तेति । शप्तु, स्तुतावस्मात्तृन् । 'अप्-
 तृन्' इति सूत्रे नप्तादिग्रहणं नियमार्थमीणादिकृतृन्तृजन्तानां चेदुपधादीर्घस्थाहिं नप्तादीनामेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो
 नेत्युदाहरति ॥—शंस्तरौ शंस्तर इति । नित्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः 'प्रावप्राम उतशस्तस्य विप्रः' । आदिशब्दाच्छाडु
 अनुशिष्टौ । शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्धः शास्तारौ शास्तारः । 'शास्ता समन्तभेदे ना शासके पुनरन्यद्' इति ।
 प्रपूर्वस्य तु नप्तादिषु पाठात् 'अमृन्' इति दीर्घः । प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । 'क्षता शूद्रा च वैश्यादी प्रतीहारे च
 सारथी' इति मेदिनीकोशानुसारेणाह—वैश्यायामिति । अमरस्तु 'क्षत्रियाया च शूद्रजं' इत्याह । णीन् प्रापणे
 उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विग्भेदः ॥—बहुलमन्यत्रापि । अन्यत्रापि धातोर्वेहुलं तृन्तृचां भवतः । पूर्वसूत्रस्थादिशब्देनैव
 मन्ताहन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥—नसृनेष्टृ— नप्तादयो दश तृन्तृजन्ता निपात्यन्ते ॥—नप्तेति ।
 नप्तः प्रकृतिभावः पल्ल गतावित्यस्मात्तृच्छिलोपः । णीन् प्रापणे, लिष दीप्तौ, हु दानादनयोः, पूज पवने, आज्ञ दीप्तौ, मा
 माने, पा रक्षणे, दुह प्रपूणे । 'लघा पुमान् देवशिल्लितक्ष्णोरादित्यभिर्यापि' इति मेदिना । जाया मातीत्यन्तर्भवित-
 प्यर्थः ॥—सुञ्ज्यसेः— सुनि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् ऋन् यणादेशः । खसा भगिनी । सावसेरिति तु कान्चित्कः
 पाठः ॥—यतेः— यती प्रयत्ने ॥—नञि च— दुनदि सप्तद्वौ अस्मान्जुपपदे ऋन् ॥—न नन्दतीति । कृताया-
 मपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । 'उपाय्युषा ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपकोशः ॥—दिवेषः— दिवु
 क्रीडाविजिगीषादी ॥—देवेति । भ्रातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवदेवरा' इत्यमरः ॥—नयतेः ॥ णीज प्रापणे । अ-
 स्माद् ऋप्रत्ययः स च टित् द्वित्वाच्छिलोपः । 'स्युः पुमासः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः ॥—सव्ये— ष्टा
 गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋ स्यात् च ङित् 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥—उपसंख्यानमिति ।
 पल्लोति शेषः ॥—अर्ति— ऋ गर्ता, स गती, ष्टन् धारणे, धमिः सौत्रः, अम गती, अश भोजने, अव रक्षणायै, तृ
 प्लवनतरणयोः । 'अरणिवैद्विम्ये ना द्वयोर्मर्मथ्यदारुणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिर्वर्त्मनोः' इति दन्त्यादी रमसः ।
 'सरणिः पङ्क्तौ मायें क्षी' इति मेदिनी । शृ हिंसायां ततोऽतिप्रत्ययः । शरणिःरिल्लेके 'शरणिः पथि चापल्लौ' इति ताल-
 व्यादावजयः । 'इमाममे शरणिम्' इति मन्त्रे शरणि हिंसाव्रतलोपस्मा पीमुषुः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । धरणिर्मूमिः ।
 'धमनी तु शिराहृद्विलसिण्यां तु योषिति' इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अदयते मुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनि-
 वेज्जम् । 'अक्षनिः क्षीपुसयोः स्याचक्षलायां रवावपि' इति मेदिनी । अवनिः पृथिवी । 'तरणिर्धुमर्णां पुंसि कुमारीनौकयोः
 क्षिपाम्' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणीका चारुकेसरा, सहकुमारी गन्धाब्जा' इति धन्वन्तरिरिषण्डः ॥
 —रजनिरिति । रज रागे अस्माद्व्यनिरनलोपोऽपि बाहुलकात् । 'कृदिकारात्' इति डीप् रजनी । 'रजनी नीक्षिनी
 रात्रिर्हिराजलुकाश्च' इति मेदिनी ॥—आङि— श्रुष क्षोषणे अस्मात्सन्नतादाकि उपपदे अनिः स्यात् ॥—कृषेरा-
 देः— कृष विवेखने, चर्षणिर्जन इति वैदिकलिषट् चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामस्य पाठात् । 'ओमासश्चर्षणीधृतः' इत्यादिमन्त्रेषु

॥ वृतेभ्यः ॥२७१॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारामुद वर्त्मनिरित्याह । ॥ क्षिपेः किञ्च ॥२७२॥ क्षिपणिरा-
 चम् । ॥ अर्चिंशुचिहुसृषिछादिछादिर्द्व्यं हसिः ॥२७३॥ अर्चिंशुवाङ् । इदन्तोऽप्यचम् । अग्नेर्वाजन्ते अर्चयः ।
 शोचिर्द्विः । हविः सर्पिः । इस्सन्नुहति इस्वः । छविः पटलम् । छविर्वैनव्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्वतीसारश्च-
 वाद् । ॥ छुहेर्नलोपश्च ॥२७४॥ छर्विर्ना कुशानुष्मणोः । ॥ छुतेरिसिन्नादेशे जः ॥२७५॥ ज्योतिः ।
 ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥२७६॥ वसुरोचिर्वजः । ॥ भुवः कित् ॥२७७॥ भुविः समुद्रः । ॥ सहो चञ्च ।
 ॥२७८॥ सिधिरनङ्गाद् । ॥ पिबतेस्त्यक् ॥२७९॥ पाषिञ्चस्तुःसमुद्रयोः । ॥ जनेरसिः ॥२८०॥ जनुर्जन-
 नम् । ॥ मनेर्धेच्छन्दसि ॥२८१॥ मधुः । ॥ अतिपुवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥२८२॥ भवः ।
 पल्लव्यः । वयुः । वयुः । तनुः । तनुवी । तनूषि । वनुराक्षियाम् । वनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ।
 सान्तास वदन्तास वा रूपम् । तपुः सूर्याक्षिस्तपु । ॥ एतेर्णिञ्च ॥२८३॥ आयुः । आयुवी । ॥ चक्षेः शिञ्च
 ॥२८४॥ चक्षुः । ॥ मुदेः किञ्च ॥२८५॥ मुदुरव्ययम् । बहुलमन्वत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । ॥ कृगृवृञ्च-
 तिभ्यः च्वरच् ॥२८६॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्बरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । बर्वरः प्राकृतो जनः । कषरम् ।
 ॥ नौ सदेः ॥२८७॥ निषद्वरस्तु जंवाळः । निषद्वरी रात्रिः ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातलाभ । उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश घ इति पठिला घर्षणिवन्धकीति व्याख्यातम् । तदनु-
 क्रम् । तथा सति धृषेरिलेखे सूत्रयेत् । प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् । आदेश घ इलंशस्य त्यागेन लाघवाच्च, तस्मादा-
 देश वः इति दशपादीपाठ एव युक्त इत्याहुः ॥—अदेः—॥ अद मक्षणे अस्मादनित्यस्य मुडागमश्च ॥—छुतेभ्यः ॥ छु
 वर्तने अस्मादप्यनिः ॥—वर्तनिरिति । रुदिकारादिति डीषि तु वर्तनी । ‘सरणिः पद्धतिः पथा वर्तन्येकपदीति च’
 इत्यमरः ॥—क्षिपेः—॥ क्षिप प्रेरणे ॥—क्षिपणिरायुधमिति । ‘उतस्य बाजी क्षिपणिं तुरण्यति’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु
 क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति लरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् ॥—अर्चिं—॥ अर्चं पूजयाम्, शुच शोके, हु दाने, वृष्ट
 गतौ, छद् अपवारणे, ण्यन्तः । छद् वमने, आर्चिरिति सान्तम् । ‘तमर्चिषा स्मूर्जयन्’ इति मन्त्रः ‘नयनमिव सनिद्रं
 घूर्णते दैवमर्चिः’ इति माघः । ‘ज्वालाभासोर्नपुस्यर्चिः’ इति नानार्थे सान्तेष्वमरः ॥—इदन्तोऽपीति । णिजन्तादचैरव
 इरिति भावः । ‘अर्चिर्हेतिः शिल्पा क्षियाम्’ इत्यमरः । ‘रोचिः शोचिरुमे क्लीबे’ इति । सार्पिर्घृतम् । छयतेऽनया छविः ।
 छविः क्षियामेवेति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एव च पटलं छदिरित्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिवः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः ॥
 —छर्वतीति । छर्दिधातिसारश्च शूलं च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः ॥—चुहेः—॥ वृहि वृद्धौ अस्मादितिः ॥—कुश-
 शुष्मणोरिति । शुष्मा नाम अग्निः । ‘अग्निर्वैश्वानरो वह्निः’ इत्युपक्रम्य वह्निः शुष्मेल्यमरेणोक्तत्वात् ॥—छुतेः—॥ छुत
 दीप्ती । ‘ज्योतिरमी दिवाकरे । पुमान्पुसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः’ इति मेदिनी ॥—वसौ—॥ रुच दीप्तावस्मादुद्युशब्दे
 उपपद इति न्यास्तज्ञायाम् । बाहुलकात्केवलादपि ‘रोचिः शोचिरुमे क्लीबे’ इत्यमरः ॥—भुवः—॥ भवतेरिसिन्त्यास्य च
 कित् ॥—सहो—॥ सह मर्षणेऽस्मादितिन् ध्वान्तादेशः ॥—पिबतेः—॥ पा पाने अस्मादिसिन्धातोश्च धुगागमः ॥
 —जनेः—॥ जनी प्रादुर्भावे ॥—मनेः—॥ मनु अवबोधनेऽस्मादुचिः स्याच्छन्दसि धकारध्वान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥
 —अतिपू—॥ कृ गतौ, पू पालनपूरणयोः, कुवप बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे,
 एभ्य उर्ध्वानित्स्यात् । ‘त्रणोऽक्षियामीर्ममरुः क्लीबे’ इत्यमरः । ‘प्रन्थिनां पर्वपरुषी’ इति च । ‘वयुः क्लीबं तनौ शस्ताकृता-
 वपि’ इति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतितिरित्यर्थः । यनुरिति यनुबद्धः । तनुः शरीरम् । तनुपेऽनङ्गमिति सुबन्धुः ।
 ‘स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः’ इति द्विरूपेण विश्वः । ‘अथारक्षियाम् । धनुषापी’ इत्यमरः । ‘धनुः त्रियाले
 ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु’ इति सान्ते मेदिनी ॥—यतेः—॥ इण् गतावित्यस्मादुचिः, णित्वाद् इद्वौ
 कृतायामायादेशः ॥—चक्षेः—॥ चक्षिह व्यक्तायां वाचि अस्मादुचिः शिङ्गवति । शित्वात्स्यान्नादेशाभावः । चक्षते रूपमनु-
 भवन्त्यनेनेति चक्षुः ॥—मुदेः—॥ मुह वैचित्र्ये । ‘मुहुः पुनः पुनः सक्षदमीक्ष्यमसकृत्समा’ इत्यव्ययेष्वमरः ॥—कृ गृ—॥
 कृ विक्षेपे, गृ निगारणे, शृ हिंसायाम्, वृ वरणे, चते याचने । ‘नैर्कृतः कर्वरः कव्यात्कर्वुरो यादुररक्षसोः’ इति शब्दा-
 र्णवः । ‘शर्वरी यामिनीक्षियोः’ इति मेदिनी । ‘वर्वरः पाथरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः पञ्जिकायां तु वर्वरा शाक-
 पुष्पयोः’ इति विश्वः । ‘वर्वरः पामरे केशचक्रले नीवृदन्तरे । पञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदमिवोः क्षियाम्’ इति
 मेदिनी ॥ ‘चलरं स्थण्डिले गणे’ इति च ॥—नौ सदेः—॥ वदु विचारणादौ । निपूर्वादस्मात्त्वचर् स्यात् । ‘सदिरप्रतो’
 इति षलम् । ‘निषद्वरः स्मरे पङ्के निघायां तु निषद्वरी’ इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

॥ छित्त्वरच्छित्त्वरधीवरपीवरमीवरवीवरनीवरगङ्गवरकङ्कुरसंयद्गराः ॥ २८८ ॥ एकादश चरचमलपान्ता
निपलम्ते । छित्तिर कृद् अनयोः लकारोऽन्तादेशः छिदेतुणामाबद्ध । छित्त्वरो भूतः । छित्त्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः
कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । धीवरं भिक्षुकप्रवरणम् । तीवरो जातिविशेषः । धीवरः
परिवादः । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गङ्गवरम् । कटे वर्षादौ । कङ्कुरं मयजन्म् । यमेर्दकारः । संयद्गरो नृपः । पदेः संपद्गर ह-
लेके । ॥ इण्सिञ्जिजिदीडुप्यविभ्यो नक् ॥ २८९ ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्न्यौ । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः ।
वण्णः । जनः । ॥ फेनमीनौ ॥ २९० ॥ एतौ निपाल्येते । स्फावतेः फेनः । मीनः । ॥ कूपेर्वर्णे ॥ २९१ ॥ कृष्णः ।
॥ बन्धेर्ब्रधिवुधी च ॥ २९२ ॥ ब्रध्नः । बुध्नः । ॥ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ॥ २९३ ॥ धाना भ्रष्टयवे शिवः ।
पर्णं पत्रम् । पर्णः किशुकः । वणो मूल्ये वेतने च । अजेवीं । वेनः । अज आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः श्रोगः
पङ्कः । ॥ लक्षेरद् च ॥ २९४ ॥ लक्षेश्वरादिप्यन्ताक्षः स्यात्तस्याङगमश्च । चान्मुहित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं नास्ति
चिह्नं च । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा । ॥ वनेरिखोपधायाः ॥ २९५ ॥
वेना नदी । ॥ सिवेष्टेयं च ॥ २९६ ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केव-लो नः ।
कद् । अन्तरङ्गवाद्यम् । गुणः । स्त्रोतः । ॥ कृवृषिसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ २९७ ॥ कर्णः । बर्णः । जर्ण-
हन्त्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पक्षो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । ॥ घेट इच्च ॥ २९८ ॥ घेनः

छित्त्वर-॥-अनयीरिति । छित्तिर द्वैधीकरणे, छद् अपवारणे, 'छित्तरच्छदने द्रव्ये भूते वैरिणि च त्रिभु' इति
मेदिनी । डुधात् धारणपोषणयोः, पा पाने, मा माने, एषां त्रयाणामीलमन्तस्य निपाल्यत इत्येके । अन्ये तु पीवमीवतीवनी-
वस्थीत्ये एभ्यः प्वचि 'लोपो व्योः-' इति लोपमाहुः । 'पीवरः कच्छपे स्थूलः' इति मेदिनी ॥-मीवर इति । हिंसक
इत्यर्थांनुगुण्येन मीव् हिसायमित्यस्मात्प्वरजित केचिदाहुः । 'तीवरो नाम्नुधी व्याधे' इति मेदिनी । 'स्योतीवरो वाणि-
तिके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशी ॥-गाहतेरिति । गाहू विलोडने । 'कटुरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं
तके नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वकहु दानादनयोरित्यस्मात्प्वरच्युकारलोपः । 'उपद्गर समीपे स्यादेकान्तेऽपि
नपुंसकम्' इति मेदिनी । उपद्गरो रथ इति केचित् ॥-इण्-॥ इण् गतौ, पिन् बन्धने, जि जये, दीङ् क्षये, उष दाहे,
अष रक्षणे । 'इनः पत्न्यां नृपार्कयोः' इति मेदिनी । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात्त्रिभु जिलरं' इति च । 'दीना मूषि-
कयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'उण्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'ज्वरलर-'त्युटि
ऊनमसंपूर्णम् ॥-फेन-॥ स्फायी वृद्धा अस्य फे इत्यादेशः । मीव् हिसायाम् । 'विडीरोऽच्चिकफः फेनः' इत्यमरः ।
'मीनो राद्यन्तरे मत्स्ये' इति विश्वः ॥-कूपेः-॥ कृष विलेखनेऽस्माद्वर्णे वा नक् स्यात् । 'कृष्णः सलवतीपुत्रे केशवे
वायसेऽजुने । कृष्णा स्याद्वैपदीनीलीकण्ठाक्षाम्ना योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्रीचे मरिचलोदयोः' इति मेदिनी ॥
-बन्धेः ॥ बन्ध बन्धने अस्मात्तक् । 'भास्क्रोऽहस्क्रो ब्रध्नः प्रमाकरदिवाकरौ' इत्यमरः । 'बुध्नो ना मूलवृधयोः' इति
मेदिनी ॥-धापृ-॥ डुधात् धारणादौ, पृ पालनादौ, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो नः स्यात् ।
नक् प्रत्यये सति तु वञ्ज इत्यत्र सप्रसारण स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । 'धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता
धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । 'पर्णं पत्रं किशुके ना' इति मेदिनी । 'वञ्जस्तलवकये पुमि चेतने स्यान्नपुंसकम्' इति
च । वेन इति लुग्टाकः प्रजापतिश्च ॥-लक्षेः-॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥-लक्षणमित्यादि । लक्षणलक्ष्मणशब्दौ
द्वावपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि तु पुल्लिङ्गे । हंसयोषायां लक्षणा । साररास्य योषाया तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्सर्वेः ।
'लक्षणं नास्ति चिह्नं च सौमित्रिरपि लक्ष्मणः' । 'लक्ष्मण लञ्छने नास्ति रामभ्रातरि लक्ष्मणः' इति विश्वः । 'लक्ष्णो लक्ष्म-
णोऽपि च' इति द्विरूपेषु च विश्वः । 'लक्षणं नास्ति चिह्नं च सारसां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा लोषधीभेदे सारसामपि
योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु 'सारसामपि लक्षणा' इति निर्मेकारः
सीकृतः ॥-वनेः-॥ वन संमत्तावस्मात् । उपधाया इलं च । वेनेति लघूपधगुणः ॥-सिवेः-॥ शिवु तन्तुसन्ताने ॥
-बाहुलकादिति । एतच्च 'क्षुः शङ्' इति सूत्रे वृत्तौ 'वेन विधिः-' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् ॥-यणिति । लघूपध-
गुणे कृते लेकारस्यायादेशे ऊठेपि 'सार्वधातुकम्' इत्यादिना गुणे कृते सथोन इति स्यादिति भावः । 'स्त्रोतः किरणसूर्ययोः'
इति मेदिनी ॥-कृ वृ-॥ कृ विक्षेपे, वृ वरणे, दीर्घपाठे तु वरणे, जृष वयोहानौ, दिवादिः । जृ इति क्यदादौ पुरादौ
च । पिन् बन्धने, द गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राग्ने, पिच्छं शये, एभ्यो नप्रत्ययो गित्स्यात् । 'कर्णे प्रयाप्येच्छते सुव-
र्णाङ्गी भुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ । 'बर्णौ द्विजादिशुक्लादिवर्णोऽयुगक्याद्यु च । स्तुतौ ना न शिवां भेदे स्फाकारविलेखने'
इति मेदिनी । विश्वमेदिनीत्यत्राह-अर्णोऽन्नम् इति । 'अर्णो अर्णोऽहमेन्दुषु' इति हेमचन्द्रः । 'ध्वजिनी बाहिनी सेना'

किमुपदी वेना । ॥ सुविशुधिरसिन्धुः कित् ॥ २९९ ॥ स्यूना । शुष्णः स्यूो वक्षि । रत्नं प्रथम् । ॥ सुषो-
 दीर्घश्च ॥ ३०० ॥ सूना वक्षस्थानम् । ॥ रमेस्त च ॥ ३०१ ॥ रमयतीति रक्त्वम् । ॥ राजासाक्षात्सूनावी-
 याः ॥ ३०२ ॥ राजा गन्धद्रव्यम् । साक्षा गोगलकम्बलः । स्यूणा गृहसम्भः । वीणा वलकी । ॥ गावाभ्यामि-
 ष्युक् ॥ ३०३ ॥ गेष्युर्गायनः । देष्युर्दाता । ॥ कृत्यश्रुभ्यां क्तः ॥ ३०४ ॥ कृत्स्नम् । अक्षमलपञ्चम् । ॥ ति-
 जेर्दीर्घश्च ॥ ३०५ ॥ तीक्ष्णम् । ॥ दिलधेरश्चोपधायाः ॥ ३०६ ॥ इक्षणम् । ॥ यजिमनिशुन्धिदसिजनि-
 भ्यो युक् ॥ ३०७ ॥ यजुरध्वर्युः । मय्युर्दैन्ये कृतौ कुषि । शुन्धुरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । ॥ भुजि-
 सुक्ष्म्यां युक्त्युक्तौ ॥ ३०८ ॥ भुज्युर्भाजनम् । स्युः । ॥ सतैर्युः ॥ ३०९ ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् ।
 सरयुः । ॥ पानीविषिभ्यः पः ॥ ३१० ॥ पाति रक्षकगमादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः ।
 बाहुलकागुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । ॥ च्युवः किञ्च ॥ ३११ ॥ च्युपो वक्रम् । ॥ स्तुपो
 दीर्घश्च ॥ ३१२ ॥ स्तूपः समुष्णायः । ॥ सुश्रुभ्यां निञ्च ॥ ३१३ ॥ नात्कि । स्युः । बाहुलकादृत्त्वम् । शर्पम् ।
 ॥ कुयुभ्यां च ॥ ३१४ ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् रूपः । युवन्ति वध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः । ॥ ख-
 ष्यशिल्पशष्पबाष्परूपपर्यतस्थाः ॥ ३१५ ॥ ससैते परत्ययान्ता निपालन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । कण्यौ क्रो-
 वकात्कतौ । शीलतेर्हंसः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालकृणं प्रतिभाक्षयम् । बा-
 षते षः । बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । रूपं न्वभावे मौन्दर्थे । पू । पर्यं गृहं बालकृणं पङ्कुरीठं च ।
 तल प्रतिष्ठाकरणे शुरादिणिषो लुक् । तत्त्वं शब्दादृदारेषु । ॥ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरिबुक् ॥ ३१६ ॥
 इत्यमरः । 'द्रोणोऽभियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतां कृष्णकाके स्त्री नानृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठान्मुवाहिन्यां
 गवादीनामपीष्यते । अन्न भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति मेदिनी । 'खप्र. स्यापि प्रयुक्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । धेद पाने
 अस्मात्प्रः स्यादित्यान्तादेशः । 'धेना नद्या नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'धेनः मसुरे नयां च धेना' इति विश्वः । श्लोके धानेखादिषु
 बाहुनामसु धेनेति वैदिकनिष्पद्यौ पठितम् । अत एव 'धेना जिगाति दाशुषे' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं
 भाष्ये ॥—**तुषि**—॥ जित्वा पिपासायाम्, शुप शोषणे, रस शब्दे । 'तृणा लिप्सापिपासयोः' इति विश्वः ॥—**सुञ्जः**—॥
 पुं अमिषवे अस्मात्प्रः स्यादातोर्दीर्घश्च । 'सूनाधोजिह्विकापि च' इति नान्तेऽमरः । 'सूनां प्रसवपुष्पयोः सूना पुत्र्यां
 वक्षस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**रमे**—॥ रमेर्ष्यन्तात्प्रः । 'रत्न खजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्'
 इति मेदिनी । रस आस्वादे उपधादीर्घः । 'राज्ञा तु स्याद्भुजङ्गाक्षयामेलापर्थमपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी । षस स्त्रौ
 उपधादीर्घः । 'साक्षा तु गलकम्बलः' इत्यमरः । 'साक्षा गोगलकम्बलः' इति पाठान्तरम् । प्रा गतिनिवृत्तावित्यस्य ऊलं
 प्रत्ययस्थानं च । 'अथ स्यूणा स्यात्सूर्म्यां स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी । सूर्म्यां लोहप्रतिमा । वी गत्यादिषु गुणाभावो
 षत्वं च । 'वीणा विद्यति वल्लभ्याम्' इति मेदिनी ॥—**गादाभ्याम्**—॥ गं शब्दे, उदाय दाने । 'गेष्युर्नदे गायके च
 देष्युर्गातरि दुर्दमे' इति विश्वः ॥—**कृत्यश्रु**—॥ कृती वेष्टने, । अश्रु व्याप्ता । 'कृत्स्नं सर्वाम्भुक्कुक्षिपु' इति मेदिनी ॥—
तिजे—॥ तिज निशाने अस्मात्प्रः धातोर्दीर्घश्च 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रके पुसि तिग्मा-
 त्मसाणिनोऽभिषु' इति मेदिनी ॥—**यजि**—॥ यज देवपूजादौ, मन ज्ञाने, शृंघ शूर्पा, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे ।
 'वस्युर्बौरे रिपौ पुंसि' इति मेदिनी । 'अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यमिधातुषु' इति च ॥—**भुजि**—॥ भुज पालनादौ, मृ-
 प्राणलागे, आभ्यां यथासत्य युक्त्युक्तौ स्तः । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥—**सतैः**—॥ स गतौ ॥—**पानी**—॥
 पा रक्षणे, नीष् प्रापणे, विष्ट व्याप्ता । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**च्युवः**—॥ च्यु-
 गतौ । बाहुनामनेकार्थत्वादिव भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाथा तु 'चुपः किञ्च' इति पठ्यते । चुप
 मन्त्राणां गतौ चोपतीति चुपः मन्दगमनकर्ता ॥—**स्तुव**—॥ छु लुता । अस्मात्प्रः स्यादातोर्दीर्घश्च ॥—**सुश्रु**—॥
 पुं अमिषवे, वृ हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स च निद्रवति । निज्व तु खरार्थम् । 'सूपो व्यञ्जनसूदयोः' इति मेदिनी ॥
 —**शर्पमिति** । बाहुलकादुलं रपरल 'हलि च' इति दीर्घः । 'प्रस्फोटनं शर्पमस्त्री' इत्यमरः ॥—**क्यु**—॥ कृ शब्दे,
 शु मिश्रणे । आभ्यां पः स च निद्रातोर्दीर्घश्च ॥—**खष्यशिल्प**—॥ खनु अवदारणे, शील समाधौ, वाधु लोढने, रु
 शब्दे, पू पालनादौ । 'खपः क्रोषे बलात्कृतौ' इति विश्वः । 'शष्प बालकृणेऽपि च । पुसि स्यात्प्रतिमाहानौ' इति मेदिनी ॥
 विशोफिमाह—**बाष्प** इति । 'बाष्पमूष्णि चाधुणि' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह—**बाष्पं** चेति । 'तत्त्वं मदे कलत्रे
 च क्षयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनी । अमरफिमाह—**जल्प** शब्देति ॥—**स्तनिहृषि**—॥ स्तनगरी देवशब्दे,
 उपाधिष्यन्तौ, हृष छुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षकल्पनयोः, घटादिः । एभ्यो व्यन्तेभ्यः इभुक् स्यात् । 'स्तनविभुः पुमान्वा-
 रिचरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी । 'स्तनविभुः पयोः। गे तद्वनौ मृगारोगयोः' इति विश्वः । 'हर्षविभुः क्षी हेति
 पोषयिषुः पिंके द्विजे' इति च । गदविभुः पुमान्काने जल्पाके कार्मुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'सदविभुः क्षयदेशे

कस्यमपेति नेरवादेशः । स्तनविभुः । हर्षविभुः । गोपविभुः । गपविभुर्वावदूकः । मपविभुर्मदिरा । ॥ कृष्णि-
भ्यां कृत्तुः ॥३१७॥ कृत्तुः शिखी । हनुर्गर्वाविः शकं च । ॥ गमेः सन्वच ॥३१८॥ जिगृहः । ॥ दामाभ्यां
हुः ॥३१९॥ दातुर्दाता । भातुः । ॥ वचेर्गञ्ज ॥३२०॥ वपुः । ॥ घेट इच्च ॥३२१॥ वपति कुतपिति वेष्टुः ।
॥ सुचः कित् ॥३२२॥ सुचः पुत्रेऽनुवे रवौ । ॥ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च ॥३२३॥ जहुः । ॥ स्थाणुः ॥३२४॥ स्थाणुः
कीले स्थिरे हरे । ॥ अजिजृहीभ्यो निच्च ॥३२५॥ अजेर्वी वेणुः । ॥ वर्णुर्वददेशनेदयोः । रेणुर्द्वयोः शिवां वृकिः ।
॥ विषेः किच्च ॥३२६॥ विष्णुः । ॥ कृदाधाराच्चिकलिभ्यः कः ॥३२७॥ बाहुलकाच्च कस्येत्संज्ञा । कर्को वचक-
पोदकः । शको दाता । शकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । कल्कः पापाशये पापे दम्मे विट्किट्पोरपि ।
॥ सुवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् ॥३२८॥ कक् उपलवातयोः । वृकः आपदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । मुष्कः । मुष्को-
ऽम्बश्च । ॥ शुक्कल्लोकाः ॥३२९॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुक्कः । वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् । उप दाहे । वल् कः ।
वल्का । ॥ इण्मीकापाशाल्यतिमच्चिभ्यः कन् ॥३३०॥ एके मुख्यान्यकेवलाः । मेको मण्डूकमेघयोरिति वि-
श्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अल्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः । ॥ नौ हः ॥

पुमान्मये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥—कृहनि—॥ डुकृन् करणे, हन हिंसाग्लोः ॥—कृत्तुरिति । कर्तैत्यर्थः । किञ्चात्र
गुणः ॥—हत्तुरिति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र । गमेः कुप्रत्यये जिगृहुरित्यपि बोध्यः ॥
—शकं चेति । चादन्ता । दशपादीदृशौ तु कुरिति तकाररहितं पठिता कृष्ण्यः कर्ता । हनुः वैकैकदेशः । बाहुल-
काभलोपः । गमेस्तु जिगन्तुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसर्वादात् । तथा च श्रूयते । 'सुरूपकमुतये'
'ज्येष्ठराजं भरे कृत्तु' 'मानो बधाय हज्जवे' 'सृगं न भीममुपहृज्जमुग्रम्' 'यो नः सत्यल उतवा जिघृक्षुः' इत्यादि । अत एव
हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहृज्जुरित्युदाहृत्य कोः कित्वादनानासिकलोप इत्युक्तम् ॥—दामाभ्याम्—॥ दुदाश्च दाने,
मा दीशौ । 'दातुर्दातर विक्रान्ते' इति मेदिनी । 'भान् रश्मिदिवाकरो' इत्यमरः ॥—वचेः—॥ नच परिभाषणे । वपु-
र्वाचालः ॥—घेटः—॥ घेट् पात्रे अस्मान् । स्यादिकारथान्तादेशः । 'धेनुः स्यान्नवसूतिका' इत्यमरः ॥—सुचः—॥ इह
प्राणिप्रसवे अस्मान् । स्यात्स च कित् ॥ विश्वोक्तिमाह—सूनुः पुत्रे इति ॥—जहातेः—॥ ओहाक् त्यागे । 'जहुः
स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने' इति मांदिनी ॥—स्थो गुः ॥ ग्रा गतिनिवृत्ता । अस्माणुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह
—स्थाणुरिति । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अक्षी ध्रुवे' इति मेदिनी ॥—अजिजृ—॥ अज गतौ, इह संभ्रमौ, री
गतिरेषणयोः, एभ्यो गुणित्स्यात् । 'वेणुर्नृपान्तरे वशे' इति विश्वः । 'रेणुः स्त्रीपुसयोर्धूलौ पुलिङ्गः पर्वते पुनः' इति मेदिनी ॥
—विषेः—॥ विषु व्याप्ता । अस्माणुः स्यात्स च किञ्चात्रित् । नित्वादायुदात्तलम् । विष्णुरिद्धा । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः'
इत्यमरः ॥—कृदा—॥ डुकृन् करणे, उदाय् दाने, दुधाय् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्चं पूजयाम्, कल गतौ । 'कर्कः
ककं तले बहौ शुक्राश्रे दर्पणे घटे' इति विश्वमेदिन्या । 'राका नयन्तरे कच्छां नवजातरजःश्लियोः । संपूर्णैरुतिषी'
इति मेदिनी । 'राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजःकन्या पूर्णैन्दुः पूर्णमाषि च' इति विश्वः ॥ कृन् दाधारा एषां
'केणः' इति हलो बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनिल्लाद्वा नेति बोध्यम् । 'अंकोऽंके पूर्णे स्फटिके रवौ । ताम्रे विवस्वतौ' इति
विश्वमेदिन्या । 'कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्मे विभीतके । विट्किट्योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः' इति मेदिनी ।
बाहुलकाद्रमेरपि कः । 'रङ्गः कृपणमन्दयोः' इति मेदिनी । कपिलकादिलाळल टाप । 'लङ्गा रङ्गः पुरीशाशाशाकिनी-
कुल्लाष्ट्र च' इति विश्वमेदिन्या ॥—सुवृ—॥ घ गतौ, वृक् वरणे, भू सत्तायाम्, श्रुप शोषणे, सुष सेवे ॥—सुक इति ।
'सकं संशाय पविमिन्द्रतिगमम्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सकं सरणशीलं पवि वज्रं सशायं सम्यक् तीक्ष्णीकृतेति व्या-
ख्यातम् । 'भूकं छिद्रे च काले च' इति मेदिनी । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्सघाते वृषणेऽपि च' इति स एव । 'शुको
न्याससुते कीरे रावणस्य च मणिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशालकयोः' इति च । 'उल्का
ज्वालाविभावसोः' इति सुभूतिचन्द्रः ॥—इण्मी—॥ इण् गतौ, जिमी भवे, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातस्य-
गमने । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोश्चिषु' इति मेदिनी । 'काकः स्याद्वायवे वृक्षप्रभेदे पीठसापिणि । शिरोऽवक्षालने
मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोली काकजङ्घयोः । रक्षिकायां मलन्यां च काकमाच्यां च यो-
षिति । काकं दुरतबन्धे स्यात्काकानामपि संहर्ता' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शीर्षाये
स्यात्स्यौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । 'कल्कं तु शकले वल्के' इति च । मर्च इति सौत्रो धातुरिति बहवः । मर्च शब्दे चो-
रादिक इति 'मिद्वचोऽन्यात्परः' इति सूत्रे कैयटः । 'मर्तो मर्तव्यैवयति द्वयेन' इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति
वेदभाष्यम् । न चैवं णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वाभावात्मकं इति न सिद्धेदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । शो तनूकरणे
अस्मादपि बाहुलकात्कन् । 'शको द्वीपान्तरेपि च । शकौ भुमविशेषे च पुमान् हारीतके श्रियाम्' इति मेदिनी ॥—
नौ हः ॥ ओहाक् त्यागे । अस्माभिश्च उपपदे कन्स्यात् । 'निहाका गोषिका समे' इत्यमरः ॥—नौ सदे—॥ वदु

॥३३१॥ अहातेः कन् स्यात् । विहाका । गोधिका । ॥ नौ सदेर्दिञ्च ॥३३२॥ निष्कोऽपी हेसि ससके । ॥ स्व-
मेदीह् च ॥३३३॥ स्वमीको वस्मीको वृक्षमेदव । इदहस् इति केचित् । स्वमिकः । ॥ अजियुचुनीभ्यो वीचै-
श्च ॥३३४॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । वृका । वृको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । ॥ ह्रियो रश्च लो वा ॥३३५॥ वीक-
हीका त्रया मता । ॥ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ॥३३६॥ उन उन्त उन्ति उति पृते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्ताः ।
शकुन्तिः । शकुनिः । ॥ भुवो सिच् ॥३३७॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेक्ष । अवन्तिः । भवेर्ववन्तिः ।
किंवदन्ती जवभुतिः । ॥ कन्युचक्षिपेश्च ॥३३८॥ बाजुषः । क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भुवन्युः स्वामिष्-
र्वणोः । ॥ अनुङ्गनदेश्च ॥३३९॥ चाक्षिपेः । नवनुर्मेषः । क्षिपणुर्वातः । ॥ कृवृदारिभ्य उनन् ॥३४०॥
कल्पो वृक्षमेदः स्वाकल्पा च कृपा मता । वल्गुः । दारुणम् । ॥ त्रौ रश्च लो वा ॥३४१॥ तरुणल्लुगो पुवा ।
॥ क्षुधिपिशिमिधियः कित् ॥३४२॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । ॥ फलेर्गुक् च ॥३४३॥
फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाघणः । फाल्गुनः । ॥ अशोर्लशश्च ॥३४४॥ लघुनम् । ॥ अर्जेर्णिलुक् च ॥३४५॥ अर्जुनः ।
॥ तृणाख्यायां चित् ॥३४६॥ चित्त्वादन्योदात्तः । अर्जुनं नृणम् । ॥ अर्तेश्च ॥३४७॥ अरुणः । ॥ अजिय-
मिश्रीश्च ॥३४८॥ वयुनं देवमन्दिरम् । वसुना । वयुनोऽजगरः । ॥ वृत्वदिहनिक्कमिकविभ्यः सः ॥
॥३४९॥ वसस् । तसः । वृवससुप्रयोः । वससः । वसस् । वक्षः । हंसः । कंसोऽङ्गो पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ।

विशारेण अस्मात्रिषब्दे उपपदे कन् स्यात्स च विहित्वाहिलोपः । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'निष्कमन्त्री साष्टहेमघते
वीनारकर्षयोः । वज्रोऽलकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—स्यमेः—॥ स्यमु शब्दे अस्मात्कन्यासत्तय च ईडा-
गम् । 'स्वमीका नीलिकायां व्री स्वमीको नाकवृक्षयोः' इति मेदिनी ॥—अजि—॥ अज गतिक्षेपणयोः । यु मिश्रणे, धू-
कम्पने, गीष् प्रापणे, एभ्यः कन् स्यादेवं दीधेक्ष । तत्सामर्थ्याद्गुणभावः । अजेर्वीभावः ॥—ह्रियः—॥ द्वौ लज्जाम-
स्मात्कन्यातोदीर्घत्वं च तत्सामर्थ्याद्गुणभावः ॥—शके—॥ शकू शर्का । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनदिजाः'
इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान्पक्षिमात्रप्रश्लेषयोः । शुभशसिनिमित्तं च शकुनं स्वाभ्युपसृक्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः
कीटभेदे स्याद्वासपक्षिवृद्धयोः' इति । 'शकुनिः पुंसि विहगे सांबले करणान्तरे' इति च ॥—भुवः—॥ भू सत्तायाम् ।
अस्मात् सिच् स्यात् 'क्षोऽन्तः' 'कृदिकारात्' इति ङीष् । भवन्ती लटः सज्ञा । तथा च 'अस्तिभवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः'
इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुल्लब्धदेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । 'कुन्ती
पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुद्वये' इति मेदिनी ॥—अवन्तिरित्यादि । अव रक्षणे, वद व्यक्तायां वाचि, आभ्या-
मपि सिच् ॥—वदन्तीति । 'कृदिकारात्' इति वा ङीष् ॥—कन्युच—॥ क्षिप प्रेरणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्युल्लु
पुमान् देहे सुरमौ वाच्यल्लिङ्ग' इति मेदिनी । 'भुवन्युः स्यात्पुमान्भौ ज्वलने शशलाञ्छने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—
अनुङ्ग—॥ णद अव्यक्ते शब्दे । अस्मादनुङ्गप्रत्ययः स्यात् ॥—क्षिपणुरिति । कित्त्वाद्गुणभावः ॥—कृ वृ—॥ कृ विक्षेपे
वृक् वरणे, कृ विदारणे ण्यन्तः । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वरुणस्तर्भेदेऽस्य प्रती-
चीवतिसूर्ययोः' इति विश्वः । 'दारुणो भीष्मम्' इत्यमरः । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भावह' इति मेदिनी ॥
—त्रौ—॥ तृ ष्वनतरणयोरस्मादुनन्यात् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनितु त्रिषु' इति मेदिनी ॥ गौरादि-
लान् ङीष् । 'तरुणी तल्लनीति च' द्विरूपेषु विश्वः ॥—क्षुधि—॥ क्षुध उमुखायाम् । पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि ।
मिथिः सौत्रो धातुः । 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । 'पिशुनं कुङ्कुमे स्तुतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकूरयो-
क्षिषु । पृक्षायां पिशुना व्री स्यात्' इति मेदिनी । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे व्रीपुसयुग्मके' इति च ॥—फलेः—॥ फल
निष्पत्तौ, अस्माद्गुणगमध धातोः । 'फल्गुनस्तु गुडाकेसे नदीनार्जुनभूरुहे । तपस्संज्ञमासे तत्पूर्णमायां च फाल्गुनी' इति
मेदिनी । 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः ॥—अशोः—॥ अश भोजनेऽस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्च । लघुनं
महाकन्दः । 'लघुना लघुन वेदम् कर्मलं विश्वमथवत्' इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लसचेति दन्त्यमध्यपाठस्य ग्राह्य-
दिक् ॥—अर्जेः—॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु, अस्मादुनन् स्यात् शेष लृक् । इह 'णेरनिटि' इति णिलोपेनैव सिद्धे
णिल्लुक् चेत्युक्तेः फलं चिन्त्यम् । 'अर्जुनः ककुमे पाथं कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्बले पुनरन्यवत् । नपुं-
सर्क टणे मेत्रे रोगे वाप्यर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानयां कुटन्यां चापि च कचिद्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—अर्तेश्च ॥
ऋ गतावस्मादुनन्यात्स च चित् । 'अरुणोऽन्यकारागेऽकं सन्धारारागेऽकसारयौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषादाममाक्षिणात्रिभृताश्च' इति मेदिनी ॥—अजि—॥ अज गतिक्षेपणयोः, यमु उपरमे, शीर्क्ष स्त्रिभ, एभ्य
उनन् स्यात्स च चित् । अजेर्वीभावः । वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनम् । 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' इतिमन्त्रे वयुनाणि
प्रज्ञानीति वेदभाष्यम् । वैदिकविषयौ प्रज्ञापयार्थे च वयुनशब्दः पठितः । 'वसुना वयनवसा' इत्यमरः ॥
—वृत् ॥ वृ वरणे, वृ ष्वनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, इन हिंसायसोः, कम् कान्ती, कष हिंसायाम् ॥—वर्से वर्से

॥ सुषेरबोपधायाः ॥३५०॥ इक्षः । ॥ मनेर्वीर्षश्च ॥३५१॥ मांसम् । ॥ अशोर्वैषने ॥३५२॥ अक्षः ।
 ॥ सुमन्त्रिभिर्युधिभ्यः कित् ॥३५३॥ स्तुवा । इक्षः । कृत्स्नमुदकम् । कक्षं नक्षत्रम् । ॥ ऋषेर्जातौ
 ॥३५४॥ कक्षोऽग्निभेदे भक्षके इति च । ॥ उन्दिगुणिकुचिभ्यश्च ॥३५५॥ उत्सः प्रसवणम् । गुत्सः स्तवकः ।
 ॥ क्लो जगत् । ॥ गुचिपण्योर्देवी च ॥३५६॥ गुत्सः कामदेवः । पक्षः । ॥ अशोः सरः ॥३५७॥ भक्षरम् ।
 ॥ वसेश्च ॥३५८॥ वत्सरः । ॥ सपूर्वाश्चित् ॥३५९॥ संवत्सरः । ॥ कृधूमधिभ्यः कित् ॥३६०॥ बाहुक-
 काश्च पत्वम् । कृसरः स्वासिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराणी च सा मता । ॥ पते
 रश्च लः ॥३६१॥ पत्सलः पन्थाः । ॥ तन्युधिभ्यां कसरन् ॥३६२॥ तसरः सूत्रवेष्टने । कक्षरः कृत्विह ।

इति । 'तितुत्र' इति नेदः । षत्वं तु न भवति बाहुलकेन षले कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्षशब्दे तु षत्वं भवत्येव
 एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युणादित्तिकारैरिह षलमुदाहृतमिति चेद् । अत्राहुः । अस्तु
 भाष्यप्रामाण्यात् वर्षं तर्षमिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु षलमस्तु । बाहुलकलभ्यपलाभावस्य पाक्षिकलेऽपि बावका-
 भावाद्विषट्पिभ्यां घञि कृते प्यन्तादेरवि 'धन्यं कविधानम्' इति प्यन्ताकप्रत्यये वा कृते वर्षतर्षशब्दयोर्दुर्बोरत्वाद्
 अविधौ भयादीनामुपसंख्यानानुपसंके तादिनिवृत्त्यर्थमित्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरुपता फलमिति ।
 'वर्षोऽञ्जी भारतादौ स्यान्मन्मन्दीपाद्यष्टिषु । प्रावृट्काले ज्ञियां भूति' इति मेदिनी । 'तर्षो लिप्शोदन्ययोरः' इति च । 'पु-
 त्रादौ तर्णेकं वर्षं वत्सः क्लीवं तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । सद्यो जातस्तर्णकः । 'हंसः स्यान्मानसीकसि ।
 निर्गोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरगप्रभभेदे च' इति मेदिनी । कंसो
 दैत्यान्तरे स्मृतः । कांसे च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पथादपि च
 पल्लवे । सर्षायां ना तु दोर्मूले कक्षीवीरुत्तृणेषु च' इति मेदिनी ॥—प्लुषेः—॥ प्लुष दाहे अस्मात्सः स्यादुपधाया
 अकारश्च । 'प्लक्षो जटो गर्दभाण्डद्वीपमित्कुञ्जाराशने' इति मेदिनी । 'प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्वटागर्दभाण्ययोः ।
 पिप्पले द्वारपार्श्वे च एहस्य परिकीर्तितः' इति विश्वः ॥—मनेः—॥ मन ज्ञाने । 'मांसं स्यादामिषं क्लीवे कक्षोली-
 जटयोः ज्ञियाम्' इति मेदिनी ॥—अशोः—॥ अश्व व्याप्तौ असादेवने वाच्ये सः स्यात् । 'ब्रध्नव्रज-ज' इत्या-
 दिना षलादिकार्यम् । 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिहमे' इत्यमरः । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-
 रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुल्यसौवर्चलेन्द्रिये' इति मेदिनी ॥
 —सुमन्त्रिभ्यः—॥ नु प्रसवणे, ओषध् च्छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतां, एभ्यः सः कित्स्यात् । लुषा पुनश्चः ॥—कृधू-
 इति । सस्य कित्वाद् 'महिज्या-' इति संप्रसारणम् । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्वृक्षे शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे
 पुनपुसकम्' इति मेदिनी ॥—ऋषेर्जातौ । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋषेर्जातावेवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेनाप्यन्येभ्यः
 केवलवैयगिकलेऽपि सप्रत्ययो भवति ॥—उन्दिगुचि—॥ उन्दी छेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यात्
 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'उत्सः प्रसवणं वारि' इत्यमरः । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्भे हारभिरन्यपणयोः' इति मेदिनी ।
 'गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुल्लच्छवत्' इति द्विरुपकोशात् । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्भे हारभेदकलापयोः' इति च वर्गद्विती-
 यान्ते मेदिनीकोशाच्च ॥—गुचि—॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, पण व्यवहारे स्तुतौ च । ननु गृधेयल्लेन गृत्स इति सिद्धे
 दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । चर्लस्यासिद्धत्वेन 'एकाचो वशः-' इति भूभावप्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्रियात्माववाच
 तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे
 साध्यविरोधयोः । केवादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्ली रन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः' इति विश्वमेदिन्या ॥
 —अशोः ॥ अश्व व्याप्तौ 'ब्रध्न-' इत्यादिना षलादिकार्यम् । 'अक्षर स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः' इति हेमचन्द्रः । 'अशोः
 सरन्' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठसु प्रामादिकः निस्तरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययखरेणाक्षरशब्दस्य मध्योदात्तत्वम् । 'ऋचो अक्षरे
 परमे व्योमन्' इत्यादिऋहमन्त्रेषु त्रीणि च द्यतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठात् । अत एवाश्रोतेर्बासरो-
 ऽक्षरमिति द्वितीयाहिकान्ते भाष्यकृतोक्तम् ॥—वसेश्च ॥ वस निवास, अस्मादपि सरः स्यात् । 'सः सार्धेधातुके'
 इति तत्त्वम् ॥—सपूर्वाश्चित् । पूर्वसंहिताद्वसतेः सरः, स्यात्स च चित् । चित्वादन्तोदात्तः । 'इदुवत्सराय परितस्त-
 राय' । सपूर्वादिति पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥—कृधू-॥ कृधू कर्णे, धूस् कम्पने, मवी हर्षे, एभ्यः
 सरः कित्स्यात् ॥ कृसर इत्यादि हारावलीस्थम् । 'धूसरी किमरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे' इति मेदिनी । मत्सरा मक्षि-
 कायां स्यान्मासस्यैकोधयोः पुमान् । असक्षपरसपत्नी कृपणे चाक्षिधेयवत्' इति च । 'मत्सरोऽन्यत्रभद्रपे तद्वत्कृपणयोऽपि'
 इत्यमरः । 'अथ मत्सरः । असक्षपरसम्पत्तौ मासस्यै कृपणे कृचि' इति विश्वः । वेदे तु मदी हर्ष इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते ।
 'इन्दुमित्राय मत्सरम्' । 'तं सिन्धवो मत्सरमित्रियानाम्' इत्यादि । मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्व्याख्यम् ॥—पतेः—॥ पतु गता-
 वस्मात्सरः स्यादेकस्य लभ ॥—तन्युधि—॥ तनु विस्तारे, ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह ॥—तसर इति । कित्वाद्

॥ पीयूकविभ्यां कालन् इत्थः संप्रसारणं च ॥३६३॥ पीडुः सौत्रः । पिपाको दृक्बोधः । कुण्डको दृक्-
बोधः । ॥ कटिकुविभ्यां काकुः ॥३६४॥ कदाकुः पक्षी । कुषाकुः सर्पः । ॥ सतैर्बुक् च ॥३६५॥ स-
वाकुर्वातसरितोः । ॥ वृतेर्बुद्धिश्च ॥३६६॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । ॥ पर्देर्विस्त्र-
सारणमल्लोपश्च ॥३६७॥ वृदाकुर्बुद्धिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे । ॥ सयुवचिभ्योऽन्युजागृजकुषः
॥३६८॥ अन्युर आगूष अकुष एते क्रमात्स्युः । सरण्युर्मेषवातयोः । यवागूः । वचकुर्विप्रवागिमनोः । ॥ आनकः
शीङ्गमियः ॥३६९॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः । ॥ आणको लुघुशिधिधाम्भ्यः ॥३७०॥ लबाणकं
दाभ्रम् । यवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पुषोदरादिष्वाणपक्षे कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको शी-
वारभागः । ॥ उल्मुकद्विहोमिनः ॥३७१॥ उष दाहे । पल लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दणा-
तेभिः । दर्विः । जुहोतेमिनिः । होमी । ॥ द्वियः कुरू रश्म लो वा ॥३७२॥ हाकुः । हीकुर्लज्जावान् ।
॥ हसिमृगिणवाऽमिदमिल्लूपधुविभ्यस्तन् ॥३७३॥ दशम्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेदः । हस्तः । मर्तः ।
गर्तः । एतः कर्तुरः । वातः । दन्तः । अन्तः । लोतः सादभुविह्वयोः । पोतो बालवहित्रयोः । धूर्तः । बाहुलकात्तु से-
र्षिबन्धः । तूस्तं पापं धूर्तिर्जटा च । ॥ नञ्याप इट् च ॥३७४॥ नापितः । ॥ तनिमृङ्भ्यां किञ्च ॥३७५॥
ततम् । वृत्तम् । ॥ अञ्जिभृसिभ्यः क्तः ॥३७६॥ अकम् । घृतम् । सितम् । ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥३७७॥

‘अनुदातोपदेश-’ इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥—ऋक्षरः ऋत्विगिति । ‘ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरस्तत्त्वितिस्मृतः’ इति
मेदिनी । ‘अनुक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् ॥—पीयूकणि-
भ्याम्—अजरण इति दण्डके कृणिः पठ्यते सच शब्दार्थकः आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रम इत्यः संप्रसारणं च । ‘राजा-
दनः प्रियालः स्यात्’ इत्यमरः । ‘प्रियालः स्यात्प्रियालवत्’ इति द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्भूत्रोरपि कालन् । कित्वाभलोपः ।
न्यक्कादिवाङ्मूलम् । भगालं नरमस्तकम् मत्वर्थे इति । ‘चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजे’ इति राजशेखरः ॥
—कटिकुषि—कठ कृच्छ्रजीवने, कुप निष्कर्षे । ‘कुषाकुः कपिवहयकं ना परोत्तापिनि त्रिषु’ इति मेदिनी । उज्ज्वलद-
त्तस्य कटिकुषिभ्यामिति पठित्वा कपशिषेति दण्डके धातुमुपन्यस्य कषाकुरित्युदाहजार तत्कोशविक्रमम् । मेदिनीकोशे शु-
कारप्रक्रमे पाठ्यत् ॥—सतैः—॥ च गतावस्मात्काकुः स्याद्वातोर्दुर्गममथ । ‘वृदाकुर्नानिले चके ज्वलने प्रतिसूर्यके’ इति मे-
दिनी ॥—वृतेः—॥ वृत्तु वर्तने ‘वार्ताकुः त्रिवार्ताकी घृन्ताकोऽपि च दश्यते’ इति द्विरूपे विश्वः । ‘वार्ताकी हित्तली
सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी’ इत्यमरः । ‘वार्ताकं पित्तल किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्’ इति वैयशास्त्रम् ॥—पर्देः—॥ पर्दं कु-
त्सिते शब्देऽस्मात्काकुः स्यात्स च निट् । धातोः रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह—वृदाकुरिति ।
‘वृदाकुर्बुद्धिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्’ इति मेदिनी ॥—सयु—॥ स गतौ, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे । ‘सरण्युल्लु
पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्वनि’ इति मेदिनी । ‘सरण्युरस्य सनुरश्च’ इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्या-
ख्यासम् । ‘यवागूषणिका ध्राणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः । ‘वचकुल्लु पुमान् विघ्रे वावदूकेऽभिधेयवत्’ इति मे-
दिनी ॥—आनकः—॥ शीङ् खप्रे, विभी भये, विभेल्स्यसादिति भयानको भयकरः । ‘भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ
मर्वकरे’ इति मेदिनी ॥—आणको—॥ लङ् छेदने, शिषि आघ्राणे, दुष्पाङ् धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह ‘शि-
ङ्घाणः केनडिण्डीरे नकरेतश्च पिच्छले’ इति विक्रमादित्यकोशः ॥—उल्मुक—॥ एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह
—उष दाहे इत्यादिना ॥ हारावलीस्थमाह—उल्मुकमिति । ‘दर्विः कम्भिः खजाका च’ इत्यमरः ॥—द्वियः—॥
ही ल्बायामस्मात्कुप्रत्ययः स्यात् ककारो गुणनिषेधार्थः ॥—हसि—॥ हसे हसने, मृड प्राणत्यागे, गृ निगरणे, वा गतिग-
न्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमने, लङ् छेदने, पूज पवने, धुर्वी हिंसायाम् । ‘हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरोऽपि च ।
ऋक्षे केशात्परो व्राते’ इति मेदिनी ॥ अत्रायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची । तथा च केश-
हस्तशब्दाः केशसमूहशब्दपर्याया इति । मर्तं भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतितगलाद्यत् । ‘गर्तंस्त्रिगर्तभेदे स्यादवटे
‘च कुकुन्दरे’ इति मेदिनी ॥—एत इति । ‘एतः कर्तुर आगते । अन्तःस्वरूपे नाशे ना न लोकोभेदेऽन्तिके त्रिषु’ इति च ।
‘दन्तोऽदिकटके कुञ्जे दशने चौषधौ क्षियाम्’ इति च मेदिनी । ‘लोटमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः । ‘कृष्णवत् निष्ठा’ इति
सूत्रे लोटो मेष इति कैयटः । ‘लोटः शिञ्जी वहित्रे च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—धूर्त इति । ‘लोपो न्योर्वलि’ इति वल्लोपः ।
‘राक्षोपः’ इत्यनेन लोपस्य विडतीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । ‘हलि च’ इति दीर्घः । ‘धूर्तं तु खण्डलवणे धर्तुरे ना कटे त्रिषु’ इति
मेदिनी ॥—तुस्तमिति । तुस खण्डन इत्यस्मात्तन् ॥—नञ्या—॥ व्यापु आर्ता अस्मात्तन्पुपदे तन्स्यादिवानमथ बाहु-
ल्काभ्यो नलोपाभावः ॥—तनि—॥ तनु विस्तारे, मृड प्राणत्यागे, आभ्यां तप्रत्ययः स्यात्स च कित् किञ्चादनुनासिकलोपः ।
‘ततं वीणादिकं वाद्यम्’ इत्यमरः । ‘अथ ततं व्याप्ते विस्तरे च त्रिलिङ्गम् । स्त्रीर्ब वीणादिवाये स्यादुल्लिङ्गस्य स्त्रीरथे’
इति मेदिनी । ‘धृतं तु पाचिते मृत्सौ स्त्रीर्ब मृत्युमिति त्रिषु’ इति च ॥—अञ्जि—॥ अञ्ज् अस्तिप्रज्ञापनी, वृ क्षरणदी-

द्वयः । तस्यः ॥ जेमुद घोवात् ॥ ३७८ ॥ जीमूतः ॥ लोष्टपलितौ ॥ ३७९ ॥ कुभावेः कः कस्य बुद्ध
 भावेभ्युलः । कोष्टम् । पलितम् ॥ इष्टयाम्यामितम् ॥ ३८० ॥ इति तस्येतौ वर्णयेदौ ॥ रुहे रक्ष को वा
 ॥ ३८१ ॥ रोहितो सुगमस्त्वयोः । कोहितं रक्षम् ॥ पिशोः किञ्च ॥ ३८२ ॥ पिशितं मांसम् ॥ शुद्धसिन्धु-
 हिमृष्टिभ्य आच्यः ॥ ३८३ ॥ अवाच्यो वज्रपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाच्यः । गृहयाच्यो गृहस्थाची ।
 दिधिषाच्यः ॥ ३८४ ॥ दधाते हि त्वमित्वं पुङ्गवः । मित्र इव यो दिधिषाच्यः ॥ वृष्ट एण्यः ॥ ३८५ ॥
 वरेण्यः ॥ स्तुवः कसेय्यदछन्दसि ॥ ३८६ ॥ स्तुषेय्यं पुरुषर्षसम् ॥ राजेरन्यः ॥ ३८७ ॥ राजन्यो वधिः ।
 शूरन्योश्च ॥ ३८८ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्तेर्निञ्च ॥ ३८९ ॥ अरण्यम् ॥ पर्जन्यः ॥ ३९० ॥ पृषु
 सेषवे । वस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ ३९१ ॥ वदान्यस्यागिवाग्मिनोः ॥ अभिनक्षिप-

प्लोः, पिञ्च बन्धने, एभ्यः कः स्यात् । निष्ठासंज्ञत्वे तस्य नः ॥ परिमाणवाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा
 व्याख्यातत्वात् । 'अफं व्याघ्रे न संकुले' इति विश्व इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि
 'व्यस्तं व्याप्ते च संकुले' इति स्थितत्वात् । तथा च मेदिन्या चकारादिप्रक्रमे 'व्यस्त तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम् । 'घृतमाच्ये
 जले क्षीर्षं प्रदीप्ते लभिषेयवत्' । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां क्षी' इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋगताविल्य-
 स्यात् कः । 'ऋतमुज्ज्वलिते जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात्' इति मेदिनी ॥—दुतनि—॥ दु गतौ, तनु विस्तारे,
 आभ्यां कः स्याद्भातोर्दोधंध । दूतः प्रेय्यः । गौरादिलान्दीष् । दूती । कथं तां तेन दूतिविदितं निषेदुषा इति रघुरिति
 चेद् अत्राहुः । दूः परितोपे इत्यस्यात् फिचि दूतिरिति । 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुकम्प्ये
 जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् शीह् स्वप्ने इत्यस्यादपि कः । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च शीता । 'शीता
 नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दक्षाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीत स्मृत हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहु-
 वारतरौ च दृष्टः' इति तालाव्यादौ धारणिः । शीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीखर्गगङ्गा इति व-
 न्स्यादौ मेदिनी । 'शीता लाङ्गलेखा स्याद्योगमङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ॥—जेः—॥ जि जये' अस्मात्
 कप्रत्ययस्तस्योदात्तमूढागमः स्याद्दीर्घ इत्यनुवृत्त्या धातोर्दोधंध स्यात् । इदं सूत्रमनार्षमिति केचित् । अत एव हृत्वादि-
 ग्रन्थे पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । 'जीमूतोऽद्री भूतिकरे देवतादौ पयोधरे' इति मेदिनी । 'वेणी खरा गरी देव-
 तादौ जीमूतः' इत्यमरः । 'जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शक्रेऽपि घोषके घने' इति विश्वः ॥—लोष्ट—॥ लृञ् छेदने, पल गतौ,
 एतौ कान्तौ निपासेते । 'लोष्टानि लेष्टव' पुंसि इत्यमरः । अत्र पुसीत्युभयान्वयि । तेन पुनपुसकलिङ्गे लोष्टशब्दः । तथाच
 'स्थानेऽन्तरमः' इति भाष्यम् । लोष्टः क्षितौ बाहुवर्गलेखादि । अत एव 'लोष्टः शण्डेऽपि लोष्टः स्यात्' इति पुल्लिङ्गाच्चे
 बोधायनः । 'पलित शैलेऽपि तापे केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी ॥—हृष्टा—॥ हृञ् हरणे, द्यूह गतौ । 'हरिता क्षी
 च दूर्वाया हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । 'शुक्रशुभ्रशुचिश्चेतविशदस्येतपाण्डरा' इत्यमरः ॥—रुहेः—॥ रुह बीजज-
 न्मनि प्रादुर्भावे च । अस्मादितन् । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकडम्बे' इति
 मेदिनी । 'लोहित रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान् नदान्तरे भागे वणे च त्रिषु तद्वर्ति' इति च ॥—पिशोः—॥
 पिश्व अवयवे अयं दीपनायामपि । अस्मादितन्स्यात् च कित् । 'पिशितं मांसं मांसा क्षी' इति मेदिनी । मास्या जटा-
 मांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः ॥—शुद्धसि—॥ शु थ्रवणे, दक्ष रुद्धौ, स्पृह ईप्सा-
 याम्, गृह ग्रहणे, चुरादावदन्तौ । 'उद्यतः सुखे भवति ध्रवाच्यः' इति मन्त्रे ध्रवाच्यो मन्त्रे ध्रवणीय इति वेद-
 भाष्यम् । 'दक्षाय्यो यो दम आस निल' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥—स्पृहयाच्य इति ।
 एवं गृहयाच्य इति ॥—दिधिषाच्य इति । दुषाञ् धारणपोषणयोः । 'अयामन्ता' इति गेरयादेशः । उज्ज्व-
 लदत्तस्तु दिधिषाच्य इति सूत्र पठिला दिधिपूर्वात्स्यतेराच्यः षत्वं च दिधिषाच्यो घृतमिति व्याख्ययत् । दक्षपादीष्ट-
 त्तिकारस्तु पिषु शब्दे अस्य द्विल गुणाभावः अल चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह प्रसादकारादयोप्येवमाहुस्तदेतत्त्वं प्रा-
 मादिकम् । 'मित्र इव यो दिधिषाच्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगादिविषयाय इत्येव सूत्र युक्तमिति प्रामाणिकाः ॥—वृष्टः—॥
 वृञ् वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः ॥—स्तुवः—॥ पुञ् स्तुतौ । स्तुषेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुषर्षसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । स्तुवः केय्य
 इति पठिला किलाङ्गणभावे उवडि सति स्तुषेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुतितद्वाभ्यादिविरोधादुपे-
 क्षः । तस्मादिह कसेय्यप्रत्ययं पठन् दक्षपादीष्टित्कदेव व्यायानिङ्गाहुः ॥—राजेः—॥ राज् दीप्तौ । क्षत्रियजातौ तु 'राज-
 शब्धराट्' इति बल्लवत्ये राजन्य इत्यन्तत्वरिति ॥—शूरन्योः—॥ शू हिंसायाम्, रम कीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥
 —अर्तेः—॥ ऋ गतौ । अस्माद्वन्यः स च निट् । 'अट्ठपर्यन्तं विधिनम्' इत्यमरः ॥—पर्जन्यः ॥ पृषु सेषवे वस्य जः ।
 'पर्जन्यो मेघसम्बोऽपि धनवद्भुदशकयोः' इति मेदिनी ॥—वदेः—॥ वद व्यक्त्यां वाचि । अजयकोशस्यमाह—वदान्य

जिवविपतिभ्योऽन्नम् ॥३९२॥ अन्नं माजयत् । नक्षत्रम् । यजत्रः । यजत्रमायुषम् । यत्रं च तन्महत् । ॥ गणे-
रादेशः कः ॥३९३॥ कञ्प्रत्ययः । इत्योरेकवस्मरणाय कञ्प्रत्ययः । ॥ भृञ्प्रत्ययः ॥३९४॥ वरत्रा चर्ममयी रक्षकः ।
॥ सुविदेः कञः ॥३९५॥ सुविदं कुटुम्बकम् । ॥ कृतेर्नुम् च ॥३९६॥ कृन्तनं कान्तकम् । ॥ भृङ्प्रत्ययः-
शिवजिपर्विपच्यमितमिनमिहयैभ्योऽस्तच् ॥३९७॥ इशभ्योऽस्तच् स्यात् । भरतः । भरतो भृत्तुः । इक्षितः
सोमसूर्ययोः । यजतः क्रतिवत् । पर्वतः । पषतोऽग्निः । अन्नं रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्षतोऽन्नः ।
॥ पृषिपिभ्योऽन्ति ॥३९८॥ पृषतो मृगो विन्दुश्च । रजतम् । ॥ खलतिः ॥३९९॥ खल्लोः सकोपः
अतश्चप्रत्ययान्तस्य इत्वं च । सकृत्तिर्मिच्छेत्तक्षिराः । ॥ शीङ्प्रत्ययः शिपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽन्ति ॥४००॥
सप्तभ्योऽन्ति ॥ सप्तयोऽजगरः । शपथः । इव्यः कोकिलः । गमयः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चयो धृतः । वन्तीति पाठे
वन्त्ये वा वन्द्यः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवय आयुष्मान् । प्राणयो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमयस्तु शमः
शान्तिर्हान्तिस्तु दमयो दमः । ॥ भृञ्प्रत्ययः ॥४०१॥ भरयो लोकपालः । ॥ रुदिविदिभ्योऽन्ति ॥४०२॥
रोदिशीति रुदयः शिष्टः । वेचीति विदयः । ॥ उपसर्गे वसेः ॥४०३॥ आवसयो गृहम् । संवसयो ग्रामः ।
॥ अत्यविचमितमिनमिरमिलमिनमिभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽस्तच् ॥४०४॥ त्रयोदशभ्योऽस्तच् स्यात् ।
अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अततीत्यतसो राजा भानुश्च । वमत्यस्मिन् वमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्

इति ॥—अमिनक्षि—॥ अम गत्यादिषु, नक्ष गती, यज देवपूजादौ, यज हिंसायाम्, पल्ल गती ॥—नक्षत्रमिति ।
'नक्षत्रमापात्-' इति सूत्रे नञः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं तत्तु न्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमभिहोत्रमिति
प्राक् । वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । 'सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां सयजत्रैरहति' इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् ।
अमरकोशस्यमाह—पतत्रं चेति ॥—गडेः—॥ गढ सेचने, अस्मादत्रन्त्याङ्कारस्य ककारादेशश्च । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः'
इत्यमरः ॥—भृञः—॥ इन् वरणे अस्मादन्नं चित्स्यात् चित्वादान्तोदात्तः । 'नधी वधी वरत्रा स्यात्' इत्यमरः ।
'वरत्रायां हार्वान्छमान' इत्यादौ चित्त्वरः स्पष्टः ॥—सुविदेः कञः ॥ विद ज्ञाने । इह कञमिति नितं के-
चित्पठन्ति तत्रासादिकम् । 'बृहस्पते सुविदप्राणि राध्या' इत्यादौ नित्त्वाददर्शनात् । कुटुम्बपदप्रकृतिस्वरूपे प्रत्यय-
स्वरस्यैव दर्शनाच्चाहुः ॥—कृतेः—॥ कृती छेदने' अस्मात्कञः स्याद्वातोर्जुमागमश्च । 'धन्व च वक्तुन्तत्र च'
इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥—भृञ्—॥ भृञ् मरणे, मृद् प्राणत्यागे, दृशिर् प्रेक्षणे, यज
देवपूजादौ, पर्व पूरणे, हुपचष् पाके, अम गती, तमु काह्वायाम्, णम प्रह्वले शब्दे, हयं गतिकान्त्योः । इ-
क्षपायां तु मृष्टशीडिति पठिला दृष्ट आदरे प्रियते दरतः शेते शयत इत्युदाहृतम् । तत्र । 'रक्षन्तममि दशतं
बृहत्' 'तरणिर्विश्वदर्शतः' 'दैव्यो दर्शतो रयः' इत्यादिमन्त्रेस्तद्भाष्येण च विरोधान् । 'भरतो नाव्यशास्त्रे मुनौ
नदे । रामानुजे च दौघ्यन्ती' इति मेदिनी ॥—यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यत्रोर्ध्वेन्यसुक्म् । वेदभाष्ये तु
'निरप्यशम्यं यजतो बृहन्तम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः ।
देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी ॥—हर्षतोऽन्ति ॥ 'परित्य हर्षत हरिम्' इत्यादिमन्त्रेण हर्षतः सर्वैः स्पृष्टणीय
इति वेदभाष्यम् ॥—पृषि—॥ पृषु सेचने, रज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् । 'पृषन् मृगे पुमान् विन्दी, न हृवे
पृषतोऽपि न । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविसौ' इति मेदिनी । 'रजत त्रिषु शुक्लं स्यात् क्लीबे हारे च दुर्वणे' इति
इति च ॥—खलतिः—॥ खल्ल सचलने ॥—शीङ्प्रत्ययः—॥ शीङ् खग्रे, शप आकोशे, रु शब्दे, गमल्ल गती, वञ्च
गती भ्यादिः । वञ्च प्रलम्भने चुरादिः । जीव प्राणधारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवीति पठ्यते ।
अन्वीस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चयवन्दययोरन्यतरं वेदादुपलभ्य बहुभ्रुतैः पाठो निर्णयः ॥—खन्त्य इति ।
कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥—प्राणथ इति ॥ 'अनितेः' इति णत्वम् ॥—शमिदमिभ्यामिति । शम उपशमने, दमु
उपशमे । 'शमयः शान्तिमाश्रिनोः' इति मेदिनी । 'दमयस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति च ॥—भृञः—॥
तुभृञ् धारणपोषणयोः । अस्मादयः स्यात्स च कित् ॥—रुदि—॥ रुदिर् अशुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथः स्यात्स च
वित् । 'विदिषो योगिकृत्तिनोः' इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः रुदिविभ्यां किदिति पठिला रीतीति वचनः श्वेतुशालहार ।
दशपादीकृतिकारस्तु रुदिविदिभ्यां किदिति पपाठ । इह तु भाष्याज्जोषेन किदिति पठितं । तथाहि 'गाह् कुटादि-' सूत्रे के
पुनश्चादयः चङ्अङ्जिङ्अथङ्अङ्इति भाष्यम् । किदिङ् पठतां तु अथ कितिमाथ्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥—वृञ्—॥
वस निवासे, अस्मादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गाद्विधेरिति पठितमन्येस्तु आङि वसेरिति पठि-
तम् ॥—अत्यवि—॥ अत सातस्यगमने, अथ रक्षणादौ, वमु अदने, तमु काह्वायाम्, णमु प्रह्वले शब्दे, रम रावणे,
उमभ्य प्राप्नोति, वमनुम हिंसायाम्, भ्यादौ क्वादी वाचम् । तप सन्तापे, पल्ल गती, पञ्च व्यवहारे स्तुती च, पञ्च च, मह

तमसोऽन्वयः । तमसः अनुकूलः । रमसो वेगहर्षयोः । कंसो बन्ध बाधकश्च । वमति वमति वा वमस आकाशः ।
 वषसः पक्षी वम्वश्च । पतसः पक्षी । वषसः कण्टकिकः । पणसः पण्डितश्च । महसं ज्ञानम् । ॥ वेचस्तुद् च ॥
 ॥४०५॥ बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः । ॥ वहियुभ्यां पित् ॥४०६॥ बाहोऽजगरः । बावसस्तृणसङ्काशः ।
 ॥ वयश्च ॥४०७॥ वय गतौ । वायसः काकः । ॥ दिवः कित् ॥४०८॥ दिवसम् । दिवसः । ॥ कृशशक्ति-
 कलिगदिभ्योऽभच् ॥४०९॥ करमः । शरमः । शकमः । कळमः । गर्दमः । ॥ ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥
 ॥४१०॥ ऋषमः । वृषमः । ॥ रुषेर्निलुष् च ॥४११॥ रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् निष्कित्स्यात् लुचादेशश्च ।
 लुचमो मत्तवन्ति । ॥ रासिवल्लिभ्यां च ॥४१२॥ रासमः । वल्लमः । ॥ जृविशिभ्यां शच् ॥४१३॥
 जरन्तो महिषः । वेशन्तः पत्त्वल्म । ॥ रहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषि ॥४१४॥ रोहन्तो वृक्षभेदः ।
 गन्धन्तः पुद्गः । जीवन्त औपधम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वान्कीर्णः । रोहन्ती । ॥ तृभूवहिवसिभासिसाधिग-
 ढिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥४१५॥ दशभ्यो शच् स्यात्सच पित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती मौका । भवन्तः काकः ।
 बहन्तो वायुः । वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो मिथुः । गधेधंटादित्वान्मिष्व । इत्सः । अभासन्तेति
 णेरवः । गण्डवन्तो जलदः । मण्डवन्तो मूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दवन्तो नन्दकः । ॥ हन्तेर्मुद् हि च ॥
 ॥४१६॥ हेमन्तः । ॥ भन्देर्नलोपश्च ॥४१७॥ भदन्तः प्रवजितः । ॥ ऋच्छेरः ॥४१८॥ ऋच्छरा वेष्टया ।
 बाहुलकाच्चरसंज्ञादायः । ॥ अर्तिकमिभ्यमिचमिदेविचासिभ्यश्चित् ॥४१९॥ पद्भ्योऽञ्चित् स्यात् । अरं
 कपाटम् । कमरः कामुकः । अमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ॥ कुवः कर्त्र ॥४२०॥ कुरः पक्षिभेदः ।
 ॥ अक्किमदिमन्दिभ्य आरन् ॥४२१॥ अक्करः । मदरो वराहः । मन्दारः । ॥ गडेः कड च ॥४२२॥ क-
 पूजायाम् । गौरादित्वा डीष् । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । 'वमसो वम्वप्राप्त्यभेदेऽञ्जी पिष्टके क्षियाम्' इति
 मेदिनी । 'पनसः कण्टकिके कन्दके वानरान्तरे । क्षियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति च ॥—वेचः ॥ वेच् तन्तुसन्ताने,
 अस्मादसच् स्यात्सत्स तुद् । दशपादीवृत्तौ तु वियस्तुद् चेति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्यादिष्विति धातुरुदाहृतः ॥—
 वहि-॥ वह प्रापणे, यु मिश्रणादौ, अज गतौ । 'शयुर्वाहस इत्युर्मा' इत्यमरः । 'वा तु ऋषे दिवसवासरी' इति च ॥—
 वायस इति । असचो पित्वाद्दिः ॥—दिवः ॥ दिवु क्रीडादौ ॥—कृ शृ-॥ कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, शल गतौ,
 कल गर्द शब्दे । करमो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽष्टतत्सुते' इति मेदिनी । 'मणिवन्धादाकनिष्ठ करस्य करमो बहिः'
 इत्यमरः । 'शरमस्तु पशोर्भिदि । करमो वानरभिदि' इति मेदिनी । 'सर्मा पतङ्गशलमौ' इत्यमरः । 'कलमः करिषो-
 तकः' इति च । 'गर्दमः श्वेतकुमुदे गर्दमो गन्धमिषयि । रासमे गर्दमी भुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥—
 ऋषि-॥ ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्या अभच् स्यात्स च कित् । 'ऋषमस्त्वापधान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्णरन्ध्रगर्द-
 भपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोषिति । शूकशिभ्यां शिरालाया विधवाया क्वचिन्मता' इति मेदिनी ।
 'वृषमः श्रेष्ठवृषयोः' इति च ॥—रासिवल्लि-॥ राश शब्दे, वल सवरणे । 'वल्लमो दयितेऽप्यक्षे सुलक्षणतुरङ्गमे' इति
 मेदिनी ॥ जु वयोहानौ । विश प्रवेशने । 'वेशन्तः पत्त्वल् चाल्पसरः' इत्यमरः । बाहुलकादहेतेरपि भच् । 'अहन्तः क्षप-
 णको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः ॥—रुहि-॥ रुह बीजजन्मनि, दुर्नादि समुद्भा, जीव प्राणधारणे, अन प्राणने,
 प्रपूर्वः । एभ्य आशिषि शच् स च पिद्भवति ॥—प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥—तृ भू-॥ तृ प्रवनतरणयोः ।
 भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भाश दीर्प्ता, साधं ससिद्धौ, गड सेचने, मडि भूपायाम्, उर्मौ प्यन्ती । जि
 जये, दुर्नादि समुद्भा प्यन्तः ॥—नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थमाशङ्क्य अना-
 धीरर्थे नन्दिप्रहणमित्याह तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवावर्तितत्वात् ॥—हन्तेः-॥ हन हिंसाखोरस्मात् भच्
 प्रत्ययः स्यात्सत्स मुडागमः धातोर्हिंशब्दादेशश्च ॥—भन्देः-॥ भदि कल्याणे मुखे च । अस्मात् भच् स्याद्भातोर्नकारलो-
 पश्च ॥—ऋच्छेः-॥ ऋच्छ गतौ ॥—बाहुलकादिति । जर्जं बन्धं शस्त्रं परिभाषणादसातर्जनपु । परिभाषणभर्त्सनयोरिति
 तुवादी । 'जर्जरं शैबले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे । शस्त्रं स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे' इति च मेदिनी । बाहुलकादेश
 इत्य जादेशे जङ्गरे इत्युज्ज्वलदत्तः ॥—अर्तिकमि-॥ ऋ गतौ, कम कान्तौ, असु अनवस्थाने, चसु अदने, दिषु क्री-
 ढादौ, वस निवासे, उभावपि प्यन्ती । 'अरं छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमरं तुल्ये' इत्यमरः । 'अमरः का-
 मुके भृङ्गे' इति मेदिनी । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च । चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥
 —वासर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा वाश्च शब्द इत्यस्मात्प्रत्ययो वाश्यत इति वाशरः कोकिल
 इत्याहुः ॥—कुवः-॥ कुवादे ॥—अक्कि-॥ अगिर्गलार्थः, मदी हर्षे, मदि स्तुत्यादा । 'अक्कर उत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु
 मदीडते' इति मेदिनी । मन्दारः स्यात्तुरङ्गमे । पारिमर्देऽर्कपर्णे च मन्दारो हास्तधूर्तयोः' इति च । मदिस्तुत्यादावित्यस्मा-
 द्बाहुलकादारपि । 'पारिमर्दे तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः ॥—गडे-॥ गडे वदनैकदेशे, गड सेचने,

अः । ॥ शृङ्गारशृङ्गारौ ॥४२३॥ मृशृङ्गामारमुन् गुह इत्सव । शृङ्गारो रसः । शृङ्गारः कनकाकुलम् ।
 ॥ कश्चिमुजिन्यां चित् ॥४२४॥ कश्चिः सौत्रो धातुः । कञ्जरो मयूरः । मार्जारः । ॥ कमेः किमुजो-
 पधायाः ॥४२५॥ चिदिल्लनुवृत्तेन्मोदाचः । कुमारः । ॥ तुषारादयश्च ॥४२६॥ तुषारः । कासारः । सहार
 आग्रमेदः । ॥ दीङो नुद् च ॥४२७॥ दीनारः सुवर्णभरणम् । ॥ सतैरपः पुक् च ॥४२८॥ सतैरपः ।
 ॥ उषिकुटिदलिकचिखजिन्यः कपन् ॥४२९॥ उषपो वह्निसूर्ययोः । कुटपो मानमण्डम् । वलपः प्रहरणम् ।
 कषपं शाकपत्रम् । खजपं वृत्तम् । ॥ कणेः संप्रसारणं च ॥४३०॥ कुणपम् । ॥ कपञ्चाकवर्मणस्य ॥४३१॥
 खरे मेदः । ॥ विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥४३२॥ खवारोऽमी कपन् प्रलयान्ताः । विट शब्दे । विटपः वि-
 क्षतेरादेः पः । प्रलयस्य तुद् । पत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रलययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्विरम् । ॥ बलतेः
 संप्रसारणम् ॥४३३॥ वलपं कोमलं तुणम् । ॥ वृतेस्तिकन् ॥४३४॥ वसिका । ॥ कृतिमिदिलतिभ्यः
 कित् ॥४३५॥ कृत्तिका । मित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा । ॥ इष्यशिभ्यां तकन् ॥४३६॥ इष्टका । अष्टका ।
 ॥ इणस्तशान्तशसुनौ ॥४३७॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशाः । ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥४३८॥ वी
 गन्धादौ । वेतनम् । पत्तनम् । ॥ इदलिभ्यां भः ॥४३९॥ दर्भः । इलमः स्यादपिचक्रयोः । ॥ अतिगृभ्यां
 मन् ॥४४०॥ अर्मः । गर्भः । ॥ इणः कित् ॥४४१॥ इमः । ॥ असिसिञ्जिभ्यां कियन् ॥४४२॥ अस्थि ।
 सक्चि । ॥ सुषिकुषिचुषिभ्यः क्विस् ॥४४३॥ सुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । सुक्षिर्वातः । ॥ अशोर्नित् ॥४४४॥ अक्षि ।
 ॥ इषेः क्त्सुः ॥४४५॥ ॥ इक्षुः । ॥ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥४४६॥ अवीर्नारी रजस्वला । तरीनौः । त्री-

अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी । 'कडारः कपिलः पिहः' इत्यमरः ॥—शृङ्गारः—
 शृङ्गारस्याम्, इभृन् धारणपोषणयोः, एतौ निपाल्येते । आन्यामारमुन् गुह इत्सव । 'शृङ्गारः सुरते नाय्ये रसे च
 गजमण्डने । नपुंसकं च वक्षेऽपि नामसम्बन्धपूर्णयोः' इति मेदिनी । शृङ्गारी श्लिङ्गिकायां स्यात्कनकाली पुनः पुमान् इति
 च ॥—कश्चिः—मृशृङ्गौ चित्त्वादारन्प्रत्ययः अन्तोदात्तः । 'कञ्जरो जडरे सूर्ये विरञ्चो वारणे मुनी' इति विश्वमे-
 दिनी । 'मार्जारो भोती खट्वाङ्ग' इति च । 'भोतुर्विडालो मार्जारः' इत्यमरः ॥—कमेः—कम् कान्तौ, अस्मादारन्कि-
 त्स्यात् । 'कुमारः स्याच्छुके कन्दे युषराजेऽश्ववारके । बालके वरुणादौ ना न द्वयोर्जालकावने । कुमारी शैलतनया-
 वनकात्योर्नदीमिदि । सहायराजिताकन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति
 पाठः । रामतरणी लताविशेषः । सहेति प्रसिद्ध । 'तरणी रामतरणी कणिकाचारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाव्या' इति बन्व-
 न्तरिनिषण्डः । 'जम्बुद्वीपसहा कन्या कुमार्योऽधाश्ववारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भर्तृदारके' इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥—तुषाराः—एते निपालन्ते । तुष तुष्टौ आरन् । 'तुषारस्तुहिन हिमम्' इत्यमरः । काष्ठ
 शब्दकुत्सायाम् । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः ॥—सहार इति । वह मर्षणे ॥—दीङो—दीङ् क्षये,
 अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥—सतैः—स गतौ अस्मादपः स्याद्वातोः पुगागमश्च ॥—उषि—उष दाहे, कुट
 कौटिल्ये, दल विदारणे, कच बन्धने, खज मन्ये ॥—कणेः—कण शब्दे । अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणं च ।
 'कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—विटपः । 'विटपो न स्त्रिया सत्त्वशा-
 खाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' इति मेदिनी ॥—विशतेरिति । विश प्रवेशने ॥—आदेः प इति । एतच्च उन्मल-
 दत्तरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विष्टपेति दन्तौष्णादिमेव पठन्ति । युक्तं चैतत् । 'यल ब्रध्नस्य विष्टपम्' इत्यादौ तथा दर्श-
 नात् । अमरकोशेऽपि 'विष्टप भुवन जगत्' इति प्रचुरपाठश्च ॥—वलतेरिति ॥ वल वल संवरणे संचरणे च, 'वलपो न
 स्त्री गुल्मिन्यां ना वृणान्तरे' इति मेदिनी ॥—वृतेः—वृत् वतने ॥—कृतिभिदि—कृतो छेदने, मिदि विदा-
 रणे, लतिः सौत्रो धातुः ॥—इष्यशि—इष इच्छायाम्, अश्व व्याप्तौ, आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥—इष्टकेति । 'इष्टके-
 षीकामाकानाम्' इति निर्देशात्प्रत्ययस्यादिति नेलम् । केचित्तु प्रत्ययस्यादितिलमिह न भवत्यनित्यत्वात् तज्ज्ञापकं तु 'मृद-
 त्विकन्' इति इकारोच्चारणमिलाहुः ॥—इणस्तश—एतशा इति । 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः । एतश्चसौ । एतश्चसः ॥
 —वीपति—पतु गतौ । 'पत्तनं पुटमेदन्म्' इति पुरीपर्यायेष्मरः ॥—इदलि—इद विदारणे, दल विक्रमने ॥—
 अतिगृ—ऋ गतौ, इयतीति अर्मः किञ्चुः । संज्ञाया कनि अर्मकः । 'गर्मो भूणेऽर्मेके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्डके' इति
 मेदिनी ॥—इण—इण गतौ, अस्माद्रन् कित्स्यात् । 'इमौ सन्नेरमः पथी' इत्यमरः ॥—असि—असु क्षेपणे, वज्र
 क्षेपे । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । 'सक्चि स्त्रीषे पुमानूरः' इति च ॥—सुषि—सुष दाहे, कुच विष्कम्भे, शुष
 शोषणे ॥—अशोः—अश्व व्याप्तौ, अस्मात् कित्तिहत्स्यात् । अक्षि नवबम् ॥—इषेः—इष इच्छायाम् । 'रसाक्षुः'
 इत्यमरः ॥—अवि—अव रक्षणार्थं, तृ म्लवनतरणयोः, स्तृन् आच्छादने, तत्रि कुटम्बधारणे, नुरादिभ्यन्तः ॥—

पुनः । तन्नीर्वाणदेवगुणः । ॥ यापोः कित्ते च ॥४४७॥ वशीरथः । पपीः स्वात्तोमसूर्वबोः । ॥ लक्ष्मेर्मुद् च ॥४४८॥ लक्ष्मीः ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

॥ वातप्रमीः ॥४४९॥ वातशब्दे उपपदे माघातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अयं बीपुंसबोः । ॥ ऋतन्यञ्जिचन्यञ्ज्यपिर्मद्यस्यञ्जिच्युकुशिभ्यः कलित्च्यनुजलिजिष्टजिष्टजिसन्स्यनिधितुल्यसासानुक्तः ॥४५०॥ द्वावशब्दः क्रमात्स्युः । अतः कश्चिच्चणः । बद्धमुष्टिः करो रजिः सोऽरजिः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्बन्तु । तन्वतुर्बायू रात्रिश्च । अजेरलिच् । अजलिः । वनेरिहुच् । वनिहुः स्थविरान्त्रम् । अजेरिष्टच् । अजिष्टो मानुः । अपवसेरिसन् । अपिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गेरुकिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । ववासो दुरालभा । कृशेरातुक् । कृशानुः । ॥ अः करन् ॥४५१॥ उत्तरस्ये किङ्करणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा । ॥ पुषः कित् ॥४५२॥ पुष्करम् । ॥ कलञ्च ॥४५३॥ पुष्कलम् । ॥ गमेरिनिः ॥४५४॥ गमिष्यतीति गमी । ॥ आङि गित् ॥४५५॥ आगामी । ॥ भुवञ्च ॥४५६॥ ॥ भावी ।

तरीरिति । ‘त्रियां नीस्तरणिस्तरीः’ इत्यमरः ॥—यापोः—॥ या प्रापणे, पा पाने, आभ्यामीः कित्त्वात् द्वित्वं च धातोः ॥—लक्ष्मेः—॥ लक्ष् दर्शनाङ्गनयोरुदादिष्यन्तः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य सुडागमो णिलोपथ । लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च । ‘कृदिकारात्-’ इति ङीष् लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । ‘लक्ष्मीः सम्पत्तिशोमनयोः । ऋक्षौषधौ च पद्मायाम्’ इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

माघातोरिति । मा माने, कित्त्वात् ‘आतो घातोः’ इत्यालोपः । ‘वातप्रमीर्वातमृगः’ इत्यमरः ॥—अयमिति । ‘द्विचतुःषदपदोरगाः’ इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गतोकेः । सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोकेवेति भावः । तत्र ‘कृदिकारात्-’ इति पाक्षिको ङीप् कैश्चिदिष्यते । न च हत्वादेव ‘कृदिकारात्’ इति ङीप् भवति न तु वीर्षादिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि कृदिकारंति ङीप्संभवात् । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षे ष्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटप्रत्यये स्पष्टम् । ‘आशीराश्यहिदृष्ट्या लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिया’ इति द्विपक्षकोशः । अत एव ‘आशीनिषो विषधरः’ इत्यमरकोशः सगच्छते । अश भोजन इत्यस्मात् ‘इणजादिभ्यः’ इति इण् प्रत्यये उपधावृद्धौ ‘कृदिकारात्-’ इति ङीष् स्त्रीकारान् आशीति च कलामिन्दोरिति राजशेखर । ‘आशीर्हिताशंसा-हिर्बृष्टयोः’ इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽन्याशीःशब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥—ऋतनि—॥ ऋ गतां, तनु विस्तारे, अङ्ग न्य-प्यादी, वतु याचने, अञ्ज स एव, ऋ गती ष्यन्तः, मदी हर्षे, अत सातल्यगमने, अगि गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे । प्रसङ्गादाह—अरत्निरिति । न रजिः अरत्निरिति नृसमासः । प्रसृताङ्गुलिः सहस्रः अरत्निरित्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु कलिजित्स्वर ककारमपठित्वा अतरेरजिचमकित विधाय अरत्निः साधितः । उन्वल्दत्तानुसारेणाह—वायू रात्रिञ्चेति । तन्यतुः शब्दो मेषः अशानिधेयस्य बोध्यम् । ‘आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्’ इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति ‘वृजान्दृष्टनंतन्यतुः’ इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति ‘उतस्मात्स्यतन्यतीरिव धांः’ इति मन्त्रे ‘दिवश्चित्रं न तन्यतुम्’ इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदमाध्वे व्याख्यातत्वात् । ‘अब्रालिस्तु पुमान् हस्तसपुटे कुडबेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—स्थविरान्त्रमिति । ‘वनिष्टोर्हृदयादधि’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् ॥—अजिष्ट इति । केचिदङ्गेरिष्णुचमिच्छन्ति तेषामजिष्णुवदाहरणम् ॥—अपिस इति । ‘अतिङी-’ इत्यादिना पुक् ‘णेरनिटि’ इति णिलोपः ॥—मदेरिति । ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुभूति देशे’ इति मेदिनी । ‘अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु’ इति च । ‘अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च’ इति च । कवसः सनाहः ककटजातिश्च ॥—अच इति । ‘कवचो गर्दभाभ्ये च सनाहे पर्पटेपि च’ इति मेदिनी ॥—यौतेरिति । ‘दुरालभा कटुस्पर्शायासो धन्वयवासकः’ इति धन्वन्तरिनिषण्डः । ‘कृशानुः पावकोऽनलः’ इत्यमरः ॥—अः ॥ शृ हिसायाम् । ‘शर्करा खण्डविकृतौ उपलशर्कराशयोः । शर्करान्वितदेक्षे चरुमेदे शकलेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—पुषः—॥ पुष पुष्टौ, अस्मात्करन्यात्स च कित् । ‘पुष्करं खेऽम्बुपथयोः । त्वर्षके खण्डफले हस्तिहस्ताप्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिर्हृदीपतीर्थमेदयोश्च नृपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपमेदो वारुणं’ इति मेदिनी ॥—कलञ्च ॥ पुष्यतेः कलन् सच कित् । ‘पुष्कलस्तु पूर्णे अष्टे’ इति हेमचन्द्रः ॥—गमेः—॥ गम्य गती । ‘मविष्यति गम्यादवः’ इत्याशयेनाह—गमिष्यतीति ॥—आगामीति ॥ इतिप्रत्ययस्य णित्वाउपधावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥—भुवञ्च—॥ भू सत्तायामस्मादिनिः सच णित्त्वात् । मविष्यतीति भावी ॥—प्रेस्थः—॥ प्र मतिनिवृत्तौ, प्रपूर्वाद्स्मा-

॥ प्रेक्ष्यः ॥४५७॥ प्रत्यापी । ॥ परमे कित् ॥४५८॥ परमेधी । ॥ मन्थः ॥४५९॥ मन्थतेरिणिः कित्साद ।
 कित्सादकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ॥ पतस्य च ॥४६०॥ पन्थाः । पन्थानौ । ॥ कजेराकः
 ॥४६१॥ खजाकः पक्षी । ॥ बलाकादयश्च ॥४६२॥ बलाका । शकाका । पताका । ॥ पिनाकादयश्च ॥४६३॥
 पातेरिच युक् च । क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूकशकूरवम्बनोः । तड आघाते । तडाकः । ॥ कथिवृषिभ्यामीकि-
 न् ॥४६४॥ कथीका पक्षिजातिः । वृषिका नेत्रधोर्मकम् । ॥ अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥४६५॥ अनीकम् । हृषीकम् ।
 ॥ चङ्गणः कङ्कणश्च ॥४६६॥ कण शब्दे अस्माद्यङ्गुगन्तादीकम् धातोः कङ्कणादेशश्च । वण्टिकायां कङ्कणीका
 सैव प्रतिसरापि च । ॥ शृपृवृज्वां देरुक्वाभ्यासस्य ॥४६७॥ शरीरीको हिंस्रः । पररीको दिवाकरः । बररीकः
 कुटिकेशः । ॥ पर्फरीकादयश्च ॥४६८॥ स्फुर स्फुरणं अस्मादीकम् धातोः पर्फरादेशः । पर्फरीकं किसलयम् ।
 र्वरीकं वादित्रम् । शर्शरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । चरेर्नुक् च । चञ्चरीको अमरः । मर्मरीको हीनजवः ।

दिनिः स च गित् । गिलात् 'आतो युक्' इति युक् । प्रस्था । गन्तुकामः ॥—परमे—॥ परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिणिः
 कित्साद । कित्सादातो लोपः । हलदन्तादित्यलुक् । 'परमेष्ठा 'रामहः' इत्यमरः ॥—मन्थः ॥ मन्थ विलोढने ॥—
 मन्था इति । पथिमथीत्यालम् । 'इतोऽसर्वनामस्थाने' । 'मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे चापेऽपि च स्मृतः ॥—पतः—॥
 पतु गतावित्यस्मादिनिश्चयान्तादेशः । पथे गतावित्यस्मात्पञ्चाद्यान अकारान्तोऽप्यस्ति । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति शुभ्र-
 तिचन्द्रः । 'लचि लचः किरपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपेण विश्वः । इह ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति
 विग्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । 'ऋमुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । ततो मलयधीनिः ऋमुक्षिन्निति नान्तं प्रतिप-
 दिकम् । 'पथिमथि—' इत्याले 'इतोऽत्' इत्यले च ऋमुक्षा इन्द्रः ऋमुक्षाणां ऋमुक्षान् इत्युज्ज्वलदत्तः । दत्तापाद्यां तु अर्तेः
 शुक्षिन्निति सूत्रमुपन्यस्य लस्य ऋमुक्षिन्नित्युदाहृतम् । 'ऋमुक्षिणमिन्द्रमाह्व ऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम् ।
 अत्रायं विवेकः । इनिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरेण इनेरिकारस्योदात्तत्वात् । अवग्रहाभावो बा-
 हुलकात् द्वितीयमते लवग्रहाभावो न्याय्यः । परन्तु प्रत्ययस्वरेणाकारस्योदात्ततया मुक्षिन्कप्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे
 प्रसङ्गे बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥—खजेः—॥ खज मन्ये ॥—बलाका—॥ बल प्राणने, शल गती, पतु
 गती, एते आकप्रत्ययान्ता निपालयन्ते । 'बलाका वक्पङ्क्तिः स्याद्बलाका विसकण्टिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च
 बको मतः' इति विश्वशाश्वर्ता । 'शलाकाञ्जनयष्टिका । पताका वंजयन्त्या च सौभाग्येऽङ्गे ध्वजेऽपि च' इति विश्वः ।
 'पताका वैजयन्त्या च सौभाग्ये नाटकाद्भयोः' इति मेदिनी ॥—पिनाका—॥ एते आकप्रत्ययान्ता निपालयन्ते । पा रक्षणे,
 'पिनाकोऽङ्गी रुद्रचापे पाशुवर्षत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—क्लीवपुंसोरिति । किञ्च पिष्ट सचूर्णेन शकारस्य
 गलं धातोर्यगागमः । 'पिण्याकोऽङ्गी तिलकण्डे हिङ्गवाल्हीकसिङ्गे' इति मेदिनी ॥—कथि—॥ कथस्वरेति दण्डके हिंसा-
 शकः । दुष वैकुले ध्यन्तः । 'दोषो णी' इत्युपधाया ऊकारः । अमरोक्तिमाह—दृषिकेति । किञ्च अकृतेऽपि ईकनि दृष्य-
 तेः 'अच इः' इति इप्रत्यये दृषिः । 'कुदिकारात्' इति क्रीपि दृषी । उभाभ्यामपि स्वायें कनि दृषिका ह्रस्वमध्वैव । 'केऽणः'
 इति ङीषोऽपि ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दृषिका दृषी पिचाट च ह्शोर्मलम्' इति विक्रमादिलकोशः । 'दृषिका तुलिकायां च
 मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥—अनिहृषि—॥ अन प्राणने, हृष तृष्टौ, अभ्यामीकन्यात् स च कित् । 'अनीको ली
 रणे सैन्येऽपि' इति मेदिनी । 'हृषीक विषयन्दियम्' इत्यमरः ॥—चङ्गणः—॥ कणधातोर्ग्रन्थुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'स-
 न्यबोः' इति द्विले 'कुहोश्च' इत्यभ्यासस्य चुले 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि चकण् । डसिङ्सोस्तु चङ्कणः ॥—घा-
 तोरिति । चङ्कणित्यस्य ॥—शृपृ—॥ शृ हिंसायाम्, पृ पालनाद्, वृज वरणे, एभ्य ईकन् एषा द्विवचनमभ्यासस्य रुगागमश्च ॥
 —शर्शरीकाइत्यादि । उरदलं रपरलम् ॥—पर्फरीकाद्—॥ ईकप्रन्ता एते निपालयन्ते ॥—पर्फरादेश इति । एतच्चो-
 ष्वलदत्तरीत्योक्तं वस्तुतस्तु धातोर्द्विलमुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्येति दशपाद्या यदुक्तं तदेव न्याय्यम् ।
 चरेर्नुक् चेत्युत्तरप्रथ्यानुरोधेन द्वे रुक् चेत्याद्यनुवृत्त्यन्याय्यत्वात् ॥—किसलयमिति । 'नैतोशेव नुर्फरीपर्फरीका' इति
 मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु विकला विशरणे, पृ पालनपूरणयोः, पूर्व पुर्व पूरणे, एषामन्यतमस्य निपातनमिदमित्याश्रित्य शत्रूणां
 विदारयितारौ स्तोतृणा पालकां इष्टार्थस्य पूरयितारा चेति व्याख्यातम् ॥—दर्दरीकमिति । दृ विदारणे, अस्मादीकन्धा-
 तोर्दर्दरादेशः ॥—शर्शरीकमिति । शृषु वयोहानौ अस्मादीकन्धातोर्शर्शरादेशः । वस्तुतस्तु दर्दरीकशर्शराकावपि पर्फ-
 रीकवद्गतोर्द्विः रुक् चाभ्यासस्येति व्याख्येयौ उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरलम् ॥—तित्तिडीक इति । तिमथीम
 आर्द्रानावे मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च । 'तित्तिडी विष्वात्मिका' इत्यमरे तु शब्दान्तर । तथा च 'तित्तिडी लाम्लिका
 विष्वा तित्तिडीका कपिप्रिया, इति वाचस्पतिः । 'अम्लीका चाम्लिका विष्वा तित्तिडीका च तित्तिवा' इति चन्द्रः । 'अम्लीका
 पुष्पिका पुष्पा सम्मला शुक्राश्च शुक्रका । अम्लिका चिचिका विष्वा तित्तिवीका छतितित्तिवा' इति धन्यन्तरविचिचण्डः ॥—
 चरेः—॥ चर गतिमक्षणयोरस्मादीकम् द्विवचनमभ्यासस्य नुगागमश्च । 'अमरवचरीकः स्यात्प्रोक्तो बह्वसूदनः ।
 इन्दिरः पुष्पकीटो मधुके शटः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—मर्मरीक इत्यादि । मृश्च प्राणसागे, उङ्कण् करणे, आभ्या-

कलीका गणितिका । पुणतेः । पुण्ढरीकं वादित्रम् । पुण्ढरीको व्याघ्रोऽग्निर्विगजश्च ॥ ईषेः कित्प्रत्ययः ॥४६९॥ इषीका शकाका । ॥ ऋजोश्च ॥४७०॥ ऋजीकः उपहतः । ॥ सतेर्नुम् च ॥४७१॥ सनीका लाका । ॥ मृडः कीकच्कङ्कणी ॥४७२॥ मृडीको मृगः । मृडकूणः शिशुः । ॥ अलीकादयश्च ॥४७३॥ कीकजन्ता विपात्यन्ते । अङ्ग भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वायलीकं विप्रियं खेदश्च । बलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि । ॥ कृतृभ्यामीषन् ॥४७४॥ करीषोऽली गुण्णगोमये । तरीषः तरीता । ॥ शृपृभ्यां किञ्च ॥४७५॥ शिरीषः । पुरीषम् । ॥ अर्जेऽर्जज्ज च ॥४७६॥ ऋजीचं पिष्टपचनम् । ॥ अम्बरीषः ॥४७७॥ अयं विपात्यते । अवि शब्दे । अम्बरीषः पुमान् आइम् । ॥ कृतृपृकटिपटिडौटिभ्य इरन् ॥४७८॥ करीरो वंशाकुरः । शरीरम् । परीरम् फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीर-त्वाग्निवीरयोः । ब्राह्मणादिस्वात् प्यच् । शौटीर्यम् । ॥ वशोः कित् ॥४७९॥ वशीरम् । ॥ करोमुट् च ॥४८०॥ काश्मीरो देशः । ॥ कुज उच्च ॥४८१॥ कुरीरं मैथुनम् । ॥ घसेः किञ्च ॥४८२॥ क्षीरम् । ॥ ग-मीरगम्भीरौ ॥४८३॥ गर्भेः पक्षे नुम् च । ॥ विषा विहा ॥४८४॥ स्वतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्त्यचः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अन्वये इमे । ॥ पच एलिमन्च् ॥४८५॥ पचेलिमो वक्षिरभ्योः । ॥ शीङो चुक्-मीकन् धातोर्द्विभ्य अभ्यासस्य रुक् 'कर्क्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभं, णस्य ङः प्रत्ययस्य ङाग-मश्च । 'पुण्ढरीक सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेघजे । पुसि व्याघ्रेऽग्निदिग्नागे कोशकारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**ईषेः**—॥ ईष गतावस्मादीकन् ह्रस्वश्च कित्वाहुणाभावः । इत्स्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्धे कित्त्वमित्याहुः । 'इषीका स्यादीषिकापि वानायुजवनायुर्जा' इति द्विरूपकोशः ॥—**ऋजोः**—॥ ऋज गतौ ॥—**सतेर्नुम्**—॥ स गतावस्मादीक-कित्त्वाद्वातोर्नुमागमश्च । 'छणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः ॥—**मृडः कीकच्** ॥ मृड सुखने मृडः । कीकचित्पुञ्ज-कृत्तादिपाठः प्रमादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरैणान्तोदात्तत्वात् । 'मृडीके अस्य सुमती स्याम्' इत्यादौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥—**अलीकाद**—॥ 'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विषयस्य नपुंसकम्' इति मेदिनी । अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमवृत्ते दिवि' इति विश्वः । 'अलीकमप्रिये भाले वितथे' इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तं प्रयुज्यते । 'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्षमलदृष्टामलकाः खलाय । नीचाः सदैव सविलासमलीकलमा ये कालता कुटिलतां च न संसृजन्ति' इति । इहालीकलमाः भाललम्बाः अप्रिये लम्बा इत्याद्यर्थे यथायोग्य बोध्यम् । 'व्यलीकमप्रियाकार्यैकस्यैष्यपि पीडने । ना नागरे' इति मेदिनी । बल सवरणे, 'बलीकनीप्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । बलतेर्नुमागमे बलीकम् । 'बामल-रश्च नाकुञ्च बलीक पुनपुंसकम्' इत्यमरः । बहुतेर्द्विद्वा बाहीको गौरश्वश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तु च । सुप्रतीकः । शाम्यते-शमीकः ऋषिः । एवमन्येऽप्यूषा इत्याद्येनाह—**इत्यादीति** ॥—**कृतृ**—॥ कृ विक्षेपे, तृ प्रवृत्तनतरणयोः ॥—**शृ पृ**—॥ शृ हिसायाम् । पृ पालनादौ, आभ्यामीषन् कित्त्वात् । 'ऋत इद्वाताः' इति इल रपरलम् । शिरीषो वृक्षभेदः । 'उदो-ध्यपूर्वस्य' इत्युक्ते 'गृध्र पुरीष वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ क्रियाम्' इत्यमरः ॥—**अर्जे**—॥ अर्ज षर्ज अर्जने, अस्मादीषन् कित्त्वात् धातोर्ऋजादेशश्च । अमरोक्तिमाह—**ऋजीषमिति** । किञ्च उद्गततमः सोमलतायाः शेषोऽपि ऋजीषम् । एतच्च 'ऋजीषिण वृषणस्यतथ्रिये' 'असत्योपातुमघवान् ऋजाषी' इत्यादिमन्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥—**अयमिति** ॥ ईषन्प्रत्ययस्तस्य अरुढागमश्चेत्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह—**अम्बरीषमिति** । 'ह्रिवेऽम्बरीष प्रायः' इत्यमरः । 'अम्बरीषं रणे प्रापे ह्रिव पुसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भाम्करेऽपि च । आभ्रातंकऽनुपाते च' इति मेदिनी ॥—**कृषापृ**—॥ कृ वि-क्षेपे, शृ हिसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, इट् कित् कटी गतौ, चुरादौ पट् पुटेति दण्डके भाषार्थः, शौट् गर्वे । 'वशाङ्गरे करीरोऽली वृक्षमिदृष्टयोः पुमान् । करीरा चीरिकाया च दन्तभूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी ॥ शीर्यत इति शरीरम् । 'शरीर वर्म विग्रहः' इत्यमरः । अर्वाचोदिलाच्छरीर इति पुंलिङ्गोऽपि ॥—**परीरमिति** । पुर्यतेऽनेनेति विग्रहः । बाहुलकात् हिङि गत्यनादयोः, हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः । 'हिण्डीरोऽग्निक्कफः फेनः' इत्यमरः । 'हिण्डी-रोऽपि च हिण्डीरः' इति द्विरूपकोशः । किमीरजम्भीरतूणीरादयोऽपि बाहुलकादेव बोध्याः । 'किमीरो नागरश्च च कर्भुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्वये' इति च ॥—**वशोः**—॥ वश कान्तौ, अस्मादीरन्कि-त्त्वात् । कित्वात्संप्रसारणादि । उशीरं वीरणमूलमुशीरोऽपि । 'मूलेऽस्योशीरमक्रियाम् । अभयं नलद सेव्यम्' इत्यमरः ॥—**कुजोः**—॥ कुज इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुढागमश्च । पृषोदरादिलात्कादमीरः ॥—**कुज**—॥ कुङ्कुम् करणे अस्मादीरन् धातोर्न्यस्य उदादेशो रपरः ॥—**घसेः**—॥ घस्ल अदने अस्मादीरन् कित्त्वात् । 'गमहन-' इत्युपधाक्षेपे कलं पलं च । 'क्षीरं इग्ने च नीरे च' इति विश्वः ॥—**गमीरः**—॥ गम्ल् गतौ अस्मादीरन् भकारोऽन्तादेशः । पक्षे नुमा-गमश्च निपात्यते । 'निम्नं गमीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ॥—**विषा**—॥ योऽन्तकर्मणि, बोहाक् स्याने, आभ्यां विपूर्वाभ्यामा-प्रत्ययः निपात्यते ॥—**पच**—॥ उपच पचे, अस्मादेलिमन्च् स्यात् । कर्तरि अयम् । कृत्प्रत्ययेषु तु केकिम् उपसं-

कङ्कलसञ्चालनः ॥४८६॥ क्लृप्ताः क्लृप्ताः स्तुः । क्षीयु मन्त्रः । क्षीयः स्वभाषः । क्षीयः सेवाकः । बाहुकक्ष-
हस्य पोऽपि । सेवाक्ष क्षीयको व क्षी सेपाको जलवीक्षिकः । ॥ मृकमिभ्यासूकोकणौ ॥४८७॥ मन्को कृषः ।
कायकः काकः । ॥ वलेककः ॥४८८॥ बलकः पक्षी अन्धकर्मकं च । ॥ उलूकावयम् ॥४८९॥ बलेः संस्तरा-
मृकम् । उलूकाविमृषेयको । बावदको बका । भल्लकः । ॥ शमेवृक्च ॥४९०॥ शम्भको बल्लभुक्तिः । ॥ शलि-
मण्डिभ्यामृकण ॥४९१॥ शालकं कन्दविशेषः । मण्डकः । ॥ नियो मिः ॥४९२॥ नेमिः । ॥ अर्तेकक्ष
॥४९३॥ कर्मिः । ॥ भुवः कित् ॥४९४॥ भूमिः । ॥ अघ्नोते रश्च ॥४९५॥ रहिमः किरणो रण्डव ।
॥ दलिमः ॥४९६॥ दल विशरणे । दलिमिन्नायुचम् । ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥४९७॥ बाहुलकाण्यवन् ।
वेणिः स्वाक्षेनाविन्वासः प्रवेणी च खियासुमे । ज्यानि । ॥ शृणिः । ॥ सुवृषिभ्यां कित् ॥४९८॥ सृणिः कृषः ।
वृणिः क्षतिप्रवेणोः । ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥४९९॥ अङ्गि । ॥ वहिभिभ्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ॥५००॥
वह्निः । ॥ श्रेणिः । ॥ श्रोणिः । ॥ योनिः । ॥ श्रोणिः । ॥ ग्लानिः । ॥ दानः । ॥ मूर्णिः । ॥ बाहुलकाण्यकानिः । ॥ वृणिपृथिनपा-
थिन्मूर्णिमूर्णि ॥५०१॥ एते पञ्च निपासन्ते । वृणिः किरणः । स्पृष्टतेः सकोपः । पृथिरस्पृष्टरीरः । पृथेद्विद्वि ।

ख्यातः ॥—शीङः—॥ शीङ् स्वप्ने, शेरतेऽनेनेति शीघ्रमेवविशेषः । ‘वैरैयमासवः शीघ्रः’ इत्यमरः । अर्धचार्दिपाठत्
क्षीयं च । ‘पुनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्यापुशीयवः’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘शीलं स्वभावे सद्गते’ इति मेदिनी । ‘जलनीली
तु शैवालयम्’ इत्यमरः । ‘क्षैवलं पयकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयम्’ इति मेदिनी । शार्दार्णवोक्तिमाह—शैवालं शैवाल
इति ॥—सृकणि—॥ सृङ् प्राणत्यागे, कण शब्दाद्यः । ऊकश्च ऊकण् च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यपाक्रमं भवतः ॥—
खलेः । बल संवरणे । ‘उलूकः पुंसि काकादाविन्दे भारतयोधिनि’ इति मेदिनी । वदर्यङ्गुलान्ताङ्कः । ‘वाचो-
मुक्तिपट्टार्गमो वावदृक्च चक्षरि’ इत्यमरः ॥—भल्लक इति । भल परिभाषण इत्यस्माङ्कः ॥—शामेः—॥ शाम उपशमे
अस्माङ्कः धातोर्मुगागमश्च । ‘शम्भुको गजकुम्भान्ते घोषे च श्रुतापघे’ इति मेदिनी । बाहुलकादुक्तप्रत्यये इत्य-
मन्तोऽपि । ‘जम्बूक जम्बुकं प्राहुः शम्भूकमपि शम्भुकम्’ इति द्विरूपकोशः । जम्बूकवधूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः । ‘जम्बूकः
केरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि’ इति मेदिनी—विश्वप्रकाशौ । ‘बन्धुक बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके’ इति
च ॥—शालिमण्डि—॥ शाल गतौ, मण्डि भूषायां हर्षं च । ‘सौगन्धिकं तु कल्हारम्’ इत्याद्युपक्रम्य ‘शालकमेवां
कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुदकैरवान्तानां कन्दो मूलं शालकमित्यर्थः । मण्डते वर्षासमयमिति
मण्डको मेकः ॥—नियो मिः—॥ गीष् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिश्चावयवः । नेमिर्नां तिनिशो कूपत्रिकाचक्रान्तयोः
खियाम्’ इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि । या प्रापणे, ‘यामिः स्वच्छकुलखियोः’ इत्यन्तत्वादी रमसः । ‘जामिः
स्वच्छकुलखियोः’ इति चवर्गतायादावजयकोशः । ‘चवर्गादिरपि प्रोक्तो यामिः स्वच्छकुलखियोः’ इति द्विरूपे
विश्वः ॥—अर्तेकक्ष ॥ ऋ गताविलस्मान्मिः धातोरूकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम् । रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घसं-
भवात् । ‘कर्मिः क्षीपुसयोर्वाच्या प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वल्लसकोचरेलाया वेदनापीडयोरपि’ इति मेदिनी ॥—भुवः—॥
भवतोर्मिः कित्यात् । अर्वात् भूतान्यस्यामिति भूमिः । ‘भूमिर्वसुन्धराया स्यात्स्यानमात्रेऽपि च खियाम्’ इति मेदिनी ।
‘भूर्भूमिर्बलानन्ता’ इत्यादि लमरः ॥—अश्रोतेः—॥ अश्च व्याप्तौ, अस्मान्मिः धातो रशादेशश्च । ‘रश्मिः पुमान्
दीपितौ स्यात्प्रसन्नप्रहयोरपि’ इति मेदिनी ॥—वीज्या—॥ वी गतौ, ज्या बयोहानां, ज्वर रोगे । अमरोक्तमाह—वेणिः
स्यादित्यादि । ‘कृदिकारान्’ इति ङीष् । ‘वेणी केशस्य बन्धने नद्यादेरन्तरे देवताङ्गे’ इति मेदिनी । ‘वेणी खरागरी
देवताङ्गे जीमूत इत्यपि’ इत्यमरः । ‘ज्यानिर्हानां खवन्त्वां च’ इति विश्वः । ‘ज्वरत्वर’ इत्युपधाया वकारस्य ऊङ् ।
ऊणिः क्षीरोगः ॥—सुवृषि—॥ सृ गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां निः कित्यात् । ‘अङ्गुशोऽङ्गी सृणिः खियाम्’ इत्यमरः ।
‘सृणिः स्याद्दृष्टे पुमान्’ इति कोशान्तरम् । अत एव आरक्षमममवमस्य मृणिं शिताग्रम्’ इति माघे पुलिहप्रयोगः ।
‘सृणिस्तु यादवे मेघे वृणिः पाखण्डयोः’ इति विश्वः । ‘ऐन्द्रे वृणिं बोहशिनि ततोयम्’ इति ध्रुवौ वृणि मेघ-
मित्यर्थः ॥—अङ्गेः—॥ अगिर्गल्यर्थः । ‘अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यैषधौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥—वह्नि—॥ वह
प्रापणे, भिन् संपायात्, भ्रु ध्रुवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै म्लै हर्षक्षये, ओहाक् ल्यागे, जित्वरा संप्रप्ते, एभ्यो
निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । ‘वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यैषधौ पुमान्’ इति मेदिनी । ‘पक्षिः निःश्रे-
णित्वधिरोहिणी । श्रेणिः क्षीपुसयोः पक्ष्यां समाने क्षिप्तिपक्षी’ इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः । ‘कटिः
श्रोणिः कङ्कयती’ इत्यमरः । योनिर्मगम् । ‘योनिः क्षीपुसयोश्च स्यादाकारे स्पर्शमन्दिरे’ इति मेदिनी । श्रोणिः सेचनी ।
‘कृदिकाराद्’ इति क्षीषि श्रोणी । ‘श्रोणोऽखियासावके स्यादावकादिचतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाके क्षी वीरुदन्तरे’
इति मेदिनी । ग्लानिर्दोषैस्त्वम् । हानिरपचयः ॥—वृणि—॥ वृ सेचने स्पृष्ट संस्पृष्टे, वृषु सेचने, वर गतौ, वृष्टम् वा-
रणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणभावश्च निपासते । ‘वृणिः पुनः । अङ्गुलालातरङ्गु’ इति हेमचन्द्रः । ‘पृथिरस्पृष्टरी’

पार्थिवः पादतकम् । बरेलपशाया इत्यम् । पूर्तिः कपर्वकशातम् । भिनतैक्यम् । पूर्तिर्वरणी । ॥ वृहभ्यां चिन् । ॥ ५०३ ॥ बर्षिर्बल्यः । दर्षिः । ॥ वृष्टुस्तृजायुष्यः किन् ॥ ५०३ ॥ जीर्षिः पशुः । क्षीर्षिर्बल्यः । क्षीर्षिर्बल्यः । ॥ वापुर्बिदुषः । ॥ दिवो द्वे दीक्षेत्राभ्यासस्य ॥ ५०४ ॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः । ॥ कृषिपृथिव्यवि-
स्थयिकिकीदिवि ॥ ५०५ ॥ कृषिस्तम्बायवद्रन्त्यम् । धृष्विर्वाहः । छास्वोहोस्त्यम् च । छविर्दक्षिः । स्थविस्तम्ब-
वत्यः । दीभ्यतेः किकीपुर्वात् किकीदिविश्चापः । बाहुलकाद्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । चापेण किकिदीविना ।
॥ पातेर्दक्षिः ॥ ५०६ ॥ पतिः । ॥ शकेर्ऋतिन् ॥ ५०७ ॥ शकृत् । ॥ अमेरतिः ॥ ५०८ ॥ अमतिः काकः ।
॥ वहिषस्यतिर्भ्यश्चित् ॥ ५०९ ॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः क्रोधः । ॥ अञ्जे को वा ॥ ५१० ॥ अङ्कतिः । अङ्कतिर्वातः । ॥ हन्तेर्ह च ॥ ५११ ॥ हन्तेरतिः स्वावृहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमववा
अतिर्दानम् । प्रादेशान् निर्बपणमपवर्जनमंहतिः । ॥ रमेर्निन् ॥ ५१२ ॥ रमतिः कालकामयोः । ॥ सृज्जः क्रिः ।
॥ ५१३ ॥ सूरिः । ॥ अदिशदिभूशुभिन्यः किन् ॥ ५१४ ॥ अद्रिः । वद्रिः शर्करा । सूरिः प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा ।
॥ वङ्कत्रयादयश्च ॥ ५१५ ॥ क्लिन्ता निपातन्ते । वङ्किर्वाणभेदो गृहदार पाशोत्थि च । वणिः क्षेत्रम् । मंहि-
रङ्गिश्च वरणः । तदिः सौत्रो धातुः । तन्निर्माहः । बाहुलकाद्रुणः । मेरिः । ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥ ५१६ ॥ रात्रिः ।
रात्रिः ऊजरः । ॥ अदेक्षिनिश्च ॥ ५१७ ॥ वाधिप् । अक्षी । अक्षिणौ । अक्षिणः । अक्षिः । अक्षी । अक्षपः ।

इलमरः । 'पाष्णिः स्यादुन्मदः । त्रिषां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादमग्न्यधरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—भूर्णिरिति । तत्कालं भूर्णिरिति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिधोरकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥—बृह-॥ वृन् वरणे, दृह आदरे, त्रिषां 'कृदिकारात्' इति ङीष् । दर्वां ॥—जृष-॥ जू वयोहानी, जू हिसायाम्, स्तून् आच्छादने, जाए निद्राक्षये, किनः कित्वात् 'ऋत इद्वातोः' इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरिखादि ॥—दिबो-॥ दिवु कीर्वादी अस्मात्किन् कित्वाङ्गुणभावः 'दीदिविर्षणभाष्योः' इति विश्वः । 'दीदिविर्षां विषणोऽत्रं तद्विषयाम्' इति मेदिनी । विषणो वृहस्पतिः । 'दीदिविर्षां दशकरध्वस्युः सुरपुरुषोऽयम्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दीदिविर्षां दशविंशतिः न्यानीवः प्रागल्फ्युनीसुतः' इति हारावली । 'ओदोऽङ्गी सदीदिविः' इलमरः । अत्र सदीदिविर्षां दिविरिखित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणदीदिविः पुलिह इति केषांचिद्वाह्यानं नार्तव्यम् । स इति छेदने तु अत्रियामिति न लभ्येत तत्तत्तानं तद्विषयामिति पूर्वाकमेदिनीप्रन्यो विरुध्यतेति ध्येयम् । 'गोपान्मृतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥—कवि-॥ उक्रुन् करणे, वृषु मेचने, छो छेदने, घ्रा गतिनिवृत्तौ, दिवु कीर्वादी, एते किप्रन्ताः ॥—घृष्टिर्वराह इति । 'उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्टेः' कामानां वर्षकस्येत्यर्थे इति व्याख्यातम् । घृषु सेचने, इति धात्वर्थानुगमात् । 'छविः शोभास्त्रयोऽपि' इति मेदिनी । 'अथ चापः किर्कीदिविः' इलमरः ॥—विनिमय इति । किर्कीदिविर्षां विरुषकोशः ॥—पातेः-॥ पा राक्षणे विष्वाहिलोपः 'पतिर्धवे ना त्रिषीधे' इति मेदिनी ॥—शक्तेः-॥ शक्रु शक्ता । 'उच्चारवस्करी शमलं शक्रुत् । गृधं पुरीष वयस्कमत्रियाम्' इलमरः ॥—अमेः-॥ अम गर्ता, 'अधामतिः पुंसि हिमदीधीतिकालयोः' इति मेदिनी ॥—चहि-॥ वह प्रापणे, वम निवासे, ऋ गर्ता । 'वसति सचिवे गवि' इति विश्वः । वसतिः स्यात् त्रिषां वासे यामिन्यां च निकेतने' इति मेदिनी ॥—अञ्जेः-॥ अञ्ज गर्ता, अस्मादतिः स्यात्कारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥ हन्तेः-॥ हन हिसागल्योः, अमरोकिमाह—प्रादेशानमित्यादि ॥—रमेः-॥ रमतेरतिः स्यात्स च निट् । 'रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । निक्वमाङ्गुणात्तार्थम् । रन्तिरसिरमतिरसि ॥—सृङ्कः-॥ वृद् प्राणिप्रमवे कित्वाङ्गुणभावः । 'पुमान् सूरिः कृती कृष्टिल्लव्यवर्णो विचक्षणः' इलमरः । दशपावा तु जुजोरिन् दीर्घधेति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे किन्प्रत्ययारम्भात् अनुबन्धत्वे हि लाघवाद्देहि व किन्नुच्येत । तथा च सूरौ सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमात्राय सूरौति नान्तसुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु निच स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं तदेतेन प्रत्युक्तम् । खरनिरुद्धमपि 'सदा पश्यन्ति सूरयः' 'विसूरयो दधातो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् ॥—अदि-॥ अद भक्षणे, शट् शान्तने, भू सत्तायाम्, शुभ शुम्भ शोभायं । 'अद्रयो द्रुमशैलार्काः' इलमरः । 'भूरिर्ना बाधुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुसकं सुवर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्यल्लिङ्गम्' इति मेदिनी ॥—बङ्क्यादयः ॥ बङ्कि कौटिल्ये, डुवप बीजसन्ताने । निपातनात्संप्रसारणभावः । अहिर्भाषांयश्चरादिष्वन्तः । अविगतां गत्यारम्भे च । जिमी मये ॥—तन्द्भिरिति । 'कृदिकारात्-' इति ङीष् । 'तन्द्नी निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी । 'तन्द्नी तन्द्भ्य तन्द्नायाम्' इति । 'विमज्य नक्तं दिवमस्ततन्द्भिणा' इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्वाङ्गुणभावमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति ॥—राश्वदि-॥ रा दाने, शट् शान्तने । 'शत्रिर्नाम्नोधरे विष्णौ' इति मेदिनी । 'शत्रिमत्र उपमाकेतुमर्थय' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये केतुं मानभूतं प्रख्यातं सत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् ॥—अदेः-॥ अद भक्षणे, अत्रिर्मुनिमेदः । उच्चलत्तादयस्तु अदेक्षिमिति पठिला अत्रिरित्युदाहृतमित्यभिधेयम् । 'त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्याद्भोवर्धनस्तु अदेक्षिमिति पठिला निश्चिति वचनाच्चकारस्य नेत्संज्ञा अत्री अत्रिणी अत्रिण इत्याह । तदपि नित्ये सत्ताङ्गुणात्तत्त्वत् । न चेष्टापतिः

॥ पतेरश्नि ॥ ५१८ ॥ पतिः पत्नी । ॥ मुकणिभ्यामीचिः ॥ ५१९ ॥ मरीचिः । कणीचिः पल्लवो विनाशकः । ॥ भ्रयतेऽश्नि ॥ ५२० ॥ भवीषिर्ष्याचिः । ॥ वेजो ङिङ् ॥ ५२१ ॥ वीषिस्तरङ्गः । नक्षत्रमासे भवीषिर्वरुण-
भेदः । ॥ अहनिभ्यामूषन् ॥ ५२२ ॥ अरुषः सूर्यः । इन्धो राक्षसः । ॥ पुरः कुषन् ॥ ५२३ ॥ पुरः अग्रगमने ।
पुरुषः । अन्वेषामपीति दीर्घः । पुरुषः । ॥ पुनहिकलिभ्य उषच् ॥ ५२४ ॥ पुरुषम् । नहुषः । कङ्कुषम् ।
॥ पीयेरुषन् ॥ ५२५ ॥ पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोऽभिनवः पयः । ॥ मस्त्रेऽनुम्
च ॥ ५२६ ॥ मञ्जूषा । ॥ गडेऽश् ॥ ५२७ ॥ गण्डूषः । गण्डूषा । ॥ अर्तेररुः ॥ ५२८ ॥ अरुः शत्रुः । अरुः ।
अररवः । ॥ कुटः किङ् ॥ ५२९ ॥ कुटर्लृक्गृहम् । किम्बप्रयोजनं चिन्त्यम् । ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ ५३० ॥
शकटोऽक्षिणम् । शकिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सखाहः । देवटः शिष्यी । करट इत्यादि । ॥ कृकदिकृकटिदिभ्योऽम्ब-
च् ॥ ५३१ ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदीकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कदम्बोऽग्रभागः । कटम्बो बादिप्रश्नः ।
॥ कदेर्णिप्पक्षिणि ॥ ५३२ ॥ कादम्बः कलहंसः । ॥ कालकधोरमः ॥ ५३३ ॥ कलमः । कर्दमः । ॥ कुणि-
पुल्योः किन्च् ॥ ५३४ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्द्ः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । ॥ कुपेर्वा वञ्च् ।
॥ ५३५ ॥ कुपिन्कुविन्दौ तन्तुवाये । ॥ नौ षज्जेर्धधिन् ॥ ५३६ ॥ निषङ्गधिरालिङ्गकः । ॥ उद्यतेऽश्नि
॥ ५३७ ॥ उदरयिः समुद्रः । ॥ सतेर्णिच् ॥ ५३८ ॥ सारयिः । ॥ अर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ॥ ५३९ ॥

‘जह्नीन्वा अत्रिणं पणि’ ‘अमे हसिन्वा अत्रिणम्’ इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अत एव ‘न लुमताग्रस्य’ इति सूत्रे अदे-
ङ्गिनिधेलेव कैयटोऽप्याहेति दिक् ॥—पतेः—॥ पल्ल गतौ ॥—पतत्रिरिति । पल्लवाचकाल्यतत्रशब्दान्मत्वेण इति तु नान्तः
पतत्री पतत्रिण इत्यादि ॥—मुकणि—॥ मृद् प्रणत्यागे ‘कणशब्दार्थ’ ‘मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते’ इति विश्वः ।
‘मरीचिर्मुनिभेदे ना गमस्तावनपुसकम्’ इति मेदिनी । ‘कणीचिः पुष्पितलतागन्तयोः शकटो जियाम्’ इति च ॥—भ्रयतेः—॥ इ
ओदिब गतिवृत्तयोः, अस्मादीचिप्रत्ययक्षित्यात् ॥—वेजः—॥ वेज् तन्तुसन्तानेऽस्मादीर्षिर्द्विरित्यात् । ‘वीचिः स्वल्पे तरहे
स्वादवकाशे मुले द्वयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—अहनि—॥ ऋ गतौ, हन हिसागस्योः, कुष निष्कषे । कित्वाद्गुणाभावः ।
‘पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुनागपादये’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—पुनहि—॥ पू पालनपूरणयोः, गृह बन्धने, कल शब्दसंख्या-
नयोः, ‘पुरुषः कर्तुरे रक्षे निष्ठुरोक्तौ च बाध्यन्व’ इति मेदिनी । ‘नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपि’ इति हेमचन्द्रः । उषच्-
क्षित्वाद्गुणशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रामादित्वाद्वादितादानुदात्तत्वमित्याहुः । एतच्च ‘देवा अकृष्णब्रह्मण्यस्य विश्वम्’ इति
मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । ‘कल्व त्वाविलैरसोः’ इति विश्वः ॥—पीयेः—॥ ‘पीयूषममृतं मुषा’ इत्यमरः । ‘पीयूषं सप्तदिव-
सावधि क्षीरे तथा मृते’ इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—पेयूष इत्यादि ॥—मस्त्रेः—॥ दुमस्त्रो दुग्धौ, अस्मादुषन्त्यान्मा-
गमश्च धातोः । ‘मिदचोऽन्यात्परः’ सस्य श्रुत्वेन शस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य ‘सरो जरि’ इति वा लोपः । लोपभावपक्षे
अकारद्वयम् । मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यम् । पेटक इति यावत् । ‘पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा’ इत्यमरः ॥—गडेः—॥
गदि बदनैकदेशे । ‘गण्डूषो मुखपूरणः’ ॥—अर्तेः—॥ ऋ गतौ । उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फो-
रयति अरुः अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । ‘कचिद्याविररुः शूरमर्त्यम्’ । ‘आपारकमदेवयज्जो
जहि’ इत्यादिमन्त्रेषु तथादर्शनात् । अत्र व्याचक्षते । ‘मानशसाररुष’ इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽजमिति माधवेनोक्तं
यत्स्यौढिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अरुष इति पदस्य आद्युदात्तत्वात्तुपपत्तिप्रसङ्गात् तस्मात्प्रातेः लिटः क्रसुधेति क्रसो-
ररिबानित्यनेन नञ्समासे इत्यरुष इति व्याख्येयम् । ततश्च तत्पुरुषे तुल्यार्थेऽस्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरं सत्याद्युदात्तत्वं
सिद्ध्यति । गुरुद्वेषोऽरुषे दन्तीत्यत्र खयमेव रातेः कसन्तस्य नञ्समास इत्यादि व्याख्यानात् । ‘यो नो अमे अररिवा
अघायुः’ इत्यादिमन्त्रान्तरसमवाशेति ॥—कुटः—॥ कुट कांठित्येऽस्मादरुः स्यात्स च किन् ॥—चिन्त्यमिति । ‘गाह्-
कुटादिभ्यः’ इति द्विवर्त्तेन गुणाभावसिद्धेरिति भावः ॥—शकिर्गत्यर्थ इति । शक् शकानित्यस्मादटन्निस्त्रेके ।
‘ह्रीवेजः शकटोऽङ्गी स्यात्’ इत्यमरः । दृष्ट देवने ॥—करट इति । उङ्कुञ् करणे । कृ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन्
‘ककमगण्डौ करटौ’ इत्यमरः ‘वरटो गजगण्डे म्यालुसुम्बे निन्यजीविनि । एकादशाह्यादि आदौ दुर्दुल्लेऽपि वायसे’ इति
मेदिनी ॥—कृकदि—॥ उङ्कुञ् करणे, कटे वर्षावरणयोः । ‘करम्बो मिश्रिते वान्तो मान्तसु दधिसकुपु’ इति विश्वः ।
‘कदम्बं निकुरम्बे स्वाप्तीपसर्षपयोः पुमान्’ इति विश्वः ॥—कलि—॥ कल संख्याने, कर्द कुरित्ते शब्दे । ‘कलमः पुंसि
लेखिन्यां शालां पाटश्चरेपि च’ इति मेदिनी ॥—कुणिपुल्योः—॥ पुल महले ॥—कुपेः—॥ कृप कोषेऽस्माकिन्दच्
स्यात् वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन । ‘तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्’ इत्यमरः । बाहुलकादल भूषणादौ अकिन्दम् । ‘अस्वाम-
किन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि’ इति माघः ।—नौ षज्जेः—॥ यज्ञ सज्ञे । निपूर्वादेशात् षचिन्त्यात् ।
‘उपसर्गास्तुनोति—’ इत्यादिना षलम् । ‘वजोः—’ इति कुलम् । ‘आभुरस्य निषङ्गयिः’ । रषङ्गवर इत्यर्थः ॥—
उदि—॥ ऋ गतावुपूर्वादस्मात् षधिन् स्यात् स च चित् ॥—सतेर्णिच्—॥ स गतावस्मात् षधिन् णित्स्यात् ।
‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च सारयिः’ इत्यमरः ॥—अर्जि—॥ अर्जं मार्जने, पिञ्ज हिंसायाम् ॥

कर्पूरः । कर्पूरः । वह्नरं शुष्कमांसम् । पित्रुं कुसवर्तिः ॥ कर्पूरैर्दिग्धः ॥ काकूचः । कुसुमः । तमेर्दुग्ध-
 दिग्धः । तांलुन् । मृणातेर्दुग्धदिग्धः । शार्दूलः । हुकोः कुक्चः । हुक्कम् । कुक्कम् । ॥ कुवचद्वदीर्घश्च ॥५४०॥
 कूची चित्रकेलिका । ॥ समीणः ॥५४१॥ समीणः समुद्रः । समीची हरिणी । ॥ सिवेष्टेः क्व ॥५४२॥
 सूयो दर्भाकुरः । सूची । ॥ शमेर्बन् ॥५४३॥ शम्बो सुसलम् । ॥ उल्वादयश्च ॥५४४॥ वनन्ता विषासन्ते ।
 श्व समवाये । चल् कर्त्तव्यं गुणामात्रश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । विम्बम् । ॥ स्थः स्तोऽम्बजवकौ
 ॥५४५॥ तिष्ठतेरम्बज् अवक एतौ सखादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । स्तवकः पुष्पगुच्छः । ॥ शाशापिभ्यां
 दन्तौ ॥५४६॥ शादो जम्बालशष्पयोः । ॥ शब्दादयश्च ॥५४७॥ शब्दः । अवतीत्यन्दः । ॥ कौतेर्नुम् ॥५४८॥
 कुन्दः । ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥५४९॥ वलयम् । मलयः । तनयः । ॥ वृहोः पुग्दुको च ॥५५०॥
 वृषज् आश्रयः । हृदयम् । ॥ मिपीभ्यां रुः ॥५५१॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पाशः
 पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः । ॥ जम्वादयश्च ॥५५२॥ जघ्नु । जघ्नुणी । अघ्नु । अघ्नुणी । ॥ कशातिभ्यां कुन् ॥५५३॥
 रुक्म्यभेदः । शातपतीति शक्नुः । प्रज्ञादौ पाठाद्गुस्त्वम् । ॥ जनिदाच्युस्त्वृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्व-

खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमम् उरउलचो स्तः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' इति मेदिनी-
 हेमचन्द्रौ । कृप् सामर्थ्ये । बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति ललाभावः । 'अथ कर्पूरमत्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सि-
 ताभो दिङ्मालुका' इत्यमरः । वल्ल संवरणे । वह्नम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्नरं तु त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं
 शास्त्रादयो द्रष्टव्याः । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशास्त्रप्रवदुर्दराः' इत्यमरः ॥—लङ्केः—॥ लङ्गिगल्यर्थः । 'लाहूलं पुच्छवोफसोः'
 इति मेदिनी ॥—कुसूल इति । कुस स्त्रेपणे दन्त्यसकारवान् । 'कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्' इति विश्वः ।
 ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः । तमु ग्लानो, वृग् दीर्घलं च । 'ताम्बूली नागवज्र्यां स्त्री कमुके तु नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
 शू हिंसायाम्, धातोर्द्विर्दुर्गागमश्च । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च पत्तने तत्तरस्थिते' इति मेदिनीविश्व-
 प्रकाशौ । उत्तरस्थित उत्तरपदभूतः शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यथा । दु गतौ, कुड शब्दे, अनयोः कुक्च ।
 'दुकूलं क्षणवले स्यात् क्षीमे च' इति मेदिनी । 'कुक्कलं शङ्खसङ्कीर्णश्वे ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शिरीषादपि
 मृद्वङ्गी केयमायतलोचना । अयं कच कुक्कलोऽमिककेशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च ॥—कुचः—॥ कु शब्दे । 'कुचः स्तनः' ।
 'कुचकूची स्तनी मती' इति विश्वः ॥—कूचीति । टित्वान्डीप् ॥—समीणः ॥ इण् गतावस्मात्सन्पुपदे चद् स्यादीर्षश्च
 धातोः ॥—सिवेष्टेः—॥ पिवु तन्तुसन्तानेऽस्माच्चट् प्रत्ययः स्यादादिरूल च । टित्वान्डीप् 'सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभिनया-
 न्तरे' इति मेदिनी ॥—शमेः—॥ शम उपशमे । 'शम्बः स्यान्सुसलप्रस्थलोहमण्डलेक पवो । शुमान्विते त्रिषु' इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥—उल्बमिति । 'गर्भाशये जरायुः स्यादुल्ब तु कल्ले त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके चल् लल्ल गुणभावश्च
 प्राग्वत् । 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मप्याचारे जलसन्धिषी' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । वी गतिप्रजनकान्त्यसखादेशेपु । अ-
 त्य तुमागमो ह्स्त्व च । बचयोरभेदाद्विम्बम् । 'विम्बलु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले पुनपुंसकम् । विम्बिकायाः फले ह्रीव कृक-
 लासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥—स्थस्तः—॥ घ्रा गतिनिवृत्तौ । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्वयेऽपि च' इति
 विश्वः । 'स्तम्बो प्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः ॥—शाशापि—॥ शो तनूकरणे, शप
 आक्रोशे । 'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालतृण घासः' इति च । 'शादः स्यात्कदम्बे शष्पे' इति मेदिनी ।
 शब्दो निनादः ॥—शब्दादयः ॥ एते ददनन्ता निपात्यन्ते । अव रक्षणे वस्य च 'अन्दः सवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्'
 इति मेदिनी ॥—कौतेः—॥ कु शब्दे 'कुन्दो मात्येऽस्त्री मुकुन्दप्रमिनिधन्यन्तरेपु ना' इति च मेदिनी ॥—वलिमल्लि—॥
 वल्ल संवरणे संचरणे च, मल मल धारणे तनु विस्तारं । 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मलयः
 पर्वतान्तरे । शैल्यो देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सुतुः सुतः पुत्रः त्रियाम्' इत्यमरः ॥
 —वृहोः—॥ वृन् वरणे, हृन् हरणे, आभ्यां कयन् स्यात् । यथाक्रमं पुक्दुकावागमौ च भवतः । कयनः कित्त्वं लिह
 गुणभावार्थम् । दियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥—मिपीभ्याम्—॥ डमिन् प्रक्षेपणे, पीङ् पाने । 'मेरुः क्षुमेर्हमाद्रिः' इत्य-
 मरः । पीयते रसानिति पेरुः ॥—पिबतेरिति । पा पाने । हृट्चन्द्रोक्तिमाह—संवत्सरवपुर्गुरीत्यादि ॥—जम्वादयः ॥
 रुक्म्यस्यान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावे नकारस्य तकारः । 'जन्तुः स्कन्धसन्धिः स्कन्धी तस्यैव जघ्नुणी' इत्यमरः । तस्य
 पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । असु क्षेपणे, अशू व्याप्तौ संधाते च । अलु अश्रु च नयनजलम् । धौढो हस्त्वलं गुणा-
 गमश्च । 'शिप्रुनी शाकमात्रेऽपि बोभाजलमहीरवे' इति मेदिनी ॥—कशाति—॥ क शब्दे, शङ्क शतने प्यन्तः । 'कृष्णसा-
 ररुक्म्यङ्कुरकुशम्वररौहिदाः' इत्यमरः । 'रुक्म्यैले मृगेऽपि च' इति मेदिनी ॥—जनिदा—॥ जनी प्रादुर्भावे, इडाच् काने,
 च्युच् गतौ, छ गतौ, वृन् वरणे, मदी हर्षे, वम डम अवैकल्ये, थम प्रह्वले शब्दे च, डुधृच् धारणपोषणयोः । एभ्यो नबभ्यो

नृक्षपक्षिनाशकस्यदडटादयः ॥५५४॥ बन्धितौ मातापितरौ । दास्यो दाता । ज्यौसो गन्ता बन्धवः क्षीयन्त्य-
वः । सुगिरदुस्रमन्त्रः सूर्यो बायुश्च । वृक्षः आर्द्रकं मूककं च । मत्स्यः । वण्डः । शिखाह्निकोपः । नमतीति वक्षः
क्षैल्यः । विमर्ति भरतः कुलाको भृतकश्च । ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥५५५॥ पेल्वमवृतम् । वृषाश्च । ॥ कुसे-
रन्मोमेदेताः ॥५५६॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीरश्च । कुसितो जनपदः । ॥ सानसिचर्णसिपर्णसितण्डुला-
कुशश्चषालेल्बलपल्बलधिष्ण्यशाल्याः ॥५५७॥ मनोतेरसिप्रलम्ब उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृषो नुक्
च । वर्णसिर्जङ्गम् । पृ पर्णसिर्जलगृहम् । तद आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशश्च । अकुशः । चपेरालश्च । वषाको
सूपकटकः । इल्बको दैत्यभेदः । पल्बलम् । निष्टया । ककारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेयः । शल्यं वा पुंसि संकुनी ।
॥ मूशक्यविभ्यः कृः ॥५५८॥ मूलम् । शङ्खः प्रियवन्दे । अम्भोरसः । बाहुलकादमेः । अम्भः । ॥ माछास-
सिभ्यो यः ॥५५९॥ माया । छाया । सत्स्यम् । बाहुलकान्मुनोतेः । सध्वं दक्षिणवामयोः । ॥ जनैर्यक् ॥५६०॥ वे
विभाषा । जय्यं युद्धम् । जाया भार्या । ॥ अष्ट्यादयश्च ॥ ५६१॥ वगन्ता निपालन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधाकोपश्च ।
अष्ट्या माहेयी । अष्ट्यः । प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । वयोर्येक्यम् । वन्ध्या । ॥ छामदिपधर्तपुशकिभ्यो

वषासंख्यं नव स्युः । जनैरिलन् । जनैरिडागमेनापि जनलेति पसिद्धाविकारोधारणमुत्तारार्थम् ॥—च्यौल इति । ज्ञो
गित्वावृद्धिः ॥—सुगिरिति । क्तिवः कित्वाञ्च गुणः नित्वं तु आयुदात्तार्थम् । ‘सुवृषिभ्यां कित्’ इति । निप्रत्यये लन्तो
दात्तः साधितः ॥—दृश इति । शकः कित्वाञ्च गुणः ॥—मत्स्य इति । सप्रत्यये चर्त्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् ।
‘कृतन्यञि-’ इति सूत्रे तु आयुदात्तः साधितः ॥—वण्ड इति । बाहुलकादालादेः षस्य सकारो न प्रत्ययादेः । दस्य तु
प्रयोजनाभावात्तन्नेऽज्ञा । ‘शमेदेः’ इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । ‘साय सायो भवेत्कोशः कोषं वण्डश्च शण्डवत्’
इति द्विरूपकोशः । ‘वण्डो वर्षवरः’ इत्यमरः । ‘नदी नल्याषधी स्त्री स्याच्छैलशशोकयोः पुमान्’ इति मेदिनी ॥—नट
इति । नमतेर्दृ ॥—भरट इति । विमर्तेरटच् ॥—अन्येभ्योऽपि—॥ इलमादयोऽनुवर्तन्ते ॥—पेल्वमिति । पा पा-
नेऽस्मादिलन् ॥—भृशमिति । भृजः शक् ॥—कुसेः—॥ कुस श्रेष्योऽस्मादुभम उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । ‘कु-
सुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ’ इति मेदिनी । ‘कुसुम श्रीरजोनेत्रोरगयोः फलमुष्णयोः’ इति च । ‘कुसीद जी-
वने वृद्धया क्रीव त्रिषु कुसीदेक’ इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिदीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । ‘वृषाकप्यभि-’ इति सूत्रे
ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थोपष्टम्भेन निर्णयितम् । पारलौकिककुसीदमदिति श्रीहर्षप्रयोगानु दीर्घादिरपि ॥—
सानसि—॥ सनोतेरिति । णु दाने ॥—वृषो नुक्च इति । वृष वरणेऽस्मादसिः । दशपायां तु सानसिधर्णसिति
पठित्वा ध्वो नुक् च धर्णसिलोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तचैतत् । ‘धर्णसि भूरिधाचसम्’ इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥—
पर्णसिर्इति । पृ पालनपूरणयोरस्मादसिप्रत्ययो नुक् च ॥—तण्डुला इति । उलचप्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । त्रेधा तण्डु-
लान्निभजेत् । इह चित्स्वरः । ‘तण्डुल स्याद्विहद्वे च धान्यादिनिकरे पुमान्’ इति मेदिनी ॥—अकुश इति । अयमपि चि-
त्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा मञ्चः । दीर्घं ह्यङुश पथेति । ‘अङुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥—चपेराल इति । चष अक्षणे
प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । उज्ज्वलदत्तसु आलञ्जित चितमाह । तप्त । ‘वषालये अश्वयूपाय प्रतक्षति’ । ‘वषालवन्तः खरवः
पृषिव्याम्’ इत्यादौ चित्स्वरदर्शनात् । अमरोक्तमाह—चषाल इति ।—इल्बल इति । इल स्वप्नप्रेरणयोः । वलच् गुणा-
भावः । ‘इल्बला तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः’ इति मेदिनी । ‘इल्बलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः’ इत्यमरः ।
पा पानेऽस्माद्वलच् लुगागमः द्रव्यलञ्च । पिबन्त्यस्मिन्निति पल्बलमल्पसरः ॥—इकारः इति । रपरलाभावो ष्यप्रत्ययश्चेति
बोधयम् । ‘धिष्ण्यं स्थाने एहे मेऽमी’ इत्यमरः । ‘धिष्ण्य स्थानामिसद्वसु । ऋक्षे शक्तौ च’ इति मेदिनी ॥—शलेः—॥
शल गतौ । ‘शल्यतु न स्त्रियां शङ्खौ क्लीवं श्वेदेषुतोमरे । मदनदृशविधोनां’ इति मेदिनी ॥—मूशकि-॥ मू
वन्धने, शक्नु शक्तौ, अवि शब्दे । ‘मूलं शिफाघयोः । मूलं वित्तेऽन्तिके’ इति मेदिनी । ‘शङ्खः प्रियवन्दे’ इति
विशेष्यनिष्पन्नः । अम रोगे चुरादिष्यन्तः । बाहुलकादेवोपधाह्रस्वः । ‘अम्भो रसविशेषे स्यादम्भ चाङ्गेरि-
कौषधौ’ इति मेदिनी ॥—माछा—॥ मा माने, छो छेदने, षस्य स्वप्ने । ‘माया स्याच्छाम्बरीदुष्कोर्मयः पीताम्बरेसुरे’ इति
मेदिनी ॥ ‘छाया स्यादातपामावे प्रतिबिम्बकयोषितोः । पालनोक्तोचयोः कान्तिस्वच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्’ इति विश्व-
मेदिन्यौ । ‘वृक्षादीनां फलं सत्सम्’ इत्यमरः ॥—सुनोतेरिति । पुष् अभिषवे, ‘सव्यं वामे प्रतीपे’ इति मेदिनी ॥
—जनेः ॥ जन जनने । यकः कित्वमुत्तारार्थम् । ‘जन्यं दृष्टरीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायो जन्यः
स्वाजनके पुमान् । त्रिपृषाघजनित्रोवेत्रवोवाज्ञातिभृतयोः । जिग्धे’ इति मेदिनी ॥ आलपक्षे रूपमाह—जायेति ॥
—अष्ट्यादयश्च । अष्ट्य इति । यकः कित्वात् ‘गमहन-’ इत्युपधाकोपे ‘हो हन्तेः-’ इति कुलेन हस्य चः । अडागमम-
नुक्ता नन्पूर्वाहन्तेर्यंगिलान्ये ॥—अष्ट्येति । स्त्रियां दाष् ‘माहेयी सौरमेयी गीवसा माता च शृङ्गिणी । अर्जुन्याया
रोहिणी स्यात्’ इत्यमरः । संपूर्वाद्दायो यक् आतो कोपश्च । संध्या पितृप्रसूनयन्तरबोर्गुगसन्धिषु इति मेदिनी ॥ ‘कन्या

कनिष् ॥५६२॥ आवा रसिकः । गदा शिषः । गदा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्वायोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावकः । शका इत्थी । कीर्त्तौ । शकरी अकुलिः । ॥ शीङ्कुशिखहिजिह्विसुधृम्भः कनिष् ॥५६३॥ शीवा अजगरः । कुवा स्याकः । गद्वा वृक्षः । शिखा जेता । शित्वा वायुः । सत्वा प्रजापतिः । एत्वा विष्णुः । ॥ ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥५६४॥ बीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । ॥ अदेधे च ॥५६५॥ अन्धा । ॥ प्र ईरशब्दोस्तुङ्ग च ॥५६६॥ प्रेर्त्वा प्रसत्वा च सागरः । प्रेत्तरी प्रशाखरी च नदी । ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥५६७॥ पश्चिः । तुषिः । तुषिष्ठः । बलिः । बटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मलिः । केळिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्रुणः । कोटिः । देळिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । ॥ हृपिषिहृष्टुतिविदिळिदिक्कीर्तिभ्यश्च ॥५६८॥ हरिविष्णावहविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले भ्रवहे च यमे वाते च कीर्तितः । पेविर्भ्रवल् । रोहिर्भती । बर्तिः । वेदिः । छदि-छेता । कीर्तिः । ॥ इगुपधात्किन् ॥५६९॥ कृपिः । ऋपिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्ते लिपिः । तूल निष्कर्षे । तुळिः । तूली कृषिका । ॥ भ्रमेः संप्रसारणं च ॥५७०॥ भूमिर्वातः । बाहुलकाक्रमिः । ॥ क्रमितमिवातिस्तम्भामत इश्च ॥५७१॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्रमिरपि । तिमिर्मे-

कुमारिकागौर्वोरोषधीराशिभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—अन्धयेति । बन्ध बन्धने । 'बन्धस्यस्त्रफलवृक्षादी ज्ञियां स्याद-प्रजन्त्रियाम्' इति मेदिनी । कौतेयेतिङ्कु । कुब्जमित्युज्ज्वलदत्तः । 'यतोनवः' इत्याद्युदात्तः । यकप्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति । निवाते वातत्राणे इति सूत्रे वृत्तिः । डिच्वाटिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधात्काराङ्कारस्येव' नेति तत्रैव हरदत्तः । एव स्थितेऽस्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥—आमदि—॥ णा शौचे, मदी ह्ये, पद गती, ऋ गती, पू पालनपूरणयोः, शक् शक्ता, 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'पर्वं क्लीबं सहै ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रष्टतिष्पि' इति च ॥—जीर्वाविति । 'वनोर च' इत्यनेन ॥—अकुलिरिति । एते 'आरोहत दशतं शकरीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'शकरी छन्दसो भेदे नदी-मेखलयोरपि' इति मेदिनी ॥—शीङ्—॥ शीङ् खमे, कुश आह्वाने रोदने च, रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, जि जये, क्षि निवासगत्योः, छ गती, घ धारणे ॥—ध्याप्योः—॥ ध्वं चिन्तायाम्, ध्यैष्ट वृद्धां, आभ्यां कनिष्प्रासंप्रसारणं च । धातोर्हल इति दीर्घः ॥—अदेः—॥ अद भक्षणेऽस्मात्कनिष् धकारधान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥—प्र ईरः—॥ ईर गती, शब्द ज्ञातने, आभ्या प्रपूर्वाभ्या कनिष्प्रात्तरा तुडागमश्च ॥—प्रेत्वरीति । ज्ञियाम् 'वनो र च' इति ङीष् ॥—सर्वधातुभ्य इन् ॥ ह्रपचप् पाके, वुडि तोडने, तोडन दारण हिसनं च, वल सवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, काश्च दीप्तौ, यती प्रयत्ने । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ मल मल धारणे, केल चलने भ्वादिः, केला विलासे कण्ठादिः, किल श्वेत्तकीडनयोस्तुदादिः, कुट कौटिल्ये, हिल भावकरणे, बुध अवगमने, हुनदि समुद्धौ, कल शब्दसंख्यानयोः । 'गाड् कुटादिभ्यः' इति डिच्वाट्गुणाभावमाशङ्क्याह—बाहुलकादिति । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्रोसं-ख्याभेदप्रकर्षयोः' इति मेदिनी । 'बोधिः पुंसि समाधेय भेदे पिप्पलपादये' इति च । 'नन्दिर्धाताऽह आनन्देऽस्त्री नन्दिर्के-श्वरे पुमान्' इति च । इह इत्येव सूत्र सर्वधातुभ्य इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च एव सर्वधातुभ्यर्पित्यादावपि बोधमि-त्याहुः ॥—हृपिषि—॥ ह्र हरणे, पिप्पल सचूर्णने, रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, वृत्त वर्तने । वातिर्दायापकरणम् । विद सत्तायाम् । विद्यते पुण्यमस्माति वेदिः परिष्कृता भूमिः । छिदिर् द्वैधीकरणे, कृत सञ्चन्दने, हरतेः कीर्तयतेश्च 'अच इः' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्-' इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रितु' इत्यमरः । 'वर्तिर्मपजनिर्माणे नयनाञ्जनलखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी ॥ 'वेदिः स्थानमण्डले पुमान् । ज्ञियामङ्गुलिमुद्रायां स्वात्परिष्कृतभूते' इति च । 'कीर्तिः प्रसाद-यशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः ॥—इगुपधात्—॥ कृष विलेखने, ऋषी गती, शुच बोके, लिप उपदेहे, इत्यादे-रिगुपधाद्वातोर्निस्वात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किरिति पठित्वा इणोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचष्टुः । तत्र । प्रत्ययस्वरणे ऋध्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'अभिः पूर्वमिर्ऋषिभिः' 'शुचिर्विभ्रः शुचिः कविः' इत्यादौ ऋषिभिरुपश्रुतीनामायुदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् 'अक्षमादीभ्यः कृषिमित् कृषत्' इत्यादौ कृषियश्वस्यान्तोदात्तता न सि-द्धयेदिति वाच्यम् । 'इङ्कृष्यादिभ्यः' इतीकप्रत्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादां दीधित्वा च पुमानयम्' इति मेदिनी । शुचिर्मीष्माभिश्चङ्गारेष्वापाठे शुद्धमस्त्रिणि' इति च ॥—भ्रमेः ॥ भ्रमु अनवस्थानेऽस्मादिन्यात्स च कित् संप्रसारणं च । भ्रमे विद्यथावसवो पुष्पन्तीति मन्त्रे भ्रमि नैरणशील दरिद्रं जनमिति वेदभाष्यम् ॥—क्रमि—॥ क्रमु पादबिच्छेदे, तमु काङ्क्षायाम्, शतित्तम्भौ सौत्रौ, एभ्य इत्यात्स च कित् । एषामत इकारादेशश्च । क्रिमिः क्षुद्रजन्तुः 'क्रमिर्ना क्रिमिबल्कीते लक्ष्यायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पारतं पारदं वाक्की वासरः क्रिमिबल्कृमिः' इति द्विरूपकोशः ॥—तिमिरिति । 'अस्ति मत्सस्त्रिनिर्नाम तथा चास्ति तिमिगिलः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तत्रिलोऽप्यस्ति

स्त्वमेव । शितिर्येवकमुद्रयोः । शितिर्यः समुद्रः । ॥५७२॥ युतिः । ॥ वयैर्वेदित्वाहिर-
व्ये ॥५७३॥ वयिः सौमः । अस्व वकिरादेभ्यः । करोपहारयोः पुंसि वकिः प्राणवक्त्रे स्त्रियाम् । हिरव्ये तु वयिः
सुवयम् । ॥ वसिषपियजिराजिजिजिसिदिहनिवाशिबिबादिधारिभ्य इष् ॥५७४॥ वासिम्येवनवस्तुमि । वासिः ।
वापी । वाजिर्वष्टा । राजिः । राजी । राजिर्वातकिः । वारिः सारथिः । निषातिर्लोहघातिनी । वाकिरथिः । वादि-
र्विद्वात् । वारिर्गव्यवन्धनी । जले तु क्रीडम् । बाहुलकार्गः पथिकसंहतो । ॥ नहो भक्ष ॥५७५॥ वामिः
स्वात्मविषे पुंसि । प्राणवक्त्रे तु स्त्रियाम् । पुंस्वपीति केचित् । ॥ कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥५७६॥ कार्षिः । ॥ अः श-
कुनी ॥५७७॥ वारिः । वारिका । ॥ कृञ् उदीचा कारुषु ॥५७८॥ वारिः शिल्पी । ॥ जनिघसिभ्यामि-
ष् ॥५७९॥ जनिर्जननम् । वासिर्भक्ष्यमश्वि । ॥ अयतिभ्यां च ॥५८०॥ वाजिः संग्रामः । वासिः पक्षी ।
॥ पादे च ॥५८१॥ पदाजिः । पदासिः । ॥ अशिपणाव्यो रुडायलुकौ च ॥५८२॥ अशे रुद । राजिः
पुञ्जः । पणावतेरावलुक् । पाणिः करः । ॥ वातेर्दिङ् ॥५८३॥ विः पक्षी । क्षिपां वीथ्यपि । ॥ प्रे हरतेः कृपे ।
॥५८४॥ ग्रहिः कृषः । ॥ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥५८५॥ व्येज इष् स्वाद् यलोपश्च नेदीर्घः ।
नीचिः नीची । वक्षप्रत्यो मूलधने च । ॥ समाने ख्यः - चोदात्तः ॥५८६॥ समानशब्दे उपपदे स्या इत्य-

कल्पन' इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु 'तद्विःऽऽज्यस्ति राघव' इति पठित्वा राघवे प्रति कल्पनवाक्य-
मिच्छाहुः । 'शितिः कृष्णे सिते भूजे' इति विश्वः । 'शितिर्भूजे' ना सितसितयोश्चिपु' इति मेदिनी ॥—प्रनेः—॥
मन शानेऽस्मादिन्यात्स च किद् अकारस्योकारदेशश्च स्यात् । मन्य' जानातीति मुनिः । 'मुनिः पुमान्विशिष्टाद् वक्ष्से-
नतरो जिने' इति मेदिनी ॥—वर्णेः—॥ अस्मादिन्यात्स च किन् ॥—वसिः—॥ वस निवासे, ड्रवप् बीजसन्ताने, यज
देवपूजादौ, राज् दीप्ती, व्रज गतौ, षट् विद्यारणादौ, हन हिंसागल्योः, वाक् शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि प्यन्तः, कृञ् वरणे
प्यन्तः । वासिरिति दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यशकारवान् । वासादीनामिव करणानां कर्तृव्यापार्यलनियमादिति
वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र 'स्कोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रसिद्धा । 'राजिः क्षी
पक्षिरक्षयो' इति मेदिनी । इह वादीति प्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादप्यन्तादपि ङ् । तथा च भूवादिसूत्रे वदन्तीति
वाद्यो वाचका इति न्यासकारादयः । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि हीभेदनीरयोः । वारी घटीभवन्धन्योः' इति विश्वः ।
इष् हरणेऽस्मादिङ् । 'वारिः पथिकसन्तानवृत्तादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—जहः—॥ जह बन्धनेऽस्मादिङ्
स्वाद् भक्षान्तादेशः ॥—स्त्रियामिति । लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिये इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥—
पुंस्वपीति । तथा च मेदिनी 'नामिर्भूयस्त्वपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रिपु कस्तूरिकाभेदे'
इति । भारविश्च पुंसि प्रायुक्, 'समुच्छ्रुत्यपूजकौशकोमलैरुपाहितश्रीशुभनीविनाभिमिरिति' ॥—कृपेः—॥ कृष विलेख-
नेऽस्मादिङ् वृद्धिश्च 'इको गुणवृद्धौ' इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति ॥—कार्षिरेति । भाषाया तु कृषिरित्येव ॥
—अः—॥ शू हिंसायामस्माच्छकुनी वाच्ये इत्यात् । 'शारिणीक्षोपकरणे स्त्रिया शकुनिकान्तरं । युद्धार्थगजपर्यागे व्यवहा-
न्तरेपि च' इति मेदिनी ॥ कपिलकादिलाह्वयम् । 'शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी ॥—
जनि—॥ जनी प्रादुर्भावे, घसु अदने, आभ्यामिण् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जनिरिति क्षीलिङ्गम् । 'कृ-
दिकाराद्' इति पक्षे ङीष् । 'जनी सीमन्तिनीवधोरुत्पत्तावौपधीमिदि' इति मेदिनी ॥—अजि—॥ अज गतिक्षेपणयोः,
अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्वाभावो न ॥ पादे चोपपदं 'अज्यतिभ्यामिण्' । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति
पदादेशः । पदाजिः पादचारी । 'पदातिपतिपदमपादातिकपदाजयः । पञ्च पथिकश्च' इत्यमरः ॥—अशिपणाव्योः—॥
अश्विश्च पणाधिष्ठाशिपणाव्यौ तयोरिति विग्रहः । अश्व व्याप्तौ, पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्बन्धा-
क्रम रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । 'राशिर्मेवादिपुत्रयोः' इति मेदिनी । वा गतिपण्यनयोरस्मादिङ् स्वाद् द्विवाहिलोपः ॥
—प्रे—॥ प्रपूर्वाद्धरतेः कृपे वाच्ये इष् 'पुस्वेवान्धुः ग्रहिः कृप उदपानं तु पुंमि वा' इत्यमरः ॥—नौ—॥ व्येज संवरणे ।
'क्षीकटीवक्षबन्धेऽपि नीची परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधन ॥—समाने—॥ स्या प्रकथने ॥—इष् स्यादिति ।
यत्पूर्ववदन्तेनोक्तिमिन् स्यात्स चोदात्त इति । तत्र । सनिहितेन 'जनिघसिभ्यामिण्' इत्यनेन वपियजीत्यादिना विहित-
स्येनो विच्छिन्नत्वात् । यदपि तैवैव 'नौ व्यः' इति पूर्वसूत्रे उक्तमिषत्राणुवर्तते न लिण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाप-
कादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहित प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किन्तु समानशब्दस्य स्थाने
विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इष् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य

१. यदा भारविप्रयोगे सामान्ये नपुंसकस्य पदसंस्कारता इत्युक्तं । तथा च लिङ्गानुशासनद्वयौ नाभिरक्षत्रिये इति वृत्ते
सूत्रे एव वक्षते । रक्षत्रियः कविश्लाघः ॥

स्मादिप् स्वात् च विष् वकोपञ्च स्यात्वात् एतत्तः स इत्यादेशश्च । स्यात्वात् स्वायते अवैरिति स्यात् । ॥ आदि
 विहनिभ्यां ह्रस्वश्च ॥५८७॥ इण् स्वात् च ङित् आत्ने इत्यश्च । क्षिपः पात्यभिकोटयः । सर्पे हृत्ताकुलोऽप्यहिः ।
 ॥ अञ्च इः ॥५८८॥ रषिः । पषिः । तरिः । कषिः । अरिः । अङ्किः । ॥ खनिकज्यज्यसिषसिषानिसिषिष्व-
 निप्रन्थिचरिभ्यश्च ॥५८९॥ खनिः । कषिर्हिसः । अक्षिः । असिः । वसिर्वञ्चम् । वगिरभिः । सनिर्मक्षिर्वां
 च । प्वनिः । प्रन्थिः । चरिः पशुः । ॥ घृतेऽल्लन्दसि ॥५९०॥ वर्तिः । ॥ भुजेः किञ्च ॥५९१॥ भुजिः ।
 ॥ कृगृगृकुटिमिदिच्छिभ्यश्च ॥५९२॥ इः कित्स्वात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिषा कणः
 गिरिकाणः । शिरिः शलमो इन्ता च । पुरिर्वगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । मिदिर्वञ्चम् ।
 छिदिः परशुः । ॥ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥५९३॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । ॥ सर्वधातुभ्यो मनिच्
 ॥५९४॥ क्पित इति कर्म । चमः । अस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । हस्मिभिति हस्वः । छञ् । सुत्रामा । ॥
 वृहेर्नोञ्च ॥५९५॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ॥ अशिशकिभ्यां छन्दसि
 ॥५९६॥ अश्मा । शक्मा । ॥ हृभृधृस्तुभृभ्य इमनिच् ॥५९७॥ हरिमा काळः । भरिमा कुटुम्बम् । भरिमा

सभाव इति प्रक्रियास्तरणमात्रं कृतं तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि खरमन्नरीकारादिरिक्तं 'समानस्य छ-
 न्दसि' इति सूत्रेण सभाव इति तदपि न । लोके सखिशब्दस्यासाधुलापतेः । अपि च 'सखायमब्रवीत्' 'सखायस्ता वक्-
 मोहे' । 'सखा सखिभ्य ईञ्चः' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आनुदात्त एवेति निर्वाहः । एव च इत्युदात्त इत्युच्चलद-
 तादिव्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञलप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥—आङि—॥ भिञ् सेवायाम्, हन हिंसागत्योः । अमरोफिमाह—
 क्षिप्य इति । इव च 'सुप्रातमुभ' इति सूत्रे चतुरथेति तालव्यपाठः सङ्गच्छत एव । तत्सूत्रे दन्त्यपाठस्तु तत्सूत्रपर्यालो-
 चनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति वेदत्राहुः । अकारान्तेन दन्त्यगर्भणालक्षणेन
 विग्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । 'अक्षः कोणे कचे पुंसि क्लीबमधुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशादिति ।
 'अहिर्द्वित्राधुरे सर्पे' इति मेदिनी ॥—अञ्च इः ॥ अजन्ताद्वातोरिः स्यात् । ऋ शब्दे, पू पवने, पविर्वञ्चम् । तू पवनतरणयोः ।
 तरिर्वस्त्रादिस्थापनमाण्डम् । 'क्षिया नीरतरगित्तरिः' इत्यमरः । कु शब्दे । 'कविर्वाल्मीकशुकयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि
 स्याद्वलीने तु योषिति' इति मेदिनी । ॥ गतौ । अरिः शत्रुः । कपिलकादित्वाद्देकाल्पकं ललम् । अलिर्भ्रमरः ॥—
 खनिः—॥ खनु अवदारणे । कष खणेति दण्डकः हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः, अनु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन वण
 संभक्तौ, वनु याचने, षणु दाने, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ बन्धने उमौ चुरादी, चल कम्पने, एभ्य इः स्यात् । 'खनिः खिनामाकरः
 स्यात्' इत्यमरः । ण्यन्तात् 'अच इः' इति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'प्रन्थिपणं
 नागवन्धे दग्धेदपर्वणोः' इति मेदिनी । 'प्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः ॥—खनिरिभिरिति । वनु याचने इत्यस्यादि-
 प्रत्यये वानियांच्या इत्याहुः ॥—चरिः पशुरिति । चरिभ्यश्चेति पाठान्तरम् । चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि । चरिः
 पशुः ॥—घृतेः—॥ घृत वर्तनेऽस्मादिः स्यात् । बाहुलकाल्लोकेऽपि 'साज्यं त्रिवार्तसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भक्ष-
 निर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रनुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी ॥—भुजेः—॥ भुज पालनाभ्यन्तहारयो-
 रस्मादिः स्यात् कित् । भुजिरभिः ॥—कृगृधृ—॥ कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, पू पालनप्रणयोः, कुट कौ-
 टिल्ये, मिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । 'इगुपचक्षा-
 प्रीकिरः' इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि । 'लचि लचः किरौ प्रोक्तः पयः पथिः' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्नी
 नेत्रहरिमदि । अदी गिरिजके बोषिर्द्वीपौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—कुटिरिति । डीषि तु कुटी । 'कुटीक्षमी-
 शण्डाभ्यो रः' कुटीरः । 'कुटिः कीटे पुमानस्त्री घटे क्लीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके' इति
 मेदिनी ॥—कुण्डि—॥ कुडि दाहे, कपि चल्ने, आभ्यामिः कित्स्वाद्वातर्नलोपश्च । 'कपिर्ना सिंहके शाखाभृगे च मधुसू-
 दने' इति च ॥—सर्वधातुभ्यः—॥ उङ्क् करणे, चर गतौ, चरतिर्भक्षणेऽपि । जन जनने, भस भर्त्सनदीप्योः, शृ
 हिंसायाम्, शर्म सुखे, छा गतिनिवृत्तौ, छद अपवारणे, चुरादिः । त्रैङ् पालने । छुष्ट त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः ।
 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'वर्म वृत्तौ च फलके' इति मेदिनी ॥—वृहेः—॥ वृद्धा-
 वस्मान्मनिषुमो नस्याकारे ककारस्य यणादेशः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋक्षियोग-
 निदोषिभ्रः' इति मेदिनी ॥—अशि—॥ अश्न व्याप्तौ सैषाते च, शकु शक्नौ, शक्मा इन्द्रः । छन्दसीस्त्व
 शकिना संबन्धो न लक्षिषा । अत एव 'अदमानमारोपयतः स्मरारः' इति प्रयोगः । हृन् हरणे, डृभृन् वा-
 रणपोषणयोः, धु धारणे, छ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, शृ हिंसायाम् ॥—शरिमेति । एतद्योन्वदत्तरीलोक्तम् । दश-
 पाथां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने सधातुं प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादि नितं च कृत्वा स्तृष्टभ्यामीमिति पठ्यते छन्दोभ्र-

कम् । सदिमा बायुः । सदिमा तव्यम् । सदिमा प्रसवः । ॥ जनिमुक्कृम्यामिमनिन् ॥५९८॥ जमिमा जम् ।
 वरिमा मृत्युः । ॥ वेजः सर्वज्ञ ॥५९९॥ कन्दसि भाषायां वेत्यर्थः । वेमा तन्मुवायवृषः । अर्षर्षादिः । सामनी
 वेमनी इति वृत्तिः । ॥ नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन् ॥६००॥ सप्त अनी विष-
 ख्यते । ज्ञानतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । ज्ञेजोऽन्ध-
 ख्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्याम परिमाणं तेजश्च । ॥ मिथुने मणिः
 ॥६०१॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् सुधर्मा । ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥६०२॥ खति
 साम । सामनी । आत्मा । ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् ॥६०३॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका । ॥ कोररन्
 ॥६०४॥ कवरः । ॥ गिर उडच् ॥६०५॥ गरुडः । ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥६०६॥ इदम् । ॥ कायते-
 डिमिः ॥६०७॥ किम् । ॥ सर्वधातुभ्यः झृन् ॥६०८॥ वक्षम् । अक्षम् । शक्षम् । इस्मिन्निति इस्त्वम् ।
 छादनाच्छम् । ॥ अस्सजिगमिनमिहनिविध्यशां वृद्धिश्च ॥६०९॥ आङ् । गात्रं शकटम् । नात्रं स्तोत्रम् ।
 हात्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टपम् । आह्रमाकाशम् । ॥ दिवेर्द्युश्च ॥६१०॥ द्यौत्रं ज्योतिः । ॥ उपिखनिभ्यां कित्
 ॥६११॥ वह्रः । सात्रं खनित्रं जलाधारश्च । ॥ सिविमुच्योष्टेरु च ॥६१२॥ सूत्रम् । मूत्रम् । ॥ अमिचिभि-
 दिशसिभ्यः कत्रः ॥६१३॥ आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शक्त्रम् । ॥ पुवो ह्रस्वश्च ॥६१४॥ पुत्रः । ॥ स्स्या-

हणं चावर्तितम् । युक्तं चैतत् । 'पिपृतां नो भरीमभिः' । 'वातस्य सगोऽभवत्सरोमणिशीर्षं बहिःसुष्टरीमा जुषाणा । यस्या
 मतिर्मा अधियुतत्सवीमनि हिरण्यपाणिः' इत्यादिमन्त्राणां तद्भाष्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन
 च्छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । अत एव वेजः सर्वज्ञेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति ॥—जनि—॥ जन जनने, मृद् प्राणलाये
 ॥—वेजः—॥ वेज् तन्मुसन्ताने ॥—निपात्यन्त इति । मनिनन्ता इति केषः । त्रा अभ्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम
 संज्ञा । चिन् नन्वेन, 'सीमसीमं क्रियासुभे' इत्यमरः । व्येज् संवरणे, रु शब्दे, रोम गात्रकेशः । लम् छेदने । लोम स एव ।
 पा पाने युगायाम् । ध्वै चिन्तायां बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यक्ष पूजायाम् । 'क्षयः शोषश्च यस्मा च' इत्यमरः । धू प्रेरणे,
 सोमा चन्द्रः । दुधाच् धारणपोषयोः । 'धाम देहे गृहे रस्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ॥—मिथुने—॥ गृहिंसा-
 याम्, सुष्ठु शृणाति इति सुधर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥—
 साति—॥ षोऽन्तकर्मणि । अत सातत्यगमने आभ्यां ययासख्यमेतौ सः । खति दुःखयति दुरध्वेत्यत्वात्साम । 'साम
 क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावे स्यादप्रयत्नमनसोरापि । वृतावपि मनीषायां शरी-
 रवृक्षयोरापि' इति च ॥—हनि—॥ हन हिसाग्लोः । मश शब्दे रोषकृते च 'मक्षिका भम्भराक्षी स्यात्' इति हारावली ॥
 —कोररन् ॥ कु शब्दे । कवरः पाठकः । ववयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद-' इति ढीष् । अन्यत्र कवरा ॥
 —गिरः—॥ गृ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत् इति विगृह्य ङीङो डप्रत्यये प्रूपोदरादिलाह्रुतस्तका-
 रलोपं गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति ॥—इन्देः—॥ इदि परमेश्वर्यं । उन्बलदत्तसु कमिन्निति नितं पपाठ त-
 च्छित्यम् । 'इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम्' । 'इदन्ते सोम्य मधु' इत्यादां नित्स्वराभावात् । दशपाथां तु 'इणो द-
 मक्' इति सूत्रितम् । इदमिति सर्वनामशब्दोऽय सन्निहितपरामर्शो ॥—कायतेः—॥ कै र्ग शब्दे प्रयोजनाभावादव-
 मकारस्येत्सञ्ज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारसु टिलोपार्थः । दशपाथा तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् ।
 किमिति सर्वनाम ॥—सर्वधातुभ्यः—॥ दशपाथां तु अर्थात्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन वृत्तिलेव सूत्रितम् । अत
 एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवाते, अमु लेपणे, शसु हिंसायाम्, छद अपवारणे ष्यन्तः । 'अल्ल प्रहरणे पापे कर-
 वाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । पतृ गर्ता, 'पत्र तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पा पाने । पा-
 त्रम् । चित्त्वान् कीष् 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं लुबादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति मेदिनी । दश दक्षने 'ब्रध-'
 आदिना पले ध्रुले पितां ङीषोऽनित्यलाष्टाप् । दंष्ट्रा ॥—अस्सजि ॥ अस्ज पाके, गम्लृ गर्ता, णम प्रह्वले शब्दे च, हन
 हिसाग्लोः, विश प्रवेशने, अश्च व्यार्ता, एभ्यः झृन् स्यादेषां वृद्धिश्च ॥—आष्ट्र इति । सयोगादिलोपः । ब्रधेति पले
 हुलम् । 'होनेऽम्बरीषं आष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टपम् ॥—दिवेः—॥ दिवु क्रीडादावस्मात् झृन् स्यात् शुवाददेशः इ-
 दिक्ष घातोः ॥—उचि—॥ उप दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां झृन् कित्स्यात् । उष्ट्रः क्रमेल्कः । 'उष्ट्रे क्रमेल्कमयमहाङ्गाः'
 इत्यमरः ॥—सिचि—॥ चिबु तन्मुसन्ताने, मुञ्चु मोक्षणे, आभ्यां ण्निष्कस्यात् टेल्कारादेशश्च । सूत्रिमृत्रिभ्यां जुरादि-
 ष्यन्ताभ्यामेरका रूपसिद्धेराधुदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च वर्णा तत्सिद्धिः 'एरच्' इत्यस्य घनो बाधकत्वात् । 'सूत्रं तु सू-
 चनाग्रन्थे सूत्रतन्मुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ॥—अमि—॥ अम गतिसाब्दसंज्ञकपु, चिन् चयने, निमिदा जेहने, शसु
 हिसायाम् ॥—आन्त्रमिति । 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'ओणिलिभिवपुत्राणमेखलायाम्' इति कालिदासः । 'आलेख्या-
 न्वर्थयोश्चित्रम्' इत्यमरः । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि' इति मेदिनी । 'शक्त्रं लोहाख्योः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति'

यतेदं ॥६१५॥ जी । ॥ गुघुषीपचिवचियमिसदिसदिव्यस्यः ॥६१६॥ गोत्रं स्वाध्यायवचनोः । गोत्रा
 इषिषी । वर्षं गृहम् । वेष्टम् । पक्वम् । वक्रम् । बन्धम् । सन्नम् । शत्रुम् । ॥ हुयान्नाभुमसिभ्यस्त्वन् ॥६१७॥ हो-
 त्रम् । मात्रा । मात्रा । ओत्रम् । भक्षा । ॥ गमेरा च ॥६१८॥ गात्रम् । ॥ दादिभ्यश्चन्द्रसि ॥६१९॥ दा-
 दात्रम् । पात्रम् । ॥ भूवादिगृभ्यो णिञ्चन् ॥६२०॥ भावित्रम् । बादित्रम् । गारित्रमोदनम् । ॥ खरेकुंसे
 ॥६२१॥ चारित्रम् । ॥ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ॥६२२॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैर एवमादिभ्य
 उत्रः । ओत्रं प्रहरणम् । इत् वरुणं प्रावरणम् । ॥ अमेर्द्विषति चित् ॥६२३॥ अमित्रः शत्रुः । ॥ आःसमिष्-
 निकषिभ्याम् ॥६२४॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेष्वा स्यात् । स्वरादित्वाद्भव्यत्वम् । समया । निकषा । ॥ चितेः
 कणः कश्च ॥६२५॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसुणं चिक्कम् । ॥ सूचेः स्मन् ॥६२६॥ सूक्ष्मम् । ॥ पा-
 तेर्दुम्बुन् ॥६२७॥ पुमान् । ॥ रुचिभुजिभ्यां किप्च्यन् ॥६२८॥ रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः । ॥ वसे-
 स्तिः ॥६२९॥ वस्तिनां मेरधो द्वयोः । वस्तयः स्तुर्दशासूत्रे । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याक्ष-
 मगमस्वतीत्यगस्तिः । शक्न्वादिः । ॥ सावसेः ॥६३०॥ स्मलि । स्वरादिपाठादभव्यत्वम् । ॥ वौ तसेः
 ॥६३१॥ वितस्तिः । ॥ पदिप्रथिभ्यां नित् ॥६३२॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वप्रहादीनामितीद । ॥ ण्णा-

इति च प्रत्ययखरैरुपैतेऽन्तोदात्ताः । 'शुन आन्त्राणि पेवे' । 'चित्र देवानाम्' । 'मित्रं नयम्' । 'शस्त्रस्य शस्त्रमसि' इत्यादि
 ॥—पुवः । पूं पवनेऽस्मात्कः स्यात् धातोर्ह्रस्वत् । पुनाति खर्वशानिति पुत्रः । पुनामा नरकस्तस्मात् त्रायते
 इत्यर्थे 'आतोनुपसर्गे क' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥—स्त्यायतेः—। स्त्यैश्च शब्दसंघातयोः ।—स्त्रीति ।
 द्विष्वाहिलोपः । 'लोपो व्योः' इति वलोपः । टित्वान्दीप् । 'स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वयुः' इत्यमरः ॥—गुघु—॥
 गुह्र अन्त्ये क्ते शब्दे, धृक् धारणे, वी गतिप्रजननादौ, हुपचष् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, षट् विशरणगत्यादौ,
 क्षद इति सौत्रः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्र कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी ॥
 'सन्नमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्यमरः । 'मन्त्र यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । क्षत्र ब्राह्म-
 णानन्तरजातिः ॥—हुयाम्—॥ हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, ध्रु श्रवणे, भस भर्त्सनदीप्तयोः । होत्राशब्दः
 ऋक्षिष्वपि क्लीबि इति 'होत्राभ्यस्तुः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । 'धात्रा तु धातनेपि स्याद्भ्रमनोत्सवयोः क्षियाम्' इति
 मेदिनी । 'मात्रा कर्णविभूषायां विते माने परिच्छेदे । अक्षरावयवे खल्ये क्लीब काल्पेऽवधारणे' इति च । 'कर्णशब्दप्रहौ
 श्रोत्रं ध्रुतिः क्ली श्रवणं ध्रुवः' इत्यमरः । 'भक्षा चर्मप्रसेविका' इति च ॥—गमेः—॥ गम्ल् गतावस्मात् त्रन्स्याद्दोराका-
 रान्तादेशश्च । 'गात्रमन्त्रे कलेर्वरे । सन्धेरमाप्रजहादिविभागेऽपि समीरितम्' इति विश्वः ॥—दादिभ्यः—॥ दाप्
 लपने एवमादिभ्यस्त्वन् । दात्र धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने, 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । क्षि निवासगत्योः ।
 क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥—भूवादि—॥ भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि ष्यन्तः । बादित्र
 तूर्यादि । गृ निगरेणे । चर गतौ, अस्माणित्रन्स्यात् वृत्ते वाच्ये । 'वृत् पथे चरित्रे च' इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये चरि-
 त्रमित्युक्तं ततश्च प्रज्ञायणि 'चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । मैवम् । खरे विशेषात् ॥—अशि—॥ अश्च व्यासा-
 वेवमादिभ्य इत्रः । त्रैह्र पालने, एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् ॥—वहित्रमिति । वह प्रापणे ॥—धरित्रीति । धृक्
 धारणे । गौरादित्वात् दीष् ॥—अमेः—॥ अम गतौ अस्मादित्रः स्यात्स च चित् । उत्रस्तु नातुवर्तते अस्वरितत्वात् ।
 मित्रं नेति विप्रहे त्वमित्रमिति नपुसकम् ॥—आः—॥ इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयोदशः ॥—कषेरिति ।
 कष खषेति दण्डकः । समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ । बाहुलकात् दुषेः दोषा । दिवैराप्रत्यये बाहुलकादेवास्व
 गुणाभावे दिवा ॥ स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धान्तादेशश्च । खषेत्यादि ॥—चितेः—॥ चितौ सज्ञानेऽस्मात्कणः
 प्रत्ययः स्यात्कथान्तादेशः । अमरोकमाह—चिक्कणमिति ॥ सूच पेश्यते तुरादिरस्मात्स्मन् णिलोपः । कुत्वत्त्वे ।
 'सूक्ष्मं स्यात्कण्ठकेऽप्यास्ते पुंस्यणौ त्रिषु चाल्यके' इति मेदिनी ॥—पातेः—॥ पा रक्षणेऽस्मात् उमुमुनस्यात् । द्विष्वाहि-
 लोपः । उकार उच्चारणार्थ इत्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तुगित्कार्यार्थः । सुपुंसीति 'उगितश्च' इति दीप् । 'पुसोऽसुहृ' इति सूत्रे
 न्यासराक्षिताभ्यां पुनातेर्मसुन् ह्रस्वोऽपि पठितम् । पूर्वो दुम्बुनिल्यन्ते । भाष्ये तु सूतेः, सप्रत्यये पुमानित्युक्तम् ।
 'उपेयप्रतिपत्त्यर्थो उपाया अव्यवस्थिताः' तत्त्वम् ॥—रुचि—॥ रुच दीप्तावधिप्रीती च, भुज पालनादौ । 'भुजिष्यस्तु
 खतन्त्रे च हस्तसूत्रकयोः क्षियाम्' इति मेदिनी ॥—वसेः—॥ वस निवासे । वस आच्छदे 'वस्तिर्द्वयोर्निष्ठे नाभ्यधो-
 भूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥—शास इति । शासु अनुशिष्टौ ॥—अस्यतीति । असु क्षेपणे । 'अगस्तिः कुम्भयोनी
 च वस्तेनतरौ पुमान्' इति मेदिनी ॥—सावसेः ॥ अस् भुवि अस्मात्सावपुपदे तिः स्यात् । बाहुलचनाना भूभाषः ॥
 —वौ—। तसु उपक्षयेऽस्माद्विपूर्वातिः स्यात् । 'अकृष्टे सकृदिष्टे स्याद्विद्विद्वादिशाहुलः' इत्यमरः । 'औपुंसयोर्वितस्तिः
 स्यात्' इत्यमरमात्र ॥—पदि—॥ पद गतौ, प्रथ प्रख्याने आह्वां तिः स्यात्स च नित् ॥—पत्तिरिति । पदातिः ॥—
 प्रथितिरिति । प्रख्यातिः ॥—तितुत्रेष्विति । प्रहादित्वादिङागमनिषेधो नेति भावः ॥—ण्णातोः ॥ इ विदारणे-

तेहस्वश्च ॥६३३॥ रतिः । ॥ कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥६३४॥ कीरीटं शिरोवेष्टनम् । शिरीटं मुकुटम् । कृरीटं कृ-
क्षिपारिणोः । ॥ रुचिचचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥६३५॥ रुचितमिहम् । रुचितम् । रुचित परिमितम् । ॥ रुचिर्-
कुटिकम् । ॥ कुटिकुपिभ्यां कम्मलन् ॥६३६॥ कुट्टमलम् । कुप्मलम् । ॥ कुषेर्लञ् ॥६३७॥ कुस्मकं पापम् ।
॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥६३८॥ वेतः । सरः । पयः । सवः । ॥ रपेरत एञ् ॥६३९॥ रेपोऽवधमिति । ॥ अ-
शेर्वेवने युट् च ॥६४०॥ देवने सुतो । यशः । ॥ उञ्जेर्बले बलोपश्च ॥६४१॥ भोजः । ॥ श्वेः संप्रसारणं
च ॥६४२॥ शवः । शवसी । बलपयायोऽयम् । ॥ अयनेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥६४३॥ अयनेः शिर आवेशो-
ऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी । ॥ अतैरुञ्च ॥६४४॥ अरः । ॥ व्याधौ मुट् च ॥६४५॥ अशौ गुट्प्रापिः ।
॥ उट्के नुट् च ॥६४६॥ अतैरसुन् स्वापस्य च नुट् । अणः । अर्णसी । ॥ इण आगसि ॥६४७॥ एवः ।
॥ रिचेर्वने चिञ्च ॥६४८॥ चाप्यल्यवस्य । नुट् । चित्वाङ्कृत्वम् । रेणः सुवर्णम् । ॥ चायतेरश्ने ह्रस्वश्च

ऽस्मात्तिः स्याद्वातोर्हसलं च । 'रतिः ध्रमपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥—कृतृ ॥ कृ विश्लेषे, तृ प्रवनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये ।
किरीटं मुकुटे न की' इति हेमचन्द्रः । 'गोमी कृपीटमुदरे नौर' इति विश्वः । दशपाद्यां तु कृगृकृपिकृपिभ्य इति पठित्वा
कृमीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ॥—रुचिचचि—॥ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च वच परिभाषणे, कुच शब्दे तारे, अथ वा कुञ्च
कौटिल्यात्पीमावयोः । इकः कित्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट् कान्तिव्ये ॥—उचितमिति । 'वचिखपि-' इत्यादिना संप्र-
सारणम् ॥—कुटिकुचि—॥ 'कुञ्चलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी ॥ कुष निष्कर्षे । कुप्मलं छन्दम् । वि-
कृतितमित्यन्ये ॥—सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥ दशपाद्यां तु असुनिलेख सूत्रम् । चित्ती संज्ञाने, चित सचेतने जुरादिः, छ गतौ
गौरादिल्लान्क्षीप् । 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः । महान्ति सरासि सरस इति भाष्यम् । पय गतौ, पीह पाने ।
'पयः स्वात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । षट् विशारणादौ । सदः सभा । वचं दीप्ती । 'वचो नपुंसक रूपे विद्यायामपि ते-
जसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । सदिर अश्रुविमोचने 'रोदथ रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयो-
गेऽप्यनयोरोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः । वी गत्यादिषु । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ योवने च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
अन प्राणने । अगो भक्तम् । 'अनोऽस्मायः सरसां जातिसङ्गयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकऽस्थान महानसम्' इत्यमरः ।
तसु ग्लानौ । 'तमः क्लीब गुणे शोके सैहिकेयान्धकारयोः' इति रमसः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विभुं-
नुदे' इति मेदिनी । षह मर्षणे, 'सहो बले ज्योतिषि च पुसि हेमन्तमार्गयोः' इति मेदिनी । तप सन्तापे
'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाचयोः' इति । मह पूजायाम् । 'मह उत्सवतेजसोः' इति
मेदिनी ॥ नम हिंसायां भौवादिकः कैयादिकश्च । 'नमोऽन्तरिक्ष गगनम्' इत्यमरः । 'नम तु नमसा सार्धं तपं तु तपसा
सह । सह च सहसा सार्धं मह च महसा सह । तमेन च तमः ग्रीक रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः । नन्वसुष्ठ-
त्यये नमः सहस्रम् इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पचायचि नमसहन्तममित्याद्याजन्ता अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति
अकारान्तसकारान्तौ रलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति 'रजेनापि रजः समम्' इति कोशश्चिन्त्य एवेति चेदत्राहुः । रज
रामोऽस्मादसुनि भूरक्षिभ्यां किट् इति वक्ष्यमाणेनानुनः कित्वात्रलोपे रज इति सिद्ध्यति 'ध्वयं कविधानम्' इति
कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥—रपेः—॥ रप व्यक्ताया वाचि अस्मादसुन् स्यादत एकारश्च ॥—
रेपोऽवधमिति । 'अरेपमातन्वा' इति मन्त्रे भाष्ये उक्त नृपूर्वकरोपशब्दस्यानवधवाचकत्वात् ॥—अशेः—॥ अश्व
व्याप्तावस्मादसुन्याद्वातोर्मुवागमश्च । यशः कीर्तिः ॥—उञ्जेः—॥ उञ्ज आर्जवे अस्मादसुन् स्याद्वले वाच्ये बकारस्य
लोपश्च । 'ओजो दीप्तावबट्मने प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी ॥—श्वेः—॥ दुओश्चि गतिवृत्त्योः अस्मादसुन्यात्संप्रसा-
रणं च ॥—अयनेः—॥ अयन् सेवायामस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्यात्स च किद्वातोः शिरादेशश्च । 'उत्तमाङ्ग शिरः शीर्षम्'
इत्यमरः । ध्वयं कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरोवाची । 'शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् ।
'पिण्डं दद्याद्ग्राशिरं' इति वासुपुराणे । 'कुण्डलोदृष्टगण्डानां कुमारानां तरलिनाम् । निचकृतं शिरान् दौर्गणिर्नलभ्य
इव पङ्कजम्' इति महाभारतम् ॥—अतैरुञ्च—॥ ऋ गतावस्मादसुन् कित्वाद्वातोर्लृत्वं च । रपरत्वम् । 'उरो वत्सं च
वक्षश्च' इत्यमरः ॥—व्याधौ—॥ अतैरेव व्याधौ वाच्येऽसुन् तस्य ङुडागमश्च स्यात् ॥—अर्णे इति ॥ पानीयमित्यर्थः ॥
—इणः—॥ इण गतावस्मात्पापे वाच्येऽसुन् स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् ॥—रिचेः—॥ रिचिर् विरेचने, रिच
विद्योजनसंपर्चनयोरित्यस्माद्वा धने वाच्येऽसुन् ॥—रेकण् इति । 'चजोः' इति कुत्वे 'अट्कुप्वाह्' इति णत्वम् । इह
दशपादीयतौ नुटं नानुवर्त्य रेकः रेकसा इत्युदाहृतम् । तत्र । उत्तरसूत्रे नुटनुवर्तेर्निर्वादात्वात् मण्डकश्रुतौ मानाभावात्
क्षयविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिचेर्वने चित्किञ्चेति पठित्वा नुटं चानुवर्त्य कित्वाङ्गुणाभावे नुटश्रुत्वेन अकारे रिच
इति साधितम् तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वाद्युपेक्ष्यम् । नित्यरेकणो मर्त्याः परिषव्यं क्षरभ्यस्य रेकण् इत्यस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । वैदिकनिष्पत्तौ च सुवर्णपर्यायेषु तथापाठात् वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेकण

॥६४९॥ वनो मकम् । ॥ बुद्धीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुद् च ॥६५०॥ वणं रूपम् । शेषो गुह्यम् । ॥ सु-
रीभ्यां तुद् च ॥६५१॥ जोतः । रेतः । ॥ पातेर्वहे जुद् च ॥६५२॥ पाजः । पाजसी । ॥ उदके जुद् च
॥६५३॥ पावः । ॥ अजे च ॥६५४॥ पायो मकम् । ॥ अवेर्तुम्भौ च ॥६५५॥ अवेर्मके वाच्येऽमुन् नुभागमो
पादेराधः । अण्वोऽञ्च । ॥ स्कन्देऽश्च स्वाङ्गे ॥६५६॥ स्कन्दः । स्कन्दसी । ॥ आपः कर्माख्यायाम् ॥६५७॥
कर्माख्यायां ह्यसौ जुद् च वा । अमः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी । ॥ रूपे जुद् च ॥६५८॥ अण्वो
रूपम् । ॥ उदके तुम्भौ च ॥६५९॥ अमः । ॥ नहेर्विवि मञ्च ॥६६०॥ नभः । ॥ इण आग अपराधे
च ॥६६१॥ आगः पापापराधयोः । ॥ अमेर्हुक्च ॥६६२॥ अंहः । ॥ रमेऽश्च ॥६६३॥ रंहः । ॥ देशे ह् च
॥६६४॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः । ॥ अत्रयञ्जियुजिभृजिभ्यः कुञ्च ॥६६५॥ एत्योऽसुन् कवर्गान्तादेशः । अङ्गि-
हृत्तरीयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । अर्गलेजः । ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥६६६॥ भुवः । रजः । ॥ वसे-
र्णित् ॥६६७॥ वासो वचम् । ॥ चन्देरादेऽश्च छः ॥६६८॥ छन्दः । ॥ पचिवचिभ्यां सुद् च ॥६६९॥

इति प्रयोग एव साधयानिति दिक् ॥—चायतेः—॥ चायू पूजानिषामनयोरस्मादने वाच्येऽसुन्यात्तस्य जुद् च
धातोर्ह्रस्वञ्च यलोपः । ‘वनो दधिष्व पवतः’ ‘सुते दधिष्व नधनः’ इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽय वनशब्दः । एतेन च-
णोऽमनित्युदाहृत्य बाहुलकाणलमिति वदन्तो दशपादीर्वात्कारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥—बुद्—
इद् संमर्षौ, शीद् स्वप्ने, आभ्यां यथाकर्म रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्यात्तस्य पुढागमथ ॥—घर्षो रूपमिति । ‘घ्नन् छि-
न्नदेवा अभिनर्पसाभूत्’ इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । ‘शेषः स्याद्दूषण पेलम्’ इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययम् । ‘शे-
पपुच्छलाङ्गुलेषु जुनः’ इति वार्तिके शेष इति निर्देशात् ‘यस्यामुञ्चन्तः प्रहराम शेषम्’ वैदिकप्रयोगाच्च ॥—सूरीभ्याम् ॥
सु गती, रीद् श्रवणे, आभ्यामसुन् तस्य तुद् च स्यात् । ‘स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः’ इति विश्वः । ‘रतः शुक्रे पारदे च’ इति
मेदिनी ॥—पातेः—॥ पा रक्षणेऽस्माद्वले वाच्येऽसुन् जुढागमथ । युद् चेत्यन्तस्यादिपाठोऽवलदत्तस्य प्रामादिकः ।
‘पृथुपाजा अमर्त्यः’ इत्यादिमन्त्रतद्वाच्यविरोधात् ॥—उदके—॥ पातेरुदके वाच्येऽसुन्यात्तस्य जुढागमथ ‘कन्धमुदके
पावः’ इत्यमरः ॥—अजेः—॥ अद मक्षणे । ‘भिस्सा औ भक्तमन्वोऽग्रम्’ इत्यमरः । ‘द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा’ इति
भारविः ॥—स्कन्देः—॥ स्कन्दिर गतिशोपणयोरस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्धधान्तादेशः ॥—आपः—॥ आप्ल व्याप्ती ।
अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य जुढागमस्तु वा स्यात् । ‘अप्रस्रतीमश्विना अपांसि यस्मिन्नधिर्षद्वुः’ ॥
—बाहुलकादिति । उपलक्षण ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि संभवात् । तथा च ब्रुवते ‘कतमोऽपि नपुंसकमपि’ इति
कोशमुदाहृत्य ‘सर्वमापोमय जगत्’ इति प्रयोगो दुर्धटवृत्ता समर्थतः ॥—रूपे—॥ रूपे वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वश्च
धातोः प्रत्ययस्य जुढागमथ स्यात् ॥—अङ्गः इति । ‘अलं जश क्षशि’ इति पकारस्य बकारः ॥—उदके—॥ उदके
वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वश्च नुभागमो अध्वान्तादेशः ॥—नहेः—॥ नह् बन्धनेऽस्माद्गने वाच्येऽसुन्धधान्तादेशः
स्यात् । ‘नमो व्योम्नि नमो मेघे धावणे च पतद्बहे । प्राणे मृणालमूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्’ इति विश्वः । ‘नमः कं
धावणे नमः’ इत्यमरः । ‘नम तु नमसा सार्धम्’ इति द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि ॥—इणः—॥ इणोऽसुन् स्वादपराधे
वाच्ये धातोरागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह— आग इति ॥—अमेः—॥ अम गत्यादौ अस्मादसुन् हुगागमथ धातोः स्यात् ।
अमन्ति गच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यहो दुरितम् ॥—रमेऽश्च—॥ रमेरसुन् स्यात् । हुगागमथ धातोः । रहो भोगः ।
अहिराहिभ्यामसुना सिद्धे अधिरधिभ्यामसुनि अहो रह इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्धनः । तथा च ‘स्यान्मच्यो-
प्यचतुर्थलम्बहसो रंहसस्तथा’ इति द्विरूपकोशः । एवं च ‘दत्तार्धात्सिद्धसर्धविदधतु षण्यः शीघ्रमङ्गोविधातम्’ इति ‘रहस्स-
हस्सुराणां जगदुदयकृते नित्ययुक्तस्य यस्य स्तांति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचिः सोऽवतात्स्यन्दनो वः’ इत्यत्र अहो
रह इति पकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥—देशे—॥ देशे वाच्ये रेमेरसुन् हकारधान्तादेशः स्यात् ।
‘रहस्तत्वरते गुह्ये’ इति मेदिनी ॥—अञ्जि—॥ अनु गतिपूजनयोः, अनु व्यतिप्रसन्नकान्तिगतिषु, युजिर् योगे, युज
समाधी, युज मर्जने, अङ्गः अङ्गसी अङ्गांसि । अङ्ग अङ्गसी अङ्गांसि । योगः योगसी योगांसि ॥—भर्गस्तेज इति । ‘हरः स्वर-
हरो भर्गः’ इत्यत्र भर्गशब्दो धनन्तः पुलङ्ग इति बोध्यः । उच समवायेऽस्मादसुनि बाहुलकात्कुलम् । न्यङ्कादितादा ।
‘ओक् आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुत्रकम्’ इति मेदिनी ॥—भूरञ्जि—॥ भू सत्तायाम्, रञ्ज रागे, आभ्यामसुन्किन्त्यात् ।
भुवः अन्तरिक्षम् । वक्षन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः ‘रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि
दृश्यते’ इति मेदिनी । घर्षे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् । ‘रजोऽयं रजसा सार्धं क्रीपुष्पगुणधूलिषु’ इत्यजयकोशः ॥
—वसेः—॥ वस निवासेऽस्मादसुन् स्यात्त च णित् । णिलाद्बुद्धिः ॥—चन्देः—॥ चदि आह्वाने अस्मादसुन् आदेः छका-
रश्च । छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्त्रीवाचाराभिलाषयोः’ इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । ‘छन्दोऽभिप्रायवशी’ इत्यमरद्वि-
रूपकोशौ ॥—पचि—॥ दुपचच् पाके, वच परिभाषणे, औभ्यामसुन् स्यात्तस्य जुढागमथ । वस कुले सस्य धलम् ।

पक्षसी तु स्तुती पक्षौ । वक्षो इवपक्षः । ॥ बहिहाद्याभ्यन्तरेऽसि ॥६७०॥ वक्षः अवङ्गात् । हासाभ्यन्तः ।
 भासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु गितित्वनुवर्तते न तु सुद । तेन बहेरुपपाद्विः । इतरयोरातो जुगिति बुद्ध ।
 क्षोणा षण्ण नृवाहसा प्रोता इवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहापाः । वाङ्ममरो विहापाः । देवो नयः पृथिवीं
 विश्वधापाः । अचारवत् पृथिवीं विश्वधावसम् । धर्गसं दूरिधावसमिन्नादि । ॥ इण आसिः ॥६७१॥ अवाः
 बहिः । स्वरादिपाठादभ्यन्तरे । ॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥६७२॥ उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तन्ना-
 मुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । ॥ नञि हन एह च ॥६७३॥ अनेहाः । अनेहसौ । ॥ विधाओ वेध च
 ॥६७४॥ विदधातीति वेधाः । ॥ नुवो धुद च ॥६७५॥ नोधाः । ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च ॥६७६॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति
 शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । ॥ चन्द्रे मो डित् ॥६७७॥ चन्द्रोपपदान्माओऽसिः स्यात् च
 विट् । चन्द्रभाः । ॥ वयसि धाजः ॥६७८॥ वयोचास्तरुणः । ॥ पयसि च ॥६७९॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।
 ॥ पुरसि च ॥६८०॥ पुरोधाः । ॥ पुरुरवाः ॥६८१॥ पुरुषाभ्यन्तरे दीर्घो रौतेरसिञ्च निपास्यते । ॥ चक्षेर्बहु-
 लं शिञ्च ॥६८२॥ वृचक्षाः । ॥ उषः कित् ॥६८३॥ उषः । ॥ दमेरुनसिः ॥६८४॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ।
 ॥ अङ्गतेरसिरिङ्गागमश्च ॥६८५॥ अङ्गिराः । ॥ सतैरप्पूर्वादसिः ॥६८६॥ अप्सराः । प्रायेणावं भृञि ।
 अप्सरसः । ॥ विविमुजिभ्यां विश्वे ॥६८७॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । ॥ वक्षोः कनसिः ॥६८८॥ संप्रसा-
 रणम् । उशनाः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

पक्षः पक्षसी पक्षांसि । 'यथा शालावै पक्षसी' इति ध्रुतिः । 'पूर्वोत्तरं द्वे पक्षसी' इति ध्रुतिः । पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी इति
 अनीकाधिकरणे शाबरभाष्यम् । माधवस्तु पक्षपरिग्रह इत्यस्मादधुन इत्याह ॥—वहि—॥ वह प्राणेषु, ओहाक् स्वागे,
 दुषाम् धारणादौ, एम्भोऽधुन स्यात् । अत्र पूर्वसुत्रात्तुदमनुवर्तयतामुज्ज्वलत्वादीनां मतेनोदाहरणमाह । वक्षः हासाः
 भासा इति ॥—प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रमादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न
 दृश्यन्ते न वा संभवन्ति सूत्रेऽस्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्वेबोदाहणानि दृश्यन्त इत्याह—वस्तुत-
 स्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला इत्यवधेयम् ॥—इणः ॥ इण् गतौ अस्मादासिः स्यात् ॥—मिथुने—॥ सुयथा
 इति । अश्वेर्वेदेने युद चेत्यादि पूर्ववत् सुपयाः सुस्रोता इत्यायुदाहार्यम् ॥—नञि—॥ हन्तेर्नभ्युपप-
 देऽसिः स्यात् धातोरेहादेशश्च 'ऋदुश्चनस्फुरदश-' इत्यादिना सावनन् ॥—विधाजः—॥ दुषाम् धारणादौ
 विपूर्वादस्मादसिः स्याद्विधादेशश्च सोपसर्गधातोः । 'विधाः पुसि इषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ॥
 —नुवः—॥ णु स्तुती अस्मादसिः स्यात्तस्य धुङ्गागमश्च ॥—नोधा इति । 'सद्यो भवद्दीर्घाय नोधाः' इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भव-
 तीति निरुक्तम् । नवं दधातीति तु नरुक्त व्युत्पत्त्यन्तर बोध्यम् ॥—गति—॥ गतौ कारके चोपपदेऽसिः स्यात् । तप सं-
 न्तापे, जित ज्ञाने, विदु लामे ॥—चन्द्रे ॥ चन्द्र रजतममृत च तदिव मीयते असी चन्द्रमा इति हरदत्तः । स च
 कित्ति शिवाहिलोपे चन्द्रमसां चन्द्रमस इत्यादि सिद्ध्यति ॥—वयसि—॥ दुषाम् धारणे अस्माद्वयस्युपपदेऽसिः स्यात्
 च विट् ॥—पयोधा इति । पयःशब्द उपपदे दुषावः पूर्ववत् ॥—पुरसि च ॥ पुरःशब्द उपपदे पूर्ववत् । 'पुरो-
 भास्तु पुरोहितः' इत्यमरः ॥—रौतेरिति—॥ रु शब्दे । 'पुरुरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः' इत्यमरः ॥—चक्षेः—॥
 चक्षिक् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात्त च बहुल शित् । शित्वात्सार्वाधातुकसंज्ञायां ल्याम् न । नृचक्षाः राक्षसः । शि-
 त्वाभावपक्षे तु ल्याभादेशः । प्रल्याः प्रजापतिः ॥—उषः—॥ उष दाहेऽस्मादसिः स्यात्त च कित् । उषः प्रभातम् । द-
 शपायां तु वसः कित्ति पाठः । वसति सूर्येण सहेति उषा देवताविशेषः । 'अपो भि' इति सूत्रे उषस्येष्ट्यते इति वा-
 तिकस्य समुपध्निरित्युदाहरण विवृण्वद्विरय पाठः पुरस्कृतः ॥—दमेः—॥ दमु उपपत्ते 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः ॥
 पक्षे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'जुष्टो दमूनाः' 'दमूनस गृह्णाति वरेण्यम्' । दशपायां तु दमेरुनसिरिति सूत्र
 एव दीर्घः पठ्यते तन्मते बाहुलकाद्भक्तो बोध्यः ॥—अङ्गिराः । ऋषिभेदः ॥—सतैः—॥ स गतौ ॥—प्रायेणेति । 'क्षियां
 बहुष्पत्सरसः स्यादकलेऽप्सरा' इति शब्दार्णवः ॥ 'अप्सरस्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनस्तु च' इति द्विपक्षकोशः । 'एकाप्सरः-
 प्राथितयोर्विवादः' इति रघुः ॥—चिदि—॥ विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहारयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् ॥
 शब्दस्वरूपपरलाद्विश्व इत्यत्र सिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्व वेति भुक्ते इति विग्रहः । यत्तु 'तत्पुषवे कृति-'
 इति सप्तम्या अलुक् विश्ववेदाः अग्निः विश्वभोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तत्र । तथा सति सिन्नादेशस्य दुर्भारलापतैः ।
 'शुम्भोऽपि भवतु विश्ववेदाः' 'पूषामगः प्रभृते विश्वभोजा' इत्यादिमन्त्रेषु शुभो लुक् एव दर्शनात् इती तत्रैवोदाहरणम् ॥
 —वक्षोः—॥ वक्ष कान्तौ 'उशना मार्गवः कविः' इत्यमरः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमः पादः ॥

अवि भुवो हुतच् ॥६८९॥ अद्भुतम् । गुघेरुमः ॥६९०॥ गोघमः । मसेरुन ॥६९१॥ मसरः । प्रथमे पादे अतोस्त्वमसेश्चैत्र व्याख्यातः । स्यः किञ्च ॥६९२॥ स्युरो मनुष्यः । पातेरतिः ॥६९३॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः । वातेर्नित् ॥६९४॥ वातिरादित्यसोमयोः । अर्तेञ्च ॥६९५॥ अर-
विस्त्रेणः । तुहेः क्रो हलोपञ्च ॥६९६॥ तुणम् । वृञ्जलुटितनिताडिम्य उलच् तण्डञ्च ॥६९७॥ त्रिबन्ते लुङ्बन्ते तन्बन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः । दंसेष्टनौ न आ च ॥६९८॥ दासः सेवकश्चद्वयोः ।
दंशेञ्च ॥६९९॥ दासो धीवरः । उदि चेर्डीसिः ॥७००॥ स्वरादिपाठादभ्यस्तम् । उबेः । नौदी-
र्घञ्च ॥७०१॥ नीचेः । सौ रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥७०२॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये कः स्यात् ।
कित्वाद्भुनासिकोपः । सूरत उपशान्तो द्यालुञ्च । पूजो यणशुक् हस्वञ्च ॥७०३॥ यणलयः । पुण्यम् ।
स्सेः शिः कुट् किञ्च ॥७०४॥ संसतेः शिरादशः यययः कित्तल कुडागमञ्च । शिक्चं । अर्तेः क्यु-
रञ्च ॥७०५॥ उरणो मेघः । हिंसेरीरश्मीरचौ ॥७०६॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः । उदि दृणातेरजलो-
पूर्वपदान्त्यलोपञ्च ॥७०७॥ उदरम् । डिट् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥७०८॥ अच् अच् च कित्वाद्दातोर्मुट्
स चोदात्तः । मुखम् । अमेः सन् ॥७०९॥ अंसः । मुहेः खो मूर्च ॥७१०॥ मूर्खः । नहेर्हलोपञ्च
॥७११॥ नखः । शीङो ह्रस्वञ्च ॥७१२॥ शिखा । माङ् ऊखो मय्च ॥७१३॥ मयूखः । कलिग-
लिभ्यां फगस्योञ्च ॥७१४॥ कुल्फः शरीरावयवो रोगञ्च । गुल्फः पादप्रणयः । स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च
॥७१५॥ श्वण्शुनौ प्रलयौ पृ इत्यादेशः । पाञ्चोऽस्त्री कञ्चयोरश्चः । पशुशुशुचम् । इमनि अयतेर्ङ् ॥७१६॥
इमन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति इमश्च । अश्वाद्यञ्च ॥७१७॥ अश्म नयनजलम् । जनेष्टन्

अवि भुवो ॥ अत् इत्यव्ययम् आकस्मिकार्थेऽस्मिन्पदे भूषातोर्हुतच्स्यात् टित्वाटिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥—
गुघेः—गुघ परिवेष्टने गुघ्यते परवेष्ट्यते प्राणिमिरिति । ‘गोघूमो नागरदे स्यादोषधीमीहिमेदयोः’ इति मेदिनी ॥—मसेः—
मसी परिणामे ॥—स्यः—॥ घा गतिनिवृत्तावस्मादूर्न् कित्वाटिलोपः ॥—स्युरो मनुष्य इति । ‘स्यूरस्य रयो वृहतो ब
ईशे’ इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारारिस्थरन्मेल्यर्थे इति व्याख्यातम् ॥—पातेः—॥ पारक्षणे ॥—घातेः—॥ वा गतिगन्धनयोः ।
रमसकोशस्यमाह—घातिरिति ॥—अर्तेः—॥ ऋ गतां अस्मादतिः स्यात्स च नित् ॥—तुहेः—॥ तुह हिंसायाम्,
ऋस्य कित्वाद्गुणभावः ॥—वृञ्च—॥ वृञ् वरणे, लुट् विलोढने, तनु विस्तारे, तड आघाते, चुरादिः । एभ्य उल्ठ् स्यात्
तण्डादेशञ्च घातोः । यद्यपि सानसिपण्णीति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः सः । अयं तु
चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥—दंसेः—॥ दंस सेचने अस्माष्टनौ स्यातां नकारस्याकारश्च टनो नकार आबुदात्तार्थः ।
‘दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि’ इति विश्वः ॥—दंशेः—॥ दश दशनेऽस्मादपि टटनौ नकारस्य चान्तं स्यात् । ‘कैवर्ते
दासधीवरी’ इत्यमरः ॥—उदि—॥ चिञ् चयने डेतो टित्वाटिलोपः ॥—सौ—॥ रमु क्रीडायाम् ॥ पञ् पवने, ‘पुण्यं मनोहे-
मिहितं तथा सुकृतधर्मयोः’ इति विश्वः ॥—स्सेः—॥ संसु अघः पतने कित्त्वं तु गुणाभावात् ॥ ऋ गतावस्मात्कृप्रत्ययःऽ
स्याद्दातोर्लृत् च रपरत्वम् ‘युवोरनाकी’ । ‘मैत्रोरभोरणोर्णायुर्मेषवृण्य एवञ्च’ इत्यमरः ॥—हिंसेः—॥ हिंसि हिंसायाम् ॥
—उदि—॥ दृ विदारणे ॥—डिट्खनेः—॥ खनु अवदारणे, अस्मादजलौ स्तः ॥ ‘मुखं निःसरणे वक्रमा । रम्भोपाययोरपि ।
सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुसकम्’ इति मेदिनी ॥—अमेः—॥ अम गतां, ‘स्कन्धो भुजशिराऽसोऽस्त्री’ इत्यमरः ।
‘असः स्कन्धे विभागे च’ इति दन्ये विश्वः ॥—मुहेः—॥ मुह वैचित्र्येऽस्मात्प्रत्ययो घातोर्मुदादेशञ्च । मुखतीति मूर्खः
‘अज्ञे मूढव्यजातमूर्खवैषेयबालिशाः’ इत्यमरः ॥—नहेः—॥ नह बन्धने, ‘नखं कररुहे षण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी’ इति
विश्वः । ‘नखी झीङ्गीययोः शुचौ नखरे पुनपुसकम्’ इति मेदिनी ॥—शीङ्—॥ शीङ् स्वप्नेऽस्मात्प्रत्ययः घातोर्ह्रस्वञ्च ।
इत्यविधानसामर्थ्याद्गुणभावः । ‘शिखा शाखा बहिर्चूडालाङ्गुलिचप्रमात्रे । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च’ इति मेदिनी । माङ् माने । ‘मयूखस्तिट्करज्वालाङ्गु’ इत्यमरः ॥—कलि—॥ कल शब्दसंख्यानयोः,
गळ अर्धने, आभ्यां फक् स्यात् घातोरकारस्योत्तं च ॥—गुल्फ इति । ‘तद्वन्थी डुटिके गुल्फा’ इत्यमरः । तयोः
पदघोर्मेन्वी इत्यर्थः ॥ स्पृश संस्पृशे, ‘पार्श्वं कक्षचरे चक्रोपान्तपशुगणेऽपि च’ इति विश्वमेदिनी ॥—इमनि—॥
अिञ् सेवायामस्मात् इमन्पुपदे डुस्स्यात् टित्वाटिलोपः ‘तद्द्वौ इमश्च पुंसुल्ले’ इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्भां
वृद्धौ इमश्चान्तो वर्तत इत्यर्थः ॥—अश्वाद्यञ्च—॥ अश्म व्याप्तावस्मात् रन् प्रत्ययो नम्पूर्वाद् अयतेर्ङ् न ।
यत्पूर्वकलदत्तेनोक्तम् अश्रोतेर्ङ् रट् वेति तदयुक्तम्, ङित्वाटिलोपे सति घातोरश्वगणसङ्गात् । न च टिलोपामात्रो
निपात्यते इति बाध्यम् । तथा सति टित्त्वोत्प्रेक्षणस्यानिष्कलतापत्तेरिति दिक् ॥—जनेः—॥ जनी प्रादुर्भावे अस्मादन्त्र-

लोपश्च ॥७१८॥ जटा । ॥ अच् तस्य जङ्ग च ॥७१९॥ तस्य बन्धेः कच्चादेशः स्याच्च । जङ्गा । ॥ हन्तेः शरीरावयवेषु द्वे च ॥७२०॥ जघनम् । पञ्चशितम्बः कीकम्बाः क्षीरेषु जघनं पुरः । ॥ क्षिशोरन् लो लोपश्च ॥७२१॥ लकारस्य लोपः । केशः । ॥ फलेरितजादेशश्च पः ॥७२२॥ पलितम् । ॥ कुम्भादिभ्यः संघाषां वुन् ॥७२३॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः कोरकं च । ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥७२४॥ कीचको वंशभेदः । ॥ पश्चिमिच्योरिचोपधायाः ॥७२५॥ पेशकः । मेचकः । ॥ जनेररष्ट्र च ॥७२६॥ जठरम् । ॥ पश्चिमिनिभ्यां चिच्च ॥७२७॥ वठरो मूषः मठरो मुमिशौण्डयोः । बिदादित्वाभ्यामठरः । गर्गादित्वाभ्यामठरः । ॥ ऊर्जि हणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥७२८॥ ऊर्जरः धूरक्षयोः । ॥ कुदरादयश्च ॥७२९॥ कुदरः । कुसुलः । सुदरं विलसत् । सुदरः सर्पः । ॥ हन्तेः शुष्माद्यन्तयोर्धत्वतत्वे ॥७३०॥ शान्तो मारकः । ॥ क्रमिगमिहमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥७३१॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पक्षिकः । शान्तुर्मंसकः । ॥ हर्यतेः कन्यन् हिरच् ॥७३२॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । ॥ कुम्भः पासः ॥७३३॥ कर्पासः । विल्वादित्वाकार्पासं वक्ष्यम् । ॥ जनेस्तु रश्च ॥७३४॥ जनुर्हस्ती योनिश्च । ॥ ऊर्णोः-तेर्दः ॥७३५॥ ऊर्णः । ॥ दधातेर्यत् नुद् च ॥७३६॥ धान्यम् । ॥ जीर्यतेः किन् रश्च वः ॥७३७॥ जिमिः स्वात्कलपक्षिणोः । बाहुलकादक्षि चेति दीर्घो न । ॥ मय्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः ॥७३८॥ मय्यतेराक्षप्रत्ययः स्वात्स्वापतुडागमो धातोर्वेलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो निपये । ॥ ऋजेः कीकन् ॥७३९॥ ऋजीक इन्द्रो

स्यः स्वाहातोरन्त्यलोपश्च । 'जटा लम्बकचे मूले मांसां प्लक्षे पुनर्जटी' इति मेदिनी ॥—जङ्गेति ॥ जनेरच् प्रत्यये सति 'अजायतः' इति टाप् ॥—हन्तेः—॥ देहावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः स्यात् द्विलं च धातोः, अभ्यासकार्यमभ्यासाच्चेति कुलम् । अमरोक्तिमाह—पञ्चशितम्ब इति । 'जघनं च श्रियाः श्रोणिपुरभागे कटावपि' इति मेदिनी ॥—क्षिशोः—॥ क्षिश्च विषाघनेऽस्यादन्त्यात् । 'केशः स्यात्पुसि वरुणे कुबरे कुण्डलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—फलेः—॥ फल निष्पत्ती । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । 'पलितं शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमं' इति मेदिनी ॥—कुम्भादिभ्यः—॥ कुम्भ करणे । करकः कमण्डलुः । करका वृष्टिपाषाणः । कटे वर्षावरणयोः, 'कटको वलये सानौ' । कुन् शिष्यसंज्ञयोरिति कुन्यप्यत्र सिद्धत्वात् च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः, निषेधभाजस्तु कुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नू नवे । 'स्याभारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः श्रियाम्' इत्यमरः । 'नरकः पुसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न नरकाभ्येव सन्तीति श्लोक प्रयुज्यते तन्निर्मूलमित्याहुः । छ गतौ । 'सरकोऽक्षी शीघ्रुपात्रे शीघ्रुपानेषुशीघ्रुनोः' इति मेदिनी । कुर शब्दे । कोरकोऽक्षी कुट्मले स्यात्कूलकमृगालयोः' इति मेदिनी । 'विचकार कोरकानि' इति माघः । 'कोरकः पुमान्' इत्यमरोक्तिस्तु नादर्थेभ्येऽस्याहुः । अपचरका-हवोपि इहैव बोध्याः ॥—चीकयतेः—॥ चिक आमन्त्रणे, चीक च चुरादिः । अस्याद्यन्तविपर्ययः । पश्चिमिच्योरिलं चातुपदं वक्ष्यमाणं बाहुलकबलभ्य बोध्यम् । 'कीचको दैत्यमिद्राताहतमस्त्रनवंशयोः' इति मेदिनी ॥ वृषचच् पाके । 'उल्लके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेशकः' इत्यमरः । पेशको गजलाहूलमूलोपान्ते च कौशिके' इति मेदिनी । मच मुचि कलकने । 'मिचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत्क्षीव सोतोऽन्नान्धकारयोः' इति मेदिनी ॥—ऊर्जेः—॥ जन जनने, जनी प्रादुर्भावे वा । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'जठरो न श्रियां कुक्षी बृद्धकंठयो-क्षिपु' इति मेदिनी ॥—पश्चि—॥ वच परिमाणे, मन ज्ञाने, आभ्यासरप्रत्ययः स्यात्सच चित् ठञ्चान्तादेशः । 'वठरः कुडुटे वष्टे शटे च' इति मेदिनी ॥—ऊर्जि—॥ दृ विदारणेऽस्यादज्युपपदे अलचौ प्रत्ययौ स्तः ॥—कुदरादयश्च ॥ कृ मृ च एतद्व्यपूर्वकहणतिप्रकृतिकालजन्ता निपासन्ते ॥—हन्ते—॥ हन हिंसागत्योः ॥—क्रमि—॥ क्रमु पादविक्षेपे, गम्य गतौ, क्षमूष सहने, एभ्यस्तुन्स्यादाधं वृद्धिश्च ॥—हर्यतेः—॥ हर्य गतिकान्त्योः । 'हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शात-कुम्भवराटयोः । अक्षयं मानभेदे स्यात्कुप्यं च नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—कुम्भः—॥ डुकुम्भ करणे ॥—जनेः—॥ तु इत्य-विनक्षिकम् । जनेस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥—ऊर्णोतेः—॥ ऊर्ण्य आच्छादनेऽस्यात् वः स्यात् चित्वाहिलोपः टाप् । 'ऊर्णां मेषादिलोमि स्यादावर्ते चान्तरा श्रुवी' श्रुवोर्मध्ये य आवर्तस्तेत्यर्थः । 'अन्तरान्तेरेभ-' इति द्वितीया ॥—दधातेः—॥ इधाम् धारणादौ अस्याद्यत् प्रत्ययः स्यात्स्य जुडागमश्च । 'धान्यं त्रीहिषु धान्याकं' इति मेदिनी ॥—जीर्यतेः—॥ जृ वधोहानावत्स्यात् किन्त्यात् । 'रपरलम् । रेफस्य वकारादेशः ॥—मय्यतेः—॥ मय्य बन्धने ॥—मय्यत्यस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥—ऋजेः—॥ ऋज गतौ ॥—तनोतेः ॥ तनु विस्तारेऽस्यात् वः प्रत्ययस्तस्य छन्दोवाचा द्विलमभ्यासस्येत्यं च चित्वाहिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तिततः चाक्षिणी । 'सन्तु-मिव तिततमा पुनन्तो यस् धीरा मनसा बाचनकत' । तिततः परिपवनं भवतीति पत्यशास्त्राभ्याम् । 'चाक्षिणी ति-ततः पुमान्' इत्यमरः । 'वाक्चं तिततन्मुक्तम्' इति कोशान्तरम् ॥ 'स्याद्वास्तु दिह्नु तितत' इति पुनपुंसकस्येति शिक्षा-

प्रत्ययः । ॥ तनोतेर्दंडः सन्ध्या ॥७४०॥ सितवः । पुंसि क्रीडे च । ॥ अर्भकपृथुकपाका वचसि ॥७४१॥
 ऋधु इदौ । अतो पुन् । मकारश्चात्तादेशः । प्रयेः कुक्त्संप्रसारणं च । विषतेः कन् । ॥ अवघावमाधमावरेफाः
 ॥७४२॥ कुत्सिते वदेर्मणि वत् । अवघट् । अवतेरमः । वस्य पक्षे च । अवमः । अवमः । अतैर्वद् । अवां । ॥ रिफ-
 तेस्तैर्वादिकादेः ॥७४३॥ रेफः । ॥ लीरीङोर्ह्रस्वः पुद् च तौरी इलेषणकुत्सनयोः ॥७४४॥ तौरी प्रत्ययौ
 क्मात् लो चातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुद् । कित्सं क्लिष्टम् । रिमं कुत्सितम् । ॥ क्लिशोरीबोपघायाः कन् लोपश्च
 लो नाम् च ॥७४५॥ क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं कल लोपो नामागमश्च । कीनासो वमः । कित्त्वकं वि-
 न्यम् । ॥ अह्नोतेराशुकर्मणि वरट् च ॥७४६॥ चकारादुपधाया ईत्वं च । ईवरः । ॥ चतेरुत् ॥७४७॥
 चत्वारः । ॥ प्रादतेरन् ॥७४८॥ प्रातः । ॥ अमेस्तुद् च ॥७४९॥ अन्तर्मध्यम् । ॥ दहेगौ लोपो दश्च
 मः ॥७५०॥ गप्रत्ययो घातोर्न्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । ॥ सिचैः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥७५१॥
 सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः । ॥ व्याङि प्रातेश्च जातौ ॥७५२॥ कप्रत्ययः स्यात् ।
 व्याघ्रः । ॥ हन्तेरच् घुरच् ॥७५३॥ घोरम् । ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥७५४॥ चादच् । क्षमा । ॥ तरेतेर्दिः
 ॥७५५॥ त्रयः । त्रीन् । ॥ प्रहेरनिः ॥७५६॥ ग्रहणिः क्रीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः । ॥ प्रथेरमच् ॥७५७॥
 प्रथमः । ॥ चरेश्च ॥७५८॥ चरमः । ॥ मङ्गेरलच् ॥७५९॥ मङ्गलम् । ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ।

प्रवेशः ॥—अर्भकः—॥ एतं निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह—ऋधु वृद्धावित्यादि ॥—प्रथेरिति । प्रथ प्रथ्या-
 ने, पा पाने, पिबति स्नानादिकमिति पाकः । ‘पोतः पाकोऽर्भको हिम्मः पृथुकः शवकः शिशुः, इत्यमरः । ‘अर्भकः कथितो
 बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादमिषेयवत् । ‘पाकः परिणतौ शिशौ । केसस्य जरसा क्षौ-
 क्ये स्यात्पादौ पचनेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—अवघट्—॥ एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि, अव रक्षणादौ,
 ऋ गतौ, रिफ कथनयुद्घनिन्दाहिसादानेषु । ‘निकृष्टप्रतिकष्टावरेफयाप्यावमाधमाः’ इत्यमरः । ‘ऊप्यकुत्सितावघटदग-
 ह्नाणकाः समाः’ इति च । ‘अधमः स्याद्द्वयै ऊनेऽपि’ इति मेदिनी ॥ ‘अवां तुरङ्गे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो
 रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत्’ इति च मेदिनी ॥—लीरीङोः—॥ लीट् श्लेषणे, रीट् अवर्णे—क्रमादिति । श्लेषणे
 वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये तप्रत्यय इत्यर्थः । ‘लित् विषाफे भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते’ इति विश्वः ॥—क्लिशोः—॥
 क्लिष्ट विबाधने, ॥—नामागमश्च । प्रत्ययस्येति ॥—चिन्त्यमिति । ईत्वंविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भावः । ‘की
 नाशः कर्षकः क्षुद्रो पाण्डूधूलिषु वाच्यवत् । यमे ना’ इति मेदिनी ॥—अत्रोतेः—॥ अश्नु व्याप्तौ अस्माद्वरट् स्यात् । आशु-
 कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरौत्यर्थः ॥—ईश्वर इति । त्रियां तु टित्वाङीप् ईश्वरी । प्रत्ययस्वरूप
 मध्योदात्ता । ईश्वेः वनिषि ‘वनो र च’ इति ङीब्रयोस्तु धातुस्वरणाद्युदात्ता युषोणलक्षणे ङीपि अन्तोदात्ता । ‘स्थेभामास-
 पिसकसः—’ इति वरचि तदन्ताद्यपि ईश्वरेति विवेकः । ‘ईश्वरो मन्यते शम्भौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरो-
 मायाम्’ इति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायामिति छेदः । ‘ईश्वरः शङ्करेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा’ इति बोधालितः । ‘विन्यस्त-
 मङ्गलमहौषधिरौषधिरायाः’ इति भारविः । दशपाया तु सूत्रान्तरमपि ‘हन्ते रन् घश्च’ । हन हिसागलोरस्माद्रन्प्रत्ययः
 स्यात् घश्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेऽतिथिमिरिति घरः गृहम् ॥—चतेः ॥ चते वाचनेऽस्मादुरन्यादकार उच्चारणार्थः
 ‘चतुरनङ्गहोरासुदात्तः’ इत्याम् ॥—प्रादतेः—॥ अत सातत्यगमने प्रपूर्वाद्स्मादन्स्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । खरादिपा-
 ठादव्ययलम् ।—अमेः—॥ अम गतिशब्दसमक्षिषु, अस्मादरन्त्यात्तस्य तुङागमश्च अन्तःशब्दोऽपि प्रातःशब्दवत् अ-
 व्ययम् ॥—दहेः—॥ दह भस्मीकरणे । ‘नगो महीवहे शैले भास्करे पवनाशने’ इति मेदिनी ॥—सिचैः—॥ शिव क्ष-
 रणे ॥—हकारादेशः इति । घातोर्न्यस्येत्यर्थः । ‘सिंहः कण्ठीरवे राशं सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंहोद्ध्रुवहृदयोः स्या-
 द्वाचके राहुमातरि’ इति विश्वः ॥—व्याङि—॥ प्रा गन्धोपादानेऽस्मान्वातो वाच्याया कः स्यात् कित्वादातो लोपः ।
 ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थकण्टकायां च बोधिति’ इति मेदिनी ॥ हन्तेः—॥
 हन्तेरच् स्याद्घातोर्धुरादेशश्च । ‘घोरं भीमे हरे’ इति विश्वः ॥—क्षमेः—॥ क्षम्यु सद्नेने ‘क्षमावनिर्मेदिनी मही’ इत्यमरः ॥
 —तरेतेः—॥ तृ प्लवनतरणयोरस्मात् दिः स्यात् । टित्वाटिलोपः ॥—प्रहेः—॥ प्रह उपादाने ॥—ङीषिति । ‘कृदि-
 कारात्—’ इत्यनेन । ‘ग्रहणी रक्ष प्रवाहिका’ इत्यमरः ॥—प्रथेः—॥ प्रथ प्रथ्याने ‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रथानेऽपि च
 वाच्यवत्’ इति मेदिनी ॥ ‘प्रथमचरम—’ इति वैकल्पिकसर्वनामलात्यक्षे जसः क्षीमावः । प्रथमे प्रथमाः ॥—चरेश्च—॥
 चर गतिमक्षणयोरस्मादमच्यत् । चरमे चरमाः । योगविभागवित्त्वप्रयोजनः । प्रथिचरिभ्यामित्येव पुत्रचम् ॥—
 मङ्गेः—॥ उच्च उखीत्यादिदण्डके गत्यर्थको मणिः पठ्यते । ‘कल्याणं मङ्गलं शुभम् । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितवर्त्ता-
 यामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च’ इति मेदिनी । भावे ज्यपि माङ्गल्यम् । ‘तत्र साधुः’
 इति यावत् । ‘मङ्गल्यः स्यात्प्रायमाणान्शक्त्यावित्त्वमसुरके । त्रियां चाम्यामयः पुण्यामिति शुक्लवसाधु च । रोचनायामपो दक्षि
 क्षीवं शिवकरे त्रिषु’ इति मेदिनी ॥ ॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं तत्र ज्ञानेन्द्रलामिनिः कृतम् ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां सोऽप्युपन्यासोऽनेकप्रपञ्चकतया कृतः किन्तु विच्छि-
वेति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा अनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव काचित्प्रमादान्दर्शयामः । 'भजो णिवः' इति णिप्रकरणे
'छन्दसि सहः' 'बह्वच' इत्युपन्यस्य 'परी व्रजेः वः पदान्ते' इति णिवस्तेनैव वः परित्राहित्यं हि प्राचो ग्रन्थस्तथाख्यायां
तत्प्रीत्येव पञ्चपापुणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । 'किञ्चि-
' इति किञ्चिदौ हि प्रकृत्य 'परी
व्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नेव पञ्चपादीदशपादोरेकनाभ्यलात् । यदपि धर्नातचक्षिह्वपितपिजनिजेरुस इत्
इति पठितं तदप्यनाकरम् । तथा हि जनेरुसिः । अतिपूर्वशिराः अनितविषतपिभ्यो नित् एणिच्च । चक्षेः शिषेति सर्वसंमतः
पाठः । 'तपूषि तसै वपुष्टरम्' इत्यादिभ्योऽपि आध्यात्मतयातु कृत् । वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे
प्रमादाः ॥ द्वितीयपादेऽपि स्तनिदूषिपूषिगदिहृदिभ्यो णेरित्नुचिः प्राचा पठितं तत्र दूषिहृदौ केषामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न
पठितौ । दूषित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिदूषिपुषिमुदिगदिमदिभ्य इति हि पञ्चपादीपाठः ।
'दूषिगन्धिंमण्डिजनिगमिभ्यः' इति दशपाद्यामधिकं पठितमिन्न्यदेतत् । यदपि 'भ्रुहक्षिस्तृहिहृदुजुभ्य आप्यः' इति
पठित्वा द्राप्यः जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि न । हजृप्रहणस्याकरानारूढलात् । इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि
कृणुस्तृभ्यः किन् कीर्षिः गीर्षिः स्तीर्विरिति प्राचोक्तं तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, स्तृक् आच्छादने,
इति प्राचो ग्रन्थं विदुषतामुक्तिरपि मूलाश्रयैवाशुद्धा । जृस्तृजाएभ्यः किञ्चित् हि पाठः उणादिद्वित्तिकृतां माचवादीनां
च सम्मतः । जीर्षिः पशुः । शीर्विर्हसः । स्तीर्विरभ्युंरिति तद्वन्धेषूपपादितम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वं एव 'श्रुत इद्वातोः'
इतीलं लभ्यते न तु इत्यन्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि गृहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं 'ग्लज्याहात्वरि-
भ्यो निः' इति तदप्यनाकरम् । आकरे हि 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं 'बहि श्रीः' इति सूत्रे
'ग्लज्याहत्वरिभ्यो नित्' इति सूत्रितत्वात् । तूणेः रथः सदानव इत्यादावाद्युदात्तदर्शनाच्च । नच स्त्रियां क्तिनित्यधिकारस्य
वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यमेवमपि लरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकोऽस्तीति दिक् ॥
यम संस्थाने स्त्यायतेर्दृष्ट इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्त्यातेर्दृष्टिलेखे सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात् ।
'संस्थाने स्त्यायतेर्दृष्ट स्त्री सूतेः सप्रसवे पुमान्' इति भाष्ये श्लोकपाठो न तु सूत्रपाठस्य तथात्वं दृश्यते एवं तद्वन्धव्याख्या-
तूणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्ष्णैरुक्तम् 'अनेरुचोपधायाः' इति न श्लोर्विधं सूत्रं पञ्चपाद्यां
दशपाद्यां वास्ति अत इत्यनुवर्तमाने मनेरुचोलेखे सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इतिचतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ॥

॥ इत्युणादयः समाप्ताः ॥ शिवम् ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तम् ॥

॥ उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूषाः । संज्ञासु पा-
दुक्त्यापि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्वाहियादन्वयमेव लक्षणासु पादेषु । ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३।३।२। ॥ भवि-
ष्यति गम्यादयः ॥ ३।३।३। ॥ दाशगोप्त्री संप्रदाने ॥ ३।४।७३। एतौ संप्रदाने कारके निपास्येते । दशम्य
तस्मै दाशः । गो इन्ति तस्मै गोप्त्रीऽतिथिः । ॥ भीमादयोऽपादाने ॥ ३।४।७४। भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्द्यः ।
प्ररक्षः । मूर्खः । खलुषिः । ॥ ताभ्यामन्यत्रोऽपादयः ॥ ३।४।७५। संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ
भवति तन्तुः । कृत् तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । ॥ तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१०।
क्रियार्थायां क्रियावासुपपदे भविष्यत्यर्थं धातोरेतौ स्तः । मान्स्त्वाद्व्यवस्यम् । कृष्णं द्रष्टुं वाति । कृष्णं दर्शको
वाति । अत्र वासरूपेण तुजादयो न । पुनर्पुलुकेः । ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ ३।३।१५८। अक्रियार्थोपपदार्थ-
मेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । बहि वाञ्छति वा । ॥ शकधुषणा-

उणादयो बहुलम् ॥ 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणं चातुर्वर्तते तदाह—एते
इति । अत्र हि सूत्रे 'धातोः' 'प्रत्ययः' 'कृदतिद्' इति चातुर्वर्तते तेन 'कृवापाजिमि-' इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायी-
बहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति । तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परत्र 'कर्तरि कृत्' इति
कर्त्रर्थं भवन्ति । उणादिप्रत्ययान्तस्य 'कृत्तदित्-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां खाद्युत्तरितिरादिसर्वमपीष्टं सिध्यति । अपरि-
पूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणं । तस्य फलमाह—केचिदविहिता अपीति । हतेरुलज्जिवहितः स तु शङ्करपि
भवति शङ्कलेति प्रयोगदर्शनात् । किंच फिडफिडप्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अतैरुच्येते ऋफिड ऋफुडः इति तयोः कित्त्वं
च कण्वते । तथा षण्ड इत्यत्र सत्त्वाभावश्चेत्यादि ॥—संज्ञास्त्विति । अनादिसंज्ञास्त्वेन न तु सर्वास्त्वित्याहुः । ह्येवमिति
प्रत्ययं दृष्ट्वा शास्त्रिः प्रकृतिरुच्यते तेन शङ्कलेति सिद्धम् । ऋ गतादिविदाभ्यः फिडफिडादिप्रत्यया एवन्ते ॥—कार्या-
द्विधादिति । ऋफिड इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनुबन्ध ककारादिकं विधात् । अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य
धमि-' इति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः ॥—भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ नन्वेव वर्तमानग्रहणं चोणादयो
बहुलमित्यत्र नानुवर्त्यताम् । एतच्चोत्तरसूत्रं च त्यज्यताम् अविशेषेण कालत्रयेऽपि प्रत्ययलाभादिति चेदत्राहुः । बाहुल्येन
वर्तमाने भवन्ति भूतभविष्यतोस्तु कचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिति ॥—भविष्यति गम्यादयः ॥ गमिष्यतीति गमी
ग्रामम् आगमिष्यतीति आगामी । गमेरनिः 'आडि णि' इत्यादूर्ध्वस्य तु णिस्त्वादुपधाद्धिः ॥—भीमो भीष्म इति ॥
'मिवो हेतुभये पुक्' इति मप्रत्ययसन्निधौगेन वैकल्पिकः पुक् । प्रस्कन्दस्यस्मादिति प्रस्कन्दनः अपादाने त्यद् । प्ररक्षत्य-
स्मादिति प्ररक्षः पचाद्यच् । मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः । मुहः खो मूर्च । स्खलत्यस्मादिति खलतिनिष्काशिरा इति प्रागु-
क्तम् ॥—ताभ्यामिति । ताभ्यामित्यनुक्तौ तु सन्निहितापादानस्यैव परामर्शोदपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ॥
—ततोऽसाविति । तनोतेः कर्तरि क्तः । 'अनुदातोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः । असौ ततो भवति विस्तृतो
भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन् ॥—वृत्तमिति । गमनादिना निष्पद्यं यत्तद्वर्त्म । वृतेः कर्मणि मनिन् । 'अयनं वर्त्म
मार्गं' इत्यमरः ॥—तुमुन्पुलौ—॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् ॥ अवेदं बोध्यम् ।
तुमुन्पुलौः कृत्वाविशेषेऽपि अन्ययकृतो भाव इति वचनाद्भावे तुमुन् । पुलु तु कर्तरि क्रियायामिति निर्देशात्प्राचक्ष्य
यातीत्यादेः 'तत्रोपपदं सप्तमीत्यम्' इत्युपपदलमिति ॥—कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मकं भविष्यदर्शनं तत्प्रयोजकं यान-
मित्यर्थः ॥—कृष्णं दर्शक इति । कृष्णकर्मकमविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः । क्रियायां किम् ।
मिक्षित्वे इत्यस्य जटाः । इह मिक्षार्था जटाः ताश्च द्रव्यं न तु क्रिया मिक्षितु जटा इति प्रयोगस्तु भारयतीत्यध्याहारेण
समर्थनीयः ॥ क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्सत्त धावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपतनार्था । धाव-
नं तु दण्डपतने हेतुर्भवति न तु द्वैतमिति दिक् ॥—समानकर्तृकेषु—॥—अक्रियार्थेति । भोक्तुमिच्छतीत्यत्र मोजन-
विषयिणीच्छेति प्रतीयते न तु मोजनार्थेच्छेति । अतः पूर्वोणात्राप्तिरिति भावः । सूत्रस्य समानशब्द एकतावचन इत्याह
—एककर्तृकेष्विति । एकैति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छति । पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः । इह सूत्रे
समानकर्तृकेति पदमात्रे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् । देवदत्तं भुजानमिच्छतीति काशिका । अत्र काशि-
कायामुक्तम् । इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानमेति । अत्र निष्कर्षमाहुः । उक्तविषये इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगमात्रेऽपि इच्छन्-
कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु 'तुमुन्पुलौ' इति सूत्रेण स्यादिति । तथिन्त्यम् । करोतीत्यर्थे तुमुन्ः प्राप्तेरेवामावात् । तस्य मा-
वार्थकत्वात् । इह च लटा कर्तृप्रतीतिः । किंचेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः कर्तुमिच्छति प्रयोगस्य स-
कलसंभवात् । पदानुपूर्व्याश्चाह पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव लोच्छावत्तत्वात् । विस्तरस्तिह मनोमादापुनस्तन्मर्थः ॥
—वृत्तीति । वक्ष कान्तौ कान्तिरिच्छेति वक्ष्यादुरपीच्छार्थकः ॥—शकधुषण—॥ अयमप्यक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः ।

ग्लाघटरमलमकमसहाईस्वर्येषु तुमुन् । ३।४।६५। पदपपदेऽु बतोलुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं
 वृष्णोतीत्यादौ । अयमग्रहणमस्तिवैष संभव्यते । अनन्तरस्यात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । ॥ पर्याप्तिव-
 चनेष्वलमयेषु । ३।४।६६। पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेष्वपपदेऽु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः
 कुशलः पदुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अर्कं युक्त्वा । अलमयेषु किम् । पर्याप्तं युक्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु
 भोक्तुः सामर्थ्यम् । ॥ कालसमयवेषु तुमुन् । ३।३।६७। पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । काकार्षेयपपदेऽु
 तुमुन् स्यात् । काकः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि काकः पचतीति
 कर्ता । ॥ भाववचनाश्च । ३।३।११। भाव इत्यधिकृत्य बह्व्यमाणा वनादयः क्रियावाचां क्रियायां गविष्यति स्युः ।
 वानाथ वाति । ॥ अण् कर्मणि च । ३।३।१२। कर्मण्युपपदे क्रियावाचां क्रियायां चाण् स्यात् । णुकोऽपवादः ।
 कण्ठकावो व्रजति । परत्वावचं कादीन् वाधते । कम्बलदावो व्रजति । ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३।३।१६।
 अविष्यतीति निवृत्तम् । पचतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विजतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ॥ सू स्थिरे । ३।३।
 १७। ॥ इति लुप्तविभक्तिकं । सर्तः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति काकान्तरमिति सारः ॥ * व्याधिमस्त्यबलेषु
 चेति वाच्यम् । अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितव्यवर्त्योऽत्र सरतिः रुधिरादिकमतिसायेन सारयतीत्यर्थः । विसारो
 मत्स्यः । सारो बले इवांशे च । ॥ भावे । ३।३।१८। सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थे वाच्ये धातोर्वच्य स्यात् । पाकः । पाकौ ।
 ॥ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्ध्वि । ६।१।४७। अनयोरेच आत्वं स्याद्वि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ।
 परीहारः ॥ इकः काशे । ६।३।२३। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् ।
 प्रकाशः । नोदाचोपदेशेति न वृद्धिः । क्षमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।
 ॥ स्वदो जवो । ६।४।२८। लघ्वेर्ध्वि नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते । स्वदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । ॥ अबोदैधौ-
 श्चमभ्रयहिमभ्रथाः । ६।४।२९। अबोदः अवहृद्वनम् । एघ इन्धनम् । ओघ उन्दनम् । अन्येर्नलोपो वृद्धयभावश्च ।
 ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३।३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । ॥ घञि च भावकरणयोः
 । ६।४।२७। रजेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्राधि-
 कम् । को भवता कामो लब्धः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति धावत् इयमप्यनुच-

भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुञ्ज्यर्थे विषयतया सबध्यते नैपुण्यं च गम्यते ग्लायति भोजनविषयिष्यश्च-
 क्तिर्यम्यते भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता । आरमते भोक्तुमिष्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजेरा-
 श्वावस्था । लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमिलादी तु नभवमात्रम् ॥—पर्याप्तो भोक्तुमिति । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥
 —उपलक्षणार्थमिति ॥ तस्य फलमाह—अनेहा इति । ‘कालो दिष्टोऽप्यनेहापि’ इत्यमरः ॥—तेनेह नेति । अनु-
 वादे न भवतीत्यर्थः ॥—यागायेति ॥ यष्टुमित्यर्थः । ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ इति चतुर्थी ॥—णुकोऽपवाद इति ।
 अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितलात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥—पदरुज—पचतेऽसाविति । करणस्य
 कर्तृविषयाऽत्र बोध्या । पचते गच्छति येनेति फलितोऽर्थः ॥—सू स्थिरे ॥ सर्तरिति भ्वादेशुहोत्यादेश्च ग्रहणं स्थिर-
 ग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषण न तूपपदमिति ध्वनयन्माह—स्थिरेकर्तरिति । अर्धचांदिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥
 —व्याधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं वचनं तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः सगच्छते ॥—अतीसार
 इति । ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः ॥—सारो बले इति । अत्रापि सघातुरन्तर्भावितप्रत्ययः । सारयति चेष्टयतीत्यर्था-
 नुरोधात् । बलवानेव हि चेष्टते ॥—सिद्धावस्थापन्न इति । पचतीत्यादी तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः ॥
 —आचमेति । ‘नोदात्त-’ इति सूत्रे अनावचमेरित्युक्तत्वादिति भावः । तत्रैव सूत्रेऽनाचमिकमिवमीनामिति वार्तिकानु-
 दितिविधो नेत्याहुः ॥—कामो क्षाम इति ॥—अपाणिनीयमिति । श्रमेरुदातोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । यदि तु ‘उ-
 र्यान्निधामय’ इत्यादिवर्णिचि वृद्धिमाश्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शाश्वतः ।
 ‘नोदात्त-’ इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधामावात् । न चैवमपि मित्तां ह्रस्वः स्यादिति शङ्कम् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थि-
 तविभाषाभयणेन ह्रस्वामावसिद्धेः । परन्तु णिजन्तकल्पनायामर्थो मिथ्य इति भावः । वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्वातोः
 प्राकृतेऽयं णिजिति विषयार्था तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च ‘रोगी चिरप्रवासी पराम्रभोजी परावस्यशापी । यजीवति
 तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः’ इत्यादिकविप्रयोगाः साज्ज एवेति बोध्यम् ॥—अबोदै—अबोव इति । उन्दी
 क्लेशेऽन्यपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते ॥—एघ इति । इन्धेर्ध्वि नलोपो गुणश्च निपात्यते ‘न धातुलोप’ इति विषेधा-
 दप्राप्ते गुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् ॥—ओघ इति । उन्देरीणादिके मन्त्रप्रत्यये नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते ॥—
 अन्येरेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् ॥—प्राधिकमिति । सर्वात्मनां संज्ञाग्रहणत्वात् कृतः

ते । ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३।३।२०। ष्व । अजपोर्वाचनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनि-
 प्यावौ । द्वौ कारौ । * दारजारा कर्तरि णिलुक्च । दारयन्तीति दाराः । दारयन्तीति जाराः । ॥ इह ॥ ३।३।
 २१। ष्व । अघोऽपवादः । उपेय अस्मादधीयते । उपाध्यायः ॥ * अपादाने स्त्रियामुपसंख्यां तदन्ताच्च
 वा ङीप् । उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ * वृ वायुवर्णनिवृत्तेषु । वृ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो बाहुः । करणे
 ष्व । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आब्रियतेऽनेनेति निवृत्तभावरणम् । बाहुलकाकरणे कः । गौ-
 रिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृषाः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । ॥ उपसर्गे रुवः । ३।३।२२। ष्व । संरावः । उपसर्गे
 किम् । रवः । ॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८।३।८६। अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिविज्ञानो
 वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनःस्तनति च्छदङ्गः । ॥ समि युद्दुदुवः । ३।३।२३। संयूयते मिश्रीक्रियते गुहा-
 दिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः । ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३।३।२४। आषः ।
 वाषः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रधषः । प्रणषः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिस-
 मासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् । ॥ वौ क्षुश्रुवः । ३।३।२५। विक्षावः । विश्रावः । वी किम् । क्षवः ।
 अवः । ॥ अवोदोनियः । ३।३।२६। अवनायः अघो नयनम् । उच्चायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुच्चायः उत्तरेति । वा-
 हुलकात् । ॥ प्रे द्रुस्तुवुवः । ३।३।२७। प्रद्रावः । प्रन्तावः । प्रन्तावः । प्रे इति किम् । द्रवः । तवः । ऋवः ।
 ॥ निरभ्योः पूत्वोः । ३।३।२८। निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् ।
 पवः । लवः । ॥ उभ्योऽग्रः । ३।३।२९। उद्गारः । निगारः । उभ्योः किम् । गरः । ॥ कृ धान्ये । ३।३।३०।
 कृ इत्यस्मादान्वविषयकादुभयोर्ध्वं स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य । विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः ।
 पुष्पनिकरः । ॥ यज्ञे समि स्तुवः । ३।३।३१। समेय स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे
 किम् । संस्तवः परिचयः । ॥ प्रे खोऽयज्ञे । ३।३।३२। अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अज-
 कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये लनमिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥—परिमाणाख्यायाम्—॥
 सर्वेभ्यो धातुभ्यः । परिमाणं परिच्छित्ति । आख्यायनमाख्या उक्ति । परिच्छित्तेर्हर्त्वा सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छि-
 त्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते । आख्याप्रहणं रुद्धिनिरासाथं तेन परिमाणप्रहणेन सहाय च गृह्यते । सर्वेभ्यः किम् ।
 अन्यथा पुरस्तादपवादस्यापेनाचमेव घञ् वाधेत न लपम् ॥—तण्डुलनिचाय इति । निचीयते राशीक्रियते इति
 निचायः । अत्र राश्येकले व समुदायिना परिच्छित्तिरथाद्रम्यते । 'एरच्' इत्यत्र प्राप्ते घञ् । निष्पूयते शोधयते गुहाद्यप-
 नयनेन यस्तण्डुलादि । स निष्पावः । 'ऋदोरप्' इत्यापि प्राप्ते घञ् । शूर्पेणेत्यत्र करणे तृतीयातस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्'
 इति समासः । अत्र शूर्पसह्यया तण्डुलोदरापि परिच्छिन्तिः । शूर्पद्वित्व तु आधिक्यं न तु शाब्द निष्पावगतद्वित्व तु शाब्दम् ।
 यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूत्वोः' इति घञ् लभ्यते तथापि सर्वप्रहणबलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । सप्रत्यस्य मुख्यो-
 दाहरणमाह—द्वौ काराविति । कृ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । शूर्पादिना विक्षेपे धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय
 एवापवादो नलार्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात् । तेनाय प्रकृत्याश्रयो घञ् क्तिनोऽपवादो न भवति ।
 एका तिलोत्कृतिः । उत्पूर्वकाच्छ्रयते । कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वाकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम्
 अजपोरपवाद इति । तथोरपि प्रकृत्याश्रयत्वादपवादयोः समानविपर्ययचित्यात् । स्त्रिया किन् लार्थाश्रय इति दिक् ॥—
 दारजाराविति । अकर्तरि कारके इत्यधिकारान् 'ऋदोरप्' इत्यस्य घञपवादाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥—
 णिलुक् चेति । चात घञ् । लोपे हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याणिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानात् । न च णिञि-
 मितैव वृद्धिरस्ति इति वाच्यम् । जारशब्दे 'मिता हसः' इति हस्वापत्तेः । जनीजृषिति जृधातोर्णो मित्वात् । लुकि सति
 तस्य परनिमित्तत्वाभावेन क्तिनुपपत्तेरिति नुत्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावात् इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन
 दीधेते यैस्ते दाराः जीयन्तेऽनेनेति जारा इत्यन्तान्ताभ्यामेव करणे घञस्तु किमेव वचनेनेति केपाचिदुक्तिः परास्ता ।
 'ऋदोरप्' इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । रुयधिकाराद्ध्वं वासर्पावधेरनङीकारापवादोऽप्यत्र करणधिक-
 रणयोरिति ल्युटा वाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥—उपेत्येति ॥ गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः ॥—अपादाने इति । पुरस्तादपवाद-
 न्यायेन इहश्लेषाच्च एवापवादत्वात्स्त्रियां तु किन् स्यादिति तद्वाचनावायमस्मिन् । घञनुक्रमणमजपोविषय इति वचना-
 त्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियांप्रहणम् ॥—उपाध्यायेति । या स्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु ङीप्-
 वाऽनुगागमस्य पाक्षिक इत्युक्तम् ॥—करणे क इति । वृञ् वरण इत्यस्मादित्यर्थः ॥—नीशार इति । 'उपसर्गस्य
 घञि' इति दीधेः । ननु प्रदक्षिणप्रसव्यागमिनां शाराणामिति कथं प्रयोगः । बाहुल्येनैव परिगणनादिति चेदत्राहुः । अत
 एव वातकप्रयोगादक्षेप्येति शृणोतेष्व् ॥—रव इति । 'ऋदोरेप्' इत्यप ।—राज्ञो नय इति । णीप् प्रापणे इत्यस्मा-
 दचो यत् ॥—यज्ञे समि—॥ अधिकरणे ल्युटोऽपवादोऽयं घञ् ॥—छन्दो—॥ शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । केचित्तु

शे किम् । वार्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविषयः । ॥ प्रथमे वावशब्दे । ३।३।३३। विपूर्वात् स्तृणातेर्वन्त्वादेशविषये
अवने । पटस्य विस्तारः । प्रथमे किम् । वृणविस्तारः । अशब्दे किम् । प्रम्यविस्तारः । ॥ छन्दोनाम्नि च । ३।३।
३४। अ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः । ॥ छन्दो-
नाम्नि च । ८।३।९४। विपूर्वात् स्तृणातेर्वन्तस्य सत्य क्वत्वाच्छन्दोनाम्नि । इति वत्वम् । ॥ उदि प्रहः । ३।
३।३५। उद्ग्रहः । ॥ समि मुष्टौ । ३।३।३६। मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः । ॥ परिम्योर्वी-
णोर्धृताभ्येययोः । ३।३।३७। परिपूर्वाभ्ययतेर्निर्पूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण सूत्रेऽभ्ये च विषये । परिणामेन शारात्
हन्ति । समन्ताद्वयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । धृताभ्येययोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो
नाशः । ॥ परावनुपात्यय इणः । ३।३।३८। कमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम् ।
काकस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः । ॥ व्युपयोः शतेः पर्याये । ३।३।३९। तव विशायः । तव राजोपसायः ।
पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् । ॥ हस्तादाने चेरस्तेये । ३।३।४०। हस्तादान इत्य-
नेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुण्यप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाप्रस्थानां फलानां यष्टया प्रचयं करोति ।
अस्तेये किम् । पुण्यप्रचयश्चौर्येण । ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्व्यादेश कः । ३।३।४१। एषु चिनोते-
र्वन्त्वादेश ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे ।
काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्यादिकमिति कायः । समूहे गोमयनि-
कायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः ।
पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः । ॥ सङ्गे चानौत्तराधये । ३।३।४२। चेष्वन् आदेश कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां
सङ्गः सङ्गः । अनौत्तराधये किम् । सुकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । ॥ कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियाम् । ३।३।४३। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् । णचः स्त्रियामञ् । ॥ न कर्मव्यतिहारे । ७।३।६। अत्र ऐच् न स्यात् ।
व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥ अभिविधौ भाव इनुण् । ३।३।४४। अणिनुणः । इनप्यनपत्ये । साराविणं वर्तते ।
॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३।३।४५। अब नि एतवोर्ग्रहेर्धञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः ।

प्रस्तारं पङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनात्र वाविति नानुवर्तयन्ति ॥—उदि प्रहः—॥ भावादी घञ् स्यात् । 'प्रह वृ ह'—इति
प्राप्तस्वाधोऽपवादः ॥—परिन्योः—॥ अक्षादिभिः क्रीडन द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्येयः ॥—परावनु—॥ अत्र व्यावलयुः ।
द्विःपरिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि । परो नियो द्यूतं, इणोनुपात्ययं, नावभ्ये । इह इण इत्यनुव-
र्तनादिणोऽनुपात्यय इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाच्चेष्ट सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायाधिकलेन व्याख्या-
तः । तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेदत्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तत्रात्राभिधिविविधव्याख्या
परमपि 'अभिविधौ भाव इनुण्' इति इनुण् वाधिलाऽयमेव घञ् भवतीति ॥—आकायमिति । आचीयन्तेऽस्मिन्नि-
ष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति ध्रुत्यर्थः ॥—सङ्गे चानौत्तरा-
धये ॥ उत्तरे वाधरे चोत्तराधारात्तोषां भाव औत्तराधयम् ॥—सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते
तदैतस्म्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथक्भावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिर्हार्णव ॥—कर्मव्यतिहारे णच्—॥
कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्वातोरित्यर्थः ॥—भावे णजिति । कर्तृ-
वर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकर्षणोपात्तम् ॥—णचः स्त्रि—॥ अनेन
णजिति चकारोऽत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितम् । व्यतिपाको वर्तते ॥—ऐच् नेति । 'न ध्याभ्याम्'—इति प्राप्तस्य निषे-
धेनादिदृष्टिरेव । णचस्तद्धितलाभावेऽप्यजस्तद्धितलादिति भावः । कृत्प्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तलात्ततोऽपि
तत्प्रयुक्तादिदृष्टिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति—व्यावक्रोशीति । कुश आह्वाने, हसे हसने । स्यादेतत् । स्त्रियां किञ्चित्
प्रकरण एवायं णजिविशेषः । एव च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेन्मैवम् । स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधि-
निषेधापत्तेः । इष्यते तु व्यावकुष्ठिरिति स्त्रियां क्तिप्रपि अपवादविषये कचिद्विष्यते व्यावचोरी । इह 'प्यासप्र' इति
युष्मासः । व्यात्युक्षी । अत्र 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः । कचिदकार एवेत्येते न तु णच् । व्यतीक्षा, व्य-
तीहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुल्यकार्त्स्न्यकार्या ॥—अभिविधौ—॥ अभिविधौ किम् । संरावः । वास-
रूपेण घञ् कश्च न भवति पुनर्भावग्रहणम् । न च कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम् । पूर्वसूत्र इव
शक्तिस्त्राभ्यादेवेनुणोऽप्रवृत्तेः । त्युदा तु समावेश इष्यते । तच्च बाहुल्यकार्त्स्न्य इत्याकरः ॥—अणिनुणः
अत एवेनुणो णानुबन्धो विशेषणार्थ इति ध्वनितम् ॥—साराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संघावोऽभिवि-
धियोत्तरकः । पूर्ववत्सप्ततिकादण् अणस्तद्धितलादादिदृष्टिः । 'इनप्यनपत्ये' इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते'
इति टिलोपेन न निवृत्तिः । सम्भावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ॥—आक्रोशे—॥ 'ग्रहवृह' इत्यपि प्राप्तेऽप्यमारम्भः ॥

विप्राहस्ते मृषात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहभोरस्य । ॥ प्रे लिप्सायाम् । ३।३।४६। पात्रप्रग्राहेण चरति निष्कृः । ॥ परौ यजे ३।३।४७। उत्तरः परिग्राहः । स्त्वेन वेदेः स्त्रीकरणम् । ॥ नौ वृ धान्ये ३।३।४८। वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः धान्य किम् । निवरा कन्या । किन्विषयेऽपि बाहु-
ककादप । प्रवरा सेतिवत् । ॥ उदि श्रयति यौतिपूदुवः ३।३।४९। उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्वावः । कर्म
पतनास्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् । ॥ विभाषाङ्गि रुडुवोः ३।३।५०। आरावः । आरवः । आह्रावः ।
आह्रावः । ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ३।३।५१। विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ।
अवग्रहः पदस्य । ॥ प्रे घणिजाम् ३।३।५२। प्रे ग्रहेष्व वा घणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् ।
तुलाग्रग्राहेण चरति । तुलाग्रग्रहेण । ॥ रश्मौ च ३।३।५३। प्रग्रहः । प्रग्राहः । ॥ वृणोतेराच्छादने ३।३।
५४। विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः । प्रवरः । ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५। परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । ॥ एरच् ३।३।५६। जयः । जयः ॥ * भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके
कादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वयम् । ॥ ऋदोरप् ३।३।५७। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप । करः । गरः । शरः ।
षवः । लवः । स्तवः । पवः । ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ३।३।५८। अनयोर्विपूर्वस्य ऋः पठं निपात्यते । विष्टरो
वृक्ष आसनं च । वृक्षे किम् । वाक्यस्य विस्तरः । ॥ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ३।३।५९। अप स्यात् । घञचोरपवा-
वः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥ * वशिरण्योरुपसंख्यानम् । वशः । रणः ॥ * घञर्थे कविधा-
नम् । प्रत्यः । विप्रः ॥ * द्वित्वप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम् । चक्रम् । चिह्निकम् । चक्रतः ।
॥ उपसर्गेऽदः ३।३।५९। अप स्यात् । ॥ घञपोश्च ३।३।६०। अदेर्वस्त्व स्यात् घञि अपि च । प्रघसः ।
विघसः । उपसर्गे किम् । घासः । ॥ नौ ण च ३।३।६०। नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप च । न्यादः । निघसः ।
॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१। अप स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आढ्याधः । उपजापः । ॥ स्वनह-
सोर्वा ३।३।६२। अप । पक्षे घञ् । स्वनः । स्नानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।
॥ यमः समुपनिविषु च ३।३।६३। एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः ।
नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः । ॥ नौ गदन्तदपठस्वनः ३।३।६४। अप वा स्यात् ।
निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः । ॥ कणो वीणायां च ३।३।
६५। नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रग्रहेण प्राध्वर्थम् । निक्कणः । निक्काणः । कणः । काणः ।
वीणायां तु । प्रक्कणः । प्रक्काणः । ॥ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६। अप स्यात् । मूलकणः । शाकपणः । ब्यब-
हारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बन्धते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः । ॥ मदोऽनुपसर्गे ३।३।
६७। धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः । ॥ प्रमदसंमदौ हर्षे ३।३।६८। हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः । ॥ स-

—अवग्रहः पदस्येति । छदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निरोधः ॥—प्रे लिप्सायाम् ॥ लिप्साया किम् । देवदत्तस्य
प्रग्रहः । प्रकृष्टो विनिवेश इत्यर्थः ॥—पात्रप्रग्राहेणेति । मिक्षपात्रोपादानेन, पात्रं गृहीतेति यावत् ॥—नौ वृ—
नौ उपपदे वृजो भावादीं घञ् स्यात् ॥—निवरा कन्येति । ‘ग्रहवृद्ध-’ इत्यादिना कर्मण्यप् । ननु स्त्रीलविशिष्टे कर्मणि
परत्वात् किना भाव्यम् । ‘अजन्म्या स्त्रीस्वल्पाः’ इत्युक्तेन आह—किन्विषयेऽपीति । एव च प्रायेण भावार्थ एव
घञजबन्ताः पुसीति द्रष्टव्यम् ॥—रश्मौ च ॥ रथादियुक्तानामथानां सयमनार्थं रज्जुः रश्मिः । तस्यामभिधेयायां
प्रे उपपदे ग्रहेष्वेवा स्याद्वावादा । इह द्वि कृतो ग्रहिरुपात्तः गच्छेदेव तु वक्तुं शक्यः । तथाहि उदि ग्रहः, सति सुष्टौ,
आक्रोशे वन्यो, प्रे लिप्सायाम्, परां यजे, अवेर्वर्षप्रतिबन्धे, विभाषा प्रेघणिजाम्, इत्यादि ‘परां भुवोऽवज्ञाने’ इत्यस्यान-
न्तरम् ‘आङि रुडुवोः’ इत्यस्तु तथा तु न कृतमित्येव ॥—वृणोते—प्रावार गति । ‘उपसर्गस्य घञमनुज्ये बहुलम्’
इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छादने किम् । प्रवरो गां । प्रशस्त इत्यर्थः ।—परिभावः । ‘अनादरः परिभवः परीभावस्तिर-
स्क्रिया’ इत्यमरः ॥ परत्वाद्धि कल्युटी प्राप्ता । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः । एव च वासकपन्यायोऽत्र न प्रव-
र्तते । अनपवादत्वादिति भावः ॥—वर्षमिति । वृषभो वर्षणादिनि भाग्यप्रयोगात् ल्युटि वर्षणम् ॥—ऋदोरप् ॥
ऋच्च उच्च तयोः समाहारे सोत्र पुस्तम् । ऋदोरित्यत्र न तकारः किं तर्हि दकारः । ‘निरन्योः पूर्वोः’ इत्यपवादतया
घञिविधानाज्ज्ञापकादीर्णान्तादप्युदाहरति ।—लवः । पव इति ॥—घञचोरपवाद इति । निश्चय इत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र
घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकादिनोतेर्घनुदाहृतः ॥—वशिरण्योरिति । घञि प्राप्तं वचनम् । वशनं वशः ।
रणन्ति शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥—व्यधते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसः । वैश्वदेवशिष्टमभम् । ‘शब्दं
वाल्क्यं घासः’ इत्यमरः । उपजापो मन्त्रभेदः । ‘शब्दे निनादिनदन्धनिध्वानरवस्वनाः । स्नानः’ इत्यमरः ॥—
कणो—‘निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि । वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकणप्रकणादयः’ इत्यमरः ॥—मदो—

स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः । ॥ **स्त्रियां किन्** ॥ ३।३।१४। श्रीकिङ्के भावादौ किन् स्यादङोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाच्येते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्कायी । स्कातिः । स्कीतिकाम इति तु ग्रामादिकम् । कान्ताद्वाच्यं णिचि अच इरिति वा समायेयम् ॥ * **श्रुयजीविस्तुभ्यः** करणे । श्रूयतेऽनया ध्रुतिः । यजेरिषेच । इष्टिः । स्तुतिः ॥ * **ऋत्वादिभ्यः** किञ्चिष्टावह्लाच्यः । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लुनिः । धूनिः । पूनिः । ह्लाद् इति योगविभागात् किञि इस्वः । प्रह्वतिः । ति च । चूर्तिः । कुलतिः ॥ * **चायते** क्तिनि चिभावावो वाच्यः । अपचितिः ॥ * **सम्पदादिभ्यः** क्तिप् । सम्पत् । विपत् ॥ * **क्तिन्नपोष्यते** । सम्पत्तिः । चिपत्तिः । ॥ **स्थागापापचो भावे** ॥ ३।३।१५। किन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः । पक्तिः । क्यमवस्था संस्थेति । व्यवस्थाव्यामिति ज्ञापकात् । ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च** ॥ ३।३।१७। अवतेऽर्जस्वरोत्पृद् । ऊतिः । स्वराय वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः । सतिः । दतिस्त्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वराय निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । ॥ **ब्रजयजोर्भावे क्यप्** ॥ ३।३।१८। ब्रज्या इज्या । ॥ **संज्ञायां समजनषदनिप-** **तमनविदधुञ्जीङ्भृजिणः** ॥ ३।३।१९। समञ्जादिभ्यः क्षिवां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । ॥ **अजेः** क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् । समजन्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपत्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छला भूमिः । मन्थतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्वा अभिषवः । शय्या । भृत्वा । ईयतेऽनया इत्या शिबिका । ॥ **कृञः** श च ॥ ३।३।१००। कृञ इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्वा । श च । वात् किन् । क्रिया । कृतिः । ॥ **इच्छा** ॥ ३।३।१०१। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ * **परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाद्यानामुपसंख्यानम्** । शो यच् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । काडुपक्षलम् ॥—**उपाधीयतेऽनेनेति** । एतेन उप समीपे स्वधर्ममाधधातीत्युपाधिः । बाहुलकात्कर्तरि किरिति माधवादिप्रन्थो नादर्व्य इति ध्वनितम् । 'विधाता विश्वछडिषिः' इत्यत्रापि कर्तरि भाभूत् किं, किंतु विध विधाने इत्यस्यादिगुपधात्किदतीति रूपसिद्धेः ॥—**क्षियां किन्** ॥—**घञोऽपवाद** इति । यत् प्रक्रियाप्रन्थ व्याचक्षाणा आहुः । भाष्ये लधिकः कारोऽधिकार इति घनप्युदाहृत इति तद्वत्सात् । न हि तत्र लीलविशिष्टो भावोऽर्थः किन्तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्वेयम् ॥—**अजपौ त्विति** । तयोरवकाशः चयः लवः । किनोऽवकाशः कृतिः दतिः । बिनोति-ल्लौतिभ्यां तु ज्ञियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिनित्यर्थः ॥—**ग्रामादिकमिति** । स्कायः स्फी निष्ठायामिति निष्ठायामेव स्फीभावविधानादिति भावः ॥—**श्रुयजीति** । परत्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते वचनम् । ध्रुतिः श्रोत्रम् ॥—**यजेरिति** । यजेः क्तिनि 'वचिखपि-' इति सप्रसारण 'ब्रध्नस्रज्-' इति पले इष्टिरिति रूपम् । इज्यतेऽनयेति विग्रहः । एवमिष्यतेऽनया इष्टिः स्तूयतेऽनया स्तुतिः ॥—**तेन नत्वमिति** । कीर्णिरित्यादौ 'रदाभ्याम्-' इत्यनेन नत्वम् । क्षमिरित्यादौ तु 'ह्वादिभ्यः' इत्यनेनेति विवेकः ॥—**ह्लाद् इति** । ह्लादो निष्ठायामित्यत्रेत्यर्थः ॥—**चूर्तिरिति** । 'ति च' इति चरफलोक्ते 'वर्णपधाया दीर्घः' इति दीर्घः ॥—**चायते** । चाय् पूजानिष्ठामनयोः ॥—**क्तिन्नपोति** । अग्नि-यामिति प्रतिषेधेन क्षियां वास्त्वपविधेरवाधादिदमुक्तम् ॥—**अङोऽपवाद** इति । पुरस्तादपवादव्यायेन स्यादिभ्य- 'आतद्योपसर्गे' इति पचेसु 'विद्भिद्रादिभ्यः-' इति प्राप्तस्याङोऽपवादो न तु ष्वलिनोरिति भावः । ष्वलिवौ तु परत्वाद्भवत एव । का त्वं स्थायिकां त्वं स्थायिमिति भाष्यकारप्रयोगात् ॥—**प्रस्थितिरिति** । 'यतिस्थितिमास्थाम्-' इत्यात इलम् ॥—**सङ्गीतिरिति** । 'धुमास्था-' इत्यादिना ईलम् ॥—**उदात्त इतीति** । 'मञ्चे वृप-' इति सूत्रादनुवर्तते इत्यर्थः । एवं च किनन्त्यावुदात्तत्वे प्राप्ते 'ऊतियूति-' इत्यादयोऽन्तोदात्ता इति पर्यवसङ्गोऽर्थः ॥—**इत्वाभाव** इति । 'यतिस्थिति-' इति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः ॥—**हन्तेरिति** । नकारस्येव, हिनोतेसु गुण इति बोध्यम् ॥—**कीर्तिरिति** । कीर्तयतेः 'भ्यासप्रन्थ-' इति युचि प्राप्ते क्तिनिपात्यते उदात्तत्वं च । 'ता मुते कीर्तम्' ॥—**ब्रजयजोः** ॥ उदात्त इत्येव । पित्करण तूत्तरण तुगर्थम् ॥—**गलपार्श्वेति** । तथा हि कुद्रो ज्ञायत इति भावः । शेरतेऽस्यामिति शब्ध्या । मरण भृत्वा जीविका । 'कुमारभृत्वाकुशलैरिषिष्ठितः' इति रघुः । सज्ञाया किम् । मतिः । स्मृतिः । आधुतिः । तथा च व्यवहृतम् । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' 'कर्मणि भृतौ' 'रजः कृष्यासुति-' इत्यादि । एतेन 'मतिबुद्धि-' इत्यादिसूत्रप्रयोगादेव मतिभृतीत्यादीनां साधुलमिति दुर्धदायुक्तिः प्रत्युक्ता ॥—**क्रियेति** । यदा भावकर्मणोः शः तदा 'सार्धधातुके यक्' 'रिद्ध शयनिलङ्घु' इति रिद्धादेशः । अन्यत्र तु यगभावेऽपि शे परतो रिद्धादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् ॥—**इच्छा** ॥—**इषेर्भाव** इति । न त्वकर्तरि कारकेऽपीत्यर्थः । अत एव कारणेऽर्थे इष्यतेऽनया इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥—**यकारनिबृत्तिरिति** । ह्लादिशेषसु नास्ति । पाष्ठद्विले धातुद्विले बाभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तडुभ्याभावादिति भावः ॥—**अटाट्येति** । यदा तु अटतेर्धन्तादप्रत्ययादित्यकारस्यदाऽलोपे 'यस्य हलः' इति बलोपेऽटाटेति रूपं बोध्यम् ।

परिसरां परिसरम् । अत्र गुणोऽपि । ह्यग्नयेषु बुरादावदन्तः । अतो कोषामावोऽपि । से वकि भिषोपः । दु-
ग्धा । अतोः से वकि व्यावदन्त्य द्वित्वं पूर्वभागे वकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अदाव्या ॥ * जागर्तैरकारो वा । पक्षे
क्षः । जागरा । जागर्ता । ॥ अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२। प्रत्ययान्तेभ्यो घातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । पि-
कीर्षा । पुत्रकम्पा । ॥ गुरोश्च हलः । ३।३।१०३। गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । जहा । गुरोः
किम् । अकिः । हलः किम् । नीतिः ॥ * निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् । नेह । आसिः । तितुत्रेति नेद । दीशिः ।
* तितुत्रेष्वप्रहादीनामिति वाच्यम् । निपृहीतिः । निपठितिः । ॥ पिद्भिदाविभ्योऽङ् । ३।३।१०४।
पिद्भयो भिदाविभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृप् । ऋशोऽङि गुणः । जरा । त्रप् । त्रपा । भिदा । विदाण एवावम् । भि-
त्तिरन्त्या । छिदा । सुजा । कपेः संप्रसारणं च । कृपा । ॥ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चञ्च । ३।३।१०५। अङ्
स्त्रायुषोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । ॥ आतश्चोपसर्गे । ३।३।१०६। अङ् स्यात् । किनो-
ऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तोरुपसर्गवद्भूतिः । अद्वा । अन्तर्धा । उपसर्गे धोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ।
॥ प्यासश्चान्यो युच् । ३।३।१०७। अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना ॥ * घट्टिवन्दिचिविभ्य-
श्चेति वाच्यम् । घटना । वन्दना । वेदना ॥ * इषेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा ॥ * परेर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।
॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । ३।३।१०८। प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिच । शिरोर्तिः ॥ * धा-
त्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बक्तव्यः । आसिका । शायिका ॥ * इक्षितपौ धातुनिर्देशे । पषिः । पचतिः ॥ * वर्णा-

द्वित्वे हलाविशेषे सति 'दीर्घोऽङितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः ॥—जागर्तैरिति । से परतः सार्वधातुके यक् । 'जाग्रो-
ऽविषिष्णु' इति गुणः ॥—गुरोश्च ॥ धातोर्गुण्यनुवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणाचदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते । न
चायं गुरोरिति समवति । अञ्चषयो हि गुरुः अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह—गुरुमत इति । ननु विपरीतमस्तु गुर्वा-
न्ताद्बल इति तादृशस्यापि धातोर्लुक्कीज्यादेः सत्त्वादिति चेन्मैवम् । 'वेष्टायामनघ्वनि' 'आशसायां भूतवच' इति निर्देशेन
विपरीतशङ्काया अप्रवृत्तेः ॥—पिद्भिदा—कथं तर्हि 'गुलाञ्जगन्धलब्धे' इति माघः । 'प्रेक्षोपलब्ध' इत्यमरश्च ।
पित्त्वादिवि लभेयेव वृत्तितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भाष्यप्रयोगाद्बहुलकाद्वा किन्नपि बोध्यः ।
विस्तरस्त्विह मनोरमायां बोध्यः ॥—भिदेति । एवमादयोऽदन्ता समुदाया एव गणे पठ्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिदछिद
इत्यादयस्ते आदिशब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य कचिदलाक्षणिककार्यस्य समग्रार्थः ॥
—मिच्छिरन्येति । मियत इति भित्तिः कुब्ध्यम् ॥—छिदेति । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिदिष्ठद्रम् ॥
—मृजेति । मृज् छिद्यै अस्यापित्त्वाद्भिदादौ पाठः ॥—चिन्तिपूजि—वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोल्यतेस्तु-
लेति हरदत्तः । अत एव 'तुला यदारोहति दन्तवाससा' इति नैषधकृदाह ॥—युचोऽपवाद इति ॥ 'प्यासश्चान्य-'
इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥—आसनेति ॥ आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । 'ऋहलोऽन्येत्' इति प्यत्प्रत्यये त्वास्या । न च
स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिर्नत शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्येत्येऽपि उत्तरगंस्य प्यतत्तदभावात् ॥—घट्टिवन्दि—
विदिल्लामार्थं गृह्यते ज्ञानार्थस्य तु सवित्तिः ॥—इषेरिति । अनिच्छार्थस्य युच इच्छार्थस्य लिषेरिच्छेत्वे ॥—
रोगाख्या—धातोर्बहुल ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्त चेट्रेगस्य सज्ञा । किन्नादीनामपवादः ॥—प्रच्छर्दिकेति । छर्दं वमने ॥
—प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी ॥—विचर्चिकेति । चर्च अध्ययने प्रत्ययो-
पसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः । 'पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—शिरोर्तिरिति । शिरःपीडा । अर्दं हिंसायाम् । 'ति-
तुत्र' इति नेद ॥—धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥—आसिका । शायिकेति । आसनं शयनमि-
त्यर्थः ॥—इक्षितपौ—धातोर्निर्देशोऽनुकरणम् । बहुलमित्यनुवृत्तेः कचिच । 'गुप्तिङ्गिद्वयः सन्' 'मुवो वुक् छह्लि-
टोः' ॥—पचतिरिति । 'उपसर्गात्तुनोतिमुवतिस्सति'—'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके
परे शबादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके कचिचक्, 'विभाषा लीयतेः' इति यथा । तत्र हि लीलीदोर्धका निर्देशो
न तु श्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा रितपः शित्करणसामर्थ्याच्छब्दादय इत्युक्तम् । तत्र । पिबतिर्ग्लोयतिरित्यादौ पिबादेश-
प्रवृत्त्या आलनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् ॥—वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति ।
तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यात्तु ककार इत्यादौ । अत्र हि सचातस्योच्चारणात् । अनुकार्यं लिह वर्णमात्रम् ।
अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थ इत्यादिप्रयोगा इति चेदत्राहुः । कचि-
त्सज्ञातादपि भवति 'उच्चैस्तारा वा वषट्कारः' इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते भाष्यप्रयोगाद्बहुलव-
चनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोर्विहितत्वेऽपि धालधिकारस्थत्वात्कृत्यंशा तेन कृदन्तत्वात्प्रतिपदिकत्वम् । प्रयोज-
नाभावात् ककारस्येत्सज्ञा आर्षधातुकलाभावादिवागमो न 'अस्य च्यौ' इत्यादौ तु कारप्रत्ययामावो बाहुलकादेव ॥—

त्कारः । निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः ॥ * रादिफः । रेकः ॥ * मत्वर्थाच्छः । बाहुल्यवचनारूपोपः । म-
त्वर्थीयः ॥ * इणजादिभ्यः । जाणिः । जातिः ॥ * इङ्गुप्यादिभ्यः । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ * इक् कृष्वा-
दिभ्यः । कृपिः ॥ गिरिः । ॥ संज्ञायाम् । ३।३।१०९। अत्र चातोष्णुत् । उद्दालकपुष्पभक्षिका । ॥ विभाषा-
स्थानपरिप्रश्नयोरिञ्च । ३।३।११०। परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इक् स्यात्वात् ण्वुल् । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमन्वेडि ।
कां त्वं कारि कारिकां कियं कृत्वां कृतिं वाकार्याः । सर्वा कारि कारिकां कियं कृत्वां कृतिं वाऽकार्यम् । एवं गणि गणिकां
गणनाम् । पाषि पाषिकां पषां पक्तिम् । ॥ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३।३।१११। पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्ह-
णमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु घोस्वेपु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिष्ठुम-
क्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि । ॥ आक्रोशे नञ्यनिः । ३।३।
११२। विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्वादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अग्रयाणिः । ॥ कृत्यल्युटो
बहुलम् । ३।३।११३। भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शाक्यः ।
॥ नपुंसके भावे कः । ३।३।११४। ॥ ल्युट् च । ३।३।११५। हसितम् । हसनम् । योगविभाग वृत्तरार्यः ।
॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३।३।११६। येन स्थित्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते
तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासायं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति किम् । गुरोः
आपनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म । ॥ वा यौ । ३।३।११७। अजैर्वा वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजयम् ।
॥ करणाधिकरणयोश्च । ३।३।११७। ल्युट् स्यात् । इष्मप्रप्रश्नः कुडारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राकरणाधि-
करणयोरित्यधिकारः । ॥ अन्तरदेशे । ३।३।११८। अन्तःशब्दादन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्ह-
ननो देशः । अत्युर्वेस्येव । अन्तर्गन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि । ॥ अयनं च । ३।३।११९। अयनस्य णोऽन्तः
शब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः । ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३।३।१२०।
॥ छादेर्धेऽङ्गुपसर्गस्य । ३।३।१२१। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्धेऽङ्गुपसर्गस्य स्यादे परे । दन्ताभ्याद्यन्तेऽनेव दन्तच्छ-

रादिफः ॥ वासरूपविधिना कारोऽपि । तेन 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥—
अकाररूपोप इति । अतद्विपरल्लादमलाच यस्मेति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्वबद्धो-
ध्यम् । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र बाहुलकाच्छो न । 'शेषिकान्मतुवर्थायात्' इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुवर्धशब्दाच्छः ।
अन्ये तु नैतत्कृदन्तं मत्वर्थं भव इति विरुद्धं गहादित्वाच्छप्रत्यये तद्धितान्तमेवेत्याहुः ॥—इणजा—। धात्वर्थनिर्देशे
प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि ॥—आजिरिति । बाहुलकादजैर्वाभावो न ॥—संज्ञायाम् ॥ अधिकरणे
ण्वुल्लेखोऽयमारम्भः । उद्दालकः श्रेष्ठातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियाया सा । तथा भजन भक्षिका । भावे
ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणां भिक्षेत्येव । सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पात्तरत्वेन पूर्वनिपाते व्याख्यानस्य प्रथमपूर्वकतयाध्व-
प्राप्तकमनुसृत्य व्याचष्टे—परिप्रश्ने आख्याने चेति ॥—परिपाटीति । पट गतौ परिपूर्व । 'इणजादिभ्यः'
इतीप् । 'कृदिकारात्—' इति दीप् ॥—आक्रोशे ॥ आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे कः । ननु 'तयोरेव कृत्यकखलर्थाः'
इति लिङ्गव्यसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे कः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेद-
न्नाहुः । भूते इत्यधिकृत्य 'निष्ठा' इति सूत्रेण विहितस्य कस्य भावोऽर्थः 'तयोरेव—' इति सूत्रेण विहितः अनेन तु
कालसामान्ये नपुंसके भावे को विधीयते । एव च स्वविषये परत्वात् घञजपा बाधक इति परिशेषादेर्वा पुविषयत्वं
सिध्यति । किंच इह भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्यासन्निधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं भवति घञादिवत् । 'गत तिरथीनमनुरुसा-
रयेः' इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्येव शङ्केति । नन्वेव तथोगे कर्मणि द्वितीया स्यात् कृद्योगलक्षणपक्ष्या 'न लोका-'
इति निषेधात् । एव च घट कृतं वृक्षं भिन्नमित्यादि प्रसज्येत । अनुरुसारथेरित्यत्र तु कर्तरि तृतीया नापाद्यते, कारक-
पक्ष्या निषेधेऽपि शेषलविषयया षष्ठीति समाधानसंभवात् इति चेन्मन्वम् । नपुंसके भावे कस्य योगे पक्ष्या उपसख्यातत्वा-
त्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषलविषयक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत्तर्हि तत्प्राप्त्यात्प्रायेण शेष-
लविषयैवेत्यल्लु । तथा च घट कृतमित्यादि तु न प्रसज्यत एव । क्वचित्तु द्वितीयापि दृश्यते 'भ्रान्त देशमनेकदुर्गविष-
यम्' इति दिक् ॥—कर्मणि च ॥ कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह—येन
स्थित्यमानस्य कर्तुरिति ॥—ल्युट् स्यादिति । नपुंसके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह—पूर्वणेति । ल्युट् चेत्य-
नेनेत्यर्थः ॥—नेहेति । ज्ञानकर्तृत्वेऽपि आपने न गुरुः कर्ता किन्तु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किं । पुत्रस्य परिष्वजने
सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥—करणाधिकरणयोः । येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् । अजयो क्रीप्रत्ययांश्च
परत्वाद् बाधते । उक्तं हि 'अजकम्ब्यां क्रीखलनाः श्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति ॥—इधमेति । इधमानि प्रवृत्त्यन्ते

५. । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः । ॥ गोखरसंखरवह्वज्जज्जापणमिगमाश्च । ३।३।११९। धान्ता निपात्यन्ते । हललोपेति वक्ष्यमाणस्य धनोऽपवाहः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संखरन्तेऽनेव संखरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । जजः । जजस्तालकृदन्तम् । निपातनाद्दीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । मिगच्छन्त्यनेन मिगमश्चक्रम् । चात्कषः । निक्षः । ॥ अवे तृशोर्धञ् । ३।३।१२०। अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिता । ॥ हलश्च । ३।३।१२१। हलन्ताद्भ्यं स्यात् । वापवाहः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रमः । अपलुञ्च्यतेऽनेन व्याध्यादित्थिपामार्गः । विमार्गः समूहनी । ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३।३।१२२। अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । निषन्ति उषुषन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् । ॥ उदङ्कोऽनुदके । ३।३।१२३। उत्पूर्वादङ्कोत्तरार्धं स्यात् न तदङ्के । धृतमुदच्यते उद्भिद्यतेऽस्मिन्निति धृतोदङ्गमर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदङ्कोदङ्गनः । ॥ जालमानायः । ३।३।१२४। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः । ॥ खनो घ च । ३।३।१२५। चाद्वज् । आखनः । आखानः । चित्करणमन्यतोऽप्यवमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । ॥ खनेर्ङङरेकेक्यका वाच्याः । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनिवचनाः । ॥ ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखायैषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः । *निमिमीक्ष्यां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् । ईषत्त्रिमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । ॥ उपसर्गात् खल्धञोः । ७।१।६७। उपसर्गादेव लभेनुं स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपलम्भः । उपसर्गात्किम् । कायः । ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७।१।६८। उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेनुं स्यात् खल्धञोः । सुलम्भः । दुर्लम्भः । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३।३।१२७। कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोर्व्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक् । ॥ कर्तृकर्मणोश्चैवार्थयोरिति वाच्यम् । खित्वाभ्याम् । अनाख्येनाख्येन दुःखेन भूयते दुराख्यम्भवम् । ईषदाख्यम्भवम् । स्वाख्यम्भवम् । ईषदाख्यङ्कुरः । दुराख्यङ्कुरः । स्वाख्यङ्कुरः । च्यर्थयोः किम् । आख्येन सुभूयते । ॥ आतो युच् । ३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ॥ भाषायां शासि-युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः । दुःशासनः । दुर्बोधन इत्यादि । ॥ पात्यदान्तात् । ८।३।३५। नस्य णेन, गौर्दुहते यस्यामिति विग्रहः ॥—आकुर्वन्तीति । एतत् कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम् ॥—अवे—॥ अवे उपपदे तृस्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि सज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः ॥—अवहारेत्यादि ॥ वृत्तिकारस्त्वाधारावायशब्दा सूत्रे प्रक्षिप्य चकारेणवहारशब्द संज्ञग्राह्यं तदसवदमिति स्पष्टमेव ॥—उदङ्को—॥ 'हलश्च' इत्येव सिद्धं उदकप्रतिषेधार्थमिदम् ॥—उदकोदङ्गन इति । पुंसि सज्ञायामिति घे प्राप्ते घञ्निवहितः । उदके तु घञि प्रतिषेधे घ एव स्यान्न तु लुङिति चेन्मैवम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । न हि दह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न च खरे विशेषः । घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदासता घञ्यपि थाधादिस्वरेण तथैवेति ॥—जालमा—॥ जल धान्ये । 'ज्वलितकसन्तेभ्यो ण' इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन जालशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥—खनो—॥ चित्करणमिति । आखन इत्यादौ 'चजोः' इति कुत्वस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥—भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घञ्ये किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः । 'करणाधिकरणयोः' 'पुंसि सज्ञायाम्' इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुसक न स्यादनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति ॥—एने इति । आखनादयः षडित्थः ॥—ईषदुःसुषु—॥ इह सामान्योच्चावपि योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते दुरिति कृच्छ्रार्थे इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे । तदेतद्दर्शयति—कृच्छ्रो दुष्कर इत्यादिना ॥—मघतेति । 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम्, खल्प कार्यमित्यर्थः ॥—खलिति । लकारः खरार्थः । खित्करणं तत्तरञ् मुमर्थम् ॥—निमिमीति । 'मीनातिमिनोतिदिडां ल्यपि च' 'विमाषा लीयते' इति प्राप्तं निषिध्यते ॥—निमय इत्यादि । एरञ् ॥—उपसर्गात्खल्धञोः । 'लभेय' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गादेवेति ॥—यदा स्वती इति ॥ घुः पूजयाम्, अतिरतिक्रमेणेति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥—कर्तृकर्मणोः—॥ चकारः संनियोगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीषदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदेव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्तु न तूपपत्त्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनामवोपपदत्वे तु खलः खित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । मुमर्थं हि तत् । मुम् चानव्ययस्य त्रिषीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेव । तदेतदाह—ईषदादिषु चेति । कर्तृकर्मणी द्वे भूकृजौ च द्वौ तथोर्व्याससंख्यं प्राप्तम् । स्त्रीकृत च काशिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवोक्तं तस्मात्स्यात्तुमिदानीमुक्तं तत्सर्वं नार्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति ध्वनयमाह—यथासंख्यं नेष्यत इति । ननुपपदयोर्मध्ये पूर्वोपरी भावव्य-

न । निष्पावम् । सर्पिण्यावम् । वाक्किम् । निर्णयः । पदान्तासिद्धम् । उपपत्तिः । पदे अन्तः पदान्त्वोऽवसिति सप्तमी-
समासोऽव्ययः । तेनेह न । सुसर्पिण्येन । ॥ आवश्यककाद्यमर्ण्ययोर्योगिनिः । ३।३।१७०। अवश्यवक्तासी । शतम्वा-
यी । ॥ कृत्याम् । ३।३।१७१। आवश्यककाद्यमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं इतिः सेम्यः । शतं देवम् । ॥ किञ्चौ-
च संज्ञायाम् । ३।३।१७४। अतोः किञ्च कश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेह । अवसात् । भूतिः । ॥ न
किञ्चि दीर्घम् । ६।४।३९। अनिटां वनक्षितनोखादीनां च दीर्घानुनासिकलोपी न स्तः किञ्चि परे । वन्तिः ।
रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । ॥ सनः किञ्चि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६।४।४५। सनोतेः किञ्च आत्वं वा
स्वालोपश्च वा । सनुतात् । सतिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुदेवदत्तः । ॥ अलंखल्लोः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्त्वा । ३।४।१८। प्रतिषेधार्थलोखल्लोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अमेवाव्ययेनेति निष-
माक्षोपपदसमासः । दो ददोः । अलं द्रवा । घुमास्या । पीत्वा खल्लु । अलंखल्लोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः
किम् । अलंकारः । ॥ उदीचां माङ्को व्यतीहारे । ३।४।१९। व्यतीहारेऽर्थे माङ्कः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकार्वाभि-
वम् । ॥ मयतेरिद्व्यन्तरस्याम् । ६।४।७०। मेह इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमिल याचते । अपमाव ।
उदीचाग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते । ॥ परावरयोगे च । ३।४।२०। परेण पूर्वस्वारोपेण परस्व बोधे
गम्ये वातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अववरपर्व-
तयोगोऽत्र नद्याः । ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४।२१। समानकर्तृकयोर्वात्त्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वा-
तोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्विव्रजतन्त्रम् । क्षात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनु-

वस्था न सिध्यति भूकुरोव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेत्यते न त्वीपदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेद-
प्राहुः । बहुलप्रहणानुवृत्त्या दुराव्यंभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह—कर्तृकर्मणी
चेति ॥ भवतेः कर्तृयुदाहरति—अनाख्येनाख्येनेति । कर्मणि त्वनाख्य आख्यीभूयते इति विग्रहः । भाष्येते इति
तदर्थः । एवमप्येति विग्रहद्वयमुच्येयम् । अनाख्येनाख्येन खयमेव कियते अनाख्यः आख्यः कियत इति ॥—इत्या-
दीति ॥ आदिशब्देन दुर्दशेनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥—किञ्चौ—॥ किञ्चकारो न किञ्चीति विशेषणार्थः । न कावि-
त्युक्ते हि किनोऽपि प्रहणं स्यादिति प्राश्नः । तत्र । एकानुबन्धपरिभाषयैव किनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । वचु
वदन्ति । 'तितुत्र-' इत्यत्र सामान्यप्रहणार्थश्चकारः । अन्यथा एकानुबन्धत्वात्सर्वे प्रहणं स्यात् न तु किन इति तद्वच-
सात् । 'तितुत्र-' इति सूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसंभवस्यैवाभावात् । एतेन 'तितुत्र-'
इति सूत्रे एकानुबन्धलातिषेव गृह्येत न त्वयं किञ्च । ततश्च रोदित्तीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्त ॥—भूतिरिति ।
यद्यपीह परत्वात् 'भ्युकः किति' इत्येवेदनिषेधो न्याय्यस्तथापि वन्तितन्त्योरिभिषेधार्थमावश्यकत्वात्कले विशेषाभा-
वाच्च 'तितुत्र-' इत्युपपत्त्यस्तम् ॥—दीर्घानुनासिकेति । 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' इति दीर्घस्य 'अनुदातोपदेश'-
इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥—यन्तिरित्यादि । यम उपरमे, रम क्रीडायाम्, वनु वाचने, तनु
विस्तारे ॥—अलंखल्लोः—॥ पूजार्थमिति । ननु विकल्पार्थमेवास्तु अलं रुदिला अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति
चेन्मैवम् । वासरूपन्यायेनैतसिद्धेः । न च 'कल्युट्पुनस्त्रल्येषु वासरूपविधिर्न' इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो ना-
स्तीति वाच्यम् । कल्युडादयोऽपवादभूताः खबाध्य निखं बाधन्त इति हि तस्य निष्कण्डोऽर्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः
क्त्वा चेति वैषम्यात् । ननु 'प्रीषादिषु कृत्याश्च' इति वचनेन कृयधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति
चेत्किं ततः । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे बाधकमाभावात् ॥—अलं दृक्चेति । अपात्रे न देय-
मिति फलितोऽर्थः ॥—उदीचाम्—॥ व्यतीहारो व्यतिक्रमः । मेहः कृतालस्य माङ्क इति निर्देशो 'नानुबन्धकृतमनेज-
न्तलम्' इति परिभाषां ज्ञापयति तेन वृत्तंसायां दैपोऽप्यदाबिति पर्वुदासः सिध्यति ॥—अपमिलेति । 'समासेऽनम्पूर्व'-
इति वक्ष्यमाणेन क्लो ल्यपि तुक् । याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः ॥—परावर—॥ अप्राप्येति । दक्षिणदेशस्थानां गङ्गा-
मप्राप्य विन्ध्यः । गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः । अत्र विन्ध्यापरा गङ्गेति गम्यते ॥—अतिक्रम्येति ।
दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः । अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते । इह त्रिसूच्यां कलाप्रलयस्य आभामा-
त्रार्थलेऽपि विशेषणविशेष्यसमर्गा मिथ्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् ॥—समानक—॥ इह धालयिकारोऽपि समा-
नकर्तृकं किययोरैव संभवतीत्याशयेनाह—धात्वर्थयोरिति ॥ निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा । धालर्थयोर्मध्ये पूर्वकाले
अस्य धालर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः । एवं च निर्धारणे विमर्शितेव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहिलयाति केति फलितम् ॥
—क्त्वा स्यादिति । स च भावे, अव्ययकृत इति वचनात् । भावोऽपि वचनादावि नैह सिद्धावस्यः किंतु साध्या-
वस्थः । स च धातुनैव लब्धः । कलाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च कृत्वान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंख्याधिकारात् । संसर्गमेव
सामानाधिकरन्ध्रं पूर्वोत्तरकालं च । तत्र संसर्गविशेषतात्यर्थमाहकाः कलाणमुल्लदयः । अत्र च 'समानकर्तृकयोः-' इति

वाचोऽनुवाचिकलोपः । विष्णुं क्त्वा स्वीति । स्वरत्वादेः श्रुक्ः किति विस्मिदभावाः पूर्वप्रतिपेक्षेव । क्त्वा । क्त्वा । भूत्वा । ॥ क्त्वि स्क्वन्त्यन्तोः । ६।४।३१ । एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्क्वन्त्वा । क्वदित्वादिद्वा । स्क्वन्त्वा । स्क्वन्त्वा । ॥ न क्त्वा सेट् । १।२।१८ । सेट् क्त्वा क्त्वि स्यात् । क्वदित्वा । सेट् क्त्वि । क्त्वा । ॥ मृडमृदगुणकुपक्लिशवद्वसः क्त्वा । १।२।७ । एभ्यः सेट् क्त्वा क्त्वि । मृदित्वा । क्लिप्ताः क्लेति वेद । क्लित्वा । क्लिप्ता । क्वदित्वा । उक्त्वा । क्वदिवेति क्त्विम् । क्वदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा । १।२।२३ । सेट् क्त्वा क्त्विताद्वा । अक्त्वा । अन्वित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोषित्वा । रेफित्वा । ॥ वञ्जिलुञ्चयुतञ्च । १।२।२४ । सेट् क्त्वा क्लिप्ता । क्वदित्वा । क्वदित्वा । क्लुषित्वा । क्लुषित्वा । क्वदित्वा । अर्षित्वा । ॥ नृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य । १।२।२५ । एभ्यः सेट् क्त्वा क्लिप्ता । क्वदित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा क्त्विम् । मृषित्वा । श्रोतित्वा । किञ्चित्वा । केक्षित्वा । रलः क्त्वि । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । कर्षित्वा । इलादेः क्त्वि । पृषित्वा । सेट् क्त्वि । मृक्त्वा । वसतिश्चुषोरिद । उषित्वा । क्षुषित्वा । शोषित्वा । अञ्जेः पूजायामिति निष्मिद । अक्षित्वा । गतौ तु । अन्वेषणपि । क्लुषित्वा । कोषित्वा । क्लुभोऽविमोहव इतीद । विमोहने तु क्लृप्त्वा । ॥ जूझइच्योः क्त्वि । ७।२।५५ । आभ्यां परस्व क्त्वि इद स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । अक्षित्वा । ॥ उदितो वा । ७।२।५६ । उदितः परस्व क्त्वि इद्वा । शमित्वा । अनुवाचिकल इति दीर्घः । शान्त्वा । भूत्वा । देवित्वा । ॥ कमञ्च क्त्वि । ६।४।१८ । कम उपधाया वा दीर्घः स्याद् सकादौ क्त्वि परे । कान्त्वा । कल्वा । शक्कि क्त्वि । क्रमित्वा । पृच्छेति वेद । पवित्वा । पूत्वा । ॥ जान्तनद्यां विभाषा । ६।४।३२ । जान्तानां नञोश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । अक्त्वा । अक्क्त्वा । रक्त्वा । रक्क्त्वा । मस्त्रिनञोरिति युक् । तल्ल पक्षे लोपः । नद्धा । नद्धा । रषादिभ्यश्चेतीद । पक्षे नक्षित्वा । * झलादविति वाच्यम् । नेह । अक्षित्वा । क्वदित्वाद्देदपक्षे अक्त्वा । अक्क्त्वा । जनसनेस्त्राभ्यम् । स्त्रात्वा । क्षनित्वा । घतित्वातीतीद । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दृषातेहिः । दित्वा । ॥ जहातेञ्च क्त्वि । ७।४।४३ । दित्वा । हाक्त्वा । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा । ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७।१।३७ । अभ्यवपूर्वपदे अनञ् समासे क्त्वो ल्यप्-

सूत्राद्येन सामानाधिकरम्यमुपनिबद्धम् । धातुपाठव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक् ॥—द्वित्वमिति ॥ नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानवेत्युक्ते मध्यमो नानीयते, तथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेदत्राहुः । इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधान तां प्रति क्त्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं न तु तासां परस्परसंबन्धः 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् । अत एव ज्ञात्वा पीत्वा भुक्त्वा मज्जतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यत इति । 'स्वरतिसूति-' इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह—स्वरत्वादेरिति ॥—क्त्वि स्क्वन्दि-॥ स्क्वन्दिर्गतिशोषणयोः । 'इर इस्त्रञ्च-' इति वार्तिकादिकारमात्रस्येत्सञ्ज्ञा नेति 'अनिदिताम्-' इति पर्युदासोऽत्र न प्रवर्तत इति स्क्वन्दिग्रहणम् ॥—स्क्वन्त्वेति । 'एकान्वः-' इति नेट् ॥—मृडमृद-॥ मृड सुखने, मृद शोदे, गुण परिवेष्टने, गुण रोषे च, कुष निष्कर्षे, क्लिष्ट हिंसायां दिवादिः, क्लिष्ट विवाचने क्वादिः, वद व्यक्तायां वाचि, वस निवासे ॥—किदिति । 'असंयोगाद् किद कित्' इत्यतः किदित्यनुवर्तत इति भावः ॥—उदित्वेति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥—उषित्वेति । 'वसति-क्षुषोः' इतीद । यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'शासिवसि-' इति यः ॥—गृहीत्विति । 'प्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । 'प्रहो-ऽन्मिदि' इति इदो दीर्घः ॥—नोपधात्थ-॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । यफादित्युक्तेऽपि धातोरिव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेष्यसन्निधानेन तदन्तविधिना यफान्तादिति आभात् ॥—कोथित्वा । रेफित्वेति । कुष पूतीभावे, रिफ कथनबुद्धिनिन्दाहिंसाद्यनेषु, इह 'रलो व्युपधात्-' इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥—क्वदित्वेति । वन्मु प्रलम्भने ॥—क्षुचित्वेति । क्षुषु अपनयने ॥—श्रुतित्वेति । ऋतिः सौत्रो धातुपूरणार्थकः, तस्यार्धधातुकविषये 'ऋते-रीयद्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे क्त्विमनेन विकल्प्यते ॥—नृषिमृषि-॥ मृषा पिपासायाम्, मृष तितिज्ञायाम्, कृष तनूकरणे । 'नोपधा-' इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥—अञ्जेरिति । 'उदितो वा' इति विकल्पप्राप्तावयमारम्भः ॥—अक्षित्वेति । 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्वाभावात्तलोपो न । एवं चेह 'नाञ्जेः पूजायाम्' इति नलोपो नेति प्रसादकारोक्तिर्यस्याहुः ॥—जूझइच्योः-॥ जू इत्यस्मात् 'श्रुक्ः किति' इति निषेधे प्राप्ते मध्वेकदित्वाद्द्विकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥—जरीत्विति । 'वृत्तो वा' इति इदो वा दीर्घः ॥—अक्षित्वेति । इह 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्विनिषेधाद् 'प्रहिज्या-' इति सम्प्रसारणं न ॥—पृत्वेति ॥ इदमावपक्षे 'पृक्षोः-' इत्युद् ।—झलादविति वीति । 'जान्तनद्याम्-' इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥—स्त्रात्वा । क्षनित्वेति । उदितो वेद ॥—अञ्जेरिति । 'शरो शरि-' इति पाक्षिको थलोपः ॥—समासेऽनञ्-॥ नञ्मिदं नञ्सदृशसम्बन्धमिति बाधत् । तत्पूर्वपदे यस्य समाससेति व्याचष्टे—अव्ययेति ॥—अक्क्त्वेति । प्रसङ्गः क्त्वाप्रत्ययार्थवत्तत्प्रकर्षेण धोतकः स तु 'कुणतिप्रादयः'

प्रेक्षः स्यात् । गृह । प्रकृत्य । अवय्वं किम् । अकृत्या । पूर्वुदासाअभावादे । परमकृत्या । ॥ बत्त्वतुकोरसिद्धः । १६।१।८६। कवे तुकि च कर्तव्ये एकादेशस्यासमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत् । इह पत्वं न । अवीत्य । प्रेक्ष । इत्येवेति गृह । ॥ वा ल्यपि । १६।४।३८। अनुदासोपदेशानां वनतितलोत्पादीनामनुनासिककोपो वा स्याच्छयपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तामिदां वा नाम्तामिदां वनादीनां च निष्पत्त्य । आगत्य । आगम्य । प्रणस्य । प्रणम्य । प्रहस्य । प्रमस्य । प्रमस्य । वितस्य । अदो जगिषः । अन्तरङ्गानपि विधीन्वाहिरङ्गे स्यञ्वाचते । अतिधविधौ स्वयप्रहणात् । तेन । हित्वदत्त्वावेत्वदीर्घवशुठिदो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रस्रन्य । प्रस्थाप । प्रक्रम्य । आपृच्छय । प्रदीप्य । ॥ न ल्यपि । १६।४।६९। स्वपि परे घुसास्यादेरीत्वं न । घेद् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयते । विलाय । विलीय । निक्षेपः । वृत्तार्थं । विचार्यं । ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् । १६।४।५६। लघुपूर्वात्परस्य गेरयादेशः स्यात् स्वपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेसिदय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्यं । ॥ विभाषापः । १६।४।५७। आतोर्गैरयादेशो वा स्यात् स्वपि । प्रापय्य । प्राप्य । ॥ द्वियः । १६।४।५६। द्विषो स्वपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ॥ ल्यपि च । १६।१।४१। वेनो स्वपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ॥ ज्यञ्च । १६।१।४२। प्रम्बाय । ॥ व्यञ्च । १६।१।४३। उपम्बाय । ॥ विभाषा परेः । १६।१।४४। पर्येवेनो वा संप्रसारणं स्यात् स्वपि । तुक् बाधित्वा परत्वादल इति दीर्घः । पतिवीय । पतिव्याय । कथं मुलं व्यादाय स्वपिति । नेत्रे निमील्य इतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेरुद्देशविषयत्वा न विन्यति । ॥ आमीहण्ये गमुल् च । ३।४।२२। औनःपुन्ये शोले पूर्वविषये गमुल् स्यात् क्त्वा

इति क्लान्तेन निलं समस्यते ॥—पर्युदासेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र स्वयिति भावः ॥—बत्त्वतुको—॥ प्राप्तिक्रियलविषयमुदाहरति—कोऽसिचदिति । को असिचदिति स्थिते ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्य ‘अन्तादिबच्च’ इति परादिवत्त्वेन ‘सात्पदायोः’ इति निषेधाभावादिणः परत्वेन बलं प्राप्तम् । एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावात् भवति ॥ प्रकृतं स्वपि कार्यमुदाहरति—अधीत्येति ॥—विधायेति । दधातेहिं ॥—प्रदायेति ॥ ‘दो ददोः’ इति न ॥—प्रस्रन्य । ‘जनसनलन—’ इत्यालं न ॥—प्रस्थाप । ‘यतिस्वति—’ इतीलं न ॥—प्रक्रम्य । ‘कमश्च क्त्वा—’ इति दीर्घो न ॥—आपृच्छय । प्रदीप्य । लकारवकारयोस्त्वोरिति षट्ठी न । इहभावस्योदाहरणं तु प्रस्रन्य प्रदीप्येत्यावेव ॥—न ल्यपि ॥ कथं तां ‘निपीय यस्य’ इति श्रीहर्षप्रयोग इति वेदः प्राहुः ॥ पीड पाने इति दिवादिगणस्यात् स्वपि न दोष इति । इह प्रशय प्रच्छायेत्यत्र ‘शाच्छोरन्यतरस्याम्’ इति प्राप्तस्तेत्यस्याप्यभावो बोध्यः ॥—लघुपूर्वादिति ॥ लघुः पूर्वो यस्याद्वर्णात् । लघुपूर्ववर्णात्परस्तेत्यर्थः ॥—विगणय्येति । नन्विह गौ कृतस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वावाल्गुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगम्येत्यादौ भित्तु चरितार्थत्वात् । अत्रेच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवच्चमनिलम् । ‘निष्ठायां सेटि’ इति लिङ्गात् । तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावाणेरयादेशो भवत्येव । ‘निष्ठायां सेटि’ इत्यस्यानिलखल्लापं तु ‘अवः परस्मिन्—’ इतिसूत्र एवास्मान्मिरुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते ॥—प्रणमय्येति । अमन्तलान्मन्त्रे मितं हस्यः ॥—प्रवेसिदय्येति । मिदेवेकन्ताद्वैमिथ्येत्स्याण्यिच्छोपे ‘यस्य हलः’ इति यलोपः । ननु हस्ययलोपालोपानामामीयत्वेनासिद्धत्वाल्गुपूर्वकवर्णात्परं निर्नास्तीति कथमिह गेरयादेशः स्यादिति चेन्नैवम् । ‘असिद्धवदत्राभात्’ इत्यत्र ‘समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्’ इति हि व्याख्यातम् । तेनात्राशङ्क्य नास्ति । हस्यादयो हि गौ, गेरयादेशस्तु स्वपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥—विभाषापः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥—आप्तोतेरिति ॥ यद्यपीदो णिचि परतः ‘क्रीडजीनं गौ’ इत्याले ‘अतिह्री—’ इत्यादिना पुकि आविति शब्दोऽस्ति, तथापि तस्य नेह ग्रहण लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥—प्राप्येति । एतेन ‘अयमयोगिवधूवधपातकैर्गमि-मवाप्य दिवः खलु पासते’ इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अवाप्येत्यस्यावाप्येत्यर्थसमवादात् । एतेन तत्रान्तर्भावितव्य-र्थतेति क्लेशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ त्यप्यभानिनां किंवात् ‘वचिस्वपि—’ इति प्राप्तसंप्रसारणं निषेधयितुमाह—**ल्यपि चे-**ति ॥—ज्यञ्च—॥ संप्रसारणं न स्यात् । एवं व्यवेत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥—कथमिति । त्यवादेशस्य स्थानिभूतः क्ला-प्रस्रयो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाल इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्यान्मुलं व्यापते यदैव ह्यस्ति तदैव नेत्रे संमीलयति । तथा च क्लाप्रस्रयस्य दुर्लभलाभ्यपः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः ॥ समाधत्ते—व्यादानेत्यादिना ॥ एते-नेश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि व्याख्यातम् । श्रीशैलेशिखरं दृष्टु पुनर्जन्म न विद्यते’ इत्यादौ तु समान-कर्तृकतानिर्वाहाय स्थितस्तेत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम् ॥—आमीहण्ये गमुल् च ॥ ननु वासरूपन्यायेन क्लाप्रस्रयो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्नैवम् । उक्तन्यायस्वीकारे तु लङादिरपीह प्रवर्तते । न चेष्टापतिः, ‘विभाषापे—’ इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि क्लान्गमुलौ विभाषाग्रहणेन लङादिसमावेधार्थं विकल्प्येते । यदापि वासरूपन्यायेनैव लङादिः सिध्यति, तथापि गमुल् सहैव क्लाप्रस्रयो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते

च । द्वित्वम् । स्वार् स्वार् वमति शिवम् । स्तुत्वा स्तुत्वा । पाचं पाचम् । मोचं मोचम् । आचं आचम् । विष्णुमुक्ते-
रिति क्तुत्वेन गौ वा दीर्घः । गामं गामम् । गम गमम् । विभाषाविष्णुमुक्तेरिति युक् वा । कंचं कंचम् । काचं
काचम् । ज्वलतिविविभाषया उपसृष्टत्वं नित्यं युक् । प्रकम्भं प्रकम्भम् । आग्नेऽविधिष्विति गुणः । जागर्ं जागरम् ।
ज्वलन्ताप्येवम् । ॥ न यथानाकाङ्क्षे ॥ ३।४।२३ । अण्यन्वे उपपदे पूर्वकाले यथास्तं तत्र वच पूर्वोक्ते किये
तद्वाच्यमपरं वाकाङ्क्षते चेत् । यद्वं मुक्ते नत पठति । इह क्त्वाणमुक्तौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यद्वं युक्त्वा
व्रजति ततोऽधीते । ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ । आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एवंपपदेषु समानकर्तृकयोः
पूर्वकाले क्त्वाणमुक्तौ वा सः । अग्रेमोक्षं व्रजति । चमं मुक्त्वा । प्रथममोक्षम् । प्रथमं मुक्त्वा । पूर्वमोक्षम् । पूर्वमुक्त्वा ।
पक्षे कडावचः । अग्रे युक्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रेमोक्षमोक्षं व्रजति ।
मुक्त्वा मुक्त्वा । ॥ कर्मण्याकोशे कृञः खम्भु ॥ ३।४।२५ । कर्मण्युपपदे आकोशे गम्ये । चौरङ्कारमाकोषति ।
करोतिक्त्वाण्ये । चोरचाम्भुषाचैत्यर्थः । ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ ३।४।२६ । स्वाद्वर्थेण कृञो णमुल् स्वादेककर्तृकयोः
पूर्वकाले एवंपदस्य मान्तत्वं निपास्यते । अस्वादुं स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् । कवणङ्कारम् । सपन्न-
कवण्यञ्चौ स्वादुपयां । वासरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । ॥ अन्यथैवंकथमित्यर्थं तु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।
३।४।२७ । एषु कृञो णमुल् स्वात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवभूतश्चेत् कृञः । व्यर्थत्वाद्ययोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।
एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । ॥ यथातथयो-
रस्युपप्रतिषधने ॥ ३।४।२८ । कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव असुषया प्रतिषधने । यथाकारमर्ह मोक्ष्ये तथाकारं मोक्ष्ये किं

इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणम् । तत्फलं तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रसङ्गो
रुज्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वासरूपं विनैव क्त्वालडाद्योः स्त्रीकारे 'न यथानाकाङ्क्षे' इत्यत्र क्त्वाप्रसङ्ग-
वत् लडादिरपि निषिध्यते । तथा च यद्वं भुङ्क्ते ततः पठतीत्युदाहरणं न स्यात् । सिद्धान्ते तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति
विशेषविहितयोः क्त्वाणमुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवेत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् ॥—पूर्वविषय
इति ॥ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यर्थे ॥—पाचंपायमिति । आतो युक् ॥—वा दीर्घ इति । गमेष्यन्ताणमुक्ति
मितां इत्ये च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः ॥—ण्यन्तस्यापीति । यत्तु प्राचा ण्यन्तजागर्तैर्विष्णुमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्य-
स्तं तदप्राणिनीयमिति भावः ॥—न यदि ॥—अनाकाङ्क्ष इति । पचाद्यजन्तेन नन्समासस्तद्दर्शयति—नाकाङ्क्षते
चेदिति ॥—इहेति । नन्वेवमनन्तरस्येति न्यायात् णमुल् मा भूत् क्त्वा तु 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति
चेदत्राहुः । पूर्वकाले यत्राप्नोति तत्रेति व्याख्यानात् क्त्वाप्रसङ्गोऽपि न भवतीति ॥—विभाषाग्रे—॥ यद्यप्यग्रेष्वञ्चो
देशविशेषवचनोऽप्यस्ति, अग्रेपरे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्तथापिह कालविशेषवाच्येव गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात्प्रथमं भुङ्क्ते
इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यस्य वैकल्पिकलाद्विभक्त्येऽहं न
कृतः असवासीयमिति वत् ॥—अग्रेमोक्षमिति । 'अभैवाव्ययेन' इति नियमाद्यस्तमेवेदं न तत्रोपपदसमासः । नन्वग्रे-
प्रथमपूर्वशब्दः पूर्वकालमुच्यते इति कथमिह क्त्वाणमुक्तौ स्यातामिति चेदत्राहुः । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं मुक्त्वा
व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रेप्रवृत्तिर्मौलिकेष्वपि पूर्वलमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनापे-
क्षया पूर्वलं तु क्त्वाणमुल्मां शोखत इत्याशङ्क्यात्र नास्तीति ॥—नित्यमेव विधिरिति । अग्रे भुङ्क्ते इत्येवं लडादिर्न
प्रयुज्यत इति भावः ॥—स्वादुमि—॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह—स्वाद्वर्थेष्विति ॥—मान्तत्वमिति ॥
ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्रं णमुल् । खमुवेवानुवर्त्यताम् । 'अर्वादिषत्' इति सुम्भविष्यति । एवं च निपातन
विनापि मान्तत्वं सिध्यतीति महद्वाच्यमिति चेन्नैवम् । च्यन्तस्य भुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात्ततश्च स्वादुङ्कारमित्यत्र
'च्यौ च' इति दीर्घः स्यात् सपञ्चकारमित्यादिषु 'अस्य च्यौ' इतीवं स्यात् । किं च स्त्रिया 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषि
स्वाङ्गीकारमिति स्यात् । अतोऽत्र स्वादुमीति रूपं निपास्यते तत्तत्त्वानजन्तलान्तेलदीर्घौ न वा दीर्घः । निपातनमिह भावप्र-
त्ययमात्रविषयकम् । तेन स्वादुङ्कुलेत्यपि सिध्यति । स्यादेतत् । उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमीत्येव सूत्रमस्तीक्यता, णमुल्
तु सज्यतां कृञः खमुमि कृतेऽपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूपसिद्धिरिति चेन्नैवम् । तथा सत्युत्तरसूत्रेण संनिहितत्वात् खमुने-
षानुवर्तत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य सुमागमः स्यादिति दिक् ॥—व्यर्थत्वादिति ॥ निष्प्रयोजनला-
दित्यर्थः । तदेतद्दर्शयति—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति ॥ इह शाब्दबोधे विशेषवस्तुनेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति
णमुल्-न्तस्य निष्कललमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मनोरमादावनुसन्धेयः ॥—शिरोऽन्यथेति ॥ इह शिरोऽन्यथा
कुलौदनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः । तदभावे तु मुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिर-
सोऽन्यथाकरणम् । अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुल्मां करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः ॥—यथाक्तापमि-
ति । प्रभुमर्हः सन्पदि पृच्छति तदेवमुत्तरम् । अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रसङ्गो बोध्यः ॥—

मन्त्रेण । ॥ कर्मणि दक्षिविदोः साकल्ये । ३।४।२९। कर्मण्युपपदे गमुल् सारः । कन्यादर्शं वरवन्ति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । आह्वयवेदं भोजयति । वं वं आह्वयं जायति कर्मते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ॥ यावदति विन्द्वजीवोः । ३।४।३०। यावदेवं भुङ्क्ते । यावद्व्रजते तावदित्यर्थः । यावजीवमधीते । ॥ चर्मोदरयोः पूरेः । ३।४।३१। कर्मणीलेव । चर्मपूरं स्तुनाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ३।४।३२। कर्मण्युपपदे पूरेण्युल् स्यादकारकोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोप्यदपूरं बृहो देवः । गोप्यद्वं बृहो देवः । अत्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मृषिकाविक्रमम् । ॥ चेले क्रोपेः । ३।४।३३। चेलायैषु कर्मसूपपदेऽङ्गोपेण्युल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलेक्रोपं बृहो देवः । वक्षक्रोपम् । वसनक्रोपम् । ॥ निमूलसमूलयोः कवः । ३।४।३४। कर्मणीलेव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाळ इति न संबध्यते । निमूलकां कषति । समूलकां कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिबः । ३।४।३५। एषु कर्मसु पिबेण्युल् । शुष्कपेवं पिबति । शुष्कं पिबतीत्यर्थः । चूर्णपेवम् । रूक्षपेवम् । ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्क्रुभ्रप्रहः । ३।४।३६। कर्मणीलेव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति । जीयति इति जीयः । इगुपचलक्षणः कः । जीवघ्नं गृह्णातीत्यर्थः । ॥ करणे हनः । ३।४।३७। पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सखित्वसमासायां ऽसं योगः । मित्रघातुसंबन्धे तु हिंसायांनां चेति वक्ष्यते । ॥ कोहने पिबः । ३।४।३८। चिह्नते वेव तस्मिन् करणे पिबेण्युल् । उदपेवं पिबति । उदकेन पिबतीत्यर्थः । ॥ हस्ते वर्तिप्रहोः । ३।४।३९। हस्तार्थे करणे हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तघातं गृह्णाति । करघातम् । पाणिघातम् । ॥ स्वे पुषः । ३।४।४०। करण हत्येव । स्व इत्यर्थप्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च गमुल् । स्वपोवं पुष्पाति । धनपोषम् । गोपोषम् । ॥ अधिकरणे बन्धः । ३।४।४१। चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । ॥ संज्ञायाम् । ३।४।४२। ब्रह्मतेण्युल् संज्ञायाम् । कौञ्चबन्धं बध् । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः । ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवाहोः । ३।४।४३। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषघातं बहति । पुरुषो बहतीत्यर्थः । ॥ ऊर्ध्वं शुचिपूरोः । ३।४।४४। ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशोचं शुष्यति । वृक्षादिऊर्ध्वं एव तिङ् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुल्ल एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ॥ उपमाने कर्मणि च । ३।४।४५। चाकर्तरि । घृतनिघावं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३।४।४६। यस्माण्यमुल्लुकः स एवानुप्रयोगस्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् । ॥ उपदर्शस्तृतीयायाम् । ३।४।४७। इतः प्रभृति पूर्वकाळ इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदर्शं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदर्शम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वा-

कन्यादर्शमिति ॥ अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्साकल्यं बोध्यम् ॥—सर्वा इति । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् ॥—ब्राह्मणवेदमिति । विद ज्ञाने, विदू कामे, विद विचारणे, इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे—जानातीत्यादि ॥ सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थत्वाद्भेद प्रहणमिति भावः ॥—यावदति विन्द्व—॥ विदेर्लोभार्थस्यानुकरणम् । तस्य हि विन्द्वतीत्यादी 'शे मुचादीनाम्' इति नुमस्ति ॥—यावद्व्रजते इति ॥ असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि 'कर्मणि दक्षिविदोः' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥—चर्मोद—॥ कर्मणीत्येवेति ॥ एवं च पूरेरिति प्यन्तस्य निर्देशो न तु केवलस्य । 'इक्षितपी'—इति इका निर्देशः । तस्याकर्मकत्वादिति भावः ॥—चर्मपूर—मित्यादि । चर्म पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा । उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेऽसंभवादप्रतीतिश्च । एवमन्यत्रापि यथासमवं बोध्यम् ॥—चेले—॥ व्याख्यानादर्थप्रहणमित्याहुः ॥—चेलायैष्विति ॥—चेलेक्रोपमित्यादि ॥ यथा वर्षणे चेला नि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः । अन्ये तु कृषी शब्दे उन्दे च, उन्द्री क्लेदने, क्लिद् आर्द्राभावे, हस्तेवं क्रोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलाभ्यार्द्राभवन्ति तावद् वृष्ट इति व्याचक्षुः ॥—निमूलमिति ॥ निगतं मूलमस्य निमूलम् । सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणमिधं कषणमिति शाब्दबोधः ॥—तेनेति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेषणं, विशेषस्तु विशेषणम् । आनो वृक्ष इत्यादौ आनो विशेषणं वृक्षस्तु विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् । यतश्चात्र निमूलकषणादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥—कोहने—॥ 'शुष्कचूर्ण' इति सूत्रे एव कोहनप्रहणं न कृतम् । तत्र हि 'कर्मणि दक्षिविदोः' इति सूत्राकर्मणीत्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करण इत्यनुवर्तनीयमिति ॥—हस्ते—॥ हस्त इत्यर्थप्रहणं तदाह—हस्तार्थे इति ॥—संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थं आरम्भः ॥—तथैवेति ॥ निमूलकां कषतीत्याहुदाहृतमित्यर्थः ॥—मूलकोपदर्शमिति ॥ अय-

कृतीषा । वचनपदसिवा सह न शाब्दः संबन्धसामान्यावर्त्तस्त्वेव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्यैव प्रत्ययः समा-
 ख्यः । कृतीषावामिति वचनसामान्यात् । ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३।४।४८। कृतीषाम्ने उप-
 वेदुप्रयोगशानुना समानकर्मकादिसाम्यात् णमुक्त्वात् । दण्डोपधातं गाः काळयति । दण्डेनोपधातम् । दण्ड-
 सादम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाह्वय गाः काळयति । ॥ सप्तम्यां चोपपीडयकर्म-
 ३।४।४९। उपपूर्वैभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते कृतीषान्ते चोपपदे णमुक्त्वात् । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वोक्षपपी-
 डम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्थापयति । ब्रजेन ब्रजे वा बरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संयुक्ताति ।
 पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । ॥ समाससौ । ३।४।५०। कृतीषासप्तम्योर्भातोर्णमुक्त्वात् स्वासत्त्विकर्षं गम्यमाने ।
 केशप्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तप्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा । ॥ प्रमाणे च । ३।४।५१। कृतीषासप्तम्यो-
 रित्येव । यङ्कुलेन यङ्कुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । यङ्कुले यङ्कुलेन चोत्कर्षम् । ॥ अपादाने परीप्सायाम् । ३।
 ४।५२। परीप्सा त्वरा । क्षयोत्थायं धावति । ॥ द्वितीयायां च । ३।४।५३। परीप्सायामित्येव । यष्टिप्राहं
 युध्यन्ते । कोष्ठप्राहम् । ॥ अपगुरो णमुलि । ६।१।५६। गुरी उद्यमने ह्यस्त्वैवो वा आत्स्याण्यमुलि । अस्वपगां
 मर्षः । मूलकेन मुक्ते । किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य अर्थान्मूलकमिति संबध्यते ॥—एतावतैवेति । शाब्दान्वयाभा-
 वेऽपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि कृतीषान्तेन शाब्दान्वये सत्वेव प्रत्ययो भवे-
 तर्हि 'करणे हन' इतिवत् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनैत्यस्येष्टमिति भावः ।
 एतच्च मनोरमाप्रन्यानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् 'उपदशः कर्मणि' इत्येव सूत्रमस्तु । अत्रोपदंश इत्येवास्तु ।
 उपमाने कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकादेशेणमुल्लिखितं व्याख्यायतां किमनया कुष्ठयेति । न चैवं कर्म-
 ण्युपपदे निस्समासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च 'कृतीषाप्रभृतीनि' इति सूत्रे
 करणप्रभृतीनीत्युक्ते नास्त्येव दोषः । 'करणे हनः' इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न
 हि संदेहादलक्ष्यम्' इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । 'कृतीषाप्रभृतीनि' इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीत्युक्तेऽपि दोषाभावात् ।
 'कर्मण्योक्तो कृत्वाः खमुन्' 'कर्मणि दृशिविदोः' इत्यारभ्य विकल्प इति संदेहस्य 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति परि-
 भाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येत्वाहुः । वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृती-
 न्यन्तरस्यामित्युक्ते 'उपमाने कर्मणि च' इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कथादिषु यथाविध्यनु-
 योगोऽपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकमुत्थाश्रयणं लगतिकथति । उपदंशः कर्मणीति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकोपदंशमिति
 समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाच्यं स्यादित्यते तु मूलकेनोपदंशमिति । करणे प्रभृतीनीति
 मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदंशमिति सिध्यत्येव, करणकृतीषायाः प्रभृतेरिति दिक् ॥—कालयतीति ॥ कल
 विक्रमे चुराति । प्रेरयतीत्यर्थः ॥—दण्डताडमिति । तड आधाते अयमपि चुरादिवेव ॥—सप्तम्यां चो—॥—उप-
 पूर्वैभ्य इति ॥ सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडयकर्म इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः । इह सौत्रं
 पुंस्तल पञ्चम्यर्थं प्रथमेति ज्ञेयम् । कथंति थापा निर्देशः । कृष विलेखने इत्यस्य गुणसहितस्योच्चारणात्तत्फलं तुरादेर्दुर्वासः ।
 यद्यपि विलेखन एव सोऽपि पठ्यते तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयुज्यते पञ्चमिर्हलैः कथंतीति दर्शनात् । एवं च
 तौदादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति, न लिह णमुल्लिखितं स्थितमाकरे ॥—समास-
 सौ ॥—केशप्राहमिति ॥ केशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् सनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥—यङ्कुलोत्कर्षमिति ॥ द्वयो-
 रहुत्योः समाहारो यङ्कुलम् । 'तस्युरुषस्याहुलेः संख्याव्यायादेः' इत्यच् समासान्तः । यङ्कुलेनोत्कृष्य । परिच्छिद्येत्यर्थः ।
 खल्पः खण्डः खण्डिका ह्रस्वः खण्डः । खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वाब्दो वामनपर्यायतया चेतनेत्येव प्रायेण
 प्रयुज्यते । अल्पे ह्रस्वे इति पृथक् सूत्रस्वारस्यात् । तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेत्यपि क्वचिद्भवतीत्याहुः ॥—
 द्विती—॥—परीप्सायामित्येवेति ॥ कथं तर्हि 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' इति नञात् त्वरा गम्यते । अत्राहुः । अस्यां
 हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता तेनायमर्थः । उदात्तः खरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा
 परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥—यष्टिप्राहमित्यादि । एव खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिक-
 मपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः ॥—अस्यपगोरमिति ॥ असिसुधम्येत्यर्थः ॥—उपपदसंज्ञा-
 र्थमिति । 'विश्रुति' इति सूत्रे द्वितीयायामित्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥—अव्यये—॥—अययेति ॥
 न यथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योचैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानम् । तद्विपरीताख्यान इति
 यावत् । नन्वप्रियाख्याने इत्येव कुतो नोक्तमिति चेदत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव न । अप्रियाख्यान-
 मिति नीचैः कृत्य नीचैःकारं प्रियं ब्रूते इति प्रयोगो न स्वीत् । अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमिति । नीचैः कृत्य
 नीचैःकारमप्रियं ब्रूत इति प्रयोगोऽपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति ॥—तिर्यक्कृत्येति ॥ अनृशुलावप्रतः

पुष्पान्ते । अस्वपगोरम् । ॥ स्वाङ्गेऽभुवे । ३।४।५४। द्वितीयायामिलेख । अभुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते आतोर्गमुल । भूविशेषं कथयति । भुवे विशेषम् । अभुवे किम् । शिर उल्लिख्य । वेन विना न जीवनं तदुच्यते । ॥ परिक्लिश्यमाने च । ३।४।५५। सर्वतो विद्याभ्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल स्वात् । उरःप्रतिषेधं युज्यन्ते । कृष्णधुरः पीतवन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रविचस्करो नलैः । ध्रुवार्यमिदम् । ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां ध्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३।४।५६। द्वितीयायामिलेख । द्वितीयान्ते उपपदे विश्वादिभ्यो णमुल स्वाभाष्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिब्रह्मणां विश्वादिप्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । किषाणाः पीतः पुष्पमासेवा । निलवीप्सवोरिति द्वित्रं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्यानीक्षण्ये णमुलुक् एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् । ॥ अस्यतितृयोः क्रियान्तरे कालेषु । ३।४।५७। क्रियामन्तरयति व्यवधत् इति क्रियान्तरः तस्मिन्वात्वर्यं वर्तमानः द्रव्यतेस्तृप्यतेच कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल स्वात् । ग्रहास्वासं गाः पाययति । ग्रहमत्पासम् । इयहृतर्षम् । इयहृतर्षम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अथ पाययित्वा ग्रहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । ॥ नाङ्ग्यादिशिप्रहोः । ३।४।५८। द्वितीयायामिलेख । नामावेशमाचष्टे । नामप्राहमाह्वयति । ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कुजः क्त्वाणमुलौ । ३।४।५९। अवयामिप्रेताख्यानां नाम अप्रियसौचैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारमप्रियमाचष्टे । नीचैः कृत्य । नीचैः कृत्वा । नीचैः कारं प्रियं ब्रूते । ॥ तिर्यच्यपवर्गे । ३।४।६०। तिर्यक्स्वन्दे उपपदे कुजः क्त्वाणमुलौ सः समासौ गम्यायाम् । तिर्यक्त्वा तिर्यक्त्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्त्वा काष्ठं गतः । ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्योः । ३।४।६१। मुखतः कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतो भावम् । ॥ नाधार्यप्रत्यये ऋयर्थे । ३।४।६२। नाधार्यप्रत्ययान्ते ऋयर्थेविधेय उपपदे कृभ्योः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नाना कृत्वा । नानाकारम् । विनाकृत्य विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधा भूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा पृथग्भूत्वा । ॥ तृष्णीमि भुवः । ३।४।६३। तृष्णीशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तृष्णीभूय । तृष्णी भूत्वा । तृष्णी भावम् । ॥ अन्वच्यानुलोभ्ये । ३।४।६४। अन्वक्ष्यशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकृत्ये गम्यमाने । अन्वगभूय आस्ते । अन्वगभूत्वा । अन्व-

स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥—स्वाङ्गे—॥ तस्प्रत्ययो यस्मात्तस्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येकः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये । तस् चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपद इति तु प्राञ्चः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्निष्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरपरिमितं बोध्यम् ॥—मुखतः कारं मुखतो भूयेति ॥ क्त्वाणमुलोः कृमुवोश्च यथासक्य नेष्यत इति भावः । मुखत इत्यत्रादादिलात्सामन्तर्ये तसिः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यति मुखतः । तसु उपक्षये किप् । धातुत्वादिह 'अलसन्त्यस्य' इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुलजम् ॥—नाधार्य—॥ नाथौ 'विनञ्चयाम्' इति निहितौ नानागौ । धार्या 'द्वित्र्योश्च धमुश्च' इति धमुनादयः । 'सक्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो धार्थको भवतीत्याद्येनोदाहरति—एकधाभूयेत्यादि ॥ एव द्वैधं कृत्य त्रैधंभूय द्वैधं भावमित्याद्युदाहर्तव्यम् । ननु नानागौ प्रत्ययौ धा न प्रत्ययः धमुनादिविधौ तु 'एकादो ध्यमुवन्त्यतरस्याम्' इत्यतो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादेशलाभयणेषु स्थानिवद्भावेन धमुनादिर्धोप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्ययग्रहणमिलाक्षिपति—प्रत्ययग्रहणमिति । यद्यप्युपरीत्या धाप्रहणेन धमुनादेर्ग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमुअन्तात्कार्ये षड्देशनमिति षडप्रत्ययान्तसंप्रसार्यमर्थग्रहणं तत्फलं तु द्वैधीकृत्येसादिप्रयोगः ॥—तृष्णीमीति ॥ कृनो निरुत्तर्य भ्रमग्रहणम् ॥—अन्वच्यानु—॥ ननिह 'अवः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घेऽनुवीति निर्देष्टुमुचितम् । 'युग्राणपागम्' इति सूत्रे प्रतीको यदिदितिवत् एवं 'तिर्यच्यपवर्गे' इति सूत्रेऽपि तिरिषीलेख निर्देष्टुमुचितमिति चेदत्र केचित् । शालोकं कार्यमर्थवेदव भवति । अर्थश्च लोके प्रसिद्ध एव दृश्यते । 'अभिन्यकपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुतः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः' इति न्यायात् । अतोऽनुकरणे न भविष्यतीत्यन्वचीति सम्यगेवेति । तच्चिन्त्यम् । एवं तर्हि 'क्षिपो दीर्घात्' इत्यादावियङादिक न स्यात् । 'प्रतीचो यत्' इत्यपि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकलादन्वचीत्यादिनिर्देशो न दोषः । वैकल्पिकलं च 'वसदेतेभ्यः' इति सूत्रे अदाद्यलस्य वारणादेकशेषामावर्शनाच्च निर्णीयत इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥—अप्रत इत्यादि ॥ अन्वक्ष्यशब्दस्यानुकल्पमात्रे विभ्रान्तेर्देहाविशेषवाचिले नियमो नेति धनयितुमिदम् ॥—पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति ।

गन्तव्यम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो दूरवा वास्त इत्यर्थः । आनुकोन्ये किम् । अन्यत्रभूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिष्टान्नमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु वयाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥

महोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयान्नरावतोर्भवावीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमहोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

इहान्वकशब्देनानुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण क्वचिदनुकूलालामेऽपि अन्वक्-
शब्दस्य तत्समर्पणे व्यापारामावाणमुत् न । किंतु क्लृप्तं भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिण्याख्यायां कण्ठान्तं समाप्तम् ॥

सुबोधिनीसंवलित वैदिकी प्रक्रिया ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १।२।६१। द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव । ॐ विशाखयोश्च । १।२।६२। प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा । ॐ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १।३।९। षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विमञ्च्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विध्वञ्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । यषि भम् ॥ * नमो-ऽङ्गिरोमनुषां वेत्युपसंस्थानम् ॥ नमसा तुल्यं नमस्वत् । अस्वाद्गुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदङ्गे । जने-

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ॥

अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जनास्त देवं गणपं सरामि सततं चन्द्रार्थचूडं विभुम् ॥ १ ॥

यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवाननन्वर्थगोवर्धनः ॥

सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भूतरट्टादीन्द्रवृन्दाप्रणीः धीरामाङ्गिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥ २ ॥

रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥

रघुनाथ इतीज्यनामगम्यो रघुनाथाङ्गिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥

बभूवस्तस्य चलारस्तनयाः सुनया दुधाः ॥

महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥

रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्गिसेवकः ॥

तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तु सूद्रवः ॥ ५ ॥

श्रीमत्सिद्धान्तार्कमुखाः स्वरवैदिकखण्डयोः ॥

नला मुनित्रयं हृद्या टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥

सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदा सद्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥

कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिध्वंसनकरी कृतिर्भूयादेषा बुधजनमन-प्राङ्गणवरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदमप्रयोजनम् । 'रक्षोहागमलध्वंसदेहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षायाम् व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाह्वयेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिज्ञतात्तदनुशासननैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा 'आत्मना देवेषु मन्वाजभार' 'गृष्माणि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्मेदेन व्यपदिशति । 'अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह—छन्दसीत्यादि । पुनर्वसुशब्देनोद्गतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह—द्वयोरित्यादि ।—वा स्यादिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति 'जात्याख्यायाम्—' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥—लोके त्विति । 'यां गताविव दिवः पुनर्वसू' इत्यादौ ।—विशाख—॥—प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥—विशाखेति । अमरस्तु विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचन-नियमं नेच्छति सूत्रं तदासीनम् ॥—षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते । पतिः समास एवेति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—पतिनेति । चित्वात् 'आडो ना—' इति नाभावः । षष्ठीति किम् । 'मया पत्या जरदृष्टियथासः' । छन्दसीति किम् । प्राग्वत् पत्ये ॥—योगं विमञ्चेति ॥ 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि—' इति उक्त एवार्थः । ततो 'वा छन्दसि' इति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तदाह—तेनेत्यादिना ॥—नमोङ्गिरो— नमस् अङ्गिरस् मनुष एषां वति परे भलं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—नमस्वदिति । 'तेन तुल्यम्—' इति वतिः । भलफलमाह—रुत्वाभाव इति । 'ससङ्गोः—' इति प्राप्तास्य । तत्र हि पदस्येत्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलोदीपकन्यायेन रुत्वाभाव इति संबध्यते ॥—मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भलात् 'आ-

पेश । यथागवाख्यं हविर्देवलोदेसेन सस्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २।३।६० ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभाषां दीन्येषुः । ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २।३।६२ ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषसृगमन्त्रमसे । गोधाकाकादावावाटस्ते वनस्पतीनां वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ ऋष्ये छव्ये चतुर्थीति वाच्यम् । वा सर्वेण पिबति तस्यै सर्वः । ॥ यजेञ्च करणे ॥ २।३।६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । वृत्तस्य वृत्तेन वा यजते । ॥ बहुलं छन्दसि ॥ २।४।३९ ॥ अदो घस्लोदेशः स्यात् । घस्तावृणम् । लुङि मन्त्रे वसेति छेलेङ् । अडभावः । सन्निधय मे । ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २।४।२८ ॥ इन्द्रः पूर्ववक्षितः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः षापः । ॥ बहुलं छन्दसि ॥ २।४।७३ ॥ वृषं हवति वृत्रहा । अहिः शयत वपपृक् । अत्र लुक् न । अदादिभिन्नेऽपि कश्चिदुक् । ब्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः इङ् । ॥ बहुलं छन्दसि ॥ २।४।७६ ॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णा विवष्टि । ॥ मन्त्रे घसह्वरणशबुदहानृचङ्गमिजनिभ्यो लेः ॥ २।४।८० ॥ एभ्यो लेङ्ङे स्यान्मन्त्रे । अक्षत्रमीमदन्त हि । घस्लोदेशस्य गम-हनेत्युपधालोपे णासिवसीति षः । माह्वमित्रस्य । धूर्तिः प्रणवार्थस्य । नक्षत्रेति कुत्वम् । सुरुषो वेन आहः । मा न आ वक्ष् । आदित्वाकारान्तग्रहणम् । आ प्रा षावाटृधिबी । परावर्गमारभुद्यथा । अक्रुधुपासः । त्वे रयि जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुक्तेर्नेह । न ता अगृह्यन्मज-निह हि षः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

मिहोत्रघञ्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवागवाख्यं हविर्देव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥—द्वितीया—‘दिवस्तदर्थस्य’ इति वर्तते तदाह—ब्राह्मणेषादि । सोपसर्गस्य छन्दसि ‘विभाषोपसर्गे’ इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थे आरम्भः ॥—षष्ठ्यपवादः इति । ‘दिवस्तदर्थस्य’ इति प्राप्तायाः ॥—चतुर्थ्यर्थे—‘बहुलप्रहणात् चन्द्रमसे-रदमी रात्र्यै इत्यादी षष्ठ्यभावः ॥—यजेः—’ यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात् ॥—बहु-लम् ॥ ‘अदो जग्धिः—’ इत्यतः अद इति ‘लुङ्सनोः—’ इत्यतः घल् इति च । अदो बहुलं घस्लोदेशः स्यात् छन्दसि ॥—घस्तामिति । अदेङ्ङि रूपम् ॥—अडभाव इति । ‘बहुलं छन्दसि’ ‘न माहवोमे’ इत्यनेन । ननिन्दं ‘लुङ्सनोः—’ इत्यनेन सिद्धमिषाशङ्कोदाहरणान्तरमाह—सन्निधिरिति । अदनं निधः अदेः क्तिनि घस्लोदेशे ‘वसिमसोईलि च’ इत्युपधालोपे ‘श्लोले श्लि’ इति सलोपः । ‘शषस्तयोः—’ इति धलम् । धस्य जदलम् । न च जश्चले कर्तव्येऽलोपस्य स्या-निवत्त्वम् । ‘न पदान्त—’ इति सूत्रेण जश्चले तन्निधेधात् । ततः समानशब्देन समासे कृते ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु’ इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—हेमन्तशिशिरा—‘परवलिङ् इन्द्रतत्पुरुषयोः’ इति प्राप्तम् ॥—अहोरात्रे इति । अहश्च रात्रिभेति इन्द्रे कृते ‘अहः सर्वैकदेश—’ इत्यनेन समासान्तोऽङ् । ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । ‘रात्राहाहाः पुंसि’ इति प्राप्तम् । द्विलमतश्चम् । अहोरात्राणि विदधत् । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेण ‘बहुलं छन्दसि’ इति घस्लोदेशविधायकसूत्रार्थव्यव्याख्यातुं युक्तं तथापि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥—बहुलं छन्दसि ॥ बहुलं षापो लुक् स्यात् । अदिप्रभृतिभ्य इत्युक् ततो न भवति । तथै-वोदाहरति—वृत्रं हनतीत्यादि । हन्ति धेतु इति लोके ॥—ब्राध्वमिति । ब्रह् पालने ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यालम् । त्रायध्वमिति लोके ॥—दातीति । ददातीति लोके ॥—अन्यत्रापि । जुहोत्यादिभिन्नेऽपि शुभ्रं वतीति शेषः ॥—विचष्टीति । वश कान्तौ अदादिः ‘श्लै’ इति द्विलम् । ‘यृनामित्’ ‘बहुलं छन्दसि’ इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । ‘ब्रध्व—’ इति षलं पुलम् ॥—मन्त्रे घस—’ घस अन्तरादेशः । ह्रस्व ह्रस्व कौटिल्ये । अस्य कृतगुणानुकरणं ह्रस्वति । अकारस्तुष्टारणार्थः । णश अर्धश्चे । वृज् वरणे । वृह समजौ । दह भस्मीकरणे । आत् । आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः । वृजी वर्जने । ड कृञ् करणे । गम्ल गती । जनी प्रादुर्भावे ॥—अक्षञ्जिति । अत्तेङ्ङि क्षिः ॥—घस्लोदेशस्येति । ‘लुङ्सनोः—’ इति निहितस्य ॥—माह्वरिति । माहि उपपदे ह्रस्वेङ्ङि तिप् । ‘इतश्च’ इतीकारलोपः । च्छेलेङ्ङि कृते सार्वधाकृतेति गुणे कृते रपरले ‘ह्रस्वधाप्—’ इति लोपः ॥—प्रणमिति । प्रपूर्वाभ्येङ्ङि । ‘ह्रस्वधाप्—’ इति लोपः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति णलम् ॥—मर्त्यस्येति । मकारेऽनुनासिके परे ‘यरोऽनुनासिके—’ इति ङः ॥—कुत्वमिति । पक्षे ‘ब्रध्व—’ इति षलेन नञिति रूपं बोध्यम् ॥—आव इति । वृषो रूपम् ॥—आधुमिति । आहृपूर्वादेङ्ङि । ‘दादेर्धातोः—’ इति घः । ‘एकाचो वक्ष—’ इति भृषभावः ॥—आम्ना इति । आहृपूर्वादाधातोः सिप् । स्वे यत्ने च यलोपः ॥—परावर्गमिति । परापूर्वा-इजेसिप् । उपधागुणे ‘वोः कुः’ इति कुलम् ॥—अक्रञ्जिति । शोकिवाङ्गुणभावे यण् ॥—अनुमञ्जिति । अनुपूर्वा-इच्छतेर्णिः । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । ननु मञ्जशब्दः संहितायां ह्रस्व इति अज्ञतेत्यादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्या-शङ्क्याह—मन्त्रग्रहणमित्यादि ॥—अज्ञतेति । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मञ्जेति किम् । अथ-

तृतीयोऽध्यायः ।

॥ अम्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रम्यामकः पावयां क्रियाद्विदामकश्चिति च्छन्दसि । ३।१।४२॥ आ-
येतु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अम्युत्सादयामकः । अम्युत्सीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीव-
यित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराश्च । द्विवचनं कुलं च । रमयामकः । अरीरम् । पावयां कृषिवात् ।
पाष्वादिति लोके । विदामकम् । अवेदिषुः । ॥ गुपेदच्छन्दसि । ३।१।५०॥ च्छेदश्च । गृहानजगुपतं युषश्च । अगौ-
मित्यर्थः । ॥ नोनयति ध्वनयत्येयत्यदृक्निभ्यः । ३।१।५१॥ च्छेदश्च न । मा त्वावतो जरितुः काममूनवीः ।
मा त्वाधिष्वनवीत् । ॥ कृमुदृहहिभ्यदृक्छन्दसि । ३।१।५२॥ च्छेदश्च वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अवरत् ।
यत्सानोः सातुमाहत् । ॥ छन्दसि निष्टक्यर्थाद्वह्यप्रणीयोऽधीयोऽक्षिप्यमर्यस्तार्याध्वर्यसन्त्यसन्त्यदेवय-
ज्यापृच्छद्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि । ३।१।१२३॥ कृन्ततेर्गिस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते
ष्वत् । आद्यन्तयोर्विपद्यासः निसः पत्वं च । निष्टक्त्वं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्ययतेर्लुङोत्तेर्वा क्यप् दीर्घश्च ।
स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नवतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उपपूर्वाक्षिपेः क्यप् । उक्षिप्यः । सूक्तुश्चप्-
भ्यो षत् । मर्यः । स्यां । श्रियामेवायस् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । सन्त्यः । सान्यः । यजेर्यः । शुन्धेष्चं दैष्वाय
कर्मणे देवयज्यायै । आरूपूर्वाद्युच्छेदेः क्यप् । आपृच्छद्यं धरुणं वाज्यर्षति । सीष्यतेः क्यप् पत्वं च । प्रतिषीष्यः । ब्रह्म-
णि वदेर्ष्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु षदः सुपि क्यप् षेति क्यप्पण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः ।
उपपूर्वाचिनोतेर्ष्यत् आवादेशश्च ष्टे उत्तरपदे । उपचाय्यपृष्ठम् ॥ * हिरण्य इति वक्तव्यम् । उपचैयपृष्ठमन्वत् ।
सुह सुसने पृष्ठ चेतस्मादिगुपधलक्षणः कः । ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३।२।२७॥ एभ्यः कर्मणुपपदे इत्

सत् । अह्वर्षात् । अनशत् । अवारीत् । अघाहीत् । अप्रासीः । अवर्जोत् । अकार्षात् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट ॥
इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अम्युत्सादयाम्-॥ अम्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षट् विशरणगलवसादनेषु । जनी
प्रादुर्भावे । रम क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिन् वयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विवचन
कुलं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह-आद्येष्विति ॥-अक इति । कृनो लुङिति च्छेः 'मन्त्रे षस-' इत्यादिना लुक्
तिषो हल्वादिलोपः ॥-सादयामक इति । 'आमः' इति लुङो लुक् ॥-अम्युत्सीषददिति । सदेर्ष्यन्तालुङि
चङि 'गौ चटपुपधायाः-' इति ह्रस्वः । 'चटि' इति द्विवचनम् । हलादिः शेषः । 'सन्वल्गुनि-' इति सन्वद्भावे 'सन्त्यतः'
इतीलम् । लघोर्दीर्घः ॥-लोक इति । वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदां कुर्वन्तु-' इति सूत्रादन्यतरस्यां ब्रह्मानु-
वृत्तेः ॥-पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाक्षीलिङ्याम् । क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥-क्रियादिति । करोतेराक्षी-
लिङि रूपम् । 'लिङाशिषि' इत्यर्धधातुकलादिकरणाभावः । 'रिङ्शयम्-' इति रिङ् ॥-विदामकश्चिति । विवेर्लुङि
आम् गुणाभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥-गुपेः ॥ आयप्रत्ययाभावस्थल एवेद सूत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥-अजगु-
पतमिति । गुप् रक्षणे 'तस्थमिपाम्-' इति यसस्तम् । 'तुजादीना दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥-अगौ-
मितिति । ऊदित्वाद्विङ्भावे 'वदत्रज-' इति वृद्धिः । 'स्रलो श्रालि' इति सिचो लोपः । इदृक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये
अगोपविष्टम् । इत्थं चलारि च्छन्दसि । लोके तु चट वर्जयिला त्रीण्येवेति विषेकः ॥-नोनयति-॥ ऊन परिहाणे ।
ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गतौ याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चलेः 'णिप्रि-' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः । तत्रोनय-
लेख्यतौ नुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि नुरादिरन्तो घटादिनान्तश्च । अर्दयतिषु हेतुमण्यन्तः ॥-ऊनयिरिति ।
मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माङ्योगे' इति आद्यप्रतिषेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य ऋषेर्वचनम् । लायतस्त्वामिच्छतः
जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाष मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । औननदिति भाषायाम् ॥-ध्वनयीदिति ।
तिप् 'न माङ्योगे' इत्यद्व्यतिषेधः । भाषायां घटादेरधिध्वनत् । नुरादेरध्वनत् । ऐल्यीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् ।
ऐलिङ्गदिति लोके ॥-कृमुदृह-॥ 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यतिषकि-' इत्यतोऽडिति 'हरितो वा' इत्यतो वेत्य-
नुवर्तते तदाह-च्छेदित्वादिति ॥-अकरमिति । इड कृत्करणे मिप् आडि कृते 'ऋद्योऽडि-' इति गुणः ॥-अमरदिति ।
मृष्ट प्राणलागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥-अवरदिति । इ, विदारणे ॥-अरुहदिति । रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
लोके तु अकार्षात् । अमृत । अदारीत् । अरुहत् ॥-छन्दसि-॥ निष्टक्यर्थादयः सन्त्यादृक्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः ॥
-क्यपि प्राप्त इति । 'ऋतुपधाच-' इति सूत्रेण ॥-आपृच्छद्यमिति । प्रच्छ हीप्तायाम् । 'ग्रहिण्या-' इति सप्रसार-
णम् ॥-प्रतिषीध्येति । विषु तन्तुसंताने । 'हलि च' इति दीर्घः ॥-उपचाय्यपृष्ठमिति । उपचाय्यं च तत्पृष्ठं षेति
कर्मधारयः ॥-हिरण्य इति । हिरण्येऽभिषेधे इत्यर्थः ॥-छन्दसि-॥-यम्भ इति । वत् वण संवत्तौ । रक्ष पा-

स्यात् । ब्रह्मर्षिं त्वा क्षत्रवर्णिम् । तत गो गोर्षणि विष्वक् । ये पर्षां पयि रक्षयः । चतुरस्रो परिवर्षी । हविर्मयीना-
मभि । ॥ छन्दसि सहः । ३।२।६३। सुष्युपपदे सहेर्षिः स्यात् । वृत्तनापाद् । ॥ बह्वक्ष ॥ ३।२।६४। प्राग्वत् ।
द्विष्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्धः । ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ऽयुट् । ३।२।६५। एषु बहेर्जुद् स्याच्छन्दसि । कव्य-
वाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ॥ हव्येऽनन्तःपादम् । ३।२।६६। अक्षिश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु
बह्वक्षेति पिबरेव । हव्यवाळप्रिरजरः पिता नः । ॥ जनसनस्त्रनक्रमगमो विट् । ३।२।६७। विट्पुनोरित्यात्वम् ।
अन्ताः । गोत्राः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसला इवारुज् । आ वृषिः ।
शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः । ॥ मन्त्रे श्वेतवहोकथशस्त्रपुरोडाशो ण्विन् । ३।२।७१। ॥ * श्वेतवहोदीनां
ऽस्पदस्येति षक्तव्यम् । यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो ऽस्वफण्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाही । श्वेत-
वाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दास्यते दीयते पुरोडाः ।
॥ अवे यजः । ३।२।७२। अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८।२।६७। एते
सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । ॥ विजुषे छन्दसि । ३।२।७३। उपे उपपदे षजेर्विच् । उपवद् ।
॥ आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च । ३।२।७४। सुष्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादव-
क्षयः प्रत्ययाः स्युः । चादिच् । सुवामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । धृतपावा । विष् । कीलालपाः । ब्रह्मभू-
णवृत्रेषु क्तिप् । ॥ बह्वलं छन्दसि । ३।२।८८। उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्तिप् स्यात् । यो मातृहा पितृहा ।
॥ छन्दसि लिट् । ३।२।१०५। भूतसामान्ये । अहं चावापृषिषी आ ततान् । ॥ लिटः कानज्वा । ३।२।१०६।
॥ कसुञ्च । ३।२।१०७। छन्दसि लिटः कानच्कस् वा स्तः । चक्राणा इणिम् । यो नो अग्रे भरतिर्वा अघातुः ।
॥ पेडछन्दसि । ३।२।१३७। प्यन्ताद्वातोऽछन्दसि इण्यच् स्यात्तच्छीलादी । वीरुधः पारयिष्णवः । ॥ भुवश्च ।
३।२।१३८। अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ * छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् । ॥ क्याच्छ-

लने । मन्य विलोडने । एभ्य इत्यर्थः ॥ 'सम्बन्धकृतोरिन्' इत्यतः इषिति वर्तते, तदाह—इन्स्यादिति । वन षण सं-
भकाविति भ्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने षण् दाने इति तानादिकयोः साजुबन्धकलात् ॥—
ब्रह्मवर्णिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्र वनति गां सनतीति विवक्षायामिन् । तदन्ताद्वितीयैकवचनम् । सुषामादित्यात्वम् ॥
—पथिरक्षय इति । पन्थान रक्षयन्तीति विग्रहः ॥—पथिरक्षीति । पन्थान रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥
—छन्दसि—॥ बह मर्षणे । 'भजो ण्वि' इति वर्तते, तदाह—ण्विः स्यादिति । ननु 'तुरासाह पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा
दस्यन्तेतेषां का गतिरिति चेत् णिजन्ताद्विच् बोध्यः ॥—पृतनापाडिति । 'सहेः साटः स' इति षत्वम् ॥—वहः ॥—
प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः ॥—हव्ये—॥ अन्तःशब्दो मध्यमवाची । हव्यशब्दे उपपदे बहेर्जुद् स्यात् पादमध्ये चेन्न
पदान्ते इति फलितोऽर्थः ॥—हव्यवाळप्रिरिति । अत्र ऽस्य लः, द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेल्य सपद्यते स ङकारो
लकार इति प्रातिशाख्ये विहितः ॥—जनसन—॥ जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् ॥—अग्रेगा इति ।
'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक् ॥—मन्त्रे श्वेतवहो—॥ श्वेतादिपूर्वेभ्यो बहोदिभ्यो ण्विन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थं
निपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे बहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शसतेः प्रत्ययः
नलोपश्च । पुरःपूर्वस्य दाह दाने इत्यादेर्बलं कर्मणि च प्रत्ययः । ऽस्य दस्येति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भाविपदत्वाभ्रयणेन
चेदसुच्यते तदाह—यत्र पदत्वं भावीति । ऽसन्तस्येत्यर्थः ॥—श्वेतवा इति । श्वेता एव तं वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः ।
'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशासाविति नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥—अवे—॥ योगविभाग उत्तरार्धः ।
पुरोडाशावयजोऽण्विन् इत्येकयोरेव श्वेतवहोदीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् । यजेथावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यैवेत्यत
इति ॥—अवयाः श्वेतवाः—॥ ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना ङसि कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे लृत्वे च श्वेतवा इत्यादि-
सिद्धे नार्थोऽनेन योगनेत्याह—यते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति तत्रासंबुद्धावित्यनु-
वर्तनात् ॥—विजुषे—॥ ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंप्रसार्यं
छन्दोप्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम् । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः ।—सुधीवा सुपीवे-
ति । 'बुमास्या' इतीलम् ॥—कीलालपा इति । कीलालं जलम् । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः । तत्
पिबतीति । पा पाने विच् ॥—उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभूणवृत्रमिन्नेषपीत्यर्थः ॥—आततानेति । 'गल्लसमो वा' इति
णित्त्वपक्षे वृद्धिः ॥—अरिदानिति । रा दाने । लिटः कसुः । 'बल्लेकाजाद्दाम्' इत्यादन्तत्वादिद् । ततो नञ्समासः । दीर्घा-
द्दीति बन्धमागेन नञ् हलम् । 'आतोऽडि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः । प्रसङ्गादेषां चोपपद-
वितुमाह—छन्दसीति । 'सुप आत्मनः' इत्यत्र आत्म इति विशेषणात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—क्याच्छ-

न्दसि । ३।२।१७०। उमस्यः स्यात् । अवावः ॥ * परजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ अवे यामिर्ध्वः । जवोर्मे जवः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । ॥ मन्त्रे वृषेषपचमनविद्वमूवीरा उवाचः । ३।३।९६। वृषादिभ्यः किन् स्यात्स चोदावः । वृष्टिं दिवः । सुप्रमिष्टये । पचात्पकीरुत । इयं ते नम्यसी मतिः । वितिः । मूतिः । अय आ वाहि वीतये । रातौ स्यामभयासः । ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३।३।१२९। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्य-
इछन्दसि युष् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३।३।१३०। गत्यर्थेभ्यो वेऽप्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युष् स्यात् । सुवेदनामकृणोऽङ्गणे गाम् । ॥ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३।४।६। धात्व-
यानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोड्ये लुक् । इयं तेभ्यो-
करं नमः । कक् । अग्निमथ होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट्, अथ ममार । अथ त्रियत् इत्यर्थः । ॥ लिङ्ग्ये
लेट् । ३।४।७। विष्वादी हेतुहेतुमन्नावादी च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि । ॥ सिब्वहुलं लेटि । ३।१।३४। ॥ इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु । ३।४।९।७। लेट्स्तिष्ठामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु । ॥ लेटोऽडाटौ । ३।४।९।४। लेटः अद
आद् एत्तवागमौ सखौ च पितौ ॥ * सिब्वहुलं णिङ्गुक्तव्यः । वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेक्षसस्करति
जोषिषदि । आ साविषदशंसानाय । सिपइकोपस्य चाभावे । पताति दिधुत् । प्रियः सुयें प्रियो अग्रा भवति । ॥ स
उत्तमस्य । ३।४।९।८। लेट्स्तिष्ठामितो लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् । ॥ आत पे । ३।४।९।५।
लेट् आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैतं । आतामित्वाकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादट ऐत्वं न ।
अन्यथा हि ऐट्मेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् । ॥ वैतोऽन्यत्र । ३।४।९।६। लेट् एकारस्य ऐ साहा आत
ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । प्रहा गृह्णान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैतं । ॥ उपसंवादाशङ्कयो-
श्च । ३।४।८। पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेजिह्वायन्तो नरकं पताम । इङ्गः अः

न्दसि ॥ 'सनाशसमिक्ष उः' इत्यतः उरिति वर्तते कयान्ताद्वातोः स्याच्छन्दसि ॥—अघायुरिति । परस्यापमिच्छतीत्यर्थं
कयच् । 'अथाशस्यात्' इति वक्ष्यमाणेनाकाशदेशः । तदन्तादुप्रत्ययः ॥—जवसवाविति । जु इति सौत्रो धातुः । पूह
प्राणिर्भविमोचने । पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्या 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽज्विधीयते । खरे भेदः ॥—मन्त्रे वृषेष—
'स्त्रिवां किन्' इत्यतः क्तिन्निति वर्तते । वीरा इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह—वृषादिभ्य इति ॥—वृष्टिमिति ।
वृषु सेचने ॥—इष्टये इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येकवचनम् ॥—मतिरिति । मन ज्ञाने किन् । 'अनुदातोपदेश-'
इत्यनुनासिकलोपः ॥—वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । कित्वात्र लघूपवगुणः ॥—वीतये इति । वी गतिव्याप्तिप्रज-
नकान्यसनखादनेषु ॥—राताविति । रा दाने ॥—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ उदाहरणेषु धातुसबन्धो मृग्यः ।
—आगमदिति । गम्यु गतौ 'पुषादि-' इति लुदित्वाद् । ॥—अकरमिति । 'कृमृदृकृदिभ्यश्छन्दसि' इति च्छेरह् ।
'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः ॥—अवृणीतेति । वृन् वरणे । लट् । 'क्रयादिभ्यः श्रा' । 'ई हल्यपो' इतीलम् ॥—इतश्च ॥
'लेटोऽडाटौ' इत्यतः लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते तदाह—लेट इत्यादि ॥—लेटो—आगमौ स्स
इति । तौ च पर्यायेण न तु योगपद्येन अङ्घ्रिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् । 'आहुतमस्य-' इति
सुश्रान्मण्डकभुल्या पिबेत्तनुवर्तत इत्याशयेनाह—तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विक्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैत' इत्या-
दिषु गुणः ॥—वृद्धिरिति । 'अचोष्णिगिति' इत्यनेन ॥—तारिषदिति । तृ प्लवनतरणयोः । तिप इकारलोपः । सिप्
इद् ॥—जोषिषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—असाधिषदिति । आहपूर्वात्
प्रसवैश्वर्ययोरित्यसाम्भेदः ॥—पतातीति । पतु पतने तिप् । आडागमः ॥—करवावेति । कृषो लेटो वस् 'तनादि-
कृभ्यः-' इति उः । गुणः रपरः । 'लेटोऽडाटौ' इत्याद् । तस्य पित्वेनाहित्वादिकरणस्य गुणः । 'अत उत्सावंधातुके' इत्यु-
ल्लामावब । मदी हर्षे । णिच् तदन्ताद्धे । आतामि कृते आह—टेरेत्वमिति । 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेन ॥—
आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेनैलमेव निरुल्लात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्या-
ऽनित्यत्वं कृताकृतप्रसङ्गिलमात्रेण कविभिरुत्ताश्रयणात् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च । आट एलं नेत्युक्तं तस्य फल-
माह—यजाति यजात इति । यज देवपूजादौ । लिट् आडागमः ॥—वैतो—॥ अन्यत्र किमपेक्षयेत्साक्षाद्वाप्यो पूर्व-
सूत्रविषयादिति लभ्यते समिधानात् । तदाह—आत इत्यादि ॥—ईशै इति । ईश् ऐश्वर्ये । उत्तमैकवचनमिद् ।
इतश्च कोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः । टेरेले तस्य ऐ ॥—गृह्णान्ता इति । प्रहेः कर्मणि केद् मिः । तस्याडागमः ।
यक् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं टेरेलं पूर्ववदेलम् ॥—पणबन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्वाताहोवदई दास्यामीति
समयकरणं पणबन्धः । आशङ्का संभाषणा ॥—अहमेवेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य इन्द्रस्यैव वचनम् । पक्षः संसा-
रिणः ॥—नेदिति । इच्छाम आशङ्कां चोतयति । जिह्वापरयेन नरकपातः स माभूदित्यर्थः ॥—यसामेति । स उत्तम-

शान्जौ । ॥ छन्दसि शायजपि । ३।१।८४। अपिञ्जम्भाक्षमन् । ह्रप्रहोर्मच्छन्दसीति ह्यस्य मः । गृन्नाय विह्वला मधु । बभान देव सवितः । अनिदितामिति बभ्रातेर्नलोपः । गृन्नामि ते । मन्वा जमार । ॥ व्यत्ययो बाहुलम् । ३।१।८५। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनतीति प्राप्ते । जरसा भरते पतिः । ज्ञियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोढं शप्सिपो द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेभ हृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । षः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः । सुसिक्तुपग्रहलिङ्गनराणां काकहकृत्स्न-रकर्तृष्वङ् च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ पुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामि-ति प्राप्ते । चषालं ये अन्धयुपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदान्तेनपदे । ग्रहचारिणमिच्छते । हृच्छ-तीति प्राप्ते । प्रतीपमन्त्रं जर्मियुध्यति । युष्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशमिर्विब्यूयाः । विब्यूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुढो विष्वे लुद्ध । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृष्वङ् । कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तदितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्वषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यश्चादादारम्य लिङ्वाशिव्यकिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक् एव । ॥ लिङ्वाशि-ध्यङ् । ३।१।८६। आशीर्लिङि परे धातोर्ह स्याच्छन्दसि । वच उम् । मञ्जं बोचेमाप्नये ॥ # दृशेरग्वक्तव्यः । पितरं च इषोषं मातरं च । अङि तु ऋदशोऽङीति गुणः स्यात् । ॥ छन्दस्युभयथा । ३।१।१७। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकसंघातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुदुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकवाणिग्लोपः । विश्विग्वरे । सार्वधातुकत्वात् श्रुः शुभमावश्च । हुषुवोरिति यण् । ॥ आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७१। आद-न्ताहवर्णान्ताद्गमादेशं किकिनौ सस्ती च लिङ् । बभ्रिर्वभ्रम् । पपिः सोमम् । ददिगां । जग्मियुवा । जग्मिर्वभ्रममि-त्रिषम् । जज्ञिः । लिङ्गज्ञावादे सिद्धे ऋच्छत्युतामिति गुणवाधनार्थं क्तिवम् । बहुलं छन्दसीत्युत्वम् । ततुरिः । जगु-

त्येति सलोपः ॥—छन्दसि शाय—॥ छन्दसि श्रः शायजप्यादेशः स्याद्वौ परे ॥—गृन्नायेति । प्रह उपादाने । लोटः सोहिः 'कादिभ्यः श्रा' । 'ग्रहिन्या-' इति संप्रसारणम् ॥—बधानेति । बन्ध बन्धने । 'अतो हेः' इति लुक् । प्रसङ्गात् 'ह्रप्रहोर्मच्छन्दसि' इत्यस्योदाहरणमाह ॥—गृन्नामि इति ॥—जमारेति । हृश् हरणे । लिटो णलि इद्वी ह्यस्य मः । गृन्नामि जहारेत्यर्थः ॥—भेदतीति ॥ भिदिर् विदारणे रौषादिकः । श्रमि प्राप्ते शप् ॥—ज्ञियत इति । मृद् प्राणस्यागे । 'तुदादिभ्यः-' इति शे कृते 'रिड् शयगिल्इक्षु' इति रिडादेशः इयङ् ॥—नेषत्विति । नषलित्यर्थः ॥—द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः सिमु बाहुलकात् । एतेन 'सैमामविट्' इत्यादि व्याख्यातम् । अव रक्षणे । अस्मात्तोडि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप् । 'हुसल्यो हेर्धिः' षल टुलम् । जडलम् ॥—तरुषेमेति । तरुषमसिति जाते यासुद् 'लिङः सलोपोऽन्यस्य' । 'नित्य दितः' । 'अतो येयः' । 'लोपो व्योर्वलि' । 'आद्गुणः' अत्रोप्रत्ययान्तस्य सिप प्रत्यङ्गत्वासर्वधातुकेति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्ते बाहुलकात् भवति ॥—सुसिक्तिति । शास्त्रकृत्यापि निराचार्य एषां सुप्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोशादिलादुश्रु । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानल, चशब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥—विब्यूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ् ॥—आधास्यमानेनेति । आहपूर्वाद्धातेः 'लटः सद्वा' इत्यनेन ज्ञानजादेशः । 'स्यतासी-' इति स्यः । 'धाने मुक्' इति मुक् ॥—मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः ॥—स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव त्रियसे इत्यत्र 'तुमर्थे-' इत्यनेन षसेनि कृते 'जिन्यादिः-' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता ॥—कृत्तदितानामिति । 'तेन दीव्यति-' इत्यादौ विधीयमानानां ङगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम् । न लिट् कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः कृत्तदितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितोऽतिर्यच्छब्दादपि भवति । 'लं वेत्थ यति ते जातवेदः' । 'विन्देदेवासो मरतोपतिष्ठत' ॥—अन्नादायेति । अन्नमतीत्यन्नादस्तस्ये अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यपि प्राप्तेऽच् ॥—अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति अचि तु अन्न अदायेति भावः ॥—बोचेमेति ॥ बवेराशीर्लिङो मस् अङ् । वच उम् यासुद् ॥—छन्दस्युभयथेति । लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति तेन यासुद् इयादेशः बलिलोपः ॥—आह—॥ परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि बलार्थे गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह—लिङ्गदिति । किकिनौ भवतः लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति । तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात् ॥—बभ्रिरिति । शृञ् अस्मात् किः लिङ्गज्ञावाङ्गलम् । किकिनोः स्थाने ति-वावत्सु न । लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरुपावाधेनैव कार्यातिदेशात् । 'न लोकाव्यय-' इति षष्ठीनिषेधे षज्जशब्दातिरीत्या ॥—जग्मिरिति । 'गमहन-' इत्युपाधलोपः ॥—जग्मिरिति । 'हो हन्तेः-' इति कुलम् ॥—जग्मिरिति । क्षुलम् । ज-मोर्हः । मनु लिङ्गज्ञावे सति 'असंयोगालिङ् कित्' इत्येव सिद्धे क्तिवकरणमनर्थकमित्याशयेनाह—लिङ्गज्ञावादिति ।

तिः । ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्फलेकसेनध्वैअध्वैन्कध्वैकध्वैन्शध्वैशध्वैन्तवैतवैतवेकृतवेनः । ३।४।९। से ।
 वसे । रायः । सेन् । ता वामेये । असे । शरदो बीवसे घाः । असेत्तिवादाशुदात्तः । वसे । प्रेये । कसेन् । गवामिच मि-
 वसे । अज्ये । अज्येन् । अठरं पूणध्वै । पक्षे आशुदात्तम् । कज्यै । कज्येन् । आहुवध्वै । पक्षे मिस्वरः । शध्वै । रा-
 धसः सह मावध्वै । शध्वैन् । वाववे पिबध्वै । तवै । इतवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे । ॥ प्रयै रोहि-
 ध्वै अठ्यधिष्यै । ३।४।१०। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रबान् रोडुमध्ययितुमित्यर्थः । ॥ दृशे विष्णवे च । ३।४।
 ११। इहुं विख्यातुमित्यर्थः । ॥ शाकि णमुलकमुलौ । ३।४।१२। शाकौताशुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विमानं नाश-
 क्त् । अपलुपं नाशक्त् । विभक्तुमपलोत्तुमित्यर्थः । ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३।४।१३। ईश्वरो विचरितोः ।
 ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः । ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः । ३।४।१४। न स्लेच्छित्तवै ।
 अवगाहे । दिदक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्तव्यम् । ॥ अवचक्षे च । ३।४।१५। रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ।
 ॥ भाषलक्षणे स्थेणकृन्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३।४।१६। आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमासेः
 सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितो । होतोः । आतमितोः । काममाविजमितोः संभवामः ।
 ॥ छपितृदोः कसुन् । ३।४।१७। भावलक्षणे इत्येव । पुरा कृतस्य विसृपो विरपिन् । पुरा जतुभ्य आतृद् ॥
 ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

‘असंयोगाद् कित्’ इति कित्व सिद्धमिति भावः । आदिति मुखमुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद्दी-
 र्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह—ततुरिर्जगुरिति । तृ प्रवन्तरणयोः । गृ निगरणे । आभ्या किः । द्वित्वात्परत्वाद्
 ‘बहुल छन्दसि’ इत्युले प्राप्ते ‘द्विर्वचनेऽपि’ इति निषेधादुलाभावे द्विलम् । उरदलम् । उत्तरस्योलम् ॥—तुमर्थे—॥ तुम-
 नोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु ‘कर्तरि कृत्’ इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । अव्ययकृतो भावे
 इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति ॥—वक्षे इति । वचः से कुल वलम् । कवसधोगे
 क्षः ॥—एषे इति । इणो गुणः । नकारो ‘जिनित्यादिर्नित्यम्’ इत्याशुदात्तार्थः ॥—प्रेषे इति । इणः से कित्वादगुणे आहुणः
 ॥—ध्रियसे इति । इयङ् नित्वादाशुदात्तः । इह मन्त्रे मध्योदात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्योरो बोध्यः ॥—
 आहुवध्वै इति । जुहोतिस्वङ् ॥—मादयध्वै इति । मदी हर्षे ष्यन्ताच्छब्धैप्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वा-
 त्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणायादेशो ॥—पिबध्वै इति । अत्रापि यक्प्रत्यये व्यत्ययेन शप् । ‘पात्रा-’ इति
 पिबादेशः ॥—दातचाउ इति । ददातेस्त्ववै आयादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥—सूतवे इति । द्वित्वाच्च गुणः ॥
 —कर्तव इति । कृत्रो गुणः । कर्तुमित्यर्थः ॥—प्रयै ॥ प्रपूर्वादातेः कैप्रत्ययः । रहैरिष्यं । नञ्पूर्वाद्यथेच्च ॥—
 दृशे—॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः ख्यातश्च के प्रत्ययः । कित्वादृशेर्न गुणः । ख्यातेरालोपश्च ॥—विमा-
 जमिति । विपूर्वाद्भजतेणमुल् गित्वाद् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥—अपलुपक्षिति । लुप्ल छेदने कित्वाद्गुणाभावः ॥
 —ईश्वरे—॥ ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ स्तश्छन्दसि ॥—विचरितोरिति । चर गताविद् ॥—विलिख
 इति । लिख विलेखने कित्वाच्च गुणः । ‘क्त्वातोऽसुन्कसुनः’ इत्यव्ययत्वात् ‘अव्ययादाप्सुषः’ इति विभक्तौर्लुक् ‘न लुभता-’
 इति निषेधाद् ‘अत्वसन्तस्य-’ इति दीर्घो न ॥—कृत्यार्थे—॥ कृत्यानामर्थो भावकर्मणी तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणो-
 विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः । यद्यपि कृत्यानामर्थो ‘भव्यगेष-’ इत्यादी कर्तापि बह्व ज्ञानीयमित्यादौ करणादिरपि,
 तथापि न तत्र कृत्यलेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः ॥—
 न स्लेच्छित्तवै इति । न स्लेच्छित्तव्यमित्यर्थः ॥—अवगाहे इति । गाह् विलोढने ॥—दिदक्षेण्य इति । दृशेः स-
 न्नताकेन्यः । अतो लोपः ॥—कर्तवमिति । कृन्ः त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि ‘तुमर्थे सेसेन्-’ इत्यनेन तुमर्थे तवै
 विहितस्तथापि भावमिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—अवचक्षे ॥ अवपूर्वाक्षिब्ध एष प्रत्ययो नि-
 पात्यते । शित्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ख्यानादेशो न ॥—भावलक्षणे—॥ कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तते प्रह-
 ल्यविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छ-
 न्दसि । संस्थानादीनामवधिलेन लक्षणं भावः ॥—आ समासेरिति ॥ संसृणो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रुक् । संतिष्ठते पि-
 ष्वपिठश्च इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥—आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ॥—छपितृदोः—॥ छप्ठ गती । उग्रदिर् हिंसा-
 नादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः छपितृदोस्तुमर्थे कसुन् ॥—विच्छप इति । गमनादित्यर्थः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ रात्रेष्वाजसौ ॥ १४।१।३१। रात्रिशब्दाद्वीप्सत्वात् अजसिचये छन्दसि । रात्री व्यस्यदावती । लोके तु कृदि-
कारादिति लीप्सन्तोदात्तः । ॥ नित्यं छन्दसि ॥ १४।१।४६। बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । बह्वीषु हित्वा ।
नित्यप्रहणमुत्तरार्थम् । ॥ भुवश्च ॥ १४।१।४७। ङीष् स्यात् छन्दसि । विम्बी । प्रम्बी । विप्रसंभ्य इति दुप्रत्ययान्तं
सूत्रेऽनुक्षिपते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवकादेशस्तु सौत्रः ॥ * मुद्रलाच्छन्दसि लिङ् । ङीषो कित्वमानुङ् चागमः ।
किंस्वरः । स्थीरभूमुद्रकाणी । ॥ दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ १४।१।५९। संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो ङीष् विधीयते । आ-
हुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवादः । ॥ कट्टकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ १४।१।७१। ऊर्ह स्यात् । कट्टश्च वै कमण्डलुः ॥
* गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । गुग्गुलुः । मधुः । जतुः । पतयालुः । अव्ययात्प । ॥ * आ-
विष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि । आविष्टयो वर्धते । ॥ छन्दसि ठञ् ॥ १४।३।१९। वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे
भेदः । वार्धिकम् । ॥ वसन्ताच्च ॥ १४।३।२०। ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् । ॥ हेमन्ताच्च ॥ १४।३।२१। छन्द-
सि ठञ् । हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १४।३।१०६। णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणो-
रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । बाजसनेयिनः । छन्दसि कित् । शौनकीया शिक्षा । ॥ द्यच्चछन्द-
सि ॥ १४।३।१५०। विकारे मयद स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहुः । ॥ नोत्वद्बर्धविल्वात् ॥ १४।३।१५१।
वृत्तान् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । बर्धं कर्म तस्य विकारो वार्धौ रजुः । बैल्यो यूपः । सभाया यः । ॥ दृश्छन्दसि
॥ १४।४।१९६। समेयो युवा । ॥ भवे छन्दसि ॥ १४।४।११०। सप्तम्यन्ताद्वावर्थं यत् । मेध्याय च विधुत्याय च । यथा-
यं शैषिकाणामणादीनां धादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् ।
तद्यथा मुञ्जवाक्ताम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्यैव मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमासेऽछन्दोऽधिकारः ।
॥ पाथोनदीभ्यां ऋण्य ॥ १४।४।१११। तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो वधीत नाथो गितो मे । पाथसि भवः पाथ्यः ।

रात्रेष्वाजसौ ॥ न जसि अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इतिवत् ॥—छन्दसीति ।
ननु 'तिमिरपटवगुणिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः अजसाविति निषेधाच्च । किं च
वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्याद् इत्याशङ्क्याह—लोके त्विति । तुषाब्देऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः ॥
॥—कृदिकारादिति । राशदिभ्या त्रिरिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'सर्वतोऽकिञ्चनार्थ' इति ङीष्
शोध्यः ॥—नित्यम् ॥ 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति च तदाह—बह्वादिभ्य इति ।
मन्वारम्मसामर्थादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यप्रहणं व्यवर्धमित्याशङ्क्याह—नित्यप्रहणमुत्तरार्थमिति ॥—भुवः—॥
—विम्बीति । 'विप्रसंभ्यो दुसन्नायाम्' इत्यतो दुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वयभूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—
दुप्रत्ययान्तामिति । ननु दुप्रत्ययान्तानुरकणे प्रमाणं किमत आह—उत इत्यनुवृत्तेरिति । 'घेतो गुणवचनात्'
इति सूत्रात् । ननु तर्हि दुप्रत्ययान्तस्य 'घेडिति' इति गुणे कृते भोः इति निदेशः प्राप्नोति तदाह—उवकादे-
शस्तु सौत्र इति ॥—मुद्रला—॥ 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थ वार्तिकमिदम् ॥—लिङ्स्वर इति । लीतित्याङ्-
गाकारस्योदात्तत्वम् ॥—दीर्घजिह्वी—॥ दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥—अप्राप्तो ङीषिति । 'स्नाह्वाचो-
पसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र ह्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् ॥—कट्टू—॥ 'ऊहुतः' इत्यत ऊडिति वर्तते
कट्टशब्दाकमण्डलुशब्दाच्च त्रियामुद् स्याच्छन्दसि ॥—गुग्गुलुमधु—॥ एषा व्यत्ययेन छन्दसि लीलम् । पतया-
लुशब्दः 'सृष्टिगृहि' इत्यादिना आलुजन्तः ॥—अव्यया—॥ व्याख्यातमपि त्यचनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥
—आविष्टस्येति ॥ 'अव्ययात्यप्' इत्यत्र 'अमेहकृतसिन्नेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्य च विधीयते ।
—आविष्ट इति । आविर्भूतमाविष्टम् । 'हस्तात्तादौ' इति पत्वम् तकारस्य श्रुत्वम् ॥—ठकोऽपवाद इति ॥ 'वर्षा-
भ्यष्टक्' इति प्राप्तस्य ॥ ननु ठक्ठमोः को विशेषस्तत्राह—स्वरे भेद इति । ठमि कृते 'जित्वादिनिमित्यम्'
इत्याधुदात्तत्वं ठकि तु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥—वार्धिकमिति । ठस्येकः ॥—
उत्तरार्थ इति । 'सर्वत्राण्य च तलोपध' इत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माभूत् ॥—
शौनक—॥ 'काश्यपकौशिकाम्यामुषिभ्यां णिनिः' इति वर्तते तदाह—णिनिरिति ॥—प्रोक्ते इति । 'तेन प्रोक्तम्'
इत्येतस्मिन्नर्थे ॥—शौनकीयेति । वृद्धाच्छः ॥—द्यच्चः ॥ 'मयद्वैतयोर्माषायाम्' इत्युक्तेर्वेदप्राप्तौ विधीयते ॥—
नोत्वत् ॥ उकारवतः प्रतिपदिकाद्बर्धविल्वशब्दाभ्यां च मयणं न स्यात् 'द्वयश्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—
मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥—वार्ध्नीति । वर्धनशब्दादौत्सर्गिकोऽण् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीष् ॥—दृश्छन्दसि ।
सप्तम्यन्तात्समाशब्दात् ङः साध्वर्थे ॥—अणादीनां चेति 'अ' 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम् ॥—पाथोनदीभ्याम् ॥
सप्तम्यन्तात्समाशब्दात् ङः साध्वर्थे ॥—पाथसीति । पाथो जलम् । 'कवन्धसुदकं पाथः' इत्यमरात् । 'पाथो-

नयां अपो नावः । ॥ वैशान्तीऽभ्यः । ॥ वैशान्तीऽभ्यः स्वाहा । वैशान्तीऽभ्यः स्वाहा । ॥ स्रोतसो विभाषा ऋक्ष्यौ । ॥ १४।१।१३। पक्षे वत् । ॥ ऋक्ष्योस्तु स्वरे भेदः । ॥ स्रोतसि भवः स्रोतः । ॥ स्रोतसः । ॥ सगर्मसयूथसनुताद्यन् । ॥ १४।१।१४। अनुज्ञाता सगर्मः । अनुज्ञाता सयूथः । यो नः सनुत्य वत् वा भिष्यत् । नुतिवृत्तम् । ननुसके आबे कः । सगर्मावयवयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दः सीति सः । ततो भवार्थे वत् । यतोऽपवादः । ॥ सुमुद्राद् । ॥ १४।१।१५। भवेऽर्थे । पक्षे वदपि । आ वः सनं वृषमं सुमुद्रास्ति वदृषाः । सुमुद्रास्ति शास्त्रान्तरे । धनाकाशयज्ञवतिष्ठे तु प्रभाद्व इति वृत्तिः । ॥ अग्राद्यत् । ॥ १४।१।१६। ॥ घच्छौ च । ॥ १४।१।१७। चाद्यत् । अग्रे भवोऽभ्यः । अग्रियः । अग्रीयः । ॥ समुद्राद्भादः । ॥ १४।१।१८। समुद्रिया अस्तरसो मनीषिणम् । नान्वृतो अभिवस्येव बोधाः । ॥ बर्हिषि वृत्तम् । ॥ १४।१।१९। श्रविष्यताद्यित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । ॥ दूतस्य भागकर्मणी । ॥ १४।१।२०। भागोऽक्षः । दूत्यम् । ॥ रक्षोयातूनां हननी । ॥ १४।१।२१। वा ये भग्नं रक्षसा तन् । ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ॥ १४।१।२२। प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् । ॥ असुरस्य स्वम् । ॥ १४।१।२३। असुरं देवेभिर्वापि विषम् । ॥ मायायामण् । ॥ १४।१।२४। आसुरी माया । ॥ तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकास्तु लुक् च मतोः । ॥ १४।१।२५। वर्चसानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चसाः । ऋतव्याः । ॥ अश्विमण् । ॥

‘उन्तरिक्ष’ इति वृत्तिः ॥—वैशान्तीऽभ्यः इति । विशेषेण । वैशान्तः पन्थलम् । तत्र भवा आपः वैशान्त्यः ॥—सगर्मसयूथस—अतिगूढां भन् । गिरति धीयते वा गर्मः । युता भवन्यसिन्धिति यूथम् । ‘तीर्थपृष्ठयूथगृथप्रोधाः’ इति वक्त्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥—कर्मधारया इति । समानश्चासी गर्मक्ष । तत्र भवः सगर्म्ये इति विग्रहः ॥—यतोऽपवाद इति । ‘भवे छन्दसि’ इति प्राप्तस्य ॥—अग्राद्यत् ॥ ‘भवे छन्दसि’ इत्येव सिद्धे षादिभिर्वाषा माभूदिति यद्विधीयते ॥—समुद्रा—समुन्दतीति समुद्रः । ‘स्फायितक्षि—’ इति रक् । अपो विभर्ति इत्यभ्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । अभ्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्राद्भादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥—बर्हिषि—तत्र भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दाद्वृत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥—बर्हिष्येति । बृहतेर्नलोपधेतीत्यत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥—दूतस्य ॥ दूतशब्दात्पृष्टीसमर्षाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे ‘तस्ये दम्’ इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु ‘दूतवणिगभ्या च’ इत्योपसह्यानि के ये दूत्यमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः कर्म इत्यम् ॥—रक्षोयातूनाम्—पृष्टीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नेवं यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । ‘कमितनिमनि—’ इत्यादिना यातेस्तुन । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च ‘विरूपाणामपि समानार्थानाम्’ इत्येकक्षेपः स्यादिति वाच्यम् । बहुधाभिचायिरूपवचनेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात् ॥—रक्षस्येति । हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम् । एवं यातव्या । बहुवचने स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय । बहुनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते ॥—रेवतीजगती—प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वच्छसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् तदाह—प्रशंसने इति । रथिरस्यासीति रेवती । रविशब्दान्मत्तुप् ‘छन्दसीरः’ इति वलम् । रवेः ‘मतो बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । उगित्वान्दीप् । नक्षत्रे गौरादित्वान्दीप् जगच्छब्दात् ‘वर्तमाने—’ इत्यनेन शतृवद्भावात् ‘उगितव्य’ इति दीप् । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं यत्सेति लोपे कृते ‘हलो यमां यमि—’ इति यलोपः ॥—असुरस्य स्वम् ॥ असुरशब्दात्पृष्टीसमर्षात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥—असुर्यमिति । न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी । अथ वा असेरुर्व असति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् ॥—मायायामण् ॥ मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माङ औणादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसुत्रापवादः ॥—आसुरीति । ‘टिड्ढाणञ्—’ इति दीप् ॥—तद्धानासा—मलन्तात्प्रथमासमर्षादासामिति पठ्यर्थे यत्स्यात् । तत्प्रथमासमर्षसुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्वेत्ताः भवन्ति । मतोश्च लुक् ॥—वर्चस्वानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः ‘भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सविदुः प्रसवे’ इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥—ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामुच्यते । तद्धानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्धानित्यस्मिन्नसति ‘समर्षानां प्रथमाद्वा’ इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पठ्यन्तादिष्टकामिथायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान् प्राप्नोतीति चेत्तस्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने तत्तद्व्युपधानो मन्त्र आसामिष्टकास्तु लुक् च मतोदिति योगः करिष्यते । तथैव च तद्धानित्यस्याभावे भूतं च स्थ भव्यं च स्थेत्यव्युपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतित्ना परामुद्रान्मन्त्रसमुदायोदेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदन्तिमन्त्रमासामिष्टकं माभूत् । ‘शिवेन मा चक्षुषा’ इत्यनुवाकः । कुम्भेष्टकामिमन्त्रे विनि-

।४।४।१२१। नाथिनीरुपधाति । ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।४।४।१२४। तद्वासासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमाकर्त्तुं पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो नो मूर्धश्चन्द्रकृतो मतुप्स्याध्वमस्य मतोर्लुक्च वयःशब्दवन्म-
त्रोपधेयास्तिष्ठकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्धश्चयःसद्वौ सत्सेनोपधेयासु । मूर्धन्वतीरुपधातीति प्रयोगः । ॥ मत्वर्थे
मासतन्वोः ।४।४।१२८। नमोऽमस्य तदस्मिन्नस्तीति नमस्यो मासः । ओजस्या तन्ः । ॥ मधोर्भे च ।४।४।१२९।
माधवः । मधम्यः । ॥ ओजसोऽहनि यत्स्वी ।४।४।१३०। ओजस्यमहः । ओजसीनं वा । ॥ वेशोयशआदे-
र्भगाद्यल्लौ ।४।४।१३१।१३२। ययासंख्यं नेष्यते । वेशो बळं तदेव मग इति कर्मधारयः । वेशोभयः । वेशोभ-
गीनः । यशोभयः । यशोभगीनः । ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ।४।४।१३३। गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वैरेभिः । वे ते
पथ्याः सवितः पूर्व्यासः । ॥ अङ्गिः संस्कृतम् ।४।४।१३४। बल्येदमप्यं हविः । ॥ सहस्रेण सम्मिती घः ।
४।४।१३५। सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः । ॥ मत्तौ च ।४।४।१३६। सहस्रशब्दान्मलर्थे
घः स्यात् । सहस्रमस्मात्कीति सहस्रियः । ॥ सोममर्हति यः ।४।४।१३७। सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।
॥ मये च ।४।४।१३८। सोमशब्दाच्चः स्यान्मयवर्धे । सोम्यं मयु । सोममयमित्यर्थः । ॥ मधोः ।४।४।१३९।
मधुशब्दान्मयवर्धे बल्यत्वात् । मधम्यः । मधुमय इत्यर्थः । ॥ वसोः समूहे च ।४।४।१४०। चान्मयवर्धे वत् ।
वसम्यः । ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे वदित्यर्थः ।
आभावयेति चतुरक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति यक्षरं ये वजामह इति पञ्चाक्षरं यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तद-
शाक्षरश्छन्दस्यः । ॥ नक्षत्राद्दः ।४।४।१४१। स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्याद्वा । ॥ सर्वदेवात्तात्तित् ।४।४।१४२।

गुक्तः । मन्त्र इति किम् । अहगुल्लिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टाक्षिति किम् । वर्धस्वानुपधान आसां
शर्कराणामित्यत्र माभूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदसंभवे केनविदेव पदेन तद्वाङ्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतु-
ब्रह्मणमुत्तरार्थम् । अतिवमानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत् । इह तु मलन्तात्प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक्
भविष्यति ॥—अश्विमान् ॥ अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिरित्यादिकः । प्रथमान्ताद्-
श्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तादासामिति निर्दिष्टमिष्टाक्षेत्ता
भवन्ति मतोश्च लुक् ॥—आश्विनीरुपधातीति । अश्वशब्दाद् ‘अत इनिङ्गी’ इत्यस्यर्थे इनिः । तदन्तान्मनुप्
अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्णाणि विहिते मतोश्च लुकि कृते ‘इनप्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावः ॥
—वयस्यासु— ॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मनुबन्तमूर्धश्चब्दा-
दासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यदासामिति निर्दिष्टमिष्टाक्षेत्ता भवन्ति ।
यस्मिन्मन्त्रे मूर्धश्चन्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्धवान् वयस्वान् यथा मूर्ध्ना वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वच्छब्दा-
दिव मूर्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयते इत्याशयेनाह—यस्मिन्मन्त्रे इति ॥—मूर्धन्वतीरिति ।
‘अनो नुव्’ इति गुडगमः । मूर्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुब्लुक् चेतसि कृत्वा मूर्धं इत्युक्तम् ॥—मत्वर्थे— ॥ यस्मि-
न्ये मतुब्विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेयोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थ-
प्रवृत्तादित्येवेह । ‘कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः’ इति ऊकारान्तस्तनुशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । न तु ‘श्रृष्टुशीदृत्च-
रित्सरितनिधनिमिस्तिभ्य उः’ इत्युकारान्तः ‘द्वन्द्वे षि’ इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ॥—ओजस्या इति । ओजो यस्या
यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥—मधोः— ॥ मधुशब्दान्मलर्थे नः स्याच्चाद्यत् ॥—मधव्या इति । ओर्गुणः । ‘वान्तो वि-’
इति अवादेशः ॥—ओजसोऽह— ॥ ओजःशब्दान्मलर्थे यत्स्वी स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ब्रह्म व्यर्थं लब्धेलेवा-
स्तिति वेनैवम् । लब्धेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य अमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्मादब्रह्मणम् ॥—वेशोयश— ॥
वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्पातिपदिकायल्लौ स्तो मलर्थे । लकारः स्वरार्थः ॥
—पूर्वैरेणेभिरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विणाः तैः । एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः ॥—अङ्गिः— ॥ द्वितीयान्तादप्यशब्दा-
त्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ॥—सहस्रेण— ॥ द्वितीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सहस्र-
सुत्य इत्यर्थः ॥—सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । संमिताविति पाठा-
न्तरम् ॥—मत्तौ— ॥ ‘तपःसहस्राभ्यां विनीनी’ इत्यस्यापवादः ॥—सोममर्हति— ॥ द्वितीयान्तात्सोमशब्दादहंती-
त्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥—सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ॥—मये च ॥ आगतविकारावयवप्रकृता मयवर्थाः ।
तन्नागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा ॥—मधोर्वः स्यादिति । द्वितीयात्तु
यतमेवानुवर्तयति न तु यम् ॥—नक्षत्राद्दः— ॥ स्वार्थे इति । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय

स्वायं । सविता नः सुवत्तु सर्वतासिम् । प्रदक्षिणैवेवतासिमुवाच । ॥ शिवशमरिष्टस्य करे । ॥ १४।१४३ । कने-
लीति करः । पचायत् । शिवं करोतीति शिवतातिः । बाभिः शन्ताती भवयो ददायुषे । अग्रे भरिष्टतासये ।
॥ भावे च । ॥ १४।१४४ । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्वाच्छन्दसि । शिवस भावः शिवतातिः । शन्तातिः ।
भरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ॥ १५।१।६१ । तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि अञ्जत् ॥ * शन्नशतोर्धि-
निश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ * विशतेऽमेति
वाच्यम् । त्रिंशिनोऽङ्गिरसः ॥ * गुप्सदस्मदोः सादृश्ये वतुच्चाच्यः । स्वावतः पुरुषसो । न स्वावां अन्यः ।
यज्ञं विप्रस्य मावतः । ॥ छन्दसि च । ॥ १५।१।६७ । प्रातिपदिकमात्राचद्वर्ततीति यत् । सादन्यं विदध्यम् ॥ ॥ व-
त्सरास्ताच्छन्दसि । ॥ १५।१।९१ । निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ॥ संपरिपूर्वात्स्व च । ॥ १५।१।९२ । चाच्छः ।
संवत्सरीयः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । ॥ छन्दसि घस् । ॥ १५।१।१०६ । ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्त-
मित्यर्थे । भाग ऋदिवः । ॥ उपसर्गाच्छन्दसि घात्वर्थे । ॥ १५।१।११८ । घात्वर्थेविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे
वतिः स्यात् । यदुद्गतो निवतः । उद्गताध्विनादित्यर्थः । ॥ यद् च छन्दसि । ॥ १५।२।५० । नान्तादसंख्यादेः परस्य
उत्स्यद् स्यान्मद् च । पञ्चयम् । पञ्चमम् । ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ॥ १५।२।८९ ।
अपसं परिपन्थिनम् । भावा परिपरिणो विदन् । ॥ बहुलं छन्दसि । ॥ १५।२।१२२ । मत्वर्थे विनिः स्यात् ।
* छन्दोविनप्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । इति दीर्घः । मंहिष्टमुभया-
विनम् । शुनमद्रव्यचरत् ॥ * छन्दसीविनपौ च वक्तव्यौ । ई । स्थीरभूत् । सुमङ्गलीरिवं वधुः । भववानमी-

उत्पद्यत इत्यर्थः ॥—सर्वदेवात्— सर्वशब्दादेवशब्दाच्च तातिष् स्यात् ॥—शिवशम— करशब्दसामानाधिकरण्यात्
‘शिवशमरिष्टस्य’ इति ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति वष्टी । इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ् । सप्तनशब्दादस्य स्वाच्छन्दसि ॥—साप्तानीति । सप्तनशब्दादपि ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपे तद्धितान्त-
लात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । ‘जदशसोः शिः’ । ‘नपुसकस्य-’ इति नुम् । उपधादीर्घः । शन्नशतोः डित्करण शदन्तस्य
टिलोपार्थम् ॥—पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति ङिनिः । टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ॥
—विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विप्रहे ङिनि कृते ‘तिविंशतेऽङ्गिरस’ इति तिस्रश्चलोपे
कृते वस्येति लोपः । अङ्गिरसः अयास्यगार्थगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामि-
त्यर्थः ॥—स्वावत इति । लमिव लावान् । तस्य लावतः । अहमिवेति मावान् । तस्य मावतः ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’
इति लमादेशौ । ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यालम् ॥—सादन्यमिति ॥ सदन गृहमर्हतीति सादन्यः । ‘अन्येषामपि-’ इति
दीर्घः ॥—विदध्यमिति । विदधो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः ॥—इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमशीष्टो भू-
तो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरादावत्सराचद्वर्त पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः सङ्गे । एव सवत्सरपरिवत्सराचद्वर्षाणि ॥
—सम्परिपूर्वात् ॥ सम्परिपूर्वाद्वत्सरास्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्वाच्छाच्छः ॥—छन्दसि
घस् ॥ ‘समयस्तदस्य प्राप्तम्’ इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति ‘ऋतोरण्’ इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते तदाह—ऋतुशब्दा-
दित्यादि ॥—ऋत्विय इति । ‘सिति च’ इति पदलेन मले निरस्ते ‘ओर्गुणः’ इति गुणाभावे यण् ॥—उपसर्गात्—
इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । सार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—घात्व-
र्थेविशिष्ट इति । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः । यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न
श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निर्ष्काशान्भिः । तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थ-
शाल्यर्थ इत्युक्तम् ॥—यद् च ॥ ‘तस्य पूरणे-’ इत्यतः ङङिति ‘नान्तादसंख्यादेः-’ इति च तदाह—नान्तादित्यादि ॥
—पञ्चयमिति । पञ्चानां पूरणमित्यसिन्ध्वर्थे ङङि कृते तस्य षडागमः ॥—छन्दसि— परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ
निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपञ्चः । सपञ्च इत्युच्यते । निपातनं चात्र । पर्यवस्थातुष्वन्ता-
त्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातुष्वन्तस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते ॥—बहुलम्— ‘अस्त्रायांमेषाज्जो विनिः’ इति
वर्तते तदाह—विनिः स्यादिति ॥—अष्टावीति । अश्वेः द्वन् । अष्टौ दृष्टपर्यायोऽयम् । मेखलावी द्वयावी राजावी
हृदयावी । अत्र द्वयोर्महद्व्यान्वेव दीर्घसं प्रयोजयन्ति । अन्येषां खत एव दीर्घस्तात् ॥—छन्दसी— ईष वधिष्व च
ईषनिपौ ॥—ई इति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते ॥—स्थीरिति । रयोऽस्माक्यीति रथीः ॥—सुमङ्गलीरिति । सुदु मङ्ग-

महे । ॥ तयोर्दाहिंलौ च छन्दसि । ५।३।२०। इदन्तदोर्ब्यासंख्यं कः । इदा हि वक्षस्तुतिम् । कर्हि । ॥ था हेतौ च छन्दसि । ५।३।२६। किमस्या स्यादेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाते । ॥ पञ्च पञ्चा च छन्दसि । ५।३।३३। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पञ्च हि सः । नो ते पञ्चा । ॥ तुष्टछन्दसि । ५।३।५९। वृजन्तावृजन्ताश्च इष्टधीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिहः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । ५।३।१११। इषार्थे । तं प्रवचा पूर्वया विश्वेयमया । ॥ अमु च छन्दसि । ५।४।१२। किमेतिहव्ययथादिलेख । प्र तं नव प्रतरम् । ॥ वृक्षज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि । ५।४।४१। स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृक्षतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् । ॥ अनसन्तामपुंसकाच्छन्दसि । ५।४।१०३। तत्पुरुषाह्य स्वात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवछन्दसानि । ॥ बहुप्रजाच्छन्दसि । ५।४।१२३। बहुप्रजा निर्वर्तितमाविवेश । ॥ छन्दसि च । ५।४।१४२। दन्तस्य दत्तशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । ॥ ऋतुदछन्दसि । ५।४।१५८। ऋज्ज्वाद्बहुव्रीहेन कः । इता माता यस्य हतमाता ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ * छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ यो जागार । दाति मिवाणि । ॥ तुजादिनां वीचींऽभ्यासस्य । ६।१।७। तुजादिराकृतिगणः । प्र भरा तुतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तताव । ॥ बहुलं छन्दसि । ६।१।३४। ह्रः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ * ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपञ्च छन्दसि । ऋक्षशब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् । श्रुधा-

मिति 'सुः पूजायाम्' इति समासः । ततोऽनेन मलर्थाय ईकारप्रत्ययः ॥—मघवानिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि, मतुपि तु मघवच्छब्दः ॥—तयोः ॥ तच्छब्देन 'इदमोहिल्' 'तदो दा च' इति समिहिताविदन्तदौ परावृत्त्येते तदाह—इदन्तदोरिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥—यथासंख्यं स्त इति । इदशब्दाद्वा तच्छब्दाद् हिल् ॥—इदा । इदमशब्दाद्वा 'इदम इश' इत्यनेनेशादेशः ॥—था हेतौ—'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमर्थेति तदाह—किमस्या स्यादित्यादि ॥—कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसङ्गायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह—कथा दातेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥—पञ्च पञ्चा—अवरस्य पञ्चभावः अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते ॥—अस्तात्यर्थे इति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥—करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिद्वन् 'तुरिष्ठमेयःसु' इति तृलोपः ॥—दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः 'भस्याडे' इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः । ततः 'तुरिष्ठमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्वत्कुलयोरपि निवृत्तिः ॥—प्रज्ञपूर्व—प्रज्ञ पूर्वं विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात् ॥—अमु च ॥ किमेतिहव्ययथाद् द्रव्यप्रकर्षे वर्तमानादमुप्रत्ययो भवति ॥—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादसुः । खरादिषु अम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुङ् । अत्रोदित्करणम् 'इव एकाचोऽम्प्रत्ययवच' इत्यत्रास्य प्रहर्षं माभूत् । यदि स्याताहँ अत्रापि यद्दृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह स्त्रियमन्यमानः यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥—अनसन्तात् ॥ अन्नन्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति । अनसन्तस्याह—देवछन्दसानीति ॥—बहुप्रजाः ॥ बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि ॥—बहुप्रजा इति । बन्धः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः । असिच प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः रुलविसर्गो ॥—छन्दसि च ॥ 'वयसि दन्तस्य दत्' इत्यतो दन्तस्य दत् इत्यनुवर्तते तदाह—दन्तस्य दत् स्यादिति ॥—उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥—हतमाता इति । 'नवृ-तथ' इति निलय कप् प्राप्तः ॥ इति सुबोधिनी पञ्चमोऽध्यायः ॥

जागारेति । जाए निद्राशये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥—दातीति ॥ इदाम् दाने लट् । शपः क्तुः । 'कौ' इति निलं द्विले प्राप्ते विकल्पः ॥—तुतुजान इति । तुजेलिद् तस्य कानजादेशः ॥—मामहानमिति । मह पूजायां कानम् ॥—ततावेति । तुः सौत्रो वातुः तस्मालिद् ॥—बहुलं छन्दसि ॥ 'ह्रः संप्रसारणं' इति वर्तते तदाह—ह्रः संप्रसारणं स्यादिति ॥—आहुवे इति । आहुपूर्वाद् हेतो लङात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति क्षपो लुकि कृते संप्रसारणमुपशब्दश्च ॥—तृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो ऋग्यजुस्तत् त्रयम् । 'ऋक्षपूरव्यूःपञ्चमानश्वे' इति

वि ॥ * रयेमेतौ बहुलम् । रेवाद् । रयिमाद् पुष्टिर्धनः । ॥ चायः की । ६।१।३५। न्यः २९ चिन्तुर्न विचि-
न्तुर्न्याम् । छिति उति रूपम् । बहुलप्रहणानुवृत्तेर्नह । अस्ति ज्योतिर्निषाच्च । ॥ अपस्पृधेयामानुचुरानुहृदि-
क्युषेतित्याजभ्राताभितमाशीराशीर्ताः । ६।१।३६। एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च पिण्डो यदपस्पृधेवात् ।
स्पर्धेर्लङ्गि भाषात् । अर्कमानुषुः । वसुन्यानुहुः । अर्चैरहैश्च छिद्युति । चिच्छुवे । च्युको छिति यासि । गतिस्त्राज ।
त्यजेर्लङ्गि । आतास इन्द्र सोमाः । अिता नो ग्रहाः । ओम् पाके निष्ठायात् । आशीरं हुदे । मध्यत आशीसिः ।
श्रीम एव कपि निष्ठायां च । ॥ खिदेष्टछन्दसि । ६।१।५२। खिद दैन्ये । अस्त्वेष आह्रा स्यात् । खिलाद् । चिक्के-
देत्यर्थः ॥ शीर्षेष्टछन्दसि । ६।१।६०। शिरःशब्दस्य शर्पणं स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो अगतः । ॥ वा छन्दसि ।
६।१।१०६। दीर्घाजसि इषि च पूर्वसवर्णदीर्घे वा स्यात् । वाराही । वाराहौ । मानुषीरीकले विषाः । उत्तरसूत्रह-
येऽपीदं वाक्यमेवेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मो च शर्म्यं च । सूर्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति
पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः । ॥ शोदछन्दस्मि बहुलम् । ६।१।७०। लोपः स्यात् । धाते गात्राणां । ता
ता पिण्डाद्यम् ॥ * एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां खेमन् । अपां त्वोघ्नन् । ॥ मध्यप्रचय्ये च
छन्दसि । ६।१।८३। विभेत्स्येति मध्यः । वेतेः प्रचय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेद्यमित्यन्यत्र । छन्दसि
किम् । मेघम् । प्रवेद्यम् ॥ * हृदय्या उपसंख्यानम् । हृदे मवा इदय्या आपः । मवे छन्दसि यत् । ॥ प्रकृ-
त्यान्तःपादमध्यपरे । ६।१।११५। ऋपादमध्यस्य एक प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारवकारपरेऽति ।

समासान्तः अः ॥—रयेमेतौ । रयिश्चक्ष्य मती परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि । रेवानिति । 'छन्दसीरः'
इति बलम् ॥—रयिमिति । बहुलप्रहणात्संप्रसारणबलयोरभावः ॥—चायः की ॥ चायतेर्बहुलं कील्य-
मादेशः स्याच्छन्दसि ॥—चिक्क्युरिति । 'कुहोक्चुः' इति चुः ॥—निचाय्येति । चायु पूजानिशामनयोः
अस्यात्कला । गतिसमासे 'समासेऽनन्पूर्वे क्वो त्यप्' इति त्यबादेशः ॥—स्पर्धेर्लङ्गिभाषामिति । द्विवचनं
रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ॥ अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्गिभाषां
संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । 'बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपि' इत्यङगमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पृधेयामिति
भाषायाम् ॥—अर्चैरहैश्चेति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् ततो द्विवचनमुरदलम् 'अत आदेः' इति दीर्घलम् ।
'तस्मात्तुह द्विहलः' इति नुदागमः । आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम् ॥—च्युको छिटीति । अभ्यासस्य संप्रसारणमनिद्वलं
च निपातनात् । चुच्युविधेति भाषायाम् ॥—त्यजेर्लङ्गि । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तस्या-
जेति भाषायाम् ॥—आता इति । श्रीम् पाके इत्यस्य निष्ठायां भ्राभावः ॥—अिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वं च ॥
—आशीरमिति । आहृपूर्वस्य श्रीणातेः किए धातोः शिर आदेशः । तस्माद्वितीयैकवचनम् ॥—आशीर्ते इति । श्रीमः
आहृपूर्वस्य शिर इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नल्लभावा निपातनात् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥—खिदेष्टछन्दसि ॥ 'आदेच
उपदेशे' इत्यतः आदिति एव इति च वतंते 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषेति च तदाह—आह्रा स्यादिति ॥
—खिलादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—शीर्ष्णं इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः । 'रषाभ्याम्' इति गलम् । 'पूर्वस्मा-
दपि विधौ स्थानिवद्भावे' इति पक्षे तु 'अदङ्कुवाद्' इत्यनेन ॥—वा छन्दसि ॥ 'नादिषि' 'दीर्घाजसि च' इति वतंते
तदाह—दीर्घादित्यादि ॥—वाराही इति । वराहस्य विकार इति 'अवयवे च प्राण्योषविद्वक्षेभ्यः' इति प्राणि-
रजतादिभ्योऽङ् । डीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः ॥—मानुषीरिति । प्रथमाबहुवचनम् ।
'मनोज्ञतावक्यतो बुक् च' इति अञ् मनोः पुगागमः ॥—सूत्रद्वये इति । 'अमि पूर्वः' 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र ॥—वाक्य-
मेवेनेति । अकः अमि पूर्वरूप वा स्याच्छन्दसि । तथा 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि । तदाह—तेनेति ॥
—शर्म्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपलभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति
यणादेश एव भवति ॥—यज्यमान इति । यजेलेटः शानच् । 'सार्वाधानुके' इति यक् 'आने सुक्' इति मुक् ।
'प्रहिन्या' इति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकलादभावे यण् ॥—या ते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य
शेलेपे कृते प्रत्ययलक्षणेन 'त्यदादीनामः' इति अले 'नपुंसकस्य शलचः' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने च' इति
दीर्घः । नलोपः ॥—ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ॥—मध्यप्रचय्ये ॥ विभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति
प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते ॥—मध्य इति । 'कृत्स्न्युदः' इति अपादाने यत् ॥—हृदय्या इति ॥
अकारस्यायादेशः ॥—प्रकृत्या—पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यवयीभावः । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं म-
ध्यमाच्चेति । पादशेषे ऋकृपाद एव गृह्यते न श्लोकस्य ॥ 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्कङ्कुत्वा छन्दसीति वतंते तेनास्य वैदि-
कत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह—ऋकृपादमध्यस्य इति । 'एकः पदान्ताद्' इति सूत्रादेक इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथ-
मया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्थिणोऽसम्भवाद् इत्यभिप्रेत्याह—एक प्रकृत्येति । सन्धिकस्य विकारं न धातीत्यर्थः ॥—

उपयमयो अध्वरम् । सुभाते अध्वरुद्वे । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अन्वपरे किम् । तेऽवद् । ॥ अ-
व्यादवधादध्वरुमुत्तमायमवन्तवस्तुषु च । ६।१।११६। एतु अन्वपरेऽप्यति एह प्रकृता । वस्तुभिर्नो अन्वात् । मि-
त्रमहो अवधात् । भा शिवालो अवकसुः । ते नो अवत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अव-
स्वयः । यद्यपि बहुचैलेनोऽवन्तु रयन् । सोऽवमात्वा तेऽहणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न कियते तथापि बाहुक-
कास्माभेयम् । प्रातिपाक्ये तु बाधनिक एवायमर्थः । ॥ यजुष्युरः । ६।१।११७। उरःशब्द एवन्तोऽति प्रकृता
यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादामावादनन्तःपादार्थं वचनम् । ॥ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे-
ऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६।१।११८। यजुषि अति प्रकृता । आपो अस्मात्मातरः । जुषाणो अग्निराव्यस्य । वृष्णो अङ्गु-
म्याम् । वर्षिष्ठे अग्नि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्यसौ न । ॥ अङ्ग इत्यादौ च ।
६।१।११९। अङ्गशब्दे य एह तदादौ च अकारे य एह पूर्वः सोऽति प्रकृता यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ।
॥ अनुदात्ते च कुधपरे । ६।१।१२०। कर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एह प्रकृता यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं
सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अयोऽमे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः । ॥ अवप-
थासि च । ६।१।१२१। अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एह प्रकृता । श्रीहरेभ्यो अवपथाः । वपेस्था-
सि कश्चि तिङ्गुलित इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्बध्नीति निघातो न । ॥ आङो-
ऽनुनासिकश्छन्दसि । ६।१।१२६। आङोऽपि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृता । अङ्ग औ अपः । गमीर औ
ग्रमुप्रे ॥ * ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः । ईषाअक्षो हिरण्यवः । उषा हवम् । एषा अविह ।
॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६।१।१३३। स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वि । एष स्य भातुः । ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर-

उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एडः पदान्तादति' इति प्राप्तम् ॥—अन्तःपादं किमिति । ऋचीलेव किं नोक्तमित्यर्थः ॥
—एतेऽर्चन्तीति । 'कथा मती कुत एतासः' 'एतेर्बन्ति शुभ्यं वृषणो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एकस्मि
अक्ष परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तमिति सत्यपि ऋक्ले प्रकृतिभावः ॥—अव्यात्—
एषामनुकरणत्वात्तुवन्तेन समासः । अव रक्षणे । आशीर्लिङ् । अवधादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवकमुनिरवपूर्वस्य
क्रमेणैतदुपसि द्विवचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विवचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचकमुरिति सूत्रे कृतद्विवचनं
ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बहुचास्तावदवकमुरित्यधीयते ॥—अग्रतेति । इहवृणोः 'मन्त्रे घस' इति च्छेत्तुः ।
'आत्मनेपदेभ्यु' इति क्षस्यादादेशः ॥—अयमिति । इदमः सौ 'इदोऽय् पुंसि' । अवतेलेंद्—अवन्तुः । अवस्तुरिति ।
अवेरसुन् औषादिकः । ततः क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः ॥—यजुष्युरः ॥—उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृता-
न्तःपादम्' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह—यजुषि पादामावादितादि ॥—आपो जुषाणो—आपो
इत्यादीनि पृथक्पदान्यनुकरणानि विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्मैदस्याविवक्षितत्वात् भवति 'सुपां सुलुक्' इति विभ-
क्तौर्लुवा । अम्बिके पूर्व इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तं तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं
इत्यन्तमितरे संबुध्यन्ते । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दापूर्वौ यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च ते अति परतः प्रकृता
स्युः ॥—अङ्ग इत्यादौ च ॥—अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृता भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥—तदादौ अकारे
य एहपूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य
आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एह स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु । असति च-
कारेऽङ्गशब्दस्यैवैदं तदादावति परतः प्रकृता भवतीत्यर्थः स्यात्तत्वाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात् । अङ्गे अदीव्यदित्यत्र न
स्यात् । सति तु तस्मिन्ङ्गशब्दस्य य एह यत्र कुत्रचिदति प्रकृता भवति तदादौ चाति परतो यः कथिदेद् स प्रकृता
भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥—अनुदात्ते च कुधपरे । कुधौ
परौ यस्मात्स तथोक्तः ॥—कर्गधकारेति । धकारे अकार उच्चारणार्थः ॥—अग्निरिति । अग्निशब्दो 'अङ्गेर्निर्नलो-
पश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः ॥—आद्युदात्त इति । 'ऋज्रेन्द्रा-'
इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ॥—आङो—आङिति द्विद्विशिष्ट आकारो एष्टोते य ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिषिधी
च यः । एतमातं द्वितं विधाद्वाक्यस्मरणयोरविद' इत्यनेन क्षितः । यद्यपि अत्र औ अप इत्यत्र आकारो न ईषदर्थ-
द्विचतुष्टयद्विषयः सप्तम्यर्थोतकलात् । तथापि वाक्यस्मरणयोरविदित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राद् द्विद्विदित्यः ।
एवं तावद्वाक्ये स्थितम् ॥—अङ्ग औ अप इति । सप्तम्यर्थोतकोऽत्राह । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इतीत्संशु तु न
उपदेशप्रहणात् ॥—स्यश्छन्दसि—स्य इति स्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । 'सुपां सुलुक्' इति छतपथीकम् ॥
—एषस्येति । एतदस्यदथ लयादयलं 'तदोः सः सौ' इति सः । एतदस्यदथ परस्य सौः 'एतत्तदोः सुलोप' इति
'स्यश्छन्दसि' इति च लोपः ॥—ह्रस्वात्—॥ चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुबागमो भवति । स भवन् चन्द्रशब्दस्यै-

पदे ग्रन्थे । ६।१।१५१। इत्यापरस्य चन्द्रशब्दलोत्तरपदस्य सुडागमः स्यामन्ने । इतिग्रन्थो मरुहः । सुबन्त्र इत्यम् ।
 ॥ पितरामातरा च छन्दसि । ६।३।३३। इन्दे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चादिपरीत्यमपि । न
 मातरापितरा न चिदिदौ । ॥ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६।३।८४। समानस्य सः स्यामूर्धोदिभिन्ने
 उत्तरपदे । सगन्तः ॥ ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् । विष्वग्देवयोरप्रादेशः । विश्वाची च वृताची च । देवद्रीची
 नवत देववन्तः । कद्रीची । ॥ सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६।३।९६। सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र चास्मिन्सध-
 मादे । सोमः सधस्थम् । ॥ पयि च छन्दसि । ६।३।१०८। पयिषब्दे उत्तरपदे कोः क्वं कादेशश्च । कषपयः ।
 कापयः । कुपयः । ॥ साख्ये साढा सादेति निगमे । ६।३।११३। सहेः क्त्वाप्रत्यये आधं द्वयं तृनि तृतीयं निपा-
 ल्यते । मरुहिरुमः वृतनासु साढा । अघोर्मध्यस्थस्य इत्य ऊः इत्य ङइश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आहहि । द्वयो-
 र्भास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ङकारो ङकारः ङकारागमेति स एव चास्य ङकारः सङ्गमना सम्प्रयुक्त इति ।
 ॥ छन्दसि च । ६।३।१२६। अहन आधं स्यादुत्तरपदे । अहापदी । ॥ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविष्वदेव्यस्य
 मत्तौ । ६।३।१३१। दीर्घः स्यामन्ने । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावात्म्यदिन्तमः । विश्वकर्मा विश्वदेव्यावता ।
 ॥ ओषधेश्च विश्वक्तावप्रथमायाम् । ६।३।१३२। दीर्घः स्यामन्ने । यदोषधीभ्यः । अदधालोषधीषु । ॥ ऋचि
 तुनुचमश्रुतकुकुभोरुष्याणाम् । ६।३।१३३। दीर्घः स्यात् । आ न न इन्द्र । नू मत्तः । उत वा वा स्यात् ।
 मन्त्र गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तस्मिन्नादेः ण्य ङित्पक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत प्राबाणः ।
 पूजयाः । यत्रा ते मन्त्रा । यत्रा नञ्चका । उरुष्याणः । ॥ इकः सुभि । ६।३।१३४। ऋचि दीर्घ इत्येव । अमीजुणः
 सजीवाद् । सुव इति षः । नञ्च वातुसोरुष्यम् इति णः । ॥ ङाचोऽतस्तितः । ६।३।१३५। मन्त्रे दीर्घः । विश्वा
 हि चका अरसम् । ॥ निपातस्य च । ६।३।१३६। एवा हि ते । ॥ छन्दस्युभयथा । ६।४।५। नामि दीर्घो वा ।

शोमयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति ॥—सुडागमः स्यादिति । 'सुद
 कापूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् ॥—पितरा—॥ पूर्वपदस्यारादादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलक्-' इत्यादिना
 विभक्त्योराकारादेशः । 'ऋतो विष्वेनामस्थानयोः' इति गुणः ॥—समानस्य—॥ सः स्यादिति । 'सहस्य सः' इत्यतः
 स इत्यनुवर्तते ॥—सगन्तः इति । समानो गन्तः सगन्तः तत्र भवः सगन्तः । 'सगन्तस्ययसनुतायन्' इति यन् प्रत्य-
 यः न अमूर्धेत्यादि किम् । समानमूर्धा समानप्रभृतयः समानोदकाः ॥—छन्दसि स्त्रियाम्—॥ 'विष्वग्देवयोः-' इति
 सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् । बहुलप्रह्लाताक्विन्न भवति ॥—विश्वाची देवद्रीचीति । विश्वमञ्जतीति देवानञ्जतीति किन् ।
 'उगितश्च' इति डीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'ची' इति दीर्घलम् । अत्र विष्वग्देवयोरुद्ग्रादेशः प्राप्तो बाहुल्यकाश्च । क-
 षिच भवतीत्याह—कद्रीचीति । कुसितमञ्जतीति कद्रीची । किशब्दस्य टेरेद्ग्रादेशः डीर्घलोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥—स-
 धमाद्—॥ 'सहस्य सधिरः' इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्थ इत्येतयोर्नत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधे-
 स्यविमर्शिको निर्देशः ॥—सधमादे इति । सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्नि सधमादो यज्ञ इति । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्य-
 पि प्राप्ते 'अजबन्ध्यां स्त्रीखलनाः-' इति तद्वाचकेन ल्युटि 'हलश्च' इति षच् । सूत्रे मादेल्यकार उच्चारणार्थः तेन मादयतेः
 किन्तस्य मादिति यदूप तत्रापि भवति । 'आला वृहन्तो हरयो युज्यमाना अवोगिन्तसधमादो वदन्तु' ॥—सधस्थ
 इति । सह तिष्ठतीति सधस्थः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः ॥—साख्ये ॥ एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे सहेः क्त्वाप्रत्यय
 इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्वे आदेशश्च निपात्यते । 'साख्ये सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्वे 'हो ङः' पुं लं 'हो ङे लोपः' । 'दूलोपे-'
 इति दीर्घः ॥—साढा इति । ङलादि पूर्ववत् ॥—तृनि तृतीयमिति । तृचि खन्तोदात्तः स्यात्तथा भूरि चक्रेति मन्त्रे
 साढेत्याधुदात्तं पठ्यते तत्र सगच्छेतेति भावः । सूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । अ-
 षाङ्गो अमे वृषमः ॥—द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य ङकारो ङकारात् संपद्यते ङमणा सं-
 प्रयुक्तः ङकारः ङङ्कारतामेतीत्यन्वयः ॥—अष्टौ पादा अस्या इति । बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य'
 इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति डीप् ॥—मन्त्रे ॥ सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषामनुप्रत्यये
 परे दीर्घः स्यामन्ने ॥—ओषधेश्च—॥ न च 'कृदिकारादिकिनः' इति ङीषा गतार्थता अन्तोदात्तात्पतेः । इत्थते लाघु-
 दातो 'लघावन्ते-' इति फिट्सूत्रात् ॥—ऋचि तुनु—॥ ष इति सख्यप्रहणं न तरपत्तमपोऽश्चन्दसि षशब्दस्यैव दीर्घ-
 दर्शनात् ॥—उतश्चेति । भार्यायाः भ्राता इत्यास्ततः पञ्चमी ॥—भरतेति । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य यस्य 'लोडो
 लङ्वात्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्यस्यमिपाम्-' इत्यनेन ॥—शृणोतेति । 'तप्तनप्तनयनाश्च' इति तवादेशः ।
 अत्र पितृन्दिहन्तं नास्ति ॥—उरुष्याण इति । उरुष्येति कण्ठ्यादियगन्तो रस्यार्थः । लोटः सेहिः । 'अतो हेः' इति
 ङक् । न इत्यस्य 'नञ्च वातुसोरुष्यः' इति णलम् ॥—इकः—॥ इगन्तस्य सुभि परतो दीर्घः स्यादचि ॥—ङाचो—॥
 अचस्तिङ्गन्तस्यतो दीर्घः स्यादचि ॥—विद्येति । विद ज्ञाते ङट् । 'विदो लडो वा' इति मस्य स्थाने मः । चक्रेति लिटो
 मज्यमपुरुषबहुवचनम् ॥—निपातस्य च ॥ दीर्घः स्यामन्ने । एवमप्यथादिषु पाठाभिपातः ॥—छन्दस्यु—॥ नामीति

प्रसादात्प्राप्तमिति बहुधाः । वैशिष्टीयास्तु इत्यनेन पठयति । ॥ वा च पूर्वस्य निगमे । ॥ १६।४।९ । च पूर्वस्याव उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अस्तुक्षणम् । अस्तुक्षणम् । निगमे किम् । वक्ष्या तस्मात् । ॥ जनिता मन्त्रे । ॥ १६।४।५३ । इडादौ वृषि गिळोपो निपात्यते । यो वः पिता जनिता । ॥ शमिता यज्ञे । ॥ १६।४।५४ । समथितेत्यर्थः । ॥ सुकुबोर्दीर्घ-
इच्छन्सि । ॥ १६।४।५८ । स्वपील्युवर्तते । विपूव । विपूव । ॥ आहजादीनाम् । ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ॥ १६।४।७१ । अनवादीनामित्यर्थः । आनद । भावः । ॥ न माहयोगे । ॥ बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि । ॥ १६।४।७५ । अवादी व
क्षः माहयोगेऽपि क्षः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्युः । ॥ इरयो रे । ॥ १६।४।७६ । प्रथमं
वृष भापः । रेभावस्वामीयत्वेनासिद्धत्वादाहोपः । अत्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनार्थं
निर्विहमिरोरिति । ॥ छन्दस्युभयथा । ॥ १६।४।८६ । मसुधियोर्वण् स्वादियकुबको च । वनेषु चित्रं विम्बम् । विसुवं वा ।
सुष्यो नव्यमग्रे । सुधियो वा ॥ * तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् । तन्वं पुषेम् । तनुवं वा । अन्वकम् । त्रिवन्वकम् ।
॥ तनिपत्योश्छन्दसि । ॥ १६।४।९९ । एतयोरुपधाहोपः किति प्रत्यये । वितक्षिरे कवयः । शकुना इव पक्षिम् ।
॥ घसिमसोर्हलि च । ॥ १६।४।१०० । सगिध म मे । वषां ते हरी धानाः । ॥ हुसलभ्यो हेधिः । ॥ शुच्यु-
पृक्तृभ्यश्छन्दसि । ॥ १६।४।१०२ । शुधी हवम् । शुधुधी गिरः । रावस्पृधि । उरुणस्कृधि । अपावृधि । ॥ वा
छन्दसि । ॥ १६।४।८८ । विरपिद्वा । ॥ अङ्कितश्च । ॥ १६।४।१०३ । हेधिः स्यात् । रारन्धि । रेमेध्वल्येन परस्मैपदम् ।
शापः बहुलम्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः सपो लुङ् । योतेः सपः इङ् । ॥ मन्त्रेष्व-
ऊधादेरात्मनः । ॥ १६।४।१४१ । आत्मनश्चन्द्रस्यादेर्लोपः स्वादाकि । अना देवेषु । ॥ विभाषजोश्छन्दसि । ॥ १६।४।
१६२ । अस्तुक्षब्दस्य कृतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेवस्तु । त्वं रजिहमनुनेषि । अजिहं वा । ॥ अस्तुक्ष्वास्त्यव-
वर्तते । 'दूलोपे-' इत्यतो दीर्घे इति च । तदाह-नामीत्यादि ॥—अस्तुक्षणमिति । अस्तुक्षिन्शब्द उपादिषु नि-
पातितः । 'इतोऽस्तवैनामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः ॥—जनितेति । जनयितेत्यर्थः ॥—शमिता ॥ निपातनं पूर्व-
वत् ॥—आनङ्किति । नोर्लुङि 'मन्त्रे घस-' इति लेङ्क् । 'नवेषां' इत्यस्याभावे 'प्रब-' इति घः । जश्लेन ङः । तस्य
चल्लेन टः ॥—आखरिति । इषो लुङि लेङ्क् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥—बहुलं छन्दसि ॥ माहयोगेऽप्यमाहयोगेऽपि
बहुलमवादी भवतः । अमाहयोगेऽपि न भवतः । माहयोगेऽपि च भवतः ॥—जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् धात्वा अङागमाभावः ।
माहयोगेऽप्यङागममुदाहरति—मा व इति । यो युष्माक क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि, वीर्याणि मा अवाप्युः
उत्तानि माभूवन् । वयः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'ज्लेः सिञ्' 'वदन्नज-' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदा-
हृतम् । अध्ययनं तु वाप्यतिशेव दृश्यते । माहघटस्तदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥—इरयो ॥ इर इत्येतस्य रे आदेशः स्या-
च्छन्दसि ॥—दक्षे इति । धातो लिटि शस्य 'लिटस्तस्योः-' इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परलादेभावे कृतेऽनजा-
दित्वादाहोपो न प्राप्त इत्यत आह—रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव कादिनियमादिङागमः प्राप्नोति । न च
रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृष्प्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह—अत्रेति । कथं पुनर्लोक्षणिकस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति तत्रा-
ह—तदर्थं चेति । द्विवचननिदेशात्क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥—तन्वादीनाम् ॥ बहुलमित्यु-
क्तोद्देशः स्याच्छन्दसि ॥—तनुव,मिति । अथातुलादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥—तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यमि
पूर्वस्याभावे यण् ॥—अन्वकमिति । त्रीणि अन्वकानि नत्राणि यस्यासां त्र्यन्वको रुदः ॥—वितक्षिरे इति । तनु
वित्तारे । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहल्मध्ये-' इति एलाभ्यासलोपी न लोपविधान-
सामर्थ्यात् ॥—घसिमसो ॥ पतलृ पतने लिटो मसो मस्य इद् । वितेनिरपेतिमेति भाषायाम् ॥—घसिमसो—अनवो-
रुपधाहोपः स्याद्वलादावजादौ च कृङिति ॥—सगिधरिति । अदेः किन् 'बहुलं छन्दसि' इति घस्तादेशे उपधाहोपे च
कृते 'श्लोको श्लो' इति सलोपस्तकारस्य घलं वस्य जश्लम् । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते 'समानस्य
छन्दस्यपूर्वग्रन्थस्युदकं' इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—अन्वामिति । असेर्लोटि ताम् क्लुः । परं नित्यमप्युपधाहो-
पं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'श्लो' इति द्विलम् । तत उपधाहोपसलोपघलजश्लानि कर्तव्यानि ॥—अनुष्टुप् ॥
एभ्यो हेधिः स्यात् ॥—शुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घलम् ॥—शु-
णुधीति । श्रवः श्रमावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति न हेर्लुक् । दीर्घः पूर्ववत् ॥—पूर्धीति । पू
पाल्मे । शपो लुक् 'उवोऽप्यपूर्वस्य' इत्युलम् । 'हलि च' इति, दीर्घः ॥—उरुणस्कृधीति । 'नश्च धातुस्योरुभ्यः' इति
णत्वम् । 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥—अपावृधीति । दीर्घः पूर्ववत् ॥—अन्यासस्य दीर्घश्चेति ।
तुजादित्वादिति भावः ॥—रारन्धीत्यत्र 'अनुदातोपदेश-' इत्यादिना मलोपो न हेरित्वात् ॥—यमेः शपो लुङिति ।
'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि ॥—विभाषजो—'रः कृतो हलादेर्लोपः' इत्यतः रः कृत इति 'वृत्तिभेदः' इति
इति च तदाह—कृतः स्थाने इत्यादि ॥—अस्तुक्ष्वा—अस्तुक्ष्वाधिति वास्तुक्ष्वाधिति यति च यणादेशो निपात्यते ॥

कन्यायाध्यागिरिपुत्राणि छन्दसि । ११।१७५। कृती अथवात्तम् । वास्तुनि मर्ध वास्तुम् । वास्तवं च । अनु-
कन्यायाणि शिवां वणादेशो विपासते । माध्वीर्धः सम्बोधनीः । गिरिपुत्राणां गिरिपुत्रस्य अथवा मन्त्रावयव कोपो
विपासते । गिरिपुत्रेण सविता रयेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

॥ शीको रुद्रः ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।८। रुद्रागमः स्यात् । कोपस्य आत्मनेपदेभ्योऽपि तलोपः । वेववो
हुद्रुः । कोपामावे वृत्तं हुद्रुः । अरभ्रमस्य ॥ अतो मिस ऐस् । बहुलं छन्दसि । ७।१।१०। अग्निर्वेवमिः ।
॥ नेतराच्छन्दसि । ७।१।२६। लमोरद् न । वार्त्राभ्रमितरम् । छन्दसि किम् । इतरकाङ्क्षम् । ॥ समासेऽनञ्पूर्वे
क्तवो ल्यप् । ॥ क्त्वापि छन्दसि । ७।१।३८। वज्रमानं परिचापयित्वा । ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेद्या-
डाङ्ग्यायाञ्छालः । ७।१।३९। ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते
केङ्ङ् । धीती मती सुदुती । धीत्या मत्या सुदुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरया रधीतमोमा देवा दिविस्पृष्टा ।
अभिना । यौ सुरयो दिविस्पृष्टाविलादौ प्राप्ते जा । नताङ्गाङ्गम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विष्ण ता त्वा । व-
मिति प्राप्ते । न युष्मे वाजवन्धवः । अस्मे इन्द्राहुइत्यती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया ण्युया । उरुया
ण्युयेति प्राप्ते या । नामा धृषिष्याः । नामाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठयोप्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्था-
द् । आलो ज्या । साधुया । सध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता वज्रेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ * इयाङ्ग्याजी-
काराणामुपसंस्थानम् । उर्विवा । दर्विवा । उरुया दारुणेति प्राप्ते ह्या । सुक्षेत्रिवा । सुक्षेत्रिगेति प्राप्ते णिवाच् ।
इति न शुष्मं सरसी क्षयानम् । ऋरीकार इत्याहुः । तत्राहुदात्ते पदे प्राप्ते व्यस्यवेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ऋषिन्तात्
केङ्ङ् । ईकारादेशस्य तदाहरणान्तरं श्रव्यम् ॥ * आङ्ग्याज्यायामुपसंस्थानम् । प्र बाहवा सिस्तम् । बाहु-

—प्रवाहस्येति । तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति कोपो न । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घस्त्वङ्गुपपरिमाणया वारणीयः । यद्वा । मका-
रमात्रस्य कोपः । ततो 'यस्य-' इति कोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ छन्दसि विषये बहुल रुद्रागमः स्यात् ॥—हुद्रुः इति । हुद्रुर्लुङ् देहेत्येव मत्यादेशो रुद्र तलोपः ॥
—कोपामावे इति । 'कोपस्य आत्मनेपदे' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥—अरभ्रमिति । दृष्टिर् प्रेक्षणं लुङ् व्यत्ययेन
प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् । तस्य रुद्रागमः ॥—नेतरा—॥ इतरशब्दात्परयोः । लमोरङ्गादेशो न
स्वाच्छन्दसि ॥—इतरमिति । अद् इतरादिभ्य इत्यङ्गादेशे 'अतोऽम्' इत्यम् ॥—क्तवो ल्यबिति । समासेऽनञ्पूर्वे
क्तवो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह—क्त्वापि । अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्यवयवदेशः स्याद अपिशब्दा-
ङ्गपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये ल्यपः प्राणार्थत्वादिपिशब्दस्य । अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव ब्रूयात् ।
तथा च छन्दोविधिमनुविधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुज्यते ॥ आज्येनाक्षीणि अज्येति ॥—परिचापयित्वेति । णिज-
न्तात्परिपूर्वाद्भातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशो प्राप्ते क्त्वादेशः ॥—सुपाम्—॥ सुपा स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णाभावाद्देश्याङ्गाङ्ग्या-
याङ्ग्याङ्ग्ये आदेशः स्युच्छन्दसि ॥—पन्था इति । 'व्यस्यो बहुलम्' इत्येव सिद्धमिदम् । उक्त्वा हि तत्र सुप्तिबुपमहे-
त्यादि । तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—धीतीत्यादि । धीतीमतीसष्टीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत
आन्तर्वासवर्णदीर्घत्वम् ॥—दिविस्पृष्टाविति प्राप्ते आ इति । अनेनादिलज्जाकारोऽपि प्रक्षिप्यत इति दक्षितम् ॥—
नताविति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । 'न विमकौ दु-' इतीत्यज्ञाप्रतिषेधः ॥—या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥
—न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेपे कोपः ॥—अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रशुक्लादादेश-
स्याभावः ॥—नामा इति । णिवाङ्ग्येति ॥—ता अनुष्ठयेति । षड्विंशतितरस्य वङ्ग्य इति प्रकम्ब इदमध्वर्युत्रैवे
पठितं ताः वङ्गीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणयित्वा उष्यावयतात् भवान् विशसनं करोतु वृषक करोतु भवामि-
त्यर्थः ॥—अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्सिद्धेतरद् तृतीयैकवचनस्य व्यादेशो णिवाङ्ग्येति । नन्वनुपूर्वात्सिद्धेते 'आत-
कोपसर्वे-' इत्यङ्गं णिवाङ्ग्ये 'स्यागापापको भावे' इति किना भाव्यमिति चेत्तस्यम् । 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तर-' इति सूत्रे
व्यवस्थामिति निर्देशादङ्ग्ये सामान्यापेक्षापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति—अथवास्याविति ॥—साधु इति
प्राप्त इति । शोर्लुङ्गि प्राप्त इत्यर्थः ॥—वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे दु 'अतो गुणे' इति स्यात् ॥—
उर्विगेति । उर्वारकाङ्क्षापुतीयैकवचनलोवादेशः ॥—सुक्षेत्रिगेति । सुक्षेत्रिगशब्दापुतीयैकवचनस्य णिवाङ्ग्येति ।
णिवाङ्ग्येति ॥—बाहुनेति प्राप्ते इति । अक्षिप्राया दु प्रवाहुनेति प्राप्त इत्युक्त्वा सप्तमसप्तम्यादिलज्जावयवम् ।

वेति प्राप्ते आत्मदेशः । वेतितीति गुणः । स्वप्नवा । स्वप्नेवेति प्राप्ते अवाप् । स नः सिन्धुमिव वाचवा । वावेति प्राप्ते अवाप् । रिस्त्वरः । ॥ अमो मश् ॥ ७।१।४०। मिबादेशात्तमो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शिक्त्वात्सर्वादेशः । अस्तिचित् इति ईद । वधी इवम् । अबधियमिति प्राप्ते । ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ७।१।४१। छन्दसि । देवा अनुह । अनुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शोते इति प्राप्ते । आमेति किम् । उत्सं दुहन्ति । ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ ७।१।४२। अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । ॥ यजज्वैनमिति च ॥ ७।१।४३। एनमित्स्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते यजज्वैनं प्रियमेवाः । वकारस्य वकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी । ॥ तस्य तात् ॥ ७।१।४४। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूवं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । स्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । ॥ तत्तनत्तनधनाश्च ॥ ७।१।४५। तस्मेलेव । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्विधिं चित्रमस्मै । तनप् । मस्तस्तनुजुष्टन । जुषज्वमिति प्राप्ते । व्यत्ययेन परस्मैपदं इष्टुश्च । विधेदेवासो मस्तो वसिष्ठन । वस्तस्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छन्दसो वसिष्ठः । अलोपस्त यनादेशः । ॥ इदन्तो मसि ॥ ७।१।४६। मसीत्यविमक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्यभिमिकाररूपवरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति वाच्यत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते । ॥ क्तवो यक् ॥ ७।१।४७। दिवं सुपर्णो क्त्वाव । ॥ इष्टीनमिति च ॥ ७।१।४८। क्त्वाग्रस्यस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । ॥ ज्ञात्वाद्याद्यश्च ॥ ७।१।४९। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विचः ज्ञात्वा मळादिव । पीत्वा सोमस्य वाहृचे । ज्ञात्वा पीत्वे-

प्रेति न समस्तं पृथक् स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् ॥—स्वप्नयेति । अयाचोऽकारः ‘सुपि च’ इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । ‘अतो गुणे’ इति पररूपम् ॥—नाशयेति । नौषन्दाद्य इत्यस्याऽध्यात् ॥—रिस्त्वर इति । ‘रिति’ इति सूत्रेण ॥—अमो—॥ अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—मिबादेशास्येति ॥—शिक्त्वात्सर्वादेश इति । शिक्त्वरणामावे तु ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति मकारस्य स्यात् । ‘आदेः परस्य’ इति तु न पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयो-जनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ‘मो राजि समः कौ’ इत्यत्र यथा ॥—वधीमिति । हन्तेर्लुङ् ‘हनो वध लिङि’ ‘लुङि च’ इति वधादेशः । ‘वैः सिच्’ इदं ‘तस्यस्य-’ इति मिपोऽम्भावः । तस्य मश् । ‘अस्तिचित्-’ इति मस्याष्टकस्येदं ‘इदं ईटि’ इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यवभावः ॥—लोपस्त—॥ आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥—अनुहतेति । दुहेर्लुङ् । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति क्षयादादेशः ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुदं । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः ‘अतो गुणे’ इति पररूपम् ॥—शये इति । शोते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥—ध्वमो—॥ ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥—वारयध्वादिति । इनो णिचि लोदं ॥—यज—॥ वृत्तिकारस्तु यजज्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह तद्दृश्यति—वकारस्येत्यादि ॥—प्रामादिकीति । ल्यप् वकारपाठस्य निर्वादादलात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्त्येति भावः ॥—तस्य—॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥—कृणुतादिति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । ‘पिन्विक्कृण्वोर च’ इत्युप्रत्ययः । वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥—गमयतादिति । गर्मेणिच् । ‘जनीजूष-’ इति अमन्तलान्मिसंज्ञायां मितां इत्यः । लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादादेशः ॥—तत्तनत्त-॥ तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः ॥—शृणोतेति । श्रु श्रवणे । ‘श्रवः श्च’ इति श्रुप्रत्ययः श्रभावश्च । पितृवेनादित्वाद्गुणः ॥—सुनोतेनेति । जुष् अभिवधे ‘स्वादिभ्यः श्रुः’ त इत्यस्य तनप् ॥—दधातनेति । अत्राप्यदित्वात् ‘श्राभ्यस्तयोः-’ इत्याकारलोपाभावः ॥—इदन्तो—॥ अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहायम् । तथा वायमर्थः । मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इगागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—मस् इत्ययमिति । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तलमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्यादवस्थित एष सकारे इकार उपसङ्गनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । ततश्च टित्त्वकित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यवर्थादागमोऽयं संयते तदेतद्ध्वनयन्नाह—मस इगागमः स्यादिति । एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ।—एमस्तीति । इण् गती मस् तस्य इकारः अन्तावयवः ॥—स्मस्तीति । अलोर्मस् ‘असोरलोपः’ ॥—क्तवो—॥ क्त्वा इत्यस्य वगागमः स्याच्छन्दसि ॥—गत्वायेति । गमेः क्त्वा । ‘अनुदागुोपदेश-’ इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य वगागमः ॥—इष्टीन-॥—क्त्वाग्रस्यस्येत्येति । वजेः परस्मैति शेषः ॥—इष्टीनमिति । वजेः क्त्वा । ‘पिचिचि-’ इति संप्रसारणम् ।

ति. कसे । ॥ आञ्जलेरस्तुक् । ७।१।५०। अर्चनीत्यादृष्टात्वरक चलोऽस्तुक् स्यात् । देवासः । प्राज्ञवासाः । ॥ श्री-
ग्रामण्योदस्तुक् । ७।१।५६। आलो नुद् । श्रीणमुदारो षक्त्यो रधीणाम् । स्तुत प्राग्नीनाम् । ॥ गोः पा-
वस्ते । ७।१।५७। विषा हि त्वा गोपतिं क्षुर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां क्षता पृक्षकमेडु । पादान्तेऽपि कश्चिद् ।
छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् । ॥ छन्दस्यपि दृश्यते । ७।१।७६। अस्यादीनामवष्ट ।
इन्द्रो रधीषो अस्थमिः । ॥ ई च द्विवचने । ७।१।७७। अस्यादीनामित्येव । अक्षीम्यां ते नासिकाम्याम् ।
॥ इषस्ववस्वतवसां छन्दसि । ७।१।८३। एषां नुम् स्वात्सौ । कीदृक्छिन्द् । स्वान् । स्वतवान् । ॥ उद्यो-
ः क्यपूर्वस्य । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।१०३। ततुरिः । अगुरिः । पार्षः । ॥ हु हरेदुछन्दसि । ७।२।३१।
हरेर्विष्ठायां हु आदेशः स्यात् । बहुतमसि इषिर्षावम् । ॥ अपरिहृताश्च । ७।२।३२। पूर्वेण प्राप्तस्वादेशस्या-
भाषो निपात्यते । अपरिहृताः सनुवाम धावम् । ॥ सोमे ह्रितः । ७।२।२३। इहगुणौ निपात्येते । मा वः सोमो
ह्रितः । ॥ प्रसितस्कमितस्तमितोत्तमितचत्तचिकस्ताविशस्तुशंस्तुशास्तुतस्तुतस्तुवस्तुवस्तुवस्तु-
श्रीकञ्जलितिक्षरितिवमित्यमितीति च । ७।२।३४। अष्टावश निपात्यन्ते । तत्र प्रभु स्कम्भु स्तम्भु एषाङ्गुति-
त्वाविष्ठायां मिदप्रतिषेधे प्राप्ते इणितपात्येते । पुवं शशीभिर्मसिताममुञ्जतम् । विष्कमिते अजरे । येन स्वः स्तमितम् ।
सत्येनोत्तमिता भूमिः । स्तमितेत्येव सिद्धे उत्प्लव्यस्य पुनर्विपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस
गतौ । आम्नां कत्येवभावः । यत्ता इतमसायुतः । त्रिधा ह इषावमभिनो विकस्तम् । यथानाया इष्टं पद्विक-
स्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शशु शंसु शशु
पृन्वस्तुश्च इहभावः । एकस्वद्वयस्याविशस्ता । प्रावग्राम इत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेष्टृकृदुञ्जोश्च वृच उद
ऊद एतावागमौ निपात्येते । तक्तारं रथानाम् । तक्तारम् । वक्तारम् । वक्तारम् । वक्तारम् । सुशरणो नो अस्तु ।
अत्र श्रीवन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वक्तुश्चन्द्रो हि निपातितः । ततो श्रीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिन्यञ्जतुभ्यः शप
'प्रथ-' इति बलम् । हुलम् । आकारस्येनादेशः ॥—पीत्वेति । पिबतेः क्त्वा । 'पुमास्या-' इतीलम् ॥—आञ्जलेः—॥
जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः ॥—देवास इति । अशुकिं कृते जसः सकारस्य थवणम् । अशुकः सकारस्य वि-
सर्गः ॥—श्रीणामिति । अस्य 'वामि' इति नदीलविकल्पाद्दीलामावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीलपक्षे तु 'इत्वन-
द्यापो नुद्' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥—स्तुतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यधेतीतरेतरयोगः ॥—गोः पा—॥ गो इत्ये-
तस्मादुत्तरस्यामो नुवागमः स्यात्पादान्ते । पादबेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दसीलक्षिकारात् ॥—छन्दस्य—॥ 'छन्दसि च'
इत्येव सिद्धे अपि दृश्यत इत्येतत्सर्वोपाधिभ्यमिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येत ।
दादावचीत्युक्तं इलादावपि भवति ॥—अस्थमिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । अस्थन्वन्ते पदनस्थावि-
भक्ति । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिवाद्यान्मत्तुप् । अनडि कृतेऽनो नुडिति मत्तुपो नुद् । अनडो नकारलोपः ॥—हृक्—॥
'आच्छीनघोर्नुम्' 'सावनङ्गहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते तदाह—नुम् स्यादिति ॥—कीदृक्छिन्द् इति । किम्-
छाये उपपदे 'त्यदादिषु दृष्टानालोचने कश्च' इति दृशेः किन् । 'इदंकिमोरीशु की' इति किमः की आदेशः । नुम् 'संयो-
गान्तस्य लोपः' । 'किन्प्रत्ययस्य-' इति कुलेन नस्य ङः 'ङमो ह्रस्वादवि-' इति इमुद् ॥—स्ववानिति । अवतरसुन् ।
शुभ्र अवो वसेति विग्रहः । स्वःशब्दाभुमि कृते 'सान्तमहृतः-' इति दीर्घः । सयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धलामलोपो न ॥—
स्वतवानिति । तुचातुः सौत्रो वृत्त्यर्थः । ततोऽस्तुन् खं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः ॥—ततुरिरिति । तरतेः 'आरगम-'
इति किप्रत्ययः । उलं तस्य 'द्विवचनेऽपि' इति स्थानिवद्भावात् इत्येतस्य द्विवचनम् । उरदत्वम् ॥—हु हरे । 'श्री-
दितो निष्ठायाम्' इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह—निष्ठायामिति ॥—अहुतमिति । न हुतमहुतम् ॥—अप-
रिहृताः—॥ छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः ॥—सोमे—॥ इहगुणाधिति । हु इत्या-
देशस्याभावोऽपि बोध्यः ॥—प्रसित—॥ प्रभु अदने । स्कम्भु स्तम्भु रोचनायां सौत्री । चते याचने । कस गतौ । शशु
हिषायाम् । शंशु स्तुतौ । शशु अशुषिष्टौ । तृ प्रवनतरणयोः । इह संभचौ । इष् वरणे । उवल दीप्तौ । क्षुर संभजने ।
कृष् सवने । इवम् उहिरणे । अम गत्यादिषु ॥—अष्टादशेति । क्षमितेः पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः ॥—उद्विस्वा-
विष्ठायामिदप्रतिषेधे प्राप्ते इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेदल्लात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः ॥—
विष्कमित इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । 'येः स्कञ्जातेर्विलम्' इति बलम् ॥—उत्तमितेति । 'उदः स्वाद्यम्नोः'-
इति पूर्वसर्गः । सकारस्य यकारः । तस्य 'क्षरो शरि सर्वणे' इति लोपः ॥—अन्योपसर्गपूर्वस्य मामूदिति । यदि
स्यात् उत्तमिग्रहं व्यर्थं स्यात् ॥—यत्ता इति । यतश्चाद्यापि उमा सह 'आहुयः' निपातेन सह एकीकृत्य केवलम्
पदचाराणां संप्रदायसिद्धः । भूयामो इति मषे भूयामो इति यथा ॥—अभ्यस्याविशस्तेति । 'अन्येषामपि-' इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । निपातनं बहुत्वापेक्षमिति तेन छन्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽस्तुदाहृत इति शब्दः ॥—सत्ये श्रीपा

इकारान्तेषो निपात्यते । ष्वक दीप्ती । ऋर संचकथे । दुबन उद्गिरथे । अम गन्धादिषु । इह ऋरितीत्यस्वान्तरं क्षमि-
तीत्यपि केषिपठन्ति । तत्र ऋरूप सहने इति चातुर्वीथ्यः । भाषायां तु प्रसस्त्वन्वस्तन्वोत्तन्ववधितविकसिताः ।
विशसिता । संसिता । शासिता । तरीता । तरिता । बरीता । बरिता । उज्ज्वळति । ऋरति । पाठात्मरे, क्षमसि ।
यमसि । अमसि । ॥ बभूथाऽततन्थजगृभ्रववर्थेति निगमे । ७।२।६५। विष्ठा तमुत्सं वत् आ-
बभूय । वेनान्तरिक्षमुवाततन्थ । जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं उयोतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभू-
विष । आतेविष । जगृदिम । षवरियेति । ॥ सनिंससनिवांसम् ७।२।६९। सनिमित्येतत्पूर्वात्सन्तः सनो-
वेर्वा कसोरिद । एवाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ * पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वा-
च्यम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ॥ घोळोपो लेटि वा ७।३।७०। दधद्रत्नानि दाक्षुषे । सोमो दधद्रन्व-
र्वाय । षधक्षिरप्रये ददात् । ॥ मीनातेनिगमे ७।३।८१। क्षिति इस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ।
अक्षिसिचोऽष्टके । ॥ बहुलं छन्दसि ७।३।९७। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते । इत्स्वल् गुणः । जसि च ॥
* असादिषु छन्दसि वाचचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः । अथा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रत्वः । पथे नृम्यो
यथा गवे । पथवे ॥ * नाभ्यस्तस्यान्वीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् । अनुपगुजोषत् । ॥ नित्यं
छन्दसि ७।४।८। छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृषत् । ॥ न छन्दस्यपुत्रस्य ७।
४।३५। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्वचि ईवदीर्घो न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अनुपस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदा-
नवः ॥ * अनुप्रादीनामिति चाच्यम् । जनोयन्तोन्वप्रव । जनमिच्छन्त इत्यर्थः । ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृष-
ण्यतिरिषण्यति ७।४।३६। एते क्वचि निपात्यन्ते । भाषायां तु प्रत्ययभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषी-
यति । रिष्टीयति । ॥ अम्बाघस्यात् ७।४।३७। अम्ब अम्ब एतयोः क्वचि आत्स्याच्छन्दसि । अम्बावन्तो मयवन् ।
मात्वा वृका अजायवः । न छन्दसीति निषेधो न ईवमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । ॥ दे-
वसुन्नयोर्यजुषि काठके ७।४।३८। अनयोः क्वचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । पुत्रा-
यन्तो इवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति ।
किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाजिगाति सुन्नयुः । बहूचाना-
मप्यसि कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ॥ कव्यध्वरपृतनस्यचिं लोपः ७।४।३९। एषाम-

इति । 'ऋमेभ्यः-' इति विहितेन ॥ बभूथा—॥ निगमो वेदः । एषां वेद इदभावे निपात्यते । वृषः कादिसूत्रेणैवभावे
सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह—भाषायां तु षवरियेति ॥—सनिंस—॥ सनिपूर्वात्सन्तः सनो-
तेर्वा सनिंस सनिवासमिति निपात्यते ॥—कसोरिडिति । 'नेदृक्षि कृति' इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥—पावका
इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ष्वल् टाप् ॥—दधद्रिति । दधातेर्लेट् तिप् 'ऋ' इति द्वित्वम् ।
दधाति इति स्थिते आकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' इत्यङागमः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः । दाक्षुषे यजमानाश्च
रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः । दददिति ददाते रूपम् ॥ लोपाभावे उदाहरणमाह—ददादिति ॥—मीनातेः । 'प्रादीनां
हस्वः' इत्यतो हस्व इति वर्तते तदाह—क्षिति ह्रस्व इति ॥—प्रमिणन्तीति । 'हिनुमीना' इति णत्वम् ॥—आहव-
मिति । अस्त्रेणैव तिप् 'आडजादीनाम्' इत्याद् शपो लुक् । 'अस्तिविचः-' इतीडभावे अपृक्कालाद्लङादिलोपः क्लवि-
विसर्गः । संहितायां तु 'भोमगो' इति रोर्त्यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति खलोपः ॥—जसादिष्विति । आदिशब्दः
प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥—शतक्रत्व इति । 'जसि च' इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णेदीर्घोऽपि
'वा छन्दसि' इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते ॥—पथवे इति । 'पेडिति' इत्यस्याभावे यण् ॥—जुजोष-
विति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यस्येन परस्मैपदम् तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोडाटौ' इत्याद् व्यस्येन शपः
श्लः । द्विवचनम् ॥—न छन्दसि—॥ इह यथानन्तर्यादीलमात्र प्रतिषिध्येत तर्हि 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः स्यात् । अपभावे
पुनस्तस्योत्पत्तेः अत आह—ईवदीर्घो नेति । क्वचि यदुक्तं तमेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव
वक्ष्यति—पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनोयन्तः । लटः छत्रादेशः । 'उगिदचाम्'-
इति जुम् ॥—दुरस्यु—॥ दुष्टशब्दस्य दुरस्मावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्मावः वृषस्य वृषणभावः रिष्टस्य रिषणभावश्च
निपात्यते ॥—दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तुना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥—अम्बायन्त
इति । अम्बशब्दाद् क्वचि । लटः छत्रादेशः ॥—अम्बायव इति । छन्दसि परेच्छायां क्वचि । 'क्याच्छन्दसि' इत्युपसर्गः ॥
—इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धलादालवचनमनर्थकं स्यात् ॥—देवान् जिगातीति । नन्विदं
प्रत्युदाहरणमत्र द्रव्यविकल्पम् । यजुषि काठक इत्यंशद्वयस्यापि तद्भाषादित्याहृपाह—बहूचानामप्यस्तीति । तत्रैव
दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे आभूत् । अन्त्यस्य सुन्नयुरिदमस्ति ॥—कव्यध्वर—॥

अन्त्य लोपः स्यात् क्वचि क्वचित्प्रत्यये । स पूर्ववा विविधा कव्यतायोः । अन्त्यं वा अनुशासितम् । इत्यन्तं इत्यन्तम् । द्वातेरिति । जहातेऽत्र नित्यम् । ॥ विमाषा छन्दसि । ॥ ७।७।४४। इतिवा शरीरम् । इतिवा वा । ॥ वसुधित वसुधित नेमधित धिष्य धिषीय च । ॥ ७।७।४५। तु वसु नेम एतत्पूर्वस्य द्वातेः कप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता नर्पसा । किमपि इत्येते । उत श्वेतं वसुधिति निरेके । धिष्य वक्षं इक्षिण इन्द्र इत्ये । धत्सवेति प्राप्ते । सुरेता रेनो धिषीय । आशीर्किंकि इद् । इटोऽद् । आसीवेति प्राप्ते । अयो नि ॥ * मासश्छन्दसीति घक्तव्यम् । माद्रिः भरद्रिः ॥ * स्ववः स्वतवसोरुपसंश्लेष्यते । स्ववद्रिः । अचते-रसुव्, शोभनमयो येषां ते स्ववसलैः । तु इति संज्ञां वातुलस्मादसुव् । स्वं तयो येषां तैः स्वतवद्रिः । ससुवद्रि-रजाचवाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किषेयसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उपः किति प्राग्व्याख्यातम् । न कवतेरिति । ॥ छुषेश्छन्दसि । ॥ ७।७।४६। यकि अम्यासस्य सुत्वं न । करीकृष्यते । ॥ दाधति दधति दधे-र्षि बोभूतु तेतित्केऽल्लर्थाऽऽपनीकणतसंसनिभ्यदत्कारिक्रदत्कनिक्रदङ्गुरिभ्यश्चिध्वतोद्विधुतत्तरित्र-तः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्त्य्याऽऽगनीगन्तीति च । ॥ ७।७।४६। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आधाकषो घञो धारयतेर्वा । भवतेर्बहुलुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषाणां गुणो लभ्यते । तिजेर्बहुलुगन्तात् । इयतेर्कटि इकारिः-शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्पि गुप्थं खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तत्रम् । अलर्ति दक्ष उत । कणतेराक्पूर्वस्य बहुलुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य वीगागमो निपात्यते । अन्वापनीकणत् । एवन्देः संपूर्व-स्य बहुलुकि शतरि अभ्यासस्य निष् । धातुसकारस्य फत्वम् । करोतेर्बहुलुगन्तस्याभ्यासस्य सुत्वाभावः क्रन्देलुकि ष्फेरकृद्विचनमभ्यासस्य सुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदङ्गनुपम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । विमर्तेरभ्यासस्य जह्वाभा-वः । वि यो भरिभ्रदोषधीतु । ध्वतेर्बहुलुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्कारकोपश्च । इधिध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । घुतेरभ्यासस्य संप्रसारणभावोऽयं विगागमश्च । द्विधुतहीध्वच्छोभुचानः । तरतेः शतरि श्रौ अ-भ्यासस्य रिगागमः । सहोजा तत्रितः । घृषेः शतरि श्रौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृषेः शतरि श्राव-भ्यासस्य रीक् । मृजेर्कटि गल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च वृक् । गमेराक्पूर्वस्य कटि श्रावभ्यासस्य वृत्वाभावो रीगा-गमश्च । बह्वन्ती वेदाऽगनीगन्ति कर्णम् । ॥ ससुवेति निगमे । ॥ ७।७।७७। सूतेर्कटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्या-

क्वि अध्वर घृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्वचि परे ऋचि विषये । मृगव्यादिगणेऽव्युशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥—विमाषा—॥ जहातेरस्य विमाषा हि आदेशः स्यात् ॥—हीत्वेति । हिआदेशाभावे 'वुमास्या-' इतीलम् । ऋचिषु ह्रात्वेति पाठस्तत्र छान्दसलाद् 'वुमास्या' इतीलाभावः ॥—वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥—नेमधितमिति । सामिपयो नमशब्दः । अय कर्मधारयः ॥—घत्सवेति । 'आम्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तयोश्च' इति भवभावः ॥—धिषीयेति । आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने द्वातेरिल् निपात्यते तदाह—आशीर्लिङीति ॥—माद्रिरिति । 'पद्मोमासु-' इति मासचन्दस्य मासुआदेशः ॥—न कवतेरिति । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥—करीकृष्यते इति । 'रुप्रिकौ च लुकि' इति रीगागमः । लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः ॥—धृङ् इति । धृड अनवस्थाने ॥—धारयतेर्बैति । स एव प्यन्तः । तत्र दाधतीत्यत्र धारयतेः शपः श्रौ गिलुक् अभ्यासस्य दीर्घत्व च निपात्यते । धृडो वा शो प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्रावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव बहुलुगन्तस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यते इति । दधेर्त्ती-त्यत्र बहुलुक्पक्षे दाधतीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुप्रिकौ च लुकि' 'ऋतव' इत्येव रुक् सिद्धः । रुक्पक्षे तु रुगपि निपात्यः । दधेर्त्तीत्यत्र बहुलुक्पक्षे न किंचिन्निपातनं किं तु श्रावैव । भवतेर्बहुलुगन्ता-ज्जोद् गुणाभाव इति । ननु 'भूयुवोत्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम् । ज्ञापकार्यं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र बहुलुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन बोधवीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धस्तदेतदाह—तेन भाषायामिति । तिजेर्बहुलुगन्तस्य निपात्यते तदाह—तिजेरिति । ऋ गतौ कटि सिपि 'श्रौ' इति द्विलम् । अभ्यासस्य इलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'आतिपिप्लौश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वाभा-वो निपात्यते तदाह—इवतेरिति । करोतेर्बहुलुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य वृत्वाभावो निपात्यते 'ऋतव' इति रिगा-गमस्तदाह—करोतेरिति ॥—सुत्वाभाव इति । 'कृहोषुः' इति प्राप्तस्य । विमर्तेर्बहुलुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जह्वाभावो निपात्यते तदाह—विमर्तेरिति ॥—जह्वाभाव इति । 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य ॥—द्विध्वत इति । ध्वतेर्बहुलुगन्तस्य शतरि रूपम् । 'नाभ्यस्याच्छुः' इति नुप्रतिषेधः । घुतेर्बहुलुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सं-प्रसारणभावोऽयं च निपात्यते तदाह—घुतेरिति ॥—संप्रसारणभाव इति । 'घुतिक्काभ्योः संप्रसारणम्' इति प्रा-

सत्यं ज्ञानं निपात्यते । दृष्टिः सत्सु स्वविरम् । सुषुप्ते इति भाषायात् । ॥ बहुलं उन्वसि ॥७५॥७६॥ अन्धा-
सत्य इकारः स्थाण्डिल्यसि । पूर्वा विवर्ति । चक्षोरेतद्वयम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८।२।१६। एषा द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमभिः । संसमिषुवसे । उपोप मे परासुत् ।
किं नोहुतु हर्षते । ॥ छन्दसीरः । ८।२।१५। इवर्णान्ताद्रेकान्ताच्च परस्व मतोर्मस्य वः स्वाए । ह्रितवते हर्षश्चाव
गीषान् । ॥ अनो नुद । ८।२।१६। अजन्तान्मतोर्नुद स्वात् । अज्जगन्तः कर्गवन्तः । अस्थन्वन्तं वदन्स्था ।
॥ नादस्य । ८।२।१७। नान्तात्परस्य षस्य नुद । सुप्रिन्तः ॥ * भूरिदावस्तुद्वाच्यः । भूरिदावस्तो जनः ।
॥ * ईद्रिथिनः । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् । ॥ नसत्तनिषत्तानुसप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । ८।२।६१।
सर्वेर्न्यपूर्वाभिर्षाव निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमज्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असजं निषण्णमिति प्राप्ते ।
अनेर्न्यपूर्वस्यानुच्च । प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य । ॥ अङ्ग-
कषरवरित्स्वुभयथा छन्दसि । ८।२।७७। हर्वा रेफो वा । अङ्ग एष । अङ्गरेव । ऊषएव । ऊषरेव । नवएव ।
अवरेव । ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः । ८।२।७१। भुवइति । भुवरिति । ॥ ओमभ्यादाने । ८।२।८७। ओमश्चव्यस्य

तस्य ॥—ससूचेति निगमे ॥ दाधत्वादिभ्येत्यङितव्यम् ॥—विषष्टीति । वक्ष्य कान्तौ । ऋटि तिपि शपः श्रौ द्वित्वम्
भन्यासत्वेन 'व्रध-' इति षत्वम् । प्रुत्वम् ॥ इति सुबोधिन्या सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'द्वन्द्वानुपदहान्तात्' इति न टच् ॥—प्रपा-
यमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य किंचिद्व्योषं केषलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवंविधस्य भाषाया प्रयोगोऽस्तीति साम-
र्थ्याच्छन्दस्वेवेदं विधानमित्याहुः ॥—छन्दसीरः ॥—हरिखते इति । हरयो विद्यन्ते यस्मेति हरिवान् तस्मै । हरि-
शब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः ॥—गीर्वाणिति । 'वैरुपधाया दीर्ध इकः' इति दीर्धः ॥—अक्षण्वन्त इति । अक्षि-
शब्दान्मतुप् । 'अस्थिदधिसकृद्यक्ष्णान्मनुदात्तः' । 'छन्दस्यापि दृश्यते' इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्वा नु-
णलम् । ननु यदि परादिनुटं क्रियते तस्य मतुपग्रहणेन ग्रहणात् 'माडुपधायाः—' इति वलं मतुपस्तु न स्यात्
नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुटं क्रियते तर्हि णल न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुटोऽसि-
द्धत्वाभोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षणिनि णान्तं श्वरपृष्ठान्ति अक्षेयकारान्तमवग्रहीनुमुचितमिति चेत्सत्यम् ।
न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकार्नामलक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । कि-
ञ्च ईयिवाचमित्यादी पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते । पूर्वभिर्गग्नेत्यादी सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति ॥—अस्येति । तर-
प्तमपोरित्यर्थः । 'तरप्तमपौ षः' इति तरप्तमपोर्षसंज्ञाविधानात् ॥—सुपथिन्तर इति । सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनवि-
मज्जोपपदे—' इति तरप् नलोपः । तरपो नुटं तस्यानुस्वारः परसवर्णः ॥—भूरिदाव इति । भूरिदावः परस्य घञस्य नुटं
वाच्य इत्यर्थः ॥—भूरिदावत्तर इति । 'आतो मनिन्—' इत्यादिना दाघातोर्वैनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रा-
तिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुहागमः ॥—ईद्रथिन् इति । रथिन् ईकारोऽन्तादेशो घेरे ॥—रथीतर इति ।
रथशब्दात् 'अत इनिठ्नी' इति मलर्थाय इनिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलो-
पापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥—रथीतममिति । इह पदकारा
हस्यान्तमवग्रहन्ति अन्येषामपीति संहितायां दीर्ध इति तदाशयः ॥—नसत् ॥ एतानि छन्दसि विषये निपालन्ते ॥
—नत्वाभाव इति । 'रदाभ्याम्—' इति प्राप्तस्य ॥—निषत्तमिति । 'सदिरप्रतेः' इति षलम् ॥—अनुसमिति ।
अनुसमिति भाषायाम् । एतन्निघातनारम्भसामर्थ्याद्वाधायां 'नुदविदोन्द्र—' इति विकल्पो नेत्याहुः ॥—प्रवूर्तमिति ।
यदा लरतेस्तदा 'ज्वरलर—' इत्यादिना ऊट् । यदा दुर्वा हिंसायामित्यस्य तदा 'राश्लोपः' ॥—सु इत्यस्येति । निपात-
नाडुलम् । रपरलं तु 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम् कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषायामसिद्धलप्रकरणेऽपि ग्रहणेः ॥—गूर्च-
मिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥—अञ्ज—॥ उभयथेति व्याचष्टे—रुर्वा रेफो वेति । 'ससजुषो रुः' इति निलं रत्वे प्राप्ते
पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अन्नस्रावद् ईषदर्थे । अन्नरक्तमितमिति यथा । अत्रो रक्षणम् ॥—अञ्ज एवेति । यदा रुलं तदा
'भोमगो—' इति रोर्धलं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः ॥—भुवञ्ज—॥ महाव्याहृतेर्भुवञ् इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वा
रेफो वा । तिलो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षलक्षणार्था वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महाव्याहृतेरिति किं ।
अत्रो विशेषेण भुवनेषु । तिक्तमेतद्वचनैः 'छन्दसि लुङ्छन्दसि' इति वर्तमाने लुङ् सिप् णपि गुणभाषाच्छन्दस्यो बहुलं

भुवः स्वधारम्मे । ओ ३ य अग्निमीके पुरोहितम् । अम्वादाने किम् । ओमिषेकाक्षरम् । ॥ ये यज्ञ-
कर्मणि ।।८।२।८।। ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे । ॥ प्रणवदेः ।।८।२।८९। यज्ञकर्मणि देरोमि-
षादेशः स्यात् । अपां देतांसि जिन्वतो ३ य् । देः किम् । हजन्ते अम्यस्व माभूत् । ॥ याज्यान्तः ।।८।२।९०। ये
वाज्या मन्त्रालोपामन्यस्य देः भुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वाम्ने बहुषे इष्यवाहा ३ य् । अन्तः किम् । याज्यानाङ्क्षां वा-
न्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं देः स्यात् । सर्वात्म्यस्य वेप्यते । ॥ ब्रूहिप्रेष्यभौषड्गौषडावहानामादेः ।।८।२।
९१। एषामादेः भुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेन्मू ३ ति । अग्नये गोमवानि प्रे ३ ष्य । अस्तु औ ३ षद् । सोमस्याग्ने
वीदी वी ३ षद् । अग्निमा ३ वह । ॥ अग्नीत्प्रेषण परस्य च ।।८।२।९२। अग्नीधः प्रेषणे आदेः भुतस्तस्मात्पर-
स्य च । ओ ३ आ ३ ष्य । ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।।८।२।९३। भुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि
३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । इः किम् । कटं करोति ननु । ॥ निगृह्यानुयोगे च ।।८।२।
९४। अत्र यद्वाक्यं तस्य देः भुतो वा । अद्यामावास्त्येमाश्च ३ । अमावास्त्येलेवंवादिनं युक्त्या स्वमताप्रच्यव्य एव-
मनुजुज्यते । ॥ आग्नेडितं भर्त्सने ।।८।२।९५। दस्यो ३ दस्यो ३ वातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्ष-
णम् । चौर ३ चौर ३ । ॥ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।।८।२।९६। अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं भ्रुवते । अङ्ग कूज ३
इदानीं ज्ञास्वसि जावम । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिष्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग एव । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
भर्त्सनं इत्येव । अङ्गाधीष्व अङ्गं तव दास्यामि । ॥ विचार्यमाणानाम् ।।८।२।९७। वाक्यानां देः भुतः । होत-
व्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचा-
रः । ॥ पूर्वं तु भाषायाम् ।।८।२।९८। विचार्यमाणानां पूर्वमेव भ्रुवते । अहिर्नु ३ रज्जुनुं । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् ।

‘छन्दस्यमाहयोगेऽपि’ इत्यबभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं,
तेन आपयतीत्यादी मुक्तं सिध्यति ॥—भुव इति । भुव इत्येतद्व्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥—ओम्—॥ अभ्यादान-
मारम्भस्तदाह—आरम्भे इति । अत्र भुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव भुतः । मकारस्त्वर्थमात्र । समुदायोऽध्यर्थ-
तुर्वमात्रः संपद्यते ॥—ये यज्ञ—॥ ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि भुतो भवति ॥—प्रणवः—॥ यज्ञकर्मणांति वर्तते । यज्ञकर्मणि
देः प्रणवादेशः स्यात्तदाह—यज्ञकर्मणीत्यादि ॥—जिन्वतो ३ मिति । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिष्ठे देः प्रणवा-
देशः ॥—देः किमिति । ‘वाक्यस्य देः’ इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टेग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति
हि टिग्रहणे ‘अलोऽन्यत्स्य’ इतिवचनाद्व्योऽन्योऽलं तस्यौकारः स्यात् तस्मात्तर्वादेशार्थं टिग्रहणमिष्याह—हजन्ते-
न्यस्य माभूदिति । अजन्ते विशेषाभावाद्बलन्ते इत्युक्तम् ॥—याज्यान्तः—॥—ये याज्यानाममन्त्रा इति ।
वाज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥—तेषामिति ।
मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासा याज्यानाम् । इहैदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा ।
आद्ये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः भुतः स्यात् । पक्षान्तरे लन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तलाव्यभि-
चारादित्यभिप्रायेणाह—अन्तः किमिति । इतोऽपि विदिताभिप्राय आह—याज्यानामृचामिति । याज्या नाम ऋचः
ऋषिद्वयसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां देः भुतः प्राप्नोति स चान्तस्थेवैष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति
भावः ॥—अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिन्तदाह—अग्नीधः प्रेषण इति ॥—विभाषा
पृष्टप्रतिवचने ॥ विभाषा इः भुतो भवति ॥—निगृह्या—॥ निगृह्येति त्यक्तम् । स्वमताप्रच्यवनं निग्रहः तस्यैव
स्वमतस्य एव किल ल निरुपपत्तिकमार्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह—अत्र यद्वाक्यमिति ।
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्त्येलेवं केचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुक्ते—अद्यामा-
वास्त्येति ॥—आत्येति । तदेव विवृणोति—अमावास्त्येत्येवमित्यादि ॥—दस्यो ३ दस्यो ३ इति । ‘वाक्यादेराम-
न्त्रितस्य’ इत्यादिना द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परमाणस्यैव भुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य ‘तस्य परमाणेवितम्’ इति
परमाणस्यैवाग्नेडितसग्राविधानात् इष्यते द्वयोर्पीत्याह—आग्नेडितग्रहणमित्यादि ॥—द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति ।
द्विरुक्तसमुदाये मागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाग्नेडितस्य भर्त्सने कृत्यसंभवात्तन्मन्त्रे ॥—अङ्गयुक्तम्—॥ आकाङ्क्ष-
तीत्याकाङ्क्षं पचायच् ॥—तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः ॥—अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोऽनर्थं कूज
अन्यके कोष्मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥—ज्ञास्वसि जाल्लमेति । कूजनकलमसिनेव क्षणे ज्ञास्वसीत्यर्थः ॥—अङ्ग देव-
दत्तेति । अङ्गशब्दोऽत्रानुनये । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिष्या वदस्येतदपेक्षते ॥—विचार्यमाणानाम् ॥
फेदिद्वयस्युपनिषद्वाचं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते । ॥ इह तु विचार्यमाणविषयसाहाक्यानि
विचार्यमाणानि ॥—यूहा ३ इति । सप्तन्येकवचनान्तस्य यूहे इत्यस्य एवोऽग्रप्रत्ययेति भुतविचारः ॥—पूर्वं तु—॥ पूर्वं

भाषाप्रमाणपूर्वबोधोपशब्दोक्ति शब्दे । ॥ प्रतिश्रवणे च । ॥ ८२ । १९९ । वाक्यस्य टेः कुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने
अवगाधिसुख्ये च । गां मे देहि ओः । इन्त से ददामि ३ । मित्रः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमाद्य ३ ।
॥ अनुदात्तं प्रश्नान्तामिपूजितयोः । ॥ ८२ । १०० । अनुदात्तः कुतः स्यात् । दूराद्वादिषु सिद्धस्य कुतस्वानुदात्त-
त्वमाश्रमेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेः अनुदात्तः कुतः । शोभनः खल्व-
सि माणवक ३ । ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ॥ ८२ । १०१ । वाक्यस्य टेः अनुदात्तः कुतः । अग्निविज्ञाया ३-
इ । अग्निरिव भाषात् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भाषात् । ॥ उपरि-
स्विदासीदिति च । ॥ ८२ । १०२ । टेः कुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ इ । अथः स्विदासी ३ दित्यत्र तु
विचार्यमाणाभिसुदात्तः कुतः । ॥ स्वरितमात्रेऽङ्गितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ॥ ८२ । १०३ । स्वरितः कुतः
स्वादाङ्गिते परेऽनुदात्तौ गन्ते । अनुदात्ताम् । अमिरूपक ३ अमिरूपक रिक्तं ते आमिरूप्यम् । संमतौ । अमिरू-
पक ३ अमिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं श्वाससि जास्म । कुत्सने । शाक्नीक ३ साक्नीक
रिका से शक्तिः । ॥ क्षियाशीः प्रेषेषु तिङ्काकाङ्क्षम् । ॥ ८२ । १०४ । आकाङ्क्षस्य तिङ्कन्त्यस्य टेः स्वरितः कुतः स्यात् ।
आचारमेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात ।
व्यापारणे । कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घाद्युरसि । अग्नीदग्नीन्विहर । ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्ना-
ख्यानयोः । ॥ ८२ । १०५ । अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः कुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् प्रामा ३ न् । सर्वपदा-
नामस्य । आख्याने । अगम ३ न् पूर्वा ३ न् प्रामा ३ न् । ॥ कुतावैच इदुतौ । ॥ ८२ । १०६ । दूराद्वादिषु कुतो
विहितस्तत्रैव ऐचः कुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ द्वेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ।
॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । ॥ ८२ । १०७ । अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्भूते कुत-
विच्ये पूर्वस्यापेत्वाकारः कुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्थस्य इदुतौ स्तः ॥ * प्रश्नान्तामिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभि-

षैव सिद्धे नियमार्थमिदं तु शब्दस्तिष्ठार्थतोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव कुत इति मैवं विज्ञायि पूर्व भाषायामेवेति ।
उदाहरणे तु शब्दो वितर्कः ॥—प्रतिश्रवः—॥ प्रतिश्रवणार्थमाह—अभ्युपगमेत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः ॥—प्रति-
ज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥—आभिमुख्ये खेति । अत्र ‘कक्षणे-
नामिप्रती आभिमुख्ये’ इत्यव्ययीभावः ॥—दत्त किमाद्य ३ इति । किं दत्त इत्येव पृच्छयते । अत्र धवणमिमुख्यं ग-
म्यते ॥—अनुदात्तं प्रश्नान्तः—॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमे प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन कुतो विधीयते किं तु दूराद्वादिषु
विहितस्य कुतस्त्वोदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्तामिपूजितयोरनुदात्तलक्षणमात्रं विधीयते तदाह—दूराद्वादिष्विति । तत्रैवा
वचनव्यक्तिः । अमिपूजिते च यः कुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्रामिपूजिते ‘दूराद्भूते च’ इति कुत इति । इतरत्र तु ‘अन-
न्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति ॥—अग्निभूत ३ इ इति ।—पट ३ उ इति । अगमाः पूर्वा न् प्रामा न् इत्येतद्वाक्यम्
अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेण समास तत्र अगमा इत्येवमादीनाम् ‘अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति स्वरितः कुतः । अग्निभूते
पटो अनबोरनुदात्तः । अमिपूजिते उदाहरणमाह—शोभनः खल्वसीत्यादि ॥—चिदिति चोप—॥ चिदित्येत-
न्निपास्यते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेः अनुदात्तः कुतो भवतीत्यर्थः । कुतोऽप्यत्राज्विधीयते न गुणमात्रम् । इतीति
किम् । अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः कुत इति विज्ञायते । इतिशब्दे तु सति
प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं कुतस्तु ‘वाक्यस्य टेः—’ इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुल्ले-
नाह—अग्निचिदिव भाषादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य कुतः किं तु भाषादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इति शब्दे चि-
च्छब्दस्यैव कुतः स्यादिति चिद्व्याया ३ दित्यत्र न स्यादिति भावः ॥—कथंचिदिति । अत्र कठे चिच्छब्दः ॥—अ-
ग्निर्माणवको भाषादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानलादसि चिच्छब्दस्य प्र-
तीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥
—उपरिस्विदासीदिति । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य कुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥—स्वरितमात्रे-
ङ्गिते—॥ उदाहरणे सर्वत्र वाक्यादेरामाश्रितत्वेति द्विवचनम् ॥—क्षियाशीः—॥ क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टांशं सन-
माशीः ॥—दीर्घाद्युरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षलात् । न हि स्वयं ह रथेन
यातीत्युक्ते आचारमेदो गम्यते किं तु ताहं उपाध्यायं पदार्तिं गमयतीत्युक्ते ॥—कुतो वै—॥ उदाहरणे ‘गुरोरनृतः—’
इति कुतः ॥—चतुर्मात्राविति । एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रवर्णवर्णयोः । तत्र इदुतौः कुते कृते
ततोस्तिको मात्राऽवर्णस्य चैका मावेति समुदायचतुर्मात्रं इत्यर्थः । नन्वत्रार्थमात्राऽवर्णस्याध्यर्थमात्रवर्णवर्णवोरिति मतेऽर्थ-
चतुर्थमात्रावप्येवौ प्रापुतः । सत्यं, ‘चतुर्मात्रः कुत इष्यते’ इति भाष्यात् समविभाग एवात्राधीयते इति भावः ॥ परि-
गणनमाह—प्रश्नान्ते इत्यादि । ‘अनुदात्तं प्रश्नान्तामिपूजितयोः’ ‘अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः’ इति चानुदात्तः स्वरितो

बाध्याज्यान्तेष्वेव । प्रसाम्ने । अयमः ३ पु० ३ न् ग्रामा ३ न् अमिषुत् ३ इ । अमिषुजिते । करोमि पठ ३ इ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ । न होतव्यं ३ मिति । प्रसामिबाधे । आनुष्मन्तेषु अमिषुत् ३ इ । बाज्यान्ते । सौदीर्घ्येमाग्रया ३ इ । परिणाम किम् । विष्णुभूते वातविष्यामि त्वात् । अदूरादृत इति न वक्तव्यम् । पदान्प्रग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा मूत्रं करोषि गौरिति । अग्रगृह्यत्स किम् । सोमने माले । * आ-मन्त्रिते छन्दसि कृतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्र ३ इ पक्षी वः । * तयोर्व्यावधिं संहितायाम् । ८।२। १०८। इदुतोर्विकारवकारौ स्तोऽपि संहितायाव । अग्र ३ यासा । पठ ३ वासा । अग्र ३ विग्रम् । पठ ३ बुद-कम् । अपि किम् । अग्र ३ इ वरुणौ । संहिताया किम् । अग्र ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यभावसमाखेरविकारः । इदुतोरसिद्धत्वादप्यमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्धेयः स्वरितोऽनुदात्तस्येव बाधनार्थो वा । * मनुवसो र मबुद्धौ छन्दसि । ८।३।१। इ इत्यभिप्रायिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरियो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् । * दाध्यान्साह्वान्मीर्वाञ्छ । ६।१।१२। एते क्त्वन्ता निपात्यन्ते । मीढुस्तोकाव तवबाधः ॥ * धन उपसंख्यानाम् । कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपसिद्धते । अनुबन्ध-स्वेहानिर्देशात् । यस्मावन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिष् । * उभयथार्थम् । ८।३।८। अग्रे छवि नकारस्य

वा कृतः । अमिषुजिते 'अनुदात्त प्रसाम्नामिषुजितयोः' इति कृतः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति कृतः । 'प्रसामि-बाधेऽग्रे' इति कृतः । बाज्यान्ते 'आज्यान्ते' इति कृतः ॥—विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमपुष्पं बाधता सूत्रे एवादूरादृत इत्युच्यते अत आह—अदूरादृत इति न वक्तव्यमिति । अन्याधेयवदयं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् अदूरादृत इति न वक्तव्यम् ॥—अग्रं करोषि गौरिति । अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्तौ परतः पूर्वपद न भवति ॥—शोमने माले इति । 'ईददे' इति प्रष्टुसज्ञा ॥—आमन्त्रितेति । अत्राते एव कृते वचनम् ॥—अग्र ३ इ इति । अमिश्रन्दस्य संबुद्धौ रूप 'सामन्त्रितम्' इति आमन्त्रितसज्ञा ॥—तयोर्व्या—॥ नन्विदं व्यर्थम् 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धमत आह—इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः कृतः खरसन्धिषु कथं ज्ञाते । 'कृतप्रष्टुणा अचि' इति प्रकृतिभावविधानान् । यस्य हि विकारः प्राप्तः तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, कृतस्यासिद्धत्वेन तस्य खरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु कृतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । कृतप्रकरणे यन्कायं तत्खरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वासिद्ध एव यणादेशोऽत आह—सवर्णदीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्येत अम ३ इ इन्द्र पठ ३ उ उदकमित्यत्र षाष्टिकं यणादेश बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्र ३ यासादी च 'इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य' इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्वाचनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यन्तान्तरमस्ति किं पुनस्त-रुतुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थः । तच्चावश्यं वक्तव्यं य इह कृतपूर्वः न च कृत-विकारः भो ३ इन्द्र भो यिन्द्र गावतीति भोधावस्य च्छान्दसः कृतः, ततः परस्वेकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः । तदेव तस्यावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह—यवयोरिति । तयाचोक्त वृत्तिकृता । 'किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्वेदय विदधाति । ता च मम खरसन्धिषु सिद्धां शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्तयौ । इह च यदा भवति कृतपूर्वस्तस्य यण विदधात्यपवाद्यम् । तेन तयोथ न शाकलदीर्घो यणखरबाधनमेव तु हेतुः' ॥ अयमर्थः । 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्व्या विदधाति तां चेदुतां खरसन्धिषु सिद्धां ममेति सूत्रकारेणकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घावांशं तु निवर्त्तयविति । शाकलस्येदं शाकलं 'कणादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । पुनश्चोदयति इह च यवेति । वातककारोऽपि इहः कृतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविधेयोरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घो न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति यणखरेति । यणखरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥—मनु—॥ अनुबन्धपरि-त्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मनुपा सह द्वन्द्वः । अल्पाचरत्वापि सौत्रः परनिपातः ॥—मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तीति मनुप् 'जन' इति वत्वं 'तसां मत्वर्थं' इति भत्वावज्ञात्वं न ॥—हरियो मेदिनमिति । हरयो वि-द्यन्ते यस्मैति मनुप् । हरिवच्छब्दात्संबुद्धेकवचने 'उगिदचाम्' इति नमु । हल्ङधादिषोः संयोगान्तलोपे च कृते न-कारस्य रुः 'सयोगान्तलोपो रुले सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनान् 'हशि च' इत्युल्लम् ॥ प्रसङ्गादाह—दाध्यानििति ॥—कनिष्कनिपोः सामान्यग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशाभावात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कनिषोऽपि ग्रह-णम् ॥—प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति 'अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते' इति कनिष् । 'हस्स पिति कृति तुह्' । तदाह—इणः कनिषिति ॥—उभयथा—॥ 'नश्चन्यप्रधान' इति वर्तते । तेनैव मित्ते प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—यवयोरिति—

र्वा । पर्वणांके । ॥ दीर्घादृटि समानपादे । ८।३।९। दीर्घाकारस्य र्वा स्यादृटि तौ चेकादौ एकपादस्यौ स्यात्वाद् । देर्वा अच्चा सुमती । मर्हो इन्द्रो व ओजसा । उमयथेयनुवृत्तेर्ह । आदित्यान्वाधिचामहे । ॥ आतो-
ऽटि नित्यम् । ८।३।३। अटि परतो तोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । मर्हो इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वार-
मधीयते । तत्र छान्दसो भ्यस्य इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य कर्त्तुं भिन्नम् । ॥ स्वतवान्पायौ । ८।३।११। र्वा ।
शुषसस्य स्वतर्वाः पायुरग्रे । ॥ छन्दसि वाऽप्राञ्जेडितयोः । ८।३।४९। विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्योः प्रश्नव-
माञ्जेडितं च वर्जयित्वा । अग्रे जातर्कतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्तृषुः । नेह । वसुनः पूर्वं पतिः । अग्रेत्यादि किम् ।
अग्निः प्र विहान् । परुषः परुषः । ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८।३।५०। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदि-
यो अपस्कः । यथा नो वयसस्करत् । सुपेसस्करति । उरुणस्कृषि । सोमं न चार्दं मयवस्तु नस्कृतम् । अनदिते-
रिति किम् । यथा नो अदितिः करत् । ॥ पञ्चम्याः परावच्यर्थे । ८।३।५१। पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिमाचार्ये
परिवाग्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अच्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्वोजः । ॥ पातौ च बहुलम् । ८।३।
५२। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्यातु । ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८।३।५३। वाचस्पति
विचक्रमाणम् । दिवस्पुत्राच सूर्याच । दिवस्पृष्ठं अन्द्मानः । तमसस्परामस्य । परिवीत इक्षस्पदे । दिवस्पयो दिधि-
षाणाः । रावस्तोषं यजमानेषु । ॥ इडाया वा । ८।३।५४। पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः ।
इडायास्पदे । इडायाः पदे । ॥ निसस्तपताचनासेवने । ८।३।१०२। निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्ठं
रक्तो निष्ठ्वा अरातयः । अनसेवने किम् । निसपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः । ॥ युष्मत्तत्ततधुष्वन्तःपादम् ।
८।३।१०३। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्कारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंवातेतवाः । त्रिभिर्द्वं देव स-
वितः । तेभिर्द्वा । आभिष्टे । अप्वग्ने सधिव । अग्निष्टद्विचम् । बावापृथिवी निष्ठतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्नि-
स्तद्वर्मा । वयस आत्मनो मिन्द्राभूदग्निस्तपुनराहाजातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।
॥ यजुष्येकेषाम् । ८।३।१०४। युष्मत्तत्ततधुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिमिष्टम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभि-
ष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिमिस्त्वमित्यादि । ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८।३।१०५। नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य ।
गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ॥ पूर्वपदात् । ८।३।१०६। पूर्वपदस्याग्निमिच्छा-
रस्य सस्य यो वा । यदित्नामी दिविष्ठः । पुवं हि स्यः स्वर्पती । ॥ सुयः । ८।३।१०७। पूर्वपदस्याग्निमिच्छापरस्य
सुयो निपातस्य सस्य यः । ऊर्चं कपुणः । अमीषुणः । ॥ सनोतेरनः । ८।३।१०८। गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः
अक्के इति । पश्चत् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः' इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम्'
इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य 'विसर्जनीयस्य स' इति सः ॥—दीर्घादृटि समानपादे ॥ एकपर्यायः समानश्च-
रुदाह—तौ चेकादौवेकपादस्थाविति । नादौ नकारादौ ॥—देर्वा अच्चा ॥—मर्हो इन्द्रो इति । देवान् महा-
निति नस्य रुः 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः ॥—नेहेति । एतेन महान् हि स इति बहुवचानां पाठोऽपि व्या-
ख्यातः । आकरे तु महा हीत्युदाहृतं तच्छास्त्रान्तरे अन्वेषणीयम् ॥—एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्र-
त्यागेन महाशब्दं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥—स्वत—॥ स्वतवानित्येतस्य
नकारस्य र्वा पायुशब्दे परे ॥—स्वतवा इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽसुन् स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । 'हृस्व-
वःस्वतवसां छन्दसि' इति नुम् ॥—परुषः परुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥—कः करत्—॥ करिति कृभो
छ् । 'मञ्जे षस' इत्यादिना च्लेर्लृक् तिपि गुणः । हलङ्गादिलोपः । 'बहुल छन्दस्माद्योगेऽपि' इत्यङ्भावः ।
करदिति कृय एव छ् । 'कृमुदहृदभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरह् । 'ऋदशोऽङि' इति गुणः । करतीति लट् व्य-
त्ययेन षप् । कृधीति लोट् सेहिः 'श्रुशृणुपृकृष्टभ्यश्छन्दसि' इति होर्परादेशः । कृत इति कृय एव कः ॥—पर्वोज
इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ॥—पातौ च—॥ कचित्पठ्यते पताविति ॥—धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरण-
पर्यालोचनया लोब्धानुकरणं मन्यन्ते ॥—षष्ठ्याः ॥—वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति षष्ठ्यङ्कृ ॥
—निसस्तपता—॥ आसेवन पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥—युष्मत्तत्ततधुष्विति—॥ सकारान्तानुकरणात्
परस्य सुप्कारस्य 'नुम्विषर्जनीयश्चार्थव्येऽपि' इति षलम् ॥ 'इक्षापादौ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—तका-
रादिष्विति । एतद्युष्मद् एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ॥—त्वं त्वा ते तथा इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः ॥—
स्तुतस्तोमयोः—॥ एतयोः परतः सस्य षलं स्यात् ॥—पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्व पद पूर्वपदमिति सामान्यत
आधीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षलमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमप्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोप्रहणं
तत्परार्थं कर्तव्यमेव ॥—ऊषुण इत्यादि । 'इकः घुभि' इति पूर्वपदस्य दीर्घलं नस् इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्योऽनुभ्यः'
इति षलम् ॥—सनोतेरनः ॥ अग्रन्तस्य सनोतेः सस्य यः स्यात् ॥—गोषा इति । 'जनसनसनक्रमगमो विद्' ।

किम् । गोसनिः । ॥ सहेः पृतनताभ्यां च । ८।३।१०९। वृत्तावाहद् । कृतावाहद् । काद् कडीवाहद् ।
 ॥ निव्यभिभ्योऽभ्यवाये वा छन्दसि । ८।३।११। सख मूर्धन्यः । म्यसीद् । म्यसीद् । म्यसीद् । म्यसी-
 हद् । म्यसीहद् । म्यसीहद् । ॥ छन्दस्युद्वप्रहात् । ८।४।२६। ककारान्तावप्रहात्परस्य मत्स्य णः । वृत्तवाः ।
 पितृवाणम् । ॥ नञ् धातुस्योरुभ्यः । ८।४।२७। धातुस्यात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अक्षिद् । उह मल्ल-
 वि । अमीषु णः । सो षु णः ॥ इत्यहमोऽध्याय ॥

इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

‘विद्वानोः’ इत्यात्मम् ॥—गोसनिरिति । ‘छन्दः’ वनिसनिरक्षिमयाम्’ इतीन्प्रत्ययः ॥—निव्यभिभ्यो—॥ ‘न
 रपर-’ इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे वि० विकल्प एव फलतीत्याह—मूर्धन्यो वा स्यादिति ॥—अ-
 भ्यहौदिति । ‘उतो वृद्धिर्लक्षे हलि’ इति वृद्धिः ॥—छन्दस्युद्व—॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋचासा-
 वग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥—नृमणा इति । अत्र सं० ाधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां गलं पदकाले वाग्रग्रहः क्रियते ।
 तेनावग्रहयोग्यत्वाद्कारोऽवग्रह इत्युक्तः न तु तद्वापन्नः । अत्र हि नृमणा इति पदकालेऽवगृह्यते ॥—नञ्—॥ धातुस्याभि-
 निष्ठादुत्तरस्य उरुशब्दाद् पुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य ण स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्यो रेफः प्रकारश्च । उह इति
 स्वरूपग्रहणं षु इति कृत्स्नत्वस्य सुभो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेनेन्द्रो वर्ता गृहेषु न इत्यादौ न । नसिति नासिकादे-
 शस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥—रक्षा ण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं ‘यचोतस्तिडः’ इति
 दीर्घः ॥—उरुणस्कृधीति । कृणो लोट् सेहिः ‘श्रुवृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेधिः । ‘कःकरत्’ इत्यादिना विसर्जनीयत्वात्
 सलम् ॥—अमीषु ण इति । ‘इकः सुनि’ इति दीर्घः । एवं मोषु ण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मादादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीन्याख्यायां
 वैदिकलङ्घं समाप्तिमगमत् ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६।१।१५८। परिभाषेन स्वरविधिषिषया । यस्मिन्पदे तस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमक्षं वर्धयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्छेदः स्यात् । गोषायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण प्रकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ * सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् । तेनोच्चोदाहरणे गुणेषांस्वर आद्यस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यक्षं यक्षमभिदूषे गृणीतः । अत्र सति शिष्टोऽपि मा इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस्य एव । ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६।१।१६१। यस्मिन्नुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र कीदृशः । ॥ चौ । ६।१।२२२। बुद्धाकारेऽङ्गौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्वीचीं नयत देवयन्तः ॥ * अतस्मिन् इति

अनुदात्तं पदम् ॥—परिभाषेयमिति । नाधिकारोऽस्वरितत्वात् । ‘आयुदात्तश्च’ ‘समानोदरे शयित ओ चोदात्तः’ इत्यादीनामसंग्रहः स्यात् ॥ परिभाषया लिङ्गपेक्षायामाह—स्वरविधीति । सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्थआयजनः पदसामानाधिकरण्यात् ॥ अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तद्विभक्तं उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह—तमेकमिति । यत्तदोर्लस्यसम्बन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादिलादायुदात्त इति स्थितम् ॥—गोपायतमिति । गुप इत्यस्य ‘धातोः’ इत्यन्त उदात्तः । तत आद्यः प्रत्ययः ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रत्ययस्वरेणानुदात्तः । ततः ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुसंज्ञायां ‘धातोः’ इति यकाराकार उदात्तः । स च प्रागुपयोऽनुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सति शिष्टः अतो बलवान् । तस्य ‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ इत्यनेनानुदात्तेन शब्दकारेण सह ‘अतो गुणे’ इति पररूपे कृते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तः । यस्यसमादेशः । तस्य ‘तास्यनुदात्तेनृदिदुपदेशात्’ इत्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य’ इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य ‘अनुदात्तं पदम्’ इति परिभाषया शेषनिधातः स्यादिति चेन्नैवम् । यथोद्देशपक्षतत्प्रयत्नेन परिभाषा त्रिपाथां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापक तत्त्वतस्तित्व ‘यतोऽनाव’ इति च ॥—सति शिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिधातः कियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरया या प्राप्तिसूत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्वाध्यते । तथाया औपगमलमित्यत्राप्रत्यये त्वप्रत्यये च ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या क्लृप्तं परनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सति शिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सति शिष्टलाद्विकरणस्वरतोऽपि बलीयान् स्यात् । तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह—अन्यत्रेति । सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसर्वाधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षालान्तरहेतु परेषु च लदेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सति शिष्टत्वात् शेषनिधातेनैव सिद्धेननर्थकं तत्सत्यात् ॥—गृणीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र ‘तास्यनुदात्तः’ इति लसर्वाधातुकनिधातो न, अनुपदेशेति तत्कारकत्वात् प्राश्रयस्योदात्तत्वाभावात् । ‘तिङ्गितः’ इति निघातस्तु न भवति ‘यद्वृत्ताभिसम्’ इति निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥—तस्य एवेति । तस्य ‘आयुदात्तश्च’ इत्यायुदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः ॥—अनुदात्तस्य ॥ देवशब्दोऽन्तप्रत्ययान्तत्वात् ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तः पश्चादिषु देवचिति पाठात् ‘टिङ्गितः’ इति ङीप् तस्य ‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ इत्यनुदात्तत्वे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं न आयुदात्तस्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्राप्तः कर्मणि घञ् ‘कर्षावतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तोदात्तः । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुन्ये बहुलम्’ इत्युपसर्गस्य दीर्घः ‘तं बहति’ इति प्राप्तिताद्यत् तित्वात्स्वरितः तस्मिन् परे यस्येति लोपः । अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् ‘अनुदात्त पदमेकवर्जम्’ इत्यनुदात्तं तत्कृत उदात्तलोप इति चेत्तस्यम् । मा हि बुद्धातामित्यत्र दुर्हेङ्गतात्मनेपदमातां ‘शरु इगुपथा’ इति च्छेः कसः आतामित्यस्य ‘तास्यनुदात्तेनृदिदुपदेशात्’ इति लसर्वाधातुकमनुदात्तत्वम् । कसः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ‘कसस्याचि’ इत्याकारलोपः । अत्र ‘कर्षावतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यतः अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति लस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने कसमन्त्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेन्नहि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्यायुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । ‘कसस्याचि’ इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माच्च तस्य उदात्तलोपस्तत्सम्बन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थमात्राधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्यानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि बुद्धातामित्यत्र ‘तिङ्गितः’ इति निघातः स्यादिति वाच्यम् । ‘हिच’ इति निषेधात् ॥—उदात्तनिवृत्तीति । कृतस्वरपदप्रवृत्तिस्वरेणोदात्तस्यास्यकारस्य ‘अच’ इति लोपे

वाच्यम् । दाधीचः । माधुचः । प्रत्यस्वर एवात्र । ॥ आमन्त्रितस्य च । ६।१।१९८। आमन्त्रितस्याधिकृताः
स्वात् । अत्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः । ॥ आमन्त्रितस्य च । ८।१।१९९। पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्या-
नुदात्तः स्वात् । प्रागुक्पाठस्यापवादोऽवसाहमिकः । इमं मे गङ्गे बभूवे सरस्वति । अपादादौ किम् । अनुमि सोमम् ।
॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । अत्र इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परस्याभा-
वात् । ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमा-
नवत् । अग्रे तेजस्विन् । अग्रे ज्ञातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अग्रे देवि सरस्वति । ॥ विभाषितं
विशेषवचने । अत्र माध्यकृता बहुवचनमिति प्रतितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रिताग्रे
विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवत् । देवीः षडूर्ध्वरूढ नः कुमोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः
शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । ॥ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २।१।२। सुवन्तमामन्त्रिते परे परस्या-
ङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । वृषत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्तिन्तात्पठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशो पाठिकमामन्त्रिता-
नुदात्तत्वम् । न चाहमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यस्ते दिवो दुहितर्मैवं मो-
जन्व । इह दिवःशब्दस्याहमिको निघातः । परशुना वृञ् ॥ * षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् । षड्यन्तमाम-
न्त्रिताग्रे प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अवमग्रे जरिता । पृतेनामे ब्रह्मणा ।
समर्थानुवृत्त्या वा सिद्ध्यत् ॥ * पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । आ ते पितर्महताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ * अ-
व्ययानां न । उच्चैरधीपाव ॥ * अव्ययीभावस्य त्विष्यते । वपाप्यधीपाव । ॥ उदात्तस्वरितयोर्धः स्वरि-

सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः ॥—देवद्वीचीमिति । देव अन् इति स्थिते 'विष्णु-
देवयोः' इति देवशब्दस्याग्निः आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अचः' इत्यन्तेरकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । द्वीती-
कार उदात्तः ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वम् ॥—अतद्धित इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते
परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्वीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सति
शिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिन् सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥—दा-
धीच इति । दधि अन् अण् इति स्थितेऽण्स्वर उदात्तत्वे कृते 'अचः' इत्यकारलोपः । ततः सति शिष्टत्वात् 'चौ' इति
स्वरः प्रातो निषिध्यते तथा चाण्प्रत्ययस्वरैर्नैव व्यवस्था । तदाह—प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥—अग्रे इत्यादि ॥
'सामन्त्रितम्' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥—प्रागुक्पाठस्येति ॥ आमन्त्रितस्य चेत्यस्य ॥—इमं म इति । मेशव्यात्परत्वमा-
श्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । सहितायां तु 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति
वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते ॥—शुतुद्वीति । षाष्टेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनावुदात्तः ॥—आमन्त्रितं
पूर्वम् ॥—अग्रे इन्द्रेति । सर्वाणि षाष्टेनावुदात्तानि ॥—निघातो नेति । आहमिकेनेति भावः ॥—नामन्त्रिते ॥
अत्रोत्तरसूत्रस्य सामान्यवचनमत्र संबन्धनीयमिति भाष्यं तद्याचष्टे—विशेष्यमिति । विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित्तु
'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥—तेजस्विन्नित्यादि । अग्रे इत्य-
स्याविद्यमानलातेजस्रित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥—अग्रे देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे
सहस्रमतीं प्रकृत्य 'इडेरन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिविश्रुति एतानि ते अग्निरे नामानि' । वृत्तौ तु इडे काव्ये वि-
हव्ये इति पाठः । स तु शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽम इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्य-
र्थम् । माध्यकृन्ते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षलात्तत्र समानाधिकरणस्यावश्यस्थितत्वात् ॥—सामान्यम् ॥ बहुवच-
नमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम् ॥—देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रित नाविद्यमानवत् ।
तेन षडित्यस्य निघातः ॥—शरण्या इति । शरण रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधुः' इति वत् ॥—द्वि-
तीयस्येति । षष्ठ्यादस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥—सुवामन्त्रिते ॥—परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्यामन्त्रि-
तत्वाङ्गवदेकदेशवद्भवति । तद्गृह्येण गृह्यत इत्यर्थः ॥—षष्ठ्यामन्त्रितम् ॥ अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्या विभक्तिरुच्यते ।
तेन गोषु स्वामिभित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥—परशूनावृत्तिर्भिति । आङ्परयोः 'क्षनिवृत्त्यां षिच' इति
कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य इन्द्रवचनलाभ कार-
कापेक्षा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥—पितर्महतामिति । अत्र
महतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं महतामित्येतदप्यनुदात्तमेव
भवतीत्यर्थः ॥—अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीपावत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैवाच्यम् ।
'निघाता आनुदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति बाध्यम् । स्वरादिष्वन्तोदात्तबोधैर्नचैःषाच्योः पाठः ॥—अ-
व्ययीभावस्य स्थिति । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययवर्णः । सूत्रे बहुवचनस्वरूपवारा इति गणनादन्व-

तोऽनुदात्तस्य । ८।२।४। उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यञ् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अन्यमि हि । स्वरितस्य षणः । सकम्प्याया । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिक्रमेणासिद्धावाच्छेदविधातो न । ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८।२।५। उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । योऽच्चाः । कावर्ग मस्तः । ॥ स्वरितो वातुदात्ते पदादौ । ८।२।६। अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । एके पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीर्धं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे त्दात्तः । किं च दृक् पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिष्कार्ये । इकारयोश्च प्रवेशे ज्ञेयमभिनिहतेषु चेति । ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८।४।६६। उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभिमीळे

श्राव्यसंज्ञामावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः ॥—उपागम्यधीयानेति । पराङ्मन्त्रावेनामश्रितस्यैवा-
नुदात्तस्य ॥—अभ्यमीति—॥ अभिशब्द 'उपसर्गाध्यामिवर्जम्' इत्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं तस्य परमाश्रितम् अनुदात्त चेति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वाद्यकारात्स्वरितः । खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यञ् । स उदात्तयणः । ततः परो द्विप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । तस्यानेन स्वरितः । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वाद्' इत्युदात्तत्वं तु न । 'नोद्धात्वोः' इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि 'आशा वा अदिगाह्या चेत्' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥—अस्येति । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकत्वेत्यर्थः ॥—श्लो-
घेति । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तः औजडदित्यत्र ह्रस्वशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु उशब्दे । न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन यत्र स्वरितः कियते तत्रापि ह्रसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । 'प्रत्यमिष्वसामप्रम-
ख्यत्' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोऽयमिति निषेधः शङ्क्यः । अनन्तरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्त-
स्येति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलपूवाशास्या अभिमीक्षा अस्मानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् ।
अत्राहुर्भाष्यकाराः । 'योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तयण इत्यनुवर्तते' उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिवृत्तः स्वरितस्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चासौवाध्रयात्सिद्धत्वं
नाम्यस्य ॥—एकादेश इति । उदात्तयोरिव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्त-
रतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह—योऽच्चा इत्यादि 'बहुवचनस्य वक्षसी' इत्यत्र 'अनुदात्तं
सर्वमपादादौ' इत्यधिकाराद्वत् अनुदात्तः । अश्वः क्रमिति व्युत्पादनादश्वशब्द आधुदात्तः । वसोरुस्वम् । उत्त्वम् । 'एङः पदान्ता-
दति' इति पूर्वरूपम् ॥—केति । क्रिमोत् 'काति' इति क्रिमः कादेशः । 'तित् स्वरितम्' । अवरशब्दः 'स्वाङ्गशितामदन्तानाम्'
इत्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः ॥—स्वरितो—॥—वीर्धमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादायुदात्तः । इदंशब्दः फिट्स्वरे-
णान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे 'ऊद्विदपदात्' इति विभक्तिरुदात्ता । इयते इह गतौ दिवादिः । 'ति-
द्वुतिडः' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥—इकारयोः स्वरित इति । हस्वकारयोरिवेत्यर्थः ॥—दीर्घप्रवेशे ति-
ति । दिवीयत इत्यत्र ॥—उदात्त इति । एकादेश उदात्त इत्यनेन । इय च बहुवचनानां व्यवस्थोका अन्येषामपि तदीयप्रा-
तिष्कार्यानुसारेण ज्ञेया ॥—पूर्वरूपे इति । तेवदभित्यादौ । ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः जसः सुप्त्वाद् 'अनुदात्तो
सुपितौ' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥—अवदक्षिति । वेदेलङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परस्य
तस्य 'तिद्वुतिडः' इति निषातः ॥—सोऽयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः ।
सुइति सुप्तादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उल्लेखे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितिदमः प्रथमैकवचन फिट्स्वरेणान्तो-
दात्तम् । तयोः 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥—इकारयोश्च प्रवेशे इति । ह्रस्वयोरिकारयोः
सर्वर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सर्वर्णदीर्घः स प्रक्षेप इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यञ् स क्षेपः सन्धिः । यत्र 'एङः पदान्ता-
त्' इति स अभिनिहतसन्धिश्च्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । 'वीर्धं ज्योतिः' 'अभ्यमि हि' 'तेऽवदन्' इति क्रमेणो-
दाहरणानि ॥—उदात्तादनुदात्तस्य—॥ यत्र तयोर्व्यावचीत्यतः सहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥
—अभिमीळे इति । अभिशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वे' इति एकादेश उदात्तः ।
इळे इति तु ईङ् स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेऽस्य संपद्यते स ङकारो ङकारः' इति वक्ष्य-
माणेन प्रातिष्कार्येन ङस्य ङः । 'तिद्वुतिडः' इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । 'स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु 'तित् स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरिभिर्द वक्ष्यम् । एवं च
स्वरितप्रवृत्तिं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह—अस्येति । यदि तत्र कियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तते इह प्रकरणे

अस्याप्यसिद्धत्वाच्चेवविधातो न । तमीशानासः । ४ नोदात्तस्वरितोऽद्यमगार्थकास्वपगालुचानाम् ।
 ८।४।६७ उदात्तपरः स्वरितपरश्चायुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्थोविभक्ते तु स्वाधेयः । अत्र आक्षः । नोदात्तः का
 ३ मीशवः । ४ एकश्रुति दूरात्संयुजौ । १।२।३३। दूरात्सम्बोधने वाक्यलेकश्रुति स्यात् । त्रैलोक्यापवादः ।
 आगच्छ मो मागच्छ । ४ यज्ञकर्मण्यजपन्युक्तसामसु । १।२।३४। यज्ञक्रियायां यज्ञ एकश्रुतिः स्यात्प्रादी-
 न्वर्धयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । आगच्छायाकाले त्रैलोक्यमेव । अत्रपेति किम् । संसाधे वर्षो विह-
 वेष्वस्तु । जपो नाम वर्षाशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नः । न्यूह्या नाम षोडश ओंकाराः । गीतिषु सामाख्या ।
 ४ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १।२।३५। वषट्कर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्वाधेयश्रुतिर्वा । ४ विभाषाछन्द-
 सि । १।२।३६। छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । न्ववस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैलोक्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्व-

न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरिनयोः श्रवणं सिद्धम् ॥—तमीशानास इति । तमिति तच्छ-
 ब्दस्य द्वितीयैकवचनन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाजसि 'आनसेरसुक्' इत्यनुगागमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्येऽस्याच्छानच्
 चित्वादान्तोदात्तः जसः छुत्वादान्तोदात्तम् । ईकारस्य सकृदाकारस्य च स्वरितत्वम् ॥—नोदात्त—॥ उदात्तस्वरितौ
 उदयौ यस्यादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशास्त्रेषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये
 मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि
 मन्त्रस्यानुपपत्तयुक्ताणि च' । इहादौ वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरित्यस्य' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति
 पाणिनीये मङ्गलं कृतम् ॥—अथ आक्षरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमावहुवचनं फिदस्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आ-
 क्षरिति अर्तोऽङ्गिति प्रथमपुरुषबहुवचनं सिः तस्य 'परस्मैपदानाम्-' इत्युस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिटुतिटः' इति
 निषातः शङ्क्यः । 'यद्वृत्ताभिलम्' इति निषेधात् । आकारस्योदात्तस्वरितपरस्येति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः ॥—सो-
 श्वाः क्तेति । अत्रापि श्वेलाकारस्य सन्नतरः ॥ क्तेति । किमोत् तित्स्वरितम् ॥—एकश्रुति—॥ सम्बोधनं संबुद्धिरि-
 त्यनेनान्वयस्य संबुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न 'एकवचनं संबुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देवा
 ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्प्रादाह—दूरात्संबोधने इति । अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संबन्धात्प्रवृत्ते । न ह्यामञ्जितवि-
 मर्शः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वात्प्रादानत्वाददूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूप-
 माश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं तर्हि सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयोजोधारितं सम्बोध्यमानेन न श्रू-
 यते किं त्वधिकं प्रयत्नमेतदेतत्संबुद्धौ दूरं भवति ॥—एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमे-
 कश्रुतिः ॥—आगच्छेत्त्यादि । 'दूरादूते च' इति 'वाक्यस्य टेः कृत उदात्तः' प्रत्युदाहरणे त्रैलोक्यमेव भवति । तत्राहु-
 पसर्गब्याभिवर्जमित्यायुदात्तः । गच्छेति तिङन्तस्य निषातः । भोशब्दो 'निपाता आधुदात्ताः' इत्यायुदात्तः । शेषस्याम-
 ञ्जितनिषातः ॥—यज्ञ—॥ त्रैलोक्ये वेदे यज्ञाः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिविधीयते ॥
 —मन्त्र इति । एतच्चाजपेति पर्युदासात्प्रवृत्ते तेनोदादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये
 आयुदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥—जपादीनि । जपन्युक्तसामानीलर्थः ॥—अग्निर्मूर्द्धेति । 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः
 ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतसि जिन्वतोम्' । 'अग्निर्निलोपथ' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिदस्वरेण वान्तो-
 दात्तः । मूर्धौ बन्धने 'कनिन्युर्धुधितक्षिराजिधन्वि-' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'शत्रुसूनु पथन्' इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दः क-
 निन्युप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः दिव्शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य 'ऊङिदम्पदात्-' इत्युदात्तम् । ककुच्छब्दः प्रा-
 तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्द्धतिः । पतिसाब्दः प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । प्रथेः श्विनं संप्रसारणं च चित्वान्हीष् षष्ठ्येकव-
 चनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तम् । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आप्रोतेः क्तिप् हलश्च । 'ऊङिदम्-'
 इति विभक्त्युदात्तम् । रीद्वजिभ्यां तुङ्गेलुङ्प्रत्ययः नितस्वरेणायुदात्तो रेतःशब्दः ॥—जिन्वतीति । जिन्वतेः
 प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिटुतिटः' इति निषातः । प्रणवष्टेरिति प्रयोगकाले प्रणवः ॥—ममेत्यादि । 'युष्मदस्यदोर्द्धे' इत्या-
 युदात्तम् । अमेःशब्दस्यामञ्जितनिषातः । वचःशब्दोऽनुप्रत्ययान्तः । विपूर्वात् द्वयतेः 'हः संप्रसारणं च' इत्यप्रत्ययः ।
 थापतिस्त्रेणान्तोदात्तम् ॥—उच्चैस्तराम् ॥ वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देव-
 तासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेद् विचित्रा हि सूत्रस्य
 कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णनि-
 देशे हि स विहित इति चेत्तस्यम् । एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् ।
 उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टवचनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः ।
 'वृहि प्रेय' इति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः कृत उदात्तो विहितः तदपेक्षयायमुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते । अन्ये तु सार्धिकक्षर-
 विसाहः ॥—विभाषा—॥ वाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभाषाग्रहणम् अछन्दसीति पदच्छेदेन तच्चादिना भाषायां विभा-

हृषानाम् । अन्येषामपि यथासंभवायं व्यवस्था । ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १।२।३७। सुब्रह्म-
ण्याख्ये निगदे यद्वक्तव्यमिति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्वात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥
* असावित्यन्तः । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो वजते । जिह्वाप्राप्त आधुदात्तोऽनेन
वाच्यते ॥ * अमुष्येत्यन्तः । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता वजते ॥ * स्यान्तस्योपोत्तमं च । चादन्तले-
न ह्यधुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता वजते ॥ * वा नामधेयस्य । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देव-
दत्तस्य पिता वजते । ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १।२।३८। अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा
ब्रह्माण आगच्छत । ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १।२।३९। स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामे-
कश्रुतिः स्यात् । इमं मे गच्छे यमुने सरस्वति । ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १।२।४०। उदात्तस्वरितौ परौ
यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्तः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यवक्षयत्स्वः । ॥ तस्य परमाध्वेदितम् । अनुदा-
त्तं च । ८।१।३। द्विरुक्त्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥ इति साधारणस्वराः ॥

नार्थम् । अत एव श्वेतो धावति अलंबुमानां पातेति व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यम् । तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तसिद्धिर्'ऊडिदम्'-इत्यनेन श्वेत इति 'वर्णानां तण'-इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादिलादन्तोदात्तम् ।
अलंशब्दो निपातत्वाद्युदात्तः वुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलवुसशब्दः किंस्वरेणान्तोदात्तः तत्र विभाषायां
यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं व्यर्थं स्यात् ॥—न सु—॥—सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादबन्धे
गदिवर्तते यथा गयामिति । निःशब्दः प्रकपे । उच्चरपादबन्धं यत्प्रात्ययिकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां
गद्यत इति कर्मणि 'नो गदनद्-' इत्यप् । तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्तीति एव
निगदविशेषस्य नाम ॥—सुब्रह्मण्यामिति । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तित्स्वरित' 'यतोऽनावः' इति तु न तत्र व्यञ्ज-
'इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः । ततो निपातत्वाद्युदात्तेन ओम्शब्देन 'ओमादोश्च' इत्यु-
दात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह—प्रथमान्तस्येति ॥
—गार्ग्य इति । गार्गादिभ्यो यञ ॥—अमुष्येति । षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम् ॥—दाक्षेः इति । दक्षशब्दादपलेऽत इञ् ।
अत्रापि जिह्वस्वरः प्राप्तः ॥—स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्यश्वोभय-
मुदात्तं भवति ॥—देवब्रह्मणो—॥ सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यतं तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानु-
दात्तो विधीयते ॥—देवा ब्रह्माण इति । देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्याने-
नानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तृणरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा
'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे
देवशब्देवशब्दस्यवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मणस्तु न कर्तव्यम् ॥—स्वरित—॥—अनुदात्तानामिति । जातौ
बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूना च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः । अग्निमीळे पुरोहितम् । बहूना तु मूल एव दर्शि-
तम् ॥—इमं मे इति । इदंशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्यदाद्यत्वेऽपि पूर्वः एकादेश उ-
दात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृती-
नामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्व एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादोऽथलाद-
सिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्तद्वद् । क व' मुनेत्यादौ चरितार्थादादिन चेन्मैवम् । 'तस्यादित' इत्यारभ्य
नवमूल्याः स्वस्थानादुत्कृष्टं शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निबन्धात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति
वदता एव काण्डोक्तार्थस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्यामिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकादेश उदात्तेन'-
इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तप्रहणं नावृत्तते ॥—उदात्त—॥ सन्नशब्देन नीचार्थ उच्यते । तेन
त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह—अनुदात्ततर इति । प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥—सरस्वतीत्यादि । अत्र भेशब्दमा-
श्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न प्रादादिलात् । आमन्त्रितस्योत्तं घाटेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथम-
मक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥—व्यचक्षयत्स्व इति । बीति उपसर्गत्वाद्युदात्तः । ततः परस्या-
वक्षयदिति तिङन्तस्य तिङ इति निघातः । स्वरिति न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः ॥
—साधारणस्वरा इति । एकस्मिन् पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वात्साधारण्यम् । 'आद्युदात्तश्च' 'जिह्वादिनिष्पत्तम्'
इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वात् साधारणाः ॥

धातुस्वराः ।

॥ धातोः । ६।१।१६२। अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सखः । ॥ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि । ६।१।१८८। स्वपादीनां हिंसेभ्यानिव्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरेदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । अस्तन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तात् । क्लियेवेप्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि । ॥ अभ्यस्तानामादिः । ६।१।१८९। अनिव्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाविस्वरमयं बाधते । दधाना इन्ने । ॥ अनुदात्ते च । ६।१।१९०। अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं इविणं च दाशुषे । ॥ मीहीभृद्भुमदजनधनदरिद्राजागारं प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६।१।१९२। मी-प्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममचु नः परिष्मा । माता यद्दीरं दधनत् । जागर्षि त्वम् । ॥ लिति । ६।१।१९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ॥ आदिर्णमु-त्यन्यतरस्याम् । ६।१।१९४। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलयंलोलयम् । पक्षे क्लिस्वरः ।

प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिक च । तत्र धातुस्वः नह—धातोर्इति ॥ 'कर्षात्तवतः—' इत्यतः अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते तदाह—अन्त उदात्त इति ॥—गोपाये— । यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य 'तास्यनुदानेत्—' इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति स्वरितः । 'बहुवचनस्य वज्रसौ' इति नसादेशस्य 'स्वरितासंहितायाम्—' इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः ॥—असीति । अस्तेः सिप् 'तामन्त्योः—' इति सलोपः । अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्वरितपरस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इत्यनुदात्ततरादेशः ॥—स्वपादि—॥ 'तास्यनुदात्तेत्—' इत्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं सम्पद्यते तदाह—अनिट्य-जादावित्यादि ॥—अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः ॥—हिंसन्तीति । हिंसि हिंसाया रुधादिः । 'भ्रात्रलोपः—' । 'प्रसोरलोपः—' ॥—क्लियेवेप्यत इति । कृत्यनुरोधोदात्तदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेण न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आयुदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । केचित्तु स्वधानीत्यत्रैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्विनसानीत्यत्रा-प्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति ॥—हिनसानीति । अत्र भ्रमः 'तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपिनः । 'रुधादिभ्यः सार्वधातुके' इतीदं ॥—अभ्यस्तानाम्—॥ 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इत्यत आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसर्वद्वयमन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते । अर्च किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्षिष्य ॥—ये ददतीति । जुदाम् दाने लटि क्षिः तस्य 'अदभ्यस्तान्' इत्यदादेशः । 'आभ्यस्तयोः—' इत्यालोपः ॥—चित्स्वरमिति । 'चितः' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः ॥—धानेति । लटः शानत्रादेशः ॥—अनुदात्ते च ॥ न विद्यते उदात्तो यस्मि-न्निति बहुव्रीहिल्लाह—अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शार्ङ्गस्यऽनुदात्ते गृह्यमाणं मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वा-दन्तरत्वाद्वा इकारलोपे कृते आयुदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाने तु भवति । हिंशब्दे 'हि च' इति नियातनिवेधार्थः ॥—मीही—॥ आयुदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मर्दादिवादिः । दरिद्राजप्रावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाह-रणानि विभेति जिहेति विभर्ति । 'मृषामिन्' इत्यभ्यासस्वेत्वम् ॥—ममस्त्विति । मदेळोट 'बहुल छन्दसि' इति शपः श्रुः ॥—जजनत् । दधनदिति । जन जनने धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् 'इतथ' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यद् । दरिद्राति जागर्षि । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्व-ग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पितृत्येवोके 'तस्मिन्निति निदिते—' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितृ पूर्वमेव कार्यभाषयया स्यात् पितृन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रगङ्गः । एतेदेव ज्ञापयति सौवर्धः सप्तम्य-स्तदन्तसप्तम्या इति । तेन 'उपोत्तम रिति' रिप्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति चङमन्यतरस्या चङन्तस्येत्यर्थो न तु रिति परतर्थाच्च परत इति । नन्वेव 'चतुरः शप्ति' इत्यत्रापि शप्तन्तस्य प्राप्नोति शप्तग्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति । यदि हि 'चतुरः शप्ति' इत्यनेन शप्त उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत् 'ऊटिदपदान—' इत्यस्यानन्तरं चतुरधेयव्यं ब्रूयात् । तत्रासर्वानामस्थान-ग्रहणाद्व्यास 'पदत्रिचतुर्भ्यां हलादिः' इति हलादिरुदात्तविधानाच्च शप्त एव भविष्यति ॥—लिति । पूर्वमुत्रात्प्रत्ययात्पूर्व-मिति वर्तते तदाह—प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरविधौ नमस्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥—चिकीर्षेति । सन्नताण्ण्वुल तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाहोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वरविधौ तन्निषेधान् । कर्त्तव्यस्तुलके भौतिकविधयम् । ऐपुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र 'भौतिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विध-ल्भफलं' इति 'विषयो देशे' इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिङ्गम्भादैषुकारिशब्दाच्च विधल्भकत्वौ ज्ञेयौ ॥—आदिर्णमुलि—॥—अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोलयमिति प्रतीकमुपादाय एकाशु धातुषु क्लिस्वरस्यास्य च विशेषाभावादेकाशु-

॥ अचः कर्तृयकि । ६।१।१९५। उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । ल्युते केदारः स्वप्नेव ।
 ॥ चङ्ङ्यन्यतरस्याम् । ६।१।२१८। चङ्ङन्ते घाताद्युपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । भाषकार उदात्तः ।
 पञ्चान्तरे चङ्ङुदात्तः ॥ ॥ इति धातुस्वराः ॥

प्रत्ययस्वराः ।

कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्तः । ६।१।१५९। कर्पतेर्घांतोराकारवत्त घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः ।
 शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः । ॥ उञ्छादीनां च । ६।१।१६०। अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु
 युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे । अन्यत्र । योगे योगे
 तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशशक्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शशक्तममीकते ।
 ॥ चतुरः शसि । ६।१।१६७। चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्ववि-
 धौ स्थानिवत्त्वाशेह । चतस्रः पश्य । चतेरन् । निच्वादाद्युदात्तता । ॥ झन्युपोत्तमम् । ६।१।१८०। षट्त्रिचतु-
 र्भ्यो वा झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अर्धयुग्मिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तम्यो जा-
 यमानः । आदशभिर्विभस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्विंशयमानः । विश्वेदेवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानां नवती-
 नाम् । ॥ विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१। उक्विषये । ॥ सर्वस्य सुपि । ६।१।१९१। सुपि परे सर्वशब्द-
 आदिरुदात्तः स्यात् सर्वे नन्दन्ति यशसा । ॥ जित्यादिर्नित्यम् । ६।१।१९७। जिदन्तस्य निदन्तस्य आदि-
 दाहृत इति हरदत्तप्रन्थादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्याधिकार्यकथनपरतया नेयम् ॥—**णमुलि पर** इति । यद्यपि
 सौबर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्या उति 'मीढी-' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाग्यं
 तथापि फले विशेषाभावादेषमुक्तमिति प्रतिभाति ॥—**लोत्थं लोत्थमिति** । यदन्ताणमुल् । 'निलवी'भ्योः' इति
 द्विलम् । अत्र प्रथमः लोत्थशब्द आद्युदात्तः । ल् इति स्वरितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः ॥—**अच्चः**—॥ इह कीर्यत इत्यादी
 इत्ये रपरत्वे च सति अय स्वर दृष्टमन्त्रिर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्तेत्-' इति सूत्रे समसैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहातुवर्तते सप्तम्या
 च विपरिणम्यते तदाह—**उपदेशेऽजन्तानामिति** । नन्वेवम् 'एक द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविबान्तर्भूतप्यन्तात्कर्म-
 कर्तृविषयात् जनेलेटि जायते स्वयमंवेत्यत्रैष स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा-' इत्याले सति उत्तरकालमजन्तलेऽपि उपदे-
 शेऽजन्तत्वादिति चेन्मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—**कर्तृयकीति** ।
 कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे ॥—**नृत्यत** इति । आदिभ्योऽर्धौ पर्यायेणोदात्तौ 'तास्यनुदात्तेत्-'
 इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥—**चङ्ङ्यन्यतरस्याम्** ॥ 'उपोत्तम रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—**उपोत्त-**
ममिति । न्यादीनामन्यसुत्तम तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥—**मा हि चीकरतामिति** । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुका-
 नुदात्तत्वे कृते चङ् एव खरे प्राप्ते पक्षे धालकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न । मा हि दधत् । अत्र 'विभाषा
 धेट्शब्दोः' इति चङ् ॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्त्वतः—॥ 'जित्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आलान् 'तसो म'र्थ' इति भलाज्झलाभावः ।
 कर्षधात्वात्थेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणेन न घञन्तस्य तदाह—**शपा निर्देशादिति** ॥—**पाक**
 इति । पचेर्घञ् । 'वजोः-' इति कुलम् ॥—**कालविशेष** इति । कृतद्रापरदा ॥—**भक्षशब्द** इति । भक्ष अदने कु-
 रादिः । 'अनित्यप्यन्ताधुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ् । प्यन्तात् 'एरच' इत्यचि सिद्धम् । एरजप्यन्तानामिति
 तु नास्तीत्याहुः ॥—**उत्तमशशक्तमावपि** । तमवन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायामाभावः । पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते
 पाठः ॥—**चतुरः** । 'चतेरन्' निच्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतश्च अस् इति स्थिते
 परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह—**अचि र** इति ॥—**स्थानिवत्त्वादिति** ।
 न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात् ॥—**झन्युपोत्तमम्** ॥
 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः ॥—**पञ्चभिरित्यादि** । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः ॥—**आषड्विरिति** ।
 षष्पशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्दिः त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि 'षट्त्रि-
 चतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥—**नवानामिति** । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ॥—**विभाषा**—॥—**उक्-**
विषय इति । षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तम भाषायामुदात्त वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः
 तिष्ठभिः चतुर्भिः पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि ॥—**सर्वस्य**—॥ सर्वशब्द उञ्छादिष्वन्तोदात्तो निपा-
 तितः । सर्वस्य विकारः सर्व इत्यत्रानुदात्तादेरनित्यनुदानुलक्षणोऽयं यथा स्यात् । ध्रुवणं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव
 प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्यैवमाणत्वात् ॥—**जित्यादि**—॥ मीढीति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौबर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्त-

दात्तः स्यात् । यस्मिन्विधानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्ज । सुते दधिष्व नञ्जनः । बायतेरसुत् । बायतेरन्ते ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो जुडागमञ्च । ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ॥ १६।१।१९९॥ आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रश्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । ॥ अन्तश्च तदैव युगपत् । ॥ १६।१।२००॥ तवैप्रत्ययान्तस्याधन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । इषंसे दातवा उ । ॥ क्षयो निवासे । ॥ १६।१।२०१॥ आयुदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिब्रत । ॥ जयः करणम् । ॥ १६।१।२०२॥ करणवाची जयशब्द आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽन्धः । वृषादीनां च । ॥ १६।१।२०३॥ आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्बाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः । ॥ संज्ञायामुपमानम् । ॥ १६।१।२०४॥ उपमानशब्दः संज्ञायामायुदात्तः । पञ्चैव चञ्च । कनोऽत्र लुप । एतदेव ज्ञापयति कस्मिन्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अस्मिर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः । ॥ निष्ठा च ह्यजनात् । ॥ १६।१।२०५॥ निष्ठान्तस्य यच्च संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । यच् किम् । चिन्तितः । अनाकिम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुत्रचनेन । कृतम् । हतम् । ॥ गुष्कधृष्टौ । ॥ १६।१।२०६॥ एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् । ॥ आशितः कर्ता । ॥ १६।१।२०७॥ कर्तृवाची आशितशब्द आयुदात्तः । कृपन्नित्काल आशितम् । ॥ रिक्ते द्विभाषा । ॥ १६।१।२०८॥ रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविवृतिष्वेन । ॥ जुष्टापिते च छन्दसि । ॥ १६।१।२०९॥ आयुदात्ते वा स्तः । ॥ नित्यं मन्थे । ॥ १६।१।२१०॥ एतस्मिन् शक्यमकर्तुम् । जुष्टो द्यूनाः । पठर आहुरापितमित्यादेः पूर्वणैव सिद्धे । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अपिताः पठिरं चलाचलास्य इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च । ॥ युष्मदस्मदोर्हसि । ॥ १६।१।२११॥ आदिरुदात्तः स्यात् । नहिर्प्लव नो मम । ॥ ऊयि च । ॥ १६।१।२१२॥ तुभ्यं हिन्वानः । महां वातः पवताम् । ॥ यतोऽनावः । ॥ १६।१।२१३॥ यत्प्रत्ययान्तस्य यच्च आदिरुदात्तो सप्तम्या इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह—जिदन्तस्येति ॥—पथिमथोः—। गमेरिति । उप. कित् । मन्थः । पतेः स्थ चेतौनिप्रत्ययान्तावेवान्तोदात्तौ । मन्थ. कित्वादुपधालोपः ॥—पन्था इति । ‘पथिमथ्युभुक्षामात्’ । ‘थो न्यः’ ॥—पथ इति । मस्य टेलोपः ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदानलोपः’ इति विभक्तिरुदात्ता ॥ दातवा उ इति । ददातेः ‘कृत्वाथे तवैकेन्मेन्यत्यनः’ इति तवैप्रत्ययः । एकारस्यायादेशः । ‘लोपः श्वाकृत्यस्य’ इति यलोपः । युगपदग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौगपय न स्यात् ॥—क्षयो—। निवासेऽभिषेधे क्षयशब्द आयुदात्तः ॥—स्वे क्षये इति । क्षि निवासगलोः । क्षयन्ति यस्मिन्मिथिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये ‘एरच्’ । कर्तरि षष्ठी ॥—जयः—। जयोऽन्ध इति । पुसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे एरच् ॥—वृषादीनाम्—। वृषु मेचने इगुपधलक्षणः कः ॥—वाजेभिरिति । वजेर्ध्व । ‘कपोत्त्वत्-’ इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणलादायुदात्तः ॥—संज्ञायाम्—। चञ्चेति । उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा ॥—कनो लुविति । ‘द्वे प्रतिकृता’ इति कनो ‘लुम्भनुच्ये’ इति लृप् । ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्वात् ‘जिनस्यादिनित्यम्’ इत्येव सिद्धमत आह—एतदेवेति ॥—निष्ठा ॥—दत्त इति । ददातेः क्तः ‘दो दनोः’ इति दतादेशः ॥—चिन्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चुरादिः ॥—कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥—असंज्ञार्थमिति । सज्ञाया तु ‘निष्ठा च ह्यजनात्-’ इत्येव सिद्धम् ॥—गुष्कमिति । शुषेः क्तः । तस्य ‘शुषः कः’ इति कादेशः ॥ आशितः—। कर्तृवाचीति । आहृपूर्वाद्दश भोजनेऽस्मान्कर्तरि क्तो निपात्यते । अपर आह । कतं-त्यनेन भूतपूर्वगत्या अर्णो कर्ता र्णा कर्माभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेष्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि ‘गतिबुद्धिप्रत्ययसान्ध-’ इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥—रिक्त इति । रिचिर् विरेचने ॥—संज्ञायामित्यादि । ‘निष्ठा च द्व्यजनात्’ इत्यस्यावकाशः गुप्तः । अत्य लवकाशः असंज्ञाया रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविवृतिषेधः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥—जुष्टापिते—। जुष्टः आपत. द्रव्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आयुदात्ते वा स्तः । जुषो प्रीति-सेवनयोः क्तः । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीदृशतिषेधः । जुष्टः । अंतोणच् । ‘अर्ति-’ इत्यादिना पुक् । अपितः ॥—नित्यं—। जुष्टापिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥—पूर्वणैव सिद्धेरिति । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याश-इत्याह—छन्दसीत्यादि । न केवल यत्तलमात्र किं तारभ्यमाणे मूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह—अपिताः पठिरित्यादिना ॥—युष्मदस्मदोः—। ‘युष्मसिभ्यां मदिक्’ इति शदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥—ममेति । ‘युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽङ्’ ‘तवममी ङसि’ इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । ‘अतो गुणे’ इति पररूपत्वम् । ‘एकादेश उवासेनो-दात्तः’ इति विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥—ऊयि च । योगविभागे यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥—तुभ्यं मह्यमिति । ‘हे प्रथमयोरम्’ । ‘तुभ्यमहौ डयि’ ॥—यतः—। ‘तित्स्वरिदम्’ इत्यस्यापवादः । ‘निष्ठा च ह्यजनात्’ इत्यतो यजनुवर्तते तदाह—ह्यच् इति । अत्र ‘अनाकः’ इति निषेधो ज्ञापयति ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति । अन्यथा य आदिर्नकारो

नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेर्गिञ्जन्तादयो वत् । ॥ ईडवन्द्वृशंसुदुहां प्यतः । ६।१।२।१४। एषां प्यव-
न्तामामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैस्त । आनुह्वानं ईड्यो बन्धश्च । अष्टं नो धेहि वार्यम् । उपधमिन्द्वाय शंसम् ।
॥ विभाषा वेष्पिन्ध्यानयोः । ६।१।२।१५। आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् । ॥ त्यागरागहासकुहध्वट-
क्रधानाम् । ६।१।२।१६। आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो वजन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः । ॥ मतोः पूर्वमात्संहा-
यां स्त्रियाम् । ६।१।२।१७। मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती । ॥ अन्तोऽवस्थाः ।
६।१।२।२०। अवतीश्चन्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । लीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ॥ ईवत्याः । ६।१।२।२१।
ईवलन्त्यस्यपि प्राग्वत् । अहीवती । सुनीवती ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

॥ फिपोऽन्त उदात्तः ॥१॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः । ॥ पाटलापालङ्काम्बासाग-
रार्थानाम् ॥२॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अ-
पालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः माता । उनवैजन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः ।
समुद्रः । ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥३॥ गेहम् । नन्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् ।
इहैव पशुदासाज्ज्ञापकात् । ॥ गुदस्य च ॥४॥ अन्त उदात्तः स्यात् नु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आग्नेभ्य-
स्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिदामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततश्चाप । ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥५॥ धका-
रयकारपूर्वो योऽन्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनान्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । बान्तस्या-
न्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया ।

नाद्यौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्थं नाव्यम् ।
'नौवयोधर्म' इति यत् । यच्च कि, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥—ईडवन्द्वृ—॥ ईड् तुती, वदि अमिवादन-
स्तुत्योः, वृड् सभक्तौ, शसु तुती, दुह प्रपूर्णे । प्यतो यनुवन्कलावद्ग्रहणेन ग्रहण न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—ईड्य
इत्यादि । 'ऋहलोः' इति प्यत् ॥—वार्यमिति । नन्वत्र 'एतिस्तुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन कथया भाव्यमिति
चेत्सत्यम् । कथयविधौ वृज एव ग्रहणं नाम्येति मूल एव स्पष्टम् ॥—विभाषा—॥ वेणुशब्दो नित्यवरेण नित्यमाद्युदात्तः
प्राप्तः । स्थो गुरित्यनुवर्तमाने 'जृशुरभ्यो निच' इति व्युत्पदानात् । इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्वादन्तोदात्तः ।
यदा शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकाद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरं मन्थेयात् । 'शसोरल्लोप' इति उदात्तस्य श्रमो-
ऽकारस्य लोपान् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥—त्यागराग—॥ त्यज हानौ । 'चजोः' इति कुलम् । रज्ज
रागे 'घञि च भाव' इति नलोपः । हने हनने एषा पक्षे 'कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति ॥—त्रयः पचाद्य-
जन्ता इति । कुह विस्मापने, श्वट असम्यग्भाषणे, चौरादिकावदन्तौ । कथं हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं पक्षे
भवति ॥—मतोः—॥ मतोः पूर्व आकार इति । आर्थव्याख्यानमेतत् । मूत्रे तु शब्दस्वरूपपेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्द पुल्लिङ्गमेव पठन्ति ॥—शरावतीति । चातुरार्यको नद्या मनुष्य 'मादुपधायाः' इति वलम् 'मतां
बह्वोऽनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् ॥—वेत्रवतीति । मनुष्य वलम् । न चात्र वक्त्रस्यासिद्धलावती-
शब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । अकत्या इति निर्देशादिह न भवति । राजवतीति ।
स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाप्रायमवतीशब्दः ॥—अहीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । मज्ञायामिति वलम् ॥

अथ फिट्सूत्राणि ॥—फिपोऽन्त उदात्तः ॥ फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा प्रातिपदिकमुच्यते तदाह—प्राति-
पदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते पाणिनीयसूत्रैः स्वर आयाति स एव प्रमाणं तथा च
'शताक्ष ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः । 'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति सुनिव्रयमतेनायत्वे साध्वसाधुप्रवि-
भाग' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयेराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकान् । तथाच 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे
भाष्यं 'प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वावकाशः । यत्रा-
नुदात्ता प्रकृतिः समत्व सिमात्वमिति । नहि फिपोऽन्त उदात्तः त्वत्वसमसिमेलादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तो-
दात्तत्वं सर्वाद्युदात्तत्वं च समवतीति दिक् ॥—पाट—॥ पाटलेयादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः ॥—लघावन्त इति
प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥—पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते' इति
प्राप्ते ॥—गेहा—॥ गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥—गुद्—॥ अगेहार्थमिदम् ॥—ध्यपूर्व—॥ धकारेति ।
नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः ॥—प्राप्ते इति । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥—यजन्तत्वादिति । 'वदिषष्टिलोपो यच्च' इति

बन्धो नाव इत्याद्युदात्त इत्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु बान्तस्यान्त्यापूर्वमिति मण्योदात्तः । ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥६॥
 नक्षत्रम् । उक्ता । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिदामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उक्ता नाम भाष्यविशेषः । तस्य कृश-
 मत्वात्स्वर्युवर्णं कृश्रमास्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वं प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नविवचयसेति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा ।
 सुखम् । सुखस्य स्वाङ्गशिदामिति नविवचयसेति वा अणुदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निङ्गस्वश्चेति उणादित्तु
 निस्वोक्तेरन्तरङ्गवाद्यापः प्रागेव स्वाङ्गशिदामिति वा शेष्यम् । ॥ हिष्ठवत्सरतिशयान्तानाम् ॥७॥ एषामन्त
 उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । निस्वादाः शतत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरथैः सुवृत्ता रथेन । यदंहिष्ठं नातिविधे
 इत्यादौ व्यत्ययादाहुदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपठप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघा-
 वन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अ. गृह्णाणां प्रभृत्यस्यायोः । अव्ययपूर्वपठप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत
 इत्याहुः । याथादिस्त्रेण गतार्थमेतत् । ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥८॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यव-
 स्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिदामित्याद्युदात्तः । अथान्तो न तु लघावन्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दा-
 नुवर्तिष्विति कोशः । ॥ स्याङ्गाख्यायामादिर्वा ॥९॥ इह दक्षिणस्याधन्तो पर्यायेणोदात्तो स्तः । दक्षिणो बाहुः ।
 आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्याक्षीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । ॥ छन्दसि च ॥ १० ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् ।
 दक्षिणः । इह पर्यायेणाधन्ताद्युदात्तो । ॥ कृष्णस्यामृगात्वा चेत् ॥११॥ अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेषाद्युदात्तत्वे प्राप्ते
 अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां ग्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां न तु कृष्णो रात्र्यै । ॥ वा नाम-
 धेयस्य ॥१२॥ कृष्णस्येवेव । अयं वां कृष्णो अक्षिना । कृष्णः कृषिः । ॥ शुक्लगौरयोरादिः ॥१३॥ नित्यमुदात्तः
 स्वादित्येके । वेल्लनुवर्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिवेत्त्रान्तोदात्तदर्शनात् । ॥ अङ्कुष्ठोदकवक्त्रशानां
 छन्दस्यन्तः ॥१४॥ अङ्कुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्ताय आरम्भः । वशाग्रहणं नि-
 यमायं छन्दस्येवेति । तेन लोके आयुदात्तत्वेत्याहुः । ॥ पृष्ठस्य च ॥१५॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्वाहा भाषायाम् । पृष्ठम् ।
 ॥ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥१६॥ उन्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः । ॥ अयस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥१७॥
 बान्तस्यान्त्यापूर्वमिति यतो नाव इति वायुदात्ते प्राप्ते वचनम् । ॥ आशया अदिगाख्या चेत् ॥१८॥ दिगाख्यायावृ-
 त्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाम्यस्परि । ॥ नक्षत्राणामव्ययपयणाम् ॥१९॥
 अन्त उदात्तः स्यात् । आक्षेपाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते
 वचनम् । ॥ न कुपुर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥२०॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपुर्वो य आप
 तद्विषयाणामिति व्याख्याय आधिका बहुलिका इत्यप्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । ॥ घृतादीनां च ॥२१॥ अन्त उदात्तः ।

वचनात् ॥—यतो नाव इति । इममहंतीति दण्डादित्वावत् ॥—यान्तस्यान्यादिनि । ‘क्षत्राद् घ’ इति प्रत्ययस्व-
 रेणापीति वा बोध्यम् ॥—खान्तस्या—॥ श च म् च र्मा आदी यस्य स श्मादिनं श्मादिरश्मादिः । तस्य शका-
 रमकारादिभिन्नस्य खान्तस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—शीङः खो निङ्गस्वश्चेत्यादि । ननु बहुप्राणिपुल्लकेषु शीङो ह्रस्व-
 श्वेलेव पठ्यते ‘मुहेः खो मूर्ध’ इत्यतः खोऽनुवर्तत । ह्रस्वविधानमामर्थ्यादुणाभाव इति स्वयमप्युणादिष्वेवमेवेत्युक्तम् ।
 तस्मात्पूर्वपरिविद्वोऽयं ग्रन्थ इत्यस्मदाह—अन्तरङ्गवादिष्विति—हिष्ठ—॥—एषामिति । हिष्ठ वत्सर ति
 शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः ॥—यंहिष्ठ इति । बहुलशब्दान् ‘अतिशयेन तमायुर्न’ इतीष्टन् ‘प्रियश्चिरस्फिर’ इत्य-
 नेन बहुलस्य बहिरादेशः ॥—परिवत्सर इति । क्वचित्तु सवन्मर इति पाठस्तत्र ‘वमेश्व सपुत्राचित’ इति सरप्रत्ययस्य
 चित्वादिपि सिद्धे ॥—सप्ततिरित्यादि । ‘पठ्कविशतिव्रजन्’ इत्यत्र व्युत्पादिता एते ॥—प्राग्वदिति । ‘लघा-
 वन्ते’ इति प्राप्त इत्यर्थः ॥—दक्षिणस्य—॥ अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे । वीणाया दक्षिणः । प्रावीण इत्यर्थः ॥—
 छन्दसि । दक्षिणस्याधन्तो पर्यायेणोदात्तो स्याता वेदे ॥—कृष्णस्य—॥ अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥
 —एके इति । तन्मतेऽस्मिन्नुत्र नामधेयस्यत्यनुवर्तते वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेययोः । शुक्लगौरयोरादिहृदात्त
 इत्यर्थः । तेन सरो गौरो यथा पिवेत्त्रान्तोदात्तत्वमेव नामधेयत्वमावान् ॥—अङ्कुष्ठो—॥ एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥
 —अङ्कुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । वक्रशब्देऽपि प्राणिना कुपुर्वमित्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥—वा भाषायाम् ।
 पृष्ठमिति । पक्षे ‘खाङ्गशिदाम’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥—अर्जुनस्य—॥ अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् ।
 अर्जुनो वृक्षः । उन्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तः ॥—अयस्य—॥ अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । ‘अयः स्वामिवैश्वर्ययोः’ इति
 निपातितोऽयमर्थशब्दः ॥—आशया—॥ अदिगाख्यायामाशाशब्द आयुदात्तः स्यात् ॥—ज्येष्ठेत्यादि । ‘प्रशस्तस्य श्रः’
 ‘ज्य च’ इति प्रशस्तशब्दादिद्विनि ज्योदेशः । श्रवण श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रववती धनं विद्यते अस्याः सा धनवती अतिशयिता
 श्रववती श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्टनि ‘विन्मतोर्लृक्’ इति मनुषो लृक् ॥—आयुदात्ते प्राप्त इति । ‘भित्त्यादिः’ इत्यनेन ॥—
 कृत्तिका इति । ‘लघावन्ते’ इति आयुदात्तत्वम् ॥—घृतामिति । नवविवचयसेति प्राप्ते ॥—ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्ध-

पृतं मिमिक्षे । आहूतिगणोऽयम् । ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ २२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह निष्वादाद्युदात्त एव । ॥ बिल्बतिप्ययोः स्वरितो वा ॥ २३ ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ।

॥ अथादिः प्राक् शकटेः ॥ २४ ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकज्योरिति यावत् । ॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ २५ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः । ॥ नख्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ २६ ॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् । ॥ तृणधान्यानां च द्व्ययाम् ॥ २७ ॥ यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । मापाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । ॥ ग्रः संख्यायाः ॥ २८ ॥ पञ्च । चत्वारः । ॥ स्वाङ्गशिदामदन्तानाम् ॥ २९ ॥ शिद् सर्वनाम । कर्णाम्बां शुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विषो विहायाः । ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ ३० ॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । कुकेषु मे । प्राणिनां किम् । शीरं सर्पिमधूदकम् । ॥ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ ३१ ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्तुकः । ॥ उनर्वश्नन्तानाम् ॥ ३२ ॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृण्वे । वन् । पीवानं मेषम् । ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ ३३ ॥ आदिरुदात्तः । एत । हरिणः । शितिः । पृथ्विः । हरित् । ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ३४ ॥ अर्द्धज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । सुनि । ॥ अक्षस्यादेवनस्य ॥ ३५ ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मां दीव्यः । ॥ अर्धस्यासमद्योतने ॥ ३६ ॥ अर्धो ग्रामस्य । समं शकं तु अर्धं पिप्पल्याः । ॥ पीतद्वयानाम् ॥ ३७ ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्वु । सरलः । ॥ ग्रामादीनां च ॥ ३८ ॥ ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ ३९ ॥ चञ्चेव चञ्च । सिगन्तस्येति पाठान्तरम् । सिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ ४० ॥ एषामुपमेयनाम्नामदिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुविव मेरुः । ध्याग्रः । सिंहः । महिषः । ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ ४१ ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । ॥ लघावन्ते द्वयोश्च यद्गो गुरुः ॥ ४२ ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्विद्वच्छस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । ॥ स्त्रीविषयवर्णाश्रुपूर्वाणाम् ॥ ४३ ॥ एषां वराणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषये । मल्लिका । वणं । इयेनी ।

शब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्टान् ज्योदेशः । 'युवाल्पयोः कनन्तरस्याम्' इति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे 'प्राशस्यस्य थ्र.' 'ज्य च' इति प्राशस्यशब्दस्य ज्योदेशः । अल्पस्य कन् — निष्वादिदिति । तथा च निस्वरापवादोऽयं योगः ॥ —पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥ इति प्रथमः पादः ॥

नख्विषयस्य ॥ इसन्तर्वाजतस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ —सर्पिर्मिति । 'अर्धविशुचि-' इत्यादिना इतिः ॥ —तृण— ॥ तृणवाचिना धान्यवाचिना च यचामादिरुदात्तः स्यात् ॥ अषिति अच प्राचा सजा तदाह—द्व्ययामित्यर्थः इति ॥ —गोधूमा इति । 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तता ॥ —ग्रः सम्— ॥ नकारेरेफान्तायाः सन्ध्याया आदिरुदात्तः स्यात् ॥ —चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यत्राम्स्वरेण भाव्यम् । चतुर इत्यत्र 'चतुर शसि' इति चतुर्भिरित्यत्र 'प्रत्युपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालगगाल-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तोऽयम् ॥ —स्वाङ्गशिदाम्— ॥ स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां गर्वनाम्नामदिरुदात्तः स्यात् ॥ —उदकमिति । छन्दसि अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानामित्यन्तोदात्तः । मापाया तु कर्दमादिवादादिद्वितीयो चोदात्तम् ॥ —उनर्व— ॥ उन क वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥ —ह्रस्वान्तस्य— ॥ अनृत्तिकम् । नृशगः ॥ —अक्षस्य— ॥ अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः ॥ —अर्द्धस्य— ॥ असमद्योतनेऽर्द्धशब्दस्यादिरुदात्तः ॥ —ग्रामादीनां च ॥ आदिरुदात्तः ॥ —लुबन्तस्य ॥ उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥ —चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिष्ठता' इति विहितस्य 'लुम्भनुष्ये-' इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । भस्मिर्माणवकः ॥ —न वृक्ष— ॥ पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणान्न वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अत्र पूर्वोपानुदात्तत्वं भवत्येव ॥ —राजविशेषस्य— ॥ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्यानुदात्तः यमन्वा चेन्नामधेय भवति । पूर्वोपेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्येत्याहुः । फिट्श्रुती तु वृद्धस्य चेन्नाज-विशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः ॥ —आङ्ग इति । आङ्ग इवायमाङ्ग । अङ्ग इवायमाङ्ग ॥ —लघावन्ते— ॥ इह आदिरिति न संभव्यते तेन नादेरपि गुरोरुदात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरोरुदात्त इति 'वृषाकप्यमि-' इति सूत्रे वृत्त्यादिप्रत्ययेषु विभावितम् । न च गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्ति इति वाच्यम् । 'अन्यतो दीर्घ' इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते-' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तप्रत्यविरोधादित्याहुः ॥

हरिणी । अक्षुवाब्दापूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरुः । ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥४४॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुट्टः । तित्तिरिः । खंजरीटः । ॥ नर्तुमाण्याख्यायाम् ॥४५॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः । ॥ धान्यानां च वृद्धशब्दानाम् ॥४६॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । धान्तानाम् । माषाः । ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥४७॥ आदिरुदात्तः । केकयः । ॥ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥४८॥ हविति हलसंज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मलः । ॥ इगन्तानां च ह्यषाम् ॥४९॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥ ॥ इति फिदसूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥५०॥ ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राग् द्वितीयाधिकारः । ॥ ज्यचां प्राक्झकरात् ॥५१॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् ज्यचामित्यधिकारः । ॥ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥५२॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा ज्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् । ॥ मादीनां च ॥५३॥ मलयः । मकरः । ॥ शादीनां शाकानाम् ॥५४॥ शीतन्या । शतपुष्पा । ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥५५॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । यचां तु । नीपम् । ॥ युतान्यप्यन्तानाम् ॥५६॥ युते । अयुतम् । अनि । धमनिः । अपि । विपणिः । ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेष्वर्जिद्राक्षाकलोमाकाष्टापेष्टाकाशीनामादिर्वा ॥५७॥ एषामादिद्वितीयो बोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि । ॥ छन्दसि च ॥५८॥ अमकराद्यर्थे आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिद्वितीयं बोदात्तं ज्ञेयम् । ॥ कर्दमादीनां च ॥५९॥ आदिद्वितीयं बोदात्तम् । ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥६०॥ आदिद्वितीयं तेशब्दभेदेति श्रवः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः । ॥ नपः फलान्तानाम् ॥६१॥ आदिद्वितीयं बोदात्तम् । राजादनफलम् । ॥ यान्तस्यान्यात्पूर्वम् ॥६२॥ कुलायः । ॥ थान्तस्य च नालघुनी ॥६३॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । ॥ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्द्धाष्टारपुरूरवसां च ॥६४॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । ॥ साङ्गाश्याकाम्पिल्यनासिष्यदार्वाघाटानाम् ॥६५॥ द्वितीयमुदात्तं वा । ॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥६६॥ हलीषा । —कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तां ॥—शकुनीनाम्—॥ पक्षिवाचिनाम् ॥—पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्राप्यादिरिति न सप्तश्लोके पूर्वग्रहणात् ॥—कुट्टेत्यादि । मध्योदात्तावेतां ॥—नर्तु—॥ ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तल न ॥—धान्यानाम्—॥ धान्यवाचिना वृद्धकशब्दान्ताना पशुघान्तानां चादिरुदात्तः ॥—श्यामाका माषा इति । अत्रोशीनरेत्येकं तृणधान्यानामित्यनेन चावुदात्तलस्य सिद्धत्वात् नैषादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् । फिङ्गुर्त्तौ तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तौ गुरुरुदात्त इति व्याख्यात न त्वादिरुदात्त इति । नैषादका काकाक्षा इत्युदाहृतं च । यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहर्तं तन्न । श्यामाके धान्यताभावश्चिन्त्यः ॥—जनपदा—॥ जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तं स्यात् ॥—केकय इति । अत्र परलान्तान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति, खरेण भाव्यमत आङ्गा वसा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥—हयादीनाम् ॥ हयादीनाममवोगपूर्वा यो लक्षद्वन्द्वस्तन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति । पत्राला कोशला इत्याहल्य पललमिति प्रत्युदाहरन्ति च ॥—इग—॥ अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरषधेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम् । 'अर्धर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषव' इत्यत्र कृषिषब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तलम् ॥—रसना वदनमिति । 'स्वाङ्गशिटाम्' इत्यावुदात्तलम् ॥—मादी —मलयः मकर इति । अनयोर्मकरवरूढेति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति विशिष्यस्वरविधानान्मोहेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् ॥—शादीनां शा—॥ शकारादीनां शाकवाचिना ज्यचा द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु मादीनामिति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति ॥—पान्तानाम्—॥ पशुघान्ताना गुर्वादीनां ज्यचा द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे अनोरप्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं नीपेनेरिगिधाने इत्यनेनेत्याहुः ॥—युत—॥ युत अनि अपि एतदन्ताना ज्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ॥—इत्यादीति ॥ आदिशब्देन पारावत वितस्ता इष्टु आर्जिद्राक्षा कला उमा काष्टा पेष्टा काशीनामिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः ॥—छन्दसि—॥ छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिद्वितीयं बोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमा कुलटा उदक गन्धारिः ॥—सुगन्धि—॥ आदिरिति ॥ सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥—नपः फलान्तानाम्—॥ नप नपुंसकम् । नपः किम् । दासीफलो वृक्षः ॥—यान्तस्य ॥ यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥—थान्तस्य ॥ केचित्तु, आन्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वं उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाहृतम् ॥—शिशुमारो—॥ शिशुमार इति पाठान्तरम् ॥—उष्टार—॥ उष्टार इति पाठान्तरम् ॥—साङ्गाश्या—॥ साङ्गाश्याकाम्पिल्यशब्दौ 'बुच्छन्' इति प्लान्ता । दार्वाघाटशब्दो 'दारावाहनोणन्तस्य च रट्' सन्नायाम्' इत्यणप्रत्ययान्तः ॥—ईषान्तस्य—॥ ईषान्तस्य

काङ्क्षीयः । ॥ उशीरवाशेरकपालपलालशैवालहयामाकशारीरशारावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवरा-
णाम् ॥ ६७ ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् । ॥ महिष्यपादयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ ६८ ॥ आदिरुदात्तः । महिषी
जाया । जघाता उपदधाति ॥ ॥ इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

॥ शकटिशकटयोरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ ६९ ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी । ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधे-
यस्य ॥ ७० ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः ।
॥ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ ७१ ॥ शेषं कमेणोदात्तम् । पारावतः । ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपा-
कानामधूजलस्थानाम् ॥ ७२ ॥ एषां चतुर्णां धूम्रवृत्तीश्वरुरो वर्जयित्वा शिष्टानि कमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः ।
मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः । ॥ कपिकेशाहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ७३ ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ।
॥ न्यहृस्वरौ स्वरितौ ॥ ७४ ॥ स्पष्टम् । न्यहृत्तानः । इवचक्षयत्स्वः । ॥ न्यवुर्बुद्व्यल्कशयोरादिः ॥ ७५ ॥
स्वरितः स्यात् । ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्त्यमनुष्याणामन्तः ॥ ७६ ॥ स्वरितः स्यात् ।
शिकानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाव इति प्राप्ते । ॥ विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ७७ ॥ अन्तस्वरिता नि ।
ननोविल्व उदतिष्ठत् । ॥ त्वत्त्वसमसिमेल्यनुष्ठानि ॥ ७८ ॥ खरीरुषत् । उत्त्वः पदयन् । नमन्तामन्त्यके
समे । सिमसै । ॥ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः ॥ ७९ ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्ट्येत्वेवंपरं वा ।
तेन बासलजुते सिमसै इत्यृत्वेदेऽपि भवत्येव । ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ ८० ॥ स्वाहा । ॥ उपसर्गाश्चा-
मिषवर्जम् ॥ ८१ ॥ ॥ एवादीनामन्तः ॥ ८२ ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र
सुरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राम्भः । तच्चिन्त्यम् । ॥ वाचादीनामु-
भाबुदात्तौ ॥ ८३ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय । ॥ चाद्योऽनुदात्ताः ॥ ८४ ॥
स्पष्टम् । ॥ यथेति पादान्ते ॥ ८५ ॥ तथेतिमृमवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो भदितिः करत् ।
॥ प्रकारादिरुदात्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ ८६ ॥ पटुपटुः । ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ ८७ ॥ शेषं निष्ठादि-
द्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥ ॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ।

आद्युदात्तश्च । ३।१।३। प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् । ॥ अनुदात्तौ सुप्तिता । ३।१।४। एवं-
स्वापवादः । यज्ञस्य । न यो युञ्जति । क्षसिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ । ॥ चितः । ६।१।१६३। अन्त उदात्तः
स्यात् ॥ # चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् । चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो बाध्य इत्यर्थः ।

हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ।—उशीर—॥ अत्र श्यामाकग्रहण चिन्त्यम् । 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम् । 'लघावन्त-' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्
इदयग्रहणं 'स्वाक्षानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमन्येषां 'लघावन्त-' इति प्राप्ते वचनम् ॥—महिष्य—॥
एतयोरादिरुदात्तः स्यात् । यथासंख्य जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥ इति तृतीयः पादः ॥

त्वत्त्व—॥ एतानि सर्वानुदात्तानि ॥—सिमस्य—॥ सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः ॥—उपसर्गाश्चामि-
शब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ॥—यथेति ॥ यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् ॥—प्रकारादि—॥
'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादिदिले पदस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—पटुपटुरिति । ननु 'कर्मधारयवदुत्तरे' इति कर्मधा-
रयवद्भावादेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति बाध्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं
प्रकारादित्वादन्यस्मिन्निद्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥ इति चतुर्थः पादः ॥

अग्निरिति । 'अग्नेर्नलोपय' इति निप्रत्ययः ॥—कर्तव्यमिति । त्वन्प्रत्ययः त्वन्तस्तु तित्वात्स्वरितो वक्ष्यते ।
न च त्वयस्याप्याद्युदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवत्येवेति चेत्तस्यम् । किं त्वयमसिद्धः तित्वात्स्वरितु सिद्ध
इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः । त्वन्तस्त्वमेव शेषनिचातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥—
युञ्जतीति ॥ युञ्ज प्रमादे । 'घातोः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः । 'स्वरि-
तात्संहितायामनुदात्तानां' इति तिपः प्रचयः ॥—चितः ॥ सप्रकृतेरिति ॥ नन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु ।

नभस्तामन्त्रके समे । यके सरस्वतीमनु । तत्सुते । ॥ तद्वितस्य । ६।१।१६४। चितस्तद्वितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे नित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौआयनाः । ॥ कितः । ६।१।१६५। कितस्तद्वितस्यान्त उदात्तः । परामेपः । ॥ तिसृभ्यो जसः । ६।१।१६६। अन्त उदात्तः । तिजो बाधः सविभुः । ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६।१।१६८। साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र च एकाचः ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । बाधा विलुपः । सौ किम् । राजेश्वादी एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । राजो नु ते । एकाचः किम् । विदधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् । ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६।१।१६९। नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र बहुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाचः ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । ॥ अञ्जेछन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६।१।१७०। अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शास्त्रप्रहार्यम् । प्रतीको बाहून् । ॥ ऊडिद्वम्पदाद्यपुत्रैद्युभ्यः । ६।१।१७६। एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा ॥ * ऊठुपध्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षधुवा । अक्षधुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्वृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तन्नाम्तोदात्तात्ताप्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोन्वादेशोऽसनुदात्तस्तृतीयादौ' इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बहू । माभ्यां गा अनु । पद्भ्योमासहस्रिश्च इति षट् पदादयः । पत्र्यां भूमिः । दक्षिर्न जिह्वा । अहरहर्जावते

चित् इत्यवयवादेशा षष्ठी न कार्ष्णिणः । चिद्योऽवयवस्तस्य सवन्धी यः समुदायः स कार्यो अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अर्शआदेराकृतिगणलादच् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा तेन चिद्वत्तः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचक्षित्करणमन्यथा तस्यैकाञ्चलादनर्थकं तस्यात् ॥—अन्यके इति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् ततः परा टिरुदात्ता । एवं यके तद्वित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुच उदाहरणं तु बहुपठव इत्यादि ज्ञेयम् ॥—अत्स्वरबाधनार्थमिति ॥ च्कवचकारो 'व्रातच्फनोरस्त्रियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः । अकारो वृद्धौ । तत्रासत्यस्मिन् परलात् नित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥—कौआयना इति ॥ कुञ्जस्यापलानि बहूनि । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकन्' 'व्रातच्फनोरस्त्रियाम्' इति अः । 'व्यादयस्तद्राजाः' । तद्राजस्य बहुषु लुक् ॥—आग्नेय इति ॥ अमेर्बक् ॥—तिसृ- अर्थागत बहुलं शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात् ॥—तिस्र इति । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादान्तोदात्तः । 'अनुदात्तां सुपितौ' इति जसनुदात्तः । अत्र 'अचि र ऋत' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्धेयः' इति जसः स्वरितल प्राप्तमनेन बाध्यते ॥—सप्तमीबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम् व्याख्यानात् ॥—राज्ञेति । सावित्रे तस्मिन्मसति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमलोपे कृते एकाच् ॥—राज इति । राजशब्दः आनुदात्तः 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिनन्तत्वात् ॥—अन्तोदात्ता- एकाच इति वर्तते तृतीयादिर्विभक्तिरिति च नित्यशब्दः स्वर्थते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः ॥—नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यममासे किम् । अग्निचित् । 'अमौ च' इति क्तिप्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपपदाकृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विप्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पुन्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहुव्रीहौ नञ्बुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्त्यैकत्विक उदात्तो भवत्येव । अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोऽयं न तु बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्बुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तल न भवति किं लज्जयपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाञ्चलेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्क्ष श्वोर्क इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजहृषदा षष्ठीसमासात् टाप् ॥—दधीच इति । दध्यक्षतीति 'ऋत्विग्-' आदिना क्तिन् । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घलम् । अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ॥—शास्त्रप्रहार्यमिति । शसादिग्रहणं तु न कृत नपुंसके शसि मा भूत् सुटि यथा स्यादिति ॥—ऊडिद्व- अत्रैकाच् इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥—प्रष्टौह इति । 'छन्दसि सहः' । 'वहथ' इति ण्विः । 'वाह ऊट्' । उपपदसमासे प्रष्टवाहशब्दो 'गतिकारकोपपदाकृत्' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्टौहशब्दस्थानेकाञ्चलेपि ऊट्शब्दस्यैकाञ्चलमेव ॥—ऊठुपध्याग्रहणमिति । उपधाभूत ऊट् एष्टते न लज्जय इत्यर्थः । पथमोनिर्देशात्परस्मैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । तेनाक्षररित्यादी विभक्त्येराधुदात्तलं न । अत्र हि अक्षरैर्वाव्यतीति किम् । अन्तरङ्गलादृत् यन् उपपदसमासलात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् ॥—अन्वादेशेनेति । अत एव 'सावेकाचः' इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् ॥—प्र ते बहू इति । मिषा ऋक् । अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माभ्यामित्यत्रोक्ता ॥—माभ्यामिति । अत्र पूर्वादेर्बह्वशब्देनोक्तयोरिदं परामर्शेऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव । अन्वादेशश्च कथितानुवृत्तमात्रं न त्विदमा कथितस्येदमैवानुवृत्तमिति भाव्योक्तः ॥—षट् पदादय इति । न तु ततः परे

मासिमासि । मन्त्रिभ्यो इह आ । अर् । अपां केनेव । पुस् । अन्नातेव पुंस । रै । राया वयम् । रापो धर्ता विच-
स्वतः । दिव् । उपत्वाग्ने दिवेदिवे । ॥ अष्टनो दीर्घात् । ६।१।१७२। शसादिविभक्तिरुदात्ता । अष्टमिर्दशमिः ।
॥ शतुरनुमो नद्यजादी । ६।१।१७३। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्य दन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिविभ-
क्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टा रवं प्रथमा जानती । कृष्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादित्वाबुदात्तः ।
अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः । ॥ उदात्तय-
णो हल्पूर्वात् । ६।१।१७४। उदात्तस्थाने यो षण् हल्पूर्वस्मात्परा नदी शसादिविभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोद-
यित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृष्वते सवित्रे । ॥ नोङ्घात्वोः । ६।१।१७५। अनयोर्वणः परे शसा-
दय उदात्ता न स्युः । अष्टावन्था । सेरुभिः सुम्बे । ॥ ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् । ६।१।१७६। ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताबुद-
त्तपरो मतुबुदात्तः । यो अङ्दिमौवदनिमौहृषति । नुटः । अक्षपन्तः कण्वन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा
विदविदुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदितेतदत्र च । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वा यवागहि । ॥ * रेवाद्वाङ् ।
रेवाद्देवतः । ॥ नामन्यतरस्याम् । ६।१।१७७। मतुपि यो ह्रस्वस्तन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । वेत-
न्ती सुमतीनाम् । ॥ ङवाङ्छन्दसि बहुलम् । ६।१।१७८। ङयाः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभजती-

एकाच इत्यनुवृत्तेः ॥—अष्टनो—। दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । ‘श्ल्युपोत्तमम्’ इत्यस्यापवादः ।
अष्टनशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्धमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टमिः ।
इह ‘श्ल्युपोत्तमम्’ इति स्वरः । ननु चात्रापि ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति
चेत्तत्त्वम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आलविकल्पं ज्ञापयति । नित्ये त्वाले व्यावर्त्याभावादीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृता-
त्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादानात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधियते इति किं
दीर्घग्रहणेन ॥—जानतीति । ‘ज्ञानोर्जा’ इति जादेशः । ‘भ्राभ्यस्तयोरातः’ इति भ्राकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण
शत्रन्तोदात्तम् ॥—कृष्वत इति । ‘थिन्विक्कृष्योर च’ ॥—तुदन्तीति । तुदादित्वाच्छः । ‘आच्छीनयोः’ इति
नुम् ॥ प्रत्युदाहरणे ऋहविकलतां परिहरति—एकादेशोऽत्रोदात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरनुप-
देशात्परत्वात्तास्यनुदात्तोति निघाते ‘एकादेश उदात्तोदात्तः’ इत्युदात्तत्वम् । अस्मिन्कृतव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति
अनुम इति प्रतिषेधान्नापकात् । न ङकादेशस्वरं विना शत्रन्तं सनुमकमन्तोदात्तं भवति ॥—उदात्तयणो—।
‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते ‘चितः’
इत्यन्तोदात्ताः ॥—हल्पूर्वादिति किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नामावनिवृत्त्यर्थम् । ‘तनोतेकं उः सन्वच’
इति उः । ‘बाल्मी तितउः पुमान्’ । ‘बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूभि’ इति बहुमीहिरन्तोदात्तः । तत्र ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति
विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्पूत्रे नकारग्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परस्या नया उदात्तत्वं
वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाङ्मूलोति सिद्धम् । अत्र हि ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ‘न भूवाक्चि-
धिपु’ इति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वं ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इति नकारे नान्तत्वानुडीप्य अनेनोदात्तः ॥—नोङ्—। शसादय
इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्घालोर्यणः परा नदी न सभवतीति नानुवर्तिता ॥—अष्टाव-
न्ध्वेति । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे ‘उदात्तस्वरि-
तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति विभक्तिः स्वरिता ॥—सुम्बे इति । किवन्तस्य कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य
‘ओः सुपि’ इति यण् ॥—अङ्दिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किः । उदनिशब्दोऽ-
व्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा युतान्यन्यन्तानामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । ‘मनु-
वसोः सम्बुद्धौ छन्दसि’ इति रुः ‘आतोऽपि नित्यम्’ इत्यनुनासिकः ॥—अक्षपन्त इति । अक्षिशब्दान्मदुप्
‘अस्थिदधिसङ्घ्यक्ष्णामनहुदात्तः’ इति ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्यनङ् । ‘आनो नुट्’ इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो
भूतपूर्वैकस्या मतुपो नुट् । ‘मादुपधायाः’ इति वत्वम् ॥—इधुरिति । ‘धान्ये नित्’ इत्यधिकारे ‘इधेः किञ्च’ इति उ-
प्रत्ययान्त आबुदात्त इधुशब्दः तस्मात्परो मतुबुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं
प्राप्नोति ‘मृगोरिति’ इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छन्दस्यान्तोदात्तत्वात् । न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जन-
साविद्यमानत्वात् अत आह—स्वरविधाविति ॥—नेष्टात् इति । समासस्येति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ‘इक्षनुद्भ्यां
मनुप्’ इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्गाढ्य इत्यत्रप्राप्ताविति भाष्योक्तैरिति भावः ॥—रेवानिति । रथिरस्या-
स्तीति मतुप् ‘रथेर्मती बहुलम्’ इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । ‘आहुणः’ ततो ह्रस्वाभावाद्भवम् ॥—नामन्य—।
ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुग्रहणं च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते तेन ह्रस्वो विशेष्यते तदाह—मनुपि यो ह्रस्व
इति ॥—सुमतीनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । ‘नैषुभ्याम्’ इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ।

नाम् । वेलुक्तेर्नेह । जयन्तीनां मस्तो यन्तु । ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६।१।१७९। एभ्यो हलादिर्विभक्ति-
हृदात्ता । आपश्चिह्नयमानः । त्रिभिर्देव । ॥ न गोभ्यन्लावर्ण्यराड्कुङ्कुञ्जयः । ६।१।१८२। एभ्यः प्रातु-
क्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवगन्तात् । तेभ्यो चुञ्जम् । तेषां पाहि
शुधी इवम् । ॥ दिवो झल् । ६।१।१८३। दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । शुभिरकुभिः । झकिति किम् ।
उप त्वाप्ते दिवेदिवे । ॥ नृ चान्यतरस्याम् । ६।१।१८४। नृः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । नृभिर्वेमानः ।
॥ तिस्त्वरितम् । ६।१।१८५। निगदव्याख्यातम् । क नूनम् । ॥ तास्यनुदात्तेऽनिङ्बदुपदेशाल्लसार्वधातुक-
मनुदात्तमनिङ्बकोः । ६।१।१८६। अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्य-
स्वारपवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । क्तिः । अभिवष्टे अनूतेभिः । अनुपदेशात् । पुरुषुजा चनस्यतम् । चि-
त्स्वरतोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्वादभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीत । उपदेशग्रहणादेह ।

भूतपूर्वेपि हस्वे यथा स्वरः स्यात् अमीनामिलादी । अन्यथा परत्वाभिल्याच्च दीर्घत्वे कृते हस्वाभावात् स्यात् तिष्ठणा-
मिस्यत्र सांप्रतिके हस्वे स्यात् । सांप्रतिकामावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिष्ठणामिस्यत्र
न स्यात् मनुपि तिष्ठभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्संश्रुतम् । अत्र हि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्ते-
हृदात्तत्वमिष्यते ॥—षट्त्रि—॥ अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । यदेतदनुवर्तते पश्चानां नवानां चतुर्णामिस्यत्र न स्यात् ।
'ब्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तात्वात् ताहं स्यात् सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादनन्तोदात्तौ । हलादिः किम् ।
चतस्रः पदय । यथेतदिह हलादिप्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुर शसि' इत्यत्रैवावोचाम ॥—न गो—॥ साविति यदि
सप्तमीबहुवचनप्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् । तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः स्वदाद्यत्वे कृते 'बहुव-
चने झत्येत्' इत्येवविधानात् तेषु केपु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात् । तामिथाभिरित्यादावेव स्यात् तासु यासित्यत्रा-
वर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह—सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासम्भवात् पाष्टिकस्वरस्य प्रति-
षेधो विज्ञायते इत्याह—प्रागुक्तं नेति ॥ एव च वीरवत्तममित्यत्र 'हस्वनुद्भ्यां मनुप्' इति न भवति । 'स्का-
यितश्चि'—इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः ॥—गोभ्य इति । 'सावेकाचः' इति प्राप्तम् ॥—शुनश्चिच्छेप-
मिति । अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते पदकाले तु शुनः शेषं चिदिति
पठ्यते 'शेषपुच्छलाङ्गेषु शुनः' इत्यलुक् वनस्पत्यादित्वाद्बुभयपदप्रकृतिस्वरः । श्वनशब्दे तेभ्यः तेषामिस्यत्र च 'सावे-
काचः' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राडिति किबन्तः । राजा ॥—अङ्किति । अक्षतिः किबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं
विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राञ्च । प्राङ्भ्याम् । 'नाथे पूजायाम्' इति प्र-
तिषिध्यते नलोपः । 'अथेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति प्राप्तं निषिध्यते । गतां तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव । प्राचा
प्राचे । कुडिति किबन्तः । कुबा । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । 'कुलिक्'—इत्यादिना किन् । तत्रैव सूत्रे कुषेति निपात-
नामलोपाभावः । कृत् करोतिः कृन्ततिर्वा किबन्तः । कृता कृते ॥—दिवो ॥—झलादिरिति । नन्वसति सप्तमीनि-
देशे कथं पुनरत्र तदादिदिविधेः । केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिदिविधेः । ननु ताहं तदन्तविधिरस्तु का
पुनर्झन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्ता इति चेत्सत्यम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यतः आदिरिति वर्तते दिवः
परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति कीदृशी या स्याज्झलादिरिति ॥—शुभिरिति । सावेकाच इति वा ऊडिदमिति वा प्राप्तः
स्वरः प्रतिषिध्यते ॥—दिवे दिवे इति । 'ऊडिदपदात्'—इति विभक्तिरुदात्ता ॥—तिस्त्वरितम् ॥—निगदव्या-
ख्यातमिति । उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः ॥—क्तेति । 'किमोत्' 'तिस्त्वरितम्' 'काति' इति किमः कादेशः ॥—
तास्यनु—॥ तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचारान्तां दिदङ्गां संवक्ष्यते न तु तास्यनुदात्तेन्द्रधाम् ।
चिदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधेः । तथा च सूत्रार्थः । ता-
सेरनुदात्तेतो दिददुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् निङ्बदौ वर्जयित्वा ॥—कर्तेत्यादि । कृतः
प्रथमपुरुषस्य डारीरसः एकवचने ङित्वाङ्गिलोपः । इतरत्र 'रि च' इति सलोपः । आस् इत्यत्रादादित्वाच्छपो लुक् ॥—
ङ्कित इति । अस्याप्युपदेशविशेषणादेह । कृणुते जरितुर्हवम् । अत्र श्रुतिविशेषेण ङित् ॥—चनस्यतमिति ।
चनोन्नतादात्मन इच्छतमित्यर्थः । क्यच् । लोट् थसत्तं शप् स चातुबन्धस्यानेकान्तत्वादुपदेशः ॥—चित्स्वरतो-
पीति ॥ चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ । वर्द्धमानमित्यत्र
ल्यं निषातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः ॥—वर्धमानमिति । वृष्ट वृद्धौ । कृतः शानच् । शप् 'आने मुक्' इति
मुक् । न चात्र मुक्ता व्यवधानम् । यथकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निषातः ।
सावयवेन व्यवधानाभावात् । यथकारान्तस्याङ्गस्य भक्तोऽमुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रपेक्षान्तरङ्गस्वरं प्रत्य-

हतो वृत्राण्वार्षा । कर्मणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वधातुकं किम् । सिद्धये । अग्निहोत्रोः किम् । हुते । यदधीते ॥ * चिन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् । इन्धे राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६।१।१८७। सिजन्तस्यादिरुदाचो वा । यासिद्धं वर्तिरभिवौ । थलि च सेटीङन्तो वा । ६।१।१९६। सेटि थलन्ते पदे इदुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नेते प्रवस्तदा क्तितीति प्रत्ययापूर्वमुदात्तं स्यात् । लुक्विथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः । उपोत्तमं रिति । ६।१।२।१७। रिक्त्वल्लयान्तोपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्वराः ।

समासस्य । ६।१।२२३। अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६।२।१। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६।२।२। ससैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यधेतः । कृत्यतुल्याख्या अजासेति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतवन्मन्दयत्सलम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ * अव्यये

कारान्तविशिष्टाप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्स्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघातः ॥—हृत् इति । ‘अनुदात्तोपदेशः—’इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्पर्यं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् भवति न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते ॥—कतीह पचमाना इति । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । क्वचित् कतीह निघाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारकिवन्ताच्छान्तदो मुगभावः । तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम् ॥—शिश्ये इति । ‘एरेकाचः—’ इति यणादेशः । ‘लिट् च’ इत्यार्षधातुकमेतत् ॥—यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणे इन्धो दीप्तौ लिट् दीन्ये इति त्रयोऽनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह ॥—चिन्दीत्यादि । एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—यासिद्धमिति । या प्रापणे । लुङ् थसस्तम् । न्लि लुडि । च्लेः सिच् ‘यमरमनमाताम्—’ इतीदसकौ ‘बहुल छन्दस्यमाडयोगेपि’ इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तदाहरणादन्तरं मृग्यम् ॥—थलि—‘णमुल्यन्यतरस्याम्’ इत्यतोऽन्यतरस्यामिल्लयान्तोदात्तत्वं वाग्रहणं कार्यविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेदादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु ‘तवैचान्तश्च युगपत्’ इत्यादौ युगपदग्रहणादेवाऽन्यत्र पर्यायः सिद्धः । सलम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिदन्तयोरैव कार्यत्वं विकल्पेत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विहग्रहणात्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्सलम् । इहग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा ‘कनुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुक्विथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने यथियेत्यादौ चतुर्थभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिदभावेऽपि स्यादित्यर्थः ॥—आहवनीय इति । बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । प्रीणानार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥—यज्ञश्रियमिति । षष्ठीतत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतन्वादिह्यनुदात्तः ॥—बहुव्रीहौ—। इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणात्प्रकृतिस्वरैरेव प्रकृतिभावो विज्ञायते । पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्थयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणैवासाधयेनाह—उदात्तस्वरितयोगीति ॥—चित्रेति । ध्रुयते इति श्रवः कीर्तिः । चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः । ततस्त्वम् चित्रशब्दः फिट्स्वरैणान्तोदात्तः । ततः परस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य’ इति स्वरितः । ततः परस्य ‘स्वरितारत्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति प्रचयः ॥—समपाद इति । लल्लसमसिमेत्यनुधानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः । पादशब्दो ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥—तुल्यध्वेत इति । ‘नौबयोधर्मविष—’ इति यति ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः । सहकृषेतः । सहश्वेत इति ‘समानान्यथोश्च’ इति किन्नन्तः सहकृशब्दः ‘गतिहारकोपपदात्कृत्’ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणान्तोदात्तः । एवं सहशब्दः कन्नन्तो मध्योदात्तः ॥—किरिणेति । ‘कृद्गृह्णहिमिदिच्छिदिभ्यश्च’ इत्यौणाविक इः स च कित् । ‘मुजेः किञ्’ इत्यतः कित्तिदनुवर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दो प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तौ ॥—मन्दयत्सलमिति । मदि स्तुत्यादिषु । ण्यन्ताऽऽटः शत्रादेशः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्षधातुकत्वेन शबभावात् ‘तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशात्—’ इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । ‘गेरिति’ इति णिलो-

नञ्कुनिपातानाम् ॥ अवञ्चो वा एषः । परिगणनं किम् । आत्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते । ६।२।३। वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । कोहितक-
स्मायः । कृष्णशब्दो नञ्प्रत्ययान्तः । कोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिकाः ।
अनेते किम् । कृष्णतः । ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे । ६।२।४। एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । बावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द
इष्टान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमित्या परिरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् । ॥ दायाद्यं
दायादे । ६।२।५। तत्पुरुषे प्रकृत्या । घनदायादः । घनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् ।
परमदायादः । ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६।२।६। प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे ।
गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रति-
बन्धि किम् । सूत्रकृच्छ्रम् । ॥ पदेऽपदेशे । ६।२।७। व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
सूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । सूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्याधादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे
किम् । विष्णुपदम् । ॥ निवाते वातत्राणे । ६।२।८। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ।

पलु न । तं प्रति सार्वधातुकलाश्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छ-
ब्दोऽन्तोदात्तः ॥—शस्त्रीश्यामेति । “उपमानानि सामान्यवचनैः” इति समासः । शस्त्रीशब्दो गौरादिदीघन्तोदात्तः ॥—
अध्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्प्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ ‘आक्रोशे नञ्यनिः’
इत्यनिः । किञ्च तिस्र इत्यत्र ‘तिष्ठभ्यो जसः’ इति सति शिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । अपि च चक्षारः
अनङ्गाह इत्यत्र सति शिष्टोऽप्यामृस्वरो बाध्यते । अव्ययीत्यत्र ‘जिदक्षि-’ इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः
क्रियते । तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुप्रहणं चादिषु पाठाभावात् ॥—क्तात्वेति । मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं त-
त्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृत स्वयधौतमिलादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते तु समासस्येत्थन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ ‘सामि’ ‘स्वय केन’ इति समासः ॥—
मुहूर्तसुखमिति । ‘कालाघ्नोः-’ इति द्वितीया । ‘अत्यन्तसयोगे च’ इति समासः । मुहूर्तशब्दः षष्ठोदरादिरन्तो-
दात्तः ॥—भोज्योष्णमिति । ‘कृत्यतुल्याख्या-’ इति समासः । भोज्यशब्दो ष्वदन्तः ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरि-
तान्तः ॥—वर्णो वर्णो—॥ अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरप्रहणं न तत्साहचर्यात्पूर्वपदेपि
स्वरप्रहणं न तदाह—वर्णवाचिनीत्यादि—॥—कृष्णशब्दो नञ्प्रत्ययान्त इति । श्वेष्वर्ण इति विहितो यो नञ्
तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः ‘कृष्णस्यामृगाख्या चेत्’ इत्यन्तोदात्तो वेदे । भाषायां तु ‘वर्णांता तणतिनितान्तानाम्’ इत्या-
द्युदात्तः ॥—इतन्नन्त इति । ‘रुदे रथ लो वा’ इति इतन्प्रत्ययान्तो निस्वरेणाद्युदात्तः ॥—कृष्णतिला इति । ‘वर्णो
वर्णेन’ इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥—गाध—॥—अरित्रगाध-
मिति । अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं स्पृश्यमान तलम् । गाध्यत इति गाधः । गाधं प्रतिष्ठाया कर्मणि षञ् । अर्धर्चादित्यात्
ह्रीबलम् ॥—गोलवणमिति । षष्ठीसमासः । गोशब्दो ‘गमेडोः’ इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—इष्टान्त इति ।
‘अतिलसूत्रनसहचर इत्रः’ इति विहितः ॥—मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरेण ॥—इयत्तापरिरिच्छेदमात्रमिति ।
इयत्तायाः परिरिच्छितिरित्यापरिरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः ॥—
दायाद्यम् । दातव्यो दायांशः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः । दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं
तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायाद्यशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृ-
तित्स्वरं स्यात् ॥—क्युप्रत्ययान्त इति । ‘कृष्टृजिमन्दिनिघावः क्युः’ इति विहितः ॥—परमदायाद् इति । अत्र
समासान्तोदात्तत्वमेव ॥—प्रतिबन्धि—॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यकं णिनिः ॥—गमनचिरं ।
व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्ता । तयोरित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये
सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदसिद्धं गमनशब्दस्य गतिवाचिलाचिरशब्दस्य कालवाचिलात् । नैष दोषः । चिरका-
लवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंस-
कादिलमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचिलमुपपादयति ॥—गमनमित्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं
कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥—सूत्रकृच्छ्रमिति ।
षष्ठीसमासः ॥—पदेऽपदेशे—॥ अपदेशो व्याजः । ‘व्याजोऽपदेशो ल्यप् च’ इत्यमरात्तादाह—व्याजवाचिनीति ॥—
उच्चारपदेनेति । उच्चारः पौरुषक्रिया ॥—विष्णुपदमिति । षष्ठीसमासः ॥—निवाते—॥—निवातशब्दे परे

कुटीनिवातम् । कुञ्जनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिकीचन्तः । कुञ्जशब्दो ङगन्तः । ङगन्त इत्यन्ते । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रुढः पाठः । ॥ शारदेऽनार्तवे । ६।२।१९ । ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्ववाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्मात्स्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरमुस्त्वेत्याद्युदात्तो न्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्सम-शारदम् । ॥ अध्वर्युकषाययोजोर्जातौ । ६।२।१० । एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्द्वैशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाङ्गुगिति लुक् । शारि नियुक् इति ठन्त्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । ॥ सहशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६।२।११ । अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्योऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् । ॥ द्विगौ प्रमाणे । ६।२।१२ । द्विगादुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्य-सप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रञो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रत्ययः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् । ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६।२।१३ । वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः । ॥ मात्रोपक्रोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६।२।१४ । मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षावास्तुत्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च इह इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः ।

वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातो-ऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्यौ । तत्र कुञ्जदयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवात कुटीनिवा-तम् । कुञ्ज एव निवातं कुञ्जनिवातम् ॥—ङ्यगन्त इति । कवतेर्ङ्यक् ङकारस्येत्तज्ञा न भवति । गुणप्रतिषेधार्थात्कका-राबुबन्धात् ॥—यगन्त इत्यन्ये इति । ते तु कवतेर्ङ्यञ्जिति सूत्रमधीयते ॥—शारदे—॥—नूतनार्थ इति । अव्युत्पन्न इत्यर्थः ॥—रज्जोः सद्य उद्धृतमिति । रज्जुबद्धपात्रवृत्ते रज्जुशब्दः । इदानीमेव कृपाउद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः ॥—सृजेरमु-मूचेति । ‘स्कन्देः सलोपश्च’ इत्यतः सलोप इति वर्तते ‘भृमृचीवी’ इत्यतः उरिति ‘धान्ये निट्’ इत्यतो निदिति । सृजेरः स्यात्स च निट् । धातोरेसुगायमः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरन्त्यादवः परेऽप्युमि सलोपयणादेशेऽमुमुसकारस्य जश्ले च रज्जुरिति भवति ॥—आद्युदात्त इति । प्रत्ययस्य नित्त्वान्तिस्वरणे ॥—उत्तमशारदमिति । शरदि ऋतौ भवं शार-दम् ॥—अध्व-॥—कठाध्वर्युरिति । अध्वरं यज्ञ यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दात् णिनिप्रत्ययः तस्य लृक् । अध्वेत्राणस्तु ‘प्रोक्ताल्लृक्’ इति लृक् विशेषणसमासोऽयम् ॥—दौवारिककषाय इति । षष्ठीसमासः ॥—सदृश-॥ सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोर्द्वयपदयोः ॥—पितृसदृश इति । पितृमादृशब्दावुणादितृजन्तां चित्स्वरणेन्तोदात्ता । नन्वत्र ‘पूर्वसदृशसमोनार्थ-’ इति तृतीयासमासे कृते ‘तत्पुरुषे तुल्या-र्थ-’ इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगो षष्ठा अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासो नेत्यपि सुबचलादिति चेन्नैवम् । अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तद्यथा । दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । ‘षष्ठ्या आकोशे’ इत्यलृक् । दासीशब्दो दसेष्टो न आचेति दसेष्टः प्रत्ययः नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरणे दासशब्द उदात्तः । टित्वान्दीप् । यस्मेति लोपः । ‘अनुदात्तस्य च यत्र-’ इति ङीप् उदात्तलम् । वृषलश-ब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । उभयत्रापि ‘उदात्तयणो ह्रस्वर्वात्’ इति विभक्तिकृदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके ‘पूर्वसदृश-’ इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु । सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेन्नैवम् । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी ॥—प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । ‘युप्रागपानु-दक्प्रतीचो यद्’ इति यदन्तलात् ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः ॥—परमसप्तसममिति । सप्ताना समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः । पात्रादिलात् क्लीभाभावः ॥—गन्तव्यपण्यम्—॥ वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादिलादण ॥—मद्रवाणिज इति । म्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः ॥—गोवाणिज इति । गमेर्ङोः । अन्तोदात्तोयम् ॥—सप्तमी-समास इति । सप्तमीति योगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः ॥—रक्प्रत्ययान्त इति । ‘स्फाघितन्त्रि-’ इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरणेन्तोदात्तोऽयम् ॥—मात्रो—॥—तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादि-त्यर्थः । भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षावास्तुत्यप्रमाण-मित्यस्वपदविग्रहः । षष्ठीतत्पुरुषः तदाह—भिक्षाया इति ॥—पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायत इति उपज्ञः । ‘आतश्चोपसर्गं’ कर्मण्यक् पाणिनिशब्द इगन्तलादाद्युदात्तः तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः । ‘उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-क्याद्यायाम्’ इति नपुंसकता ॥—नन्दोपक्रममिति । षष्ठीसमौषः । अत्रापि पूर्ववत्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि

इषुच्छाद्यम् । इषुच्छाद्य आधुदासो भित्वा । नपुंसके किम् । कुष्णच्छाया । ॥ सुखप्रिययोर्हिते । ६।२।१५।
 पृथयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् गमनसुखम् । गमनशब्दे लिट्स्वरः । हिते किम् । परमसु-
 खम् । ॥ प्रीतौ च । ६।२।१६। प्रीतौ गन्धायां वागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पावसम् । छात्रप्रियोऽगन्धायाः । ब्राह्मण-
 छात्रसद्वेदो प्रत्ययस्वरणान्तोदासौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् । ॥ स्वं स्वामिनि । ६।२।१७। स्वामिशब्दे परे
 स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी । ॥ पत्यावैश्वर्ये । ६।२।१८। वयूना गृहपतिर्वसे ।
 ॥ न भूवापिन्ध्विदिषु । ६।२।१९। पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूतपतिः ।
 वाक्पतिः । क्षिपतिः । दिधिषूपतिः । ॥ वा भुवनम् । ६।२।२०। उक्त्विवचे । भुवनपतिः । भूस्पृष्टस्त्रिभ्य इति
 ल्युङन्तो भुवनशब्दः । ॥ आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने । ६।२।२१। अस्तिवाध्यवसायः सम्भावनम् ।
 गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते ।
 सम्भावने किम् । परमनेदीयः । ॥ पूर्वं भूतपूर्वं । ६।२।२२। आद्यो भूतपूर्वः आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
 भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् । परमपूर्वः । ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६।२।२३।
 पृथु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये
 किम् । सह मर्यादा समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् । ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६।२।२४। विस्पष्टकटु-
 कम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याधुदासः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ।

घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥—इषुच्छाद्यमिति । इषूणां छायेति तत्पुरुषः । 'छाया बाहुल्ये' इति
 नपुंसकता ॥ 'इषेः किञ्' इत्युप्रत्ययान्त इषुः । तत्र निदधिकारादाधुदासस्तदाह—इषुशब्द इति ॥—गमनसुख-
 मिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यसकादिर्वा । ॥—लिट्स्वर इति । गमनशब्दो ल्युङन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाधु-
 दासः ॥—प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनि-
 वृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रिययोः' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यं तत्राग्रे सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यभिचारादत्र प्रीतौ
 गम्यमानायां भविष्यतीति चेत्सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्मणोऽ-
 पलभिलम् । 'ब्राह्मो जातौ' इति जातौ टिलोपाभावेऽभिति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः 'छात्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः ॥
 —पत्या—॥ ऐश्वर्याय पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति षष्ठीसमासः । 'गेहे कः' इति कप्रत्य-
 यान्तो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदासः ॥—नभू—॥ भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकं द्वलम् ॥—एतानीति । भूवा-
 क्विदिषिषू एतानीत्यर्थः ॥—न प्रकृत्येति । पूर्वण प्रासः प्रतिषिध्यते ॥—भूपतिरित्यादि । षष्ठीसमासा एते । तत्र
 भ्वादयश्चयः किञ्चन्ताः दिधिषूशब्दो 'अन्द्हम्भूकफेल्ककन्द्भूदिषिषू' इत्युप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥—वा
 यु—॥—उक्त्विवचे इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वर स्यात् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते
 विकल्पोपयम् ॥—भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरणाधुदासः ॥—आशङ्काबाध—॥ आशङ्काबाधे
 नेदीयस्सूतरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्यात् । शकि शङ्कायाम् । बाध् लोढने । आङ्पूर्वाभ्यां
 कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि 'अन्तिकबाधयोः' इति नेदा-
 देशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यसकादयो वा ॥—अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः ॥—
 गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युङन्तानि । तत्र लिट्स्वरः ॥—गमनं शङ्क्यत इत्यादि । संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकम-
 न्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते । गमन निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥—
 पूर्वं भूतपूर्वं ॥ भूतपूर्वायै पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्यात् ॥—आद्यो भूतपूर्वं इति । यः पूर्वमाद्य आसीत्स
 एवमुच्यते ॥—आद्यपूर्वं इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यसकादिर्वा । आद्यशब्दः आङ्पूर्वाभ्यायतेर्षणर्थे कविधान-
 मिति कर्मणि कः । आतो लोपः । पृथोदरादिलादस्य ङः । याथादिस्वरणान्तोदासः ॥—परमपूर्वं इति । परमश्चासी
 पूर्वथेति योयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासी भूतपूर्वथेति विग्रहे तुदाहरण-
 मेव ॥—सविध—॥ सामीप्यार्थेषु सविधादिभूतरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥—मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे
 षष्ठीसमासः । मद्रः रगन्तेनोदासः । गान्धारिः 'कर्ममादीना च' इत्याधुदासो वा । कश्मीरो 'लघावन्ते' इति मध्योदासः ।
 सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलं सङ्गीतवाचिनस्तेते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीपमि-
 त्यर्थः ॥—समर्यादमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सहाय सादेशः । चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमासः । सविधादिषु किम् ।
 मद्रसमीपम् ॥—विस्पष्टा—॥ गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः ॥—विस्पष्टकटुकमिति ।
 स्पष्ट वाचनस्पर्शनयोरित्यस्य व्यन्तस्य निश्चया 'वा दान्तशान्त' इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विस्मयेन गति-
 समासः । विस्पष्ट कटुकमिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दैर्गुणव-

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । वपक । निपुण । ॥ अज्याऽधमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६।२।२५। अ ज्य कन् इत्यादेशवति अवसन्नन्दे पापसन्नन्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्लेषम् । गमनज्वावः । गमनाबमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेयादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् । ॥ कुमारश्च । ६।२।२६। कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । ॥ आदिः प्रत्येनसि । ६।२।२७। कुमारत्वादि-रुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः । ॥ पुगोऽध्वन्यतरस्याम् । ६।२।२८। पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आशुदात्तत्वाभावे कुमारश्लेषेव भवति । ॥ इगन्तकाल-कपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६।२।२९। एषु परेषु पूर्व प्रकृत्या । पञ्चारजयः प्रमाणमस्य पञ्चारजिः । वक्ष मासाश्च भूतो दशमास्यः । पञ्चमासाश्च भूतः पञ्चमास्यः । तमवीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्च-शरावः । ज्ञः संख्याया इति पञ्चशब्द आशुदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमाऽरजिः । ॥ बहुष्वन्तरस्याम् । ६।२।३०। बहुशब्दस्तथा वा । बहुरजिः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य षणि सल्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । ॥ दिष्टिचित्तस्योश्च । ६।२।३१। एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेष्वकालात् । ६।२।३२। अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्कादयसिद्धः । साङ्कादयेति प्यान्तः । आतपशुष्कः । आष्टपक्षः । आष्टेति दृष्टन्तः । चक्रबन्धः ।

अध्वमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपेति समासः ॥—विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिष्यन्तादेर्यत् । विशेषेण चित्र विचित्र प्रादिसमासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरिणोऽनुदात्तः । चित्री संज्ञाने निष्ठा । विगत चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याशुदात्तः । अञ् व्यच्चादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः' इति खरितादिः । पदेः कर्तरि क्तः । याथादिस्वरिणोऽन्तोदात्तः । ग-तिस्वरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अय कर्तरि क्त 'फलपाटिनमिकनिजना कुक्पाटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पठ्यशब्दः । तत्र निदित्यधिकारादाद्यन्तः । पठि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः । उणादितृतीं दु पण व्यवहारे स्तुतौ च अम-न्ताडः पण्डा बुद्धिः सा सजाताऽस्यां तारकादित्वादितच् एवमुक्तम् । कुशान् छातीति कुशलः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति क्तः । कृत्स्नरेणान्तोदात्तः । चुप मन्दाया गतौ अस्मात् 'चुपेरचोपधायाः' इति कलप्रत्ययः । तत्र 'वृथादिभ्य-चित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि जुभे 'इयुपवज्ञाप्रीकिरः कः' । याथादिस्वरिणोऽन्तोदात्तः ॥—अज्या—अज्यकन्यादेशानामुत्तरपदलासमवात्सामर्थ्यात्तद्भुत्तरपदं गृह्यत इत्याह—इत्यादेशवतीति । इष्टेषुनोः 'प्रशस्यस्य श्र' 'ज्य च' 'युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्' ॥—गमनश्लेषमित्यादि । मयूरव्यसकादिलाद्राजदन्तादिलाद्वा वि-शेषणस्य परनिपातः ॥—पापिष्ठमिति । विन्मनोर्लुक् । उदाहरणे नपुमके भावे क्तः 'ल्युट् च' इति भावे ल्युट् तदन्ता-न्येतानि पूर्वपदानि कृत्स्नरेणानुदात्तानि ॥—गम्यतेऽनेनेति । 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् ॥—केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥—कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—कुमारश्र-मणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य स-मासे पुंवद्भावः ॥—अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचायच् चित्स्वरः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरसं-मतभेदेन भवति ॥—आदिः—आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतभावनेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रा-देर्मवतीति सूत्रार्थः । एव स्थिते फलितमाह—कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति ॥—पूगेषु—गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥—कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाज्यो प्रागणीपूर्वात्' इति जः । तस्य 'तत्राजस्य बहुषु' इति लुक् ॥—कुमारश्लेषेव भवतीति । तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तो-दात्तत्वम् ॥—पञ्चारजरिति । पञ्चारजयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः पञ्चभगालः पञ्चशरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लानपले' इत्यणो लुक् ॥—पञ्चाश्व इति । पञ्चाशिरश्वैः कीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयष्टक् तस्य 'अध्वर्थे' इति लुक् ॥—बहु—बहुशब्दः पूर्वपद प्रकृतिसुखं वा इगन्तादिभूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते वि-कल्पः ॥—बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बहि वृद्धौ अस्मात् 'लघिवंशोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरिणोऽन्तो-दात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्ग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥—दिष्टि—दिष्टिवितस्ती प्र-माणे तेनात्र मात्रचो लुक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥—सप्तमी—पयन्त इति । वृत्तछायादिषु सकाशा-दिभ्यो ष्यः ॥—दृष्टन्त इति । 'मक्षिणमिनमिहनिविस्वशा दृष्टे' इति दृन् संयोगादिलोपः । 'ब्रथ' इति षलं निस्वा-

चक्रसम्बन्धोऽन्तोदात्तः । अकारात्किम् । पूर्वाह्नमिदः । थायादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रथिमस्वरे । ॥ परि-
प्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रायवयवेषु ॥६१२॥३॥ एते प्रकृता वर्ज्यमानवाचिणि अहोरात्रायवयववाचिणि चो-
त्तरपदे । परित्रिगतं वृद्धो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगतम् । वपसर्गा आधुदात्ताः ।
बहुमीहितपुरुषयोः सिद्धत्वादप्ययीभावार्यमिदम् अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमावाच्यत्वात् ।
अहोरात्रायवया अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति । प्रत्यग्नि । ॥ राजन्यबहुव-
चनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिषु ॥६१२॥३४॥ राजन्यवाचनां बहुवचनान्तानामन्यकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं
प्रकृत्वा । श्वाफलकचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ।
द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यः । भैमायनः । अन्यकवृष्णव एते न तु राजन्याः । राज-
न्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नेते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् ।
वृष्णीनां कुमारः । वृष्णिकुमारः । अन्यकवृष्णिषु किम् । कुरूपञ्जालाः । ॥ संख्या ॥६१२॥३५॥ संख्यावाचि पूर्व-
पदं प्रकृत्वा द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेख्यसादेशः । युदात्तो निपात्यते । ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।
॥६१२॥३६॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्वा । पाणिनीयरौढीयाः । छन्दोरेण मन्थोदात्तावेतौ । आचा-
र्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जने यथा विशयेत । तेन ह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आ-
चार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । ॥ कार्तिकौजपादयश्च

दाधुदात्तः ॥—अन्तोदात्त इति । 'कृजः को द्वे च' इति कप्र तयान्तः प्रत्ययस्वरेण ॥—थायादिस्वरेण बाधितः
सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुक्लपञ्चानां कान्तत्वाद् वन्धस्य घनन्तत्वात् थायादिस्वरेण तत्पुरुषे 'तुल्यार्थे' इत्यादिना सप्त-
म्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्भावितस्तेन पुनर्विधीयते । अचिन्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः
स्वरस्थायादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥—परिप्रत्युः ॥ परिप्रत्युः एते प्रकृता स्युः ॥—परित्रिगतमिति । त्रिगतं वर्ज-
यित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनायसज्ञा । 'पञ्चमपाट्परिभि' इति पञ्चमी । 'अपपरिवहिरखवः पञ्चम्या'
इत्यव्ययीभावः ॥—प्रतिपूर्वाह्नमिति । अहः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यादिदशः । 'अहोऽदन्तात्'
इति णत्वम् । पूर्वाह्नं प्रति 'लक्षणेनाभिप्रती आमिमुह्ये' इत्यव्ययीभावः ॥—उपपूर्वाह्नमिति । पूर्वाह्नस्य समी-
पम् । 'अव्यय विभक्ति' इत्यादिना समीप्येऽव्ययीभावः ॥—उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वा भागः पूर्वरात्रः ।
'अहः सर्वेकदेश' इत्यत्र 'रात्रादाह' इति पुस्तकम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥—उपसर्गा ॥ आधुदात्तानि
पूर्वपदानि ॥—सिद्धत्वादिति । 'बहुमीह' प्रकृता पूर्वपदं 'तत्पुरुषे तुन्शार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्वयद्वितीयाह्रयाः'
इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह—अपपर्योरिति । तेन त्रिगतं वर्ज-
यित्वेत्यर्थे उपत्रिगतं प्रतित्रिगतमिति न भवति । ननु पूर्वाह्नं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्नं परिपूर्वाह्नं अपपूर्वरात्रं
परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रायवयवया अपपर्योः । कम्मान्नादाद्विचरन्ते इत्यादिदश्याह—अहोरात्रायवया इति ॥—वर्ज्य-
माना इति । वर्ज्यमानग्रहणं न सिद्धत्वात् प्रथयुदाहना इत्यर्थः ॥—वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमीनाहोरात्रायवयवेषु
किम् ॥—अग्निं प्रतीति । 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः ॥—श्वाफलकचैत्रका इति । श्वाफलकचैत्रकाभ्या-
मपत्येऽण् ॥—शिनिराद्युदात्त इति । 'वर्हाश्रधुष्टरालाहान्यग्नि' चो निन्' इति मृत्रेण बाहुलकाच्छीटोपि निः । तस्य
नित्त्व इत्त्व चेति ॥—द्वैप्या इति । 'द्वीपादनुममुद्रं यज' ॥—भैमेरपत्यमिति । भैमायनापत्यम् 'अत इन्' त-
दन्ताद्वाच्छः । ननु च षोडशोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्वाजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्य-
युक्तं प्रत्युदाहरणं तेषामपि क्षत्रियत्वात्तद आह—राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्यकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचारा-
द्वाजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥—एकादशेति । 'संख्याया अन्पीयसा' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
'आन्महः' इत्यत्र आदिति योगावभागात्प्रमेकादशस्य इति निदेशाद्वा आन्म । 'इणमीकायासत्यतिमिचिभ्यः कन्'
इति नित्वादिकशब्द आधुदात्तः ॥—द्वादशेति ॥ 'द्व्यष्टनः सख्यायाः' इत्यात्वम् ॥—त्रयोदशेति । 'त्रेख्यः' इति
त्रयभादेशः ॥—अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयोदश च मे इति लक्ष्यानु-
रोधादाधुदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥—आचार्योपसर्जनं ॥ आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनं ॥—
अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी 'शयवासवासिष्वाकात्' इति सप्तम्या अनुक् । सूत्रे पट्टीबहुवचनस्य स्थाने
प्रथमेववचनं तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति ॥—पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः ।
रौढिशब्दात् 'इष्य' इत्यण् 'न द्यचः प्राच्यमरतेषु' इति निषेधात् ॥—द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न तन्तेवासि-
विशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारान् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विशास्यत इत्याह—सकलो द्वन्द्व इत्यादि ॥—
छान्दसेति । 'छन्दोधीते' इत्यण् । 'क्षेत्रियश्छन्दोऽधीते' इति तु न तत्र बाधग्रहणानुदत्तः ॥—आपिशलपाणिनीये

[६।२।३७] एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौषधी । कृतस्वेदं कुजस्वेदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डकेयौ । ॥ **महान्** श्रीक्षपराङ्गगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेयु । [६।२।३८] महच्छब्दः प्रकृत्या मीक्षान्वितु दशसु । महावीहिः । महापराङ्गः । महागृष्टिः । महेश्वासः । मदाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्वीदात्तः । सम्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो वीहिर्महद्वीहिः । ॥ **भ्रूलुक** कश्च वैश्वदेवे । [६।२।३९] चाम्महान् । भ्रूलुकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं कर्तीति क्षुलुः । तस्मादज्ञतादिषु केऽन्तोदात्तः । ॥ **उडू-**सादिबाम्योः । [६।२।४०] उडूसादी । उडूवामी । उषेः घृनि उडूशब्द आबुदात्तः । ॥ **गौः** सादसादिसारयिषु । [६।२।४१] गोसादः । गोसादिः । गोसारयिः । ॥ **कुरु** गार्हपतरिक्तगुर्वसुतजरत्यश्रीलट्ढरूपापारेवडवातै-
तिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च । [६।२।४२] एषां मसानां समासानां दासीभारादेश पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरुणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ * वृजेरिति वाच्यम् ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराबुदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आबुदात्तः । असूता जरतो असूतजरती । अश्लीला ढढरूपा अश्ली-
कढढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाबुदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिष्मादिरवाल्हच् । कपिलकादि-
त्वाल्हत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिबार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो वृतादित्वादन्तोदात्तः । तैत्तिलानां कद्रूः तैत्तिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाबुदात्तः । पण्यकम्बलः ।
* संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे कृत्वा इत्येष

इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् 'द्वयश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । इद्वा-
च्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये ॥—**कार्त-**॥ कुर्मभिः तत्र जाताः कुजाः तान् पातीति कु-
जपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋग्यण् । सावर्णिखिरन्तः माण्डकेयशब्दो 'ढक् च मण्डकात्' इति ङगन्तः ॥—**महाव्री-**
हिरिति । 'आन्महतः-' इत्यात्वम् ॥—**महेश्वास** इति । अत्रैकारः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितो
वा । आदिपदेन महाजाबालः महाभार महाभारत महाहैलिहिलः मदारौरवः महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति
'वर्तमाने षष्ठमहत्-' इत्यत्र तथा निपातनात् ॥—**सम्महदिति** । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु
प्रवृद्धप्रहणमनर्थक कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् । कृदप्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्य
कान्तन्त्वादिति चेन्न । कर्मधारये निष्ठेत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कान्तनेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रे-
ण्यादिस्तस्यैव प्रहणमित्यर्थः ॥—**भ्रूलुक-**॥ भ्रूलुकमहच्छब्दो पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥—**भ्रूलु-**
केति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'तोल्ल' इति परसवर्णः ॥—**उडू-**॥ उडूः पूर्वपदं प्रकृतिस्वर स्वात्सादिबाम्योः परतः ॥
—**उषेः घृनीति** । उष दाहे अस्मात् घृन्ति वर्तमाने 'उपिखनिभ्या कित्' इति व्युत्पदितत्वात् ॥—**गौः साद-**॥
गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या मादादिषूत्तरपदेयु ॥—**गोसाद** इत्यादि । सदेर्षञ् । तदन्तेन पठ्ठीसामा । अथ वा गा साद-
यतीति गोसादः । सदेर्णन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनि गोसादी । तत्र सादसादिनोः कृत्स्नरस्यापवाद इत्यर्थः । सा-
रथौ समासस्वरस्य ॥—**कुरु-**॥ इह पण्यकम्बलान्ताः गम ममासाः । तत्रादिनोर्द्वयोः षष्ठाः छात्रो लुक इतरेषां ष-
ष्ठानां षष्ठाः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह—**एषामिति** । दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादायर्थोऽवगम्यते तदाह—
दासीभारादेरिति ॥—**उप्रत्ययान्त** इति । 'कृप्रोरुच' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तोऽयम् ॥—**आ-**
बुदात्त इति । वृजी वर्जने 'इगुपधात्किट्' इतीन्नन्तत्वात् फिषस्तु 'इगन्ताना च ब्यापाम्' इत्यादिर्द्वितीयो बोदात्तः । एवं
कुररपि । रिक्तगुर्वादयश्च यः कर्मधारयाः ॥—**असूतजरती** । अश्लीलट्ढरूपेति । असूताऽश्लीलशब्दौ नञ्समा-
सत्वादाबुदात्तौ ॥—**श्रीर्यस्यास्तीति** । श्रीशब्दो लावण्यवचनः ॥—**कपिलकादित्वाल्हत्वमिति** । 'कृपो रो लः'
इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लवम् । लावण्यरहितापि कुञ्जत्वादीनामभावात्सत्स्थानमात्रेण ट्ढेल्यर्थः ॥—**पारे-**
वडवेति । 'पारे मध्ये-' इत्यव्ययीभावस्तु न । तथा सति सूत्रे दीर्धनिर्देशोऽयुक्तः स्याद् वडवायाः पारस्यासम्भाव ॥—
तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली । तिलशब्दान्मात्वर्थीय इनिः । टिलोपः । षष्ठोदरादित्वात्ति-
शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र यदाऽपत्येण तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चाचारीत्यनेन टिलोपः ॥—**पण्यशब्दे** इति । 'अवद्यपण्य-' इति यदन्तो 'यतोऽनावः'
इत्याबुदात्तः ॥—**संज्ञायामिति** । नियतप्रमाणस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा सज्ञा ॥—**समासान्तोदात्तत्व-**
मेवेति । ननु पण्यशब्दस्य कृत्प्रत्ययान्तत्वात् 'तत्पुरुषे, तुत्कार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरणे भाव्यमत आह—
प्रतिपदोक्ते हीति । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशे-
षेण-' इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्यस्य वैषम्यं

स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । वक्ष्यत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्येते न विहितव्यवधानं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राये स पुरंध्याम् । पुरं गरीरं भीषतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः अलुक् छान्दसः । नञिवचनस्येत्वाद्युदात्तः पुरश्चन्दः । ॥ चतुर्थी तदर्थे ॥ ६।२।४३। चतुर्थ्यन्तायां वक्ष्यत्पुरुषस्य उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दाह यूपादाह । ॥ अर्थे ॥ ६।२।४४। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । ॥ के च ॥ ६।२।४५। कान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् । ॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६।२।४६। कान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । अणिश्रुताः । अणिश्रुतश्च आद्युदात्तः । पूगश्रुताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । अण्वा कृतं अणिश्रुतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् । ॥ अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७। अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयास्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो निस्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ * अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ नेह । सुखप्राप्तः । धायेत्यस्यापवादोऽयम् । ॥ तृतीया कर्मणि ॥ ६।२।४८। कर्मण्येव कान्ते परे तृतीयास्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातां रथयातः । ॥ गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९। कर्मार्थे कान्ते परेऽप्यवहितो गतिः प्रकृत्या । धायेत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्भूतः । कारकपूर्वपदस्य तु

सङ्गम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं न तु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धान्तानुवाद एवेति स्थितम् ॥—दासीभार इति । 'दसेष्टो न आ च' इति टित्वादीपः । उदात्तनिष्ठस्वरेण दासीशब्दः अन्तोदात्तः ॥—देवहूतिरिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥—यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्व दर्शितम् ॥—चतुर्थी—तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह—चतुर्थ्यन्तायां यदिति ॥—यूपादाहिति । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने 'कुयभ्या च' इति पः । निष्ठादाद्युदात्तो यूपाशब्दः ॥—देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः ॥—गोहितमिति । 'चतुर्थी चाधिष्य-' इत्यादिना चतुर्थी ॥—आद्युदात्त इति । अिन् प्रेयसायाम् । 'वहिप्रियुदुग्गहालरिभ्यो निन्' इति निप्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तः ॥—पूगशब्द इति । मुदिप्रोर्गर्गं बाहुलकात्पूषोपि गच्छ ॥—कृताकृतमिति । 'केन नञ्विशिष्टे नानञ्' इति समासः । अनिष्ठेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् । अण्वादिस्मासापेक्षया 'केन नञ्विशिष्टेन-' इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः ॥—अहीने—हीनं त्यक्त्वा न हीनमहीनम् ॥—अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ॥—कष्टश्रित इति । 'द्वितीयाश्रिता-' इति समासः ॥—कष्टशब्द इति । कान्तत्वात् ॥—ग्रामशब्द इति । 'प्रसरा च' इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥—अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहण कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥—धायेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थायादिस्वर इति भावः ॥—तृतीया—त्वोतास इति । त्वया ऊनाः रक्षिताः त्वोतासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क 'ज्वरस्वर-' इत्युट् । 'एत्येधत्युट्' इति इद्विरिटागमस्य चाभावश्छान्दसः । सन्तदान्नसः 'आ-भसेरलुक्' इत्युष्वागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ततः स्वरितप्रचयः ॥—रगन्त इति । रोदे-णिङ्क्ते चेति विहितः ॥—महाराजहत इति । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि कः ॥—पुरोहितमिति । 'पूर्वाधरावरणामसिपुरधवधैषाम्' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृतस्वरः थायादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥—अभ्युद्भूत इति । इह हतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्भूतशब्दस्तस्य पुनरभिधानेन समासः । तस्य 'कुद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्भूतशब्दः कान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्वाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्वरे तदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्तस्तमपोक्षाभेयं स्वरः स्यात्तोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कुद्रग्रहण-परिभाषया उद्भूतशब्दस्य 'कान्तत्वेऽभेस्तदानन्तर्यसत्त्वादिति चेन्मैवम् । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिराधीयते । अभिश्च न तथा । नन्वेव मा भूदभेः स्वर इष्टसिद्धिस्तु कथम् । अभ्युद्भूतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते 'संछट् धनमुभयं समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आहः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्धति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थायादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् । अप्रोच्यते । धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते । न हि कप्रकृतिमूर्ते धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादभ्युद्भूतं समासकृतमिति तावत्सुखम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थायादिस्वरः अत आह—कारकपूर्वेति । अत्र भावः ।

सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरादागतः । ॥ तादौ च निति कृत्यतौ । १६।२।५०। तकारादौ विति तुषाब्द-
जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्रे रावो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ।
प्रणवपाकः । विति किम् । प्रकर्ता । वृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः । ॥ तवै चान्तश्च युगपत् । १६।२।५१।
तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्तेतवा उ । कृत्स्वरापवादः । ॥ अ-
निगन्तोऽञ्जतौ चप्रत्यये । १६।२।५२। अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्जतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्जस्तान् । अ-
गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । अहि वृष्णानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्च-
नम् । ॥ न्यधी च । १६।२।५३। वप्रत्ययान्तेऽञ्जताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्कुत्तानः । उदात्तस्वरितबोर्धेन
इति अञ्जतेरकारः स्वरितः । अभ्यङ् । ॥ ईषदन्यतरस्याम् । १६।२।५४। ईषत्कारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईष-
द्दे इत्यादौ कृत्स्वर एव । ॥ हिरण्यपरिमाणं धने । १६।२।५५। सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे
सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुमीहावपि परत्वादिकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रत्य-
यनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला । ॥ प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । १६।२।५६।
प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरम-
जन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः । ॥ कतरकतमौ कर्मधारये । १६।२।५७। वा प्रकृत्या । कतरकठः
कर्मधारयग्रहणमुत्तारार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् । ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । १६।२।५८। आर्यकु-

अनन्तरशब्दोऽयमन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोपि सन्निधानादतिरेव प्रतीयते । ततश्चापूर्व-
पदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्व प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा
'कारकादुत्तथुतयोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते कप्रहण गतिप्रहण चानुवर्तते । कारकात्पर कान्तं सगतिकमु-
त्तरपदमन्तोदात्त स्यादित्यर्थः । तत्र दूरादात्त इत्यादौ थाधादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः'
इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥—दूरादागत इति । 'स्तोकान्तिक-' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः'
इत्यल्लुक् ॥—प्रभूताविति । क्तित्रयम् ॥—प्रजल्पाक इति । 'जल्पमिषुकुल्लुण्टवृद्धः पाकन्' ॥—आगन्तु-
रिति । 'सितनिगमिमव्यविधास्तुक्किञ्चिभ्यस्तुन्' । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि । गतेरयं खरो विधीयते गतिसंज्ञा
च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । तिङ् । कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपद-
स्वासम्मन्वाद् न भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपिते-
स्यादि सिद्ध्यति । स्वरप्रवृत्तिर्वेलायां तादित्वाभावेपि पूर्व तत्सत्त्वात् । आदिप्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिरित्येव
सिद्धेः ॥—तवै चा—॥—अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तप्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु ।
प्रकृत्येति वर्तते तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चो-
दात्त एवेति युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥—अन्तेतवा उ इति । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुरादुदात्तः ॥—
अनिगन्तोऽञ्जतौ—॥—पराञ्च इति । 'कलिक्-' इत्यादिना किन् । स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात् ।
'उगिदचाम्-' इति नुम् पराशब्द आबुदात्तः ॥—प्रत्यञ्च इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥—परत्वादिति । सुखर-
स्यावकाशः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराचः इत्यादौ । उभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव
भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । नुस्वरः सति शिष्टः असंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रति-
षेधः । किं तादौ हिरित्वा । चोः 'अनिगन्तोऽञ्जतावप्रत्यये' इत्येव स्वर इत्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादि-
त्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥—न्यधी च ॥ अत्रापि नुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगौ ॥—ईषदन्य—॥ ईषच्छब्दः
पूर्वपद प्रकृतिस्वर वा स्यात् ॥—अन्तोदात्त इति । फिड्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥—ईषद्दे इति ।
'ईषदुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्' ॥—कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथ वा ईषदुगवचनेनेति प्रतिपदोक्त-
समासप्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥—द्वे सुवर्णे इति । 'पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णास्तु षोडश । पल सुवर्णा-
श्वत्वारः' इति ॥—द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः ॥—बहुमीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥—
प्रथमो—॥ अचिरोपसर्गाचिरोपसंज्ञेयः अभिनवत्वमित्यर्थः तदाह—अभिनवत्व इति ॥—अचीति किमिति ।
अचिरोपसंज्ञाविति किमर्थमित्यर्थः ॥—प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकर-
णशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥—कतर—॥ एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्यातां कतरकतमौ कतर-
कतमयोश्चित्वादान्तोदात्तौ ॥—इह त्वित्यादि । 'कतरकतमौ जातिपरिग्रहे' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रह-
णम् । स च कर्मधारय एव तस्मात्तद्व्याप्यः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥—आर्यो ब्राह्मण—॥ ब्राह्मणकुमारयोस्ततरप-

मार्गः । आर्षब्राह्मणः । आर्षे ष्वन्तस्त्वादास्तस्वरितः । आर्षः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्षस-
न्निधः । कर्मधारय इत्येव । ॥ राजा च । ६।२।५९। ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्वा कर्मधारये । राजप्रसङ्गः ।
राजकुमारः । योगविभागा उत्तरार्थः । ॥ षष्ठी प्रत्येनसि । ६।२।६०। षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्वा ।
राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न । ॥ के नित्यार्थे । ६।२।६१। कान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्व वा प्रकृत्वा ।
नित्यप्रहसितः । काळा इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्वबन्त आधुदात्तः । हसित इति थायादिस्वरेणान्तो-
दात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः । ॥ ग्रामः शिल्पिनि । ६।२।६२। वा प्रकृत्वा । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द
आधुदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या । ॥ राजा च प्रशंसायाम् । ६।२।६३।
शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्वा । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः ।
शिल्पिनि किम् । राजहस्ती । ॥ आदिरुदानः । ६।२।६४। अधिकारोऽयम् । ॥ सप्तमीहारिणौ
धर्म्येऽहरणे । ६।२।६५। सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आधुदात्तं धर्म्ये परे । देवं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते ।
धर्म्यमित्याचारविषयं देवम् । मुकुटेकार्पाणम् । हर्षेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कान्ताञ्चि
षेल्लुक् । वाञ्छिकाश्चः । वैवाकरणहस्ती । कचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्पाणमादि दातव्यं वाञ्छिकादीनां त्वंवा-
दिरिति । धर्म्ये इति किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वाडवाया अयं वाडवः ।
तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्टयर्थं यदीयते तद्धारणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्नो हारिस्वरेण बाध्यत इत्य-
हरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति । ॥ युक्ते च । ६।२।६६। युक्तवाचिनि
समासे पूर्वमाधुदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः । ॥ विभाषाऽध्यक्षे । ६।२।६७। गवाध्वजः । ॥ पापं
च शिल्पिनि । ६।२।६८। पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदांक्स्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न । ॥ गोत्राऽन्ते-
वासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६।२।६९। आर्षासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य आर्षाप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कु-

द्वयोरर्थः पूर्वपदं प्रकृतिस्वर वा स्यात्कर्मधारये ॥—अन्तस्वरित इति । तित्स्वरितमित्यनेन ॥—ब्राह्मणादीति कि-
मिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥—राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृश्याद्वर्तत इति सामा-
नाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाधुदात्तः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव
यथा स्यादर्थशब्दस्य भा भूत् । यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं हेतुम् ॥—राजप्रत्येना इति । प्रति-
गतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः । राज्ञः प्रत्येनाः ॥—अन्यत्र नेति । राजा चानौ प्रत्येनाथ राजप्रत्येना इत्यत्र ॥—
द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा
च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' ॥—त्यबन्त इति । 'त्यवनेध्रुवे' इति लप् ॥—मुहूर्तप्रहसित इति । थायादिस्वरः ।
समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थायादिस्वरः तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥—ग्रामः—। ग्राम इति
स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥—ग्रामनापित
इति । षष्ठीसमासः ॥—आधुदात्त इति । 'प्रसं रा च' इति मनिन् निस्त्वादाधुदात्तः ॥—राजनापित इति । कर्म-
धारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासं च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वा-
द्वाजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ॥—आदिरुदात्तः ॥ पूर्वपदमित्यस्येहाप्यात्मना विप-
रिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थं प्रथमा ॥—सप्तमी—। हारीत्यावदये के निनिः । जनपदे ग्रामे कुले
वा परपरयायातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपध्यर्थ' इति यन् । तेन च प्राध्यमित्यर्थे 'नीवयोधर्म'-
इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह—वाञ्छिकाश्चेति । षष्ठीसमासः ॥—
कर्मकरवर्द्धितक इति । वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽप्रे सूक्ष्मः ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न
कुर्यादिति । न लयं धर्मः ॥—वाडवहरणमिति । कचिदयमाचारः बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्टयर्थं यो-
ग्यमसुरादि दातव्यं यदीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् खरे निषिद्धे कृत्स्नरे प्राप्तेऽनोभावकर्मवचनं हस्तुत्त-
रपदान्तोदात्तलम् । ननु परलादेवायं खरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति ॥—युक्तवाचिनीति ।
युक्तः कर्तव्ये तत्परोः । तद्वाचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । बल्लादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥—विभाषा—। अ-
ध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाधुदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्ये वेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—
पापं—। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाधुदात्तं वा
स्यात् ॥—गोत्रान्तेवासि—। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे
पूर्वपदमाधुदात्तं स्यात् ॥—आर्षासौश्रुत इति । सुश्रुतोतीति सुश्रुतं तस्यापसं सौश्रुतः ॥—आर्षाप्रधानतयेति ।

मारीदक्षः । ओदणपामिनीयाः । कुमार्यादिकामकामा ये दाक्ष्याविभिः प्रोक्ताणि साक्षाज्जघीयन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते मिश्रामाणवः । मिश्रां कण्ठ्येऽहमिति माणवः । मयब्राह्मणः । मयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासी-ओत्रिवः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः । ॥ अङ्गानि मैरेये । १६।२।७०। मयविशेषो मैरेयः । मयुमैरयः । मयुविकारस्य तस्य मयङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुण्यासवः । ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु । १६।२।७१। भक्तमयम् । मिश्राकंसः । आजीकंसः । मिश्रादयोऽङ्गविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशाशालवः । समस्य समाशा इति क्रियामाश्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । मिश्राप्रियः । बहुव्रीहिरवम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ॥ गोबिडालसिंहसैन्धवेष्टुपमाने । १६।२।७२। धान्यगवः । गोबिडालः । तुणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । ग्वाप्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः । ॥ अके जीविकार्थे । १६।२।७३। दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयति । ॥ प्राचां क्रीडायाम् । १६।२।७४। प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा सद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् । ॥ अणि नियुक्ते । १६।२।७५। अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः । ॥ शिल्पिनि चाऽङ्कजः । १६।२।७६। शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञ् परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अङ्कजः किम् । कुम्भकारः । ॥ संज्ञायां च । १६।२।७७। अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अङ्कज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः । ॥ गोतन्तियं पाले । १६।२।७८। गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः । ॥ णिनि । १६।२।७९। पुष्पहारी । ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । १६।२।८०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्धन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाह्वरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ

भार्याप्रधानः संश्रुत इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्ष तदधीते दाक्षः ॥—**कुमार्यादिकामकाम** इति । तत्रोक्ते प्रत्ये भद्रायामसत्यामपि कुमार्यादिकामकामः ससत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते पूर्ववत्समासः ॥—**भयब्राह्मण** इति । तृतीयेति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एवमुच्यते ॥—**अङ्गानि**—॥ अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥—**मयविशेष** इति । मुराव्यतिरिक्तं मय मैरेयमित्यर्थः ॥—**भक्ताख्या**—॥ अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेष्टुत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं मयविशेषवाचिना मिश्रादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवात्रादीनां ग्रहणं स्यात् । मिश्राकसादयः षष्ठी-समासाः । तादर्थ्यं चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टतात् ॥—**बहुव्रीहिरिति** । तत्पुरुषभेदन्तोदात्तः ॥—**गोबिडाल**—॥ उपमानशब्दे प्रत्येकं सवन्धादेकवचनम् । गवादिष्टुपमानवाचिपूतपरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—**धान्यगव** इति । अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याद्वच-स्थित्स्वरो बाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा समवति स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति ॥—**गवाकृत्ये**त्यादि । आकृतिः सस्यानम् । सनिवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्वयत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजयितव्यम् ॥—**अके**—॥ जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—**दन्तलेखक** इति । 'ण्वुल्लृचौ' इति ण्वुल् ॥—**प्राचाम्**—॥ प्राचा क्रीडायामिति श्रुतयोर्वान्वयसम्भवात्तन्तेनैत्यध्याहारो न युज्यते इति तत्राह—**प्राग्देशवाचिनां या क्रीडेति** । अजीविकार्थमिदम् ॥—**उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति** । 'नित्यं क्रीडा' इति समासः ॥—**अणि नियुक्ते**—॥ युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अविकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधां दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते समाधिस्तत्परता । अत्र रीधादिकस्य स्वरितेत्तो ग्रहणं, योगः सवन्धमात्रम् ॥—**छत्रधार** इति । कर्मण्यण् ॥—**शिल्पि**—॥ नियुक्ते चेत्सेव सिद्धे कृञ् प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥—**तन्तुवाय** इति । 'ह्नावामय' इत्यण् । आतो युक् ॥—**संज्ञायाश्च**—॥ सज्ञायां विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति ॥—**गोतन्ति**—॥ गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे ॥—**गोपाल** इति । गाः पालयतीति विग्रहः ॥—**तन्तिपाल** इति । तनु विस्तारे किन् । तन्तिवत्तानां वन्धनरज्जुः ॥—**णिनि** । णिन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् ॥—**उपमानम्**—॥ **उष्ट्रकोशी**त्यादि । 'कर्तव्युपमाने' इति णिनिः ॥—**शब्दार्थप्रकृतौ** किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥—**युक्तव्रीति** ।

किम् । वृक्षवती । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव शब्दोपसर्गविरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव स्यात् । अत्र न
 नृत् । गर्वनीयारी । ॥ युक्तारोह्यादयश्च ॥ ६१२८१ ॥ आयुदाताः । युक्तारोही । वागस्रवोषी । क्षीरही ।
 ॥ दीर्घकाशतुषष्ठाष्टवटं जे ॥ ६१२८२ ॥ कुटीजः । काशजः । तुषजः । अष्टजः । वटजः । ॥ अम्यस्तपूर्व
 बह्वचः ॥ ६१२८३ ॥ बह्वचः पूर्वस्थान्यात्पूर्वपदमुक्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ।
 वृक्षवती तुषाणि । ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ६१२८४ ॥ ग्रामे परे पूर्वपदमायुदात्तम् । तथेतिवसद्वाचि न ।
 मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः ।
 दाक्षिनिवासः । ॥ घोषादिषु च ॥ ६१२८५ ॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिद्वयः । ॥ छात्र्यादयः शालाया-
 म् ॥ ६१२८६ ॥ छात्रिशाला । व्यादिशाला । वदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां
 नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रशालम् । ॥ प्रस्थेऽवृद्धमकर्ण्यदीनाम् ॥ ६१२८७ ॥
 प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्ण्यदिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति
 किम् । कर्णीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः । ॥ मालादीनां च ॥ ६१२८८ ॥ वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।
 ॥ अमहज्वलनगरेऽनुदीचाम् ॥ ६१२८९ ॥ नगरे परे महज्वलनवर्जितं पूर्वमायुदात्तं स्यात् तथेदुदीचां
 न । मज्जानगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् । ॥ अर्मे चाऽ-
 वर्णं द्यन्त्यच् ॥ ६१२९० ॥ अर्मे परे अच् श्यच् पूर्वमवर्णान्तमायुदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुकृतार्मम् । अवर्णं किम् ।
 वृद्धार्मम् । अच् श्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहज्वलित्वेव । महार्मम् । नवार्मम् । ॥ न भूताधिकसजीवम-
 द्राश्मकञ्जलम् ॥ ६१२९१ ॥ अर्मे परे नेतान्यायुदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सजीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं
 संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कञ्जलार्मम् ॥ * आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां

कृत्स्न एव भवति ॥—प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञा-
 नेत तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्र-
 णम्’ इति परिभाषया णिन्ततोत्तरपदत्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति । योऽत्र धातुर्नासां शब्दार्थः । यश्च शब्दार्थो
 धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एव किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो मा भूत् ॥—
 युक्तारोह्या—॥ युक्तारोह्यादयः समासा आयुदाताः स्युः ॥—युक्तारोहीत्यादि । अत्र णिनीत्येव मिदं पूर्वोत्तरपद-
 नियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पवपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ॥—क्षीरहोतेति ।
 बाजकादिलात्वष्टीसमासोऽयम् । समासखरापवादे कृत्स्नरे प्राप्ते तदपवादे मन्त्राकृतिरिति तदपवादोऽयम् ॥—दीर्घकाश-
 दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आयुदानानि स्युर्जे उत्तरपदे ॥—कुटीज इति । ‘सप्तम्या जनेडेः’ ॥—
 उपसरज इति । औगवादिषु पुंसा गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः ‘प्रजने सतः’ इत्यप् तत्र जातः उपसरजः ॥—
 आमलकीज इति । दीर्घकाशेति बाधित्वा परन्तदय स्वरः ॥—ग्रामे—। मूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निषुद्गसेः ‘तृप्तिसिद्धि-
 भासिधाधिगण्डिमण्डिनिनिन्दित्यश्च’ इति अच् ॥—मल्लग्राम इति । पट्टीसमासः ॥—दाक्षिग्राम इति । दाक्षयो निवसन्त्य-
 स्मिन् उच्यते ॥—घोषा—। घोषादिष्वनरपदेऽपु पूर्वपदमायुदात्तम् । अत्र निवसन् इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे दा-
 नुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आयुदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति ॥—
 छात्र्यादयः—। शालाशब्दे परे छात्र्यादय आयुदाताः स्युः ॥—यदा शालान्त इत्यादि । ‘विभाषा सेनासुरा-’ इत्या-
 दिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकलमुक्तम् । तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला । तत्पु-
 रुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वां न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च
 तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यलादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायामित्यर्थः च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधाद्यमेव भवतीति वामन-
 हरदत्तौ ॥—प्रस्थे—। मालादीना वचनादवृद्धमिति छेदः । कर्ण्यदिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् । वा नामधेयस्य
 वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥—अकेति किमिति । अकर्ण्यदीनां किमित्यर्थः ॥—माला—। प्रस्थे परे मालादीनामादिदवात्तः
 स्यात् ॥—शोणप्रस्थ इति । ‘एद् प्राचां देशे’ इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् ॥—अम—। महज्वलनवर्जितं पूर्वपदमिति ।
 महज्वलितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः ॥—महानगरमिति । ‘आन्महतः समानाधिकरण-’ इति महत् आत्वे कृतेऽवर्णा-
 न्तलादस्ति प्राप्तिः ॥—नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः ॥—संघातविगृहीतार्थमिति । मद्राश्मशब्दस्य केवलस्य
 मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः ॥—मद्राश्मार्ममिति । ‘अनोदमायः सरसां जातिसंज्ञयोः’ इति समासान्ते
 कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् । मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अश्मार्ममिति द्वतीयमप्युदाहरणं प्रकृतं तद्-
 त्त्युपरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धिरक्षदः । अपरे
 तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाव्येऽदर्शनादसंगतमेतदित्याहुः ॥—दिवोदासादेति । ‘विकसक दासे’ इति

कन्त्सुपुसंख्यामम् ॥ विबोधात्ताव दास्यते । अन्तः । ६।२।९२। अधिकरोऽवम् । प्रागुक्तव्यादिग्रहणम् ।
 सर्वं गुणकात्स्न्यं । ६।२।९३। सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहात् । सर्वं किम् । परमश्वेतः ।
 भाष्यव्याख्या परमात्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्न्यं वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्न्यं किम् । सर्वेषां श्वेततरः ।
 सर्वश्वेतः । संज्ञायाम् गिरिनिकाययोः । ६।२।९४। एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अजनागिरिः । नौगिरिनिकायः ।
 संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः । कुमार्या वयसि । ६।२।९५। पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी ।
 कुमारीशब्दः पुंसा सहस्रसंयोगशब्दां प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह शृङ्खले
 न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी । उदकेऽकेवले । ६।२।९६। अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके
 परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुहोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः स्वरितो बाहुदाते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले
 किम् । शीतोदकम् । द्विगौ क्रतौ । ६।२।९७। द्विगाहुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः ।
 द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । विष्वहोमस्य सप्तरात्रो विष्वसप्तरात्रः । समायां नपुंसके । ६।२।९८।
 समायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसमम् । क्षीसमम् । समायां किम् । ब्राह्मणसेवम् ।
 नपुंसके किम् । राजसमा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाच्चेह । रमणीयसमम् ब्राह्मणकुलम् । पुरे प्राचाम् । ६।२।
 ९९। देववत्पुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् । अरिष्टगौडपूर्वं च । ६।२।१००। पुरे परे
 अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाभित-
 पुरम् । गौडभृत्यपुरम् । न हास्तिनफलकमादेयाः । ६।२।१०१। पुरे परे नैताम्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् ।
 कळकपुरम् । माद्वैयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभादित्वाद्भूम् । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६।२।१०२।

पठ्या अलङ्क ॥—अन्तः ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या ॥—सर्वं गुणं— गुणकात्स्न्यं
 वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति ॥—सर्वश्वेत इति । ‘पूर्वकालैक’ इत्यादिना
 कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते ॥—आश्रयव्याप्त्येति । नतुऽज्वलत्वेन ॥—सर्व-
 सौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कात्स्न्यम् ॥—सर्वश्वेत इति । ‘गुणात्तरेण तरलोपश्च’ इति समासः तरप्रत्ययलो-
 पश्च ॥—कात्स्न्यं किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कात्स्न्यं न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं निवमः
 कर्मधारये न षष्ठीसमास इत्याह—सर्वेषामिति । गुणिकात्स्न्यं वर्तमानो न गुणकात्स्न्यं । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे
 षष्ठी । पठस्य शौक्ल्यमिति वद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारश्चेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो
 गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वाद् ‘पूर्वकालैक’ इति समासो गृह्यते तदा कात्स्न्यग्रहणं मातु ॥—अजनागिरि-
 रिति । ‘वनगिर्योः संज्ञायाम्’ इति दीर्घः ॥—कुमार्याम्— कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि शोले ॥—वृद्ध-
 कुमारीति । विशेषणसमासः । ‘पुंल्लकर्मधारयः’ इति पुंल्लङ्गावः ॥ ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा ‘वयसि प्रथमे’
 इत्यनेन बीजत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह—कुमारीत्यादि । कुमारीशब्दे द्वयं
 प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहस्रसंयोगश्च तत्राद्यर्थं ल्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादिसामानाधिकरण्यं भवति
 तदाह—सञ्ज्ञेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥—न कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न
 गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् ।
 ननु तर्हि बीजपि न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्व हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः सोऽनन्तर गोवृद्धादिसामाना-
 धिकरण्येपि न निवर्तते ॥—परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥—
 उदके— अकेवल इति पदच्छेदः । अन्यथाऽसंदिहार्थं केवल उदक इत्येव न्यायतदाह—अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्त-
 रसंघट्टं मिश्रम् ॥—गुहोदकमिति । गुहमिश्रमुदकं गुहोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ॥—गर्गत्रिरात्रमिति ।
 षष्ठीसमासः । तिरुणां रात्रीणां समाहारत्रिरात्रम् । ‘अहःसर्वैकदेशः’ इत्यादिनाम् समासान्तः । ‘संख्यापूर्वं रात्रं क्षीबम्’ इति
 क्षीबलम् । एवं सप्तरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । विष्वसप्तरात्रमित्यत्र विष्वशब्दो विष्वहोमे वर्तते तेन
 सह षष्ठीसमासः ॥—गोपालसममिति । ‘अशाब्ज च’ इति क्षीबलम् ॥—प्रतिपदोक्तेति । ‘समाराजः’ इत्यादिवि-
 हितम् ॥—रमणीयसममिति । रमणीया समा यस्मेति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयवशात्पुंसकलं न प्रतिपदोक्तम् ॥—
 पुरे प्रा— पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥—अरिष्ट— ॥—पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौ-
 ढयोरिति वक्ष्यमिति प्रश्नः ॥—इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिल्लभ्यते । अरिष्टगौढौ पूर्वौ
 वक्ष्यमास इति तेनारिष्टभित्तपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे भित्तभृत्यस्य
 व्याख्यां व्यवहितत्वात्तद्विषयोऽप्योक्तावयव स्यात् समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥—न हास्ति— ॥ पुरे प्राचामिति
 प्राप्तः प्रतिविधुपते ॥—माद्वैयपुरमिति । ‘वै क्षोपोऽकृद्वाः’ इत्युकारलोपः ॥—दिक्शब्दा— ॥ दिक्शब्दाः पूर्व-

पूर्व किञ्च शुकशब्दः ॥ उत्तरपदाऽऽदिः ॥ १६।२।१११ ॥ उत्तरपदस्य उत्तरपदात्तत्वात् । उत्तरपदस्य उत्तरपदात्तत्वात् ।
 मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रः । ॥ कर्णो वर्णलक्षणम् ॥ १६।२।११२ ॥ वर्णलक्षणम् । वर्णलक्षणम् । वर्णलक्षणम् । वर्णलक्षणम् ।
 ॥ १६।२।११३ ॥ कर्ण आधुदात्तः । मणिर्कर्मः । औपम्ये । गोर्कर्मः । ॥ कण्ठपृष्ठमीवाजङ्गं च ॥ १६।२।११४ ॥ संज्ञौपम्य-
 योर्बहुमीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुमीवः । नाडीजङ्गः । औपम्ये । करकण्ठः । गोपृष्ठः । अक्षमीवः ।
 योवङ्गः । ॥ शुकमवस्थायां च ॥ १६।२।११५ ॥ शुकशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोर्भाष्युदात्तो बहुमीहौ । वङ्ग-
 मङ्गुलशङ्कः । अत्र शङ्कोद्गमनादिकृतो गवादेव्योविधेयोऽवस्था । संज्ञायाम् । कथ्यशङ्कः । उपमायाम् । मेघशङ्कः ।
 अवस्थेति किम् । स्थूलशङ्कः । ॥ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ १६।२।११६ ॥ नञः परा एते आधुदात्ता बहुमीहौ ।
 न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दयम् । अन्वो देवेभ्यमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अश्वजुः ।
 ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ १६।२।११७ ॥ सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्त्रमन्त्रमन्त्रं चाधुदात्तं स्यात् । नञ्-
 म्यामिसंज्ञापादादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः सुवत्या । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेक्ष-
 सत्कृति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपिं तु परस्मै-
 त्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः । ॥ कत्वाद्यञ्च ॥ १६।२।११८ ॥ सोः परे आधुदात्ताः स्युः । छा-
 ज्ञाज्याश्च सुकृतः । सुप्रतीका । सुहव्यः । सुप्रतिमनेहसम् । ॥ आधुदात्तं च च्छन्दसि ॥ १६।२।११९ ॥ यवाधु-
 दात्तं यच्च तत्सोत्तरं बहुमीहाधुदात्तम् । अथा स्वभाः । सुर्यां जातिविधेः । निस्त्रेणाधरायाधुदात्तौ । आधुदात्तं
 किम् । या सुबाहुः । यच्च किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दकथ्यः । ॥ वीरवीर्यौ च ॥ १६।२।१२० ॥ सोः परौ
 बहुमीहौ छन्दस्याधुदात्तौ । सुवीरेण रविणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोऽनाब ह्याधु-
 दात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वैर्गैव सिद्धं स्यात् । ॥ कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममध्य-
 यीभावे ॥ १६।२।१२१ ॥ उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुपम् । निःपम् ।

पृष्ठौ' इति शुकशब्द आधुदात्तः ॥—उत्तरपदाऽऽदिः ॥ उत्तरपदेति पृथक्पदं उत्तरपृष्ठौकम् ॥—कर्णो—॥—आधु-
 दात्त इति । सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिहदात्त इत्यस्यार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादी वक्ष्ये
 प्रथमेति ज्ञेयम् ॥—शङ्कुर्कर्ण इति । शङ्कुः कर्णं यत्सेति विग्रहः 'सप्तमीविशेषणे' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
 'गदादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य' इति दीर्घः । पश्चात् विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णोदितुं बहिर्
 क्रियते तदिह लक्षणं पृष्ठते पृथग्वर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादन्त्यर्थं तत्समात् ॥—श्वेतपाद इति ।
 श्विता वर्णे पचायच्च ॥—शोभनकर्ण इति । शुभं शोभार्थे 'अनुदात्तेतश्च ह्लादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे
 सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतित्तर एव भवति ॥—संज्ञौपम्य—॥ संज्ञायामौपम्ये च यो बहुमीहोऽत्र कर्णशब्द उत्तर-
 पदमाधुदात्तं स्यात् ॥—कण्ठपृष्ठ—॥ कण्ठादीना समाहारद्वन्द्वे नपुंसकहलत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्य-
 योराधुदात्तानि स्युर्बहुमीहौ । कण्ठपृष्ठौ 'स्वाङ्गशिष्टाम्' इत्याधुदात्तौ । मीवाजङ्गयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्ताभावाद्यन्तो-
 दात्तत्वम् । सुमीव इत्यत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशमीवादिरेवकाशः ।
 यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम् ॥—नाडीजङ्ग इति । नाड्याकारे अङ्गे
 यस्य स नाडीजङ्गः ॥—नञो जर—॥ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । जरणं जरः 'क्रूरोरप्' । मरणं मरः अमरम् ।
 अस्मादेव निपातनादप् । निमिदा जेहने 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' । मृदो नपुंसके भावे कः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्-
 स्त्वम् ॥—जेति किमिति । जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥—अश्वजुरिति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् ॥—सोर्मन—॥ मन् च अस् च मनसी ॥—सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आधुदात्त 'लक्ष्यशङ्कसि' इत्य-
 नेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बहुवचनमच्छन्दोर्थं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र प्रथोर्भावे इति पृष्ठादिभ्य
 इमनिच् । 'र ऋतो ह्लादेर्लोपो' इति रादेशः ॥—सुराजेति । राजशब्दः 'कनिन्युवृषि' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । कृष्ण-
 तेर्मनिन् लोम । उष दाहे । मित्युनेऽमिरिति वर्तमाने उषः क्ति । उषः ॥—कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्णौ ।
 कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः । अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥—आधुदात्तम्—॥ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । 'अ-
 श्वजुरिति कण्ठिणलटि' इति कनन्तोऽप्यशब्दः । 'हनिकुशिनिरमिकाशिभ्यः कथन्' इति कथनन्तो रथशब्दस्याह—मि-
 त्स्वरजेति ॥—सुबाहुरिति । 'अजिहविकन्मपिषावाच-' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरणेऽन्तोदात्तः ॥—
 सुहिरण्य इति । 'हवैते कन्वन् हिर च' इति कन्वन्तो हिरण्यशब्द आधुदात्तकथ्यः ॥—वीरवीर्यौ ॥ वीर वि-
 क्रान्तौ सुतदिसत्र-पञ्चमवि वीरः । अन्वो यत् । वीरेषु साधुरिति प्राग्वीर्यतोयो ना यत् । वीर्येः ॥—उत्तरेत्यादि ।
 क्वं पुनरेतन्नायकमित्याह—तत्र हि सतीति ॥—कूलतीर—॥ एतान्युत्तरपदान्याधुदात्तानि स्युर्बहुमीहानि ॥

लिङ्गमुत्तिष्ठेते । कृषादिग्रहणं किम् । वपकुम्भम् । ज्वयीभावे किम् । परमकूलम् । ॥ कंसमन्थशूर्पपाच्य-
काण्डं द्विगौ । ६।२।१२२। द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाच्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ।
॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६।२।१२३। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मण-
शालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ।
॥ कन्या च । ६।२।१२४। तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्यम् । आह्वरकन्यम् ।
नपुंसके किम् । दाक्षिकन्या । ॥ आदिश्चिह्णादीनाम् । ६।२।१२५। कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिह्णादी-
नामादिरुदात्तः । चिह्णकन्यम् । मदुरकन्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदमाद्युदात्तार्थम् । ॥ चेलखे-
टकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६।२।१२६। चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् ।
प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादिवात्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् । ॥ चीरमु-
पमानम् । ६।२।१२७। वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कञ्चलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् । ॥ पललसूप-
शाकं मिश्रे । ६।२।१२८। घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्षणेन मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् ।
परमपललम् । ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६।२।१२९। आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिकूलम् ।
दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । ॥ अकर्मधारये राज्यम् । ६।२।
१३०। कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकंते किम् । परमराज्यम् । ॥ * चेल-
राज्यादिस्वरान्वयस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् । ॥ वर्ग्यादयश्च । ६।२।१३१। अर्जुन-
वर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । ॥ पुत्रः पुम्भ्यः । ६।२।१३२।
पुम्भ्यश्चेद्भ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः
किम् । दाक्षीपुत्रः । ॥ नाचार्यराजत्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६।२।१३३। एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आ-
ख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-
मलिन्यादी 'मुविनिर्दुर्भ्यं मुपिमृत्तिसमा' इति पत्यम् । तस्यासिद्धत्वात्समगन्ध एवायम् ॥—तिष्ठप्रभृतिभ्येते
इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥—कंसमन्थ—॥ एतान्युत्तरपदानि द्विगवाद्युदात्तानि स्युः ॥—द्विकंस इति । द्वाभ्या
कंसाभ्या क्रीत इति तद्विधौ समासः 'कसाष्टिटन्' इति टिटन् । तस्य 'अथर्वपूर्व' इति लुक् ॥—द्विमन्था इति ।
'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । शेष पूर्ववत् ॥—द्विशूर्प इति । 'शर्पादजन्त्यतरस्याम्' ॥—द्विपाच्यमिति । 'पाच्यसा-
नाच्य' इत्यादिना पाच्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्टक्' ॥—द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रच् 'प्रमाणे लो द्विगोर्निलम्' इति लुक् ॥—ब्राह्मणशालमिति । विभाषा सेना-
सुराच्छाया' इति नपुंसकता ॥—दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतित्त्वर एव भवति पूर्वपदं च निष्ठान्त-
स्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिदं
क्रियते परिभाषा नाश्रयणीया ॥—सौशमिकन्यमिति । शोभनः शमोऽस्य सुसमस्तस्यापलं सौशमिस्तस्य कन्या सौ-
शमिकन्यम् । 'संज्ञाया कन्योश्चोन्नरेपु' इति नपुंसकम् ॥—आह्वरकन्यमिति । आहृपूर्वात् ह्ययतेः 'आतथ्योपसर्गे'
इति कः ॥—आदिश्चिह्णादीनाम् ॥ विनोतेः क्तिप् । चित् । हन्तेः पचाञ् । हन् । विहण इति निपातनात्लोपो णत्
च । मलम्लधारणे आभ्या रः । निपातनाल्लस्य दलं मन्दरः । आदिरिति वर्तमान इति पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदमिदं बद्धम् ।
इह तु चिह्णादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥—पुत्रचेलमिति । चेल वस्त्र तद्वत्पुच्छमि-
त्यर्थः ॥—नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम तद्वह्वैलः ॥—दधिकटुकमिति । कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु ॥
प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम म यथा सत्वरपीडाकरः एवभूतम् । व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥—चीर—॥
उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्त स्यात्तत्पुरुषे ॥—वस्त्रचीरमिति । पूर्वपदव्याघ्रादिसमासः ॥—पललसूप—॥
पल्लादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युमिधं तत्पुरुषे ॥—घृतपललमित्यादि । घृतेन मिश्र पललमिति विग्रहः । पलल
मांसम् । 'पललं कव्यमाभिषम्' इत्यमरः ॥—कूलसूद—॥ एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥—दाण्डाय-
नस्थलीति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्थलीशब्दो गृह्यते । 'जानपदकुण्ड' इत्यनेन वीष् ॥—
चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिसरपरिग्रहः । चेलराज्यादिसरस्यावकाशो भाग्याचेलं ब्राह्मणराज्यम् ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितस्याव्ययसरस्यावकाशो निष्कांशाम्बिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वप्रति-
षेधः ॥—वर्ग्या—॥ वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः । कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगादिषु वर्गादयः पञ्चान्ते त एवेह
यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते वर्गादिपाठमावात्तदाह—वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति ॥—कौनटिमातुल इति ।
ऊनटस्यापल कौनटिः तस्य मातुलः ॥—आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रलेकं संबध्यते ॥—

पुत्रः । नन्दपुत्रः । कत्विकपुत्रः । बाजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । शातबो मातापितृ-
सम्बन्धेन बान्धवाः । शातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ॐ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६।२।१३४। एतानि प्राणिमि-
षष्ठयन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । सुद्रचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् । ॐ षट् च काण्डादीनि । ६।२।
१३५। अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपल्लम् । सुद्रसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् ।
षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् । ॐ कुण्डं वनम् । ६।२।१३६। कुण्डमाद्युदात्तं वनवाणिनि
तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् । ॐ प्रकृत्या भगालम् । ६।२।१३७।
भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्ये-
षिकृतमन्त इति यावत् । ॐ शितेर्नित्याऽबह्वज्वड्व्रीहावभसत् । ६।२।१३८। शितेः परं नित्याबह्वर्चं
प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य निच्वात् । शितेः किम् ।
दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादोऽयं योगः । ॐ गतिकारको-
पपदात्कृत् । ६।२।१३९। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणाष्टनू नृवाहसा ।
इध्मप्रप्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईपत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा पठ्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टा
र्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरवाच्यन्तेन समासे कृते आसु । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेवार्थं तु

होतुः पुत्र इति । 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इति षष्ठा अनुक्त्वा ॥—**भ्रातृपुत्र** इति । कस्कादिपाठात्पलम् ॥—
वर्णेति ॥ वर्णं चूर्णं संकोचे पचाद्यच् ॥—**पट् च** ॥ अप्राणिभ्यः परा या पठ्ठी तदन्तात्पराणि पट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि
स्युः । चेल खेट कटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूल सूद स्थल कर्पा सञ्जयामिति कूलान्तानि काण्ड चीर पल्ल सूप
शाककूल एतानि काण्डादीनि तत्र काण्ड गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । 'चीरसुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि
भवति 'पल्लमूपशाक मिश्रे' इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति कूल सञ्जयामित्युक्तमसञ्जयामपि भवति ॥—**अप्रेति किमिति** ।
अप्राणिषष्ठ्या इति किमर्थमित्यर्थः ॥—**मृत्कुण्डमिति** । मृद्धानविशेष इत्यर्थः ॥—**प्रकृत्या**—॥ भगालमित्यर्थग्रहण
तदाह—**भगालवाचीति** । अत्र व्याख्यानमेष शरणम् ॥—**मध्योदात्ता एते** इति । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति
सूत्रात् ॥—**शितेः**—॥ शितेः परं नित्याबह्वर्चं भसत्शब्दवाजं बहुमहो प्रकृतिस्वर स्यात् ॥—**अंसशब्द** इति ।
अंसः सन् असः ॥—**दर्शनीयपाद** इति । 'बहुमहो प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्य-
यान्तः । 'उपोत्तम रिति' इत्युपात्तभादात् ॥—**शितिराद्युदात्त** इति । 'वर्णाना तण्णितानितानाम्' इति सूत्रेण ॥
—**गतिका**—॥ 'शितेर्नित्याबह्वर्च' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् किं तु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यव-
हितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह—**तत्पुरुषे** इति ॥—**प्रकारक** इति । 'कुपति' इति समासः । लिखरेण पूर्व-
प्रत्ययाद्युदात्तम् ॥—**नृवाहसति** । नृवहतीति विग्रहः । 'वर्षोणत' इत्यतो णिदित्यनुवर्तते णित्वाद्युपाश्रित्यः ।
नित्यरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥—**इध्मप्रप्रश्चन** इति । प्रत्यये येनेति करणे ल्युट् । कर्मपञ्चन्तेन इध्मशब्देन समासः ।
अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्नरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः ॥—**उच्चैःकारमिति** । 'अव्यये यथाभिप्रेते' इति णसुल् । तत्र हि
उच्चैरित्युपपदम् ॥—**ईपत्कर** इति । 'ईपट्ःसुषु कुच्छा' इति खल् । उभयथापि लिखरः ॥—**शेषलक्षणा पठ्ठीति** ।
न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । 'तृजकाभ्या कर्तरि' इति समासप्रतिपेधः स्यात् । अत्र कृद्ग्रहण
किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा
भवन्ति । न तत्र कौशाम्बीशब्दः प्रति क्रियायोगः कारक च क्रियायामेव संभवति । उपपदमपि धात्विकारे सप्तमीनिर्दिष्टं
प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेव गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते धाताश्च क्रियावाचित तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः
कृतस्तिडश्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संभवति । अनुव्यञ्जलित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः किं
तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः । तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह—**कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति** । य एवं प्रति-
बक्तुमसमर्थस्त प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः । ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति । प्रपचितित-
रामिति । ततश्च समासस्वर बाधिलाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—**प्रपचितितरामित्यादि** । इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं
विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन सबन्धः । तदयमर्थः । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या
व्याचक्षते इति ॥—**प्रपचितिदेवार्थं** त्विति । आदिशब्देन प्रपचितिकल्पं प्रपचितिदेशीयः प्रपचितिरूपमित्येतेषां त्र-
याणां ग्रहणम् । प्रपचितिदेवार्थो अर्थः प्रयोजन यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः । न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु
प्रपचितिदेवार्थो यत्र सति शिष्टं खरान्तरं नास्ति तत्रापि खरो मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयो-
जनमाहुः । अत्र हरदत्तः । इदं तु वक्ष्यम् । प्रपचितितरामित्यादौ तरवन्तेन समासे पश्चादाम् अवन्प्रत्ययग्रहणपरिभा-
षया प्रपचितितरस्यैव धातुत्वात् एव स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य धातुत्वस्यैकपद्याभावादाम् । प्रपचितितरां देव-

माषोणम् । माषविकम् । बाहल्लहः । नृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽवम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धाम्नायः । जनशब्देन स्वर्धनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे नृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् । ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ ६।२।१५४ ॥ पणवन्धनैकार्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रप्रकरणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमापन्नः । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालभ्यार्थस्तद्विज्ञाताः । ६।२।१५५ ॥ सम्पाद्याद्यर्थतद्विज्ञान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवैष्टक्याम् संपादि कर्णवैष्टकिकम् । न कर्णवैष्टकिकमकर्णवैष्टकिकम् । छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिकोऽच्छेदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाव प्रभवति असन्तापिकः । नञः किम् । गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । द्विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो ऽह हि तद्विज्ञातार्थं प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रार्थं विधिः । कर्णवैष्टक्याम् न सम्पादि सुखात्पण । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्विज्ञातः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न यत्नाऽवोढा । ॥ ययतोश्चातदर्थं ॥ ६।२।१५६ ॥ ययतौ यौ तद्विज्ञातौ तदन्तस्त्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्पररान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थं किम् । अपाद्यम् । तद्विज्ञातः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् । ॥ अचूकावशक्तौ ॥ ६।२।१५७ ॥ अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । ॥ आक्रोशे च ॥ ६।२।१५८ ॥ नञः परावचकावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जात्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः । ॥ संज्ञायाम् ॥ ६।२।१५९ ॥ नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ॥ कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च ॥ ६।२।१६० ॥ नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इण्युक् । अनलङ्कुरिण्युक् । इण्युक्ग्रहणे क्षिण्युचो अनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेण 'पूर्वसदृशः' इत्यादिना तृतीयासमासः ॥—केचित्त्वितादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह—जनशब्देन त्विति । अर्थनिर्देशार्थं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥—मिश्रं च—॥ नृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादमन्थं । अथमपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यस्वापवादः ॥—पणवन्धनेनैकार्यमिति । पणवन्धः परिभाषणम् । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम् ॥—तिलमिश्रा इति । 'पूर्वसदृशमनोमार्थः' इति ममामः ॥—गुडधाना इति । 'भक्ष्येण मिश्री' इति समासः ॥—तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रश्चदस्य विधीयमानः सोपसर्गं लभ्यतेऽत आह—मिश्रग्रहणेत्यादि । तेन मिश्रग्रहणैरिति विधीयमानः समासः सोपसर्गाणां मिदः ॥—ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्यात्तदाह भवतानुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणवन्धेन कृत्वा ब्राह्मणः नहं मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र सुदेनकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्याहुः ॥—नञो गुण—॥ कर्णवैष्टकिकमिति । मपादिनीति प्रावर्ततेऽत्र ॥—छेदिक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक् ॥—वत्सीय इति । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥—सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति मन्तापादिभ्यः' इति ठक् ॥—नञः किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रथमः ॥—विगार्दभरथिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥—गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयव व्याचष्टे—गुण इति ॥—तद्विज्ञातार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्विज्ञातार्थः संपाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वादिति । आदिशब्देन तदहंत्वादग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—'संसारभेदकं यद्यस्तव्यापारं प्रतीयते । गुणलं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्' इति ॥—वोढेति । 'अहं कृत्यत्वं' इति वृत् । धलढलपुलढलोपेण 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् ॥—पाद्येति ॥ समूहः 'पाशादिभ्यो यः' ॥—अदन्त्यमिति । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ॥—अपाद्यमिति । 'पादार्थान्या च' इति यत् ॥—अदेयमिति । उदाहृतं दाने । अर्हार्थं अचो यत् । 'ईदृश' इतीत्येव गुणः ॥—अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थः 'वामदेवात् कृष्यर्थी' इति अयः ॥—अपच इति ॥ पचाद्यत् ॥—अविलिख इति । 'इण्युक्' इति कः । 'कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च' इति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादचकयोः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृदग्रहणपरिभाषया विलिखश्चदस्य कान्तत्वम् ॥—अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति न लक्षकत्वेन ॥—अपचो जात्म इति ॥ पक्तुं शक्तोऽपि पक्तमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह—पक्तुमित्यादि ॥—अदेवदत्त इति ॥ देवदत्तः संन्यस्तकर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते ॥—अनागामुक इति ॥ 'लषपतपद' इत्युक् ॥—अनलङ्कुरिण्युरिति । 'अलङ्कृत्' इतीण्युक् ॥—इकारादेर्विधानसामान्यार्थादिति । भवतेर्हिदात्तत्वात्ततः परस्य क्षिण्युक् इदेकारादित्ये सिद्धे इकारा

ध्यात् । अनाढ्यं भविष्युः । चार्वादिः । अचारः । असाधुः । राजाहोइच्छन्दसि । अराजा । अनहः । भाषायां नञ-
स्वर एव । ॥ विभाषा तुष्टञ्जतीक्ष्णशुचिषु । ६।२।१६१। तु । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि ।
पक्षे अन्वयस्वरः । ॥ बहुव्रीहविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६।२।१६२। एभ्योऽनयो-
रन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः ।
तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तत्तः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहुव्यस्य तद्बहुः ।
क्रियागणने किम् । अर्थं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । इव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अर्थं प्रथमो येषां ते
इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकः । बहुव्रीहविल्लि-
कारो वनं समास इत्यतः प्रबोधः । ॥ संख्यायाः स्तनः । ६।२।१६३। बहुव्रीहवन्तोदात्तः । द्विस्तनी । चतुः-
स्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः । ॥ विभाषा छन्दसि । ६।२।१६४। द्विस्तना
करोति । ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६।२।१६५। देवमित्रः । कृष्णामित्रम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥
* ऋषिप्रतिषेधो मित्रे । विश्वामित्र ऋषिः । ॥ व्यवायिनोऽन्तरम् । ६।२।१६६। व्यवधानवाचकात्परमन्तो-
दात्तम् । वक्षमन्तरं व्यवधापकं यस्य स वक्षान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ।
॥ मुखं स्वाङ्गम् । ६।२।१६७। गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला । ॥ नाऽव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्यू-
लमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६।२।१६८। उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः ।
वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्पूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते । ॥ निष्ठोप-
मानादन्यतरस्याम् । ६।२।१६९। निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रज्ञास्मि-

देविधानमिह सामान्यप्रहणार्थमेवेति भावः ॥—अनाढ्यं भविष्युरिति । 'भुवः खिण्णुचुर्कुरा' इति खिण्णुच् ॥—अ-
चाररिति । इसनीति चरेण् ॥—असाधुरिति । साम्रोतेः 'कृवापाजिन्' इत्युण् ॥—राजाहोः । चार्वायन्तरेणसूत्रम् ।
नञः परयोरेतयोऽच्छन्दसि अन्तोदात्तः ॥—अराजेति । 'नवस्तपुरुषात्' इति गमासान्तनिषेधः ॥—विभाषातुन् ॥
नञ उत्तरपदान्तेतान्यन्तोदात्तानि स्युक्तपुरुषे ॥—बहुव्रीहविदम् ॥—एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तदन्वयः अनयोः प्रथ-
मपूरणयोः ॥—इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा ॥—अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भ-
वति ॥—यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथम ॥—इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः
प्रथमशब्दो न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥—उत्तरपदस्येत्यादि । इह समास्येति
प्रकृतम् । उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तन्त्रम् । इहोत्तरपद कार्यत्वेनाधीयते तेन यदा कबुपथते तदा
कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन् । कप्रत्ययो हि समागसंवातो नोत्तरपदस्य । उत्तरप-
दावयवाः समासान्ता इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपप्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावादुदात्तयोरेव स्वरः ॥—
संख्यायाः । संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥—दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर । दर्शनीयशब्दो-
ऽनीयरप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥—विभाषा—॥ पूर्वगूत्रांश्च छन्दसि वा स्यात् ॥—द्विस्तनीमिति । अन्तोदात्तत्वं
'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीप् ॥—चतुस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण 'बोत्तरन्' इति चतु शब्दस्य निरु-
दागुदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् 'स्वाङ्गात्' इति ङीप् न ॥—संज्ञायां मित्रा—॥ एतयोर्हत्तरपदयोरन्त उदात्तः
स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥—विश्वामित्र इति । 'मित्रे चर्या' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति
बाधित्वा परत्वादेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥—व्य-
वायि—॥ उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दान् 'तत्करोति' इति णिच् पञ्चाद्यच् । प्रत्युदाहरणे लव्यवाच्यन्तर-
शब्दः ॥—मुखं—॥ स्वाङ्गमुखोत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥—दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शा-
लाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रव्यवाचिलक्षणमिह गृह्यते न तु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति
भावः ॥—नाऽव्यय—॥ एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषुदाहरणेषु
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथाहि । 'उदि चेटेगि' उच्च । 'अनिगन्तो-
ऽश्वावप्रत्यये' इति प्रथम उदात्तः । तत एकदेशस्वरं प्राङ्शब्द उदात्तः । गमेर्गंसि । गां । 'वर्तमाने पृषत्' इत्या-
दिना महच्छब्दः उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः 'कृञ्जेन्द्र' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः । मुखेः किच् मुष्टिः । 'प्र-
थिमदिप्रसृज्जा सप्रसारण सलोपथ' इति कुः पृथुः । 'कृत्वादि' इत्यादिना सः वत्सः ॥—उपमानलक्षणो विकल्प
इति । निष्ठोपमानादिति प्राप्तः ॥—बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौमुखमिव
यस्य सः । वत्सो मुखमिव यस्मेति । सर्वत्रात्र गवाद्युपमैर्न नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः यत्र

मुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंह-
मुखः । ॥ जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६।२।१७०। सारङ्गजघ्नः ।
मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । पक्षच्छब्दः । अकृतेति
किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकाभिधान्तस्य परनिपातः । ॥ वा जाते । ६।२।१७१।
जातिकालमुखादिभ्यः परो जातश्चब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः । ॥ नञ्सुभ्याम् । ६।२।१७२।
बहुव्रीह्युत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः । ॥ कपि पूर्वम् । ६।२।१७३। नञ्सुभ्यां परं बहुत्तरपदं
तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अत्रह्यबन्धः । सुकुमारीकः । ॥ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् । ६।२।१७४।
ह्रस्वान्तं उत्तरपदे समासे वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने
पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमायम् । ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अञ्जकः । कवन्तस्यैवान्तो-
दात्तत्वम् । ॥ बहोर्नञ्चवदुत्तरपदभूमि । ६।२।१७५। उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्यैव
स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः । ॥ न गुणादयोऽव-
यवाः । ६।२।१७६। अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बहुक्षरं पदम् ।
बहुभ्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणं द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः । ॥ उपसर्गा-
त्स्वाङ्गं ध्रुवमपशु । ६।२।१७७। प्रष्टुष्टः । प्रल्लाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयष्टुष्टः । स्वाङ्गं किम् ।
प्रशालो वृक्षः । ध्रुव किम् । उद्गाहुः । अपशुं किम् । विपशुं । ॥ वनं समासे । ६।२।१७८। समासमात्रे उपसर्गा-
दुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे । ॥ अन्तः । ६।२।१७९। अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वर्णो देशः ।

गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुख । गवादावुपमाने उभयप्रादेश्यमेव भवति पूर्वविप्रतिपेदेन ॥—सिंहमुख इति ।
पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिमेः पचायचि सिंह । पृषोदरादितादायन्तावपश्य । ॥—जातिकाल—॥ जाल्यादिभ्यः
परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहां कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनयाचकात्परं चेत् ॥—सारङ्गजघ्न इति । सारङ्गः
पक्षिविशेषः स जग्थो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे गवंत्रं पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । व-
सेष्टन् । वक्षश्च आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो नञ्विपयस्यानिसन्त्येत्याद्युदात्तः । नञ्दाहरणेपु प्रत्युदाहरणेपु च 'निष्ठा'
इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तत्रास्माज्ज्ञापकादिति द्वयेव नाना विभाच्योक्तं 'जातिकालमुखादिभ्यः' परा
निष्ठा वाच्यः इति ॥—दन्तजात इति ॥ पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तजट्ट 'स्वाङ्गिनामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः ।
मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः ॥—नञ्सु—॥ नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासमात्रा उत्तरपदा-
वयवाः । तेनाद्युच इत्यत्र ऋतुपरित्यज्यकारस्योदात्तत्वं भवति । भमागावयवा समासमात्रा इति पक्षे तु आत्मिन् मूत्रे समा-
सस्यैव काचित्समाधीयते नोत्तरपदस्य कपि पूर्वमिति ज्ञापकम् । यद्येनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्या-
दावनेनैव मिदन्तात्कपि पूर्वमित्यवाच्यं स्यात् । कपि पूर्वं पवेण केप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ।
ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नञ्नुनश्च' इति कपः ॥—ह्रस्वान्ते—॥ ह्रस्व अन्तो
यस्य तादिह ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्तपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याभयेनाह—उत्तरपदे समासे चेति । अत्र
कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्वाहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवर्तमान इति
प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्ते-
ऽन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति ॥—न कपि पूर्वमिति । तेन किं मिदमन्त आह—कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति ।
नास्ति ज्ञा यस्य अञ्जकः । अत्र ग्येप नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात् । आसिस्तु नियमे
मिति न भवति 'नञ्सुभ्याम्' इति कवन्तस्यैव भवति ॥—बहोर्नञ्—॥ नञ् एव नञ्चत् । अस्यादेव निपातनात्पक्ष्मी-
समर्थाद्वातः । बहूनां भावो भूमा 'बहोर्लोपो भू च बहा' उत्तरपदशब्देन तदार्थां गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुलास-
भवान् तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वयेति ॥—बहुव्रीहिक इत्यादि । ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वमिति स्वरः ॥—बहुमान
इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुश्चट्टस्य 'लघिवद्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—न गुणा—॥ अवयववा-
चिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् ॥—उपस—॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्ग-
ग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेश्चरं भुव स्वाङ्गवाचि पशुर्वाजनमन्तोदात्तं स्यात् । बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
दर्शनीयशब्दोऽनीयश्च प्रत्ययान्तः गिनवर्गः ॥—उद्गाहुरिति । कोशतीति शेषः । अत्र कोशनसमय एवोद्गाहुरेव न सर्वदे-
वेष्वप्युच्यते ॥—यनं समासे । बहुव्रीहाविलस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥—प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते । 'प्रनिरन्तः' इति णत्वम् ॥—अन्तः ॥ अन्तःशब्दापक्षभ्याश्छान्दसो लुक् तदाह—अस्मात्प-

अनुपसर्गार्थमिदम् । ॥ अन्तश्च ॥ ६।२।१८७ ॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः । ॥ न निविभ्याम् ॥ ६।२।१८१ ॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वणि च कृते उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितः । ॥ परेरभि-
तोभावि मण्डलम् ॥ ६।२।१८२ ॥ परेः परमभित उभयतो भावो बस्यस्ति तत्कृत्वादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । प-
रिक्कलम् । परिमण्डलम् । ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१८३ ॥ प्रगृह्य । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । ॥ निरु-
दकादीनि च ॥ ६।२।१८४ ॥ अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । ॥ अमेमुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥ अमिमुखम् ।
उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अमिमुखा शाला । ॥ अपाञ्च ॥ ६।२।१८६ ॥ अपमु-
खम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ ६।२।१८७ ॥ अपदिमान्व-
न्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन-
इत्यस्माभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् ।
नाम । अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । ॥ अधेरपरिस्थम् ॥ ६।२।१८८ ॥
अप्यारुढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् । ॥ अनोर-
प्रधानकनीयसी ॥ ६।२।१८९ ॥ अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अग्रेति
किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः । ॥ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ॥ ६।२।१९० ॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः ।
अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः । ॥ अतेरकृतपदे ॥ ६।२।१९१ ॥ अतेः
परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृतपदे किम् । अतिकारः ॥ * अतेर्धातुलोप

रमिति । अन्त शब्दात्परमित्यर्थः ॥—अन्तर्वर्ण इति । अत्रापि तेनैव गत्वम् ॥—अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु
पूर्वेणैव सिद्धम् ॥—न निविभ्याम् ॥ निविभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति ।
बहुव्रीहिसमासे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति । तत्पुरुषे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थं' इत्यनेन ॥—परेरभितः—॥ परेरत्तोऽभिज्ञानो
भाववाचि मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अमितोभावीत्यस्यार्थमाह । अमितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा अभितः उभयतो
भवति नयादौ कूलादिकमित्यभितोभावि । 'सुयजातां—' इति णिनिः ॥—परिक्कलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासो-
ऽव्ययीभावे वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपापेति 'कुलतीर—' इति च
प्राप्ते । परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थं इति । उदकस्याभाव उव विग्रहः ॥—प्राद—॥
प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥—प्रगृहमिति । प्रादिसमासः । बहुव्रीहौ ॥—प्रपदमिति । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः ॥—निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्या-
भाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वं न विद्मः ॥—अमे—॥ अमेरुत्तरपदं सुगमन्तोदात्तं स्यात् ॥—उपसर्गा-
त्स्वाङ्गमिति । सुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति 'नाव्ययदिच्छब्द' इति निषेधात् ॥—अपाञ्च ॥ अपादुत्तरं सुखमन्तोदात्तं
स्यात्समासे ॥—अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते सुखं वर्जयित्वेत्वव्ययीभावेऽपि परि-
प्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपादित्वेन्यवानुग्रनित्यं स्यात्
अंभर्मा भूत् ॥—स्फिगपूत—॥ नामग्रहणं सीरर्णेव सम्बध्यते न स्फिगादिभिः । स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्रहणादिति हर-
दत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निश्चीयते ॥—उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । 'उपसर्गादध्वनः' इदं
समासान्ताच्चप्रत्ययविधायकं तदभावे । तस्मिन् सति अचप्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । ननु 'उपसर्गादध्वनः' इत्यनेन नि-
त्योऽङ् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह—एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यं समासान्तः
स्यात् अध्वग्रहणमिद्वानर्थकं स्यात् अचप्रत्ययस्य चित्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति । समासान्ता
अनित्या इति ॥—स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीह्यश्च समास-
स्तदोपसर्गात् स्वाङ्गमित्येव सिद्धम् ॥—अध्वे—॥ अध्वरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि निष्ठतीत्युपरिस्थम् ।
'सुपि स्थः' इति कः । तन्तेदृश्यति—दन्तस्योपरीति ॥—अधिकरणमिति । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्याधिकरण
नैतदुपरिस्थवाचि किं लघुःस्थवाचि । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणाकार उदात्तः ॥—अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्या-
प्राधान्यं दर्शयति—पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति ॥—प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्य-
त्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—पुरुष—॥
—अन्वादिष्ट इति । अनु पश्चादादिष्टः कथितः कस्मिन्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥—अतेरकृ-
तपदे ॥ अकृच पदं च अकृतपदे तदाह—अकृदन्तं पदशब्दश्चेति ॥—अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्तं इति वि-
ग्रहः ॥—अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमैति ॥—अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषये-

इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत् । सोमयो वार्षिकं अतिगार्थः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः काश्चनित्यस्यः । ॥ जै-
रनिधाने । ६।२।१९२। निषाद्यमप्रकाशता तत्तन्मध्यविधायं प्रकाशयमित्यर्थः । विन्दुश्च । न्यस्य । अविषाये
किम् । निहितो दण्डो निवृद्धः । ॥ प्रतेरंश्चादवस्तत्पुरुषे । ६।२।१९३। प्रतेः परंश्चादवोऽन्तोपात्ताः । अक्षि-
तोऽप्युः प्रत्यङ्गः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वाच्च टच् । ॥ उपाद् ऋजुजिनिमगौरादयः । ६।२।
१९४। उपात्तरं च्च् अचक्रमिनिं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेशः । उपेक्षः । उपाजिबन् । जगौ-
रादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽयं स उपसोमः । ॥ सोरषक्षेपणे । ६।२।१९५।
सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्य च विन्दा असूचया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुमाह्वानः । अवक्षेपणे
किम् । सुवृषणम् । ॥ विमाषोत्पुच्छे । ६।२।१९६। तत्पुरुषे । अक्रान्तः पुच्छात्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुपपत्ति
अपुच्छयते एतच् अपुच्छसदा धायादित्वेणे नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेषमुभयत्र विभाषा । तत्पु-
क्षे किम् । वरत्तं पुच्छं येन स अपुच्छः । ॥ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धस्तु बहुव्रीहौ । ६।२।१९७। आभ्यां परेष्वेभ्यमन्तो-
दात्तो वा । द्विपाद्युष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विद्वन् । त्रिमूर्धां सत्तरदिग्म् । मूर्धश्चित्यकृतसमासान्त एव मूर्ध-
शब्दः । तत्वेतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमित्यर्थः समासान्तो भव-
तीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्वि-
मूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धां द्विमूर्धा । ॥ सकथं चाऽक्रान्तात् ।
६।२।१९८। गौरसकथः । शृङ्गसकथः । अक्रान्ताकिम् । चक्रसकथः । समासान्तस्य चक्रविराजित्यमेवान्तोदात्तत्वं
भवति । ॥ परादिद्वन्द्वसि बहुलम् । ६।२।१९९। छन्दसि परस्य सकथशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अक्सकथमा-

ऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थद्वितिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः ॥—अतिगार्थ इति । यथान्यासे लत्रापि प्राप्नोति गार्थ-
शब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्माद्व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यपद इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—जै-
रनि—निषाब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे ॥—निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलं निर्मूलम् ॥
—निवृद्ध इति । निषाब्दो निधानार्थं वर्तते कथं पुनर्निषाब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविक्रये सक्रियं
साधनमाहुः ॥—समासान्तस्यानित्यत्वादिति ॥ इदं राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति । समासान्ता अनित्या
इति । अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचश्चित्वादेव सिद्धं स्यात् ॥—सोरव—सोरवत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं
स्यात्तत्पुरुषे ॥—सुप्रत्यवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः स्वतो पूजायामिति समासः । तेन
सुप्रत्यवसिते धायादिनिर्धिने शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह—वाक्या-
र्थस्त्विति । कथमित्याह—असूययेति । यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रलेखमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥—
विमाषोत्—उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥—सेयमुभयत्र विभाषेति । आधारां तु
न्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वेरेव बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु न्युत्पत्तौ धायादित्वेणे नित्य-
मन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृतोभयत्र विभाषा ॥—द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृताकारलोपो गृह्यते ददिति कृतदादेशो
दन्तशब्दः ॥—आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यत्सेति द्विपाद 'सख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्या-
कारलोपः ॥—द्विद्वजिति । 'वयसि दन्तस्य दत्' ॥—मूर्धश्चित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्द इति । एतच्च
मूर्धश्चित्ये निर्देशादिवावसीयते । अन्यथा मूर्धश्चित्ये निर्देशं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत
आह—तस्येति । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत
आह—यद्यपीति । इह हि बहुव्रीहिः कार्यत्वेनोपात्तो न मूर्धन्शब्दः ॥—तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेक-
देशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहेरेकदेशो अवयवो वस्य
स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहिः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा
समासान्तः क्रियते तदाप्यर्थं विधिर्भवत्येव ॥—द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां यः ॥—कल्याणमूर्ध्वेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एवात्र भवति । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते' इत्यादिना मध्योदात्तः ॥—सकथं च । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः' इति वज्रन्तः
सकथशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्वाभित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः ॥—
गौरसकथ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शृङ्गगौरयोरादिः' इति गौरस्याथन्ताबुदात्तो । तेनात्र त्रैसर्व्यम् ॥—शृङ्ग-
सकथ इति । 'कल्याणशब्दाः कलः' 'क्षिप्रैरक्षोपधायाः' इति शृङ्गशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—यच्चक्षिस्त्वादिति । एतेन चित्स्वर-
स्वापवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति—परादिद्वन्द्वसि । परशब्देनात्र सकथशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे समुहितत्वा-
त्पदाह—परस्य सकथशब्दस्येति । ननु तर्हि परप्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सकथशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि
प्रकृतत्वात्स्यानुदात्तत्वं शङ्क्यते । 'विमाषोत्पुच्छ'—इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बहुवर्धप्रवचनीयम् । बहुलग्रहणस्यार्थ

कमेत् । अत्र बाहिरिक्त्वं ॥ * परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृष्टान्ते व्यत्ययो बहुलं यतः ॥ इति । परादिः । सुविज्ञाता उल्लेखा । परान्तः । वि वेन मुष्टिहत्या । वक्षिचक्रः । पूर्वान्तः । वि-
बापुर्वेहि ॥ इति समासस्वराः ॥

तिङन्तस्वराः ।

तिङ्गे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८।१।२७। तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनग्रहणमप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । वेगान्वन्नापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं शेषम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । ॥ तिङ्गुतिङ्गः । ८।१।२८। अतिङन्तात्पदात्परं तिङ्गन्तं निहन्त्यते । अग्निमीळे । ॥ न लुट् । ८।१।२९। लुङ्गन्तं न निहन्त्यते । शःकर्ता । शःकर्तारौ । ॥ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविशेषेणैव कश्चिद्यत्रयुक्तम् । ८।१।३०। एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्त्यते । यद्ग्रे सामाहं त्वम् । युवा यदीकृषः । कुविद्ग आसन् । अचिप्तिभिश्चकृमां कश्चित् ।

श्लोकेन दर्शयति—परादिश्चेति । उरूणां श्लयो निवास इति विग्रहः । ‘श्लयो निवासे’ इति श्लयशब्द आद्युदात्तः ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्प्रायादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुल्येनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं । एतच्च क्षि निवासण्योरिति धातोर्बाहुल्यकादधिकरणे ‘एरच्’ इति माधवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु वप्रत्ययान्तः श्लयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या प्रायादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । परादिबेलस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम् । ऊन परिहाणे चुरादिष्वदन्तः । णिच् किप् । सुतरामूनयस्यप्रियमिति सूनृ तदन्तं सूनृतम् । ‘अयस्सयादीनि’ इति भलाग्नलोपो न ॥—मुष्टिहृत्ययेति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या ‘हनस्त्वच्’ इति लुङ्गन्ते उपपदे क्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतित्वोऽत्र प्राप्तः ॥—त्रिचक्र इति । बहुमीहिलात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥—विश्वा-
शुरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्नि बहुमीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तः प्राप्तः ॥ इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङ्गे—पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—
पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते विवाहारी गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विलम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोगांश्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति । आहोस्त्रिदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्निचारे निर्णयमाह—कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चाप्यो योगविभागात्प्रत्ययते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शाले गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव प्राक्षाणि । तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह—तेनेति ॥—अन्यत्रापीति । चनचिद्विदगोत्रा-
दितद्धिताभेदित्वेभ्यगतेरित्यत्र ॥—पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥—खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूला कूपं खनतीत्यर्थः ॥—तिङ्गः—अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह—निहन्त्यत इति । सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ्ग इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं ‘समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः’ इत्युक्त्वात् । एकस्मिन् वाक्ये तिङन्तद्वयाभा-
वादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥
—न लुट् ॥ इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥—श्वःकर्ता । श्वःकर्तारविधि । तासेः परस्व लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिस्वदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ॥—निपातैः—यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे ट्टीबायाः सौत्रो लुङ्, न तु युक्तशब्देन समासः । निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह—एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुविद् नेत् वण् कश्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । ‘यद्यदाथं च हेतौ च विचारे यदि चेश्चणः । हन्त हर्षेऽनु-
कम्पायां वाक्कारम्भविषयाद्योः । कश्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रश्नसायां कुविदस्युत्तम् । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः । अन्येयूष्माः । तत्र ग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥—यद्ग्रे स्यामिति । अस्तोर्लिङि अम् ॥—चक्रमा कश्चि-
द्विति । चक्रमेति लिङ् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कश्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कृजति शकटम् । एतीति यत् इणः घातरि रूपम् ‘इणो यण्’ इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् य-
दादिभिः साहचर्येण निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र ‘यत्पदेतेभ्यः परिभागे वटुप्’ इति न्युत्पादितस्य काक्षिणिकनिपातस्यापि

पुष्पासो वज्र पितरो भवन्ति । ॥ नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१। नहस्वनेन युक्तं तिष्ठन्तं वाजुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्तं
आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् कोके दक्षिणमिच्छन्ति । ॥ सत्यं प्रश्ने । ८।
१।३२। सत्ययुक्तं तिष्ठन्तं वाजुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिहा व स वचमिदं स्तथात्तम् । ॥ अङ्गा-
प्रतिलोक्ये । ८।१।३३। अक्षेस्वनेन युक्तं तिष्ठन्तं वाजुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रतिलोक्ये किम् । अङ्ग कुरुषि
वृषक इदानीं ज्ञास्यसि जास्य । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्मस्ति कोमो भवति । ॥ हि च । ८।१।३४। हिपुक्तं तिष्ठन्तं
वाजुदात्तम् । आ हि प्या वाति । आ हि रुहन्तम् । ॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम् । ८।१।३५। हीत्स्वनेन युक्तं
साकाङ्गमनेकमपि वाजुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चेन न पुनाति । तिष्ठन्तद्रूपमपि न निहन्त्यते । ॥ वा-
चघद्याभ्याम् । ८।१।३६। आभ्यां युक्तं तिष्ठन्तं वाजुदात्तम् । वचाचिच्छन्मभावतम् । ॥ पूजायां नामन्तरम्
। ८।१।३७। वाचघद्याभ्यां युक्तमनन्तरं तिष्ठन्तं पूजायां वाजुदात्तम् । वाचत्वपचति शोभनम् । वचा पचति शोभ-
नम् । पूजायां किम् । वाचजुक्ते । अनन्तरं किम् । वाचदेवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वोपात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।
॥ उपसर्गव्यपेते च । ८।१।३८। पूर्वोपात्रान्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । वाचत्वपचति शोभनम् ।
अनन्तरमित्येव । वाचदेवदत्तः पचति शोभनम् । ॥ तुपद्यपद्यताऽहैः पूजायाम् । ८।१।३९। एभिर्भुक्तं ति-
ष्ठन्तं न निहन्त्यते पूजायाम् । आदह स्वधामल पुनर्गर्भत्वमेतिरे । ॥ अहो च । ८।१।४०। एतद्योगेनाजुदात्तं पूजा-

ग्रहणं भवति । 'यावत् स्तोत्रम्योऽरदो घृणानाः' इति । अत्रारद इत्यद्वस्वरेणाजुदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते
मा भूत् । 'यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्' इह यत्रैत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तैत् ॥
—नह प्रत्या—॥ नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥—नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात् इत्यस्य नि-
घातः । स्वप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः कोधेनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्ते वृच्छति
भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते ॥—नह वैतस्मिन्निति । तस्मिन्शब्दः फिद्वस्वरेणाजुदात्तः । लोकशब्दः पचाद्यज-
न्तत्वादन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टान्तरमन्तानाम्' इति शिष्टत्वादाजुदात्तः ॥—सत्यं भोक्ष्यस इति । इदं
मध्योदात्तम् ॥—अङ्गा—॥ प्रातिपत्येन प्रतिबुद्धकारिलं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिपत्यम् । एवं वाजुल्यम् इति
वक्तव्यम् । अहशब्द उदाहरणेनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥—अङ्ग कुर्विति । करोतेल्लोपमध्यमपुरुषैकवचनं सिपु तस्य
'वेर्गपिच्छ' इति हिरादेशः । 'तनादिङ्गम्यः' सार्वधातुक इति करोतेर्गुणः । 'अत उरसार्वधातुके' 'उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥—हि च ॥ अत्राप्यप्रातिपत्यम् इति सचकते ॥—आ हि प्येति ।
स्वशब्दो निपातोऽपि चादिलादनुदात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिपत्ये तु हि कूज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽव-
धारणे हेतो वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे ॥—छन्दस्य—॥ अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदा-
हरति—अनृतं हीति । हिर्यत इत्यर्थे । यस्मादय मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा पापमेनं पुनाति अनृतवदनदोषेण
युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अमिहि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोनुदयन् । अत्र एकमज्यमित्याजुदात्तम् ।
परं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावात्स योतको हिरित्यनेकमपि तिष्ठन्तं हिपुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोग व्यवस्था ॥—
वाचघद्या—॥ इय तृतीया न पञ्चमीत्याह—आभ्यां युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति याव-
दिति । यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते निपातैर्यद्यदीत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणोपा-
धिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥—आवतमिति । अवतेल्लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् । यावच्छब्दो-
दाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । यावत् स्तोत्रम्योऽरदो घृणाना इति । रद विलेखने
लडि सिपि अद् । अद्वस्वरेणाजुदात्तः ॥—पूजायां—॥ जानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । यावद्देव-
दत्त इति । पूर्वोपात्र निघातप्रतिषेधो व्यवहारे यदि भवति उपसर्गैर्गैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गमावेऽनन्तरप्रश्नं शक्य-
मर्तुम् ॥—उपसर्ग—॥ वाचघद्याभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिष्ठन्तं पूजायां विषये जानुदात्तं स्यात् ॥—
अनन्तरमित्येवेति । तस्मानन्तरं उपसर्गस्य न तिष्ठन्तमात्रस्य ॥—प्रपचतीति । प्रशब्द आजुदात्तः ॥—तुपद्य-॥
तुपद्यतीति पूजाविषयाणि । उदाहरणाणि तु माणवको मुङ्क्ते पश्य माणवको मुङ्क्ते । माणवकस्तु मुङ्क्ते इति आद्ये
नुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्पक्षपनमेतत् । मनु पू-
जायां नानन्तरमित्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तदि
पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविद्यापि न छुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्
मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम् । किं नानन्तरमित्येवं तदभूत् इह स्वविशेषेणैवेत्यतः ॥—अहो च ॥
अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । वृषयोगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहो बोध एव यथा स्तानुप्राप्तिमिति-

मात्र ॥ आहो देवदत्तः पचति कोमलम् । ॥ शेषे विभाषा । ८१।१४१। अहो इत्यनेन युक्तं तिङ्मन्तं बाहुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । ॥ पुरा च परीप्सायाम् । ८१।१४२। पुरेत्यनेन युक्तं बाहुदात्तं त्वरायाम् । अवीप्स्य माग्वक् पुरा विद्योतते विद्युत् । विह्वलाग्नित्वं पुराणाब्दः । परीप्सायां किम् । न तेवस्व पुराधीयते । विराडीतिऽत्र पुरा । ॥ नन्वित्यनुलौषिण्यायाम् । ८१।१४३। ननु इत्यनेन युक्तं तिङ्मन्तं बाहुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि योः अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्ठप्रति-
पचनमेवम् । ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८१।१४४। क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किञ्चिदेन युक्तं तिङ्मन्तं बाहुदात्तम् । किं द्विजः पचन्नाहोस्विन्नच्छति । क्रियेति किम् । साबनप्रश्ने मा मूर् । किं भक्तं पचत्पूजायाम् । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विको न पचति । ॥ लोपे विभाषा । ८१।१४५। किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचन्नाहोस्वित्पठति । ॥ एहि मन्ये प्रहासे लट् । ८१।१४६। एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लङ्मन्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे युक्तं लङ्मन्तमिति । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदन् भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लङ्मन्तमेव सिद्धे विषयार्थोऽभ्यारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदन् भोक्ष्ये । ॥ जात्वपूर्वम् ८१।१४७। अविद्यमानपूर्वं यजानु तेन युक्तं तिङ्मन्तं बाहुदात्तम् । जानु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जानु करिष्यति ।

योगे मा भूदिति ॥—शेषे—॥ पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेषः इत्याह—पूजायामिति । अहो कटं करिष्यतीति पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाध्वर्यभूतेन वस्तु असूयया आध्वर्यवत्प्रतिपाद्यते न पूजा । शेषप्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागा-
सामर्थ्यादिति ॥ तत्र 'यावत्सुरा' इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन खरि-
तमधीयते गम्यते । पक्षे श्रोतव्य इति धातुस्वरेणाधुदात्तम् । 'तास्यनुदात्तः' इति लसार्थधातुकनिघातः ॥—न तेनस्म
पुराधीयत इति । 'लट् लो' इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा ॥—नन्वि—
किञ्चित्कृतं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोनुज्ञा । तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुलौषिण्यानुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । तदाह—
अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट् । प्रत्युदाहरणे 'ननी पृष्ठप्रतिपचने' इति भूते लट् ॥—
अन्विति किमिति । अनुलौषिण्यायामिति किमित्यर्थः । 'अङ्गाप्रतिभोम्ये' इत्यादिवादिति । करण विनापि सिद्धे एकनि-
पातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः । अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं संभाव्यते ॥—किं क्रिया—॥ अप्रतिषिद्ध-
मिति ॥ अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः ॥—किं द्विजः पचति आहोस्विन्नच्छतीति । आहोस्विदेको निपात आधुदात्तः ।
अत्र केचित् पूर्वं किञ्चुक्तं तत्र निहन्त्ये उत्तरं तु न किञ्चुक्तमिति निहन्त्ये एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य
समीपे किञ्चब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः ।
ये त्वाहुः पूर्वं किञ्चुक्तमिति ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किञ्चब्देन न भ्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो धोत्यते । कि-
यान्तरविषयस्तु प्रश्नः । आहोस्विदित्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं
देवदत्तः पठति । क्षेपे किञ्चब्दः । क्वचित्युक्ते किमधीयत इति प्रत्युदाहरण इत्यते तन्नादत्तव्यं सोपष्टत्वात् ॥—लोपे—॥
किंक्रियाप्रश्नेति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किञ्चब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च
तिङ्मन्तं बाहुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विव-
क्षितः ॥—देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाधुदात्ता । किञ्चब्दाप्र-
योगादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्थाने प्रत्युदाहरणानि किञ्चब्दं त्यक्त्वात्र
योजनीयानि ॥—एहि ॥ एहि मन्ये इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे आहू-
चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥—एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे-'
इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानं स्यात्-
अलात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्व रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये एहीति ॥—
गत्यर्थलोटा लङ्मन्तमेव सिद्ध इति । आहूपूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति
सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र आहः परत्वादिहीत्यत्र निघातः ॥—मन्ये इति । मन ज्ञाने अनुदात्ते । श्यन्नन्तत्वादाधुदात्तत्वम् ।
'तास्यनुदात्ते-' इति अदुपदेशात्परत्वाद्विदुदात्तः ॥—जात्व—॥ अपूर्वमित्येतन्नानुदात्तत्वेन विशेषणं न तिङ्मन्तस्य ।
'आहो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरप्रहणज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुदात्तत्वेन केवलतिङ्मन्तस्थानन्तर्यं लभ्यते इति
किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति । तत्र शेषप्रकृत्यर्थं तस्मात् शेषे विभाषा कथं शेषः सान्तरं शेष इति अन्तरेणा-
प्यनन्तरप्रहणं प्रकृतः शेषः कथम् अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—अविद्यमानपूर्वं
यज्जात्विति ॥—जानु भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात्पि इसस्य निघातः । मध्योदात्तं पदम् । जानुशब्दो नि-

॥ किञ्चित् च विदुस्तस्मै ॥ ८।१।४८। अविद्यमानपूर्वं विदुस्तं बलिङ्गत्वं तेव युक्तं तिङ्गन्तं वायुदासम् । विन-
 क्तवन्तं वृत्तरुतमान्तं किमो रूपं किञ्चित् । कविजुक्ते । कतरमिव । कतरमिहा । विदुस्तं किम् । को जुक्ते । न-
 पूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठति । ॥ आहो उताहो चाऽनन्तरम् ॥ ८।१।४९। आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं ति-
 ङ्गन्तं वायुदासम् । आहो उताहो वा जुक्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वैति किम् । देव आहो
 जुक्ते । ॥ शेषे विभाषा ॥ ८।१।५०। आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङ्गन्तं वायुदासम् । आहो देवः पचति । ॥ गत्य-
 र्थलोटा लृप्त्वं चेत्कारकं सर्वान्यम् ॥ ८।१।५१। गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङ्गन्तं वायुदासम् । यत्रैव कारके लोट-
 तत्रैव लटपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसेनम् । वृहन्तां देवदत्तेन शाळयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच
 देव भोक्ष्यं भोक्ष्यसेऽव्यम् । लोटा किम् । आगच्छेदेवं ग्रामं द्रक्ष्यसेनम् । लट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसे-
 नम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते भोद्वं भोक्ष्यते । सर्वं किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च
 द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । लङ्घोऽन्तस्य कारकं तथान्यत्र लङ्घ्येऽन्येऽप्येते । ॥ लोट् च
 ॥ ८।१।५२। लोटन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं वायुदासम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौद्वं भु-
 क्ष्यसेनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यमित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेवं रामः ।
 सर्वग्रहाणिवह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ विभाषितं सोप-
 सर्गमनुत्तमम् ॥ ८।१।५३। लोटन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङ्गन्तं वायुदासम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्ग
 किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । ॥ हन्त च ॥ ८।१।५४। ह-
 न्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोटन्तं वायुदासम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुह । निघातैर्व्यङ्गदीति निघातप्र-
 तिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रजुञ्जवहै । ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ८।१।५५। आमः परमेक-
 पदान्तरितमामन्त्रितं वायुदासम् । आम् पचति देवदत्ताः । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचति देवदत्ताः । आम-

पातत्वादुदासः । कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदासः ॥—किञ्चित्—। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः ।
 किमो वृत्तं किञ्चित् । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणवाचिना च' इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव
 निघातनात्समासः । इह जात्वपूर्वमित्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तथाचष्टे—अविद्यमानपूर्वमिति । यदि यत्र किञ्चिदो
 वर्तते तत्त्वैव एष्टते तर्हि मिसी यः कितरात्मिनादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे—विभक्त्यन्तमित्यादि ॥—
 शेषे वि—। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह—व्यवहितमिति ॥—पचतीति । पक्षे धातुस्वरणाद्युदासम् ॥—गत्यर्थ—।
 गतिरर्थो येषामिति विग्रहः । गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोटन्तवाच्यं हि
 निमित्तं लङ्घन्तवाच्यस्य । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—यत्रैव कारके लोटित्यादि । कर्तरि कर्मणि
 वा । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसेनमिति । आनुपसर्गः । गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वाभिघातः । ग्रामशब्दो
 'प्रवेरा च' इति मनन्त आनुदासः ॥—द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययस्वरणे मध्योदासम् ॥—उहन्तां देवदत्तेन शाळयो
 रामेण भोक्ष्यन्ते इति । वहेः प्राणपार्थत्येऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थम् । उहन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि
 लकारवाच्यस्य शालोः कर्मणः अभेदात् ॥—आगच्छेरिति । लिङ्गं न लोट् ॥—द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामीप्ये
 लट् ॥—आगच्छ देव ग्रामं पिता ते भोद्वं भोक्ष्यत इति । कारकशब्दो न सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन
 कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः ॥—त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भि-
 द्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे
 लोढ्याव्यकारकापेक्षया लङ्घ्याव्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥—लोट् च ॥ लुट्प्रहर्णं विहाय गत्यर्थलोटेति
 संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह—गत्यर्थेत्यादि ॥—आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहतं गच्छेति तु निहत-
 मेव ॥—योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकृत्यो लोट एव यथा स्यात् । लटो मा भूद् इति ॥—विभा-
 षितम्—। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोटन्तं सोपसर्गमुत्तममिदं विभाषा नानुदासं
 स्यात् न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥—सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमा-
 नाथो न तुल्ययोगेन गुपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति ॥—आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहत
 पक्षे शप्रत्ययस्वरणान्तोदासम् । यदान्तोदासं तदा 'तिङि चोदासवति' इति गतोर्निघातः । पश्य प्रविशानीति । उभय-
 त्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रसङ्गपूर्वाणि योज्यानि ॥—हन्त च ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते लो-
 ट्प्रहर्णं च तदाह—हन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्तविभाषा चेयम् । 'निघातैर्व्यङ्गदी' इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥—
 प्रजुञ्जवहै इति । जुजेर्लोड् 'जुजोऽनवे' इत्यात्मनेपदं च हिः देहेलं अम् । 'आहुतमस्य पिब' । 'एत ऐ' अनुदासत्वा-
 त्त्वावयवतुकायुदासत्वम् । विकरणस्वरः ॥—आमः—। अन्तरवतीत्यन्तरं व्यवधावकम् । एकमन्तरं यस्य तदैकान्तरम् ।

निर्णयं किम् । आद्य पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आद्य पचति देवदत्तः । ॥ यद्विदुषंरं क्वचिन्ति । ८।१।५१।
तिष्ठन् नानुदाचम्य । इदुषो पचतिः । वदन्ति हि । आत्मसात्तास्मि तु ते । निपातैर्वादिति हिचिन्ति पुनरप्येति
च तिष्ठे निगमार्थमिदम् । एतेदेव परभूतैर्बोणे बान्धैरिति । आये खातोहावैहि । एहीति गत्यर्थकोदा नुक्त
कोडन्त्यस्य विधातो भवति । ॥ चनचिद्विषयोत्रादितद्विज्ञातैर्द्विज्ञेयगतैः । ८।१।५७। एतु पचन् परत-
स्तिकम् नानुदाचम्य । देवः पचति च । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचति-
कम्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति च । ॥ चादिषु च । ८।१।५८। कवाहवैवैव
तिष्ठन् नानुदाचम्य । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रसादति च । प्रथमस्य नवा-
योग इति निघातः प्रतिषिष्यते द्वितीयं तु निहन्त्य एव । ॥ चवायोगे प्रथमा । ८।१।५९। चवेत्याम्नां योगे
प्रथमा तिस्रिभक्तिर्नानुदाचा । गात्र चारयति दीर्घां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरदात्म्यबोरोरुचञ्जी-
वतिसंस्तुतापक्षेयं प्राथमिदं । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहं द्वितीयादेस्तिकन्त्यस्य सा
नृप । ॥ हेति क्षियायाम् । ८।१।६०। इयुक्ता प्रथमा तिरुविभक्तिर्नानुदाचा धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन वाति ॥
व्याख्यायं पदार्ति गमयति ॥ क्षियावीरिति भुतः । ॥ ओहेति चिनियोगे च । ८।१।६१। अहयुक्ता प्रथमा ति-
रुविभक्तिर्नानुदाचा नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वमह रथेन वाति ॥
व्याख्यायं पदार्ति नयति । ॥ चाहलोप पद्येत्यवधारणम् । ८।१।६२। च अह एतबोर्लोपे प्रथमा तिस्रिभ-
क्तिर्नानुदाचा । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं
गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवकार्यः ।
अवधारणं किम् । देव केव ओदयसे । न कचिदित्यर्थः । अनवकुसावेवः । ॥ चादिलोपे विभाषा । ८।१।६३।

उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे पाश्चात्तुदात्तत्वम् ॥—अनन्तिक इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव साम-
र्थ्यादेकभुतेनिघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोयं तदा निघातस्यैकभुत्वा बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति
सामर्थ्यादेव वेतनिषेधः प्रति एकभुतेनिघातमात्राभावः । भुतोदात्तस्य न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिकं इत्यनेन
यत्र दूरं न च सनिकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकभुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्क-
तोदात्तोपि नोदाहर्तव्यं इति ॥—यद्धितु ॥—उदसृज इति । तुदादेः रुजैर्लङि सिष्यद् ॥—उच्यन्ति हीति
वक्ष्य कान्ती । अदादिः । लटि श्रान्तः । प्रह्लादित्वात्प्रसारणम् ॥—नान्यैरिति । न्यदिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः ॥—
जाये स्वापोहावैहीति । रुहेर्लोट् । वच् शप् । ‘आहुतमस्य पिच’ ‘लोठो लहुत्’ इति लङ्वद्भावात् ‘नित्यं वितः’ इति
सलोपः । आहपूर्वादिणो लोट् । सिपि हिः । एहि तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य ‘लोट् च’ इति प्राप्तो निघातप्रति-
षेधो नियमाभिवर्त्यते तेन स्वशब्दाध्रयो निघातो भवति । स्वाशब्दे ‘रो रि’ इति लोपः । ‘दलोपे’ इति दीर्घः । खो रोहा-
वेति पाठे तु छान्दसत्वादुत्तमम् ॥—चनचि ॥—एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आमेडित एष्वित्यर्थः ।
इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीद्वययोरेव गृह्यन्त इति तिडो गोत्रादीत्यत्रैवोक्तम् ॥—पचत्तिकल्पमिति । अत्रानुदात्त
एव तद्धितो प्राशः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचत्तिदेश्यः ॥—चादिषु च ॥ ‘न चवाहाहै-
वयुक्ते’ इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र एष्यन्ते सनिकृष्टत्वात् न तु ‘चादयोऽस्यत्ते’ इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वाच्चेददाह-
—चवाहाहैवेषु परेष्विति ॥—पचति च खादति चेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रमह एव नास्ति
नानावाक्यत्वात् चवायोयोगे हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कुत्वादाहृतम् ॥—चवा-॥—
प्रथमेति । स्त्रीलिङ्स्य निर्वाहमाह—प्रथमा तिङ्गिभक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्गिभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति
प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्तते ॥—उत्तरवाक्ययोरिति । ‘देवो वा पार्थिवादिषु । इन्द्र महो वा रजसः’ इत्ये-
तयोरित्यर्थः । ननु धृतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुपशब्दः तत्कायं प्राथम्यमिति चेत् अनुपशक्त्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथ-
म्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चैव मन्त्रे नियमेन मुष्टिहृत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्प-
ष्टम् ॥—हेति ॥—स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदाती गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमि-
त्याचारभेदः ।—अथेति ॥ अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह—नानाप्रयोजने नियोग इति । अनेकप्रयो-
जानो नियोगः । प्रेषणमुदाहरणे पूर्वत्र प्रेषे द्रुत उत्तरत्र क्षियायाम् ॥—चाहलोप-॥ अवधारणार्थं वक्ष्यद्वययोगे सति
प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विविक्षितः ।
वक्ष्यद्वयः समुच्चयार्थः । इहाशब्दः केवलार्थः । समावकृते च लोपोः । नानाकर्तृकेऽहलोपोः । उदाहरणे चलोपं दर्श-
यति—ग्राममरुण्यं चेति ॥—केच भोक्तव्यस्य इति । अवयवकुसावयवमेवशब्दः । ‘एवे चानियोगे’ इति पररूपम् ॥—

‘वधाहाहावा’ कोरे यथावा सिद्धिन्नामोदीदुदात्त । कोरे । इत्थं बाजेतु बोध । इत्थं श्रीहरी भवति । येन वा आज्ञायां दुहति । बाजेरे । श्रीहिरिष्येते । वधैवेते । ॥ वैधायेति च छन्दसि । ८।१।६४। यदर्थं वैधावा-
नासीत् । अयं वाच इत्य आसीत् । ॥ एकाम्बाभ्यां समर्थाभ्याम् । ८।१।६५। आम्बां युक्ता यथमा सिद्धि-
न्नामोदीदुदात्त छन्दसि । अजामेकां सिन्धति । अजामेकां रक्षति । तपोरन्धः पिप्लवं लाहति । समर्थाभ्यां किम् ।
एको देवायुपतिश्च । एक इति संख्यापरं बान्वाः । ॥ यद्वृत्ताभित्यम् । ८।१।६६। यत्र पदे वक्ष्यन्त्यस्तः स-
तिष्ठन् नायुदात्तम् । यो युक्ते । यद्वृत्तायुदात्तम् । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं
काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ * मलोपश्च वक्तव्यः ॥
दाहनाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तांशकत्वापवादः । पुत्समासे ह्यते । नेह । दाहनाध्यापक इति
इतिमत् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे । पूजितग्रहणमन्तरपूजितलामार्थम् । एतदेव ज्ञापकस्य अकारेण वक्ष-
मीतिर्लक्षणेऽपि नावन्तर्यमाप्नीयत इति । ॥ सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिष्ठन् पूजितमनु-
दात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । तिङ्कृतिक इति निघातस्य निघातैरिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि
विह्रम्यते ॥ * गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ नेह । यत्काष्ठां शुद्धीकरोति । ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादी
८।१।६९। कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिष्या ।
कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि किम् । पचति क्षिप्ति । अगोत्रादी किम् । पचति गोत्रम् ॥ * क्रिया-
कुत्सने इति वाच्यम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूर्वैववक्षः ॥ * पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥

आदि—बाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके
चलोप इत्युक्तम् इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् अवधारणार्थं एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो
न तु सर्वत्रात्यस्तत्र चलोपः ॥—श्रीहिरिष्येतेति । पक्षे निहतम् । पक्षे आयुदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं
शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् ॥—वैधाव—॥ आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थं क्षमायां
च । वाच प्रसिद्धौ स्फुटार्थं च ॥—एकान्या—॥ समौ तुल्यावर्थौ ययौ समर्थौ शक्यत्वादित्वात्परकम् ॥—जिन्वतीति ।
जिषिः शीघ्रगार्थः । इदित्थाम् । लट् तिप् शाप्—अजामेकां रक्षतीति । अन्यो शीघ्रगतिरपि अन्यां रक्षतीत्यर्थः ॥—एक
इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम् । ‘एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केबले तथा । साधारणे समाने-
ऽन्ते संख्यायां च प्रयुज्यते’ इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । न साहचर्यमत्र प्रकरणे
न्यवस्थापकमिति निघातैर्यथादिहन्तेत्यत्रैवावोचाम ॥—यद्—॥—यद्वृत्ताभित्यम् । यद् अवतीति किन् । विष्यदेवयोषेति
देख्यदेशः ॥ कथं पुनः पक्षमीनिर्देशे सति यद्वृत्तं वायुवर्ति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—अत्र व्यवहिते कार्य-
मिष्यत इति । अत्र च ज्ञापकशुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥—पूजनात्—॥ काष्ठादिभ्य इति वार्तिकं दृष्टं तदनु-
रोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं
शुक्लविषयकम् ॥—काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति । समासविषयक सूत्र-
मिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥—मलोपश्च वक्तव्य इति । दाहनाध्यापक इति समासे कृते विभक्त्येव
स्वामाधिकी अकारनिष्ठातिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति श्रुतिन्यासकारयोर्मतं तदेतदाह—इति वृत्तिमतमिति ।
माभ्यवार्तिकैर्यदास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दाहनामित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति । मयूर-
व्यंसकादिले नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोप्याह । यदि समासे एवेदममिमममममिव्यत्तदा समास इत्येवावश्यम् । युक्तं चैतत् ।
न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात् अस्मिन् पक्षे मलोपवचने च सार्थकम् ॥—पूजनादित्येव पूजितपरि-
ग्रहे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः ॥—अनन्तरपूजितलामार्थमिति । पूजनात्पूजितमिति सूत्रे
सामान्यग्रहणमन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः ॥ कथं पुनः पक्षमीनिर्देशं व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—एतदेवेति ।
ज्ञापकफलं तु ‘यद्वृत्ताभित्यम्’ इत्युक्तम् ॥—सगति—॥—यत्काष्ठां पचतीति । ये मलोपक्षेनेन वाक्ये मलोपमाह-
स्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ॥—सगतिग्रहणाद्गतिरपि निह्रन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहस्रशब्दः
यत्र तुल्ययोगे सहस्रशब्दस्य द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तथापि सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं
यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्याति-
द्विषयवज्ञापनार्थम् ॥—कुत्सने—॥ पदादिति निवृत्तम् ॥—पचति क्षिप्तीति । कथमत्र समानवाक्यत्वस्य साम-
र्थ्यस्य वा भावादेवाप्राप्तेः । सुपिति स्पष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् ॥—पचति पूर्वैववक्षः इति । कर्तृत्वमात्रं
कुत्सते । अत्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध इत्यर्थः । तिङन्तपूतिशब्द आशुदात्तः । यथोक्तिरिति
तिप् । बाहुल्यस्योऽपि भवति तस्यादेव गुणमात्रः । तुल्य निघातमिति स्थानान्तादुदात्तं यथा स्वादिति विषयमुप-
स-

वेत्यर्थं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः ॥ * चा बहुवर्धमनुदात्तमिति-वाच्यम् ॥ पचन्ति इति : ॥ गतिर्गतो । ८।१।७०। अनुदात्तः । अन्तुदरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्बाहि मयूर-
रेतमभिः । ॥ तिङ्गि चोदात्तवति । ८।१।७१। गतिरनुदात्तः । यत्रपचति । तिङ्प्रहणनुदात्तवत्तः सदिमाणार्थम् ।
अन्वया हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गतिस्तत्र जातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्येव न स्यात् । उदात्तवति किम् ।
मपचति ॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

स्वरसंचारप्रकारः ।

अथ वैदिकभाष्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीक इति प्रथमा ऋक् तत्राग्निसंज्ञोऽभ्युत्पत्तिपक्षे किच्
इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादिस्वात् । भ्युत्पत्तौ तु निष्प्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्व
इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः । ईके । तिङ्गुतिङ्ग इति निघातः । संहितायां उदात्तानुदात्तस्येतीकारः स्वरितः ।
स्वरितासंहितायामिति के इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वोचारावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् ।
हितशब्दोऽपि । धावो निघातां दधातेर्हिरिति छादेने प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽभ्ययमिति गतिसंज्ञायां कुण-
तीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुस्वार्थेऽभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदाकृदिति कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरे आधादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये
प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सञ्चरत इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नञः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् ।
वेवम् । पचाद्यच् । किटस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्द-
स्तुन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नटिवचस्येत्याद्युदात्तः । रत्नाभि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्वादिप्रथाशास्त्रमुपेयम् ॥

इत्थं वैदिकशास्त्राणां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । तद्वस्तु प्रीतये श्रीमद्भगवानीश्विभवायनमोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

ख्यायते ॥—चा बहुवर्धमिति । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः ।
अन्यदा लाघुदात्तः ॥—आमन्त्रैरिति । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादित्येष गतिः ॥—तिङ्गि— उदात्तवति
तिङन्ते परे गतिर्निहन्त्ये । निघाता आधुदात्ता इत्यस्यापवादः ॥—यत्प्रपचतीति । ‘निघातैर्यद्यदि’ इति निघातप्रति-
षेधासिङ्गन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्प्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् ‘आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्बाहि’
इति मन्द्रशब्दो रकैप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । ‘यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा’ इति वचनात् स्वसं-
बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्नरथाधादिस्वरगतिस्वरेषु
कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्त्य एव । तस्मात्प्रायसिङ्गप्रहणेनेत्याशङ्क्याह—तिङ्प्रहणमिति । परिमाणमिष्यत् । परि-
माणार्थत्वमेव स्पष्टयति—अन्यथाहीति । अक्रियमाणे तिङ्प्रहणे धातुरेव क्रियावाचिलाहृतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदा-
त्तवति निघातः स्यात् न प्रत्यये तिङ्प्रहणे कृते तु य धातुं प्रति गतित्वं तद्वदके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते
तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वे तिङन्तस्य उपप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वाद्भातेर्निघातः सिद्ध इ-
त्याहुः ॥—प्रपचतीति । ‘तिङ्गुतिङ्ग’ इति निघातः ॥ इति सुबोधिन्यां खरप्रक्रिया ॥

ईळे इति । ईळं सुती लङ्गुतमैकवचनम् । इदं टेरत्वं द्वयोश्चास्य खरयोरिति प्रातिशाख्येन लः ॥—यज्ञस्येति ।
‘यजयाच-’ इति यजेर्नङ् विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति ॥—स्वरितत्वमिति । स्वरितो वानुदात्ते
इत्यनेन ॥—ऋत्विगिति । ऋतानुपपदे यजेः किन् ऋत्विगित्यनेन ‘वचिस्वपि’ इति सप्रसारणम् ॥—नञ्विषयस्येति ।
इसन्तर्वाजितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥ इति खरसंचारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलसिद्धकायमानश्रीगोवर्धनसहास्रमजरघुनाथात्मजेव जयकृष्णेन कृतायां

सिद्धान्तकौमुद्याख्यायां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ॥

॥ अथ लिङ्गानुशासनम् ॥

न्यधिकारः ।

॥ लिङ्गम् ॥१॥ ॥ स्त्री ॥२॥ अधिकारश्चे एते । ॥ श्रुकारान्ता मातृदुहितृस्वस्वपोतुनान्तरः ॥३॥
 अकारान्ता एते पञ्चैव कीलिङ्गाः । स्वस्वादिपञ्चम्यैव कीदृनिषेधेन कर्त्रात्वादर्शपा ईकारान्तत्वात् । विष्णुस्तोत्रोक्तु
 शिवाभावेकतया विधानेऽपि प्रकृतोक्तिचतुरोक्तदम्भाभावात् । ॥ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः ॥४॥ अविप्रत्ययान्त
 कप्रत्ययान्तश्च धातुः शिवां स्यात् । अर्धनिः । चम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्तिप् । घृः । विशेष्यलिङ्गः ।
 ॥ अशानिमिरण्यरण्यः पुंसि च ॥५॥ इयमर्थं वा अशनिः । ॥ मिन्यन्तः ॥६॥ मिप्रत्ययान्तो विप्रत्ययान्तश्च
 धातुः शिवां स्यात् । भूमिः । ग्नाभिः । ॥ वहिवृष्यययः पुंसि ॥७॥ पूर्वस्वापवादः । ॥ ओणियोन्मूर्मयः
 पुंसि च ॥८॥ इयमर्थं वा ओणिः । ॥ क्तिन्नन्तः ॥९॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । ॥ ईकारान्तश्च ॥१०॥
 ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । कम्नीः । ॥ ऊडाबन्तश्च ॥११॥ कुरुः । विषा । ॥ च्यन्तमेकाक्षरम् ॥१२॥ जीः ।
 खः । एकाक्षरं किम् । पृथुभीः । ॥ विशत्यादिरा नवतेः ॥१३॥ इयं विशातिः ॥ त्रिषात् । चत्वारिंशत् ।
 पञ्चाषात् । षटिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । ॥ दुन्दुभिरक्षेपु ॥१४॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेपु किम् ।
 अयं दुन्दुभिर्वाचविशेषोऽसुरो देत्यर्थः । ॥ नामिरक्षत्रिये ॥१५॥ इयं नामिः । ॥ उभाचप्यन्यत्र पुंसि
 ॥१६॥ दुन्दुभिर्नामिभ्योऽकविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नामिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लस्यकृजपत्रकोमलैरुपाहित-
 श्रीष्णुपवीविनामिभिरिति भारविः । उच्यते । इदमक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तु-
 वस्तु लिङ्गमक्षिप्यं लोकाभयत्वालिङ्गत्वेति भाष्यात्पुंसत्वमपीह साधु । अत एव नामिर्मुल्लस्यपत्रे चक्रमप्यक्षत्रिवयोः
 पुमाश्च । द्वयोः प्राणिप्रतीकत्वात् शिवां कस्त्रिकामद इति मेदिनी । रमसोऽप्याह । मुन्धरादक्षत्रिये नामिः पुंसि
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च शिवां कस्त्रिकामद इति । एवमेवविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । ॥ तलन्तः
 ॥१७॥ अयं शिवां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्रता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव
 देवता । ॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनितामिधानानि ॥१८॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरिञ्चिन्ना । कृता
 वल्ली । वनिता बोधित्वा । ॥ यादो नपुंसकम् ॥१९॥ यादःशब्दः सरिद्राचकोऽपि स्त्रीर्च स्यात् । ॥ भाःस्यु-
 क्तस्यगदिविशुष्णिगुपानहः ॥२०॥ एते शिवां स्युः । इयं भा इत्यादि । ॥ स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥२१॥ एते
 शिवां स्त्रीर्च च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेवा-
 दिकोम । ॥ गृहशाशाप्यां स्त्रीर्च ॥२२॥ नियमार्थमिदम् । गृहशाशापूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः ।
 गृहस्थूणम् । शाशोर्णे शाशलोमनीस्मरः । ॥ प्रावृटविप्रुटद्विट्द्विषः ॥२३॥ एते शिवां स्युः । द्विविविदि-
 वेदिविनिशान्यश्रिवेशिकृष्योपधिकट्यकुलयः ॥२४॥ एते शिवां स्युः । पक्षे कीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ।
 ॥ तिथिनाडिकचिचीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराज्यादयः ॥२५॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि ।
 अमरस्त्याह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथ्यास्तिय इति । कीद्वे हि बहुतिथ्य इति
 स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलाक्षिणि पौर्णिमातिथीनिनि । ॥ शङ्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभुकुटिभुटिबलि-
 पङ्क्तयः ॥२६॥ एतेऽपि शिवां स्युः । इयं शङ्कुलिः । प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिपदुषःसवि-
 त्श्वत्पुन्मुत्समिधः ॥२७॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उपा उच्छन्ती । उषाः प्रातरविश्राप्ती देवता । आशीर्धुःपूर्णी-
 द्वारः ॥२८॥ इयमाशीरित्यादि । ॥ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ॥२९॥ अवादीनां पञ्चानां
 कीद्वे स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । शिवः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंसेव । सुप-
 वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अयं वस्तुत्रे भाष्यप्रयोगात् । समासमां
 विज्ञापत इत्यत्र समायां समावामिति भाष्याच्च । विभाषाग्राधेदिति सूत्रे अग्रासातां सुमनसाविति द्विष्यन्वाक्यानां
 हरदत्तोऽप्येवम् । ॥ स्रक्त्वकृज्योग्वाग्यवागुनौस्रिजः ॥३०॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् वयागूः वीः स्त्रिह ।
 ॥ वृट्सीमासंबध्याः ॥३१॥ इयं वृटिः । सीमा । सम्बध्या । ॥ बुद्धिवेणिजार्थश्च ॥३२॥ स्पष्टम् ।
 ॥ तापाधाराज्योत्कादयश्च ॥३३॥ शलाका शिवां नित्यम् ॥३४॥ नित्यमहमन्त्रेणैव कश्चिदभिचारं
 शापयति ॥ इति न्यधिकारः ॥

पुलिङ्गाधिकारः ।

॥ पुमान् ॥ ३५ ॥ नविकारोऽयम् । ॥ घञवन्तः ॥ ३६ ॥ पाकः । सागः । करः । गरः । नावार्यं पुरेवम् ।
 नपुंसकविविशिष्टे भावे कस्युद्भवां वीत्वविविशिष्टे तु लिङ्गादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु वनाद्यन्तमपि विभो-
 ष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति । ॥ घाजन्तश्च ॥ ३७ ॥ विस्तरः । गोचरः । कषः ।
 अष इत्यादि । ॥ भयलिङ्गमगपदानि नपुंसके ॥ ३८ ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पद्म् ।
 ॥ नञन्तः ॥ ३९ ॥ नञप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । वञः । यञः । ॥ याञ्या स्त्रियाम् ॥ ४० ॥ पूर्वस्थापवादः ।
 क्यन्तो घुः ॥ ४१ ॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः
 किम् । अक्षिणीजम् । ॥ इषुधिः स्त्री च ॥ ४२ ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च ॥ पूर्वस्थापवादः । ॥ देवास्तु-
 रात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनक्षकेशदन्तस्तनशुजकण्ठसङ्गशरपङ्कमिधानानि ॥ ४३ ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः
 सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽग्निः । नक्षः करण्डः । केशः
 शिरोरहः । दन्तो दधानः । स्तनः कुक्षः । मुञ्जो दोः । कण्ठो गळः । सङ्गः करवाकः । शरौ मार्गणः । पङ्कः
 कर्दम इत्यादि । ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥ ४४ ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गमिधानतया
 पुंस्त्वे प्राप्ते अथमारम्भः । ॥ घौः स्त्रियाम् ॥ ४५ ॥ घोदिवोस्तत्रेणोपादानमिदम् । ॥ इषुबाहू स्त्रियां च
 ॥ ४६ ॥ चापुंसि । ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ ४७ ॥ चापुंसि । त्रिविष्टपेयादिचतुःसुत्री देवासुरेण्यस्यापवादः ।
 ॥ नान्तः ॥ ४८ ॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षः । न च चर्मवर्मादिष्वतिष्यासिः । मन्त्र्यचोक्तरीति नपुंसकप्रकरणे
 वक्ष्यमाणत्वात् । ॥ कतुपुरुषकपोलगुल्फमेघामिधानानि ॥ ४९ ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो वरः । कपोलो
 गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो भीरवः । अन्नं नपुंसकम् ॥ ५० ॥ पूर्वस्थापवादः । ॥ उकारान्तः ॥ ५१ ॥ अयं
 पुंसि स्यात् । प्रभुः । इष्टुः । इष्टुर्हृद्विकारिण्यं नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेघिनी । करे-
 णुरिण्यां वी मेमे इत्यमरः । एवजातीयकविशेषवचनायाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिष्वर्थादी
 विशेषैर्यथावति इति । एवमन्यत्रापि । ॥ धेनुरज्जुकुहूसरयुतेरुणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ ॥ स-
 मासे रज्जुः पुंसि च ॥ ५३ ॥ कर्कटरज्जुवा । ॥ इमश्चुजानुवसुस्वाद्भुजतुत्रपुतालूनि
 नपुंसके ॥ ५४ ॥ ॥ वसु चार्थवाचि ॥ ५५ ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुमंयूत्रामिधनाधिपेषु । ॥ मनुमधुसी-
 धुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ ५६ ॥ चापुंसि । अयं महुः । इदं महु । ॥ रुत्वन्तः ॥ ५७ ॥ मेरुः ।
 सेतुः । ॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ ५८ ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्थापवादः । इदं दारु ।
 ॥ सक्तुर्नपुंसके च ॥ ५९ ॥ चापुंसि । सक्तुः । सक्तुः । ॥ प्राग्रश्मेरुकारान्तः ॥ ६० ॥ रश्मिदिवसमिधानमिति
 वक्ष्यति प्रागोत्समादकारान्त इत्यधिक्रियते । ॥ कोपधः ॥ ६१ ॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । सप्तकः । कम्कः ।
 ॥ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके ॥ ६२ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॥ कण्टकानीकसरक-
 मोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकमाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालक-
 फलकपुलाकानि नपुंसके च ॥ ६३ ॥ चापुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि । ॥ दोषधः ॥ ६४ ॥
 दोषधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः । ॥ किरीटमुकुटललाटवटवीटशूङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुंसके
 ॥ ६५ ॥ किरीटमित्यादि । ॥ कुटकूटकपटकवाटकपर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ ६६ ॥ चापुंसि ।
 कुटः कुटमित्यादि । ॥ गोपधः ॥ ६७ ॥ गोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पापणः । ॥ ऋण-
 लघणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥ ६८ ॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॥ कार्वापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणधि-
 बाणभूर्णदृणानि नपुंसके च ॥ ६९ ॥ चापुंसि । ॥ योपधः ॥ ७० ॥ रथः । ॥ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्त्यानि
 नपुंसके ॥ ७१ ॥ इदं काष्ठमित्यादि । ॥ काष्ठा विगर्था स्त्रियाम् ॥ ७२ ॥ इमाः काष्ठाः । ॥ तीर्थप्रोथयूथ-
 गायानि नपुंसके च ॥ ७३ ॥ चापुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् । ॥ नोपधः ॥ ७४ ॥ अदन्तः पुंसि । हनः ।
 केनः । ॥ अघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवतेनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिष्चिह्नानि
 नपुंसके ॥ ७५ ॥ पूर्वस्थापवादः । ॥ मानयानामिधाननलिनपुलिनोधानशयनासनस्थानचन्दनाला-
 नसमानमवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥ ७६ ॥ चापुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ।
 ॥ पोपधः ॥ ७७ ॥ अदन्तः पुंसि । पूषः । दीपः । सर्पः । ॥ पापकपोडुपतल्पशिलपुपुषशष्पसमीपान्त-
 रीपाणि नपुंसके ॥ ७८ ॥ इदं पापमित्यादि । ॥ शूर्पकुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च ॥ ७९ ॥ अयं
 शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । ॥ भोपधः ॥ ८० ॥ स्तम्भः । कुम्भः । ॥ तळमं नपुंसकम् ॥ ८१ ॥ पूर्वस्थापवादः ।

॥ जृम्भं नपुंसके च ॥८१॥ जृम्भः । जृम्भः । ॥ मोपधः ॥८३॥ लोमः । नीमः । लक्ष्मसिन्धुधौघमनु-
 ल्माभ्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥८३॥ इदं लम्भमित्यादि । ॥ संभ्रामवादिमकुङ्कुमाभ्रमलोमलोमलोमो-
 हामानि नपुंसके च ॥८५॥ चापुंसि । अयं संभ्रामः । इदं संभ्रामः । ॥ योपधः ॥८६॥ लभः । हयः । ॥ कि-
 ललयद्दयेमिद्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ ८७ ॥ स्पष्टः । ॥ गोमयकायमलयान्धवाप्ययानि नपुंसके
 च ॥८८॥ गोमयः । गोमयः । ॥ रोपधः ॥८९॥ दुरः । मरुतः । ॥ द्वाराप्रस्फारतकवकप्रक्षिप्र-
 द्रनारतीरदूरकृच्छुरन्नाभ्रभ्रमीरगमीरकृरविचित्रकेरयूकेदारोदराजशरीरकन्दरमन्दारपञ्जरा-
 जरजटाजिरवैरचामरपुष्करगङ्गकुहरकुडीरकुलीरचत्वरकास्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयक्षप्रक्षे-
 मित्रकलत्रचित्रमृत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोशकूलित्रमलत्रशालशालवक्त्रपत्रपत्रकलत्राणि नपुंसके ॥ ९० ॥
 इदं हारमित्यादि । ॥ शुक्रमदेवतायाम् ॥९१॥ इदं शुक्रं रेतः । ॥ अकवज्जान्धकारसाराधारवारही-
 रतोमरकृत्तारभृत्तारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥९२॥ चापुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ।
 ॥ योपधः ॥९३॥ दृषः । दृक्षः । ॥ शिरीषर्जीवाम्बरीषपीयूषपुरीषकिलिषकल्माषाणि नपुंसके ॥९४॥
 ॥ वृषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥९५॥ चापुंसि । अयं वृषः । इदं वृषमित्यादि । ॥ सोपधः
 ॥९६॥ वसः । वायसः । महानसः । ॥ पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥९७॥ ॥ चमसांशरसनर्वा-
 सोपवासकापांसवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥९८॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ।
 ॥ कंसं चाप्राणिनि ॥९९॥ कंसोऽब्जी पानमाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्वाजा । ॥ रक्षिमदिवसामि-
 धानानि ॥१००॥ एतानि पुंसि स्युः । रक्षिममयूक्षः । विषसो वक्षः । ॥ दीधितिः स्त्रियाम् ॥१०१॥ पूर्वस्वा-
 पचादः । ॥ दिनाहनी नपुंसके ॥१०२॥ अयमप्यपचादः । ॥ मानामिधानि ॥१०३॥ एतानि पुंसि स्युः ।
 कुडवः । प्रत्यः । ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥१०४॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः । ॥ खारीमानिके स्त्रियाम्
 ॥१०५॥ इदं खारी । इयं मानिका । ॥ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्व च ॥१०६॥ इमे दाराः । ॥ नाक्यप-
 जमोपपदानि व्रणाकूपदानि ॥१०७॥ वयासंलभं नाक्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः ॥ अयं नाडीव्रणः ।
 अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । ॥ मरुद्वरुत्तरदृत्विजाः ॥१०८॥ अयं
 मरुत् । ॥ ऋषिराशिहतिप्रन्थिक्रिमिष्वनिबलिकौलिलौलिरविकविकपिमुनयः ॥१०९॥ एते पुंसि स्युः ।
 अपरुषिः । ॥ ध्वजगजमुजपुञ्जाः ॥११०॥ एते पुंसि । ॥ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः
 ॥१११॥ एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह । ॥ पण्डमण्डकरण्डमण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-
 पाचण्डशिलण्डाः ॥११२॥ अयं पण्डः । ॥ वंशांशपुरोडाशाः ॥११३॥ अयं वंशः । पुरो-दाश्वतेपुरोडाशाः ।
 कर्मणि वञ् । अथवाक्यानयोः प्रकारे पुरोडाशपुरोडाशाष्टकिति विकारप्रकरणे वीहेः पुरोडाश इति च निपात-
 नात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दत्त इत्यम् । पुरोडाशमुजामिष्टमिति माघः । ॥ इदं कन्दकुन्दबुद्धदशब्दाः
 ॥११४॥ अयं इदः । ॥ अर्धपथिमथ्यभ्युक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥११५॥ अयमर्थः । ॥ पल्लवपल्लवकफरे-
 फकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः ॥११६॥ अयं पल्लव इत्यादि ।
 ॥ सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ॥११७॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकाधिकारः ।

॥ नपुंसकम् ॥११८॥ नषिकारोऽयम् । ॥ मावे ल्युङन्तः ॥११९॥ हसयम् । मावे क्तिम् । ॥ पञ्चो-
 ऽङ्तिः । इत्यञ्जयः कुजरः । ॥ निष्ठा च ॥१२०॥ मावे वा निष्ठा सप्तमं स्त्रीवं स्यात् । इति सप्तम् । गीतम् ।
 ॥ त्वप्यमौ तञ्जितौ ॥१२१॥ शुक्रत्वम् । सौष्ठवम् । अयः पिचसामप्योपपक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्वयम् । चातुरी ।
 सामप्रयम् । सामग्री । औषित्यम् । औषिती । ॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥१२२॥ ब्राह्मण-
 कर्म ब्राह्मणम् । ॥ यद्यदग्यगजबुद्धाभ्र भावकर्मणि ॥१२३॥ एवदन्त्यानि स्त्रीवाणि ॥ स्तेनकलकोपम् ।
 स्तेयम् । सन्तुप्यः । सन्तुम् । कपिकालोर्वह । कापेयम् । पल्लवपुरोहितादिभ्यो वक् । भाषिपल्लम् । भाष-
 सिबोवचनोद्गादिभ्योऽञ् । औद्गम् । हावनात्सुपत्तिभ्योऽञ् । द्वैहावयम् । द्वन्द्वमनोद्गादिभ्यो हुक् । पितापु-

नक्षत्रम् । होत्रान्माह्वः । अन्धकाराकीर्णम् । अन्धवीर्यान्तः । अविधिः । ॥ इन्द्रोक्तव्यम् ॥ १२४ ॥ पाणिपादम् ।
 ॥ अभाषायां हेमन्तशिशिवावहोरात्रे च ॥ १२५ ॥ स्वहृत् । ॥ अनन्तकर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ १२६ ॥ अविश-
 रोऽयम् । ॥ अनन्ते छाया ॥ १२७ ॥ अरन्ध्रवत् । ॥ राजामृत्युपूर्वा सभा ॥ १२८ ॥ हवसमभिजाति ।
 ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च ॥ १२९ ॥ परवत् ॥ १३० ॥ अन्धस्तपुरुषः परवह्निः स्यात् ।
 रात्राह्वाहाः पुंसि । ॥ अपथफुण्याहे नपुंसके ॥ १३१ ॥ ॥ संख्यापूर्वा रात्रिः ॥ १३२ ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति
 किम् । सर्वरात्रः । ॥ द्विगुः स्त्रियां च ॥ १३३ ॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् । ॥ इदुसन्तः ॥ १३४ ॥
 हविः । धनुः । ॥ अर्चिः स्त्रियां च ॥ १३५ ॥ इत्यन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इवमिदं वा अर्चिः ।
 ॥ छदिः स्त्रियामेव ॥ १३६ ॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति छादेभुरादिष्वन्तादर्थिशुबीत्यादिना इय । इत्य-
 न्त्रिल्लिखिता इत्यः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार वदेत्याः ।
 ॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविचरजलहलधनाभामिधानानि ॥ १३७ ॥ एतेषामभिषावकानि क्लीबे
 स्युः । मुखमाननम् । नयनं कोषनम् । कोहं काकम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं
 क्षारतप्तम् । विचरं विकम् । जलं वारि । हलं काङ्कम् । धनं इविणम् । अभयमानम् ॥ अस्त्रपादादनाह त्रि-
 सुब्बा । ॥ सीरायौदनाः पुंसि ॥ १३८ ॥ ॥ वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ॥ १३९ ॥ वक्रो वक्रम् ।
 नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् । ॥ अटवी स्त्रियाम् ॥ १४० ॥ ॥ लोपचः ॥ १४१ ॥ कृकम् ।
 कृकम् । स्थकम् । ॥ तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ १४२ ॥ अयं तूलः शीलम्-
 लमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च ॥ १४३ ॥
 पाद क्लीबे । शीलं शील इत्यादि । ॥ शतादिः संख्या ॥ १४४ ॥ सतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको
 द्वौ बहवः । संख्येति किम् । सतशब्दो नाम पर्वतः । ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ १४५ ॥ अयं शतः । इयं शत-
 मित्यादि । ॥ लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ १४६ ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः ॥ वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ॥
 क्लीबेऽपि लक्षम् । ॥ शङ्खः पुंसि ॥ १४७ ॥ सहस्रः कश्चिद् । अयं सहस्रः । इयं सहस्रम् । ॥ मन्त्रव्यक्तोऽक-
 र्तरि ॥ १४८ ॥ मन्त्रस्यान्तो व्यक्तः क्लीबः स्यात् तु कर्तरि । वर्म । चर्म । व्यक्तः किम् । अणिमा । महिमा ।
 अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । ॥ ब्रह्मन् पुंसि च ॥ १४९ ॥ अयं ब्रह्मा । इयं ब्रह्म । ॥ नामरोमणी न-
 पुंसके ॥ १५० ॥ मन्त्रव्यक्त इत्यस्यायं प्रपञ्चः । ॥ असन्तो ब्रह्मकः ॥ १५१ ॥ यशः । मयः । तपः । व्यक्तः किम् ।
 चन्द्रमाः । ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः । ॥ ज्ञान्तः ॥ १५३ ॥
 पत्रम् । छत्रम् । ॥ यात्रामात्रामत्सार्धश्चरत्राः स्त्रियामेव ॥ १५४ ॥ ॥ भूत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमे-
 द्रोष्ट्राः पुंसि ॥ १५५ ॥ अयं भूत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रान्ते इति मावः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति
 च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्हिषद्विषौणादिक इत्रश्च । अमेरमित्रम् मित्रस्य व्यवयेद्विषादौ
 मन्त्रोदात्तस्य चिन्त्यः नञ्समासेऽप्येवम् । परवह्नितापि स्वादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्पुत्रसूत्रपर्यालो-
 चनमूलकम् । खरदोषोद्भावनमपि नञो जरममित्रस्युता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् । ॥ पत्रपात्रप-
 वित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ १५६ ॥ बलकुसुमशुल्कपत्तनरणाभिधानानि ॥ १५७ ॥ वनं वीर्यम् । ॥ प-
 त्रकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ १५८ ॥ पत्रादयः शब्दाः कुसुमभिषावित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥
 वा पुंसि पत्रं नलिनमिति । एवं चार्धचोदिसूत्रे तु बलजे पत्रं नपुंसकमेवेति वृत्तिप्रप्त्यो मतान्तरेण नेवः । ॥ आ-
 हवसंप्रामौ पुंसि ॥ १५९ ॥ ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ १६० ॥ ॥ फलजातिः ॥ १६१ ॥ फलजातिबाष्पी
 शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् । ॥ वृक्षजातिः स्त्रियामेव ॥ १६२ ॥ कचिदेवेदम् । हरीतकी ।
 ॥ वियज्जगत्सकृदशकप्रपृथशकृच्छकृदुदम्बितः ॥ १६३ ॥ एते क्लीबाः स्युः । ॥ नवनीतावतानानृता-
 मृतानिमित्तविच्छिन्नपित्तम्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ १६४ ॥ ॥ आस्रकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गद्विस-
 क्यभ्यास्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ १६५ ॥ एतानि क्लीबे स्युः । ॥ दैवं पुंसि च ॥ १६६ ॥ दैवम् । दैवः ।
 ॥ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधूयहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुल्यमद्यहर्न्यतूर्यसैम्यानि ॥ १६७ ॥ इयं धान्यमित्यादि । ॥ इन्द्रबर्हदुःखबर्हिपिच्छविम्बकुटुम्बकचवचरशरवृन्दारकाणि ॥ १६८ ॥ ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ १६९ ॥ इन्द्रिये किम् । स्याद्वाहो मा भूत् ॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसाधिकारः ।

॥ स्त्रीपुंसयोः ॥१७०॥ अधिकारोऽयम् । ॥ गोमणियाष्टिमुष्टिपादलिबस्तिशास्त्रलिङ्गुटिमसिमरी-
चयः ॥ १७१ ॥ इषमयं वा गौः । ॥ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुण्डुरेणवः ॥ १७२ ॥ इषमयं वा मृत्युः ।
॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥१७३॥ त्रिकिङ्गमित्यर्थः ॥ पट् । पट् । पङ् । ॥ अपत्यार्थस्तस्मिन्ते
॥१७४॥ औपगवः । औपगवी ॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुंनपुंसकाधिकारः ।

पुंनपुंसकयोः ॥१७५॥ अधिकारोऽयम् । ॥ घृतभूतमुस्तश्चेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥ १७६ ॥
अयं घृतः । इयं घृतम् । ॥ शुक्लार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥१७७॥ अयं शङ्कः । इयं शङ्कम् । ॥ अजकु-
ञ्जकुयकूर्चप्रस्थदर्पोर्मार्धचर्चदर्मपुच्छाः ॥१७८॥ अयं अजः । इयं अजम् । कबन्धौषघायुधान्ताः ॥१७९॥
सदृश् । ॥ दण्डमण्डलण्डशवसैन्मवपार्ध्वाकाशकुशकाशाकुशकुलिशाः ॥१८०॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।
कुञ्जो राससुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जनपदादिसूत्रेणायो-
विकारे स्त्रीषि कुञ्जी । दाक्षिण तु दाप् कुशा । वानस्पत्याः स्य ता मा यातेति श्रुतिः । अतः कृकमीति सूत्रे कुशा-
कर्मिष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छब्द इति । तत्र भारीरकसाप्येऽप्येवम् ।
इयं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याह्मण्येयादिपरो मामतीग्रन्थः ग्रीविवादमात्रपर इति
विभावनीयं बहुभूतैः ॥१८१॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥

॥ अवशिष्टलिङ्गम् ॥१८२॥ ॥ अन्ययंकतियुष्मदस्मदः ॥१८३॥ ॥ णान्ता संख्या ॥१८४॥ ॥
शिष्टा परबद् ॥ एकः पुरुषः एका स्त्री । एकं कुलम् । ॥ गुणवचनं च ॥१८५॥ ॥ शुकः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं
पत्रम् । ॥ कृत्याश्च ॥१८६॥ ॥ करणाधिकरणयोर्ल्युट् च ॥१८७॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥१८८॥
सप्तार्धेयं त्रिसूत्री ॥ इति लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

इति श्रीमद्विजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी सञ्चालका संपूर्णा ॥

श्रीः ।

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

अथ शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमवि-
ज्ञातमबुद्धिमिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥ त्रिषष्टिष्वतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंयुवा ॥३॥ स्वरा विंशतिरिक्श्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च
यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च कर्त्तव्यौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥ ॥१॥
आत्मा बुद्ध्या समेलार्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्त्र-
जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोग तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥ कण्ठे माध्यन्दिनयुग मध्यम वैद्युभानुगम् । तारं तार्तीय-
सवन शीर्षेण जागतानुगम् ॥८॥ सोदीर्णो मूर्ध्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः
॥९॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रथमोऽनुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥ ॥२॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥ उदात्ते निषादगान्धारवनुदात्त ऋषभचैवतौ ।
स्वरितप्रभवो ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥१२॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-
कोष्ठी च तालु च ॥१३॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोऽभ्युपगमः ॥१४॥ य-
द्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्वद्वयकमूढमणः ॥१५॥ ॥३॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्था-
भिश्च संयुतम् । उरस्य तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसयुतम् ॥१६॥ कण्ठ्याबह्वाविनुयश्चास्तलव्या ओष्ठजानुपू । स्युर्मूर्धन्या
ऋदुरषा दन्त्या लतुल्लाः स्मृताः ॥१७॥ जिह्वामूले तु कृः प्रोक्तो दन्त्योऽस्रो वः स्मृतो जुषैः । एते तु कण्ठतालव्या ओष्ठी
कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारंकारयोर्मवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तथोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥
संवृत मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥ ॥४॥ स्वराणामभ्युपग-
मश्चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेवौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेय आश्रयस्यागभागिनः ॥२२॥ अलावुवीणानिर्घोषो दन्त्यमृत्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्य-
होः शषसेषु च ॥२३॥ अनुस्वारो विवृत्या तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठौ तु विवृत्तौयाद्यत्रीकारवकारयोः ॥२४॥ व्याघ्री
यथा हरेत्तुत्रान्दष्ट्रभ्या न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२५॥ ॥५॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी
तर्कं इत्यभिभाषते । एव रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरौ इव खेदया ॥२६॥ रङ्गवर्णं प्रयुज्जीरत्रो प्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयु-
ज्जीयात्पश्चात्प्रासिक्यमाचरेत् ॥२७॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्थमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकाया तथार्थं च रङ्गस्थैवं द्विमात्रता
॥२८॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कास्येन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्यां इति निर्दर्शनम् ॥२९॥ मध्ये तु कम्पये-
त्कम्पमुर्धौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निर्दर्शनम् ॥३०॥ एव वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च
पीडिताः । सम्यगवर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥ ॥६॥ गीतौ शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञो-
ऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥३२॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः
॥३३॥ शङ्कितं मीतमुदुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविर्वाजितम् ॥३४॥ उपांशुदृष्टं त्वरितं निरस्त-
विलम्बितं गद्वदितं प्रणीतम् । निष्पीडितं प्रत्यपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु साजुनास्यम् ॥३५॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन
स्वरेण शार्दूलकृतोपमेन । मध्यदिने कण्ठगतेन चैव चक्राहसंकूजितश्रमिनेन ॥३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगत-
तश्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसायन्यष्टस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥ ॥७॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वौषभेमेस्पृष्टाः
शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥ अमोऽनुनासिका नहो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईष-
न्नादा यणो जश्च श्वासिस्तु खकारयः ॥३९॥ ईषच्छासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापित-
मुनि ॥४०॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥ शिक्षा प्राप्यं

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

१० सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ ॥ सर्वं विश्वं उभ उभय इतर इतरे अन्य अन्यतर इतर सत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिघनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंज्ञानयोः । सद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादिः ॥ १ ॥

१०२ स्वरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७ ॥ खर् अन्तर् प्रातर् । अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋषक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः । ह्रस्वश्च दिवा रात्रौ सायम् विरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अघस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्षम् नष् हेतौ [हि है] इद्वा अद्वा सामि । अन्तोदात्ताः । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सतत् सनात् उपधा तिरस् । आद्युदात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [अक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [ध्रद्वा] अल्म् स्वधा वषद् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोऽनुकसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्य-यीभावश्च । पुरा मिथो मिषस् प्रायस् सदुष् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अमीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरक् । तसिलादयस्तद्विता एधाच्यर्धन्ताः [५।३।७-४६] शस्तसी कृत्वसुचु सुचु आस्थाली । ध्व्यर्धाश्च । [अघ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येपि । तथाहि । माद् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि [साचि] सत्यम् मधु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिषम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् इदिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु [अमिथु] विथक् भाजक् अन्वक् विराय विरम् विररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषद् अन्नस् [अम्भस्] अन्नर् [अम्भर्] स्थाने वरम् दुष्टु बलात् शु अवर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६।३।३६] । शस्त्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५।४।४३-६८] मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती । नानावाविति ॥ इति स्वरादिः ॥ २ ॥

७ चादयोऽसत्त्वे १।४।५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूतम् शश्वत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कृवित नेत वेत् वण कश्चित यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकिर् आकीम् माद् नष् तावत् यावत् त्वा न्वै त्वै द्वै रै [रे] श्रौषद् वौषद् स्वाहा स्वधा ओम् तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ औ आदह उन् उक्त्वं वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा [वधा] चिक् हाहा हेहै [हेहे] पाद् प्याद् आहो उताहो हो अहो नो [नौ] अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत [सम् वशम् शिकम् दिक्म्] सनुकम् छंवद् [छंवद्] शङ्गे शुक्रम् खम् सनात् सनतर् नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्वा इद्वा नोचेत् नचेत् नहि जातु क-थम् कृतः कुत्र अव अनु हा हे [है] आहोस्त्रित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु वद् सह [आनुषद्] आनुषक् अङ्ग फद् ताजक् भाजक् अये अरे वाद् [चाट्] कुम् छुम् डुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिखरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥

७ प्रादयः १।४।५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर दुस् दुर वि आङ् नि अधि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

१०५ ऊर्यादिचिबडाचञ्च १।४।६१ ॥ ऊरी उररी तन्वी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शसकला ध्वं-सकला शंसकला गुलमुधा सज्ज् फल फली चिक्री आङ्गी आलोष्टी केवाली केवासी संवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यू-मशा वरमसा मरमसा मसमसा औषद् श्रौषद् वौषद् वषद् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ इत्युर्वादयः ॥ ५ ॥

१०६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्वा प्राजर्वा प्राजरहा बीजर्वा बीजरहा संसर्वा अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अर्ग्रा वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

१५९ तिष्ठुप्रभृतीनि च २।१।१७ ॥ तिष्ठु बहुतु आयतीगवत् खलेयवम् खलेयुसम् लनयवम् लयमानयवम् पूत-यवम् पूयमानयवम् सहतयवम् संहियमाणयवम् सहतनुसम् संहियमाणयवम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःप्रसम्

निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् [ओष्ठम्] पापसमम् पुण्यसमम् ब्राह्मम् ब्रह्मम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्]
संप्रति असंप्रति । इच्छत्ययः समासान्तः । [५।४।१५ ग।५।४।१२८] ॥ इति तिङ्शुब्रह्मभृतयः ॥ १ ॥

१६८ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥ शौण्ड धूर्तः कृत्य व्याध प्रवीण सवीत अन्तर अधि पट्ट पण्डित कुशल चपल
निपुण ॥ इति शौण्डादयः ॥ २ ॥

१६९ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः
कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपातमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीश्वरः पितरिश्वरः गेहेश्वरः गेहेनर्दी गेहे-
स्वेदी गेहेविजिती गेहेव्याधः गेहेमेही गेहेदाही गेहेहम गेहेष्टः गर्भेष्टः आखनिकबकः गोष्ठेश्वरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेस्वेदी
गोष्ठेष्टः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेतिरिटिरा कर्णेश्वर चुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

१७१ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक्ष वृष वराह ह-
स्तिनः तरु कुञ्जर हर पृषत पुण्डरीक पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादयः ॥ ४ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन मुखपद्म
मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

१७२ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९॥ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड
भूत भ्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [वैशिष्ट] पट्ट पण्डित कुशलचपल निपुण कृपण ॥ इत्येते
श्रेण्यादयः ॥ ५ ॥

१ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाज्ञात समाख्यात संभावित [संसेवित अवधारित अवकल्पित
निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कल्पित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

१७९ + शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २।१।६०॥ शाकपार्थिव कुतुपसौश्रुत अजातौत्तवलि । आकृतिगणो-
ऽयम् । कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाकथिका पुटापुटिका फलाफलिका मामोन्मानिका
॥ इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥

१७३ कुमारः भ्रमणादिभिः ३।१।७०॥ भ्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभि-
रूपक पण्डित पट्ट मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति भ्रमणादयः ॥ ८ ॥

१७३ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेष्टय (हस्तष्टय)
पादेष्टय (पादष्टय) लाङ्गलेष्टय (लाङ्गलष्टय) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थः । एहीड एहियव व एहिवाणिजा क्रिया अपेहि-
वाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा
आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्दमचूडा (उद्दरचूडा) आहरचेल आहरवसना [अहरसेना] आहरवनिता
(अहरविनिता) कृन्तविचक्षणा उद्दरोत्थजा उद्दरावधजा उद्दमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपचा उच्चावचम्
उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नक्षत्रचम्] निधत्रचम् अकिचन ब्राह्मकालक पीत्वास्थिरू भुक्त्वागुहित
प्रोष्यपापीयान् उत्पल्यपकला निपल्यरोहिणी निपण्णश्यामा अपेहिप्रपसा एहिप्रपसा इहप्रपसी इहद्वितीया । जहि कर्मणा
बहुलभामिष्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिल्लम्बम् (जहिल्लम्बः) [उजहिल्लम्बम्] । आख्या-
तमाख्यातेन क्रियासातले । अश्रीतपिवता पचतश्चजा खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहर-
निष्करा (आवपनिष्करा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा प्रचप्रकृता । आकृतिगणोऽयम् ॥
तेन । अकुतोऽमयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदच्छा एहिरेयाहिरा उन्मुज्जवमृजा
इत्यान्तरम् आबध्यकार्यम् ॥ इत्यादिमयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

१६४ याजकादिभिश्च २।२।९॥ याजक पूजक परिचारक परिवेपक (परिवेचक) आपक अध्यापक उत्साहक
उद्दत्तक होट भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

१६५ राजदन्ताविशु परम् २।२।३१॥ राजदन्तः अप्रेवणम् लिप्तवासितम् नमसुवितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुब्धितम्
अवक्षिप्तपक्वम् अपिप्तोतम् (अपिप्तोत्तम्) उत्पगढम् उल्लखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरुहायनि (आरुगवायन-
बन्धकी) चित्ररथबाह्लीकम् अवन्त्यस्मकम् धृष्टार्थम् मातकराजानां विष्वक्सेनार्जुनां अक्षिभुवम् दारगवम् शब्दायौ धर्मायौ
कामायौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गात्रवाजम् (गोत्रवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गोपालवानीपूलासम्)
पूलासकारणम् (पूलासकुरणम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीरबीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश-
त्तम्) चित्रास्वाती (चित्रास्वाती) भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपथः केशश्मशू शिरोविशु (शिरो-
बीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी [आद्यः i] अन्ताद्धी गुणद्धी वृद्धिपुणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

११४ बाहिताभ्यादिवु २।२।३०॥ आहिताभि जातपुत्र जातदन्त जातश्मशु तेलपीत घृतपीत [मणपीत] ऊढ-
मार्य गतार्थ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । गडुकण्ड अस्युद्यत (अरमुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोपि ॥ इत्याहिता-
भ्यादयः ॥ १२ ॥

११३ कडाराः कर्मधारये २।२।३८॥ कडार गडुल खज खोढ काण कुण्ड खलति गौर वृद्ध मिश्रुक पिङ्ग पिङ्गल
(पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कज बर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

११२ + नौकाकाशशुकशृगालवज्र्येषु * २।३।१०॥ नौ काक अज शुक शृगाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

११७ + प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * २।३।१८॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति
प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

११७ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११॥ गवाश्वम् गवाश्विकम् गवैडकम् अजाश्विकम् अजैडकम् कुञ्जश्वामनम् कुञ्ज-
किरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् क्रीडारम् दासीजीणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्खरम् उष्खशम्
मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्मशरम् दर्मपूतीकम् अर्जुनशरीरम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् तृणोल-
पम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

११८ न दधिपयआदीनि २।४।१४॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविश्वौ
परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्टौशिकौ) प्रवरयौपसदौ शुककृष्णौ इध्माबाह्वी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी]
अध्ययनतपसी उल्लखलमुसल आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपयआदीनि ॥ १७ ॥

१८१ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१॥ अर्धर्चं गोमय कषाय कार्पाण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ दूथ
ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंम दिवस दूथ अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप वृत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चपक द्रोण
खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीघ्र कवच रेणु [ऋण]
कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्वं चमग क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निघन निर्वास जृम्भ वृत्त पुस्त पुस्त श्वेडित
शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुस प्रमीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर
कल्क (बल्कल) नटमक (नाटमस्तक) वलय कुमुम तृण पद्म कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्धुद अङ्गुस तिमिर अश्राव
भूषण इक्षुस (इक्ष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्ग विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पि-
नाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल (चखाल) खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृगाल
हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्थ शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर
बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुकुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मन्थक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष
वज्र वधु देह उद्यान उद्योग ज्ञेह स्तेन [स्तन स्वर] सगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक
(पालक) मूषिक [मण्डल बल्कल] कुज (कुन्न) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दड आसन ऐरावत शृपं
तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दाह धनुस् मान वचस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन
प्रवाल शकट अपराह्न नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

२१६ पैलादिभ्यश्च २।४।५९॥ पैल शालङ्कि सालकि सालंकामि राहवि रावणि औदवि औदव्रजि आंदमेपि आंदव्यजि
(औदमजि) औदमजि दैवस्थानि पैडलोदायनि राहक्षति मौलिङ्कि राणि आंदव्यि आंदाहमानि औजिहानि आंदशुद्धि
तद्राजाद्याः (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पैलादिः ॥ १९ ॥

२१६ न तौत्वलिभ्यः २।४।६१ ॥ तौत्वलि धारणि पारणि रावणि देलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैव-
मित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफहकि नैवकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति) पांकरसादि आनुरोहति आ-
नुति प्रादोहनि नैमित्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आर्हिसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पांप्पि कारेणुपालि
वैरिणि वैरकि वैहति ॥ इति तौत्वल्यादिः ॥ २० ॥

२२५ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ ॥ यस्क लक्ष द्रुक्ष अयस्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ष सदामत्त कम्बलहार
बहियोग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्ग वकसस्थ (वकसक्थ) विधि कुट्टि अजवति मित्रयु रक्षोमुख जङ्गारथ उत्कान
कटुक मणक (मन्थक) पुष्करद् (पुष्करसद्) विषपुट उपरिमेखल कोट्टुकमान (कोट्टुमान) कोट्टुपाद कोट्टुमाय शी-
र्षमाय खरप पदक बर्षुक भलन्दन मडिल भण्डिल मडित भण्डित ॥ एते यस्कादयः ॥ २१ ॥

२२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७ ॥ गोपवन श्रेयु (शिमु) बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक (श्योमाक)
श्यामक श्यापर्ण ॥ बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् ४।१।१०४ गोपवनादिः ॥ २२ ॥

२२५ तिककितवादिभ्यो ह्रस्वे ३।१।६८ ॥ तिककितवाः बह्वरमणीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनल-
गुपरिभदाः उन्नजकुभाः लङ्गान्तमुखाः उत्तरशङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णमुन्दराः अष्टकपिठलाः अभिवेषावसैरकाः ॥
एते तिककितवादयः ॥ २३ ॥

२२५ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामह्रस्वे ३।१।६९ ॥ उपक लपक अष्टक कपिठल कृष्णाजिन कृष्णमुन्दर चूडा-
रक आढारक गढुक उदङ्ग सुधायुक अवन्धक पिङ्गभक्त पिष्ट सुपिष्ट (सुपिष्ट) मयूरकर्ण खरीजङ्ग शलायल पतञ्जल पदञ्जल
कठेरणि कुपीतक कषाकृत्त (काषाकृत्त) निदाप नलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक
अनुलोम अनुपद प्रतिलोम जपजग्ध प्रतान अनाभिहित कमक बराटक लेखाभ्र कमन्दक पिङ्गल वर्णक मयूरकर्ण मदाष
कन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ एते उपकादयः ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

४२७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च ह्रस्वः ३।१।१० ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मेनस्
अभिमानस् उन्नमस् रहस् रोहत् रोहत् संखत् तृपत् शम्भत् अमत् वेहत् शुचिस् शुचिर्वचस् अण्डर बचस् ओजस् सुरजस्
अरजस् ॥ एते भृशादयः ॥ १ ॥

४२८ लोहितादिङाभ्यः क्यष् ३।१।१३ ॥ लोहित चरित नील केन मद्र हरित दास मन्द ॥ लोहितादि-
राकृतिगणः ॥ २ ॥

४२९ सुखादिभ्यः कर्तुवेदनायाम् ३।१।१८ ॥ सुख दुःख तप्त कृच्छ्र अल आल अलीक प्रतीप करुण कृपण
शोड ॥ इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३ ॥

४३२ कण्डादिभ्यो यक् ३।१।२७ ॥ कण्डून् मन्तु हणीद् बल्यु असु [मनस्] महीड् लाट् लेट् इरस् इरज्
इरश् दुमस् उषस् वेद मेघा कुशुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख [भिक्ष चरण चरम अवर] सपर
अरर (अर) मिषत् भिण्ज [अपर आर] इषुध वरण चुरण दुरण भुरण गज्जद् एला केला खेला [बेला शेला]
लिट् खोट् लिखा लेख [रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् संभूयस् सम्बर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥
इति कण्डादिः ॥ ४ ॥

४६६ नन्दिप्रैहिपचैवादिभ्यो ल्युणिन्यच्चः ३।१।१३४ ॥ १ नन्दिवाशिमदिदृषिसाधिर्वाधोभिरोचिभ्यो ण्य-
न्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । गहनः
तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः संकन्दनः सकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुमूदनः विभीषणः लवणः
चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ५ ॥

२ प्राही वत्साही उहासी उझासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षध्रुवपक्षां नौ । निरक्षी निश्रावी निर्वीपी निशाथी । याच-
व्याहृजवदवसां प्रतिषिद्नाम् । अयाची अय्याहारी असंख्याहारी अमाजी अवादी अवासी । अचामचित्तकट्टेकणाम्
अकारी अहारी अविनाथी [विशाथी विषाथी] विशाथी विषाथी देशे । विशाथी विषाथी देशः । अभिभावी भूते । अप-
राधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति प्रहादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् अषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर
(मद) क्षम (क्षप) सेव मेघ कोप (कोष) मेघ नते व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर श्वपच ॥ पचादिराकृ-
तिगणः ॥ ७ ॥

४६९ * कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् * ३।२।५ ॥ मूलविभुज नखसुच काकगुह कुमुद महीध्र
कुप्र गिप्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ८ ॥

४७० * पार्श्वादिपूपसंस्थानम् * ३।२।५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

५४३ मविष्यति गम्यादयः ३।३।३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थाथी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतिथाथी
प्रतिबोगी ॥ एते गम्यादयः ॥ १० ॥

५४९ * संपदादिभ्यः क्षिप् * ३।३।९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

५५० चिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ ॥ भिदा विदारणे । क्षिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिबोधयोः ।
भ्रदा मेघा गोधा । आरा शङ्काम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिवा । तारा ज्योतिषि । आरा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा
वपा वसा सृजा । क्येः संप्रसारणं च । कृषा ॥ इति भिदादिः ॥ १२ ॥

५४३ भीमाद्योऽपादाने ३।४।७४॥ भीम भीष्म भवान्क बह चर (बह चरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) स-
मुद्र सुष सुक् दृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शकुसुक) मूर्खं खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

१०६ अजायतघ्राप् ४।१।४॥ अजा एवका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होवा पाका वत्सा मन्दा विलाता
पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभ्राजिनश्चपिण्डेभ्यः फलात् । सदृक्काण्डग्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । श्रद्धा
चामहत्सर्वा जातिः । कुब्जा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलाग्रजः दंष्ट्रा ॥ एतेऽजादयः ॥ १ ॥

७१ न वट्स्वस्त्रादिभ्यः ४।१।१०॥ स्वस्त्र दुहितृ ननान्द यादृ मातृ तिष्ठ चतश्च ॥ इति स्वस्त्रादिः ॥ २ ॥

११७ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५॥ समान एक वीर पिण्डश्च (शिरी) आदृ भद्र पुत्र दासाच्छन्दसि ॥
इति समानादिः ॥ ३ ॥

११८ चिद्वीरादिभ्यश्च ४।१।४१॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूष्] इण् श्रोण
हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुबल बिम्ब बदर फर्कर (कर्करक) तर्कर शर्करा पुष्कर
शिखण्ड सलद शक्काण्ड सनन्द सुषम सुषव अल्लिन्द गडुल धाण्डश आधक आनन्द आश्वत्थ सपाट आखक (आपक्षिक)
शक्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (एष) यूष सूष मेघ बलक धातक सल्लक मालक मालत सालक वेतस वृक्ष (वृष)
अतस [उभय] भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद भन् तक्षन् अनडुही अनडुही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन
तेजन रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि
भौलिकि यान मेघ आलम्बि आलजि आलन्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [पोतन]
पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अप्रहायणी (आप्रहायणी) प्रलवरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलात्स-
ङ्गायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्दं गुर्दं शम सुद औढ (आर्द) इद (इद) पाण्ड
[भाण्ड] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्पाय वृहत् महत् [सोम] सीधर्म । रोहिणी नक्षत्रे ।
रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्लोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोघातकी
शमी बरी शरी पृथिवी क्रोटु मातामह पितामह ॥ इति गौरादिः ॥ ४ ॥

१२० बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५॥ बहु पद्धति अक्षति अद्विती अंहति शकटि (शकति) शक्तिः शक्ने । शारिवारि राति
राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकाराद्वचिनः । सर्वतोऽपिकर्मार्थादिलेके । चण्ड अराल
रूपण कमल विकट विशाल विशद्वट भरुज ध्वज चन्द्रभागाचयाम् (चन्द्रभागा नयाम्) कल्याण उदार पुराण अहन्
क्रोड नख क्षुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ इति बह्नादयः ॥ ५ ॥

१२५ शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ४।१।७३॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय
[आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौज्जायन कैकस काप्य (काव्य) शैब्य एहि पर्येहि आस्मरथ्य औदपान
अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्भोरिमतोः सहायां यादिषु [६।३।४३] नित्यं हस्वार्थम् । नृनरयोर्द्विद्विध ॥ इति
शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

२३० कौट्यादिभ्यश्च ४।१।८०॥ कौटि क्वाडि व्याटि आपिशाकि आपक्षिति चौटयत चंपयत (चैटयत) सैकयत
बैल्बयत सौधातकि । सूत युवस्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शान्तिकि] शान्तस्थकि कापिष्ठकि
गौकश्य ॥ इति कौट्यादिः ॥ ७ ॥

२१४ अभ्यपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४॥ अभ्यपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति]
राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥
इत्यभ्यपत्यादिः ॥ ८ ॥

२१५ उत्साविभ्यांऽङ् ४।१।८६॥ उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कवासे ।
पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगति त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर प्रीष्म पीळकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय
रथतर मध्यंदिन वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पाञ्चल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुम् मुवर्ण देव प्रीप्पादच्छन्दसि ॥
इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

१२० बाह्यादिभ्यश्च ४।१।९६॥ बाहु उपबाहु उपबाहु निबाहु शिबाहु वटाहु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूला बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका [ध्रुवका] भूमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन् सुशर्मन्] कुतामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुषावत् उदश्च शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शूक्लतोदिन् क्षरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अजीर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रवृष्न राम (उदङ्) उदकः सञ्ज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन सार्वकः जाहिः ऐन्दवशर्मिः आजघेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्यादयः ॥ १० ॥

१२१ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च ४।१।९८॥ कुम्भश्च शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्कम्भ ॥ इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

१२१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९॥ नड चर (चर) चक मुञ्च इतिक इतिश्च उपक (एक) लमक शलङ्कु कलङ्कु च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नः सायक दास मित्र द्रोप पिङ्गर पिङ्गल किङ्गर किङ्गल (कातर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरपौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । कोट्यु कोट्य च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिक्षापा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृतः स्थिरक ब्राह्मण चटक वदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अल कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

१२१ अनुप्यानन्तये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४॥ विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किदर्प) विश्वानर ऋषिषेण (ऋषिषेण) ऋतभाग हयैश्च श्रियक आपस्तम्ब कृचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिशु विन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्ववतान श्यामाक श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किदास बहस्व अर्कज्य (अर्कल्य) बभ्र्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शवर अलस) मठर (मृडाकु) घषाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहेतु ननान्द । परस्त्री परशु च ॥ इति बिदादिः ॥ १३ ॥

१२२ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५॥ गर्ग वत्स । वाजासे । सकृति अज व्याघ्रपात विदधृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अमिवेश शङ्ख शठ शक एक धूम अवट भनम् धनजय वृक्ष विशावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्य मण्डु गण्डु शङ्ख लिगु गृहल मन्तु मङ्गु अलिगु जिगीयु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तक्ष तलक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनुदुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्व कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रट्टगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराक्षर ऋतूर्कण (जातूर्कण) महित मञ्जित अमरमथ शर्कराक्ष पूतिमाय स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उल्लक तितिक्ष मिषज (मिषज्) [मिणज] भडित भण्डित दन्ध चैकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहर्षि [सुलोहिन्] सुलामिन् उक्थ कुटीयु ॥ इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

१२२ अश्वदिभ्यः फञ् ४।१।१०६॥ अश्व अरमन् शङ्ख शदक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वत्स] पिञ्जल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क खर स्फुट चक ध्रुविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड प्रीष्म अर्ह कित विचांप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्य) प्राच्य [धर्म्य] आनहुष । पुसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनम् मन (मनम्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ इत्यश्व्यादिः ॥ १५ ॥

१२२ शिवादिभ्योऽण् ४।१।१२॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुम्भ (ककुभा) अनभिम्भान कोहित मुख सधि मुनि ककुत्स्थ कटोड कोहड कट्य कट्य रोष कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खन्नन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल । [पथिक] पिष्ट ईद्वय [पार्थिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जास खञ्जाह [कर्मार] रेख लेख आलेखन विप्रवण रवण वर्तनाक्ष प्रीवाक्ष [पिटप विटक] पिटाक तक्षाक नमाक उर्णनाम जरत्कार [पृथा उक्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जूरकर्ण] कदूरक तल्लन् ऋषिषेण गङ्गा विपाश कस्क लङ्ग दुग्ध अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । द्वयचो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवर्ण च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

१२३ शुद्धादिभ्यश्च ४।१।१२३॥ शुभ विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाघल शलाकाभू केलाभू (लेखाभू) विकंसा (विकास) रोहिणी बहिष्ठी धर्मिणी दिशः शाहक अजबस्ति शकंथि विमाद विषया शुक्र विश्व देवतर

शकुनि शुक्र उग्र ज्ञातल (शतल) बन्धकी द्रुकण्डु विक्षि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकट्ट शाताहर पबहुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वीसिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्ड कर्पूर इतर अन्यतर आलोढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कटु दुष्ट अकृशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्ग कुरेरिका अशोका गन्धमिक्कला खडोन्मसा अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विप्र बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥

१२४ कल्याण्यादीनामिनश्च ४।१।१२६॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुदृष्टि (अनुदृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पराक्षी ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

१२४ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विधि कृद्रि अजबन्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

१२७ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकबन्धि वृकबन्धु वृकप्राह कर्णप्राह दम्भप्राह कुकुटाक्ष (ककुटाक्ष) चामरप्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

१२७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१॥ कुरु गर्गर् मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पिटमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि केशोरि कुट शालाका (शालाका) मुर पुर परका शुभ्र अश्रु दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यकार बडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्क शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डि । वामरथस्य कम्बादिवत्स्वर-वर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

१२७ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४॥ तिक कितव सज्ञाबालशिक्ष (संज्ञा बाला शिक्षा) उरम् शास्त्र सैन्धव यमुन्द ह्यय प्राण्य नील अमित्र गोकक्ष (गौक्ष) कुरु देवरथ तैतल औरस कोरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरव्य वाद्यक स्वल्पक वृष लोमक उदम्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

१२८ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।१५८॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मिर्मणिर्गोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

१२९ कम्बोजालुक् ४।१।१७५॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

१२९ न प्राच्यभेर्गादियौधेयैदिभ्यः ४।१।१७८॥१। भर्ग कर्ह्य केकय कदमीर साल्व मुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्य शौत्रेय ज्यावाणेव धौतंय धातेंय त्रिगर्तं भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

१३४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् चर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्मति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय धोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

१३५ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५॥ खण्डिका बडवा । छुद्रकमालवात् । सेना संज्ञायाम् । भिक्षुक शुक्र उल्लूक श्वन् अहन् युगधरत्रा हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

१३५ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९॥ पाश तृण धूस वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति पाशादिः ॥ २९ ॥

१३५ * खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ४।२।५१॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ इति खलादि-राकृतिगणः ॥ ३० ॥

१३५ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४।२।५३॥ राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्गायन दैवयातव (देवयात) [अग्नीह वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीक्ष्ण बैल्वल आर्जुनायन सं-श्रिय दाक्षि ऊर्णनाम ॥ इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ३१ ॥

१३५ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्मकलौ ४।२।५४॥ १ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काण्य बाणिजक बाणिजाज्य (बालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्वाषाक्षायण त्र्याक्षायण आंहायन जौलायन खाढायन दासामित्रि दास-मित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शापण्डायन) , ताक्ष्यायण शौद्रायण सौवीर [सौवारायण] शापण्ड

(शयणः) शौण्ड शवाण्ड (शयाण्ड) वैशमानव वैशघ्येनव (वैशघेनव) नव तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्ड] ॥ इत्यै-
युकार्यादिः ॥ ३३ ॥

२३६ क्रतूकथादिस्त्रयान्ताद्गुक् ४।२।६०॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट) वृत्ति परिवद् संग्रह गण [गुण]
आयुर्वेद (आयुर्वेद) ॥ इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

२३६ क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥

२३६ वसन्तादिभ्यश्चक् ४।२।६३॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अ-
ध्वेन् आध्वेन ॥ इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

२३८ संकलादिभ्यश्च ४।२।७५॥ संकल पुष्कल उत्तम उद्वप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत
सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश (गवेश) गम्भीर इतर आन् अहन्
लोमन् वेमन् चरण (वरण) बहुल सयोज अभिविक्त गोभृत् राजभृत् भल मल माल ॥ इति संकलादिः ॥ ३७ ॥

२३८ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्ण भण्ड खण्ड सेवालिन कर्पूरिन् शिखण्डिन् गते
कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कण्डुमती गोह अहिसक्य ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

२३८ बुञ्जणकठजिलसेनिरदञ्जयय्फक्फिञ्ज्यकठकोऽरीहणकुशाभ्वदैर्यकुमुदकौशर्तृणप्रेक्षा-
ईर्मसंसिंसांशौबलपेक्षकणसुतंगमप्रगदिन्वरीहकुमुदादिभ्यः ४।२।८०॥

१ अरीहण (अहीरण) दुघण दुहण भलग (भलग) उलन्द किरण सापरायण क्रीपायण औषाण्य त्रैगतायन
मैत्रायण भात्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सांसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौद्रायण
(कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रावस्पोष विपथ विपाश उद्वण्ड उद्वन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जा-
म्बवत शिशापा रैवत (रेवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष वधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलट् भलन्दन खण्डु कलन
यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कुशाश्च अरिष्ट अरिदम् वेदमन विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वचल मुवचल मुकर सूकर प्रातर
(प्रतर) सदश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) पराशर अरुक् अयम् मौद्रत्याकर
(मौद्रत्य्य युकर) ॥ इति कुशाभ्वादिः ॥ ४० ॥

३ ऋद्व्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निर्लान [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगृह [उपगृह]
असनि सित मत वेदमन् उत्तरादमन् अदमन स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह) अरडु अरिवंश वेण वीरण
खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अशु ॥ इत्यृद्व्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इकट संकट कङ्कट गते बीज परिवाप निर्वास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्बज
यवास कूप विकङ्कट दशप्राग ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नट वन कर्दम कच्छल कङ्कट गुह विस तृण कर्पूर बर्बर मधुर प्रह
कपित्थ जनु सापाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नट मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति
तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इकट कङ्कट संकट कट कूप वुक पुक पुट मह परिवाप
यवाष ध्रुवका गते कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अदमन यूथ ऊष मीन नद दर्भ इन्दु गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गङ्ग गुह कुण्डल पीन
गुह ॥ इत्यइमादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भलपाल (भल पाल) चक चकषाक छमल अशोक करवीर बासव
वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कवल सतल ॥ इति स-
व्यादिः ॥ ४७ ॥

२३८ १० संकाश कपिल कश्मीर [समीर] सुरसेन सरक सूर । सुपथिन्यन्ध च । यूप (यूप) अंश अङ्ग नासा पलित अलुनाश अस्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल तुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्गुश सुवर्णक हंसक हिसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कल्लुष हुपद आनलुष पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जिलन् जीवन्त कुलिश आ-
ण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतगम मुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र स्वन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र बीजवापिन् (बीज-
वापिन्) अङ्ग्रेन भन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ बराह पलाशा (पलाश) शिरीष (शिरीष) पिनद्ध निवद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभ्रम [निमम]
बाहु खदिर शर्करा ॥ इति बराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्य शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचि-
कर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

२३९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ वरणा शूङ्गी शाल्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णा ताम्रपर्णा गोद आलिङ्गयथान जाल-
पदी (जानपदी) जम्बु पुष्कर चम्पा पम्पा बल्य उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती बलमी ॥ इति
वरणादिः ॥ ५६ ॥

२३९ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्वाण मरुत् वार्दली शर
इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला कड वट वेट ॥ इति
मध्वादिः ॥ ५७ ॥

२३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९० उत्कर सफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अस्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव
अणक त्रैवण पितुक् अश्वत्थ काश धुव भक्षा शाल जन्वा अजिर चर्मन् उत्कोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नै-
षाकच तुण इक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सपर अर्क गर्त अमि वराणक इडा अरण्य निशान्त पण
मीवायक शंकर अङ्गरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रगार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ इ-
त्युत्करादिः ॥ ५८ ॥

२३९ नडादीनां कुक्च ४।२।९१ नड प्लक्ष विल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तुण । कुशा हस्त्रलं च ।
तक्षमलोपथ ॥ इति नडादिः ॥ ५९ ॥

२४० कड्यादिभ्यो ढकञ् ४।२।९५ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कृण्डन नगरी माहिभृती वर्मेती
उरुया ग्राम । कुब्जाया यलोपथ ॥ इति कड्यादिः ॥ ६० ॥

२४० नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ नदी मही वाराणसी प्रावस्ती कांशाम्बी वनकांशाम्बी काशपरी काशफारी
(काशफरी) खाद्री पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

२४१ प्रस्थोत्तरपदपल्लाद्यादिकोपधाद् ४।२।११० पल्ला परिषद रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट
जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलमिदा गौष्टी नैकर्ता परिखा शूरसेन गोमता पटशर उदपान यकलोम ॥ इति
पल्लाद्यादिः ॥ ६२ ॥

२४२ काश्यादिभ्यश्चिञ्जिठौ ४।२।११६ काशि चेदि (वेदि) सांयाति सवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्ति-
कर्ष कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौबावतान युवराज उपराज देवराज मोदन
सिन्धुमित्र दासमित्र सुषामित्र सोममित्र ङगमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्वं
तद् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

२४३ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७॥ धूमं षण्डञ्च सञ्चादन-अर्जुनाव माहकस्थली भानकस्थली माहिस्यली मानस्थली अहस्थली मदकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह साम्रासाह शष्प मित्रवर्ष (मित्रवर्ष) म जाली मदकूल आजीकूल बहव (ग्राहाव) न्यहव (न्याहाव) संस्क्राय बर्बर बर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाषेय घोष पल्ली आराज्ञी धातैराज्ञी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्राभावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्ज्वनी पटार दक्षिणपथ सकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

२४३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलतर रङ्ग ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यदिन चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वप इष्वनीक अवस्यन्दन कामग्रस्त्र खाडायन काठेरणि लोवेरणि सौमित्रि क्षैशिरि आसुन् देवशर्मि श्रौति आहसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यथि आनृशंसि शौक्लि आमिशर्मि भौजि बाराटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षैमद्वि आश्रथि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्वप्र (तन्वप्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोलोपः । जनपरयोः कुत्रच । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ इति गहादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

२४५ संधिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६॥ संधिवेला सध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पक्षदशी पौर्णमासी प्रतिपद् । सवत्सरात्कल्पपर्वणोः ॥ इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥

२४८ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५८॥ दिशं वर्गं पूगं गणं पक्षं धाव्यं मित्रं मेधा अन्तरं पथिन् रहस् अलीक उक्षा साक्षिन् देश आदि अन्तं मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्सज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वेश वेश काल आकाश ॥ इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

२४९ * परिमुखादिभ्यश्च * ४।३।५९॥ परिमुख परिहनु पथोष्ठ पथुल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशास्त्र ॥ इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥

२४९ * अध्यात्मादिभ्यश्च * ४।३।६०॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत दहलोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादि-राकृतिगणः ॥ ७० ॥

२५० अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षेत्रविद्या अहविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव सवन्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥ इत्यणुगयनादिः ॥ ७१ ॥

२५० शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तार्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

२५२ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ४।३।९२॥ शण्डिक मर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध ॥ इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

२५२ सिन्धुतक्षैशिलादिभ्योऽणौ ४।३।९३॥१ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका ॥ इति सिन्धवादिः ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वत्सोदरण केंद्रम ग्रामणी छगल कोटुकर्ण सिंहकर्ण सकुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कस ॥ इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

२५३ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।९६॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाधेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ड कठशाट कषाय तल तण्ड पुरुषासक अश्वपेज ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

२५३ कुलालादिभ्यो वृञ् ४।३।९९॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिघ्नि) सैरिन्ध्र देवराज पर्वत (पारिपद्) वधू मधु रुह रुद्र अनहुद् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

२५५ रैवतिकादिभ्यश्छण् ४।३।१३१॥ रैवतिक स्वापिथि क्षैमद्वि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेथि औदवापि वैजवापि ॥ इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

२५५ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६॥ बिल्वं ब्रीहि काण्डं मुद्गं मसूरं गोधूमं इक्षुं वेणुं गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीरः ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

२५६ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१॥ पलाशं खदिरं शिशापां स्पर्शन्दनं पूलाकं करीरं शिरीषं यवासं विकङ्कतः ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

२५७ निलं वृक्षशरादिभ्यः ४।३।१४४॥ शरं दर्भं मृदं (मृत्) कुटीं दणं सोमं बल्लजः ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

२५८ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२॥ तालाद्गनुषि । बार्हिणं इन्द्रालिखं इन्द्रादशं इन्द्रायुधं चयं श्यामाकं पीयूषा ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

२५९ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४॥ रजतं सीसं लोहं उदुम्बरं नीपं दाहं रोहीतकं बिभीतकं पीतदाहं ती-
प्रदाहं त्रिकण्टकं कण्टकारः ॥ इति रजतादिः ॥ ८३ ॥

२६० मूक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४॥ मूक्षं न्यग्रोधं अश्वत्थं इङ्गुदीं शिथुं रुक् कक्षतुं बृहती ॥ इति मूक्षादिः ॥ ८४ ॥

२६१ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७॥ हरीतकीं कोशातकीं नखरज्जनीं शष्पण्डीं दाढीं दोढीं श्वेतपाकीं अजुनपाकीं
द्राक्षां कालां ध्वाक्षां गभीकां कण्टकारिकां पिप्पलीं चिम्यां (चिन्वा) शेफालिकां ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

२६२ * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४।४।१॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः
॥ ८६ ॥

२६३ * आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४।४।१॥ प्रभूतं पर्याप्तं ॥ इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥

२६४ * पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः * ४।४।१॥ सुज्ञातं सुखरात्रिं सुलक्षणं ॥ इति सुज्ञातादिः ॥ ८८ ॥

२६५ * गच्छतौ परदारादिभ्यः * ४।४।१॥ परदारं गुरुतल्पं ॥ इति परदारादिः ॥ ८९ ॥

२६६ पर्पादिभ्यः घृन् ४।४।१०॥ पर्पं अश्वं अश्वत्थं रथं जालं न्यासं व्यालं । पादः पक्षः ॥ इति पर्पादिः
॥ ९० ॥

२६७ वेतनाभ्यो जीवति ४।४।१२॥ वेतनं वाहनं अर्धवाहनं धनुर्दण्डं जालं वेशं उपवेशं प्रेषणं उपवस्तिं सुल-
क्षण्यां शक्तिं उपनिषदं उपदेशं स्फिजं (स्फिज) पादं उपस्थं उपस्थानं उपहस्तं ॥ इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

२६८ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५॥ उत्सङ्गं उडुपं उत्पुतं उत्पन्नं उत्पुटं पिटकं पिटाकं ॥ इत्युत्सङ्गादिः
॥ ९२ ॥

२६९ भस्त्रादिभ्यः घृन् ४।४।१६॥ भस्त्रां भरटं मरणं शीर्षभारं शीर्षभारं असभारं असभोरं ॥ इति भस्त्रादिः
॥ ९३ ॥

२७० निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः ४।४।१९॥ अक्षद्युतं [जानुप्रहृतं] जङ्गाप्रहृतं जङ्गाप्रहृतं पादस्वेदनं कण्टकमर्दनं
गतानुगतं गतागतं यातोपयातं अनुगतं ॥ इत्यक्षद्युतादिः ॥ ९४ ॥

२७१ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८॥ महिषीं प्रजापतिं प्रजावतीं प्रलेपिकां विलेपिकां अनुलेपिकां पुरोहितं मणिपालं
अनुवारकं [अनुवारक] होतृं यजमानं ॥ इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

२७२ किसरादिभ्यः घृन् ४।४।५३॥ किसरं नरदं नलदं स्थागलं तगरं गुग्गुलुं उसीरं हरिद्रां हरिद्रुं पर्णीं
(पर्णी) ॥ इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

२७३ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२॥ छत्रं शिक्षां प्ररोहं स्यां वृमुक्षां उरां तितिक्षां उपस्थानं कृषिं कर्मन् विश्वधा त-
पस् सत्यं अमृतं विशिखां विशिकां मक्षां उदस्थानं पुरोढां विक्षां बुक्षां मन्त्रं ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

२७४ प्रतिजनादिभ्यः सञ् ४।४।९९॥ प्रतिजनं इदयुगं सयुगं समयुगं परयुगं परकुलं परसकुलं अमय्यकुलं सर्व-
जनं विश्वजनं महाजनं पञ्चजनं ॥ इति प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

२७५ कथादिभ्यष्टक् ४।४।१०२॥ कथां विकथां विश्वकथां संकथां वितण्डां कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवादं जने-
वादं जनोवादं वृत्तिं संग्रहं गुणं आयुर्वेदं ॥ इति कथादिः ॥ ९९ ॥

२७६ गुडादिभ्यष्टक् ४।४।१०३॥ गुडं कुल्लाषं सक्तुं अपूपं मांसोदनं इक्षुं वेणुं सद्दामं संघातं संकामं संवाहं प्रवासं
निवासं उपवासं ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

२६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२॥ गो हविस् अक्षर विषं बहिस् अष्टका स्वदा युग मेधा लुक् । नामि नमं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनह् च । कूप स्रद दर सर असुर अध्वन् (अध्वन) सर वेद बीज दीस (दीप्त) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

२६५ विमाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओ-
दन सूप पूष किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्मल अगल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूष स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्यपू-
पादिः ॥ २ ॥

२६६ असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०॥ निष्क पय पाद माष बाह श्रेण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

२७१ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाभावेऽर्थात् ५।१।३९॥ अश्व अश्वन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भद्रा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यभ्यादिः ॥ ४ ॥

२७२ तन्त्ररति वहत्यावहति माराद्वंशादिभ्यः ५।१।५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्वन्
अश्व भक्षण इक्षु लट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

२७३ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग वि-
प्रकर्ष प्रेषण संप्रक्ष विप्रक्ष विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरक्तं च ॥ इति छेदादिः ॥ ६ ॥

२७३ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्घं मेघ मेघा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इम
मङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

२७५ * महानाक्ष्यादिभ्यः वष्टघन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ५।१।९४॥ महानात्री आदित्यव्रत गोदान ॥ इति
महानाक्ष्यादिः ॥ ८ ॥

२७५ * अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेर्निर्वकव्यः * ५।१।९४॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्तर-
दीक्षादिः ॥ ९ ॥

२७६ व्युष्टादिभ्यो ५।१।९७॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम सघात अग्निपद
पीलूमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥

२७६ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५।१।१०९॥ सताप सनाह सप्राम संयोग संपराय संवेशन संषेप निषेप
सर्व निर्वर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास सघात संषेप संवास संमोदन सक्तु । मांसोदनाद्विग्रहीतादपि ॥ इति
संतापादिः ॥ ११ ॥

* तदप्रकरणे उपवत्तादिभ्य उपसंख्यानम् * ५।१।१०५॥ उपवस्तु प्राशित् चूडा ध्रुवा ॥ इत्युपवत्ता-
दिः ॥ १२ ॥

२७६ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।१११॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन
अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥

* स्वर्गादिभ्यो यङ्गकव्यः * ५।१।१११॥ स्वर्ग यशस आयुम् काम धन ॥ इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

२७६ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुङ्गकव्यः ५।१।१११॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ इति पु-
ण्याहवाचनादिः ॥ १५ ॥

२७८ पृथ्वादिभ्य इमनिष्ठा ५।१।१२२॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड
चण्ड अकिंचन बाल होह पाक वस्त्र मन्द स्वादु हस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋतु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥

२७८ वर्णदृढादिभ्यः घ्यञ्च ५।१।१२३॥ दृढ दृढ परिदृढ धृस कृषा वक्र शुक्र पुक्क आम कृष्ट लघण ताम्र शीत
उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातल्यतमतिर्मनःशारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ इति
दृढादिः ॥ १७ ॥

२७८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च् ५।१।१२४॥ ब्राह्मण बाहव माणव । अर्होतु नुम्ब । चोर धूर्त आ-
राधय विराधय अपराधय उपराधय एकमात्र द्विमात्र त्रिमात्र अन्यमात्र अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेक्षिन् संमाधिन् बहुमाधिन्
शीर्षधातिन् विधातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुक्षल वपस निपुण पिशुन कुपद्रव क्षेत्रज्ञ निम

पालिवा अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गहुल दावाद विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वाथे । चतुर्वेदस्योमयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

१७८ * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * ५।१।१२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविध त्रिलोक त्रि-स्वर वक्त्रुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

१७८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् १।१।१२८ ॥ पुरोहित राजासे ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पथिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (सरक्षसूचक) नास्तिक अ-जानिक शाकर नागर चूडिक ॥ इति पुरोहितादिः ॥ २० ॥

१७९ प्राणभृजातिवयावचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५।१।१२९ ॥ उद्गातु उन्नेतु प्रतिहर्तु प्रशास्तु होत पोतु हर्तु रथगणक पतिगणक सुष्टु दुष्टु अध्वर्यु वधू । सुमग मञ्च ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

१७९ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५।१।१३० ॥ युवन् स्थविर होतु यजमान । पुरुषासे । मात कुतुक भ्रमण (भ्रवण) कटुक कमण्डल कुली सुली दुःली सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुभ्रातृ वृषल परित्राजक समग्रचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपक्ष ॥ इति युवादिः ॥ २२ ॥

१७९ द्वन्द्वमनोद्गादिभ्यश्च ५।१।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अमिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामपण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ इति मनोद्गादिः ॥ २३ ॥

१८२ तस्य पाकमूले पील्वदिर्कणादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ५।२।२४ ॥ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति पील्वदिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गन्ध भू शङ्ख दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ इति कर्णादिः ॥ २५ ॥

१८४ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क-मण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुक्कल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या विपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् मण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्यकार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुवल्य गर्भ क्षुध सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कालोल स्थपुट फल कम्बक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वत्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रलय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादिराकृति-गणः ॥ २६ ॥

१८७ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत पत्नीवत् वसुमत महीयल सत्वत बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्वान पतत्रिन् महित्री अस्थहल सोमापूषन् इडा अग्राविष्णू उ-र्वशी वृत्रहन् ॥ इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

१८७ गोषदादिभ्यो हुन् ५।२।६२ ॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्चन् देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्टः । देवीधिया (देवीधियम्) रक्षोहण युजान अजान प्रभूत प्रवृत्त कृशानु (कृशाकु) ॥ इति गोषदादिः ॥ २८ ॥

१८७ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सर पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय वि-जय जय आचय नय पाद दीप इद हाद ह्याद गद्गद शकुनि ॥ इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥

१८९ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवदित निकथित निषादित निपठित सकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित आंचित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आप्रात ध्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ इती-ष्टादिः ॥ ३० ॥

१८९ रसादिभ्यश्च ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द ज्ञेह भाव । गुणात् एकावः ॥ इति रसादिः ॥ ३१ ॥

१९० सिष्मादिभ्यश्च ५।२।९७ ॥ सिष्म गद्ग मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्थ पृष्ठो हनु सक्तु मास (मांस) । पार्थिवमन्योदीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूह च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सवित्र कर्म ज्ञेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मज्ज मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि धी कुश धारा वर्ष्मन् पद्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ इति सिष्मादिः ॥ ३२ ॥

२९१ लोमाविपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच्चः ५।२।१००॥ १ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ इति लोमादिः ॥ ३३ ॥

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कटु (कट्) बलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अक्षात्कल्याणे । शाकीपलालीदृशां हस्त्वल् च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसधेः । लक्ष्म्या अञ्च ॥ इति पामादिः ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥

२९१ * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ५।२।१०३॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३६ ॥

२९२ ग्रीहादिभ्यश्च ५।२।११६॥ ग्रीहि माया शाला शिन्वा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दृशा संशा वडवा कुमारी नौ वीणा दलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षाभ्रजः ॥ इति ग्रीहादिः ॥ ३७ ॥

२९२ तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव ग्रीहि । स्वाहाद्विष्ट्रद्वौ ॥ इति तुन्दादिः ॥ ३८ ॥

२९३ अर्शादिभ्योऽच् ५।२।१२७॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर कलित जटा घटा घाटा अत्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वाहादीनात् । वर्णात् ॥ इत्यर्शादिराकृतिगणः ॥ ३९ ॥

२९४ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अथ (आथ) आश्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष ॥ इति सुखादिः ॥ ४० ॥

३९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम शालक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कलोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अञ्ज कमल कलोल पद्मस्य ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

२९४ बलादिभ्यो मतुबन्धनतरस्याम् ५।२।१३६॥ बल उत्साह उद्गास उद्गास उद्गास शिन्वा कुल चूडा सुल कूल आचाम व्यायाम उपयाम अरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

२९५ * दशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * ५।३।१४४॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

३०३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१००॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रप्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य ॥ इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥

३०३ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अत्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गो-लोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

३०३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ५।३।१०८॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदक्षित् गोणी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

३०४ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः ५।३।११६॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्गि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औदकि काकदन्तकि शानुतपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौञ्जानन काकन्दि सावित्रीपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

३०४ पर्वणादिषोडश्यादिभ्योऽणञौ ५।३।११७॥१ पशुं असुर रक्षस् बान्हीक वयस् वयु मरुत् सत्त्वत् दशाहं पिशाच अशनि कार्वाण ॥ इति पर्वणादिः ॥ ४९ ॥

२ यथैव कौशेय शौक्येय शौत्रेय धातैय धातैय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यथैवेयादिः ॥ ५० ॥

३०५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।३॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव ग्रीहिषु । इक्षु तिल । पाषाणवदातस्तुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अही । जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तथ । कुमारीपुत्र कुमारीपुत्र मणि ॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

३०७ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९॥ याव मणि अस्थि ताडु जानु सान्द्र पीत स्तम्भ । ऋता उष्णशीते । पशौ लून-
विपाते । अण्ड निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । ज्ञात वेदसमाप्तौ । श्वय रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात ।
कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ इति यावादिः ॥ ५२ ॥

३०८ विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४॥ विनय समय । उपायो हस्वत्वं च । संप्रति संगति कथञ्चित् अकस्मात् समा-
चार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ इति विनयादिः ॥ ५३ ॥

३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८॥ प्रज्ञ वणिज् उणिज् उणिज् प्रत्यक्ष विद्वत् विदन् बोधन् विद्या मनस् । भ्रोत्र
शरीरे । जुह्वत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योष चक्षुस् वसु एनस् मरुत् कुञ्च सत्वत् दशाहं वयस् व्याकृत असुर
रक्षस् पिशाच अश्वानि कार्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ ५४ ॥

३०८ * आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ५।४।४४॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिराकृतिगणः
॥ ५५ ॥

१६० अव्ययीमावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७॥ शरद् विषाद् अनस् मनस् उपानह् अनहुद् दिव् हिमवत् हिष्क्
विद् सद् दिश दृश् विश् चतुर लद् तद् यद् कियत् । जराया जरसूच । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः । पथिन् ॥ इति शरदादिः
॥ ५६ ॥

१९९ द्विदण्डादिभ्यश्च ५।४।१२८॥ द्विदण्डि द्विसुसलि उमाञ्जलि उमयाञ्जलि उमादन्ति उमयादन्ति उमाहस्ति
उमयाहस्ति उमाकर्ण उमयाकर्ण उमापाणि उमयापाणि उमाबाहु उमयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आव्यपदि)
सपदि निकृच्यकर्ण संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्डादिः ॥ ५७ ॥

१९९ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८॥ हस्तिन् कुहाल अश्व कश्चि कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल
गण्डोलक गण्डोल कण्डोल अज कपोत जाल गण्ड महिला दासी गणिका कुसुल ॥ इति हस्त्यादिः ॥ ५८ ॥

१९९ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी सुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधा-
पदी कलशीपदी विपदी वृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणि-
पदी कृष्णपदी शुविपदी शोणीपदी (शोणपदी) डुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति
कुम्भपद्यादिः ॥ ५९ ॥

१९९ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१॥ उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनङ्गान् पयः नाँ लक्ष्मीः दधि मधु शाली
शालिः । अर्थान्नः ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

२० * शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् ६।१।९४॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेंश । हलीषा मनीषा
लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्धादिः ॥ १ ॥

२१३ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६।१।१५७॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः प्र-
माणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्दहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च । प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तारि ॥ इति पारस्क-
रादिः ॥ २ ॥

५९५ उञ्छादीनां च ६।१।१६०॥ उञ्छ म्लेच्छ जज्ञ नल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथायुपकरणे च ।
गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टवन्थाः करणे । स्तुयुद्धवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वत्रे दरः । साम्बतापी भावगर्हायाम् । उत्तमश-
श्रत्सौ सर्वत्र । मक्षमन्यमोगमन्याः । इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥

५९६ वृषादीनां च ६।१।२०३॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः मयः गयः तायः तयः चयः अयः वेदः सुदः अंशः
गुहा । शमरणी सन्नायां संमतौ भावकर्मणोः । मञ्चः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा बहः कल्पः पादः ॥ इति
वृषादिराकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमायुदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

६०८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४॥ विस्पष्ट विचित्र विचित व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण॥
इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

६१० कार्तिकौजपादयश्च ६।२।३७॥ कार्तिकौजयौ सार्वणिमाण्डकेयौ (सार्वणिमाण्डकेयौ) अश्वन्यश्मकाः पैलयाप-
र्ण्याः कपिश्यापर्ण्याः शैतिकाक्षपाश्वालेयाः कटुकबाधूलेयाः शाकलैशुनकाः शाकलैशुनकाः शणकवात्रवाः आर्चामिमौद्रलाः

कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवधालङ्कारयनाः बाभ्रवदानध्वताः कठकालपाः कठकौ-
शुनाः कौशुमलौकाक्षाः क्रीकृमारम् भौदपैष्णलादाः वत्सजन्तः सौश्रुतपाणिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्त-
कौञ्जपादिः ॥ ६ ॥

६११ कुरगार्हपतरिकगुर्वसूतजरत्यन्ध्रीलहृदरूपा पारेवडवा तैतिलकम् : पण्यकम्बलो दासीमा-
राणां च ६।१।४२॥ दासीमारः देवहूतिः देवमीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) औषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दा-
सीमारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

६१२ युकारोह्यादयश्च ६।१।८१॥ युकारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवन्धी आगतनन्दी आगतप्रहारी आग-
तमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोशुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः यणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमि-
तादयश्च ॥ इति युकारोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥

६१६ घोषादिषु च ६।१।८५॥ घोष घट (कट) वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल (पिङ्गळी) पिशाङ्ग माला रक्षा शाला (वृद्ध)
कूट कूटशाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाक् (प्रेक्षा) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

६१६ छात्र्यादयः शालायाम् ६।१।८६॥ छात्रि पेलि भाण्डि न्याडि आखण्डि आडि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः
॥ १० ॥

६१६ प्रस्थेऽवुद्धमकर्ष्यादीनाम् ६।१।८७॥ कर्कि (कर्का) मग्री मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक
ऊल (कवल) बदरी ॥ इति कर्ष्यादिः ॥ ११ ॥

६१६ मालादीनां च ६।१।८८॥ माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा लाक्षा क्षामा कात्री एक काम दिवोदास व-
ध्यश्च ॥ इति मालादिराकृतिगणः ॥ १२ ॥

६१९ कृत्वादयश्च ६।१।११८॥ क्रतु दशीक प्रतीक प्रतृति हव्य भव्य भग ॥ इति कृत्वादिः ॥ १३ ॥

६१९ आदिश्विहणादीनाम् ६।१।१२५॥ चिहण मडुर मडुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्ण कुकुट
चिहण वित्कण ॥ इति चिहणादिः ॥ १४ ॥

६२० वर्यादयश्च ६।१।१३१॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्यादयः ॥

६२१ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।१।१३४॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तुल कुन्दम दलप चमसा
चकन बील ॥ इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥

६२२ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६।१।१४०॥ वनस्पतिः वृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशसः शुनःशेषः
शण्डावर्कौ तृणावर्कौ लम्बाविश्ववयसौ ममृत्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥

६२२ संज्ञायामनाचितादीनाम् ६।१।१४६॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपक्षिष्ट
प्रक्षिष्ट उपहित उपस्थित संहितागमि ॥ इत्याचितादिः ॥ १७ ॥

६२३ प्रवृद्धादीनां च ६।१।१४७॥ प्रवृद्ध यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रवृता सूण्वः । आकर्षे अवहितः । अवहितो
भोगेषु । खट्वाकः । कविशस्तः ॥ इति प्रवृद्धादिः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो
वृषकृतो रथ इत्यादि ॥

६२४ कृत्योक्तेषुश्चावर्षादयश्च ६।१।१६०॥ चारु साधु वीधिक (वीधक) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्ध-
मानत्वरमाणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः सज्ञायाम् । विकारमदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजादो-
श्छन्दसि ॥ इति चार्वादिः ॥ १९ ॥

६२६ न गुणादयोऽवयवाः ६।१।१७६॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिराकृतिगणः
॥ २० ॥

६२७ निरुद्धादीनि च ६।१।१८४॥ निरुद्ध निरुपल निर्मक्षिक निर्मक्षक निष्कालक निष्कालिक निष्पेक्ष दुस्तरपी
निलसरीक निराजिन उदजिन उपाजिन । परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुद्धादिराकृतिगणः ॥ २१ ॥

६२८ प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ६।१।१९३॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपूर ।
इत्यश्वादिः ॥ २२ ॥

६२८ उपाह्वयजिनमगौरादयः ६।१।१९४॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति
गौरादिः ॥ २३ ॥

६२९ * त्रिचकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६।२।१९९॥ त्रिचक त्रिवृत् त्रिचक्र ॥ इति त्रिचकादिरा-
कृतिगणः ॥ २४ ॥

१८४ स्त्रियाः पुंवङ्गाशितपुंस्कादनुङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४॥ प्रिया मनोहा
कल्याणी क्षुभा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता बामा अबला तनवा ॥ इति त्रि-
यादिः ॥ २५ ॥

१८६ तसिलादिष्वाकृत्वसुच्चः ६।३।३५॥ तसिल् त्रत् तरप् तमप् चरद् जातीयर कल्पप् देशीयर रूपप् पाशप्
यल् थाल् दाहिल् तिल् ध्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २६ ॥

१८७ * कुकुट्यादीनामण्डादिषु * ६।३।४२॥ कुकुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव अकुंस भृकुटी ॥ इति
कुकुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २७ ॥ २८ ॥

२१० पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उल्लसल पिशाच
वृषी मयूर ॥ इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥

२१० वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६।३।११०॥ १ कोटर मिश्रक सिम्रक पुरग सारिक (शा-
रिक) ॥ इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

२ किंशुलक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुकुट ॥ इति किंशुलकादिः ॥ ३१ ॥

२११ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।१११॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) वक्र-
वाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥

२११ शरादीनां च ६।३।१२०॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ इति शरादिः ॥ ३३ ॥

२११ * अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६।३।१२१॥ पील दास रुचि-चारु गम् कम् ॥ इति पीलवादिः ॥ ३४ ॥

२३९ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६।४।१५३॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छवन्नियोगे कृतकुगागमास्ते बिल्व-
कादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

५७९ स्नात्वाद्यादयश्च ७।१।४९॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ इति स्नात्वादिआकृतिगणः ॥ १ ॥

२४४ द्वारादीनां च ७।३।४॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फ्यकृत स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥
इति द्वारादिः ॥ २ ॥

२५८ स्वागतादीनां च ७।३।७॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार स्वपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

२४९ अनुशर्तिकादीनां च ७।३।२०॥ अनुशर्तिक अनुहोद अनुसंवरण (अनुसंवरण) अनुसंवत्सर अक्षारवेषु
असिहस्य अस्यहस्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्व-
पुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्प्यभि । सूत्रनड ॥ इत्यनुशर्तिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥ तेन ।
अभिगम अभिभूत अभिदेव चतुर्विधा । इत्यादि ॥

११० * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् * ७।३।४५॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका
अलका कन्यका ध्रुवका एहका ॥ इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ ५ ॥

४६२ न्यङ्कादीनां च ७।३।५३॥ न्यङ्ग मृदु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलपाकु
तक (तत्र) वक (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्रुपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उल्लुकापाक ।
संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्थाः । न्यभोध वीरत् ॥ इति न्यङ्कादिः ॥ ६ ॥

४१० * कणादीनां चेति वक्तव्यम् * ७।४।३॥ कण रण भण ध्रण लुप हेठ भायि वाणि लोठि (लोठि) लोपि ॥
इति कणादिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

६२९ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७॥ गोत्र मुँव प्रवचन ग्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राव
न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥ १ ॥

६३४ पूजनात्युजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८११६७॥ काष्ठ दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र
अपुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति ॥ इति काष्ठादिः ॥ २ ॥

१९० मादुपधायाश्च मतोर्षोऽयवादिभ्यः ८।१९॥ वष दल्मि कर्म (रर्मि) भूमि ह्मि कुषा वषा प्राक्षा
प्राक्षा ध्रजि ब्रजि ध्वजि निजि सिजि सजि हरित् ककुद् मरुद् गरुद् ह्रुद् मधु ॥ इति यवादिप्राकृतिगणः ॥ ३ ॥

३६ * अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८।२।७०॥ १ अहर गीर धूर ॥ इत्यहरादिः ॥ ४ ॥

॥ २ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

३४ कस्कादिषु च ८।३।४८॥ कस्कः कौतस्कुतः आतुष्युत्रः शुनस्कर्णः सयस्कालः सयस्कीः सायस्कः कांस्कान् स-
पिङ्गुष्णिका धनुष्कपालम् बहिष्पल्म् (बहिष्पल्म्) बजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्तिण्डः भास्करः
अहस्करः ॥ इति कस्कादिप्राकृतिगणः ॥ ६ ॥

२०९ सुषामादिषु च ८३।१८॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निःषेधः निषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः
सुष्ठु दुष्टु । गौरिषक्यः सत्तायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाढम् (जलाषाढम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचनम्) ।
एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ इति सुषामादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

५०५ न रपरसुपिच्छिस्सुशिसृहिसवनादीनाम् ८३११०॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सव-
नमुखे सवनमुखे । किंस किंसम् (किंसः किंसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पाठा-
न्तरम् ॥ सवनेसवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे ।
सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । विंसं विंसम् । किंसं किंसम् । मुसलं मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् ॥ इति सवनादिः ॥
८ ॥

२११ * इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ८।४।६॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ इतीरिकादिवाह-
तिगणः ॥ ९ ॥

११२ * गिरिनद्यादीनां वा ८।४।१०॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्र गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तुर्यमान
मणोन आर्णयन ॥ इति गिरिनद्यादिद्राक्कतिगणः ॥ १० ॥

१७९ **क्षुब्धादिषु च** ८।१।३९॥ **क्षुब्ध** नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । **हरि-**
नन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यदि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नरैर्न गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप ।
एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आवा-
योदण्यं च ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥** **क्षुब्ध** तपु नृनमन नरनगर नन्दन । यद्भृती । गिरिनदी पृष्ठगमन
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर
कुबेर हरि कर्मार ॥ इति **क्षुब्धादिः ॥ ११ ॥**

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

अथ धातुपाठः ।

वेनाक्षरसमाञ्जायमधिगम्य महेष्वाय ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररत्नं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ भू सतायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ एष वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गाघृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । ५ वाघृ लोढने । ६ नाघृ । ७ नाघृ याच्योपतापैश्वर्याशीःषु । ८ दघ धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० शिदि शैले । ११ वदि अमिषादनस्तुलोः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ भदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किंचिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ध्वद १९ स्त्रद आत्मादाने । २० उद माने क्रीडायां च । २१ कुद २२ छुद २३ गुद २४ गुद क्रीडायामेव । २५ घृद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्रादो सुखे च । २८ स्वाद आत्मादाने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युद ३२ जुद भासने । ३३ विघृ ३४ वेघृ याचने । ३५ अघि शैथिल्ये । ३६ प्रघि कौटिल्ये । ३७ कृष श्लाघायाम् ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संग्रहाने । ४० च्युतिर आसंचने । ४१ च्युतिर क्षरणे । ४२ मन्थ विलोढने । ४३ कुषि ४४ पुषि ४५ छुषि ४६ मषि हिंसासंक्लेशनयोः । ४७ पिष गत्याम् । ४८ विषू शास्त्रे माहृत्ये च । ४९ स्वाद भक्षणे । ५० खद स्वैर्ये हिंसायां च । ५१ वद स्वैर्ये । ५२ गद व्यकाया वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दश्लेके । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ विदि अवयवे । भिदि इत्येके ॥ ६५ गडि वदनेकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्वाने । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोक्र दर्शने । ७७ श्लोक्र संघाते । ७८ त्रेक्र ७९ प्रेक्र शब्दोत्साहयोः । ८० रेक्र शङ्कायाम् । ८१ सेक्र ८२ लेक्र ८३ सकि ८४ श्रकि ८५ क्लकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणं । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौत्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तां प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ शकि ९७ त्रकि ९८ ङौक ९९ त्रौक १०० ष्वक १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिक्र १०४ टीक १०५ तिक्र १०६ तीक १०७ राषि १०८ लधि गत्यर्थः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लधि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अषि ११० वषि १११ मषि गत्याक्षेपे । मषि कैतवे च । ११२ राघृ ११३ लाघृ ११४ द्राघृ सामर्थ्ये ॥ प्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । ११५ श्लाघृ कत्यने ॥ शीक्रादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ११६ फक् नीचैर्गती । ११७ तक हसने । ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक् भक्षणे । १२० कक् हसने । १२१ ओक् १२२ राक् १२३ लाक् १२४ द्राक् १२५ प्राक् शोषणात्मभययोः । १२६ शाक् १२७ श्लाक् व्याप्ता । १२८ उक् १२९ उक्खि १३० वक् १३१ वक्खि १३२ मक् १३३ मक्खि १३४ णक् १३५ णक्खि १३६ रक् १३७ रक्खि १३८ लक् १३९ लक्खि १४० इक् १४१ इक्खि १४२ ईक्खि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ अगि १५२ श्रगि १५३ इगि १५४ रगि १५५ लगि गत्यर्थः ॥ रिक् त्रक् त्रिक्खि इत्यपि केचित् । त्वगि कम्पने च । १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने । १५९ षक् हसने । १६० मषि मण्डने । १६१ शिषि आप्राणे ॥ फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १६२ वर्च दीप्ती । १६३ षक् सेचने सेवने च । १६४ लोक् दर्शने । १६५ शक् व्यकायां वाचि । १६६ शक् १६७ शक् गतौ । १६८ कक् बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मक् १७२ मुक् कल्पने ॥ कचन-इत्यन्ये ॥ १७३ मचि धारणेच्छ्रयपूजनेषु । १७४ पचि व्यकीकरणे । १७५ घृच प्रसादे । १७६ कृच गतिस्थानार्जनेषा-र्जनेषु । १७७ कजि १७८ भृजी भर्जने । १७९ एजृ १८० ज्रेजृ १८१ प्राजृ दीप्ती । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः ॥ वच्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुष १८६ कुष कौटि-त्वात्मीभाषयोः । १८७ लुक् अपनयने । १८८ अक् गतिपूजनयोः । १८९ वक् १९० चक् १९१ तक् १९२ लक् १९३ मुक् १९४ म्भक् १९५ मुक् १९६ म्भक् गत्यर्थः । १९७ मुक् १९८ ग्भक् १९९ कुक् २०० खुक् लोचकरणे । २०१ ग्भक् २०२

वरुज गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्च पूजायाम् । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लल २०७ काळि
 लल्लवे । २०८ काळि इच्छायाम् । २०९ आळि आवासे । २१० ङीळ लज्जायाम् । २११ हुर्छा कौटिल्ये । २१२ मुर्छा
 मोहसमुच्छ्रययोः । २१३ स्फुर्छा विस्तृती । २१४ युच्छ प्रमादे । २१५ उच्छि उच्छे । २१६ उच्छी विभासे । २१७ प्रज
 २१८ प्रजि २१९ वृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ङजि गतौ । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ वर्ज अ-
 र्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिकेपणयोः ।
 २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्ये । २३३ खजि गतिवच्च । २३४ एज कम्पने । २३५ दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ।
 २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च ।
 २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ वृज २४९
 गुजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मर्दने च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ शुबाद्य उदात्ता
 उदात्तेतः (शिबर्ज) परस्मैभाषाः ॥ २५५ अट अतिक्रमणहिसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ वेष्ट वेष्टायाम् ।
 २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् ।
 २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिठि गत्यनादयोः ।
 २७० हुठि संघाते । २७१ कुठि दाहे । २७२ वठि विभाजने । २७३ मठि च । २७४ भठि परिभाषणे । २७५ पिठि
 संघाते । २७६ मुठि मार्जने । २७७ तुठि तोडने । २७८ दुठि वरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ चठि कोपे । २८० षठि
 रुजायां संघाते च । २८१ तठि ताडने । २८२ पठि गतौ । २८३ ऋठि मदे । २८४ खठि मन्ये । २८५ हेठ २८६ होठ अ-
 नादरे । २८७ बाठ आग्राह्ये । २८८ प्राठ २८९ प्राठ विसरणे । २९० शाठ श्लाघायाम् ॥ अष्टाद्य उदात्ता अनु-
 दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१ शौट् गर्वे । २९२ यौट् वन्द्ये । २९३ म्लेट् २९४ म्लेट् उन्मादे । २९५ कटे वर्षावर-
 णयोः । चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये । ३०० शट रुजाविसरण-
 गत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७
 झट संघाते । ३०८ भट भर्त्ता । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट नृती । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः ।
 ३१३ हट दीर्घा । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोटने ॥ डान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ ङिट परेऽप्ये । ३१७ ङिट
 शब्दे । ३१८ ङिट आक्रोशे ॥ हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३
 कुडि वैकल्ये । ३२४ सुट मर्दने । ३२५ तुडि अलंभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेल्येके ॥ ३२७ रुडि ३२८ लुडि
 स्तेये ॥ रुडि लुडि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरं ॥ ३२९ स्फुटि विसरणे । स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां
 वाचि । ३३१ बठ स्थाल्ये । ३३२ मठ मदनविवासयोः । ३३३ कठ कुच्छ्रीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रट इत्येके ३३५
 हठ भुक्तिश्रुत्ययोः ॥ बलाकारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसा-
 संक्षेपणयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते ॥ शुठि इति स्वामी । ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये
 प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ लुट् भावकरणे । ३४८ अङ्ग-अभियोगे । ३४९
 कङ्ग कार्कश्ये ॥ शुडाद्यस्यो दोषधाः ॥ ३५० क्रीड विहारे । ३५१ तुड तोडने ॥ तुड् इत्येके ॥ ३५२ हुड् ३५३ ह्रुड्
 ३५४ होड् गतौ । ३५५ रीड् अनादरे । ३५६ रोड् ३५७ लोड् उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे । ३५९ लड विलासे ॥ लड
 इत्येके ॥ ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि बदनेकदेशे ॥ शौडाद्य उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥
 ३६२ तिष्ट ३६३ तेष्ट ३६४ छिष्ट ३६५ छेष्ट क्षरणार्थाः । तेष्ट कम्पने च । ३६६ ग्लेष्ट दैन्ये । ३६७ दुवेष्ट कम्पने ।
 ३६८ केष्ट ३६९ मेष्ट ३७० ग्लेष्ट च । ३७१ मेष्ट ३७२ रेष्ट ३७३ लेष्ट गतौ । ३७४ त्रप्पू लजायाम् । ३७५ कपि चलने ।
 ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अवि शब्दे । ३७९ लवि अवसंसने च । ३८० कवृ वर्णे । ३८१ क्लीव अघाटयें । ३८२
 क्षीव मदे । ३८३ शीष्ट कल्पने । ३८४ चीष्ट च । ३८५ रेष्ट शब्दे ॥ अगिरमी कचित्पठ्येते ॥ ३८६ छमि ३८७ स्कमि
 प्रतिक्रिये । ३८८ जमि ३८९ जमि गात्रविनामे । ३९० शल्ल कल्पने । ३९१ वल्ल भोजने । ३९२ गल्ल धाटयें । ३९३
 श्रम्मु प्रमादे ॥ वन्त्यादिषु ॥ ३९४ ध्रुम् स्तम्भे ॥ तिप्याद्य उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्व-
 नुदात्ताः ॥ ३९५ शुप् रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप् ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप् मानसे च । ४००
 चप् सान्त्वने । ४०१ षप् समवाये । ४०२ रप् ४०३ लप् व्यक्तायां वाचि । ४०४ लुप् मन्दायां गतौ । ४०५ तुप्
 ४०६ तुम् ४०७ लुप् ४०८ तुम् ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ तुफ ४१२ तुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ
 ४१५ रफि ४१६ अर्प ४१७ पर्प ४१८ लर्प ४१९ वर्प ४२० मर्प ४२१ कर्प ४२२ खर्प ४२३ गर्प ४२४ छर्प ४२५
 पर्प ४२६ वर्प गतौ । ४२७ कुवि आच्छादने । ४२८ लुवि ४२९ तुवि अर्दने । ४३० लुवि वक्त्रसंयोगे । ४३१ ध्रु
 ४३२ ध्रुम् हिंसार्थी ॥ विष्नु विष्नु इत्येके ॥ ४३३ शुम् ४३४ शुम्भ माषणे ॥ मासम् इत्येके । हिंसावामिसान्ये ॥ शु

पादय उदात्ता उदात्तैतः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ धिणि ४३६ वुणि ४३७ वृणि ग्रहणे । ४३८ वुण ४३९ वृण भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुती च । ४४१ पन च । ४४२ माम क्रोधे । ४४३ क्षमूष सहने । ४४४ कम कान्ती ॥ शिष्या-
दय उदात्ता अनुदात्तैत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ मण ४४९ मण ४५० कण
४५१ कण ४५२ मण ४५३ मण ४५४ ध्वण शब्दायाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणु अपनयने । ४५६ शोणु
वर्णगलोः । ४५७ ओणु संघाते । ४५८ श्लोणु च । ४५९ पैण गतिप्ररणश्लेषणेषु । ४६० ग्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित्
॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ छन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ वण संभक्तौ । ४६६ अम गलादिषु ।
४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गती । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ क्षमु अदने । ४७४ कम पादविक्षेपे
॥ अणादय उदात्ता उदात्तैतः परस्मैभाषाः ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८०
तय ४८१ णय गती । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गती । ४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी
विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्रूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्षमायी विधुने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९०
तायु संतानपालनयोः । ४९१ शाल चलनसवरणयोः । ४९२ बल ४९३ बल सवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल
धारणे । ४९६ मल ४९७ मल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसकृदानयोः । ४९९ कल अव्यक्ते शब्दे ॥ अक्षब्द
इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ शेवृ ५०३ मेवृ ५०४ रलेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥
शेवृ खेवृ ऋवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ प्लवगती ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्तैत आत्मनेभाषाः ॥ ५०९ मय्य वन्धने ।
५१० सूर्य्य ५११ ईर्य्य ५१२ ईर्य्य ईर्य्यायाः । ५१३ ह्य गती । ५१४ श्रुच्य अभिषवे ॥ जुच्य इत्येके ॥ ५१५ ह्यं
गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ निफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ स्मील
५२० स्मील ५२१ स्मील निमेषणे ५२२ पील प्रतिष्ठम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील वन्धने । ५२६
कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजयां संघोषे च । ५२८ तुल निष्कर्षे । ५२९ पूल सघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१ फल
निष्पत्तौ । ५३२ तुल भावकरणे । ५३३ फल विकसने । ५३४ चिल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ । ५३६ तिल
वेल ५३७ चेल ५३८ केल ५३९ खेल ५४० खेल ५४१ वेल चलने । ५४२ पेल ५४३ फेल ५४४ खेल गती । ५४५
इत्येके । ५४५ खेल सचलने । ५४६ खेल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ पल गती । ५४९ हल विशरणे । ५५० शल
५५१ शल आश्रयमने । ५५२ खल ५५३ खल गति प्रतिघाते । ५५४ भोर्ल गतिचातुर्वे । ५५५ स्तर छयगती । ५५६
क्वर वृच्छने । ५५७ अत्र ५५८ वत्र ५५९ मत्र ५६० चर गत्यर्थः ॥ चरतिर्भक्षणेषुपि ॥ ५६१ छिवु निरसने । ५६२
जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ पीव स्थाल्ये । ५६८ क्षिवु ५६९ क्षेवु नि-
रसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ धुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसायाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी वन्धने ।
५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ मर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दपे ।
५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ बर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ गिवि सेचने ॥ सेवन
इत्येके ॥ ५९२ द्विवि ५९३ त्रिवि ५९४ चिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थः ।
५९९ क्विवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव वन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिवृत्त्यवगमप्रवेशभ्रमणस्वाभ्यर्थयाचनक्रि-
येच्छादीभ्यवात्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तैतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्तः ॥
६०२ धावु गतिशुद्धयोः । उदात्तः स्वरितेदुमयतोभाषः ॥ ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । ६०५
वृक्ष वरणे । ६०६ धिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलामे लामे च । ६०८ क्लेश अव्यक्त्यायां वाचि ॥ वाधने
इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौढ्यज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष
गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष स्नेहने । ६१५ गेषु अन्विच्छायाम् ॥ रलेषु इत्येके ॥ ६१६
पेषु प्रयत्ने । ६१७ जेषु ६१८ नेषु ६१९ एषु ६२० प्रेषु गती । ६२१ रेपु ६२२ हेपु ६२३ ऋषु अव्यक्ते शब्दे । ६२४
काक्ष शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भाक्ष दीप्तौ । ६२६ शाक्ष ६२७ राक्ष शब्दे । ६२८ णाक्ष कौटिल्ये । ६२९ भ्यक्ष भये । ६३०
आक्ष शसि इच्छायाम् । ६३१ प्रक्ष ६३२ ग्लक्ष अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि
गती । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ बल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ।
६४३ झिह गती । ६४४ वेह ६४५ जेह ६४६ बाह प्रयत्ने ॥ जेह गतावपि ॥ ६४७ द्राह निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥
६४८ काशु दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाह विलोढने । ६५१ गृह ग्रहणे । ६५२ गल्ह च । ६५३ वृषि कान्ति-
करणे ॥ घष इति केचित् ॥ धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तैत आत्मनेभाषाः ॥ ६५४ वृषिर् अविशब्दने । ६५५
अक्ष व्याप्तौ । ६५६ तक्ष ६५७ तवक्ष तनूकरणे । ६५८ उक्षब्धेचने । ६५९ रक्ष पालने । ६६० निक्ष उम्भने । ६६१

तस्य ६६२ स्तस्य ६६३ णस्य गती । ६६४ वस्य रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मस्य संघाते ॥ वस्य इत्येके ॥ ६६६ तस्य
 लघ्वने । ६६७ सुप्ते आदरे । ६६८ काक्षि ६६९ बाक्षि ६७० माक्षि काङ्गायाम् । ६७१ प्राक्षि ६७२ घ्राक्षि ६७३ ध्याक्षि
 घोरपासिते च । ६७४ चूप पाने । ६७५ तृष घृष्टौ । ६७६ पूष हृष्टौ । ६७७ मूष स्तेवे । ६७८ क्षूष ६७९ कूष भूषायाम् ।
 ६८० क्षूष प्रसवे । ६८१ मूष हिंसायाम् । ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ उष रज्जायाम् । ६८५ ईष उच्छेदे ।
 ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ५८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः ।
 ६९६ मष मर्त्तने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिष ६९९ विष ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष घृष्टौ । ७०२ श्रिष ७०३
 मिषु ७०४ मुषु ७०५ झुष दाहे । ७०६ घृष ७०७ वृष ७०८ मृषु सेचने । मृषु सहने च ॥ इतरौ हिंसासंज्ञानयोश्च ॥
 ७०९ वृष संवर्षे । ७१० हृष अलीके । ७११ तुष ७१२ ङस ७१३ क्लस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषपक्षीजनयोः ।
 ७१६ वस्तुल अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्ज परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिष्ट ७२१ पेष्ट गती । ७२२
 हस्ते हस्ये । ७२३ पिशा समाधौ । ७२४ मिषा ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गती । ७२७ शस क्रुतगती ।
 ७२८ शस्य हिंसायाम् । ७२९ शंस्य स्तुतौ ॥ दुर्गताविलेके । ७३० चह परिकल्पने । ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह
 स्वागे । ७३३ रहि गती । ७३४ रह ७३५ रहि ७३६ बृह ७३७ बृहि द्वौ । बृहि शब्दे च बृहिर इत्येके ॥ ७३८ दुहिर ७३९
 दुहिर ७४० वहिर अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषा घसिस्त्वनुदात्तः ॥
 ७४२ वृत् दीप्तौ ७४३ क्षिता वर्णे । ७४४ निमिदा स्नेहने । ७४५ निषिदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरिलेके । निषिदा वेत्येके ॥
 ७४६ रुच दीप्तावभिप्रीती च । ७४७ सुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुट प्रतिघाते । ७५१ शुभदीप्तौ । ७५२
 क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् ॥ आघोऽभावेऽपि ॥ ७५५ संसु ७५६ धंसु ७५७ असु अवसंसने । धंसु
 गती च । शुभ इत्यपि केचित् ॥ ७५८ सम्मु विश्वासे । ७५९ वृत् वर्तने । ७६० वृषु वृद्धौ । ७६१ वृषु शब्दकुत्सायाम् ।
 ७६२ स्मन्द प्रसवणे । ७६३ कूप सामर्थ्ये ॥ घृतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । वृत् ॥ ७६४ घट
 चेष्टायाम् । ७६५ व्यय भयसंचलनयोः । ७६६ प्रय प्रलयाने ७६७ प्रस वित्तारे । ७६८ भ्रद मर्दने । ७६९ स्खद स्ख-
 दने । ७७० क्षाजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिनयोः । ७७२ कृष कृपायां गती च । ७७३ कदि ७७४ क्रदि ७७५
 क्रदि वैकृत्ये वैकृत्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकदी इदितौ कद क्रदाविति चानिदितौ
 इति मैत्रेयः ॥ ७७६ जित्वा सप्रभे ॥ घटादयः पितः उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ ज्वर रोगे ।
 ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने । ७८० बट ७८१ भट परिभाषणे ७८२ णट नृती ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ ट्टक
 प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्ती । ७८५ कले हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९०
 षगे ७९१ छगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गती । ७९५ कण ७९६ रण गती । ७९७
 वण ७९८ क्षण ७९९ श्रण दाने च ॥ शणगतावित्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्रथ ८०२ कथ ८०३ कथ हिंसार्थाः । ८०४ वन च ।
 ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ ज्वल ८०८ झल चलने । ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दृ मये ।
 ८११ नृ नये ८१२ धा पाके । मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने । जिह्वान्म-
 यने ८१६ लठिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३
 धनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयथेति भोजः । ८२६ स्वन अवसंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ जनी ८२८ जृषु ८२९
 क्लृषु ८३० रञ्जो ८३१ ऽमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ झल ८३४ म्झल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६ गला ८३७ ज्ञा
 ८३८ वनु ८३९ वर्मा च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवर्णने । ८४५
 स्खदिर् अवपरिभ्यां च ८४६ । फण गती । घटादयः फणान्ता मितः । वृत् । ज्वरादय उदात्ता उदा-
 सेतः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राज् दीप्तौ ॥ उदात्तः स्वरितेऽनुदात्तयोः ॥ ८४८ दुद्राज् ८४९ दुद्राज् ८५०
 दुद्राज् दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ८५१ स्यम् ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ वम ८५५
 धम अवैकृत्ये । वृत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टल वैकृत्ये ।
 ८६१ स्थल स्थाने । ८६२ हल बिलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गती । ८६५ बल प्राणने धा-
 न्यारोपणे च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल सत्त्वाने वन्नुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पल्लु गती । ८७१
 कये निष्पाके । ८७२ पये गती । ८७३ मये विलोढने । ८७४ तुम उद्गिरणे । ८७५ असु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥
 स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ बह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तोऽस्मात्स्वभाषः ॥ ८७८
 रम कीदृशायाम् ॥ अनुदात्त उदात्तोऽस्मात्स्वभाषः ॥ ८७९ वदु विशरणगलवसादनेषु । ८८० शब्दु घातने । ८८१
 कुश आह्वाने रोदने च ॥ षदादयस्त्वयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कुचसंपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-

मन्त्रिलेखनेषु । ८८३ शुच अवयवने । ८८४ सह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गती । वृत् । कुचादय उ-
दात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । बहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ हिक् अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अनु गती वाचने च ॥
अनु इत्येके । अवि इत्यपरे ॥ ८८८ दुयाच याच्यावाम् । ८८९ रेदु परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे वाचने । ८९२
प्रोषु पर्याप्ती । ८९३ मिह ८९४ मेघु मेघाहिंसलयोः । घान्ताविमाविति स्वामी । घान्ताविति म्यासः ॥ ८९५ मेघु संघमे च ।
८९६ गिह ८९७ गेह कृत्सासंनिकर्षयोः । ८९८ शृषु ८९९ मृषु उन्दने । ९०० मुधिर बोधने । ९०१ उन्मिह निषा-
मने । ९०२ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिषासनवादिप्रमहणेषु ॥ नान्तोऽप्यवयम् ॥ ९०३ खनु अवधारणे । ९०४ बीह आदानसं-
वरणयोः । ९०५ वायु पूजानिषासनयोः । ९०६ व्यव गती । ९०७ दाषु दाने । ९०८ मेघु भवे ॥ गताविलेके ॥ ९०९
मेघु ९१० भ्येव गती । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अव इत्येके ॥ ९१२ स्पश वाधनस्पशोनयोः । ९१३ लष
कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष हिंसायाम् । ९१६ झष आदानसंवरणयोः । ९१७ झष ९१८
झक्ष अवने । ९१९ दासु दाने । ९२० माह माने । ९२१ गृह संवरणे ॥ हिक्वादय उदात्ताः स्वरि-
तेत उभयतोभाषाः ॥ ९२२ त्रिन् सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ९२३ भून् मरणे । ९२४ हृन् हरणे ।
९२५ धून् धारणे । ९२६ गीन् प्रापणे ॥ भृआदयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ९२७ धेदु पाने । ९२८
मै ९२९ म्लै हर्षयते । ९३० वै न्यक्षरणे । ९३१ त्रै स्वप्ने । ९३२ घ्रै तृप्ति । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे ।
९३५ स्तयै ९३६ ष्टयै शब्दसंघातयोः । ९३७ सै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० वै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ सै
९४४ औ पाके । ९४५ पै ९४६ औवै शोषणे । ९४७ टै वेष्टने ९४८ णै वेष्टने ॥ शोमायां चेल्लेके ॥ ९४९ रैपु शोषने । ९५०
पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । ९५३ घ्रा गतिनिवृत्तौ । ९५४ म्रा अभ्यासे । ९५५ दाणु
दाने । ९५६ हृ कौटिल्ये । ९५७ स्ठ शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ हृ संवरणे । ९६० स्र गती ।
९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ ए ९६३ वृ सेचने । ९६४ ध्र दृच्छने । ९६५ लु गती । ९६६ ध्र प्रसवैश्वर्ययोः ।
९६७ ध्रु भवणे । ९६८ ध्रु स्वयै । ९६९ दु ९७० हु गती । ९७१ जि ९७२ जि अभिमने ॥ ध्यत्यादयोऽनुदात्ताः
परस्मैभाषाः ॥ ९७३ भिह ईश्वसने । ९७४ गृह अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाह गती । ९७६ कृह ९७७ उह ९७८
उह ९७९ हुह शब्दे ॥ उह कृह लृह गृह ध्रुह इत्यन्ये ॥ ९८० घ्युह ९८१ ज्युह ९८२ मुह ९८३ ऋह गती ॥ कृह इत्येके
॥ ९८४ रुह गतिरेषणयोः । ९८५ पृह अवध्वंसने । ९८६ मेह प्रणिधाने । ९८७ देह रक्षणे । ९८८ ज्यैह गती । ९८९
ज्यैह वृद्धौ । ९९० त्रैह पालने ॥ भिक्वादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९१ पूह पवने । ९९२ मूर बन्धने ।
९९३ कीह विहायसा गती ॥ पूकादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ ९९४ तृ मूवनतरणयोः ॥ उदात्तः पर-
स्मैभाषः ॥ ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निक्षाने । ९९७ मान पूजयाम् । ९९८ बष बन्धने ॥ गुपादयश्चत्वार
उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ९९९ रम रामसे । १००० डुकम्प प्राप्ति । १००१ ष्वज परिष्कारे । १००२
हृद पुरीषोत्थगे ॥ रमादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १००३ विष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥
उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यम मैथुने । १००६ णम प्रह्वने शब्दे
च । १००७ गम्ल १००८ सृष्ट गती । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२
वज सङ्गे । १०१३ दधिर् प्रेक्षणे । १०१४ दश दशने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह
सेचने ॥ स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १०१८ कित निवासे च ॥ उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥
१०१९ शान खण्डने । १०२० शान तेजने ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १०२१ दुपच पके १०२२
वच समवाये । १०२३ भज सेवायाम् । १०२४ रज रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ ॥ त्विष दीप्ति । १०२७ यज
देवपूजासंगतिकरणदानेषु । १०२८ डुवपु बीजसताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्वरि-
तेत उभयतोभाषाः । वचिस्तुदात्तः ॥ १०३० वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥ १०३१ वेणु
तन्मुसंताने । १०३२ ज्येव संवरणे । १०३३ हेवु स्पर्धायां शब्दे च ॥ वेआदयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥
१०३४ वद व्यकथायां वाचि । १०३५ दुभोधि गतिवृद्धयोः ॥ वृत् । अयं वदतिभ्योदात्तौ परस्मैभाषौ ॥

इति शब्धिकरणा भ्यादयः ॥ १ ॥

१ अह भक्षणे । २ हन हिंसाणयोः ॥ अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३ द्विष अघातौ । ४ दह अप्ररणे ।
५ विह उपचने । ६ विह आस्त्रावने ॥ द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ वचिह व्यकथायां
वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईह गती कल्पने च । ९ ईह सुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये ।
११ आह उपवेष्टने । १२ आहःशासु हृष्यायाम् । १३ वस आनुकादने । १४ कसि गतिशासनयोः ॥ कस इत्येके कच इत्यपि

॥ १५ मित्रि पुम्बने । १६ मित्रि शुद्धौ । १७ मित्रि कम्बके कम्बे । १८ मित्रि वणे ॥ संपर्कने इत्येके । उभयनेकान्ये ।
अवयवे इत्येते । कम्बके कम्बे इतीतरे । इति इत्येके ॥ १९ वृजी वजने ॥ वृजि इत्यने ॥ २० वृजी संपर्कने ॥ वृज-
वृष उदात्ता अनुदात्तौ आत्मनेभाषाः ॥ २१ वृष् प्राणिगर्भविमोषने । २२ वृष् स्वप्ने ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥
२३ वृ मिश्रणेऽभिधने च । २४ वृ कम्बे । २५ वृ स्तुतौ । २६ वृष् कम्बे । २७ वृ तेजने । २८ वृ प्रसवने ॥ वृप्रभृ-
तय उदात्ता उदात्तौ परस्मैभाषाः ॥ २९ कर्णुम् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० वृ अभिगमने ।
३१ वृ प्रसवैर्भययोः । ३२ वृ कम्बे । ३३ वृ स्तुतौ ॥ वृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्त्वभ-
तोभाषः ॥ ३४ वृष् व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ वृ गतौ ३६ वृ अभ्यवने । ३७ वृ स्म-
रणे । ३८ वृ पतिव्याप्तिप्रजनकान्त्वसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ मा दीप्तौ । ४२ मा
क्षीने । ४३ मा पाके । ४४ मा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा मङ्गणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥
द्राक्षि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ दाप् लब्धे । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥
वृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इहृ त्वात्मनेपदी ॥ ५४ विद हाने । ५५ अस् भुवि । ५६ वृष्टि शुद्धौ । ५७
वदिरं भुविमोषने ॥ विदाव्य उदात्ता उदात्तौ परस्मैभाषाः ॥ ५८ मिष्पु कम्बे ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥
५९ अस प्राप्ते ६० अन च । ६१ जक्ष मङ्गलसनयोः । वृत् ॥ ६२ जाए निद्राव्यवने । ६३ वरिद्रा दुर्गता । ६४ वकाष्ट
दीप्तौ । ६५ वाष् अनुशिष्टौ ॥ अस्माद्व्य उदात्ता उदात्तौ परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीहृ दीप्तिदेवनयोः । ६७
वेधीहृ वेतिना उल्ले ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ ६८ वस ६९ वसि स्वप्ने । ७० वक्ष कान्ती ॥ वसाव्य उदात्ता
उदात्तौ परस्मैभाषाः ॥ ७१ वर्येतीति च । ७२ वृह अपनयने ॥ अनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदाव्यः ॥ २ ॥

१ हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । २ मिमी भये । ३ ही लज्जाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ वृ
पाकनपूरणयोः । ५ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५ इष्टम् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ६
माह माने कम्बे च । ७ ओहाहृ गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनौ । ८ ओहाहृ लगे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥
९ हुदाहृ दाने । १० दुषाहृ धारणपोषणयोः । दाने इत्येके ॥ अनुदात्ताभ्युभयतोभाषौ ॥ ११ गिजिरं वीचपोष-
णयोः । १२ गिजिरं पृथग्भावे । १३ विष्णु व्याप्तौ ॥ गिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेन उभयतोभाषाः ॥ १४
वृ क्षरणदीप्त्योः । १५ वृ प्रसङ्ग करणे । १६ ऋ १७ छ गतौ ॥ वृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अस भ-
र्त्स्यनदीप्त्योः ॥ उदात्त उदात्तौ परस्मैपदी ॥ १९ कि हाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ २० नुर त्वरणे । २१
विष कम्बे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ तुराव्य उदात्ता उदात्तौ परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुतौ ॥
अनुदात्तः परस्मैभाषः । वृप्रभृतय एकादश, च्छन्दसि । इयति भाषायामपि ॥

इति श्नुविकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ विवु तन्मुसंताने । ३ सिवु गतिशोषणयोः ।
४ छिवु निरसने । ५ ञ्जु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ञ्जु निरसने । ७ ऋषु हरणदीप्त्योः । ८ व्युष
दाहे । ९ ऋष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुष पूतीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिदे-
ष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ छिम १९ छीम आर्द्राभावे । २० म्रीह चोदने लम्बायां च ।
२१ इष गतौ । २२ वह २३ वृह चक्यर्थे २४ जृष २५ क्षृष । वयोहर्णां ॥ दिवाव्य उदात्ता उदात्तौ परस्मै-
भाषाः । सिपिस्त्वनुदात्तः ॥ २६ वृष् प्राणिप्रसवे । २७ वृह परितापे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ वीहृ कम्बे ।
२९ वीहृ विहावसा गतौ । ३० वीहृ आधारे । ३१ मीहृ हिंसायाम् । ३२ रीहृ भ्रवणे । ३३ कीहृ भ्रंशे । ३४ मीहृ हृणो-
लये ॥ वृत् । स्वाव्य ओदितः ॥ ३५ पीहृ पाने । ३६ माह माने । ३७ ईहृ गतौ । ३८ प्रीहृ प्रीतौ ॥ वीकाव्य
आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीहृ तूदात्तः ॥ ३९ शो तन्करणे । ४० ओ छेदने । ४१ वो अन्तकर्मणि । ४२ वो
अपक्षन्ने ॥ इयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी आद्रुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ । ४५ पूरी माप्यावने ।
४६ दूरी गतिस्वरणहिंसनयोः । ४७ दूरी ४८ गूरी हिंसायाम् । ४९ दूरी ५० दूरी हिंसाव्योदाहयोः । ५१ दूरी
हिंसात्मनयनयोः । ५२ दूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ दृष्ट करणे । ५५ क्षिप उपशोषे । ५६ क्खु दीप्तौ । ५७
वाष् कम्बे ॥ अन्यदाव्य उदात्ता अनुदात्तौ आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ वृष पितृक्षायाम् ।

५९ ह्यिर ध्वीभावे ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषी ॥ ६० गह बन्धने । ६१ रज रागे । ६२ क्षप आक्रोशे ॥
 णडादयस्त्वयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद वैन्दे । ६५ विद सत्तायाम् । ६६
 गुप अण्यभावे । ६७ गुप संप्रहारे । ६८ अनोरुच कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अण इत्येके ॥ ७० मन ज्ञावे । ७१ गुज
 समाधौ । ७२ हज विसर्गे । ७३ लिषा अलीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधो-
 ऽकर्मकाद्भावे । ७५ व्यष ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष क्षोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकुले । ८० शिष आ-
 लिङ्गने । ८१ शक विभावितो मर्षणे । ८२ निषिदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ कुष कोषे । ८४ क्षुष बुभुक्षायाम् । ८५ शुष्-
 षौचे । ८६ पिषु संराद्धौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७ रघ हिसासराधयोः । ८८ णस अ-
 दर्शने । ८९ तुप प्रीणने । ९० हप हर्षमोहनयोः । ९१ दुह जिघांसायाम् । ९२ सुह वैचित्ये । ९३ ण्ह उद्विगने । ९४
 णिह प्रीतौ ॥ वृत् । रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ९५ शसु उपशमे । ९६ तसु काङ्क्षायाम् । ९७ दसु
 उपशमे । ९८ असु तपसि वेदे च । ९९ असु अववस्थाने । १०० क्षम सहने । १०१ क्सु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे
 ॥ वृत् ॥ १०३ असु क्षेपणे । १०४ असु प्रयत्ने । १०५ जसु मोक्षणे । १०६ तसु उपक्षये । १०७ दसु च । १०८ वसु
 स्तम्भे । १०९ व्युष विभागे ॥ व्युष इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० ब्रुष दाहे । १११ विस प्रेरणे । ११२ कुस संक्षेपे ।
 ११३ बुस उत्सर्गे । ११४ मुस सन्धने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ छुत विलोढने । ११७ उच सम-
 वाये । ११८ ऋष्ट ११९ अंष्ट्र अघःपतने । १२० वृषा वरणे । १२१ कृषा तनूकरणे । १२२ मिष्टा पिपासायाम् । १२३
 ह्य पुष्टौ । १२४ रष १२५ रिष हिसायाम् । १२६ क्षिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ दुपु
 १३० द्यु १३१ छुप विमोहने । १३२ छुम गार्ह्ये । १३३ क्षुम संचलने । १३४ णम १३५ तुम हिसायाम् ॥ क्षुमिनभित्तुमयो
 शुतादौ कयादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ छिदु आर्द्रभावे । १३७ मिमिदा ज्ञेहने । १३८ निषिदा ज्ञेहनमोचनयोः । १३९
 ऋष्टु हृदौ । १४० एष्टु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ वृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति इयन्विकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥

१ धून् अमिषवे । २ पिन् बन्धने । ३ शिन् निशाने । ४ दुमिन् प्रक्षेपणे । ५ चिन् चयने । ६ स्तुन् आच्छादने । ७ कृन्
 हिसायाम् । ८ कृन् वरणे । ९ धून् कम्पने । धून् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृज् उदात्ताः ॥ १० ड्डु
 उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ पृ प्रीतौ । १३ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोः इत्यन्ये । स्पृ इत्येके ॥ १४
 आप्ठ व्याप्ता । १५ शक्नु शक्नौ । १६ राध १७ साध ससिद्धौ ॥ दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८
 अश्व व्याप्ता संधाते च । १९ छिष आस्कन्दने ॥ अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषी ॥ २० तिक २१
 तिग गतौ च । २२ षष हिसायाम् । २३ निषृषा प्रागल्भ्ये । २४ दम्पु दम्पने । २५ ऋष्टु वृद्धौ । २६ दप प्रीणने इत्येके ॥
 छन्दसि ॥ २७ अह व्याप्ता । २८ दष घातने पालने च । २९ वसु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि ३४
 दासि ३५ ह हिसायाम् ॥ क्षिर् भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीत्यजादिरेके । रेफवानित्यन्ये ॥ वृत् । तिकादय उदात्ता
 उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति भुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ गुद व्यक्ते । २ गुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ अरुज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ तुदादयो-
 ऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ७ ऋषी गतौ ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ८ गुषी प्रीतिसंबन्धयोः ।
 ९ ओषिजी मयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्त्री ब्रीडने ॥ जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥
 १२ ओषध् छेदने । १३ व्यष व्याजीकरणे । १४ उछि उच्छेदे । १५ उछी विवासे । १६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेणु ।
 १७ मिछ उल्लेखे । १८ जर्ज १९ चर्च २० क्षर्ष परिभाषणमर्त्सन्धयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच क्षुतौ । २३ उज्ज
 आर्जवे । २४ उज्ज उत्सर्गे । २५ छुम विमोहने । २६ रिफ कश्चनपुद्गलनिन्दाहिसादानेषु । रिह इत्येके ॥ २७ दप २८
 तुम्फ तुष्टौ ॥ द्रावपि फान्ताविलेके ॥ २९ गुप ३० तुम्प ३१ तुफ ३२ तुम्फ हिसायाम् । ३३ दप ३४ दम्फ उल्लेखे ॥
 प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋफ ३६ ऋम्फ हिसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे । ३९ उम ४० उम्म पूरणे ।
 ४१ शुम ४२ शुम्म शोमार्ये । ४३ हमी ग्रन्थे । ४४ वृती हिसाग्रन्थनयोः । ४५ विष विधाने । ४६ जुद गतौ ॥ जुन
 इत्येके । ४७ दृद दृक्ते । ४८ दृद च । ४९ दृण प्रीणने । ५० वृण च । ५१ दृण हिसायाम् । ५२ दृण कौटिल्ये । ५३ पुण
 कर्मणि शुने । ५४ गुण प्रतिशाने । ५५ कुण शब्दोपकरणयोः । ५६ जुन गतौ । ५७ गुण हिसागति कौटिल्येषु । ५८
 गुण ५९ धूर्ण अमये । ६० कुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । ६१ कुर शब्दे । ६२ कुर छेदने । ६३ कुर संवेष्टने । ६४ क्षुर विलेखने ।

१५५ सुर भीमावर्धनयोः । १५६ पुर अभयमाने ॥ १५७ गृह उषमने ॥ १५८ हस्तमे ॥ १५९ सुहृ १५ सुहृ ७० हस्त विद्यायोः ।
७१ हस्त इच्छायायाम् । ७२ मित्र स्वर्णायाम् । ७३ तिल मित्तकीडनयोः । ७४ तिल सेवे । ७५ पित्त वस्त्रे ॥ ७६ वस्त
विच्छेदने । ७७ हस्त स्वप्रक्षेपणयोः । ७८ वित्त संकल्पे । ७९ वित्त भेदेने । ८० वित्त गहने । ८१ वित्त भावकरणे । ८२
वित्त ८३ वित्त उच्छेदे । ८४ वित्त लेपने । ८५ वित्त बह्वारविद्याये । ८६ वृद्ध कौटिल्ये । ८७ पुत्र संश्लेषे । ८८ वृद्ध
संश्लेषने । ८९ गुण शब्दे । ९० गुण रक्षायायाम् । ९१ विप क्षेपे । ९२ सुर छेदेने । ९३ सुष्ठु विच्छेदने । ९४ सुष्ठु
अक्षिपमर्दनयोः । ९५ सुष्ठु छेदेने । ९६ सुष्ठु कर्मधर्मणि । ९७ सुष्ठु ९८ सुष्ठु छेदेने । ९९ सुष्ठु कर्मणे । १०० कर्म मते ।
१०१ सुष्ठु संश्लेषणे । १०२ सुष्ठु भवत्ये । १०३ सुष्ठु बाल्ये । १०४ सुष्ठु उत्तरणे । १०५ सुष्ठु प्रतिपाते । १०६ सुष्ठु
तोषने । १०७ सुष्ठु १०८ सुष्ठु संवरणे । सुष्ठु सुष्ठु इत्येके ॥ १०९ सुष्ठु ११० सुष्ठु संवचने ॥ सुष्ठु सुष्ठु सुष्ठु
संवचने इत्येके । सुष्ठु इत्यने ॥ १११ सुष्ठु ११२ सुष्ठु ११३ सुष्ठु संवरणे ॥ ११४ सुष्ठु ११५ सुष्ठु मित्रवने इ-
त्येके ॥ ब्रह्माद्य उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ११६ गुरी उषमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तात्मानेपदी ॥
११७ धृ सवने । ११८ धृ विध्वने ॥ उदात्तो परस्मैभाषौ ॥ ११९ पु गुरीषोत्तरणे । १२० धृ गतिस्त्वैवयोः ॥
धृष इत्येके ॥ अनुदात्तो परस्मैपदिनी ॥ १२१ ऊह शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ शीर्षा-
न्त इति कैदाद्ययः । हस्तान्त इति न्यासः ॥ वृत् ॥ १२२ पृष्ठ व्यायामे । १२३ मूर्ध प्राणत्यागे ॥ अनुदात्ता-
त्मात्मनेभाषौ ॥ १२४ रि १२५ पि गतौ । १२६ पि धारणे । १२७ क्षि विनाशगत्योः ॥ रियस्याद्योऽनुदात्ताः
परस्मैभाषाः ॥ १२८ धृ प्रेरणे । १२९ कृ विक्षेपे । १३० गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३१ हह भारे ।
१३२ धृ अवस्थाने ॥ अनुदात्तात्मात्मनेभाषौ ॥ १३३ प्रच्छ शीषायाम् ॥ वृत् ॥ १३४ वज विषर्गे । १३५ ह-
स्त्यो श्रुदौ । १३६ हजो भवे । १३७ मुजो कौटिल्ये । १३८ वृष स्वर्णे । १३९ वृष १४० रिषा हिंसा-
याम् । १४१ सिषा गतौ । १४२ सृषा संस्पर्शने । १४३ विच्छ गतौ । १४४ विषा प्रवेक्षणे । १४५
सृषा आमर्शने । १४६ गुद प्रेरणे । १४७ वृद्ध विधारणगत्यवसानेन ॥ १४८ बाधु शातने ॥ पृच्छाद्योऽनुदात्ता
उदात्तैः परस्मैभाषाः । विच्छस्तुदात्तः ॥ १४९ मित्त संगमे ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १५०
मुच्छ मोक्षणे । १५१ वृच्छ छेदेने । १५२ विद्ध लामे । १५३ लिप उपदेहे । १५४ पिच क्षरणे ॥ मुचाद्योऽनुदात्ताः
स्वरितेत्त उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तुदात्तः ॥ १५५ कृती छेदेने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ सिद्ध
परिपाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५७ पिषा अवबवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत् ॥

इति शविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ इधिर आवरणे । २ मिदिर विदारणे । ३ छिदिर द्विधीकरणे । ४ रिचिर चिरेचने । ५ विचिर पृथग्भावे । ६ भुदिर
संपेक्षे । ७ भुजिर योगे ॥ कथाद्योऽनुदात्ताः स्वरिते त उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छदिर दीप्तिदेवनयोः । ९ उ-
दधिर हिंसनादयोः ॥ उदात्तौ स्वरिते ताबुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥
११ मिन्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तासेदात्मनेपदी ॥ १२ सिद दैव्ये । १३ विद विचारणे ॥ अनुदात्ताबुभया-
सेतावात्मनेपदिनौ ॥ १४ पिषु विशेषणे । १५ पिषु सचूर्णने । १६ भजो आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥
शिवाद्योऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तुह १९ हिप्ति हिंसायाम् । २० उन्दी ह्रदने । २१ अङ्ग-
भक्तिप्रलुण्ठनान्तिगतिषु । २२ तङ्ग संकोचने । २३ ओविज्जी मयचलनयोः । २४ वृज्जी वज्जने । २५ पृषी संपर्के ॥
तृहाद्य उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत् ॥

इति भम्बिकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ वणु दाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । ४ क्षिणु च ५ ऋणु गर्तो । ६ तृणु भदने । ७ वृणु वीक्षौ ॥
तनाद्यय उदात्ताः स्वरितैश्च उभयतोभाषाः । ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ उदात्ताचनुदात्तैश्चालम्-
नेभाषौ ॥ १० दुहन् कण्ठे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥

इति उचिकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ हुकीन् इत्यधिनियमे । २ ग्रीष्म तर्पणे कान्ती च । ३ ग्रीष्म पाके । ४ ग्रीष्म हिंसायाम् । ५ विष्म कम्पने । ६ स्तम्भ आप्रवणे । ७ युष्म कम्पने ॥ जयाद्यद्योगेन्द्रादा उभयतोभावाः ॥ ८ कृष्ण कम्पे । ९ दूष्म हिंसायाम् । १० पूष्म पवने । ११ श्ल्म छेदने । १२ त्स्म आच्छादने । १३ कृष्म हिंसायाम् । १४ दूष्म वरने । १५ पूष्म कम्पने ॥ जयवृत्तस्य कदाचा

उभयसोमाभाः ॥ १६ कृ हिंसायाम् । १७ पू पाप्मनपूरणयोः । १८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ मृ मर्चने । २० मृ हिंसायाम् । २१ वृ विदारणे । २२ जृ वयोहानी । मृ इत्येके । वृ इत्यन्ये ॥ २३ नृ नवे । २४ कृ हिंसायाम् । २५ कृ मती । २६ मृ मन्वे ॥ मृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्ततः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहानी । २८ री व-
तिरेवणयोः । २९ की क्षेपणे । ३० म्मी वरणे । ३१ मी गती । कृत् ॥ ३२ मी वरणे । ३३ मी मवे ॥ अदे इत्येके ॥ ३४
कीम् हिंसायाम् । ३५ हा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ३७
इह संमपौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । ३९ मन्थ विलोढने । ४० अन्य ४१ अन्य
संदर्भे । ४२ कुन्ध संक्षेपणे ॥ संक्षेपो इत्येके । कुप इति दुर्गः ॥ ४३ मृद लोदे । ४४ मृद व ॥ अयं द्रुहोऽपि ॥ ४५
गुप रोषे । ४६ कुप लिच्छ्वे । ४७ कुप संचलने । ४८ गम ४९ तुम हिंसायाम् । ५० क्षिप्र विवाधने । ५१ अक्ष मोक्षने
। ५२ उपक्ष उच्छे । ५३ इष आभीक्ष्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ गुप ५६ गुप सेहनसेवनपूरणेषु । ५७ गुप पुष्टी ।
५८ मुष स्तेये । ५९ लघ मृतप्रादुर्भावे ॥ पान्तोऽयमित्येके ॥ ६० हिट व ॥ अन्धाद्य उदात्ता उदात्ततो वि-
चिर्बर्ज परस्मैभाषाः ॥ ६१० ॥ ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति आधिकरणाः श्रयादयः ॥ ९ ॥

१ पुर सेवे । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुटि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ।
६ कुटि अनृतभाषणे । ७ लब् उपसेवायाम् । ८ मिदि नेहने । ९ ओलङि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न
इत्यपरे । उलङि इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्थान्दने ।
१३ श्रथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमने ॥ बन्ध इति बान्धाः ॥ १५ पू पूरणे । १६ कर्ज बलप्राप्तनयोः
। १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके
॥ २२ धन्म संबन्धने । २३ धन्म व ॥ साम्भ इत्येके ॥ २४ भक्ष भक्षने । २५ कृष्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ पूरणे इत्येके
॥ २६ पुष्ट २७ सुष्ट अलीभावे । २८ अष्ट २९ पुष्ट अनादरे । ३० लुष्ट सेवे । ३१ शठ ३२ शठ असंस्कारगत्योः ॥
शठि इत्येके ॥ ३३ गुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ गुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५
पिस गती । ३६ धान्त्व सामप्रयोगे । ३७ श्वल् ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ णिह नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० ॥ स्मिट
अनादरे ॥ णिह इत्येके ॥ ४१ क्षिप क्षेपणे । ४२ पथि गती । ४३ पिच्छ कुटने । ४४ छदि संवरणे । ४५ अण क्षाने ।
४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके ।
कुडि इत्यन्ये । गुडि इत्यपरे ॥ ५२ बुडि सण्डने । ५३ वटि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे व ।
५५ मडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक्ष ६१
वक्ष नाशने । ६२ चक्ष ६३ चुक्ष व्ययने । ६४ क्षल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७
तुल उत्क्षेपे । ६८ तुल महत्त्वे । ६९ तुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ बिल क्षेपे । ७३ बिल भेदने ।
७४ तिल नेहने । ७५ चल भ्रूती । ७६ पाल रक्षणे । ७७ लघ हिंसायाम् । ७८ शुल्ब माने । ७९ क्षर्प व । ८० सुट
छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पडि नाशने । ८४ ब्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्धने । ८६
चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ शर्त गत्याम् । ९० श्रज व । ९१ शप ज्ञानज्ञापन-
भारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिच्छेत्येके ॥ ९२ यम व परिवेषणे । ९३ बह परिकल्पने । चप इत्येके ॥ ९४ रह त्वगो
व । ९५ बल प्राणने । ९६ विज् वयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ ९७ षट् चलने । ९८ सुस्त संघाते । ९९ षट् संव-
रणे । १०० षट् १०१ स्फिट १०२ बुवि हिंसायाम् । १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अ-
भिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे ॥ मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट
वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुट आलस्ये । ११२
शुटि शोषणे । ११३ शुट प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दाद्यौ । ११६ मर्ष व । ११७ प्र प्रसवणे ॥ सावणे इत्येके ॥
११८ पवि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वध छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छा-
रने ॥ कुभि इत्येके ॥ १२३ कुवि १२४ तुवि वदर्थने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप व्याफायां वाचि ॥ कूप इत्येके ॥
१२६ कुटि छेदने । १२७ इल प्रेरणे । १२८ प्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यफायां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बर्ह
हिंसायाम् ॥ केचिविह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ शुर्द पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे
॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईव क्षुती । १३५ जड हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रथ रोषे ॥ रठ इत्येके ।
१३८ विप क्षेपे । १३९ दुप समुच्छ्राये ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संचेतने । १४१ दशि दंशने ।

१४३ दधि दधनदधनयोः ॥ दध दधन्त्येके ॥ १४३ दध १४४ दधि संघाते । १४५ तमि कुट्टम्भधारणे । १४६ कश्चि
 मुक्तापरिभाषणे । १४७ द्यस्य ग्रहणसंज्ञेयवयोः । १४८ तर्ज १४९ दस्त्यै तर्जने । १५० दस्त १५१ कन्ध धर्त्तने । १५२
 किष्क हिंसायाम् । हिष्क हल्लेके ॥ १५३ निष्क परिभाषे । १५४ कल ईप्सायाम् । १५५ कण संज्ञेये । १५६ द्य
 पूरणे । १५७ भूष आस्त्राविशङ्खयोः । १५८ घट क्षाब्धायाम् । १५९ बह पूजायाम् । १६० क्षम पित्तके ।
 १६१ गूर उषधये । १६२ कम् १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अपक्षेपणे । १६५ कुट लेपने ॥ कुट
 हल्लेके ॥ १६६ गल स्तन्ये । १६७ मल आमण्डने । १६८ कूट आग्रवाणे ॥ अपसादने हल्लेके ॥ १६९ कुड
 प्रसापने । १७० कबु प्रक्रमणने । १७१ कृष क्षत्तिकम्पने । १७२ मद तुत्तियोगे । १७३ विपु परिपूजने ।
 १७४ दृ विज्ञाने । १७५ विद वेतनास्त्राननिवारणेषु । १७६ मान सन्मने । १७७ वु जुगुप्सायाम् । १७८ कुन्म
 वाक्त्रो वा कुत्सितस्नाने ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ १७९ कर्च अधवन्ने । १८० कुक् आपने ।
 १८१ कम्प उषधार्णवविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जमि नाशने । १८४ कूर क्षरणे । १८५ जङ्घ ता-
 ढने । १८६ पथ गन्धने । १८७ अमि रोपे । १८८ कट १८९ स्फुट भेदने । १९० कट संघाते । इन्धर्वाच्च । १९१
 विपु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतिपत्ते । १९३ वुषिर् विषमन्ने । १९४ आकः कन्द सातसे । १९५ लस शिल्पयोगे । १९६
 तमि १९७ भूष अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ह्रा निवोगे । २०० भज विभ्रान्ते । २०१ श्चु प्रसहने ।
 २०२ वत मिहारोपस्कारयोः । २०३ रक २०४ र्का आस्त्रादने ॥ रष हल्लेके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ कषु विक्षेपणे ।
 २०६ किणि विचित्राकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ प्रस धारणे ॥ ग्रहणे हल्लेके । धारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उग्रस लम्बे ॥
 उकरो धात्ववयव हल्लेके । न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस ज्ञेहच्छेदापहरणेषु । २१२ वर संघाते ।
 २१३ वयु सहये ॥ हसने चेल्लेके । व्युस हल्लेके ॥ २१४ भुबोऽवकल्कने । २१५ कृपेभ ॥ आस्त्रदः सकर्मकात् ॥ २१६
 प्रस ग्रहणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ पट २२० पुट २२१ छट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४
 पिजि २२५ लजि २२६ लुजि २२७ भजि २२८ लधि २२९ त्रसि २३० पिसि २३१ कुसि २३२ दधि २३३ कुधि २३४
 घट २३५ घटि २३६ वृहि २३७ बर्ह २३८ बल्ह २३९ गुप २४० धूप २४१ विच्छ २४२ पीव २४३ पुष २४४ लोह
 २४५ लोचु २४६ णद २४७ कुप २४८ तर्क २४९ इट्ट २५० वृष्टु माषार्थाः । २५१ कट २५२ कजि २५३ भजि २५४
 दधि २५५ घृति २५६ दधि २५७ शीक २५८ दधि २५९ नट २६० पुटि २६१ जि २६२ चि २६३ दधि २६४ लधि
 २६५ अहि २६६ रहि २६७ महि च । २६८ लठि २६९ तल २७० नल च । २७१ पूरी आप्यायने । २७२ वज
 हिंसायाम् । २७३ ष्वद आस्त्रादने ॥ स्वाद हल्लेके ॥ आधृषाद्वा ॥ २७४ गुज २७५ पृच संयमने । २७६ अर्ध पूजा-
 याम् । २७७ बह मर्धणे । २७८ ईर क्षेपे । २७९ ली व्रीचकरणे । २८० वृजी वर्जने । २८१ वृन् आवरणे । २८२ जु
 वयोहानौ । २८३ जि च । २८४ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८५ शिष असर्वाधौयोगे । २८६ तप दाहे । २८७ तुप
 वृत्तौ ॥ संदीपने हल्लेके ॥ २८८ कृदी संदीपने ॥ वृष कृप दप संदीपने हल्लेके ॥ २८९ इमी भये । २९० इम
 संदर्भे । २९१ अय मोक्षणे । हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९२ मी गतौ ॥ २९३ ग्रन्थ गन्धने । २९४ शीक आभर्षणे ।
 २९५ शीक च । २९६ अर्ह हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ २९७ हिंसि हिंसायाम् । २९८ अर्ह पूजायाम् ।
 २९९ आकः बह पथये । ३०० शुन्ध शौचकर्मणि । ३०१ छद अपधारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३०२ जुष परि-
 तर्कणे ॥ परितर्पणे इत्यन्ये ॥ ३०३ धूम कम्पने । ३०४ ग्रीष्म तर्पणे । ३०५ अन्य ३०६ ग्रन्थ संदर्भे । ३०७ आम् ल-
 भ्मने ॥ स्वरितेद्वयमित्येके ॥ ३०८ तनु अद्भोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च द्विष्ये ॥ चन अद्भोपहननयोः हल्लेके ॥ ३०९
 वद क्षेपेयवन्ने ॥ स्वरितेत् ॥ अनुदात्तेद्वित्येके ॥ ३१० वच परिभाषणे । ३११ मान पूजायाम् । ३१२ भू प्रासावा-
 त्त्वेपरी ॥ ३१३ गर्ह विनिन्दने । ३१४ मार्ग अन्वेषणे । ३१५ कठि शोके । ३१६ स्त्रुक्ष शीघ्राङ्कारयोगे । ३१७ मृष
 तिसिंहायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ ३१८ धृष ग्रहणे ॥ इत्याधृषीयाः ॥ अथाद्वन्ताः ॥ ३१९ कष वाक्यप्रबन्धने । ३२०
 वर ईप्सायाम् । ३२१ गण संस्थाने । ३२२ घाट ३२३ खट सम्यगवभाषणे । ३२४ पट ३२५ बट ग्रन्थे । ३२६ रह
 साये । ३२७ स्तल ३२८ गदी देवघादे । ३२९ पत गतौ वा ॥ अदन्त-हल्लेके ॥ ३३० पव अनुपसर्गात् । ३३१ स्वर
 आक्षेपे । ३३२ दध प्रतिपत्ते । ३३३ कल गतौ संस्थाने च । ३३४ बह परिकल्पने । ३३५ मह पूजायाम् । ३३६ सार
 ३३७ कृष ३३८ अष दीर्घल्ले । ३३९ स्त्रुक्ष ईप्सायाम् । ३४० आम कोषे । ३४१ सूच पैशान्ये । ३४२ खेट मङ्गणे ॥
 वृतीयान्त हल्लेके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४३ खोट क्षेपे । ३४४ गोम उपलेपने । ३४५ कुमार कीदृशायाम् । ३४६
 शीक उपधारणे । ३४७ क्षाम सामन्तप्रयोगे । ३४८ वेक कालोपदेशे ॥ काक इति वृषगवाहुरित्येके ॥ ३४९ पल्लूक
 लम्पवचनयोः । ३५० वात सुकषेयवचनयोः ॥ गतिसुकषेयवचनयोः हल्लेके ॥ ३५१ गवेष मार्गने । ३५२ वास
 उपसेवायाम् । ३५३ निवास आप्यादने । ३५४ आक शुक्लकर्मणि । ३५५ समाज प्रीतिवर्धनयोः ॥ प्रीतिसेववयोः

इत्येके । ३५६ क्त परिहाये । ३५७ धन शब्दे । ३५८ कृत परिहाये ॥ परिहाहे इत्यने ॥ ३५९ सङ्गते ३६० प्राय ३६१
 कुम्भ ३६२ गुण वागमन्त्रे । ३६३ केत आवये निमन्त्रणे च । ३६४ कुम्भ संकोचनेऽपि । ३६५ स्तेन भीर्षे ॥ आचर्षा-
 दात्मनोपदिनः ॥ ३६६ पद गती । ३६७ गृह ग्रहणे । ३६८ मृग जन्मेवमे । ३६९ कुह विस्मापने । ३७० घट
 ३७१ वीर विक्रान्ती । ३७२ स्थूल परिगृहणे । ३७३ अर्थ उपपाध्यायाम् । ३७४ घञ संतानकियायाम् । ३७५ पर्व
 माये ॥ इत्यागर्षायाः ॥ ३७६ सूत्र वेष्टने । ३७७ सूत्र प्रसवने । ३७८ कक्ष पाठ्ये । ३७९ पार ३८० तीर कर्मस-
 माप्ती । ३८१ पुट संसर्गे । ३८२ वेक दर्शने इत्येके । ३८३ कञ वीथिष्ये ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ प्रातिपदिकाद्वात्त्वं बहु-
 मिष्ठवच । तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति धातुरूपं च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्तुप्रकृतिप्रसापसिः प्रकृतिवच
 कारकम् * । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । ३८४ वल्क दर्शने । ३८५ चित्र चित्रीकरणे ॥ कषाचिर्दशे ॥ ३८६ अंश समापत्ते ।
 ३८७ वट विनाजने । ३८८ कज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८९ मिथ संपर्के । ३९० सङ्ग्राम युद्धे ॥ अनुसृ-
 सौत् ॥ ३९१ स्तोम श्लाघायाम् । ३९२ छिद्र कर्णभेदेन । कर्णभेदेन इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९३ अन्य
 दम्भुपचाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये च । ३९४ दण्ड दण्डनिपातने । ३९५ अङ्ग पदे लक्षणे च । ३९६ अङ्ग च । ३९७ पुच्छ
 ३९८ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९९ रस आस्वादनलोहययोः । ४०० व्यय वितसमुत्सर्गे । ४०१ रूप रूपक्रियायाम् । ४०२
 छेद द्वैवीकरणे । ४०३ छद अपवारणे । ४०४ लाम प्रेरणे । ४०५ त्रण गात्रविभूषणे । ४०६ वर्ष वर्षक्रियावित्सारपु-
 णवचनेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०७ पर्ण हरितभावे । ४०८ विष्क दर्शने । ४०९ क्षप प्रेरणे । ४१० वस निषासे ।
 ४११ तुल्य आवरणे ॥ गिहङ्गाभिरसने । श्वेताश्वश्चतरगालोकिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपच । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्वा-
 त्वर्थं इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थणिजन्ताभ्युदायः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहिद्वस्वपोदनानन्दः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अश्वनिभरम्बर-
 णवः पुंसि च । ६ मिन्यन्तः । ७ विहृष्यप्रत्ययः पुंसि । ८ श्रेणियोन्मूर्स्यः पुंसि च । ९ क्लिप्तन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११
 ऊरुपावन्तश्च । १२ व्यन्तमेकाक्षरम् । १३ विशालादिरानवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेपुः । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभाव-
 न्यत्र पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविगुस्तरिहतावनितामिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्वकसगिद्वह-
 णिगुपानवः । २१ स्थणोर्णे नपुंसके च । २२ गृहशालाभ्यां स्त्रीष्वे । २३ प्राद्विप्रुद्वद्विद्विष्विः । २४ दर्विदिदिरेदिहनि-
 शान्वाभ्रिदेशिकृष्णोषधिकृष्टधनुलयः । २५ तिथिनादिकविबीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविश्राम्यादवः । २६ शष्कुलिराजि-
 कृष्टपथनिर्वातिभृकुटिन्नुटिवलिपङ्कथः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संस्परिषदुषःसंविस्तुत्युन्मत्समिधः । २८ आशीर्षः पूर्वा-
 द्वारः । २९ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० सक्त्वगज्योवागयवागूलौस्मिन्नः । ३१ दृढिषीमासंवध्याः ।
 ३२ शुद्धिषिषाव्यं च । ३३ ताराधाराज्योत्सादयश्च । ३४ शलाका श्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ धवन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नवन्तः ६ याचमा श्रियाम् । ७ क्यन्तो
 घुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गागिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनमुजकण्ठखड्गपद्ममिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रि-
 मुक्ते नपुंसके । ११ द्यौः श्रियाम् । १२ इषुबाहू श्रियां च । १३ बाणकाण्वौ नपुंसके च । १४ नान्तः । १५ कतुपुष्प-
 कपोलकुलमेधामिधानानि । १६ अत्रं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुरज्जुङ्गह्रसरयुतनुतुरेष्टप्रियङ्गवः श्रियाम् । १९
 समासे रज्जुः पुंसि च । २० समुद्राजुत्साद्व्युजत्रपुतालनि नपुंसके । २१ वसु चार्षावाची । २२ मनुमनुशीघ्रसालुकमण-
 लनि नपुंसके च । २३ सत्यन्तः । २४ दासकवेजद्वयस्तुमत्यनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राप्तेरकारान्तः ।
 २७ कोपधः । २८ विष्कृशालकप्रातिपदिकांशुकोत्सुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमत्सकपुलकाल-
 कनिष्कशुष्कवर्षकपिनाकमाणिक्यकटकशण्डकपिटकतालकफलकल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरादमु-
 क्तललाटवटपीठशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकुटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ गो-
 पधः । ३४ ऋणलभणपणतोरणरणीष्णानि नपुंसके । ३५ कार्पापणस्वर्णसुवर्णमृगचरणहृषणविश्राणपूर्णदणानि नपुंसके
 च । ३६ शोपधः । ३७ काष्ठदृष्टसिक्थोक्थावि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिग्धां श्रियाम् । ३९ तीर्थीययूक्थायानि
 नपुंसके च । ४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकावनवद्रुजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनस्मधानरजनिन्नचिद्धानि

नपुंसके । ४१ मानवानामिधानवस्त्रिणुक्लिन्नोद्यानशयवासनस्थानचन्दनाभानसमायवनवसनधनधानविषाधविमानानि
नपुंसके च । ४२ पोषः । ४४ पापरूपोद्वपतत्पशित्पुष्यपशयसीपान्तरापीणि नपुंसके । ४५ क्षैकृतपङ्कणपद्मोप-
विष्टानि नपुंसके च । ४६ ओषधः । ४७ तलमं नपुंसकम् । ४८ जन्मं नपुंसके च । ४९ मोषः । ५० वक्त्रसिन्धुरने-
धगुल्याभ्यामकुसुमानि नपुंसके । ५१ संग्रामदाकिमकुसुमाभ्रमक्षेमक्षीमहोमोमानि नपुंसके च । ५२ बोषः । ५३ कि-
ल्यहृदयेनित्रोत्तरापीणि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलवान्वाव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोषः । ५६ ह्यारामस्फारतक-
वक्त्रप्रक्षिप्रप्रच्छिन्नारतीरवूरकृच्छ्रन्नाभश्चञ्चरीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जरजजठराजिरदै-
रचामरपुष्करह्वरकुट्टीरकुलीरचत्वरकामीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलि-
त्रमलत्राक्षत्रक्षत्रक्षत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारवारपारक्षीरतोमरहृत्पार-
श्वक्षारबन्धोक्षीरतिमिरिशिराणि नपुंसके च । ५९ बोषः । ६० शिरोधर्ज्याभ्यन्तरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्पाणि नपुं-
सके । ६१ वृषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६२ सोषः । ६३ पानसविसवुससाहसानि नपुंसके । ६४ वमससरस-
निर्वाणोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ इमिदिवसानिधानानि । ६७ वी-
थितिः शिवायाम् । ६८ दिवाहनी नपुंसके । ६९ मानामिधानानि । ७० शोणावकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके शिवायाम् ।
७२ दाराक्षतलज्जासूनां बहुलं च । ७३ नाभ्यपजनोपपदानि प्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्वस्तरद्विजः । ७५ ऋषिराशिह-
तिप्रान्थिकिमिष्वनिषिकौलौमीरिविकविकपिमुनयः । ७६ ध्वजगजमुखाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातमातवृत्तधूर्तसूत-
न्तमुहूर्ताः । ७८ षण्ढमण्डकरण्डमण्डवरण्डगण्डगण्डपाण्डपाण्डसिन्धवाः । ७९ वंशांशपुरोवासाः । ८० हृदकन्दकुन्द-
बुद्धदशब्दाः । ८१ अर्धपथिपथ्युषिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८२ पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्व्यूहमणितरङ्गुतरङ्गगन्धस्फ-
न्यधुदङ्गसङ्गसमुद्रपङ्खाः । सारथ्यतिथिकुक्षिबस्त्रिपाय्यजल्यः ॥

१ नपुंसकम् । २ आवे ल्युदन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वच्यवी तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ६
वसवगवगन्धुञ्जाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ द्वन्द्वकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तपिशिरावहोरात्रे च । १०
अनन्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे छाया । १२ राजानुत्पपूर्वा समा । १३ सुरासेनाच्छायाशालानिष्ठाः शिवायाम् ।
१४ शिष्टः परवत् । १५ राजाहाहाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः शिवायाम् ।
१९ बहुसन्तः । २० अर्थिः शिवायाम् । २१ छदिः श्रियामेव । २२ मुखनयनलोहवनमांसरधिरकार्मुकविवरजलहृत्तना-
भामिधानानि । २३ सीरायौदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २५ अटवी श्रियाम् । २६ कोषः ।
२७ तृलोपलतालकुसूलतरलकन्वलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमूलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालालगिल-
पलालविडालसिल्लमूलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी श्रियाम् । ३२
छहः पुंसि । ३३ सहस्रः कचित् । ३४ मन्धचक्रोऽकूर्तरि । ३५ ब्रह्मपुंसि च । ३६ नामरोमणी नपुंसके । ३७ असन्तो
यच्छः । ३८ अप्सराः श्रियाम् । ३९ ज्ञान्तः । ४० यात्रामात्राभक्षावध्यावरत्राः श्रियामेव । ४१ भूत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्र-
वृत्रमेवोष्टाः पुंसि । ४२ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छात्राः पुंसि च । ४३ बलकुसुमशुल्बपाननराभिधानानि । ४४ पद्मकमलोत्प-
लानि पुंसि च । ४५ आवहवर्धमायौ पुंसि । ४६ आजिः श्रियामेव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः श्रियामेव । ४९
वियगगसङ्कच्छकनपृथच्छकृच्छकृदुदधितः । ५० नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तवित्तपित्तप्रतरजतवृत्तपक्तानि । ५१
आङ्गुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गुलिद्विषिकष्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि । ५२ दैवं पुंसि च । ५३ धान्याज्यसलस्त्वपण्य-
वर्णविष्णुहव्यकव्यकाव्यसलापसमूल्यशिक्यकुम्भमयहर्म्यतूर्यसैन्यानि । ५४ द्वन्द्वबर्हदुःखविशेषपिच्छविन्वकुट्टमृक्षकव-
कवरद्वन्द्वारकाणि । ५५ असमिन्दिरे ॥

१ श्रीपुंसयोः । २ गोपणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलिनुदिमसिमरीचयः । ३ मनुसीशुर्कन्धुसिन्धुकम्पुरेषवः । ४
गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च । ५ अपसार्थस्तद्धिते ॥

१ पुनपुंसकयोः । २ वृत्तभूतमुस्तक्षेत्रैकैरावतपुस्तवृत्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्धेनिदाबोद्यमसाल्यहटाः । ४ प्रजकुञ्जकु-
कृन्धप्रखदर्पार्धैर्धैर्यपुच्छाः । ५ कवन्धौषधानुधान्ताः । ६ दण्डमण्डलण्डशवसैन्धवपाशोकाशकुशकाशाङ्गुलकुक्षिाः । ७
गृहमेहेहपष्टपटाद्यापदाहर्षुककुक्ष्वा ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययं कतिपुष्पवत्सदः । ३ ज्ञान्ता संख्या । ४ गुणवचनं च । ५ कृसाव । ६ करवाधिकर-
गयोर्लुट् । ७ सर्वोदीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

पृष्ठम् सूत्रम्

१९० अन्तर्बहिर्भ्यां च० ५।४।११७
 ११७ अन्तर्वर्तितवतोर्लुक् ४।१।३२
 ६२७ अन्तश्च ६।२।१८०
 ५९६ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१२।००
 ४७३ अन्तात्यन्ताध्वद् ० ३।२।४८
 २० अन्तादिबन्ध ६।१।८५
 २९९ अन्तिकवाढयोनेदं ५।३।६३
 ६०२ अन्तोदात्तादुत्तरं ६।१।६९
 ५९७ अन्तोऽवल्याः ६।१।२२०
 ६१६ अन्त्यात्पूर्व बह्वचः ६।२।८३
 २६३ अन्त्राण्यः ४।४।८५
 १६३ अन्त्रेण व्यञ्जनम् २।१।३४
 ११८ अन्त्यतो दीर्घ ४।१।८०
 ५५६ अन्यथैवैक्यमित्यनु० ३।६।२७
 १६० अन्यपदार्थे च संज्ञा० २।१।२१
 १४५ अन्यारादितरते दि० २।३।२९
 ४९० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८
 ५६६ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०
 ४७४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५
 १८९ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७
 ४७८ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१
 ५५५ अन्वचानुलोम्ये ३।४।६४
 २०३ अन्ववत्ताद्वहसः ५।४।८१
 ५५८ अपगुरो णमुलि ६।१।५३
 ५४८ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१
 ४८३ अपचित्तश्च ७।२।३०
 २१८ अपत्य पात्रमृष्टि० ४।१।१६२
 १८१ अपथं नपुंसकम् २।४।३०
 २४३ अपदार्ता साल्वात् ४।२।१३५
 ४६ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८।३।५५
 १५८ अपपरिवहिरञ्चः० २।१।१२
 १४५ अपपरी वञ्जने १।४।८८
 २५९ अपमिल्लयाचिताभ्यां० ४।४।२१
 २१२ अपरस्पराः क्रिया० ६।१।१४४
 ११५ अपरिमाणविल्लाचि० ४।१।२२
 ५८० अपरिहृताश्च ७।२।३२
 ४५० अपरोक्षे च ३।२।११९
 १३८ अपवर्गे तृतीया २।३।६
 २१३ अपस्फुरो रथाङ्गम् ६।१।१४५
 ५७४ अपस्पृशेयामात्रपुरा० ६।१।३६
 ४३७ अपहवे झः १।३।४४
 ६२७ अपाञ्च ६।२।१८६
 ४३४ अपाण्डुष्याच्छङ्कु० ६।१।१४२

पृष्ठम् सूत्रम्

३०८ अपादाने चाहीयरहोः ५।४।४५
 १४३ अपादाने पञ्चमी २।३।२८
 ५५८ अपादाने परीप्तावाप् ३।४।५२
 ४४० अपाद्ददः १।३।७३
 १३५ अपिः पदार्थसंभाव० १।४।९६
 २२६ अपूर्वपदादन्यतर० ४।१।१४०
 ५५ अपृक्त एकाम्प्रत्ययः १।२।४१
 ४७३ अपे क्लेशतमसोः ३।२।५०
 ४८८ अपे च लघः ३।२।१४४
 १६४ अपेतापोढमुक्तपति० २।१।३८
 २३३ अपोनप्त्रपानमृभ्यां घः ४।२।२७
 ९८ अपो मि ७।४।४८
 ६३ अप्रमृन्तृच्यसनमृनेष्टृ० ६।४।११
 १८५ अप्रुणीप्रमाण्योः ५।४।११६
 ५५० अप्रत्ययान् ३।३।१०२
 २३ अप्रुतवदुपस्थिते ६।१।१२९
 ११२ अपापितपुस्काच्च ७।३।४८
 २५१ अभिजनश्च ४।३।९०
 ३०४ अभिजिद्विदष्टृ० ५।३।११८
 ४४९ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२
 १३३ अभिनिविशश्च १।४।४७
 २५१ अभिनिष्कामति द्वा० ४।३।८६
 ५४५ अभिनिसः स्तनः० ८।३।८६
 ४४१ अभिप्रलतिभ्यः क्षिपः १।३।८०
 १३५ अभिरभागे १।४।९१
 ५४६ अभिविधौ भाव दनुष् ३।३।४६
 ३०९ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३
 ६२७ अभैर्मुखम् ६।२।१८५
 ४८२ अभैश्चाविद्वयं ७।२।२५
 २८२ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
 ३७२ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
 ५९४ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 ३४१ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
 ३७३ अभ्यासाच्च ७।३।५५
 ३२३ अभ्यासे चर्च ८।४।५४
 ५६४ अभ्युत्सादयांप्रजन० ३।१।४२
 ४७३ अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३
 ६१६ अमहत्तवं नगरेऽनु० ६।२।८९
 ४६३ अमावस्यदन्यतर० ३।१।१२२
 २४७ अमावास्याया वा ४।३।३०
 ४२ अमि पूर्वः ६।१।१०७
 ५७३ अमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 २०५ अमूर्धमस्तकात्सौ० ६।३।११२

पृष्ठम् सूत्रम्

१७७ अमैवाव्ययेन २।२।२०
 ५७९ अमो मञ् ७।१।४०
 ५८३ अम्ररुधरवरित्युभय० ८।२।७०
 ४६९ अम्बाम्बगोभूमिस० ८।३।९७
 ६० अम्बार्थनद्योर्हसः ७।३।१०७
 ७७ अम् संवुद्धौ ७।१।९९
 २८८ अयःशूलदण्डाजिना० ५।२।७६
 ४१८ अयद् यि कृति ७।४।२२
 ५५१ अयनं च ८।४।२५
 ५६२ अयस्ययादीनि च्छ० १।४।२०
 ३४९ अयामन्तात्वाभ्योर्बि० ६।४।५५
 २४३ अयप्रणामनुष्ये ४।२।१२९
 ६१७ अयिष्टगोडपूर्वं च ६।२।१००
 ३०९ अर्धद्विषदजन्तस्य सु० ६।३।६७
 ३०९ अर्धमेनश्चक्षुश्चेतोर० ५।४।५१
 ३८२ अर्तिपिपस्त्रांश्च ७।४।७७
 ४९१ अर्तिद्विषसूखनस० ३।२।१८४
 ४०० अर्तिहीनोऽपि ७।३।३६
 ३८ अर्धवदभातुरप्रत्ययः० १।२।४५
 ६१२ अर्थे ६।२।४४
 २०९ अर्थे विभाषा ६।३।१००
 ४८२ अर्थेः संनिविध्यः ७।२।१४
 १६७ अर्थं नपुंसकम् २।२।२
 १८१ अर्थोऽर्थः पुंसि च २।४।३१
 १७९ अर्थोच्च ५।४।१००
 २६८ अर्थात्परिमाणस्य पू० ७।३।२६
 २४४ अर्थाद्यत् ४।३।४
 ६१६ अर्थे चावर्णे द्व्यच्यच् ६।२।९०
 ४६० अर्थः स्वामिर्वैद्ययोः ३।१।१०३
 ८२ अर्थेणलसावनलः ६।४।१२७
 २९३ अर्शेआदिभ्योऽन् ५।२।१२७
 ४७० अर्हः ३।२।१२
 ४८७ अर्हः प्रशयायाम् ३।२।१३३
 ४५४ अर्हं कृत्यतचश्च ३।३।१६९
 ४८७ अलकृत्तिराष्ट्र० ३।२।१३६
 ५५३ अलंखत्वाः प्रतिषेध० ३।४।१८
 २०४ अलुगुत्तरपदे ६।३।१
 १० अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 ५५ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १।१।६५
 १९३ अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६
 १९५ अल्पाचतरम् २।२।३४
 ३०२ अत्ये ५।३।८५
 ५३ अलोपोऽनः ६।४।१३४

ष्टम सूत्रम्

२६१ अवकयः ४।४।५०
 ३०३ अवक्षेपणे कन् ५।३।१५
 १३ अवक्ष् स्फोटायनस्य ६।१।१२३
 ५६८ अवचसे च ३।४।१५
 ४६० अववपण्यवर्गार्थः ३।१।१०१
 ५७५ अववपथसि च ६।१।१२१
 २४६ अवववाहतोः ७।३।११
 २५५ अवववे च प्राण्यौ ४।३।१३५
 १७५ अववसि ङव ५।१।८४
 ५६५ अववाः श्वेतवाः पुरो ८।२।६७
 १०३ अवसमन्वेभ्यस्तमसः ५।४।७९
 ३३९ अववाचालम्भनाविद् ८।३।६८
 २८३ अववाकुटारश्च ५।२।३०
 ४३७ अववादुभः १।३।५१
 २८१ अववारपारालन्तानु ५।२।११
 २४३ अववद्वादि बहु ४।२।१२५
 २२३ अववद्वाभ्यो नदी ४।१।११३
 ३०७ अवैः कः ५।४।२८
 ५४७ अवै ग्रहो वर्षप्रतिव ३।३।५१
 ५५२ अवै तृक्षोर्षम् ३।३।१२०
 ५६५ अवै यजः ३।२।७२
 ५४४ अवोदैषौघप्रश्रयहि ६।४।२९
 ५४५ अवोदोर्नियः ३।३।२६
 २१ अव्यक्तानुकरणस्या ६।१।९८
 ३१० अव्यक्तानुकरणाग्रथ ५।४।५७
 १५५ अव्ययं विभक्तिसमीप २।१।६
 ३०० अव्ययसर्वनामप्रभृति ५।३।७१
 २४१ अव्ययात्स्वम् ४।२।१०४
 १०५ अव्ययादाप्सुपः २।४।८२
 १५५ अव्ययीभावः २।१।५
 १०५ अव्ययीभावश्च १।१।४१
 १५६ अव्ययीभावश्च २।४।१८
 १४९ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
 १५७ अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१
 १६० अव्ययीभावे शर ५।४।१०७
 ५५९ अव्यये ययामिप्रेतो ३।४।५९
 ५७५ अव्ययवशादवक ६।१।११६
 ४२५ अव्ययानयोदन्यध ७।४।३४
 २४९ अव्यये वस्तावन्यत ४।३।६४
 १८३ अव्याख्या च २।४।२४
 ३८९ अव्योतेय ७।४।७२
 ४२५ अव्ययीरूपलक्षण ७।१।५१
 २१४ अव्ययपदादिभ्यश्च ४।१।८४
 २८२ अव्ययैकाग्र्यमः ५।२।१९

ष्टम सूत्रम्

५८१ अव्ययपदात् ७।४।३७
 २२२ अव्यादिभ्यः कम् ४।१।११०
 ५७० अव्ययिमान् ४।१।२६
 ३०५ अव्ययवृत्तिर्नवः ५।४।७
 २०९ अव्ययतृतीयाभ्याम् ६।३।९९
 ८४ अष्टन आ विभ ७।२।८४
 २११ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५
 ६०३ अष्टनो दीर्घात् १।१।१७२
 ८४ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१
 ३३२ असंयोगाल्लिङ् किन् १।२।५
 २५६ असंज्ञायां तिल ४।३।१४९
 २६८ असमासे निष्का ५।१।२०
 २४४ अ साप्रतिके ४।३।९
 ३२४ असिद्धवदत्राभान् ६।४।२२
 ५७० असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 ४७२ असुर्यललाटयोर्दो ३।२।३६
 १७५ अस्ता च १।४।६८
 २९६ अस्ताति च ५।३।४०
 २६१ अस्तान्तास्तिदिष्ट ४।८।६०
 ३२९ अस्तिसिचोऽष्टके ७।३।९६
 ३७८ अस्तेभू २।४।५२
 ७४ अस्थिदधिसकथ्य ७।१।७५
 १८१ अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९
 ३२१ अस्मद्युत्तम १।४।१०७
 २९३ अस्मायामेधाव ५।२।१२१
 ३०९ अस्व च्चौ ७।४।३२
 ५५९ अत्यतिग्रहोः क्रिया ३।४।५०
 ३७४ अत्यतिवक्तिभ्याति ३।१।५२
 ३८७ अत्यतस्थुक् ७।४।१७
 १२२ अत्याहपूर्वपदाद्वा ४।१।५३
 १७८ अहःसर्वकदेशसम्भ्या ५।४।८७
 २९४ अहशुभमोर्धुम् ५।२।१८०
 ९९ अहन् ८।२।६८
 ६१२ अहीन द्वितीया ६।२।४७
 ६३३ अहेतिविनियोगे च ८।१।६१
 ६३० अहो च ८।१।४०
 १७८ अहश्चोरेव ६।४।१४५
 १७८ अहोऽदन्तात् ८।४।७
 १७८ अहोऽद एतेभ्यः ५।४।८८
 ५२ आकबारादेका संज्ञा १।४।१
 २५८ आकर्षात्तल्ल ४।४।९
 २८७ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४
 २७६ आकालिकलक्षणम् ५।१।११४

ष्टम सूत्रम्

२६० आकल्पद्वय ४।४।३८
 ६२४ आकोशे च ६।२।१५८
 ५५१ आकोशे नन्वनिः ३।३।११३
 ५४४ आकोशे नन्वोर्महः ३।३।४५
 ४८७ आ क्लेशच्छीलत ३।२।१३४
 १४४ आख्यातोपयोगे १।४।२९
 २८१ आगवीनः ५।२।१४
 २२५ आगस्त्यकौण्डिन्य २।४।७०
 २३२ आग्रहायण्यभत्यादृक् ४।२।२२
 ४३७ आङ उग्रमेने १।३।४०
 ६७ आङि चापः ७।३।१०५
 ४६९ आङि ताच्छील्ये ३।२।११
 ५४८ आङि युद्धे ३।३।७३
 ४३४ आङो दोऽनास्यविह १।३।२०
 ५५ आङो नाक्षियाम् ७।३।१२०
 ५७५ आङोऽनुनासिक ६।१।१२६
 ४३५ आङो यमहनः १।३।२८
 ४६० आङो यि ७।१।६५
 १५८ आर् मर्यादाभिधिष्योः २।१।१३
 १४५ आर् मर्यादावचने १।४।८९
 ३१ आर्मादोश्च ६।१।७४
 २७७ आ च त्वात् ५।१।१२०
 ३८२ आ च ह्री ६।४।११७
 ६१० आचार्योपसर्जन ६।२।१०४
 ६१८ आचार्योपसर्जनञ्च ६।२।३६
 १०१ आच्छीनयोर्नुम् ७।१।८०
 ५८० आचनेरसुक् ७।१।५०
 २०४ आज्ञातिनि च ६।३।५
 ६० आटश्च ६।१।९०
 ३२८ आङजादीनाम् ६।४।७२
 ३२७ आङुलमय पिण्ड ३।४।९२
 २७२ आङकाचितपात्रा ५।१।५३
 ४७३ आङ्युभगस्थल ३।२।५६
 ६० आणु नयाः ७।३।११२
 ५६६ आत ऐ ३।४।९५
 ३६५ आत औ णलः ७।१।३४
 ३३० आतः ३।४।११०
 ४६६ आतथ्योपसर्ग ३।१।१३६
 ५५० आतथ्योपसर्गे ३।३।१०६
 ३३१ आतो क्तिः ७।२।८१
 ५८७ आतोऽति निष्कम् ८।३।३
 ५४ आतो धातोः ६।४।१४०
 ४६८ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची १ ।

पृष्ठम् सूत्रम्

५ अ अ ८ । ४ । ६८
 २८७ अंशहारी ५ । २ । ६९
 २१ अकः सर्वे दीर्घः ६ । १ । १०१
 १२९ अकथित च १ । ४ । ५१
 ५४४ अकर्तरि च कारके ३ । ३ । १९
 १४५ अकर्तृगुणे पञ्चमी २ । ३ । २४
 ४३५ अकर्मकाश्च १ । ३ । २६
 ४३६ अकर्मकाश्च १ । ३ । ३५
 ४३७ अकर्मकाश्च १ । ३ । ४५
 ६२० अकर्मधारये राज्यम् ६ । २ । १३०
 ३१४ अकृच्छ्रे प्रियसुखं ८ । १ । १३
 ३४५ अकृतसार्वधातुकयो ७ । ४ । २५
 ६१५ अके जीविकार्थे ६ । २ । ७३
 १५१ अकेनोर्मविष्यदाधमं २ । ३ । ७०
 १५८ अक्षलाकासं २ । १ । १०
 ५४८ अक्षेपु ग्लहः ३ । ३ । ७०
 ३५५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ७५
 २०३ अक्षोऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६
 २६२ अगारान्ताद् ४ । ४ । ७०
 ५४८ अगारैकदेशे प्रघणः ० । ३ । ७९
 ५८४ अमीप्रेषणे पक्षस्य च ८ । २ । ९२
 १९९ अमेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८ । ३ । ८२
 २३३ अमेर्ढक् ४ । २ । ३३
 ४७८ अमौ चैः ३ । २ । ९१
 ४६४ अमौ परिचाय्यो ३ । १ । १३१
 १७५ अप्राख्यायामुरसः ५ । ४ । ९३
 ५७० अप्रायत् ४ । ४ । ११६
 १९३ अप्रान्तशुद्धशुभ्रम् ५ । ४ । १४५
 ५७७ अवित्तश्च ६ । ४ । १०३
 ५७५ अक् इत्यादी च ६ । १ । ११९
 ५८४ अक्षुण्णं विद्याकाङ्क्षम् ८ । २ । ९६
 ४४ अङ्गस्य ६ । ४ । १
 ६१५ अङ्गानि नैरेये ६ । २ । ७०
 ६३० अङ्गात्प्रातिजोम्ये ८ । १ । ३३
 १९० अङ्गुर्दोषिणि ५ । ४ । ११४
 ३०३ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५ । ३ । १०८
 २४७ अ च ४ । ३ । ३१

पृष्ठम् सूत्रम्

४८४ अच उपसर्गात् ७ । ४ । ४७
 ९३ अचः ६ । ४ । १३८
 ५९५ अचः कर्तृयक्ति ६ । १ । १९५
 ४४८ अचः कर्मकर्तरि ३ । १ । ६२
 १३ अचः परसिन्पूर्ववि ० । १ । १५७
 २०३ अचतुरविचतुरसुचं ५ । ४ । ७७
 ९ अचश्च १ । २ । २८
 ३३४ अचस्तास्वत्यत्यं ७ । २ । ६१
 २३५ अचित्तहस्तिधेनो ४ । २ । ४७
 २५२ अचिताददेशका ४ । ३ । ९६
 ६९ अचि रक्तः ७ । २ । १००
 ३९३ अचि विभाषा ८ । २ । २१
 ६० अचि ध्रुधातुभ्रुवां ६ । ४ । ७७
 ५६ अचोऽङ्गिति ७ । २ । ११५
 २० अचोऽन्त्यादि टि १ । १ । ६४
 ४५९ अचो यत् ३ । १ । ९७
 १६ अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६
 ६२४ अच्चावशक्तौ ६ । २ । १५७
 ५५ अच घेः ७ । ३ । ११९
 १७५ अच्छगल्यर्थवद्घु १ । ४ । ६९
 २०२ अच्छलन्वपूर्वा ० । ५ । ४ । ७५
 ४६० अजर्यं संगतम् ३ । १ । १०५
 २९९ अजादी गुणवचना ० । ५ । ३ । ५८
 ३२३ अजादेर्द्वितीयस्य ६ । १ । २
 १०६ अजायतष्टाप् ४ । १ । ४
 १९५ अजायदन्तम् २ । २ । ३३
 २६६ अजाविभ्यां ध्यन् ५ । १ । ८
 ३०२ अजिनान्तस्योत्तरपठं ५ । ३ । ८२
 ४६३ अजिज्ज्योश्च ७ । ३ । ६०
 ३४३ अजेर्व्यधपोः २ । ४ । ५६
 ४१४ अज्जनगमां सनि ६ । ४ । १६
 ३०० अज्ञाते ५ । ३ । ७३
 ४८१ अज्ञेः पूजायाम् ७ । २ । ५३
 २९६ अज्ञेर्लृक् ५ । ३ । ३०
 ६०२ अज्ञेःछन्दस्यसर्वं ६ । १ । १७०
 ४७९ अज्ञोऽनपादाने ८ । २ । ४८
 ३९५ अज्ञेः सिचि ७ । ३ । ७१

पृष्ठम् सूत्रम्

१९० अज्नासिकायाः सं ० । ५ । ४ । ११८
 ४३ अट्कुप्वाङ्मुन्यवाये ० । ४ । २
 ३७९ अट् गार्ग्यगाल्वयोः ७ । ३ । ९९
 २४७ अणौ च ४ । ३ । ३३
 ४४१ अणावकर्मकाश्चित् ० । १ । ३ । ८८
 ६१५ अणि नियुक्ते ६ । २ । ७५
 ३२८ अणो ध्वचः ४ । १ । १५६
 २६ अणोऽप्रगृह्यस्यानुना ० । ८ । ४ । ५७
 ५४४ अणर्मणि च ३ । ३ । १२
 २५९ अण्डटिलिकायाः ४ । ४ । १८
 २९१ अण्व ५ । २ । १०३
 २२९ अणिनोरनार्धयोर्गुण ४ । १ । ७८
 ५४६ अणिलुणः ५ । ४ । १५
 ६ अणुदित्सर्वणस्य वा ० । १ । १ । ६९
 २५० अण्यग्यनादिभ्यः ४ । ३ । ७३
 २६१ अण्महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८
 ३३३ अत आदेः ७ । ४ । ७०
 २२० अत इत् ४ । १ । ९५
 २९२ अत इमिठनौ ५ । २ । ११५
 ३७८ अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११०
 ३४० अत उपधायाः ७ । २ । ११६
 ३३६ अत एकहल्प्रत्यये ० । ६ । ४ । १२०
 ३३ अतः कृष्मिकसकु ० । ८ । ३ । ४६
 २२९ अतश्च ४ । १ । १७७
 ३०९ अतिग्रहाव्ययवसे ० । ५ । ४ । ४६
 ३०७ अतिथेः ५ । ४ । २६
 १३५ अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । ९५
 २९८ अतिशायने तमविष्ठनौ ५ । ३ । ५५
 १७९ अतोः झुनः ५ । ४ । ९६
 ६२७ अतेरकृत्यदे ६ । २ । १९१
 ४२ अतो गुणे ६ । १ । ९७
 ३२२ अतो दीर्घो यधि ७ । ३ । १०१
 ४४ अतो भिस् ऐस् ७ । १ । ९
 ७२ अतोऽम् ७ । १ । २४
 ३२८ अतो येयः ७ । २ । ८०
 ३४ अतो रोरमुतावद्भवे ६ । १ । ११३
 ३४८ अतो लोपः ६ । ४ । ४८

पृष्ठम् सूत्रम्

- ३५३ अतो लान्तस्य ७।२।३
 ३५० अतो हलादेशोः ७।२।७
 ३२७ अतो हेः ६।४।१०५
 १६२ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 ४१५ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८
 ३० अत्रानुनासिकः पूर्वस्य ८।३।३२
 २२५ अत्रिभ्युकुत्सवसिष्ठ २।४।६५
 ९४ अत्यन्तस्य चाधातोः ६।४।१४
 ३९९ अत्समृत्तुप्रत्ययप्रद ७।४।९५
 ३७३ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 ३७९ अदन्यस्तात् ७।१।४
 १५ अदर्शनं लोपः १।१।६०
 ९७ अदस औ सुलोपश्च ७।२।१०७
 २४ अदसो मात् १।१।१२
 ९३ अदसोऽसेर्दादुदो मः ८।२।८०
 ३७३ अदिप्रवृत्तिभ्यः शपः २।४।७२
 २३७ अद्वयमवश्च ४।२।७०
 ७ अदेहणः १।१।२
 ४८४ अदो जगिष्यसिक्कि २।४।३६
 ४७४ अदोऽनने ३।२।६८
 १७५ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ७२ अद्वयतरादिभ्यः पञ्च ७।१।२५
 ५७१ अदिः संस्कृतम् ४।४।१३४
 २८१ अक्षयनीवष्टब्धे ५।२।१३
 ३४ अक्षः शिरसी पदे ८।३।४७
 ३८७ अक्षिकम् ५।२।७३
 १५० अक्षिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 १६६ अक्षिकरणवाचिना च २।२।१३
 २९७ अक्षिकरणविचाले च ५।३।४३
 ५५७ अक्षिकरणे वन्यः ३।४।४१
 ४७० अक्षिकरणे शेतेः ३।२।१५
 १९८ अक्षिकरणतावत्वे च २।४।१५
 २५१ अक्षिकृत्य कृते ग्रन्थे ८।३।८७
 १३५ अक्षिपती अनर्थको १।४।९३
 १५३ अक्षिरीश्वरे १।४।९७
 १३३ अक्षिरीकुल्यासां कर्म १।४।४६
 १४८ अक्षीर्यद्वेषां कर्मणि २।३।५२
 ४५४ अक्षीष्टे च ३।३।१६६
 २९५ अक्षुना ५।३।१७
 ४६६ अक्षेः प्रसहने १।३।३३
 ६२७ अक्षेवपरिस्यम् ६।२।१८८
 १९६ अक्ष्यवनतो विप्रकृष्ट २।४।५
 २६९ अक्ष्यधूपैर्दिगोर्लु ५।१।२८

पृष्ठम् सूत्रम्

- ५५२ अध्यायन्यायोदाह ३।३।१२२
 २८७ अध्यायानुवाकयोर्लु ५।२।६०
 २६२ अध्यायिन्यदेशक ७।४।७१
 २५० अध्यायेष्वेवेषः ४ ३।६९
 २८१ अध्वनो यत्स्वी २।१६
 ६०७ अध्वयुक्ताययो १ ५ ६।२।१०
 १९६ अध्वयुक्तायन २।४।४
 २२६ अन् ६।४।५७
 १०९ अन उपधालोपिनो ४।१।२८
 ५५ अनङ् सौ ७।१।५३
 १२ अनचि च ८।४।०७
 ३०५ अनत्यन्तपतां कान् ५।४।४
 १७६ अनत्याधान उरसि १।४।७५
 ३२७ अनयतने लङ् ३।२।१११
 ३२५ अनयतने लुट् ३।३।१५
 २९५ अनयतनेर्हिलन्यत ५।३।२१
 ३०७ अनन्तावसथेतिह ५।४।२३
 ५८५ अनन्यस्यापि प्रश्ना ८।२।१०५
 १२८ अनभिहिते २।३।१
 ४५२ अनवकल्पमयपर्यो ३।३।१४५
 १६० अनश्च ५।४।१०८
 ५७३ अनसन्तामपुमका ५।४।१०३
 ७८ अनाप्यकः ७।२।११२
 ६१३ अनिगन्तोऽनर्ता व ६।२।५२
 ३७९ अनितेः ८।४।१९
 ९२ अनिदिता हल उप ६।४।२४
 ३०० अनुकम्पायाम् ५।३।५६
 १७५ अनुकरण चानिनिप १।४।६२
 २८७ अनुकानिनामीकः ५।२।७४
 २०३ अनुगवमायाम् ५।४।८३
 ३०६ अनुगादिनाप्रक् ५।४।१३
 २८१ अनुग्वलगामां ५।२।१५
 ९० अनुदात्त सर्वमपादादौ ८।१।१८
 ३२० अनुदात्तडित आत्म १।३।१२
 ५९३ अनुदात्त च ८।१।३
 ५८९ अनुदात्तं पदमेक ६।१।१५८
 ५८५ अनुदात्त प्रश्नान्ता ८।२।१००
 ५८९ अनुदात्तस्य च य ६।१।१६१
 ३७० अनुदात्तस्य चर्दुपच ६।१।५९
 २३५ अनुदात्तादेरञ् ४।२।४४
 २५५ अनुदात्तादेश ४।३।१४०
 ५९४ अनुदातो च ६।१।१९०
 ५७५ अनुदातो च ऊधपरे ६।१।१२०

पृष्ठम् सूत्रम्

- ४८८ अनुदातोऽथ हलदेः ३।१।१४९
 ३७३ अनुदातोपदेशावन ६।४।३७
 ६०१ अनुदातो सुप्तिता ३।१।४
 ४२७ अनुनासिकस्य किं ६।४।१५
 ३० अनुनासिकापरोऽनु ८।३।४
 २८० अनुपदसर्वाशायानय ५।३।९
 २८९ अनुपदयन्वेष ५।२।९०
 ४४१ अनुपराभ्यां कृमः १।३।७९
 ४४० अनुपसर्गाञ्जः १।३।७६
 ४८० अनुपसर्गात्कुलसी ८।२।५५
 ४३७ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 ४६७ अनुपसर्गात्किम्प ३।१।१३८
 ११२ अनुपसर्गान्ता ४।१।१४
 १४१ अनुप्रतिष्ठा १।४।४१
 २७६ अनुप्रवचनादिभ्य ५।१।१११
 २३६ अनुप्राणादिनिः ४।२।६२
 १५८ अनुर्यसमया २।१।१५
 १३४ अनुलक्षण १।४।८४
 १९६ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
 ३५८ अनुविपर्ययानि ८।३।७२
 २६९ अनुवादिनादीना च ७।३।२०
 २८ अनुव्यास्य यथि ८।४।५८
 २७१ अनुव्यासन्नये वि ४।१।१०४
 १८३ अनेकमन्यपदाथ २।२।२४
 ११ अनेकान्तिममेव १।१।५५
 ८८३ अनो नुट् ८।२।१६
 १०८ अनो यहुव्रीहेः ४।१।१२
 ६२३ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०
 ४३७ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 ६२७ अनोरप्रधानकनी ६।२।२८९
 १७९ अनोऽमायः सरमां ५।४।९४
 ४७८ अनो कर्मणि ३।२।१००
 ६१७ अन्तः ६।२।९२
 ६२२ अन्तः ६।२।१४३
 ६२६ अन्तः ६।२।१७९
 ४७५ अन्तः ८।४।२०
 २४९ अन्तःपूर्वपदाश्च ४।३।६०
 ४९ अन्तरं बहिर्योगोप १।१।३६
 ५५१ अन्तरदेशो ८।४।२४
 १७५ अन्तरपरिग्रहे १।४।६५
 १३४ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
 ५४८ अन्तर्बन्धो वेत्ते ३।३।७८
 १४४ अन्तर्बन्धो वेत्तादर्शन १।४।२८

पृष्ठम् सूत्रम्

३३७ उपधायां च ८ । २ । ७८
 ४०१ उपधायाश्च ७ । १ । १०१
 १७६ उपपदमतिङ् २ । २ । १९
 ४३७ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९
 ६१५ उपमानं शब्दार्थं ६ । २ । ८०
 १९२ उपमानाच्च ५ । ४ । १३७
 १७९ उपमानादप्राप्तिषु ५ । ४ । ९७
 ४२५ उपमानादाच्चा ३ । १ । १०
 १७१ उपमानानि सामान्यं २ । १ । ५५
 ५५७ उपमाने कर्मणि च ३ । ४ । ४५
 १७१ उपमिते व्याप्रादिभिः २ । १ । ५६
 ५८५ उपरिखिदासीदि ८ । २ । १०२
 ३१२ उपर्यध्वसः सामीप्ये ८ । १ । ७
 २९६ उपर्युपरिधात् ५ । ३ । ३१
 ५६६ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३ । ४ । ८
 ३७९ उपसर्गप्रादुभ्यामं ८ । ३ । ८७
 ६३० उपसर्गव्यपेत च ८ । १ । ३८
 २११ उपसर्गस्य घञ्यमं ६ । ३ । १२२
 ३५२ उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९
 ७ उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९
 १९० उपसर्गाच्च ५ । ४ । ११९
 ५७२ उपसर्गाच्छन्दसि ५ । १ । ११८
 ५५२ उपसर्गान्ध्वनोः ७ । १ । ६७
 ३३८ उपसर्गात्सुनोतिसुव ८ । ३ । ६५
 ६२६ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रु ६ । २ । १७७
 २०४ उपसर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५
 ३४० उपसर्गादसमासेऽपि ८ । ४ । १४
 १९ उपसर्गादति धातौ ६ । १ । ९१
 ४३६ उपसर्गाद्भ्रस्ज ऊहते ७ । ४ । १३३
 १९० उपसर्गाद्बहुलम् ८ । ४ । २८
 ५४८ उपसर्गे घोः किः ३ । ३ । ९२
 ४७८ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९
 ५४७ उपसर्गेऽदः ३ । ३ । ५९
 ५४५ उपसर्गे रवः ३ । ३ । २२
 १५५ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३०
 ४६० उपसर्गो काल्या प्र० ३ । १ । १०४
 ४४१ उपाच्च १ । ३ । ८४
 १७६ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३
 ३९५ उपात्प्रतिबन्धवैकृतं ६ । १ । १३९
 ४६० उपात्प्रधांशायाम् ७ । १ । ६६
 ६२८ उपाद्ध्यञ्जिनमगौ ६ । २ । १९४
 ४३७ उपायमः सङ्करणे १ । ३ । ५६
 ३८३ उपाधिभ्यां सङ्क्रान्ता ५ । ३ । ३४

पृष्ठम् सूत्रम्

४३५ उपान्मन्त्रकरणे १ । ३ । २५
 १३३ उपान्मन्त्राङ्गसः १ । ४ । ४८
 ४८५ उपेयिवाननाथानं ३ । २ । १०९
 ६०५ उपोत्तमं रिति ६ । १ । २१७
 १३४ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७
 ३४८ उपे च ४ । ३ । ४४
 ५८६ उभयथङ् ८ । ३ । ८
 १४९ उभयप्राप्ता कर्मणि २ । ३ । ६६
 २८५ उभादुदात्तो निष्पत् ५ । २ । ४४
 ९४ उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५
 ६२२ उभे वनस्पत्यादिषु ६ । २ । १४०
 ४१३ उभौ साम्बासस्य ८ । ४ । २१
 २५७ उभोर्णयोर्वा ४ । ३ । १५८
 १९३ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५५
 १८ उरण् रपरः १ । १ । ५१
 ३३२ उरत् ७ । ४ । ६६
 २६४ उरसोऽण्व ४ । ४ । ९४
 २५३ उरसो यच्च ४ । ३ । ११४
 ३९८ उरङ् ७ । ४ । ७
 ३६४ उश्च १ । २ । १२
 ३५६ उषविदजाष्टभ्यो ३ । १ । ३८
 १९९ उषासोषस ६ । ३ । ३१
 ६११ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६ । २ । ४०
 २५७ उष्ट्राद्भुक् ४ । ३ । १५७
 ३२८ उत्सपदान्तात् ६ । १ । ९६
 २५ ऊँ १ । १ । १८
 ३ ऊक्कालोऽञ्जस्वदीर्घं १ । २ । २७
 १२४ ऊहुतः ४ । १ । ६६
 ६०२ ऊडिदपदायण्युर्ध्वं ६ । १ । १७१
 ५४९ ऊतियुतिजृतिसाति ३ । ३ । १७
 २०२ ऊदनोर्देशे ६ । ३ । ९८
 ३६४ ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८९
 ११६ ऊयसोऽनङ् ५ । ४ । १३१
 ६२३ ऊनार्थकलहं तृती ६ । २ । १५३
 १२४ ऊरुतरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९
 २९३ ऊर्णया युस् ५ । २ । १२३
 ३७६ ऊर्णोतेविभाषा ७ । २ । ६
 ३७५ ऊर्णोतेविभाषा ७ । ३ । ९०
 १९२ ऊर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १३०
 ५५७ ऊर्णे ऋषिपूरोः ३ । ४ । ४४
 १७५ ऊर्णादिभ्यश्च १ । ४ । ६१
 २९३ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७
 २०२ ऊक्पूरःपञ्चमानक्षे ५ । ४ । ७४

पृष्ठम् सूत्रम्

२०७ ऋचः खे ६ । ३ । ५५
 ५७६ ऋचि तत्रयमञ्जुतं ६ । ३ । १३३
 ३६७ ऋच्छत्युताम् ७ । ४ । ११
 ४८० ऋणमाधमण्ये ८ । २ । ६०
 ६३ ऋत उत् ६ । १ । १११
 ४२१ ऋतश्च ७ । ४ । ९२
 ३८८ ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३
 ३६६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १०
 ५७३ ऋतश्चन्दसि ५ । ४ । १५८
 २५० ऋतश्च ४ । ३ । ७८
 ३७२ ऋतेरीयङ् ३ । १ । २९
 ६२ ऋतो हिसर्वनामं ७ । ३ । ११०
 २६१ ऋतोऽण्व ४ । ४ । ४९
 ३४४ ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३
 २७६ ऋतोर्ण ५ । १ । १०५
 २०६ ऋतो विद्यायोनिर्बन्धं ६ । ३ । २३
 २३ ऋत्यकः ६ । १ । १२८
 ८५ ऋत्विग्दृष्टकसिदिगु ३ । २ । ५९
 ५७७ ऋत्वायास्तन्वाया ६ । ४ । १७५
 ४६० ऋदुपधायाकृपि ३ । १ । ११०
 ६३ ऋदुज्ञानस्फुरदसोऽने ७ । १ । ९४
 ३७० ऋदुशोऽडि गुणः ७ । ४ । १६
 ३६४ ऋदुनोः स्वे ७ । २ । ७०
 ७१ ऋमेभ्यो दीप् ४ । १ । ५
 २६७ ऋमोपानहोऽर्थः ५ । १ । १४
 २२३ ऋव्यन्धकश्चिक्कु ४ । १ । ११४
 ४६३ ऋहलोऽण्यत् ३ । १ । १२४
 ३६९ ऋत इदातोः ७ । १ । १००
 ५४७ ऋदोरप् ३ । ३ । ५७
 १८ एकः पूर्वपरयोः ६ । १ । ८४
 २९३ एकणोपूर्वाद्भिन् ५ । २ । ११८
 २०७ एकतद्धिते च ६ । ३ । ६२
 २६२ एकचुराङ्कच ४ । ४ । ७९
 ३१२ एक बहुमीहित्व ८ । १ । ९
 ४२ एकवचनं संयुद्धिः २ । ३ । ४९
 ८८ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२
 ११५ एकविभक्ति चापूर्वं १ । २ । ४४
 ३०३ एकशालायाष्टज ५ । ३ । १०९
 ५९२ एकभुति दरात्संयुद्धौ १ । २ । ३३
 ३०६ एकस्य सङ्क्र ५ । ४ । १९
 २०७ एकहलादी पुरयित ६ । ३ । ५९
 ३३३ एकाच्च उपदेशेऽजु ७ । २ । १०
 ३२३ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १

पृष्ठम् सूत्रम्

७५ एकाचो वशो भृक् ङ ८।२।१७
 ३०१ एकाच प्राचाप् ५।३।९४
 ७१ एकाचुतरपदे णः ८।४।१२
 २९७ एकादाकिनिष्वास ५।३।५२
 १८० एकादिधैकस्य चादुक् ६।४।७६
 ५५१ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५
 ३९७ एकाद्वो ध्यमुभन्य ५।३।४४
 ६३४ एकान्याभ्यां समर्थो ८।१।६५
 १९९ एको गोत्रे ४।१।९३
 २१ एङः पदान्तादति ६।१।१०९
 २० एङि पररूपम् ६।१।९४
 ३४१ एह् प्राचां देशे १।१।७५
 ४२ एह्रस्वात्सुद्धेः ६।१।६९
 ७५ एच इग्रस्वादेशे १।१।४८
 ५८५ एचोऽप्रष्टव्या ८।२।१०७
 १७ एचोऽयचायावः ६।१।७८
 ४७१ एजेः लृक् ३।२।२८
 २५७ एष्या ठक् ४।३।१५९
 ९७ एत ईद्वुवचने ८।२।८१
 ३३४ एत ऐ ३।४।९३
 ३७ एतत्तदोः सुलोपो ६।१।१३२
 २९५ एतद्वत्तसोन्नतसो २।४।३३
 २९४ एतदोऽन् ५।३।५
 २०९ एति संज्ञायामगात् ८।३।९९
 ४६१ एतिसुशास्त्रद्वय ३।१।१०९
 २९४ एतैर्ता रयोः ५।३।४
 ३७६ एतेर्लिङ् ७।४।२४
 १९ एत्येव्यूट्ठु ६।१।८९
 २९७ एथाश्च ५।३।४६
 १४७ एनषा द्वितीया २।३।३१
 २९६ एनबन्धतरस्यामद्वरे ५।३।३५
 ५४७ एरच् ३।३।५६
 ६० एरनेकाचोऽसंयोग ६।४।८२
 ३२६ एङः ३।४।८६
 ३६५ एङिङि ६।४।६७
 ६३१ एहि मन्ये ग्राहसे लृट् ८।१।४६
 २७६ एकापारिकट् चारे ४।१।११३
 २४१ ऐपनोष्ठाः श्वसोऽन्य ४।१।१०५
 ४०९ एषोः प्रचण्वपर ७।४।८०
 ६४ एषोः सुपि ६।४।८३
 ४६३ ओक् उवः के ७।३।६४
 २५९ ओजः सहोऽम्भसा ४।४।२७
 २०४ ओजः सहोऽम्भस्तमस ६।३।३

पृष्ठम् सूत्रम्

५७१ ओजसोऽङ्गं गत्सौ ४।४।१३०
 २५ ओत् १।१।५५
 ३८४ ओतः श्वनि ७।३।७१
 ३५ ओतो गार्ग्यस्य ७।३।२०
 ४७९ ओदितश्च ८।२।४५
 ५८३ ओमभ्यादाने ८।१।८७
 २१ ओमाडोश्च ६।१।९५
 २३७ ओरच् ४।२।७१
 २५५ ओरच् ४।३।१३२
 ४६४ ओरावयके ३।१।१२५
 १८९ ओर्युणः ६।४।१४६
 २४२ ओर्दोसे ठक् ४।२।११९
 ३०७ ओषधेरजातो ५।४।३७
 ५७६ ओषधेष विभक्ता ६।३।१३२
 ४५ ओसि च ७।३।१०८
 २२६ ओक्षमनपले ६।८।१७३
 ६७ ओङ् आपः ७।१।१८
 ५७ औत् ७।३।११८
 ६६ औतोऽम्भसोः ६।१।९३
 ५८७ कः कर्त्तकर्ति कृ ८।३।५०
 २९४ कर्गभ्यां वमयुस्ति ५।२।१३८
 ६२० कसमन्थशृङ्गापय्य ६।२।१२२
 २६९ कनाट्टिठन् ५।१।२५
 २५८ कंसीयपरशव्ययो ४।३।१६८
 १९३ ककुदस्यावस्थाया ५।४।१४६
 २४३ कच्छाप्रिवक्व ४।२।१२६
 २४३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
 २५३ कठचरकाल्क् ४।३।१०७
 २६२ कठिनान्तप्रस्तारसं ४।४।७२
 २७३ कडकरदक्षिणच्छ च ५।१।६९
 १७३ कडाराः कर्मवारये २।२।३८
 १७५ कणमनसी श्रद्धाप्रती १।४।६६
 ६१९ कण्टपृष्ठप्रीवाजह च ६।२।११४
 ४३२ कण्ठादिभ्यो यक् ३।१।२७
 २४१ कणादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११
 ६१३ कतरकतमौ कर्मयो ६।२।५७
 १७२ कतरकतमौ जातिप २।१।६३
 २४० कन्यादिभ्यो ढक् ४।२।१५५
 २६४ कयादिभ्यश्च ४।४।१०२
 ५६९ कटुकमण्डलोऽङ् ४।१।७१
 ६३० कन्या च ६।२।१२४
 २४३ कन्यापलदनगरमा ४।२।१४३
 २४१ कन्यायाष्टक् ७।२।१०३

पृष्ठम् सूत्रम्

२२३ कन्यायाः कनीन च ४।१।११६
 २७८ कपिशाखोर्ध्वक् ५।१।१२७
 ६२६ कपि पूर्वम् ६।२।१७३
 २२२ कपिबोधादाग्निरसे ४।१।१०७
 ४८४ कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१
 ३४९ कमेर्णिङ् ३।१।३०
 २६५ कम्बलाश्च संज्ञायाम् ५।१।३
 २२९ कम्बोजालुक् ४।१।१०५
 ५५१ करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७
 १४६ करणे च स्तोकात्प २।३।३३
 ४७७ करणे यजः ३।२।८५
 ५४८ करणेऽयोविहृषु ३।३।८२
 ५५७ करणे हनः ३।४।३७
 ३०३ कर्कलोहितादीकक् ५।३।११०
 २४९ कर्णललाटात्कनल ४।३।६५
 २१० कर्णं लक्षणव्यावि ६।३।११५
 ६१९ कर्णं वणलक्षणात् ६।२।११२
 ६३३ कर्तरी कर्मव्यतिहारे १।३।१४
 ८५८ कर्तरी कृत् ३।४।६७
 १६६ कर्तरी च २।२।१६
 ४९१ कर्तरी चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६
 ४७४ कर्तरी भुवः खिण्वच् ३।२।५७
 ३२२ कर्तरी शप् ३।१।६८
 ४७६ कर्तयुपमाने ३।२।७९
 ८२५ कर्तुः क्यट् सलोपश्च ३।१।११
 १२७ कर्तुरीप्पितनम कर्म १।४।४९
 १३६ कर्तृकरणयोन्मुतीया २।३।१८
 १६३ कर्तृकरणे कृता बहु २।१।३२
 १४९ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 ५५२ कर्तृकर्मणोश्च भृक् ३।३।१२७
 ४३७ कर्तृस्ये चाशरीरे क १।३।३७
 ५५७ कर्त्राजोवपुष्ययोर्न ३।४।४३
 १२७ कर्मण उक्त् ५।१।१०३
 १३९ कर्मणा यमभिप्रैति १।४।३२
 २८३ कर्मणि घटोऽङ् ५।२।३५
 १६६ कर्मणि च २।२।१४
 ५५१ कर्मणि च येन सं ३।३।११६
 ५५७ कर्मणि हविषिदोः ३।४।९९
 १२८ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 ४७१ कर्मणि श्रुती ३।२।११
 ४७७ कर्मणि हनः ३।१।८६
 ४७८ कर्मणोमि विविधः ३।२।९३
 ४२९ कर्मणो रोमन्वत्प ३।१।१५

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची-३।

पृष्ठम् सूत्रम्

५६५ आतो मनिमुक्नि० ३।२।७४
 ४४४ आतो युक् विष्णु० ७।३।३३
 ५५२ आतो युक् ३।३।१२८
 ३६५ आतो लोप इति च ६।४।६४
 २०४ आत्मनश्च ६।३।६
 ३३४ आत्मनेपदेष्वात्यतः ७।१।५
 ४३५ आत्मनेपदेष्वात्यतः २।४।४४
 ३७२ आत्मनेपदेष्वात्यतः ३।१।५४
 २६६ आत्मन्विश्वजन० ५।१।९
 ४७६ आत्ममाने खब्ध ३।२।८३
 २६६ आत्माध्वानी खे ६।४।१६५
 ३५५ आयर्वणिकस्येक० ४।३।१३३
 १७५ आदराणादयोः सं १।४।६३
 ११२ आद्याचार्याणाम् ७।३।४५
 ६०९ आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७
 ६०५ आदिः सिचोऽन्य० ६।१।१८७
 ४८१ आदिकर्मणि क्तः क० ३।४।७१
 ४८० आदितश्च ७।२।१६
 २ आदिरन्त्येन सहता १।१।७१
 ६१४ आदिरुदात्तः ६।२।६४
 ३४१ आदिर्मिडुडवः १।३।५
 ५५४ आदिर्गुमुत्यन्तः ६।१।१५४
 ६२० आदिश्चिह्नादीनाम् ६।२।१२५
 ४५० आदृगमहनजनः ० ३।२।१७१
 ११ आदेः परस्य १।१।५४
 ३६५ आदेच उपदेशेऽशिति ६।१।५५
 ४६ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९
 १८ आह्रुणः ६।१।८७
 ७८ आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१
 ९ आद्यन्तौ टकिता १।१।४६
 ६१९ आद्युदात्तः ६।२।११९
 ६०१ आद्युदात्तश्च ३।१।३
 १५१ आधारोऽधिकरणम् १।४।४५
 १९८ आनवृत्तो द्वन्द्वे ६।३।२५
 ४६४ आनाय्योऽनिले ३।१।१२७
 ३३० आनि लोट् ८।४।१६
 ४८६ आने मुक् ७।२।८२
 १८० आन्महतः समाना ६।३।४६
 २१६ आपस्यस्य च तद्धि० ६।४।१५१
 ५७५ आपो जुषाणो ह० ६।१।११८
 १९४ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५
 ४१५ आप्प्रवृषामीत् ७।४।५५
 २८० आप्रपदं प्राप्नोति ५।२।८

पृष्ठम् सूत्रम्

३१३ आवापे च ८।१।१०
 ५५५ आभीक्ष्ये णमुल्ब ३।४।२२
 ६३२ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५
 ३३१ आमः २।४।८१
 ९२ आमन्त्रितं पूर्वमपि० ८।१।७२
 ५९० आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८
 ५९० आमन्त्रितस्य च ८।१।१९
 ४७ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२
 ३३४ अमेतः ३।४।९०
 ३३१ आमप्रत्ययवत्कुलोऽनु० १।३।६३
 ५८४ अन्नेडितं भर्त्सने ८।२।९५
 ११४ आयनेयीनीयियः फट् ७।१।२
 ३४८ आयादय आर्षधानु० ३।१।३१
 १५२ आयुक्कुसलाभ्यां २।३।४०
 २५१ आयुधजीविभ्यश्छः ४।३।९१
 ३०४ आयुधजीविसंघा० ५।३।११४
 २५९ आयुधाच्छ च ४।४।१४
 २२४ आगुदीचाम् ४।१।१३०
 ३२५ आर्षधानुक् शेषः ३।४।११४
 ३२५ आर्षधानुकस्येदुला० ७।२।३५
 ३७३ आर्षधानुके २।४।३५
 ३४८ आर्षधानुके ६।४।४६
 ६१३ आयौ ब्राह्मणकुमा० २।५८
 २६७ आर्हादगोपुच्छसंख्या० ६।१।१९
 २९३ आलजाट्या बहु० ५।२।१२५
 १२५ आवव्याच ४।१।७५
 ५५३ आवश्यकाधमर्ष्य० ३।३।१७०
 २६२ आवसयात्छल् ४।४।७४
 ४५१ आशसायां भूतवच्च ३।३।१३२
 ४५१ आशसावचने लिट् ३।३।१३४
 ६०८ आशङ्गावाधनेदीय० ६।२।२१
 ५९६ आशितः कर्ता ६।१।२०७
 ४७२ आशिते भुवः करण० ३।२।४५
 ४६८ आशिषि च ३।१।१५०
 १४८ आशिषि नाथः २।३।५५
 ३२६ आशिषि लिङ्गोऽटौ ३।३।१७३
 ४७३ आशिषि हनः ३।२।४९
 २१३ आश्वर्यमनिले ६।१।१४७
 २४८ आश्वयुज्या उल् ४।३।४५
 २९० आसन्दीवदृष्टीवच्च० ८।२।१२
 ९५ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
 ४६४ आस्युबपरिपि० ३।१।१२६
 ११३ आस्पदं प्रतिज्ञा० ६।१।३४६

पृष्ठम् सूत्रम्

३७६ आहस्यः ८।३।३५
 २९७ आहि च दूरे ५।१।३।३७
 ६३२ आहो उताहो वानन्त० ८।१।४९
 २११ इकः काशे ६।३।१२३
 ५७६ इकः सुवि ६।३।१३४
 ९ इको गुणवृद्धी १।१।३
 ७४ इकोऽपि विभक्तौ ७।१।७३
 ४१४ इको श्ल १।२।९
 १२ इको यणचि ६।१।७७
 २११ इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
 २२ इकोऽसर्वणं साक० ६।१।१२७
 २०७ इको हलोऽडयो गा० ६।३।६१
 ६०९ इगन्तकालकपालम० ६।२।२९
 २७९ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
 ४६६ इगुपधशास्त्रीकिरः ० ३।१।१३५
 ७६ इरण्यः संप्रसारणम् १।१।४५
 ४१४ इदश्च २।४।४८
 ५४५ इदश्च ३।३।२१
 ४८७ इद्वायोः शत्रुकृ० ३।२।१३०
 ४७६ इच एकाचोऽम्प्रत्यय० ६।३।६८
 १९१ इच्चर्मन्मतिहारे ५।४।१२७
 ५४९ इच्छा ३।३।१०१
 ४५४ इच्छार्थेभ्यो विभा० ३।३।१६०
 ४५३ इच्छार्थेषु लिङ्गो ३।३।१५७
 ४५८ इजादेः सनुमः ८।४।३२
 ३३१ इजादेश्यं गुप्ततोऽनु० ३।१।३६
 २१४ इवः प्राचाम् २।४।६०
 २४२ इवश्च ४।२।११२
 ३३८ इट ईटि ८।२।२८
 ३३४ इटोऽट् ३।४।१०६
 ४१५ इट् सनि वा ७।२।४१
 ३६७ इडस्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६
 ५८७ इडाया वा ८।३।५४
 ३१ इणः षः ८।३।३९
 ३३३ इणः षीर्ष्वल्लुलिटा० ८।३।७८
 ३७७ इणो वा लुङि २।४।४५
 ३७६ इणो यण् ६।४।८१
 ४६ इण्कोः ८।३।५७
 ४८९ इणश्चजिसतिभ्यः ० ३।२।१६३
 ४८१ इणिछायाम् ७।२।४७
 २९५ इतराभ्योऽपि इदन्त्ये ५।३।१४
 ४३४ इतरेतरान्योन्योपप० १।३।१६
 ३२७ इतश्च ३।४।१००

पृष्ठम् सूत्रम्

५६६ इत्यथ लोपः परस्मैप० ३।४।९७

२२३ इतिधाग्निरः ४।१।१२२

८३ इतोऽसर्वनामस्थाने ७।१।८६

१२४ इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५

१३८ इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१

६२३ इत्थंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९

२०९ इदकिमोरीरकी ६।३।९०

५७५ इदन्तो मसि ७।१।४६

२९४ इदम इत् ५।३।३

२९६ इदमस्यसुः ५।३।२४

७९ इदमोऽन्वादेशोऽस्तु २।४।३२

७८ इदमो मः ७।२।१०८

२९५ इदमोर्हि ५।३।१६

२९५ इदमो हः ५।३।११

३३७ इदितो रुम्धातोः ७।१।५८

३२ इदुदुषधस्य चाप्रलय० ८।३।४१

६९ इदुद्रुषाम् ७।३।११७

७८ इदोऽथ पुसि ७।२।१११

२७१ इतोऽप्याः १।२।५०

३८० इदिरिदस्य ६।४।११४

१९९ इद्वद्वा ६।३।२८

१९३ इन् लिप्याम् ५।४।१५२

२८३ इन्चिपटच्चिकचि च ५।२।३३

२३४ इन्प्यनपले ६।४।१६४

२३५ इन्नित्रकव्यचथ ४।२।५१

१२० इन्ववरुणभवशर्वह० ४।१।४९

२८९ इन्द्रियमिन्द्रिलिहिमि० ५।२।१३२

२२ इन्ने च ६।१।१२४

५६३ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६

८० इन्हन्तुषार्यम्णां शौ ६।४।१२

५७७ इरयोरे ६।४।७६

३३८ इरितो वा ३।१।५७

३०३ इवे प्रतिकृती ५।३।९६

३७० इयुगमियमां छः ७।३।७७

२०८ इष्टकेपीकामा० ६।३।६५

२८९ इथादिभ्यश्च ५।२।८८

५७९ इष्टीनमिति च ७।१।४८

२९९ इष्टस्य थिच् च ६।४।१५९

२३२ इष्टुषोऽन्तात्कः ७।३।५१

३३ इष्टुषोः सामर्थ्ये ८।३।४४

४७५ इस्मन्त्रिक्नु च ६।४।९७

४१८ ई प्राथोः ७।४।३१

४६१ ई च खनः ३।१।१११

पृष्ठम् सूत्रम्

४०४ ई च गणः ७।४।९७

५८० ई च द्विवचने ७।१।७७

३७४ ईडजनोर्ध्वे च २।७८

५५७ ईडवन्दवृशंसदुहा ६।१।२१४

१९९ ईदमोः सोमवरुणयोः ६।३।२७

४८६ ईदासः ७।२।३

२६ ईदुतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९

२४ ईद्वेद्विवचन प्राथम्यम् १।१।११

४५९ ईयति ६।४।

१९४ ईयसथ ५।४।१५६

५५७ ईवत्याः ६।१।२०१

३७४ ईसाः से ७।२।७७

५६८ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३

१७४ ईषदकृता २।२।७

६१३ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।६

२०९ ईषदर्थे ६।३।१०५

३०० ईषदसमाप्तौ कल्पदे० ५।३।६७

५५२ ईषहःसुषु कृच्छ्रा० ३।३।१२६

३८२ ई हत्यघोः ६।४।११३

२४ ई३ चाकर्ममणस्य ६।१।१३०

२६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२

१०७ उगितथ ४।१।६

२०६ उगितथ ६।३।४५

८१ उगिदचा सर्वनाम० ७।१।७०

४७२ उग्रपश्येरमदपाणिथ० ३।२।३७

४ उच्चैरुदात्तः १।२।२९

५९२ उच्चस्तरा वा वषट्कारः १।२।३५

२५ उचः १।१।१७

३५ उजि च पदे ८।३।२१

२६० उञ्जति ४।४।३२

५९५ उञ्छादीना च ६।१।१६

५४३ उणादयो बहुलम् ३।३।१

३५४ उतथ प्रत्यया० ६।४।१०६

४५२ उताप्योः समर्थयो० ३।३।१५२

३७५ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९

२८८ उत्क उन्मनाः ५।२।८०

२३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९०

१७९ उत्तमैकाभ्या च ५।८।९०

२७४ उत्तरपथेनाहत च ५।१।७७

६१८ उत्तरपदद्वौ सर्वे च ६।२।१०५

२४६ उत्तरपदस्य ७।३।१०

६१८ उत्तरपदादिः ६।२।१११

१७९ उत्तरपदगुणौ च सक्रमः ५।४।९८

पृष्ठम् सूत्रम्

२९७ उत्तराच ५।३।३८

२९६ उत्तराधरदक्षिणादा० ५।३।३४

४१७ उत्तरस्यातः ७।४।८८

२१५ उत्सादिभ्योऽम् ४।१।८६

९३ उद ईत् ६।४।१३९

२८ उदः स्वास्तम्भोः पूर्व० ८।४।६१

२०७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।५७

६१७ उदकेऽकेवले ६।३।९६

२३८ उदक्च विपासाः ४।२।७४

५५२ उदङ्गोऽनुवके ३।३।१२३

२९० उदन्वानुदधौ च ८।२।१३

२८७ उदराद्रागन्ने ५।२।६७

६१८ उदराभेषु ६।२।१०७

४३७ उदधरः सकर्मकात् १।३।५३

२३२ उदधितोऽन्यतरस्याम् ४।२।१९

६०३ उदात्तयणो हन्यूर्वात् ६।१।१७४

५९३ उदात्तस्वरितपरस्य० १।२।४०

५९० उदात्तस्वरितयोर्गण० ८।२।८

५९१ उदात्तादनुदात्तान्य० ८।४।६६

४७१ उदि कूले रजिवहोः ३।१।३१

५४६ उदि ग्रहः ३।३।३५

५५४ उदितो वा ७।३।५६

५४७ उदि श्रयस्तिर्यातिपुद्गवः ३।३।४९

२२८ उदीचां वृद्धादगो० ४।१।१५७

११० उदीचामातः स्थाने० ७।३।४६

२२७ उदीचामिन् ४।१।१५३

५५३ उदीचां माद्ये व्यती० ३।४।१९

२४१ उदीच्यप्रामाद्य बह० ४।२।१०९

४८१ उदुपधाद्रादादिकर्म० १।२।२१

४३५ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४

३८२ उदोष्ठपपूर्वस्य ७।१।१०२

५४८ उद्वतोऽस्याधानम् ३।३।८०

१९३ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८

४३५ उद्विभ्यां तपः १।३।२७

५४५ उद्व्योमेः ३।३।२९

२२५ उपकारिभ्योऽन्यतर० २।४।६९

५४८ उपग्र आश्रये ३।३।८५

२४७ उपजानूपकर्मणी० ४।३।४०

२५३ उपज्ञाते ४।३।११५

१८२ उपज्ञोपक्रमं तदाद्या० २।४।२१

५५७ उपवशास्तृतीयायाम् ३।४।४७

३ उपदेशोऽमलुनासिक० १।३।२

३४४ उपदेशोऽन्यतः ७।२।६२

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूची १ ।

ष्टम सूत्रम्

४७८ कर्मण्यभ्याख्यायाम् ३।२।९२
 ४६८ कर्मण्यम् ३।२।९
 ५४८ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३
 ५५६ कर्मण्यक्रोशे कृ० ३।४।२५
 ३१३ कर्मधारयबहुतरेषु ८।१।८१
 ६१२ कर्मधारयेऽभिष्टा ६।२।४६
 २५३ कर्मन्दकृशाश्वादि० ४।३।१११
 १३४ कर्मप्रवचनीययुक्ते० २।३।८
 १३४ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 ४४६ कर्मवक्तर्मणा तुल्य० ३।१।८७
 २७६ कर्मवैषाद्यत् ५।१।१००
 ५४६ कर्मव्यतिहारे ण० ३।३।४३
 २६१ कर्मोध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
 ५९५ कर्मात्त्वो घ० ६।१।१५९
 २५३ कलापिनोऽण् ४।३।१०८
 २५३ कलापिर्वैशम्पाय० ४।३।१०४
 २४८ कलाप्यश्वत्थयवबुसा० ४।३।४८
 २३१ कलेर्दङ् ४।२।८
 २२४ कल्याण्यदीनामि० ४।१।१२६
 २१० कवं चोष्णे ६।३।१०७
 ५८१ कव्यः वरतृणस्यर्चि० ७।४।३९
 ५६५ कव्यपुरीषपुरीष्येषु० ३।२।६५
 ५५७ कषादिषु यथाविध्य० ३।४।४६
 ४२८ कष्टाय कमणे ३।१।१४
 ३१ कत्कादिषु च ८।३।४८
 ३०० कस्य च दः ५।३।७२
 २३३ कस्येत् ४।६२।२५
 २९२ काष्ठाणादीरन्नीर० ५।२।१११
 ११६ काष्ठाण्ताक्षेत्रे ४।१।२३
 ३१ कानाभेक्षिते ८।३।१२
 २०९ कापथ्यक्षयोः ६।२।१०४
 २४० कापिद्याः फक् ४।२।९९
 ४५३ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३
 ४२५ काम्यश्च ३।१।९
 ६२३ कारकाद्वाप्तभृतयो० ६।२।१४८
 १२७ कारके १।४।२३
 २०५ कारनामि च प्राचा० ६।३।१०
 २१३ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
 २०८ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ६१० कार्तिकीजपादयश्च ६।२।३७
 २६१ कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
 २८८ कालप्रयोजनाश्रोगे ५।२।८१
 ४५१ कालविभागे नान० ३।३।१३७

ष्टम सूत्रम्

५४४ कालसमयवैलासु० ३।३।१६७
 १६२ कालाः २।१।२८
 १६८ कालाः परिमाणिना २।२।५
 ३०७ कालाच्च ५।४।३३
 २४४ कालाद्वा ४।३।११
 २७४ कालात् ५।१।७८
 २४८ कालत्साधुपुष्पयत् ४।३।४३
 २७६ कालाद्यत् ५।१।१०७
 १३६ कालाध्नोरत्यन्त० २।३।५
 २३३ कालेभ्यो भववत् ४।२।३४
 २३९ कालोपसर्जने च० १।२।५७
 २५२ काश्यपकौशिका० ४।३।१०३
 २४२ काश्यादिभ्यश्च ४।२।११६
 ३०२ कासुगोणीभ्यां छरच् ५।३।९०
 २१३ कास्तीराजस्तुन्दे० ६।१।१५५
 २४८ कास्त्रत्ययादामम० ३।१।३५
 ३०२ कियत्तदोनिर्धारणे० ५।३।९२
 ६३२ किं वृत्त च चिदुत्तरम् ८।१।४८
 ४५२ किञ्चते लिङ्लटौ ३।३।१४४
 ८५० किञ्चते लिप्तायाम् ३।३।६
 २९८ किं सर्वनामबहुभ्यो० ५।३।२
 ४५२ किं किलास्त्येषु० ३।३।१४६
 ६३१ कि क्रियाप्रश्नेऽनुप० ८।१।४४
 १७२ किं क्षेपे २।१।६४
 ६०२ कितः ६।१।१६५
 २१४ किति च ७।२।११८
 ३२८ किदाशिषि ३।४।१०४
 ७८ किमः कः ७।२।१०३
 २०४ किमः क्षेपे ५।४।७०
 २८५ किमः संख्यापरि० ५।२।४१
 २९६ किमथ ५।३।२५
 २८५ किमिदम्यां वो घः ५।२।४०
 २९८ किमेतिद्वय्ययादा० ५।४।११
 २९५ किमोऽत् ५।३।१२
 ३९३ किरतौ लवने ६।१।१४०
 ४१४ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५
 २६१ किसरादिभ्यः छन् ४।४।५३
 १७४ कुगतिप्रादयः २।२।१८
 ३०२ कुटीशमीशुष्का० ५।३।८८
 ६२१ कुण्ड वनम् ६।२।१३६
 २९५ कुतिहोः ७।२।१०४
 ३०२ कुत्वा दुपच् ५।३।८९
 ६३४ कुसने च कुण्डयो० ८।१।६९

ष्टम सूत्रम्

१७० कुत्सितानि कुत्सयैः २।१।५३
 ३०० कुत्सिते ५।३।७४
 ३१ कुत्सोः ऋः ऋः च ८।३।३७
 २१२ कुमति च ८।४।१३
 १८० कुमहद्भयामन्य० ५।४।१०५
 १७३ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०
 ४७३ कुमारवीर्ययोगिनिः ३।२।५१
 ६०९ कुमारश्च ६।२।२६
 ६१७ कुमार्यां वयसि ६।२।९५
 २३२ कुमुदनववेतसेभ्यो० ४।२।८७
 १९३ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९
 ६११ कुम्भार्हपतरिकगु० ६।२।४२
 २२९ कुम्भान्दिभ्यो ष्यः ४।१।१७२
 २२७ कुम्भान्दिभ्यो ष्यः ४।१।१५१
 २४० कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः० ४।२।९६
 ४२४ कुलटाया वा ४।१।१२७
 २५८ कुल्यकोपधादण् ४।४।४
 २२६ कुलात्सः ४।१।१३९
 २५३ कुलादिभ्यो तुल ४।३।११८
 २७२ कुलिजाह्नुक्षौ च ५।१।५५
 २८८ कुल्माषादण् ५।२।८३
 ३०३ कुशाप्राच्छः ५।३।१०५
 ४४५ कुषिजोः प्राचां द्य० ३।१।९०
 २६० कुसीददशैकादशाष्ट० ४।४।३१
 ६१७ कुसूलकूपकुम्भशा० ६।२।१०२
 २१२ कुस्तुम्बरुणि जातिः ६।१।१४३
 ३३२ कुहोश्चुः ७।४।६२
 ६१५ कुलतीरतूलमूल० ६।२।१२१
 ६२० कुलसूदत्त्यलक० ६।२।१२९
 २४४ कुलपण्णाद्वा ४।२।१४५
 ४८२ कुच्छ्रगहनयोः कषः ७।२।२२
 १४८ कुवः प्रतियये २।३।५३
 ५४९ कुवः श च ३।३।१००
 ३१० कुवो द्वितीयतृतीय० ५।४।५८
 ४७० कुवो हेतुताच्छील्यो ३।२।२०
 ३३१ कुन् चातुप्रयुज्यते० ३।१।४०
 २४७ कृतलब्धक्रीतकुश० ४।३।३८
 २५३ कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 ३९ कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६
 ४५८ कृत्यचः ८।४।२९
 १७३ कृत्यतुल्याख्या अजा० २।१।६८
 ५५१ कृत्यलुयो बहुलम् ३।३।११३
 ४५८ कृत्याः ३।१।९५

शृष्ठम् सूत्रम्

१५१ कृत्वा कर्त्तृवा १।१।७१
 ५६८ कृत्वाये तवेकेके १।४।१४
 ५५३ कृत्वाथ ३।३।१७१
 १६३ कृत्यरधिकार्यवचने २।१।३३
 १६९ कृत्यैर्कणे २।१।४३
 ६२४ कृत्योकेषुबावोद ६।२।१६०
 १४९ कृत्योर्यप्रयोगे का २।३।६४
 ८५ कृदतिद् ३।१।९३
 १०४ कृन्नेजन्ता १।१।३९
 ३५८ कृपो रो सः ८।२।१८
 ३०९ कृन्वसिर्योगे संपथ ५।४।५०
 ५६४ कृन्वहृदिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९
 ५८२ कृपेश्छन्दसि ७।४।६४
 ३४३ कृत्वाष्टस्तुदुसधुयो ७।२।१३
 ५४५ कृ धान्ये ३।३।३०
 २२४ केकयमित्रयुप्रलयानां ७।३।२
 १८५ केडणः ७।४।१३
 २३४ केदात्वाथ ४।२।४०
 ११७ केवलमामकमागधे ४।१।३०
 २९२ केवाद्दोऽन्यतर ५।२।१०९
 २३५ केवाभ्याभ्यां य ४।२।४८
 २०९ केः कृत्युस्वेडिचि ६।३।१०१
 २३८ कोपधाथ ४।२।७९
 २५५ कोपधाथ ४।३।१३७
 २४३ कोपधादण् ४।२।१३२
 २४८ कोशाङ्गु ४।३।४२
 २५५ कोपिब्रह्मास्तिप ४।३।१३२
 २३२ कोमारापूर्ववचने ४।२।१३
 ११५ कोरव्यमाणकाम्यां च ४।१।१९
 २२७ कोशत्यकार्मायां ४।१।११५
 ३२८ कृति च १।१।५
 ४७८ कफवद् निष्ठा १।१।२६
 १५० कस्य च वर्तमाने २।३।६७
 १२१ कादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 ५५३ किञ्चिती च सं ३।३।१७४
 ६१२ के च ६।२।४५
 १६६ केन च पूजयाम् २।२।१२
 १७२ केन ननुविशिष्टे २।१।६
 १६९ केनाहोरात्रावयवाः २।१।४५
 ६१४ के नित्यार्थे ६।२।६१
 ४८४ कोऽधिकरणे च श्री ३।४।७६
 १७८ कत्वा च २।२।२२
 १०५ कत्वातोऽनुक्तमुनः १।१।४०

शृष्ठम् सूत्रम्

५७८ कत्वापि क्त्वावति ७।१।३८
 ५५४ कित्वा स्तन्दिस्त्वयोः ६।४।३१
 ५७५ क्तो वक् ७।१।४७
 १८७ क्यत्मानिनोश्च ६।३।३६
 ४२४ क्यचि च ७।१।३३
 ३०९ क्यच्चोश्च ६।१।५२
 ४२५ क्यस्य विभाषा ६।४।५०
 ५६५ क्यच्छन्दसि ३।२।१७०
 २४९ क्तुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८
 २३६ क्तुक्पादिमुत्रान्ताहङ् ४।२।६०
 ४६४ क्तौ कुण्डपाट्यसं ३।१।१३०
 ६१९ क्त्वादयश्च ६।२।११८
 ३५१ क्तमः परस्मैपदेषु ७।३।७६
 ५५४ क्तमश्च कित्वा ६।४।१८
 २३६ क्त्वादिभ्यो जुन् ४।२।६१
 १८ क्त्यस्यदर्थे ६।१।८२
 ४७४ क्त्ये च ३।२।६९
 १४१ क्रियाथोपपदस्य चक २।३।१४
 ४५५ क्रियासमभिहारे लोट ३।४।२
 ४१२ कीर्त्तनीं णौ ६।१।४८
 ४३४ कीर्त्तौऽनुसंपरिभ्य १।३।२१
 २५७ कीर्त्तवत्परिमाणत्वा ४।३।१५६
 १२१ कीर्त्तात्करणपूर्वात् ४।१।५०
 १४० कुचदुहेर्ष्यासूयार्थो १।४।३७
 १४० कुधदुहोरुपष्टयोः कर्म १।४।३८
 ४८९ कुधमण्डार्येभ्यश्च ३।२।१५१
 २३० कीर्त्त्यादिभ्यश्च ४।१।८०
 ३९६ क्यदिभ्यः आ ३।१।८१
 ४८१ क्तिवाः क्त्वाभिन्नयोः ७।२।५०
 ५४७ कणो वीणायां च ३।३।६५
 ५६५ कसुथ ३।२।१०७
 २९५ काति ७।२।१०५
 ८५ किन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६३
 ४७५ किप् च ३।२।७६
 २२६ क्षत्राद् ४।१।१३८
 ५९६ क्षयो निवासे ६।१।२०१
 १८ क्षय्यजप्यौ शक्यार्थे ६।१।८१
 ४८० क्षायो मः ८।२।५३
 ४५१ क्षिप्रवचने लट् ३।३।१३३
 ५५६ क्षः ६।४।५९
 ५८५ क्षिवाक्षीः प्रेषेणु ति ८।२।१०४
 ४७९ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६
 २३३ क्षीरादङ् ४७२

शृष्ठम् सूत्रम्

१५७ क्षुब्धजन्तवः २।४।८
 २२४ क्षुब्धभ्यो वा ४।१।१३१
 २५३ क्षुब्धप्रवरनटका ४।३।११९
 ४८२ क्षुब्धस्वान्तध्वान्त ७।२।१८
 १७५ क्षुब्धादिषु च ८।४।३९
 ६११ क्षुब्धश्च वैभवेदे ६।२।३९
 २८९ क्षेत्रियधरक्षेत्रे चि ५।२।१२२
 १६९ क्षेपे २।१।४७
 ६१८ क्षेपे ६।२।१०८
 ४७२ क्षेपप्रियवशेऽङ् ३।२।४४
 ३५५ कस्यस्यचि ७।३।७९
 २६२ कः सर्वपुरात् ४।४।७८
 ४७२ कचि हस्तः ६।४।९४
 १६२ कदा क्षेपे २।१।२६
 २३५ कण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५
 ५५२ कनो च ३।३।१२५
 २० कर्त्तव्यसानयोर्धिसर्ज ८।३।१५
 २८ कसि च ८।४।५५
 २३५ कल्लोरपात् ४।२।५०
 २६६ कल्यवभाषातिल्लुप ५।१।७
 २७० क्त्वायां ईकृन् ५।१।३३
 १७९ क्त्वायां प्राप्ताम् ५।४।१०१
 ४७१ किलनव्यस्य ६।३।६६
 ५७४ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२
 १।१।१३२
 ६२१ गतिकारकोपपदा ६।२।१३५
 १३० गतिवृत्तिप्रत्ययानां १।४।५२
 ६१२ गतिरनन्तरः ६।२।४९
 ६३५ गतिर्गती ८।१।७०
 ७ गतिश्च १।४।६०
 १४२ गत्यर्थकर्मणि द्विती २।३।१२
 ६३२ गत्यर्थनोदा लुप् ८।१।५१
 ४८४ गत्यर्थकर्मकश्चि ३।४।७२
 ४८९ गत्यर्थश्च ३।२।१६४
 ४६० गदमदचरयमन्त्रा ३।१।१००
 ६०७ गन्तव्यपथ्य क्षाणि ६।२।१३
 ४३६ गन्तव्यवशेषणसेव १।३।३२
 १९२ गन्तव्येऽनुपपत्तिस्तु ५।४।१३५
 ४७५ गमः की ६।४।४०
 ४७३ गमश्च ३।२।४७
 ३६४ गमजगमकमन्त्र ६।४।९८
 ३७० गमेदि परस्मैपदेषु ७।२।५८
 २४९ गम्भीरात्मः ४।३।५८

श्रुतम् सूत्रम्	श्रुतम् सूत्रम्	सूत्रम्
२१२ गर्गसिन्धो यम् ४।१।१०५	२१६ गोत्रेऽङ्गादि ४।१।८९	५५ वेकिंति ७।३।१११
२४३ गर्गोत्तरपञ्चकः ४।२।१३७	२३४ गोत्रोक्तोद्देश्येऽप्राजः ४।२।३९	५८१ बोलोपो केति वा ७।२।७०
४५२ गर्गायां लघ्विः ३।३।१४२	२७१ गोत्रोक्तोऽसंख्या ५।१।३९	६१६ घोषादिभ्यः च ६।२।८५
४५२ गर्गायां च ३।३।१४५	२२४ गोधाया वृक्ष ४।१।१२९	३७९ ध्वसोरेद्वाभ्यासः ६।४।११९
१९७ गवाश्चप्रवृत्तीनि च २।४।११	२५७ गोपयसोर्यद ४।३।१६०	२९ कपो हस्तादिभ्यः कसु ८।३।३२
२०५ गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५	२५८ गोपुच्छाङ्गम् ४।४।६	५९६ कवि च ६।१।२१२
४६८ गः स्वकन् ३।१।१४६	२४३ गोयवाग्नौ च ४।२।१३६	५५ कसिहसोच ६।१।११०
२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८	१७० गोरतद्वितल्लुकि ५।४।९२	४७ कसिहयोः स्वात्स्मिनी ७।१।१५
३७७ गाढादिभ्योऽङ्गि १।२।११	६१५ गोविह्वलसिहसैन्यः ६।२।७२	११ क्विच १।१।५३
३७७ गाढं लिटि २।४।४९	२५६ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५	६९ दिति हलश्च १।४।६
२९२ गाण्यजगासंज्ञा ५।२।११०	२८७ गोषदादिभ्योऽङ्ग ५।२।६२	८७ हेप्रथमयोरम् ७।१।२८
३२९ गातिस्माधुपाम्भ्यः ०।४।७७	३८२ गोष्ठास्त्वभूतपूर्वे ५।२।१८	६० हेरात्रयात्रीभ्यः ७।३।११६
२३६ गाविधिदधिकेति ६।४।१६५	२१३ गोष्पदं सेवितसेवि ६।१।१५	४४ हेर्यः ७।१।१३
६०६ गावलवणयोः प्रमाणे ६।२।४	१५५ गोत्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८	२९ ह्योः कुक्कुटवारी ८।३।२८
४६९ गापोष्टक ३।२।८	६११ गौः सादसादिसारः ६।२।४१	२०७ कथापोः सैत्रास्त्वदसो ६।३।६३
१६१ गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२	२०८ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९	४० कथाप्रातिपदिकात् ४।१।१
२६४ गुहादिभ्यश्च ४।४।१०३	५८० प्रसितस्त्वमितस्त ७।२।३४	६०३ कथास्त्वदसि बहु ६।१।१७८
२७८ गुणवचनब्राह्मण ५।१।१२४	५४७ ग्रहवृद्धलिखिगमश्च ३।३।५८	३७४ चक्षिहः ख्यान् २।४।५४
३७६ गुणोऽष्टके ७।३।९१	३७१ ग्रहिज्यावविव्यधिव ६।१।१६	३४९ चङि ६।१।११
४१६ गुणे बहुल्लुकोः ७।४।८२	३९८ ग्रहोऽलिति दीर्घः ७।२।३७	५५५ चङयन्वतरस्याम् ६।१।२१८
३६६ गुणोऽर्तिसंयोगापोः ७।४।२९	६१४ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२	४६२ चजोः कुषिष्यतोः ७।३।५२
३४७ गुणधूपविच्छिन्नाणि ३।१।२८	१७९ ग्रामकौटाभ्यां च त ५।४।९५	२२४ चटकाया ऐर्क् ४।१।१२८
५६४ गुपेऽस्त्वदसि ३।१।५०	२४४ ग्रामजनपदैकदेशाद ४।३।७	५५५ चतुरः शसि ६।१।१६७
३६९ गुप्तिकिङ्क्षयः सन् ३।१।५	२३४ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४।२।४३	७७ चतुरस्रहोरासुदातः ७।१।९८
२३ गुरोरनुतोऽनन्वसा ८।२।८६	२४९ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१	१५१ चतुर्थी चाशिष्यायु २।३।७३
५५० गुरोश्च हलः ३।३।१०३	२४० ग्रामाद्यस्यौ ४।२।९४	१६३ चतुर्थी तदर्थार्थव २।१।३६
४४० गृध्रविभ्योः प्रलम्भने १।३।६९	६१६ ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४	६१३ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३
२२४ गृष्टपादिभ्यश्च ४।१।१३६	२०१ ग्राम्यपशुसङ्केष्वतः १।२।७३	१३९ चतुर्थी संप्रदाने २।३।१३
२६३ गृष्टपतिना संयुक्ते व्यः ४।४।९०	२४९ ग्रीवाभ्योऽङ्ग ४।३।५७	५६३ चतुर्थ्ये बहुलं छ २।३।६२
४६७ गेहे कः ३।१।१४४	२४८ ग्रीष्मवसन्तादन्यतर ४।३।१६	१७३ चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१
५८० गोः पादान्ते ७।१।५७	२४८ ग्रीष्मावरसमादुन् ४।३।४९	२२४ चतुष्पादयो ङ् ४।१।१३५
५५२ गोचरसंचरवह्वजः ३।३।११९	४१७ गो यङि ८।२।२०	६३३ चनचिविवगोत्रादि ८।१।५७
६१५ गोतन्तिष्य पाठे ६।२।७८	४८७ ग्लजिस्थश्च स्तुः ३।२।१३९	२०९ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
६५ गोतो भित् ७।१।९०	२०५ घकालतनेषु कालना ६।३।१७	२३५ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
२५२ गोत्रहन्निवाह्येभ्यो ४।३।९९	५७० च ४।४।११७	२५८ चरति ४।४।८
२७९ गोत्रचरणान्छाया ५।१।१३४	२३५ चजः सास्यां क्रिये ४।२।५८	४१७ चरफलोच ७।४।८७
२५४ गोत्रचरणान्छु ४।३।१३६	५४७ चनपोश्च २।४।३८	४७० चरेष्टः ३।२।१६
२२७ गोत्रश्रियाः कुत्सने ४।१।१४७	५४४ चवि च भावकरणयोः ६।४।२७	२६७ चर्मणोऽङ् ५।१।१५
२५० गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०	३०१ चमिलनी च ५।३।७९	५५७ चर्मोदरयोः पूरे ३।४।३१
२२० गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०	२०६ चरुपकल्पचेलद्विष ६।३।४३	४८८ चलनशब्दाद्योदक ३।२।१४८
६१४ गोत्रान्तेवासिमाणव ६।२।६९	५७७ चसिमसोर्हिति च ६।४।१००	६३३ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९
२३० गोत्रावधवात् ४।१।७९	३७७ चुमास्वापागजहा ६।४।६६	७ चादयोऽसत्वे १।४।५७
२२१ गोत्रे कुमादिभ्यः ४।१।८८	४८९ चुविदिभ्यश्च ७।२।२३	६३३ चादिभ्यो विभाषा ८।१।६३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
६३३ चादिषु च ८।१।५८	५६१ छन्दसि पुनर्वसोः १।२।६१	४८९ जल्पभिक्षुकृच्छ्रम् ३।२।१५५
४१८ चायः की ६।१।२१	५६५ छन्दसि लिट् ३।१०५	४७ जसः शी ७।१।१७
५७४ चायः की ६।१।३५	५६६ छन्दसि लुङ्लङ् १।४।६	५४ जसि च ७।३।१०९
१९५ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९	५६४ छन्दसि वनसनः ३।२।२७	३८२ जहातेथ ६।४।११६
६३३ चाहलोप एवेत्यव ८।१।६२	५८७ छन्दसि वा प्राप्तेः ८।३।४९	५५४ जहातेथ क्तिव ७।४।४३
३५२ चिणो छक् ६।४।१०४	५६७ छन्दसि शायजः १।१।८४	४८९ जागरुकः ३।२।१६५
४४५ चिण्यमुलोर्दीर्घोऽन्य ६।४।९३	५६५ छन्दसि सहः ३।१।६३	३८० जाग्रो विचिण्य ७।३।८५
३८५ चिण्ते पदः ३।१।६०	५८३ छन्दसीरः ८।२।५	२५७ जातरूपेभ्यः ण ४।३।१५३
४४३ चिण्मावकर्मणोः ३।१।६६	२६४ छन्दसो निर्मिते ४।१।९३	६२६ जातिकालमुखा ६।२।१७०
६०१ चितः ६।१।१६३	२५० छन्दसो यद्वी ४।३।७१	३०१ जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
२११ चितेः कपि ६।३।१२७	६३० छन्दस्येकमपि ८।५।३५	१९६ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
२७५ चित्तवति नित्यम् ५।१।८९	५७७ छन्दस्यपि ह्रयते ६।४।७३	५५२ जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
४६५ चित्यामिचिले च ३।१।१३२	५८० छन्दस्यपि ह्रयते ७।१।७६	१२३ जातेरञ्जीविपयाद ४।१।६३
४५२ चित्राकरणे च ३।३।१५०	५६७ छन्दस्युभयथा ३।४।११७	१८८ जातेथ ६।३।४१
५८५ चिदिति चोपमार्थे ८।२।१०१	५७६ छन्दस्युभयथा ६।४।५	३०६ जाल्यन्ताच्छ वन्धुनि ५।४।९
५५० चिन्तिपूजिकथि ३।३।१०५	५७७ छन्दस्युभयथा ६।४।८६	१८१ जाल्याख्यायामेक १।२।५८
४०० चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४	५८८ छन्दस्युद्वग्रहात् ८।४।२६	६३१ जात्वपूर्वम् ८।१।४७
६२० चौरसुप्तमानम् ६।२।१२७	२५५ छन्दोर्गाक्थिकया ४।३।१२९	११९ जानपदकुण्ड ८।१।४२
४२ जुह १।३।७	५४६ छन्दोनात्रि च ३।३।३४	५५४ जान्तनशा विभाषा ६।४।३२
२५९ चूर्णादितिः ४।४।२३	५४६ छन्दोनात्रि च ८।३।९४	१९२ जायाया निह ५।४।१३४
६२१ चूर्णादीन्यप्राणि ६।२।१३४	२३७ छन्दोर्नाम्नाणि च त ३।२।६६	५५२ जाल्मानायः ३।३।१२४
६२० चेल्लेटकटुकका ६।२।१२६	६१६ छान्यादयः शालायाम् ६।२।८६	१४८ जासिनिप्रहणनाट २।३।५६
५५७ चेळे क्रोपेः ३।४।३३	५५१ छन्देषां द्व्युपसर्गस्य ६।४।८६	४११ जिप्रतेर्षी ७।४।६
८५ चोः कुः ८।२।३०	१८३ छायाबाहुल्ये २।४।२२	४८९ जिहसिचित्री ३।२।१५७
५८९ चो ६।१।२२२	३१ छे च ६।१।७३	२४९ जिहामूलाहुल्ये ४।३।६२
९३ चो ६।३।१३८	२७३ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४	४८५ जीयेतरनृन् ३।२।१०४
३८८ च्योः श्रुतुनासिके च ६।४।१९	७२ जदसोः शि ७।१।२०	२१८ जीवति तु वग्ये ४।१।१६३
३३९ च्लि लुङि ३।१।४३	९५ जक्षित्यादयः षट् ६।१।६	३०३ जीविकाथे चाप्ये ५।३।९९
३२९ च्लेः सिच् ३।१।४४	२४८ जङ्गलधेनुबलजान्त ७।३।२५	१७६ जीविकोपनिषदावी १।४।७९
३०९ च्यौ च ७।४।२६	२४२ जनपदतदवधोथ ४।२।१२४	४८८ जुचदृक्म्यदन्त्रम्य ३।२।१५०
२५३ छगलिनो विनुक् ४।३।१०९	२२८ जनपदसम्दात्त ४।१।१६८	५९६ जुष्टार्थिते च च्छ ६।१।२०९
२३३ छ च ४।२।२८	२५२ जनपदिना जनपद ४।३।१००	३८० जुसि च ७।३।८३
२६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२	२३८ जनपदे लुक् ४।२।८१	३८१ जुहोत्यादिभ्यः णुः २।४।७५
२६७ छदिरुपधिवलेर्बन् ५।१।१३	५६५ जनसनसनक्रमणो ३।२।६७	५५४ जूत्रक्योः क्तिव ७।२।५५
५६६ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९	३८३ जनसनखना सञ्ज्ञलोः ६।४।४२	३४२ जून्मभुजुचुल्लु ३।१।५८
५७२ छन्दसि घस् ५।१।१०६	१८८ जनिर्कतुः प्रकृतिः १।४।३०	२४७ जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
५७२ छन्दसि च ५।१।६७	५७७ जनिता मन्त्रे ६।४।५३	३८५ ज्ञाजनोर्ज्ञा ७।३।७९
५७३ छन्दसि च ५।४।१४२	३८५ जनिवधोथ ७।३।३५	४३८ ज्ञाशुस्त्रुष्टा सनः १।३।५७
५७६ छन्दसि च ६।३।१२६	६१७ जपजमदहदशमन्त्र ७।४।८६	१४८ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २।३।५१
५६९ छन्दसि टल् ४।३।१९	२५७ जम्बा वा ४।३।१६५	२९९ ज्य च ५।३।६१
५६४ छन्दसि निष्ठक्यं ३।१।१२३	१९१ जम्मासुहरिततृण ५।४।१२५	५५५ ज्यथ ६।१।४९
५७२ छन्दसि परिपन्थि ५।२।८९	५९६ जयः करणम् ६।१।२०२	२९९ ज्यावादीयसः ६।४।१६०
५६२ छन्दसि परेऽपि १।४।८१	५१ जराया जरस्य ७।२।१०१	२०९ ज्योतिरायुषः लोमः ८।३।८३

श्रुतम् सूत्रम्

२०५ ज्योतिर्जनपदत्वं ६।३।८५
 २१२ ज्योत्स्नातमिक्ता ५।२।११४
 ४२३ ज्वरत्वरसिद्धिर्वा ६।४।२०
 ४६७ ज्वलितिकसन्ते ३।१।१४०
 १६१ झयः ५।४।१११
 २९० झयः ८।२।१०
 २८ झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२
 १८ झरो झरि सवर्णे ८।४।६५
 २१ झलां जघोऽन्ते ८।२।३९
 १५ झलां जझसि ८।४।५३
 ३४० झलो झलि ८।२।२६
 ५९५ झल्युपोतमम् ६।१।१८०
 ३४० झपस्तयोऽर्षोः ८।२।४०
 ३३४ झस्य रज् ३।४।१०५
 ३२८ झर्जुम् ३।४।१०८
 ३२२ झोऽन्तः ७।१।३
 २५७ झितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५
 ४८५ झीतः कः ३।२।१८७
 ५९५ झित्वादिर्नित्यम् ६।१।१९७
 ३०४ ज्यादयस्तद्वाजाः ५।३।११९
 ४४ टाडसिडधामि ७।१।१२
 १०८ टावृचि ४।१।९
 ११२ टिङ्गणञ्द्वयम् ४।१।१५
 ३३१ टित् आत्मनेपदानां ३।४।७९
 ७२ टेः ६।४।१४३
 १७८ टेः ६।४।१५५
 ५४८ टितोऽधुच् ३।३।८९
 २३९ ठक्छौ च ४।२।८४
 २५० ठगावस्थानेभ्यः ४।३।७५
 २३४ ठक्वचिनश्च ४।२।४१
 २२७ ठस्येकः ७।३।५०
 ३०१ ठाजादावूर्ध्वे द्विती ५।३।८३
 २९ ठः सि धुट् ८।३।२९
 ५८ ठति च १।१।२५
 १०८ ठाहुभाभ्यामन्य ४।१।१३
 ५४८ ठितः फिः ३।३।८८
 २२४ ठकि लोपः ४।१।१३३
 २२३ ठक्च मण्डूकात् ४।१।११९
 ५६९ ठक्चन्दसि ४।४।१०६
 २२४ ठे लोपोऽङ्क्याः ६।४।१४७
 ३५५ ठो ठे लोपः ८।३।१३
 ३६ ठूलोपे पूर्वस्य ६।३।१११
 ५४६ ठवः सिवात्मन् ५।४।१४

श्रुतम् सूत्रम्

३४० णल्लतमो वा ७।१।९१
 ३९८ णिचक्ष १।३।७४
 ३८२ णिजां त्रयाणां गुणः श्रौ ७।४।७५
 ६१५ णिनि ६।२।७९
 ३४९ णिध्रिहसु ३।१।४८
 ४३८ णेरणी यत्कर्म णौ १।३।६७
 ४८२ णेरध्वयने वृत्तम् ७।२।२६
 ३४९ णेरनिटि ६।४।५१
 ४५८ णेर्विभाषा ८।४।३०
 ५६५ णेश्छन्दसि ३।२।१३७
 ३४० णो नः ६।१।६५
 ४१३ णौ गमिरबोधने २।४।४६
 ३४९ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।११
 ४०९ णौ च संध्योः २।४।५१
 ४१३ णौ च संध्योः ६।१।३१
 ४६३ ण्य आवश्यके ७।३।६५
 २३६ ण्यक्षत्रियाध्वजितो २।४।५८
 ५५० ण्यसध्नयो युच् ३।३।१०७
 ४६८ ण्युच् च ३।१।१४७
 ४६५ ण्यन्तृचौ ३।१।१३३
 ३२० तद्वातात्मनेपदम् १।४।१००
 २५० तत् आपतः ४।३।७४
 १६१ तत्पुरुषः २।१।२२
 १७२ तत्पुरुषः समानाधि १।२।४२
 १७८ तत्पुरुषस्याहुकेः ५।४।८६
 २०५ तत्पुरुषे कृति न ६।३।१४
 ६०५ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया ६।२।१२
 ६२० तत्पुरुषे शास्त्रायां ६।२।१२३
 १८२ तत्पुरुषोऽनन्तर्यम् २।४।१९
 ३०६ तत्प्रकृतवचने मयट् ५।४।२१
 २५९ तत्प्रत्ययानुपूर्वमीप ४।४।२८
 २२३ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९
 ४०८ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५
 १६९ तत्र २।१।४६
 २८७ तत्र कुशलः पथः ५।२।६३
 २७६ तत्र च दीयते कार्यम् ५।१।१५६
 २४६ तत्र जातः ४।३।२५
 १७७ तत्र तस्येव ५।१।११६
 १८९ तत्र तेनेदमिति स २।२।२७
 २६२ तत्र निबुक्कः ४।४।६९
 २४८ तत्र भवः ४।३।५३
 २७१ तत्र विदित इति च ५।१।४३
 २६४ तत्र बाधुः ४।२८०

श्रुतम् सूत्रम्

२३२ तत्रोद्भूतमग्नेभ्यः ४।२।१४
 १७६ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२
 २८० तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म ५।२।७
 १२९ तथायुक्तं नानी १।४।५०
 २३५ तदधीते तद्वेद ४।२।५९
 ३०९ तदधीनवचने ५।४।५४
 २६७ तदर्थं विकृतेः प्रकृती ५।१।१२
 २७३ तदर्हति ५।१।६३
 २७७ तदहम् ५।१।११७
 २३८ तदक्षिण्यं सूत्राग्र १।२।५३
 २८५ तदस्मिन्नधिकमि ५।२।४५
 २८८ तदस्मिन्नधिकांशे ५।२।८२
 २३७ तदस्मिन्नस्तीति दे ४।२।६७
 २७१ तदस्मिन्नुद्घातयत्वा ५।१।४७
 २६२ तदस्ती दीयते नि ४।४।६६
 २६७ तदस्य तदस्मिन्त्या ५।१।१६
 २६१ तदस्य पथ्यम् ४।४।५१
 २७२ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 २७५ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
 २८४ तदस्य संजातं तार ५।२।३६
 २४८ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 २३५ तदस्यां प्रहरणमि ४।२।५७
 २८९ तदस्यास्त्वस्मिन् ५।२।९४
 ८६ तदोः सः सावन ७।२।१०६
 २९५ तदो दा च ५।३।१९
 २५१ तद्वच्छति पथिद्वतयोः ४।३।८५
 २७२ तद्वत्तरितव्यावहति ५।१।५०
 १०४ तद्वित्त्वाध्वसर्वविभक्तिः १।१।३८
 ६०२ तद्वित्तस्य ६।१।१६४
 १२५ तद्वित्ताः ४।१।७६
 १६९ तद्वित्तार्थोत्तरपद २।१।५१
 २१४ तद्वित्तेष्वचामादेः ७।२।११७
 ३०७ तदुक्तकार्त्तमणोऽण् ५।४।३६
 २२९ तद्वाजस्य बहुषु २।४।६२
 २६२ तद्वहति रथयुगप्राप्त ४।४।७६
 ५७० तद्वाजासामुपधानो ४।४।१२५
 ३७८ तनादिक्ञ्भ्य उः ३।१।७९
 ३५५ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९
 ५७७ तनिपयोऽङ्गन्दि ६।४।९९
 ३५५ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
 ४४४ तनोतेर्वैकि ६।४।४४
 ४१५ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७
 २८७ तन्मादक्षिरापहते ५।२।७०

शृष्टम् सूत्रम्

२९१ तपःसहस्राभ्यां वि० ५।२।१०२

६ तपस्तत्तात्पर्यम् १।१।७०

४४८ तपस्तपःकर्मकस्यैव ३।१।८८

४४४ तपोऽनुतापे च ३।१।६५

५७९ तप्तनप्तनयनाच्च ७।१।४५

२७३ तप्तवीद्यो भृतो भू० ५।१।८०

४५८ तयोरेव कृत्यफलस्यार्थाः ३।४।७०

५७३ तयोर्वादिभ्यौ च च्छ० ५।३।२०

५८६ तयोर्भ्यामि च संहि० ८।२।१०८

२५८ तरति ४।४।५

२९८ तरत्तमपौ घः १।१।२२

२४४ तवकर्ममकावेकवचने ४।३।३३

८८ तवममौ डसि ७।२।९६

६१३ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१

४५८ तव्यतव्यानीयरः ३।१।९६

१८६ तसिक्तादिष्वाकृत्य० ६।३।३५

२५३ तसिच्च ४।३।११३

९९५ तसेच्च ५।३।८

२९० तसौ मत्वर्थे १।४।९९

३२६ तस्यस्यमिपां तां ३।४।१०१

४३ तस्याच्छ्रमो नः पुंसि ६।१।१०३

१० तस्यास्तितुतरस्य १।१।६७

१७४ तस्यामुच्चि ६।३।७४

३४० तस्यामुद् द्विह्रलः ७।४।७१

२४४ तस्मिन्नि च युष्माकां ४।३।२

१० तस्मिन्मिति निर्दिष्टे० १।१।६६

२७६ तस्यै प्रभवति सं० ५।१।१०१

२६५ तस्यै हितम् ५।१।५

५७९ तस्य तात् ७।१।४४

२७६ तस्य च दक्षिणायनां ५।१।९५

२६१ तस्य धर्म्यम् ४।४।४७

२७१ तस्य निमित्त संयो० ५।१।३८

२३७ तस्य निवासः ४।२।६९

२१ तस्य परमाभेदितम् ८।१।२

२८२ तस्य पाकमूले पी० ५।२।२४

२८६ तस्य पूरणे बट् ५।२।४८

२७७ तस्य भावस्त्वतलौ ५।१।११९

१७ तस्य लोपः १।३।९

२७१ तस्य वापः ५।१।४५

२५५ तस्य विकारः ४।३।१३४

२४९ तस्य व्याख्यान इति० ४।३।६६

२३४ तस्य समूहः ४।२।३७

४ तस्याभित उदात्त० १।२।३२

शृष्टम् सूत्रम्

२९६ तस्यापस्यम् ४।१।९२

२५४ तस्येदम् ४।३।१२०

२७१ तस्येश्वरः ५।१।४२

४८७ ताच्छील्यबबोवच० ३।१।१२९

६१३ तादौ च निति कृ० ६।२।५०

३२१ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२

५४३ तान्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५

२५६ तालादिभ्योऽम् ४।३।१५२

२८८ तावतिथं ग्रहणमिति० ५।२।७७

३२६ तास्यस्त्योल्लोपः ७।४।५०

३५८ तासि च कृपः ७।२।६०

६०४ तास्यनुदात्तोन्निहृद० ६।१।१८६

२२५। २।४।६८

२२७ तिकादिभ्यः फिन् ४।१।१५४

२९८ तिडश्च ५।३।५६

३२१ तिडक्षीणि त्रीणि० १।४।१०१

६३५ तिडि चोदात्तवति ८।१।७१

६२९ तिडो गोत्रादीनि कु० ८।१।२७

६२९ तिड्तिडः ८।१।२८

३२१ तिङ्शित्सार्वधातु० ३।४।११३

४८० ति च ७।४।८९

४९१ तितुत्रतयसिसुसरक० ७।२।९

२५२ तित्तिरिवरतन्तु० ४।३।१०२

६०४ तित्स्वितरितम् ६।१।१८५

३२० तित्स्वित्स्वित्स्वमित् ३।४।७८

३८० तित्प्यनलोः ८।२।७३

९४ तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४

३३ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२

१७५ तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१

५५९ तिर्यन्यपवर्गे ३।४।६०

१८८ तिरिचतेडिति ६।४।१४२

४११ तिष्ठतेरित् ७।४।५

१५९ तिष्ठतुप्रभृतीनि च २।१।१७

१८२ तिष्ठ्यपुनर्वसोर्नेक्षत्र० १।२।६३

६०२ तिष्ठभ्यो जघः ६।१।१६६

२४१ तीरकृष्योत्तरपदा० ४।२।१०६

२०९ तीर्थे ये ६।३।८७

३५६ तीर्थसहस्रभरतिषः ७।२।४८

५७० तुग्राद्धत् ४।४।११५

५७३ तुजादीनां दीर्घो ६।१।७

३८९ तुदादिभ्यः झः ३।१।७७

४६९ तुन्दशोकयोः परिसृ० ३।२।५

२९२ तुन्दादिभ्यः डलच् ५।२।११७

शृष्टम् सूत्रम्

२९४ तुन्दिबल्लिकटेर्धः ५।२।१३९

६३० तुपद्वयपद्वयतादैः पू० ८।१।३९

८८ तुभ्यमपौ डसि ७।२।९५

१४२ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५

५६८ तुमर्थे सेवेनसेऽसे० ३।४।९

५४३ तुमुन्पुल्लौ किमायां० ३।३।१०

२९९ तुरिष्ठेमेचः सु ६।४।१५४

३७५ तुरस्तुषान्यमः सा० ७।३।९५

१५१ तुल्यार्बेरुलोपमा० २।३।७२

४ तुल्यास्यप्रयत्न स० १।१।९

२९९ तुश्छन्दसि ५।३।५९

३२६ तुष्ठात्तात्तुषि० ७।१।३५

२५२ तुदीसलातुरवर्मती० ४।३।९४

५५९ तुष्णीमि भुवः ३।४।६३

१६६ तुजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५

६२ तुज्जत्कोष्ठः ७।१।९५

३९४ तुणह इम् ७।३।९२

२०९ तुणे च जातौ ६।३।१०३

६१२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८

५६२ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३

१६२ तृतीया तट्कृताभेन० २।१।३०

७४ तृतीयादिषु भाषित० ७।१।७४

१७८ तृतीयाप्रभृतीन्य० २।२।२१

१३४ तृतीयाधे १।४।८५

१५५ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २।४।८४

५० तृतीया समासे १।१।३०

४८७ तुन् ३।२।१३५

५५४ तुषिमुषिकृषे काश्य० १।२।२५

३४७ तुफलभजप्रपञ्च ६।४।१२२

२२९ ते तद्राजाः ४।१।१७४

२७१ तेन कीतम् ५।१।३७

२७७ तेन तुल्य क्रिया च० ५।१।११५

२५८ तेन दीव्यति खनसि० ४।४।२

२३७ तेन मिर्हृतम् ४।२।६८

२७४ तेन मिर्हृतम् ५।१।७९

२७६ तेन परिजप्यलभ्य० ५।१।९३

२५२ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१

२७६ तेन यथाकथा च हस्ता० ५।१।९८

२३१ तेन रक्तं रागात् ४।२।१

२८२ तेन वित्तुबुज्ज्वलौ ५।२।२६

१८९ तेन सहेति तुल्य० २।१।२८

२५३ तेनैकदिक् ४।३।११२

३३० ते प्राग्धातोः १।४।८०

पृष्ठम् सूत्रम्

९० तैमयावेकवचनस्य ८।१।२२
 २७ तोः वि ८।४।४३
 २८ तोलि ८।४।६०
 ४८६ तौ सत् ३।२।१२७
 ९५ लदादिषु ह्योऽनां ३।२।६०
 ५९ लदादीनामः ७।२।१०२
 २४२ लदादीनि च १।१।७४
 २०० लदादीनि सर्वैर्नि १।२।७२
 ५९७ लामरागहासकुह ६।१।२१६
 २५५ ऋपुजनुनोः घृक् ४।३।३३८
 ४८८ त्रसिष्टिष्टिषिष्टि ३।२।१४०
 २७३ त्रिशचत्वारिंशतो ५।१।६२
 १९३ त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७
 ६९ त्रिचतुरोः त्रियां ७।२।९९
 १६ त्रिप्रभृतिषु शाकटां ८।४।५०
 २५९ त्रैर्मन्त्रिसम् ४।४।२०
 २८६ त्रेः संस्मरणं च ५।२।५५
 १८० त्रेल्लयः ६।३।४८
 ५९ त्रेल्लयः ७।१।५३
 ८८ त्मयावेकवचने ७।२।९७
 ९० त्मामौ द्वितीयायाः ८।१।२३
 ८७ त्माहौसौ ७।२।९४
 २०७ त्वे च ६।३।६४
 ५७२ थद्र च च्छन्दसि ५।२।५०
 ३३६ थलि च सेटि ६।४।१२१
 ६०५ थलि च सेटीढ ६।१।१९६
 ६२२ थायथन्ताजिभ्रि ६।२।१४४
 ३३१ थासः से ३।४।८०
 ५७३ थाहेतौ च च्छन्दसि ५।३।२६
 ८३ थो न्यः ७।१।८७
 ३६९ दंशसन्नस्रजां थापि ६।४।२५
 २९७ दक्षिणादाच् ५।३।३६
 २४० दक्षिणापश्चात्पु ४।२।९८
 १९१ दक्षिणेर्मां लुब्धयोगे ५।४।१२६
 २९६ दक्षिणोत्तराभ्यामत ५।३।२८
 ३०४ दण्डव्यवसर्गयोग ५।४।२
 २७३ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६
 ४६७ ददातिदद्यात्तौर्वि ३।१।१३९
 ३८२ दधस्तयोश्च ८।२।३८
 ४८३ दधावेहिः ७।४।४२
 २३२ दध्रष्टक् ४।२।१८
 २९१ दन्त उभत उरच् ५।२।१०६
 २९३ दन्ताशित्वात्संज्ञा ५।२।११३

पृष्ठम् सूत्रम्

४१५ दन्म ह्य ७।४।५६
 ३६८ दधतेर्विगिति ७।४।९
 ३५१ दद्यायास्य ३।१।३७
 ७८ दद्य ७।२।१०९
 ३७८ दद्य ८।२।७५
 ४८४ दक्षि ६।३।१२४
 ४३७ दाण्य सा चेत्तु १।३।५५
 २२५ दाण्डिनायनहा ६।४।१७४
 ७५ दादेर्घातोर्घः ८।२।३२
 ५८२ दाधर्तिदर्थं ७।४।६५
 ३६५ दाधा ध्वदाप् १।१।२०
 ४८९ दाधेऽसिध्वस ३।२।१५५
 २९५ दानी च ५।३।१८
 ३०४ दामन्यादिभिः ५।३।११६
 ११६ दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 ४९१ दानीससयुजस ३।२।१८२
 ६०६ दायार्वा दायारे ६।२।५
 ५४३ दाधगोमौ सं ३।४।७३
 ५८६ दाशान्साह्वान्नी ६।१।१२
 ६१८ दिक्काब्दा ग्रामज ६।२।१०३
 २९६ दिक्काब्देभ्यः सप्तमी ५।३।२७
 २४४ दिक्पूर्वपदाद्ग्र ४।३।६
 २४१ दिक्पूर्वपदादसंज्ञा ४।२।१०७
 १२३ दिक्पूर्वपदान्हीप् ४।१।६०
 १६९ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५८
 २४८ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४
 १८९ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६
 २१४ दिव्यदित्यादित्य ४।१।८९
 ७७ दिव उत ६।१।१३१
 ७७ दिव औत् ७।१।८४
 १३८ दिवः कर्म च १।४।४३
 १९९ दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०
 १४८ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८
 ३८३ दिवादिभ्यः ऋन् ३।१।६९
 ४७० दिवाविमालिनाप्रभा ३।२।२१
 ६०४ दिवो मल ६।१।१८३
 १९९ दिवो यावा ६।३।२९
 ४८० दिवोविजिगीषा ८।२।४९
 २४६ दिशो मन्त्राणाम् ७।३।१३
 ६०९ दिष्टिवितस्तयोश्च ६।२।३१
 ३८४ दीढो युञ्चि किति ६।४।६३
 ३२६ दीधीविधीयाम् १।१।६
 ३५२ दीपजननपुष्टि ३।१।६१

पृष्ठम् सूत्रम्

३७६ दीर्घ इणः किति ७।४।६९
 ६१६ दीर्घकासुपप्राप् ६।२।८२
 ५६९ दीर्घजिह्वा च च्छन्द ४।१।५९
 ९ दीर्घे च १।४।१२
 २३३ दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
 ५४ दीर्घाञ्जसि च ६।१।१०५
 ३१ दीर्घात् ६।१।७५
 ५८७ दीर्घादि समानपादे ८।३।९
 १६ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२
 ४१७ दीर्घोऽङ्कितः ७।४।८३
 ३४९ दीर्घो लघोः ७।४।९४
 ३१० दुःखात्प्राप्तिभ्यो ५।४।६४
 ४६७ दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२
 ५८१ दुरस्युर्विण्यस्युर्वि ७।४।३६
 २२७ दुष्कलादृक् ४।१।१४२
 ४७४ दुहः कण्वश्च ३।२।७०
 ४४८ दुहश्च ३।१।६३
 ५७० दृतस्य भागक ४।४।१२०
 २३ दूरादूते च ८।२।८४
 १४६ दूरान्तिकाभेभ्यो द्वि २।३।३५
 १४७ दूरान्तिकाभेः षष्ठ्य २।३।३४
 ५८० दृक्स्यः स्वतवसां ७।१।८३
 २०९ दृग्दशवतु ६।३।८९
 ४८२ दृढः स्थूलमलयोः ७।२।२०
 २४८ दृष्टिकुक्षिकलशिव ४।३।५६
 ४७८ दृष्टोः कलिप् ३।२।९४
 ५६८ दृष्टो विक्ष्ये च ३।४।११
 २३१ दृष्टं साम ४।२।७
 १४८ देवमृते ४।३।४७
 ३०९ देवे प्रा च ५।४।५५
 ६२२ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 १९९ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 २३३ देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 ३०७ देवतान्तात्पादर्थ्ये ५।४।२४
 ३०३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१
 ५९३ देवब्रह्मणोरनु १।२।३८
 ३०९ देवमनुष्यपुरुष ५।४।५६
 ५८१ देवसुन्नयोर्युञ्जि ७।४।३८
 ३०७ देवात् ५।४।२७
 २४९ देविकाशिषाणां ७।३।१
 ४८८ देविशुभोभोप ३।२।१४७
 २९१ देसो लुबिन्धौ च ५।२।१०५
 २३० देवयज्ञिसौषिष्ट ४।१।८१

ष्टम सूत्रम्

४८३ दो ददोः ७।४।४६
 ४९२ दोषो यौ ६।४।९०
 ४८३ दसिस्तिमास्याः ७।४।४०
 २३३ दवाष्टुविधीनाः ४।२।३२
 ३५७ द्युतिस्त्राज्योः सं० ७।४।६७
 ३५७ द्युम्यो लुकि १।२।९१
 २९२ द्युम्यो मः ५।२।१०८
 २४१ द्युप्रागपापुदकप्र० ४।२।१०१
 ४७९ द्रवमृत्स्पर्शयोः ६।१।२४
 ३०३ द्रव्यं च भवे ५।३।१०४
 ३२१ द्रोणपर्वतजीवं ४।१।१०३
 ३५७ द्रोक्ष ४।३।१६१
 ३१४ द्रव्हे रहस्यमयादाव० ८।१।१५
 २७९ द्रव्हेमनोहादिभ्य० ५।१।१३३
 १९६ द्रव्हे प्राणित्वे २।४।२
 १९९ द्रव्हालुदषहा० ५।४।१०६
 २३१ द्रव्हालुः ४।२।६
 २५४ द्रव्हालु वैरमेषु ४।३।१२५
 १९५ द्रव्हे वि २।२।३२
 ५० द्रव्हे च १।१।३१
 २९४ द्रव्हापतापणा० ५।२।१२८
 २४४ द्वादीनां च ७।३।४
 १७० द्विप्रेकचनम् २।४।१
 १६१ द्विपु २।१।२३
 ११५ द्विगोः ४।१।२१
 २७२ द्विगोः छंभ ५।१।५४
 २७५ द्विगोर्षे ५।१।८२
 २१५ द्विगोलुगपले ४।१।८८
 २७५ द्विगोर्षा ५।१।८६
 ६१७ द्विगो क्तौ ६।२।९७
 ६०७ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 १६८ द्वितीयनृतीयच० २।२।३
 ७९ द्वितीयाटीस्त्वेनः २।४।३४
 ५६३ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 ५५८ द्वितीयायां च ३।४।५३
 ८८ द्वितीयायां च ७।२।८७
 १६१ द्वितीयाश्रितातीत० २।१।२४
 २०८ द्वितीये चातुपाध्ये ६।३।८०
 ३०६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८
 २७० द्वित्रिपूर्वादि च ५।१।३६
 २७० द्वित्रिपूर्वाभिष्ठात् ५।१।३०
 ११० द्वित्रिभ्यां व मूर्धः ५।४।११५
 २८५ द्वित्रिभ्यां तवस्याय० ५।२।४३

ष्टम सूत्रम्

१८० द्वित्रिभ्यामङ्गलेः ५।४।१०९
 ६२८ द्वित्रिभ्यां पादभ्य० ६।२।१५७
 २९७ द्वित्र्योश्च घमुन ५।३।४५
 १९२ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८
 ३३२ द्विर्वचनेऽचि १।१।५९
 २९८ द्विचनविभज्यो ५।३।५७
 ४७२ द्विचत्वरयोस्तापेः ३।२।३९
 ३७३ द्विषब् ३।४।११२
 ४८७ द्विषोऽभिने ३।२।१३१
 २०३ द्विस्त्रावात्रिस्तावा० ५।४।८४
 ३३ द्विस्त्रिचतुरिति० ८।३।४३
 २४४ द्वीपादनुसमुद्रं यम् ४।३।१०
 २८६ द्वेस्त्रीयः ५।२।५४
 ३३२ द्वैपवैयाघ्रादल् ४।२।१२
 २२३ द्व्यचः ४।१।१२१
 ५६९ द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५०
 ५७६ द्व्यचोऽतस्तिष्ठः ६।३।१३५
 २५० द्व्यङ्ग्रादणकप्रथमा० ४।३।७२
 २२८ द्व्यमगधकलि० ४।१।१७०
 २०२ द्यन्तस्पर्शभ्योऽप० ६।३।९७
 १८० द्यष्टनः संख्यायाम० ६।३।४७
 ४१ द्योक्तोद्विचनैक० १।४।२२
 ४५१ द्यः कर्मणि श्रून् ३।२।१८१
 २६३ धनगण लब्धा ४।४।८४
 २८७ धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
 १९२ धनुषश्च ५।४।१३२
 २४२ धन्वयोपवाद्भु ४।२।१२१
 २६० धर्मं चरति ४।४।४१
 २६३ धर्मपथ्यर्थन्याया० ४।४।९२
 २९४ धर्मशीलवर्णान्ता० ५।२।१३२
 १९१ धर्मादिचिन्केबलान् ५।८।१२४
 ६५४ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 ४५० धातोः ३।१।९१
 ५९४ धातोः ६।१।१६२
 ४१३ धातोः कर्मणः सं० ३।१।७
 ४१६ धातोरेकाचो ह्यङ् ३।१।२२
 १७ धातोस्तत्रिभि० ६।१।८०
 ३३७ धात्वादेः यः सः ६।१।६४
 २८० धान्यानां भवने सं० ५।२।१
 १४० धारेरुत्सर्गः १।४।३५
 ३३४ धि च ८।२।२५
 ३५४ धिक्किष्क्योर च ३।१।८०
 ३६२ धुरो यदुक्ते ४ ४।७७

ष्टम सूत्रम्

२४३ धृवादिभ्यश्च ४।२।१२७
 ४८२ धृषिकसी वैवासे ७।२।१९
 १४३ ध्रुवनपापेऽपाकत्वम् १।४।२४
 ५७९ ध्रुवो ध्यात् ७।१।४९
 १६८ ध्रुवो लोपे २।१।४२
 ४२४ नः कमे १।४।१५
 १८६ न कपि ७।४।१४
 ५४६ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 ४१८ न कतेर्यङि ७।४।६३
 १८७ न कोपधायाः ६।३।३७
 ५५३ न किञ्चि दीर्घश्च ६।४।३९
 ५५४ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 १२२ न क्रोडादिबह्वः ४।१।५६
 ४६३ न क्रादेः ७।३।५९
 ५७१ नक्षत्राद् ४।४।१४१
 २०९ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 १५३ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
 २३१ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 २४७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
 १२३ नक्षत्रात्सं० ४।१।५८
 ४३४ न गतिहिंसापेभ्यः १।३।१५
 २४३ नगरात्सुनप्राची० ४।२।१२८
 ६२६ न गुणादयोऽवयवाः ६।१।७६
 २२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 १७४ न गोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 ६०४ न गोभन्सावर्ण० ६।१।१८२
 ७९ न हिंस्रबुद्धोः ८।२।८
 ९१ न चवाहाद्वयुक्ते ८।१।२४
 ५८१ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 १७४ नञ् २।२।६
 २५० नञः श्रुचीभरक्षेत्र० ७।३।३०
 २०४ नञस्त्युक्त्वात् ५।४।७१
 ६२४ नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१५०
 ६१९ नञो जरमरमि० ६।२।११६
 १९१ नञ्ङुःसुभ्यो ह्रस्वि० ५।४।१२
 ६२६ नञ्मुभ्याम् ६।२।१७२
 २३९ नञ्वादाद्बहुलम् ४।२।८८
 २२१ नञादिभ्यः कङ् ४।१।९९
 ३३९ नञादीनां कुक्च ४।२।९१
 ६९ न तिस्रस्तत् ६।४।४
 २८३ नवे नाक्षिष्याः सं० ५।२।३१
 २१६ न तौष्ठिभ्यः २।३।६१
 २५५ न दण्ड्यापवाज्ये० ४।३।१३०

अष्टाध्यायीसूत्राणां सूचयः १ ।

ष्टमं सूत्रम्

१९८ न वधिपयव्यानीमि ३ । ४ । १४
 १९० नदीवीर्यमास्त्रा ५ । ४ । ११०
 ६१८ नदी वन्धुनि ६ । २ । १०९
 १६० नदीमिथ २ । १ । २०
 ४४८ न दुहस्तुनमां य ३ । १ । ८९
 ३७० न दृषाः ३ । १ । ४७
 २०६ नद्याः शेषस्यान्य ६ । ३ । ४४
 २४० नद्यादिभ्यो ङक् ४ । २ । ९७
 २३९ नद्यां मनुषु ४ । २ । ८५
 १८५ नद्यस्तथ ५ । ४ । १५३
 २४२ न द्यचः प्राच्य ४ । २ । ११३
 ४२३ न धातुलोप आर्षे १ । १ । १४
 ४८० न ध्याख्यापमूर्च्छि ८ । २ । ५७
 ३७७ न नम्पूरात्तयुष्वा ५ । १ । १२१
 १६४ न निर्धारणे २ । २ । १०
 ६२७ न निविभ्याम् ६ । २ । १८१
 ४५० ननी वृष्टप्रतिवचने ३ । २ । १२०
 ४६६ नन्दिप्रहिपचादि ३ । १ । १३४
 ३७५ न न्त्राः संयोगादयः ६ । १ । ३
 ६३१ नन्विस्वतुसैषणा ८ । १ । ४३
 ५५० नन्वोर्विभाषा ३ । २ । १२१
 १४ न पदान्ताद्विर्वचन १ । १ । ५८
 २७ न पदान्ताद्विर्वचन ८ । ४ । ४२
 २९ नपरे नः ८ । ३ । २७
 ४५१ न पादभ्यामपमार्क १ । ३ । ८९
 २०० नपुंसकमनपुंसके १ । २ । ६९
 ७२ नपुंसकस्य श्लघुः ७ । १ । ७२
 ७२ नपुंसकाश्च ७ । १ । १९
 १६० नपुंसकादन्यतरस्यां ५ । ४ । १०९
 ५५१ नपुंसके भावे कः ३ । ३ । ११४
 २०४ न पूजनात् ५ । ४ । ६९
 २२९ न प्राच्यभर्गादि ४ । १ । १७८
 ५० न बहुव्रीहौ १ । १ । २९
 २६२ न मङ्कुर्धरात् ८ । २ । ७९
 ४५९ न माभूपकमिगमि ८ । ४ । ३४
 ६१६ न भूताधिकसंजीव ६ । २ । १९
 ६०८ न भूताधिकविधिषु ६ । २ । १९
 ६१ न भूतुधियोः ६ । ४ । ८५
 १७४ न भ्राणपात्रवेदानां ६ । ३ । ७५
 २२६ न मपूर्वोऽपलोऽव ६ । ४ । १७०
 १४२ नमःस्तस्माद्वा २ । ३ । १६
 ३२ नमस्तुरक्षोर्लोः ८ । ३ । ४०
 ३३० न मात्थ्यो ६ । ४ । ७४

ष्टमं सूत्रम्

४९० नमिकमित्यजस्र ३ । २ । १६७
 ९८ न मुने ८ । २ । ३
 ४२९ नमोवतिवचित्र ३ । १ । १९
 ४८९ न वः ३ । २ । १५२
 ४४९ न वदि ३ । २ । ११३
 ५५६ न वयनाकाङ्क्षे ३ । ४ । २३
 ११० न यासयोः ७ । ३ । ४५
 २२१ न व्याभ्यां पदान्ता ७ । ३ । ३
 ५०५ न रपरसपिष्टजि ८ । ३ । ११०
 ४४८ न रुधः ३ । १ । ६४
 २११ नरे संज्ञायाम् ६ । ३ । १२९
 ३८८ न लिङि ७ । २ । ३९
 ६२९ न लुट् ८ । १ । २९
 ५८ न लुभतात्स १ । १ । ६३
 १५० न लोकाव्ययमिष्ठा २ । ३ । ६९
 ५३ नलोपः प्रातिपदि ८ । २ । ७
 ७९ नलोपः सुप्तर ८ । २ । २
 १७४ नलोपो नवः ६ । ३ । ७३
 ५५५ न ल्यपि ६ । ४ । ६९
 ४१८ न वराः ६ । १ । २०
 ४२ न विमर्षौ तुस्माः १ । ३ । ४
 ३५८ न वृद्धवधतुभ्यः ७ । २ । ५९
 ७ न वेति विभाषा १ । १ । ४४
 ३७२ न व्यो लिङि ६ । १ । ४६
 ४७१ न स्रग्दश्लोककलह ३ । २ । २३
 ३३७ न ससददवादि ६ । ४ । १२६
 ३८६ नशोः वान्तस्य ८ । ४ । ३६
 ९५ नशोर्वा ८ । २ । ६३
 २९ नथ ८ । ३ । ३०
 ५८८ नथ धातुस्थो ८ । ४ । २७
 ३१ नश्लव्यप्रश्नात् ८ । ३ । ७
 ७१ न षट्सत्तादिभ्यः ४ । १ । १०
 ८० न संयोगाद्गमन्तात् ६ । ४ । १३७
 १७९ न संख्यादेः ख ५ । ४ । ८९
 १९४ न संज्ञायाम् ५ । ४ । १५५
 ५८३ नसत्तनिषत्ताजु ८ । २ । ६१
 ८२ न संप्रसारणे सं ६ । १ । ३७
 ३०५ न सामि वचने ५ । ४ । ५
 ५५२ न सुदुर्भ्यां केव ७ । १ । ६८
 ५९३ न सुप्रज्ञाभ्यां ख १ । २ । १३७
 १६० नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४
 ६३० नह प्रसारन्मे १ । १ । ३१०

ष्टमं सूत्रम्

६१७ न हास्तिवकल ६ । २ । १०१
 २१० नहिद्युतिद्यपि ६ । ३ । ११६
 ९८ नहो वः ८ । २ । ३४
 ४०३ नामलोपिद्यास्तु ७ । ४ । ३
 ६२० नाचार्यराजर्षि ६ । २ । ७३३
 ६ नाज्झलौ १ । १ । १०
 ९४ नाभेः पूजायाम् ६ । ४ । ३०
 १९४ नाडीतक्योः स्तौते ५ । ४ । १५९
 ४७१ नाडीमुष्टयोश्च ३ । २ । ३०
 २६८ नातः परस्र ७ । ३ । २७
 ३४ नासिचि ६ । १ । १०४
 १६ नादिन्याकोशे ८ । ४ । ४८
 ५८३ नादस्य ८ । २ । १७
 ५५९ नाधार्थप्रत्यये ३ । ४ । ६२
 ४५१ नानयतनवत् ३ । ३ । १३५
 ४३८ नानोर्षेः १ । ३ । ५८
 २८६ नान्तादसंख्यादेर्मद ५ । २ । ४९
 ३८२ नान्यस्तस्याचि पि ७ । ३ । ८७
 ९५ नान्यस्ताच्छ्रुः ७ । १ । ७८
 ९२ नामश्चित्ते समा ८ । १ । ७३
 ६०३ नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७
 ४५ नामि ६ । ४ । ३
 ५५९ नाम्यादिशिप्रहोः ३ । ४ । ५८
 २१ नाम्नेदितस्यान्त्य ६ । १ । ९९
 १७९ नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९
 ६२५ नाव्ययदिकृशब्द ६ । २ । १६८
 १५५ नाव्ययीभाषादतो २ । ४ । ८३
 ४७१ नासिकास्तनयो ३ । २ । २९
 १२२ नासिकोदरीष्ट ४ । १ । ५५
 २६२ निकटे वसति ४ । ४ । ७३
 ४४१ निमरणचलनार्थे १ । ३ । ८७
 ५८४ निष्ठाजुयोचि च ८ । २ । ९४
 ५४८ निषो निमित्तम् ३ । ३ । ८७
 २५६ निषं वृद्धशरा ४ । ३ । १४४
 २८७ निषं शतादिभा ५ । २ । ५७
 ११७ निषं संज्ञाछन्दसोः ४ । १ । २९
 ११७ निषं सप्त्यादिषु ४ । १ । ३५
 ३३ निषं समासेऽनुत्तरप ८ । ३ । ४५
 ४१२ निषं स्वयतोः ६ । १ । ५७
 १७६ निषं ह्रस्वे पाष्णा १ । ४ । ७७
 ३५५ निषं करोतेः ६ । ४ । १०८
 ४१७ निषं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३
 १६६ निषं क्रीडाजीविकयोः २ । २ । १७७

पृष्ठम् सूत्रम्

३९६ निखं क्तिः ३।४।९९
 ५६९ निखं छन्दसि ४।१।४६
 ५८१ निखं छन्दसि ७।४।८
 १९१ निखमसिचप्राजो ५।४।१२२
 ५४७ निखं पणः परिमाणे ३।३।६६
 ५९६ निखं मन्त्रे ६।१।२१०
 ३११ निखवीपस्योः ८।१।४
 ४८४ निखदीभ्यां स्नातेः ०८।३।८९
 ४८८ निन्दहिंसलिखला ३।२।१४६
 २४ निपात एकाजनाक् १।१।१४
 ५७६ निपातस्य च ६।३।१२६
 ६२९ निपातैर्यथादिहन्तकु ८।१।३०
 ५४८ निषानमाहावः ३।३।७४
 ५५७ निमूळसमूलयोः कयः ३।४।३४
 ३९७ निगः कुयः ७।२।४६
 ५४५ निगभ्योः प्लवोः ३।३।२८
 ६२७ निगद्कादीनि च ६।२।१८४
 ४८० निर्वाणोऽवाते ८।२।५०
 २५९ निर्हुतोऽलघूतादिभ्यः ४।४।१९
 ६०६ निवाते वातत्राणे ६।२।८
 ५४६ निवाचचित्तिधरी ३।३।४१
 ५८८ निव्यभिभोऽब्ध्य ०८।३।११९
 २४५ निष्प्राप्तोपाभ्यां च ४।३।१४
 ३१० निष्कलाभिष्कोषणे ५।४।६२
 १९४ निष्ठा २।२।३६
 ४७८ निष्ठा ३।२।१०२
 ५९६ निष्ठा च वजनात् ६।१।२०५
 ४८१ निष्ठायां सेटि ६।४।५२
 ४७८ निष्ठायामण्डल्ये ६।४।६०
 ४८१ निष्ठा स्त्रीङ्सिदि १।२।१९
 ६२५ निष्ठोपमानादन्यत् ६।२।१६९
 ६१८ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य ६।२।११०
 १९४ निष्ठवाणिक् ५।४।१६०
 ४३६ निस्तुपविभ्यो ह्रः १।३।३०
 ३७० निस्तुपतावना ८।३।१०२
 ४१८ नीगबुसंखुंखुं ७।४।८४
 ४ नीवैरनुदात्तः १।२।३०
 ३०० नीती च तनुफात् ५।३।७७
 ४१८ नुगतोऽनुनासिका ७।४।८५
 ४८० नुदविरोन्दप्राप्ता ८।२।५६
 ९५ नुमिन्सर्जनीयशर्त्त ०८।३।५८
 ६४ नृ च ६।४।६
 ६०४ नृ वायतरस्याम् ६।१।१८४

पृष्ठम् सूत्रम्

३१ नूये ८।३।१०
 ३३८ नूदि ७।२।४
 ३८६ नूय्यलिटि रधेः ७।१।६२
 ४७५ नूदुशि कृति ७।२।८
 ५७८ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 ७८ नेदमदसोरकोः ७।१।११
 २३३ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 २०५ नेन्सिद्धमभ्रातिषु च ६।३।१९
 ७० नेयदुबद्धस्थानावली १।४।४
 ६२८ नेरनिषाने ६।२।१९२
 ३४० नेर्गदनदपतपद ८।४।१७
 २८३ नेर्दिबजिबरीसचौ ५।२।३२
 ४४४ नेर्विशः १।३।१७
 ६०३ नेर्दवात्तोः ६।१।१७५
 ६२२ नेत्तरपदेऽनुदात्ता ६।२।१४२
 ५६९ नेत्त्वर्ध्रंविन्वात् ४।३।१५१
 ५९२ नेदात्तस्यरितोदय ०८।४।६७
 ४४५ नेदात्तोपदेशस्य ७।३।३४
 ५६४ नेनयतिध्वनयले ३।१।५१
 ५५४ नेोपात्तयफान्ताद्वा १।२।२३
 ८४ नेोपायाः ६।४।७
 ५४७ नेो गदनदपठस्वनः ३।३।६४
 ५४७ नेो ण च ३।३।६०
 २५८ नेो व्यघ्रन् ४।४।७
 २६३ नेोबयोधर्मविषमूल ४।४।९१
 ५४७ नेो इ धान्ये ३।३।४८
 २५७ न्यप्रोपस्य च केवलस्य ७।३।५
 ४६२ न्यद्कादीनां च ७।३।५३
 ६१३ न्यधी च ६।२।५३
 २८२ पक्षातिः ५।२।२५
 २६० पक्षिमत्स्यसृगान्हन्ति ४।४।३५
 २०३ पक्षिविज्ञातित्रिषास ५।१।५९
 १२४ पक्षोक् ४।१।६८
 ४८० पचो वः ८।२।५२
 २७३ पचश्चतौ वयं वा ५।१।६
 १६४ पचमी मयेन २।१।३७
 १५३ पचमी विनक्ते २।३।४२
 १४५ पचम्वपाकूपरिभिः २।३।१०
 ८८ पचम्या अत् ७।१।३१
 ५८७ पचम्याः पराध्वये ८।३।५१
 २०४ पचम्यास्तोकादिभ्यः ६।३।२
 ४७८ पचम्यामजाती ३।२।९८
 २९९ पचम्यास्तलिङ् ५।३।७

पृष्ठम् सूत्रम्

२७० पणपादमावयतावत् ५।१।३४
 ३६३ पतः पुम् ७।४।९९
 ५७ पतिः समास एव १।४।८
 २७८ पलन्तपुरोहितादि ५।१।१२८
 ६०८ पलावैश्वये ६।२।१८
 ११७ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४।१।३३
 २५४ पत्रपूर्वाद् ४।३।१२९
 २५४ पत्राध्वर्युपरिपदस्य ४।३।१२३
 २४७ पयः पन्थ च ४।३।२९
 २७४ पयः प्लु ५।१।७५
 ५७६ पयि च छन्दसि ६।३।१०८
 ५९६ पयिमयोः सर्वना ६।१।१९९
 ८३ पयिमप्युपशामात् ७।१।८५
 २०४ पयो विभाषा ५।४।७२
 २६४ पय्यतिथिपसति ४।४।१०४
 २६३ पदमसिन्दद्वयम् ४।४।८७
 ५४४ पदकजविशस्तृष्टो ३।३।१६
 २१२ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
 ९० पदम्य ८।१।१६
 ९० पदात् ८।१।१७
 ४३ पदान्तस्य ८।४।३७
 २५९ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९
 ३१ पदान्ताद्वा ६।१।७६
 ४६२ पदार्थविभाषाप ३।१।११९
 ६०६ पदेऽपदेशे ६।२।७
 २६० पदोत्तरपद एकाति ४।४।३९
 ५२ पदभोमासुहृदिषास ६।१।६३
 २०७ पणसतदर्थे ६।३।५३
 २७४ पन्थो ण निखम् ५।१।७६
 ८ परः समिकर्षः सौ १।४।१०९
 १८१ परभक्तिं द्रन्तस्तु ०२।४।२६
 ४० परश्च ३।१।२
 २६१ परश्वधाव ४।४।५८
 ४५१ परसिन्विभाषा ३।३।१२८
 ३२३ परस्मैपदाना णक् ३।४।८२
 २०५ परस्य च ६।४।८
 १४३ पराजेरसोः १।४।२६
 ६२८ परादिच्छन्दसि ६।२।१९९
 ५४६ परावनुपात्तव ह्रस्वः ३।३।३८
 ५५३ परावचयोगे च ३।४।२०
 २४४ परावचयोसमप्लोच ४।३।५
 १४१ परिक्रमणे संप्रदायम् १।४।४४
 ५५५ परिक्रिन्वमाने च ३।४।५५

प्रथम सूत्रम्

२६७ परिखाया ङम् ५ । १ । १७
 ३३९ परिमिविज्यः सेवः ८ । ३ । ७०
 ५४६ परिच्योनीनोर्ध्वता ३ । ३ । ३७
 २६० परिपन्थं च तिष्ठति ४ । ४ । ३६
 ६१० परिप्रत्युपापाकर्ज्यः ६ । २ । ३३
 ५४५ परिमाणालयायां सः ३ । ३ । २०
 ३६६ परिमाणान्तरासः ७ । ३ । १७
 ४७२ परिमाणे पक्वः ३ । २ । ३३
 २६० परिपुत्रं च ४ । ४ । २९
 २३२ परिपुत्रो रथः ४ । २ । १०
 ४३४ परिव्यवेज्यः क्रियः १ । ३ । १८
 ३६१ परिवदो व्यः ४ । ४ । ४४
 ३६४ परिवदो व्यः ४ । ४ । १०१
 ४८० परिस्कन्दः प्राच्यसः ८ । ३ । ७५
 ६२७ परेरमितो भाविमः ६ । २ । १८२
 ४४१ परेरुषः १ । ३ । ८२
 ३१२ परेरुजने ८ । १ । ५
 ३७० परेश ८ । ३ । ७४
 ५४८ परेश बाङ्गयोः ८ । २ । २२
 ३२२ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५
 ३८१ परोक्षपरपुत्रपौ ५ । २ । १०
 ५४८ परी घः ३ । ३ । ८४
 ५४७ परी भुवोऽवज्ञाने ३ । ३ । ५५
 ५४७ परी यज्ञे ३ । ३ । ४७
 २५८ पर्यादिभ्यः घृन् ४ । ४ । १०
 २९५ पर्यादिभ्यां च ५ । ३ । ९
 ५४४ पर्यासिचनेचलम् ३ । ४ । ६६
 ५५१ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ३ । ३ । १११
 २४४ पर्याता ४ । २ । १४३
 ३०४ पर्यादिव्येयैयदि ५ । ३ । ११७
 ६२० पल्लसुपशाकं मिश्रे ६ । २ । १२८
 ३५६ पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१
 ५७३ पक्षपक्षा च ष्ठन्दसि ५ । ३ । ३३
 २९६ पश्चात् ५ । ३ । ३२
 ९१ पश्यायैश्चानालोचने ८ । १ । २५
 १२४ पाककर्णपण्युष्पकं ४ । १ । ६४
 ३६३ पात्राध्यास्त्रादा ७ । ३ । ७८
 ४७३ पाणिपताढ्यौ शिः ३ । २ । ५५
 ४६६ पात्राध्याभेद्वशाः ३ । १ । ३७
 ३३२ पाण्डुकम्बकादिभिः ४ । २ । ११
 ५८७ पातौ च बहुलम् ८ । ३ । ५२
 २७१ पात्राद्वय ५ । १ । ४६
 २७३ पात्राद्वय ५ । १ । ६८

प्रथम सूत्रम्

१६९ पानैसमिताद्वय २ । १ । ४८
 ५६९ पायोनदीभ्यां ष्यण् ४ । ४ । १११
 ९२ पादः पद ६ । ४ । १३०
 ३०४ पादस्यतस्य संख्यादे ५ । ४ । ११
 २०७ पादस्य पदाव्याप्तिः ६ । ३ । ५२
 १९२ पादस्य कोषोऽहः ५ । ४ । १३८
 ३०७ पादाधोभ्यां च ५ । ४ । २५
 १०८ पादोऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८
 २११ पानं देशे ८ । ४ । ९
 ६१४ पापं च शिल्पिभिः ६ । २ । ६८
 १७१ पापाणके कुत्सितैः २ । १ । ५४
 ४६४ पाप्यसांनान्यनिः ३ । १ । १२९
 २१३ पारस्करप्रभृतीनिः ६ । १ । १५७
 २७४ पारायणतुरायणत्वा ५ । १ । ७२
 २५३ पाराशर्यशिलालिः ४ । ३ । ११०
 १५९ पारैम्ये षष्ठ्या वा २ । १ । १८
 २८८ पार्श्वेनान्विच्छति ५ । २ । ७५
 ३३५ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९
 ५७६ पितरामातरा च ष्ठः ६ । ३ । ३३
 २०० पिता मात्रा १ । २ । ७०
 २५० पितुर्यच्च ४ । ३ । ७९
 २३३ पितृव्यमातुल्यमाता ४ । २ । ३६
 २२४ पितृव्यसुष्ठ्व ४ । १ । १३२
 २५६ पिष्टाच्च ४ । ३ । १४६
 २३३ पीलाया वा ४ । १ । ११८
 १२० पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८
 १७२ पुंवत्कर्मधारयजाती ० ६ । ३ । ४२
 ५५१ पुंसि संज्ञायां घः ३ । ३ । ११८
 ९७ पुसोऽसुहृ ७ । १ । ८९
 ३२६ पुगन्तलवृषधस्य च ७ । ३ । ८६
 ४२९ पुच्छमाण्डवीवरा ३ । १ । १२
 ६२० पुत्रः पुम्भ्यः ६ । २ । १३२
 २७० पुत्राच्छ च ५ । १ । ४०
 २२८ पुत्रान्तादन्यतः ४ । १ । १५९
 २०६ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२
 ३० पुनः खय्यमपरे ८ । ३ । ६
 २०० पुमान्निज्या १ । २ । ६७
 ६३१ पुरा च परीप्सायाम् ८ । १ । ४२
 २५३ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म ० ४ । ३ । १०५
 ४५० पुरि लुङ् चाले ३ । २ । १२२
 ६२७ पुरुषध्वान्यादिष्टः ६ । २ । १९०
 २८४ पुरुषहस्तिभ्यामण्व ५ । २ । ३८
 ११६ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यैः ४ । १ । २४

प्रथम सूत्रम्

६१७ पुरे प्राचाम् ६ । २ । ९९
 ४७० पुरोऽप्रतोऽप्रेतु वर्तैः ३ । २ । १८
 १७५ पुरोऽन्ययम् १ । ४ । ६७
 ४९१ पुनः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५
 ३५६ पुषादिशुतायुधितः ३ । १ । ५५
 २९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५ । २ । ३५
 ४६२ पुष्पसिद्धौ नक्षत्रे ३ । १ । १९६
 ४७२ पूः सर्वयोगैर्यस्यहोः ३ । २ । ४१
 ३०३ पूगाब्जोऽप्रा ० ५ । ३ । ११२
 ६०९ पुष्पेऽन्यतरस्याम् ६ । २ । २८
 ४८१ पूङ्गः क्त्वा च १ । २ । २२
 ४८१ पूङ्गः ७ । २ । ५१
 ४८७ पूङ्गजोः श्वानन् ३ । २ । १२८
 ६३४ पूजनात्पूजितमनु ८ । १ । ६७
 ६३० पूजाया नानन्तरम् ८ । १ । ३७
 ११७ पूतकतोरै च ४ । १ । ३६
 १६४ पूरणगुणसुहितार्थः ३ । २ । ११
 २९७ पूरणाद्गो लीयादन् ५ । ३ । ४८
 २७३ पूरणाधीदन् ५ । १ । ४८
 १९३ पूर्णादिभाषा ५ । ४ । १४९
 १६९ पूर्वकालैकसर्वजरस्युः २ । १ । ४९
 ५ पूर्वात्राधिदम् ८ । २ । १
 ५८४ पूर्वे तु भाषायाम् ८ । २ । ९८
 ५८७ पूर्वपदात् ८ । ३ । १०६
 १९० पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३
 ४९ पूर्वपरावरदक्षिणो १ । १ । ३४
 ४३८ पूर्ववत्सलः १ । ३ । ६२
 १८१ पूर्ववदश्वधवौ २ । ४ । २७
 १६२ पूर्वसदृशसमोनार्थः २ । १ । ३१
 २८८ पूर्वदिनिः ५ । २ । ८६
 ५० पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७ । १ । १६
 २९६ पूर्वाधरावराणमसिः ५ । ३ । ३९
 १७१ पूर्वाप्रथमचरमः २ । १ । ५८
 १६७ पूर्वापराधरोत्तरमेकः २ । २ । १
 २४६ पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम् ४ । ३ । २८
 ४७० पूर्वे कर्तरि ३ । २ । १९
 ६०८ पूर्वे भूतपूर्वे ६ । २ । २२
 ५७१ पूर्वेः कृतमन्यौ च ४ । ४ । १३३
 ३२३ पूर्वोऽन्यासः ६ । १ । ४
 १४६ पृथग्विनानानाभिः २ । ३ । ३२
 २७८ पृथ्वादिभ्य इमलि ५ । १ । १२२
 २१० पृथोदरादीनि यथो ३ । ३ । १०९
 २०७ पेषं वासवाहनधिषु ६ । ३ । ५८

ष्टम सूत्रम्

२१६ २।४।५९

१७२ षोडशुचितं लोकं २।१।६५

४५९ शेरदुपचात् ३।१।९८

२५० शैरोबासपुरोबाशां ४।३।७०

४८३ प्यायः पी ६।१।२८

३०० प्रकारवचने जातीयं ५।३।६९

२९६ प्रकारवचने चाल् ५।३।२३

३१३ प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२

४३५ प्रकारान्वयेयाख्यं १।३।२३

५७४ प्रकृत्यान्तःपादसं ६।१।११५

६२१ प्रकृत्या भगालम् ६।२।१३७

१९० प्रकृत्याधिधि ६।३।८३

२९९ प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३

२७६ प्रकृष्टे ठक् ५।१।१०८

४१२ प्रजने वीयतेः ६।१।५५

५४८ प्रजने सतः ३।३।७१

४८९ प्रजोरितिः ३।२।१५६

३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८

२९१ प्रज्ञाभ्रद्वाचां ५।२।१०१

५८४ प्रणवष्टेः ८।२।८९

४६४ प्रणाग्न्यो संमतौ ३।१।१२८

१४५ प्रतिः प्रतिनि १।४।९२

२६० प्रतिकर्मायल्लसं ४।४।४०

२६४ प्रतिजनादिभ्यः ०।४।९९

१४५ प्रतिनिधिप्रतिदाने च २।३।११

२६१ प्रतिपथमेति दंड ४।४।४२

६०६ प्रतिबन्धि चिरकृ ६।२।६

३०८ प्रतियोगे पञ्चम्याः ५।४।४४

५८५ प्रतिश्रवणे च ८।२।९९

२१३ प्रतिक्रमश्च कशेः ६।१।१५२

४८० प्रतिस्तम्भनिस्तं ८।३।११४

६२८ प्रतेरैवाद्यस्त्युत्पत्ते ६।२।१९३

२०३ प्रतेरसः सप्तमी ५।४।८२

४७९ प्रतेष ६।१।२५

५७३ प्रतपूर्वविधेमात्यां ५।३।१११

४६२ प्रत्यभिध्यां ग्रहेः ३।१।११८

२३ प्रत्यभिवादेऽग्रहे ८।२।८३

३९ प्रत्ययः ३।१।१

५८ प्रत्ययलोपे प्रत्यय १।१।६२

१०९ प्रत्ययस्यात्कार्त्तृ ७।३।४४

५८ प्रत्ययस्य लुक्प्रत्ययः १।१।६१

२४४ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।९८

४३८ प्रत्याख्यां भुवः १।३।५९

ष्टम सूत्रम्

१४१ प्रत्याख्यां भुवः पू० १।४।४०

५४६ प्रपने बावशब्दे ३।३।३३

५१ प्रथमचरमतयाल्पां १।१।३३

३४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२

१५५ प्रथमानिर्विष्टं समां १।२।४३

८७ प्रथमावाच द्विवचं ७।२।८८

६१३ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६।२।५६

२३८ प्रधानप्रत्ययार्थं १।२।५६

२११ प्रनिरन्तःशरेषुप्रज्ञां ८।४।५

२५१ प्रभवति ४।३।८३

४८२ प्रभौ परिवृढः ७।२।२१

५४७ प्रसदसंमदौ हर्षे ३।३।६८

५५८ प्रमाणे च ३।४।५१

२८४ प्रमाणे द्वयसंज्ञं ५।२।३७

२६० प्रयच्छति गर्भम् ४।४।३०

४६३ प्रयाजानुयाजां यं ७।३।६२

५६८ प्रयै रोहिष्ये अव्ययि ३।४।१०

२७६ प्रयोजनम् ५।१।१०९

४६४ प्रयोज्यनियोज्यां ७।३।६८

२२३ प्रवाहणस्य ठे ७।३।२८

६२३ प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७

२९९ प्रशसायां रूपप् ५।३।६६

१७३ प्रशसावचनैश्च २।१।६६

२९९ प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६०

४४९ प्रश्ने चासप्तकाले ३।२।११७

४६९ प्रशोऽप्रगामिनि ८।३।९२

५८२ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६

१९२ प्रसंभ्यां जानुनोष्ठं ५।४।१२९

१५३ प्रसितोलुकाभ्यां २।३।४४

२१३ प्रस्कण्वहरिबन्त्रां ६।१।१५३

४८० प्रस्तोऽन्यतरस्याम् ८।२।५४

२४२ प्रस्थपुरवहान्ताश्च ४।२।१२२

६१६ प्रस्थेऽश्वद्वमकर्म्यां ६।२।८७

२४१ प्रस्थोत्तरपदपलं ४।२।११८

२६१ प्रहरणम् ४।४।५७

३२१ प्रहासे च मन्योपप १।४।१०६

१५४ प्राक् कटारात्समासः २।१।३

२६५ प्राक् कीताच्छः ५।१।११

३३९ प्राक्सिन्ताद्वयत्वां ८।३।६३

३०० प्रागिवात्कः ५।३।७०

२९७ प्रागेकादशभ्योऽङ् ५।३।४९

२६२ प्राग्विताघत् ४।४।७५

२६४ प्राग्विद्वो विभक्तिः ५।३।११

ष्टम सूत्रम्

२१४ प्राग्वीज्यतोऽङ् ४।१।८३

७ प्राग्भीक्ष्वराणिपाताः १।४।५६

२६७ प्राग्वतेष्टक् ५।१।१८

२५८ प्राग्वहतेष्टक् ४।४।१

११४ प्राचां प्कतक्षितः ४।१।१७

२४३ प्राचां कटादेः ४।१।१३९

६१५ प्राचां कीश्याम् ६।२।७४

२४६ प्राचां प्राशनगराणाम् ७।३।१४

२४८ प्राचां नगरान्ते ७।३।२४

२२८ प्राचामहृद्वाक्किन् ४।१।१६०

३०१ प्राचासुयादेरङ् ५।३।८०

२७९ प्रागभृज्जातिव्यो ५।१।१२९

२५७ प्रागिरजतादिभ्यो ४।३।१५४

२९० प्रागिस्थादातो लज् ५।२।९६

२१२ प्रातिपदिकान्तनुम् ८।४।११

१२६ प्रातिपदिकावलिङ्गव २।३।४६

७ प्रादयः १।४।५८

६२७ प्रादस्ताङ् संज्ञां ६।२।१८३

४४९ प्राद्वहः १।३।८१

१७६ प्राध्व बन्धने १।४।७८

१६८ प्राप्तापसे च द्वितीयया २।२।४

२४७ प्रायभवः ४।३।३९

२०५ प्राष्टृशस्तकालदि ६।३।१५

२४५ प्राश्व एण्यः ४।३।१७

२४६ प्राश्वपृष्ठ ४।३।२६

४७२ प्रियवशो वदः चक् ३।२।३८

२९९ प्रियस्थिरसिक्करोर ६।४।१५७

६०८ प्रीतौ च ६।२।१६

४६८ मुखत्वः सममि ३।१।१४९

४६९ प्रेदाज्ञः ३।२।६

५४९ प्रेह्नुस्तुलुवः ३।३।२७

५४७ प्रे वणिजाम् ३।३।५२

४८८ प्रे लपच्छद्वमवदवसः ३।२।१४५

५४७ प्रे लिप्सावाम् ३।३।४६

१४९ प्रेथ्यब्रुवोर्हविषो दे २।३।६१

५४५ प्रेक्षोऽयज्ञे ३।३।३२

४५४ प्रैषातिस्वर्गप्राप्तकां ३।३।१६३

२३६ प्रोक्ताङ् ४।२।६४

४३८ प्रोपाभ्यां गुजेरवहणां १।३।१५

४३७ प्रोपाभ्यां सवर्णाभ्याम् १।३।४२

२५७ प्रोक्ताङ् ४।३।१६४

२२ प्रुताप्रुक्षा अथि ६।१।१२१

५८५ प्रुतायैव ह्रुतौ ८।२।१०६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३९६ ञादीनां ह्रस्वः ७।३।८०	२९९ बहोर्लोपो भूच बहोः ६।४।१५८	५६९ भवे छन्दसि ४।४।११०
२९६ फक्फिगोरन्यत् ४।१।९१	२२५ बह्वच इगः प्राच्यम् २।४।६६	४६५ भव्यगेयप्रवचनीयो ३।४।६८
३६२ कर्ण च सप्तानाम् ६।४।१२५	२३८ बह्वचः कृपेयु ४।२।७३	२५९ भक्षादिभ्यः छन् ४।४।१६
४७१ फलेप्रहिरात्मनश्चि ३।२।२६	२४९ बह्वचोऽन्तोदात्ताह ४।३।६७	१११ भक्षेवाजाशाद्वासान् ७।३।४७
२५७ फळे लुक् ४।३।१६३	३०१ बह्वचो मनुष्यना ५।३।७८	५२ भस्य ६।४।१२९
१८१ फल्गुनीप्रोष्ठपदा १।२।६०	२६२ बह्वच्युर्वपदाहम् ४।४।६४	८४ भस्य टेलोपः ७।१।८८
२२७ फण्टाहितिभिमता ४।१।१५०	६०९ बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०	२७२ भागयच्च ५।१।४९
२९१ फेनादिलच ५।२।९९	३०८ बह्वलपार्थाच्छल्का ५।४।४२	४३३ भावकर्मणोः १।३।१३
२२७ फेडच ४।१।१४९	१२० बहादिभ्यश्च ४।१।४५	५६८ भावकक्षणे स्थण्ड ३।४।१६
२६४ बन्धने चर्षो ४।४।९६	४२९ बाणोष्मभ्यामुद्ध ३।१।१६	५४४ भाववचवाच ३।३।११
३०८ बन्धुनि बहुमीहो ६।१।१४	१२४ बाहन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७	५४४ भावे ३।३।१८
३०५ बन्धे च विभाषा ६।३।१३	२२० बाहादिभ्यश्च ४।१।९६	५७२ भावे च ४।४।१४४
३८८ } बभूयात्ततन्मजृ ७।२।६४	४१२ बिभेतेहेतुमये ६।१।५६	५४८ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
५८१ }	२३९ बिल्वादिभ्यश्च ६।४।१५३	४८५ भाषायां सदवसध्रुवः ३।२।१०८
५७० बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९	२५५ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६	४३७ भासनोपसंभाषा १।३।४७
२९४ बलादिभ्यो मनुब ५।२।१३६	२७० बिल्लाच ५।१।३१	२३४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
५८ बहुगणवतुति संख्या १।१।२३	३०५ बृहत्या आच्छादने ५।४।६	४७० भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
३८६ बहुपूगणसङ्ख्यम् ५।२।५२	४४१ बुधयुधनशजनेद् १।३।८६	४८० भित्तं शकलम् ८।२।५९
५७३ बहुप्रजासृन्दसि ५।४।१२३	२७९ ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६	४६२ भियोऽधौ नदे ३।१।११५
५६३ बहुल छन्दसि २।४।३९	१८० ब्रह्मणो जानपदा ५।४।१०४	४९० भियः कुरुकनी ३।२।१७४
५६३ बहुलं छन्दसि २।४।७३	४७७ ब्रह्मभ्रणष्ट्रेषु कृप् ३।२।८७	३८१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
५६३ बहुल छन्दसि २।४।७६	२०३ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८	४१२ भियो हेतुमये षुक् ७।३।४०
५६५ बहुलं छन्दसि ३।२।८८	२८७ ब्राह्मणकोष्णिके सं ५।२।७१	१४३ भीमार्थानां भयहेतुः १।४।२५
५७२ बहुल छन्दसि ५।२।१२२	२३४ ब्राह्मणमाणववाहवा ४।२।४२	५४३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४
५७३ बहुलं छन्दसि ६।१।३४	२२६ ब्राह्मोजाता ६।४।१७१	२०९ भीरोः स्थानम् ८।३।८१
५७८ बहुलं छन्दसि ७।१।८	३७६ भुव ईद् ७।३।९३	४१२ भीस्त्र्योहेतुमये १।३।६८
५७८ बहुल छन्दसि ७।१।१०	३७६ भुवः पञ्चानामा ३।४।८४	५९४ भीहीभृहुमदजनच ६।१।१९२
५८० बहुलं छन्दसि ७।१।१०३	३७६ भुवो वचिः २।४।५३	३८१ भीहीभृहुनां श्लवच ३।१।३९
५८१ बहुलं छन्दसि ७।३।९७	५८४ बृहिभ्रेष्वध्रौषडौष ८।२।९१	४६३ भुजन्त्युच्चौ पाण्युप ७।३।६१
५८३ बहुलं छन्दसि ७।४।७८	६१५ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१	४३८ भुजोऽजनवे १।३।६६
५७७ बहुलं छन्दस्यमा ६।४।७५	२६४ भक्ताण्यः ४।४।१००	१४४ भुवः प्रभवः १।४।३१
४७६ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१	२६२ भक्तादन्यतरस्याम् ४।४।६८	४९१ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
९० बहुवचनस्य वक्षसी ८।१।२१	२५२ भक्तिः ४।३।९५	५६५ भुवश्च ३।२।१३८
४५ बहुवचने श्रत्वेत् ७।३।१०३	१६३ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २।१।३५	५६९ भुवश्च ४।१।४७
६२५ बहुमीहाविदेभेत ६।२।१६२	४७४ भजो णिः ३।२।६२	५८३ भुवश्च महाव्याहतेः ८।२।७१
११६ बहुमीहेरुषधो जीष् ४।१।२५	४८९ भज्जभासमिदो वु ३।२।१६१	४६१ भुवो भावे ३।१।१०७
१२१ बहुमीहेवान्तोदात्तात् ४।१।५२	४४५ भजेश चिणि ६।४।३३	३२३ भुवो उगुल्लिखितोः ६।४।८८
६०५ बहुमीहो प्रकृत्वा पूर्ण ६।२।११	५७४ भज्यप्रवच्ये च च्छ ६।१।८३	२९७ भूतपूर्व चरद् ५।३।५३
६१८ बहुमीहो विश्वं सं ६।२।१०६	२२२ भर्गात्त्रैगतं ४।१।१११	४७७ भूते ३।२।८४
११० बहुमीहो सकच्य ५।४।११३	२४२ भवतछकच्छो ४।२।११५	४५१ भूते च ३।३।१४०
११० बहुमीहो संक्षेपे ५।४।७३	३२३ भवतेरः ७।४।७३	५४३ भूतेऽपि इक्षन्ते ३।३।२
४१ बहुपु बहुवचनम् १।४।२१	५४३ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३	७ भूवादयो घातवः १।३।१
६२६ बहोर्नभ्यदुत्तरपद ६।२।१७५	४५१ भविष्यति भ्यादा ३।३।१३६	१७५ भूषणेऽलम् १।४।६४

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३२९ भुखोत्तिष्ठ ७।३।८८	६३३ मन्त्रिण्यारुवा ६।१।१५१	३५७ मिद्वेगुणः ७।३।८६
३८२ भृशमित ७।४।७६	५६३ मन्त्रे षट्हरणसः २।४।८०	६२४ मित्रं वायुपसर्गः ६।२।१५४
४६१ भृशोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२	५६६ मन्त्रे वृषेवपचनन ३।३।९६	३८४ मीनातिमिनोतिरी ६।१।५०
४२७ भृशदिभ्यो भुव्यच्चे ३।१।१२	५६५ मन्त्रे श्वेतबहोवषसः ३।२।७१	५८१ मीनातेर्निगमे ७।३।८१
४६४ भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९	५७७ मन्त्रेष्वारुवादे ६।४।१४१	६२५ मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७
३५ भोगोभषोऽपूर्व ८।३।१७	५७६ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि ६।३।१३१	४ मुखनासिकावच १।१।८
२३५ भौरिक्याचैषुकार्यो ४।२।५४	२०७ मन्वीदनसक्तुवि ६।३।६०	४१५ मुचोऽकर्मकस्य ७।४।५७
८८ भ्यसो भ्यम् ७।१।३०	१४२ मन्यकर्मण्यनादरे णि २।३।१७	४२९ मुचमिभ्रकण्ठ ३।१।२१
३८९ भ्रस्त्रो रोपचयो ६।४।४७	८७ मपर्यन्तस्य ७।२।९१	२५९ मुद्राङ्ग ४।४।२५
४९० भ्राजभासधुर्विधु ३।२।१७७	२५ मय उयो वो वा ८।३।३३	५४८ मूर्तो षनः ३।३।७७
३९९ भ्राजभासभाषदीप ७।४।३	२५१ मयद् च ४।३।८२	२६३ मूलमस्वारिह ४।४।८८
२१८ भ्रातरि च ज्ञायसि ४।१।१६४	२५६ मयर्हृतयोर्भाषा ४।३।१४३	४६२ मृजेर्विभाषा ३।१।११३
२३७ भ्रातृव्यं ४।१।१४४	५५३ मयतेरिदन्यतर ६।४।७०	३७९ मृजेर्द्विः ७।२।११४
२०० भ्रातृपुत्रौ स्ववृद्धि ०।१।२।६८	१७३ मयूरव्यंसकादयश्च ३।१।७२	५५४ मृष्टमृदुगुण १।२।७
२२४ भ्रुवो वुक्च ४।१।१२५	५७१ मये च ४।४।१३८	३०८ मृदस्तिक्त् ५।४।३९
८१ भषवा बहुलम् ६।४।१२८	२१३ मस्करमस्करिणी ६।१।१५४	४८१ मृष्टस्तिक्तिसायाम् १।२।२०
२६१ भुक्कक्ष्मरादणन्यत ४।४।५६	३८६ मस्तिजनसोऽसि ७।१।६०	४७२ मेषार्तिभयेषु कुमः ३।२।४३
२६४ भजतजनहलात्कारण ४।४।५७	२२६ महाकुलादन्वलयौ ४।१।१४१	३२७ मेरिः ३।४।८९
४८५ भतिद्विपुजार्थेभ्यः ३।२।१८८	६११ महानीलपराङ्ग ६।२।३८	२८ मोऽनुस्वारः ८।३।२३
५८६ भवसो क संवृद्धौ ८।३।१	२३३ महाराजप्रोष्ठपदा ४।२।३५	७८ मो नो धातोः ८।२।६४
५९७ भवोः पूर्वमात्संज्ञा ६।१।२।१९	२५२ महाराजाङ्ग ४।३।९७	२८ मो राजि समः कौ ८।३।२५
२३७ भवोश्च बहुजङ्गाव ४।२।७२	२३३ महेन्द्राद्राणौ च ४।२।२९	३२२ भिवतेर्लुङ्लि १।३।६१
५७१ भवौ च ४।४।१३६	३२९ माङि लुङ् ३।३।१७५	३४९ म्वोश्च ८।२।६५
२८७ भवौ चः सुक्तसाम्नोः ५।२।५९	२६६ भागवचरकाभ्यां खम् ५।१।१११	९८ यः सौ ७।२।११०
२११ भवौ बह्वचोऽनजि ६।३।११५	१९९ भातरपिनरावदीचाम् ६।३।३२	१२५ यदक्षाय ४।१।७४
५७१ भवौ भवोऽनजि ४।४।१२८	२०६ भातुःपितृभ्यामन्य ८।३।८५	४१७ यङि च ७।४।३०
५४७ भवोऽनुपसर्गे ३।३।६७	२२३ भातुरुसंख्यासंभ ४।१।११५	४१८ यङोऽचि च ३।४।७८
२४३ भवद्वज्योः कन् ४।२।१३१	२०६ भातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४	४१९ यङो वा ७।३।९४
३१० भवद्वयविभाषणे ५।४।६७	२२४ भातृष्वस्य ४।१।१३४	५२ यचि भम् १।४।१८
२४१ भवेभ्योऽय् ४।२।१०८	६०७ भात्रोपज्ञोपक्रम ६।२।१४	४५२ यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
२२२ भवुषभ्रवोऽप्राङ्गण ४।१।१०६	२६० भायोत्तरपद ४।४।३७	४८९ यजजपदशां यङ् ३।२।१६६
५७१ भवोः ४।४।१३९	२९० भादुपधायाश्च भ ८।२।९	५७९ यजध्वनमिति च ७।१।४३
७७१ भवोर्ण च ४।४।१२९	२९७ भापपक्षधयोः क ५।३।५१	५४८ यजयाचयतविच्छ ३।३।९०
२०५ भव्याह्वरी ६।३।११	२५७ भापे वयः ४।३।१६२	४६३ यजयाचयतप्रवचन ७।३।६६
२४४ भव्यान्मः ४।३।८	३६९ भानवचदानुज्ञान ३।१।६	५७५ यज्युष्टुः ६।१।११७
१७६ भव्येपदेनिषचने च १।४।७६	५७० भायायाम् ४।४।१२४	५८७ यज्येकेषाम् ८।३।१०४
२३९ भव्यादिभ्यश्च ४।२।८६	६१६ भालादीनां च ६।२।८८	५६३ यजेश्च करणे २।३।६३
४७६ भनः ३।२।८२	२७५ भासाद्वयसि य ५।१।८१	५९२ यज्ञकर्मव्यजप १।२।३४
१०८ भनः ४।१।११	४७२ भितनये च ३।२।३४	२७४ यज्ञातिगभ्यां यञ् ५।१।७१
२०४ भनसः संज्ञायाम् ६।३।४	४०० भितां हलः ६।४।९२	५४५ यज्ञे सवि स्तुवः ३।३।३१
२४३ भन्यतत्स्थयो ४।२।१३४	२११ भित्रे चर्वा ६।३।१३०	२२२ यमगोश्च २।४।६४
११८ भनोरी वा ४।१।३८	४४० भिष्योपपदाङ् १।३।७१	११३ यमग ४।१।१६
२२८ भनोर्जातावन्त्य ४।१।१६१	५ भिद्वोऽन्त्याङ् १।१।४७	२२१ यमिनीश्च ४।१।१०१

ष्टम् सूत्रम्

१५२ यत्तु निर्धारणम् २।३।४१
 ५९६ यतोऽनावः ६।१।२१३
 २८४ यत्तदेवेभ्यः परिमाणे ५।२।३९
 २७८ यथातथायापुरं ७।३।३१
 ५५६ यथातथयोरसुं ३।४।२८
 २८० यथामुखसंयुं ५।२।६
 ४५६ यथाविध्यनुप्रं ३।४।४
 २९ यथासंख्यमनुं १।३।१०
 १५७ यथासाहच्ये २।१।७
 ३१४ यथास्वे यथावयम् ८।१।१४
 ६३३ यद्विदुपरं छन्दसि ८।१।५६
 ६३४ यद्वृत्ताभिसम् ८।१।६६
 ५४७ यमः समुपनिविषुं ३।३।६३
 ३६६ यमरमनमातां ७।२।७३
 ४३५ यमो गन्धने १।२।१५
 ६२४ ययतोऽधातव्ये ६।२।५६
 २७ यतोऽनुनासिकेऽनुं ८।४।४५
 २८० यवयवकषष्टिकां ५।२।३
 ४९० यक्ष यदः ३।२।१७६
 ३८० यतोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 २२५ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ४३ यस्मात्प्रत्ययविधिं १।४।१३
 १५३ यस्मादधिकं यस्य चे २।३।५
 १५२ यस्य च भावेन २।३।३७
 १५९ यस्य चायामः २।१।१६
 ४७९ यस्य विभाषा ७।२।१५
 ४१७ यस्य हलः ६।४।४९
 ७२ यस्येति च ६।४।१४८
 १६४ याजकादिभिश्च २।२।९
 ५८४ याज्यान्तः ८।२।९०
 ६७ याज्ञापः ७।३।११३
 २९७ याज्ये पाद्ये ५।३।४७
 ५५७ याषति विन्दजीवोः ३।४।३०
 ४५० यावत्सुरामिषातं ३।३।४
 १५७ यावदवधारणे २।१।८
 ६३० यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
 ३०७ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९
 ३२७ यासुद परस्परपदे ३।४।१०३
 ३८१ यीषणयोर्दोषीवो ७।४।५३
 ६१६ युष्मत्तोऽन्नादयश्च ६।२।८१
 ६१४ युक्ते च ६।२।६६
 ४६३ युयं च पत्रे ३।१।१९१
 ८५ युजेरसमासे ७।१।७१

ष्टम् सूत्रम्

५७७ युयुवोर्दीर्घं ६।४।५८
 १७३ युवा ललतिप २।१।६७
 २९९ युवाल्पयोः कनन्य ५।३।६४
 ८७ युवावौ द्विव ७।२।९२
 २३४ युवोरनाकी ७।१।१
 ५८७ युष्मत्तत्तत्तुं ८।३।१०३
 ९० युष्मदस्मदोः षष्ठीं ८।१।२०
 ८८ युष्मदस्मदोरनादे ७।२।८६
 २४४ युष्मदस्मदोरन्य ४।३।१
 ५९६ युष्मदस्मदोर्द्वेति ६।१।२११
 ८८ युष्मदस्मद्ग्रां डं ७।१।२७
 ३२१ युष्मदुपपदे स १।४।१०५
 १२६ यूनिस्तिः ४।१।७७
 २१६ यूनि लुक् ४।१।९०
 ८८ यूयवयौ जसि ७।२।९३
 ५९ यूयवयौ नदी १।४।३
 ३९५ ये च ६।४।१०९
 २६६ ये च तद्धिते ६।१।६१
 २२८ ये चाभावकर्म ६।४।१६८
 ८ येन विधिसिद्धान्तस्य १।१।७२
 १३८ येनाह्नविकारः २।३।२०
 ५८४ ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८
 ३५१ ये विभाषा ६।४।४३
 १९७ येषां च विरोधः स्था २।४।९
 २३८ योगप्रमाणे च १।२।५५
 २७६ योगाद्यच्च ५।१।१०३
 ८८ योऽचि ७।२।८९
 २७४ योजनं गच्छति ५।१।७४
 २७९ योपधाद्गुरुपोत्तं ५।१।१३२
 २७८ यक्त्वो हलादेर्ल ६।४।१६१
 ३०७ यक्ते ५।४।३२
 २६० यक्षति ४।४।३३
 ५७० यक्षोयातूनां ह ४।४।१२१
 २४० यक्षोरमनुष्ये ४।२।१००
 २९२ यजः कृष्यासुं ५।२।११२
 ३६९ यजेथ ६।४।२६
 २०९ यथवदयोश्च ६।३।१०२
 २५४ यथायत् ४।३।१२१
 ४७९ यदाभ्यां मिश्रतो नः ८।२।४२
 ३८६ यदादिभ्यश्च ७।२।४५
 ३४७ यद्विजमोरचि ७।१।६१
 ४१० यमेरयवलिदोः ७।१।६३
 ४१४ यलो न्युपधात् १।२।२१

ष्टम् सूत्रम्

५४७ यस्मौ च ३।३।५३
 ५३ यस्माभ्यां नो णः स ८।४।१
 २८९ यसादिभ्यश्च ५।२।९५
 १९५ राजदन्तादिषुं २।२।३१
 ४७८ राजनि युधि ३।२।९५
 ६१० राजन्यबहुवचन ६।२।३४
 २३५ राजन्यादिभ्यो वु ४।२।५३
 २९० राजन्यान्वीराज्ये ८।२।१४
 २२६ राजश्वश्रायात् ४।१।१३७
 ४६२ राजसूयसूर्यं ३।१।११४
 ६१४ राजा च ६।२।५९
 ६१४ राजा च प्रशंसायां ६।२।६३
 १७८ राजाहः सखि ५।४।९१
 २४३ राज्ञः क च ४।२।१४०
 १८१ राज्ञाहाहाः पुं २।४।२९
 २०८ राज्ञेः कृति वि ६।३।७२
 ५६९ राज्ञेश्वाजसौ ४।१।३१
 २७५ राज्यहः संवत्स ५।१।८७
 ६३ रातस्य ८।२।२४
 १४१ राधोक्ष्योर्यस्य १।४।३९
 ३८८ राधो हिंसायाम् ६।४।१२३
 ६६ राधो हलि ७।२।८५
 ४२३ राक्षोपः ६।४।२१
 २४० राष्ट्रवारपारां ४।२।५३
 ५९६ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
 ३६४ रिह शयमिहपु ७।४।२८
 ३२६ रि च ७।४।५१
 ४१८ रीणुदुपपश्य च ७।४।९०
 २३३ रीदृतः ७।४।२७
 ४२१ रमिकां च लुकि ७।४।९१
 १४० रक्ष्यार्थानां प्रियमाणः १।४।३३
 १४८ रक्षार्थानां भावः २।३।५४
 ४१३ रदविदमुषमहिं १।२।८
 ३७९ रदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८
 ३७९ रुदादिभ्यः सार्व ७।२।७६
 ३९४ रुधादिभ्यः क्षम् ३।१।७८
 ४८३ रुध्यमत्वरसंयुं ७।२।२८
 ४१२ रुहः पोऽन्यतरसाम् ७।३।४३
 २९३ रुपादाहृतम् ५।२।१९०
 ५७० रेवतीजगती ४।४।१२२
 २२७ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६
 २५५ रैवतिकादिभ्यश्च ४।३।१३१
 ७७ रोः सुपि ८।३।१६

पृष्ठम् सूत्रम्

५५० रोणाख्यायां ण्व० ३।१।१०८
 ३०९ रोणाचापनयने ५।४।४९
 ३३८ रोणी ४।२।७८
 ३४२ रोपघेतोः प्राचां० ४।२।१२३
 ३६ रो रि ८।३।१४
 ३६ रोऽसुपि ८।२।६९
 ९५ रौहपचायां ८।२।७६
 ३१८ लः कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ३३० लः परलौपदम् १।४।९९
 ४८६ लक्षणहेत्वोः ३।२।१२६
 ४७३ लक्षणे जायापलोष्ट० ३।२।५३
 १३४ लक्षणेयभूताख्यान० १।४।९०
 १५८ लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४
 ३७७ लटः शाकटायन० ३।४।१११
 ४८६ लटः शतुशानचा० ३।२।१२४
 ४५० लट् स्ने ३।२।११८
 ४१० लभेय ७।१।६४
 २६१ लवणाहम् ४।४।५२
 २५९ लवणाहुक् ४।४।२४
 ४३ लसकतद्विते १।३।८
 ४८९ लवपतपदस्था० ३।२।१५४
 ३२० लस्य ३।४।७७
 २३१ लाक्षारोचनादृक् ४।२।२।
 ३२८ लिङः सलोपोऽनन्त्य० ७।२।७९
 ३३४ लिङः सीयुट् ३।४।१०२
 ५६६ लिङ्बे लोट् ३।४।७
 ३२८ लिङाशिषि ३।४।११६
 ४५३ लिङ् च ३।३।१५९
 ४५० लिङ् चोर्ध्वमौहू० ३।३।९
 ४५४ लिङ् चोर्ध्वमौहू० ३।३।१६४
 ३३० लिङ्निमित्ते ल० ३।३।१३९
 ४५४ लिङ् यदि ३।३।१६८
 ५६७ लिङ्याशिष्वङ् ३।१।८६
 ३४७ लिङ्सिचावात्म० १।२।११
 ३८८ लिङ्सिचोरात्म० ७।२।४२
 ५६५ लिटः कानजवा ३।२।१०६
 ३३२ लिटस्तद्वयोरेशि० ३।४।८१
 ३२३ लिटि घातोरनभ्या० ६।१।८
 ३७१ लिटि वयो यः ६।१।३८
 ३२२ लिट् च ३।४।११५
 ३७३ लिङ्यन्तरस्याम् २।४।४०
 ३७१ लिङ्यन्तरस्यो० ६।१।१७
 ३५९ लिङ्यलोथ ६।१।२९

पृष्ठम् सूत्रम्

५९४ लिङि ६।१।१९३
 ३७२ लिपिसिद्धिब ३।१।५३
 ४५० लिप्समानसि० ३।१।७
 ४११ लियः संमानन० १।३।७०
 ४११ लीलोर्गुलुकाव० ७।३।१९
 २४० लुफद्वितलुकि १।२।४९
 २२२ लुक् श्रियाम् ४।१।१०९
 ३६४ लुक्वा दुहदिह० ७।२।७३
 ३२९ लुङ् ३।२।११०
 ३७३ लुङि च २।४।४३
 ३२७ लुङ्लङ्लुङ् ६।४।७१
 ३७३ लुङ्सनोर्ध्वस्त २।४।२७
 ३२६ लुटः प्रथमस्य २।४।८५
 ३५८ लुटि च कुपः १।३।९३
 ४१७ लुपसदचरजप० ३।१।२४
 २३८ लुपि युक्तवद्य० १।२।५१
 २५७ लुप् च ४।३।१६६
 २३१ लुबविशेषे ४।२।४
 २३८ लुव्योगाप्रख्या० १।२।५४
 ४८१ लुभो विमोहने ७।२।५४
 ३०३ लुम्भनुये ५।३।९८
 ४८७ लुटः सद्वा ३।३।१४
 ३२६ लट् शेषे च ३।३।१३
 ५६६ लोटोऽडाया ३।४।९४
 २७१ लोकसर्वलोका० ५।१।४४
 ३२६ लोटो लङ्वन् ३।४।८५
 ३२६ लोट् च ३।३।१६२
 ६३२ लोट् च ८।१।५२
 ४५० लोडर्थलक्षणे च ३।३।८
 ४११ लोपः पितृतेरी० ७।४।४
 १८ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९
 ३५४ लोपश्चास्यान्यन्तर० ६।४।१०७
 ५७९ लोपस्त आत्मनेप० ७।१।४१
 ६३१ लोपे विमाया ८।१।४५
 ३८२ लोपो यि ६।४।११८
 १९२ लोपो व्योर्वलि ६।१।६६
 २९१ लोमादिपामादिपि० ५।२।१००
 ४२८ लोहितादिडाज्यः० ३।१।१३
 ३०७ लोहितान्मयी ५।४।३०
 ५५५ ल्यपि च ६।१।४१
 ५५५ ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६
 ५५१ ल्युट् च ३।३।११५
 ४७९ ल्यादिभ्यः ६।२।४४

पृष्ठम् सूत्रम्

३७६ वच उम् ७।४।२०
 ३७१ वचिलपिपजासी० ६।१।१५
 ४६४ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७
 ५५४ वचिल्लभ्युतब १।२।२४
 ४६३ वचैर्गती ७।३।६३
 २२२ वतण्डाच ४।१।१०८
 २६९ वतोरिङ्वा ५।१।२३
 २८६ वतोरिशुक् ५।२।५३
 ५७२ वत्तरान्ताच्छष्ठ० ५।१।९१
 २४७ वत्तद्यालभिजिद० ४।३।३९
 २९० वत्तसांभ्यां कामबले ५।२।९८
 ३०२ वत्तसांभ्यां कामबले ५।२।९८
 ४६१ वदः लुपि क्वप् च ३।१।१०६
 ३३८ वदप्रजहलन्तस्याचः ७।२।३
 ६२६ वनं समासे ६।१।१७८
 २१० वनगिर्योः संज्ञायां० ६।३।११७
 २१० वन पुरागमिधका० ८।४।४
 १०७ वनो र च ४।१।७
 १९४ वन्तिन्त आनुः ५।४।१५७
 ३७३ वनोर्वा ८।४।२३
 ४६९ वयसि च ३।२।१०
 १८३ वयसि दन्तस्य दृष्ट ५।४।१४१
 २९४ वयसि पूरणात् ५।२।१३०
 ११५ वयसि प्रथमे ४।१।२०
 ५७१ वयस्यासु मूर्ध्नो म० ४।४।१२७
 २३९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
 २४९ वर्णान्ताश्च ४।३।६३
 ६२० वर्णाद्वयध ६।२।१३१
 २१३ वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८
 २७८ वर्णद्वयादिभ्यः व्यञ्ज ५।१।१२३
 ११८ वर्णादनुवातात्तोप० ४।१।३९
 २९४ वर्णाद्व्याचारिणि ५।२।१३४
 ३०७ वर्णे चानिसे ५।४।३१
 १७३ वर्णो वर्णेन २।१।६९
 ६०६ वर्णो वर्णेष्मनेते ६।२।३
 २४१ वर्णो उक् ४।२।१०३
 ४५० वर्तमानसामीप्ये ब० ३।३।१३१
 ३१८ वर्तमाने लट् ३।२।१२३
 ५५७ वर्षप्रमाण ऊलोपचा० ३।४।३२
 २७१ वर्षस्याभिव्यञ्जति ७।३।१६
 २४५ वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
 ६४ वर्षाभ्यष्टक् ६।४।८४
 २७५ वर्षाभ्यष्टक् ५।१।८८

पृष्ठम् सूत्रम्

२११ वळे ६ । ३ । ११८
 २६३ वषां गतः ४ । ४ । ८६
 ३७१ वषास्यान्यतरस्यां ६ । १ । ३९
 ४८१ वसतिषुधोरिद् ७ । २ । ५२
 ५६९ वसन्ताच् ४ । ३ । २०
 २३६ वसन्तादिभ्यश्चक् ४ । २ । ६३
 ७७ वसुसंशुध्वलनङ् ८ । २ । ७२
 ५७१ वसोः समूहे च ४ । ४ । १४०
 ९६ वसोः संप्रसारणम् ६ । ४ । १२१
 ३०३ ५ । ३ । १०१
 २५९ वज्रकयविक्रयाङ् ४ । ४ । १३
 २७२ वज्रद्रव्याभ्यां टन्कनौ ५ । १ । ५१
 ४८५ वस्वेकाजाडसाम् ७ । २ । ६७
 ५६५ वहव्य ३ । २ । ६४
 ४७२ वहाम्रे लिङ् ३ । २ । ३२
 ४६० वषां करणम् ३ । १ । १०२
 २२८ वाकिनादीनां कुप्च ४ । १ । १५८
 ४२८ वा क्यपः १ । ३ । ९०
 २३ वाक्यस्य टेः प्रत उ० ८ । २ । ८२
 ३१२ वाक्यादेरामन्त्रित० ८ । १ । ८
 ४८४ वा क्रोशदैन्ययोः ६ । ४ । ६१
 ४३५ वा गमः १ । २ । १३
 २०७ वा बोधमिश्रश्चदेपु ६ । ३ । ५६
 ४७२ वाचंयमपुरंदरी च ६ । ३ । ६९
 ४१२ वा चित्तविरागे ६ । ४ । ९१
 ४७२ वाचि यमो व्रते ३ । २ । ४०
 २९३ वाचो गमिभिः ५ । २ । १२४
 ३०७ वाचो व्याहृतार्थायाम् ५ । ४ । ३५
 ५७७ वा छन्दसि ३ । ४ । ८८
 ५७४ वा छन्दसि ६ । १ । १०६
 ६२६ वा जाते ६ । २ । १७१
 ३६२ वा जृभमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४
 २९४ वातातीसारभ्यां ० ५ । २ । १२९
 ४८३ वा दान्तशान्तपूर्ण० ७ । २ । २७
 ७६ वा द्रुहसुहृण्णुहृण्णि० ८ । २ । ३३
 १०१ वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९
 ४९९ वा निसिनिक्षनिन्दाम् ८ । ४ । ३३
 १७ वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९
 २१८ वाव्यस्मिन्सपिण्डे० ४ । १ । १६५
 ३६६ वाव्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८
 ३८ वा यदान्तस्य ८ । ४ । ५९
 ३०२ वा बहुना जातिपरि० ५ । ३ । ९३
 २१२ वा भावकरणयोः ८ । ४ । १०

पृष्ठम् सूत्रम्

६०८ वा भुवनम् ६ । २ । २०
 ३५१ वा आशम्भासप्रभु० ३ । १ । ७०
 २३१ वामदेवाङ्गयङ्गुषी ४ । २ । ९
 ७० वामि १ । ४ । ५
 ७० वाम्सायोः ६ । ४ । ८०
 ५५१ वा यौ २ । ४ । ५७
 २३३ वाय्वतुपिनुषसो यत् ४ । २ । ३१
 १४३ वारणार्थानामीप्सितः १ । ४ । १२७
 ३७४ वा लिटि २ । ४ । ५५
 ५५५ वा ल्यपि ६ । ४ । ३८
 ४४ वावसाने ८ । ४ । ५६
 ३२ वा शरि ८ । ३ । ३६
 २०७ वा शोकव्यञ्जरोगेषु ६ । ३ । ५१
 ५७७ वा वपूर्वस्य निगमे ६ । ४ । ९
 १९२ वा संज्ञायाम् ५ । ४ । १३३
 ४५७ वासरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । ९४
 २५२ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ४ । ३ । ९८
 २० वा सुप्यापिशलेः ६ । १ । ९२
 ७६ वाह ऊट् ६ । ४ । १३२
 १२३ वाहः ४ । १ । ६१
 २९५ वा ह च छन्दसि ५ । ३ । १३
 २११ वाहनमाहितात् ८ । ४ । ८
 १९४ वाहिताग्र्यादिषु २ । २ । ३७
 २४२ वाहीकामेभ्यश्च ४ । २ । ११७
 २७० विशातिक्तात् ५ । १ । ३२
 २६९ विशातित्रिंशद्भ्यां ० ५ । १ । २४
 २८६ विशाल्यादिभ्यस्तमड० ५ । २ । ५६
 २२४ विकर्णकुपीतका० ४ । १ । १२४
 २२३ विकर्णशुक्लच्छग० ४ । १ । ११७
 ४८४ विकुशमिपरिभ्यः० ८ । ३ । ९६
 ५८४ विचार्यमाणानाम् ८ । २ । ९७
 ३९० विज इट् १ । २ । २
 ५६५ विजुपे छन्दसि ३ । २ । ७३
 ४७५ विङ्गनोरजुनासिक् ० ६ । ४ । ४१
 ४८० वित्तो भोगप्रत्यययोः ८ । २ । ५८
 ३७८ विदाकुर्वन्तिवत्यन्त्य० ३ । १ । ४१
 ४८९ विदिमिदिच्छिदेः ३ । २ । १६२
 २५१ विदूराञ्च्यः ४ । ३ । ८४
 ४८६ विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६
 ३७८ विदो ऋतो वा ३ । ४ । ८३
 २५० विद्यायोनिसंबन्धे० ४ । ३ । ७७
 ३२७ विधिनिमन्त्रणा० ३ । ३ । १६१
 ३६३ विध्यस्यचतुषी ४ । ४ । ८३

पृष्ठम् सूत्रम्

४७२ विध्वस्वोस्तुदः ३ । २ । ३५
 २८२ विनञ्भ्यां नानाभौ० ५ । २ । २७
 ३०७ विनयादिभ्यश्चक् ५ । ४ । ३४
 ४९० विन्दुरिच्छुः ३ । २ । १६९
 २९९ विन्मतोलुक् ५ । ३ । ६५
 ४२४ विपराभ्यां जेः १ । ३ । १९
 ४६२ विपुयविनीयजि० ३ । १ । ११७
 १९८ विप्रतिषिद्धं नानधि० २ । ४ । १३
 ३७ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २
 ४९१ विप्रसंभ्यो ङसंज्ञा० ३ । २ । १८०
 ४० विमक्षिश्च १ । ४ । १०४
 ५७७ विमषाजोऽछन्दसि ६ । ४ । १६२
 १५८ विमषा २ । १ । ११
 ४५२ विमषा कथमि० ३ । ३ । १४३
 ४५० विमषा कदाकथोः ३ । ३ । ५
 ४४१ विमषाकर्मकात् १ । ३ । ८५
 २६९ विमषा कार्षापणसं ५ । १ । २९
 २४३ विमषा कुरुगं ४ । २ । १३०
 १७५ विमषा कृजि १ । ४ । ७२
 १५३ विमषा कृजि १ । ४ । ९८
 ४६३ विमषा कृष्टोः ३ । १ । १२०
 ५५१ विमषाकृत्यानपरि० ३ । ३ । ११०
 ४८६ विमषा गमहनवि० ७ । २ । ६८
 १४६ विमषा गुणेऽस्त्रि० २ । ३ । २५
 ४६७ विमषा प्रहः ३ । १ । १४३
 ५५६ विमषाप्रप्रथमपूर्वेषु ३ । ४ । २४
 ३६६ विमषा घ्राषेट्शां २ । ४ । ७८
 ५४७ विमषा डि ऋग्वोः ३ । ३ । ५०
 ५३ विमषा डिऱ्योः ६ । ४ । १३६
 १८० विमषा नत्वारिंश० ६ । ३ । ४९
 ४४५ विमषा विष्णुमुलोः ७ । १ । ६९
 ३८८ विमषा चेः ७ । ३ । ५८
 ५९२ विमषा छन्दसि १ । २ । ३६
 ६२५ विमषा छन्दसि ६ । २ । १६४
 ५८२ विमषा छन्दसि ७ । ४ । ४४
 ५१ विमषा जसि १ । १ । ३२
 ३०५ विमषाज्भेदविच्छि० ५ । ४ । ८
 २८० विमषा तिलमाषो० ५ । २ । ४
 ६३ विमषा तुतीया० ७ । १ । ९७
 ६२५ विमषा तुभनती० ६ । २ । १६१
 ६७ विमषा दिक्समासे० १ । १ । २८
 ६८ विमषा द्वितीयातु० ७ । ३ । ११५
 ४५३ विमषा भाती सं० ३ । ३ । १५५

पृष्ठम् सूत्रम्

३६५ विभाषा वेदश्रव्योः ३।१।४९
 ६१४ विभाषाचक्षे ६।२।६७
 ५५५ विभाषापः ६।४।५७
 ३९६ विभाषा परावराभ्याम् ५।३।२९
 ५५५ विभाषा परेः ६।१।४४
 २१० विभाषा पुरुषे ६।३।१०६
 २४६ विभाषा पूर्वाह्नपरा ४।३।२४
 ५८४ विभाषा शृष्टप्रतिबन्ध ८।२।९३
 २३३ विभाषा फाल्गुनीभ्र ४।२।२३
 ३०६ विभाषा बहोषो विप्र ५।४।२०
 ४८१ विभाषा भाषादिक ७।२।१७
 ५९५ विभाषा भाषायाम् ६।१।९८
 ४०९ विभाषाभ्यन्वपूर्वस्य ६।१।२६
 २४४ विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४
 २४५ विभाषा रोगातपयोः ४।३।१३
 ३८४ विभाषा लीयतेः ६।१।५१
 ३७७ विभाषा लुङ्लोटोः २।४।५०
 २९६ विभाषावरस्य ५।३।४१
 २०५ विभाषा वर्षशरशरव ६।३।१६
 ४३७ विभाषा विप्रलापे १।३।५०
 २५९ विभाषा विवधात् ४।४।१७
 १९७ विभाषा वृक्षमृगतृ २।४।१२
 ५९७ विभाषा वेभिन्त्या ६।१।१२५
 ४१० विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ७।४।९६
 १९३ विभाषा श्यावारो ५।४।११४
 ३७२ विभाषा श्वेः ६।१।३०
 ११७ विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४
 १९८ विभाषा समीपे २।४।१६
 ४४९ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११८
 ३०९ विभाषा साति का ० ५।४।५२
 ३०० विभाषा सुपो बहुच्यु ५।३।६८
 ३७० विभाषा सजिदशोः ७।२।६५
 १८३ विभाषा सेनासुरा ० २।४।२५
 २०६ विभाषा स्वसपत्योः ६।३।२४
 २६५ विभाषा हविरपूपादि ५।१।१४
 ९२ विभाषितं विशेषवच ८।१।७४
 ६३२ विभाषितं सोपसर्ग ८।१।५३
 ३५१ विभाषेटः ८।३।७९
 ६२८ विभाषोलुच्छे ६।२।१९६
 २०९ विभाषोदरे ६।३।८८
 ४४० विभाषोपपदेन प्रती ० १।३।७७
 ४३७ विभाषोपयमने १।२।१६
 १४९ विभाषोपसर्गे २।३।५९

पृष्ठम् सूत्रम्

३७६ विभाषोर्णोः १।२।३
 २४२ विभाषोधीनरेषु ४।२।११८
 २११ विभाषोषधिवनस्य ८।४।६
 २८७ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१
 ८ विरामोऽवसानम् १।४।११०
 ५६१ विशाखयोश्च १।२।६२
 २७६ विशाखायाढाद ० ५।१।११०
 ५५९ विशिपतिपदिस्क ३।४।५६
 १९६ विशिष्टलिङ्गो नदीदे ० २।४।७
 १७१ विशेषणं विशेष्ये २।१।५७
 २३९ विशेषणानां चाजातेः १।२।५२
 ८६ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८
 २३५ विषयो देशे ४।२।५२
 २१३ विष्किरः शकुनी ० ६।१।१५०
 ९३ विष्वग्देवयोश्च टेर ० ६।३।९२
 ३० } विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४
 ३२ }
 ३०६ विसारिणो मस्ये ५।४।१६
 ६०८ विस्पष्टादीनि गुणव ० ६।२।२४
 ६१९ वीरवीर्यो च ६।२।१२०
 २३८ वुच्छण्ठजिलसे ० ४।२।८०
 ५७३ वृकज्येष्ठान्यां ति ० ५।४।४१
 ३०४ वृकाष्टव्यण् ५।३।११५
 ५४७ वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३
 ५४७ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४
 ४३७ वृत्तिसर्गातयनेषु क्रमः १।३।३८
 २९९ वृद्धस्य च ५।३।६२
 २१९ वृद्धस्य च पू ० ४।१।१६५
 २४२ वृद्धाच्छः ४।२।११४
 २२७ वृद्धादन्सोवीरेषु ० ४।१।१४८
 २४२ वृद्धात्त्राचाम् ४।२।१२०
 २४३ वृद्धादकेकान्तसो ० ४।२।१४१
 १८८ वृद्धिमित्तस्य च ० ६।३।३९
 ६ वृद्धिरादैच् १।१।१
 १८ वृद्धिरेचि ६।१।८८
 २४२ वृद्धिर्यस्याचामादि ० १।१।७३
 २२८ वृद्धेत्कोसलाजादा ० ४।१।१७१
 १९९ वृद्धो युना तल्लक्ष्ण ० १।२।६५
 ३५८ वृद्धयः स्वसनोः १।३।९२
 १७२ वृन्दारकनागकुञ्ज ० २।१।६२
 ११८ वृषाकन्यमिदुक्षि ० ४।१।३७
 ५९६ वृषादीनां च ६।१।२०३
 ३६९ वृत्तो वा ७।२।३८
 ४३७ वेः पादविहङ्गे १।३।४१

पृष्ठम् सूत्रम्

४३६ वेः शब्दकर्मणः १।३।१४
 २८३ वेः शालच्छङ्खचौ ५।२।२८
 ३७० वेः स्कन्देरनिष्ठावाम् ८।३।७३
 ३९६ वेः स्कन्धतोर्निष्कम् ८।३।७७
 ३७२ वेजः ६।१।४०
 ३७१ वेनो वयिः २।४।४१
 २५९ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
 ४३६ वेतेर्विभाषा ७।१।७
 ८५ वेरपृकस्य ६।१।६७
 ५७० वेशान्तहिमवद्भा ० ४।४।११२
 ५७१ वेशोयशभादेर्मणा ० ४।४।१३१
 ३३९ वेध स्वनो भोजने ८।३।६५
 ५६६ वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 २०५ वैयाकरणाद्वयायां च ० ६।३।७
 ६३४ वैवावेति च च्छन्दसि ८।१।६४
 ४५२ वोताप्योः ३।३।१४१
 ११९ वोतो गुणवचनात् ४।१।४४
 १८९ वोपसर्जनस्य ६।३।८२
 ४११ वो विधूनेन जुक् ७।३।३८
 ४८८ वौ कपलसक्त्य ० ३।२।१४३
 ५४५ वौ क्षुद्रवः ३।३।२५
 ४३७ व्यक्वाचां समुच्चारणे १।३।४८
 ३५९ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।१।२६
 ५६७ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
 ३५९ व्यथो लिटि ७।४।६८
 ५४७ व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१
 २२७ व्यन्सपत्रे ४।१।१४५
 ५६२ व्यबहिताश्च १।४।८२
 १४८ व्यबहृपणोः समर्थयोः २।३।५७
 ६२५ व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६
 ५५५ व्यथ ६।१।४३
 ४४१ व्याहपरिभ्यो रमः १।३।८३
 २८८ व्याहरति मृगः ४।३।५१
 ५४६ व्युपयोः स्रोतेः पर्याये ३।३।३९
 २७६ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७
 ३५ व्योक्त्युपप्रयमतः ० ८।३।१८
 ५४९ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८
 ४७६ व्रते ३।२।८०
 ६८ व्रथाग्रसज्जजम्बुज ० ८।३।३६
 ३०४ व्रातचक्रनोरक्षियाम् ५।३।११३
 २८९ व्रातेन जीवति ५।२।२१
 २८० व्रीहियास्योर्वक् ५।२।२
 २५६ व्रीहेः पुरोवाशे ४।३।१४८

ष्टम सूत्रम्

२९१ मीमादिभ्यश्च ५ । २ । ११६
 ३६२ शकटादण् ४ । ४ । ८०
 ५४३ शकृषृषाङ्गापठ० ३ । ४ । ६५
 ५६८ शकि गमुल्कमुली ३ । ४ । १२
 ४५४ शकि लिच् च ३ । ३ । १७२
 ४६० शकिसहोष ३ । १ । ९९
 २६१ शकियष्टयोरीकृ ४ । ४ । ५९
 ४७३ शकौ हस्तिकपाटयोः ३ । २ । ५४
 १५२ शण्डिकादिभ्यो व्यः ४ । ३ । १२
 २६९ शतमानविंशतिकस० ५ । १ । २९
 २९३ शतसहस्रान्ताच्च० ५ । २ । ११९
 ३६८ शताच्च ठन्यतावशते ५ । १ । २१
 ६०३ शतुरनुमो नद्यजादी ६ । १ । १७३
 २८५ शदन्तविंशतेष ५ । २ । ४६
 ३६३ शदेः शितः १ । ३ । ६०
 ४१२ शदेरगतां तः ७ । ३ । ४२
 १०१ शप्यनोर्नीत्यम् ७ । १ । ८१
 २६० शब्दद्वंद्वं करोति ४ । ४ । ३४
 ४२९ शब्दवैरकलहात्र० ३ । १ । १७
 ३८७ शमामघानां दीर्घः ७ । ३ । ७४
 ५७७ शमिता यश्च ६ । ४ । ५४
 ४८८ शमित्यष्टाभ्यो घिनुन् ३ । २ । १४१
 ४७० शमि धातोः संज्ञायाम् ३ । २ । १४
 २५६ शम्याः प्लम् ४ । ३ । १४२
 २०५ शयवासवासिष्का० ६ । ३ । १८
 २२१ शरद्वच्चुनकदर्मी० ४ । १ । १०२
 २११ शरादीनां ऋ० ६ । ३ । १२०
 २४८ शरीरावयवाश्च ४ । ३ । ५५
 २६५ शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६
 ७७ शरोऽपि ८ । ४ । ४९
 ३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५ । ३ । १०७
 २३९ शर्कराया वा ४ । २ । ८३
 ३२ शर्पेरे विघर्जनीयः ८ । ३ । ३५
 ३३६ शर्प्याः खयः ७ । ४ । ६१
 ३५५ शल ह्युपधादनितः० ३ । १ । ४५
 २६१ शलाल्लोऽन्यतर० ४ । ४ । ५४
 २८ शस्त्रोऽपि ८ । ४ । ६३
 ८८ शसो न ७ । १ । २९
 २५४ शकलाद्वा ४ । ३ । १२८
 ३०३ शाखादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३
 ४११ शाच्छासाङ्गाभ्यामे० ७ । ३ । ३७
 ४८३ शाच्छोरन्यतरस्याम् ७ । १ । ४१
 २७० शाणाद्वा ५ । १ । ३५

ष्टम सूत्रम्

२६ शात् ८ । ४ । ४४
 ६०७ शारदेऽनार्तवे ६ । २ । ९
 १२५ शार्करावयवो वीन् ४ । १ । ७३
 २८२ शालीनकौपीने अ० ५ । २ । २०
 ३८० शास इदह्लोः ६ । ४ । ३४
 ३७१ शासिबसिषसीनां ८ । ३ । ६०
 ३८१ शा ही ६ । ४ । ३५
 २३९ शाखाया बल्व् ४ । २ । ८९
 २९ शितुक् ८ । ३ । ३१
 ६२१ शितेर्नीलाबह्वज्ब० ६ । २ । १३८
 ३०३ शिलाया ङः ५ । ३ । १०२
 २६१ शिल्पम् ४ । ४ । ५५
 ६१५ शिल्पिनि चाकृन् ६ । २ । ७६
 ४६४ शिल्पिनि घ्नुन् ३ । १ । १४५
 ५७२ शिवधामरिष्टस्य करे ४ । ४ । १४३
 २२२ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२
 २५१ शिशुकन्दयमसम० ४ । ३ । ८८
 ७२ शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२
 ३७५ शीङः सार्वधातुके० ७ । ४ । २१
 ३७५ शीङो रुद् ७ । १ । ६
 २८७ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५ । २ । ७२
 ५७४ शीर्षेऽश्छन्दसि ६ । १ । ६०
 २७३ शीर्षेच्छेदाद्यच्च ५ । १ । ६५
 २६१ शीलम् ४ । ४ । ६१
 २३३ शूक्राद्वा ४ । २ । २६
 २५० शृण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६
 २२३ शृङ्गादिभ्यश्च ४ । १ । १२३
 ४८० शृषः कः ८ । २ । ५१
 ५५७ शृक्कर्णक्षेषु पिषः ३ । ४ । ३५
 ५९६ शृक्कृष्टौ ६ । १ । २०६
 १९७ शृङ्गाणामनिरवसि० २ । ४ । १०
 २६९ शूर्पादन्यतरस्याम् ५ । १ । २६
 ३१० शृङ्गारपाके ५ । ४ । ६५
 २३२ शृङ्गोखाद्यत् ४ । २ । १७
 २८८ शृङ्गलमस्य बन्ध० ५ । २ । ७९
 ६१९ शृङ्गमवस्थार्यां च ६ । २ । ११५
 ४८३ शृत्त पाके ६ । १ । २७
 ३८२ शृद्व्रां हसो वा ७ । ४ । १२
 ४९० शृङ्गन्धोरारुः ३ । २ । १७३
 २४ शौ १ । १ । १३
 ३९३ शे सुचादीनाम् ७ । १ । ५९
 ३०२ शेवल्गुपरिविद्याल० ५ । ३ । ८४
 ५७४ शेऽश्छन्दसि बह्वल् ६ । १ । ७०

ष्टम सूत्रम्

३२१ शेपात्कर्तरि परस्मै० १ । ३ । ७८
 १९३ शेपाद्विभाषा ५ । ४ । १५४
 २४० शेष् ४ । २ । ९२
 ३२१ शेष् प्रथमः १ । ४ । १०८
 ४५२ शेष् लृढयदौ ३ । ३ । १५१
 ८७ शेष् लोपः ७ । २ । ९०
 ६३१ शेष् विभाषा ८ । १ । ४१
 ६३२ शेष् विभाषा ८ । १ । ५०
 ३३० शेष् विभाषाकृत्वा० ८ । ४ । १८
 ५४ शेष्चो ध्वससि १ । ४ । ७
 १८३ शेष्चो बहुव्रीहिः २ । २ । २३
 ११९ शेष्चोऽप्राचाम् ४ । १ । ४३
 ५९९ शौनकादिभ्यश्च० ४ । ३ । १०६
 ३७८ श्रसोरलोपः ६ । ४ । १११
 ३५४ श्रामलोपः ६ । ४ । २३
 ३८० श्राम्यस्त्वयोरतः ६ । ४ । ११२
 ४६७ श्याद्वयधासुसं० ३ । १ । १४१
 २३५ श्येनतिकस्य पाते० ६ । ३ । ७१
 ४७९ श्योऽस्पर्श० ८ । २ । ४७
 ६०९ श्रज्यावमकन्याप० ६ । २ । २५
 २४७ श्रिषाद्विफल्गुन्यनु० ४ । ३ । ३४
 २६२ श्राणामांसीदनादिठन् ४ । ४ । ६७
 २८८ श्राद्धमेने भुक्त्वा० ५ । २ । ८५
 २४५ श्राद्धे शरदः ४ । ३ । १२
 ५४५ श्रिणीभुवोऽनु० ३ । ३ । २४
 ५८० श्रीप्राप्त्योऽश्च० ७ । १ । ५६
 ३६७ श्रुयः श्च ३ । १ । ७४
 ५७७ श्रुयुपकृष्ट० ६ । ४ । १०२
 १७२ श्रेष्ठादयः कृता० २ । १ । ५९
 २८८ श्रोत्रियश्छन्दो० ५ । २ । ८४
 ३६७ श्रुयुः किति ७ । २ । ११
 १४० श्राघन्हुइस्थाश० १ । ४ । ३४
 ३८६ श्लिष आलिङ्गने ३ । १ । ४६
 ३८१ श्लौ ६ । १ । १०
 २५९ श्वगणाद्व ४ । ४ । ११
 ३७२ श्वधरेतः ७ । ४ । १८
 ८२ श्वयुवमघोनामत० ६ । ४ । १३३
 २०० श्वशुरः श्वभ्रा १ । २ । ७१
 २४५ श्वसस्तुद् च ४ । ३ । १५
 २०३ श्वसोवसीयः श्रे० ५ । ४ । ८०
 २५९ श्वदेरिति ७ । ३ । ८
 ४८० श्वीदितो निष्ठायाम् ७ । २ । १४
 ११४ श्वः प्रसयस्य १ । ३ । ६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२८६ षट्कृतिकतिपयः ५।२।५१	२५८ संस्कृतम् ४।४।२	२३१ संज्ञायां अवणाः ४।२।५
६२१ षट् च काण्ढादीनि ६।२।१३५	२३२ संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६	५४९ संज्ञायां समजलिः ३।३।९५
७७ षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५	१२४ संहितावाक्यम् ४।१।७०	४५६ संज्ञायां कन् ४।३।१४७
६०४ षट्त्रिचतुर्भ्योः ६।१।१७५	३१ संहितायाम् ६।१।७२	३०० संज्ञायां कन् ५।३।७५
५८ षट्भ्यो लुक् ७।१।२२	२१० संहितायाम् ६।३।११४	३०२ संज्ञायां कन् ५।३।८७
६९ षटोः कः सि ८।२।४१	६२८ संकथं चाक्राः ५।२।१५८	१८२ संज्ञायां कन्थोष्ठीनरेषु २।४।२०
२७५ षण्मासाण्यश्च ५।१।८३	१२३ संकथविधीति ४।१।६२	६१७ संज्ञायां गिरिनिः ६।२।९४
५५५ षत्वङ्कोरसिद्धः ६।१।८६	५६ संख्युरसंयुद्धौ ७।१।९२	३०३ संज्ञायां च ५।३।९७
२२६ षपूर्वहनप्रतः ६।४।१३५	२७८ संख्युर्यः ५।१।१०८	६१५ संज्ञायां च ६।२।७७
२७५ षष्टिकाः षष्टिराः ५।१।१०	६३४ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८	२६३ संज्ञायां जन्या ४।४।८२
२८७ षष्ट्यादेशासंख्यादेशः ५।२।५८	५७० सगर्भसंयुतः ४।४।११४	२६३ संज्ञायां धेनुध्या ४।४।८५
२९७ षष्ट्याधेभ्यश्च ५।२।५८	२३८ संकलादिभ्यश्च ४।२।५	६२२ संज्ञायामनाचिताः ६।१।१४६
१६४ षष्ठी २।३।८	१८८ संख्यायाव्यासनाः २।२।२५	५५६ संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४
१५२ षष्ठी चानादरे २।३।३८	६१० संख्या ६।२।३५	४७३ संज्ञायां श्रुतृद्विधाः ३।२।४६
६१४ षष्ठी प्रलेनसि ६।२।६०	१७० संख्यापूर्वा द्विगुः २।१।५२	२९४ संज्ञायां भन्माभ्यां ५।२।१३७
५६१ षष्ठीयुक्छन्दसि वा १।४।१९	२६९ संख्याया अतिः ५।१।२२	६२५ संज्ञाया मित्राजिनयोः ६।२।१६५
१४६ षष्ठी शेषे २।३।५०	२८५ संख्याया अवयवे ५।२।४२	१३६ संज्ञाऽन्यतरत्वाः २।३।२२
१० षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४५	३०६ संख्यायाः क्रियाभ्यां ५।४।१७	६१९ संज्ञापन्ययोश्च ६।२।११३
१४७ षष्ठी द्वैतप्रयोगे २।३।२६	२७५ संख्यायाः सवत्सरः ७।३।१५	६३० सत्य प्रश्ने ८।१।३२
१४७ षष्ठ्यतसर्षप्रः २।३।३०	२७२ संख्यायाः संज्ञासघः ५।१।५८	३१० सत्यादशपथे ५।४।६६
२०६ षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१	६२५ संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३	३१८ सत्यापपाशरूपवीः ३।१।२५
५८७ षष्ठ्याः पतिपुत्रपुत्रः ८।३।५३	२८५ संख्याया गुणस्य ५।२।४७	४७४ सन्तुद्विपदुहः ३।२।६१
२९७ षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४	२९७ संख्याया विधायं ५।३।८२	३३८ सधिरप्रतेः ८।३।६६
३०५ षष्ठ्या व्याभवे ५।४।४८	३१० संख्यायाश्च गुणान्ताः ५।४।५९	६०७ सदृशप्रतिरूपयोः ६।२।११
५५२ षात्पदान्तात् ८।४।३५	१५५ संख्या बन्धयेन २।१।१९	३६३ सदेः परस्य लिटि ८।३।११८
११८ षिद्धौरादिभ्यश्च ४।१।४१	५४ संख्याविसाधपूर्वः ६।३।११०	२९५ सदाः पराधैयमः ५।३।२२
५५० षिद्धिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४	११६ संख्याऽन्यथाङ्ङाप् ४।१।२६	५७६ सध मादस्थयोश्च ६।३।९६
२६ हुना ह्रुः ८।४।४१	११३ संख्यामुपवस्य ५।४।१८०	५५३ सनः क्विचि लो ६।४।४५
३५१ शिबुल्लसुचमां शि ७।३।७५	३०८ संख्यैकवचना ५।४।८३	१८२ स नपुसकम् २।४।१७
८४ ष्णान्ता षट् १।१।२४	२३५ सप्रामं प्रयोजनः ४।२।५६	३४७ सनायन्ता धातवः ३।१।३२
२०७ ष्यङः संप्रसारणम् ६।१।१३	२५४ सचाङ्गलक्षणं ४।३।१२७	४९० सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८
५६६ स उत्तमस्य ३।४।९८	५६६ सधे चानात्तरा ३।३।४२	५८१ सनिंससनिवासम् ७।२।६९
२८८ स एषां प्रामणीः ५।२।७८	५४८ सधोर्द्धा गणप्रः ३।३।८६	४१४ सनि प्रहृष्टोश्च ७।२।१२
३५६ सः स्वार्यधातुके ७।८।४९	१८७ सजापूरण्योश्च ६।३।३८	४१४ सनि च ३।४।४७
४१६ सः सिद्धिस्वदिसः ८।३।६२	१६५ संज्ञायाम् २।१।४८	४१५ सनि मीमांसुरमलः ७।४।५४
३८७ संवसथ ३।१।७२	५५१ संज्ञायाम् ३।३।१०५	४१४ सनीवन्तधंश्रजदः ७।२।४९
२२६ संयोगादिश्च ६।४।१६६	५५७ संज्ञायाम् ३।८।४२	५८७ सनोतेरनः ८।३।१०८
४७९ संयोगादेरातो धा ८।२।४३	१२५ संज्ञायाम् ४।१।७२	२४५ संधिवेकाद्युत्तुलक्षत्रे ४।३।१६
१५ संयोगान्तस्य लो ८।२।२३	२५३ संज्ञायाम् ४।३।११७	१७२ सन्महत्परमोत्तमो २।१।६१
९ संयोगे गुरु १।४।११	६२४ संज्ञायाम् ६।२।१५५	३६५ सन्यज्ञोः ६।१।९
२४८ संवत्सराग्रहाः ४।३।५०	२९० संज्ञायाम् ८।२।११	३४५ सन्यतः ७।४।७५
२७४ संशयमापन्नः ५।१।७३	२६१ संज्ञायां लक्षः ६।४।४६	३५३ सन्निद्योर्ध्वः ७।३।५७
२५९ संख्ये ४।४।२२	३४६ संज्ञायां सरदो ४।३।२७	३४५ सन्मात्राणि चक्षुरे ७।४।५३

ष्टम् सूत्रम्

- ३१० सप्तमिष्यत्रावृत्ति ५।४।६१
 २८९ सपूर्वाच्च ५।२।८७
 १२ सपूर्वायाः प्रथमायां ८।१।१९६
 ५७१ सप्तमोऽञ्छन्दसि ५।१।६१
 १५३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० २।३।७
 १९४ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५
 १६८ सप्तमी शौण्डैः १।१।४०
 ६०९ सप्तमी सिद्धशुष्कप० ६।२।३२
 ६१४ सप्तमीहारिणी धर्म्ये ६।२।६५
 १५१ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 ६२३ सप्तम्याः पुष्पम् ६।२।१५२
 ५५८ सप्तम्यां चोपपीठं ३।४।४९
 ४७८ सप्तम्यां जनेर्देः ३।२।९७
 २९५ सप्तम्याङ्गुलं ५।३।१०
 ६१७ सप्तायां नपुंसके ६।२।९८
 २६४ सप्ताया यः ४।४।१०५
 १८३ सप्ता राजामनुष्वापूर्वा २।४।२३
 ४३८ सप्तमः क्षुब्धः १।३।६५
 ४३७ सप्तमः प्रतिज्ञाने १।३।५२
 ९४ सप्तमः समि ६।३।९३
 ३० सप्तमः सुटि ८।३।५
 २७६ सप्तम्यस्तदस्य ५।१।१०४
 ३१० सप्तम्याच्च थापना ५।४।६०
 १५४ सप्तम्यः पदविधिः २।१।१
 २१४ सप्तम्यानां प्रथमं ४।१।८२
 ४३४ सप्तम्यप्रविश्वः स्यः १।३।२२
 २६१ सप्तम्यान्सप्तम्यैति ४।४।४३
 ३९५ सप्तम्याये च ६।१।१३८
 ४३७ सप्तम्युत्तीयायुक्तात् १।३।५४
 २८१ सप्तासमां विजायते ५।२।१२
 ५५३ सप्तमकर्तृकयोः पूर्व० ३।४।२१
 ५४३ सप्तमकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८
 २६४ सप्तमनीर्थावाची ४।४।१०७
 २०८ सप्तमानस्य छन्दः ६।३।८४
 ३६४ सप्तमोदरे वा ४।४।१०८
 २७६ सप्तमपात्सपूर्व० ५।१।११२
 २७५ सप्तायाः सः ५।१।८५
 ५५८ सप्तमसौ ३।४।५०
 ६०५ सप्तमस्य ६।१।२२३
 ३०३ सप्तासाच्च तद्धि० ५।३।१०६
 १६० सप्तासान्ताः ५।४।६८
 २०९ सप्तमसेऽङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८०
 ५५४ सप्तमसेऽनल्पपूर्वे ७।१।३७

ष्टम् सूत्रम्

- ४ समाहारः स्वरितः १।२।३१
 ४६९ समि ख्यः ३।२।७
 ५४६ समि मुष्टी ३।३।३६
 ५४५ समि युदुदुषः ३।३।२३
 ४५६ समुच्चयेऽन्वतरस्याम् ३।४
 ४५६ समुच्चये सामान्यव० ३।४
 ४४० समुदाहृत्यो १।३।७५
 ५४७ समुदोरजः पशुषु ३।३।६९
 ५७० समुद्राभ्रादः ४।४।११८
 ५५७ समूलाकृतजीवि ३।४।३६
 ३०७ समुहवच बहुषु ५।४।२२
 ४३५ समो गम्यच्छिन्नभ्याम् १।३।२९
 ५७२ संपरिपूर्वात्स च ५।१।९२
 ३९५ संपरिभ्यां करोतौ भू० ६।१।१३७
 २७६ संपादिनि ५।१।९९
 ४८८ संपृचानुरुधां ३।२।१४२
 ४३७ संप्रतिभ्यामना १।३।४६
 २०७ संप्रसारणस्य ६।३।१३९
 ७६ संप्रसारणाच्च ६।१।१०८
 २८३ संप्रोदस्य कटच् ५।२।२९
 ६७ सप्तुद्धौ च ७।३।१०६
 २५ सप्तुद्धौ शाक० १।१।१६
 १२७ सप्तोधने च २।३।४७
 ४८६ सप्तोधने च ३।२।१२५
 २७२ सप्तवत्यवहर० ५।१।५२
 ४५३ सप्तावनेऽलमिति ३।३।१५४
 २४७ सप्तुद्धौ ४।३।४१
 ४३६ सप्ताननोत्संजना १।३।३६
 ४१ सप्तपाणामेक्ये १।२।६४
 ३६७ सप्तित्थास्त्यतिभ्यः ३।१।५६
 ४७२ सर्वकृलाभ्रकरीषेषु ३।२।४२
 ६१७ सर्वे गुणकार्त्तव्ये ६।२।९३
 २८० सर्वचर्मणः कृतः ० ५।२।१५
 ११५ सर्वत्र लोहितादि ४।१।१८
 २२ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२
 १६ सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१
 २४५ सर्वत्राण च त० ४।३।२२
 ५७१ सर्वदेवात्तात्तिल् ४।४।१४२
 ५५ सर्वनामस्थाने चासं ६।४।८
 ४७ सर्वनामः स्मै ७।१।१४
 ६७ सर्वनामः स्याद् ७।३।११४
 १४७ सर्वनामस्तुतीया २।३।२७
 २६६ सर्वपुरुषाभ्यां णङ् ५।१।१०

ष्टम् सूत्रम्

- २७१ सर्वभूमिपृथिवी ५।१।४१
 ३११ सर्वस्य द्वे ८।१।१
 ५९५ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 २९५ सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
 ४७ सर्वादीनि सर्वना १।१।२७
 २९५ सर्वैकान्यक्रियत्तदः ० ५।३।१५
 ३३४ सर्वाभ्यां बामौ ३।४।९१
 ६०८ सर्वावसनीढसमयादं ६।२।२३
 ३४ ससजुषो रुः ८।२।६६
 ५८२ सर्वैति निगमे ७।४।७४
 ३०८ सर्वौ प्रससायाम् ५।४।४०
 २८७ सर्वेण परिजातः ५।२।६८
 १२१ सहनम्बिद्यमानपू० ४।१।५७
 १३८ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९
 १५४ सह सुपा २।१।४
 २०८ सहस्य सः संज्ञायाम् ६।३।७८
 ९४ सहस्य सप्तिः ६।३।९५
 ५७१ सहस्रेण संमिती यः ४।४।१३५
 ३६३ सहिहहोरोदवर्णस्य ६।३।११२
 ५८८ सहैः घृतनतीभ्यां च ८।३।१०९
 ७७ सहैः साढः सः ८।३।५६
 ४७८ सहै च ३।२।९६
 १७६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४
 २८९ साक्षाद्भट्टेति संज्ञायाम् ५।२।९१
 ५७६ साक्ष्यै साङ्गा साढे ० ६।३।११३
 ३०९ सात्यदायोः ८।३।१११
 १३६ साधकतमं करणम् १।४।४२
 १५३ साधुनिपुणाभ्याम् ० २।३।४३
 ७३ सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१०
 २८२ साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२
 ८८ साम आक्रम ७।१।३३
 ९२ सामन्त्रितम् २।३।४८
 १६२ सामि २।१।२७
 २४५ सायचिरेप्रोद्गमे ४।३।२३
 ३३१ सार्वधातुकमपि १।२।४
 ३२२ सार्वधातुकार्धधातु ० ७।३।८४
 ४४२ सार्वधातुके यङ् ३।१।६७
 २२९ साल्वावयवप्रत्ययप्र० ४।१।१७३
 २२८ साल्वेयगान्धारि ० ४।१।१६९
 ७७ सावनडुहः ७।१।६२
 ६०२ सावेकाचस्तुतीया ६।१।१६६
 १३२ सास्मिन्गौर्भासीति ४।२।२१
 २३३ सास्य देवता ४।२।२४

पृष्ठम् सूत्रम्

२९१ सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४

३६९ सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०

३४४ सिचि वृद्धिः परस्मै ७।२।१

४१८ सिचो यदि ८।३।११२

३३० सिजभ्यस्तविदि ३।४।१०९

२३४ सिति च १।४।१६

१६८ सिद्धशुक्लपद्मवैद्य २।१।४१

३९० सिज्जादिभ्यश्च ५।२।९७

४१२ सिध्वेतेरपारलौकिके ६।१।४९

२५२ सिन्धुतल्लशिखारि ४।३।९३

२४७ सिन्धवपकराभ्यां कन् ४।३।३२

३८० सिपि धातो कर्वा ८।२।७४

५६६ सिन्धुलं केटि ३।१।३४

३६३ सिवादिनां बाह्व्य ८।३।७१

१३५ सुः पूजायाम् १।४।९४

४७७ सुकर्मपापमन्त्रपुष्पेषु ३।२।८९

६०८ सुक्षप्रियवर्हिरे ६।२।१५

३१० सुक्षप्रियादानलोम्ये ५।४।६३

४२९ सुक्षादिभ्यः कर्तृवे ३।१।१८

२९४ सुक्षादिभ्यश्च ५।२।१३१

५८० सुखः ८।३।१०७

४८७ सुभो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२

३९५ सुद कार्पूर्वः ६।१।१३५

३२७ सुद तिषोः ३।४।१०७

५२ सुदन्तपुंसकस्य १।१।४३

२२१ सुधातुरकद् च ४।१।९७

५८२ सुधितवसुधितनेम ७।४।४५

३८८ सुनोतेः त्यसनोः ८।३।११७

४३४ सुप आत्मनः कचच् ३।१।८

४१ सुपः १।४।१०३

१५५ सुपा ३।१।४

५७८ सुपां सुलम्पूर्वसव ७।१।३९

४४ सुपि च ७।३।१०२

४६९ सुपि स्थः ३।२।४

१५५ सुपो धातुप्राप्तिप २।४।७१

८ सुसिद्धन्तं षट्म् १।४।१४

१५७ सुप्रतिना मात्रार्थे २।१।९

४७५ सुप्यजाती गिनिस्ता ३।२।७८

१९१ सुप्रातसुखसुखिवशा ५।४।१२०

५९० सुवाम्भिते पराङ्म २।१।२

४८५ सुवर्जोर्हनिप् ३।३।१०३

२३८ सुवस्वादिभ्योऽण् ४।२।७७

३७९ सुविनिर्दुभ्यः सुपि ८।३।८८

पृष्ठम् सूत्रम्

२०९ सुवामादिपु च ८।३।९८

२४६ सुवर्वाधोऽज्जम्भस्य ७।३।१२

१९३ सुहृद्द्विदी मित्र ५।४।१५०

४८४ सूत्र ताम ८।३।९०

२३७ सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५

४८९ सूद्रीपदीक्षब्ध ३।२।१५३

६२२ सूपमानात्कः ६।१।१४५

११८ सूप्यागस्त्यस्य ४।१।४९

४८९ सूषसदः कमरन् ३।२।१६०

३७० सूजिह्वोर्हस्त्यमकिति ६।१।५८

५६८ सूयितुदोः कसुन् ३।४।१७

५४४ सू स्थिरे ३।३।१७

३३९ सूघतेर्गेतो ८।३।११३

२२७ सूनान्तलक्षणका ४।१।१५३

२६१ सूनाया वा ४।४।४५

३२७ सूर्ध्वपिच ३।४।८७

३८३ सूसिचि कृतचतुष्टु ७।२।५७

३७ सूसिचि लोपे चैर्या ६।१।१३४

३६३ सूसोः ८।३।११५

२६४ सूसोरायः ४।४।१०९

३२ सूसोऽपदादौ ८।३।३८

५७१ सूसमर्हति यः ४।४।१३७

२३३ सूसाहवण् ४।२।३०

४७८ सूसमे सुजः ३।२।९०

५८० सूसमे ह्रितः ७।२।३३

६२८ सूसवसेपणे ६।२।१९५

६१९ सूसर्मनसी अलोमो ६।२।११७

२५१ सूसस्य निवासः ४।३।८९

२७२ सूसत्यां शवल्भृतयः ५।१।५६

२३५ सूसत्यादिरिति छ ४।२।५५

८० सूमा च ६।४।१३

८६ सूकोः संयोगाद्योरन्ते ८।२।२९

३९६ सूम्मुसुम्मुसुम्मु ३।१।८२

४७० सूम्भकर्णयोरभिजपोः ३।२।१३

४७१ सूम्भशक्तोरिन् ३।२।२४

५४८ सूम्भे क च ३।३।८३

४०९ सूम्मुसिउसहां ८।३।११६

३३९ सूम्भेः ८।३।६७

५८७ सूतलोमयोऽम्भन् ८।३।१०५

३६७ सूसुधूम्भ्यः परस्मै ७।२।७२

२७८ सूनाथल्लोपश्च ५।१।१२५

२६ सूतो सुना सुः ८।४।४०

१६४ सूतोकात्तिकपूतार्थे २।१।३९

पृष्ठम् सूत्रम्

४१६ सूतिष्मोरेव षण् ८।३।६१

४८० सूतः प्रपूर्वस्य ६।१।२३

७० सूतियाः ६।४।७९

१८४ सूतियाः पुंस्त्रावित ६।३।३४

१०६ सूतियाम् ४।१।३

१९३ सूतियां संज्ञायाम् ५।४।१४३

५४९ सूतियां क्तिन् ३।३।९४

७१ सूतियां च ७।१।९६

२२९ सूतियामन्तिङ् ४।१।१७६

२०० सूतियुषश्च १।२।६६

२१५ सूतियुसाभ्यां नम्ल ४।१।८७

२२३ सूतियो ङक् ४।१।१२०

२३८ सूतियु सौवीरसात्व ४।२।७६

४७५ सूतः क च ३।२।७७

२३२ सूतिकाव्यञ्चि ४।२।१५

५४९ सूतागापापचो भावे ३।३।९५

३६८ सूतायोरिच १।२।१७

३३९ सूतादिष्मभ्यासेन ८।३।६४

२८७ सूतानान्तागोषाच्च ४।३।३५

२०६ सूतानान्तादिभाषा ५।४।१०

१३ सूतानिबदादेशोऽन १।१।५६

१० सूतानेऽन्तरतमः १।१।५०

२७४ सूतालीनिलात् ५।१।७०

२९९ सूतल्लूरयुवहस्य ६।४।१५६

३०५ सूतलादिभ्यः प्रकार ५।४।३

२०६ सूते च भाषायाम् ६।३।२०

४९० सूतेभासापिसङ् ३।२।१७५

५७९ सूतान्यादवश्च ७।१।४९

३५१ सूतमोरान्त्सनेपद ७।२।३६

५५७ सूतेने पिचः ३।४।३८

४३६ सूतार्थोभाषः १।३।३१

१५ सूतशोऽनुदके क्तिन् ३।२।५८

४८९ सूतहिपृष्टिपतिद ३।२।१५८

१४० सूतहेरिपित्तः १।४।३६

४८१ सूतायः स्त्री निष्ठायां ६।१।२२

४१२ सूतायो वः ७।३।४१

६२७ सूतिकापूतवीणाञो ६।२।१८७

५४८ सूतरित्कुल्लोपेभि ६।१।४७

३२२ सूतरित्कुल्लोर्मि ८।३।७६

४१५ सूतपूरञ्जवशां ७।२।७४

४५४ सूते ङोद ३।३।१६५

३२९ सूतोत्तरे लङ् च ३।३।१७६

३२५ सूतासी कृत्तयोः ३।१।३३

ष्टम् सूत्रम्

५४४ खदो जवे ६।४।२८
 ५४५ खश्चन्दसि बहुलम् ६।१।१३३
 ४४३ खसिचसीयुदधासिपु ६।४।६२
 ४०९ खसिभ्योसिप्रसति ०।४।८१
 ५४० खोतसो विभाषा ४।४।११३
 ७ खं रूपं शाब्दस्याप्त १।१।६८
 ६०८ खं सामिनि ६।२।१७
 १३६ खतन्त्रः कर्ता १।४।५४
 ५८७ खतवान् पायी ८।३।११
 ५४७ खनहोर्वा ३।३।६२
 ५९४ खपादिर्हिसामन्व ६।१।१८८
 ४९० खपितृषोर्नजिक् ३।२।१७२
 ४१८ खपिसिन्ध्वेया ६।१।१९
 ५४८ खपो नन् ३।३।९१
 ४९ खमज्ञातिधनाल्या १।१।३५
 ७४ खमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
 १६२ खयं केन २।१।२५
 ३३९ खरतिसूतिमूयति ७।२।४४
 १०२ खरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७
 ३२१ खरितवितः कर्त्र ०।१।३।७२
 ५८५ खरितमाम्रेविते ८।२।१०३
 ५९३ खरितार्संहितायाम् १।२।३९
 ११ खरितेनाधिकारः १।३।११
 ५९१ खरितो वानुदाते ८।२।६
 २२७ खसुष्ठः ४।१।१४३
 २५८ खागतादीनां च ७।३।७
 १८८ खाङ्गाधतः ६।३।४०
 १२२ खाङ्गाधोपसर्जनादसं ४।१।५४
 ५५९ खाङ्गे तत्प्रत्यये कृन्मोः ३।४।६१
 ५५९ खाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४
 २८७ खाङ्गेभ्यः प्रसिते ५।२।६६
 ३८८ खादिभ्यः भ्रुः ३।१।७३
 ५२ खादिभ्यसर्वनाम १।४।१७
 ५५६ खादिभि णमुल् ३।४।२६
 ४११ खापेयकि ६।१।१८
 २९३ खाभिन्नैश्वर्यं ५।२।१२६
 १५१ खाभीश्वराभिपति २।३।३९
 ५५७ खे पुषः ३।४।४०
 ४० खौजसमौदृष्टाभ्यां ४।१।३
 ३३४ ह एति ७।४।५२
 ४३५ हनः सिच् १।२।१४
 ५४८ हनथ वथः ३।३।७६
 ४६१ हनत्वा च ३।१।१०८

ष्टम् सूत्रम्

४०७ हनसोऽचिष्णोः ७।३।३२
 ३७३ हनो वथ छिति २।४।४२
 ६३२ हन्त च ८।१।५४
 ८० हन्तेरसूवैस् ८।४।२२
 ३७३ हन्तेजः ६।४।३६
 ४६९ हन्तेरनुयमनेऽच् ३।२।९
 ४७१ हन्तेर्देविनाथयोः ३।२।२५
 २५९ हन्तस्यङ्गादिभ्यः ४।४।१५
 २२१ हरितादिभ्योऽमः ४।१।१००
 २२८ हरितक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७
 ३९७ हलः ६।४।२
 ३९६ हल भ्रः शानज्झी ३।१।८३
 २०५ हलदन्तात्सम्भ्याः सं ०।३।३९
 ४१४ हलन्ताश्च १।२।१०
 ३ हलन्त्यम् १।३।३
 ५५२ हलश्च ३।३।१२१
 ४५८ हलश्चेजुपधात् ८।४।३१
 ३५४ हलमीरादिकृ ४।३।१२४
 २६२ हलसीरादिकृ ४।४।८१
 ४९१ हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३
 ११३ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०
 ३३३ हलादिः शेषः ७।४।६०
 ८० हलि च ८।२।७७
 ७८ हलि लोपः ७।२।११३
 ३६ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
 ८ हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७
 १७ हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४
 ५६ हल्ङ्याभ्यो दीर्घां ६।१।६८
 ५६५ हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६
 ४४९ हवाश्वतोर्लङ् च ३।२।११६
 ३४ हवि च ६।१।११४
 ४६८ हव्य ग्रीहिकालयोः ३।१।१४८
 २९४ हस्ताब्जात् ५।२।१३३
 ५४६ हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०
 ५५७ हस्ते वतिप्रशोः ३।४।३९
 २७५ हाथनान्तपुवा ५।१।१३०
 ३९३ हिंसायां प्रत्येय ६।१।१४१
 ५५८ हिंसार्थानां च समा ०।३।४८
 ६३० हि च ८।१।३४
 २६२ हितं अक्षाः ४।४।६५
 ३८८ हितु मीना ८।४।१५
 २०७ हिमकापिहसिक् च ६।३।१५४

ष्टम् सूत्रम्

६१० हिरण्यपरिमार्गं वने ६।२।५५
 १२४ हीने १।४।८६
 ३०९ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७
 ३७३ हुमलभ्यो हेर्भिः ६।४।१०१
 ३६७ हुमलुवोः सार्वधातुके ६।४।८७
 १३२ ह्योरन्यतरस्याम् १।४।५३
 २६४ हृदयस्य त्रिवः ४।४।९५
 २०६ हृदयस्य हृत्क्षेपद ६।३।५०
 ३२४ हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्वप ७।३।१९
 ४८३ हृषेलोमसु ७।२।२९
 ६३३ हेति श्रियायाम् ८।१।६०
 ४०८ हेतुमति च ३।१।२६
 २५० हेतुमनुभ्योऽन्यत् ०।४।३।८१
 ४५३ हेतुहेतुमतालिङ् ३।३।१५६
 १३८ हेतो २।३।२३
 ५६३ हेमन्तादिशिराव २।४।२८
 ५६९ हे मन्ताश्च ४।३।२१
 २९ हे मपरे वा ८।३।२६
 ३८८ हेरचदि ७।३।५६
 २८२ हैयगवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३
 २३ हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५
 ७५ हो ङः ८।२।३१
 २७९ होत्राभ्यङ्कः ५।१।१३५
 ८० होहन्तेर्ङिणेषु ७।३।५४
 ३४६ ह्यन्तक्षणश्चसजा ७।१।५
 ३२३ ह्रस्वः ७।४।५९
 ९ ह्रस्वं लघु १।४।१०
 ४५ ह्रस्वनघापो जुद्ध ७।१।५४
 ६०३ ह्रस्वजङ्भ्यां मनुप् ६।१।१७६
 ५४ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 ४६१ ह्रस्वस्य पिति कृति ६।१।७१
 ५७५ ह्रस्वाच्चोत्तर ६।१।१५१
 २४१ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१
 ३६४ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 ६२६ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वं ६।२।१७४
 ३०२ ह्रस्वे ५।३।८६
 ७३ ह्रस्वो नपुंसके १।२।४७
 ५८० ह्रस्वेऽनन्तसि ७।२।३१
 ४८३ ह्रादो निष्ठायाम् ६।४।९५
 ४११ ह्रः संप्रसारणम् ६।१।३२
 ५४८ ह्रः संप्रसारणं च न्य ०।३।३।७२
 ४६८ ह्रावामथ ३।२।२

वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां सूची २।

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ३०० अकचक्रणो तृष्णीमः.
 १३० अकर्मकधातुभिर्योगे.
 १८२ अकारान्तोत्तरपदो.
 १२ अकृतव्युहः पाणि. (प.)
 ५७१ अक्षरसमूहे छन्दस उप.
 १९ अक्षारहिन्यामुपसं.
 १९० अगोवत्सहलेष्विति.
 २१५ अमिकलिभ्यां ङक्.
 २५४ अमीधः शरणे रणमं च
 ४७४ अप्रप्रामाभ्यां नयतेषो.
 २४६ अप्रादिपश्चाद्विमच्
 ८८ अङ्गकार्ये कृते पुनर्ना. (प.)
 २३६ अङ्गसंश्रयमंत्रिपूर्वा.
 २९१ अङ्गात्कल्याणे (ग.)
 २६६ अचि शीर्ष इति वाच्यम्
 ५४९ अजेः क्यपि वीभावो.
 १४८ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्
 २०४ अजस उपसंख्यानम्
 ३९३ अटभ्यासव्यवायेऽपि.
 २१२ } अतद्धित इति वाच्यम्
 ५८९ }
 ६२७ अतेर्धातुलोप इति.
 ४४९ अत्यन्तापदवे लिट् व.
 १७६ अत्यादयः कान्ताद्यर्थे.
 ४४१ अदेः प्रतिषेधः
 १२२ अद्रवं मूर्तिमत्साङ्गं.
 १७४ अद्रुतायामसंहितम्
 २०१ अद्रुततत्पुरुषविशेषे.
 २६० अधर्माद्येति वक्तव्यम्
 ४२५ अधिकरणाद्येति वक्तव्यम्
 २४९ अध्यात्मादेष्टमिष्यते
 १७ अध्वपरिमाणे च
 ३०१ अनजादौ व विभाषा.
 ८० अनन्तरस्य विधिर्वा. (प.)
 ३२ अनव्ययस्येति वाच्यम्
 ४४५ अनाचमिकमिषमिनां.
 २७ अनाम्रवतिनगरीणा.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ८१ } अनिनस्सन्नाहणात्. (प.)
 १९३ }
 ३५२ अनुदात्तत्वलक्षण. (प.)
 ६१२ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्
 १९५ अनेकप्राप्तावेकत्र.
 २०१ अनेकशफेष्विति.
 १८२ अनो नलोपय वा.
 ४८ } अन्तरं बहिर्योगोप. (प.)
 ४९ }
 ३३० अन्तःशब्दस्याङ्किविधि.
 २०५ } अन्तात्
 २४६ }
 ९३ अन्त्यबाधेऽन्त्यस. (प.)
 १०० अन्त्यापूर्वो वा नुम्
 ४७३ अन्यत्रापि दृश्यते.
 २९२ } अन्येभ्योऽपि दृश्यते
 २९३ }
 ९९ अन्वादेशे नपुसके एन.
 १७२ अपरस्यार्थे पञ्चभावो.
 ५४५ अपादाने क्रियामुपसं.
 २११ अपीन्वादीनामिति.
 ५८९ अपुत्रादीनामिति.
 २०५ अपोयोनियन्मनुषु
 १५३ अप्रत्यादिभिरिति.
 १२४ अप्रामिजातेश्वरज्ज्वा.
 १३४ अमितः परितः समया.
 १३३ अभिवादिदृशोरगमने.
 १३३ अभुत्तयर्थस्य न
 ३०९ अभूततद्भाव इति.
 १९५ अभ्यर्हितं च
 २०७ अभ्रकुंसादीनामिति.
 १८८ अमालिनीति वक्तव्यम्
 ५९३ अमुच्येत्यन्तः
 २४१ अमेहकृतसिन्धेभ्य.
 २४१ अरण्याणां
 २९२ अर्णसो लोपश्च
 ४३६ अतिभ्रुदृशिभ्यश्चेति.
 १९ अर्थवद्ग्रहणे मानर्थ. (प.)

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ४२९ अर्थवेदयोरप्यापु.
 २९४ अर्थाच्चासंनिहिते
 १९३ अर्थात्तः (ग.)
 २७६ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं
 १६४ अर्थेन नित्यसमाप्तो.
 २६९ अर्थाद्येति वक्तव्यम्
 १२१ अर्थक्षत्रियाभ्यां वा.
 २८३ अल्लवृत्तिलोभाभ्याभ्यो.
 १६३ अवरस्योपसंख्यानम्
 २०२ अवर्णान्ताद्वा
 ५५२ अवहाराधारावावा.
 १७६ अवाद्यः कृष्टाद्यर्थे.
 २४० अवारपाराद्विपरीता.
 २३४ अवैदुंगरे सोढुस्.
 ३०९ अव्ययस्य च्चावीत्व
 ५९० अव्ययानां न
 २४१ अव्ययानां भग्नात्वे.
 ५९० अव्ययीभावस्य दिक्.
 ६०५ अव्यये नञ्कुनिपाता.
 १३९ अक्षिष्टव्यवहारे दागः.
 २५५ अस्मनो विहारे टिलोपो.
 ४२५ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा.
 ११० अष्टका पितृद्वयत्वे
 १८० अष्टनः कपाले हविषि
 ३१४ असमासवद्भावे.
 ६८ असंयुक्ता ये ङलकाः.
 ५९३ असावित्यन्तः
 ४६८ असि अकेऽने च रश्मे.
 ११८ असितपल्लितयोर्न
 १२ असिद्धं बहिरङ्गम्. (प.)
 २०८ अहोद्येति वक्तव्यम्
 २३१ अस्मिन्नर्थेऽण् विद्वा.
 ९७ अस्य संयुद्धौ वागङ्.
 १७८ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्.
 ३६ अहरादीनां पस्यादिषु.
 १५२ अर्हणां कर्तृत्वेऽनर्हणां.
 २३४ अहः सः कर्तौ.

पृष्ठम् वार्तिकादि
२६२ आकर्षात्पयोर्देमैजा.
२७७ आकाशकृष्ण
१२३ आकृतिमहणा जातिः
१७३ आख्यातमाख्यातेन. (ग.)
२३६ आख्यानाख्यायिकेति.
४०७ आख्यानात्कृतस्तदा.
४३४ आगमेः क्षमायाम्
३०७ आमीप्रसाधारणा.
४३४ आहः प्रतिज्ञायामुपसं.
३५१ आदि चम इति वक्तव्यम्
४३४ आदि नुप्रच्छधोः
४८३ आहपूर्वस्यान्धूयसोः
४६१ आहपूर्वाद्भेदेः संज्ञायाम्
५७८ आहपाजयारामुपसं.
४२६ आचारेऽवगन्महोव.
१२१ } आचार्यादन्तत्वं च (ग.)
२६६ }
४८१ आदिकर्मणि निष्ठा.
१३१ } आदिखाद्योनं
४४१ }
३०८ आद्यादिभ्य उपसंख्या.
६१६ आद्युदात्तप्रकरणे.
४०३ आधृपाद्वा (ग.)
३१३ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये
१०५ आनुग्रहण व्यथेमलि.
२४२ आपदादिपूर्वपदा. (ग.)
१८२ आबन्तो ब्यु
५८६ आमन्त्रिते छन्दसि
२९३ आमयस्योपसंख्यानम्
२०६ आमुष्यायणामुष्य.
४६९ आलस्यसुखाहरण.
५६९ आविष्टयस्योपसंख्यानम्
४१५ आसङ्गायां सन्वक्तव्यः
४७५ आशासः क्राडुपधाय.
४३४ आशिषि नाथः
३३६ आशिषि नाथ इति.
११० आशिषि उन्नश्च न
११५ आसुरेऽपसंख्यानम्
४०२ आखदः सङ्कर्मकात् (ग.)
२५८ आहौ प्रभूतादिभ्यः
२७४ आहूतप्रकरणे वारि.
४३६ इकन्पदोत्तरपदाच्छत.
२५१ इकारादाविति वाच्यम्

पृष्ठम् वार्तिकादि
२०७ इके चरताउपसंख्यानम्
५५१ इकृष्वादिभ्यः
५५० इक्षितयो धातुनिर्देशे
५५१ इष्वादिभ्यः
५५१ इणजादिभ्यः
४१४ इण्वदिकः
३७७ इण्वदिक इति वक्तव्यम्
२०८ इत्येऽनभ्यास्तस्य
३६९ इत्योत्वाभ्यां गुणवृद्धि.
२९६ इदम इह सम्पन्नम्.
२९६ इदमोश् च
५६२ इन्धेऽछन्दोविषयत्वा.
२०७ इयदुवद्भाविनाम.
११७ इयं त्रिसूत्री पुयोग.
५७८ इयाद्वियाजीकाराणा.
३३८ इर इत्संज्ञा वाच्या
२११ इरिकादिभ्यः प्रति.
१५५ इवेन समासो विभ.
५५० उपेरनिच्छार्थस्य.
३९७ इषेस्तकारे इयन्त्र.
१५२ इष्टादिभ्यश्च
२१५ ईकृक् च
४६८ ईक्षिस्मिभ्यां च
५८३ ईद्रक्षिणः
१९६ ईयसो बहुव्रीहेर्न.
१७४ ईषद्वग्वचनेनेति.
५७५ ईषाक्षदादीना छन्द.
४१३ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति.
४३५ ईहायमेव.
८ उगिर्हणप्रहणवर्जम्
९९ उत्तरपदत्वे चापदादि.
११० उत्तरपदलोपे च.
२०७ उत्तरपदस्य चेति.
२०७ उत्तरपदाधिकारे.
१६८ उत्तरपदेन परिमाणि.
२४१ उत्तरादाहश्च
४७० उत्तानादिषु कर्तृषु
१४१ उत्पातेन ज्ञापिते च
४८० उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप.
१४२ उपपदविभक्तेः. (प.)
१२२ उपमानात्पक्षाच्च पु.
१०४ उपसर्गविभक्तिः. (ग.)
४३६ उपसर्गादस्यञ्चो.

पृष्ठम् वार्तिकादि
४३५ उपादेवपूजासंगति.
२६७ उपाधिषाब्दात्सर्वार्थे.
३०७ उपायो हस्त्वत्वं च (ग.)
५६२ उभयसंज्ञान्यपीति.
४८ उभयोऽन्यत्रेति
१३३ उभसवर्तसोः कार्या.
४७३ उरसो लोपश्च
३०१ उरणांश इत्यस्य वा
२०८ उष्णमद्रयोः करणे
४२८ उर्योमाह्वाताः प्रति.
४७५ ऊह् च गमादीनामिति.
६०२ ऊडुपधामहणं कर्तव्यम्
२६५ ऊधसोऽनह् च (ग.)
३७५ ऊर्णोतेरात्रेति वाच्यम्
४७९ ऊर्णोतेर्धुवद्भावो वाच्यः
५७३ ऋचि त्रैरुत्तरपदादि.
२१ ऋति सवर्णे ऋ वा
१९५ ऋतुनक्षत्राणां समा.
१९ ऋते च तृतीयासमासे
२४६ ऋतोर्धुद्विमाद्विधाच.
३४१ } ऋदुपधेभ्यो लिटः क्तिन्.
३५५ }
६ ऋतुवर्णयोमधः साव.
५४९ ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा.
३०१ ऋवर्णादपि
६४ ऋवर्णात्रस्य णत्वं.
६२५ ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे
७३ एकतरात्प्रतिषेधो व.
९१ एकतिद् वाच्यम्
१६७ एकविभक्तावधृष्टयन्तव.
३७४ एकदेशविकृत. (प.)
३०१ एकाक्षरपूर्वपदानामुप.
२८९ एकावः (ग.)
२१ एकाचो न
२५६ एकानो नित्यम्
२९६ एतदोऽपि वाच्यः
९१ एते वांनावादय आदेशा.
५७४ एमन्नादिषु छन्दसि.
५६६ एरजधिकारे जवसवौ.
२० एवे चालियोगे
१७३ एहीवदयोऽन्यपदार्थे
३०० ओकारसकारमकारा.
४२५ ओजसोऽभरसो नित्यम्.

पृष्ठम् वार्तिकदि

६६ ओतो निक्षिपति वाच्यम्

२० ओतोष्योः समासे वा

७२ औटः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः

१७ औत्वप्रतिषेधः साकचक.

२९२ कच्छा हस्वत्व च

४३३ कण्ठादेस्तृतीयस्येति.

४६९ कप्रकरणे मूलविभुजा.

२८३ कप्रत्ययचिकादेशौ.

१२२ कबरमणिविषयशरेभ्यो.

१५० कमेरनिषेधः

२२९ कम्बोजादिभ्य इति.

४०७ कर्तृकरणाद्वात्व. (ग.)

५५२ कर्तृकर्मणोऽभ्यर्थयो.

१३९ कर्मणः करणसंज्ञा.

४७३ कर्मणि सभि च

२६६ कर्मधारयादेवैष्यते

१७६ कर्मप्रवचनीयानां

३१४ कर्मव्यतिहारे सर्वे.

४६८ कविषौ सर्वत्र प्रसा.

३४ कस्कादिषु च

४०२ } कण्ठादीनां वेति.

४१० }

४५३ कामप्रवेदन इति व.

३२ काम्ये रोरेवेति वाच्यम्

१७५ कारिकाशब्दस्योपच.

४१५ कार्यमनुभवान्दि कार्यौ. (प.)

२६९ कार्षापणाद्विठन्वक्तव्यः

१४५ काल्यत्समी व वक्तव्या

३४८ कास्यनेकाजप्रहण.

३६९ कितेव्याधिप्रतीकारे.

३०२ किमोऽस्मिन्विषये उतर.

४७० कियत्तद्गुण कृणो.

४३४ कितेर्हर्षजीविका.

१८७ कुकुब्बादीनामण्ठादिषु

२४३ कुग्जनस्य परस्य च (ग.)

४७८ कुत्सितप्रहणं कर्तव्यम्

२९३ कुत्सित इति वक्तव्यम्

४०२ कुस्मान्नो वा. (ग.)

३९५ कृणोऽसुट इति वक्तव्यम्

१२० कृदिकारादफिनः (ग.)

१६३ कृद्गणे गतिकारक. (प.)

१६४ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत.

२०६ कृमया न

पृष्ठम् वार्तिकदि

२०२ कृष्णोदकपाण्डुसंख्या.

४५८ केलिमर उपसंख्यानम्

२७० केवलयाधेति वक्तव्यम्

१८७ कोपचप्रतिषेधे.

२५५ कौपिञ्जलहास्तिपदा

३९० कृति रमागम बाधित्वः

३७९ कृत्यजादौ वेध्यते

१५२ क्तस्येन्विषयस्य कर्म.

५४९ क्तिन्नपीध्यते

५५० क्रपेः संप्रसारणं च (ग.)

४६६ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद.

१३९ क्रियया यमभिप्रैति.

३१४ क्रियासमभिहारे च

४५६ क्रियासमभिहारे द्वे वा.

४९० क्रुकन्नपि वाच्यः

२३९ कुक्षा हस्वत्व च (ग.)

२७४ कोशशतयोजनशत.

२८३ क्लिप्तस्य चिल्पिल्.

१४१ कूपि संप्रमाने च

४९१ क्तिवचिप्रच्छयायतस्तु.

६१ कौं लुप्त न स्थानिवत्

२२८ क्षत्रियसमानशब्दा०

११० क्षिपकादीनां च

४२५ क्षीरलवणयोर्लोत्सायां

४७४ क्सोऽपि वाच्यः

४७२ खच्च द्विवाच्यः

५५२ खनेर्हडरेकेकवका.

२८१ खप्रत्ययानुत्पत्तां यलो.

११९ खरुसयोगोपाधान

३२ खर्परे शरि वा विसर्ग.

२३९ खलतिकादिषु वचनम्

२३५ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः

१९० खुरखगाभ्यां वा नस्

१९१ ख्यश्च

३१ ख्यावादेशे न

२५८ खच्छतां परदारादिभ्यः

२३४ गजसहायाभ्यां चेति.

१९४ गङ्गादेः परा सप्तमी

२३४ गणिकाया यमिति.

६१ गतिकारकेतरपूर्व.

१७७ गनिकारकोपपदानां (प.)

१९२ गन्धस्त्वैवे तदेकान्त.

४७५ गमादीनामिदि. वक्तव्यम्

पृष्ठम् वार्तिकदि

४७२ गमेः सुपि वाच्यः

१४५ गम्यमानापि क्रिया

१६१ गम्यादीनामुपसंख्यानम्

४६७ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्

१८० गवि च युक्ते

२१२ गिरिनद्यादीनां वा

४७० गिरौ ङङ्ङन्दसि

२०८ गिलगिळे च

२०८ गिलेऽगिलस्य

५६९ गुग्गुलुमधु मनुपत.

१४९ गुणकर्मणि वेध्यते

२९० गुणवचनेभ्यो मनुपो.

२८९ गुणात् (ग.)

१६४ गुणासरेण तरलोपध

३६९ गुपेर्निन्दायाम्

२१५ गोरजादिप्रसङ्गे यत्

१७ गोर्धूती छन्दस्युपसंख्यानम्

२८३ गोष्ठजादयः ज्ञानादि.

३६१ गलात्मावनुमां च (ग.)

५४७ घञर्थे कविधानम्

३५९ घटादयः घिनः (ग.)

३६१ घटादयो घिनः (ग.)

४७१ घटीखारीखरीषूप.

५५० घट्टिवन्दिदिभ्यश्चेति.

२५४ घोषप्रहणमपि कर्तव्यम्

१९५ ग्यन्तादजायदन्त.

४६७ ग्रः संज्ञायां न.

७९ हाउत्तरपदे प्रतिषेधो.

३०५ चबद्धहोतोरुपसंख्यानम्

२२४ चटकस्येति वाच्यम्

२८६ चतुरश्छयतावाचन्त.

२०१ चतुर्थाश्च ऊर्ध्वस्य०

२७१ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्

२७५ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र.

२७८ चतुर्वर्णादीनां स्थाथे.

२७८ चतुर्वेदस्योभयपद. (ग.)

१७३ चतुष्पाजातिरिति व.

२९ चयो द्वितीयाः शरि.

२५४ चरणाद्धर्मप्राप्तयो.

४६६ चरिचलिपतिवदीनां.

४६० चरेरादि चागुटी

३८१ चर्करीतं च (ग.)

६२० चरेराज्यादिसारादयः.

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ५४९ चायतोः किनि विभावो.
 ४७३ चारी वा
 ६०१ चितः सप्रकृतेर्वहक.
 २४७ चित्रारेवतीरोहिणी.
 २४६ चिरपक्षपराभिभ्यस्त्रो.
 ४२९ चीवरादर्जने परि.
 २८३ चुल् च
 २७६ चूडादिभ्य उपसंख्यानम्
 १७६ च्यर्थे इति वाच्यम्
 २८ छत्वमनीति वाच्यम् .
 ३८९ छन्दसि (ग.)
 ११८ छन्दसि क्रमेके
 ५६५ छन्दसि परेच्छायां.
 ५७३ छन्दसि वेति वक्तव्यम्
 ५७६ छन्दसि स्त्रियां बहुलम्
 ४६२ छन्दसीति वक्तव्यम्
 ५७२ छन्दसीवनिपौ च
 ५७२ छन्दोविभक्तकरणे.
 २२८ छागवृषयोरपि.
 ३६१ जनी नृचक्रसुरजो (ग.)
 १६० जराया जरस् च (ग.)
 १३२ जल्पतिप्रभृतीनां.
 ५८१ जसादिपु छन्दसि.
 १७४ जहिकर्मणा बहुल.
 ५५० जागतैरकारो वा
 १२१ जातान्ताश्च
 २४७ जाताथं प्रविप्रसूतो.
 १९४ जातिकालमुखादिभ्यः
 १२१ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्
 १४३ जुगुप्साविरामप्रमा
 ४५१ जुहोतेर्दाधिश्च
 ४३७ ज्योतिरुद्गमन इति वा.
 २९१ ज्योत्स्नादिभ्य उपसं.
 ३६१ ज्वलद्भल्लनमा. (ग.)
 ५५४ झलादाविति वाच्यम्
 १८७ ठक्छसोश्च
 २१ ठाचि बहुलं द्वे भवतः
 ३१० ठाचि विवक्षिते द्वे.
 ४७३ ठे च विहायसो विहादे.
 ४०८ णिङ्गाभिरसने (ग.)
 ३५० णिङ्भावपक्षे कमे.
 ४४९ णिप्रन्थिप्रन्थिभूना.
 ४६४ ण्यप्रकरणे लपिदिभि.

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ४५९ व्यन्तमादीनामुपसं.
 ३४९ व्यञ्जोपाधिव्ययण.
 ४५९ तक्षिषसिचतियति.
 २३९ तक्षत्रलोपश्च (ग.)
 २२७ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्
 २७४ ततोऽभिगमनमर्हतीति.
 ४०७ तत्करोति तदाचष्टे (ग.)
 २७२ तत्पचतीति श्रोणादण.
 १६ तत्परे च
 २९४ तदन्ताश्च
 २३३ तदस्मिन्वर्तत इति.
 २५८ तदाहेति माशब्दादिभ्यः.
 २९५ तदो दावचनमनर्थकं
 २१३ तद्ग्रहणोः करपलो०
 १४५ तद्युक्तादध्वनः प्रथमा.
 २१६ तद्वाजाद्याणः (ग.)
 ४६७ तनोतेरुपसंख्यानम्
 ५७७ तन्वादीनां छन्दसि
 ४२९ तपस परस्परपद च
 २९३ तत्पर्वमरुद्रयाम्
 ५३ } तस्य दोषः सयोगादि.
 ९६ }
 २१७ तस्येदमित्यपलेपि.
 ११३ ताच्छीलिके णेऽपि (प.)
 १४१ तादर्थ्यं चतुर्थां वाच्या
 ११० तारका ज्योतिषि
 २५६ ताल्यद्गुणि (ग.)
 २८८ तावतिथेन गृह्यतीति
 ३६९ तिजेः क्षमायाम्
 ५५० तितुत्रेष्वप्रहादीनां.
 २३४ तिन्नामिष्यल्यपिञ्च.
 ११९ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि.
 २९७ तीयादीकृक् स्वाथं०
 ४०७ तेनातिक्रामति (ग.)
 ११० त्यकनश्च निषेधः
 ११० त्यकल्यपोश्च
 ४६३ त्यजेश्च
 २०१ त्यदादितः शेषे पुन.
 २२८ त्यदादीनां फिञ्वा.
 २०१ त्यदादीनां मिषः.
 २४१ त्यज्जेष्व इति वक्त.
 ११७ त्रिचतुर्भ्यां ह्रायनस्य.
 २०३ त्र्युपाभ्यां क्युरोऽजि.

पृष्ठम् वार्तिकदि
 १८६ त्वतलोपेणवचनस्य
 ३८९ दन्मेष
 ३८० दग्निप्रतोराध्यातुके
 ४८८ दंशोऽछन्दस्युपसंख्यानम्
 ३६९ दानेराजंवे
 ५४५ दारजारौ कर्तरि णि.
 ४७३ दाराबाह्नोऽणन्तस्य.
 २१० दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य.
 २०६ दिवश्च दासे
 ४७९ दुग्बोर्दाभिश्च
 ३३० दुरः षत्वणत्वयोरुपसं.
 २१० दुरोदाशनाशदमध्ये.
 ४४८ दुहिष्योर्बहुलं सक.
 २७८ दूतवणिगभ्यां च
 २४१ दूरादेलः
 २०९ दृक्षे चेति वक्तव्यम्
 ६४ दृक्करपुनःपूर्वस्य भुवो.
 २९५ दृष्टमहणाद्भवदादि.
 ५६७ दृष्टेरग्वक्तव्यः
 १३२ } दृष्टंश्च
 ४८६ }
 २४३ देवस्य च
 २१५ देवाद्यमजो
 २०६ देवानांप्रिय इति च.
 २३२ दोष उपसंख्यानम्
 ४९१ द्युतिगमिजुहोतीनां.
 २९६ द्युक्षोभयाद्वक्तव्यः
 १७० द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तर.
 १९४ द्वन्द्वेऽपि
 १८१ द्विगुप्ताप्रपञ्चालं.
 २८४ द्विगोर्निस्यम्
 ३०१ द्वितीय सध्वक्षरं.
 ५४७ द्वित्वप्रकरणे के कृवा.
 २८३ द्वित्वे गोयुगच्
 ५९ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
 १५० द्विपः शतुर्वा
 २११ द्यव्यज्ज्यम्भामेव
 २९७ धमुवन्तात्स्वाथं.
 १९५ धर्मोदिष्वनियमः
 ४०७ धातुरूप च (ग.)
 १११ धात्वन्त्यकोट्यो निस्यम्
 ५५० धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्
 ४०३ धून्प्रीमोर्नुग्वक्तव्यः

४४१ वार्तिकादि
 ४४१ चेट उपसंख्यानम्
 २०८ धेनोर्नभ्यायाम्
 ४४१ ध्यायतेः संप्रसारण.
 ३६१ न कभ्यसिचमाम् (ग.)
 २९२ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च
 १७४ नवो नलोपस्तिङि क्षेपे
 १८४ नवोऽस्त्यर्थानां वाच्यो.
 ११३ नञ्जननीकवस्तुंस्तारुण.
 ५६१ नभोऽङ्गिरोमनुषां.
 २६१ नराचेति वक्तव्यम्
 ३०७ नवस्य नूनादेशः
 २९७ न विद्यायाः
 ३०७ नश्च पुराणे प्रात्
 २३ न सभासे
 २६५ नस् नासिकायाः
 ७८ नानर्थकेऽलोन्त्यविधि.
 ४७ नातुबन्धकृतमने. (प.)
 २५३ नान्तस्य ङिलोपे सत्र.
 ४०० नान्ये मितोऽहेतोः (ग.)
 २६५ नाभिनभ च (ग.)
 ५८१ नाभ्यस्तस्याचीति.
 ३१० नित्यमाप्रेक्षिते ङाचि.
 १४७ निमितात्पर्यायप्रयो.
 १५१ निमितात्कर्मयोगे.
 ५५२ निमिनीलियां खलचो.
 १३१ नियन्तकर्तृकस्य.
 १७६ निरादयः कान्ताद्यर्थे.
 ५१ } निर्दिश्यमानस्यादे. (प.)
 २३० }
 ४५८ निर्विण्णस्योपसख्या.
 २०७ निष्के चेति वाच्यम्
 ४७९ निष्ठादेशः धत्वस्वर.
 ५५० निष्ठावां सेट इति वक्त.
 २४१ निसो गते
 ११९ नीलादौषर्था
 २३१ नीत्या अन्
 ११९ नीत्या अन्वक्तव्यः
 १३१ नीवद्योने
 ६३ नुमचिरतुज्वद्वाव.
 ४६८ नृतिखनिरङ्गिभ्य.
 १२५ नृनरयोश्च (ग.)
 १९० नेतुर्नञ्जे अव्यक्तव्यः
 १४२ नौकाकान्तशुक्ल.

४४१ वार्तिकादि
 ४६७ नां लिम्पेर्वाच्यः
 २६६ } पञ्चजनानुपसंख्यानम्
 २४९ }
 २५४ पत्राद्वाहो
 २३८ पथ. पन्थ च (ग.)
 १८२ पथः सख्याव्यायादेः
 २४३ पथ्यध्यायन्यायवि.
 ५१ पदाङ्गाधिकारे तस्य. (प.)
 १२ परनित्यान्तरङ्गा (प.)
 ४३४ परस्पोपपदाचेति.
 २९६ परस्मादेयव्यहनि
 ४३४ पराङ्गकर्मकात्र निषेधः
 ६२९ परादिश्च परान्तश्च.
 ५४९ परिचर्यापरिसर्या.
 २४९ परिमुखादिभ्य एवे.
 ३१२ परेर्वर्जने वावचनम्
 ५१० परेवां
 ८६ परां व्रजेः घः पदान्ते
 १७६ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे.
 १८३ पर्यायस्त्वेवेत्यते
 २३४ पर्था णस् वक्तव्यः
 २०३ पत्यगजभ्या चेति.
 ४६६ पाठेणलुक्चोक्च.
 १२१ पाणिगृहीती भार्यायाम्
 ४६३ पाणी सृजेष्वाङ्ग्य
 २२८ पाण्डोर्ज्यण्
 ४११ पातेर्णां लुप्तवक्तव्य
 १८२ पात्राद्यन्तस्य न
 ३०४ पादसप्तग्रहणमन.
 ४७० पार्श्वदिपूवसंख्यानम्
 १२० पालकान्तात्र
 ५८१ पावकादीना छन्दसि.
 ३२ पाशकल्पककाम्येष्वि.
 २३४ पित्रदछन्दसि ङिच्च
 २३३ पितुर्वातारि व्यन्
 ११८ पिप्पल्यादयश्च (ग.)
 ४६९ पिबतेः मुराशीचोति.
 ११८ पिशाद्वातुसंख्यानम्
 २९४ पिशाचाश्च
 २३१ पीतात्कन्
 १२२ पुच्छाश्च
 ४०८ पुच्छादिषु धात्वर्थ. (ग.)
 ४२९ पुच्छादुदसने व्यसने.

४४१ वार्तिकादि
 १८२ पुष्यसुदिनाभ्यामहः.
 ४२ पुरस्तादपवादाः. (प.)
 २६६ पुरुषाद्वधविकार.
 २५७ पुष्पमूलेषु बहुलम्
 २०४ पुंसानुजो अनुषान्ध.
 २२२ पुसि जाते (ग.)
 ४५९ पूज एवेह ग्रहणमिष्यते
 ४७९ पूजो विनाशे
 २०४ पूरण इति वक्तव्यम्
 २२८ पूरोरप वक्तव्यः
 २३३ पूर्णमासादप वक्तव्यः
 ३७५ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि. (प.)
 ५३ } पूर्वत्रासिद्धीये न स्था.
 ९६ }
 ४८ पूर्वपरावरदक्षि. (ग.)
 २९६ पूर्वपूर्वतरयोः पर.
 ५९० पूर्वाङ्गवचेति वक्तव्यम्
 २९६ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्यो.
 २२८ पृच्छती मुक्तातादिभ्यः
 २१४ पृथिव्या जात्रां
 २३४ पृष्ठादुपसंख्यानम्
 ४१९ प्रकृतिग्रहणे यङ्. (प.)
 २८५ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
 ६५ प्रकृतिवदनुकरणं (प.)
 २३४ प्रकृत्याक राजन्य.
 १३७ प्रकृत्यादिभ्य उप.
 १६० प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गः (ग.)
 १६४ प्रतिपदविधाना वष्टी.
 ८३४ प्रतिपेधे हसादीनामुप.
 ८९ प्रत्ययग्रहणे तदन्ता. (प.)
 १०८ प्रत्ययग्रहणे यस्मान्स. (प.)
 २८ प्रत्यये भाषायां नित्यम्
 ५९ प्रथमलिङ्गग्रहण च
 २८८ प्रमाणपरिमाणाभ्या.
 २८८ प्रमाणं लः
 ६०७ प्रमाणं लो द्विगोर्नित्यम्
 ८११ प्रलम्भनाभिसवपूज.
 १९ प्रवत्सतरकम्बलव.
 ५८५ प्रधानताभिपूजित.
 १९४ प्रहरणार्थेभ्यः परे.
 १८० प्राक्शतादिति वक्तव्यम्
 ११९ प्राणिनि च
 २९० प्राण्यङ्गादेव

पृष्ठम् वार्तिकादि

२९४ प्राप्यज्ञान

४० प्रातिपदिकग्रहणे. (प.)

३९८ } प्रातिपदिकाद्वात्पर्ये. (ग.)

४०६ }

३४८ प्राप्नुम्पती गवि. (ग.)

१७६ प्रादयो गताथर्थे.

१८४ प्रादिभ्यो धातुजस्य.

१९ प्राद्वहोदोन्वेधेभ्यो

२१३ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः

२५७ फलपाकशुषामुप.

२९३ फलबर्हाभ्यामिनच्

१९७ फलसेनाङ्गनस्पति.

२४७ फल्युच्यथाढ्यां ढागौ.

४२९ फेनाच्चेति वाच्यम्

३६९ बधेधित्तविकारे.

२९३ बलादलः

२१५ बहिषष्टिलोपो यञ्

२७० बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्

१०८ बहुमीहौ वा.

१०० बहुङ्गि नुम्प्रतिषेधः

३०८ बहुल्यार्थमङ्गला.

२९४ बाहूरुपपूर्वपदाद्बलान्

४७६ ब्रह्मणि वदः

२७१ ब्रह्मनर्चसादुपसंहया.

२०४ ब्राह्मणाच्छसिन उप.

१३१ भक्षेरहिंसाधंस्य न

३१० भद्राच्चेति वक्तव्यम्

१६४ भयभीतभीतिभीति.

५४७ भयादीनामुपसंहया.

२८३ भवने क्षेत्रे शाकट.

२१५ भवार्थे तु लुवाच्यः.

४५३ भविष्यत्येवेत्येते

१८६ भस्यादे तद्धिते

३०७ भागरूपनामभ्यो.

४२९ भाण्डात्समाचयनं

२५९ भावप्रत्ययान्तादि.

४९० भाषयां धातुकृत्य.

५५२ भाषायां शासियुधि.

२८९ भूस्निन्दाप्रशंसासु.

५८३ भूरिदात्रस्तुङ् वा.

४४८ भूषाकर्मकिरादि.

२३० भोजक्षत्रिये (ग.)

२३ भोरान्यविशां वेति.

पृष्ठम् वार्तिकादि

१९५ भ्रातृव्यावसः.

२०८ भ्राष्ट्रान्योरिन्धे.

५५१ मत्वर्थाच्छः.

११९ मत्स्यस्य डधाम्.

१२४ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः.

३३९ मस्तेरन्त्यात्पूर्वां वा.

१८० महदात्वे घासकर.

२६६ महाजनान्द्रम्

२७५ महानाम्यादिभ्यः.

२३९ महिषाच्चेति वक्तव्यम्

४८६ माडपाक्रोश इति वाच्यम्

२०८ मातृमातृकमातृपु.

११९ } मातरि षिञ्

२३४ } मातुर्लुक्

१२१ मातुलोपाध्याययो.

२३४ मातृपितृभ्यां पितरि.

३६९ मानोज्ञासायाम्

४२५ मान्तप्रकृतिकमुच.

१०९ मामकनरकयोरुप.

२९४ माला क्षेपे (ग.)

७३ मासश्छन्दसि

५८२ मासश्छन्दसि वक्तव्य.

६९ मांसपृतनासानूनां.

४९१ मितद्रादिभ्य उप.

१९४ मिथोऽजयोः समासे.

२४३ मुखपार्श्वतसो. (ग.)

२३६ मुक्यार्थात्तत्त्वशब्दा.

५६९ मुद्रलाच्छन्दसि लिङ्

३३ मुहुसः प्रतिषेधः

१०७ मूलान्नजः

४४८ यच्चिणोः प्रतिषेधः.

२७४ यज्ञात्तत्त्वभ्यां तत्कर्मा.

१५ यणः प्रतिषेधो वाच्यः

१५ यणो मयो द्वे वाच्ये

१४५ यतश्चाध्वकालनि.

१० यत्रानेकविधमान्तर्य. (प.)

४७१ यथासंह्य नेष्यते

४३३ यथेष्टं नामधातुपु

४५२ यदायचोरुपसंहया.

३६१ यमोऽपरिवेषणे (ग.)

१२१ यवनाल्लिङ्याम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

२९ यवतपरं यवला वेति.

१२१ यवाधोषे.

१२१ या तु खयमेवाध्या.

२१२ युवादिर्न.

५७२ युष्मदस्मदोः सादृश्ये.

२१९ यून्ध कुत्सायां.

१२४ योग्यप्रतिषेधः.

४१२ रत्नेषां मृगरमणे.

२९२ रप्रकरणे खमुच.

५७४ रथेर्भती बहुलम्

४७३ राजघ उपसंह्यानम्

२७८ राजासे (ग.)

६२५ राजाशोश्छन्दसि (ग.)

२२६ राज्ञो आतावेवेति.

५५१ रादि फः

७० रादेशात्पूर्वविप्र.

४१५ राधो हिंसायां सनीस.

४१८ रीरुवत इति वक्तव्यम्

३६ रूपरात्रिरथन्तरेषु.

६०३ रेशब्दाच्च.

२९४ रोगे चायमिष्यते

५७ } लक्षणप्रतिपदोक्तयोः. (प.)

१८० }

३६० }

२९१ लक्ष्म्या अञ्

१९५ लब्धक्षरं पूर्वम्

११२ लाश्रयमनुबन्ध. (प.)

३६० लुगिक्करणालुगि. (प.)

३८० लुङि वा.

२१ लृति सवर्णे लृ वा

२०८ लोकस्य पृणे.

३०१ लोपः पूर्वपदस्य च

५९ } लोपप्रोपत्येषु बहुपु.

२१५ }

४२८ लोहितादिङाज्भ्यः क्यप्

३०७ लोहितलिङ्गवाधन.

१४४ ल्यच्छ्लोपे कर्मण्यधि.

२८८ वटकेभ्य इनिर्नीच्यः

२८४ बत्वनतात्स्थे द्वय.

५८६ वन उपसंह्यानम्

१०८ वनो न हृद्य इति वक्त.

११५ वयस्यचरम इति.

११७ वयोवाचकस्यैव हाय.

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ३७४ वर्जने क्शान् नेष्टः
 ११० वर्णका तान्तवे.
 ५५० वर्णाकारः
 १९५ वर्णानामानुपूर्व्येण.
 ११० वर्तका शकुनौ प्राचाम्.
 ९४ वर्तमाने घृष्महृत.
 ३४३ वलादावार्धधातुके.
 ५४७ वशिरभ्योरुपसंख्यानं
 ४५८ वसेल्लव्यकर्तरे णिष
 ४२९ वलात्समाच्छादने.
 २५४ वहेस्तुरिदि च
 २६६ वा केशेषु
 २४३ वा गोमयेयु.
 २०६ वारिद्वपदयद्भयो युक्ति.
 २९० वातदन्तबलल्ला. (ग.)
 २७१ वातपित्तश्लेष्मभ्यः.
 ४७१ वातशुनीतिलशर्धे.
 २९३ वातासमूहे च
 २४२ वा नामधेयस्य वृद्ध.
 ५९३ वा नामधेयस्य.
 १९४ वा प्रियस्य
 १९९ वायुशब्दप्रयोगे.
 ४३५ वा लिप्सायामिति.
 १६ वा हतजगधयोः
 २२६ वा हितनात्र इति
 ४३६ विदिप्रच्छिन्नस्वतीना.
 ६०५ विदीन्विशिदिभ्यो.
 २०६ विद्यायामिसंयन्धे.
 २३६ विद्यालक्षणकल्पान्ता.
 ३०१ विनापि प्रत्यय पूर्वो.
 ७० विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा.
 २६१ विभाजयितुर्णिलोप.
 ५१ विभाषाप्रकरणे तीयस्य.
 १७३ विरागविरह च (ग.)
 १९९ विरूपाणामपि स.
 ५७२ विशलेथेति वाच्यम्
 २६१ विशसितुर्दिङ्लोप.
 १९९ विष्णो न
 २९१ विष्णुगित्युत्तरपद.
 २८३ विस्तारे षट्
 ४८३ विस्मितप्रतिपानयो.
 ४७२ विहायसो विह इति.
 ३२४ { उग्युदावुवद्यणोः.
 ३८४

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ६११ वृजेरिति वाच्यम्
 २९१ वृत्तेश्च
 २१९ वृद्धस्य च पूजा-
 २३४ वृद्धास्येति वक्तव्यम्.
 २६० वृद्धेर्द्विषुषिभावो व
 ७४ वृद्धघौत्स्वतृज्वद्भाव
 ५६२ वृषण्वस्वश्चयोः
 २४३ वेषुकादिभ्यश्छन्वा.
 १९१ वेप्रौ वक्तव्यः
 २५४ वैरे देवासुरादिभ्यः
 ३९१ व्यचेः कुटादित्वम्.
 ५४४ व्याधिमत्स्यबलेषु.
 २२१ व्यासवरुडनिषाद.
 ४२९ व्रताद्भोजनतन्निवृ.
 ४७१ व्रीहिवत्सयोरिति.
 २० शकन्वादिषु पररूपं.
 २३१ शकलकर्दमाभ्यामुप.
 ४६९ शकिलाङ्गलाकुसतो.
 २३३ शानरुद्रादृश्च
 २८५ शतसहस्रयोरेवेत्यते
 ५७२ शान्तोर्ध्वनिश्छन्दसि
 ४३४ शप उपालम्भे
 १३२ शब्दायतेनं
 ४८१ शङ्खिकरणेभ्य एवे.
 ३६१ शमो दर्शने (ग.)
 ३० शरः खयः
 १८६ शसि बहन्पार्थस्य.
 १७२ शाकपार्थिवादीना.
 ३६९ शानेनशाने
 ४३४ शिर्क्षेर्जिज्ञासायाम्
 २९२ शिखाभालादिभ्य.
 १८९ शीटो वाच्यः
 २९३ शीतोष्णतृप्रेत्यन्त.
 ४६८ शीलिकामिभिक्षा
 ३०० शीलै को मलोपय
 २६५ शुनः संप्रसारण वा (ग.)
 २९१ शुनो दन्तद्वाराकरणं.
 १०७ शुद्रा चामहन्पूर्वा.
 २९३ शुश्रून्दाभ्यामारकन्
 ५४५ शुवायुवर्णनितृषु
 ३९१ शं तृम्भादीना नमु.
 २०६ शेषपुच्छलाङ्गलेषु.
 १५० शेषे विभाषा

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ३३३ रितपाशपातुबन्धेन.
 ५५० श्रद्धन्तोरुपसर्गबद्ध.
 २४७ श्रविष्ठाषाकाभ्या.
 ५४९ श्रुयजीविस्तुभ्यः कर.
 १७२ श्रेण्यादिषु ध्वयर्धवचनं.
 २७९ श्रोत्रियस्य यलोपय
 ३७२ श्वयतेलिङ्गभ्यास.
 १२४ श्वशुरस्योकाराकार.
 ५६५ श्वेतवहादीनां ङस्पद.
 ४०८ श्वेताश्वशतर. (ग.)
 २८३ शट्त्वे षङ्गवच्
 १८० षष उत्वं दत्तदशाधा.
 ३०१ षषाज्ञादिषचना.
 ५६३ षष्ट्यर्थे चतुर्थाति.
 ५९० षष्ट्यामिश्रितकारक.
 १२५ षाद्यजन्वाच्चाच्यः
 ४४७ सकर्मकाणां प्रतिषे.
 १९४ संख्याया अल्पीयस्याः
 २०२ संख्याया नदीगोदा.
 १९० संख्यायास्तत्पुरुषस्य.
 २८३ संघाते कटच्
 ३९५ संज्ञापूर्वको विधि. (प.)
 २७६ संज्ञायामण
 ६११ संज्ञायामिति वक्तव्यम्
 ११९ संज्ञायां वा
 २७२ संज्ञायां स्थाधे प्रत्य.
 ४९ संज्ञाविधां प्रत्यय. (प.)
 ५० संज्ञोपसर्जनभूता.
 ५८९ सति शिष्टस्वरव.
 ४२८ सत्रकक्षकटकुच्छ.
 १०७ सदक्काण्डप्रान्त.
 २६९ सदेः परस्य लिटीति.
 ३८० सनि ण्वुलि च न
 ६६ सनिपातलक्षणो. (प.)
 २७१ सनिपातास्येति व.
 २६० सनियोगशिष्टानां. (प.)
 ५४९ सपदादिभ्यः क्तिप्
 ३० संपुकाणा सो वक्तव्यः
 ८४ संयुद्धौ नपुसंकानां.
 १०७ संयन्त्राजिनशण.
 ३१३ संयन्त्रेण प्रवृत्ता.
 ४६३ समवपूर्वाश्च
 ४६२ समश्च बहुलम्

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ११ समानवाक्ये निषा.
२९६ समानस्य सभावो.
४७४ समानान्ययोवेति.
८ समासप्रत्ययविधौ.
१६० समाहारे चायमि.
२५४ समिधाधाने षेष्ण्य
४३४ समोऽकूजने
२२७ सम्राजः क्षत्रिये (ग.)
२६६ सर्वजनाद्वृत्तश्च
४७३ सर्वत्र पञ्चयोरुप.
१९४ सर्वनामसंख्ययो.
१७० सर्वनामो वृत्तिमात्रे.
४२६ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
४२५ सर्वप्रातिपदिकानां.
२६६ सर्वाणोवेति वक्तव्यम्
१९४ सर्वोद्देश
२३६ सर्वादः साद्देश.
२६५ सर्वोभयार्थाभ्यामे.
२४५ संवत्सरात्फलप. (ग.)
१८१ सविशेषणस्य प्रति.
३७८ सस्थानत्व नमः ख्यात्रे
२७९ सहायाद्वा
१२५ सहितसहाभ्यां च.
४७६ साधुकारिण्युपसं.
१५२ साध्वसाधुप्रयोगे च
१८२ सामान्ये नपुसकम्
२० सारङ्गः पशुपक्षिणोः (ग.)
४९० सासहिवावहिचाचलि.
३३८ सिज्जोप एकादेशेऽसि.
२३ सिति च
४७९ सिनोत्तेप्रासकर्म.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ५६६ सिद्धबहुलं णिद्वक्.
२० सीमन्तः केशवेशे
४३४ सुदपि हर्षादिष्वेव.
४२९ सुदिनदुर्दिननीहारे.
४७३ सुदुरोरधिकरणे.
३४१ सुव्धातुष्ठिवृष्यकृती.
३०५ सुराया अहौ (ग.)
२४६ सुसर्वाधीकशब्दे.
४१६ सूत्रिसूत्रिमून्यथ.
२३० सूतयुवसाम् (ग.)
११० सूतिकापुत्रिकावृन्दा.
२३६ सूत्रान्तात्त्वकल्पादे.
४६९ सूत्रे च धार्येऽर्थे
११९ सूर्यागस्त्ययोश्छे च.
१२० सूर्यादेवतायां चाप्.
४४८ सृजियुज्योः द्यंस्तु
४४८ सृजेः श्रद्धोपपन्ने
४८३ गोपसर्गस्य न
३६१ स्वदिरवपरिभ्यां (ग.)
४७१ स्तने धेटो नास्तिकायां.
२७२ स्तोमे ङविधिः
२३ स्त्रियां न
२२४ स्त्रियामपले लुक्.
३१४ स्त्रीनपुसकयोः.
१५० स्त्रीप्रत्ययोरकाराकार.
२०८ स्त्रीप्रत्यये चानुप. (प.)
२१५ स्थानोऽकारः
५११ स्थास्थित्यनूणामुपसं.
१९६ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्
२८३ स्नेहे तैलच्
३७० स्पृशस्पृशकृषतृप्.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ५९३ स्थान्तस्थोपोसमं.
२०४ स्तुतिभ्यामेव
४८ स्वमहातिथना. (ग.)
३४३ स्वरदीर्घयलोपेषु.
४३८ स्वराद्यन्तोपसर्गा.
२६० स्वरूपस्य पर्याया.
५८२ स्ववः स्वतवसोव.
२४३ स्वस्य च (ग.)
४३५ स्वाङ्गकर्मकाचेति.
२९३ स्वाङ्गाद्विद्वद्भौ (ग.)
१९ स्वादीरेरिणोः
२३५ स्वार्थ उपसंख्यानम्
४२९ हनुचलन इति व.
४१९ हनो वा यद्वधश्च.
४६६ हन्तेर्षत्वं च
४१८ हन्तेर्हिंसायां बहि.
४०२ हन्यर्थश्च (ग.)
४३४ हरतेरप्रतिषेधः
४३४ हरतेर्गतताच्छील्ये.
२३१ हरिद्रामहारजनाभ्या.
२३९ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः
४२९ हल्यादिभ्यो ग्रहणे
४७० हस्तिमूचकयोरिति.
१४१ हितयोगे च
२९३ हिमाचलः
१२० हिमाराण्ययोर्महत्त्वे
५६४ हिरण्य इति वक्तव्यम्
५६७ ह्रस्वोर्भेदश्चन्दसि
२९३ ह्रस्वाच्चालुरन्य.
२०५ ह्युभ्यां च
५७४ हृदय्या उपसंख्यानम्

अथ कौमुदीस्थधातूनां सूची ३ ।

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
अ.	३५१ अय	३७७ इक्	३९८ न-	३८७ ऋधु	३५५ कण
३५९ अक	४३३ अरर	३४६ इट	३८७ उच	३८९ ऋधु	४०२ कण
३४१ अकि	४०१ अर्क	३७६ इष्	३९१ उच्छि	३९१ ऋफ	४३२ कण्डूम्
३५५ अक्ष	३४३ अर्च	३४१ इदि	३४३ उच्छी	३९१ कम्फ	३३८ कथ
३५९ अग	४०३ अर्च	३९४ इन्वी	३४३ उच्छी	३९० ऋषि	४०६ कत्र
४३३ अगद	३४३ अर्ज	४३२ इरजू	३९१ उच्छी	३९६ ऋ	४०४ कथ
३४१ अगि	४०२ अर्ज	४३२ इरम्	३९१ उज्ज	ए.	३४१ कदि
३४१ अधि	४०६ अर्थ	४३२ इरस्	३४६ उट	३४२ एतृ	३५९ कदि
४०८ अङ्	३४० अर्द	३९२ इल	३९७ उग्रस	३४५ एजृ	३५१ कनी
४०८ अङ्	३४८ अर्व	४०१ इल	४०२ उग्रस	३४५ एट	३४७ कपि
३६३ अचि	३५३ अर्व	३५३ इवि	३९४ उन्दी	३३१ एष	३४७ कपु
३६३ अचु	३५७ अर्ह	३८४ इष	३९१ उज्ज	६३३ एला	३६१ कमि
३४३ अज	४०२ अर्ह	३९२ इष	३९१ उभ	३५५ एष	३४९ कमु
४०३ अजि	४०३ अर्ह	३९७ इष	३९१ उम्भ	ओ.	३४३ कर्ज
३६३ अङ्	३५२ अल	४३३ इषुष	४३३ उरस्	३४१ ओलृ	४०८ कर्ण
४०२ अङ्	३५४ अव	इ.	३३७ उर्द	३५१ ओणृ	४०६ कर्त
३६३ अङ्	३९७ अवा	३४६ ई	३५३ उवां	३९९ ओलडि	३४१ कर्द
३४६ अट	३८९ अशू	३७६ ई	३५६ उष	क.	३४८ कर्ब
३९९ अट्ट	३६४ अस	३७७ ई	४३२ उपम्	३४१ कक	३५३ कर्ब
३४५ अठि	३७८ अस	३५४ ईक्ष	३५७ उहिरू	३४१ ककि	३५२ कल
३४७ अड	३८७ अमु	३५२ ईर्ष्य	ऊ.	३४१ कल	४०० कल
३४६ अड्ड	४३२ अमु	३४१ ईस्त्रि	३४६ ऊट	३५९ कये	४०४ कल
३५१ अण	४३२ असू	३८४ ईवृ	४०४ ऊन	३५९ करो	३५२ कल
३८५ अण	४३२ असूज	३४२ ईज	३५२ ऊयी	३४२ कच	३५६ कप
३३८ अत	३८९ अह	३७४ ईड	३९९ ऊर्ज	३४२ कचि	३६३ करा
३४१ अति	३५५ अहि	४०१ ईड	३७५ ऊर्णुज	३४६ कटी	३७४ कसि
३७२ अद्	४०३ अहि	३७४ ईर	३५६ ऊष	३४६ कटे	३५५ काक्षि
३४१ अदि	४०८ अंस	४०३ ईर	३५५ ऊह	३४६ कट	३४२ काचि
३७९ अन	आ.	३७४ ईश	क्र.	३४६ कठि	३९९ कार
३८५ अन	३४३ आछि	३५४ ईष	३६७ ऋ	४०४ कठि	४०४ काल
४०८ अन्ध	३८८ आपृ	३५६ ईष	३८३ ऋ	३४७ कठ	३५५ काश्ट
३४७ आवि	४०३ आपृ	३५२ ईर्ष्य	३९१ ऋच	३९२ कठ	३८५ काश्ट
३४७ आवि	३७४ आस	३५५ ईह	३९१ ऋच्छ	३४५ कठि	३५५ कासृ
३५३ अन्न	इ.	उ.	३४२ ऋज	३४७ कठि	३४६ फिट
३५१ अम	३७७ इक्	३५३ उक्ष	३४२ ऋजि	४०० कठि	३४६ फिट
४०२ अम	३४१ इल	३४१ उल	३९१ ऋधु	३४६ कट्ट	३७० फित
३६१ अमि	३४१ इक्षि	३४४ उलि	३७२ ऋति	३५१ कण	३८३ फित
४३३ अम्बर					

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३९२ किल	४३२ कुमुम	३५९ करि	३४७ क्षीवृ	३९२ लुङ	३८३ गा
४०१ कीट	३८७ कुस	४०२ कन्द	३५३ क्षीड	४०० लुङि	३६८ गाङ्
३५३ कील	४०३ कुसि	३५५ कप	३९७ क्षीप्	३९२ खर	३३६ गाधृ
३७६ कृ	४०२ कुस्म	३५५ कसु	३७५ क्षु	३३७ खर्द	३५५ गाहृ
३४१ कुक	४०६ कह	३९६ कीम्	३९४ क्षुदिर्	४०४ खेट	३९२ शु
३६८ कुद्	३९२ कूह	३४६ कीढ	३८६ क्षुघ	४३३ खेला	३६८ गुह्
३७६ कुद्	३४३ कूज	३४२ कुब	३५७ क्षुभ	३५३ खेल	३६८ गुह्
३४२ कुच	४०१ कूट	३९२ कुड	३८७ क्षुभ	३५२ खेवृ	३९२ गुज
३६३ कुच	४०५ कूट	३८६ कुघ	३९७ क्षुभ	३६६ खै	३४३ गुजि
३९२ कुच	४०१ कूण	३६३ कुश	३९२ क्षुर	४०४ खोट	४०० गुठि
३४२ कुलु	४०६ कूण	३५९ कृष	३५३ क्षेपु	३५३ खोम्	३९२ गुड
३४२ कुष	३५३ कूल	३४१ कृदि	३६६ क्षै	३५३ खोल	४०० गुडि
३९२ कूट	३६७ कृ	३५५ कृदि	४०४ क्षोट	३७८ कया	४०६ गुण
४०१ कूट	३८८ कृम्	४०१ कृप	३७५ क्षु	ग.	४०५ गुण
३९९ कूट	३९५ कृम्	३८७ कृमु	३५२ क्षमायी	३४५ गज	३३७ गुद
४०१ कूट	३९२ कूट	३३७ कृदि	३५३ क्षमील	३४५ गज	३८३ गुध
३४६ कृटि	३९४ कृती	३४१ कृदि	३५७ क्षिपदा	४०१ गज	३९७ गुध
४०० कृटि	३९४ कृती	३८७ कृि	३५३ क्ष्वेल	३४५ गज	३६९ गुप
३९२ कूड	३९० कृप	३८५ कृिश	ख.	३५९ गट	३८७ गुप
३४५ कृडि	४०४ कृप	३९७ कृिश	३९८ खच	३४१ गटि	४०३ गुप
३४६ कृडि	३५८ कृपू	३४७ क्षीवृ	३४५ खज	४०४ गण	३४७ गुपू
४०० कृडि	३५४ कृवि	३६८ कृह्	३४५ खजि	४०४ गति	३९१ गुफ
३९२ कुण	३८७ कृश	३५६ कृश	३४६ खट	३४० गद	३९१ गुम्फ
४०६ कुण	३७० कृष	३५१ कृण	४०० खट	४३३ गद्गद	३९२ गुरी
४०६ कुण	३९३ कृ	३६२ कथे	३९९ खड	४०४ गदी	३३७ गुर्द
४०१ कुत्स	३९६ कृ	३५९ क्षजि	३४५ खाडि	४०१ गन्ध	४०१ गुर्द
३८३ कुय	३९५ कृम्	४०० क्षजि	४०० खाडि	३७० गम्ल	३५३ गुर्वी
३९७ कुय	३९६ कृम्	३९५ क्षणु	३४० खद	३४३ गर्ज	३६४ गुहृ
३३८ कुयि	४०१ कृत	४०८ क्षप	३६४ खनु	४०१ गर्ज	४०१ गूर
३९५ कुद्रि	४०६ केत	३६१ क्षपि	३४३ खर्ज	३४० गर्द	३८५ गुरी
३९७ कुन्ध	३४७ केपृ	४०० क्षपि	३४१ खर्द	४०१ गर्द	३६७ गृ
३८७ कुप	४३३ केला	३८७ क्षमू	३४८ खर्व	४०१ गर्ध	३४५ गृज
४०३ कुप	३५३ केल्	३४८ क्षमूप	३५३ खर्व	३४८ गर्ब	३४५ गृजि
३४८ कुवि	३५२ केवृ	३६३ क्षर	३५३ खल	३५३ गर्व	३८८ गृधु
४०१ कुवि	३३६ कै	४०० क्षल	३५६ खप	४०६ गर्व	४०६ गृह
४०१ कुमि	३६१ कसु	३४५ क्षि	३४० खाट	३५५ गर्ह	३६४ गृहृ
४०४ कुमार	३८३ कसु	३८९ क्षि	३४६ खिट	४०४ गर्ह	३९७ गृ
३९२ कुर	३९६ कृम्	३९३ क्षि	३८५ खिद	३५३ गल	३९३ गृ
३३७ कूर्द	३५२ कृयी	३९५ क्षिणु	३९४ खिद	४०१ गल	३४७ गेपृ
३६३ कुल	३५३ कसर	३८३ क्षिप	३९४ खिद	३४७ गल्भ	३५३ गेवृ
४०३ कुशि	३५९ कथ	३९० क्षिप	३६८ खह्	३५५ गल्ह	३५४ गेवृ
३९७ कुष	३४१ कदि	३४५ क्षीज	३४२ खड्ड	४०४ गवेष	३६६ गै

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि

४२

पृष्ठम् धातवः

४०४ गोम
३४५ गोष्ट
३५५ गल्लु
३५५ गलह
३६१ गला
३४२ गल्लु
३४२ गल्लु
३४७ गलेष्ट
३४७ गलेष्ट
३५२ गलेष्ट
३५४ गलेष्ट
३६६ गले
३४३ ग्रथ
३३८ ग्रथि
४०३ ग्रन्थ
४०२ ग्रम
३५५ ग्रसु
३९८ ग्रह
४०६ ग्राम
३४२ गुरु
घ.
३४२ घप
३५८ घट
४०३ घट
४०३ घट
३४५ घट्ट
४०० घट्ट
४०३ घटि
३५६ घस्ल
३५८ घिणि
३६८ घुद्
३५७ घुट
३९२ घुट
३४८ घुण
३९२ घुण
३४८ घुणि
३९२ घुर
३५५ घुपि
३५५ घुपि
४०२ घुपि
३४८ घूर्ण
३९२ घूर्ण
३८५ घूरी

पृष्ठम् धातवः

३६७ घृ
३८३ घृ
४०१ घृ
३४८ घृणि
३९५ घृण
३५६ घृष्टु
३६६ घ्रा
ऊ.
३६८ ऊड
ख.
३४१ खक
३५९ खक
४०० खक
३८० खकार
३७४ खञि
३४३ खञु
४०२ खट
३६६ खटे
३४५ खटि
३७९ खण
३६३ खणे
३४१ खदि
३६३ खडे
४६६ खन
३४८ खप
४०० खप
४०० खपि
३६१ खम
३५१ खमु
३८९ खमु
३५१ खय
३५३ खर
४०२ खर
४३३ खरण
३५६ खर्ण
३९१ खर्च
४०२ खर्च
३४८ खर्च
३५३ खर्च
३६० खल
३६२ खल
३९२ खल
४०० खल

पृष्ठम् धातवः

३६४ चप
३५७ चह
४०० चह
४०४ चह
३६४ चाय
४०३ चि
३८८ चिज
४०० चिन्
३४६ चिट
४०१ चित
३९८ चिति
३३८ चिती
४०८ चित्र
३८९ चिरि
३९२ चिल
३५३ चित
४०३ चीक
३४७ चीम
६०३ चीम
३६६ चीम
४०० चीम
३५२ चरप
३९२ चुट
४०० चुट
३९९ चुट
४०१ चुटि
३९२ चुट
३४६ चुटि
३६६ चुट
४०० चुट
३४८ चुप
३४८ चुपि
४०० चुपि
३९८ चुप
४३३ चुरण
४३३ चुरण
४०० चुल
३५३ चुल
३८५ चुगी
३९९ चुर्ण
४०० चुर्ण
३५५ चुष
३९१ चुषी
४०२ चुष

पृष्ठम् धातवः

३५३ चेल
३४५ चेष्ट
४०२ चय
३६८ चयु
३३८ चयु
छ.
४०० छत्र
४०३ छद
४०८ छद
३६० छदि
३९९ छदि
३५१ छमु
६०० छर्द
३६४ छप
३९४ छिदि
४०८ छिद
३९२ छुट
३९० छुट
३९३ छुप
३९२ छुर
३९६ छुदि
६०३ छुदी
४०३ छुप
४०८ छेद
३८४ छो
ज.
३७९ जझ
३४५ जज
३६५ जजि
३४६ जट
३८३ जन
३६१ जना
३८७ जनी
३४८ जप
३६७ जमि
६०२ जमि
३५१ जमु
३५६ जर्ज
३९१ जर्ज
३९९ जल
३९९ जल
३४८ जलप
३५६ जष

पृष्ठम् धातवः

४०१ जसि
३८७ जसु
४०२ जसु
४०१ जसु
३८० जाष्ट
३५३ जि
३६८ जि
४०३ जि
३५१ जिम
३८९ जिर
३५४ जिबि
४०३ जिबि
३५६ जिषु
३५३ जीव
३४२ जुगि
३९२ जुड
३९२ जुड
४०१ जुड
३३८ जुट
४०३ जुप
३९० जुपी
३८५ जुर्ग
३५६ जुप
३४७ जुर्मि
३५६ जु
४०३ जु
३६१ जृप
३८४ जृप
३५५ जेष्ट
३५५ जेह
३६६ ज
४०० ज्ञप
३६० ज्ञा
४०२ ज्ञा
३९७ ज्या
३६८ ज्युष्ट
३६८ जि
४०३ जि
३५९ ज्वर
३५९ ज्वल
३६१ ज्वल
३६२ ज्वल

पृष्ठम् धातवः

झ.
३४६ झट
३५१ झसु
३५६ झसं
३५१ झसं
३५६ झष
३६४ झष
३९६ झृ
३८४ झृप
ट.
४०० टकि
३६२ टल
३४१ टिह
३४१ टीक
३६२ टुल
ऊ.
४०१ उप
३८७ उपि
३९२ डिप
४०१ टिप
३६८ डीट
३८६ डीट
ड.
३४१ डीह
ण.
३५५ णक्ष
३४१ णख
३४१ णखि
३४० णद
४०३ णद
३५७ णम
३८७ णम
३९७ णम
३७० णम
३५१ णय
३६२ णल
३८६ णक्ष
३५५ णस
३८५ णह
३५५ णाह
३५५ णिह
३७४ णिजि
३८२ णिजि

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३४१ गिदि	३५२ तावृ	४३३ तुरण	३६८ त्रिद्	३५४ दिवि	३५५ द्राक्षि
३६३ गिह	३८९ तिक	३५३ तुवीं	३४१ त्रौक	३८३ दिड	३४१ द्रावृ
३९२ गिल	३४१ तिक्क	४०० तुल	३५५ त्वक्ष	४०२ दिडु	३४१ द्राष्टृ
३५४ गिवि	३८९ तिग	३८६ तुष	३९१ त्वच	३८९ दिश	३५५ द्राढृ
३५७ गिषा	३६९ तिज	३५६ तुस	३४१ त्वमि	३७३ दिह	३५५ द्राहृ
३७४ गिसि	४०१ तिज	३५७ तुहिर	३४२ त्वमि	३५४ दीक्ष	३६७ ड
३६५ गीष्	३४७ तिष्ट	३४७ तृट्	३४२ त्वञ्जु	३८४ दीट्	३९२ डण
३५३ गीव	३८३ तिम	४०१ तृण	३५९ त्वरा	३८१ दीपीद्	३८७ डह
३७५ गु	४३३ तिरस्	३८५ तूरी	३७१ त्विष	३८५ दीपी	३९६ दृज्
३८९ गुद	३५३ तिल	३५३ तूल	३५३ त्सर	३६७ दु	३४१ द्रेक
३९३ गुव	३९२ तिल	३५५ तूप	थ.	३८८ दु	३६६ द्रै
३९२ गू	४०० तिल	३५५ तृज	३९२ गुड	४३३ दुःख	३७३ द्विप
३६३ गेह	३५३ तिळ	३९५ तृणु	३५३ धुवां	४०८ दुःख	ध.
३५५ गेषृ	३४१ तीकृ	३८६ तृप	द.	३५३ दुवा	४०० धरु
त.	४०६ तीर	३८९ तृप	३५४ दक्ष	४०० दुल	३५१ धणि
३४१ तक	३५३ तीव	३९१ तृप	३५९ दक्ष	३८६ दुप	३८३ धन
३४१ तकि	३७५ तु	४०३ तृप	३८९ दप	३७३ दुह	३५४ धवि
३५५ तक्ष	३४५ तुज	४०३ तृप	४०८ दण्ड	३५७ दुहिर	३८२ धाज्
३५५ तक्ष्	३९९ तुज	३९१ तृम्फ	३३७ दद	३८४ दृट्	३५४ धाडु
३४१ तमि	३४५ तुजि	३८७ तृपा	३३६ दव	३८९ द	३९३ धि
३४२ तञ्जु	३९९ तुजि	३९४ तृह	३८७ दमु	३९३ दृहृ	३५४ धिक्ष
३५५ तञ्जु	४०३ तुजि	३९२ तृहृ	३८९ दम्मु	३८७ दप	३५४ धिवि
३४६ तड	३९२ तुट	३९२ तृहृ	३५२ दय	३९१ दप	३८३ धिष
३९९ तड	३९२ तुड	३६८ तृ	३८० दरिद्रा	४०३ दप	३८४ धीद्
४०३ तड	३४५ तुटि	३४५ तेज	३५३ दल	४०३ दभ	३५४ धुक्ष
३४५ तडि	३४६ तुट्ट	३४७ तेष्ट	४०२ दल	३९१ दभी	३८८ धुम्
४०१ तत्रि	३९२ तुण	३५२ तेंट	३६१ दाल	४०३ दभी	३५३ धुवीं
३९५ तनु	४०८ तुण्य	३७० लज	३७० दश	३९१ दम्फ	३९२ धू
४०३ तनु	३८९ तुद	३४१ त्रकि	४०१ दशि	३७० दशिग	३८८ धूज्
४३३ तन्तस्	३४८ तुप	३४१ त्रख	४०३ दक्षि	३५७ दह	३९६ धूज्
३७० तप	३९१ तुप	३४१ त्रदि	४०१ दस	३५७ दहि	४०३ धूज्
३८५ तप	३४८ तुफ	३६१ त्रपि	४०१ दसि	३६० दृ	३४८ धूप
४०३ तप	३९१ तुफ	३४७ त्रपूप	४०३ दसि	३९६ दृ	४०३ धूप
३८७ तमु	३४८ तुबि	४०२ त्रस	३८७ दमु	३६८ दइ	३८५ धूरी
३५१ तय	४०१ तुवि	४०३ त्रसि	३७० दह	३५२ देष्ट	४०० धूरा
४३३ तरुण	३५७ तुम	३८३ त्रसी	३८२ दाज	३६६ दैप्	४०० धूप
४०३ तर्क	३८७ तुम	३४१ त्रिखि	३६६ दाण्	३८५ दो	४०० धूस
३४३ तर्ज	३९७ तुम	३९२ तुट	३७१ दान	३७६ दृ	३६८ धृह
४०१ तर्ज	३४८ तुम्प	४०१ तुट	३७८ दाप्	३५७ दृत	३९३ धृहृ
३४१ तर्द	३९१ तुम्प	३४८ तुप	३८९ दाश	३६६ दै	३४३ धृज
४०० तल	३४८ तुम्फ	३४८ तुफ	३६४ दाशृ	३५१ द्रम	३४३ धृजि
४०२ तसि	३९१ तुम्फ	३४८ तुम्प	३६४ दाह	४३३ द्रवस्	३६५ धृज्
३८७ तसु	३८३ तुर	३४८ तुम्फ	४०२ दिव०	३७७ द्रा	४०४ दृप

पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः
३८९ धृषा	४०१ निष्क	४०० पाल	३८३ पुष्प	३६८ पुद्	३५५ बाह
३९६ धृ	३५३ नील	३९३ पि	४०० पुस्त	३९८ पुष	३४६ बिट
४०६ धेक	३८३ नृती	३९९ पिच्छ	४०० पुस	३५६ पुषु	३४१ बिदि
३६५ धेद्	३६० नृ	३९९ पिज	३६८ पूद्	४०८ प्रेक्षु	३९२ विल
३५३ धोर्क	३९६ नृ	३७४ पिजि	४०१ पूज	३५५ प्रेषृ	४०० बिल
३६६ ध्मा	प.	३९९ पिजि	३९६ पूज्	३५१ प्रैणृ	३८७ निष
३६६ ध्यं	३५५ पक्ष	४०३ पिजि	३५२ पूवी	३६३ प्रोथृ	३४१ बुक
३४३ ध्रज	३९९ पक्ष	३४६ पिठ	३८५ पूरी	३५५ ग्रिह	४०२ बुक
३४३ ध्रजि	३७१ पचष्	३४६ पिठ	४०३ पूरी	३९७ प्ली	३४२ बुमि
३५१ ध्रण	३४२ पचि	३४५ पिडि	४०० पूर्ण	३६८ प्लुद्	३६३ बुध
३९७ ध्रस	४०१ पचि	४०१ पिडि	४०१ पूर्वं	३८३ प्लुय	३८५ बुध
४०२ ध्रस	३४६ पट	३५४ पिचि	३५३ गूल	३८७ प्लुष	३६४ बुचिर
३५५ ध्राक्षि	४०३ पट	३९४ पिश	४०० प्ल	३९८ प्लुष	३६४ बुन्दिर
३४१ ध्राक्	३४६ पट	३९४ पिप्	३५६ पूष	३५६ प्लुषु	३८७ बुस
३४१ ध्राष्	४०४ पठ	३९९ पिस	३८८ पृ	३७७ प्ला	४०० बुस्त
३५५ ध्रापृ	३४५ पडि	४०३ पिसि	३९२ पृद्	फ.	३५७ बृह
३६७ ध्रु	४०० पडि	३५७ पिस	४०३ पृच	३४१ फक	३५७ बृहि
३९२ ध्रु	३४८ पण	३८६ पीन्	३७५ पृची	३६१ फण	४०३ बृहि
३४१ ध्रुक्	४०४ पत	३९९ पीड	३९५ पृची	३५३ फल	३५७ बृहि
३६६ ध्रै	३६२ पन्ल	३५३ पील	३७६ पृजि	३५३ फला	३९२ ब्रुट
३४३ ध्वज	३९९ पथ	३५३ पीव	३९२ पृड	३९२ फुल	३७६ ब्रुव
३४३ ध्वजि	३९९ पथि	३९२ पुट	३९२ पृण	३५३ फुल	४०१ ब्रुम
३५१ ध्वण	३६२ पथे	४०३ पुट	३९९ पृय	३५३ फेल्	भ.
३६१ ध्वन	३८५ पद	४०६ पुट	३५६ पृपु	ख.	३६४ भल
३६२ ध्वन	४०६ पद	४०३ पुटि	३८२ पृ	३५१ षण	३९९ भक्ष
४०५ ध्वन	३४८ पन	३९९ पुट्ट	३९७ पृ	३४० षद	३७१ भज
३६१ ध्वनि	४०१ पन	३९२ पुट्ट	३९९ पृ	३६९ षध	४०२ भज
३५७ ध्वमु	४३३ पम्ल्	३४६ पुटि	३५३ पल्	३९९ षध	४०३ भजि
३५५ ध्वक्षि	३५१ पय	६९२ पुण	३५२ पेंवृ	३९७ बन्ध	३९४ भजो
३६७ धृ	४३३ पयम	४०० पुण	३५६ पेवृ	३४८ षर्ब	३४६ भट
न.	४०८ पर्ण	३८३ पुथ	३५७ पेंम	३५५ षर्ह	३५९ भट
४०० नक्	३३८ पर्द	४०३ पुथ	३६६ पि	४०३ षर्ह	३४५ भडि
३४६ नट	३४८ पर्प	३३८ पुथि	३५१ पैणृ	४०३ षर्ह	४०० भडि
३५९ नट	३४८ पर्ध	३९२ पुर	३५२ प्यायी	३६२ बल	३५१ भण
३९९ नट	३५३ पर्ब	३५३ पुर्व	३६८ प्यैट	४०० बल	३३७ भदि
४०३ नट	३६२ पल	४०१ पुर्व	३९३ प्रच्छ	३५५ बल्ह	३५३ भवं
३४१ नदि	४०४ पल्लूल	३६२ पुल	३५९ प्रथ	४०३ बल्ह	४०१ भर्त्स
३६१ नम	४०२ पश	४०० पुल	३९९ प्रथ	४०८ बल्क	३५२ भल
४०३ नल	४०४ पष	४०० पुल	३५९ प्रस	३८७ वमु	४०१ भल
३४० नर्द	४०० पलि	३५६ पुष	३७८ प्रा	४०१ वस्त	३५२ भल
३३६ नापृ	३६६ पा	३८६ पुप	३८४ प्रीड	३५५ वहि	३५६ भप
३३६ नापृ	३७७ पा	३९८ पुप	३९६ प्रीन्	३४५ बाट्ट	३८३ भस
४०४ निवास	४०६ पार	४०२ पुष	४०३ प्रीम्	३३६ बाट्ट	३७७ भा

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
४०४ भाज	४०१ भ्रूण	३५६ मष	३४५ सुज	३५२ मेह	र.
३४८ भाम	३४२ भ्रैजृ	३४१ मष्क	३४५ सुजि	४०२ मोक्ष	४०२ रक
४०४ भास	३६४ भ्रैषृ	३८७ मसी	३९२ सुट	३६६ म्रा	३५५ रक्ष
३५४ भाष	३६४ भ्लक्ष	३९३ मस्जो	४०० सुट	३५५ म्रज	३४१ रल
३५५ भाष्ट	३६२ भ्लक्षृ	३५७ मह	३४५ सुठि	४०१ म्रक्ष	३४१ रलि
३५४ भिक्ष	३६४ भ्लेषृ	४०४ मह	३४६ मुढ	३५९ म्रद	४०२ रग
३९४ भिदि	म.	३५५ महि	३४५ मुडि	३४२ मुडु	३४१ रमि
४३३ भिषज्	३४१ भकि	४०३ महि	३४६ मुडि	३४२ मुडु	३५९ रगे
४३३ भिष्णज्	३४१ भख	४३३ महीड्	३९२ मुण	३४६ म्रदृ	४०२ रष
३८१ भी	३४१ भलि	३७८ मा	३३७ मुद	३४२ म्लुक्	३४१ रधि
३९४ भुज	४३२ मगध	३५५ माक्षि	४०२ मुद	३४२ म्लुक्	४०३ रधि
३९३ भुजो	३४१ मगि	३८२ माद्	३९२ मुर	३४३ म्लेच्छ	४०४ रच
४३३ भुरण	३४१ मधि	३८४ माड्	३४३ मुछी	४०१ म्लेच्छ	३६१ रज
४०२ भुव	३४२ मधि	३६९ मान	३५३ मुवी	३४६ म्लेटृ	३७१ रज
३२१ भू	३४२ भव	४०२ मान	३९८ मुष	३५२ म्लेष्टृ	३८५ रज
४०४ भू	३४२ भवि	४०४ मान	३८७ मुस	३६६ म्ले	३४६ रट
३५६ भूष	३४६ भठ	४०४ मार्ग	४०० मुस्त	य.	३४६ रट
४०२ भूष	३४५ भठि	४०१ मार्ज	३८७ मुह	४०१ यक्ष	३५१ रण
३४२ भृजी	३४५ भडि	३६४ माह	३६८ मूद्	३७१ यज	३५९ रण
३३४ भृज्	३४६ भडि	३९१ मिच्छ	४०६ मूज	४०२ यत	३६१ रणि
३८२ भृज्	४०० भडि	४०३ मिजि	३५३ मूल	३३८ यती	३४० रद
३९२ भृज्	३५१ भण	४८८ मिज्	४०० मूल	३९८ यत्रि	३८६ रध
४०३ भृशि	४०१ भत्रि	३५७ मिदा	३५६ मूष	३७० यभ	३४८ रप
३५७ भृशु	३३८ भयि	३८७ मिदा	३५५ मृक्ष	३६१ यम	३४८ रफ
३८७ भृशु	३६२ भथे	३९९ मिदि	४०६ मृग	३६१ यम	३४८ रफि
३९६ भृ	४०२ भद	३६३ मिट	३९२ मृद्	३७० यम	३४७ रभि
३६४ भेषृ	३३७ भदि	३९२ मिल	३७९ मृज्	४०० यम	३६९ रभ
३५५ भ्यस	३६० भदी	३९३ मिल	४०४ मृज्	३८७ यलु	३४७ रभि
३६४ भ्रक्ष	३८७ भदी	३५४ भिवि	३९२ मृढ	३७७ या	३६३ रम
३५१ भ्रण	३८५ भन	३५७ भिषा	३९७ मृढ	३६३ याचृ	३५२ रय
३६२ भ्रमु	३९५ भमु	४०८ भिप्र	३९२ मृण	३७५ यु	३५४ रवि
३८७ भ्रमु	४३२ भन्तु	३९२ भिष	३९७ मृद	४०२ यु	३५६ रस
३५७ भ्रशु	३३८ भन्थ	३५६ भिषु	३६४ मृशु	३४२ युगि	४०८ रस
३८७ भ्रशु	३९७ भन्थ	३७० भिह	३९३ मृश	३४३ युच्छ	३५७ रह
३८९ भ्रस्ज	३५३ भभ्र	४०३ मी	३८५ मृष	३८५ युज	४०० रह
३५७ भ्रशु	३५१ भय	८३४ मीह्	४०४ मृष	४०३ युज	४०४ रह
३५७ भ्रंशु	३४८ भवे	३९६ मीज्	३५६ मृशु	३९४ युजि	३५७ रहि
३८७ भ्रंशु	३५३ भवे	३५१ मीष्ट	३९६ मृ	३९६ युज्	४०३ रहि
३५७ भ्रंशु	३५२ भल	३५३ मीळ	३६८ मेद्	३३८ युट्	३७८ रा
३४२ भ्राजृ	३५२ भल	३५३ मीव	३६३ मेह	३८५ युष	३४१ राखृ
३६२ भ्राजृ	३५४ भव	४०२ भुच	४३२ भेवा	३८७ युप	३४१ राघृ
३६२ भ्राष्टृ	३५२ भव्य	३९३ भुच्छ	३६३ भेषृ	३५६ यूष	३६२ राजृ
३९७ भ्री	३५७ भव	३४२ भुचि	३४७ भेषृ	३४५ यूटृ	३८८ राध

पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः
३८५ राबो	३६३ रेट्	३९० लृज्जी	३५६ लष	३५९ वनु	४०३ विच्छ
३५५ राख	३४७ रेप्	३७८ ला	४०० लष	३५५ वनु	३८२ विजिर
३८९ रि	३४७ रेष्ट	३४१ लावु	४३३ लेखा	३७१ वप्	३९० विजी
३९३ रि	३५२ रेव	३४१ लाघु	४३२ लेट	३५३ वप्	३९५ विजी
३४१ रिल	३५५ रेष्	३४३ लाछि	३४७ लेष्ट	३६१ वम	३४६ विट
४४१ रिगि	३६६ रे	३४५ लाज	४३२ लेख	३६२ वम	४०८ विडम्ब
४०३ रिच	३४७ रोह	३४५ लाजि	३४१ लोक्ष	३५१ वय	३३८ विष्ट
३९४ रिचिर	३४७ रोहृ	४३३ लाट	४०३ लोक्ष	४०४ वर	३७८ विद
३९१ रिफ	ल.	४०८ लाभ	३४२ लोच	४३३ वरण	३८५ विद
३५४ रिधि	३९९ लक्ष	३९२ लिख	६०३ लोच	३४२ वर्च	४०२ विद
३९३ रिघ	४०१ लक्ष	३४१ लिगि	४३२ लोट	३९९ वर्ण	३९४ विद्रु
३५६ रिष	३६१ लख	६०२ लिगि	३४७ लोड	४०८ वर्ण	३९२ विध
३८७ रिष	३४१ लखि	४३३ लिट	३६५ लोष्ट	४०१ वर्ध	३९२ पिळ
३९७ री	४०२ लग	३९४ लिप	व.	३५४ वर्ष	४०० विल
३८४ रीह	३४१ लगि	३८५ लिश	३६१ वकि	३५५ यह	३९३ विश
३७५ र	३५९ लगे	३९३ लिश	३४१ वकि	३५२ वल	३९७ विप
३६८ रह	३४१ लधि	३७३ लिह	३५५ वक्ष	३६१ वलि	३५६ विपु
३५७ रुच	४०३ लधि	३९७ ली	३४१ वख	३९९ वल्क	४०१ विाक
४०३ रुज	४०३ लधि	४०३ ली	३४१ वखि	३६१ वन्म	४०८ विष्क
३९३ रुजो	३४३ लच्छ	३८४ लीट्	३४१ वगि	६३२ वल्गु	२८३ विाल
३५७ रुट	३४५ लज	३९९ लुजि	३६१ वधि	३४७ वल्म	३७७ वी
४०३ रुट	३६२ लज	६०३ लुजि	३७८ वच	३५२ वल	४०६ वीर
३४६ रुटि	३९९ लज	३६२ लुञ	६०६ वच	३५५ वल्ह	३६२ उगि
३४६ रुठ	४०८ लज	३४६ लुट	६०१ वचु	३८१ वश	३४१ वृक
४०१ रुठ	३६५ लजि	३५७ लुट	३६५ वज	३५६ वष	३५६ वृक्ष
३४६ रुठि	३९० लजि	३९२ लुट	३४१ वब	३६१ वषक	३९७ वृह
३४६ रुठि	३९९ लजि	४०३ लुट	३४६ वट	३७१ वम	३७५ वृज्जी
३७५ रुदि	४०३ लजि	३६६ लुटि	३५९ वट	३७६ वस	३९५ वृजी
३८५ रुध	४०८ लजि	३६६ लुट	६०६ वट	३७६ वम	४०३ वृजी
३९६ रुधिर	३४६ लट	३५७ लुट	६०८ वट	४०२ वम	३८८ वृन्
३८७ रुष	३४७ लड	३८७ लुठ	४०० वटि	६०८ वम	४०३ वृम
३९३ रुष	३६० लड	३४६ लुठि	३४६ वठ	३८७ वमु	३९२ वृण
४०३ रुषि	३९९ लड	३६६ लुठि	३४५ वाठ	३७१ वह	३५८ वृनु
३५६ रुष	३९९ लाडि	३४६ लुठि	३४५ वाडि	३७७ वा	३८५ वृनु
३८७ रुष	४०३ लाडि	३९९ लुण्ट	४०० वाडि	६०१ वा	६०३ वृनु
४०१ रुष	३४८ लप	३३८ लुवि	३५१ वण	३५५ वाक्षि	३५८ वृनु
३६३ रुह	३४७ लवि	३८७ लुप	३७२ वद	३६३ वाछि	६०३ वृनु
४०६ रुक्ष	३६९ लमप	३९६ लुण्ट	४०४ वद	६०६ वात	३८७ वृश
४०८ रुप	३४८ लर्ब	३६८ लुवि	३३७ वदि	३८५ वाशु	६०१ वृष
३५६ रुप	४०१ लल	६०१ लुवि	३५१ वन	६०६ वास	३५६ वृषु
३४१ रेह	३६४ लष	३८७ लुम	३५१ वन	३५५ वाह	३९२ वृह
४३३ रेखा	४०२ लस	३९१ लुम	३५९ वन	३९६ विचिर	३९६ वृम
		३९६ लन्	३६१ वनु	३९३ विच्छ	३७१ वन्

पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः	पृष्ठम् भातवः
३६४ वेणू	३८५ राप	३४६ शुठ	३३८ अवि	३४२ वच	४०२ वृद
३३८ वेधु	४०२ रान्द	४०१ शुठ	३९७ अन्व	३७१ वच	३४८ वृधु
४३२ वेद	३६१ राम	३४६ शुठि	४०३ अन्व	३७० वज्र	३४८ वृम्बु
३४७ वेष्ट	४०१ राम	४०१ शुठि	४०४ अन्व	३४६ वट	३५३ वेल्
४०४ वेल्	३८७ रामु	३८६ शुष	३८७ अमु	४०० वट	३५२ वेष्ट
३५३ वेल्	३९९ राम्व	३९२ शुन	३४७ अम्बु	३५१ वण	३६६ वै
३५३ वेल्	३४८ रावै	३४१ शुन्ध	३६० आ	३९५ वणु	३८४ वौ
३८१ वेवीद्	३५३ रावै	४०३ शुन्ध	३७७ आ	४०३ वद	३५९ वृक
३४५ वेष्ट	३५२ राल	३४८ शुम	३६४ अिन्	३६३ वदु	३५९ वृगे
३५५ वेह	३६२ राल	३४८ शुम	३५६ अिषु	३९३ वदु	३५९ वृन
३६६ वै	३४७ राल्म	३५७ शुम	३९६ श्रीज्	३४८ वप	३४७ वृभि
३९१ व्यच	३५७ राव	३९१ शुम	३६७ धु	३६२ वम	३६२ वृम
३५८ व्यथ	३५७ राश	३४८ शुम्म	३६६ धै	३९९ पम्ब	३८९ वृघ
३८६ व्यथ	३५६ राष	३९१ शुम्म	३५१ ओण्	३४३ वजं	३४७ वृपृ
३६४ व्यय	३५५ रासि	४०० शुल्क	३४१ कृकि	३४८ वर्ष	३८३ वृमि
४०८ व्यय	३५७ रासु	४०० शुल्ब	३४१ कृगि	३५३ वर्व	३८३ वृमि
३८३ व्युष	३५७ रांसु	३८६ शुप	३५९ कृथ	३५३ वल	३४२ वृच
३८७ व्युष	३६१ राशु	४०६ रा	३४१ कृत्तु	३८१ वस	३७६ वृज्
३७२ व्येज्	३६५ राट्	३८५ राी	३४१ कृत्तु	३४२ वस्त्र	४०१ वृप
३४५ व्रज	३७१ रान	४०० रा	३८६ कृप	३६३ वह	३४७ वृमु
४०० व्रज	३३५ रासु	३५३ राल	३९९ कृष	३८४ वह	३४७ वृपृ
३५१ व्रण	३७४ रासु	३५६ राप	३५६ कृपु	३९९ वान्व	३६६ वृ
४०८ व्रण	३८० रामु	३५८ रापु	३४१ श्रोह	३९४ विच	३६६ वृथै
३९० व्रध्	३५४ रािश	३६४ राधु	३५१ श्रोण्	३८८ विव्	३६२ वृल
३९७ व्री	३४१ रािशि	४०२ राधु	३४१ श्रकि	३९५ विज्	३६६ वृा
३८४ व्रीद्	३४२ रािशि	३९६ रा	३४२ श्रच	३६६ विट	३५३ वृिबु
३८३ व्रीठ	३७४ रािशि	३५३ राल	३४२ श्रचि	३३८ विध	३८३ वृिउ
३९७ व्ली	३८८ रािज्	३५२ राेष्ट	३९९ श्रठ	३८६ विधु	३८३ वृणसु
रा.	३४६ रािट	३६६ राै	४०४ श्रठ	३३९ विध्	३७७ वृणा
३८६ राक	३९२ राल	३८४ राौ	३९९ श्रठि	३४८ विभु	३८७ वृणिह
३४१ राकि	३५६ रािष	३५१ राोण्	४०० श्रत्र	३४८ विम्बु	३९९ वृणिह
३८८ राक्	४०३ रािप	३४५ राोट्	४०० श्रत	३९२ विल	३७५ वृणु
३४२ राच	३९४ रािप्ल	३३८ कृयुतिर	३५३ श्रल	३८३ विउ	३८३ वृणुसु
३४६ राट	४०३ राीक	३५३ रमील	३९९ श्रल्क	३६७ वु	३८७ वृणुह
३४६ राट	४०३ राीक	३६८ राैद्	३५३ श्रल	३७६ वु	३६६ वृी
३९९ राठ	३४१ राीकृ	३४१ श्रकि	३७५ श्रस	३८८ वुज्	३६८ वृिम्
४०१ राठ	३७५ राीद्	३४१ श्रगि	३७२ श्रि	३९९ वुट	३९९ वृिम्
४०४ राठ	३४७ राीष्ट	३५९ श्रण	३५७ श्रिता	३९२ वुर	३३७ वृद
३४५ राठि	३५३ राील	३९९ श्रण	३३७ श्रिदि	३८४ वृह	४०३ वृद
३५५ राण	४०४ राील	३५९ श्रथ	व.	३९३ वृ	३७९ वृवप्
३६३ रावृ	३४२ रावृ	३०९ श्रथ	३५९ वगे	३७५ वृद्	३४१ वृवल्क
३९३ राट्ट	३८५ रावृि	४३३ श्रथ	३८४ वृद्	३८४ वृद्	३५७ वृविदा
३७१ राप	३५२ रावृय	४०४ श्रथ	३८९ वष	३३७ वृद	३७० वृविदा

शृष्टम् धातवः	शृष्टम् धातवः	शृष्टम् धातवः	शृष्टम् धातवः	शृष्टम् धातवः	शृष्टम् धातवः
३८६ धिवा	३४१ सेकु	३३६ स्पर्ध	३८८ स्मृ	३५२ हर्ष	३८७ हृष
४०६ स्रज	३७० स्कन्दिर्	३६४ स्पर्श	३५८ स्मृन्	३६२ हल	३५६ हृषु
४३३ सपर	३४७ स्कमि	४०१ स्पर्श	४०१ स्म	३५७ हसे	३४५ हेट
४०४ समाज	३९६ स्कम्भु	३८८ स्मृ	३६२ स्म	३८२ हाक्	३४५ हेवृ
३८१ सत्ति	३९६ स्कुञ्	३९३ स्मृश	३४१ मकि	३८२ हाह्	३५९ हेवृ
४०६ संकेत	३३७ स्कुदि	४०४ स्मृह	३५७ स्मन्मु	३८८ हि	३५५ हेवृ
४०८ संग्राम	३९६ स्कुम्भु	३५२ स्मर	३५७ स्म	३४६ हिक	३४५ होवृ
४३३ संभूयस्	३५९ स्खद	३५२ स्फायी	३८३ स्मि	३४६ हिट	३४७ होवृ
४३३ संवर	३६१ स्खदि	३९९ स्फिट	३६७ स्मृ	३९८ हिठ	३८१ हुद्
३८८ साध	३५३ स्खल	४०० स्फिट	३४१ सेकु	३४५ हिठि	३६० झल
४०४ साम	३६१ स्खलि	३४५ स्फुट	३६९ खज	३९२ हिल	३६१ झल
३९९ साम्भ	४०४ स्तन	३९२ स्फुट	३६१ खन	३५४ हिवि	३५९ हगे
४०४ सार	३९६ स्तम्भु	४०२ स्फुट	३६२ खन	४०१ हिष्क	३५६ हस
४०८ सुख	३९६ स्तुमु	३४६ स्फुटि	४०४ खर	३९४ हिसि	३३८ हाद
४३३ सुल	३५५ स्तृक्	३४६ स्फुटिर्	३३७ खर्द	४०३ हिसि	३८२ ही
३५५ सुर्ध	३८८ स्तृन्	३९९ स्फुट्री	३३८ खाद	३८१ हु	३४३ हीछ
३५२ सुर्ध	३९२ स्तृह	३९२ स्फुट	४०३ खाद	३४५ हुडि	३५५ हेवृ
४०४ सूच	३९६ स्तृन्	३९९ स्फुडि	३६७ स्मृ	३४५ हुडि	३५९ हगे
४०६ सूत्र	४०६ स्तोम	३९२ स्मर	ह.	३४७ हुट्	४०१ हप
३६७ ख	४०८ स्तोम	३४३ स्फुर्छा	३४६ हट	३४३ हुच्छा	३५६ हस
३८३ ख	३६६ स्थै	३९२ स्फुल	३४६ हट	३६२ हुल	३३८ छाद
३८५ खज	३९२ स्थुड	३४५ स्फूर्जा	३७० हद	३४७ कृ	३६० झल
३९३ खज	४०६ स्थूल	३९९ स्मिट	३७३ हन	३८३ ह	३६१ झल
३७० खण्ड	३६१ स्था	३४३ स्मील	३५१ हम्म	३६५ हम्	३६६ हु
	३३७ स्थादि	३६७ स्मृ	३५२ हय	४३३ हणीद्	३७२ हम्

इति कौमुदीस्थधातूनां सूची समाप्ता ।

अथोणादिसूत्राणां सूची ४ ।

शृङ्खल सूत्रम्	शृङ्खल सूत्रम्	शृङ्खल सूत्रम्	शृङ्खल सूत्रम्
४९८ अगारे णिच्	७९ ५३५ अमेद्विषति चित्	६२३ ५०३ अशूप्रुणिलटिकणि.	१५७
५३० अग्रादयथ	५३१ ५३७ अमेहुक्च	६६२ ५०९ अशोरश्च च	२४३
५३८ अक्षतेरसिरे रुडा.	६८५ ५३९ अमेः सन्	७०९ ४९६ अशोर्णित्	५५
५२१ अक्षिमदिमन्दिभ्य.	४२१ ५४१ अमेस्तुद् च	७४९ ५१७ अशोर्देकने	३५२
५२६ अक्षेर्लोपश्च	४९९ ५२५ अम्बरीषः	४७७ ५३६ अशोर्देवने युद् च.	६४०
५३३ अच् इः	५८८ ५१२ अर्चिश्चुचिहुघणि.	२७३ ५२२ अशोर्णित्	४४४
५४० अच् तस्य जङ्ग च	७१९ ४९४ अजिहृशिकम्यमि.	२७ ५१६ अशोर्लेशश्च	३४४
५१६ अजियमिषीद्भ्यश्च	३४८ ५२५ अर्जेर्ऋज च	४७६ ५१७ अशोः सरः	३५७
५१६ अजि युधुनीभ्यो.	३३४ ५१६ अर्जेणिलुक् च	३४५ ५२६ अश्रोतेरश्च च	४९५
४९६ अजिरशिशिरशिथि.	५६ ५२१ अर्तिकमिभ्रमिच.	४१९ ५४१ अश्रोतेराशुक्रमै.	७४६
५१५ अजिवरीभ्यो निश्च	३२५ ५२२ अर्तिगृभ्यां मन्	४४० ५३९ अञ्चवादयथ	७१७
५०८ अजेरज च	२१५ ५१२ अर्तिपूवपियज.	२८२ ५२२ असिसञ्जिभ्यां.	४४२
५३२ अज्यतिभ्यां च	५८० ५११ अर्तिसधृषम्यस्य.	२६७ ४९६ असेसरन्	४५
५३७ अक्यञियुजि.	६६५ ५०२ अतिसुसुहुघघृ.	१४५ ५२३ आहि णित्	४५५
५२७ अक्षेः को वा	५१० ५०८ अतैः किदिच्	२१९ ५०८ आहि पणिपनि.	२१२
५१८ अक्षिपसिभ्यः क्तः	३७६ ५३९ अतैः क्युरुच्	७०५ ५११ आहि झुपैः सन.	२६८
४९३ अणश्च	८ ५१० अतैर्गुणः शुद् च	२५४ ५३३ आहि श्रिहनिभ्यां.	५८७
४९८ अणो ङश्च	८९ ५१९ अतैर्निच्	३८९ ४९५ आहपरयोः खलि.	३४
५०१ अण्डन्कृष्टपृष्ठः	१३४ ५०५ अतैर्निरि	१७३ ५१८ आणको लघुशिथि.	३७०
५२० अण्विवचमितमि.	४०४ ५२८ अतैररुः	५२८ ४९८ आतुकन्टद्विश्च	८३
५३९ अदि भुक्ते हुतच्	६८९ ५३६ अतैरुच्	६४४ ५१८ आनकः शीद्भियः	३६०
५२७ अदिशदिभूशुभि.	५१४ ५२६ अतैरुक्	४९३ ५३७ आपः कर्माख्यायां	६५७
५३१ अदेर्धं च	५६५ ५१६ अतैश्च	३४७ ४९८ आप्रोतेर्ह्रस्व	७७
५३७ अदेनुम् धौ च	६५५ ५३९ अतैश्च	६९५ ५०८ आप्रोतेर्ह्रस्व	२२६
५११ अदेर्मुद् च	२७० ४९७ अतैश्चतुः	७४ ५३५ आः समिण् निकपि.	६२४
५२७ अदेजिनिश्च	५१७ ५०६ अर्देर्दीर्घश्च	१८५ ५३१ इग्रुपधात्कित्	५६९
५२४ अनिहृषिभ्यां किच्	४६५ ५४१ अर्मकपृथुक.	७४१ ५३७ इण आग अपरावे	६६१
५१६ अनुङ् नदेश	३३९ ५२५ अलीकादयथ	४७३ ५३६ इण आगसि	६४७
४९८ अन्दहम्भूजम्भ.	९६ ५०२ अवतेष्टिलोपश्च	१४७ ५३८ इण आसिः	६७१
५३७ अक्षे च	६५४ ५४१ अवधावमाधमा.	७४२ ५२२ इणस्तशान्तशसुनौ	४३७
५३० अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते	५५५ ५२२ अवितुस्तुतश्चिभ्य.	४४६ ५२२ इणः कित्	४४१
४९४ अपवृत्सुषु स्थः	२५ ४९६ अविमद्याष्टिपच्	४८ ५१५ इण्मीकापशस्य.	३३०
५३४ अमिचिमिदिशसिभ्यः	६१३ ५०२ अविसिविसिञ्चु.	१४९ ५०३ इण्भीभ्यां वन्	१५८
५०६ अमितम्बोर्दीर्घश्च	१८३ ५०४ अवे भृमः	१६८ ५१३ इण्सिञ्जिदीहुष्य.	२८९
५१९ अमिनक्षिचिजि.	३९२ ५३५ अशिप्रादिभ्य इत्रोत्रौ	६२२ ५३४ इन्देः कमिनलोपश्च	६०६
५२७ अमेरतिः	५०८ ५३२ अशिपपाप्योरुडा.	५८२ ४९६ इषिमदिमुदिशिदि.	५४
४९६ अमेर्दीर्घश्च	४९ ५३३ अशिपामिभ्यां कृन्द.	५९६ ५०२ इषियुधीन्धिदसि.	१५०

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५२२ इयेः कः	४४५ ५४६ कर्देर्णित्पसिधि	५३२ ५२२ कृतिभिदिकृतिभ्यः	४३५
५२२ इय्यशिभ्यां तफन्	४३६ ५०६ कनिन् सुवृषित्	१६२ ५२० कृतेर्लुम् च	३९६
४९३ इयेः कित्	१३ ५१९ कन्युच् सिपिष	३३८ ४९३ कृतेरायन्तविपर्यय	१६
५२५ इयेः कित्प्रसख	४६९ ५२२ कपथाकवमेषस्य	४३१ ५०६ कृतेरुः कू च	१८८
५३७ उदके युद् च	६५३ ४९७ कपिगडिगडिकटि	६९ ५१४ कृष्यशृभ्यां कः	३०४
५३६ उदके युद् च	६४६ ४९७ कसिमनिज निगा	७५ ५४० कृदरादयश्च	७२९
५३७ उदके गुम्भौ च	६५९ ५२२ कमेः किदुषोपाध्यायः	४२५ ५१५ कृदाधाराचिकृतिभ्यः	३२७
५०७ उदकं च	२०६ ४९७ कमेः पथ	५८ ५१७ कृधूमदिभ्यः कित्	३६०
५३९ उदि हणातेरजलौ	७०७ ४९९ कमेरठः	१०५ ४९२ कृवापाजिमिस्त्रि	१
५३९ उदि चैर्देसिः	७०० ४९९ कमेर्लुक्	९८ ५२७ कृषिपृषिष्ठविस्त्रि	५०५
५२८ उद्यतेर्ध्वि	५३७ ५२३ कलथ	४५३ ५१६ कृष्यदार्भिभ्यः उन्नन्	३४०
५१७ उन्दिद्विकृतिभ्यश्च	३५५ ४९९ कलस्तृपथ	१०९ ४९८ कृषिचमितनिधनि	८४
४९३ उन्देदिचादेः	१२ ५२८ कलिकर्धोरमः	५३३ ५११ कृषेरादेशश्च	२६९
५०९ उन्देलोपथ	२४४ ५३९ कलियलिभ्यां फग	७१४ ५१३ कृषेर्वेणं	२९१
५२० उपसर्गे भतेः	४०३ ५२५ कशेर्युद् च	४८० ५०७ कृषेर्द्विद्विषोदीचाम्	२०५
५३६ उज्जेर्बले बलोपथ	६४१ ५२४ कषिदूषिभ्यामीकन्	४६४ ५३२ कृषेर्द्विद्विषोदसि	५७६
५२६ उल्लादायश्च	४८९ ४९८ कषेदस्थ	८७ ५१५ कृहनिभ्यां कः	३१७
५२९ उल्वादायश्च	५४४ ५३४ कायतेर्दिभिः	६०७ ५०४ कृहभ्यामेणुः	१६६
५१८ उत्सुकर्द्विहोमिनः	३०१ ४९२ किन्नरयोः ध्रिणः	४ ५३३ कृगृगृपृकुटिमि	५९२
५३८ उचः कित्	६८३ ४९६ किलेर्लुक्च	५३ ५०३ कृगृगृभ्यो वः	१६१
५२२ उषिकृटिदलिकचि	४२९ ४९७ किशोरादयश्च	६८ ५१२ कृगृगृवृषतिभ्यः	२८६
५०४ उषिकृषिगार्तिभ्यः	१६९ ५२८ कुटः कित्	५२९ ५३६ कृतृकृतिभ्यः कीटन्	६३४
५३४ उषिखनिभ्यां कित्	६११ ४९९ कुटिकृशित्तातिभ्यः	११४ ५२५ कृतृभ्यामीपन्	४७४
५४० ऊर्जि हणातेरजलौ	७२८ ५३६ कुटिकृषिभ्यां कमलन्	६३६ ५१० कृतृशृजिमन्दि	२४८
५४० ऊर्णोर्तेः	७३५ ५३३ कुडिकम्प्योर्नलोपथ	५९३ ५१३ कृतृशृसिष्टपन्थिनि	२९७
४९४ ऊर्णोर्तेर्लुपोपथ	३१ ५२८ कुणिपुत्त्योः किन्दच्	५३४ ५२५ कृतृशृकृटिपटि	४७८
५२१ ऋच्छेरः	४१८ ५२८ कुपेर्वा वथ	५३५ ५२१ कृतृशृसलिकलिग	४०९
५४० ऋजेः कीकन्	७३९ ४९७ कुबेरोतच् पथ	६५ ४९८ कश्च एरह् चास्य	९१
५२५ ऋजेथ	४७० ४९७ कुम्बेर्नलोपथ	६२ ४९६ कोकतेर्वा कुक्	४४
५०७ ऋज्जन्द्राप्रवज्ज	१९६ ५१४ कुयुभ्यां च	३१४ ५३४ कोररन्	६०४
५१० ऋज्विधिमन्दि	२५३ ६९४ कुप्रथ	२२ ५२९ कौतेर्लुम्	५४८
५२३ ऋतन्यञ्चिवन्य	४५० ४२१ कुवः करन्	४२० ५४० क्रमिगमिश्रिभ्यः	७३१
४९८ ऋतेरम् च	९५ ५२९ कुवथ्द दीर्घश्च	५४० ५३१ क्रमितमिशातिस्त	५७१
५२१ ऋषिष्टृभ्यां कित्	४१० ५३६ कुपेलथ	६३७ ५०८ क्रिय इकन्	२११
५१७ ऋपेर्जाता	३५४ ५३० कुसेरुम्भोमेदेताः	५५६ ५४० क्रिषेर्नलो लोपश्च	७२१
५२८ ऋहनिभ्यामूषन्	५२२ ५२८ कृकदिकडिकटि	५३१ ५८१ क्रिषेरीषोपाध्यायः	७४५
५१२ एतेर्णिच	२८३ ४९२ कृके वचः कथ	६ ५२२ क्रगेः संप्रसारणश्च	४३०
५०२ एतेर्लुद् च	१३८ ४९४ कृप्रोरुश्च	२४ ५०० क्रादिभ्यः कित्	१२०
४९८ एधिवशोश्च तुः	८१ ५२५ कृज उश्च	४८१ ५०८ क्रिच्चाचिप्रच्छि	२२५
५२२ कश्चिमुजिभ्या चित्	४२४ ५३२ कृज उदीर्वा कारु	५७८ ५०७ कुन्थिपिपसंहयोः	२००
६१८ कटिकृषिभ्यां काकुः	३६४ ४९८ कृजः कटुः	८० ५४१ क्षमेरुपथलोपश्च	७५४
४९८ कटिचक्रिभ्यामोरन्	६७ ५४० कृजः पासः	७३३ ५१२ क्षिपेः कित्	२७२
४९९ कणैः	१०८ ५४० कृवादिभ्यः संज्ञायाम्	७३३ ५१६ क्षुषिपिशिमिपि	३४२

श्रुष्टम् सूत्रम्	श्रुष्टम् सूत्रम्	श्रुष्टम् सूत्रम्	श्रुष्टम् सूत्रम्
५२४ खजेराकः	४६१ ४९८ वायः किं:	७६ ५०१ तरलादिभ्यश्च	१२५
५३३ खनिकव्यञ्जसि.	५८९ ५३६ वायतेरषे ह्रस्वश्च	६४९ ५०८ तल्लिपुलिभ्यां च	२२१
४९५ खरुषङ्गुपीयुनी.	३७ ५०९ चिक् च	२३० ४९६ तवर्णिङ्गा	५१
५२८ खर्जिपिञ्जादिभ्यः.	५३९ ५३५ चितेः कणः कब	६२५ ४९९ ताडोणलुक्च	१०२
५२० खलतिः	३९९ ५४० चीकयतेरायन्तः.	७२४ ५१४ तिजेदीर्घश्च	३०५
५१४ खण्यशिल्पशण्य.	३१५ ५०० चुपेरुचोपघायाः	११६ ५०५ तिषष्टृगूययूय.	१७७
५२१ गढेः कट् च	४२२ ५१४ च्युवः किच्	३११ ५२२ तुषारादयश्च	४२६
५२० गढेरादेश कः	३९३ ५०९ चिक्वरव्ययम्	२३३ ५१६ तुणाख्यायां चित्	३४६
५२८ गढेश्च	५२७ ४९२ छन्दसीणः	२ ५११ तुनृतृचौ घांसिक्षदा.	२५९
५०१ गण शकुनौ	१३२ ५१० छन्दस्यसानच्	२५२ ५१४ तृषिष्टृषिरसिभ्यः.	२९९
५३८ गतिकारकोपपदयोः.	६७६ ५०१ छापूखडिभ्यः कित्	१२९ ५३९ तृष्टेः क्तो हलोपश्च	६९६
५०१ गन् गम्यद्योः	१२८ ५१३ छित्तरल्लत्वर.	२८८ ५२१ तृभूषेद्विवेसिमासि.	४१५
५२५ गभीरगम्भीरौ.	४८३ ५०० छो शुक् ह्रस्वश्च	११८ ५०२ त्यजितनियजिभ्यो.	१३७
५३५ गमेरा च	६१८ ५२९ जन्वादयश्च	५५२ ४९८ त्रो डुद् च	९५
५२३ गमेरितिः	४५४ ५३२ जनिघसिभ्यामिण्	५७९ ४९२ त्रो रश्च लः	५
५०९ गमेर्योः	२३५ ५२९ जनिदाच्युस्रष्टम्.	५५४ ५१६ त्रोरश्च लो वा	३४१
५०९ गमेर्यश्च	२४५ ५३४ जनिमुद्भ्यामिम.	५९८ ५४० दधातेर्यत् सुद् च	७३६
५१५ गमेः सन्वच्	३१८ ५४० जनेररष्ट च	७२६ ५२८ दमेरुनसिः	६८४
५०८ गवैरत उच्च	२२२ ५१२ जनेरसिः	२८० ५०९ दमेर्योः	२३७
५०५ गव्योदि	१७५ ६९८ जनैर्वुक्	९७ ४९८ दरिद्रातेर्यलोपश्च	९३
५१४ गादाभ्यामिष्णुच्	३०३ ५३० जनैर्यक्	५६० ५२६ दलिमः	४९६
५३४ गिर उच्च	६०५ ५३९ जनेष्टन्लोपश्च	७१८ ५३९ दंशेश्च	६९९
५३५ गुधुवीर्पाचिवचि.	६१६ ५४० जनेस्तुरश्च	७३४ ५३९ दसेष्टनो न आ च	६९८
५३९ गुधेरुमः	६९० ५०९ जसिसहोरिन्	२४० ५४१ दहेर्गोलोपो दश्च	७५०
४९७ गुणादिभ्यः कित्	५९ ५०७ जहातेर्द्वे च	२०२ ५३५ दादिभ्यश्छन्दसि	६१९
५१७ गृधिपण्योर्दौ च	३५६ ५१५ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च	३२३ ५१५ दाभाभ्यां तुः	३१९
५०२ प्रसेरा च्	१४८ ५०२ जहातेः सन्वदालोप.	१४६ ५१९ दिधिषाथ्यः	३८४
५४१ प्रहेरितिः	७५६ ५४० जीर्यतेः किन् रश्च	७३७ ५२१ दिवः कित्	४०८
५०३ प्रीष्मः	१५५ ४९८ जीविरातुः	८२ ५११ दिवेर्नः	२६४
४९९ प्रो मुट् च	१०० ५२१ जृविशिभ्यां झच्	४१३ ५३८ दिवेर्गुञ्च	६१०
५०९ ग्लानुदिभ्यां ङीः	२३२ ५०४ जृवृञ्भ्यामूधन्	१७१ ५२७ दिवो द्वे दीर्घश्च.	५०४
५०३ घर्मः	१५४ ५२७ जृवृस्तृजागृभ्यः.	५०३ ५२२ दीडो नुद् च	४२७
५२५ घसेः किच्	४८२ ५१९ जेर्मुद् चोदात्तः	३७८ ५१८ दुतनिभ्या दीर्घश्च	२७७
५२६ घृणिष्टृक्षिपार्णि.	५०१ ५०६ जोरी च	१९१ ५०६ दुरीणो लोपश्च	१८७
५०५ चकिर्योरुचोपघा.	१८१ ५०० अमन्ताड्डः	११९ ५०१ दृणातेः डुग ह्रस्वश्च	१३६
५३८ चक्षेर्बहुलं शिच्	६८२ ५३९ हित् खनेर्मुद्	७०८ ५३५ दृणातेर्ह्रस्वश्च	६३३
५१२ चक्षेः शिच्	२८४ ४९८ शिल्कसिपद्यतेः	८८ ५२२ दृदलिभ्यां भः	४३९
५२४ चङ्गणः कङ्गणश्च	४६६ ५१८ तनिमुद्भ्यां किच्	३७५ ४९२ दृसमिजनिचरि.	३
५४१ चतेररन्	७४७ ५४१ तनोतेर्द्वे उः सन्वच्	७४० ५३७ देशे ह च	६६४
५३७ चतेरादेश छः	६६८ ५०९ तनोतेरनश्च वः	२३१ ५०८ घतेः	२१७
५३८ चन्द्रे सो ङित्	६७७ ५१७ तन्यृषिभ्यां क्स्वरन्	३६२ ५१२ घुतेरिसिन्नादेश.	२७५
५३५ चरेर्द्वे	६२१ ५०० तमिषिषिषिषिष्टृणि.	१२३ ५०८ दृदक्षिभ्यामिमन्	२१८
५४१ चरेश्च	७५८ ५४१ तरतेर्दिः	७५५ ४९३ धान्ये नित्	९

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५१३ चापृषस्यति.	२९३ ५३५ पदिप्रविभ्यां नित्	६३२ ५१३ फेनमीनी	२९०
५१० ध्रुपेष्टृष्व च संज्ञायाम्	२४९ ५३८ पयसि च	६७९ ५१३ बन्धे त्रिविधो व	२९२
५१३ घेट इच्च	२९८ ५२४ परमे कित्	४५८ ५१४ बलाकादयश्च	४६२
५१५ घेट इच्च	३२१ ५०८ परौ व्रजेः षश्च.	२२७ ५०६ बहुलमन्यत्रापि	१९०
५०७ ध्मो धमश्च	२०३ ५१९ पर्जन्यः	३९० ५१२ वृहेर्नलोपश्च	२७४
५३१ ध्याप्योः संप्रसा.	५६४ ५१८ पर्देर्नित्संप्रसारणम्	३६७ ५१३ वृहेर्नोच	५९५
५११ नमि च नन्देः	२६३ ५२४ पर्फरीकादयश्च	४६८ ५२१ मन्देर्नलोपश्च	४१७
५०३ नमि जहातेः	१६४ ५०४ पातुद्विवचिर्.	१७२ ४९७ भातेर्बवतुः	६६
४९८ नमि कम्बेर्नलोपश्च	९० ५३९ पातेरतिः	६९३ ५०७ भियः कुकन्	१९९
४९६ नमि व्यवेः	५२ ५२७ पातेर्डेतिः	५०६ ५०२ भियः पुक् हस्वश्च	१४३
५३८ नमि ह्रज् एह च	६७३ ५३५ पातेर्डिम्भुन्	६२७ ५१४ भुजिष्टृभ्यां युक्.	३०८
५१८ नञ्याप इद् च	३७४ ५३७ पातेर्बेले लुट् च	६५२ ५३३ भुजेः कित्	५९१
५११ नमृनेष्टृत्वष्टृहोत्.	२६० ५३२ पादे च	५८१ ५१२ भुवः कित्	२७७
५११ नयतेर्डिश्च	२६५ ५१४ पानीविधिभ्यः पः	३१० ५२६ भुवः कित्	४९४
५०५ नरपरसपिष्टजि.	१७९ ५०२ पारयतेरजिः	१४१ ५२३ भुवश्च	४५६
५३७ नहोर्दिवि भश्च	६६० ५२४ पिनाकादयश्च	४६३ ५१६ भुवो कित्	३३७
५३९ नहेर्हलोपश्च	७११ ४९५ पिबतेर्नित्वं युगाय.	३८ ५२७ भूरजिभ्यां कित्	६६६
५३२ नहो भश्च	५७५ ५१२ पिबतेस्त्युक्	२७९ ५३५ भूवादित्	६२०
५३४ नामन्वीमन्व्योम.	६०० ५१९ पिशेः कित्	३८२ ५१० भूसूक्ष्मस्तिभ्य.	२४७
४९३ नावत्रेः	१७ ५१८ पीयूकजिभ्यां कालन्	३६३ ५०९ भृज ऊश्च	२४०
५०६ निन्देर्नलोपश्च	१८४ ५२८ पीयेरूपन्	५२५ ५०१ भृजः किमुद् च	१३०
५२६ नियो मिः	४९२ ५२८ पुरः कृषन्	५२३ ५२० भृजश्चित्	४०१
५०५ निशीषगोपीया.	१७४ ५३८ पुरसि च	६८० ५२० भृमृशियजि.	३१७
५३८ नुवो लुट् च	६७५ ५३८ पुररवा.	६८१ ४९२ भृमृशीतुचरित्स.	७
४९८ नृतिशृङ्घोः कूः	९४ ५३४ पुवो हस्वश्च	५१० ५०९ अमेथ हः	२३६
५३९ नौ दीर्घश्च	७०१ ५२३ पुषः कित्	४५२ ५३१ अमेः संप्रसारण.	५७०
५३२ नौ व्यो यलोपं पूर्व.	५८५ ५३९ पूजो यण् शुक् हस्वश्च	७०३ ५३२ अः शकुनौ	५७७
५२८ नौ षक्तेर्धमिन्	५३६ ५२० पृथिरजिभ्यां कित्	३९८ ५३४ असृजिगमिनमि.	६०९
५१२ नौ सदेः	२८७ ५२८ पूनहिकलिभ्य उषच्	५२४ ५४१ महेरलच्	७५९
५१६ नौ सदेर्डिश्च	३३२ ४९४ पूमिदिव्यथिएधि.	२३ ४९५ महुद्रादयश्च	४३
५१५ नौ हः	३३१ ५३१ प्र ईरसादोस्तुद् च	५६६ ५३२ मनेरुश्च	५७२
४९७ पः कित्	७३ ४९४ प्रथिमदिभ्रस्त्रा स.	२८ ५१७ मनेर्दार्धश्च	३५१
५२५ पच एलिमच्	४८५ ५४१ प्रयेरमच्	७५७ ५१२ मनेर्धेच्छन्दसि	२८१
५०७ पचिनशोर्णुकन्.	१९८ ५०३ प्रयेः चिवन्संप्रसा.	१५६ ५२४ मन्यः	४९९
५४० पचिमच्योमिचो.	७२५ ५०७ प्राडि पणिकश्चः	२०८ ४९५ मन्दिवाशिमधि.	४०
५३७ पचिवचिभ्यां सुद्	६६९ ५४१ प्राहतेररन्	७४८ ५४० मज्यन्तर्मलोपो म.	७३८
५०९ पणेर्नित्वादेश्च वः	२३८ ५२४ प्रे स्थः	४५७ ५३९ मसेररन्	६९१
५२४ पतः स्थ च	४६० ५३२ प्रे हरतेः कृषे	५८४ ४९६ मसेश्च	४६
४९७ पतिकठिकुटिगदि.	६१ ५२२ प्लथिक्वथिक्वथिभ्यः.	४४३ ५२८ मस्तेर्लुम् च	५२६
५०० पतिचण्डिभ्यामालम्	१२२ ५१७ प्लथेरचोपभायाः	३५० ४९४ महति हस्वश्च	३२
५०१ पतेरङ्ग पक्षिणि	१२४ ४९३ फलिपाटिनमिमनि.	१८ ५०६ महतिरिण् च	३२४
५२८ पतेरजिन्	५१८ ५४० फलेर्नित्वादेश्च पः	७२३ ५३९ माह ऊलो मच् च	७१३
५१७ पते रश्च लः	३६१ ५१६ फलेर्लुक् च	३४३ ५३० माहससिभ्यो यः	५५९

शृष्ठम् सूत्रम्	शृष्ठम् सूत्रम्	शृष्ठम् सूत्रम्	शृष्ठम् सूत्रम्
४९७ मिथिलादयश्च	६० ५३६ रुचिवचिकुचिकुटि.	६३५ ५२३ वातप्रगीः	४४९
५३४ मिथुने मलिः	६०१ ५३० रुदिविदिभ्यां कित्	४०९ ५३२ वातोर्ध्व	५८३
५३८ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च	६०२ ५२९ रुधातिभ्यां कुन्	५५३ ५३९ वातेर्निव	६९४
५२९ मिपीभ्यां रुः	५५१ ५२१ रुधेर्निष्ठु च	४११ ४९४ बालमूललघ्वल.	३०
४९७ मीनातेरुणन्	७० ५२१ रुहिनान्दिजीविप्रा.	४१४ ५०७ वा विन्धेः	१९४
४९५ मुकुरदुर्दुरी	४२ ४९६ रुहेर्द्विध	५० ५२२ विटपविष्टपवि.	४३२
५०१ मुदिप्रोगतगी	१३३ ५०८ रुहेश्च	२३३ ५०१ विट्वादिभ्यः कित्	१२६
५०८ मुषेर्दोषश्च	२०९ ५१९ रुहेश्च लो वा	३८१ ५३८ विदिभुजिभ्यां विश्वे	६८७
५०५ मुत्तेरक्	१८० ५३७ रूपे छुट् च	६५८ ५३८ विधानो वेध च	६७४
५१२ मुहेः किञ्च	२८५ ५०६ रोदेर्निष्ठु च	१८९ ५२५ विषा विहा	४८४
५३९ मुहेः खो मूर्च	७१० ५१३ रुक्षेरट् च	२९४ ५१५ विवेः किञ्च	३२६
४९७ मूलेरादयः	६४ ५२३ रुक्षेर्मुट् च	४४८ ५२६ वीज्याज्वरिभ्यो निः	४९७
५३० मूशक्यविभ्यः क्लृः	५५८ ४९९ रुक्षेर्द्विध	११३ ५२२ वीपतिभ्यां ततन्	४३८
५२८ मृकणिभ्यामीचिः	५१९ ४९४ रुक्मिण्योर्लो.	२९ ५३७ वृश्चीभ्यां रूप.	६१०
४९५ मृगप्यादयश्च	३९ ५०२ रुक्मेर्लोपश्च	१४० ५०८ वृजेः किञ्च	२१४
४९९ मृमोरुतिः	९९ ५४१ लीरीदोर्हसः पुट् च	७४४ ५१९ वृज एष्यः	३८५
४९८ मृजेर्गुणश्च	८५ ५१९ लोष्टपलितौ	३७९ ५२० वृजश्चित्	३९४
५०० मृजेष्टिलोपश्च	११५ ५२७ वृक्षयादयश्च	५१५ ५३२ वृषलुटितमिताडि.	६९७
५२५ मृष्टः कीकन्कृष्णौ	४७३ ५४० वचिमिभ्यां चिञ्च	७२७ ५१८ वृतेर्द्विध	३६६
५२६ मृकणिभ्यामूकोकणी	४८७ ५१५ वचेर्गश्च	३२० ५१२ वृतेश्च	२७१
५१४ यजिमनिशुन्धिमनि.	३०७ ५१९ वदेरान्यः	३९१ ५३३ वृतेश्छन्दसि	५९०
५११ यतेर्द्विध	२६२ ५१३ वनेरिचोपधायाः	२९५ ५२२ वृतेस्तिकन्	४३४
५२३ यापोः किञ्चै च	४४७ ५२१ वयश्च	४०७ ५२७ वृट्भ्यां विन्	५०२
५०३ युजिरुचितिजां कुश्च	१५१ ५३८ वयसि धामः	६७८ ५०७ वृधिवपिभ्यां रन्	१९५
५१० युधिष्ठिरिभ्यः.	२५६ ५३२ वर्णबंलिथाहिर.	५७३ ५०७ वृधिकृप्योः किकन्	२०७
५०२ युष्यसिभ्यां मदिक्	१४४ ५१० वर्तमाने पृषङ्गुह.	२५० ४९९ वृधादिभ्यश्चित्	१११
४९४ यो द्वे च	२१ ५२२ वलतेः संप्रसारणं.	४३३ ५२९ वृद्धोः पुगुङ्कौ च	५५०
५१० यज्ञेः क्युन्	२४६ ५२२ वलितलितिभ्यः.	५४९ ५१६ वृवृवदिह्निक.	३४९
५३६ यरेरत एश्च	६३९ ५२६ वलेककः	४८८ ५२८ वैनो द्विञ्च	५२१
४९४ यरेरिचोपधायाः	२६ ४९४ वलेर्गुक् च	१९ ५३४ वैनः सर्वत्र	५९९
५३७ रमेश्च	६६३ ५३८ वयोः कनसिः	६८८ ५२१ वेवस्तुट् च	४०५
५०७ रमे रश्च लो वा	२०१ ५२५ वयोः कित्	४७९ ५०८ वेपितुर्दोर्हसश्च	२२०
५२७ रमेर्निव	५१२ ५३२ वसिबपियजि.	५७४ ५०६ वौ कसे.	१८२
४९९ रमेर्द्विध	१०६ ५३७ वसेर्णिव	६६७ ५३५ वौ तसेः	६३१
५१४ रमेस्त् च	३०१ ५१७ वसेश्च	३५८ ४९५ व्यथेः संप्रसारणं.	४१
५०९ रातेर्धैः	२३४ ५३५ वसेस्तिः	६२९ ५४१ व्याडि प्रातेश्च जाती	७५२
५१९ राजेरन्यः	३८७ ४८८ वसेस्तुन्	७८ ५३६ व्याधौ शुट् च	६४५
५२७ राधादिभ्यां त्रिप्	५१६ ५१२ वसौ रुचेः संज्ञायाम्	१७६ ५२८ शकादिभ्योऽटन्	५३०
५२१ रासिवाक्लिभ्यां च	४१२ ५२१ वहियुभ्यां णित्	४०६ ४९४ शः कीत्सन्वच्च	२०
५१४ रात्नासत्तास्थूणा.	३०२ ५२७ वहिवस्यतिभ्य.	५०९ ५०० शकिशम्भोर्निव	११७
५३६ रिचेर्धने चिञ्च	६४८ ५२६ वहिश्चिभ्युङ्.	५०० ५१६ शकेरनोन्तोन्त्युनयः	३३६
५४१ रिफतेस्त्रीदादिकादेः	७४३ ५३८ वहिहाषाभ्यः.	६७० ५२७ शकेर्ऋतिन्	५०७
५३५ रुचिमुजिभ्यां किञ्चन्	६२८ ४९८ वहो धश्च	८६ ४९५ राते च	३६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४९७ शब्देस्त च	६३ ५०२ सत्तेरदिः	१३९ ५१४ स्तनिहपिपुषि.	३१६
४९९ शपेर्वथ	११० ५२१ सत्तेरपः पुक्च	४२८ ५१९ सुवः कसेप्यङ्ग.	३८६
५२९ शब्दादयथ	५४७ ५३८ सत्तेरपूर्वावसिः	६८६ ५१४ सुवो दीर्घथ	३१२
४९९ शमेः खः	१०७ ५१४ सत्तेरयुः	३०९ ५३४ स्थायतेर्बद्	६१५
४९९ शमेवैः	१०४ ५०४ सत्तेरिणित्	१७० ५३९ स्थः किच	६९२
५२९ शमेवैन्	५४३ ५२८ सत्तेरिण्य	५३८ ५२९ स्थः स्तोऽम्बजबकौ	५४५
५२६ शमेवुक् च	४९० ५१८ सत्तेरुक् च	३६५ ५०० स्थाचसिमृजेरा.	१२१
५२६ शलिमण्डिभ्यामूक्च	४९१ ५२५ सत्तेरुम् च	४७१ ५१५ स्थापुः	३२४
४९६ शावरेरासौ	४७ ५३१ सर्वधातुभ्य इन्	५६७ ५३० क्षामदिपधाति.	५६२
५२९ शावापिभ्यां ददनौ	५४६ ५३३ सर्वधातुभ्यो म.	५९४ ५१७ सुत्राधिकृत्यपि.	३५३
५३१ शीङ्कृशिरुहिजशि.	५६३ ५३४ सर्वधातुभ्यध्नन्	६०८ ५३९ स्प्रुशेः शण्शुनी	७१५
५२० शीङो पुक्कुक्.	४८६ ५३६ सर्वधातुभ्योऽसुन्	६३८ ५०५ स्फायितविविध.	१७८
५३९ शीङो हसथ	७१२ ५०३ सर्वनीपृथ्वरिच.	१५९ ४९३ स्यन्देः संप्रसारणम्.	११
५१५ शुक्कल्लोक्ताः	३२९ ४९६ सलिकल्पनिमहि.	५७ ४९७ स्यन्देः संप्रसारणम्	७१
५०६ शुचेर्दथ	१८६ ५११ सव्ये स्थरुन्दसि	२६६ ५१६ स्यमेरीट् च	३३३
५०६ शुचिचिनीनां दीर्घ.	१९३ ५१० संधतृपदेहत.	३५१ ५०८ स्यमेः संप्रसारण	२१०
५२२ शृङ्गारभृङ्गारौ	४२३ ५१२ सहो धथ	२७८ ५३९ ससेः शिः कुट् किच	७०४
५०१ शृणातेर्हसथ	१३१ ५३४ सातिभ्यां मनिन्.	६०२ ५३७ सुरीभ्यां तुट् च	६५१
५०१ शृङ्गभसो रिः	१३५ ५३० सानसिवर्णसि.	५५७ ५०९ सुवः कः	३२९
५२५ शृपूभ्यां किच	४७५ ५३५ सावसेः	६३० ५०४ हनिकुपिनटि.	१६७
५३४ शृपूवृणां देरुक्.	४६७ ५११ सावसेर्कन्	२६१ ५३४ हनिमतिभ्यां सिकन्	६०३
५१९ शूरम्योथ	३८८ ५२१ सिचेः संज्ञायाम्.	७५१ ५०७ हनो वध च	२०४
४९३ शृष्टुश्चिद्विज्जप्य०	१० ४९७ सितनिगमिमसि.	७२ ५४१ हन्तेरच् घुर च	७५३
५०३ शैवयहजिहा.	१६० ५३४ सिचिमुच्योष्टेरु च	५४२ ५२७ हन्तेरह च	५११
५३९ श्रमि श्रयतेर्हुन्	७१६ ५२९ सिवेष्टेरु च	५४२ ५२१ हन्तेर्मुट् हि च	४१६
५०८ श्यास्त्याह्वविभ्य.	२१३ ५१३ सिवेष्टेर्यु च	२९६ ५४० हन्तेर्युमायन्त.	७३०
५२३ श्रः करन्	४५१ ५०९ सुयुष्टयो युच्	२४३ ५०३ हन्तेर्हो च	१५२
५३६ श्रयतेः स्नाप्ते शिरः	६४३ ५१५ सुवः कित्	३२२ ५४० हन्तेः शरीरावयवे.	७२०
५१९ श्रुदक्षिरसृष्टिहि.	३८३ ५२० सुविदेः कप्रः	३९५ ४९५ हसितयोर्दुव्	३५
४९५ श्रिपेः कथ	३३ ५१४ सुशृभ्यां निच	३१३ ५४० हयतेः कन्यन्.	७३२
५१४ श्रिखेरषोपधायाः	३०६ ५१६ सुसुधाणुभिभ्यः	१९२ ५१८ हसिमृप्रिगवा.	३७३
५०४ श्रुसन्पूषन्.	१६५ ५२७ सूट् क्रिः	५१३ ५१६ हियो रथ लो वा	३३५
५३८ श्रयेक्षित्	२२० ५३५ सूचेः सन्	६२६ ५३९ हिंसेरीश्रीरची	७०६
५१० श्रितेर्दथ	२५८ ५१४ सूनो दीर्घथ	३०० ५३५ हुयामाधुमसिभ्य.	६१७
५३६ श्रेः संप्रसारण च	६४२ ४९३ सखेरसुम् च	१५ ५१० हुङ्गेः सनो उक्.	२५७
५१७ संपूर्वाधित्.	३५९ ५१८ सयुवचिभ्योऽन्यु.	३६८ ५०९ हुवः भुवथ	२२८
५०३ सव्यशृभ्यां तुट् च	१६३ ५१५ सङ्गभृशुपि.	३२८ ५३१ हपिषिरुहिष्टि.	५६८
५३२ समाने ह्यः स चो.	५८५ ५०१ सङ्गभोर्द्विध	१२७ ५३३ हृष्टपृथ्वस्तृशृ.	५९७
५०७ समि कस उक्च	१९७ ५२६ सङ्गिभ्यां कित्	४९८ ५१९ हृष्टाभ्यामितन्	३८०
५०५ समीगः	१७६ ५३९ सौ रमेः को दमे	७०२ ४९९ हृपेरुक् च	१०१
५२९ समीगः	५४१ ४९३ स्कन्देः सलोपथ	१४ ४९९ हृवहियुपिभ्य.	१०२
५१० सम्मानच् स्तुथः	२५५ ५३७ स्कन्देथ स्नाप्ते	६५६ ५१८ हियः कुक् रथ लो वा	३७३

इति कौमुदीस्थोणादिसूत्रसूची समाप्ता ।

अथ फिदसूत्रसूची ५ ।

पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि	
५९९ अक्षस्यादेवनस्य	३५ ६०१ तित्यशिक्यकाश्मर्य.	७६ ६०१ बिल्वमक्ष्यवीर्याणि.	७७
५९८ अक्षुष्टोदकवक्रवशा.	१४ ५९९ दृणधान्यानां च व्यषाम्	२७ ६०० मकरवक्रवभरे.	५७
६०० अथ द्वितीयं प्रागीषात्	५० ६०० श्र्यचां प्राक्कुरात्	५१ ६०१ महिष्याषाढयोर्जाये.	६८
५९९ अथादिः प्राक्शकटेः	२४ ६०१ त्वत्त्वसमसिमेत्यनु.	७८ ५९९ मादीनां च	५३
५९८ अर्जुनस्य तृणाख्या.	१६ ६०० धान्तस्य च नालघुनी	६३ ६०१ यथेति पादान्ते	८५
५९९ अर्धस्यासमशान्ते	३६ ५९८ दक्षिणस्य साधौ	८ ६०० यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्	६२
५९८ अर्थस्य स्वाम्याख्या.	१७ ६०० धान्यानां च वृद्धक्षा.	४६ ६०० युतप्यन्तानाम्	५६
५९८ आशाया आदिगाख्या.	१८ ६०१ धूमजानुमुञ्जकेश.	७२ ५९९ राजविशेषस्य यम.	४१
६०० इगन्तानां च व्यषाम्	४९ ५९७ ध्वपूर्वस्य स्त्रीविष.	५ ५९९ लषावन्ते द्वयोश्च.	४२
६०० ईषान्तस्य हयादेरादि.	६६ ५९८ न कुपूर्वस्य कृतिका.	२० ५९९ लुब्धन्त्योपमेयना.	३९
५९९ उन्वेषन्तानाम्	३२ ५९८ नक्षत्राणामन्विषया.	१९ ५९९ वर्णानां तणतिनिता.	३३
६०१ उपसर्गश्राभिवर्जम्	८१ ६०० नपः फलान्तानाम्	६१ ६०१ वाचादीनामुमात्.	८३
६०१ उशीरदाशेरकपाल.	६१ ५९९ नन्विषयस्यानिष्ठ.	२६ ५९८ वा नामधेयस्य	१९
६०१ एवादीनामन्तः	८२ ६०१ निषाता आयुदात्ताः	८० ६०१ शकटिदाकट्योरक्षर.	६९
६०१ कपिकेशहरिकेशयो.	७३ ६०० नर्तुप्राणाख्यायाम्	४५ ६०० शकुनीनां च लघुपूर्वम्	४४
६०० कर्दमादीनां च	५९ ५९९ न वृक्षपर्वतविशेष.	४० ६०० शादीनां शकानाम्	५४
५९८ कृष्णस्याम्नाख्या.	११ ६०१ न्यङ्स्वरा स्वरितौ	७४ ६०० शिशुमारोदुम्बरबली.	६४
५९९ खट्व्यवर्ण कृत्रिमाख्या.	३१ ६०१ न्यर्बुद्व्यल्कशयोरा.	७५ ५९८ शुक्रगौरयोरादिः	१३
५९८ खान्तस्याद्मादेः	६ ५९९ न्नः संख्यायाः	२८ ६०१ शेषं सर्वमनुदात्तम्	८७
५९७ गुदस्य च	४ ५९७ पाटलापालङ्काम्बा.	२ ६०० सांक्रादयकाम्पित्य.	६५
५९७ गेहार्थानामस्त्रियाम्	३ ६०० पान्तानां गुर्वादीनां.	५५ ६०१ सिमस्याधर्वणेऽन्त.	७९
६०१ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनाम.	७० ६०१ पारावारस्योपोत्तम.	७१ ६०० मुगन्धितेजनस्य.	६०
५९९ ग्रामादीनां च	३८ ५९९ पीतद्वर्णानाम्	३७ ५९९ स्त्रीविषयवर्णाञ्जु.	४३
५९८ घृतादीनां च	२१ ५९८ पृष्ठस्य च	१५ ५९९ स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्	२९
६०१ चादयोऽनुदात्ताः	८४ ६०१ प्रकारादिद्विरुक्तौ.	८६ ५९८ स्वाङ्गाख्यायामादि.	९
६०० छन्दसि च	५८ ५९९ प्राणिनां कुपूर्वम्	३० ६०० स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्	५२
५९८ छन्दसि च	१० ५९७ फिषोन्त उदात्तः	१ ६०० हयादीनामसंयुक्त.	४८
६०० जनपदशब्दानामषा.	४७ ५९८ बहिष्ठक्त्सरतिशाल्या.	७ ५९९ हखान्तस्य स्त्रीविष.	२५
५९९ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि	२२ ५९९ बिल्वतिष्ठयोः स्त्री.	२३ ५९९ हखान्तस्य हखम.	३४